

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

عمران
علیهما صلوات

www. **Ghaemiyeh** .com
www. **Ghaemiyeh** .org
www. **Ghaemiyeh** .net
www. **Ghaemiyeh** .ir

قاموس قرآن

علی اکبر قرشی بنایی

جلد ۱-۷

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

قاموس قرآن

نویسنده:

علی اکبر قرشی

ناشر چاپی:

دارالکتب الاسلامیه

ناشر دیجیتالی:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۱۱۵	قاموس قرآن
۱۱۵	مشخصات کتاب
۱۱۵	مقدمه
۱۱۷	[جلد اول]
۱۱۷	الف؛ ج ۱، ص: ۱
۱۱۷	اب؛ ج ۱، ص: ۱
۱۱۸	أبْد؛ ج ۱، ص: ۳
۱۱۹	إبراهیم؛ ج ۱، ص: ۴
۱۱۹	اشاره
۱۱۹	[سیر در آفاق]؛ ج ۱، ص: ۵
۱۲۱	[شکستن بتها]؛ ج ۱، ص: ۸
۱۲۳	[قربانی]؛ ج ۱، ص: ۱۳
۱۲۴	[بنای کعبه]؛ ج ۱، ص: ۱۵
۱۲۵	إِباق؛ ج ۱، ص: ۱۸
۱۲۵	إِبِل؛ ج ۱، ص: ۱۹
۱۲۵	أَبابیل؛ ج ۱، ص: ۱۹
۱۲۶	أَب؛ ج ۱، ص: ۲۰
۱۲۶	باء؛ ج ۱، ص: ۲۰
۱۲۶	أَتی؛ ج ۱، ص: ۲۱
۱۲۷	أَثاث؛ ج ۱، ص: ۲۱
۱۲۷	أَثَر؛ ج ۱، ص: ۲۲
۱۲۸	أَثَل؛ ج ۱، ص: ۲۳

- ۱۲۸ اِثْمٌ: ج ۱، ص: ۲۴
- ۱۲۸ اُجَاجٌ: ج ۱، ص: ۲۴
- ۱۲۹ اُجْرٌ: ج ۱، ص: ۲۵
- ۱۲۹ اَجَلٌ: ج ۱، ص: ۲۵
- ۱۲۹ اشاره
- ۱۳۰ [اَجَلٌ مُّعَلَّقٌ وَ اَجَلٌ حَتْمِيٌّ]: ج ۱، ص: ۲۸
- ۱۳۲ اَجَلٌ: ج ۱، ص: ۳۳
- ۱۳۲ اَحَدٌ: ج ۱، ص: ۳۳
- ۱۳۳ اَخَذٌ: ج ۱، ص: ۳۴
- ۱۳۳ اَخِرٌ: ج ۱، ص: ۳۵
- ۱۳۴ اَخَرٌ: ج ۱، ص: ۳۵
- ۱۳۴ اَخٌ: ج ۱، ص: ۳۶
- ۱۳۵ اُحْتٌ: ج ۱، ص: ۳۸
- ۱۳۵ اِدٌّ: ج ۱، ص: ۳۸
- ۱۳۵ اَدَمٌ: ج ۱، ص: ۳۸
- ۱۳۵ اشاره
- ۱۳۵ [عَلِمَ شَخْصٌ يَأْتِيهِ نَوْعٌ؟]: ج ۱، ص: ۳۸
- ۱۳۶ [كَيْفِيَّةٌ خَلَقَتْ]: ج ۱، ص: ۴۱
- ۱۳۶ اشاره
- ۱۳۷ اوّل اینکه مثل عصای موسی جسد گلی آدم با اراده خداوندی مبدّل بانسان شده است؛ ج ۱، ص: ۴۲
- ۱۳۷ دوم اینکه نطفه بشر و سلول اولی در میان لجن‌های سیاه بد بو متکوّن شده؛ ج ۱، ص: ۴۳
- ۱۳۸ سوم؛ اینکه موجودات ساده و زنده در اثر اراده خداوند بتدریج و با مرور زمان بانسان اولی مبدّل شده باشند؛ ج ۱، ص: ۴۴
- ۱۳۸ [یک آدم یا چند آدم؟]: ج ۱، ص: ۴۴
- ۱۴۰ [آیا آدم پیغمبر بود؟]: ج ۱، ص: ۴۸

- ۱۴۱ [انسان کنونی از کی پیدا شده؟]؛ ج ۱، ص: ۵۰
- ۱۴۲ [آخرین پدیده روی زمین]؛ ج ۱، ص: ۵۲
- ۱۴۲ [ماجرای شجره مُنْهَته]؛ ج ۱، ص: ۵۳
- ۱۴۲ ادا؛ ج ۱، ص: ۵۳
- ۱۴۲ اِذُّ؛ ج ۱، ص: ۵۴
- ۱۴۳ اِذَا؛ ج ۱، ص: ۵۴
- ۱۴۳ اُذُن؛ ج ۱، ص: ۵۴
- ۱۴۳ اِذْن؛ ج ۱، ص: ۵۶
- ۱۴۴ اِذْن؛ ج ۱، ص: ۵۸
- ۱۴۴ اذی؛ ج ۱، ص: ۵۸
- ۱۴۵ اِرْب؛ ج ۱، ص: ۵۹
- ۱۴۵ اَرْض؛ ج ۱، ص: ۵۹
- ۱۴۹ اَرِيْكَةُ؛ ج ۱، ص: ۶۸
- ۱۴۹ اِرْم؛ ج ۱، ص: ۶۸
- ۱۴۹ اشاره
- ۱۴۹ [افسانه ارم]؛ ج ۱، ص: ۶۹
- ۱۵۰ اُزْر؛ ج ۱، ص: ۷۱
- ۱۵۰ اَزْر؛ ج ۱، ص: ۷۱
- ۱۵۱ اشاره
- ۱۵۲ [استغفار ابراهیم برای آزر]؛ ج ۱، ص: ۷۵
- ۱۵۵ اَزْ؛ ج ۱، ص: ۸۰
- ۱۵۵ اَزْف؛ ج ۱، ص: ۸۱
- ۱۵۵ اَشْر؛ ج ۱، ص: ۸۱
- ۱۵۵ اِسْرَائِيل؛ ج ۱، ص: ۸۲

۱۵۵	أساس؛ ج ۱، ص: ۸۲
۱۵۶	أسف؛ ج ۱، ص: ۸۲
۱۵۶	إسمعیل؛ ج ۱، ص: ۸۳
۱۵۸	أسن؛ ج ۱، ص: ۸۷
۱۵۸	أسو؛ ج ۱، ص: ۸۷
۱۵۸	أسی؛ ج ۱، ص: ۸۷
۱۵۸	أثیر؛ ج ۱، ص: ۸۷
۱۵۸	إضر؛ ج ۱، ص: ۸۸
۱۵۹	أضل؛ ج ۱، ص: ۸۸
۱۵۹	أصیل؛ ج ۱، ص: ۸۸
۱۵۹	أف؛ ج ۱، ص: ۸۸
۱۵۹	أفق؛ ج ۱، ص: ۸۹
۱۵۹	إفک؛ ج ۱، ص: ۸۹
۱۵۹	اشاره
۱۶۰	[داستان افک]؛ ج ۱، ص: ۹۰
۱۶۱	أقول؛ ج ۱، ص: ۹۲
۱۶۱	أكل؛ ج ۱، ص: ۹۲
۱۶۱	ألا؛ ج ۱، ص: ۹۲
۱۶۱	ألت؛ ج ۱، ص: ۹۲
۱۶۱	إلف؛ ج ۱، ص: ۹۲
۱۶۱	ألف؛ ج ۱، ص: ۹۳
۱۶۲	ألف؛ ج ۱، ص: ۹۴
۱۶۲	إل؛ ج ۱، ص: ۹۴
۱۶۲	ألا؛ ج ۱، ص: ۹۴

- التی: ج ۱، ص: ۹۵ ۱۶۳
- الذی: ج ۱، ص: ۹۶ ۱۶۳
- الم: ج ۱، ص: ۹۶ ۱۶۳
- إله: ج ۱، ص: ۹۴ ۱۶۳
- الله: ج ۱، ص: ۹۷ ۱۶۴
- اشاره ۱۶۴
- [خدائیکه قرآن تعریف میکند]: ج ۱، ص: ۹۷ ۱۶۴
- اللهم: ج ۱، ص: ۱۰۳ ۱۶۶
- ألو: ج ۱، ص: ۱۰۳ ۱۶۶
- ایلاء: ج ۱، ص: ۱۰۴ ۱۶۷
- إلی: ج ۱، ص: ۱۰۴ ۱۶۷
- آلاء: ج ۱، ص: ۱۰۵ ۱۶۷
- إلیاس: ج ۱، ص: ۱۰۵ ۱۶۷
- ال یاسین: ج ۱، ص: ۱۰۶ ۱۶۸
- ام: ج ۱، ص: ۱۰۸ ۱۶۹
- أمت: ج ۱، ص: ۱۰۸ ۱۶۹
- أمد: ج ۱، ص: ۱۰۹ ۱۶۹
- أمر: ج ۱، ص: ۱۰۹ ۱۷۰
- اشاره ۱۷۰
- [«اولی الامر»]: ج ۱، ص: ۱۱۰ ۱۷۰
- إمر: ج ۱، ص: ۱۱۳ ۱۷۱
- أمس: ج ۱، ص: ۱۱۳ ۱۷۱
- أمل: ج ۱، ص: ۱۱۳ ۱۷۲
- أم: ج ۱، ص: ۱۱۳ ۱۷۲

۱۷۲ اشاره
۱۷۳ [آتهات مؤمنین:؛ ج ۱، ص: ۱۱۷
۱۷۴ اُمَّةٌ؛ ج ۱، ص: ۱۱۸
۱۷۴ اُمم؛ ج ۱، ص: ۱۱۹
۱۷۴ اُمی؛ ج ۱، ص: ۱۱۹
۱۷۵ اَمام؛ ج ۱، ص: ۱۲۰
۱۷۵ اِمام؛ ج ۱، ص: ۱۲۰
۱۷۶ اَمَّا؛ ج ۱، ص: ۱۲۲
۱۷۶ اِمَّا؛ ج ۱، ص: ۱۲۲
۱۷۶ اَمَن؛ ج ۱، ص: ۱۲۳
۱۷۷ اِیمان؛ ج ۱، ص: ۱۲۴
۱۷۹ اَمَّةٌ؛ ج ۱، ص: ۱۲۸
۱۷۹ اُنُّ؛ ج ۱، ص: ۱۲۸
۱۷۹ اِنُّ؛ ج ۱، ص: ۱۲۸
۱۷۹ اَنَّ؛ ج ۱، ص: ۱۲۹
۱۷۹ اِنَّمَا؛ ج ۱، ص: ۱۲۹
۱۷۹ اَنَا؛ ج ۱، ص: ۱۲۹
۱۸۰ اَنْثٌ؛ ج ۱، ص: ۱۲۹
۱۸۱ اُنْسٌ؛ ج ۱، ص: ۱۳۱
۱۸۱ اِنْسٌ؛ ج ۱، ص: ۱۳۲
۱۸۱ اِنسان؛ ج ۱، ص: ۱۳۲
۱۸۲ اَنْفٌ؛ ج ۱، ص: ۱۳۳
۱۸۲ اَنام؛ ج ۱، ص: ۱۳۳
۱۸۲ اَنی؛ ج ۱، ص: ۱۳۴

۱۸۲	آناء: ج ۱، ص: ۱۳۴
۱۸۳	إناء: ج ۱، ص: ۱۳۵
۱۸۳	إئی: ج ۱، ص: ۱۳۵
۱۸۳	أهل: ج ۱، ص: ۱۳۵
۱۸۳	اشارة
۱۸۴	[أهل البيت]: ج ۱، ص: ۱۳۷
۱۸۵	أو: ج ۱، ص: ۱۳۹
۱۸۵	أوب: ج ۱، ص: ۱۳۹
۱۸۶	أود: ج ۱، ص: ۱۴۱
۱۸۶	أول: ج ۱، ص: ۱۴۱
۱۸۷	أل: ج ۱، ص: ۱۴۳
۱۸۷	أول: ج ۱، ص: ۱۴۴
۱۸۷	اولو: ج ۱، ص: ۱۴۴
۱۸۷	أولات: ج ۱، ص: ۱۴۴
۱۸۷	أولاء: ج ۱، ص: ۱۴۴
۱۸۸	أوه: ج ۱، ص: ۱۴۴
۱۸۸	أوی: ج ۱، ص: ۱۴۵
۱۸۸	إی: ج ۱، ص: ۱۴۵
۱۸۸	آیه: ج ۱، ص: ۱۴۵
۱۸۹	أیوب: ج ۱، ص: ۱۴۶
۱۸۹	اشاره
۱۸۹	[نظری بآیات فوق]: ج ۱، ص: ۱۴۸
۱۹۱	أید: ج ۱، ص: ۱۵۱
۱۹۱	أیک: ج ۱، ص: ۱۵۲

۱۹۱	اَیْم: ج ۱، ص: ۱۵۲
۱۹۲	الآن: ج ۱، ص: ۱۵۲
۱۹۲	اَیَّان: ج ۱، ص: ۱۵۲
۱۹۲	اَیْن: ج ۱، ص: ۱۵۳
۱۹۲	اَیْنَمَا: ج ۱، ص: ۱۵۳
۱۹۲	اَیَّ: ج ۱، ص: ۱۵۳
۱۹۲	اِیَّآ: ج ۱، ص: ۱۵۳
۱۹۲	ب؛ ج ۱، ص: ۱۵۴
۱۹۲	باء: ج ۱، ص: ۱۵۴
۱۹۴	بَابِل: ج ۱، ص: ۱۵۸
۱۹۴	بَئْر: ج ۱، ص: ۱۵۸
۱۹۴	بَأْس: ج ۱، ص: ۱۵۸
۱۹۵	بَأْسَاء: ج ۱، ص: ۱۵۹
۱۹۵	بَئْس: ج ۱، ص: ۱۵۹
۱۹۵	بَئْر: ج ۱، ص: ۱۵۹
۱۹۶	بَتَّک: ج ۱، ص: ۱۶۰
۱۹۶	بَتَل: ج ۱، ص: ۱۶۰
۱۹۶	بَثَّ: ج ۱، ص: ۱۶۱
۱۹۶	بَجَس: ج ۱، ص: ۱۶۱
۱۹۶	بَحَث: ج ۱، ص: ۱۶۱
۱۹۷	بَحْر: ج ۱، ص: ۱۶۲
۱۹۷	اشاره
۱۹۹	[نهرهای دریائی]: ج ۱، ص: ۱۶۶
۲۰۰	بَخَس: ج ۱، ص: ۱۶۹

۲۰۰	بَخَع: ج ۱، ص: ۱۷۰
۲۰۱	بُخَل: ج ۱، ص: ۱۷۰
۲۰۱	بَدء: ج ۱، ص: ۱۷۰
۲۰۱	بَدْر: ج ۱، ص: ۱۷۰
۲۰۱	بَدع: ج ۱، ص: ۱۷۱
۲۰۱	بَدل: ج ۱، ص: ۱۷۱
۲۰۱	بَدَن: ج ۱، ص: ۱۷۱
۲۰۲	بَدَو: ج ۱، ص: ۱۷۲
۲۰۲	بَدُو: ج ۱، ص: ۱۷۲
۲۰۲	بَدْر: ج ۱، ص: ۱۷۳
۲۰۲	بَرء: ج ۱، ص: ۱۷۳
۲۰۳	بَرِيه: ج ۱، ص: ۱۷۳
۲۰۳	بَارِي: ج ۱، ص: ۱۷۴
۲۰۳	بُرْج: ج ۱، ص: ۱۷۴
۲۰۴	بِرْح: ج ۱، ص: ۱۷۷
۲۰۴	بَرْد: ج ۱، ص: ۱۷۷
۲۰۵	بَرْد: ج ۱، ص: ۱۷۸
۲۰۶	بَرر: ج ۱، ص: ۱۸۰
۲۰۶	بِرور: ج ۱، ص: ۱۸۰
۲۰۶	بِرْزخ: ج ۱، ص: ۱۸۱
۲۰۶	اشاره
۲۰۷	[زندگی برزخ]: ج ۱، ص: ۱۸۲
۲۰۹	بَرَص: ج ۱، ص: ۱۸۸
۲۰۹	بِرْق: ج ۱، ص: ۱۸۸

۲۱۰	برکت: ج ۱، ص: ۱۸۹
۲۱۰	برم: ج ۱، ص: ۱۹۰
۲۱۰	بُرهان: ج ۱، ص: ۱۹۰
۲۱۱	بزغ: ج ۱، ص: ۱۹۰
۲۱۱	بَسْر: ج ۱، ص: ۱۹۱
۲۱۱	بَس: ج ۱، ص: ۱۹۱
۲۱۱	بَسَط: ج ۱، ص: ۱۹۱
۲۱۱	بَسَق: ج ۱، ص: ۱۹۲
۲۱۲	بَسَل: ج ۱، ص: ۱۹۲
۲۱۲	بَسَم: ج ۱، ص: ۱۹۲
۲۱۲	بَشْر: ج ۱، ص: ۱۹۲
۲۱۳	بَصْر: ج ۱، ص: ۱۹۵
۲۱۴	بَضَل: ج ۱، ص: ۱۹۸
۲۱۴	بَضَع: ج ۱، ص: ۱۹۸
۲۱۵	بِضَاعَت: ج ۱، ص: ۱۹۸
۲۱۵	بَطُو: ج ۱، ص: ۱۹۹
۲۱۵	بَطْر: ج ۱، ص: ۱۹۹
۲۱۵	بَطَش: ج ۱، ص: ۱۹۹
۲۱۶	بَطَل: ج ۱، ص: ۲۰۰
۲۱۶	بَطْن: ج ۱، ص: ۲۰۱
۲۱۶	بِطَانَه: ج ۱، ص: ۲۰۲
۲۱۷	بَعَث: ج ۱، ص: ۲۰۲
۲۱۷	بُعْثَر: ج ۱، ص: ۲۰۳
۲۱۸	بَعْد: ج ۱، ص: ۲۰۴

۲۱۸	بَعْدُ: ج ۱، ص: ۲۰۴
۲۱۸	بَعْرُ: ج ۱، ص: ۲۰۵
۲۱۸	بِعْضُ: ج ۱، ص: ۲۰۵
۲۱۸	بِعَوْضِهِ: ج ۱، ص: ۲۰۵
۲۱۹	بَعْلُ: ج ۱، ص: ۲۰۵
۲۱۹	بُعْتُ: ج ۱، ص: ۲۰۶
۲۱۹	بُعْضُ: ج ۱، ص: ۲۰۶
۲۱۹	بَعْلُ: ج ۱، ص: ۲۰۷
۲۱۹	بَعَى: ج ۱، ص: ۲۰۷
۲۲۰	بَقْرٌ: ج ۱، ص: ۲۰۹
۲۲۰	اِشَارَةٌ
۲۲۱	[بَقْرَةُ بَنِي إِسْرَائِيلَ]: ج ۱، ص: ۲۰۹
۲۲۴	بُقْعَةٌ: ج ۱، ص: ۲۱۶
۲۲۴	بَقْلُ: ج ۱، ص: ۲۱۶
۲۲۴	بِقَاءٍ: ج ۱، ص: ۲۱۷
۲۲۴	بِكْرٌ: ج ۱، ص: ۲۱۸
۲۲۵	بَكَّةٌ: ج ۱، ص: ۲۲۰
۲۲۵	بُكْمٌ: ج ۱، ص: ۲۲۰
۲۲۶	بِكَى: ج ۱، ص: ۲۲۱
۲۲۷	بِلٌ: ج ۱، ص: ۲۲۳
۲۲۷	بَلَدٌ: ج ۱، ص: ۲۲۵
۲۲۸	بَلَسٌ: ج ۱، ص: ۲۲۵
۲۲۸	إِبْلِيسٌ: ج ۱، ص: ۲۲۶
۲۲۹	بَلَعٌ: ج ۱، ص: ۲۲۸

۲۲۹	۲۲۸	بلغ: ج ۱، ص:
۲۳۰	۲۲۹	بلی: ج ۱، ص:
۲۳۰	۲۳۰	بلی: ج ۱، ص:
۲۳۰	۲۳۱	بنن: ج ۱، ص:
۲۳۱	۲۳۲	بنی: ج ۱، ص:
۲۳۱	۲۳۳	این: ج ۱، ص:
۲۳۳	۲۳۵	بنت: ج ۱، ص:
۲۳۴	۲۳۹	بَهت: ج ۱، ص:
۲۳۴	۲۳۹	بِهج: ج ۱، ص:
۲۳۴	۲۳۹	بَهل: ج ۱، ص:
۲۳۴		اشاره
۲۳۴	۲۳۹	[حدیث مباهله]: ج ۱، ص:
۲۳۴		اشاره
۲۳۶	۲۴۲	ذیل این مطلب: ج ۱، ص:
۲۳۶	۲۴۳	بهم: ج ۱، ص:
۲۳۷	۲۴۵	بوء: ج ۱، ص:
۲۳۸	۲۴۶	باب: ج ۱، ص:
۲۳۸	۲۴۷	بُور: ج ۱، ص:
۲۳۸	۲۴۸	بال: ج ۱، ص:
۲۳۹	۲۴۸	بیت: ج ۱، ص:
۲۴۰	۲۵۲	بید: ج ۱، ص:
۲۴۰	۲۵۲	بیض: ج ۱، ص:
۲۴۱	۲۵۳	بیع: ج ۱، ص:
۲۴۱	۲۵۴	بِیغ: ج ۱، ص:

۲۴۲	بین: ج ۱، ص: ۲۵۵
۲۴۳	بان: ج ۱، ص: ۲۵۷
۲۴۴	ت: ج ۱، ص: ۲۶۰
۲۴۴	تاء: ج ۱، ص: ۲۶۰
۲۴۴	تابوت: ج ۱، ص: ۲۶۰
۲۴۵	تَب: ج ۱، ص: ۲۶۲
۲۴۶	تَبْر: ج ۱، ص: ۲۶۴
۲۴۶	تَبِع: ج ۱، ص: ۲۶۵
۲۴۷	تُبِع: ج ۱، ص: ۲۶۶
۲۴۷	تجارت: ج ۱، ص: ۲۶۷
۲۴۷	تحت: ج ۱، ص: ۲۶۷
۲۴۸	تراب: ج ۱، ص: ۲۶۸
۲۴۹	ترف: ج ۱، ص: ۲۷۲
۲۵۰	ترک: ج ۱، ص: ۲۷۳
۲۵۰	تَسع: ج ۱، ص: ۲۷۳
۲۵۲	تعس: ج ۱، ص: ۲۷۷
۲۵۲	تَفْت: ج ۱، ص: ۲۷۷
۲۵۲	تقن: ج ۱، ص: ۲۷۷
۲۵۲	تَلک: ج ۱، ص: ۲۷۷
۲۵۲	تَل: ج ۱، ص: ۲۷۸
۲۵۳	تلی: ج ۱، ص: ۲۷۸
۲۵۵	تمام: ج ۱، ص: ۲۸۴
۲۵۵	تَنور: ج ۱، ص: ۲۸۴
۲۵۶	تَوْب: ج ۱، ص: ۲۸۵

۲۵۶	اشاره
۲۵۷	چرا توبه در آنحال قبول نیست؟ ج ۱، ص: ۲۸۹
۲۵۹	تارة: ج ۱، ص: ۲۹۳
۲۵۹	تورات: ج ۱، ص: ۲۹۳
۲۵۹	اشاره
۲۶۰	نظری بتورات کنونی؛ ج ۱، ص: ۲۹۵
۲۶۲	تین: ج ۱، ص: ۲۹۹
۲۶۳	تیه: ج ۱، ص: ۳۰۱
۲۶۳	ث: ج ۱، ص: ۳۰۲
۲۶۳	ثاء: ج ۱، ص: ۳۰۲
۲۶۳	ثبوت: ج ۱، ص: ۳۰۲
۲۶۴	ثبور: ج ۱، ص: ۳۰۳
۲۶۴	ثبط: ج ۱، ص: ۳۰۳
۲۶۴	ثبته: ج ۱، ص: ۳۰۳
۲۶۴	ثج: ج ۱، ص: ۳۰۳
۲۶۴	ثخن: ج ۱، ص: ۳۰۳
۲۶۵	ثرب: ج ۱، ص: ۳۰۴
۲۶۵	ثری: ج ۱، ص: ۳۰۵
۲۶۵	ثعبان: ج ۱، ص: ۳۰۵
۲۶۵	ثقب: ج ۱، ص: ۳۰۵
۲۶۶	ثقف: ج ۱، ص: ۳۰۶
۲۶۶	ثقل: ج ۱، ص: ۳۰۷
۲۶۸	ثقل: ج ۱، ص: ۳۱۰
۲۶۸	ثلاث: ج ۱، ص: ۳۱۱

۲۶۸	ثَلَّ: ج ۱، ص: ۳۱۲
۲۶۹	ثَمَدٌ: ج ۱، ص: ۳۱۴
۲۷۰	ثَمَرٌ: ج ۱، ص: ۳۱۶
۲۷۰	ثُمَّ: ج ۱، ص: ۳۱۷
۲۷۱	ثُمَّ: ج ۱، ص: ۳۱۷
۲۷۱	ثُمَّنٌ: ج ۱، ص: ۳۱۷
۲۷۱	ثَمَنٌ: ج ۱، ص: ۳۱۸
۲۷۱	ثَنِيٌّ: ج ۱، ص: ۳۱۸
۲۷۳	ثُوبٌ: ج ۱، ص: ۳۲۱
۲۷۳	ثُورٌ: ج ۱، ص: ۳۲۲
۲۷۳	ثُوی: ج ۱، ص: ۳۲۲
۲۷۳	ثَيِّبٌ: ج ۱، ص: ۳۲۲
۲۷۴	[جلد دوم]
۲۷۴	اشاره
۲۷۴	ج؛ ج ۲، ص: ۱
۲۷۴	جیم: ج ۲، ص: ۱
۲۷۴	جَارٌ: ج ۲، ص: ۱
۲۷۴	جَبٌّ: ج ۲، ص: ۱
۲۷۴	جبت: ج ۲، ص: ۱
۲۷۵	جبر: ج ۲، ص: ۲
۲۷۶	جبریل: ج ۲، ص: ۵
۲۷۶	جیل: ج ۲، ص: ۶
۲۷۷	اشاره
۲۷۷	کوهها میخهای زمین‌اند؛ ج ۲، ص: ۷

۲۷۸	کوهها خدا را تسبیح میکنند؛ ج ۲، ص: ۹
۲۷۸	کوهها در قیامت ریز ریز و سراب میشوند؛ ج ۲، ص: ۱۱
۲۷۹	این آیه نیز در خور دقت است؛ ج ۲، ص: ۱۱
۲۸۰	جبله؛ ج ۲، ص: ۱۴
۲۸۰	جبن؛ ج ۲، ص: ۱۵
۲۸۱	جبه؛ ج ۲، ص: ۱۵
۲۸۱	جبی؛ ج ۲، ص: ۱۵
۲۸۱	جت؛ ج ۲، ص: ۱۷
۲۸۲	جثم؛ ج ۲، ص: ۱۷
۲۸۲	جثی؛ ج ۲، ص: ۱۷
۲۸۲	جحد؛ ج ۲، ص: ۱۸
۲۸۳	جحم؛ ج ۲، ص: ۱۹
۲۸۳	جدث؛ ج ۲، ص: ۲۰
۲۸۳	جدّ؛ ج ۲، ص: ۲۰
۲۸۴	جدار؛ ج ۲، ص: ۲۲
۲۸۴	جدل؛ ج ۲، ص: ۲۲
۲۸۵	جدّ؛ ج ۲، ص: ۲۳
۲۸۵	جدع؛ ج ۲، ص: ۲۳
۲۸۵	جدوة؛ ج ۲، ص: ۲۴
۲۸۵	جرح؛ ج ۲، ص: ۲۴
۲۸۶	جراد؛ ج ۲، ص: ۲۵
۲۸۶	جرّ؛ ج ۲، ص: ۲۶
۲۸۶	جرز؛ ج ۲، ص: ۲۶
۲۸۷	جرع؛ ج ۲، ص: ۲۷

۲۸۷	جُزف: ج ۲، ص: ۲۷
۲۸۷	جرم: ج ۲، ص: ۲۷
۲۸۸	جری: ج ۲، ص: ۳۰
۲۹۰	جزء: ج ۲، ص: ۳۴
۲۹۰	جزع: ج ۲، ص: ۳۴
۲۹۰	جزاء: ج ۲، ص: ۳۵
۲۹۱	جسد: ج ۲، ص: ۳۷
۲۹۲	جس: ج ۲، ص: ۳۸
۲۹۲	جسم: ج ۲، ص: ۳۸
۲۹۲	جعل: ج ۲، ص: ۳۸
۲۹۳	جفاء: ج ۲، ص: ۴۰
۲۹۳	جفن: ج ۲، ص: ۴۰
۲۹۳	جفوف: ج ۲، ص: ۴۰
۲۹۳	جلب: ج ۲، ص: ۴۰
۲۹۴	جالوت: ج ۲، ص: ۴۲
۲۹۴	جلد: ج ۲، ص: ۴۲
۲۹۵	جلس: ج ۲، ص: ۴۴
۲۹۵	جلال: ج ۲، ص: ۴۵
۲۹۶	جلو: ج ۲، ص: ۴۶
۲۹۶	جمع: ج ۲، ص: ۴۷
۲۹۶	جمد: ج ۲، ص: ۴۷
۲۹۷	جمع: ج ۲، ص: ۴۷
۲۹۷	مجمع البحرين: ج ۲، ص: ۴۸
۲۹۷	جمعه: ج ۲، ص: ۴۹

- ۲۹۸ ۵۱: ج ۲، ص: ۵۱ جمل: ج ۲، ص: ۵۱
- ۲۹۹ ۵۲: ج ۲، ص: ۵۲ جمله: ج ۲، ص: ۵۲
- ۲۹۹ ۵۲: ج ۲، ص: ۵۲ جمال: ج ۲، ص: ۵۲
- ۲۹۹ ۵۲: ج ۲، ص: ۵۲ جَمّ: ج ۲، ص: ۵۲
- ۲۹۹ ۵۳: ج ۲، ص: ۵۳ جنب: ج ۲، ص: ۵۳
- ۳۰۰ ۵۴: ج ۲، ص: ۵۴ جناح: ج ۲، ص: ۵۴
- ۳۰۲ ۵۸: ج ۲، ص: ۵۸ جند: ج ۲، ص: ۵۸
- ۳۰۲ ۶۰: ج ۲، ص: ۶۰ جنف: ج ۲، ص: ۶۰
- ۳۰۳ ۶۱: ج ۲، ص: ۶۱ جَنّ: ج ۲، ص: ۶۱
- ۳۰۳ ۶۱: ج ۲، ص: ۶۱ جِنّ: ج ۲، ص: ۶۱
- ۳۰۳ اشاره اشاره
- ۳۰۶ ۶۸: ج ۲، ص: ۶۸ رانده شدن جنّ: ج ۲، ص: ۶۸
- ۳۰۸ ۷۲: ج ۲، ص: ۷۲ جانّ: ج ۲، ص: ۷۲
- ۳۰۸ ۷۴: ج ۲، ص: ۷۴ جَنّت: ج ۲، ص: ۷۴
- ۳۰۸ اشاره اشاره
- ۳۰۹ ۷۴: ج ۲، ص: ۷۴ جَنّت آخرت: ج ۲، ص: ۷۴
- ۳۱۰ ۷۷: ج ۲، ص: ۷۷ جنی: ج ۲، ص: ۷۷
- ۳۱۰ ۷۷: ج ۲، ص: ۷۷ جهد: ج ۲، ص: ۷۷
- ۳۱۱ ۷۹: ج ۲، ص: ۷۹ جهر: ج ۲، ص: ۷۹
- ۳۱۱ ۸۰: ج ۲، ص: ۸۰ جهاز: ج ۲، ص: ۸۰
- ۳۱۲ ۸۰: ج ۲، ص: ۸۰ جهل: ج ۲، ص: ۸۰
- ۳۱۳ ۸۴: ج ۲، ص: ۸۴ جهنّم: ج ۲، ص: ۸۴
- ۳۱۳ اشاره اشاره
- ۳۱۳ ۸۵: ج ۲، ص: ۸۵ جهنّم سخن میگوید: ج ۲، ص: ۸۵

۳۱۴	جوب: ج ۲، ص: ۸۶
۳۱۵	جود: ج ۲، ص: ۸۷
۳۱۵	جار: ج ۲، ص: ۸۸
۳۱۶	جوز: ج ۲، ص: ۸۹
۳۱۶	جوس: ج ۲، ص: ۸۹
۳۱۶	جوع: ج ۲، ص: ۸۹
۳۱۶	جوف: ج ۲، ص: ۹۰
۳۱۶	جوّ: ج ۲، ص: ۹۰
۳۱۶	جاء: ج ۲، ص: ۹۰
۳۱۷	جیب: ج ۲، ص: ۹۱
۳۱۷	جید: ج ۲، ص: ۹۲
۳۱۷	ح؛ ج ۲، ص: ۹۳
۳۱۷	حاء: ج ۲، ص: ۹۳
۳۱۷	حَبّ: ج ۲، ص: ۹۳
۳۱۸	حَبّ: ج ۲، ص: ۹۵
۳۱۸	حبر: ج ۲، ص: ۹۵
۳۱۹	حبس: ج ۲، ص: ۹۶
۳۱۹	حبط: ج ۲، ص: ۹۶
۳۲۰	حیک: ج ۲، ص: ۹۹
۳۲۰	حبل: ج ۲، ص: ۹۹
۳۲۲	حتم: ج ۲، ص: ۱۰۲
۳۲۲	حتّی: ج ۲، ص: ۱۰۳
۳۲۲	حثّ: ج ۲، ص: ۱۰۳
۳۲۲	حجب: ج ۲، ص: ۱۰۳

۳۲۳	حجّ: ج ۲، ص: ۱۰۵
۳۲۳	اشاره
۳۲۳	حجّ اکبر: ج ۲، ص: ۱۰۶
۳۲۴	حجر: ج ۲، ص: ۱۰۸
۳۲۶	حجز: ج ۲، ص: ۱۱۱
۳۲۶	حَدَب: ج ۲، ص: ۱۱۱
۳۲۶	حدث: ج ۲، ص: ۱۱۱
۳۲۶	حدّ: ج ۲، ص: ۱۱۲
۳۲۷	حدق: ج ۲، ص: ۱۱۳
۳۲۷	حذر: ج ۲، ص: ۱۱۳
۳۲۷	حرب: ج ۲، ص: ۱۱۴
۳۲۷	اشاره
۳۲۸	محارب و حدّ او: ج ۲، ص: ۱۱۴
۳۲۸	حرث: ج ۲، ص: ۱۱۶
۳۲۹	حرج: ج ۲، ص: ۱۱۶
۳۲۹	حرد: ج ۲، ص: ۱۱۸
۳۲۹	حزّ: ج ۲، ص: ۱۱۸
۳۳۰	حَزّ: ج ۲، ص: ۱۱۸
۳۳۰	حریر: ج ۲، ص: ۱۱۸
۳۳۰	حرس: ج ۲، ص: ۱۱۹
۳۳۰	حرص: ج ۲، ص: ۱۱۹
۳۳۰	حرض: ج ۲، ص: ۱۲۰
۳۳۱	حرف: ج ۲، ص: ۱۲۰
۳۳۱	حرق: ج ۲، ص: ۱۲۱

- حرک: ج ۲، ص: ۱۲۲ ۳۳۱
- حرام: ج ۲، ص: ۱۲۲ ۳۳۲
- حری: ج ۲، ص: ۱۲۶ ۳۳۳
- حزب: ج ۲، ص: ۱۲۶ ۳۳۳
- حزن: ج ۲، ص: ۱۲۶ ۳۳۴
- حسب: ج ۲، ص: ۱۲۷ ۳۳۴
- اشاره ۳۳۴
- بَغَيْرِ حِسَابٍ یعنی چه؟؛ ج ۲، ص: ۱۲۷ ۳۳۴
- حسد: ج ۲، ص: ۱۳۱ ۳۳۶
- حسر: ج ۲، ص: ۱۳۲ ۳۳۶
- حس: ج ۲، ص: ۱۳۳ ۳۳۷
- حسم: ج ۲، ص: ۱۳۴ ۳۳۷
- حُسن: ج ۲، ص: ۱۳۴ ۳۳۷
- اشاره ۳۳۷
- توجه: ج ۲، ص: ۱۳۷ ۳۳۸
- اقا حساب خیر و شر: ج ۲، ص: ۱۳۸ ۳۳۹
- چرا خدا شتر میافریند؟؛ ج ۲، ص: ۱۳۹ ۳۳۹
- أسماء حسنی: ج ۲، ص: ۱۴۱ ۳۴۰
- حشر: ج ۲، ص: ۱۴۴ ۳۴۲
- حصب: ج ۲، ص: ۱۴۶ ۳۴۲
- حصص: ج ۲، ص: ۱۴۷ ۳۴۳
- حصد: ج ۲، ص: ۱۴۷ ۳۴۳
- حصر: ج ۲، ص: ۱۴۷ ۳۴۳
- حصول: ج ۲، ص: ۱۴۸ ۳۴۴

۳۴۴	حصن: ج ۲، ص: ۱۴۹
۳۴۴	حصا: ج ۲، ص: ۱۵۰
۳۴۵	حضر: ج ۲، ص: ۱۵۱
۳۴۵	حَض: ج ۲، ص: ۱۵۱
۳۴۵	حطب: ج ۲، ص: ۱۵۱
۳۴۵	حطط: ج ۲، ص: ۱۵۲
۳۴۶	حطم: ج ۲، ص: ۱۵۳
۳۴۶	حظر: ج ۲، ص: ۱۵۳
۳۴۷	حظ: ج ۲، ص: ۱۵۴
۳۴۷	حفد: ج ۲، ص: ۱۵۴
۳۴۷	حفر: ج ۲، ص: ۱۵۴
۳۴۷	حفظ: ج ۲، ص: ۱۵۵
۳۴۸	حفف: ج ۲، ص: ۱۵۶
۳۴۸	حفو: ج ۲، ص: ۱۵۷
۳۴۸	حقب: ج ۲، ص: ۱۵۷
۳۴۹	حقف: ج ۲، ص: ۱۵۸
۳۴۹	حقی: ج ۲، ص: ۱۵۸
۳۵۰	حکم: ج ۲، ص: ۱۶۰
۳۵۱	حکمه: ج ۲، ص: ۱۶۳
۳۵۱	حکیم: ج ۲، ص: ۱۶۴
۳۵۲	محکم: ج ۲، ص: ۱۶۵
۳۵۲	حلف: ج ۲، ص: ۱۶۵
۳۵۲	حلق: ج ۲، ص: ۱۶۶
۳۵۲	حلقوم: ج ۲، ص: ۱۶۶

۳۵۲	حلّ: ج ۲، ص: ۱۶۶
۳۵۳	حلم: ج ۲، ص: ۱۶۷
۳۵۳	حلیم: ج ۲، ص: ۱۶۸
۳۵۴	حلی: ج ۲، ص: ۱۶۹
۳۵۴	حامیم: ج ۲، ص: ۱۶۹
۳۵۴	حماء: ج ۲، ص: ۱۷۰
۳۵۵	حمد: ج ۲، ص: ۱۷۲
۳۵۶	احمد: ج ۲، ص: ۱۷۵
۳۵۹	حمار: ج ۲، ص: ۱۸۱
۳۵۹	حمل: ج ۲، ص: ۱۸۱
۳۶۰	حمم: ج ۲، ص: ۱۸۴
۳۶۰	یحموم: ج ۲، ص: ۱۸۴
۳۶۱	حمی: ج ۲، ص: ۱۸۵
۳۶۱	حام: ج ۲، ص: ۱۸۵
۳۶۱	حمیة: ج ۲، ص: ۱۸۶
۳۶۲	حنث: ج ۲، ص: ۱۸۶
۳۶۲	حنجر: ج ۲، ص: ۱۸۷
۳۶۲	حنذ: ج ۲، ص: ۱۸۷
۳۶۲	حنف: ج ۲، ص: ۱۸۷
۳۶۲	حنک: ج ۲، ص: ۱۸۸
۳۶۳	حنن: ج ۲، ص: ۱۸۹
۳۶۳	حنین: ج ۲، ص: ۱۸۹
۳۶۴	حوب: ج ۲، ص: ۱۹۰
۳۶۴	حوت: ج ۲، ص: ۱۹۱

۳۶۴	حاجه: ج ۲، ص: ۱۹۱
۳۶۴	خونذ: ج ۲، ص: ۱۹۱
۳۶۴	خور: ج ۲، ص: ۱۹۲
۳۶۵	اشاره
۳۶۵	زنان بهشتی: ج ۲، ص: ۱۹۲
۳۶۶	حواریون: ج ۲، ص: ۱۹۵
۳۶۶	حوز: ج ۲، ص: ۱۹۵
۳۶۶	حوش: ج ۲، ص: ۱۹۵
۳۶۷	حوط: ج ۲، ص: ۱۹۶
۳۶۸	حول: ج ۲، ص: ۱۹۸
۳۷۰	حوایا: ج ۲، ص: ۲۰۴
۳۷۰	حوا: ج ۲، ص: ۲۰۵
۳۷۰	حیث: ج ۲، ص: ۲۰۵
۳۷۱	حید: ج ۲، ص: ۲۰۵
۳۷۱	حیران: ج ۲، ص: ۲۰۶
۳۷۱	حیص: ج ۲، ص: ۲۰۶
۳۷۱	حیض: ج ۲، ص: ۲۰۶
۳۷۲	حیف: ج ۲، ص: ۲۰۸
۳۷۲	حیق: ج ۲، ص: ۲۰۸
۳۷۲	حین: ج ۲، ص: ۲۰۹
۳۷۳	حی: ج ۲، ص: ۲۱۰
۳۷۵	حیاء: ج ۲، ص: ۲۱۵
۳۷۵	یحیی: ج ۲، ص: ۲۱۵
۳۷۶	حیه: ج ۲، ص: ۲۱۶

۳۷۶	خ؛ ج ۲، ص: ۲۱۷
۳۷۶	حاء؛ ج ۲، ص: ۲۱۷
۳۷۶	خبء؛ ج ۲، ص: ۲۱۷
۳۷۶	خبت؛ ج ۲، ص: ۲۱۸
۳۷۷	خبث؛ ج ۲، ص: ۲۱۸
۳۷۷	خبر؛ ج ۲، ص: ۲۲۰
۳۷۸	خیز؛ ج ۲، ص: ۲۲۱
۳۷۸	خبط؛ ج ۲، ص: ۲۲۱
۳۷۹	خبیل؛ ج ۲، ص: ۲۲۳
۳۷۹	خبو؛ ج ۲، ص: ۲۲۳
۳۷۹	ختر؛ ج ۲، ص: ۲۲۴
۳۷۹	ختم؛ ج ۲، ص: ۲۲۴
۳۷۹	اشاره
۳۸۱	خاتمیت آنحضرت؛ ج ۲، ص: ۲۲۷
۳۸۱	خدد؛ ج ۲، ص: ۲۲۹
۳۸۱	اشاره
۳۸۲	اصحاب اخدود؛ ج ۲، ص: ۲۳۰
۳۸۲	خدع؛ ج ۲، ص: ۲۳۱
۳۸۳	خدن؛ ج ۲، ص: ۲۳۲
۳۸۳	خذل؛ ج ۲، ص: ۲۳۳
۳۸۴	خرب؛ ج ۲، ص: ۲۳۳
۳۸۴	خروج؛ ج ۲، ص: ۲۳۴
۳۸۴	خردل؛ ج ۲، ص: ۲۳۵
۳۸۵	خرر؛ ج ۲، ص: ۲۳۶

۳۸۵	خرص: ج ۲، ص: ۲۳۶
۳۸۶	خرطوم: ج ۲، ص: ۲۳۷
۳۸۶	خرق: ج ۲، ص: ۲۳۸
۳۸۶	خزن: ج ۲، ص: ۲۳۸
۳۸۷	خزی: ج ۲، ص: ۲۴۰
۳۸۷	خسأ: ج ۲، ص: ۲۴۱
۳۸۸	خسر: ج ۲، ص: ۲۴۲
۳۹۰	خسف: ج ۲، ص: ۲۴۶
۳۹۰	خشب: ج ۲، ص: ۲۴۸
۳۹۰	خشع: ج ۲، ص: ۲۴۸
۳۹۱	خشیه: ج ۲، ص: ۲۵۰
۳۹۲	خصص: ج ۲، ص: ۲۵۲
۳۹۳	خصف: ج ۲، ص: ۲۵۳
۳۹۳	خصم: ج ۲، ص: ۲۵۴
۳۹۴	خضد: ج ۲، ص: ۲۵۶
۳۹۴	خضرة: ج ۲، ص: ۲۵۶
۳۹۵	خضع: ج ۲، ص: ۲۵۷
۳۹۵	خطأ: ج ۲، ص: ۲۵۸
۳۹۶	خطب: ج ۲، ص: ۲۶۱
۳۹۷	خط: ج ۲، ص: ۲۶۳
۳۹۷	خطف: ج ۲، ص: ۲۶۳
۳۹۸	خطو: ج ۲، ص: ۲۶۴
۳۹۸	خفت: ج ۲، ص: ۲۶۵
۳۹۸	خفض: ج ۲، ص: ۲۶۶

۳۹۹	خفف؛ ج ۲، ص: ۲۶۶
۳۹۹	خفی؛ ج ۲، ص: ۲۶۷
۴۰۰	خلد؛ ج ۲، ص: ۲۷۰
۴۰۰	اشاره
۴۰۱	قابل دقت؛ ج ۲، ص: ۲۷۲
۴۰۳	چند مسئله؛ ج ۲، ص: ۲۷۶
۴۰۴	خلص؛ ج ۲، ص: ۲۷۹
۴۰۵	خلط؛ ج ۲، ص: ۲۸۱
۴۰۶	خلع؛ ج ۲، ص: ۲۸۳
۴۰۶	خلف؛ ج ۲، ص: ۲۸۴
۴۰۶	اشاره
۴۰۸	بشر خلیفه الله است؛ ج ۲، ص: ۲۸۷
۴۰۹	اختلاف ممدوح و مذموم؛ ج ۲، ص: ۲۹۰
۴۱۰	خلق؛ ج ۲، ص: ۲۹۲
۴۱۱	خلل؛ ج ۲، ص: ۲۹۶
۴۱۲	خلو؛ ج ۲، ص: ۲۹۷
۴۱۲	خمد؛ ج ۲، ص: ۲۹۸
۴۱۳	خمر؛ ج ۲، ص: ۲۹۹
۴۱۳	اشاره
۴۱۳	شراب بهشت؛ ج ۲، ص: ۲۹۹
۴۱۳	خمر شراب مخصوص نیست؛ ج ۲، ص: ۳۰۰
۴۱۴	جریان تحریم خمر؛ ج ۲، ص: ۳۰۱
۴۱۵	خمس؛ ج ۲، ص: ۳۰۵
۴۱۶	خمص؛ ج ۲، ص: ۳۰۷

۴۱۷	خبط: ج ۲، ص: ۳۰۷
۴۱۷	خنزیر: ج ۲، ص: ۳۰۸
۴۱۷	خنس: ج ۲، ص: ۳۰۸
۴۱۸	خفق: ج ۲، ص: ۳۱۱
۴۱۸	خوار: ج ۲، ص: ۳۱۱
۴۱۹	خوض: ج ۲، ص: ۳۱۱
۴۱۹	خوف: ج ۲، ص: ۳۱۲
۴۱۹	خول: ج ۲، ص: ۳۱۳
۴۲۰	خون: ج ۲، ص: ۳۱۴
۴۲۱	خوی: ج ۲، ص: ۳۱۶
۴۲۱	خیبه: ج ۲، ص: ۳۱۷
۴۲۱	خیر: ج ۲، ص: ۳۱۷
۴۲۲	خیط: ج ۲، ص: ۳۱۹
۴۲۲	خیل: ج ۲، ص: ۳۱۹
۴۲۳	خیمه: ج ۲، ص: ۳۲۱
۴۲۳	د؛ ج ۲، ص: ۳۲۲
۴۲۳	دال: ج ۲، ص: ۳۲۲
۴۲۳	دأب: ج ۲، ص: ۳۲۲
۴۲۴	دب: ج ۲، ص: ۳۲۳
۴۲۵	دبر: ج ۲، ص: ۳۲۶
۴۲۶	دثر: ج ۲، ص: ۳۲۹
۴۲۶	دحر: ج ۲، ص: ۳۲۹
۴۲۷	دحض: ج ۲، ص: ۳۳۰
۴۲۷	دحو: ج ۲، ص: ۳۳۰

۴۲۸	دخر: ج ۲، ص: ۳۳۱
۴۲۸	دخول: ج ۲، ص: ۳۳۲
۴۲۸	دخن: ج ۲، ص: ۳۳۳
۴۲۹	درء: ج ۲، ص: ۳۳۴
۴۲۹	درج: ج ۲، ص: ۳۳۵
۴۳۰	درز: ج ۲، ص: ۳۳۷
۴۳۰	درس: ج ۲، ص: ۳۳۸
۴۳۱	ادریس: ج ۲، ص: ۳۳۸
۴۳۲	درک: ج ۲، ص: ۳۴۰
۴۳۳	درهم: ج ۲، ص: ۳۴۲
۴۳۳	دری: ج ۲، ص: ۳۴۳
۴۳۳	دسر: ج ۲، ص: ۳۴۳
۴۳۳	دس: ج ۲، ص: ۳۴۳
۴۳۳	دسو: ج ۲، ص: ۳۴۴
۴۳۴	دع: ج ۲، ص: ۳۴۴
۴۳۴	دعو: ج ۲، ص: ۳۴۴
۴۳۵	دعی: ج ۲، ص: ۳۴۸
۴۳۶	دفاء: ج ۲، ص: ۳۴۹
۴۳۶	دفع: ج ۲، ص: ۳۵۰
۴۳۷	دفق: ج ۲، ص: ۳۵۱
۴۳۷	دک: ج ۲، ص: ۳۵۱
۴۳۷	دلوک: ج ۲، ص: ۳۵۲
۴۳۸	دلل: ج ۲، ص: ۳۵۴
۴۳۹	دلو: ج ۲، ص: ۳۵۵

۴۳۹	دمدم: ج ۲، ص: ۳۵۷
۴۴۰	دمر: ج ۲، ص: ۳۵۷
۴۴۰	دمع: ج ۲، ص: ۳۵۸
۴۴۰	دمغ: ج ۲، ص: ۳۵۹
۴۴۱	دم: ج ۲، ص: ۳۵۹
۴۴۱	دینار: ج ۲، ص: ۳۶۰
۴۴۱	دنی: ج ۲، ص: ۳۶۰
۴۴۱	ادنی: ج ۲، ص: ۳۶۰
۴۴۲	دنیا: ج ۲، ص: ۳۶۲
۴۴۲	دهر: ج ۲، ص: ۳۶۳
۴۴۳	دهق: ج ۲، ص: ۳۶۴
۴۴۳	دهم: ج ۲، ص: ۳۶۵
۴۴۴	دهن: ج ۲، ص: ۳۶۵
۴۴۴	دهی: ج ۲، ص: ۳۶۶
۴۴۴	داود: ج ۲، ص: ۳۶۷
۴۴۴	اشاره
۴۴۸	توجه: ج ۲، ص: ۳۷۴
۴۴۹	دور: ج ۲، ص: ۳۷۶
۴۴۹	دول: ج ۲، ص: ۳۷۸
۴۴۹	دوم: ج ۲، ص: ۳۷۸
۴۵۰	دون: ج ۲، ص: ۳۷۹
۴۵۰	دین: ج ۲، ص: ۳۷۹
۴۵۱	[جلد سوم]
۴۵۱	اشاره

۴۵۱	ذ: ج ۳، ص: ۱
۴۵۱	ذال: ج ۳، ص: ۱
۴۵۱	ذا: ج ۳، ص: ۱
۴۵۲	ذلك: ج ۳، ص: ۲
۴۵۲	ذلكم: ج ۳، ص: ۲
۴۵۲	ذئب: ج ۳، ص: ۲
۴۵۲	ذأم: ج ۳، ص: ۲
۴۵۲	ذباب: ج ۳، ص: ۲
۴۵۲	ذبح: ج ۳، ص: ۳
۴۵۳	ذذب: ج ۳، ص: ۳
۴۵۳	ذخر: ج ۳، ص: ۴
۴۵۳	ذراء: ج ۳، ص: ۴
۴۵۴	ذرتیه: ج ۳، ص: ۶
۴۵۶	ذرة: ج ۳، ص: ۱۲
۴۵۷	ذرع: ج ۳، ص: ۱۲
۴۵۷	ذرو: ج ۳، ص: ۱۴
۴۵۷	ذعن: ج ۳، ص: ۱۴
۴۵۸	ذفن: ج ۳، ص: ۱۴
۴۵۸	ذکر: ج ۳، ص: ۱۵
۴۵۸	اشاره
۴۵۹	اهل الذکر: ج ۳، ص: ۱۷
۴۶۰	ذکر: ج ۳، ص: ۲۰
۴۶۱	ذکو: ج ۳، ص: ۲۱
۴۶۱	ذلل: ج ۳، ص: ۲۱

۴۶۲	ذمّ: ج ۳، ص: ۲۳
۴۶۲	ذمّة: ج ۳، ص: ۲۳
۴۶۲	ذنب: ج ۳، ص: ۲۴
۴۶۴	ذنوب: ج ۳، ص: ۲۸
۴۶۴	ذهاب: ج ۳، ص: ۲۸
۴۶۵	ذهب: ج ۳، ص: ۲۸
۴۶۵	ذهول: ج ۳، ص: ۲۹
۴۶۵	ذو: ج ۳، ص: ۲۹
۴۶۵	ذات: ج ۳، ص: ۳۰
۴۶۶	ذود: ج ۳، ص: ۳۰
۴۶۶	ذوق: ج ۳، ص: ۳۱
۴۶۶	ذیع: ج ۳، ص: ۳۱
۴۶۶	ر؛ ج ۳، ص: ۳۲
۴۶۶	راء: ج ۳، ص: ۳۲
۴۶۷	رأس: ج ۳، ص: ۳۲
۴۶۷	رأفة: ج ۳، ص: ۳۳
۴۶۷	رءوف: ج ۳، ص: ۳۳
۴۶۸	رأى: ج ۳، ص: ۳۴
۴۶۹	رؤیا: ج ۳، ص: ۳۷
۴۷۱	ربّ: ج ۳، ص: ۴۲
۴۷۲	ربّیون: ج ۳، ص: ۴۴
۴۷۲	ربّاتیون: ج ۳، ص: ۴۵
۴۷۳	ربائب: ج ۳، ص: ۴۵
۴۷۳	ربما: ج ۳، ص: ۴۶

۴۷۳	ربح؛ ج ۳، ص: ۴۶
۴۷۳	ربص؛ ج ۳، ص: ۴۶
۴۷۴	ربط؛ ج ۳، ص: ۴۷
۴۷۴	ربع؛ ج ۳، ص: ۴۸
۴۷۴	ربو؛ ج ۳، ص: ۴۸
۴۷۵	رتع؛ ج ۳، ص: ۵۰
۴۷۶	رتق؛ ج ۳، ص: ۵۱
۴۷۶	رتل؛ ج ۳، ص: ۵۳
۴۷۷	رج؛ ج ۳، ص: ۵۴
۴۷۷	رجز؛ ج ۳، ص: ۵۴
۴۷۸	رجس؛ ج ۳، ص: ۵۵
۴۷۸	رجع؛ ج ۳، ص: ۵۶
۴۷۹	رجف؛ ج ۳، ص: ۵۷
۴۷۹	رُجل؛ ج ۳، ص: ۵۸
۴۷۹	رجل؛ ج ۳، ص: ۵۸
۴۷۹	رجم؛ ج ۳، ص: ۵۸
۴۸۰	رجوم؛ ج ۳، ص: ۵۹
۴۸۱	رجاء؛ ج ۳، ص: ۶۱
۴۸۳	رجا؛ ج ۳، ص: ۶۶
۴۸۳	رحب؛ ج ۳، ص: ۶۶
۴۸۳	رحق؛ ج ۳، ص: ۶۷
۴۸۳	رحل؛ ج ۳، ص: ۶۷
۴۸۴	رحم؛ ج ۳، ص: ۶۸
۴۸۴	رحمة؛ ج ۳، ص: ۶۹

۴۸۶	رحمن: ج ۳، ص: ۷۲
۴۸۸	رحیم: ج ۳، ص: ۷۷
۴۸۸	رخو: ج ۳، ص: ۷۸
۴۸۸	ردء: ج ۳، ص: ۷۸
۴۸۹	ردد: ج ۳، ص: ۷۹
۴۸۹	ردف: ج ۳، ص: ۸۰
۴۹۰	ردم: ج ۳، ص: ۸۱
۴۹۰	ردی: ج ۳، ص: ۸۱
۴۹۰	رذل: ج ۳، ص: ۸۲
۴۹۰	رزق: ج ۳، ص: ۸۲
۴۹۲	رسخ: ج ۳، ص: ۸۷
۴۹۲	اشاره
۴۹۳	راسخون در علم: ج ۳، ص: ۸۸
۴۹۳	رس: ج ۳، ص: ۸۸
۴۹۴	رسل: ج ۳، ص: ۹۰
۴۹۴	اشاره
۴۹۶	تفاوت پیامبران: ج ۳، ص: ۹۴
۴۹۶	فرق رسول و نبی: ج ۳، ص: ۹۴
۴۹۷	عدد انبیاء: ج ۳، ص: ۹۶
۴۹۸	رسو: ج ۳، ص: ۹۸
۴۹۸	رشد: ج ۳، ص: ۱۰۰
۴۹۹	رصد: ج ۳، ص: ۱۰۱
۴۹۹	رصص: ج ۳، ص: ۱۰۱
۵۰۰	رضع: ج ۳، ص: ۱۰۲

۵۰۰	رضی: ج ۳، ص: ۱۰۲
۵۰۰	اشاره
۵۰۰	معنی رضا و سخط خدا: ج ۳، ص: ۱۰۳
۵۰۱	رطب: ج ۳، ص: ۱۰۴
۵۰۱	رعب: ج ۳، ص: ۱۰۵
۵۰۱	رعد: ج ۳، ص: ۱۰۵
۵۰۲	رعی: ج ۳، ص: ۱۰۶
۵۰۲	رغب: ج ۳، ص: ۱۰۷
۵۰۲	رغد: ج ۳، ص: ۱۰۷
۵۰۳	رغم: ج ۳، ص: ۱۰۸
۵۰۳	رفات: ج ۳، ص: ۱۰۸
۵۰۳	رفت: ج ۳، ص: ۱۰۹
۵۰۴	رفد: ج ۳، ص: ۱۰۹
۵۰۴	رفرف: ج ۳، ص: ۱۰۹
۵۰۴	رفع: ج ۳، ص: ۱۱۰
۵۰۴	رفق: ج ۳، ص: ۱۱۰
۵۰۵	رقب: ج ۳، ص: ۱۱۲
۵۰۶	رقبه: ج ۳، ص: ۱۱۳
۵۰۶	رقیب: ج ۳، ص: ۱۱۳
۵۰۶	رقد: ج ۳، ص: ۱۱۴
۵۰۶	رق: ج ۳، ص: ۱۱۴
۵۰۷	رقم: ج ۳، ص: ۱۱۵
۵۰۷	رقی: ج ۳، ص: ۱۱۷
۵۰۸	رکوب: ج ۳، ص: ۱۱۷

۵۰۸	رکد: ج ۳، ص: ۱۱۹
۵۰۹	رکز: ج ۳، ص: ۱۱۹
۵۰۹	رکس: ج ۳، ص: ۱۱۹
۵۰۹	رکز: ج ۳، ص: ۱۲۰
۵۰۹	رکع: ج ۳، ص: ۱۲۰
۵۱۰	رکم: ج ۳، ص: ۱۲۱
۵۱۰	رکون: ج ۳، ص: ۱۲۲
۵۱۰	رمج: ج ۳، ص: ۱۲۲
۵۱۰	رمد: ج ۳، ص: ۱۲۲
۵۱۱	رمز: ج ۳، ص: ۱۲۳
۵۱۱	رمضان: ج ۳، ص: ۱۲۳
۵۱۱	رمیم: ج ۳، ص: ۱۲۳
۵۱۱	رقان: ج ۳، ص: ۱۲۴
۵۱۲	رمی: ج ۳، ص: ۱۲۴
۵۱۲	رهب: ج ۳، ص: ۱۲۵
۵۱۲	رهبان: ج ۳، ص: ۱۲۵
۵۱۳	رهط: ج ۳، ص: ۱۲۷
۵۱۳	رهق: ج ۳، ص: ۱۲۸
۵۱۴	رَهَق: ج ۳، ص: ۱۲۹
۵۱۴	رهن: ج ۳، ص: ۱۲۹
۵۱۴	رهو: ج ۳، ص: ۱۳۰
۵۱۵	رَوح: ج ۳، ص: ۱۳۰
۵۱۵	رُوح: ج ۳، ص: ۱۳۱
۵۱۵	اشاره

۵۱۵	فرشته؛ ج ۳، ص: ۱۳۱
۵۱۶	شریعت و دین؛ ج ۳، ص: ۱۳۲
۵۱۶	فرشته بخصوص؛ ج ۳، ص: ۱۳۳
۵۱۷	روح مستقل؛ ج ۳، ص: ۱۳۵
۵۱۹	معاد و روح؛ ج ۳، ص: ۱۳۸
۵۱۹	ریح؛ ج ۳، ص: ۱۳۹
۵۱۹	اشاره
۵۱۹	باد در طاعت سلیمان بود؛ ج ۳، ص: ۱۴۰
۵۲۰	بادیکه قوم عاد را از بین برد؛ ج ۳، ص: ۱۴۱
۵۲۱	بادهای آبستن کننده؛ ج ۳، ص: ۱۴۳
۵۲۱	ریحان؛ ج ۳، ص: ۱۴۳
۵۲۱	رود؛ ج ۳، ص: ۱۴۴
۵۲۱	اشاره
۵۲۲	اراده خدا یعنی چه؟؛ ج ۳، ص: ۱۴۶
۵۲۳	روض؛ ج ۳، ص: ۱۴۸
۵۲۳	روغ؛ ج ۳، ص: ۱۴۸
۵۲۴	روغ؛ ج ۳، ص: ۱۴۸
۵۲۴	روم؛ ج ۳، ص: ۱۴۹
۵۲۵	ریب؛ ج ۳، ص: ۱۵۱
۵۲۵	ریش؛ ج ۳، ص: ۱۵۲
۵۲۶	ریع؛ ج ۳، ص: ۱۵۳
۵۲۶	رین؛ ج ۳، ص: ۱۵۳
۵۲۶	ز؛ ج ۳، ص: ۱۵۴
۵۲۶	زاء؛ ج ۳، ص: ۱۵۴

۵۲۶	زَبَد؛ ج ۳، ص: ۱۵۴
۵۲۷	زُبْر؛ ج ۳، ص: ۱۵۴
۵۲۷	زبور؛ ج ۳، ص: ۱۵۶
۵۲۸	زبن؛ ج ۳، ص: ۱۵۶
۵۲۸	زجاجه؛ ج ۳، ص: ۱۵۷
۵۲۸	زجر؛ ج ۳، ص: ۱۵۷
۵۲۸	زجو؛ ج ۳، ص: ۱۵۸
۵۲۹	زحج؛ ج ۳، ص: ۱۵۸
۵۲۹	زحف؛ ج ۳، ص: ۱۵۸
۵۲۹	زخرف؛ ج ۳، ص: ۱۵۹
۵۳۰	زرب؛ ج ۳، ص: ۱۶۰
۵۳۰	زرع؛ ج ۳، ص: ۱۶۰
۵۳۰	زرق؛ ج ۳، ص: ۱۶۱
۵۳۰	زری؛ ج ۳، ص: ۱۶۱
۵۳۱	زعم؛ ج ۳، ص: ۱۶۱
۵۳۱	زفر؛ ج ۳، ص: ۱۶۲
۵۳۱	زف؛ ج ۳، ص: ۱۶۳
۵۳۲	زقوم؛ ج ۳، ص: ۱۶۳
۵۳۲	زکریا؛ ج ۳، ص: ۱۶۴
۵۳۴	زکو؛ ج ۳، ص: ۱۶۸
۵۳۴	زکله؛ ج ۳، ص: ۱۷۰
۵۳۶	زلزال؛ ج ۳، ص: ۱۷۳
۵۳۶	زلف؛ ج ۳، ص: ۱۷۳
۵۳۷	زَلَق؛ ج ۳، ص: ۱۷۵

۵۳۷	زلل: ج ۳، ص: ۱۷۶
۵۳۸	زلم: ج ۳، ص: ۱۷۶
۵۳۸	اشاره
۵۳۸	دقت: ج ۳، ص: ۱۷۸
۵۳۹	زمر: ج ۳، ص: ۱۷۹
۵۳۹	زمل: ج ۳، ص: ۱۷۹
۵۳۹	زمهریر: ج ۳، ص: ۱۸۰
۵۴۰	زنجبیل: ج ۳، ص: ۱۸۰
۵۴۰	زنم: ج ۳، ص: ۱۸۱
۵۴۰	زنا: ج ۳، ص: ۱۸۲
۵۴۱	زهد: ج ۳، ص: ۱۸۳
۵۴۱	زهر: ج ۳، ص: ۱۸۳
۵۴۲	زهق: ج ۳، ص: ۱۸۴
۵۴۲	زوج: ج ۳، ص: ۱۸۵
۵۴۲	اشاره
۵۴۳	[نر و مادگی]: ج ۳، ص: ۱۸۶
۵۴۴	زاد: ج ۳، ص: ۱۸۹
۵۴۴	زور: ج ۳، ص: ۱۸۹
۵۴۴	زوال: ج ۳، ص: ۱۹۰
۵۴۵	زیت: ج ۳، ص: ۱۹۰
۵۴۵	زید: ج ۳، ص: ۱۹۰
۵۴۵	زید: ج ۳، ص: ۱۹۱
۵۴۶	زیغ: ج ۳، ص: ۱۹۴
۵۴۷	زیل: ج ۳، ص: ۱۹۵

- ۵۴۷ زینت؛ ج ۳، ص: ۱۹۵
- ۵۴۸ ازینت؛ ج ۳، ص: ۱۹۶
- ۵۴۸ س؛ ج ۳، ص: ۱۹۸
- ۵۴۸ سین؛ ج ۳، ص: ۱۹۸
- ۵۴۹ سؤال؛ ج ۳، ص: ۱۹۹
- ۵۴۹ اشاره
- ۵۴۹ [سؤال فطرت]؛ ج ۳، ص: ۱۹۹
- ۵۴۹ سؤال عقوبت؛ ج ۳، ص: ۲۰۰
- ۵۴۹ عدم سؤال از گناه گناهکاران؛ ج ۳، ص: ۲۰۰
- ۵۵۰ سؤال از انبیاء و مردم؛ ج ۳، ص: ۲۰۱
- ۵۵۱ سأم؛ ج ۳، ص: ۲۰۳
- ۵۵۱ سباء؛ ج ۳، ص: ۲۰۳
- ۵۵۲ سب؛ ج ۳، ص: ۲۰۵
- ۵۵۲ سبب؛ ج ۳، ص: ۲۰۶
- ۵۵۳ سبت؛ ج ۳، ص: ۲۰۷
- ۵۵۳ اشاره
- ۵۵۳ [سبت یهود]؛ ج ۳، ص: ۲۰۷
- ۵۵۴ [اصحاب سبت]؛ ج ۳، ص: ۲۰۹
- ۵۵۵ سبح؛ ج ۳، ص: ۲۱۱
- ۵۵۵ تسبیح؛ ج ۳، ص: ۲۱۲
- ۵۵۵ اشاره
- ۵۵۶ [تسبیح عامه موجودات]؛ ج ۳، ص: ۲۱۵
- ۵۵۷ نحوه تسبیح موجودات؛ ج ۳، ص: ۲۱۶
- ۵۵۸ سبط؛ ج ۳، ص: ۲۱۸

۵۵۹	سبع؛ ج ۳، ص: ۲۲۰
۵۵۹	سَبْع؛ ج ۳، ص: ۲۲۰
۵۵۹	سبغ؛ ج ۳، ص: ۲۲۰
۵۵۹	سبق؛ ج ۳، ص: ۲۲۰
۵۶۱	سبیل؛ ج ۳، ص: ۲۲۳
۵۶۱	سَبَّء؛ ج ۳، ص: ۲۲۴
۵۶۱	ستر؛ ج ۳، ص: ۲۲۵
۵۶۲	سجده؛ ج ۳، ص: ۲۲۵
۵۶۲	اشاره
۵۶۳	[مسجد ضرار]؛ ج ۳، ص: ۲۲۸
۵۶۳	[سجده موجودات]؛ ج ۳، ص: ۲۲۹
۵۶۴	[سجده‌های واجب قرآن]؛ ج ۳، ص: ۲۳۰
۵۶۵	سجر؛ ج ۳، ص: ۲۳۲
۵۶۶	سجل؛ ج ۳، ص: ۲۳۳
۵۶۶	سجن؛ ج ۳، ص: ۲۳۵
۵۶۶	سجین؛ ج ۳، ص: ۲۳۵
۵۶۷	سجو؛ ج ۳، ص: ۲۳۵
۵۶۷	سحب؛ ج ۳، ص: ۲۳۵
۵۶۷	سحاب؛ ج ۳، ص: ۲۳۶
۵۶۷	سَحْت؛ ج ۳، ص: ۲۳۷
۵۶۸	سُحْت؛ ج ۳، ص: ۲۳۷
۵۶۸	سحر؛ ج ۳، ص: ۲۳۷
۵۶۸	اشاره
۵۶۹	[آیا سحر در رسول خدا صلی الله علیه و آله اثر داشت؟]؛ ج ۳، ص: ۲۳۹

۵۶۹	سحر: ج ۳، ص: ۲۳۹
۵۶۹	سحق: ج ۳، ص: ۲۴۰
۵۶۹	اسحق: ج ۳، ص: ۲۴۰
۵۷۰	ساحل: ج ۳، ص: ۲۴۲
۵۷۰	سخر: ج ۳، ص: ۲۴۲
۵۷۱	سخط: ج ۳، ص: ۲۴۴
۵۷۲	سد: ج ۳، ص: ۲۴۵
۵۷۲	سدر: ج ۳، ص: ۲۴۶
۵۷۳	سدس: ج ۳، ص: ۲۴۸
۵۷۳	سدى: ج ۳، ص: ۲۴۸
۵۷۳	سرب: ج ۳، ص: ۲۴۸
۵۷۴	سراب: ج ۳، ص: ۲۴۹
۵۷۴	سربل: ج ۳، ص: ۲۴۹
۵۷۴	سراج: ج ۳، ص: ۲۵۰
۵۷۵	سرح: ج ۳، ص: ۲۵۱
۵۷۵	سرد: ج ۳، ص: ۲۵۲
۵۷۵	سرادق: ج ۳، ص: ۲۵۲
۵۷۶	سیر: ج ۳، ص: ۲۵۲
۵۷۶	سرور: ج ۳، ص: ۲۵۴
۵۷۶	سریر: ج ۳، ص: ۲۵۴
۵۷۷	سزاء: ج ۳، ص: ۲۵۵
۵۷۷	سرع: ج ۳، ص: ۲۵۵
۵۷۷	سریر الحساب: ج ۳، ص: ۲۵۶
۵۷۸	سرف: ج ۳، ص: ۲۵۷

۵۷۸	سرق: ج ۳، ص: ۲۵۸
۵۷۹	سرمد: ج ۳، ص: ۲۵۹
۵۷۹	سری: ج ۳، ص: ۲۶۰
۵۸۱	سطح: ج ۳، ص: ۲۶۵
۵۸۲	سطر: ج ۳، ص: ۲۶۵
۵۸۲	سیطر: ج ۳، ص: ۲۶۶
۵۸۲	سطو: ج ۳، ص: ۲۶۷
۵۸۳	سعد: ج ۳، ص: ۲۶۷
۵۸۳	سعر: ج ۳، ص: ۲۶۷
۵۸۳	سعی: ج ۳، ص: ۲۶۹
۵۸۴	سغب: ج ۳، ص: ۲۷۱
۵۸۴	سغج: ج ۳، ص: ۲۷۱
۵۸۵	سفر: ج ۳، ص: ۲۷۱
۵۸۶	سفع: ج ۳، ص: ۲۷۵
۵۸۶	سفک: ج ۳، ص: ۲۷۵
۵۸۷	سفل: ج ۳، ص: ۲۷۵
۵۸۷	سفن: ج ۳، ص: ۲۷۶
۵۸۷	سفه: ج ۳، ص: ۲۷۷
۵۸۷	سقر: ج ۳، ص: ۲۷۷
۵۸۸	سقط: ج ۳، ص: ۲۷۷
۵۸۸	سقف: ج ۳، ص: ۲۷۸
۵۸۹	سقم: ج ۳، ص: ۲۷۹
۵۸۹	سقی: ج ۳، ص: ۲۸۰
۵۹۰	سکب: ج ۳، ص: ۲۸۱

۵۹۰	سکت؛ ج ۳، ص: ۲۸۱
۵۹۰	سکر؛ ج ۳، ص: ۲۸۱
۵۹۰	سکن؛ ج ۳، ص: ۲۸۲
۵۹۲	سلب؛ ج ۳، ص: ۲۸۶
۵۹۲	سلج؛ ج ۳، ص: ۲۸۶
۵۹۲	سلخ؛ ج ۳، ص: ۲۸۶
۵۹۳	سلسبیل؛ ج ۳، ص: ۲۸۹
۵۹۴	سلسله؛ ج ۳، ص: ۲۸۹
۵۹۴	سلط؛ ج ۳، ص: ۲۹۰
۵۹۴	سلطان؛ ج ۳، ص: ۲۹۰
۵۹۴	اشاره
۵۹۵	* تسلط شیطان*؛ ج ۳، ص: ۲۹۱
۵۹۵	سلف؛ ج ۳، ص: ۲۹۳
۵۹۶	سلق؛ ج ۳، ص: ۲۹۴
۵۹۶	سلک؛ ج ۳، ص: ۲۹۴
۵۹۶	سلل؛ ج ۳، ص: ۲۹۵
۵۹۷	سلم؛ ج ۳، ص: ۲۹۶
۵۹۹	اسلام؛ ج ۳، ص: ۳۰۱
۵۹۹	اشاره
۶۰۰	[فرق اسلام و ایمان]؛ ج ۳، ص: ۳۰۲
۶۰۱	[مراتب تسلیم]؛ ج ۳، ص: ۳۰۴
۶۰۱	سلیمان؛ ج ۳، ص: ۳۰۶
۶۰۱	اشاره
۶۰۲	[قصص سلیمان]؛ ج ۳، ص: ۳۰۷

- ۶۰۲ قصهٔ وادی نمل؛ ج ۳، ص: ۳۰۷
- ۶۰۳ قصهٔ هدهد و سبأ؛ ج ۳، ص: ۳۰۸
- ۶۰۴ قصهٔ اسبان؛ ج ۳، ص: ۳۱۲
- ۶۰۵ قصهٔ جسد؛ ج ۳، ص: ۳۱۳
- ۶۰۶ تسخیر شیاطین؛ ج ۳، ص: ۳۱۵
- ۶۰۶ تسخیر باد؛ ج ۳، ص: ۳۱۶
- ۶۰۶ مرگ سلیمان؛ ج ۳، ص: ۳۱۶
- ۶۰۷ سلوی؛ ج ۳، ص: ۳۱۸
- ۶۰۸ سمد؛ ج ۳، ص: ۳۱۹
- ۶۰۸ سمر؛ ج ۳، ص: ۳۲۰
- ۶۰۸ سامری؛ ج ۳، ص: ۳۲۰
- ۶۰۸ اشاره
- ۶۰۹ پناه بر خدا از این دروغ!!!؛ ج ۳، ص: ۳۲۲
- ۶۱۰ سمع؛ ج ۳، ص: ۳۲۳
- ۶۱۱ سمیع؛ ج ۳، ص: ۳۲۶
- ۶۱۱ سمک؛ ج ۳، ص: ۳۲۷
- ۶۱۲ سمم؛ ج ۳، ص: ۳۲۷
- ۶۱۲ سمن؛ ج ۳، ص: ۳۲۸
- ۶۱۲ اسم؛ ج ۳، ص: ۳۲۸
- ۶۱۲ اشاره
- ۶۱۳ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ؛ ج ۳، ص: ۳۳۰
- ۶۱۴ سماء؛ ج ۳، ص: ۳۳۲
- ۶۱۴ اشاره
- ۶۱۸ موجودات زنده در آسمان؛ ج ۳، ص: ۳۴۰

۶۱۸	سنبل: ج ۳، ص: ۳۴۱
۶۱۸	سند: ج ۳، ص: ۳۴۱
۶۱۸	سندس: ج ۳، ص: ۳۴۲
۶۱۹	سنم: ج ۳، ص: ۳۴۲
۶۱۹	سنّ: ج ۳، ص: ۳۴۲
۶۱۹	سُنّه: ج ۳، ص: ۳۴۲
۶۱۹	مسنون: ج ۳، ص: ۳۴۳
۶۲۰	سنّه: ج ۳، ص: ۳۴۴
۶۲۰	سُنّه: ج ۳، ص: ۳۴۴
۶۲۰	سنا: ج ۳، ص: ۳۴۵
۶۲۰	سهر: ج ۳، ص: ۳۴۵
۶۲۱	سهل: ج ۳، ص: ۳۴۵
۶۲۱	سهم: ج ۳، ص: ۳۴۶
۶۲۱	سهو: ج ۳، ص: ۳۴۶
۶۲۱	سوء: ج ۳، ص: ۳۴۶
۶۲۲	سوح: ج ۳، ص: ۳۴۹
۶۲۳	سود: ج ۳، ص: ۳۵۰
۶۲۳	سور: ج ۳، ص: ۳۵۰
۶۲۴	سوط: ج ۳، ص: ۳۵۲
۶۲۴	ساعة: ج ۳، ص: ۳۵۲
۶۲۴	سواع: ج ۳، ص: ۳۵۳
۶۲۵	سوغ: ج ۳، ص: ۳۵۴
۶۲۵	سوف: ج ۳، ص: ۳۵۴
۶۲۵	سوق: ج ۳، ص: ۳۵۴

۶۲۶	سول: ج ۳، ص: ۳۵۶
۶۲۶	سوم: ج ۳، ص: ۳۵۶
۶۲۷	سوی: ج ۳، ص: ۳۵۷
۶۲۸	سائبه: ج ۳، ص: ۳۶۰
۶۲۸	سیح: ج ۳، ص: ۳۶۰
۶۲۸	سیر: ج ۳، ص: ۳۶۱
۶۲۹	سیل: ج ۳، ص: ۳۶۲
۶۲۹	سیناء: ج ۳، ص: ۳۶۲
۶۲۹	[جلد چهارم]
۶۲۹	اشاره
۶۲۹	ش: ج ۴، ص: ۱
۶۲۹	شین: ج ۴، ص: ۱
۶۳۰	شخم: ج ۴، ص: ۱
۶۳۰	شأن: ج ۴، ص: ۱
۶۳۰	شبه: ج ۴، ص: ۲
۶۳۰	اشاره
۶۳۰	متشابهات قرآن: ج ۴، ص: ۲
۶۳۲	شتت: ج ۴، ص: ۶
۶۳۲	شجر: ج ۴، ص: ۷
۶۳۳	شخ: ج ۴، ص: ۸
۶۳۳	شحم: ج ۴، ص: ۹
۶۳۴	شحن: ج ۴، ص: ۹
۶۳۴	شخص: ج ۴، ص: ۱۰
۶۳۴	شدد: ج ۴، ص: ۱۰

- شرب؛ ج ۴، ص: ۱۲ ۶۳۵
- شرح؛ ج ۴، ص: ۱۲ ۶۳۵
- شرد؛ ج ۴، ص: ۱۳ ۶۳۵
- شردمه؛ ج ۴، ص: ۱۳ ۶۳۶
- شز؛ ج ۴، ص: ۱۴ ۶۳۶
- شرط؛ ج ۴، ص: ۱۴ ۶۳۶
- شرع؛ ج ۴، ص: ۱۵ ۶۳۷
- اشاره ۶۳۷
- فرق میان شریعت، دین و ملت؛ ج ۴، ص: ۱۷ ۶۳۷
- شرق؛ ج ۴، ص: ۱۸ ۶۳۸
- اشاره ۶۳۸
- مشرق، مشرقین، مشارق؛ ج ۴، ص: ۱۹ ۶۳۸
- شرك؛ ج ۴، ص: ۲۰ ۶۳۹
- اشاره ۶۳۹
- اقسام شرك؛ ج ۴، ص: ۲۰ ۶۳۹
- محل نزاع؛ ج ۴، ص: ۲۳ ۶۴۱
- واسطه و شرك؛ ج ۴، ص: ۲۵ ۶۴۱
- احترام و شرك؛ ج ۴، ص: ۲۶ ۶۴۲
- مشرکان و اهل کتاب؛ ج ۴، ص: ۲۷ ۶۴۲
- شرك جلی و خفی؛ ج ۴، ص: ۲۸ ۶۴۳
- سیری در بعضی آیات؛ ج ۴، ص: ۲۹ ۶۴۳
- شری؛ ج ۴، ص: ۳۰ ۶۴۴
- شطأ؛ ج ۴، ص: ۳۱ ۶۴۴
- شطر؛ ج ۴، ص: ۳۱ ۶۴۵

- شطط؛ ج ۴، ص: ۳۲ ۶۴۵
- شیطان؛ ج ۴، ص: ۳۲ ۶۴۵
- اشاره ۶۴۵
- معنای لغوی؛ ج ۴، ص: ۳۲ ۶۴۵
- شیطان از ملائکه است یا از جن؟؛ ج ۴، ص: ۳۳ ۶۴۶
- حدود تسلط شیطان؛ ج ۴، ص: ۳۴ ۶۴۶
- حکایت تمرد شیطان؛ ج ۴، ص: ۳۶ ۶۴۷
- چرا این تسلط بشیطان داده شد؟؛ ج ۴، ص: ۳۷ ۶۴۸
- جنود و اولاد شیطان؛ ج ۴، ص: ۳۸ ۶۴۸
- لفظ شیطان بانس نیز گفته میشود؛ ج ۴، ص: ۳۹ ۶۴۹
- خاتمه؛ ج ۴، ص: ۴۰ ۶۴۹
- شعب؛ ج ۴، ص: ۴۰ ۶۴۹
- شعیب؛ ج ۴، ص: ۴۱ ۶۵۰
- شَعْر؛ ج ۴، ص: ۴۲ ۶۵۰
- شِعْر؛ ج ۴، ص: ۴۳ ۶۵۰
- اشاره ۶۵۰
- [شعر و شعراء]؛ ج ۴، ص: ۴۴ ۶۵۱
- شِعْرَى؛ ج ۴، ص: ۴۷ ۶۵۲
- شعل؛ ج ۴، ص: ۴۷ ۶۵۳
- شغف؛ ج ۴، ص: ۴۸ ۶۵۳
- شغل؛ ج ۴، ص: ۴۸ ۶۵۳
- شفع؛ ج ۴، ص: ۴۸ ۶۵۳
- اشاره ۶۵۳
- [شفاعت]؛ ج ۴، ص: ۴۹ ۶۵۳

- ۶۵۳ اشاره
- ۶۵۴ شفاعت باذن خداست؛ ج ۴، ص: ۵۰
- ۶۵۴ شفاعت در آخرت یعنی استغفار؛ ج ۴، ص: ۵۰
- ۶۵۵ شافعان قیامت؛ ج ۴، ص: ۵۲
- ۶۵۶ شفاعت شدگان؛ ج ۴، ص: ۵۵
- ۶۵۷ شفاعت نقض غرض نیست؛ ج ۴، ص: ۵۵
- ۶۵۸ شَفَقَ: ج ۴، ص: ۵۷
- ۶۵۸ شفّه: ج ۴، ص: ۵۸
- ۶۵۸ شفا: ج ۴، ص: ۵۸
- ۶۵۹ شقق: ج ۴، ص: ۵۹
- ۶۵۹ شقو: ج ۴، ص: ۶۰
- ۶۶۰ شکر: ج ۴، ص: ۶۲
- ۶۶۱ شکس: ج ۴، ص: ۶۴
- ۶۶۱ شکّ: ج ۴، ص: ۶۴
- ۶۶۱ شکل: ج ۴، ص: ۶۵
- ۶۶۲ شکو: ج ۴، ص: ۶۵
- ۶۶۲ شمت: ج ۴، ص: ۶۶
- ۶۶۲ شمخ: ج ۴، ص: ۶۶
- ۶۶۲ شمأز: ج ۴، ص: ۶۷
- ۶۶۳ شمس: ج ۴، ص: ۶۷
- ۶۶۳ اشاره
- ۶۶۳ [حرکت خورشید]؛ ج ۴، ص: ۶۷
- ۶۶۳ مرگ خورشید؛ ج ۴، ص: ۶۹
- ۶۶۴ اجتماع خورشید و ماه؛ ج ۴، ص: ۷۰

۶۶۴	شمال؛ ج ۴، ص: ۷۰
۶۶۵	شمول؛ ج ۴، ص: ۷۲
۶۶۵	شنا؛ ج ۴، ص: ۷۲
۶۶۵	شهاب؛ ج ۴، ص: ۷۳
۶۶۶	شهد؛ ج ۴، ص: ۷۴
۶۶۶	اشاره
۶۶۹	گواهان روز قیامت؛ ج ۴، ص: ۸۱
۶۷۱	تتمه سخن؛ ج ۴، ص: ۸۵
۶۷۱	شهر؛ ج ۴، ص: ۸۶
۶۷۲	شهب؛ ج ۴، ص: ۸۷
۶۷۲	شهوه؛ ج ۴، ص: ۸۸
۶۷۲	شوب؛ ج ۴، ص: ۸۸
۶۷۳	شور؛ ج ۴، ص: ۸۸
۶۷۳	شوری؛ ج ۴، ص: ۸۹
۶۷۳	شوظ؛ ج ۴، ص: ۹۰
۶۷۴	شوکه؛ ج ۴، ص: ۹۰
۶۷۴	شوی؛ ج ۴، ص: ۹۱
۶۷۴	شیه؛ ج ۴، ص: ۹۱
۶۷۵	شیب؛ ج ۴، ص: ۹۴
۶۷۵	شیخ؛ ج ۴، ص: ۹۴
۶۷۵	شید؛ ج ۴، ص: ۹۴
۶۷۶	شبع؛ ج ۴، ص: ۹۴
۶۷۷	ص؛ ج ۴، ص: ۹۷
۶۷۷	صاد؛ ج ۴، ص: ۹۷

۶۷۷	ص: ج ۴، ص: ۹۷
۶۷۷	صابی: ج ۴، ص: ۹۷
۶۷۹	صَبّ: ج ۴، ص: ۱۰۳
۶۸۰	صبح: ج ۴، ص: ۱۰۴
۶۸۰	صبر: ج ۴، ص: ۱۰۵
۶۸۱	اصبع: ج ۴، ص: ۱۰۷
۶۸۱	صیغ: ج ۴، ص: ۱۰۷
۶۸۱	اشاره
۶۸۲	[غسل تعمید]: ج ۴، ص: ۱۰۸
۶۸۲	صبو: ج ۴، ص: ۱۰۹
۶۸۲	صحبت: ج ۴، ص: ۱۰۹
۶۸۳	صحاف: ج ۴، ص: ۱۱۰
۶۸۳	صحف: ج ۴، ص: ۱۱۰
۶۸۳	صاخه: ج ۴، ص: ۱۱۱
۶۸۳	صخر: ج ۴، ص: ۱۱۱
۶۸۴	صدد: ج ۴، ص: ۱۱۱
۶۸۴	صدید: ج ۴، ص: ۱۱۲
۶۸۴	صدر: ج ۴، ص: ۱۱۳
۶۸۵	صدع: ج ۴، ص: ۱۱۵
۶۸۶	صدف: ج ۴، ص: ۱۱۵
۶۸۶	صدق: ج ۴، ص: ۱۱۶
۶۸۶	اشاره
۶۸۷	[صدیقون کدامند?]: ج ۴، ص: ۱۱۸
۶۸۸	صدقات: ج ۴، ص: ۱۱۹

۶۸۸	صدو: ج ۴، ص: ۱۲۰
۶۸۸	صرح: ج ۴، ص: ۱۲۰
۶۸۸	صرخ: ج ۴، ص: ۱۲۰
۶۸۸	صرر: ج ۴، ص: ۱۲۱
۶۸۹	صرصر: ج ۴، ص: ۱۲۲
۶۸۹	صراط: ج ۴، ص: ۱۲۲
۶۸۹	صرع: ج ۴، ص: ۱۲۳
۶۹۰	صرف: ج ۴، ص: ۱۲۳
۶۹۰	اشاره
۶۹۰	[تصریف رباح]: ج ۴، ص: ۱۲۴
۶۹۰	صرم: ج ۴، ص: ۱۲۵
۶۹۱	صعد: ج ۴، ص: ۱۲۵
۶۹۲	صعر: ج ۴، ص: ۱۲۸
۶۹۲	صعق: ج ۴، ص: ۱۲۸
۶۹۳	صغر: ج ۴، ص: ۱۲۹
۶۹۳	صغو: ج ۴، ص: ۱۳۰
۶۹۴	صفح: ج ۴، ص: ۱۳۱
۶۹۴	صَفَد: ج ۴، ص: ۱۳۲
۶۹۵	صفره: ج ۴، ص: ۱۳۳
۶۹۵	صففص: ج ۴، ص: ۱۳۴
۶۹۵	صفّ: ج ۴، ص: ۱۳۴
۶۹۶	صفن: ج ۴، ص: ۱۳۵
۶۹۶	صفو: ج ۴، ص: ۱۳۶
۶۹۷	صکک: ج ۴، ص: ۱۳۹

۶۹۸	صلب؛ ج ۴، ص: ۱۳۹
۶۹۸	اشاره
۶۹۸	صلب در اسلام؛ ج ۴، ص: ۱۴۰
۶۹۹	صلح؛ ج ۴، ص: ۱۴۱
۶۹۹	اشاره
۶۹۹	[اعمال صالحه]؛ ج ۴، ص: ۱۴۳
۷۰۰	صالح؛ ج ۴، ص: ۱۴۴
۷۰۰	اشاره
۷۰۰	ناقه صالح؛ ج ۴، ص: ۱۴۵
۷۰۱	صلد؛ ج ۴، ص: ۱۴۵
۷۰۱	صلصال؛ ج ۴، ص: ۱۴۶
۷۰۱	صلوة؛ ج ۴، ص: ۱۴۶
۷۰۱	اشاره
۷۰۲	صلوة اسلام؛ ج ۴، ص: ۱۴۸
۷۰۳	خاتمه؛ ج ۴، ص: ۱۴۹
۷۰۳	صلی؛ ج ۴، ص: ۱۵۰
۷۰۳	صمت؛ ج ۴، ص: ۱۵۰
۷۰۳	صمد؛ ج ۴، ص: ۱۵۰
۷۰۴	صومعه؛ ج ۴، ص: ۱۵۳
۷۰۴	صمم؛ ج ۴، ص: ۱۵۳
۷۰۵	صنع؛ ج ۴، ص: ۱۵۴
۷۰۶	صنم؛ ج ۴، ص: ۱۵۶
۷۰۶	صنو؛ ج ۴، ص: ۱۵۶
۷۰۶	صهر؛ ج ۴، ص: ۱۵۷

۷۰۷	صوب: ج ۴، ص: ۱۵۸
۷۰۷	اشاره
۷۰۷	[مقایسه دو آیه]: ج ۴، ص: ۱۵۹
۷۰۸	صوت: ج ۴، ص: ۱۶۱
۷۰۸	صور: ج ۴، ص: ۱۶۱
۷۰۹	صُور: ج ۴، ص: ۱۶۱
۷۰۹	صُور: ج ۴، ص: ۱۶۳
۷۱۰	صواع: ج ۴، ص: ۱۶۴
۷۱۰	صوف: ج ۴، ص: ۱۶۵
۷۱۰	صوم: ج ۴، ص: ۱۶۵
۷۱۱	صیحه: ج ۴، ص: ۱۶۷
۷۱۱	صید: ج ۴، ص: ۱۶۷
۷۱۲	صیر: ج ۴، ص: ۱۶۸
۷۱۲	صیص: ج ۴، ص: ۱۶۹
۷۱۳	صیف: ج ۴، ص: ۱۶۹
۷۱۳	ض؛ چ ۴، ص: ۱۷۱
۷۱۳	ضاد: ج ۴، ص: ۱۷۱
۷۱۳	ضأن: ج ۴، ص: ۱۷۱
۷۱۳	ضَیح: ج ۴، ص: ۱۷۱
۷۱۳	ضجع: ج ۴، ص: ۱۷۱
۷۱۴	ضحک: ج ۴، ص: ۱۷۲
۷۱۵	ضحی: ج ۴، ص: ۱۷۴
۷۱۵	ضد: ج ۴، ص: ۱۷۵
۷۱۵	ضرب: ج ۴، ص: ۱۷۵

۷۱۶	ضرر؛ ج ۴، ص: ۱۷۶
۷۱۷	ضرع؛ ج ۴، ص: ۱۸۰
۷۱۸	ضریع؛ ج ۴، ص: ۱۸۱
۷۱۹	ضعف؛ ج ۴، ص: ۱۸۳
۷۱۹	اشاره
۷۱۹	مستضعفین؛ ج ۴، ص: ۱۸۴
۷۲۲	ضغث؛ ج ۴، ص: ۱۹۰
۷۲۲	ضفدع؛ ج ۴، ص: ۱۹۱
۷۲۳	ضلل؛ ج ۴، ص: ۱۹۲
۷۲۳	اشاره
۷۲۳	[نظری بیعضی از آیات]؛ ج ۴، ص: ۱۹۳
۷۲۵	اضلال خدا یعنی چه؟!؛ ج ۴، ص: ۱۹۷
۷۲۶	ضامر؛ ج ۴، ص: ۲۰۰
۷۲۶	ضمم؛ ج ۴، ص: ۲۰۰
۷۲۷	ضنک؛ ج ۴، ص: ۲۰۰
۷۲۷	ضنین؛ ج ۴، ص: ۲۰۱
۷۲۷	ضها؛ ج ۴، ص: ۲۰۱
۷۲۷	ضوء؛ ج ۴، ص: ۲۰۲
۷۲۸	ضیر؛ ج ۴، ص: ۲۰۳
۷۲۸	ضیزی؛ ج ۴، ص: ۲۰۳
۷۲۸	ضیع؛ ج ۴، ص: ۲۰۳
۷۲۸	ضیف؛ ج ۴، ص: ۲۰۳
۷۲۹	ضیق؛ ج ۴، ص: ۲۰۴
۷۲۹	ط؛ ج ۴، ص: ۲۰۵

۷۲۹	طء؛؛ ج ۴، ص: ۲۰۵
۷۲۹	طبع؛؛ ج ۴، ص: ۲۰۵
۷۳۰	طبق؛؛ ج ۴، ص: ۲۰۶
۷۳۰	طحو؛؛ ج ۴، ص: ۲۰۷
۷۳۰	طرح؛؛ ج ۴، ص: ۲۰۷
۷۳۰	طرد؛؛ ج ۴، ص: ۲۰۷
۷۳۱	طرف؛؛ ج ۴، ص: ۲۰۷
۷۳۱	طَرَف؛؛ ج ۴، ص: ۲۰۹
۷۳۲	طرق؛؛ ج ۴، ص: ۲۱۰
۷۳۳	طری؛؛ ج ۴، ص: ۲۱۳
۷۳۳	طس؛؛ ج ۴، ص: ۲۱۳
۷۳۳	طسم؛؛ ج ۴، ص: ۲۱۳
۷۳۳	طَغم؛؛ ج ۴، ص: ۲۱۳
۷۳۴	طعام؛؛ ج ۴، ص: ۲۱۵
۷۳۴	اشاره
۷۳۵	* طعام اهل کتاب و زنان آنها؛؛ ج ۴، ص: ۲۱۶
۷۳۵	اشاره
۷۳۷	از نظر روایات؛؛ ج ۴، ص: ۲۲۲
۷۳۸	طعن؛؛ ج ۴، ص: ۲۲۳
۷۳۸	طغیان؛؛ ج ۴، ص: ۲۲۳
۷۳۹	طاغوت؛؛ ج ۴، ص: ۲۲۴
۷۳۹	طفیء؛؛ ج ۴، ص: ۲۲۵
۷۳۹	طفف؛؛ ج ۴، ص: ۲۲۵
۷۳۹	طفق؛؛ ج ۴، ص: ۲۲۶

۷۴۰	۲۲۶	طفل؛ ج ۴، ص:
۷۴۰	۲۲۶	طلب؛ ج ۴، ص:
۷۴۰	۲۲۶	طالبوت؛ ج ۴، ص:
۷۴۱	۲۲۹	طلح؛ ج ۴، ص:
۷۴۱	۲۲۹	طلع؛ ج ۴، ص:
۷۴۲	۲۳۱	طلاق؛ ج ۴، ص:
۷۴۲	۲۳۲	طلاق؛ ج ۴، ص:
۷۴۳		اشاره
۷۴۳	۲۳۳	محلل؛ ج ۴، ص:
۷۴۴	۲۳۵	طَلّ؛ ج ۴، ص:
۷۴۴	۲۳۵	طمث؛ ج ۴، ص:
۷۴۵	۲۳۶	طمس؛ ج ۴، ص:
۷۴۵	۲۳۸	طمع؛ ج ۴، ص:
۷۴۶	۲۳۸	طامئه؛ ج ۴، ص:
۷۴۶	۲۳۸	طمن؛ ج ۴، ص:
۷۴۷	۲۴۰	طه؛ ج ۴، ص:
۷۴۷	۲۴۱	طهر؛ ج ۴، ص:
۷۵۰	۲۴۷	طود؛ ج ۴، ص:
۷۵۰	۲۴۷	طُور؛ ج ۴، ص:
۷۵۰	۲۴۸	طُور؛ ج ۴، ص:
۷۵۰	۲۴۸	طوع؛ ج ۴، ص:
۷۵۱	۲۴۹	طوف؛ ج ۴، ص:
۷۵۲	۲۵۲	طوفان؛ ج ۴، ص:
۷۵۳	۲۵۳	طوق؛ ج ۴، ص:

۷۵۴	طُول: ج ۴، ص: ۲۵۵
۷۵۴	طُول: ج ۴، ص: ۲۵۶
۷۵۴	طوی: ج ۴، ص: ۲۵۶
۷۵۴	طی: ج ۴، ص: ۲۵۷
۷۵۵	طیب: ج ۴، ص: ۲۵۷
۷۵۶	طوبی: ج ۴، ص: ۲۶۱
۷۵۷	طیر: ج ۴، ص: ۲۶۲
۷۵۸	طین: ج ۴، ص: ۲۶۴
۷۵۸	ظ؛ ج ۴، ص: ۲۶۵
۷۵۸	ظاء: ج ۴، ص: ۲۶۵
۷۵۸	ظعن: ج ۴، ص: ۲۶۵
۷۵۸	ظفر: ج ۴، ص: ۲۶۵
۷۵۹	ظَلّ: ج ۴، ص: ۲۶۷
۷۵۹	ظِل: ج ۴، ص: ۲۶۸
۷۵۹	اشاره
۷۶۰	اهمیت سایه؛ ج ۴، ص: ۲۷۰
۷۶۱	ظلم: ج ۴، ص: ۲۷۰
۷۶۱	ظلمه: ج ۴، ص: ۲۷۲
۷۶۲	ظَمَأُ: ج ۴، ص: ۲۷۳
۷۶۲	ظن: ج ۴، ص: ۲۷۳
۷۶۳	ظَهْر: ج ۴، ص: ۲۷۵
۷۶۳	ظهار؛ ج ۴، ص: ۲۷۶
۷۶۴	ع؛ ج ۴، ص: ۲۷۸
۷۶۴	عین: ج ۴، ص: ۲۷۸

- ۷۶۴ عبء: ج ۴، ص: ۲۷۸
- ۷۶۴ عبث: ج ۴، ص: ۲۷۸
- ۷۶۵ عبادت: ج ۴، ص: ۲۷۹
- ۷۶۵ اشاره
- ۷۶۶ [عبادت خدا]: ج ۴، ص: ۲۸۲
- ۷۶۷ عبر: ج ۴، ص: ۲۸۳
- ۷۶۷ عبس: ج ۴، ص: ۲۸۴
- ۷۶۷ اشاره
- ۷۶۷ [نزول سورة عبس]: ج ۴، ص: ۲۸۵
- ۷۶۹ عبقری: ج ۴، ص: ۲۸۸
- ۷۶۹ عتبی: ج ۴، ص: ۲۸۸
- ۷۶۹ عتد: ج ۴، ص: ۲۸۹
- ۷۷۰ عتق: ج ۴، ص: ۲۸۹
- ۷۷۰ عتل: ج ۴، ص: ۲۸۹
- ۷۷۰ عتو: ج ۴، ص: ۲۹۰
- ۷۷۰ عشر: ج ۴، ص: ۲۹۱
- ۷۷۱ عثو: ج ۴، ص: ۲۹۱
- ۷۷۱ عجب: ج ۴، ص: ۲۹۲
- ۷۷۲ عجز: ج ۴، ص: ۲۹۳
- ۷۷۲ عَجَف: ج ۴، ص: ۲۹۴
- ۷۷۲ عجله: ج ۴، ص: ۲۹۴
- ۷۷۳ عجل: ج ۴، ص: ۲۹۵
- ۷۷۳ عجم: ج ۴، ص: ۲۹۶
- ۷۷۴ عدد: ج ۴، ص: ۲۹۹

۷۷۵	عدس: ج ۴، ص: ۳۰۱
۷۷۵	عدل: ج ۴، ص: ۳۰۱
۷۷۷	عدن: ج ۴، ص: ۳۰۴
۷۷۷	عدو: ج ۴، ص: ۳۰۵
۷۷۹	عُدوة: ج ۴، ص: ۳۰۸
۷۷۹	عذب: ج ۴، ص: ۳۰۸
۷۷۹	عذاب: ج ۴، ص: ۳۰۹
۷۷۹	اشاره
۷۸۰	[عذاب پس از اتمام حجت؛ ج ۴، ص: ۳۱۰
۷۸۰	عذر: ج ۴، ص: ۳۱۰
۷۸۱	عرب: ج ۴، ص: ۳۱۲
۷۸۱	عُرَب: ج ۴، ص: ۳۱۳
۷۸۱	عُرُوج: ج ۴، ص: ۳۱۳
۷۸۲	عرجون: ج ۴، ص: ۳۱۵
۷۸۲	عُرّ: ج ۴، ص: ۳۱۵
۷۸۳	عرش: ج ۴، ص: ۳۱۶
۷۸۳	اشاره
۷۸۳	[عرش خدا؛ ج ۴، ص: ۳۱۷
۷۸۳	اشاره
۷۸۵	نظری بروایات؛ ج ۴، ص: ۳۲۰
۷۸۶	عرض: ج ۴، ص: ۳۲۳
۷۸۷	عرف: ج ۴، ص: ۳۲۶
۷۸۸	عُرْف: ج ۴، ص: ۳۲۷
۷۸۸	عرفات: ج ۴، ص: ۳۲۸

۷۸۸	اعراف: ج ۴، ص: ۳۲۸
۷۸۸	اشاره
۷۸۹	[اهل اعراف]: ج ۴، ص: ۳۲۹
۷۸۹	اشاره
۷۹۰	بررسی روایات: ج ۴، ص: ۳۳۱
۷۹۱	نقل اقوال: ج ۴، ص: ۳۳۳
۷۹۱	عرم: ج ۴، ص: ۳۳۴
۷۹۲	عَزْوٌ: ج ۴، ص: ۳۳۶
۷۹۲	عُزَى: ج ۴، ص: ۳۳۶
۷۹۳	عزب: ج ۴، ص: ۳۳۷
۷۹۳	عُزْرٌ: ج ۴، ص: ۳۳۷
۷۹۳	عُزَيْرٌ: ج ۴، ص: ۳۳۸
۷۹۳	عزز: ج ۴، ص: ۳۳۸
۷۹۴	عزیز: ج ۴، ص: ۳۴۰
۷۹۵	عُزَى: ج ۴، ص: ۳۴۱
۷۹۵	اشاره
۷۹۶	عقیده عرب درباره عَزَى: ج ۴، ص: ۳۴۳
۷۹۶	عزل: ج ۴، ص: ۳۴۴
۷۹۶	عَزْمٌ: ج ۴، ص: ۳۴۴
۷۹۶	اشاره
۷۹۷	أولوا العزم: ج ۴، ص: ۳۴۶
۷۹۸	عزین: ج ۴، ص: ۳۴۸
۷۹۸	عسر: ج ۴، ص: ۳۴۹
۷۹۹	عسّس: ج ۴، ص: ۳۵۰

۷۹۹	عسق؛ ج ۴، ص: ۳۵۰
۷۹۹	اشاره
۸۰۰	اشارات پر معنی؛ ج ۴، ص: ۳۵۲
۸۰۰	نتیجه بحث؛ ج ۴، ص: ۳۵۲
۸۰۱	عسی؛ ج ۴، ص: ۳۵۳
۸۰۱	عسی؛ ج ۴، ص: ۳۵۳
۸۰۲	[جلد پنجم]
۸۰۲	اشاره
۸۰۲	[ادامه ع؛ ج ۵، ص: ۱]
۸۰۲	اشاره
۸۰۲	عشر؛ ج ۵، ص: ۱
۸۰۳	عشو؛ ج ۵، ص: ۳
۸۰۴	عَضْب؛ ج ۵، ص: ۴
۸۰۴	عصر؛ ج ۵، ص: ۵
۸۰۵	عصف؛ ج ۵، ص: ۷
۸۰۶	عصم؛ ج ۵، ص: ۸
۸۰۶	عصا؛ ج ۵، ص: ۹
۸۰۶	اشاره
۸۰۷	معجزه؛ ج ۵، ص: ۱۰
۸۰۷	عصیان؛ ج ۵، ص: ۱۱
۸۰۸	عضد؛ ج ۵، ص: ۱۳
۸۰۸	عَضّ؛ ج ۵، ص: ۱۳
۸۰۸	عضل؛ ج ۵، ص: ۱۳
۸۰۹	عضین؛ ج ۵، ص: ۱۵

۸۰۹	عطف: ج ۵، ص: ۱۶
۸۱۰	عطل: ج ۵، ص: ۱۶
۸۱۰	عطاء: ج ۵، ص: ۱۷
۸۱۰	عظم: ج ۵، ص: ۱۷
۸۱۰	عِظَم: ج ۵، ص: ۱۷
۸۱۰	عظیم: ج ۵، ص: ۱۷
۸۱۱	عفریت: ج ۵، ص: ۱۸
۸۱۱	عفف: ج ۵، ص: ۱۸
۸۱۱	عفو: ج ۵، ص: ۱۹
۸۱۲	عقب: ج ۵، ص: ۲۱
۸۱۳	عقد: ج ۵، ص: ۲۴
۸۱۵	عقر: ج ۵، ص: ۲۷
۸۱۵	عقل: ج ۵، ص: ۲۸
۸۱۶	عقم: ج ۵، ص: ۲۸
۸۱۶	عَكْف: ج ۵، ص: ۲۹
۸۱۶	اعتکاف: ج ۵، ص: ۳۰
۸۱۷	علق: ج ۵، ص: ۳۱
۸۱۷	علم: ج ۵، ص: ۳۲
۸۱۸	علم: ج ۵، ص: ۳۴
۸۱۸	عالم: ج ۵، ص: ۳۴
۸۱۹	علامات: ج ۵، ص: ۳۵
۸۱۹	علن: ج ۵، ص: ۳۶
۸۱۹	علا: ج ۵، ص: ۳۶
۸۲۰	عَلَّيُون: ج ۵، ص: ۳۹

۸۲۱	علی: ج ۵، ص: ۴۰
۸۲۱	عمد: ج ۵، ص: ۴۱
۸۲۲	عمر: ج ۵، ص: ۴۲
۸۲۳	عمران: ج ۵، ص: ۴۴
۸۲۳	عمیق: ج ۵، ص: ۴۴
۸۲۳	عمل: ج ۵، ص: ۴۴
۸۲۳	اشاره
۸۲۴	قبول عمل از غیر مسلمان؛ ج ۵، ص: ۴۵
۸۲۴	دنباله سخن؛ ج ۵، ص: ۴۷
۸۲۵	تجسم عمل؛ ج ۵، ص: ۴۸
۸۲۶	حیط اعمال؛ ج ۵، ص: ۵۰
۸۲۶	انتقال اعمال؛ ج ۵، ص: ۵۰
۸۲۶	تأثیر اعمال در یکدیگر؛ ج ۵، ص: ۵۱
۸۲۶	مراعی بودن اعمال؛ ج ۵، ص: ۵۱
۸۲۷	تبدل اعمال؛ ج ۵، ص: ۵۱
۸۲۷	عم: ج ۵، ص: ۵۲
۸۲۷	عمه: ج ۵، ص: ۵۲
۸۲۷	عمه: ج ۵، ص: ۵۲
۸۲۷	عمی: ج ۵، ص: ۵۳
۸۲۸	عن: ج ۵، ص: ۵۴
۸۲۸	عنب: ج ۵، ص: ۵۴
۸۲۹	عنت: ج ۵، ص: ۵۵
۸۲۹	عنید: ج ۵، ص: ۵۶
۸۲۹	عند: ج ۵، ص: ۵۶

۸۳۰	عنق: ج ۵، ص: ۵۷
۸۳۰	عنکبوت: ج ۵، ص: ۵۸
۸۳۰	عناء: ج ۵، ص: ۵۸
۸۳۰	عهد: ج ۵، ص: ۵۹
۸۳۰	اشاره
۸۳۲	عهد ابراهیم علیه السلام؛ ج ۵، ص: ۶۱
۸۳۳	عین: ج ۵، ص: ۶۴
۸۳۳	عوج: ج ۵، ص: ۶۴
۸۳۴	عود: ج ۵، ص: ۶۶
۸۳۴	عاد: ج ۵، ص: ۶۶
۸۳۵	عید: ج ۵، ص: ۶۷
۸۳۵	عود: ج ۵، ص: ۶۸
۸۳۵	عور: ج ۵، ص: ۶۸
۸۳۵	عوق: ج ۵، ص: ۶۹
۸۳۶	عول: ج ۵، ص: ۶۹
۸۳۶	عام: ج ۵، ص: ۷۰
۸۳۶	عَوْن: ج ۵، ص: ۷۰
۸۳۶	عَوَان: ج ۵، ص: ۷۱
۸۳۶	عیب: ج ۵، ص: ۷۱
۸۳۷	عیر: ج ۵، ص: ۷۱
۸۳۷	عیسی: ج ۵، ص: ۷۱
۸۳۷	اشاره
۸۳۷	ولادت عیسی علیه السلام؛ ج ۵، ص: ۷۱
۸۳۸	معجزات عیسی علیه السلام؛ ج ۵، ص: ۷۳

- ۸۳۸ فضیلت عیسی علیه السلام؛ ج ۵، ص: ۷۴
- ۸۳۸ خرافهٔ پسر خدا بودن؛ ج ۵، ص: ۷۵
- ۸۳۹ خرافهٔ صلب؛ ج ۵، ص: ۷۶
- ۸۴۰ پایان کار عیسی علیه السلام؛ ج ۵، ص: ۷۹
- ۸۴۱ خلاصهٔ سخن؛ ج ۵، ص: ۸۰
- ۸۴۱ نظری بروایات؛ ج ۵، ص: ۸۱
- ۸۴۲ نزول عیسی علیه السلام؛ ج ۵، ص: ۸۲
- ۸۴۲ لفظ عیسی؛ ج ۵، ص: ۸۲
- ۸۴۲ لفظ مسیح؛ ج ۵، ص: ۸۲
- ۸۴۳ عیش؛ ج ۵، ص: ۸۳
- ۸۴۳ غیل؛ ج ۵، ص: ۸۴
- ۸۴۳ عین؛ ج ۵، ص: ۸۴
- ۸۴۴ عتی؛ ج ۵، ص: ۸۶
- ۸۴۴ غ؛ ج ۵، ص: ۸۷
- ۸۴۴ غ؛ ج ۵، ص: ۸۷
- ۸۴۴ غبر؛ ج ۵، ص: ۸۷
- ۸۴۵ غبن؛ ج ۵، ص: ۸۷
- ۸۴۵ غشاء؛ ج ۵، ص: ۸۹
- ۸۴۶ غدِر؛ ج ۵، ص: ۸۹
- ۸۴۶ غدق؛ ج ۵، ص: ۸۹
- ۸۴۶ غدو؛ ج ۵، ص: ۹۰
- ۸۴۷ غرب؛ ج ۵، ص: ۹۱
- ۸۴۷ غراب؛ ج ۵، ص: ۹۲
- ۸۴۷ غرابیب؛ ج ۵، ص: ۹۲

۸۴۷	غرز: ج ۵، ص: ۹۲
۸۴۸	غَرْف: ج ۵، ص: ۹۳
۸۴۸	غَرَق: ج ۵، ص: ۹۴
۸۴۹	غرم: ج ۵، ص: ۹۵
۸۴۹	غرو: ج ۵، ص: ۹۶
۸۵۰	غَزَل: ج ۵، ص: ۹۷
۸۵۰	غزو: ج ۵، ص: ۹۸
۸۵۰	غسق: ج ۵، ص: ۹۸
۸۵۱	غَسَل: ج ۵، ص: ۱۰۰
۸۵۱	غشی: ج ۵، ص: ۱۰۰
۸۵۲	غصب: ج ۵، ص: ۱۰۲
۸۵۲	غَصَه: ج ۵، ص: ۱۰۲
۸۵۲	غضب: ج ۵، ص: ۱۰۳
۸۵۳	اشاره
۸۵۳	غضب خدا: ج ۵، ص: ۱۰۳
۸۵۳	غض: ج ۵، ص: ۱۰۴
۸۵۴	غَطَش: ج ۵، ص: ۱۰۶
۸۵۴	غطاء: ج ۵، ص: ۱۰۶
۸۵۵	غفر: ج ۵، ص: ۱۰۷
۸۵۵	اشاره
۸۵۵	غفران گناهان: ج ۵، ص: ۱۰۸
۸۵۶	غفران ذنب- تکفیر سیئه: ج ۵، ص: ۱۱۰
۸۵۶	بررسی دو آیه: ج ۵، ص: ۱۱۱
۸۵۷	غفلت: ج ۵، ص: ۱۱۱

۸۵۸	غلب: ج ۵، ص: ۱۱۳
۸۵۸	غُلَب: ج ۵، ص: ۱۱۴
۸۵۸	غلیظ: ج ۵، ص: ۱۱۴
۸۵۸	غَلَف: ج ۵، ص: ۱۱۵
۸۵۹	غلق: ج ۵، ص: ۱۱۵
۸۵۹	غَلّ: ج ۵، ص: ۱۱۶
۸۶۰	غلام: ج ۵، ص: ۱۱۹
۸۶۱	غلوّ: ج ۵، ص: ۱۲۰
۸۶۱	غلی: ج ۵، ص: ۱۲۰
۸۶۱	غمر: ج ۵، ص: ۱۲۰
۸۶۲	غمز: ج ۵، ص: ۱۲۱
۸۶۲	غمض: ج ۵، ص: ۱۲۱
۸۶۲	غمّ: ج ۵، ص: ۱۲۱
۸۶۳	غنم: ج ۵، ص: ۱۲۳
۸۶۳	غنم: ج ۵، ص: ۱۲۴
۸۶۴	غنی: ج ۵، ص: ۱۲۵
۸۶۵	غوث: ج ۵، ص: ۱۲۷
۸۶۵	غار: ج ۵، ص: ۱۲۸
۸۶۵	غور: ج ۵، ص: ۱۲۹
۸۶۶	غوص: ج ۵، ص: ۱۲۹
۸۶۶	غوط: ج ۵، ص: ۱۲۹
۸۶۶	غول: ج ۵، ص: ۱۳۱
۸۶۷	غوی: ج ۵، ص: ۱۳۱
۸۶۷	غیب: ج ۵، ص: ۱۳۳

- ۸۶۷ اشاره
- ۸۶۸ خشية بالغیب؟؛ ج ۵، ص: ۱۳۳
- ۸۶۸ غیب شامل گذشته و آینده؛ ج ۵، ص: ۱۳۴
- ۸۶۸ غیب نسبت بانسان است؛ ج ۵، ص: ۱۳۴
- ۸۶۸ غیب مخصوص و مبذول؛ ج ۵، ص: ۱۳۵
- ۸۶۹ غیبه؛ ج ۵، ص: ۱۳۷
- ۸۷۰ غیابه؛ ج ۵، ص: ۱۳۷
- ۸۷۰ غیث؛ ج ۵، ص: ۱۳۷
- ۸۷۰ غیر؛ ج ۵، ص: ۱۳۸
- ۸۷۰ غیض؛ ج ۵، ص: ۱۳۸
- ۸۷۱ غیظ؛ ج ۵، ص: ۱۴۰
- ۸۷۱ ف؛ ج ۵، ص: ۱۴۲
- ۸۷۱ فاء؛ ج ۵، ص: ۱۴۲
- ۸۷۲ فؤاد؛ ج ۵، ص: ۱۴۲
- ۸۷۲ فئه؛ ج ۵، ص: ۱۴۴
- ۸۷۳ فتأ؛ ج ۵، ص: ۱۴۴
- ۸۷۳ فتح؛ ج ۵، ص: ۱۴۵
- ۸۷۴ فتر؛ ج ۵، ص: ۱۴۶
- ۸۷۴ فتق؛ ج ۵، ص: ۱۴۷
- ۸۷۴ فتل؛ ج ۵، ص: ۱۴۷
- ۸۷۴ فتن؛ ج ۵، ص: ۱۴۷
- ۸۷۴ اشاره
- ۸۷۵ امتحان خدا یعنی چه؟؛ ج ۵، ص: ۱۴۹
- ۸۷۶ فتی؛ ج ۵، ص: ۱۵۱

۸۷۶	فتوی؛ ج ۵، ص: ۱۵۱
۸۷۶	فج؛ ج ۵، ص: ۱۵۲
۸۷۷	فجر؛ ج ۵، ص: ۱۵۲
۸۷۷	فجوه؛ ج ۵، ص: ۱۵۳
۸۷۷	فحش؛ ج ۵، ص: ۱۵۳
۸۷۸	فخر؛ ج ۵، ص: ۱۵۵
۸۷۸	فدی؛ ج ۵، ص: ۱۵۵
۸۷۸	فرت؛ ج ۵، ص: ۱۵۶
۸۷۹	فرث؛ ج ۵، ص: ۱۵۶
۸۷۹	فرج؛ ج ۵، ص: ۱۵۶
۸۷۹	فرح؛ ج ۵، ص: ۱۵۷
۸۸۰	فرد؛ ج ۵، ص: ۱۵۸
۸۸۰	فردوس؛ ج ۵، ص: ۱۵۸
۸۸۰	فرّ؛ ج ۵، ص: ۱۵۹
۸۸۱	فرش؛ ج ۵، ص: ۱۶۰
۸۸۱	فرض؛ ج ۵، ص: ۱۶۱
۸۸۲	فرط؛ ج ۵، ص: ۱۶۲
۸۸۲	فرع؛ ج ۵، ص: ۱۶۳
۸۸۲	فرعون؛ ج ۵، ص: ۱۶۳
۸۸۳	فراغ؛ ج ۵، ص: ۱۶۶
۸۸۳	فرق؛ ج ۵، ص: ۱۶۶
۸۸۵	فره؛ ج ۵، ص: ۱۷۰
۸۸۶	فری؛ ج ۵، ص: ۱۷۱
۸۸۶	فز؛ ج ۵، ص: ۱۷۲

۸۸۶	فزع: ج ۵، ص: ۱۷۲
۸۸۷	فسح: ج ۵، ص: ۱۷۴
۸۸۷	فساد: ج ۵، ص: ۱۷۴
۸۸۸	فسر: ج ۵، ص: ۱۷۵
۸۸۸	فسق: ج ۵، ص: ۱۷۶
۸۸۸	اشاره
۸۸۸	عدم اعتبار قول فاسق؛ ج ۵، ص: ۱۷۷
۸۸۹	فَشَلَّ: ج ۵، ص: ۱۷۸
۸۹۰	فصح: ج ۵، ص: ۱۷۹
۸۹۰	فصل: ج ۵، ص: ۱۸۰
۸۹۱	فصم: ج ۵، ص: ۱۸۱
۸۹۱	فضح: ج ۵، ص: ۱۸۲
۸۹۱	فَضَّ: ج ۵، ص: ۱۸۲
۸۹۱	فضل: ج ۵، ص: ۱۸۲
۸۹۱	اشاره
۸۹۲	تفضیل انبیاء علیهم السلام؛ ج ۵، ص: ۱۸۴
۸۹۳	فضیلت کسبی؛ ج ۵، ص: ۱۸۶
۸۹۴	فضیلت یهود یعنی چه؟!؛ ج ۵، ص: ۱۸۹
۸۹۵	فضیلت انسان؛ ج ۵، ص: ۱۹۰
۸۹۶	فضو: ج ۵، ص: ۱۹۲
۸۹۶	فطر: ج ۵، ص: ۱۹۲
۸۹۷	فَطَّ: ج ۵، ص: ۱۹۵
۸۹۷	فعل: ج ۵، ص: ۱۹۶
۸۹۸	فقد: ج ۵، ص: ۱۹۶

۸۹۸	فقیر: ج ۵، ص: ۱۹۷
۸۹۸	فقع: ج ۵، ص: ۱۹۷
۸۹۸	فقه: ج ۵، ص: ۱۹۷
۸۹۹	فکر: ج ۵، ص: ۱۹۹
۸۹۹	فک: ج ۵، ص: ۱۹۹
۹۰۰	فاکهه: ج ۵، ص: ۲۰۰
۹۰۰	فلح: ج ۵، ص: ۲۰۱
۹۰۱	فَلَقَ: ج ۵، ص: ۲۰۲
۹۰۱	فُلْک: ج ۵، ص: ۲۰۳
۹۰۲	فَلْک: ج ۵، ص: ۲۰۴
۹۰۲	فلان: ج ۵، ص: ۲۰۴
۹۰۲	فند: ج ۵، ص: ۲۰۴
۹۰۲	فنن: ج ۵، ص: ۲۰۵
۹۰۲	فناء: ج ۵، ص: ۲۰۵
۹۰۳	فهم: ج ۵، ص: ۲۰۵
۹۰۳	فوت: ج ۵، ص: ۲۰۶
۹۰۳	فوج: ج ۵، ص: ۲۰۶
۹۰۳	اشاره
۹۰۴	رجعت: ج ۵، ص: ۲۰۷
۹۰۵	فور: ج ۵، ص: ۲۱۰
۹۰۵	فوز: ج ۵، ص: ۲۱۱
۹۰۶	فوض: ج ۵، ص: ۲۱۲
۹۰۶	فوق: ج ۵، ص: ۲۱۲
۹۰۶	فُوم: ج ۵، ص: ۲۱۲

- فاه: ج ۵، ص: ۲۱۳ ۹۰۶
- فی: ج ۵، ص: ۲۱۳ ۹۰۶
- فیء: ج ۵، ص: ۲۱۳ ۹۰۷
- اشاره ۹۰۷
- فیء رسول خدا صلی الله علیه و آله؛ ج ۵، ص: ۲۱۳ ۹۰۷
- فیض: ج ۵، ص: ۲۱۵ ۹۰۸
- فیل: ج ۵، ص: ۲۱۶ ۹۰۸
- اشاره ۹۰۸
- داستان اصحاب فیل؛ ج ۵، ص: ۲۱۷ ۹۰۸
- ق؛ ج ۵، ص: ۲۲۰ ۹۰۹
- قاف: ج ۵، ص: ۲۲۰ ۹۱۰
- ق: ج ۵، ص: ۲۲۰ ۹۱۰
- قبح: ج ۵، ص: ۲۲۰ ۹۱۰
- قبر: ج ۵، ص: ۲۲۱ ۹۱۰
- قبس: ج ۵، ص: ۲۲۲ ۹۱۱
- قبض: ج ۵، ص: ۲۲۳ ۹۱۱
- قبل: ج ۵، ص: ۲۲۳ ۹۱۱
- قبله: ج ۵، ص: ۲۲۶ ۹۱۲
- اشاره ۹۱۲
- تغییر قبله؛ ج ۵، ص: ۲۲۶ ۹۱۳
- قبله مسجد الحرام است یا کعبه؟؛ ج ۵، ص: ۲۲۹ ۹۱۴
- قتر: ج ۵، ص: ۲۳۰ ۹۱۴
- قتل: ج ۵، ص: ۲۳۱ ۹۱۵
- اشاره ۹۱۵

- اسلام و جنگ تعزّی؛ ج ۵، ص: ۲۳۲ ۹۱۵
- جنگهای رسول خدا ص؛ ج ۵، ص: ۲۳۶ ۹۱۷
- اشاره ۹۱۷
- جنگ بدر؛ ج ۵، ص: ۲۳۶ ۹۱۷
- جنگ احد و غیره؛ ج ۵، ص: ۲۳۷ ۹۱۸
- بنی قینقاع؛ ج ۵، ص: ۲۳۷ ۹۱۸
- بنی نضیر و بنی قریظه؛ ج ۵، ص: ۲۳۷ ۹۱۸
- بنی مصطلق؛ ج ۵، ص: ۲۳۸ ۹۱۹
- خیبر؛ ج ۵، ص: ۲۳۸ ۹۱۹
- فتح مکه؛ ج ۵، ص: ۲۳۸ ۹۱۹
- طائف؛ ج ۵، ص: ۲۴۰ ۹۲۰
- مؤتة و تبوک؛ ج ۵، ص: ۲۴۰ ۹۲۰
- نتیجه؛ ج ۵، ص: ۲۴۱ ۹۲۰
- جهاد محبوب؛ ج ۵، ص: ۲۴۳ ۹۲۱
- قتاء؛ ج ۵، ص: ۲۴۴ ۹۲۲
- قحم؛ ج ۵، ص: ۲۴۴ ۹۲۲
- قدح؛ ج ۵، ص: ۲۴۴ ۹۲۲
- قد؛ ج ۵، ص: ۲۴۵ ۹۲۲
- قد؛ ج ۵، ص: ۲۴۶ ۹۲۳
- قدر؛ ج ۵، ص: ۲۴۶ ۹۲۳
- اشاره ۹۲۳
- لیلة قدر، ج ۵، ص: ۲۵۱ ۹۲۵
- اشاره ۹۲۵
- چه کاری در شب قدر واقع میشود؟؛ ج ۵، ص: ۲۵۲ ۹۲۶

- ۹۲۷ قدس: ج ۵، ص: ۲۵۵
- ۹۲۸ قدم: ج ۵، ص: ۲۵۶
- ۹۲۹ قدو: ج ۵، ص: ۲۵۹
- ۹۲۹ قذف: ج ۵، ص: ۲۵۹
- ۹۲۹ قرء: ج ۵، ص: ۲۶۰
- ۹۳۰ قرآن: ج ۵، ص: ۲۶۲
- ۹۳۰ اشاره
- ۹۳۱ اوصاف قرآن؛ ج ۵، ص: ۲۶۲
- ۹۳۱ اعجاز قرآن، ج ۵، ص: ۲۶۳
- ۹۳۱ وجوه اعجاز قرآن؛ ج ۵، ص: ۲۶۴
- ۹۳۳ وجه دیگر ج ۵، ص: ۲۶۸
- ۹۳۳ عدم تحریف در قرآن؛ ج ۵، ص: ۲۶۸
- ۹۳۴ دلائل عدم تحریف؛ ج ۵، ص: ۲۷۰
- ۹۳۵ کاتبان وحی؛ ج ۵، ص: ۲۷۳
- ۹۳۶ قرآن روی چه چیز نوشته میشد؛ ج ۵، ص: ۲۷۵
- ۹۳۷ جمع قرآن در یک مصحف؛ ج ۵، ص: ۲۷۶
- ۹۳۷ قرآن پس از رحلت؛ ج ۵، ص: ۲۷۷
- ۹۳۸ نزول اولین سوره؛ ج ۵، ص: ۲۸۰
- ۹۳۹ آخرین آیه نازل شده؛ ج ۵، ص: ۲۸۰
- ۹۳۹ ترکیب سوره‌ها؛ ج ۵، ص: ۲۸۱
- ۹۴۰ قرآن بر هفت حرف نازل شده؟؛ ج ۵، ص: ۲۸۲
- ۹۴۱ بطلان این قول؛ ج ۵، ص: ۲۸۴
- ۹۴۱ سوره‌های مکی و مدنی؛ ج ۵، ص: ۲۸۵
- ۹۴۲ دقت؛ ج ۵، ص: ۲۸۹

- ۹۴۳ عدد آیات قرآن؛ ج ۵، ص: ۲۹۱
- ۹۴۴ اعراب قرآن؛ ج ۵، ص: ۲۹۲
- ۹۴۴ قرب؛ ج ۵، ص: ۲۹۳
- ۹۴۶ قربان؛ ج ۵، ص: ۲۹۶
- ۹۴۷ قَزَح؛ ج ۵، ص: ۲۹۹
- ۹۴۷ قِرْد؛ ج ۵، ص: ۳۰۰
- ۹۴۸ قرار؛ ج ۵، ص: ۳۰۲
- ۹۵۰ قریش؛ ج ۵، ص: ۳۰۶
- ۹۵۰ قرض؛ ج ۵، ص: ۳۰۶
- ۹۵۱ قرطاس؛ ج ۵، ص: ۳۰۷
- ۹۵۱ قرع؛ ج ۵، ص: ۳۰۸
- ۹۵۱ قَزَف؛ ج ۵، ص: ۳۰۸
- ۹۵۱ قَزَن؛ ج ۵، ص: ۳۰۹
- ۹۵۲ قارون؛ ج ۵، ص: ۳۱۰
- ۹۵۳ ذو القرنین؛ ج ۵، ص: ۳۱۲
- ۹۵۳ اشاره
- ۹۵۵ حمله کوروش و فتح لیدیا؛ ج ۵، ص: ۳۱۶
- ۹۵۵ حمله بمشرق؛ ج ۵، ص: ۳۱۶
- ۹۵۵ حمله بشمال؛ ج ۵، ص: ۳۱۶
- ۹۵۶ یاجوج و ماجوج؛ ج ۵، ص: ۳۱۸
- ۹۵۶ ذو القرنین؛ ج ۵، ص: ۳۱۸
- ۹۵۶ مجسمه کوروش؛ ج ۵، ص: ۳۱۸
- ۹۵۶ [جلد ششم]
- ۹۵۶ اشاره

۹۵۶	[ادامه ق]؛ ج ۶، ص: ۳
۹۵۶	اشاره
۹۵۷	قَزَیْه؛ ج ۶، ص: ۳
۹۵۷	قِسُورَةُ؛ ج ۶، ص: ۵
۹۵۸	قَسْبِیس؛ ج ۶، ص: ۵
۹۵۸	قِشْط؛ ج ۶، ص: ۵
۹۵۸	قَسْطاس؛ ج ۶، ص: ۶
۹۵۸	قَسْم؛ ج ۶، ص: ۷
۹۵۹	قَسْم؛ ج ۶، ص: ۷
۹۵۹	قَسُو؛ ج ۶، ص: ۸
۹۵۹	قَشْعِر؛ ج ۶، ص: ۸
۹۵۹	قَصْد؛ ج ۶، ص: ۸
۹۶۰	قَصْر؛ ج ۶، ص: ۹
۹۶۱	قَصَص؛ ج ۶، ص: ۱۱
۹۶۱	قِصَاص؛ ج ۶، ص: ۱۲
۹۶۱	اشاره
۹۶۲	قِصَاص در قرآن؛ ج ۶، ص: ۱۳
۹۶۳	قِصْف؛ ج ۶، ص: ۱۵
۹۶۳	قِصْم؛ ج ۶، ص: ۱۵
۹۶۳	قِصُو؛ ج ۶، ص: ۱۶
۹۶۳	قَضْب؛ ج ۶، ص: ۱۶
۹۶۳	قَض؛ ج ۶، ص: ۱۶
۹۶۴	قِضَاء؛ ج ۶، ص: ۱۷
۹۶۴	قُطْر؛ ج ۶، ص: ۱۹

۹۶۵	قطر: ج ۶، ص: ۱۹
۹۶۵	قطران: ج ۶، ص: ۱۹
۹۶۵	قنطار: ج ۶، ص: ۲۰
۹۶۵	قَطّ: ج ۶، ص: ۲۰
۹۶۶	قطع: ج ۶، ص: ۲۱
۹۶۶	قطع: ج ۶، ص: ۲۱
۹۶۶	قطف: ج ۶، ص: ۲۱
۹۶۶	قطمیر: ج ۶، ص: ۲۲
۹۶۶	قعود: ج ۶، ص: ۲۲
۹۶۷	قعر: ج ۶، ص: ۲۳
۹۶۷	قفل: ج ۶، ص: ۲۳
۹۶۷	قفو: ج ۶، ص: ۲۳
۹۶۷	قلب: ج ۶، ص: ۲۳
۹۶۸	قلب: ج ۶، ص: ۲۵
۹۶۸	اشاره
۹۶۹	ادامه بحث: ج ۶، ص: ۲۸
۹۷۰	قلد: ج ۶، ص: ۳۰
۹۷۱	قلع: ج ۶، ص: ۳۱
۹۷۱	قلیل: ج ۶، ص: ۳۱
۹۷۱	قلم: ج ۶، ص: ۳۲
۹۷۲	قلی: ج ۶، ص: ۳۳
۹۷۲	قمح: ج ۶، ص: ۳۳
۹۷۲	قمر: ج ۶، ص: ۳۳
۹۷۲	اشاره

- ۹۷۳ انشقاق قمر؛ ج ۶، ص: ۳۴
- ۹۷۴ اشکال دیگر؛ ج ۶، ص: ۳۷
- ۹۷۵ قمیص؛ ج ۶، ص: ۳۹
- ۹۷۵ قمطریز؛ ج ۶، ص: ۳۹
- ۹۷۵ قمع؛ ج ۶، ص: ۳۹
- ۹۷۵ قمل؛ ج ۶، ص: ۴۰
- ۹۷۶ قنوت؛ ج ۶، ص: ۴۱
- ۹۷۶ قنط؛ ج ۶، ص: ۴۲
- ۹۷۶ قنع؛ ج ۶، ص: ۴۲
- ۹۷۷ قنوان؛ ج ۶، ص: ۴۲
- ۹۷۷ قنو؛ ج ۶، ص: ۴۲
- ۹۷۷ قهر؛ ج ۶، ص: ۴۳
- ۹۷۷ قهار؛ ج ۶، ص: ۴۳
- ۹۷۷ قاب؛ ج ۶، ص: ۴۳
- ۹۷۸ قوس؛ ج ۶، ص: ۴۴
- ۹۷۸ قاع؛ ج ۶، ص: ۴۴
- ۹۷۸ قول؛ ج ۶، ص: ۴۵
- ۹۷۹ قیام؛ ج ۶، ص: ۴۷
- ۹۸۲ قیامت؛ ج ۶، ص: ۵۳
- ۹۸۲ اشاره
- ۹۸۲ قیامت و تکامل عجیب؛ ج ۶، ص: ۵۴
- ۹۸۲ اشاره
- ۹۸۳ مرحله اول؛ ج ۶، ص: ۵۶
- ۹۸۴ مرحله دوم؛ ج ۶، ص: ۶۰

- ۹۸۴ اشاره
- ۹۸۶ دقت؛ ج ۶، ص: ۶۴
- ۹۸۷ مرحله سوم؛ ج ۶، ص: ۶۵
- ۹۸۸ قوم؛ ج ۶، ص: ۶۷
- ۹۸۸ قوه؛ ج ۶، ص: ۶۸
- ۹۸۸ مقوین؛ ج ۶، ص: ۶۸
- ۹۸۹ قیض؛ ج ۶، ص: ۶۹
- ۹۸۹ قیل؛ ج ۶، ص: ۶۹
- ۹۸۹ ک؛ ج ۶، ص: ۷۰
- ۹۸۹ کاف؛ ج ۶، ص: ۷۰
- ۹۹۰ کأس؛ ج ۶، ص: ۷۱
- ۹۹۰ کائین؛ ج ۶، ص: ۷۱
- ۹۹۰ کبب؛ ج ۶، ص: ۷۱
- ۹۹۰ کبت؛ ج ۶، ص: ۷۲
- ۹۹۰ کبد؛ ج ۶، ص: ۷۲
- ۹۹۱ کبر؛ ج ۶، ص: ۷۲
- ۹۹۱ متکبر؛ ج ۶، ص: ۷۴
- ۹۹۲ کُبار؛ ج ۶، ص: ۷۴
- ۹۹۲ کبائر؛ ج ۶، ص: ۷۴
- ۹۹۲ اشاره
- ۹۹۲ اشکال؛ ج ۶، ص: ۷۶
- ۹۹۳ لمم؛ ج ۶، ص: ۷۷
- ۹۹۳ اشاره
- ۹۹۳ از روایات لمم؛ ج ۶، ص: ۷۷

- ۹۹۳ کبائر کدام؟؛ ج ۶، ص: ۷۷
- ۹۹۵ کبکب؛ ج ۶، ص: ۸۱
- ۹۹۵ کتب؛ ج ۶، ص: ۸۱
- ۹۹۵ اشاره
- ۹۹۷ امّ الكتاب؛ ج ۶، ص: ۸۶
- ۹۹۸ نامه اعمال؛ ج ۶، ص: ۸۷
- ۹۹۹ کتم؛ ج ۶، ص: ۹۰
- ۹۹۹ کتب؛ ج ۶، ص: ۹۰
- ۹۹۹ کثر؛ ج ۶، ص: ۹۱
- ۱۰۰۰ کوثر؛ ج ۶، ص: ۹۳
- ۱۰۰۱ کدح؛ ج ۶، ص: ۹۶
- ۱۰۰۲ کدر؛ ج ۶، ص: ۹۶
- ۱۰۰۲ کدی؛ ج ۶، ص: ۹۷
- ۱۰۰۲ کذب؛ ج ۶، ص: ۹۷
- ۱۰۰۲ اشاره
- ۱۰۰۳ دقت؛ ج ۶، ص: ۹۸
- ۱۰۰۳ کرب؛ ج ۶، ص: ۹۹
- ۱۰۰۳ کرّه؛ ج ۶، ص: ۹۹
- ۱۰۰۴ کرسی؛ ج ۶، ص: ۱۰۰
- ۱۰۰۴ اشاره
- ۱۰۰۴ نظری بروایات؛ ج ۶، ص: ۱۰۰
- ۱۰۰۵ فضیلت آیه الكرسي؛ ج ۶، ص: ۱۰۱
- ۱۰۰۵ کرم؛ ج ۶، ص: ۱۰۳
- ۱۰۰۶ کره؛ ج ۶، ص: ۱۰۶

- کسب: ج ۶، ص: ۱۰۹ ۱۰۰۸
- کسد: ج ۶، ص: ۱۱۰ ۱۰۰۸
- کسف: ج ۶، ص: ۱۱۰ ۱۰۰۸
- کسل: ج ۶، ص: ۱۱۰ ۱۰۰۹
- کسو: ج ۶، ص: ۱۱۱ ۱۰۰۹
- کشط: ج ۶، ص: ۱۱۱ ۱۰۰۹
- کشف: ج ۶، ص: ۱۱۱ ۱۰۰۹
- کظم: ج ۶، ص: ۱۱۳ ۱۰۱۰
- کعب: ج ۶، ص: ۱۱۳ ۱۰۱۰
- کعبه: ج ۶، ص: ۱۱۵ ۱۰۱۱
- اشاره ۱۰۱۱
- نکاتی چند: ج ۶، ص: ۱۱۸ ۱۰۱۲
- کفو: ج ۶، ص: ۱۲۱ ۱۰۱۳
- کفات: ج ۶، ص: ۱۲۱ ۱۰۱۴
- کفر: ج ۶، ص: ۱۲۲ ۱۰۱۴
- اشاره ۱۰۱۴
- کفر عنادی: ج ۶، ص: ۱۲۵ ۱۰۱۵
- کفر بعد از ایمان چیست؟: ج ۶، ص: ۱۲۷ ۱۰۱۶
- قبول عمل از کفار: ج ۶، ص: ۱۲۸ ۱۰۱۷
- معتقد چرا کافر میشود؟: ج ۶، ص: ۱۲۸ ۱۰۱۷
- کافر و تارک عمل: ج ۶، ص: ۱۲۹ ۱۰۱۷
- کفر و برائت: ج ۶، ص: ۱۳۰ ۱۰۱۸
- کف: ج ۶، ص: ۱۳۰ ۱۰۱۸
- کفل: ج ۶، ص: ۱۳۲ ۱۰۱۹

- ۱۰۲۰ کفیل: ج ۶، ص: ۱۳۴
- ۱۰۲۰ کفی: ج ۶، ص: ۱۳۴
- ۱۰۲۰ کلؤ: ج ۶، ص: ۱۳۵
- ۱۰۲۰ کلب: ج ۶، ص: ۱۳۵
- ۱۰۲۱ کلج: ج ۶، ص: ۱۳۵
- ۱۰۲۱ کَلَف: ج ۶، ص: ۱۳۶
- ۱۰۲۱ کَلّ: ج ۶، ص: ۱۳۷
- ۱۰۲۲ کَلّ: ج ۶، ص: ۱۳۷
- ۱۰۲۲ کلاله: ج ۶، ص: ۱۳۸
- ۱۰۲۳ کَلّا: ج ۶، ص: ۱۴۰
- ۱۰۲۳ کلم: ج ۶، ص: ۱۴۰
- ۱۰۲۳ اشاره
- ۱۰۲۳ کلمه در قرآن: ج ۶، ص: ۱۴۱
- ۱۰۲۴ کلمات در قرآن: ج ۶، ص: ۱۴۳
- ۱۰۲۶ کلام و کلم: ج ۶، ص: ۱۴۶
- ۱۰۲۶ کَلْتا: ج ۶، ص: ۱۴۶
- ۱۰۲۶ کَمّ: ج ۶، ص: ۱۴۶
- ۱۰۲۶ کمل: ج ۶، ص: ۱۴۷
- ۱۰۲۷ کَمّ: ج ۶، ص: ۱۴۹
- ۱۰۲۷ کَمّه: ج ۶، ص: ۱۵۰
- ۱۰۲۸ کند: ج ۶، ص: ۱۵۰
- ۱۰۲۸ کَنْز: ج ۶، ص: ۱۵۰
- ۱۰۲۸ اشاره
- ۱۰۲۸ کنز حرام: ج ۶، ص: ۱۵۰

- نظری بروایات؛ ج ۶، ص: ۱۵۲ ۱۰۲۹
- کنس؛ ج ۶، ص: ۱۵۳ ۱۰۲۹
- کنن؛ ج ۶، ص: ۱۵۳ ۱۰۲۹
- کهف؛ ج ۶، ص: ۱۵۴ ۱۰۳۰
- اشاره ۱۰۳۰
- اصحاب کهف؛ ج ۶، ص: ۱۵۴ ۱۰۳۰
- اشاره ۱۰۳۰
- زمان واقعه؛ ج ۶، ص: ۱۶۱ ۱۰۳۳
- کهف در کجا بوده؟؛ ج ۶، ص: ۱۶۲ ۱۰۳۳
- منابع غیر اسلامی؛ ج ۶، ص: ۱۶۳ ۱۰۳۴
- آخرین سخن؛ ج ۶، ص: ۱۶۴ ۱۰۳۴
- کهل؛ ج ۶، ص: ۱۶۴ ۱۰۳۵
- کهن؛ ج ۶، ص: ۱۶۴ ۱۰۳۵
- کهیصص؛ ج ۶، ص: ۱۶۵ ۱۰۳۵
- کوب؛ ج ۶، ص: ۱۶۶ ۱۰۳۶
- کاد؛ ج ۶، ص: ۱۶۷ ۱۰۳۶
- کور؛ ج ۶، ص: ۱۶۸ ۱۰۳۷
- کوکب؛ ج ۶، ص: ۱۶۸ ۱۰۳۷
- کون؛ ج ۶، ص: ۱۶۹ ۱۰۳۷
- کوی؛ ج ۶، ص: ۱۷۱ ۱۰۳۸
- کی؛ ج ۶، ص: ۱۷۱ ۱۰۳۸
- کید؛ ج ۶، ص: ۱۷۱ ۱۰۳۸
- کیف؛ ج ۶، ص: ۱۷۲ ۱۰۳۹
- کیل؛ ج ۶، ص: ۱۷۲ ۱۰۳۹

۱۰۳۹	کین: ج ۶، ص: ۱۷۳
۱۰۳۹	ل؛ ج ۶، ص: ۱۷۴
۱۰۳۹	لام: ج ۶، ص: ۱۷۴
۱۰۴۰	لآت: ج ۶، ص: ۱۷۵
۱۰۴۰	لؤلؤ: ج ۶، ص: ۱۷۶
۱۰۴۱	لب: ج ۶، ص: ۱۷۶
۱۰۴۱	لبث: ج ۶، ص: ۱۷۷
۱۰۴۱	لبد: ج ۶، ص: ۱۷۷
۱۰۴۲	لبس: ج ۶، ص: ۱۷۸
۱۰۴۳	لبن: ج ۶، ص: ۱۸۱
۱۰۴۳	لجأ: ج ۶، ص: ۱۸۱
۱۰۴۳	لج: ج ۶، ص: ۱۸۲
۱۰۴۳	لجئة: ج ۶، ص: ۱۸۲
۱۰۴۴	لجی: ج ۶، ص: ۱۸۲
۱۰۴۴	لحد: ج ۶، ص: ۱۸۲
۱۰۴۴	لحف: ج ۶، ص: ۱۸۳
۱۰۴۵	لحق: ج ۶، ص: ۱۸۴
۱۰۴۵	لحم: ج ۶، ص: ۱۸۴
۱۰۴۵	لحن: ج ۶، ص: ۱۸۵
۱۰۴۶	لحیة: ج ۶، ص: ۱۸۵
۱۰۴۶	لدد: ج ۶، ص: ۱۸۶
۱۰۴۶	لدن: ج ۶، ص: ۱۸۶
۱۰۴۶	لدی: ج ۶، ص: ۱۸۶
۱۰۴۶	لذذ: ج ۶، ص: ۱۸۷

۱۰۴۷	لذب: ج ۶، ص: ۱۸۷
۱۰۴۷	لزم: ج ۶، ص: ۱۸۷
۱۰۴۷	لسان: ج ۶، ص: ۱۸۸
۱۰۴۸	لطف: ج ۶، ص: ۱۸۹
۱۰۴۸	لظی: ج ۶، ص: ۱۹۰
۱۰۴۸	لعب: ج ۶، ص: ۱۹۱
۱۰۴۹	لعل: ج ۶، ص: ۱۹۲
۱۰۵۰	لعن: ج ۶، ص: ۱۹۴
۱۰۵۰	لعان: ج ۶، ص: ۱۹۵
۱۰۵۱	لغوب: ج ۶، ص: ۱۹۶
۱۰۵۱	لغو: ج ۶، ص: ۱۹۶
۱۰۵۱	لفت: ج ۶، ص: ۱۹۷
۱۰۵۲	لفح: ج ۶، ص: ۱۹۷
۱۰۵۲	لفظ: ج ۶، ص: ۱۹۸
۱۰۵۲	لفف: ج ۶، ص: ۱۹۸
۱۰۵۲	لفو: ج ۶، ص: ۱۹۸
۱۰۵۲	لقب: ج ۶، ص: ۱۹۹
۱۰۵۳	لقح: ج ۶، ص: ۱۹۹
۱۰۵۳	لقط: ج ۶، ص: ۱۹۹
۱۰۵۳	لقف: ج ۶، ص: ۲۰۰
۱۰۵۳	لقم: ج ۶، ص: ۲۰۰
۱۰۵۴	لقمان: ج ۶، ص: ۲۰۰
۱۰۵۴	لقاء: ج ۶، ص: ۲۰۲
۱۰۵۵	لکن: ج ۶، ص: ۲۰۵

۱۰۵۶	لکن: ج ۶، ص: ۲۰۵
۱۰۵۶	لم: ج ۶، ص: ۲۰۵
۱۰۵۶	لمح: ج ۶، ص: ۲۰۵
۱۰۵۶	لمز: ج ۶، ص: ۲۰۶
۱۰۵۶	لمس: ج ۶، ص: ۲۰۶
۱۰۵۷	لم: ج ۶، ص: ۲۰۸
۱۰۵۷	لمم: ج ۶، ص: ۲۰۸
۱۰۵۷	لما: ج ۶، ص: ۲۰۸
۱۰۵۸	لن: ج ۶، ص: ۲۰۹
۱۰۵۸	لهب: ج ۶، ص: ۲۰۹
۱۰۵۸	لهث: ج ۶، ص: ۲۱۰
۱۰۵۹	لهم: ج ۶، ص: ۲۱۱
۱۰۵۹	لهو: ج ۶، ص: ۲۱۱
۱۰۵۹	اشاره
۱۰۵۹	لهو الحدیث: ج ۶، ص: ۲۱۲
۱۰۶۰	غناء: ج ۶، ص: ۲۱۲
۱۰۶۰	زندگی لهو: ج ۶، ص: ۲۱۲
۱۰۶۰	لو: ج ۶، ص: ۲۱۳
۱۰۶۰	لات: ج ۶، ص: ۲۱۳
۱۰۶۱	لوح: ج ۶، ص: ۲۱۴
۱۰۶۱	اشاره
۱۰۶۱	لوح محفوظ: ج ۶، ص: ۲۱۵
۱۰۶۱	لوذ: ج ۶، ص: ۲۱۵
۱۰۶۱	لوط: ج ۶، ص: ۲۱۵

۱۰۶۳	لولا: ج ۶، ص: ۲۱۹
۱۰۶۳	لُوما: ج ۶، ص: ۲۲۰
۱۰۶۳	لوم: ج ۶، ص: ۲۲۰
۱۰۶۴	لُون: ج ۶، ص: ۲۲۰
۱۰۶۴	لوی: ج ۶، ص: ۲۲۱
۱۰۶۴	لیت: ج ۶، ص: ۲۲۱
۱۰۶۵	لَيْت: ج ۶، ص: ۲۲۲
۱۰۶۵	لیس: ج ۶، ص: ۲۲۲
۱۰۶۵	لیل: ج ۶، ص: ۲۲۲
۱۰۶۵	لین: ج ۶، ص: ۲۲۲
۱۰۶۵	م؛ ج ۶، ص: ۲۲۴
۱۰۶۵	میم: ج ۶، ص: ۲۲۴
۱۰۶۵	ما: ج ۶، ص: ۲۲۴
۱۰۶۶	مَائَة: ج ۶، ص: ۲۲۶
۱۰۶۷	متاع: ج ۶، ص: ۲۲۶
۱۰۶۷	اشاره
۱۰۶۷	متعة زنان؛ ج ۶، ص: ۲۲۷
۱۰۶۸	حج تمتع؛ ج ۶، ص: ۲۳۰
۱۰۶۹	متن: ج ۶، ص: ۲۳۳
۱۰۷۰	متی: ج ۶، ص: ۲۳۳
۱۰۷۰	مثل: ج ۶، ص: ۲۳۳
۱۰۷۰	مَثَل: ج ۶، ص: ۲۳۳
۱۰۷۲	مأجوج: ج ۶، ص: ۲۳۷
۱۰۷۲	مجدد: ج ۶، ص: ۲۳۸

۱۰۷۲	مجوس؛ ج ۶، ص: ۲۳۹
۱۰۷۳	محص؛ ج ۶، ص: ۲۴۰
۱۰۷۳	محق؛ ج ۶، ص: ۲۴۰
۱۰۷۳	مخال؛ ج ۶، ص: ۲۴۰
۱۰۷۴	محن؛ ج ۶، ص: ۲۴۱
۱۰۷۴	محو؛ ج ۶، ص: ۲۴۱
۱۰۷۴	مخر؛ ج ۶، ص: ۲۴۲
۱۰۷۴	مخض؛ ج ۶، ص: ۲۴۲
۱۰۷۴	مد؛ ج ۶، ص: ۲۴۲
۱۰۷۵	مدین؛ ج ۶، ص: ۲۴۴
۱۰۷۶	مرؤ؛ ج ۶، ص: ۲۴۵
۱۰۷۶	ماروت؛ ج ۶، ص: ۲۴۶
۱۰۷۷	مرج؛ ج ۶، ص: ۲۴۷
۱۰۷۷	مرح؛ ج ۶، ص: ۲۴۸
۱۰۷۸	مرد؛ ج ۶، ص: ۲۴۸
۱۰۷۸	مرر؛ ج ۶، ص: ۲۴۹
۱۰۷۸	مرض؛ ج ۶، ص: ۲۵۰
۱۰۷۸	مروء؛ ج ۶، ص: ۲۵۰
۱۰۷۹	مراء؛ ج ۶، ص: ۲۵۱
۱۰۷۹	مریم؛ ج ۶، ص: ۲۵۱
۱۰۷۹	اشاره
۱۰۷۹	ولادت؛ ج ۶، ص: ۲۵۲
۱۰۷۹	کرامات؛ ج ۶، ص: ۲۵۲
۱۰۸۰	بهتان بر مریم؛ ج ۶، ص: ۲۵۴

۱۰۸۱	عبادت مریم؛ ج ۶، ص: ۲۵۵
۱۰۸۱	مزج؛ ج ۶، ص: ۲۵۵
۱۰۸۱	مزق؛ ج ۶، ص: ۲۵۶
۱۰۸۲	مزن؛ ج ۶، ص: ۲۵۶
۱۰۸۲	مسح؛ ج ۶، ص: ۲۵۶
۱۰۸۲	مسیح؛ ج ۶، ص: ۲۵۶
۱۰۸۲	مسخ؛ ج ۶، ص: ۲۵۶
۱۰۸۲	مسد؛ ج ۶، ص: ۲۵۷
۱۰۸۲	مس؛ ج ۶، ص: ۲۵۷
۱۰۸۳	مسک؛ ج ۶، ص: ۲۵۸
۱۰۸۳	مساء؛ ج ۶، ص: ۲۵۹
۱۰۸۳	مشج؛ ج ۶، ص: ۲۵۹
۱۰۸۴	مشی؛ ج ۶، ص: ۲۶۰
۱۰۸۴	مصر؛ ج ۶، ص: ۲۶۰
۱۰۸۴	مضغ؛ ج ۶، ص: ۲۶۱
۱۰۸۴	مضی؛ ج ۶، ص: ۲۶۱
۱۰۸۵	مطر؛ ج ۶، ص: ۲۶۱
۱۰۸۵	مطی؛ ج ۶، ص: ۲۶۲
۱۰۸۵	مع؛ ج ۶، ص: ۲۶۲
۱۰۸۵	معز؛ ج ۶، ص: ۲۶۲
۱۰۸۵	معن؛ ج ۶، ص: ۲۶۳
۱۰۸۶	ماعون؛ ج ۶، ص: ۲۶۳
۱۰۸۶	معی؛ ج ۶، ص: ۲۶۳
۱۰۸۶	مقت؛ ج ۶، ص: ۲۶۴

- ۱۰۸۶ مکث؛ ج ۶، ص: ۲۶۴
- ۱۰۸۷ مکر؛ ج ۶، ص: ۲۶۵
- ۱۰۸۸ مکّه؛ ج ۶، ص: ۲۶۷
- ۱۰۸۸ میکال؛ ج ۶، ص: ۲۶۸
- ۱۰۸۹ مکن؛ ج ۶، ص: ۲۶۹
- ۱۰۸۹ مکاء؛ ج ۶، ص: ۲۷۰
- ۱۰۸۹ ملء؛ ج ۶، ص: ۲۷۰
- ۱۰۸۹ اشاره
- ۱۰۹۰ ملاء اعلی؛ ج ۶، ص: ۲۷۱
- ۱۰۹۰ ملح؛ ج ۶، ص: ۲۷۲
- ۱۰۹۰ ملق؛ ج ۶، ص: ۲۷۲
- ۱۰۹۱ مُلک؛ ج ۶، ص: ۲۷۳
- ۱۰۹۲ ملکوت؛ ج ۶، ص: ۲۷۵
- ۱۰۹۲ مَلک؛ ج ۶، ص: ۲۷۵
- ۱۰۹۲ اشاره
- ۱۰۹۲ خلقت ملک؛ ج ۶، ص: ۲۷۶
- ۱۰۹۲ کارگزاران خلقت؛ ج ۶، ص: ۲۷۶
- ۱۰۹۴ شفاعت ملائکه؛ ج ۶، ص: ۲۸۰
- ۱۰۹۵ ممثل و دیده شدن ملائکه؛ ج ۶، ص: ۲۸۱
- ۱۰۹۵ عصمت ملائکه؛ ج ۶، ص: ۲۸۲
- ۱۰۹۶ ملائکه و مرگ؛ ج ۶، ص: ۲۸۵
- ۱۰۹۷ ریاست جبرئیل؛ ج ۶، ص: ۲۸۶
- ۱۰۹۷ جن و ملک؛ ج ۶، ص: ۲۸۷
- ۱۰۹۸ خاتمه؛ ج ۶، ص: ۲۸۹

۱۰۹۸	ملل: ج ۶، ص: ۲۸۹
۱۰۹۸	ملء: ج ۶، ص: ۲۸۹
۱۰۹۹	ملا: ج ۶، ص: ۲۹۰
۱۰۹۹	من: ج ۶، ص: ۲۹۱
۱۱۰۰	مین: ج ۶، ص: ۲۹۱
۱۱۰۰	منع: ج ۶، ص: ۲۹۲
۱۱۰۰	منّ: ج ۶، ص: ۲۹۲
۱۱۰۰	اشاره
۱۱۰۱	مَن بنی اسرائیل؛ ج ۶، ص: ۲۹۴
۱۱۰۲	مَنی: ج ۶، ص: ۲۹۵
۱۱۰۳	مناء: ج ۶، ص: ۲۹۹
۱۱۰۳	مهد: ج ۶، ص: ۳۰۰
۱۱۰۴	مهل: ج ۶، ص: ۳۰۱
۱۱۰۴	مُهَل: ج ۶، ص: ۳۰۱
۱۱۰۴	مهما: ج ۶، ص: ۳۰۱
۱۱۰۵	مهن: ج ۶، ص: ۳۰۲
۱۱۰۵	موت: ج ۶، ص: ۳۰۲
۱۱۰۵	موج: ج ۶، ص: ۳۰۳
۱۱۰۵	مور: ج ۶، ص: ۳۰۳
۱۱۰۶	موسی: ج ۶، ص: ۳۰۴
۱۱۰۶	اشاره
۱۱۰۶	ولادت موسی (ع): ج ۶، ص: ۳۰۴
۱۱۰۷	موسی و شعیب: ج ۶، ص: ۳۰۷
۱۱۰۸	موسای رسول: ج ۶، ص: ۳۰۸

- ۱۱۰۸ موسی و فرعون؛ ج ۶، ص: ۳۰۹
- ۱۱۰۹ موسی و ساحران؛ ج ۶، ص: ۳۱۰
- ۱۱۰۹ بحران؛ ج ۶، ص: ۳۱۱
- ۱۱۱۰ خروج؛ ج ۶، ص: ۳۱۲
- ۱۱۱۰ در صحرای سینا؛ ج ۶، ص: ۳۱۳
- ۱۱۱۱ سامری؛ ج ۶، ص: ۳۱۴
- ۱۱۱۲ نکاتی چند دربارهٔ موسی؛ ج ۶، ص: ۳۱۶
- ۱۱۱۲ قتل قبطی؛ ج ۶، ص: ۳۱۶
- ۱۱۱۲ لَنْ تَرَانِي؛ ج ۶، ص: ۳۱۸
- ۱۱۱۴ توبه و کشتار؛ ج ۶، ص: ۳۲۰
- ۱۱۱۴ مال؛ ج ۶، ص: ۳۲۱
- ۱۱۱۵ ماء؛ ج ۶، ص: ۳۲۲
- ۱۱۱۵ مید؛ ج ۶، ص: ۳۲۴
- ۱۱۱۵ مائده؛ ج ۶، ص: ۳۲۴
- ۱۱۱۶ میر؛ ج ۶، ص: ۳۲۴
- ۱۱۱۶ میز؛ ج ۶، ص: ۳۲۴
- ۱۱۱۶ میل؛ ج ۶، ص: ۳۲۵
- ۱۱۱۶ [جلد هفتم]
- ۱۱۱۶ اشاره
- ۱۱۱۶ ن؛ ج ۷، ص: ۳
- ۱۱۱۶ نون؛ ج ۷، ص: ۳
- ۱۱۱۷ ن؛ ج ۷، ص: ۳
- ۱۱۱۷ نأی؛ ج ۷، ص: ۴
- ۱۱۱۷ اشاره

- ۱۱۱۷ ابو طالب علیه السلام؛ ج ۷، ص: ۴
- ۱۱۱۸ نَبَأُ؛ ج ۷، ص: ۶
- ۱۱۱۹ نَبِيٍّ؛ ج ۷، ص: ۷
- ۱۱۱۹ اشاره
- ۱۱۱۹ فرق بین نبی و رسول؛ ج ۷، ص: ۸
- ۱۱۲۰ نبت؛ ج ۷، ص: ۹
- ۱۱۲۰ نَبَذَ؛ ج ۷، ص: ۱۰
- ۱۱۲۰ نَبَزَ؛ ج ۷، ص: ۱۰
- ۱۱۲۱ نبط؛ ج ۷، ص: ۱۱
- ۱۱۲۱ نبع؛ ج ۷، ص: ۱۱
- ۱۱۲۱ نتق؛ ج ۷، ص: ۱۲
- ۱۱۲۲ نثر؛ ج ۷، ص: ۱۳
- ۱۱۲۲ نجد؛ ج ۷، ص: ۱۴
- ۱۱۲۲ نجس؛ ج ۷، ص: ۱۴
- ۱۱۲۳ انجیل؛ ج ۷، ص: ۱۵
- ۱۱۲۳ اشاره
- ۱۱۲۴ نظری باناجیل اربعه؛ ج ۷، ص: ۱۷
- ۱۱۲۴ اشاره
- ۱۱۲۴ انجیل متی؛ ج ۷، ص: ۱۸
- ۱۱۲۵ انجیل مرقس؛ ج ۷، ص: ۱۹
- ۱۱۲۵ انجیل لوقا؛ ج ۷، ص: ۱۹
- ۱۱۲۶ انجیل یوحنا؛ ج ۷، ص: ۲۰
- ۱۱۲۷ احکام اناجیل؛ ج ۷، ص: ۲۲
- ۱۱۲۷ انجیل برنابا؛ ج ۷، ص: ۲۲

۱۱۲۸	نجم: ج ۷، ص: ۲۵
۱۱۲۸	نحو: ج ۷، ص: ۲۶
۱۱۲۹	نجوی: ج ۷، ص: ۲۶
۱۱۳۰	نحب: ج ۷، ص: ۳۰
۱۱۳۰	نحت: ج ۷، ص: ۳۰
۱۱۳۰	نحر: ج ۷، ص: ۳۰
۱۱۳۱	نحس: ج ۷، ص: ۳۱
۱۱۳۱	اشاره
۱۱۳۱	نحوست ایام: ج ۷، ص: ۳۲
۱۱۳۲	نحل: ج ۷، ص: ۳۴
۱۱۳۳	نحله: ج ۷، ص: ۳۶
۱۱۳۳	نحن: ج ۷، ص: ۳۷
۱۱۳۴	نَخر: ج ۷، ص: ۳۷
۱۱۳۴	نخل: ج ۷، ص: ۳۷
۱۱۳۴	نَدّ: ج ۷، ص: ۳۸
۱۱۳۵	ندم: ج ۷، ص: ۳۸
۱۱۳۵	نِداء: ج ۷، ص: ۳۹
۱۱۳۵	ندو: ج ۷، ص: ۴۰
۱۱۳۶	نُدْر: ج ۷، ص: ۴۱
۱۱۳۶	نذر: ج ۷، ص: ۴۱
۱۱۳۶	نُدْر: ج ۷، ص: ۴۲
۱۱۳۷	نَزْع: ج ۷، ص: ۴۲
۱۱۳۷	نزغ: ج ۷، ص: ۴۳
۱۱۳۷	نَزْف: ج ۷، ص: ۴۴

- ۱۱۳۷ نزول؛ ج ۷، ص: ۴۴
- ۱۱۳۷ اشاره
- ۱۱۳۸ تنزیل و انزال؛ ج ۷، ص: ۴۶
- ۱۱۳۸ نزول قرآن مجید؛ ج ۷، ص: ۴۶
- ۱۱۴۰ استدلال؛ ج ۷، ص: ۴۹
- ۱۱۴۰ نساء؛ ج ۷، ص: ۵۰
- ۱۱۴۱ نسب؛ ج ۷، ص: ۵۱
- ۱۱۴۲ نسخ؛ ج ۷، ص: ۵۳
- ۱۱۴۲ اشاره
- ۱۱۴۳ آیات منسوخه؛ ج ۷، ص: ۵۵
- ۱۱۴۳ نسر؛ ج ۷، ص: ۵۶
- ۱۱۴۳ نشف؛ ج ۷، ص: ۵۶
- ۱۱۴۳ نثک؛ ج ۷، ص: ۵۶
- ۱۱۴۴ نسل؛ ج ۷، ص: ۵۸
- ۱۱۴۵ نساء؛ ج ۷، ص: ۵۹
- ۱۱۴۵ اشاره
- ۱۱۴۵ نساء النبی؛ ج ۷، ص: ۵۹
- ۱۱۴۵ نکاح زنان آنحضرت؛ ج ۷، ص: ۶۰
- ۱۱۴۶ نسی؛ ج ۷، ص: ۶۲
- ۱۱۴۷ نشأ؛ ج ۷، ص: ۶۳
- ۱۱۴۷ نشر؛ ج ۷، ص: ۶۵
- ۱۱۴۸ نشز؛ ج ۷، ص: ۶۵
- ۱۱۴۸ نشط؛ ج ۷، ص: ۶۶
- ۱۱۴۹ نصب؛ ج ۷، ص: ۶۷

۱۱۴۹	اشاره
۱۱۴۹	عجب از زمخشری؛ ج ۷، ص: ۶۸
۱۱۵۰	نصت؛ ج ۷، ص: ۶۹
۱۱۵۱	نصح؛ ج ۷، ص: ۷۱
۱۱۵۱	نصر؛ ج ۷، ص: ۷۲
۱۱۵۲	نصاری؛ ج ۷، ص: ۷۴
۱۱۵۲	نصف؛ ج ۷، ص: ۷۵
۱۱۵۲	ناصیه؛ ج ۷، ص: ۷۵
۱۱۵۳	نضج؛ ج ۷، ص: ۷۵
۱۱۵۳	نضح؛ ج ۷، ص: ۷۶
۱۱۵۳	نضد؛ ج ۷، ص: ۷۶
۱۱۵۴	نضر؛ ج ۷، ص: ۷۷
۱۱۵۴	نطح؛ ج ۷، ص: ۷۷
۱۱۵۴	نطف؛ ج ۷، ص: ۷۸
۱۱۵۵	نطق؛ ج ۷، ص: ۷۹
۱۱۵۵	اشاره
۱۱۵۵	تکامل عجیب؛ ج ۷، ص: ۸۰
۱۱۵۶	نظر؛ ج ۷، ص: ۸۱
۱۱۵۶	إنظار؛ ج ۷، ص: ۸۲
۱۱۵۶	نعج؛ ج ۷، ص: ۸۲
۱۱۵۷	نعاس؛ ج ۷، ص: ۸۳
۱۱۵۷	نعق؛ ج ۷، ص: ۸۳
۱۱۵۷	نعل؛ ج ۷، ص: ۸۴
۱۱۵۷	نعم؛ ج ۷، ص: ۸۴

۱۱۵۸	نعمه؛ ج ۷، ص: ۸۴
۱۱۵۹	أنعام؛ ج ۷، ص: ۸۷
۱۱۵۹	نغص؛ ج ۷، ص: ۸۷
۱۱۵۹	نفت؛ ج ۷، ص: ۸۸
۱۱۶۰	نفتح؛ ج ۷، ص: ۸۹
۱۱۶۰	نفتح؛ ج ۷، ص: ۹۰
۱۱۶۱	نقاد؛ ج ۷، ص: ۹۰
۱۱۶۱	نقد؛ ج ۷، ص: ۹۱
۱۱۶۱	نفر؛ ج ۷، ص: ۹۲
۱۱۶۲	نفر؛ ج ۷، ص: ۹۳
۱۱۶۲	نفس؛ ج ۷، ص: ۹۳
۱۱۶۲	نفس؛ ج ۷، ص: ۹۴
۱۱۶۲	اشاره
۱۱۶۳	نفس در قرآن مجید؛ ج ۷، ص: ۹۴
۱۱۶۳	نفش؛ ج ۷، ص: ۹۶
۱۱۶۴	نفع؛ ج ۷، ص: ۹۶
۱۱۶۴	نقق؛ ج ۷، ص: ۹۷
۱۱۶۴	إنفاق؛ ج ۷، ص: ۹۸
۱۱۶۴	نفاق؛ ج ۷، ص: ۹۸
۱۱۶۵	نفل؛ ج ۷، ص: ۹۹
۱۱۶۶	انفال؛ ج ۷، ص: ۱۰۱
۱۱۶۶	نفی؛ ج ۷، ص: ۱۰۲
۱۱۶۷	نقب؛ ج ۷، ص: ۱۰۳
۱۱۶۷	نقد؛ ج ۷، ص: ۱۰۴

۱۱۶۷	نقر: ج ۷، ص: ۱۰۴
۱۱۶۸	نقص: ج ۷، ص: ۱۰۴
۱۱۶۸	نقض: ج ۷، ص: ۱۰۵
۱۱۶۸	نقع: ج ۷، ص: ۱۰۵
۱۱۶۸	نقم: ج ۷، ص: ۱۰۵
۱۱۶۹	نکب: ج ۷، ص: ۱۰۶
۱۱۶۹	نکش: ج ۷، ص: ۱۰۷
۱۱۶۹	نکج: ج ۷، ص: ۱۰۷
۱۱۷۰	نکد: ج ۷، ص: ۱۰۹
۱۱۷۰	نکر: ج ۷، ص: ۱۰۹
۱۱۷۱	نکس: ج ۷، ص: ۱۱۱
۱۱۷۱	نکص: ج ۷، ص: ۱۱۱
۱۱۷۱	نکف: ج ۷، ص: ۱۱۲
۱۱۷۲	نکل: ج ۷، ص: ۱۱۲
۱۱۷۲	نمارق: ج ۷، ص: ۱۱۳
۱۱۷۲	نمل: ج ۷، ص: ۱۱۳
۱۱۷۳	نمم: ج ۷، ص: ۱۱۴
۱۱۷۳	نهج: ج ۷، ص: ۱۱۵
۱۱۷۳	نهر: ج ۷، ص: ۱۱۵
۱۱۷۳	نهار: ج ۷، ص: ۱۱۵
۱۱۷۳	أنهار: ج ۷، ص: ۱۱۵
۱۱۷۴	نهی: ج ۷، ص: ۱۱۶
۱۱۷۵	نوء: ج ۷، ص: ۱۱۸
۱۱۷۵	نوب: ج ۷، ص: ۱۱۸

- نوح؛ ج ۷، ص: ۱۱۸ ۱۱۷۵
- اشاره ۱۱۷۵
- عمر نوح علیه السلام؛ ج ۷، ص: ۱۱۹ ۱۱۷۵
- طوفان؛ ج ۷، ص: ۱۲۰ ۱۱۷۶
- آیا طوفان همه جای زمین را گرفت؟؛ ج ۷، ص: ۱۲۲ ۱۱۷۷
- حیوانات در کشتی؛ ج ۷، ص: ۱۲۴ ۱۱۷۸
- طوفان تا کجا بود؟؛ ج ۷، ص: ۱۲۵ ۱۱۷۸
- سخن تورات؛ ج ۷، ص: ۱۲۵ ۱۱۷۸
- جودی کجاست؟؛ ج ۷، ص: ۱۲۶ ۱۱۷۹
- لفظ نوح؛ ج ۷، ص: ۱۲۶ ۱۱۷۹
- نور؛ ج ۷، ص: ۱۲۶ ۱۱۷۹
- ناس؛ ج ۷، ص: ۱۲۹ ۱۱۸۰
- نوش؛ ج ۷، ص: ۱۳۰ ۱۱۸۱
- نوص؛ ج ۷، ص: ۱۳۰ ۱۱۸۱
- ناقۀ؛ ج ۷، ص: ۱۳۰ ۱۱۸۱
- نوم؛ ج ۷، ص: ۱۳۲ ۱۱۸۲
- نون؛ ج ۷، ص: ۱۳۳ ۱۱۸۲
- نوی؛ ج ۷، ص: ۱۳۳ ۱۱۸۲
- نیل؛ ج ۷، ص: ۱۳۳ ۱۱۸۳
- ه؛ ج ۷، ص: ۱۳۵ ۱۱۸۳
- هاء؛ ج ۷، ص: ۱۳۵ ۱۱۸۳
- ها؛ ج ۷، ص: ۱۳۵ ۱۱۸۳
- هاؤم؛ ج ۷، ص: ۱۳۵ ۱۱۸۳
- هاتوا؛ ج ۷، ص: ۱۳۶ ۱۱۸۳

۱۱۸۴	هاتین: ج ۷، ص: ۱۳۶
۱۱۸۴	هذان: ج ۷، ص: ۱۳۶
۱۱۸۴	هکذا: ج ۷، ص: ۱۳۶
۱۱۸۴	هیئنا: ج ۷، ص: ۱۳۶
۱۱۸۴	هبط: ج ۷، ص: ۱۳۶
۱۱۸۵	هباء: ج ۷، ص: ۱۳۷
۱۱۸۵	هجد: ج ۷، ص: ۱۳۸
۱۱۸۵	هجر: ج ۷، ص: ۱۳۸
۱۱۸۶	هجع: ج ۷، ص: ۱۴۱
۱۱۸۷	هد: ج ۷، ص: ۱۴۲
۱۱۸۷	هدم: ج ۷، ص: ۱۴۲
۱۱۸۷	هدهد: ج ۷، ص: ۱۴۲
۱۱۸۸	هدی: ج ۷، ص: ۱۴۵
۱۱۸۸	اشاره
۱۱۸۹	هدایت عامه و تکوینی؛ ج ۷، ص: ۱۴۵
۱۱۸۹	هدایت تشریحی و خاصه؛ ج ۷، ص: ۱۴۶
۱۱۸۹	تعدیه هدایت؛ ج ۷، ص: ۱۴۷
۱۱۹۰	تحصیل حاصل؛ ج ۷، ص: ۱۴۸
۱۱۹۰	مطلب دیگر؛ ج ۷، ص: ۱۴۹
۱۱۹۱	هَدَى: ج ۷، ص: ۱۴۹
۱۱۹۱	هدیه: ج ۷، ص: ۱۵۰
۱۱۹۱	هرب: ج ۷، ص: ۱۵۰
۱۱۹۱	هاروت: ج ۷، ص: ۱۵۰
۱۱۹۱	هرع: ج ۷، ص: ۱۵۰

۱۱۹۲	هارون: ج ۷، ص: ۱۵۱
۱۱۹۳	هزء: ج ۷، ص: ۱۵۴
۱۱۹۳	هزء: ج ۷، ص: ۱۵۴
۱۱۹۴	هزل: ج ۷، ص: ۱۵۵
۱۱۹۴	هزم: ج ۷، ص: ۱۵۵
۱۱۹۴	هش: ج ۷، ص: ۱۵۵
۱۱۹۴	هشم: ج ۷، ص: ۱۵۶
۱۱۹۴	هضم: ج ۷، ص: ۱۵۶
۱۱۹۵	هطع: ج ۷، ص: ۱۵۷
۱۱۹۵	هل: ج ۷، ص: ۱۵۸
۱۱۹۶	هلع: ج ۷، ص: ۱۵۹
۱۱۹۶	هلك: ج ۷، ص: ۱۵۹
۱۱۹۶	اشاره
۱۱۹۶	مرگ عادی: ج ۷، ص: ۱۶۰
۱۱۹۷	تباهی و از بین رفتن: ج ۷، ص: ۱۶۱
۱۱۹۷	هلاک بوسیله عقوبت: ج ۷، ص: ۱۶۱
۱۱۹۷	هلال: ج ۷، ص: ۱۶۱
۱۱۹۷	هلال: ج ۷، ص: ۱۶۲
۱۱۹۸	هلم: ج ۷، ص: ۱۶۳
۱۱۹۸	همد: ج ۷، ص: ۱۶۳
۱۱۹۸	همر: ج ۷، ص: ۱۶۳
۱۱۹۹	همز: ج ۷، ص: ۱۶۴
۱۱۹۹	همس: ج ۷، ص: ۱۶۵
۱۱۹۹	هم: ج ۷، ص: ۱۶۵

۱۱۹۹	هامان: ج ۷، ص: ۱۶۵
۱۲۰۰	همن: ج ۷، ص: ۱۶۶
۱۲۰۰	هنالك: ج ۷، ص: ۱۶۷
۱۲۰۰	هنأ: ج ۷، ص: ۱۶۷
۱۲۰۱	هود: ج ۷، ص: ۱۶۷
۱۲۰۱	هود: ج ۷، ص: ۱۶۸
۱۲۰۱	هور: ج ۷، ص: ۱۶۹
۱۲۰۱	هون: ج ۷، ص: ۱۶۹
۱۲۰۲	هوی: ج ۷، ص: ۱۷۰
۱۲۰۳	هاویة: ج ۷، ص: ۱۷۲
۱۲۰۳	هیئ: ج ۷، ص: ۱۷۲
۱۲۰۳	هیت: ج ۷، ص: ۱۷۳
۱۲۰۳	هیج: ج ۷، ص: ۱۷۳
۱۲۰۳	هیل: ج ۷، ص: ۱۷۳
۱۲۰۴	هیم: ج ۷، ص: ۱۷۳
۱۲۰۴	هیة: ج ۷، ص: ۱۷۴
۱۲۰۴	هیہات: ج ۷، ص: ۱۷۴
۱۲۰۴	و؛ ج ۷، ص: ۱۷۵
۱۲۰۴	واو: ج ۷، ص: ۱۷۵
۱۲۰۵	وعد: ج ۷، ص: ۱۷۵
۱۲۰۵	وئل: ج ۷، ص: ۱۷۶
۱۲۰۵	وبر: ج ۷، ص: ۱۷۶
۱۲۰۵	وبق: ج ۷، ص: ۱۷۷
۱۲۰۶	وبل: ج ۷، ص: ۱۷۷

۱۲۰۶	وبال؛ ج ۷، ص: ۱۷۸
۱۲۰۶	وتد؛ ج ۷، ص: ۱۷۸
۱۲۰۶	وتر؛ ج ۷، ص: ۱۷۸
۱۲۰۷	وتین؛ ج ۷، ص: ۱۷۹
۱۲۰۷	وثق؛ ج ۷، ص: ۱۸۰
۱۲۰۸	وثن؛ ج ۷، ص: ۱۸۱
۱۲۰۸	وجب؛ ج ۷، ص: ۱۸۲
۱۲۰۸	وجد؛ ج ۷، ص: ۱۸۲
۱۲۰۹	وجس؛ ج ۷، ص: ۱۸۲
۱۲۰۹	وجف؛ ج ۷، ص: ۱۸۳
۱۲۰۹	وجل؛ ج ۷، ص: ۱۸۳
۱۲۰۹	وجه؛ ج ۷، ص: ۱۸۴
۱۲۱۱	وحد؛ ج ۷، ص: ۱۸۷
۱۲۱۱	وحش؛ ج ۷، ص: ۱۸۹
۱۲۱۲	وحی؛ ج ۷، ص: ۱۸۹
۱۲۱۲	اشاره
۱۲۱۳	وحی انبیاء؛ ج ۷، ص: ۱۹۱
۱۲۱۳	ود؛ ج ۷، ص: ۱۹۲
۱۲۱۴	ود؛ ج ۷، ص: ۱۹۳
۱۲۱۴	ودع؛ ج ۷، ص: ۱۹۳
۱۲۱۴	ودق؛ ج ۷، ص: ۱۹۴
۱۲۱۴	وادی؛ ج ۷، ص: ۱۹۴
۱۲۱۵	دیة؛ ج ۷، ص: ۱۹۵
۱۲۱۵	وذر؛ ج ۷، ص: ۱۹۵

۱۲۱۵	ورث: ج ۷، ص: ۱۹۵
۱۲۱۵	اشاره
۱۲۱۶	عصبه: ج ۷، ص: ۱۹۷
۱۲۱۷	وَرَد: ج ۷، ص: ۲۰۰
۱۲۱۸	وَرَد: ج ۷، ص: ۲۰۳
۱۲۱۸	ورید: ج ۷، ص: ۲۰۳
۱۲۱۹	وَرَق: ج ۷، ص: ۲۰۳
۱۲۱۹	وَرَق: ج ۷، ص: ۲۰۳
۱۲۱۹	وری: ج ۷، ص: ۲۰۴
۱۲۱۹	وراء: ج ۷، ص: ۲۰۴
۱۲۲۰	وَزْر: ج ۷، ص: ۲۰۵
۱۲۲۰	وزر: ج ۷، ص: ۲۰۵
۱۲۲۰	وزع: ج ۷، ص: ۲۰۶
۱۲۲۱	وزن: ج ۷، ص: ۲۰۷
۱۲۲۱	اشاره
۱۲۲۲	وزن اعمال: ج ۷، ص: ۲۰۹
۱۲۲۲	توزین اعمال: ج ۷، ص: ۲۱۰
۱۲۲۳	توزین گناهان: ج ۷، ص: ۲۱۱
۱۲۲۳	اعمال کفار: ج ۷، ص: ۲۱۲
۱۲۲۳	وزنه‌های اعمال: ج ۷، ص: ۲۱۳
۱۲۲۴	تحابط اعمال: ج ۷، ص: ۲۱۳
۱۲۲۴	وسط: ج ۷، ص: ۲۱۵
۱۲۲۵	وَسَط: ج ۷، ص: ۲۱۵
۱۲۲۵	وسع: ج ۷، ص: ۲۱۷

۱۲۲۶	وسق: ج ۷، ص: ۲۱۸
۱۲۲۶	وسل: ج ۷، ص: ۲۱۸
۱۲۲۶	وسم: ج ۷، ص: ۲۱۹
۱۲۲۷	وسن: ج ۷، ص: ۲۱۹
۱۲۲۷	وسوس: ج ۷، ص: ۲۱۹
۱۲۲۷	شیء: ج ۷، ص: ۲۲۰
۱۲۲۸	وصب: ج ۷، ص: ۲۲۱
۱۲۲۸	وصد: ج ۷، ص: ۲۲۱
۱۲۲۸	وصف: ج ۷، ص: ۲۲۱
۱۲۲۸	وصل: ج ۷، ص: ۲۲۲
۱۲۲۹	وصیله: ج ۷، ص: ۲۲۳
۱۲۲۹	وصی: ج ۷، ص: ۲۲۳
۱۲۲۹	وضع: ج ۷، ص: ۲۲۴
۱۲۳۰	وضن: ج ۷، ص: ۲۲۴
۱۲۳۰	وطؤ: ج ۷، ص: ۲۲۵
۱۲۳۰	وطر: ج ۷، ص: ۲۲۵
۱۲۳۰	وطن: ج ۷، ص: ۲۲۶
۱۲۳۱	وعد: ج ۷، ص: ۲۲۶
۱۲۳۱	وعظ: ج ۷، ص: ۲۲۸
۱۲۳۱	وعی: ج ۷، ص: ۲۲۸
۱۲۳۲	وفد: ج ۷، ص: ۲۲۹
۱۲۳۲	وفر: ج ۷، ص: ۲۲۹
۱۲۳۲	وفض: ج ۷، ص: ۲۲۹
۱۲۳۲	وفق: ج ۷، ص: ۲۲۹

۱۲۳۳	وفی: ج ۷، ص: ۲۳۰
۱۲۳۳	وقب: ج ۷، ص: ۲۳۱
۱۲۳۴	وقت: ج ۷، ص: ۲۳۲
۱۲۳۴	وقد: ج ۷، ص: ۲۳۳
۱۲۳۴	وقذ: ج ۷، ص: ۲۳۳
۱۲۳۵	وقر: ج ۷، ص: ۲۳۴
۱۲۳۵	وقع: ج ۷، ص: ۲۳۴
۱۲۳۶	وقف: ج ۷، ص: ۲۳۶
۱۲۳۶	وقی: ج ۷، ص: ۲۳۶
۱۲۳۶	تقیه: ج ۷، ص: ۲۳۷
۱۲۳۷	وکاء: ج ۷، ص: ۲۳۸
۱۲۳۷	وکد: ج ۷، ص: ۲۳۹
۱۲۳۷	وکز: ج ۷، ص: ۲۳۹
۱۲۳۸	وکل: ج ۷، ص: ۲۴۰
۱۲۳۹	ولج: ج ۷، ص: ۲۴۲
۱۲۳۹	ولد: ج ۷، ص: ۲۴۳
۱۲۴۰	ولی: ج ۷، ص: ۲۴۵
۱۲۴۰	اشاره
۱۲۴۲	اطلاق جمع بر مفرد: ج ۷، ص: ۲۵۰
۱۲۴۴	ونی: ج ۷، ص: ۲۵۵
۱۲۴۴	وهب: ج ۷، ص: ۲۵۵
۱۲۴۵	وهج: ج ۷، ص: ۲۵۵
۱۲۴۵	وهن: ج ۷، ص: ۲۵۶
۱۲۴۵	وهی: ج ۷، ص: ۲۵۶

- ۱۲۴۵ ویکان: ج ۷، ص: ۲۵۶
- ۱۲۴۶ ویل: ج ۷، ص: ۲۵۷
- ۱۲۴۶ ی؛ ج ۷، ص: ۲۵۸
- ۱۲۴۶ یاء: ج ۷، ص: ۲۵۸
- ۱۲۴۶ یا: ج ۷، ص: ۲۵۸
- ۱۲۴۶ یأس: ج ۷، ص: ۲۵۸
- ۱۲۴۶ بیس: ج ۷، ص: ۲۵۹
- ۱۲۴۶ یتم: ج ۷، ص: ۲۵۹
- ۱۲۴۷ یثرب: ج ۷، ص: ۲۶۰
- ۱۲۴۷ یأجوج: ج ۷، ص: ۲۶۰
- ۱۲۴۷ ید: ج ۷، ص: ۲۶۰
- ۱۲۴۸ یس: ج ۷، ص: ۲۶۲
- ۱۲۴۸ یسر: ج ۷، ص: ۲۶۲
- ۱۲۴۹ یسع: ج ۷، ص: ۲۶۳
- ۱۲۴۹ یوسف: ج ۷، ص: ۲۶۴
- ۱۲۴۹ اشاره
- ۱۲۴۹ دقت کنید؛ ج ۷، ص: ۲۶۴
- ۱۲۵۰ یعقوب: ج ۷، ص: ۲۶۷
- ۱۲۵۰ یعوق: ج ۷، ص: ۲۶۷
- ۱۲۵۱ یغوث: ج ۷، ص: ۲۶۷
- ۱۲۵۱ یاقوت: ج ۷، ص: ۲۶۷
- ۱۲۵۱ یقطین: ج ۷، ص: ۲۶۸
- ۱۲۵۱ یقط: ج ۷، ص: ۲۶۸
- ۱۲۵۱ یقن: ج ۷، ص: ۲۶۸

۱۲۵۲	۲۷۰	یمم؛ ج ۷، ص:
۱۲۵۳	۲۷۲	یم؛ ج ۷، ص:
۱۲۵۳	۲۷۲	یمن؛ ج ۷، ص:
۱۲۵۴	۲۷۵	یونس؛ ج ۷، ص:
۱۲۵۶	۲۷۹	ینع؛ ج ۷، ص:
۱۲۵۶	۲۸۰	یهود؛ ج ۷، ص:
۱۲۵۷	۲۸۰	یوم؛ ج ۷، ص:
۱۲۵۷	۲۸۲	[خاتمه]؛ ج ۷، ص:
۱۲۵۷		اشاره
۱۲۵۸	۲۸۲	مجملی از شرح حال مؤلف؛ ج ۷، ص:
۱۲۵۹		درباره مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

قاموس قرآن

مشخصات کتاب

- سرشناسه: قرشی بنابی، علی اکبر، ۱۳۰۷ -
 عنوان و نام پدیدآور: قاموس قرآن / تألیف علی اکبر قرشی.
 مشخصات نشر: تهران: دارالکتب الاسلامیه، [۱۳] -
 مشخصات ظاهری: ۷ ج. در سه مجلد.
 شابک: دوره: ۹۶۴-۴۴۰-۰۷۰-۴؛ ۴۰۰۰۰ ریال (ج. ۱)؛ ۳۰۰ ریال (ج. ۱، چاپ؟)؛ ۳۵۰ ریال (ج. ۲، چاپ؟)؛ ۱۰۰۰۰ ریال (ج. ۱، چاپ چهارم)؛ ۴۰۰۰۰ ریال (ج. ۲)؛ ۱۰۰۰۰ ریال (ج. ۲، چاپ چهارم)؛ ۹۰۰ ریال (ج. ۳، چاپ چهارم)؛ ۹۰۰ ریال (ج. ۴، چاپ چهارم)؛ ۸۰۰ ریال (ج. ۵)؛ ۸۰۰ ریال (ج. ۷)؛ ج. ۵-۷، چاپ شانزدهم ۹۶۴-۴۴۰-۰۶۹-۰:
 یادداشت: ج. ۱-۴ (چاپ چهارم: ۱۳۶۴).
 یادداشت: ج. ۱ و ۲ (چاپ؟: ۱۳۵۲).
 یادداشت: ج. ۱-۴ (چاپ دوازدهم: ۱۳۸۷).
 یادداشت: ج. ۱-۴ (چاپ نهم: ۱۳۸۱).
 یادداشت: ج. ۵-۷ (چاپ؟: [۱۳]).
 یادداشت: ج. ۵-۷ (چاپ دوازدهم: ۱۳۷۶).
 یادداشت: ج. ۵-۷ (چاپ چهاردهم: ۱۳۸۴).
 یادداشت: ج. ۵-۷ (چاپ شانزدهم: ۱۳۸۶).
 یادداشت: کتابنامه.
 مندرجات: ج. ۱. الف - ث. ج. ۲. ج - د. ج. ۳. ذ - عسی. ج. ۵ - ۷. عشر - ی.
 موضوع: قرآن -- دایره المعارف‌ها
 موضوع: قرآن -- واژه‌نامه‌ها
 رده بندی کنگره: ۹/۶۶۶/۹/۴۴۰/۲ ۱۳۰۰ ی
 رده بندی دیویی: ۲۹۷
 شماره کتابشناسی ملی: م ۶۸-۵۳۲

مقدمه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْنَا كِتَابَهُ الْعَرَبِيَّ وَ لَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا. وَ الصَّلَاةَ وَ السَّلَامَ عَلَيَّ مِنْ جَعَلَهُ شَاهِدًا وَ مُبَشِّرًا وَ نَذِيرًا* وَ عِلْمَهُ مِنْ لَدُنْهُ عِلْمًا وَ عَلَيَّ آلَهُ الَّذِينَ أَذْهَبَ عَنْهُمْ الرَّجْسَ وَ طَهَّرَهُمْ وَ جَعَلَ لَهُمْ نُورًا.* إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ
 قرآن مردم را باستوارترین راه هدایت میکند «۱» کتابی است عزیز و ارجمند که باطل را مطلقاً در آن راهی نیست و از جانب خدای حکیم ستوده نازل شده است «۲» برای عالمیان تذکر و بیداری است «۳» حقائق و امثال آن بصورت‌های گوناگون بیان گردیده تا مردم متذکر و بیدار گردند «۴» کتابی است عظیم، مجید، مبین، کریم که جنّ و انس از آوردن نظیر آن عاجزاند «۵» رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم بقرآن بسیار اهمیت میداد و در تعلیم و بکار بستن آن سعی خاصّ مبذول میکرد، آرزومند بود که این

کلام دلنشین خدا در دلها بنشیند و قلوب را که مرکز فرماندهی وجوداند مسخر کند. میفرمود: قلبی که ظرف قرآن باشد از عذاب خدا بدور است، «لا یُعَذِّبُ اللَّهُ قَلْبًا وَعَى الْقُرْآنِ» (۶) میفرمود: چون فتنه‌ها همچون پاره‌های شب تار شما را در میان (۱) - اسراء: ۹ (۲) فصلت: ۴۲ (۳) ص: ۸۷ (۴) زمر: ۲۷ (۵) اسراء: ۸۸ (۶) وسائل ج ۴ ص ۸۲۵ قاموس قرآن، المقدمة، ص: ۲ گرفت بقرآن رو آورید «اذا التبت علیکم الفتن کقطع اللیل المظلم فعلیکم بالقرآن» «... ۱» میفرمود: خانه‌های خود را با تلاوت قرآن منور گردانید «نوروا بیوتکم بتلاوة القرآن» «... ۲» میفرمود: فرزندانان را بر سه چیز پرورش دهید: دوستی پیغمبرتان، دوستی اهل او و تلاوت قرآن «ادبوا اولادکم علی ثلث خصال حب نبیکم و حب اهل بیته و تلاوة القرآن» (... الجامع الصغیر - ادب). قرآن محبوب وی بود از قرائت و استماع و تلقین آن لذت می‌برد و سیر نمیشد، خداوند باو دستور داده بود که قرآن را بتائی و دقت بخواند «وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَوْتِیْلًا» مزمل: ۴ هر شب پیش از خواب مسبحات را میخواند و میگفت: در آنها آیه‌ای هست که از هزار آیه بهتر است (۳) حذیفه گوید با رسول خدا نماز خواندم سوره بقره را شروع کرد، چون بآیه عذاب میرسید از عذاب بخدا پناه می‌برد، بآیه رحمت که میرسید از خدا رحمت میخواست، چون بآیه تسبیح میرسید خدا را تسبیح میگفت و چون فارغ شد این دعا را که همیشه در ختم قرآن میخواند، بخواند «اللهم ارحمنی بالقرآن و اجعله لی اماما و نورا و هدی و رحمه» «... ۴» پیداست که در خواندن آن سوره مفضل در نماز چه صبر و ثباتی از خود نشان داده است!! با آنکه قرآن را خود ب دیگران تعلیم میکرد خوش داشت از دیگران بشنود، شبی تلاوت ابن مسعود را استماع کرد بعد فرمود: هر که خواهد قرآن را همانطور که نازل شده بآرامی بخواند مثل ابن ام عبد تلاوت کند (۵)

(۱) المحجۀ ج ۲ ص ۲۱۲ (۲) کافی ج ۲ ص ۶۱۰ (۳) مجمع البیان فضل سوره حدید - صحیح ترمذی کتاب فضائل القرآن باب ۲۱، مسبحات عبارت‌اند از سوره‌های حدید، حشر، صف، جمعه و تغابن که با «یسبح» و «سبح» شروع میشوند (۴) المحجۀ ج ۲ ص ۲۲۷ - ۲۳۲. (۵) المحجۀ ج ۲ ص ۲۲۷ - ۲۳۲. قاموس قرآن، المقدمة، ص: ۳ ابن مسعود و بنقلی عبیده گوید، آنحضرت روزی بمن گفت: بر من قرآن بخوان گفتم برای تو با آنکه بر تو نازل شده؟! فرمود دوست دارم از دیگری بشنوم، سوره نساء را آغاز کردم و همینکه بآیه «فَكَيْفَ إِذِ الْاِجْتِنَا مِنْ كُلِّ اُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَ جِئْنَا بِكَ عَلٰی هٰؤُلَاءِ شَهِيدًا» (۱) رسیدم سر بلند کردم ... دیدم اشک چشمانش جاری است (۲) بنزد وی دانستن قرآن اعتبار داشت، کسانی که در قرائت و حفظ قرآن پیش بودند مورد نظر بودند. روزی جمعی را بسفیری میفرستاد از آنها پرسید چقدر قرآن میدانید؟ یکی که از همه جوانتر بود گفت: من فلاان و فلاان و سوره بقره را میدانم فرمود: بروید امیر شما این است. گفتند او از همه کم سال تر است! فرمود: او سوره بقره را میداند (۳) مصعب بن عمیر قرشی شهید «جنگ احد» بروزگار جوانی سر پرستی مسلمانان مدینه را پیش از هجرت بعهده گرفت و زمینه را برای هجرت هموار کرد، این مأموریت بزرگ در اثر دانستن قرآن بود (۴) هر یک از صحابه قسمتی از قرآن را حفظ کرده بودند ولی باتفاق مسلمین علی بن ابی طالب صلوات الله علیه تمام قرآن را در عهد آنحضرت از برداشت و او در این عمل یگانه بود (۵) گفته‌اند: ابن مسعود و ابی بن کعب و معاذ بن جبل همه قرآن را آموخته بودند ولی نگفته‌اند که همه آنها از بر داشتند. دو چیز را بیشتر سفارش میکرد و آندو را بس مهم میخواند: قرآن و اهل بیت. میفرمود: دو چیز وزین و پر ارزش در میان شما میگذارم کتاب

(۱) نساء: ۴۱ (۲) صحیح مسلم ج ۱ ص ۳۲۰ (۳) مجمع البیان فضل سوره بقره (۴) تحفه الاحباب (۵) مقدمه نهج البلاغه ابن ابی الحدید ضمن فضائل علی علیه السلام قاموس قرآن، المقدمة، ص: ۴ خدا و اهل بیت من، اگر بآندو چنگ بزنید و از آندو پیروی کنید اصلا گمراه نخواهید شد آندو تا دمیکه در حوض کوثر پیش من آیند از هم جدا نمی‌شوند. «انّی تارک فیکم الثقلین کتاب الله و عترتی اهل بیتی ما ان تمسکتم بهما لن تضلوا ابدا انهما لن یفترقا حتی یردا علی الحوض» (۱) این همه سفارش و توصیه و آنهمه اهمیت و تلاش برای آن بود که قرآن ضامن سعادت و رفاه هر دو جهان است، مضامین قرآن و جهش مسلمین در صدر اول شاهد گویای این مطلب است. ولی مع الوصف ما مسلمانان از قرآن مجید که «هُدًی لِلنَّاسِ» است بطور کامل استقبال نکردیم و با

آن قلوب خویش را منور نمودیم و از «وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» بی‌بهره ماندیم و از جهان بینی آن فاصله گرفتیم. کدام عامل سبب شد که اکثریت ما از دانستن قرآن بدور ماندیم و اقلیتی هم فقط بفرا گرفتن تلاوت آن اکتفا کردیم بی‌آنکه از معانیش مطلع گردیم!!!! یکی از بزرگترین وظائف مسلمین در حال حاضر ترویج قرآن و تعلیم و تعلم قرآن و رو آوردن بقرآن است. در این باره وظیفه فقهاء و علماء و مسلمانان بیدار از دیگران سنگینتر است باید کاری کرد و وضعی پیش آورد که مسلمان بیدار گردند و بکتاب عزیز خدا رو آورند. باید در

(۱) این حدیث از احادیث متواتره است در این کتاب در «ثقل» بآن اشاره شده است. قاموس قرآن، المقدمة، ص: ۵ مساجد و غیره درس قرآن گفته شود، باید در مدارس مسلمانان تدریس قرآن اجباری شود. باید در همه ممالک اسلامی دانستن قرآن یکی از اساسیترین شرایط هر استخدام باشد. باید در این راه از تلاش و صرف پول و ایجاد وضع مناسب دریغ نشود. آری در راه احیاء این امر، یک بیداری و تحوّل همه جانبه ضروری است. نویسنده کتاب سالها مشغول مطالعه و بحث و تفسیر قرآن بوده و اکنون نیز بآن ادامه میدهد و بخواست خدا تا دم مرگ چنین خواهد بود. این کتاب تنها در باره لغات قرآن نیست، بلکه گذشته از آن در نوبت خود یک کتاب تفسیر و اگر اغراق نباشد یک دائرة المعارف مخصوص بقرآن است. در هر ماده که تشخیص داده شده آیاتی چند نقل و تفسیر شده است، نقل روایات شأن نزول و اشاره ببعضی از قضایا و نقل اقوال بزرگان از آنجمله است. باحوال و قضایای انبیاء علیهم السلام از دیدگاه قرآن نظر شده و نسبت باقتضاء حال اکثرا بتفصیل سخن گفته شده است. و ذیل بعضی از کلمات امثال: آدم، اجل، ارض، بحر، جن، عرش و ... مفصّلاً بحث شده است. در تألیف کتاب بمنابع و مأخذ معتبر استناد شده که در متن کتاب مذکوراند و در شماره آیات، کتاب المعجم المفهرس تألیف محمد فواد عبد الباقی قاموس قرآن، المقدمة، ص: ۶ مورد نظر بوده و شماره خطبه‌های نهج البلاغه از نهج البلاغه عبده آورده شده و در بعضی جاها پس از نقل چند آیه فقط یک شماره گذاشته‌ایم که منظور فقط کلمه مبحث عنه است و مَا تَوْفِيقِي إِذَا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ رضائیه ۲ ربیع الثانی ۱۳۹۳ مطابق ۱۵ / ۲ / ۱۳۵۲ شمسی. قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱

[جلد اول]

الف؛ ج ۱، ص: ۱

اب؛ ج ۱، ص: ۱

اب: (بتشدید باء) چراگاه. در مفردات و نهاییه گوید: چراگاهی که برای چریدن و چیدن آماده است. در اقرب الموارد گفته: گیاهان خودرو که چهار پایان خورند. «فَأَنْبَتْنَا فِيهَا حَبًّا ... وَفَاكِهَةً وَأَبًّا» عبس: ۳۱، کلام مجمع نیز نظیر مفردات و نهاییه است. باید دانست مراد از آن در آیه، علفهای خودرو است زیرا. که «أَبٌّ» مفعول «انبتنا» است و روئیدن در علفهاست نه در محل آنها و آنجا که چراگاه معنی شده محل بالتبع مراد است. این کلمه در کلام الله مجید فقط یکبار یافته است و اصل آن چنانکه اهل لغت گفته‌اند بمعنی تهیژ و آمادگی است: «أَبٌّ لِلسَّيْرِ أَبًّا: تَهَيَّأْ لَهُ» در نهاییه گفته: در حدیث قس بن ساعده هست: «فَجَعَلَ يَرْتَعُ أَبًّا». یکی از محققین پس از نقل اقوال علماء در معنی «أَبٌّ» احتمال داده که واو در «وَأَبًّا» جزء کلمه است و آن بی‌تشدید میباشد، آیه: «وَفَاكِهَةً وَأَبًّا» مرکب است از دو لفظ «فَاكِهَةً» بمعنی میوه و «وَأَبًّا» بمعنی درشت و شاداب و گوناگون علیهذا بقول ایشان واو عاطفه نیست، و «وَأَبٌّ» بر وزن دهر صفت «فَاكِهَةً» است. و آنگاه احتمال خویش را نزدیک بیقین دانسته است. روح سخن ایشان در این احتمال آنست که اهل لغت و تفسیر معنای صریحی و روایت صحیحی در باره این کلمه نگفته و نقل نکرده‌اند. ولی برای «وَأَبٌّ» معنای روشنی است، ایضا میگوید: علمای لغت «أَبٌّ» را دخیل و غیر عربی گفته‌اند. (دیوان دین ص ۱۰۶-۱۲۴).

(۱) راجع به الف و همزه رجوع شود به «الف»

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲

نگارنده پس از تعمق و دقت، تحقیق ایشان را مورد قبول ندانستم زیرا اولاً: هیچ یک از قراء باء «اب» را بی تشدید نخوانده است. ثانياً: در آنصورت تناسب و معنی آیات درست نخواهد بود که آیات بدین قرارند: (فَأَنْبَتْنَا فِيهَا حَبًّا. وَعَبْنَا وَقَضَبًا. وَزَيْتُونًا وَنَخْلًا. وَحَدَائِقَ غُلْبًا. وَفَاكِهَةً وَأَبًّا. مَتَاعًا لَكُمْ وَلِأَنْعَامِكُمْ). در این آیات چنانکه می بینیم فرموده: از زمین برای شما دانه، انگور، تره، زیتون، درخت خرما باغهای انبوه یا درختان بزرگ، میوه و چراگاه رویاندیم. پس از آن میفرماید: اینها متاعند برای شما و چهار پایان شما. معلوم است که انگور، تره و غیره معمولاً خوراک انسان است، اگر «أَبًّا» را و آب خوانده و وصف فاکهه بدانیم و درشت معنی کنیم بجملة «متاعا... لانعامکم» محلّی باقی نخواهد ماند زیرا مذکورات ما قبل، همه «متاعاً لکم» اند و اینکه قضب بمعنی یونجه است و در صحاح گوید: آن اسفست (اسپست: یونجه) فارسی است مطلب تمام نمیشود زیرا ظاهراً مراد از آن در آیه تره خوردنی است و بمناسبت آنکه پشت سر هم چیده میشود قضب گفته شده وانگهی اگر یونجه باشد برای انعام کافی نیست. اما اگر «اب» را چراگاه بگیریم مطلب تمام خواهد بود. ثالثاً: وصف فاکهه در آیات دیگر مؤنث آمده مثل: «بِفاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ» زخرف: ۷۳، واقعه: ۳۲، ص: ۵۱، لازم بود در آیه ما نحن فيه گفته شود: «فاكهة وأبه» تا صفت با موصوف در تأنیث موافق باشد، و لفظ و آب از صفات مشترک نیست تا مذکر و مؤنث در آن یکسان باشد و در لغت آنگاه که موصوفش مؤنث باشد آمده: «قدر وأبه» و نیز آمده: «اناء وأب» (اقرّب الموارد). وانگهی و آب بمعنی ضخیم و

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳

واسع، وصف میوه استعمال نشده بلکه وصف کاسه، گودال و نظیر آنها آمده است. نویسنده فوق الذکر پس از توجه باین نکته استعمال آنرا در میوه در شیت معنای مؤنث (تازه) گرفته است تا اشکالی وارد نشود. در خاتمه لازم است بدانیم: آب از اول پر ماجری است. شیخ مفید رحمه الله در ارشاد نقل میکند: از ابو بکر راجع بلفظ اب سؤال شد در جواب گفت: فاکهه را می شناسیم اما اب خدا بآن داناتر است. این سخن بامیر المؤمنین علیه السلام رسید فرمود: سبحان الله آیا ندانسته که اب علف و چراگاه است و خدا در «فَاكِهَةً وَأَبًّا» نعمتهای خود را که بر خلق و چهار پایان داده می شمارد؟! زمخشری در کشاف ذیل آیه فوق قسمتی از روایت را نقل کرده و نظیر آنرا از عمر نقل میکند و در مقام اعتذار میگوید: همت آنها مصروف بعمل بود نه بدانستن آنچه مورد عمل نبود. علامه امینی در الغدیر ج ۷ ص ۱۰۳ و ج ۶ ص ۱۰۰ قول ابن حجر شارح صحیح بخاری را نقل کرده که گفته: بقولی اب دخیل است و عربی نیست. مؤید این قول خفاء معنی آن بر شیخین است. آنگاه فرموده: احدی از اهل لغت بدخیل بودن آن اشاره نکرده اند. نگارنده نیز در صحاح و قاموس و اقرّب و نظیر آنها، ندیدم که بدخیل بودن آن اشاره ای شده باشد.

أَبَدٌ: ج ۱، ص: ۳

أَبَدٌ: همیشه. پیوسته. این کلمه ۲۸ بار در قرآن مجید بکار رفته است «مَا كَثِيرٌ فِيهِ أَيْدَاءٌ» كهف: ۳ یعنی مؤمنان در آن اجر همیشگی هستند راغب در مفردات گوید: ابد زمان مستمری است که قطع نمیشود و در ماده «امد» گوید: ابد بمعنی زمان غیر محدود است. در اقرّب الموارد هست که: ابد ظرف زمان است و برای تأکید مستقبل میآید نه برای دوام و استمرار آن، چنانکه قَطُّ و البتّه برای تأکید زمان ماضی است گویند: «ما فعلت»

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۴

قَطُّ و البتّه و لا- افعله ابداء» بنا بر این سخن، کلمه ابد همیشه معنای ما قبل خود را تأکید میکند، بعبارت دیگر تأکید است نه تأسیس. تدبّر در آیات قرآن مجید خلاف این مطلب را میرساند و ثابت میکند که ابد فقط برای تأکید نیست آیاتی هست که بوسیله

«ابد» از آنها دوام و همیشگی فهمیده میشود نظیر «مَا كَثِيرٌ فِيهِ أَبَدًا» كهف: ۳ «لَا تُقَمُّ فِيهِ أَبَدًا» توبه: ۱۰۸ «وَلَا أَنْ تَنْكِحُوا أَزْوَاجَهُمْ مِنْ بَعْدِهِ أَبَدًا» احزاب: ۵۳ و آیات دیگر. ناگفته پیداست که از مکث و عدم قیام و عدم تزویج زنان حضرت رسول صلی الله علیه و آله بعد از فوتش، در صورتی دوام و استمرار فهمیده میشود که «أَبَدًا» بآنها اضافه شود و بدون آن دوام و عدم آن هر دو محتمل خواهد بود. در این صورت «أَبَدًا» برای تأسیس معنای جدیدی است نه تأکید معنای ما قبل. مخفی نماند «أَبَدًا» بمعنی دهر بکار رفته چنانکه در قاموس و غیره هست و نیز وصف استعمال شده چنانکه در نهج البلاغه خطبه ۱۰۷ آمده: «انت الابد فلا امد لك» یعنی خدایا تو دائم و همیشگی هستی و برای تو زمان محدودی نیست. در این استعمال هم، معنای اصلی که دوام باشد در نظر است.

ابراهیم: ج ۱، ص: ۴

اشاره

ابراهیم: علیه السلام جدّ اول حضرت رسول صلی الله علیه و آله و پیامبران بنی اسرائیل، مورد تصدیق مسلمین و یهود و نصاری است. نام مبارکش ۶۹ بار در قرآن مجید آمده، و دین مبین اسلام همان دین ابراهیم است «ثُمَّ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ أَنْ اتَّبِعْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا» نحل: ۱۲۳ این پیامبر بزرگ در شهر «اور» از شهرهای بابل دنیا آمد و نیز تولّد او را در شهر «فدّام آرام» نوشته‌اند و در آنجا بزرگ شد و با بت پرستان بمبارزه برخاست و سپس بشام هجرت فرمود: قرآن مجید قسمتهای بزرگی از زندگی و مبارزات وی را برای معرّفی او و ارشاد دیگران نقل کرده است و ما بخشهایی از آنرا در زیر میآوریم. ناگفته نماند: قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۵ سلیقه ما در این کتاب، استخراج حالات پیامبران از قرآن است، و بخرافات و اسرائیلیات نیز که در احوال آن بزرگواران بافته شده نظر خواهیم نمود.

[سیر در آفاق]؛ ج ۱، ص: ۵

خداوند بابراهیم علیه السلام رشد فکری داد و او را بسوی حق هدایت فرمود. در قرآن مجید میخوانیم: ابراهیم پیدرش آزر (۱) گفت: آیا بتها را معبود میگیری؟ من تو و قومت را در ضلالتی آشکار میبینم بدینسان حکومت و تدبیر آسمانها و زمین را بابراهیم نشان میدهم (روی علی) و تا از اهل یقین شود. چون تاریکی شب او را فرا گرفت ستاره‌ای دید گفت: این پروردگار من است و چون غروب کرد گفت: غروب کننده‌ها (زوال پذیران) را دوست نمیدارم. و همینکه ماه را طالع دید، گفت: این پروردگار من است و چون غروب کرد، گفت: اگر پروردگارم مرا هدایت نکند حتما از گمراهان خواهم بود. و همینکه خورشید را طالع دید گفت: این پروردگار من است، این از آندو بزرگتر است و چون در افق ناپدید گردید گفت: ای مردم، من از آنچه شریک خدا قرار میدهد بیزارم، من رو کردم بکسیکه آسمانها و زمین را آفرید، مایل بحقّم و از مشرکان نیستم. قوم با او بمحاجّه برخاستند، گفت آیا با من در باره خدا که هدایت کرده محاجّه میکنید من از آنچه بخدا شریک مینگارید بیم ندارم ... چطور از بتهایی که شریک خدا میدانید بترسم و شما بی دلیل بخدا شریک میانگارید و نمیترسید ...؟ اینهاست حجّت ما که بابراهیم در برابر قومش دادیم «انعام: آیات ۷۴-۸۳» بابراهیم از پیش، درک و رشد دادیم و بحال او دانا بودیم، پیدرش و قومش گفت: این تمثالها چیست که بر (۱) به «آزر» رجوع شود. آیا آزر پدر اصلی آنحضرت بود، آیا استغفار آنحضرت برای او چه صورت داشت؟ توضیح داده شده است.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۶

عبادت آنها کمر بسته‌اید؟ «انبیاء: ۵۱-۵۲» این آیات ترجمه یک بخش از احوال این پیامبر بزرگ است و از آنها سه مطلب بدست

می‌آید. یکی اینکه خداوند بپسندد و درک عنایت فرمود و او بزودی دریافت که پرستش تنها باطل و عاری از حقیقت است. آنچه نمی‌بیند و نمی‌فهمد و نمی‌گوید و لا یضرّ و لا ینفع است چگونه قابل پرستش تواند بود؟ لذا بان مردم میگفت: آیا اینها آنگاه که میخوانید میشوند؟ یا بشما نفعی یا ضرری میرسانند؟ «شعراء: ۷۳ این بود که با بت پرستی به مبارزه برخاست. دوم اینکه: ابراهیم علیه السّلام و بت پرستان در وجود خالق توافق داشتند و اختلاف در این بود که آفتاب و ماه و ستارگان و بتها در تدبیر و اداره عالم تأثیری دارند یا نه؟ ابراهیم علیه السّلام میخواست اثبات کند که تدبیر عالم مثل خلقت آن، هر دو کار خداست این مطلب از «إِنِّي بَرِيءٌ مِّمَّا تُشْرِكُونَ» و از «أَنْتُمْ أَشْرَكْتُمْ بِاللَّهِ» آشکارا فهمیده میشود. اگر بخدا عقیده نداشتند گفتن اینکه: بخدا شریک قرار میدهید معنی نداشت. آنحضرت میخواست بفهماند تا خلق و امر را از خدا بدانند و آنها زیر بار نمیرفتند لذاست که میفرمود «آنکه مرا آفرید هم او هدایتم میکند. او اطعامم میکند و سیرابم میگرداند و چون مریض شوم شفایم میبخشد و اوست که مرا میمیراند و سپس زنده‌ام میکند و از او انتظار دارم که روز جزا گناهم را ببخشد» «شعراء: ۷۸-۸۲ اینها برای آنست که اثبات کند: تدبیر و گرداندن کارهای جهان مثل آفریدن، کار خالق است و در نتیجه پرستش و عبادت نیز خاصّ اوست. و از اینکه مشرکین و یا لا اقلّ بسیاری از آنها بوجود خدا عقیده داشتند، و اختلاف بر سر تأثیر بتها و اجسام طبیعی دیگر (البته تأثیر اجسام

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۷

طبیعی بالاستقلال) در امور عالم بود، نباید وحشت کرد. که قرآن از مشرکان نقل میکند میگفتند: «مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ» زمر ۳: «هُؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ» یونس: ۱۸ «وَلَيْسَ سِئَلَتُهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لِيَقُولُنَّ اللَّهُ» لقمان: ۲۵ یعنی بتها را برای آن عبادت میکنیم که ما را پیش خدا مقرب کنند. و اینان نزد خدا واسطه‌های مانند. و ای پیامبر اگر از آنها بررسی آسمانها و زمین را کی آفرید؟ حتما خواهند گفت: خدا. مطلب سوّم آنست که نفی پرستش آفتاب و ماه نظیر بتها ساده نبود و احتیاج بتدبّر و تفکر داشت که اولاً ابراهیم خود یقین کند حکومت و تدبیر دست خداست و آنها معبود و پروردگار نیستند «لِيَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ» ثانياً با پرستش آنها بمبارزه برخیزد لذا آنحضرت با رشد و درکیکه خدا داده بود طلوع و غروب و محکوم بحکم و مسلوب الاختیار بودن آنها را بحساب آورد و یقین کرد که پروردگار نیستند و پروردگار همان خالق و آفریننده زمین و آسمانهاست و آنوقت گفت: «يَا قَوْمِ إِنِّي بَرِيءٌ مِّمَّا تُشْرِكُونَ. إِنِّي وَجْهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ». هیچ مانعی ندارد که بگوئیم: ابراهیم علیه السّلام بخدا ایمان داشت و در باره ربوبیت آفتاب و ماه و غیره که مردم می‌پرستیدند در کاوش و تحقیق بود و ابتدا در باره هر یک از آنها گفت: این پرورش دهنده من است سپس بحسابش رسید و دید هیچ یک ربّ نیست و آنگاه گفت: پروردگار من همان خالق من و آفریننده مخلوقات است. اگر بظاهر قرآن دقت کنیم و از حق گوئی باک ننمائیم مطلب همین است. از امام صادق علیه السّلام سؤال شد: آیا ابراهیم در گفتن «هَذَا رَبِّي» * مشرک شد؟ فرمود: ... این از او شرک نبود زیرا او در طلب پروردگارش بود. چه مانعی دارد که بگوئیم: ابراهیم علیه السّلام در همان وضع و در

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۸

کاوش بود و گفت «هَذَا رَبِّي» * و بعد بطلانش بروی روشن شد. مگر نه این است که همه با سیر در آفاق و انفس بوجود خدا پی میبرند، مگر نه این است که خدا فرمود: تُرَىٰ اِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ. ممکن است بعضی ساده لوح چنین پندارد که پیامبران علیهم السّلام همه چیز را از اول میدانستند و یقین آنها بدون تفکر و تدبّر بود و احتیاج بان نداشتند. ما در مقابل این سخن تفکر، ۱۵ ساله حضرت رسول صلی الله علیه و آله را در کوه حراء و آیه «أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ» شوری: ۵۲ و آیه «تِلْكَ مِنْ أَلْبَاءِ الْعُيُبِ نُوحِيهَا إِلَيْكَ مَا كُنْتَ تَعْلَمُهَا أَنْتَ وَلَا قَوْمُكَ» هود: ۴۹ را دلیل میاوریم که صریح‌اند: حضرت رسول «ص» پیش از وحی از این چیزها اطلاع نداشت. آری خداوند ابراهیم علیه السّلام را هدایت کرد ولی با تفکر و تدبّر در امور عالم و ملکوت آسمانها و زمین. و سپس وحی آسمانی آن هدایت را محکمتر کرد.

[شکستن بتها]؛ ج ۱، ص: ۸

نادره دیگری که قرآن از این مرد بزرگ نقل میکند شکستن بتها و تکه پاره کردن آنهاست چه تصمیم بزرگ و چه کار پر مخاطره‌ای؟! چه شجاعت و اقدام مؤثری و ضربت مهلکی؟! بازی با مقدّسات مردم آنهم مردم نادان مگر کار آسانی است؟! هر چه بود آنحضرت خواست بتها را در هم شکند تا مردم بدانند: این معبودهای انگل حتی بدفاع از خود نیز قدرت ندارند. او پدرش و قومش گفت: این صورت‌ها چیست که پرستش میکنید؟ گفتند: پدران خود را در چنین کار یافته‌ایم (و از آنها پیروی میکنیم) گفت: بی شک شما و پدرانتان در ضلالتی آشکار بوده‌اید. گفتند جدی میگوئی یا شوخی میکنی؟ گفت: نه جدی میگویم، اینها ربّ نیستند ربّ شما ربّ آسمانها و

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۹

زمین است که آنها را آفریده و من بر این حقیقت گواهم انبیاء: ۵۲-۵۶ «آنگاه بستارگان نظر کرد (عظمت و ملکوت خداوندی در نظرش مجسم شد و نادانی مردم ناراحتش کرد) گفت: «إِنِّي سَقِيمٌ» من پریشانم. روی از او برگردانیدند و پی کارشان رفتند. ابراهیم بسوی خدایانشان رفت (پیشوای توحید از دیدن آن مجسمه‌های بی‌جان که در اثر حکومت جهل، مقام الوهیت را احراز کرده بودند بسختی تکان خورد و بر آنها فریاد کشید و گفت آیا نمیخورید؟! چه شده چرا سخن نمیگوئید پس شروع کرد بکوبیدن آنها «صافات: ۸۹-۹۳». آنها را تکه تکه کرد و فقط بزرگشان را گذاشت که شاید بدو مراجعه کنند (مردم چون وارد بتخانه شدند و از ماجری آگاهی یافتند) گفتند کی با خدایان ما چنین کرده؟ او بی‌شک ستمکار است گفتند: شنیدیم جوانی ابراهیم نام آنها را بیدی یاد میکرد. گفتند: او را بمحضر مردمان بیاورید، تا گواهی دهند (که خدایان را بیدی یاد میکرده و این گواهی وسیله اقرار او باشد چون ابراهیم را آوردند) گفتند: ای ابراهیم آیا تو با خدایان ما چنین کرده‌ای؟ گفت: بلکه (شاهد حال که همه قطعه قطعه شده‌اند و بزرگشان سالم مانده، نشان میدهد که) بزرگشان این کار را کرده است. از خودشان پرسید اگر سخن میگویند. مردم بضمیرهای خود مراجعه کردند و گفتند: که شما ستمگرید (نه ابراهیم بعد باطلشان را بجای حق گرفته و خود را در محاکمه او ذی حق دانسته) گفتند: تو میدانی که اینها سخن نمیگویند (و احاله بگفتگو با خدایان دلیل آنست که تو این کار کرده‌ای) گفت: پس جز خدا، چیزی می‌پرستید که نه سودی بشما میرساند و نه زبانی میزند؟! قباحت بر شما و بر آنچه غیر از خدا می‌پرستید آیا نمی‌فهمید؟! (از این سخنان روشن شد که ابراهیم در مقام دفاع از خود نیست و

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۰

نمیخواهد بگوید: من نکرده‌ام بلکه غرضش ابطال خدائی خدایان است). گفتند: اگر میخواهید مجازاتش کنید، او را بسوزانید و خدایانتان را یاری کنید (تا در آینده کسی باین فکر نیافتد و بدانند جزای اهانت به خدایان سوزاندن است) گفتیم: ای آتش بر ابراهیم خنک و سالم باش. خواستند با این نیرنگ او را مغلوب کنند ولی آنها را زیانکارتر کردیم «فَجَعَلْنَاهُمْ الْأَخْسَرِينَ» انبیاء: ۵۸-۷۰. حَقَائِیت ابراهیم کاملاً روشن گردید. تا اینجا آنچه زیر عنوان سیر در آفاق و شکستن بتها گفته شد، متّخذ از قرآن مجید و کاملاً ساده و طبیعی است، ولی برای توضیح بیشتر به سه مطلب از آنچه گذشت دوباره اشاره میکنیم. ۱- ابراهیم بازر، خطاب کرد. آیا آزر پدر اصلی آنحضرت بود یا جدّ امی او؟ این مطلب در «آزر» تحقیق خواهد شد. ۲- «فَنظَرَ نَظْرَةً فِي النُّجُومِ فَقَالَ إِنِّي سَقِيمٌ» صافات: ۸۹ در ترجمه این آیه گفتیم که: ابراهیم علیه السلام، آنها را توییح کرد و از پرستیدن بتها بر حذر نمود، آنگاه بستارگان نگاه کرد و عظمت خدا در نظرش مجسم شد و از نادانی آن قوم بر آشفت و گفت: من پریشان‌حالم. در لغت بمکان خوفناک و بقلب کینه‌ور مکان سقیم و قلب سقیم گفته شده است. لازم نیست «سَقِيمٌ» را حتماً در آیه بمعنی مریض بگیریم و هیچ مانعی ندارد که مراد از سقیم پریشان حالی باشد و مسلماً ابراهیم در آنوقت ناراحت و پریشان حال بود و ایضا بنظر میاید که مراد از سقیم در آیه

«فَبَدَّنَاهُ بِالْعَرَاءِ وَهُوَ سَاقِيمٌ» صافات: ۱۴۵ نیز پریشان حالی بوده باشد. یعنی یونس را از شکم ماهی بصحرا انداختیم و پریشان حال بود، نه اینکه مریض و تبار در این صورت باحتمالات زیادی که در باره آیه فوق گفته شده

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۱

احتیاجی نمی‌ماند. اتفاقاً پس از تحقیق در این باره دیدم مرحوم مجلسی نیز در وجه چهارم از جوهی که برای آیه شریفه ذکر کرده این توجیه را فرموده‌اند (بحار الانوار حالات حضرت ابراهیم علیه السلام). ۳- «قَالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا» در باره این آیه نیز سخنان بسیار گفته شده. در تفسیر المیزان فرموده: گفت شاهد حال که همه قطعه قطعه شده و بزرگشان سالم مانده نشان می‌دهد که بزرگشان این کار کرده است و این مقدمه بود که بعداً بگویند: از خودشان پیرسید. و این خبر، جدی نیست بلکه برای الزام خصم است و اینگونه سخن در محاورات زیاد است. انتهی. آری بطور حتم اینگونه سخن گفتن برای الزام خصم و اثبات حق است و گرنه قرآن آنرا بصورت قبول نقل نمی‌کرد. کذب قبیح است کاذب مبعوض خداست. ولی ابراهیم علیه السلام خلیل الله است و محبوب خداست «وَ اتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا» نساء ۱۲۵ «قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ» بقره: ۱۳۱ «سَلَامٌ عَلَيَّ إِبْرَاهِيمَ» صافات: ۱۰۹.

وانگهی خود قرآن می‌گوید ابراهیم خود این نقشه را کشید و بزرگشان را سالم گذاشت تا بدو رجوع کنند «فَجَعَلَهُمْ جُودًا إِلَّا كَبِيرًا لَهُمْ لَعَلَّهُمْ إِلَيْهِ يَرْجِعُونَ» و در روایات اهل بیت علیهم السلام در خصوص آیه ما نحن فیه هست که فرموده‌اند: و الله ابراهیم دروغ نگفت. در صحیح بخاری جزء ۴ باب قول الله «وَ اتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا» و جزء ۶ کتاب التفسیر سوره بنی اسرائیل و جزء ۷ باب اتخاذ السراری. و سنن ابی داود کتاب طلاق باب ۱۶ و صحیح مسلم ج ۲ باب فضائل ابراهیم و صحیح ترمذی کتاب تفسیر سوره انبیاء حدیث ۳ از ابو هریره از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم نقل شده که: ابراهیم دروغ نگفت مگر در سه مورد، دو تا برای خدا و

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۲

یکی برای زنی ساره: آنجا که در جواب بت پرستان گفت: «إِنِّي سَاقِيمٌ» و آنجا که پس از شکستن بتها گفت: «بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ» و آنجا که پادشاه جناب گفت: ساره خواهر من است. ابن اثیر در نهاییه ماده سقم در توجیه آیه «إِنِّي سَاقِيمٌ» بعد از چند وجه، گوید: صحیح آن است که این یکی از سه دروغ ابراهیم است دومی «بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا» سومی که گفت: ساره خواهر من است. در کامل ابن اثیر ج ۱ باب ذکر هجره ابراهیم باز می‌بینیم که این حدیث از ابو هریره نقل شده است. قهرمان این خرافه، ابو هریره دوسی است. روسیاهی و دروغ پردازی این شخص حاجت بیان ندارد. اوست که با کعب الاحبار می‌نشست و دروغهای او را بر رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌بست تعجب از نویسندگان این کتابهاست که فکر نکرده‌اند این گونه خرافات با آیه «وَ اتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا» و دهها آیات دیگر که مقام شامخ ابراهیم علیه السلام را روشن میکنند چگونه می‌سازد؟! آیا خدا از یکطرف می‌فرماید «إِنَّمَا يَفْتَرِي الْكُذِبَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ» و از طرف دیگر ابراهیم دروغگو (نعوذ بالله) را خلیل خود میخواند؟! ولی چون ابو هریره نقل کرده باید دم نزد و قبول کرد هر چند بر خلاف قرآن باشد عجباً؟! در تورات سفر پیدایش» باب ۱۲ داستان مسافرت ابراهیم علیه السلام بمصر نقل شده و در آنجاست که ابراهیم گفت: این خواهر من است در قرآن مجید ذکری از این سفر و از این سخن بمیان نیامده و در کتابهایی امثال مروج الذهب و تاریخ یعقوبی نیز نقل نشده. ابو هریره نقل تورات را تا حدی رقیق کرده و بحضرت رسول صلی الله علیه و آله نسبت می‌دهد و در همانجاست که ابراهیم یکی از سه دروغ تاریخی خود را گفت و آن این بود که: ساره خواهر من است که بیم داشت اگر بگوید: زن من است در

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۳

خطر بیافتد. جریان مسافرت ابراهیم علیه السلام بمصر در روضه کافی و در بحار ج ۱۲ ص ۴۵ طبع جدید نقل شده در طریق روایت،

ابراهیم بن ابی زیاد کرخی که توثیق نشده و سهل بن زیاد واقع است و روایت حجیت ندارد وانگهی در آن از دروغ خبری نیست و در آن هست که ابراهیم علیه السّلام فرمود: این زن حرم من و دختر خاله من است. ناگفته نماند دانشمند محترم صدر بلاغی با آنکه در مقدمه کتاب قصص قرآن مینویسد: قصص قرآن تحریفات و اشتباهکاریهای کتب عهد قدیم و جدید را اصلاح فرموده و همچنین دانشمند محترم سید باقر موسوی که قصص قرآن محمّد احمد جاد المولی را ترجمه کرده، هر دو در ضمن شرح حال ابراهیم علیه السّلام فصلی بنام «ابراهیم در مصر» منعقد کرده و بطور ارسال مسلّم جریان ساره و قول ابراهیم علیه السّلام را که: این خواهر من است نقل کرده‌اند. حال آنکه گفتیم در قرآن از آن خبری نیست و ریشه آن از تورات است. آنهم در صورت بسیار ناروا. حال که نام کتاب را قصص قرآن گذاشته‌اند لازم بود قصص قرآن بنویسند نه قصص تورات. البتّه هر دو کتاب مفیداند ولی این لغزش و امثال آنرا نمیشود نادیده گرفت.

[قربانی]؛ ج ۱، ص: ۱۳

خداوند امتحان بزرگ و بی نظیری برای ابراهیم علیه السّلام پیش آورد: امتحانیکه قرآن در خصوص آن فرمود «إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْبَلَاءُ الْمُبِينُ» راستی این امتحان آشکاری است، امتحانیکه سلم محض بودن ابراهیم و فرزندش را در فرمان خدا بر ملا ساخت. خدا در دوران پیری بآنحضرت دو پسر داد بنام اسمعیل و اسحق چنانکه خود فرمود «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبَرِ إِسْمَاعِيلَ وَ إِسْحَاقَ» ابراهیم: ۳۹. چون اسمعیل بحدّ تلاش و کوشش رسید آن امتحان

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۴

پیش آمد. بهتر است از زبان وحی بشنویم «ابراهیم گفت: من بسوی پروردگارم میروم. او حتما راهنمائیم میکند. پروردگارا فرزند نیکوکاری بمن عنایت فرما. او را پسری بردبار بشارت دادیم. چون بحدّ سعی و تلاش با پدرش، رسید ابراهیم گفت: ای پسر محبوب من پی در پی در خواب می‌بینم که تو را سر میبرم رأی تو چیست؟ گفت: پدرم بمأموریت خود عمل کن. حتما انشاء الله مرا بردبار خواهی یافت (در اینجا معلوم شد، این فرزند لایق چه قدر عاقل و بردبار است و این است معنی «غلام حلیم» چون پدر بقربانی کردن و پسر به قربانی شدن تسلیم گشتند و او را به پیشانی بزمین گذاشت (تسلیم و عظمت هر دو روشن شد) و او را ندا کردیم: ای ابراهیم حقّا که خواب خویش را راست کردی و بمرحله عمل آوردی ما نیکو کاران را همینطور پاداش میدهیم (همچنانکه خواب تو بمرحله عمل آمد، تمام وعده‌های ما در باره نیکو کاران همانطور بمرحله عمل خواهد آمد) راستی این امتحان آشکاری است و بآن قربانی، کشتار بزرگی را عوض دادیم ... سلام بر ابراهیم «صافات: ۹۹-۱۰۹» در اینجا ذکر سه نکته لازم است. ۱- مراد از کشتار عظیم در آیه «وَفَدَيْنَاهُ بِذَبْحٍ عَظِيمٍ» که عوض قربانی اسمعیل است باحتمال قوی، کشتار بزرگ و همه سائله عید قربان است زیرا یکی از علل قربانی موسم حجّ زنده نگاه داشتن خاطرۀ فداکاری ابراهیم علیه السّلام است. در روایت خصال صدوق و عیون اخبار الرضا علیه السّلام هست که آنحضرت فرمود: هر قربانی که در منی تا روز قیامت ذبح شود فدیۀ اسمعیل است (بحار ج ۱۲ ص ۱۲۳) و در کتاب عیون اخبار الرضا اضافه شده که قربانیهای دیگر غیر قربانی حجّ هم فدیۀ اسمعیل میباشند. ۲-

روایت شده که ابراهیم علیه السّلام در آنروز قوجی را ذبح کرد.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۵

بنظر من این عمل افتتاح کشتار بزرگ بدست آنجناب بود. یعنی خدا قربانی عظیم و مستمّر حجّ را عوض اسمعیل قرار داد و افتتاح آنرا بابراهیم علیه السّلام محوّل کرد. بعضی‌ها میگویند: مراد از ذبح عظیم شهادت ابا عبد الله الحسین علیه السّلام و یاران اوست و نسبت آنرا بروایت میدهند. در روایات همچو مطلبی پیدا نکردیم. بلکه در حدیث آمده که شهادت امام حسین علیه السّلام از جانب خدا بابراهیم اعلام شد و آنحضرت محزون گردید. خداوند فرمود: ثواب این مانند ثواب حزنی است که دوست داشتی کاش

اسمعیل را ذبح میکردی و در راه خدا غمگین میشدی و ثواب میرسیدی. این سخن چنانکه می‌بینیم غیر از آنست که گفته شود: شهادت امام علیه السّلام و یارانش عوض اسمعیل است. ۳- لازم نیست در اینجا از نسخ امر صحبت شود و بگوئیم: ابتدا ابراهیم بسر بردن مأمور شد و سپس نسخ گردید چنانکه در این باره بتفصیل سخن گفته‌اند. زیرا تدبّر نشان میدهد که نسخی در کار نبوده و ابراهیم علیه السّلام عین آنچه را در خواب دیده انجام داده است. آنحضرت بفرزندش گفت: من در خواب می‌بینم که تو را سر میبرم، نه فرمود: دیدم که سرت را بریدم. بعبارت دیگر تمام شده عمل را در خواب ندیده بود. فرق هست میان ایندو که بگوئیم «اری اذبحک» و «اری ذبحتک» همان را که در خواب دیده بود در ظاهر بعمل آمد. النهایه باید گفت که آن حضرت تصوّر میکرد این عمل قهرا بانجام خواهد رسید، ولی وحی صریح آن تصوّر را از بین برد. داستان این قربانی در تورات نیز (سفر پیدایش باب ۲۲) نقل شده است.

[بنای کعبه]؛ ج ۱، ص: ۱۵

کعبه خانه خدا و در عین حال خانه مردم و برای مردم است «أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ» آل عمران:

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۶

۹۶. تدبیر در آیات روشن میکند که کعبه پیش از ابراهیم علیه السّلام بنا شده بود. آنحضرت آنرا پس از خرابی تجدید ساختمان کرد و زن و فرزندش را در آن بیابان سکونت داد در حالیکه اثری از آبادی در آنجا نبود. تا رفته رفته محلی آباد گردید و محلّ تجمع مردم شد. آن بزرگوار در بنای کعبه و اسکان خانواده خود در آنجا جز رضای خدا نظری نداشت تفصیل این قضایا در سوره‌های بقره و ابراهیم و حجّ مذکور است و در «کعبه» روشن خواهد شد. اعمال و مراسم فعلی حجّ، مشروح احکام و دستورهای حضرت ابراهیم است که با وحی آسمانی توسط فرزند بزرگوار آنحضرت حضرت محمد بن عبد الله صلی الله علیه و آله و سلم پی ریزی شده است. گذشته از آنچه تاکنون نقل شد، قرآن مبین نادره‌های دیگری از ابراهیم علیه السّلام آورده است. از جمله زنده شدن چهار مرغ است در دست او، که بامر پروردگار برای اطمینان هر چه بیشتر آنحضرت در باره معاد، زنده شدند «ابراهیم گفت: خدایا بمن بنما که چگونه مردگان را زنده میکنی؟ گفت: آیا تو هنوز ایمان نیاورده‌ای؟ گفت: آری ایمان آورده‌ام ولی میخواهم قلبم آرام شود» الخ بقره: ۲۶۰ کلمه کَیْفَ تُحْیِ الْمَوْتِیَّ صریح است در اینکه سؤال آنحضرت از کیفیت احیاء بود. این مثل آنست که کسی مثلاً پالایشگاه آبادان را ندیده، باو آنرا تعریف میکنند او بوجود پالایشگاه یقین دارد ولی آرزو میکند که ایکاش با چشم خود آنرا به بیند تا قلبش آرام و حسرتش از بین برود در صحیح مسلم ج ۲ باب من فضائل ابراهیم، از ابو هریره نقل شده که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: ما بشکّ (در امور معاد) از ابراهیم احقّیم، آنگاه که گفت: «رَبِّ اَرْنِیْ کَیْفَ تُحْیِ الْمَوْتِیَّ قَالَ

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۷

أَوْ لَمْ تُؤْمِنْ قَالَ بَلَىٰ وَ لَکِنْ لَیَطْمِئَنَّ قَلْبِیْ» بقره: ۲۶۰. عجب! خداوند گواهی میدهد که ابراهیم ایمان داشت ولی ابو هریره او را در امر معاد مردّد میدانند و نعوذ بالله برسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم نسبت شک میدهد و میگوید: او بشک از ابراهیم سزاوارتر است!! سخن ابو هریره با موازین اسلامی و با «أَمَّنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَیْهِ مِنْ رَبِّهِ» بقره: ۲۸۵ چگونه میسازد آیا رسول خدا در امر معاد (معاد الله) مردّد بود؟! تورات در سفر پیدایش باب ۱۷ آیه ۲۴ نقل میکند: ابراهیم در نود سالگی خود را ختنه کرد. در صحیح مسلم ج ۲ باب فضائل ابراهیم و بخاری جزء ۴ باب «وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِیْلًا» نساء: ۱۲۵ از ابو هریره نقل شده که رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم فرمود: ابراهیم در هشتاد سالگی ختنه کرد. بنظر میاید ابو هریره این سخن را از کعب الاحبار گرفته و بحضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم نسبت داده است. اگر در آیات ۷۵ تا ۸۴ سوره انعام دقت کنیم خواهیم دید محاوره ابراهیم علیه السّلام با قوم خود در باره اصنام و در نظر بستارگان و ماه و آفتاب و گفتن «هَذَا رَبِّی» و بعد ابطال آن، همه در محل اصلی آن

حضرت و قبل از خروج از بابل بوده است، تاریخ یعقوبی و تاریخ کامل ابن اثیر و مجمع البیان و مروج الذهب نیز چنین نوشته است در کتاب قصص قرآن تألیف دانشمند محترم آقای صدر بلاغی و قصص قرآن محمد احمد جاد المولی که دانشمند محترم آقای سید محمد باقر موسوی ترجمه کرده است. این محاوره در شهر حرّان و با ستاره پرستان آن شهر نقل شده است و آنحضرت از وطن خود خارج شده و بشهر حرّان آمده بود. معلوم نیست این مطلب از کجا گرفته شده

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۸

و با ظاهر قرآن مخالف است. مستر هاکس در قاموس کتاب مقدّس ص ۴ میگوید: ابراهیم بانی و موجد و رئیس عظیم طایفه یهود و بنی اسماعیل و سایر طوایف اعراب بود. مخفی نماند یهود برای اینکه خود را حقّ جلوه دهند میگفتند: ابراهیم از ماست و یهودی بود. نصاری نیز میگفتند: چون با آمدن انجیل، دین بنصرائیت برگشت، پس ابراهیم نصرانی است و از ما می باشد. این سخن دروغ است، زیرا یهودیت و نصرائیت بعد از نزول تورات و انجیل پیدا شده و ابراهیم علیه السّلام پیش از آندو بود قرآن فرماید «ای اهل کتاب چرا در باره ابراهیم محاجّه میکنید (و هر یک او را از خود می پندارید) حال آنکه تورات و انجیل بعد از او نازل شده آیا نمی فهمید؟» «مَا كَانَ إِبْرَاهِيمَ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلَكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُسْلِمًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ» آل عمران: ۶۵-۶۷ صاحب قاموس کتاب مقدس در اسناد پایه گذاری یهودیت بابراهیم، اشتباه کرده است. آنچه تا اینجا در باره حضرت ابراهیم علیه السلام گفته شد همه استخراج از قرآن مبین است، در نقل حالات انبیاء بقرآن مجید نظر مستقلّ داریم لازم است مسلمانان در شناختن انبیاء الله که مردان پاک و معلّمین بشراند دقت بیشتر بخرج دهند و پی نقلهائی که شاید بیشتر از اسرائیلیات باشند نروند و نیز از سنتّ قطعیه استفاده کنند. نادره‌های دیگری نیز از ابراهیم علیه السّلام در قرآن هست ولی ما بآنچه نقل کردیم اکتفا میکنیم هر چه تورات و ابو هریره‌ها در باره پیامبران پاک بگویند تا قرآن و سنت قطعیه تأیید نکند اعتبار ندارد.

إِباَق: ج ۱، ص: ۱۸

إِباَق: رفتن در حال خشم. «إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ» صافات: ۱۴۰ یعنی آنگاه که یونس در حال خشم و نارضائی بطرف کشتی پر شده رفت. اکثر اهل لغت اباَق را فرار

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۹

معنی کرده‌اند گویند: ابق العبد یعنی غلام از آقایش فرار کرد. ولی قاموس آنرا رفتن بدون ترس و زحمت و نیز رفتن پس از مخفی شدن نوشته است. با در نظر گرفتن آیه «وَذَا النُّونِ إِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا» انبیاء: ۷۸ که ظاهراً عبارت اخرای «إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلْكِ» است، روشن میشود که ابق بمعنی رفتن در حال خشم و قهر است و سخن قاموس درست است با اضافه قید ناراحتی و انزجار. و اینکه اباَق را بمعنی فرار گفته‌اند و عبد ابق بغلام فرار کننده اطلاق شده، منظور دویدن و فرار نیست بلکه رفتن در حال قهر از مولای خود است.

إِبِل: ج ۱، ص: ۱۹

إِبِل: بکسر الف «أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ» غاشیه: ۱۷ ابل بمعنی مطلق شتر است اعمّ از نر و ماده و از هر جنس که باشد و لفظ آن مفرد است و دلالّت بر جنس دارد. چنانکه جمل شتر نر، و ناقه شتر ماده است. ابل فقط دو بار در قرآن مجید آمده است انعام: ۱۴۴، غاشیه: ۱۷.

أَبَائِل: ج ۱، ص: ۱۹

أباییل: دسته‌ها و گروه‌ها. بقول کسائی مفرد آن ابول است مثل عجول (مجمع البیان) راغب مینویسد: مفرد آن ابیل است و گفته‌اند: اسم جمع است و از خود مفرد ندارد «وَأَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَائِيلَ» فیل: ۳. أَبَائِيلَ حال است از طَيْرًا و یا صفت آن است یعنی بر آنها مرغانی را فرستاد در حالیکه دسته‌ها و گروه‌ها بودند. در افواه عوام هست که اباییل علم جنس مرغانی است که بر سر لشگریان ابرهه سنگ ریختند، ولی این کلمه چنانکه گفتیم وصف و بمعنی گروه‌ها و دسته‌هاست. در تفسیر برهان از امام باقر علیه السلام نقل است که هر پرنده سه سنگ در چنگال و منقار خود داشت. سنگها را بروی لشگریان ریختند، در اثر آن در میان آنها مرض آبله پدید آمد و پرندگان بدان وسیله هلاکشان کردند و پیش از آن آبله در آنجا دیده نشده بود

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۰

... ابن اثیر در تاریخ کامل ج ۱ ص ۲۶۳ مینویسد: بیشتر اهل تاریخ بر آنند که حصبه و آبله اولین بار در عرب بعد از واقعه فیل دیده شد. نگارنده گوید: بنظر می‌آید که این پرندگان از بحر احمر آمده و سنگریزه‌هایشان با میکرب حصبه و آبله آلوده بوده است و بر اثر ریختن آنها این دو مرض در میان لشگریان بروز کرده و خداوند باین طریق آنها را تار و مار نموده است. در بعضی از روایات فریقین هست که سنگریزه‌ها بسر هر که میخورد از دبرش بیرون میشد و الله العالم.

أب: ج ۱، ص: ۲۰

أب: پدر. بزرگ قوم. مصلح. راغب گوید: پدر و نیز هر که سبب اصلاح، یا ایجاد و ظهور چیزی بشود نسبت بآن اب (پدر) است بدین علت حضرت رسول صلی الله علیه و آله بعلی گفت: «انا و انت أبوا هذه الامة» و بآنکه از میهمانان پذیرائی کند ابو الاضیاف و بآنکه آتش جنگ بر افروزد ابو الحرب گویند ... بمعلم نیز اب گفته‌اند (مفردات) تفصیل این سخن در «آزر» خواهد آمد «ابت» بکسر تاء اصلش ابی است یاء متکلم بقاء عوض شده است مثل «يَا أَبَتِ لَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ» مریم: ۴۴.

باء: ج ۱، ص: ۲۰

باء: امتناع. خودداری. راغب آنرا امتناع شدید گفته و در قاموس بمعنی کراهت مطلق است میشود گفت که سخن راغب قریب بتحقیق است زیرا لازم است با امتناع فرق مختصری داشته باشد. ناگفته نماند علت اباء و امتناع گاهی خودپسندی و تکبر است نظیر «إِلَّا إِنْ لَيْسَ أَبِي وَ أَشْ تَكْبَرُ» بقره: ۳۴ علت امتناع ابلیس لعین همان خود پسندی و استکبار بود. گاهی سبب آن عدم قدرت است چنانکه از کریمه «عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ الْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَ أَسْفَقْنَ مِنْهَا» احزاب: ۷۲ استفاده میشود و ممکن است علت آن بی اعتنائی باشد که نوعی از خود پسندی است

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۱

چنانکه در آیه «فَأَبَىٰ أَكْثَرُ النَّاسِ إِلَّا كُفُورًا» اسراء: ۸۹ بنظر میرسد از صدر آیه که در باره معاد است روشن میشود که انکار و امتناع مردم در اثر بی اعتنائی است.

آتی: ج ۱، ص: ۲۱

آتی: اتیان بمعنی آمدن و آوردن هر دو آمده است مانند «آتَىٰ أَمْرُ اللَّهِ فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ» نحل: ۱ یعنی امر خدا آمد آنرا بعجله نخواهید و مثل «وَ اللَّاتِي يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ» نساء: ۱۵ یعنی زنانیکه زنا میاورند در تفسیر المیزان ذیل آیه فوق هست «يُقَالُ أَتَاهُ وَ آتَىٰ بِهِ أَي فَعَلَهُ» آن در قرآن مجید اغلب بمعنی آمدن بکار رفته و بمعنی آوردن خیلی کم آمده است. آتی یوتی إيتاء از باب افعال بمعنی دادن و عطا کردن است مثل «وَ آتَى الْمَالَ عَلَىٰ حُبِّهِ وَ أَقَامَ الصَّلَاةَ وَ آتَى الزَّكَاةَ - وَ آتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ - وَ آتَوْهُمْ مِنْ مَالِ اللَّهِ - وَ آتَاكُمْ

مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ» در آیتیکه «أوتُوا الْكِتَابَ» و نظیر آن واقع شده باید در ترجمه گفت: کسانی که بآنها کتاب داده شده است زیرا در آیاتی نظیر «الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ... الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَالْإِيمَانَ» مفعول اول نائب فاعل و تقدیرش «آتاهم الله الكتاب- آتاهم الله العلم» میباشد.

آثار: ج ۱، ص: ۲۱

آثار: «أَثَاً وَ مَتَاعاً إِلَى حِينٍ» نحل: ۸۰ اهل لغت آثار را اسباب خانه معنی کرده‌اند، راغب قید کثرت را بر آن افزوده و گوید ریشه آن از «أث إذا كثر و تكاثف» است و بهر مال که زیاد باشد آثار گفته شده و گویند آثار آن است که برای مصرف و استفاده است نه برای تجارت (اقرب الموارد) در آیه «أَثَاً وَ مَتَاعاً إِلَى حِينٍ» مجمع البیان آنرا اسباب خانه گرفته و در آیه «وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَوْمٍ هُمْ أَحْسَنُ أَثَاً وَ رِءْيَاً» مریم: ۷۴ بنظر می‌آید که بمعنی اسباب زندگی باشد یعنی پیش از آنها مردمان بسیاری هلاک کرده‌ایم که از حیث وسائل زندگی و منظر بهتر بودند. در المیزان فرموده: متاع از آثار اعَم است بمطلق آنکه مورد

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۲

بهره است گفته میشود و مخصوص باسباب خانه نیست.

آثر: ج ۱، ص: ۲۲

آثر: نشانه. در قاموس باقی مانده شیئی گفته است. بطور کلی اثر عبارت است از علامت و نشانه‌ایکه از چیزی یا از کسی باقی ماند خواه بنائی باشد یا دینی یا بدعتی یا جای پائی و یا غیر از اینها آنجا که آمده «نَحْنُ نُحْيِي الْمَوْتَى وَ نَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَ آثَارَهُمْ» یس: ۱۲ مراد اعمال و کارها و سنت‌هایی است که از انسانها باقی می‌ماند. و در کریمه «إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِمْ مُقْتَدُونَ» زخرف: ۲۳ مراد طریقه است. یعنی ما پدران خود را بر دینی و طریقه‌ای یافتیم و ما آثار و باقی مانده آنها که همان طریقه‌شان است پیروی خواهیم کرد. اثر را بعد و پشت سر نیز معنی کرده‌اند گویند «خرج فی اثره» یعنی در پی او خارج شد شخص سابق که رفته، راه و جای قدمهایش علامت و باقی مانده اوست و آنکه از پس وی خارج میشود در علامت و نشانه او قدم بر میدارد. موسی در باره قومش بخدا عرض میکند «هُمُ أَوْلَاءُ عَلِيٍّ أَثَرِي» طه: ۸۴ قوم من پشت سر من اند یعنی آن هفتاد نفر براهیکه من پیموده‌ام قدم خواهند گذاشت و در «طور» بمن خواهند رسید. در آیه «وَ قَفَّيْنَا عَلَىٰ آثَارِهِم بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ» مائده: ۴۶ مراد از آثار همان دین و طریقه توحید است که اثر پیامبران گذشته است یعنی عیسی بن مریم را در پی آنها و بر دین آنها فرستادیم. در کریمه «أَتُونِي بِكِتَابٍ مِنْ قَبْلِ هَذَا أَوْ آثَارَهُ مِنْ عِلْمٍ» احقاف: ۴ بمعنی بقیه و نشانه است یعنی کتابی غیر از این و یا نشانه‌ای از علم که اثر گذشتگان است بیاورید. در جریان سامری آمده که او بموسی گفت «فَقَبَضْتُ قَبْضَةً مِنْ أَثَرِ الرَّسُولِ قَبْدَتْهَا» طه: ۹۶ مراد از اثر، چنانکه از ابو مسلم اصفهانی و فخر رازی نقل شده دین موسی و مراد از رسول خود موسی است

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۳

یعنی من مقداری از دین تو را قبول کردم و سپس آنرا بدور افکندم و معنی «بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهِ» در صدر آیه آن است که من بطلان دین تو را دریافتم ولی این مردم ندانستند ولی باز این ترجمه دارای اشکال است و دلچسب نیست و الله العالم. و در باره آنکه سامری از جای پای مرکب جبرئیل خاک زنده شده را برداشت و مراد از اثر در آیه جای پای مرکب و مراد از رسول، جبرئیل است یک روایت مرسله از علی بن ابراهیم نقل شده (تفسیر برهان ذیل آیه) و چند روایت در الدر المنثور و غیره آمده ولی بعید بنظر می‌آید و در ذیل روایت هست که در اثر زدن خاک مزبور بگوساله در بدن آن مو روئید و این عجیبتر است در مجسمه‌ایکه از طلا ساخته شده چطور مو می‌روید؟! وانگهی آنوقت که مرکب جبرئیل وارد آب شد بنی اسرائیل از آب گذشته بودند سامری در آنجا

نبود که خاک را ببیند و بردارد و الله العالم. اثر یوثر از باب افعال یعنی برگزیدن و اختیار کردن است مثل «وَ آثَرَ الْحَيَاءِ الدُّدِيَا» نازعات: ۳۸ یعنی زندگی دنیا را برگزید و مثل «وَ يُؤْثِرُونَ عَلَيَّ اَنْفُسِهِمْ وَ لَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ» حشر: ۹ راغب در مفردات گوید: استعمال اثر در تفضّل و برگزیدن بطور استعاره است.

اَثَلٌ: ج ۱، ص: ۲۳

اَثَلٌ: «ذَوَاتِي اُكَلِّ خَمَطٍ وَ اَثَلٍ» سباء: ۱۶ اثل بمعنی درخت گز است در برهان قاطع ذیل اثل مینویسد: نوعی از درخت گز را گویند و در ذیل گز گوید: گز درختی است که بیشتر در کناره‌های آب و رودخانه روید و آنرا بعربی طرفاء گویند. در کتب لغت عرب گفته‌اند اثل درخت طرفاء و یا نوعی از آن است. در مجمع البحرین هست: «انّ منبر النبیّ کان من اَثَلِ الغابۀ» منبر رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم از درخت گز بیشه بود. در نه‌یاه گفته: آن غیضه‌ای بود در ۹ میلی مدینه. غیضه محلی است که آبش فرو رفته و در آن

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۴

درخت روئیده باشد (بیشه) معنی آیه در «خمط» دیده شود.

اِثْمٌ: ج ۱، ص: ۲۴

اِثْمٌ: گناه- خمر- قمار کار حرام- (قاموس) نام کارهایی است که از ثواب باز میدارند (مفردات) بنظر میاید که معنی اصلی اثم، ضرر باشد در قرآن میخوانیم «يَسْتَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَ الْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا اِثْمٌ كَبِيرٌ وَ مَنَافِعٌ لِلنَّاسِ وَ اِثْمُهُمَا اَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا» بقره: ۲۱۹ از تو از خمر و قمار میپرسند، بگو در آندو ضرری بزرگ و نیز منافی برای مردم هست ولی ضررشان از نفعشان بیشتر است. از مقابله اثم با منافع و اثمها بانفعهما بدست میاید که معنی اصلی آن ضرر است زیرا همیشه ضرر مقابل نفع است. در المنار ذیل آیه فوق گوید: اثم هر آنچیزی است که در آن ضرر و زیان باشد. در این صورت بگناه و قمار و خمر و مطلق کار حرام از آنجهت اثم گفته شده که ضرراند و از خیر باز میدارند. اثم در آیه «يَلْقَ اِثَامًا» فرقان: ۶۸ بمعنی عذاب و عقوبت است، گویا بعذاب از آنجهت اثم اطلاق شده که مسبب از اثم است و از باب تسمیه مسبب باسبب است اثم یعنی: گناهکار- بضرر افتاده. «وَ مَنْ يَكْتُمْهَا فَاِنَّهٗ اِثْمٌ قَلْبُهُ» بقره: ۲۸۳ هر که کتمان شهادت کند قلبش گناهکار است. اثم صیغه مبالغه است «وَ يَلِّ لِكُلِّ اَفَّاكٍ اِثْمٌ» جائیه: ۷. تأثم نسبت دادن گناه بدیگری است «لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَ لَا تَأْتِيًا» واقعه: ۲۵ یعنی در بهشت بیهوده و نسبت دادن گناه بیکدیگر نمیشنوند کلمه اثم با سائر مشتقات آن ۴۸ بار در قرآن بکار رفته است.

اُجَاجٌ: ج ۱، ص: ۲۴

اُجَاجٌ- آب شور که بتلخی زند «هَذَا عَذْبٌ فَرَاتٌ سَائِغٌ شَرَابُهُ وَ هَذَا مَلْحٌ اُجَاجٌ» فاطر: ۱۲ ثعالبی در سرّ الادب گوید: اجاج آب شوری است که بتلخی زند و در قاموس گوید: ماء اجاج آبی است که شور و تلخ باشد «لَوْ نَشَاءُ جَعَلْنَاهُ اُجَاجًا» واقعه: ۷۰ اگر میخواستیم

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۵

آنرا (آب باران) تلخ و شور قرار میدادیم و وقت تبخیر، املاح دریا با آن تبخیر میشد چرا شکر نمیکنید؟! این کلمه در کلام الله مجید سه بار آمده است: فرقان: ۵۳، فاطر: ۱۲، واقعه: ۷۰.

أَجْرٌ: ج ۱، ص: ۲۵

أَجْرٌ: مزد، ثواب و پاداش که در مقابل عمل نیک بانسان میرسد اجیر: کسیکه در مقابل مزد کار میکند. استیجار بمزدوری گرفتن در قرآن مجید بثواب آخرت و دنیا هر دو اطلاق شده است «وَأَجْرُ الْآخِرَةِ أَكْبَرُ» نحل: ۴۱ «وَأَتَيْنَاهُ أَجْرَهُ فِي الدُّنْيَا» عنكبوت: ۲۷. و نیز بمهریه زنان اجر گفته شده «وَأَتَوْهُنَّ أَجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ» نساء: ۲۵. راغب در مفردات تصریح میکند که: اجر فقط در مزد عمل خوب گفته میشود بر خلاف جزاء که در عمل خوب و بد هر دو استعمال میشود ناگفته نماند در تمام قرآن کریم، اجر در مقابل عمل نیک استعمال شده حتی در آیه «فَلَمَّا جَاءَ السَّحَرَةُ قَالُوا لِفِرْعَوْنَ أَإِنَّا لَنَأَجْرُكُمْ» شعراء: ۴۱ زیرا که ساحران عمل خویش را آنوقت خوب میدانستند در آیه «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَإِنَّمَا تُوَفَّقُونَ أُجُورَكُمْ» آل عمران: ۱۸۵. بنظر میاید مراد از اجور اعتم باشد مجمع البیان در تفسیر آیه میگوید: جزای اعمالتان میرسد خیر باشد خیر، شر باشد شر، در تفسیر بیضاوی و کشاف نیز شامل جزاء اعمال نیک و بد دانسته‌اند. اما نمیشود این آیه را از قاعده کلی که راغب تصریح کرده مستثنی دانست، مخصوصا که در قرآن فقط در یکجاست. بنظر میاید که: مراد از آیه شریفه تشویق باشد که: کار خوب کنید زیرا پاداش آنرا فقط در قیامت تمام و کامل خواهید دید و هیچ مانعی از این معنی بنظر نمیرسد کلمه اجر با سائر صیغ آن ۱۱۰ بار در قرآن آمده است.

أَجَلٌ: ج ۱، ص: ۲۵

اشاره

أَجَلٌ: مدّت معین و آخر مدّت. راغب در مفردات گوید: اجل مدّتی است که برای چیزی معین شود و اجل انسان مدّت حیات اوست.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۶

قاموس آنرا مدّت شیئی و آخر مدت معنی کرده. بنا بر این، اجل دو معنی دارد، مدّت معین و آخر مدّت. و شاید استعمال آن در آخر مدت بطور مجاز باشد و میشود گفت که معنای اصلی آن تمام مدت است و اغلب استعمال آن در این معنی است در آیاتی نظیر «لِيُقْضَىٰ أَجَلٌ مُّسَمًّى... لِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ... لِكُلِّ أَجَلٍ كِتَابٌ... فَلَمَّا قُضِيَٰ مُوسَىٰ الْأَجَلَ -... أَيَّمَا الْأَجَلِينَ قَضَيْتُ» و... مراد تمام مدت است. در آیه «إِذْ تَدَايَنْتُم بِالَّذِينَ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَكُتِبُوا» بقره: ۲۸۲ و آیه «مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ فَإِنَّ أَجَلَ اللَّهِ لَآتٍ» (عنكبوت: ۵) در المیزان فرموده هر دو بمعنی آخر مدت است (ج ۷ ص ۶) ولی بنظر میاید که مراد از أَجَلَ اللَّهِ روز قیامت باشد یعنی هر که امیدوار لقاء الله است زمان لقاء الله حتما خواهد آمد چنانکه در المیزان ج ۱۶ ص ۱۰۵ فرموده است. در کریمه «وَأَنْ عَسَىٰ أَنْ يَكُونَ قَدِ اقْتَرَبَ أَجَلُهُمْ» اعراف: ۱۸۵ ممکن است مراد آخر مدت باشد یعنی آخر عمرشان نزدیک است و شاید مراد تمام مدت باشد یعنی نزدیک است که اجلشان (عمرشان) تمام شود در مجمع البیان آنرا وقت مرگ گرفته یعنی: مدتی که با مرگ شروع میشود. روشنترین محلی که اجل را بمعنی آخر مدت گرفته‌اند آیه «فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ» (طلاق: ۲) است گفته‌اند: یعنی چون زنان با آخر وقت عده رسیدند آنها را بشایستگی نگاه دارید (رجوع کنید) و یا بشایستگی از آنها جدا شوید ناگفته نماند: اگر أَجَلَهُنَّ را آخر وقت عده بدانیم لازم میاید که پیش از آن رجوع جایز نباشد، حال آنکه آیه «وَالْمُطَلَّقاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ... وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَلِكِ» (بقره ۲۲۸) دال بر جواز رجوع در تمام اوقات عده است «ذَلِكَ» اشاره به «ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ»

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۷

است و معنی آیه این است: زنان مطلقه باید تا سه پاکی از شوهر کردن خود داری کنند... و شوهرهایشان سزاوارتراند که در این

مدت آنها را بنکاح اول برگرداندند و رجوع کنند. و آنکھی از «فَأَمْسِرَ كَوْهْنٌ... أَوْ فَارِقُوهُنَّ» استفاده میشود که شخص در یک زمان میان امساک و مفارقت مخیر است ولی چنانکه میدانیم در آخر وقت فقط اختیار رجوع دارد و بعد از انقضای عده فقط اختیار جدا شدن. مگر آنکه بگوئیم: چون بآخر مدت رسیدند یا رجوع کنید و یا منتظر باشید تا عده منقضی شود و آنوقت جدا شوید، این هم احتیاج بتقدیر دارد. بنظر میاید که مراد از اجل در آیه تمام مدت و مراد از بلوغ اجل تمام شدن آن و مراد از فأمسیر کوهن نگاه داشتن با عقد جدید است یعنی چون مدتشان تمام شد بشایستگی با عقد جدید آنها را نگاه دارید و یا جدا شوید «۱» آیه «لِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ» اعراف: ۳۴ که چندین بار در قرآن مجید تکرار شده صریح است در اینکه امتها نیز مدت معین دارند و چون مدتشان سر آمد از بین خواهند رفت مانند قوم نوح، عاد، ثمود و اقوام دیگر که نامشان در تاریخ مانده است ممکن است مدت ملتی تا آخر دنیا باشد مانند امت اسلام و این امر آنها را از دارای مدت بودن خارج نمیکند نهاییه مدتشان دراز است. در تفسیر المیزان است آیه «وَأَلْقَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعِدَاةَ وَالْبُغْضَاءَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ» (مانده: ۶۴) دلالت دارد که امت یهود تا قیامت باقی

(۱) چنانکه نظیر این کلمه در باره عده وفات آمده و مراد از آن تمام شدن مدت است آیه ۲۳۴ بقره چنین است: «يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا يُنَاجَى عَلَيْكُمْ فِيهَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ» یعنی چون مدتشان سر آمد بر شما در آنچه میکنند گناهی نیست.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۸

خواهد ماند. نگارنده گوید نظیر آن، آیه «فَاعْرَيْدَا بَيْنَهُمُ الْعِدَاةَ وَالْبُغْضَاءَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ» (مانده ۱۴) است که راجع بنصاری میباشد. علی هذا قوم یهود و نصاری تا قیامت خواهند ماند زیرا بودن دشمنی میان آنان تا روز قیامت، مستلزم آنست که تا قیامت بمانند. در دوران حکومت جهانی اسلام که بدست امام زمان علیه السلام تشکیل خواهد شد، یهود و نصاری قهرا بصورت اقلیت خواهند ماند نه اینکه بکلی بر چیده خواهند شد و الله العالم. گذشته از اینها بتصریح قرآن، زمین، آسمان، خورشید و تمام عالم دارای اجل و مدت معین اند و در انقضای آن ناقوس مرگشان بصدای خواهد آمد «مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى» (روم: ۸) خدا آسمانها و زمین و آنچه در میان آندو است جز بحق و مدت معین نیافرید نظیر این آیه در سوره احقاف: ۳، سوره لقمان: ۲۹، رعد: ۲ فاطر: ۱۳ و سوره زمر: ۵ نیز آمده است. در کتاب جهان تألیف آقای محمد امین رضوی، عمر زمین و هفت آسمان آن، با استفاده از قرآن مجید هیجده میلیارد سال احتمال داده شده است (۱۶۴ ۱۶۷).

[اجل معلق و اجل حتمی]؛ ج ۱، ص: ۲۸

مسئله اجل معلق و اجل حتمی در زبانها شایع است، و مراد آنست که انسان دو اجل دارد یکی اجل مشروط که اگر شرطش موجود شود خواهد آمد و الا نه و دیگری اجل حتمی که بالاخره در وقتش میاید و برو برگرد ندارد، در نتیجه اجل اول قابل محو و اثبات و دومی ثابت و پایدار است. اینک بعضی از آیات را در این زمینه بررسی میکنیم. پیامبران در جواب آنانکه انکارشان میکردند میگفتند «أَفِي اللَّهِ شَكٌّ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَدْعُوكُمْ لِيَغْفِرَ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُؤَخِّرَكُمْ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى»

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۹

(ابراهیم: ۱۰) گفتند: آیا در خدا که آفریننده آسمانها و زمین است شکی است. شما را بوسیله ما میخواند تا از گناهانتان بیامرزد و تا اجل تعیین شده شما را بتأخیر اندازد. حضرت نوح ب مردم میگفت «أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاتَّقُوهُ وَأَطِيعُوا. يَغْفِرْ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُؤَخِّرَكُمْ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى إِنَّ أَجَلَ اللَّهِ إِذْ جَاءَ لَا يُؤَخَّرُ لَوْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (نوح: ۴) عبادت خدا کنید و از عذاب او بپرهیزید و مرا اطاعت کنید تا از گناهانتان بیامرزد و شما را تا مدت معین بتأخیر اندازد، راستی چون اجل خدا بیاید مؤخر نمیشود ایکاش این مطلب را

میدانستید، ممکن است «من» در هر دو آیه بیابته باشد و نیز بقومش میگفت «إِنَّهَا لَكُم مِّنْ دُونِكُمْ وَمَا يُغْنِي عَنْكُمْ كَنَانُ اللَّهِ لَهُ يَكْتُمُ الْغُيُوبَ» (نوح ۱۰) یعنی از خدای خود آمرزش بخواهید که او بسیار آمرزنده است، تا بشما باران فراوان بفرستد. و شما را بمالها و فرزندان کمک کند و برایتان باغها و جویبارها پدید آورد. از این آیات چند مطلب استفاده میشود یکی اینکه عبادت و استغفار و اطاعت خدا سبب وفور نعمت و آمرزیدن گناهان است. دوم اینکه استغفار و اطاعت سبب تأخیر تا اجل معین است و اگر اطاعت و استغفار نکنند تأخیر نخواهد بود و مرگ زودتر از وقت معین خواهد رسید چون میگوید: استغفار کنید تا مرگ شما را بتأخیر اندازد یعنی اگر استغفار نکنید زودتر خواهد رسید و آیه «يُدْعُواكُم لِئَغْفَرَ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُؤَخِّرَكُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى» صریح است که خدا با این دعوت میخواهد از گناهان بیامزد و همچنین شما را تا اجل معین بتأخیر اندازد یعنی در صورت عدم اطاعت، مغفرت و تأخیر نخواهد بود و قهرا مرگتان زودتر خواهد رسید. در بسیار جاها پس از ذکر عذاب و هلاکت اقوام نا فرمان

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۰

نظیر این آیه «وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ» نحل: ۱۱۸ را میخوانیم و نیز نظیر آیه «وَلَقَدْ أَهْلَكْنَا الْقُرُونََ مِنْ قَبْلِكُمْ لَمَّا ظَلَمُوا» (یونس ۱۳) آمده است از این آیات صریحا فهمیده میشود که اگر ستم نمیکردند هلاک نمیشدند، ستم بود که مرگشان را جلو انداخت. و آیه «وَمَا تَحْتَلُّ مِنْ أَثْمٍ وَلَا تَضَعُ إِلَّا بِعِلْمِهِ وَمَا يُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ وَلَا يُنْقَصُ مِنْ عُمُرِهِ إِلَّا فِي كِتَابٍ» (فاطر ۱۱) (یعنی هیچ ماده‌ای جز با علم او بار بر ندارد و نگذارد و هیچ عمرداری عمر نمیکند و از عمر احدی کاسته نمیشود مگر آنکه در کتابی است) در بیان مطلب ابهامی باقی نمیگذارد. در تفسیر المیزان ذیل آیه «هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ ثُمَّ قَضَىٰ أَجَلًا وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهُ» (انعام: ۲) اجل اول را که نکره است، اجل مشروط و اجل دوم را اجل محتوم گرفته و در این زمینه بتفصیل سخن گفته و وجود دو اجل را اثبات فرموده است. در خصوص این مطلب روایات زیادی هست که عده‌ای از آنها را مرحوم مجلسی در بحار الانوار ج ۵ طبع آخوندی ص ۱۳۶-۱۴۳ نقل کرده است و از جمله از تفسیر عیاشی از امام صادق علیه السلام نقل میکند که حرمان از آنحضرت از آیه «ثُمَّ قَضَىٰ أَجَلًا وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهُ» پرسید، فرمود آنها دو اجل اند، اجل مشروط، خدا در آن هر چه بخواهد میکند و اجل محتوم. نا گفته نماند با در نظر گرفتن آیات و روایات، زیادت و نقصان عمر و تغییر و تبدیل آن جای گفتگو نیست ولی تحلیل آن برای نگارنده دشوار است زیرا در علم خداوند برای افراد مردم بیشتر از یک اجل نمیتوان فرض کرد، مثلا خدا میداند که فلانی با اختیار خود ستم خواهد کرد و آن ستم سبب مرگ او در فلان وقت خواهد شد پس برای این شخص یک اجل بیشتر وجود ندارد، اگر گوئی: در صورتیکه ستم نمیکرد زیاد عمر مینمود؟

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۱

گوئیم: خدا میدانست که با اختیار خود ستم کرده و در آن وقت خواهد مرد، پس یک اجل بیشتر نداشته است وضع اشخاص دیگر اعم از خوب و بد از این فرض معلوم میشود. در تحقیق این مطلب آنچه بنظر میاید این است که مراد از اجل محتوم و مسمی قابلیت بقاء انسان است و مراد از اجل مشروط زوال آن و یا اضافه شدن بر آن، مثلا بچراغی یک لیتر نفت ریخته‌ایم میگوئیم: مدت روشن بودن این چراغ دو ساعت است. بشرط آنکه باد آنرا در اثناء خاموش نکند و یا نفت تازه بر آن نریزند. یا میگوئیم این عمارت میتواند تا صد سال باقی بماند مشروط بر آنکه زلزله ویرانش نکند و یا هر سال تعمیر نکنند. معلوم است آمدن باد و اضافه شدن نفت، همچنین آمدن زلزله و یا تعمیر عمارت، دو ساعت و صد سال را کم و یا زیاد خواهد کرد اما قطع نظر از آنها مدت چراغ دو ساعت و مدت عمارت صد سال است. هکذا میگوئیم: یک فرد انسان که خدا آفریده، وجودش استعداد آنرا دارد که بطور عادی هفتاد سال زندگی کند، بشرط اینکه مرض و با نگیرد و ... بنا بر این سخن، اجل حتمی قابلیت بقاء و اجل مشروط بر هم خوردن آن قابلیت در اثر عوامل است، و اما اینکه این شخص در علم خدا با اجل حتمی خواهد مرد یا با مشروط، مسئله دیگری است مثلا

در آیه «وَيُؤَخِّرْكُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى» منظور این است: شما میتوانید با پیروی از دستورات حق، طوری زندگی کنید که تا پایان استعداد وجودتان، زنده و در رفاه باشید بشرط آنکه با ایجاد عوامل ناروائی، این استعداد را از بین نبرید. این احتمال بسیار قانع کننده است، ولی باز جاهای مبهمی برای نگارنده باقی است انشاء الله خدا روشن خواهد فرمود.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۲

□
خواننده عزیز این سخن را از من یاد دار، هر وقت مطلبی را ندانستی احتمال نقص در امور دین و کارهای خدا (معاذ الله) نده و نقص را از خودت بدان و بگو: مطلب حق است ولی من نمیدانم. و در مقام تسلیم، هر مطلبی که بر تو مشکل ماند بگو: من آنچه پیش خدا و آنچه حقیقت است ایمان دارم و از خدایم و دینم می‌پذیرم، این سخن برای یک مسلمان کنجکاو بهترین محل اتکاء است. لازم است در اینجا از آیه «يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ» نیز صحبت کنیم این آیه و ما قبل آن در قرآن مجید چنین است «وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ وَجَعَلْنَا لَهُمْ أَزْوَاجًا وَذُرِّيَّةً وَمَا كَانَ لِرَسُولٍ أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ لِكُلِّ أَجَلٍ كِتَابٌ. يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ» (رعد، ۳۸-۳۹) محو بمعنی ازاله رسم و صورت چیز است گویند محوت الكتاب: یعنی خطوط و نقوش آنرا از بین بردم. «ام» بمعنی ریشه و اصل است چنانکه در «ام» خواهد آمد، معنای آیه چنین است. پیش از تو پیامبرانی فرستادیم و برای آنها ازواج و فرزندان قرار دادیم، به هیچ پیامبری نرسد که جز باذن خدا آیه‌ای بیاورد برای هر مدت کتابی هست. خدا آنچه بخواهد محو و اثبات میکند و اصل کتاب در نزد او است. از این دو آیه فهمیده میشود که بمقتضای وضع زمان، برای هر زمان کتابی و قانونی مخصوص هست و خداوند روی آن مقتضا کتابی را میبرد و کتاب دیگری بجای آن میگذارد بنا بر این، آیه «يَمْحُوا اللَّهُ..» توجیه آیه قبلی است و راجع به عوض شدن شریعت‌ها و احکام است. مثلا یک تکه موم را در نظر بگیرید آنرا نرم کرده بصورت انسان در میاوریم بعد از آن بصورت درخت میاوریم در اینجا یک شکل از بین می‌رود و شکل دیگر جای آنرا میگیرد ولی اصل آن که موم است باقی است. در این آیه نیز ممکن است مراد از

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۳

ام الكتاب اصل تکلیف باشد و محو و اثبات نسبت بمقتضای زمان در کیفیت و شکل آن باشد، یعنی خدا از کیفیت تکلیف و حکم، هر چه را بخواهد میبرد و یا میگذارد ولی اصل مکلف بودن در نزد خداست یعنی: بشر باید تحت تکلیف زندگی کند، این اصل در هر زمان ثابت و حتمی است و محو و اثبات فقط در کیفیت و کمیت آن است. ولی آیه شریفه خود بخود اعلم است و منحصر بتکلیف و احکام نیست، بلکه همه چیز شامل است. احتمال قوی آن است که مراد از اُمُّ الْكِتَابِ عِلَّتْ محو و اثبات است و جواب «يَمْحُوا وَيُثَبِّتُ» میباشد. یعنی خدا محو و اثبات میکند و این محو و اثبات روی علل بخصوصی است نزد خدا و میدانند چرا محو و چرا اثبات میکند. بنا بر این عموم، میتوان تغییر اجلها را نیز با در نظر گرفتن آیات دیگر و روایات، از آیه شریفه فهمید نا گفته نماند در این صورت «اُمُّ الْكِتَابِ» در این آیه غیر از «اُمُّ الْكِتَابِ» در آیه «وَإِنَّهُ فِي اُمِّ الْكِتَابِ لَمَدِينًا لَعَلِّي حَكِيمٌ» است که در «ام» خواهد آمد و مراد از آن لوح محفوظ است.

أجل؛ ج ۱، ص: ۳۳

أجل: (بر وزن عقل) سبب. علت. «مِنْ أَجْلِ ذَلِكَ كَتَبْنَا عَلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ» مائدة: ۳۲ یعنی بسبب آن قتل بر بنی اسرائیل چنین نوشتیم ارباب لغت اصل آنرا بمعنی جنایت نوشته‌اند. در اقرب الموارد گوید: این کلمه ابتدا در تعلیل جنایت سپس در مطلق تعلیل استعمال شده است، در نهایت گوید: در همزه آن فتح و کسر هر دو صحیح است. در قرآن مجید فقط یکبار آمده است.

أحد؛ ج ۱، ص: ۳۳

أَحَدٌ: «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ» توحید: ۱ این کلمه در اصل (وحد) با واو است و دارای دو استعمال می‌باشد یکی آنکه اسم استعمال می‌شود در این صورت بمعنی یکی و یکنفر است «إِذِۦ حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ» بقره: ۱۸۰ آنگاه که قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۴

مرکب یکی از شما رسید، و چون در سیاق نفی واقع شود افادهٔ عموم می‌کند مثل «وَمَا هُمْ بِضَارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ» (بقره: ۱۰۲) به هیچ کس جز باذن خدا بواسطهٔ آن سحر ضرر نمی‌زنند و اکثر استعمال آن در قرآن مجید در سیاق نفی است. زمخشری در فائق و ابن اثیر در نهاییه نقل می‌کنند که یکی از صحابه در وقت دعا بدو انگشت بخدا اشاره می‌کرد حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم فرمود: أَحَدٌ أَحَدٌ: یکی کن. یکی کن یعنی با یک انگشت اشاره کن خدائیکه تو او را می‌خوانی یکی است. مؤنث احد، اَحْدَى است مثل «هَلْ تَرَبُّصُونَ بِنَا إِلَّا إِحْدَى الْحُسَيْنَيْنِ» توبه: ۵۲ و در قرآن بضمائر، کم کما، هم، هما، هنّ و نا و نیز باسم ظاهر اضافه شده و هم مقطوع از اضافه آمده است. استعمال دوم آنست که وصف باشد بمعنی یکتا و بی‌همتا و در این استعمال فقط بذات باری تعالی اطلاق می‌شود چنانکه در مفردات و قاموس تصریح شده است.

أَحَدٌ: ج ۱، ص: ۳۴

أَخَذَ: گرفتن. حیازت «وَلَمَّا سَكَتَ عَنْ مُوسَى الْغَضَبُ أَخَذَ الْأَلْوَابِحَ» اعراف: ۱۵۴ چون غضب موسی فرو نشست الواح را گرفت ناگفته نماند مصادیق اخذ و کیفیت آن مختلف است ولی در همهٔ آنها معنی اولی ملحوظ می‌باشد مثل اخذ پیمان، اخذ بعداد، اخذ زمین زینت خود را از روئیدنیها، اخذ چیزی با دست، اخذ خلق یعنی متخلق شدن بخلق و نظائر اینها، چنانکه بترتیب در این آیات و امثال آنها آمده است «وَلَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ» مائده: ۱۲ «وَأَخَذْنَا مِنَ الَّذِينَ ظَلَمُوا بِعَدَابِ بَيْتِيسَ» اعراف: ۱۶۵ «حَتَّىٰ إِذَا أَخَذَتِ الْأَرْضُ زُخْرُفَهَا وَازَّيَّنَتْ» یونس: ۲۴ «قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ» بقره: ۲۶۰ «خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ» اعراف: ۱۹۹. آخذ: گیرنده «مَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۵

بِنَاصِيَتِهَا» هود: ۵۶ اتخاذ یعنی گرفتن توأم با قبول نحو «وَأَتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا» نساء: ۱۲۵ با مراجعه به المعجم المفهرس در موارد استعمال اتَّخَذَ و اتَّخَذُوا و سایر صیغ آن از باب افتعال، بنظر می‌آید که در تمام موارد آن، گرفتن توأم با قبول و با خوشنودی ملحوظ است. اما موأخذه. راغب در مفردات گوید: در آیه «وَلَوْ يُوَٰخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ» نحل: ۶۱ از آنجهت از باب مفاعله آمده که مردم نعمت‌ها را اخذ کرده و شکر بجای نیاورده‌اند موأخذه بدین نحو طرفینی است. نا گفته نماند موأخذه در تمام موارد آن در قرآن بمعنی مجازات و اخذ بعقوبت است، میتوان گفت که: مفاعله در این ماده بمعنی شدت و تأکید است و لازم نیست که مفاعله همواره بین الاثنین باشد چنانکه در «سافرت شهرا و عاقبت اللص» بین الاثنین نیست، گفته راغب درست بنظر نمی‌رسد ولی آیه «إِنَّ أَخَذَهُ أَكْبَمٌ شَدِيدٌ» هود: ۱۰۲ مؤید قول ما است.

آخِرٌ: ج ۱، ص: ۳۵

آخِرٌ: (بر وزن فاعل) مقابل اوّل است «رَبَّنَا أَنْزِلْ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ تَكُونُ لَنَا عِيدًا لِأَوَّلِنَا وَآخِرِنَا» (مائده ۱۱۴) تأخیر مقابل تقدیم و آخرون مقابل اولون است نظیر «ثَلَاثَةٌ مِنَ الْأَوَّلِينَ وَقَلِيلٌ مِنَ الْآخِرِينَ» (واقعه: ۱۴) در قرآن مجید بقیامت و نشاء دیگر دار الآخرة، يوم الآخر، اطلاق شده و این از آن رواست که زندگی دنیا اوّل و زندگی عقبی آخر و پس از آن است، راجع بآخرت در «قیامت» بحث خواهد شد.

آخر؛ ج ۱، ص: ۳۵

آخر: (بفتح خاء) غیر. دیگری. مثل «لَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ» اسراء: ۲۲ با خدا، خدای دیگر مگیر و مثل «فَتَقَبَّلَ مِنْ أَحَدِهِمَا وَ لَمْ يُتَقَبَّلْ مِنَ الْآخَرِ» (مائده: ۲۷) از یکی قبول شد و از آن دیگری پذیرفته نگردید. جمع آخر (بفتح خاء) آخرون است مثل «أَعْمَانُهُ عَلَيْهِ قَوْمٌ آخِرُونَ» (فرقان: ۴) یعنی کفار گفتند: در آوردن قرآن مردمان دیگری او را یاری کرده‌اند. مؤنث قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۶

آخر، اخری است (بر وزن کبری) «وَلَيْ فِيهَا مِآرِبٌ أُخْرَى» (طه: ۱۸) و جمع آن اخر (بر وزن صرد) است مثل «فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ» (بقره: ۱۸۴) این کلمه همواره وصف استعمال میشود و در تمام مشتقات آن معنای اولی ملحوظ است.

آخر؛ ج ۱، ص: ۳۶

آخر: برادر. رفیق. مصاحب. ریشه آن اخو با واو است. در اصل کسی را گویند که با دیگری در پدر و مادر و یا در یکی از آندو شریک است، در مفردات برادر رضاعی را نیز از اصل معنی شمرده است. در اقرب الموارد گوید: اخ کسی است که تو و او را یک صلب یا یک شکم جمع کند. عبارت اقرب الموارد ناقص است، زیرا برادر پدر و مادری شامل نیست. مگر با اولویت. ناگفته نماند: استعمال اخ مانند اب و ام و اخت بسیار وسیع است در مفردات پس از ذکر معنای اصلی آن میگوید: هر که با دیگری در قبیله یا در دین یا در صنعت یا در معامله یا در مودت و یا در غیر اینها شریک باشد، اخ گفته میشود در قرآن مجید، هم در معنای اصلی و هم در معنای مجازی هر دو بکار رفته است نظیر «ثُمَّ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ وَأَخَاهُ هَارُونَ بِآيَاتِنَا» که در معنای اصلی است. و مثل «وَاللَّهِ عَادِ أَخَاهُمْ هُودًا» (اعراف: ۶۵) «وَاللَّهِ ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا» (اعراف: ۷۳) «وَاللَّهِ مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا» (اعراف: ۸۵) و غیر اینها که سبب استعمال مشارکت در قبیله است، پیداست که هود و صالح و شعیب از قبیله عاد، ثمود و مدین بودند. در آیه «إِذْ قَالَ لَهُمْ أَخُوهُمْ لُوطُ أَلَا تَتَّقُونَ» (شعراء: ۱۶۱) لوط علیه السلام برادر مردمیکه بر آنان مبعوث شده بود، خوانده شده، معلوم است که لوط از اهل بابل است و با ابراهیم علیه السلام بشام آمده بود، در این آیه ممکن است بمناسبت همشهری بودن و یا بمناسبت دوست داشتن و غمخوار بودن اخ گفته شده است، و گویند در اثر زن گرفتن از آنها بوده است.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۷

در باره همسلکی آمده «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ» (حجرات ۱۰) «فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا» (آل- عمران ۱۰۳) ممکن است اخوه و اخوان در این دو آیه راجع به حقیقت خانواده در قیامت باشد بماده اهل و آل رجوع شود. بعنوان شرکت در بدکاری و پیروی از آن نیز آمده «إِنَّ الْمُبَدِّرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ» (اسراء ۲۷) در باره اهل بهشت است «إِخْوَانًا عَلَىٰ سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ» (حجر ۴۷) ممکن است بعنوان هم دینی یا محبت و عدم تراحم و یا بعنوان برادر حقیقی (بنا با آنچه در اهل و آل خواهد آمد)، اخوان گفته شده است. جمع اخ اخوه و اخوان است، فرید و جدی در دائرة المعارف گوید: گفته‌اند اخوان جمع اخ بمعنی رفیق است یعنی اگر اخ بمعنی برادر حقیقی باشد جمع آن اخوه و اگر بمعنی صدیق باشد جمع آن اخوان است. قرآن مجید این قول را تصدیق نمیکند زیرا در برادر حقیقی جمع اخ، اخوان آمده است نظیر «أَوْ أَبْنَاءَ بُعُولَتِهِنَّ أَوْ إِخْوَانِهِنَّ أَوْ بَنِي إِخْوَانِهِنَّ» (نور ۳۱) «لَا جُنَاحَ عَلَيْهِنَّ فِي آبَائِهِنَّ وَلَا أَبْنَائِهِنَّ وَلَا إِخْوَانِهِنَّ وَلَا أَبْنَاءَ إِخْوَانِهِنَّ» (احزاب ۵۵) هر دو آیه در باره اظهار زینت زنان است و مراد از اخوان برادران حقیقی‌اند. و نیز در یک محل بر برادران دینی که بنا بر مشهور غیر حقیقی‌اند، اخوه اطلاق شده است «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ» (حجرات ۱۰) بلی با استفاده از قرآن مبین میشود گفت: فرق میان اخوه و اخوان آن است که اخوان در برادران اعم از حقیقی و غیر حقیقی استعمال میشود چنانکه در قرآن مبین آمده است و اخوه فقط در برادران حقیقی بکار میرود چنانکه در همه جای قرآن باستثناء آیه فوق در برادران حقیقی بکار رفته است مثل «لَا تَقْضِيْ صَرْفًا عَلَىٰ إِخْوَتِكَ - ... كَانَ فِي يُوسُفَ وَإِخْوَتِهِ آيَاتٌ لِلْمُتَعَلِّمِينَ» یوسف: ۵ و ۷

فَإِنْ

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۸

كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأُمِّهِ الشُّدُسُ» نساء: ۱۱ و در خصوص آیه «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ» باید گفت: این بنا بر آنست که قرآن و اخبار برادر ایمانی را برادر حقیقی میدانند چنانکه در (اهل و آل) خواهد آمد.

أُخْتٌ؛ ج ۱، ص: ۳۸

أُخْتٌ: خواهر. نظیر. هم- مثل. ظاهر آن است که معنی اصلی آن خواهر حقیقی و در غیر آن مجاز باشد. در قرآن مجید هر دو معنی را میتوان یافت «وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ» (نساء ۱۲) یعنی میت را برادر یا خواهری باشد «كُلَّمَا دَخَلَتْ أُمَّهُ لَعَنَتْ أُخْتَهَا» (اعراف ۳۸) هر وقت امتی بجهنم داخل شود بامت هم مثل خود، لعنت کند «وَمَا نُزِيهِمْ مِنْ آيَةٍ إِلَّا هِيَ أَكْبَرُ مِنْ أُخْتِهَا» (زخرف ۴۸) هیچ آیه بقوم موسی نشان نمیدادیم مگر اینکه از نظیرش و از آیه پیش بزرگتر بود. جمع اخت، اخوات است مثل «وَأَخَوَاتُكُمْ مِنَ الرِّضَاعَةِ» نساء: ۲۳ جمع بین دو خواهر در نکاح حرام است «حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ... وَ أَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ» نساء: ۲۳

إِدًّا؛ ج ۱، ص: ۳۸

إِدًّا: (بر وزن ضد) کار ناپسند امر فطیع «وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا إِدًّا» مریم: ۸۸-۸۹ گفتند: خدا پسری گرفته است، حقا که چیزی شگفت آور و ناپسند آورده‌اید. در قاموس گوید: الاد و الادء العجب و الامر الفطیع و الداهیه و المنکر» ممکن است مراد از آیه چیز شگفت آور باشد.

آدم؛ ج ۱، ص: ۳۸

اشاره

آدم: کلمه‌ای است غیر عربی (دخیل) این کلمه ۲۵ بار در قرآن بکار رفته، ۱۷ دفعه «آدم» و ۸ دفعه (بنی آدم) اکثریت نزدیک بتمام اهل لغت و تفسیر آنرا علم شخص گرفته و نام یک فرد گفته‌اند بعضی هم آنرا مثل انسان و بشر نوع دانسته‌اند. ما در ذیل این لفظ مطالب متنوعی خواهیم گفت که نوعا احتمالات و نظرات است و علم واقعی را محول بخدا و رسول و ائمه علیهم السلام میداریم.

[عَلِمَ شَخْصٌ يَا عَلِمَ نَوْعٌ؟]؛ ج ۱، ص: ۳۸

گفتیم که اکثریت نزدیک بتمام

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۹

اهل لغت و تفسیر کلمه آدم را علم شخص دانسته و آنرا فقط یکنفر میدانند و بعضی آنرا مثل انسان و بشر علم نوع میدانند. ۱- به بینیم آیا قول دوم را میشود از قرآن استفاده کرد؟ «وَ إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَ نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَ نُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ وَ عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ. قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا. إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ. قَالَ يَا آدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ فَلَمَّا أَنْبَأَهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ » ... بقره: ۳۰-۳۳. در این آیات صحبت از خلافت بشر است. روشن است که منظور خلافت یک فرد نیست و گر نه «يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ» و تصدیق آن از جانب خدا

درست نبود از یک نفر به تنهایی که نفر دیگر نبوده باشد سفک دماء و فساد متصور نیست. آیا مراد از این خلیفه خلیفه الله است یعنی بشر جانشین خداست؟ یا خلافت از اقوام پیشین؟ در صورت اخیر لازم میاید که پیش از نسل بشر، نسل دیگری در روی زمین بوده باشد. رجوع شود به «خلف». اگر بگوئیم: ضمیر «عَرَضَهُمْ» بآدم راجع است و مراد از «هُؤُلَاءِ» نیز آدم میباشد در این صورت آدم علم نوع است یا لا- اقل از آن نوع مراد است یعنی: خدا نامها را بآدم آموخت آنگاه آدمها را بملائکه نشان داد و فرمود: از نامهای اینان بمن خبر دهید. (کارهایی که اینها میکنند بکنید). ولی آنانکه آدم را علم شخص گرفته اند گویند: ضمیر «عَرَضَهُمْ و هُؤُلَاءِ» راجع بمسمیات است یعنی: نامها را بآدم تعلیم کرد آنگاه نامیده گان را بملائکه نشان داد و فرمود از نامهای اینان خبر دهید. مراد از تعلیم اسماء چنانکه در «سمو» گفته ایم ظاهرا استعداد و قابلیت انسان است برای کارهاییکه از ملائکه

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۴۰

ساخته نیست و اظهار عجز ملائکه هم از این جهت بود که گفتند: «لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا» و گر نه میگفتند خدایا آنچه در پنهانی بآدم آموخته ای بما هم بیاموز تا خبر دهیم ولی ملائکه دیدند: آنها طوری آفریده شده اند که کار آدمیان از آنها میسر نیست و این امر سبب خضوع و سجده آنان گردید و بلیاقت آدم در خلافت اعتراف کردند. اگر بگوئیم: ضمیر «اسمائهم» در هر دو جا بملائکه راجع است مراد آن میشود که آدم نامهای ملائکه را بخودشان خبر داد. قهرا در این صورت منظور همان «نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَ نُقَدِّسُ لَكَ» است که آدم آن کلمات را گفت ملائکه دیدند این موجود ارضی هم بآنچه آنها میگویند قادر است و هم با اسماء دیگر. از جمله «و نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَ نُقَدِّسُ لَكَ» بدست میاید که ملائکه میگفتند: خدایا اگر مقصودت از خلیفه تسبیح و تقدیس است ما آنها را انجام میدهیم. و یا مقصودشان از آن اطاعت بود یعنی ما پیوسته در طاعت و فرمان تو هستیم. ولی اگر ضمیر «اسمائهم» راجع به مسمیات فوق باشد مراد آنست که آدم بملائکه اسماء آنها را خبر داد (ظاهرا استعداد خویش را اظهار کرد تا ملائکه تسلیم شدند). ۲- «وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ لَمْ يَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ» اعراف ۱۱، در این آیه اول خلقت و تصویر آنها اضافه به «کم» ذکر شده سپس موضوع سجده بمیان آمده در این صورت لفظ آدم یا علم نوع است مثل انسان و یا لا اقل فرزندان او نیز در خلقت او در نظرند و گر نه اضافه بضمیر «کم» معنی نداشت. آیا اولاد آدم همه بصورت مصور در وجود وی حاضر بودند؟! ولی ظاهر آیات کثیره دلالت بعلم شخص دارند و اینکه آدمیکه قرآن از آن یاد میکند یک فرد بیشتر نبوده است. از جمله قصه زوج اوست که «أَنْتَ وَ زَوْجُكَ» بقره: ۳۵

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۴۱

اعراف: ۱۹ و سایر آیات، اگر مراد آدم نوعی بود احتیاج بذکر زوج نبود که آدم نوعی بمرد و زن شامل است. دیگر ضمائر تشبیه است در باره وی و زوجش مثل «كُلًّا مِنْهَا رَعَدًا، ... شَيْئًا ... لَا تَقْرَبُا ... فَتَكُونَا ... فَازِلُهُمَا ... فَأَخْرَجَهُمَا» بقره: ۳۵ و ۳۶ نظیر این الفاظ در قرآن کریم بسیار است ایضا ظهور «بنی آدم» در آیه «يَا بَنِي آدَمَ لَا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ كَمَا أَخْرَجَ أَبَوَيْكُمُ مِنَ الْجَنَّةِ» اعراف: ۲۷. این کلمه مجموعا ۷ بار در قرآن تکرار شده است. ایضا لفظ «أَبَوَيْكُمْ» بصورت تشبیه دال بر دو فرد است. ولی در سوره طه ضمیرها هم مفرد آمده و هم تشبیه مثل ... «فَلَا يُخْرِجَنَّكُمَا مِنَ الْجَنَّةِ فَتَشْقَى. إِنَّ لَكَ أَلَّا تَجُوعَ فِيهَا وَ لَا تَعْرَى ... فَوَسَّوَسَ إِلَيْهِ الشَّيْطَانُ ... فَأَكَلَا مِنْهَا فَبَدَتْ لَهُمَا سَوْآتُهُمَا ... وَ عَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى» طه: ۱۱۷-۱۲۱ گفته اند: زوجه تابع مرد است لذا ضمیر مفرد آمده و گر نه در «فَتَشْقَى» مثلا هر دو تیره بخت شدند ولی نباید مطلب باین سادگی باشد. با همه اینها قرآن، در علم شخص بودن آدم، طوری صریح نیست که قابل تأویل نباشد و الله العالم.

[کیفیت خلقت]؛ ج ۱، ص: ۴۱

در اینکه انسان اولی از خاک آفریده شده شکی نیست. و این هم یقین است که پس از خلقت اولی از دیاد نسل وی بوسیله زناشویی شده است. «وَيَدَأُ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ. ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ ثُمَّ سَوَّاهُ وَنَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ» سجده: ۷-۹ مراد از تسویه و نفخ روح ظاهراً همان است که در رحم مادر انجام میشود. ایضا: «إِنَّا خَلَقْنَا هُمُ مِنْ طِينٍ لَازِبٍ» صافات: ۱۱ «إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ طِينٍ» ص: ۷۱، قَالَ أَسْجُدُ لِمَنْ خَلَقْتَ طِينًا» اسراء: ۶۱ این آیات مطابق آیاتی است که در آنها صلصال ذکر شده که صلصال بمعنی گل خشکیده است راغب گوید بگل خشکیده طین هم

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۴۲

گفته میشود، آن آیات بقرار ذیل اند: «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ... وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ. فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ» حجر: ۲۶-۲۹ نظیر این آیات است آیه «إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ طِينٍ. فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ» ص: ۷۲، همچنین آیاتی که میگویند: بشر از تراب آفریده شده مثل «فَأَنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ تُرَابٍ» حج: ۵ ایضا ۳۷ کهف، ۲۰ روم، ۱۱ فاطر، ۶۷ غافر و در بعضی از آنهاست: «خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ». که اشاره بخلقت مرحله اول و دوم میباشد. اکنون می‌رسیم باینکه کیفیت خلقت چگونه بوده است؟ آیا مثل مار شدن عصای موسی بوده یعنی خداوند جسدی از گل آفریده و پس از خشکیدن آنرا دفعه مبدل بیک بشر کرده است چنانکه عصای موسی را بمار و اژدها مبدل کرد یا طور دیگر بوده است؟ سه وجه در اینجا متصور است:

اول اینکه مثل عصای موسی جسد گلی آدم با اراده خداوندی مبدل بانسان شده است؛ ج ۱، ص: ۴۲

این مطلب را میشود از آیه، «إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» آل عمران: ۵۹ بدست آورد. جمله «خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ» مفید خلقت جسد اوست و جمله «ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ» می‌فهماند که خدا اراده فرمود و همان جسد بانسان مبدل شد گر چه بغیر این هم میشود حمل کرد. خطبه اول نهج البلاغه در این مطلب صریح و غیر قابل تأویل است در آن فرموده: «ثُمَّ جَمَعَ اللَّهُ سَبْحَانَهُ مِنْ حَزْنِ الْأَرْضِ وَ سَهْلِهَا وَ عَذْبِهَا وَ سَبْخِهَا تَرْبَةً سَنَهَا بِالْمَاءِ حَتَّىٰ خَلَصَتْ وَ لَاطَهَا بِالْبَلَّةِ حَتَّىٰ لَزَبَتْ فَجَبَلَ مِنْهَا صُورَةَ ذَاتِ أَحْنَاءِ وَ وَصُولِ وَ أَعْضَاءِ وَ فُصُولِ أَجْمَدِهَا حَتَّىٰ اسْتَمْسَكَتْ وَ اصْلَدَهَا حَتَّىٰ صَلَصَلَتْ لَوْقَتِ مَعْدُودِ وَ اَمَدِ مَعْلُومِ. ثُمَّ نَفَخَ فِيهَا مِنْ رُوحِهِ»

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۴۳

فَمَثَلْتُ إِنْسَانًا ذَا أَذْهَانٍ يُجْبِلُهَا وَ فِكْرٍ يَتَصَيَّرُ رَفِّ بِهَا» این کلمات صریح است که ابتدا جسد گلی تشکیل یافته سپس در آن روح دمیده شده و بانسان کامل مبدل گشته است. علی هذا مراد از صلصال در آیات ۲۶ و ۲۸ سوره حجر همان جسد گلی است که از لجن بد بو و متغیر تشکیل یافته و مراد از «سَوَّيْتُهُ» در آیه ۲۹ سوره فوق و در آیه ۷۲ سوره ص، خلقت جسد و مراد از «نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي» دمیدن روح و مبدل شدن بانسان است و الله العالم.

دوم اینکه نطفه بشر و سلول اولی در میان لجن‌های سیاه بد بو متکون شده؛ ج ۱، ص: ۴۳

و چون در گذشته حرارت زمین بیش از امروز بوده لجن‌ها مثل رحم مادر، حرارت ثابت داشته‌اند در نتیجه سلول شروع برشد کرده و بتدریج مبدل بجنین شده و هكذا. این مطلب چندان بعید نیست زیرا در قیامت نیز حرارت زمین تغییر یافته و خواهد توانست با

اراده پروردگار همچون رحم مادر سلولهای خشکیده اموات را تغذیه و رشد دهد ولی فعلاً آن قابلیت را ندارد. و این نظیر رشد نطفه مریم با اذن خدا در رحم اوست. رفیق دانشمند آقای محمد امین سلدوزی احتمال داده که: خداوند نطفه انسان را در هوا آفریده و آن بمیان لجن‌های کرانه دریا ریخته و شروع برشد کرده است چنانکه در حال حاضر تخم کرما در هوا اند و بر روی پنیرها و گوشتها و غیره باریده و مبدل بکرما میشوند و تخم قرباغه‌ها بیاتلاق‌ها ریخته مبدل بقورباغه میشوند. در رساله (معاد از نظر قرآن و علم) از بحار و تفسیر برهان ذیل آیه ۳۶ سوره «یس» از امام صادق علیه السلام نقل کرده‌ایم که فرموده‌اند: نطفه از آسمان بزمین میاید و بر روی علف و میوه و درخت می‌نشیند مردم و چهار پایان از آن میخورند و در وجود آنها گردش میکند. بنا بر این «من» در «مِنْ صَلْصَالٍ»

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۴۴

بمعنی بعضیت است نه بیان. یعنی بشر را از بعض صلصال که قسمت زیرین و نرم آن باشد آفریدیم. آنانکه لجن‌های کرانه دریا را دیده‌اند میدانند که روی لجن‌ها خشکیده و شیار شیار میشوند ولی زیر آنها نرم و نطفه در آن قابل رشد است. در آیاتی نظیر آیه: «خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ» ... نحل: ۴ نیز «من» برای بعضیت است که نطفه بمعنی آب کم است و سلولیکه جنین از آن تشکیل میشود. بعض نطفه میباشد. علی هذا مراد از «سَوَّيْتُهُ وَ نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي» نظیر آن است که در آیات «وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ. ثُمَّ جَعَلَ نَسِيلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ. ثُمَّ سَوَّاهُ وَ نَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ وَ جَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَ الْأَبْصَارَ وَ الْأَفْئِدَةَ» ... سجده: ۷-۹ ذکر شده، پیداست که این تسویه و نفخ در رحم مادر است ولی جمله «فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ» در ما بعد «نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي» مانع از این تطبیق است که از پس این نفخ و تسویه سجود ذکر شده بخلاف آیه فوق که بعدش «جَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ» ... آمده است و حکایت از تحولات رحم مادر دارد.

سوم: اینکه موجودات ساده و زنده در اثر اراده خداوند بتدریج و با مرور زمان بانسان اولی مبدل شده باشند؛ ج ۱، ص: ۴۴

این فرضیه فعلاً بسیار ضعیف شده و موقعیت خویش را از دست داده است بلکه میشود یقین کرد که خداوند انواع را مستقل آفریده است ولی اگر روزی علمی شود و یقین گردد، آیات قرآن بآن قابل تأویل خواهد بود. بنظر نگارنده: وجه اول با ظاهر قرآن از وجوه دیگر بهتر میسازد اگر اشتباه نکنم.

[یک آدم یا چند آدم؟!؛ ج ۱، ص: ۴۴]

ظهور آیات در آن است که ابتدا یک انسان با زنش آفریده شده و تکثیر از آندو شروع گردیده است «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَ جَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۴۵

لِتَعَارَفُوا» ... حجرات: ۱۳ لفظ «ناس» و «کم» نشان میدهد که خطاب بهمه بشر است و ظهور ذکر و انثی در پدر و مادر اولیه است. ایضا آیه: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَ خَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَ بَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَ نِسَاءً» ... نساء: ۱. «وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ فَمُسْتَوْذَعٌ وَ مُسْتَوْدَعٌ» انعام: ۹۸. «خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا» زمر: ۶. علی باید بچند سؤال پاسخ گفت: ۱- در این صورت ازدواج فرزندان آن دو نفر چگونه بوده آیا خواهر را برادر داده‌اند؟! ۲- بشر چطور در همه قاره‌ها پیدا شده با آنکه فقط در یک قاره بوجود آمده است؟! ۳- این همه اختلاف از حیث اشکال و قیافه و رنگ و قامتها چگونه بوجود آمده است؟! ۱- در زمینه سؤال اول باید گفت هیچ مانعی نیست که در ازدواج اولیه برادر خواهر خویش را تزویج

کند، ضرورت آنرا اقتضا میکرد و چاره‌ای جز آن نبود بعدها که جمعیت زیاد شدند روی مصالحی تحریم گردید و ظهور: «بَثُّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَ نِسَاءً» ... آنست که در بَثُّ و انتشار نسل انسان جز آندو نفر موجود سومی دخیل نبوده است. و در روایت احتجاج از امام سجاد علیه السّلام منقول است که: آن ابتدا جایز بوده سپس تحریم شد. در المیزان پس از اختیار نظریه فوق فرموده: امّا حکم بحرمت آن در اسلام و سایر شریعتها چنانکه حکایت شده، حکم تشریعی و تابع مصالح و مفاسد است، حکم تکوینی نیست که قابل تغییر نباشد، وقت آن در دست خداست و او فاعل ما یشاء و حاکم ما یرید است، جایز است که روزی برای داعی ضرورت مباح و سپس برای بر طرف شدن ضرورت و اینکه موجب انتشار فحشاء است تحریم کند.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۴۶

و اینکه گفته‌اند: آن بر خلاف فطرت است درست نیست که فطرت آنرا از لحاظ تنفّر نفی نمیکند بلکه از این جهت که موجب شیوع فحشاء و بطلان غریزه عفت است. اما در روزیکه جز برادر و خواهر کسی نبود و خدا کثرت نسل را اراده فرموده بود عنوان تنفّر فطرت منطبق نیست. دلیل بر اینکه فطرت از جهت تنفّر آنرا نفی نمیکند رسمی بودن آن در میان مجوس است بنا بر نقل تاریخ، ایضا قانونی بودن آن در روسیه است چنانکه حکایت میکنند و نیز شیوع آن بطرز زنا در ملل اروپاست، که از عادات امروز در ملل اروپا و امریکا آنست: دختران پیش از ازدواج بکارت خویش را از بین می‌برند، آمار نشان میدهد که بعضی از آنها را پدران و برادران ازاله بکارت میکنند (المیزان باختصار) ۲- در زمینه سؤال دوم باید دانست قاره‌های فعلی در اصل یک قاره بیش نبوده در اثر مرور زمان و تحولات زمین و پیش و پس رفتن آنها از هم جدا شده و چند قسمت گردیده‌اند، تاریخ نقل میکند: پادشاهان گذشته ایران از قصر شوش سوار کشتی میشدند ولی فعلا خلیج فارس از شوش بسیار دور شده است، و نیز مسلم است که جزایر بریتانیا از اروپا منفصل شده و دریای مانش بوجود آمده است و همچنین جزایر ژاپون از قسمت شرقی آسیا جدا شده‌اند. علی هذا مانعی ندارد که بگوئیم: بشر در یکمحل بوجود آمده سپس در اثر انفصال قاره‌ها از هم جدا شده‌اند. ۳- در باره سؤال سوم میگوئیم: دانشمندان در بر گرداندن نژادها باصل واحد زحمت بسیار کشیده‌اند و شاید بتوانند در این زمینه توفیق بیشتر حاصل کرده و این معما را حل کنند. با همه اینها قرآن مجید در باره اینکه همه از آدم و زوجه او بوجود آمده‌اند صراحت غیر قابل

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۴۷

تأویل ندارد. در آیه «خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَ خَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَ بَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَ نِسَاءً» نساء: ۱، نمیشود بطور قطع گفت مراد آدم و یک فرد است در باره «نفس» بسیار چیزها میشود گفت گر چه ظهورش در یک فرد است زیرا ممکن است: مراد جنس باشد هکذا «نَفْسٍ وَاحِدَةٍ» در آیه ۹۸ سوره انعام و ۶ سوره زمر که در اول این فصل نقل شده. ایضا در آیه «إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَ أَنْثَى» حجرات ۱۳ شاید ذکر و انثای مجهول مراد باشد که حتی بسلول نر و ماده شامل است. در روضه کافی باب «حدیث یأجوج و مأجوج» حدیث ۲۷۴ از امیر المؤمنین علیه السّلام نقل شده ... «بنی آدم هفتاد جنس‌اند، مردم همه اولاد آدم‌اند مگر یأجوج و مأجوج» مراد از یأجوج و مأجوج در قرآن مجید باحتمال قوی مردم چین و مغولان‌اند. وانگهی در کنگوی افریقا قبائلی بنام «پیکمه» در جنگل زندگی میکنند، قد آنها از ۶۷ سانت تجاوز نمیکند و بلندی قامت تیکی تیکی‌های افریقا را ۱۳۰ سانت نوشته‌اند و در همسایگی آنها قبیله (مانگ بیو) زندگی میکنند که قد آنها خیلی بلند و تفاوتشان با تیکی تیکی‌ها مانند تفاوت روز و شب است. از طرف دیگر: بلند قدترین مردم روی زمین در «سودان» در امتداد رود نیل قبیله «دنیکا» است که حد اقل قدشان دو متر است. قبیله (واتوسی) در بخش خاوری جنگل ایتوری در کنگواند که طول قامتشان از دو متر بالاتر است. بسیار مشکل است بتوان این مردم را با این اختلاف (با آنکه در یک قاره و یک محیط‌اند) بیک تبار و یک اصل برگرداند. (و الله العالم) گفته‌اند: عمده الوان انسانها چهار رنگ است: سفید پوستان مانند مردم نقاط معتدله از آسیا و اروپا. سیاه پوستان مانند مردم جنوب افریقا. زرد پوستان چون

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۴۸

اهل چین و ژاپون. سرخ پوستان مثل بومی‌های امریکا. باید مردم هر رنک باصلی غیر از مردم رنک دیگر منتهی شوند چون اختلاف رنک دلیل اختلاف ماده خونهاست علی هذا اصل بشر لا بد باید بچهار جفت زن و مرد برسد. و اگر تعدد اصل بشر ثابت شود احتیاجی بازدواج برادران و خواهران نخواهد بود.

[آیا آدم پیغمبر بود؟!؛ ج ۱، ص: ۴۸]

«كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيُحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِي مَا اخْتَلَفُوا فِيهِ ... بقره: ۲۱۳. ظهور این آیه در آن است که ابتدا در میان مردم پیغمبری وجود نداشته است زیرا لفظ فاء در «فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ» دلالت بر بعدیت دارد یعنی مردم یک امت بودند و پیامبرانی در میان آنها نبود سپس چون دارای رشد شدند و اختلاف کردند خداوند برای رفع اختلافات زندگی و ایجاد نظم، پیامبران و کتابها فرستاد. علی هذا مراد از امت واحده آنست که مردم در فطرت اولیه و کم رشد بودند مثل دنیای اطفال که با فکر سازج خود زندگی میکنند و بقانون احتیاج ندارند و از آن سر در نمیآورند، (و امت واحده در عدم اختلاف‌اند)، ولی بعدها که عقول پیش رفت، اختلاف پیدا شده و بعثت پیامبران را ایجاب کرده بدین تقدیر میشود گفت که آدم ابو البشر پیغمبر نبوده است و مردم اولیه احتیاج به پیامبر نداشته‌اند که در مراحل بسیار ساده زندگی میکردند. جمهور مفسران چنانکه در «المنار» است لفظ امیه را در آیه ملت و دین گفته‌اند. ولی این بسیار بعید است بلکه ظاهرا ملت واحده در سطح پائین و فطرت اولی و عدم اختلاف و نظیر آن مراد است. بعضی گفته‌اند: «کان» در این آیه و آیه «وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا» یونس: ۱۹ بمعنی ماضی نیست بلکه بمعنی ثبوت «هست» میباشد یعنی مردم یک امت

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۴۹

بیش نیستند ولی اختلاف کردند. در آیه ما نحن فیه معنی چنین میشود: مردم یک امت‌اند پس خداوند برای رفع اختلاف و ایجاد نظم پیامبران را برانگیخت تا یگانگی و وحدت آنها حفظ شود. ولی بنظر من در آیه ما نحن فیه «کان» دلالت بماضی و گذشته دارد و از حال بشر اولی حکایت میکند. در مجمع از امام باقر علیه السلام نقل فرموده: «قَالَ كَانُوا قَبْلَ نُوحٍ أُمَّةً وَاحِدَةً عَلَيَّ فَطَرَهُ اللَّهُ لَا مُهْتَدِينَ وَلَا ضَلَالًا فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ» از این روایت نیز میشود عدم نبوت آدم اولی را بدست آورد. در نهج البلاغه خطبه اول فرموده: «وَاصْطَفَى سُبْحَانَهُ مِنْ وُلْدِهِ أَنْبِيَاءَ ... میشود گفت: خودش پیمبر نبود و پیامبران از فرزندانش مبعوث شدند. ولی کلام امام علیه السلام از این هم آبی نیست که خودش پیغمبر بود انبیائی هم از فرزندانش مبعوث گردیدند گر چه ظهور اولی قوی‌تر است. بعضی‌ها از آیه: «إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ» آل عمران: ۳۳ استفاده کرده و گفته‌اند انسان بر آدم سبقت دارد و آدم فرد بخصوصی است و ابو البشر نیست و از میان انسان‌ها مبعوث شده زیرا خداوند برای بعثت آدم و نوح یک «اصْطَفَى» فرموده چنانکه نوح از میان مردمان برخاسته آدم هم از میان جمعیتی مبعوث شده است. نتیجه این میشود که او اولین پیغمبر است ولی اولین بشر نیست و از این میشود بدست آورد که بشر اولیه پیغمبر نبوده و پیامبران بعدا مبعوث شده‌اند. اینکه گفته‌اند: آدم ابو البشر نیست ظاهرا مخالف آیه: «إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ» ... آل عمران: ۵۹ است که آدم را بشر اولی و ابو البشر معرفی میکنند. از طرف دیگر: اصطفاء لازم نگرفته حتما از میان مردم باشد

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۵۰

بلکه خداوند او را اولین خلیفه در روی زمین قرار داد و اولین بار در توبه را بروی او گشود و اولین بار باو شریعت و دین ارسال فرمود «فَإِنَّمَا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنِ اتَّبَعَ هُدَايَ فَلَا يَضِلُّ وَلَا يَشْقَى» طه: ۱۲۳ و کلمه «عَلَى الْعَالَمِينَ» مؤید این معنی است که با «علی» آمده نه با «من». ولی آیاتیکه در زمینه گفتار خدا با آدم نازل شده از قبیل «فَإِنَّمَا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى» ... که گذشت همچنین آیه «فَتَلَقَىٰ آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ ... فَإِنَّمَا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنِ تَبَعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَ

كَذَّبُوا... بقره: ۳۷-۳۹ و آیه «ثُمَّ اجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَتَابَ عَلَيْهِ وَهَدَىٰ» طه: ۱۲۲ و هکذا: «إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَنُوحًا» همه حکایت از نبوت او دارند و در این زمینه اخبار بیشتر نیز وارد شده است مگر آنکه آیات را بواقعیت انسان و ارتباط او با شیطان و نفس و غیره حمل کنیم که در صورت سؤال جواب و خطاب عقاب ذکر شده است در «شیطان» راجع باین مطلب بحث شده است و نیز بگوئیم: مراد از آدم در «اصْطَفَىٰ آدَمَ» آدم اولی نیست بلکه پیامبری بوده که آدم نام داشته و پیش از نوح می‌زیسته است و الله العالم. آیه: «شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّىٰ بِهِ نُوحًا... وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰ»... شوری: ۱۳ روشن میکند که شریعت آدم بسیار ساده بوده بطوریکه اولین شریعت شریعت نوح شمرده شده و گر نه می‌بایست شریعت او، اول شمرده شود.

[انسان کنونی از کی پیدا شده؟!؛ ج ۱، ص: ۵۰]

تاریخ یهود مدعی است که عمر نسل بشر فعلی در حدود هفت هزار سال است و بیشتر از آن نیست. میتوان تا حدی این مطلب را با اعتبار عقلی مطابق دانست در صورتیکه نسل فعلی بیک زن و مرد قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۵۱

منتهی شود. اگر زن و مردی را در نظر بگیریم و توالد و تناسل آندو را در یکقرن حساب کنیم و آنگاه کسانی را که در یک قرن در اثر مرک طبیعی و حوادث و جنگها و غیره از بین رفته‌اند از تعداد فوق کسر کنیم و حساب قرن‌ها را پیش ببریم خواهیم دید در عرض هفتاد قرن در حدود ۲ میلیارد و نیم یا ۳ میلیارد بیشتر نخواهد بود و آمار جهانی جمعیت فعلی کره زمین را در حدود ۳ میلیارد معین میکند. یکی از دانشمندان غربی در کتابی بنام (تقدم و فقر) در رد نظریه مالتوس کشیش انگلیسی که عقیده داشت بشر روی زمین در هر ۲۵ سال دو برابر میشود میگوید: خانواده کنفوسیوس معروف در چین باقی است و با احترام خاص زندگی میکنند و وسائل زندگیشان از هر جهت فراهم است ولی پس از گذشت دو هزار و چهار صد سال شماره افراد آن خاندان از بیست دو هزار تن تجاوز نکرده است. «ژولین هکسلی» دانشمند زیست شناس انگلیسی جمعیت روی زمین را در هشت هزار سال قبل ده میلیون تخمین می‌زند و ارقام مذکوره در ذیل را بدست میدهد: جمعیت زمین در ۵۰۰۰ سال قبل از میلاد ۲۰ میلیون نفر. در ۴۰۰ میلادی ۲۰۰ میلیون نفر. در ۱۶۵۰ میلادی ۵۴۰ میلیون نفر. در ۱۹۵۰ میلادی ۲۲۰۰ میلیون نفر. «هکسلی» روزگاری که مدیر کل یونسکو بود بایران سفر کرده است و این آمار را در مجله جهان زیر عنوان جمعیت و سرنوشت بشر در ۱۹۵۰ میلادی ماه ژانویه منتشر کرده است. در المیزان ج ۴ ص ۱۴۸ در زمینه فوق محاسبه‌ای نقل و تأیید شده است. آنگاه در جواب این سؤال که: دانشمندان علم طبقات الارض میگویند: عمر بشر کنونی زاید بر میلیونها سال است و بعضی از فسیل‌های انسان یافته شده که

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۵۲

زمان آنرا پانصد هزار سال پیش گفته‌اند، فرموده: این را گفته‌اند ولی دلیلی قانع کننده برای اتصال این نسل باعقاب گذشته ندارند جایز است بگوئیم: آن نوعها در زمین پیدا و منقرض شده‌اند تا نوبت بنسل آخر که ما باشیم رسیده است (یعنی فسیل‌ها مال انواع دیگر انسانهاست نه نسل ما). نگارنده گوید: این نظر که فرموده‌اند بعید نیست که در روایت مؤید و بلکه دلیل بر آن میتوان یافت صدوق علیه الرحمه در کتاب توحید باب ۳۸ ضمن خبر دوم از امام باقر علیه السلام نقل کرده که فرمود... «بلی و الله لقد خلق الله الف الف عالم و الف الف آدم انت فی آخر تلك العوالم و اولئك الادمیین». این روایت در خصال نیز نقل شده و آن آخرین حدیث از آن کتاب است. نظیر این روایت در بحار و غیره نیز یافته است. و هزار هزار در حدیث ظاهرا برای بیان کثرت است نه تعیین عدد واقعی. لذا هیچ مانعی ندارد که بگوئیم این فسیل‌ها با این زمانهای طولانی که معین میکنند از نسلهای قبلی است نه انسان کنونی.

[آخرین پدیده روی زمین؛ ج ۱، ص: ۵۲]

پیدا شدن و بوجود آمدن موجودات روی زمین واقعا اعجاب آور و یکپارچه معجزه است و آنچه در این زمینه تصور و خیال کرده‌اند کاملاً بی‌اساس است و پیش بردن تاریخ پیدایش و جلو کشیدن جابجا شدن تدریجی، مشکل را حل نمی‌کند در پیدایش این همه موجودات عجیب و غریب و منظم و ایجاد این موازنه حیرت انگیز جز با اراده خالق توانا عزّ اسمہ محال و خارج از امکان است. آخرین پدیده قدرت لا یزال نسل کنونی بشر است. «هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئاً مَّذْكُوراً» دهر: ۱ در باره پیدایش انسان گفته‌اند: اگر تمام دوره عمر زمین را یکسال فرض کنیم هشت ماه از عمر زمین بدون اینکه موجود زنده‌ای بر قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۵۳

آن باشد گذشته است. در ماه نهم و دهم نخستین موجودات جاندار بوجود آمده‌اند. در هفته دوم ماه آخر سال پستانداران نمودار شدند در ساعت یازده و ۴۵ دقیقه روز سی و یکم ماه یعنی در ربع آخر سال، انسان پا بعرضه حیات گذاشته است دوره تاریخی انسان شصت ثانیه اخیر سال است. در این باره به «ارض» بند ۲ که در باره خلقت زمین و تقسیم دورانهای ششگانه بحث شده رجوع شود.

[ماجرای شجره نهبه؛ ج ۱، ص: ۵۳]

ماجرای درخت نهبی شده و وسوسه شیطان و خوردن آدم و زوجه‌اش از آن و رانده شدن از جنت در سوره بقره، اعراف، طه و غیره نقل شده و در «شیطان» تحت عنوان حکایت تمرد شیطان مطلبی در بیان آن گفته شده است. این است آنچه ذیل کلمه آدم بنظر ما آمده، علم واقعی پیش خداوند است.

[اداء؛ ج ۱، ص: ۵۳]

اداء: در مفردات راغب آمده، اداء یعنی دادن حق تمام در یکدفعه، مثل اداء جزیه و ردّ امانت «الأداء دفع الحق دفعه و موفیته» ولی در قاموس مطلق رساندن و قضا کردن آمده است. قرآن مجید فقط در دادن حق و ردّ امانت بکار برده نه در مطلق دادن چیزی، مثل «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا» (نساء ۵۸) «فَمَنْ عَفَىٰ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَابْتِغَاءَ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدِّاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ» بقره: ۱۷۸ آیه در باره دیه (خونبها) است که در مقابل عفو از قصاص داده میشود و سبب اصلی آن قتل است در اینجا نیز اداء، اداء حق است. ولی تمام و یکدفعه بودن را که راغب گفته بطور صریح نمیتوان از قرآن استفاده کرد در روایات هست که خونبهای قتل عمدی باید در یک سال ادا شود ولی یکجا دادن قید نشده است. آنجا که موسی بفرعون و

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۵۴

فرعونیان میگوید «أَدُّوا إِلَيَّ عِبَادَ اللَّهِ» دخان: ۱۸ بندگان خدا را بمن بدهید گویا منظور این است: آنها را که بندگان خدایند، بناحق بنده خود خوانده‌اید و اذیت میکنید، آنها را برگردانید و از آنها دست بکشید همچنانکه برگرداندن عبد مغضوب بمولای او برگرداندن حق بصاحب حق است همچنین برگرداندن بندگان خدا و دست کشیدن از آنها اداء حق خدا است و الله العالم.

[إذ؛ ج ۱، ص: ۵۴]

إذ: ظرف زمان ماضی است و از گذشته خبر میدهد نحو «وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ» بقره: ۸۳ راغب گوید: اذ معنای شرط ندارد مگر آنکه کلمه «ما» بآن اضافه شود.

اِذَا؛ ج ۱، ص: ۵۴

اِذَا: ظرف زمان آینده است و از آینده خبر میدهد مثل «إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ» تکویر ۱ اذا دو نوع استعمال دارد یکی آنکه ظرف زمان متضمّن معنای شرط است در اینصورت مدخولش پیوسته جمله فعلیه است دیگری آنست که حرف مفاجئه است (بمعنی ناگاه و آنوقت) در این صورت بجملة اسمیه داخل میشود و احتیاج بجواب ندارد (اقرّب الموارد) مثل «إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ» روم: ۳۶.

أُذُنٌ؛ ج ۱، ص: ۵۴

أُذُنٌ: (بر وزن عُنُق) گوش. «وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ وَالْأُذُنَ بِالْأُذُنِ» مائده: ۴۵. جمع آن آذان است نحو «أَمْ لَهُمْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا» اعراف: ۱۹۵ و بکسی که بهر سخن گوش دهد و باور کند اذن گویند مثل: «وَمِنْهُمْ الَّذِينَ يُؤْذُونَ النَّبِيَّ وَيَقُولُونَ هُوَ أُذُنٌ قُلْ أُذُنٌ خَيْرٌ لَّكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَيُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ» (توبه: ۶۱) یعنی بعضی از آنها پیغمبر را اذیت میکنند میگویند: او گوش است (زود باور است)، بگو برای شما گوش خوبی است خدا را تصدیق میکند و مؤمنان را تصدیق میکند. در مجمع البیان میگوید: این تسمیه شخص است با اسم عضو مخصوص برای مبالغه. همچنانکه بجاسوس میگویند: عین. گویا وجودش یکپارچه چشم است ناگفته

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۵۵

نماند مراد از «اذن» در آیه صرف شنیدن و گوش دادن نیست بلکه منظور عمده باور کردن است، مراد منافقان آن بود که حضرت بسیار زود باور است، آنچه می شنود تصدیق میکند چنانکه «يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَ يُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ» مؤید آن است. در تفسیر المنار نقل شده: عده‌ای از منافقان که از آنجمله جلاس بن سوید، محشی بن حمیر و ودیعه بن ثابت بود، جمع شدند و خواستند در غیاب حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم از او بد گوئی کنند، بعضی گفتند: این کار را نکنید میترسیم که باو خبر دهند و در باره شما بد گوئی کند، بعضی گفتند: محمد یکپارچه گوش است اگر باو خبر دادند قسم میخوریم تصدیقمان میکند. در نتیجه آیه فوق نازل شد. مخفی نماند: کفار با این کلمه قصد اهانت داشتند، ولی قرآن آنرا بصورت مدح آورده و میگوید: پیغمبر زیاد گوش میدهد و باور میکند اما نه بهر کس بلکه بوحی خدا و سخن مؤمنان گوش میدهد و باور میکند و این گوش دادن و باور کردن بخیر و صلاح شماس است که شما را راهنمایی میکند. از این ماده فعل اذن یاذن از باب علم يعلم بمعنی گوش دادن و اطاعت کردن آمده است مانند «إِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ وَ أَدْنَتْ لِرَبِّهَا وَ حُفَّتْ» (انشقاق ۱) آنگاه که آسمان شکافته شود و از فرمان پروردگار پیروی کند و اطاعت آن حتمی است در تفسیر کشاف ذیل آیه فوق و در الفائق و نهاییه ماده «اذن» از حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم منقول است «ما أذن الله لشيء كإذنه لنبی يتغنى بالقرآن» خدا بچیزی گوش نداده مانند گوش دادنش پیغمبری که قرآن را با صوت حزین و رقیق میخواند. در فائق گوید: مراد از تغنی حزین و ترقیق صوت است. بنظر میآید که بجای «لنبی» «لرجل» باشد چون از «لنبی» استفاده میشود قرآن بسیاری از پیامبران نازل شده حال آنکه چنین

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۵۶

نیست. و از همین ماده، اذن بمعنی علم استعمال شده در صورتیکه متعدی با باء باشد مثل «فَأَذَّنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ» بقره: ۲۷۹ یعنی یقین کنید بجنگ با خدا و رسول. بنظر میآید که معنای علم بآن اشراب شده است و یا علمیکه از شنیدن حاصل شود، یعنی گوش کنید و بدانید که با خدا و رسول در جنگید. نا گفته نماند: فرق ما بین اذن بمعنی گوش دادن و اطاعت و اذن بمعنی علم، آن است که اولی با لام و الی و دومی با باء متعدی میشود برای مزید توضیح به «اذن» بر وزن علم رجوع شود.

إِن؛ ج ۱، ص: ۵۶

إِذْنٌ: (بر وزن علم) در قرآن مجید بمعنی اجازه، اراده، اعلام، اطاعت، و علم بکار رفته، ولی میشود گفت که ریشه اذن بمعنی اطاعت و علم از اذن (بر وزن عنق) است که گذشت و ریشه اذن بمعنی اجازه و اراده و اعلام از اذن (بر وزن علم) است. در قاموس هست «اذن به: علم و اذن له فی الشیء: اباحه له اذن الیه و له: استمع» بدین طریق می‌بینیم فعل اذن چون با باء متعدی باشد بمعنی علم، و چون با لام باشد بمعنی اجازه و گوش دادن و چنانچه با الی باشد فقط بمعنی استماع و گوش دادن است. در تمام قرآن کریم فقط در سه محل با باء متعدی شده است ۱- «فَأَذْنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ» که گذشت. ۲- «أَمْ لَهُمْ شُرَكَاءُ شَرَعُوا لَهُمْ مِنَ الدِّينِ مَا لَمْ يَأْذَنْ بِهِ اللَّهُ» شوری: ۲۱ بنا بر آنکه از قاموس نقل شد معنای آیه چنین است، یا برای آنها شریکانی هست بآنها دینی آورده‌اند که خدا نمیداند. ولی ارباب تفسیر «يَأْذَنْ» را در آیه شریفه بمعنی اجازه گرفته و «أَمْ» را در صدر آیه «بل» معنی کرده‌اند و این بر خلاف متعدی شدن اذن با باء است. ۳- «وَأَذْنُ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ» (حج ۲۷) میان مردم حج را اعلام کن. در سایر جاهای قرآن که بمعنی

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۵۷

اجازه است با لام متعدی شده مثل «عَفَا اللَّهُ عَنْكَ لِمَ أَذْنَتْ لَهُمْ» توبه: ۴۳ در بعضی از آیات، اذن را اراده و مشیت معنی کرده‌اند نظیر «فِي يُبُوتِ أَذْنِ اللَّهِ أَنْ تَرْفَعَ» یعنی: در خانه‌هاییکه خدا اراده فرموده بزرگ و محترم شوند، و نظیر «وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تَمُوتَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ» آل عمران ۱۴۵ برای هیچ کس نیست که بمیرد جز باراده خدا. این برای آنست که اذن با اراده یکی است و اراده در مقام از اذن مقدم است، باید اول اراده کنیم سپس اذن بدهیم. اذان: بمعنی اعلام است «وَأَذْنُ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ» توبه: ۳، اذان اسلام را از آنجهت اذان گفته‌اند که مؤذن با صدای بلند دخول وقت را اعلام میکند، مؤذن یعنی کسیکه بنده و صدای بلند اعلام میکند «فَأَذْنُ مُؤَذِّنٌ بَيْنَهُمْ» اعراف: ۴۴، آذَنْ در کریمه «آمَنْتُمْ بِهِ قَبِيلَ أَنْ أَذْنُ لَكُمْ» اعراف: ۱۲۳ و امثال آن بمعنی اذن دادن است آذنته در مفردات گوید: آذنته بكذا و آذنته بمعنی» ارباب تفاسیر نیز چنین گفته‌اند، شاید مراد از مفاعله در اینجا شدت باشد یعنی پیش از آنکه من اذن قطعی و صریح بدهم بموسی ایمان آوردید؟! در کریمه «فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ آذَنْتُكُمْ عَلَىٰ سَوَاءٍ» انبیاء: ۱۰۹ و در کریمه «وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ أَيْنَ شُرَكَائِي قَالُوا آذْنَاكَ مَا مِنَّا مِنْ شَهِيدٍ» (فصلت ۴۷) آذن را اعلام معنی کرده‌اند یعنی: اگر از دعوت تو سر پیچیدند بگو: بهمه بطور مساوی اعلام کردم. و روز قیامت ندایشان میکند: شریکان من کجایند؟ گویند: بتو خبر دادیم که از ما گواهی نیست که بگوید: تو را شریکی هست. فرق این دو آیه، با آیه «آذَنْ لَكُمْ» آنست که آن با لام متعدی شده و بمعنی اذن دادن است چنانکه از قاموس نقل شد. ولی در این دو آیه ظاهراً، باء مقدر است یعنی «آذنتکم بعذاب الله علی سواء» و «آذْنَاكَ بَأَنَّهُ مَا مِنَّا مِنْ شَهِيدٍ» و سابقاً روشن گردید که چون اذن متعدی

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۵۸

بباید باشد بمعنی علم است. تأذِن: بمعنی اعلام و اخبار است با قید کثرت و تکرار (قاموس) بنا بر این، معنی کریمه «وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ» ابراهیم ۷ آنست که خدای شما مکرر اعلام کرده که در صورت شکر، نعمت خود را زیاد خواهد فرمود. استیذان: یعنی طلب اذن. «وَيَسْتَأْذِنُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ النَّبِيَّ» احزاب ۱۳ ناگفته نماند: تمام معانی اذن (بر وزن عنق) و اذن (بر وزن علم) بمعنی اجازه و گوش دادن بر میگردد و این دو معنی جامع تمام معانی است.

إِذْنٌ: ج ۱، ص: ۵۸

إِذْنٌ: (بر وزن عنب) حرف جواب و جزاء است بمعنی آنگاه و آنوقت، نحو «إِنَّكُمْ إِذَا مَثَلْتُمْ» نساء: ۱۴۰ یعنی شما آنوقت نظیر آنها هستید. در قرآن مجید همه جا با تنوین (اذاً) نوشته شده و محلی که با نون (اذن) نوشته شود یافته نشد.

أَذَى: ج ۱، ص: ۵۸

أذی: نا خوش آیند. نا پسند «لَا تُبْطِلُوا صِدْقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى» بقره ۲۶۴ صدقات خود را با منت گذاردن و کار نا پسند باطل نکنید. گوئیم: فلانی مرا اذیت کرد یعنی در باره من کار نا پسندی انجام داد در قاموس هست: «الأذیة و الأذی و هی المکروه» در اقرب الموارد آمده «اذی یاذی اذا و اذاء: وصل الیه المکروه. الاسم الاذیة». اذی مصدر و اسم هر دو استعمال شده است در الفائق بعد از نقل حدیث «الایمان یتف و سبعون درجه ادناها امامة الاذی عن الطریق» گوید: مراد از اذی خار و سنگ و هر چیزی است که در راهها سبب آزار میگردد فعل ثلاثی اذی از باب علم يعلم و مزیدش از باب افعال و غیره آمده است نظیر «وَمَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللَّهِ» احزاب: ۵۳ شما را نرسد که رسول خدا را اذیت کنید. بنا بر آنچه گذشت معنی آیه «یَسْئَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أذَى فَاَعْتَرِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ» بقره: ۲۲۲ چنین میشود و تو را از خون قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۵۹

حیض می پرسند بگو: آن چیز پلید و ناپسندی است از زنان در زمان حیض کناره کنید (مقاربت نکنید) و این در صورتی است که محیض اول را خون حیض و دوم را اسم زمان بگیریم چنانکه در «حیض» خواهد آمد در مجمع «اذی» را از قتاده و سدی، قدر و نجس نقل فرموده است. و بقولی: آن اذیت و زحمتی است برای زنان. در تفسیر المیزان ذیل آیه فوق فرماید: اذی بمعنی ضرر نیست گر چه بعضی گفته اند زیرا نمیشود با نفع مقابل کرد و گفت: نفع و اذی چنانکه گفته میشود: نفع و ضرر. پس معنی آن چیز ناپسند و یا آزار است و گاهی بوجهی بر ضرر منطبق میشود.

إرب: ج ۱، ص: ۵۹

إرب: حاجت. از این ماده فقط دو بار در قرآن آمده است و هر دو بمعنی حاجت و نیاز است. یکی «أَوِ التَّابِعِينَ غَيْرِ أُولَى الْإِرْبِ مِنَ الرِّجَالِ» (نور ۳۱) که گفته اند: مراد کسانی هستند که بنکاح حاجت و نیاز ندارند. دیگری در آیه «وَلِي فِيهَا مَأْرَبٌ أُخْرَى» (طه ۱۸) که موسی بخدا عرض کرد: مرا در آن عصا حاجت‌های دیگری است. در مجمع البیان گوید: مأرب یعنی حوائج مفرد آن مأربه است. راغب گفته: ارب احتیاج شدیدی است که در دفع آن بحیله متوسل شوند در لغت معانی دیگری هم دارد ولی در قرآن مجید بکار نرفته است. در نهج البلاغه خطبه ۲۰۳ فرموده: «و الله ما كانت لی فی الخلافة رغبة و لا فی الولاية إربة»

أرض: ج ۱، ص: ۵۹

أرض: این کلمه که مراد از آن زمین ماست ۴۶۱ بار در قرآن آمده است، اما همیشه بلفظ مفرد، در روایت و نهج البلاغه بلفظ جمع (ارضون، ارضین) نیز آمده است، شاید آن در آخر بحث، بررسی شود. اما اینکه در قرآن مجید همواره مفرد آمده، با احتمال قوی علتش آن است که آنچه غیر از زمین است نسبت بما آسمان محسوب میشود مثلاً مریخ گر چه فی حد نفسه، یک کره و زمین است ولی نسبت بما

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۶۰

که بالای سر ماست آسمان حساب میشود، علی هذا ما را یکزمین بیشتر نیست که زیر پای ماست. لذاست که قرآن آنرا همواره مفرد بکار برده است. در کلام الله مجید [راجع بزمین] مسائلی و حقائقی بیان شده که به بعضی از آنها اشاره می کنیم: ۱- زمین و آسمانها در ابتدای خلقت، همه بسته و یک چیز بودند در اثر انبساط تدریجی وسعت یافته و از هم جدا شده اند «أَوَلَمْ يَرِ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا» (انبیاء: ۳۰) مگر کفار ندانسته اند که آسمانها و زمین پیوسته و توی هم بودند، آنها را از همدیگر بازشان کردیم؟! رتق بمعنی گره شده و بسته و پیوسته، و فتق بمعنی باز کردن و ایجاد فاصله میان اجزاء شیئی متصل

است. اگر مراد از «السَّمَوَاتِ» تمام جهانها و منظومه‌ها باشد. مسئله رتق و فتق شامل تمام عالم است، و اگر مراد آسمانهای هفتگانه اطراف زمین باشد که محیط بر زمین‌اند، آنوقت معنی آیه این است که: زمین با آسمانهای هفتگانه آن، ابتدا در هم فرو رفته و یکی بوده‌اند بتدریج بصورت فعلی در آمده‌اند، ناگفته نماند «السَّمَوَاتِ» جمع محلی بالف و لام مفید عموم است و کلمه «فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ» بمعنی شکافنده زمین و آسمانها در ۷ محل از قرآن ذکر شده و سموات همه با الف و لام آمده‌اند، علی هذا احتمال قوی می‌رود که مراد از «السَّمَوَاتِ وَ الْأَرْضِ» تمام کاینات باشد. در کتاب آغاز و انجام جهان ص ۶۳ گوید: در قرآن کریم «سموات» که با «ارض» هم استعمال شده بمعنی همه جهانهای غیر از زمین آمده است «فَلِلَّهِ الْحَمْدُ رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَ رَبِّ الْأَرْضِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» جاثیه ۳۶ «رَبِّ الْعَالَمِينَ» که بی واو است بدل است از «رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَ رَبِّ الْأَرْضِ» پس بایستی که «پرورنده جهانها» مساوی باشد قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۶۱

با «پرورنده آسمانها و زمین» پس بایستی که «سموات» برابر باشد با «همه جهانها منهای زمین». ۲- زمین در دو روز «دو دوران» و پیش از آسمانهای هفتگانه خود آفریده شده، باین آیات توجه کنید که در بند سوم نیز لازم خواهد بود: «قُلْ أَيْنَ كُنْتُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالذِّی خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ وَ تَجْعَلُونَ لَهُ أَندَادًا ذَلِكُمْ رَبُّ الْعَالَمِينَ. وَ جَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ مِنْ فَوْقِهَا وَ بَارَكَ فِيهَا وَ قَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سَوَاءً لِّلسَّائِلِينَ. ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ وَ هِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَ لِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ. فَفَضَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ وَ أَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرَهَا وَ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ» (فصلت: ۹-۱۲). از این آیات بدست می‌آید اولاً زمین در دو روز (دو دوران) آفریده شده (البته بدون نبات و حیات و اقوات) «خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ» مراد از روز بطور قطع دوران است نه بیست و چهار ساعت که مدت گردش وضعی زمین است و همچنین مراد از چهار روز و دو روز، دو دوران و چهار دوران است و مجموع این شش روز بحساب روزهای ما شاید از میلیونها سال بیشتر باشد. استعمال یوم بمعنی دوران و مدت مفصلی از زمان، شایع و از معانی مشهور یوم است، ابن اثیر در نهایت گوید: گاهی از یوم مطلق وقت اراده میشود و حدیث «تلك أيام الهرج» از آن است. راغب در مفردات گوید: گاهی از مدت هر مدتی که باشد با یوم تعبیر میشود. در قرآن مجید هست «وَ تِلْكَ الْأَيَّامُ نَدَاوُلَهَا بَيْنَ النَّاسِ» آل عمران ۱۴۰ «فَهَلْ يَنْتَظِرُونَ إِلَّا مِثْلَ أَيَّامِ الَّذِينَ خَلَوْا» یونس ۱۰۲ که مراد زمانهای حوادث است «وَ إِنْ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ» حج ۴۷ «فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ» معارج: ۴. احتمال قوی آنست که منظور از دو دوران یکی مذاب شدن زمین است، که بصورت گاز مشتعل بود و در اثر کاسته شدن حرارت مذاب گردید،

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۶۲

و دیگری انعقاد و انجماد سطح آن است. ثانیاً: تشکیل کوهها و تقدیر اقوات برای موجودات زنده در چهار دوران انجام یافته است «وَ جَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ مِنْ فَوْقِهَا وَ بَارَكَ فِيهَا وَ قَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ» و اینکه بعضی از بزرگان چهار روز را فصول اربعه گرفته‌اند بسیار بعید است، زیرا در آیات فوق صحبت از ابتدای خلقت و حالت مذاب بودن زمین و غیره است، فصول اربعه حساب بعدهاست و این آیات تفصیل شش روزی است که در آیه: «إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ» یونس: ۳ و غیره آمده است، بعد از «أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ» فرموده: «ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ وَ هِيَ دُخَانٌ» ... آنروزها فصولی در بین نبوده است. ثالثاً: آسمان که آنوقت دخان (گاز فشرده و غلیظ) بود و زمین که دو دوران دیده و تازه منعقد شده بود، هر دو بیکبار از دستور خدا پیروی کردند، در اثر این فرمان گاز فشرده و تیره، رقیق شد و طبقات جو را تشکیل داد و در عین حال زمین استعداد یافت و تقدیر اقوات گردید «فَقَالَ لَهَا وَ لِلْأَرْضِ ائْتِيَا... فَفَضَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ». بطور قطع، دو دوران تشکیل آسمانها «سَبْعَ سَمَاوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ» با چهار دوران تقدیر اقوات «أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ» متداخل‌اند. و خلاصه اینکه زمین در دو روز مذاب و منعقد شد و آسمان بصورت گاز فشرده و تیره از زمین بیرون آمد و اطراف آن را فرا گرفت (این مرحله اول) در مرحله دوم، بزمین و آسمان یکدفعه فرمان رسید «فَقَالَ لَهَا وَ لِلْأَرْضِ ائْتِيَا» این جمله تکلیف هر دو را در یک وقت اعلام میکند، در نتیجه این فرمان وضع دیگری پیش آمد، و آن

اینکه زمین آماده شد و تقدیر اقوات گردید، و گاز فشرده بطبقات هفت گانه جو مبدل گردید کلمه «ثُمَّ» در آیه «ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ» راجع بآیه اول است و تقدیر اینطور است «خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ ... ثُمَّ اسْتَوَىٰ»

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۶۳

إِلَى السَّمَاءِ» و آیه وسط «وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ مِنْ فَوْقِهَا» ... توضیح آمادگی زمین در اثر دستور دوم است. اگر دو دوران تشکیل آسمانها با چهار دوران تقدیر اقوات متداخل نباشد لازم میاید که خلقت آسمانها و زمین در هشت روز انجام یافته باشد، حال آنکه خداوند فرموده «إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ» این مطلب در ۷ محل شرح زیر تکرار شده است اعراف: ۵۴، یونس: ۳، هود: ۷، فرقان: ۵۹، سجده: ۴، ق: ۳۸، حدید: ۱۰.۴ اگر گویند: در صورت متداخل بودن دو دوران آسمانها در چهار دوران تقدیر اقوات، معنی این آیه که میگوید «خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ» بقره: ۲۹ چگونه درست میشود، زیرا «ثُمَّ» در آیه صریحا میرساند که تشکیل آسمانها بعد از خلق ما فی الارض بوده است. گوئیم: با قرینه آیات گذشته می فهمیم که مراد از «خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ» مرحله اول است که خمیره ما فی الارض بوده باشد، نه مرحله دوم که تقدیر اقوات است، بعبارت دیگر، این «خَلَقَ لَكُمْ» همان «خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ» است. و چون در آن مرحله، ماده و خمیره تمام اقوات موجود بود، مانعی ندارد که گفته شود: آنچه در زمین است برای شما آفریدیم، در این صورت «ثُمَّ» در جای خود واقع است، نظیر آیات سوره فصّلت. تحقیق این مطلب را بدین طریق در جائی ندیده‌ام و کلید فهم آن فقط الهام خداوندی است و لله الحمد. رابعا- آیات گذشته، فقط در باره زمین و طبقات هفتگانه جو است و شامل تمام آسمانها و همه کائنات نیست برای توضیح بیشتر به «سما» رجوع شود. خامسا- زمین (زمین دو روزه) پیش از آسمانهای هفتگانه آفریده شده «خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ ... ثُمَّ

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۶۴

اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ ... فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ». ۳: زمین پس از آسمان خورشید (آسمان منظومه شمسی) آفریده شده است «أَأَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ السَّمَاءُ بَنَاهَا. رَفَعَ سَمَكَهَا فَسَوَّاهَا وَأَغْطَشَ لَيْلَهَا وَأَخْرَجَ ضُحَاهَا. وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا. أَخْرَجَ مِنْهَا مَاءَهَا وَمَرْعَاهَا وَالْجِبَالَ أَرْسَاهَا» نازعات ۲۷-۳۲. ترجمه این آیات بنا بر تحقیقی که در کتاب آغاز و انجام جهان، کرده چنین است: آیا شما در آفرینش محکمتر هستید یا آسمان؟ که خدا آنرا بنا نهاد، ارتفاعش را بلند گرفت، پس آنرا ساخت و شبش را «تاریک کم نور» گردانید و روشنایش را آشکار کرد، و زمین را بعد از آن دحو کرد (بزرگش کرد و در حالیکه آنرا میچرخانید به پائین پرتاب کرد) انتهی از ظاهر این آیات بدست میاید که چرخش زمین بعد از آسمان بوده است «وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا» حال آنکه از آیات گذشته روشن شد که زمین پیش از آسمانها خلق شده است «خَلَقَ الْأَرْضَ ... ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ» فصلت: ۹. در جواب باید دانست که: این: «سما» در آیه «أَمْ السَّمَاءُ بَنَاهَا» غیر از سموات هفتگانه گذشته است، مراد از «سما» در این آیات بنا بر آنچه در «سما» خواهد آمد، آسمان خورشید و فضای منظومه شمسی است نه آسمانهای محیط بر زمین، و مسلما زمین بعد از آسمان منظومه شمسی باین صورت در آمده و دحو شده است. ۴: زمین خدا را تسبیح میکند «تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ» اسراء: ۴۴، آری زمین باین عظمت با آسمانهای هفت گانه آن رشحه‌ای از رشحات رحمت خدا است در پیشگاه آفریننده خود خاضع و تسبیح گو است. ۵: زمین با آسمانهای هفت گانه‌اش که طبقات هفتگانه جو باشند در شش روز (شش دوران) آفریده

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۶۵

شده‌اند «إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ» توضیح این مطلب گذشت و در «سما» بیشتر روشن خواهد شد. ۶: زمین در آینده قیامت کوبیده و ریز ریز خواهد شد و بزمین غیر از این مبدل خواهد گردید (بزمین انبساط یافته) «يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ» ابراهیم: ۴۸ «وَحَمَلَتِ الْأَرْضُ وَالْجِبَالُ فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً» حاقه: ۱۴ و نتیجه این انبساط و اتساع ما فوق تصور است. ۷: زمین حافظ اسرار و اعمال آدمی است و روز قیامت اسرار خویش را بیرون میدهد و گواه آنها خواهد بود «يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ

أَخْبَارَهَا بَأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا» زلزال: ۴ و ۵: کلمه ارض همانطور که بتمام کره زمین اطلاق شده، بعضی از آن نیز گفته شده است «اذْخُلُوا الْأَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ» مائده: ۲۱ «فَلَنْ أُبْرِحَ الْأَرْضَ حَتَّىٰ يَأْتِيَ لِي أَبِي» یوسف: ۸۰ «فَحَسَفْنَا بِهِ وَبِدَارِهِ الْأَرْضَ» قصص ۸۱ مراد از الارض در آیه اول سرزمین فلسطین و در دومی سر زمین مصر و در سومی محلی است که قارون و خانه‌اش در آن فرو رفت. ۹: همانطور که در اول گفتیم کلمه ارض در قرآن مفرد استعمال شده ولی در احادیث و نهج البلاغه بصیغه جمع (ارضون و ارضین) نیز بکار رفته است نظیر کلمات فرج «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ رَبُّ السَّمَوَاتِ السَّبْعِ وَرَبُّ الْأَرْضِينَ السَّبْعِ وَمَا فِيهِنَّ وَمَا بَيْنَهُنَّ» (وسائل ج ۴ ص ۹۰۷). ولی چون بعضی از موارد نهج البلاغه صریح است در اینکه مراد از ارضون خشکیهای روی زمین و باصطلاح هفت اقلیم است، باید بگوئیم که در احادیث و جاهای دیگر نهج البلاغه مقصود از آن خشکیهاست که در گذشته به هفت، تقسیم میکردند، در نهج البلاغه هست «وَرَكُوبَهَا اعْنَاقُ سُيُوهِ الْأَرْضِينَ. أَلَمْ يَكُونُوا أَرْبَابًا فِي أَقْطَارِ الْأَرْضِينَ. فَهُمُ حُكَّامٌ عَلَى الْعَالَمِينَ وَمُلُوكٌ فِي أَطْرَافِ

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۶۶

الارضين» این کلمات در نهج البلاغه عده بترتیب ج ۱ ص ۱۷۴- ج ۲ ص ۱۷۷ و ص ۱۷۹ واقع است. جمله اول در باره کوههاست که میفرماید: کوهها بر گردن همواریهای زمین سوارند، دومی در باره مردمان گذشته است که فرمود: آیا در اطراف زمین پادشاهان و مالک رقاب نبودند؟ و سومی در خصوص عربهاست که به برکت اسلام در اطراف زمین پادشاهان شدند. در این جاها چنانکه می بینیم خشکی های زمین مقصود است. این مطلب که تحت شماره ۹ گفته شد از کتاب آغاز و انجام جهان ص ۶۸- ۷۰ استفاده شده است. علامه شهرستانی رحمه الله راجع بتعدد زمینها در کتاب هیئت و اسلام. بحث مفصلی دارد. ما منکر آن نیستیم که مریخ و مشتری و امثال آن نسبت بخود. زمین اند و زمینهای بیشمار دیگری در فضای بیکران وجود دارند. ولی نمیتوانیم قبول کنیم که مراد از زمینهای هفتگانه، سیارات هفتگانه است، زیرا آنها از هفت بیشترند، اگر عدد هفت را برداشته و بگویند: کرات و زمینهاییکه در فضای بیکران بدور خورشیدهای خود میچرخند، خارج از شمارند حرفی نداریم فقط مخالف و نافی این هستیم که کسی بگوید مراد از زمینهای هفتگانه، سیارات منظومه شمسی است، ناگفته نماند، قرآن کریم بزمنی غیر از زمین ما نظری نداشته و غیر از آنرا سماء و سموات بحساب آورده است. ۱۰- در خاتمه این بحث لازم است بدانیم که: کره زمین نسبت بخود، موجودی بس بزرگ و اعجاب آور است، حجم آنرا بنا بر حسابی هزار و هشتاد سه میلیارد و بنا بر حساب دیگری هزار و هشتاد سه میلیارد و سیصد و بیست میلیون کیلومتر مکعب گفته اند، یکمیلیارد شاید بنظر شما چندان مهم نیاید ولی طبق حساب صحیح اگر شخصی روزی ده ساعت کار بکند. شمردن یکمیلیارد

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۶۷

پنجاه سال وقت لازم دارد. جمعیت روی زمین در حدود سه میلیارد نفر است. صندوقی در نظر بگیرید که هر سه بعد آن هر یک، یک کیلو متر باشد، اگر همه انسانهای روی زمین را در چنین صندوقی بریزیم، حساب ساده میرساند که در حدود یک ششم صندوق اشغال میشود، زیرا این صندوق بیشتر از هیجده میلیارد نفر یعنی هیجده میلیارد و هفتصد و پنجاه میلیون نفر ظرفیت دارد، و اگر بخواهیم زمین را تکه تکه کرده در چنین صندوق جای بدهیم، به هزار و هشتاد سه میلیارد و سیصد و بیست میلیون از این صندوقها احتیاج داریم. اگر همه انسانهای زمین را بدریای خزر بریزیم، آب دریا بالا میاید اما چقدر؟ گفته اند: مطابق حساب دقیق، آب آن از یک سانتیمتر هم کمتر بالا- میاید، یعنی این بالا- آمدن برای ما هیچ محسوس نیست در صورتیکه دریای خزر دریای بزرگی نیست بلکه دریاچه است و فقط چهار صد و بیست هزار کیلو متر مربع مساحت دارد، چه رسد باقیانوس آرام مثلا که صد و هشتاد میلیون کیلومتر مربع مساحت آن است. اگر بزرگی حجم زمین را با طبقات هفتگانه جو آن در نظر آوریم از عظمت آن متحیر خواهیم بود، جرم جو زمین را در حدود پنج میلیون میلیارد تن حساب کرده اند، فسبحان من خلقها و دبرها و دحاها و أخرج منها

مَاءَهَا وَمَرْعَاهَا وَالْجِبَالُ أَرْسَاهَا. ارقامیکه در اینجا راجع بوسعت زمین ذکر شد، همه از کتابهای معتبر اخذ شده است ایضا باید دانست که زمین بزرگ میشود زیرا هر روز میلیونها تن از انرژی خورشید وارد آن شده و بصورت حرارت در آن جذب میشود، کافی است که بدانیم در هر ثانیه چهار میلیون تن از خورشید کاسته میشود مقدار کثیری از آن نصیب زمین است، علی هذا تا روز قیامت زمین پیوسته بزرگ و آفتاب کوچک خواهد شد و وسعت زمین

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۶۸

را در آنروز جز خدا کسی نمیداند.

أَرِيكُهُ: ج ۱، ص: ۶۸

أَرِيكُهُ: (بر وزن سَفِينَه) تخت مزین «مُتَكِينٍ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ» كهف ۳۱ یعنی: در بهشت بر تخت‌های مزین تکیه زده‌اند، ارباب لغت آنرا تخت مزین. که در خیمه یا اطاقی است و تخت اطاق عروس و سرا پرده عروس که روی سریر است و فرش اطاق عروس. معنی کرده‌اند. این کلمه بصیغه جمع (ارائیک) پنج بار در قرآن مجید آمده است. نا گفته نماند: اریکه تخت خالی نیست. بلکه مزین بودن آن منظور است چنانکه در اطلاق سریر بر تخت. سرور و شادی مورد نظر است.

إِرْمٌ: ج ۱، ص: ۶۸

اشاره

إِرْمٌ: (بر وزن عنب) سنگهائیکه روی هم می‌چینند برای نشان دادن راه در بیابانها (نهایه) جمع آن آرام است. و ارم (بر وزن عقل) بمعنی خوردن، پوسیدن و فانی شدن است «أرم ما علی المائدة: آكله، أرم المال: فنی، أرم: ای بلی و صار رمیما». «ألم تر كيف فعل ربك بعاد إرم ذوات العمد التي لم يخلق مثلها في البلاد» فجر: ۶ و ۳: با تدبر در آیه شریفه روشن میشود که «ارم» بدل اشتمال است از «عاد» و عاد چنانکه میدانیم قوم هود علیه السلام است. ترجمه این دو آیه چنین میشود: آیا ندانستی که پروردگارت با قوم عاد، با آن بنای ستوندار که نظیر آن در سر زمین‌ها ساخته نشده بود، چه کرد؟ اگر «عاد» ذکر نمیشد معنی آیه تمام بود ولی معلوم نمیشد این بنا یا شهر متعلق بکدام قوم است. پر روشن است که «ارم» عمارت مخصوص و یا شهری با شکوه بود. که نظیر آن تا آنروز ساخته نشده بود، و نیز این دو آیه، از ویران شدن آن در اثر غضب خداوندی، خبر میدهد.

[افسانه ارم]: ج ۱، ص: ۶۹

در شرح و تفسیر «ارم» افسانه‌ی بکتب اسلامی راه یافته که ریشه آن به وهب بن متبه میرسد و کعب الاحبار

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۶۹

یهودی بر آن صحه گذاشته است. لازم است بآن اشاره شود. وهب بن متبه گوید: عبد الله بن ابی قلابه، برای پیدا کردن شتر خود در صحراهای عدن میگشت ناگاه بشهری رسید، اطراف آن قلعه بود، عبد الله گمان کرد که در آنجا کسی هست، وارد قلعه شد، دو درب بسیار بزرگ دید، که با یاقوتهای سفید و سرخ مرصع بودند کاخهایی دید که بالای آنها غرفه‌ها و غرفه‌های دیگر که از طلا و نقره و لؤلؤ و یاقوت بنا شده بودند ... و کاخها با لثالی و مشک و زعفران مفروش (شن ریزی) شده بود، چشمه‌هایی از نقره دید که آب آنها از آفتاب روشنتر بود ... از لؤلؤ و زعفران و مشک آنجا مقداری برداشت و بیرون آمد. قضیه این شخص بمعناویه رسید، او را احضار کرد و او آنچه دیده بود باز گفت، معاویه گفت: تا کعب الاحبار را حاضر کردند و از وی در این باره توضیح

خواست، کعب گفت: آری آن بهشت شداد است و چنین و چنان بود و در زمان تو مردی که دارای فلان صفات است در طلب شتر خود بآنجا وارد خواهد شد. سپس، بعد از بن ابی قلابه که در آنجا بود نگاه کرد و گفت: بخدا قسم این همان مرد است (مجمع البیان بطور اختصار). این افسانه چنانکه دیدیم از وهب بن متبه است و کعب الاحبار آنرا تصدیق میکند، حال این دو نفر بر اهل تحقیق روشن است، در کتاب «سیری در اسلام» وضع آندو را ضمن بحث جاعلین حدیث، آشکار کرده‌ام. این شهر در کجای دنیاست، کدام کاوشهای علمی و زیر زمینی، وجود آنرا تأیید میکند؟! در آن روزگار: آنهمه طلا و نقره و ... از کجا جمع شده بود؟! زمخشری در کشاف از وهب نام نبرده و میگوید: چنین روایت شده، سپس تصدیق کعب در محضر معاویه را نقل میکند، مجلسی

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۷۰

رحمه الله آنرا در بحار ج ۱۱ ص ۳۶۷ ط جدید، بدون رد و قبول از کمال الدین مرحوم صدوق از مردی بنام ابو وائل نقل کرده است. ناگفته نماند: ابو وائل شخصی مجهول الهویه است و در رجال مدح و قدحی ندارد. بنظر میاید که این شخص، قضیه را از وهب و یا کسیکه از وهب شنیده نقل کرده است. صدوق علیه الرحمه آنرا در کمال الدین باب ۵۴ از ابی وائل نقل نموده ولی آنرا قبول ندارد و در آخر همان باب میگوید: این قضایا که نقل کردم اعتمادی بآنها ندارم، ولی می بینم که خصم قبول دارد برای الزام او ایراد میکنم. و در ذیل افسانه بهشت شداد میگوید اگر بشود گفت که در روی زمین همچو بهشت نادیده هست و کسی جای آنرا نمیداند، ولی از طریق خبرها میگویند: هست، پس چرا وجود و غیبت امام عصر علیه السلام را از طریق اخبار قبول ندارند، با آنکه خبر بهشت شداد از ابی وائل است ولی اخبار قائم علیه السلام از حضرت رسول و ائمه طاهرین علیهم السلام!!! در تفسیر بیضاوی و صافی و مجمع البحرین بطور اشاره بی آنکه نامی از وهب و کعب برده شود، این افسانه نقل شده است. ابن کثیر شامی در تفسیر خود، بعد از اشاره بآن میگوید: این از خرافات اسرائیلی است. مسعودی در مروج الذهب (ج ۱ ص ۳۶۸) گوید: بسیاری از دانایان گفته‌اند: این داستان از خرافات است. فرید وجدی در دائرة المعارف گفته: آنچه گفته‌اند: ارم شهری بود از طلا و نقره، نه نصی دارد و نه مبتنی بدلیلی است، جرجی زیدان در تاریخ تمدن اسلام (ج ۱ ص ۱۲ ترجمه) آورده: این جزافه گوئیها مبتنی بر اساس نبوده و حد اقل آن است که پاره‌ای از عمارات قوم عاد و ثمود با جواهرات گرانبها تزیین میشده. از قرآن مجید، فقط این اندازه بدست میاید که بنای «ارم»

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۷۱

در آن روزگار بی نظیر بوده است، اما بهشتی و شهری با آن طمطراق افسانه‌ای بیش نیست، در خاتمه این نکته را ناگفته نگذاریم که در این باره هر چه جستجو کردیم، حدیثی از رسول خدا و ائمه علیهم السلام هر چند ضعیف هم باشد نقل نشده است، و من این مطلب را در کتاب سیری در اسلام مفصل و روشنتر آورده‌ام.

أزر: ج ۱، ص: ۷۱

أزر: نیرو، محکمی (نهایه) موسی بخدا عرض کرد اَشْدُّ بِهِ أَزْرِي وَ أَشْرِكُهُ فِي أَمْرِي طه: ۳۱ بوسیله برادرم هارون بر نیروی من بیافزای و مرا بوسیله او نیرومندتر کن، و او را شریک کار من گردان در قاموس، احاطه، نیرو، تقویت و پشت، معنی شده. در مجمع البیان ذیل آیه فوق گوید: یعنی پشت مرا بدو محکم کن، بنظر میاید که معنی جامع، همان محکمی باشد، و آن با احاطه و پشت قابل جمع است. «كَرَزَعٌ أَخْرَجَ شَطَأَهُ فَأَزْرَهُ فَاسْتَعْلَظَ» فتح: ۲۹ یعنی مانند زرع که جوانه خود را از زمین بیرون کرد (رویانند) پس آنرا نیرو داد تا سخت شد، مفاعله در آیه، بمعنی تکثیر است.

أزر: ج ۱، ص: ۷۱

اشاره

آزر: «وَ إِذْ قَالَ اِبْرَاهِيمُ لَآئِيهِ اَزْرًا تَتَّخِذُ اَصْنَامًا آلِهَةً» انعام: ۷۴ ظاهر آیه آنست که آزر پدر ابراهیم علیه السلام بود. و صریح آیات است که آزر مشرک و بت پرست بود و در مقام انکار میگفت «أَرَاغِبُ أَنْتَ عَنْ آلِهَتِي يَا اِبْرَاهِيمُ» مریم: ۴۶ در این جا دو سؤال پیش می‌آید، [پدر ابراهیم] اول آنکه اهل تاریخ نام پدر ابراهیم علیه السلام را تارح (با حاء و خاء) نوشته‌اند، در مجمع البیان از زجاج نقل شده: بین علماء نسب اختلاف نیست که نام پدر ابراهیم، تارح بود مسعودی در اثبات الوصیة پدر آن حضرت را از پیامبران شمرده و نام وی را تارح گفته است، میگوید: تارح که پدر ابراهیم خلیل بود: در عهد نمود بدعوت برخاست و آنگاه او را بیست و چهارمین پیغمبر از پیامبران نقل میکند و نیز میگوید: از عالم علیه السلام نقل شده که: آزر

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۷۲

جدّ امّی ابراهیم بود. در کامل ابن اثیر، نام پدر آن حضرت را تارح نوشته و در تورات حاضر تارح است. دوم: آنکه: لازم می‌آید در آباء حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم مشرک وجود داشته باشد با آنکه شیعه بالاتفاق در موحد بودن پدران آنحضرت اجماع کرده‌اند: مجلسی علیه الرحمه در بحار (ج ۱۲ ص ۴۹ ط جدید) میگوید: اخباریکه بر اسلام پدران آنحضرت دلالت میکند، از طریق شیعه مستفیض بلکه متواتر است. طبرسی علیه الرحمه در مجمع البیان پس از نقل قول زجاج فرموده: سخن زجاج مؤید اصحاب ما «امامیه» است که: آزر جدّ امّی و یا عموی ابراهیم بود، نزد امامیه بصحّت رسیده که پدران حضرت رسول صلوات الله علیهم تا آدم همه موحد بودند، و طایفه امامیه بر این مطلب اجماع کرده‌اند. ناگفته نماند: تدبّر در کلام عرب و آیات قرآن کریم نشان میدهد که معنای حقیقی اب گر چه پدر اصلی است، ولی در غیر آن نیز: بقدری استعمال شده که نزدیک است معنای اصلی بعضا بقریه محتاج باشد راغب گوید: «الاب: الوالد، و یسمی کلّ من کان سببا فی ایجاد شیئی او اصلاحه او ظهوره ابا» اب پدر و هر که سبب ایجاد، یا اصلاح و یا ظهور چیزی باشد، باو اب گفته میشود حضرت رسول بعلی (علیهما السلام) فرمود «انا و انت ابوا هذه الامیة» من و تو دو پدر این امت هستیم، بآنکه از میهمانان پذیرائی کند گویند: ابو الاضیاف، و بآنکه آتش جنگ بیفروزد: ابو الحرب، بمعلم نیز اب گفته‌اند (از مفردات). در قرآن مجید، پدران در جای بزرگان قوم و بالعکس استعمال شده است، در چندین جا از کفار نقل شده که در مقابل پیامبران گفته‌اند: «بَلْ تَتَّبِعُ مَا اَلْفَيْنَا عَلَيْهِ اَبَاءَنَا» بقره: ۱۷۰ یعنی از پدران خود پیروی خواهیم کرد. در جای دیگر بجای «اَبَاءَنَا...» «سَادَتَنَا وَ کُبْرَاءَنَا» آمده،

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۷۳

که روز قیامت خواهند گفت «رَبَّنَا اِنَّا اَطَعْنَا سَادَتَنَا وَ کُبْرَاءَنَا فَاصْلُبْنَا السَّبِيلَا» احزاب: ۶۷. ناگفته نماند اخ و اخت چنانکه گذشت و امّ، چنانکه خواهد آمد مانند اب، استعمالشان بسیار وسیع است و اما کلمه والد و والده فقط پدر و مادر حقیقی اطلاق میشود، لا غیر. در این صورت، بسیار آسان است که بگوئیم: آزر، جدّ امّی ابراهیم علیه السلام بود و باو پدر خطاب کرده است. المیزان در این خصوص تحقیقی دارد که خلاصه آنرا در اینجا میاوریم و آنچه میان دو قوس (پرانتر) گفته میشود از نگارنده است. «تدبّر در آیات نشان میدهد که: آزر پدر اصلی ابراهیم علیه السلام نبوده است، زیرا آنحضرت در اوّلین برخورد با قومش، دعوت خویش را از مردی شروع کرد که قرآن فرموده: پدر او بود، و اصرار کرد که وی بدین توحید در آید، او در جواب تندی کرد گفت: اگر بس نکنی سنگبارانت کنم، از من دور شو، ابراهیم بر او سلام کرد و گفت: از پروردگارم برای تو آمرزش خواهم خواست. و از شما و آنچه جز خدا میخوانید کنار می‌شوم. مریم ۴۱-۴۸. در سوره شعراء داستان از سر گرفته شده و در آنجا پس از گفتگو با پدر و قومش و تخطئه بت پرستی، دعا میکند و میگوید: پروردگارا مرا بصالحان ملحق کن و پیش آیندگان نیکنام گردان. و از وارثان بهشت کن و پدرم را بیامرز که از گمراهان است «وَ اغْفِرْ لِأَبِي إِنَّهُ كَانَ مِنَ الضَّالِّينَ» شعراء: ۷۰-۸۶. (چون دعای آنحضرت و

استغفار برای پدرش بعد از گفتگو با بت پرستان نقل شده، چنین بدست میاید که آنحضرت در آنموقع هنوز از بابل خارج نشده بود، گر چه صاحب المیزان از «کان» در «كَانَ مِنَ الصَّالِّينَ» استفاده کرده و گفته است: استغفار، شاید بعد از مرگ قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۷۴

آزر و یا بعد از خروج از بابل بود. ولی صدر آیات در سوره شعراء مانع از آن است). (هیچ مانعی ندارد که «کان» در آیه بمعنی حال و ثبوت باشد نظیر «كَيْفَ نُكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا» یعنی با کسیکه اکنون در گهواره و کودک است چگونه تکلم کنیم؟! و معنی «إِنَّهُ كَانَ مِنَ الصَّالِّينَ» آنست که او از گمراهان است. و اینکه فرموده: استغفار بعد از مرگ آزر بوده بسیار بعید است، زیرا در سوره توبه، چنانکه خواهد آمد هست «فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ» چون بر ابراهیم روشن شد که آزر دشمن خداست از او بیزاری کرد. تا آزر زنده بود، ابراهیم احتمال میداد که او، ایمان آورد و چون مشرک بمرد این احتمال منتفی شد و آنحضرت از وی بیزاری کرد، در این صورت معنی ندارد که بگوئیم: بعد از فوت او، برایش استغفار نمود، بلکه قهرا این کار را پیش از مرگ او کرده بود و عنقریب در این باره توضیح بیشتر داده خواهد شد). آنوقت، خداوند فرموده که: استغفار ابراهیم برای پدرش بواسطه وعده قبلی بود، و چون بر وی روشن شد که او دشمن خداست از وی بیزاری نمود توبه ۱۱۴ و خلاصه، قرآن روشن میکند که ابراهیم برای پدرش هم دعا کرد و هم بیزاری نمود. همه اینها در اوائل عهد آنحضرت بود که هنوز از بابل هجرت نکرده بود. سپس خداوند، هجرت و اولاد خواستن او را بیان میکند: گفت من بسوی پروردگارم میروم او حتما مرا راهنمایی میکند. پروردگارا برای من اولاد صالح عنایت فرما، صافات ۹۹-۱۰۰ و آنوقت میفرماید: او و لوط را نجات دادیم و بزمین با برکت بردیم. و باو اسحاق و یعقوب را دادیم. انبیاء: ۷۱ و نیز فرموده: چون از بت پرستان و معبودهایشان کنار شد: باو اسحاق و یعقوب را قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۷۵

دادیم. مریم ۴۹. سپس خداوند، دعای آنحضرت را در آخر عمر و در مکه و پس از تولد دو فرزندش و اسکان اسمعیل در مکه و بنای کعبه، چنین نقل میکند: پروردگارا این دیار را امن گردان. من و فرزندانم را از بت پرستی دور کن ... پروردگارا من بعضی از ذرّیه خودم را بدره غیر قابل کشت نزد خانه محترم تو سکونت دادم، تا نماز بپا کنند ... حمد خدای را که در پیری، اسمعیل و اسحق را بمن عنایت فرمود ... تا گفت: «رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ» (ابراهیم ۳۵-۴۱). آیه فوق بهترین شاهد است این پدر که با مادرش یکجا برای آنها مغفرت میخواست غیر از «آزر» است، زیرا دیدیم که دعا برای آزر روی وفا بوعده بود و سپس از وی بیزاری نمود، دیگر معنی ندارد که در آخر ۷ عمر باز برای کسیکه از او بیزاری کرده آمرزش بخواهد. جای دقت است که در این دعا «والدیی» آمده که جز پیدر و مادر اصلی اطلاق نمیشود، بر خلاف «اب» که اعم است و در دعای آزر، گفته بود «وَ اغْفِرْ لِأَبِي» پس نتیجه این است که آزر، پدر اصلی ابراهیم علیه السلام نبود، بلکه عنوانی داشت که میشد باو «يَا أَبَتِ» خطاب کرد، لغت عرب اجازه میدهد که کلمه اب بر جدّ، عمو، ناپدیری، سرپرست امور، و بر هر بزرگ مطاع، گفته شود. (المیزان ج ۷ ص ۱۶۸-۱۷۱).

[استغفار ابراهیم برای آزر؛ ج ۱، ص: ۷۵]

در این بحث از آیات استفاده خواهیم کرد که: ۱: استغفار برای مشرک تا وقتی که نمرده و احتمال هدایت داده میشود. جایز است. ۲: چون مشرک در حال شرک از دنیا رفت و اهل عذاب بودنش حتمی شد، دیگر نمیشود برای او آمرزش خواست. ۳: در این کار از ابراهیم علیه السلام که برای آزر استغفار کرد پیروی

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۷۶

خواهیم نمود، نه اینکه او در همه کار مقتدای ماست جز در استغفار برای مشرک. ۴: آمرزش برای مشرک معنایش آنست که

بگوئیم: خدایا او را هدایت کن و بیامرز. ۵: روشن خواهد شد که در پیروی ما از آنحضرت هیچ استثنائی وجود ندارد، و این اشتباه محض است که بگوئیم: قرآن میگوید در همه کار از ابراهیم پیروی کنید مگر در استغفار برای مشرک. اینک آیات را بررسی میکنیم «قَالَ سَلَامٌ عَلَيْكَ سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي» مریم: ۴۷ «وَاعْفُؤْ لِي يَا رَبِّ إِنَّهُ كَانَ مِنَ الضَّالِّينَ» شعراء: ۸۶ یعنی سلام بر تو از خدایم برای تو آمرزش خواهم خواست و در ضمن دعاهاى خود گفت: پدرم را بیامرز که از گمراهان است. این دو آیه صریحاً در اینکه آنحضرت بآزر وعده استغفار کرد و بآن عمل نمود. در سوره توبه، در باره استغفار برای مشرکان چنین آمده «مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ وَلَوْ كَانُوا أَوْلِيَاءَ لَوْلَا قُرْبَىٰ، مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُمْ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ، وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَّهَا إِثْمًا فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ، إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ» توبه: ۱۱۳-۱۱۴. یعنی پیغمبر و مؤمنان را نرسد برای مشرکان آمرزش بخواهند، گر چه خویشاوند باشند، پس از آنکه معلوم شد که آنها اهل جهنمند، استغفار ابراهیم برای پدرش، فقط برای وعده‌ای بود، و چون بر او روشن شد که پدرش دشمن خداست از وی بیزاری نمود که ابراهیم خدا ترس و بردبار است. از این دو کریمه چند مطلب بدست میاید. ۱: پیغمبر و مؤمنان را جایز نیست برای مشرکان پس از مردن آنها و حتمی شدن عذابشان، آمرزش بخواهند «مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُمْ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ» تبیین و روشن

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۷۷

شدن طبعاً در صورتی است که مشرک در حال شرک از دنیا برود و تا وقتیکه نمرده احتمال هدایت شدن دارد و جهنمی بودنش قطعی نیست. اما آیا میشود برای مشرک در حال حیاتش آمرزش خواست و گفت: خدایا او را هدایت کن و بیامرز، آیه از حکم آن ساکت است. ولی از خارج میدانیم که اشکال ندارد. ۲: ابراهیم برای پدرش تا وقتیکه زنده بود، آمرزش خواست و چون در حال شرک بمرد، جهنمی بودنش یقینی شد، از او بیزاری نمود «فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ» ولی تا زنده بود و احتمال هدایت شدن میرفت از او بیزاری نکرد، در مجمع البیان و المنار و تفسیر ابن کثیر ذیل آیه فوق، هست که ابن عباس گوید: ابراهیم علیه السلام پیوسته برای آزر استغفار میکرد تا بمرد و چون در حال شرک از دنیا رفت. بر ابراهیم روشن گردید که او دشمن خداست، آنوقت از او بیزاری نمود. و خلاصه مضمون دو آیه فوق چنین است: پیغمبر و مؤمنان نباید برای مشرکان، پس از مرگ آنها استغفار کنند. گویا کسی اشکال کرده و میگوید: پس چرا ابراهیم برای آزر که مشرک بود استغفار کرد؟ جواب اینست که: ابراهیم نیز پس از مرگ او آمرزش نخواست. بلکه از او بیزاری نمود، فقط پیش از مرگ وی، روی وعده‌ای که کرده بود برای او استغفار نمود و آن نیز جایز و بلا مانع است. بیضاوی در ذیل آیه «مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُمْ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ» میگوید: تبیین در صورتی است که بر کفر بمیرد بعد میگوید: این دلیل است که برای مشرکان زنده، استغفار جایز است و آن طلب توفیق ایمان برای آنهاست و با این جواز، اشکال استغفار ابراهیم دفع میشود. بچند تفسیر که دسترس بود مراجعه کردم جز بیضاوی باین نکته توجه نکرده‌اند و حقا که او خوب فهمیده است. آری ابراهیم علیه السلام برای مشرک زنده، آمرزش خواست و چون در حال شرک مرد.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۷۸

از وی بیزاری کرد، زیرا یقین شد که او اهل عذاب است. پیغمبر و مؤمنان نیز که دینشان همان دین ابراهیم است. نمیتوانند برای مشرکان پس از مرگ آنها آمرزش بخواهند ولی پیش از مرگشان جایز است همانطور که ابراهیم کرد. در آیه شریفه «إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَّهَا إِثْمًا» اشاره بوعده ظاهراً برای این است که آنحضرت در این کار، وفا بوعده نیز کرد. نه اینکه، اصل استغفار جایز نبود ولی ابراهیم چون وعده کرده بود آنخلاف را انجام داد (نعوذ بالله). در سوره ممتحنه پس از نهی از مودت مشرکان و دشمنان خدا، چنین آمده «قَدْ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ وَالَّذِينَ مَعَهُ، إِذْ قَالُوا لِقَوْمِهِمْ إِنَّا بُرَآءُ مِنْكُمْ وَمِمَّا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ، كَفَرْنَا بِكُمْ وَبَدَا بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةُ وَالْبَغْضَاءُ أَبَدًا حَتَّىٰ تُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَحَدُّهُ، إِلَّا قَوْلَ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ لَأَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ وَمَا أَمْلِكُ لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ» ممتحنه ۴. یعنی در عمل ابراهیم و پیروانش برای شما سرمشق خوبی هست، آنگاه که بقومشان گفتند: ما از شما و آنچه سوی خدا

میرستید بیزاریم، بشما کفر میورزیم و همیشه میان ما و شما، عداوت و کینه‌توزی هست تا بخدای تنها، ایمان بیاورید (میان آنها ربطی نماند) مگر سخن ابراهیم که پیدرش گفت: از خدا برای تو آموزش خواهم خواست و جز این در قبال خدا برای تو کاری نتوانم کرد. دفعه دیگر، آیه و ترجمه آنرا بدقت بخوانید. در این کریمه «إِلَّا قَوْلَ إِبْرَاهِيمَ» استثناء است از مضمون جمله فوق، که همان جدائی و بیزاری و عداوت و عدم الفت باشد و عبارت اخری از کلمه «إِذْ قَالُوا لِقَوْمِهِمْ» تا «مَا أَمْلِكُ لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ» یعنی مجموع مستثنی و مستثنی منه، توضیح و تفصیل «اسوه» در صدر آیه است. و خلاصه مطلب این است: شما هم باید مانند ابراهیم و تابعانش از مشرکان جدا شوید و

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۷۹

آنها را دوست ندارید و باید بگوئید: همیشه میان ما و شما عداوت و کینه هست. فقط از این جدائی و عداوت قول ابراهیم را استثناء میکنم که پیدرش گفت: برای تو از خدا آموزش خواهم خواست. شما هم با وجود عداوت، میتوانید برای مشرکان آموزش بخواهید چنانکه او خواست. و عبارت دیگر، مانند ابراهیم باشید هم در عداوت با مشرکان و هم در خواستن توفیق ایمان برای آنها. و بتعبیر سوّم: ابراهیم برای شما سر مشق خوبی است هم در عداوت مشرکان و هم در استغفار برای آنان. دلیل دیگر این مطلب آن است که در ذیل آیات فوق آمده «لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَ لَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَ تُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ» ممتحنه: ۸. یعنی خدا شما را از نکوئی کردن و انصاف ورزیدن با کسانی که در کار دین با شما جنگ نکرده و از دیارتان بیرون نموده‌اند، منع نمیکنند آزر مشرک بود ولی در کار دین با ابراهیم جنگ نکرده بود (۱) و او را از خانه بیرون نموده بود، چه مانعی داشت که آنحضرت با او نکوئی کند و کدام نکوئی بالاتر از آنست که بگوید: خدایا باو توفیق ایمان بده و بیامرز. مگر حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم در حق مشرکان نمیگفت: «اللهم اهد قومی فانهم لا يعلمون». بسیار بسیار عجیب است که مفسران شیعه و سنی «إِلَّا قَوْلَ إِبْرَاهِيمَ» را از «أُسُوَّة» استثناء گرفته و گفته‌اند: مقصود این است که از ابراهیم پیروی کنید مگر در استغفار برای پدرش، برای نمونه بتفسیر مجمع البیان، صافی، کشاف جلالین، ابن کثیر، طنطاوی، مراغی فخر رازی، طبری، درّ منثور، ابو الفتوح و منهج الصادقین، رجوع کنید خواهید دید که استثناء را از «أُسُوَّة» گرفته و گفته‌اند: یعنی از ابراهیم پیروی کنید مگر در استغفار برای پدرش که در این کار نباید

(۱) مگر آنکه مخالفت او را با ابراهیم، جنگ حساب کنیم با وجود آن باز استغفار مانعی نداشت

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۸۰

از وی پیروی نمائید زیرا او این عمل را روی وعده‌ایکه داده بود، کرد. بیضاوی در تفسیر آیه ۱۱۴ از سوره توبه چنانکه در سابق گفتیم مطلب را خوب درک کرده و گفته است: آیه بر جواز استغفار برای مشرکان دلالت دارد و اشکال قول ابراهیم با آن دفع میشود. ولی در سوره ممتحنه، مطلب را از یاد برده و استثناء را از «أُسُوَّة» گرفته و میگوید نباید در استغفار با ابراهیم تأسی کنید. این مفسران نامی در صورت صحت کلامشان، لازم میاید که ابراهیم علیه السلام خلاف شرع کرده باشد و مطلب این میشود که: از ابراهیم تأسی کنید مگر در این عمل که کاری بر خلاف دستور خدا بود. اگر گویند: وعده کرده بود، میبایست بوعده خود عمل کند! گوئیم: مگر وعده، خلاف شرع را شرعی میکنند؟! و آنکه وعده خلاف شرع را چرا میکرد؟! اگر گویند: این عمل در شریعت آنحضرت جایز بود و در شرع اسلام نسخ شده است! گوئیم: از کجا؟! بضرورت قرآن دین ما همان دین حنیف ابراهیم است قُلْ صِدَقَ اللَّهُ فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا آل عمران: ۹۵ «ثُمَّ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ أَنْ اتَّبِعْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا» نحل: ۱۲۳. شکر خدا را که الهام بخشید این حقیقت ارزنده را از قرآن مجید با مقایسه آیات بدست آوردیم، آنچه قرن‌ها بر مفسران پوشیده مانده بود روشن گردید، و معلوم شد که ابراهیم علیه السلام در همه کار مقتدا و سر مشق ماست حتی در استغفار برای مشرک. دیگر لازم نیست سخنی بگوئیم که مستلزم ناروا برای آنحضرت باشد. ابراهیم بازر وعده کرد، آن وعده جایز و شرعی بود و بهمان وعده عمل کرد،

آنهم جایز بود، ما هم میتوانیم در این کار بر آن پیامبر بزرگ تأسی نمائیم سلام بر او.

أَزَى: ج ۱، ص: ۸۰

أَزَى: تحریک شدید «أَنَا أَرْسَلْنَا قَامُوسَ قُرْآنٍ، ج ۱، ص: ۸۱ الشَّيَاطِينِ عَلَى الْكَافِرِينَ تَوَزُّهُمْ أَزًا» مریم: ۸۳ یعنی ما شیاطین را برای کافران فرستادیم، آنها را بشدت تحریک میکنند و بر اعمال خلاف وا میدارند، از مفردات راغب بدست میاید که قید شدید در تحریک ملحوظ است گویند: أَزَّتْ الْقَدْرُ أَى اشْتَدَّ غَلِيَانَهَا. قاموس آنرا مطلق تحریک و غلیان معنی کرده است. در نهایت هست «كَانَ الَّذِي أَزَّ عَائِشَةَ عَلَى الْخُرُوجِ ابْنَ الزَّبِيرِ، أَى حَرَّكَهَا وَ حَمَلَهَا عَلَى الْخُرُوجِ» یعنی ابن زبیر بود که عایشه را بر خروج بجنگ جمل تحریک کرد:

أَزَفَ: ج ۱، ص: ۸۱

أَزَفَ: نزدیک شدن وقت «أَزَفَتِ الْأَزْفَةُ» النجم: ۵۷ یعنی نزدیک شونده نزدیک شد. مراد روز قیامت است. و نیز عجله، و خوب شدن زخم معنی شده است، راغب گوید در آن، گذشته از نزدیکی، ضیق وقت نیز مراد است. «وَأَنْذَرَهُمْ يَوْمَ الْأَزْفَةِ» غافر ۱۸، آنها را از روز نزدیک شونده بترسان، روز قیامت از نظر واقع نزدیک و نزدیک شونده است، گر چه ما آنرا دور میدانیم «إِنَّهُمْ يَرَوْنَهُ بَعِيدًا وَ نَرَاهُ قَرِيبًا» معارج: ۶ «أَقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَ هُمْ فِي غَفْلَةٍ» انبیاء: ۱

أَسْرَ: ج ۱، ص: ۸۱

أَسْرَ: بستن. حبس. گرفتار کردن. ناگفته نماند معنی جامع همان بستن و بسته شدن است. اسیر را از آنجهت اسیر گویند که گرفتار و بسته شده است اساری جمع اسیر است یعنی گرفتار شدگان و «تَأْسِرُونَ فَرِيقًا» احزاب: ۲۶ یعنی قسمتی را اسیر و گرفتار میکنید «اسراء» نیز جمع اسیر است «نَحْنُ خَلَقْنَاهُمْ وَ شَدَدْنَا أَسْرَهُمْ» انسان: ۲۸ یعنی ما آنها را آفریدیم و ترکیب وجودشان را محکم کردیم، میان اعضاء بدن، اتصال و همبستگی هست ما آن پیوند را محکم کردیم آنانکه «اسر» را در آیه فوق، خلقت معنی کرده‌اند، مرادشان باید همان اتصال و ترکیب باشد.

إِسْرَائِيلَ: ج ۱، ص: ۸۲

إِسْرَائِيلَ: این کلمه بنقلی اسم دوم حضرت یعقوب و بنقلی لقب آنحضرت است. بنظر میاید که

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۸۲

لقب درست باشد، زیرا اثبات دو اسم برای یکنفر محتاج مؤنه است. فرید وجدی در دائرة المعارف آورده گویند: معنای آن بنده خدا و برگزیده خداست، «ایل» خدا «اسری» بنده. در المنار گوید: اسرائیل را امیر مجاهد مع الله گفته‌اند. این کلمه ۴۳ بار در قرآن مجید آمده است، ۴۱ بار بلفظ «بنی اسرائیل». مراد از بنی اسرائیل، فرزندان دوازده گانه حضرت یعقوب و اولاد آنهاست که بقوم یهود معروف‌اند. در قرآن داستانهای مفصلی دارند که مقداری از آنها در «یهود» خواهد آمد انشاء الله.

أَسَاسٌ: ج ۱، ص: ۸۲

أَسَاسٌ: اصل. پایه. گویند «أَسَّسَ بِنِيَانَهُ» یعنی برای ساختمانش پایه قرار داد «أَسَّسَ بِنِيَانَهُ عَلَى تَقْوَى مِنَ اللَّهِ» توبه: ۱۰۹ بنای خویش را بر پرهیز کاری پایه نهاد، یعنی اصل و پایه بنای او تقوی است «لَمَسِجِدٍ جَدُّ أَسَّسَ عَلَى التَّقْوَى» توبه: ۱۰۸ مسجدیکه بر تقوی پایه گذاری شده، پایه آن تقوی است. این کلمه بصورت ماضی معلوم و مجهول فقط سه بار در کلام الله استعمال شده و هر سه در

سوره توبه آیه ۱۰۸-۱۰۹ واقع است. لازم نیست، پایه و اصل، مادی باشد بلکه اعم است چنانکه در دو آیه فوق، پایه معنوی مراد است.

أسف؛ ج ۱، ص: ۸۲

أسف: حزن. غضب. در مجمع گوید: اسف بمعنی شدت غضب است، بمعنی اندوه نیز می‌آید. بنا بقول راغب: منشاء اسف، حس انتقام است، اگر انتقام نسبت بضعیف باشد اسف بصورت غضب متجلی میشود (و معنای غضب میدهد) و هر گاه نسبت بقوی باشد بصورت اندوه ظاهر میگردد. انتهی. بنا بر این میشود که بمعنی غضب باشد نظیر «فَلَمَّا آسَفُونَا انْتَقَمْنَا مِنْهُمْ» زخرف: ۵۵، چون ما را بخشم آوردند از آنها انتقام گرفتیم. و میشود بمعنی اندوه باشد مثل «فَلَعَلَّكَ بِاِحْجَاعِ نَفْسِكَ ... أَسِفًا» کهف: ۶ شاید تو از اندوه خودت را هلاک کننده‌ای اسف بکسر (س) صفت

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۸۳

مشبهه است بمعنی اندوهگین «رَجَعَ مُوسَىٰ إِلَىٰ قَوْمِهِ غَضْبَانَ أَسِفًا» اعراف: ۱۵۰ موسی بسوی قوم خویش خشمگین و اندوهناک برگشت. در هنگام اندوه و تأسف از فوت چیزی گویند: یا اسفی، مثل «وَقَالَ يَا أَسْفَىٰ عَلَيَّ يُوْسُفُ» یوسف، ۸۴ ای دریغ از یوسف.

إسمعیل؛ ج ۱، ص: ۸۳

إسمعیل: نام دو نفر از پیامبران است. ۱- اسمعیل پسر ابراهیم علیه السلام. ۲- اسمعیل از پیامبران بنی اسرائیل. باید دانست که بعضی‌ها اسمعیل را یک نفر دانسته. و گفته‌اند اسمعیل پسر ابراهیم همان اسمعیل صادق الوعد است. و بعضی احتمال داده‌اند که صادق الوعد از آنجهت است که پدرش گفت: در خواب می‌بینم تو را قربانی می‌کنم. او پدرش گفت: این کار را بکن من صبر خواهم کرد و وقت عمل بوعده خود وفا کرد. [اسمعیل نام دو پیامبر] ولی با استمداد از آیات قرآن خواهیم دید که اسمعیل نام دو نفر از پیامبران است و اسمعیل صادق الوعد غیر از اسمعیل بن ابراهیم است که همواره با ابراهیم ذکر شده مثل «وَعَهَدْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْمَاعِيلَ أَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ» بقره: ۱۲۵ «وَ إِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَ إِسْمَاعِيلُ» بقره: ۱۲۷ «نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَ إِلَهَ آبَائِكَ إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْمَاعِيلَ» بقره: ۱۳۳ «وَ مَا أَنْزَلْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْمَاعِيلَ وَ إِسْحَاقَ» بقره: ۱۳۶ و نیز آیه ۱۴۰ بقره و ۸۴ آل- عمران و ۱۶۳ نساء و ۳۹ سوره ابراهیم. و اسمعیل دیگر در ردیف انبیاء بنی اسرائیل و غیره آمده نظیر «وَ زَكَرِيَّا وَ يَحْيَىٰ وَ عِيسَىٰ وَ إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْمَاعِيلَ» انعام: ۸۶-۸۷ «وَ إِسْمَاعِيلَ وَ إِدْرِيسَ وَ ذَا الْكُفْلِ كُلُّ مِنَ الصَّابِرِينَ» انبیاء: ۸۵ «وَ اذْكُرْ إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْمَاعِيلَ وَ الْيَسَعَ وَ ذَا الْكُفْلِ وَ كُلٌّ مِنَ الْأَخْيَارِ» ص ۴۸، این مؤید آنست که این دو نفر غیر هم‌اند. گذشته از این: در یک محل از قرآن، اسمعیل فرزند ابراهیم و

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۸۴

یعقوب خوانده شده و پر روشن است که اسمعیل بن ابراهیم از اولاد یعقوب نیست بلکه عموی آنحضرت است. در سوره مریم از اول تا آیه ۵۸ هشت نفر از پیامبران، زکریا، یحیی، عیسی، ابراهیم، موسی، هارون، اسمعیل و ادريس ذکر شده و سپس چنین آمده «أُولَئِكَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ مِنْ ذُرِّيَةِ آدَمَ وَ مِمَّنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ وَ مِنْ ذُرِّيَةِ إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْرَائِيلَ» یعنی پیامبرانی که در این سوره یاد شدند، همه از اولاد این چهار نفرند، آدم، نوح ابراهیم و اسرائیل. در این آیه «مِنْ ذُرِّيَةِ آدَمَ» شامل هر هشت نفر است که گفته شد. و کلمه «مِمَّنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ» شامل هفت نفر منهای ادريس است که گفته‌اند: ادريس، جد حضرت نوح بود (دائرة المعارف وجدی) و داخل در «مِمَّنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ» نیست. آنوقت، اسرائیل با «واو» بر ابراهیم عطف شده و نشان میدهد که شش نفر بقیه که اسمعیل نیز از آنهاست همه از اولاد ابراهیم و اسرائیل اند، یعنی هر که از آنها، فرزند ابراهیم است فرزند اسرائیل نیز است

علی هذا بقیه که زکریا، یحیی، عیسی، موسی، هارون و اسمعیل بوده باشند هم فرزند ابراهیم و هم فرزند اسرائیل اند، پس اسمعیل در عین حال که فرزند ابراهیم بود فرزند اسرائیل نیز بود. و در نتیجه این اسمعیل غیر از اسمعیل بن ابراهیم است و گر نه برای عطف بواو در آیه محمل درستی نخواهد داشت. ناگفته نماند در تفسیر برهان ذیل آیه «إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ» هشت روایت هست که اسمعیل صادق الوعد غیر از اسمعیل بن ابراهیم است و در بعضی احادیث او را اسمعیل بن حزقیل نقل کرده‌اند. راجع با اسمعیل بن ابراهیم آنچه در قرآن آمده از این قرار است. ۱- او پیغمبر بود «وَمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ إِلَّا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطَ» بقره ۱۳۶، آیه ۸۴ آل عمران و ۱۶۳ نساء نیز در

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۸۵

همین مضمون است. ۲- او در بنای کعبه با پدرش شرکت کرد بقره: ۱۲۷ و همو بود که راضی شد پدرش او را در راه خدا قربانی کند (که در ابراهیم گذشت) گذشته از روایات اهل بیت علیهم السلام قرآن خود شاهد است که ذبیح او بود نه برادرش اسحق، در سوره صافات پس از نقل داستان مفصل قربانی میگوید «وَبَشَّرْنَاهُ بِإِسْحَاقَ نَبِيًّا مِنَ الصَّالِحِينَ» این آیه بدست می‌دهد که اسحق در آنروز هنوز متولد نشده بود و مژده ولادت وی پس از جریان قربانی با ابراهیم داده شد. پس از نوشتن این استدلال دیدم عین آنرا امام صادق علیه السلام در روایتی که در میزان از فقیه نقل شده بیان فرموده‌اند و نیز در بحار ج ۱۲ ص ۱۲۹ از حضرت رضا علیه السلام نقل گردیده است. برای تکمیل بحث به بحار (ج ۱۲ ص ۱۲۳) طبع جدید رجوع شود در اصول کافی ج ۱ باب مشیت و اراده حدیث چهارم ذبیح را اسحق گفته. علامه طباطبائی در ذیل آن فرموده: این خلاف اخبار متظاهر شیعه است. اما اسمعیل صادق الوعد، سه دفعه با ادریس و یسع ذکر شده چنانکه گذشت و خدا او را در آن سه محل تعریف کرده که از بندگان صابر و برگزیده است و بر عالمیان فضیلت دارد. و نیز در باره او فرموده «وَأَذْكُرُ فِي الْكِتَابِ إِسْمَاعِيلَ إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَكَانَ رَسُولًا نَبِيًّا وَكَانَ يَأْمُرُ أَهْلَهُ بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَكَانَ عِنْدَ رَبِّهِ مَرْضِيًّا» مریم ۵۴-۵۵. یعنی در این کتاب یاد کن اسمعیل را که صادق الوعد و پیامبر بلند پایه بود، کسان خود را نماز خواندن و زکوة دستور میداد و نزد پروردگارش پسندیده بود. در قرآن مجید کلمه «اهل» چون بشخص اضافه شود مثل: أهلی* و أهلمه*، اغلب بمعنی کسان و خانواده آمده علی هذا از جمله «يَأْمُرُ أَهْلَهُ» میشود استفاده کرد که او فقط بخانواده‌ی خود پیغمبر بود

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۸۶

و اگر مراد از اهل، قوم باشد باید گفت: که قوم او از یک خانواده بوده‌اند، در میزان کلمه «أهله» را بخواص کسان و عشیره و قوم باشد معنی کرده است ولی با مراجعه بقرآن خواهیم دید که «اهل» در موقع اضافه بشخص چنین معنای وسیعی ندارد، مگر بنا بر مطلبی که در «اهل» خواهد آمد و در آن صورت بمعنی مطلق پیروان خواهد بود خواه از کسان باشد یا نه. اما باید گفت که رسالت آن حضرت عام بود و آیه «يَأْمُرُ أَهْلَهُ» ناظر بمطلبی مخصوص است چنانکه در باره حضرت رسول صلی الله علیه و آله آمده «وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ» شعراء ۲۱۴ «وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا» طه: ۱۳۲ با آنکه انذار و امر آن حضرت شامل عموم بود و اینها خطابهای مخصوص اند و مانع از عموم رسالت نیستند. در احادیث شیعه و اهل سنت هست که: این پیامبر عظیم الشان بشخصی وعده داد که در مکانی حاضر شود، آنشخص نیامد، اسمعیل روی وعده خود یکسال در آنجا منتظر ماند بدین جهت صادق الوعد لقب یافت. و نیز روایت شده که سه روز منتظر ماند. حدیث یکسال در تفسیر برهان بسند ضعیف از امام رضا علیه السلام و در مجمع البیان مرسل از امام صادق علیه السلام منقول است و در کافی باب الصدیق و اداء الامانه حدیثی بسند حسن نقل شده و در آن هست «فَأَنْتَظِرُهُ فِي ذَلِكَ الْمَكَانِ سِنَةً» ناگفته نماند، انتظار نشستن یکسال تمام، بعید است و از نظر عرف و عقل خوب نیست مثلاً کسی یکسال تمام در محلی بنشیند، وسائل خورد و خوابش را با آنجا بیاورد، بخورد بخوابد، کار نکند و هر که از آنجا بگذرد، بگوید: منتظر فلانی هستم چون بوی وعده داده‌ام، چنین کاری خیلی بعید است و در خور شأن یک پیامبر نیست. فقها مراد آن است

که مدت یکسال مراقب آن محل بود و گاه بآنجا

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۸۷

سر میزد و یا کسی میفرستاد که شخص موعود آمده است یا نه؟.

اَسْنُ: ج ۱، ص: ۸۷

اَسْنُ: (بر وزن فرس و فلس) تغییر یافتن، گویند: «اَسْنُ الْمَاءِ» یعنی آب متغیر شد. در قاموس و اقرب الموارد مطلق تغیر آب و در نهایت و مفردات تغیر بوی آن نقل شده «اَسْنُ»: آبیکه رنگ و طعم آن تغییر یافته (قاموس) «فِيهَا أَنْهَارٌ مِنْ مَّاءٍ غَيْرِ آسِنٍ» محمد: ۱۵ یعنی در بهشت نه‌هایی است از آب تغییر نا پذیر. باید گفت: مراد مطلق عدم تغیر است، نه فقط بوی آن. بهشت جای خلود و دوام است و مقتضای خلود، عدم تغیر است. زیرا اصل کهولت از اشیاء در آنجا برداشته شده است.

اَسْوَهُ: ج ۱، ص: ۸۷

و اسوه: سر مشق، مقتدا. در مفردات گوید: آن بخوب و بد هر دو شامل است لذا در قرآن با کلمه «حَسَنَةٌ» توصیف شده است «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ» احزاب: ۲۱ یعنی در اعمال و اقوال رسول خدا برای شما سر مشق خوبی هست. این کلمه سه بار در قرآن مجید آمده است یکی آیه فوق و دومی و سومی در سوره ممتحنه آنجا که سر مشق و مقتدا بودن ابراهیم علیه السّلام بیان شده است. در اقرب الموارد گوید: «الاسوة: القدوة».

اَسَى: ج ۱، ص: ۸۷

اَسَى: حزن. اندوه «فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ» مائده: ۶۸ بر قوم کافر غصه مخور. راغب گوید: حقیقت آن تعقیب چیز فوت شده است بحزن و اندوه «لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَى مَا فَاتَكُمْ» حدید: ۲۳ تا بر آنچه از شما فوت شده غصه نخورید «فَكَيْفَ آسَى عَلَى قَوْمٍ كَافِرِينَ»: اعراف ۹۳ چگونه بر قوم کافر اندوهگین شوم. در لغت آمده: «اسی علیه: حزن».

اَشْرَ: ج ۱، ص: ۸۷

اَشْرَ: (بر وزن کتف) خود پسند. متکبر. طاغی. راغب گوید آن شدت بطر است. بطر: طغیان و خود گم کردنی که از وفور نعمت و قدرت ناشی میشود. «بَلْ هُوَ كَذَابٌ

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۸۸

اَشْرٌ. سَيَعْلَمُونَ عَدَاً مِنَ الْكُذَّابِ الْأَشْرِ» قمر: ۲۵-۲۶ بلکه او (پیغمبر) دروغگوی متکبر است فردا. حتما میدانند دروغگوی متکبر کیست. این کلمه فقط دو بار در قرآن یافت میشود.

اِضْرَ: ج ۱، ص: ۸۸

اِضْرَ: سنگینی. پیمان. گناه (قاموس) در مفردات گره زدن (عقد الشیء) و حبس بقهر گفته است و نیز گفته‌اند: سنگینی که صاحبش را اصر یعنی حبس و بی حرکت میکند. نا گفته نماند: این معانی بهمدیگر نزدیک‌اند و معنی جامع همان سنگینی است. پیمان یکنوع سنگینی و قبول مسئولیت، و گناه نیز یکنوع سنگینی است. در آیه «أَقْرَبْتُمْ وَأَخَذْتُمْ عَلَىٰ ذَلِكُمْ إِضْرِي» آل عمران: ۸۱ بمعنی پیمان است یعنی: آیا اعتراف کردید؟ و بر آن، پیمان مرا گرفتید؟ و در شریفه «وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْهِ إِضْرًا» بقره: ۲۸۶ بمعنی

سنگینی است یعنی تکلیف سنگین بر ما بار مکن، در حالات حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم آمده «وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ» اعراف: ۱۵۷ یعنی از آنها سنگینی و اغلالشان را بر میدارد و بشریعت آسان و طبیعی راهنمایی میکند.

أَصْلُ: ج ۱، ص: ۸۸

أَصْلُ: ریشه. پایه. «كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ» ابراهیم: ۲۴، کلمه پاک همچون درخت پاک است که ریشه آن ثابت و شاخه‌اش در هواست جمع آن اصول است «أَوْ تَرَكْتُمُوهَا قَائِمَةً عَلَىٰ أُصُولِهَا» حشر: ۵.

أَصِيلٌ: ج ۱، ص: ۸۸

أَصِيلٌ: وقت ما بعد عصر تا مغرب (اقرب الموارد) «وَسَبَّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلًا» احزاب: ۴۲ او را بامداد و آخر روز تسبیح گوئید. جمع آن در قرآن فقط آصال استعمال شده «يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ رِجَالٌ» نور: ۳۶ برای خدا در آن خانه‌ها بامدادان و پسینان مردانی تسبیح گویند «اصیل» چهار بار و «آصال» سه بار در قرآن آمده است.

أَفٌّ: ج ۱، ص: ۸۸

أَفٌّ: «فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفٌّ»

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۸۹

اسراء: ۲۳ در قاموس گوید: اف کلمه اظهار تنفر است چون انسان چیزی را مکروه داشت در مقام اظهار کراهت میگوید: اف، ابراهیم علیه السلام در مقام اظهار تنفر از بتان و بت پرستان گفت: «أَفٌّ لَكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ» انبیاء: ۶۷. راغب گفته: اف در اصل هر چیز تنفر آور است از قبیل چرک و ناخن گرفته شده، و در مقام اظهار تنفر بکار میرود، فقط سه بار در قرآن آمده است «پدر و مادر اف مگو» یعنی از کارها و اعمال و رفتار آنها، اظهار تنفر و ملالت نکن.

أَفُقٌ: ج ۱، ص: ۸۹

أَفُقٌ: ناحیه. طرف. (قاموس نهاییه، مفردات) «وَلَقَدْ رَأَاهُ بِالْأَفُقِ الْمُبِينِ» تکویر ۲۳ یعنی او را در ناحیه روشن دید، جمع آن آفاق است یعنی اطراف. نوحی «سَيُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ» فصلت: ۵۳ آیات خود را در اطراف آسمانها و زمین و در وجودشان، بانها حتما مینمایانیم در نهج خطبه ۹۰ هست: «وَأَنَّ الْأَفَاقِ قَدِ اغَامَتْ» اطراف ابر آلوده شده است:

إِفْكٌ: ج ۱، ص: ۸۹

اشاره

إِفْكٌ: ساخته. برگرداندن چیزی از حقیقتش «وَقَالُوا هَذَا إِفْكٌ مُّبِينٌ» نور: ۱۲ گفتند این، ساخته و دروغ آشکار است. دروغ را از آن افک گویند که از واقعیتش برگردانده شده در جوامع الجامع فرموده، «الافک: ابغ الکذب» و اصل آن از افک بمعنی برگرداندن است. در نهاییه گفته است: «افکه یا فکه افکا: اذا صرفه عن الشيء وقلبه» و در مفردات گوید: افک چیزی است که از حقیقتش برگردانده شده باشد (ساخته) نا گفته نماند این معنی جامع همه‌ی معانی است. در قرآن کریم بمعنی ساخته، دروغ و برگرداندن بکار رفته. مصدر و فعل آن بمعنی برگرداندن و اسم مصدرش بمعنی برگردانده شده (ساخته) است و فعل آن لازم و متعدی هر دو

آمده است «قَالُوا أَجِئْنَا لِنَتُفَكِّكُنَا عَنْ آلِهَتِنَا» احقاف: ۲۲، گفتند: آیا آمده‌ای تا ما را از خدایانمان

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۹۰

برگردانی؟ «أَلَتِي عَصَاكَ فَبِأِذَا هِيَ تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُونَ» اعراف: ۱۱۷ عصایت را ببندد، پس آنگاه عصا، آنچه بدروغ می‌ساختند میگرفت، «وَيُلِّ لِكُلِّ أَفَاكٍ أَثِيمٌ» جاثیه: ۷، وای بر هر دروغساز گناهکار، آفاک صیغه مبالغه است. «قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنْتَ يَا يُؤْفِكُونَ» منافقون: ۴، خدا آنها را بکشد از حق و خدا، بکجا برگردانده میشوند «إِنَّكُمْ لَفِي قَوْلٍ مُخْتَلِفٍ، يُؤْفِكُ عَنْهُ مَنْ أَفَكَ» ذاریات: ۸-۹ ظاهر معنی آیه این است که: شما اهل مکه در باره قرآن و آورنده آن سخن گوناگون دارید: برگردانده میشود از ایمان بآن، هر که برگردانده شود از تفکر و تدبیر صحیح. بنظر می‌آید که تقدیر آن چنین باشد «يُؤْفِكُ عَنِ الْإِيمَانِ بِالْقُرْآنِ. مَنْ أَفَكَ عَنِ التَّدْبِيرِ وَ التَّفَكُّرِ» مؤید این احتمال آیات ما قبل و ما بعد است که تفکر در موجودات طبیعت را بمیان کشیده است. «وَالْمُؤْتَفِكَةَ أَهْوَى» النجم: ۵۳ «وَجَاءَ فِرْعَوْنُ وَمَنْ قَبْلَهُ وَالْمُؤْتَفِكَاتُ بِالْحَاطِئَةِ» حاقه: ۹ مؤتفکات، در لغت بمعنی بادهائی است که از مسیر خود برمیگردند و محل وزیدن خود را عوض میکنند و یا زمینهاییکه زیر و رو میشوند. و ظاهراً مراد از آن در قرآن شهرهای ویران و زیر و رو شده است نظیر شهرهای لوط و غیره معنی آیه اول: مؤتفکه (قراء زیر و رو شونده) را ساقط کرد.

[داستان افک]؛ ج ۱، ص: ۹۰

حدیث افک که در سوره نور از آیه ۱۱ تا آیه ۲۶ بآن اشاره شده و از طرف خدا تکذیب گردیده و احکام و نصایحی نیز در آن ضمن، گفته شده است، دروغی بود که منافقان آنرا شهرت دادند و خاطر شریف حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم را بدرد آوردند، آیات وحی آنرا تکذیب کرد و چند نفر از جمله عبد الله بن ابی، مسطح بن اثاثه، حسان بن ثابت و حمنه خواهر زینب دختر جحش در آن افتراء تازیانه خوردند (حد قذف) و قضیه خاتمه

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۹۱

یافت. و خلاصه جریان چنانکه تفاسیر و تواریخ نوشته‌اند از این قرار بود حضرت رسول صلی الله علیه و آله در یکی از جنگها زنش عایشه را با خود همراه برد وقت برگشتن که در منزلی نزول کرده بودند، عایشه گردن بند خود را گم کرد، برای پیدا کردن آن از لشکریان دور رفت، مسلمانان پنداشتند که او در کجاوه خود است، شترش را حرکت دادند و رفتند، عایشه برگشت و دید لشکریان رفته‌اند، در همان جا نشست، یکی از مسلمانان بنام صفوان بن معطل سلمی که عقب مانده بود رسید و عایشه را شناخت شتر خود را خوابانید و او را سوار کرد و برد پی آنکه حرفی بزند، چون بلشگریان رسیدند، این ماجری برای منافقان و بعضی از مریض القلبها عنوان شد و عایشه را نعوذ بالله متهم بفسوجور با آن مرد کردند، و در این امر، عبد الله بن ابی رئیس منافقین از همه بیشتر آن را شهرت میداد، تا آیات قرآن این ساخته را تکذیب کرد. نگارنده: از نقل این داستان ناراحتم، و چون بعضی از مغرضین اهل سنت نعوذ بالله، شیعه را که از عایشه خوشش نیاید، باین کار متهم میکنند و میگویند: شیعه «نعوذ بالله» بعایشه چنین نسبت میدهند از این جهت این را نوشتم و از طرف خودم و شیعه اثنا عشریه میگویم: هر که بعایشه چنین نسبت بدهد او کافر و تکذیب کننده قرآن است، زیرا قرآن این نسبت را تکذیب کرده است. آری شیعه، عایشه را گناهکار میدانند. زیرا با امام برحق علی بن ابی طالب علیه السلام بمبارزه برخاست و خون مسلمانان را بهدر ریخت و تا آخر عمر در عداوت آنحضرت پایدار ماند و آیه «فَقَدْ صَغَبْتُ قُلُوبَكُمْ» تحریم: ۴ در باره او و حفصه نازل شد و غیر ذلک. ولی این کجا و آن نسبت بی‌اساس کجا؟ نعوذ بالله. خداوند بعبد الله ابی لعنت کند که

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۹۲

سبب آزردهی قلب نازنین رسول خدا صلی الله علیه و آله شد.

أفول: ج ۱، ص: ۹۲

أفول: غروب کردن «فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَا أُحِبُّ الْأَفْلِينَ» انعام: ۷۶ پس چون غائب شد (غروب کرد). گفت: غائب شونده‌ها را دوست ندارم. راغب آنرا غائب شدن آفتاب و ماه و ستارگان گفته ولی در قاموس و غیره اعم گرفته‌اند، در قاموس هست «أفَلَ الرضيع: ذهب لبنها» فعل آن از باب ضرب و نصر و علم هر سه آمده. در نهج خطبه: ۸۱ فرموده: «غرور حائل و ضوء آفل».

أكل: ج ۱، ص: ۹۲

أكل: خوردن و بر سبیل تشبیه گویند: آتش هیزم را خورد. یهود میگفتند: «إِنَّ اللَّهَ عَهْدَ إِلَيْنَا أَلَّا نُؤْمِنَ لِرَسُولٍ حَتَّىٰ يَأْتِينَا بَقُرْبَانٍ تَأْكُلُهُ النَّارُ» آل عمران: ۱۸۳ «أَكَا لُونَ» مبالغه از اكل است «أكل» بضم اول و دوم بمعنی خوردنی است «تَوْتَىٰ أَكَلَهَا كُلَّ حِينٍ» ابراهیم: ۲۵ یعنی خوردنی (میوه) خود را هر زمان می‌آورد.

ألا: ج ۱، ص: ۹۲

ألا: آگاه باش. آگاه باشید. حرف تنبیه است بر تحقق ما بعدش دلالت دارد مثل «أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ» «أَلَا إِنَّهُمْ فِي مَرِيئَةٍ مِنْ لِقَاءِ رَبِّهِمْ» و نیز بمعنی عرض (طلب ملایم) و تحضیض (طلب شدید) می‌آید و مخصوص بجملة فعلیه است مثل «أَلَا تَحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ» و نیز بمعنی توییخ و انکار و استفهام از نفی و تمنی می‌آید و در چهار صورت اخیر مخصوص جملة اسمیه است (اقرب الموارد).

ألت: ج ۱، ص: ۹۲

ألت: نقصان «وَمَا أَلْتَنَاهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ شَيْءٍ» طور: ۲۱ از عملشان چیزی کمشان نکردیم، لازم و متعدی هر دو آمده است گویند: «ألت ماله: نقصه و ألت الشيء: نقص» این لفظ در قرآن فقط یکبار آمده است.

إلف: ج ۱، ص: ۹۲

إلف: (بر وزن علم) پیوند. جمع شدن با میل و رغبت (مفردات) باید دانست الفت جمع شدن مطلق نیست بلکه جمع شدنی است که میان اجزاء آن قبول و میل و الفت باشد

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۹۳

بهترین کلمه برای آن در فارسی «پیوند» است «كُنْتُمْ أَغْدَاءًا فَآلَفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ» آل عمران: ۱۰۳ دشمنان بودید میان دلهای شما پیوند داد. «ألفه»: انس گرفتن و دوست داشتن «إیلاف» بمعنی الفت دادن مصدر باب افعال است در مجمع و کتب لغت هست: «ألفه ایلافا: جعله یألف». راغب آنرا مصدر باب تفعیل گرفته است «الْمَوْلَفَةُ قُلُوبُهُمْ» یعنی کسانی که قلوبشان تألیف و جلب شده. مراد کسان غیر اسلامی اند که برای تألیف قلوب بآنها زکوة داده میشود. مسلمانان ضعیف العقول نیز از مؤلفه قلوبهم اند چنانکه سید مرحوم در عروه فرموده است «لِإِيْلَافِ قُرَيْشٍ. إِيْلَافِهِمْ رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ. فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ» قریش: ۱-۳ لفظ لِإِيْلَافِ در اول آیه متعلق است به «فَلْيَعْبُدُوا» یعنی خدای این خانه را عبادت کنند که قریش را الفت داده و محترم کرده است بعقیده بعضی: آن متعلق است به «فَجَعَلَهُمْ كَعَصْفٍ» در سوره ما قبل. یعنی برای الفت دادن بقریش اصحاب فیل را کویید.

إلف: ج ۱، ص: ۹۳

أَلِف: الف، یا ساکن است که بآن لینه گویند و یا متحرک است که بآن همزه گویند. راغب در مفردات گوید: بطور کلی الف‌هائیکه (اعم از الف و همزه) برای اثبات معنایی میانند سه نوعند. نوعی باول کلام داخل میشوند و نوعی بوسط و نوعی بآخر آن. نوع اول برای استخبار است نظیر «أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا» و برای مغلوب کردن مخاطب و غیر آن، مثل «أَهُمْ خَيْرٌ أَمْ قَوْمٌ تُبَعِّعُ» و «أَفَبِأَنْ مِتَّ فَهُمْ الْخَالِدُونَ» و برای تسویه نحو «سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَجْرَعْنَا أَمْ صَبَرْنَا» و برای نفی و این همزه چون بر نفی داخل شود افاده اثبات میکند و بالعکس نحو «أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ... أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَحْكَمِ الْحَاكِمِينَ». نوعیکه در وسط میانند عبارتند از الف تشبیه و الف بعضی از جمع‌ها مثل مسلمان، مسلمات و مساکین

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۹۴

نوعیکه در آخر واقع میشوند عبارتند از الف تأنیث مثل حبلی و بیضاء و الف ضمیر در تشبیه مثل «أَذْهَبَا إِلَيَّ فِرْعَوْنَ» و الف‌هائیکه بآخر آیات داخل میشوند همچنانکه در آخر ابیات میانند مثل «وَتَطُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا... فَأَصْلُمُونَا السَّبِيلَا» لیکن این الف‌ها معنایی ندارند و فقط برای اصلاح لفظ وارد میشوند (مفردات باختصار).

أَلِف: ج ۱، ص: ۹۴

أَلِف: (بر وزن عقل) هزار. از اسماء عدد است جمع آن در قرآن کریم الوف و آلاف بکار رفته است «وَإِنْ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ حَتَّىٰ ۴۷ يَكُ رُجُوعًا» یک روز نزد پروردگار مانند هزار سال است «خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ» بقره: ۲۴۳ «يُمِدُّكُمْ رَبُّكُمْ بِثَلَاثَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ» آل عمران: ۱۲۴.

إِل: ج ۱، ص: ۹۴

إِل: پیمان. قسم. قرابت. همسایه (قاموس) در قرآن مبین فقط بمعنی قرابت بکار رفته «لَا يَرْجُونَ فِي مَوْءِنٍ إِلًا وَ لَا ذِمَّةً» توبه: ۱۰ یعنی مشرکان در باره هیچ مؤمنی قرابت و پیمانی را رعایت نمیکنند. تنها دو بار در قرآن آمده است توبه: ۸-۱۰. در قاموس هست که: ال و ایل از اسماء الله میباشد ولی راغب در مفردات آنرا بی‌اساس میداند.

أَلَا: ج ۱، ص: ۹۴

أَلَا: حرف استثناء است در اقرب الموارد گوید: أَلَا بر چهار وجه است ۱- استثناء ۲- صفت بمعنی غیر ۳- عاطفه بمعنی واو ۴- زائده. در آیه «فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ لِنَدَا يُكُونُ لِلذَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةً إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ» بقره: ۱۵۰ مجمع البیان از ابو عبیده نقل میکند که «أَلَا» بمعنی واو عاطفه است و تقدیر آن «وَالَّذِينَ ظَلَمُوا» میباشد ولی این نا صواب است و أَلَا در جای خود واقع است النهایه، استثنا منقطع است، مشروح مطلب آنکه یهود در کتاب خود خوانده بودند: پیغمبر جدید، قبله را عوض خواهد کرد، چون قبله از بیت-المقدس بکعبه عوض شد، قرآن فرمود این تحوّل سبب آنست که

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۹۵

مردم (یهود مثلاً) بر علیه شما دلیلی نداشته باشند و بدانند که پیغمبر اسلام مطابق آنچه تورات گفته است عمل کرد، لیکن ستمکاران آنها قانع نخواهند شد، از آنها نترسید. آیه دیگری که گفته‌اند أَلَا بمعنی واو است این آیه است «يَا مُوسَىٰ لَا تَخَفْ إِنِّي لَا يَخَافُ لِمَدْيِ الْمُرْسَلُونَ إِلَّا مَنْ ظَلَمَ ثُمَّ بَدَّلَ حُسَيْنًا بَعْدَ سُوءِ فَإِنِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ» نمل: ۱۰ و ۱۱ گفته‌اند: تقدیرش چنین است «لَا يَخَافُ لِمَدْيِ الْمُرْسَلُونَ إِلَّا مَنْ ظَلَمَ ثُمَّ يَدَّلُ حُسَيْنًا». در تفسیر المیزان فرموده: آنچه میشود گفت- الله اعلم- این است که چون آیه قبلی از ایمنی و عدم خوف مرسلین خبر داد، بنظر آمد که غیر مرسلین از اهل ظلم ایمنی ندارند و باید بترسند، آیه توبه کاران اهل ظلم را

استدراک و استثناء کرد... و منظور این است: لکن آنکه معصیت کرده و بعد توبه نموده نیز نباید بترسد. ناگفته نماند در این صورت عدم ترس بیگناهان نیز ضمناً مفهوم میشود. در مجمع البیان ذیل آیه ۱۵۰ بقره از مبرّد نقل شده که: «ألا هیچ وقت بمعنی واو نیاید. ناگفته نماند در قرآن مجید استثناء منقطع که بمعنی «لکن، ولی» است بسیار یافت میشود و اینکه گفته‌اند: استثناء منقطع در کلام فصیح نماید درست نیست در دو آیه گذشته استثناء چنانکه دیدیم منقطع است و در کریمه ﴿مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا ابْتِغَاءَ الظَّنِّ﴾ نساء: ۱۵۷ نیز منقطع است. و شاهد بسیار روشن این استثناء آیات ۴۰-۷۴-۱۲۸-۱۶۰ سوره صافات است که همه آنها بمعنی «ولی و لکن» آمده و منقطع‌اند در مجمع و کشاف تصریح شده که آن در ﴿إِلَّا مَنْ تَوَلَّى وَ كَفَرَ﴾ غاشیه: ۲۴ منقطع است.

التی؛ ج ۱، ص: ۹۵

التی: اسم موصول و مؤنث الذی است. از جمع آن فقط در قرآن فقط اللائی و اللاتی بکار رفته مثل ﴿إِنَّ أُمَّهَاتُهُمْ إِلَّا اللَّائِي﴾ قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۹۶

وَلَدَتْهُمْ» مجادله: ۲ نیست مادران آنها مگر زنانیکه آنان را زائیده‌اند و نحو «وَاللَّائِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ» نساء: ۳۴ زنانیکه از نا فرمانیشان میترسید نصیحتشان کنید.

الذی؛ ج ۱، ص: ۹۶

الذی: اسم موصول مذکر جمع آن در قرآن فقط الذین آمده ناگفته نماند محلّ التی و الذی، ماده (ل ت ی- ل ذ ی) بود چنانکه در اقرب الموارد است ولی ما ترتیب المعجم المفهرس را مراعات کردیم.

ألم؛ ج ۱، ص: ۹۶

ألم: درد. راغب قید شدّت را نیز اضافه کرده است «ألم» دردناک ﴿لِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ بقره: ۱۰۴ در مفردات و قاموس و اقرب-الموارد، الیم را بمعنی اسم فاعل (مؤلم) درد آور گرفته‌اند، ولی بهتر است بگوئیم صفت مشبّهه است مثل شریف و دالّ بر دوام و ثبوت است خاصّه که عذاب اخروی با آن توصیف شده است، پس عذاب الیم یعنی عذاب دردناک دائم ﴿فَإِنَّهُمْ يَأْتُمُونَ كَمَا تَأْتُمُونَ﴾ نساء: ۱۰۴ آنها رنج میبرند، درد زخم میکشند چنانکه شما رنج میبرید و درد میکشید. کلمه الیم ۷۲ بار در قرآن آمده است (المعجم المفهرس).

إله؛ ج ۱، ص: ۹۴

إله: معبود. مصدر آن بمعنی عبادت و حیرت آمده و اله مثل فعال مصدر بمعنی مفعول (مألوه) است (قاموس) گویند: «اله یأله: عبد» از باب منع یمنع (مفردات) و گویند: اله الها: تحیر» از باب علم یعلم (اقرب الموارد). پس اگر آنرا از اله بمعنی تحیر بگیریم، خدا را از آنجهت اله گویند که عقول در درک ذات او متحیر است و اگر از اله بمعنی عبادت بگیریم، از آنجهت اله گوئیم که او معبود است. راغب در مفردات گوید: حق آن بود که این کلمه جمع بسته نشود چون سوی خدا معبودی نیست، لیکن عرب باعتقاد خود که معبودهائی هست آنرا جمع بسته و گفته‌اند: آلهة.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۹۷

این کلمه در قرآن دو محلّ استعمال دارد یکی در باره ذات باری تعالی مثل «وَالْهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ» بقره: ۱۶۳ دیگری در باره معبودهای دروغین که همه‌ی آنها را در مقام ذم و انکار نقل کرده است نظیر «الَّذِينَ يَجْعَلُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ

فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ» حجر: ۹۶ و نظیر «أَنْتُمْ لَتَشْهَدُونَ أَنْ مَعَ اللَّهِ آلِهَةٌ أُخْرَى» انعام: ۱۹ از آیه «وَمَا كَانَ مَعَهُ مِنْ إِلَهٍ إِذًا لَذَهَبَ كُلُّ إِلَهٍ بِمَا خَلَقَ» ... مؤمنون: ۹۱ روشن میشود که معبود باید خالق باشد و جز خالق کسی حق ندارد معبود باشد فلذا معبود یکی است.

اللَّهُ: ج ۱، ص: ۹۷

اشاره

اللَّهُ: علم (اسم) خداوند تبارک و تعالی است، بعضی گویند اصل آن اله است، همزه اش حذف شده و الف و لام بر آن اضافه گشته و لام در لام ادغام گردیده است، صاحب قاموس گوید: اصح آنست که علم غیر مشتق است. باید دانست: در این کلمه صفت بخصوص از صفات حق تعالی منظور نیست و آن فقط علم ذات باری است، ولی التزاما بجمیع صفات خدا دلالت دارد و شاید از این جهت گفته‌اند: الله نام ذات واجب الوجودی است که جامع تمام صفات کمال است. این لفظ مبارک مجموعا دو هزار و هفتصد و دو بار در قرآن مجید آمده است پنج بار «اللَّهُم» و بقیه «الله» (المعجم المفهرس). وجود حق تعالی و توحید او اساس دین مبین اسلام و تمام ادیان آسمانی است، هیچ دینی و هیچ دانشمندی، موقعیت و عظمت و وجود و صفات خدا را مانند قرآن تعریف نکرده و نشان نداده است.

[خدائیکه قرآن تعریف میکند؛ ج ۱، ص: ۹۷]

۱: «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ، لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ، وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ» بگو: او خدای بی همتاست خدای که مقصود همه است، نزاده و زائیده نشده، هیچکس همتای او نیست، نا گفته نماند چنانکه در «احد» گذشت: این کلمه فقط در ذات باری بمعنی وصفی استعمال

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۹۸

گردیده است بنا بر این لازم است احد را در قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ، بی همتا معنی کنیم، در این صورت، تمام سه آیه که بعد از آیه اولی آمده است شرح احد میباشد. یعنی بی همتاست زیرا که مقصود همه است و زائیدن و زائیده شدن که از خواص تمام موجودات است، در او نیست و بالاخره هیچکس کفو و برابر او نیست راجع بمعنای صمد بآن ماده رجوع شود. این است خدائیکه قرآن معرفی میکند یعنی خود خدا معرفی میکند زیرا قرآن کلام خداست. از نظر علم و عقل و فطرت فقط این خدا قابل قبول است نه خدایان دروغین و نه خدائیکه ادیان تحریف شده میگویند. ۲: خدا خالق و آفریننده تمام اشیاء و تمام جهان و جهانیان و تمام موجودات است. و جز او هر چه هست آفریده اوست «لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ» انعام: ۱۰۲ «قُلْ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ» رعد: ۱۶ «اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ» زمر: ۶۲ «ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ» غافر: ۶۲ «وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» انعام: ۱۰۱.۳- تربیت تمام اشیاء و موجودات بدست اوست و او مربی همه‌ی مخلوقات است «الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» فاتحه ۲- فَلِلَّهِ الْحَمْدُ رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَرَبِّ الْأَرْضِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» جایه ۳۶ کلمه «رَبِّ الْعَالَمِينَ» ۴۲ بار در قرآن آمده است. و خلاصه بند ۲ و ۳ این است که آفرینش و پرورش هر دو از خدا و در دست خداست و بتعبیر دیگر چنین است «أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ لِيُبَارِكَ اللَّهُ رَبِّ الْعَالَمِينَ» اعراف: ۵۴ بدان آفریدن و تدبیر و دستور فقط برای اوست، بلند مرتبه است خدا، که پرورش دهنده مخلوقات است. در «رب» خواهیم گفت که «رب» تربیت دهنده است. ۴- خدا بر هر چیز قادر و تواناست و هیچ چیز از حیطة قدرت و توانائی او بیرون نیست و قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۹۹

او بر کار خود پیروز است «لِيُبَارِكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» ملک: ۱ «وَاللَّهُ غَالِبٌ عَلَىٰ أَمْرِهِ» يوسف: ۲۱، جمله

«هُوَ عَلِيٌّ كُلُّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» و «اللَّهُ عَلِيٌّ كُلُّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» مجموعاً ۳۴ بار در قرآن تکرار شده. ۵- حیات و مرگ مطلقاً در دست اوست، و اوست که حیات می‌بخشد و میمیراند («وَاللَّهُ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ» آل عمران ۱۵۶) «إِنَّا لَنَحْنُ نُحْيِي وَنُمِيتُ وَنَحْنُ الْوَارِثُونَ» حجر: ۲۳، این دو تعبیر ۱۱ مرتبه در قرآن آمده است. ۶- شروع آفرینش و اعاده آن از او و بدست اوست، که آفریده و اوست که بعد از ویرانی، نظم جدید برقرار کرده و آفریدن را از سر میگیرد «يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ لِلْكُتُبِ كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ وَعِيدًا عَلَيْنَا إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ» انبیاء: ۱۰۴ روزی آسمانرا می‌پیچیم و جمع میکنیم. همانطور که طومار نوشته‌ها را میپیچد و جمع میکند. پس از آن همچون آفرینش اول، آفریدن را دوباره شروع میکنیم، این وعده بر ما حتمی است و ما آنرا عملی خواهیم کرد. «قُلِ اللَّهُ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ» یونس: ۳۴.۷- او نور آسمانها و زمین است زندگی و حرکت و افاضه مطلقاً از اوست «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» نور: ۳۵.۸- او شریک و همتائی ندارد، خدائی و معبودی جز او نیست، فرزندی ندارد، کسی را بفرزندی انتخاب نکرده است «مَا اتَّخَذَ اللَّهُ مِنْ وَلَدٍ وَمَا كَانَ مَعَهُ مِنْ إِلَهٍ» مؤمنون: ۹۱ «سُبْحَانَهُ أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ» نساء: ۱۷۱ «لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ» اسراء: ۱۱۱.۹- او هر روز در کاری است. همه از او میخواهند، از او استمداد میکنند و دست نیاز بسوی او دراز کرده‌اند اگر چه عده‌ای متوجه نیستند. «يَسْئَلُهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ» رحمن: ۲۹ هر که در آسمانها و زمین هست

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۰۰

حاجت خود را از او میخواهند، او هر روز در کار بخصوصی است. آیه شریفه راجع باصل احتیاج و استمداد از خداست، بحکم آیه «اللَّهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» لقمان: ۲۶ و آیه «يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمْ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ» فاطر: ۱۵، بشر از خود چیزی ندارد، او مطلقاً فقیر و محتاج است، در مقابل، هر چیز از خدا و ملک خدا و خدا غنی مطلق است، پس تمام مردم اعم از خدا شناس و غیره که برای رفع حاجت خود بوسائل مادی متوسل میشوند، بوسائل خدا متوسل میشوند. و از خدا میخواهند، این آیه، نظیر آیه‌ی «وَآتَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ» ابراهیم: ۳۴ است مردم همه چیز را از خدا نخواسته‌اند، بلکه خدا مطابق احتیاج واقعی آنها وسائل زندگی بوجود آورده است، این سؤال، سؤال فطری و واقعی است که همان احتیاج بوده باشد. و اما «كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ» خداوند ربّ العالمین است، معنای ربوبیت آنست که ربّ هر روز در کاری نظیر کار گذشته یا غیر آن بوده باشد مثل بنیاء که هر روز یکجور کاری در ساختمان، نظیر روز قبل یا غیر آنرا میکند تا بنای آن سر آید. تو خود حدیث مفصل بخوان از این مجمل. ۱۰- عزّت و ذلّت و گرفتن و عطا کردن در دست اوست، او پادشاهی میدهد و پادشاهی را می‌ستاند، اختیار در دست اوست، او شب را بروز و روز را شب داخل میکند و زنده را از مرده و مرده را از زنده بیرون میاورد «قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكُ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعْزِزُ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ... بِيَدِكَ الْخَيْرُ... تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَمِيتِ وَتُخْرِجُ الْمَمِيتَ مِنَ الْحَيِّ» آل عمران: ۲۶-۲۷. همانطور که تمام نعمت‌ها را خدا میدهد، پادشاهی و حکمرانی را نیز او عنایت میکند، این دلیل نمیشود که پادشاه و حکمران هر چه

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۰۱

خواهد بکند و بگوید: خدا بمن داده است، چنانکه یکنفر پر زور و قهرمان نمیتواند همه را زیر مشّت و لگد بیاندازد و بگوید: خدا این نیرو را بمن داده است، نیکو کار و بدکار بودن شخص، روی کاری است که میکند، پادشاه بودن یا مردم عادی بودن، دلیل عزّت و ذلّت و خوبی و بدی نیست، حساب عمل در میان است، معاویة‌ی مقتدر از همه بدتر، و ابو ذر فقیر از همه (نسبت بخودش) نیکوتر بود. ۱۱- هدایت و گمراهی در دست او و در اختیار اوست، اوست که هدایت میکند و گمراه میگرداند ولی گمراه نمیکند مگر فاسقان را، اگر مردم اراده گمراهی کردند گمراه میکند، او بقلب کفّار مهر میزند که خود در اثر ادامه‌ی معاصی چنین خواسته‌اند «يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَ يَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ» بقره: ۲۶ «إِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ أَنْابَ» رعد:

۲۷ «وَيُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ» ابراهیم: ۲۷ «خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ» بقره: ۷. قرآن همه چیز را از خدا و در دست خدا میداند، و بی پروا میگوید: که عزت و ذلت و ضلالت و هدایت از خداست، اما معین میکند که: کارهای خدا گزاف نیست و اینها روی نظم و حساب دقیقی است، چنانکه فرمود «يُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ» ابراهیم: ۲۷ «وَمَا يَضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ» بقره: ۲۶ آنها که ستم پیشه کرده‌اند، گمراهشان میکند، مشروح سخن در «ضلال» دیده شود. ۱۲- او دانه را میشکافد، مرده از زنده و زنده را از مرده بیرون میآورد (از تخم بی حرکت و دانه مرده و بی حرکت درختان و بوته‌ها و علفهای زنده بیرون میآورد، دوباره از آنها، تخم‌ها و دانه‌های مرده و بی حرکت خارج میکند) فقط او میگریاند، میخنداند، میمیراند، زنده میکند، نر و ماده را او آفریده خلقت آخرت نیز در دست اوست، او بی نیاز میکند، او عطا میکند، او

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۰۲

غذا میدهد، او مریض را شفا می بخشد انعام: ۹۰ نجم: ۴۳-۴۸، شعراء: ۷۹-۸۱.۱۳- روزی موجودات از او و در دست اوست، او رزاق مطلق است «إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِينُ» ذاریات، ۵۸ «وَكَأَيُّنَ مِنْ دَابَّةٍ لَّا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِيَّاكُمْ» عنكبوت: ۶۰ «وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا» هود: ۶.۱۴- او باندازه قدرت و توانائی انس و جن، تکلیف میکند و این قاعده کلی تکلیف است «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا» بقره: ۲۸۶، این حقیقت پنج بار بدین صورت در قرآن تکرار شده است. ۱۵- بازگشت همه بسوی اوست، خوبان و بدان همه بسوی او بر میگردند «كُلُّ الْإِنْسَانِ رَاجِعُونَ» انبیاء: ۹۳-۱۶- کسانی و کارهایی که خدا دوست ندارد و از آنها بیزار است بقرار ذیل اند: «إِنَّ اللَّهَ لَّا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ» بقره: ۱۹۰ «وَاللَّهُ لَّا يُحِبُّ الْفَاسِقَ» بقره: ۲۰۵ «وَاللَّهُ لَّا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ» بقره: ۲۷۶ «فَإِنَّ اللَّهَ لَّا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ» آل عمران: ۳۲ «وَاللَّهُ لَّا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ» آل عمران: ۵۷ «إِنَّ اللَّهَ لَّا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُحْتَالًا فَخُورًا» نساء: ۳۶ «إِنَّ اللَّهَ لَّا يُحِبُّ مَنْ كَانَ خَوَانًا أَثِيمًا» نساء: ۱۰۷ «وَاللَّهُ لَّا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ» مائده: ۶۴ «إِنَّهُ لَّا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ» اعراف: ۳۱ «إِنَّهُ لَّا يُحِبُّ الْمُسْتَكْبِرِينَ» نحل: ۲۳ «إِنَّ اللَّهَ لَّا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ» قصص: ۱۷.۷۶- آنانکه خدا دوستشان دارد بقرار زیراند: نیکو کاران «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» بقره: ۱۹۵ توبه کاران: «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ» بقره: ۲۲۲ پاکیزه‌ها: «وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ» بقره: ۲۲۲ پرهیزکاران: «فَإِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ» آل عمران: ۷۶ بردباران: «وَاللَّهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ» آل عمران: ۱۴۶ توکل کنندگان: «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ» آل- عمران ۱۵۹ دادگران: «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ» مائده: ۴۲

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۰۳

جنگجویان در راه خدا: «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ» صف: ۴-۱۸- قرآن در باره اثبات وجود خدا و توحید او، بیشتر برهان نظم را که دلیل قطعی شعور و درک و عقل است، پیش میکشد، آری برای اثبات حق تعالی و یگانگی او، برهان نظم بهترین برهان و عموم فهم است. ۱۹- اسماء حسنی را که نامهای- مخصوص خدا باشند در «حسنی» مطالعه فرمائید.

اللَّهُمَّ: ج ۱، ص: ۱۰۳

اللَّهُمَّ: اصل آن یا الله است، حرف نداء از اولش حذف شده، و میم مشدد در آخر جای آنرا گرفته است، در قرآن فقط در معنای نداء بکار رفته، در زبان عرب بمعنای تمکین جواب و استثناء نیز استعمال شده است، و در قرآن مجید فقط پنج بار آمده است.

أَلُو: ج ۱، ص: ۱۰۳

أَلُو: (بر وزن فلس) تقصیر. کوتاهی (مفردات). «لَا تَتَّخِذُوا بَطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ لَّا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًا» آل عمران: ۱۱۸، یعنی از غیر خودتان همراز مگیرید که در تباهی شما کوتاهی نمیکنند «وَلَا يَأْتَلِ أُولُوا الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَالسَّعَةِ أَنْ يُؤْتُوا أُولَى الْقُرْبَىٰ وَالْمَسَاكِينَ» نور، ۲۲ صاحبان فضل و وسعت کوتاهی نکنند از اینکه بنزدیکان و مساکین چیزی بدهند، کلمه «يَأْتَلِ» را در آیه، قسم خوردن معنی

کرده‌اند ولی معنای اولی بهتر است، گر چه «ائتلی» بمعنی قسم خوردن آمده است، زیرا حفظ وحدت معنی بهتر است و اثبات اشتراک دشوار می‌باشد. ناگفته نماند: ماده‌الو را از باب نصر ینصر و افتعال و تفعیل بمعنی تقصیر و کوتاهی گرفته‌اند، و از باب افعال و تفعیل و افتعال قسم خوردن معنی کرده‌اند (اقرّب الموارد) در مفردات گوید: «لَا يَأْتَلُ أَوْلُوا الْفَضْلِ» میشود از باب افتعال باشد بمعنی تقصیر، و میشود از آلیت باشد بمعنی قسم خوردن. در المیزان ذیل آیه مذکور گفته: ایتلاء بمعنی تقصیر، ترک،

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۰۴

و قسم خوردن است و هر سه معنی در آیه خالی از تناسب نیست، و معنی آیه این است صاحبان فضل و وسعت از دادن، تقصیر و کوتاهی نکنند، یا عطا کردن را ترک نکنند و یا قسم نخورند که چیزی ندهند.

ایلاء؛ ج ۱، ص: ۱۰۴

ایلاء: قسم خوردن. ایلاء در فقه اسلامی آنست کسی قسم بخورد که بزنی خود نزدیکی نخواهد کرد، زن او ۴ ماه حق اعتراض ندارد، پس از چهار ماه اگر بحاکم رجوع بکند، حاکم شوهر او را میان دو چیز مخیر میکند، و آن اینکه یا طلاق بدهد و از زن جدا شود و یا کفاره بدهد و بزنی خود برگردد، در صورت امتناع وی را زندانی میکند، تا یکی از دو کار را اختیار نماید (شرایع) «۱» قرآن مجید فرموده «لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ، فَإِنْ فَاءُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ، وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ» (بقره: ۲۲۶- ۲۲۷) برای آنها که قسم می‌خورند از زنان خود دور شوند و مقاربت نکنند، چهار ماه انتظار هست، سپس اگر برگشتند خدا آمرزگار و رحیم است، و اگر قصد طلاق کردند، خدا دانا و شنواست. در صورت برگشتن چون قسم خود را شکسته و بر خلاف آن عمل کرده است، باید کفاره بدهد چنانکه شیعه قائل است و جمله «فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» دلیل آن است که بر رجوعش عذابی و عقابی نیست رجوع و یا طلاق اگر در عرض چهار ماه عملی شد، هیچ و الا پس از انقضای چهار ماه، حاکم اجبار میکند که یکی از آن دو را اختیار نماید.

إلی؛ ج ۱، ص: ۱۰۴

إلی: حرف جرّ است، معنای مشهورش، دلالت بانتهای مکان یا زمان است مثل «سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى» اسراء: ۱، اول مکان سیر مسجد حرام و انتهای آن مسجد اقصی است، و نظیر «ثُمَّ أَنْتُمْوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ» بقره: ۱۸۷ که انتهای زمان روزه رسیدن شب است

(۱) کفاره‌اش کفاره قسم است

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۰۵

جز این معنی، معانی دیگر از قبیل معیت، تأکید، تبیین و مرادفه نیز گفته‌اند که محل آنها کتب لغت و ادبیات است.

آلاء؛ ج ۱، ص: ۱۰۵

آلاء: نعمتها، مفرد آن، الی (بر وزن حبر و فرس و عنب) است (اقرّب الموارد) «فَاذْكُرُوا آلَاءَ اللَّهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» اعراف: ۶۹ این کلمه بصورت جمع ۳۴ بار در قرآن مجید آمده است.

إلیاس؛ ج ۱، ص: ۱۰۵

إلیاس: این شخص بزرگوار یکی از پیامبران خداست، و از اینکه در قرآن مجید در ردیف انبیاء بنی اسرائیل شمرده شده میتوان

بدست آورد که از پیامبران بنی اسرائیل است. در مجمع البیان از ابن عباس و محمد بن اسحق و غیره، نقل شده که: او از انبیاء بنی اسرائیل و از اولاد هارون برادر موسی میباشد. در قرآن مجید دو بار اسم او ذکر شده یکی در سوره انعام آیه: ۸۵ که خداوند او را از صالحان شمرده «وَزَكَرِيَّا وَيَحْيَىٰ وَعِيسَىٰ وَإِيلَاسَ كُلُّ مِّنَ الصَّالِحِينَ» دیگر در سوره صافات که فرموده «وَإِنَّ إِلْيَاسَ لَمِنَ الْمُتَسَلِّمِينَ، إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَلَا تَتَّقُونَ. أَتَدْعُونَ بَعْلًا وَتَذَرُونَ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ اللَّهَ رَبَّكُمْ وَرَبَّ آبَائِكُمُ الْأُولِينَ. فَكَذَّبُوهُ فَأَنَّهُمْ لَمُخْضَرُونَ. إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ. وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ سَلَامًا عَلَىٰ إِلْيَاسِينَ. إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ» صافات: ۱۲۳-۱۳۲. یعنی: الیاس از پیامبران بود، آنگاه که بقوم خویش گفت: آیا تقوی نمیکنید؟ آیا بعل (نام بت آن قوم) را میخوانید و خدا را که احسن الخالقین است ترک میکنید؟! همان خدائیکه پروردگار شما و پروردگار پدران قدیم شماست، پس او را دروغگو شمردند، آنها بعد از احضار شدگانند. مگر بندگان خاص خدا (که در قوم او بودند) برای او در میان آیندگان نام نیک یا شریعت، باقی گذاشتیم سلام بر الیاسیان، ما نیکو کاران را چنین جزا میدهم (احتمال دارد که مراد از «إِلْيَاسِينَ» الیاس و تابعان او

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۰۶

باشند بر «إِلْيَاسِينَ» رجوع شود. آیات فوق روشن میکند که: این شخص بزرگوار همچون پیامبران دیگر بر قومی بت پرست مبعوث شده بود و نیز او را مانند پیامبران دیگر تکذیب کرده‌اند، فرید وجدی او را همان ادریس نبی دانسته که گویند: جد حضرت نوح بود و نیز نقل شده که «بعل» نام بتی بود در بعلبک، و این نام، از نام آن بت گرفته شده است و احتمال دارد که بر اهل بعلبک مبعوث شده باشد. در باره این پیامبر نیز، چیزهای غیر معقول نقل شده که قرآن مجید نامی از آنها نمیبرد و در نقل آنها، پای کعب الاحبار و وهب بن متبه در میان است، در تفسیر المیزان آنها را از تفسیر الدر المنثور نقل و رد میکند و نیز میگوید: در بعض اخبار شیعه هست که: الیاس همیشه زنده است اما آنها اخبار ضعیف‌اند (المیزان ج ۱۷ ص ۱۶۶)

ال یاسین: ج ۱، ص: ۱۰۶

ال یاسین: «سَلَامٌ عَلَىٰ إِلْيَاسِينَ» صافات: ۱۳۰ در مجمع البیان فرماید: ابن عامر و نافع و رويس از يعقوب، آنرا آل یاسین خوانده‌اند بفتح الف و کسر لام که به «یاسین» متصل نیست. و دیگران الیاسین خوانده‌اند بکسر الف و سکون لام متصل به «یاسین». ابو الحسن شعرانی در پاورقی مجمع البیان مینویسد که: اتفاق کرده‌اند در تمام قرآنها «ال» را از «یاسین» جدا بنویسند بصورت «إِلْيَاسِينَ» نه بصورت «الیاسین» باز طبرسی فرماید: زجاج گفته: هر که الیاسین خوانده او الیاس و امت مؤمن او را جمع کرده اینطور جمع هست که گویند: مسامعه و مهالبه که غرض اولاد مسمع و اولاد مهلب باشد. وجه دیگر آنست که: الیاس و الیاسین دو لغت‌اند و مراد یکنفر است مثل میکال و میکائیل و نیز از ابن عباس نقل میکند: آل یاسین عبارتند از آل محمد صلی الله علیه و آله و سلم و یاسین اسم آنحضرت است. زمخشری در کشف گوید: الیاسین خوانده شده بنا بر آنکه الیاس دو جور خوانده میشود، و نیز

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۰۷

الیاسین خوانده‌اند بنا بر آنکه جمع است و مراد، الیاس و قوم اوست و آنکه آل یاسین خوانده مرادش آنست که یاسین نام پدر الیاس است و آل بآن اضافه شده.. در تفسیر برهان ۱۲ روایت نقل شده که: آل یاسین عبارتند از آل محمد صلی الله علیه و آله و سلم، دو تای آن روایات از امیر المؤمنین و دو تا از امام صادق و یکی از امام رضا علیه السلام است و بقیه از ابن عباس و ابی- مالک و ابو عبد الرحمن میباشد، از پنج روایت فوق که از ائمه علیهم السلام نقل شده، آنچه از حضرت رضا علیه السلام مروی است سندش صحیح است بنا بر آنکه جعفر بن محمد بن مسرور که مورد پسند مرحوم صدوق است، ثقه باشد. ابن حجر در صواعق محرقة خود در ضمن آیات نازله در شأن اهل بیت علیهم السلام آیه «سَلَامٌ عَلَىٰ إِلْيَاسِينَ» را سؤمین آیه شمرده و گفته: جماعتی از مفسرین از ابن عباس نقل کرده‌اند: مراد از آیه، سَلَامٌ عَلَىٰ آلِ مُحَمَّدٍ، است، کلبی نیز چنین گفته است. ابن کثیر در تفسیر خود گفته:

دیگران سلام علی آل یاسین خوانده‌اند یعنی آل محمد صلی الله علیه و آله و سلم، بیضاوی نیز در تفسیر خود بآن اشاره کرده است. از مجموع آنچه نقل شده سه مطلب بدست آمد. ۱- ال یاسین لغتی است در الیاس و هر دو یکی اند مثل جبریل و جبرئیل میکال و میکائیل - سیناء و سینین، ۲- الیاسین جمع الیاس است، مراد، او و قوم او است. ۳- این کلمه آل یاسین است و یاسین نام حضرت رسول صلی الله علیه و آله است، آل یاسین یعنی آل محمد صلی الله علیه و آله. ناگفته نماند: قضیه سیاق آیات سوره میرساند که مراد از ال- یاسین، یکی از دو احتمال اول است زیرا در این سوره ابتدا حکایت نوح ذکر شده و در ذیل آن آمده «سَلَامٌ عَلٰی نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ» پس از آن در ذیل حکایت ابراهیم آمده «سَلَامٌ عَلٰی

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۰۸

إِبْرَاهِيمَ» آنگاه در ذیل حکایت موسی و هارون فرموده «سَلَامٌ عَلٰی مُوسَىٰ وَ هَارُونَ» سپس در ذیل قصه الیاس آمده «سَلَامٌ عَلٰی إِيْلَیَّاسَ» و اگر مراد آل محمد صلوات الله علیهم اجمعین باشد باید گفت: این آیه در سیاق آیات قبل نیست و نیز در سیاق آیات ما بعد هم نخواهد بود و الله اعلم ولی میشود که آن از بطون قرآن باشد.

ام: ج ۱، ص: ۱۰۸

ام: حرف استفهام است، دو جور بکار میرود متصله و منقطعه. متصله آن است که در ردیف الف استفهام واقع شود و بمعنی ای (کدام) میاید مثل «وَإِنْ أَدْرِي أَقَرِيبٌ أَمْ بَعِيدٌ مَا تُوعَدُونَ» انبیاء: ۱۰۹ یعنی نمیدانم آیا نزدیک یا دور است آنچه وعده میشوید و نیز بعد از الف تسویه واقع میشود نحو «سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْتَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ» بقره: ۶ یعنی برای آنها یکسان است خواه بترسانی یا نترسانی ایمان نمیآورند. بهتر است بگوئیم: در این صورت الف تسویه و ام هر دو بمعنی «خواه» میایند. متصله از آن سبب گویند که ما قبل «ام» بما بعدش متصل است. منقطعه آنست که از ما بعدش قطع شده و بمعنی بل (بلکه) میاید مانند «أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ شُفَعَاءَ» زمر: ۴۳ یعنی بلکه جز خدا واسطه هائی گرفته‌اند. ام گاهی به هل داخل میشود ولی بهمزه داخل نمیشود مانند «أَمْ هَلْ تَسْتَوِي الظُّلُمَاتُ وَالنُّورُ» رعد: ۱۶، آنچه در باره «ام» نوشته شد همه از اقرب الموارد است، فقط مثلها را از قرآن آورده‌ایم.

أمت: ج ۱، ص: ۱۰۸

أمت: بلندی. مکان مرتفع (اقرب الموارد) «لَا تَرَىٰ فِيهَا عِوَجًا وَلَا أَمْتًا» طه: ۱۰۷ یعنی در زمین پستی و بلندی نمی بینی از قرینه‌ی امت فهمیده میشود که «عوج» بمعنی انخفاض و پستی است. در قاموس گویند: امت یعنی مکان مرتفع، تپه‌های کوچک، پستی و بلندی، و اختلاف در شیئی. ولی مراد از آن در آیه، بلندی است، و این آیه عبارت اخیری آیه‌ی ما

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۰۹

قبل است که فرموده «فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا» قاع بمعنی گسترده و صفصف بمعنی هموار است.

أمد: ج ۱، ص: ۱۰۹

أمد: مدت. زمان «فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْأَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْ» حدید: ۱۶، مدت بر آنها دراز شد، دل‌هایشان سخت گردید. راغب گویند: تفاوت امد و ابد آنست که ابد بمعنی زمان غیر محدود و امد بمعنی زمان محدود ولی مجهول الحد است. و فرق میان زمان و امد، آنکه امد باعتبار آخر مدّت گفته میشود ولی زمان شامل اول و آخر مدّت است، بدین سبب گفته‌اند: مدی و امد متقارب‌اند. امد، چهار بار در قرآن آمده است آل عمران: ۳۰، کهف: ۱۲، حدید: ۱۶، جن: ۲۵.

أمر: ج ۱، ص: ۱۰۹

اشاره

أمر: امر دو معنی دارد یکی کار و چیز، جمع آن امور است مثل «وَ إِذْ قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» بقره: ۱۱۷، چون چیزی را اراده کند، بدان گوید: باش پس میشود، و مثل «وَ شَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ» آل عمران: ۱۵۹ در کار با آنها مشورت کن «وَ إِذْ جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أَذَاعُوا بِهِ» نساء: ۸۳ چون چیزی از ایمنی و ترس بیاید آنرا منتشر میکنند. و مثل «إِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ» بقره: ۲۱۰ «وَ لِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ» حج: ۴۱ کارها بخدا بر میگردد، عاقبت کارها با خدا و برای خداست. دیگری: دستور و فرمان، قاموس گوید: «الامر ضد النهی» مثل «قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ» اعراف: ۲۹ بگو خدایم بعدل فرمان داده است «أَمَرَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ» یوسف: ۴۰ دستور داده که جز او را پرستید. نا گفته نماند: امر بمعنای اول اسم مصدر، و بمعنای دوم مصدر و اسم مصدر است، در تفسیر المیزان: ۸ ص ۱۵۴ احتمال داده که: معنای مصدری اصل، و اسم مصدر، معنای ثانوی و بعنایت باشد. و بطور خلاصه میتوان گفت:

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۱۰

امر یا قولی است و یا فعلی، قولی بمعنی دستور و فعلی بمعنی کار و چیز است. در آیاتی نظیر «وَ مَا أَمْرٌ فُزِعُونَ بِرَشِيدٍ» هود: ۹۷ و غیر آن ظاهرا هر دو امر، مراد است. «أَمْرًا» مبالغه است «إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ» یوسف: ۵۳ یعنی نفس ببدی، بسیار امر کننده است. ایتمار، یعنی قبول امر و مشورت «إِنَّ الْمَلَائِكَةَ يَأْتِمِرُونَ بِكَ لِيَقْتُلُوكَ» قصص: ۲۰ یعنی اشراف قوم در باره‌ی تو مشورت میکنند که تو را بکشند «وَ أَتَمِرُوا بَيْنَكُمْ بِمَعْرُوفٍ» طلاق: ۶ ما بین خودتان بشایستگی مشورت کنید. راغب گوید: مشورت را از آنجهت، ایتمار گویند که مشورت کنندگان امر یکدیگر را قبول میکنند.

[«اولی الامر»؛ ج ۱، ص: ۱۱۰]

«أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِن تَدَارَعْتُمْ فَمَا تَزَعُّوا فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَ الرَّسُولِ إِن كُنتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ» نساء: ۵۹، یعنی بخدا و رسول و صاحبان امر اطاعت کنید و اگر در چیزی نزاع و اختلاف کردید، آنرا بخدا و رسول بر گردانید اگر بخدا و روز قیامت ایمان دارید. مراد از اولی الامر چه کسانی هستند؟ در تعیین اولی الامر، اقوال اهل تفسیر مختلف است راغب در مفردات گفته: گویند مراد امراء است که در زمان حضرت رسول (ص) بودند. گفته شده: مراد ائمه اهل بیت اند علیهم السّلام و گویند: امر بمعروف کنندگانند. ابن عباس گفته: فقهاء و اهل دین اند که مطیع خدا باشند. انتهی در تفسیر المنار نیز، نزدیک بآنچه نقل شد، گفته است، و نیز گوید: استاد گفت: مدتها در باره این آیه فکر کردم، تا فکرم باینجا رسید که مراد از اولی الامر، اهل حلّ و عقداند. آنگاه شرایط زیادی به اهل حلّ و عقد ذکر میکند، که بنظر نگارنده، شاید یکدفعه هم آن شرایط جمع نشود، تا به اولی الامر

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۱۱

اطاعت شود. بهتر است خود را گنج نکنیم و در خود آیه دقت نمائیم، در آیه برای رسول (ص) و اولی الامر، فقط یک «أَطِيعُوا» آمده و اولی الامر در ردیف رسول (ص) شمرده شده است، اگر آیه «أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أَطِيعُوا أُولَى الْأَمْرِ» بود، مطلب دیگری از آن استفاده میشد. از طرف دیگر «اطیعوا» مطلق است و قید و شرطی ندارد و میرساند که اولی الامر مانند رسول (ص) مطلقا و در هر کار، مطاع اند، و کسی حق اعتراضی نسبت بآنها ندارد، همچنانکه نسبت برسول (ص) ندارد، و عموم این آیه، نظیر عموم آیه «وَ مَا أَنَاكُمْ إِلَّا تُرْسُلُ فَخُذُوهُ وَ مَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا» حشر: ۷ است. در اینصورت، قهرا باید اولی الامر کسانی باشند که مثل رسول (ص)

دارای علم و عصمت باشند، و گرنه هرگز بدون قید و شرط و سر گشاده در ردیف رسول (ص) نیامدند و مطاع و مطلق نمیشدند، آیه شریفه با زبان خود این مطلب را می‌فهماند و میگوید: اولی الامر اشخاصی ممتاز و تالی رسول‌اند. اگر گویند: در این صورت میفرمود «فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ وَأُولَى الْأَمْرِ» حال آنکه فقط ردّ بخدا و رسول ذکر شده است؟ گوئیم: چون تشریح فقط بخدا و رسول مربوط است و در صورت ردّ باولی الامر، آنها هم قول خدا و رسول را خواهند گفت، از این سبب فقط ردّ بخدا و رسول (ص) ذکر شده است و گرنه در صورت تنازع با نبودن رسول (ص) باید بولی امر که امام معصوم باشد برگشت. اگر گویند: «فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ» قید اولی الامر است. و مقصود این است که بخدا و رسول و اولی - الامر اطاعت کنید و اگر با اولی - الامر در چیزی نزاع کردید آنوقت برای قطع نزاع بخدا و رسول برگردید، نتیجه اینکه: اطاعت اولی -

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۱۲

الامر بدون قید و شرط نیست. گوئیم اولاً این سخن مخالف صدر آیه است، چطور میشود که خداوند، ابتدا بدون قید و شرط بفرماید: باولی الامر اطاعت کنید، بعد بفرماید: در صورت تنازع چنین و چنان کنید، کسیکه مانند رسول (ص) بدون قید و شرط، اطاعتش واجب است، آیا میشود با او نزاع کرد؟ مثلاً آیا در مورد رسول (ص) معقول است که بعد از اطیعوی مطلق اجازه تنازع و مخالفت با او داشته باشیم؟! البته نه، همچنین است اولی الامر که بحکم آیه، مطاع مطلقند. ثانیاً کلمه «تَنَازَعْتُمْ» که از باب تفاعل و دلالت بر اشتراک دارد، احتیاج بتقدیر ندارد، معنایش این است: اگر اختلاف کردید، و با صدر آیه چنین میشود: ای کسانی که ایمان آورده‌اید اگر در چیزی اختلاف و نزاع کردید آنرا بخدا و رسول برگردانید، این مطلب خود بخود تمام است و احتیاج بتقدیر ندارد و گرنه مخالف باب تفاعل خواهد بود و اینکه زمخشری و بیضاوی گفته‌اند «فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ وَأُولَى الْأَمْرِ فِي شَيْءٍ» اشتباه محض است و با صدر آیه، که اطاعت مطلق را میرساند مخالف است و تفسیر برای مییابد، و اگر مقصود این بود میفرمود «فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ مَعَهُمْ فِي شَيْءٍ» و ضمیر «مَعَهُمْ» باولی الامر بر میگشت و مطلب تمام میشد. نظیر این، آیه «حَتَّىٰ إِذِ الْفِتْنَةُ وَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ» آل عمران: ۱۵۲ و آیه «وَلَوْ أَرَأَيْتُمْ كَثِيرًا لَفِشَلْتُمْ وَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ» انفال: ۴۳ است و چنانکه می‌بینیم، احتیاج بتقدیر ندارد، چون تفاعل بین الاثنین را میرساند یعنی «تَنَازَعْتُمْ بَيْنَكُمْ فِي الْأَمْرِ» منظور است. چه قدر سبک و خنده‌آور است که بگوئیم مراد از آیه، امراء، یا فقهاء و یا امر بمعروف کنندگان‌اند یعنی اینها هم در ردیف رسول (ص) اند و بدون قید و شرط مطاع مطلق‌اند!! آیا میشود خداوند اینها را مطلق و

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۱۳

مانند رسول (ص) مفترض الطاعة کند و برای هر دو یک «اطیعوا» بفرماید؟! گذشته از دلالت آیه بر ائمه معصومین، در تفسیر برهان ۳۰ روایت نقل شده که اولی الامر ائمه معصومین علیه السلام‌اند و در تفسیر عیاشی ۱۲ حدیث در این زمینه هست. طالب تفصیل بیشتر، به تفسیر المیزان و کافی و بحار و تفسیر برهان و غیره رجوع کند.

إِمر: ج ۱، ص: ۱۱۳

إِمر: (بکسر همزه) ناپسند. عجیب «لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا إِمرًا» کهف: ۷۱ حَقًّا که کار ناپسندی کردی «الإِمر: العَجِيبُ. وَ الْمُتَنَكَّرُ» (اقرب الموارد).

أَمْس: ج ۱، ص: ۱۱۳

أَمْس: دیروز «قَتَلْتُ نَفْسًا بِالْأَمْسِ» قصص: ۱۹ یعنی دیروز کسی را کشتی، اهل لغت آنرا روزیکه یکشب پیش از امروز است گفته‌اند (دیروز حقیقی) در اقرب الموارد هست که میشود از آن، روزی از ایام گذشته را اراده کرد. امس اگر بدون الف و لام باشد مبنی

است و چون با الف و لام باشد بالاجماع معرب است، در قرآن مجید فقط چهار بار آمده، آنهم با الف و لام (الامس) در آیه‌ی فوق ظاهراً مراد دیروز حقیقی است: در بعضی از آیات میشود گفت که: مطلق گذشته، مراد است مانند «فَجَعَلْنَاهَا حَصِيدًا كَأَنْ لَمْ تَغْن بِالْأَمْسِ» یونس: ۲۴ آنرا درو شده کردیم گویا که روز پیش یا در گذشته اصلاً نبوده.

أَمَلٌ: ج ۱، ص: ۱۱۳

أَمَلٌ: آرزو، امید. «ذَرَهُمْ يَأْكُلُوا وَيَتَمَتَّعُوا وَيُلْهِمُ الْأَمَلِ» حجر: ۳ بگذار بخورند و برخوردار شوند و آرزو سرگرمشان کند، این کلمه فقط دو بار در قرآن آمده است: كهف: ۴۶، حجر: ۳

أُمٌّ: ج ۱، ص: ۱۱۳

اشاره

أُمٌّ: مادر، اصل و پایه هر چیزیکه چیزهای دیگر بآن منضم شود، معظم چیزها، امّ النجوم یعنی کهکشان (قاموس، مفردات) در حدیث آمده: از خمر بهره‌یید که آن امّ الخبائث است (نهایه). بجرأت میتوان گفت که «امّ» مشترک معنوی است و معنی جامع آن قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۱۴

همان اصل و پایه است، النهایه استعمال آن در مادر حقیقی بقدری شهرت دارد که احتمال داده میشود: در «مادر» حقیقت و در معانی دیگر مجاز است. موارد استعمال آن در کلام الله مجید بقرار ذیل میباشد. ۱- مادر حقیقی «وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ أَنْ أَرْضِعِيهِ» قصص ۲۷- اصل و پایه. مثل امّ الكتاب در آیه «هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ» آل عمران: ۷ یعنی: خدا کسی است که بر تو کتاب نازل کرد، بعضی از آن، آیات محکم و واضح الدلالة است و آنها پایه‌ی کتاب‌اند و بعضی دیگر متشابهاتند. در تفسیر المیزان از عیون اخبار صدوق از امام رضا علیه السلام نقل است که فرمود: هر که متشابه قرآن را بمحکم آن برگرداند بصراط مستقیم هدایت یافته است بعد فرمود: در اخبار ما نیز مانند قرآن متشابه هست متشابه آنرا بمحکمش برگردانید، از متشابه آن پیروی نکنید مبدا گمراه شوید. بنا بر این آیات محکم و واضح الدلالة از آن جهت امّ الكتاب نامیده شده‌اند که ریشه و پایه‌ی کتابند و آیات متشابه با برگرداندن بآنها، روشن میشوند مثلاً در سوره حجر میخوانیم «وَإِنْ كَانَ أَصْرِحًا بِالْأَيْكَةِ لُظَالِمِينَ» آیه: ۷۸، نمیدانیم اصحاب ایکه قوم کدام پیغمبرند آنگاه در سوره شعراء آیه ۱۷۶ چنین میخوانیم «كَذَّبَ أَصْرِحًا بِالْأَيْكَةِ الْمُرْسَلِينَ. إِذْ قَالَ لَهُمْ شُعَيْبٌ أَلَا تَتَّقُونَ» معلوم میشود که اصحاب ایکه، قوم شعیب‌اند. یا مثلاً در یک جا میخوانیم «وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ» قیامت: ۲۳ از این آیه بنظر میاید که خداوند جسم است و روز جزا بعضی‌ها باو نگاه میکنند، و در آیه‌ی دیگر میخوانیم «لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ» انعام: ۱۰۳ پی میبریم که مراد از آیه فوق، معنی دیگری است زیرا که این آیه محکم و صریح

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۱۵

است در اینکه چشمها، خدا را درک نمیکند، چه بسیار از آیات متشابه که با ارجاع بآیات محکم، واضح و روشن میشوند رجوع شود به «شبه» «يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ» رعد: ۳۹ بنظر میاید که مراد از امّ در این آیه، علت و ریشه باشد و نیز احتمال دارد که کتاب بمعنای مصدری باشد نه بمعنای مکتوب این مطلب در «اجل معلق» تحقیق شده است. «إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ. وَإِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِيَّ حَكِيمٌ» زخرف: ۴ در اینجا میفرماید: قرآن در اصل کتاب که نزد ماست، بلند پایه و محکم است اگر «لَدَيْنَا» را صفت امّ الكتاب بگیریم، روشن میشود که امّ الكتاب نزد خداست، و «فی» در فی امّ- الكتاب بمعنی

ظرفیت است میرساند که امّ الكتاب ظرف قرآن است و قرآن در آن بوده و بر ما نازل شده است، برای روشن شدن این امر، دو آیه دیگر نقل میکنیم «إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ فِي كِتَابٍ مَكْنُونٍ، لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ» واقعه: ۷۷-۷۹، در اینجا نیز آمده که قرآن در کتابی پوشیده است، «کتاب» نکره، است و «فی» دلالت بر ظرف دارد یعنی قرآن در یکجور کتاب پوشیده است «بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَجِيدٌ فِي لَوْحٍ مَحْفُوظٍ» بروج: ۲۱-۲۲ بلکه آن قرآن مجید است و در صفحه‌ایست محفوظ. (لوح محفوظ). لوح محفوظ و کتاب مکنون و امّ الكتاب هر سه، قهرا یک چیزاند و ظرف قرآن میباشند قهرا این سه چیز محلی است که مقدرات انسانها، در آنجاست و آن در نزد خداست و محفوظ از هر جهت و پوشیده از همه است، بعضی از ملائکه باذن خدا بآنجا راه دارند و برای پیامبران میاورند، ممکن است بگوئیم که مراد از این سه چیز، قلب حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم است که قرآن در آنجاست، ولی کلمه‌ی «لَدَيْنَا» در آیه اول و کلمه‌ی «مَكْنُونٍ» و «مَحْفُوظٍ»

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۱۶

در دو آیه‌ی دیگر مانع از آن است، زیرا اولی حاکی است که آن نزد خداست و مکنون و محفوظ هم دلالت بر دوام و همیشگی دارند، و رسول خدا (ص) همیشگی نیست و وفات یافته است ولی قرآن، اکنون هم در کتاب مکنون و لوح محفوظ هست. ۳- معنای سوم امّ معظم شیئی و مرکز آن است مثل امّ القری که بمکه معظمه گفته شده «لِتُنذِرَ أُمَّ الْقُرَىٰ وَمَنْ حَوْلَهَا» انعام: ۹۲ «أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لِتُنذِرَ أُمَّ الْقُرَىٰ وَمَنْ حَوْلَهَا» شوری: ۷ مکه معظمه را از آنجهت امّ القری گویند که مرکز آبادیهای حجاز بود مثل مراکز ممالک کنونی. راغب و دیگران گفته‌اند: امّ القری بودن مکه بجهت آنست که زمین از زیر آن گسترده شده. بموجب روایات، مکه معظمه، اولین محل منعقد شده و خشکیده از زمین است، ولی تدبّر در قرآن نشان میدهد که امّ القری بودن بدین تناسب نیست، بلکه بمناسبت مرکز بودن آنست. زیرا در قرآن هست «وَمَا كَانَتْ رُبُّكَ مُهْلِكًا الْقُرَىٰ حَتَّىٰ يَبْعَثَ فِي أُمَمٍ رَسُولًا يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا» قصص: ۵۹ این آیه، میگوید: ابتدا در مرکز آبادیها و شهرها، رسولی برانگیخته میشود، پس از آن دوران هلاکت آنها میرسد، بنا بر این، امّ القری بودن مخصوص مکه نیست تا بگوئیم زمین از زیر آن گسترده شده، بلکه تمام آبادیها و شهرها، امّ (مرکز) دارند. «وَأَمَّا مَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُمَّهُ هَاوِيَةٌ» قارعه: ۹ و اما هر که میزانهای او سبک شده، مسکن و قرارگاه او هاویه است، طبرسی فرماید: بجهنم از آن سبب امّ گفته شده که آدمی در آن جای میگیرد چنانکه در کنار مادرش. میشود گفت: این مثل «هَأْوَأْتُمْ التَّارُ» است زیرا مأوی بمعنی جایگاه و محلی است که آدمی در آن جای میگیرد.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۱۷

نا گفته نماند جمع امّ، میبایست امّات باشد ولی امّهات آمده، راغب گوید: گویند اصل امّ، امّهه است زیرا در جمع آن گویند: امّهات در مصغر آن گویند: امیهه، و گویند اصل آن از مضاعف (امم) است، زیرا گفته‌اند: امّات و امیمه، و بعضی گویند: امّات اکثرا در بهائم و امّهات در انسان بکار میرود.

[أمّهات مؤمنین:] ج ۱، ص: ۱۱۷

مراد از امّهات مؤمنین، زنان حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم اند «النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ» احزاب: ۶ یعنی پیامبر، به مؤمنان از خودشان برتر است و همسران وی مادر مؤمنان‌اند. در این آیه، همسران حضرت نازل بمنزله مادران مؤمنان شده‌اند و مراد از این تنزیل چنانکه شیعه و سنی تصریح کرده‌اند، حرمت تزویج است مثل مادران حقیقی. و نیز احترام منظور است. ولی آنها بمؤمنین محرم نیستند نگاه کردن بآنها جایز نیست، میان آنها و مؤمنین توارث نیست و دخترانشان بر مؤمنان حرام نیستند. گذشته از آیه‌ی فوق آیه‌ی ۵۳ همان سوره، در این مطلب صریح است «وَمَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللَّهِ وَلَا أَنْ تُنْكِحُوا زُجُوجَهُ مِنْ بَعْدِهِ أَبَدًا إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمًا» یعنی شما را نرسد که رسول خدا را آزار کنید، و نه اینکه زنان وی را

از پس وی بنکاح آرید، این نزد خدا گناهی بزرگ است. شیعه و سنی نقل کرده‌اند: بعد از نزول آیه حجاب در باره زنان آنحضرت، طلحه بن عبید الله گفت: محمد ما را از دختر عمه‌هایمان محجوب میکند ولی خود بعد از ما زنان ما را تزویج مینماید، اگر از دنیا برود زنان او را بنکاح خود در خواهیم آورد، در نتیجه آیه فوق نازل شد. بنظر نگارنده این مطلب خیلی سبک است، حرمت نکاح زنان آنحضرت حکمت بخصوصی دارد

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۱۸

که در- نساء النبئی- خواهد آمد انشاء الله. کلمه «مِنْ بَعْدِهِ» در آیه میرساند که حرمت نکاح نسبت بزنانی است که حضرت از آنها فوت کرده و آنها مانده‌اند، نه زنانیکه آنحضرت در حال حیات طلاقشان داده است. ابن کثیر در تفسیر خود ذیل آیه فوق گوید: در باره‌ی زنانیکه آنحضرت دخول کرده و در حال حیات خود طلاق داده، اختلاف کرده‌اند که آیا میشود با آنها ازدواج کرد یا نه؟ ... اما در حلیت زنانیکه آنحضرت پیش از دخول طلاق داده، اختلافی سراغ نداریم. بیضاوی نقل میکند: اشعث بن قیس، مستعیده (زنی که بعد از دین آنحضرت، گفت: اعوذ بالله منک، بعد از این کلمه حضرت او را ترک کرد جریان مخصوصی دارد) را تزویج کرد، عمر بن خطاب خواست، باشعث حد بزند، گفتند حضرت رسول با این زن همبستر نشده است، عمر از وی دست کشید.

أُمَّةٌ: ج ۱، ص: ۱۱۸

أُمَّةٌ: جماعتیکه وجه مشترک دارند، ام در لغت بمعنی قصد است گویند: «أُمَّةٌ: اى قَصْدَةٌ» «آمِنَ النَّبِيِّ الْحَرَامِ» مانده: ۲ یعنی قاصدان خانه خدا. بنا بر این، امت بکسانی گفته میشود که قصد مشترک و نظر مشترک دارند، راغب گوید: امت هر جماعتی است که یک چیز مثل دین یا زبان و یا مکان آنها را جمع کند. مثلاً در آیه‌ی «كُلَّمَا دَخَلَتْ أُمَّةٌ لَعْنَتْ أُخْتَهَا» اعراف: ۳۸ منظور اشتراک در کفر و شرک است، در آیه «إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ» نحل: ۱۲۰، ابراهیم بتنهائی یک امت شمرده شده، گفته‌اند: او امتی بود که فقط یکفرد داشت زیرا که آنروز فقط او موحد بود. راغب گوید: یعنی او در عبادت خدا در مقام یک جماعت بود گویند: فلانی بتنهائی یک قبیله

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۱۹

است. ابن اثیر در نهاییه نقل میکند: در باره‌ی قس بن ساعده آمده: «یبعث یوم القیمه أمة واحدة». در آیه‌ی «وَقَالَ الَّذِي نَجَا مِنْهُمَا وَادَّكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ» یوسف: ۴۵، امت را مدت معنی کرده‌اند یعنی آنکه از دو نفر زندانی نجات یافته بود و بعد از مدتی یوسف را یاد آورد، گفت: الخ. شاید از جهت یکنواخت بودن روزها و سالهای گذشته، بآنها امت اطلاق شده است راغب گوید: «وَأَدَّكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ» یعنی بعد از گذشتن اهل یک زمان یا اهل یک دین، یوسف را یاد آورد، این معنی بنظر قوی میاید.

أُمَّمٌ: ج ۱، ص: ۱۱۹

أُمَّمٌ: جمع أُمَّة است، آیه‌ی «وَمِمَّا مِنْ دَابَّهِ فِي الْأَرْضِ وَاللَّاطِئِرِ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَّمٌ أُتُّمْتُكُمْ» انعام: ۳۸، صریح است در اینکه جنبندگان و طیور دارای تشکیلات و نظامات اند و در زندگی اهداف مشترک و مقررات مخصوصی دارند. امروز، این مسئله کاملاً روشن شده است، نظام زندگی که میان مورچه‌ها، موریانه‌ها، ماهیان و غیر آنها برقرار است واقعا مایه‌ی اعجاب میباشد و آیه‌ی فوق، بسیار قابل دقت است.

أُمَّيٌّ: ج ۱، ص: ۱۱۹

أُمَّيٌّ: درس نا خواننده. راغب گوید: امی کسی است که نوشتن و خواندن بلد نیست و از قطرب نقل میکند که: امیّه بمعنی غفلت و

جهالت است، و امی از آن معنی است، در المیزان فرماید: امی منسوب بامّ (مادر) است زیرا مهربانی مادر مانع از آن میشد که فرزندش را بدست معلّم بسپارد، فرزند فقط بتربیت مادر اکتفا میکرد. «و مِنْهُمْ أُمِّيُونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِيٌّ» بقره: ۷۸ یعنی قسمتی از یهود بیسوادند، کتاب را جز دروغهاییکه علماء آنها میسازند، نمیدانند. کلمه امی در دو جا، صفت حضرت رسول (ص) آمده

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۲۰

«الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ ... فَأَمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ» اعراف: ۱۵۷-۱۵۸، امی و درس ناخوانده بودن، یکی از دلائل نبوت و من عند الله بودن آنحضرت است زیرا که بعد از نبوت عالیتین احکام و علوم را آورد و دنیا را عوض کرد. و این کار از درس ناخوانده محال است مگر آنکه این موهبت از جانب خدا باشد، آیهی «وَمَا كُنْتُمْ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكُمْ إِذْ لَأْتَابَ الْمُضِلُّونَ» عنکبوت ۴۸، هم معنی امی را در باره آنحضرت روشن میکند و هم دلالت بر نبوتش را، یعنی تو پیش از نزول وحی، کتابی نمیخواندی و با دست نمینوشتی و اگر غیر آن بود، اهل باطل در کار تو شک میکردند و میگفتند در اثر خواندن و نوشتن چنین چیزها را آورده است. «هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ» جمعه: ۲ او کسی است که در میان درس ناخوانده‌ها، پیغمبری از خودشان برانگیخت، مراد از امیین، اهل حجاز است. یهود ظاهراً غیر یهود را امیین میخواندند چنانکه قرآن از آنها نقل میکند «لَيْسَ عَلَيْنَا فِي الْأُمِّيِّينَ سَبِيلٌ» آل عمران: ۷۵. در المیزان فرماید: اهل کتاب مشرکین عرب را امیین میخواندند و آیهی فوق را شاهد میآورد ولی گفتیم از آیه بنظر میآید که یهود، مطلق غیر یهود را امیین میخواندند زیرا میگفتند: در باره امیین و خیانت بآنها بر ما مسئولیتی نیست، پس قهراً منظورشان مطلق غیر یهود است نه فقط مشرکین عرب. در جوامع الجامع فرموده: میگفتند در کتاب ما، غیر یهود را حرمتی نیست.

امام: ج ۱، ص: ۱۲۰

امام - (بفتح اول) جلو. «بَلْ يُرِيدُ الْإِنْسَانُ لِيَفْجُرَ أَمَامَهُ» قیامه: ۵ بلکه انسان میخواهد در آینده (نیز) بد کاری کند، ظاهر معنی آیه این است که گفته شد. این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است.

امام: ج ۱، ص: ۱۲۰

امام - پیشوا. راغب گوید: امام آنست که از وی پیروی و بوی

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۲۱

اقتدا شود، خواه انسان باشد یا کتاب یا غیر آن، حق باشد یا باطل جمع آن ائمه است. در قاموس گفته امام آنست که از وی پیروی شود رئیس باشد یا غیر آن، ریسمانی که بنا بدیوار میکشد تا راست بنا کند، راه، متولی امر، قرآن، پیغمبر، خلیفه، فرمانده لشکر، و آنچه بچه هر روز یاد میگیرد، و نمونه‌ایکه از روی آن نظیر آنرا میسازند و ... ناگفته نماند معنی جامع، همان مقتدا بودن است، ریسمانیکه بنا از آن پیروی میکند و طبق آن بنا میکند، راهیکه انسان در امتداد آن قدم بر میدارد، کتابیکه میخواند همه امام و پیشوا و مقتدایند. در آیه «إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ» بقره: ۱۲۴ مراد از امام، ابراهیم علیه السلام است و از «لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ» میفهمیم که امامیکه خدا از او راضی است و امامیکه امامت او را خدا میدهد از ستمکاران برگزیده نمیشود «لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ». اگر گویند: کسیکه ظالم و ستمگر بود ولی توبه کرد و نیکو کار شد، یا کافر و مشرک بود و ایمان آورد چه مانعی دارد که چنین کسی از جانب خدا امام باشد؟ گوئیم: وجدان و فطرت حکم میکند که چنین کسی هم امام نباشد و خدا او را برای اینکار انتخاب نکند، درست است توبه و ایمان بسیاری از کارها را جبران میکند، ولی باز وجدان حکم

میکند که خداوند فقط پاکان مطلق را برای اینکار انتخاب میکند نه آنانکه در گذشته ستمگر و مسلوب الاطمینان بوده و الآن توبه کرده‌اند و یا مشرک بوده و ایمان آورده‌اند، حَقًّا آن شاعر خوب گفته: لیس من اذنب ذنبا بامام کیف من اشرك دهرًا و كفر تفصیل سخن را در کتب تفسیر ذیل آیه‌ی فوق مطالعه کنید «۱» با در نظر گرفتن آنچه در معنی امام گفته شد معنی آیه‌ی (۱) در باره این آیه در «عهد» توضیح داده شده حتماً بانجا رجوع شود.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۲۲

«وَكُلُّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ» یس: ۱۲ روشن میشود «امام مبین» بمعنی کتاب مبین است. در تفسیر المیزان از تفسیر قمی از ابن عباس از علی علیه السلام نقل شده که فرمود: بخدا منم امام مبین حق را از باطل آشکار میکنم، و این را از رسول خدا صلی الله علیه و آله بارث برده‌ام. و از معانی الاخبار از حضرت رسول صلی الله علیه و آله نقل کرده که در باره علی علیه السلام فرمود: او امامی است که خدا در وی علم هر چیز را شمرده آنگاه صاحب المیزان فرموده این دو حدیث در صورت صحت ابداً راجع بتفسیر نیستند، بلکه از بطن قرآن و اشارات آن میباشند و مانعی نیست که خدا علم کتاب مبین را بکسی که بنده‌ی خالص و خاص خداست بدهد و او علیه السلام، بعد از رسول خدا (ص) سید موحّدین است. «فَأَنْتُمْ مَنَّا مِنْهُمْ وَإِنَّهُمَا لِيَأْمُرُ الْمُبِينِ» حجر: ۷۹ از آنها انتقام کشیدیم و آندو در راه آشکاری است، امام در اینجا بمعنی راه است و ضمیر «إِنَّهُمَا» بخرابه‌های قوم لوط و صالح بر میگردد، و در آیه «وَمَنْ قَتَلَهُ كَتَابٌ مُوسَىٰ إِمَامًا وَرَحْمَةً» هود: ۱۷- احقاف: ۱۲، بتورات امام اطلاق شده است. ناگفته نماند: قرآن پیشوایان را بدو دسته تقسیم میکند، پیشوایان حق و پیشوایان باطل، مثل «وَجَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَهْتَدُونَ بِأَمْرِنَا» انبیاء: ۷۳ «وَجَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَدْعُونَ إِلَى الدَّارِ» قصص: ۴۱.

أَمَّا: ج ۱، ص: ۱۲۲

أَمَّا: اما بفتح اول حرف شرط و تفصیل و تاکید است و استعمال آن در تفصیل بیشتر است مثل «أَمَّا أَحَدُكُمْ فَسَقَى رَبَّهُ حَرًّا وَ أَمَّا الْآخَرُ فَيُصَلِّبُ» یوسف: ۴۱ «فَأَمَّا ثَمُودُ فَأَهْلِكُوا بِالطَّاغِيَةِ وَ أَمَّا عَادُ فَأَهْلِكُوا بِرِيحٍ صَرْصَرٍ حَاقَّةٍ: ۵- ۶ می بینیم که: اما میان دو کس و دو قوم تفصیل میدهد و آنها را از هم جدا میکند.

إِمَّا: ج ۱، ص: ۱۲۲

إِمَّا: بکسر اول پنج معنی

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۲۳

دارد، شک، ابهام، تخیر، اباحه، و تفصیل. ابهام: مثل «وَ آخِرُونَ مُرْجُونَ لِأَمْرِ اللَّهِ إِمَّا يُعَذِّبُهُمْ وَإِمَّا يَتُوبُ عَلَيْهِمْ» توبه: ۱۰۶ یعنی وضع و آینده آنها مبهم است یا خدا عذاب میکند و یا می بخشد. تخیر: مثل «إِمَّا أَنْ تُعَذَّبَ وَإِمَّا أَنْ تَتَّخِذَ فِيهِمْ حُسَيْنًا» کهف: ۸۶ یعنی- اختیار داری خواه عذاب بکنی و خواه نیکو رفتار نمائی. تفصیل: مثل «هَيِّدِنَا السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا» دهر: ۳، راجع بتفصیل بیشتر، بکتب لغت رجوع شود.

أَمِنْ: ج ۱، ص: ۱۲۳

أَمِنْ: ایمنی. آرامش قلب. خاطر جمع بودن. امن و امانه و امان در اصل بیک معنی اند (مفردات) «فَإِنْ أَمِنْ بَعْضُكُمْ بَعْضًا» بقره: ۲۸۳ اگر بعضی از شما بعضی خاطر جمع باشد، یعنی باو اطمینان داشته باشد که خیانت نخواهد کرد، «أَفَأَمِنْ أَهْلُ الْقُرَىٰ أَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا بَيَاتًا وَ هُمْ نَائِمُونَ» اعراف: ۹۷، آیا اهل شهرها ایمنند که عذاب ما شبانه آنگاه که در خوابند بسوی آنها بیاید. «وَ إِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً

لِذَاسٍ وَأَمْنًا» بقره: ۱۲۵ خانه‌ی کعبه را برای مردم مرجع و ایمنی قرار دادیم آمن: خاطر جمع، کسیکه در او ایمنی است و یا شهریکه ایمن است «مَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا» آل عمران: ۹۷ «رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا» بقره: ۱۲۶، لازم نیست در آیه‌ی اخیر، آمن را ذا امن معنی کنیم، بلکه شهر ایمن مثل شخص ایمن کاملاً صحیح و درست است اینگونه چیزها در قرآن بسیار است مانند «يَوْمًا عُبُوسًا قَمَطَرِيًّا» دهر: ۱۰ که عبوس و قمطریر صفت یوم آمده و مانند «وَكَانَ يَوْمًا عَلَى الْكَافِرِينَ عَسِيرًا» فرقان: ۲۶ «آمَنَهُ» بمعنی امن است، (انفال: ۱۱) آمین در لغت بمعنی فاعل و مفعول (آمن مأمون) هر دو آمده است در آیه‌ی «وَأَنَا لَكُمْ نَاصِحٌ أَمِينٌ» اعراف: ۶۸ و نظائر آن ممکن است، امین بمعنی اسم فاعل باشد، یعنی من بشما

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۲۴

ناصر و خیر خواهم و مطمئنم که خیر خواهم، و همچنین در آیه‌ی «إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ» شعراء: ۱۰۷ و امثال آن، یعنی از رسالتم مطمئنم و ایضا ممکن است بمعنی مفعول باشد. آیات «إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقَامٍ أَمِينٍ» دخان: ۵۱ «وَهَذَا الْبَلَدِ الْأَمِينِ» تین: ۳ مثل بَلَدًا آمِنًا اند. بنا بر آنچه گذشت، امانت را از آنجهت امانت گویند که شخص امانت گذار از خیانت آنکه امانت پیش اوست مطمئن و ایمن است «۱» مؤمن فعل امن اگر متعدی بنفسه باشد بمعنی ایمنی دادن است مثل «وَأَمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ» قریش: ۴ یعنی آنها را از ترس ایمن گردانید و مؤمن که از اسماء حسنی است از همین معنی است، یعنی ایمنی دهنده (مفردات) «لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ - الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ» حشر: ۲۳ آیاتیکه آمن و آمنوا و سایر مشتقات آن بمعنی ایمان آوردن است، اکثرا با باء و گاهی با لام متعدی شده‌اند مثل «كُلُّ آمَنٍ بِاللَّهِ» بقره: ۲۸۵ و مثل «فَأَمَّنَ لَهُ لُوطٌ» عنکبوت: ۲۶.

ایمان: ج ۱، ص: ۱۲۴

ایمان: تسلیم توأم با اطمینان خاطر. اگر گویند: چرا بر خلاف اهل تفسیر ایمان را تسلیم معنی میکنید با آنکه طبرسی رحمه الله فرموده از هری میگوید: علماء اتفاق دارند بر اینکه ایمان بمعنی تصدیق است، میزان آنرا استقرار اعتقاد در قلب معنی کرده و راغب تصدیق توأم با اطمینان خاطر گفته است. گوئیم [قرآن مجید ایمان بمعنی اعتقاد را تأیید نمیکند] بلکه بهترین معنای آن همان تسلیم است زیرا می بینیم آنانرا که اعتقاد دارند ولی تسلیم عقیده خویش نیستند کافر می شمارد. در باره فرعون و قوم او آمده: «وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّا» نمل: ۱۴ فرعونیان در باطن و نفس خویش عقیده داشتند که آیات موسی از قبیل عصا و غیره از جانب خداست ولی

(۱) راجع بآیه «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ» ... به «جهل» رجوع شود قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۲۵ در ظاهر تسلیم نشدند و اقرار نکردند نظیر این آیه قول موسی علیه السلام است بفرعون که فرمود: «لَقَدْ عَلِمْتُمْ أَنزَلَ هَؤُلَاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» اسراء: ۱۰۲ فرعون یقین داشت که آیات از جانب خداست ولی تسلیم نبود. شیطان بخدا عقیده داشت میگفت: «خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ» ... اعراف: ۱۲ میگفت: «رَبِّ بِمَا أَعُوذُ بِكَ مِنْ نَارِ جَهَنَّمَ» حجر: ۳۹ خدا را خالق خود میدانست و او را «رب» خطاب میکرد. بمعاد نیز عقیده داشت لذا میگفت: تا روز قیامت مهلتم ده: «أَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُنْعَثُونَ» اعراف: ۱۴. ایضا بانبیاء معتقد بود و میدانست بعباد مخلصین راهی ندارد و آنها را نتواند فریفت «إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخَلَصِينَ» حجر: ۴۰ با همه اینها در باره اش فرموده «أَبِي وَاسْتَيْكَبَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ» بقره: ۳۴. بسیاری از اهل کتاب بحضرت رسول (ص) عقیده داشتند و میدانستند که او پیغمبر است و حتی او را مانند پسران خود میشناختند ولی حق را کتمان میکردند و بعقیده خویش تسلیم نبودند «الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ وَإِنَّ فَرِيقًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ» بقره: ۱۴۶ آیه ۲۰ سوره انعام نیز همین است ولی ذیل آن چنین میباشد: «الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ». پس ایمان بمعنی اعتقاد و تصدیق نیست و گر نه میبایست این اشخاص مؤمن باشند بلکه ایمان بمعنی تسلیم است. مؤمن کسی است که بحق تسلیم باشد و آن قهرا با عمل توأم است و بدون آن مصداق ندارد. وانگهی در آیاتی نظیر «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا

ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ إِذْ آذُوا كُفْرًا لَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيُغْفِرَ لَهُمْ «... نساء: ۱۳۷ و نظیر: «ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا فَطُبِعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ» منافقون: ۳. چطور میشود گفت: آنها چندین بار اعتقاد پیدا کرده و سپس کافر شده‌اند بلکه آنها تسلیم شده و بعدا

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۲۶

از تسلیم بیرون رفته‌اند. خلاصه سخن آنکه: ایمان پس از اعتقاد است، شخص اگر پس از اعتقاد بعقیده‌اش تسلیم شد مؤمن است و گر نه منافق یا کافر میباشد، از طرف دیگر هر قدر اعتقاد قوی باشد تسلیم محکم خواهد بود، شدت و ضعف ایمان و دارای مراتب بودنش از این روشن میشود. در آیاتی نظیر «وَلَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا بِمَا كَذَّبُوا مِنْ قَبْلُ»... اعراف: ۱۰۱ بنظر ما منظور همان عدم تسلیم است یعنی: آنچه قبلاً تکذیب کرده بودند تسلیم شونده نبودند (۱) بقیه مطلب را در «سلم-اسلام» مطالعه کنید. اگر گویند: چرا در معنی ایمان اطمینان خاطر را قید کردید؟ گوئیم: آن برای ملاحظه اصل ماده است که ایمان بالاخره از امن مشتق است پس مؤمن آنست که بحق تسلیم شود و قلبش در آن تسلیم مطمئن و آرام و بی اضطراب باشد «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا» حجرات: ۱۵، اصل ریب چنانکه در اقرب الموارد گوید: قلق و اضطراب قلب است. «إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ» بقره: ۶ «لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلَى أَكْثَرِهِمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ» یس: ۷، در اینگونه آیات آیا منظور عدم قدرت ایمان است یعنی آنها دیگر قدرت تسلیم ندارند و نمیتوانند بحق تسلیم شوند و قابلیت تسلیم از بین رفته است و یا منظور آنست که قدرت دارند ولی با عنادیکه دارند تسلیم نخواهند شد؟ میشود گفت: فرض دوم مراد است یعنی قدرت دارند و اگر نخواهند می‌توانند ولی چون نخواهند خواست خدا در مقام اخبار میفرماید که تسلیم نخواهند شد. و نیز میشود گفت در اثر استکبار و عناد طوری قلوبشان از حق اعراض کرده که دیگر توجه بحق و قدرت ایمان از آنها سلب شده است.

(۱) احتمال دارد که فاعل «یؤمنوا» غیر از فاعل «کذبوا» باشد.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۲۷

در اینصورت نمیشود گفت: که با عدم قدرت تکلیف ساقط است که عدم قدرت نتیجه اعمال اختیاری آنهاست. آنها از اول اعراض کرده‌اند خداوند بر اعراضشان افزوده «يَا قَوْمِ لِمَ تُوذُّونِي وَقَدْ تَعْلَمُونَ أَنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ فَلَمَّا زَاغُوا أَزَّيْنَا اللَّهُ قُلُوبَهُمْ» صف: ۵ می‌بینیم که بنی اسرائیل با علم آنکه موسی رسول خداست اذیتش میکردند و چون از حق میل و اعراض کردند خداوند قلوبشان را از حق کنار کرد. هکذا: «ثُمَّ أَنْصَرَفُوا صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ»... توبه: ۱۲۷ بنا بر آنکه دعا نباشد. علی هذا این عدم قدرت مسقط تکلیف نیست که خود سبب آنرا فراهم آورده‌اند. ناگفته نماند: ملاحظه «حَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةً» که بعد از آیه «إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا»... واقع شده و ملاحظه «إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْقَابِهِمْ أَغْلَالًا... فَأَعَشَيْنَاهُمُ فُجُورًا لِيُبَصِّرُوا» بعد از آیه «لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ»... نشان میدهد که بمسلوب القدره بودن نزدیک‌اند و بنظر نگارنده قدرت بکلی از آنها سلب نشده است. ایضا: اینگونه اشخاص از روی عناد کافرند نه از روی جهل و گر نه جاهل پس از علم ایمان آوردنش سهل است. مراد از «کفر» در مقابل ایمان در آیاتی نظیر «وَلَكِنْ اخْتَلَفُوا فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ وَمِنْهُمْ مَنْ كَفَرَ»... بقره: ۲۵۳، کفر از روی علم است که همان استکبار و عدم تسلیم باشد و آنگاه کفر از روی جهل که در «کفر» خواهد آمد حساب دیگری دارد، و خلاصه: پس از وضوح حق هر که بآن تسلیم شود مؤمن و هر که آنرا کتمان کند و تسلیم نشود کافر است این ایمان و کفر است که سبب بهشت و جهنم میگردد. و سر و کار قرآن مجید با این ایمان و کفر است. در آیاتیکه خدا از مردم ایمان میخواهد نظیر «آمَنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ»

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۲۸

بقره: ۱۳ «آمَنُوا بِمَا أَنْزَلْنَا مُصَدِّقًا» بقره: ۴۱، بنظر نگارنده مراد آن نیست که: عقیده پیدا کنید و معتقد باشید که آن بسته با استدلال و مشاهده براهین است، بلکه مقصود آنست که: بخدا و بحق تسلیم شوید. ایضا در آیاتیکه خطاب «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» آمده منظور آن نیست که: ای باور کنندگان خدا و حق، بلکه ای تسلیم شوندگان. ولی میدانیم که تسلیم بعد از علم و عقیده است. تکمیل این

بحث با مطالعه «اسلام» و «کفر» است.

أَمَةٌ؛ ج ۱، ص: ۱۲۸

أَمَةٌ: کنیز مملوک. «وَلَأَمَةٌ مُؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكَةٍ» بقره: ۲۲۱، جمع آن در قرآن اماء آمده «وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ» نور: ۳۲.

أُنْ؛ ج ۱، ص: ۱۲۸

أُنْ: (بفتح الف) حرفی است بر چهار وجه باشد: حرف مصدری ناصب مضارع مثل «وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ» بقره: ۱۸۴ یعنی «صومکم خیر لکم»، مخفف از ثقیله مثل «عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضِيٌّ» مزمل: ۲۰ که در اصل ان بود، مفسره که ما قبل خود را تفسیر میکند مثل «فَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ أَنْ اصْنَعِ الْفُلْكَ» مؤنون: ۲۷. تأکید مطلب و اغلب پس از حرف لَمَّا واقع میشود نحو «فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ أَلْقَاهُ عَلَىٰ وَجْهِهِ» یوسف: ۹۶.

إِنْ؛ ج ۱، ص: ۱۲۸

إِنْ: (بکسر الف) بر چهار وجه باشد: ۱- حرف شرط که دو (شرط و جزاء) را جزم دهد، مثل «إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ». ۲- مخفف از ثقیله و اکثر در جوابش لام مفتوح میاید. مثل «إِنْ كَانَ وَعْدُ رَبِّكَ لَمَفْعُولًا». ۳- حرف نفی و بیشتر در جوابش الما میاید مثل «إِنْ الْكَافِرُونَ إِلَّا فِي غُرُورٍ... إِنْ أَرَادْنَا إِلَّا الْخُسْفَانِ» در قاموس گوید: اینکه گفته‌اند در جوابش همیشه الّا و یا لَمَّا میاید مثل «إِنْ كُلِّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ» مردود است زیرا در قرآن مجید آمده «إِنْ عِنْدَكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ» یونس: ۶۸ «إِنْ أَدْرِي أَقْرَبٌ مَا قَامُوسِ قُرْآن، ج ۱، ص: ۱۲۹»
تَوَعَّدُونَ». ۴- تأکید نفی مثل: ما ان یخرج زید.

إِنَّ؛ ج ۱، ص: ۱۲۹

إِنَّ: (بفتح و کسر) هر دو حرف تأکیداند و برای تأکید مطلب ذکر میشوند مثل إِنَّ اللَّهَ عَلِيُّ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» فرق مشهور میان این دو حرف آنست که ما بعد ان (بکسر اول) جمله مییابد و ما بعد ان (بفتح اول) در حکم مفرد است.

إِنَّمَا؛ ج ۱، ص: ۱۲۹

إِنَّمَا: (بفتح و کسر) همان ان و ان است که ماء کافه بر آن داخل شده و معنی فقط و این است جز این نیست، میدهد، مثل «قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحىٰ إِلَيَّ إِنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهُ وَاحِدٌ» فصلت: ۶، که انمای اول بکسر و دوّمی بفتح است در قاموس گوید: انما بفتح و کسر هر دو مفید حصر است و هر که گوید: افاده حصر مخصوص به انما بکسر اول است، سخنش مردود مییابد. ولی در اقرب الموارد آمده: انما بکسر مفید حصر و حرف حصر است و جمهور گویند: انما بفتح، مفید حصر نیست ناگفته نماند در آیه فوق هر دو مفید حصراند.

أَنَا؛ ج ۱، ص: ۱۲۹

أَنَا: ضمیر رفع و در مذکر و مؤنث یکسان باشد مثل «إِنَّ أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ» اعراف: ۱۸۸.

آث؛ ج ۱، ص: ۱۲۹

آث: انثی بمعنی ماده است مقابل نر، خواه انسان باشد یا غیر آن مثل «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى» نحل: ۹۷ که مراد انسان است و مثل «اللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَحْمِلُ كُلُّ أُنْثَى» رعد: ۸ که شامل تمام ماده‌هاست اعم از انسان و غیره. اناث جمع آن بکسر الف است مثل «يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ إِنْثًا وَيَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ الذُّكُورَ» شوری: ۴۹: انثیین تنثیه انثی است «لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ» نساء: ۱۱ «إِنْ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا إِنْثًا وَإِنْ يَدْعُونَ إِلَّا شَيْطَانًا مَرِيدًا» نساء: ۱۱۷ یعنی نمیخوانند جز خدا مگر ماده‌هایی و نمیخوانند مگر شیطان بی‌فایده را. این آیه میان مفسران معرکه

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۳۰

الآراء است راغب در مفردات گوید: بعضی از مفسرین حکم لفظ را معتبر دانسته و گفته: چون نام معبودهای آنان، مؤنث بود مثل لات، منات و عزی، بدین جهت در آیه‌ی شریفه «اناث» آمده، و بعضی حکم معنی را معتبر شمرده و گفته: اناث بمعنی منفعل است و بآنکه قبول فعل کند انث گویند و بآهن نرم انث گفته شده و گوید: موجودات بعضی نسبت ببعضی سه گونه‌اند، یکی فقط فاعل است بدون انفعال و آن خداست و دیگری فقط منفعل است بدون فعل و آن جماد است و سومی از جهتی فاعل و از جهتی منفعل است مثل ملائکه، انسانها، و جن، که نسبت بخدا منفعل و نسبت بکارهای خود فاعل‌اند، و چون بت‌های مشرکان فقط منفعل بودند بدون فعل لذا آنها را «اناث» خوانده است «إِنْ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا إِنْثًا» راغب خودش وجه دوم را صحیح‌تر دانسته و پسندیده است. در المیزان فرموده: اصنام و تمام معبودهای غیر خدا، اناث خوانده شده، چون آنها قابل و منفعلند (نه فاعل) و آنچه پرستندگان توقع دارند در قدرت آنها نیست و بعد چند آیه در باره عدم قدرت بتها آورده است. مثل «وَالَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مَا يَمْلِكُونَ مِنْ قِطْمِيرٍ» فاطر: ۱۳. در المنار گوید: برای هر قبیله بتی بود که آنرا انثای آن قبیله میخواندند یا مراد نامهای معبودهاست - که از حقیقت الوهیت بر کنار بودند، بعد گوید: استاد گفت: بسیاری از مفسران گفته‌اند: مراد از اناث در آیه، مردگانند زیرا عرب بر مردگان اناث اطلاق میکند چون ضعیف و عاجزاند، بعد گوید: استاد این اخیر را اختیار کرده است. در کتاب آغاز و انجام جهان ص ۱۳۸ - ۱۴۰ گفته: در سوره توحید اوصافی برای خداوند متعال ذکر شده است که همه آنها منحصر در ذات مقدس اوست خدا احد

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۳۱

است، صمد است ... و زائیده نشده و همتائی برای او نیست با این سوابق و لواحق بدست میاوریم: تنها خداوند است که زائیده است و جز او هر چه و هر که هست همه زاینده‌اند و زائیده‌اند پس لا بد همه ماده هستند، ماده‌ای نکره و ناشناس، زن نیستند ولی زائیده‌اند. (نقل باختصار). مراد صاحب کتاب این است که کلمه‌ی اناث در معنی حقیقی خود است و احتیاج بتأویل نیست و موجودات عالم جز خدا همه انثی هستند و میزایند و انثی لازم نیست فقط زن باشد، تمام موجودات تو در تو هستند و بتدریج از هم زائیده و باز میشوند. این سخن در نظر نگارنده بسیار عمیق و از همه صحیح‌تر و درست‌تر است و الله العالم. أنس: (بضمّ اول) الفت «لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا ... حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا وَتَسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا» نور: ۲۷ بخانه‌ی دیگران داخل نشوید تا طلب الفت بکنید المیزان گوید: استیناس طلب الفت و سکون است با کاریکه باعث الفت شود مثل دخول با تنحج و ذکر خدا و از مجمع از ابو ایوب انصاری نقل کرده که رسول خدا (ص) فرمود استیناس آنست که سبحان الله، الحمد لله، الله اکبر گویند و بر اهل خانه تنحج کنند. و بر اهل خانه سلام کنند، آنس را دانستن و دیدن و احساس کردن گفته‌اند (قاموس) مثل «آنس من جانب الطور ناراً» قصص: ۲۹ از جانب کوه آتشی مشاهده کرد، و مثل «فَإِنْ آتَشْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا» نساء: ۱۶ اگر از آنها رشدی احساس گردید راغب گوید: اگر دانستید که با رشد آنس دارند. «فَإِذَا طَعِمْتُمْ فَانْتَشِرُوا وَ لَأَمْسَأُنَّسِينَ لِحَدِيثٍ» احزاب: ۵۳ یعنی چون غذا خوردید پراکنده شوید و بگفتگوئی سر گرم نشوید و در الفت و آشنائی در خانه‌ی پیغمبر باز نکنید. نا گفته نماند: معنای اولی در تمام موارد بالا بنوعی ملحوظ

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۳۲

و مراد است.

اُنْس:؛ ج ۱، ص: ۱۳۱

اُنْس: (بضم اوّل) الفت «لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا ... حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا وَتَسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا» نور: ۲۷ بخانه‌ی دیگران داخل نشوید تا طلب الفت بکنید المیزان گوید: استیناس طلب الفت و سکون است با کاریکه باعث الفت شود مثل دخول با تنحنح و ذکر خدا و از مجمع از ابو ایوب انصاری نقل کرده که رسول خدا (ص) فرمود استیناس آنست که سبحان الله، الحمد لله، الله اکبر گویند و بر اهل خانه تنحنح کنند. و بر اهل خانه سلام کنند، آنس را دانستن و دیدن و احساس کردن گفته‌اند (قاموس) مثل «اُنْسٌ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَارًا» قصص: ۲۹ از جانب کوه آتشی مشاهده کرد، و مثل «فَإِنْ اُنْسِيْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا» نساء: ۶ اگر از آنها رشدی احساس گردید راغب گوید: اگر دانستید که با رشد انس دارند. «فَإِذَا طَعِمْتُمْ فَانْتَبِهُوا وَ لَّا مُسْتَأْنِسِينَ لِحَدِيثٍ» احزاب: ۵۳ یعنی چون غذا خوردید پراکنده شوید و بگفتگویی سر گرم نشوید و در الفت و آشنائی در خانه‌ی پیغمبر باز نکنید. نا گفته نماند: معنای اوّلی در تمام موارد بالا بنوعی ملحوظ

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۳۲

و مراد است.

اِنْس:؛ ج ۱، ص: ۱۳۲

اِنْس: (بکسر اوّل) بشر خلاف جنّ در قرآن مجید پیوسته در مقابل جنّ بکار رفته «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» ذاریات ۵۶، واحد آن انسّی است مثل «فَلَنْ أَكَلَمَ الْيَوْمَ اِنْسِيًّا»: مریم: ۲۶، جمع آن اناس و اناسی است مثل «قَدْ عَلِمَ كُلُّ اِنْسٍ مَشْرَبَهُمْ» بقره: ۶۰ «وَ اِنْسِيًّا كَثِيرًا» فرقان: ۴۹. انس ۱۸ بار و اناس ۵ بار و انسّی و اناسی یک بار در قرآن آمده است: از مجموع ۱۸ محلّ در هفت محل، انس قبل از جنّ و در یازده محلّ، جنّ قبل از انس آمده است، علی هذا نمیشود گفت: چون جنّ پیش از انس بوجود آمده لذا پیش از آن ذکر میشود، زیرا در این صورت میبایست در همه جا، پیش از انس بیاید، قبل و بعد ذکر شدن آنها روی تقریبهای بخصوصی است که با تدبّر در آیات روشن میشود.

اِنْسَان:؛ ج ۱، ص: ۱۳۲

اِنْسَان: این کلمه ۶۵ بار در قرآن مجید بکار رفته است، با مراجعه بموارد آن خواهیم دید که از آن جسد ظاهری و صورت ظاهری مراد نیست چنانکه در بشر مراد است، بلکه باطن و نهاد و استعداد و انسانیت و عواطف او در نظر است، مثل «إِنَّ الْإِنْسَانَ لَطَلُومٌ كَفَّارٌ» ابراهیم: ۳۴- «وَ كَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا» اسراء: ۱۱- «وَ كَانَ الْإِنْسَانُ أَكْثَرَ شَيْءٍ جَدَلًا» کهف: ۵۴- «لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى» نجم: ۳۹- «وَ وَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا» احقاف: ۱۵، در آیتیکه راجع باوّل خلقت و عنوان آنها انسان است مثل «لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ» حجر: ۲۶ «خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ» نحل: ۴، اگر در ما قبل و ما بعد آیات دقت شود خواهیم دید که صورت ظاهر از آنها مراد نیست. فرق مشروح میان انسان و بشر در بشر خواهد آمد، بعضی از آنچه قرآن در باره‌ی انسان آورده بقرار ذیل است: ۱- انسان از گل خشک شده از لجن سیاه و بد بو و کهنه آفریده شده

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۳۳

«وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ» حجر: ۲۶ تفصیل این سخن در «آدم» دیده شود. ۲- انسان نسبت بذاتش و جنبه‌ی

حیوانیتش، ضعیف آفریده شده و ستمگر، ناسپاس، عجول، تنگ چشم، مجادله کن، نادان، خود پسند، کم صبر، پر طمع و طاغی است، ولی نسبت بجوهره انسانیّت و ایمان و درک و تربیت و عقلش، یک موجود بسیار عالی و پر ارزش است، او و جنّ دو موجود پر ارزش روی زمین و حامل امانت و تکلیف خداوندی‌اند و قرآن از آن دو ثقلان (دو چیز پر قیمت و وزین) تعبیر میکند «سَيَنْفَعُ لَكُمْ أَيُّهُ الثَّقَلَانِ» رحمن: ۳۱. آری انسان در مرحله اول مشمول «إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ...» و «كَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا...» و «كَانَ الْإِنْسَانُ أَكْثَرَ شَيْءٍ جَدَلًا...» و «إِنَّ الْإِنْسَانَ لظُلُومًا جَهُولًا...» و «إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا...» و «خُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا...» و «كَانَ الْإِنْسَانُ كَفُورًا» است و در مرحله دوم از اهل «إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلَصِينَ...» و «إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا نِعْمَ الْعَبِيدُ...» و «إِذْ ذَكَرَ اللَّهُ وَجِلَّتْ قُلُوبُهُمْ...» و «لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَ لَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ...» و «يَبْتَغُونَ لِرَبِّهِمْ سُجْدًا وَ هَيْمًا...» و «لَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ» میباشد.

أنف: ج ۱، ص: ۱۳۳

أنف: بینی. «وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ» مائده: ۴۵ چشم در مقابل چشم و بینی در مقابل بینی است آنفا یعنی هم اکنون «مَا ذَا قَالَ أَنْفًا» محمد: ۱۶ یعنی هم اکنون چه گفت، در مجمع البیان گوید: آنفاً یعنی در اولین وقتیکه بما نزدیک است. آن یکبار بیش در قرآن نیست.

أنام: ج ۱، ص: ۱۳۳

أنام: خلق. جنّ و انس. مطلق خلق اعمّ از جنّ و انس (قاموس) «وَالْأَرْضَ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ» رحمن: ۱۰ در مجمع البیان، انسانها معنی کرده و در کشاف مطلق آنچه در روی زمین از جنبنندگان است، گفته. ناگفته نماند این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده و چون سوره رحمن در باره جنّ و انس قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۳۴ است احتمال قوی آنست که مطلق جنّ و انس مراد باشد.

أنى: ج ۱، ص: ۱۳۴

أنى: ظرف زمان و مکان است و برای بحث از آندو باشد و در استفهام نیز بکار میرود، معنای فارسی آن: کی و کجا و چطور، است (این، متی، کیف) مثل «يَا مَرْيَمُ أَنْتِ لَكِ هَذَا» آل عمران: ۳۷ ای مریم این طعام برای تو از کجاست؟ و مثل «أنتى جئتى» کی آمدی و مثل «أنتى يُحِبُّ هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا» بقره: ۲۵۹ خدا این مردگان را چطور زنده میکند؟ «نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنْتِ شَتْتُمْ» بقره: ۲۲۳ یعنی زنان شما کشت شماست هر زمان که خواستید بکشت خود در آئید، اگر آنى ظرف مکان باشد، یعنی در هر مکان که خواستید در آئید و اگر ظرف زمان باشد، یعنی در هر زمان که خواستید با آنها نزدیکی کنید، این آیه مباح بودن مقاربت را میرساند، ولی بر جواز مقاربت از عقب دلالت ندارد، و کلمه «حرث» قرینه قاطعه این مطلب است، زیرا کشت آنست که از آن بهره برداری شود و آن از زن که تولید نسل است در صورتی است که مقاربت از عقب نباشد و نیز ما بعد آیه «وَقَدَّمُوا لَأَنْفُسِكُمْ» برای خود پیش اندیشی کنید، که گفته‌اند مراد وجود فرزند است، قرینه‌ی این سخن میباشد. عبارت دیگر نمیشود «أنتى» را مکاتبه گرفت و بر جواز مقاربت از عقب استدلال کرد.

آناء: ج ۱، ص: ۱۳۴

آناء: ساعتها. «يَتْلُونَ آيَاتِ اللَّهِ آنَاءَ اللَّيْلِ» آل عمران: ۱۱۳ یعنی در ساعات شب آیات خدا را تلاوت میکنند، مفرد آنرا انى (بر وزن

عنب و فرس و صرد) گفته‌اند (مفردات). در کریمه‌ی «لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ إِلَى طَعَامٍ غَيْرِ نَاطِرِينَ إِنَاءً» احزاب: ۵۳، راغب «اناء» را بمعنی وقت و مفرد آناء گرفته و معنی آیه چنین است: بخانه‌ی پیامبر داخل نشوید مگر آنکه برای طعام اجازه شود بی آنکه

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۳۵

منتظر وقت شوید، پیش از وقت داخل نشوید که منتظر طعام باشید بلکه در وقتش وارد شوید. ولی مجمع البیان آنرا از انی یأنی گرفته که معنی رسیدن است، یعنی پیش از پخته شدن وارد نشوید که بانتظار پختن آن بنشینید. در نه‌یاه گفته: الاناء بکسر الهمزة و القصر: النضج». در المیزان آنرا بمعنی ظرف گرفته و فرموده: بی آنکه منتظر ورود ظرف طعام باشید. نا گفته نماند در این صورت میبایست آیه «غیر ناظرین انائه» باشد، زیرا اناء بمعنی ظرف آخرش همزه است. بنظر نگارنده مراد از آیه گفته مجمع است.

إناء: ج ۱، ص: ۱۳۵

إناء: ظرف. جمع آن آئیه است «وَ يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِآئِيَةٍ مِنْ فِضَّةٍ» انسان: ۱۵ ظرفهائی از نقره بر آنها گردانده میشود.

إنی: ج ۱، ص: ۱۳۵

إنی: نزدیک شدن. رسیدن «أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ» حدید: ۱۶ آیا وقت آن نرسید که قلوب مؤمنان خاشع شود «حمیم آن» آب جوشانیکه بشدت حرارت رسیده «يَطُوفُونَ بَيْنَهَا وَ بَيْنَ حَمِيمِ آتٍ» رحمن: ۴۴ «تُسْقَى مِنْ عَيْنِ آئِيَةٍ» غاشیه: ۵ از چشمه‌ایکه بشدت حرارت رسیده آب داده شوند. راغب آنرا نزدیک شدن وقت گفته ولی دیگران مطلق نزدیک شدن گفته‌اند.

أهل: ج ۱، ص: ۱۳۵

اشاره

أهل: خانواده. خاندان. در مفردات گوید: اهل الرجل در اصل کسانی‌اند که با او در یک خانه زندگی میکنند، بعد بطور مجاز بکسانیکه او و آنها را یک نسب جمع میکند اهل بیت آنمرد گفته‌اند. در قاموس گوید: اهل مرد، عشیره و اقربای اوست و اهل الامر و الیان امراند، اهل خانه، ساکنان آنست و اهل مذهب، عقیده‌مندان آن میباشد و ... در قرآن مجید آمده: أَهْلِ الْكِتَابِ ... أَهْلُ الْأَنْجِيلِ ... أَهْلُ الْقُرَى ... أَهْلُ الْمَدِينَةِ ... أَهْلَ الْبَيْتِ ... أَهْلَ الذُّكْرِ ... أَهْلُ هَذِهِ الْقَرْيَةِ ... أَهْلُ النَّارِ ... أَهْلُ - التَّقْوَى وَ أَهْلُ الْمَغْفِرَةِ.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۳۶

نا گفته نماند بنا بر استعمال قرآن مجید، و گفته‌ی اهل لغت، اهل در صورتی استعمال میشود که میان یک‌کعبه افراد، پیوند جامعی بوده باشد مثل پدر، شهر، کتاب، علم و غیره و میان جامع و آن افراد انسی و الفتی لازم است و کلمه‌ی اهل بآن جامع اضافه میشود مثل اهل الکتاب. اهلی: در مقابل وحشی است که بمعنی کنار و نا آشناست. قرآن کریم آنانرا که با پیغمبری هم عقیده باشند و باو ایمان آورند اهل او و ذریه‌ی او میدانند و کسانی را که فرزند نسبی وی باشند در صورت ایمان نیاوردن از اهل او بیرون میدانند در باره حضرت نوح آمده که: نوح بعد از طوفان و غرق شدن پسرش گفت: «رَبِّ إِنَّ ابْنِي مِنْ أَهْلِي وَإِنَّ وَعْدَكَ الْحَقُّ» هود: ۴۵ یعنی خدایا پسر من از اهل من است و وعده‌ی تو حق است وعده داده بودی که اهل مرا از غرق نجات دهی پس چرا پسر من غرق شد؟ خدا در جواب فرمود «إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ» هود: ۴۶ یعنی او حتما از اهل تو نیست او عمل غیر صالح است. در اینجا ملاحظه میکنیم که

فرزند نوح در اثر کفر از اهل او خارج میشود و در جای دیگر چنین آمده «فَأَنْجَيْنَاهُ وَمَنْ مَعَهُ فِي الْفُلِّ الْمَشْحُونِ ثُمَّ أَعْرَفْنَا بِعُدِّ الْجَائِقِينَ» شعراء: ۱۱۹ و ۱۲۰ این دو آیه صریح‌اند در اینکه نوح و آنانکه با او بودند همه نجات یافتند و دیگران همه هلاک شدند و در سوره صافات آمده «وَنَجِّنَاهُ وَأَهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ وَجَعَلْنَا ذُرِّيَّتَهُ هُمُ الْبَاقِينَ ... ثُمَّ أَعْرَفْنَا الْمَآخِرِينَ» آیه ۷۶-۷۷-۸۲ در اینجاست که پیروان نوح، اولاد او و اهل او شمرده شده‌اند، میگویند: فقط فرزندان او را باقی گذاردیم حال آنکه در دو آیه قبل خواندیم تمام آنانکه با او بودند نجات یافتند، میگویند او و اهل او را از غصه بزرگ نجات دادیم حال آنکه تمام پیروان او را نجات داد، در جای دیگر آمده «فَنَجِّنَاهُ وَأَهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۳۷

وَنَصِّرُنَا مِنَ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَبُوا بآيَاتِنَا إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا سَوِيًّا فَأَعْرَفْنَا هُمْ أَجْمَعِينَ» انبیاء: ۷۶-۷۷ در اینجا نیز فقط از نجات اهلش صحبت شده میدانیم که پیروان داخل در اهل‌اند، بقیه مطلب در «آل» دیده شود.

[أهل البيت]؛ ج ۱: ص: ۱۳۷

[أهل البيت]: کلمه‌ی اهل - البیت فقط دو بار در قرآن مجید آمده است یکی در باره حضرت ابراهیم علیه السلام که ملائکه بزش گفتند «رَحِمْتُ اللَّهُ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ إِنَّهُ حَمِيدٌ مَجِيدٌ» هود: ۷۳، دیگری در باره اهل بیت رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا» احزاب: ۳۳ و این همان آیه معروف تطهیر است و مراد از آن پنج تن آل عبا صلوات الله عليهم هستند. مسلمانان بتبعیت از قرآن، کلمه اهل بیت را در اهل بیت حضرت رسول استعمال کرده‌اند و بطوری شهرت یافته که اراده دیگری از این کلمه محتاج بقریه است. در تفسیر ابن کثیر و غیره نقل شده که عکرمة در بازار ندا میکرد و میگفت: آیه‌ی تطهیر در شأن زنان حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم است و نیز نقل میکند که عکرمة میگفت: هر کس بخواهد با او مباحله میکند که این آیه در باره زنان آنحضرت است. ناگفته نماند: عکرمة از خوارج و از دشمنان علی و اهل بیت عليهم السلام است و این سخن از فرومایه‌ی مثل عکرمة بعید نیست راجع بشرح حال او بکتاب الکلمة الغراء فی تفصیل - الزهراء علیها السلام فصل ثانی ص: ۵۱ تألیف شرف الدین رجوع شود. در اینجا بسه مطلب اشاره میکنیم ۱- آیه تطهیر در سیاق آیات زنان حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم آمده ولی علی رغم عکرمة و مقاتل، خود آیه بیان میکند که در باره زنان آنحضرت نیست زیرا چند آیه پیش از آیه تطهیر را میخوانیم می‌بینیم، در آنها زنان آنحضرت مخاطبند و همه بصورت جمع مؤنث آمده مثل: كُنْتُمْ، تُرِدْنَ ... فَتَعَالَيْنَ، أُمَّتُكُمْ ...، أُسْرُحُكُمْ ...، مِنْكُمْ،

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۳۸

لَسْتُمْ ...، اتَّقَيْنَ، فَلَا تَخْضَعْنَ، ... قَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ ...، أَقِمْنَ الصَّلَاةَ ...، آتِينَ الزَّكَاةَ ...، أَطِيعَنَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ، بعد از این همه جمع مؤنث‌ها یکمرتبه وضع کلام عوض میشود و بصورت جمع مذکر میاید و میفرماید «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَ يُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا» می‌بینیم که در آیه از جمع مؤنث خبری نیست بلکه «عَنْكُمْ ... وَ يُطَهِّرُكُمْ» هر دو جمع مذکر آمده، از این تغییر وضع یقین میکنیم که مراد از «عَنْكُمْ وَ يُطَهِّرُكُمْ» جمعی است که همه‌شان و یا اکثرشان مردانند و گر نه مثل سیاق قبل میفرمود «لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ وَ يُطَهِّرُكُمْ» قابل توجه است که بعد از این آیه باز سیاق عوض شده و راجع بزنان آنحضرت جمع مؤنث آمده و آن، چنین است «وَ اذْكُرْنَ مَا يُتْلَى فِي بُيُوتِكُنَّ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ» اگر دشمنی با حق، چشم عکرمة را کور کرده، ما بحمد الله از خود قرآن واقعیت را درک کرده‌ایم. ۲- بیشتر از هفتاد حدیث از طرق شیعه و اهل سنت نقل شده که این آیه در باره پنج تن آل عبا عليهم السلام است، برای نمونه بکتاب الدر المنثور، تفسیر طبری، تفسیر ابن کثیر، صواعق محرقه ابن حجر آیه اول از آیات نازله در شأن اهل بیت، صحیح ترمذی تفسیر سوره احزاب و در ابواب مناقب باب مناقب اهل البیت، صحیح مسلم کتاب فضائل الصحابه باب

فضائل اهل بیت النبی (ص) و کتابهای دیگر رجوع کنید، و از کتابهای شیعه کافی است که بکتاب الکلمة الغراء تألیف شرف الدین فصل ثانی رجوع فرمائید. در تفسیر المیزان فرموده: روایات در این باره از هفتاد متجاوز است و آنچه اهل سنت نقل کرده‌اند از روایات شیعه بیشتر است، اهل سنت آنرا قریب به چهل روایت از ام سلمه، عائشه، ابی سعید خدری، سعد، وائله بن اسقع، ابی حمراء، ابن عباس، ثوبان غلام حضرت رسول صلی الله علیه و آله، عبد الله ابن جعفر، علی، قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۳۹

و حسن بن علی علیهما السلام نقل کرده‌اند. شیعه آنرا در بیشتر از سی حدیث از علی، امام سجّاد، امام باقر، امام صادق علیهما السلام، ام سلمه، ابی ذر، ابی لیلی، ابی الاسود، عمرو بن میمون اودی، و سعد بن ابی وقاص نقل نموده‌اند. نگارنده گوید: این سخن را با نقل یک روایت از صواعق محرقة ابن حجر بپایان میریم، او در ذیل آیه اول از آیات نازل در شأن اهل بیت علیهم السلام از ابو سعید خدری صحابی مشهور نقل کرده که گفت: این آیه (آیه تطهیر) در باره پنج نفر نازل شده: حضرت رسول (ص) علی و فاطمه و حسن و حسین (علیهم السلام). ۳- عکرمه و مقاتل و غیر آنها هر چه میخوانند بگویند، حق بر اهل حق و بر اهل انصاف و تحقیق مثل آفتاب روشن است، در پای هر حقیقت و واقعیتی قلم‌های خطا- کار و زبانهای دروغگو و عکرمه‌های- فرومایه، دیده خواهند شد «لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَيِّنَةٍ وَيَحْيَىٰ مَنْ حَيَّ عَنْ بَيِّنَةٍ» انفال: ۴۲ در باره اهل الذکر: رجوع شود به «ذکر».

اَوْ؛ ج ۱، ص: ۱۳۹

اَوْ: حرف عطف است و تا یازده معنی برای آن شمرده‌اند (اقرّب الموارد) از جمله، شکّ مثل «قَالُوا لَبِئْسَ يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ» كهف: ۱۹ گفتند: یكروز یا قسمتی از روز را توقّف کردیم. از جمله، ابهام مثل «وَأَنَا أَوْ إِنَّا كُمْ لَعَلِّي هُدَىٰ أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ» سباء: ۲۴

أَوْب؛ ج ۱، ص: ۱۳۹

أَوْب: بازگشت «إِنَّ إِلَيْنَا إِيَابَهُمْ» غاشیه: ۲۵ یعنی راستی بازگشت آنها بسوی ماست، مآب مصدر میمی بمعنی بازگشت و اسم زمان (زمان بازگشت) و اسم مکان، (مکان بازگشت) آمده است مثل «إِلَيْهِ أَدْعُوا وَإِلَيْهِ مآبٍ» رعد: ۳۶ که بقرینه «الی» بمعنی مصدر است و مثل «إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا، لِلطَّاعِينَ مآبًا» نباء: ۲۱-۲۲، که بقرینه «جهنم» بمعنای مکان بازگشت است. قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۴۰

أَوْاب: صیغه مبالغه است یعنی بسیار رجوع کننده «إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا نَعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ» ص ۴۴ این کلمه پنج بار در قرآن آمده است، و آن صفت کسانی است که پیوسته باطاعت و استغفار و دعا و ترک معاصی بسوی خدا رجوع میکنند، اوّابین جمع اوّاب است «فَإِنَّهُ كَانَ لِلأَوَّابِينَ غَفُورًا» اسراء: ۲۵. در حالات حضرت داود هست «يَا جِبَالُ أَوْبِي مَعَهُ وَ الطَّيْرُ» سباء: ۱۰ یعنی ای کوهها و ای پرنده‌ها با او تسبیح برگردانید و هم آواز شوید، در جای دیگر هست «إِنَّا سَخَّرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ يُسَبِّحْنَ بِالْعَشِيِّ وَالْإشْرَاقِ وَ الطَّيْرُ مَحْشُورَةٌ كُلُّ لَهُ أَوَّابٌ» ص ۱۸-۱۹ ما کوهها را مسخر کردیم که با او صبح و شام تسبیح می کردند و پرندگان را نیز مسخر کردیم که دسته جمعی با او هم آواز بودند از این آیات روشن میشود که کوهها و پرندگان در تسبیح، خدا با داود هم صدا میشدند، تمام موجودات خدا را تسبیح میکنند لکن ما تسبیح آنها را نمی فهمیم «وَ إِن مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَ لَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ» اسراء: ۴۴، کوهها و پرندگان که در تسبیح با او هم صدا میشدند آیا دیگران نیز می شنیدند و می فهمیدند؟ خدا میدانند. در مفردات گوید: فرق اوب و رجوع آنست که اوب بمعنی رجوع با اراده و اختیار است و رجوع اعم میباشد. ولی در قاموس هست: آبت الشمس یعنی آفتاب غروب کرد و در نهایت هست: «شَغَلُونَا مِنَ الصَّلَاةِ حَتَّى آبَتِ الشَّمْسُ» و در قرآن مجید آمده «يَا جِبَالُ أَوْبِي» میدانیم که آفتاب و کوهها صاحب اراده نیستند ولی اوب در آنها بکار رفته است. امّا نا گفته نماند قول راغب قوی بنظر میرسد زیرا اثبات

ترادف میان اوب و رجوع مشکل است، در بارهٔ «يَا جِبَالُ أُوْبِي» باید گفت آنها نسبت به تسبیح و فرمان خدا

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۴۱

ذی شعور و صاحب اراده‌اند هر چند نسبت بما جامد باشند، و در اقرب الموارد گوید: آبت، لغتی است در «غابت» یعنی گاهی بجای «غابت الشمس» میگویند «آبت- الشمس» پس آبت عبارت دیگر غابت است و بمعنی اوب نیست.

أود: ج ۱، ص: ۱۴۱

أود: سنگینی. «آد یؤد» یعنی سنگینی کرد و در اصل خم شدن از سنگینی است (مفردات) «وَلَا يَأْتِيهِمْ يَوْمَئِذٍ حَفْظُهُمْ» بقره: ۲۵۵ یعنی نگهداشتن آسمانها و زمین، خدا را سنگینی نمیکند و او را بزحمت نمیاندازد.

أول: ج ۱، ص: ۱۴۱

أول: اهل لغت، اول را رجوع معنی کرده‌اند گویند: «آل الیه: ای رجع» تأویل: برگشت دادن و برگشتن است، (تأویل در قرآن مجید، لازم و متعدی بکار رفته است). در بارهٔ تأویل و حقیقت آن سخن زیاد گفته و هر یک برای رفته‌اند، تدبّر در قرآن مجید معنی آنرا روشن و از هر سخن بی‌نیاز میکند. تأویل: واقع و خارج یک عمل و یک خبر است که گاهی بصورت علت غائی و نتیجه و گاهی بصورت وقوع خارجی متجلی شده و به عمل و خبر بر میگردد مثلاً حضرت یوسف در خواب دید: یازده ستاره و خورشید و ماه بر او سجده میکنند، بعد از سالها رنج و زحمت که در مصر بمقام بزرگ رسید: چون خانواده‌اش بمصر منتقل شدند یازده برادر و پدر و مادرش بر او خضوع کردند گفت: «يَا أَبَتِ هَذَا تَأْوِيلُ رُؤْيَايَ مِنْ قَبْلُ» یوسف: ۱۰۰: پدرم این تأویل خواب گذشته‌ی من است. در اینجا می‌بینیم که خواب دیدن بصورت یک خبر، و تأویل، وقوع خارجی آن است. در داستان موسی و آن عالم که کشتی را سوراخ کرد، طفلی را کشت و دیواری را مرمت نمود، موسی بهر سه عمل اعتراض کرد، عالم بعد از توضیح علل آن سه عمل گفت:

«ذَلِكَ تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَلَيْهِ»

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۴۲

صَبْرًا» کهف: ۸۲ این است تأویل آنچه نتوانستی تحمل کنی! در اینجا قضیه، بعکس جریان حضرت یوسف است آنجا اول خبر بود بعد وقوع خارجی و در اینجا وقوع اول است بعد خبر و توضیح علل، و در اینجا تأویل بمعنی علت غائی و غرض است. در آیه «وَأَوْفُوا الْكَيْلَ إِذْ كُنْتُمْ وَزَنُوا بِالْقَسَاسِ أَلْمُسْتَقِيمِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا» اسراء: ۳۵، تأویل بمعنی نتیجه و عاقبت امر است، یعنی پیمان را تمام کنید و با ترازوی صحیح بسنجید، آن خوب است و از حیث عاقبت و نتیجه بهتر است. پس تأویل یک واقعت و خارج است که باصل خود بر میگردد، خواه بصورت نتیجه باشد یا علت و یا وقوع خارجی. «وَيُعَلِّمُكُمُ مِنَ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ» یوسف: ۶ یعنی برگشت دادن تازه‌ها را بواقع آنها بتو تعلیم میکند چنانکه در تعبیر خواب دو نفر زندانی و تعبیر خواب پادشاه مصر این مطلب بثبوت رسید. تأویل قرآن، وقوع خارجی وعده‌های آن است و از جمله وقوع قیامت میباشد «هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ يَوْمَ يَأْتِي تَأْوِيلَهُ يَقُولُ الَّذِينَ نَسُوهُ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَاءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّ فَهَلْ لَنَا مِنْ شُفَعَاءَ فَيَشْفَعُوا لَنَا أَوْ نُرَدُّ فَنَعْمَلْ غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ قَدْ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ» اعراف: ۵۳. سخنان قرآن اکنون بصورت خبر است، وقوع آخرت و حسرت خوردن مردم تأویل آن میباشد و میان خبر و وقوع ارتباط بخصوصی است و دومی باولی بر میگردد. در آیه‌ی دیگری آمده: میگویند قرآن را از پیش خود ساخته بگو: یک سوره مانند آنرا بیاورید... بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعَلَمِهِ وَ لَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ» یونس: ۳۹ در اینجا تأویل فقط راجع بقیامت نیست بلکه اعم از آن و واقعتهای دنیوی است که قرآن خبر داده است، یعنی آنچه را که احاطه بدانش آن ندارند تکذیب کردند و هنوز وقوع خارجی آن بآنها نیامده

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۴۳

است. نا گفته نماند: علم بواقعیات خارجی قرآن اعم از دنیوی و اخروی مخصوص خداوند است، انسان هر قدر دانا و توانا باشد، آینده‌های قرآن را بطور تفصیل نخواهد دانست مگر آنکه خدا او را آگاه سازد، با توجه بقرآن، آینده‌هایی را از قبیل غلبه حق، رسوائی ستمگران، برگشت اعمال و آمدن روز جزا بطور اجمال میدانیم و لفظ تفصیل و کیفیات آنها مربوط بخداست و از بشر ساخته و در خور دانائی او نیست، با احتمال قوی مراد از آیه «وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ» آل عمران: ۷، تأویل تفصیلی و همگانی آن است که جز خدا کسی نمیداند.

آل: ج ۱، ص: ۱۴۳

آل: اهل. در مفردات گوید: آل مقلوب از اهل است و مصغر آن اهیل میباشد و فقط در اشراف و بزرگان بکار میرود مثل آل الله، در اشخاص ناشناس و زمان و مکان بکار نمیرود. نا گفته نماند در قرآن کریم نیز چنین است چنانکه میخوانیم: آل موسی، ... آل هارون، ... آل ابراهیم، ... آل عمران، ... آل یعقوب* و ... در قرآن یکجا آمده: «فَأَسْرِبْ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ» هود: ۸۱ در جای دیگر فرموده: «إِلَّا آلَ لُوطٍ نَجَّيْنَاهُمْ بِسَبْحٍ» قمر: ۳۴ از این میدانیم که آل بمعنی اهل است. در خصوص فرعون آمده «فَأَخَذْنَا وَ جُودَهُ فَنَبَذْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ» قصص: ۴۰ این آیه صریح است که فرعون و لشگریانش غرق شده‌اند، در جاهای دیگر آمده «وَأَعْرَفْنَا آلَ فِرْعَوْنَ وَ أَنْتُمْ تُنظَرُونَ» بقره: ۵۰ در اینجا از لشگریان با آل تعبیر شده، لشگریان فرعون چون پیرو و هم عقیده او بودند از این جهت خانواده و آل او حساب شده‌اند و این همان است که در اهل گذشت و گفتیم مردمان هم عقیده‌ی یکفرد، اهل او و آل اویند نظیر این، آیه‌ی «وَلَقَدْ أَخَذْنَا آلَ فِرْعَوْنَ بِالسِّنِينَ وَ نَقْصٍ مِنَ الثَّمَرَاتِ» اعراف: ۱۳۰، است که ملت فرعون آل فرعون شمرده شده‌اند

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۴۴

أول: ج ۱، ص: ۱۴۴

أول: مقابل آخر. و آن وصف است، و مؤنث‌اش اولی است مثل آخری «أَخْرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ دِيَارِهِمْ لِأَوَّلِ الْحَشْرِ» حشر: ۲ یعنی اهل کتاب را برای نخستین راندن از دیارشان بیرون کرد «هُوَ الْأَوَّلُ وَ الْآخِرُ» حدید: ۳ اوست اول و در وجود کسی بر او سبقت ندارد و اوست آخر بعد از وی چیزی نیست.

اولو: ج ۱، ص: ۱۴۴

اولو: صاحبان «وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَبَابِ» آل عمران: ۷ متذکر نمیشوند مگر صاحبان عقول، این کلمه، جمع است و مفرد ندارد گفته‌اند: اسم جمع است و مفرد آن ذو است بمعنی صاحب مثل غنم که واحد آن شاء است (اقرب-الموارد).

أولات: ج ۱، ص: ۱۴۴

أولات: صاحبان مؤنث اولو است مثل «وَ أُولَاتُ الْأَخْمَالِ أَجْلُهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ» طلاق: ۴ زنان حامله مدت آنها وضع حملشان است واحد آن ذات است در غیر لفظ خود، در قرآن فقط دو بار آمده است: طلاق ۴ و ۶.

أولاء: ج ۱، ص: ۱۴۴

أولاء: آنها، اسم اشاره است بجمع نزدیک، مذکر و مؤنث در آن یکسان است و چون هاء تنبیه بآن داخل شود گویند: اولئک، و

چون ضمیر کم بآن اضافه گردد گویند: اولئکم - مثل «أَكْفَارُكُمْ خَيْرٌ مِنْ أَوْلَائِكُمْ» قمر: ۴۳

اَوْه: ج ۱ ص: ۱۴۴

اَوْه: تأسف. کلمه‌ایست که در مقام نالیدن از فشار و درد گفته میشود در نهج البلاغه هست که در وقت یاد آوری شهیدان صَفَّین فرمود «اَوْه علی اخوانی الذین قرؤا القرآن فاحکموه» اَوْه صیغهی مبالغه است از اوه مثل «إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ» توبه: ۱۱۴ راغب گوید: اَوْه کسی است که ترس از خدا را آشکار کند، در نهایت آنرا بسیار تَضَرَّع کننده گفته است یعنی ابراهیم بسیار تَضَرَّع کن و بردبار است. در اصول کافی کتاب دعا باب اول از امام باقر علیه السلام نقل شده که اَوْه را بسیار دعا کننده فرموده است و در حاشیه از طبرسی نقل شده:

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۴۵

اَوْه بسیار دعا کننده و بسیار گریه کننده است، ابن عباس چنین گفته و آن از ابی عبد الله علیه السلام مروی است.

اَوَى: ج ۱ ص: ۱۴۵

اَوَى: نازل شدن. منضم شدن. در قاموس آمده «اويت منزلی و الیه: نزلته» در مفردات گفته: «اوی الی کذا - انضمم الیه» «إِذْ أَوَى الْفِتْيَةُ إِلَى الْكَهْفِ» کهف: ۱۰ یعنی چون جوانها در غار نازل شدند و مسکن گرفتند «سَأَوَى إِلَى جَبَلٍ» هود: ۴۳ یعنی زود بکوهی منزل میکنم اوی از باب افعال مسکن دادن و نازل کردن است «أَوَى إِلَيْهِ أَخَاهُ» یوسف: ۶۹ برادرش را بخود منضم کرد و نزد خویش نازل کرد «وَتَوَوَىٰ إِلَيْكَ مِنْ تَشَاءٍ» هر که را از آنها خواستی نزد خود جای میدهی. نا گفته نماند: هر جا که این کلمه با الی بکار رود بهتر است، انضمام معنی شود و اگر معنی حقیقی آن نزول باشد لازم است بگوئیم: در تعدی بالی، معنی انضمام بآن اشراب شده است، در قرآن مجید تمام صیغ ثلاثی آن با الی متعدی است. و بعضی از صیغ ابواب دیگر. مَأْوَى اسم مکان است از اوی یعنی جایگاهی که در آن مسکن میگیرند «عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوَى» نجم: ۱۵ یعنی نزد آنست بهشتی که جایگاه است راغب احتمال داده که مراد از مأوی در اینجا خلود باشد.

إِی: ج ۱ ص: ۱۴۵

إِی: بکسر اول، حرف جواب است بمعنی آری «وَيَسْتَنبِئُونَكَ أَحَقٌّ هُوَ قُلْ إِي وَرَبِّي» یونس: ۵۳ از تو می پرسند: آیا آن حق است؟ بگو: آری بخدایم.

آیة: ج ۱ ص: ۱۴۵

آیة: علامت. نشانه. عبرت. دلیل. معجزه. در متن قرآن همهی این معانی را میتوان یافت. ناگفته نماند معنای اصلی و حقیقی آیة، همان علامت و نشانه است چنانکه در قاموس و مفردات تصریح شده، معانی دیگر که ذکر شد همه با معنای اصلی قابل جمع اند، و قسمتی از کلمات قرآن که از محلی آغاز و بمقطعی ختم میشود آیة گوئیم زیرا که آن از نشانه‌های خداوند

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۴۶

است و بشر از آوردن نظیر آن عاجز میباشد، موجودات عالم را از آن جهت آیات الله میگوئیم که نشانه‌های وجود خدا و صفات او هستند. در آیة «سَلِّ بِنِي إِسْرَائِيلَ كَمَا آتَيْنَاهُمْ مِنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ» بقره: ۲۱۱ مراد از آیة معجزه است و در آیة «إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ» بقره: ۲۴۸ بمعنی دلیل است، و در کریمه «فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِيَدِنَا لَتَكُونَ لِمَنْ خَلَقَكَ آيَةً» یونس: ۹۲ منظور از آن عبرت

است و در آیه «مِنْهُ آيَاتٌ مُّحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ» آل عمران: ۷ مراد آیات قرآن است. در کریمه‌ی «أَتَبْنُونَ بِكُلِّ رِيحٍ آيَةً تَعْبَثُونَ» شعراء: ۱۲۸ بعمارت، آیه اطلاق شده یعنی در هر مکان بلند عمارتی به بیهوده‌سری بنا میکنید؟! در باره آیه‌ی شریفه چنین گفته‌اند.

آیوب: ج ۱ ص: ۱۴۶

اشاره

آیوب: از انبیاء مشهور، نام مبارکش چهار بار در قرآن کریم آمده است. ابتدا بآنچه قرآن مجید در باره وی گفته نظر میکنیم سپس سراغ کلمات دیگر میرویم «وَأَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ فَاسْتَجَبْنَا لَهُ فَكَشَفْنَا مَا بِهِ مِنْ ضُرٍّ وَآتَيْنَاهُ أَهْلَهُ وَمِثْلَهُمْ مَعَهُمْ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَذَكَرَى لِلْعَالَمِينَ» انبیاء: ۸۳-۸۴ یعنی: آیوب وقتی پروردگارش را ندا کرد که بمن ناگواری رسید و تو از همه رحیمان رحیمتری، پس اجابتش کردیم و محنتی که داشت بر طرف نمودیم و کسان و نظیر کسانش را با آنها بدو دادیم، رحمتی بود از جانب ما و تذکری برای بندگان عابد. از این دو آیه چند مطلب بدست میاید، یکی اینکه حضرت ایوب گرفتاری و ناگواری داشت «أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ» در مفردات گوید: ضَرٌّ (بضمّ اول) بمعنی بد حالی و محنت است خواه در نفس باشد یا در بدن و یا در خارج مانند کمی مال و مقام. در قاموس گفته: ضَرٌّ بفتح و ضمّ اول بمعنی ضرر است، یا بفتح اول (مصدر) بمعنی قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۴۷

ضرر رساندن و بضمّ اول بمعنی ضرر است. بنا بر این ضَرٌّ بضمّ اول شامل محنت بدن و مال و غیره است. بعضی از بزرگان در تفسیر آیه‌ی فوق فرموده: ضَرٌّ بضمّ اول مخصوص بضرر بدن است مثل مرض و لاغری و نحوهما، و بفتح اول اعم است. و در ذیل آیه‌ی ۴۱ از سوره ص، ضَرٌّ را شامل مصیبت بدن و کسان دانسته و گوید: این همان است که در سوره انبیاء گذشت. نا گفته نماند: این دو کلام با هم نمی‌سازند. دیگری اینکه: آیوب علیه السّلام هم از جهت بدن محنت داشت و هم از جهت کسان زیرا در بیان قبول دعایش فرموده: محنتی که داشت بر طرف کردیم و کسانش را بدو دادیم و آیات سوره ص در باره محنت بدنی اش روشنتر از این آیه است سوّم اینکه مراد از «آتَيْنَاهُ أَهْلَهُ» چیست؟ ظاهر آیه آنست که خداوند کسانش را بوی داده است، روایت شده که خداوند کسان او را زنده کرد و گفته‌اند: کسان او متفرّق شده بودند بسوی وی باز گشتند و الله العالم. ولی قرآن در زنده شدن آنها صریح نیست، در سوره‌ی «ص» تفصیل قضیه چنین است «وَأَذْكُرْ عَبْدَنَا أَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ. ارْكُضْ بِرِجْلِكَ هَذَا مُغْتَسَلٌ بَارِدٌ وَشَرَابٌ. وَوَهَبْنَا لَهُ أَهْلَهُ وَمِثْلَهُمْ مَعَهُمْ رَحْمَةً مِنَّا وَذَكَرَى لِأُولَى الْأَلْبَابِ وَخَذَّ بِيَدِكَ ضِعْفًا فَاضْرِبْ بِهِ وَلَا تَحْنُتْ إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ» ص: ۴۱-۴۴ یعنی: یاد کن بنده ما آیوب را چون پروردگارش را ندا کرد که شیطان بمن رنج و اذیت رسانید، (گفتیم) قدم بزن با پایت و برو، این شستشوگاه خشک و آشامیدنی است. کسانش و نظیرشان را بدو دادیم، مرحمتی بود از جانب ما و تذکری خردمندان را، بدست خویش دسته ترکه (یا علف خشک) بر گیر و با آن بزن و نقض عهد مکن ما او را صبور یافتیم نیکو بنده‌ای

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۴۸

بود و بسیار توبه گر.

[نظری بآیات فوق؛ ج ۱ ص: ۱۴۸]

«وَأَذْكُرْ عَبْدَنَا أَيُّوبَ» این جمله مقام شامخ او را بیان میکند و خداوند سرگذشت و بردباری وی را بعنوان موعظه و تسلیت و تقویت روحی حضرت رسول صلی الله علیه و آله نقل مینماید. «أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ» نصب بمعنی رنج است، گویند مراد از

این جمله همان است که در روایات آمده، شیطان از خدا اجازه خواست تا مال و اولاد او را از بین ببرد و بدنش را بیمار کند. ولی احتمال دارد که مراد وسوسه‌ها و خیالهای شیطانی باشد که در ایام محنت در سینه‌اش پیدا می‌شده نظیر آیه‌ی «إِذِۢمَّا مَسَّهُمْ طَآئِفٌ مِّنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا» اعراف: ۲۰۱ در مناجات دوم از مناجات خمسۀ - عشر هست: الهی اشکو الیک ... شیطانا یغوینی قد ملاء بالوسواس صدری» این احتمال نزدیک بیقین است. «از کُض بر جِلکَ هَذَا مُعْتَسِلٌ بَارِدٌ وَ شَرَابٌ» گفته‌اند: یعنی پایت را بزمین بکوب و چنین کرد و چشمه‌ای از زیر پایش جوشید. رکض بمعنی تند رفتن و فرار است مثل «فَلَمَّا أَحْسَبُوا بِأَسَاتِنَا إِذِۢمَّا هُمْ مِنْهَا يَرْكُضُونَ» انبیاء: ۱۲ یعنی چون عذاب ما را احساس کردند آنگاه از شهر فرار می‌کردند. از آیه‌ی «از کُض بر جِلکَ» بدست می‌آید که ایوب قدرت پا شدن و قدم زدن و رفتن نداشته، خدا اراده فرموده که صحت بیاید لذا فرموده: تند برو و یا محکم قدم بزن بنا بر آنکه رکض بمعنی محکم قدم زدن هم باشد. «هَذَا مُعْتَسِلٌ بَارِدٌ وَ شَرَابٌ» از این جمله فهمیده می‌شود که در آنجا آبی بود که از آن خورده و شستشو کرده است. «خُذْ بِيَدِكَ ضِغْتًا فَاَضْرِبْ بِهِ وَ لَا تَحْنُتْ» ضغث بمعنی یکدسته تر که یا علف خشک یا یکدسته ترکه نرم است در روایات آمده که در ایام محنت زنش بی‌صبری و ناراحتی کرد ایوب قسم خورد که بعد از شفا یافتن او

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۴۹

را در مقابل بی‌صبریش تأدیب نماید خدا در مقام وفا بسوگند فرمود با یکدسته ترکه‌ی نرم یکبار بزن و نقض قسم مکن. در پایان این بحث، نکات زیر قابل دقت است. ۱- روایت شده: شیطان پس از اجازه‌ی خدا در بدن ایوب دمید، بدنش یکپارچه زخم شد، در زخمها کرهما بوجود آمد چون یکی از آنها بزمین می‌افتاد آنرا بدرون زخم بر می‌گردانید، بدنش گندیده شد، مردم او را از شهر بیرون کرده و در مزبله‌ای انداختند. در سند این روایت مردی واقع است بنام عبد الله بن بحر، ارباب رجال در باره او گفته‌اند: ضعیف است، قولش اعتباری ندارد، تقریباً می‌شود گفت: محال است که خداوند یک نفر هادی و پیامبر را که باید مردم پیش او بیایند و استفاده کنند باین وضع بیاندازد تا میزان صبر او را معلوم کند، در تورات فعلی کتاب ایوب باب دوم آمده پس شیطان از حضور خداوند بیرون رفته، ایوب را از کف پا تا کله‌اش بدملهای سخت مبتلا ساخت و او سفالی گرفت تا خود را بخرشد و در میان خاکستر نشسته بود. ۲- در کتاب قصص قرآن تألیف آقای صدر بلاغی و در کتاب قصص قرآن تألیف محمد احمد جاد المولی ترجمه آقای سید محمد- باقر موسوی در حالات ایوب علیه السلام داستان شیرینی نقل شده که در آن، شیطان چندین بار به پیشگاه خدا می‌رود و در هر نوبت رخصت گرفته مال و اولاد و سلامت بدن حضرت ایوب را از بین می‌برد و او را بروز سیاه می‌نشانند. این همان قضیه است که در بعضی از روایات واقع شده و نیز در تورات کتاب ایوب باب اول و دوم منقول است آقای موسوی در پاورقی ترجمه خود متذکر شده که این داستان از قرآن نیست و از کتب تفاسیر است که خیلی شباهت بنقل تورات دارد، ولی آقای صدر

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۵۰

بلاغی این اشاره را هم ندارد. نا گفته نماند: نقل اینگونه حکایات در کتابیکه نام آنرا قصص قرآن گذاشته‌ایم مناسب نیست زیرا اینها قصص قرآن نیستند و اثبات آنها خیلی مشکل است. ۳- در خصال صدوق از امام باقر علیه السلام نقل است که ...: ایوب با همه‌ی محتتهایش، بوی او بد نشد، صورتش ناپسند نگردید، چرک و خونی از بدنش بیرون نیامد، کسی بهنگام دیدن او از وی متنفر نگردید و وحشت نمود، و در هیچ جای بدنش کرم تولید نگردید الخ (بحار ج ۱۲ ص ۳۴۸ طبع جدید) مجلسی علیه الرحمه بعد از نقل این حدیث فرموده: این خبر بمذهب اهل کلام از امامیه اوفق است که گفته‌اند پیامبران از تنفر آور بودن منزّه‌اند. آنگاه از سید مرتضی علم الهدی نقل می‌کند که گفته: مرضهائیکه انسان از دیدن آنها تنفر میکند هیچ یک در انبیاء نباید باشد. ۴- ایوب بطور حتم از فرزندان حضرت ابراهیم علیه السلام است زیرا در قرآن می‌خوانیم «وَ مِنْ ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدَ وَ سُلَيْمَانَ وَ أَيُّوبَ وَ يُوسُفَ وَ مُوسَى وَ هَارُونَ» انعام: ۸۴ و از اینکه در ردیف انبیاء بنی اسرائیل آمده میتوان گفت که از بنی اسرائیل است ولی یقین نیست،

احتمال دارد که از فرزندان اسمعیل پسر ابراهیم باشد. ۵- این پیامبر عظیم در پیشگاه خدا دارای مقام والائی است، خداوند در سوره انعام او را از جمله انبیاء از فرزندان ابراهیم شمرده و فرموده از نیکو کاران و صلحاء است انعام: ۸۴-۸۵ و در سوره ص صبر او را پسندیده و او را بنده نیکو خوانده است «إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ» ص: ۴۴.۶- آنچه قرآن در باره این پیامبر بزرگوار گفته کاملاً طبیعی و دلچسب است و از کلمات ضدّ و نقیض و مضطرب و گیج کننده مبرّا

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۵۱

میباشد و الحمد لله.

آید: ج ۱ ص: ۱۵۱

آید: نیرو. قوه. «وَأَذْكُرْ عِبْدَنَا دَاوُدَ ذَا الْأَيْدِ» ص: ۱۷ یاد کن بنده ما داود را که نیرومند بود، در المیزان فرموده: نیرومند بود در تسبیح خدا و در حکومت و در علم و در جنگ که جالوت را کشت چنانکه در سوره بقره هست. «وَالسَّمَاءَ بَنَيْنَاهَا بِأَيْدٍ» ذاریات: ۴۷ آسمانرا از نیرو ساختیم. نا گفته نماند: کلمه‌ایکه بعد از فعل «بنی» با باء همراه باشد مراد از آن مصالح ساختمانی است نظیر این حدیث «تِلْكَ غُرْفُ بَنَاهَا اللَّهُ بِالذَّرِّ وَالْيَأْقُوتِ» (تفسیر برهان ذیل آیه ۳۰ از سوره زمر) و نظیر این جمله که یکی از خلفا در حین ورود بشام و دیدن کاخ معاویه گفت: «ما علمت ان احدا بنی بالآجر الا فرعون» کشاف ج ۲ ص ۴۷۷. در این دو جمله ملا-حظه میشود که «بالذر- بالآجر» بعد از فعل «بنی» آمده و با باء‌اند و مراد از آنها مصالح ساختمانی است یعنی آن بنا با ذرّ و آجر ساخته شده است، در آیه فوق نیز چون «باید» بعد از فعل «بنی» آمده و با باء است میتوان گفت که: خدا آسمانرا از نیرو ساخته است و مصالح و ماده اولیهی آن نیرو است، نیرو پس از تکاثف بصورت ماده در میاید، دانشمندان ثابت کرده‌اند که: ماده جز نیروی منبسط نیست و هر دو با هم خویشاوند هستند. و این از حقائق قرآن مجید است. «وَأَيُّدُهُمْ يُجْنُودُهُمْ لَمْ تَرَوْهَا» توبه: ۴۰ او را بلشگریانی که ندیدید نیرومند کرد. در قاموس آمده «آد یئید ایدا: اشتدّ و قوی».

ایک: ج ۱ ص: ۱۵۲

ایک: جنگل. بیشه. نی زار. اهل لغت آنرا به درختان بسیار و پیچیده معنی کرده‌اند مثلاً در قاموس آمده «الشجر الملتف الكثير» این معنی با جنگل میسازد که بآن در لغت غابه و اجمه گویند و ایضا آنرا غیضه معنی کرده‌اند، و آن باتلاقی باشد که آبش فرو رفته و در آن درخت روئیده است، و این با بیشه و نی‌زار

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۵۲

جور میاید. بهر حال مراد از اصحاب ایکه در قرآن مجید قوم حضرت شعیب است «كَذَّبَ أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ الْمُرْسَلِينَ. إِذْ قَالَ لَهُمْ شُعَيْبٌ أَلَا تَتَّقُونَ إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ» شعراء: ۱۷۶-۱۷۸ گفته‌اند آن محلی بود در نزدیکی مدین که شعیب برای آنها نیز مبعوث شده بود. و نیز گفته‌اند که ایکه نام شهری بود. این کلمه چهار بار در قرآن آمده است. ایکه را نمیشود با مدین یکی دانست که در باره مدین آمده «وَإِلَىٰ مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا» هود: ۸۴ از این می‌فهمیم که شعیب از اهل مدین بود ولی در باره ایکه «اخواهم» نیامده است. در سوره حجر و شعراء و غیره روشن میشود: اصحاب ایکه نیز در اثر طغیان هلاک شده‌اند. در جوامع- الجامع فرموده: در حدیث است شعیب باهل مدین و ایکه هر دو مبعوث شده بود.

ایم: ج ۱ ص: ۱۵۲

ایم: (با تشدید) زن بی شوهر جمع آن در قرآن ایامی است گاهی بمرد مجرد نیز ایم گویند (مفردات) در قاموس گویند: ایم

زنی بی شوهر است خواه دوشیزه باشد یا شوهر رفته و نیز مردیکه زن ندارد. در آیه «وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنْكُمْ» نور: ۳۲ زنان بی شوهر و مردان بی زن هر دو مرادند، یعنی زنان بی شوهر و مردان مجرد را جفت دهید.

الآن؛ ج ۱، ص: ۱۵۲

الآن: اکنون. حالا. الآن اسم وقتی است که در آن هستی «قَالُوا الْآنَ جِئْتَ بِالْحَقِّ» بقره: ۷۱ گفتند اکنون حق را آوردی! «الآنَ وَقَدْ عَصَيْتَ قَبْلُ» یونس: ۹۱ همزه استفهام به آن داخل شده یعنی آیا اکنون ایمان میاوری حال آنکه در پیش عصیان کرده‌ای؟ راغب گوید: الف و لام آن برای تعریف و لازم کلمه است و از سیبویه نقل میکند که گفته: الآن آنک یعنی: حالا وقت تو است.

آیان؛ ج ۱، ص: ۱۵۲

آیان: کی. کدام وقت. و آن سؤال است از زمان آینده و نزدیک و بمعنی متی است «وَمَا يَشْعُرُونَ قَاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۵۳ آیان يُعْتُونَ» نحل: ۲۱ نمیدانند کدام وقت برانگیخته میشوند «يَسْأَلُونَ آيَانَ يَوْمَ الدِّينِ» قیامت: ۶، می پرسد روز قیامت کی است.

این؛ ج ۱، ص: ۱۵۳

این: کجا. ظرفی که با آن از مکان شیئی سؤال میشود چنانکه با «متی» از زمان آن «يَقُولُ الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ أَيْنَ الْمَفْرُ» قیامت: ۱۰، انسان در آنروز گوید: فرارگاه کجاست؟

اینما؛ ج ۱، ص: ۱۵۳

اینما: همان این است که «ما» بآن ملحق شده و متضمن معنای شرط است، و بدو فعل جزم میدهد مثل «أَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللَّهُ جَمِيعًا» بقره: ۱۴۸ هر کجا باشید، خدا همه‌ی شما را میاورد.

ای؛ ج ۱، ص: ۱۵۳

ای: حرف استفهام و استخبار است مثل «فَأَيُّ الْفَرِيقَيْنِ أَحَقُّ بِالْأَمْنِ» انعام: ۸۱ پس کدام یک از دو فریق بایمنی سزاوارتر است. و «إِيَّهَا» در «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» همان ای است که حرف ندا و هاء تنبیه بآن اضافه شده است.

ایا؛ ج ۱، ص: ۱۵۳

ایا: ضمیر منفصل منصوب است، ضمائر نصب برای روشن شدن مرجع ضمیر بآن داخل میشوند مثل «نَزَّلْنَاهُمْ وَ إِيَّاكُمْ» و مثل «وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ» و مثل «إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ» در مفردات گوید: آن لفظی است که ضمائر نصب بآن لاحق میشوند. و الحمد لله و هو خیر ختام.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۵۴

ب؛ ج ۱، ص: ۱۵۴

باء؛ ج ۱، ص: ۱۵۴

باء: حرف دوم از الفبای عربی و فارسی و حرف جرّ است، اهل لغت از برای آن چهارده معنی گفته‌اند. در اینجا بعضی از آنها که مناسب این کتاب است نقل میشود. ۱- تعدیه. مثل «وَ إِذِ اٰمُرُوْا بِاللّٰغُوْ مَرُّوْا كِرَامًا» فرقان: ۷۲ «وَ لَوْ شَاءَ اللّٰهُ لَمَدَّهَبْ بِسَمْعِهِمْ وَ اَبْصَارِهِمْ» بقره: ۲۰ «مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ اَمْثَالِهَا» انعام: ۱۶۰ در این آیات و امثال آنها چنانکه می‌بینیم «باء» برای تعدیه فعل آمده است. ممکن است بعضی‌ها در آیاتی نظیر «وَ لَقَدْ جَاءَكُمْ مُوسٰى بِالْبَيِّنٰتِ» بقره: ۹۲ و غیره، «باء» را بمعنی مع و مصاحبت بگیرند یعنی: موسی با بینات آمد! ولی معنای تعدیه بهتر و دلچسب است. یعنی: موسی بینات را آورد. ۲- تأکید و آنرا زائده گویند: ظاهراً زائد بمعنی بی‌فائده نیست بلکه از این جهت که در تغییر معنی کلام مثل تعدیه و غیره نیست، آنرا زائد گفته‌اند و گر نه مطلب را تأکید میکند و بی‌فائده نیست. در کلماتیکه بعد از ماده «کفی» واقع‌اند «باء» را زائد گفته‌اند مثل «وَ كَفٰى بِاللّٰهِ حَسِيبًا» نساء: ۶ «وَ كَفٰى بِاللّٰهِ وَّلِيًّا وَ كَفٰى بِاللّٰهِ نَصِيْرًا» نساء: ۴۵ «كَفٰى بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلٰىكَ حَسِيْبًا» اسراء: ۱۴ در بیست هفت محلّ از قرآن که فعل کفی بصورت ماضی آمده، ما بعد همه باء است جز آیه «وَ كَفٰى اللّٰهُ الْمُؤْمِنِيْنَ الْفِتَالَ» احزاب: ۲۵. در صحاح و اقرب الموارد و مجمع البیان «باء» را بعد از کفی

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۵۵

زائد گفته‌اند. بیضاوی ذیل آیه ۴۵ سوره نساء گوید: باء برای تأکید اتصال بفاعل کفی اضافه میشود. ولی از انصاف نباید گذشت اگر باء در اینگونه موارد زائد می‌بود لازم بود که در «كَفٰى اللّٰهُ الْمُؤْمِنِيْنَ الْفِتَالَ» نیز جایز باشد که بگوئیم: «كَفٰى بِاللّٰهِ الْمُؤْمِنِيْنَ الْفِتَالَ» و این جایز نیست و معنی درست در نماید ما در اینجا قول راغب و زجاج را اختیار میکنیم که گفته‌اند: کفی در مواردیکه بعد از آن باء آمده بمعنای «اکتف» است «كَفٰى بِاللّٰهِ شَهِيدًا» یعنی کفایت کن و بس کن بخدا در گواهی «اَقْرَأْ كِتَابَكَ كَفٰى بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلٰىكَ حَسِيبًا» بخوان کتاب خود را و بس کن بنفس خود در حسابگری بر خود. در این صورت باء برای تعدیه است و اتفاقاً معنای آیات کاملاً درست و دلچسب در می‌آید. وانگهی باء در صورتی بعد از «کفی» می‌آید که ما بعد آن منصوبی در معنای حال باشد (مثل حَسِيبًا، ... شَهِيدًا، ... * وَ لِيَّا، ... نَصِيْرًا در آیات گذشته) چنانکه راغب گفته است پس صحیح این است که کفی در اینگونه موارد در جای «اکتف» است چنانکه فعل تعجب «احسن بزید» در جای «ما احسن» واقع است و معنایش این است: اکتف بالله شهیداً. طبرسی در ذیل آیه ۴۵ از سوره نساء فرموده: در باره دخول باء بلفظ الله دو قول است یکی تأکید اتصال، دومی بقول زجاج: «كَفٰى بِاللّٰهِ وَّلِيًّا» در معنی اکتفوا بالله است یعنی بس کنید بخدا در ولایت. پس اینکه گفته‌اند: باء در فاعل زائد آید مثل کفی بالله که بالله فاعل کفی و باء در آن زائد است صحت ندارد، باء در اینگونه موارد زائد نیست بلکه برای تعدیه است. و نیز گفته‌اند باء در مفعول زائد می‌آید مثل «لَا تُلْقُوا بِاَيْدِيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ» بقره: ۱۹۵ «بِاَيْدِيكُمْ» را مفعول «لَا تُلْقُوا» و باء آنرا زائد گفته‌اند چنانکه اقرب الموارد و طبرسی و

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۵۶

بیضاوی تصریح کرده‌اند. راغب گوید: صحیح آنست که معنای آیه «لَا تُلْقُوا اَنْفُسَكُمْ بِاَيْدِيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ» باشد مفعول حذف شده بجهت دلالت بر عموم، زیرا نه هلاکت خویشتن جایز است و نه دیگران و اگر «انفسکم» ذکر میشد دلالت بر عموم نمیکرد. طبرسی این قول را از دیگران نقل کرده و گوید: گفته‌اند آیه در معنی «لَا تُهْلِكُوا اَنْفُسَكُمْ بِاَيْدِيكُمْ» است و دخول باء برای دلالت باین معنی میباشد. این سخن کاملاً صحیح است و باء زائد نیست نظیر «فَاَهْلَكْنَاهُمْ بِذُنُوْبِهِمْ» انعام: ۶ باء در اینجا بمعنی سبب و علت است همچنین در آیه ما نحن فيه یعنی بسبب کارهاییکه با دست خود انجام میدهید خودتان را بمهلکه نیاندازید. «وَ شَجَرَةٌ تَخْرُجُ مِنْ طُوْرِ سَيْنَاءٍ تَنْبُتُ بِالذُّهْنِ وَ صِنْبٌ لِّلْاَكْلِيْنَ» مؤنون ۲۰ کلمه «تَنْبُتُ» را هم از باب نصر ينصر و هم از باب افعال خوانده‌اند در صورت اول باء در «بِالذُّهْنِ» بمعنی مع و مصاحبت است یعنی میوه و ثمره آن با روغن می‌روید و شاید برای تعدیه باشد. و در صورت دوم برای تعدیه است یعنی: روغن را می‌رویاند بنا بر آنکه فعل را لازم بگیریم چنانکه در «انبت البقل» بقل را فاعل «انبت» و آنرا لازم

گفته‌اند. و در هر دو صورت باء زائد نیست مراد از درخت طور سیناء، درخت زیتون و مراد از صیغ خورش طعام است چون روغن زیتون را هم در روغن مالی بدن مصرف میکنند و هم در خورش و «شجره» عطف بآیه سابق است و حاصل معنای آیه این است: و بوجود آورد برای شما درختی را که در طور سیناء است و میوه‌اش با روغن و خورش خورندگان می‌روید. ۳- مع (مصاحبت) «قِيلَ يَا نُوحُ اهْبِطْ بِسَلَامٍ مِنَّا وَبَرَكَاتٍ هُود: ۴۸» «ادْخُلُوهَا بِسَلَامٍ آمِنِينَ» حجر: ۴۶ ای نوح با سلام و برکات پیاده شو، سلامت داخل بهشت شوید. ۴- ظرفیت «إِلَّا آلَ لُوطٍ نَجَّيْنَاهُمْ

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۵۷

بَسَحِرٍ قمر: ۳۴ مگر آل لوط که وقت سحر نجاتشان دادیم. «عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيرًا» انسان: ۶، بعضی‌ها باء را در «بِهَا» بمعنی «من» گفته‌اند یعنی «یشرب منها عباد الله». طبری «بِهَا» را مفعول «يَشْرَبُ» و باء را زائد گرفته و از فراء نقل کرده «شربها و شرب بها» در معنی یکی است. نا گفته نماند نظیر این آیه در سوره دیگر آمده ما ابتدا هر دو را نقل میکنیم بعد نظر خود را اظهار میداریم «إِنَّ الْأَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيرًا» انسان: ۵ و ۶. «إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ... يُشْفَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَخْتُومٍ خِتَامُهُ مِسْكَ... وَ مِزَاجُهُ مِنْ تَسْنِيمٍ عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ» مطففین: ۲۲-۲۸. در آیات اول «عَيْنًا» راجع به «کافور» است یعنی آن کافور از چشمه‌ایست که بندگان خدا میاشامند، پس ابرار (اصحاب یمین) از شرابی میاشامند که آمیخته بکافور است ولی عباد الله (مقربین) از خود آن چشمه که مقداری از آن شراب ابرار آمیخته است، مینوشند در آیات دوم «عَيْنًا» راجع به «تَسْنِيم» است اگر آن مثل کافور نوشیدنی باشد، معنی همان است که در آیات اول گفته شد و اگر نام چشمه باشد در اینصورت «عَيْنًا» بیان آنست یعنی تسنیم چشمه‌ایست که مقربون مینوشند. در این آیات نیز مال ابرار شرابی است آمیخته شراب چشمه-ایکه مخصوص مقربین می‌باشد، و مقربین در آیات دوم همان «عِبَادُ اللَّهِ» اند که در آیات اول واقع‌اند و ابرار در هر دو یکی‌اند. با مراجعه بسوره واقعه که اهل قیامت را بسه دسته سابقون، اصحاب یمین، و اصحاب شمال تقسیم کرده میدانیم که مراد از «ابرار» اصحاب یمین و از عباد الله و مقربین همان سابقون‌اند و شراب ابرار آمیخته از چشمه‌ای

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۵۸

است که بمقربین اختصاص دارد. در هر دو آیه «بِهَا» * برای تعدیه است زیرا از فراء نقل شد که فعل: شرب هم بنفسه و هم با باء متعدی میشود در نهج البلاغه آمده «قد ذاقوا حلاوة معرفته و شربوا بالكأس الزویة من محبته» خطبه ۸۱ و نیز آمده «و ترکوا صافیا و شربوا آجنا» خطبه: ۱۴۲. چنانکه ملاحظه میشود: شرب بنفسه و با باء هر دو آمده است در باره حرف باء مطالب دیگری نیز هست طالبین بکتاب ادب مراجعه کنند.

بَابِل: ج ۱، ص: ۱۵۸

بَابِل: مملکتی بود در محل کنونی مملکت عراق، مرکز آن نیز نامش بابل بود، گویند آن در کنار فرات و در محل فعلی شهر حله بوده است، در قرآن مجید فقط یکبار آمده است «وَمَا أَنْزَلَ عَلَى الْمَلَائِكِ بَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ» بقره: ۱۰۲.

بَثْر: ج ۱، ص: ۱۵۸

بَثْر: چاه. «وَبَثْرٍ مُعَطَّلَةٍ وَقَصِيرٍ مَشِيدٍ» حج: ۴۵ و چاه معطل که آب بر، ندارد و کاخ گچ کاری شده، در نهاییه آمده: گویند بثر چاه کهنه و قدیمی است که حفرکننده و مالک آن معلوم نیست... این نقل با کلمه مُعَطَّلَةٌ خیلی مناسب است.

بَأْس: ج ۱، ص: ۱۵۸

بأس: سختی. ناپسند. بؤس و بأساء نیز همان معنی را دارد (مفردات) ایضا بمعنی عذاب، خوف، قدرت، و سختی جنگ آمده است (اقرّب الموارِد) ناگفته نماند: جامع تمام معانی همان سختی و ناپسند است. عذاب، جنگ، خوف همه از مصادیق سختی و ناپسنداند «وَاللّٰهُ اَشَدُّ بَاسًا وَّ اَشَدُّ تَنْكِيلًا» نساء: ۸۴ در این آیه بنظر می‌آید که مراد از بأس سختی و صلابت باشد یعنی خدا از حیث صلابت و عقوبت سختتر است «فَلَوْ لَا اِذْ جَاءَهُمْ بِاسُیْنًا تَضَرَّعُوْا» انعام: ۴۳ مراد از بأس در آیه قهرا عذاب است و آن از افراد سختی است که معنای اصلی کلمه است «وَالصّٰبِرِیْنَ فِی الْبَاسِیِّ وَ

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۵۹

الضَّرَّاءِ وَ حِیْنَ الْبَاسِ» بقره: ۱۷۷ بأس را در آیه، شدت جنگ و جنگ معنی کرده‌اند و با اصل معنی کاملا درست است. بائس در آیه‌ی «وَأَطِعمُوا الْبَاسِ الْفَقِیْرَ» حج: ۲۸ کسی است که باو سختی رسیده است بنا بر این، فقیر صفت بائس است، زیرا ممکن است بائس غیر فقیر باشد «بِعَذَابِ بَیْسٍ» اعراف: ۱۶۵ یعنی عذاب شدید.

بأساء: ج ۱، ص: ۱۵۹

بأساء: بمعنی سختی است چنانکه از مفردات نقل شده در قاموس آنرا داهیه (واقعه هولناک) معنی کرده است، هر چه هست، آن بمعنی سختی شدید است «وَالصّٰبِرِیْنَ فِی الْبَاسِیِّ وَ الضَّرَّاءِ وَ حِیْنَ الْبَاسِ» بقره: ۱۷۷، یعنی و صبر کنندگان در سختی و ضرر شدید و در موقع جنگ. بیضاوی از ازهری نقل میکند: بأساء در سختیهای گفته میشود که خارج از بدن باشد مثل سختی در اموال و غیره و ضرر آء سختی است که بدن رسد مثل مرض و زخم و غیره. صاحب المیزان ذیل آیه ۲۱۴ از سوره بقره، نیز چنین گفته است. ولی در قاموس گوید: ضرر آء زمینگیری و سختی و نقص در اموال و نفوس است. کلمه بأساء چهار بار در قرآن مجید آمده و پیوسته معادل ضرر آء واقع شده است، بنظر می‌آید که قول ازهری صحیح‌تر است. تا میان آندو فرق باشد.

بئس: ج ۱، ص: ۱۵۹

بئس: فعل ذم است و در تمام ذم‌ها بکار میرود چنانکه نعم در تمام مدحها (مفردات) اصل آن از بؤس بمعنی ناپسند است (اقرّب) «فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ وَ لِبئْسِ الْمِهَادُ» بقره: ۲۰۶ جهنم برای او کافی است و بد جایگاهی است. گاهی بعد از بئس ماء نکره می‌آید که بمعنی شیئی و الذی است. و فاعل بئس را تفسیر میکند مثل «بئسما یأمرکم به ایمانکم» بقره، ۹۳ بد است آنچه ایمانتان بدان امر میکند.

بتر: ج ۱، ص: ۱۵۹

بتر: بریدن (قطع) ابتر:

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۶۰

حیوانیکه دمش بریده شده و کسیکه فرزند ندارد (قاموس) راغب گوید: بتر در بریدن دم بکار رفته، فرزند نداشتن و ذکر خیر نداشتن معنای ثانوی آن است گویند: فلانی ابتر است یعنی فرزند ندارد و یا ذکر خیر ندارد. «إِنَّ شَائِئَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ» کوثر: ۳ یعنی دشمن تو همو بی - دنباله است. گویند: چون عبد الله فرزند حضرت رسول صلی الله علیه و آله که از حضرت خدیجه بود از دنیا رفت، کفار گفتند او ابتر است. و گویند: کفار گفتند چون محمد از دنیا رفت دین و آئین‌اش نیز از بین میرود و اثری از آن نمی‌ماند، لذا آیه فوق نازل شد. ناگفته نماند: قول دوم قریب بتحقیق است و میشود گفت که: این سوره جواب هر دو قول است و خبر میدهد که نام مبارک و ذکر خیر و فرزندان و پیروان دین آنحضرت روز افزون و همیشگی خواهند بود. بقیه کلام در «کوثر» دیده شود.

بتک: ج ۱، ص: ۱۶۰

بتک: قطع. «فَلْيَبْتِكُنَّ أَذْنَ الْأَنْعَامِ» نساء: ۱۱۹ حتما و بطور یقین گوشهای چهارپایان را میبرند راغب گوید: بتک در معنی قریب به بت است ولی بتک در قطع اعضاء و بت در قطع ریسمان و چیز متصل بکار می‌رود در اقرب آمده: «بتکه بتکا: قطعه». بیضاوی بتک را در آیه، شکافتن گفته است و گوید: مراد شکافتن گوش بعضی از چهارپایان است که اعراب گوش آنها را شکافته و ذبح و سوار شدن و بار کردن آنها را تحریم مینمودند. قول بیضاوی صحیح تر بنظر می‌آید، بنا بر این، بهتر است بتک را شکافتن معنی کنیم نه بریدن.

بتل: ج ۱، ص: ۱۶۰

بتل: بریدن. اخلاص. «وَأَذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتَلًا» مزمل: ۸ نام پروردگارت را یاد کن و بسوی او اخلاص کن اخلاص کامل، منظور بریدن از هوای نفس و خود را بخدا مخصوص کردن است، گویند: فلانی از همه بریده و بفلانی پیوسته است، در نهایت و مفردات هست

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۶۱

که رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم فرمود «لا- رهبانیه و لا- تبتل فی الاسلام» یعنی: در اسلام رهبانیت و بریدن از نکاح نیست. در قاموس گوید: بتول صفت فاطمه علیه السلام سیده زنان جهان است، زیرا از زنان زمان خود و زنان امت، در فضل و دین و حسب بریده و ممتاز بود.

بث: ج ۱، ص: ۱۶۱

بث: پراکندن. منتشر کردن «فَأَعْلِيهِ بِه الْأَرْضُ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ» بقره: ۱۶۴ یعنی بوسیله باران زمین را پس از مرده شدن زنده کرد و در آن تمام جنبندگان را پراکند. بنظر راغب: اصل بث، جدا کردن و بلند کردن است مانند پراکندن باد خاک را. مخفی نماند: از آیه «وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَثَّ فِيهِمَا مِنْ دَابَّةٍ» شوری: ۲۹ بدست می‌آید که در کرات دیگر موجود زنده هست، زیرا ضمیر «فیهما» به سموات و ارض بر میگردد رجوع شود به «سماء». «إِنَّمَا أَشْكُوا بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى اللَّهِ» یوسف: ۸۶ مراد از بث اندوهی است که شخص قادر بکتمان آن نیست و آنرا آشکار میکند، لذا باید مراد از حزن غصه مخفی باشد. «وَزَرَابِي مَبْثُوثَةٌ» غاشیه: ۱۶ یعنی فرشهای گسترده. ناگفته نماند معنی جامع همان منتشر کردن است گسترده فرش نیز یکنوع منتشر کردن است.

بجس: ج ۱، ص: ۱۶۱

بجس: شکافته شدن. شکافتن. «فَاتَّبَجَسَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا» اعراف: ۱۶۰ از آن سنگ، دوازده چشمه بشکافت. راغب گوید: بجس اکثرا در چیزیکه از محلی تنگ بیرون آید، بکار می‌رود و انفجار از آن اعتم است. بجس لازم و متعدی هر دو آمده است. در اقرب الموارد گفته «بجس الماء: فجره- بجس الماء: انفجر».

بحث: ج ۱، ص: ۱۶۱

بحث: کاویدن. جستجو کردن «فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِي الْأَرْضِ» مائده: ۳۱، سوره توبه را سوره بحوث گویند زیرا که شامل

کاویدن و تفتیش

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۶۲

از اسرار منافقین است (نهایه) در اقرب هست: «بحث فی التراب: حفرها» و در مجمع فرموده: اصل بحث جستجو کردن چیزی است در خاک. «اصل البحث: طلب الشيء فی التراب».

بحر: ج ۱، ص: ۱۶۲

اشاره

بحر: دریا. آب وسیع «وَجَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ» اعراف: ۱۳۸ بنی اسرائیل را از دریا عبور دادیم در قاموس گوید: «البحر: الماء الكثير» راغب گوید: آن در اصل هر محل وسیعی است که شامل آب زیاد باشد، و باعتبار سعه در معانی دیگر نیز بکار رفته است مثلاً باسب تندرو باعتبار سعه سیرش گویند: فرس بحر: نقل است که حضرت رسول صلی الله علیه و آله باسبی سوار شد و فرمود «وجدته بحرا» و بآنکه معلوماتش وسیع است گویند: بحر و متبحر و بشتریکه گوش آنرا میشکافتند بجهت سعه‌ی شکاف میگفتند: بحیره. زمخشری در فائق نقل کرده: سعد بن عباده در باره عبد الله ابن ابی ببحر حضرت رسول (ص) گفت: «... جاء الله بالحق و لقد اصطلح اهل البحر علی ان يعصبوه بالعصابه» یعنی خدا حق را آورد در حالیکه اهل مدینه توافق کرده بودند عمامه‌ی (تاج) حکومت را بسر او ببندند. در این سخن مراد از بحر، مدینه است در نهایه بجای بحر، بحیره آمده است و نیز در نهایه گوید: عرب شهرها و دهات را بحار گویند. لازم است در اینجا چند آیه را بررسی کنیم: ۱- «مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِيَةٍ» مائده: ۱۰۳، مراد از بحیره شتر است که گوش آنرا وسیعاً میشکافتند. در مجمع البیان از زجاج نقل شده: چون ناقه‌ای پنج بار میزائید و بچه‌ی پنجمی نر میبود، گوش آن ناقه را میشکافتند دیگر بآن سوار نمیشدند و ذبح نمیکردند و در چراگاه و آبشخور مزاحم آن نمیشدند و اگر در مانده‌ای آنرا میدید سوار نمیشد. سائبه شتر است که نذر میکردند در صورت آمدن مسافر و شفای مریض آنرا بسر

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۶۳

خود رها کنند. در تفسیر این دو کلمه، اقوال دیگری نیز هست. ۲- «ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ» روم: ۴۱، ظاهر آیه، چنانکه در تبیان و المیزان گفته می‌رساند که مراد از بر مطلق خشکی و از بحر دریاست و ظهور فساد در آندو عبارت است از ناامنی‌ها، قحطی‌ها، طوفانها زلزله‌ها، سیل‌ها و قتل و غارتها و امثال اینها. اعم از طبیعی و غیر طبیعی. و از مسلمیات قرآن است که همه اینها مربوط باعمال آدمی است لذا فرموده «بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ». ولی بسیاری از مفسران بحر را در آیه‌ی فوق بمعنی شهر یا آبادیهای کنار دریا گرفته‌اند. گویند: مراد از بر صحرا و مسکن قبائل و از بحر شهرها یا آبادیهای است که در کنار دریا واقع‌اند. بنظر می‌آید: چون تصور ظهور فساد در دریا برایشان مشکل بوده بحر را بمعنای شهر گرفته‌اند. ولی تصور فساد در دریا آسان است مخصوصاً در این زمان. گر چه میشود بحر را بمعنی شهر گرفت ولی از ظهور آیه نمیتوان صرف نظر نمود. ۳- «مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَّا يَبْغِيَانِ» رحمن: ۱۹، مرج فعل، فاعل آن خداست و بحرین مفعول آن است: یعنی خدا دو دریا را فرستاد مخلوط کرد که پیوسته بهم می‌پیوندند میانشان حایلی است که بهم تجاوز نمیکنند. (مرج بمعنی ارسال و تخلیط هر دو آمده است) دو دریا کدام‌اند؟ تجاوز نمیکنند یعنی چه؟ برزخ چیست؟ نظیر این آیه، آیه‌ی: ۶۱ از سوره نمل است «وَجَعَلَ بَيْنَ الْبَحْرَيْنِ حَاجِزًا» میان دو دریا مانعی قرار داد. ناگفته نماند: بسیاری از دریاهای در محل مخصوصی بهم می‌پیوندند مثل بحر احمر و اقیانوس هند که در باب المندب بهم متصل میشوند و مانند اقیانوس اطلس و دریای مدیترانه که بوسیله تنگه‌ی جبل الطارق بهم

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۶۴

می‌پیوندند و همچون دریای سرخ و خلیج عقبه، و نیز رنگ آب دریاها مختلف است بعضی لاجوردی، بعضی مایل بسبزی، بعضی سرخ، بعضی سیاه و بعضی زرد، این اختلاف بجهت املاح و مواد شیمیائی است که در آب دریا محلول است. مثلاً ملاحظه میشود رنگ یکدریا مایل بسبزی و رنگ دیگری سیاه و در محلّ التقاء هر چند طوفانها و امواج آنها را بهم میزند باز می‌بینیم رنگ مخصوص هر دو باقی است و از بین نمی‌رود و این در اثر موادّ شیمیائی مخصوص است که بیکدیگر تجاوز نمیکنند و یکی بآن دیگری مبدل نمیشود مثل نفت و آب، که مخلوط نمیشوند. بنا بر این میشود گفت: مراد از دو دریا در آیات فوق مثلاً اقیانوس هند و بحر احمر است و مراد از برزخ، اختلاف مواد و املاح این دو دریاست که در نتیجه، بیکدیگر تجاوز نمیکنند و اثر هم دیگر را از بین نمیبرند. ولی اصل مطلب در آیه بعدی خواهد آمد. طنطاوی و مراغی در تفسیر خود راجع بآیهی: ۱۹ سوره رحمن، محلّ التقاء رود نیل و مدیترانه را مثل زده و گویند: نه آب تلخ و شور دریا آب شیرین را شور میکند و نه بالعکس. آقای صدر بلاغی در فرهنگ قصص قرآن ص ۴۶ میگوید: یکی از محققین مینویسد: چندی پیش هیئت علمی «سرجون امری» باتفاق هیئت اکتشافی دانشگاه مصر ... دریافت که آبهای خلیج عقبه از جهت خواصّ و ترکیب طبیعی و شیمیائی از بقیه آبهای بحر احمر تفاوت دارد... و بوسیله دستگاه سنجش اعماق کشف کرد که در محلّ التقاء دو دریا سدّ و حاجزی در زیر دریا وجود دارد که ارتفاع آن از هزار متر میگذرد و مرتفع‌ترین قسمت آن در حدود سیصد متر با سطح دریا فاصله دارد. همچنین کشتی «باحث» در اولین سیاحت خود در اقیانوس هند و بحر احمر از وجود این حاجز اطلاع یافت و

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۶۵

آزمایشهای علمی آن هیئت که در آن کشتی بودند ثابت کرد که آبهای اقیانوس هند از جهت خواص طبیعی و شیمیائی با آبهای بحر احمر متفاوت است. علم «اقیانوگرافی» این اختلاف را مربوط بهمان حاجزی میدانند که در نقطه التقاء آن دو دریا وجود دارد. آنگاه آقای بلاغی این کشف را از معجزات قرآن مجید شمرده و آیهی ۱۹ سوره رحمن را با آن تفسیر میکنند. ولی مشکل است بگوئیم که: اختلاف خواصّ شیمیائی دو دریا در اثر وجود این دیوار و حایل سنگی است مثلاً اگر در وسط ظرفی حایلی قرار بدهیم و یک طرف آنرا با آب شور و طرف دیگرش را با آب شیرین پر کنیم بطوریکه سطح آب بالاتر از حایل باشد و دو آب در بالا بهم متصل شوند در این صورت بتدریج هم دیگر را از اثر میاندازند مخصوصاً که ظرف را حرکت بدهیم، علی هذا دو دریا که بوسیله امواج، آبشان رویهم میریزد چطور ممکن است حایل پائینی سبب اختلاف خواصّ باشد، اگر گویند: امواج دریا هر چند بزرگ هم باشند در سطح آب‌اند و در عمق بیست متری از امواج خبری نیست. گوئیم: در این صورت لا-اقل در سطح آب اثر یکدیگر را از بین میبرند. و محلّی بجملهی «لَا یَبْغِیَانِ» نمی‌ماند، پس ناچار باید گفت که اختلاف و عدم تجاوز آبها، در اثر اختلاف املاح معدنی و موادّ شیمیائی است. ناگفته نماند در دو آیه فوق، شوری و شیرینی دو دریا مطرح نیست و فقط وجود حایل و عدم تجاوز در میان است و آیهی اولی در بیان مطلب روشنتر از دوّمی است. ۴- «وَهُوَ الَّذِی مَرَجَ الْبَحْرَیْنِ هَذَا عَذْبٌ فَرَاتٌ وَ هَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ وَ جَعَلَ بَیْنَهُمَا بَرْزَخًا وَ حِجْرًا مَّحْجُورًا» فرقان: ۵۳، در این آیه، رودخانهی

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۶۶

بزرگ بجهت وسعت و کثرت آبش بحر شمرده شده چون در روی زمین دریائی نیست که آبش عذب و فرات (شیرین و گوارا) باشد و همه شور و تلخ‌اند در مجمع ذیل آیه ۹۶ مائده فرموده: عرب نهر را بحر مینامند، آنجا که دو دریا بهم میپیوندند مراد از برزخ و مانع نفوذ ناپذیر چیست؟ در المیزان ذیل آیه ۱۹ سوره رحمن فرموده: بهترین چیزیکه در این باره گفته شده آنست که مراد از بحرین در آیه جنس دریای شور است که تقریباً سه ربع کره زمین را گرفته و مطلق دریای شیرین که در مخازن زمین ذخیره شده که چشمه‌ها از آن شکافته و نهرها از آن جاری میشود و در دریای شور میریزد. این دو پیوسته بهم مخلوط میشوند ولی حایلی که خود مخازن و مجاری زمین باشد میان آندو هست که نمیگذارد دریای شور بدریای شیرین تجاوز کند و آنرا شور گرداند و

زندگی از بین برود. و مانع از آنست که آب شیرین بآب شور ریخته و آنرا شیرین گرداند و اثرش را از بین ببرد. نگارنده گوید: این سخن که مراد از برزخ تکه‌های زمین است بنظر قانع کننده میاید.

[نهرهای دریائی]؛ ج ۱، ص: ۱۶۶

۵- «وَلَهُ الْجَوَارِ الْمُنشَآتُ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ» رحمن: ۲۴، یعنی برای خداست آنها که جاری‌اند و در دریا بوجود آمده‌اند که مانند مرزها‌اند، جوار جمع جاریه است یعنی جاری شونده‌ها، منشآت از نشاء است یعنی بوجود آمده‌ها و پیدا شده‌ها، اعلام جمع علم است و آن چنانکه راغب در مفردات گوید علامت شیئی است مثل علامت راه و علامت لشکر. و کوه را از آن علم گویند که نشانه‌ی وجود خودش است. در اقرب الموارد آمده: علم، شکاف لب بالا، یا شکاف یکطرف آن، مرز میان زمینها، نشانه‌ی راه و کوه طویل و گویند شامل هر کوه است. پس اعلام بمعنی مرزها و

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۶۷

نشانه‌هاست. مفسران گویند: مراد از این آیه کشتیهاست که در دریاها روان‌اند منشآت را مرتفعات و اعلام را کوهها معنی کرده و گفته‌اند: یعنی برای خداست کشتیهاییکه مانند کوهها، در دریا حرکت میکنند. این معنی بسیار سخیف و نابجا و خروج از مدلول لفظ است، زیرا «الْمُنشَآتُ فِي الْبَحْرِ» صریح است که این حرکت کننده‌ها در دریا بوجود آمده‌اند، چطور میتوان نشأ را ارتفاع معنی کرد؟! آیا معنی آیه‌ی «أَنْشَأَ لَكُمْ السَّمْعَ» مؤنون: ۷۸، آنست که: برای شما گوش بلند کرد یا برای شما گوش بوجود آورد؟! وانگهی اعلام را چطور بمعنی کوهها میتوان گرفت حال آنکه کشتیهای آنروز جز کشتیهای بادی و ناچیز نبودند وانگهی کوه معنای اصلی اعلام نیست بلکه معنای کنایه‌ای آنست و معنای اصلی آن نشانه است و مرزها را از آن اعلام گویند که نشانه‌ی انفصال زمینهایند. پس مراد از آیه شریفه چیست؟ مراد از آن بی‌شک، رودهائی است که در وسط دریاها و اقیانوسها روانند و این رودهای عظیم از خود دریاها بوجود می‌آیند و در آنها حرکت میکنند و مانند مرزها، روشن و محسوس‌اند و معنی آیه این است: برای اوست رودهائی که در دریا پدید گشته و مانند مرزها در آن روانند، و این از حقائق عجیب قرآن مجید است، این مطلب از تراوش افکار نگارنده است و تا بحال در جایی ندیده‌ام. مخفی نماند رودهای عظیمی در سطح دریاها روانند و جریان آنها آبهای گرم استوارا بطرف قطبین و آبهای سرد قطبی را بطرف استوا حرکت میدهد علت تولید این رودهای دریائی اختلاف درجه‌ی حرارت مناطق استوا و قطبین میباشد و عامل مهمی که در حرکت آنها تأثیر دارد وزش بادهاست مخصوصا بادهای منظم آلیزه است که در جریانهای دریائی دخالت دارند.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۶۸

چون رنگ و غلظت و املاح و حرارت رودهای دریائی با آب اقیانوسها تفاوت دارد حرکت آنها در اقیانوس کاملاً آشکار است. مهمترین رودهای گرم که در اقیانوس جاری است یکی گلف- استریم است که از خلیج مکزیک واقع در غرب اقیانوس اطلس و جنوب کشورهای متحده آمریکا شروع و از جنوب بطرف شمال شرقی جریان مییابد سپس بسواحل غربی اروپا میرسد و از کنار جزائر انگلستان و کشور نروژ میگذرد پهنای آن در حدود ۱۴۵ کیلو متر و گودی آن در بعضی نقاط بیش از ۸۰۰ متر میباشد. در هر دقیقه دو بلیون تن آب در امتداد ساحل فلوریدا میخزد. از مهمترین جریانهای آب سرد، جریان آب سرد گروئنلند است که از کنار شبه جزیره لابرادر گذشته بسواحل شرقی آمریکا میرود، رجوع شود بکتاب دریا دیار عجائب فصل رودهای عظیم دریا، و سایر کتابهای جغرافیا. بموجب حساب دانشمندان آبهای اقیانوس منجمد شمالی مثل یک استخر شنا، در هر ۱۶۵ سال یک مرتبه عوض میشود. در اقیانوسهای دیگر نیز وضع همین است. ۶- «وَمِنْ آيَاتِهِ الْجَوَارِ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ. إِنَّ يَسَاءَ يَسْكُنِ الرِّيحَ فَيَظَلُّنَّ رَوَاكِدَ عَلِيٍّ ظَهْرِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ. أَوْ يُوقِنُهَا بِمَا كَسَبُوا» شوری: ۳۲-۳۴ یعنی از جمله آیه‌های وی جاری شونده‌هاست-

که مانند مرزها بدریا روانند اگر خواهد باد را آرام کند بر پشت دریا بی حرکت مانند، در آنها بر هر بردبار و شکور آیاتی است از قدرت خدا، یا آنها را بسبب اعمال مردم حبس و متوقف کند. این سه آیه نیز در باره رودهای دریائی است. جمله‌ی «إِنْ يَشَأْ يُسْكِنِ الرِّيْحَ فَيُطْلِنَ الخ» قابل دقت است، زیرا عامل مهم جریان آنها چنانکه گفته شد بادهای منظم آلیزه و کنترل آلیزه (مخالف آلیزه) است که بطور مداوم از قطبین باستوا

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۶۹

و بالعکس میوزند و اگر این بادهای دریائی متوقف میگردند، راجع بعلت جریانهای دریائی بکتاب دریا دیار عجائب ص ۴۵-۵۳ رجوع شود «إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ» آری بردباری و تأمل لازم است تا باین حقائق پی برده شود و پس از پی بردن شکرگزاری لازم است و بدون تأمل و سپاسگزاری، اینها بصورت نشانه‌های قدرت خدائی تجلی نخواهند کرد. «أَوْ يُوبِقَهُنَّ بِمَا كَسَبُوا» این کلمه از «وبق» بمعنی حبس است در قاموس گوید: «اوبقه ای حبسه» در سوره کهف آمده «وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمْ مَوْبِقًا» (آیه ۵۲) یعنی میان آنها محبسی قرار دادیم. پس معنای آیه این میشود: یا آنها را بسبب اعمال مردم حبس و متوقف کند، و این عبارت اخرای «فَيُطْلِنَ رَوَاكِدًا» میباشد. و خلاصه آنکه خدا، جاری شونده‌ها را یکدفعه بخواست خود متوقف میکند زیرا آنها در اختیار خدایند و یکدفعه برای اعمال ناشایست مردم. تا از منافع آنها بی بهره شوند. مفسرین آیات فوق را در باره کشتی‌ها معنی کرده و گفته‌اند: مراد کشتیهاست که مانند کوه‌اند و اگر باد نیاید از حرکت میمانند و «يُوبِقَهُنَّ» را بمعنی هلاکت و غرق شدن کشتیها گرفته‌اند، ولی حق همان است که گفتیم. در رد قول مفسران و اینکه کلمات آیه‌ها مخالف فرموده آنهاست سخن را بدرازا نمیکشایم وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ * گفتار ما در باره دریا در این کتاب مانند دریا وسیع و مفصل شد.

بخس:؛ ج ۱، ص: ۱۶۹

بخس: ناقص کردن. کم کردن. «فَلَا يَخَافُ بَخْسًا» ج ۱۳ از نقصان نمیرسد «وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ» یوسف: ۲۰ او را بقیمت کم و ناقص فروختند، بخس در در آیه صفت و یا اسم مصدر است. راغب آنرا کم کردن از روی ظلم معنی کرده و در قاموس آمده

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۷۰

که آن بمعنای نقص و ظلم است، با تدبیر در استعمال قرآن قول راغب اقرب بنظر میرسد زیر موارد بکار رفتن آن توأم با ظلم است حتی در سوره یوسف. در آیه‌ی «وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ» اعراف: ۸۵ و نظائر آن «أَشْيَاءَهُمْ» بدل اشتمال است از «النَّاسَ». تدبیر در آیات نشان میدهد که بخس در نقصان کمی و کیفی هر دو بکار میرود مثلاً در آیه «وَلَا تَنْقُصُوا الْمِكْيَالَ وَالْمِيزَانَ إِنِّي أَرَاكُمْ بِخَيْرٍ... وَأَوْفُوا الْمِكْيَالَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ» ... هود: ۸۴-۸۵، بنظر میاید که مراد از «تَبْخَسُوا» تعیب اشیاست یعنی بر متاع دیگران عیب نگیرید و آن چنانکه گفته شد نقصان کیفی است. بخس: کشتن و تلف کردن خود از اندوه «لَعَلَّكَ بِبَيْعِ نَفْسِكَ أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ» شعراء: ۳ شاید تو خودت را تلف کنی از اینکه ایمان نیاورند در قاموس و مفردات آمده: «البخع قتل النفس غمًا» این کلمه معانی دیگری نیز دارد ولی در قرآن نیامده است. اقرب-الموارد گفته: «بخع نفسه: قتله من وجد او غيظًا».

بخع:؛ ج ۱، ص: ۱۷۰

بخع: کشتن و تلف کردن خود از اندوه «لَعَلَّكَ بِبَيْعِ نَفْسِكَ أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ» شعراء: ۳ شاید تو خودت را تلف کنی از اینکه ایمان نیاورند در قاموس و مفردات آمده: «البخع قتل النفس غمًا» این کلمه معانی دیگری نیز دارد ولی در قرآن نیامده است. اقرب-الموارد گفته: «بخع نفسه: قتله من وجد او غيظًا».

بُخْل؛ ج ۱، ص: ۱۷۰

بُخْل: ضد سخاوت. راغب گوید: بخل امساک موجودی است از محلی که نباید امساک شود «الَّذِينَ يَبْخُلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ» نساء: ۳۷ کسانی که بخل میورزند و مردم را ببخل امر میکنند، بخل از صفات مذمومه است آیات و روایات در ذم آن بسیار است.

بدء؛ ج ۱، ص: ۱۷۰

بدء: شروع. «فَبَدَأَ بِأَوْعِيَّتِهِمْ قَبْلَ وِعَاءِ أَخِيهِ» يوسف: ۷۶ شروع کرد بطروف آنان پیش از ظرف برادرش.

بَدْر؛ ج ۱، ص: ۱۷۰

بَدْر: عجله. سرعت. «وَلَا تَأْكُلُوا إِسْرَافًا وَبِدَارًا أَنْ يَكْبُرُوا» نساء: ۶ اموال یتیمان را باسراف و بعجله مبادا که بزرگ شوند و از خوردن و اسراف مانع شوند، نخورید. بدر: نام محلی است ما بین

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۷۱

مکه و مدینه که جنگ معروف بدر در آن واقع شد «وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرِ وَأَنْتُمْ أَذِلَّةٌ» آل عمران: ۱۲۳.

بدع؛ ج ۱، ص: ۱۷۱

بدع: ایجاد ابتکاری. باید دانست هر ایجاد ابداع نیست بلکه ابداع آنست که بدون سابقه و بدون پیروی از دیگران باشد، بهترین کلمه برای آن، ابتکار است مفردات میگوید: «الابداع انشاء صنعة بلا احتذاء و اقتداء» در اقرب آمده: «بدعه بدعا: اختراعه لا علی مثال».

بدل؛ ج ۱، ص: ۱۷۱

بدل: عوض گرفتن. «إِلَّا مَنْ ظَلَمَ ثُمَّ بَدَّلَ حُسَيْنًا بَعْدَ سُوءٍ» نمل: ۱۱، مگر آنکه ستم کند بعد خوبی را عوض گیرد «ثُمَّ بَدَّلْنَا مَكَانَ السَّيِّئَةِ الْحَسَنَةَ» اعراف: ۹۵، سپس خوب را بجای بد عوض کردیم. راغب گوید: ابدال، تبدیل، تبدل و استبدال همه بمعنی عوض گرفتن و قرار دادن چیزی است در جای چیزی. «لَا تَبْدِيلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ» یونس: ۶۴، برای کلمات خدا تغییری نیست یعنی یکی بجای دیگری عوض گرفته نمیشود «بِسْ لَلْظَّالِمِينَ يَدُلُّ» كهف: ۵۰، شیطان و اولیاء او برای ظالمان بجای خدا، عوض بدی اند، بدل در آیه‌ی اخیر وصف است نه مصدر.

بَدَن؛ ج ۱، ص: ۱۷۱

بَدَن: تن. جسد. «فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِبَدْنِكَ لِتَكُونَ لِمَنْ خَلْفَكَ آيَةً» یونس: ۹۲، امروز تو را بوسیله‌ی بدنت نجات میدهم تا برای کسانی که از پس تو اند، عبرتی باشی یعنی زنده نجات یافتن تو، شدنی نیست فقط پیکرت را از آب بیرون خواهیم انداخت و آن نوعی از نجات تو است و آنهم برای عبرت دیگران. «وَالْبَدْنَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ» حج: ۳۶، بدن (بر وزن قفل) جمع بدنه بمعنی شتر قربانی است، یعنی: شتران قربانی را برای شما از نشانه‌های خدا قرار دادیم. راغب گوید: بدن در جائی گفته میشود که بزرگی جثه مراد باشد و جسد در جائیکه رنگ مراد باشد گویند: «ثَوْبٌ مُجَسَّدٌ وَامْرَأَةٌ بَادِنٌ وَيَدِينٌ» یعنی لباس رنگ شده و زن

تنومند. و شتر قربانی را بجهت

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۷۲

فربه و تنومند بودنش بدنه گفته‌اند، در اقرب الموارد آمده: شتران قربانی را از آن بدنه گفته‌اند که آنها را فربه می‌کردند.

بَدُوٌّ: ج ۱، ص: ۱۷۲

بَدُوٌّ: ظهور شدید (مفردات) «وَبَدَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ» زمر: ۴۷، از خدا برای آنان آنچه گمان نمی‌کردند آشکار شد. قاموس آنرا مطلق ظهور گفته است. «وَيَدَا بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ الْعِدَاوَةُ وَالْبَغْضَاءُ» ممتحنه: ۴، میان ما و شما دشمنی و کینه آشکار شد. در جای ظهور رأی و مصلحت نیز بکار رفته مثل «ثُمَّ بَدَا لَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا رَأَوُا آيَاتِ لَيْسَ جُنَّةً حَتَّى حِينٍ» یوسف: ۳۵، بعد چنین مصلحت شد که او را تا مدتی محبوس کنند. «وَمَا تَرَكَ أَتْبَعَكَ إِلَّا الَّذِينَ هُمْ أَرَادُوا بِادِي الرَّأْيِ» هود: ۲۷، کلمه‌ی «بادی» را بعضی باده با همزه آخر و بعضی بادی با یاء آخر خوانده‌اند (مجمع البیان) بنا بر قرائت اول، اصل آن از بدء بمعنی شروع و بنا بر قرائت دوم از بدو بمعنی ظهور است. «بَادِي الرَّأْيِ» بنا بر معنی اول کسی است که ناپخته رأی باشد و بنا بر معنی دوم کسی که اظهار رأی میکند در حالیکه تحقیق نکرده است (مفردات). «بَادِي الرَّأْيِ» در آیه اگر قید «أَتْبَعَكَ» باشد معنی این میشود: از تو پیروی نکرده مگر فرومایگان ما بی آنکه تدبیر و تحقیق کنند «سِوَاءَ الْعَاكِفِ فِيهِ وَالْبَادِ» حج: ۲۵، «باد» در اینجا بمعنی مسافر است که ظاهر میشود یعنی: مقیم و مسافر در آن یکسان است.

بَدُوٌّ: ج ۱، ص: ۱۷۲

بَدُوٌّ: بادیه. صحرا. «وَجَاءَ بِكُمْ مِنَ الْبَدُوِّ» یوسف: ۱۰۰ «وَأِنْ يَأْتِ الْمَآخِزَابُ يَوْدُوا لَوْ أَنَّهُمْ بَادُونَ فِي الْمَأْعْرَابِ» احزاب: ۲۰، و اگر احزاب بیاید دوست دارند که ایکاش بادیه نشین و میان صحرا نشینان بودند. در مجمع فرموده: بادی کسی است که در بادیه ساکن باشد حدیث «من بدا جفا» از آن است یعنی هر که بادیه نشین باشد اهل جفا میشود.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۷۳

بَدْرٌ: ج ۱، ص: ۱۷۳

بَدْرٌ: پاشیدن تخم و باسراف کار از آن مبذّر می‌گویند که مال را میپاشد و متفرق میکند. راغب گوید: تبذیر بمعنی تفریق و اصل آن بذر پاشیدن است بعداً بطور استعاره بآنکه مال خویش را ضایع میکند مبذّر گفتند «إِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ» اسراء: ۲۷، اسرافکاران برادران شیاطین‌اند «وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا» اسراء: ۲۶، در قاموس گوید: بذر: تخم و پاشیدن آن است.

بَرءٌ: ج ۱، ص: ۱۷۳

برء: خلاص شدن. کنار شدن. آفریدن. این کلمه بنا بر آنچه در اقرب الموارد آمده اگر از باب علم يعلم باشد بمعنی خلاص شدن و کنار شدن و اگر از باب قطع یقطع باشد بمعنی آفریدن است. در مفردات آمده: برء و براء و تبری کنار شدن از چیزیست که مجاورت آن ناپسند است، لذاست که گویند: از مرض بری شدم و از فلان بری شدم. در قرآن کریم بهر دو معنی کنار شدن و آفریدن آمده است «فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ» توبه: ۱۱۴، چون بر ابراهیم روشن گردید که آزر دشمن خداست از او کنار شد و بیزاری کرد «أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ» توبه: ۳، حَقًّا که خدا و رسولش از مشرکان کنار و بیزارند، معنی دوم را در «بریه» بخوانید.

بریه: ج ۱، ص: ۱۷۳

بریه: خلق. «أُولَئِكَ هُم خَيْرُ الْبَرِيَّةِ» بینه: ۷، آنها بهترین خلق‌اند با در نظر گرفتن معنی بره که در پیش گفته شد بنظر میاید که خلق را از آنجهت بریه گفته‌اند که از ماده عالم کنار شده و بصورت انسان و زنده در آمده‌اند «مَا أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي أَنْفُسِكُمْ إِلَّا فِي كِتَابٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبْرَأَهَا» حدید: ۲۲، هیچ مصیبتی در زمین و در وجودتان نرسیده مگر آنکه آن در کتابی است پیش از آنکه شما را بیافرینیم. در مجمع البیان گفته: ضمیر «نَبْرَأَهَا» به «أَنْفُسِكُمْ» بر میگردد، ممکن است به «مُصِيبَةٍ» برگردد یعنی: قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۷۴

پیش از آنکه آنرا بیافرینیم و از مرحله‌ی لوح محفوظ کنار نمائیم.

باری: ج ۱، ص: ۱۷۴

باری: آفریننده «هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى» حشر: ۲۴ اوست خدای اندازه‌گیر، آفریننده، صورت ده، برای اوست نامهای خوب. با در نظر گرفتن آنچه در «بره- بریه» گفتیم، شاید خدا را از آن جهت باری گوئیم که بوسیله‌ی ایجاد، اشیاء را از نبودن کنار و بطرف بود میکشاند.

برج: ج ۱، ص: ۱۷۴

برج: آشکار شدن. در مجمع البیان ذیل آیه‌ی ۶۰ از سوره‌ی نور گوید: تبرج آنست که زن زیباییهای خود را اظهار کند و اصل آن بمعنی ظهور است و عبارت دیگر از آن جهت برج گویند که ظاهر و هویداست. چون در این ماده از کلمه‌ی بروج آسمان که سه بار در قرآن آمده است، صحبت خواهد شد لازم است معنای اصلی برج کاملاً روشن شود، آنگاه به بینیم آیا مراد قرآن از بروج، نجوم است یا برجهای دوازده گانه‌ی موهوم و اعتباری؟ زمخشری در کشاف ذیل آیه‌ی ۶۰ از سوره‌ی نور گفته: بدا و برز بمعنی ظهور، نظیر تبرج‌اند، در سوره‌ی فرقان ذیل آیه‌ی ۶۱ میگوید: اشتقاق بروج از تبرج است بجهت ظاهر بودن آنها. بیضاوی در تفسیر سوره‌ی بروج گوید: اصل برج برای ظهور است و در ذیل آیه‌ی ۶۰ از سوره‌ی نور گفته: بکشتی آشکار که پرده ندارد گویند: بارجه. در اقرب الموارد گوید: «تَبَرَّجَتِ الْمَرْثَةُ» یعنی زن زینت خود را آشکار کرد برای نامحرم در نهاییه‌ی ابن اثیر نیز چنین است. بنا بر آنکه گفته شد شکی نمی‌ماند که معنای اصلی برج، ظهور است «وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى» احزاب: ۳۳، یعنی ظاهر نشوید، خود نمائی نکنید مانند خود نمائی جاهلیت اولی. «غَيْرَ مُتَّبَرِّجَاتٍ بِزِينَةٍ» نور: ۶۰، یعنی زنانیکه قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۷۵

خود نمائی بزینت نمیکنند. اکنون میرسیم بآیاتیکه راجع بروج آسمان‌اند، «وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ» بروج ۱ «وَلَقَدْ جَعَلْنَا فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا وَزِينَاتٍ لِلنَّاطِقِينَ» حجر: ۱۶، «بَارَكَ الَّذِي جَعَلَ فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا وَجَعَلَ فِيهَا سِرَاجًا وَقَمَرًا مُنِيرًا» فرقان: ۶۱. بنا بر آنچه گفته شد بروج آسمان، همان ستارگان‌اند که در آسمان میدرخشند و بمناسبت ظهور و آشکار بودنشان که معنای اصلی برج است، بروج نامیده شده‌اند و آسمان بوسیله‌ی آنها زینت داده شده است چنانکه در آیه‌ی دوم است، و در آیه‌ی سوم آفتاب و ماه در ردیف بروج شمرده شده، پیداست که ستارگان مرادند نظیر آیه «وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ مَسَاجِدًا» نحل: ۱۲، در دعای سمات بطور صریح گفته شده که بروج همان کواکب و ستارگان‌اند اینک آنجمله از دعای سمات «و خلقت بها الكواكب و جعلتها نجوما و بروجاً و مصابيح و زينة و رجوما و جعلت لها مشارق و مغارب» ... در تفسیر برهان ذیل آیه‌ی سوم از امام باقر علیه السلام نقل شده: بروج عبارتند از کواکب در ذیل روایت، بروج دوازده گانه‌ی یونانی شمرده شده با احتمال قوی ذیل آن ساخته است. وانگهی روایت از زیاد

بن منذر ابی الجارود است که کشی در رجال خود از امام صادق علیه السلام نقل کرده: آنحضرت در باره ابی الجارود و چند نفر دیگر فرمود: «کذابون، کفار، علیهم لعنة الله» فقط صدر روایات با قرآن سازش دارد علی هذا ذیل روایت را بحساب امام علیه السلام نمیشود گذاشت. طبرسی ذیل آیه‌ی ۶۱ فرقان از حسن و مجاهد و قتاده نقل میکند که گفته‌اند: بروج همان ستارگان بزرگ و درخشنده‌اند، بواسطه روشن و آشکار بودن، بروج نامیده شده‌اند. زمخشری در ذیل آیه‌ی ۱ از سوره بروج آورده: گفته شده بروج، ستارگان بزرگ‌اند، علت این

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۷۶

تسمیه آشکار بودنشان است. علی هذا، آنعده از مفسران که بروج را بمعنی برجهای دوازده گانه گرفته‌اند، سخنانشان عاری از حقیقت است، زیرا برجهای مزبور موهوم و اعتباری صرف‌اند، مثلاً چند ستاره را در آسمان دیده و پیش خود فکر کرده‌اند: اگر فاصله‌ی این ستارگان با خطی بهم متصل شود بشکل گوسفند (حمل) می‌آیند و گرنه در آسمان برج حمل وجود ندارد، گفته‌اند برجهای دوازده گانه منازل آفتاب‌اند که در هر برج یکماه حرکت میکند وانگهی نامهای حمل، ثور، جوزا، سرطان، اسد، سنبله، میزان، عقرب، قوس، جدی، دلو، و حوت، ابتدا از نام بت‌های یونانیان گرفته شده است. مقام قرآن والاتر از آن است که روی این موهومات سخن گوید و آنها را بحساب آورد. وجدی در دائرة المعارف گوید: بروج در اصطلاح فلکی، منازل مختلف آفتاب‌اند در فصول مختلف سال، یونانیان قدیم این برجه را با نامهاییکه از عقائد خرافی آنان سر چشمه گرفته و بر خدایانشان نسبت میدادند، نام گذاری کرده‌اند ... مردم این نامها را از آنها آموخته و ریشه آنها را از یاد برده‌اند. آیا میشود گفت که قرآن این موهومات را تصدیق کرده است؟! و روی آنها سخن گفته است؟! ناگفته نماند: در زمان عباسی‌ها که عقاید یونانیان بزبان عربی ترجمه شد، مردم بآنها راه یافتند و پاره‌ای از روی اشتباه مطالب اسلامی را با آنها تطبیق کردند، تطبیق بروج قرآن با بروج یونانیان از آنجمله است. «أَيُّمَا تَكُونُوا يُدْرِكُكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُّشِيدَةٍ» نساء: ۷۸. یعنی: هر کجا بوده باشید مرگ شما را خواهد یافت هر چند در قلعه‌های بلند باشید. مراد از بروج در این آیه قلعه‌ها است و آنها را چنانکه از

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۷۷

طبرسی نقل شد بواسطه آشکار و هویدا بودن، بروج گویند.

برج: ج ۱، ص: ۱۷۷

برج: کنار شدن. در مجمع البیان آمده: «برج الرجل براحا: اذا تنحى عن موضعه» این کلمه در قرآن مجید فقط در معنای کنار شدن و شبیه آن بکار رفته ولی چون با کلمه‌ی نفی همراه است افاده‌ی اثبات میکند، که نفی با نفی مفید اثبات است «فَلَنْ أَبْرَحَ الْأَرْضَ حَتَّى يَأْذَنَ لِي أَبِي» یوسف: ۸۰ هرگز از این زمین کنار نمیشویم تا پدرم اجازه دهد. «قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّى يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَى» طه: ۹۱ گفتند هرگز از عبادت آن کنار نمیشویم و بدان عبادت میکنیم تا موسی بسوی ما باز گردد.

برد: ج ۱، ص: ۱۷۷

برد: خنک. «فَلَمَّا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَيَّ إِبراهيم» انبیاء: ۶۹ گفتیم ای آتش بر ابراهیم خنک و سالم باش. در لغت آمده: «البرد: نقيض الحرّ و البرودة نقيض الحرارة». بارد: اسم فاعل از برد است «وَوَظِلُّ مِنْ يَحْمُومٍ لَّا بَارِدٌ وَ لَّا كَرِيمٌ» واقعه: ۴۴ و سایه‌ای از دود که نه خنک است و نه گوارا. در اقرب الموارد گوید: برد بمعنی خواب آمده و آیه‌ی «لَا يَذُوقُونَ فِيهَا بَرْدًا وَ لَّا شَرَابًا» نباء: ۲۴ بهمان معنی است یعنی در جهنم، خواب و نوشیدنی نمی‌چشند. راغب نیز برد را در آیه بمعنی خواب گرفته است، و میگوید: اطلاق برد بر خواب برای عروض سردی بر ظاهر بدن و یا برای عروض سکون و آرامش بر بدن است. ناگفته نماند: گر چه برد بخواب و مردن نیز

گفته شده مثل «برد فلاذن ای مآت» ولی بهتر است در آیه‌ی فوق «بَرَدًا» را بمعنی آب خنک بگیریم تا از معنی اول کنار نشویم مخصوصاً بقریه‌ی آیه‌ی بعد «إِلَّا حَمِيمًا وَ غَسَاقًا» که «حمیم» در مقابل «بَرَدًا» آمده و آن بمعنی آب گرم است یعنی: در آنجا نه آب خنک می‌چشند و نه شربت مگر آب گرم و چرک یا آب گندیده،

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۷۸

و خلاصه، حمیم در مقابل «بَرَدًا» و غَسَاق در مقابل شراب آمده و این میرساند که مراد از «بَرَدًا» آب خنک و از «شراب» شربت است و انگهی خواب با شراب تناسب ندارد که گوئیم: در آنجا خواب و شراب نمی‌چشند.

بَرَدٌ: ج ۱، ص: ۱۷۸

بَرَدٌ: (بر وزن فرس) تگرگ در اقرب الموارد آمده: «البرد حب الغمام» تگرگ را از آنجهت برد گویند که سرد و منجمد شده‌ی ابر است. (مفردات). «وَأَنْزَلُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ جِبَالٍ فِيهَا مِنْ بَرَدٍ فَيَصَّيَبُ بِهِ مَنِ يَشَاءُ وَ يَصْرِفُهُ عَنْ مَنْ يَشَاءُ» نور: ۴۳، در این آیه «مِنْ جِبَالٍ» بیان است از «السَّمَاءِ» و کلمه‌ی «مِنْ بَرَدٍ» احتمال دارد که بیان باشد از «جِبَالٍ» یعنی آن کوهها از تگرگ و قطعه‌های یخ تشکیل یافته‌اند، و احتمال دارد که مفعول «يُنزَلُ» باشد یعنی نازل میکند تگرگ را، و معنای آیه چنین است: نازل میکند از آسمان از کوههایی که در آن است از قطعه‌های یخ، پس آن تگرگ را بآنکه بخواهد میرساند و از آنکه میخواهد بر میگردداند. این آیه، صریحاً میرساند: در طبقات جو کوههایی وجود دارد که از قطعه‌های یخ تشکیل شده‌اند. علم امروز این حقیقت را روشن میکند: بخار آب که از دریا بر میخیزد بطبقه‌ی سردی از هوا وارد شده بصورت سوزنهای یخ و بر گهای برف در میاید و کوههایی از یخ و برف تشکیل میدهد خلبانان بآن قسمت وارد شده و از وجود آن خبر داده‌اند. آقای مهندس بازرگان در کتاب (باد و باران در قرآن) ص ۶۴-۶۵ مینویسد: بارانهای طوفانی از ابرهای انباشته مطبقی میریزد که ... تا ارتفاعات بیش از ۱۰ کیلو- متر صعود می‌نمایند. این ابرهای جوشان و خروشان بصورت کوههایی در می‌ایند که قسمت بالای آن سوزنهای یخ و بر گهای برف میشود و گاهی مملو از تگرگ است تا قبل از جنگ بین المللی اول که

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۷۹

در آنزمان هواپیماها توانستند ببالای ابرها برسند و خلبانان پرده‌های بافته شده از یخ را که همان ابرهای مرتفع است مشاهده نمایند، کسی خبر از وجود یخ یا برف یا تگرگ در ابرهای آسمان نداشت. در ص ۱۳۸-۱۴۳ در باره آیه‌ی فوق مطالب جالبی آورده و در ص ۱۴۲ در ردّ توجیه طریحی میگوید: لطف آیه در این است که بر خلاف انتظار و توجیه طریحی، نمیگوید چه چیزی نازل میکند چون در خود ابر و در بالا- یخ و تگرگ است ولی بزمین که میرسد ممکن است ... بصورت تگرگ بماند و یا آب شود و رگبار باشد. ولی ناگفته نماند: چنانکه در بالا- گفتیم: احتمال دارد «مِنْ بَرَدٍ» مفعول «يُنزَلُ» باشد و انگهی ضمیر «بِهِ» در «فَيَصَّيَبُ بِهِ» به کلمه‌ی «بَرَدٍ» بر میگردد یعنی آن تگرگ را میریزد و میرساند در این صورت بسخن آقای بازرگان «آیه نمیگوید چه چیزی نازل میکند» ... محلی نمی‌ماند. مگر آنکه بگوئیم ضمیر «بِهِ» به «ما نزل» راجع است که از «يُنزَلُ» فهمیده میشود. و باید چنین باشد که بیان بودن «مِنْ بَرَدٍ» برای «مِنْ جِبَالٍ» قریب بیقین است. مخصوصاً با در نظر گرفتن حدیث ذیل. در المیزان و صافی و برهان از کافی از امام صادق از علی علیه السلام نقل شده: «انَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ جَعَلَ السَّحَابَ غَرَابِيلَ الْمَطَرِ تَذِيبُ الْبَرَدِ حَتَّى تَصِيرَ مَاءً لَكَيْلًا يَصْرَبُ بِهِ شَيْئًا يَصِيْبُهُ وَ الَّذِي تَرُونَ مِنَ الْبَرَدِ وَ الصَّوَاعِقُ نَقْمَةٌ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ فَيَصِيبُ بِهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ». این حدیث در مجمع البحرین (ماده سح) نیز «نقمة من الله» نقل شده ولی آقای بازرگان آنرا «رحمة من الله» نقل و ترجمه کرده و مناسب ذیل آیه که «یصیب به الخ» بوده باشد، نقمة من الله است. ترجمه حدیث آن است که: خداوند ابر را بمنزله‌ی غربال برای باران قرار داد، یخ را ذوب میکند

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۸۰

تا بصورت آب در آید تا بچیزیکه بآن میرسد ضرر نرساند الخ. پیداست که ابرهای گرم در اثر بادها خود را بطبقه‌ی یخ میزنند و آنرا آب کرده بصورت باران میریزند.

برز؛ ج ۱، ص: ۱۸۰

برز: این ماده در قرآن مجید بسه معنی آمده و ریشه همه یکی است. ۱- بَرَّ (بفتح اول) خشکی: مثل «هُوَ الَّذِي يُسَيِّرُكُمْ فِي الْبَرِّ وَ الْبُرِّ» یونس: ۲۲، او کسی است که شما را در خشکی و دریا راه میبرد. ۲- بَرَّ «بفتح اول» احسان کننده و نیکو کار مثل «إِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ الرَّحِيمُ» طور: ۲۸، حقا که اوست صاحب احسان و وسیع و مهربان و مثل «وَبَرًّا بِوَالِدَتِي وَ لَمْ يَجْعَلْنِي جَبَّارًا شَقِيًّا» مریم: ۳۲، مرا بمادرم نیکو کار گردانید و جبار و شقی نگردانیده. ۳- بَرَّ (بکسر اول) نیکی. خوبی. مثل «أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَ تَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ» بقره: ۴۴ آیا مردم را بنیکی دستور میدهید و خود را از یاد میبرید؟ بَرَّ بمعنی اول، اسم و بمعنی دوم، صفت و بمعنی سوم مصدر است. راغب در مفردات میگوید: بَرَّ (بفتح اول) خشکی، از این معنی توسع بنظر آمده لذا، بتوسع در خیر بَرَّ (بکسر اول) گفته شده است. و خلاصه اینکه معنای اصلی کلمه خشکی است و چون خشکی توأم با وسعت است بدان سبب به نیکی و وسیع بَرَّ (بکسر اول) و به بسیار نیکی کننده بَرَّ (بفتح اول) گفته‌اند. ابرار: یعنی نیکو کاران «إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ» انفطار: ۱۳ برره نیز بهمان معنی است مثل «بِأَيْدِي سَفَرَةٍ كَرَامٍ بَرَرَةٍ» عبس: ۱۶.

بروز؛ ج ۱، ص: ۱۸۰

بروز: آشکار شدن. راغب گوید: براز بمعنی فضای خالی است گویند: «برز: حصل فی براز»

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۸۱

یعنی در فضای خالی حاضر شد. قاموس نیز چنین گفته است. علی هذا این کلمه با آشکار شدن میسازد. مبارزه را از آن مبارزه گویند که دو حریف مقابل هم آشکار میشوند. مجمع البیان گوید: البروز الظهور. «وَلَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَ جُنُودِهِ قَالُوا رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا» بقره: ۲۵۰ چون برای جالوت و لشگریان او آشکار شدند، گفتند: پروردگارا ما را پایدار گردان. ناگفته نماند: بروز چون با الی و من متعددی شود معنی خروج میدهد، گوئیم «برز الیه» یعنی بسوی او خارج شد «برز من عنده» یعنی از نزد او خارج شد، و این دو معنی با معنی اول مخالف نیست مثل «لَبِزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتْلُ إِلَىٰ مَضَاجِعِهِمْ» آل عمران: ۱۵۴ هر آینه آنانکه مرگ برایشان نوشته شده بسوی قتلگاهشان خارج میشدند و مثل «فَإِذَا بَرَزُوا مِنْ عِنْدِكَ» نساء: ۸۱ چون از نزد تو خارج شوند. «يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ لَا يَخْفَىٰ عَلَيَّ - اللَّهُ مِنْهُمْ شَيْءٌ» غافر: ۱۶ روزی آنها آشکاراند چیزی از آنها بر خدا پوشیده نیست، آیه دلالت بر بروز اسرار و اعمال دارد بطوریکه همه چیز مردم آشکار و علنی خواهد شد نظیر آیهی «يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ فَمَا لَهُ مِنْ قُوَّةٍ وَ لَا نَاصِرٍ» طارق: ۹- ۱۰

برزخ؛ ج ۱، ص: ۱۸۱

اشاره

برزخ: واسطه و حایل میان دو چیز. «بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ» رحمن: ۲۰ میان آندو حایلی است که تجاوز نمیکنند. «وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَىٰ يَوْمٍ يُبْعَثُونَ» مؤمنون: ۱۰۰ از پس آنان برزخی هست تا روزیکه برانگیخته میشوند. عالم مرگ را برزخ گوئیم چون میان زندگی دنیا و آخرت واسطه است. راجع به برزخ میان دو دریا به «بحر» رجوع شود. طبرسی در مجمع البیان در تفسیر «مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ، بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ» رحمن: ۱۹ میگوید: از سلمان و سعید بن جبیر و سفیان ثوری نقل شده که دو دریا علی و فاطمه

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۸۲

علیهما السلام‌اند، برزخ میان آندو محمّد صلی الله علیه و آله است، لوء لوء و مرجان که از آندو خارج میشوند حسنین علیهما السلام‌اند. بعد میگوید: عجب نیست که علی و فاطمه علیهما السلام دو دریا باشند، چون فضل و خیرشان وسیع است، دریا را بجهت وسعتش بحر گویند. ناگفته نماند: حدیث شریف از معانی تطبیقی قرآن مجید میباشد.

[زندگی برزخ]؛ ج ۱، ص: ۱۸۲

گفتیم که عالم مرگ را برزخ گوئیم که میان زندگی دنیا و آخرت واسطه است. آیا عالم برزخ مرگ صفر است یا یک نوع حیات مرموز؟ و در صورت دوم آیا آن برای همه است یا برای اشخاص مخصوص؟ باید در این باره ابتدا آیات را نقل و سپس آنها را بررسی کنیم تا به بنیم مطلب بکجا میانجامد. «وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ وَلَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ» بقره: ۱۵۴، «وَلَا تَحْسِبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ. فَبِحَيْنِ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاسْتَبْشِرُوا بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ. يَسْتَبْشِرُونَ بِنِعْمَةِ اللَّهِ وَفَضْلٍ وَأَنَّ اللَّهَ لَا يُضَيِّعُ أَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ» آل عمران: ۱۶۹-۱۷۱. یعنی بآنها که در راه خدا کشته میشوند نگوئید مرد گانند بلکه زندگانند ولی نمیفهمید. کسانی را که در راه خدا کشته شده‌اند گمان نکن مردگانند بلکه زندگانند و نزد پروردگارشان روزی داده میشوند و آنچه خدا از کرم خود بآنها داده شادمانند. و در باره کسانی که هنوز بآنها نبیوسته‌اند شادی میکنند که نه بیمی دارند و نه غمگین میشوند (شهداء از اینکه میدانند برای مؤمنان که در دنیا مانده‌اند بیمی و اندوهی در آخرت نیست شادمان و خوشدلند) به نعمت و فضل خدا و اینکه خدا پاداش مؤمنان را تباہ نمیکند مسروراند. از این دو آیه چند مطلب بدست میاید: ۱- شهیدان راه خدا پس از

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۸۳

مرگ زنده‌اند و آن یکنوع زندگی است که برای ما مشخص نیست «وَلَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ» نمیشود گفت: مقصود بقاء نام نیک و فداکاری آنهاست زیرا آن اعتباری صرف است و کلام خدا را نشاید وانگهی آن کاملاً روشن و قابل فهم است پس چرا فرمود «وَلَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ»؟! ۲- شهیدان راه خدا نه تنها زنده‌اند، بلکه نزد پروردگار روزی میخورند و از سرنوشت مؤمنانی که نمرده‌اند دلخوشند زیرا که میدانند برای آنها بیم و اندوهی نیست. ۳- اگر این حقیقت ثابت شود که همه‌ی مردگان در عالم برزخ یکنوع حیات خفته و خفیف دارند نظیر سلولهای زنده و خفته‌ی دانه‌های گیاهان، در این صورت باید گفت: مدلول دو آیه‌ی فوق غیر از این حقیقت است، زیرا این دو آیه مخصوص شهداء است و شامل عموم نیست. ۴- این آیات چنانکه گفته شد در زندگی برزخی شهیدان راه حق صریح‌اند، و عموم زندگی برزخ را نمیتوان از آنها استفاده کرد. «قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ» یس: ۲۷، گفته شد داخل بهشت شو گفت: ایکاش قوم من میدانستند که پروردگار مرا آمرزید و از اکرام شدگان گردانید. آیه در باره‌ی مرد مؤمنی است که از رسولان دفاع میکرد و او را کشتند، و میرساند که بمحض کشته شدن داخل بهشت شد و آرزو کرد ایکاش قوم وی از این ماجری مطلع میشدند، این بهشت قهرا یک حیات برزخی است ولی مثل آیات گذشته در باره‌ی کسی است که در راه خدا کشته شده است و این آیه «عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ» را بهتر روشن میکند که روزی خوردن در یک چنان بهشت مخصوص است. «وَلَا حَاقَ بِالْأَلْبَانِ فَزَعُونَ سُوءَ الْعَذَابِ النَّارِ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ» غافر: ۴۶، عذاب بد

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۸۴

بخاندان فرعون رسید (و آن) آتش است که بامداد و شبانگاه بآن نزدیک میگردند و روز قیامت آل فرعون را به سختترین عذاب در آرید. این آیه که عرض نار را از دخول آتش در روز قیامت، جدا کرده روشن میکند که نزدیک شدن بآتش در برزخ و عالم قبر

است. المیزان در ذیل این آیه فرموده: آیه اولاً صریح است در اینکه ابتدا نشان دادن بآتش هست سپس وارد کردن در آن ... ثانیاً عرض بآتش پیش از قیامت است و آن عذاب برزخ میباشد ... ثالثاً عذاب برزخ و آخرت با یک چیز است و آن نار آخرت است لیکن اهل برزخ از دور با آن معذب میشوند و اهل آخرت با دخول بر آن ... ممکن است از «عُدُوًّا وَعَيْثِيًّا» بدست آورد که اهل برزخ با صبح و شام دنیا ارتباط مختصری دارند زیرا که از دنیا بالکلیه منقطع نشده‌اند. در اینجا چهار آیه در باره برزخ آوردیم، سه آیه‌ی اول در - باره حیات برزخی شهداء و آیه‌ی چهارم در خصوص برزخ کفار است. نتیجه آنکه شهیدان در برزخ منعم و کفار معذب‌اند و عذاب کفار یکنوع بیم و هراسی است که از نزدیک شدن بآتش حاصل میشود مانند کابوسهای وحشتناک و خوابهای پریشان و هراس انگیز و آن در نوبت خود و مخصوصاً در صورت دائمی بودن یک عذاب شدید و دردناک است. بنظر آوردید خوابهای پریشان و وحشتناک دنیا را که خواب بیننده بچه حال میافتد و گاهی از فریاد خویش بیدار میشود «نعوذ بالله منه». شیخ مفید علیه الرحمه در شرح عقائد صدوق در فصل نفوس و ارواح نقل میکند: حضرت رسول صلی الله علیه و آله در کنار گودالیکه مقتولین بدر در آن بودند ایستاد و فرمود: برای رسول خدا همسایگان بدی بودید: او را از منزلش بیرون کردید بعد جمع شده با او جنگیدید، من آنچه

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۸۵

پروردگارم وعده کرده بود حق یافتم آیا شما هم وعده او را حق یافتید؟ عمر گفت یا رسول الله با اجسادیکه مرده‌اند چه سخن میگوئی: فرمود ساکت شو پسر خطاب تو از آنها شنواتر نیستی، میان اینان و اینکه ملائکه آنها را بزیر عمودهای آهنین بکشند فقط این مانده که من از آنها روی گردانم. آنگاه نظیر این مطلب را از علی علیه السلام در باره مقتولین اهل بصره نقل میکند و در ذیل آن هست که امام علیه السلام فرمود: قسم بخدا کعب بن سور و طلحه (هر دو از مخالفین امام بودند و حضرت بجسد آندو خطاب کرد) سخن مرا شنیدند چنانکه اهل گودال (گودال بدر) کلام رسول خدا را شنیدند. در سوره واقعه، اهل قیامت سه دسته تقسیم شده: سابقون، اصحاب یمین، اصحاب شمال، آنگاه در باره قیامت هر یک بتفصیل سخن رفته است و در آخر سوره میفرماید: چون حیات و روح بحلقوم محتضر رسید شما آنوقت نگاه میکنید، ما باو از شما نزدیکتریم و لکن نمی‌بینید و اگر در باره مرگ مجبور نمی‌بودید حتما حیات را ببدن او عودت میدادید. آنوقت در پایان سوره بطور اجمال چنین آمده «فَأَمَّا إِنْ كَانَ مِنَ الْمُقَرَّبِينَ فَرَوْحٌ وَ رَيْحَانٌ وَ جَنَّةُ نَعِيمٍ. وَ أَمَّا إِنْ كَانَ مِنَ أَصْحَابِ الْيَمِينِ فَسَلَامٌ لَكَ مِنْ أَصْحَابِ الْيَمِينِ وَ أَمَّا إِنْ كَانَ مِنَ الْمَكْذِبِينَ الضَّالِّينَ فَنُزُلٌ مِنْ حَمِيمٍ وَ تَصْلِيَةٌ جَحِيمٍ...» یعنی محتضر اگر از مقرَّبین باشد پس (برای اوست) راحتی و ریحان و بهشت پر نعمت و امّا اگر از اصحاب یمین باشد، سلام بر تو از اصحاب یمین و امّا اگر از تکذیب کنان گمراه باشد پذیرائی است از آب گرم و ورود بجَهَنَّم. از اینکه «فَرَوْحٌ وَ رَيْحَانٌ» از «جَنَّةُ نَعِيمٍ» و همچنین «فَنُزُلٌ مِنْ حَمِيمٍ» از «تَصْلِيَةٌ جَحِيمٍ» جدا شده میفهمیم که روح و ریحان و نزل حمیم در برزخ است و الاً ظاهراً لازم بود که جَنَّت و جحیم

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۸۶

تنها گفته شوند زیرا روح و ریحان از جَنَّت و حمیم از جهَنَّم جدا نیست. در تفسیر برهان سه حدیث از امام صادق علیه السلام نقل کرده که فرمود: روح و ریحان مال مؤمن است در قبر و جَنَّت نعیم در قیامت و حمیم مال غیر آنهاست در قبر و جحیم در آخرت. ناگفته نماند آیه‌ی مقرَّبین اعَمّ از سه آیه‌ی گذشته است که فقط در باره شهیدان راه حق بود یعنی شامل شهداء و مقرَّبین است و آیه‌ی اخیر مثل آیه‌ی که در باره فرعون و فرعونیان بود، منحصر بکفار است و آیه‌ی وسط که در باره‌ی اصحاب یمین است از همه عمومی تر میباشد. در کتب حدیث روایات بی‌شمار داریم در باره حیات برزخی که تدبّر در کثرت و مضامین آنها، یقین می‌آورد که عالم قبر یک عالم مرموزی است و مردگان در آن یکنوع حیات بخصوص و غیر قابل درک دارند از قبیل روایات نماز وحشت در شب اول دفن و زیارت اموات و خیرات و صدقات در باره آنها و اینکه مردگان گاهی بمنازل خودشان متوجّه میشوند و

با زائران خود انس میگیرند و بعد از رفتن آنها متوحش میشوند و غیر اینها. برای نمونه میتوان مقداری از این روایات را در کتاب کافی ج ۳ ص ۲۲۸-۲۶۳ طبع آخوندی و بحار الانوار ج ۶ ابواب برزخ طبع اخیر، مطالعه کرد. این روایات چنانکه گفتیم میفهمانند: حیات برزخی بی شک وجود دارد و نوعی از تنعم و عذاب در آن هست. ملاحظه‌ی عالم خواب بهترین نمونه برای درک عالم برزخ است ما سه جور خواب داریم یکی اینکه شخص میخوابد و در خواب چیزی نمی‌بیند و هیچ چیز نمیفهمد فقط پس از بیدار شدن میدانند که خوابیده بود. دیگری اینکه شخص، خوابهای خوش می‌بیند و تمام آرزوهای خود

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۸۷

را در مرحله‌ی وجود مشاهده میکند بطوریکه بعد از بیدار شدن تأسف میخورد که ایکاش بیدار نمیشدم. سوم آنکه خوابهای پریشان می‌بیند گاهی این خوابها طوری دلخراش و طاقت فرساست که از ترس فریاد میکشد و بصدای خویش از خواب می‌پرد. عالم برزخ باید اینطور باشد شهیدان و مؤمنان خالص مانند شخص دوّم و کفّار و مکذّبین حقّ نظیر شخص سوم و دیگران همچون شخص اوّل بی‌خبر مانند. روایاتی داریم که مضمون آنها چنین است: (در قبر سؤال نمیشود مگر از مؤمن محض و کافر محض، دیگران بسر خود رها می‌شوند). در این مضمون در کافی سه حدیث از ابی بکر حضرمی و عبد الله بن سنان و محمد بن مسلم از امام صادق علیه السلام و یک حدیث از امام باقر علیه السلام منقول است (کافی ج ۳ ص ۲۳۵). این روایات مفید آن مطلبند که در باره خواب و مقایسه‌ی برزخ بآن، گفته شد و بالملازمه تنعم مؤمن خالص و تعذیب کافر خالص را می‌فهمانند. در خاتمه ناگفته نماند: موجود زنده بچیزی میگویند که چهار خاصیت جذب و دفع و حرکت و تولید مثل داشته باشد و در غیر این صورت زنده نیست. دانه‌های گندم و سایر حبوبات و تخم گیاهان و گلها و غیره قبل از کاشته شدن هیچ یک از چهار خاصیت فوق را ندارند ولی میدانیم درون هر یک از آنها سلول زنده‌ای بصورت خفته و بی حرکت وجود دارد که وقت کاشتن در اثر حرارت و رطوبت بیدار شده شروع بفعالیت میکند. دانه گندم مثلاً بظاهر مرده است ولی مانند شخص خوابیده نسبت بخود عالمی مرموز دارد و صندوق سر بسته‌ای است. هکذا، انسان آنگاه که میمیرد حیات فعال او بصورت حیات خوابیده و بی اثر در میاید که ما از آن بی خبریم ولی نسبت بخود دنیائی

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۸۸

است و دارای بعضی از شعور و آنگاه که پوسید و خاک شد، حیات درون ذرات خاک شده مثل تخمها بصورت خفته موجود است و نسبت بخود درک و شعور دارد. این در صورتی است که کسی بروح مجرّد قائل نشود و اگر وجود روح مجرّد را قبول داشته باشد که حتمی است و در روح و نفس خواهد آمد، درک مطلب بیش از پیش آسان خواهد بود. قابل دقت است که قرآن از مرگ به «وفات» تعبیر میکند و آن در لغت بمعنی اخذ است پس مرگ اخذ شدن و گرفته شدن انسان از فعالیت است نه از بین رفتن و در باره وفات ائمه (ع) آمده «قبض علیه السلام فی یوم کذا» یعنی در فلان روز اخذ و مقبوض گردید.

برص: ج ۱، ص: ۱۸۸

برص: پسی. مرضی است جلدی که رنگ قسمت‌هایی از بدن سفید میگردد «وَأُتْرِئُ الْأَكْمَةَ وَالْأَبْرَصَ وَ أُوْحِي الْمَوْتَى بِإِذْنِ اللَّهِ آل عمران: ۴۹، باذن خدا کور مادر زاد و شخص برص زده را شفا میدهم و مردگان را زنده میکنم. ابرص و صف برص است.

برق: ج ۱، ص: ۱۸۸

برق: نور. (نیروی مخصوص) در لغت عرب نوری است که از ابر میجهد «يُرِيكُمُ الْبَرْقَ خَوْفًا وَ طَمَعًا» رعد: ۱۲ و چون چشم مضطرب و خیره شود گویند: «برق البصر» «فَإِذَا بَرِقَ الْبَصِيرُ وَ حَسَفَ الْقَمَرُ» قیامه: ۷. «يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُّخَلَّدُونَ بِأَكْوَابٍ وَ أَبَارِيقٍ» واقعه:

۱۸، اکواب جمع کوب و آن بمعنی کاسه بی دستگیره و اباریق جمع ابریق است بمعنی بطری است. در مجمع البیان، اکواب کاسه‌ها و اباریق بطری‌ها معنی شده معنی آیه چنین است: پسران جاویدان با کاسه‌ها و بطریهای مخصوص بدور آنها میگردند. و چون اکواب و اباریق هر دو نکره آمده‌اند معلوم است نمیتوان آنها را کاسه و بطری معمولی دانست در اباریق لازم است معنی قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۸۹

«برق» ملحوظ باشد، لذا طبرسی و راغب گفته‌اند: ابریق بواسطه روشنی و صفا، بطری اطلاق میشود. «عَالِيَهُمْ يَبَابٌ سُنْدُسٍ خُضْرٌ وَ إِسْتَبْرَقٌ» انسان: ۲۱ استبرق بمعنی حریر ضخیم بَرَّاق و سندس بمعنی حریر نازک است (مجمع البیان) ناگفته نماند: سندس و استبرق هر دو نکره است، نمیشود گفت: مانند حریر معمولی اند.

برکت: ج ۱، ص: ۱۸۹

برکت: فایده ثابت. قاموس برکت را نمو، زیادت، سعادت و بروک را ثبوت معنی کرده و گوید: بارک علی محمّد و آل محمّد یعنی شرف و کرامت آنها را همیشگی کن. مجمع البیان ذیل آیهی ۹۷ از سورهی بقره گفته: اصل برکت بمعنی ثبوت است گویند: «برک بروکا» یعنی ثابت شد، پس برکت بمعنی ثبوت فایده است در اثر نمو و رشد، مجمع آب را برکه گویند که آب در آن ثابت است. در مفردات گوید: برکت یعنی ثبوت خیر خدائی در یک چیز، و مجمع آب را از آن، برکه نامیده‌اند. مبارک چیزی است که در آن فایده ثابت باشد. «بَارَكَ اللَّهُ» از آنجهت گفته میشود که فایده‌های ثابت در خدا و از خداست با بلندی مقام. از مجموع آنچه که نقل شد بدست میاید که برکت بمعنی فایده ثابت است (و ممکن است گاهی از آن مطلق ثبوت اراده شود) و آن با نمو و زیادت و سعادت قابل جمع و بلکه از این معانی کنار نیست. «بَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ» اعراف: ۵۴ یعنی ثابت در خیر است، همیشه مفید است خدائیکه پرورش دهنده مخلوقات است. مجمع البیان آنرا ثبوت دائمی معنی کرده و گوید: بلند مقام است در یکتائی ابدی. ولی ترجمه‌ی ما بهتر از آنست مخصوصا که «بَارَكَ اللَّهُ» در ۹ محلّ از قرآن آمده و در قبل یا بعد آنها نعمت و قدرت خدا ذکر شده است و آن با فایده و مفید بودن بسیار

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۹۰

میسازد، گر چه این ترجمه (همیشگی است خدائیکه ربّ العالمین است) نیز کاملا درست و صحیح است. «وَجَعَلَ فِيهَا رُؤُوسَی مِنْ فَوْقِهَا وَ بَارَكَ فِيهَا» فصلت: ۱۰، در روی زمین کوههای ثابت و فایده دائمی قرار داد «لَفَتْنَا عَلَيْهِمْ بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ» اعراف: ۹۶ هر آینه میگذادیم بر آنها فایده‌های ثابت از آسمان قرآن مجید و کعبه و باران و عیسی از آن جهت در آیات شریفه، مبارک خوانده شده‌اند که در آنها برکت و فایده ثابت هست و محلّ برکت‌اند.

برم: ج ۱، ص: ۱۹۰

برم: ابرام بمعنی محکم کردن است «أَمْ أَبْرَمُوا أَمْراً فَإِذَا مُبْرِمُونَ» زخرف: ۷۹، یا کاری را محکم کرده‌اند، ما محکم کنند گانیم. اصل آن از محکم کردن ریسمان است با تاب دادن.

برهان: ج ۱، ص: ۱۹۰

برهان: دلیل روشن «يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ بُرْهَانٌ مِنْ رَبِّكُمْ» نساء: ۱۷۴. حجّه نیز بمعنی دلیل است، فرق ما بین برهان و حجّه را باید از ماده‌ی اصلی آندو پیدا کرد، حجّ در اصل بمعنی قصد است و برهان در اصل بمعنی روشنی و بیان میباشد، راغب گوید: گفته‌اند آن مصدر بره بهره است بمعنی سفید و روشن شد و در مجمع البیان آمده: «برهن قوله» یعنی سخن خود را بیان کرد. علی هذا، دلیل

را بواسطه‌ی روشن بودن، برهان و بواسطه‌ی دلالت بر مقصود، حجه میگویند. راغب تصریح میکند که: برهان محکمترین دلیلهاست.

بزغ: ج ۱، ص: ۱۹۰

بزغ: بزوغ بمعنی طلوع است در مجمع البیان آمده: «الْبَزْوُغُ الطَّلُوعُ» «فَلَمَّا رَأَى الْقَمَرَ بَازِغًا قَالَ هَذَا رَبِّي» انعام: ۷۷، چون ماه را طالع دید گفت: این پروردگار من است. در لغت آمده: «بزغت الشمس: طلعت»

بسر: ج ۱، ص: ۱۹۱

بسر: بسور: چهره در هم کشیدن، در مجمع فرموده: بسور آشکار شدن کراهت در چهره است. راغب آنرا، عجله پیش از وقت قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۹۱

معنی کرده و گوید: معنی آیه‌ی «ثُمَّ عَبَسَ وَبَسَرَ» مدثر: ۲۲، آنست که عبوس بودن را پیش از وقت آن اظهار کرد. قاموس آنرا عجله و چهره در هم کشیدن و قهر، معنی کرده است. ولی قول مجمع البیان اقرب است، بنا بر این، چون در آیه‌ی شریفه «بَسَرَ» بعد از «عَبَسَ» آمده باید آنرا شدت عبوس بودن معنی کرد یعنی: پس عبوس شد و محکم چهره در هم کشید. پس از آنکه این احتمال در باره‌ی آیه بنظم آمد دیدم زمخشری و بیضاوی در ذیل آیه‌ی «وَوُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ بَاسِرَةٌ» قیامت: ۲۴ بسر را شدت عبوس بودن گفته‌اند یعنی: و چهره‌هایی در آنروز شدیداً چهره درهم کشیده‌اند و اندوهناک‌اند بیضاوی گوید: باسل از باسر نیز شدیدتر است ولی آن اغلب در مرد شجاعی که چهره درهم کشیده است بکار میرود. علی‌هذا، عبس و بسر و بسل هر سه بمعنی چهره در هم کشیدن میباشند ولی یکی از دیگری شدیدتر است.

بس: ج ۱، ص: ۱۹۱

بس: کوبیده شدن، نرم شدن در اثر کوبیده شدن «وَبَسَّتِ الْجِبَالُ بَسًّا فَكَانَتْ هَبَاءً مُّتَّبَثًا» واقعه: ۵ کوبیده میشوند کوهها کوبیده شدن عجیبی پس غبار پراکنده میگردند. بعضی‌ها باستناد آیه‌ی «يَوْمَ نَسِيتُ الْجِبَالُ» کهف: ۴۷، و غیره، بس را سیر دادن و براه افتادن معنی کرده‌اند ولی آیه که میگوید: غبار پراکنده میشوند. روشن میکند که بس بمعنی ریز ریز شدن و کوبیده شدن است. و مناسب این آیه، آیه «وَحُمِلَتِ الْأَرْضُ وَالْجِبَالُ فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً» الحاقه: ۱۴، است. ریز ریز شدن کوهها در اثر انبساط و اتساع همگانی جهان است که هنگام فنای عالم بصورت غبار خواهند آمد و یا در اثر علل دیگر است.

بسط: ج ۱، ص: ۱۹۱

بسط: گشودن. وسعت دادن. گستردن. هر سه معنی نزدیک بهم‌اند «وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ» شوری: ۲۷، اگر خدا قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۹۲ روزی را بر بندگانش گشایش میداد، حتما در زمین طغیان میکردند. «وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ بِسَاطًا» نوح: ۱۹، خدا زمین را برای شما گسترده قرار داده است. راغب گفته: بساط بمعنی زمین گسترده و وسعت یافته است.

بسق: ج ۱، ص: ۱۹۲

بسق: ارتفاع. در اقرب گفته: «بَسَقَ النَّخْلُ بُسُوقًا: اِرْتَفَعَتْ اغْصَانُهُ وَطَالَ». «وَالنَّخْلُ بِاسِقَاتٍ لَهَا طَلْعٌ نَضِيدٌ» ق: ۱۰، نخلهای بلند که میوه آن روی هم چیده است.

بَسَل: ج ۱، ص: ۱۹۲

بَسَل: منع. «وَذَكُرْ بِهِ أَنْ تُبَسَلَ نَفْسٌ بِمَا كَسَبَتْ» انعام: ۷۰ آنرا تذکر بده مبادا نفسی در اثر عمل خویش ممنوع و محروم از ثواب و رحمت خدا گردد. بیضاوی گوید: اصل بسل بمعنی منع است راغب منع و ضمّ معنی کرده و گوید استعمال باسل در پهلوان چهره درهم کشیده، بطور استعاره است.

بَسَم: ج ۱، ص: ۱۹۲

بَسَم: خنده‌ی جزئی (لبخند) «فَتَبَسَّمَ ضَاحِكًا مِنْ قَوْلِهَا» نمل: ۱۹، در اثر دانستن کلام مورچه از شادی لبخند زد. معنی آیه در «ضحک» دیده شود.

بَشَر: ج ۱، ص: ۱۹۲

بشر: در اینجا در باره‌ی بشارت و مشتقات آن و همچنین در باره‌ی بشر بمعنی انسان توضیح داده خواهد شد. ۱- شک نیست که بشر بمعنی انسان است ولی همانطور که در انسان گذشت، آدمی را نسبت بفضائل و کمالات و استعدادهایش انسان و نسبت بجسد و ظاهر بدن و شکل ظاهرش بشر میگویند. در مفردات گوید: بشره ظاهر پوست بدن و ادمه باطن آنست و بانسان از آنجهت بشر گفته‌اند که پوستش از میان مو آشکار و نمودار است بر خلاف حیواناتی که پشم و مو و کرک، پوست بدنشان را مستور کرده است قرآن در هر کجا که از انسان جسد و شکل ظاهر مراد بوده لفظ بشر آورده است نحو «وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا» فرقان: ۵۴، «إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ طِينٍ» ص ۷۱ ... بنا

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۹۳

بر این فرموده «إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ» فصلت ۶ یعنی مردم از حیث بشریت برابراند و فرقیان در کمالات و اعمال است. در قاموس بشر را انسان و ظاهر پوست بدن معنی کرده در اقرب الموارد گوید: بشره ظاهر پوست، جمع آن بشر است. ناگفته نماند کلمه‌ی بشر، ۳۵ بار و کلمه‌ی «بشرین» یکبار در قرآن مجید بکار رفته و با مراجعه به المعجم المفهرس خواهیم دید که شکل ظاهر و بدن حاضر از آن مراد است قطع نظر از فضائل و کمالات. یکبار هم بمعنی بشره‌ها و ظاهر پوست بدن آمده نحو «لَا تُبْقِي وَلَا تَذَرُ لَوَاحِةً وَبَشَرًا» مدثر: ۲۹، نه باقی میگذارد و نه ترک میکند متغیر کننده بشره‌هاست «بشر» در آیه‌ی شریفه چنانکه از اقرب الموارد نقل شده، جمع بشره است. طبرسی در مجمع البیان گوید: بشر جمع بشره و آن ظاهر پوست است، انسان را از آن سبب بشر گویند که پوستش ظاهر و مانند حیوانات از پشم و مو و کرک پوشیده نیست. در آیه‌ی «مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ» یوسف: ۳۱، مراد زنان آن بود که این شکل و قیافه نمیتواند بشر باشد بلکه فرشته است. ۲- «وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ» بقره: ۱۸۷، بزنان نزدیکی نکنید آنگاه که در مساجد معتکف هستید مباشرت بنا بر آنچه گفته شد، رسیدن دو بشره (دو پوست بدن) بهم دیگر است و آن در آیه‌ی شریفه کنایه از مقاربت با زنان است چنانکه راغب گفته است ابن اثیر در نه‌یاه بعد از نقل حدیثی گوید مراد از مباشرت لمس بدن مرد با بدن زن است ... و گاهی از آن مقاربت اراده کنند. مباشرت بکار نیز از این معنی است. ۳- بشارت و بشری بمعنی خبر مسرت بخش است طبرسی و راغب در وجه آن میگویند: چون کسی خبر مسرت بخش را بشنود اثر آن در

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۹۴

پوست صورتش آشکار میگردد. «وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْرًا لَكُمْ» آل عمران: ۱۲۶، خدا آنرا برای شما بشارت و خبر شادی بخش قرار داد. «وَلَقَدْ جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَى» هود: ۶۹، «قَالَ يَا بُشْرَى هَذَا غُلَامٌ» یوسف: ۱۹، کلمه‌ی بشری در این آیات و نظائر آن

بمعنی خبر مسرت بخش است. ۴- استبشار بمعنی طلب شادی و یافتن و یا دانستن چیزی است که شاد میکند «وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَخْزَنُونَ» آل عمران: ۱۷۰، در باره کسانی که هنوز بآنها نپیوسته‌اند شادمانند که بآنها خوفی نیست و محزون نمی‌شوند یعنی شهداء از اینکه میدانند برای مؤمنان که در دنیا مانده‌اند بیمی و اندوهی در آخرت نیست شادی میکنند و از این حقیقت که دانسته‌اند طلب شادی مینمایند «وَجَاءَ أَهْلَ الْمَدِينَةِ يَسْتَبْشِرُونَ» حجر: ۶۷، اهل مدینه آمدند در حالیکه از شنیدن قضیه‌ی میهمانان لوط شادی می‌جستند و شادمان بودند. ۵- بشارت در خبر مسرت بخش و اندوه بخش هر دو بکار رفته است نحو «بَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ» بقره: ۲۵، و نحو «بَشِّرِ الْمُتَافِقِينَ بِأَنَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا» نساء: ۱۳۸. طبرسی در ذیل آیه‌ی اخیر فرموده: اصل بشارت خبر مسرت بخشی است که بوسیله‌ی آن، شادی در پوست صورت احساس می‌گردد، و در خبر اندوه بخش نیز بکار میرود عرب گوید: پاداش و تحیت تو، کتک است. راغب آنرا یکنوع استعاره میدانند. از کلام طبرسی نیز بدست می‌آید که این یکنوع تحکم است یعنی مژده و پاداش نداری مگر عذاب. ۶- بشیر: مژده ده، جمع آن بشر بر وزن (قفل) است «وَهُوَ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ» فرقان: ۴۸، او کسی است که بادها را پیش از رحمت خود (باران) مژده دهنده فرستاده.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۹۵

بَصْرٌ: ج ۱، ص: ۱۹۵

بَصْرٌ: (بر وزن فرس) قوه بینائی. چشم. علم. (اقرّب الموارد) در صحاح گوید: بصر حسّ بینائی ... و علم است. راغب گفته: بصر هم بچشم گفته میشود و هم بقوه بینائی در اینجا چند مطلب شایان تحقیق و توضیح است. ۱- همانطور که گفته شد: بصر هم بچشم گفته میشود و هم بحسّ بینائی مثل «وَمَا أَمْرُ السَّاعَةِ إِلَّا كَلَمْحِ الْبَصِيرِ» نحل: ۷۷، امر قیامت نیست مگر مانند اشاره چشم، و مثل «إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا» اسراء: ۳۶، گوش و چشم و قلب همه مسئولند. در قرآن مجید ظاهراً بصر تنها در قوه بینائی بطوریکه چشم منظور نباشد بکار نرفته است گر چه اطلاق بصر بچشم بلحاظ بینائی آن است، ولی افعال آن اکثراً در معنی بینائی و دیدن بکار رفته است مثل «وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا» اعراف: ۱۷۹، و مثل «وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْكُمْ وَ لَكِنْ لَا تُبْصِرُونَ» واقعه: ۸۵، جمع بصر ابصار است مثل «وَجَعَلَ لَكُمْ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ» نحل: ۷۸، ابصار بمعنی بصیرت‌ها و معرفت‌ها نیز آمده که در بند دوم خواهیم گفت. ۲- بصیرت بمعنی بینائی دل است، راغب گوید: بدرک قلب بصیرت و بصر (بر وزن فرس) گویند این معنی، مرادف معرفت و درک است و همان است که از صحاح و اقرّب الموارد نقل شد که یکی از معانی بصر، علم است. طبرسی در آیه‌ی «أَدْعُوا إِلَى اللَّهِ عَلَىٰ بَصِيرَةٍ أَنَا» یوسف: ۱۰۸، آنرا معرفت و بینائی دل فرموده است. و از اینجاست که بصیرت را عقل و زیرکی معنی کرده‌اند. در صحاح و قاموس و غیره، حجّت و دلیل را یکی از معانی بصیرت شمرده‌اند، این ظاهراً بدان جهت است که حجّت و دلیل سبب بصیرت و بینائی دل است، میشود گفت که نام مسبّب را بسبب گذاشته‌اند. جمع بصیرت، بصائر و ابصار

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۹۶

هر دو آمده است مثل «فَدَجَاءَ كُمْ بِبَصَائِرٍ مِنْ رَبِّكُمْ» انعام: ۱۰۴، و آن پنج بار در قرآن تکرار شده و بمعنی بصیرت‌ها و دلیلهاست و مثل «إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ» آل عمران: ۱۳، طبرسی و بیضاوی آنرا: ذوی البصائر و ذوی العقول گفته‌اند و مثل «فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ» حشر: ۲، و مثل «وَ اذْكُرْ عِبَادَنَا إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْحَاقَ وَ يَعْقُوبَ أُولَى الْأَيْدِي وَ الْأَبْصَارِ» ص: ۴۵ صاحبان نیروها در طاعت حق و صاحبان بصیرت‌ها بودند. در اول این بند از راغب نقل شد که بدرک دل بصیرت و بصر گویند. بنا بر این، ابصار باید جمع بصر بمعنی چشم و بصر بمعنی بصیرت هر دو باشد. ۳- بَصْرٌ از باب کرم یکرّم و از باب علم یعلم بمعنی علم آمده که یکی از معانی بصر است و از باب افعال بمعنی دیدن بکار رفته است. در اقرّب الموارد گوید، «بصر به (از دو باب فوق): علم به» جوهری گوید:

بصرت بالشیء: علمته. راغب گوید: در بصر بمعنی بصیرت و علم گفته میشود ابصرت و بصرت و در معنی دیدن بصرت کم گفته میشود بلکه ابصرت گویند. علی هذا معنی آیهی «بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهِ» طه: ۹۶، این است که: دانستم آنچه را که این مردم ندانستند، چنانکه زمخشری و بیضاوی آنرا «دانستم» گفته‌اند طبری در ذیل این آیه در بحث لغت گفته: «بصر بالشیء» در مقام علم گفته میشود و «ابصَرَ» در مقام دیدن. در آیهی «فَبَصُرْتُ بِهِ عَنْ جُنْبٍ» قصص: ۱۱ «بصرت» را دیدن معنی کرده‌اند یعنی: خواهر موسی او را از گوشه‌ی دید، من گمان میکنم اینجا هم بمعنی علم باشد یعنی خواهر موسی چون بکاخ فرعون نزدیک و یا وارد شد از جنب و جوش و رفت و آمد فهمید که صندوق موسی را گرفته‌اند، بعد وارد منزل شد و دید در بارهٔ مرضعه در مانده‌اند گفت هَلْ أَذِلُّكُمْ عَلَىٰ أَهْلِ بَيْتٍ يَكْفُلُونَهُ لَكُمْ»

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۹۷

و امّا اینکه گفتیم فعل بصر از باب افعال بمعنی دیدن آمده شواهد آن از قرآن بسیار است، بلکه باستثنای دو آیهی فوق و آیه «يُبْصِرُونَهُمْ» معارج: ۱۱، که از باب تفعیل است، تمام افعال بصر در قرآن مجید از باب افعال بکار رفته‌اند «أَفَسِحْرٌ هَذَا أَمْ أَنْتُمْ لَا تُبْصِرُونَ» طور: ۱۵، «لَمْ تَعْبُدُوا مَا لَا يَشْعُرُ وَلَا يُبْصِرُ» مریم: ۴۲، «وَتَرَكْتُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ» بقره: ۱۷.۴- «بَلِ الْإِنْسَانُ عَلَىٰ نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ وَلَوْ أَلْقَىٰ مَعَاذِيرَهُ» قیامت: ۱۴- ۱۵ بعضی‌ها گفته‌اند: تاء «بَصِيرَةٌ» برای مبالغه است و بعضی آنرا بمعنی دلیل گرفته و گفته‌است: بلکه انسان شاهد و حجت نفس خودش است هر چند عذرهایش را هم القاء کند، بنظر می‌آید که با ملاحظه‌ی آیهی قبل «يُبْصِرُوا الْإِنْسَانَ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ» معنای اول بهتر باشد، زیرا در این آیه فرموده: روز قیامت انسان بآنچه عمل کرده خبر داده میشود، بعد در مقام اعراض میفرماید: بلکه انسان بر نفس خود یکپارچه بصیرت و بینائی است هر چند در مقام دفاع عذرهایی هم بیاورد. ۵- «قُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثُوا لَهُ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَبْصِرُ بِهِ وَأَسْمِعُ مَا لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ» کهف: ۲۶ کلمه «أَبْصِرُ بِهِ وَ أَسْمِعُ» صیغهی تعجب و بمعنی «چه بینا چه شنوا» است چنانکه اهل تفسیر تصریح کرده‌اند، یعنی: بگو خدا بآنچه توقف کرده‌اند داناتر است، غیب آسمانها و زمین برای اوست، چه بینا و چه شنواست جز او دوستی برایشان نیست. همچنین کلمه‌ی «أَسْمِعُ بِهِمْ وَ أَبْصِرُ» در آیه «أَسْمِعُ بِهِمْ وَ أَبْصِرُ يَوْمَ يَأْتُونَنَا» مریم: ۳۸، چه شنوا و بینا بآنچه پیش ما می‌آیند. ۶- بصیر: بینا «وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ» بقره: ۹۶، «جَعَلْ لَكُمْ اللَّيْلَ لَتَشْكُرُوا فِيهِ وَ النَّهَارَ مُبْصِرًا» یونس: ۶۷، «وَ آتَيْنَا ثَمُودَ النَّاقَةَ مُبْصِرَةً» اسراء: ۵۹، کلمه‌ی «مبصر و مبصره» را در دو آیهی فوق و نحو

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۹۸

آن، روشن و آشکار معنی کرده‌اند جوهری در بارهٔ آیهی «فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ آيَاتُنَا مُبْصِرَةً» نمل: ۱۳، از اخفش نقل میکند که مبصره را بینائی دهنده گفته‌است. بنظر نگارنده: این معنی از همه بهتر است و راغب نیز آنرا از بعضی نقل کرده. علی هذا «مبصر» اسم فاعل از باب افعال و متعدی است و مادهٔ بصر از این باب لازم و متعدی هر دو آمده است (رجوع باقرب- الموارد) «نهار» را از آن جهت مبصر گوئیم که بینائی است «ناقه و آیات» را مبصره گوئیم زیرا که بینائی میدهند و با بصیرت میکنند. تبصره یعنی بینائی دادن، واضح نمودن «تَبْصِرَةٌ وَ ذِكْرٌ لِكُلِّ عَبْدٍ مُّبِينٍ» ق: ۸. «فَصَيَّدَهُمُ عَنِ السَّبِيلِ وَ كَانُوا مُسْتَبْصِرِينَ» عنكبوت: ۳۸، مجمع- البیان آنرا عقلاء معنی کرده یعنی با آنکه عاقل و متمکن از دقت و اعمال نظر بودند شیطان از راه خدا بازشان داشت. صاحب المیزان فرموده: مراد آن است که پیش از فریب شیطان اهل توحید بودند.

بَصَل: ج ۱، ص: ۱۹۸

بَصَل: پیاز. «يُخْرِجُ لَنَا مِمَّا تُنْتَبِئُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا... وَ بَصَلِهَا» بقره: ۶۱، آن در بارهٔ سؤال بنی اسرائیل از موسی آمده است.

بَضَع: ج ۱، ص: ۱۹۸

بضع: مقداری از زمان. اصل آن بمعنی قطع است (مجمع - البیان) «فَلَبَّتْ فِي السَّجْنِ بِضَعِ سِنِينَ» یوسف: ۴۲، پس چند سال در زندان ماند طبرسی فرموده: در معنی بضع اختلاف کرده‌اند گویند: آن از سه است تا پنج و گویند از سه است تا هفت و گویند: تا نه ... و اکثر مفسرین بر آنند که مراد از آن در آیه هفت است. قاموس نیز هفت را از معانی آن شمرده است. «وَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَلَيْهِمْ سَيِّغَلِبُونَ فِي بَضْعِ سِنِينَ» روم: ۴.

بِضَاعَتْ: ج ۱، ص: ۱۹۸

بِضَاعَتْ: سرمایه. جوهری گفته: بضاعه قسمتی از مال است که برای تجارت اختصاص داده میشود، راغب نیز نزدیک بآن گفته قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۱۹۹ است. طبرسی هم مثل جوهری نقل کرده. اصل آن چنانکه در «بضع» گفته شد بمعنی قطع است سرمایه را بدان عِلَّتْ بضاعه گفته‌اند که مقداری مخصوص و جدا شده از مال است «هَذِهِ بِضَاعَتُنَا رُذَّتْ إِلَيْنَا» یوسف: ۶۵، این سرمایه‌ی ماست که بما برگردانده شد.

بُطُو: ج ۱، ص: ۱۹۹

بُطُو: تأخیر کردن. راغب تأخیر در سیر گفته ولی طبرسی و جوهری و قاموس مطلق تأخیر گفته‌اند «وَإِنَّ مِنْكُمْ لَمَنْ لِيُبْتَئِنَّ نِسَاءَ: ۷۲، بعضی از شما از خروج بر جهاد تأخیر میکنند. مفردات آنرا در آیه، متعدی گرفته یعنی: بعضی از شما دیگران را بتأخیر وا میدارد ولی دیگران باب افعال را از این ماده، لازم گرفته‌اند. احتمال دارد که باب افعال در آیه بمعنی تکثیر باشد، یعنی پیوسته تأخیر میکنند، راغب این احتمال را از دیگران نقل کرده است.

بَطْر: ج ۱، ص: ۱۹۹

بَطْر: (بر وزن فرس) طغیان. حیرت. تکبر. «وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بَطْرًا وَرِئَاءَ النَّاسِ» انفال: ۴۷، نباشید مانند آنانکه از دیارشان روی طغیان و خود نمائی بیرون شدند. ابن اثیر در نهاییه میگوید: بَطْر بمعنی طغیان است، حیرت در مقابل حق و تکبر از حق نیز گفته‌اند در صحاح و قاموس نیز قریب بآن ذکر شده. راغب آنرا دهشت و خود گم کردن در مقابل شکر و حق نعمت، گفته است. این معانی تفاوت چندانی ندارند «وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَوْمِهِ بَطْرَتْ مَعِيشَتُهُمْ فَنَلَكَ مَسَاكِينُهُمْ لَمْ تُشْرِكْ مِنْ بَعْدِهِمْ» قصص: ۵۸، چه بسیار قریه‌ها را هلاک کردیم که در رفاه معاش طغیان کرد، آنست که مسکینهایشان که پس از آنها جز اندکی مسکون نشده «مَعِيشَتُهُمْ» در آیه‌ی شریفه منصوب بنزع خافض و فاعل بَطْرَتْ، قریه است یعنی «بَطْرَتْ فِي مَعِيشَتِهَا».

بَطْش: ج ۱، ص: ۱۹۹

بَطْش: اخذ بشدت «إِنَّ بَطْشَ رَبِّكَ لَشَدِيدٌ» بروج: ۱۲، راستی اخذ (انتقام، عذاب) پروردگارت سخت است، بطش قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۰۰

خود بشدت دلالت دارد و چون با شدید توصیف شود، مزید شدت را میرساند. طبرسی و جوهری و قاموس آنرا شدت اخذ معنی کرده‌اند و راغب اخذ بصلابت گفته است نا گفته نماند: قدرت و توانائی لازمی اخذ بشدت است لذا در آیه «فَأَهْلَكْنَا أَشَدَّ مِنْهُمْ بَطْشًا» زخرف: ۸، در معنی لازم بکار رفته است یعنی: کسانی را که از اهل مکه قویتر و نیرومندتر بودند هلاک کردیم، همچنین

آیه‌ی ۳۶ از سوره‌ی ق. بطش قهرا بمعنی انتقام و عذاب هم بکار می‌رود زیرا این هر دو مصداق اخذ شدت‌اند «يَوْمَ نَبْطِشُ الْبَطْشَةَ الْكُبْرَىٰ إِنَّا مُنتَقِمُونَ» دخان: ۱۶، روزی اخذ میکنیم، انتقام میکشیم انتقام بزرگ را. «وَلَقَدْ أَنْذَرَهُمْ بَطْشَتَنَا» قمر: ۳۶، لوط از اخذ و عذاب ما آنها را ترسانید. «وَإِذِ ابْنِ بَطْشَتُمْ بَطْشَتُمْ جَبَّارِينَ» شعراء: ۱۳۰. بنظر می‌آید که مراد از بطش انتقام و تنبیه است و آنها انتقام عادلانه نداشتند لذا هود بانها گفت: چون انتقام گرفتید مانند ستمگران انتقام میکشید اندازه‌ی جرم را مراعات نمیکنید.

بطل: ج ۱، ص: ۲۰۰

بطل: باطل: ناحق. و آن چیزی است که در مقام فحص ثبات ندارد و در فعل و قول بکار می‌رود (مفردات). باطل آنست که در قضاوت عمومی مضمحل میشود و بشر در عین ابتلا بباطل بمضّر و ناحق بودن آن حکم میکند. «فَوَقَعَ الْحَقُّ وَبَطَلَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» اعراف: ۱۱۸، حق ثابت شد و جای خود را گرفت و ناحق بودن آنچه ساحران میکردند آشکار شد. ناگفته نماند باطل مقابل حق است و آن با فاسد و بی اثر و ضایع نیز می‌سازد در اقرب الموارد آمده «بطل: ... فسد، او سقط حکمه و ذهب ضیاعا و خسرا» از این معانی در قرآن کریم بسیار یافت میشود. «لَا تَبْطُلُوا صِدْقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَ

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۰۱

اللَّذَىٰ» بقره: ۲۶۴، صدقات خویش را با منت و اذیت باطل و بی اثر نکنید «قَالَ مُوسَىٰ مَا جِئْتُم بِهِ السَّحْرُ إِنَّ اللَّهَ سَابِغٌ لِّلْغُلُوبِ» یونس: ۸۱ موسی گفت آنچه آوردید سحر است خدا حتما آنرا بی اثر میکند «وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ» بقره: ۱۸۸ اموال خویش را میان خود بنا حق نخورید. «وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْمُبْطِلُونَ» غافر: ۷۸، آنجا باطل کاران زیانکار میشوند. راغب آنرا متعدی گرفته و گوید: آنانکه حق را باطل میکنند. ولی ممکن است مراد اهل باطل باشد طبرسی در ذیل آیه‌ی فوق فرموده مبطل بمعنی اهل باطل است. «قُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَمَا يُبْدِئُ الْبَاطِلُ وَمَا يُعِيدُ» سباء: ۴۹، ظاهرا مراد از حق نزول قرآن و توفیق آن است، و مفعول دو فعل «يُبْدِئُ وَ يُعِيدُ» محذوف است و آن «شیئا» است و مراد از باطل شرک و بت پرستی است، علی هذا معنی آیه چنین می‌شود: بگو حق آمد و توحید در این سرزمین جایگزین شد، دیگر باطل و شرک نه چیزی و نقشه‌ای شروع میکند و نه چیزی از گذشته را برمیگرداند. و اگر مراد از باطل اعم باشد تحقیق «وَمَا يُبْدِئُ الْبَاطِلُ وَمَا يُعِيدُ» محتاج مؤنه بیشتر است. «وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا» اسراء: ۸۱، زهوق چنانکه در قاموس گفته بمعنی اضمحلال و ناچیز شدن است. ناگفته نماند: بعضی از باطل‌ها از بین می‌روند و نا پدید می‌گردند و بعضی از آنها مثل دروغ و دزدی و غیره همیشه می‌مانند ولی قضاوت بشری آنرا تقبیح میکند و بد میداند، شاید مراد از «إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا» آنست که باطل در قضاوت فطرت بشری ناحق است.

بطن: ج ۱، ص: ۲۰۱

بطن: شکم. جمع آن بطون است (مفردات) «إِذْ أَنْتُمْ أَحِبَّةٌ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ» نجم: ۳۲، آنگاه که شما در شکمهای مادران جنین بودید. بطن بمعنی نهان و ظهر بمعنی آشکار است، و این معنی با معنی

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۰۲

اصلی آن که شکم است بی تناسب نیست «وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مِمَّا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَّنَ» انعام: ۱۵۱، بفواحش آنچه آشکار است و آنچه نهان نزدیک نشوید.

بطانه: ج ۱، ص: ۲۰۲

بطانه: همراز و کسیکه بباطن امر و اسرار مطلع باشد «لَا تَتَّخِذُوا بَطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ» آل عمران: ۱۱۸ جز از خودتان همراز نگیرید، کفار

را باطن امر مطلع نگردانید و با آنها مشورت نکنید آنها در ناراحت کردن شما کوتاهی ندارند. «لَا يَأْتُونَكُم بَخَالًا». باطن: از اسماء حسنی است بشرطیکه با ظاهر یکجا گفته شود همچنین است اول و آخر (مفردات) «هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» حدید: ۳. نا گفته نماند: چهار اسم فوق از مفاهیم نسبتیه‌اند ممکن است بطور نسبی در یک شیئی ملاحظه شوند ولی بطور واقعی و حقیقی فقط در ذات باری قابل جمع‌اند. تقدیم لفظ «هو» که دلالت بر حصر دارد میرساند که مراد از این چهار اسم معنی واقعی آنهاست. بنا بر این بدست میاید که: اول و آخر و ظاهر و باطن بودن و اختلاف آنها، نسبت بماست و گر نه ذات باری در عین وحدت با همه‌ی آنها توصیف میشود و عین همه‌ی آنهاست چنانکه غیب و شهادت هم نسبت بماست و نسبت بخدا نهران و آشکار نیست بلکه همه چیز پیش خدا عیان و آشکار است. بطانۀ لباس آستر و باطن آن است، جمع آن بطائن میاید «مُتَكَيِّنَ عَلَيَّ فُرْشٍ بَطَائِنُهَا مِنْ إِسْتَبْرَقٍ» رحمن: ۵۴ تکیه کنندگان‌اند بر بساطهاییکه توی آنها از ابریشم ضخیم براق است.

بعث: ج ۱، ص: ۲۰۲

بعث: بر انگیختن. نا گفته نماند معنی این کلمه با اختلاف موارد فرق میکند، معنای مشهور آن در استعمال قرآن مجید، بعثت انبیاء و بعثت روز معاد است مثل «هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۰۳

منهم» جمعه: ۲ و مثل «وَأَنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ مَنْ فِي الْقُبُورِ» حج: ۷. «فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِي الْأَرْضِ» مائده: ۳۱ «عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا» اسراء: ۷۹ «ثُمَّ يَبْعَثُكُم فِيهِ لِيُقْضَىٰ أَجَلٌ مُّسَمًّى» انعام: ۶۰ «فَابْعَثُوا حَكَمًا مِنْ أَهْلِهِ وَحَكَمًا مِنْ أَهْلِهَا» نساء: ۳۵ «إِذِ انْبَعَثَ أَشْقَاهَا» شمس: ۱۲ بعث، در آیه‌ی غراب بمعنی بر انگیختن بکار رفته و در آیات بعد بترتیب در رساندن بمقام و بیدار کردن از خواب و نصب حکم و برخاستن بر کار، بکار رفته است. و اینها همه با معنای اولی سازگاراند کلمه‌ی بعث در آیاتی نظیر «إِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِنَ الْبَعْثِ» حج: ۵ مصدر بمعنی اسم مفعول است یعنی بر انگیخته شدن.

بعث: ج ۱، ص: ۲۰۳

بعث: باز شدن. آشکار شدن. «وَإِذَا الْقُبُورُ بُعْثِرَتْ» انفطار: ۴ آنگاه که قبرها گشوده شود. راغب بنا بقولی احتمال میدهد که این کلمه مرکب باشد از بعث و اثیر (هر دو بصیغه مجهول) یعنی بر انگیخته و پراکنده شد. مجمع البیان مطلق زیر رو شدن نقل میکند. «أَفَلَا يَعْلَمُ إِذْ بُعْثِرَ مَا فِي الْقُبُورِ» عادیات: ۹ آیا نمیداند آنوقت را که آنچه در قبرهاست آشکار شود. جوهری گوید: «یقال بعثرت الشیء... اذا استخرجته و کشفته» ابن اثیر در نهایی آورده: «تبعثرت نفسی: جاشت و انقلبت». بنا بر این باید گفت مراد از آیه‌ی فوق ظاهر شدن و خارج شدن آنچه در قبرهاست و اکنون چیزی جز خاک در قبرها نیست و هر قدر آنها را زیر و رو کنیم چیزی جز خاک ظاهر نخواهد شد ولی آنگاه که سلولهای خشکیده شروع بفعالیت کرده و مبدل باجساد شدند معلوم میشود در این قبور چیزهای بسیاری بوده است. و آیه اول ظاهرا بمعنی باز شدن است. بمضمون آیه‌ی «فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ» یس: ۵۱ و آیه‌ی «يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۰۴

كَانَتْهُمْ جُرَادٌ مُّتَشَبِرَةٌ» قمر: ۷ بشر در نهانخانه‌ی قبور زنده شده و از نو بر خواهد خاست مانند کرم خاکی که در زیر خاک بوجود میاید. بنا بر این نمیشود گفت: مراد از «بعث» بیرون ریختن خاکهاست. قبر بمعنی نهانخانه است و معنی آیه‌ی «إِذْ بُعْثِرَ مَا فِي الْقُبُورِ» این میشود: آنگاه آنچه در نهانخانه‌هاست ظاهر و آشکار گردد، همانطور که برق در میان ابرها و شیر در میان خون گاو و عسل در گلها نهران است همچنین مردگان در نهانخانه‌ی عالم نهران‌اند و روز قیامت آشکار خواهند شد. احتیاج نداریم که بگوئیم مراد از قبور،

قبور معمولی اند بلکه اگر مخفی گاه مطلق بگیریم کافی است. در خاتمه باید گفت: در این دو آیه هر چه بیشتر دقت شود بجاست.

بعد: ج ۱، ص: ۲۰۴

بعد: (بفتح اول) پس. مقابل قبل. در کلمه‌ی قبل در این - باره توضیح داده خواهد شد انشاء اللہ

بعد: ج ۱، ص: ۲۰۴

بعد: (بضم اول) دوری. هلاکت. لعن. معنای اصلی همان دوری است، هلاکت و لعن بسبب دوری از حیات و رحمت خداست. فعل بعد اگر از باب کرم یكرم آید بمعنی دوری و اگر از علم یعلم آید بمعنی هلاکت است و مصدر آن در صورت دوم بعد بر وزن فرس است (اقرّب الموارِد، صحاح، قاموس) مثل «وَلِكِنْ بَعَدَتْ عَلَيْهِمُ الشُّقَّةُ» توبه: ۴۲، که از باب کرم یكرم است: لکن راه بر آنها دور شد و مثل «أَلَا بُعِدًا لِمَدِينٍ كَمَا بَعَدَتْ ثَمُودُ» هود: ۹۵، که فعل «بَعَدَتْ» از علم یعلم است: دوری از رحمت خدا حتمی شد برای مدین چنانکه هلاک شد ثمود، کلمه «بُعِدًا» را اگر هلاکت معنی کنیم، ترجمه بلازم کرده‌ایم زیرا «بعد» بضم اول بمعنی دوری و لعن آمده است و مصدر هلاکت «بعد» بر وزن فرس است. در مجمع تقدیر آنرا «بعدوا بعدا» فرموده است. راغب گوید: بعد اکثراً در دوری محسوس استعمال میشود و نیز

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۰۵

در معنوی و معقول مانند «ضَلُّوا ضَلَالًا بَعِيدًا» نساء: ۱۶۷، بکار می‌رود. نا گفته نماند: استعمالات قرآن نزدیک بتمام در دوری معقول و معنوی است مثل «وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا» نساء: ۱۱۶ ضلال بعید از آنجهت است که هدایت یافتن چنین شخصی بسیار بعید و مشکل است. در خاتمه باید دانست: این کلمه در بعد زمان و مکان و بعد معقول هر سه آمده است. بعد معقول قبلاً گفته شد، بعد مکانی مثل «إِذْ رَأَتْهُمْ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ» فرقان: ۱۲ و نظیر آن. و بعد زمانی نحو «إِنَّهُمْ يَرَوْنَهُ بَعِيدًا وَرَأَاهُ قَرِيبًا» معارج: ۶ و مثل «تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا» آل عمران: ۳۰.

بعر: ج ۱، ص: ۲۰۵

بعر: بعیر: مطلق شتر است اعم از نر و ماده، چنانکه جمل شتر نر و ناقه شتر ماده است. «وَلَمِنْ جَاءَ بِهِ حِمْلُ بَعِيرٍ» یوسف: ۷۲ هر که آنرا بیاورد برای اوست بار یک شتر. این کلمه فقط دو بار در قرآن آمده است: یوسف: ۷۲ و ۶۵.

بعض: ج ۱، ص: ۲۰۵

بعض: جزء. این کلمه بمناسبت کل بکار می‌رود، لذا با کل مقابل می‌افتد و گویند: بعض الشيء و کله (مفردات) «أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ» بقره: ۸۵.

بعوضه: ج ۱، ص: ۲۰۵

بعوضه: پشه ریز. جمع آن بعوض است «إِنَّ اللَّهَ لَا يَشْتَحِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةٌ فَمَا فَوْقَهَا» بقره: ۲۶، خدا باک ندارد از اینکه مثلی زند (هر چه باشد) پشه یا آنچه فوق آنست. مجمع البیان آنرا پشه‌ی ریز معنی کرده است در مفردات و اقرّب - الموارِد نقل شده: علت اینکه نام این حشره از «بعض» گرفته شده کوچکی جثه‌ی اوست.

بعل: ج ۱، ص: ۲۰۵

بعل: شوهر. «وَأَنَا عَجُوزٌ وَهَذَا بَعْلِي شَيْخًا» هود: ۷۲، من پیر زنم و این شوهرم پیر است. جمع آن بعوله است مثل «وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَلِكَ» بقره ۲۲۸. «أَتَدْعُونَ بَعْلًا وَتَذَرُونَ أَحْسَنَ -

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۰۶

الْخَالِقِينَ» صافات: ۱۲۵، گفته‌اند بعل نام بتی بود در بعلبک، رجوع شود به «الیاس». ناگفته نماند در بعل معنی استعلا هست و آن از معنای اصلی آن که شوهر است و یک نوع تفوق بر زن دارد ملحوظ شده است. راغب گوید بدرختی که بزرگ شده و رطوبت زمین را بوسیله‌ی ریشه‌هایش جذب میکند بجهت استعلا بعل گفته‌اند. قهرا باید گیاهان که رطوبت جذب میکنند نیز چنین باشند در وسائل ج ۶ ص ۱۲۵ از امام صادق علیه السلام نقل است «فی الصدقة فیما سقت السماء و الانهار اذا كانت سیحا او بعلا العشر»: در زکوة در آنچه آسمان و نهرها آنرا آبیاری کرده هر گاه بوسیله آب جاری یا بوسیله‌ی ریشه باشد ده یک است. راغب گوید: عرب بمعبود خود که بوسیله‌ی آن بخدا تقرب میجوید، بعل میگوید. علی هذا ممکن است معنی آیه‌ی فوق: چنین باشد: آیا معبود نکره‌ای میخوانید و احسن الخالقین را ترک میکنید؟ در این صورت مفرد آن اشاره بواحد نامعلوم از خدایان آنهاست.

بغت: ج ۱، ص: ۲۰۶

بغت: ناگهان. (مجمع البیان و مفردات) «فَأَخَذْنَا هُمْ بِعَتَّةٍ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ» اعراف: ۹۵، پس آنها را ناگهان در حالیکه نمیدانستند گرفتیم. این کلمه در قرآن مجید ۱۳ بار بکار رفته و همه در باره ناگهانی بودن قیامت و عذاب دنیوی است.

بغض: ج ۱، ص: ۲۰۶

بغض: کینه. دشمنی. در اقرب الموارد میگوید: بغض ضد حب، بغضاء و بغضه شدت دشمنی است راغب گفته: آن تنفر نفس از شیئی است بر خلاف حب که میل نفس بشیء میباشد. «قَدْ يَدَّتِ الْبُغْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ وَمَا تُخْفِي صُدُورُهُمْ أَكْبَرُ» آل عمران: ۱۱۸ دشمنی از گفتارشان هویداست و آنچه سینه‌شان پنهان میکند بزرگتر است. این کلمه فقط پنج بار و همه بصیغه‌ی بغضاء در قرآن آمده است. قاموس و صحاح نیز بغضه و

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۰۷

بغضاء را شدت بغض گفته‌اند.

بغل: ج ۱، ص: ۲۰۷

بغل: استر. جمع آن در قرآن بغال آمده «وَالْحَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً» نحل: ۸ بغل حیوانی است اهلی پدرش الاغ و مادرش اسب است (اقرب الموارد)

بغی: ج ۱، ص: ۲۰۷

بغی: طلب توأم با تجاوز از حد. این معنی با مطلق تجاوز قابل جمع است زیرا تجاوز از طلب جدا نیست، هر جا که تجاوز هست طلب نیز هست. تجاوز چنانکه راغب تصریح میکند دو جور است یکی تجاوز ممدوح مثل تجاوز از عدالت باحسان و از عمل واجب بمندوب، یعنی عمل بهر دو، و دیگری تجاوز مذموم، مثل تجاوز از حق بباطل. بیضاوی در ذیل آیه‌ی ۲۷ از سوره شوری گوید:

«اصل البغی طلب تجاوز الاقتصاد فیما یتحری کمیته او کیفیتته» راغب گفته: «البغی طلب تجاوز الاقتصاد فیما یتحری» ابن اثیر در نهاییه آورده: «اصل البغی مجاوزة الحد». این معنی (طلب توأم با تجاوز) که از راغب و ابن اثیر و بیضاوی نقل شد در تمام موارد استعمال این کلمه صادق است. کسانیکه آنرا بمعنی مطلق طلب گرفته‌اند ناچاراند استعمال آنرا در تعدی و ظلم و زنا از باب اشتراک لفظی بگیرند. «إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى فَبَغَى عَلَيْهِمْ» قصص: ۷۶ قارون از قوم موسی بود و بر آنها برتری کرد. این کلمه را در آیه، ظلم، تکبر، طلب فضل و غیره گفته‌اند، ولی ذیل قضیه میرساند که مراد تکبر و برتری است در اثر قدرت مالی. و شخص متکبر، طالب تجاوز از حد خود است. «وَلَا تَبْغِ الْفُسَادَ فِي الْأَرْضِ» قصص: ۷۷ در زمین فساد مجوی. در اینجا مراد از «تبغ» قهرا طلب شدید است چنانکه راغب در «بغی و ابتغی» بافاده کثرت تصریح میکند «لَقَدْ ابْتِغُوا الْفِتْنَةَ مِنْ قَبْلِ» توبه: ۴۸ در گذشته بسیار طلب فتنه کرده‌اند

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۰۸

«لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ» بقره: ۱۹۸ بر شما گناه نیست که فضل پروردگارتان را بیشتر طلب کنید. ابتغاء برای قبول «بغی» است علی هذا ابتغاء را بمعنی شایسته است و سهل است گرفته‌اند، که قبول در هر دو مندرج است «وَمَا يَتَّبِعِي لِلرَّحْمَنِ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا» مریم: ۹۲ شایسته نیست که خدا فرزندی بگیرد «لَمَّا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ» یس: ۴۰ برای آفتاب میسر نیست که ماه را بگیرد یعنی قبول این فعل برای او نیست. «وَلَا تُكْرَهُوا فِتْنًا تَكُمُ عَلَى الْبِغَاءِ إِنْ أَرَدْنَ تَحَصُّنًا» نور: ۳۳ کنیزان جوان خود را بزنا وادار نکنید اگر طالب عفت باشند. بزنا از آنجهت «بغاء» گفته شده که آن یکنوع تجاوز از حد است زیرا حد زن آن است که زنا نکند. همچنین است «وَلَمْ أَكُ بَغِيًّا» مریم: ۲۰. «يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ» بقره: ۲۶۵ اموال خود را برای بیشتر طلبیدن مرضات خدا، انفاق میکنند. «وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أُوْتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغِيًّا بَيْنَهُمْ» آل عمران: ۱۹ کلمه‌ی «بغیًّا» را در این آیه و نظائر آن حسد و ظلم و دشمنی معنی کرده‌اند و همه از مصادیق تجاوزاند. «فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَ لَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ» بقره: ۱۷۳ هر که مضطر شود بی آنکه طالب و متعدی باشد گناهی بر او نیست. یکدفعه این است که شخص مضطر، طالب خوردن میته است و اضطرار را دستاویز کرده و در خوردن نیز افراط میکند برای چنین کسی خوردن میته حلال نیست و یکدفعه این است که مایل و طالب نباشد و در خوردن نیز بسد رمق اکتفا کند چنین کسی در خوردن گناهکار نیست، آیه شریفه صورت دوم را بیان میکند. «وَيَبْتَغُونَ فِي الْأَرْضِ بَغْيَ الْحَقِّ».

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۰۹

شوری: ۴۲ در روی زمین بنا حق ظلم و تعدی میکنند. قید «بَغْيَ الْحَقِّ» ظاهراً برای افاده ظلم است و گرنه «يَبْتَغُونَ» بتنهائی افاده ظلم نمیکند. نظیر این آیه، آیه ۲۳ از سوره یونس است. مثلاً در آیه «أَفَغَيْرَ دِينِ اللَّهِ يَبْتَغُونَ» آل عمران: ۸۳ و نظائر آن می بینیم که افاده ظلم نمیکند و برای طلب شدید است.

بقره: ج ۱، ص: ۲۰۹

اشاره

بقر: گاو. اسم جنس است، بقره بگاو نر و گاو ماده هر دو گفته میشود، تاء آن برای وحدت است نه تأنیث (اقرب الموارد، قاموس و صحاح) ولی مجمع البیان و راغب و تفسیر مراغی تاء آنرا برای تأنیث گرفته و گفته‌اند: بقره بمعنی گاو ماده و ثور گاو نر است، راغب ثور را بلفظ قیل آورده است. در مجمع اضافه کرده: در جنس گاو اسم مذکر غیر از مؤنث است چنانکه در جمل و ناقه و رجل و مرأه و جدی و عناق نیز چنین است. «وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا» ... انعام: ۱۴۶ از مطلق گاو و گوسفند بر

آنها پیه را حرام کردیم «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً» بقره: ۶۷ مراد یک گاو است نه گاو ماده، بنا بر قول قاموس و صحاح. و بنا بر قول مجمع و غیره گاو ماده است، جمع بقره بقرات است مثل «إِنِّي أَرَىٰ سَبْعَ بَقَرَاتٍ سِمَانٍ» یوسف: ۴۳ من هفت گاو فربه می‌بینم. این مؤید قول مجمع است.

بَقَرَةُ بَنِي إِسْرَائِيلَ: ج ۱، ص: ۲۰۹

داستان بقره‌ی بنی اسرائیل که در قرآن مجید نقل شده قابل دقت و تحقیق است. ما عین آنرا نقل و در باره آن گفتگو میکنیم. «وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً قَالُوا أَتَجِدْنَا هُزُوعًا أَوْ عَلِيمًا قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ. قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا فَارِصٌ وَلَا بَكَرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ فَافْعَلُوا مَا تُؤْمَرُونَ. قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا لَوْهَا قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءٌ فَاقِعٌ لَوُثُهَا تَسُرُّ النَّظِيرِينَ

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۱۰

قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا وَإِنَّا إِن شَاءَ اللَّهُ لَمُهْتَدُونَ. قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا ذَلُولٌ تُثِيرُ الْأَرْضَ وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَ مُسَلِّمَةٌ لَا أَسَدِيَّةَ فِيهَا، قَالُوا الْإِنَّمَانِ جِئْتَ بِالْحَقِّ فَذَبْحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ، وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَآذَرْتُمْ فِيهَا وَاللَّهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ فَفَلَنَّا أَضْرَبُوهُ بَعْضُهَا كَذَلِكَ يُخَيِّئُ اللَّهُ الْمَوْتَىٰ وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» بقره: ۶۷-۷۳. یعنی: آنگاه که موسی بقوم خود گفت: خداوند بشما امر میکند که گاوی را ذبح کنید گفتند: آیا ما را مسخره گرفته‌ای؟ گفت: بخدا پناه می‌برم که از نادانان باشم. گفتند: پروردگار خویش را بخوان تا بما روشن کند گاو چگونه است؟ گفت: خداوند میگوید: آن گاوی است نه پیر و نه خرد سال سنش میان این دو است پس آنچه امر میشود بجای آورید. گفتند: پروردگار خویش را بخوان تا روشن کند رنگ آن چگونه است؟ گفت: خداوند میگوید: آن گاوی است زرد پر رنگ که بینندگان را مسرور میکند. گفتند: پروردگار را بخوان تا روشن کند این گاو چگونه است؟ این گاو بر ما میان گاوان مشتبه گشته است و ما انشاء الله هدایت یافته‌گانیم و تردیدمان بر طرف خواهد شد. گفت: خدا میگوید: آن گاویست نه رام است که زمین را شخم زند و نیز کشت را آب نمیدهد سالم است و خط و خالی در آن نیست. گفتند اکنون حق را آشکار کردی پس گاو را ذبح کردند و نزدیک نبودند که ذبح کنند. و چون نفسی را کشتید و در آن اختلاف کردید خداوند روشن میکند آنچه که پنهان میدارید. گفتیم بزیند آنرا بیعض گاو، خداوند این چنین مردگان را زنده میکند. این داستان که سوره بقره با آنهمه تفصیل و حقائق که در بر دارد باین نام خوانده شده از چند جهت

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۱۱

قابل گفتگو است. ۱- جسارت و بی ادبی یهود در برابر خدا و پیغمبر خودشان! که گفتند آیا ما را مسخره گرفته‌ای؟ ما از جریان قتل و کشف قاتل می‌رسیم تو در مقابل، امر بذبح گاو میکنی! موسی فرمود: این کار جاهلان است و پناه بر خدا که از جاهلان باشم. گذشته از این، سه دفعه با کمال بی ادبی گفتند «ادْعُ لَنَا رَبَّكَ» برای ما پروردگار را بخوان لازم بود که بگویند «ادْعُ لَنَا رَبَّنَا» زیرا پروردگار فقط پروردگار موسی نبود، و این بر خلاف سخن مؤمنان است که بهنگام دعا میگویند: «رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا... رَبَّنَا إِنَّا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِي لِلْإِيمَانِ» و نظائر اینها. ۲- با تکثیر سؤال مطلب را بر خود دشوار کردند و اگر یک گاو هر طور که بود سر می‌بردند کافی بود. عیاشی در ضمن حدیثی از حضرت رضا علیه السلام نقل میکند: اگر بقره‌ای ذبح میکردند کافی بود ولی سخت گرفتند خدا هم بر آنان سخت گرفت. آیه‌ی «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَن أَشْيَاءٍ إِن تَبَدَّلْ لَكُمْ سُوؤُكُمْ وَإِن تَسْأَلُوا عَنْهَا حِينَ يُنزَلُ الْقُرْآنُ تَبَدَّلْ لَكُمْ عَفَا اللَّهُ عَنْهَا وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ. قَدْ سَأَلَهَا قَوْمٌ مِّن قَبْلِكُمْ ثُمَّ أَصْبَحُوا بِهَا كَافِرِينَ» مائده: ۱۰۱-۱۰۳، از سخت گرفتن در سؤال نهی میکند. طبرسی فرموده: تقدیر آیه چنین است از چیزهاییکه خدا ذکر آنها را ترک کرده سؤال نکنید چون بآنها محتاج نیستید و اگر ظاهر شوند غمگینتان میکنند و در ضمن حدیثی از حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم نقل میکند

که فرمود «فاتر کونی کما ترتکتکم فانما هلک من کان قبلکم بکثره سئوالهم» . . . ۳- علت این همه سئوال چه بود؟ آیا از اینکه کشتن گاو سبب زنده شدن مقتول گردد تعجب میکردند و پیش خود میگفتند: لا بدّ آن گاو بخصوصی است لذا خصوصیات آن را می‌پرسیدند؟ یا بنی اسرائیل در اثر خلطه با مصریان که گاو در نزد آنها مقدّس و معبود بود، گاو را قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۱۲

مقدّس میشمردند و حاضر بذبح آن نبودند لذا پشت سر هم سئوال میکردند و این سئوالات از عدم رضایت قلبی ناشی بود. آیا مراد از «وَمِمَّا كَادُوا يَفْعَلُونَ» آن است که در اثر نادر الوجود بودن آن گاو و یا گرانی قیمت آن نزدیک بودند که نکنند و یا در اثر مقدّس شمردن گاو و عدم رضایت قلبی بود؟ آیا حضرت موسی پی فرصتی میگشت که بنی اسرائیل با دست خود گاوی ذبح کنند تا مقدّس شمردن آن بتدریج از بین برود لذا در قضیه‌ی مقتول از فرصت استفاده کرده و جریان گاو کشی را پیش کشید؟ آیا این قضیه بعد از واقعه‌ی سامری و گوساله پرستی اتفاق افتاد و یا پیش از آن؟ ۴- احتمال نزدیک بیقین آن است که بنی اسرائیل در اثر آمیزش با مصریان گاو را مقدّس شمرده و دین یگانه پرستی اجداد خود را از یاد برده بودند و این دستور برای آن بود که با دست خود گاو بکشند تا کم کم تقدیس آن از بین برود. محقق عالیقدر آقای طالقانی در این باره مینویسد: بنی اسرائیل چون سالیان دراز محکوم مصریان بودند ... خواه نا خواه اوهام و معتقدات مصریان بر آنها چیره شده بود. یکی از مقدّسات مصریهای گاو بود، گویا احترام و تقدیس گاو در مصر مانند هند، بیشتر در طبقه کشاورزان و دامداران شایع بود. چون بنی اسرائیل با این طبقه که اکثریت مردم آن سرزمین بودند آمیزش داشتند، تقدیس و پرستش گاو بتدریج در آنها آن چنان سرایت کرد که بیشتر آنان عقیده یگانه پرستی پدران خود را فراموش کردند و چون تقدیس گاو در میان این طبقات بوده (مانند گاو آپیس) این عقیده در تاریخ باندازه خدایان طبقات حاکمه مصر شهرت نیافته است. شاید پس از خروج از مصر و زندگی طولانی در بیابان و معاشرت با قبائل گاو پرست نیز در آنها مؤثر بوده،

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۱۳

در هر جا و بهر طریق که باشد تقدیس گاو و گوساله در نفوس آنان ریشه داشته و محبت آن قلبشان را فرا گرفته بود چنانکه در همین سوره (بقره) آیه ۹۳ بآن اشاره میکند «وَأَشْرَبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ» بنا بر این اتخاذ گوساله پس از چند روز غیبت موسی از جهت غفلت و پیش آمد ناگهانی یا اغفال نبوده بلکه منشاء آن علاقه و کشش باطنی آنها بچنین پرستشی بود. (پرتوی از قرآن ذیل داستان بقره). مراغی مصری در تفسیر خود علت این حکم را ناشی از گوساله پرستی آنان دانسته و گوید: بذبح بقره مأمور شدند نه سایر حیوانات چون آن، از جنس گوساله بود که پرستش کرده بودند و این از آن جهت بود که تعظیم و محبت گوساله از بین برود. طنطاوی در تفسیر خود گفته چون پرستش گاو آپیس و عبادت گوساله در قلوب آنان اثر گذاشته بود لذا بذبح آن مأمور شدند. سخن این دو مفسّر میرساند که این واقعه بعد از جنجال سامری بوده است. ۵- اوّل و آخر آیات که در سابق نقل شد میفهماند که همه آنها یک قضیه و یک واقعه است و آن اینکه قتلی اتفاق افتاده و تحقیق آنرا از موسی خواسته‌اند و آنحضرت دستور داده تا گاو ذبح شده با بدن مقتول تماس پیدا کند و قضیه با یک معجزه مثلا فیصله یا بد، چنانکه المیزان و المنار و دیگران آنرا یک واقعه دانسته‌اند. سید احمد خان هندی (بنا بر نقل پرتوی از قرآن) گوید: آیه «فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بَعْضَهَا كَذَلِكَ يُحْيِي اللَّهُ الْمَوْتَى» و ما قبل آن، راجع بداستان دیگری است و مربوط بداستان بقره نیست و ضمیر «بَعْضَهَا» را به «نفس» برگردانده و میگوید: دستور آن آیه این است که: عضوی از مقتول را بخودش بزیند، این تدبیر برای کشف قاتل و مجرم معمول بوده، تا متهمین بقتل جمع شوند و عضوی از مقتول را بدست گیرند

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۱۴

و بر وی زنند قهرا آنها که قاتل نبودند با جرئت میگرفتند و میزدند و قاتل بجهت «الخائن خائف» چون مرعوب و دچار تردید میشد

معلوم میگشت. نا گفته نماند: مؤید سید هندی آنستکه آیه «وَإِذِ قَتَلْتُمْ نَفْسًا» ... با واو از آیات ما قبل جدا شده و اگر جزء واقعه گاو بود لازم بود که با فاعل گفته شود، مدعیان یکداستان بودن آن میگویند: ابتداء واقعه از «وَإِذِ قَتَلْتُمْ نَفْسًا» شروع میشود و آیات «وَإِذِ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ» ... را مقدمه‌ی آن حساب میکنند نا گفته نماند: «فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا» مؤید یک واقعه بودن است و گر نه میفرمود: حکم پیدا کردن قاتل چنین و چنان است نه اینکه بصورت امر «اضْرِبُوهُ» فرماید. اگر قول سید هندی صحیح باشد باید علت قول بنی اسرائیل که بموسی گفتند «أَتَنْخِذُنَا هُزُؤًا» غیر از آن باشد که گفتیم. ۶- بنا بر قول سید هندی، احتمال سابق ما که در بند چهارم گفتیم و از آقای طالقانی و طنطاوی و مراغی نقل کردیم بیش از پیش تأیید میشود زیرا در این صورت واقعه‌ی گاو کشی یک دستور مستقلی است و علت آن قهرا از بین رفتن تقدیس و احترام گاو بوده است و اگر مجموع آیات یکداستان بوده باشد باز احتمال سابق بقوت خود باقی است و آن اینکه موسی از فرصت استفاده کرده برای پیدا شدن قاتل گاو کشتن را پیش کشیده تا یک تیر و دو نشان نماید. آقای طالقانی از آیه «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ» ... استظهار میکند که این حکم برای یکدفعه نبوده بلکه صیغه مضارع (يَأْمُرُكُمْ) اشاره بدوام است و میگوید: ظاهر این آیه بقرینه آیات دیگری که در باره یهود و گاو است این است که این امر حکم مستقلی بوده. و مقدمه برای مطلب آیه بعد «وَإِذِ قَتَلْتُمْ نَفْسًا» نیست ... با توجه باین حقیقت، دستور اجتماع عمومی یهود برای کشتن گاو و

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۱۵

پیدا شدن جشنی بعنوان گاو کشی (عید خون) دستور مستقلی بوده ... تا با این خاطره، تقدیس و پرستش گاو از خاطرها برود (پرتوی از قرآن ذیل آیات فوق). بدین طریق ملاحظه میشود که آقای طالقانی قول سید هندی را قبول میکند. و خلاصه آنکه: دستور گاو کشی یک امر ساده نبوده و با احتمال قوی برای از بین بردن «وَأُشْرِبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ» بوده است. مسترهاکس در قاموس کتاب مقدس ذیل «گوساله» مینویسد: بنی اسرائیل از طول اقامت موسی (در طور) بستوه آمده و در شک افتادند و چون در مصر این چنین مطالب بسیار دیده بودند، لذا از هارون خدای مجسمی خواستند. هاکس قبل از این جمله تصریح میکند که هارون برای آنها گوساله ساخت ولی این صحیح نیست بتصریح قرآن مجید سازنده گوساله، سامری بود نه هارون ولی تأیید میکند که عادات مصریان در بنی اسرائیل اثر گذاشته بود. و چون یک دفعه گاو کشی برای از بین بردن چنین افکار، کافی نیست، نظر آقای طالقانی که گاو کشی را یک عید خون و بطور دائم گفته است، تقویت میشود مخصوصا که در تورات فعلی کتاب اول پادشان باب ۱۲ آیه ۲۹ نقل شده که «یربعام» دو گوساله طلا- برای پرستش بنی- اسرائیل ساخت یکی را در بیت ئیل و دیگری را در «دان» گذاشت. معلوم میشود پس از گذشت روزگاران هنوز گاو در نظر آنها محترم بوده است و شاید برای همین است که در باب ۱۱ آیه ۴۰ همان کتاب آمده: سلیمان قصد کشتن یربعام را داشت و او بمصر فرار کرد تا وفات سلیمان در آنجا ماند. ۷- صاحب المنار و دیگران خواسته‌اند آیه «فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا كَذَلِكَ يُحْيِي اللَّهُ الْمَوْتَى» را طوری معنی کنند که معجزه در میان نباشد و گوید: در اینجا يُحْيِي اللَّهُ

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۱۶

«الْمَوْتَى» نظیر «وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَانَتْ مَاتًا أَحْيَا النَّاسَ» ... و نظیر «وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ» است که مقصود حفظ حیات عمومی و حفظ خونها بوده است نا گفته نماند: دوران حضرت موسی پر از معجزات است امثال: ازدها شدن عصا، ید بیضا، شکافتن دریا، و انفجار آب از سنگ و غیره، در این صورت چه مانعی دارد که اینهم یکی از معجزات حضرت موسی بوده باشد، ظاهر آیه (كَذَلِكَ يُحْيِي اللَّهُ الْمَوْتَى) در بدو امر، زنده شدن مرده و قیاس امر آخرت بر آن است. ۸- در باره داستان بقره، نقل شده: بنی اسرائیل بقره موصوف را بقیمت گران از پسری خریدند و چون او پیدرش نیکو کار بود، آنهمه پول نصیب وی گردید، این روایت را شیعه و سنی نقل کرده‌اند. آقای طالقانی در تفسیر پرتوی از قرآن ص ۱۹۱ ج ۱ میگوید: اینها همه اخبار اسرائیلی است و سند اسلامی

درستی ندارند. ناگفته نماند: این حدیث در کتب شیعه بچند طریق نقل شده، یکی آن است که مرحوم صدوق از پدرش از محمد بن یحیی العطار از احمد بن محمد از بزندی نقل کرده است (تفسیر برهان). اگر صحبت، صحبت درستی سند باشد فکر میکنم در درستی این سند صحبتی نباشد. و هیچ مانعی نیست که بنی اسرائیل بعد از آنهمه سئوالات گاو موصوف را در نزد آن پسر بیابند و او ببهاء زیاد بفروشد و این با مطالبی که در پیش گفتیم منافاتی ندارد.

بقعه: ج ۱، ص: ۲۱۶

بقعه: محلّ. قسمتی از زمین «نُودَى مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ» قصص: ۳۰. قاموس گوید: بقعه (بضم اوّل و گاهی بفتح آن) تکه‌ای از زمین است که در هیئت زمین مجاور نیست. در اقرب قطعه‌ای از زمین گفته است.

بقل: ج ۱، ص: ۲۱۶

بقل: سبزی «يُخْرِجُ لَنَا مِمَّا تُنْتَبِئُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا» بقره: ۶۱

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۱۷

راغب گوید: بقل آنست که اصل و فرع آن در زمستان نروید. این معنی اعم از «بقل» در آیه فوق است، مراد از آن در آیه بقرینه قنّاء، فوم، عدس و غیره: تره خوردنی است. و یکبار بیش در قرآن نیامده است.

بقائه: ج ۱، ص: ۲۱۷

بقائه: ماندن. «وَيَبْقَىٰ وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ» رحمن: ۲۷ میماند وجه پروردگار تو که صاحب عظمت و اکرام است. «مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ» نحل: ۹۶ آنچه نزد شماست تمام میشود و آنچه نزد خداست باقی است. «بَقِيَّةٌ» باقی مانده. «بَقِيَّتُ اللَّهِ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» هود: ۸۶ این آیه در داستان شعیب است که بعد از نهی از تنقیص مال مردم میگوید: بقیه‌ی خدا یعنی بقیه‌ی کسب حلال که نفع آن باشد برای شما بهتر است. در تفسیر صافی از کمال الدین صدوق نقل شده که امام زمان صلوات الله علیه و علی آبائه بعد از ظهور اولین کلامش این آیه است و میفرماید: منم بقیة الله و حجت و خلیفه خدا بر شما هر که بآنحضرت سلام بدهد میگوید: السّلام علیک یا بقیة الله فی ارضه. روایت از حضرت امام باقر علیه السلام است. «فَهَلْ تَرَىٰ لَهُمْ مِنْ بَاقِيَةٍ» حاقه: ۸ بعضی‌ها گفته‌اند: باقیه در آیه مصدر است مثل عافیت، ولی دیگران بمعنی جماعه باقیه یا نفس باقیه گفته‌اند. آخر آیات قبل و بعد همه بر این وزن‌اند، مثل قارعه، طاغیه، عاتیه، خاویه، خاطئه و رایبه. بهتر است باقیه را اسم فاعل گرفته و موصوف آنرا چنانکه طبرسی فرموده نفس بگیریم تا مثل آیات قبل و بعد اسم فاعل باشد یعنی: پس آیا احدی از آنها را باقی مانده می‌بینی؟. «وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا» کهف: ۴۶. این ترکیب دو بار در قرآن مجید آمده

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۱۸

است و آن بمعنی چیزهایی است که باقی‌اند ولی صالح. ممکن است گفته شود: مراد آثار نیک است که در دنیا باقی‌اند در مقابل آثار بد. ولی بنص قرآن تمام اعمال اعم از نیک و بد در جهان و عند الله محفوظاند. اعمال نیک باقیات صالحات‌اند. علی هذا مراد از باقیات صالحات تمام اعمال نیک است که قریه الی الله انجام داده میشود.

بکر: ج ۱، ص: ۲۱۸

بکر: راغب در مفردات گوید: اصل این کلمه بکره (بضم اوّل) است بمعنی اوّل روز و چون کسی اوّل روز خارج شود گویند: «بکر

فلان» و ب حیوانی که نژائیده بکر گویند زیرا نژائیدن اول است و زائیدن مرحله دوم، بدوشیزه بکر گویند چون این حالت پیش از ثیب بودن است. «لَا فَاْرِضُ وَلَا بَكْرٌ عَوَّانٌ بَيْنَ ذَلِكَ» بقره: ۶۸ نه پیر است که زمان زائیدنش گذشته باشد و نه- نژائیده است، میان سن است. و اگر فارض بمعنی گاو پیر باشد چنانکه راغب گوید بکر هم بمعنی جوان است یعنی: گاوی است نه پیر و نه جوان. جمع بکر اَبْكَار است مثل: «إِذَا أَنْشَأْنَا هُنَّ إِنْشَاءً فَجَعَلْنَا هُنَّ أَبْكَارًا» واقعه: ۳۶ ما آنها را بطرز مخصوصی آفریده و آنها را- دوشیزگان کرده‌ایم. شاید مراد از «أَنْشَأْنَا هُنَّ إِنْشَاءً» آن است که حوریان بطور ولادت بوجود نیامده‌اند و نیز ساختمان وجود آنها طوری است که تغییر و پیری و سایر عوارض زنان بآنان راه ندارد. از ظاهر آیه استفاده میشود و در حدیث نیز آمده که حوریان بهشتی همیشه دوشیزه‌اند. بکره (بضم اول) چنانکه گذشت بمعنی اول روز است مثل «وَأَذْكَرِ اسْمَ رَبِّكَ بُكْرَةً وَأَصِيلًا» انسان: ۲۵، پروردگارت را اول و آخر روز یاد کن. «وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ بِالْعَشِيِّ وَالْأَبْكَارِ» غافر: ۵۵ در اقرب الموارد گوید: ابکار (بکسر اول) مصدر افعال و نیز بامداد است، و آن از اول طلوع فجر تا ارتفاع آفتاب میباشد. بیضاوی نیز از اول طلوع فجر تا ارتفاع آفتاب گفته. طبرسی از طلوع آفتاب تا ارتفاع آن گفته است. علی هذا، ابکار اسم مصدر است چنانکه قاموس تصریح میکند. «وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَعَشِيًّا» مریم: ۶۲، آیهی شریفه در باره اهل بهشت است و ظاهرش آن است که در بهشت بامداد و شام هست اهل تفسیر چون بعدم وجود صبح و شام در بهشت یقین کرده‌اند در باره آیه اقوال مختلف اظهار نموده‌اند. فخر رازی در یکی از دو قولش گفته: مراد دوام و عدم انقطاع روزی است یعنی رزق آنها همیشگی است. المیزان فرماید: ظاهرا مراد توالی و عدم انقطاع است. طبرسی بنقل از مفسرین و طبری و مراغی مصری گفته‌اند: مراد فاصله دو غذاست یعنی چنانکه در دنیا میان دو غذا فاصله میدادند بهمان فاصله در بهشت میخورند. ولی چنانکه گفتیم: ظهور آیه وجود بکره و عشی در بهشت است اگر گویند: در آیه دیگر آمده «لَا يَرَوْنَ فِيهَا شَمْسًا وَلَا زَمْهَرِيرًا» انسان: ۱۳، در آن آفتاب و سردی نمی‌بینند. گوئیم: آیه بصدد بیان نبودن گرما و سرما در بهشت است و این منافی با وجود صباح و مساء نیست در صافی از حضرت صادق علیه السلام نقل شده مردی باو از دردها و تخمه شکایت کرد امام فرمود: صبح و شام بخور و میان این دو چیزی نخور زیرا آن مفسد بدن است، نشنیده‌ای که خدا فرموده «لَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَعَشِيًّا» این روایت هم بظاهر مفید همان مطلب است که از آیه، استظهار کردیم. با همه‌ی این، آیه قابل دقت و تأمل است.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۱۹

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۲۰

بَكَّةٌ: ج ۱، ص: ۲۲۰

بَكَّةٌ: «إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ» آل عمران: ۹۶، اولین خانه‌ایکه برای مردم وضع شده همان است که در بکه است. بکه در لغت بمعنی ازدحام است و بکه چنانکه طبرسی فرموده بمعنی محلّ ازدحام است بنا بر این چون محلّ بیت و اطراف آن، محلّ ازدحام برای طواف و استلام و نماز و دعاست، بآن بکه گفته شده و آن بمعنی وصف است نه علم محلّ و اگر جای دیگر هم محلّ ازدحام باشد مثل جمرات منی بآنها هم بکه گفته میشود. در المیزان فرموده: مراد از بکه زمین کعبه است بواسطه ازدحام مردم، بکه نامیده شده است. طبرسی از امام باقر علیه السلام نقل کرده که بکه مسجد الحرام است و مکه تمام حرم. و این مؤید مطلب فوق است زیرا مسجد الحرام محلّ ازدحام است. و گویند: مراد از بکه، مکه است میم آن بباء قلب شده است. محلّ کعبه و محلّ طواف و غیره نیز گفته‌اند.

بُكْمٌ: ج ۱، ص: ۲۲۰

بُکَم: ابکم بمعنی لال مادر- زاد است چنانکه طبرسی و راغب و ابن اثیر در نهاییه، تصریح کرده‌اند و جمع آن بکم است مثل «أَحَدُهُمَا أَبُكُم لَّا يَقْدِرُ عَلَيَّ شَيْءٌ» نحل: ۷۶ یکی از آندو لال است و بر چیزی قادر نیست، و مثل «صُمُّ بُكْمٌ عُمِّي فَهَمُّ لَّا يَزْجَعُونَ» بقره: ۱۸: کردند، لالند، کوراند پس بر نمیگردند. راغب میگوید: ابکم کسی است که لال بدنیا آید و اخرس مطلق لال است خواه از مادر زائیده شود و خواه بعدا لال گردد پس میان آندو عموم و خصوص مطلق هست. هر ابکم اخرس است و بعضی ابکم اخرس نیست. مراد از صم و بکم در آیه فوق و نظائر آن کسانی‌اند که بحرف حق گوش نمیدهند و بآن اقرار نمیکنند.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۲۱

در چهار آیه، کلمه صم قبل از «بکم» آمده و در آیه ۹۷ اسراء «بکم» از «صم» جلوتر آمده است وانگهی بنا بر تصریح طبرسی: اصم کسی است که کر متولد شده باشد. علی هذا نمیتوان گفت علت جلو افتادن «صم» آن است که انسان اول کر و بعد لال میشود. زیرا این در صورتی است که لالی و کری از عوارض بعدی باشد. ولی بعید نیست که بگوئیم: قاعده چون گوش نشنود زبان قادر بتکلم نخواهد بود، لذا در چهار آیه که راجع بدنیا است «صم» بدین اعتبار از «بکم» جلو افتاده است و در آیه اسراء که آمده «وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَيَّ وَجُوهِهِمْ عُمِيًّا وَبُكْمًا وَصِيْمًا» شاید بدین جهت است که شخص گرفتار اول بلا را می‌بیند، بعد اظهار میدارد، بعد بکلام دادرش گوش میدهد و آنها از هر سه محروماند چون در دنیا نیز آیات حق را نمیدیدند، و بحرف حق اعتراف نمیکردند و گوش نمیدادند و الله العالم.

بکی: ج ۱، ص: ۲۲۱

بکی: بکاء اگر بقصر خوانده شود بمعنی گریه و اشک ریختن است و اگر بمد باشد بمعنی صدائی است که توأم با گریه است (صحاح) راغب گوید: در صورتیکه صدا بیش از اندوه باشد با مد آید مثل رغاء و ثغاء و اگر اندوه بیش از صدا باشد با قصر آید. «وَ جَاؤُاْ اَبَاهُمْ عِشَاءً يَبْكُونَ» یوسف: ۱۶ شب پیش پدرشان آمدند در حالیکه گریه میکردند «وَ اِنَّهُ هُوَ اَضْحَكٌ وَ اَبْكِي» نجم: ۴۳ و اوست که می‌خنداند و میگریاند. «خَرُّوا سُرْجَادًا وَ بَكِيًّا» مریم: ۵۸ سجده کنان و گریه کنان میافتند «بکی» جمع باکی است و آن بر وزن فعول (بضم اول) است چنانکه سجود در «الرُّكْعَ السُّجُودِ» جمع ساجد است گویند: ساجد سجود، قاعد قعود و راکع رکوع (مفردات). در اینجا لازم است بدو آیه توجه کنیم، یکی آیه «فَلْيَضْحَكُوا

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۲۲

قَلِيلًا وَ لْيَبْكُوا كَثِيرًا جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» توبه: ۸۲ تدبیر در آیه و ما قبل آن روشن میکند که مراد از دو امر، خبر در صورت امر است یعنی در دنیا اندکی شادی میکنند و می‌خندند و در آخرت بسیار گریه میکنند، در آیه ما قبل میفرماید: متخلفین که با رسول خدا بجنگ رفتند از اینکار شاد شدند و بدیگران گفتند: در گرما بجنگ نروید، بگو آتش جهنم از این گرما شدیدتر است، بعد میگوید: کمی بخندند و بسیار گریه کنند و مأل کارشان شادی قلیل و گریه کثیر است و آن جزای عملشان میباشد (استفاده از میزان). دیگری آیه «فَلَمَّا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَ الْأَرْضُ» دخان: ۲۹ بفرعونیان که غرق شدند، آسمان و زمین گریه نکرد، غرض از گریه‌ی آسمان و زمین چیست؟ بعضی در آیه، کلمه اهل مقدر کرده‌اند یعنی: اهل آسمان و زمین بآنها گریه نکردند، بعضی گفته‌اند: چون مرد بزرگی بمیرد عرب در تعظیم او گوید: آسمان و زمین بر او گریه کرد و باد گریست و آفتاب تاریک گردید و در آیه فرموده: آسمان و زمین بر آنها نگریست یعنی مردم بی‌ارزش و کم‌اهمیت بودند. باید دانست: نظیر این تعبیر در روایات نیز آمده است، ثقه- الاسلام کلینی در کافی باب فقد- العلماء از امام کاظم علیه السلام نقل کرده: آنگاه که مؤمن از دنیا برود ملائکه و بقعه‌های زمین که در آنها عبادت میکرد و درهای آسمان که اعمالش از آنها بالا برده میشد بر او گریه میکنند... در کشف ذیل آیه فوق منقول است که رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم فرمود: هیچ مؤمن در غربت که گریه کنند گانش نزد او نیستند

نمی‌میرد مگر آنکه آسمان و زمین بر او گریه میکنند. در تفسیر برهان ذیل آیه شریفه چند حدیث نقل شده که علی علیه السلام فرمود: لکن باین (حسین بن علی)

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۲۳

آسمان و زمین گریه میکنند. و از امام صادق علیه السلام روایت شده که: از وقت قتل یحیی آسمان بر کسی نگریست تا حسین علیه السلام کشته شد پس آسمان گریست. نظیر این روایات در مجمع البیان و سفینه البحار و غیره بسیار است. تمام موجودات نسبت بخدا چنانکه در «سیح» خواهد آمد، زنده و مدرک‌اند هیچ مانعی ندارد که آیه را حمل بظاهر کرده و بگوئیم: آسمان و زمین هم متأثر میشوند و گریه میکنند گرچه ما از حقیقت آن بی‌اطلاعم.

بل: ج ۱، ص: ۲۲۳

بل: بلکه. حرف اضراب و تدارک است. راغب گوید: بل دو قسم است، قسم اول آنست که ما بعدش نقیض ما قبل است و این دو جور باشد یکی آنکه با «بل» تصحیح ثانی و ابطال اول مقصود باشد مثل «إِذْ تَتْلُو عَلَيْهِ آيَاتِنَا قَالَ أَأَسَاطِيرُ الْأُولِينَ كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» مطفین: ۱۴، اساطیر بودن قرآن بواسطه «کَلَّا و بَل» ابطال و زنگار بودن اعمال بر قلوبشان اثبات شده است. دیگری آنکه برای تصحیح اول باشد مثل «وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي عِزِّهِ وَشِقَاقِهِ» ص: ۲، یعنی اعراض کفار نه برای آن است که قرآن محل ذکر نیست بلکه امتناع کفار در اثر خود پسندی و مخالفت است و مثل «ق وَالْقُرْآنِ الْمَجِيدِ بَلْ عَجِبُوا أَنْ جَاءَهُمْ مُنذِرٌ مِنْهُمْ» ق: ۲ (و این «بل» همان است که گویند برای انتقال از غرضی بغرضی است). قسم دوم آنست که برای بیان حکم اول و ترقی باشد مثل «يَلِّقُوا أَصْحَابُ أَخْلَامٍ بَلِ افْتَرَاهُ بَلْ هُوَ شَاعِرٌ» انبیاء: ۵، بلکه او شاعر است. (در اینجا بعد از بیان حق بودن دعوت اسلام که در ما قبل «بل» واقع است) تشبیه کرده که گفتند این سخنان خوابهای پریشان است نه بلکه بالاتر از آن گفتند! گفتند افترا است، بعد بالاتر از آن، گفتند: دروغگوست زیرا شاعر در قرآن

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۲۴

کسی است که طبع دروغگوئی دارد (مفردات). المیزان با در نظر گرفتن آیه ما قبل «أَفَتَأْتُونَ السَّحَرَ» میگوید: این آیه تکذیب و نسبت باطل مرتبه مرتبه است گفتند: اضغاث احلام است یعنی خوابهای پریشان و نامنظم است که آنها را پیامبری و کتاب خیال کرده و آن از سحر هم پائین تر است و اینکه گفتند «بَلِ افْتَرَاهُ» ترقی است از سابق، زیرا خواب بودن لازمه اش اشتباه امر ولی افتراء مستلزم تعمد است یعنی اشتباه نکرده بلکه عمدا افترا بسته است. و «بَلْ هُوَ شَاعِرٌ» ترقی است از جهت دیگر، زیرا مفتری از روی تدبّر و تفکر سخن میگوید اما شاعر روی خیال و بدون تدبّر تکلم میکند... در آیه «لَوْ يَعْلَمُ الَّذِينَ كَفَرُوا حِينَ لَا يَكْفُونَ عَنْ وُجُوهِهِمْ الدَّارَ وَ لَا عَنْ ظُهُورِهِمْ وَ لَا هُمْ يُنصِرُونَ بَلْ تَأْتِيهِمْ بَغْتَةً» ... انبیاء: ۳۹ و ۴۰ «بل» چنانکه راغب گفته برای ترقی است یعنی نه تنها خود را از آتش حفظ نتوانند بلکه آتش بناگهان بر آنها آید. ناگفته نماند یکی از معانی «بل» چنانکه قاموس و غیره تصریح میکند، انتقال از غرضی بغرضی است بنا بر این لازم نیست همیشه پی ابطال ما قبل «بل» بگردیم در آیاتی نظیر «فَقَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَرَكَى وَ ذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى بَلْ تُؤَيِّرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا» اعلی: ۱۴ و ۱۶ و غیره اگر معنای اخیر را بنظر آوریم کار آسان خواهد بود. تا اینجا سه معنی از معانی «بل» گفته شد. ۱- ابطال ما قبل و تصحیح ما بعد. ۲- انتقال از غرضی بغرض دیگر. ۳- ترقی. معانی دیگر نیز برای «بل» گفته‌اند که در کتب لغت باید دید. و در خاتمه باید دانست که معنای اضراب و تدارک در تمام موارد استعمال آن ملحوظ است.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۲۵

بَلَدٌ: ج ۱، ص: ۲۲۵

بَلَد: سرزمین «وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرُجُ لِبَاتِهِ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبِثَ لَّا يَخْرُجُ إِلَّا نَكِدًا» اعراف: ۵۸، سرزمین پاک و خوب علفش باذن پروردگارش میروید و سرزمینی که خبیث است علف آن نمیروید مگر بصعوبت. باید دانست: بلد بمعنی شهر نیست و معنای آن چنانکه از خود قرآن نیز بدست میاید، سرزمین و دیار است و در اصطلاح فعلی، عربها (سال ۱۳۹۰ قمری هجری) بمالک، بلاد میگویند. در قاموس گوید: «البلد و البلده ... کلّ قطعۀ من الارض مستخیره عامره او غامرة» در اقرب الموارد آمده: «البلد و البلده کلّ موضع من الارض عامرا او خلاء» راغب گفته: بلد مکانی است محدود و معین و محلّ انس باجتماع ساکنین و اقامتشان، جمع آن بلاد و بلدان است. «سَيَقْنَاهُ لِبَلَدٍ مَّيِّتٍ فَأَنْزَلْنَاهُ بِهِ الْمَاءَ» اعراف: ۵۷، ابر را برای سرزمینی مرده سوق دادیم و بواسطه آن آب نازل نمودیم. «بَلَدَةٌ طَيِّبَةٌ وَرَبٌّ غَفُورٌ» سباء: ۱۵ سرزمین دلچسب و خوش آیند و پروردگار چاره ساز «فَنَقَّبُوا فِي الْبِلَادِ هَلْ مِنْ مَّحِيصٍ» ق: ۳۶، در سرزمین‌ها راهها ساختند آیا فرارگاهی هست؟ در آیهی «رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا» ابراهیم: ۳۵، و آیات ۱ و ۲ سوره بلد- و ۳ سوره تین- و ۱۲۶ بقره- و ۹۱ نمل که نوعا «بلد» را شهر مگه گفته‌اند، اگر سرزمین بگوئیم و از معنی اول خارج نشویم هیچ اشکالی نخواهد داشت، زیرا دیار و سرزمین شامل شهر نیز هست بقیتهی مطلب در «قریه و مدینه» دیده شود.

بلس: ج ۱، ص: ۲۲۵

بلس: ابلاس بمعنی یأس است «وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُنْلِسُ الْمُجْرِمُونَ» روم: ۱۲ روزی که قیامت بر پا شود گناهکاران مأیوس شوند. طبرسی در ذیل آیهی فوق فرموده: ابلاس بمعنی یأس است

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۲۶

و گفته‌اند: بمعنی حیرت بهنگام تمام بودن حجّت طرف است. علی هذا معنی آیه این است که: گناهکاران متحیر میشوند. در قاموس هست: «ابلس: یئس و تحیر». راغب گوید: ابلاس اندوهی است که از شدت سختی ناشی شود ... و چون شخص اندوهگین بیشتر اوقات ساکت میشود و چاره را از یاد میبرد گویند: ابلس فلان یعنی ساکت شد و حجّتش قطع گردید. باید دانست تحیر و یأس و اندوه از هم جدا نیستند و اگر معنای اصلی را یأس یا اندوه بگیریم مانعی نخواهد داشت «أَخَذْنَا هُمْ بِغَتَّةٍ فَإِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ» انعام: ۴۴، آنها را بناگهان گرفتیم پس آنگاه مأیوس و متحیر بودند. در سوره روم پس از ذکر آمدن باران و شادی مردم، آمده «وَأِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ أَنْ يَنْزَلَ عَلَيْهِمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمُبْلِسِينَ» روم: ۴۹ و حصّا که آنها پیش از نزول باران مأیوس بودند. نظیر این آیه، آیه «وَهُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ الْغَيْثَ مِنْ بَعْدِ مَا قَنَطُوا» شوری: ۲۸، است و با ملاحظه آن روشن میشود که ابلاس بمعنی یأس است زیرا قنوط مسلما بمعنای یأس میباشد.

إبلیس: ج ۱، ص: ۲۲۶

إبلیس: مراد از این کلمه در قرآن مجید، موجودی است زنده، با شعور، مکلف، نامرئی، فریبکار و ... که از امر خداوند سر پیچید و بآدم سجده نکرد، در نتیجه رانده شد و مستحق عذاب و لعن گردید. او در قرآن اکثرا بنام شیطان خوانده شده و فقط در یازده محلّ ابلیس بکار رفته است. آیا این کلمه علم شخص است و نام مخصوص اوست و یا صفت است و بواسطه یأس از رحمت خدا، باو ابلیس گفته شده؟ در مجمع البیان هست: ابلیس نام غیر عربی است و قومی گفته‌اند که عربی است و از ابلاس مشتق است. در صحاح و قاموس آنرا عربی و از ابلاس گرفته است و در

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۲۷

قاموس عجمی بودن آنرا نیز متحمل دانسته است. اگر چنانکه نقل شده، ثابت شود که اسم اصلی او عزازیل و کلمه ابلیس عربی است صفت بودن آن بهتر بنظر میرسد در صافی از حضرت رضا علیه السلام نقل شده: نام او حارث بوده. ابلیس نامیده شد زیرا که

از رحمت خدا مأیوس گردید. در قرآن مجید، اباء او از سجده بر آدم صریحا نقل شده «فَسَجِدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ» بقره: ۳۴، استثناء در آیه شریفه نشان می‌دهد که او از ملائک بود خطبه قاصعه که خطبه ۱۹۰ نهج البلاغه است تصریح میکند که او از ملائکه بود و عبارت آن چنین است «كَلَّمَا كَانَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ لِيَدْخُلَ الْجَنَّةَ بَشَرًا بَا مَرٍ أَخْرَجَ بِهِ مِنْهَا مَلَكًا» (نهج البلاغه عبده ج ۲ ص ۱۶۲). طبرسی ذیل آیه ۳۴ بقره این قول را از ابن عباس و ابن مسعود و قتاده نقل کرده و گوید: مختار شیخ طوسی نیز همین است و آن در ظاهر تفاسیر از امام صادق علیه السلام نقل شده. اگر گوئی در قرآن آمده «وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ» كهف: ۵۰، این آیه صریح است که او از جن بود! گوئیم: بنظر می‌آید که ملائکه و جن از یک حقیقت‌اند، افراد نخبه و ممتاز آن ملک و افراد پائین آن جن است مانند انسان که افراد ممتاز آن پیامبران و ائمه و افراد پائین آن بشر معمولی است. در المنار ذیل آیه ۳۴ بقره گوید: دلیلی نداریم که میان ملائکه و جن اختلاف ذاتی هست فقط اختلاف صنفی و وصفی دارند، چنانکه آیات نشان می‌دهند، ظاهر آن است که جن صنفی از ملائکه است. اگر گوئی: در باره ملائکه هست «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ» انبیاء: ۲۶-۲۷ در این صورت چطور

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۲۸

ابلیس مخالفت کرد با آنکه قرآن از اطاعت دائمی آنها خبر می‌دهد. گوئیم جواب آن در «ملک» انشاء الله خواهد آمد «۱» ناگفته نماند: سخن در باره ابلیس زیاد است و ما بخواست خدا آنرا در «شطن - شیطان» خواهیم آورد.

بلع: ج ۱، ص: ۲۲۸

بلع: فرو بردن. «وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكِ» هود: ۴۴ گفته شد ای زمین آبترا فرو بر.

بلغ: ج ۱، ص: ۲۲۸

بلغ: بلوغ و بلاغ، یعنی رسیدن بانتهاء مقصد اعم از آنکه مکان باشد یا زمان یا امری معین و گاهی نزدیک شدن بمقصد مراد باشد هر چند بآخر آن نرسد (مفردات) در صحاح آمده: «بلغت المكان بلوغاً وصلت الیه و كذلك اذا شارفت علیه ... و الابلاغ الايصال و كذلك التبليغ و الاسم منه البلاغ و البلاغ ايضاً الكفاية». راغب با آنکه بلاغ را مصدر ثلاثی گرفته، بمعنی تبليغ و كفايت نیز گفته است. «وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا» يوسف ۲۲: چون بجوانی رسید باو حکم و علم عطا کردیم. «وَإِذْ إِسْرَائِيلُ طَلَّقَتُمُ النِّسَاءَ فَلَبَنَ أَجْلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سَرَحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ» بقره: ۲۳۱. در اینجا است که گفته‌اند: «بلغن» بمعنی نزدیک شدن بپایان اجل است و گر نه بعد از تمام شدن اجل رجوع جایز نیست. ولی این سخن درست نیست و ظاهر مراد از «بلغن اجلهن» تمام شدن اجل است، در این باره در «اجل» بتفصیل سخن گفته‌ایم. «وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ» طلاق: ۳ هر که بخدا توکل کرد خدا برای او کافی است، حقاً که خدا بکار خود میرسد و کسی او را منع نمیکند. ضمیر «أمره» به «الله» بر میگردد و «بالغ» لازم است نه متعدی. «فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ» آل عمران: ۲۰ گفتیم که بلاغ بمعنی تبليغ است خواه اسم مصدر باشد

(۱) نگارنده از این نظر برگشته است تفصیل مطلب در «ملک» دیده شود

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۲۹

چنانکه جوهری گفته و خواه مصدر از باب تفعیل همانطور که از راغب نقل شد. علی هذا معنای آیه این است: پس اگر رو گردانند وظیفه تو فقط تبليغ و رساندن است. «إِنَّ فِي هَذَا لَبَلَاغًا لِّقَوْمٍ عَابِدِينَ» انبیاء: ۱۰۶ طبرسی و بیضاوی و راغب «بلاغ» را در آیه کفایت معنی کرده‌اند، یعنی در اینکه گفته شد بر اهل اخلاص کفایت است. و شاید این از باب تسمیه مسبب باسبب است زیرا کفایت مسبب از تبليغ است.

بلی: ج ۱، ص: ۲۲۹

بلی: (بر وزن علم) کهنه شدن. گویند: «بلی الثوب بلی و بلاء» یعنی لباس کهنه شد (مفردات اقرب-الموارد) امتحان را از آنجهت ابتلاء گویند که گویا ممتحن، امتحان شده را از کثرت امتحان کهنه میکند. بغم و اندوه از آن سبب بلاء گویند که بدن را کهنه و فرسوده میکند (مفردات). تکلیف را بدان علت بلاء گویند که بر بدن گران است (و آنرا فرسوده میکند) و یا اینکه آن امتحان است (قاموس). ۱- «وَبَلَوْنَاَهُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ» اعراف: ۱۶۸. آیه صریح است در اینکه امتحان هم با نعمت و هم با نعمت میشود، نظیر آن آیه «وَنَبَلُّوكُمْ بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً وَإِلَيْنَا تُرْجَعُونَ» انبیاء: ۳۵ است و همچنین آیه «فَأَمَّا الْإِنْسَانُ إِذْ مَا ابْتَلَاهُ رَبُّهُ فَأَكْرَمَهُ وَنَعَّمَهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَكْرَمَنِ» فجر: ۱۵. علی هذا نعمت و بلاء هر دو امتحان است. نمیشود گفت: صاحب نعمت در نزد خدا عزیز و شخص مبتلا- در پیش خدا خوار است، باید دید در مقابل نعمت و بلاء، چه عملی و چه صبری و یا شکری و عبرتی از وی دیده میشود. ۳- «هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَمُلْكٍ لَّا يَبْلَى» طه: ۱۲۰ آیا ترا بدرخت همیشگی و بیادشاهی که کهنه نمیشود و همیشگی است راهنمایی کنم؟.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۳۰

۴- «يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ فَمَا لَهُ مِنْ قُوَّةٍ وَلَا نَاصِرٍ» طارق: ۹-۱۰ روزیکه نهانها امتحان شوند پس برای او نه نیروئی است که آنها را بپوشاند و نه کمکی، مراد از سرائر، اعمال و افکار آدمی است و امتحان شدن آنها توأم با ظهور حقائق آنهاست لذا بعضی «بلی» را آشکار شدن گفته‌اند، قریب باین مضمون است آیه «هُنَالِكَ تَبْلُوا كُلُّ نَفْسٍ مَّا أَسْلَفَتْ» یونس: ۳۰ در آنجا هر نفس آنچه را از پیش فرستاده امتحان میکند و بد و خوب آنرا میداند و آن توأم با آشکار شدن عمل است. ۵- «وَإِذْ نَجَّيْنَاكُم مِّنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ يُذَبِّحُونَ أَبْدَاءَكُمْ وَيَسْتَخْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَفِي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ مِّنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ» بقره: ۴۹. در این آیه، ممکن است «ذَلِكُمْ» اشاره بعذاب و ممکن است اشاره به «نَجَّيْنَاكُمْ» باشد، در صورت اول بمعنی مصیبت و اندوه و در صورت دوم امتحان نعمتی است. در المنار بهر دو اشاره گرفته است. همچنین است آیه ۱۴۱ اعراف و ۶ ابراهیم. ۶- «وَلِيْلِي الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءٌ حَسِينًا» انفال: ۱۷ طبرسی در ذیل آیه ۴۹ بقره میگوید: بلاء در خیر و شر هر دو بکار میرود و ابلاء فقط در انعام، علی هذا مراد از ابلاء در آیه فوق امتحان نیکوست. راجع بامتحان که امتحان خداوندی چگونه است؟ به «فتن» رجوع شود.

بلی: ج ۱، ص: ۲۳۰

بلی: حرف جواب است برای رد نفی مثل «وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَّعْدُودَةً... بَلَىٰ مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً...» بقره: ۸۱ یهود میگفتند: ابدا بما عذاب نمیرسد مگر ایام چندی، «بلی» در نفی آن میگوید: آری عذاب شما را مس میکند هر که را که گناهکار باشد. گاهی جواب است باستفهام مقرون بنفی، مثل «أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ» اعراف: ۱۷۲ یعنی آری

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۳۱

تو خدای مائی. فرق بلی و نعم آن است که بلی جواب نفی و نعم جواب ایجاب است، مثل «فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا قَالُوا نَعَمْ» اعراف: ۱۴۴. اگر کسی گوید: «ما عندی شیئی» هر گاه در جواب گوئیم: بلی، سخن او را رد کرده‌ایم و اگر گوئیم: نعم، تصدیق نموده‌ایم کلمه بلی ۲۲ بار در قرآن مجید آمده است.

بنن: ج ۱، ص: ۲۳۱

بنن: بنانه: طرف یا سر انگشت. «فَاضْرِبُوا فَوْقَ الْأَعْنَاقِ وَاضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ» انفال: ۱۲ طبرسی در ذیل آیه فوق گوید: بنان بمعنی

اطراف (بدن) است مانند دستها و پاها، مفرد آن بنانه است، بانگشت نیز بنانه گویند. صحاح آنرا سر انگشتان، قاموس و اقرب الموارد بطور تردید انگشتان یا سر انگشتان، راغب و بیضاوی انگشتان معنی کرده‌اند. باید دانست که این کلمه بار دیگر در سوره قیامت آمده «بَلَىٰ قَادِرِينَ عَلَيَّ أَنْ نُسَوِّيَ بَنَانَهُ»: ۴. بنظر می‌آید که مراد از آیه اول اطراف بدن نظیر دستها و پاها و در آیه دوم انگشتان یا سر انگشتان باشد. و اگر معنی جامع، طرف باشد در تمام موارد آن صدق میکند، زیرا دستها و پاها اطراف بدن و انگشتان اطراف دست و سر انگشتان اطراف انگشتان است. معنای آیه اول (بنا بر آنکه مراد از «فَوْقَ الْأَعْنَاقِ» سرها باشد زیرا که سر انسان بالای گردن اوست) این میشود: بزیند و ببرد سرهای آنان و بزیند و ببرد اطراف (دست و پای) آنها را. و معنی آیه دوم با ما قبل آن چنین است: آیا انسان گمان میبرد که هرگز استخوانهای او را جمع نمیکنیم؟ آری قادریم که انگشتان یا سر انگشتان او را بسازیم. علم انگشت نگاری روشن میکند که خطوط انگشتان انسانها یکسان نیستند و با هم فرق دارند

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۳۲

بعضی‌ها احتمال داده‌اند که عِلَّتْ تخصیص «بنان» در آیه، آنست که خدا میفرماید: نه تنها بجمع عظام، بلکه بساختن انگشتان آدمی و خطوط معین و دقیق آنها نیز توانائیم. بعید نیست که این احتمال مراد باشد.

بنی: ج ۱، ص: ۲۳۲

بنی: بنی و بناء و بنیان و بنیه و بنایه، همه مصدر و بمعنی بنا ساختن است، و بناء چنانکه قاموس و مفردات تصریح کرده بمعنی مفعول (مبنی) نیز آمده است و بناء کسی است که بنا کردن میداند. ۱- «أَأَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ السَّمَاءُ بُنَاهَا» نازعات: ۲۷، آیا شما از حیث خلقت محکمترید یا آسمان که ساخت آنرا «جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً» بقره: ۲۲، ظاهرا مراد از «بناء» مصدر بمعنی مفعول است یعنی: زمین را برای شما گسترده و آسمانرا بنائی قرار داد «وَالسَّيِّدَاتِیْنَ كُلَّ بَدَاءٍ وَغَوَاصٍ» ص: ۳۷: برای سلیمان هر شیطان بناء و غَوَاص را مسخر کردیم که برای وی بنا می‌ساختند و در دریا غَوَاصی میکردند. ۲- اهل لغت و تفسیر، بنیان را مصدر گفته‌اند ولی ظاهرا این کلمه در قرآن همه جا بمعنای مفعول (مبنی) بکار رفته است مثل «أَفَمَنْ أَسَّسَ بُنْيَانَهُ عَلَيَّ تَقْوَىٰ مِنَ اللَّهِ وَ رِضْوَانٍ خَيْرٌ أَمْ مَنْ أَسَّسَ بُنْيَانَهُ عَلَيَّ شَفَا جُرُفٍ هَارٍ» توبه: ۱۰۹، آیا آنکه بنای خویش را بر تقوای خدا و رضای او پایه نهاده بهتر است یا آنکه بنای خود را بر کنار سیلگاه فرو ریختنی پایه نهاده است؟ در المنار ذیل همین آیه گوید: بنیان مصدر است مثل عمران و غفران و از آن بنا اراده شود مانند خانه و مسجد و در اینجا بنا مراد است. و نظیر این آیه است آیه ۲۱ کهف و غیره. ۳- «قَالُوا ابْنُوا لَهُ بُنْيَانًا فَأَلْقُوهُ فِي الْجَحِيمِ» صافات: ۹۷ این آیه در حالات ابراهیم علیه السلام است و ظاهرش آنست که: گفتند برای او بنائی بسازید پس او را در آتش

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۳۳

اندازید. بعضی احتمال داده‌اند که مراد از «ابْنُوا لَهُ بُنْيَانًا» جعل قانون برای بت شکستن است و ضمیر «له» بعمل برمیگردد: یعنی برای آن کار (بت شکنی و اهانت بخدایان) قانون مخصوصی (سوزاندن بآتش) جعل کنید پس او را در آتش اندازید. ۴- «قَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَمَاتَى اللَّهُ بُنْيَانَهُمْ مِنَ الْقَوَاعِدِ فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِنْ فَوْقِهِمْ» نحل: ۲۶ کسانی که پیش از آنها بودند مکر کردند خدا از پایه‌های بنایشان آمد، تا سقف از فوقشان بر آنها افتاد، آمدن خدا، آمدن دستور اوست. نا گفته نماند: بنیان مفرد است و جمع نیست ولی بعضی گفته‌اند که جمع بنیانه است.

ابن: ج ۱، ص: ۲۳۳

ابن: پسر. اصل آن بنو است، به پسر از آن جهت این گویند که بنای پدر است، خدا پدر را در ایجاد فرزند بنا قرار داده است و با

عنايت نیز بکار میرود مثلاً بمسافر گویند: ابن السبیل. ابن العلم و ابن اللیل و ابن البطن نیز گفته‌اند (از مفردات) «وَ آتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيْنَاتِ» بقره: ۸۷، بعیسی پسر مریم آیات روشن دادیم. ۱- «وَ آتَيْنَا مَمِي وَ الْمَسَاكِينَ وَ ابْنَ السَّبِيلِ» بقره: ۱۷۷، ابن سبیل چنانکه اهل تفسیر گویند مسافری است که از خانواده و مال خود دستش کوتاه شده باشد. از ابن عباس و قتاده و ابن جبیر نقل شده که آنرا میهمان گفته‌اند. چون در قرآن همه جا جز آیه ۳۶ نساء در ردیف اهل زکوة و اهل انفاق شمرده شده است میدانیم که ابن سبیل فقیر و اهل استحقاق و درمانده است. علت این تسمیه شاید آن باشد که چنین کسی جز سبیل معرفی ندارد و فقط پسر راه بودنش را میدانیم و شاید آن باشد که چون از اهلش منقطع است گوئی: سبیل، پدر و مادر اوست. [۲- «وَ قَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ وَ قَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهُونَ قَوْلَ الَّذِينَ

قاموس قرآن، ج ۱، ص ۲۳۴

كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ» توبه: ۳۰. این آیه از سه جهت قابل دقت است. اول: عزیر است که یهود او را عزرا خواند، این کلمه بهنگام تعریب تغییر یافته چنانکه «یسوع» به «عیسی» و یوحنا به «یحیی» تغییر یافته است، و عزرا همان است که دین یهود را تازه کرد و اسفار تورات را پس از آنکه در غائله بخت نصر از بین رفت، جمع کرد و نوشت و از کوروش پادشاه ایران اجازه خواست و بنی اسرائیل را بفلسطین باز گردانید و آن در حدود ۴۵۷ سال قبل از میلاد بود علی هذا در مقابل این خدمت او را پسر خدا خواندند (المیزان). دوم: ظاهر آن است که یهود عزیر را پسر حقیقی خدا میدانستند و بعنوان شرافت این سخن نمیگفتند! زیرا این مطلب در ردیف ابن الله بودن عیسی آمده و عیسی را، نصاری پسر واقعی خدا میدانند. بطور کلی در باره عیسی گفته‌اند که او خدا و پسر خدا و یکی از سه خداست، قرآن میگوید «لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ» مائده: ۱۷ و ۷۲ «وَ قَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ» توبه: ۳۰ «لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ» مائده ۷۳ معلوم میشود که نصاری در باره عقیده بعیسی سه فرقه شده‌اند: فرقه‌ای او را خدا و فرقه‌ای پسر خدا و فرقه‌ای یکی از سه خدا (که در عین حال یکی‌اند) دانسته‌اند خلاصه آنکه چون ابن الله بودن عزیر در ردیف ابن الله بودن مسیح آمده است، میفهمیم که یهود عزیر را پسر واقعی خدا میدانستند و گر نه در ردیف عیسی نیامد و هر دو بیک چوب رانده نمیشد، زیرا میان اینکه احتراماً بگوئیم فلانی پسر خداست و اینکه بگوئیم فرزند واقعی خداست فرق از زمین تا آسمان است. در المیزان ذیل آیه ما نحن فیه فرموده: اینکه یهود عزیر را ابن الله گفته‌اند نمیدانیم که مانند ابن الله

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۳۵

بودن مسیح است در نزد نصاری، و در او جوهر ربوبیت هست و یا او از آن مشتق و یا عین اوست؟ و یا این تسمیه تشریفی است مثل «نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَأَحِبَّاؤُهُ» که قول دیگر یهود است (انتهی). ولی بنا بر تحقیقی که گذشت شق اول صحیح‌تر است و اینکه المیزان فرموده: سیاق آیه ما بعد «اتَّخَذُوا أَحِبَارَهُمْ وَ رُهَبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ» مؤید شق دوم است بنظر چندان قوی نمیرسد. مخصوصاً با ملاحظه «يُضَاهُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ» نشان میدهد که عقیده ابن الله بودن به یهود و نصاری از کفار دیگر راه یافته است، زیرا این آیه میگوید: یهود و نصاری در این سخن نظیر قول کفار پیش از خود را میگویند. بطوریکه اهل تحقیق بیان کرده‌اند: عقیده ابن الله و حلول و تثلیث در میان برهمنائی و بودائی‌های هندوستان و نیز در چین و ژاپون و فرس قدیم و مصریها و یونانیها و رومیها معروف بوده و از آنها بعقاید یهود و نصاری راه یافته است (رجوع به المنار و المیزان ذیل آیه ما نحن فیه) در المیزان ذیل آیه «وَ قَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا» مریم: ۸۸ فرموده مراد از ولد فرزند حقیقی است و دلیلش آنست که «ولد» آمده و گر نه «ابن» گفته میشد. (زیرا ابن از ولد اعم است و ولد فقط بفرزند حقیقی اطلاق میشود). ۳- «يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِنَّا جَعَلْنَا لَكَ مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَةً لَعَلَّ تَتَّقَى» بقره: ۲۱ «وَ قَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ وَ قَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ» مائده: ۱۸ و مثل «يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَ لَا بَنُونَ» شعراء: ۸۸

بنت: ج ۱، ص: ۲۳۵

بنت: دختر. بنت و ابنه هر

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۳۶

دو بمعنی دختر است مثل «وَمَرْيَمَ ابْنَتَ عِمْرَانَ الَّتِي أَحْصَيْنَتْ فَرْجَهَا» تحریم ۱۲ جمع آن بنات است نظیر «أُمُّ لَهَ الْبَنَاتِ وَ لَكُمْ الْبُنُونَ» طور: ۳۹. [۱-] «وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ وَ خَلَقَهُمْ وَ خَرَقُوا لَهُ بَنِينَ وَ بَدَّاتِ بِغَيْرِ عِلْمٍ رَبِّحَانَهُ وَ تَعَالَى عَمَّا يُصِفُونَ بَدِيعَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ أُنَّى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَ لَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌ وَ خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَ هُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» انعام: ۱۰۰-۱۰۱. این آیه از چند جهت مورد دقت است. اول اینکه عده‌ای از مردم جن را در کارهای عالم شریک خدا قرار داده‌اند مثل عقیده مجوس که بیزدان و اهریمن قائل بودند و هر خیر را از یزدان و هر شر را از اهریمن میدانستند و مثل یزیدیّه که بالوهیت ابلیس قائل‌اند. دوم: بنین و بنات که فرموده: «خَرَقُوا لَهُ بَنِينَ وَ بَنَاتٍ» آیا از ملائکه‌اند یا از جن و یا از ملائکه و بشر؟ در المیزان فرموده: گفته‌اند که قریش گویند خدا از جن زن گرفت (نعوذ بالله) و در اثر این ازدواج ملائکه بوجود آمدند و این بسیاق آیه «وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ» انساب است، علی هذا بنین و بنات همه از ملائکه‌اند. این سخن در المیزان بطور احتمال و تردید گفته شده ولی نمیشود درست باشد زیرا آیات دیگر نظیر «وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنِاثًا» زخرف: ۱۹ و آیه «أَمْ خَلَقْنَا الْمَلَائِكَةَ إِنِاثًا وَ هُمْ شَاهِدُونَ» صافات: ۱۵۰ صریح‌اند در اینکه مشرکان ملائکه را دختران خدا میدانستند نه پسران و دختران. و در مقام رد آنها آمده «أَمْ لَهُ الْبَنَاتُ وَ لَكُمْ الْبُنُونَ» طور: ۳۹. بنظر میاید که «خَرَقُوا لَهُ بَنِينَ وَ بَنَاتٍ» مطلبی جدا گانه باشد و نیز جاعلین شرکاء غیر از خارقین بنین و بنات باشند، یعنی عده‌ای هم برای خدا پسران و دختران جعل کردند، اما دختران که جعل کردند همان

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۳۷

ملائکه‌اند که گفته شد و امّا پسران را با احتمال قوی از جن جعل کرده‌اند، مؤید این مطلب آیه «وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَ بَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا» صافات: ۱۵۸ است: یعنی میان خدا و جن نسب قرار دادند، بنا بر این احتمال گفتند: ملائکه دختران خدا و جن پسران خدایند. اگر گویند: شاید مراد از «بنین» همان است که یهود عزیز را پسر خدا خواندند و نصاری مسیح را! گوئیم «بنین» جمع ابن است و نصاری و یهود دو پسر بیشتر نگفته‌اند علی هذا لازم بود «بنین» تشبیه گفته شود نه جمع وانگهی آیه در بیان اوضاع مشرکین است نه اهل کتاب. ما در اینجا آیاتی از سوره صافات را نقل میکنیم تا مزید توضیح شود «... فَاسْتَفْتِهِمْ أَلِرَبِّكَ الْبَنَاتُ وَ لَهُمُ الْبُنُونَ. أَمْ خَلَقْنَا الْمَلَائِكَةَ إِنِاثًا وَ هُمْ شَاهِدُونَ. أَلَا إِنَّهُمْ مِنْ إِفْكِهِمْ لَيَقُولُونَ وَ لَدَّ اللَّهُ وَ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ. أَضِطَّفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ. مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ... وَ جَعَلُوا بَيْنَهُ وَ بَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا وَ لَقَدْ عَلِمْتِ الْجِنَّةُ إِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ» صافات: ۱۴۹-۱۵۸. در این آیات، بعد از نقل و رد این سخن که ملائکه دختران خدایند میفرماید: میان خدا و جن نسب قرار دادند! این آیه با ملاحظه‌ی «وَ خَرَقُوا لَهُ بَنِينَ وَ بَنَاتٍ بِغَيْرِ عِلْمٍ» روشن میکند که: بنین را از جن و بنات را از ملائکه تراشیده‌اند. و در این صورت «أَلِرَبِّكَ الْبَنَاتُ وَ لَهُمُ الْبُنُونَ» در باره ملائکه است که چرا آنها را فقط دختران خدا میدانید و با آنکه پسران در نزد شما بهتر است پس چرا پسران نمیدانید، نه اینکه چرا پسر را فقط بخود نسبت میدهید زیر آنها بخدا نیز پسر قائل بودند منتها از جن. و الله العالم مخفی نماند: مضمون آیه «أَلَا إِنَّهُمْ مِنْ إِفْكِهِمْ لَيَقُولُونَ وَ لَدَّ اللَّهُ» و آیه «وَ جَعَلُوا لَهُ مِنْ عِبَادِهِ جُزْءًا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَكَفُورٌ» زخرف: ۱۵ آنست که مشرکان در باره بنین و

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۳۸

بنات عقیده داشتند که آنها بطور توالد از خدا بوجود آمده‌اند! ولی آیه «وَ قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ» بقره: ۱۱۶ و آیه «لَوْ أَرَادَ اللَّهُ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا لَأَصْطَفَى مِمَّا يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ» زمر: ۴ و همچنین آیات ۶۸ یونس و ۴ کهف و ۸۸ مریم و ۲۶ انبیاء و سایر آیات، همه از اتخاذ ولد صحبت میکنند و آن بظاهر غیر از ولد حقیقی است. آیا عده‌ای هم قائل باتخاذ ولد بوده و میگفتند: خدا ملائکه و جن

و عزیز و غیره را نژائیده ولی بفرزندی خود انتخاب کرده است؟! و یا این عدّه همان عدّه سابقاند ولی قرآن بعنوان اتخاذ ولد آنرا بازگو میکند؟! ممکن است پیشینیان هر گروه که از عهد پیامبران چندان دور نبوده‌اند، قائل باتخاذ ولد از باب تشریف بوده‌اند و پسینیان آنها معتقد بتوالد شده‌اند و قرآن مجید هر دو را ردّ میکند. آنچه از آیه «وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ» ... و سایر آیات بدست آمد بقرار ذیل است. ۱- عدّه‌ای جنّ را شریک خدا دانسته‌اند در خلقت و تدبیر عالم. ۲- نادانان برای خدا پسران و دختران جعل کرده و از جانب خود و بدون مدرک این سخن گفته‌اند. ۳- گفته‌اند: ملائکه دختران خدا و جنّ پسران خدایند. ۴- آنانکه عقیده پسران و دختران حقیقی داشتند غیر از معتقدین باتخاذ ولد بوده‌اند. ۵- همه این حرفها باطل و بی‌اساس است و خدا از آنچه گفته‌اند منزّه می‌باشد. ناگفته نماند افسانه اتخاذ ولد و غیره که در میان مشرکان رواج داشت غیر از خرافات یهود و نصاری است نه اینکه مراد از هر دو یکی است، قرآن اکثر این عقاید سخیف را در بیان حالات مشرکان نقل میکند و بحساب گفته یهود و نصاری جداگانه میرسد. و بنظرم گاهی هم

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۳۹

مشرکان نقل و ردّ میکند.

بَهت: ج ۱، ص: ۲۳۹

بَهت: تحیر. «فَبَهتَ الَّذِي كَفَرَ» بقره: ۲۵۸، کافر مبهوت و متحیر شد. «بَلْ تَأْتِيهِمْ بَغْتَةً فَتَبْهَتُهُمْ» انبیاء: ۴۰، بلکه قیامت ناگهان میاید و مبهوتشان میکند. بهتان دروغی است که شخص را مبهوت میکند (مفردات) «سُبْحَانَكَ هَذَا بُهْتَانٌ عَظِيمٌ» نور: ۱۶، پاک و منزّهی تو این بهتانی بزرگ است.

بِهَج: ج ۱، ص: ۲۳۹

بِهَج: بهجت بمعنی خوش منظر است که بیننده آن شاد میشود «فَأَنْبَتْنَا بِهِ حَرَاطِقًا ذَاتَ بَهْجَةٍ» نمل: ۶۰، باغهای خرم که سرور آور است با آن رویانندیم «وَأَنْبَتْنَا مِنْ - كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ» حج: ۵، رویانید هر گیاه خوش منظر و سرور آور را. فعل بهج را از باب قَطَع بقطع، شاد کردن و از باب علم يعلم شاد شدن و از باب کرم یكرم خوش منظر شدن، گفته‌اند (اقرّب الموارد)

بَهْل: ج ۱، ص: ۲۳۹

اشاره

بَهْل: تَضَرَّع. «ثُمَّ نَبْتِهْلُ فَنَجْعِلُ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَى الْكَافِرِينَ» آل عمران: ۶۱ سپس تَضَرَّع کنیم و لعنت خدا را بر دروغگویان قرار دهیم. راغب گوید: بهل و ابتهال در دعا بمعنی تَضَرَّع است و هر که ابتهال را (در آیه) بلعن تفسیر کرده برای آنست که ابتهال در آیه بجهت لعن است. مجمع البیان آنرا لعن معنی کرده و از ابن عتیاس، تَضَرَّع نقل میکند. در نهاییه گوید: ابتهال در اصل بمعنی تَضَرَّع و مبالغه در دعاست. معانی دیگری نیز برای آن ذکر کرده‌اند که لازم بنقل نیست. در کافی کتاب الدعاء باب الرغبة از امام صادق علیه السلام نقل شده که ابتهال برداشتن دستهاست بهنگام دعا آنگاه که حالت رقت و گریه باشد.

[حدیث مباحله]: ج ۱، ص: ۲۳۹

اشاره

جریان مباحله با نصارای نجران در سال دهم هجری اتفاق افتاده و یکی از عجیبترین حوادث اسلامی است که تا آنرا در پیش خود مجسم نکنیم باهمیت آن متوجه نخواهیم شد.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۴۰

هیئتی از نصارای نجران (شهریست میان حجاز و یمن) پیش حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم آمدند و آن در موقعی بود که مردم غیر نصارای آن شهر، اسلام آورده بودند. در مسجد مدینه ناقوس زدند و نماز خواندند و در مصاحبه با آنحضرت گفتند: ما را بچه میخوانی؟ فرمود: به شهادت الّا اله الاّ الله و ائی رسول الله و اینکه عیسی بنده و مخلوق است، میخورد، مینوشید و حدث میکرد ... گفتند: پدرش کی بود؟ میخواستند بگویند: در صورت بنده و مخلوق بودن لازم است که پدر داشته باشد، فرمود: مثل عیسی در پیش خدا همچون آدم است که از خاک آفریده شد او پدر و مادر نداشت، در جواب عاجز ماندند و متحیر شدند (ولی از لجاجت دست بردار نبودند) آیه: ۶۱ آل عمران نازل شد که «فَمَنْ حَاخَّكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَ أَبْنَاءَكُمْ وَ نِسَاءَنَا وَ نِسَاءَكُمْ وَ أَنْفُسَنَا وَ أَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهُلْ فَنَجْعَلْ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ» یعنی: هر که با وجود این علم که بسوی تو آمده در باره عیسی با تو مجادله کند بگو: بیائید که پسران و زنان و نفوس ما و شما را بخوانیم و تضرع کنیم و لعنت خدا را بر دروغگویان قرار دهیم. بدنبال این آیه، حضرت فرمود با من مباحله کنید اگر راستگو باشم لعنت بر شما نازل خواهد شد و اگر دروغگو باشم بر من. گفتند: با انصاف آمدی و قرار مباحله گذاشتند. چه دعوت بزرگ و حیرت-انگیزی!!! رسول خدا صلی الله علیه و آله پیش خود چه میاندیشید؟ این دعوت چهار احتمال داشت. ۱- نفرین آنحضرت پذیرفته شده نصاری منکوب شوند. ۲- بالعکس. ۳- نفرین هیچ طرف باجابت نرسد. ۴- نفرین هر دو مستجاب شود و همه از بین بروند.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۴۱

فقط صورت اول بنفع آنحضرت بود. سال دهم هجری است فعالیتها بثمر رسیده، حضرت حکومت و تشکیلات و ساز و برگ دارد، نصارای نجران مسلمان نشدند که نشدند، اقدام باین خطر بزرگ یعنی چه؟ خدایا این مرد بزرگ چه قدر ایمان و اطمینان خاطر داشته و بدین و خدای خود چقدر مؤمن بوده است؟! با متانت و آرامش خاطر، بآنها پیشنهاد مباحله میکند یعنی: دست بسوی آسمان بردارم و از ربّ العالمین و پدید آورنده کائنات بخواهم تا شما را در اثر این لجاجت که بخرج میدهد تار و مار کند. باید یقین کرد که اگر آنحضرت در حقانیت دعوت خود دزّه‌ای تردید داشت هرگز چنین پیشنهاد محیر العقولی نمیکرد. در هر حال، نصاری چون بمنزل خود برگشتند گفتند: اگر فردا با قوم خود آمد مباحله بکنیم چون اگر بدعوت خود ایمان نداشته باشد اهل بیت خویش را نمیآورد وقت صبح دیدند با چهار نفر میاید که عبارتند از دو پسر و یک مرد و یک زن. گفتند اینها کیستند؟ جواب شنیدند: این پسر عمّ و دامادش علی که محبوبترین خلق پیش اوست و این دو فرزند اوست و این زن دختر او فاطمه است که پیشش از همه عزیزتر است. در نقل مجمع البیان هست که آنحضرت در وقت آمدن دست در دست علی داشت و حسن و حسین پیش رویش بودند و فاطمه در پی ایشان میآمد صلوات الله علیهم اجمعین. آنحضرت پیش آمد و بر دو زانو نشست! ابو حارثه که اسقف نصاری بود از دیدن آن وضع گفت: بخدا مانند انبیاء بزانو نشست گویند اسقف گفت: صورتهائی می بینم که اگر از خدا بخواهند کوهی را از جایش بر کند البتّه خواهد کند! مباحله نکنید هلاک میگردد بعد گفت: یا ابا القاسم ما مباحله نمیکنیم و مصالحه میکنیم با ما مصالحه کن بر مبلغی

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۴۲

که پرداخت آن قادر باشیم. بالاخره با وضع جزیه بر نصارای نجران، این واقعه پایان یافت.

ذیل این مطلب؛ ج ۱، ص: ۲۴۲

نا گفته نماند: باتفاق شیعه و اهل سنت رسول خدا صلی الله علیه و آله فقط علی و فاطمه و حسنین علیهم السلام را با خود بمباهله برد، با آنکه «نِسَاءَنَا وَ اَبْنَاؤَنَا وَ اَنْفُسَنَا» در آیه شریفه جمع است و خدا بدعوت جمع دستور داده بود. ناچار باید گفت و واقع هم این است که در آنروز مصداق واقعی «اَبْنَاؤَنَا» دو نفر بیشتر نبودند و مصداق واقعی «نِسَاءَنَا» فقط حضرت فاطمه ع و مصداق واقعی «اَنْفُسَنَا» فقط علی علیه السلام بود و گر نه لازم بود که دیگران را نیز ببرد تا صیغه جمع مصداق پیدا کند، علی هذا این آیه، عظمت شأن این چهار بزرگوار را بیشتر از آنچه بتصور آید روشن میکند، مخصوصاً کلمه «اَنْفُسَنَا» که حضرت مولی الموالی در آن مصداق نفس رسول صلی الله علیه و آله و سلم گردیده است. در المنار بعد از نقل اینکه: روایات در رفتن این چهار نفر با آنحضرت، متفق‌اند مطلب ناصحیحی آورده که میشود از بزرگترین اغلاط و تعصبات نا بجای محمد عبده بحساب آورد. عجباً!!!! تعصب و تحت تأثیر محیط بودن با دانشمندان چه‌ها میکند با آنکه چند سطر پیش میگوید: مسلم و ترمذی و دیگران آنرا از سعد (وقاص) نقل کرده‌اند باز در ذیل میگوید: حدیث را شیعه وضع کرده‌اند! واقعا موی بر اندام آدمی راست میشود ای روی تعصب سیاه!! دانشمندی مثل محمد عبده که از دیدن نهج البلاغه بیخود میشود و بشرح آن کمر می‌بندد و هر جا در تفسیرش بیخردان و نادانان و حتی ابو هریره را که پیش دنیای اهل سنت مقبول است بباد انتقاد میگیرد، ولی در زمینه ما نحن فیه و امثال آن چنان کج می‌رود که باعث اعجاب هر بیننده است. نا گفته نماند: علامه طباطبائی در ج ۳ میزان ذیل آیه شریفه در

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۴۳

بحث روائی، سخن المنار را نقل و رد کرده و لغزشهای آنرا بررسی کرده است، طالبین بآنجا رجوع کنند.

بهم؛ ج ۱، ص: ۲۴۳

بهم: «أَحَلَّتْ لَكُمْ بِهَيْمَةَ الْأَنْعَامِ» مائده: ۱ راغب گوید: بهیمه بمعنی سنگ سخت است، بمراد شجاع بجهت صلابتش بهیمه گویند و هر چه از محسوسات و معقولات فهمش دشوار باشد مبهم گویند، بهیمه آن است که نطق ندارد و این را از آن سبب گفته‌اند که در صورت آن ابهام است ولی در عرف بغیر درندگان و طیور، گفته میشود. در مجمع البیان فرموده: بهیمه اسم هر چهار پاست در دریا باشد یا در خشکی. در قاموس گفته بهیمه هر چهار پاست و لو در دریا باشد، یا هر حیوانیکه تمیز ندارد، جمع آن بهائم است. از زجاج نقل شده: بهیمه هر حیوانی است که عقل ندارد. نا گفته نماند: این ترکیب (بهِيمَةُ الْأَنْعَامِ) در قرآن سه بار آمده و در هر بار به «انعام» اضافه شده است در باره انعام گفته‌اند که مراد از آن گوسفند و گاو و شتر است (انعام ثلثه) این از بعض آیات نیز بدست میاید مثل «زَيْنَ - لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ ... مِنَ الذَّهَبِ وَ الْفِضَّةِ وَ الْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَ الْأَنْعَامِ وَ الْحَرْثِ» ... آل عمران: ۱۴، که خیل (اسبان) از انعام جدا ذکر شده است و مثل «وَ الْأَنْعَامَ خَلَقَهَا - لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ وَ مَنَافِعٌ ... وَ الْخَيْلِ وَ الْبُغَالِ وَ الْحَمِيرِ لِيَتْرَكُوها وَ زِينَةً» نحل: ۵-۸، که اسبان و استران و خران از انعام جدا نقل شده‌اند و مثل «وَ مِنَ النَّاسِ وَ الدَّوَابِّ وَ الْأَنْعَامِ» فاطر: ۲۸. و در بعض آیات در اعم بکار رفته است نظیر «أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ» اعراف: ۱۷۹ و نظیر «كُلُوا وَ ارْزَعُوا أَنْعَامَكُمْ» طه: ۵۴ و غیره. در اینصورت آیا مراد از انعام در سوره مائده، اعم است و یا

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۴۴

خصوص انعام ثلثه؟ لازم است بدانیم که آیه اول مائده در سوره حج بدون ذکر بهیمه تکرار شده است در اینجا هر دو را نقل میکنیم «أَحَلَّتْ لَكُمْ بِهَيْمَةَ الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ» مائده: ۱، «وَ أَحَلَّتْ لَكُمْ الْأَنْعَامَ إِلَّا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ» حج: ۳۰. و خلاصه آنکه بهیمه مطلق چهار پا و اعم از انعام است و میشود گفت که مراد از انعام مطلق انعام و شامل شتر و گاو و گوسفند است اعم از اهلی و وحشی و

کلمه «أَحَلَّتْ» مانع از آنست که باسبان و استران و غیره شامل باشد زیرا معمولاً آنها برای سواری و بارکشی است و مراد از «أَحَلَّتْ» خوردن گوشت آنهاست و همچنین اضافه بهیمه بانعام بیائیه است یعنی: «أَحَلَّتْ لَكُمْ الْبَهِيمَةَ وَ هِيَ الْإِنْعَامُ»: بهیمه‌ایکه همان انعام باشد بر شما حلال شده است. در المیزان، اضافه را اضافه نوع بر اصنافش فرموده مثل نوع-الانسان و جنس الحيوان اگر مرادش این باشد که این اضافه مثل اضافه انسان الزنجی و حیوان الاهلی است کاملاً صحیح و بجاست و عبارت اخرای بیائیه است. از کلبی و فراء نقل شده که مراد از بهیمه الانعام وحشی‌های انعام است یعنی آنها بر شما حلال شده‌اند در این صورت اضافه بمعنی لام است. ولی با توجه بآیه ما نحن فيه و آیه «وَ لِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا لِيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهِ مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ» حج: ۳۴ و آیه «وَ يَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَعْلُومَاتٍ عَلَيْهِ مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ» حج: ۲۸، خواهیم دید که این سخن قابل قبول نیست زیرا بعید است حیوان وحشی و بیرون از دسترس بشر مراد باشد. ناگفته نماند در روایت محمد بن مسلم و زراره و غیره از امام باقر و صادق علیهم السّلام منقول است که بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ را جنین انعام فرموده‌اند در المیزان آنرا از تهذیب نقل کرده و فرموده در کافی و فقیه... نیز نقل

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۴۵

شده ... و قمی در تفسیرش و مجمع البیان از امام باقر و صادق علیهما السّلام نقل کرده است. مرحوم فیض در صافی بعد از نقل آنچه گفته شد فرموده: احتمال دارد مراد از این اخبار بیان فرد اخفی است (یعنی آیه با آنها هم شامل است) یا مراد تحدید است یعنی از شکم مادر با آنها بهیمه گفته میشود پس منافات با تعمیم ندارد. عیاشی در ذیل آیه از امام باقر از پدرش نقل کرده که از علی علیه السّلام از خوردن گوشت فیل و خرس و میمون سؤال شد فرمود: این از بهیمه الانعام که خورده میشود نیست. حدیث شریف میرساند که بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ شامل انعام غیر جنین نیز میباشد.

بوء: ج ۱، ص: ۲۴۵

بوء: مساوات. بیضاوی در ذیل آیه ۶۱ بقره گوید: بوء در اصل بمعنی مساوات است. راغب در مفردات گفته: اصل بواء مساوات اجزاء است. مجمع البیان ذیل آیه ۶۱ بقره آنرا از زجاج نقل میکند و میگوید از عبادۀ بن صامت نقل شده که گفت: خدا انفال را پیغمبرش قرار داد «فَقَسَمَهَا بَيْنَهُمْ عَلَى بَوَاءٍ» یعنی بالسویه تقسیم کرد. در نهج البلاغه آمده «فَيَكُونُ الثَّوَابُ جِزَاءً وَ الْعِقَابُ بَوَاءً» (خطبه ۱۴۲): تا ثواب پاداش و قصاص برابر باشد. ولی مجمع البیان و المنار و غیره معنی اصلی آنرا، رجوع گفته‌اند. ناگفته نماند: معنای مساوات در این کلمه و مشتقات آن بسیار مناسب است مثلاً در آیه «وَ بَأْوُ بَعْضٍ مِنَ اللَّهِ» بقره: ۶۱، اگر گوئیم با غضب خدا برگشتند چندان دلچسب نمیشود المنار گوید: این مثل آن است که بگوئیم: فلانی جمع کرد و بصف مغبون برگشت، یعنی نتیجه سعی یهود آن شد که با غضب خدا برگشتند. فکر میکنم این بهترین بیان است که المنار گفته است ولی بنا بر آنچه ما اختیار کردیم معنی آیه این میشود: با غضب خدا قرین شدند

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۴۶

که عبارت اخرای مساوات است «فَبَأْوُ بَعْضٍ عَلَى غَضَبٍ» بقره: ۹۰، پس قرین غضب بالای غضب گشتند. «وَ إِذِ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ» حج: ۲۶، آنگاه که مکان بیت را برای ابراهیم مهیا کردیم. مهیا کردن ساختن و تسویه است «تَبَوُّؤُ الْمُؤْمِنِينَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ» آل عمران: ۱۲۱، برای مؤمنین مواضعی بجهت جنگ آماده و تسویه میکنی «وَ الَّذِينَ تَبَوَّؤُا الدَّارَ وَ الْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ» حشر: ۹. «إِنِّي أُرِيدُ أَنْ تَبُوءَ بِإِثْمِي وَ إِثْمِكَ فَتَكُونَ مِنْ أَصْحَابِ النَّارِ» مائده: ۲۹، من میخواهم تو با گناه من و گناه خودت قرین و با هم باشی تا از اصحاب آتش گردی. آیه شریفه در قصه پسران آدم واقع است و ظاهر آن انتقال سیئات مقتول بقاتل است در محاسن برقی کتاب عقاب الاعمال باب عقاب-القتل از امام باقر علیه السّلام مروی است «من قتل مؤمناً متعمداً اثبت الله على قاتله جميع الذنوب و برّ

المقتول منها و ذلك قول الله تبارك و تعالى «إِنِّي أُرِيدُ أَنْ تَبُوءَ بِإِثْمِي وَإِثْمِكَ فَتَكُونَ مِنْ أَصْحَابِ النَّارِ» یعنی هر که مؤمنی را عمدا بکشد خدا همه گناهان او را بر قاتل ثبت و مقتول را از آنها کنار میکند و این است سخن خدا «إِنِّي أُرِيدُ أَنْ تَبُوءَ... الخ». در المنار از ابن عباس نقل شده که «اثمی» را بمعنی اثم القتل گرفته یعنی: من میخواهم با گناه خودت و گناه گشتن من، قرین و متلبس باشی. و در وجه دیگر انتقال سیئات را که گفتیم آورده است در این باره بیان المیزان کامل و قابل استفاده است بآنجا رجوع شود و نیز راجع بتوضیح و تحقیق مفصّل انتقال اعمال، بکتاب تجسّم عمل یا تبدل نیرو بماده صفحه ۳۴۵-۳۵۱ تألیف آقای محمّد امین رضوی مراجعه شود که بسیار جالب و مفید است.

باب: ج ۱، ص: ۲۴۶

باب: در. مدخل. «لَا تَدْخُلُوا مِنْ بَابٍ وَاحِدٍ وَادْخُلُوا مِنْ أَبْوَابٍ

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۴۷

مُتَّفَرِّقَةً» یوسف: ۶۷، از یک در وارد نشوید و از درهای متفرق وارد شوید. این کلمه شامل تمام امکنه است گویند: باب البیت، باب-الدار، باب المدینه. و چون باب وسیله وصول و دخول بمحل است گویند: این علم باب فلان علم است یعنی با این میتوان بآن رسید و از اینجاست که رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم فرمود «انا مدینه العلم و علی بابها» راغب در معنی آن گوید: بوسیله علی بشهر علم رسیده میشود. علی هذا در آیه «فَفَتَحْنَا عَلَيْهِمُ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ» انعام: ۴۴ باید گفت: وسائل مراد است یعنی: وسائل رسیدن بهر شیء را در اختیارشان قرار دادیم. «فَفَتَحْنَا أَبْوَابَ السَّمَاءِ بِمَاءٍ مُنْهَمِرٍ» قمر: ۱۱، درهای آسمان را با آبی که میریخت گشودیم. ظاهرا در اینجا «ابواب» برای نشان دادن کثرت ریزش آب است گوئی آسمان برای ریختن آب درها شده بود. «وَفَتِحَتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ أَبْوَابًا» نباء: ۱۹، این آیه در بیان احوال آخرت است گویا مراد از آن این باشد که در آنروز آسمان بطوری مفتوح و منبسط میشود که همه جایش باب میگردد و در نتیجه آسمانی نیمماند.

بُور: ج ۱، ص: ۲۴۷

بُور: بوار در اصل بمعنی کساد است «يَزْجُونَ تِجَارَةً لَنْ تَبُورَ» فاطر: ۲۹، امیدوارند بتجارتی که هرگز کساد نمیشود. طبرسی در ذیل آیه ۱۸: فرقان، گوید اصل آن از «بارت السلعة تبور اذا كسدت فلا تشتري» است گویا که متاع باقی ماند و فاسد شد. راغب گوید: بوار معنایش کساد بیشتر است و چون کساد موجب فساد است و گویند «كسدت حتى فسد» لذا از هلاکت با بوار تعبیر میاورند. علی هذا اگر بوار را هلاکت معنی کنیم ترجمه بلازم معناست «وَمَكْرٌ أَوْلَيْكَ هُوَ يَبُورُ» فاطر: ۱۰، و مکر

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۴۸

آنها فقط آن کساد و بی بهره میشود. (ولی اعمال مؤمنان چنانکه در ما قبل آیه هست، بطرف خدا بالا میروند). «وَأَحْلُوا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبُورِ» ابراهیم: ۲۸ قوم خویش را ساکن خانه هلاکت و کساد کردند. «حَتَّى نَسُوا الذُّكْرَ وَكَانُوا قَوْمًا بُورًا» فرقان: ۱۸ گفته اند «بور» جمع «بایر» است یعنی هلاکت شدگان. و گفته اند: مصدر است مفرد و جمع با آن توصیف میشود در مجمع البیان و مفردات شعر ذیل که بور صفت مفرد آمده نقل شده است، ابن-زبیری گفته: یا رسول الملک ان لسانی راتق ما فتقت اذ انا بور ممکن است «بور» را در آیه بمعنی بی بهره گان که عبارت اخرای کساد است گرفت: یعنی: تا یاد-آوری را از یاد بردند و مردمی بی ثمر بودند.

بال: ج ۱، ص: ۲۴۸

بال: حال. «قَالَ فَمَا بَالُ الْقُرُونِ الْأُولَىٰ قَالَ عَلَّمَهَا عِنْدَ رَبِّي» طه: ۵۱ فرعون گفت: حال مردمان گذشته (که بخدا ایمان نیاوردند)

چیست؟ موسی گفت علم آنها پیش پروردگار من است. «فَسَدِّئْ لَهُمْ مِثْلَ مَا بِأَلِ النَّسْوَةِ اللَّاتِي قَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ» یوسف: ۵۰ حال و حکایت زنانیکه دستهایشان را بریدند چیست و چرا آنکار کردند؟ مجمع البیان و مفردات آنرا حال معنی کرده‌اند در قاموس حال و خاطر و قلب و غیره نیز گفته شده در نهج البلاغه هست: «و لا - تخطر ببال اولی الزویات خاطره من تقدیر جلال عزّته» یعنی بخاطر صاحبان فکر چیزی از اندازه قدرت خدا نمیرسد. در اینجا می‌بینیم که «بال» در قلب بکار رفته است. راغب در اینگونه موارد «بال» را بمعنی حال باطنی (که قلب هم میشود گفت) گرفته است. کلمه بال چهار بار در قرآن مجید آمده است.

بیت: ج ۱، ص: ۲۴۸

بیت: مسکن. اعم از آنکه از سنگ باشد یا موی و غیره

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۴۹

(اطاق - خیمه) (اقرب الموارد، مفردات) طبرسی ذیل آیه ۱۲۵ بقره فرماید: بیت و منزل و مأوی نظیر هم‌اند و بیت شعر را از آن بیت گویند که حروف و کلام را جمع کرده مثل منزل که اهلش را جمع میکند. راغب گوید: جمع بیت، بیوت و ابیات است لیکن بیوت مخصوص بمسکن و ابیات مخصوص بشعر است. «فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا» بقره: ۱۵۸ هر که خانه خدا را قصد کند (حج آورد) یا عمره آورد بر او گناه نیست که بصفا و مروه بگردد و طواف کند. «فَتِلْكَ بُيُوتُهُمْ خَاوِيَةً بِمَا ظَلَمُوا» نمل: ۵۲ اینک خانه‌هایشان - در اثر ظلمیکه کردند خالی مانده است. در اینجا در باره چند آیه باید توضیح بدهیم. ۱- «وَالَّذِينَ يَبِيتُونَ لِرَبِّهِمْ سُجَّدًا وَبِيَامًا» فرقان: ۶۴ در اقرب الموارد گوید: «بات بیوتت» ... ادر که اللیل نام او لم ینم» یعنی بیوتته آن است که شب آدمی را درک کند بخوابد یا نه. در قاموس و نه‌ایه نیز چنین گفته و در مجمع البیان آنرا از زجاج نقل میکند. زمخشری گفته: بیوتته آنست که شب تو را دریابد خواه بخوابی یا نه. علی هذا معنی آیه این است: بندگان خدا آنهایی‌اند که شب آنها را در مییابد در حالیکه برای پروردگار خود ساجد و قائم‌اند. در این صورت احیاء تمام شب در عبادت، از آیه فهمیده نمیشود و اگر کمی ساجد و قائم باشد، مصداق آیه واقع میشود. بعضی از بزرگان در تفسیر خود گوید: بیوتته درک شب است خواهد بخوابد یا نه. و این بر خلاف آنست که از اهل لغت نقل شد زیرا در نقل اهل لغت، شب فاعل است نه مفعول. ۲- «فَإِذَا بَرَزُوا مِنْ عِنْدِكَ بَيَّتَ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ غَيْرَ الَّذِي تَقُولُ» نساء: ۸۱. بیوت (بر وزن قیوم) آن

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۵۰

است که در شب انجام داده شود (مفردات) در اقرب الموارد هست: «بیت الامر: عمله او دبره لیل» همچنین است در نه‌ایه ابن اثیر و صحاح، طبرسی آنرا از مبرد نقل کرده است. بنا بر این معنی آیه چنین است: پس چون از پیش تو بیرون روند عده‌ای از آنها، شب هنگام غیر از آنچه تو میگوئی تدبیر میکنند. همچنین آیه «وَهُوَ مَعَهُمْ إِذْ يُبَيِّتُونَ مَا لَا يَرْضَىٰ مِنَ الْقَوْلِ» نساء: ۱۰۸ خدا با آنهاست آنگاه که شب هنگام آنچه خدا راضی نیست تدبیر میکنند. ۳- «قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ آتَاكُمْ عَذَابُهُ بَيَاتًا أَوْ نَهَارًا» یونس: ۵۰ گفته‌اند: بیات و تبییت، قصد کردن دشمن است در شب. ترجمه آیه این است: بگو خبر دهید اگر عذاب خدا شب یا روز شما را دریابد ... و از این معنی است «فَالْوَالُوا تَقَاسَمُوا بِاللَّهِ لَكَيْتَنَّهُ وَآهْلُهُ» نمل: ۴۹ گفتند: بخدا قسم یاد کنید که صالح و اهل او را شب هنگام قصد کرده و بکشیم. نا گفته نماند: آنچه در باره سه آیه فوق گفته شد نزدیک بهم و بلکه مصداق هم‌اند. ۴- «وَلْيُؤْفُوا نُذُورَهُمْ وَلْيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ» حج: ۲۹ مراد از بیت عتیق کعبه است، این ترکیب در آیه ۳۳ همین سوره نیز واقع است. اما اینکه چرا بکعبه عتیق گفته شده، از وجوهیکه در مجمع - البیان نقل شده دو وجه اقرب بنظر میرسد ۱- چون کعبه و جای آن از ملکیت مردم آزاد است و آنگاه که بنا نهاده شد کسی مالک آتزمین نبود علی هذا، آن آزاد مطلق است و مال کسی نیست بلکه برای همه است «۱» «وُضِعَ لِلنَّاسِ» ۲- بواسطه قدمت آن که اولین خانه برای مردم است، عتیق نامیده شده است. راغب گوید: عتیق آنست که در زمان یا مکان یا رتبه

مقدم باشد لذا بقدم و شخص محترم و آزاد عتیق گویند. بنا بر این میشود گفت که: عتیق در آیه بمعنی محترم

(۱) در کافی از امام باقر علیه السلام نقل شده: «قال هو بیت عتیق من الناس لم یملکه احد»

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۵۱

است، بیت عتیق یعنی خانه محترم این وجه از دو وجه گذشته بهتر است و مؤید آن کلمه حرام است که در بعض آیات صفت بیت واقع شده مثل «جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ فَمَا لِلنَّاسِ» مائده: ۹۷ و حرام چنانکه میدانیم بمعنی محترم است. ۵- کلمه بیت در قرآن در بیوت مردم و حشرات و چادر و غیره بکار رفته است مثل «وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ جُلُودِ الْأَنْعَامِ بُيُوتًا» نحل: ۸۰ «وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنْ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا» نحل: ۶۸ «كَمْثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا» عنكبوت: ۴۱.۶- «وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقَىٰ وَأَتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا» بقره: ۱۸۹. اهل تفسیر گفته‌اند: در جاهلیت اشخاص محرم مادامیکه در حال احرام بودند بمنازل خود نقبی زده و از آن داخل میشدند و آنرا کار خوب می‌پنداشتند، در مجمع البیان آنرا از ابی جارود از امام باقر علیه السلام نقل کرده است. بنا بر این، آیه میگوید خوبی آن نیست که بخانه‌ها از عقب آنها در آئید بلکه خوبی در تقوی است و بمنازل از درهای آنها در آئید. و در وجه ربط ما بعد آیه با ما قبل آن که میگوید «يَسْتَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ» گفته‌اند: چون در ما قبل از حج یاد شده بدان مناسبت این عادت بد ذکر و رد آن تذکر داده شده است. در اخبار اهل بیت علیهم السلام که در تفسیر عیاشی و غیره نقل شده «وَأَتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا» باتیان امور از وجوه شرعی معنی شده و نیز نقل شده: «آل محمد صلی الله علیه و آله و سلم ابواب الله و سبيله و الدعاة الى الجنة و القادة اليها و الأدلاء عليها الى يوم القيمة». ۷- نا گفته نماند از اینکه نقل شد: بیت بمعنی مسکن است خواه از سنگ باشد یا پارچه و از اینکه در معنی «دار» میگویند: محلی است

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۵۲

که جامع بناء و عرصه است (قاموس) روشن میگردد که ترجمه صحیح بیت، اطاق و ترجمه «دار» خانه است، اطلاقات قرآن نیز از این قرار است، چنانکه با مراجعه به المعجم - المفهرس واضح میگردد. ۸- «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ» احزاب: ۳۳ در باره این آیه به «اهل» رجوع شود.

بید: ج ۱، ص: ۲۵۲

بید: فنا. از بین رفتن. «قَالَ مَا أَطْرُنُ أَنْ تَبِيدَ هَذِهِ أَيْدِيًا» كهف: ۳۵ گفت گمان ندارم که این باغ از بین برود و فانی شود. در نهج البلاغه در صفت دنیا آمده «نافذة بائدة» خطبه ۱۰۹ یعنی دنیا تمام شدنی و فنا شدنی است.

بیض: ج ۱، ص: ۲۵۲

بیض: بیاض: سفیدی. «يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَ تَسْوَدُّ وُجُوهٌ» آل عمران: ۱۰۶ بیض از افعال آن است مثل «وَأَمَّا الَّذِينَ ابْيَضَّتْ وُجُوهُهُمْ» آل عمران: ۱۰۷ و بیض وصف است مثل «الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ» بقره: ۱۸۷ بیضاء مؤنث بیاض میباشد «وَنَزَعَ يَدَهُ فَإِذَا هِيَ بَيْضَاءُ لِلنَّاظِرِينَ» شعراء: ۳۳. بیض (بکسر اول) جمع بیض است «وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بَيْضٌ» فاطر: ۲۷ راغب گوید: بتخم مرغ بجهت سفید بودنش بیضه گویند و جمع آن بیض (بفتح اول) است در وصف حوریان بهشتی آمده «كَأَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَكْنُونٌ» صافات: ۴۹. از آیه «وَأَبْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزَنِ» یوسف: ۸۴، بدست میاید که بینائی حضرت یعقوب از بین رفته بود، بعضی‌ها گفته‌اند با بیاض عین مقداری از بینائی باقی میماند، میزان در رد این سخن گوید: آیه ۹۳ همین سوره که میگوید: این پیراهن مرا ببرید و بصورت پدرم ببندازید که بینا میشود دلیل آنست که بینائی وی از بین رفته بود. مخفی نماند: آیه صریح است در اینکه سفیدی چشم یعقوب معلول حزن بود.

آمدن مزده یوسف نیز توأم با سرور بود لذا سرور

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۵۳

سبب شده که بتدریج چشم حضرت یعقوب صحت یابد چنانکه آیه: ۹۳ و ۹۶ از آن خبر می‌دهد علی هذا معجزه‌ای در کار نبوده چشم یعقوب هم بکلی از بین نرفته بوده، این یک مداوای عجیبی است که قرآن روشن میکند. گفتیم که در باره حوریان بهشتی آمده «كَأَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَكْنُونٌ» نظیر این آیه، آیه «وَ حُورٌ عِینٌ كَأَمْثَالِ اللُّؤْلُؤِ الْمَكْنُونِ» واقعه: ۲۳ و آیه «غِلْمَانٌ لَهُمْ كَأَنَّهُمْ لُؤْلُؤٌ مَكْنُونٌ» طور: ۲۴ است. جمله اسمیه دال بر دوام است قهرا دال بر حال نیز می‌باشد اگر گفتیم: زید قائم است یعنی اکنون در حال قیام است، اگر جمله‌های اسمیه را در سه آیه فوق دال بر حال بدانیم معنی این میشود که اکنون مانند تخم مرغ مکنون‌اند نتیجه این میشود: حوریان و غلمان فعلا- مانند تخم مرغ مکنون‌اند و چنانکه تخم مرغ نهان در زیر سینه مرغ، چیزی در آن نیست و بتدریج مبدل بوجه میشود، حوریان و غلمان نیز که از اعمال آدمی بوجود می‌آیند بتدریج مبدل بحوری شده و در آخرت «حُورٌ مَّقْصُورَاتٌ فِی- الْحِیَامِ» میشوند. این تحقیق آنطور که در نظرم مانده از رفیق دانشمندم آقای رضوی نویسنده کتاب تجسم عمل است.

بیع: ج ۱، ص: ۲۵۳

بیع: فروختن. راغب در مفردات گوید: بیع دادن جنس و اخذ قیمت و شراء دادن قیمت و گرفتن جنس است. «وَ أَحْرَلَّ اللَّهُ الْمَيْعَ وَ حَرَّمَ الرَّبَا» بقره: ۲۷۵، مجمع- البیان نیز در ذیل آیه ۲۵۴ بقره، مثل راغب گفته است و هر دو تصریح میکنند که گاهی بفروختن، شراء و بخردن، بیع اطلاق میشود. علی- هذا بیع بمعنی یک طرف معامله است فروختن یا خریدن. ولی از بعضی آیات ظاهر میشود که گاهی در مطلق خرید و فروش بکار میرود نظیر «مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا نَبِيَّ فِيهِ وَ لَا خَلَّةٌ» بقره: ۲۵۴، چنانکه طبرسی آنرا تجارت معنی

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۵۴

کرده. ولی میشود گفت که بیع در آیه بمعنای مشهور (فروختن) است یعنی شخص مجرم چیزی ندارد که بفروشد و خلاصی خود را در مقابل آن بگیرد. جنس در اینجا آن است که مجرم میدهد و قیمت همان نجات است که دریافت میکند. ولی این در آن روز نیست «رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَ لَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ» نور: ۳۷. در میزان هست: تجارت چون با بیع مقابل افتد، مراد از تجارت استمرار آن است، و اینکه در آیه پس از نفی تجارت، بیع نفی شده برای افهام این است که نه تجارت دائمی آنها را از یاد خدا باز میدارد و نه یک بیع که در مدت تجارت واقع میکنند. و گفته شده: نفع تجارت بسیار و نفع یک بیع ناچیز است، آیه چون باز داشتن تجارت را نفی کرد این مستلزم باز نداشتن یک بیع نیست لذا بار دیگر بیع نفی شده است یعنی: مردانیکه نه بهره بسیار و نه کم آنها را از یاد خدا باز نمیدارد. (خلاصه سخن میزان). «فَاسْتَبَشِّرُوا بِبَيْعِكُمُ الَّذِي بَايَعْتُمْ بِهِ» توبه: ۱۱۱، شاد شوید معامله خود که انجام داده‌اید. مباحه واقع کردن بیع است و بین الاثنین بودن آن بواسطه بایع و مشتری است مانند تبایع «وَ أَشْهَدُوا إِذْ بَايَعْتُمْ» بقره: ۲۸۲. «إِنَّ الَّذِينَ يَبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يَبَايِعُونَ اللَّهَ» فتح: ۱۰، آنانکه با تو بیعت میکنند جز این نیست که با خدا بیعت میکنند. * بیعت: متولی کردن و عقد تولیت است (اقراب الموارد) طبرسی ذیل آیه: ۲۵۴ بقره گوید، بیع دست بهم دادن برای فروختن و بیعت دست بهم دادن برای ایجاب طاعت است. علی هذا بیعت آن است که شخصی دست بدست شخصی بدهد یعنی ترا بر خود متولی کردم و طاعتت بر من واجب است. «إِذْ جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يَبَايِعْنَكَ» ممتحنه: ۱۲.

بیع: ج ۱، ص: ۲۵۴

بیع: (بر وزن عنب) جمع

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۵۵

بیعه و آن معبد نصاری است (کلیسا) چنانکه قاموس صحاح و اقرب - الموارد گفته «وَلَوْ لَا دَفَعَ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بَعْضًا لَهَدَمَتْ صَوَامِعُ وَبِيعٌ وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدٌ يُذَكَّرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ» حج: ۴۰. صوامع جمع صومعه است (دیر) و بیع جمع بیعه است (کلیسا) و این هر دو راجع بنصاری است، صومعه برای راهبان و کلیسا برای دیگر نصاری در مجمع البیان گوید گفته‌اند: بیع معابد نصاری است در شهرها و صوامع معبد آنهاست در کوهها و صحراها. صلوات، کنشتهای یهود است طبرسی آورده گویند اصل آن صَلَوَةٌ (بر وزن عروء) است در تعریب صلوة شده است، مساجد معبد مسلمین است. اما معنی آیه: نباید گفت ظاهر آیه، احترام و رسمیت صومعه‌ها و کلیساها و کنشته‌ها را هم‌تراز مساجد نشان می‌دهد! زیرا ظاهر آیه آنست: اگر جنگ نبود و خدا بعضی را با بعضی دفع نمی‌کرد دشمنان پیامبران و اعداء دین در هر عصر معابد را از بین برده و آثار پیامبران را محو می‌کردند. و از این آیه چنانکه المیزان گفته معلوم میشود که در شرایع گذشته فی الجمله دفاع بوده است هر چند کیفیت آن معلوم نیست.

بین: ج ۱، ص: ۲۵۵

بین: وسط. «وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمَا زُرْعًا» کهف: ۳۲ میان آندو باغ، زرعی قرار دادیم «وَجَعَلْ بَيْنَهُمَا بَرْزَخًا» فرقان: ۵۳ اقرب الموارد گوید: بین ظرف است بمعنای وسط. راغب گوید: بین وضع شده برای تخلل و وسط میان دو چیز. این کلمه هم اسم و هم ظرف زمان و مکان بکار میرود، و هر گاه بمکان اضافه شود ظرف مکان است مثل دو آیه فوق و چون بزمان اضافه شود ظرف زمان است مثل: «ازورک بین العصر و الاصل» از قرآن مجید بران ظرف زمان مثلی پیدا نشد. این کلمه در دو آیه فوق مبنی بر فتح است و چون اسم استعمال شود معرب باشد مانند سائر اسماء

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۵۶

نحو «لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ وَضَلَّ عَنْكُمْ مَا كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ» انعام: ۹۴ بنا بر قرائت عدّه‌ایکه «بَيْنَكُمْ» را مضموم خوانده و فاعل «تَقَطَّعَ» گرفته‌اند یعنی وصل و جمع شما پاره شد و آنچه گمان میکردید گم گردید. بنا بر قرائت دیگران که «بَيْنَكُمْ» را مفتوح خوانده و ظرف گرفته‌اند معنی آنست که رابطه میان شما قطع گردید. ناگفته نماند «بین» آنجا بکار میرود که دارای مسافت باشد مثل «وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ» بقره: ۱۶۴ و یا دارای عدد باشد مثل «وَاتَّقُوا وَتَصِلُوا بَيْنَ النَّاسِ» بقره: ۲۲۴ و مثل «وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ» نساء: ۲۳ و بآنچه مقتضی معنای وحدت است در صورتی اضافه میشود که مکرر باشد مثل «فَأَفْرُقْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ» مائده: ۲۵ «رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ» اعراف: ۸۹. «بین یدیه - بین ایدینا» معنای تحت اللفظ این ترکیب، میان دو دستش، میان دستهای ما، است ولی از این ترکیب نزدیکی اراده میشود، راغب گوید: «هذا الشيء بين يديك» یعنی این بتو نزدیک است. طبرسی در تفسیر آیه الکرسی گفته: «بین یدیه» یعنی پیش اوست. دیگران «مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ» را آنچه در پیش رو و آنچه در پشت سر است، گفته‌اند. در هر حال، مراد از ترکیب «بین یدیه» آنست که در پیش باشد خواه نزدیک باشد و خواه دور و گذشته. «وَإِذِ قِيلَ لَهُمُ اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَمَا خَلْفَكُمْ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» یس: ۴۵ احتمال دارد که مراد از «ما» در دو مورد عمل بد باشد یعنی چون بآنها گفته شود بترسید از کاریکه پیش روی شماست و اکنون مرتکب میشوید و از عملیکه بعدا مرتکب خواهید شد شاید مورد رحم قرار گیرید. یعنی اکنون از کار بد دست بکشید و در آینده هم نکنید. ولی در جوامع الجامع از

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۵۷

امام صادق علیه السلام نقل شده: بترسید از گناهایی که فعلا میکنید و از عقوبتی که در پس دارید «اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ مِنَ الذُّنُوبِ وَمَا خَلْفَكُمْ مِنَ الْعُقُوبَةِ». در اینجا چنانکه ملاحظه میشود از «بین ایدیه» عمل نزدیک و حاضر اراده شده ولی در آیه «فَجَعَلْنَا نَكَالًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَمَا خَلْفَهَا وَمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ» بقره: ۶۵ ظاهرا مراد از «وَمَا خَلْفَهَا» اعمال گذشته باشد یعنی: آن عذاب را، عقوبت گناهان حال و گذشته آنها قرار دادیم، مگر آنکه نکال بمعنی عبرت باشد که آنوقت مراد از «لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا» امم حاضره و از «مَا

خَلْفَهَا» امم بعدی است ولی وجه اول قوی است. و در آیه «مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ» مائده: ۴۸ و نظائر آن، کتابهای سلف و گذشته مراد است که پیش از قرآن بوده‌اند، و نزدیک و پیش رو بودن لازم نیست.

بان: ج ۱، ص: ۲۵۷

بان: آشکار و ظاهر شد. ناگفته نماند: بیان، بینونه و تبیان همه از «بین» بمعنی وسطانند. که گذشت و چون وجود وسط توأم با انفصال و ظهور و انقطاع است لذا «بان» را بمعنی قطع شدن و آشکار شدن گفته‌اند! میگویند: «بان الشیء عن الشیء» یعنی قطع شد. و گویند: «بان الشیء بیانا» یعنی آشکار و روشن شد. «انظر- کَیْفَ تُبَيِّنُ لَهُمُ الْآیَاتِ» مائده: ۷۵ ثلاثی و افعال و تفعیل و تفعیل و استفعال این کلمه هم لازم و هم متعدی هر دو آمده است (قاموس). * «بَیِّن» صفت مشبیه است «لَوْ لَا يَأْتُونَ عَلَيْهِمْ بِسُلْطَانٍ بَیِّنٍ» کهف: ۱۵، چرا بر خود دلیل روشنی نمیآورند؟ «قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» بقره: ۲۵۶، تفعیل در اینجا با احتمال قوی برای حصول دفعه بعد دفعه است: یعنی کمال و رشد از ضلالت پر روشن گردیده «وَلَتَشْتَبِهَنَّ سَبِيلُ الْمُجْرِمِينَ» انعام: ۵۵، تا راه گناهکاران روشن گردد.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۵۸

«أَمْ أَنَا خَيْرٌ مِنْ هَذَا الَّذِي هُوَ مَهِينٌ وَلَا يَكَادُ يُبِينُ» زخرف: ۵۲، یا من بهترم از اینکه خوار است و نزدیک نیست سخنش را آشکار کند و فصیح بگوید. این قول فرعون است که در باره موسی گفت و «بین» در اینجا متعدی است. در مجمع البیان از حسن نقل شده که در موقع بعثت گره از زبان موسی گشوده شده بود چون در دعای خود گفت «وَ اِخْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي» خدا در جواب فرمود «قَدْ أُوتِيَ سُؤْلُكَ يَا مُوسَى» و فرعون این سخن را برای تعبیر گفت و اشاره بما سبق کرد. این استدلال کاملاً صحیح است ولی ظاهر آیه آنست که اثری باقی مانده بود. احتمال دیگری بنظر میاید که قوی است، و آن اینکه معنی «وَ اِخْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي» آن نیست که در زبان موسی گره بوده است بلکه موسی از خدا خواست که منطق او را روان گرداند تا حقایق را خوب مجسم کند و مطلبش را بفهمند، و فرعون غرضش آن بود که این شخص از اقامه حجت عاجز است و ادعا و دلیلش روشن نیست. بنظم عقده زبان موسی از آن در اذهان مانده که نقل شده در بچگی آتش را در دهان گذاشت و زبانش لکنت پیدا کرد. و مؤید احتمال ما آن است که موسی میخواست در مقابل فرعون سخن گوید و احتمال داشت مقام و جاه فرعون سبب تلجلج زبان موسی گردد و مطلب را خوب ادا نکند لذا گفت: پروردگارا منطقی مرا روان کن و لکنت از زبانی بگشا. در جای دیگر آمده که موسی بخدا عرض کرد «وَ يَضِيقُ صَدْرِي وَ لَا يَنْطَلِقُ لِسَانِي فَأَرْسِلْ إِلَيَّ هَارُونَ» شعراء: ۱۳ کاملاً روشن است که موسی از تنگی سینه و در نتیجه از روان نشدن زبانش می ترسید و آیه «وَ أَخِي هَارُونَ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا» قصص، ۳۴، روشن میکند که هارون از موسی فصیح تر بود نه اینکه موسی لکنت داشت. بنا بر آنچه گفته شد که افعال

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۵۹

این ماده لازم و متعدی بکار رفته، ممکن است «مبین» را که اسم فاعل از باب افعال است بمعنی آشکار یا آشکار کننده بگیریم مثل «يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُحَانٍ مُبِينٍ» دخان: ۱۰، و مثل «وَ هُوَ فِي الْخِصَامِ غَيْرُ مُبِينٍ» زخرف: ۱۸، او در خصام و گفتگو آشکار کننده نیست. این کلمه صد و نوزده بار در قرآن مجید آمده و در همه، جز آیه زخرف لازم بکار رفته گر چه در بعضی از آنها ممکن است متعدی حساب کرد مثل «كِتَابٌ مُبِينٌ» * ممکن است آیه زخرف را نیز لازم گرفت «إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبِينَةٍ» نساء: ۱۹، «وَ لَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ آيَاتٍ مُبِينَاتٍ» نور: ۳۴، یعنی: مگر آنکه کار بد آشکار، بیاورند حقا که بشما آیات روشن فرستادیم بعضی ها «مُبِينَاتٍ» را بفتح «باء» و اسم مفعول خوانده‌اند یعنی آیات روشن شده که خدا آنها را روشن کرده است. «بَيِّنَةٌ» مؤنث «بَیِّن» و جمع آن بَیِّنَات است و آندو بمعنی دلیل روشن و آیات واضح‌اند. «بیان» بمعنی کشف و از نطق اعم است و اسم مصدر نیز میاید. «هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَ

هُدًى» آل عمران: ۱۳۸، این کلام و سخنی روشن است برای مردم «خَلَقَ الْإِنْسَانَ عَلَّمَهُ- الْبَيَانَ» رحمن: ۴، انسان را آفرید و باو بیان و کشف ما فی الضمیر را تعلیم کرد. «ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ» قیامه: ۱۹. در مجمع البیان فرماید: تبیان و بیان هر دو بیک معنی است «وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ» نحل: ۸۹، کتاب را بر تو بجهت تبیان هر چیز فرستادیم. «وَآتَيْنَاهُمَا الْكِتَابَ الْمُسْتَبِينَ» صافات: ۱۱۷، بآن دو کتاب روشن دادیم. ممکن است مستبین در اینجا متعدی باشد یعنی کتابی که مجهولات را روشن میکند و شریعت را بیان می‌نماید و شاید لازم و بمعنی کتاب روشن باشد. و الحمد لله و هو خیر ختام.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۶۰

ت؛ ج ۱، ص: ۲۶۰

تاء؛ ج ۱، ص: ۲۶۰

تاء: حرف چهارم از الفبای فارسی و حرف سوم از الفبای عربی است. این حرف در اول کلمه گاهی برای قسم می‌آید مثل وَ تَاللَّهِ لِأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ انبیاء: ۵۷ بخدا در کار بت‌هایتان حيله میکنم و نیز برای مخاطب و مؤنث در اول کلمه واقع میشود نحو وَاذْ تَقُولُ لِلذِّی أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ احزاب: ۳۷ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِی أَنْفُسِهِمْ نحل: ۲۸. بآخر کلمه برای تأنیث لاحق و در وقت وقف به هاء مبدل میشود مثل حَمَلْنَاكُمْ فِی الْجَارِیَةِ و نیز در وقف ثابت می‌ماند مانند اخت و بنت و با الف بجمع لاحق میشود نحو مؤمنات و مسلمات و نیز بآخر فعل ماضی برای متکلم و مخاطب و تأنیث ملحق میگردد مثل وَ جَعَلْتُ لَهُ مَالًا مَمْدُودًا أَنْعَمْتُ عَلَيْهِمْ لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا فَرِيًّا اقرب الموارد گفته: تاء ملائکه برای تأکید جمع است (زیرا جمع آن ملائک است) در مجمع البیان ذیل آیه ۷۵ انعام فرموده و او و تاء ملکوت برای مبالغه است. راغب گوید: ملکوت مختص ملک خداست و آن مصدر ملک (فعل ماضی) است و تاء بآن داخل شده است.

تابوت؛ ج ۱، ص: ۲۶۰

تابوت: صندوق. و آن بنا بر آنچه گفته‌اند از توب بمعنی رجوع است زیرا انسان نوبه بنوبه سوی صندوق بر میگردد (المیزان). إِذْ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمَمِكَ مَا يُوحَىٰ. أَنْ أَقْدِفِيهِ فِی التَّابُوتِ فَاقْدِفِيهِ فِی الْيَمِّ طه: ۳۹ آندم که بمادرت آنچه وحی باید کرد وحی کردیم که او قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۶۱

را در صندوق کن و صندوق را بدریا رها کن. وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِّنْ رَبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِّمَّا تَرَكَ آلُ مُوسَىٰ وَ آلُ هَارُونَ تَحْمِلُهُ الْمَلَائِكَةُ إِنَّ فِی ذَلِكَ لَآيَةً لِّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ بقره: ۲۴۸. آیه شریفه در باره بنی اسرائیل است که از پیامبر خود خواستند ملکی (فرماندهی) بر آنان تعیین کند که با وی بجنگ روند پیامبرشان گفت: خدا طالوت را بر شما فرمانده کرده، گفتند: او را قبول نداریم، خود از او لایقتریم. پیامبرشان گفت: دلیل پادشاهی او آنست که صندوق معهود سوی شما آید که در آن آرامشی است از پروردگارتان و باقیمانده‌ای است از آنچه خاندان موسی و هرون واگذاشته‌اند و ملائکه آنرا حمل کنند، اگر اهل ایمان باشید در آن برای شما دلیل هست. از کریمه شریفه استفاده میشود که صندوقی در بنی اسرائیل بود و وجود آن مایه آرامش خاطر و سبب اطمینان قلبشان بود و در آن چیزهایی از موسی و هارون بیادگار مانده بود بنا بر آنچه در مجمع البیان آمده: عرب آل فلان میگوید و خود شخص را اراده میکند و یا مراد موسی و هرون با خانواده آنهاست و نیز معلوم میشود که تابوت از بنی اسرائیل مفقود شده بود أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ. جمله تَحْمِلُهُ الْمَلَائِكَةُ چنانکه گفته‌اند حال است از تابوت، بهتر است که از اتیان تابوت حال باشد یعنی: نشانه فرماندهی طالوت آنست که تابوت در حالیکه ملائکه آنرا حمل میکنند بسوی شما آید، آیه ما بعد که

می‌فهماند فرماندهی طالوت را پذیرفتند، مفید آنست که تابوت با آن حال بسوی بنی-اسرائیل آمده است. در المنار از اثبات این معجزه وحشت کرده و گوید: دو تا گاو که صندوق را از بعض بلاد فلسطینی
 قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۶۲

بسوی بنی اسرائیل می‌آوردند بالهام ملائکه آنها می‌آوردند و از طبری از وهب بن مته نقل میکنند که بدو گاو حامل تابوت، چهار ملک موکل بودند و در کتب بنی اسرائیل هست که دو گاو قائد و سائق نداشتند... بنی اسرائیل تاریخشان پر از اعجاز پیامبران است، پس چرا آیه را از ظاهرش براندازیم و اگر بگوئیم ملائکه آوردند چه ضرر دارد و اگر المنار تفسیر را تا بقصه ملکه سبأ میرسانید در باره آمدن تخت ملکه، بواسطه اعمال قدرت آصف بن برخیا، که صریح قرآن است چه میگفت؟! در باره این صندوق چیزهای بسیار گفته‌اند و جدا کردن صحیح آنها از نا صحیح کاری مشکل و در عین حال بی فایده است و آنچه گفتنی است در قرآن یاد شده و اشاره کردیم. در تورات فعلی در سفر خروج باب ۲۵ و در جاهای دیگر ذکر آن آمده ولی اغراق آمیز است مسترهاکس امریکائی در قاموس کتاب مقدس در باره آن بتفصیل سخن گفته و گوید از جمله دو لوح که احکام عشره در آنها نوشته شده بود و تورات و غیره در آن صندوق بود.

تب: ج ۱، ص: ۲۶۲

تب: تب و تباب بمعنی خسران و زیان است راغب زیان مستمر، مجمع البیان زیان مؤدی بر فساد، قاموس نقص و زیان مطلق گفته است و ﴿مَّا كَيْدُ فِرْعَوْنَ إِلَّا فِي الْبَابِ﴾ غافر: ۳۷، حیلۀ فرعون نیست مگر در زیان و ﴿مَّا زَادُوهُمْ غَيْرَ تَتْسِبُ﴾ هود: ۱۰۱ بآنها جز خسران نیافزودند. ﴿يَدَا أَبِي لَهَبٍ وَتَبَّ. مَّا أَغْنَىٰ عَنْهُ مَالُهُ وَمَا كَسَبَ. سَيَصْلَىٰ نَارًا ذَاتَ لَهَبٍ. وَامْرَأَتُهُ حَمَّالَةَ الْحَطَبِ فِي جِيدِهَا حَبْلٌ مِّن مَّسَدٍ﴾ مسد، ۱-۶ غرض از نقل کامل این سوره مبارکه آنست که بعضی معنای سوره را درک نکرده و گفته‌اند: قرآن در این سوره ناسزا گفته و این از ساحت کتاب آسمانی بدور است

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۶۳

و ناسزا گفتن دلیل بی‌منطقی است و گرنه احتیاجی بناسزا گوئی نیست مخصوصاً که زن ابو لهب نیز بزشتی یاد شده است (خلاصه شبهه‌ایکه گفته‌اند و یا میشود گفت). ابتدا بمفردات سوره رسیدگی میکنیم: «تَبَّتْ» فعل ماضی مؤنث و «يَدَا أَبِي لَهَبٍ» فاعل آنست «تَبَّ» فعل ماضی و فاعلش ضمیر مستتر به ابی لهب بر میگردد یعنی: دو دست ابا لهب و خود او بزبان و خسران افتاد. ابو لهب عموی حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم است، این کنیه را قرآن جعل نکرده بلکه باو در اثر زیبایی و خوشمنظری و گونه‌های سرخس، ابا لهب میگفتند و آن نام در میان مردم تعریف او بود و قرآن مجید همان را آورده است. «وَامْرَأَتُهُ» عطف است بفاعل «سَيَصْلَىٰ» یعنی: «سیصلی ابو لهب و امرئه النار» زن ابو لهب بنام امّ جمیل خواهر ابو سفیان، زنی فتنه انگیز و سخن چین و دو بهم زن بود نقل شده خاها را می‌آورد و زیر پای حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم میریخت جمله «حَمَّالَةَ الْحَطَبِ فِي جِيدِهَا حَبْلٌ مِّن مَّسَدٍ» حال است از «وَامْرَأَتُهُ» یعنی: زنش داخل آتش میشود در حالیکه هیمه حمل میکند و در گردنش ریسمانی است از لیف خرما. مراد از این دو جمله حائیه خواه سخن چینی باشد و یا آوردن خار و ریختن براه آنحضرت (احتمال دوم موافق آیه است) آنست که: جهنم رفتن این زن عمل دنیائی او را حکایت میکنند در حالیکه در دنیا بود در همان حال بآتش داخل میشود. با این طریق، سوره مبارکه و مطالب آن کاملاً طبیعی است. بار دیگر ترجمه سوره را یکجا می‌آوریم: دستهای ابا لهب و خود او بزبان افتاد مال وی و آنچه فراهم کرده بود او را بی‌نیاز نکرد، حتماً بآتش زبانه‌دار داخل میشود، زنش نیز در حالیکه حامل هیمه و ریسمان در گردن است داخل آتش میشود. بعضی‌ها تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ وَتَبَّ را نفرین دانسته و در ترجمه

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۶۴

گفته‌اند: بریده باد دستهای ابو لهب و نابود باد او. اَوَّلَا تَبَّ و تَبَّ چنانکه گفتیم بمعنای خسران است ثانیاً: آیه خبر است و نفرین نیست چنانکه گفته شد و احتیاجی بنفرین گرفتن نداریم. اگر گویند: چرا ابو لهب و زنش طوری بخصوص آمده است که قابل تطبیق بعموم نیست حال آنکه سلیقه قرآن اعم گفتن مطالب است و جز در موارد ضروری تصریح بشخص نکرده است آیا ممکن نبود که او و زنش مانند دیگران بعداً ایمان بیاورند. گوئیم: اگر سوره مبارکه بعد از هلاکت او و زنش نازل شده باشد در این صورت هیچ اشکالی نیست زیرا پس از مرگ و حتمیت جهنمی بودن، حال آنها بیان شده است مثل فرعون و هامان و قارون و غیره، و اگر در حال حیات آن دو نازل شده باشد باید گفت که چون در علم خدا ایمان نیاوردن آنها حتمی بود لذا در حال زنده بودن بحسابشان رسیده است، میشود گفت: مفسران اجماع دارند بر نزول سوره در حال حیات آن دو و «سَيَصْلَى» را نیز شاهد میاورند که از آینده خبر میدهد و اگر آنوقت ابو لهب و زنش مرده بودند لازم بود با صیغه ماضی گفته شود و نیز روایاتی وارد شده که میفهماند نزول سوره در حال حیات آنها بوده است «۱» ولی میشود گفت: سوره مبارکه بعد از هلاکت آن دو نازل شده است. «سَيَصْلَى» خبر از عذاب آخرت است نه برزخ و دوران مرگ در این زمینه فقط یک روایت در برهان از جابر بن یزید از امام باقر علیه السلام و یک روایت در صافی از قرب الاسناد از امام کاظم علیه السلام نقل شده است حال روایت برهان که در سندش عمرو بن شمر هست روشن است و در روایت قرب الاسناد نیز تحقیق لازم است و آنچه از ابن عباس و غیره نقل شده موضوعیت ندارد و الله العالم.

تبر: ج ۱، ص: ۲۶۴

تبر: (بر وزن فلس و فرس) هلاک شدن، نابود گشتن.

(۱) بقیه مطلب را در «لهب» مطالعه کنید. از نظر تاریخ مرگ او بعد از هجرت است.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۶۵

وَ كَلَّا صَرَ بِنَا لَهُ الْأُمْتَالُ وَ كَلَّا تَبَّرْنَا تَتَبِيرًا فرقان: ۳۹ برای همه مثلها را زدیم و همه را نابود کردیم نابود کردن کامل. نا گفته نماند: راغب تبر را متعدی گفته و گوید: «تبره و تبره» هر دو بیک معنی است، قاموس نیز چنین گفته است. ولی در اقرب الموارد «تبر» از باب نصر ینصر و علم یعلم، لازم و بمعنی هلاک شدن و «تبر» از باب تفعیل متعدی و بمعنی هلاک کردن آمده است. وَ لَا تَرِدِ الظَّالِمِينَ إِلَّا تَبَارًا نوح: ۲۸، تبار اسم مصدر و بمعنی هلاکت است، و ظالمان را جز نابودی میافزاید. إِنَّ هَؤُلَاءِ مُتَّبَرٌ مَا هُمْ فِيهِ اعراف: ۱۳۹، حقاً آنچه اینان در آنند نابود شونده است. اگر ثلاثی و مزید فیه این کلمه هر دو متعدی باشند لازم است بگوئیم تفعیل در اینجا از برای تکثیر است وَ لَيَتَّبِعُوا مَا عَلَوْا تَتَبِيرًا اسراء: ۷، بهر چه غالب شدند بطور کامل نابودش کنند.

تبع: ج ۱، ص: ۲۶۵

تبع: تبع و اتباع بمعنی پیروی است. خواه بطور معنوی و اطاعت باشد مثل فَمَنْ تَبِعَ هِدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ بقره: ۳۸، هر که از هدایت من پیروی کند برای آنها خوفی نیست و محزون نمیشوند و خواه بطور محسوس و دنبال کردن نحو فَاتَّبِعْهُمْ فِرْعَوْنُ وَ جُنُودُهُ يونس: ۹۰، فرعون و لشگریانش آنها را تعقیب کردند و از پی آنها رفتند. ثُمَّ لَا يَتَّبِعُونَ مَا أَنْفَقُوا مَنَّا وَ لَا أَدَىٰ بقره: ۲۶۲، سپس در پی چیزی را که انفاق کرده‌اند متنی یا اذیتی قرار نمیدهند أَلَمْ نُهْلِكِ الْأَوَّلِينَ ثُمَّ نُنَبِّئُهُمُ الْآخِرِينَ مرسلات: ۱۷، آیا پیشینیان را نابود نکردیم سپس دیگران را از پی ایشان میبریم. و با آیه فَاتَّبِعْهُمْ فِرْعَوْنُ ... دیدیم که باب افعال بمعنی پیروی و دنبال کردن و هم پیرو قرار دادن است. وَ اتَّبَعْتُ مَلَّةَ آبَائِي يوسف: ۳۸، از دین پدرانم پیروی کردم. تبع: بر وزن فرس بمعنی تابع

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۶۶

است واحد و جمع در آن یکسان میباشد (قاموس) «إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا» ابراهیم: ۲۱، ما بشما تابع بودیم. تبع (بر وزن شریف) را ناصر و کمک گفته‌اند و این از آن جهت است که کمک در پی یاری و کار آدمی میباشد «ثُمَّ لَا تَجِدُوا لَكُمْ عَلَيْنَا بِهِ تَبِيعًا» اسراء: ۶۹، سپس بر ما بسبب آن عذاب یاری و تابعی نیابید. که از پی شما آمده و از ما باز خواست کند. متتابع: پی در پی. «فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ» نساء: ۹۲.

تبع: ج ۱، ص: ۲۶۶

تبع: «أَهُمْ خَيْرٌ أَمْ قَوْمُ تُبَّعٍ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ» دخان: ۳۷، «وَأَصْحَابُ الْأَيْكَةِ وَقَوْمِ تُبَّعٍ كُلٌّ كَذَّبَ الرُّسُلَ فَحَقَّ وَعِيدِ» ق: ۱۴. این کلمه که فقط دو بار در قرآن مجید آمده، گفته‌اند: لقب پادشاهان یمن است چنانکه فرعون لقب شاهان مصر، قیصر لقب شاهان روم و کسری لقب پادشاهان ایران بود. راغب گوید: علت این تسمیه آنست که شاهان تبع در سیاست و زمامداری تابع یکدیگر بوده و از یک نقشه پیروی میکرده‌اند و گویند: تبع پادشاهی است که ملت از وی پیروی نماید. طبرسی علت این تسمیه را کثرت پیروان دانسته و قول راغب را بطور احتمال آورده است. قرآن مجید در نبود شدن قوم تبع صریح است ولی از خود تبع ساکت است. در مجمع البیان از سهل بن سعد از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل کرده که فرمود: تبع را فحش نگوئید که او اسلام آورده، ولید بن صبیح از امام صادق علیه السلام نقل کرده که: تبع بطایفه اوس و خزرج گفت در همین جا باشید تا این پیامبر بیاید و اگر او را درک می‌کردم در خدمتش بودم و با او بیا می‌خواستم. در تفسیر برهان نیز چند حدیث در همین مضمون منقول است. در کمال الدین صدوق ره ص ۱۶۹ باب ۱۱ سه حدیث در مدح تبع آمده از جمله از ابن عباس که گفت کار تبع بر شما مشتبه نشود او مسلم بود.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۶۷

احتمال می‌رود که او یکی از پیامبران باشد چون از وی ذمی نشده و شاید «قوم تبع» مثل «قوم نوح» و «قوم ابراهیم» باشد که هر دو پیامبرند نه مثل «قوم فرعون» که مبعوض و ملعون است.

تجارت: ج ۱، ص: ۲۶۷

تجارت: معامله. خرید و فروش. راغب آنرا تصرف در رأس مال برای طلب ربح گفته، تاجر کسی است که خرید و فروش کند «لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ» نساء: ۲۹، اموال خود را باطل نخورید مگر آنکه معامله از روی تراضی باشد. «هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ، تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ» صَف: ۱۰ در این کریمه ایمان و جهاد جنس و نجات از عذاب قیمت است و معامله با خدا روی آندو انجام می‌پذیرد «لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ» نور: ۳۷ راجع بذکر بیع با تجارت به «بیع» رجوع شود.

تحت: ج ۱، ص: ۲۶۷

تحت: زیر. مقابل فوق. لَمَّا كَلَّمُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ ... مائده: ۶۶، هر آینه روزی می‌خورند از بالای سرشان و از زیر قدمهایشان. از تحت گاهی بطور کنایه نکاح اراده شده است مثل ... «امْرَأَتِ نُوحٍ وَامْرَأَتِ لُوطٍ كَانَتَا تَحْتَ عَيْدَيْنِ مِنْ جِبَادِنَا» ... تحریم: ۱۰: زن نوح و زن لوط در نکاح دو نفر از بندگان ما بودند. «لِلَّذِينَ اتَّقَوْا عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ» ... آل عمران: ۱۵، نا گفته نماند در حدود چهل بار در تعریف بهشت، «تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ» ذکر شده: بهشت یا بهشت‌هاییکه نهرها از زیر آنها روان است. و در بادی امر بنظر می‌آید که این نهرها دیده نمی‌شوند زیرا از زیر جنات روانند و اگر از زیر درختان روان بودند تماشائی و قابل استفاده می‌بودند. باید دانست اصل «جن»

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۶۸

بمعنی پوشیدن چیز و مخفی کردن آن است. جنین را از آن، جنین گویند که شکم مادر او را پوشیده است. و آن بمعنای مفعول است. «فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ» انعام: ۷۶ یعنی شب او را پوشید، دیوانه را چون عقلش پوشیده شده مجنون گویند، قلب را چون در میان بدن از انظار پوشیده است جنان گفته‌اند، سپر را چون در حین جنگ شخص را میپوشاند مجن و مجنّه گویند. جنت هر باغی است که درختان آن روی زمین را بپوشاند (مفردات). علی هذا، باغ و چمن و بستان را جنت گوئیم که درختان و علفهای آن روی زمین را مستور نموده است و جنت گفتن باعتبار روئیدنیهاست نه زمین، در این صورت معنی «جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ» این است: درختان و روئیدنیهاییکه نهرها از زیر آنها روانند و اگر گفتیم: بهشت‌هاییکه نهرها از زیر آن روانند مراد این مطلب است.

تراب؛ ج ۱، ص: ۲۶۸

تراب: خاک. «أَكْفَرَتْ بِإِلْدِي خَلَقَكَ مِنْ تُرَابٍ» ... كهف: ۳۷، آیا کافر شدی بکسیکه تو را از خاک مخصوص آفرید. در اینجا چند آیه را بررسی میکنیم: ۱- «وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ» ... فاطر: ۱۱ و در قرآن مجید شش بار خلقت انسان از تراب مذکور است و همه بلفظ نکره آمده یعنی از خاکی بخصوص. و هشت بار نیز کلمه «طین» آمده و همه نکره، یعنی از گل بخصوص مثل «وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ» سجده: ۷، سه دفعه هم «حماء» آمده باز نکره یعنی از لجن سیاه و بد بوی بخصوص «إِنِّي خَلَقْتُ بَشَرًا مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ» حجر: ۲۸، راجع بتوضیح این آیات به «آدم» رجوع شود. ۲- «وَعِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ الْأُتْرَابِ» ص: ۵۲ کلمه اتراب سه بار در صفت حوریان بهشتی آمده است «فَجَعَلْنَاهُنَّ أُبْكَارًا عُرْبًا أُنْثَرَابًا»

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۶۹

واقعه: ۳۷، ... «خِدَانِقٌ وَأَعْتَابًا وَكَوَاعِبُ الْأُنْثَرَابِ» نباء: ۳۳. ترب (بر وزن حبر) بمعنی همسال است که در یک زمان دنیا آمده باشند بر خلاف دو قلو که در بطن واحد از مادر واحد متولد میشوند و آنها را توأمان گویند در اقرب الموارد هست: «الترب من ولد معك و اکثر ما يستعمل في المؤنث يقال: هذه ترب فلانة إذا كانت على سنّها»: ترب کسی است که با تو دنیا آمده و بیشتر در مؤنث بکار میرود گویند این دختر، ترب فلان دختر است در صورتیکه همسال باشند. و در ماده «تأم» آمده: توأم از تمام حیوان آنست که با دیگری در یکدفعه دنیا آید دو فرد باشند یا بیشتر. «تأمت المرثة وضعت اثنين في بطن». گویند: دو همسال را از آن ترب گفته‌اند که با هم خاکبازی میکنند که اصل ترب بمعنی خاک است. بنظر میاید: حوریان بهشتی با همدیگر همسال و هم قد نیستند بلکه مراد تناسب آنها با شوهرانشان است یعنی حوریان از حیث زیبایی، قد، قامت، حسن منظر و ... با شوهران خود همسال و برابراند ۳...: «يَتِيمًا ذَا مَقْرَبَةٍ أَوْ مَسْكِينًا ذَا مَقْرَبَةٍ» بلد: ۱۶ مرتبه چنانکه در مجمع آمده بمعنی احتیاج شدید است که گویا فقیر از شدت فقر بتراب چسبیده است، یعنی: یتیمی که دارای قرابت و مسکینی که شدیداً محتاج و بخواک افتاده است. ۴: «فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ، خُلِقَ مِنْ مَّاءٍ دَافِقٍ يُخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَائِبِ» طارق: ۷ راغب گوید: ترائب دنده‌های سینه است و واحد آن تریبه است. مجمع البیان در ذیل اللغة گوید: ترائب اطراف سینه و مفرد آن تریبه است و در المعنی در ضمن نقل چند قول از عطا نقل کرده صلب مرد و ترائب زن، زیرا که فرزند از دو آب بوجود می‌آید

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۷۰

و در آخر فرموده: مشهور در کلام عرب، ترائب استخوانهای سینه و بالای آنهاست. و همین طور است در صحاح و قاموس و اقرب الموارد، در قاموس معانی دیگر نیز احتمال داده است. زمخشری نیز آنرا استخوانهای سینه گفته و مثل عطا صلب مرد و ترائب زن گفته است. بیضاوی نیز مثل عطا و زمخشری گفته و در ذیل قول خود مطلب دیگری آورده است. صلب، در لغت هر چیز سخت و محکم و نفوذ ناپذیر است در نهج- البلاغه در صفت مؤمن آمده «نفسه اصلب من الصلبد» حکمت: ۳۳۳ نفس مؤمن از سنگ سخت

است و در اصطلاح بمهره‌های پشت و مجاری نطفه مرد گفته شده و حَلَائِلُ أَبْتَائِكُمْ الَّذِينَ مِنْ أَصْلَابِكُمْ نساء: ۲۳. ناگفته نماند: قول عطا و زمخشری و بیضاوی که صلب را از مرد و ترائب را از زن گرفته‌اند بکلی باطل و بی اساس است و در آیه شریفه نطفه زن مطرح نیست. زیرا در آیه ما قبل میگوید: انسان از آب جهنده که از میان صلب و ترائب بیرون میاید آفریده شده است. آب جهنده (مَاءٌ دَافِقٌ) فقط از مرد است نه زن وانگهی. مقاربت، فقط سبب نزول نطفه مرد است و ربطی بنطفه زن ندارد. نطفه زن در حدود پنج روز پس از قاعدگی از تخمدان جدا شده و وارد لوله زهدان میگردد و در حدود پنج و شش روز در آنجا زنده می ماند اگر در عرض این مدت مقاربت اتفاق افتاد یکی از سلولهای نطفه مرد (اسپرماتوزئید) وارد نطفه زن (اوول) میگردد و رشد آن شروع میشود، انزال زن و لذت او در حین مقاربت راجع بانزال نطفه او نیست بر خلاف مرد. و خلاصه: آیه شریفه راجع بنطفه مرد است و صلب و ترائب را باید در وجود مرد جستجو نمود. و آنکه مثل ابن کثیر و غیره در باره ترائب زن صحبت و نقل اقوال کرده‌اند

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۷۱

از خود آیه غفلت نموده‌اند و گر نه از زن صحبتی بمیان نمی‌آوردند. احتمال قوی در آیه شریفه آنست که مراد از صلب، قسمت آخر ستون فقرات مرد مقابل استخوانهای عانه و مراد از ترائب استخوانهای عانه و خاصره باشد در تفسیر پرتوی از قرآن میگوید: مجرای منی از بیضه امتداد یافته و از راه مجرای معینی که در امتداد کشاله ران است بطرف داخل شکم می‌رود و بطرف مثنان که در پشت استخوان عانه است بر میگردد و در زیر مثنان از میان پروستات (غده ایست که در محل خروج ادار قرار دارد و مجرای ناقل منی از وسط آن عبور میکند) رد شده وارد مجرای ادار میشود قسمتی از این مجرا که داخل شکم است اطرافش حلقه استخوانی است که در جلو استخوان عانه و در طرفین و عقب استخوان خاصره و در پشت، ستون مهره و استخوان خارجی میباشد (تمام شد) علی هذا مقصود از صلب قسمت آخر ستون مهره و از ترائب استخوانهای دیگر است که منی از میان آنها گذشته وارد مجرای ادار میشود و این است معنای یَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَ التَّرَائِبِ. اگر گویند: تمام لغت نویسان و مفسرین ترائب را استخوانهای سینه و دنده‌ها و نحو آن معنی کرده‌اند و در مجمع البیان و غیره از اشعار عرب شاهد آورده که تریب استخوان سینه است مثلاً در صحاح هست «اشرف ثدیاها علی - التریب» یعنی پستانهایش بر سینه مشرف است در این صورت چگونه ممکن است ترائب را استخوانهای عانه و خاصره بدانیم؟! گوئیم: تریبه و ترائب در اصل لغت بمعنی استخوان سینه نیست و معنای اولی (تراب) در آن معتبر است و استخوانهای سینه را از آنجهت ترائب گفته‌اند که مثل خاک بسهولت حرکت میکنند طبرسی فرموده: چون استخوانهای سینه مانند خاک باسانی حرکت میکنند

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۷۲

از آنجهت ترائب گفته‌اند. در این صورت چه مانعی دارد که بگوئیم استخوانهای عانه و خاصره را از جهت نرم بودن و خاک مانند بودن تریبه گفته‌اند. اگر مفسران گذشته در این عصر بوده و مجرای طبیعی منی را میدانستند، ترائب را استخوانهای عانه و خاصره معنی میکردند. در پرتوی از قرآن گوید: ترائب که جمع تریبه است در اصل لغت بمعنای چیز نرم و نفوذ پذیر ... و خاک مانند است. این عبارت مبالغه آمیز است زیرا ماده اولی که تراب است بمعنی خاک میباشد اگر مطلب آنطور بود امثال صحاح و قاموس مینوشتند. که تراب بمعنی نرمی است و خاک را از جهت نرم بودن تراب گویند. حال آنکه چنین نوشته‌اند.

ترف: ج ۱، ص: ۲۷۲

ترف: ترفه یعنی توسع در نعمت (مفردات) ترف یعنی نعمت ابن عرفه گفته مترف کسی است که بسر خود گذاشته شده آنچه بخواهد میکند و از وی جلوگیری نمیشود مجمع البیان ذیل آیه ۱۶: اسراء. بنا بر این مترف بمعنی ثروتمند است، یعنی کسیکه باو نعمت زیاد داده شده و آن در صورت عدم ایمان سبب طغیان و سرکشی است إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَافٍ أَنْ رَأَاهُ اسْتَغْنَىٰ عِلْق: ۶، و از موارد

استعمال آن در قرآن مجید بدست میاید که ثروتمند و قدرتمند سرکش مراد است و شاید بهمین جهت است که مجمع البیان آنرا در آیه **إِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذَلِكَ مُتْرَفِينَ** واقعه: ۴۵، ممتنع از اداء واجبات گفته است. و **كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا الَّتِي كَانُوا يُرْسَلُونَ** مؤمنون: ۳۳، ملاقات آخرت را تکذیب کرده و در دنیا آنها را مرفه و صاحب نعمت کردیم و **اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَا أُتْرِفُوا فِيهِ وَكَانُوا مُجْرِمِينَ** هود: ۱۱۶، ستمکاران بآنچه در آن وسعت یافته بودند برگشتند و گناهکاران بودند. و **مَا أَرْسَلْنَا فِي قَوْمِ لُوطٍ مِّنْ نَّذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا بِمَا**

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۷۳

أَرْسَلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ سَاءَ: ۳۴، در هیچ شهری انذار کننده‌ای نفرستادیم مگر آنکه ثروتمندان آن گفتند: ما بآنچه فرستاده شده‌اید کافریم. از آیه شریفه بخوبی روشن میشود که در وهله اول طبقه سوم، از انبیاء حمایت کرده‌اند زیرا انبیاء بحمايت آنها و غیره برخاسته‌اند و نیز ثروتمندان در مرحله اول بمبارزه برخاسته‌اند زیرا پیامبران از عیاشی و خیره سری آنها جلوگیری کرده و بتعدیل و انصاف وادار می‌نمودند و آن بر خلاف میل خود کامگان بود. نا گفته نماند: این ماده در همه جای قرآن مجید در مقام ذم بکار رفته است.

ترک: ج ۱، ص: ۲۷۳

ترک: وا گذاشتن للرجال نَصِيْبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ نساء: ۷، برای مردان بهره‌ای است از آنچه پدر و مادر و نزدیکان واگذاشته‌اند. ترک در ترک عمدی و غیر عمدی هر دو بکار میرود غیر عمدی مثل آیه فوق، و عمدی مثل **مَا قَطَعْتُمْ مِنْ لِينَةٍ أَوْ تَرَكْتُمُوهَا قَائِمَةً عَلَى أُصُولِهَا فَبِإِذْنِ اللَّهِ حَشْرٌ**: ۵. در آیه **وَتَرَكَنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ صَافَاتٍ**: ۷۸، که در باره چند نفر از پیغمبران آمده مراد از آن نام نیک یا بقاء شریعت آنهاست و «ترکنا» در باقی گذاردن بکار رفته است. بنظر المیزان مراد از آن بقاء شریعت آنها است تا روز قیامت. چنانکه در **وَاجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ شعراء: ۸۴** نیز آنطور گفته است. مجمع البیان گوید: **تَرَكَنَا** بمعنی ابقینا است. اقرب الموارد گفته: «ترک: خلّاه ... و ابقاه» نا گفته نماند باقی گذاشتن با وا گذاشتن می‌سازد زیرا دست کشیدن از چیزی فی الواقع باقی گذاشتن آنست.

تسع: ج ۱، ص: ۲۷۳

تسع: و تسعة: نه. و **لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى تِسْعَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ اسراء: ۱۰۱**، بموسی نه معجزه آشکار دادیم. **إِنَّ هَذَا أَخِي لَهُ تِسْعٌ وَ تِسْعُونَ نَعْجَةً وَلِي نَعْجَةٌ وَاحِدَةٌ** ص ۲۳: این برادر من است که نود و نه میش دارد

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۷۴

و من فقط یک میش دارم در اینجا دو مطلب را بررسی میکنیم. ۱- آیات نه گانه حضرت موسی که معجزه‌های او بود. در دو مورد آمده است یکی سوره اسراء که فرموده: **وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى تِسْعَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ فَسْتَلَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ إِذْ جَاءَهُمْ فَقَالَ لَهُ فِرْعَوْنُ إِنِّي لَأَظُنُّكَ يَا مُوسَى مَسْحُورًا**. **قَالَ لَقَدْ عَلِمْتُمْ أَنزَلَ هَؤُلَاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ بِصَائِرٍ وَإِنِّي لَأَظُنُّكَ يَا فِرْعَوْنُ مَثْبُورًا** (۱۰۱-۱۰۲). و دیگری در سوره نمل آیه ۱۲-۱۳ **وَأَدْخَلْ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجُ بَيْضًا مِنْ غَيْرِ سُوءٍ فِي تِسْعِ آيَاتٍ إِلَى فِرْعَوْنَ وَقَوْمِهِ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ**. فلما جاءتهم آياتنا مبصرة قالوا هذا سحر مبين. از این چهار آیه روشن میشود که تمام آیات نه گانه را فرعون و قوم او در مدت دعوت موسی از وی دیده و قبول نکرده‌اند. لذا در شمردن این معجزات سراغ معجزه هائی از قبیل شکافتن دریا، شکافتن سنگ و غیره که در صحرای سینا بعد از خروج از مصر اتفاق افتاده، نباید رفت، زیرا آنها را فرعون و فرعونیان ندیدند ولی در اینجا بعد از اشاره بآیات نه گانه، موسی بفرعون میگوید: میدانی که این آیات را پروردگار آسمانها و زمین فرستاده است. در سوره نمل

پس از اشاره بآیات فرموده: چون آیات روشن ما آمد، گفتند: سحری است آشکار. پس باید آیات نه گانه را قبل از خروج از مصر جستجو کرد. دو تا از این آیات، عصا و ید بیضاء است که قبلا بودند و در سوره اعراف آمده و لَقَدْ أَخَذْنَا آلَ فِرْعَوْنَ بِالسِّنِينَ وَ نَقْصٍ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَذَكَّرُونَ ... وَقَالُوا مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ لِنَسِيَ حِرْزَنَا بِهَا فَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ وَالْجُرَادَ وَالْقُمَّلَ وَالضَّفَادِعَ وَالِدَّمَ آيَاتٍ مُفْصَلَاتٍ فَاسْتَكْبَرُوا وَكَانُوا قَوْمًا مُجْرِمِينَ ۱۳۰-۱۳۳. در این آیات نیز هفت معجزه قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۷۵

ذکر شده است خشکسالی، کمبود حاصل، طوفان، ملخ، قمل، وزغها، و خون. این هفت آیه با عصا و ید بیضاء، مجموعاً ۹ آیه است که در طول دعوت موسی در مصر واقع شده‌اند. و اما معجزات دیگر که بعد از خروج از مصر اتفاق افتاد از آیات نه گانه ما نحن فیه خارج‌اند. در تورات سفر خروج این آیات با تفاوت نقل شده است و هاکس در قاموس کتاب مقدس آنها را ده تا شمرده است. ولی اعتماد بر قرآن مجید است که ۹ تا بیان میفرماید و هاکس امریکائی ده تا را از تورات جمع کرده و گرنه اشاره به ده یا نه بودن در تورات نیست بلکه هر یک از آنها در بابی ذکر شده است و از جمله آتینا موسی تسع آیات ... فَسئَلُ بَنِي إِسْرَائِيلَ رُشْنَ مِشْوَدُ كِه يَهُودِ آن آيَاتِ رَا ۹ مِيدَانِسْتَنْد و گرنه نمی‌فرمود: از بنی اسرائیل پرس و شاید انشاء الله در «قمل» این آیات را روشن و مفصّل نقل کنیم. ۲- وَلِئِشْوَا فِي كَهْفِهِمْ ثَلَاثَ مِائَةٍ سِنِينَ وَارْدَاوَا تِسْعًا كَهْف: ۲۵ در غارشان سیصد سال بسر بردند و نه سال بر آن افزودند. این آیه مدت خواب اصحاب كهف را بیان میکند و ظاهرش آنست که مدت خوابشان سیصد و نه سال بوده است. بعضی‌ها فاعل «ارْدَاوَا» را اهل کتاب گرفته و گفته‌اند: مراد آنست که اصحاب كهف در آنجا سیصد سال ماندند ولی اهل کتاب ۹ سال بر آن افزوده‌اند. در مجمع البیان فرموده: نقل است که یک نفر یهودی از علی علیه السلام از مدت توقف آنها سؤال کرد حضرت آنچه در قرآن است فرمود، یهودی گفت: ما در کتاب خود می‌یابیم که مدتشان سیصد سال بوده امام علیه السلام فرمود: آن بسالهای شمسی است و آنچه من گفتم بسال قمری است. تفسیر المیزان سیصد سال را با قرینه اضافه شدن نه سال، شمسی قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۷۶

گرفته و فرماید: سیصد سال را اگر یکدفعه شمسی و یکدفعه قمری بگیریم تفاوت تقریباً ۹ سال میشود و فخر رازی را که این سخن را باور ندارد، رد کرده و گفته تفاوت از سه ماه کمتر است و در ذکر تعداد، اینگونه نسبتها بلا کلام شایع است. نا گفته نماند اگر تفاوت سال شمسی و قمری را در حدود ۱۰ روز بدانیم، ۹ سال قمری در حدود سه هزار و صد و هشتاد و شش روز خواهد بود (۳۱۸۶ * ۹ = ۳۵۴) و این صد و هشتاد و شش روز که ۹ سال با آن تمام میشود در تفاوت سیصد سال شمسی و قمری نیست زیرا تفاوت آن دو فقط سه هزار روز است (۳۰۰ * ۱۰ = ۳۰۰) و آن از ۹ سال در حدود شش ماه کمتر است و آنوقت «وَارْدَاوَا تِسْعًا» درست نخواهد بود و انگهی این حساب تقریبی است و الا سال شمسی ۳۶۵ روز و ۶ ساعت و سال قمری ۳۵۴ روز و کسری است و تفاوت آن دو در حدود ۱۱ روز است و آنوقت تفاوت سیصد سال تقریباً سه هزار و سیصد روز خواهد بود و آن در حدود چهار ماه از ۹ سال زیادتر است. عقیده ما این است که آیه، مدت توقف آنها را سیصد و نه سال قمری که معمول بود، معین میکند و این نوع سخن گفتن تفنّن در عبارت است و روایتی که از امام علیه السلام نقل شده اولاً سندی ندارد و ثانياً قضیه اصحاب كهف بعد از حضرت موسی است و ربطی به یهود ندارد که در مکالمه با امام علیه السلام بگوید: ما در کتاب خود سیصد سال می‌یابیم و ایضا باید تحقیق کرد که در آنروز حساب شمسی در عربستان معمول بوده یا نه؟ و آیه ما بعد که میگوید قُلِ اللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا لَبِثُوْا لَهُ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَالْاَرْضِ مِيفْهَمَانْد که در مدت آنها اختلاف وجود داشته است و قرآن بآنحضرت دستور میدهد بگو: مدت آنها سیصد و نه سال است و خدا داناتر است و مدت آنها را چنین بیان میکند.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۷۷

گذشته از اینها اگر بگوئیم حساب شمسی و قمری در آیه بکار است باید تقدیر آیه چنین باشد «و لَبِثُوْا فِي كَهْفِهِمْ ثَلَاثَ مِائَةٍ سِنِينَ

بحساب الشمسی و ازدادوا تسعا بسنین القمری» و دلیلی بر این تقدیر نداریم و اگر حساب شمسی را بمیان نیاوریم چه اشکالی خواهد داشت؟ تعس: هلاکت. (قاموس) در مجمع گفته: آن لغزشی است که صاحبش قدرت برخاستن ندارد وَالَّذِينَ كَفَرُوا فَتَعَسَا لَهُمْ وَأَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ محمد: ۸، آنانکه کافر شدند هلاکت بر آنهاست و اعمالشان را گمراه کرد (اعمال گمراه شده بآنها نخواهد رسید و فایده‌ای نخواهد داشت).

تعس: ج ۱، ص: ۲۷۷

تعس: هلاکت. (قاموس) در مجمع گفته: آن لغزشی است که صاحبش قدرت برخاستن ندارد وَالَّذِينَ كَفَرُوا فَتَعَسَا لَهُمْ وَأَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ محمد: ۸، آنانکه کافر شدند هلاکت بر آنهاست و اعمالشان را گمراه کرد (اعمال گمراه شده بآنها نخواهد رسید و فایده‌ای نخواهد داشت).

تَفَثٌ: ج ۱، ص: ۲۷۷

تَفَثٌ: چرک. اصل آن چرک ناخن و غیره است که لازم است از بدن زایل شود (مفردات). ثُمَّ لِيَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَ لِيُؤْفُوا نُذُورَهُمْ حَجٌّ: ۲۹، اهل تفسیر، قضاء تفت را زایل نمودن آلودگی‌های بدن گفته‌اند که در ایام احرام بوجود میاید از قبیل گرفتن ناخن، اصلاح مو، شستشو و غیره. در مجمع از زجاج نقل شده که آن کنایه است از خروج از احرام. در میزان نیز چنین اختیار نموده است و معنی آیه این است: سپس چرک و آلودگی خود را زایل کنند و بندورشان وفا نمایند.

تَقَنٌ: ج ۱، ص: ۲۷۷

تقن: اتفاق. محکم کردن. صُنِعَ اللَّهُ الَّذِي أَتَقَنَ كُلَّ شَيْءٍ نَمَلٌ: ۸۸، کار خدا است چنان خدائیکه هر چیز را محکم کرده است.

تَلَكٌ: ج ۱، ص: ۲۷۷

تلك: اسم اشاره است بر مفرد مؤنث. وَمَا تَلَكَ يَمِينِكَ يَا مُوسَى طه: ۱۷، آن چیست در دست راست ای موسی. نا گفته نماند: این کلمه چهل و یک بار در قرآن کریم آمده و در اغلب اشاره بجمع است و چون جمع باعتبار جماعت مؤنث است از این جهت میشود بجماعت با تلك اشاره کرد مثل تَلَكَ خُذُودُ اللَّهِ ... تَلَكَ عَشْرَةَ كَامِلَةً ... تَلَكَ آيَاتُ اللَّهِ ... تَلَكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلَهَا و در بعضی آیات فقط اشاره بمفرد مؤنث است مثل آیه اول و مثل

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۷۸

تَلَكَ الْجَنَّةُ الَّتِي نُورِثُ ... تَلَكَ نِعْمَةٌ تَمُنُّهَا عَلَيَّ ... تَلَكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ ... تَلَكَ إِذَا قَسَمْتُ ضِيضِي ... تَلَكَ إِذَا كَرَّهَ خَاسِرَةٌ گاهی بعنایت مخاطب، «تلكما و تلكم» آمده أَلَمْ أَنْهَكُمَا عَنْ تَلْكُمَا الشَّجَرَةَ اعراف: ۲۲، أَنْ تَلَكَمُ الْجَنَّةُ أُورِثْتُمُوهَا اعراف: ۴۳، از این استعمال فهمیده میشود که مخاطب، دو نفر یا بیشتر است.

تَلٌّ: ج ۱، ص: ۲۷۸

تَلٌّ: مکان مرتفع (تپه) گویند «تله» یعنی او را به تپه ساقط کرد فَلَمَّا أَسْلَمَا وَ تَلَّهُ لِلْجَبِينِ صافات: ۱۰۳، چون ابراهیم و پسرش بامر خدا تسلیم شدند و او را پیشانی در تَلَّ انداخت، (خوابانید). راغب گوید اصل تَلٌّ بمعنی مکان مرتفع است «تله للجبین» یعنی او را بر تَلَّ انداخت مثل «تربه» بمعنای او را بخاک انداخت. ولی مجمع البیان و قاموس و اقرب الموارد معنای اولی آنرا بخاک انداختن گفته‌اند،

بنا بر این معنی «تَلَّهَ لِلْجِبِّينِ» این است که او را به پیشانی در زمین انداخت، یا گذاشت دیگر در تَلَّ خوابانید، معنی نمیدهد. در صحاح گفته: «تَلَّهَ لِلْجِبِّينِ» یعنی او را بر زمین انداخت طبرسی فرموده «تَلَّهَ لِلْجِبِّينِ» او را بر پیشانی خواباند. پس معنای مصدری آن انداختن و ساقط کردن و بر زمین زدن است و نیز تَلَّ بمعنی تپه آمده و جمع آن تلال است.

تلی: ج ۱، ص: ۲۷۸

تلی: تَلَوَّ (بر وزن علَوَّ) و تَلَوَّ (بر وزن حبر) و تلاوَه، بمعنای تبعیت و از پی رفتن است اقرب-الموارد گوید: «تلا... فلانا تَلَوَّا: تبعه» راغب گفته: متابعت گاهی بجسم و گاهی به پیروی در حکم است و مصدر آن تَلَوَّ و تَلَوَّ میاید و گاهی با خواندن و با تدبیر معنی است و مصدر آن تلاوَه است. بنا بر این، خواندن آیات خدا و تدبیر در آن را از آنجهت تلاوَه گویند که متابعت از آنهاست، شخص قارئ گویا در پی کلمات و معانی میرود. طبرسی در ذیل آیه ۴۴ از سوره بقره فرموده: تلاوت قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۷۹

در اصل بمعنی تبعیت است زیرا در خواندن، بعض حروف را ببعضی تابع میکنند. فرق تلاوت با قرائت آنست که قرائت در اصل جمع کردن حروف و تلاوت قرار دادن آنها در پی یکدیگر است. تعبیر راغب از مجمع البیان بهتر است زیرا بتعبیر راغب، قارئ در پی کلمات و معانی است و بتعبیر مجمع، قارئ آنها را یکی در پی دیگری میگذارد، اولی اتباع را لازم و دومی متعدی گرفته است. و نیز راغب گوید: تلاوت مخصوص کتب آسمانی و خدائی است و از قرائت اخص است هر تلاوت، قرائت است ولی هر قرائت تلاوت نیست گفته نمیشود: نامه تو را تلاوت کردم. (پس در قرآن و سایر کتب آسمانی تلاوت و قرائت هر دو اطلاق میشود ولی در غیر آنها، فقط قرائت بکار میرود). آنوقت در باره آیه وَ اتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَىٰ مُلْكٍ سَلِيمًا بقره: ۱۰۲ گوید چون شیاطین خیال میکردند آنچه میخوانند از کتب خداست، لذا کلمه «تَتْلُوا» بکار رفته است. در اینجا چند آیه را بررسی میکنیم: ۱- وَ الشَّمْسُ وَ ضُحَاهَا. وَ الْقَمَرُ إِذْ تَلَاهَا. وَ النَّهَارُ إِذْ جَلَاهَا. وَ اللَّيْلُ إِذْ يَعْشَاهَا شمس: ۱-۴ «تلاها» بمعنی از پی آمدن است. در اینجا کسب نور از آفتاب مطرح نیست. بلکه مراد پشت سر هم بودن این دو مظهر کون است آفتاب با نور افشانی رو میکند پس از غروب، ماه پشت سر آن ظاهر شده و نور مییابد و در پی آن، روز میاید و آنگاه شب، جانشین روز شده و آفتاب را می پوشاند ضمیر «ها» در هر چهار آیه راجع به «الشمس» است. ۲- أَمْ مَنْ كَانَ عَلَىٰ بَيْنِهِ مِنْ رَبِّهِ وَ يُتْلُوهُ شَاهِدًا مِنْهُ وَ مِنْ قَبْلِهِ كِتَابُ مُوسَىٰ إِمَامًا وَ رَحْمَةً أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ... هود: ۱۷ «يَتْلُوهُ» بمعنی در پی او بودن است نه تلاوت. و ضمیر

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۸۰

«مِنْهُ» به «مِنْ» موصول بر میگردد ایضا ضمیر «مِنْ قَبْلِهِ» و مراد از أَمْ مَنْ كَانَ عَلَىٰ بَيْنِهِ حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم است و مراد از «يَتْلُوهُ شَاهِدًا» کسی است که در پی آنحضرت است و بنبوت او ایمان دارد و گواهی میدهد. معنی آیه چنین است: آنکه بصیرت خدائی دارد (و با آن بصیرت میداند که این قرآن حق است) و حال آنکه در پی او و با او گواهی هست که بر صدق این مطلب گواهی میدهد و قبل از وی (پیغمبر) کتاب موسی که امام و رحمت است آمده، آیا چنین شخص مانند دیگری است؟ خلاصه آنکه رسول خدا دارای بصیرت خدائی است و شهادی از خودش وی را تصدیق میکند و پیش از او کتاب موسی آمده که نظیر این حقائق را در بر داشته است علی هذا این کتاب و رسول، باور کردنی و ایمان آوردنی است. (استفاده از المیزان). در تعیین این شاهد که در آیه آمده اقوال زیادی است گفته‌اند: مراد از شاهد، قرآن، جبرئیل، زبان حضرت که تلاوت میکرد و... است. ولی در روایات شیعه و اهل سنت هست که شاهد علی بن ابی طالب علیه السلام است. عیاشی در ذیل آیه شریفه از علی بن ابی طالب علیه السلام و امام باقر و صادق علیهما السلام نقل کرده که مراد از شاهد در آیه، امیر-المؤمنین علیه السلام است. از جمله: عبد الله بن یحیی گوید: شنیدم علی علیه السلام میگفت: در باره هر یک از مردان قریش یک یا دو آیه از کتاب خدا نازل گشته، مردی

گفت: یا امیر المؤمنین آنچه در باره تو نازل شده کدام است؟ فرمود: آیه‌ایکه در هود است نمیخوانی أَفَمَنْ كَانَ عَلَىٰ بَيْنِهِ مِنْ رَبِّهِ وَ يَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ مُحَمَّدٌ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ بر بصیرت است از پروردگار خودش و منم شاهد. همین روایت در تفسیر المیزان از الدر المنثور نقل شده است و در

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۸۱

تفسیر برهان ۲۲ روایت در این باره آمده از جمله از حافظ ابو نعیم، و ثعلبی و ابن مغزالی و ابن مردویه و غیره نقل کرده است. نا گفته نماند: اگر با نظر غیر مشوب، بآیه نظر افکنیم خواهیم دید: شاهدهی که قرآن را تصدیق کند و از خود آنحضرت باشد، اراده شده است، بعید است بگوئیم این شاهد خود آنحضرت و یا زبان مبارک او و یا جبرئیل است. اینها با آیه و ذهن صاف نمی‌سازد بلکه باید این شاهد شخصی باشد از خود آنحضرت و آن قهرا با علی علیه السّلام تطبیق میکند و او از آنحضرت بود و قرآن را تصدیق مینمود. این قضاوت منصفانه است، ابن کثیر در تفسیر خود گوید: شاهد جبرئیل یا خود آنحضرت است و گفته شده که شاهد علی است و آن ضعیف است و قائلی ندارد و اول و دوم حق است. این قضاوت مبغضانه است زیرا شاهد بودن جبرئیل و یا آنحضرت با و یَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ جُور در نماید. ۳- الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ ... بقره: ۱۲۱، مراد از يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ تدبیر در معانی کتاب است و آن حَقَّ تلاوت است و ضمیر «بِهِ» بقرآن یا حضرت رسول صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ بر میگردد یعنی: آنانکه (یهود، نصاری) بآنها کتاب داده‌ایم و آنرا تلاوت میکنند و بمعانیش توجه دارند، چنین کسانی بقرآن ایمان می‌آورند. ۴- وَالصّٰفٰتِ صِيْفًا. فَالزّٰجِرٰتِ زَجْرًا. فَالتّٰلِيٰتِ ذِكْرًا إِنَّ- إِلَهُكُمُ لِوَاحِدٌ صافات: ۱- ۴، صافات و زاجرات و تالیات هر چه باشند، دلیل وحدانیت خالقاند، زیرا لازم است میان قسم و مقسم به تناسبی باشد معنی آیه این است: قسم بصف کشنده‌ها پس قسم به آنهائیکه طرد میکنند، طردی بخصوص، پس قسم بآنهائیکه برای حفظ یکدیگر در پی هم‌اند، واقع این است که خدای شما یکی است. در کتاب آغاز و انجام جهان ص ۱۰۰،

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۸۲

۱۰۴: صف کشنده‌ها به الکترونهاست که در پیرامون هسته صف و گاهی صفهائی کشیده‌اند و پیوسته از مرکز اتم بواسطه نیروئی رانده میشوند. و زاجرات به نیروهائیکه از درون می‌رانند و از بیرون بر میگرددند معنی شده است (بخود کتاب رجوع شود). «تالیات» قهرا بمعنای از پی رونده‌ها است و «ذکر» بمعنی حفظ است فَالتّٰلِيٰتِ ذِكْرًا پس قسم به از پی روندگانیکه برای نگهداری یکدیگر در پی هم می‌روند. بنظر ما ممکن است مراد از صافات اتم‌های عناصر باشد، کسانیکه از عناصر و جدول مندلیف اطلاع دارند میدانند که عناصر در طبیعت بطرز عجیبی صف کشیده‌اند مثلاً- اتم ئیدروژن یک الکترون و یک پروتون و اتم هلیوم دو الکترون و دو پروتون و دو نوترون دارد ... تا میرسیم باتمیکه ۹۲ الکترون و ۹۲ پروتون دارد. اینها صف کشندگان عجیبی هستند که تمام مواد طبیعی از آنها بوجود آمده است و اگر در پی یکدیگر نباشند و هم دیگر را حفظ نکنند نظم عالم از هم خواهد پاشید. ممکن است بگوئیم «زاجرات» اند یعنی یکدیگر را منع و طرد میکنند با آنکه با اتمهای دیگر ترکیب میشوند و اشیاء را بوجود می‌آورند ولی در ترکیب شدن موجودیت خود را از دست نمیدهند تا بتدریج همه اتمها بیک شکل در نیایند و جهان از نظم نیافتد. و شاید: این ذرات یکنوع شعور دارند و برای یاد آوری وظیفه خود در پی یکدیگر روانند و معنی فَالتّٰلِيٰتِ ذِكْرًا آنست: قسم بآنهائیکه برای یاد آوری وظیفه خود تالی هم‌اند. حتما و یقینا باید معنی آیات فوق چنین چیزها باشد، نه ملائکه که با الف و تاء جمع بسته میشوند زیرا در این صورت مؤنث خواهند بود و قرآن مؤنث بودن آنها را صریحا رد کرده است وَ جَعَلُوا-

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۸۳

الْمَلٰٓئِكَةُ الَّذِيْنَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمٰنِ اِنَّا نَا زخرف: ۱۹، بعید است بگوئیم مراد از صافات، صفوف نماز جماعت و یا صفوف مجاهدین است، زیرا گذشته از اینکه با اِنَّ إِلَهُكُمُ لِوَاحِدٌ تناسبی ندارد (معنی این میشود قسم بصفوف جماعت در نماز، خدای شما یکی

است) و آنوقت لازم بود گفته شود «و الصّیافون صفا» در بیان نماز جماعت و میدان جنگ چه عجب مردان بکنار رفته و زنان در عنوان «و الصّافات» آمده‌اند؟! یکی از بزرگان در تفسیر خود احتمال داده که مراد از صافات، تالیات ملائکه باشند. و از جمله شواهدی که آورده آیه ۱۶۶-۱۶۵ سوره الصافات است، و اِنَّا لَنَحْنُ الصّافُونَ وَ اِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ که ملائکه خودشان گفته‌اند: مائیم صف کشندگان مائیم تسبیح گوین. و آنوقت فرموده: ضرری نیست که وصف ملائکه در صافات و زاجرات و تالیات با الف و تاء جمع بسته شده زیرا موصوف آنها جماعت و تأنیث لفظی است. جواب این سخن آنست اولاً ظاهر آیه نشان میدهد که اِنَّا لَنَحْنُ الصّافُونَ قول جنّ است نه ملائکه با آخر سوره رجوع شود در آنجا سخنی از ملائکه نیست و ما قبل آیات در باره جنّ است. ثانیاً چرا اعتبار تأنیث لفظی در لَنَحْنُ الصّافُونَ وَ اِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ وَ بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ انبیاء: ۲۶ وَ تَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِّينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ زمر: ۷۵ و غیره بمیان نیامده است؟ وانگهی ملائکه اولو العقل اند، در صفت مذکر لا یعقل الف و تاء میاورند مثل مرفوعات، منصوبات و مجرورات و الایام الخالیات، در قرآن محلی نداریم که صفت مذکر عاقل با الف و تاء آمده باشد «۱» گذشته از اینها: آنوقت معنی این خواهد بود: قسم بملائکه‌ها خدای شما یکی است. مشکل است بگوئیم قرآن بر مشرکین مکه و بعموم جهانیان با این کیفیت مطلبی القاء

(۱) مگر آنکه بگوئیم: مراد از معقبات در آیه لَهُ مُعَقَّبَاتٌ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ مِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ رعد: ۱۱ حتما ملائکه است.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۸۴

کند.

تمام: ج ۱، ص: ۲۸۴

تمام: با آخر رسیدن. وَ اَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي مائده: ۳ وَ الْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ اَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يُنَمِّ الرِّضَاعَةَ بقره: ۲۳۳. ثُمَّ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ تَمَامًا عَلَى الَّذِي أَحْسَنَ وَ تَفْصِيلاً لِكُلِّ شَيْءٍ ... انعام: ۱۵۴ پس بموسی کتاب دادیم برای آخر رسیدن و تمام شدن بر آنکه نیکو کاری کرد و برای تفصیل هر چیز. میشود مراد آن باشد که شریعت موسی در دوران خود تمام شدن و گسترش یافتن شریعتهای قبل بود لذا «تَمَامًا» فرموده است در جوامع الجامع آنرا اتمام کرامت و نعمت بر محسنین یا اتمام نعمت بر موسی علیه السّلام فرموده است بنظرم مراد آنست که دین موسی در موقع خود دین تمام بود مخصوصاً بقربینه وَ تَفْصِيلاً لِكُلِّ شَيْءٍ که در ذیل آیه است علی هذا این آیه نظیر الْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ است مائده: ۳.

تنور: ج ۱، ص: ۲۸۴

تنور: تنور نان. حَتَّى اِذْ جَاءَ اَمْرُنَا وَ فَاَرَ التَّنُّورُ ... هود: ۴۰ تا چون امر ما آمد و تنور فوران کرد. در قاموس و صحاح و اقرب الموارد معنای اولی تنور را همان تنور نان گفته‌اند. در میزان هست: تنور همان تنور نان است و آن چیز است که لغت عربی و فارسی در آن متحداند و یا اصل آن فارسی است. این کلمه دو بار در قرآن آمده است. ظاهر آیه آنست که شروع طوفان نوح با جوشیدن آب و فوران آن از یک تنور معهود بوده است. در باره آن اقوال دیگری هست طالبین به مجمع و غیره رجوع کنند از آنجمله از ابن عباس و غیره نقل شده که تنور روی زمین است و زجاج آنرا اختیار کرده است و در صحاح آنرا بعلی علیه السّلام نسبت میدهد و در مجمع و میزان احتمال داده‌اند که مراد از «فَارَ التَّنُّورُ» اشتداد غضب خداوند باشد. عیاشی در تفسیر خود چند حدیث آورده که

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۸۵

تنور معهود در مسجد کوفه بود و آب در بدو طوفان از آن فوران کرد. در کافی نیز چنین نقل شده است.

توب: ج ۱، ص: ۲۸۵

اشاره

توب: توب. توبه. متاب همه بمعنی رجوع و برگشتن است در قاموس و صحاح و اقرب الموارد، قید معصیت را اضافه کرده و گفته‌اند: رجوع از معصیت ولی رجوع مطلق صحیح است زیرا این کلمه در باره‌ی خدای تعالی نیز بکار رفته و در او رجوع از معصیت معنی ندارد مثل لَقَدْ تَابَ اللَّهُ عَلَى النَّبِيِّ وَالْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ توبه: ۱۱۷. در مجمع ذیل آیه ۳۷ بقره فرموده: اصل توبه رجوع از عمل گذشته است. گویا مجمع نیز توبه‌ی عبد را در نظر داشته است. در المیزان در جاهای متعدد آنرا مطلق رجوع فرموده و این کاملاً صحیح و باستعمال قرآن اوفق است. معنای توبه همانطور که گفته شد رجوع است نهایتاً توبه‌ی خدا با توبه‌ی عبد فرقی نیست که توبه‌ی عبد برگشتن بسوی خداست با ترک معصیت و تصمیم عدم ارتکاب بآن، و توبه‌ی خدا باز گشت به بنده است با رحمت و مغفرت و با موفق کردن بتوبه (جمله‌ی اخیر را بعداً توضیح خواهیم داد). باید دانست: باز گشت خدای مهربان بسوی بنده از بازگشت بنده بیشتر است لذا صیغه‌ی مبالغه‌ی تَوَابَ همه جای قرآن صفت خداوند آمده است هُوَ التَّوَابُ الرَّحِيمُ بقره آیات ۳۲-۵۴-۱۲۸-۱۶۰ و آیات دیگر، ولی درباره‌ی بندگان اسم فاعل آمده است نَظِيرَ التَّائِبِينَ الْعَابِدُونَ ... توبه: ۱۱۲. فقط در یک محل آمده إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَ يُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ بقره: ۲۲۲ [در اینجا لازم است در باره‌ی چند آیه سخن گوئیم]. ۱- إِلَّا مَنْ تَابَ وَ آمَنَ وَ عَمِلَ عَمَلًا صَالِحًا فَأُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ ... فرقان: ۷۰ مگر آنکه توبه کند و ایمان آورد و عمل

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۸۶

صالح انجام دهد، پس خدا سیئات آنها را به حسنات مبدل میکند. ظاهر آیه آنست که ایمان و عمل و توبه سبب تبدیل سیئات بحسنات‌اند. مثلاً آنکه شرک ورزیده و قتل نفس کرده و زنا نموده در صورت توبه و ایمان و عمل صالح روز قیامت خواهد دید که شرک مبدل بتوحید و قتل نفس مبدل باحیاء نفس و زنا مبدل بیک عمل خوب و مفید شده است، او خار کشته بود ولی گل میچیند. مثل روشن آن همان کثافات و زباله‌هاست که پس از تحولات بسیار در مزرعه‌ها بصورت کود ریخته میشوند و بمیوه‌های شیرین و حبوبات لذیذ مبدل میگردند، عجباً وقت تنقیه‌ی مستراح همه ناراحت و مشمئز هستیم ولی تصور نمیکنیم که این همه قازورات تنفر آور، روزی مبدل بمیوه‌های شیرین گشته و تحویل ما خواهد شد!!! مثل دیگر آنست: در بعضی جاها ریشه‌ی خار را شکافته و تخم هندوانه را داخل آن میکنند و روی آنرا با خاک میپوشند، تخم در آنجا روئیده و از ریشه‌ی خار آب گرفته میوه‌ی بی‌عی و شیرین میدهد، تصور کنید سیئه‌ی چطور بحسنه مبدل شده است، ریشه‌ی خار ولی میوه هندوانه است، این است معنای يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ. از ظاهر آیه نمیتوان دست برداشت. خوشحال آنانکه از بدیها توبه کرده و در ایمان و عمل استقامت میورزند که زهرها از برای آنها مبدل به شهدها خواهد شد. ساعتی چند که با لهو و لعب گذرانده‌اند خواهند دید که خدا آنرا به نماز و تلاوت قرآن مبدل کرده است. راجع بتمام مطلب رجوع کنید به «سیئه». در تفسیر برهان ذیل آیه شریفه ۱۲ حدیث در این زمینه نقل شده است. ۲- ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ إِنَّهُ بِهِمْ رَؤُفٌ رَحِيمٌ. وَ عَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خَلَفُوا حَتَّىٰ إِذْ صَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۸۷

بِمَا رَحِبَتْ وَ صَاقَتْ عَلَيْهِمْ أَنْفُسُهُمْ وَ ظَنُّوا أَن لَّا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا إِلَيْهِ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَابُ الرَّحِيمُ توبه: ۱۱۷-۱۱۸ آیه شریفه کاملاً صریح و روشن است: که توبه‌ی بنده میان دو توبه‌ی خداوند است: یعنی اول خدا به بنده میگردد و باو توفیق توبه میدهد، سپس بنده توبه میکند آنگاه خدا توبه کرده و آنرا می‌پذیرد و بنده را مورد بخشودگی و مرحمت قرار میدهد ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا پس توبه‌ی بنده محفوف بدو توبه‌ی خداست. معنی آیه چنین است: پس بآنها بازگشت که خدا بآنها مهربان و رحیم است و نیز بر آن سه تن بازگشت که مانده بودند تا وقتیکه زمین با همه وسعت بر آنها تنگ شد و از خویش بتنگ آمدند و بدانستند که از

خدا جز بسوی او پناهی نیست پس بآنها باز گشت تا آنها باز گردند (و توبه کنند) که اوست تَوَاب و مهربان. ۳- إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ فَأُولَئِكَ يَتُوبُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا. وَ لَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ حَتَّىٰ إِذْ حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ إِنِّي تُبْتُ الْآنَ وَ لَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَ هُمْ كَفَّارًا أُولَئِكَ أَغْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا نساء: ۱۷- ۱۸. این دو آیه از چند جهت جای دقت‌اند اول اینکه مراد از جهالت آنست که کسی ندانسته گناهی بکند سپس بداند که انکار گناه و حرام است و یا کسیکه گناه بودن کاریرا میدانسته، ولی روی هوی و هوس و غلبه مشتبهات نفسانی که خود یکنوع جهالت است انکار را بکند. چنین کسی بعد از بخود آمدن و دانستن معصیت باید فوراً توبه کند «ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ» عیاشی در تفسیر خود از امام صادق علیه السلام نقل میکند: هر گناهیکه بنده میکند هر چند عالم باشد آنگاه که قصد معصیت کند جاهل است، خدا در حکایت قول یوسف برادرانش فرموده هَلْ عَلِمْتُمْ مَا فَعَلْتُمْ يُّوسُفَ وَ أَخِيهِ

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۸۸

إِذْ أَنْتُمْ جَاهِلُونَ بآنها نسبت جهل داده چون قصد عصیان کرده بودند. دوم آنکه: بعد از یقین بمرگ توبه قبول نیست و نیز برای آنانکه کافرند و در آنحال که میمیرند اگر توبه کنند، توبه نیست. ظاهر این است که اگر مسلمان پیوسته مرتکب گناه بشود و هنگام یقین بمرگ توبه کند و یا کافری مادام العمر کافر باشد و چون وقت مرگش رسید و بآن یقین کرد، ایمان آورد و بسوی خدا برگردد از هیچ یک توبه و ایمان قبول نیست «۱» این مطلب از دو آیه ذیل نیز روشن میشود حَتَّىٰ إِذْ أَدْرَاكَهُ الْعُرْقُ قَالَ آمَنْتُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا الَّذِي آمَنْتُ بِهِ بُنَا إِسْرَائِيلَ وَ أَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ. آلآن وَ قَدْ عَصَيْتَ قَبْلُ وَ كُنْتَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ یونس: ۹۰- ۹۱ می بینیم که فرعون مادام العمر در کفر و عناد بود و وقت غرق شدن گفت: بمعبودیکه بنی اسرائیل ایمان آورده‌اند ایمان آوردم، ولی از وی قبول نشد و خدا در جواب فرمود: آیا اکنون ایمان میآوری؟ حال آنکه تو از پیش عصیان ورزیده و از تبهکاران بوده‌ای. هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَوْ يَأْتِي رَبُّكَ أَوْ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيمَانِهَا خَيْرًا قُلْ انظُرُوا إِنَّا مُنْتَظِرُونَ انعام: ۱۵۸. مراد از اتیان بعض آیات، تمام شدن مهلت و رسیدن عذاب و اخذ خدائی و نظیر آن است، ظهور آیه در آنست که ایمان آوردن در آنوقت مفید نیست و همچنین آنکه از پیش ایمان آورده و قدرت داشته که عمل بکند ولی نکرده است، ایمان او فائده ندارد اما آنکه پیش از رسیدن مرگ ایمان آورده ولی مجال عمل نداشته است، آیه بحال او شامل نیست. در هر حال از این آیات بخوبی روشن است که توبه و ایمان در حین مشاهده مرگ بی اثر و بی بهره است (۱) مراد از توبه در هر دو محل توبه خداست یعنی قبول توبه بنده که بالملازمه توبه بنده را نیز می‌رساند.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۸۹

ولی پیش از یقین بمرگ اگر کسی توبه کند توبه او قبول است و لو مجال عمل هم نداشته باشد. چنانکه در روایت کافی از امام صادق علیه السلام از حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم نقل است که فرمود: هر که یکسال پیش از مرگش توبه کند خدا میپذیرد. بعد فرمود یکسال زیاد است هر که یکماه قبل از مرگ خود توبه کند، خدا قبول میکند، بعد فرمود یکماه زیاد است هر که یک هفته پیش از مرگش توبه نماید حق تعالی میپذیرد. سپس فرمود یک هفته زیاد است هر که یک روز قبل از مرگ توبه کند خدا توبه او را قبول میکند، بعد فرمود یک روز زیاد است هر که پیش از معاینه مرگ توبه کند خدا میپذیرد (کافی ج ۲ ص ۴۴۰ طبع آخوندی) این روایت بچند وجه در کافی نقل شده و در میزان نظیر آنرا از فقیه نقل کرده و در کتب اهل سنت نیز منقول است و در تفسیر ابن کثیر چند حدیث در این زمینه آمده است.

چرا توبه در آنحال قبول نیست؟! ج ۱، ص: ۲۸۹

در میزان فرموده: عِلَّتْ عَدَمُ قَبُولِ اِينِ كَوْنِهِ تَوْبَةً اَنْتَ كَهِ يَأْسُ اَز زَنْدَكِي وَ تَرْسُ قِيَامَتِ اَوْ رَا تَوْبَةً وَ نَدَامَتِ مَجْبُورِ كَرْدِهِ وَ اَنْكَاهِ

که نه حیات دنیوی هست و نه عمل خیری، توبه و رجوع واقعیت نخواهد داشت یعنی آن در واقع توبه و برگشت حقیقی نیست. در المنار گوید ...: استاد گفت مراد آنست که توبه صحیح از آنها واقع نمیشود ... آنوقت در توجیه این سخن میگوید سنت خدائی بر آن جاری است که اعمال بد در نفوس مرتکبین اثر بگذارد و اعمال بد بر آنها احاطه کرده مجالی برای انخلاع و توبه نمی‌ماند و آنگاه که مرگ را معاینه کرد و از لذات زندگی مأیوس شد میگوید: توبه کردم! او تائب نیست بلکه مدعی و کاذب است. و در استظهار این مطلب گوید در آیه اول آمده *يَعْمَلُونَ الشُّوءَ*

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۹۰

و در دوم *«يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ»* جمع در اینجا همه افراد گناه را که توأم با اصرار و تکرار است شامل میشود ... و اصرار در بعضی موجب ارتکاب بعضی دیگر میشود ... در آیه اول آمده *«يَتُوبُونَ»* و توبه را بآنها اسناد داده و در دومی آمده *«قَالَ إِنِّي تُبْتُ الْآنَ»* روشن میشود که مدعی توبه است در وقت عجز از گناه، یعنی دلش گناه را ترک نکرده و نفسش از آن اعراض نموده مثل کسیکه در ملک دیگری فساد میکند و صاحب ملک او را گرفته و تیغ بر گردن نهاده میخواهد او را سر برد چون حال را چنین دیده میگوید: دیگر این کار را نمیکنم! ولی دلش از آنکار بر نگشته و آنرا قبیح ندانسته است. حاصل مطلب میزان و المنار آنست که علت عدم قبول، نبودن توبه حقیقی است و این رجوع، رجوع واقعی که توأم با ندم و تقیح گذشته‌ها باشد، نیست. مجمع البیان فرموده: علت عدم قبول آنست که بنده در آن حال بفعل حسنات و ترک قبايح مجبور شده و از حد تکلیف خارج میگردد زیرا که مستحق مدح و ذم نیست و آنگاه تکلیف وجود ندارد. حاصل مطلب طبرسی آنست که توبه آنها توبه واقعی است و علت عدم قبول، گذشتن ظرف عمل و زمان تکلیف و همچنین مجبور بودن است. نا گفته نماند چنانکه در «ایمان» گذشت آن تسلیم واقعی است ولی هنگام مرگ و عذاب، شخص بالاجبار تسلیم میشود و چون ایمان واقعی نیست و ظرف تکلیف و عمل گذشته است توبه قبول نمیشود زیرا خدا خواسته مردم با تدبیر در آیات کون و طبیعت با اختیار خود ایمان بیاورند و مجالی برای عمل و اصلاح ما قبل داشته باشند، مثلاً آیه *فَلَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا قَالُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَحَدَّةً وَكَفَرْنَا بِمَا كُنَّا بِهِ مُشْرِكِينَ فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ إِيمَانُهُمْ لَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا سُنَّتَ اللَّهُ الَّتِي قَدْ خَلَتْ فِي عِبَادِهِ وَخَسِرَ*

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۹۱

هُنَالِكَ الْكَافِرُونَ غافر: ۸۵. روشن میکند که تسلیم میشوند ولی در ظاهر، فائده‌ای بحالشان ندارد همچنین دو آیه ذیل ... *رَبَّنَا اطْمِسْ عَلَيَّ أَمْوَالِهِمْ وَاشْدُدْ عَلَيَّ قُلُوبَهُمْ* فلما يؤمنوا حتى يروا العذاب الأليم *إِنَّ الَّذِينَ حَقَّتْ عَلَيْهِمْ كَلِمَتُ رَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ. وَ لَوْ جَاءَتْهُمْ كُلُّ آيَةٍ حَتَّى يَرَوْا الْعَذَابَ الْأَلِيمَ* یونس: ۸۸-۹۶ و ۹۷ میفهمانند که کافران ایمان اختیاری که با تفکر در نظام عالم بدست میاید، نمیآورند و چون عذاب الیم را دیدند تسلیم میشوند، و این غیر از آیه ذیل است که فرموده *وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا* نساء: ۱۵۹ آیه شریفه درباره حضرت عیسی است و مفهومش آنست که تمام اهل کتاب پیش از مرگ خود بحضرت عیسی ایمان میآورند و میدانند که خدا و پسر خدا نبوده است و ظاهر آیه آنست که ضمیر «به» به عیسی و ضمیر «موتیه» به اهل کتاب راجع است. میزان و المنار در تفسیر آیه گفته‌اند: هر یک از اهل کتاب در وقت مرگ و دیدن عالم شهود و وضعشان عوض شده و یقین پیدا میکنند که عیسی پیغمبر و بنده خدا بوده است نه خدا و یا پسر خدا و یا دروغگو، در نتیجه حجت خدا در باره عیسی بر یهود و نصاری تمام میشود ولی باز پیداست که این ایمان فائده‌ای بحالشان نخواهد داشت. خلاصه اینکه: از مجموع آیات روشن میشود ایمان و تسلیم، واقعی و از ته قلب نیست و نظیر: *قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَ لَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا* و *لَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ حَجَرَاتٍ*: ۱۴ است. سوّم: شخص گناهکار که هنگام مرگ میگوید: *«إِنِّي تُبْتُ الْآنَ»* توبه‌اش قبول نیست و بی توبه از دنیا می‌رود ولی معذب بودنش مانند کافر حتمی نیست احتمال دارد بوسیله شفاعت یا رحمت خدا، بخشوده شود، ذیل آیه که میگوید: *أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا* حکم

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۹۲

اولی است و احتمال شفاعت و غیره را از بین نمیرد بلی اگر شفاعت و رحمت خدا شامل حالش نشود، معذب خواهد بود، در میزان نیز بآن اشاره شده است. چهارم: تفسیر میزان باستاند «علی» و «لام» در «إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ لِلَّذِينَ» توبه را در صدر آیه و همچنین در «وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ» ... بشهادت قید «وَهُمْ كُفَّارٌ» توبه خدا گرفته است نه توبه عبد یعنی رجوع خدا برای کسانی است که چنان باشند و برای کسانی نیست که وقت مرگ توبه کنند و یا از کفر برگردند. در صافی نیز چنین فرموده است. مخفی نماند توبه خدا بر بنده در تمام قرآن با «علی» متعدی شده است مثل قَتَابَ عَلَيْكُمْ بقره: ۵۴ فَإِنَّ اللَّهَ يَتُوبُ عَلَيْهِ مَا نَدَّ ۳۹ لَقَدْ تَابَ اللَّهُ عَلَى النَّبِيِّ توبه: ۱۱۷ و امثال آنها و توبه بنده بسوی خدا در تمام قرآن با «الی» متعدی آمده نظیر فَإِنَّهُ يَتُوبُ إِلَى اللَّهِ مَتَابًا فرقان: ۷۱ فَتُوبُوا إِلَىٰ بَارِئِكُمْ بقره: ۵۴ تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحًا تحریم، ۸ و امثال ذلك، و این بمناسبت استعلاء حق تعالی و کوچکی بندگان است. «علی» در آیه عَلَى اللَّهِ لِلَّذِينَ گر چه از قبیل اول نیست ولی چون معنی تعهد را می‌رساند بنظر قوی بلکه حتمی می‌رسد که مراد از توبه، توبه خداست یعنی برگشتن خدا بر بنده برفع کسانی است که زود توبه کنند و خلاصه این میشود که توبه خدا فقط برای کسانی است که زود توبه کنند نه بر آنانکه هنگام مرگ توبه کنند و یا بر حال کفر بمانند. در این صورت آیاتیکه در باره عدم قبول توبه فرعون و کفار دیگر آورده شد از آیه دوم اجنبی هستند زیرا در آیه دوم توبه کفار مطرح نیست بلکه مضمونش این است که: خدا بکسانیکه در وقت مرگ توبه کنند و بکسانیکه بحال کفر از دنیا بروند توبه نمیکند، اللَّهُمَّ اینکه بگوئیم چون توبه خدا بمعنی قبول

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۹۳

توبه بنده است بالملازمه بدست میاید که از کافر در آنموقع توبه هست ولی خدا قبول ندارد. در این صورت آیاتیکه در خصوص فرعون و غیره نقل شد همه با این آیه در یک سیاق اند و این سخن قوی و بلکه حتمی است. در باره آیه: إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ ثُمَّ أَزَادُوا كُفْرًا لَنْ نُقَبِّلَ تَوْبَتَهُمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الضَّالُّونَ آل عمران: ۹۰ گفته‌اند چون توبه حقیقی از آنها سر نمی‌زند در مجمع فرموده: اگر توبه حقیقی داشته باشند هدایت میابند آخر آیه مؤید قول اهل تفسیر است.

تاره: ج ۱، ص: ۲۹۳

تاره: دفعه ... وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى طه: ۵۵ از آن دفعه دیگر خارجتان میکنیم. نصب آن برای ظرفیت است و فقط دو بار در قرآن مجید بکار رفته است: اسراء: ۶۹- طه: ۵۵.

تورات: ج ۱، ص: ۲۹۳

اشاره

تورات: کتابی بود که بصورت الواح بر حضرت موسی بن عمران نازل گردید. و آن غیر از تورات موجود است [خلاصه نظر قرآن را در باره تورات فعلی که در دست یهود است میتوان در چهار جمله خلاصه کرد. ۱- مقداری از تورات فعلی همان تورات اصلی است. ۲- قسمت دیگری از بین رفته است. ۳- مقداری بر آن اضافه شده است. ۴- در آن تغییر و تبدیل رخ داده است. این چهار مسئله فوق را بررسی میکنیم. ۱- كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حَلَالًا لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ إِلَّا مَا حَرَّمَ إِسْرَائِيلُ عَلَىٰ نَفْسِهِ ... قُلْ فَأْتُوا بِالتَّوْرَةِ فَاتْلُوهَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ آل عمران: ۹۳ آیه شریفه در صدد بیان آنست که طیبات بر بنی اسرائیل در اثر ظلمشان حرام شده و گرنه قبلا همه حلال بود جز آنچه یعقوب بر خود تحریم کرده بود (و آن گوشت شتر بود که سبب درد خاصه یعقوب میشد و آنرا

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۹۴

بر خود تحریم کرد چنانکه از امام صادق علیه السلام منقول است) و اینکه میگوید: تورات را بیاورید و بخوانید دلیل آنست که این حکم در تورات وجود دارد. وَ كَيْفَ يُحْكَمُونَكَ وَ عِنْدَهُمُ التَّوْرَةُ فِيهَا حُكْمُ اللَّهِ مَائِدَة: ۴۳، این آیه نیز صریح است که در تورات فعلی حکم خدا هست. الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ ... اعراف: ۱۵۷، این آیه نیز دال بر شامل بودن تورات فعلی بر تورات اصلی است. وَلَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ ... وَقَالَ اللَّهُ إِنِّي مَعَكُمْ لَئِنْ أَقَمْتُمُ الصَّلَاةَ وَ آتَيْتُمُ الزَّكَاةَ وَ آمَنْتُمْ بِرُسُلِي ... فَبِمَا نَقَضْتُمْ هُمْ مِيثَاقَهُمْ لَعَانَهُمْ وَ جَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ وَ نَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ ... مائده: ۱۲-۱۳، جمله نَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ با ملاحظه آنکه تَرَ إِلَى الَّذِينَ أَوْتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ که در آل-عمران آیه ۲۳ و در نساء آیه ۴۴ و ۵۱ آمده است دلالت بر آن دارد که مقدار معتناهی از تورات مانده و قسمت معتناهی هم از بین رفته است زیرا حَظًّا وَ نَصِيبٌ هر دو بیک معنی است. ۲- اینکه قسمتی مهم از بین رفته است از أَوْتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ روشن گردید. ۳- در سوره بقره ضمن نقل حال یهود آمده وَ مِنْهُمْ أُمَّيُونَ لَا يَغْلُمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِي وَ إِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ. فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُمُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لِيُشْتَرَوْا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ وَ وَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْتَسِبُونَ ۷۸-۷۹. این آیه روشن میکند که علماء یهود چیزهایی منوشتند و آنرا بخدا نسبت میدادند و عوامشان نیز آنها را باور میکردند. وَإِنْ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلُؤُونَ أَلْسِنَتَهُمْ بِالْكِتَابِ لِتَحْسَبُوهُ مِنَ الْكِتَابِ وَ مَا هُوَ مِنَ الْكِتَابِ وَ يَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۹۵

وَ مَا هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَ يَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَ هُمْ يَعْلَمُونَ آل عمران: ۷۸ از این آیه هم روشن میشود که چیزهایی از خود ساخته و بکتاب خدا نسبت میداده‌اند. و در آینده خواهیم دید: چیزهایی بر تورات افزوده شده است. ۴- در باره ورود تغییر و تبدیل بتورات لازم است بآیاتیکه در آنها يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ و غیره آمده استناد نمود ... يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ وَ نَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ وَ لَا تَزَالُ تَطَّلِعُ عَلَى خَائِنَةٍ مِنْهُمْ ... مائده: ۱۳، تحریف بمعنی میل دادن است و آن مطابق با تغییر و تبدیل است، آیه روشن میکند که کلمات خدا را تغییر میدادند و بغیر معنای مراد تفسیر می نمودند. در آیه ۴۱ همین سوره آمده وَ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا ... يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهِ ... در المیزان ذیل آیه ۴۶ نساء که نظیر همین دو آیه است فرمود: تحریف یا با تغییر مواضع الفاظ و تقدیم و تأخیر و اسقاط و اضافه است چنانکه بتورات کنونی نسبت داده میشود و یا تفسیر کلمات موسی و سایر پیامبران است بغیر مراد، چنانکه بشارات تورات را در باره حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم تأویل کردند و قبلاً نظیر آنرا در باره حضرت عیسی کرده بودند و گفتند: آن موعود هنوز نیامده است. قُلْ مَنْ أَنْزَلَ الْكِتَابَ الَّذِي جَاءَ بِهِ مُوسَى نُورًا وَ هُدًى لِلنَّاسِ لِتَجْعَلُونَهُ قُرْآنًا تُبَدُّونَهَا وَ تُخْفُونَ كَثِيرًا ... انعام: ۹۱، جمله‌های لِيَكْتُمُونَ الْحَقَّ که در چند آیه واقع شده قابل دقت است مثل ... وَإِنْ فَرِيقًا مِنْهُمْ لِيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَ هُمْ يَعْلَمُونَ بقره: ۱۴۶، کتمان حق و اخفاء مقدار کثیری از کتاب مبین، تغییر و تبدیل است.

نظری بتورات کنونی؛ ج ۱، ص: ۲۹۵

در تعقیب آنچه از قرآن مجید استفاده کردیم لازم است نظری بتورات فعلی بکنیم. تورات فعلی که در دست یهود است مشتمل بر اسفار پنجگانه و صحیفه یوشع و سی و سه کتاب

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۹۶

دیگر است اسفار پنجگانه که مربوط بحضرت موسی است عبارتند از: ۱- سفر پیدایش که از اوّل خلقت تا وفات حضرت یوسف در پنجاه باب صحبت شده است. ۲- سفر خروج، مشتمل بر چهل باب از شمارش اسامی فرزندان یعقوب که بمصر آمدند شروع شده و بنقل وضع خیمه اجتماع ختم میشود و تأسیس احکام یهود در کوه سینا و مواعده خدا با موسی و غیره در آن است. ۳- سفر

لاویان شامل بیست و هفت باب از حکم قربانی شروع شده و در بارهٔ مقداری قواعد و حدود صحبت کرده و با کلمه: «این است او امریکه خداوند بموسی برای بنی اسرائیل در کوه سینا امر فرمود» تمام میشود. ۴- سفر اعداد دارای سی و شش باب و در بارهٔ سفرهای بنی اسرائیل و راجع بورود اردن و کنعان و غیره میباشد. ۵- سفر تثئیه، مشتمل بر ۳۴ باب و راجع بشرایع و احکام و تذکرات است و با مرگ موسی تمام میشود. فقط این پنج سفر، راجع بتورات موسی است و از بقیه کتب تنها از زبور در قرآن مجید نام برده شده است. محتویات این پنج سفر مطالبی است که از اغلب آنها در قرآن مجید ذکر و یا بآنها اشاره شده است ولی یک قسمت مطالبی دارد غیر معقول که ساحت خدا و پیامبران از آن بدور است و مطالب دیگری که صریح است بعد از موسی نوشته شده است. و قضایای دیگری مخلوط و آمیخته باغلاطی است که قرآن مجید تصدیق نمیکند. مثلاً- در باب سوم از سفر پیدایش آیهٔ هشتم: راه رفتن خدا در بهشت ذکر شده که آدم و زنش خود را از وی پنهان کردند. حال آنکه خداوند جسم نیست لیس کَمِثْلِهِ شَئٍ و در سفر خروج باب ۳۲ ساختن گوساله را بهارون نسبت داده که او

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۹۷

بود پس از تأخیر موسی گوساله را ساخت و مردم را عبادت آن دعوت کردند و در کنار آن قربانگاهی ساختند. با آنکه سازندهٔ گوساله سامری است و سبب این فتنه او بود و هارون پیامبر خدا و جانشین موسی در آنروز بود. با آنکه در باب ۲۸ و ۴۰ همان سفر، خدا هارون را تمجید کرده و در بارهٔ او بموسی سفارش میکند. در باب سی و دوم از سفر پیدایش آیهٔ ۲۴ بعد میگوید که خدا با یعقوب کشتی گرفت و نتوانست بر یعقوب غلبه کند و گفت: ای یعقوب مرا رها کن. (العیاذ بالله) در باب نوزدهم سفر پیدایش آیهٔ ۳۰ تا ۳۸ میگوید که: دختران لوط باو شراب نوشانیدند و با او همبستر و هر دو حامله شدند و هر یک پسری زائید (نعوذ بالله) در باب ۱۸ سفر پیدایش بند ۱ بعد خدا با دو نفر نزد ابراهیم میایند و ابراهیم میخواهد پای خدا را بشوید بالاخره خوراک میآورد و خدا با آندو رفیق خود خوراک میخورند (معاذ الله) در کتاب دوم سموئیل باب یازدهم مینویسد: که داود زن اوریا را از پشت بام دید که غسل میکند داود کسانی فرستاد زن را گرفته و آوردند داود بلافاصله با او همبستر شد و زن حامله گردید و حمل خود را بدادود اطلاع داد. در باب دوازدهم همان کتاب نوشته: ناتان فرستادهٔ خدا پیش داود آمد و از این کار انتقاد کرد و گفت: خدا میگوید بعضی کاریکه در بارهٔ زن اوریا کرده‌ای زنان تو را گرفته پیش چشم تو بهمسایهات خواهم داد و او در نظر این آفتاب با زنان تو خواهد خوابید تو در پنهانی زنا کردی اما من این کار را پیش تمام اسرائیل خواهم نمود (معاذ الله) افسانه‌های دیگری نیز دارد که شمردن آنها وقت زیاد میخواهد. خلاصه: از اینگونه مطالب غیر معقول در اسفار پنجگانه و غیره زیاد است و میشود در این باره بکتاب «الرحله» تألیف مرحوم بلاغی رجوع

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۹۸

نمود. ایضا در سفر تثئیه باب سی و چهارم وفات موسی نقل شده است و گوید: موسی در آنجا مرد و در آنجا دفن گردید و احدی تا حال قبر او را نشناخته و وقت مرگ صد و بیست سال داشت و بنی اسرائیل برای او سی روز ماتم گرفتند. پیداست که این مطالب بعد از موسی نوشته شده و نمیتواند از تورات اصلی باشد و در آیهٔ ۱۰ همان باب هست: پیامبری مثل موسی تا بحال در بنی- اسرائیل بر نخاسته که خدا او را روبرو شناخته باشد. مسلم است که این سخن بعد از فوت موسی است و از تورات وحی شده نیست از این قبیل مطالب در تورات بسیار است و همه حکایت دارند که اسفار پنجگانه بعد از حضرت موسی نوشته شده است. در المیزان ج ۳ ص ۳۳۹ گوید: در فتنه بخت نصر و لشگر کشی او بفرستادن تورات موسی از بین رفت، بعدها که کوروش پادشاه ایران بنی اسرائیل را از اسارت نجات داد و مجاز کرد که از بابل بفرستند بر گردند و معبد خود را بنا کنند، مردی بنام عزیر که هویتش مجهول است بجمع تورات همت گذاشت و اسفار پنجگانه را نوشت و گرنه تورات اصلی در آنروز از بین رفته بود. ولی بهر تقدیر مقداری از تورات اصلی در میان آنها گنجانده شد، لابد بعضی از الواح آنرا یافته و یا از این و آن آموخته بود. مستر هاکس امریکائی در

قاموس کتاب مقدس زیر لغت عزّ را مینویسد: او کاهن و هادی معروف عبرانیان و کاتب ماهر شریعت و شخصی عالم و قادر و امینی بود ... او از اردشیر دراز دست امداد و اعانت‌های لازم را گرفت و ۴۵۷ قبل از مسیح - بسرکردگی جماعت بزرگی از اسیران باورشلیم برگشت و عموماً معتقداند. تمامی کتب عهد عتیق را که حال قانون ما میباشد جمع آوری و تصحیح فرمود. این است اقرار مستر هاگس

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۲۹۹

که در تألیف کتابش مدتها زحمت کشیده است و قول وی در این باره برای ما سند است. و در مقدمه همان کتاب گوید: کتاب مقدس (تورات فعلی) توسط ۳۹ نفر در مدت هزار و پانصد سال تألیف گشته است. در فرهنگ قصص قرآن تألیف آقای صدر الدین بلاغی بحث جامعی در این باره آمده و ضمناً مینویسد: سر انجام این نتیجه قطعی بدست آمد که تورات کنونی تألیف شخص معینی نیست و اسفار قانونی آن در تاریخها و زمانهای مختلف نوشته شده و تاریخ تألیف سفر خروج قرن نهم و تاریخ تألیف سفر تثبیه قرن هشتم و هفتم قبل از میلاد است و سفر احبار پس از سال ۵۱۶ قبل از میلاد نوشته شده ... از این سخن بر میاید که حتی اسفار خمسه را هم عزرا نوشته است.

تین: ج ۱، ص: ۲۹۹

تین: انجیر. وَ التَّيْنِ وَ الزَّيْتُونِ وَ طُورِ سَيْنِينَ تین ۱: قسم بانجیر و زیتون و طور سینا. از قتاده نقل شده: تین کوهی است که شهر دمشق بر آن است و زیتون کوهی که بیت المقدس بر آن بنا گردیده و عکرمه گوید: تین و زیتون هر دو نام کوهی است که در آن انجیر و زیتون میروید. مناسب است در باره سوره مبارکه تین دقت بیشتر شود وَ التَّيْنِ وَ الزَّيْتُونِ وَ طُورِ سَيْنِينَ وَ هَذَا الْبَلَدِ الْأَمِينِ. لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ. ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ. إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ فَمَا يُكَذِّبُكَ بَعْدَ الْبَلَدِ الْأَمِينِ. أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَحْكَمَ الْحَاكِمِينَ ارباب تفسیر در باره قسم به تین و زیتون بیشتر بتوضیح فوائد این دو میوه پرداخته و گفته‌اند: علت قسم، کثرت فوائد آندو است. ولی باید مقسم به را حساب کرد و دید این دو میوه با آن چه تناسبی دارد. این سوره میگوید: قسم بانجیر و زیتون و کوه سینا (محل نزول

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۰۰

تورات) و این شهر امن، که انسان را در بهترین قوام آفریدیم سپس او را بپائین‌ترین پائینیان برگردانیم باید دقت کرد که میان این چهار قسم و احسن تقویم و برگردانده شدن باسفل چه تناسبی هست. در اینجا بدو میوه (انجیر و زیتون و دو محل (طور سینا و مکه) قسم یاد شده است. طور سینا محل گمنامی بود که نزول تورات و تجلی حق و کلام خدا با موسی آنرا شهره آفاق ساخت و بآن بقاء ابدی بخشید و کوه خشک و خالی منشاء تربیت و تعالی و ترقی گردید. همچنین مکه، محل تجارت قریش و رباخواران و بت پرستان و بتان بود و چهار نعل به پستی میرفت و پیوسته در قوس نزول بود، تجلی انوار وحی و بعثت حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم وضع آنرا یکسره دگرگون ساخت و ریشه تعلیمات عالیة انسانی از آن سر زد و همه چیز قلب ماهیت نمود، مرکز رباخواران و بتان کجا و تعلیمات عالیة قرآن کجا؟ انجیر میوه‌ای است بس عالی و مفید و دارای تخم‌های بسیاری که میشود از یک دانه انجیر درختهای بی‌شمار پرورش کرد و میتوان آنرا آنقدر نگاه داشت که پوسیده و از بین برود و کرمها آنرا بخورند و فاسد کنند. همچنین زیتون میوه‌ای است از هر جهت مفید و درخت آن عمر طویل دارد در جزیره سسیل درختان زیتونی هست که دو هزار سال عمر دارند و هنوز میوه میدهند. و بآن درخت صلح میگویند امریکاییان در مسافرت بکره ماه شاخه درخت زیتون را بعنوان صلح در آنجا گذاشتند. در اینکه خلقت انسان در احسن تقویم است، سخنی نیست ولی منظور از «ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ» چیست؟ آیا مراد هجوم ضعف و پیری و تحلیل قوا و از یاد بردن معلومات و رجوع بایام کودکی است نظیر وَ مِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَىٰ أَرْدَلٍ

الْعُمْرِ لِكَيْ لَا يَعْلَمَ بَعْدَ عِلْمٍ شَيْئًا وَنظير وَ مَنْ نُعَمِّرُهُ

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۰۱

نُكِّشُهُ فِي الْخَلْقِ؟ و یا مراد تسلط قوای نفسانی بر انسان است که سبب هلاکت و پست شدن اوست؟ بنظر نگارنده: احتمال دوم مراد است و این سوره نظیر سوره عصر است که فرموده: «قسم بروزگار بشر در ضرر و نقصان و کم شدن است مگر آنانکه ایمان آورده و کار نیکو انجام داده و یکدیگر را بحق و صبر توصیه کنند. در این سوره هم مراد بنظر نگارنده آنست که: بشر را در احسن تقویم و ترکیب آفریدیم، با تسلط قوای شهوانی او را بیائین‌ترین پائین‌ها برگردانیم و إِنَّ هُمْ إِلَّا كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ شُدِ وَلِي در اثر انوار وحی و استعداد ذاتی میتواند مانند انجیر و زیتون از هر حیث لایق و مفید و قابل استفاده باشد و اشعه تابناک وحی که از طور سینا و مکه معظمه برخاسته همه برای ترقی و رشد و تعالی او است، بالاخره بواسطه استعداد باطنی از یکطرف و تربیت پیامبران از طرف دیگر، رحمت بر وی باریده است. و الله العالم.

تیه: ج ۱، ص: ۳۰۱

تیه: تحیر. سرگردانی ... فَإِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ أَرْبَعِينَ سَنَةً يَتِيهُونَ فِي الْأَرْضِ ... مائده: ۲۶ ارض مقدس بر آنها چهل سال حرام است و در زمین سرگردان میشوند. آیه در باره جریان بنی - اسرائیل و مخالفت آنها با موسی است و الحمد لله و هو خیر ختام.

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۰۲

ث: ج ۱، ص: ۳۰۲

ثاء: ج ۱، ص: ۳۰۲

حرف پنجم از الفبای فارسی و حرف چهارم از الفبای عربی است معنای بخصوصی ندارد و جزء کلمه واقع میشود.

ثبوت: ج ۱، ص: ۳۰۲

ثبوت: استقرار ... فَتَرَلَّ قَدَمٌ بَعْدَ ثُبُوتِهَا نحل: ۹۴ تا مبادا قدمی بعد از استقرارش بلغزد. اثبات و تثبیت هر دو بمعنی ثابت و مستقر کردن است نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَلْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُنَبِّئُ بِهِ فُؤَادَكَ هود: ۱۲۰ از اخبار پیامبران آنچه را که با آن قلب تو را مستقر میکنیم، بر تو حکایت می‌نمائیم. و با نقل آنها دل تو را از اضطراب و تشویش بسکون و آرامش و ثبوت میبریم و إِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُثْبِتُوكَ أَوْ يَقْتُلُوكَ أَوْ يُخْرِجُوكَ ... انفال: ۳۰. آیه شریفه در باره مذاکرات دار الندوة مکه است که راجع بحضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم سه پیشنهاد کردند که او را از مکه بیرون کنند یا زندانی نمایند یا بکشند. علی هذا مراد از «لِيُثْبِتُوكَ» محبوس کردن آنحضرت میباشد. وَلَوْ أَنَّهُمْ فَعَلُوا مَا يُوعَظُونَ بِهِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَأَشَدَّ تَثْبِيتًا نساء: ۶۶ هر گاه بموعظه عمل میکردند برای آنها بهتر بوده و آنها را در ایمان بیشتر تثبیت میکرد يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَ تَثْبِيتًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ ... بقره: ۲۶۵ ظاهرا مراد آنست که اموال خود را برای خوشنودی خدا خرج میکنند و نفس خود را با ابتغاء مرضاء خدا ثابت میکنند و با مَنّت و اذیت بعدی از ابتغاء مرضاء عدول نمیکند. آیه در مقابل انفاق ریائی و انفاق اذیتی است

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۰۳

در این صورت، ابتغاء مرضاء الله مقابل ریاء و تثبیت در مقابل مَنّت و اذیت بعدی است و اثبات نفس در مرضات الله موجب عدم مَنّت و اذیت است (اقتباس از المیزان).

تُبُور: ج ۱، ص: ۳۰۳

تُبُور: هلاکت. لَا تَدْعُوا الْيَوْمَ تُبُوراً وَاحِداً وَادْعُوا تُبُوراً كَثِيراً فرقان: ۱۴ امروز یکدفعه وا بُورا و وا هلاکا نگوئید و وا بُورا بسیار گوئید زیرا عذاب قطع شدنی نیست فَسَوْفَ يَدْعُوا تُبُوراً انشقاق: ۱۱ یعنی آنکه نامه‌اش از پشت سر داده شده وا هلاکتا و وا ویلا میکشد: وای بر من که هلاک شدم. وَإِنِّي لَأَظُنُّكَ يَا فِرْعَوْنُ مَثُوراً اسراء: ۱۰۲ ای فرعون من تو را هلاک شده گمان میکنم.

تَبُط: ج ۱، ص: ۳۰۳

تَبُط: حبس. باز داشتن. وَلَكِنْ كَرِهَ اللَّهُ انبِعَاثَهُمْ فَجَبَطَهُمْ ... توبه ۴۶: لیکن خدا خروج آنها را مکروه داشت پس از آن، بازشان داشت. آن فقط یکبار در قرآن آمده ثلاثی و تفعیل آن هر دو متعدی است (اقرب).

تَبَةُ: ج ۱، ص: ۳۰۳

تَبَةُ: دسته. جمع آن ثبات است فَانْفِرُوا ثَبَاتٍ أَوْ انْفِرُوا جَمِيعاً نساء: ۷۱ دسته دسته بجنگ خارج شوید و یا همگی کوچ کنید. آن فقط یکبار در قرآن آمده است در لغت آمده «التبَةُ: العصبَةُ من الفرسان»

تَجَّ: ج ۱، ص: ۳۰۳

تَجَّ: جاری شدن. در اقرب الموارد آمده: «تَجَّ الماء و الدَّم: سال» تَجَّاج: آنچه که بشدت جاری میشود وَ أَنْزَلْنَا مِنَ الْمُعْصِرَاتِ مَاءً تَجَّاجاً نباء: ۱۴ از فشارنده‌ها (ابرها) آبی تند و پی در پی نازل کردیم در حدیث آمده: «افضل الحجج العجج فالتجج» (مجمع البيان)، بهترین حجج رفع صوت بتلیه و سپس جاری کردن خون قربانی است. فعل تجج لازم و متعدی هر دو آمده است.

تَخَنَ: ج ۱، ص: ۳۰۳

تَخَنَ: (بر وزن عنب) غلیظ شدن. محکم شدن. راغب گوید: تخن الشیء آنگاه گویند که چیزی غلیظ شود و از جریان باز ماند (مثل غلیظ شدن شیره) و بآنکه زخم بزنند و از رفتار باز ماند بطور

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۰۴

استعاره گویند: «تخننه ضرباً»، حَتَّى إِذْ أَتَخَنَّتْهُمْ فَشَدُّوا الْوَتَاقَ ... محمد: ۴ تا آنگاه که آنها را از حرکت باز داشتید و اسیرشان کردید ریسمان را محکم کنید. مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكُونَ لَهُ أَسْرَى حَتَّى يُتَخَنَ فِي الْأَرْضِ تُرِيدُونَ عَرَضَ الدُّنْيَا وَاللَّهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ انفال: ۶۷. آیه شریفه در ملامت مسلمانان است که در باره اسیران بدر بحضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم اصرار کردند که آنها را نکشد و فدیة بگیرد تا وضع مالیشان بهتر شود ولی حق آن بود که اسیران کشته شوند تا دیگران بجنگ مسلمین جرئت نمایند زیرا آنروز اسلام قوی نشده بود میبایست کفار در هول و هراس باشند. بنظرم جرئت کفار قریش و راه انداختن جنگ «احد» از همان آزادی اسیران جنگ بدر سر چشمه گرفت و اگر اسیران بدر کشته میشدند کفار بار دیگر بمدینه لشکرکشی نمیکردند. بلی آنگاه که دین قوی شد و آزاد کردن اسیران خطری پیش نیاورد کشتن آنها شایسته نیست. مراد از حَتَّى يُتَخَنَ فِي الْأَرْضِ قدرت و استقرار یافتن دین پیامبر است که آزاد کردن دشمن ضرری نداشته باشد. مضمون آیه چنین است: «۱» برای هیچ پیغمبری نبوده که اسیران داشته باشد تا آنگاه که در زمین خود را نیرومند کند شما متاع دنیا را میخواهید و خدا آخرت را، خدا توانا و حکیم است. بعضی آنرا مبالغه در قتل گفته‌اند یعنی: اول پیامبران برای تقویت خود و ارعاب دشمنان مبالغه در قتل میکنند و پس

از نیرومند شدن اسیر میگیرند ولی این بنظر درست در نمیاید.

ثُرب: ج ۱، ص: ۳۰۴

ثُرب: ملامت. عتاب. لَا تُثْرِبْ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ يَعْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ ... یوسف: ۹۲ یوسف ببرادرانش گفت امروز بر شما ملامتی (از جانب من) نیست خدا شما را میآمرزد. علی علیه السلام در نامه خود به عمر بن ابی سلمه مخزومی که وی (۱) شرف الدین عاملی این مطلب را انکار کرده و میگوید: نزول آیه در باره آنهاست که میخواستند رسول خدا بعوض جنگ بدر کاروان قریش را باسارت آورد، و گر نه آنحضرت با فتح بدر نیرومند شده بود، قول ایشان بسیار دلچسب است رجوع شود به «النص و الاجتهاد ص ۱۸۲»

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۰۵

را از بحرین خواند، نوشت: «نزع یدک بلا- ذم (لک) و لا تثریب علیک» نهج البلاغه نامه ۴۲: دست تو را از کارت باز داشتم بی آنکه مذمت و ملامتی برای تو باشد. این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است. ثرب و تثریب هر دو بیک معنی است.

ثُری: ج ۱، ص: ۳۰۵

ثُری: خاک. ارباب لغت آنرا خاک تر معنی کرده‌اند در مجمع و اقرب الموارد، خاک مرطوب گفته‌اند و غیر آن معنی نیز آمده است ولی از نهج البلاغه روشن میشود که معنی آن مطلق خاک است لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَمَا تَحْتَ الثَّرَى طه: ۶ برای خداست آنچه در آسمان و زمین و آنچه در میان آندو و آنچه در زیر خاک است. در نهج آمده «و يطول في الثرى حلولها» خطبه ۲۲۳ «و دفنت تحت الثرى» نامه ۴۱ «و اكلتهم الجنادل و الثرى» خطبه ۲۲۴. پیداست که مراد از آنها مطلق خاک است. «ثری» فقط یکدفعه در قرآن آمده است.

ثُعبان: ج ۱، ص: ۳۰۵

ثُعبان: اژدها. فَأَلْقَى عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ ثُعبَانٌ مُّبِينٌ اعراف: ۱۰۷ پس عصای خویش را بیفکند و در دم اژدهائی آشکار شد. این کلمه تنها دو بار در قرآن مجید در باره عصای موسی که باژدها مبدل میگردد، آمده است. یکی آیه فوق و دیگری آیه ۳۲ سوره شعراء، در اقرب الموارد آمده: ثعبان نوعی از مارهای طویلی است بر نر و ماده هر دو اطلاق میشود. گویا برای سرعت خزیدن اژدها، بآن ثعبان گفته‌اند زیرا ثعب بمعنی جاری کردن آب و خون است. در نهایی آمده: «یجىء الشَّهيد يوم القيمه و جرحه يتعب دما» شهید روز قیامت در حالیکه زخمش خون میریزد، میاید.

ثُقب: ج ۱، ص: ۳۰۵

ثُقب: نفوذ. پاره کردن (قاموس) نجم ثاقب یعنی ستاره نورانی (مجمع البیان، صحاح، نهاییه) گویا که با نور خود ظلمت

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۰۶

را میشکافد و تا میتواند نفوذ میکند چنانکه در اقرب الموارد از اساس نقل میکند. وَالسَّمَاءِ وَالطَّارِقِ وَمَا أَدْرَاكَ مَا الطَّارِقُ النُّجْمُ الثَّاقِبُ طارق: ۳، قسم بآسمان و کوبنده چه فهماند تو را که کوبنده چیست همان ستاره نافذ است. طارق و نجم ثاقب هر دو یکی هستند درباره تشکل نجوم گفته‌اند سحابی‌ها و گازهاییکه در آسمان هستند بطور مار پیچی حرکت کرده و فشرده میشوند، در اثر فشرده شدن حرارت مرکزی رو باافزایش میرود و در نتیجه ذرات درونی، یکدیگر را میکوبند و فعل و انفعالات داخلی و خارجی

سبب تشکیل کوکب میشود تا نخستین نور قرمز بعد از آتش گرفتن اندرون ستاره، در سطح آن ظاهر میشود و آن از حالت بهم کوبیدگی اتمها و ملکولها و رها شدن الکترونها، بوجود آمده است. پس از آن، ستاره در اثر فعل و انفعالاتی پی در پی بحالت نورانیت و تشعشع خود میافتد و نور نافذ آن فضا را شکافته و بهر جای ممکن میرسد. بنا بر این «طارق» مرحله اول تشکیل ستاره و «نجم» ابتدای ظهور نور قرمز و «ثاقب» مرحله سوم آن است رجوع شود به تفسیر پرتوی از قرآن و کتاب پیدایش و مرگ خورشید. جای دقت است که نجم در اصل بمعنی ظهور است در لغت هست «نجم الشیء: ظهر» و قهرا ستاره را در اثر ظاهر بودن نجم گفته اند... فَأَتْبَعَهُ شَهَابٌ ثَاقِبٌ صَافَاتٍ: ۱۰، ظاهرا مراد از شهاب ثاقب سنگهای آسمانی است که با سرعت ۴۸ هزار کیلومتر در ساعت وارد جو زمین شده و در اثر حرارت و تماس با گازهای جو مشتعل شده و ما آنها را بصورت نواری از نور مشاهده میکنیم. رجوع شود به «شهاب». لفظ ثاقب تنها دو بار در قرآن بکار رفته است: طارق: ۳- صافات: ۱۰

ثَقْفٌ: ج ۱، ص: ۳۰۶

ثَقْفٌ: پیدا کردن. مصادف

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۰۷

شدن و أَقْتَلُوهُمْ حَيْثُ تَقَفْتُمُوهُمْ ... بقره: ۱۹۱، هر جا که آنها را پیدا کردید بکشید. ظاهرا معنای مصادف شدن و روبرو شدن بهتر است نه- مطلق پیدا کردن چنانکه بعضی گفته اند. بمعنی گرفتن و ظفر یافتن. نیز آمده است آیه فوق نظیر آیه ... وَأَقْتَلُوهُمْ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ ... نساء: ۸۹، است. که «وجد» بجای «ثقف» آمده است. فَأَمَّا تَثَقَفْتُمُوهُمْ فِي الْحَرْبِ فَشَرَّدَ بِهِمْ مَنْ خَلَفَهُمْ ... انفال: ۵۷، پس اگر در جنگ با آنها مصادف و روبرو شدی با آنها، کسانی را که در پشت سر آنهایند پراکنده ساز، یعنی آنها را بکش تا دیگران عبرت گیرند و بفکر پیکار با تو نیایند.

ثِقَلٌ: ج ۱، ص: ۳۰۷

ثِقَلٌ: (بر وزن عنب) سنگینی ثقیل یعنی سنگین. اصل آن در اجسام است و در معانی نیز میاید (مفردات) وَالْوِزْنُ يُؤَمِّدُ الْحَقُّ فَمَنْ ثَقَلَتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ اعراف: ۸، ثقیل که بمعنی سنگین است صفت روز قیامت و نیز صفت قول آمده است ... وَ يَذْرُؤُونَ وَرَاءَهُمْ يَوْمًا ثَقِيلًا انسان: ۲۷، اِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا مزمل: ۵ ثقال بضم و فتح اول بمعنی ثقیل است و جمع آن ثقال (بر وزن رجال است) مثل ... حَتَّىٰ اِذْ اَقْلَتْ سَحَابًا ثِقَالًا ... اعراف: ۵۷، تا چون باد ابرهای سنگین را برداشت. سحاب چنانکه در اقرب- الموارد گفته اسم جنس جمع است صفت آن گاهی بنا بر لفظش مفرد میاید مثل وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْاَرْضِ بقره: ۱۶۴، و گاهی بنا بر معنایش جمع میاید نظیر آیه فوق. در مجمع ذیل آیه ۱۲ سوره رعد فرموده: سحاب جمع سحابه است. ولی قول اقرب الموارد درست تر است زیرا در آن صورت صفت آن همواره جمع میامد حال آنکه در وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ مفرد آمده است. اَثْقَالٌ جمع ثقل (بر وزن علم) است و آن چیزی است که حملش سنگین است بنا بر این معنای وَتَحْمِلُ

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۰۸

أَثْقَالُكُمْ ... نحل: ۷ این است که چهار پایان بارهای شما را حمل میکنند. مثقال: چیزی است که با آن وزن میکنند (سنگ) (مفردات، اقرب الموارد) در اولی گوید: مثقال نام هر سنگ است. و مثقال الشیء وزن آن است. «مَثْقَالٌ ذَرَّةٌ» یعنی هم وزن مورچه [در اینجا لازم است چند آیه را بررسی کنیم]... الف: يَسْتَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ اَيَّانَ مُرْسَاهَا قُلْ اِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّي لَا يُجَلِّيهَا لِوَقْتِهَا اِلَّا هُوَ ثَقُلَتْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْاَرْضِ لَا تَأْتِيكُمْ اِلَّا بَعْتَةٌ ... اعراف: ۱۸۷ مراد از این ثَقُلَتْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْاَرْضِ چیست و چرا قیامت در آسمانها و زمین سنگین شده است؟ در المیزان آمده: مراد آنست که دانستن آن سنگین است و آن بعینه سنگینی وجود قیامت است

یا مراد سنگینی وضع آن بر اهل آسمانها و زمین است زیرا در آن شدائد و عقبات و غیره هست! یا اینکه وقوع آن بر مردم سنگین است چون توأم با از بین رفتن نظام کنونی است... و بالاخره ثبوت آن و علم بآن و صفات آن، همه سنگین است (باختصار). المنار گوید: وقوع آن سنگین و امر آن در آسمانها و زمین بر اهل آندو بزرگ است. از قتاده نقل شده که علم آن بر اهل آسمانها و زمین سنگین است. نا گفته نماند: فاعل «تَقَلَّتْ» ساعه و قیامت است نباید چیزی مانند علم و غیره بر آن اضافه کنیم بلکه خود قیامت، سنگین و واقعه مهمی است و چنان سنگین است که آسمانها و زمین از سنگینی آن خورد میشوند و از بین میروند و این نظام هستی تاب تحمل آنرا ندارد. کوبنده خطرناکی است که کوهها را مثل پشم رنگارنگ حلاجی شده، ریز ریز میکند و زمین و کوهها را یکجا میکوبد وَ حَمَلَتِ الْأَرْضُ وَالْجِبَالُ فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً حَاقَّةً: ۱۴، آسمانرا میشکافد، کواکب قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۰۹

را پراکنده میکند و... علی هذا باید گفت: وقوع آن که خود آن است، واقعه سنگین و مهم است. این سنگینی مثل سنگینی اجسام نیست بلکه سنگینی معنوی است مثل سنگینی مرض و سنگینی آنکس که غرامت بیشتر پرداخته است نظیر امّ تَشْتَلُهُمْ أَجْرًا فَهُمْ مِنْ مَعْرَمٍ مُتَقَلِّوْنَ طور: ۴۰ در آیه وَ يَذْرُؤُنَّ وِرَاءَهُمْ يَوْمًا ثَقِيلًا انسان: ۲۷ که ثقیل صفت «یوم» آمده، محتمل است سنگینی آن بر مردم مراد باشد. ب: لَكُمْ إِذْ قِيلَ لَكُمْ أَنْفِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ إِنَّا قَاتَلْتُمْ إِلَى الْأَرْضِ... توبه: ۳۸ تناقل اظهار سنگینی نفس و عبارت دیگر عدم میل است یعنی: چه شده بر شما چون گویند در راه خدا کوچ کنید سنگینی میکنید بسوی زمین و میخواهید بمانید و خارج نشوید. ج: إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا مزمل: ۵ ملاحظه قبل و بعد آیه و آیات دیگر نشان میدهد که مراد سنگینی تبلیغ آن بر آنحضرت است. درست است که قرآن برنامه حق و فطرت است ولی تبلیغ آن بر یک فرد که تمام محیط بمخالفت با او برخاسته بودند طاقت فرسا بود. و الله العالم د: وَ لِيَحْمِلَنَّ أَثْقَالَهُمْ وَ أَنْتَقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ... عنكبوت: ۱۳ آیه شریفه در باره پیشوایان باطل است که هم حامل گناهان خویش اند و هم حامل گناهان دیگر که بجهت وا داشتن دیگران بگناه، کسب کرده‌اند عبارت دیگر، دو نوع گناه دارند یکی گناهی که خود کرده‌اند و دیگری گناه کسانی که تعلیم کرده‌اند و بدعت گذاشته‌اند. که در اسلام ثابت است هر که دیگران را بگناه وا دارد و بدعت گذارد مثل گناه تمام مرتکبین آن بدعت، پپای اوست و مرتکبین نیز در مقابل عمل خود گناهکارانند ه: إِذْ زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا وَ أُخْرِجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا زلزال: ۲ انتقال چنانکه گفته شد بمعنی چیزهای سنگین کننده و بمعنای بار

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۱۰

است معنی آیه این است: آنگاه که زمین زلزله خود را شروع کند و بارهای خود را بیرون ریزد. نظیر این آیه است: وَ إِذَا الْأَرْضُ مُدَّتْ وَ أَلْقَتْ مَا فِيهَا وَ تَخَلَّتْ وَ انشقاق: ۳-۴ انداختن زمین محتویات خود را و خالی ماندنش نظیر اخراج اثقال است. ممکن است مراد از آن تخلیه نیروهای زمین و انفکاک ذرات آن از یکدیگر باشد. ولی ملاحظه هر دو آیه نشان میدهد که زمین بعد از اخراج اثقال خود از بین نخواهد رفت بلکه از آن اثقال خالی خواهد ماند، در این صورت باید گفت: مراد ذرات ابدان مردگان و اعمال و اسرار آنهاست نظیر بیرون ریختن تخمها در اثر روئیدن. مثلاً تخمهاییکه در مزرعه‌ای کاشته‌ایم بعد از روئیدن آنها میتوانیم بگوئیم: زمین آنچه در شکم داشت بیرون ریخت، مؤید این معنی آیه بعد است که فرموده يَوْمَئِذٍ تَجِدُ الْأَخْبَارَ از این بنظر میاید که «اخبار» هم از اثقال زمین است آیه وَ إِذَا الْقُبُورُ بُعْثِرَتْ انفتار: ۴ که در «بعثر» گذشت نیز باین مطلب یاری میکند. و آیات قرآن روشن میکند که گناهان ثقل و سنگینی دارند و عرض نیستند نظیر آیه ۱۳ عنكبوت و آیه وَ مَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ زلزال: ۸ و همچنین حسنات وزن و ثقل دارند. بطور خلاصه باید دانست که عمل خوب و بد بشکل نیرو از وجود انسان خارج میشود و نیرو که از ماده سر چشمه میگیرد دارای وزن و سنگینی است و روز قیامت که آدمی عمل مجسم شده خود را خواهد دید این حقیقت بوضوح بر وی مسلم خواهد گردید. باقی مطلب در «وزن و عمل» دیده شود.

ثقل: ج ۱، ص: ۳۱۰

ثَقُلْ: (بر وزن عمل) چیز نفیس و مهم. سَيَنْفَرُغُ لَكُمْ أَيُّهُ الثَّقَلَانِ رَحْمَنُ: ۳۱ مراد از ثقلان جن و انس اند علت ثقلان خوانده شدن اهمیت و کرامت آنهاست زیرا که هر دو ذی شعور و عاقل و مورد

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۱۱

تکلیف خدایند و از تمام جنبه‌های روی زمین (از جهت عقل و تمییز و تکلیف) برتراند، و از همین ماده است حدیث شریف «أَنْبَى تَارِكُ فَيْكُمُ الثَّقَلَيْنِ كِتَابُ اللَّهِ وَ عَرْتِي»: ... من میان شما دو چیز پر ارزش و بس مهم میگذارم: کتاب خدا و اهل بیت. پر ارزش بودن آن دو بواسطه آن است که سبب هدایت و سعادت هر دو جهان‌اند. فیروزآبادی در قاموس و ابن اثیر در نهاییه و زمخشری در الفائق و سعید خوری در اقرب الموارد در ماده «ثقل» حدیث شریف را آورده‌اند و طبرسی در ذیل آیه فوق آنرا نقل میکند. ناگفته نماند: حدیث الثقلین از احادیث متواتره است آقای شیخ قوام الدین و سنوی قمی رساله‌ای بنام حدیث الثقلین در باره آن تألیف نموده و بدار التقرب مصر ارسال کرده، دار التقرب بعد از تصدیق، آن را با مقدمه اضافی چاپ کرده است طالبین میتوانند نسخه‌ای از آن را تهیه و استفاده نمایند و در آن، محل حدیث از کتب اهل سنت نشان داده شده است.

ثلاث: ج ۱، ص: ۳۱۱

ثلاث: از اسماء عدد است (سه) انْطَلِقُوا إِلَى ظِلِّ ذِي ثَلَاثِ شُعَبٍ ... مرسلات: ۳۰ ثلاثه مؤنث ثلاث است مثل فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامٌ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ ... بقره: ۱۹۶ ثلاثون یعنی سی، نحو وَ حَمَلُهُ وَ فِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا احقاف: ۱۵ ثلث (بضم اول و دوّم) بمعنی یک سوّم است ۱۳ نحو ... وَ وَرِثَةُ أَبِيهِ فَلِأُمَّهِ الثُّلُثُ نِسَاءً: ۱۱ ثلاث (بر وزن گلاب) یعنی سه سه مثل ... فَأَنْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثِي وَ ثَلَاثَ وَ رُبَاعَ نِسَاءً: ۳ نکاح کنید آنکه برای شما از زنان دلپسند است دو دو، سه سه، چهار چهار. ناگفته نماند: این خطاب نسبت بجمع است و نسبت بهر فرد چنین میشود: نکاح کن از زنان دو یا سه و یا چهار نفر را و بیشتر از چهار زن آزاد، نکاح کردن جایز نیست قال الصادق علیه السلام: «لا يحلّ لماء الرجل ان يجری فی

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۱۲

اکثر من اربعة ارحام من الحرائر» مجمع البیان ذیل آیه فوق.

ثل: ج ۱، ص: ۳۱۲

ثل: ثلّة: جماعت کثیره. این کلمه فقط سه بار چنانکه نقل خواهد شد در قرآن مجید آمده است و قید کثرت در آن معتبر میباشد. دلیل کثرت گذشته از اقوال لغت نویسان، خود قرآن است که میگوید ثَلَّةٌ مِنَ الْأَوَّلِينَ وَ قَلِيلٌ مِنَ الْآخِرِينَ واقعه: ۱۳ از مقابله «قلیل» میدانیم که «ثلّة» بمعنی کثیر است. راغب گوید: ثَلَّةٌ قِطْعَةٌ جَمْعٌ شَدِيدٌ وَ بَاعْتِبَارٌ جَمَاعَةٌ «ثَلَّةٌ مِنَ الْأَوَّلِينَ» آمده است. در کشف گفته: ثَلَّةٌ جَمَاعَةٌ کَثِيرَةٌ از مردم است و مقابل آمدن با «قلیل» در دال بودن آن بر کثرت کافی است، سپس کشف در این باره شعری نقل میکند. محبّ الدین در شرح ابیات کشف ذیل همان شعر میگوید: ثَلَّةٌ جَمْعٌ کَثِيرٌ از مردم است و اصل آن از کسر (شکستن) است گویا این جمع از کلّ مردم شکسته و بریده شده است. طبرسی در معنی آیه فوق آنرا جماعت کثیر العدد معنی کرده است. بیضاوی نیز جمع کثیر گفته است. ابن اثیر در نهاییه حدیثی در باره مصالحه با اهل نجران نقل کرده که لفظ آن چنین است: «لَهُمْ ذِمَّةٌ اللَّهِ وَ ذِمَّةٌ رَسُولِهِ عَلَي دِيَارِهِمْ وَ أَمْوَالِهِمْ وَ نَتْتِهِمْ» در این حدیث ثَلَّةٌ شامل تمام جمعیت است. در صحاح آمده: بجمع کثیر از گوسفندان ثَلَّةٌ (بضم و فتح اول) گویند ... و چون بزها و گوسفندان جمع و زیاد شدند بمجموع آندو ثَلَّةٌ (بفتح اول) اطلاق

میشود. بعد از آن آمده: ثلَّة (بضم اول) جماعت مردم است. نا گفته نماند: کثرت در آن نیز ملحوظ است و گرنه فتح اول و ضم آن تأثیری در اصل ماده ندارد. در اقرب الموارد نیز مثل صحاح گفته است. در قاموس هست: ثلَّة بفتح

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۱۳

اول جماعت گوسفندان و بزها یا جمع کثیر از غنم و یا از گوسفند فقط ... و بضم اول جماعت مردم و یا دراهم کثیره است. بهر حال قید کثرت در «ثلَّة» ملحوظ است [اکنون میرسیم بآیاتی که این کلمه در آنها بکار رفته است ...] وَ كُنْتُمْ اَرْوَاجًا ثَلَاثَةً فَاصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ مَا اَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ مَا اَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ اُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ، ثلَّةٌ مِنَ الْاُولَئِينَ وَقَلِيلٌ مِنَ الْاٰخِرِينَ واقعه: ۸-۱۵ در این آیات چنانکه می بینیم اهل آخرت سه دسته تقسیم میشوند: اصحاب میمنه، اصحاب مشممه، سابقون. آنوقت تا آیه پنجاه هفتم احوال این سه دسته نقل شده است اصحاب شمال اهل عذاب اند و فرق سابقون با اصحاب میمنه آنست که بهشت سابقون مانند زندگی شهری و بهشت اصحاب میمنه قدری از آن پائین تر نقل شده است، نظیر این تفاوت در سوره الرحمن آیه ۴۶ تا آخر سوره نیز مشاهده میشود (این: نظر نگارنده است شاید هم درست نباشد طالبین باین دو سوره رجوع کنند) دیگر آنکه در باره سابقون فرموده: ثلَّةٌ مِنَ الْاُولَئِينَ وَقَلِيلٌ مِنَ الْاٰخِرِينَ ولی در باره اصحاب میمنه در آیه ۳۹ و ۴۰ فرموده ثلَّةٌ مِنَ الْاُولَئِينَ وَ ثلَّةٌ مِنَ الْاٰخِرِينَ پس سابقون جمع کثیری از امتهای گذشته و عده کمی از این امت اند، ولی اصحاب میمنه جمعیت زیادی از امتهای سلف و جمعیت زیادی از این امت اند و در نتیجه، اکثریت جمعیت بهشت را اصحاب میمنه تشکیل میدهند. در آیه ۵ و ۶ سوره انسان و آیه ۲۳ تا ۲۸ سوره مطففین نیز فرق مختصری در باره سابقون و اصحاب میمنه ذکر شده است و آن اینکه: اصحاب میمنه شرابی مینوشند که مقداری از شراب چشمه مقربین بآن مخلوط است. مقصود از «اولین» که مقربین آنها جمع کثیری اند چیست؟

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۱۴

ظاهر آیه آنست که مراد از «اولین» امتهای گذشته و مراد از «آخرین» امت اسلام است و آنچه گفته اند: اولین، اوائل امت اسلام و «آخرین» اواخر آن است از ظاهر آیه بدست نماید. علی هذا این سؤال پیش میاید که این مقربون کیستند و چرا از امتهای گذشته زیاد و در این امت تعداد آنها کم است؟ بنظر میاید: مراد از سابقون پیامبران و اوصیاء و ائمه اطهار و شهیدان و بندگان خاص خدا باشند که طبقه ممتاز اند. از «ثلَّة» و «قلیل» نباید فکر کرد که مثلا صد نفر از گذشتگان و بیست نفر از آخرین اند و شاید این ثلَّة و قلیل از میلیاردها نفر تشکیل گردند منتهی عده آنها از گذشتگان بیشتر از آیندگان است. در تفسیر صافی از کافی از امام صادق علیه السلام نقل است که مراد از سابقون، پیامبران و خواص عباد الله اند. و در تفسیر برهان نیز چند حدیث در همین مضمون است و چون پیامبران و اوصیاء از امتهای گذشته زیاد بوده اند لذا ثلَّةٌ مِنَ الْاُولَئِينَ وَقَلِيلٌ مِنَ الْاٰخِرِينَ فرموده است. نا گفته نماند: مدت امتهای گذشته محدود بود و امت اسلامی تا قیامت ادامه دارد؛ بدین حساب امت اسلامی از اصحاب میمنه بیشتر از امتهای دیگر خواهد بود علی هذا ثلَّةٌ مِنَ الْاُولَئِينَ وَ ثلَّةٌ مِنَ الْاٰخِرِينَ در خصوص اصحاب یمین در اسلام نسبت به مقربین در امتهای گذشته بالعکس میباشد.

نمد: ج ۱، ص: ۳۱۴

نمد: ثمود یکی از قبائل عرب ما قبل تاریخ است که در محلی بنام وادی القری ما بین حجاز و شام سکونت داشتند (المیزان ج ۱۰ ص ۳۲۹- دائرة المعارف وجدی ماده عرب) کلمه ثمود بتأویل شخص منصرف و بتأویل قبیله غیر منصرف است (اقرب الموارد) گویند آن کلمه عجمی و گویند عربی است و علت عدم صرف اسم قبیله

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۱۵

بودن آنست (مفردات) در مجمع البیان ذیل آیه ۷۳ اعراف آنرا نام یکی از نواده‌های نوح فرموده که قبیله صالح بنام او نامگذاری شده بود. این کلمه ۲۶ بار در قرآن کریم آمده، منصرف و غیر منصرف هر دو بکار رفته است طبرسی در ذیل آیه ۶۸ از سوره هود فرماید: حفص بنقل از عاصم و نیز یعقوب و حمزه [□] **أَلَا إِنَّ تُمُودَ** ... را بدون تنوین خوانده‌اند و دیگران در این سوره و سوره فرقان و عنکبوت و نجم آنرا با تنوین خوانده‌اند زیرا که در این مواضع تمود با الف نوشته شده است. بهر حال اگر آنرا اسم قوم گرفتیم مذکر و منصرف است و اگر اسم قبیله گرفتیم، غیر منصرف و علت عدم صرف آن علمیت و تأنیث است. راغب گوید: اصل آن از ثمد است و آن آبی است که ماده نداشته باشد. (مثل آب باران که در جایی جمع شده است). [آنچه قرآن در باره قوم تمود فرموده بقرار ذیل است:] الف: مردمی بت پرست بودند و در آن اصرار داشته و پیامبرشان حضرت صالح میگفتند: میخواهی ما را از عبادت آنچه پدرانمان عبادت میکردند باز داری؟ **حَقًّا** که ما در دعوت تو شک داریم. هود: ۶۳. ب: بعد از قوم عاد بودند و تمدن خوبی داشتند و از وسائل طبیعی استفاده کرده و کامیاب بودند در جلگه‌ها و همواریها، کاخ‌ها میساختند و از کوه‌ها عمارت‌ها میتراشیدند و از یاد خدا غافل و از افساد پروائی نداشتند اعراف: ۷۴ و بشغل کشاورزی اشتغال داشته باغها و چشمه‌ها و مزرعه‌های مفصلی داشتند شعراء: ۱۴۸. حضرت صالح بهدایت آنها مبعوث شد هر چه تلاش کرد کمتر موفق شد و عده کمی ایمان آوردند و ناچه صالح را که معجزه بود پی کردند

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۱۶

و با عذاب الهی نابود گردیدند. المیزان از آیه ۴۸ سوره نمل و [□] **كَأَنَّ فِي الْمَدِينَةِ تَسِيعَةً رَهْطٍ يُفَسِدُونَ** ... استفاده کرده که تمود بصورت قبیله‌ها زندگی کرده و در هر قبیله شیخی و بزرگی فرمانروائی مینمود. در باره نحوه عذاب قوم تمود بعضی از آیات صریح‌اند که صاعقه بود مثل ... **أَنْذَرْتُمْ صَاعِقَهُ مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَ تُمُودَ فَصَلت: ۱۳ وَ فِي تُمُودَ إِذْ قِيلَ لَهُمْ تَمَتَّعُوا حَتَّى حِينٍ ... فَأَخَذْتَهُمُ الصَّاعِقَةُ وَ هُمْ يَنْظُرُونَ ذاریات: ۴۴.** در بعضی از آیات هست که آنها را لرزه گرفت مثل **فَأَخَذْتَهُمُ الرَّجْفَةَ فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَاثِمِينَ اعراف: ۷۸.** و در بعضی صیحه ذکر شده است نحو **وَ أَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَاثِمِينَ هود: ۶۷** و آیات دیگر. باید دانست که عذاب آنها صاعقه آسمانی بوده و بوسیله آن خشک شده و از بین رفته‌اند و چون صاعقه توأم با صیحه و رعد است و از طرف دیگر برق زده می‌لرزد و بر زمین می‌افتد، لذا هر سه تعبیر صحیح‌اند و از هم جدا نیستند.

تَمْر: ج ۱، ص: ۳۱۶

تَمْر: میوه. **كُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ ... انعام: ۱۴۱** بخورید از میوه آن آنگاه که میوه میدهد. واحد آن ثمره است مثل **كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا بقره: ۲۵** جمع آن ثمرات است نظیر **فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ ... بقره: ۲۲.** در اصطلاح قرآن بگل هم ثمر گفته شده چنانکه در باره زنبور عسل آمده **ثُمَّ كَلِيَ مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ ... نحل: ۶۹** میدانیم که اکثر استفاده زنبور عسل از گلهاست. در عرف عرب ثمره در غیر ثمره درخت نیز بکار میرود گویند: ثمره علم، عمل صالح و ثمره عمل صالح بهشت است در نهج البلاغه هست: «و ثمره الحزم السلامة» حکمت: ۱۸۱ ولی تتبع در قرآن مجید نشان میدهد که در آن فقط در ثمره درخت بکار رفته

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۱۷

است.

تَمَّ: ج ۱، ص: ۳۱۷

تَمَّ: حرف عطف است و دلالت بر تأخیر دارد. مثل **ثُمَّ أَنشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْنًا آخِرِينَ مؤمنون: ۳۱** راغب گوید: **ثُمَّ** دلالت بر تأخیر ما بعد از ما قبل را دارد بالذات باشد یا در رتبه و یا در وضع چنانکه در قبل و اول نیز این سه اعتبار هست. قاموس تصریح میکند که

«ثم» گاهی برای ترتیب خبر دادن میاید مثل: «اعجبنی ما صنعت الیوم ثم ما صنعت الامس اعجب منه» ثم در اینجا فقط برای ترتیب خبر است. علی هذا در این آیات وَ نَجِّنَاہُ وَ اَهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ وَ جَعَلْنَا دُرِّيَّتَهُ هُمُ الْبَاقِينَ ... ثُمَّ اَعْرَفْنَا الْاٰخِرِينَ صافات ۷۶-۸۲ ثم برای ترتیب خبر است و گرنه میبایست غرق قوم قبل از نجات نوح و اهلش گفته شود مگر آنکه بگوئیم: نجات با سوار شدن بکشتی تحقق یافته است، در این صورت ثم در معنای معمولی خود بکار رفته است. ولی در دو آیه لَ جَرَمَ اَنَّهُمْ فِي الْاٰخِرَةِ هُمُ الْاٰخِسِرُونَ ... ثُمَّ اِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا فُتِنُوا ... لَعَفُوْرٌ رَّحِيْمٌ نحل: ۱۱۰ برای ترتیب خبر است زیرا ترتب در میان دو امر فوق نیست دقت در ما قبل و ما بعد این دو آیه مطلب را بیشتر روشن میکند. همچنین است آیه ۵۲ از سوره یونس و با احتمال قوی آیه ۱۷ سوره بلد و ۱۶ سوره اعراف.

ثم: ج ۱، ص: ۳۱۷

ثم: (بفتح اول) اسم اشاره است بمکان بعید ... فَأَيُّمَا تَوَلَّوْا فَنَمَّ وَجْهَ اللّٰهِ بقره: ۱۱۵ بهر جا رو گردانید روی خدا در آنجاست. گاهی بآن لفظ تاء اضافه شده و ثمه گفته‌اند ولی این در قرآن نیامده است. این کلمه را در قرآن مجید در چهار جا میتوان یافت و بیشتر از آن نیست: بقره: ۱۱۵ شعراء: ۶۴ انسان: ۲۰ تکویر: ۲۱.

ثمن: ج ۱، ص: ۳۱۷

ثمن: (بضم اول و سکون دوم و نیز بضم اول و دوم) هشت یک

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۱۸

۱/۸ (قاموس - اقرب الموارد) فَإِنْ كَانَ لَكُمْ وَلَدٌ فَلَهُنَّ الثُّمُنُ مِمَّا تَرَكَتُمْ نساء: ۱۲ ثمانیه: هشت، ثامن: هشتم، ثمانون: هشتاد.

ثمن: ج ۱، ص: ۳۱۸

ثمن: (بفتح اول و دوم) قیمت. راغب گوید، آن چیزی است که فروشنده از خریدار میگیرد در مقابل بیع اعم از آنکه نقد باشد یا جنس، و هر آنچه در مقابل چیزی بدست آید ثمن اوست. وَ شَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمٍ مَعْدُودَةٍ ... یوسف: ۲۰ او را بقیمت ناقص درمهای شمرده شده فروختند جز این آیه در ده محل از قرآن کلمه «ثمناً» * آمده و همه در باره عوض کردن آیات خدا و یا پیمان خدا بقیمتی مثل مقام و پول و استراحت است. مثل وَ لَا تَشْرَوْا بِاَيَاتِي ثَمَنًا قَلِيْلًا بقره: ۴۱ و در نه محل از محل‌های دهگانه «قَلِيْلًا» * صفت «ثمناً» * آمده است و در تمام موارد «شری» و «اشتری» بکار رفته است.

ثنی: ج ۱، ص: ۳۱۸

ثنی: در مجمع البیان ذیل آیه ۵ از سوره هود میگوید: ثنی در اصل بمعنی عطف است، بعدد دو از آن جهت اثنان گویند که یکی بر دیگری عطف است و رویهم حساب میشوند و به درود ثنا گویند زیرا که در مدح صفات نیک بیکدیگر عطف میشوند، استثناء نیز از آنست زیرا که مستثنی بر مستثنی منه عطف میشود و رویهم حساب میگردند. ۱- اَلَا اِنَّهُمْ يَثْنُوْنَ صُدُوْرَهُمْ لِيَسْتَخْفُوْا مِنْهُ ... هود: ۵ بدان آنها سینه‌هایشان را بر میگرداند تا خود را از قرآن و شنیدن آن مخفی بدارند، گوئی سینه‌هایشان را بهم می‌پیچند و تا میکنند تا قرآن را نشنوند. ۲- اِذْ اَقْسَمُوْا لَبِيْصٍ رَمٰهُمْ مِّنْهَا مَصِيْبٍ وَّ لَا يَسْتَشْنُوْنَ قلم: ۱۸ این آیه در داستان صاحبان آن باغ است که میخواستند محصول را جمع کنند و چیزی بفقرا ندهند مراد از «لَا يَسْتَشْنُوْنَ» چنانکه ارباب تفسیر گفته‌اند انشاء الله گفتن و کار را منوط باراده خدا کردن است یعنی: قسم

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۱۹

خوردند که حتما حتما محصول را بچینند و استثناء نمی‌کردند و نمی‌گفتند: اگر خدا بخواهد. و این برای آنست که ترتیب علل و اسباب کارها از عهده بشر خارج است و اراده خدا در طول اراده بشر است باید اول خدا بخواهد بعد بشر و مَا تَشَأْنُ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ انْشَاءً: ۳۰ لذا خدا بحضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم فرموده و لَأَقُولَنَّ لِسَيِّئٍ إِيَّيْ فَاعِلٌ ذَلِكَ غَدًا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ... کهف: ۲۳. بیاضوی احتمال می‌دهد معنی «لَأَيَسِّرَنَّ» آن باشد که حق فقرا را خارج نمی‌کردند. ۳... - إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا ثَانِيًا اثْنَيْنِ... توبه: ۴۰ «ثَانِيًا» حال است از ضمیر مفعول در «أَخْرَجَهُ» یعنی آنگاه که کفار او را بیرون کردند در حالیکه دوّم نفر بود و شخص ثالثی با آندو نبود. ۴- وَمَنْ النَّاسِ مَنْ يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ... ثَانِيًا عَطْفُهُ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ... حج: ۸ و ۹ «ثَانِيًا عَطْفُهُ» حال است از فاعل «يُجَادِلُ» و عطف بکسر اول بمعنی جانب و طرف است که شخص در موقع اعراض روی خود را با آنطرف برمیگرداند گویی اعراض کننده روی خود را بر جانب خود می‌گذارد بهر حال، این ترکیب کنایه از تکبر و اعراض است یعنی بعضی از مردم در باره خدا مجادله می‌کنند بی آنکه دانشی داشته باشد... در حالی مجادله می‌کند که متکبر و خود خواه است و می‌خواهد دیگران را از راه خدا گمراه کند. ۵- فَأَنكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنِيًا وَثَلَاثًا وَرَبَاعًا... نساء: ۳ «مَثْنِيًا» چنانکه در ثلاث گذشت بمعنای دو و دو است. ۶- وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ حجر: ۸۷ ما بتو هفت آیه که بر هم عطف شونده است، و قرآن عظیم را دادیم. مراد از سبع مثنای سوره حمد

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۲۰

است چنانکه در روایات نبوی و ائمه علیهم السّلام آمده است و اینکه بعضی هفت سوره بزرگ یا حامیم‌های هفتگانه و یا هفت صحیفه از صحف انبیاء گفته‌اند، قابل اعتنا نیست و از کتاب و سنت دلیلی ندارد [در تهذیب] از محمد بن مسلم روایت کرده که گوید: از امام صادق علیه السّلام از سبع مثنای و قرآن عظیم پرسیدم که آیا آن فاتحه کتاب است؟ فرمود: آری گفتیم: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ* نیز از آن هفت است؟ فرمود: آری افضل آنهاست. در باره «مثنای» باید معنای اولی آنرا در نظر بیاوریم که همان عطف است ظاهر آنست که مثنای جمع مثنیه اسم مفعول از ثنی است یعنی عطف شونده‌ها. چون آیات سوره حمد یکدیگر را توضیح و روشن می‌کنند لذا بیکدیگر عطف میشوند و بیکدیگر میل میکنند. در آیه دیگر همه قرآن مثنای خوانده شده الله نَزَلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثْنِيًا... زمر: ۲۳ این از آنجهت است که تمام آیات قرآن بیکدیگر میل میکنند و یکدیگر را توضیح و بیان می‌نمایند و شبیه همدیگراند «كِتَابًا مُتَشَابِهًا». ... در کلام حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم در صفت قرآن آمده که: بعضی بعض دیگر را تصدیق می‌کنند، و از علی علیه السّلام نقل است که «بعضی بر بعضی ناطق و بعضی بر بعضی شاهد است» یا اینکه آن جمع مثنی بمعنی تکریر و اعاده است و کنایه است از اینکه بعضی از آیات بعضی دیگر را بیان و روشن میکنند. (استفاده از میزان). چون بیان میزان در این باره کافی بود بآن اکتفا گردید. بهر حال معنی مثنای در هر دو آیه آنست که آیات بیکدیگر عطف میشوند و همدیگر را روشن میکنند و میان آنها التیام و ارتباط و انعطاف وجود دارد. و ظاهر آنست که «من» در «مِنَ الْمَثَانِي» بمعنای تبعیض است و در این صورت «مثنای» بمعنی

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۲۱

تمام قرآن است و آیه می‌گوید: ما از مثنای، هفت آیه بتو دادیم ولی در این صورت عطف «وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ» بر «سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي» چندان دلچسب نیست. احتمال قوی آن است که «من» از برای بیان باشد یعنی ما بتو، سبع مثنای و قرآن عظیم را دادیم. مقابل افتادن سبع مثنای با قرآن با آنکه خود از قرآن است اهمیت سوره حمد را بخوبی روشن میکند و شاید از برای آنست که سوره حمد، شامل مجموع فشرده همه معانی قرآن است و لذاست که نماز بدون حمد نداریم و نماز میت نماز نیست بلکه دعاست «لا صلوة الا بفاتحة الكتاب».

ثوب: ج ۱، ص: ۳۲۱

ثوب: رجوع شیء بمحل خود. راغب در مفردات گوید: ثوب در اصل رجوع شیء است بحالت اولی و یا بحالتیکه ابتدا برای آن در نظر گرفته شده است مثال اولی «نحو ثاب فلان الی داره» (فلانی بخانه خود برگشت) و مثال دومی ثوب بمعنی لباس است، لباس را بدانجهت ثوب گویند که بافته شده و بحالتیکه در نظر بود رجوع کرده است زیرا در ابتدا از بافتن پارچه، لباس در نظر بود. علی هذا جزای عمل را ثواب گوئیم که بخود عامل بر میگردد و **وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا...** كهف: ۴۶ **وَاللَّهُ عِنْدَهُ خَيْرٌ** الثَّوَابِ آل عمران: ۱۹۵ ثواب جزای اعمال نیک و بد هر دو اطلاق شده است مثل **هَلْ تُؤْتَوْنَ الْكُفَّارُ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ** مطفین: ۳۶ **فَأَنبَأَهُمُ اللَّهُ بِمَا قَالُوا جَنَاتٍ...** مائده: ۸۵ فعل «اثابهم» برای آنست که «جنات» همان برگشت اعمال است. بکار رفتن کلمه ثواب در باره جزای عمل بهترین دلیل تجسم عمل است زیرا اگر عمل محسم شده و بعامل باز گردد مصداق واقعی برگشت و رجوع شیء خواهد بود و گرنه برگردنده چیز دیگر میشود. **وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ**

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۲۲

وَأَمَّا... بقره: ۱۲۵ در مجمع البیان مثابه را اسم مکان گفته یعنی محلیکه مردم بآن رجوع میکنند میروند و بر میگرددند راغب از بعضی: محل کسب ثواب نقل کرده است. مثوبه بمعنی ثواب است نحو **وَلَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَمَثُوبَةٌ مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ خَيْرٌ** بقره: ۱۰۳. ثوب بمعنی لباس و جمع آن ثياب است **ثِيَابٌ عَلَيْهِمْ ثِيَابٌ سُنْدُسٍ خُضْرٌ وَإِسْتَبْرَقٌ...** انسان، ۲۱.

ثور: ج ۱، ص: ۳۲۲

ثور: زیر و رو شدن. پراکنده شدن. **كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَآثَرُوا الْأَرْضَ وَعَمَرُوهَا...** روم: ۹ از آنها قویتر بودند زمین را زیر و رو (شخم) و آباد کردند مجمع - البیان آنرا زیر و رو کردن و راغب پراکنده کردن گفته است و هر دو نزدیک بهم اند و شخم زدن توأم با پراکنده کردن است. * **اللَّهُ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ فَتَنِّيهِمْ سَيِّحَابًا...** روم: ۴۸ اثاره: بحرکت آوردن و پراکنده ساختن است: خدا کسی است که بادهای را میفرستد و آنها ابرها را بحرکت در میاورند و در آسمان پخش میکنند. **فَأَنزَلَ بِهِ نَعْمًا عَادِيَاتٍ ۣ** بواسطه دیدن غبار مخصوصی بلند کردند.

ثوی: ج ۱، ص: ۳۲۲

ثوی: ثواء: اقامت. **وَمَا كُنْتَ تَأْوِيًا فِي أَهْلِ مَدْيَنَ...** قصص: ۴۵ در اهل مدین مقیم نبوده‌ای. ثوی: اقامتگاه **قَالَ النَّارُ مَثْوَاكُمْ** انعام: ۱۲۸ گفت آتش اقامتگاه شماست. **وَاللَّهُ يَعْلَمُ مُتَقَلَّبَكُمْ وَمَثْوَاكُمْ** محمد: ۱۹ ظاهر آنست که «مُتَقَلَّبَكُمْ وَمَثْوَاكُمْ» هر دو مصدر میمی بمعنی انتقال و استقراراند یعنی خدا بتمام احوال شما از انتقال و استقرار و حرکت و سکون داناست. نگارنده قبلا این احتمال را داده بودم بعدا دیدم میزان نیز آنرا ظاهر خوانده است.

ثیب: ج ۱، ص: ۳۲۲

ثیب: ثیبه: زن شوهر دیده... **ثِيَابٌ وَأَبْكَارًا** تحریم: ۵ زنان شوهر دیده و دوشیزه‌ها. راغب آنرا از ثوب

قاموس قرآن، ج ۱، ص: ۳۲۳

بمعنی رجوع گرفته گوید: ثیب آن است که از زوج برگشته است در مجمع البیان هست: ثیب زنی است که بعد از ازاله بکارت از شوهر برگشته از ثاب یثوب بمعنی رجوع. **وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ*** پایان جلد اول ۲۴ / ۲ / ۱۳۵۲.

[جلد دوم]

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ*

ج؛ ج ۲، ص: ۱

جیم؛ ج ۲، ص: ۱

جیم: حرف ششم از الفبای فارسی و پنجمین حرف از الفبای عربی است و بتهائی معنائی ندارد و جزء کلمه واقع میشود.

جأر؛ ج ۲، ص: ۱

جأر: تَضَرَّعَ. لَا تَجَارُوا الْيَوْمَ إِنَّكُمْ مِنَّا لَا تُنْصِرُونَ مُؤْمِنُونَ: ۶۵ تَضَرَّعَ و ناله نکنید، شما از جانب ما یاری نمیشوید. از ابن-عباس نقل شده که معنی آن استغاثه است. این فعل فقط سه بار در قرآن آمده است. نحل: ۵۳ مؤمنون: ۶۴ و ۶۵.

جَب؛ ج ۲، ص: ۱

جَب: چاه. در صحاح و مفردات گفته: جَب چاهی است که حفر شده باشد نه چاهیکه بعد از حفر آنرا با سنگ و غیره بنا میکنند. در قاموس گوید: آن چاه است و یا چاه عمیق و پر آب میباشد. قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ لَا تَقْتُلُوا يُوسُفَ وَأَلْقُوهُ فِي غَيَابَتِ الْجُبِّ يوسف: ۱۰ گوینده‌ای از آنها گفت: یوسف را نکشید و او را بقعر فلان چاه بیاندازید. این کلمه فقط دو بار در قرآن آمده است یوسف: ۱۰ و ۱۵ اصل آن بمعنی قطع است زیرا که در حفر چاه زمین را قطع میکنند. و محبوب کسی است که آلت رجولیت او قطع شده باشد. نا گفته نماند در «بئر» گذشت که آن بمعنی چاه کهنه است و از اینجا فرق جَب و بئر بدست می‌آید. در صحاح گوید: «الجَب بئر لم تطو» و در المنجد آمده «طوی البئر: بناه بالاحجار» و در نهاییه در لغت بئر گوید: «قیل هی العادیة القدیمة لم یعلم لها حافر ولا مالک».

جبت؛ ج ۲، ص: ۱

جبت: بی فائده. أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيْبًا مِنَ الْكِتَابِ يُؤْمِنُونَ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲

بِالْجِبِّ وَالطَّاغُوتِ وَيَقُولُونَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا هَؤُلَاءِ أَهْدَى مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا سَبِيلًا نساء: ۵۱. در قاموس گوید: جبت: بت، کاهن، ساحر، سحر، چیز بی فائده و هر معبود باطل است. از آیه شریفه پیداست که مراد از آن معبود باطل و بت است و شاید بمعبود باطل از لحاظ بی فائده بودن جبت گفته شده راغب گوید: جبت و جس هر دو بمعنی بی فائده است. این کریمه دلالت دارد بر اینکه بعضی از اهل کتاب درباره مسلمین و مشرکین قضاوت کرده و رأی داده که دین مشرکان از دین مسلمانان احق و بت پرستان از مؤمنان راه یافته تراند پیداست که این قضاوت از روی دشمنی با اسلام بوده و گر نه یهود با اهل قرآن وجوه مشترک بسیار داشتند و با بت پرستان وجه مشترکی نداشتند لذا در آیه بعدی خدا آنها را لعنت میکند. در میزان از درّ منثور سیوطی نقل شده که: چون کار رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ قَوْت گرفت کعب بن اشرف یهودی عزلت اختیار کرد و بمکه آمد و گفت: نه باو (رسول

خدا ص) یاری می‌کنم و نه با او جنگ می‌نمایم. در مکه از او پرسیدند که: ای کعب آیا دین ما بهتر است یا دین محمد و یارانش؟ گفت: دین شما بهتر و قدیم است و دین محمد دینی تازه است. در این زمینه آیه **أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ...** نازل گردید. بهتر است بدانیم که کلمه جبت فقط یکبار در قرآن مجید آمده و کلمه طاغوت که در آیه شریفه آمده در اصل مصدر و بمعنی طغیان است و اکثراً بمعنای فاعل بکار می‌رود گفته‌اند که بمعنی معبود باطل است باین کلمه رجوع شود.

جبر: ج ۲، ص: ۲

جبر: اصلاح شیء بنوعی از قهر، بستن ضد شکستن. راغب گوید: «اصل الجبر اصلاح الشيء بضرب من القهر» در صحاح هست: «الجبر: ان تغنی الرجل او تصلح عظمه من كسر» غنی کردن شخص،

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳

اصلاح حال اوست در قاموس آمده: «الجبر خلاف الكسر» در مفردات گفته: جبر گاهی فقط در اصلاح بکار می‌رود مثل قول علی رضی الله عنه: یا جابر کل کسیر و یا مسهل کل عسیر (ای اصلاحگر هر شکسته و ای آسان کننده هر کار دشوار...) و گاهی فقط در قهر استعمال میشود نحو «لا جبر و لا تفویض» (اعمال بشر نه قهر مطلق است و نه واگذاری مطلق...) اجبار در اصل، آن است که کسی را بر اجبار کسی مجبور کنند ولی در عرف بااجبار مجرد گفته میشود گویند: فلانی را بر فلان کار اجبار کردم جبار در انسان بکسی گویند که نقص خود را با ادعاء برتری و دروغین اصلاح و جبران میکند و این در انسان فقط بطور ذم گفته میشود... و بکسیکه بر دیگری قهر میکند جبار گویند مثل **وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِجَبَّارٍ** ق: ۴۵ و روی تصور قهر یا بلندی بر اقران، گفته‌اند: **نخلة جبارة** و ناقه جبارة و اینکه درباره خداوند میگوئیم: «جبار متکبر» گفته‌اند از جبریت الفقیر است زیرا خدا بواسطه نعمتها حال مردم را اصلاح میکند و گفته‌اند از اجبار است زیرا خدا مردم را بر آنچه اراده کرده مقهور میکند. (مفردات باختصار) نا گفته نماند معنی جامع جبر، همان اصلاح توأم بنوعی از قهر است و آن، چنانکه صحاح و اقرب الموارد تصریح میکنند متعدی و لازم هر دو آمده است (اصلاح کردن و اصلاح شدن) و در شعر عجاج که گوید: «قد جبر الدین الاله فجبر و عور الرحمن من ولی العور» گفته‌اند «جبر» در اول متعدی و بعد لازم آمده است و نیز نا گفته نماند: همه متفق القول‌اند در اینکه جبار در انسان صفت ذم و در خدا صفت مدح و از اسماء حسنی است. علی هذا کلمه جبار اگر در انسان بکار رود معنایش ظالم و تحمیل کننده اراده خود بر دیگری بنا حق، میباشد ولی جبار در خدا بمعنی مصلح است، مصلحی که بر اصلاح

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۴

تواناست و یا بمعنی مقتدری است که مشیت او در عالم جاریست و در او ظلم نیست و یا بمعنی بسیار ترمیم و جبران کننده است. ۱- **وَعَصُوا رُسُلَهُ وَ اتَّبَعُوا أَمْرَ كُلِّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ** هود: ۵۹ پیامبران خدا را نافرمانی کردند و از دستور هر ستمگر لجوج پیروی نمودند... **يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ قَلْبٍ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ** غافر: ۳۵. طبرسی فرموده ابو عمر و ابن ذکوان و قتیبه «قَلْبٍ» را با تنوین خوانده‌اند و دیگران بکسر و اضافه به «مُتَكَبِّرٍ». باید دانست در صورت اول معنی آیه این میشود خدا بر هر قلبیکه خود پسند و ستمگر است مهر میزند. اگر گوئیم قلب متکبر و جبار است علتش آنست که تکبر و ظلم از آن سر چشمه میگیرد. در صورت دوم باید گفت: خدا بر تمام قلبیکه متکبر و جبار است مهر میزند و آن مهر بر تمام قلب احاطه میکند علی هذا عموم قلوب از فحوای آیه بدست میاید و گرنه «كُلِّ» راجع بتمام و همه قلب است نه همه قلوب. بعضی‌ها بمعنی آیه چندان توجه نکرده‌اند و بعضی‌ها گفته‌اند در آیه حذفی هست و تقدیر آن چنین است «يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ قَلْبٍ مُتَكَبِّرٍ»... ولی در تفسیر جلالین مثل نگارنده گفته است. و این آیه مثل آیه **ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ** «... وَ لَكِنَّ تَعْمَى الْقُلُوبُ»... است پیدا است که قساوت و عمی احاطه بر تمام قلب دارد (و الله العالم). ۲-... **الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيَّمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ**... حشر: ۲۳ در این آیه هشت تا از اسماء حسنی ذکر شده: پادشاه (مدبر و

مدیر) پاک، سلام، ایمنی دهنده، امین (یا رقیب)، توانا، مصلح، بزرگ. و چنانکه گفته شد جبار بمعنی مصلح و ترمیم کننده و یا بمعنی مقتدر است. ۳- وَ إِذِ **بَطَشْتُمْ بَطْشَتُمْ جَبَّارِينَ** شعراء: ۱۳۰ راجع باین آیه به «بطش» رجوع شود. نا گفته نماند از آیات قرآن بدست می‌آید که عاق

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۵

والدین جبار و ستمگر است نظیر آیه وَ بَرًّا **بِوَالِدَتِي** وَ لَمْ **يَجْعَلْنِي جَبَّارًا شَقِيًّا** مریم: ۳۲ و آیه ۱۴ همان سوره.

جبریل: ج ۲، ص: ۵

جبریل: فرشته وحی. این کلمه سه بار در قرآن مجید آمده: بقره: ۹۷ و ۹۸، تحریم: ۴ و در روایات جبرئیل خوانده شده است در دعاء سوم صحیفه سجادیه وارد است «و جبریل الامین علی وحیک المطاع فی اهل سماواتک المکین لدیک المقرب عندک» در نسخه صحیفه که توسط مرحوم مجلسی اول مقابله و تصحیح شده و آقای آخوندی آنرا چاپ کرده‌اند «و جبرئیل الامین» نقل شده است. سید مرحوم در ریاض السالکین درباره این کلمه پنج وجه نقل کرده و فرموده در صحیفه فقط دو وجه (جبریل و جبرئیل) روایت شده است و در نهج البلاغه جبرائیل آمده با اضافه الف «فصف جبرائیل و میکائیل» خطبه ۱۸۰. در مجمع البیان فرموده: جبرئیل و میکائیل هر دو عجمی‌اند که معرب شده‌اند گفته‌اند: جبر در لغت سریانی بمعنی بنده و ایل بمعنی خداست و میک بمعنی بنده کوچک است و معنای جبرئیل: بنده خدا و معنی میکائیل: بنده کوچک خداست. در المنار گوید: اسم عجمی است مرکب از «جبر» که معنای آن در عربی یا سریانی: قوه است و «ایل» که معنی اش اله است یعنی: قوه خدا و در ضبط آن ۱۳ لغت هست. نگارنده گوید: این کلمه در تورات و انجیل نیز آمده است در کتاب دانیال باب هشتم عدد ۱۶ از زبان دانیال گوید: آواز... شنیدم که ندا کرده میگفت ای جبرائیل این مرد را از معنی این رؤیا مطلع ساز. و ایضا در باب ۹ عدد ۲۱ ذکر شده است و همچنین در انجیل متی باب اول عدد ۱۹ و ۲۶ آمده که جبرائیل بحضرت زکریا مژده یحیی و بمریم مژده عیسی را داد و هاکس در قاموس کتاب

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۶

مقدس این کلمه را: مرد خدا ترجمه نموده است. قُلْ مَنْ كَانَ **عَدُوًّا لِّجِبْرِيلَ** فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَيَّ **قَلْبِكَ** بِإِذْنِ اللَّهِ ... مَنْ كَانَ **عَدُوًّا لِلَّهِ** وَ **مَلَائِكَتِهِ** وَ رُسُلِهِ وَ **جِبْرِيلَ** وَ **مِيكَالَ** فَإِنَّ اللَّهَ **عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ** بقره: ۹۷ و ۹۸. آیه در بیان حال یهود است که جبرئیل را دشمن میداشتند و میگفتند: چون آورنده وحی جبرئیل است لذا حاضر بقبول اسلام نیستیم در باره علت عداوتشان نقل شده که گفته‌اند: او (جبرئیل) جنگ و سختی و غیره می‌آورد و الله اعلم. در بعضی از آیات بجای جبریل: روح القدس یا روح الامین آمده است مثل قُلْ نَزَّلَهُ **رُوحُ الْقُدُسِ** مِنْ رَبِّكَ **بِالْحَقِّ** ... نحل: ۱۰۲ و مثل نَزَلَ **بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ** عَلَيَّ **قَلْبِكَ** ... شعراء: ۱۹۳. در باره مکان و علو مقام این فرشته محترم آمده **إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ. ذِي قُوَّةٍ عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ مُطَاعٍ** ثُمَّ **أَمِينٍ** وَ **مَا صَاحِبُكُمْ بِمَجْنُونٍ. وَ لَقَدْ رَأَاهُ بِالْأُفُقِ الْمُبِينِ** تکویر: ۱۹-۲۳. آیه صریح است در اینکه فرشته وحی پیک محترمی است و در نزد خدا مکانت دارد و در میان ملائک مطاع و پیش خدا امین است و نیز صریح است در اینکه حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم او را بالعیان دیده است. و آنچه از صحیفه در این باره نقل شد از آیات فوق اتخاذ گردیده است. آنچه در قرآن در باره مأموریت این ملک بطور صریح آمده همان آوردن وحی است و اگر اعمال دیگری داشته باشد تصریح نشده است و در سوره تحریم: ۴ که جبریل حامی حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم شمرده شده **فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ مَوْلَاهُ** وَ **جِبْرِيلُ** وَ **صَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ** ... ظاهرا حمایت بواسطه وحی آوردن و مطلع ساختن آن حضرت از حيلة زناش است. بقیه مطلب شاید انشاء الله در «ملک» روشن گردد.

اشاره

جبل: کوه. سَاوَى إِلَى جَبَلٍ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۷

يَعِصُنِي مِنَ الْمَاءِ هُود: ۴۳ بزودی بکوهی لاحق می‌شوم مرا از آب (طوفان) حفظ می‌کند. جمع آن اجبال و جبال است ولی در قرآن فقط دو می بکار رفته نحو وَ هِيَ - تَجْرِي بِهِمْ فِي مَوْجٍ كَالْجِبَالِ هُود: ۴۲. [آنچه قرآن در باره کوهها گفته بقرار ذیل است:]

کوهها میخهای زمین‌اند؛ ج ۲، ص: ۷

در قرآن مجید می‌خوانیم: أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهَادًا وَالْجِبَالَ أَوْتَادًا نباء: ۷ آیا زمین را گسترده و کوهها را میخها قرار ندادیم؟ و ایضا وَ أَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ نحل: ۱۵ وَ أَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ لقمان: ۱۰. رواسی جمع راسیه بمعنی ثابت و محکم و «تمید» از «مید» بمعنی میل و اضطراب است یعنی در زمین کوههای ثابت و محکم افکند تا شما را میل ندهد و این سو و آن سو نیندازد و مضطرب نکند، میل و اضطراب مردم در صورتی است که زمین خودش مائل و مضطرب و لرزان باشد، در نهج البلاغه آنکتاب عظیم الشأن و مجهول مانده، فرموده «و تَدُّ بِالصَّخْرِ خُورَ مِیدَانِ اَرْضِهِ» خطبه اول یعنی لرزه و اضطراب و میل زمین را با سنگها می‌خکوب کرد. آیات صریح‌اند در اینکه کوهها میخهای زمین و مانع لرزیدن و مضطرب شدن آن‌اند. مراد از این اضطراب و لرزه در صورت نبودن کوهها چیست؟ می‌گویند: از پوسته زمین هر چه پائین‌تر برویم با افزایش یکنواخت حرارت روبرو خواهیم بود در عمیق - ترین معدن طلای جهان در افریقای جنوبی دیواره‌های معدن باندازه‌ای داغ است که دستگاه سرد کن آن چهل میلیون ریال خرج دارد تا کار را در اعماق معدن برای کارگران تحمل‌پذیر کند اگر افزایش حرارت را در اعماق ادامه دهیم در عمق پنجاه کیلومتر، درجه حرارت به

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۸

هزار و پانصد خواهد رسید که محل ذوب شدن سنگهاست با وجود این بعلت فشار شدید نزدیک به دو هزار آتمسفر که در این عمق حکمفرماست مواد و سنگها سیال نمی‌شوند بلکه خاصیت پلاستیکی بدست می‌آورند که گاهی در قشرهای نازک حرکت کرده و در اثر کم شدن فشار بصورت مذاب در آمده و در شکل آتشفشان بیرون می‌ریزند معمولاً پذیرفته شده که هسته و مرکز زمین بعد از پنجاه کیلومتر عمق که هنوز بمرکز اصلی نرسیده دارای دو هزار درجه حرارت میشود و آن از درجه ذوب آهن که هزار و پانصد و سی پنج است بیشتر میباشد. از عمق ۳۰۰۰ کیلو متر هسته آهنی زمین شروع میشود که درجه حرارت آن چهار هزار و درجه فشار در حدود دو میلیون آتمسفر است در گذشته میگفتند مرکز زمین مذاب است بعدها گفتند در آن فشار عجیب، مذاب نمیتواند باشد بلکه مرکز آن در اثر حرارت و فشار پلاستیکی و قابل ارتجاع است و در قشرهای نازک زمین که بی‌الا میاید بتدریج از فشار کاسته شده بصورت مذاب آمده و آتشفشان بوجود می‌آید. بهر حال مرکز زمین مثل پوسته آن جامد نیست و پوسته آن نسبت بمرکز، مثل پوسته تخم مرغ است نسبت بدرون آن، زمین با حرکت‌های وضعی و انتقالی و محوری و سایر حرکت‌های دیگریکه دارد اگر کوهها نمی‌بود مرتباً پوسته آن که روی هسته پلاستیکی زمین قرار گرفته باین سو و آن سو می‌لغزید و زندگی را غیر ممکن می‌ساخت و چه بسا که پوسته پاره میشد، و این کوهها هستند که از هر طرف سر با آسمان کشیده و چند مقابل آن در زیر زمین ریشه دوانیده و از هر طرف پوسته زمین را بزنجیر کشیده و آنرا بر روی هسته می‌خکوب کرده‌اند. ناگفته نماند ریشه کوهها در زیر زمین چند مقابل ارتفاع آنها روی زمین است و نیز ناگفته نماند که کوهها فقط بر روی قاره‌ها نیستند

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۹

بلکه در زیر دریاها و کف اقیانوسها نیز کوههای بسیار وجود دارد بلکه درازترین سلسله جبال در زیر آبها پنهان است مثلاً سلسله جبال اطلس میانه از ایسلند شروع شده و بسوی قطب جنوب ادامه دارد، این سلسله جبال که بشکل حرف انگلیسی «» است در حدود بیست هزار کیلومتر طول دارد و بیشتر قله‌های آن با سطح آب نیم تا یک میل فاصله دارد (دریا دیار عجائب). در مجله مکتب اسلام شماره ۸ سال ۱۳ صفحه ۶۸ مقاله مفصل و علمی در باره لنگر بودن کوهها هست که بسیار مفید و قابل دقت است. در آنجا هست که طوفانهای روی کره زمین سرعت حرکت آنها کم یا زیاد میکنند مثلاً در طول ۵۰ کیلومتر طوفان اگر بلندی کوهها را ۲ کیلومتر در نظر بگیریم نسبت بجهت طوفان، ۸۶ میلی متر در ثانیه از سرعت حرکت زمین کاسته یا بآن اضافه میشود این افزایش گر چه ناچیز است ولی لرزش و ضربه آن باندازه انفجار ناگهانی شصت و نه میلیون عدد بمب هیدرژنی ردیف ۵۰ مگا تن است (بمب هیدرژنی ردیف ۵۰ مگا تن برابر ۲۵۰۰ عدد بمب اتمی است که در هیروشیما ژاپون مصرف شد) اگر هنگام وقوع طوفانهای وحشتناک، زمین گرفتار این ضربه‌ها میشد همه چیز و آثار حیات از بین میرفت. ضربه گیر این ضربه‌های مخوف کوهها اند که بشکل کامل چرخ لنگری تغییرات ناگهانی سرعت را به تغییرات تدریجی سرعت تبدیل میکنند. این تحقیق با کلمه «أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ» خیلی مناسب است. این است معنی آیاتیکه میگوید: کوهها را میخها قرار دادیم و کوهها برای آن است که زمین از اضطراب و لرزه باز ماند و الله العالم.

کوهها خدا را تسبیح میکنند؛ ج ۲، ص: ۹

بصریح قرآن همه چیز خدا را تسبیح میکند و ما مردم تسبیح آنها را نمی فهمیم و این من شئی إِلَّا یَسْبِیحُ بِحَمْدِهِ وَ لَکِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِیحَهُمْ ...

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۰

اسراء: ۴۴ بنا بر این باید گفت همه چیز نسبت بخدا شعور دارد و خدا را تسبیح میکند و او را میشناسد، و تقسیم موجودات به زنده و مرده نسبت بما است نه نسبت بخدا. وَ سَخَّرْنَا مَعَ دَاوُدَ الْجِبَالَ یَسْبِیحْنَ وَ الطَّیْرَ ... انبیاء: ۷۹ کوهها را مسخر کردیم که با داود تسبیح میکردند همچین مرغان. أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ یَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِی السَّمَاوَاتِ وَ مَنْ فِی الْأَرْضِ وَ الشَّمْسُ وَ الْقَمَرُ وَ النُّجُومُ وَ الْجِبَالُ ... حج: ۱۸ آیا ندانسته‌ای که آنکه در آسمانها و زمین است و همچین آفتاب و ماه و ستارگان و کوهها بخدا سجده میکنند. وَ لَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ مِنَّا فَضْلًا یَا جِبَالُ أُوْبِی مَعَهُ سَبَّاء: ۱۰ إِنَّا سَخَّرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ یَسْبِیحْنَ بِالْعَشِیِّ وَ الْإِشْرَاقِ ص: ۱۸. آیات شریفه در تسبیح کوهها و هم آواز شدن با داود صریح اند ولی آیا صدای تسبیح آنها را دیگران هم غیر از داود می شنیدند و می فهمیدند؟ خدا میداند، آیه لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَی جَبَلٍ لَرَأَیْتَهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشِیَةِ اللَّهِ حشر: ۲۱ راجع بشعور و درک کوهها نسبت بخدا کاملاً روشن است و لازم نیست بگوئیم: اگر قرآن بکوه نازل میشد و مانند بشر درک و شعور میداشت خاشع و متصدع میشد. ما نمی توانیم موجودات خدا را نسبت بخدا کور و کر و لال بدانیم حال آنکه آیه امانت میگوید آنها از قبول امانت خود داری کرده و ترسیدند، این بیان فقط در باره ذی شعور گفته میشود آیه این است إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَی السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ الْجِبَالِ فَأَبَیْنَ أَنْ یَحْمِلْنَهَا وَ أَشْفَقْنَ مِنْهَا وَ حَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ کَانَ ظَلُومًا جَهُولًا احزاب: ۷۲ و جمله وَ لَکِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِیحَهُمْ در سوره اسراء میرساند که تسبیح آنها برای ما قابل درک نیست و اگر تسبیح تکوینی و دلالت اثر بر مؤثر باشد آن قابل فهم و درک است پس تسبیح آنها نوع دیگری است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۱

کوهها در قیامت ریز ریز و سراب میشوند؛ ج ۲، ص: ۱۱

کوهها در آینده قیامت ریز ریز میگردند، کوبیده میشوند، بصورت پشم رنگارنگ حلاجی شده در میانند غبار و روان میگردند علت این تغییرات تا حدی در کتاب معاد از نظر قرآن و علم بقلم نگارنده روشن شده است. وَ يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبِّي نَسْفًا طه، ۱۰۵: نسف: ریز ریز شدن و پراکنده شدن است يَوْمَ تَمُورُ السَّمَاءُ مَوْرًا وَ تَسِيرُ الْجِبَالُ سَيْرًا طور: ۱۰ اِذْ رُجَّتِ الْأَرْضُ رَجًا وَ بُسَّتِ الْجِبَالُ بَسًّا فَكَانَتْ هَبَاءً مُبْتَثًا وَقَعَةً: ۵ بس کوبیده شدن و نرم شدن است یعنی آنگاه که زمین بطرز مخصوصی بلرزد و کوهها کوبیده میشوند کوبیده شدن عجیبی پس غبار پراکنده میگردند. وَ تَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ قارعه: ۵ عهن: پشم رنگارنگ، منفوش حلاجی شده. کوهها دارای رنگهای مختلف‌اند از قبیل سیاه، زرد، سرخ و غیره روز قیامت که بصورت غبار و سراب در آمدند قهرا رنگشان را حفظ خواهند کرد علی هذا مثل پشم الوان و حلاجی شده خواهند بود. آیات دیگری نیز در این زمینه آمده از قبیل سوره نباء آیه ۲۰ حاقه ۱۴، مزمل ۱۴ مرسلات ۱۰ و غیره.

این آیه نیز در خور دقت است؛ ج ۲، ص: ۱۱

وَ تَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَ هِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ صُيِّعَ اللَّهُ الَّذِي أَنْتَقَنَ كُلَّ شَيْءٍ إِنَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ نمل: ۸۸. ظاهر آیه آنست که کوهها با آنکه جامد بنظر میرسند مانند ابرها در جریان‌اند آیه قبلی و بعدی این آیه هر دو در باره قیامت است لذا بعضی از بزرگان آنرا راجع بقیامت دانسته و جمله تَحْسَبُهَا جَامِدَةً را حالیه یا معترضه گرفته و گوید: فعلا آنها را جامد گمان میکنی ولی روز قیامت آنها را در حالی می بینی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۲

که مانند ابرها در آسمان روان‌اند. علی هذا ظرف تَحْسَبُهَا جَامِدَةً دنیا و ظرف تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ و «تَرَى» قیامت است. آنوقت در باره صُيِّعَ اللَّهُ الَّذِي أَنْتَقَنَ كُلَّ شَيْءٍ که بعد از سراب شدن کوهها و تخریب عالم آمده، فرموده: وقوع آخرت و انهدام دنیا، تکمیل و اتقان دنیاست و در آخر گفته: در این باره دو قول دیگر هست یکی آنکه آیه راجع بحرکت جوهری است و اینکه تمام اشیاء بجوهرهایشان حرکت میکنند تا انتهای وجودشان و آن حشر و رجوع آنها بسوی خداست، دیگری آنکه آیه راجع بحرکت انتقالی زمین است. آنگاه قول اول را بقرینه تَحْسَبُهَا جَامِدَةً مناسب دانسته و در باره قول دوم فرموده: آن نسبت بنفس آیه خوب است ولی در آنصورت آیه از آیه ما قبل و ما بعد که در باره قیامت است بریده میشود همچنین از ذیل آیه که إِنَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ است قطع میگردد. بنظر نگارنده فرمایش ایشان از چند جهت قابل خدشه است: الف: اگر تَحْسَبُهَا جَامِدَةً راجع بدنیا و «تَرَى» و تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ راجع بقیامت بود لازم بود «تراها جامده» یا نظیر آن بگوید زیرا کوهها را واقعا جامد می بینیم نه اینکه جامد گمان میکنیم خلاصه بگمان محلی نیست زیرا آن یقینی است وانگهی ظرف در جمله «تحسب و تری» را دنیا و آخرت دانستن مشکل است و علی الظاهر هر دو راجع بدنیاست چنانکه خواهیم گفت. ب: اگر تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ راجع بآخرت میبود باید گفته میشد «قهر الله الّذی یفنی کلّ شیء» نه اینکه «صُيِّعَ اللَّهُ الَّذِي أَنْتَقَنَ» زیرا وقوع قیامت هر چه باشد انهدام و فنای دنیاست لذا مناسب نماید اول بفرماید کوهها سراب و غبار میشوند و نظم و محکمی خود را از دست میدهند و بلافاصله بگوید: «صُيِّعَ اللَّهُ الَّذِي أَنْتَقَنَ كُلَّ شَيْءٍ» گر چه وقوع

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۳

آخرت تکمیل دنیاست. ج: آیه فقط در باره کوههاست و حرکت آنها را بیان میکند بسیار مشکل است از آیه این جمله را «وَ اِنَّ الْاَشْيَاءَ كَالْجِبَالِ تَتَحَرَّكُ بِجَوْهَرِهَا» ... استفاده کنیم و جبال را مشبه به قرار بدهیم چنانکه با دقت روشن خواهد شد. ولی ملا صدرا چنانکه گفته شده حرکت جوهری را از این آیه فهمیده است بنظر نگارنده آیه شریفه راجع بدنیاست و میفرماید: کوهها با آنکه شما آنها را جامد و بی حرکت میدانید مانند ابرها حرکت میکنند. اگر گویند در این صورت چرا این آیه میان دو آیه قیامت واقع

شده است؟ گوئیم در آن اشکالی نیست زیرا آیه‌ای داریم که در میان آیه دیگر بطور جمله معترضه آمده آیه ۳ مائده چنین است
 حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ ... الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا فَمَنِ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ ... پیداست که آیه «الْيَوْمَ» مربوط بمطلب دیگر است و بنقل شیعه و سنی در غدیر خم در باره ولایت علی علیه السلام نازل شده است در آیه ما نحن فيه هم همینطور است و میشود گفت که این آیه در قبل و یا بعد از آیات قیامت بوده و در صدر اول هنگام نوشتن قرآن چنین شده است. اگر گویند: آنوقت جمله إِنَّهُ خَيْرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ چه تناسبی با صدر آیه که حرکت کوههاست میتواند داشته باشد؟ گوئیم شاید منظور آنست همانطور که خدا هر چیز را متقن و محکم گردانیده قهرا بهر چیز داناست زیرا لازمه اتقان دانا بودن است، آن خدائیکه بهمه چیز داناست از کارها و اعمال شما نیز آگاه است. اکنون باید دید مراد از مرور جبال چیست؟ ممکن است مراد آن باشد که پوسته جامد زمین بر روی هسته آن حرکت میکند لذا کوهها نیز بمتابعت قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۴

آن حرکت میکنند مانند حرکت ابرها، کره‌ای را فرض کنید که در میان کره دیگر است، کره اندرونی ثابت و کره بیرونی بطور حرکت وضعی بدور آن میگردد، همینطور پوسته زمین بر روی هسته پلاستیکی آن میگردد. دانشمندان فعلی راجع باین حقیقت در کتابهای علمی مطالبی بیان داشته‌اند (ماده، زمین و آسمان ص ۴۰۵). ممکن است مراد حرکت وضعی و انتقالی زمین باشد که در هر دو، کوهها نیز بالتبع روانند. اگر گوئی کوهها با حرکت زمین بسیار سریع حرکت میکنند مثلاً در حرکت انتقالی سرعت آن بیشتر از ۲۹ کیلومتر در ثانیه است در این صورت چطور بحرکت ابرها تشبیه شده که نسبت بآن بطفی و کند است. گوئیم: شاید تشبیه در نامحسوس بودن حرکت است نه در سرعت آن زیرا حرکت ابرها اغلب نامحسوس است ولی میدانیم که حرکت میکنند این است آنچه بنظر ما آمده با وجود اینها وقوع آیه میان دو آیه قیامت مؤید احتمال اول است.

جبله: ج ۲، ص: ۱۴

جبله: خلقت. (صحاح) خلقت و طبیعت (قاموس) وَ اتَّقُوا الَّذِي خَلَقَكُمْ وَ الْجِبَلَةَ الْأُولَى «شعراء: ۱۸۴ بترسید از آنکه شما و مردمان گذشته را آفریده است در مجمع البیان فرموده: جبله طبیعتی که شیء بر آن بنا نهاده شده باشد. راغب عقیده دارد که آن از جبل بمعنی کوه است همانطور که کوه ثقیل است جبله هم طبیعتی است که نقل و عوض کردن آن مشکل است «جبله الاولین» یعنی مردمیکه بر احوال خود مجبول‌اند و بر آنها بنا نهاده شده‌اند ... در المیزان آنرا بمعنی فطرت درک حسن و قبح و هدایت اولیه گرفته است. بهر حال جبله بمعنی خلق مطلق نیست بلکه خلقیکه بر فطرت هدایت و درک حسن و قبح‌اند و درک و فهم قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۵

جبلی آنهاست. همچنین است آیه وَ لَقَدْ أَضَلَّ مِنْكُمْ جِبَلًا كَثِيرًا أَلَمْ تَكُونُوا تَعْقِلُونَ یس: ۶۲ هر چند در صحاح و در ذیل اقرب الموارد بنقل از قاموس آنرا جماعت معنی کرده و طبرسی و زمخشری و بیضاوی خلق گفته‌اند ولی سرشت و طبیعت نیز در نظر است و معنای آن خلق مطلق نیست یعنی شیطان خلق کثیری از شما را که بر فطرت هدایت آفریده شده بودند گمراه کرد و فطرت خدائی را تغییر داد که لازم بود از خواسته فطرت بر نگردند و گمراه نشوند.

جبن: ج ۲، ص: ۱۵

جبن: جبن طرف پیشانی است. وسط پیشانی را جبهه و دو طرف آنرا جبینان گویند فَلَمَّا أَسْلَمَا وَ تَلَّهُ لِلْجَبِينِ صافات: ۱۰۳ چون هر دو تسلیم شدند و او را بطرف پیشانی بزمین خوابانید. آیه در خصوص حضرت ابراهیم و اسمعیل علیهم السلام است.

جبه: ج ۲، ص: ۱۵

جبه: جبهه وسط پیشانی و موضع سجده است جمع آن جباه است ... فَتَكُونُ بِهَا جَبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ وَظُهُورُهُمْ ... توبه: ۳۵ با آنها پیشانیهایشان و پهلوهایشان و پشت‌هایشان - داغ کرده میشود. جبهه در معنای دیگری نیز بکار رفته ولی در قرآن مجید فقط در پیشانی و آنهم تنها یکبار آمده است.

جبی: ج ۲، ص: ۱۵

جبی: جمع کردن. أَوْ لَمْ نُمَكِّنْ لَهُمْ حَرَمًا آمِنًا يُجِبِّي إِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ قِصَص: ۵۷ آیا برای آنها حرم امنی را مکان ندادیم که هر چیز بطرف آن حمل و جمع میشود. گویند: «جبت الماء فی الحوض» آبر در حوض جمع کردم، جایبه حوضی است که آبر جمع کرده است جمع آن جواب است (مفردات) يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَ تَمَاثِيلٍ وَ جِفَانٍ كَالْجَوَابِ ... سبا: ۱۳ جن برای سلیمان کاخها، تماثلهای، و کاسه‌هایی بزرگی حوض میساختند. اجتناء: جمع کردن است بطور اختیار و برگزیدن (مفردات، مجمع البیان) فَاجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَجَعَلَهُ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۶

مِنَ الصَّالِحِينَ قلم: ۵۰ پس پروردگارش او را برگزید و از نیکو کاران گردانید. وَإِذْ لَمْ تَأْتِهِمْ بآيَةٍ قَالُوا لَوْلَا اجْتَبَيْتَهَا ... اعراف: ۲۰۳ و آنگاه که آیه‌ای نیاوردی گویند: چرا آنها را جمع نکردی. گویا منظور کفار از این کلام آن بود که حضرت آیه‌ها را از خودش میاورد و مربوط بخدا نیست لذا میگفتند چرا آیه‌ها را جمع و جور نکردی و نیاوردی؟ وَ جَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَ مَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ مَلَّةً أَيْبِكُمْ إِبْرَاهِيمَ هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ مِنْ قَبْلُ وَ فِي هَذَا لِيُكُونَ الرَّسُولُ شَهِيداً عَلَيْكُمْ وَ تَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ ... حج: ۷۸ هر که با نظر انصاف در این آیه دقت کند خواهد دید که بائمه دوازده گانه عليهم تطبیق میشود زیرا آنها برگزیدگانند نه تمام امت هُوَ اجْتَبَاكُمْ و آنها فرزندان ابراهیم‌اند نه همه مردم مَلَّةً أَيْبِكُمْ و رسول خدا شاهد بر آنها و آنها شاهد بر مردم‌اند و این شهادت نتیجه اجتناء است لِيُكُونَ الرَّسُولُ شَهِيداً عَلَيْكُمْ وَ تَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ در تفسیر برهان و صافی روایاتی در این زمینه نقل شده است و راجع بتفصیل مطلب به المیزان ذیل ۱۴۳ سوره بقره رجوع شود که بطور مشروح تحقیق شده است بی انصافی است که گفته شود: «اجْتَبَاكُمْ» بمعنی برگزیدن مردم برای تکالیف است. زیرا چنین تعبیری در قرآن نداریم و اجتناء در همه جای قرآن در برگزیدن پیامبران بکار رفته است مگر در آیه ۲۰۳ اعراف که گذشت و آن نقل قول کفار است. یا اینکه بگوئیم: چون ابراهیم پدر رسول خداست و آنحضرت پدر امت، لذا ابراهیم پدر امت خوانده شده است و یا اینکه اکثر عرب پسران او بودند. گویا آیه شریفه فقط برای آنروز و برای عربهاست و دیگر خطاب برای امروزیها صادق نیست. حَقَّ آنست که مخاطب «مَلَّةً أَيْبِكُمْ» مردان

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۷

مخصوصی‌اند همچنین مصداق «اجْتَبَاكُمْ» و شهداء، که عبارت از ائمه باشند.

جث: ج ۲، ص: ۱۷

جث: بر کندن. قطع کردن (اقراب الموارد) در قاموس قطع - کردن یا از ریشه کندن نقل شده است وَ مَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ مَا لَهَا مِنْ قَرَارٍ ابراهیم: ۲۶ حکایت سخن خبیث همچون درخت پلید است که از روی زمین کنده شده برای آن قراری نیست. در ما قبل این آیه آمده: مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَ فَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ ... در مجمع البیان کلمه طیبه

را کلمه توحید و کلمه حیثه را کلمه شرک و کفر و در میزان اولی را اعتقاد حق و دومی را شرک فرموده است.

جنم: ج ۲، ص: ۱۷

جنم: جنوم بمعنی سقوط بر روی و یا نشستن بزانوست (مجمع البیان ذیل آیه ۶۷ هود) فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَائِمِينَ اعراف ۷۸ این کلمه پنج بار در قرآن مجید آمده و همه در باره مکذبین است که بعد از الهی گرفتار شدند و در ما قبل همه کلمه «اصبحوا» آمده است، مراد از آن مردن و از بین رفتن است النهایه اگر جنوم بمعنی سقوط باشد مراد آنست که در خانه‌های خود افتادند و مردند و اگر بمعنی نشستن باشد معنی این است: در خانه‌های خود نشستگان و مقیم شدند و آن استعاره از مرگ است در نهایه آمده: «نهی عن المجثمه» و آن حیوانی است که در جایی قرار میدهند و تیر میزنند تا بمیرد. در نهج خطبه ۱۳ در باره مسجد بصره هست: «کائی انظر الی مسجدها کجوجو سفینه او نعامه جائمه» یعنی گویا می بینم مسجد بصره را که در میان سیل مانده مانند سینه کشتی یا شتر مرغ نشسته است.

جئی: ج ۲، ص: ۱۷

جئی: جئو: بزانو نشستن در اقرب الموارد هست «جئا الزجل ... جئوا: حبس علی رکبته» وَ تَرَى كُلَّ أُمَّةٍ جَائِيَةً كُلُّ أُمَّةٍ تُدْعَى إِلَى كِتَابِهَا جَائِيَةً: ۲۸ هر امت را بزانو در آمده می بینی هر امت بسوی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۸

کتابش خوانده میشود. از آیه شریفه معلوم میشود گذشته از نامه فردی که همه دارند، برای هر امت هم یک کتاب عمومی هست و شاید آن راجع بکارهایی است که مجموعاً انجام میدهند مثل انتخاب فرد نا شایست یا نظیر اجتماع اهل شام بر قتل صفین و غیره... ثُمَّ لَنُحْضِرَنَّهُمْ حَوْلَ جَهَنَّمَ جِثِيًا ... ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَ نَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثِيًا مَرِيْمَ: ۶۸ و ۷۲. در مجمع البیان فرموده جئی جمع جایی است یعنی بزانو در آمدگان در اقرب الموارد آورده: جئی بضم اول و کسر آن هر دو جمع جاث است یعنی آنها را در کنار جهنم حاضر میکنیم در حالیکه بزانو در آمدگان اند سپس متقیان را نجات میدهیم و ستمگرانرا در آن بزانو در آمده میگذاریم. راغب احتمال داده که جئیا مفعول مطلق و مصدر باشد یعنی: یجئون جئیا.

جحد: ج ۲، ص: ۱۸

جحد: انکار با علم (صحاح) وَ جَحِدُوا بِهَا وَ اسْتَيْقَنَتْهَا أَنْفُسُهُمْ ظُلْمًا وَ عَلَوْا نَمْلَ: ۱۴ آیات ما را از روی ظلم و سرکشی انکار و تکذیب کردند ولی دل‌هایشان بآنها یقین داشت. این آیه یکی از مشکلات مهم را حل میکند و آن اینکه آدمی از لحاظ عقل و منطق و دلیل بمطلبی یقین میکند ولی در مقام تسلیم قلبی بآنچه یقین کرده تسلیم نمیشود و انکار میکند مثلاً معاویه بحقانیت امیر المؤمنین علیه السلام یقین داشت ولی تسلیم نمیشد و اقرار نمیکرد و آنرا انکار می نمود. شیطان بخدا یقین داشت، و میگفت «رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي» «... خَلَقْتَنِي مِن نَّارٍ» ... بروز قیامت نیز عقیده داشت و میگفت أَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ به پیامبران نیز معتقد بود و میگفت إِنْ لَأَعْلَمَنَّكَ مِنْهُمْ الْمُخْلِصِينَ وَ مِدَانَسْتَ که مخلصینی از بندگان خواهند بود، اما با همه اینها تسلیم نداشت و خدا درباره او فرمود أَبِی وَ اسْتَكْبَرَ وَ كَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ بقره: ۳۴

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۹

و نیز فرموده: كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ ... كهف: ۵۰ و در قرآن باو و تابعانش وعده آتش داده. علت این همه بدبختی فقط امتناع و عدم تسلیم بود. بآنچه یقین داشت تسلیم نشد بلکه ابی و استکبر. روح مطلب در اینجا است که کفار میدانند و تسلیم نمیشوند

و روی اغراض حق را انکار میکنند و «أَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَيَّ عِلْمًا» میشوند ولی اگر کسی حق را نداند و یا نتواند ایمان بیاورد و یا حق باو تبلیغ نشده باشد حساب او حساب دیگری است بقیة مطلب را در «کفر» و «سلم» مطالعه کنید. و در «ایمان» نیز گذشته است. فَالْيَوْمَ نُنْتِهِهِمْ كَمَا نَسُوا لِقَاءَ يَوْمِهِمْ هَذَا وَمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ اعراف: ۵۱ کلمه ما عطف است بجای «کما» و تقدیر آن «کما کانوا بایاتنا» ... است و هر دو «ما» بمعنی مصدراند. و خلاصه جحد آن است که انسان دانسته خود را انکار کند و تسلیم نشود.

ججم: ج ۲، ص: ۱۹

ججم: ججم: آتش بزرگ (صحاح) در قاموس گوید: هر آتش شدید الاشتعال و هر آتشی که بعضی آن بالای بعضی است و هر آتش بزرگی که در گودال بزرگی است و مکان بسیار گرم. صحاح نیز مانند قاموس در آتش بزرگ قید محل بزرگ را ذکر میکند و عبارت هر دو کتاب این است «الْجَجِيمُ كُلُّ نَارٍ عَظِيمَةٍ فِي مَهْوَاهٍ» نا گفته نماند: ججم از نامهای آتش آخرت است و قهرا بواسطه بزرگی و کثرت اشتعال ججم نام گرفته و ممکن است آنرا بمعنی مکان بسیار گرم بدانیم چنانکه قاموس گفته است در این صورت نام جهنم است. این کلمه ۲۶ بار در قرآن مجید آمده و همه در باره آتش آخرت است فقط یکی در باره دنیاست و آن در قضیه حضرت ابراهیم علیه السلام است قَالُوا ابْنُوا لَهُ بُيُوتًا فَأَلْقُوهُ فِي الْجَحِيمِ فَأَرَادُوا بِهِ كَيْدًا فَجَعَلْنَاهُمُ الْأَسْفَلِينَ صافات: ۹۷ گفتند برای او بنائی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۰

بسازید و او را در آتش بزرگ افکنید خواستند درباره او حيله‌ای کنند مغلوبشان کردیم. وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ مائده: ۱۰ آنانکه کفر ورزیدند و آیات ما را تکذیب کردند آنها یاران آتش بزرگ‌اند.

جدث: ج ۲، ص: ۲۰

جدث: قبر. جمع آن اجداث است (مجمع، صحاح، قاموس) و در آن جدف (بفاء) نیز گفته‌اند. فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ يس: ۵۱ آنگاه آنها از قبرها بجانب پروردگارشان بسرعت میروند این آیه نظیر آیه یَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ سِرَّاعاً معارج: ۴۳ است بنا بر آنکه «يَنْسِلُونَ» از نسول بمعنی سرعت باشد چنانکه مجمع البیان عقیده دارد. یَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ كَانَهُمْ جَرَادٌ مُنْتَشِرٌ قمر: ۷ درباره این آیه تحقیقی داریم که در جراد مطالعه شود. در موقع بحث رفیق دانشمند آقای محمد امین رضوی صاحب کتاب تجسم عمل و غیره، احتمال میدادند که «يَنْسِلُونَ» در آیه اول از نسل بمعنی تولد باشد یعنی آنها از قبرها متولد میشوند. ولی «نسل» از باب ضرب یضرب در لغت بمعنی زائیدن و کثیر الولد شدن نیامده و از باب نصر ی نصر بدن معنی بکار رفته است و از هر دو باب بمعنی اسراع در حرکت آمده است و انگهی آیه ۴۳ معارج قرینه است که «يَنْسِلُونَ» بمعنی سرعت میباشد و اگر دلیلی از لغت داشتیم احتمال ایشان کاملاً بجا بود و «يَنْسِلُونَ» در قرآن از باب نصر ی نصر خوانده نشده است.

جد: ج ۲، ص: ۲۰

جد: راغب در مفردات گوید: جد بمعنی قطع زمین هموار است و از همین است که گویند: «جد فی سیره و جد فی امره» و ثوب جدید در اصل بمعنی ثوب مقطوع است سپس بهر تازه جدید گفته‌اند در اقرب الموارد بمعنی کوشش، شدت، عظمت و غیره گفته است عین عبارت این است «جد فی سیره

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۱

و فی امره ... جدًا: اجتهد و - به الامر: اشتد و - فی عیون الناس جدًا: عظم ... در قاموس نیز، قطع یکی از معانی این کلمه آمده

است. قول مجمع البیان از همه جامعتر و عالیتر است که در ذیل آیه ۳ سوره جن میگوید: اصل جد بمعنی قطع است، عظمت را از آن جد گویند چون از هر عظمت منقطع است که مقامش از همه والاست، پدر بزرگ را جد گویند چون در بلندی مرتبه پدری از پائینی مقطوع است: بحظ و بهره بجهت انقطاع در علو شأن جد گفته‌اند، بجد خلاف شوخی از آن جد گفته‌اند که از سخیف بودن بریده شده و بتازه از آن جهت جدید گفته‌اند که در غالب، زمان بریده شدن آن تازه است. بهر حال: سه صیغه از این کلمه در قرآن مجید آمده است: جد، جدید و جدد و درباره هر سه بحث میکنیم. ۱- وَ أَنَّهُ تَعَالَىٰ جَدُّ رَبِّنَا مَا اتَّخَذَ صَاحِبَةً وَلَا وَلَدًا جَن: ۳ حَقًّا که مقام و عظمت پروردگار ما والاست زنی و فرزندی برای خود نگرفته است. این آیه از اقوال جن است که در قرآن نقل شده و مراد از جد عظمت و مقام است در صحاح و نهاییه و اقرب الموارد از انس بن مالک نقل است که: «كَانَ الرَّجُلُ مَنَا إِذَا قَرَأَ الْبَقْرَةَ وَ آلَ عِمْرَانَ جَدًّا فِينَا» اگر مردی از ما سوره بقره و آل عمران را میخواند و یاد میگرفت در نظر ما عظیم میبود. در نهج البلاغه آمده «الحمد لله ... و الغالب جنده و المتعالی جدّه» خطبه ۱۸۹ و مراد از آن عظمت است در حدیث دعاء نقل است: تبارک اسمک و تعالی جدک (نهایه). ۲- أِذْ كُنَّا ثُرَابًا أَوْ إِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ رعد: ۵ آیا آنگاه که خاک میشوم آیا در خلقت تازه‌ای خواهیم بود؟! این کلمه هشت بار در قرآن آمده و همه در باره خلقت جدید است. ۳- ... وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بَيضٌ وَ حُمْرٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهَا وَ غَرَابِيبٌ سُودٌ قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۲

... فاطر: ۲۷ در مجمع جدد را جمع جدید و از میزد نقل میکند که آن بمعنی راهها و خطوط است، اقرب الموارد نیز جدد را جمع جدید ذکر کرده است بنا بر لغت بنی تمیم و کلب. راغب آنرا جمع جدّه (بضمّ اول) بمعنی طریق ظاهر گفته است. تدبّر در آیه نشان میدهد که جدد بمعنی تکه‌ها و قسمت‌هاست خواه آنرا جمع جدید بگیریم و خواه جمع جدّه یعنی: کوهها تکه‌های سفید و سرخ و سیاه شدیداند و رنگهای مختلف دارند و «بِیضٌ وَ حُمْرٌ وَ غَرَابِيبٌ» صفت «جُدَدٌ» اند و مراد از آنها همان تکه‌هاست و چون کوهها بوسیله اختلاف رنگ از یکدیگر سوا و بریده شده‌اند لذا بآنها جدد اطلاق گردیده است.

جدار: ج ۲، ص: ۲۲

جدار: دیوار. جمع آن جدر (بر وزن شتر) است فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدُ أَنْ يَنْقُضَ ... كهف: ۷۷ در آنجا دیواری یافتند که میخواست بیافتد و خراب شود لَا يُقَاتِلُونَكُمْ جَمِيعًا إِلَّا فِي قُرَىٰ مُحَصَّنَةٍ أَوْ مِنْ وَرَاءِ جُدُرٍ حشر: ۱۴ راغب گوید: دیوار را از لحاظ ارتفاع، جدار و از لحاظ اینکه مکانی را احاطه کرده حائط گویند. الْأَعْرَابُ أَشَدُّ كُفْرًا وَ نِفَاقًا وَ أَجْدَرُ أَلَّا يَعْلَمُوا جُدُودَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَىٰ رَسُولِهِ توبه: ۹۷ عربهای بادیه نشین از حیث کفر و نفاق محکمتر، و سزاوارتراند که حدود آنچه را خدا بر پیامبرش نازل کرده نشناسند. در مجمع فرموده، اجدر از جدر الحائط (بسکون دال) که بمعنی اصل و اساس آنست، گرفته شده. گویا سزاوار و لایق بودن یکنوع محکمی و پایه است.

جدل: ج ۲، ص: ۲۲

جدل: جدال: منازعه، مخاصمه ... فَلَا رَفْتٌ وَلَا فُسُوقٌ وَلَا جِدَالٌ فِي الْحَجِّ ... بقره: ۱۹۷ در حج، جماع و فسوق و منازعه نیست در نزد شیعه مراد از رفت، مقاربت و از فسوق دروغ و از جدال قسم خوردن است (مجمع). طبرسی در ذیل آیه ۳۲ هود قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۳

فرموده: جدال و مجادله بمعنی مقابله با خصم است که او را از رأی خود منصرف کند و آن از جدل بمعنی تابیدن شدید است و مطلوب از جدال آنست که طرف از رأی خود بر گردد. بهر حال، این کلمه در مجادله حق و مجادله باطل و در مجادله بمعنی دفاع در قرآن کریم بکار رفته است و همه در اصل معنی یکی است و فرق با مصادیق است و لَا تَجَادِلْ عَنِ الَّذِينَ يَخْتَانُونَ أَنْفُسَهُمْ ...

نساء: ۱۰۷ از کسانیکه بخود خیانت میکنند دفاع مکن فَمَنْ يُجَادِلِ اللَّهَ عَنْهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ... نساء: ۱۰۹ از آنها در پیش خدا روز قیامت کدام کس دفاع میکند؟ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ نحل: ۱۲۵ فَلَمَّا ذَهَبَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ الرَّوْعُ ... يُجَادِلْنَا فِي قَوْمٍ لُوطٍ ... هود: ۷۴. يُجَادِلُونَكَ فِي الْحَقِّ بَعْدَ مَا تَبَيَّنَ ... انفال: ۶ بر وزن فرس بمعنی شدت خصومت است صحاح آنرا اسم مصدر گفته است وَكَانَ الْإِنْسَانُ أَكْثَرَ شَيْءٍ جَدَلًا كهف: ۵۴ نا گفته نماند اکثر استعمال این صیغه در قرآن در منازعه و مخاصمه نا حق است.

جد: ج ۲، ص: ۲۳

جد: شکستن. پراکنده کردن. بریدن. فَجَعَلَهُمْ جُدَاذًا إِلَّا كَبِيرًا لَهُمْ ... انبیاء: ۵۸ بتهایشان را قطعه قطعه کرد مگر بزرگ آنها را. جذاذ بمعنی مجذوذ است. عَطَاءٌ غَيْرٌ مَجْذُودٍ هود: ۱۰۸ عطاء غیر مقطوع و دائمی.

جدع: ج ۲، ص: ۲۳

جدع: (بر وزن حبر) تنه درخت خرما. گویا فقط در تنه درخت خرما بکار رفته و بنه درختان دیگر ساق گویند صحاح و قاموس و اقرب و غیره همه تنه درخت خرما گفته‌اند. فَاجَاءَهَا الْمَخَاضُ إِلَيَّ جَدَعِ النَّخْلَةِ مريم: ۲۳ درد زادن او را سوی تنه نخل کشید. وَ لَأَصْلَبُنَّكُمْ فِي جُدُوعِ النَّخْلِ طه: ۷۱ در تنه‌های نخل بدارتان میزنم. کلمه جدع دو بار و جمع آن جدوع فقط یکبار در قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۴ قرآن مجید یافت میشود.

جدوه: ج ۲، ص: ۲۴

جدوه: شعله. تکه بزرگی از هیزم که در آن آتش هست (مجمع البیان) لَعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِخَبْرٍ أَوْ فِي ذَوِّهِ مِنَ النَّارِ لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ قصص: ۲۹ شاید بشما از آن خبری بیاورم یا تکه‌ای از آتش که گرم شوید. راغب گوید: جدوه آنست که بعد از تمام شدن شعله از هیزم باقی مانده باشد. این کلمه فقط در یک محل از قرآن آمده است رجوع شود به «شهاب».

جرح: ج ۲، ص: ۲۴

جرح: (بر وزن قفل) زخم. جمع آن جروح است وَالْمُأَذِنُ بِالْمُأَذِنِ وَالسِّنُّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحُ قِصَاصٌ مائده: ۴۵ گوش در مقابل گوش، دندان در مقابل دندان و زخمها قصاص شونده‌اند. در مفردات گوید: قدح شاهد را جرح گویند گوئی قراح زخمی باو میزند حیوان شکاری را جارحه نامیده‌اند زیرا زخمی میکند و یا کسب میکند، اعضاء بدن را که کار میکنند جوارح گویند زیرا اثر میگذارند و یا کسب میکنند، اجتراح کسب گناه و اصل آن از جراحه است (باختصار). أَجَلٌ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ وَمَا عَلَّمْتُم مِّنَ الْجَوَارِحِ مُكَلِّبِينَ مائده: ۴ طیبات بر شما حلال شده و آنچه از حیوانات شکاری تعلیم داده‌اید در حالیکه تعلیم کننده سگ‌های شکاری و یا صاحبان شکار با کلاب هستید. در مجمع فرموده: جوارح بمعنی کواصب است از طیور و درنده‌ها، واحد آن جارحه است و علت این تسمیه آنست که برای اربابان خود در اثر شکار کردن طعام کسب میکنند. نا گفته نماند کسب یکنوع اثر گذاردن است. و آنگاه که جارحه بمعنی کاسب بکار میرود، معنای اولی ملحوظ است. وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُم بِاللَّيْلِ وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُم بِالنَّهَارِ ثُمَّ يَبْعَثُكُمْ فِيهِ لِيُقْضَىٰ أَجَلٌ مُّسَمًّى ... انعام: ۶۰ او کسی است که شما را در وقت شب میگیرد (میمیراند) و آنچه در روز کسب میکنید میداند سپس در روز

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۵

شما را زنده میکند تا اجل معین پایان رسد. در این آیه «جَرَحْتُمْ» بمعنی کار با جارحه و اعضاء است. أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا

السَّيِّئَاتِ أَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ... جاوید: ۲۱ از راغب نقل شد که اجتراح کسب گناه است در اقرب الموارد گوید: اجتراح بمعنی اکتساب است و اکثرا در جرائم بکار میرود و از آنست قول قرآن أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا ... مجمع البیان مطلق اکتساب گفته است در نهج البلاغه آمده «فزال عنهم ألبا بذنوب اجترحوها» خطبه ۱۷۶ قاموس و صحاح نیز مطلق اکتساب گفته‌اند ولی محلی پیدا نشد که در غیر گناه استعمال شده باشد. در محلّ دیگری بجای اجترح اکتساب آمده مثل لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ مَا اكْتَسَبَ مِنَ الْإِثْمِ ... نور: ۱۱ احتمال هست علت استعمال اجتراح در سیئات آن باشد که گناهان در وجود انسان و جهان اثر بد میگذارند و گناهکار بوجود خود و روح خود و بدنیا زخم میزند و شاید گناهان او در حسنات وی زخم تولید کند انشاء الله در «وزن» خواهد آمد که سیئات سبب خفت و پوچی حسنات‌اند.

جراد: ج ۲، ص: ۲۵

جراد: ملخ. فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ وَالْجَرَادَ وَالْقُمَّلَ وَالصَّفَادِعَ وَالدَّمَ آيَاتٍ مُفَصَّلَاتٍ ... اعراف: ۱۳۳ این پنج مورد از معجزات نه گانه حضرت موسی است که در «تسع» شمرده شده از جمله ملخ آمد و مزارع و اشجارشان را خورد که نزدیک بود از هستی ساقط شوند و از جمله طوفان و سیل و قورباغه‌ها بودند که همه جا را پر کرده و زندگی را تنگ نمودند و شپشه و بنقل بعضی ملخ‌های کوچک و بی پر از آنجمله بود و نیز خون که گفته‌اند رنگ آبها سرخ شد و مانند خون گردید. در تورات فعلی نیز در سفر خروج باب ۱۰ این بلاها بتفصیل ذکر شده است. نا گفته نماند بزمینیکه همه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۶

چیزش خورده شده و خالی مانده مجروده گویند راغب گوید: جایز است بگوئیم معنای اصلی کلمه جراد است و مجروده (ملخ خورده) و جرد الارض از آن مشتق است و ممکن است بگوئیم ملخ را از آنجهت جراد گویند که زمین را میخورد و خالی میگذارد. يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ كَأَنَّهُمْ جَرَادٌ مُنتَشِرٌ قمر: ۷ از قبرها خارج میشوند گوئی ملخهای پراکنده‌اند. ظاهر آنست که این تشبیه زنده شدن و خروج از قبرهاست چنانکه میدانیم ملخ دم خود را زیر خاک میکند و تخم میگذارد بعد از چندی تخمها مبدل بکرم شده سپس تغییر شکل میدهند و مبدل بیروانه و بعد ملخ میشوند. یکی از رفقا از یکنفر برای من نقل کرد که در محلی تخمگذاری و بوجود آمدن ملخها را نمایش میدادند، دیدم ملخهای بی شماری بیک محلّ نسبتا وسیعی آمدند سر دم خود را زیر خاک کرده و تخم گذاری نمودند و رفتند، بعد از رفتن آنها دیدیم بتدریج کرمهایی از خاک سر بر میاورند یکی از اینجا و یکی از آنجا، در فاصله کمی تمام آن زمین پر از کرم شد، آنگاه مبدل بیروانه و سپس بملخ مبدل شدند و تمام آن محلّ پر از ملخ گردید. ذرات ابدان انسانها نیز در بهار قیامت همچون تخمهای ملخ بتدریج به انسانها مبدل شده و زمین را پر خواهند کرد.

جرز: ج ۲، ص: ۲۶

جرز: کشیدن. وَ أَلْقَى الْأَلْوَاخَ وَأَخَذَ بِرَأْسِ أَخِيهِ يَجُرُّهُ إِلَيْهِ اعراف: ۱۵۰ صحیفه‌ها را انداخت و سر برادر خویش را گرفته بسوی خود میکشید. این کلمه فقط در این آیه است و در جای دیگر از قرآن پیدا نیست.

جرز: ج ۲، ص: ۲۶

جرز: قطع. «جرزه جرز: قطعه» (اقرب الموارد) جرز (بضمّ اول و دوّم) زمینی که علف نداشته باشد أ و لَمْ يَرَوْا أَنَا نَسُوقُ الْمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرُزِ فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا ... سجده: ۲۷ آیا ندانسته‌اند که ما آب را بزمین خشک و بی علف

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۷

کشانده و بوسیله آن کشت میرویانیم؟ وَإِنَّا لَلْجَالِعُونَ مَا عَلَيْنَا صَ عِيداً جُرْزاً كهف: ۸ ما آنچه را که در روی زمین است بشکل زمین خالی و خشک خواهیم آورد. صعید: روی زمین. جرز: بی علف. در مجمع البیان هست: جرز زمینی است که چیزی نمی‌رویاند گوئی علف را میخورد.

جرع: ج ۲، ص: ۲۷

جرع: فرو بردن آب. «جرع الماء: بلعه» از باب منع یمنع (قاموس) تجرع: جرعه جرعه خوردن. وَيُسْقِي مِّنْ مَّاءٍ صَدِيدٍ يَتَجَرَّعُهُ وَلَا يَكَادُ يُسِيغُهُ... ابراهیم: ۱۷ از آب صدید نوشانده میشود که جرعه جرعه و بزحمت خورد و نتواند فرو برد. این آیه کریمه در بیان حال اهل جهنم است اعاذنا الله منها و این کلمه تنها یکدفعه در قرآن مجید وارد شده است و مراد آنست که نوشیدن آن مشکل است بناچار جرعه جرعه میخورد این کلمه در باره غصه خوردن و فرو بردن خشم نیز بکار میرود در نهج البلاغه در باره حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم هست «و تجرع فيه كل غصه» در رضای خدا هر غصه را جرعه جرعه فرو برد خطبه ۱۹۲.

جُزْف: ج ۲، ص: ۲۷

جُزْف: (بر وزن عتق) کنار رود که آب آنرا برده و تکه تکه میافتد «الجرف الجانب الذي اكله الماء من حاشية النهر كل ساعة يسقط بعض منه» (اقرّب الموارد) أَمْ مَنْ أَسَسَ بُيُوتَهُ عَلَى شَفَا جُرْفٍ هَارٍ فَأَنْهَارَ بِهِ فِي نَارٍ جَهَنَّمَ توبه: ۱۰۹ یا آنکه بنای خویش را بر کنار جانب نهر بنا کرده و آنرا بآتش جهنم ساقط نموده است جرف (بر وزن عقل) در اصل بمعنی بردن است علی هذا جرف در آیه شریفه بمعنی مجروف است یعنی محلیکه زیر آن، بوسیله آب خورده شده است، این کلمه تنها یکبار در قرآن بکار رفته است.

جرم: ج ۲، ص: ۲۷

جرم: (بر وزن عقل) قطع. مجمع البیان، اقرّب الموارد، قاموس، مفردات و صحاح آنرا بمعنی قطع گفته‌اند. بعقیده طبرسی گناه را از آنجهت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۸

جرم گویند که عمل واجب الوصل را قطع میکنند. بنا بر این قول، گناهکار را از آن مجرم گویند که عمل صالح را قطع میکند (در مجمع به ذیل آیه ۱۲۴ انعام رجوع شود) در مفردات گوید: اصل جرم بفتح اول بمعنی قطع ثمره از درخت است و بطور استعاره بگناه کردن جرم گفته‌اند. طبرسی در ذیل آیه ۲ مائده و لا یجرمَنَّکُمْ را از کسائی «یَحْمِلَنَّکُمْ» (و اداری نکند) نقل کرده است و این مطابق نهج البلاغه است که در نامه ۱۲ فرموده «لا یحملنکم شننانهم علی قتالهم قبل دعائهم» و خود جرم را در آنجا قطع و کسب معنی میکنند زمخشری در ذیل همین آیه میگوید: جرم جاری مجرای کسب است در تعدی بیک مفعول یا دو مفعول و آنگاه جمله فوق را بمعنی کسب و وادار کردن گرفته است. بعضی از بزرگان در تفسیر خود در ذیل آیه فوق گوید: «یقال جرّمه یجرّمه: ای حمله» علی هذا معنی جرم وادار کردن است. ولی این تعبیر را در کتب مشهور لغت پیدا نکردیم. و خلاصه آنکه: در معنای جرم (بفتح اول) سه قول هست: قطع، حمل، کسب. ولی قطع معنای اولی و مشهور آن است و جرم (بضم اول) بمعنی گناه از همین ماده است. بنظر نگارنده جرم فقط یک معنای دارد و آن قطع است و گناه را بدان سبب جرم گویند که شخص را از سعادت و رحمت خدا قطع میکند و گناهکار را مجرم میگوئیم زیرا در اثر گناه، خود را از رحمت و سعادت و راه صحیح انسانیت قطع میکند و در سه محل از قرآن که «لا یجرمَنَّکُمْ» آمده چون بمفعول دوم با «علی» متعدی شده لذا معنای حمل (و اداری کردن) بر آن اشراب شده است و چنانکه میدانیم «حمل» بر مفعول دوم با «علی» متعدی میشود گویند: حمله علی - الامر. یعنی او را بفلان کار وادار کرد لفظ «علی»

در یک آیه مذکور

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۹

و در دو آیه مستتر است اینک آیات را نقل میکنیم: **وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنَ قَوْمٍ عَلٰٓیۤ اَلَّا تَعِدُّوۡا ...** مائده: ۸ وادار نکند شما را کینه قومی بر اینکه عدالت نکنید. می بینیم که در اینجا «علی» - «اَلَّا تَعِدُّوۡا» مفعول دوم «لَا يَجْرِمَنَّكُمْ» است و «علی» در آن مذکور میباشد. **وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنَ قَوْمٍ اَنْ صِدُّوْكُمْ عَنِ الْمَسٰجِدِ الْحَرَامِ اَنْ تَعْتَدُوۡا ...** مائده: ۲ کینه مردمیکه شما را از مسجد الحرام باز داشته‌اند وادار نکند بر اینکه تجاوز کنید. **وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شِقَاقِیۤ اَنْ يُصَٔبَیْكُمْ مِثْلُ مَاۤ اَصَابَ قَوْمَ نُوْحٍ ...** هود: ۸۹ ای قوم مخالفت با من وادارتان نکند بر اینکه نظیر بلای قوم نوح بر شما برسد. در این دو آیه **اَنْ تَعْتَدُوۡا ...** - **اَنْ يُصَٔبَیْكُمْ مِثْلُ مَاۤ اَصَابَ قَوْمَ نُوْحٍ** مفعول دوم «يَجْرِمَنَّكُمْ» است و «علی» در هر دو مقدر میباشد و احتمال دارد که در آیه اخیر معنای کسب بآن اشراب شده باشد و در این صورت احتیاج بتقدیر «علی» نیست. **اِنَّ الَّذِیۡنَ اٰجْرَمُوۡا كَانُوۡا مِنَ الَّذِیۡنَ اٰمَنُوۡا يَضْحَكُوۡنَ** مطفین: ۲۹ آنانکه اقدام بگناه کردند بمؤمنین از روی ریشخند می خندیدند. در قرآن کریم ماده جرم غیر از سه آیه فوق، همه از باب افعال بکار رفته است مثل **اجرموا**، **اجرامی مجرم** و **مجرمون** فقط در پنج محل «لَا جَرَمَ» آمده که خواهیم گفت. بنظر میاید باب افعال در اینجا برای کثرت باشد زیرا کثرت یکی از معنای آنست **فَاَتَتْمُنَا مِنَ الَّذِیۡنَ اٰجْرَمُوۡا رُوۡمَ: ۴۷** از کسانیکه پیوسته گناه میکردند انتقام کشیدیم. «لَا جَرَمَ اَنَّهُمْ فِی الْاٰخِرَةِ هُمُ الْاٰخَسِرُوۡنَ» هود: ۲۲ کلمه «لَا جَرَمَ» چنانکه گفتیم پنج بار در قرآن مجید آمده است هود: ۲۲ نحل: ۲۳ و ۶۲ و ۱۰۹، غافر: ۴۳ در المیزان ذیل آیه فوق از فراء نقل شده که لا جرم در اصل بمعنی لا بد و لا محاله است سپس در

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۰

اثر کثرت استعمال بمعنای قسم آمده و معنای «حقا» میدهد ... و گفته شده: جرم بفتح اول و دوم بمعنی قطع است و شاید در اصل در نتیجه سخن بکار میرفته مثل لا محاله و این معنی را میداده که: این سخن را قاطعی قطع نمیکند ... پس «لا» بمعنی نفی و «جرم» بمعنی قطع است «لا جرم» یعنی این گفته را قطع کردن و از بین بردن نیست و حتمی است علی هذا معنای حتما و حقا میدهد. معنای آیه فوق این است: حتما آنها در قیامت خسرا نکارترین اند.

جری: ج ۲، ص: ۳۰

جری: روان شدن. جریان **اَنَّ لَهُمْ جَنَاتٍ تَجْرِیۡ مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ ...** بقره: ۲۵ حقا برای آنهاست بهشت‌هاییکه نهرها زیر آنها جاری و روان است. در قرآن کریم این کلمه فقط در جریان آب بکار نرفته بلکه در جریان و راه رفتن کشتی‌ها و حرکت باد و آفتاب و ماه و ستارگان نیز استعمال شده است مثل **وَالْفُلُكِ الَّتِیۡ تَجْرِیۡ فِی الْبَحْرِ ...** بقره: ۱۶۴ **فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّیۡحَ تَجْرِیۡ بِاَمْرِہٖ ...** ص: ۳۶ **وَالشَّمْسُ تَجْرِیۡ لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا.** یس: ۳۸ و آیاتی نظیر **كُلُّ یَجْرِیۡ لِاٰجَلٍ مُّسَمًّی رعد: ۲** علی الظاهر شامل آفتاب و ماه و ستارگان و غیره است. در اینجا لازم است در باره چند آیه سخن گفت: الف: **حَتّٰی اِذۡ اٰكُتُّمۡ فِی الْفُلُكِ وَ جَرّٰیۡنَ بِہِمۡ بِرِیۡحٍ طَیِّبَۃٍ ...** یونس: ۲۲. ممکن است بگوئیم: باء در «بهم» برای تعدیه است یعنی کشتی‌ها آنها را روان کردند، ولی بقاموس و صحاح نگاه کردم «جری» با باء متعدی نشده است لذا باید گفت باء در اینجا بمعنای «مع» است و فلک بمعنی کشتی است و بمفرد و جمع اطلاق میشود، در اینجا جمع مقصود است زیرا فعل آن «جرین» آمده معنی آیه چنین است: تا چون در کشتی‌ها شدید و کشتی‌ها با آنها بوسیله باد مطبوعی روان شدند.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۱

همچنین است باء در آیه **وہی تَجْرِیۡ بِہِمۡ فِی مَرۡوِجٍ کَالۡجِبَالِ ...** هود: ۴۲ و اگر باء را تعدی بگیریم جریان کشتی از آیه باید با عنایت و ملازمه استفاده شود. **وَمِنۡ اٰیٰتِہِ الْجَوَارِ فِی الْبَحْرِ کَالۡاَغْلَامِ شوری: ۳۲** **وَلَهُ الْجَوَارِ الْمُنشَآتُ فِی الْبَحْرِ کَالۡاَغْلَامِ** رحمن: ۲۴

راجع باین دو آیه به «بحر» رجوع شود که گفته‌ایم این دو آیه بجزایرهای دریاها از قبیل گلف استریم تطبیق می‌شود نه بکشتی‌ها که گفته‌اند. ج: **إِنَّا لَمَّا طَغَى الْمَاءُ حَمَلْنَاكُمْ فِي الْجَارِيَةِ. لِنَجْعَلَهَا لَكُمْ تَذْكِرَةً وَتَعِيَهَا أُذُنٌ وَاعِيَةٌ حَاقَّةٌ:** ۱۱ چون آب طغیان کرد ما شما را در جاری شونده حمل کردیم تا آنرا برای شما یاد آوری قرار دهیم و تا آن تذکره را گوش حافظ پند در خود نگهدارد. مقصود از این جاریه چیست؟ ارباب تفسیر آنرا کشتی نوح گفته‌اند، ناگفته نماند ما قبل دو آیه فوق دربارهٔ هلاکت عاد و ثمود و قوم فرعون و قوم لوط است و ما بعد آنها مطلقاً در بارهٔ قیامت و ویران شدن عالم و اهل رحمت و عذاب است بنظر می‌آید غرض از ذکر این دو آیه در میان هلاکتهای دنیا و آخرت تذکر این نکته است که اهل ایمان در امان‌اند همانطور که در طوفان نوح مؤمنان نجات یافتند اهل ایمان از هلاکت دنیا و آخرت در نجات خواهند بود و تیرهای قهر خدائی را فقط کفار و معاندین هدف‌اند و شاید **لِنَجْعَلَهَا لَكُمْ تَذْكِرَةً** این مطلب را بیشتر تقویت نماید و اگر اهل ایمان و یا بعضی از آنها را بلائی از بین ببرد برای آنها هلاکت نیست بلکه کفاره گناه و یا ترفیع مقام است. د: **وَ الذَّارِيَاتِ ذُرُوءًا فَالْحَامِلَاتِ وِقْرًا. فَالْجَارِيَاتِ يُسْرًا. فَالْمَقْسَمَاتِ أَمْرًا. إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٌ وَإِنَّ الدِّينَ لَوَاقِعٌ ذَارِيَات:** ۱- ۶. قسم پاشندگان پاشیدن

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۲

بخصوصی. پس قسم بردارندگان بار سنگین. پس قسم بجاری شوندگان که باسانی روان‌اند. پس قسم بتقسیم کنندگان امر. آنچه وعده داده می‌شوید راست است و جزا واقع شدنی است. مقصود از جاریات و غیره در این آیات چیست؟ بنظر می‌آید که مراد از این چهار اسم فاعل، بادها باشند و چون ابر عبارت است از هوای مرطوب، اگر بگوئیم ابرها و بادها هستند باز صحیح است. در بارهٔ بادهای مهاجر که از اقیانوسها بسوی خشکیها می‌وزند و هزاران کیلومتر راه می‌پیمایند آقای مهندس بازرگان در کتاب باد و باران در قرآن می‌گوید: بادهای مهاجر از حذب‌های اقیانوس اطلس یا اقیانوس کبیر (و همچنین در مدیترانه و دریاهای بزرگ) آنجا که ستونهای بزرگ هوا از طبقات جو بزمین میریزند، سر چشمه گرفته در ابتدا یکحرکت فرفره‌ای و پراکنده شونده باطراف دارند، پس از براه افتادن حامل بخار آب فراوانی می‌گردند که همان ابرهاست، آنگاه با وقار و سنگینی سمتی را در پیش می‌گیرند و باسانی روان می‌گردند چون بکنار دریاها و یا بقاره‌ها رسیدند با بادهای سردیکه از قطبین می‌وزند ملاقات میکنند از بادهای قطبین سردی می‌گیرند و آنگاه با رطوبت و سردی که دارند بمزارع و جنگلها و شهرها تقسیم میشوند و آنچه را قرار و قسمت است تقسیم میکنند (باد و باران در قرآن با کمی تغییر و حذف). پس بادها هستند که در اثر اختلاف حرارت خورشید، خود را از وسط اقیانوسها می‌پاشند و **الذَّارِيَاتِ ذُرُوءًا** و چون روان شدند رطوبت و بخار آب را با خود بر میدارند و سنگین میشوند **فَالْحَامِلَاتِ وِقْرًا** سپس در طول هزاران کیلومتر با آرامی و آسانی بسیر خود ادامه میدهند **فَالْجَارِيَاتِ يُسْرًا** و آنگاه در قاره‌ها و خشکیها تقسیم شده برحمت و خسارات مبدل میشوند و بهره‌ها

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۳

را قسمت میکنند **فَالْمَقْسَمَاتِ أَمْرًا**. قابل دقت است که بعد از **وَ الذَّارِيَاتِ**، سه صیغهٔ دیگر همه با فاء آمده است یعنی این چهار امر پشت سر هم و نتیجهٔ همدیگراند. نظیر این آیات، آیات اول سورهٔ مرسلات و نازعات است. ارتباط این چهار قسم با مقسم به که **إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٌ وَإِنَّ الدِّينَ لَوَاقِعٌ** باشد شاید آن است: همانطور که تولید بادها از محلّی شروع شده و تدریجاً بالاخره بنتیجه‌ای میانجامد جریان دنیا و این زندگی نیز در آخر بروز جزا و پاداش میانجامد وقوع جزاء نتیجهٔ سیر عالم است چنانکه تقسیم امر نتیجهٔ حرکت ابرهاست. اگر بگوئیم ملائکه با این بادها با هم‌اند و مشیت خدا را روان میکنند اشکالی ندارد ولی نمیشود گفت از این فاعلها که با الف و تاء جمع بسته شده ملائک مراد است زیرا جمعی که با الف و تاء باشد یا برای مؤنث حقیقی است مثل مؤنات و یا صفت مذکر غیر عاقل است مثل مرفوعات و منصوبات. ملائکه بصراحت قرآن مؤنث نیستند و آنانکه ملائکه را دختران خدا میدانند در قرآن تکذیب شده‌اند و خدا ملائکه را با جمع مذکر اولو العقل ذکر کرده **بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ وَ تَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِينَ مِنْ**

حَوْلِ الْعَرْشِ زمر: ۷۵. و ایضا ملائکه عاقل و ذی شعوراند پس مراد بادها، ابرها و یا چیزهای دیگر است. در کتاب آغاز و انجام جهان ص ۸۷ بعد ذاریات حاملات جاریات و مقسیمات را باتمها و الکترونها و پروتونها و نوترونها حمل کرده و در این باره بیان عالی دارد، تطبیق ایشان با مقسم به که وقوع قیامت باشد بسیار مناسب است طالبین بانجا رجوع کنند: ه: فَلَا أُقْسِمُ بِالْخُنَّسِ الْجَوَّارِ الْكُنَّسِ تکیور: ۱۶. این آیه در «خنس» خواهد آمد انشاء الله.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۴
و: وَقَالَ اذْكَبُوا فِيهَا بِسْمِ اللّٰهِ مَجْرَاهَا وَمُرْسَاهَا هود: ۴۱ مجری و مرسی مصدر میمی‌اند از لازم و متعدی (صحاح) ظاهرا در آیه معنای لازم مراد است یعنی: گفت بکشتی سوار شوید جریان و ایستادن آن بمدد و یاری خداست. مَجْرَاهَا وَمُرْسَاهَا، مبتدء و بِسْمِ اللّٰهِ خبر آن است.

جزء: ج ۲، ص: ۳۴

جزء: پاره. تکه. لَهَا سَبْعَةُ اَبْوَابٍ لِكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَّقْسُومٌ حجر: ۴۴ برای جهنم هفت در است برای هر در از آنها قسمتی است قسمت شده. وَجَعَلُوا لَهُ مِنْ عِبَادِهِ جُزْءًا اِنَّ الْاِنْسَانَ لَكَفُورٌ مُّبِينٌ زخرف: ۱۵ منظور از جزء در اینجا فرزند است بدلیل آیه بعدی که میگوید اُمِّ اتَّخَذَ مِمَّا يَخْلُقُ بَنَاتٍ وَاَصِيَفَاكُمْ بِالْبَنِينِ. این کلمه تنها سه دفعه در قرآن عظیم آمده است حجر: ۴۴، بقره: ۲۶۰، زخرف: ۱۵.

جزء: ج ۲، ص: ۳۴

جزء: بی‌تابی. ناله. فعل آن از باب علم يعلم بمعنی بی‌تابی و از باب منع يمنع بمعنی قطع است (اقرّب الموارد) سَوَاءٌ عَلَيْنَا اَجْرَعْنَا اَمْ صَبَرْنَا مَا لَنَا مِنْ مَّحِيصٍ ابراهیم: ۲۱ برابر است برای ما چه بی‌تابی کنیم و چه صبر نماییم ما را فرار گاهی نیست. راغب گوید: جزء از حزن اشد است جزء حزنی است که شخص را از چاره اندیشی باز دارد ولی حزن از آن اعم است. اِنَّ الْاِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا اِذْ اَسْأَلُ الشَّرَّ جَزُوعًا وَاِذْ اَسْأَلُ الْخَيْرَ مَنُوعًا معارج: ۲۰. هلوع و جزوع هر دو صیغه مبالغه‌اند مثل کذب و دود پس هلوع یعنی بسیار حریص. جزوع: بسیار بی‌تابی کننده. اهل بیان گفته‌اند: آیه بعدی معنای هلوع است یعنی کم صبر و پر طمع. معنی آیه این است: حَقًّا که انسان شدید الحرص آفریده شده، چون باو شری رسد بسیار بی‌تابی کننده و چون باو خیری روی دهد بسیار بخیل است

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۵

در آیات بعدی اهل ایمان از این حکم استثناء شده‌اند اِلَّا الْمَصِيْلِيْنَ الَّذِيْنَ ... منوع نیز باید مثل هلوع و جزوع، مبالغه باشد. از ماده جزع فقط دو کلمه فوق در قرآن هست.

جزاء: ج ۲، ص: ۳۵

جزاء: مکافات. (قاموس) ایضا در قاموس هست: چون ما- بعدش «باء و علی» آید بمعنی مکافات و مجازات است و چون «عن» باشد بمعنی قضا و اداء باشد «جزی عنه: قضی» و بدون آنها بمعنی کفایت است «جزی الشیء: کفی». راغب آنرا در اصل بی‌نیازی و کفایت گفته و گوید: پاداش را جزاء گویند چون از حیث مقابله و برابری در آن کفایت هست. در مجمع البیان فرموده: جزاء و مکافات و مقابله نظائر هم‌اند. بهر حال پاداش و کیفر را جزاء گوئیم زیرا مقابل عمل است و از جهت برابری کفایت میکند در اینجا لازم است بچند نکته توجه کنیم: الف: در قرآن مجید جزاء هم در پاداش و هم در کیفر و عذاب هر دو آمده است مثل فَاِنْ قَاتَلْتُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذٰلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِيْنَ بقره: ۱۹۱ و مثل فَتَكُوْنَ مِنْ اَصْحَابِ النَّارِ وَاُولٰٓئِكَ جَزَاءُ الظّٰلِمِيْنَ مائده: ۲۹ و نحو وَاَمَّا مَنْ اٰمَنَ وَ

عَمِلَ صَالِحًا فَلَهُ جَزَاءُ الْحُسْنَىٰ كَهْف: ۸۸ لَّهُمْ مَا يَشَاؤُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ ذَلِكَ جَزَاءُ الْمُحْسِنِينَ زمر: ۳۴.ب: جاهائیکه در قرآن مجید بعد از فعل جزئی کلمه «عن» آمده ممکن است آنرا بمعنی کفایت گرفت چنانکه راغب معتقد است و ممکن است معنای آن ادا کردن باشد چنانکه در قاموس گفته، در مجمع نیز از بعضی نقل شده است علی هذا در آیه وَ اتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا بقره: ۴۸ ممکن است بگوئیم معنی آنست: بترسید از روزیکه کسی از کسی از هیچ چیز کفایت نمیکند یا کسی از کسی چیزی نمیدهد.ج: در بعضی از آیات جزاء

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۶

خود عمل ذکر شده است مثل فَالْيَوْمَ لَا تُظَلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَلَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ يس: ۵۴ امروز بکسی ستمی نمیشود و جزاء داده نمیشود مگر آنچه را که میکردید لَا تَعْتَدُوا الْيَوْمَ إِلَّا مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ تحریم: ۷ امروز اعتدال نجوئید فقط آنچه را میکردید جزاء داده میشود همچنین است آیه ۹۰ نمل و ۳۹ صافات و غیره. این آیات راجع بتجسم عمل است و قرآن کریم در این باره صراحت دارد يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مِمَّا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا وَمِمَّا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ ... آل عمران: ۳۰ بگمان نگارنده آیاتیکه نظیر مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزَىٰ إِلَّا مِثْلَهَا ... غافر: ۴۰ هستند با آیات فوق تفاوت ندارند زیرا عمل روز قیامت در قالب دیگری تحویل انسان داده خواهد شد لذا میشود گفت: این مثل آنست و یا این آن است.د: راغب در مفردات گفته: فعل جزئی از باب مفاعله در قرآن بکار نرفته است. ولی بر خلاف گفته او یک جا در قرآن فعل مفاعله هست ذَلِكَ جَزَاءُ مَا كَفَرُوا وَ هَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكَفُورَ سباء: ۱۷ ولی بنظر میاید که «نُجَازِي» در اینجا بین الاثنین نیست بلکه بمعنی تکثیر و شدت مجازات است.ه: جزیه که از اهل کتاب گرفته میشود از ماده جزى است علت این تسمیه بعقیده راغب آنست که در حفظ خون و احترام اهل کتاب، بآن اکتفا میشود، طبرسی فرموده: مجازات است در مقابل پایداری در کفر ... قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ لَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ ... مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّىٰ يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَ هُمْ صَاغِرُونَ توبه: ۲۹ بجنگید با آنانکه بخدا و روز حشر ایمان نمیآورند ... از کسانیکه بآنها کتاب داده شده تا جزیه را با دست خود بدهند در حالیکه بحکومت اسلام خاضع اند.جزیه مالیاتی است که از اهل

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۷

ذمه با در نظر گرفتن توانا و ناتوان بودن آنها، گرفته میشود و در مقابل از حمایت قانون برخوردار میشوند و مانند یکفرد مسلم در پناه اسلام، آزاد زندگی میکنند و آن مثل زکوة و خراج و مالیات و غیره است که از مسلمانان گرفته میشود.در این حکم اجحاف و ظلمی نیست هر دولت برای اداره مملکت از وصول مالیات ناگزیر است در اسلام آنچه از اهل کتاب دریافت میشود بنام جزیه و آنچه از مسلمین اخذ میگردد بنام زکوة و غیره خوانده شده، راجع بتفصیل بحث بکتاب سیری در اسلام تألیف نگارنده فصل اهل کتاب رجوع شود.و جزا چنانکه گفته شد در باره پاداش و کیفر هر دو بکار رفته است ولی «اجر» تنها در پاداش استعمال گردیده فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ در این باره به «اجر» رجوع شود.

جسد؛ ج ۲، ص: ۳۷

جسد: پیکر. صحاح آنرا بدن و قاموس جسم انسان و جسم جنّ و ملائکه و مجمع البیان جسم حیوان مثل بدن گفته است آنگاه بحث است که آیا جسد جسم بلا روح است و یا جسم با روح و آیا جسد در غیر انسان نیز گفته میشود یا نه؟ کوتاه سخن آنست که قرآن کریم آنرا هم در بیروح و هم در ذی روح، هم در انسان و هم در غیر آن بکار برده است. فَأَخْرَجَ لَهُمْ عَجَلًا جَسَدًا لَهُ خُورًا ... طه: ۸۸ برای آنها گوساله‌ای بیرون آورد که فقط پیکر بود (و روح نداشت) صدای گوساله داشت «جَسَدًا» حاکی از آنست که گوساله مجسّمه بود و روح نداشت. وَمَا جَعَلْنَاهُمْ جَسَدًا لَّا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ وَمَا كَانُوا خَالِدِينَ انبیاء: ۸ آیه در باره پیامبران است یعنی ما آنها را پیکری قرار ندادیم که طعام نخورند و در دنیا همیشگی نبودند.در مجمع ج ۷ ص ۴۰ از کلبی نقل شده جسد مجسّدی

است

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۸

که در آن روح است میخورد و میآشامد در نهج خطبه ۱۹۶ در باره تقوی فرموده «و شفاء مرض اجسادکم» و در خطبه ۸۱ هست «و راحه الاجساد» ولی المیزان ج ۱۴ ص ۲۰۷ فرموده: جسد هیچگاه بذروح گفته نمیشود. وَ لَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَ الْفَتْنَةَ عَلَي كُرْسِيِّه جَسَدًا ثُمَّ اَنَابَ ص: ۳۴ المیزان از بین معانی محتمل این معنی را اختیار میکند که برای سلیمان کودکی بوده خدا او را بمیراند و جسدش را روی تخت سلیمان انداخت و از ثُمَّ اَنَابَ قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي بدست میاید که سلیمان امید و انتظار داشت که خدا او را شفا بخشد و بوی مفید باشد پس خدا او را بمیراند و بر تختش انداخت تا اوامر را بخدا تفویض و تسلیم کند.

جس: ج ۲، ص: ۳۸

جس: دست مالیدن برای دانستن (اقراب الموارد) تجسس بمعنی تفحص و کنجکاوی از احوال مردم از همین ماده است، جاسوس را نیز که از اوضاع مردم و محل کنجکاوی میکند بهمین سبب جاسوس گفته‌اند وَ لَا تَجَسَّسُوا وَ لَا يَغْتَبْ بَعْضُكُمْ بَعْضًا ... حجرات: ۱۲ در احوال مردم و از خلوات آنها کنجکاوی نکنید و غیبت یکدیگر را را ننمائید. این لفظ تنها یکبار در قرآن یافته است.

جسم: ج ۲، ص: ۳۸

جسم: تن. چون جسم در مقابل روح است میشود گفت جسم فقط راجع بتن است آیات قرآن نیز بهمین معنی ناظراند قَالَ إِنَّ اللَّهَ اضْطَفَاهُ عَلَيْكُمْ وَ زَادَهُ بَشِيرَةً فِي الْعِلْمِ وَ الْجِسْمِ بقره: ۲۴۷ معلوم است که جسم فقط راجع به بدن و تن است یعنی خدا باو دانش وسیع داده و تنومندش کرده است. وَ اِذْ اَنزَلْنَا مِنْ اَنْبِيَانِهِمْ تَعْجِبُكَ اَجْسَامُهُمْ ... منافقون: ۴ چون منافقان را به- بینی تن‌هایشان بشگفت میآورد. از این لفظ دو محل بیشتر در کلام الله مجید نیست.

جعل: ج ۲، ص: ۳۸

جعل: قرار دادن. وَ جَعَلَ فِيهَا رِوَاسِيَ وَ اَنْهَاراً رعد: ۳ در زمین کوههای ثابت و نهرهایی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۹

قرار داد. بنظر راغب: آن لفظی است شامل تمام افعال و از فعل و صنع اعم است و بر پنج وجه بکار میرود اول بمعنی شروع مثل: جعل زید يقول (شروع کرد زید بگوید) دوم در ایجاد شیء و آنوقت یک مفعول دارد «وَ جَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَ النُّورَ» (ظلمات و نور را ایجاد کرد) سوم در ایجاد شیء از شیء مثل وَ جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْجِبَالِ اَكْنَانًا چهارم تصبیر شیء از حالتی بحالتی جَعَلَ لَكُمْ الْاَرْضَ فِرَاشًا پنجم حکم بر چیزی با چیزی (مثلاً- حکم بر شخصی با پیامبری) مثل وَ يَجْعَلُونَ لِلَّهِ الْاَنْبِيَاءَ (مفردات باختصار). مخفی نماند: تدبیر در آیات قرآن مجید نشان میدهد که جعل در مرتبه تالی وجود و حالتی بعد از وجود است و نیز درباره ربط دو موجود بکار رفته است. مثلاً- در وَ لَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ اُمَّةً وَاحِدَةً هود: ۱۱۸ می‌بینیم که امت واحده بودن یک وجود ثانوی و صفتی است برای ناس و جعل در بیان آن آمده و اگر میفرمود «لَخَلَقَ النَّاسَ اُمَّةً وَاحِدَةً» معنای فوق را افاده نمیکرد زیرا امت واحده و دارای هدف و عقیده مشترک بودن در مرتبه دوم از خلقت است. و نیز در آیه الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْاَرْضَ وَ جَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَ النُّورَ ... انعام: ۱ بنظر میاید استعمال جعل برای آن است که ظلمات و نور در مقام دوم و همچون وجود سایه نسبت بذی سایه است و خلقت آسمانها و زمین و ایجاد آفتاب و ماه و غیره، بوجود آمدن ظلمت و نور را لازم گرفته است لذا در سَمَوَاتِ وَ الْاَرْضِ «خَلَقَ» و در ظلمات و نور «جَعَلَ» آورده است. در بعضی از آیات جعل و خلق در جای یکدیگر آمده‌اند مثل وَ اللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ اَنْفُسِكُمْ

أَزْوَاجًا نَحْل: ۷۲ وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا روم: ۲۱.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۴۰

من تصور میکنم که نظر در آیه اول بجعل زوجیت است که یک معنای ثانوی است و در آیه دوم آفریدن زوج مراد است آفریدن زن و مرد در مرتبه اول و زوجیت در مرتبه ثانی قرار گرفته است. و انتزاعی است.

جفاء: ج ۲، ص: ۴۰

جفاء: بضم اول کنار افتاده. (مجمع البیان) اسم ممدود است مثل غناء فَأَمَّا الزَّبَدُ فَيَذْهَبُ جُفَاءً وَأَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ فَيَمْكُثُ فِي الْأَرْضِ... رعد: ۱۷ امّا كهف در حالیکه کنار افتاده است نابود میشود امّا آنچه بمردم سود میدهد در زمین می ماند «جفاء» حال است از «الزبد» و فقط یکبار در کلام الله مجید آمده است.

جفن: ج ۲، ص: ۴۰

جفن: و جفنه: کاسه. بعقیده راغب مخصوص ظرف طعام است جمع آن جفان بکسر اول میاید يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَ تَمَاثِيلٍ وَ جِفَانٍ كَالْجَوَابِ سبَاء: ۱۳ برای سلیمان آنچه میخواست میساختند از قبیل کاخها و تمثالها و کاسه‌هایی بزرگی حوضها. «جفان» بیشتر از یکبار در قرآن نیست.

جفو: ج ۲، ص: ۴۰

جفو: کنار شدن. دور شدن در قاموس هست «جفا جفاء و تجافی: لم یلزم مکانه» در اقرب الموارد تصریح میکند که اصل آن واوی است. لذا در عنوان «جفو» آوردیم با آنکه مصدرش جفاء است. تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَ طَمَعًا... سجده: ۱۶ آیه در تعریف اهل ایمان است یعنی پهلوهایشان از خوابگاهها دوری کند و پروردگارشان را با بیم و امید میخوانند (و برای عبادت و مناجات خدا از خواب و خوابیدن دور میشوند) اللَّهُمَّ اجْعَلْنَا مِنْهُمْ اِنْ صِيغَةً و این ماده بیشتر از یکبار در کلام الله نیامده است.

جلب: ج ۲، ص: ۴۰

جلب: جلبه: صیحه. اجلاب: راندن با صیحه (مجمع البیان) راغب جلب را راندن و اجلاب را صیحه زدن با قهر گفته است و اسْتَفْرَزُ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۴۱

مِنْ اسْتَيْطَعَتْ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ وَ أَجْلَبَ عَلَيْهِمْ بِخَيْتِكَ وَ رَجَلِكَ وَ شَارِكُهُمْ فِي الْأَمْوَالِ وَ الْأَوْلَادِ... اسراء: ۶۴. استفزاز: بلند کردن بسرعت و بکاری و ادار کردن باسانی. رجل: بفتح اول و کسر دوّم جمع راجل. (پیدادگان) خیل: اسبان و مجازا بسوارها اطلاق میشود. آیه درباره اعطاء قدرت بشیطان از جانب خداست درباره اضلال مردم. یعنی هر که از آنانرا میتوانی با صدا و دعوت بگناه بر خیزان و با سواران و پیدادگانت بر آنها صیحه بزنی (برای سوق بگناه) و در اموال و اولاد با آنها شریک شو. گویا بعضی از یاران و اعوان شیطان در وسوسه خیلی سریع‌اند و بعضی کمتر از آنها. لذا اولی‌ها بسواران و دومی‌ها پیدادگان تشبیه شده‌اند رجوع شود به «شیطان» يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِأَزْوَاجِكَ وَ بَنَاتِكَ وَ نِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ... احزاب: ۵۹. جلابیب جمع جلاب و در معنی آن اختلاف هست. راغب آنرا پیراهن و روسری گفته (قمیص و خمار) مجمع البیان در لغت فرموده: روسری زن که وقت خروج از منزل سر و صورتش را با آن میپوشاند. صحاح آنرا ملحفه (چادر مانند) گفته. ابن اثیر در نهایه آنرا چادر و رداء معنی

کرده و میگوید: گفته شده مانند چارقرد و مانند ملحفه است. در قاموس هست که آن پیراهن و لباس گشاد کوچکتر از ملحفه یا چیزی است مثل ملحفه که زن لباسهای خود را بآن میپوشاند یا آن ملحفه است. در نهج البلاغه هست: «سترنی عنکم جلباب الدین» خطبه ۴ جلباب دین مرا از شما مستور کرد و ایضا «من احبنا اهل البيت فليستعد للفقير جلبابا» حکمت: ۱۱۲ هر که ما اهل بیت را دوست دارد برای فقر لباسی آماده کند و ایضا بعضی از عمالش مینویسد: «فالبس لهم جلبابا من اللین» نامه: ۱۹ بجهه قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۴۲

مردم لباسی از نرمی پیوش. با این قرائن و آنچه از نهاییه و صحاح و قاموس نقل شد میشود گفت: جلباب ملحفه و لباس بالائی و چادر مانند است نه فقط روسری و خمار معنی آیه این است: ای پیغمبر به همسرانت و دخترانت و زنان مؤمنان بگو لباسهای چادر مانند خود را بخود نزدیک کنند و خود را با آن جمع و جور کنند و جلباب را طوری از خود دور نگاه ندارند و بدن خود را از آن بیرون نکنند که پوشیدن آن مانند پوشیدن باشد. از ماده جلب فقط دو صیغه فوق در قرآن هست.

جالوت: ج ۲، ص: ۴۲

جالوت: کلمه عجمی است (مفردات) نام فرمانده لشگری بود که بنی اسرائیل بجنگ آنها رفتند و حضرت داود او را در میدان جنگ بکشت، بنی اسرائیل از او و لشگریانش هراسان و بیمناک بودند قَالُوا لَا طَاقَةَ لَنَا الْيَوْمَ بِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ... فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ... بقره: ۲۴۹-۲۵۱ گفتند با جالوت و لشگریانش طاقت جنگ نداریم... باذن و یاری خدا آنها را شکست دادند و داود جالوت را کشت. لفظ جالوت سه بار در قرآن مجید در آیات فوق تکرار شده است.

جلد: ج ۲، ص: ۴۲

جلد: (بکسر اول) پوست بدن. اعم از آنکه پوست انسان باشد مثل قَالُوا لِيُجْلُوهُمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا فِصْلًا: ۲۱ یا پوست حیوان مثل وَجَعَلْ لَكُمْ مِنْ جُلُودِ الْأَنْعَامِ ثِيَابًا نَحْلًا: ۸۰ جلد: بفتح اول مصدر است بمعنی تازیانه زدن بعقیده طبرسی و راغب تازیانه زدن را بجهت رسیدن تازیانه پوست بدن، جلد گویند. و شاید علت این تسمیه آن باشد که تازیانه از پوست درست میشده است و فعل «جلده» بمعنی او را با پوست زد است در مفردات گوید: «جلده، بطنه، ظهره» (هر سه فعل ماضی است) یعنی پیوستش زد، بشکمش زد، به پشتش زد. «و ضربه بالجلد نحو عصاه» او را با

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۴۳

پوست زد مثل او را با عصا زد. در اینجا بچند مطلب اشاره میکنیم الف: حدّ زنا صد ضربه شلاق و حدّ قذف (بدیگری نسبت زنا دادن) هشتاد ضربه است الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ... نور: ۲ زن زانیه و مرد زانی بهر یک صد تازیانه بزنید. این حکم در صورتی است که محصنه نباشند و اگر هر دو یا یکی از آنها محصنه (شوهر دار، زن دار) باشد حد آنها سنگسار کردن است تفصیل حکم را باید در کتب فقهیه ملاحظه کرد. وَالَّذِينَ يَزْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً... نور: ۴ مراد از محصنات در آیه زنان عقیف و پاکدامن اند زیرا محصنه هم بمعنای پاکدامن که خود را از حرام حفظ میکند آمده و هم بمعنی زن شوهر دار رجوع شود به «حصن» یعنی آنانکه بزنان پاکدامن نسبت زنا میدهند. سپس بسخن خود چهار نفر شاهد نیاورند بآنها هشتاد ضربه شلاق بزنید. ب: روز قیامت پوست بدن باعمال آدمی شهادت خواهد داد حَتَّى إِذَا مَا جَاؤَهَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ... وَقَالُوا لِيُجْلُوهُمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ... فَصَلَّتْ ۲۰ و ۲۱. چون بنزد آتش میایند گوشها و چشمها و پوستهایشان بر آنها گواهی میدهد... پیوستهایشان گویند: چرا بر علیه ما گواهی دادید؟ گویند: خدا ما را بنطق آورد خدائیکه همه چیز را گویا کرده است. ممکن است بگوئیم شهادت پوست بدن، شهادت طبیعی

است همچنانکه سفت و آبله گون بودن دست کارگر و آهنگر گواهی میدهد که این دست و این شخص کار کرده است و بر عکس نرم و دنبه‌ای بودن دست شاهد آنست که این دست کار نکرده است. ولی آیه دوم که

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۴۴

حاکی از گفتگوی گناهکاران با پوستهای خود است این احتمال را ضعیف میکند و ظاهر آن گفتگویی است مثل گفتگوی ظاهری. و از این عجب مدار. آخرت همه چیزش حتی آتش و جهنم اش زنده و گویاست و نمیشود از این زندگی دنیا قیاس گرفت. رجوع شود به «نار و جهنم». ج: سَوْفَ نُصِيبُهُمْ نَارًا كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ ... نساء: ۵۶ نضج بضمّ اوّل و فتح آن بمعنی رسیدن میوه و پختن گوشت است (صحاح) ضمیر بدلناهم برای کفار است نه جلود، یعنی: آنها را با آتش میکشیم هر وقت پوستهایشان پخت و سوخت و بیحسّ شد عوض میگیریم برای آنها پوستهای دیگری را تا عذاب را بچشند (اعاذنا الله منه). ممکن است منظور سوختن و بیحسّ شدن پوست باشد و شاید اشاره بدوام عذاب است. نظیر این آیه، آیه یَصْبُ مِنْ فَوْقِ رُؤْسِهِمُ الْحَمِيمُ يُصْهَرُ بِهِ مَا فِي بُطُونِهِمْ وَالْجُلُودُ ... حج: ۲۰ صهر بفتح اوّل بنقل مجمع بمعنی ذوب کردن است، راغب ذوب کردن پیه گفته آیه در باره کفاری است که در باره خدا محاصمه میکنند یعنی از بالایشان آب داغ و جوشان ریخته شود که محتویات شکمها و پوستها با آن گداخته میشود (اللهم اعوذ بك من النار). د: تَقَشَّرُ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ... زمر: ۲۳ در باره این آیه به «قشعر» رجوع شود.

جلس: ج ۲، ص: ۴۴

جلس: إِذِ قِيلَ لَكُمْ تَفَسَّحُوا فِي الْمَجَالِسِ فَافْسَحُوا مَجَادِلَهُ: ۱۱ مجلس اسم مکان و محل نشستن انسان و جمع آن مجالس است یعنی: چون بشما گویند در مجلسها جا گشائید گشاده کنید. آیه کریمه یک مطلب اخلاقی را تذکر میدهد و مراعات حقوق مجلس را روشن میکند «مجالس» فقط یکبار در

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۴۵

قرآن هست.

جلال: ج ۲، ص: ۴۵

جلال: بزرگی قدر. وَيَبْقَى وَجْهَ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ رحمن: ۲۷ ذات پروردگارت ماندنی است که صاحب عظمت و اکرام است. راغب گوید: جلاله بزرگی قدر است و جلال بدون تاء بمعنی بالاترین عظمت است و از صفات مخصوص خداست و در غیر او بکار نرفته. اقرب الموارد آنرا از بصائر نقل میکند. طبری آنرا عظمت و کبریا معنی کرده، صحاح گوید: جلال الله: عظمت خدا. ابن اثیر در نهاییه نیز عظمت گفته است. در نهج البلاغه هست که آنحضرت بعثمان فرمود «فلا تكوننّ لمروان سیّقه یسوقک حيث شاء بعد جلال السنّ و تقضی العمر» خطبه: ۱۶۲ سوق شده مروان مباش که تو را هر جا بخواهد سوق کند بعد از بزرگی سنّ و گذشتن عمرت (آلت دست مروان مباش). جلال بضمّ اوّل صفت مشبهه است بمعنی عظیم (صحاح) محمد عبده در عبارت نهج البلاغه احتمال داده که جلال بضمّ جیم بمعنی عظیم باشد و در این صورت اضافه صفت بسوی موصوف است ولی ابتدا آنرا عظمت معنی کرده است در قاموس گفته ابو الجلال کنیه زبیر بن عمرو و امّ الجلال کنیه دختر عبد الله بن کلب آمده. بهر حال اگر معنای جلال بالاترین عظمت و شأن باشد چنانکه راغب و اقرب الموارد گفته است در این صورت از صفات خاصه خداست. در کشف گوید: صفت ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ از اعظم صفات خداوندی است از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم منقول است «أَلْطَوَا بِيَا ذَا الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ» بدرگاه خدا الحاح کنید بخطاب یا ذَا الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ در نهاییه این کلام را نسبت بحديث داده و در اقرب الموارد ماده

ل ظ آنرا قول ابن مسعود دانسته است با اضافه «فی الدعاء» بعد از «الظوا».

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۴۶

ناگفته نماند صفت ذُو الْجَبَالِ وَالْأَكْرَامِ فقط دو دفعه در قرآن مجید آمده است یکی آیه گذشته و دیگری آخر سوره رحمن.

جلو: ج ۲، ص: ۴۶

جلو: (بر وزن فلس) آشکار شدن. «جلی لی الامر: وضح» (صحاح) لازم و متعدی هر دو آمده است قُلْ إِنَّمَا عَلَّمَهَا عِنْدَ رَبِّي لَا يُجَلِّئُهَا لَوْفَتِهَا إِلَّا هُوَ ... اعراف: ۱۸۷ بگو علم قیامت فقط نزد پروردگار من است جز او در وقتش آنرا ظاهر نمیکند و وجود نمیآورد. وَالشَّمْسُ وَضُحَاهَا وَالْقَمَرُ إِذِ انْتَاهَا. وَالنَّهَارُ إِذَا جَلَّاهَا شمس: ۳، ضمیر «جلاها» به «الشَّمْسِ» بر میگردد مجمع البیان به ظلمت که از فحوی کلام بنظر میاید برگردانده است ولی حفظ ظاهر بهتر است. یعنی قسم بآفتاب و روشنایش، قسم بماه که از پی آن بر آید. قسم بروز که آفتاب را ظاهر و آشکار میسازد. نور آفتاب پیوسته در فضا هست ولی آمدن روز که حرکت زمین است آفتاب را ظاهر میکند فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَىٰ صَعِقًا اعراف: ۱۴۳ چون پروردگارش بر کوه آشکار شد آنرا ریز ریز کرد و موسی بیهوش افتاد. مفسرین والا مقام در تفسیر آیه دست و پا زده‌اند. در اینکه خدا جسم و جسمانی و قابل رؤیت نیست شکی نداریم شاید مراد از تجلّی توجّه بخصوصی است که کوه طاق آنرا نیارود و از بین رفت، ریز ریز شدن کوه و از بین رفتن آن است و بر موسی روشن شد که چون کوه با آن محکمی طاق نیارود او بطریق اولی طاق نخواهد آورد. المیزان در ذیل آیه و ماقبل آن بیانی شیرین و تحقیقی لطیف دارد. وَلَوْ لَا أَنْ كَتَبَ اللَّهُ عَلَيْهِمُ الْجَلَاءَ لَعَذَّبَهُمْ فِي الدُّنْيَا حشر: ۳ جلاء خروج از شهر و یا اخراج از آن است (صحاح) و آن با معنای اصلی مغایرت ندارد زیرا خروج از بلد یکنوع ظهور است گوئی شخص در شهر مخفی است و با خروج آشکار

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۴۷

میشود. آیه در باره بیرون راندن یهود از اطراف مدینه است یعنی: اگر خدا بیرون رفتن را برای آنها نوشته بود آنها را در دنیا جور دیگر عذاب میکرد...

جمح: ج ۲، ص: ۴۷

جمح: شتاب رفتن. راغب گوید: اصل آن در اسب است (اسب سرکش) که نشاط و تند رفتنش طوری باشد که راکب نتواند آنرا باز دارد. در قاموس و اقرب نیز نظیر آن گفته است، مصدر آن جمح و جموح و جماح آمده (قاموس) لَوْ يَجِدُونَ مُلْجَأًا أَوْ مَعَارَاتٍ أَوْ مُدْخَلًا لَوَلَّوْا إِلَيْهِ وَهُمْ يَجْمَحُونَ توبه: ۵۷ اگر پناهگاه یا نهانگاهها یا گریز گاهی مییافتند شتابان و با نشاط بسوی آن رو میکردند. مجمع البیان آنرا شتاب رفتن معنی کرده و در ذیل اللغه فرموده: جمح تند رفتن است که چیزی رونده را باز ندارد در نهج البلاغه هست «و صدّهم عن الحقّ و جماحهم فی التّیّه» خطبه: ۱۷۹ و اعراضشان از حق و شتابشان در گمراهی. از این ماده در قرآن فقط صیغه فوق هست.

جمد: ج ۲، ص: ۴۷

جمد: جامد. بی حرکت. در اقرب الموارد هست «جمد الماء: قام» وَ تَرَى الْجِبَالَ تَحْتَهُ جَمْدًا وَ هِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ صُبَّحَ اللَّهُ الَّذِي أَتَقَنَ كُلَّ شَيْءٍ إِنَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ نمل: ۸۸ کوهها را بینی و بی حرکت میپنداری ولی چون رفتن ابرها همی روند، کار خداست که همه چیز را محکم کرده و از کارهایی که- میکنید آگاه است. در باره این آیه در «جبل» مفصلا صحبت شده است و این کلمه فقط

در این آیه آمده است.

جمع: ج ۲، ص: ۴۷

جمع: گرد آوردن. وَ نَفَخَ فِي الصُّورِ فَجَمَعْنَا لَهُمْ جَمْعًا كَهْفًا: ۹۹ در صور دمیده میشود پس آنها را بطرز مخصوص گرد آوردیم كَتَبَ عَلَيَّ نَفْسِي الرَّحْمَةَ لِيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ... انعام: ۱۲ از این آیه بنظر میاید که بوجود آمدن و مردن انسانها جمع شدن تا قیامت است

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۴۸

و چون قیامت رسید مدّت جمع کردن تمام میشود و حساب آغاز میگردد همچنین است آیه ۲۶ جاثیه و ۸۷ نساء. فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ وَ أَجْمَعُوا أَنْ يَجْعَلُوهُ فِي غِيَابَتِ الْجُبِّ يوسف: ۱۵ پس چون او را بردند و هم رأی شدند که او را در قعر چاه افکنند. راغب میگوید: اجماع اکثر اوقات در اجتماع رأی و فکر گفته میشود «اجمع المسلمون علی هذا» یعنی آرائشان بر این جمع شد (ترجمه آزاد). آیه گذشته و آیه ۱۰۲ همان سوره و ۷۱ یونس و ۶۴ طه تقریباً همه در یک مضمون اند. الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ آلَ عِمْرَانَ: ۱۷۳ شاید منظور آن باشد که مردم در باره شما هم رأی شدند یا برای شما نیرو و افراد خود را گرد آوردند ولی راجع بمحل آیه، معنای اولی بهتر است. سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ وَ يُؤَلَوْنَ الدُّبُرَ قمر: ۴۵ مصدر در اینجا بمعنی مفعول است یعنی بزودی جمع شدگان منهزم میشوند و پشت گردانده فرار میکنند. جمیع و اجمع و اجمعون برای تأکید اجتماع است اجمعون صفت معرفه واقع میشود و منصوب بودنش برای حال صحیح نیست ولی جمیع برای حال منصوب میشود و از حیث معنی تأکید میکند (راغب) فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ حجر: ۳۰ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا اعراف: ۱۵۸.

مجمع البحرين: ج ۲، ص: ۴۸

مجمع البحرين: وَ إِذِ قَالَ مُوسَى لِفَتَاهُ لَا أَبْرَحُ حَتَّىٰ أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا كهف: ۶۰ مجمع البحرين (محلّ جمع شدن دو دریا) همان جایی است که موسی با آن عالم ملاقات کرد، در روایات نام او خضر ذکر شده است، احتمال دارد که مراد از مجمع البحرين باب المندب باشد آنجا که بحر احمر باقیانوس هند متصل میشود و شاید مراد از آن

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۴۹

تنگه جبل الطارق باشد آنجا که دریای مدیترانه باقیانوس اطلس متصل میشود ولی این احتمال بعید است زیرا رفتن حضرت موسی با اروپا ثابت نیست وانگهی پیامبرانی که در قرآن نام برده شده همه از آسیا و قسمت شرقی افریقا (مصر) بوده اند و از اروپا پیامبری بنام سراغ نداریم و احتمال دارد که مراد از آن تنگه بسفر یا داردانل باشد که اولی دریای سیاه را بدریای مرمره و دیگری دریای مرمره را بدریای مدیترانه متصل میسازد و ممکن است مراد انتهای شبه جزیره عمان باشد آنجا که خلیج فارس بدریای عمان متصل میشود. این پنج محل فوق باستثنای تنگه جبل الطارق همه در آسیا واقع اند شاید در کنار یکی از این چهار محلّ موسی با آن عالم ملاقات کرده است.

جمعه: ج ۲، ص: ۴۹

جمعه: إِذِ نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ جمعه: ۹ بعقیده راغب روز جمعه را بجهت اجتماع مردم برای نماز، جمعه گفته اند. علی هذا لازم میاید که پیش از اسلام این نام و این استعمال وجود نداشته باشد. در مجمع البیان هست: آنرا جمعه گویند که خدا در آن از خلقت اشیاء فارغ شد و مخلوقات جمع آمدند. و گویند علت آن تسمیه تشکیل جماعات در آن روز است

و گویند بآن عروبه میگفتند کعب بن لؤی اولین کس بود که آنرا جمعه خواند. و گویند پیش از هجرت که اهل مدینه ایمان آورده بودند گفتند: یهود و نصاری را روزی است (شنبه و یکشنبه) که در آن هر هفت روز یکبار جمع میشوند، سبت مال یهود و یوم الاحد مال نصاری است شما هم روز عروبه را قرار دهید لذا آنرا جمعه نامیدند و جمع شدند (باختصار) زمخشری نیز در کشف مثل طبرسی گفته و تصریح میکند که نام روز جمعه قبلا عروبه بوده است. بیضاوی هم مانند راغب گفته و معتقد است که اسم آن پیشتر قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۵۰

عروبه بود. صحاح میگوید: یوم جمعه همان یوم عروبه است ابن- اثیر در نهاییه علت این تسمیه را مطلق اجتماع ناس دانسته است. آنچه از مجمع البیان نقل گردید که خدا از خلقت اشیاء فارغ شد... متخذ از تورات و یا از آیاتی است که میگوید خدا آسمانها و زمین را در شش روز آفرید. و این سخن در علت این تسمیه ظاهرا افسانه‌ای بیش نیست مراد از شش روز در آیات شریفه چنانکه در «ارض» گفته‌ایم دورانهاست که هر یکی میلیونها سال بوده است آنروزها این هفته‌ها و روزهای بیست چهار ساعته نبود تا بگوئیم در شش روز آفرید و روز هفتم فارغ شد. نا گفته نماند بدرستی روشن نیست ایام هفته را چرا به هفت تقسیم کرده‌اند و هفته هفت روز است از کی پیدا شده و اگر خواسته‌اند روزهای ماه را از رؤیت قمر تا رؤیت قمر تازه است تقسیم کنند چرا به هفت تقسیم کرده‌اند؟ شاید برای تربیع قمر. ولی با مراجعه بکتاب لغت می‌بینیم که برای هر یک از روزهای هفته یکنام گذارده‌اند و گفته‌اند. یوم الاحد (یکشنبه) اول ایام هفته، اثنین (دوشنبه) روز دوم هفته، ثلاث و ثلاثا (سه شنبه) روز سوم هفته، اربعاء (چهارشنبه) روزی است ما بین سه شنبه و پنجشنبه، خمیس (پنجشنبه) روز پنجم هفته است، سبت (شنبه) روزی است از ایام هفته ما بین جمعه و یکشنبه (اقراب الموارد) و جمعه همان است که قبلا بآن عروبه میگفتند. و چون یهود شنبه و نصاری یکشنبه را برای اجتماع هفتگی خود قرار دادند در اسلام نیز روز عروبه را روز اجتماع قرار داده و آنرا جمعه نامیدند باعتبار اجتماع برای نماز و عبادت و از آیه شریفه معلوم میشود که پیش از نزول آن این تسمیه بوده است و آن طوری انتخاب شد که پیش از روز یهود و نصاری واقع گردید. ابن کثیر در تفسیر خود علت این تسمیه را اجتماع مردم در معابد

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۵۱

ذکر کرده و گوید در لغت قدیم نام آن عروبه بود. در تفسیر برهان از کافی از امام باقر علیه السلام منقول است که مردی از حضرتش سؤال کرد چرا جمعه، جمعه نامیده شد؟ فرمود: خداوند در روز میثاق (عالم ذر) مردم را بولایت محمد و وصی او جمع کرد پس بجهت جمع خلق آنرا جمعه نامید. رجال این حدیث جز محمد بن موسی همه از بزرگان و موثقین اند و نیز در آن کتاب از مجالس شیخ و اختصاص مفید نیز این حدیث نقل گردیده و الله العالم.

جمل: ج ۲، ص: ۵۱

جمل: شتر نر. ایضا طناب کشتی (قاموس - اقراب الموارد) در صحاح آنرا مطلق شتر و نیز طناب کشتی گفته و نر بودنش را از فراء نقل کرده است و لَمْ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلْبِغَ الْجَزِيلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ... اعراف: ۴۰ سَمِّ بَمَعْنَى سِوَاخٍ اسْتِ وَ سَمِّ كَشْنَدَةٍ رَا سَمِّ گوبند که در بدن نفوذ میکند خیاط بمعنی سوزن است. عده‌ای از مفسران «جمل» را در آیه بمعنی شتر گرفته و اینطور تفسیر کرده‌اند: آنها به بهشت داخل نمیشوند تا شتر داخل سوراخ سوزن شود. بنظر نگارنده این معنی از دو جهت بعید است یکی آنکه مناسب سوراخ سوزن شتر نیست دوم اینکه در این صورت «ابل» و یا «بعیر» گفته میشد که بمعنی مطلق شتر است نه جمل زیرا شتر نر اختصاصی از این حیث ندارد ولی اگر جمل را در آیه بمعنی طناب کشتی بگیریم چنانکه از ۳ لغت معتبر نقل شد آن دو اشکال وارد نیست و معنی این میشود: وارد بهشت نمیشوند تا طناب بادبان کشتی (با آن ضخامت) از سوراخ سوزن بگذرد. و در هر دو صورت آیه مبین آنست که دخول کفار به بهشت امکان پذیر نیست. در قاموس و اقراب الموارد آنرا در آیه ریسمان کشتی گفته‌اند

و بعضی از مفسران از دیگران بطور احتمال نقل کرده‌اند.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۵۲

إِنَّهَا تَرْمِي بِشَرَرٍ كَالْقَصْرِ كَأَنَّهُ جِمَالَتٌ صُفْرٌ مرسلات: ۳۲ صفر جمع اصفر است (اقرب الموارد) جماله جمع جمل. معنی آیه: آن آتش شراره‌هایی می‌افکند چون بنائی بلند که گوئی شتران زرد گون است. گویا شراره در بزرگی بقصر و در رنگ بستر تشبیه شده است. قصر را بمعنی درخت بزرگ و جماله را جمع جمل بمعنای ریسمان کشتی نیز گفته‌اند و الله العالم.

جمله: ج ۲، ص: ۵۲

جمله: اجزاء جمع شده. در اقرب الموارد هست «الجملة: جماعة الشیء» لَوْ لَأَنْزَلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنَ جُمْلَةً وَاحِدَةً فرقان: ۳۲ چرا قرآن همه یکبار باو نازل نشده؟ راغب معتقد است که جمال بمعنی زیبایی بسیار است و کثرت در جمله بدان اعتبار می‌باشد.

جمال: ج ۲، ص: ۵۲

جمال: زیبایی کثیر. (مفردات) طبرسی خوش منظری و زینت گفته است وَ لَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَ حِينَ تَسْرَحُونَ نحل: ۶ شما را در چهار پایان آنگاه که از چراگاه بر میگردانید و آنگاه که بچراگاه میفرستید زیبایی و خوشمنظری هست. جمیل و جمال (بر وزن غلام و جمال (بر وزن طلب) برای مزید زیبایی است (مفردات ...)) فَصَبْرٌ جَمِيلٌ ... یوسف: ۱۸ خویشان داری نیکوست فَاصْبِرْ صَبْرًا جَمِيلًا معارج: ۵ صبر کن صبری نیکو.

جم: ج ۲، ص: ۵۲

جم: کثیر. بسیار (مجمع الیاء- اقرب) وَ تَأْكُلُونَ الثَّرَاثَ أَكْلًا لَمَّا وَ تُجِبُونَ الْمَالَ حَبًّا حَبًّا فَجَر: ۲۰ لَمْ بمعنی جمع کردن و جمع شده هر دو آمده است چنانکه جم نیز چنین است ولی در آیه شریفه صفت مراد است نه مصدر یعنی: میراث را یکجا می‌خورید (اکلی که شامل نصیب خود و دیگران است) و مال را بسیار دوست میدارید. در نهج البلاغه هست که بکمیل فرمود «ان هیهنا لعلمنا جمًا ...»

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۵۳

لو اصبته له جملة» حکمت: ۱۴۷ در اینجا (سینه مبارکش) علم بسیاری هست ای کاش برای آن حامل پیدا می‌کردم «جم» فقط یکبار در قرآن ذکر شده است.

جنب: ج ۲، ص: ۵۳

جنب: (بر وزن عقل) پهلو. طرف. در اقرب الموارد هست: «الجنب: ... شق الانسان و غیره تقول جلست الى جنب فلان ... و الناحیه» فَتَكُونُ بِهَا جِبَاهُهُمْ وَ جُنُوبُهُمْ ... توبه: ۳۵ با آنها پهلوهایشان و پیشانیهایشان داغ کرده میشود يَدْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَ قُعُودًا وَ عَلَيَّ جُنُوبُهُمْ ... آل عمران: ۱۹۱ خدا را ذکر میکنند در حال ایستادن و نشستن و بر پهلوهایشان یعنی در حال خوابیدن که بر پهلو می‌خوابند. بعقیده راغب معنای اجتناب و جانب و تجنّب و غیره استعاره از معنای اصلی این کلمه است در اینجا چند آیه را بررسی میکنیم. ۱- وَ اجْتَنِبِي وَ يَتَّبِعْنِي أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ ابراهیم: ۳۵ مرا و فرزندانم را از عبادت بتها کنار کن. فعل «اجتنبتی» از جانب است یعنی مرا از شرک در جانب و در کنار قرار بده که قهرا معنای دوری میدهد. جنب و اجنب از ماضی و مزید هر دو متعدی آمده است. ۲- وَ الْجَارِ الْجُنُبِ وَ الصَّاحِبِ بِالْجَنبِ ... نساء: ۳۶ اولی بر وزن شتر و دومی بر وزن عقل است یعنی همسایه‌ای که قرابت ندارد بدلیل ما قبل که «وَ الْجَارِ ذِي الْقُرْبَى» است و رفیق نزدیک که در جنب و کنار انسان است. «جنب» اولی صفت است بمعنی

مجنوب و دومی اسم است بمعنی جانب و کنار. ۳- يَا حَسْرَتِي عَلَيَّ مَا فَرَطْتُ فِي جَنْبِ اللَّهِ زمر: ۵۶ جنب قهرا بمعنی امر الله و دستور خداست گوئی دستور خدا در کنار خداست و یا مربوط بخداست. ۴- فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا فَكُلُوا مِنْهَا ... حج: ۳۶ آیه درباره شترهای قربانی است و خوب

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۵۴

را وقوع معنی کرده‌اند یعنی آنگاه که پهلوهایشان بزمین افتاد از آنها بخورید. اشاره بخروج روح از بدن قربانی است. ۵- فَبَصُرَتْ بِهِ عَنْ جُنُبٍ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ قصص: ۱۱ بنظر میاید چنانکه در مجمع نقل شده «جنب» صفت محذوف باشد مثل مکان جنب یعنی: او را از محل دوری دید در حالیکه آنها نمیدانستند. ۶- وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا ... مائده: ۶ جنابت در اثر خروج منی و مقاربت عارض انسان میشود شخص را از آنجهت جنب گویند که در دستور شرع از نماز خواندن در آنحال کنار شده است (راغب) ممکن است علتش اعم و شامل تمام محرمات در حال جنابت باشد از قبیل نماز، مس اسماء الله و قرآن و غیره و دخول مساجد ... پس جنب بمعنی مجنوب و کنار شده است. ۷- آتَسَّ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَارًا قصص: ۲۹ از طرف کوه و از ناحیه آن آتشی احساس کرد. ۸- أَعْرَضَ وَنَأَى بِجَانِبِهِ ... اسراء: ۸۳ ظاهرا «بجانبیه» مفعول «نأى» است یعنی اعراض میکند و جانب خود را دور میکند که مرتبه ثانی اعراض و کنایه از نادیده گرفتن حق است.

جناح: ج ۲، ص: ۵۴

جناح: بال. راغب گوید: جناح، بال پرنده است و لَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ ... انعام: ۳۸ و نه پرنده‌ای که بدو بالش پرواز میکند. و دو طرف شیء را دو جناح آن گویند مثل دو جناح کشتی، دو جناح لشگر، دو جناح صحرا و دو جناح (جانب) انسان و فعل جنح در و إِنَّ جَنَحُوا لِلَّسْلَمِ فَاجْنَحْ لَهَا انفال: ۶۱ بمعنی میل کردن است گویند: «جنت السفینه» یعنی کشتی بیک طرف میل کرد. و گناهی که انسان را از حق مایل و کنار میکند جناح (بضم اول) نامیده شده است (مفردات باختصار). راجع باصل کلمه آنچه نقل شد کافی است اینک بچند آیه نظر

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۵۵

میافکنیم. ۱- وَإِنْ جَنَحُوا لِلَّسْلَمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ انفال: ۶۱ اگر کفار بمسالمت میل کردند تو بان میل و توکل بر خدا کن. از کلیت آیه شریفه استنباط میشود که در اسلام جنگ تعرضی با کفار نیست بلکه جنگ دفاعی است و هر گاه کفار بفکر همزیستی مسالمت آمیز باشند اسلام با آنها کاری ندارد این مطلب در «قتال» بررسی خواهد شد. انشاء الله. ۲- وَأَخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا ... اسراء: ۲۴ بال مدلت را از مهربانی بر آندو بخوابان و بگو پروردگارا بر آندو رحم کن. بچه پرنده‌گان وقتیکه پدر و مادرشان بلانه بازگشت و طعام آورد، بالهای خود را میخوابانند و حرکت میدهند و دهان خود را باز میکنند تا حس رحمت و مهربانی مادر تحریک شده و بانها دانه بدهد. گاهی مادر از کثرت رحمت بالهای خود را میگشاید و میخواباند و بچه‌های خود را زیر بالها میگیرد تا گرم و محفوظ شوند. آیه شریفه هر دو احتمال را دارد بنا بر احتمال اول معنی آنست: پیدر و مادر فروتنی و تواضع کن و خودت را کوچک نشان بده تا رحمت آنها را تحریک کنی، در این صورت «مِنَ الرَّحْمَةِ» از پدر و مادر است و بنا بر احتمال دوم مراد آنست که از آنها حمایت کن و آنها را زیر بال خود بگیر و در این صورت «مِنَ الرَّحْمَةِ» از جانب فرزند است. ولی بقرینه «جناح الذل» احتمال اول بهتر و بلکه نزدیک بیقین است اما بقرینه آیه ما قبل إِمَّا يَبُلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا احتمال دوم بهتر میباشد زیرا در صورت پیر مرد و پیر زن بودن پدر و مادر: احتیاج بحمايت فرزند بیشتر است. ولی در آیات وَأَخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ حجر: ۸۸ وَأَخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۵۶

شعراء: ۲۱۵ احتمال دوّم حتمی است و رحمت از جانب رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ است ۳- وَأَضْمُمُ يَدَكَ إِلَيَّ جَنَاحَكَ تَخْرُجُ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ طه: ۲۲ جناح بملاحظه معنی اولّ بمعنی دست، بازو، و زیر بغل بکار رفته است، ضَمٌّ بمعنی جمع کردن است المیزان احتمال میدهد که مراد از جناح در آیه زیر بغل باشد یعنی: دستت را بزیر بغلت جمع کن تا سفید و بی علت خارج شود در این صورت این آیه عبارت اخری آیه و أَذْخَلْ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجُ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ ... نمل: ۱۲ خواهد بود. ۴- اسْمُكَ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجُ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ وَأَضْمُمُ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ مِنَ الرَّهْبِ ... قصص: ۳۲ در باره و أَضْمُمُ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ مِنَ الرَّهْبِ احتمال بسیار داده‌اند المیزان بعد از نقل احتمالات، احتمال میدهد که منظور آنست موسی برای خود تواضع و خشوع را عادت و صفت قرار بدهد و رهبت را از خود دور نکند و این نظیر آنست که بحضرت رسول صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ امر شد که برای مؤمنان متواضع باشد و اخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ حجر: ۸۸ (رجوع به المیزان). نگارنده احتمال میدهد مراد آن باشد که هر وقت ربیبی و ترسی بر تو عارض شد دستت را بر سینهات بگذار چون این سخن بعد از عصا و ید بیضاء است و بعد از این سخن دستور داده شده که به پیش فرعون برود. رفتن بارگاه فرعون قهرا توأم با ترس و لرز خواهد بود لذا امر شد چون او را خوفی فرا گیرد دست بر سینه خود گذارد. ۵... - فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا ... بقره: ۱۵۸ «جناح» ۲۵ بار در قرآن مجید آمده است و اصل آن چنانکه از راغب نقل شد میل از حق است و در آیات تقریباً با محذور و مسئولیت و گناه مرادف است مثلاً: فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلَّا تَكْتُبُوهَا بقره: ۲۸۲ مراد آنست که بر شما محذوری و

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۵۷

حرجی نیست که آنرا ننویسد. ۶- الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَائِكَةَ رُسُلًا أُولَىٰ أَجْنِحَةٍ مَثْنَىٰ وَثَلَاثَ وَرُبَاعَ يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ فاطر: ۱. آیه شریفه از چند جهت قابل گفتگوست اول: آنکه ملائکه فرستادگان خدایند. بعضی‌ها آنرا منحصر بوحی کرده و گفته‌اند: ملائکه فرستاده خدایند و خدا آنها را با وحی بسوی انبیاء میفرستد ولی اولاً تمام ملائکه وحی آور نیستند حال آنکه «الملائکه» جمع محلی بالف و لام است و افاده عموم میکند ثانیاً ملائکه مأموریت‌های زیادی دارند و برای هر کار تکوینی و تشریحی از جانب خدا فرستاده میشوند برای قبض روح، برای باران، برای نوشتن اعمال بندگان و تمشیت کارهای خارج از شمار. بعد از ملهم شدن باین مطلب دیدم المیزان نیز بر خلاف عده‌ای آنرا اعم گرفته و فرموده: موجبی بر این تخصیص نداریم. قرآن کلمه رسل را بر غیر آورندگان وحی اطلاق کرده مثل حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَكُمْ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا انعام: ۶۱ إِنَّ رُسُلَنَا يَكْتُبُونَ مَا تَمْكُرُونَ یونس: ۲۱ وَ لَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَىٰ قَالُوا إِنَّا مُهْلِكُوا أَهْلَ هَذِهِ الْقَرْيَةِ عَنكَبوت: ۳۱. دوّم: مراد از اجنحه (بالها) در آیه چیست؟ ملائکه دو دو، سه سه، چهار چهار بال دارند یعنی چه؟ عده کثیری از مفسرین امثال طبرسی، فیض، زمخشری، بیضاوی، ابن کثیر و غیره جناح را بمعنی بال گرفته و گفته‌اند: بعضی از ملائکه دو بال، بعضی سه بال و بعضی چهار بال دارند حتی زمخشری در محلّ قرار گرفتن بال سوّم بحث کرده، یک احتمالش آنست که محلّ بال سوّم ما بین کتف ملک است. ولی توجه نکرده که ملک جسم نیست کتف و میان دو کتف از کجا خواهد داشت.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۵۸

نظر المیزان آنست که وجود ملک مجهز است بنیروئیکه از آن استفاده میکند مانند استفاده پرنده از بالش بدان وسیله از آسمان بزمین بدستور خدا نازل میشود ... و مجرّد اطلاق لفظ لازم نگرفته که مانند پرنده بال مادی داشته باشد. نگارنده احتمال نزدیک بیقین دارم که موضوع یک یا چند بال اشاره بمراتب قدرت و کار ملک است نه اینکه بال عادی و نه اینکه در نزول و عروج از نیروئی استفاده میکند مثل بال پرنده. گر چه آن در جای خود حق است. مثلاً فرشته‌ایکه فقط یک شغل باو محوّل شده دارای یک جناح و ملکیکه دو کار بر او محوّل شده صاحب دو جناح است و هکذا و اینکه در مجمع البیان و صافی و کشاف و غیره نقل شده رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ در شب معراج جبرئیل را دید که ششصد بال داشت ظاهراً اشاره بآن است که ششصد کار

مختلف از طرف خدا باو رجوع شده است مثلاً شخصی هم وزیر است و هم استاد دانشگاه و هم مدیر کارخانه و غیره، کارهای جبرئیل نیز چنین است و یا منظور تفاوت نیروهای ملائکه است علی‌هذا جناح در آیه بمعنی طرف است. فرشته یک طرفی و دو طرفی و یا بمعنی دست است فرشته یک دستی و دو دستی یعنی آنکه یک کار و یک مأموریت و آنکه دو کار و دو مأموریت دارد. روایات زیادی راجع بتعدد بال ملائکه وارد شده که مراد از آنها تعدد شغل یا تفاوت نیروهای آنهاست و الله العالم. سوّم: یزیدُ فی الْخَلْقِ مَا یَشَاءُ علی الظاهر اشاره بر ملک و جناح آن است یعنی آنچه بخواهد از آفرینش زیاد میکند و بیشتر از چهار منصب میدهد که او بر هر چیز قادر است.

جند: ج ۲، ص: ۵۸

جند: سپاه. وَ اِنَّ جُنْدَنَا لَهُمُ الْعَالَمُونَ صافات: ۱۷۳ سپاه ما آنهاست پیروز. جمع آن جنود و اجناد است ولی در قرآن فقط اولی بکار رفته است فَلَمَّا

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۵۹

فَصَلَ طَالُوتُ بِالْجُنُودِ بقره: ۲۴۹. ناگفته نماند جند (بفتح اوّل) بمعنی زمین سخت است (اقرب-الموارد) راغب عقیده دارد سپاه را بوسیله فشرده بودن و محکمی، جند گفته‌اند [لازم است در باره چند آیه توضیح بدهیم. ۱- وَ مَا اَنْزَلْنَا عَلٰی قَوْمِهِ مِنْ بَعْدِهِ مِنْ جُنْدٍ مِنَ السَّمَاءِ وَ مَا كُنَّا مُنْزِلِينَ اِنْ كَانَتْ اِلَّا صَيْحَةً وَاِذًا هُمْ خَامِدُونَ یس: ۲۸. آیه در باره آنمرد مؤمن است که از پیامبران دفاع کرد و او را کشتند یعنی: بعد از او سپاهی از آسمان بر قوم او نفرستادیم و نازل کننده نبوده‌ایم (و از اوّل کارمان چنین نبوده است) نبود مگر یک صیحه آنگاه همه آرام شدند و مردند. اگر گویند: در بسیاری از آیات هست که خداوند برای نصرت حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم ملک فرستاد مثل وَ اَنْزَلَ جُنُودًا لِّمْ تَرَوْهَا توبه: ۲۶ فَارْسَلْنَا عَلَیْهِمْ رِيحًا وَ جُنُودًا احزاب: ۹ و آیاتیکه در باره جنگ بدر و حنین است ولی در آیه فوق میگوید «وَ مَا كُنَّا مُنْزِلِينَ» ما از اوّل چنین نبوده‌ایم، این دو با هم چطور جمع میشوند؟! گوئیم: بنظر میاید غرض از «مَا كُنَّا مُنْزِلِينَ» لشکر کشیهای معمول باشد یعنی کار ما اینطور نبوده است که لشگرهائی بفرستیم تا با مردم بد کار جنگ کنند و به بینیم که کدام طرف غالب یا مغلوب خواهد شد بلکه بوسیله صیحه و صاعقه و غیره کار بد کاران را یکسره میکنیم، جنودیکه در احزاب و حنین و غیره آمدند همه جنود الله بودند و کار خود را کردند و رفتند بی آنکه مردم قدرت مقابله داشته باشند. زمخشری این سؤال را طرح نموده و جواب میدهد: «مَا كُنَّا مُنْزِلِينَ» نسبت بانبیاء سلف است ولی در زمان قرآن بخاطر عظمت آورنده قرآن جنود نازل شدند. این جواب بنظر نگارنده درست

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۶۰

نیست و نمیتوان گفت سنت خدا در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم تغییر یافت. ۲- لَا یَسْتَطِيعُونَ نَصْرَهُمْ وَ هُمْ لَهُمْ جُنْدٌ مُّحْضَرُونَ یس ۷۵. علی الظاهر فاعل «لَا یَسْتَطِيعُونَ» عبارت است از «آلِهَهُ» در آیه ما قبل و ضمیر «نَصْرَهُمْ وَ هُمْ» به بت پرستان راجع است و ضمیر «لَهُمْ» برای «آلِهَهُ» است یعنی: بتها قدرت بر یاری آنها ندارند و آنها برای بتان سپاه آماده‌اند. و بعبارت دیگر آنها بر بتان یاری میکنند نه بتان بر آنها. بعضی از بزرگان «مُحْضَرُونَ» را راجع بآخرت گرفته که بت پرستان با بتان در روز قیامت حاضر میشوند. بنظر آنچه ما ترجمه کردیم بهتر است یعنی مردم برای بتان سپاهی آماده‌اند و از آنها یاری میکنند.

جنف: ج ۲، ص: ۶۰

جنف: (بر وزن فرس) میل. (صحاح) میل در حکم (مفردات) فَمَنْ خَافَ مِنْ مَوْصٍ جَنَفًا اَوْ اِثْمًا فَاصْلَحْ بَيْنَهُمْ فَلَا اِثْمَ عَلَیْهِ بقره: ۱۸۲ هر که از وصیت کننده‌ای بترسد که میل بیاطل و یا گناه کند پس میان آنان اصلاح نماید گناهی بر او نیست. در جوامع الجامع

جنف را میل بیاطل از روی خطا و اثم را میل بیاطل از روی عمد گفته است. روایت امام صادق علیه السلام در این زمینه خواهد آمد. این آیه، فرع آیه سابق است که از تبدیل وصیت بر حذر میدارد یعنی هر که در وصیت اجحاف و گناه به بیند میتواند آنرا اصلاح کند ممکن است آیه راجع بزنده بودن موصی باشد و چون وصی دید که در وصیت مثلاً بیک فرزند میل و یا وصیت بگناه میکند و این باعث نزاع ورثه و مورث است میتواند او را باز دارد. و ممکن است راجع به ممت موصی باشد و وصی چون دید، وصیت خارج از میزان شرع است میتواند با اصلاح آن میان ورثه صلح برقرار کند. در روایت امام صادق علیه السلام

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۶۱

که در میزان منقول است جنف را میل ببعض ورثه و اثم را وصیت بآباد کردن آتشکده‌ها و مشروب مثل زده است. ممکن است آیه راجع به منجزات مریض باشد که در منجزات خود بیک طرف میل و یا گناه کند. و میان او و ورثه نزاع پیدا شود، شخص در اینصورت میتواند با تعدیل آن، میان ورثه و مورث اصلاح کند و این شامل نهی آیه ما قبل نیست (و الله العالم). فَمَنْ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرِ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ مَّائِدَة: ۳ «غَيْرِ مُتَجَانِفٍ» بمعنی غیر متمایل است.

جَنُّ: ج ۲، ص: ۶۱

جَنُّ: (بفتح اوّل) پوشیدن. مستور کردن. در اقرب الموارد هست: «جَنَّهُ جَنًّا و جنونا: ستره» در مفردات آمده: «اصل الجنّ، ستر الشیء عن الحاشئه» فعل آن بنا بر تصریح اهل لغت هم لازم و هم متعدی بنفسه و هم متعدی به «علی» میاید. فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ انعام: ۷۶ چون ظلمت شب او را پوشید و مستور کرد. علی هذا بقلب جنان گویند که در میان بدن پوشیده است، بسپر مجنّ و مجنّه گویند که صاحب سپر را میپوشاند، باغ و مزرعه و چمن جنت و جنات گویند که روی زمین را میپوشانند و تفصیل آن در «تحت» گذشت بچه را از آن جنین گویند که شکم مادر او را پوشانده است و جنین بمعنی مجنون و پوشانده شده است إِذْ أَنْتُمْ أَحِنَّهُ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ نجم: ۳۲ آنگاه که شما در شکم مادران جنین‌ها بودید. اتَّخَذُوا أَيْمَانَهُمْ جُنَّةً مجادله: ۱۶ قسم‌های خود را سپر قرار دادند و در زیر آن پوشانده شدند. مجنون کسی است که عقلش پوشانده شده باشد وَقَالَ سَاحِرٌ أَوْ مَجْنُونٌ ذاریات: ۳۹ گفت ساحر است یا دیوانه. جَنَّهُ بکسر اوّل بمعنی جنون و اسم مصدر است (صحاح) أَمْ يَقُولُونَ بِهِ جِنَّةً مؤنون: ۷۰

جَنُّ: ج ۲، ص: ۶۱

اشاره

جَنُّ: (بکسر اوّل) این

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۶۲

کلمه ۲۲ بار در قرآن مجید آمده است. جَنُّ در عرف قرآن موجودی است با شعور و اراده که باقتضای طبیعتش از حواس بشر پوشیده مییابد و مانند انسان مکلف و مبعوث در آخرت و مطیع و عاصی و مؤمن و مشرک و ... است، و خلاصه دوش بدوش انسان است تنها فرقی که آنست که انسان محسوس و جنّ غیر محسوس است و شاید بعضی فرقه‌های مختصر هم داشته باشند. جَنَّهُ بکسر اوّل بمعنی جنّ است مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ در صحاح و قاموس طائفة من الجنّ نیز گفته است. نگارنده در کتاب سیری در اسلام بحث مفصّلی درباره جنّ نگاشته‌ام و مطلبی از روزنامه اطلاعات در باره جهان ضدّ ماده نقل کرده‌ام اینک مقداری از آنرا در اینجا نقل میکنم: ۱- جنّ و انس دو موجود پر ارزش «ثقلان» روی زمین اند تأمل در آیات سوره رحمن که بیشتر از سی بار بصورت فَبَأَى آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ جَنُّ و انس را مخاطب قرار داده این مطلب را روشتر میکند و در آن سوره که بارها بعد از ذکر نعمت‌ها و

عذابهای دنیا و آخرت آیه فوق تکرار شده مبین آنست که دنیا و آخرت برای هر دو است در این باره بآن سوره و معانیش توجه فرمائید و یک سوره در قرآن بنام سوره جن است و کاملاً قابل دقت میباشد. ۲- جن از آتش (نیرو و حرارت مخصوص) آفریده شده همچنانکه انس بتدریج از خاک. وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ. وَالْجَانَّ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نَارِ السَّمُومِ حجر: ۲۷ انسان را از گل خشک، از گل سیاه بدبو و کهنه آفریدیم و جن را پیشتر، از آتش نافذ آفریده‌ایم. «سموم» بمعنی نافذ است و جن پیشتر از انسان بوجود آمده است در آیه دیگر هست وَخَلَقَ الْجَانَّ مِنْ مَّارِجٍ مِنْ نَارٍ رحمن: ۱۵ جن

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۶۳

را از مخلوطی از آتش آفرید «مرج» بمعنی خلط است. گرچه حقیقت جن را نمیدانیم ولی از آیات میفهمیم که فی الجمله از نیرو و آتشی مجهول آفریده شده است. ۳- جن مانند انسان مکلف باعمال است وَ مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ ذاریات: ۵۶ روز قیامت بجن و انس گفته میشود آیا پیامبران نیامدند؟ آیا شما را از این روز بیم ندادند هر دو بر کفر خود گواهی دهند يَا مَعْشَرَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِي وَيُنذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا قَالُوا شَهِدْنَا عَلَىٰ أَنْفُسِنَا وَغَرَّتْهُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَ شَهِدُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوا كَافِرِينَ انعام: ۱۳۰ آیه صریح است در اینکه جن مکلف و در پیش خدا مسئولاند و همچون انسان کافر میشوند و پیامبرانی از خود دارند رُسُلٌ مِنْكُمْ از مراجعه بسوره جن و آیات ۲۹-۳۲ احقاف و از آیات دیگر بدست میاید خواهیم گفت که حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم نیز برای آنها پیامبر است. ۴- گناهکاران و کفار جن همچون انسانها اهل جهنم‌اند و در عذاب خواهند بود وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا ... أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ اعراف: ۱۷۹ و نظیر آن است دو آیه ذیل ... لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ هود: ۱۱۹ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ سجده: ۱۳.۵- جن همچون انسان میمیرد و از بین میرود و گروهی جای گروهی را میگیرند حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ إِنَّهُمْ كَانُوا خَاسِرِينَ فصلت: ۲۵ کلمه «قَدْ خَلَتْ» مبین آن است که اتمهای جن مانند گروههای آدمی از بین رفته‌اند، نظیر این آیه است أُولَئِكَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ احقاف:

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۶۴

۱۸ همچنین است آیه ۳۸ از سوره اعراف. ۶- جن ما را می‌بینند ولی ما آنها را نمی‌بینیم در باره بر حذر داشتن بنی آدم از شیطان و اتباع او آمده است إِنَّهُ يَرَاكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُ مِنْ حَيْثُ لَا تَرَوْنَهُمْ اعراف: ۲۷ او و همجنسانش شما را از جایی می‌بینند که شما آنها را نمی‌بینید و بحکم آیه فَسَيَجْذُو إِلَيْهِ إِذَا تَوَلَّىٰ سَوَآءًا مِنَ الْأَرْضِ لِيَخْرُجَ مِنْهَا إِلَىٰ بَيْتِهِ مُخْلِجًا يَوْمَ يُخْرِجُنَا مِنْهَا إِنَّهُ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْفَٰسِقِينَ اعراف: ۱۷ تا ۳۹ لشکر کشی رجوع به «شیطان». ۷- آنها مانند آدمیان کار میکنند و قدرت کار دارند حضرت سلیمان که آنها را بامر خدا مسخر کرده بود برای او کار میکردند کاخها، تماثلاها، و کاسه‌های بزرگ میساختند و مِنَ الْجِنَّ مَنْ يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ بِإِذْنِ رَبِّهِ ... يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَ تَمَاثِيلَ وَ جِفَانٍ كَالْجَوَابِ وَ قُدُورٍ رَاسِيَاتٍ اَعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ شُكْرًا سباء: ۱۲-۱۳ در سوره نمل آیه ۱۷ تا ۳۹ لشکر کشی حضرت سلیمان به مملکت سباء نقل شده و در آنجا هست که عده‌ای از جن جزء لشگریان او بودند و عفریتی از جن بوی گفت: من تخت ملکه را پیش از آنکه از جای خود حرکت کنی نزد تو می‌آورم در سوره انبیاء آیه ۸۲ نیز این مطلب آمده است. در اصول کافی ج ۱ ص ۳۹۴ طبع آخوندی بابی تحت عنوان (جن بمحضر ائمه علیهم السلام می‌آیند و مسائل دینی خود را می‌پرسند) ... منعقد است و در آن باره هفت حدیث نقل شده از جمله از سدید صیرفی نقل میکند که امام باقر علیه السلام در مدینه بمن سفارشهایی فرمود. از مدینه بیرون رفتم، در میان راه روحا (محلّی است چهل یا سی میلی مدینه) بودم که مردی با لباس خود بمن اشاره کرد، بسوی او برگشتم و خیال کردم که تشنه است ظرف آب را باو دادم گفت: با بم نیاز نیست، نامه‌ای بمن داد که مرکب مهر آن خشک نشده بود،

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۶۵

ملاحظه کردم مهر امام باقر علیه السّلام بود گفتم: این نامه را کی بتو داد؟ گفت: الآن. در نامه دستور-هائی بود، چون متوجه آن مرد شدم دیدم کسی نیست، بعد از آن ابو جعفر علیه السّلام (بمکه) آمدند بحضرتش عرض کردم فدایت شوم مردی نامه شما را آورد که مهرش خشک نشده بود فرمود: ای سدیر ما خدمتکارانی از جنّ داریم چون خواهیم کاری بفوریت انجام پذیرد آنها را میفرستیم. ۸- در چند آیه در باره وصف حوریان بهشتی هست لَمْ يَطْمِئِنُّنَّ إِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَ لَا جَانٌّ رَحْمَن: ۵۶ و ۷۴ حوریان بهشتی را قبل از شوهرانشان نه آدمی دست زده و نه جنّ، از این آیه میتوان حدس زد که تکثیر جنّ بوسیله مقاربت نر و ماده بوده باشد. در باره شیطان هست كَانِ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ أَفَتَتَّخِذُونَهُ وَ ذُرِّيَّتَهُ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِي ... أَشْهَدُ تَهُمْ خَلْقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ كَهْف: ۵۰ آیه صریح است در اینکه ابلیس از جنّ است و همچنین ذریه دارد و خدا در خلقت آسمانها و زمین آنها را حاضر نکرده است، آیا ذریه او بواسطه توالد و تناسل است؟ ۹- جنّ برسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم ایمان آوردند و چون ما سخن میگویند و یکدیگر را به نیکو کاری دعوت کرده و از عذاب خدا میترسانند آیات زیر و ترجمه آنها توجه فرمائید: وَ إِذْ صِرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِنَ الْجِنِّ يَسْتَمْعُونَ الْقُرْآنَ فَلَمَّا حَضَرُوهُ قَالُوا أَنْصَبْ تَوْأَلَمَّا قُضِيَ وَلَوْآ إِلَى قَوْمِهِمْ مُنْذِرِينَ، قَالُوا يَا قَوْمَنَا إِنَّا سَمِعْنَا كِتَابًا أُنزِلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَىٰ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ وَإِلَى طَرِيقٍ مُسْتَقِيمٍ يَا قَوْمَنَا أَجِئُوا دَاعِيَ اللَّهِ وَ آمَنُوا بِهِ يَغْفِرَ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَ يُجِزِّكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ احقاف: ۲۹-۳۱. قُلْ أُوحِيَ إِلَيَّ أَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ فَقَالُوا إِنَّا سَمِعْنَا قُرْآنًا عَجَبًا يَهْدِي إِلَى الرُّشْدِ فَآمَنَّا بِهِ وَ لَنْ نُشْرِكَ بِرَبِّنَا أَحَدًا ... وَ أَنَا مِنَ الصَّالِحِينَ وَ مِنَّا دُونَ ذَلِكَ كُنَّا طَائِفًا قَدَدًا...

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۶۶

وَ أَنَا لَمَّا سَمِعْنَا الْهُدَىٰ آمَنَّا بِهِ فَمَنْ يُؤْمِنُ بِرَبِّهِ فَلَا يَخَافُ بَخْسًا وَ لَا رَهَقًا وَ أَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ وَ مِنَّا الْقَاسِطُونَ فَمَنْ أَسْلَمَ فَأُولَئِكَ تَحَرَّوْا رَشَدًا وَ أَمَّا الْقَاسِطُونَ فَكَانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَبًا جن: ۱-۱۵. یعنی چون تنی چند از جنّ را سوی تو آوردیم که قرآن را بشنوند و چون نزد پیغمبر حضور یافتند، بهمیدگر گفتند: گوش فرا دهید، و چون قرآن خوانده شد سوی قومشان بازگشتند در حالیکه انذار کننده بودند، گفتند: ای قوم جنّ ما کتابی استماع کردیم که بعد از موسی نازل شده و مصدق کتابهای پیش است، بحق و راه راست هدایت میکند، ای قوم: داعی خدا را اجابت کنید و بدو ایمان بیاورید تا گناهانتان را بیامرزد و از عذاب دردناک شما را برهاند. بگو بمن وحی آمده که گروهی از جنّ استماع قرآن کردند و گفتند: ما قرآنی شگفت آور شنیدیم که بکمال دعوت میکند و بدان ایمان آوردیم و هرگز کسی را بخدای خود شریک قرار نمیدهیم ... گروهی از ما شایستگانند و گروهی پست از آنها و ما فرقه‌های مختلفیم ... و ما چون هدایت را شنیدیم بدان مؤمن شدیم هر که پیرو گارش ایمان آورد آنها قصد هدایت شدن داشته‌اند اما ستمگران هیزم جهنم‌اند از این آیات بدست میاید که جنّ قرآن را شنیده و بدان ایمان آورده‌اند و آنها از حیث ایمان و کفر و غیره مثل ما اند و حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم بر آنها نیز پیغمبر است در گذشته از کلمه «رُسُلٌ مِنْكُمْ» استظهار کردیم که آنها از جنس خود پیغمبر دارند، شاید هم از خود دارند و هم آنحضرت پیامبر آنهاست و در این باره روایات داریم و در بند ۷ اشاره کردیم که پیش امامان اهل بیت نیز میامدند و مسائل میپرسیدند، و اینکه میان خود گفتند: این کتاب بعد از موسی نازل شده قهرا بموسی نیز اعتقاد داشته‌اند ولی چرا بعد از عیسی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۶۷

نگفته‌اند آیا آنها یهودی بوده‌اند؟ و یا اینکه انجیل تتمه تورات است لذا از آن نام نبرده‌اند. احتمال دوم بهتر است. ۱۰- در سوره رحمن که پیشتر اشاره شد سی و یک دفعه بجنّ و انس بلفظ فَبَائِي آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ خطاب شده است و در خصوص هر دو آمده كُلٌّ مِّنْ عَلِيهَا فَاِنَّ سَيَنْفِرُ لَكُمْ أَيُّهُ الثَّقَلَانِ رفیق دانشمند آقای محمد امین رضوی سلدوزی احتمال داده که مراد از تشبیه آوردن رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَ رَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ شاید شرق و غرب جنّ و انس بوده باشد همچنین بهشت‌ها و چشمه‌ها دو تا دو تا آمده است و آنها

همه قابل دقت میباشد. ۱۱- در بارهٔ نر و ماده بودن جن آیات زیر قابل دقت است سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ وَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَ مِمَّا لَا يَعْلَمُونَ يس: ۳۶ یعنی منزّه است آنکه همهٔ جفت‌ها را بیافرید از آنچه زمین میرویانند و همچنین از انسانها و از چیزهاییکه نمیدانند. آیه میگوید نبات و انسانها نر و ماده دارند و نیز چیزهاییکه ما آنها را نمیدانیم نر و ماده دارند جمله «وَ مِمَّا لَا يَعْلَمُونَ» جن را نیز شامل است و میشود گفت: نر و ماده دارند ولی ما کیفیت آنها را نمیدانیم این در صورتی است که مراد از «الازواج» در آیه اصناف نباشد. رجوع شود به «زوج». روشنتر از این آیه، آیهٔ وَ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ ذاریات: ۴۹ است این آیه صریح است در اینکه نر و مادگی در تمام اشیاء عمومیت دارد و جمله «كُلُّ شَيْءٍ» بطور حتم جتیان را نیز شامل است. و در سورهٔ جن از قول آنها نقل شده که میگفتند وَ أَنَّهُ كَانَ رِجَالًا مِنَ الْإِنْسِ يَعُوذُونَ بِرِجَالٍ مِنَ الْجِنِّ جَن: ۶ یعنی مردانی از آدمیان بمردانی از جن پناه میبردند «رجال من الجن» مبین آنست که جتیان مردانی دارند (و الله العالم).

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۶۸

۱۲- در بارهٔ تجسم و دیده شدن جن از قرآن چیزی بدست نیاوردیم ممکن است از قصیدهٔ سلیمان بدست آورد که مجسم میشوند زیرا در آن هست قَالَ عَفْرِيْتُ مِنَ الْجِنِّ أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبِيلَ أَنْ تَقُومَ مِنْ مَقَامِكَ نمل: ۳۹ و ظهور آن در تجسیم است و اینکه برای سلیمان کار و غواصی میکردند ظاهر آنست که مجسم شده و آن کارها را میکردند. ولی تجسم ملک و بصورت بشر در آمدنش در قرآن مجید صریح است مثل تجسم ملک بر مریم که مریم پنداشت جوانی است و میخواهد باو دست اندازد فَأَرْسَلْنَا إِلَيْهَا رُوحَنَا فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا مریم: ۱۷ و مثل آمدن ملکها پیش ابراهیم و لوط در قضیهٔ بشارت باسحق و عذاب قوم لوط. در «بلس» گذشت و در «شطن» خواهد آمد که جن هم مجسم و مرئی میشود این از لحاظ قرآن ولی از لحاظ اخبار جن بطور حتم مجسم و دیده میشود در کافی ج ۱ ص ۳۹۴ هست که سعد- اسکاف آنها را بصورت مردانی زاهد دید و امام باقر علیه السلام فرمود: آنها جتیانند و نیز ابن جبل بصورت هندی‌ها و دیگران بصور دیگر دیده‌اند و در این باره روایات و نقلها زیاد است.

رانده شدن جن؛ ج ۲، ص: ۶۸

رانده شدن جن از آسمان نیز یکی از مطالب قابل دقت قرآن است. ما ابتدا آیات آنرا نقل و سپس خلاصهٔ آنها خواهیم گفت. باید دانست که در این مسئله جن و شیاطین هر دو یکی است چنانکه از آیات روشن خواهد شد و تنها فرقیکه میتوان قائل شد این است که شیاطین متمردان جن‌اند و جن بطور اطلاق هر دو را شامل است اینک آیات: ۱- «وَ أَنَا لَمَسْنَا السَّمَاءَ فَوَجَدْنَاهَا مُلْتَأَةً فَخَرْنَا فَسَاءَ مَا رَدَدْنَا وَ شُهَبًا وَ أَنَا كُنَّا نَنْقَعُدُ مِنْهَا مَقَاعِدَ لِلسَّمْعِ فَمَنْ يَسْمَعِ الْآنَ يَجِدْ لَهُ شُهَبًا رَصَدًا. وَ أَنَا لَا نَدْرِي

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۶۹

أَشْرًا أُرِيدَ بِمَنْ فِي الْأَرْضِ أَمْ أَرَادَ بِهِمْ رَبُّهُمْ رَشَدًا جَن: ۸- ۱۰. این آیات صریح‌اند در اینکه جن قبلا محللهائی در آسمان برای استراق سمع داشته‌اند و سپس دیده‌اند که آسمان پر از نگهبان و شهاب است و شهاب در کمین آنها است که استراق سمع میکنند پیش خود گفتند: نمیدانیم آیا خداوند در اثر این تحوّل رشد و کمالی برای اهل زمین اراده کرده و یا بلائی بآنها خواهد رسید. در روایات اهل بیت علیهم السلام منقول است که این تحوّل بعد از ولادت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم اتفاق افتاد و از اهل سنت آنرا در وقت بعثت آنحضرت گفته‌اند و آنرا در مجمع ذیل آیهٔ ۱۸ سورهٔ حجر از ابن عباس و در سورهٔ جن از بلخی نقل کرده است. در صافی در سورهٔ جن از احتجاج از حضرت صادق علیه السلام نقل شده: این ممنوعیت برای آن بود که در زمین چیزی مانند وحی از خبر آسمان نباشد و آنچه از جانب خدا آمده ملتبس نگردد... ناگفته نماند: این آیات دال بر آنند که در آسمان محلی برای دانستن اسرار خلقت و کارهای آیندهٔ روی زمین وجود دارد که جن بآنجاها نزدیک میشده‌اند آیا مراد شنیدن کلمات ملائکه بود؟! آیا سخن گفتن ملائکه مثل ماها میباشد؟! ۲- إِنْ أَرَادْنَا نُنزِلَ السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِزَيْنَةٍ الْكَوَاكِبِ. وَ حِفْظًا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ مَارِدٍ. لَا

يَسْمَعُونَ إِلَى الْمَلَأِ الْأَعْلَى وَيُقَدِّفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ دُحُورًا وَلَهُمْ عَذَابٌ وَاصِبٌ إِلَّا مَنْ خَطِفَ الْخَطْفَةَ فَأَتْبَعَهُ شِهَابٌ ثَاقِبٌ صَافَاتٍ: ۶-
 ۱۰ «حِفْظًا» چنانکه در مجمع فرموده مفعول فعل مقدر است یعنی «حفظناها حفظًا» و معنی آیه چنین میشود: ما آسمان نزدیک را با
 زینتی که کواکب باشد زینت دادیم و از هر شیطان متمرّد و بی فایده محفوظش نمودیم. علی هذا کواکب فقط زینت اند نه موجب
 قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۷۰

حفظ. يُقَدِّفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ روشن میکند که حفظ بوسیلهٔ قذف است که حقیقت و کیفیت آن شناخته نیست. و ظهور آیهٔ زَيْنَا
 السَّمَاءِ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ وَ جَعَلْنَا رُجُومًا لِلشَّيَاطِينِ مَلَكًا: ۵ و إِلَّا مَنْ خَطِفَ الْخَطْفَةَ میرساند که متخلفین بوسیلهٔ تیرهای شهاب طرد
 میشوند آنها هم مصابیح اند و هم رجوم. وَ لَقَدْ جَعَلْنَا فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا وَ زَيْنًا لِلنَّاطِرِينَ وَ حَفِظْنَاهَا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ، إِلَّا مَنْ
 اسْتَرَقَ السَّمْعَ فَأَتْبَعَهُ شِهَابٌ مُبِينٌ حجر: ۱۶- ۱۸. ظاهراً مراد از کواکب سیارات منظومهٔ شمسی و مراد از السَّمَاءِ الدُّنْيَا در آن آیات
 نزدیکترین آسمانهای عالم بزمین است که آسمان منظومهٔ شمسی باشد و مراد از آن در آیهٔ ۵ سورهٔ ملک نزدیکترین آسمانهای
 هفتگانه زمین است یعنی اولین طبقهٔ جو. چنانکه در «سما» بند هفتم توضیح داده شده است و نیز در «رجم» بطور تفصیل آمده
 است. لَا يَسْمَعُونَ إِلَى الْمَلَأِ الْأَعْلَى نشان میدهد که شیاطین نمی‌توانند بملاءِ اعلیٰ گوش بدهند و إِلَّا مَنْ خَطِفَ الْخَطْفَةَ ... مبین آن
 است که اگر کسی از آنها تخلف کرده و بملاءِ اعلیٰ نزدیک شود فوراً شعله‌ای آشکار و نورانی او را تعقیب میکند. ولی با وجود
 این ممکن است جسته و گریخته چیزهایی بشنوند زیرا در آیات دیگر آمده و مَا تَنَزَّلَتْ بِهِ الشَّيَاطِينُ. وَ مَا يَنْبَغِي لَهُمْ وَ مَا يَسْتَطِيعُونَ
 إِنَّهُمْ عَنِ السَّمْعِ لَمَعَزُولُونَ ... هَيْلُ أُجُنُكُمُ عَلَيَّ مِنْ تَنَزَّلِ الشَّيَاطِينِ تَنَزَّلَ عَلَيَّ كُلُّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ. يُلْقُونَ السَّمْعَ وَ أَكْثَرُهُمْ كَاذِبُونَ شعراء:
 ۲۱۰- ۲۲۳. در این آیات ابتدا فرموده قرآن را شیاطین نازل نکرده‌اند ... که آنها از سماع (ظاهراً شنیدن گفتگوی ملاءِ اعلیٰ)
 معزول اند ... سپس فرموده: آنها بر هر دروغگوی مجرم نازل شده و مسموع خویش را القا میکنند و بیشترشان دروغگو اند.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۷۱

این سخن میرساند: با وجود تعقیب تیرهای شهاب باز بعضی از آنها جان بدر برده و چیزهایی میاورند. و بر دروغگویان القا
 میکنند. آیات گذشته روشن میکنند حوادث آیندهٔ روی زمین در آسمان و در اختیار ملائکه است و شاید اسرار خلقت نیز. و شیاطین
 قدرت ورود بانجاها ندارند وَ حَفِظْنَاهَا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ ...- وَ يُقَدِّفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ ولی پیش از ولادت یا بعثت آنحضرت
 بجاهائی از آسمان میرفتند و از آنجا سرقت سمع میکردند نه اینکه بخود آن مجمع وارد شوند که گفته‌اند «وَ أَنَا كُنَّا نَقْعُدُ مِنْهَا مَقَاعِدَ
 لِلسَّمْعِ» با ولادت یا بعثت آنحضرت از آن هم محروم شدند. این است ظهور آیات گذشته و خدا بواقع داناتر است. بعضی از بزرگان
 رانده شدن با شهاب و غیره را حمل بر تشبیه عالم واقع بمحسوسات فرموده که کلامش در «شهب» نقل و بررسی شده است. * در
 «سما» زیر عنوان (موجودات زنده در آسمان) مشروحا بیان شده که در آسمان موجودات زنده غیر از ملائکه وجود دارند و آیات
 آن بررسی شده است. عده‌ای از دانشمندان مسلم گرفته‌اند که پیامهای مرموزی بطور مرتب و موجهای منظم از آسمان بزمین ارسال
 میگردد و آنرا (بی سیم کیهانی) نام گذاشته‌اند کارل جانسکی بسال ۱۹۳۲ میلادی ۸ ماه مراقب گرفتن این پیامها با بی سیم خود شد
 و دید هر شب چهار دقیقه از شب قبلی زودتر ارسال میگرددند و آن بواسطهٔ این بود که گردش زمین بدور خورشید موجب میشود
 غروب و طلوع ستارگان هر روز چهار دقیقه زودتر از روز قبل باشد. در پایان سال ۱۹۳۳ میلادی سمیناری از متخصصین این علم
 منعقد شد. جانسکی در این سمینار طی بیانیته‌ای از مشاهدات خود پرده

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۷۲

برداشت و متذکر شد که در ستارگان موجوداتی میباشند که قادر بتکلم هستند و این پیامهای آسمانی که با تلسکوپهای بی سیم
 قابل دریافت هستند انسانرا در شناخت هر چه بیشتر جهان کمک میکند ... در فوریهٔ سال ۱۹۴۲ دلائلی بر صحت نظر جانسکی
 اضافه شد. زیرا دیده شد که یک سلسله پیامهای فضائی کار جهت یابی راداری را که در انگلستان بکار گذاشته شده بود متوقف

کرد دانشمندان پس از کوشش فراوان بالاخره دریافتند که این وقفه در اثر یک سری پیامهای تلگرافی است که از یک سوی ناشناخته از ماورای افق بوده است (نقل از کتاب قرآن بر فراز اعصار تألیف عبد الرزاق نوفل ترجمه بهرام پور و شکیب). فعلا این مطلب را دانشمندان تقریباً مسلم گرفته‌اند ولی از نظر قرآن مجید چنانکه در سابق اشاره شد این مطلب مسلم و حتمی است. نویسنده کتاب فوق عقیده دارد که جنّ برای شنیدن چنین اصواتی با آسمان نزدیک میشوند نه برای شنیدن وحی زیرا وحی را جز کسیکه با وحی میشود کسی نمیشنود. و «ملاء اعلی» همانهاست نه مجمع ملائکه. ولی آیات گذشته مخصوصاً إِنَّهُمْ عَنِ السَّمْعِ لَمَعْرُؤُونَ با ملاحظه ما قبل و ما بعد آن، خلاف این مطلب را می‌رساند. و خلاصه آیات گذشته روشن میکند که جتیان میکوشیدند تا آسمانرا رصد کنند و اسرار آنرا بدست آورند تا از اسرار خلقت و حوادث آینده مطلع شوند

جان: ج ۲، ص: ۷۲

جان: لَأَيُّئِيلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ رَحْمَن: ۳۹ جان هفت بار در قرآن آمده است دو دفعه در باره عصای موسی و پنج بار در مقابل انسان و انس. در قاموس و اقرب گوید: جان اسم جمع جنّ است. لذا هر دو یکی اند. دقت در قرآن نشان میدهد که آندو غیر هم نیستند زیرا جان و انس مقابل هم آمده‌اند انس یکنوع بیش نیست هکذا جان و جنّ. فرق

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۷۳

همان است که گفته شد مثلاً فرموده لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ اسراء: ۸۸ و نیز آمده لَمْ يَطْمِئِنُّوا بِإِنْسٍ قَبْلَهُمْ وَلَا جَانٌّ رَحْمَن: ۵۶ علی هذا آنچه در مجمع و کشاف و نهایی و غیره آمده: جان پدر جنّ است و آنچه راغب گفته: جان نوعی از جنّ، مدرک صحیحی ندارد. در باره عصای موسی آمده فَلَمَّا رَأَاهَا تَهَتَّرُ كَأَنَّهَا جَانٌّ وَلِي مُدَبِّرًا ... نمل: ۱۰- قصص ۳۱ در اقرب الموارد گوید: جان مار سفید و سیاه چشمی است بی آزار اغلب در خانه‌ها یافت میشود عبارت قاموس نیز چنین است و فقط قید (سفید) را ندارد، صحاح مطلق مار و مجمع مار کوچک گفته و علت این تسمیه شاید مخفی بودن آن باشد معنای آیه این است چون آنرا دید مانند مار حرکت میکند برگشت گریزان. نا گفته نماند در باره عصای موسی که در طور هنگام بعثت مبدل بمار شد یکدفعه حیّه و دو دفعه جان نقل شده است مثل قَالَ أَلْقِهَا يَا مُوسَى. فَأَلْقَاهَا فَإِذَا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعَى طه: ۲۰ میدانیم که حیّه، مار معمولی و جان بمعنی مار کوچک و یا مار معمولی است. ولی هنگام نشان دادن معجزه در پیش فرعون ثعبان گفته شده که بمعنی اژدهاست مثل فَأَلْقَى عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ مُبِينٌ اعراف: ۱۰۷ شعراء: ۳۲ این دو چگونه جمع میشود؟ بنظر نگارنده: هنگام بعثت مار شدن کافی بود زیرا همین لازم بود که موسی متوجه این حقیقت بشود ولی در نزد فرعون برای ارباب و اتمام حجت لازم بود که بازدها مبدل شود مخصوصاً موقع بلعیدن ابزار ساحران. مجمع البیان و المیزان معتقد است که موقع بعثت نیز عصا بازدها مبدل شده و در سوره نمل و شعراء که جان نقل شده نظر بحرکت آن است نه بزرگی جثه‌اش. آنجا که فرمود رَأَاهَا تَهَتَّرُ كَأَنَّهَا جَانٌّ عصا در اهتزاز بجان تشبیه شده و گرنه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۷۴

در واقع اژدها بود. نا گفته نماند در سوره طه چنانکه گذشت «حیّه» آمده است و از اهتزاز و غیره خبری نیست و اگر موقع وحی اژدها بود لازم بود گفته شود «فَإِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ» چنانکه در اعراف و شعراء هست. علی هذا آنچه ما گفتیم مقرون بصحت است و در سوره نمل و قصص اگر جان مشبه به واقع شود تشبیه شیء بنفسه لازم نیاید زیرا ضمیر «كَأَنَّهَا» بعصا راجع است.

جنت: ج ۲، ص: ۷۴

جَنَّتْ: باغ. بهشت. كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ أَصَابَهَا وَابِلٌ ... بقره: ۲۶۵ همچون باغی که در بلندی است و باران تند و درشت دانه بآن رسیده. جمع آن جَنَاتٍ است مثل كَمْ تَرَكَوْا مِنْ جَنَاتٍ وَعُيُونٍ ... دخان: ۲۵.

جَنَّتْ آخِرَتْ؛ ج ۲، ص: ۷۴

ناگفته نماند از بهشت و محل زندگی اتقیا در قیامت بلفظ جَنَّتْ و جَنَاتٍ تعبیر آمده و بیشتر از هر صفت در باره آن تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ذکر شده است. بنظر میاید که این تعبیر و نامگذاری برای تشبیه به جَنَاتٍ دنیاست که تفهیم آن آسان شود و گر نه جَنَاتٍ آخرت را نمیتوان با باغات دنیا مقایسه کرد، قابل دقت است که «جَنَاتٍ» در باره آخرت همیشه نکره آمده است یعنی: جَنَاتٍ بخصوصی. و تنها در آیه وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فِي رَوْضَاتِ الْجَنَّاتِ ... شوری: ۲۲ معرّف با الف و لام آمده است ولی «الجَنَّةُ» با الف و لام عهد در باره بهشت زیاد است. لازم نیست در باره علم بغلبه بودن و یا وصف بودن آن، برای بهشت بحث شود، اما لازم است به بینیم قرآن بهشت آخرت را چگونه معرّفی میکند. ۱- مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ فِيهَا أَنْهَارٌ مِنْ مَاءٍ غَيْرِ آسِنٍ وَأَنْهَارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرَ طَعْمُهُ. وَأَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ وَأَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّى وَلَهُمْ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَ قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۷۵

مَغْفِرَةٌ مِنْ رَبِّهِمْ ... محمد: ۱۵ وصف بهشتی که به پرهیزکاران وعده شده چنین است: در آن نهرهایی است از آب تغییر ناپذیر، و نهرهایی از شیر که طعم آن تغییر نیافته و نهرهایی از خمر که برای نوشندگان لذت است و نهرهایی از عسل صاف شده و برای آنهاست در آن جَنَّتٍ از همه میوه‌ها و چاره‌سازی از پروردگارشان. آب و شیر بی تغییر و همیشه تازه میرساند که جَنَّتٍ آخرت دارای تغییر و تبدیل و فساد نیست باکتری و مخمرها در آن وجود ندارند و از کهولت خبری نیست و شیر و عسل و خمر، نهر نهر است و از تمام میوه‌ها در اختیار آنان گذاشته شده است، پیداست که این با جَنَاتٍ دنیا قابل مقایسه نمیشد. ۲- وَ سَارِعُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَ جَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ آل عمران: ۱۳۳ سَابِقُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَ جَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ أُعِدَّتْ لِلَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ ... حدید: ۲۱. در این دو آیه وسعت بهشت وسعت آسمانها و زمین ذکر شده، بمضمون آیه اول روز قیامت آسمانها و زمین همه تبدیل به بهشت شده و جزء آن خواهند بود پس بهشت یا نامتناهی است و یا عرض و طول آنرا جز خدا کسی دانا نیست. ۳- مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ أُكُلُهَا دَائِمٌ وَ ظِلُّهَا تِلْكَ عُقْبَى الَّذِينَ اتَّقَوْا وَ عُقْبَى الْكَافِرِينَ النَّارُ رعد: ۳۵ قُلْ أذْكَكَ خَيْرٌ أَمْ جَنَّةُ الْخُلْدِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ ... لَهُمْ فِيهَا مَا يَشَاؤْنَ خَالِدِينَ كَانَ عَلَى رَبِّكَ وَعِيدًا مَسْئُولًا فرقان: ۱۵-۱۶ نظیر این آیات در قرآن مجید بسیار است، این آیات مبین آنست که خوردنی بهشت دائمی است و تمام شدنی نیست و بهشت همیشگی است و اهل بهشت هر چه بخواهند در اختیار دارند جمله لَهُمْ فِيهَا مَا يَشَاؤْنَ ...- لَهُمْ مَا يَشَاؤْنَ پنج بار در باره بهشت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۷۶

تکرار شده و یازده بار جَنَاتٍ عَدْنٍ (بهشت‌های جاودان) آمده است. ۴- فَهَوَّ فِي عَيْشِهِ رَاضِيَةً فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ قُطُوفُهَا دَائِمَةٌ حاقه: ۲۲ فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ لَا تَسْمَعُ فِيهَا لِأَغْيَةٍ فِيهَا عَيْنٌ جَارِيَةٌ، فِيهَا سُرُرٌ مَرْفُوعَةٌ وَ أَكْوَابٌ مَوْضُوعَةٌ وَ نَمَارِقُ مَضْفُوفَةٌ وَ زُرَابٌ مَبْثُوثَةٌ غاشیه: ۱۰-۱۶ آیات شریفه در تعریف بهشت آخرت و نعیم آنست و از عیش پسندیده آن خبر میدهند. ۵- يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَ رِضْوَانٍ وَ جَنَاتٍ لَهُمْ فِيهَا نَعِيمٌ مُقِيمٌ توبه: ۲۱ این آیه از دوام نعمت بهشتی خبر میدهد و اینکه نعمت آن وافر و همیشگی است. مخفی نماند اگر بخواهیم راجع به جَنَّتٍ آخرت بطور تفصیل سخن بگوئیم باید صدها آیه نقل و ترجمه نمائیم، فرق بسیار اهم نعمت و لذت دنیا و آخرت آنست که نعمتهای دنیا فانی و نا پایدار و زود گذر است و با ادامه آن و عادت شدن موقعیت خود را از دست میدهد ولی نعمت آخرت ابدی است و اصلا نقصان و تغییر در آن نیست، این است فرق اساسی این سرا و آن سرا. در تعریف زندگی آخرت

میخوانیم اَدْخُلُوا الْجَنَّةَ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمْ وَلَا أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ اعراف: ۴۹ دنیائی فرض کنید که در آن اندوه فعلی و خوف از آینده وجود نداشته باشد، این زندگی در دنیا میسر نیست زیرا آدمی همواره نقصان فعلی دارد که سبب اندوه اوست و ترس از آینده و زوال نعمت و مرگ و تصادف‌ها دارد و آن باعث خوف اوست. تنها زندگی آخرت است که در آن از لحاظ حال نقصان و اندوه و از لحاظ آینده خوف و زوال و کم شدن نیست جمله فوق چندین بار در قرآن تکرار شده است آنچه راجع دنیا باشد مشروط است زیرا در دنیا از خوف و حزن فراری نیست و آنچه در باره آخرت است مطلق و بی قید میباشد زیرا در بهشت مطلقاً اندوه و ترسی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۷۷

وجود ندارد و ممکن است تمام آنها را که جمعا چهارده بار است راجع بآخرت دانست به المعجم المفهرس «خوف» رجوع شود ایضا رجوع شود به «قیامت».

جنى: ج ۲، ص: ۷۷

جنى: چیدن میوه. اقرب الموارد گوید: «جنى الثمرة: تناولها من شجرها» وَ جَنَى الْجَنَّتَيْنِ د [ان رحمن: ۵۴ «جنى» در آیه مصدر بمعنی مفعول است «مجنى» یعنی چیده شده که عبارت اخراى میوه است. معنی آیه این است: و میوه هر دو بهشت بدسترس است تُسَاقِطُ عَلَيْكَ رُطْبًا جَنِيًّا مريم: ۲۵ میافکنند بر تو خرماى تازه. در قاموس گوید: جنى آنرا گویند که الساعه چیده شده باشد. گناه را از آن جنایت گویند که شخص گناه را بسوی خویش میکشد، راغب استعمال آنرا در جنایت بطور استعاره دانسته است.

جهد: ج ۲، ص: ۷۷

جهد: (بفتح اول و ضم آن) صعوبت و مشقت. چنانکه در قاموس و مفردات گفته است در اقرب الموارد آنرا تلاش توأم با رنج معنی میکند. صحاح طاقت (سختی) گفته است در مجمع البيان ذیل آیه ۲۱۷ بقره فرماید: «جاهدت العدو» یعنی در جنگ با دشمن مشقت را بر خود هموار کردم و در ذیل آیه ۷۹ توبه فرموده: جهد بضم اول و فتح آن هر دو بیک معنی و آن وادار کردن خود بر مشقت است و از شعبی نقل شده که جهد (بفتح اول) در عمل و جهد (بضم اول) در قوت و طعام است و از قتیبی نقل است که جهد (بفتح) مشقت و بضم طاعت است. بنا بر اقوال گذشته معنای: فلانى جهاد کرد آنست که قدرت خود را بکار انداخت، متحمل مشقت گردید، تلاش توأم با رنج کرد. جامع همه اقوال قول اقرب الموارد است پس جهد و جهاد یعنی: تلاش توأم با رنج. وَ مَنْ جَاهَدَ فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ عنكبوت: ۶ هر که تلاش کند و خود را بزحمت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۷۸

اندازد، فقط برای خویش تلاش میکند خدا از مردم بی نیاز است وَ ابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ وَ جَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ مائده: ۳۵ بسوی خدا وسیله جوئید و در راه او تلاش کنید. جهاد (بکسر اول) مصدر است بمعنی تلاش و نیز اسم است بمعنی جنگ (اقرب الموارد) و جنگ را از آن جهاد گویند که تلاش توأم با رنج است فَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَ جَاهِدْهُمْ بِهِ جِهَادًا كَبِيرًا فرقان: ۵۲ مجاهد: تلاش کننده جنگ کننده وَ فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا نساء: ۹۵. وَ أَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ ... انعام: ۱۰۹ قسم یاد کردند بخدا قسم مؤکد و محکم، یعنی آنچه ميتوانستند آنرا محکم کردند راغب گوید: سوگند یاد کردند و در آن آنچه قدرت داشتند کوشیدند طبرسی گفته: تقدیر این است «جهدوا جهاد ایمانهم». این تعبیر پنج بار در قرآن مجید آمده و همه در باره بد کاران است. باید دانست: افعال این ماده در قرآن همه از باب مفاعله آمده است و آن بمعنای تکثیر است نه بین الاثنین و تکثیر یکی از معانی مفاعله است علی هذا مثلا از وَ جَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ حج: ۷۸ سه تلاش استفاده میشود یکی از ماده یکی از هیئت و یکی از «حَقَّ جِهَادِهِ» یعنی در راه خدا تلاش کنید تلاش بسیار شدید. الَّذِينَ يَلْمُزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فِي الصَّدَقَاتِ وَالَّذِينَ لَا

يَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ ... توبه: ۷۹ آنانکه راغبین از مؤمنین در صدقات را خرده میگیرند و نیز بکسانیکه جز باندازه طاقت و تلاش خود پیدا نمیکنند عیب میگیرند. آیه در باره منافقان است که هم ثروتمندان را در دادن زکوة مسخره میکردند و هم دستنگانرا، اینکه فرموده لَا يَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ یعنی جز تلاش خود چیزی پیدا نمیکنند قهرا کمک مالی آنها در راه اسلام کم است. قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۷۹

جهر: ج ۲، ص: ۷۹

جهر: آشکار شدن و آشکار کردن اعم از آنکه بوسیله دیدن یا شنیدن مثل يُفْقُ مِنْهُ سِرًّا وَ جَهْرًا نحل: ۷۵ که بوسیله دیدن است و مثل سَوَاءٌ مِنْكُمْ مَنْ أَسَرَ الْقَوْلَ وَمَنْ جَهَرَ بِهِ رعد: ۱۰ که بوسیله شنیدن است پس جهر هم قولی است و هم فعلی. بنظر میاید که جهر قولی، آشکار شدن معمولی نیست بلکه شبیه بفریاد است. در باره دعوت حضرت نوح هست ثُمَّ إِنِّي دَعَوْتُهُمْ جَهْرًا ثُمَّ إِنِّي أَعْلَنْتُ لَهُمْ وَأَسْرَرْتُ لَهُمْ إِسْرَارًا نوح: ۸-۱۰ مقابله چهار با اعلان مبین بودن چهار بمعنی فریاد است یعنی آنها را با صدای بلند و علنی و پنهانی دعوت کردم. و از کریمه و لَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ حجرات: ۲ نیز این معنی استفاده میشود و چون میان خود با صدای بلند سخن میگفتند از اینکه با حضرت رسول صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ آنطور سخن گویند، نهی شدند. در مجمع ذیل آیه ۷ طه فرموده: الْجَهْرُ رَفْعُ الصَّوْتِ جَهْرًا رَفْعُ الصَّوْتِ جَهْرًا نوح فریاد گفته است در اقرب آمده «جهر الصوت جهرا و جهارا: اعلاه». و اگر از این سخن تنزل کنیم باید بگوئیم که «جهر» مطلق و بهر یک از صدای بلند و صدای عادی شامل است و با موارد و قرائن میتوان پی برد که آیا صدای بلند و فریاد مراد است یا صدای عادی مثلاً در آیه سَوَاءٌ مِنْكُمْ مَنْ أَسَرَ الْقَوْلَ وَمَنْ جَهَرَ بِهِ رعد: ۱۰ صدای عادی و در آیات فوق صدای بلند مراد است. و لَا تَجْهَرُوا بِصَلَاتِكُمْ وَ لَا تَخَافُ بِهَا وَ ابْتَغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا اسراء: ۱۱۰ خفوت بمعنی آرامی است در صحاح گوید: «خفت الصوت خفوتا: سکن» در نهج البلاغه خطبه ۱۴۷ هست: «ليعظكم هدوي و خفوت اطراقی و سکون اطراقی» تا نصیحت کند شما را بی حرکت بودنم و آرامی اطرافم که بنقل محمد عبده مراد از اطراف چشمهای آنحضرت است علی هذا

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۸۰

خفوت در کلام آهستگی شدید است و با این قرینه میشود فهمید که مراد از «لَا تَجْهَرُوا» صدای بلند است و معنی آیه این میشود: نمازت را با صدای بلند و با صدای بسیار آهسته مخوان میان ایندو راهی اختیار کن. میان صدای بلند و آهسته شدید، مراتب بسیار است لذا در فهم موارد جهر و اخفات در نمازها احتیاج بروایات داریم و «وَ ابْتَغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا» مجمل است و اگر روایات نبود از آن تخیر مستفاد میشد ولی جهر و اخفات در نماز چنانکه فقها گفته‌اند عزیزت است. لَا يُحِبُّ اللَّهُ الْجَهْرَ بِالسُّوءِ مِنَ الْقَوْلِ إِلَّا مَنْ ظَلَمَ نساء: ۱۴۸ خدا آشکار کردن گفتار بد را دوست نمیدارد مگر از کسی که ستم دیده است. آیه دلیل آنست که مظلوم حق دارد از خود دفاع کند و ظلم ظالم را اظهار نماید و آن از موارد غیبت و اشاعه فحشاء نیست. جهره اسم است بمعنی آشکار شده (اقرب الموارد) لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى تَرَى اللَّهَ جَهْرَةً بقره: ۵۵ هرگز بتو ایمان نیاوریم تا خدا را آشکارا به بینیم طبرسی در ذیل آیه گوید رؤیت ممکن است در خواب و یا با قلب باشد و چون فرموده «جهره» فقط دیدن با چشم است یعنی یهود میگفتند: باید خدا را مانند یک چیز مادی به بینیم.

جهاز: ج ۲، ص: ۸۰

جهاز: شیء آماده. از متاع و غیره. تجهیز: حمل یا فرستادن آن متاع و غیره است (مفردات) تجهیز لشکر، آماده کردن آن و تجهیز میت آماده کردن مقدمات دفن اوست «جهاز الجیش: هیاه». و لَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهَّازِهِمْ قَالَ أَتْتُونِي بِأَخٍ لَكُمْ يُوَسِّسُ: ۵۹ چون آنها را

بلوازم و متاعشان آماده کرد گفت: برادران را پیش من آرید.

جهل؛ ج ۲، ص: ۸۰

جهل: نادانی. جاهل: نادان. سفیه: بی اعتنا. در کتب لغت آنرا نادانی معنی کرده‌اند. طبرسی ذیل آیه ۶۷ بقره فرموده:

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۸۱

بقولی آن ضد حلم است (یعنی سفاهت). نگارنده این معنی را می‌پسندم و در بیشتر آیات قرآن، آن بمعنی سفاهت و بی‌اعتنائی استعمال شده است. مثلاً آنجا که آمده: **وَإِلَّا تَصْرِفْ عَنِّي كَيْدَهُنَّ أَصْبُ إِلَيْهِنَّ وَأَكُنَّ مِنَ الْجَاهِلِينَ** یوسف: ۳۳ مقصود آنست که: بزنان میل کرده و از کسانی می‌شوم که سفیه‌اند و بحقائق بی‌اعتنا. در اینگونه آیات و نظائر آنها که خواهد آمد آنرا بعدم علم حمل کردن غلط است وانگهی عدم علم در بیشتر موارد عذر است حال آنکه این کلمه بیشتر در مقام عذر و عقوبت آمده است. بلی در آیه **يُحْسِرُ بِهِمُ الْجَاهِلُ أَعْيَاءٌ** بقره: ۲۷۳ منظور عدم علم است. **هَيْلٌ عَلِمْتُمْ مَا فَعَلْتُمْ يُّوسُفَ وَأَخِيهِ إِذْ أَنْتُمْ جَاهِلُونَ** یوسف: ۸۹ برادران یوسف از کار و عمل خود بی‌خبر نبودند بلکه جهالت آنها همان بی‌اعتنائی بود زیرا که آنها یوسف را می‌شناختند و میدانستند کار خلاف می‌کنند، این جهالت باعث مسئولیت در پیشگاه خدا و سبب عذاب دنیا و آخرت است و گرنه جهالت بمعنای عدم علم حسابش چندان سخت نیست مخصوصاً که با عناد توأم نباشد. در آیه **أَتَتَّخِذُنَا هُزُؤًا قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ** بقره: ۶۷ مراد آنست که مسخره کار مردان سفیه و بی‌اعتنا بحقائق است و کار کسانی است که بر خلاف آنچه درک می‌کنند کار انجام می‌دهند، نظیر این آیه است **لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِنْ دُونِ النِّسَاءِ** بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ نمل: ۵۵ یعنی خود را به بی‌اعتنائی می‌زنید. اینگونه جهالت‌ها همه توأم با علم‌اند یعنی عامل در وقت عمل نسبت بفهم و عقیده‌اش عالم و نسبت بعملش بی‌اعتنا است و علت مسئول بودن همان است [۰]. در اینجا دو آیه را بررسی می‌کنیم: الف: **إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ**

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۸۲

فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا لِيُعَذِّبَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ وَالتَّوْبَةَ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا احزاب: ۷۲-۷۳. یعنی: ما این امانت را بر آسمانها و زمین و کوهها عرضه کردیم ولی از برداشتن آن امتناع کردند و از آن بترسیدند پس انسان آنرا برداشت زیرا که وی ستم‌پیشه و نادان بود، تا خدا مردان و زنان منافق و مردان و زنان مشرک را عذاب کند و بر مردان و زنان مؤمن توبه نماید و خدا چاره ساز مهربان است. بنظر نگارنده مراد از امانت عقل و تفکر و استعداد تکلیف است و آن همان عهد الله است که انسان آنرا درک می‌کند و تعلیم انبیاء آنرا محکم کرده است و آنانکه همان عهد را بعد از محکم شدن نقض می‌کنند مورد لعنت خدایند و **الَّذِينَ يَتَّقُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ ... أُولَئِكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ ...** رعد: ۲۵ مهم‌ترین فریقه ما بین انسان و سایر موجودات هست تفکر و تکامل است، موجودات دیگر در هزاران سال قدمی برای ترقی بر نمی‌دارند مثلاً- گوسفندان و سایر حیوانات و حشرات در قالب گیری مخصوص خود زندگی می‌کنند و قدرت بر تعویض آن ندارند بر خلاف بشر که بسرعت برق می‌جهد و کاینات را زیرا پا می‌گذارد و اقطار جو را سوراخ کرده بسوی کرات دیگر پرواز می‌کند. بشر اسلحه عجیبی دارد که بآن آرزو و خواستن می‌گوئیم چیزهاییکه بخيال شیطین در نماید بشر آرزو می‌کند و می‌خواهد بالا-خره موفق می‌شود هزاران سال آرزو کرد و خواست که یککاش بکره ماه قدم بگذارد و در آخر گذاشت و همچنین. علی هذا مراد از اینکه آسمانها و زمین و کوهها آنرا نپذیرفتند و ترسیدند، آنست که این استعداد در

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۸۳

آنها گذاشته نشده است خداوند همه چیز و همه کمال آنها را در یکدفعه داده است بر خلاف انسان که بتدریج بسوی کمال می‌رود. نگارنده احتمال نزدیک بیقین دارد جمله **إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا** علت حمل است ولی نه آنطور که گفته‌اند بلکه باین معنی که

سموات و ارض احتیاج بحمل امانت نداشتند زیرا کمال آنها از اول داده شده بود بعبارت دیگر آنطور که میبایست بشوند از اول شده‌اند ولی انسان چون ذاتا ظلوم و جهول بود احتیاج داشت امانت خدا را حمل کند تا خود را از ظلوم و جهول بودن نجات دهد، ترقی نماید و با عقل و توحید زندگی کند. علی‌هذا آیه بعدی لِيُعَذِّبَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ ... مبین آنست که مردم در اثر حمل این امانت و عمل به مقتضای آن بسه گروه مؤمن و مشرک و منافق تقسیم میشوند و هر یک جای خود را از رحمت و عذاب خداوند میگیرند. روایات آیه را در کتب تفسیر مطالعه کنید. ب: أَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا ... مائده: ۵۰ مراد از جاهلیت که در چهار محل از قرآن مجید آمده چیست؟ ناگفته نماند جاهلیت بمعنای حالت جهل است چنانکه در اقرب الموارد گفته است. ابن‌اثیر در نه‌ایه گوید: مراد از آن صفت و حالی است که عرب قبل از اسلام داشتند از قبیل جهل بخدا و رسول و افتخار بانساب و خود پسندی و ظلم و غیره. در نهج البلاغه (نامه ۱۸) بابن عباس در باره بنی تمیم مینویسد: «وَأَنَّهُمْ لَمْ يَسْبِقُوا بُوْغَمَ فِي جَاهِلِيَّةٍ وَلَا إِسْلَامٍ»: آنها نه در جاهلیت و نه در اسلام در جنگی مغلوب نشده‌اند. این نیز بهمان معنی است که ابن‌اثیر گفته است. بهر حال مراد از جاهلیت حالتی است که جهالت در آن حکمفرماست در هر قوم و هر ملت و در هر زمان که باشد ولی مراد از موارد آن در قرآن حالت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۸۴

مردم قبل از اسلام است. از آیه وَلَا تَبْرَأَنَّ تَبْرُجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى احزاب: ۳۳ بنظر میاید که دو جاهلیت هست یکی اولی و دیگری آخری. میزان آنها جاهلیت قبل از بعثت و بمعنی جاهلیت گذشته گرفته است بعضی‌ها آنها زمان بین آدم و نوح و بعضی ما بین ادريس و نوح و بعضی زمان داود و سلیمان، بعضی زمان ولادت ابراهیم و بعضی زمان فترت ما بین حضرت عیسی و حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم گرفته‌اند که بقول میزان همه بی دلیل است. قول میزان از همه قوی است جاهلیت الاولی یعنی جاهلیتی که در اول و گذشته بود و آن جاهلیت قبل از بعثت است. در کمال الدین ص ۲۷ ط جدید در روایت ابن مسعود هست که حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم جاهلیت اولی را قیام زن موسی در مقابل یوشع وصی موسی فرموده است یعنی زنان آنحضرت چنان نکنند و الله العالم

جهنم؛ ج ۲، ص: ۸۴

اشاره

جهنم: خانه عذاب (اقرب الموارد) راغب آنها نام آتش آخرت گفته ولی گفته اقرب الموارد بهتر است زیرا قرآن برای آن ابواب و غیره نقل میکند. حَتَّىٰ إِذِ الْبُجَّاءُ هَمَّ وَفَتِحَتْ أَبْوَابُهَا زمر: ۷۱. در صحاح و مفردات گفته: گویند اصل آن فارسی است معرب شده. اقرب الموارد میگوید صاحب کلیات گفته گویند جهنم اسم عجمی است و گویند فارسی و بقولی عبرانی است و اصل آن کهنام است. این اسم در انجیل متی باب ۱۶ بند ۱۸ نقل شده قاموس کتاب مقدس از انجیل لوقا باب ۱۶ بند ۲۳ نیز نقل کرده ولی در آنجا پیدا نشد. در قاموس گوید: رکیه جهام و جهنم: یعنی چاه عمیق و جهنم بواسطه عمیق بودن جهنم خوانده شده است. بهر حال جهنم در استعمال قرآن محل عذاب آخرت و وعدگاه کفار و ستمگران است این کلمه هفتاد و هفت بار در آیات مختلف

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۸۵

تکرار شده است فَأُولَئِكَ مَاوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَسَاءَتْ مَصِيرًا نساء: ۹۷.

جهنم سخن میگوید؛ ج ۲، ص: ۸۵

از جمله آیات جهنم این آیه عجیب است **يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلأتِ وَ تَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ** ق: ۳۰ روزیکه بجهنم گوئیم آیا پر شدی میگوید آیا زیادتی هست؟ این آیه روشن میکند که جهنم شعور دارد می شنود و جواب میدهد، نظیر این: آیه **وَ اَعْتَدْنَا لِمَنْ كَذَبَ بِالسَّاعِيَةِ سَعِيرًا**. **اِذْ رَاْتَهُمْ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ سَمِعُوا لَهَا تَغَيُّطًا وَ زَفِيرًا** فرقان: ۱۲ است بآنانکه آخرت را تکذیب کنند آتش افروخته آماده کرده ایم. چون آتش آنها را از دور ببیند غلیان و صفیر آنها می شنوند. ظاهر آیه آنست که آتش مکذبین را می بیند فاعل **رَاْتَهُمْ** سعیر و «هم» مفعول آن است و نیز آیه **كَلَّا اِنَّهَا لَظَنِي نَزَاعَةً لِّلشَّوٰی تَدْعُوْنَ مِنْ اَدْبَرَ وَ تَوَلٰی مَعَارِجَ**: ۱۷ حقا که آن آتش خالص است پوستها یا اطراف بدن را میکند میسوزاند میخواند کسی را که بحق پشت کرده و از آن اعراض نموده است. ظاهر **تَدْعُوْنَ** آنست که آتش فهم دارد و اعراض کننده را میخواند و صدا میکند. نگارنده عقیده دارد که لازم است آیات را بظاهر حمل کرد و گفت جهنم و آتش آخرت با شعور است و سخن گفتن دارد و می شنود و صدا میکند. قرآن تصریح میکند که دار آخرت زندگی حقیقی است و حیات بر تمام جزئیات آن احاطه دارد. جهنم و آتش نیز جزء آخرت اند. **وَ مَا هٰذِهِ الْحَيٰۃُ الدُّنْيَا اِلَّا لَهْوٌ وَ لَعِبٌ وَ اِنَّ الدَّارَ الْاٰخِرَةَ لَهِيَ الْحَيٰۃُ لَوْ كَانُوْا يَعْلَمُوْنَ** عنكبوت: ۶۴ این زندگی دنیا مشغولیت و بازی است دار آخرت آن زندگی حقیقی است ای کاش میدانستند. درست است که آیه در باره بی اعتنائی بدنیا و اعتنا با آخرت است ولی **اِنَّ الدَّارَ الْاٰخِرَةَ لَهِيَ الْحَيٰۃُ** بر تمام آخرت اعم از بهشت و جهنم شامل است. همچنین

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۸۶

در سوره فصلت هست که انسان پیوسته‌هایش گوید چرا بر من گواهی دادید گویند: **اَنْطَقْنَا اللّٰهَ الَّذِيْ اَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ** آیه ۲۱ این هم بهمه شامل است. قطع نظر از اینها خود آیات جهنم و آتش که نقل شد بهترین دلیل است و دلیلی بر خلاف ظاهر نداریم بعضی از بزرگان در باره آیه ۱۲ فرقان گفته: تمثیل حال آتش است نسبت بمردم آنگاه که نزد آتش آیند. ولی گفتیم که آن خلاف ظاهر است.

جواب: ج ۲، ص: ۸۶

جواب: بریدن. اقرب الموارد گوید: «**جَاب الثوب جوابا: قطعه**» و **ثَمُودَ الَّذِيْنَ جَابُوا الصَّخْرَ بِالْوَادِ فَجَر:** ۹ و قوم ثمود که سنگها را در دره بریدند. و خانه‌ها ساختند. جواب را از آنجهت جواب گویند که سخن گوینده با آن قطع و تمام میشود (اقرب الموارد) بعقیده راغب علت این تسمیه آنست که جواب، فضا و فاصله را بریده از دهان گوینده بسمع شنونده میرسد. و چون این سخن شامل سؤال و جواب هر دو است لذا در ذیل آن گفته: **لكن مختص بردّ كلام است نه كلام اولی.** ولی قول اقرب الموارد مقرون بصحت است. و **اِنَّ كَانِ جَوَابَ قَوْمِهِ اِلَّا اَنْ قَالُوا اٰخْرِجُوهُمْ مِنْ قَرْيَتِكُمْ** اعراف: ۸۲ یعنی جواب قوم و سخنی که با آن کلام لوط را قطع کرده و پایان دادند آن بود که گفتند: آنها را از شهر خود بیرون کنید. سؤال اگر طلب کلام باشد جواب آن کلام است مثل **يَا قَوْمَنَا اٰجِبُوْا دَاعِيَ اللّٰهِ** احقاف: ۳۱ بنا بر آنکه مراد از «**اٰجِبُوا**» جواب قولی است و اگر طلب فعل باشد. جواب فعلی است مثل **رَبَّنَا اٰخِرْنَا اِلٰى اَجَلٍ قَرِيْبٍ نُّجِبْ دَعْوَتَكَ وَ تَتَّبِعِ الرَّسُوْلَ اِبْرَاهِيْمَ:** ۴۴ مراد آن نیست که لئیک گوئیم بلکه مراد آنست که بفرموده تو عمل کنیم. تمام موارد استعمال قرآن جز کلمه «جواب» که چهار بار آمده

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۸۷

همه در جواب عملی بکار رفته است اجابت را که قبول کردن معنی میکنند در واقع، قطع و پایان دادن بسخن و خواست گوینده است خواه بفاعل باشد یا بقول مثل **اٰجِبْ دَعْوَةَ الدَّاعِ اِذْ دَعَا** بقره: ۱۸۶ خداوند با اعطاء مطلوب سخن سائل را قطع میکند. راغب گفته: گویند استجابت بمعنی اجابت است و حقیقت آن مهیا شدن برای جواب است ولی چون مهیا شدن در اغلب از اجابت منفک نیست، اجابت را استجابت گفته‌اند. طبرسی ذیل آیه ۱۸۶ بقره فرموده: اجابت و استجابت بیک معنی است و از مبرّد نقل میکند که

در استجابت معنی اذعان هست و در اجابت نیست. صحاح و اقرب الموارد نیز مثل طبرسی گفته‌اند لِلَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ الْحُسْنَى رعد: ۱۸ بر کسانی که خدای خود را اجابت کرده‌اند پاداش نیکی است. وَإِذْ سَأَلَكَ عَبْدِي عَنِّي فَأِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذْ دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ بقره: ۱۸۶ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي یعنی مرا اجابت کنند در این سخن که من نزدیکم و بداعی جواب میدهم معنی آیه: چون بندگان من مرا از تو سئوال کنند بگو: من نزدیکم دعوت داعی را جواب میدهم آنگاه که مرا بخواند پس از من این مطلب را قبول کنند و بمن در این باره ایمان آورند شاید کمال یابند.

جود: ج ۲، ص: ۸۷

جود: وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ هود: ۴۴ کار تمام شد و کشتی بر جودی مستقر گردید. جودی نام کوهی است که کشتی نوح بر آن نشست. آقای صدر بلاغی در فرهنگ قصص قرآن میگوید: جودی کوهی است در نزدیکی موصل که با کوههای ارمنستان پیوسته است و اکراد در جوار آن زندگی میکنند و از این جهت اکراد آنرا بلغت خود «کار دو» یا «جار دو» مینامند و یونانیان

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۸۸

آنرا تحریف کرده «جودی» نامیده‌اند و پس از آنکه بلغت عربی وارد شده معرب آن «جودی» شده است. کوه جودی دارای دو قله است که اصطخری آنرا «حرت و حویرت» نامیده ارتفاع قله اول ۱۷۲۶۰ قدم و ارتفاع قله دوم ۱۶۲۷۰ قدم از سطح دریاست. هاکس در قاموس کتاب مقدس آنرا کوه معروف اراراط دانسته. ولی صاحب فرهنگ فوق میگوید: این خطاست ... و کوه اراراط در دشت «رس» در شرق ارمنستان است (باختصار). در فرهنگ عمید مینویسد: جودی را بعضی آارات و بعضی غیر آارات دانسته‌اند. نگارنده گوید: بهر حال معلوم نیست که جودی همان کوه آارات بوده باشد که بین روسیه و ترکیه و ایران واقع است ولی در تورات اراراط آمده است. إِذْ عُرِضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ الصَّافِئَاتُ الْجِيَادُ ص ۳۱ صافنه اسبی است که بر سه پا ایستد و گوشه پای چهارم را بزمین گذارد (مجمع) جیاد جمع جید یا جواد بمعنی اسب اصیل و تندرو است: آنگاه که وقت غروب اسبان با نشاط و تیز رو باو عرضه شدند. مجمع الیاب آنرا جمع جواد و قاموس جمع جید گفته است و در مجمع علت این تسمیه را تند- روی آن دانسته که گوئی راه رفتن را بذل میکند.

جار: ج ۲، ص: ۸۸

جار: همسایه. وَ النَّبَاتِیِّ وَ الْمَسَاكِينِ وَ الْجَارِ ذِي الْقُرْبَى نساء: ۳۶ باعتبار معنی آن، کسیکه نزدیک است جار خوانده شده مثل ثُمَّ لَا يُجَاوِرُونَكَ فِيهَا إِلَّا قَلِيلًا احزاب: ۶۰ در آنجا جز اندکی همسایه تو نباشند. قِطْعٌ مُتَجَاوِرَاتٌ رعد: ۴ قطعه‌های نزدیک هم. وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ ... توبه: ۱۶ اگر کسی از مشرکان از تو امان خواست باو امان بده. اجاره و استجاره از جار است که در معنای امان و

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۸۹

زینهار بکار رفته گوئی همسایه در امان همسایه است. راغب گوید: چون حق همسایه عقلا و شرعا بزرگ است لذا بهر کسیکه حق او بزرگ است و یا حق دیگری را بزرگ میدانند جار گفته‌اند مثل لَا غَالِبَ لَكُمْ الْيَوْمَ ... وَإِنِّي جَارٌ لَكُمْ انفال: ۴۸ یعنی من امان شمایم و حقتان را بزرگ میدانم. و از این حساب است آیه ... وَ هُوَ يُجِيرُ وَ لَا يُجَارُ عَلَيْهِ مومن: ۸۸ او امان میدهد و امان داده نمیشود. وَ عَلَى اللَّهِ قَضِيَّةُ السَّبِيلِ وَ مِنْهَا جَائِزٌ وَ لَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ نحل: ۹ جائز را منحرف از حق معنی کرده‌اند در اقرب هست «جار یجور: مال عن القصد» جور بمعنی ظلم و انحراف از این ماده است معنی آیه آنست: هدایت بر راه راست بر عهده خداست.

بعضی از راهها منحرف است اگر میخواست همه شما را هدایت میکرد.

جوز: ج ۲، ص: ۸۹

جوز: گذشتن از محل با سیر در آن. (قاموس - اقرب ...). وَ نَتَجَاوَزُ عَنْ سَيِّئَاتِهِمْ احقاف: ۱۶ از سیئات آنها میگذریم فَلَمَّا جَاوَزَهُ هُوَ وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ ... بقره: ۲۴۹ چون او و مؤمنان از کنار نهر گذشتند. طبرسی در ذیل آیه اول گوید: اصل آن از جواز و آن بمعنی مرور از چیزی بدون مانع است. در قرآن بمعنی اغماض و چشم پوشی است.

جوس: ج ۲، ص: ۸۹

جوس: جستجوی شدید. تفتیش. در قاموس گوید: «الجوس: طلب الشيء بالاستقصاء» بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَنَا أُولَىٰ بَأْسٍ شَدِيدٍ فَجَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِ اسراء: ۵ بر میانگیزیم بر شما بندگان با صلابت خود را پس میان خانه‌ها را تفتیش کنند، این کلمه یک بار بیشتر در قرآن مجید نیست.

جوع: ج ۲، ص: ۸۹

جوع: گرسنگی. لَا يُسْمِنُ وَلَا يُغْنِي مِنْ جُوعٍ غاشیه: ۷ نه چاق میکند و نه از گرسنگی بی‌نیاز می‌نماید این کلمه چهار بار در قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۹۰
کلام الله مجید آمده است و یکبار فعل آن إِنَّ لَكَ أَلَّا تَجُوعَ فِيهَا وَلَا تَعْرَىٰ طه: ۱۱۸.

جوف: ج ۲، ص: ۹۰

جوف: اندرون. مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرِجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ ... احزاب: ۴ خدا برای کسی در اندرون وی دو قلب قرار نداده است. آیه ما قبل در اطاعت خدا و عدم طاعت مشرکین و ذیل آیه در باره ظهار و پسر خوانده‌هاست. آیه شریفه کنایه از آنست که جمع دو منافی ممکن نیست و قلب بدو چیز متناقض نمیتواند معتقد باشد مگر آنکه دو قلب باشد ولی خدا در اندرون کسی دو قلب نگذاشته است. گویند: آن در مقام تعلیل بذیل آیه است یعنی یکرزن هم مادر و هم زن انسان نمیشود چنانکه معنی ظهار است و یک فرزند پسر دو شخص نمیشود چنانکه در پسر خوانده است. بعید نیست که تعلیل آیه قبل باشد یعنی طاعت خدا و کفار قابل جمع نیست مگر آنکه شخص دو قلب داشته باشد و خدا در جوف کسی دو قلب قرار نداده است (از المیزان).

جو: ج ۲، ص: ۹۰

جو: هوا. (مفردات) أَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّرَاتٍ فِي جَوْ السَّمَاءِ نحل: ۷۹ آیا نگاه نکرده‌اند پیرندگان که در فضای آسمان مسخرند. اگر جو بمعنی هوا باشد چنانکه از راغب نقل شد «السما» در آنصورت مطلق و اعم است و جو قسمتی از آن میباشد.

جاء: ج ۲، ص: ۹۰

جاء: مجیء: آمدن. جَاءَ الْحَقُّ وَ زَهَقَ الْبَاطِلُ اسراء: ۸۱ این کلمه بیشتر اوقات در قرآن مجید با «باء» متعدی شده نحو وَ جِئْتِكَ مِنْ سَبِيلٍ بَنِيَّ يَفِينِ نمل: ۲۲ از سبب خبر یقینی بر تو آوردم. و گاهی با باب افعال مثل فَأَجَاءَهَا الْمَخَاضُ إِلَيْهِ جَذَعِ النَّخْلَةِ ... مریم ۲۳ درد زادن او را به تنه نخل خرما آورده گویا مراد آنست که از درد بان چسبید «جاء» گویا فقط یکدفعه متعدی بنفسه آمده است نظیر لَقَدْ

جِئْتُمْ شَيْئًا إِذَا مَرِم: ۸۹ حقا که شیء نا پسندی آوردید

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۹۱

و نسبت ناشایستی دادید مجمع البیان عقیده دارد که لفظ باء از «شیئا» حذف شده است در این صورت متعدی بنفسه نیست. ولی اقرب الموارد آنرا بمعنی فعل و متعدی بنفسه گرفته گوید: «جاء السیء: فعله و منه فی القرآن «لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا إِذَا» لازم و متعدی هر دو آمده است. در مجمع از زجاج نقل کرده در «فَقَدْ جَاءُ ظُلْمًا وَ زُورًا» فرقان: ۴ تقدیر «بظلم» است و گوید: جایز است که بمعنی «اتوا ظلما» باشد.

جیب: ج ۲، ص: ۹۱

جیب: قلب. سینه (قاموس) وَ لِيُضْرِبَنَّ بِخُمُرِهِنَّ عَلَىٰ جُيُوبِهِنَّ ... نور: ۳۱ چارقد های خود را بسینه خویش بزنند در مجمع البیان گوید: زنان مأمور شدند اطراف چارقد های خود را بر سینه‌ها بیافکنند تا گردنشان پوشیده شود. گفته‌اند: وقت نزول آیه زنان، اطراف چارقد و روسری را جمع کرده به پشت سر می‌انداختند و سینه‌هایشان آشکار میشد. قاموس و اقرب الموارد معنای اولی جیب را قلب و سینه گفته است ولی از گفته مجمع البیان پیداست که جیوب را بمعنی گریبانها (یقه لباس) گرفته است فرموده: جیوب کنایه از سینه‌هاست زیرا گریبانهاست که روی سینه‌ها را میپوشاند. ولی اگر جیوب را سینه‌ها معنی کنیم از لحاظ آیه و لغت اشکالی نخواهد داشت بنظر می‌آید گریبان لباس را بجهت روی سینه بودن جیب القمیص گفته‌اند بعکس آنکه طبری فرموده است. در نهج البلاغه در تعریف صحابه فرموده است «اذا ذکر الله هملت اعینهم حتی تبّل جیوبهم» خطبه: ۹۵ آنگاه که خدا یاد میشد چشمهایشان اشک میریخت که سینه‌ها یا گریبانهایشان تر میگردید.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۹۲

وَ أَدْخَلَ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجُ بَيْضَاءَ ... نمل: ۱۲ یعنی دستت را در سینه یا گریبان کن تا سفید بیرون آید.

جید: ج ۲، ص: ۹۲

جید: گردن. فِي جِيدِهَا حَبْلٌ مِّن مَّسَدٍ مَّسَد: ۵ ریسمانی از لیف خرما بگردن دارد. راجع باین آیه به (ت ب ب) رجوع کنید. و الحمد لله و هو خیر ختام.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۹۳

ج: ج ۲، ص: ۹۳

حاء: ج ۲، ص: ۹۳

حاء: حرف ششم از الفبای عربی است جزء کلمه واقع میشود، بتنهایی معنایی ندارد.

حَبّ: ج ۲، ص: ۹۳

حَبّ: دوست داشتن يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ بقره: ۱۶۵ آنها را دوست میدارند چون دوست داشتن خدا. در قرآن مجید فعل ثلاثی این کلمه مطلقا بکار نرفته است و همه از باب افعال (احبّ یحبّ) و از باب استفعال و تفعیل (استحبّ - حبّ) استعمال شده است ولی مصدر ثلاثی آن چنانکه نقل شد بارها آمده است. در اقرب الموارد گوید: استعمال شایع آن از باب افعال است. قرآن کریم

استعمال شایع را اختیار کرده است مثل **إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ قِصَص: ۵۶** إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ بقره: ۱۹۵. در اقرب استحباب را بمعنی دوست داشتن گفته و معنای طلب در آن نیست «استحبه: احبه» ولی بعقیده طبرسی و راغب، طلب در آن ملحوظ است «استحب الشيء» یعنی: خواست آنرا دوست بدارد. **لَا تَتَّخِذُوا آبَاءَكُمْ وَإِخْوَانَكُمْ أَوْلِيَاءَ إِنِ اسْتَحَبُّوا الْكُفْرَ عَلَى الْإِيمَانِ توبه: ۲۳** بنظر راغب در اثر تعدی به «علی» معنای اختیار به «استحَبُّوا» اشراب شده است یعنی: پدران و برادران خود را اگر کفر را بر ایمان اختیار کردند بر خود ولی مگیرید. مخفی نماند فعل استفعال از این ماده فقط در چهار محل از قرآن آمده یکی آیه گذشته و بقیه بقرار ذیل اند **اسْتَحَبُّوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى**

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۹۴

الْآخِرَةَ نحل: ۱۰۷ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَى عَلَى الْهُدَى فَصَلت: ۱۷ **يَسْتَحِبُّونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى الْآخِرَةِ** ابراهیم: ۳. فکر میکنم استعمال استفعال در این محلها برای آنست که دوست داشتن کفر در مقابل ایمان و دنیا در مقابل آخرت و ضلالت در مقابل هدایت یک چیز عادی و فطری نیست بلکه انسان آنرا بر خلاف فطرت خود میطلبد و بر خود تحمیل میکند. **إِذْ عَرَضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ الصَّافِنَاتُ الْفِجَاءُ. فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ ص ۳۱-۳۲** این دو آیه در حال حضرت سلیمان است گفته‌اند فاعل «تَوَارَتْ» شمس است یعنی آفتاب پیرده شده و غروب کرد. گفته‌اند مراد از «الخیر» مال کثیر است و گفته‌اند مراد اسبان است که در آیه ما قبل ذکر شده است طبرسی گوید: رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم زیاد شدن اسبان را زیاد شدن خیر نامیده و فرموده «الخیر معقود بنواصی الخیل الی یوم القیمة» خیر تا روز قیامت به پیشانیهای اسبان بسته است. در معنی این آیه زیاد گفتگو شده و گفته‌اند: تماشای اسبان او را از نماز باز داشت. روایت شده که صلاة عصر از او فوت شد و بقول طبرسی در روایات امامیه است که اول وقت از او فوت شد. جبائی گفته نماز واجبی فوت نشد بلکه نافله‌ای بود که در آخر وقت بجا می‌آورد. نگارنده احتمال قوی میدهم که «أَحْبَبْتُ» بمعنی اختیار است و حُبّ شیء از اختیار آن جدا نیست و «حُبُّ الْخَيْرِ» مفعول به «أَحْبَبْتُ» است و «عن» در «عَنْ ذِكْرِ رَبِّي» بمعنی تعلیل است. ارباب لغت تعلیل را یکی از معانی نهگانه «عن» شمرده‌اند. قاموس و اقرب الموارد تصریح کرده‌اند که «عن» در آیه و **مَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَّهَا أَيَّاهُ توبه: ۱۱۴** برای تعلیل است. و مراد از «الْخَيْرِ» بقرینه آیه قبل و بعد اسبان است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۹۵

علی هذا معنی آیه چنین میشود: من دوستی اسبان را برای یاد پروردگارم اختیار کردم (زیرا بوسیله آنها میتوان جنگید و دین خدا را احیا کرد و تماشای آنها آنقدر ادامه داد) تا آفتاب غروب کرد. در آیه ما بعد فرموده: آنها را برگردانید و چون برگرداندند شروع کرد بدست مالیدن بر گردن و ساقهای اسبان. و اگر آنها از یاد خدا و نماز مشغولش کرده بودند دیگر آندستور را نمیداد و آنکار را نمیکرد. رجوع شود به «سلیمان».

حَبٌّ: ج ۲، ص: ۹۵

حَبٌّ: (بفتح. اوّل) مطلق دانه. مفرد آن حَبّه است (قاموس) **إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى** انعام: ۹۵ خدا شکافنده دانه و هسته است. **كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَتَتْ سَنَابِلَ بَقْرَةٍ: ۲۶۱** جمع حَبّه حَبَات و حبوب میباشد ولی در قرآن مجید بکار نرفته است.

حبر: ج ۲، ص: ۹۵

حبر: (بکسر اوّل) عالم. اثر پسندیده. عالم را از آنجهت حبر (بفتح اوّل) گویند که اثر علم و عملش می ماند جمع آن احبار است **فَهُمْ فِي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ روم: ۱۵** آنها در باغ مخصوصی شاد میشوند که اثر پسندیده نعمت در چهره‌شان آشکار میگردد (راغب). در

اقرب الموارد گوید: حبر (بفتح اول) بمعنی عالم است ولی کسر آن افصح است زیرا بر وزن افعال (احبار) جمع بسته میشود. اذْخُلُوا الْجَنَّةَ أَنْتُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ تُحْبَرُونَ زخرف: ۷۰ «تُحْبَرُونَ» را شاد و مسرور شدن گفته‌اند. بقول راغب سروریکه اثر آن از چهره پیداست مثل وَلَقَاهُمْ نَصْرَةٌ وَ سُرُورًا دهر: ۱۱ نصرت طرارت ظاهر و سرور شادی باطن است. اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَ رُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ توبه: ۳۱. کلمه احبار که چهار بار در کلام الله مجید آمده در سوره مائده: ۴۴ و ۶۳ بقرینه سیاق در علماء یهود بکار رفته ولی در سوره توبه: ۳۱ و ۳۴ مثل اینکه شامل علماء

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۹۶

یهود و نصاری هر دو است. و چون درباره علماء نصاری کلمه «قسسین» بکار رفته بنظر میاید که مراد از احبار علماء یهود باشد و الله العالم. صحاح آنرا احبار یهود گفته، قاموس و مجمع البیان مطلق عالم ذکر کرده‌اند.

حبس: ج ۲، ص: ۹۶

حبس: باز داشت. ضدّ رها کردن (صحاح) وَ لَئِنْ أَخْرْنَا عَنْهُمْ الْعَذَابَ إِلَىٰ أُمِّهِ مَعْدُودَةٌ لَيَقُولُنَّ مَا يَحْبِسُهُ هود: ۱۸ اگر عذاب را از آنها تا مدتی تأخیر بیاندازیم گویند چه علت آنرا باز میدارد. تَحْسِبُونَهُمَا مِنْ بَعْدِ الصَّلَاةِ ... مائده: ۱۰۶ آندو را بعد از نماز نگاه میدارید. در قرآن بیشتر از این دو صیغه نیست.

حبط: ج ۲، ص: ۹۶

حبط: بطلان. «حبط عمله حبطا: بطل ثوابه» (صحاح) «حبط العمل حبطا ... فسد و هدر» (اقرب الموارد) راغب گوید اصل آن از حبط (بر وزن فرس) است و آن این است که چهار پا علف بسیار خورد تا شکمش باد کند (انتهی). ای بسا که این کار سبب هلاکت آن شود قاموس نیز آنرا بطلان معنی کرده است. خلاصه آنکه حبط عمل، بطلان و بی اثر شدن آن است، در بعضی آیات بجای آن، بطلان بکار رفته است مثل لَا تُبْطَلُوا صِدْقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَىٰ بقره: ۲۶۴ و مثل أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ لَا تَبْطُلُوا أَعْمَالَكُمْ محمد: ۳۳ در آیات دیگر از آن با غبار پراکنده و خاکستر بر باد رفته تعبیر شده است مثل وَ قَدَّمْنَا إِلَىٰ مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَّنْثُورًا فرقان: ۲۳ و مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ أَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ لَا يَقْدِرُونَ مِمَّا كَسَبُوا عَلَيَّ شَيْءٍ ابراهیم: ۱۸. بهترین مثل را در توضیح حبط خود قرآن میزند و آن اینکه: اگر مقداری خاکستر را در روز طوفانی در مقابل باد قرار دهیم گر چه واقعا از بین نمیروند و معدوم نمیگردند ولی طوری پراکنده میشود که هرگز

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۹۷

بدست نیاید. این است حبط، این است بطلان و بی اثر شدن عمل. در اینجا لازم است بچند نکته اشاره شود: ۱- حبط راجع بعمل خوب و در باره آن است مثل فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ مائده: ۵ وَ حَبِطَ مَا صَنَعُوا فِيهَا وَ بَاطِلٌ مَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ هود: ۱۶ تمام موارد آن در قرآن مجید شانزده محلّ است و همه راجع بعمل میباشد البته اعمال نیک و مفید یعنی اعمال خوبی که از مردم سر میزند در اثر بعضی از عوامل باطل و بی اثر میگردند مثل وَ لَوْ أَشْرَكُوا لَحَبِطَ عَنْهُمْ مَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ انعام: ۸۸ لَئِنْ أَشْرَكَتَ لَيَحْبِطَنَّ عَمَلُكَ زمر: ۶۵ پیداست که شرک اعمال نیک را بی اثر میکند و ربطی باعمال بد ندارد. ایمان و اعمال نیک سبب آمرزیده شدن و از بین رفتن گناهان و سیئات است مثل إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُدْهَبْنَ السَّيِّئَاتِ هود: ۱۱۴ و مَثَلُ فَأُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ فرقان: ۷۰ ولی آمرزیده شدن گناهان در قرآن مجید حبط گناه نامیده نشده است. ۲- شرک و کفر باعث حبط عمل اند نحو أُولَئِكَ لَمْ يُولُوا فَأَحْبَطَ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ احزاب: ۱۹ و مَثَلُ وَ لَوْ أَشْرَكُوا لَحَبِطَ عَنْهُمْ مَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ انعام: ۸۸ و نیز اگر کاری بغرض دنیا انجام داده شود بی آنکه رضای خدا در نظر باشد سبب حبط و بی اثر بودن آن است چنانکه مضمون آیه ۱۵ و ۱۶ سوره هود است، ایضا ارتداد سبب حبط است مثل وَ

مَنْ يَزِدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ بَقَره: ۲۱۷. از آنجمله است فریاد کشیدن بر روی رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ و بی‌احترامی در سخن گفتن با آنحضرت و لَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَنْ تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ حجرات: ۲ از آنجمله است منافق بودن چنانکه آیه ۱۸ و ۱۹ سوره احزاب

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۹۸

مبین آن است و همچنین است اذیت و منت گذاشتن بعد از صدقه و کار نیک لَا تُبْطَلُوا صِدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى بقره: ۲۶۴ از آیه أَطِيعُوا اللَّهَ وَاطِيعُوا الرَّسُولَ وَلَا تُبْطَلُوا أَعْمَالُكُمْ محمد: ۳۳ بدست میاید که سرسری گرفتن عمل و عدم ملاحظه شرع باعث حبط عمل است و خلاصه: عوامل حبط عبارت‌اند از کفر، شرک، نفاق، ارتداد، عدم قصد قربت، فریاد بر روی پیغمبر (ص)، منت و اذیت بعد از صدقه و سرسری گرفتن عمل ... اینهاست که اعمال نیک را بی‌اثر میکنند. کارهای بی‌شماریکه انسان در دنیا انجام میدهد مردم آنها را کار نیک میدانند ولی روز قیامت در نزد خدا جز حسرت و اندوه نتیجه‌ای نخواهند داشت. ۳- بموجب بعضی از آیات، حبط شامل دنیا و آخرت است مثل فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ بقره: ۲۱۷ و همچنین است آیه ۲۲ از آل عمران و ۶۹ توبه. بمدد آیات دیگر باید گفت مراد از حبط دنیا و آخرت آنست که اعمال چنین اشخاص که برای سعادت و رفاه خود انجام میدهند نه در دنیا اثری از حیث سعادت خواهد داشت و نه در آخرت. زیرا خدا فرموده وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى طه: ۱۲۴ و چون کافر و منافق از ذکر خدا معرض‌اند لذا زندگانی آنها تنگ و بی‌آرامش است و در نتیجه اعمالشان از حیث سعادت دنیا بی‌اثر است، حساب آخرت هم که روشن است. علی‌هذا حبط شامل دنیا و آخرت هر دو است و آیاتیکه شامل حبط مطلق‌اند بقرینه آیات دیگر مراد از آنها حبط دنیا و آخرت است و الله العالم. ۴- در مقابل حبط بوسیله کفر و شرک و غیره، ایمان و توبه و ... در باره زنده شدن اعمال و از بین رفتن گناهان تأثیر خاصی دارند، بلکه توبه چنانکه در (ت و ب) گذشت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۹۹

سبب تبدل سیئات بحسنات است و شاید انشاء الله در «عمل» بطور مشروح ذکر شود.

حبک: ج ۲، ص: ۹۹

حبک: (بر وزن عتق) وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْحُبُكِ ذاریات: ۷ مجمع البیان آنرا جمع حباک و حبیکه گفته و طرائق (راهها) معنی کرده است یعنی قسم باآسمان که در آن راههاست. و اصل آن بمعنی بستن و محکم کردن است چنانکه در قاموس آنرا قبل از هر معنی آورده است. بمعنی خوبی و زینت نیز آمده است. قول مجمع البیان در مورد آیه از همه بهتر بنظر میرسد زیرا در آیات ما قبل صحبت از بادها و ابرهاست که در آسمان روانند و راههای مخصوصی دارند پس بجاست که بعد از ذاریات و جاریات و مقسیمات و حاملات که همه در جو آسمان‌اند گفته شود: سوگند باآسمان که دارای راههاست و شاید یکی از مؤیدات آن آیه ما بعد باشد که فرموده «إِنَّكُمْ لَفِي قَوْلٍ مُخْتَلِفٍ» زیرا اختلاف یک نوع راه راه بودن است. احتمال اخیر، قول المیزان است. مؤید دیگر، این آیه است که در باره آسمان فرموده وَلَقَدْ خَلَقْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعَ طَرَائِقٍ مؤنون: ۱۷ شاید راههای عروج و نزول ملائکه و ورود اشعه کیهانی و انوار و غیره نیز مراد باشد.

حبل: ج ۲، ص: ۹۹

حبل: ریسمان. مثل فِي جِيدِهَا حَبْلٌ مِنْ مَسَدٍ مسد: ۵ در گردن او ریسمانی است از لیف خرما. جمع آن حبال است مثل فَأَلْقُوا حَبَالَهُمْ وَعَصِيَّهُمْ شعراء: ۴۴ پس ریسمانها و عصاهای خود را انداختند. وَعَصَتِمْوَا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا آل عمران: ۱۰۳ مراد

از جبل الله دین خداست، شاید علت این تسمیه آنست که دین واسطه بین خدا و مردم است چنانکه بقرآن مجید از آنجهت جبل گفته‌اند در حدیث ثقلین هست که یکطرف قرآن بدست خداست و طرف دیگر بدست شما. در نهج البلاغه خطبه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۰۰

□
 ۱۷۴ در باره قرآن فرموده «هذا القرآن فانه جبل الله المتين» محمد عبده در علت این تسمیه گوید: چون هر که بریسمان چنگ زند از سقوط و شکستن نجات مییابد و هر که بقرآن چنگ زند از ضلالت و گمراهی بدور است. ولی احتمال اول صحیحتر است. علی هذا به دین و قرآن و امامان و پیامبران آنگاه که جبل الله گفته شود مراد آنست که واسطه میان خدا و خلق‌اند و سبب نجات از گمراهی‌اند. ضَرَبَتْ عَلَيْهِمُ الدَّلَّةُ أَيَّنَ مَا تُقْفُوا إِلَّا بِحَبْلِ مِنَ اللَّهِ وَ حَبْلِ مِنَ النَّاسِ وَ بَأْوُ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ آل عمران: ۱۱۲ آیه شریفه در باره اهل کتاب از یهود است بنظر راغب جبل در آیه بمعنی عهد است یعنی کافر بدو عهد محتاج است یکی از جانب خدا و آن اهل کتاب بودن است و گرنه در دین خود آزاد نمیشود و دیگری از مردم که این عهد و قول را بآنها بدهند. (تمام شد). ولی این در صورتی است که آنها در پناه مسلمانان و در اقلیت باشند. میزان آنرا بر ذلت تشریعی حمل کرده و «أَيُّمَا تُقْفُوا» را دلیل آن گرفته است یعنی هر جا که مسلمانان آنها را یافتند و مسلط شدند. و گفته: رفع آن تحت ذمه بودن و یا بامان داخل شدن است. نگارنده گوید: ذیل آیه در بیان علت ضرب ذلت و مسکنت چنین است ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقِّ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَ كَانُوا يَعْتَدُونَ سبب ذلت و مسکنت و مغضوب بودن، قتل انبیاء و کفر بآیات و قوانین خدا و تعدی و عصیان است اعم از آنکه «ذلك» دوم مثل «ذلك» اول و تکرار آن باشد و یا «ذلك» اول و ما بعدش علت ضرب ذلت و مسکنت و «ذلك» دوم و ما بعدش علت «يَكْفُرُونَ وَ يَقْتُلُونَ» باشد. بهر حال از آیه بدست میاید که در صورت بودن دو جبل ذلت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۰۱

□
 از آنها برداشته میشود. در این صورت هیچ بعید نیست که بگوئیم «بِحَبْلِ مِنَ اللَّهِ» عبارت است از تغییر فکر و عمل و از بین بردن سبب ذلت و «حَبْلِ مِنَ النَّاسِ» عبارت است از یاری مردم مثلاً یهود که فعلاً در دنیا سر و سامانی پیدا کرده است یک سبب از جانب خدا دارد و آن سعی و تلاش و اتحاد است و یک سبب از مردم، و آن حمایت بی دریغ آمریکا و دول دیگر است. آیه ۶۱ بقره نیز علت ذلت را نظیر این آیه بیان کرده است. اگر گوئی: آیه در باره مطلق اهل کتاب اعم از یهود و نصاری است؟ گوئیم: آیه بی شک در باره یهود است زیرا يَقْتُلُونَ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقِّ در نصاری بوقوع پیوسته است. راجع بتوضیح بیشتر این مطلب اوائل سوره اسراء را مطالعه فرمائید که در آنجا ذلت یهود در اثر بد کاری و نجات یافتن آنها در اثر نیکو کاری چندین بار تکرار شده است عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَنْ يَرْحَمَكُمُ وَإِنْ عُدتُمْ عُدتُمْ اسراء: ۸ بنا بر این احتمال، یهودیت که مبتنی بر نژاد است از حیث عده چندان پیشرفت نکرده و همواره بحمايت ديگران نياز خواهد داشت و اگر از حمايت امريكا محروم شود بحمايت اعراب و احترام آنها احتياج خواهد داشت. وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ ق: ۱۶ راغب گوید: ورید رگی است متصل بکبد و قلب و جریان خون در آنست. نا گفته نماند: رگهای بدن را به شریان و ورید تقسیم کرده‌اند شریان آنهاست که خون را از قلب ببدن میبرند و ورید آنهاست که آنرا از بدن بقلب باز میگردانند بنظر میاید که در آیه شریفه مطلق رگ مراد است اعم از شریان و ورید. معنی آیه چنین است: ما بانسان از وریدش که در تمام اعضای او گسترده است نزدیکتریم. اضافه جبل بر ورید بیانیه است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۰۲

بریسمان و کمند صیاد حباله گویند جمع آن حبال است. بکمندهای شیطان که وسوسه‌ها و اغواهای اوست حبال شیطان گویند در نهج البلاغه خطبه ۱۴۹ هست «وَ اسْتَعِينَهُ عَلَى ... الاعتصام من حباله و مختاله». در باره جبل الوریید: رگ گردن، رگ قلب و غیره نیز گفته‌اند در صحاح گفته: ورید رگی است عرب آنرا رگ قلب گوید و آنها دو ورید است ... این سخن احتمال فوق را که ورید شامل هر دو رگ شریان و ورید است تأیید میکند.

حتم: ج ۲، ص: ۱۰۲

حتم: واجب. قطعی. در مجمع البیان گوید: حتم و جزم و قطع هر سه بیک معنی است و **إِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا** **كَانَ عَلَيَّ رَبِّكَ حَتْمًا** **مَقْضِيًّا**. **ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثًّا** مریم: ۷۱ و ۷۲ از شما کسی نیست مگر آنکه وارد جهنم میشود، این ورود یا این حکم بر پروردگارت حتمی است سپس پرهیز کاران را نجات میدهم و ستمکاران را در آن بزانو در آمده میگذاریم. ظاهر آیه میرساند که همه بجهنم داخل خواهند شد ولی بدکاران در آن مانده و نیکو کاران بیرون خواهند رفت ولی ورود بمعنی دخول نیست راغب گفته: ورود بمعنی قصد کردن آب است و **لَمَّا وَرَدَ مَاءٌ مَدِينَ** چون آب مدین را قصد کرد. پس ورود بمعنی قصد آب است چنانکه صدور بمعنی برگشتن میباشد علی هذا بنظر نگارنده این دو آیه عبارت اخرای آیات قبل است که فرموده **فَوَرَبِّكَ لَنَحْشُرَنَّهُمْ وَالشَّيَاطِينَ** **ثُمَّ لَنَنْحِضَنَّهٗمْ حَوْلَ جَهَنَّمَ جِثًّا**. **ثُمَّ لَنَنْزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ أَهْبَئَهُمْ أَشَدُّ عَلَى الرَّحْمَنِ عِتِيًّا**. **ثُمَّ لَنَخْنُ أَعْلَمُ بِالَّذِينَ هُمْ أَوْلَىٰ بِهَا صِدْقًا**. این آیات روشن میکند که همه در کنار جهنم حاضر میشوند و خدا میداند کدام کس بداخل شدن اولی است و آن همان نجات پرهیز کاران و ماندن ستمکاران است و الله العالم. المیزان در باره این آیه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۰۳

بتفصیل سخن گفته، طالبین رجوع کنند و روایتی از امام صادق علیه السلام نقل میکند که ورود بمعنی دخول نیست و روایات دیگر در این باره نقل کرده است بنظر المیزان ورود بمعنی دخول نیست ولی آنچه ما از آیات قبل استظهار کردیم در المیزان نیامده. ناگفته نماند این کلمه بیشتر از یک مورد در قرآن مجید یافته نیست

حتی: ج ۲، ص: ۱۰۳

حتی: حرف جرّ است. گاهی مثل «الی» دلالت بر انتها و غایت میکند مثل **لَيْسَ جُنَّةً حَتَّىٰ حِينَ** یوسف: ۳۵ او را تا مدتی زندانی کنند و نحو **وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ** اعراف: ۲۴. گاهی ما بعد آن داخل در حکم ما قبل است مثل «اکلت السمكة حتى رأسها» و چون بر فعل مضارع داخل شود آن فعل منصوب گردد مثل **وَزُلْزِلُوا حَتَّىٰ يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَىٰ نَصِيرُ** الله بقره: ۲۱۴ راغب گوید: اگر ما بعدش منصوب باشد آن بمعنی «الی ان» است و اگر مرفوع شود بمعنای «کی».

حث: ج ۲، ص: ۱۰۳

حث: حث و حثوث بمعنی سریع است (قاموس) **يُعْثِي اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيًّا** اعراف: ۵۴ شب را بر روز میپوشاند و شب روز را بسرعت میطلبد. اصل آن بمعنی وادار کردن و ترغیب است. در نهج البلاغه خطبه ۹۷ در صفت موت هست «و طالب حثیث من الموت یحدوه» این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است.

حجاب: ج ۲، ص: ۱۰۳

حجاب: حجب و حجاب هر دو مصدر و بمعنی پنهان کردن و منع از دخول است. حجاب بمعنی پرده نیز است (اقراب الموارد). **وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنَكَ حِجَابٌ** فصلت: ۵ **كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ** مطفین: ۱۵ **حَقًّا** که آنها آنروز از پروردگارشان در پرده‌اند و یا از رحمت خدا ممنوع‌اند. **وَإِذِ اسْأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَسَلُوهُنَّ**

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۰۴

مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ ... احزاب: ۵۳ چون از زنان پیغمبر متاعی خواستید از پس پرده بخواهید. این همان آیه حجاب در باره زنان

آنحضرت است و با تنقیح مناط شامل زنان دیگر هم میشود و این غیر از پوشیده بودن زن از نامحرم است که در سوره نور آمده بعضی‌ها از این آیه چنین فکر کرده‌اند که زن مطلقاً باید در پس پرده و حجاب باشد، غافل از آنکه مضمون آیه چیز دیگری است. وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكْلِمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحِيًّا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بَأْذَنِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ عَلِيُّ حَكِيمٍ شُورَى: ۵۱. آیه شریفه در بیان سخن گفتن خدا با انبیاء است و آن از سه قسم خارج نیست اول وحی بدون واسطه و آن ظاهراً آنست که خدا بقلب پیغمبر القا کند، دوم سخن گفتن از پس پرده مثل حضرت موسی که خدا کلام و صدا آفرید و موسی شنید و کَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا نساء: ۱۶۴ تَلَمَّكَ الرَّسُولُ فَمَلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ ... بقره: ۲۵۳ سوم آمدن ملک و آوردن وحی است مثل آمدن جبرئیل. نا گفته نماند: هر سه قسم، سخن گفتن خداست اعم از آنکه اطلاق کلام در این مورد حقیقت باشد یا مجاز. زیرا هر سه قسم استثناء است از «مَا ... يَكْلِمُهُ» و نیز نا گفته نماند قسم اول در انبیاء و غیر انبیاء است مثلاً در باره مادر موسی آمده و أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ أُمَّ مُوسَى أَنْ أَرْضِعِيهِ ... قصص: ۷ إِذْ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ أُمَّكَ مَا يُوحَىٰ طه: ۳۸ و نیز درباره بعضی حشرات و غیره آمده و أَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ نحل: ۶۸ و أَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرًا فصلت: ۱۲. باید وحی انبیاء مرتبه اعلای آن باشد که آنان یقین میکردند این الفاء حتماً از جانب خداست. مشروح سخن در (وحی) خواهد آمد.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۰۵

وَإِذْ قَرَأْتَ الْقُرْآنَ جَعَلْنَا بَيْنَكَ وَبَيْنَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ حِجَابًا مَسِيئًا تورا ۴۵. چون «مَسِيئًا» صفت حجاب است لذا این حجاب غیر مرئی است: مؤمن و غیر مؤمن مثل عالم و غیر عالم با آنکه در کنار هم‌اند از هم بیگانه‌اند و فاصله زیاد دارند و بزبان هم آشنا نیستند و میانشان پرده نامرئی وجود دارد که از هم جداشان میکند. تعجب نادان از دانا بیش از تعجب دانا از نادان است.

حج: ج ۲، ص: ۱۰۵

اشاره

حج: قصد. (قاموس) طبرسی فرماید: آن در لغت بمعنی قصد پی در پی و در شریعت قصد خانه خداست برای عمل ... فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُزَاءَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا بقره: ۱۵۸ هر که بیت را قصد کند (عمل حج آورد) یا عمره انجام دهد بر او گناهی نیست که بر صفا و مروه طواف کند. راغب در مفردات قرآن گفته که: حج بفتح اول مصدر و بکسر اول اسم است. صحاح و قاموس نیز چنین گفته است در اقرب-الموارد گوید: حج بکسر اول لغتی است در حج (بفتح اول) بعضی گفته‌اند بفتح اول اسم و بکسر اول مصدر است. تدبر در آیات قرآن نشان میدهد که حج بفتح اول اسم استعمال شده و بکسر اول مصدر، چنانکه اقرب الموارد نقل کرده است مثل الْحَجِّ أَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ بقره: ۱۹۷ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ بقره: ۱۸۹ فَصَلِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلَاةً ذِكْرًا وَالْحَجَّ بِقَرْبِ اللَّهِ لِلَّذِينَ هُمْ لَهُ الْمُحْسِنُونَ وَالَّذِينَ سَأَلُوا اللَّهَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ خَبِيرٌ بقره: ۱۹۶ در این آیات چنانکه می‌بینیم، حج اسم است و منظور از آن اعمال حج است. ولی در آیه وَ لِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا آل عمران: ۹۷ مصدر بکار رفته است یعنی برای خداست بر مردم قصد بیت و اعمال حج آوردن کسیکه قدرت رفتن داشته باشد.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۰۶

حاج در آیه أَجْعَلْنَاهُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ... توبه: ۱۹ مفرد و بمعنی زائر و قاصد بیت است و مراد از آن مطلق زائر میباشد.

حج اکبر؛ ج ۲، ص: ۱۰۶

وَ أَذِّقَانُ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُوْلُهُ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَ رَسُوْلُهُ تَوْبَةٌ: ۳ مراد از حجّ اکبر چیست؟ در المیزان آمده: در باره یَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ اقوالی است یکی آنکه آن یوم نحر در سال نهم هجرت بود که مسلمین و مشرکین جمع شدند و بعد از آن مشرکین حجّ نیاورند، روایات اهل بیت علیهم السّلام این قول را تأیید میکند و اعتبار نیز بر آن مساعد است که آن بزرگترین روزی بود که هر دو فریق در منی جمع شدند (علی هذا حجّ اکبر یکدفعه بیشتر نبوده است) از اهل سنت نیز روایاتی رسیده و حاصل عمده آنها این است که حجّ اکبر اسم روز قربانی است علی هذا در هر سال تکرار میشود. از جمله اقوال اینکه آن، روز عرفه است. از جمله آنکه روز دوّم نحر است و نیز تمام ایام حجّ را گفته‌اند (المیزان باختصار). در تفسیر برهان ذیل روایت فضیل بن عیاض از امام صادق علیه السّلام چنین است: پس معنای این لفظ (حجّ اکبر) چیست؟ فرمود: اکبر نامیده شد زیرا سالی بود که در آن مسلمین و مشرکین هر دو حجّ آوردند و بعد از آن مشرکین حجّ نیاورند. طبرسی در باره آن سه قول نقل کرده که دوّمی همان قول المیزان است. قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ فَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ انعام: ۱۴۹ راغب گوید حجّت دلیلی است که مقصود را روشن میکند. بگو دلیل کامل برای خداست اگر میخواست همه را هدایت میکرد. علی هذا محاجّه بمعنی حجّت آوردن، آنست که هر یک بخواهد با حجّت خود دیگری از دلیل خود منصرف کند

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۰۷

چنانکه راغب گفته است. در آیاتی نظیر أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ بقره: ۲۵۸ فَمَنْ حَاجَّكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ آل عمران: ۶۱ ظاهراً مراد مطلق محاجّه و مخاصمه و جدل است زیرا باطل و کافر دلیلی روشن ندارد تا حجّت بمعنای واقعی باشد و این معنی در آیاتی مانند قُلْ أَتُحَاجُّونَنَا فِي اللَّهِ بقره: ۱۳۹ و غیره حتمی است. حجّت بمعنای اصلی آن، همان برهان است که در بعضی از آیات آمده است قَدْ جَاءَكُمْ بُرْهَانٌ مِنْ رَبِّكُمْ نساء: ۱۷۴ رجوع شود به «برهان». وَالَّذِينَ يُحَاجُّونَ فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا اسْتُجِيبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ شوری: ۱۶. پی بردن بوجود خدا و اثبات او از راه علت و معلول فطری انسان است فطرت انسان بر هستی خدا پایه گذاری شده است لذا هر که در باره وجود خدا یا دین او مخاصمه کند بعد از آنکه فطرتش آنرا اجابت و قبول میکند، حجّت چنین کسی در پیش خدا بی‌اثر و خودش مورد غضب و عذاب خداست، این است معنی آیه، چنانکه مدلول آیه وَ نَفْسٌ وَمَا سَوَّاهَا فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَ تَقْوَاهَا شمس: ۷-۸ و همچنین مضمون آیه فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاً فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا روم: ۳۰ است. خیلی بعید بنظر میرسد که مراد قبول کردن عده‌ای از مردم باشد و خدا بفرماید: چون عده‌ای خدا را پذیرفته‌اند پس هر که نپذیرد مورد غضب است زیرا مطلق پذیرفته شدن یک چیز دلیل حقایقیت آن نمیشود چه بسا باطل که عده‌ای آنرا پذیرفته‌اند اللهم اینکه مراد پذیرفتن عده‌ای از مردم پاک و سلیم النفس باشد مثل پیامبران که روی فطرت خدا دادی پذیرفته‌اند، در این صورت برگشت آن تقریباً بآنچه ما گفتیم است. إِنْ أُرِيدُ أَنْ أَنْكِحَكَ إِخْدَى

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۰۸

إِنْتَبِئْ هَاتَيْنِ عَلِيٍّ أَنْ تَأْجُرَنِي ثَمَانِي حَجَجٍ قِصَص: ۲۷ در المیزان هست: حجج جمع حجّه است و مراد از آن سال است باعتبار آنکه در هر سال یک حجّ هست و از آن بدست میاید که در آنزمان حجّ بیت که از شریعت حضرت ابراهیم علیه السّلام میباشد در نزدشان معمول بوده است. در المیزان از تفسیر عیاشی نقل شده «سئل ابو عبد الله عليه السلام عن البيت كان يحج قبل ان يبعث النبي (ص) قال نعم و تصدّيقه في القرآن قول شعيب حين قال لموسى حيث تزوج علي أن تأجُرني ثمانِي حَجَجٍ «و لم يقل ثمانِي سنين». معنی آیه چنین است: من میخواهم یکی از دو دخترم را بتو تزویج کنم بر اینکه خودت را هشت سال بر من اجیر کنی.

حجر: ج ۲، ص: ۱۰۸

حجر: (بر وزن فرس) سنگ. جمع آن احجار و حجاره است مثل اضْرَبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ ... بقره: ۶۰ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً

بقره: ۷۴ حجر (بر وزن فلس و تحجیر آنست که بر اطراف محلی سنگ بچینند محل تحجیر شده را حجر (بر وزن علم) گویند حجر کعبه (حجر اسماعیل) از آنست طبرسی گوید علت این تسمیه ممنوع الدخول بودن آن در طواف است و دیار ثمود را از آن حجر گفته‌اند كَذَّبَ أَصْحَابُ الْحِجْرِ الْمُؤْمِنِينَ حجر: ۸۰. بدین اعتبار حجر را منع معنی کرده‌اند زیرا که در آن یکنوع سنگینی هست. علی هذا عقل را حجر گفته‌اند که شخص را از خواسته‌های نفس منع میکند هَلْ فِي ذَلِكَ قَسَمٌ لِّذِي حِجْرِ فاجر: ۵ آیا در آن بر صاحب عقل سوگندی هست؟ و ایضا حرام را از جهت ممنوع بودن حجر گفته‌اند وَقَالُوا هَذِهِ أَنْعَامٌ وَحَزْبٌ حِجْرٌ لَا يَطْعَمُهَا إِلَّا مَنْ نَشَاءُ انعام: ۱۳۸ گفتند این انعام و کشت حرام است آنرا جز آنکه بخواهیم نمیخورد. گویند: فلانی در حجر فلانکس است یعنی در منع اوست و او را

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۰۹

از تصرف در مال و سایر احوالش منع میکند و جمع آن حجور است مثل وَرَبَّائِكُمُ اللَّاتِي فِي حُجُورِكُمْ نساء: ۲۳ و نادختریهائیان که در حجر و ضمان و تربیت شمااند (از مفردات). حجر را گاهی عقل، گاهی منع و گاهی حرام معنی کرده‌اند ولی حق آنست که از راغب نقل شده و همه آنها از یک ریشه است. كَذَّبَ أَصْحَابُ الْحِجْرِ الْمُؤْمِنِينَ حجر: ۸۰ اصحاب حجر همان قوم ثمود، قوم صالح‌اند طبرسی گوید: علت این تسمیه آنست که نام شهرشان حجر بود و گفته‌اند نام دره‌ای بود که در آن ساکن بودند. بنظر نگارنده قول راغب قوی‌تر است زیرا حجر محلی محصور از سنگهاست و چون آنها از کوهها خانه می‌تراشیدند (چنانکه ذیل آیه فوق است) و خانه‌هایشان محصور از سنگها بوده اصحاب حجر خوانده شدند یعنی مردمیکه در محل محاط از سنگ زندگی میکردند. يَوْمَ يَرَوْنَ الْمَلَائِكَةَ لَا بُشْرَىٰ يَوْمَئِذٍ لِلْمُجْرِمِينَ وَيَقُولُونَ حِجْرًا مَّحْجُورًا فرقان: ۲۲ در مجمع از خلیل نقل شده که چون کسی در جاهلیت در ماه حرام شخصی را میدید و می‌ت رسید که او را بکشد میگفت: حجرا محجورا یعنی کشتن من بر تو حرام است... مردم روز قیامت چون ملائکه را دیدند بگمان اینکه این کلمه نفعشان دهد در برابر ملائکه آنرا می‌گویند. راغب نیز چنین گفته است. نگارنده احتمال قوی میدهم که مراد از آن اظهار یأس از جانب کفار است یعنی روزی ملائکه را می‌بینند در آنروز بر گناهکاران بشارتی نیست و گویند: رحمت خدا بر ما حرام حتمی شد و ما از آن محروم گشتیم مثل سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَجْرًا أَمْ صَبْرًا مَا لَنَا مِنْ مَّحِيصٍ ابراهیم: ۲۱ مؤید این سخن آنست که نظیر این جمله در بیان حائل میان دو دریا که امیدی برفع آن

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۱۰

نیست آمده است وَهُوَ الَّذِي مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ وَجَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخًا وَحِجْرًا مَّحْجُورًا فرقان: ۵۳ یعنی برزخی و حایلی و معنی اکید. محجور صفت حجر است و آنرا تأکید میکند. و آنچه احتمال ما را تقویت و سخن خلیل را تضعیف میکند آنستکه آن سخن مخصوص اهل جاهلیت بود و آیه شامل حال مطلق گناهکاران از عرب و غیر عرب میباشد. فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ بقره: ۲۴ پرهیزید از آتشیکه هیزم آن مردم و سنگهاست. مراد از این سنگها چیست؟ المیزان و المنار گفته‌اند مراد از حجارة تباهست که آنها را عبادت میکردند بدلیل اِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ انبیاء: ۹۸ شما و آنچه جز خدا می‌پرستید هیزم جهنم هستید. دیگران این مطلب را محتمل دانسته‌اند. ناگفته نماند بقرینه «الْحِجَارَةُ» باید گفت که مراد از «مَا تَعْبُدُونَ» معبودات بی‌جان است و این دو آیه در باره بت‌های جماد است و گر نه معبودهای جاندار از قبیل گاو و غیره تقصیری ندارند که وارد آتش شوند مخصوصا که آیه خطاب باهل جاهلیت است و آنها مجسمه‌ها را می‌پرستیدند. با همه اینها کلمه وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ بقره: ۲۴ تحریم: ۶ قابل دقت است و شاید معنای دیگری داشته باشد. وَ اِذْ قَالُوا اللَّهُمَّ اِنْ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ اَوْ اِثْنَا بِعَذَابٍ اَلِيمٍ انفال: ۳۲ باریدن سنگ از آسمان طبیعی است تیرهای شهاب که شبها مثل نوارهای نورانی آشکار و ناپدید میشوند همه سنگهای آسمانی است که در بالای جو منفجر میشوند و بسیاری از آنها که بزرگ‌اند گاهی بزمین می‌افتند و اکنون تعدادی از

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۱۱

این سنگها در موزه‌ها نگهداری میشود از آیه شریفه بنظر میاید که مردم آنروز از این سنگها با خبر بوده‌اند. و گرنه نمیگفت خدایا از آسمان بر ما سنگ بباران.

حجز: ج ۲، ص: ۱۱۱

حجز: منع (قاموس) وَ جَعَلَ بَيْنَ الْبَحْرَيْنِ حَاجِزًا نمل: ۶۱ میان دو دریا مانعی و حایلی قرار داد به «برزخ» رجوع شود فَمَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ حاقه: ۴۷ از شما کسی از آن مانع نیست مراد از «احد» جمع است که نکره در سیاق نفی است لذا خبر آن (حَاجِزِينَ) جمع آمده است. راغب حجز را منع بواسطه حایل معنی کرده است قول او در دو آیه فوق بهتر تطبیق میشود.

حَدَب: ج ۲، ص: ۱۱۱

حَدَب: تپه و محل مرتفع. در صحاح گوید الحدب ما ارتفع من الارض حَتَّى إِذِهَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ وَ هُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ انبیاء: ۹۶ تا چون یاجوج و ماجوج گشوده شوند و آنها از هر ارتفاعی شتابان آیند به «مأجوج» مراجعه شود. حدب الظهر بر آمدگی پشت آدمی است راغب گوید: جایز است که حدب بمعنی تپه از آن مأخوذ باشد.

حدث: ج ۲، ص: ۱۱۱

حدث: حدوث: بوجود آمدن (مفردات) که قهرا توأم با تازه بودن است. حدیث هر چیز تازه‌ای است خواه فعل باشد یا قول یَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا زلزله: ۴ آنروز اخبار خود را حکایت کند چون حکایت، گفتار تازه است لذا «تَحَدَّثُ» آمده است لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ أَوْ يُحَدِّثُ لَهُمْ ذِكْرًا طه: ۱۱۳ شاید پرهیز کنند یا برای آنها تذکری بوجود آورد. وَ هَلْ آتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى؟ طه: ۹ آیا حکایت موسی بتو رسیده است؟ قرآن کریم نیز بدان عِلَّتْ حَدِيثِ نامیده شده که مطلب تازه و بوجود آمده است فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ مرسلات: ۵۰ وَ يُعَلِّمُكَ مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۱۲

یوسف: ۶ تأویل تازه‌ها را بر تو تعلیم کند. فَجَعَلْنَا هُمْ أَحَادِيثَ سباء: ۱۹ داستان و عذاب آنها را تازه‌ها قرار دادیم که مردم بصورت عبرتها و خیرهای تازه به یکدیگر نقل میکردند.

حد: ج ۲، ص: ۱۱۲

حد: مرز. راغب گوید: واسطه میان دو چیز که از اختلاط آندو جلوگیری میکند. تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَقْرُبُوهَا بقره: ۱۸۷ آنهاست مرزهای خدا پس بآنها نزدیک نشوید. مراد از حدود الله احکام خداست اعم از محرمات و واجبات که باید بمحرمات نزدیک نشد و از واجبات تجاوز نکرد تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا بقره: ۲۲۹. اصل حد چنانکه طبرسی ذیل آیه ۶۳ توبه تصریح کرده و چنانکه از قاموس و صحاح بدست میاید بمعنی منع (و دفع) است. علی هذا مرز را از آن حد گویند که میان دو شیء واقع شده و مانع از اختلاط است. بتصریح راغب علت تسمیه حد زنا و حد خمر آنست که مرتکب را از ارتکاب جدید باز میدارد و نیز دیگران را از ارتکاب آن منع میکند. إِنَّ الَّذِينَ يَخِادُونَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ كَبُتُوا كَمَا كُتِبَ لِلَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مجادله: ۵ محاده بمعنی دشمنی و مخالفت است زیرا حالتی عارض انسان میشود که از اطاعت خدا و رسول باز میدارد مثل کبر و غرور. یعنی آنانکه با خدا و رسول مخالفت میکنند ذلیل میشوند چنانکه اسلافشان ذلیل شدند. وَ أَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَ مَنَافِعٌ لِلنَّاسِ حدید: ۲۵ آهن را از آن

حدید گویند که منع و دفع کننده است (صحاح) و یا آلت منع است یعنی: آهن را نازل کردیم که در آن صلابت شدید و منفعتها برای مردم هست. بچشم تیز بین و دقیق از آن حدید گویند که از مخفی شدن چیزها منع میکند فَصَيَّرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدًا ق: ۲۲ چشم تو امروز تیز

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۱۳

است. ظاهراً بزبان گویا و سخن گو از آن حدید گفته‌اند که از آدمی دفاع میکند و از مغلوب شدن در گفتگو مانع میشود در باره منافقان آمده فَإِذَا ذَهَبَ الْخَوْفُ سَلَقُوكُمْ بِاللِّسَانِ حَدَادٍ أَشِحَّةً عَلَى الْخَيْرِ احزاب: ۱۹ چون ترس برود با زبانهای تیز بر شما تازند بجهت حرص بر مال.

حدق: ج ۲، ص: ۱۱۳

حدق: حدیقه: باغ. حدائق: باغها. فَأُتِنَّا بِهِ حَدَائِقَ ذَاتَ بَهْجَةٍ ... نمل: ۶۰ با آن آب باغهای بهجت آور رویانیدیم. این کلمه در باغهای آخرت و دنیا هر دو بکار رفته است مثل إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ مَفَازًا حَدَائِقَ وَأَعْنَابًا نباء: ۳۲.

حذر: ج ۲، ص: ۱۱۳

حذر: (بر وزن فرس و علم) پرهیز. راغب آنرا احتراز از شیء مخوف گفته است. يَحْذَرُ الْمُتَّقُونَ أَنْ تَنْزَلَ عَلَيْهِمْ سُورَةٌ تُنَبِّئُهُمْ بِمَا فِي قُلُوبِهِمْ توبه: ۶۴ منافقان بیم دارند از آنکه سوره‌ای نازل شود و بآنها از ما فی الضمیرشان خبر دهد. يَحْسَبُونَ كُلَّ صَيْحَةٍ عَلَيْهِمْ هُمُ الْعَائِدُونَ فَأَخَذْنَاهُمْ مَنَاقِبُونَ: ۴ هر فریاد را بر علیه خود گمان میکنند آنها دشمن‌اند پس از آنها بپرهیز. با مراجعه بموارد استعمال خواهیم دید که آن بمعنی ترس نیست بلکه بمعنی پرهیز و احتیاط از خطر آینده است ... وَلْيَأْخُذُوا حِذْرَهُمْ وَأَسْلِحَتَهُمْ ... نساء: ۱۰۲ احتیاط و اسلحه خود را برگیرند معلوم است که مراد از «حذر» غیر از اسلحه است یعنی هم احتیاط بدانند و هم اسلحه بگیرند. ذیل آیه میگوید: اگر از باران و مرض در زحمت شدند اشکال ندارد که سلاح خویش را بگذارند ولی احتیاط بدانند. وَإِنَّا لَجَمِيعٌ حَاذِرُونَ ... شعراء: ۵۶ این سخن اعلامیه فرعون بر مردم است در قبال موسی و یاران او که گفت: اینان عده اندکی هستند ... و ما همه در احتیاطیم و آماده‌ایم و مراقب اوضاعیم.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۱۴

وَيَخَافُونَ عَذَابَهُ إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ كَانَ مَحْذُورًا اسراء: ۵۷ از عذاب خدا میترسند حقاً که عذاب پروردگارت حذر کردنی است.

حرب: ج ۲، ص: ۱۱۴

اشاره

حرب: جنگ. فَإِن لَّمْ تَعْمَلُوا فَاذْنُونا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ ... بقره: ۲۷۹ در اذن گذشت که هر گاه «اذن» با باء متعدی شود بمعنی علم است معنی آیه این است: یقین کنید بجنگ با خدا و رسول. إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ ... مائده: ۳۳ کسانی که با خدا و رسول محاربه میکنند و در زمین بفساد میکوشند سزایشان فقط این است که کشته شوند و یا بر دار شوند، یا یکی از دستها و یکی از پاهایشان بعکس یکدیگر بریده شود، یا از آن سرزمین تبعید شوند.

محارب و حدّ او؛ ج ۲، ص: ۱۱۴

محارب در مکتب اهل بیت علیه السّلام کسی است که سلاح بدست گیرد و نا امنی ایجاد کند (یاغی) خواه در شهر باشد یا در خارج آن امام باقر و صادق علیهما السّلام فرموده‌اند: جزاء محارب بقدر استحقاق اوست پس اگر مرتکب قتل شده، کشته میشود و اگر قتل نفس کرده و مال هم گرفته است حدّ او کشتن و بر دار زدن است. و اگر مال مردم را گرفته و قتل نفس نکرده است جزایش بریدن یک دست و یکپای است بعکس یکدیگر. و اگر فقط راه را نا امن کرده سزایش تبعید است. از آن شهر بشهر دیگر تبعید میشود تا توبه کند. (مجمع البیان) بقیته مطلب در «صلب» دیده شود. **فَنَادَتْهُ الْمَلَائِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ آلِ عِمْرَانَ: ۳۹** ملائکه زکریّا را ندا کردند در حالیکه او در محراب ایستاده نماز میخواند. محراب که جمع آن محاریب است چهار بار در قرآن مجید آمده است مجمع البیان گوید: محراب جای امام از مسجد است

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۱۵

و اصل آن بمعنی بهترین محلّ مجلس است بمسجد نیز محراب گویند. گفته‌اند اصل آن از حرب است زیرا که در آنجا با شیطان محاربه میشود. راغب در ضمن چند وجه در این باره گوید: محراب مسجد را از آن محراب گویند که محل جنگ با شیطان و هوای نفس است. بنظر نگارنده مراد از محراب در آیات شریفه تمام مسجد است نه فقط محراب آن و علت این تسمیه همان جنگ با شیطان و نفس است در هر مسجد و غیر آن که نماز خوانده شد آنمحل جای جنگ با نفس و شیطان و کفر است. داعی نداریم که بمحراب مسجد اختصاص بدهیم اللهم آنکه معنی محراب در اصل بمعنی صدر مجلس باشد نه مأخوذ از حرب. ظهور آیات **كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ ... فَذَاتَهُ الْمَلَائِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ آلِ عِمْرَانَ: ۳۷-۳۹ فَخَرَجَ عَلَيَّ قَوْمِهِ مِنَ الْمِحْرَابِ مَرِيْمَ: ۱۱ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ ص: ۲۱** همه در مسجد است نه فقط محراب آن یعنی در معبد بر او وارد شد، در معبد نماز میخواند از معبد خارج شد، و از دیوار معبد بالا رفتند. **يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَ تَمَائِيلَ ... سَبَاء ۱۳** محاریب را مجمع البیان خانه‌های شریعت و بقولی قصرها و مساجد که در آنها عبادت میشد گفته است. ایضا از شاعری در وصف محبوبه‌اش نقل میکند. ربه محراب اذا جتتها لم القها او ارتقی سلّما او صاحب کاخی بلند است چون بیایم ملاقاتش نکنم مگر آنکه با نردبان نزد او بالا روم. احتمال میدهم: کاخ را از آنجهت محراب گفته‌اند که شخص در آن محفوظ و مصون میشود چنانکه جنگ باو مصونیت میدهد. مراد از محاریب در آیه شریفه معابد و

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۱۶

یا کاخها است.

حرت: ج ۲، ص: ۱۱۶

حرت: کاشتن و کشت (اقرّب الموارد) **أَفْرَأَيْتُمْ مَا تَحْرُثُونَ أَأَنْتُمْ تَزْرَعُونَهُ أَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ واقعه: ۶۳** بمن بگوئید دانه‌ایکه میکارید آیا شما آنرا میرویانید یا ما رویاننده‌ایم؟ **سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ ... بقره: ۲۰۵** در زمین تلاش میکند تا در آن فساد کند و نسل و کشت را تباہ سازد «الحرت» در آیه شریفه اسم است نه مصدر. **نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأَتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ وَقَدِّمُوا لَأَنْفُسِكُمْ بقره: ۲۲۳** زنان شما کشت شما مانند هر کجا یا در هر زمان که خواستید بکشت خود در آئید و برای خود پیش اندیشی کنید. تفصیل بحث این آیه را در کلمه «انّی» مطالعه کنید. **مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْأَخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا ... شوری: ۲۰** هر که کشت آخرت را بخواهد کشت او را زیاد میکنیم و هر که کشت دنیا را بخواهد از آن باو میدهم. تعبیر این آیه بالا-ترین تعبیرهاست اعمالیکه برای دنیا و آخرت انجام داده میشود همه کشت‌اند و در دنیا و آخرت نتیجه

دارند. از رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم روایت شده: «الدُّنْيَا مَزْرَعَةُ الْآخِرَةِ» دنیا کشتزار آخرت است (تجسم عمل از مجموعه ورام ص ۱۸۳) آری دنیا مزرعه است اعمال آدمی بشکل تخمها در آن کاشته میشود روئیدن و بار دادن در آخرت است.

حرج: ج ۲، ص: ۱۱۶

حرج: تنگی. (صحاح، مجمع) راغب گوید: اصل آن محل جمع شدن شیء است و از آن تنگی بنظر آمده لذا بتنگی و گناه حرج گفته‌اند. مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرْجٍ ... مائده: ۶ خدا نمیخواهد برای شما تنگی و زحمت پدید کند. كِتَابٌ أَنْزَلَ إِلَيْكَ فَلَا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَرْجٌ مِنْهُ اعراف: ۲ این کتابی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۱۷

است که بر تو نازل شده در سینهات از آن تنگی نباشد. گاهی آنرا گناه معنی کرده‌اند نظیر این آیه لَيْسَ عَلَيَّ الضُّعْفَاءُ وَلَا عَلَيَّ الْمَرْضَىٰ وَلَا عَلَيَّ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ مَا يَنْفِقُونَ حَرْجٌ إِذْ نَصَّحُوا لِلَّهِ وَرَسُولِهِ توبه: ۹۱ آیه در باره جهاد است که ضعیفان و مریضان و ناداران از آن معاف‌اند در صورتیکه بخدا و رسول نیکخواه باشند. ولی بهتر است «حرج» را تنگی معنی کنیم یعنی بر اینان تنگی نیست و نمیگوئیم حتما باید جهاد کنند ولی بخدا و رسول خیر خواه باشند. همچنین است آیه ۱۷ سوره فتح. وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ انعام: ۱۲۵ حرج در اینجا اسم است بمعنای تنگ و آن «ضيقاً» را تأکید میکند یعنی سخت تنگ و تنگ تنگ. ذیل آیه این مطلب را روشن میکند زیرا اگر کسی را بهوا بالا ببریم در اثر کم شدن و تمام شدن اکسیژن سینه‌اش شدیداً تنگ شده و بخفقان خواهد افتاد. معنی آیه چنین میشود: هر که را خدا بخواهد اضلال کند سینه‌اش را کاملاً تنگ میگرداند گویی بشدت در آسمان بالا میرود بعضی از بزرگان «حرج» را از «ضيقاً» جدا کرده و گوید: حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ بیان و تفسیر «ضيقاً» است. بنظرم این احتمال چندان قوی نیست و کَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ بتنهائی مشبه به کلام سابق است. لَيْسَ عَلَيَّ الْأَعْمَىٰ حَرْجٌ وَلَا عَلَيَّ الْأَعْرَجِ حَرْجٌ وَلَا عَلَيَّ الْمَرِيضِ حَرْجٌ وَلَا عَلَيَّ أَنْفُسِكُمْ أَنْ تَأْكُلُوا مِنْ بُيُوتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ آبَائِكُمْ أَوْ بُيُوتِ إِخْوَانِكُمْ ... نور: ۶۱ در میزان فرموده: ظاهر آیه در باره جعل حقی برای مؤمنان است که می‌توانند از خانه‌های نزدیکان خود و رفیقان خود و از خانه‌های دیگر که اطمینان دارند بمقدار حاجت بخورند ... و ذکر کور و لنگ و مریض برای آنست که

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۱۸

قدرت بر کسب ندارند و گرنه فرقی میان آنها و غیر آنها نیست.

حرد: ج ۲، ص: ۱۱۸

حرد: (بر وزن فلس) منع و عَدْوًا عَلَيَّ حَرْدٌ قَادِرِينَ قَلَمٌ: ۲۵ صبح برون شدند در حالیکه فقط بمنع مستمند قادر بودند. در مجمع گوید: حرد بمعنی منع است گویند: حارِدَتِ النَّاقَةُ یعنی شتر شیر خود را منع کرد. حرد را قصد هم گفته‌اند یعنی در حالیکه فقط بقصد باغ و رفتن قادر بودند. این کلمه تنها یکبار در کلام الله آمده است.

حز: ج ۲، ص: ۱۱۸

حز: آزاد. خلاف برده الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأَنْثَىٰ بِالْأُنْثَىٰ ... بقره: ۱۷۸ آزاد به آزاد، بنده به بنده، زن بز. تحریر بمعنی آزاد کردن است مثل و مَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَأً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٌ ... نساء ۹۲ هر که مؤمنی را از روی اشتباه بکشد بر اوست آزاد کردن یک بنده مؤمن. رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا ... آل عمران: ۳۵ پروردگارا آنچه در شکم من است نذر تو کردم آزاد از هر قیود، مراد آنست که از هر قید آزاد است و فقط برای خدمت و عبادت توسست و هیچ کاری و عملی نسبت بخودم از وی نمیخواهم.

حر: ج ۲، ص: ۱۱۸

حر: (بفتح اول) حرارت و قَالُوا لَا تَنْفِرُوا فِي الْحَرِّ قُلْ نَارُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرًّا ... توبه ۸۱ گفتند در هوای گرم کوچ نکنید بگو آتش جهنم سخت گرمتر است. حرور: باد گرم (مفردات و مجمع) وَمِمَّا يَشْتَبُونَ الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ وَالظُّلُمَاتُ وَالنُّورُ وَالْمُظْلُ وَلَا الْحُرُورُ فاطر: ۲۱ کور و بینا و ظلمات و نور و سایه و باد گرم یکسان نیستند. حرور را حرارت آفتاب نیز گفته‌اند.

حریر: ج ۲، ص: ۱۱۸

حریر: لباس نازک (مفردات) ابریشم خالص (مجمع) يُحَلِّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَ لُؤْلُؤًا وَ لِبَاسَهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ. حج: ۲۳ در آنجا با دستبندها از طلای مخصوص و مروارید مخصوص مزین شوند و لباسشان در آنجا حریر بخصوصی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۱۹

است. کلمه حریر سه بار در قرآن مجید و هر سه نکره آمده است حج: ۲۳- فاطر: ۳۳- انسان: ۱۲ لذا حریر معمولی نیست بلکه حریری بخصوص است و بنظر میاید مراد از آن لباس نازک و نرم است چنانکه راغب گفته نه ابریشم که از کرم ابریشم بدست میاید.

حرس: ج ۲، ص: ۱۱۹

حرس: (بر وزن فرس) نگهبانها، محافظها. مفرد آن حارس است و أَنَا لَمَسِينَا السَّمَاءَ فَوَجَدْنَاَهَا مِلَّتْ حَرَسًا شَدِيدًا وَ شُهَبًا جَنِّ: ۸ این سخن از قول جن است که قبلا میتوانستند با آسمان بالا بروند، ولی از وقت ولادت یا بعثت حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم از آن ممنوع شدند یعنی: ما آسمانرا جستجو کردیم، دیدیم با نگهبانان و شهابها پر شده است. این کلمه فقط یکبار در قرآن هست.

حرس: ج ۲، ص: ۱۱۹

حرس: علاقه شدید. (مفردات) عَزِيْزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ ... توبه: ۱۲۸ رنج بردنتان بر او سخت است و بر شما شدیداً علاقمند است وَ لَنْ تَشِيَتْطِيعُوا أَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَاءِ وَ لَوْ حَرَصْتُمْ نساء: ۱۲۹ هرگز نمیتوانید میان زنان عدالت کنید هر چند بشدت بخواهید. در تفسیر عیاشی از هشام بن سالم از امام صادق علیه السلام نقل است که فرمود: آن در محبت است یعنی نمیتوانید زنان را یکسان دوست بدارید و این طبیعی است انسان نمیتواند بدو زن مثلاً یک اندازه محبت داشته باشد. ذیل آیه نیز آنرا تأیید میکند و میگوید: پس از یکی بتمام معنی میل نکنید تا او را بلا تکلیف بگذارید. و اگر مراد علت ظاهری و شرعی باشد نتیجه‌اش این میشود که بیشتر از یک زن گرفتن جایز نیست زیرا آیه ۳ همان سوره میگوید: فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً حَالِ آنکه صدر آیه تا چهار زن را مجاز میداند مَثْنِي وَ ثَلَاثَ وَ رُبَاعًا.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۲۰

حرس دنیا از صفات مذموم و سبب هلاکت است و اخبار در باره آن فراوان میباشد.

حرض: ج ۲، ص: ۱۲۰

حرض: (بر وزن فرس) بی‌فایده. (مفردات) صحاح آنرا فاسد گفته است: «رجلٌ حرضٌ ای فاسد مریضٌ فی ثیابه» و از ابو عبیده نقل کرده: حرض آنکسی است که اندوه یا عشق او را ذوب و فانی کرده است تَاللَّهِ تَفْتَنُوا تَذَكَّرُ يُوْسُفَ حَتَّى تَكُونَ حَرَضًا أَوْ تَكُونَ مِنَ

الْهَالِكِينَ يوسف: ۸۵ بخدا آنقدر یوسف را یاد میکنی تا از کار افتاده شوی یا بمیری. يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ انفال: ۶۵ تحریض بمعنی برانگیختن و ترغیب است راغب گوید: گویا آن در اصل از بین بردن حرص است در اقرب گوید: «حَرِّضَ فُلَانًا: اِزَالَ عَنَهُ الْحَرَصَ» معنی آیه: ای پیغمبر مؤمنان را بر جهاد ترغیب کن.

حرف: ج ۲، ص: ۱۲۰

حرف: طرف. حرف هر چیز طرف آنست (صحاح- قاموس- مفردات) مثل حرف شمشر، حرف کشتی، حرف کوه، وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَعْبُدُ اللَّهَ عَلَى حَرْفٍ فَإِنْ أَصَابَهُ خَيْرٌ اطْمَأَنَّ بِهِ وَإِنْ أَصَابَتْهُ فِتْنَةٌ انْقَلَبَ عَلَى وَجْهِهِ ... حَج: ۱۱ بعضی از مردم خدا را بر طرفی عبادت میکند اگر خیری باو رسید بآن خاطر جمع میشود و اگر امتحانی پیش آید روی بگرداند. یعنی این شخص در وسط و حقیقت بندگی نیست و در گوشه آن قرار گرفته لذا با خیری مطمئن و با امتحانی روگردان میشود «فَإِنْ أَصَابَهُ» «حرف» را تفسیر میکند. متحرّف کسی است که بیک جانب میل میکند. مثل وَ مَنْ يُؤَلِّهِمْ يَوْمَئِذٍ دُبُرَهُ إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ أَوْ مُتَحَيِّزًا إِلَىٰ فِتْنَةٍ فَكَذَّبَ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ انفال: ۱۶ آیه در خصوص حرمت فرار از جنگ است مگر کسیکه برای جنگ بمحلی و جانبی میل کند و یا خود را بکنار دسته دیگر از مجاهدین برساند که این عقب نشینی فرار نیست بلکه یافتن

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۲۱

موضع محکم و یا لاحق شدن بدسته دیگر است. یعنی: هر که آنروز پشت بدشمنان کند با غضب خدا هم قرین شده مگر آنکه پشت کردن برای موضع گرفتن در ناحیه‌ای و لاحق شدن بدیگران باشد. تحریف شیء: بیک طرف بردن آنست مثل مِنَ الَّذِينَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ ... نساء: ۴۶ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْتَمِعُونَ كَلِمَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعِيدٍ مِمَّا عَقَلُوهُ ... بقره: ۷۵. راغب گوید: تحریف کلام آنست که آنرا در گوشه‌ای از احتمال قرار بدهی که بتوان بدو وجه حمل کرد. علی هذا معنی آن محتمل کردن کلام صریح است «مِنْ بَعِيدٍ مِمَّا عَقَلُوهُ» هم قرینه آنست یعنی پس از آنکه مراد از آنکلام را دانستند آنرا از معنای صریح منحرف میکردند مثلاً میگفتند: مراد از این جمله خاتم پیغمبران نیست بلکه جبرئیل است ظاهراً از يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ همین معنی مراد است و یا جای کلمه‌ها را عوض کرده و طور دیگر جابجا میکردند، شاید هر دو تحریف را انجام میداده‌اند.

حرق: ج ۲، ص: ۱۲۱

حرق: سوزاندن. ثلاثی آن مثل باب افعال و تفصیل متعدی است (اقرب) فَأَصَابَهَا إِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْ بقره: ۲۶۶ بآن فشردگی که در آن آتش بود رسید پس بسوخت. این آیه آتش سوزی جنگلها را روشن میکند و در (ع ص ر) مطالعه شود قَالَوا حَرَّقُوهُ وَ انصُرُوا آلِهَتَكُمْ انبیاء: ۶۸ گفتند او را بسوزانید و خدایاتان را یاری دهید. صحاح گوید: احراق و تحریق دلالت بر شدت دارند. وَ نَقُولُ ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ آل عمران: ۱۸۱ «حریق» پنج بار در قرآن تکرار شده است مجمع- البیان آن را آتش معنی کرده و هم بمعنی محرق گفته است یعنی سوزان. نا گفته نماند حریق در آیات قرآن بمعنی فاعل است و اگر آنرا آتش معنی کنیم در واقع تسمیه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۲۲

بصفت است زیرا سوزاندن صفت آتش است معنی آیه چنین میشود: میگوئیم بچشید عذاب سوزان یا عذاب آتش را.

حرک: ج ۲، ص: ۱۲۲

حرک: حرکت: ضد سکون. و آن انتقال جسم است از مکانی بمکانی و گاهی باستحاله نیز گفته میشود خواه در زیادت اجزاء باشد

یا در نقصان آن (مفردات) مثل رسیدن سبب و پوسیدن آن لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ فَإِذَا قَرَأْتَهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ قیامت: ۱۶ زبان خویش بتلاوت قرآن مجنباں تا بان عجله کنی که جمع کردن و فراهم آوردن آن بعهده ماست و چون آنرا بخوانیم قرائت آنرا تبعیت کن. در سوره طه آیه ۱۱۴ هست وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُقْضَىٰ إِلَيْكَ وَحْيُهُ وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا در خواندن قرآن پیش از آنکه وحی آن تمام شود شتاب نکن و بگو پروردگارا مرا دانش افزای. مجمع البیان گوید: عجله آن است که کار را پیش از وقت بخواهیم و سرعت آنست که در اول آن انجام دهیم. در المیزان هست: این آیه مؤید آنست که در روایات آمده قرآن علاوه از نزول تدریجی یک نزول دفعی دارد که بآنحضرت یکجا نازل شده است و پیش از نزول تدریجی علم مختصری بآن داشت و از عجله در آن پیش از نزول تدریجی نهی شده است (نقل بمعنی) بقیه مطلب در (نزل) دیده شود این لفظ فقط یکبار در قرآن آمده است.

حرام: ج ۲، ص: ۱۲۲

حرام: ممنوع. (مفردات) ضد حلال (صحاح - اقرب) وَلَا تَقُولُوا... هَذَا حَلَالٌ وَ هَذَا حَرَامٌ نحل: ۱۱۶ نگوئید این حلال و این ممنوع است. حرام گاهی حرام تکلیفی است مثل وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَ حَرَّمَ الرِّبَا بقره: ۲۷۵ إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَ الدَّمَ وَ لَحْمَ الْخِنْزِيرِ بقره: ۱۷۳.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۲۳

گاهی بطریق باز داشتن قهری و اجباری است نحو إِنَّهُ مَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ مائده: ۷۲ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَهَا عَلَى الْكَافِرِينَ اعراف: ۵۰ قَالَ فَإِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ أَرْبَعِينَ سَنَةً مائده: ۲۶ این تحریم بطریق منع اجباری است که خدا جلوشان را گرفته است میشود گفت که تحریم طبیعی است همانطور که شخص تعلیم ندیده از هدایت هواپیما ممنوع است همچنین مشرک از رفتن به بهشت طبیعتاً ممنوع است گرچه راه بهشت باز باشد زیرا او توانائی رفتن ندارد پس حرام در اینگونه آیات بمعنی غیر مقدور است. گاهی بتسخیر و اعمال قدرت خداست مثل وَ حَرَّمْنَا عَلَيْهِ الْمَرَاضِعَ مِنْ قَبْلُ... قصص: ۱۲ زنان شیرده را بر او قبلاً حرام کردیم، اینکه موسی پستان هیچ زن شیرده را نگرفت فقط خواست خدا بود تا بالاخره بمادرش برگردد. گاهی تحریم طبیعی و مقتضای طبیعت است که خدا چنان قرار داده است مثل وَ حَرَّمَ عَلَيَّ قَوْلِيهِ أَهْلُكُنَاهَا أَنَّهُمْ لَا يَزِجُوعُونَ انبیاء: ۹۵ بر قریه‌ایکه هلاک کرده‌ایم برگشتن بدنیا، حرام و نا مقدور است، آنها بر نمیگردند. حرم مکه را از آن حرم گویند که بعضی چیزها در آن تحریم شده بخلاف سایر مواضع، همچنین است ماه حرام (مفردات) مثل أَوْ لَمْ تُمَكِّنْ لَهُمْ حَرَمًا آمِنًا يُجِبِي إِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ قصص: ۵۷ آیا جا ندادیم آنها را در حرم امنی که میوه‌های هر چیز بآنجا جمع میشود. در اقرب الموارد گوید: حرمت چیز است که هتک آن حلال و جایز نیست (احترام). المسجد الحرام - البيت الحرام - الشهر الحرام، همه از این باب اند یعنی اینها محترم‌اند و حدودی دارند و چیزهایی در آنها حرام شده که در غیر آنها حرام نیست. حُرْم (بر وزن شتر) جمع حرام است

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۲۴

گویند: رجل حرام و قوم حرام (مجمع البیان) مثل لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَ أَنْتُمْ حُرْمٌ مائده: ۹۵ شکار را نکشید آنگاه که در حال احرام هستید. شخص در حال احرام را حرام و محرم گویند که از چیزهایی (محرمات احرام) ممنوع است. إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فِي كِتَابِ اللَّهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ مِنْهَا أَرْبَعَةٌ حُرْمٌ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ... توبه: ۳۶ ماههای حرام عبارت‌اند از ذو القعدة الحرام، ذو الحجة الحرام، محرم الحرام و رجب. سه تالی اولی پشت سرهم‌اند و چهارمی تنها و ما بین جمادی الثانی و شعبان است. حکم چهار ماه مزبور حرمت جنگ در آنهاست يَسْتَلُونَكَ عَنِ الشَّهِرِ الْحَرَامِ قَدْ آلَ فِيهِ قُلٌّ فِيهِ كَبِيرٌ بقره: ۲۱۷ و اگر یکطرف احترام آنها را مراعات نکرد و ابتدا بجنگ نمود مراعات احترام آن بر طرف دیگر لازم نیست چنانکه بعداً خواهد آمد. ذیل آیه

چنین است **فَلَا تَظَلُّمُوا فِيهِنَّ أَنْفُسَكُمْ** از این جمله فهمیده میشود که معصیت در این چهار ماه گناهش بیشتر است در میزان میگوید: خداوند این چهار ماه را حرام کرد تا مردم از جنگ دست بکشند و امن دائر شود و مردم بسوی طاعت خدا روند احترام این چهار ماه از شریعت ابراهیم علیه السلام بود و عرب آنها را حتی در بت-پرستی محترم می‌شمردند. **ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ** اشاره بدان است که این تحریم دین قائم بمصالح بندگان است (باختصار). در آیه **فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرْمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ ...** توبه: ۵ بعضی‌ها گفته‌اند: مراد از ماههای حرام چهار ماه مشهور است، ولی سیاق آیات نشان میدهد که مراد از آنها چهار ماه مهلت است که در آیه ۲ این سوره ذکر شده **فَيَسِيحُوا فِي الْأَرْضِ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ** نه ماههای حرام و این چهار ماه، حرام خوانده شده که قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۲۵

مزاحمت بر مشرکان در آنها حرام بود. میدانیم که اعلام سوره برائت توسط امیر المؤمنین علیه السلام در روز دهم ذو الحجه سال نهم هجرت بود علی هذا اشهر حرم با ماههای مهلت تطبیق میشود و در این صورت الف و لام (الاشهر الحرم) برای عهد ذکری است و بآیه دوم راجع است چنانکه میزان گفته. **الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ ...** بقره: ۱۹۴ ماه حرام در مقابل ماه حرام است و شکستن حرمتها را قصاصی هست هر که بشما تعدی کرد باو تعدی کنید همانطور که بشما تعدی کرده. این آیه حکایت از آن دارد که اگر کسی احترام ماه حرام را بشکند و جنگ را شروع نماید مراعات احترام آن بر طرف دیگر لازم نیست و **الْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ** بطور عمومی میرساند که اگر کسی حرمت کسی را از بین ببرد و مراعات نکند، طرف در مقابله بمثل حق دارد، روشنتر از آن جمله **فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ** است که در افاده مطلب ابهامی ندارد. **ذَلِكَ وَمَنْ يُعْظَمْ حُرْمَاتِ اللَّهِ فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ عِنْدَ رَبِّهِ حَجَّ:** ۳۰ آنست مطلب و هر که محترمه‌های خدا را تعظیم کند و بزرگ دارد آن برای او نزد پروردگارش خیر است. بقرینه آیات سابق روشن میشود که مراد از «حرمت» حج، مسجد الحرام، کعبه و غیره آنها است که بزرگداشتن آنها سبب خیر است. و میشود گفت: که «حرمت» اعم از اینهاست و خداوند بعد از شمردن قسمتی از آنها بطور کلی میفرماید: تعظیم مطلق حرمت بر آدمی خیر و مفید است. **وَفِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ ذَارِبَات:** ۱۹ محروم بمعنی ممنوع است یعنی کسیکه از روزی و در آمد کافی ممنوع است و مقابله با سائل نشان میدهد که او قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۲۶

در عین حال که فقیر است از کسی سؤال نمیکند و اظهار حاجت نمی‌نماید **تَعْرِفُهُمْ بِسِيمَاهُمْ** بقره: ۲۷۳ با علامتشان آنها را میشناسی.

حری: ج ۲، ص: ۱۲۶

حری: **فَمَنْ أَسْلَمَ فَأُولَئِكَ تَحَرَّوْا رَشَدًا** جن: ۱۴ در مجمع گوید: اصل تحزری بمعنی طلب شیء و قصد آنست معنی آیه: پس هر که اسلام آورد آنها قصد نجات کرده‌اند در اقرب الموارد هست: «تحزری الامر: قصده و منه فی القرآن **فَأُولَئِكَ تَحَرَّوْا رَشَدًا**».

حزب: ج ۲، ص: ۱۲۶

حزب: دسته. (صحاح) موارد استعمال آن در قرآن مجید نشان میدهد که وحدت عقیده و هدف در آن ملحوظ است و گونه هر دسته و جماعت را حزب نگویند **أَلَا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ** مجادله: ۲۲ پیداست که حزب الله و انصار خدا در صورتی است که دارای هدف واحد و ایمان واحد باشند. حزب الشیطان کسانی‌اند که از اغوهای شیطان تبعیت میکنند **أَلَا إِنَّ حِزْبَ الشَّيْطَانِ هُمُ الْخَاسِرُونَ** مجادله: ۱۹ احزاب جمع حزب بمعنی دسته‌هاست **وَمِنْ يَكْفُرُ بِهِ مِنَ الْأَحْزَابِ فَالِدَارُ مَوْعِدُهُ هُوَ:** ۱۷ جنگ احزاب از آنجهت باین نام نامیده شد که دسته‌های قریش، غطفان، اسد، و یهود در جنگ با رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم هم کلام

شدند و بمدینه لشکر کشیدند (مجمع البيان) علت تسمیه سوره احزاب نیز همان است و لَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَحْزَابٌ: ۲۲. «احزاب» یازده مرتبه در قرآن مبین آمده و همه در مقام ذم است و مراد از آنها دسته‌های اهل کتاب و مشرکین و تکذیب کنندگان پیامبران است.

حزن: ج ۲، ص: ۱۲۶

حزن: اندوه. غصه (قاموس، صحاح) وَ اَبْيَضْتُ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ ... يوسف: ۸۴ چشمانش از غصه سفید (نابینا) گردید. قَالَ إِنَّمَا أَشْكُوا بَثِّي وَ حُزْنِي إِلَى اللَّهِ يوسف: ۸۶ در (ب ث ث) گذشت که مراد از بَث، اندوهی است
قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۲۷

که شخص قادر بکتمان آن نیست و آنرا اظهار میکند معنی آیه: من اندوه و غصه خود را فقط بخدا شکایت میکنم. حَزَنَ (بر وزن فرس) مانند حزن بمعنی اندوه است (مجمع) راغب نیز هر دو را بیک معنی گفته است وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ فَاطِر: ۳۴. فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَ حَزَنًا قِصص: ۸ لام در «لِيَكُونَ» برای عاقبت است چنانکه مجمع گفته و مراد از حزن سبب حزن است و آن از باب مبالغه است (الميزان) معنی آیه: آل فرعون او را از آب گرفتند و عاقبت این کار آن بود که موسی برای آنها دشمن و باعث اندوه باشد. نا گفته نماند اصل حزن بمعنی سختی زمین یا زمین سخت است و چون اندوه یک نوع گرفتگی و خشونت قلب است لذا بآن حزن گفته‌اند (مجمع ذیل آیه ۹۲ توبه) و در نهج البلاغه خطبه ۱ هست «ثم جمع سبحانه من حزن الارض و سهلها» ... یعنی خدا از سخت و نرم زمین خاکی گرد آورد.

حسب: ج ۲، ص: ۱۲۷

اشاره

حسب: حساب بمعنی شمردن است (قاموس) راغب آنرا استعمال عدد گفته و لَتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَ الْحِسَابَ ... اسراء: ۱۲ تا عدد سالها و حساب را بدانید حسیب و حاسب: حسابگر. وَ كَفَى بِاللَّهِ حِسَابًا نساء: ۶ خدا در حسابگری کافی است كَفَى بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حِسَابًا اسراء: ۱۴ وَ كَفَىٰ بِنَدَائِهِمْ حِسَابًا انبياء: ۴۷ در اول حرف باء گذشت که «کفی» در اینگونه موارد بمعنی «اکتف» است یعنی بس کن بما در حسابگری و هكذا

بَغَيْرِ حِسَابٍ یعنی چه؟ ج ۲، ص: ۱۲۷

وَ اللَّهُ يَزُوقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ بقره: ۲۱۲ این تعبیر پنج بار در قرآن مجید تکرار شده است بقره: ۲۱۲، آل عمران ۲۷ و ۳۷، نور: ۳۸، غافر: ۴۰ و یکدفعه آمده إِنَّمَا يُؤَفِّي الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ
قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۲۸

بَغَيْرِ حِسَابٍ زمر: ۱۰. از این شش مورد، اولی و چهارمی مطلق و شامل دنیا و آخرت است دوّمی و سوّمی و ششمی ظاهراً راجع بدنيا و پنجمی راجع بآخرت است و در نتیجه يَزُوقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ هم در دنیا جاری است و هم در عقبی. اکنون باید دید منظور از این بی حسابی چیست؟ قبلاً باید بدانیم که همه این شش مورد فقط در باره روزی و نعمت و پاداش دنیا و آخرت است و در باره عذاب دنیا و آخرت همچو چیزی نیست. بعقیده بعضی از بزرگان چون بندگان و همه چیز آنها مال و مملوک خداست و آنها در مقابل خدا نه عوضی دارند و نه استحقاقی پس روزی خدا عطیه محض است و لذا بغیر حساب است. علی هذا بَغَيْرِ حِسَابٍ بمعنای

بغیر عوض و بغیر استحقاق است. این مطلب فی حد ذاته حق و ثابت است ولی در باره تمام مردم میباشد، عبارت دیگر، خدا بجهة مردم بدون عوض و استحقاق میدهد و این روزی دادن حقی است که خدا بعهده گرفته است بی آنکه مردم حقی بر خدا داشته باشند. اما از آیات یَزُوقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ... تَزُوقُ مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ یک نوع خصوصیت بنظر میاید و این حکم شامل همه مردم نیست و قید مَنْ تَشَاءُ و مَنْ يَشَاءُ مانع از عموم است. مثلاً آیه إِنَّمَا يُوفَى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ و آیه فَأُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ يُرْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ غافر: ۴۰ با آنکه قید «من یشاء» ندارد باز وصف صابران و «اولئک» که اشاره بنیکو کاران است قید «بغیر حساب» اند. بنظر نگارنده: باید آیات قیامت را از آیات دنیا جداگانه حساب کرد گر چه از جهتی بهم مربوطاند. در باره آخرت آنجا که آمده

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۲۹

مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ يُرْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ ظاهر آیه آنست که مراد از «بغیر حساب» بی پایان و بسیار است. عمل مؤمن در دنیا از حیث زمان و کم و کیف محدود است. ولی اجر او در آخرت بی پایان و وسیع و متنوع و رنگارنگ است. این اجر در مقابل آن عمل مسلماً بغیر حساب است. و با آن مقایسه نمیشود. اگر گوئی در آیات شریفه میخوانیم حِدَائِقَ وَأَعْنَابًا. وَكَوَاعِبَ أَتْرَابًا وَكَأَسَاءَ دِهَاقًا ... جَزَاءً مِنْ رَبِّكَ عَطَاءً حِسَابًا نباء: ۳۲-۳۶ این آیات و غیر آنها روشن میکند که اجر آخرت با حساب است نه بی حساب؟ گوئیم این حساب راجع باصل استحقاق است یعنی بهشت در مقابل ایمان و عمل است نه راجع بکثرت و بی پایان بودن آن. مؤید این مطلب آنست که در عمل بد یک مجازات و در کار خوب ده برابر است. اما در باره دنیا بعقیده نگارنده مراد از «بغیر حساب»، بغیر مقایسه با تلاش و سعی است. توضیح آنکه عدّه‌ای از مردم روزی و در آمدشان با مقایسه تلاش آنهاست مثلاً مزدوران و کارمندان و غیرهم در مقابل کار و تلاشی که میکنند بهره و روزی متناسب با کار بدست میاورند ولی تجار و غیر آنها مثلاً چند روز سعی میکنند صدها برابر کارشان بهره بدست میاورند و یا عدّه‌ای ارث میرند، گنج پیدا میکنند و مال بدست میاورند اینگونه مردم در رسیدن برزق یا تلاش ندارند و یا تلاششان نسبت به بهره خیلی کم است و این است معنای یَزُوقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ و چون همه مشمول این حکم نیستند لذا قید «مَنْ يَشَاءُ» جای خود را میگیرد. مثلاً در کریمه قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكِ الْمُلْكِ تَوْتَى الْمُلْكِ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعِ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعْزِزْ مَنْ تَشَاءُ وَ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۳۰

تُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلِيُّ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ. تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَمِيَّتِ وَتُخْرِجُ الْمَمِيَّتَ مِنَ الْحَيِّ وَتَزُوقُ مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ آل- عمران: ۲۶-۲۷ بهترین مصداق «تَزُوقُ مَنْ تَشَاءُ» ملک و پادشاهی است که مثلاً بوسیله ارث و یا تلاشی که نسبت بآن خیلی کم است بدست میاید پس یا اصلاً تلاش ندارد و یا تلاشش اندک است و بهره‌ها با تلاش مقایسه نمیشود. آیه زیر مطلب را بیش از پیش روشن میکند لِيَجْزِيَهُمُ اللَّهُ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَيَزِيدَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ يَزُوقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ نور: ۳۸ آیه صریح است که خدا جزای عمل را میدهد و از فضلش بر آن مزید میکند قسمت مزید خارج از مقایسه با عمل است و پس از آن میفرماید وَاللَّهُ يَزُوقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ. وَكَأَيُّنَ مِنْ قَرْيَةٍ عَتَتْ عَنْ أَمْرِ رَبِّهَا وَرُسُلِهِ فَحَاسِبُنَاهَا حِسَابًا شَدِيدًا ... طلاق: ۸ مراد از «حاسبناها» عذاب است و چون عذاب روی حساب عصیان و لجاجتشان بوده لذا «حاسبناها» آمده است ... الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ رَحْمَن: ۵ وَ يُرْسِلُ عَلَيْهَا حُسْبَانًا مِنَ السَّمَاءِ فَيُصِبِحُ صَعِيدًا زَلَقًا كهف: ۴۰ حسابان بکسر اول و ضم آن مصدر است بمعنی شمردن و نیز حسابان بضم اول تیرهای کوچک را گویند مفرد آن حسابانه است (اقرب) معنی آیه اول: آفتاب و ماه روی حساباند معنی آیه دوم: و بفرستد بر آن عذابی از آسمان در نتیجه زمین خالی و خشک گردد. راغب آنرا در آیه عذاب و آتش نقل کرده و گوید علت تسمیه آنست که کیفر روی حساب جرم است در مجمع نیز از ابن عباس عذاب و آتش نقل کرده است. بنظر نگارنده حسابان در آیه دوم چنانکه راغب نقل کرده بمعنی عذاب است و چون عذاب خداوند

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۳۱

با معصیت متناسب است لذا حساب گفته شده. فعل حَسِبَ يحسب از باب علم يعلم بمعنی ظن و گمان بکار می‌رود مثل أَحْسَبَ الدَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا... عنكبوت: ۲ بنظر راغب مصدر اینگونه افعال حسابان بکسر اول است. و شاید علت این تسمیه آن است که گمان و ظن پیش گمان کننده و ظن کننده یکنوع حساب است، از جانب خود محاسبه و روی آن حکم و عمل میکند. احتساب نیز در قرآن مجید بمعنی گمان بکار رفته است و موارد آن فقط سه محل است: زمر ۴۷، حشر: ۲، طلاق: ۳ فَأَتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا حشر: ۲ خدا بآنها از جایی آمد که گمان نکرده بودند. علت تسمیه نیز همان است که گفته شد. حَسِبَ (بر وزن فلس) بمعنی کفایت استعمال میشود (مفردات) وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ آل عمران: ۱۷۳ گفتند خدا ما را بس است و بهتر و کیل است این ماده بدین معنی ده بار در کلام الله آمده است. بگمانم علت این تسمیه آن باشد که میان کفایت کننده و کفایت شده حساب بر قرار است مثلاً در فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ بقره: ۲۰۶ میان گناه شخص و عذاب جهنم محاسبه‌ای هست و عذاب بحساب گناه است.

حسد: ج ۲، ص: ۱۳۱

حسد: بد خواهی. خواستار بودن زوال نعمت و سعادت دیگری. راغب گوید آن گاهی توأم با سعی در از بین بردن نعمت دیگران است قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ... وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ فلق: ۵ بگو پناه می‌برم بخدای فلق... از شرّ بدخواه آنگاه که بد خواهی کند. این ماده در کلام الله مجید بیشتر از پنج بار نیامده است.

حسر: ج ۲، ص: ۱۳۲

حسر: کشف و انکشاف (قاموس) در مجمع گوید: اصل

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۳۲

حسر بمعنی کشف است گوئی: «حسرت العمامة عن رأسی» عمامه از سرم کنار کردم. راغب گوید: بشخص خسته، حاسر و محسور گویند بتصور آنکه نیروی خود را از خویش کنار کرده و یا اینکه رنج نیرویش را از او برده است. لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَلَا يَسْتَحْسِرُونَ انبیاء: ۱۹ آیه در باره ملائکه است یعنی از بندگی خدا بزرگی نمیکنند و خسته نمیشوند يُنْقَلِبُ إِلَيْكَ الْبَصَرُ خاسئاً وَهُوَ حَسِيرٌ ملک: ۴ چشم بتو بر میگردد در حالیکه خسته است و نیروی دیدنش از آن بر کنار شده فَتَقْعِدَ مَلُومًا مَحْسُورًا اسراء: ۲۹ تا بنشیننی ملامت دیده و بریده از مردم یا از معاش. صدر آیه میگوید: در انفاق زیاده روی نکن تا محسور نباشی یعنی هر چه داشته باشی از تو کنار شود و از دستت برود. حسرت بمعنی اندوه و غم است بر آنچه از دست رفته. گوئی نادانی که بر ارتکاب عمل قبیح و ادارش کرده بود از وی رفته یا نیرویش از فرط غصه زایل شده و یا از یافتن چیز مفقود خسته شده است (مفردات) لِيُجْعَلَ اللَّهُ ذَلِكَ حَسِيرَةً فِي قُلُوبِهِمْ آل عمران: ۱۵۶ تا خدا آنرا در قلوبشان غم و اندوه گرداند. وَإِنَّهُ لَحَسِيرَةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ حاقه: ۵۰ کفار که بقرآن عمل نمیکنند و بی‌اعتناوند، روز قیامت قرآن بر آنها مایه اندوه میگردد. كَذَلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسِرَاتٍ عَلَيْهِمْ بقره: ۱۶۷ حسرات حال است از اعمالهم یعنی همانطور خدا اعمالشان را در حالیکه یکپارچه اندوه و غصه باشد بآنها نشان میدهد. فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسِرَاتٍ فاطر: ۸ حَسِرَاتٍ مفعول له «تَذْهَبُ» است یعنی جانت از حسرت و اندوه بر آنها از دست نرود. نا گفته نماند بعقیده راغب اصل حسر، کشف و بر کنار کردن لباس از محل خود است «حسر عن قميصه» یعنی دامن خود را بالا زد.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۳۳

حس: ج ۲، ص: ۱۳۳

حس: حاشه همان نیروی درک است که جمع آن حواس می‌آید. و احساس بمعنی ادراک با حاشه است اعم از آنکه با دیدن باشد یا شنیدن و یا غیر آن. فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسَىٰ مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ چون عیسی از آنها کفر احساس کرد گفت: یاران من بسوی خدا کدام‌اند؟ آل عمران: ۵۲ در مجمع البیان «احس» را پیدا کردن، دیدن و دانستن نقل کرده است. و همه از مصادیق احساسند. وَ كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَوْمٍ هَلْ تُحِسُّ مِنْهُمْ مِنْ أَحَدٍ أَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِكْزًا مَرِيحًا ۹۸ چه مردمانی را که پیش از آنها هلاک کرده‌ایم آیا کسی از آنها را می‌بینی یا صدائی از آنها میشنوی؟ وَ لَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ إِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِإِذْنِهِ آل عمران: ۱۵۲ «تَحُسُّونَهُمْ» از باب نصر ینصر بمعنی کشتن و مصدر آن حس بفتح اول است در اقرب گوید: «حسه حسا: قتله و استأصله» و در قاموس حس (بفتح اول) را حيله و استیصال و قتل گفته است. مجمع البیان در ذیل آیه فوق گوید: علت این تسمیه آنست که قتل، حس را از بین میبرد و در ذیل آیه ۱۵۲ آل عمران گفته: علت این تسمیه آنست که مقتول درد قتل را حس میکند. معنی آیه چنین میشود: خدا وعده خود را با شما راست کرد آنگاه که آنها را باذن وی میکشید. تحسس بمعنی جستجو کردن با حاشه است و منظور پیدا کردن میباشد خواه با دیدن یا شنیدن. يَا بَنِي إِدْهَبُوا فَتَحَسَّسُوا مِنْ يُوسُفَ وَأَخِيهِ يُوسُفَ: ۸۷ ای پسران من بروید یوسف و برادرش را بجوئید. لَا يَسْمَعُونَ حَسِيسَةً هَا وَ هُمْ فِي مَا اشْتَهَتْ أَنْفُسُهُمْ خَالِدُونَ انبیاء: ۱۰۲ صحاح و اقرب الموارد حسیس را صوت خفی گفته‌اند. طبری و بیضاوی آنها صدائیکه با شنیدن حس میشود ذکر کرده‌اند. معنی آیه این است: آنها صدای جهنم

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۳۴

را نمی‌شنوند و در آنچه خواسته نفسشان است جاودانند. و اگر مراد از حسیس صوت خفی باشد معنی آنست که حتی صدای جزئی آنها هم احساس نمیکنند. آن مصدر از برای مفعول است.

حسم: ج ۲، ص: ۱۳۴

حسم: از بین بردن اثر شیء. گویند: «قطعه فحسمه» یعنی آنها برید و ماده‌اش را زایل کرد بهمین علت شمشیر را حسام گفته‌اند (مفردات) سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَ ثَمَانِيَةَ أَيَّامٍ حُسُومًا حاقه: ۷ طبری و زمخشری گفته‌اند: ممکن است آن مصدر و یا جمع حاسم باشد مثل شهود و رفود که جمع شاهد و راقد است. بنا بر فرض اول مفعول مطلق یعنی «یحسمهم حسوما و بنا بر فرض دوم صفت سَبْعَ لَيَالٍ وَ ثَمَانِيَةَ أَيَّامٍ است. معنی آیه چنین میشود: خدا باد را هفت شب و هشت روز بر آنها مسلط کرد که بطرز عجیبی آنها را ریشه کن می‌نمود. و نیز آنها بمعنی متوالی گفته‌اند در مجمع گوید: ریشه آن از حسم الداء است که با داغ پی در پی آنها را معالجه میکنند. علی هذا «حسوما» حال است از «ریح» در آیه ما قبل. یعنی خدا باد را در حالیکه هفت شب و هشت روز مرتب و پی در پی آنها را از بین میبرد مسلطشان کرد. در این فرض حسوم بمعنی حاسم است.

حُسن: ج ۲، ص: ۱۳۴

اشاره

حُسن: (بر وزن قفل) زیبایی نیکویی. در قاموس گوید: «الحسن: الجمال» (زیبائی) در صحاح گفته: «الحسن: نقيض القبح» (نیکویی). هر دو از این معنی در قرآن یافت میشود مثل وَ لَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ وَلَوْ أَعْرَبْتَهُنَّ حُسْنُهُنَّ احزاب: ۵۲ و نه ترا است که آنها را به همسران دیگر عوض کنی گر چه زیبایی ایشان تو را بشگفت آورد. و مثل وَ وَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا عنكبوت: ۸ انسان را نسبت پدرو و مادرش بنیکی سفارش کرده‌ایم.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۳۵

راغب گوید: حسن (بضمّ اوّل عبارت است از هر چیز سرور آور و خوش آیند. قول راغب جامع هر دو معنای فوق است زیرا خوش آیند شامل هر دو از زیبایی و نکوئی است. حسن در قرآن هم مصدر آمده و هم اسم. مثل آیه ۸ عنکبوت که ذکر شد و مثل إِمَّا أَنْ تُعَذِّبَ وَإِمَّا أَنْ تَتَّخِذَ فِيهِمْ حُسْنًا كهف: ۸۶ که هر دو مصدراند و میشود گفت که اسم‌اند و نحو وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ آل عمران: ۱۴ وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوَابِ آل عمران: ۱۹۵ که هر دو اسم‌اند یعنی: برگشت خوش آیند و ثواب دلپسند نزد خداست. حَسَن (بر وزن فرس) وصف است بمعنی زیبا و نیکو. فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ آل عمران: ۳۷ پروردگارش او را پذیرفت پذیرشی نیکو. مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا بقره: ۲۴۵ موارد استعمال آن: قبول حسن، قرض حسن، متاع حسن، رزق حسن، اجر حسن، بلاء حسن و غیره است. حسنه: هر نعمت خوش آیند و شاد کننده است که بانسان میرسد و سیئه ضد آن است (مفردات) و شامل نعمت دنیا و آخرت هر دو است رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ بقره: ۲۰۱ پروردگارا بما در دنیا نعمتی نیکو بخش و در آخرت نعمتی نیکو بخش و ما را از عذاب آتش نگاه دار. این کلمه مجموعاً ۲۸ بار در قرآن مجید آمده است و شامل نعمت هر دو جهان است و حتی در طاعت و شفاعت و پیروی نیز بکار رفته است مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرٌ أَمْثَلِهَا انعام: ۱۶۰- مَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً حَسَنَةً يَكُنْ لَهُ نَصِيبٌ مِنْهَا نساء ۸۵ لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ احزاب: ۲۱. حسنات جمع حسنه است و شامل نعمتهای و دنیا و آخرت هر دو

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۳۶

میباشد وَ بَلَّوْنَاهُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ اعراف: ۱۶۸ و جمعاً سه بار در قرآن یافت میشود: هود ۱۱۴ فرقان: ۷۰. احسن اسم تفضیل است وَ مَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا مائده: ۵۰ بهتر از خدا در حکم کدام است؟ مجموعاً ۳۶ بار در قرآن مجید آمده است. مؤنث آن حسنی است وَ كَلَّمَ اللَّهُ الْحُسَيْنِي نساء: ۹۵ و خدا بهمه وعده بهتر داده است «حسنی» در این آیه و آیات دیگر باید موصوفی داشته باشد مثل وَ تَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ الْحُسَيْنِي اعراف: ۱۳۷ و مثل لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسَيْنِي ... طه: ۸ که «کلمه» و «الاسماء» موصوف حسنی است و این کلمه ۱۷ بار در کلام الله مجید تکرار شده است. در آیاتی نظیر وَ اتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ زمر: ۵۵ نَتَقَبَّلُ عَنْهُمْ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا احقاف: ۱۶ غرض آن نیست که: با حسن تابع شوید و بحسن تابع نشوید یا احسن را قبول میکنیم ولی حسن را نه بلکه شاید غرض آنست که ما انزل الله همه احسن است و آنچه خدا قبول کند همه احسن است. احسان مصدر باب افعال بمعنی نیکی کردن است مثل لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا بقره: ۸۳ افعال این ماده در قرآن مجید همه از باب افعال آمده مگر در سه موضع که از ثلاثی بکار رفته است نحو وَ حَسَنٌ أَوْلَئِكَ رَفِيقًا نساء: ۶۹ و دو مورد دیگر آیه ۳۱ كهف و ۷۶ فرقان است. محسن: نیکو کار. محسنین: نیکو کاران. محسنات: زنان نیکو کار. بنظر میاید که این اسماء فاعل در قرآن بجای صفت مشبیه بکار رفته‌اند و از آنها ثبوت اراده شده است چنانکه با مراجعه روشن خواهد شد. أَسْلِمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَ هُوَ مُحْسِنٌ نساء ۱۲۵ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ بقره: ۱۹۵ فَإِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۳۷

لِلْمُحْسِنَاتِ مِنْكُنَّ أَجْرًا عَظِيمًا احزاب: ۲۹ «محسنات» در قرآن فقط یکبار هست اینک چند آیه را بررسی میکنیم: إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسَانِ وَ إِيْتَاءِ ذِي الْقُرْبَى ... نحل: ۹۰ احسان بالاتر از عدل است زیرا عدل آنست آنچه بر عهده دارد بدهد و آنچه برای اوست بگیرد. ولی احسان آنست بیشتر از آنچه بر عهده دارد بدهد و کمتر از آنچه برای اوست بگیرد. اختیار عدل واجب ولی اختیار احسان مستحب است.

توجه؛ ج ۲، ص: ۱۳۷

الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ سجده: ۷ بعضی‌ها «خَلَقَهُ» را بفتح لام و بعضی‌ها بسکون لام و مصدر خوانده‌اند یعنی: همان خدائیکه هر چه آفرید نیکو آفرید. یا: همان خدائیکه خلقت همه چیز را نیکو کرد. با مقایسه آیه و خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا فرقان: ۲ قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ رعد: ۱۶ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ انعام: ۱۰۲ روشن میشود که همه چیز را خدا آفریده و نیکو آفریده و در میان آفریده‌ها بد وجود ندارد. بنظر نگارنده مراد از آیه ما نحن فيه آنست که در این جهان میان موجودات از لحاظ خلقت و تأثیر در یکدیگر، موازنه و عدالت هست و آن سبب اعتدال و نکوئی تمام اشیاء است و در آیه فرقان خواندیم وَ خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا همان تقدیر و اندازه گیری موجب حسن و نیکوئی گردیده است و اصولاً «خلق» در اصل معنی چنانکه راغب گفته بمعنی اندازه گیری است. این موجودات بی حد و حصر با همه اختلاف که دارند مانند آهن آلات خرد و بزرگ یک کارخانه همه مفید و همه خیر و همه در هم دیگر تأثیر دارند. چنانکه گفته‌اند: جهان چون چشم و خط و خال و ابروست که هر چیزش بجای خویش نیکوست در تفسیر صافی ذیل آیه وَ السَّمَاءِ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۳۸

رَفَعَهَا وَ وَضَعَ الْمِيزَانَ رَحْمَن: ۷ از امام علیه السَّلام نقل است: «بالعدل قامت السموات والارض» آری اگر عدل و موازنه نبود و موجودات در یکدیگر تأثیر نداشتند آسمانها و زمین بر پا نمیشدند. و این است معنی أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ.

اما حساب خیر و شر؛ ج ۲، ص: ۱۳۸

ناگفته نماند در عالم خارج نسبت بذات اشیا بطور قطع میشود گفت: که خیر و شری وجود ندارد آنچه هست موازنه است و تعدیل و تأثیر. خیر و شر عنوان ثانوی است که بر موجودات بار میشود. مثلاً زهر مار نسبت بما یا موجودات دیگر که از آن ضرر می‌بینند شرّ ولی نسبت بخود مار که آلت دفاع آنست و آنرا در برابر دشمنانش مصون میدارد خیر است و قطع نظر از این دو نسبت، زهر مار نه خیر است و نه شرّ. و هکذا پس اشیاء فی حدّ نفس موصوف بخیر و شرّ نیستند و با مقایسه و نسبت بخود یا نسبت بیکدیگر خیر و یا شرّ میشوند و یا نسبت بیکی خیر و نسبت بدیگری شرّ میگردند مثلاً قرآن نسبت بمؤمنین شفا و رحمت و نسبت بستمگران خسران و زیان است و لَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا. و چون انسان با موجودات و همچنین موجودات با یکدیگر همواره در تماس اند، همواره صفت خیر و شرّ بر آنها بار است و از آنها جدا نیست انسان پیوسته بعضی چیزها را برای خود مفید میداند و خیر مینامد و بعضی چیزها را که سبب عذاب و ناراحتی اوست شرّ میخواند و هر گاه انسان مثل سنگ شکنجه و راحتی احساس نمیکرد خیر و شری در جهان نسبت با وجود نداشت. قرآن مجید نیز روی این حساب قدم برداشته است و خیر و شرّ را از بشر قابل انفکاک نمیداند: وَ تَبْلُوكُمْ بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً وَإِلَيْنَا تُرْجَعُونَ انبیاء: ۳۵ وَ إِذِ اسْتَسْتَأْذِنُوا فَاذِنُوا لَهُمْ عَرِضَ فَلْت: ۵۱ إِذِ اسْتَسْتَأْذِنُوا فَاذِنُوا لَهُمْ عَرِضَ فَلْتًا وَ إِذِ اسْتَسْتَأْذِنُوا فَاذِنُوا لَهُمْ عَرِضَ فَلْتًا مَسَّهُ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۳۹

الْخَيْرِ مُنْوعًا مَعَارِج: ۲۰ فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَ مَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ زلزله: ۷-۸. ناگفته نماند شرّ و خیر هر دو امر وجودی‌اند چنانکه صریح آیات فوق است مثلاً در آیه وَ مَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ نمیشود گفت: هر که عدم را عمل کند آنرا خواهد دید سیل و زلزله و غیره نسبت بانسان شرّ است و وجود است نه عدم چنانکه مثلاً غسل نسبت بانسان خیر و وجود است حکم این هر دو یکسان است. فلاسفه که بعدمی بودن شرّ قائل‌اند مثل قائلین بیزدان و اهریمن هر دو باشتباه رفته‌اند. گر چه هر دو دسته خواسته‌اند از نسبت دادن شرّ بخدا جلوگیری کنند. ولی دسته اول واقعیت را درک نکرده و دسته دوم سلطنت خدا را ناتمام نموده‌اند.

چرا خدا شرّ می‌آفریند؟! ج ۲، ص: ۱۳۹

خداوند اولاً و بالذات، شرّ بوجود نیاورد بلکه مردم در اثر اعمال بد پدیده‌های عالم را نسبت بخود شرّ میکنند، عبارت روشنتر مردم از دستور حق و عدالت منحرف میشوند و در نتیجه خداوند برای آنها شرّ پیش میاورد و آنچه میبایست خیر و مفید شود شرّ و مضرّ میگردد. برای درک این مطلب باید دست بدامن قرآن زد. قرآن میفرماید: فَأَعْرَضُوا فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ سَيْلَ الْعَرِمِ وَبَدَّلْنَاهُمْ بِجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتَيْنِ ذَوَاتِي أُكُلٍ خَمْطٍ وَأَثَلٍ وَشَيْءٍ مِنْ سِدْرٍ قَلِيلٍ ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِمَا كَفَرُوا وَهَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكُفُورَ سبأ: ۱۶-۱۷. آیه صریح است در اینکه آمدن سیل و از بین رفتن وسائل زندگی قوم سبأ در اثر اعراض از دستور خداوند بوده است، پس سیل را که نسبت بآنها شرّ بود، خدا فرستاد و خدا این کار را کرد چنانکه فرمود فَأَرْسَلْنَا وَلِيًّا چَرا خدا این شرّ را بوجود آورد؟ زیرا که آنها کفور شدند و اعراض کردند وَهَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكُفُورَ چقدر خنده آور است بگوئیم سیل

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۴۰

نسبت بآنها شرّ نبود زیرا شرّ عدمی و سیل وجود است. در جای دیگر میخوانیم وَ إِن تَصَّ بِهُمْ حَسِنَّةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَإِن تَصَّ بِهُمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِكَ، قُلْ كُلُّ مَنْ عِنْدَ اللَّهِ فَمَا لَهُؤَلَاءِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثًا. مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنَ نَفْسِكَ ... نساء: ۷۸-۷۹. مشرکان بر رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ خرده گرفته و میگفتند: خوبی از جانب خدا و بدی از جانب تو است که بما میرسد! خدا در جواب میفرماید: بگو حسنه و سیئه هر دو از جانب خداست قُلْ كُلُّ مَنْ عِنْدَ اللَّهِ در اینجا خدا هر دو را از جانب خود میگوید و در آیه بعدی فرموده: حسنه از جانب خداست (و اوست که حسنه میدهد و کسی اجبارش نمیکند) و سیئه از جانب ما است یعنی ما سبب میشویم که خداوند سیئه پیش میاورد. در قرآن کریم آیات زیادی هست که شرور و بلاها معلول اعمال ناشایست مردم است مثل وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَمَا أُصَابَكُمْ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ تَغَابِنِ: ۱۱ در آیه اولی بلا را معلول عمل آدمی و در آیه دوم از خدا میدانند. یعنی شرّ را خدا میاورد ولی علت آن عمل انسان است. اگر گویند: بمقتضای الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ باید اینها شرّ و بد نباشند و حال آنکه قرآن مجید در شرّ و مصیبت بودن این قبیل چیزها صریح است؟! گوئیم اینها از لحاظ تقدیر و موازنه و اثر اعمال و انتقام در مقابل طغیان، عدل و خیراند هر چند نسبت باشخاص مجرم شرّ و مصیبت باشند چنانکه در سوره الرحمن در چند محلّ پس از ذکر عذابهای آخرت آیه فَبِأَيِّ آلَاءِ... آمده است زیرا آن عذابها نسبت بنظام عالم و مقتضای شقاوت مجرمین خیر و از لوازم نظام کلی عالمنند گرچه نسبت بمجرمین شرّاند

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۴۱

بعبارت اخری: آنها نسبت بخدا و واقع خیراند و خدا خلقت آنها را نکو کرده ولی نسبت باهل عذاب شرّاند و در آن عیبی نیست چنانکه قرآن مؤمنان را شفا و نسبت بکفار لا یزید الا خسار است. در اینجا باید حساب مصائبی را که برای امتحان و ترفیع مقام برای بعضی از بندگان پاک خدا پیش میاید از این حساب جدا دانست و انشاء الله در کلمه صوب ذیل آیه مَا أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي أَنْفُسِكُمْ ... حدید: ۲۲ خواهد آمد. خلاصه سخن آنکه: شرّ مثل خیر وجودی است، شرّ را خدا بوجود میاورد ولی سبب آن عمل آدمی است شرّ را عدمی دانستن مثل عقیده به یزدان و اهریمن هر دو باطل و اشتباه است.

اسماء حسنی؛ ج ۲، ص: ۱۴۱

اسماء حسنی یعنی نامهای بهتر. نامهاییکه دلالت بر حسن دارند آنها هم نه فقط حسن مطلق بلکه احسن است زیرا حسنی مؤنث احسن میباشد. این اسماء قهرا معانی وصفی دارند زیرا بر نامهاییکه معانی وصفی دارند حسن گفته نمیشود مثلاً اگر بدرخت میگوئیم: درخت این حسنی ندارد، فقط نام و معرّف است ولی اگر بگوئیم: بارور: آن معنای وصفی است و دلالت بر حسن دارد. اسماء

حسنى نامهائى است كه در آنها معانى حسن ملحوظ و متضمن صفات جلال و جمال خداوندى اند و لِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى فَادْعُوهُ بِهَا
اعراف: ۱۸۰ قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى اسراء: ۱۱۰ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى طه: ۸ هُوَ
اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى حشر: ۲۴ این چهار محل است كه در آن كلمه الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى آمده است و خدا با
آنها خوانده میشود و هنگام دعا صفات حق تعالى كه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۴۲

هر يك نماينده قسمتى از تدبير عالم و يا نشان دهنده جلال كبريائى است در نظر داعى مجسم میشود. اسماى حسنى در قرآن مجيد بنا بر نقل الميزان ۱۲۷ است بترتيب ذيل: ا- الٰه، اَحَدٌ، اَوَّلٌ، آخِرٌ، اَعْلَى، اَكْرَمٌ، اَعْلَمٌ، اَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ، اَحْكَمُ الْحَاكِمِينَ، اَحْسَنُ- الْخَالِقِينَ، اَهْلُ التَّقْوَى، اَهْلُ الْمَعْفِرَةِ، اَقْرَبُ، اَبْقَى. ب- بارئ، باطن، بَرٌّ، بصير، بدیع. ت- تَوَّابٌ. ج- جَبَّارٌ، جامع. ح- حَكِيمٌ، حَلِيمٌ، حَقٌّ، حَمِيدٌ، حَسِيبٌ، حَفِيزٌ، حَفِىٌّ. خ- خَبِيرٌ، خَالِقٌ، خَلَّاقٌ، خَيْرٌ، خَيْرُ الْمَاكِرِينَ، خَيْرُ الرَّازِقِينَ، خَيْرُ الْفَاصِلِينَ، خَيْرُ الْحَاكِمِينَ، خَيْرُ الْفَاتِحِينَ، خَيْرُ الْغَافِرِينَ، خَيْرٌ- الْوَارِثِينَ، خَيْرُ الرَّاحِمِينَ، خَيْرٌ- الْمُنزِلِينَ. ذ- ذُو الْعَرْشِ، ذُو الطُّولِ، ذُو اِنْتِقَامِ، ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ، ذُو الرَّحْمَةِ، ذُو الْقُوَّةِ، ذُو الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ، ذُو الْمَعَارِجِ. ر- رَحْمَنٌ، رَحِيمٌ، رُؤْفٌ، رَبٌّ، رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ، رَزَّاقٌ، رَقِيبٌ. س- سَمِيعٌ، سَلَامٌ، سَرِيعُ الْحِسَابِ، سَرِيعُ الْعِقَابِ. ش- شَهِيدٌ، شَاكِرٌ، شَاكِرٌ، شَاكِرٌ، شَدِيدُ الْعِقَابِ، شَدِيدُ الْمِحَالِ. ص- صَمَدٌ. ض- ظَاهِرٌ. ع- عَلِيمٌ، عَزِيزٌ، عَفْوٌ، عَلِيٌّ، عَظِيمٌ، عَدْلٌ، الْعَبِيَّةُ وَالشَّهَادَةُ. غ- غَنَى، غَفُورٌ، غَالِبٌ، غَافِرُ الذَّنْبِ، غَفَّارٌ. ف- فَالِقُ الْاِصْبَاحِ، فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى، فَاطِرٌ، فَتَّاحٌ. ق- قَوِيٌّ، قُدُوسٌ، قَيُّومٌ، قَاهِرٌ، قَهَّارٌ، قَرِيبٌ، قَادِرٌ، قَدِيرٌ، قَابِلُ التَّوْبِ، قَائِمٌ عَلَيَّ كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۴۳

ك- كَبِيرٌ، كَرِيمٌ، كَافِيٌّ. ل- لَطِيفٌ. م- مَلِكٌ، مُؤْمِنٌ، مُهَيِّمٌ، مُتَكَبِّرٌ، مُصَوِّرٌ، مَجِيدٌ، مُجِيبٌ، مُبِينٌ، مُؤَلَى، مُحِيطٌ، مُقِيتٌ، مُتَعَالٍ، مُخَيِّبٌ، مَتِينٌ، مُقْتَدِرٌ، مُسْتَبْعَانٌ، مُبْدِيٌّ، مَالِكُ الْمَلِكِ. ن- نَصِيرٌ، نُورٌ. و- وَهَّابٌ، وَاحِدٌ، وَلى وَالِى، وَاسِعٌ، وَكِيلٌ، وَدُودٌ. ه- هَادِيٌّ. در توحيد صدوق از حضرت رضا عليه السلام از پدراناش از على عليه السلام از رسول خدا صلى الله عليه و آله نقل شده كه فرمود: براى خدا نود و نه اسم است، هر كه خدا را با آنها بخواند خدا دعای وى را اجابت كند و هر كه آنها را بشمارد داخل بهشت میشود. در روایت ديگرى از امام صادق از پدراناش از امير المؤمنين از رسول خدا صلى الله عليه و آله نقل شده فرمود: براى خداى تعالى نود و نه اسم است صد مگر يكى، هر كه آنها را بشمارد داخل بهشت شود و آنها چنين اند: الله، اله، واحد، احد، صمد، اول، آخر، سمیع، بصير، قدیر، قاهر، على، اعلی، باقى، بدیع، بارى، اكرم، ظاهر باطن، حى، حكيم، علیم، حلیم حق، حسیب، حمید، حفى، رب رحمن، رحیم، دارى، رزاق، رقیب، رؤوف، رائى، سلام، مؤمن مهیمن، عزیز، جبار، متكبر، سید سبوح، شهید، صادق، صانع، ظاهر، عدل، عفو، غفور، غنى، غياث، فاطر، فرد، فتاح، فالق، قدیم، ملك، قدوس، قوی، قریب، قیوم، قابض، باسط، قاضى الحاجات، مجید، مولی، منان، محیط، مبین، مقیت، مصور، کریم، کبیر، کافى، کاشف- ضرر، وتر، وهاب، ناصر، واسع، ودود، هادى، وفی، وکیل، وارث، باعث، بر، تواب، جلیل، جواد، خبیر، خالق، خیر الناصرین، ديان، شكور، عظیم، لطیف، شافى.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۴۴

اینها كه شمرده شد مجموعاً صد تا است ولى لفظ جلاله داخل در عدد نیست بنا بر این مجموع اسماء حسنى در روایت نود و نه است و لفظ جلاله صفت بخصوصی در آن ملحوظ نیست بلکه الزاماً دال بر تمام آنهاست بکلمه «الله» رجوع شود. در نسخه ما در توحيد صدوق «باعث» دو دفعه ذکر شده ولى پیداست كه اشتباه چاپ است. مقصود از شمردن كه فرمود: هر كه آنها را بشمارد داخل بهشت شود. آنست كه بآنها ایمان بیاورد و بداند كه خداوند داراى چنین صفاتى است. نود و نه بودن اسماء حسنى در روایت شیعه و سننى بطور مستفیض نقل شده ولى بنا بر آنچه در قرآن و روایات ديگر و دعاها نقل شده تعداد اسماء حسنى بیشتر از این است در الميزان ذیل آیه ۱۸۰ سورة اعراف بعد از ذکر این نکته فرموده: غایت دلالت این روایات آنست كه: از جمله اسماء حسنى

نود نه اسم است که از خواص آنها استجاب دعا و دخول بهشت است در صورت دعا کردن با آنها و شمردن آنها. ایضا در تفسیر المیزان ذیل آیه فوق از سوره اعراف بحث مفصّلی است طالبان تفصیل بانجا رجوع کنند. فِيهِنَّ خَيْرَاتٌ حِسَانٌ رحمن: ۷۰ حسان جمع حسناء و حسنه بمعنی زنان زیبا روی است. همچنین است عَبَقَرِيٌّ حِسَانٍ رحمن: ۷۶ که جمع حسنه بمعنی نیکو است. قُلْ هَلْ تَرَبَّصُونَ بِنَا إِلَّا إِحْدَى الْحُسَيْنَيْنِ توبه: ۵۲ مراد از «حسینین» شهادت و پیروزی است مسلمین بکفار میگفتند: ما در پیکار و جهاد خود یکی از دو چیز نائل میشویم که هر دو نیکوست یا شهید میشویم و یا فاتح میگردیم.

حشر: ج ۲، ص: ۱۴۴

حشر: جمع کردن. ذَلِكْ حَشْرٌ عَلَيْنَا يَسِيرٌ ق: ۴۴ آن جمع کردنی است که بر ما آسان است:

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۴۵

در مجمع ذیل آیه ۲۰۲ از سوره بقره گفته: حشر گرد آوردن قوم است بیک مکان ... اصل باب از جمع شدن است. در اقرب الموارد هست: «حشر الناس: جمعهم» آیات قرآن مجید در این معنی بکار رفته است مثل وَ حَشِرٌ لِّسَلِيمَانَ جُنُودَهُ مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ وَ الطَّيْرِ نمل: ۱۷ برای سلیمان لشگریانش از جنّ و انس و پرنده جمع شدند. وَ لَئِنْ مُتُّمْ أَوْ قُتِلْتُمْ لِإِلَى اللَّهِ تُحْشَرُونَ آل عمران: ۱۵۸ اگر مرید یا کشته شدید بسوی خدا جمع میشوید. راغب آنرا اخراج معنی کرده گوید: حشر بیرون کردن جماعت از مقر آنهاست بجنگ و نحو آن. ولله قول مجمع البیان با آیات قرآن بهتر میسازد و اگر اخراج معنی شود شاید برای آنست که اخراج توأم با جمع کردن است. وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّكُمْ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ بقره: ۲۰۳ بهتر است «تُحْشَرُونَ» در این آیه و نحو آن بمعنای حال گرفته شود یعنی الآن بسوی خدا جمع میشوید و در این صورت مراد از آن، جمع شدن در عالم مرگ و یا مطلق است زیرا مردم از حین آفریده شدن بتدریج در حال جمع شدن بسوی پروردگارانند. وَإِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ تکویر: ۵ آنگاه که وحوش جمع گردند. ممکن است آیه راجع به مقدمات قیامت و ابتدای فناء عالم باشد و ممکن است مراد از آن جمع شدن در قیامت باشد. در این صورت آیا برای وحوش حشر و نشر و حساب و کتابی هست؟ الله اعلم. در آیه دیگری آمده و مَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَ لَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَلُكُمْ مَا فَزَّنَّا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ انعام: ۳۸ این آیه از آیه ما قبل اعم است و تمام جنبندگان و پرندگان را امت و دارای نظام خوانده و در آخر گوید: سپس بسوی پروردگار خویش محشور و جمع میشوند.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۴۶

در ذیل دو آیه فوق در تفاسیر شیعه و اهل سنت روایات و مطالبی نقل شده که حاکی از حشر حیوانات و غیره است و مرحوم مجلسی در ج ۷ بحار ص ۳۵۳ تا ۳۷۷ طبع جدید آیات و روایات آنرا نقل کرده است. ناگفته نماند اثبات و ردّ این مطلب، تحقیق و وقت بیشتر لازم دارد و علم آن در نزد خداست و حقیقت امر هر چه باشد مورد تسلیم و قبول است. هُوَ الَّذِي أَخْرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ دِيَارِهِمْ لِأَوَّلِ الْحَشْرِ حشر: ۲ این حشر در باره اخراج طائفه‌ای از یهود از اطراف مدینه است. معنی آیه چنین است: او کسی است که کفار اهل کتاب را برای اولین راندن، بیرون کرد. اخراج و راندن معنای کنایه‌ای جمع کردن و لازم آنست. در اقرب الموارد آمده: «حشر الجمع: اخراجه من مکان الی آخر». حاشرین: گرد آورندگان فَأَرْسَلْنَا رَسُولًا فِي الْمَدَائِنِ حَاشِرِينَ شعراء:

۵۳

حصب: ج ۲، ص: ۱۴۶

حصب: سنگریزه انداختن مجمع البیان ذیل آیه ۹۸ انبیاء گوید: اصل حصب بمعنی انداختن است. اقرب الموارد گوید: اصل آن انداختن سنگریزه است: «حصبه حصبا: رماه بالحصباء» سپس در هر انداختن بکار رفته است. إِنَّكُمْ وَ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصْبٌ

جَهَنَّمَ انبیاء: ۹۸ شما و آنچه جز خدا می پرستید انداخته شده جهنم و هیزم آن هستید. «حصب» (مثل اسد) را هیزم و آنچه در آتش انداخته میشود معنی کرده‌اند. طبرسی گوید مراد آنست که همچون انداخته شدن سنگریزه، با تش انداخته میشوند. این آیه نظیر آیه وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ است که در (ح ج ر) گذشت و گفتیم که شامل معبودهای جاندار نیست. إِنَّا أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ حَاصِبًا قمر: ۳۴ حاصب را باد ریگ افشان گفته‌اند. و چهار بار در قرآن

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۴۷

مجید آمده است: عنكبوت ۴۰، قمر ۳۴، ملک ۱۷، اسراء ۶۸.

ححصص: ج ۲، ص: ۱۴۷

ححصص: الْآنَ حَصْحَصَ الْحَقُّ ... یوسف: ۵۱ اکنون حق آشکار شد. مجمع البیان از زجاج نقل کرده که آن از حصه مشتق است. یعنی حصه حق از حصه باطل آشکار شد. این کلمه در کلام الله فقط یکبار بکار رفته است.

حصد: ج ۲، ص: ۱۴۷

حصد: درو کردن همچنین است حصاد بفتح اول و کسر آن (اقرّب) فَمَا حَصَدْتُمْ فَذَرُوهُ فِي سَبِيلِ يَوْسُفَ: ۴۷ آنچه درو کردید در سنبلش بگذارید. وَ آتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ انعام: ۱۴۱. حصيد: درو شده. در زرع و غیره بکار رفته است فَأَنْبَتْنَا بِهِ جَنَّاتٍ وَ حَبَّ الْحَصِيدِ ق: ۹ با آن باغها و دانه درو شده رویانیدیم ممکن است «حصید» صفت «حب» باشد و شاید صفت موصوف محذوف باشد یعنی «حب نبات حصيد». آتَاهَا أَمْزِنًا لَيْلًا أَوْ نَهَارًا فَجَعَلْنَاهَا حَصِيدًا يونس: ۲۴ دستور ما شب یا روز بآن آمد پس آنرا درو شده و از بین رفته کردیم. غرض آنست که در اثر بلا نابود شد همچنین است آیه ۱۰۰ هود و ۱۵ انبیاء.

حصر: ج ۲، ص: ۱۴۷

حصر: تنگ گرفتن (مفردات) قاموس آنرا تنگ گرفتن و حبس گفته است وَ خُذُوا هُمْ وَ أَحْصِرُوا هُمْ توبه: ۵ بگیری آنها را و حبس کنید. لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ ... بقره: ۲۷۳ فقرائیکه در راه خدا ممنوع و محبوس شده‌اند فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسِرَ مِنَ الْهُدَىٰ ... بقره: ۱۹۶ پس اگر از ادامه حج ممنوع شدید آنچه میسر باشد قربانی کنید. راغب گوید: حصر و احصار بمعنی منع از طریق بیت (کعبه) است. احصار در منع ظاهر مثل دشمن و منع باطن مثل مرض هر دو گفته میشود ولی حصر فقط در منع باطن است آیات فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا بِهِرِ دُوَا مِنْ مَنَعِ الظَّاهِرِ وَ بَاطِنِ مَحْمُولِ است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۴۸

حَصِير (بر وزن فرس) بمعنی تنگی است (صحاح) «حصر الرجل حصرا: ضاق صدره» أَوْ جَاؤُكُمْ حَصِيرَتٌ صُدُّوهُمْ أَنْ يُفَاتِلُواكُمْ ... نساء: ۹۰ یا بر شما آمدند که سینه‌هایشان تنگ شده از اینکه با شما بجنگند. مراجعه باقرب الموارد نشان میدهد که فعل حصر از باب ضرب یضرب و نصر ینصر بمعنی تنگ گرفتن و منع و حبس و مصدر آن بر وزن (فلس) است و از باب علم یعلم بمعنی تنگ شدن و مصدر آن بر وزن فرس است. و همچنین دو باب اول و باب افعال هر دو متعدی‌اند و از ابو عمرو شیانی نقل میکند که: حصر و احصر هر دو بمعنی حبس است. وَ جَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيرًا اسراء: ۸ حصیر را سجن و محبس گفته‌اند و این بدان علت است که جهنم شخص را ممنوع و محبوس میکند و حصیر بمعنای فاعل و تنگ گیرنده است یعنی: جهنم را برای کفار زندان قرار دادیم. أَنْ اللَّهُ يُشْرِكَ بِيَحْيَىٰ مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَ سَيِّدًا وَ حُصُورًا وَ نَبِيًّا مِنَ الصَّالِحِينَ آل عمران: ۳۹ گفته‌اند حضور کسی است که خود را از جماع باز دارد یا کسیکه نزد زنان نیاید و آنکه در از بین بردن غریزه جنسی خود را بزحمت افکند ولی اینها با ظاهر آیه و واقعیت

دین جور در نیاید بهتر است گفته شود: حضور کسی است که خود را از مشتهیات نفس باز دارد یعنی: پارسا. و آن صیغهٔ مبالغه است.

حصول: ج ۲، ص: ۱۴۸

حصول: إِذِ الْبُعْثِ مَا فِي الْقُبُورِ وَ حُصِّلَ مَا فِي الصُّدُورِ ... عادیات: ۱۰ راغب گوید: تحصیل خارج کردن مغز است از پوست مثل خارج کردن طلا از سنگ معدن و دانه از گاه خدا فرموده وَ حُصِّلَ مَا فِي الصُّدُورِ یعنی آنچه در سینه‌هاست ظاهر و جمع شد. معنی آیه چنین است: آنگاه که آنچه در قبور است آشکار و آنچه در

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۴۹

سینه‌هاست خارج گردد. آیه حاکی از آنست که روز قیامت برای آنچه در سینه‌ها از حَبِّ و بغض و ایمان و کفر وجود دارد حساب هست و آنها ظاهر و آشکار خواهند شد. در روایات کافی هست که شادی و سرور قلب مانند مثالی آشکار شده و سخن گوید برای تکمیل این بحث به «بعثر» رجوع شود، این کلمه در قرآن بیش از یکبار نیست

حصن: ج ۲، ص: ۱۴۹

حصن: قلعه. جمع آن حصون است مثل وَ ظَنُّوا أَنَّهُمْ مَانِعَتُهُمْ حُصُونُهُمْ مِنَ اللَّهِ ... حشر: ۲ لَّا يُفَاتِلُونَكُمْ جَمِيعًا إِلَّا فِي قُرَىٰ مُّحَصَّنَةٍ حشر: ۱۴ مراد شهرهای مستحکم و حصار شده است یعنی: کارزار نکنند با شما مگر در آبادیهای مستحکم و حصار دار. این معنای اولی حصن است سپس بطور مجاز چنانکه راغب گوید در هر تحفظ و نگه داشتن بکار میرود بکسیکه خود را از بی عفتی حفظ کند گوئیم: محصن و بزنیکه در اثر شوهر دار بودن و یا عفت، خود را از بی عفتی نگه دارد محصنه (بصیغهٔ فاعل و مفعول) گویند. بصیغهٔ فاعل از آنجهت که خود را از بی عفتی باز میدارد و بصیغهٔ مفعول از آن سبب که از بی عفتی باز داشته شده است. وَ مَنْ لَّمْ يَسْتِطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمِنْ مَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ... فَانْكِحُوهُنَّ بِإِذْنِ أَهْلِهِنَّ وَ آتُوهُنَّ أَجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ مُحْصَنَاتٍ غَيْرِ مُسَافِحَاتٍ ... فَإِذَا أَحْصَنَ فَإِنَّ أَتَيْنَ بِفَاحِشَةٍ فَعَلَيْهِنَّ نِصْفٌ مَّا عَلَى الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْعَذَابِ ... نساء: ۲۵ مراد از محصنات اول زنان آزاد و عقیف است که بواسطهٔ عفت و امتناع از فحشاء، از بی عفتی باز داشته شده‌اند و همچنین است محصنات دوم که مراد کنیزان عقیف است. امّا جملهٔ فَإِذَا أَحْصَنَ ممکن است مراد از آن شوهر دار بودن باشد یعنی: کنیزان چون شوهر دار شدند اگر زنا کنند نصف حد زنان آزاد را دارند که پنجاه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۵۰

تازیانه است. و این قرینه است که مراد از محصنات سوم زنان آزاد و عقیف است زیرا محصنات شوهر دار سنگسار و کشته میشوند و آن قابل تقسیم نیست. و نیز ممکن است مراد از فَإِذَا أَحْصَنَ اسلام آوردن کنیزان باشد چنانکه المیزان گفته است. امّا در آیه حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ ... وَ الْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ نساء: ۲۴ ظاهرا مراد زنان شوهر دار است یعنی مادرانتان ... و زنان شوهر دار بر شما حرام‌اند. وَ أَجَلَ لَكُمْ مَّا وَرَاءَ ذَلِكَ أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ مُحْصَنَاتٍ غَيْرِ مُسَافِحِينَ ... نساء: ۲۴ مراد از محصنین مردان عقیف است که از فحشاء امتناع میکنند و مسافحین: زنا کارانند.

حصا: ج ۲، ص: ۱۵۰

حصا: احصاء: اتمام شمارش. لَّا يُعَادِرُ صَیْغَةَ وَ لَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا ... كهف: ۴۹ کوچک و بزرگی را نگذاشته مگر آنرا بشمار آورده است. نا گفته نماند: حصاء بمعنی سنگریزه و جمع آن حصی است. راغب گوید: عرب در شمردن از سنگریزه استفاده میکرد

لذا شمردن را احصاء گفته‌اند چنانکه ما در شمردن از انگشتان خود استفاده میکنیم. وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا... ابراهیم: ۳۴- نحل: ۱۸ مراد از «لَا تُحْصُوهَا» تمام شمردن است یعنی شمارش آنرا نمیتوانید با آخر رسانید. لذاست که راغب، احصاء را تحصیل بعدد گفته است و خلاصه، احصاء تمام شمردن و تحصیل حساب است نه فقط یک، دو، سه گفتن. دلیل روشنتر قول راغب آیه لَقَدْ أَحْصَاهُمْ وَعَدَّهُمْ عَدًّا مَرِیم: ۹۴ است که احصاء و عدّ هر دو یکجا آمده است یعنی حساب آنها را کرده و آنها را شمرده است. علی هذا احصاء بمعنی تحصیل حساب و دانستن آن و تعدید بمعنی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۵۱

شمردن است. عَلِمَ أَنْ لَنْ تُحْصِيُوهُ فَتَابَ عَلَيْكُمْ... مزمل: ۲۰ داند که بسر بردن آن نتوانید. آیه در باره عبادت شب است و ضمیر «تُحْصِيُوهُ» به لیل که در صدر آیه است بر میگردد و منظور از احصاء، شب را در حال عبادت بروز آوردن است که بر همه ممکن نیست. و شب زنده داری یکنوع شمردن دقائق شب است.

حضر: ج ۲، ص: ۱۵۱

حضر: حضور. ضدّ غائب شدن (قاموس) اُمُّ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ... بقره: ۱۳۳ یا شما آندم که مرگ یعقوب در رسید حاضر بودید؟ وَالصُّلْحُ خَيْرٌ وَأُحْضِرَتِ الْأَنْفُسُ الشُّحَّ... نساء: ۱۲۸ سازش کردن خوب است. جانها بر بخل حاضر شده هستند یعنی بخل از غرائز نفسانی است و بخل هر نفس در آن حاضر است و بواسطه آن از منافع خویش دفاع میکند. وَبَيَّهْمُ أَنْ الْمَاءَ قِسْمَةٌ بَيْنَهُمْ كُلُّ شِرْبٍ مُحْتَضَرٌّ قمر: ۲۸ محتضر: حاضر شده یعنی: آنها را خبر ده که آب میانشان قسمت شده است و هر قسمت، اهلش در آن حاضر میشود (نوبتی برای آنها و نوبتی برای نافع صالح) علی هذا «مُحْتَضَرٌّ» بصیغه مفعول وصف نوبت است نه وصف اهل آن.

حَضٌّ: ج ۲، ص: ۱۵۱

حَضٌّ: ترغیب. وَ لَا يَحْضُ عَلَيَّ طَعَامِ الْمَسْكِينِ ماعون: ۳ بر طعام مسکین ترغیب و تشویق نمیکند بنظر میاید مراد آنست که انسان نه تنها باید بمسکین اطعام کند بلکه باید دیگران را نیز باین کار ترغیب نماید. مُحَاضَةٌ: ترغیب کردن یکدیگر است وَ لَا تَحَاضُونَ عَلَيَّ طَعَامِ الْمَسْكِينِ فجر: ۱۸ بطعام مسکین یکدیگر را تشویق نمیکند.

حطب: ج ۲، ص: ۱۵۱

حطب: (بر وزن فرس) هیزم. وَ امْرَأَتُهُ حَمَّالَةَ الْحَطَبِ مسد: ۴ و زنش در حالیکه بارکش هیزم است به (ت ب ب) رجوع شود. وَ اَمَّا الْقَاسِطُونَ فَكَانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَبًا جن: ۱۵ اَمَا ستمگران

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۵۲

هیزم جهنم اند.

حطط: ج ۲، ص: ۱۵۲

حطط: حطّ: بمعنی فرود آمدن و فرود آوردن است راغب گوید: حطّ پائین آوردن چیزی است از بلندی و نیز آنرا پائین آمدن گفته‌اند: «حَطَّ الرَّجُلُ: نزل» ایضا بمعنی وضع و ترک آمده. این کلمه در دو محل از قرآن کریم آمده است که ذیلا نقل میشود وَ إِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا وَ ادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَ قُولُوا حِطَّةً نَغْفِرْ لَكُمْ خَطِيئَاتِكُمْ وَ سَيَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ بقره: ۵۸. وَ إِذْ قِيلَ لَهُمْ اسْكُنُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ وَ كُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ وَ قُولُوا حِطَّةً وَ ادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا نَغْفِرْ لَكُمْ خَطِيئَاتِكُمْ سَيَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ

اعراف: ۱۶۱ «حِطَّةٌ» در هر دو آیه مرفوع و خبر مبتدای محذوف است و «حِطَّةٌ» نکره است و باید مراد از آن فرو آمدن بخصوصی باشد. ناگفته نماند: بنی اسرائیل در صحرای سینا بطور بیابان گردی زندگی میکردند و در اختیار محلّ و خور و خواب چنانکه پیشه بیابان-گردان است کاملاً آزاد بودند ولی شهر نشینی دارای شرائط و قوانین بخصوصی است که اگر آنها مراعات نشود نظم عمومی از بین میرود و زندگی اجتماعی متلاشی میگردد. بنظر ما مراد از هر دو آیه که به بنی اسرائیل دستور میدهد وارد فلسطین شده و شهر نشینی گردند، آنست که باید در دخول شهر، خاضع و تسلیم قوانین شهر نشینی شوند و بدانند که شهر نشینی یکنوع فرود آمدن و محدود شدن زندگی است و دیگر آزادی صحرا گردی را نخواهند داشت. و خلاصه مراد آن نیست که از باب مخصوصی در حال سجده وارد شوند و بگویند: گناهان ما را بیامرز بلکه مراد آنست که بشهر وارد شوند در حالیکه تسلیم قوانین اند و بگویند و بدانند که این ورود، فرود آمدن از آزادی مطلق و محدود شدن بشرائط شهر نشینی است معنای آیه چنین میشود: و چون گفتیم در

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۵۳

این شهر ساکن شوید و از آن در هر محل که خواستید بخورید (البته با مراعات قوانین) و بگوئید این شهر نشینی فرود آمدن و محدود شدن است (یعنی این را بدانید و یقین کنید) و از باب شهر در حال خضوع وارد شوید (در حالیکه آماده بپذیرفتن قوانین همزیستی هستید) و اگر چنین کنید قهراً نیکو کار خواهید بود و آن باعث غفران گناهان شماست و نیکو کاران را وسائل مغفرت و تعیش میافزایم. آنچه گفته شد کاملاً طبیعی و قابل قبول است و دیگر احتیاج به تأویلات بعیده که از امثال قتاده نقل شده، نیست. طالبان تأویلات بتفاسیر رجوع کنند.

حطم: ج ۲، ص: ۱۵۳

حطم: شکستن. «حطمه حطما: کسره» اذْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ لَا يَحْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمَانُ وَجُنُودُهُ نمل: ۱۸ وارد مساکن خویش شوید تا شما را سلیمان و لشگریانش در هم نشکنند. (پایمال نکنند). حطام آنست که از خشکی شکسته شود ثُمَّ يَهِيحُ فَتَرَاهُ مُضْفَرًا ثُمَّ يَجْعَلُهُ حُطَامًا زمر: ۲۱ سپس میخشکد و آنرا زرد شده می بینی و سپس شکسته و ریز ریز میشود. جهنّم از آن جهت حطمه نامیده شده که هر چیز را میشکند و خورد میکند کَلَّا لَيُنْبِتَنَّ فِي الْحُطَمَةِ وَ مَا أَدْرَاكَ مَا الْحُطَمَةُ نَارُ اللَّهِ الْمُوقَدَةُ همزه: ۴-۵ حتما بحطمه انداخته میشود. چه دانی حطمه چیست؟ آتش افروخته خداست.

حظر: ج ۲، ص: ۱۵۳

حظر: منع. راغب گوید: حظر آنست که چیزی را جمع کرده در آغل بگذاری. (در این صورت آنچه را از دیگران منع کرده‌ای). از اینجاست که محظور بمعنی ممنوع آمده است و مَا كَانَ عَطَاءَ رَبِّكَ مَحْظُورًا اسراء: ۲۰ عطاء پروردگار تو ممنوع نیست. اِنَّا اَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ صَيْحَةً وَاحِدَةً فَكَانُوا كَهَشِيمِ الْمُحْتَظِرِ قمر: ۳۱ هشیم: چوبهای خشکی است که میشکند و میریزد. محظر (بصیغه فاعل) کسی است که برای باغ و

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۵۴

یا گوسفندان خود محلی میسازد این شخص چوبها و علفهای خشکیده را جمع کرده و در ساختن آنمحل بکار میرد مثلاً آغلی از چوب و علف میسازد آیه شریفه در باره قوم صالح است یعنی: یک صیحه بر آنها فرستادیم مانند چوبها و علفهای خشکیده حظیره ساز شدند.

حفظ: ج ۲، ص: ۱۵۴

حفظ: نصیب. لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ نساء: ۱۱ برای پسر مثل نصیب دو دختر است. إِنَّهُ لَذُو حَظٍّ عَظِيمٍ قصص: ۷۹ حقا که او صاحب نصیب بزرگی از مال دنیا است فَتَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ مائده: ۱۴ نصیبی و قسمتی را از آنچه تذکر داده شده بودند، از یاد بردند.

حفظ: ج ۲، ص: ۱۵۴

حفظ: سرعت در عمل و خدمت. طبرسی فرماید: اصل حفظ سرعت در کار است در دعا آمده «اللَّهُمَّ اليك نسعی و نحفد»: خدایا بسوی تو سعی و سرعت میکنیم. باعوان و یاران حفته گویند زیرا که در پیروی و طاعت سرعت بخرج میدهند. وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَرْزَاقِكُمْ بَيِّنًا وَحَقْدَةً نحل: ۷۲ حفته جمع حافد بمعنی خدمتکار است یعنی: خدا بشما از زنانان فرزندان و خدمتکاران عطا کرده است این خدمتکاران از فرزندان اند چون فرموده مِنْ أَرْزَاقِكُمْ و چون حافد بمعنی فرزند فرزند (نوه) نیز آمده شاید مراد از حفته نوه‌ها باشد. این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است.

حفر: ج ۲، ص: ۱۵۴

حفر: کندن. حفره: گودال وَكُنْتُمْ عَلَىٰ شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ الدَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا آل عمران: ۱۰۳ در لب گودالی از آتش بودید از آن نجاتتان داد. يَقُولُونَ أِنَّا لَمَرْدُودُونَ فِي الْحَافِرَةِ نازعات: ۱۰ در مجمع گوید: حافره نزد عرب اسم است باوّل شیء و ابتداء کار، جوهری گفته: گویند بر حافره خود برگشت یعنی براهیکه آمده بود عود کرد. زمخشری در فائق و ابن اثیر در

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۵۵

نهایه گفته‌اند: به سم اسب حافر گویند زیرا وقت راه رفتن زمین را حفر میکند. اسب در نزد عرب بسیار محبوب بود و آنرا نسیه نمی‌فروختند و وقت فروش میگفتند «التقد عند الحافر» یعنی قیمت نزد اسب است و آنرا باید در نزد اسب بدهی و نسیه نماند. و گاهی حافره گفته‌اند باعتبار دایه که مؤنث است سپس این استعمال زیاد شد و بهر اوّل اطلاق گردید گویند: «رجع الی حافره و حافره» یعنی باوّل خود برگشت. فیروزآبادی نیز در قاموس چنین گفته است. و نیز زمخشری و ابن اثیر نقل میکنند. ابی بن کعب از رسول صلی الله علیه و آله از توبه نصح پرسید. حضرت فرمود: «هو الندم علی الذنب حین یفرط منک و تستغفر الله بندامتک عند الحافر، ثم لا تعود الیه ابدا». می‌بینیم که مراد از «عند الحافر» اوّل امر است راغب گوید: «لَمَرْدُودُونَ فِي الْحَافِرَةِ» مثلی است در باره کسیکه بجای اوّلی برگردد دانده شود. معنی آیه چنین میشود: کفار و منکرین بعث می‌گویند: آیا بخلقت اوّلی باز خواهیم گشت؟! این آیه نظیر آیه ... أِذْ كُنَّا نُرَابَا أِإِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ رعد: ۵ است. از این ماده دو کلمه بیشتر در قرآن نیست.

حفظ: ج ۲، ص: ۱۵۵

حفظ: نگاهداری. مراقبت إِنْ كُلُّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ طارق: ۴ هیچ کس نیست مگر بر او نگهبانی هست حفیظ: بمعنی حافظ و مبالغه است إِنْ رَبِّي عَلَيَّ كُلِّ شَيْءٍ حَفِظٌ هود: ۵۷. لَهُ مُعَقَّبَاتٌ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ ... رعد: ۱۱ برای انسان از پس و پیش تعقیب کنندگانی هست او را از امر خدا حفظ میکنند. ظاهرا مراد از «امر الله» تصادفات و بلاها است اگر از معقبات مراد ملائکه باشد قهرا باعتبار جماعت است و تأنیث لفظی است یعنی جماعت معقبات در «تلو» گذشت که صفت ملائکه با الف و تا جمع بسته

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۵۶

نمیشود. با توجه بآیه قبل که حاکی از علم و اطلاع خدا از اعمال بندگان است میشود گفت که این تعقیب کنندگان نویسندگان اعمال و در عین حال حافظ انسان‌اند نظیر آیه وَ إِنَّ عَلَيْكُمْ لِحَافِظِينَ كَرَامًا كَاتِبِينَ انْفِطَارًا: ۱۰. وَ هُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَ يُزِيلُ عَلَيْكُمْ حَفِظَةً حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَكُمْ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا وَ هُمْ لَا يُفْرَطُونَ انعام: ۶۱ ممکن است مراد از «رُسُلُنَا» همان «حَفِظَةً» بوده باشند در این صورت با ملاحظه آیه وَ إِنَّ عَلَيْكُمْ لِحَافِظِينَ... که گذشت معنی چنین میشود که ملائکه هم حافظ و هم کاتب‌اند و هم آنها هستند که وقت رسیدن مرگ، انسان را قبض میکنند. و این منافی یَتَوَفَّاكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ نیست زیرا خدا توفی را هم بخود و هم برسل و هم بملک الموت نسبت داده است مثل خدا باغ را آبیاری کرد، من کردم، باغبان کرد.

حفف: ج ۲، ص: ۱۵۶

حفف: حَفَّ. احاطه کردن در مجمع گوید: «حَفَّ الْقَوْمُ بِالْشَّيْءِ: اطافوا به» و دو جانب شیء را دو حفاف آن گویند گوئی که آن شیء را احاطه کرده‌اند. در نهج البلاغه خطبه ۱۷۴ از رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ نقل میکند: «حَفَّتِ الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ وَ حَفَّتِ النَّارُ بِالشَّهَوَاتِ» بهشت با مکاره و آتش با شهوات احاطه شده است جَعَلْنَا لِأَحَدِهِمَا جَنَّتِينَ مِنْ أَعْنَابٍ وَ حَفَفْنَاهُمَا بِبَنخْلِ كَهْفٍ: ۳۲ برای یکی از آندو دو باغ از تاک دادیم و آندو را بنخل احاطه کردیم. وَ تَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ... زمر: ۷۵ یعنی ملائکه را در حالیکه عرش را احاطه کرده‌اند می‌بینی بیضاوی گوید «من» زاید یا برای ابتدا است ولی بهتر است برای بیان باشد. در میزان گوید: عرش مقامی است که اوامر الهی از آن صادر میشود ملائکه در روز قیامت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۵۷

عرش را احاطه کرده و بآن چشم میدوزند و منتظر دستور می‌مانند و در آنحال تسبیح می‌گویند. رجوع شود به «عرش».

حفو: ج ۲، ص: ۱۵۷

حفو: احفاء: مبالغه در سؤال یا مبالغه در دانستن حال شخص است (مفردات) در نهایی آمده که زنی بمحضر آنحضرت آمد «فسألها فاحفی و قال أنها كانت تأتينا زمن خديجة» حضرت از او بطور تفصیل احوالپرسی کرد و فرمود: او در زمان خدیجه بمنزل ما می‌آمد. وَ لَا يَسْئَلُكُمْ أَمْوَالَكُمْ إِنْ يَسْئَلُكُمْوهَا فَيُخْفِكُمْ تَبَخُلُوا محمد: ۳۷ اموال شما را نمی‌خواهد و اگر بخواهد و در خواستن مبالغه کند بخل می‌ورزید و نمیدهد. يَسْئَلُونَكَ كَأَنَّكَ حَفِيٌّ عَنْهَا قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ اللَّهِ اعراف: ۱۸۷ از تو از قیامت می‌پرسند گویا بآن دانائی، بگو علم آن پیش پروردگار من است «عنها» به «يَسْئَلُونَكَ» متعلق است و تقدیر چنین است «يَسْئَلُونَكَ عَنْهَا كَأَنَّكَ حَفِيٌّ» طبرسی گوید: حَفِيٌّ بمعنی عالم است یعنی آنقدر سؤال کرده تا دانسته است. قَالَ سَلَامٌ عَلَيْكَ سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي إِنَّهُ كَانَ بِي حَفِيًّا مريم: ۴۷ گفت سلام بر تو حتما از پروردگارم برای تو آمرزش میخواهم که او بمن مهربان است طبرسی «حَفِيٌّ» را مهربان معنی کرده و گوید: حَفِيٌّ آن است که در سؤال مبالغه کند و نیز کسی است که در عطا کردن نعمتها لطف کند. اصل باب بمعنی آخر رساندن (مبالغه) است گوئی «تَحْفِيَّتْ به ای بالغت فی اکرامه» در نهایی هست: «احفی فلان بصاحبه و حفی به و تحفی: ای بالغ فی بزه و السؤال عن حاله».

حقب: ج ۲، ص: ۱۵۷

حقب: (بر وزن عنق) دهر. زمان. (مجمع) جمع آن احقاب است لَا أُبْرُحُ حَتَّىٰ أَتَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا كهف: ۶۰ آرام نگیرم تا بمجمع دو دریا برسم یا مدتی دراز راه بروم.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۵۸

إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا لِلطَّاغِينَ مَابًا. لَا يَبِينُ فِيهَا أَحْقَابًا نَبَاءً: ۲۱-۲۳ حَقًّا که جهنم کمینگاه و برای طاغیان محل بازگشت است و مدت‌ها در آن بسر برند. راغب حقه را مدتی مبهم از زمان گفته است. از زجاج نقل شده که حقب هشتاد سال است و نیز حقب را چهل سال گفته‌اند و ایضا مدت دراز (دهر طویل) معنی کرده‌اند در نهج البلاغه خطبه ۸۷ هست ...: «ولا خلت فیما بینکم و بینهم الاحقاب و القرون» میان شما و آنها زمانها و قرن‌ها (دورانها) نگذشته است ظاهراً از احقاب، زمانها و مدت‌ها اراده شده است بهر حال آیه لَا يَبِينُ فِيهَا أَحْقَابًا دلالت بر خلود ندارد.

حقف: ج ۲، ص: ۱۵۸

حقی: ج ۲، ص: ۱۵۸

حَقٌّ: ثابت. ضدّ باطل. راغب گوید: اصل حَقٌّ بمعنی مطابقت و موافقت است. در قاموس ضدّ قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۵۹

باطل، صدق، وجود ثابت و غیره گفته است. در مجمع ذیل آیه ۷ از سوره انفال گوید: حَقٌّ آنست که شیء در موقع خود واقع شود. سخن مجمع عبارت اخرای قول راغب است پس معنای حَقٌّ مطابقت و وقوع شیء در محل خویش است و آن در تمام مصادیق قابل تطبیق است. مثلاً در آیه وَ مِنْهُمْ مَنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ ... نحل: ۳۶ مراد آنست که ضلالت در موقع خود واقع شد و گمراهی مطابق وضع آنها گردید و اگر بگوئیم ضلالت بر آنها حتمی و ثابت شد باز درست است. إِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ وَ أَدْنَتْ لِرَبِّهَا وَ حَقَّتْ انشقاق: ۲ آنگاه که آسمان بشکافد و از پروردگار خویش فرمان برد و ثابت و حتمی است که فرمان خواهد برد یعنی: «حَقَّتْ السماء للطاعة عن امر ربّها» همچنین است آیه پنجم همان سوره. لِيُحَقِّقَ الْحَقَّ وَ يَبْطِلَ الْبَاطِلَ وَ لَوْ كَرِهَ الْمُجْرِمُونَ انفال: ۸ احقاق حق و ابطال باطل، ثابت کردن حق و روشن کردن بطلان باطل است یعنی: تا خدا حق را اثبات و بطلان باطل را آشکار نماید. وَ يَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بغيرِ الْحَقِّ بقره: ۶۱ این تعبیر در چند محل از قرآن کریم آمده است و مفهوم ظاهری آنست که پیامبران را بنا حق میکشند و از آن بنظر میاید که پیامبران را بحق میتوان کشت یعنی صورتی هست که در آن کشتن پیغمبر، حق است. نا گفته نماند: قید «بغيرِ الْحَقِّ» مفهوم مخالف ندارد بلکه صفت قتل پیامبران است و مقصود آنست که قتل پیغمبر فقط ظلم و بنا حق است چنانکه در آیه وَ مَنْ يَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ لَا بُرْهَانَ لَهُ بِهِ مَعْنَايَشِ آنست که ادعای شریک بر خدا بی برهان است نه اینکه ممکن است کسی در این ادعا با برهان باشد و امثال آن بسیار است (از مجمع). * ثُمَّ رُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمْ الْحَقُّ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۶۰

أَلَا لَهُ الْحُكْمُ وَ هُوَ أَسْرِعُ الْحَاسِبِينَ انعام: ۶۲ «حَقٌّ» از اسماء حسنی است میزان گوید: چون خدا بذاته و صفاته غیر قابل زوال است لذا حَقٌّ از اسماء حسنی اوست. در مجمع نقل میکند علّت این تسمیه آنست که امر خدا همه حَقٌّ است و باطل در آن نیست. بهتر است گفته شود که: ذات و افعال و صفات خدا حَقٌّ است یعنی همه آنها مطابق واقع و در جای و موقع خویش است و معنی حق چنانکه گفته شد مطابقت است. «حَقِيقٌ عَلِيٌّ أَنْ لَا أَقُولُ عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ ... اعراف: ۱۰۵ حقیق را جدیر و سزاوار معنی کرده‌اند یعنی سزاوارم که بر خدا جز حَقٌّ نگویم. و احتمال داده‌اند که تعدیه به «علی» برای تضمین معنای حریص است یعنی: حریصم که بر خدا جز حَقٌّ نگویم در اقرب آمده: «حقیق- علیه: حریص». بهر حال، آن از حَقٌّ است یعنی مطابق حال من آنست ... چنانکه «احقٌّ» در آیه ... وَ نَحْنُ أَحَقُّ بِالْمَلِكِ بقره: ۲۴۷ و غیره نیز بمعنی سزاوارتر و از مصادیق معنی اصلی کلمه است. «الْحَقَّاهُ مَا الْحَقَّاهُ وَ مَا أَدْرَاكُ مَا الْحَقَّاهُ حَقَّاهُ: ۱-۳ حَقَّاهُ یکی از نامهای قیامت است و شاید بواسطه ثابت و حتمی بودن حَقَّاهُ گفته شده است در مجمع گوید، «حَقَّاهُ وَ حَقَّاهُ» هر دو بیک معنی است. و تأنیث آن بواسطه موصوف است مثل الساعه الحاقه و شاید تاء برای مبالغه باشد. در علّت این تسمیه وجوه دیگری نیز گفته‌اند ولی وجه فوق از همه بهتر است چنانکه در تعبیر دیگر آمده إِذْ وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ لَيْسَ

لَوْعَتِهَا كَاذِبَةٌ كَاذِبَةٌ كَاذِبَةٌ نبودن همان حاقه و حتمی بودن است یعنی این خبر مطابق واقع است.

حکم: ج ۲، ص: ۱۶۰

حکم: منع برای اصلاح (مفردات) و قضاوت. در اقرب قید اصلاح ذکر نشده است. در

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۶۱

قاموس و صحاح آنرا داوری گفته است در مجمع ذیل آیه ۳۲ بقره گوید: احکام بمعنی اتقان و استوار کردن است و حکیم کسی است که مانع از فساد باشد. در صحاح هست: «الحکیم: المتقن للامور» حکیم کسی است که کارها را استوار و محکم کند. معنای اولی این کلمه همان منع از فساد و منع برای اصلاح است و آن در تمام موارد صادق است. قضاوت و داوری که یکی از معنای آنست در حقیقت منع از فساد و برای اصلاح است همچنین استوار کردن و غیره در اینجا لازم است بچند مورد از موارد استعمال این کلمه و مشتقات آن اشاره شود: إِنَّ اللَّهَ قَدْ حَكَمَ بَيْنَ الْعِبَادِ غافر: ۴۸ وَ إِنَّ حَكَمْتَ فَأَحْكُم بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ مائده: ۴۲ در این دو مورد و نظائر آن، حکم بمعنی قضاوت و داوری است که یکنوع منع از فساد و برای اصلاح است. فَمَا وَ رَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ نساء: ۶۵ تحکیم بمعنی حکم و حاکم قرار دادن است یعنی نه قسم به پروردگارت مؤمن نمیشوند تا آنکه در اختلافشان تو را حکم و داور قرار دهند. * فَيَسْخُجُ اللَّهُ مَا يُلْقَى الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحَكِّمُ اللَّهُ آيَاتِهِ حَج: ۵۲ احکام بمعنی استوار و محکم کردن است یعنی خدا آنچه را که شیطان القاء کرده نسخ میکند سپس آیات خود را استوار می‌نماید. كِتَابُ أَحْكَمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فَصَّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ هود: ۱، احکام در مقابل تفصیل واقع شده و مرحله قبلی تفصیل است و در آن مرحله، تفصیل و تشتت نیست. ممکن است مراد از «أَحْكَمَتْ» آن باشد که آیات قرآن با تمام اختلاف مضامین و دستورهای گوناگون و معارف متفاوت، همه دارای یکهدف و یک غرض است و در تمام آنها، همان غرض

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۶۲

جاری و ملحوظ است یعنی: این کتابی است که آیات آن روی یک غرض استوار شده و سپس با ملاحظه همان غرض تفصیل داده شده و از هم جدا شده است. چنانکه المیزان گفته است. و ممکن است مراد آن باشد که آیات آن ابتدا بصورت بسیط بر قلب حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم القاء شده و سپس بوسیله جبرئیل و زبان مبارک آنحضرت تفصیل داده شده است. فرض کنید کسی هزار متر مربع زمین دارد و میخواهد از آن بنحوی استفاده کند. دفعه بخاطرش میافند که آنرا چند دستگاه خانه بسازد و بفروشد آن خانه‌ها در مرحله اول در ذهن او کاملاً فشرده و بسیطاند و اصلاً نمیداند کدام محل در بند و کدام محل صحن و کجا حمام و کجاها اطاق و ... خواهد شد ولی وقتی که مهندس نقشه آنها را روی کاغذ آورد، اطاق‌ها، صحن‌ها حمام‌ها، زیر زمینها از هم جدا و معین میگردند. قرآن کریم نیز ابتدا بصورت بسیط و فشرده و در قالب خدا شناسی و هدایت مردم بقلب شریف حضرت ختمی مرتبت صلی الله علیه و آله از جانب خداوند القاء شده و سپس زبان آنحضرت و آمدن جبرئیل آنرا مفصل کرده و بصورت آیات فعلی در آورده است. و این مستلزم نزول مکرر قرآن است که در «نزل» انشاء الله خواهد آمد. * يُرِيدُونَ أَنْ يُتَخَبَّطُوا إِلَى الطَّاغُوتِ ... نساء: ۶۰ تحاکم مخاصمه و محاکمه را پیش حاکم بردن است در اقرب گوید: «تحاکموا الى الحاكم: تخاصوا اليه» یعنی میخواهند محاکمه پیش طغیانگر ببرند. * وَ عِنْدَهُمُ التَّوْرَةُ فِيهَا حُكْمُ اللَّهِ ... مائده: ۴۳ مراد از حکم دستور و قضاوت خداست در آیاتی نظیر آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَ التَّبْوَةَ ... انعام: ۸۹ شاید منظور از حکم قوه تشخیص و درک امور

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۶۳

و شاید قضاوت و داوری روی کتاب باشد.

حکمه؛ ج ۲، ص: ۱۶۳

حکمه: با مراجعه باصل معنی کلمه میتوان بدست آورد که حکمت یک حالت و خصیصه درک و تشخیص است که شخص بوسیله آن میتواند حق و واقعیت را درک کند و مانع از فساد شود و کار را متقن و محکم انجام دهد علی هذا حکمت حالت نفسانی و صفت روحی است نه شیء خارجی بلکه شیء محکم خارجی از نتایج حکمت است راغب گوید: حکمت رسیدن بحق بواسطه علم و عقل است. در مجمع ذیل آیه ۳۲ بقره گوید: حکمت آنست که تو را بر امر حق که باطلی در آن نیست واقف کند. وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ ... بقره: ۱۲۹ يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ ... بقره: ۱۵۱ يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا ... بقره: ۲۶۹ این کلمه بیست بار در قرآن مجید تکرار شده و در بیشتر موارد توأم با «کتاب» است و تعلیم و انزال آن از جانب خداوند و از جانب پیامبران نسبت بمردم است. مراد از کتاب در آن موارد احکام شریعت و کلمات دین و مراد از حکمت همان محکم کاری و تشخیص است. در بعضی از آیات بتکالیف نیز حکمت گفته شده است چنانکه در سوره اسراء بعد از شمردن عده‌ای از واجبات و محرمات فرموده ذَلِكَ مِمَّا أَوْحَىٰ إِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ ... اسراء: ۳۹ شاید این اطلاق بجهت آن باشد که تکالیف سبب حکمت‌اند. همچنین است آیه وَ اذْكُرْنَ مَا يُتْلَىٰ فِي بُيُوتِكُنَّ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ وَالْحِكْمَةِ ... احزاب: ۳۴ و شاید در آیه وَ لَمَّا جَاءَ عِيسَىٰ بِالْبَيِّنَاتِ قَالَ قَدْ جِئْتُكُمْ بِالْحِكْمَةِ ... زخرف: ۶۳ مراد تعلیمات و احکام عیسی باشد و در آیه وَ لَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ اَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ لَقْمَانَ: ۱۲ بشکر حکمت گفته شده بنا بر آنکه «ان» تفسیری است. و

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۶۴

شاید علت، آن باشد که شکر از نتایج حکمت است.

حکیم؛ ج ۲، ص: ۱۶۴

حکیم: محکم کار. حکمت کردار. کسیکه کار را از روی تشخیص و مصلحت انجام دهد. در گذشته از جوهری نقل شد که حکیم کسی است کارها را محکم و استوار انجام دهد و آنچه از طبرسی نقل شده: حکیم بمعنی مانع از فساد است. عبارت دیگر محکم کار میباشد و آن صیغه مبالغه است. این کلمه از اسماء حسنی است و مجموعاً ۹۷ بار در قرآن مجید بکار رفته، فقط در پنج محل صفت قرآن و در یک محل صفت امر آمده، بقیه همه در باره حکیم بودن خداوند سبحان است و آن پنج محل عبارت‌اند از ذَلِكَ تَتْلُوهُ عَلَيْكَ مِنَ الْآيَاتِ وَ الذِّكْرِ الْحَكِيمِ آل عمران: ۵۸ یس وَ الْقُرْآنِ الْحَكِيمِ یس: ۱ و آیه اوّل سوره یونس و آیه دوم سوره لقمان و آیه چهارم سوره زخرف در میزان ذیل آیه اوّل یس، حکمت را بمعنی حقائق معارف و فروع آن گرفته و گوید که: قرآن حکیم است زیرا که حکمت و حقائق معارف در آن مستقر است. بنظر میاید که: قرآن مجید را در اطلاق این صفت یک شخص عاقل و محکم کار فرض کنیم همانطور که شخص را در اثر حکمت کردار و محکم کار بودنش حکیم میگوئیم هکذا قرآن در تعالیم خود مثل یک شخص محکم کار است و اطلاق حکیم بر قرآن و یک شخص دانا بنا بر آنچه گفته شد یکسان است. قرآن حکیم است یعنی از روی تشخیص دستور میدهد و محکم کار و حکمت کردار است. و آن یک محل که حکیم وصف امر آمده این آیه است فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ دحان: ۴ میشود گفت: حکیم در این آیه بمعنی مفعول و محکم کاری شده است معنی آیه چنین میشود: در آتش هر امریکه از روی تشخیص و محکم کاری است از هم جدا میشوند.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۶۵

در میزان بقرینه «يُفْرَقُ» حکیم را بسیط و آنچه اجزائش مشخص نیست، معنی میکند نظیر آنکه در آیه اُحْكِمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ گفته شد. باستثنای شش مورد فوق، کلمه حکیم ۹۱ بار وصف خداوند متعال آمده است مثل إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ بقره: ۳۲- لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ آل عمران: ۶- وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ نساء: ۲۶.

محکم: ج ۲، ص: ۱۶۵

محکم: هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ آل عمران: ۷ از مقابله محکمات با متشابهات بدست می‌آید: محکمات آیاتی است که در آنها تشابه نیست بلکه یک صورت دارند و معنای آنها روشن و واضح است. برای تفصیل بیشتر به «ام» رجوع شود. فَإِذَا أَنْزَلْتَ سُورَةَ مُحْكَمَةٍ وَذُكِرَ فِيهَا الْقِتَالُ رَأَيْتَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ... محمد: ۲۰ ظاهراً مراد از سوره محکمه آنست که دستورهای آن کاملاً روشن و واضح الدلالة باشد و جنگ را بدون شبهه توصیه کند.

حلف: ج ۲، ص: ۱۶۵

حلف: (بکسر اول و فتح آن) سوگند. ذَلِكَ كَفَّارَةٌ أَيْمَانِكُمْ إِذْ حَلَفْتُمْ... مائده: ۸۹ آنست کفاره سوگندهای شما چون سوگند خوردید و شکستید. در اقرب و مفردات گوید: حلف سوگندی است که با آن پیمان گرفته میشود سپس در هر سوگند بکار میرود. لَا تُطْعَمُ كُلُّ حَلْفٍ مَهِينٍ قلم: ۱۰ حلاف کسی است که زیاد قسم میخورد. سوگند خوردن از نظر اسلام خوب نیست و سوگند دروغ حرام و سوگند راست مکروه است مگر آنکه احقاق حق بسته بآن باشد و حتی وارد است که شخص در صورت امکان خسارت را قبول کند و سوگند نخورد و اگر کسی سوگندی خورد و آنرا شکست باید کفاره بدهد و

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۶۶

کفاره آن طبق آیه ۸۹ مائده اطعام ده نفر فقیر یا لباس ده نفر و یا یک بنده آزاد کردن است و در صورت عدم تمکن باید سه روز روزه بگیرد.

حلق: ج ۲، ص: ۱۶۶

حلق: گلو. راغب در مفردات گوید: اصل حلق بمعنی گلو است و گویند: «حلقه» یعنی گلوی او را برید سپس در قطع مو (تراشیدن) بکار رفته است. وَلَا تَخْلِقُوا رُؤُسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَيْدَىٰ مَحَلَّهُ... بقره: ۱۹۶ سر خود را تراشید (و از احرام خارج نشوید) تا قربانی بمحل خود برسد. آیه در باره کسی است که محصور شده و قربانی را بوسیله دیگری فرستاده است چنین کسی باید بعد از اطلاع از ذبح قربانی سر بتراشد و از احرام خارج شود لَتَدْخُلَنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ مُحَلِّقِينَ رُؤُسَكُمْ... فتح: ۲۷. از این ماده فقط دو مورد فوق در قرآن یافت میشود.

حلقوم: ج ۲، ص: ۱۶۶

حلقوم: گلو. در اقرب گوید: حلقوم بمعنی حلق است و او و میم بر آن اضافه شده. فَلَوْ لَا إِذْ بَلَغَتِ الْخُلُقُومَ وَأَنْتُمْ حِينِيذٍ تَنْظُرُونَ واقعه: ۸۳ پس چرا وقتی جان بگلو رسید و شما در آنوقت نظاره میکنید. این کلمه فقط یکبار در قرآن بکار رفته است.

حل: ج ۲، ص: ۱۶۶

حل: (بفتح اول) باز کردن. (صحاح - مفردات) وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي طه: ۲۷ گره از زبان من باز کن. حلول که بمعنی نزول است اصل آن باز کردن بار وقت نزول است سپس در مجرّد نزول بکار رفته. مثل وَمَنْ يَحْلِلْ عَلَيْهِ غَضَبِي فَقَدْ هَوَى طه: ۸۱ هر که غضب من بر او نازل شود حقاً که سقوط کرده است. حلّ بکسر حاء بمعنی حلال استعاره از باز کردن گره (معنی اصلی) است مثل هَذَا

حَلَّالٌ وَ هَذَا حَرَامٌ نَحْل: ۱۱۶ (از مفردات) پس حلال آنست که از ممنوعیت باز شده است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۶۷

وَ إِذْ حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا ... مانده: ۲ منظور از «حَلَلْتُمْ» خروج از احرام است یعنی چون از احرام خارج شدید پس صید کنید دیگر شکار بر شما حرام نیست. وَ أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَ حَرَّمَ الرِّبَا ... بقره: ۲۷۵ احلال بمعنی حلال کردن و رفع ممنوعیت است وَ حَلَائِلُ أَبْنَائِكُمُ الَّذِينَ مِنْ أَصْلَابِكُمْ ... نساء: ۲۳ منظور از حلیله‌ها، زنان پسران صلبی است که بر شخص حرام‌اند. قَدْ فَرَضَ اللَّهُ لَكُمْ تَحِلَّةَ أَيْمَانِكُمْ ... تحریم: ۲ تحله و تحلیل هر دو مصدراند (مجمع) یعنی خدا باز کردن سوگندها را برای شما معین کرده است گویند مراد از آن کفاره قسم است.

حلم: ج ۲، ص: ۱۶۷

حلم: بکسر اول بردباری. ضبط نفس (مفردات) قاموس آنرا بردباری و عقل گفته است. صحاح نیز آنرا بردباری گفته. راغب گوید: بعضی آنرا عقل گفته‌اند ولی معنای اصلی آن عقل نیست بلکه عقل از مستببات آن است یعنی عقل از بردباری است. مؤید قول راغب آیه فَبَشِّرْهُنَّ بِغَلَامٍ حَلِيمٍ صفات: ۱۰۱ است این آیه درباره اسمعیل است و چند آیه بعد از آن، داستان ذبح اسمعیل آمده که به پدرش گفت سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ و آنوقت معلوم شد که اسمعیل واقعا حلیم و بردبار است. ایضا اگر حلیم بمعنی عاقل باشد در آیاتی نظیر وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَلِيمٌ نساء: ۱۲ باید گفت معنی آن «و الله عليم عاقل» است حال آنکه عاقل از اسماء حسنی نیست و حتی در دعای جوشن کبیر هم نیامده است با آنکه شامل هزار اسم می‌باشد. ایضا در نهج البلاغه خطبه ۱۴ هست: «خَفَّتْ عَقُولَكُمْ وَ سَفِهَتْ حُلُومَكُمْ» از مقابله حلوم با عقول معلوم میشود که حلم غیر از عقل است. وَ إِذِ ابْلَغَ الْاَطْفَالَ مِنْكُمْ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۶۸

الْحُلْمُ فَلَيْسَ تَأْذِنُوا نور: ۵۹ حلم (بر وزن عنق و قفل) چیزی است که در خواب دیده شود (قاموس) در اقرب گوید: لکن غالباً در خواب پریشان و قبیح بکار میرود چنانکه رؤیا در خواب خوب. مراد از حلم در آیه بلوغ اطفال است که بآن احتلام نیز گویند معنی آیه چنین است: و چون کودکان بلوغ رسیدند باید اجازه بگیرند. راغب حلم را در آیه شریفه از حلم (بکسر اول) گرفته و گوید: بلوغ حلم، رسیدن بحالی است که میتواند حلم و بردباری داشته باشد. * أَمْ تَأْمُرُهُمْ أَخْلَامُهُمْ بِهَذَا أَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاعُونَ طور: ۳۲ ممکن احلام جمع حلم بمعنی بردباری و یا جمع حلم بمعنی خواب باشد در صورت اول منظور تائی و دقت است یعنی یا دقت و تفکرشان باین، امر میکند یا قومی طغیانگراند و در صورت دوم گویا منظور خیالات است زیرا خوابهای پریشان نیز یکنوع خیال‌اند. قالوا أَضْغَاثُ أَحْلَامٍ وَ مَا نَحْنُ بِتَأْوِيلِ الْأَحْلَامِ بِعَالَمِينَ يوسف: ۴۴ اضغاث مختلطهاست احلام جمع حلم بمعنی خوابهای آشفته است چنانکه از اقرب نقل شد یعنی گفتند: خوابهای در هم و بر هم و آشفته است و ما بتعبیر چنین خوابها واقف نیستیم. در این آیه خوابهای پریشان بدسته‌های علف و غیره تشبیه شده است.

حلیم: ج ۲، ص: ۱۶۸

حلیم: بردبار. این کلمه از اسماء حسنی و صیغه مبالغه است و معنی آن در باره خدا چنانکه طبرسی ذیل آیه ۲۲۵ بقره گوید: مهلت دهنده است وَ اللَّهُ عَفُورٌ حَلِيمٌ: خدا چاره ساز و مهلت دهنده است، بگناهکاران مهلت میدهد و در عذاب آنها عجله نمیکند. نا گفته نماند مهلت دادن یکنوع بردباری است. پس خدا حلیم است یعنی در عقوبت عجله و در هر نادانی بنده، غضب نمیکند.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۶۹

حلیم مجموعاً ۱۵ بار در قرآن شریف استعمال شده، ۱۱ بار در باره خداوند و چهار بار در باره ابراهیم، اسمعیل، و شعیب. إِنَّ إِبْرَاهِيمَ

لَا وَاهٍ حَلِيمٌ توبه: ۱۱۴- إِنَّكَ لَأَنْتَ الْحَلِيمُ الرَّشِيدُ هود: ۸۷.

حلی: ج ۲، ص: ۱۶۹

حلی: (بر وزن فلس) زیور جمع آن حلی (بضم اوّل و کسر دوّم و بکسر اوّل و دوّم) است چنانکه در اقرب گفته است. وَ اتَّخَذَ قَوْمٌ مُوسَىٰ مِنْ بَعْدِهِ مِنْ حُلِيِّهِمْ عَجَلًا ... اعراف: ۱۴۸ قوم موسی بعد از وی از زینت آلات خود گوساله‌ای ساختند. يُحَلِّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ ... کهف: ۳۱ در بهشت زینت داده میشوند با دستبندهای مخصوص از طلائی بخصوصی. حلیه نیز بمعنی زیور است وَ تَسْتَخْرِجُونَ حَلِيَّةً ... فاطر: ۱۲

حامیم: ج ۲، ص: ۱۶۹

حامیم: کلمه حم در اوّل هفت سوره از سوره‌های قرآن کریم واقع است و آنها عبارت‌اند از غافر، فصّلت، شوری، زخرف دخان، جاثیه، و احقاف. و در اوّل شوری کلمه «عسق» بر آن اضافه شده است. مفسّران درباره حروف مقطعه اقوال مختلف دارند و روایاتی نیز در این باره نقل شده که تنقیح آنها کار مفضّلی است. حبیب الله نوبخت نویسنده کتاب دیوان دین معتقد است که حروف مقطعه در اوائل سور مطالب آن سوره‌هاست البتّه مختصر و منحوت عنوان. بعقیده وی مطالب سوره‌های حم باستثنای سوره شوری، همه در باره حیات و موت است و «ح» در همه آنها مختصر حیات و «م» مختصر و منحوت موت یا ممات است. آیاتی چند از سوره‌ها را در باره حیات و موت شاهد آورده و از کشف الغمّه اربلی نقل میکند که امیر المؤمنین علیه السلام در صفین برای جنگجویان خود شعاری اختیار کرد و فرمود: هر که یکنفر را بکشد

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۷۰

با فریاد بلند بگوید «حم» و شریح بن اوفی از یاران آنحضرت، چون نیزه خود را بسینه محمد بن طلحه فرو برد فریاد کشید: «حم» این شعار بدان معنی بود که: اینک حدّ فاصل میان حیات و ممات. دیوان دین ص ۴۱۴-۴۱۹. بنا بر قول ایشان «عسق» در سوره شوری باید اشاره به عیسی سلیمان و قیامت باشد ولی در سوره شوری از سلیمان خبری نیست و شاید «س» اشاره سماوات است که مکرر در آن سوره یاد شده است. در المیزان اوّل سوره شوری بعد از نقل احتمالات میگوید: ممکن است حدس زد که میان حروف مقطعه و مضامین سوره‌هاییکه با آنها شروع میشوند ارتباط خاصی باشد. و شاید این سخن معنی آن روایت است که اهل سنت از علی علیه السلام بنا بر نقل مجمع نقل کرده‌اند فرمود: برای هر کتاب صفوه و خالصی است و صفوه این کتاب حروف تهجی است. ناگفته نماند بنا بر قول دیوان دین و المیزان، میان ق و مضامین این سوره ارتباط خاصی است زیرا ق مختصر قیامت و مضامین سوره ق در باره قیامت است ولی کشف دکتر رشاد در باره مقطعات بسیار عالی و در «عسق» نقل شده است.

حماء: ج ۲، ص: ۱۷۰

حماء: لجن سیاه بد بو. در مفردات گوید: «طین اسود متنن» صحاح و اقرب گل سیاه گفته‌اند، کشف گل سیاه متغیر، مجمع آنرا جمع حماء و گل متغیر بسیاهی و در ذیل آیه ۸۶ کهف گل سیاه بد بو گفته است. مجموع این کلمات در کلمه «لجن سیاه بد بو» خلاصه میشود. وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ حجر: ۲۶ انسان را از گل خشک از گل سیاه بد بو آفریدیم. راجع بتفصیل بیشتر به «آدم» رجوع شود. این کلمه سه بار در قرآن آمده است سوره حجر، آیات ۲۶-۲۸-۳۳

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۷۱

حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَرْبَ الشَّمْسِ وَجِدَهَا تَغْرُبُ فِي عَيْنٍ حَمِئَةٍ ... کهف: ۸۶ «عَيْنٍ حَمِئَةٍ» یعنی چشمه‌ایکه در آن گل سیاه هست

(مجمع- اقرب) ناگفته نماند: کسیکه در خشکی است چنان میداند که آفتاب از زمین طلوع و در زمین غروب میکند و کسیکه در دریاست چنان می‌بیند که آن از دریا طلوع و در دریا فرو میرود، از آیه شریفه بدست می‌آید که ذو القرنین با آخرین آبادی در مغرب رسید که پس از آن دریا بود و آفتاب در نظر بیننده در آبیکه در اثر لجن، سیاه بنظر می‌آمد و یا در آبیکه روی لجن را پوشانده بود، غروب میکرد لذا فرموده «وَجَدَهَا تَغْرُبُ» یعنی او چنان یافت نه اینکه واقع از آن قرار بود. طبق تحقیقات ابو الکلام آزاد محقق هندی ذو القرنین (بنظر او کوروش کبیر) در سفر اول خود برای سر کوبی دولت لیدی بطرف غرب (آسیای صغیر) حرکت کرد و آفتاب را چنان دید. میگوید: اکنون نقشه سواحل غربی آسیای صغیر را برابر خود بگذاریم، در این نقشه می‌بینیم که بیشتر ساحل به خلیج‌های کوچک منتهی میشود مخصوصا در نواحی حدود «ازمیر» که دریا تقریبا صورت یک چشمه بزرگ بخود میگیرد. سارد (پایتخت کشور لیدی) در نزدیکی ساحل غربی قرار داشت و چندان از شهر ازمیر فعلی فاصله نداشت، در اینجا میتوانیم بگوئیم کوروش بعد از استیلاء بر سارد به نقطه‌ای از سواحل دریای اژه نزدیک ازمیر میرسد و در آنجا متوجه میگردد که دریا صورت چشمه‌ای بخود گرفته و آب نیز از گل و لای ساحل تیره رنگ بنظر میرسد. در حوالی غروب اگر کسی اینجا ایستاده باشد خواهد دید که قرص خورشید چنان می‌نماید که در آب محو میشود، این آن چیزی است که قرآن از آن تعبیر باین جمله می‌نماید وَجَدَهَا تَغْرُبُ فِي عَيْنٍ حَمِئَةٍ یعنی چنین دید

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۷۲

که خورشید در محلی که آب آن تیره رنگ بود فرو میرفت. مسلم است که خورشید در محلی معین غروب نمیکنند ولی اگر در سواحل دریا ایستاده باشیم، در نتیجه کرویت زمین و انحناى سطح آب خواهیم دید که خورشید هنگام غروب کم کم و آرام آرام در سینه دریا جای میگیرد (ذو القرنین ترجمه باستانی پاریزی ص ۹۳).

حمد: ج ۲، ص: ۱۷۲

حمد: ستایش. ثنا گوئی. ستودن. وَيُحِبُّونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا... آل عمران: ۱۸۸ و دوست دارند برای کاریکه نکرده‌اند ستوده و مدح شوند. در نهج البلاغه خطبه ۲۲۰ آمده: «اطَّلَعَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ فِيهِ فَرَضَتِي سَعْيُهُمْ وَحَمْدَ مَقَامَهُمْ» خدا بآنها توجه کرد. از سعی‌شان خشنود شد و مقامشان را ستود. و در حکمت ۱۳۱ در باره دنیا فرموده: «فَدَمَّهَا رِجَالٌ غَمَدَاءُ النَّدَامَةِ وَحَمْدَهَا آخِرُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» دنیا را مردانی در صبح پشیمانی ذم کردند و مردان دیگری روز قیامت آنها ستودند. زیرا که دیدند بوسیله آن صاحب بهشت شده‌اند. تدبیر در موارد استعمال نشان میدهد که: حمد بمعنای ستودن، ستایش، ثنا گوئی، مدح، و تعریف کردن است. راغب در مفردات گوید: حمد خدا بمعنی ثنا گوئی اوست در مقابل فضیلت. حمد از مدح اخص و از شکر اعم است، زیرا مدح در مقابل اختیاری و غیر اختیاری میشود مثلا شخص را در مقابل طول قامت و زیبایی اندام که غیر اختیاری است و همچنین در مقابل بذل مال و سخاوت و علم مدح میکنند ولی حمد فقط در مقابل اختیاری است. و شکر تنها در مقابل نعمت و بذل بکار میرود پس هر شکر حمد است ولی هر حمد شکر نیست و هر حمد مدح است ولی هر مدح حمد نیست. الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ فاتحه: ۲ این تعبیر شش بار در

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۷۳

قرآن مجید آمده است یونس: ۱۰ صافات ۱۸۲، زمر ۷۵، غافر ۶۵ انعام ۴۵ و هیجده بار «الْحَمْدُ لِلَّهِ» و چندین بار «لَهُ الْحَمْدُ» ذکر شده است. الف و لام در «الْحَمْدُ» برای استغراق یا برای جنس است و لام در «لِلَّهِ» برای اختصاص و ملک است معنی آیه چنین میشود: جنس حمد یا هر حمد مخصوص خداست خدائیکه پروردگار همه مخلوقات است. یعنی هر حمد و ستایش از هر کس در باره هر کس و هر چیز که بوده باشد مخصوص خدا و از برای خداست مردم خواه خدا را حمد کنند، خواه شخص دیگر و شیء

دیگر را، همه آنها مال خدا و از آن خداست. المیزان در توضیح جنس و استغراق چنین گوید: خداوند میفرماید: **ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ غَافِرٌ**: ۶۲ با این روشن میکند که هر چیز مخلوق خداست و نیز فرماید **الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ سَجْدَةٌ**: ۷ و با این ثابت میکند هر چیز از لحاظ خلقت و از لحاظ نسبت بخدا خوب است ... اینها از جهت فعل و اما از جهت اسم، فرموده **اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى** طه: ۸ ... پس خدا از حیث افعال و اسماء جمیل و نیک است ... و هر جمیلی که در مقابل آن حمد میشود از اوست پس جنس حمد و هر حمد برای خدای سبحان است (باختصار). **وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ** بقره: ۳۰ و **يُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلَائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ** ... رعد: ۱۳ و **إِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ** ... اسراء: ۴۴ باء در «بِحَمْدِهِ» در این آیات و غیره چه بائی است و چه معنی دارد؟ طبرسی ذیل آیه ۵۲ سوره اسراء گوید: با «بحمد» برای حال است. ایضا در کشاف ذیل آیه ۳۰ بقره گوید: **بِحَمْدِكَ** در موضع حال است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۷۴

بنا بر این معنی **يُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ** آنست که تو را تسبیح میگوئیم در حالیکه حامدیم.. و **إِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ** یعنی: هر چیز خدا را در حال حمد تسبیح میگوید. بعید نیست: باء بمعنی مع و مصاحبت باشد چنانکه در **ادخلوها بسلام** حجر: ۴۶ یا **نوح اهبط بسلام منا** هود: ۴۸ گفته‌اند. گر چه با حال از لحاظ معنی یکی است. این معنی کاملاً ساده و روان است و معنی آیات چنین میشود: ما تو را تسبیح و حمد میگوئیم، رعد خدا را تسبیح میگوید و می‌ستاید- و هر چیز تسبیح خوان و حمد گوی خداست ناگفته نماند: تسبیح راجع بتزیه خداوند و پاک دانستن او از نقائص است و حمد راجع به نعمتهای خداوندی است پس **يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ** راجع بهر دو مطلب است و اینکه بعضی گفته‌اند حمد خدا تسبیح است و خدا را با حمد تسبیح کن درست نیست. **يَوْمَ يَدْعُوكُمْ فَتَسْتَجِيبُونَ بِحَمْدِهِ وَتَظُنُونَ أَنْ لَبِئْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا** اسراء: ۵۲ آیه شریفه می‌فهماند که روز قیامت بشر چون زنده شد اعاده و بعث را فعل جمیل شمرده و خدا را در این باره حمد خواهد کرد چون حقائق بر وی منکشف گشته و قیامت را از لحاظ حکمت خدائی واجب خواهد دید (از المیزان) یعنی: روزی شما را میخواند شما او را حمد گویان اجابت میکنید. محمود: ستوده. **عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا** اسراء: ۷۹ حمید: ممکن است بمعنی فاعل باشد یعنی ستاینده و ممکن است بمعنی مفعول باشد یعنی ستوده. و آن از اسماء حسنی است و هفده بار در قرآن مجید آمده است و **اعلموا أن الله غنی حمید** بقره: ۲۶۷ بدانید خدا بی‌نیاز و ستوده است. یا بدانید خدا بی‌نیاز و ستاینده است و اعمال بنده را می‌ستاید. چنانکه در مجمع نقل

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۷۵

شده است. ولی معنای اول بهتر بنظر میرسد. محمد: راغب گوید محمود آنست که ستوده شود، محمد آنست که خصال پسندیده‌اش بسیار باشد. جوهری گوید: «المحمّد: الّذی کثرت خصاله المحمودة» اقرب الموارد نیز عین این جمله را دارد. در مجمع ذیل آیه ۱۴۴ آل عمران گوید: **محمّد** یعنی جامع تمام محامد زیرا تمحید در باره کمال محامد بکار می‌رود. علی هذا کلمه **محمّد** بعنوان وصف بکسی اطلاق میشود که دارای محامد بوده باشد و تفعیل در آن بمعنی کثرت است و این کلمه که نام مبارک حضرت رسول **صلی الله علیه و آله و سلم** است چهار بار در قرآن مجید آمده است و **مَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ** آل عمران: ۱۴۴ **مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ** احزاب: ۴۰ و **آمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ** ... محمد: ۲ **مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ** ... فتح: ۲۹. محمد هر چند اسم و علم آنحضرت است ولی بنا بر صفاتی که حق تعالی برای آنحضرت در قرآن می‌شمارد و از جمله **وَإِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ** **اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ** و غیره، روشن میشود که در ذکر نام مبارک آنحضرت، صفات محموده‌اش ملحوظ است. گر چه این نام بوسیله خانواده‌اش در کودکی بوی نامگذاری شده است **اللَّهُ اعلم**.

احمد؛ ج ۲، ص: ۱۷۵

وَ إِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَةِ وَ مُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ قَالُوا هَذَا سِحْرٌ مُّبِينٌ صَف: ۶ آیه شریفه صریح است در اینکه حضرت عیسی آمدن حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم را خبر داده است در آیات دیگر نظیر آیه الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ ... اعراف: ۱۵۷

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۷۶

بودن خبر آنحضرت در تورات و انجیل تصریح شده است. ناگفته نماند روزیکه این آیات نازل شد یهود و نصاری آنها را شنیدند و دم نزدند و اگر در تورات و انجیل این مطالب و خبر آمدن آنحضرت نبود هرگز ساکت نمی شدند و فریادشان با اعتراض بلند میشد آنها همیشه در پی ایراد باسلام بودند. محمد صادق فخر الاسلام رحمه الله که از دانشمندان نصاری بود و بشرف اسلام نایل گردید و کتابهای متعددی در باره اسلام نوشت در کتاب انیس الاعلام علت اسلام آوردن خود را چنین مینویسد ... در سن دوازده سالگی خواستم عقاید ملل و مذاهب مختلفه نصاری را تحصیل نموده باشم بعد از تجسس بسیار خدمت یکی از قشیسین عظام از فرقه کاتولیک رسیدم که در علم و زهد و تقوی در میان اهل ملت خود شهرت تمام داشت. و مردم در سئوالات دینی بدو مراجعه میکردند من از او استفاده علم میکردم هر روز در حدود چهار صد یا پانصد نفر در پای درس او حاضر میشدند عده‌ای از زنان تارک دنیا نیز در درس‌ها گرد میآمدند. از میان همه بحقیر محبت خاصی داشت، کلیدهای مسکن و خزائن ماکل و شرب خود را بحقیر سپرده بود مگر کلید یک خانه کوچکی را که بمنزله صندوقخانه بود، حقیر خیال میکردم که آنجا خزانه اموال اوست و از این جهت با خود میگفتم که او اهل دنیاست. روزی وی را عارضه‌ای روی داده از مجلس درس تخلف نمود و بحقیر گفت: ای فرزند روحانی تلامذه را بگویی که من امروز حالت تدریس ندارم. حقیر از نزد او بیرون آمده دیدم شاگردان مذاکره میکنند صحبت ایشان بمعنی کلمه فارقلیط در سریانی و پراگلوپوس در یونانی که یوحنا صاحب انجیل چهارم آمدن او را در باب ۱۴ و ۱۵ و ۱۶ از جناب عیسی علیه السلام نقل نموده است که آنجناب فرمودند

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۷۷

بعد از من فارقلیط خواهد آمد، پس جدالشان بطول انجامید هر کسی در این باب رأی بخصوصی داشت و چون متفرق گشتند حقیر بنزد قسّیس برگشتم گفت: ای فرزند روحانی امروز در غیبت من چه مباحثه‌ای رخ داد؟ ماجری را بیان کردم. گفت: حق واقع، خلاف همه این اقوال است. من خودم را بقدمهای او انداخته و گفتم: ای پدر روحانی تو از همه کس بهتر میدانی که سعی من در تحصیل علم و تعصّبم در باره نصرانیت تا چه حدّ است. چه میشود اگر احسانی کرده معنی این اسم شریف را بیان فرمائی؟ شیخ مدرّس بشدت گریست بعد گفت ای فرزند روحانی بخدا تو در نزد من اعزّ ناسی اگر چه در تحصیل معنی این اسم شریف فائده بزرگی است و لیکن بمجرد انتشار این اسم متابعان مسیح مرا و تو را خواهند کشت. مگر اینکه عهد نمائی در حال حیات و ممات من این معنی را اظهار نکنی یعنی اسم مرا نبری. که موجب صدمه کلی است در حال حیات از برای من و بعد از من برای اقارب من. سوگند اکید یاد کردم که هرگز نام شما را اظهار نخواهم کرد. پس از اطمینان گفت: ای فرزند روحانی این اسم از اسماء مبارکه پیغمبر مسلمین میباشد یعنی معنی محمد و احمد است پس کلید آن خانه کوچک سابق الذکر را بمن داد و گفت: در فلان صندوق را باز کن فلان و فلان کتاب را نزد من بیاور من کتابها را آوردم این دو کتاب قبل از ظهور حضرت ختمی مرتبت بخط یونانی و سریانی با قلم بر پوست نوشته شده بود و در دو کتاب لفظ فارقلیط را بمعنی احمد و محمد ترجمه نموده بودند بعد گفت: ای فرزند روحانی بدانکه علماء و مفسّرین و مترجمین مسیحیه قبل از ظهور حضرت محمد، اختلافی نداشتند که بمعنی احمد و محمد است. بعد از ظهور آنجناب، قشیسین و

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۷۸

خلفاء تمامی تفاسیر و کتب لغت و ترجمه‌ها را از برای بقاء ریاست خود در تحصیل اموال و جلب منفعت دنیویّه و عناد و حسد و سایر اغراض نفسانیه تحریف و خراب نمودند و معنی دیگر از برای این اسم شریف اختراع کردند که آن معنی اصلا و قطعاً مقصود صاحب انجیل نبوده و نیست. زیرا که جناب عیسی آمدن فارقلیط را مشروط و مقید می‌نماید برفتن خود و میفرماید: تا من نرم فارقلیط نخواهد آمد و اینکه میگویند: مقصود روح - القدس است درست نیست که او با بودن جناب عیسی و حواریون از برای آنجناب و حواریون نازل شده بود. پس نزول روح القدس مشروط برفتن مسیح نبود. پس منظور از لفظ فارقلیط نیست و نبود مگر احمد و محمد و معنی این لفظ همین است. گفتم: در باره دین نصاری چه میگوئید؟ گفت دین نصاری منسوخ است بسبب ظهور شرع شریف محمد (ص) و این لفظ را سه مرتبه تکرار نمود. آنگاه مرحوم فخر الاسلام بقیه ماجری را شرح میدهد که احتیاج بنقل آن نیست و روشن میکند که سبب اسلام آوردن وی همین قضیه و کلمه فارقلیط بوده است. طالبین تفصیل به انیس الاعلام و مقدمه رساله خلاصه الکلام آن مرحوم که بقلم حاج میرزا ابو الفضل زاهدی قمی نوشته شده رجوع کنند. بهتر است چند جمله از انجیل یوحنا که فعلا - در دست است در این باره نقل نمایم: باب ۱۴ بند ۱۷: و من از پدر سئوال میکنم و تسلّی دهنده دیگر بشما عطا خواهد کرد تا همیشه با شما بماند. بند ۲۶: لیکن تسلّی دهنده که پدر او را باسم من می‌فرستد او همه چیز را بشما تعلیم خواهد داد و آنچه بشما گفتم بیاد شما خواهد آورد. بند ۳۰: بعد از این بسیار با شما

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۷۹

نخواهم گفت زیرا که رئیس این جهان میاید و در من چیزی ندارد. باب ۱۵ بند ۲۶: لیکن چون تسلّی دهنده که او را از جانب پدر نزد شما میفرستم آید او بر من شهادت خواهد داد. باب ۱۶ بند ۷: رفتن من برای شما مفید است زیرا اگر نرم تسلّی دهنده نزد شما نخواهد آمد. بند ۱۳: و لیکن چون او آید شما را بجمیع راستی هدایت خواهد کرد زیرا که از خود تکلم نمیکند بلکه آنچه شنیده است سخن خواهد گفت و از امور آینده بشما خبر خواهد داد او مرا جلال خواهد داد. پیداست که این سخنان از پیغمبر آینده خبر میدهد جیمز هاکس در قاموس کتاب مقدس ذیل کلمه تسلّی دهنده گوید: تسلّی دهنده که در یونانی فارقلیط گویند بمعنی آموزگار و شفیع و راحت آور است. ترجمه کنندگان انجیل چون بکلمه تسلّی دهنده میرسند از جانب خود میگویند یعنی روح راستی، یعنی روح القدس. پر روشن است که این یعنی‌ها تفسیر از جانب خودشان و برای اغفال کردن مردم و وارونه نشان دادن حقیقت است و الا چنانکه از مدرّس فخر الاسلام نقل شد و از کلمات بالا روشن گردید حمل تسلّی دهنده بر روح القدس غلط است مثلاً آنجا که میگوید «اگر نرم تسلّی دهنده نزد شما نخواهد آمد» چطور حمل بر روح القدس میشود؟! آیا بتصدیق انجیل چنانکه از مدرّس فخر الاسلام نقل شد روح - القدس (جبرئیل) در زمان آنحضرت نیامده و نازل نشده بود؟ وانگهی جملاتی که از باب ۱۴ و ۱۵ و ۱۶ انجیل یوحنا نقل شد بچیزی جز بر آینده قابل حمل است؟ و اینکه در بند ۱۷ باب ۱۴ گوید: تا همیشه با شما بماند اشاره بختامیت حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و ابدی بودن شریعت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۸۰

آنحضرت است. در خاتمه ناگفته نماند ممکن است مراد از احمد در آیه یأتی من بعدی اسمُهُ أَحْمَدُ ... معنای وصفی باشد یعنی کسیکه در ستودن خدا از دیگران برتر است و یا کسیکه در ستوده بودن از دیگران بالاتر است. در این صورت حضرت عیسی از صفت آنحضرت نیز خبر داده است چنانکه آیه ۱۵۷ سوره اعراف و صف آنحضرت را از تورات و انجیل نقل میکند الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ يَا أُولِي الْأَبْصَارِ إِنَّ اللَّهَ لَعَلِيمٌ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ وَيَحْزَمُهُمْ عَلَيْهِمُ الْجَبَابِثُ وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ ... و ممکن است مراد فقط اسم آنحضرت باشد چنانکه «اسمُهُ أَحْمَدُ» قرینه آن است در این صورت باید دانست که محمد و احمد هر دو از نامهای مشهور آنحضرت است حضرت ابو طالب صلوات الله و سلامه علیه در اشعار خود در باره آنحضرت میگوید: لم تعلموا أنا وجدنا محمدًا رسولًا كموسى خطّ في أول الكتب و لقد علمت

بأنّ دين محمّد من خير اديان البريّة دينا لقد اكرم الله النّبىّ محمّدا فاکرم خلق الله فى النّاس احمد و شق له من اسمه ليجلّه فذو العرش محمود و هذا محمّد لعمرى لقد كلّفت وجدا باحمد و احبته حبّ الخليل الموصل (الغدير ج ۷ ص ۳۳۲ - ۳۴۰) چنانکه می‌بینیم هر دو نام را در اشعار خود آورده است. در مجمع البيان ذیل آیه ما نحن فيه از یک شاعر نقل میکنند. صلّى الاله و من يحفّ بعرشه و الطّيبون على المبارک احمد طبرسى و ابن کثير در تفسير خود از صحيح بخارى از حضرت رسول (ص) نقل میکنند که فرمود: برای من نامهائی است منم محمد، منم احمد، منم ماحی ...

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۸۱

در تفسير صافى از كافي از امام صادق عليه السلام نقل است که عيسى بامت خود فرمود: بزودى بعد از من پيغمبرى از اولاد اسمعيل ميآيد که نامش احمد است او مرا و شما را تصديق ميکند ...

حمار: ج ۲، ص: ۱۸۱

حمار: خر. مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوْرَةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا جمعه: ۵ جمع آن در قرآن حمر (بر وزن عنق) و حمير آمده است مثل وَالْخَيْلِ وَالْبِغَالِ وَالْحَمِيرِ لِيَتَّكِبُوهَا ... نحل: ۸ كَانَتْهُمْ حُمْرٌ مُّسْتَنْفَرَةٌ فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ مَدَّثَرٌ: ۵۰ گویى خران رم کرده‌اند که از شیر گریخته‌اند. نا گفته نماند: منظور از ذکر حمار و حمر، فهماندن مطلب و تجسیم واقعیت است و گرنه آنطور که ما در مثل زدن بالاغ قصد تحقیر حیوان و یا شخص را داریم در میان عرب معمول نیست و حتى تشبیه بالاغ گاهی مدح و مراد از آن صبور و فرمانبردار بودن است. در آیه شریفه نیز نظر عدم فائده اهل تورات از تورات است چنانکه الاغ از بار کتاب استفاده نمی‌کند، همچنین در تشبیه اعراض کنندگان از کلام حقّ به خران رم کرده. و ایضا در آیه إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ لقمان: ۱۹ بیان واقعیت است و گرنه الاغ اهلی حیوان مطیعی است که مورد استفاده انسان است و در آیه ۸ نحل که گذشت خداوند آنرا از نعمت‌های خود شمرده و آنرا در مقام امتنان آورده است. وَ مِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بَيضٌ وَ حُمْرٌ مُّخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُا ... فاطر: ۲۷ حمر در آیه شریفه جمع احمر بمعنی سرخ است یعنی: و از کوه‌ها تکه‌های سفید و سرخ برنگهای گوناگون است.

حمل: ج ۲، ص: ۱۸۱

حمل: (بفتح اوّل) برداشتن بار و بار. فَأَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ حَتَّىٰ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ ... طلاق: ۶ بر آنها خرجی دهید تا بار خویش را بگذارند. حمل (بکسر اوّل) بار ظاهری

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۸۲

مثل باریکه بر دوش گیرند مثل نَفَقْدُ صَوَاعِ الْمَلِكِ وَ لِمَنْ جَاءَ بِهِ حِمْلٌ بَعِيرٍ وَ أَنَا بِهِ زَعِيمٌ يوسف: ۷۲ پیمانۀ پادشاه را می‌جوئیم هر که آنرا بیاورد برای اوست یک بار شتر و من بآن عهده دارم. راغب گوید: حمل یک معنی دارد و در چیزهای بسیار بکار میرود فعل آن در همه یکی است ولی در مصدر آن فرق گذاشته باشیائیکه در ظاهر حمل میشوند مثل باریکه بر دوش گیرند حمل (بکسر اوّل) گفته‌اند و باشیائیکه در باطن حمل میشوند مثل فرزند در شکم، آب در ابر، میوه بر درخت، حمل (بفتح اوّل) گفته‌اند. طبرسی ذیل آیه ۷۲ يوسف فرموده: حمل بکسر اوّل بار منفصل و بفتح اوّل بار متصل است. در صحاح از ابن سکیت نقل میکنند: حمل (بفتح) آنست که در شکم و بر درخت باشد و حمل (بکسر) آنست که بر سر یا بر دوش باشد. ولی فعل آن در بار متصل و منفصل و معنوی یکسان است مثل حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَ وَضَعَتْهُ كُرْهًا ... احقاف: ۱۵ وَ قَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا طه: ۱۱۱ وَ مَثَلُ إِنَّا لَمَّا طَعَى الْمَاءِ حَمَلْنَاكُمْ فِي الْجَارِيَةِ ... حاقه: ۱۱. خَالِدِينَ فِيهِ وَ سَاءَ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ حِمْلًا طه: ۱۰۱ وَ إِن تَدْعُ مُثْقَلَةٌ إِلَىٰ حِمْلِهَا لَا يَحْمِلُ مِنْهُ شَيْءٌ فاطر: ۱۸. در این دو آیه مراد از حمل (بکسر اوّل) بار گناه است ولی چرا حمل گفته شده بنا بر آنچه از اهل لغت نقل شد لازم

بود حمل (بفتح) گفته شود زیرا گناه بار متصل و بار معنوی است؟ باید دانست گناه بار منفصل و مانند بار بر دوش است گر چه در دنیا مجسم و محسوس نیست، آیات لِيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ زلزله: ۷-۸-۹ كَذَلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسْرَاتٍ عَلَيْهِمْ بِقَرَّةٍ: ۱۶۷ يَوْمَ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۸۳

تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُّحَضَّرًا وَّمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ آل- عمران: ۳۰ مجسم و محسوس بودن آنرا روشن میکند علی هذا باید بآن حمل (بکسر) گفته شود چنانکه در قرآن مجید آمده است. آیه گذشته خود از دلایل روشن این مسئله است و ما قبل آن چنین است مَنْ أَعْرَضَ عَنْهُ فَإِنَّهُ يَحْمِلُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وِزْرًا. خَالِدِينَ فِيهِ وَسَاءَ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ حِمْلًا ضمیر «فیه» به «وزر» راجع است یعنی آنها در آن وزر ابدی اند علی هذا وزر یک موجود خارجی است. پس آن بار منفصل میباشد. وَالدَّارِيَّاتِ ذُرُوءًا فَالْحَامِلَاتِ وِقْرًا. فَالْجَارِيَّاتِ يُسْرًا ذاریات: ۱-۳. در (ج ری) گذشت که مراد از حاملات ابرهای حامل باران و بخار آباند و نیز از کتاب آغاز و انجام جهان نقل شد که حاملات را باتمها حمل کرده است رجوع شود به «جری». * تحمیل: بار کردن. مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوْرَةَ جَمْعًا: ۵ یعنی تورات بر آنها بار شده و بآنها داده شده است رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ بقره: ۲۸۶ پروردگارا ما آنچه را که طاقت نداریم بر ما بار مکن حمله: شتریکه بر آن بار نهند، اسم جمع است و از لفظ خود مفرد ندارد (مجمع) وَمِنَ الْأَنْعَامِ حَمُولَةً وَفَرْشًا كُلُّوْا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ... انعام: ۱۴۲ و از چهار پایان بار بردار و کوچک از آنها بشما داد بخورید از آنچه خدا روزی داده است. وَكَأَيِّنْ مِنْ دَابَّةٍ لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِنَّا كُمْ عَنكِبُوت: ۶۰ در المیزان فرموده: حمل رزق ذخیره آن است که انسان و از حیوانات مورچه، زنبور عسل و موش ذخیره میکند. احتمال: بمعنی حمل است (اقرب) فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ زَبَدًا رَابِيًا رعد: ۱۷ فَقَدِ احْتَمَلَ بُهْتَانًا وَإِنَّمَا مُبِينًا نساء: ۱۱۲

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۸۴

ممکن است احتمال برای طلب یا مبالغه باشد که این دو از معنای افتعال اند. معنی دو آیه چنین میشود: سیل شدت کف بلندی برداشت- حقا که بهتان و گناه آشکار را بر خود بار کرده است.

حمم؛ ج ۲، ص: ۱۸۴

حمم: حمیم: آب داغ. در مجمع گوید: «الحمیم الماء الحار» راغب گوید: «الحمیم: الماء الشدید الحرارة» لَهُمْ شَرَابٌ مِنْ حَمِيمٍ وَ عَذَابٌ أَلِيمٌ انعام: ۷۰. در مفردات گوید: آب گرمی را که از منبع خود خارج میشود، حمّه گویند. و بدین اعتبار بعرق انسان و حیوان حمیم گفته میشود. حمّام را بجهت آب گرم و یا بجهت اینکه سبب عرق کردن است حمّام گفته اند. علت اینکه تب را حمّی گفته اند آنست که در آن حرارت زیاد هست و یا سبب عرق کردن است. و بخویشاوند مهربان حمیم گفته اند گوئی که در حمایت قرابت خود حادّ و داغ میشود. فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ وَ لَأَ صَدِيقٍ حَمِيمٍ شعراء: ۱۰۱ برای ما واسطه‌هائی نیست و نه دوست مهربانی هست. بنظرم حمیم بمعنی مطلق مهربان باشد که در حمایت طرف، گرم و محکم است و احتیاج بخویشاوند بودن نیست مثل آیه گذشته که در باره صدیق است و مثل مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَ لَا شَفِيعٍ يُطَاعُ غافر: ۱۸. حمیم بیست بار در قرآن مجید بکار رفته شش مرتبه بمعنی مهربان و بقیه بمعنی آب جوشان.

یحموم؛ ج ۲، ص: ۱۸۴

یحموم: دود. وَ أَصْحَابُ الشَّمَالِ مَا أَصْحَابُ الشَّمَالِ فِي سَمُومٍ وَ حَمِيمٍ وَ ظِلٌّ مِنْ يَحْمُومٍ واقعه: ۴۳ صحاح آنرا دود و قاموس هر شیء سیاه گفته است در اقرب دود و هر شیء سیاه آمده، راغب و طبرسی شیء یکی از سوختن پیه بوجود آید معنی کرده اند. راغب علت

تسمیه آنرا حرارت شدید و یا سایه‌یی که در آن هست احتمال می‌دهد. معنی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۸۵

آیه چنین است: اصحاب شمال چه اصحاب شمال؟ در آتشی نافذ و در آب جوشان‌اند. و در سایه‌ای از دود غلیظ.

حمی: ج ۲، ص: ۱۸۵

حمی: حرارت شدید. در صحاح گوید: «حمی النهار و حمی الثور: اشتد حرهما و احمیت الحديد فی النار فهو محمی» راغب گوید: آن حرارتی است که از فلزات سرخ کرده و از بدن برخیزد. یوم یحمی علیها فی نار جهنم فتکوی بها جباههم و جنوبهم و ظهورهم... توبه: ۳۵ روزیکه بآنها در آتش جهنم حرارت داده شود و با آنها پیشانی‌ها و پهلوها و پشت‌هایشان داغ کرده شود. تصلی ناراً حامیه غاشیه: ۴ و ما ادرک ما هیة نار حامیه قارعه: ۱۱. حامیه بنا بر آنچه گذشت بمعنی گرم و سوزنده است در نهج البلاغه خطبه ۱۸۸ در وصف آتش آخرت فرموده: مظلمة اقطارها. حامیه قدورها. فطیعة امورها. اما چرا نار، با حامیه توصیف شده؟ شاید مراد شدت و گدازنده بودن آتش است چنانکه آنرا نهایت سوزنده بودن گفته‌اند.

حام: ج ۲، ص: ۱۸۵

حام: ما جعل الله من بحیره و لا سائیه و لا وصیله و لا حام... مائده: ۱۰۳ آیه در باره بدعت‌های جاهلیت و پوچ بودن آنهاست. در رسوم جاهلیت اگر ناقه‌ای پنج بار میزائید و آخری نر بود گوش آن ناقه را شکافته و رها میکردند بآن سوار نمیشدند و ذبح نمیکردند و از آب و چرا مانع نمیشدند و شخص خسته اگر آنرا در راه میدید سوارش نمیشد. نام آن بحیره بود. سائیه: آن بود که کسی نذر میکرد اگر مریض شفا یابد یا مسافر از سفر باز گردد ناقه من سائیه یعنی رها شده است سپس آنرا مثل بحیره رها میکردند. وصیله: گوسفند اگر بچه ماده میزائید برای آنها بود و اگر بچه نر میزائید آنرا برای خدایان ذبح میکردند و اگر در یکدفعه نر

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۸۶

و ماده میزائید میگفتند: ماده بیرادرش وصل است و بچه نر را برای خدایان ذبح نمیکردند. حام: شتر نری که از صلب آن ده شتر میشد میگفتند: پشت خود را قرق کرده دیگر سوار آن نمیشدند و مثل بحیره آزاد میکردند (نقل از مجمع) اقوال دیگری نیز در مجمع و غیره نقل شده که ذکر آنها لازم نیست.

حمیه: ج ۲، ص: ۱۸۶

حمیه: خود داری. امتناع غیرت. در مجمع گوید: چون کسی اهل غضب و امتناع باشد گویند: حمیت ناپسند دارد. بنا بر این، حمیت از خشم سر چشمه میگردد. در اقرب آنرا از حمایت گرفته و گوید: بمعنی امتناع است که سبب حمایت و طرفداری است در نهایی امتناع و غیرت گفته است اذ جعل الذین کفروا فی قلوبهم الحمیة الجاهلیة فتح: ۲۶ «اذ» اگر متعلق به هیم الذین کفروا و صیدوکم عن المسجد باشد که در آیه ما قبل است معنی آیه چنین میشود: شما را وقتی از مسجد الحرام منع کردند که کفار در دل‌های خود تکبر و امتناع قرار دادند، امتناع و تکبر جاهلیت. نا گفته نماند: حمیت در صورتی مذموم است که در باره باطل و ناحق باشد و اگر از برای حق باشد مرغوب و پسندیده است در نهج البلاغه خطبه ۳۹ هست: «أما دین یجمعکم و لا حمیه تحمشکم» آیا دینی نیست که شما را جمع و حمیتی نیست که شما را بغضب آورد. پیداست که مراد حمیت پسندیده است و قید «حمیه الجاهلیة» نیز این مطلب را روشن میکند.

حنث؛ ج ۲، ص: ۱۸۶

حنث: گناه. (مفردات) وَكَانُوا يُصِـرُّونَ عَلَى الْحِنثِ الْعَظِيمِ واقعه: ۴۶ و بودند که بر گناه بزرگ اصرار میکردند. طبرسی آنرا نقض عهد و از مجاهد و قتاده گناه نقل میکند. در قاموس گناه و شکستن قسم و میل بباطل و بالعکس گفته است. ولی گناه با آیه گذشته بهتر

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۸۷

میسازد. وَخُذْ بِيَدِكَ ضِغْتًا فَاضْرِبْ بِهِ وَلَا تَحْنُثْ ص ۴۴ راجع بمعنی آیه رجوع شود به «ایوب» اگر حنث را گناه گوئیم معنی آیه چنین میشود: بدست خویش دسته‌ای ترکه برگیر و زنت را با آن بزنی و در قسم یا عهد خود گناه مکن و اگر بمعنی نقض عهد باشد یعنی: با ترکه بزنی و نقض عهد نکن.

حنجر؛ ج ۲، ص: ۱۸۷

حنجر: گلو. در اقراب گوید: «الحنجرة: الحلقوم» جمع آن حناجر است و إِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ ... احزاب: ۱۰ رسیدن دلها بگلو کنایه از شدت اضطراب و ترس است یعنی گوئی قلبها از جای خود بالا آمده و بگلو رسیده‌اند. طبرسی آنرا جوف حلقوم معنی کرده است و أَنْذَرَهُمْ يَوْمَ الْأَرْفَةِ إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ ... غافر: ۱۸.

حنذ؛ ج ۲، ص: ۱۸۷

حنذ: بریان کردن (قاموس) قَالَ سَلَامٌ فَمَا لَبِثَ أَنْ جَاءَ بِعِجْلٍ حَنِيذٍ هود: ۶۹ گفت سلام بر شما و درنگ نکرد که گوساله بریان پیش آورد. راغب گوید: آن بریانی است که میان دو سنگ بریان کنند. طبرسی آنرا مطلق بریان و از زجاج بریان بوسیله سنگ تفته نقل کرده است. در آیه دیگر چنین آمده فَرَاغَ إِلَىٰ أَهْلِهِ فَجَاءَ بِعِجْلٍ سَمِينٍ ذاریات: ۲۶.

حنف؛ ج ۲، ص: ۱۸۷

حنف: (بر وزن فرس) میل بحق: راغب گفته حنف میل از ضلال باستقامت و جنف میل از استقامت بضلال است. مَا كَانَ إِبْرَاهِيمَ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلَكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُسْلِمًا آل عمران: ۶۷ ابراهیم نه یهودی بود و نه نصرانی بلکه مایل بحق و مسلمان بود. گویا منظور آنست که ابراهیم کسی بود که از قبول حق امتناع نداشت. و هر چه حق بود میپذیرفت. وَ أَنْ أَقِمَّ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ یونس: ۱۰۵

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۸۸

توجه خود را برای دین کن حال آنکه مایل بحقی و از مشرکان مباش. جمع آن حنفاء است مثل و مَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حُنَفَاءَ بَيْنَهُ: ۵ حنیف ده بار و حنفاء دو بار در قرآن آمده است. احنف کسی است که در پایش کجی بوده باشد طبرسی در ذیل آیه ۱۳۵ بقره آورده: گفته‌اند حنیف کسی است که بر دین راست، ثابت باشد، ابن اثیر در نهاییه گوید: حنیف کسی است که باسلام مایل و در آن ثابت باشد. نا گفته نماند: این سخن حق است زیرا که حنیف صفت مشبهه است و آن دلالت بر ثبوت دارد. ابن اثیر از رسول خدا (ص) نقل کرده که فرمود: «بعثت بالحنيفية السهلة السمحة» مراد از حنیفیه دین اسلام است که بحق مایل و یا از یهودیت و نصرانیت بدین ابراهیم مایل است.

حنک؛ ج ۲، ص: ۱۸۸

حنک: (بر وزن فرس) چانه. اعم از چانه انسان و حیوان بمنقار کلاغ نیز حنک گویند (مفردات) لَيْنٌ أَخْرَجْتَنِي إِلَيْهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ لِأَخْتِكَ ذُرِّيَّتُهُ إِلَّا قَلِيلًا اسراء: ۶۲ اگر مرا تا روز قیامت مهلت دهی فرزندان وی را جز اندکی مهار میکنم. احتناک بمعنی لگام زدن اسب است. ممکن است مراد از آن در آیه مهار کردن و لگام زدن باشد و ممکن است مراد استیلا- و غلبه باشد گویند: «احتناک الجراد الارض» ملخ با چانه خود بر زمین مستولی شد و آنرا خورد (مفردات) در اقرب الموارد هست: «احتناکه یعنی استولی علیه» در اینصورت مقصود آنست که فرزندان او را جز اندکی اغوا میکنم. بهر حال منظور اغواء و اضلال است. مثل آیه قَالَ رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَلَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ. إِلَّا عِبَادَكَ الْمُخْلَصِينَ حجر: ۳۹-۴۰. از این ماده فقط یکبار در قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۸۹ قرآن آمده است.

حن: ج ۲، ص: ۱۸۹

حن: حنان: مهربانی (مجمع) و آتِنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا وَ حَنَانًا مِنْ لَدُنَّا وَ زَكَوٰةً وَ كَانَ تَقِيًّا مريم: ۱۲-۱۳ و در طفولیت او را از جانب خود حکم و مهربانی و پاکیزگی دادیم و پرهیز کار بود. در اقرب آمده: حنان بر وزن سحاب بمعنی مهربانی است عرب گوید: حنانک یا ربّ و حنانیک یا ربّ یعنی رحمت و مهربانی تو را میخواهم ای پروردگار. در مجمع از ابو عبیده نقل است که این کلمه بیشتر بلفظ تشبیه بکار میرود ابن اثیر در نهاییه گوید: حنانیک یا ربّ یعنی «ارحمنی رحمه بعد رحمه» و آن از مصادر تشبیه است که فعلش ظاهر نمیشود مثل لبیک و سعدیک. حنان: صیغه مبالغه و از اسماء حسنی است یا حنان یا منان: ای بسیار مهربان و ای بسیار عطاء کننده. نا گفته نماند: اصل حنین بمعنی شوق و شدت گریه است چنانکه قاموس گفته است و مهربانی معنای لازم آن است لذا حنین بمعنی ناله، مهربانی و شوق بکار میرود. در نهج البلاغه خطبه ۵۲ فرماید: «فو الله لو حننتم حنین الوله العجال ... لكان قليلا فيما أرجو لكم من ثوابه». محمد عبده در شرح آن گوید: هر ماده که فرزند خود را از دست بدهد واله و والهه است. عجال بکسر عین شترهائی اند که بچه‌هایشان را از دست داده‌اند. بهر حال منظور از حنین در این جمله ناله است. و در حکمت ۹ همان کتاب هست: «و ان عشتم حنوا اليکم» که مراد شوق یا مهربانی است.

حنین: ج ۲، ص: ۱۸۹

حنین: (بر وزن حسین) لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ وَ يَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ توبه: ۲۵ حنین چنانکه در مجمع و قاموس گفته، بیابانی است ما بین طائف و مکه که جنگ معروف حنین در آن اتفاق افتاد و قبیله قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۹۰

هوازن و ثقیف بر سر مسلمانان ریخته و آنها را شکست دادند. مسلمین رو بفرار گذاشتند سپس خداوند بحضرت رسول یاری کرد و آنحضرت استقامت ورزید و فرار نکرد بالاخره مسلمانان فاتح شدند. طبرسی از اصحاب تفسیر و سیر نقل کرده که حضرت رسول (ص) بعد از فتح مکه بجنگ آنها شتافت قرآن مجید در باره آن جنگ چنین گفته: حقا که خدا شما را در جاهای بسیار یاری کرد مخصوصا روز حنین آندم که بسیار بودندتان شما را بشگفت آورده بود، اما کاری برایتان نساخت و زمین با همه فراخی بر شما تنگ شد، و عاقبت رو بفرار گذاشتید، سپس خدا آرامش خویش را بر پیغمبرش و بر مؤمنان نازل کرد و سپاهیان فرود آورد (ملائکه) که ندیدید و کفار را عذاب کرد که سزای کافران همین است (توبه: ۲۵-۲۶). دکتر محمد حمید الله در کتاب خود که بنام رسول اکرم (ص) در میدان جنگ بتوسط آقای سید- غلامرضا سعیدی ترجمه شده در باره محل حنین بسیار گفتگو کرده است طالبین

بآنجا رجوع کنند.

حوب؛ ج ۲، ص: ۱۹۰

حوب: گناه. وَ لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَىٰ أَمْوَالِكُمْ إِنَّهُ كَانَ حُوبًا كَبِيرًا نساء: ۲ اموال یتامی را با اموال خود با هم نخورید که گناه بزرگی است در نهج البلاغه خطبه ۲۱۲ هست: «و استفتح التوبه و اماط الحوبه» باب توبه را باز کرد و گناه را از خود کنار نمود. ناگفته نماند حوب بفتح اول و ضم آن هر دو بمعنی گناه آمده است (اقرّب). ابن اثیر گوید حوب بمعنی حاجت آمده در دعا هست: «الیک ارفع حوبتی یعنی حاجتی» ولی ممکن است این نیز بمعنی گناه باشد یعنی گناه خود را بسوی تو میاورم تا به بخشائی و نیز گوید: ابو ایوب خواست زن خود را طلاق دهد حضرت فرمود: «انّ طلاق امّ ایوب

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۹۱

لحوب» یعنی طلاق مادر ایوب گناه است. این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است.

حوت؛ ج ۲، ص: ۱۹۱

حوت: ماهی. فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ وَ هُوَ مُلِيمٌ صافات: ۱۴۲ جمع آن حیثان است إِذْ تَأْتِيهِمْ حِيتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَعًا اعراف: ۱۶۳ آنگاه که ماهی هایشان روز استراحت آشکارا میامدند. در قصه حضرت موسی و عالم هست: فَإِنِّي نَسِيتُ الْحُوتَ وَمَا أَنسَانِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ كهف: ۶۳. ناگفته نماند از موارد استعمال آن در قرآن بدست میاید که حوت بر ماهی بزرگ و کوچک هر دو گفته میشود مثل ماهی یونس و ماهی موسی و جوانش. راجع ب ماهی یونس در «یونس» انشاء الله بحث خواهد شد در اقرّب الموارد میگوید: اغلب استعمال حوت در ماهی بزرگ است.

حاجه؛ ج ۲، ص: ۱۹۱

حاجه: نیاز. احتیاج. راغب گوید: حاجت، نیاز بشیء است با دوست داشتن آن. وَ لَتَبْلُغُوا عَلَيْهَا حَاجَةً فِي صُدُورِكُمْ غافر: ۸۰ و تا سوار بر آنها بحاجت و مقصدی که در دل دارید برسید. باید دانست که حاجت اسم مصدر بمعنی محتاج الیه و خواسته است و مصدر آن حوج میاید چنانکه از اقرّب مستفاد میشود ولی قول راغب مفید مصدریت است میشود گفت که مصدر و اسم هر دو آمده است چنانکه مفهوم وَ لَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِّمَّا أُوتُوا حشر: ۹ مصدر بودن است.

حوذ؛ ج ۲، ص: ۱۹۱

حوذ: راندن سریع و احاطه (قاموس) طرسی ذیل آیه ۱۴۱ نساء گوید: استحواذ تسلط و غلبه است. و آن لازم راندن و احاطه است. اَشْتَحَوْذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ فَأَنسَاهُمْ ذِكْرَ اللَّهِ ... مجادله: ۱۹ شیطان بر آنها مسلط شد و یاد خدا را فراموششان کرد. وَ إِن كَانَ لِلْكَافِرِينَ نَصِيبٌ قَالُوا أَلَمْ نَسْتَحْذِ عَلَيْكُمْ وَ نَمْنَعُكُمْ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ نساء: ۱۴۱ آیه در باره منافقان است که

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۹۲

در صورت غلبه کفار بر اهل ایمان، بکفار میگفتند: آیا بر شما در رأی غلبه نکردیم؟ و از گرویدن بمؤمنین باز نداشتیم؟ پس در این فتح ما را نیز بهره‌ای باید باشد یا ما بر شما منت داریم.

حور؛ ج ۲، ص: ۱۹۲

اشاره

حور: رجوع. إِنَّهُ ظَنَّ أَنْ لَنْ يَحُورَ انشقاق: ۱۴ او گمان کرد که هرگز بر نخواهد گشت. طبرسی گوید: «الحور: الرجوع حار يحور، اذا رجح و كلمته فما حار جوابا ای ما رد جوابا» و نیز گوید: محور را از آن محور گویند که چرخ بدور آن میچرخد تا بمحل اولی برگردد. علی هذا بگفتگو از آن محاوره گویند که طرفین کلام خود را بیکدیگر بر میگردانند و اللَّهُ يَسْمَعُ تَخَاوُرُكُمْ مجادله: ۱ خدا گفتگوی شما را می شنود. راغب آنرا تردّد گفته و محاوره و محور را از آن گرفته است و حیرت را نیز تردّد دانسته است قول او با مجمع چندان فرقی ندارد در نهاییه شواهدی از موارد استعمال آن نقل شده که قول مجمع را تأیید میکند همچنین آیه انشقاق که گذشت و با تردّد جور در نیاید.

زنان بهشتی؛ ج ۲، ص: ۱۹۲

كَذَلِكَ وَ زَوَّجْنَاهُمْ بِحُورٍ عِينٍ دخان: ۵۴ حُورٌ مَقْصُورَاتٌ فِي الْجَنَّةِ رحمن: ۷۲. حور جمع حوراء و آن بمعنی زن سفید بدن و سیمین تن است عین جمع عیناء و آن زنی است که حدقه چشمش بزرگ باشد که سبب مزید زیبایی است (مجمع). قرآن کریم در باره زنان بهشتی توصیف بخصوصی دارد که ذیلا اشاره میشود: ۱- وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ بقره: ۲۵ وَ أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَ رِضْوَانٌ مِنَ اللَّهِ آل عمران: ۱۵ لَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ ... نساء: ۵۷.۲- كَذَلِكَ وَ زَوَّجْنَاهُمْ بِحُورٍ عِينٍ دخان: ۵۴ وَ زَوَّجْنَاهُمْ بِحُورٍ عِينٍ طور: ۲۰ وَ حُورٌ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۹۳

عَيْنٌ كَأَمْثَالِ اللُّؤْلُؤِ الْمَكْنُونِ واقعه: ۲۲.۳- فِيهِنَّ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ لَمْ يَطْمِئِنَّهُنَّ أَنْسَ قَبْلَهُمْ وَ لَا جَانٌّ ... كَأَنَّهِنَّ اليَاقُوتُ وَ الْمَرْجَانُ رحمن: ۵۶-۵۸.۴- فِيهِنَّ خَيْرَاتٌ حِسَانٌ ... حُورٌ مَقْصُورَاتٌ فِي الْجَنَّةِ ... لَمْ يَطْمِئِنَّهُنَّ أَنْسَ قَبْلَهُمْ وَ لَا جَانٌّ رحمن: ۷۰-۷۴.۵- وَ عِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ عِينٌ. كَأَنَّهِنَّ يَبْيِضُ مَكْنُونٌ صافات: ۴۸ وَ عِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ أَتْرَابٌ ص ۵۲ إنا أنشأناهنَّ إنشاءً فجعلناهنَّ أبكاراً عُرْباً أَتْرَاباً واقعه: ۳۵-۳۷ وَ كَوَاعِبُ أَتْرَاباً نباء ۳۳. طهارت در آیات أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ مطلق و شامل همه نوع پاکی است یعنی آنها در ظاهر و باطن از حیث اخلاق و خلقت و کثافات و پلیدیها و چیزهای تنفر آور بتمام معنی پاک و مطهراند. و جمله كَأَمْثَالِ اللُّؤْلُؤِ الْمَكْنُونِ نیز مؤید این مطلب است زیرا مروارید نهفته از کهنه شدن و تغییر رنگ مصون است و صفا و طراوت خود را از دست نمیدهد. قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ قاصر لازم و متعدی هر دو آمده است بنظر میاید که در اینجا لازم بکار رفته است یعنی زنانیکه نگاهشان کوتاه و منحصر بشوهرانشان است و احتمال دارد که قدرت نگاه بدیگران ندارند و اگر متعدی باشد معنی این است زنانیکه نگاه خود خود را منحصر بشوهران خود کرده‌اند و لازمه‌اش آن است که بغیر شوهران خود علاقه و محبت ندارند بعقیده المیزان قصر عین کنایه است از نگاه کردن با ناز و کرشمه است که حوریان بهشتی بشوهران خویش با ناز و عشوه نگاه میکنند. این مطلب در مجمع بصورت قول نقل شده است. كَأَنَّهِنَّ اليَاقُوتُ وَ الْمَرْجَانُ گویا مراد آنست که قیافه آنها صفا و طراوت یاقوت و مرجان را دارد

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۹۴

و شاید مراد از «بَيِّضُ مَكْنُونٌ ...- لُؤْلُؤُ مَكْنُونٌ» نیز صفا و زیبایی و پاکی آنهاست. خَيْرَاتٌ حِسَانٌ شاید مراد از خیرات اخلاق خوب باشد یعنی نیک خویان خوب رویان. لَمْ يَطْمِئِنَّهُنَّ أَنْسَ قَبْلَهُمْ وَ لَا جَانٌّ طمٹ بمعنی خون حیض و بکارت است چون زن قاعده و یا ازاله بکارت شود گویند «طمث المرثه» یعنی: پیش از شوهران نه انسی و نه جنی با آنها نزدیکی نکرده و ازاله بکارت نموده است. «أَتْرَابٌ» جمع ترب بمعنی همسال است ظاهرا مراد آنست که با شوهرانشان همسال‌اند و احتمال دارد که مراد از آن همتائی باشد یعنی از حیث سنّ و سال و قیافه و زیبایی و غیره با شوهران خود همتا هستند. رجوع شود به «ترب» «أَبْكَاراً، ... عُرْباً، ...، كَوَاعِبُ»

گفته‌اند مراد از ابکار آن است که همیشه باکره‌اند در صافی روایتی بدین مضمون از امام صادق علیه السلام نقل است. «عرب» مثل «عق» جمع عربیه و آن زنی است که الفت و عشق و محبت خود را بشوهر اظهار میدارد پس عرب یعنی مهربانان نسبت بشوهران. «کَوَاعِب» جمع کاعب و آن دختری است که پستانهایش بر آمده باشد یعنی: نار پستانها. خلاصه آنچه در وصف ازواج بهشتی گفته شد بدین قرار است. ۱- پاکان و پاک نهادان. ۲- سیمین تنان. ۳- بزرگ چشمان. ۴- یاقوت و مرجان و مروارید صفتان. ۵- نیکو خویان و زیبا رویان. ۶- همسالان با شوهران. ۷- نگاه دوختگان بشوهران خود یا نگاه کنندگان با ناز و کرشمه. ۸- همیشه دوشیزگان. ۹- مهربانان بشوهران خود. ۱۰- نار پستانها. ۱۱- زنانیکه احدی بآنها دست نزده است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۹۵

در روایات اهل بیت علیه السلام در وصف حوریان بهشتی اوصاف و احوال دیگری هست که از بحث این کتاب خارج است.

حواریون؛ ج ۲، ص: ۱۹۵

حواریون: جمع حواری و آن از حور بمعنی سفیدی است (مجمع) یاران مخصوص را حواری گویند که گویا قلوبشان در یاری کردن پاک و مانند جامه سفید است. این کلمه در قرآن کریم فقط در یاران خاص حضرت عیسی بکار رفته است ولی در روایات در یاران مخصوص حضرت رسول و ائمه اطهار علیهم السلام نیز استعمال شده است **قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ أَنْصَارُ اللَّهِ آمَنَّا بِاللَّهِ ... آل عمران: ۵۲** این لفظ مجموعاً پنج بار در قرآن آمده است: مائده ۱۱۱ و ۱۱۲، وصف ۱۴. نا گفته نماند در مفردات راغب و مجمع البیان و غیره در علت این تسمیه و جوهی نقل شده که بعید بنظر میرسد.

حوز؛ ج ۲، ص: ۱۹۵

حوز: جمع کردن. ضم کردن. حیز: مکان (اقرب) و مَنْ يُؤَلِّمُ يَوْمَئِذٍ دُبْرَهُ إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِّقِتَالٍ أَوْ مُتَحَيِّرًا إِلَىٰ فِتْنَةٍ فَقَدْ بَاءَ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ ... انفال: ۱۶ متحیز بمعنی موضع گیرنده است و اصل آن چنانکه در اقرب و غیره گفته از حوز است. و حيازت نیز از همین ماده میباشد گوئی موضع گیرنده مکان را بخود ضم میکند که معنی اصلی آن است. غرض آیه آن است که مسلمان در حال جنگ نمیتواند پشت بدشمن کند و عقب نشیند مگر آنکه منظورش از عقب نشینی حمله و جنگ و یا موضع گرفتن در نزد دسته دیگر باشد معنی آیه چنین میشود: هر که بآنها پشت کند حقا که قرین غضب خداست مگر آنکه برای حمله و جنگ منحرف شود و یا نزد دسته دیگر موضع گیرد. این کلمه تنها یکبار در قرآن یافته است.

حوش؛ ج ۲، ص: ۱۹۵

حوش: وَقُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۹۶

هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ ... وَقُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا عَلِمْنَا عَلَيْهِ مِنْ سُوءِ يُوسُفَ: ۳۱ و ۵۱. حاش و حاشا هر دو کلمه استثناء است (أقرب) در میزان گوید: از ادب ملتین است که چون خواهند کسی را تبرئه کنند، ابتدا خدا را تبرئه و تنزیه میکنند سپس آنکس را که اراده کرده‌اند، زنان مصر چون خواستند یوسف را تنزیه کنند و بگویند: مَا هَذَا بَشَرًا، ابتدا خدا را تنزیه کردند و گفتند: حَاشَ لِلَّهِ: پاکیزه است خدا، مثل آیه مَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَتَكَلَّمَ بِهَذَا سُبْحَانَكَ هَذَا بُهْتَانٌ عَظِيمٌ نور: ۱۶ که پیش از آنکه شخص مورد نظر را تبرئه کند خدا را تنزیه کرده است. در کشف نیز قریب باین مضمون گفته است گر چه توضیح آن بروشنی میزان نیست. طبرسی در مجمع در باره آیه اولی گوید: یعنی یوسف دور است از این اتهام زیرا که از خدا میترسد و این قول بیشتر مفسرین است که

گفته‌اند: این کلمه تنزیه یوسف از اتهام است. بنا بر این لام «لِله» برای علت و حاش بمعنی فعل است و در آیه دوم گفته: معاذ الله ما در یوسف بدی ندانسته‌ایم. مخفی نماند قول المیزان از هر حیث قانع کننده است. معنی آیه‌ها چنین میشود: گفتند: از خدا بدور، این بشر نیست این فرشته بزرگواری است - گفتند: سبحان الله ما بر یوسف بدی ندانسته‌ایم

حوط: ج ۲، ص: ۱۹۶

حوط: فرا گرفتن. در قاموس گوید: حوط، حیطة و حیاطه بمعنی حفظ، صیانت و مراقبت است. راغب گوید: حائط دیواری است که مکان مخصوصی را فرا گیرد، احاطه در اجسام بکار میرود مثل فلان چیز را احاطه کردم و نیز در حفظ استعمال میشود مثل إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطٌ: خدا حافظ و نگهدارنده هر چیز است و نیز بمعنی علم میاید نحو إِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ وَ أَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا (باختصار).

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۹۷

نا گفته نماند معنی اصلی همان فرا گرفتن و احاطه است و آن با علم و نگهداری و مراقبت و بلائی که شخص را فرا میگیرد سازگار است. وَ أَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا طلاق: ۱۲ حقا که خدا در دانائی هر چیز را فرا گرفته است. نظیر وَ أَحَاطَ بِمَا لَدَيْهِمْ جَن: ۲۸ وَ قَدْ أَحَطْنَا بِمَا لَدَيْهِ خُبْرًا كهف: ۹۱. بلی مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَ أَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ ... بقره: ۸۱ بلی هر که بدی را کسب کند و گناهش او را فرا گیرد آنها یاران آتش‌اند. ظاهر آیه آنست که عمل مثل هاله اطراف انسان را فرا میگیرد و راهی برای ورود رحمت و هدایت بقلبش باقی نمیگذارد، اعمال که بصورت نیرو از عامل خارج میشوند از او جدا نمیگردند بلکه حتی بر روی قلب زنگار میشوند چنانکه فرموده بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ مطفین: ۱۴. در سوره یس، احاطه اعمال بصورت زنجیرها و سدها ذکر شده است إِذَا جَعَلْنَا فِي أَعْدَائِهِمْ أَعْلَالًا فَيَهَىٰ إِلَى الْأَذْقَانِ فَهُمْ مُّقْمَحُونَ وَ جَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سِدًّا وَ مِنْ خَلْفِهِمْ سِدًّا فَأَعَسَتْ آيَاتُهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ یس: ۸-۹ زنجیرهاییکه در گردن تا چانه رسیده‌اند و سدّ بخصوصی که از جلو و پشت سر، آنها را پوشیده است جز واقعیت اعمال بد نیستند. وَ أَحِيطَ بِثَمَرِهِ فَأَصْبَحَ يُقَلِّبُ كَفَيْهِ عَلَىٰ مَا أَنْفَقَ فِيهَا كَهْف: ۴۲ لَتَأْتُنَّنِي بِهِ إِلَّا أَنْ يُحَاطَ بِكُمْ یوسف: ۶۶. مراد از «احیط» و «یحاط» احاطه و فرا گرفتن بلا- است و تقدیر چنین است: «احیط البلاء بثمره- ان یحاط البلاء بکم» معنی دو آیه چنین میشود: میوه‌اش با بلا احاطه شد پس دو دست خویش را بحسرت برای مالیکه خرج کرده بود بهم می‌مالید. حتما باید او را بیاورید مگر آنکه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۹۸

با پیش آمدی احاطه شوید. يَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ عنكبوت: ۵۴ عذاب را بعجله از تو میخواهند حال آنکه جهنم کافران را فرا گرفته است. آیه شریفه مبین آنست که جهنم در حال حاضر کفار را فرا گرفته است ولی متوجه آن نیستند همانطور که برق در ابر و آتش در سنگ پنهان است و ما متوجه نیستیم هکذا جهنم در این زندگی مخفی است و اهل کفر را فرا گرفته ولی متوجه آن نیستند. نظیر این، آیات إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ وَإِنَّ الْفَجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ يَصْلَوْنَهَا يَوْمَ الدِّينِ. وَ مَا هُمْ عَنْهَا بِغَائِبِينَ انفطار: ۱۳-۱۶ است بنا بر آنکه جمله‌های اسمیه دلالت بر حال و استمرار دارند. وَ اللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ بقره: ۱۹ أَلَا إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطٌ فصلت: ۵۴ إِنَّ رَبِّي بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ مُحِيطٌ هود: ۹۲ وَ كَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطًا نساء: ۱۲۶. محیط: از اسماء الله الحسنی است یعنی احاطه کننده. فرا گیرنده که با علم و حفظ قابل جمع است و میشود آنرا فرا گیرنده، عالم، و حافظ معنی کرد إِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ خدا آنچه را که میکنند فرا گرفته و عالم و نگهدارنده است. و چون محیط در جای حافظ بکار رود قهرا شدت حفظ و تمام علم را میفهماند زیرا معنی اصلی کلمه فرا گیرنده است در مجمع ذیل آیه ۱۲۶ نساء گفته: معنی محیط بالشیء آنست که من جمیع الجهات بآن داناست. در خاتمه باید دانست که افعال و مشتقات این ماده در قرآن کریم همه از باب افعال بکار رفته است و کلمه

محیط مجموعاً یازده بار آمده است هشت بار درباره خدا، دو بار در خصوص جهنم، و یک دفعه در مورد عذاب.

حول؛ ج ۲، ص: ۱۹۸

حول: تغییر و انفصال. راغب گوید: اصل حول تغییر شیء

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۱۹۹

و انفصال آن از دیگری است. باعتبار تغییر گویند: «حال الشیء یحول» و باعتبار انفصال گویند: «حال بینی و بینک» سال را از آن حول گویند که متغیر است و انقلاب و دوران دارد. جانب و طرف شیء را حول گویند که میتواند بآن متحول شود و برگردد. حال انسان و غیر انسان همان امور متغیره است در نفس و جسم و مال (مثل صحت، شادی، ثروت و ...) حول انسان نیروی اوست در یکی از امور فوق که متحول و متغیر است. (باختصار) طبرسی ذیل آیه ۲۳۲ بقره گوید: حول بمعنی سال است و آن از انقلاب مأخوذ است گوئی: «حال الشیء عما کان علیه» شیء از حال خود منقلب شد و گفته‌اند که از انتقال اخذ شده که گوئی: تحول عن المكان: از مکان منتقل شد. حال که معنی اصلی و مفردات آن معلوم شد لازم است بچند آیه اشاره شود. و اعلموا ان الله یحول بین المرء و قلبه و انه ایلیه تحشرون انفال: ۲۴ بدانید که خدا میان شخص و قلبش حائل و فاصله میشود چون خدا مالک انسان و هر چیز است قادر است که شخص چیزی را اراده کند و خدا او را منصرف نماید و فکر و اراده‌اش را عوض کند. و لو کنت فظاً علی قلب لمانقضوا من حولک ... آل عمران: ۱۵۹ اگر خشن و سنگدل میبودی از دور تو پراکنده میشدند. اینجاست که حول بمعنی دور و اطراف آمده و علت این تسمیه چنانکه گذشت آنست که شخص میتواند بجانب خود منتقل شود. همچنین آیه و ترى الملائکه حافین من حول العرش ... زمر: ۷۵ و غیره. و الذین یتوفون منکم و یدرون ازواجاً و صبیّه لأزواجهم متاعاً إلى الحول غیر اخرج فان خرجن فلا

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۰۰

جُأح علیکم فی ما فعلن فی أنفسهن من معروف و الله عزیز حکیم بقره: ۲۴۰. «وصیّه» مفعول فعل مقدر است یعنی «لیوصوا وصیّه» معنی آیه چنین میشود: آنانکه از دنیا میروند و زنانی از خود میگذارند: برای زنان خویش متاعی تا یکسال وصیت کنند آنگاه ورثه زنان را از خانه متوفی خارج نمایند و اگر خودشان خارج شوند برای شما گناهی نیست ... گفته‌اند: این حکم پیش از تشریح عدّه وفات وارد بود و آیات ارث که برای زنان هشت یک و چهار یک معین کرد همچنین عدّه وفات که چهار ماه و ده روز تعیین شد، این حکم را نسخ کرده است. در تفسیر عیاشی نقل کرده که راوی از امام علیه السلام از حکم این پرسید. فرمود: این آیه منسوخ است بآیه یتربصن بانفسهن ازبعبه اشهر و عشراً و نیز بآیه میراث. و ایضا نظیر آن را از ابو بصیر نقل میکنند. از فیض کاشانی ره در توضیح روایت نقل کرده‌اند که: تربص یکساله با آیه عدّه وفات و نفقه یکساله با آیه ارث نسخ شده است و آیه عدّه وفات هر چند قبل از این آیه واقع است ولی از حیث نزول بعد از این آیه است. (آیه عدّه وفات ۲۳۴ بقره است). ناگفته نماند اگر شیعه و اهل سنت بمنسوخ بودن آیه تصریح نکرده بودند و روایاتی در این زمینه نقل نمیشد ممکن بود که گفته شود: این آیه مطلب دیگری را میرساند و آن این است که شخص میتواند وصیت کند زنش پس از فوت او یکسال از خانه خارج نشود و از مال شوهر در این مدت ارتزاق نماید و ورثه قدرت اخراج او را در آن مدت ندارند و اگر خودش بماند و خارج شود و ازدواج نماید بر ورثه حرجی نیست. طبرسی در ذیل آیه فرموده:

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۰۱

علماء اتفاق کرده‌اند که این آیه منسوخ است و امام صادق علیه السلام فرموده: در جاهلیت چون مردی از دنیا میرفت از اصل مال بزن او یکسال تمام انفاق میشد سپس بدون میراث اخراج میگردید پس آیه ربع و ثمن آنرا نسخ کرد و بزن از نصیب خودش داده

میشود و نیز از آنحضرت نقل است که: این آیه را آیه **يَتَرَبَّصْنَ بِنَفْسِهِنَّ** **أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا** و آیه **مَوَارِيثَ** نسخ کرده است. در المنار آنچه را که بنظر ما آمده از ابو مسلم نقل کرده و از فخر رازی نقل میکند که قول ابو مسلم را پسندیده و نسخ را نفی کرده است. احتمال دیگری بنظر نگارنده میرسد و آن این است که امام علیه السلام فرموده: وجوب حکم این آیه بوسیله آیه ارث و عدّه وفات نسخ شده است ولی جواز و بهتر بودن آن در صورتیکه مرد وصیت کند و زن عمل نماید از بین نرفته است. در هر حال باید دانست که مضمون این آیه مدّتی حکم زنان اسلامی بوده است. و **الْوَالِدَاتُ يُرِضْنَ عَنْ أَوْلَادِهِنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُنِمَّ الرِّضَاعَةَ** ... بقره: ۲۳۳ مادران فرزندان خود را دو سال تمام شیر میدهند این برای کسی است که بخواهد شیر دادن را تمام و کامل کند. یعنی اگر مادران نخواهند شیر تمام بدهند میتوانند کمتر از دو سال بدهند. محقق در شرایع فرموده: نهایت رضاع دو سال است و جایز است به بیست و یک ماه اکتفا شود و کمتر از آن جایز نیست و اگر کسر کند بر فرزند جور کرده است ولی میشود یکماه دو ماه از دو سال زیاد شیر بدهد. این فتوی مضمون روایاتی است که از اهل بیت علیهم السلام نقل شده از آنجمله سماعه از امام

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۰۲

صادق علیه السلام نقل کرده فرموده: شیر دادن بیست و یک ماه است. هر چه از آن ناقص گردد بر طفل ظلم است. در حدیث دیگری از آنحضرت نقل است: واجب در رضاع بیست یک ماه است هر چه از آن نقص شود از شیر دهنده است (نه از شریعت) و اگر بخواهد شیر تمام بدهد دو سال کامل است (وسائل کتاب نکاح ابواب احکام اولاد باب ۷۰). نا گفته نماند: غرض از تفصیل این بحث، جمع ما بین این آیه و آیه **حَمَلَتْهُ أُمُّ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ كُرْهًا وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا** احقاف: ۱۵ است. این آیه مدت حمل و رضاع را سی ماه معین میکند. و با حذف دو سال اقل مدّت حمل شش ماه میشود. شیخ مفید در ارشاد نقل میکند: زنی را پیش عمر آوردند که در شش ماه زائیده بود. عمر خواست او را سنگسار کند «بخیال آنکه زنا کرده چون لازم بود در ۹ ماه بزاید) امیر المؤمنین علیه السلام بعمر گفت: اگر این زن بحکم کتاب خدا مخاصمه کند بر تو غالب آید. خدا فرماید: **وَ حَمْلُهُ وَ فِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا** و فرماید: **وَ الْوَالِدَاتُ يُرِضْنَ عَنْ أَوْلَادِهِنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُنِمَّ الرِّضَاعَةَ** چون زن دو سال تمام شیر دهد و شیر دادن و باز کردن از شیر سی ماه باشد مدّت حمل او شش ماه خواهد بود. عمر چون این بشنید زن را رها کرد. با این حکم (اقل مدّت حمل) ثابت شد صحابه و تابعین بدان عمل کردند و فعلا نیز چنین است (ارشاد فصل قضایای آنحضرت در زمان عمر). علامه امینی این نادره را در ج ۶ الغدير ص ۹۶ ببعده در سه صورت از کتب اهل سنت نقل کرده است و در همانجاست که عمر گفت: «لولا علی لهلك عمر». امام علیه السلام از جمع این دو آیه اقل مدّت حمل را بیان فرموده است. استفاده دیگری که میشود از جمع دو آیه فوق کرد آنست که بگوئیم مراد از سی ماه، در آیه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۰۳

مجموع دوران رضاع واجب و اکثر مدّت حمل است. اکثر مدّت حمل نه ماه و رضاع واجب بیست یک ماه است و جمعا سی ماه میشود و میتوان گفت که هر دو مطلب در آیتین ملحوظ است. النهایه استفاده امام صلوات الله علیه از منطوق آیه و آنچه ما گفتیم از مفهوم آیه است. حول (بر وزن عنب) اسم فعل است بمعنی انتقال چنانکه در اقرب گفته **خَالِدِينَ فِيهَا لَا يَبْغُونَ عَنْهَا حِوَلًا** كهف: ۱۰۸ در بهشت همیشگی اند و انتقال از آن را نمیخواهند. اینکه فرموده: مایل بانقال نمیشوند دلیل آنست که در زندگی بهشتی خستگی و ملالت نیست در زندگی دنیا هر قدر که عالی و مرفّه باشد لذّت یکنواخت خسته کننده و ملال آور است ولی زندگی آخرت و بهشت ملالی ندارد بلکه همیشه تازه و دلپسند است. آیه فوق در نوبت خود دقیق و قابل دقت است کدام لذّت و کدام عیش دنیوی است که انسان از ادامه آن خسته نشود و یکنواخت بودنش از رونق نیاندازد؟ حیلۀ بمعنی چاره است که شخص در تدبیر کارش بآن منتقل میشود و آن یکنوع تغیر و انفصال از حال اولی است **لَا يَسْتَبِيحُونَ حِيلَةً وَلَا يَهْتَدُونَ سَبِيلًا** نساء: ۹۸ نه بعلاجی قادراند و نه براهی راه مییابند. تحویل: بمعنی انتقال و نقل هر دو آمده است **فَلَا يَمْلِكُونَ كَشْفَ الضُّرِّ عَنْكُمْ وَلَا تَحْوِيلًا** اسراء: ۵۶ قادر نیستند ضرر

را از شما بدور کنند و نه بدیگری انتقال دهند. «تحویل» در این آیه متعدی بکار رفته است. فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَبْدِيلًا وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَحْوِيلًا فَاطِر: ۴۳. میشود که تحویل در آیه لازم و بمعنی انتقال باشد یعنی بروش خدا هرگز تبدیلی و انتقالی نخواهی یافت
قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۰۴

تبدیل چنانکه میزان گوید آنست که عافیت و نعمت بجای عذاب گذاشته شود و تحویل آنست که عذاب (مثلا) از قوم مستحق بغير مستحق انتقال یابد. رجوع شود به «سنه» در اقرب الموارد گفته: تحویل لازم و متعدی هر دو آمده است.

حوايا: ج ۲، ص: ۲۰۴

حوايا: روده‌ها. و آن جمع حویه است (مفردات) نا گفته نماند: حوی بمعنی جمع کردن است در اقرب گوید: «حواه یعنی جمعه و ملکه و احرزه». و چون روده در شکم جمع شده و مستدیر است لذا بآن حویه و حوايا گفته‌اند (استفاده از مجمع). وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَزَمًا كُلًّا ذِي ظُفْرٍ وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَمًا عَلَيْهِمْ شَحُومُهُمَا إِلَّا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَا أَوِ الْحَوَايَا أَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍ ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ انعام: ۱۴۶ یعنی: بر یهود هر ناخنداری را حرام کردیم و از گاو و گوسفند نیز پیه را بر ایشان حرام کردیم جز آنچه بر پشت آندو و یا بر روده‌ها باشد یا باستخوان پیوسته باشد. این تحریم بجرم سرکشی آنها بود و ما راستگو هستیم. آیه شریفه روشن میکند که اشیاء فوق در نتیجه تجاوز کاری بر یهود حرام شده است چنانکه آیه فَيُظْلَمَ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَمًا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ أُحِلَّت لَهُمْ... نساء: ۱۶۰ در این مضمون صریح است. در سفر لاویان از تورات فعلی باب ۱۱ گوشتهای حلال و حرام یهود نقل شده و شاید بتوان از آن در تفسیر آیه شریفه استفاده کرد. مقداری از آنها از محرمات اسلامی و بعضی از محللات آن، از جمله گوشت شتر را حرام و نجس دانسته است. و ظاهرا چون یهود انکار میکردند. که این تحریم در شریعت موسی برای مجازات بوده باشد و این محرمات از اول حرام بوده‌اند قرآن در رد آن فرمود:

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۰۵
كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حَلَالًا لِيَنِي إِسْرَائِيلَ إِلَّا مَا حَرَّمَ إِسْرَائِيلُ عَلَى نَفْسِهِ... فَأَتُوا بِالْبُورِ فَاتْلُوهَا إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ آل عمران: ۹۳.

حوايا: ج ۲، ص: ۲۰۵

حوا: وَالَّذِي أَخْرَجَ الْمَرْعَى فَجَعَلَهُ غُثَاءً أَحْوَى اَعلى: ۵ در مجمع گوید: أَحْوَى یعنی سیاهتر حَوْه: سیاهی. راغب نیز أَحْوَى را شدید السواد گفته است بهر حال منظور از آن تیره رنگ است یعنی: آنکه چراگاه را رویانید و آنرا خشک و تیره‌تر کرد. میشود گفت که غُثَاءً راجع بعلف و أَحْوَى راجع بزمین چراگاه است یعنی علف آنرا خشک و زمین آنرا که سبز بود تیره‌تر کرد.

حيث: ج ۲، ص: ۲۰۵

حيث: ظرف مکان و مبنی بر ضم است و لازم الاضافه و مضاف اليه آن پیوسته جمله است بعضی ادعا کرده که مضاف اليه آن گاهی مفرد میاید و بقول را جز استدلال کرده است: «أما ترى حيث سهيل طالعا»... ولی جمهور این مطلب را انکار نموده و گفته‌اند: سهيل مرفوع و مبتداء و خبر آن محذوف است (اقرب). وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ بقره: ۱۹۱ ثُمَّ أَمْسُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ بقره: ۱۹۹. حيث بجملة فعلیه و اسمیه هر دو اضافه میشود ولی در قرآن مجید مضاف اليه آن همه جمله فعلیه است. و چون ماء كافه بر آن لاحق شود معنای شرط میدهد و جازم دو است (اقرب) مثل وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ بقره: ۱۵۰ در قرآن مجید فقط دو فقره «حَيْثُ مَا» * آمده است بقره: ۱۴۴ و ۱۵۰ و بقيه «حيث» و بیست نه بار بکار رفته است.

حید: ج ۲، ص: ۲۰۵

حید: وَجَاءَتْ سَيِّكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ ذَلِكَ مَا كُنْتَ مِنْهُ تَحِيدُ ق: ۱۹ حید بمعنی کنار شدن و عدول است مثل «حاد عن الطريق حیدا: مال عنه و عدل». در نهج البلاغه خطبه ۱۸۹ در

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۰۶

وصف دنیا فرموده: «و العنود الصّیود و الحیود، المیود» حیود صیغه مبالغه از حید است یعنی: دنیا بسیار لجوج و مانع و بسیار کنار شونده و مضطرب است. معنی آیه چنین است: بیهوشی مرگ بحق آمد آن چیزی است که از آن میگریختی و متنفر بودی. این کلمه بیشتر از یکبار در کلام الله مجید نیست.

حیران: ج ۲، ص: ۲۰۶

حیران: سرگردان. وَتُرْدُ عَلَيَّ أَعْقَابِنَا بَعْدَ إِذْ هَدَانَا اللَّهُ كَالَّذِي اسْتَهْوَتْهُ الشَّيَاطِينُ فِي الْأَرْضِ حَيْرَانَ انعام: ۷۱ «حار الرجل فی امره یحار: جهل وجه الصواب» راغب آنرا مردّد بودن در کارها گفته که همان سرگردانی است. یعنی: آیا بعد از آنکه خدا هدایت‌مان کرده عقبگرد کنیم؟ مانند کسیکه شیاطین او را در حال حیرت بسقوط و هلاک خوانده است. کلمه حیران در قرآن فقط یکبار یافت میشود.

حیص: ج ۲، ص: ۲۰۶

حیص: عدول. کنار شدن. «حاص عنه حیصا عدل و حاد» علی هذا این کلمه معنی و وزنا مثل حید است که گذشت. محیص اسم مکان بمعنی فرار گاه و محل کنار شدن است و آن در قرآن پنج بار آمده است سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَمْ صَبْرُنَا مَا لَنَا مِنَ مَحِيصٍ ابراهیم: ۲۱ برابر است بر ما خواه ناله کنیم یا صبور باشیم ما را فرار گاهی از عذاب نیست.

حیض: ج ۲، ص: ۲۰۶

حیض: خون قاعدگی (مفردات- المنار) وَيَسْتَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أذى فَاَعْتَرِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهُرْنَ... بقره: ۲۲۲. در مفردات گوید: محیض بمعنی حیض و وقت حیض و مکان حیض است. ابن اثیر در نهجیه گفته: محیض، مصدر و اسم زمان و اسم مکان و بمعنی خون حیض استعمال میشود. بهتر است محیض اول را در آیه بمعنی خون و محیض دوم را بمعنی زمان بگیریم معنی آیه چنین میشود

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۰۷

ترا از خون قاعدگی میپرسند بگو: آن یکنوع آزار است، از زنان در وقت حیض کنار شوید و با آنان مقاربت نکنید تا پاک شوند. و اگر محیض اول بمعنی مصدر باشد معنی چنین است ترا از قاعده بودن میپرسند بگو آن آزاری است الخ. «يَسْتَلُونَكَ» نشان میدهد که قاعدگی و مباشرت با زنان در آن حال مورد اختلاف و گفتگو بوده تا کار بسؤال از آنحضرت کشیده است و ضمنا مطلب دارای اهمیت بوده تا قرآن مجید بیحسب از آن پرداخته است. در تورات فعلی راجع بزنان در حال قاعده بودن احکامی سخت و غیر قابل تحمل نقل شده است در سفر لاویان باب ۱۵ گوید: هر بستریکه زن حائض در آن بخوابد نجس است همچنین هر چه زن روی آن به نشیند نجس است هر که بستر حائض را دست زند باید لباس خود را بشوید و با آب غسل کند و تا شب نجس است. و اگر زن حائض بچیزی دست زند آنچیز تا شام نجس است و اگر مرد در آنحال با وی همبستر شود تا هفت روز نجس خواهد بود ... در

المنار گوید: نقل است که نصاری امر حیض را سهل می‌گرفتند و ایضا در المنار و مجمع هست که مردم جاهلیت با زن حائض مثل یهود در یکجا نمی‌نشستند و طعام نمی‌خوردند. این امور سبب گردیده که مردم نظر اسلام را از حضرت رسول (ص) در باره حیض پرسند و آیه شریفه در جواب آنها آمده است. ناگفته نماند اسلام در باره حائض حکم کرده که مرد را حرام است با زن خود در حال حیض جماع کند و غیر از آن سایر لذتها حلال است و آنچه از تورات و رسوم جاهلیت نقل شد همه از نظر اسلام پوچ و بی‌معنی است و نیز زن در ایام عادت باید نماز نخواند و روزه نگیرد و روزه را بعدا قضا نماید

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۰۸

و فروعاً مختصر دیگری هم دارد که نقل آنها را لزومی نیست. بدین طریق متوجه می‌شویم که لازم بوده قرآن مجید این مطلب را مطرح کند و رسومات ناهنجار جاهلیت و یهود را لغو نماید تا در این باره کمکی بزنان شود. وَاللَّائِي يَشْنَنُ مِنَ الْمَحِيضِ مِنْ نِسَائِكُمْ إِنْ ارْتَبْتُمْ فَعِدَّتُهُنَّ ثَلَاثَةُ أَشْهُرٍ وَاللَّائِي لَمْ يَحْضَنْ طَلَاقٌ: ۴ آیه شریفه در بیان عده طلاق است که اگر در یائسه بودن زن شک شود و یا زن جوان باشد ولی بعلتی قاعده نشود هر دو باید بعد از طلاق، سه ماه عده نگاه دارند. یعنی زنانیکه از قاعدگی مأیوس‌اند اگر در یائسه بودن تردید افتادید و همچنین زنانیکه قاعده نمی‌شوند، عده آنها سه ماه است.

حیف: ج ۲، ص: ۲۰۸

حیف: أَمْ يَخَافُونَ أَنْ يَحِيفَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَرَسُولَهُ نور: ۵۰ حیف بمعنی میل در حکم است (مفردات) که آنرا حکم جور گویند. «حاف علیه حيفا: جار و ظلم». در نهج حکمت ۲۶۱ فرموده ...: «ان كانت الرعايا قبلي لتشكو حيف رعاتها و أنتي اليوم لاشكو حيف رعيتي» رعیتها پیش از من از ظلم زمامداران شکایت می‌کردند ولی من امروز از ستم رعیتم شکایت دارم. معنی آیه چنین است: یا می‌ترسند که خدا و رسول بر آنها ستم کند.

حیق: ج ۲، ص: ۲۰۸

حیق: احاطه. فرا گرفتن. وَحَاقَ بِآلِ فِرْعَوْنَ سُوءُ الْعَذَابِ غافر: ۴۵ آل فرعون را عذاب بد فرا گرفت در اقرب الموارد هست «حاق به حقا: احاطه به» وَ لَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ فاطر: ۴۳ حيله بد احاطه نمی‌کند و نمیرسد مگر اهل آنرا. راغب گوید: گفته‌اند اصل آن حق است قاف اول به یا قلب شده است. بنا بر این باید معنی ثبوت و لزوم در آن ملحوظ باشد چنانکه در اقرب هست «حاق بهم الامر:

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۰۹

لزمهم و وجب عليهم». در قرآن مجید فعل ماضی آن ۹ بار و فعل مضارعش یکبار آمده و همه با باء متعدی شده است و افعال ماضی همه در باره عذابهایی است که منکرین انبیاء را محو و نابود کرد و در گرفتاری موقتی بکار نرفته است و شاید مراد از احاطه در «لَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ» هم احاطه همیشگی باشد که با معنی ثبوت و لزوم مناسب است.

حین: ج ۲، ص: ۲۰۹

حین: وقت. (صحاح) وَ لَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَ مَتَاعٌ إِلَى حِينٍ بقره: ۳۶ شما را در زمین تا وقتی قرارگاه و متاع هست و إِنْ تَشَاءُوا عَنْهَا حِينَ يُنَزَّلُ الْقُرْآنُ تُبَدِّلْكُمْ ... مائده: ۱۰۱ اگر وقت نزول قرآن از آنها بپرسید بر شما آشکار و روشن میشود. راغب گوید: حین، وقت رسیدن و حصول شیء است و آن مبهم است و با مضاف الیه معلوم میگردد. بعد گوید: بمعنی مدت و سال و آن و مطلق زمان میاید. ناگفته نماند آنها همه از مصادیق وقت‌اند. در آیه هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ ... انسان: ۱ گفته‌اند: حین بمعنی مدت

است. در اقرّب گوید: حین بمعنی وقت مبهم است بهر زمان صلاحیت دارد کوتاه باشد یا دراز. ولی در مجمع ذیل آیه ۳۶ بقره گفته: بیشتر در زمان دراز بکار میرود. این کلمه در قرآن مجید ۳۴ بار آمده است و یکبار بصورت حینذ و أَنْتُمْ حِیْنِذِ تَنْظُرُونَ واقعه: ۸۴ که بمعنی «حین اذ کان کذا» است و نیز با اسم و فعل هر دو اضافه شده و مقطوع الاضافه نیز آمده مثل وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْيَأْسِ بقره: ۱۷۷ وَ لَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَ حِينَ تَسْرَحُونَ نحل: ۶ فَذَرَهُمْ حَتَّىٰ حِينَ يُؤْمِنُوا: ۵۴ كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ فَنَادَوا وَ لَاتِ حِينَ مَنَاصٍ ص: ۳

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۱۰

گفته‌اند لات همان لا است که تاء بآن لاحق شده و بمعنی لیس است و اسم آن محذوف و حین خبر آنست یعنی: «لیس الحین حین مناص» آنوقت وقت نجات نیست معنی آیه چنین میشود: چه بسیار مردمانی که پیش از آنها هلاک کردیم هنگام هلاکت ناله و استغاثه کردند ولی آنوقت مهلت و نجات نیست.

حی: ج ۲، ص: ۲۱۰

حی: زنده. وَ تُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَ تُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ ... آل عمران: ۲۷ زنده را از مرده و مرده را از زنده خارج میکند. در صحاح گوید: حیاة ضدّ موت و حیّ ضدّ میّت است ناگفته نماند: حیات در کلام الله مجید به حیات عادی انسان و حیوان و نبات، و بحیات دینی و ایمانی گفته شده مثل وَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا مريم: ۳۱ وَ نَحُو وَ جَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيًّا انبیاء: ۳۰ وَ نَحُو أَوْ مَنْ كَانَ مَيِّتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَ جَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ انعام: ۱۲۲ که در این آیه مراد از «احییناه» حیات دینی و بصیرت است. و نیز بحیات آخرت اطلاق شده مثل يَقُولُ يَا لَيْتَنِي قَدَّمْتُ لِحَيَاتِي فجر: ۲۴ وَ هَكَذَا بَادَمَ فَهِيْمٌ وَ عَاقِلٌ حَيٌّ كَقَوْلِهِمْ لَيْتَنِي مَنْ كَانَ حَيًّا وَ يَحِقُّ الْقَوْلُ عَلَى الْكَافِرِينَ يس: ۷۰ اینک چند آیه را بررسی میکنیم: وَ اللَّهُ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِقَوْمٍ يَشْكُرُونَ نحل: ۶۵. در این آیه مثل چند آیه دیگر زنده شدن زمین مورد نظر است. ممکن است بگوئید زنده شدن زمین همان روئیدن تخم‌ها و دانه‌های درون زمین است ولی با مراجعه بآیه دیگر خواهیم دید که زمین قطع نظر از دانه‌ها شخصا زنده میشود گر چه بر ما محسوس نیست در سوره حج آیه ۵ چنین است ... وَ تَرَى الْأَرْضَ هَامِدَةً فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۱۱

اهْتَرَتْ وَ رَبَّتْ وَ أَنْبَتَتْ مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ حج: ۶ اهتراز بمعنی جنبش و حرکت و «رَبَّتْ» بمعنی بالا آمدن مثل آمدن خمیر است علی هذا خاک شخصاً حرکت میکند و مثل خمیر می‌آید یعنی: زمین را خشک و افسرده بینی و چون آب بر آن نازل کردیم بجنبند و بر آید و از همه گیاهان بهجت انگیز می‌رویند. مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَ مَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا مائده: ۳۲. بنظر می‌آید: این آیه مانند تسبیب و دلالت بر کار است مثلاً گوئیم آنکه ابتدا هواپیما را طرح ریزی کرد گویا همه هواپیماها را او ساخته است و آنکه بر تأسیس بیمارستان دلالت کرده گویا همه بیمارستانها را او ساخته است. هکذا چون قتل عدوانی یکفرد زیر بنای قتل‌های دیگر و احیاء یکفرد پایه احیای دیگر است لذا گوئیم هر که یکفرد را کشت مثل آنست که همه را کشته الخ. و یا منظور آنست که افراد بشر از نظر خدای سبحان بحکم یک پیکرند قاتل یکنفر مثل قاتل همه و محیی یکی مانند احیا کننده همه است. يَسْؤُمُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ يُقْتُلُونَ آبْنَاءَكُمْ وَ يَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ ... اعراف: ۱۴۱ استحياء طلب حیات و بمعنی زنده نگاه داشتن و آنرا خواستن است آیه در باره بیان مصیبت بنی اسرائیل است که فرعون برای جلوگیری از تولد حضرت موسی پسران آنها را سر میرید معنی آیه چنین است: عذاب بد را بشما تحمیل میکردند و آن این بود که پسران را میکشند و زنان را زنده نگه میداشتند و زنده ماندن آنها را طالب بودند، شاید از آنجهت که خدمتکار فرعونیان باشند. بعضی گفته‌اند: ممکن است مراد از بین بردن عفت زنان باشد یعنی کاری میکردند که سبب زوال حیا آنها بود ولی از کلمه يُقْتَلُونَ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۱۲

وَيَذَّبُحُونَ که همیشه قبل از این کلمه آمده است مانع از این حمل می‌باشد. إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ ذَلِكَمُ اللَّهُ فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ انعام: ۹۵ ناگفته نماند زنده آنست که چهار عمل جذب، دفع، حرکت و تولید مثل داشته باشد مثل انسان و حیوان و علف زنده. و اگر دارای این خواص نباشد مرده است. دانه و تخم تا زیر خاک نرفته است مرده و بی حرکت است و سلول خفته‌ای میان آن هست ولی چون زیر خاک رفت در اثر حرارت و رطوبت بحرکت می‌آید و زنده شده رشد می‌نماید و چون بگیاه مبدل گردید دانه‌ها و تخمهای خود را که در نوبت خود مرده‌اند بزمین میریزد و بدین شکل زنده از مرده و بالعکس بیرون می‌آید و این عمل از اسرار عجیب خلقت و در جهان دائمی است، زنده شدن و روئیدن انسانها از زمین در روز قیامت بآن تشبیه شده است يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَيُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَكَذَلِكَ تُخْرَجُونَ روم: ۱۹. معنی آیه اول چنین است: خدا شکافنده دانه و هسته است زنده را از مرده خارج میکند و بیرون آورنده مرده از زنده است آن است خدا پس بکجا می‌روید؟! وَ لَكُمْ فِي الْقِصَصِ حِكْمَةٌ يَا أُولِي الْأَبْصَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ بقره: ۱۷۹ آیه عجیبی است در بیان موقعیت قصاص. کوتاهترین جمله در جاهلیت در این باره آن بود که میگفتند: «القتل انفی للقتل» ولی قرآن با این کلمه فی الْقِصَصِ حِكْمَةٌ آنرا از رونق انداخت. ناگفته نماند اگر قاتل در مقابل قتل کشته شود دیگران بقتل مردم جری نمیشوند و آن سبب محفوظ ماندن خونهاست لذا قرآن فرمود: ای خردمندان در قصاص حیات هست.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۱۳

وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهُوٌّ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ عنكبوت: ۶۴. در مجمع از ابو عبیده نقل میکند که حیوان (بر وزن قمران) و حیات هر دو بیک معنی است قاموس نیز چنین گوید. یعنی: این زندگی دنیا فقط مشغولیت و بازیچه است و خانه آخرت آن زندگی حقیقی است یکاش میدانستند. در اقرب نقل است که مراد از آن حیاتی است که مرگ در پی ندارد. اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ بقره: ۲۵۵- آل عمران: ۲ وَ عَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ طه: ۱۱۱ وَ تَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ فرقان: ۵۸ هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ غافر: ۶۵. حی از اسماء حسنی است و آن صفت مشبهه است و دلالت بر دوام و ثبات دارد. حیات خداوند عین ذات اوست، حیات همه موجودات از خداست و از آنها قابل انفکاک است ولی حیات خدا از خدا قابل انفکاک نیست. دلیل این مطلب قید الَّذِي لَا يَمُوتُ است که گذشت یعنی: زنده‌ایکه هرگز مرگ ندارد و آیه هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ که قصر حقیقی است یعنی زنده واقعی و حقیقی فقط او است و زندگی سایر موجودات عارضی و از جانب غیر است و حکم هلاکت بر آنها عمومیّت دارد كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ قاصص: ۸۸. اگر گویند: چه می‌گوئید در خلود قیامت که اهل بهشت و جهنم زنده بودنشان ابدی است؟ گوئیم: ابدیت و خلودشان از جانب خداست نه عین وجودشان. وَإِذْ حُيِّيتُمْ بِتَحِيَّهِ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوها إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا بِكُلِّ شَيْءٍ حَسِيبًا نساء: ۸۶. تحیت: هر دعا و ثنا و تعارفی است که شخص در روبرو شدن با شخص دیگر بر زبان می‌آورد و آن

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۱۴

در اصل. مصدر حَيَّاكَ اللَّهُ است (المنار). نظر باصل مادّه، معنای زنده ماندن و زنده نگه داشتن میدهد چنانکه مجمع آنرا سلام کردن و بقا گفته و راغب گوید: آن از حیات است و سپس دعا بر حیات را تحیت گفته‌اند. در اقرب می‌گوید: «حَيَّاكَ اللَّهُ تحيته» یعنی خدا عمر او را زیاد کند. علی هذا تحیت اعم از سلام کردن است و سلام کردن از مصادیق آن میباشد چنانکه در مجمع ذیل آیه فوق از امام باقر و صادق علیهما السلام نقل شده که تحیت سلام کردن و سایر نیکی‌هاست. و روایت هست: کنیزی طاقه ریحانی پیش امام حسین صلوات الله علیه آورد، حضرت او را آزاد کرد، گفتند: یک طاقه ریحان چه ارزشی دارد تا او را آزاد کنی؟ فرمود: خدا ما را چنین ادب فرموده آنگاه امام علیه السلام آیه وَ إِذْ حُيِّيتُمْ ... را خواند و فرمود: بهتر از هدیه او آزاد کردنش بود و از

آیه ... تَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ ابراهيم: ۲۳ نیز روشن میشود که سلام کردن از مصادیق تحیت است. معنی آیه اول چنین است: چون بشما از کسی تحیتی شد، تحیتی بهتر از آن یا مثل آنرا برگردانید خدا بر همه چیز حسابگر است. اگر سلام کردن را مصداق آیه بگیریم معنی آنست چون کسی بشما سلام علیکم گفت در مقابل سلام- علیکم و یا سلام علیکم و رحمه الله بگوئید و اگر نیکویی دیگری و یا دعائی را مصداق بدانیم مراد آن میشود که با مثل آن یا با بهتر از آن تلافی کنید. فَإِذَا دَخَلْتُمْ بُيُوتًا فَسَلِّمُوا عَلَيَّ أَنْفُسِكُمْ تَحِيَّةً مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُبَارَكَةٌ طَيِّبَةٌ ... نور: ۶۱ چون بخانه‌ها وارد شدید بر خودتان سلام کنید آن تحیتی است از جانب خدا مبارک و پاکیزه است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۱۵

در مجمع از حضرت صادق علیه السلام نقل است که آن، سلام شخص بر اهل بیت است و آنها جواب میدهند و آن سلام شماست بر خودتان تَحِيَّةً مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مشعر آنست که سلام کردن بجای تحیاتیکه در جاهلیت بود تشریح شده است.

حیاء: ج ۲، ص: ۲۱۵

حیاء: شرم ... إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ يُؤْذِي النَّبِيَّ فَيَسْتَحْيِي مِنْكُمْ وَاللَّهُ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ ... احزاب: ۵۳ آن کار پیغمبر را آزار میدهد و از شما شرم میدارد ولی خدا از گفتن حق شرم نمیدارد. همچنین است آیه ۲۶ بقره.

یحیی: ج ۲، ص: ۲۱۵

یحیی: علیه السلام از انبیاء بنی - اسرائیل: پسر زکریا است، نام مبارکش پنج بار در قرآن مجید آمده است. او در اثر دعای پدرش که از خدا فرزند خواست متولد گردید ولادتش خارق عادت بود زیرا زکریا در آنموقع پیر و ناتوان بود و زنش فرتوت و از اول نازا بود قَالَ رَبِّ أُنَى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَقَدْ بَلَغَتِ الْكِبْرَ وَامْرَأَتِي عَاقِرٌ قَالَ كَذَلِكَ اللَّهُ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ آل عمران: ۴۰ همچنین است آیه ۷ مریم. او مصدق و بشارت دهنده عیسی بود و پیشوای قوم خود و پارسا و پیغمبر خدا و از شایستگان و صلحا بود ... أَنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ بِيَحْيَىٰ مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَ سَيِّدًا وَ حَصُورًا وَ نَبِيًّا مِنَ الصَّالِحِينَ آل عمران: ۳۹ بعضی از بزرگان در تفسیر خود «حضور» را کنار گیرنده از زنان گفته است ولی چنانکه در «حصر» گذشت معنای پارسائی بهتر است و خود داری از زنان بمعنی عدم تزویج حسن نیست. خدا با او دستور داد که کتاب را محکم گیرد و در کودکی بوی فهم و درک داد، و مهربانی و عاطفه مخصوصی عنایت فرمود، او پاک و متقی بود و پدرو مادرش نیکوئی میکرد و ستمکار و عصیانگر نبود. سلام بر او روزیکه بدنیا آمد، روزیکه از دنیا رفت و روزیکه سر از قبر بر میدارد. يَا يَحْيَىٰ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۱۶

خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ وَ آتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا وَ حَنَانًا مِنْ لَدُنَّا وَ زَكَاةً وَ كَانَ تَقِيًّا. وَ بَرًّا بِوَالِدَيْهِ وَ لَمْ يَكُنْ جَبَّارًا عَصِيًّا. وَ سَلَامٌ عَلَيْهِ يَوْمَ وُلِدَ وَ يَوْمَ يَمُوتُ وَ يَوْمَ يُبْعَثُ حَيًّا مریم: ۱۲-۱۵. او همچون پدرش زکریا و عیسی و الیاس از نیکو کاران و از عباد الله الصالحین بود و زکریا و یحیی و عیسی و ایلیاس کُلٌّ مِنَ الصَّالِحِينَ انعام: ۸۵. قرآن مجید در باره شهادت او چیزی نگفته است. در باره قتل وی نوشته‌اند که: هیروودیس حاکم فلسطین عاشق هیروودیا دختر برادرش شد و تصمیم گرفت با وی ازدواج کند اقوام و خویشان باین کار راضی بودند، این خبر یحیی رسید یحیی اعلام کرد که این نکاح حرام و باطل و بر خلاف دستور تورات است و شروع بمبارزه کرد. فتوای او دهان بدهان بهمه رسید. هیروودیا پس از شنیدن این مطلب طوری دل هیروودیس را ربود که او را وادار بقتل یحیی کرد. بدستور او حضرت یحیی را سر بریدند و سرش را پیش هیروودیس و معشوقه‌اش آوردند.

حیه: ج ۲، ص: ۲۱۶

حیه: مار. قَالَ أَلْقَهَا يَا مُوسَىٰ. فَأَلْقَاهَا فَإِذَا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعَى طه: ۲۰ فرمود ای موسی آنرا (عصا) بیانداز آنرا انداخت در دم ماری شد که بتندی حرکت میکرد. در «ثعبان» گذشت که چرا راجع بعصای موسی گاهی ثعبان گفته شده و گاهی حیه و گاهی جان و الحمد لله و هو خیر ختام.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۱۷

خ: ج ۲، ص: ۲۱۷

خاء: ج ۲، ص: ۲۱۷

خاء: هفتمین حرف از حروف الفبای عربی است. جزء کلمه واقع میشود، بتنهائی معنائی ندارد. در حساب ابجد ششصد است.

خبء: ج ۲، ص: ۲۱۷

خبء: پوشیده. نهان (اقرّب) راغب گوید: هر ذخیره شده پوشیده را خبأ گویند «خباء الشیء خبأ: ستره». این کلمه در اصل مصدر است که بمعنای مفعول میاید در نهج- البلاغه حکمت ۵ آمده: «والمسالمة خبأ العیوب»: تسالم پوشیدن عیبهاست. و در حکمت ۱۴۸ هست: «المرء مخبوء تحت لسانه» مرد زیر زبانش پنهان است یعنی چون سخن گوید قدرش معلوم میشود. أَلَّا يَشْرِبُوا لِلَّهِ الَّذِي يُخْرِجُ الْخَبْءَ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَيَعْلَمُ مَا تُخْفُونَ وَمَا تُعْلِنُونَ نمل: ۲۵ شیطان اعمالشان را بر آنان آراسته تا خدائی را که در آسمانها و زمین نهان را آشکار میکند و آنچه پنهان میکنید و آشکار میدارید میداند، سجده نکنند. این ترجمه بنا بر آنست که «أَلَّا» را در اول آیه مشدد بخوانیم. ظاهر قرآن آنست که این آیه سخن هدهد است که خطاب بسلیمان در باره قوم سباء گفته است ولی کلمه ای عجیب و قابل دقت است. نهان را آشکار میکند یعنی چه؟ نا گفته نماند: برق در میان ذرات ابر و عسل و شیر در گلها و علفها نهان است خداوند بوسیله تخلیه الکتریکی برق نهان را از میان ابرها آشکار میکند و بوسیله زنبور عسل و گاو، عسل و شیر نهان

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۱۸

را ظاهر میسازد. و ایضا تمام خوبات و میوه‌ها و غیره در گازه‌های هوا و املاح دریا و خاک و آب، پنهان و نهان اند خداوند بوسیله گلها و گیاهان و درختان آنها را هر سال باندازه معین آشکار میسازد و در اختیار مردم قرار میدهد و نیز نسل‌های آینده بشر و حیوانات و حشرات همه در عالم مخفی و مستوراند و بتدریج آشکار میشوند و بوجود خود ادامه میدهند. سبحان الله چه واقعیتی است؟! درك هدهد چه درك عجیبی است؟! و شاید معنی آیه و إِنَّ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَّعْلُومٍ حجر: ۲۱ همین باشد.

خبث: ج ۲، ص: ۲۱۸

خبث: (بر وزن فلس) زمین هموار. (مفردات) در مجمع زمین هموار وسیع گفته است. راغب گوید: سپس اخبات بمعنی نرمی و تواضع بکار رفته است إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَأَخْبَتُوا إِلَىٰ رَبِّهِمْ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ ... هود: ۲۳. در مجمع گوید: اخبات بمعنی اطمینان است. گویا مراد از اطمینان حتمی دانستن وعده خداست. معنی آیه چنین است: آنانکه ایمان آوردند و اعمال نیک انجام دادند و بخدا مطمئن شدند، یاران بهشت‌اند. فَيُؤْمِنُوا بِهِ فَتُخْبِتَ لَهُ قُلُوبُهُمْ حج: ۵۴ تا بآن ایمان آورند و دلشان بدان

مطمئن باشد. **فَاللَّهُمَّ إِلَهَ وَاحِدٌ فَلَهُ أَسْلِمُوا وَبَشِّرِ الْمُخْبِتِينَ** حج: ۳۴ معبود شما یگانه است باو تسلیم شوید و متواضعان را بشارت بده.

خبث: ج ۲، ص: ۲۱۸

خبث: (بر وزن قفل) نا پاک، پلیدی. «خبث خبثا: ضد طاب» و **الْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرُجُ بِبَاتِهِ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبِثَ لَا يَخْرُجُ إِلَّا نَكِدًا** اعراف: ۵۸ سر زمین پاک روئیدنش باذن پروردگارش میروید و سرزمینیکه پلید و نا پاک است نباتش نمیروید مگر کم. راغب، خبیث را ناپسند معنی کرده نا پسندی که

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۱۹

در اثر پلیدی است. در مجمع ذیل آیه ۲۶۷: بقره گوید: خبیث بمعنی پلید است و خبث نقره و آهن همان است که بعد از گداختن از نقره و آهن جدا میشود، اصل آن ردائت (پلیدی) است. علی هذا خبیث آن است که ناپاک، پلید و تنفر آور باشد اعم از انسان و کلام و قانون و طعام و غیره و ضد آن طیب است که بمعنی پاک و دلچسب است. «**الْخَبِيثَاتُ لِلْخَبِيثِينَ وَالْخَبِيثُونَ لِلْخَبِيثَاتِ وَالطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ وَالطَّيِّبُونَ لِلطَّيِّبَاتِ أُولَئِكَ مُبَرَّؤُونَ مِمَّا يَقُولُونَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ** نور: ۲۶ مراد از خبیثات و خبیثین زنان و مردان نا پاک است. آیه شریفه بعد از آیات زنا و لعان و افک واقع شده گویا مراد آنست که مردان و زنان پاک بحکم ایمان از این نسبتها بدوراند و برای آنها مغفرت و روزی خوش آیند هست. بقیه سخن در «طیب» است. و اینکه فرموده: زنان پاک برای مردان پاک و زنان نا پاک برای مردان نا پاک اند گویا منظور انس و تمایل و الفت است زیرا میان پکان یکنوع کشش معنوی هست که بیکدیگر تمایل میکنند چنانکه نا پاکان نیز چنین اند. کند همجنس با همجنس پرواز. در مجمع از امام باقر و صادق صلوات الله علیهما نقل است که فرمودند: این آیه نظیر آیه الزانی **لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً وَالزَّانِيَةُ لَا يَنْكِحُهَا إِلَّا زَانٍ أَوْ مُشْرِكٌ** است از قرآن مجید بدست میاید اهل ایمان و عمل، طیب و اهل کفر و فساد خبیث اند. و فرق خبیث و طیب در انسان، با ایمان و عمل و عدم آندو است. **وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيَحْرُمُ عَلَيْهِمُ الْخَبِيثَاتِ** اعراف: ۱۵۷ طیبات هر چیز پاک و دلچسب و خبثات هر چیز پلید و تنفر آور است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۲۰

آیه شریفه در وصف حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم است و دلیل آنست که هر پاکیزه در اسلام حلال و هر پلید حرام است، ظاهرا در خارج از نصیه های خاص که مبین حلال و حرام اند میشود بعموم آیه استناد کرد بعبارت دیگر در چیزهایی که راجع بآنها حکم بخصوصی نرسیده میشود از این آیه حکم استنباط نمود بقیه مطلب را در لفظ «طیب» مطالعه کنید. و مثل **كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ مَا لَهَا مِنْ قَرَارٍ** ابراهیم: ۲۶ کلمه خبیثه را کلمه کفر و شرک گفته اند چنانکه کلمه طیبه را در آیه ما قبل کلمه توحید. ولی میشود گفت: مراد از آن عموم شرک و قانونهای غیر طبیعی و کلمات نا حق باشد و مراد از کلمه طیبه خلاف آن. رجوع شود به «طیب».

خبیر: ج ۲، ص: ۲۲۰

خبیر: (بر وزن قفل) دانستن و علم بشیء. «خبیر الشیء خبیرا: علمه» و خبیر (بر وزن فرس) آنچه نقل و حکایت میشود (اقرب) **كَذَلِكَ وَ قَدْ أَحْطَا بِمَا لَدَيْهِ خُبْرًا** کهف: ۹۱ آنچه را نزد او بود احاطه کردیم و دانستیم و **كَيْفَ تَصْبِرُ عَلٰی مَا لَمْ تُحِطْ بِهِ خُبْرًا** کهف: ۶۸ چگونه شکبیا میشوی در آنچه دانش تو احاطه نکرده است. **إِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِأَهْلِهِ إِنِّي آنَسْتُ نَارًا سَآتِيكُمْ مِنْهَا خَبْرٌ** ... نمل: ۷ موسی بخانواده اش گفت: من آتشی دیدم بزودی از آن برای شما خبری میاورم. راغب گوید: خبر (بفتح اول و دوم) علم باشیاء است از طریق اخبار و حکایت و گفته اند: خبره دانستن باطن کار است. خبیر: دانا و آن از اسماء حسنی است و چهل پنج بار در قرآن مجید آمده است **إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ** مائده: ۸ **وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ** انعام: ۱۸ در میزان فرموده: خبیر از خبره

مأخوذ است و آن بمعنی علم بجزئیات است و آن اخصّ از

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۲۱

علیم است. و لَا يُبَيِّنُكَ مِثْلُ خَبِيرٍ فَاطِر: ۱۴ فاعل «يُبَيِّنُكَ» محذوف است و «مِثْلُ خَبِيرٍ» جای آنرا گرفته است و شاید فاعل آن «احدی باشد یعنی: احدی بتو مثل مخبر دانا خبر نمیدهد در میزان تقدیر آنرا چنین گفته: خبر نمیدهد ترا از حقیقت امر مخبری مثل مخبر دانا.

خبز: ج ۲، ص: ۲۲۱

خبز: نان. وَقَالَ الْآخِرُ إِنِّي أَرَانِي أَحْمِلُ فَوْقَ رَأْسِي خُبْرًا يَوْسُف: ۳۶ و دیگری گفت من خودم را می بینم که بالای سرم نان حمل میکنم. این لفظ تنها یکبار در قرآن یافت میشود. در دعای حضرت رسول (ص) در باره نان هست: «اللَّهُمَّ بَارِكْ لَنَا فِي الْخَبْزِ وَلَا تَفَرِّقْ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُ فَلَوْ لَا الْخَبْزَ مَا صَمْنَا وَ لَا صَلَّيْنَا وَ لَا آدَيْنَا فَرَأَيْتُمْ رَبَّنَا» (سفینه البحار: خبز): خدایا نان ما را برکت ده، میان ما و آن جدائی نیانداز، اگر نان نبود روزه نمیگرفتیم، نماز نمیخواندیم، واجبات خدا را ادا نمیکردیم.

خبط: ج ۲، ص: ۲۲۱

خبط: ضرب شدید. «خبطه بخبطه: ضربه شدید» (قاموس) راغب آنرا نا هموار زدن گفته مثل زدن درخت بعضا و زدن شتر پایش را بزمین. مجمع نیز چنین گفته است. در نهاییه در باره مکه و مدینه نقل شده: «نهی ان یخبط شجرها» نهی فرمود از اینکه درخت مکه و مدینه با عصا تکان داده شود و گوید: خبط شجر آنست که درخت را با عصا بزنی تا برگش بریزد. در اقرب هست «تخبطه: ضربه شدید» الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَ حَرَّمَ الرِّبَا ... بقره: ۲۷۵. مس در آیه بمعنی جنون و و ممسوس بمعنی مجنون است (کشاف) راغب گوید: آن کنایه از جنون است «مِنَ الْمَسِّ» قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۲۲

متعلق به «يَتَخَبَّطُهُ» است و «من» برای بیان است (مجمع). معنی آیه چنین میشود: کسانی که ربا میخورند بر نمیخیزند (زندگی نمیکند) مگر مانند کسیکه شیطان باو دیوانگی و اختلال حواس رسانده باشد. زیرا آنها میگویند بیع مثل رباست حال آنکه خدا بیع را حلال و ربا را حرام کرده است. ارباب تفاسیر «لَا يَقُومُونَ» را بمعنی برخاستن از قبر در روز حشر گرفته و گفته اند: ربا خواران دیوانه از قبر سر بر میدارند ولی قید ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا ... مانع از این معنی است. در المنار و میزان آنرا قیام زندگی گرفته یعنی: ایستادن چنین مردان در زندگی مثل شخص دیوانه است زیرا طریق متعادل زندگی آنست که معاوضه برای رفع حاجت باشد مثل معاوضه پول با نان و شخصیکه پول را با پول با اضافه معاوضه میکند از طریق زندگی متعادل خارج شده و مثل دیوانه است. و اما مؤثر بودن شیطان در جنون. در المنار پس از نقض و اثبات احتمال داده که مراد از شیطان در آیه میکرب باشد و پیداست که میکرب علت پیدایش بسیاری از امراض است و گوید: این سخن را در تأویل روایتی که نقل شده: «الطاعون من وخز الجن» یعنی طاعون از ضربت جن است، گفته ایم. بنظر میزان: اشعار آیه بر اینکه در بعضی از دیوانگان جن را شانی هست، یقینی است. نگارنده: احتمال المنار را قریب میدانم، شیطان بمعنی شریر و موذی است و در غیر ابلیس نیز بکار رفته است مثل وَإِذْ خَلَوْا إِلَىٰ شَيْطَانِهِمْ ... بقره: ۱۴ وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيْطَانِ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ ... انعام: ۱۱۲. بنا بر این شاید مراد از شیطان میکرب باشد و در «آیوب» در باره آیه مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَ عَذَابٍ نیز احتمال دادیم که وسوسه است نه اینکه شیطان سبب بیماری

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۲۳

او بود. ولی از انصاف نباید گذشت که: ظهور «يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ» در ابلیس و جن است و الله العالم. و اما آنچه زمخشری و

بیضاوی گفته که این سخن بنا بر معمول عرب است که در باره جن چنین عقیده داشتند. سخنی بی پایه و باطل است زیرا قرآن مجید این مطلب را بصورت قبول نقل میکند اگر رسوم عرب در نظر بود هرگز چنان در قالب قبول نمیآورد.

خیل: ج ۲، ص: ۲۲۳

خیل: فساد (صحاح) خیال نیز بمعنی فساد است چنانکه راغب گفته لَا تَتَّخِذُوا بَطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًا آل عمران: ۱۱۸ از غیر خودتان همراز مگیرید که در فساد شما کوتاهی نمیکنند لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ مَا زَادُوكُمْ إِلَّا خَبَالًا توبه: ۴۷ اگر منافقان با شما بجنگ بیرون میشدند شما را فقط تباهی میافزودند. نا گفته نماند همراز بودن کافر و رفیق بودن منافق در جنگ، سبب اعوجاج فکر است زیرا آنها همیشه با وسوسه‌ها و سخنان باطل، افکار را پریشان میکنند. پس خیال هر تباهی نیست بلکه تباهی و فساد فکری است. لذاست که راغب در معنی آن گفته: آن فساد است که بر حیوان عارض میشود و موجب اضطراب میگردد مثل جنون یا مرضی که در فکر و عقل مؤثر است در اقرب گفته خیال بمعنی فساد است که در افعال و ابدان و عقول باشد. خیل را افساد نیز گفته‌اند. این کلمه فقط در دو آیه فوق آمده است.

خبو: ج ۲، ص: ۲۲۳

خبو: (بر وزن فلس) خاموش شدن. «خبث النار و الحرب خبوا: سکنت و خمدت». مَا وَاهُمْ جَهَنَّمَ كَلِمًا خَبَتْ زِدْنَاهُمْ سَعِيرًا اسراء: ۹۷ هر وقت که شعله‌اش فرو نشیند شعله‌ای بر آنها بیافزائیم. راغب گوید خبو آتش، فرو نشستن شعله آن است که پرده‌ای از خاکستر روی آنرا میپوشاند و

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۲۴

اصل خبء بمعنی پرده‌ای است که با آن چیزی را می‌پوشانند. در نهج خطبه ۱۹۶ در وصف قرآن فرموده: «و سراجا لا یخبو توقده» چراغیکه نورش فرو نمی‌نشیند. احتمال دارد مراد از آیه شریفه آن باشد که: شعله آتش آخرت هرگز فرو نمیشیند و احتمال دارد که کاسته میشود ولی خدا ناقص آنرا جبران و بلکه اضافه میکند. این کلمه فقط یکبار در کلام الله آمده است.

ختر: ج ۲، ص: ۲۲۴

ختر: غدر. حيله (نهایه) در مجمع و اقرب بدترین حيله گفته است. وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا كَأُلْحُفَّارٍ كَفُورٍ لقمان: ۳۲ آیات ما را تکذیب نمیکند مگر هر عهد شکن کفران پیشه، ظاهرا مراد حيله در عهد شکنی است. در حدیث آمده: «ما ختر قوم بالعهد الا سَلَطَ اللهُ عليهم العدو» (نهایه) هیچ مردمی پیمان شکنی نکردند مگر آنکه خدا دشمن را بر آنها مسلط کرد. این کلمه تنها یکدفعه در قرآن آمده است.

ختم: ج ۲، ص: ۲۲۴

اشاره

ختم: مهر زدن. گاهی بنفسه متعدی میشود و گاهی به «علی» (اقرب) وَأَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَى عِلْمٍ وَخَتَمَ عَلَى سَمْعِهِ وَقَلْبِهِ جاثیه: ۲۳ در آیه دیگری بجای ختم، طبع آمده است أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَسَمِعِهِمْ وَأَبْصَرِهِمْ نحل: ۱۰۸ كَذَلِكَ نَطْبَعُ عَلَى قُلُوبِ الْمُتَعَدِّينَ يونس: ۷۴. خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَرِهِمْ غشاوةً وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ بقره: ۷ ظن قوی آنست که

«غِشَاوَةٌ» مبتدای مؤخر و «عَلَى سَمْعِهِمْ» خبر مقدم و «عَلَى أَبْصَارِهِمْ» معطوف بر «عَلَى سَمْعِهِمْ» باشد. معنی آیه این میشود: خدا بدلهای آنها مهر زده و بر گوش‌ها و چشمهای آنان پرده‌ی بخصوصی هست و آنها راست عذاب بزرگ.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۲۵

نا گفته نماند در اینصورت جمله بعدی دلیل خَتَمَ اللَّهُ عَلَي قُلُوبِهِمْ است یعنی بر دل‌هایشان مهر زده چون بر گوش و چشم داده دادند پیدا است که اگر گوش از شنیدن حق و چشم از دیدن آیات حق در پرده باشد، قلب مهر زده میشود. علی هذا این آیه نظیر آیه قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَخَذَ اللَّهُ سَمْعَكُمْ وَأَبْصَارَكُمْ وَخَتَمَ عَلَي قُلُوبِكُمْ... انعام: ۴۶ است که مهر فقط برای قلب است و چون گوش و چشم مأخوذ شده دل ممهور میگردد. در آیه دیگری مهر برای قلب و گوش و پرده برای چشم ذکر شده است. أَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهُهُ هَوَاهُ وَأَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَي عِلْمٍ وَخَتَمَ عَلَي سَمْعِهِ وَقَلْبِهِ وَجَعَلَ عَلَي بَصَرِهِ غِشَاوَةً جَاثِيَةً: ۲۳. بنظر میاید علت این تعبیر جمله أَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَي عِلْمٍ باشد چون دانستن نوعاً بوسیله شنیدن است کسیکه دانسته گمراه باشد قلب و گوش او هر دو ممهور است. و اگر گوشش مهر نداشت با وجود دانستن گمراه نمیشد. لذا است که غشاوه فقط برای چشم آمده است. يُشَقِّقُونَ مِنْ رَحِيقٍ مَخْتُومٍ خِتَامُهُ مِسْكٌ وَ فِي ذَلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ مَطْفِفِينَ: ۲۵-۲۶. رحيق: خمر مخصوصی است. مجمع آنرا شراب خالص گفته است. ختام را طبرسی و راغب ما یختم به و آخر طعم گفته‌اند یعنی طعم آخر آن طعم مشک مخصوصی است. بعضی‌ها آنرا مهر گفته‌اند علی هذا معنی آیه این است: از شراب خالص مهر خورده نوشانده میشوند مهر آن نوعی مشک است پس رغبت کنندگان در آن همچشمی کنند. مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَ خَاتَمَ النَّبِيِّينَ وَ كَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا احزاب: ۴۰. نا گفته نماند: پایان دادن و

بآخر رسیدن یکی از معانی ختم

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۲۶

است «ختمت القرآن» یعنی قرائت قرآن بآخر رساندم (راغب). این از آنجهت است که پایان دادن یک شیء نوعی مهر زدن است. خاتم را در آیه شریفه فقط عاصم بفتح تا خوانده بقیه قراء بکسر تاء خوانده‌اند و آن بنا بر قرائت کسر بمعنی ختم کننده و تمام کننده است زیرا که پیغمبران را ختم کرده و بآخر رسانده است. و بنا بر قرائت فتح بمعنی آخر النبیین است (مجمع) در صحاح: گوید: «ختمت القرآن» یعنی بآخرش رسیدم. اختتام ضد افتتاح است. خاتم بکسر تاء و فتح آن هر دو بیک معنی است خاتمه شیء یعنی آخر آن. در اقرب و قاموس خاتم (بکسر تاء و فتح آن) انگشتر و آخر قوم و عاقبت شیء و غیره آمده است. در کشاف و تفسیر بیضاوی و غیره نیز بمعنی آخر الانبیاء آمده است. نا گفته نماند: انگشتر را از آنجهت خاتم گفته‌اند که نامه را با آن ختم و مهر میکرده‌اند چنانکه در نهاییه در باره خاتم سلطان گفته است که برای ختم نامه احتیاج بخاتم دارد. جرجی زیدان در تاریخ تمدن اسلام ج ۱ ص ۲۲ (ترجمه) ذیل کلمه خاتم گوید: همینکه پیغمبر (ص) در صدد نامه نوشتن شاهنشاه ایران و امپراطور روم بر آمد بحضرتش یاد آور شدند که اگر نامه بی مهر باشد ایرانیان آنرا نمی‌پذیرند پیغمبر مهری از نقره تهیه فرموده که روی آن جمله محمد رسول الله نقش شده بود. بعضی‌ها ندانسته و نفهمیده گفته‌اند: خاتم بمعنی انگشتر است و چون انگشتر زینت انگشت است لذا خاتم النبیین بمعنی زینت پیغمبران است و از آیه شریفه آخرین پیامبر بودن آنحضرت مستفاد نیست. چه قدر احمقانه است که آیه را چنین تفسیر کنیم با آنکه اطلاق لفظ خاتم بانگشتر چنانکه گفته شد

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۲۷

برای آن بود که نامه را با آن ختم و مهر میکردند. صدر آیه شریفه در باره ازدواج حضرت رسول (ص) با دختر عمه خودش زینب است. زید که پسر خوانده آنحضرت بود زینب را بزنی گرفت و پس از طلاق دادن، حضرت او را تزویج نمود، مردم سر و صدا راه انداختند که آنحضرت زن پسرش را بعقد نکاح خود در آورده است. و چون زید بن حارثه پسر خوانده آنحضرت بود و بحکم و مَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ احزاب: ۴ پسر خوانده پسر نیست و ازدواج با زن او حرام نمی‌باشد قرآن فرمود: محمد پدر هیچ یک از

مردان شما نیست، تا ازدواج او با زن زید مانعی نداشته باشد. در کشف و المیزان گوید: اما قاسم و طیب و طاهر و ابراهیم که پسران آنحضرت بودند پیش از حد بلوغ از دنیا رفتند و «رَجَالِكُمْ» بآنها شامل نیست همچنین حسنین علیهما السلام که آنحضرت قبل از بلوغ آنها از دنیا رفت و از «رَجَالِكُمْ» در وقت نزول آیه خارج بودند. مراد از آیه آنست که آنحضرت پدر هیچ یک از مردان شما نیست نه اینکه پدر کودکان هم نیست. معنی آیه چنین میشود: محمد پدر هیچ یک از مردان شما نیست (و زید یکی از مردان است پدر او هم نیست و ازدواج با زن زید برای او بلا مانع است). و لیکن او رسول خدا و آخر پیامبران است و با او نبوت پایان رسیده و خدا بهر چیز داناست آنچه فرموده از روی علم و حکمت است. در باره اینکه خاتم نبیین مستلزم خاتم رسولین نیز هست رجوع شود به «رسل».

خاتمیت آنحضرت؛ ج ۲، ص: ۲۲۷

اگر گویند: چرا آنحضرت خاتم پیغمبران است و چرا بعد از وی پیغمبری نخواهد آمد؟. گوئیم: علت خاتمیت آنحضرت قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۲۸

دو چیز است یکی آنکه: احکام و دین آنحضرت با تمام ترقی و پیشرفت و تمام مراحل زندگی قابل تطبیق است و جامعیت آن از لحاظ جهان بینی و جهانداری و تأمین احتیاجات فرد و اجتماع و مادی و معنوی بحدی است که دیگر احتیاج بقانون جدید و پیغمبر جدید نیست. بقول یکی از متفکرین: اگر پنجاه نفر دانشمند ممتاز از ممالک جهان انتخاب کرده و همه گونه وسائل در اختیارشان بگذاریم و بگوئیم: پنجاه سال بنشینید و مشاوره کنید تا قانونی که شامل تمام شئون زندگی بشری باشد تنظیم نمائید. این دانشمندان در عرض این مدت نمیتوانند قانونی بجامعیت اسلام اعم از آنکه مطابق با واقع باشد یا نه تدوین نمایند. این سخن حق است و هر که بفقہ اسلام مخصوصا از نظر ائمه اهل بیت علیهم السلام وارد باشد واقعیت این ادعا برایش روشن خواهد شد. دیگری آنکه حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم در روزگاری مبعوث شد که بشریت بحد بلوغ و رشد رسیده بود و میتوانست با در دست داشتن برنامه اسلام و با راهنمایی عقل و فهم خود زندگی کند و پیش برود در این صورت آمدن پیغمبر جدید لغو و باطل خواهد بود. توضیح اینکه: پدر و مادر و استاد تا مدتی کودک را تربیت میکنند و راهنمایی‌های لازم را بجای میاورند و چون بحد رشد و درک رسید گویند: تو دیگر بقدر کفایت فهم و درک داری و میتوانی با فهم و عقل خود و راهنمایی‌هایی که کرده‌ایم به تنهایی زندگی کنی دیگر احتیاج بپدر و مادر و مربی نداری برو زندگی کن کار بد و خوبت هر دو دیگر پبای تو است و بکسی مربوط نیست. بشریت نیز در چنین حالی قرار داشت میتوانست از فهم و عقل و

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۲۹

قوانین خدا استفاده کرده بزندگی ادامه دهد دیگر حاجتی بکتاب جدید و پیامبر جدید نداشت. در مجمع ذیل آیه شریفه میگوید: این حدیث از جابر بصحت رسیده که رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم فرمود: مثل من در میان انبیاء مثل کسی است که خانه‌ای بنا کرده و در کمال و زیبایی آن کوشید فقط جای خشتی باقی ماند هر که بآن خانه وارد میشد و تماشا میکرد میگفت: این خانه چه زیباست مگر جای این خشت، فرمود: من بجای همان خشت هستم. انبیاء با من بآخر رسیدند این حدیث را بخاری و مسلم نقل کرده‌اند.

خدا: ج ۲، ص: ۲۲۹

خدد: خد بمعنی رخسار و چهره است و لَّا تُصَيِّرُ خَدَّكَ لِلنَّاسِ و لَّا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا لِقَمَان: ۱۸ راغب گوید: دو خد انسان همان است که از راست و چپ بینی او را احاطه نموده است. قاموس حدّ آندو را زیر چشم تا گوشه لب و آن قسمت از صورت که بینی را از چپ و راست احاطه میکند، معین کرده است معنی آیه چنین میشود: از مردم روی نگردان (بمردم بی اعتنا مباش و تحقیر مکن) و در زمین بتکبر و شادمانی گام مزین قُتِلَ أَصْحَابُ الْأُخْدُودِ ... بروج: ۴ اصحاب گودال هلاک شدند. بقول راغب: خد و اخدود بمعنی گودالی است مستطیل و عمیق و جمع آن اخادید است در صحاح نیز اخدود را چنین معنی کرده است ولی قید عمیق ندارد. قاموس گوید: خد بمعنی حفره و اخدود بمعنی جدول است. بنظر راغب اصل آن بمعنی رخسار و استعمالش در گودال استعاره است. در نهج البلاغه خطبه ۶۷ هست «اضرع الله خدودکم»: خدا چهره‌هایتان را ذلیل کند و در خطبه ۱۶۳ در صفت طیور آمده «الّتی اسکنها اخادید الارض» آنهائیکه در گودالهای زمینی اسکان داده است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۳۰

اصحاب اخدود؛ ج ۲، ص: ۲۳۰

قضیه اصحاب اخدود در قرآن مجید چنین آمده است قُتِلَ أَصْحَابُ الْأُخْدُودِ. الذّار ذوات الوُفُودِ. إِذْ هُمْ عَلَيْهَا قُعُودٌ وَهُمْ عَلٰی مَا يَنْفَعُونَ بِالْمُؤْمِنِينَ شُهُودٌ. و مَا نَقَمُوا مِنْهُمْ إِلَّا أَنْ يُؤْمِنُوا بِاللّهِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ بروج: ۴-۸ اهل گودال هلاک شدند که اهل آتش مشتعل و هیزمدار بودند آنها بر بالای گودال نشسته بودند. و بر شکنجه‌ایکه بمؤمنان میکردند ناظر بودند. از آنها انتقام نکشیدند مگر برای آنچه بخدای توانا و ستوده ایمان آورده بودند. ظاهر آیات نشان میدهد که واقعه‌ای در کار بوده است و عده‌ای روی طرفداری از ایمان و توحید شکنجه دیده و در گودال آتش انداخته شده‌اند و ستمگران شکنجه ده ناظر شکنجه آنها بوده‌اند و مؤمنان در این باره تقصیری نداشته‌اند و دین آنها دین حقّ بوده است. در تفسیر برهان از علی بن ابراهیم نقل شده: در یمن پادشاهی بود بنام ذونواس که در دین یهودیت متعصب بود. بوی خبر دادند که در «نجران» عده‌ای بر دین نصرانیت‌اند و بیسای مسیح عقیده دارند. ذونواس برای از بین بردن آنها لشگری بنجران کشید و وادارشان کرد تا از دین خود بر گردند. آنها بوی اهمیت نداده و در دین خود پا فشاری کردند. ذونواس دستور داد خندقی حفر کرده و در آن هیزم فراوان ریختند و آتش در آن افروختند و نصاری را در آغوش آتش افکندند. در این نقل هست که عده‌ای را هم با شمشیر کشتند. ولی قرآن مجید فقط بجریان سوختگان نظر دارد. آنچه از علی بن ابراهیم نقل شد مطابق همان است که اهل تاریخ در حالات ذونواس نقل کرده‌اند مراجعه و دقت در آیات سوره بروج نشان میدهد که این قضیه در قرآن مجید بدان مناسبت ذکر شده که کفار مکه در صدر اسلام مسلمانان را

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۳۱

اذیت میکردند و شکنجه میدادند و عده‌ای از آنها «المُعذِّبِینَ فی اللّهِ» لقب یافتند و آنگاه قرآن مجید تهدید میکند که این کار باعث خشم خداوندی و عذاب الیم است.

خدع؛ ج ۲، ص: ۲۳۱

خدع: حيله کردن. فریب دادن. در قاموس گوید: «خدعه خدعا: ختله و اراد به المکروه من حیث لا یعلم» و خدیعه نیز بمعنی حيله است. و اِنْ یُرِیدُوا أَنْ یُخَدَعُوا فَانَّ حَسْبَکَ اللّهُ انفال: ۶۲ هر گاه بخواهند فریب دهند خدا برایت کافی است. یُخَادِعُونَ اللّهُ وَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ مَا یُخَدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَ مَا یَشْعُرُونَ بقره: ۹. طبرسی فرموده: یُخَادِعُونَ در آیه بین الاثنین نیست زیرا مفاعله گاهی یکطرفی میاید مثل «عافاه الله و عاقبت اللّص» در اقرب-الموارد گوید: مخادعه مثل خدع است. ناگفته نماند: مفاعله اغلب برای بین الاثنین است و گاهی برای تکثیر میاید چنانکه در مقدمه المنجد گفته است. بنظر میاید مفاعله در آیه فوق برای کثرت باشد یعنی:

منافقان شدیداً با خدا خدعه میکنند. إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ نساء: ۱۴۲ حَقًّا که منافقان خدا را فریب میدهند خدا فریب دهنده آنهاست. اگر گویند: آیا میشود بخدا نسبت مخادعه داد؟ آیا میشود گفت که خدا فریب میدهد؟. گوئیم: این تعبیر و نظیر آن در قرآن بسیار است مثل وَ مَكَرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ آل- عمران: ۵۴ وَ قَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلِلَّهِ الْمَكْرُ جَمِيعًا رعد: ۴۲ وَ مَكَرُوا مَكْرًا وَ مَكَرُوا مَكْرًا وَ هُمْ لَا يُشْعُرُونَ نمل: ۵۰ وَ يَمْكُرُونَ وَ يَمْكُرُ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ انفال: ۳۰. مکر ابتدائی مذموم و از صفات ناپسند است ولی مکر در مقابل مکر ممدوح و قابل ستایش است مثلاً کسیکه میخواهد شخصی را بخواب

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۳۲

دهد و پول او را بدزدد این شخص متوجه شده جای پول را عوض میکند. تصمیم اولی مذموم و قبیح است ولی حيله شخص دوم که در واقع چاره جوئی در مقابل حيله است ممدوح میباشد. آنچه در آیات فوق قابل دقت است، این است که مکر و مخادعه خدا در مقام ثانی آمده علی هذا مکر پسندیده است و مذموم نیست. خدا بکسی حيله نمیکند و کسی را فریب نمیدهد، فریب دادن و حيله کردن در اثر جهل و نقصان است و خدا از آن دو بدور است ولی کسیکه از هدایت خدا اعراض میکند خود را مورد غضب خداوند قرار میدهد و گرفتار سخط حق تعالی میشود و این عبارت دیگر، مکر خدائی است. همچنانکه در جای رطوبی نشستن موجب درد پا و روماتیسم است همانطور شقاوت و بدبختی معلول بی اعتنائی بحق است و چون این علّیت و معلولیت ساخته خدا و مخلوق خداست لذا میگوئیم که خدا باو مکر کرد ولی واقع این است که باثر قبیح عمل خود گرفتار شد در اثر حسابی که خدا قرار داده بود.

خدن: ج ۲، ص: ۲۳۲

خدن: (بر وزن حبر) رفیق. (قاموس) جمع اخدان است بمذکر و مؤنث هر دو اطلاق میشود راغب گوید: آن بمعنی رفیق است و اکثر در کسی استعمال میشود که از روی شهوت رفیق میشود. وَ اتَّوَهَّنَ أُجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ مُحْصَنَاتٍ غَيْرَ مُسَافِحَاتٍ وَلَا مُتَّخِذَاتِ أَخْدَانٍ نساء: ۲۵ اجرت آنها را بطور متعارف بدهید در حالیکه عقیف‌اند و زنا کار و رفیقگیر نیستند. مقصود زنانی هستند که برای خود رفیقی اتخاذ کرده و با او زنا میکردند. بعضی‌ها گفته‌اند: مراد از سفاح زنا آشکار و از اتخاذ رفیق زنا مخفی است. و چون سفاح با اتخاذ خدن مقابل است این قول قریب بنظر میرسد. در مجمع

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۳۳

از ابن عباس نقل کرده که عده‌ای از اهل جاهلیت زنا آشکار را حرام میدانستند ولی زنا سری را جایز می‌شمردند. خدا از هر دو نهی فرموده. ناگفته نماند: اخدان دو بار در قرآن مجید آمده یکی آیه فوق که در باره زنان است و دیگر آیه ۵ مائده که درباره مردان رفیقگیر است. و نیز ناگفته نماند: خدین بر وزن امیر از این ماده بمعنی رفیق آمده است در نهج البلاغه خطبه ۱۲۴ در باره بعضی از آشنایان فرموده: «فَشَرُّ خَدِينٍ وَ الْأُمِّ خَلِيلٍ» یعنی بدترین رفیق و پستترین دوست است.

خذل: ج ۲، ص: ۲۳۳

خذل: رها کردن. یاری نکردن. «خذله خذلا و خذلانا: ترك نصرته و اعانته» بنظر راغب خذلان آنست که بیاری دوستی امیدوار باشی و او تو را رها کند. وَ إِنْ يَخْذُلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذِي يَنْصُرُكُمْ مِنْ بَعْدِهِ آل عمران: ۱۶۰ اگر خدا شما را رها کند و یاری ندهد پس کیست که بعد از او شما را نصرت دهد؟ وَ كَانَ الشَّيْطَانُ لِلْإِنْسَانِ خَذُولًا فرقان: ۲۹ خذول صیغه مبالغه است یعنی شیطان بسیار رها کننده و خوار کننده انسان است. امیدوار میکند و خوار میگرداند. فَتَقَعْدَ مَذْمُومًا مَخْذُولًا اسراء: ۲۲. این کلمه تنها سه بار در قرآن

مجید آمده است نهج البلاغه در حکمت ۱۷ درباره آنانکه در جنگ امام را یاری نکردند و در خانه‌های خود نشستند فرموده: «خذلوا الحق و لم ی نصروا الباطل» حق را رها کردند و باطل را نیز یاری نمودند

خرب: ج ۲، ص: ۲۳۳

خرب: (بر وزن فلس) و خراب بمعنی ویران شدن و ویران کردن است. در اقرب الموارد آنرا از باب ضرب یضرب متعدی و از باب علم یعلم لازم گفته است. خرب و اخب هر دو بمعنی خراب کردن است. وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَىٰ فِي خَرَابِهَا... بقره: ۱۱۴ کیست
قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۳۴

ستمکارتر از آنکه مانع از یاد خدا در مساجد باشد و در خرابی آنها بکوشد. خراب در آیه ممکن است بمعنی ویران شدن و ویران کردن باشد. صدر آیه میفهماند که خراب شدن مسجد، خالی ماندن آن است گر چه حمل بویران شدن نیز جایز است. یُخْرَبُونَ بُيُوتَهُمْ بِأَيْدِيهِمْ وَأَيْدِي الْمُؤْمِنِينَ حشر: ۲ این آیه در باره بیرون راندن عده‌ای از یهود از اطراف مدینه است که خانه‌های خود را از داخل خراب میکردند تا بعد از رفتن برای اهل اسلام مورد استفاده نشود و مسلمانان از خارج ویران میکردند تا راه باز کرده گرفتارشان نکنند. چون خود سبب اینکار بودند لذا فرموده: خانه‌های خود را بدست خود و بدست مسلمانان خراب میکردند.

خروج: ج ۲، ص: ۲۳۴

خروج: بیرون شدن. آشکار شدن. وَ لَوْ أَرَادُوا الْخُرُوجَ لَأَعَدُّوا لَهُ عُدَّةً... توبه: ۴۶ اگر بیرون رفتن از برای جهاد مایل میبودند وسیله آنرا فراهم میکردند. اخراج و خروج در خارج شدن و خارج کردن معمولی مثل خارج شدن از منزل و در ظاهر شدن مثل خروج میوه از درخت و نظائر آن بکار رفته است ولی معنی اولی که همان آشکار شدن باشد در همه جا ملحوظ است و در آیات قَالَ اخْرُجْ مِنْهَا مَذْهُورًا اعراف: ۱۸ فَاخْرُجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ حجر: ۳۴ فَاخْرُجْ إِنَّكَ مِنَ الصَّاغِرِينَ اعراف: ۱۳ شاید منظور، خروج از مقام و مرتبه باشد. خُرَجَ در آیه فَهَلْ نَجَعُلُ لَكَ خَرَجًا عَلِيًّا أَنْ تَجْعَلَ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ سَدًّا كهف: ۹۴ بمعنی مزد و اجرت است و چون آیات بعدی حکایت میکند که ذو القرنین از آنها کارگر و تکه‌های آهن و سرب خواست و در جواب آیه فوق گفت: مَا مَكَّنِي فِيهِ رَبِّي خَيْرٌ... لذا پیداست که غرض آنها از خرج مزد و اجرت بوده است نه وسائل
قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۳۵

سد. و چون مزد از مال اجرت دهنده خارج میشود و یا بصورت مزد آشکار و جدا میشود بآن خرج گفته‌اند. همچنین است خراج ولی راغب گوید: خرج اعم از خراج است و خراج اغلب بحق الارض گفته میشود. اَمْ تَسْأَلُهُمْ خَرْجًا فَخَرَّاجٌ رَبُّكَ خَيْرٌ وَ هُوَ خَيْرٌ الرَّازِقِينَ مؤمنون: ۷۲. در مجمع گوید: اصل خراج و خرج هر دو یکی است و آن غله‌ای است که بر سیل و وظیفه اخراج میشود و از آن است خراج ارض. منظور از خراج در آیه بقرینه «خَيْرُ الرَّازِقِينَ» رزق است معنی چنین میشود: یا از آنها مزدی و اجرتی میخواهی و از این جهت قبول رسالت بر ایشان گران است رازق تو خداست روزی پروردگارت بهتر است و او بهترین روزی دهندگان میباشد. در آیات قرآن در باره پیامبران و مخصوصاً حضرت رسول صلی الله علیه و آله تکرار شده که آنها بر رسالت مزدی نمیخواهند قُلْ لَا أَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا... انعام: ۹۰ - شوری: ۲۳.

خردل: ج ۲، ص: ۲۳۵

خردل: علی است که تخمهای سیاه و بسیار ریز دارد. در المنجد گوید: «نبات له حب صغیر جدًا اسود» اقرب الموارد آنرا خود دانه

گفته است. خردل هم فارسی است و هم عربی چنانکه اقرب تصریح میکند و خردل فارسی تخمی مخصوص و تخم تره تیزک است در برهان قاطع زیر کلمه سپندان گوید: خردل فارسی است و آن تخمی است دوائی و تخم تره تیزک را نیز گفته‌اند و بعربی حب الرشاد خوانند. بهر حال این کلمه در قرآن مجید دو بار بکار رفته انبیاء ۴۷ و لقمان ۱۶ و در هر دو منظور نشان دادن کوچکی عمل است وَ نَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ ... وَإِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا وَ كَفَىٰ بِنَاسٍ حَاسِبِينَ انبیاء: ۴۷
قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۳۶

برای روز قیامت میزانهای عدل را می‌نهمیم عمل هر چند هموزن دانه خردلی باشد آنرا میاریم کفایت کن بر حسابگری ما. غرض آنست که عمل خوب و بد آدمی هر چند باندازه دانه خردل باشد از علم خدا مستور نیست و مورد ثواب و عقاب است.

خرور: ج ۲، ص: ۲۳۶

خرور: (بر وزن فلس) و خرور (بر وزن عقول) بمعنی سقوط توأم با صدا است (مفردات) خریر صدای جریان آب و باد و غیره است. دیگران خرور را مطلق سقوط و افتادن گفته‌اند. علی هذا در آیاتی نظیر فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ مِنْ فَوْقِهِمْ نحل: ۲۶ فَلَمَّا خَرَّ تَبَيَّنَتِ الْجِنَّ أَنْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ الْغَيْبَ مَا لَبِثُوا فِي الْعَذَابِ الْمُهِينِ سباء: ۱۴ فَكَانَتْ خَرًّا مِنَ السَّمَاءِ ... حج: ۳۱ مراد سقوط توأم با صدا است. و در آیه وَ خَرَّ مُوسَىٰ صَعِقًا اعراف: ۱۴۳ موسی بیهوش افتاد گویا منظور افتادن در حال صیحه است. و در آیه إِذْ تَلَّىٰ عَلَيْهِمُ آيَاتِ الرَّحْمَنِ خَرُّوا سُجَّدًا وَ بُكْيًا مریم: ۵۸ و نظیر آن، بعقیده راغب بکار رفتن «خَرُّوا» برای تنبیه بدو امر است یکی افتادن و دیگر صدا بتسییح. و کلمه سَبَّحُوا بِحَمْدِ رَبِّهِمْ بعد از خَرُّوا سُجَّدًا سجده: ۱۵ اشاره بآنست که خریر و صدایشان فقط تسییح و تحمید بوده است.

خرص: ج ۲، ص: ۲۳۶

خرص: سخن گفتن از روی حدس و تخمین. در مجمع دروغ گفتن معنی کرده است. دروغ گفتن و هر سخن که از روی ظن باشد (قاموس) «خرص خرصا: کذب- خرص فيه: حدس» (اقرب). «إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَخْرُصُونَ انعام: ۱۴۸ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَ إِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ انعام: ۱۱۶. بنظر می‌آید که منظور از «تَخْرُصُونَ» تخمین و حدس باشد در این صورت إِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ عبارت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۳۷

آخری إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ میباشد یعنی: فقط از گمان پیروی میکنند و فقط روی تخمین و حدس سخن می‌گویند. شاید ظن نسبت بعقیده و خرص نسبت بقول است. ما قبل آیه اول در این است که مشرکان میگفتند: مشرک بودن و حرام دانستن ما بعضی چیزها را خواست خداست و اگر او نمیخواست چنین نمیشدیم. آنوقت خدا در جواب میگوید: قُلْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنَا إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ ... علی هذا إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ راجع بعقیده و إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَخْرُصُونَ راجع بقول است و خلاصه آنکه عقیده‌تان روی ظن و سختتان روی تخمین است ما قبل آیه اول نیز مؤید این احتمال است. آیه ذیل دلالتش روشنتر از آیه قبل است وَ قَالُوا لَوْ شَاءَ الرَّحْمَنُ مَا عَبَدْنَاهُمْ لَمَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ زخرف: ۲۰ پیدا است که سخن از روی حدس مقابل سخن از روی علم است. قِيَلِ الْخَرَاصُونَ الَّذِينَ هُمْ فِي عَمْرِهِمْ سَاهُونَ. يَسْتَمْلُونَ آيَاتِ يَوْمِ الدِّينِ ذاریات: ۱۰-۱۲ خَرَاصُونَ را کذابون معنی کرده‌اند یعنی دروغگویان هلاک شدند آنانکه در ورطه‌ای غافل و خطا کار مانده‌اند می‌پرسند: روز جزا کی میرسد؟ ولی تدبّر در آیات ما قبل و بعد نشان میدهد که مراد از آن سخن گویان از روی حدس و تخمین‌اند که درباره قیامت شک کرده و از روی حدس سخن میگفتند.

خرطوم: ج ۲، ص: ۲۳۷

خرطوم: بینی (قاموس - اقرب - صحاح) سَنَبَهُ عَلَى الْخُرْطُومِ قَلَمٌ: ۱۶ حتما روی بینی او علامت میگذاریم گویا منظور از علامت، عار و ننگی است که همیشگی باشد مثل داغی روی بینی. از مفردات بدست میاید که خرطوم در اصل بینی فیل است و هر گاه در بینی انسان بکار رود مراد قبیح شمردن است گر چه عبارت مفردات تا حدی قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۳۸

مشوش است. زمخشری نیز استعمال آنرا دال بر استخفاف گرفته است: خراطیم قوم بمعنی بزرگان قوم بکار رفته و نیز خرطوم بمعنی خمر آمده است (صحاح) این کلمه در کلام الله مجید فقط یکبار استعمال گردیده است.

خرق: ج ۲، ص: ۲۳۸

خرق: شکافتن. قاموس پاره کردن و شکافتن و غیره گفته است. در مجمع شکافتن آمده است. حَتَّىٰ إِذْ رَكِبَا فِي السَّفِينَةِ خَرَقَهَا قَالَ أَ خَرَقْتَهَا لِتُغْرَقَ أَهْلُهَا ... كهف: ۷۱ تا وقتیکه در کشتی سوار شدند کشتی را بشکست (بشکافت) موسی گفت: کشتی را شکافتی تا اهل آنرا غرق کنی؟! و جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ وَ خَلَقَهُمْ وَ خَرَقُوا لَهُ بَنِينَ وَ بَنَاتٍ بِغَيْرِ عِلْمٍ انعام: ۱۰۰ جن را شریکان خدا قرار دادند حال آنکه جن را خدا آفریده است و بدروغ بی آنکه بدانند برای خدا پسران و دختران ساختند. خرق بمعنی دروغ ساختن و افتراء نیز آمده است در قاموس هست: «خرق الکذب: صنع» در معنی خرق قید فساد لازم نیست چنانکه راغب گفته بلکه اعم است زیرا در آیه اول «خَرَقَهَا» که حکایت عمل آن عالم است از روی فساد نبود بلکه «أَخَرَقْتُهَا» که کلام موسی است توأم با فساد است زیرا موسی چنان فهمید. همچنین در نهج البلاغه خطبه ۱۰۶ در باره علم خدا آمده: «خرق علمه باطن غیب الشترات» یعنی علم خدا باطن پوشیده‌ها را شکافته است. پیدا است که در اینجا و امثال آن قید بدون رویه و قید فساد جاری نیست ولی در خطبه ۱۰۷ «خرقت الشهوات عقله» قید فساد و بی تدبیری جاری است. و لَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّكَ لَنْ تَخْرِقَ الْأَرْضَ اسراء: ۳۷ در زمین بتکبر راه مرو، هرگز زمین را نتوانی شکافت.

خزن: ج ۲، ص: ۲۳۸

خزن: (بر وزن فلس) حفظ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۳۹

شیء و ذخیره کردن آن در خزانه. (مفردات) و خزانه (بکسر اول) مکان حفظ شیء است چنانکه در اقرب آمده و جمع خزانه خزائن است در قاموس و مجمع نیز بمعنی حفظ و نگهداری آمده که توأم با ذخیره کردن میباشد. فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ وَمَا أَنْتُمْ لَهُ بِخَازِنِينَ حجر: ۲۲ خازنین بنا بر آنچه گفته شد بمعنی حافظین است یعنی از آسمان آب نازل کردیم و شما را با آن سیراب نمودیم و شما نگهدارنده آن نیستید بلکه حافظ و ذخیره کننده آن مائیم که از آسمان نازل کرده و در قعر زمین ذخیره و حفظ میکنیم. وَقَالَ الَّذِينَ فِي النَّارِ لِخَزَنَةِ جَهَنَّمَ ادْعُوا رَبَّكُمْ يُخَفِّفْ عَنَّا يَوْمًا مِنَ الْعَذَابِ غافر: ۴۹ خزنه جمع خازن بمعنی حافظ و نگهبان است خزنه جهنم مأموران و نگهبانان آن میباشد چنانکه این کلمه در باره مأموران بهشت نیز آمده است وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طَبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ زمر: ۷۳. قُلْ لَوْ أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّي إِذًا لَأَمْسَكْتُمْ خَشْيَةَ الْإِنْفَاقِ ... اسراء: ۱۰۰ وَ لِلَّهِ خَزَائِنُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَفْقَهُونَ منافقون: ۷ وَ إِن مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزِلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ حجر: ۲۱. مراد از این خزائن چیست؟ قهرا مکانهایی است که چیزهای بی شمار در آن ذخیره شده و نگهداری میشود. نا گفته نماند: آنچه از

انسان و حیوان و سایر جنبندگان و آنچه از اشجار و میوه‌ها و حیوانات تا بحال بدنیا آمده و بعدا خواهند آمد همه بصورت مواد اولیه در هوا و گازها و آبها و املاح دریا و خاکها موجود بوده و هستند و خداوند در هر زمان و هر قدر که بخواهد، مواد اولیه را بهم آمیخته و بصورت انسان و حیوان و خوراک و نباتات و غیره بوجود می‌آورد.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۴۰

علی هذا در یک مقیاس کوچک میتوان گفت: نور بیکران خورشید طبقات جو، دریاها و وسیع، خاکهای بی حد و حصر خزائن خدا و خزائن رحمت خدا هستند. مواد جنبندگان بی شمار و میوه‌ها و غیره در آنجاها نگاهداری میشود و بمشیت خدا بوجود می‌آیند. آنوقت اگر تمام مواد و نیروهای عالم را در نظر بگیریم و بگوئیم: آنها خزائن خدایند، مطلب روشن خواهد شد و **لِلَّهِ خَزَائِنُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ**. امروز ثابت شده که انواع پرتوها که از کهکشانها و مخصوصا از خورشید بزمین میرسند و اشعه کیهانی و غیره، در حوادث زمین دخالت تمام دارند. آنها همه خزائن رحمت خدایند. و هر چه نازل میشود از آنها و مواد اولیه نازل میشود. سبحان الله و الحمد لله و لا حول و لا قوة الا بالله. شاید معنی خزائن غیر از اینها باشد و الله العالم رجوع به «خبء» **قَالَ اجْعَلْنِي عَلَىٰ خَزَائِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلَيْم** یوسف: ۵۵ خزائن ارض ظاهرا انبارهای مصر بود که یوسف از پادشاه مصر خواست آنها را بوی واگذار کند تا جمع و تقسیم ارزاق اهل مصر را بعهده بگیرد مخصوصا جمع - آوری هفت سال اول و تقسیم هفت سال قحط.

خزى؛ ج ۲، ص: ۲۴۰

خزى: خواری. اصل آن ذلتی است که شرمساری می‌آورد (اقرّب) **لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خَزْيٌ وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ** بقره: ۱۱۴ برای آنهاست در دنیا خواری مخصوص و در آخرت عذابی بزرگ. و این همان است که گاهی بلفظ هون آمده است مثل **أُيْمَسِّكُهُ عَلَىٰ هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ** نحل: ۵۹ آیا با خواری و زبونی آندختر را نگاه دارد یا در خاک مدفونش کند و مثل **وَمَنْ يُهِنِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُكْرِمٍ ...** حج: ۱۸ هر

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۴۱

که خدا خوارش کند محترم دارنده‌ای نخواهد داشت. خزى گاهی بمعنی شرم آمده و مصدر آن خزایه (بکسر اول) است چنانکه در اقرّب و مفردات تصریح کرده، در نهج البلاغه خطبه ۱۰۴ آمده: «و احشرنا فی زمرته غیر خزایا و لا نادمین» خزایا جمع خزیان بمعنی شرمنده و خجل است یعنی: ما را در زمره آنحضرت در حالیکه شرمنده و پشیمان نیستیم محشور فرما. ولی در قرآن مجید پیوسته بمعنی خواری بکار رفته است و فقط در آیه **وَلَا تُخْزُونَ فِي ضَيْفِي أَلَيْسَ مِنْكُمْ رَجُلٌ رَشِيدٌ** هود: ۷۸ شاید بمعنی شرمندگی باشد یعنی: مرا در باره میهمانم شرمنده و خجل نکنید آیا در میان شما مرد کاملی نیست؟ و نیز در آیه **قَالَ إِنَّ هَؤُلَاءِ ضَيْفِي فَلَا تَفْضَحُونِ وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ لَا تُخْزُونِ** حجر: ۶۹ و در آیه **فَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا نَجَّيْنَا صَالِحًا وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَ مِنْ خَزْيٍ يَوْمَئِذٍ** هود: ۶۶ شاید مراد از خزى عذاب و یا زبونی باشد که ناشی از عذاب است. افعال این ماده در قرآن از ثلاثی مجرد و باب افعال هر دو بکار رفته است مثل ... **فَتَتَّبِعْ آيَاتِكَ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَذِلَّ وَ نُخْزَى** طه: ۱۳۴ و مثل **رَبَّنَا إِنَّكَ مَنْ تُدْخِلِ النَّارَ فَقَدْ أَخْرَجْتَهُ آلَ عِمْرَانَ**: ۱۹۲ و نیز اسم تفضیل و اسم فاعل آمده است نحو **وَ لَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَخْزَى وَ هُمْ لَا يُنصِرُونَ** فصلت: ۱۶ و نحو **وَ أَنَّ اللَّهَ مُخْزِي الْكَافِرِينَ** توبه: ۲. و اینکه خزى را فضیحت و عذاب و عار و غیره گفته‌اند همه آنها اسباب خزى و زبونی‌اند.

خسأ؛ ج ۲، ص: ۲۴۱

خسأ: طرد شدن و طرد کردن. لازم و متعدی آمده است گویند: «خسأت الكلب فخسأ» یعنی سگ را طرد و دور کردم پس دور شد

(اقرّب - مفردات) قَالَ اخْسُوا فِيهَا وَلَا تَكَلِّمُوا مَن مِّنْهُمْ: ۱۰۸

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۴۲

گفت دور شوید و با من سخن نگوئید. فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ بقره: ۶۵ قُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ اعراف: ۱۶۶ خاسئین را رانده شده و دور شدگان گفته‌اند. یعنی: بآنها گفتیم: بوزینگان مطرود شوید. نا گفته نماند در این ماده معنی حقارت و خواری نیز ملحوظ است چنانکه در کشاف و مفردات گفته است. ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ يَنْقَلِبْ إِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ حَسِيرٌ ملک: ۴ خَاسِئًا را خسته معنی کرده‌اند و شاید منظور آنست که چشم دور مانده و زبون شده است یعنی: دو باره نظر را بگردان چشم دور مانده از هدف بتو باز گردد و وا مانده باشد. نا گفته نماند: چنانکه در مفردات و اقرّب و صحاح و غیره است استعمال اولی این کلمه را در باره راندن سگ گفته‌اند و حتی بعضی از مترجمین معاصر، آیه اول را اینطور ترجمه کرده است: ای سگان بدوزخ شوید ... ولی این سخن از ادب قرآن بدور است، و این ماده هر چند در راندن سگ بکار رفته ولی معنی آن همان طرد با حقارت و خواری است، چنانکه موارد استعمال آن در قرآن نیز در باره سگ نیست.

خسر: ج ۲، ص: ۲۴۲

خسر: کم شدن و کم کردن همچنین است خسران (قاموس) در مجمع ذیل آیه ۲۷ بقره، خسران را نقصان رأس المال و از بین رفتن آن گفته است (زیان) و خسر بر وزن فلس، فرس، قفل و عنق آمده است (اقرّب) ولی در قرآن مجید فقط بر وزن قفل بکار رفته است مثل وَالْعَصِيرِ إِنَّ الْأِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ عصر: ۱ وَكَانَ عَاقِبَةُ أَمْرِهَا خُسْرًا طلاق: ۹ اِمَّا خُسَارًا: در مجمع ذیل آیه ۲۷ بقره آنرا هلاکت، در صحاح ضلالت و هلاکت در قاموس ضلالت و زیان نقل شده است. علی هذا معنی وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۴۳

إِلَّا خَسَارًا اسراء: ۸۲ آنست که: قرآن ظالمان را جز هلاکت و ضلالت نمیافزاید. نا گفته نماند: فعل خسر از باب علم يعلم در قرآن مجید هم لازم آمده و هم متعدی. مثل قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ ... انعام: ۳۱ آنانکه لقاء الله را تکذیب کردند حقا که بزبان افتادند و مثل الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ انعام: ۱۲ آنانکه خود را بزبان انداختند ایمان نمیآورند. باید دانست که: خسر، خسران و خسار یک معنی بیشتر ندارد و آن نقصان و کم شدن است چنانکه صریح آیه وَلَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ رَحْمَن: ۹ و آیه وَإِذِ الْا كَالْوَهُمْ أَوْ وُزْنُوهُمْ يُخْسِرُونَ مطففین: ۳ است و اینکه ضلالت و هلاکت را از معانی آن شمرده‌اند بدانجهت است که ضلالت و هلاکت یکنوع نقصان و زیان است. وَمِنَ النَّاسِ مَن يَعْبُدُ اللَّهَ عَلَىٰ حَرْفٍ فَإِنْ أَصَابَهُ خَيْرٌ اطْمَأَنَّ بِهِ وَإِنْ أَصَابَتْهُ فَتْنَةٌ اِنْقَلَبَ عَلَیْهِ وَجْهَهُ خَسِرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ ذَلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ حج: ۱۱. در قرآن مجید فقط این آیه است که خَسِرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ آمده است و این بدانجهت است که شخص متلون در دنیا نفاش در اثر پیش آمدها روشن شده و مشتت باز میشود و حیثیت و اعتبارش از بین میرود و خوار و بیقدر میگردد و نیز در آخرت خاسر و ذلیل خواهد بود. راجع باین آیه، مطلبی در «حرف» گذشت. فَاعْبُدُوا مَا شِئْتُمْ مِنْ دُونِهِ قُلْ إِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ وَأَهْلِيهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَلَا ذَلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ زمر: ۱۵ نظیر این آیه، آیه ۴۵ شوری است که فرموده وَ تَرَاهُمْ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا خَاسِعِينَ مِنَ الدَّلِّ يَنْظُرُونَ مِنْ طَرْفٍ حَفِيٍّ. وَقَالَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ وَأَهْلِيهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَلَا إِنَّ الظَّالِمِينَ فِي عَذَابٍ مُّقِيمٍ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۴۴

منظور از این سخن که: زیانکاران و هلاکت یافتگان، خود و اهل خویش را در روز قیامت بزبان انداخته‌اند، یعنی چه؟! زیانکار فقط خودش را بهلاکت میاندازد این چه ربطی باهل دارد؟! آنوقت چرا فقط در قیامت بزبان میاندازد حال آنکه عمل و رفتار و تلقین او در دنیا نیز در باره اهلس اثر دارد؟. گفته‌اند: چون زیانکاران ضلالت خود را بر اهل بیت و خواص خویش تحمیل میکنند بدین علت

آنها را نیز خاسر میکنند. ولی این کلیت ندارد و إِنَّ الْخَاسِرِينَ ... جمع محلی بالف و لام مفید کلیت است یعنی همه خاسرین چنین اند. احتمال نزدیک بیقین آنست که مراد از «أَهْلِهِمْ» اهل آخرت است که از عمل بوجود میاید چنانکه با احتمال قوی مراد از اهل در آیه ... يُحَاسِبُ حِسَابًا يَسِيرًا وَيَنْقَلِبُ إِلَيْهِ أَهْلُهُ مَشُورًا انشقاق: ۹ اهل عمل است. اهلیکه از عمل انسان تولید شده، و ربطی باهل این دنیا ندارد. در اینصورت چون زیانکاران عمل صالح ندارند در آخرت اهل ندارند. یعنی اهل خود را هلاک کرده و از بین برده‌اند. بنظر میاید: منظور از «خسروا- خسران» از بین بردن تمام رأس المال و زیان کلی است، یعنی نه از نفوسشان سرمایه‌ای مانده و نه اهلی برای آنها بوجود آمده است. و «خسران» در آیه متعدی است در المیزان، بعد از ذکر قول اول احتمال فوق را نقل و پسندیده است و در مجمع آنرا به حسن که یکی از مفسران است نسبت میدهد و از ابن عباس نقل میکند: برای هر کس در بهشت منزلی و اهلی هست، هر که اطاعت خدا کرد باو داده میشود و هر که نافرمانی نمود بآتش میرود و منزل و اهلهش باهل طاعت تحویل میگردد و این است معنی أَوْلِيكَ هُمْ الْوَارِثُونَ این سخن با آیه ما نحن فيه قابل تطبیق است. وَالْعَصْرُ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۴۵

إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَّاصُوا بِالْحَقِّ وَتَوَّاصُوا بِالصَّبْرِ عَصْر. بنظر میاید مراد از «خسر» کم شدن معمولی و از بین رفتن عمر است و این یک حساب طبیعی است. هر کسی با دنیا آمدن عمر و زندگانش شروع میشود و با مردن پایان مییابد. گذشت زمان بتدریج از عمر آدمی میکاهد. علی هذا همه در نقصان و کم شدن اند. اگر گوئی: این حکم شامل همه است، صالح و طالح هر دو چنین اند پس چرا اهل ایمان و نیکو کاران استثناء شده‌اند؟ گوئیم: قرآن مجید دنیا و آخرت را یکجا حساب میکند و آندو را از هم جدا نمیداند. در این صورت اگر دو دانه گندم را که یکی بریان شده و سلول زنده‌اش مرده و یکی عادی است در زمین بکاریم هر دو می‌پوسند و تلخ میگردند ولی اولی فقط میپوسد و چیزی از آن باقی نمی‌ماند، اما دومی در حال پوسیدن و تلخ شدن جوانه میزند، ریشه میدواند، سر از خاک بیرون میکند و بجزیر دیگر که عالی و قوی و پر برکت است تبدیل میگردد. حساب مؤمن و کافر همین است کافر فقط تباه و تمام میشود بتدریج زندگانی و مهلت خود را از دست میدهد ولی مؤمن در حال کم شدن بشیء دیگر که عالی و قابل بقاست تبدیل میگردد البته با توأم بودن حساب دنیا و آخرت. وَ نَزَّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَ رَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَ لَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا اسراء: ۸۲ «خسار» مجموعاً سه بار در قرآن مجید آمده است یکی آیه فوق و دیگری وَ لَا يَزِيدُ الْكَافِرِينَ كُفْرَهُمْ إِلَّا خَسَارًا فاطر: ۳۹ و سومی آیه ۲۱ از سوره نوح. و همه با ضلالت تطبیق میشود. آیه اول که در باره قرآن است حاکی از آنست که قرآن نسبت بمؤمنان رحمت و شفای دردهای درونی و بیرونی است ولی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۴۶

برای کفار موجب فزونی ضلالت و تباهی است. آنها قرآن را میشنوند و بآن اعتنا نمیکنند و حجت بر ایشان تمام میشود و آن سبب زیادت خسار است. در دنیا همه چیز از جهتی خیر و بمناسبتی شر است همچنین است قرآن مجید نسبت باشخاص ستمگر شر مییابد. إِذَا لَمَرْدُودُونَ فِي الْحَافِرَةِ ... قَالُوا تِلْكَ إِذًا كَرَّةٌ خَاسِرَةٌ نازعات: ۱۲ حافره چنانکه در «حفر» گذشت بمعنی خلقت اول است. کفار که آیات قیامت را می‌شنیدند میگفتند: یعنی چه بمیریم، خاک شویم، باز بخلقت اول برگردیم؟! این برگشت زیانبار و بی فایده است. حالا که اینطور است چرا می‌میریم؟! «كَرَّةٌ خَاسِرَةٌ: ای غیر نافع» (اقرّب) بعضی گمان کرده‌اند: مراد از «كَرَّةٌ خَاسِرَةٌ» آن است که کفار عذاب را تصدیق میکردند و میگفتند: اگر زنده شدیم بدبخت خواهیم بود. ولی بنظر ما این سخن صحیح نیست زیرا آنها عذاب اخروی را باور نداشتند. بلکه بظن قوی مراد آنست که در اول گفتیم. معنی آیه چنین میشود: میگویند: آیا ما پس از پوسیدن بخلقت اول مردود و باز گردانده خواهیم شد ... این عودت و رجعت زیانبار و بی‌حاصل است. لَا جَرَمَ أَنَّهُمْ فِي الْآخِرَةِ هُمُ الْأَخْسَرُونَ هود: ۲۲ اخسرون اسم تفضیل است و حکایت از آن دارد که در روز قیامت بعضی‌ها خاسر و بعضی‌ها اخسراند. میشود گفت که اهل عذاب همه اخسراند چنانکه در «احسن» گذشت ولی از قرآن مجید پیدا است که اهل عذاب در عذاب متفاوت اند مثل

إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ نَسَاءً: ۱۴۵ لذا بهتر است بگوئیم: اسم تفضیل دارای مفهوم است. فَمَا تَزِيدُونِي غَيْرَ تَخْبِيرٍ هود: ۶۳ مرا جز بخسran انداختن و تباہ کردن نمیافزاید.

خسف: ج ۲، ص: ۲۴۶

خسف: فرو رفتن و فرو بردن. «خسفه الله و خسف هو» خدا او را

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۴۷

بزمین فرو برد و او بزمین فرو رفت (راغب) در مجمع میگوید «خسف الله به الارض» خدا او را از زمین نا پدید کرد علی هذا بماء گرفتن از آنجهت خسوف گویند که نور ماه در نظر بیننده غائب و زائل میشود. در حدیث آمده که امام کاظم علیه السلام فرمود: چون ابراهیم پسر رسول خدا صلی الله علیه و آله فوت کرد، در فوت وی سه سنت (دستور و حکم) برقرار شد یکی آنکه چون او مرد آفتاب گرفت، مردم گفتند: در اثر فوت فرزند رسول خدا صلی الله علیه و آله آفتاب گرفت. حضرت بمنبر تشریف برد و خدا را حمد و ثنا گفت پس از آن فرمود: «إِيهَا الدَّاسِ انَّ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ آيَاتَانِ مِنَ آيَاتِ اللَّهِ، تَجْرِيَانِ بَامرِهِ، مَطِيعَانِ لَهُ، لَا تَنْكَسِفَانِ لِمَوْتِ أَحَدٍ وَلَا لِحَيَاتِهِ، فَإِذَا انْكَسَفَا أُوْاحِدَهُ مِنْهُمَا فَصَلُّوا ثُمَّ نَزَلَ فَصَلَّى بِالنَّاسِ صَلَاةَ الْكُسُوفِ» (وسائل ابواب صلاة الكسوف) (۱). ظاهراً بگرفتن آفتاب و ماه از باب تغلیب کسوف اطلاق شده چنانکه در نهایه و مفردات حدیثی نقل است که در آن بهر دو از باب تغلیب خسوف اطلاق گردیده است. فَخَسَفْنَا بِهِ وَبِدَارِهِ الْأَرْضَ ... لَوْ لَا أَنْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا لَخَسَفَ بِنَا ... قصص: ۸۱-۸۲ قارون و خانه‌اش را بزمین فرو بردیم ... اگر خدا بر ما منت نمیگذاشت ما را نیز فرو میبرد. إِنَّ نَشَأَ نَحْسِفَ بِهِمُ الْأَرْضَ ... سباء: ۹ فَأَمِنتُمْ أَنْ يَخْسِفَ بِكُمْ جَبَابَ الْبُرِّ ... اسراء: ۶۸ فَإِذَا بَرَقَ الْبَصِيرُ وَخَسَفَ الْقَمَرُ وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ يَقُولُ الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ أَيْنَ الْمَفْرُ قِيَامَةُ: ۸. چون بموجب إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ تکویر: ۱ آفتاب خاموش شود نور ماه نا پدید میگردد و ماه میگیرد و غیر مرئی میشود و شاید از «جُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ» منظور پیوستن ماه بافتاب باشد آنوقت این آیه بیان «خَسَفَ الْقَمَرُ» است

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۴۸

یعنی ماه در آفتاب نا پدید میگردد. نا گفته نماند: تصوّر فرو رفتن در زمین که قارون بدان دچار شد و کفار با آن تهدید شده‌اند، بسیار طبیعی و آسان است زمین بدستور خدا زلزله میکند و در اثر آن دهان گشوده هر چه را خدا خواست در خود فرو میبرد. این ماده در قرآن مجید مجموعاً هشت بار بکار رفته و فقط با «باء» متعدی شده است.

خشب: ج ۲، ص: ۲۴۸

خشب: (بر وزن فرس) چوب ضخیم (اقرب) جمع آن خشب. (بر وزن عنق) است و إِنَّ يَقُولُوا تَسْمَعُ لِقَوْلِهِمْ كَأَنَّهُمْ خُشْبٌ مُسْنَدَةٌ منافقون: ۴ هر گاه سخن گویند بسخنشان گوش فرا دهی گوئی آنها چوبهای تکیه داده بدیواراند. آیه در باره منافقان است. برای تو خالی بودن و عدم ایمان بچوب ضخیم تشبیه شده‌اند زیرا فقط قیافه و هیكل و زبان چرب دارند نه قلب روشن و درون پاک. و ممکن است مراد از این تشبیه نا فهمی باشد یعنی حرف حق را در آنها اثری نیست و مانند چوب‌اند راغب میگوید: این کلمه را در باره شخص بی شرم میاورند. ولی از صدر آیه وَ إِذْ رَأَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ أَجْسَامُهُمْ ... بدست میاید که در وجه شبه همان تو خالی بودن در نظر است.

خشع: ج ۲، ص: ۲۴۸

خشع: خشوع بمعنی تذلل و تواضع است «خشع له خشوعاً: ذلّ و تطأمن فهو خاشع» (... اقرب) راغب میگوید: خشوع بمعنی ضراعة

و تذلل است و اکثر استعمال آن در جوارح است چنانکه اکثر استعمال ضراعه در تذلل و تواضع قلبی است. در مجمع ذیل آیه ۴۵ بقره آمده: خشوع و تذلل و اخبات نظیر هم‌اند و ضد خشوع تکبر و خود پسندی است و خشوع و خضوع قریب المعنی‌اند مگر آنکه خضوع در تواضع بدنی و اقرار بخدمت و

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۴۹

خشوع در تواضع صدا و چشم است و اصل ماده از نرمی و آسانی است. راغب در ماده خضع، خضوع و خشوع را در معنی یکی دانسته و میان آندو فرقی قائل نیست. جوهری نیز در صحاح چنین گفته است. در قاموس از جمله معانی آن، سکون و فروتنی شمرده شده است. ناگفته نماند: آنچه مسلم است این است که خشوع بمعنی تذلل و تواضع است و آن با سکوت و آرامی و اطاعت و سر بزیر انداختن قابل جمع و تطبیق است. و امیاً راجع به تذلل قلبی یا جوارحی و بعبارت دیگر راجع بتذلل درونی و بیرونی، بنا بر تصریح قرآن در هر دو بکار میرود و رفته است. مثل **أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَع قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ ...** حدید: ۱۶ آیا برای مؤمنان وقت آن نرسیده که دل‌هایشان بیاد خدا و آن حقی که نازل شده خاشع و متواضع شود. در این کریمه چنانکه می‌بینیم خشوع در تواضع قلبی بکار رفته است. **وَ خَشَعَتِ الْأَصْوَاتُ لِلرَّحْمَنِ فَلَا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا طه: ۱۰۸** صداهای برای مذلت در پیشگاه خدا، بیفتد و آرام میشود و جز صدای حقیف نشنوی. **خَاشِعَةً أَبْصَارُهُمْ تَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌ قلم: ۴۳** و جوهه **يَوْمئِذٍ خَاشِعَةٌ غَاشِيَةٌ: ۲** و در این سه آیه در تواضع و تذلل بیرونی استعمال شده است. **وَبَرَّاهُمْ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا خَاشِعِينَ مِنَ الذُّلِّ يَنْظُرُونَ مِنْ طَرْفٍ خَفِيٍّ ...** شوری: ۴۵ «مِنَ الذُّلِّ» بیان «خَاشِعِينَ» است یعنی این خشوع و فروتنی در اثر ذلت و زبونی است معنی آیه چنین میشود: آنها را می‌بینی بعد از نزدیکشان کنند در حالیکه از ذلت آرام‌اند و از گوشه چشم مینگرند. ناگفته نماند: خشوع در قرآن

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۵۰

صفت موجودات جامد نیز آمده مثل **لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ ...** حشر: ۲۱ و مثل **وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْتَكَ تَرَى الْأَرْضَ خَاشِعَةً فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ ...** فصلت: ۳۹ آیه اول می‌فهماند که کوهها نسبت بخدا با شعور و درک‌اند و اگر قرآن بآنها نازل میشد از ترس خدا فروتنی و اطاعت میکردند چنانکه در آیه **وَإِنَّ مِنْهَا لَمَنْ يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ ...** بقره: ۷۴ نسبت خشیت بسنگ داده شده است. و در آیه دوم منظور از خشوع آرام و بیحرکت بودن است یعنی: از جمله نشانه‌های خدا آنست که زمین را آرام و بی حرکت می‌بینی و چون آب بر آن نازل کردیم حرکت میکند و میاید...

خشیه: ج ۲، ص: ۲۵۰

خشیه: ترس شدید. در اقرب الموارد از کلیات ابوالبقاء نقل شده: خشیت از خوف شدیدتر است چون این کلمه مأخوذ است از «شجره خاشیه» و آن درختی را گویند که بالکلیه بخشکد و خوف بمعنی نقصان و از «ناقه خوفاء» (شتر مریض) اخذ شده که مریض است ولی از بین نرفته. و خشیت در صورتی گفته میشود که شیء مخوف دارای عظمت باشد ولی خوف از ضعف خائف است. اینکه گویند: خوف از ضعف نفس خائف است، مورد تصدیق قرآن نیست بلکه آن **حِن** است و خوف در بسیاری از موارد قرآن مجید ممدوح آمده است مثل، **وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٍ رَحْمَنٍ: ۴۶** **إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ** مائده: ۲۸. در مفردات میگوید: خشیه ترسی است آمیخته با تعظیم. و اکثراً با علم بچیزیکه از آن میترسند توأم است، و لذا علماء بآن مخصوص شده در آیه **إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ فاطر: ۲۸**. ولی قول راغب کلیت ندارد مثلاً در جاهائی از قبیل **... وَ تِجَارَةٌ**

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۵۱

تَخْشُونَ كَسَادًا توبه: ۲۴ و **إِذَا لَأْمَسَكُمْ خَشْيَةُ الْإِنْفَاقِ ...** اسراء: ۱۰۰ تعظیم معنائی ندارد و در بعضی جاها که تعظیم استفاده میشود مربوط بمضاف الیه آن است مثل خشیه الرب، خشیه القيامة، خشیه العذاب. نه خود خشیت. بهتر است آنرا ترس شدید بدانیم چنانکه

نقل شد. و یا بیم توأم با پرهیز چنانکه از مصادیق آن فهمیده میشود. وَأَمَّا الْعُلَمَاءُ فَكَانَ أَبُوهُمُ الْمُؤْمِنِينَ فَخَشِينَا أَنْ يُرْهَقَهُمَا طَغْيَانًا وَ كُفْرًا... کهف: ۸۰ جوهری از اخفش نقل کرده که «خشینا» بمعنی کراحت است مجمع البیان نیز آنرا از بعضی نقل کرده است. ولی اگر آن، در قرآن سخن خدا باشد مطابق گفتگوهای بشر آمده یعنی: پسر، والدینش مؤمن بودند بیم آن داشتیم که پدر و مادرش را بطغیان و کفر در کشد و اگر از کلام خضر باشد مطلب سهل و عادی است. فَقَوْلًا لَهُ قَوْلًا لَيْنًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَحْشَى طه: ۴۴ تذکر قبول تذکیر و ایمان بآن است و خشیت از مقدمات قبول میباشد یعنی: بزبان خوش با او سخن گوئید شاید ایمان بیاورد و یا لا اقل بترسد و نزدیک بایمان باشد بعض آنچه را که میگوئید بپذیرد. إِنَّ الدِّينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ كَبِيرٌ ملک: ۱۲ خشیه بغیب در عده‌ای از آیات بکار رفته مثل آیه فوق و آیه ۳۳ ق و ۱۱ یس، رجوع شود به «غیب» وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشْفَقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاءُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ ... بقره: ۷۴ بعض سنگها نهرها از آن بشکافد و بعضی از آنها شکافته شده و از آن آب بیرون میاید و بعضی از آنها از ترس خدا فرود افتد ... در این آیه، بسنگها نسبت خشیت داده شده که از افعال ذی شعور است همانطور که در آیه لَرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ حشر:

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۵۲

۲۱ نسبت خشوع بکوهها داده شده است. نا گفته نماند: افتادن سنگها، در اثر زلزله یا جاری شدن سیلابها از کوهها و یا در اثر یخ بستن قطرات باران میان شکاف سنگهاست که در اثر ازدیاد حجم، سبب شکافته شدن و فرو ریختن آنها میگردد ولی چرا این فرو ریختن، هبوط بسبب ترس از خدا نامیده شده است؟! المیزان در علت این تسمیه میگوید: چون تمام سببها منتهی بخدای سبحان است. افتادن سنگها پیروی از دستور خداست. آنها دستور خدا را می فهمند چنانکه فرموده وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يَسْبُحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ اسراء: ۴۴ و فرموده كُلُّ لَه قَانِتُونَ بقره: ۱۱۶ انفعال شعوری همان خشیت است پس آنها از خوف خدا فرود میافتند و آیه مثل وَ يُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلَائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ رعد: ۱۳ است ... خلاصه این آیه و آیات دیگر روشن میکند که کوهها شعور دارند. إِنَّ الدِّينَ هُمْ مِنْ خَشْيَةِ رَبِّهِمْ مُشْفِقُونَ مؤمنون: ۵۷ در باره این آیه و آیه ۲۸ سوره انبیاء به «شفق» رجوع شود.

خصص: ج ۲، ص: ۲۵۲

خصص: اختصاص بمعنی ویژه شدن است. در مجمع ذیل آیه ۱۰۵ بقره میگوید: اختصاص بچیزی، آنست که در آن تنها باشد و ضد آن اشتراک است. راغب نیز چنین گفته است. وَاللَّهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ بقره: ۱۰۵ اختصاص چنانکه در اقرب الموارد تصریح میکند لازم و متعدی هر دو آمده است و در آیه فوق متعدی بکار رفته یعنی: خدا هر که را خواهد برحمت خویش مخصوص میکند. همچنین است آیه ۷۴ آل-عمران. وَ اتَّقُوا فِتْنَةً لَأْتِيَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً انفال: ۲۵ «خاصه» ضد عامه و در باره چیزی است که بفردی یا بقومی مخصوص باشد

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۵۳

و آن در آیه فوق، مفعول مطلق و یا حال است از الَّذِينَ ظَلَمُوا و تاء آن گفته‌اند برای تأنیث و گفته‌اند برای مبالغه است مثل راویه (اقرب) یعنی: بترسید از فتنه‌ایکه تنها بر ستمگران نمیرسد بلکه عموم را فرا میگیرد. وَيُؤْثِرُونَ عَلَيَّ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ حشر: ۹ خصاصه بمعنی فقر و احتیاج است طبرسی فرماید: اصل آن از اختصاص است گویا انسان در شیء محتاج الیه منفرد و مخصوص میشود. و گویند اصل آن بمعنی شکاف و روزنه است مثل «القمر بدا من خصاص الغيم» یعنی ماه از شکاف ابر آشکار شد. در اقرب گوید: خصاص هر خلل و خرقی است که در درب و پرده و غیره باشد و مفرد آن خصاصه است. معنی آیه چنین میشود: دیگران را بر نفس خود ترجیح میدهند و اختیار میکنند هر چند خود محتاج و فقیر باشند. ماده خصص در قرآن کریم فقط در چهار محل فوق آمده است.

خصف: ج ۲، ص: ۲۵۳

خصف: چسباندن. قرار دادن و طَفِقًا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ اعراف: ۲۲- طه: ۱۲۱ شروع کردند بر دو عورت خویش از برگهای باغ بچسبانند و قرار دهند تا عورتشان مستور گردد. طبرسی فرماید: اصل خصف ضم و جمع کردن است در اقرب الموارد آمده: «خصف العریان الورق علی بدنه: الصقه و اطبقه علیه ورقه و ورقه لیستر به و فی القرآن وَ طَفِقًا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ. این کلمه فقط در دو محل فوق در قرآن مجید آمده است. در نهج البلاغه خطبه ۱۵۸ در وصف حضرت رسول صلی الله علیه و آله فرموده «یخصف بیده نعله و یرقع بیده ثوبه»: با دست خود کفش خویش را میدوخت و لباس خویش را وصله می‌زد و حدیث «خاصف النعل» که آنحضرت در باره علی علیه السلام فرمود مشهور است

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۵۴

ابو سعید خدری نقل کرده رسول خدا فرمود از شما کسی است که روی تاویل قرآن می‌جنگد چنانکه من روی تنزیل جهاد کردم. ابو بکر گفت: او منم؟ فرمود نه. عمر گفت: او منم؟ فرمود: «لا و لکنه خاصف النعل» متوجه شدیم دیدیم علی (ع) کفش آنحضرت را وصله می‌زند.

خصم: ج ۲، ص: ۲۵۴

خصم: دشمن. وَ هِيلَ أَتَاكَ نِيَأُ الْخَصْمِ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ ص: ۲۱ آیا خبر دشمنان را دانسته‌ای؟ آنگاه که از محراب بالا رفتند. «خصم» مصدر و صفت هر دو آمده و نیز در واحد و جمع بکار رفته است چنانکه در آیه فوق منظور از آن جمع است. و همچنین است در آیه هَذَا خَصِيْمَانِ اخْتَصِمَ مَوَا فِي رَبِّهِمْ حج: ۱۹ که مراد دو گروه مؤمن و کافر است. اختصاص و تخصم هر دو بمعنی مخاصمه است (اقرب) لَا تَخْتَصِمُوا لَدَيْيَ وَقَدْ قَدَّمْتُ إِلَيْكُمْ بِالْوَعِيدِ ق: ۲۸ إِنَّ ذَٰلِكَ لَحَقٌّ تَخَاصُمُ أَهْلِ النَّارِ ص: ۶۴ «يخصمون» در آیه ۳ يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَ هُمْ يَخِصِّمُونَ يس: ۴۹ در اصل «يختصمون» بود تاء بصاد بدل شده و در آن ادغام گردیده است. خصام در وَ هُوَ أَلَدُ الْخِصَامِ بقره: ۲۰۴ بقول زجاج جمع خصم است و فعل (بفتح اول و سکون دوم) اگر صفت باشد بر وزن فعال (بکسر اول) جمع بسته میشود مثل صعب و صعب و از خلیل نقل شده که آن مصدر است بمعنی مخاصمه (مجمع البيان) ولی در آیه وَ هُوَ فِي الْخِصَامِ غَيْرُ مُبِينٍ زخرف: ۱۸ یقیناً مصدر و بمعنی مخاصمه است خصم (بر وزن کتف) و خصوم (بفتح اول) بمعنی مخاصم و مجادل است مثل ... بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمَةٌ مَوْنٌ زخرف: ۵۸ بلکه آنها مردمی مخاصمه‌گراند. خصیم. بمعنی کثیر المخاصمه میباشد فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ نحل: ۴. قُلْ هُوَ نَبَأٌ عَظِيمٌ أَنْتُمْ عَنْهُ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۵۵

مُعْرِضُونَ. مَا كَانَ لِي مِنْ عِلْمٍ بِالْمَلَأِ الْأَعْلَى إِذْ يَخْتَصِمُونَ. إِنَّ يُوْحَىٰ إِلَيَّ إِلَّا أَنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ ص ۶۷- ۷۰ بنظر می‌آید: مراد از اختصاص ملاء اعلی همان مناقشه ملائکه در باره خلقت آدم و خلافت او در روی زمین و مخالفت ابلیس لعین است. مناقشه‌ایکه با خدا کردند و یا مناقشه‌ایکه میان خودشان بود چنانکه آیات بعدی در باره خلقت و خلافت آدم و مخالفت شیطان و قرینه اختصاص فوق میباشد. یعنی: من باینها دانا نبودم و خدا وحی کرده است. و شما ای کفار مکه از آن اعراض میکنید و بان اهمیت نمیدهید. أَمْ اتَّخَذَ مِمَّا يَخْلُقُ بَنَاتٍ وَأَصْفَاكُمْ بِالْبَنِينَ وَإِذْ بَشَّرْنَا أَبْنَاءَهُمْ بِمَا ضَرَبَ لِلرَّحْمَنِ مَثَلًا ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَ هُوَ كَظِيمٌ. أَوْ مَنْ يَنْشَأُ فِي الْحِلْيَةِ وَ هُوَ فِي الْخِصَامِ غَيْرُ مُبِينٍ زخرف: ۱۶- ۱۸ یا از آنچه می‌افزیند دخترانی اخذ کرده و شما را با پسران برگزیده است؟ و چون یکیشان را بچیزی (دختری) که بخدا نسبت داده بشارت دهند چهره‌اش سیاه و دلش پر از غصه میگردد. آیا آنکه در زیور بزرگ میشود و در مخاصمه آشکار کننده دلیل نیست؟ آیه سوّم را چنین معنی کرده‌اند: آیا و برای خدا قرار دادند یا آیا خدا اتخاذ کرده برای

فرزندى، دخترانى را که در زيور تربيت و بزرگ ميشوند و در موقع مخاصمه بتقرير حجت و دليل خویش قدرت ندارند؟ بعقیده الميزان اين سخن بيان واقع است زیرا زن طبعاً از حيث عاطفه از مرد قوی و از حيث تعقل از مرد ضعيف است و مرد بعکس زن ميباشد و شاهد واضح عاطفه‌اش همان علاقه شديد او بزيور و ضعف او در تقرير دليل خویش است. ممکن است بگوئيم: اين سخن قول مشرکان است که در موقع بشارت بدختر ميگفتند: آيا بشارت ميدهيد دختری را که ... و اگر از

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۵۶

کلام خدا باشد بيان واقع است چنانکه الميزان گفته.

خضد؛ ج ۲، ص: ۲۵۶

خضد: خم کردن شاخه نرم و أَصْحَابُ الْيَمِينِ ۱۳ أَصْحَابُ الْيَمِينِ فِي سِدْرٍ مَخْضُودٍ وَ طَلْحٍ مَنْضُودٍ واقعه: ۲۸ اصحاب يمين چه اصحاب يمين در کنار درخت سدر مخصوصی اند که شاخه‌اش از کثرت میوه خم شده و درخت مخصوصی که میوه آن بالای هم دیگر است. در مجمع البيان ميگويد: اصل خضد خم کردن چوب نرم است. در نهایه آورده: اصل خضد شکستن شیء نرم است بطوریکه از محل جدا نشود و گاهی بمعنی قطع باشد در صحاح نیز: خم کردن گفته است در قاموس و اقرب یکی از معانی آنرا: شکستن بدون جدا شدن از محل گفته است. علی هذا مراد از «مَخْضُودٍ» در آیه شریفه خم شده از کثرت میوه است. راغب آنرا بمعنی قطع گرفته و مخضود را مکسور الشوک (بی خار) معنی کرده است. در مجمع با آنکه اصل خضد را خم کردن گفته ولی مخضود را درختیکه خارش قطع شده (بی خار) تفسیر نموده. کشاف نیز آنرا درختیکه خار ندارد معنی کرده. بیضاوی احتمال داده که مراد بی خار و یا خم شده از کثرت بار باشد. احتمال دوم در کشاف از مجاهد نقل شده است و محمد عبده در نهج البلاغه خطبه ۱۰۳ که در وصف دنیا فرموده «قد صار حرامها عند اقوام بمنزلة السدر المخضود» نیز هر دو احتمال را داده است. این کلمه در کلام الله مجید فقط یکدفعه آمده است.

خضرة؛ ج ۲، ص: ۲۵۶

خضرة: سبز بودن آلم تَرَأَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَتَصْبِحُ الْأَرْضُ مُخْضَرَةً حَج: ۶۳ آيا ندیدی که خدا از آسمان آب می باراند و زمین سبز میشود. خضر (بر وزن کتف) بمعنی اخضر و سبز است و مراد از آن در آیه فَأَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا نُخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَرَاكِبًا...

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۵۷

انعام: ۹۹ کشت است یعنی: از آن آب زرع رویانیدیم و از زرع دانه‌های رویهم سوار شده بیرون آوردیم. خضر (بر وزن قفل) جمع اخضر است مثل وَ سَبَّحُ سُبُّحَاتٍ خُضْرٍ وَ أَخْرَ يَابِسَاتٍ يوسف: ۴۶ و مثل عَلَيْهِمْ يَابُ سَيْنْدُسٍ خُضْرٍ وَ إِسْتَبْرَقُ ... انسان: ۲۱ و مثل مُتَكَبِّرِينَ عَلِيٍّ رَفُوفٍ خُضْرٍ ... رحمن: ۷۶. الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الشَّجَرِ الْأَخْضَرِ نَارًا فَإِذَا أَنْتُمْ مِنْهُ تُوقِدُونَ يس: ۸۰ خدائیکه از درخت سبز برای شما آتشی پدید آورد که از آن میافروزیید. نا گفته نماند: در هر درخت سبز آتش نهفته است بطوریکه اگر دو چوب تر بهم سائیده شوند میسوزند و آتش میگیرند. آتش سوزی جنگلها که در «عصر» خواهد آمد بواسطه بهم سائیده شدن درختان جنگلی در اثر گرد بادهاست. ولی چون الف و لام «الشجر» در آیه شریفه برای عهد ذهنی است لذا از آن درخت معلومی در نظر است. نقل کرده‌اند: درخت مرخ (بر وزن فلس) و درخت عفار (بر وزن مدار) دو درخت‌اند که با سائیدن بیکدیگر آتش میگیرند و مشتعل میگردند. و از کلمه فَإِذَا أَنْتُمْ مِنْهُ تُوقِدُونَ روشن میشود که عربها با سائیدن آندو بیکدیگر آتش میافروخته‌اند. لذا باید گفت مراد از «الشجر» همان دو درخت است. در آیه شریفه از این مطلب، تقویب معاد در نظر است یعنی: خدائیکه از درخت سبز و تر آتش سوزان خارج میکند، میتواند از استخوان پوسیده آدم زنده بیرون آورد. در قاموس ميگويد: مرخ درختی است که زود مشتعل

میشود و عفار درختی است که با آن آتش میافروزند.

خضع؛ ج ۲، ص: ۲۵۷

خضع: خضوع چنانکه در اقرب و قاموس گوید بمعنی: تواضع، سر بزیر انداختن و آرامی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۵۸

است. صحاح نیز آنرا فروتنی و سر بزیر انداختن گفته است. راغب میان آن و خشوع که گذشت فرقی نمیداند. **فَلَا تَخْضَعَنَّ بِالْقَوْلِ** **فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ وَقَلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا** احزاب: ۳۲ آیه در باره زنان حضرت رسول صلی الله علیه و آله است خضوع را در آیه نازک و نرم سخن گفتن معنی کرده‌اند که همان سخن گفتن با ناز و عشوه است. و آن یکنوع تواضع در سخن است. یعنی: در سخن گفتن نرمی (و ناز) نکنید تا مریض القلب در شما طمع کند و سخن بطور متعارف گوئید. **إِنْ نَشَأْ نُزَلِّ عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ آيَةً فَظَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ** شعراء: ۴ خضوع اعناق سر بزیر افتادن آنهاست در اثر زبونی و خواری، ولی از آیه ما قبل استفاده میشود که از آن طاعت و فرمانبری مراد است، در اقرب الموارد آمده: چون خضع با لام متعدی شود بمعنی اطاعت آید «خضع له: انقاد» در نهج البلاغه خطبه ۱۸۴ آمده «خضعت الاشياء له و ذلت مستکینه لعظمته» ولی در جمله «ما اقبح الخضوع عند الحاجه و الجفاء عند الغنى» نهج البلاغه نامه ۳۱، مقصود از خضوع تواضع و فروتنی است. در خاتمه مخفی نماند که در قرآن مجید: این ماده بیشتر از دو مورد فوق نیامده است.

خطأ؛ ج ۲، ص: ۲۵۸

خطأ: اشتباه. نا گفته نماند: خطأ و اشتباه سه قسم است. اول آنکه کاری ناشایست را از روی عمد و بی‌اعتنائی انجام دهند، اینگونه خطأ مسئولیت آور و مورد بازخواست است و آن مثل جهالت عمدی است که در «جهل» گذشت مثل **وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةً إِمْلَاقٍ نَحْنُ نُوَزِّقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ إِنْ قَتَلْتُمْ إِنْ قَتَلْتُمْ كَانَتْ خِطَاءً كَبِيرًا** اسراء: ۳۱ پیداست که مشرکان فرزندان خویش را از روی عمد و اراده میکشند و علت خطأ بودن همان ناشایست بودن آن عمل است. «خطاء» در آیه شریفه بکسر

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۵۹

خاء و فتح آن هر دو خوانده شده است. و آنرا بکسر اول، گناه معنی کرده‌اند در قاموس گوید: آن بمعنی گناه یا گناه عمدی است در مجمع آمده: «خطئ يخطئ خطأ» آنگاه گویند که گناه از روی عمد باشد و خاطی نیز از آن است یعنی آنکه از روی عمد خطأ کار است راغب نیز در مفردات چنین گفته است. تمام گناهان که از آنها بخطا و خطیئه و خطایا تعبیر شده همه از این قبیل اند مثل **بَلِيٍّ مِّنْ كَسَبِ سَيِّئَةٍ وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ** بقره: ۸۱ **مِمَّا خَطِيئَاتِهِمْ أُغْرِقُوا فَأَدْخَلُوا نَاراً** نوح: ۲۵ **آمَنَّا بِرَبِّنَا لِيُعْفِرَ لَنَا خَطَايَانَا** ... طه: ۷۳. دوم آنکه کار شایسته‌ای اراده کند ولی خلاف آن واقع شود مثل آنکه میخواست پرنده‌ای شکار کند اشتباها انسانی را کشت. این خطأ قابل عفو و غیر مسئول است و فاعل آنرا مخطئ گویند نه خاطی مثل **وَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ** **وَلَكِنْ مَّا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا** احزاب: ۵ و مثل **وَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا أَنْ يُقْتَلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَأً وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَأً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ** ... نساء: ۹۲. خطأ و اخطاء هر دو بیک معنی است (اقرب). سوم آنکه کار خلافی را اراده کند و اشتباها کار خوبی را انجام دهد. اینگونه شخص در باره اراده‌اش مذموم بوده و درباره فعلش نیز ممدوح نیست. راجع باین شق در قرآن مصداقی نیامده است. قسم اول چنانکه گفته شد خطای مسئول است و در قسم دوم اراده صواب و فعل خطأ و در قسم سوم بعکس است. در تعیین این سه قسم از مفردات استفاده شده است. در اقرب الموارد هست: گفته‌اند: خطأ بر سه معنی است گناه، ضد عمد و ضد صواب و در معنی اخیر اکثر با مد آید. **بَلِيٍّ مِّنْ كَسَبِ سَيِّئَةٍ وَأَحَاطَتْ**

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۶۰

بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ بقره: ۸۱ توجیه این آیه در «حوط» گذشت. رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا... بقره: ۲۸۶ اگر مراد از آیه خطا بمعنی دوّم باشد صریح است که بعضی از نسیان‌ها و خطاها مؤاخذه دارد مثل اینکه نسیان و خطا در اثر اهمال و بی‌اعتنائی باشد در این صورت هر چند عامل در موقع نسیان و خطا غیر مختار است ولی سبب آندو اختیاری است در باره شخص مجرم آمده که روز قیامت میگوید: خدایا چرا مرا کور محشور کردی خطاب رسد كَذَلِكَ أَتَتْكَ آيَاتُنَا فَنَسِيَتْهَا... طه: ۱۲۶ گر چه مراد از نسیان در این آیه بی‌اعتنائی و ترک عمل است. المنار در باره آیه ما نحن فيه توجیه متقنی دارد که قابل توجه است. خاطئون و خاطئین پنج بار در قرآن مجید آمده و همه در باره کسانی است که عمداً خطا و گناه کرده‌اند مثل إِنْ فِرْعَوْنُ وَ هَامَانَ وَ جُنُودَهُمَا كَانُوا خَاطِئِينَ قصص: ۸ و در سابق گفتیم: که خاطی بگناهکار اطلاق میشود و مخطیء بخطا کننده معذور. خاطئه مؤنث خاطی است مثل نَاصِيَةٍ كَازِيَةٍ خَاطِئَةٍ علق: ۱۶ و در آیه وَ جَاءَ فِرْعَوْنُ وَ مَنْ قَبْلَهُ وَ الْمُؤْتَفِكَاتُ بِالْخَاطِئَةِ حاقه: ۹ بمعنی گناه است چنانکه راغب گفته. در مجمع آنرا مصدر گرفته و اسم مصدر معنی کرده است و در اقرب میگوید: مصدر است مثل عاقبت. وَ مَنْ يَكْسِبْ خَطِيئَةً أَوْ إِثْمًا ثُمَّ يَزِمْ بِهَ بَرِيئًا فَقَدْ احْتَمَلَ بُهْتَانًا وَ إِثْمًا مُبِينًا نساء: ۱۱۲ هر که خطا یا گناهی کند و آنرا بگردن بیگناهی افکند، بهتانی و گناهی آشکار بدوش گرفته است. بنظر میاید که مراد از خطیئه شقّ دوّم خطاست که خطای معذور و غیر مسئول است. راغب نیز چنین معتقد است. در این صورت تردید میان خطیئه و اثم کاملاً روشن است در المیزان خطیئه را بمعنی معصیت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۶۱

گرفته معصیتی که وبال آن از موردش تجاوز نمیکند مثل ترک روزه و خوردن خون، و اثم را بمعنی گناهی گرفته که وبال آن مستمر است مثل قتل نفس و سرقت. و در این باره تحقیق شایانی کرده است. ولی باید دانست که ذیل آیه در باره نسبت گناه بدیگری است «ثُمَّ يَزِمُ بِهَ بَرِيئًا» نسبت ترک روزه و خوردن خون مثلاً بدیگری، با مساق آیه چندان جور در نمیآید. بهتر آنست که خطیئه را بمعنی خطای معذور بگیریم چنانکه گفتیم آنوقت معنی آیه کاملاً طبیعی و مطابق فهم میشود یعنی: هر که خطائی مرتکب شود مثلاً کسی را با اشتباه بکشد و یا گناهی مرتکب شود مثلاً پولی بدزدد سپس آنرا بگردن بیگناهی افکند گناهی بزرگ متحمل شده است. کلمه خطیئه بطور مفرد فقط سه بار در قرآن مجید آمده یکی آیه ۸۱ بقره که گذشت و دیگری آیه ۸۲ شعراء و سوّمی آیه ما نحن فيه. اوّلی حتماً در باره گناه و دوّمی محتمل است و سوّمی بنا بر آنکه گفته شد بمعنی خطای معذور است. فقط این اشکال میماند که آیا خطیئه بر خطای محض اطلاق میشود و یا بآن فقط خطا گفته میشود چنانکه فرموده وَ مَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَأً.

خطب: ج ۲، ص: ۲۶۱

خطب: (بر وزن فلس) روبرو سخن گفتن. خطب، مخاطبه و تخاطب بمعنی مراجعه در کلام است و از همین است خطبه (بکسر اوّل و ضمّ آن) لکن خطبه (بضمّ) مختص موعظه است و خطبه (بکسر) مخصوص خواستگاری زن. و اصل خطبه (بکسر اوّل) حالتی است که خواستگار در آنحالت است مثل جلسه و قعدۀ، وصف دوّمی فقط خطاب میاید (یعنی خواستگار) و وصف اوّلی خاطب و خطیب است. و خطب (بر وزن فلس) بمعنی امر عظیم است که در آن

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۶۲

تخاطب بسیار میشود. (مفردات). در مجمع میگوید: خطب کار بزرگی است که شخص در باره آن رفیق خود را خطاب میکند گویند این خطب جلیل است. در اقرب میگوید: خطب بمعنی شأن و شغل است بزرگ باشد یا کوچک و از آن است این جمله «هذا خطب يسير و خطب جليل». وَ إِذِ الْخَاطِبُهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا فَرَقَان: ۶۳ وَ الْخَاطِبِيُّ فِي الَّذِينَ ظَلَمُوا إِنَّهُمْ مُغْرَقُونَ مؤمنون: ۲۷ مخاطبه چون با «فی» متعدی شود معنی مراجعه میدهد یعنی در باره ظالمان بمن مراجعه نکن و برگشتن عذاب را خواه. قَالَ فَمَا

خَطْبُكَ يَا سَامِرِيُّ طه: ۹۵ قَالَ مَا خَطْبُكَ إِذْ رَأَوْتَنِّي يُوسُفَ عَنِ نَفْسِهِ يوسف: ۵۱ خطب در این آیات بمعنی امر است و عظمت نیز از آن استفاده میشود چنانکه از طبرسی و راغب نقل شد در نهج البلاغه هست «الحمد لله و ان اتى الدهر بالخطب الفادح» خطبه: ۳۵ «هلم الخطب في ابن ابي سفیان» خطبه: ۱۶۰ از این جملات نیز بدست میاید که محل استعمال خطب امر عظیم است و آنچه از اقرب نقل شد شاید نادر باشد. و آتیناه الحکمه و فصل الخطاب ص: ۲۰ فقال أكفليها وعزني في الخطاب ص: ۲۳. نا گفته نماند اگر فصل بمعنی فاصل باشد معنی آنست که بداود حکمت و کلام فاصل بین الحق و الباطل دادیم و اگر بمعنای مصدر باشد معنی چنین است: باو فهم و تشخیص کلام دادیم و این با قضاوت و غیره میسازد لذا از ابن مسعود قضاوت و فهم نقل شده. معنی آیه دوم چنین است: گفت مرا بر آن کفیل کن و آنرا بمن ده و مراد در سخن گفتن مغلوب کرد. و لا جناح علیکم فیما عرضتم به من خطبه النساء أو أکنتم فی أنفسکم ... بقره: ۲۳۵ گناهی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۶۳

بر شما نیست آنچه در باره خواستگاری زنان باشاره گوئید یا در دل خویش نهان کنید. مراد از خطبه در آیه، خواستگاری است.

خطب: ج ۲، ص: ۲۶۳

خطب: نوشتن و نوشته. «خط بالقلم و غیره: کتب» و ما کنت تتلوا من قبله من کتاب و لا تخطه بيمينك إذا لارتاب المبطون عنكبوت: ۴۸ پیش از نزول قرآن کتابی نمیخواندی و نه بدست خویش کتابی مینوشتی و گر نه اهل باطل از کار قرآن بشک در میشدند. در نهج البلاغه خطبه ۱۲۳ هست «و هذا القرآن انما هو خط مستور بين الدفتين» ... این قرآن فقط خطی است نوشته میان دو جلد. و در خطبه ۱۴۵ در باره مردم راجع بقرآن فرموده «و لا يعرفون الا خطه و زبره» نمیشناسند مگر خط قرآن و نوشتن آنرا. نا گفته نماند خطه بمعنی راه و خط هندسی و غیره آمده است ولی در قرآن مجید فقط در معانی نوشتن بکار رفته است. باید دانست که آیه شریفه فقط دلالت دارد که آنحضرت قبل از نزول وحی خواندن و نوشتن نداشت ولی راجع بعد از نزول وحی ساکت است بعضی از روایات حاکی از آنست که آنحضرت بعد از نزول وحی مینوشته است مثلا باتفاق شیعه و اهل سنت آن بزرگوار در اواخر عمر خود فرمود: دوات و شانه گوسفند بیاورید چیزی برای شما بنویسم تا بعد از من اختلاف نکنید. نمیدانم در کجا دیده‌ام که آنحضرت سوره قدر یا قسمتی از آنرا با انگشت خود در زمین نوشت بابا بکر و عمر فرمود بخوانید. وانگهی آیه شریفه از آنحضرت راجع بقبل از نزول وحی سلب قدرت نمیکند فقط میگوید: پیش از نزول قرآن این دو کار نمیکردی.

خطف: ج ۲، ص: ۲۶۳

خطف: ربودن. راغب میگوید: خطف و اختطاف بسرعت اخذ کردن است. در اقرب آمده «خطفه خطفا: استلبه بسرعه».

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۶۴

يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطِفُ أَبْصَارَهُمْ ... بقره: ۲۰ نزدیک است برق چشمهایشان را برآید. چون برق زدن بسرعت انجام میگیرد لذا «يَخْطِفُ» آمده است گوئی برق، چشم را می رباید. و قالوا إن تتبع الهدى معك تتخطف من أرضنا ... قصص: ۵۷ گفتند: اگر از هدایت پیروی نکنیم از شهر خویش ربوده میشویم دیگران با قتل و غارت و اسارت ما را از بین میبرند. ا و لکم یروا انا جعلنا حرما آمنا و يتخطف الناس من حولهم أقبال طل يؤمنون و بنعمه الله يكفرون عنكبوت: ۶۷ عادت عرب قتل و غارت و دزدی بود ولی اهل مکه با احترام کعبه از این گرفتاریها در امان بودند. غارتگران اطراف حرم را غارت میکردند ولی بحرم جسارت روا نداشتند، آیه شریفه در مقام تذکر این موهبت میگوید: آیا ندانستند که ما حرم را محل امن قرار دادیم و مردم از اطراف اهل مکه بوسیله غارتگران ربوده میشوند با اینحال آیا اینها به باطل و بتان ایمان آورده و بنعمت خدا کفر میورزند؟! إلا من خطف الخطفه فأتبعه

شِهَابٌ ثاقِبٌ صافات: ۱۰ «خطفه» مصدر است بمعنی ربودن یعنی مگر آنکس که بر باید ربودن معهود پس شهاب نافذی از پی او شود. بیضاوی میگوید: چون مراد از خطفه استراق سمع از ملائکه است لذا با الف و لام آمده است. بهتر است بگوئیم تاء «خطفه» برای قَلت و الف و لام آن برای عهد است یعنی بر باید ربودن مختصر از ملاء اعلی را...

خطو: ج ۲، ص: ۲۶۴

خطو: خطوه (بضمّ اول) فاصله میان دو پا در راه رفتن است. و بفتح اول یکدفعه گام برداشتن است (مجمع - مفردات - قاموس) و جمع آن در اولی خطوات (بضمّ اول و دوّم) و در دوّمی بفتح اول بر وزن ضربات است (قاموس). یا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوتِ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۶۵

الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ بقره: ۱۶۸ تابع شدن به خطوات شیطان پیروی از او و پا گذاشتن در جای پای او است و بالاخره مراد، تبعیت از وساوس و دغدغه‌های او میباشد. در مجمع از امام باقر و صادق علیهما السلام مروی است که از جمله خطوات شیطان قسم بطلاق، نذر در معاصی، و هر سوگند بغیر خداست. تبعیت واقعی در راه رفتن آنست که تابع پای خویش را در جای پای متبوع بگذارد و مانند او راه رود، هر که در زندگی تابع وساوس شیطان باشد پا در جای پای او گذاشته و در هر دو جهان بدبخت خواهد شد. این کلمه بصورت جمع در پنج محل از قرآن مجید آمده است: بقره: ۱۶۸ و ۲۰۸ - انعام: ۱۴۲ نور: ۲۱ و منظور آنست که آدمی در مسیر زندگی تابع هوی و تسویلات شیطانی نشده و از راه و منطق صحیح که بوسیله پیغمبران پاک عرضه شده پیروی نماید.

خفت: ج ۲، ص: ۲۶۵

خفت: (مثل فلس) آهسته سخن گفتن خفوت بضمّ اول بمعنی ساکت و آرام شدن است در مصباح گفته «خفت الرجل بصوته» یعنی صدایش را بلند نکرد و «خافت بقرائته مخافه» قرائت را با آواز بلند نخواند. و لَا تَجْهَرْ بِصَوْتِكَ وَلَا تُخَافِتْ بِهَا وَابْتَغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا... اسراء: ۱۱۰ نمازت را با صدای بلند و با صدای بسیار آهسته بخوان و میان این دو راهی برگزین. تفصیل این آیه در «جهی» گذشت بنظر ما مراد از «لَا تَجْهَرْ» فریاد و مراد از «تُخَافِتْ» بسیار آهسته است که خود نماز خوان نیز نشنود. يَتَخَفَتُونَ بَيْنَهُمْ إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا عَشْرًا طه: ۱۰۳ میان خویش آهسته سخن گویند که توقف نکردید مگر ده روز. فَانطَلِقُوا وَهُمْ يَتَخَفَتُونَ أَنْ لَا يَدْخُلْنَهَا الْيَوْمَ عَلَيْكُمْ مَشْكِينَ قلم: ۲۳ براه افتادند در حالیکه بآرامی میگفتند: امروز فقیری در آن باغ پیش شما نیاید.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۶۶

خفض: ج ۲، ص: ۲۶۶

خفض: فرو آوردن. راغب میگوید: خفض ضدّ رفع است و نیز بمعنی راحتی و سیر آرام میباشد. وَ اخْفِضْ لَهُمُ اجْنَاخَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ... اسراء: ۲۴ برای آندو بال تواضع را فرود آور. راجع باین آیه در «جناح» مفصلاً صحبت شد. وَ اخْفِضْ اجْنَاخَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ حَجْر: ۸۸ مراد از خفض جناح تواضع و فروتنی و مهربانی با مؤمنان است که آنحضرت بدان مأمور بود. خافضه رافعه واقعه: ۳ این آیه در وصف قیامت است یعنی فرود آورنده و بالا-برنده است. بنظر ابن عباس مراد آنست که قیامت مردمی را فرود میآورد و مردمی را بالا میبرد. و از حسن مفسر نقل است که: قومی را بآتش فرو برد و دیگران را به بهشت بالا کند. طبرسی میگوید جامع این دو قول آنست که: قیامت مردمی را که در دنیا عزیز و بلند مرتبه بودند پائین میبرد و با بردن بآتش ذلیل میگرداند و مردم دیگر را که در دنیا ذلیل بودند با ورود به بهشت عزیز و بلند مرتبه می‌نماید. میشود گفت که مراد آنست قیامت زیر و رو کننده است زیرا ما

بعد آن آیه چنین است: **إِذِ رُجَّتِ الْأَرْضُ رَجًا وَبُسَّتِ الْجِبَالُ بَسًّا فَكَانَتْ هَبَاءً مُتَّبًا** و آن چنانکه می‌بینید از در هم ریختن و زیر و رو شدن حکایت دارد.

خفف؛ ج ۲، ص: ۲۶۶

خفف: خَفَّ (بر وزن فلس) و خَفَّتْ (بکسر اول و فتح آن) بمعنی سبکی است (اقرب) راغب میگوید: خفیف در مقابل ثقیل است. تخفیف بمعنی سبک کردن است «خَفَّفَهُ تَخْفِيفًا: ضَدَّ ثَقْلَهُ» مثل ... **ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ** ... بقره: ۱۷۸ آن تخفیف و مرحمتی از پروردگار شماست. و مثل **فَلَا يُخَفِّفُ عَنْهُمْ الْعَذَابُ** بقره: ۸۶. خفاف در آیه **انْفِرُوا خِفَافًا وَثِقَالًا وَجَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ**

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۶۷

فی سبیلِ اللّٰهِ توبه: ۴۱ جمع خفیف چنانکه ثقال جمع ثقیل است یعنی سبکباران و سنگینباران بجنگ بیرون روید و در راه خدا با اموال و جانها جهاد کنید. مراد از ثقیل بودن چنانکه گفته‌اند، وجود موانع از بیرون رفتن است امثال اولاد، نبودن زاد و راحله، کثرت مشغله و غیره و مراد از سبک بودن عدم وجود موانع است. استخفاف طلب سبکی است **فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَاطَاعُوهُ** ... زخرف: ۵۴ معنی تحت اللفظی آنست که از قوم خویش طلب سبکی کرد که بر وی اطاعت کنند و با در نظر گرفتن آیات ما قبل که فرعون بمردم گفت: آیا حکومت مصر از من نیست؟ آیا این نهرها در زیر درختان کاخ من جاری نیست؟ روشن میشود که منظور آنست: قوم خویش را بر سبکباری در طاعت و اداری کردن پس از وی اطاعت نمودند. **تَسْتَخْفُوْنَهَا يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَ يَوْمَ اِقَامَتِكُمْ** ... نحل: ۸۰ آنها را سبک می‌شمارید در روز کوچ و در روز اقامت. **وَلَا يَسْتَخَفُّنَكَ الَّذِينَ لَا يُؤْفِقُونَ روم: ۶۰** آنانکه ایمان ندارند تو را به سبکسری و ندارند استخفاف در آیه اول و سوم در مقام ذم بکار رفته است که عبارت از سبکسری و عدم تصمیم و بی ارادگی است. **وَمَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ** ... اعراف: ۹ جمله **خَفَّتْ مَوَازِينُهُ** در سوره مؤمنون ۱۰۳ و قارعه ۸ نیز آمده است و مراد از آن سبک بودن میزانهاست، در «وزن» خواهد آمد که ظاهرا وزن فقط برای اعمال نیک است و سیئات توزین ندارند بلکه سبب سبکی حسنات‌اند.

خفی؛ ج ۲، ص: ۲۶۷

خفی: خفاء: پنهانی. نهانی. **إِنَّ اللَّهَ لَا يَخْفَىٰ عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ** آل عمران: ۵ چیزی در آسمان و زمین بر خدا نپنهان و پوشیده نمی‌ماند. نا گفته نماند: فعل این ماده

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۶۸

از باب ضرب یضرب متعدی و بمعنی ظاهر کردن و پنهان نمودن هر دو آمده و آن از اضداد است چنانکه در اقرب الموارد تصریح کرده و از باب علم یعلم لازم و بمعنی پنهانی بکار رفته است. ولی ثلاثی‌های آن در قرآن همه از باب علم یعلم و بمعنای پنهان و پوشیدگی آمده است. اخفاء: پنهان کردن مقابل اعلان و ابداء است مثل **وَأَنَا أَعْلَمُ بِمَا أَخْفَيْتُمْ وَمَا أَعْلَنْتُمْ** ممتحنه: ۱ و **نَحْوِ أَنْ تُبَدُّوا** **مَّا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبُكُمْ بِهِ اللَّهُ** ... بقره: ۲۸۴. در اقرب الموارد اخفاء را بمعنی ازاله خفاء گرفته و گوید: معنی آیه **إِنَّ الشَّعَاةَ آيَةٌ أَكَادُ أَخْفِيهَا** ... طه: ۱۵ آنست که نزدیک است پرده آن را زایل کنم و آنرا آشکار نمایم این قول در مجمع از ابو عبیده نیز نقل شده است. ولی قاموس و نهاییه و مفردات اخفاء را بمعنی پنهان داشتن گفته‌اند و تمام موارد استعمال آن در قرآن مجید از باب افعال بمعنی پنهان کردن آمده است بعید بنظر میرسد که آیه فوق بر خلاف آیات دیگر بمعنی اظهار باشد. گرچه در مجمع البیان اخفاء را بمعنی اظهار و پوشیدن هر دو گفته است. استخفاء: طلب پنهان کردن است (مفردات) **يَسْتَخْفُونَ مِنَ النَّاسِ** و **لَا**

يَسْتَخْفُونَ مِنَ اللَّهِ وَهُوَ مَعَهُمْ ... نساء: ۱۰۸ یعنی میخواهند خود را از مردم مخفی کنند ولی نمیخواهند از خدا پنهان دارند حال آنکه خدا با آنهاست. **أَلَا إِنَّهُمْ يَنْتُونُ صُدُورَهُمْ لِيَسْتَخْفُوا مِنْهُ ...** هود: ۵ بدان آنها سینه‌هایشان را بر میگردداند تا خود را از شنیدن قرآن مخفی بدارند توضیح این آیه در «ثنی» گذشت **سَوَاءٌ مِنْكُمْ مَنْ ... هُوَ مُسْتَخْفٍ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ** رعد: ۱۰ یعنی آنکه در شب خود را پنهان میکند یا در روز آشکارا راه رونده است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۶۹

خافیه: بمعنی پوشیده و شیء پنهان است (اقرّب) **يَوْمَئِذٍ تُعْرَضُونَ لَا تَخْفَىٰ مِنْكُمْ خَافِيَةٌ** حاقه: ۱۸ آنروز آشکار میشوید و هیچ نهانی که از شماست، پنهان نمیماند. و آن در آیه شریفه بمعنی اسم فاعل است. خفیه: بضمّ اول مصدر است بمعنی پنهانی. **ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ** اعراف: ۵۵ یعنی پروردگار خود را بخوانید با تضرّع و پنهانی. در میزان احتمال داده که مراد از تضرّع، آشکارا و از خفیه پنهانی باشد و چون آشکارا بودن مناسب عبودیت نیست لذا بجای آن، تضرّع آمده است. نا گفته نماند خواندن خدا آشکارا و با صدا اشکال ندارد چنانکه از روایات و اعمال اولیاء علیهم السلام مشهود است، فقط با صدای بلند و فریاد منهی است چنانکه مضمون آیه **وَادْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ** اعراف: ۲۰۵ است و در «جهر» گذشت که مراد از آن بنظر نگارنده فریاد است. **وَإِنْ تَجَهَّرَ بِالْقَوْلِ فَإِنَّهُ يَعْلَمُ السِّرَّ وَأَخْفَىٰ** طه: ۱۷ اگر سخن آشکار گوئی او نماند و نهانتر را میدانند. جهر بقول آنست که ما فی الضمیر را آشکار کنی و سرّ همان حدیث مکتوم در نفس است و اخفی اسم تفضیل است و مخفی تر از سرّ بعقیده میزان آنست که بر خود انسان نیز مخفی باشد یعنی خدا، سخن آشکار و سرّ نماند و سرّیکه حتی بر خود شخص پوشیده است میدانند. در مجمع از صادقین علیهما السلام نقل شده: سرّ آنست که در دل پنهان کرده‌ای و اخفی آنست که بخاطرت رسیده سپس فراموش کرده‌ای. قول میزان نزدیک باین سخن است. و در این خصوص اقوال دیگری نیز هست که چندان مفید نیستند.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۷۰

خلد: ج ۲، ص: ۲۷۰

اشاره

خلد: (بضمّ اول) همیشه بودن. مکث طویل. همچنین است خلود. راغب گوید: خلود آنست که شیء از عروض فساد بدور بوده و در یک حالت باقی ماند و نیز هر آنچه تغییر و فساد دیر عارضش شود عرب آنرا با خلود توصیف میکند و بسنگهائی که دیک را روی آن میگذارند خوالد گویند نه برای همیشه بودن بلکه برای مکث طویل و زیاد پایدار بودن. معنی دوم را اقرّب الموارد عینا از کلیات ابو البقا نقل کرده است و نیز گفته بآنکه با کثرت سنّ جوان مانده گویند: «خلد خلودا». طبرسی ذیل آیه ۲۵ بقره فرموده: «الخلود هو الدوام» ... در قاموس گفته: خلد و خلود بمعنی دوام و بقا است و نیز در باره جوان ماندن و سنگهائی دیک که گفته شد خلود را نقل کرده است. اقرّب الموارد نیز قدم بقدم در پی قاموس است. کشف ذیل آیه ۲۵ بقره گفته: «الخلد: الثبات الدائم و البقاء اللایزم الذی لا ینقطع» در جوامع الجامع عن عبارت کشف را آورده است. وجود استثنا در آیات **خَالِدِينَ فِيهَا** ... **إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ** هود: ۱۰۷ و **خَالِدِينَ فِيهَا** **إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ** انعام: ۱۲۸ نشان میدهد که خلود بمعنی دوام و همیشگی است و گر نه استثنا جا نداشت. ولی در آیات **خَالِدِينَ فِيهَا** **أَبَدًا** نساء: ۵۷ و **۱۲۳** و **۱۶۹** مائده: ۱۱۹ در صورتی مفید همیشگی است که «أَبَدًا» صرفا برای تأکید باشد چنانکه بقرینه آیات دیگر تأکید است نه تأسیس. در آیه **وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَإِنْ مَتَّ فَهُمُ الْخَالِدُونَ** انبیاء: ۳۴ بنظر میاید مراد از خلد عمر دنیا باشد نه همیشگی. خلود: فقط یکبار در قرآن آمده **ادْخُلُوهَا بِسَلَامٍ ذَلِكَ يَوْمُ الْخُلُودِ** ق: ۳۴. ولی

خلد بضمّ اوّل شش بار بکار رفته است ذُوقُوا عَذَابَ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۷۱

الْخُلْدِ یونس: ۵۲ ایضاً شَجَرَةُ الْخُلْدِ طه: ۱۲۰ جَنَّةُ الْخُلْدِ فرقان: ۱۵- دَارُ الْخُلْدِ فصلت: ۲۸ و نظیر آنها. «خلد الیه و اخلد الیه» بمعنی میل و رکون است و لَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا و لَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَ اتَّبَعَ هَوَاهُ اعراف: ۱۷۶ مجمع آنرا چسبیدن بزمین فرموده یعنی: اگر میخواستیم او را بوسیله آن آیات والا میکردیم لیکن او بزمین چسبید و بدنیا میل کرد و از هوای نفس پیروی نمود. و مَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَ غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَ لَعَنَهُ وَ أَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا نساء: ۹۳ ظهور آیه در آنست که قاتل مؤمن مخلد در آتش است و لو دارای ایمان باشد آیا واقعا کسیکه مؤمنی را از روی عمد بکشد و خودش مؤمن و معتقد بخدا باشد در عذاب مخلد خواهد بود یا بالاخره پس از معدّب شدن نجات خواهد یافت؟ در المیزان میگوید: خداوند در خصوص قاتل عمدی مؤمن تغلیظ فرموده و بآتش جاویدان تهدید کرده است ولی دانستی که آیه إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَ يَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ نساء: ۴۸ و آیه إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا زمر: ۵۳ صلاحیت دارند که قید این آیه واقع شوند. این آیه وعده آتش ابدی داده ولی در حتمیت صریح نیست و ممکن است بوسیله توبه و یا شفاعت بخشوده شود. در مجمع در این باره بتفصیل سخن گفته و از جمله نقل کرده که آیه إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَ يَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ بعد از آیه ما نحن فيه نازل شده. (یعنی آن برای آیه و مَنْ يَقْتُلْ ... قید است. و از ابو مجدز نقل میکند که شرطی در ذیل آیه منظور کرده یعنی جزای قاتل مؤمن آتش ابدی است اگر خداوند مجازات کند. این قول

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۷۲

از ابو صالح نیز نقل شده و عیاشی آنرا از امام صادق علیه السلام روایت کرده است و نیز مرفوعاً از حضرت رسول صلی الله علیه و آله نقل نموده که فرموده: آن جزای اوست اگر مجازات کند. ناگفته نماند قاتل اگر توبه کند و کفاره دهد و آن دو ماه روزه و آزاد کردن یک بنده و اطعام شصت فقیر (کفاره جمع) است و خود را در اختیار اولیاء مقتول قرار بدهد که اگر خواستند بکشند و اگر خواستند عفو کنند در این صورت گناه او قابل غفران است و اگر بدون توبه از دنیا رفت عذابش همان است که آیه بیان کرده ولی احتمال غفران خدا را نمیتوان انکار کرد و شرطیکه در بالا نقل شد بقوت خود باقی است و الله العالم. و از آیه ۲۷۵ بقره که در باره اکل ربا وعده عذاب ابد داده شده، روشن میشود که اکل ربا بدان صورت توأم با کفر است و اگر توأم با کفر نباشد مثل آیه فوق می باشد.

قابل دقت؛ ج ۲، ص: ۲۷۲

آیات زیر در باره خلود اهل بهشت و آتش کاملاً جای دقت و تدبّر است ما اوّل آیات را نقل سپس آنها را بررسی میکنیم. ۱- يَوْمَ يَأْتُ لَا تَكَلَّمُ نَفْسٌ إِلَّا بِإِذْنِهِ فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا فَمِنَ النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زُفَيْرٌ وَ شَهِيْقٌ. خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَ الْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ هود: ۱۰۵- ۱۰۷.۲- وَأَمَّا الَّذِينَ سَعِدُوا فَمِنَ الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَ الْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ عَطَاءٌ غَيْرٌ مَّجْدُودٍ هود: ۱۰۸.۳- قَالَ الذَّارُ مَتَّوَكُّمُ خَالِدِينَ فِيهَا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ انعام: ۱۲۸.۴- إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا لِلطَّاغِيْنَ مَا بَأْ لَابِثِيْنَ فِيهَا أَحْقَابًا نباء: ۲۱- ۲۳. آیه اوّل در خلود اهل آتش

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۷۳

صریح است ولی «إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ» آنرا از قوت میاندازد یعنی آنها در آتش مخلدانند مگر در وقتیکه خدا بیرون شدن را بخواهد و جمله إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ بنظر میآید که این استثناء واقع شدنی است (و الله العالم) بر خلاف ذیل آیه دوّم که پس از استثناء فرموده: عَطَاءٌ غَيْرٌ مَّجْدُودٍ یعنی بهشت آنها عطائی غیر قابل قطع است، این میرساند که استثناء در آیه دوّم فقط برای این است که

خدا مسلوب القدره نیست و اهل بهشت گر چه مخلّد اند اما خدا در هر حال قادر است که بیرونشان کند. ولی ذیل آیه اول چنانکه گفته شد غیر از این است. آیه سوم مطلق و شامل همه اهل آتش است ولی پس از وعده خلود میگوید: **إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ** یعنی در آتش مخلّداند آنوقت خطاب را متوجه حضرت رسول (ص) کرده فرماید: مگر وقتیکه خدا بخواهد خارج شوند و آمدن دو اسم حکیم و علیم که حکایت از حکمت و دانائی خدا دارند میرساند که استثناء واقع شدنی است و الله العالم. آیه چهارم گر چه در باره مطلق طاغیان است ولی آیات ذیل نشان میدهد که مراد از «الطاغین» کفار و مکذبین آیات حق و معاداند که در بیان علت آن فرموده: **إِنَّهُمْ كَانُوا لَا يَرْجُونَ حِسَابًا وَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَابًا**. و «احقاب» چنانکه در «حقب» گذشت بمعنی مدتهای زیاد و زمانهای مفصّل است نتیجه این میشود که مکذبین معاد مدتهای زیاد و سالهای متمادی در آتش خواهند بود نه همیشه و الله اعلم. نا گفته نماند: اگر مراد از آیه چهارم و از استثناها آن باشد که گفته شد در اینصورت آیاتیکه در باره خلود اهل عذاباند همه با این آیات مقید میشوند و در باره آنها باید گفت: اهل آتش مخلّداند مگر آنکه خدا بخواهد.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۷۴

در باره این استثناها وجوه متعددی گفته‌اند که قویتر از همه دو وجه است. اول آنکه: این استثناها صرفاً برای اثبات قدرت خداست یعنی اهل بهشت و آتش هر دو مخلّداند ولی این خلود طوری نیست که خدا در مقابل آن مسلوب القدره باشد خدا هر وقت خواست خارجشان میکند اما نخواهد کرد. ولی چنانکه گفتیم جمله **إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ**... - **إِنَّ رَبَّكَ فَعَالٌ لِّمَا يُرِيدُ** مانع از این حمل است و لا اقل آنرا مخدوش میکند ولی جمله **عَطَاءٌ غَيْرِ مَجْدُودٍ** نشان میدهد که استثناء در آیه دوم برای اثبات قدرت است و صریح آن میگوید که این عطا قطع شدنی نیست. دوم آنکه: آیه اول (و قهرا آیه سوم) در باره بعضی از اهل آتش است که پس از مدتی از آتش آزاد خواهند شد و استثنا در جای خود واقع است در تفسیر برهان در حدود ۱۱ روایت نقل کرده که آیه در باره آنهاست که پس از مدتی خلاص خواهند شد. از جمله امام صادق علیه السلام بحمران فرمود: «هذه فی الذین یخرجون من النار» و عمر بن ابان گوید: از عبد صالح (ظاهراً امام کاظم علیه السلام) شنیدم در باره اهل آتش میفرمود «یدخلون النار بذنوبهم و یرجون بعفو الله» این روایت تا حدی از اولی اعم است. ابن کثیر در تفسیر خویش گوید: مفسران در باره استثنا آیه اول اقوال زیادی دارند آنگاه قول ابن عباس و حسن را نقل میکند که گفته‌اند: استثنا در باره گناهکاران اهل توحید است که در اثر شفاعت و رحمت خدا از آتش خارج میشوند و حتی کسیکه فقط در روزی از روزگار لا اله الا الله گفته در آتش نمی ماند هر چند اصلاً عمل خوبی انجام نداده است در این باره روایت صحیح و مستفیض از حضرت رسول صلی الله علیه و آله نقل شده است. نا گفته نماند: زمخشری این

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۷۵

اندازه را هم قبول نمیکند بلکه عقیده دارد حتی مرتکبین کبائر از اهل توحید نیز مخلّد در ناراند. در تفسیر المنار ذیل آیه اول تفصیلاً سخن گفته و اقوال و توجیهاات بسیاری نقل کرده است از جمله گفته: در حدیث مرفوعی از جابر نقل شده که رسول خدا صلی الله علیه و آله آیه اول را قرائت کرد تا رسید به **إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ** فرمود اگر خدا بخواهد کسانی از اشقیاء را از آتش خارج کرده داخل بهشت کند، میکند. از ابو سعید خدری و یا از کس دیگری نقل کرده که گفته: آیه **إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ** **إِنَّ رَبَّكَ فَعَالٌ لِّمَا يُرِيدُ** بر تمام آیات خلود حاکم است هر جا که کلمه «خالدین» بیاید این استثنا در آنجا ملحوظ است. آنگاه میگوید: این عقوبت باختیار خدا واقع میشود و بسته بخواست اوست، اگر بخواهد همه عذاب یا مقداری از آنرا بر دارد بر میدارد که اراده او در هر چیز نافذ است. ولی آیا میخواهد یا نه این چیزی است که فقط خدا میداند و آنچه در روایات آمده قول ما را تأیید میکند که امر موکول بخداست. در ص ۸۳ ج ۸ گوید: اشقیاء در تبدیل فطرت توحید مستمر شدند تا فطرت آنها تغییر یافت و چون آیات خدا مؤثر نشد، در تطهیر فطرت محتاج عقوباتی بالاتر از عقوبات دنیا شدند. آن خبث و نجاست فقط با آتش آخرت قابل زوال است و چون

موجب عذاب که همان نجاست ذات باشد با سوختن و عذاب از بین رفت، عذاب از بین میرود و مقتضای رحمت بلا- معارض میماند. تمام شد. نگارنده گوید: مرادش از این تقریب عدم خلود کفار در آتش است. در المیزان ذیل آیه سَوْم فرموده: استثنا برای اثبات قدرت خداست و میتواند آنها را خارج

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۷۶

کند هر چند خارج نخواهد کرد و در ذیل آیه اول فرموده: آتشیان مانند بهشتیان مخلّداند و بهیچ وجه از آن خارج نمیشوند ولی این ابدیت موجب مسلوب القدره بودن خدا نیست. نگارنده گوید: ما حق داریم در باره آیات خداوند فکر و تدبّر کنیم و آنها را بیکدیگر برگردانده و استنتاج نمائیم. در باره خلود اهل عذاب و اینکه استثناها فقط برای اثبات قدرت است و یا عملی خواهد شد حقیقت پیش خدا است و آنچه در علم خداست بآن تسلیم هستیم.

چند مسئله؛ ج ۲، ص: ۲۷۶

در اینجا باید سه مسئله را بررسی نمائیم. ۱- خلود و جاودانی بودن یعنی چه و چطور متصوّر است موجودی همیشه در یک حال باشد و تغییر و فساد در آن راه نیابد؟ ۲- آیا خلود در آتش و بهشت تدریجا عادت میشود و حالت اولیه خود را از دست میدهد یا نه؟ عبارت دیگر آیا جهنمی‌ها در اثر گذشت زمان از احساس عذاب خلاص میشوند؟ آیا بهشتی‌ها در اثر لذت یکنواخت احساس حظّ را از دست نمیدهند؟ ۳- آیا خلود در آتش برای کفار ظلم نیست؟ کسانی که مثلاً شصت سال کفر ورزیده و آیات خدا را تکذیب کرده و عمر خود را در کارهای بد با تمام رسانده‌اند آیا عذاب ابدی در حق آنها رواست؟ در باره مطلب اول باید دانست: موجودات مادی در این دنیا از حیث کمیت ثابت و از حیث کیفیت در تغییر و تبدل اند. کمیت و وزن و اندازه ماده ثابت و بی کم و کاست است ولی از لحاظ کیفیت، اشیاء جهان پیوسته در تغییر و تبدل و فنا و فساد و زوال اند و هیچ وقت در وضعی و حالی ثابت و پایدار نمی‌مانند. از طرف دیگر در دنیای ما اصلی بنام اصل کهولت (آنتروپی) بر تمام موادّ و نیروها

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۷۷

حکم فرماست، هر موجودی که بحالت خود رها شده و امدادی بدان نرسد بطور تدریج بسوی همواری و پیری و سکون میرود، علت فساد و مرگ در عالم همین است، اگر این اصل در جهان نبود اصل بقا و ثبات در عالم حکومت میکرد و ما در این زندگی مخلّد میشدیم و از مرگ و فنا اثری نبود. در زندگی آخرت اصل کهولت از موادّ برداشته میشود و برداشته شدن آن عبارت اخرای خلود و همیشگی است و بزرگترین مرز فارق میان دنیا و آخرت وجود کهولت و عدم آنست، آقای مهندس بازرگان در کتاب ذرّه بی‌انتها ص ۸۵ میگوید: جریانها و قوانینی که در این دنیا بر موادّ و انرژیها حکومت دارد تماما ناشی یا منطبق بر دو اصل ترمودینامیک است ۱ اصل بقا و ثبات کمیت‌ها- ۲ آنتروپی یا کهولت یعنی اصل انحطاط کیفیت‌ها و ضعف و زوال ارزشها... با برداشتن آنتروپی (پیری و کهولت) خصوصیات و مشخصات آخرت ظاهر میشود و لازمه همه آنها لغو آنتروپی است بطوریکه کهولت و آنتروپی را میتوان مرز و فارق دنیا و آخرت دانست. و خلاصه در آخرت با اراده نافذ و مؤثر خدا، اصل کهولت و پیری از موجودات برداشته میشود و هر چیز مخلّد میشود و کلمه فنا و زوال و پیری از قاموس موجودات حذف میگردد. این مطلب حتمی است گر چه تصوّر آن برای ما مشکل است. راجع بمطلب دوم باید دانست: با برداشته شدن اصل کهولت از اشیاء همه چیز همیشه تازه و جوان خواهد بود و گذشت ایام، سعادت را بعبادت و سیری و عذاب را براحتی تبدیل نخواهد کرد. قرآن در این باره چنین فرموده: \square خَالِدِينَ فِيهَا لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ بقره: ۱۶۲ و

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۷۸

آل عمران: ۸۸ وعده عدم تخفیف عذاب دلالت دارد بر اینکه شکنجه و عذاب آنها همیشه تازه و پیوسته ناراحت کننده است و نیز

فرموده إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا سَوْفَ نُصَلِّيهِمْ نَارًا كَلَّمَ نَصْرَةَ جَتَّ جُلُودُهُمْ يَدَلُّنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ ... نساء: ۵۶ توضیح نَصْرَةَ جَتَّ جُلُودُهُمْ در «جلد» گذشت یعنی هر وقت پوستهای آنها پخت و بی حس شد، پوستهای دیگری را بر آنها عوض میگیریم تا عذاب را بچشند. آیه شریفه در اثبات مطلب کاملاً روشن است. همچنین است آیات فَلَا يُخَفِّفُ عَنْهُمْ الْعَذَابَ وَلَا هُمْ يُنصِرُونَ بقره: ۸۶ و إِذِ الرَّأْيِ الَّذِينَ ظَلَمُوا الْعَذَابَ فَلَا يُخَفِّفُ عَنْهُمْ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ نحل: ۸۵ وَقَالَ الَّذِينَ فِي النَّارِ لِخَزَنَةِ جَهَنَّمَ ادْعُوا رَبَّكُمْ يُخَفِّفْ عَنَّا يَوْمًا مِنَ الْعَذَابِ غَافِرًا: ۴۹ و روشتر از اینها آیه وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ نَارُ جَهَنَّمَ لَا يُقْضَىٰ عَلَيْهِمْ فَيَمُوتُوا وَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ مِنْ عَذَابِهَا كَذَلِكَ نَجْزِي كُلَّ كَافِرٍ فَاطِر: ۳۶ است. که مرگ و راحتی و تخفیف را از اهل عذاب نفی میکند. در باره اهل بهشت آمده خَالِدِينَ فِيهَا لَا يَبْغُونَ عَنْهَا حِوَلًا كَهْف: ۱۰۸ یعنی در بهشت همیشگی اند و انتقال از آنرا طالب نیستند و از آن سیر نمیشوند. لَا يَسْتَعْجِلُونَ حَسِيسَتِهَا وَهُمْ فِي مَا اشْتَهَتْ أَنْفُسُهُمْ خَالِدُونَ انبیاء: ۱۰۲ صدای آتش را نمی‌شنوند و در آنچه نفسشان میل دارد دائمی اند. گرچه درک این حقیقت برای ما مشکل است ولی نمیتوان اوضاع عالم آخرت را از این جهان قیاس گرفت. و قوانین هر دو را یکی دانست. و امیرا راجع بمطلب سوّم: عذاب و شکنجه و گرفتاری آخرت صورت واقعی عصیان و مخالفت دنیا است و آن لازم و دائم است توضیح آنکه: اعمال خوب و بد آدمی، اجزاء بدن اوست که

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۷۹

بشکل نیرو از بدن وی بیرون میریزد و همان نیروها بنا بر حقیقت بقاء اعمال در عالم باقی می‌مانند و ذره‌ای از آنها کاسته نمیشود. آن نیروها در آخرت بخود آدم بر میگردند و ای بسا اعمال چشم در جای چشم و اعمال دست در جای دست و هكذا می‌نشینند و بهمان اعضا تبدیل میشود. و چشم و گوش و غیره که از آنها تشکیل شده همیشه در عذاب یا در رحمت خواهد بود مثلاً زبانی که از میلیونها لا اله الا الله تشکیل یافته همیشه راحت و همیشه گویا و همیشه شاد خواهد بود و زبانی که از غیبت و بهتان و دشنام و غیره فراهم آمده همیشه در عذاب خواهد بود. همانطور که شوری از نمک، تری از آب، چربی از روغن جدا شدنی نیست اینگونه اعضاء نیز که از اعمال نیک و بد بوجود آمده‌اند چون ذات و اصل خمیره آنها همان رحمت یا عذاب است همواره در عذاب و یا در رحمت خواهند بود قرآن مجید فرموده لَا تَعْتَدِرُوا الْيَوْمَ إِنَّمَا تُجْرُونَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ تحریم: ۷ امروز عذر میارید فقط آنچه را که میکردید سزا داده میشوید، یعنی اینها عین همان اعمال است که بخودتان باز گشته است. آیات قرآن در بیان این حقیقت یکی دو تا نیست بلکه آیات زیادی در این زمینه آمده است. آقای محمد امین رضوی سلدوزی در کتاب تجسم عمل یا تبدل نیرو بماده ص ۴۲ ذیل عنوان انسانی که از لذت و یا از رنج ساخته میشود این مطلب را بطور واضح شرح داده است. کسانی را که در این زمینه خواهان تحقیق و توضیح بیشتراند مطالعه همان کتاب را توصیه میکنم که در این باره کتابی کم نظیر و یا بی نظیر است. در عین حال باید آیات چهارگانه گذشته و توضیحاتی را که داده شد از نظر دور نداشت و حقیقت کار را بخدا موکول کرد.

خلص: ج ۲، ص: ۲۷۹

خلص: خلوص بمعنی صاف

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۸۰

شدن و بی خلط شدن است. طبرسی ذیل آیه ۹۴ بقره میگوید: اصل خلوص آنست که شیء از هر آلودگی صاف باشد راغب میگوید: خالص مثل صاف است با این فرق که خالص آنست که آمیختگی آن از بین رفته باشد ولی صاف گاهی بآن گویند که اصلاً آمیختگی ندارد. فَلَمَّا اسْتَيْسَأُوا مِنْهُ خَلَصُوا نَجِيًّا يوسف: ۸۰ یعنی چون از دیگران خالص شدند و فقط خودشان ماندند که برادر بودند و از اهل مصر جدا شدند. معنی آیه چنین میشود: چون برادران یوسف از یوسف که برادرشان را رها کند مأیوس شدند از مردم کنار گشتند در حالیکه میان خود بنجوی و گفتگو مشغول بودند. نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِ مِنْ بَيْنِ فَوْثٍ وَ دَمٍ لَبَنًا خَالِصًا نحل: ۶۶

می‌نوشانیم بشما از آنچه در شکم حیوانات هست از میان گیاه خورده شده و خون، شیر خالص را که بخون و گیاه آمیخته است. نا گفته نماند سرگین را تا وقتی که در شکمبه است، فرث گویند لذا بهتر است آنرا گیاه جویده ترجمه کنیم. **أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ ...** زمر: ۳ بدان دین خالص و پاک شده از شرک برای خداست و خداوند فقط عبادت خالص را می‌پذیرد نه عبادت توأم با شرک و نه عبادت غیر خدا را (المیزان) **إِنَّا أَخْلَصْنَاَهُمْ بِخَالِصَةِ ذِكْرِ الدَّارِ ص: ۴۶** در المیزان میگوید: «خالصه» صفت موصوف محذوفی است و «باء» برای سببیت است یعنی: ما آنها را خالص کردیم بسبب خصلت خالصی که تذکر و یاد آوری دار آخرت باشد. اخلاص دین برای خدا، آنست که دین را از شرک بت پرستان و تثلیث نصاری و تشبیه یهود و مطلق غیر خدا، خالص و پاک و صاف کنیم. صیغه‌های ماضی و اسم فاعل آن همه راجع باین معنی است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص ۲۸۱

مثل **وَ أَخْلَصُوا دِينَهُمْ لِلَّهِ ... نساء: ۱۴۶** **فَاعْبُدِ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ** زمر: ۲ **وَ نَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ** بقره: ۱۳۹ **وَ ادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ** اعراف: ۲۹ و مخلص چهار بار، مخلصون یک بار، مخلصین هفت بار در قرآن مجید آمده و همه در باره اخلاص دین اند. اما مخلص و مخلصین بصیغه اسم مفعول بمعنی آنست که خدا او را برای خود خالص کرده است و غیر خدا را در آن نصیبی نیست چنانکه شیطان در باره آنها میگوید: که باغواء آنها راهی ندارم مثل **وَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلِصِينَ** حجر: ۳۹-۴۰ مخلصین هشت بار در قرآن مجید تکرار شده است **وَ اذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مُوسَى إِنَّهُ كَانَ مُخْلِصًا وَ كَانَ رَسُولًا نَبِيًّا** مریم: ۵۱ موسی را در کتاب یاد کن که او بنده خالص شده بود و غیر خدا را در او راهی نبود و پیامبر فرستاده بود. همچنین است **إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلِصِينَ** یوسف: ۲۴ و غیره. مخلصین ابتدا با پیامبران تطبیق میشوند که خدا آنها را برگزیده و انتخاب کرده و مخصوص خدایند، شیطان و هوای نفس را در آنها راهی نیست چنانکه در باره آنها فرموده **إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى آدَمَ وَ نُوحًا وَ آلَ إِبْرَاهِيمَ آلَ عِمْرَانَ: ۳۳** **قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ وَ سَلَامٌ عَلَى عِبَادِهِ الَّذِينَ اصْطَفَى ... نمل: ۵۹** **وَ إِنَّهُمْ عِنْدَنَا لَمِنَ الْمُصْطَفَيْنَ الْأَخْيَارِ** ص ۴۷. بندگانی اند پاک، منزّه، بی عیب، سارع در خیرات، عابد، نیکو کار. گذشته از پیامبران و ائمه علیهم السلام ممکن است پاکانی در اثر ایمان قوی و اعمال نیک همواره رضای خدا را هدف خویش قرار دهند و خدا نیز آنها را مخصوص خود قرار دهد و از بندگان خالص کرده باشد و غیر خدا را در آنها نصیبی نباشد.

خلط: ج ۲، ص: ۲۸۱

خلط: آمیختن. راغب

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۸۲

میگوید: خلط آنست که میان اجزاء دو چیز یا بیشتر را جمع کنند اعم از آنکه هر دو مایع باشند یا جامد یا یکی مایع و دیگری جامد و آن از مزج اعم است. اقرب الموارد میگوید: مزج آمیختنی است که جدا کردن آن ممکن نباشد مثل آمیختن مایعات. و خلط اعم از آن است. علی هذا مزج اخص و خلط اعم است ولی طبرسی در مجمع ذیل آیه ۲۲۰ بقره میگوید: مخالطه آمیخته شدنی است که جدا شدن آن ممکن نباشد. نا گفته نماند قول راغب و اقرب الموارد که خلط را اعم گفته‌اند با استعمال قرآن بهتر میسازد. **يَسْئَلُونَكَ عَنِ الَّذِينَ آمَنُوا قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ وَ إِن تَخَالطُوهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ ... بقره: ۲۲۰** منظور از مخالطه چنانکه طبرسی گفته آمیختن مال یتیم با مال خود است یعنی: تو را از یتامی میپرسند بگو: اصلاح برای آنها (اصلاح اموال) خوب است و اگر اموال آنها را با اموال خود آمیختید آنها برادران شمایند. مخالطه را معاشرت نیز گفته‌اند. **وَ آخِرُونَ اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَ آخِرَ سَيِّئًا ... توبه: ۱۰۲** و دیگران که بگناهان خویش اعتراف کرده عمل شایسته‌ای را با عمل بد دیگر آمیخته‌اند. یعنی هم عمل صالح و هم عمل طالح انجام داده‌اند. **وَ اضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَا أَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ ... كهف: ۴۵** اختلاط بمعنی

امتزاج و آمیخته شدن است، تا آب نباشد املاح زمین و گازهای هوا قابل امتزاج نیست آب باران است که آمیخته با گازهای مخصوص از هوا بزمین میریزد و آنگاه املاح خاک را حل کرده و قابل تغذیه گیاه میکند. گمان میکنم منظور از نبات در آیه موادی است که گیاه را تشکیل میدهند و آنها بواسطه آب بهم آمیخته

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۸۳

و ممتزج میشوند و بصورت گیاه در میانند. علی هذا باء در «به» برای سببیت است. ممکن است باء را برای تعدیه گرفت یعنی گیاه زمین با آب آمیخته شد. وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ الْخُلَطَاءِ لَيَبْغِي بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ... ص: ۲۴ خلاء جمع خلیط و آن بمعنی رفیق و همسایه و شریک است مراد از آن در آیه شریفه شرکاء است که مال خود را با مال شریک خود می‌آمیزند.

خلع؛ ج ۲، ص: ۲۸۳

خلع: بر کندن. إِنِّي أَنَا رَبُّكَ فَأَخْلَعُ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى طه: ۱۲ منم پروردگار تو پا پوش خود را بر کن که تو در وادی پاک طوی هستی. بعقیده المیزان وادی سینا در اثر خطاب خدا و مقام قرب و موطن حضور و مناجات، مقدس شد و شرط ادب آن بود که موسی در آنجا بی کفش باشد لذا امر بخلع نعل شد، مقدس بودن کعبه شریف و مساجد و مشاهد مشرفه همه از این باب است، شرافت مکان بسبب عبادت مخصوص و یا واقعه محترمی است که در آن تشریح و یا در آنجا واقع شده و گرنه میان اجزاء زمان و مکان تفاضلی نیست. این سخن قوی و صحیح است و صدر آیه إِنِّي أَنَا رَبُّكَ و آیه ما قبل نُودِيَ يَا مُوسَى و آیات ما بعد، شاهد آن‌اند در مجمع از کعب و عکرمه نقل کرده: علت این خطاب آن بود که کفش موسی از پوست میت خور بود و در وجه سوّم از وجوه چهارگانه میگوید: علت این دستور آنست که پا برهنه بودن علامت تواضع و فروتنی است و لذا بزرگان سلف پا برهنه طواف میکردند و آنرا از اصمّ نقل میکنند. این وجه نیز قابل قبول و طبع پسند است. آنچه از بعض صوفیه نقل شده که مراد از آن تمکن و استقامت است بی مدرک و خالی از اعتبار میباشد.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۸۴

این کلمه فقط یکبار در کلام حق آمده است.

خلف؛ ج ۲، ص: ۲۸۴

اشاره

خلف: (بر وزن فلس) پس. پشت سر. راغب میگوید: خلف ضدّ قدام است فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِبَدَنِكَ لِتَكُونَ لِمَنْ خَلْفَكَ آيَةً ... یونس: ۹۲ امروز پیکر تو را نجات میدهم و از آب بیرون میافکنیم تا از برای کسانی که از پس تو اند عبرتی باشی رجوع شود به «فرعون». اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَمَا خَلْفَكُمْ یس: ۴۵ خلف در این آیه و غیره بمعنی پس و پشت سر است. در تمام مشتقات آن این معنی ملحوظ میباشد. ایضا خلف (بر وزن فلس) وصف است بمعنی جانشین بد و آخر مانده بد، مثل فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ وَرَثُوا الْكِتَابَ يَأْخُذُونَ عَرَضَ هَذَا الْأَذْنَىٰ اعراف: ۱۶۹ فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضَاعُوا الصَّلَاةَ وَاتَّبَعُوا الشَّهْوَاتِ مريم: ۵۹ ابن اثیر در نهاییه میگوید: خلف بتحریک و سکون هر کسی است که پس از رفتن دیگری در آید لیکن بفتح اول و دوّم در جانشین خوب و بفتح اول و سکون دوّم در جانشین بد بکار میرود گویند خلف صدق و خلف سوء قول طبرسی و راغب نظیر قول نهاییه میباشد. خلف: (بر وزن قفل) بمعنی مخالفت در وعده و وفا نکردن بآن است و فعل آن همه از باب افعال بکار رفته مثل إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعَدَ الْحَقُّ وَ

وَعِدْتَكُمْ فَأَخْلَفْتَكُمْ ابراهیم: ۲۲ و نحو فَمَا تَحْسِبَنَّ اللَّهَ مُخْلِفَ وَعْدِهِ رُسُلَهُ ... ابراهیم: ۴۷. خَلْفَهُ: بکسر اوّل و سکون ثانی در جایی گفته میشود که یکی از پی دیگری در آید (مفردات) مثل وَ هُوَ الَّذِي جَعَلَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ خِلْفَةً لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يَذَّكَّرَ أَوْ أَرَادَ شُكُورًا فرقان: ۶۲ او کسی است که شب و روز را در پی هم قرار داده برای کسیکه متذکر باشد یا شکر گذارد در اقرب گوید: اسم قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۸۵

است از جانشین گذاشتن یا جانشین شدن. در مجمع نقل شده: شب خلفه روز و روز خلفه شب است زیرا یکی از آند دیگری جانشین میشود: خلاف: مصدر باب مفاعله بمعنی مخالفت و ناسازگاری است و بگمان ابو عیبه بمعنی بعد (پس) است فَفَرَّحَ الْمُخْلَفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ توبه: ۸۱ باز گذاشتگان بعودشان بر خلاف رسول خدا شاد شدند و إِذَا لَمْ يَلْبُثُونَ خِلَافَكَ إِلَّا قَلِيلًا اسراء: ۷۶ آنگاه در مخالفت تو جز اندکی توقف نمیکند. بنا بر قول ابو عیبه معنی آن در هر دو آیه پس است یعنی از پس تو جز اندکی نمانند هکذا آیه اوّل. لَأَقْطَعَنَّ أَيْدِيَكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلَافِ أَعْرَافٍ: ۱۲۴ قطع از خلاف آنست که مثلاً دست راست را با پای چپ و یا بالعکس ببرند این سخن فرعون است نسبت بساحران که بموسی ایمان آوردند در سوره طه: ۷۱- شعراء: ۴۹ نیز آمده است. خالف: بمعنی مانده مثل ترک شده است (مفردات) فَاقْعُدُوا مَعَ الْخَالِفِينَ توبه: ۸۳ بنشینید با بازماندگان. (مثل زنان و اطفال که میمانند و بجهاد بیرون نمیشوند). خالفه: بمعنی عمود آخر خیمه است و گاهی از زنان بمناسبت ماندن در خانه و خارج نشدن بجنگ خوالف تعبیر میکنند (مفردات) رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ توبه: ۸۷ و ۹۳ راضی شدند که با زنان باز مانده، باشند طبرسی از زجاج نقل میکند: زنانرا خوالف گویند بعلت تخلف از جهاد ولی جایز است که جمع خالفه باشد و در مردان استعمال شود خالف و خالفه آنست که نانجیب باشد در دو محل جمع فاعل فواعل آمده مثل فارس فوارس و هالك هوالک. معنی آیه بعقیده طبرسی آنست: راضی شدند اینکه با زنان و اطفال و مریضان و باز نشستگان باشند.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۸۶

خوالف فقط دو بار در قرآن آمده است. مخلف: (بصیغه مفعول) کسی است که ترک شده و باز گذاشته شود سَيَقُولُ لَكَ الْمُخْلَفُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ شَعَلْنَا أَمْوَالَنَا وَ أَهْلُونَآ ... فتح: ۱۱ باز گذاشتگان از اعراب بادیه نشین خواهند گفت که: اموال و اهل، ما را از خروج بجهاد مشغول کردند. وَ عَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خُلِفُوا ... توبه: ۱۱۸ قُلْ لِلْمُخْلِفِينَ مِنَ الْأَعْرَابِ ... فتح: ۱۶. خلیفه بمعنی نائب و جانشین است در مفردات و اقرب میگوید: خلافت نیابت از غیر است در اثر غیبت منوب عنه و یا برای مرگش و یا برای عاجز بودنش و یا برای شرافت نائب و از این قبیل است که خداوند اولیاء خویش را در ارض خلیفه کرده یعنی برای شرافت اولیاء مثل هُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خُلَافَةَ الْأَرْضِ انعام: ۱۶۵. راغب میگوید: خلافت جمع خلیفه و خلفاء جمع خلیف است مثل «جَعَلَكُمْ خُلَافَةً مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ» نا گفته نماند این سخن بنا بر قاعده جمع است و گرنه مؤنث و مذکر در آن حساب نیست در باره حضرت داود آمده جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ ص: ۲۶ در اقرب الموارد میگوید: خلفاء و خلافت هر دو جمع خلیفه است. خلفاء مذکر است گویند: «ثَلَاثَةٌ خُلَافَةٍ» ولی در خلافت تذکیر و تأنیث هر دو جایز است گفته میشود: «ثَلَاثَةٌ خُلَافَةٍ وَ ثَلَاثَةٌ خُلَافَةٍ» و هر دو (خلافت و خلفاء) لغت فصیح‌اند شاهد قول اقرب آنست که هر دو در قرآن مجید آمده است. اختلاف و ناسازگاری آنست که هر یک راهی غیر از راه دیگری بگیرد در فعل یا در قول و چون اختلاف در قول گاهی منجر بتنازع میشود لذا اختلاف بمعنی نزاع و مجادله میاید بطور استعاره (مفردات) اقرب میگوید اختلاف ضد اتفاق

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۸۷

است فَاخْتَلَفَ الْأَحْزَابُ مِنْ بَيْنِهِمْ مريم: ۳۷ وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ ... آل عمران: ۱۹. اختلاف شب و روز: پی در پی هم بودن آندو است إِنَّ فِي اخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَا خَلَقَ اللَّهُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَّقُونَ يونس: ۶ این جمله پنج بار در قرآن مجید آمده است. استخلاف: جانشین گذاشتن است و معنی طلب در آن ملحوظ

است إِنَّ يَسَاءَ يُدْهِبِكُمْ وَ يَسْتَخْلِفُ مِنْ بَعْدِكُمْ مَا يَشَاءُ انعام: ۱۳۳ اگر بخواید شما را میرد و از پس شما آنکه بخواید جانشین میکند.

بشر خلیفه الله است؛ ج ۲، ص: ۲۸۷

وَ إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَ نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَ نُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ بقره: ۳۰. در آیه شریفه صحبت از یکنفر نیست و گرنه در جواب خدا ملائکه نمیگفتند مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَ يَسْفِكُ الدِّمَاءَ فساد و سفک دماء در صورت کثرت انسان تحقق پذیر است در المیزان گفته: خلافت بر آدم علیه السلام منحصر نیست بلکه اولادش نیز در آن شریک‌اند بی آنکه اختصاصی در بین باشد و مراد از تعلیم اسماء و دیعه گذاشتن این علم در انسان است بطوریکه آثار آن تدریجا و دائما از انسان ظاهر میشود. در المنار ج ۱ ص ۲۵۸ میگوید: ظاهر (و الله اعلم) آنست که مراد از خلیفه آدم و مجموع ذرّیه اوست. و در ص: ۲۶۰ میگوید: انسان ضعیف خلق شده ولی دارای حسّ و شعور است و با آندو در کائنات تصرّف میکند و آنها را زیر سلطه خود میکشد لذا دارای این همه اختراعات عجیبه شده و در آینده بجائی خواهد رسید که نمیتوان حساب کرد. پس انسان با این قوه و موهبت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۸۸

از حیث استعداد و آرزو و علم و عمل غیر محدود است. خداوند این مواهب را باو داده تا بواسطه او اسرار خلقت آشکار گردد. خدا او را با این مواهب خلیفه و جانشین خود در زمین قرار داده و او عجائب صنع خدا و اسرار خلقت خدا و بدایع حکمت او را آشکار می‌سازد (خلاصه سخن المنار). توضیح سخن آنست که خداوند دارای اسماء حسنی و صفات علیاست و بشر در تمامی آنها خلیفه و جانشین خدا در زمین است و در تمام شئون خویش کارهای خدا را حکایت میکند و مظهر اسماء و صفات حق است النهایه کمال و اتم آن صفات در خداست و بانسان مقداری از آنها عطا شده است و این خلافت شامل تمام انسان است اعم از نیک و بد، مؤمن و کافر، بد کار و نیکو کار. مثلا خالق، رازق، علیم، قادر، سمیع، بصیر، رحیم، حکیم، غفور و ... از اسماء حق تعالی است. بشر در تمام این صفات و اسماء جانشین خداست. خدا همه را خلق کرده بشر نیز مثلا ساختمان، کارخانه و غیره را خلق میکند و با قدرت خدا دادی آنها را بوجود می‌آورد، و باولاد خود روزی فراهم می‌آورد، داناست، قدرت دارد، می‌شنود، می‌بیند، مهربان، محکم کار، چاره ساز و مدبّر است. اینها همه جانشینی از حضرت حق تعالی است. علی هذا در باره امامان و مخصوصا در باره امیر المؤمنین علیه السلام مثلا میخوانیم که: مظهر صفات حق‌اند یعنی در اظهار صفات خدا از دیگران ما فوق‌اند و اگر گفتیم: علی علیه السلام ید الله است یعنی دست او مانند خدا و بجانشینی خدا قوی و کارساز و نجات دهنده است گر چه میشود گفت انسان‌ها همه ید الله‌اند ولی نه مثل آنحضرت و خلاصه آنکه: بشر خدا صفت است و جانشین خداست. اصل نیروها و صفات که بشر داراست از خدا

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۸۹

میباشد منتهی بدکاران جانشینان بد و نیکو کاران جانشینان خوب‌اند. در آیاتی نظیر وَ هُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ الْأَرْضِ وَ رَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيُبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ إِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ انعام: ۱۶۵ هُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ فَمَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ وَ لَا يَزِيدُ الْكَافِرِينَ كُفْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ إِلَّا مَقْتًا ... فاطر: ۳۹ منظور باحتمال قوی خلیفه الله بودن انسان است و کافر نیز خلیفه خداست اما کفر او در پیش خدا رسوایش خواهد کرد. ولی در آیاتی مثل جَعَلْنَاكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ مِنْ بَعْدِهِمْ ... یونس: ۱۴ وَ اذْكُرُوا إِذْ جَعَلْنَاكُمْ خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ ... اعراف: ۶۹ ظاهرا جانشین شدن از گذشتگان است نه خلیفه الله بودن و همچنین است آیه ۷۴ اعراف ولی شاید منظور از آیه ۷۴ یونس و ۶۲ نمل خلیفه الله بودن باشد. در خاتمه نا گفته نماند معنای خلیفه الله بودن آنست که بشر در آینده از حیث صنعت و کار و عمل هر چه بیشتر خدا صفت خواهد بود و مظهر بیشتر آن در زندگی بهشتی است که انسان با اراده کار خواهد کرد و این مطلب را در کتاب معاد از نظر قرآن و علم توضیح داده‌ام باید منتظر ترقیات عجیب بشر در دنیا بود

که این موجود مرموز و خلیفه الله چه کارهایی انجام خواهد داد و ظهور آن کارها دلیل خلیفه الله و مظهر صفات حق بودن است و در عین حال معرّف کمال قدرت خداست. یا دَاوُدُ اِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْاَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ ... ص: ۲۶ بنظر میاید مراد از این خلافت، خلافت حکومت و قضاوت است و آن اخصّ از خلافت سابق است که درباره انسان گفته شد زیرا جانشینی داود فقط در بعضی از اسماء حسنی بود. المیزان آنرا مصداق خلافت سابق گرفته و میگوید: بآیه اِنِّي جَاعِلٌ فِي الْاَرْضِ خَلِيفَةً بقره: ۳۰ منطبق است. نا گفته نماند آیه در باره

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۹۰

خلافت داود است. بعضی گفته‌اند: مراد جانشین بودن از پیامبران سابق است ولی آن خلاف ظاهر آیه است.

اختلاف ممدوح و مذموم؛ ج ۲، ص: ۲۹۰

وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ اُمَّةً وَّاحِدَةً وَّلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ اِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ وَ لِتَدْلِكَ خَلَقَهُمْ وَ تَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ اَجْمَعِينَ هود: ۱۱۷-۱۱۸. این دو آیه از چند جهت قابل بررسی است: ۱- مراد از «مختلفین» اختلاف در دین است یا اختلاف در سلاطین، سنن، ذوقیات، آداب، مقاصد، اعمال و غیره؟ ۲- اِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ استثنا است از جمله لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ یا از معنی لازم آن؟ ۳- مشار الیه «لِتَدْلِكَ» رحمت است یا اختلاف که هر دو از کلام سابق مستفاداند بعبارت دیگر مراد آنست که خدا مردم را برای اختلاف آفریده یا رحمت؟ و یا مشار الیه آن مضمون کلام سابق است که هم اختلاف و هم رحمت بوده باشد. ۴- آیا مراد از لَجَعَلَ النَّاسَ ... جعل اجباری است یا اختیاری؟ راجع بمطلب اول میشود گفت: با ملاحظه آیات دیگر مراد از اختلاف، اختلاف در دین است چنانکه فرموده: لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَّ مَنَاجَا وَّلَوْ شَاءَ اللّٰهُ لَجَعَلَكُمْ اُمَّةً وَّاحِدَةً مائده: ۴۸ آیه روشن است در اینکه مراد از امت واحده امتی است که دارای یک دین و یک آئین باشد. ولی در آیه ۹۳ نحل و ۸ شوری ظاهرا مراد اتحاد در نیکو کاری است. علی هذا مراد از لَجَعَلَ النَّاسَ جعل اجباری است و چون خدا جعل اجباری را نخواسته و میخواهد مردم باختیار خویش دین حق را بپذیرند لذا پیوسته در دین اختلاف خواهند داشت و لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ. اختلاف در دین اگر از روی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۹۱

طلب واقع و تحزی حقیقت باشد قهرا در پیشگاه خدا عذر موجه است ولی در اینصورت اختلاف در اصول اصلا یا بوجود نیاید و یا خیلی کم و جزئی خواهد بود که اگر طالبان در طلب حقیقت باشند با کمترین تلاش و تفکر حق روشن خواهد شد. اما اگر اختلاف از روی عناد و لجاجت باشد پیش خدا موجب مسئولیت و عذاب خواهد بود و نوعا اختلافات دینی در اثر لجاجت و اختلاف عمدی است پس از روشن شدن واقع. چنانکه فرموده: وَ مَا اِخْتَلَفَ فِيهِ اِلَّا الَّذِيْنَ اُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ ... بقره: ۲۱۳ و نیز فرموده اِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ وَ مَا اِخْتَلَفَ الَّذِيْنَ اُوتُوا الْكِتَابَ اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ ... آل عمران: ۱۹ و ایضا فرموده لَمْ تَلْبِسُوْنَ الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَ تَكْتُمُوْنَ الْحَقَّ وَ اَنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ آل عمران: ۷۱ ایضا آیه ۳۲ روم- ۱۰۵ آل عمران- ۱۴: شوری. چنانکه می بینیم در این آیات اختلاف عمدی و از روی علم و موجب آن عناد میباشد نه مخفی ماندن حقیقت، این اختلاف مبعوض خداست و در مقام بر کندن آن دعوت باتفاق کرده و فرموده: اَنْ اَقِيْمُوا الدِّينَ وَ لَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ ... شوری: ۱۳ یا اَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا اِلَيَّ كَلِمَةً سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَ بَيْنَكُمْ آل عمران: ۶۴. و اما اختلاف در سنن، آداب، روحیات، سلاطین و غیره از ضرورت عالم و مورد تصدیق قرآن است و در غیر آنصورت دنیا پیشرفت و ترقی نمیکرد ولی چنانکه گفته شد این اختلاف مورد نظر آیه ما نحن فيه نیست. راجع بمطلب دوم: بنا بر آنچه گذشت اِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ استثنا است از «مُخْتَلِفِينَ» یعنی مگر آنکسیکه خدایت رحم کند تابع حق باشد و اختلاف نکند. در اینصورت مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ مصداق همان

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۹۲

فَهَوَّدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا خواهد بود که در آیه و مَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ فَهَوَّدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بقره: ۲۱۳ آمده است. راجع بمطلب سوم: بنا بر تحقیق فوق «لِتَذَكَّرَ» راجع برحمت است نه باختلاف که اختلاف دینی مورد رضای خدا نیست و علت خلقت نمیتواند باشد. رجوع اشاره به «مُخْتَلِفِينَ» در صورتی صحیح بود که مراد از اختلاف، اختلاف سلائق و روحيات باشد که عامل مهم پیشرفت بشر است. و اینکه رحمت مؤث است در آن صورت لازم بود «لتلك خلقهم» گفته شود باید دانست رحمت مؤث حقیق نیست لذا آمده قَالَ هَذَا رَحْمَةٌ مِنْ رَبِّي كهف: ۹۸ إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ اعراف: ۵۶ و نه فرموده: «هذه - قریبه».

خلق: ج ۲، ص: ۲۹۲

خلق: (مثل فلس) آفریدن و آفریده. ناگفته نماند اصل خلق بمعنی اندازه گیری و تقدیر است و چون آفریدن توأم با اندازه گیری است لذا خلق را آفریده و آفریدن معنی میکنند. راغب میگوید: اصل خلق بمعنی اندازه گیری درست میباشد (التقدیر المستقیم) و در ابداع شیء ... و ایجاد آن بکار میرود ... در قاموس گفته خلق بمعنی تقدیر است طبرسی ذیل آیه ۲۹ بقره میگوید: «اصل الخلق التقدير» همچنین است قول ابن اثیر در نهاییه. اما خلق بمعنی آفریدن مثل أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ اعراف: ۵۴ بدان آفریدن و دستور مال خداست و آن بدین معنی بیشتر از چهل بار در قرآن آمده است. يَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ آل- عمران: ۱۹۱ مَا خَلَقَكُمْ وَلَا بَعَثَكُمْ إِلَّا كُنُفُسٍ وَأَجَادَةً لِقَمَان: ۲۸. اما خلق بمعنی آفریده (مخلوق) نحو أِذِ كَذَا عِظَامًا وَرُفَاتًا أِنَّا لَمُبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا اسراء: ۴۹

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۹۳

إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ ابراهيم: ۱۹ و سایر آیات خلق در قرآن کریم اغلب نزدیک بتمام در کار خدا استعمال شده ولی بعضاً در بکار آدمی نیز بکار رفته چنانکه در باره حضرت عیسی آمده و إِذْ تَخَلَّقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِإِذْنِي مائده: ۱۱۰ و مثل فَبَارَكْ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ مؤنون: ۱۴. ناگفته نماند: این خلقت تصرف در خلق الله است یعنی مثلاً از خاک و چوب خانه درست کردن و گرنه خالق اصلی خداست لا غیر چنانکه فرموده هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ ... فاطر: ۳. خلق (بر وزن قفل و عنق) بمعنی عادت و طبع و مروّت و دین است چنانکه در قاموس و اقرب گفته و إِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ ن: ۴ حقاً که تو بر خلق عظیمی استواری راغب میگوید: خلق (بر وزن فلس و قفل) در اصل یکی اند اولی مخصوص هیئت و اشکال و صور ظاهری است و دوّمی مخصوص به قوا و صفات است که با بصیرت قابل درک میباشد. خلاق: بمعنی نصیب خوب است (مجمع) قاموس و اقرب قید وافر را نیز دارند راغب آنرا فضیلتی که با اخلاق خوب بدست میاید معنی میکند أَوْلَيْكَ لَا خَلْقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ آل عمران: ۷۷ آنان بهره‌ای در آخرت ندارند. این کلمه شش بار در قرآن مجید آمده است خَلَّقَ: صیغه مبالغه و از اسماء حسنی است و دو بار در قرآن آمده: حجر ۸۶- یس ۸۱. اختلاق: بمعنی کذب و افتراء است طبرسی فرموده: خلق، اختلاق، فری، افتراء در معنی قریب هم‌اند. راغب گفته: هر جا که خلق در وصف کلام بکار رود معنای کذب میدهد مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي الْمِلَّةِ الْآخِرَةِ إِنْ هَذَا إِلَّا اخْتِلَاقٌ ص: ۷ ما این چنین سخنی در ملت آخر نشنیده‌ایم این جز دروغ نیست.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۹۴

در باره آیه إِنْ هَذَا إِلَّا خُلُقُ الْأَوَّلِينَ شعراء: ۱۳۷ گفته‌اند: نیست این مگر دروغ و افتراء پیشینیان. طبرسی فرموده: عدّه‌ای آنرا بفتح خاء خوانده‌اند و دیگران بضمّ خاء و لام. ابو علی گفته: خُلُقُ الْأَوَّلِينَ یعنی عادت پیشینیان و دروغ آنها طبرسی خودش آنرا کذب معنی کرده یعنی قوم عاد بهود گفتند: سخنان تو همان دروغ گذشتگان است. بعضی گفته‌اند: مراد آنست که: این کار ما و این بناء و مصانع، عادت پیشینیان ماست. وَ خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا فَرَقَان: ۲ آیه شریفه دلیل آن آنست که مخلوقات بطور کلی آفریده

خداوند و غیر از او خالق بالاستقلال وجود ندارد بر خلاف قول ثنویّه که مبدء عالم را دو تپا دانسته و شرور و ظلمت را مخلوق اهریمن میدانند. نظیر این آیه است آیات لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَأَعْبُدُوهُ انعام: ۱۰۲ قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ رعد: ۱۶ همچنین است آیه ۶۲ زمر و ۶۲ غافر. و این مطلب در بحث لفظ جلاله «الله» گذشت. الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيُبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا ملك: ۲ این آیه روشن میکند که مرگ همچون زندگی مخلوق و آفریده است و عدم صرف نیست. إِنَّمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوَانًا وَ تَخْلُقُونَ إِفْكًا عنكبوت: ۱۷ گویا مراد از تَخْلُقُونَ إِفْكًا آن است که: بدروغ اینها را معبود میخوانید اینها معبود نیستند و لا یضرّ و لا ینفع اند مثل إِنْ هِيَ إِلَّا أَسْمَاءٌ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَ آبَاؤُكُمْ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ نجم: ۲۳ معنی آیه چنین میشود: غیر از خدا بتهایی را می پرستید و آنها را بدروغ معبود میخوانید و دروغ میسازید. در این آیه دروغ سازی خلق الافک خوانده شده است. چنانکه در آیه لَمْ يَخْلُقْ مِثْلَهَا فِي الْبِلَادِ فجر: ۸ از ساختن بنای ارم خلق تعبیر شده است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۹۵

وَ لَمَّا مَرَّنَهُمْ فَلْيَغَيِّرَنَّ خَلْقَ اللَّهِ نساء: ۱۱۹ مراد از خلق الله گفته‌اند: دین خدا و امر خداست یعنی آنها را امر میکنم دین خدا و دستور خدا را تغییر میدهند این سخن از امام صادق علیه السلام نقل شده و قدماء مفسرین مثل ابن عباس و غیره نیز چنین گفته‌اند. و مؤید آن قول خداوند است که فرموده: فَأَقِمَّ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ روم: ۳۰ که بدین فطره الله و خلق الله اطلاق شده و مراد از آیه سابق تحلیل حرام و تحریم حلال است (مجمع) بعضی‌ها آنرا خصی و اخته کردن چهارپایان گفته‌اند. در المیزان میگوید: تغییر خلق الله منطبق میشود بر اخته کردن و انواع مثله و لواط و سحوق و بعید نیست که مراد از تغییر خلق الله خروج از حکم فطرت و ترک دین حق باشد خدا فرموده فَأَقِمَّ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا ... عیاشی از امام باقر علیه السلام نقل کرده که مراد از آن امر الله است و در حدیث دیگر از آنحضرت دین الله نقل کرده است. نا گفته نماند: ما قبل جمله فوق در باره بریدن و شکافتن گوشهای چهارپایان است اگر مراد از تغییر خلق الله تغییر دین باشد و صدر آیه در اضلال مطلق است باید گفت: ذکر خصوص گوش بریدن میان دو عموم از بابت اهمیت آن بدعت است که در میان اهل جاهلیت متعارف بود. هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى حشر: ۲۴ بنا بر آنچه در «برء» گذشت معنی آیه چنین میشود: اوست خدای اندازه گیر، آفریننده، صورت ده، برای اوست نامهای نیکوتر. فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ نَرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ مِنْ مُضْغَةٍ مُخَلَّقَةٍ وَ غَيْرِ مُخَلَّقَةٍ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ حَجَجِ: ۵ مخلقه و غیر مخلقه را تام الخلقه و غیر تام الخلقه گفته‌اند و نیز صورت گرفته و غیر صورت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۹۶

گرفته گفته‌اند. (مجمع) کشف بی‌عیب گفته در ج ۶ کافی ص ۱۲ از امام باقر علیهم السلام نقل است: مخلقه آنهاست که خدا در صلب آدم علیهم السلام خلق و اخذ میثاق کرده ... و آنها همان‌اند که بدنیا می‌آیند ... اما غیر مخلقه هر انسان است که در صلب آدم خلقتش نکرده ... و آنها عبارتند از نطفه‌های عزل شده و بچه‌های سقط شده قبل از ولوج روح.

خلل: ج ۲، ص: ۲۹۶

خلل: (بر وزن فرس) گشادگی میان دو چیز. جمع آن خلل است (مفردات - مجمع) فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلَالِهِ نور: ۴۳ می‌بینی باران را که از میان ابرها خارج میشود. خلل مصدر باب مفاعله نیز آمده چنانکه خواهد آمد و نیز مفرد بکار رفته بمعنی وسط چنانکه ابن اثیر در نهاییه گفته است وَ لَأَوْضَعُوا خِلَالَكُمْ لِيَبْغُوا كُمْ الْفِتْنَةَ توبه: ۴۷ میان شما اراجیف می‌ساختند و فتنه جوئی میکردند فَجَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِ ... اسراء: ۵ کاوش میکنند میان خانه‌ها را. خَلَّةٌ: بضمّ اوّل بمعنی موّدت و دوستی است طبرسی آنرا موّدت خالص گفته است راغب در وجه آن سه علت ذکر کرده یکی آنکه دوستی و موّدت در وسط نفس قرار دارد و یا آنکه نفس را میشکافد و در آن اثر میگذارد مثل تیر در هدف. و یا اینکه احتیاج بآن موّدت زیاد است (بنا بر آنکه معنای خَلَّتْ (احتیاج) در آن

منظور باشد وجه اول را ابن اثیر نیز در نهاییه گفته است. **يَوْمَ لَا يَنْفَعُ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ** بقره: ۲۵۴ روزیکه در آن خرید و فروش، دوستی و شفاعت نیست. **يَوْمَ لَا يَنْفَعُ فِيهِ وَلَا خِلَالٌ** ابراهیم: ۳۱ خلال در آیه شریفه مصدر باب مفاعله و بمعنی دوستی است. خلیل: دوست یا ویلتی **لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فَلَانًا خَلِيلًا** فرقان: ۲۸ **وَ اتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا** قاموس قرآن، ج ۲، ص:

۲۹۷ نساء: ۱۲۵ جمع خلیل اخلاء است مثل **الْأَخْلَاءِ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ** زخرف: ۶۷ دوستان در آنروز بعضی به بعضی دشمن اند مگر پرهیز کاران.

خلو: ج ۲، ص: ۲۹۷

خلو: خلاء و خلو بمعنی خالی شدن است (اقرّب) ایضا خلو بمعنی گذشتن زمان بکار میرود راغب میگوید: خلو در زمان و مکان هر دو استعمال میشود لیکن چون از خالی شدن زمان، گذشتن آن بنظر آمده لذا اهل لغت «خلا-الزمان» را: زمان گذشت معنی کرده‌اند. استعمال قرآن مجید همه از این قبیل است مثل **وَ إِنْ مِنْ أُمَّةٍ إِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٌ** فاطر: ۲۴ هیچ امتی نیست مگر آنکه در آن انداز کننده‌ای گذشته است. **تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ ...** بقره: ۱۳۴ **وَ مَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ** آل عمران: ۱۴۴ **سُنَّهَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ** احزاب: ۳۸. **وَ إِذْ خَلَوْا إِلَىٰ شِيَابِئِهِمْ** قالوا **إِنَّا مَعَكُمْ** بقره: ۱۴ خلوت را از آنجهت خلوت گویند که از اغیار خالی است «خلا الیه» یعنی در خلوت باو رسید. علی هذا معنی آیه چنین میشود: و چون در خلوت بشیاطین خود رسیدند میگویند ما با شمایم. **وَ إِذْ خَلَوْا عَصَوْا عَالِيَهُمْ** **الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْقَبْرِ** آل عمران: ۱۱۹ و چون خلوت کنند سر انگشتان را از خشم بر شما بدنان گزند. **اقْتُلُوا يُوسُفَ أَوْ اطْرَحُوهُ أَرْضًا يَخْلُ لَكُمْ وَجْهَ أَبِيكُمْ ...** یوسف: ۹ یوسف را بکشید و یا بزمین نا معلومی بیاندازید تا توجه پدرتان برای شما خالی از حبّ یوسف و خالص باشد. تخلیه: ترک کردن. گوئی در ترک کردن، شخص از ترک شده خالی و کنار میشود راغب اصل آن را ترک کردن در جای خالی گفته است **فَإِنْ تَابُوا وَ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَ آتَوْا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ ...** توبه: ۵

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۹۸

تخلی: خالی شدن **وَ أَلْقَتْ مَا فِيهَا وَ تَخَلَّتْ** انشقاق: ۴ ایام خالی: روزهای گذشته **كُلُّوا وَ اشْرَبُوا هَنِيئًا بِمَا أَسْلَفْتُمْ فِي الْأَيَّامِ الْخَالِيَةِ** حاقه: ۲۴. **وَ إِنْ مِنْ أُمَّةٍ إِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٌ** فاطر: ۲۴ این آیه روشن میکند که هیچ امتی از امتها بدون پیغمبر نبوده و در تمام آنها پیامبرانی از جانب خدا آمده‌اند. توضیح آنکه: چون در امتی پیامبری از جانب خدا مبعوث شود بعد از گذشتن او دینش در اثر مرور زمان آلوده بشرک و کفر و بت پرستی میشود لذا گفته‌اند ریشه شرک و بت پرستی‌ها توحید است و هر جا که آندو بوده باشد باید پی برد که ابتدا پیامبری بوده است در تاریخ امریکا دیده‌ام: کاشفین آن چون وارد مملکت «پرو» شدند در آنجا معبد آفتاب یافتند حتی مردم آنجا میگفتند: این تازه واردها پسران آفتاب‌اند. باید از این دریافت که در آنجا نیز پیامبرانی وجود داشته است. بطور کلی با دقت در این آیه و تحقیق در تاریخ امتها میتوان بوجود پیامبران در آنها پی برد و عموم موهبت الهی را در آنها کشف کرد. گر چه در ممالک غرب پیغمبری سراغ نداریم و تمام پیامبران امثال نوح، ابراهیم، موسی، عیسی، محمد صلوات الله علیهم از اهل شرق‌اند ولی اگر در سابقه آنها دقت شود حتما پیامبرانی در میان آنها بوده است. قرآن میفرماید: بعضی از پیامبران را بر تو حکایت کردیم و برخی را حکایت نمودیم **مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَ مِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ ...** غافر: ۷۸.

خمد: ج ۲، ص: ۲۹۸

خمد: خمود: فرو نشستن زبان آتش است «خمدت النار خمودا: طفیء لهبها» (مفردات) و آن در انسان کنایه از مرگ است **فَمَا زَالَتْ تِلْكَ دَعْوَاهُمْ حَتَّىٰ جَعَلْنَاهُمْ حَصِيدًا خَامِدِينَ** انبیاء: ۱۵ ادعایشان پیوسته چنین بود تا درو شده بیجانشان کردیم.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۲۹۹
 إِنَّ كَانَتْ إِلَّا صَيِّحَةً وَأَحَدَةً فَإِذَا هُمْ خَامِدُونَ يس: ۲۹ در نهج البلاغه خطبه ۱۹۶ در وصف قرآن فرموده «وَفُرْقَانًا لَا يُخَمِّدُ بُرْهَانَهُ وَ تَبْيَانًا لَا تُهْدِمُ أَرْكَانَهُ».

خمر: ج ۲، ص: ۲۹۹

اشاره

خمر: پوشاندن. طبرسی گوید: اصل خمر بمعنی ستر و پوشاندن است. راغب میگوید: اصل خمر بمعنی پوشانیدن شیء است و آنچه با آن چیزی را می پوشانند خمار گویند ولی در تعارف، خمار مخصوص شده آنچه زن سر خود را با آن می پوشاند و جمع آن خمر (بر وزن عنق) است و لِيَضْرِبَنَّ بِخُمُرِهِنَّ عَلَيَّ جُيُوبِهِنَّ نور: ۳۱ روسریهای خود بر گریبانهای خویش بزنند معنی این آیه در «جیب» گذشت. بشراب از آنجهت خمر گویند که عقل را می پوشاند و زایل میکند چنانکه در مفردات و قاموس گفته است. يَشْتَبُلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنْفَعٌ لِلنَّاسِ بقره: ۲۱۹ همچنین است آیه ۹۰ و ۹۱ مائده. قَالَ أَحَدُهُمَا إِنِّي أَرَانِي أَعْصِرُ خَمْرًا يوسف ۳۶ طبرسی در این آیه مضاف مقدر کرده و گوید اصل آن «اعصر عنب خمر» است و از زجاج و ابن انباری نقل کرده که خمر باعتبار ما يؤل اليه است و بعضی گفته اند که عرب انگور را خمر مینامند. الميزان عقیده دارد که عنب باعتبار ما يؤل خمر خوانده شده. احتمال دیگری که بنظر نگارنده میرسد آنست که «خمرًا» مفعول له باشد یعنی: برای شراب درست کردن می فشارم. در اقرب گوید: خمر در آیه بمعنی انگور است.

شراب بهشت: ج ۲، ص: ۲۹۹

وَأَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ محمد: ۱۵ این آیه در باره شراب بهشت است آنهم نهر نهر، آیا خمر بهشتی مست کننده و مزیل عقل است؟ شاید از «لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ» فهمیده شود که خمر بهشت مثل خمر دنیا
 قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۰۰

نیست بلکه آن لذت خالص است و ضرری از قبیل ازاله عقل و درد سر و تهوع ندارد چنانکه خمر دنیا چنین است طبرسی رحمه الله از آیه چنین فهمیده است. در سوره صافات آیه ۴۵-۴۷ در باره شراب بهشتی آمده يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ. يَبِيضَاءَ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ لَا فِيهَا غَوْلٌ وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنْزَفُونَ طبرسی فرموده: لَا فِيهَا غَوْلٌ یعنی شراب بهشت عقل آنها را اغتیا ن نمیکند و نمیرد الخ. ولی چنانکه در «غول» خواهد آمد ظاهراً مراد از آن سر درد است. و هکذا آیه وَكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ لَا يُصَدَّعُونَ عَنْهَا وَلَا يُنْزَفُونَ واقعه: ۱۹. ناگفته نماند نرف الماء آنگاه گویند که کسی آب چاه را تماماً بکشد و بئر نزوف چاهی است که آبش کشیده شده باشد و به مست نزیف گویند زیرا عقلش نرف و نزع شده است (مفردات). علی هذا شکی نمی ماند که مراد از «يُنْزَفُونَ» در دو آیه زایل شدن عقل است یعنی: در خمر بهشتی هلاک شدن نیست و نه از آن عقل باخته میشوند (صافات ۴۷) از آن بسر درد نیمافتند و عقل نمی بازند (واقعه ۱۸) اختلاف قرائت «ینزفون» در «نرف» دیده شود.

خمر شراب مخصوص نیست: ج ۲، ص: ۳۰۰

طبرسی رحمه الله فرموده: خمر هر شراب مست کننده و آمیزنده با عقل و پوشاننده آن است و آنچه کثیر آن مست کننده باشد قلیل

آن نیز خمر است. این همان است که از روایات اصحاب ما ظاهر است و مذهب شافعی نیز چنین است ولی بعضی گفته‌اند: خمر عصیر انگور است آنگاه که بجوش آید و شدید شود. راغب در مفردات گوید: خمر در نزد بعضی نام هر مست کننده است و در نزد بعضی نام شرابی است که از انگور و خرما گرفته شود چون از حضرت رسول (صلی الله علیه و آله) روایت شده: «خمر از این قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۰۱»

دو درخت خرما و انگور است... در قاموس میگوید: خمر آنست که مستی آورد و از انگور باشد و یا اعم از انگور و غیر آن ولی عموم اصیح است زیرا خمر تحریم شد در حالیکه در مدینه شراب انگور نبود و شراب آنها از خرما تر و خرما خشک بود. در میزان فرموده: خمر بنا بر آنچه از لغت بدست میاید هر مایعی است که برای مست کردن درست شده باشد عرب از اقسام آن فقط شراب انگور و خرما و جو را میدانست. مردم بتدریج در اقسام آن اضافه کردند تا امروز که دارای انواع زیاد است. بحسب درجات مست کردن و همه آنها خمر است.

جریان تحریم خمر؛ ج ۲، ص: ۳۰۱

ناگفته نماند: نظر اسلام در تحریم شراب، مست کردن آن است و هر آنچه مست کننده باشد خمر و حرام است چنانکه از مجمع و قاموس و میزان نقل شد و در باره آب جو روایت شده «الفقاع خمر استصغره الناس» یعنی آبجو خمر است ولی مردم آنرا کوچک شمرده‌اند. راجع بترتیب آیات خمر باید دانست که لحن آیات تا حدی با هم متفاوت است و میشود از آنها استفاده کرد که قرآن کریم با زمینه سازی و مقدمه چینی و بالاخره با آماده کردن مردم آنرا حرام کرده است، ولی در اصل شریعت اسلام و تمام ادیان مطلقاً حرام است و غیر معقول است که بگوئیم خداوند آنرا در دینی و یا در زمانی حلال کرده است، چیزیکه مزیل عقل است امکان ندارد در دین خدا حلال شده باشد. اینک آیات را نقل میکنیم: ۱- يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا... بقره: ۲۱۹. لحن این آیه چندان تند نیست. فقط حاکی از آنست که ضرر قمار قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۰۲

و شراب از فائده آنها بیشتر است گر چه با مقایسه آیه قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّي الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَالْأَثَمَ وَالْبُغْيَ بِغَيْرِ الْحَقِّ... اعراف: ۳۳ حرمت خمر از آیه استفاده میشود زیرا این آیه مکی است و روشن میکند که «اثم» تحریم شده است و آیه بقره مدنی است و بوجود اثم در خمر تصریح میکند علی هذا اثم حرام و در نتیجه خمر حرام است و حضرت موسی بن جعفر علیه السلام چنانکه خواهد آمد برای مهدی عباسی چنین استدلال فرموده است. ۲- يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ... نساء: ۴۳ یعنی شما که ایمان آورده‌اید در حال مستی بنماز نیایستید تا بدانید چه میگوئید. این آیه نیز در مدینه نازل شده و فقط از مستی در حال نماز نهی میکند و بنظر میاید که مسلمین هنوز از شراب دست نکشیده بودند که در بعضی حالات از آن نهی شدند. چنانکه نقل شده بعضی از صحابه بعد از نزول این آیه باز شراب میخوردند چنانکه خواهد آمد. ۳- يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ. إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعِدَاةَ وَالْبُغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنتَهُونَ مائده: ۹۰-۹۱. این دو آیه مدنی است و صریح در نهی‌اند، جمله «فَاجْتَنِبُوهُ» و فَهَلْ أَنْتُمْ مُنتَهُونَ روشن میکند که دیگر کسی حق ندارد بآن نزدیک شود و ایضا چنانکه در میزان گفته: فَهَلْ أَنْتُمْ مُنتَهُونَ میفهماند که تا آنزمان آنرا ترک نکرده بودند. در میزان ذیل آیه ۹۰ مائده میگوید: از زمخشری در ربیع الابرار نقل شده گوید: در باره خمر سه آیه نازل شد: يَسْئَلُونَكَ عَنِ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۰۳

الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ بعد از این آیه بعضی از مسلمانان شرب خمر میکردند و بعضی ترک نمودند تا اینکه مردی شراب خورد و داخل

نماز شد و پریشان گفت آیه **لَا أُتِيهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَّا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَىٰ** نازل گردید سپس بعضی شراب خوردند حتی عمر بن الخطاب نیز خورد و با استخوان شتری سر عبد الرحمن بن عوف را بشکست و بعد نشست و شروع کرد بنوحه خواندن بر کشتگان جنگ بدر از مشرکان و شعر اسود بن یغفر را در نوحه خود میخواند و آن این است: و کاین بالقلب قلب بدر من القنیات و الشرب الکرام و کاین بالقلب قلب بدر من السری المکامل بالسینام ا یوعدنا ابن کبشه ان نحیی و کیف حیاة اصداء و هام ا یعجز ان یرد الموت عتی و ینشرنی اذا بلیت عظامی الا- من مبلغ الرّحمن عتی بآئی تارک شهر الصیام فقل لله: یمعنی شرابی و قل لله: یمعنی طعامی این ماجری برسول خدا صلی الله علیه و آله رسید خارج شد در حالیکه علامت خشم در چهره‌اش نمایان بود و ردای خویش را میکشید چیزیکه در دست داشت بالا برد تا عمر را بزند عمر گفت: بخدا پناه میبرم از غضب خدا و رسولش. پس خدا نازل فرمود: **إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ** - تا- **فَهَلْ أَنْتُمْ مُتْتَهُونَ** عمر گفت: بس کردیم. و نیز در المیزان ج ۶ ص ۱۴۴ از کافی و تهذیب از امام باقر علیه السلام نقل کرده: خداوند هیچ پیامبری نفرستاد مگر آنکه در علم خدا بود که اگر دین او کامل شود خمر را در دین او تحریم کند. خمر پیوسته حرام بوده است مردم فقط از خصلتی بخصلتی نقل میشوند و اگر همه احکام دین یکبار بر مردم حمل میشد بدین نمیرسیدند راوی گفت: امام علیه السلام فرمود کسی ارفاق کننده‌تر از خدا نیست و از رفق خداست که قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۰۴

مردم را از خصلتی بخصلتی نقل میکند و اگر همه احکام یکدفعه بر مردم بار میشد بهلاکت میافتادند. نا گفته نماند این همان است که گفتیم از آیات بدست میاید: قرآن مجید راجع بتحریم خمر زمینه سازی کرده و مردم را بتدریج آماده نموده است و گرنه در اصل دین شراب همواره حرام بوده است. ایضا در المیزان ج ۲ ص ۲۰۷ از کافی از علی بن یقظین نقل شده: مهدی عباسی از حضرت موسی بن جعفر علیه السلام پرسید: آیا شراب در کتاب خدا حرام است مردم فقط نهی شدنش را میدانند حرام بودنش را نمیدانند؟ امام علیه السلام فرمود: بلکه آن حرام است. گفت در کدام محلّ از کتاب خدا تحریم شده است یا ابا الحسن؟ فرمود: قول خدا **إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّي الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَّنَ وَأَلْثَمَ وَالْبَغْيَ بَغَيْرِ الْحَقِّ** تا فرمود **أَمَّا أَثَمَ**، آن بعینه خمر است خدا در محلّ دیگر فرموده: **يَسْتَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا** فاما اثم در کتاب خدا آن شراب و قمار است و اثم آنها از نفعشان بیشتر است چنانکه خدا فرموده. مهدی گفت: ای علی بن یقظین این فتوای هاشمیّه است باو گفتیم: راست گفتی یا امیر المؤمنین حمد خدائی راست که این علم را از شما اهل بیت خارج نکرده است. گوید: پس بخدا قسم مهدی صبر نکرد تا گفت: راست گفتی ای رافضی. در خاتمه نا گفته نماند که تمام اقسام شراب، حرام و مورد غضب خداست حضرت رسول ده نفر را در باره آن لعنت کرده که از آنجمله است: کارنده انگور برای شراب، نگهبان آن، فشارنده آن، نوشنده آن، ساقی و حامل آن، کسیکه بسوی او حمل شده، فروشنده و خریدار و خورنده قیمت آن. اینک مسیحیان و ارباب سایر قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۰۵

ادیان آنرا حلال میدانند مربوط باصل ادیان آسمانی نیست چنانکه قبلا گفته شد. و راجع بحرمت شراب در شریعت تورات و انجیل برای نمونه رجوع شود به انجیل لوقا باب اول بند ۱۵- امثال سلیمان باب ۲۰ بند ۱ و باب ۲۳ بند ۲۹-۳۵ کتاب اشعیاء باب ۵ بند ۲۲ و باب ۲۸ بند ۱-۷ و باب ۵۶ بند ۱۲- کتاب یوشع باب ۴ بند ۱۱.

خمس: ج ۲، ص: ۳۰۵

خمس: پنج و یقولون **خَمْسَهُ سَادِسُهُمْ** کلّبهم کھف: ۲۲ و میگویند پنج نفراند ششم آنها سگشان است. خامس: پنجم و **الخامسة** أنّ **غَضَبَ اللَّهِ عَلَيْهَا** إنّ **كَانَ مِنَ الصَّادِقِينَ** نور: ۹ خمسين: پنجاه **فَلَيْتَ فِيهِمْ أَلْفَ سِنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ** عاماً عنكبوت: ۱۴. **تَعْرُجُ الْمَلَائِكَةُ وَ الرُّوحُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ** فاصبر صبراً جميلاً معارج: ۴ راجع باین آیه در «عرج» بحث شده است. و **اعلموا أنّما**

غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَأَنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ إِن كُنتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ وَمَا أُنزِلْنَا عَلَيَّ عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ انفال: ۴۱. خمس بر وزن عنق پنج یک و یک پنجم است و آیه صریح است در اینکه یک پنجم غنائم مال خدا و فرق پنجگانه دیگر است این آیه از چند جهت قابل دقت است: اول آنکه اهل سنت عقیده دارند که خمس منحصر بغنائم جنگی است زیرا در آیه لفظ «غَنِمْتُمْ» آمده است و ایضا در باره غنائم جنگ بدر است چنانکه از خود آیه و از ما قبل و ما بعدش روشن است. ولی باید دانست: غنیمت فقط بمعنی غنائم جنگی نیست در اقرب الموارد آنرا غنائم جنگی و هر چیزیکه بدست آید ... معنی کرده. در المنجد آنرا غنائم جنگی و هر فائده دیگر گفته است. در نهج البلاغه نامه ۴۵ فرموده «فو الله قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۰۶»

ما کنزت من دنیاکم تبراً و لا ادخرت من غنائمها و فرا» بخدا از دنیای شما ریزه زری و ریزه نقره‌ای خزانه نکردم و از غنائم آن مالی نیاندوختم پیدا است که مراد از غنائم اموال و فائده‌های دنیا است نه غنائم جنگی طبرسی رحمه الله که قول او از لحاظ لغت سند کامل است فرموده: در عرف لغت بهر فائده غنم و غنیمت اطلاق میشود. و نیز در آیه فَعِنْدَ اللَّهِ مَغَانِمٌ كَثِيرَةٌ نساء: ۹۴ مراد از مغانم بهره‌ها و فائده‌هاست المنار و طبرسی آنرا فواضل و نعمتهای و رزق گفته است. راغب در مفردات گفته: غنم بر وزن فرس معروف است ... و غنم (بر وزن قفل) رسیدن بگوسفند و بدست آوردن آن است سپس در هر چیزیکه از دشمن و غیره بدست آید بکار رفته است. از اینجاست که اهل بیت علیهم السلام آنرا هر فائده گرفته‌اند در کافی از سماعة منقول است که از ابو الحسن علیه السلام از خمس پرسیدم فرموده: آن در هر چیزی است که مردم فائده برده‌اند کم باشد یا زیاد. وانگهی در مورد آیه گر چه جنگ بدر است ولی مورد مختص آیه نیست بلکه غنائم جنگ بدر سبب صدور این حکم کلی شده است. بموجب روایات اهل بیت علیهم السلام خمس به هفت چیز راجع است غنائم جنگی، ارباح مکاسب، کنز، معادن، مال مخلوط بحرام، زمینیکه کافر ذمی از مسلمانی بخرد، جواهریکه بواسطه غواصی بدست آید. دوم «ذی القربی» در آیه مفرد است و یک مصداق بیشتر ندارد یعنی کسیکه با حضرت رسول قرابت دارد و آن با امام و جانشین پیغمبر که شیعه عقیده دارد تطبیق میشود در هر عصر امام و جانشین آنحضرت فقط یک نفر میشود. سوم آنکه فَلِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ هر سه با لام که مفید قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۰۷»

اختصاص و ملکیت است آمده و الْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ بدون لام آمده و عطف به لِذِي الْقُرْبَىٰ اند و این روشن میکند که این فرق سه گانه داخل در ذی القربی‌اند و بواسطه ذی القربی بودن از خمس سهم می‌برند و این همان است که ائمه علیهم السلام فرموده‌اند: مراد از این سه گروه، یتامی و مساکین و ابن سبیل سادات بنی هاشم‌اند. راجع بآیه شریفه مطالب دیگری هست که در فقه شیعه باید دید.

خمس: ج ۲، ص: ۳۰۷

خمس: گرسنگی (نهایه) فَمَنْ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرِ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ مائده: ۳ هر که در گرسنگی مضطر بخوردن میته و غیره شود در حالیکه بگناه بی میل است خدا آمرزنده و مهربان است ناگفته نماند: اصل خمس فرو رفتن و لاغری شکم از گرسنگی و کاستن ورم زخم و نظیر آن است گرسنگی را از آن مخمصه گویند که سبب لاغری شکم و فرو رفتن آن میشود راغب مخمصه را گرسنگی که باعث لاغری شکم میشود گفته ایضا در مجمع البیان اخمص قدم آنقسمت از باطن پا است که بزمین نمیرسد در اثر فرو رفتگی. در نهج - البلاغه خطبه ۱۱۹ در باره مؤمنان فرموده «مره العيون من البكاء خمس البطون من الصيام» مره و خمس بر وزن عنق جمع امره و اخمص است یعنی آزرده چشم‌اند از گریه و شکم لاغراند از روزه و در وصف حضرت رسول صلی الله علیه و آله در خطبه ۱۵۸ فرموده «خرج من الدنيا خميصاً» از دنیا شکم خالی بیرون رفت. کلمه مخمصه فقط دو بار در قرآن مجید

آمده: مائده ۳، توبه ۱۲۰.

خمط: ج ۲، ص: ۳۰۷

خمط: تلخ و درختیکه خار ندارد و بَدَلْنَاَهُمْ بِجَنَّتَيْهِمْ ذَوَاتِي أَكُلِ خَمَطٍ وَ أَثَلٍ وَ شَيْءٍ مِنْ سِدْرٍ قَلِيلٍ سبَاء: ۱۶ راغب گوید: خمط درختی است که خار ندارد گفته‌اند که آن درخت مسواک است طبرسی چند معنی برای آن نقل

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۰۸

کرده از جمله گوید: گفته شده آن هر درختی است که خار ندارد در قاموس گوید: خمط هر چیز ترش یا تلخ است و هر گیاهی است که طعم تلخ دارد. و از جمله هر درخت بی خار و درخت مسواک و غیره گفته است. ناگفته نماند: بنظر میاید که خمط در آیه شریفه بمعنی تلخ باشد و آن صفت «اکل» است و «اثل و شیء» عطف به «اکل» است یعنی: دو تا باغ آنها را بدو باغیکه میوه تلخ و شوره گز و اندکی کنار داشت مبدل کردیم. ممکن است بگوئیم: خمط بمعنی درخت مسواک است و خمط و اثل هر دو بیان «اکل» است یعنی دو باغ میوه‌دار که درخت آنها مسواک و شوره گز بود ولی این درست نیست زیرا شوره گز اصلا دارای میوه نیست. این کلمه تنها یکبار در قرآن آمده است.

خنزیر: ج ۲، ص: ۳۰۸

خنزیر: خوک. حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَ الدَّمُ وَ لَحْمُ الْخَنزِيرِ ... مائده: ۳ جمع آن خنازیر است وَ جَعَلَ مِنْهُمُ الْقِرَدَةَ وَ الْخَنَازِيرَ ... مائده: ۶۰ راجع بآیه اخیر رجوع شود به «مسخ» کلمه خنزیر چهار بار در قرآن مجید آمده است و کلمه خنازیر یکبار. گوشت خوک بتصریح قرآن حرام و قابل خوردن نیست.

خنس: ج ۲، ص: ۳۰۸

خنس: کنار رفتن. واپس ماندن. پنهان شدن. فَلَا أُقْسِمُ بِالْخُنُوسِ الْجَوَارِ الْكُنَّسِ وَ اللَّيْلِ إِذْ عَسَيْتُمْ أَصْبَحَ إِذْ تَنْفَسُ إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ تَكْوِير: ۱۵-۱۹. معنای اولی خنس و خنوس در قاموس و صحاح و تفسیر بیضاوی و کشاف ذیل سوره ناس، تاخر و واپس ماندن ذکر شده است. در نهایت آنرا انقباض و کنار رفتن گفته و از ابن عباس نقل کرده که محضر رسول خدا صلی الله علیه و آله رفتم میخواست نماز بخواند مرا پیش روی خود نشانند «فَلَمَّا أَقْبَلَ عَلَيَّ صَلَوَتَهُ انخست» یعنی چون شروع بنماز کرد کنار شدم. راغب نیز

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۰۹

انقباض و تأخیر انداختن گفته است در اقرب الموارد، رجوع، کنار شدن، واپس ماندن و انقباض آمده است. در مجمع البیان میگوید: خمس و کنس هر دو در اصل بمعنی ستر و پوشاندن است شیطان را خناس گویند که هنگام یاد خدا کنار میرود و پنهان میگردد کناس بضم کاف خانه‌ای است که پرنده وحشی برای خود اتخاذ کرده و در آن مخفی میشود و در تفسیر سوره التیاس فرموده: خنوس پنهان شدن بعد از ظهور است. خلاصه آنکه: خنس و خنوس بمعنی کنار رفتن، واپس ماندن و پنهان شدن است و این معانی قریب بهم‌اند. کنس نیز بمعنی پنهان شدن است در باره آهو که در نهانگاه خود پنهان میشود گویند: «کنس الظبیء اذا تغیب و استتر فی کناسه» (نهایه) «عسعس اللیل» یعنی شب روی آورد و شب رفت در دو ضد بکار رفته است (مجمع). ناگفته نماند «الْجَوَارِ الْكُنَّسِ» صفت «بِالْخُنُوسِ» است و در نتیجه هر سه بموصوفهائی دلالت دارند که دارای هر سه صفت‌اند. موصوفاتی که واپس شونده و دارای انقباض و پنهان شونده‌اند و نیز در جریان و حرکت‌اند و این اوصاف لازم و ذاتی آنها است نه آنی و زمانی. ستارگان

بی‌شمار آسمان چنانکه دانشمندان می‌گویند چنین‌اند آنها پیوسته در حال تحوّل و انقلاب‌اند، سوخت خویش را تمام میکنند بعضی در نیمه راه زندگی‌اند بعضی در آخر عمر و بعضی در ابتدای تشکیل: لذا آنها را بگروه‌های مختلف از قبیل ستارگان تپنده (که قشر ظاهر آنها مانند ضربان نبض آهسته و منظم است) غولهای آبی، غولهای سرخ، کوتوله‌های سرخ، کوتوله‌های سفید که مواد آنها پیوسته در انفعال و تبدل است و در باره کوتوله‌های سفید گفته‌اند که در مراحل آخر زندگی هستند.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۱۰

از طرف دیگر آمدن و رفتن دائمی شب و روشن شدن روز حکایت از تحوّل و انقلاب دائمی جهان دارد. در اول سوره تکویر از تکویر و خاموش شدن آفتاب و از منکدر و تیره شدن نجوم و تبخیر دریاها و غیره سخن رفته پس از آن به خنّس و کنّس قسم یاد شده که این سخنان از فرشته وحی است نه ساخته پیامبر (ص) بنا بر این بنظر می‌آید که این اوصاف در باره ستارگان و خورشیدهای بی‌شمار جهان است که پیوسته در حال انقلاب‌اند و حکایت از انهدام عالم دارند معنی آیه شریفه چنین میشود: پس نه، قسم به واپس شونده‌گان روان و نهان شونده و شب که می‌آید و می‌رود و بصبح که می‌دمد و گسترش می‌یابد که این سخنان قول فرشته بزرگوار است. اینکه مفسّران آنها را سیارات و عموم ستارگان گرفته و گفته‌اند: در شب آشکار میشوند و در روز غائب میگردند. بنظر می‌آید که این سخن خیلی سطحی است و این اوصاف در باره غایب شدن در روز و برگشتن در شب نیست و این چندان دلالت بقیامت ندارد. ولی ما هم اگر در زمان گذشته می‌بودیم مانند آنها رحمهم الله میگفتیم زیرا گذشت زمان و ترقی علم در نمایاندن مفاهیم عالیّه قرآن سهم بسزائی دارد. الخنّاس الَّذِي يُوسِسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ النَّاسِ: ۴ در باره خنّاس گفته‌اند نام شیطان است که چون خدا یاد شود منقبض و نهان میگردد. ولی ناگفته نماند: خنّاس در آیه شریفه صفت وسواس است قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ ... مِنْ شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ الَّذِي يُوَسْوِسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ وسوسه در سینه و قلب آدمی است و بسیار بسیار مخفی و نهان است که آدمی کمتر وجود آنرا حسّ میکند. لذا باید گفت خنّاس بمعنی سخت نهان و صفت وسوسه است نه صفت شیطان

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۱۱

آری در ذیل سوره فرموده که این وسوسه از جنّ و مردم بقلب آدمی راه پیدا میکند. معنی آیات چنین است: بگو پناه می‌برم پروردگار مردم ... از شرّ وسوسه که بسیار نهان و پوشیده است و در سینه‌های مردم رفت و آمد میکند. و وسواس اسم وسوسه و جمع آن وسواس است و صفت نیست.

خنق: ج ۲، ص: ۳۱۱

خنق: خفه کردن. حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالِدَمُّ وَلَحْمُ الْخَيْزِرِ وَمَنْ أٰهْلٌ لِّغَيْرِ اللَّهِ بِهِ وَالْمُنْخَنِقَةُ ... مائده: ۳ منخنقه حیوانی است که آنرا خفه کنند و گوشت آن از محرّمات است و فقط یکبار در قرآن مجید آمده است خناق بضم اول مرضی است که در گلو پیدا میشود (دیفتری) و بکسر آن ریسمان و نحو آنست که با آن حیوانی و یا انسانی را خفه میکنند.

خوار: ج ۲، ص: ۳۱۱

خوار: صدای گاو. راغب میگوید: خوار مخصوص بصدای گاو است و گاهی بطور استعاره بصدای شتر گفته میشود و اتَّخَذَ قَوْمٌ مُوسَىٰ مِنْ بَعْدِهِ مِنْ حُلِيِّهِمْ عِجْلًا جَسَدًا لَهُ خُورٌ اعراف: ۱۴۸ قوم بعد از رفتن وی از زیورهای خود گوساله‌ایکه پیکر بود بساختند که صدای گوساله داشت. این کلمه فقط دو بار در قرآن مجید آمده است: اعراف: ۱۴۸- طه ۸۸. در نهج البلاغه خطبه ۱۹۹ در باره قوم ثمود فرموده «خارت ارضهم بالخنسفة خوار السبکة المحماء فی الارض الخوّاره» صدای زمین بهنگام لرزه بصدای گاو تشبیه شده است سکه محماء یعنی گاو آهن آب داده. ارض خوّاره زمین نرم است.

خوض: ج ۲، ص: ۳۱۱

خوض: داخل شدن در آب (قاموس) راغب میگوید: خوض وارد شدن در آب و رفتن در آن است و بطور استعاره ب وارد شدن در امور، اطلاق میشود و اکثر موارد آن در قرآن محلی است که ورود در آن مذموم است. فَوَيْلٌ لِلْمُكَذِّبِينَ الَّذِينَ هُمْ فِي خَوْضٍ يَلْعَبُونَ طور: ۱۲ طبرسی در ذیل

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۱۲

این آیه میگوید: خوض وارد شدن در آبست با قدم، دخول در قول بآن تشبیه شده است. یعنی آنروز وای بر مکذبین آنانکه در حدیث باطل بازی میکنند و سخن باطل میگویند قُلِ اللَّهُ تَمَّ ذَرَهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ انعام: ۹۱ بگو خدا، سپس بگذار در باطلشان که وارد شده‌اند سرگرم باشند. فَلَا تَقْعُدُوا مَعَهُمْ حَتَّىٰ يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ نساء: ۱۴۰ وَ كُنَّا نَخُوضُ مَعَ الْخَائِضَةِ يَنْ مَدثر: ۴۵ با آنانکه بیاطل وارد شده بودند بیاطل وارد میشدیم. وَ خُضْتُمْ كَالَّذِي خَاضُوا توبه: ۶۹ «الَّذِي» صفت خوض است که از «خُضْتُمْ» استفاده میشود یعنی وارد شدید مثل ورود آنانکه بیاطل وارد شدند. طبرسی این را از یونس و اخفش نقل کرده است. ناگفته نماند این کلمه در قرآن کریم در ورود بآب اصلا بکار نرفته و در همه جا، موارد آن خوض در باطل است. در نهج البلاغه خطبه ۱۹۲ در وصف حضرت رسول صلی الله علیه و آله فرموده «خاض الی رضوان الله کلّ غمره و تجرّع فیہ کلّ شدّه».

خوف: ج ۲، ص: ۳۱۲

خوف: ترس. راغب میگوید: خوف توقع مکروهی است از روی علامت مظنون یا معلوم چنانکه رجاء و طمع توقع محبوبی است از روی آندو. فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ بقره: ۳۸. تخویف بمعنی ترساندن است ذَلِكَ يُخَوِّفُ اللَّهُ بِهِ عِبَادَهُ زمر: ۱۶ إِنَّمَا ذَلِكَ الشَّيْطَانُ يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ آل عمران: ۱۷۵ خیفه: حالتی است که از خوف بانسان عارض میشود و در جای خوف بکار میرود (راغب) فَأَوْجَسَ فِي نَفْسِهِ خِيفَةً مُوسَى طه: ۶۷ موسی در نفس خویش احساس خوف کرد. تخوّف بمعنی ظهور خوف است (راغب) أَوْ يَأْخُذْهُمْ فِي تَقَلُّبِهِمْ فَمَا هُمْ بِمُعْجِزِينَ أَوْ يَأْخُذْهُمْ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۱۳

عَلَى تَخَوُّفٍ فَإِنَّ رَبَّكُمْ لَرْؤُفٌ رَحِيمٌ نحل: ۴۶-۴۷ اخذ بتخوّف آنست که کسی را با ظهور خوف بگیرند خداوند یکدفعه غفلتا انسان را گرفتار میکند مثل زلزله و سخته و دفعه دیگر با ظهور خوف مثل سرطان مثلا «نعوذ بالله منه» که شخص میدانند این مرض او را از بین خواهد بود با علم بمردن و ترس از آن بتدریج از بین میرود و یا مثل کسیکه میدانند او را اعدام خواهند کرد چنین شخصی با ظهور خوف گرفتار میشود معنی آیه چنین میشود: یا آنها را در حال تلاش گرفتار کند، آنها عاجز کننده خدا نیستند و یا آنها در حال خوف و در حالیکه می ترسند و می لرزند گرفتار نماید... ناگفته نماند: خوف یکی از صفات نیک است و انسان را از بدبختی‌های دنیا و آخرت نجات میدهد مثل خوف از خدا، خوف از عذاب آخرت، خوف از ذلت دنیا و آخرت و غیره، در قرآن کریم در اینگونه موارد بکار رفته است و از صفات و شعار بندگان خداست بخلاف جبن که از ضعف نفس ناشی است و از علامات نقص است. وَ أَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَ نَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ (نازعات ۴۰-۴۱).

خول: ج ۲، ص: ۳۱۳

خول: (بر وزن فرس) عطیه در قاموس و اقرب میگوید: خول هر عطیه‌ای است که خدا از نعمتها و غلامان و کنیزان و غیر بتو داده است. وَ تَرَكْتُمْ مَّا خَوَّلْتُمْكُمْ وَرَاءَهُ ظَهْرِكُمْ انعام: ۹۴ یعنی: آنچه را که بشما عطا کرده بودیم در پشت سر گذاشتید. ثُمَّ إِذْ خَوَّلَهُ

نَعْمَةً مِنْهُ نَسِيَ مَا كَانَ يَدْعُوا إِلَيْهِ مِنْ قَبْلُ زمر: ۸ یعنی: پس چون نعمتی بدو عطا کرد دعای قبلی خویش را فراموش میکند. طبرسی گفته: تخویل بمعنی اعطاء است و اصل آن تملیک عطیه است چنانکه تمویل بمعنی تملیک مال است. ناگفته نماند: خول بر وزن قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۱۴

فرس جمع خولی بمعنی غلام نیز آمده است در نهج البلاغه نامه ۶۲ فرموده. من ناراحتم از اینکه سفیهان و بد کاران والی این امت شوند «فیتخذوا مال الله دولا- و عبادة خولا» دول بر وزن سرد بمعنی گرداندن مال میان چند نفر است و خول بمعنی بندگان و بردگان است یعنی: مال خدا را میان خود بگردانند و به بندگان خدا ندهند و بندگان خدا را بردگان خود بدانند در اینجا نیز معنای عطیه ملحوظ است یعنی خیال کنند که خدا مردم را بآنها برده عطا کرده است. و حدیث مشهور در باره بنی - امیه که از حضرت رسول صلی الله علیه و آله نقل شده از همین ماده است و آن چنین است «اذا بلغ بنو ابي العاص ثلثین رجلاً اتخذوا مال الله دولا و دین الله دخلا- و عباد الله خولا». . خال: بمعنی دائی و جمع آن احوال است مثل وَ بَدَاتِ خَالِكَ وَ بَنَاتِ خَالَاتِكَ احزاب: ۵۰ و أَوْ بُيُوتِ أَخْوَالِكُمْ أَوْ بُيُوتِ خَالَاتِكُمْ نور: ۶۱. و خاله: خواهر مادر است و جمع آن خالات است که گذشت

خون: ج ۲، ص: ۳۱۴

خون: خیانت مقابل امانت است. و اصل آن چنانکه در مجمع ذیل آیه ۱۸۶ بقره گفته بمعنی منع حق است راغب میگوید: خیانت و نفاق هر دو یکی است ولی خیانت نسبت بعهد و امانت و نفاق نسبت بدین گفته میشود سپس با هم میشوند. پس خیانت مخالفت حق است با نقض عهد در نهان. علی هذا خیانت بمعنی منع حق و مخالفت با حق است. وَ إِنْ يُرِيدُوا خِيَانَتَكَ فَقَدْ خَانُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ .. انفال: ۷۱ مراد از خیانت در اینجا نقض عهد و مخالفت حق است که اسیران مثلا میخواستند پس از آزادی باز بجنگ آنحضرت بیایند یعنی اگر بخواهند با تو خیانت و حيله و نقض عهد کنند از پیش بخدا خیانت کرده و مخالفت با حق کرده‌اند پس خدا بدامشان انداخت.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۱۵

لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَ تَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَ أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ انفال: ۲۷ با خدا و رسول مخالفت نکنید و در امانات خود نیز خیانت ننمائید. عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَ عَفَا عَنْكُمْ بقره: ۱۸۷ وَ لَا تُجَادِلْ عَنِ الَّذِينَ يَخْتَانُونَ أَنْفُسَهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ خَوَانًا أَثِيمًا نساء: ۱۰۷. اختنان بعقیده طبرسی و قاموس و صحاح بمعنی خیانت است در اقرب میگوید اختنان همان خیانت است الا اینکه اختنان از خیانت ابلاغ و رساتر است: راغب میگوید: آن تحرک میل انسان بخیانت است نه خود خیانت. بعقیده راغب معنی آیه اول چنین است: خدا دانست که میخواستید بنفس خویش خیانت کنید همچنین است آیه دوم. ولی کلمه فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَ عَفَا عَنْكُمْ نشان میدهد که آنها خیانت میکرده‌اند نه اینکه میل بخیانت داشتند و همچنین آیه دوم میگوید از کسانی که بر خویشتن خیانت میکنند دفاع مکن. نه اینکه میل بخیانت دارند گر چه آن نیز معنای صحیح است یعنی آنانکه در فکر خیانت بخویش‌اند از آنان دفاع منما. بهتر است بگوئیم که افتعال در اینجا بمعنی مبالغه است چنانکه از اقرب الموارد نقل شد و مبالغه بنا بر آنکه در المنجد گفته شده یکی از معانی افتعال است. در این صورت میتوان گفت که مراد از مبالغه در خیانت، ادامه آن است. وَ لَا تَكُنْ لِلْخَائِنِينَ خَصِيْمًا نساء: ۱۰۵ برای خائنان مدافع و طرفگیر مباش و اگر گوئیم «لام» برای انتفاع است معنی کاملا روشن میشود یعنی بنفع خائنان مخاصمه و دفاع مکن. كَانَتْ تَحْتَ عَبْدَيْنِ مِنْ عِبَادِنَا صَالِحَيْنِ فَخَانَتَاهُمَا تحریم: ۱۰ مراد از خیانت بعقیده سدی کفر است، بعضی نفاق گفته‌اند،

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۱۶

ضحاک گوید تمامی و افشاء سر بر مشرکان است ولی بهتر است گفته شود مراد نقض عهد و مخالفت با حق است یعنی زن نوح و

زن لوط با آندو نسبت بحق و دین مخالفت کردند و ایمان نیاوردند. خَوَانٌ: صیغه مبالغه است یعنی بسیار خائن یا همیشه خائن إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ خَوَانٍ كَفُورٍ حج: ۳۸. خائنه در آیه یَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ غافر: ۱۹ ممکن است مصدر باشد یعنی: خیانت چشمها را میداند و آن نگاه حرام است. طبرسی فرموده: خائنه مصدر است مثل خیانت چنانکه کاذبه و لاغیه بمعنی کذب و لغو است بعضی گفته‌اند از قبیل اضافه صفت بسوی موصوف است یعنی «یعلم الاعین الخائنه منهم» و در آیه وَا لَا تَزَالُ تَطَّلِعُ عَلَى خَائِنَةٍ مِنْهُمْ مائده: ۱۳ راغب، جماعه مقدر کرده یعنی «علی جماعه خائنه» ولی طبرسی آنرا بمعنی خیانت گرفته و گفته: وزن فاعله در مصادر زیاد است مثل عافیة، طاغیه، کاذبه. قول مجمع بنظر اقرب میرسد.

خوی: ج ۲، ص: ۳۱۶

خوی: سقوط. خالی شدن در مجمع و مفردات میگوید: اصل خواء خالی شدن است گویند «خوی بطنه من الطعام» شکمش از طعام خالی شد. ولی دیگران سقوط و انهدام نیز گفته‌اند در قاموس گفته «خوت الدار: تهدمت و خوت و خویت: خلت من اهلها و ارض خاویه ای خالی» همچنین است قول صحاح و اقرب. اَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ وَ هِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا بقره: ۲۵۹ فکر میکنم که خاویه در آیه بمعنی ساقطه باشد گرچه در مجمع خالیه گفته است یعنی: یا مانند آنکه بر دهکده‌ای گذر کرد و آن بر سقفهای خود منهدم شده بود گویا اول سقفها افتاده و بعد دیوارها بر روی سقفها افتاده بود. در نهج خطبه ۹۸ هست: «کمثل نجوم السماء اذا خوی نجم طلع نجم» فَتِلْكَ بُيُوتُهُمْ خَاوِيَةٌ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۱۷

بِمَا ظَلَمُوا نمل: ۵۲ خاویه بمعنی خالیه و یا ساقط است ولی خالی بودن بهتر بنظر میرسد زیرا ستم خانه را خالی و بی صاحب میگذارد. فَتَرَى الْقَوْمَ فِيهَا صَرْعَى كَأَنَّهُمْ أُعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٌ حاقه: ۷ قوم را در آن محل می‌بینی که افتاده‌اند گویی تنه‌های نخل سقوط کرده‌اند. ناگفته نماند خاویه در قرآن مجید پنج بار آمده است و ماده آن واوی و یائی هر دو بکار رفته و مصدر واوی آن خو، و مصدر یائی اش خوی و خواء است (اقرب).

خیبه: ج ۲، ص: ۳۱۷

خیبه: ناامیدی. خسران. محروم شدن. در نهاییه میگوید: خیبه بمعنی خسران و حرمان است. قاموس آنرا نومیدی و زیان و حرمان گفته است. وَقَدْ حَابَ مِنْ أَفْتَرَى طه: ۶۱ از رحمت خدا نومید شد و یا بضرر افتاد آنکه دروغ بست فَيَنْقَلِبُوا خَائِبِينَ آل-عمران: ۱۲۷ پس نومید یا زیان دیده برگردند.

خیر: ج ۲، ص: ۳۱۷

خیر: دلپسند. مرغوب. راغب میگوید: خیر آنست که همه بدان رغبت کنند مثل عقل ... مقابل آن شر است. در قاموس گفته «الخیر ما یرغب فيه الكلّ كالعقل والعدل مثلاً». ناگفته نماند معنی کامل خیر همین است و در تمام موارد آن معتبر میباشد. به مال دنیا از آنجهت خیر گویند که مرغوب و مورد میل است مثل اِنْ تَرَكَ خَيْرًا بقره: ۱۸۰ یعنی اگر مالی بگذارد. به چیز خوب خیر گویند زیرا دلپسند است و آدمی بدان میل میکند نظیر وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا بقره: ۲۶۹ چون حکمت مرغوب و دلپسند است لذا بدان خیر اطلاق شده است. در آیه وَ تَعَزُّ مَنْ تَشَاءُ وَ تُدَلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ آل عمران: ۲۶ ظاهراً خیر بمعنی اختیار است یعنی اختیار این کارها در دست تو است. برگزیدن و انتخاب را اختیار گوئیم زیرا شیء برگزیده نسبت به

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۱۸

بر گزیننده دلپسند و مرغوب است نحو و لَقَدْ اخْتَرْنَا لَهُمْ عَلِيًّا عَلِيمًا عَلَى الْعَالَمِينَ دخان: ۳۲ روی علمیکه داریم آنانرا بر مردم برگزیدیم و اَنَا اخْتَرْتُكَ فَاسْتَمِعْ لِمَا يُوحَى طه: ۱۳. اخیار: جمع خیر است یعنی نیکان و اِنَّهُمْ عِنْدَنَا لَمِنَ الْمُضِيَّطَفَيْنِ الْأَخْيَارِ ص: ۴۷ آنها در نزد ما از برگزیدگان و نیکان‌اند. خیره (بکسر اول و فتح دوم) اسم مصدر است بمعنی اختیار مثل و رَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَ يَخْتَارُ، مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ قصص: ۶۸ یعنی پروردگارت آنچه که میخواهد میافریند و آنچه که میخواهد در مقام تشریع حکم اختیار میکند برای مردم حق اختیار در مقابل خدا نیست آیه شریفه بمضمون آیه ذیل شبیه است و مَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا لِمُؤْمِنَةٍ إِذِ الْقَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْراً أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ احزاب: ۳۶ و گاهی خیره بمعنی برگزیده آید مثل «مُحَمَّدٌ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ خَيْرُهُ اللَّهُ مِنْ خَلْقِهِ» (مجمع). خَيْرَةٌ (بفتح اول و سکون دوم و فتح سوم) یعنی کثیر الخیر و برتر هر چیز، جمع آن خیرات است (اقرب) وَ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ آل عمران: ۱۱۴ منظور از خیرات کارهای پر فائده است فَيَهِنَنَّ خَيْرَاتُ حِسَانٍ رَحْمَنٍ: ۷۰ مراد از خیرات زنان فاضله بهشتی اند بعضی گفته‌اند اصل آن مشدد بوده مخفف شده است. تخیر: فکر میکنم بمعنی اختیار بعد از اختیار باشد مثل تجرّع که جرعه جرعه نوشیدن است علی هذا معنی آیه و فَآكِهَةٌ مِمَّا يَنْخَيْرُونَ واقعه: ۲۰ آنست که برای آنهاست میوه از آنچه پی در پی اختیار و میل میکنند همچنین است اِنَّ لَكُمْ فِيهِ لَمَا تَخَيَّرُونَ قلم: ۳۸. ناگفته نماند: خیر هم اسم تفضیل و هم اسم بکار رفته است در قرآن مجید بیشتر اسم استعمال شده و گاهی اسم تفضیل بکار رفته

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۱۹

است. مثل مَا نَسَخَ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا بقره: ۱۰۶ و نحو وَ تَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى بقره: ۱۹۷ باید میان آندو با بودن «من» تفضیل فرق گذاشت باز ناگفته نماند که راغب از بعضی علماء نقل کرده: بمال آنوقت خیر اطلاق میشود که بسیار و پاک باشد از علی علیه السلام نقل است که بمنزل یکی از موالی خود رفت او گفت: یا امیر المؤمنین آیا وصیت نکنم؟ فرمود نه چون خدا فرموده اِنَّ تَرَكَ خَيْراً و تو مال زیاد نداری و بر همین قول است آیه وَ اِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ عادیات: ۸ بشر در دوستی مال کثیر محکم است.

خیط:؛ ج ۲، ص: ۳۱۹

خیط: رشته. نخ. حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ بقره: ۱۸۷ مراد از رشته سفید، سفیدی صبح و از خیط اسود تاریکی شب است طبرسی در وجه این تشبیه فرموده: اندازه‌ای از صبح که خوردن با آن حرام میشود شبیه بنخ است و باندازه آن تاریکی شب از بین میرود و از عدی بن حاتم نقل شده که دو نخ سفید و سیاه در دست گذاشتم و بآنها نگاه میکردم در اثر تاریکی از همدیگر تشخیص داده نمیشدند (خیال میکرد منظور از آیه آنست که هوا بحدی روشن شود تا سفید و سیاه تمیز داده شوند) حضرت رسول صلی الله علیه و آله مرا دید خندید تا دندانهایش آشکار شد پس فرمود: پسر حاتم آن سفیدی روز و سیاهی شب است. حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخَيْطِ اعراف: ۴۰ خیاط بمعنی سوزن است معنی آیه در «جمل» گذشت.

خیل:؛ ج ۲، ص: ۳۱۹

خیل: (بر وزن علم و فلس) گمان. «خال الشیء: ظنه» (اقرب) فَإِذَا جَبَلْتَهُمْ وَ عَصَبْتَهُمْ يُخَيَّلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ أَنَّهَا تَسْعَى طه: ۶۶ آنگاه رشته‌ها و عصاهای آنها از سحرشان، بموسی گمان

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۲۰

میرفت که بشتاب حرکت میکنند. خیلاء بمعنی تکبر از روی خیال و فرض است و مختال بمعنی متکبر از همین است اِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُفْلًا مُخْتَالًا فَخُورًا لقمان: ۱۸ فخور کسی است که مناقب خود را می‌شمارد و برخ مردم میکشد. ولی تکبر خود پسندی در نفس

است. این کلمه در قرآن مجید سه بار بکار رفته و در هر سه با لفظ فخور توأم است گویی تکبر از فخور بودن قابل انفکاک نیست. وَ الْخَيْلِ وَالْبِغَالِ وَالْحَمِيرِ لَتَزْكَوْهُنَّ نحل: ۸ خیل بمعنی اسبان است و از لفظ خود مفرد ندارد بعقیده راغب اسبان را از آنجهت خیل گفته‌اند که هر که بآن سوار شود در خود احساس تکبر میکند و بعقیده طبرسی علت این تسمیه آن است که اسب در راه رفتن متکبر است. در مفردات میگوید: خیل در اصل بمعنی اسبان و سواران است و در قول خداوند وَ مِنْ رَبِّاطِ الْخَيْلِ انفال: ۶۰ هر دو مراد است و نیز در هر یک مفردا استعمال میشود چنانکه روایت شده «یا خیل الله ارکبی» ای لشکر خدا سوار شو که مراد سواران است و مثل قول آنحضرت «عفوت لكم عن صدقه الخیل» زکوة اسبان را نسبت بشما عفو کردم که مراد اسبان است. ناگفته نماند کلمه «یا خیل الله ارکبی» سخن حضرت رسول صلی الله علیه و آله است که چنان دستور میداد ابن سعد علیه و علی اتباعه لعائن الله، این جمله را در کربلا بلشگریان منحوس خود گفت. و خیل در آیه وَ أُجْلِبْ عَلَيْهِمْ بِخَيْلِكَ وَ رَجْلِكَ اسراء: ۶۴ اسبان و سواران هر دو مراداند گر چه سواران شیطان نحوه دیگراند و در «جلب» گذشت ولی در آیه «وَ مِنْ رَبِّاطِ الْخَيْلِ» ظاهراً فقط اسبان مراد است و کلمه «رباط» که بمعنی بستن است مانع از اراده سواران است ولی در نهج البلاغه مواردی هست که از خیل، اسبان قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۲۱

و سواران هر دو اراده شده مثل «هذا اخو غامد و قد وردت خيله الانبار ... و ازال خيلکم عن مسالحها» (خطبه ۲۷).

خیمه: ج ۲، ص: ۳۲۱

خیمه: چادر. طبرسی فرموده: خیمه هر خانه‌ای است که از پارچه درست کنند و بر ستونها و میخ تکیه کند. ولی در صحاح و اقرب گوید: خیمه خانه‌ای است که از شاخه‌های درختان ساخته میشود و قاموس هر دو را ذکر کرده است حُورٌ مَقْصُورَاتٌ فِي الْبِيَامِ رحمن: ۷۲ بنظر میاید که مراد از مقصورات، مخصوصات باشد یعنی زنان سفید بدن که بشوهران خود مخصوص‌اند و در خیمه‌های بهشتی‌اند رجوع شود به «حور». با مراجعه بآیات قرآن مجید بدست میاید که حوریان بهشت هم در ساختمانهای بهشتی و هم در خیمه‌های بهشتی جا دارند. و الحمد لله و هو خیر ختام قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۲۲

دال: ج ۲، ص: ۳۲۲

دال: ج ۲، ص: ۳۲۲

دال: هشتمین حرف از الفبای عربی و دهمین حرف از الفبای فارسی است و جزء کلمه واقع میشود، بتنهایی معنایی ندارد و در حساب ابجد چهار است.

دأب: ج ۲، ص: ۳۲۲

دأب: عادت و شأن و تلاش طبرسی فرموده: دأب بمعنی عادت است «دأب يدأب» آنگاه گویند که کسی بچیزی عادت کند و در آن مستمر باشد كَدَأَبِ آلِ فِرْعَوْنَ وَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَدَّبُوا بِآيَاتِنَا آل عمران: ۱۱ یعنی عادت و طریقه این کفار مانند عادت آل فرعون و پیشینیان است که آیات ما را تکذیب کردند. تَزْرَعُونَ سَبْعَ سِنِينَ دَأَبًا يَوْسُفَ: ۴۷ هفت سال بعبادت خود زراعت میکنید وَ سَخَّرَ لَكُمْ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ دَائِبِينَ وَ سَخَّرَ لَكُمْ اللَّيْلَ وَ النَّهَارَ ابراهیم: ۳۳ مراد از دَائِبِينَ آنست که در سیر و وضع خود مستمراند و بآن عادت دارند یعنی: آفتاب و ماه را بخدمت شما گماشت که همیشه روانند. در نهج البلاغه آمده «الشَّمْسُ وَ الْقَمَرُ دَائِبَانِ فِي مَرْضَاتِهِ»

خطبه: ۸۸ محمد عبده آنرا تلاش معنی کرده است که شب و روز دائبان گویند که در رفتن و آمدن عادت دارند کلمه داب پنج بار و دابین یکبار در قرآن مجید آمده است ... إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ مِثْلَ يَوْمِ الْأَحْزَابِ مِثْلَ دَابِ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَالَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِلْجِبَادِ غافر: ۳۱. در قاموس و صحاح داب را عادت و شأن معنی کرده و در نهاییه میگوید: داب بمعنی عادت و کار است و اصل آن بمعنی تلاش و

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۲۳

زحمت است. فکر میکنم که معنی داب در آیه فوق همان شأن و قضیه باشد یعنی: من بر شما از نظیر روز احزاب می ترسم که مثل واقعه قوم نوح و عاد و ثمود، ... بسر شما آید. مجمع آنرا در آیه عادت خدا گرفته یعنی مثل عادت خدا در باره قوم نوح و عاد بیضاوی کلمه جزاء مقدر کرده یعنی «مثل جزاء عادت قوم نوح» ... ولی آنچه ما گفتیم بهتر است.

دَبُّ: ج ۲، ص: ۳۲۳

دَبُّ: دَبُّ و دیب بمعنی راه رفتن آرام و حرکت خفیف است در حیوان بکار میرود و در حشرات بیشتر استعمال میشود (مفردات) قاموس نیز راه رفتن آرام گفته است در صحاح گوید: هر راه رونده بر روی زمین دابه است. اینکه دابه را جنبنده گفته اند باعتبار حرکت و راه رفتن است. در قرآن مجید در باره تمام جنبندگان اعم از انسان و حیوان و غیره بکار رفته است مثل وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ نوره: ۴۵. دو اب جمع دابیه است. در بعضی موارد از آن تمام حرکت کنندگان مراد است مثل إِنْ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الضُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ انفال: ۲۲ یعنی بدترین جنبندگان در نزد خدا این کفار کر و لال اند که نمی فهمند و آیه إِنْ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الَّذِينَ كَفَرُوا فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ انفال: ۵۵ بطور قطع بانسان شامل است. و در بعضی از موارد مراد از آن غیر انسان و غیر چهار پایان سه گانه (بقر و غنم و شتر) است نحو وَمِنَ النَّاسِ وَالدَّوَابِّ وَ الْأَنْعَامِ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ فَاطر: ۲۸. وَ إِذِ الْوَقْعَ الْقَوْلَ عَلَيْهِمْ أَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِنَ الْأَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ أَنَّ النَّاسَ كَانُوا بِآيَاتِنَا لَا يُوقِنُونَ نمل: ۸۲: از این آیه بدست میاید که در

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۲۴

آینده جنبنده ای از زمین خارج شده و با مردم سخن خواهد گفت و کلمه «ان» در آخر آیه بفتح الف است و لام علت در آن مقدر میباشد و بعضی آنرا بکسر الف خوانده اند: در آنصورت احتیاج بتقدیر نیست و در هر دو صورت، علت مطلب قبلی است یعنی دابه را خارج میکنیم و با ایشان سخن میگوید زیرا که مردم بآیات ما ایمان نمیآورند و خروج دابه برای آن است که ایمان بیاورند و حق برای آنها روشن شود (گر چه از عذاب رها نخواهند شد). اگر این دابه انسان باشد بیرون آمدن او خرق عادت ولی سخن گفتن او قهرا عادی خواهد بود و اگر حیوان باشد کلامش مثل خودش خارق عادت است. در باره این دابه سخن بسیار گفته اند عده ای گویند از شرایط قیامت و از مقدمات آن است در المیزان میگوید: در کلام خدا چیزیکه بیان و تفسیر این آیه باشد پیدا نیست و آن کدام است و چه صفت دارد و کی خارج میشود و چه سخن میگوید؟ بلکه سیاق آیه بهترین دلیل است که قصد از آن مبهم گوئی است و آن کلامی است مرموز. نا گفته نماند در بعضی روایات بعلی علیه السلام و امام زمان علیه السلام تفسیر شده ولی روایات دیگری که ضد آنهاست نیز نقل شده است. ما بعد آیه فوق در قرآن چنین است وَ يَوْمَ نَخْشِرُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ فَوْجًا مِمَّنْ يَكْذِبُ بِآيَاتِنَا فَهُمْ يُوزَعُونَ. حَتَّى إِذِ الْجَاؤُ قَالَ أَ كَذَّبْتُمْ بِآيَاتِي وَلَمْ تُحِطُوا بِهَا عِلْمًا أَمْ ذَلِكُمْ تَعْمَلُونَ. وَ وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ بِمَا ظَلَمُوا فَهُمْ لَا يَنْتَقُونَ. بنظر میاید که مراد از «وَقَعَ الْقَوْلُ» در اینجا همان «وَقَعَ الْقَوْلُ» در آیه اول باشد و این آیات صریح در وقوع قیامت نیستند بنظر میاید که آیات فوق از یک تحول عجیبی در آینده خبر میدهد و شاید مراد عصر امام زمان علیه السلام باشد:

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۲۵

فرید وجدی در دائرة المعارف ماده دَبُّ در باره دابه بعضی از آنچه را که در بالا نقل شد و احتمالات دیگر نیز نقل کرده و آنگاه

«تُكَلِّمُهُمْ» را در آیه که بمعنی سخن گفتن است با تخفیف بمعنی زخم زدن گرفته و احتمال داده که در آینده چنین حشره‌ای پیدا شده و تکثیر گشته و مردم را اذیت خواهد داد و نیز دابّه را اسم جنس گرفته است ولی سخنش با اوّل و آخر آیه چنانکه گفته شد جور در نیاید و طبری قرائت «تُكَلِّمُهُمْ» را بفتح تاء و تخفیف لام شاذّ دانسته است. وَ لَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ مَا تَرَكَ عَلَيْهَا مِنْ دَابَّةٍ وَ لَكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى ... نحل: ۶۱ همچنین است آیه ۴۵ سوره فاطر. مضمون هر دو آیه آنست که هر گاه خدا میخواست مردم را با اعمال بد آنها مؤاخذه کند هیچ جنبنده‌ای در روی زمین نمی ماند. گفته اند: پیامبران و اوصیاء معصوم اند چون آنها ظالم نیستند پس لازم بود آنها بمانند در این صورت بحکم کلی «مَا تَرَكَ عَلَيْهَا مِنْ دَابَّةٍ خَدَشَهُ» وارد میشود یعنی اگر خدا میخواست همه را مؤاخذه کند باز عده‌ای در روی زمین می ماندند زیرا گناه ندارند. وانگهی اگر دابّه شامل غیر انسان باشد آنها چه تقصیری دارند تا در اثر عقوبت انسان آنها هم از بین بروند؟ در المیزان میگوید اگر خدا مؤاخذه میکرد اکثر مردم در اثر ظلم از بین میرفتند و معصومین نیز در اثر هلاک پدرانشان دنیا نیامدند و آنگاه در نقل و ردّ اشکالها مفصل بحث کرده است. و نیز گفته بعید نیست که مراد از دابّه انسان باشد. بنظر نگارنده هیچ یک از دو اشکال وارد نیست و آیه شریفه در صدد بیان مهلت خداوند نسبت بمردم است و منظور از دابّه انسان و عموم عقوبت نسبت بگناهکاران است یعنی اگر خدا میخواست مردم

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۲۶

را مهلت ندهد و در اثر گناهان بفوریت مؤاخذه کند لازم بود احدی از مجرمین را در روی زمین نگذارد و لیکن سنت خدا بر مهلت جاری است وَ لَكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى این است آنکه با ذهن خالی از آیه بدست میاید.

دبر: ج ۲، ص: ۳۲۶

دبر: (بر وزن عنق) عقب. مقابل جلو. وَ اسْتَبَقَا الْبَابَ وَ قَدَّتْ قَمِيصَهُ مِنْ دُبُرٍ يُوسُفَ: ۲۵ یعنی از پی هم بطرف در دویدند و او پیراهن یوسف را از عقب درید راغب میگوید: دبر شیء خلاف قبل آن است و بطور کنایه بدو عضو مخصوص (آلت تناسلی و مقعد) گفته میشود. پس قبل و دبر در اصل بمعنی جلو و عقب اند و آندو جزء یک شیء اند مثل جلو پیراهن و عقب آن و گاهی کنار از شیء اند مثل اینکه بگوئیم زید در جلو من و یا در عقب من است مثال اوّلی از قرآن نحو وَ مَنْ يُؤَلِّمُ يَوْمَئِذٍ دُبُرَهُ إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِّفِتَالٍ ... انفال: ۱۶ و آیه ۲۵ یوسف که گذشت. و مثال دوّم نحو وَ اَدْبَارَ السُّجُودِ ق: ۴۰. و بیشتر استعمال آن در قرآن در قسم اوّل است در المیزان فرموده که استعمال آن در قسم دوّم بطور توسّع و مجاز است (ج ۷ ص ۹۲). جمع دبر ادبار است مثل فُلَا تَوَلَّوْهُمُ الْاَدْبَارَ انفال: ۱۵ يَصْرِبُونَ وَ وُجُوهُهُمْ وَ اَدْبَارُهُمْ انفال: ۵۰. از دبر بمناسبت معنای اوّلی افعالی مشتقّ شده مثل ادبر، تدبّر، ادبّر. همچنین است مدبر و دابر و ادبار. تَدْعُوا مَنْ اَدْبَرَ وَ تَوَلَّى معارج: ۱۷ میخواند کسی را که بحق پشت کرده و اعراض نموده است ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُدَبِّرُ الْأُمْرَ ... یونس: ۳ سپس بر عرش تسلط یافت امر را تدبیر میکند. تدبیر امر، افتادن دنبال آن است یعنی در پی کار خود است و آنرا دنبال میکند.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۲۷

أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَىٰ قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا مُحَمَّد: ۲۴ در اقرّب الموارد میگوید: «تدبّر الامر» یعنی به عواقب آن نظر کرد و در آن فکر نمود و تأمل کرد یعنی آیا در قرآن تفکر و تدبّر نمیکنند یا بر قلوب قفلها است. همچنین است أَفَلَمْ يَدَّبَّرُوا الْقَوْلَ ... مؤمنون: ۶۸ که در اصل «یتدبّروا» است. ثُمَّ وَلَّيْتُمْ مُدْبِرِينَ ... توبه: ۲۵ یعنی: برگشتید در حال پشت کردن. وَ مِنَ اللَّيْلِ فَسَبَّحَهُ وَ اِدْبَارَ النُّجُومِ طور: ۴۹. ادبار مصدر است بعضی آنرا ادبار بفتح اوّل خوانده اند یعنی مقداری از شب را تسبیح خدا کن و نیز در وقت پشت کردن نجوم که با سفیدی فجر بتدریج پشت کرده و ناپدید میشوند. اوّلی به نماز شب و نیز بنماز مغرب و عشاء و دوّمی بنافله صبح تفسیر شده چنانکه از صادقین علیهما السلام منقول است و همچنین به نماز صبح تفسیر کرده اند (مجمع). فَفُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا ... انعام:

۴۵ دابر القوم بمعنی آخر القوم و آن کسی است که در آخر آنها میاید. اصمعی گفته دابر بمعنی ریشه است قطع الله دابره یعنی خدا ریشه و اصل او را قطع کرد معنی آیه چنین میشود: آخر قوم ستمگر قطع گردید یعنی طوری مستأصل شدند که کسی از آنها باقی نماند. وَ النَّازِعَاتِ غَرْقًا وَ النَّاشِطَاتِ نَشْطًا وَ السَّابِحَاتِ سَبْحًا. فَالسَّابِقَاتِ سَبْقًا. فَالْمُدَبِّرَاتِ أَمْرًا نازعات ۱-۵ ترجمه آیات در ذیل خواهد آمد. بسیار بسیار بعید است که مراد از نازعات و ... ملائکه باشند زیرا جمعیکه با الف و تاء بسته میشود یا صفت مؤنث حقیقی است و ملائکه بطور حتم مؤنث حقیقی نیستند و قرآن با آن قول مبارزه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۲۸

کرده است. و یا صفت مذکر لا- یعقل است مثل مرفوعات، منصوبات، مجرورات، و ایام خالیات و یقینی است که ملائکه اولو العقل اند. بنا بر این آنچه گفته‌اند مراد از آنها ملائکه است قابل قبول نیست. و خبر قطعی و یقینی نیز در این باره نداریم. ترجمه الفاظ آیات از این قرار است نزع: کندن و قلع کردن. غرق: سختی. نشط: جذب و خروج. سبح: شنا کردن. مدبرات: تدبیر کنندگان. نا گفته نماند در جریان امور عالم عواملی در کار است که بوسیله آنها امور عالم تدبیر میشود مثلاً دانه گندم که کاشته شد نیروی جذب مواد را بسوی آن جذب میکند «وَ النَّازِعَاتِ» مواد نیز در اثر انفعال بسوی آن کشیده میشوند و از مخزن خود خارج میگردند «وَ النَّاشِطَاتِ» آنگاه موادی که از زمین و هوا جذب شده ریشه و ساقه درست کرده و در آن روان میشوند «وَ السَّابِحَاتِ» و بسوی مقصد و باروری پیش میروند «فَالسَّابِقَاتِ» و آنگاه بوسیله همان نیروها دانه‌ها در دسترس قرار میگیرند «فَالْمُدَبِّرَاتِ». یا مثلاً بادها از بالای اقیانوسها هواهای مرطوب را که همان ابرها هستند قلع میکنند و ابرها نیز قلع میشوند و براه میافتند و سپس در بالای جو شنا کنان بطرف خشکیها پیش میروند و باران میبارد و تدبیر امر میشود. پس میشود گفت: که مراد از این اوصاف نیروها و مواد عالم است که در تحت شرایط مخصوص بامر خدا جابجا میشوند و تدبیر امر میکنند. در کتاب آغاز و انجام جهان ص ۸۷ بعد این اوصاف را باتمهای ماده عالم تفسیر نموده و در باره آن بتفصیل سخن گفته است و نیز میگوید معنای آیات کریمه مذکوره خیلی مبهم است و در آنها روشن نشده است که مقصود از آنها

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۲۹

چیست؟ و پیداست که گوینده آنها (تبارک و تعالی) هم نمیخواسته است معنای این گفتارها بر هر کسی در هر دوره‌ای معلوم باشد. گاهی میشود که گوینده عمدا و دانسته مقصودش را ابهام آمیز و مرموز بیان کند ... مطلب ایشان با ما بعد آیات که راجع بحدوث قیامت است کاملاً درست در میاید و این تغییر و تحوّل آمدن قیامت را نشان میدهد یعنی روزیکه این نظم و این تحولات بآخر رسید زمین میلرزد و نظام از بین میرود. و خلاصه آنکه: نیروهای عالم میکشند و مواد کشیده میشوند و براه میافتند و در راه مقصود خداوندی پیش میروند و تدبیر امر میکنند. و نتیجه نزع و نشط و سبح عبارت است از پیش رفتن در مقصود و رسیدن بآن. معنی آیات چنین میشود: قسم بآنهاییکه بسختی میکنند و آنهاییکه بطرز مخصوصی کنده و رها میشوند و آنهاییکه بطور مرموز شنا میکنند پس آنهاییکه پیش میروند و بعد تدبیر امر میکنند.

دثر: ج ۲، ص: ۳۲۹

دثر: دثار (بکسر اول) لباسی است که روی لباسها بر تن کنند. و لباسی است که شخص در خواب آنرا بروی خود میکشد (اقرّب) یا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُمْ فَأَنْذِرْ مَدَّثِرٌ ۱ یعنی ای جامه بخویش پیچیده بر خیز و انذار کن. گویند وقت نزول آیه آنحضرت لباسی بر خود پیچیده و استراحت کرده بود و اصل آن متدثر و تاء در دال ادغام شده است این کلمه تنها یکبار در قرآن آمده است.

دحر: ج ۲، ص: ۳۲۹

دحر: طرد. راندن بقهر «دحره دحرا و دحورا: طرده و ابعده و دفعه» قَالَ أَخْرَجَ مِنْهَا مَذْمُومًا مَذْحُورًا اعراف: ۱۸ گفت از آنجا بیرون شو در حالیکه مذموم و مطرود از رحمت هستی. وَيَقْمَدُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ دُحُورًا صافات: ۹ دحور چنانکه گفته شد مصدر است بمعنی طرد و آن در آیه شریفه مصدر فعل مقدر

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۳۰

است یعنی «یدحرون دحورا» (مجمع) ممکن است مثل «قعدت جلوسا» باشد معنای آیه چنین است: طرد میشوند از هر طرف طرد بخصوصی در نهج البلاغه خطبه ۱۴۹ فرموده «و استعینه علی مداحر الشیطان» از خدا یاری میخواهم بر اعمالیکه شیطان را طرد و دفع میکنند در نهایت میگویید: دحر دفع کردنست بقهر و برای اذلال و اهانت، قول مجمع نیز چنین است.

دحض: ج ۲، ص: ۳۳۰

دحض: لغزیدن. سقوط. مجمع ذیل آیه ۱۴۱ صافات آنرا سقوط معنی کرده و گوید اصل دحض محل لغزش است که راه رونده در آن میافتند. در صحاح مکان دحض را (بر وزن فلس و فرس) مکان لغزنده گفته در نهج - البلاغه خطبه ۱۴۷ هست «و ان تدحض القدم» ... یعنی اگر قدم لغزید. آنانکه دحض را زوال و بطلان گفته‌اند بمناسبت معنای اصلی آن است. وَجَادُلُوا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ غافر: ۵ بیاطل مجادله کردند تا حق را بدان ساقط کنند و از بین ببرند. إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ فَسَاهَمَ فَكَانَ مِنَ الْمُدْحَضِينَ صافات ۱۴۰ - ۱۴۱ آنگاه که در حال قهر بطرف کشتی پر رفت با آنها قرعه کشید و از افتادگان شد «مدحضین» نشان میدهد که بدریا انداختگان چند نفر بودند و یونس علیه السلام یکی از آنها بود و گرنه گفته میشد «فکان مدحضا». وَالَّذِينَ يُحَاجُّونَ فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا اسْتُجِيبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ شوری: ۱۶ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةٌ یعنی دلیل آنها ساقط و باطل و غیر قابل قبول است معنی این آیه در «حج» گذشت.

دحو: ج ۲، ص: ۳۳۰

دحو: وَالْمَأْرُضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهًا. أَخْرَجَ مِنْهَا مَاءَهَا وَمَرْعَاهَا نازعات: ۳۰ - ۳۱. طبرسی فرموده: دحو و دحی هر دو بمعنی بسط و گستردن است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۳۱

در صحاح گستردن و غلطانیدن گفته است. قاموس و اقرب نیز گستردن و بزرگ شدن شکم و استرسال آن پبائین و غلطانیدن گفته‌اند. راغب آنرا بمعنی از جای کردن میدانند. در نهج البلاغه خطبه ۷۰ آمده «اللهم داحی المدحوات و داعم المسموکات» یعنی ای خدائیکه گسترنده گسترده‌هائی و بر پا کننده بالا رفته‌هائی منظور از مسموکات آسمانهاست «رَفَعَ سَمَكَهَا فَسَوَّاهَا» و اگر دحو بمعنی غلطاندن باشد معنی آنست: خدائیکه غلطاننده غلطنده‌ها هستی. و بالا برنده آسمانها میباشی. و در خطبه ۸۹ آمده «و سکت الارض مدحوة فی لجة تیاره» زمین بحالت گسترده در دریائی موج و روان آرام گرفت. اگر مراد از دحو در آیه شریفه گسترش باشد معنی آنست که زمین را پس از آسمان بگسترده و اگر بمعنی غلطاندن باشد مثل غلطاندن سنگ و سنگریزه در این صورت با حرکت وضعی و انتقالی زمین تطبیق میشود یعنی: زمین را بعد از آسمان بگردش و چرخش در آورد. در کتاب آغاز و انجام جهان ص ۳۹ با استفاده از معنائیکه اقرب الموارد برای دحو ذکر کرده، میگوید زمین از پهلو خورشید مانند شکمی که بزرگ شود و پبائین آویزان گردد بیرون آمد و اندک اندک بزرگ شد و از خورشید آویخته گردید و بالاخره از آن جدا و پرتاب شد و مانند سنگریزه‌ایکه از بالای کوه بغلطد با حرکت وضعی و انتقالی بچرخش در آمد (باختصار). بنظر نگارنده، گستردن بهتر میاید رجوع شود به «سما».

دخز: ج ۲، ص: ۳۳۱

دخز: ذلت. خواری. داخر: خوار و ذلیل إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَكِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ غافر: ۶۰ آنانکه از عبادت من استکبار و خودداری میکنند. حتما بخواری وارد جهنم میشوند از صدر آیه روشن میشود

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۳۲

که مراد از عبادت در آیه، دعا و تضرع بدرگاه خداست. صدر آیه چنین است وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ لَا يَدْعُونَنِي وَلَمْ يَرْزُقُوا إِلَهِي إِلاَّ مِمَّا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ يَتَفَتَّحُونَ ظِلَالَهُ عَنِ الْيَمِينِ وَالشَّمَائِلِ سُجَّادًا لِلَّهِ وَهُمْ دَاخِرُونَ نحل: ۴۸ مراد از دَاخِرُونَ در آیه همان خضوع و فرمانبری است که سایه‌ها از دستور خداوند پیروی کرده و نقل مکان میکنند دَاخِرُونَ* فقط چهار بار در قرآن آمده است.

دخول: ج ۲، ص: ۳۳۲

دخول: داخل شدن. ضد خروج. اگر گویند: چرا آنرا ورود ترجمه نکردیم؟ گوئیم: ورود با دخول فرق دارد چنانکه در «ورد» خواهد آمد انشاء الله. و آن در زمان و مکان و اعمال بکار میرود نحو وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا آل عمران: ۹۷ وَ دَخَلَ مَعَهُ السَّجْنَ فَيَأْتِيهِمْ يَوْمَئِذٍ نَجْدٌ وَلَمْ يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ حجرات: ۱۴ وَ رَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا نصر: ۲ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السَّلَامِ كَافَّةً بقره: ۲۰۸ و نیز گفته میشود: بسن شصت مثلاً- داخل شدم. و ماه یا سال فلان داخل شد. مِنْ نِسَائِكُمُ اللَّاتِي دَخَلْتُم بِهِنَّ نساء: ۲۳ دخول در این آیه و نظیر آن کنایه از مقاربت است. مدخل (بضم میم و فتح خاء) مصدر است از باب افعال گفته میشود: «ادخله ادخالا و مدخلا» و نیز اسم مکان است بمعنی محل دخول طبرسی رحمه الله در ذیل آیه ۵۹ حج فرموده مصدر و اسم مکان بودن هر دو صحیح است و مدخل بفتح میم مصدر ثلاثی است و نیز اسم مکان از ثلاثی است. (اقرّب). وَقُلْ رَبِّ ادْخِلْنِيْ مُدْخَلَ صِدْقٍ وَاَخْرِجْنِيْ مُخْرَجَ صِدْقٍ وَاَجْعَلْ لِيْ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۳۳

مِنْ لَدُنْكَ سَلْطَانًا نَصِيْرًا اسراء: ۸۰. مدخل و مخرج هر دو مصدراند یعنی خدایا مرا داخل کن دخول راست و خارج کن خروج راست و از جانب خویش مرا تسلط یاری دهنده عطا فرما. شاید مراد آن است که توفیق ده بهر کاری از روی صدق و راستی وارد شوم و براستی و بهره خارج کردم. در آیه إِنَّ تَجَنَّبُوا كِبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَ نُدْخِلْكُمْ مُدْخَلًا كَرِيْمًا ظاهرا اسم مکان و مراد از آن شاید بهشت و شاید اعم باشد یعنی اگر از گناهان بزرگ که نهی شده‌اید اجتناب کنید شما را بجای محترم و دلپسندی داخل میکنیم. ادخال از باب افتعال وارد شدن بزور و تلاش است (راغب) لَوْ يَجِدُونَ مَلْجَأًا أَوْ مَغَارَاتٍ أَوْ مُدْخَلًا لَّوَلُوا إِلَيْهِ وَ هُمْ يَجْمَعُونَ توبه: ۵۷ یعنی: اگر پناهگاهی یا غارهایی یا راه فراری پیدا میکردند بسرعت بدان روی میکردند. بنظر میاید که مراد از مدخل راه فرار باشد که شخص بآن داخل شده و فرار میکند. طبرسی نیز قریب بآن گفته است. دخل: (بر وزن فرس) کنایه از فساد و عداوت نهانی است (راغب) فسادیکه بعقل و بدن داخل میشود، حيله و مکر (اقرّب) چیزی که از روی فساد و تباهی داخل شود و گفته شده دغل و مکر است (مجمع). وَ لا تَتَّخِذُوا اِيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ نحل: ۹۴ یعنی سوگندهای خویش را مایه فساد و فریب در میان خود قرار ندهید این کلمه فقط دو بار در قرآن یافته است نحل: ۹۲، ۹۴.

دخن: ج ۲، ص: ۳۳۳

دخن: دخان یعنی دود ثُمَّ اسْتَوَىٰ اِلَى السَّمَاءِ وَ هِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَ لِلْاَرْضِ ائْتِيَا فَصَلْت: ۱۱ ظاهرا مراد از دخان همان گازهای غلیظ

است که از زمین در وقت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۳۴

سرد شدن برخاسته و بتدریج رقیق شده و طبقات جو را تشکیل داده است. مشروح این سخن در «ارض» گذشت. فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُخَانٍ مُّبِينٍ يَعْنِي النَّاسَ هَذَا عَذَابٌ أَلِيمٌ رَبَّنَا اكْشِفْ عَنَّا الْعَذَابَ إِنَّا مُؤْمِنُونَ. أَنَّى لَهُمُ الذِّكْرَى وَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مُّبِينٌ. ثُمَّ تَوَلَّوْا عَنْهُ وَقَالُوا مُعَلَّمٌ مَجْنُونٌ إِنَّا كَاشِفُو الْعَذَابِ قَلِيلًا إِنَّكُمْ عَائِدُونَ. يَوْمَ نَبْطِشُ الْبَطْشَةَ الْكُبْرَى إِنَّا مُنتَقِمُونَ دخان ۱۰-۱۶. آمدن این دخان در ظاهر آیات پیش از قیامت است زیرا فقط در آیه اخیر صحبت از قیامت است و آن بطشه کبری است ممکن است مراد از دخان بمب اتم باشد و در آینده جنگ اتمی در گیرد دخان در آیه نکره است یعنی دودی مخصوص، نیروی اتمی و اشعه آن پس از انفجار بصورت دود هوا را پر میکنند. آنوقت مردم بدرگاه خدا التماس می‌آورند که ما را نجات بده ولی این بیداری و ناله بی‌اثر خواهد بود زیرا پیامبران و مخصوصاً حضرت ختمی مرتبت (ص) آمدند و مردم را بصلح و برادری خواندند ولی مردم آنها را بی‌دلیل دانسته و پی مادیات رفتند تا کار بدانجا کشید سپس بقیه مردم که از عذاب و مرگ رسته‌اند بتدریج روزهای مصیبت را فراموش کرده بسوی طغیان می‌روند إِنَّا كَاشِفُو الْعَذَابِ قَلِيلًا إِنَّكُمْ عَائِدُونَ. بعضی دخان را بگرسنگی معنی نموده و آیات را مخصوص اهل مکه کرده و گفته‌اند که حضرت رسول صلی الله علیه و آله بر آنها نفرین کرد بقحطی گرفتار شده و پیش آنحضرت آمده وعده کردند در صورت دفع بلا یا ایمان بیاورند. و بعضی آنها را از مقدمات و علائم قیامت دانسته‌اند و الله اعلم. کلمه دخان فقط دو بار در کلام الله مجید آمده است.

دره: ج ۲، ص: ۳۳۴

دره: دفع کردن. «دره دره: دفعه» وَ يَدْرُونَ بِالْحَسَنَةِ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۳۵

السَّيِّئَةَ رعد: ۲۲ بد را با خوب دفع میکنند قُلْ فَادْرُوا عَنْ أَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ آل عمران: ۱۶۸ بگو مرگ را از خویش دفع کنید. وَ يَدْرُوا عَنْهَا الْعَذَابَ أَنْ تَشْهَدَ أَرْبَعَ شَهَادَاتٍ بِاللَّهِ إِنَّهُ لَمِنَ الْكَافِرِينَ نور: ۸ أَنْ تَشْهَدَ فاعل يَدْرُوا است و «الْعَذَاب» مفعول آن است یعنی: گواهی زن بر کذب مرد، عذاب را از او دفع میکند. وَ إِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادْرَأْتُمْ فِيهَا وَاللَّهُ مُخْرِجٌ مِمَّا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ بقره: ۷۲ اذارتم یعنی اختلاف کردید و یکدیگر را دفع نمودید طبرسی در ذیل آیه آنرا اختلاف معنی کرده و گوید اصل آن دفع است و از آنست حدیث «ادروا الحدود بالشبهات»

درج: ج ۲، ص: ۳۳۵

درج: درجه بمعنی مرتبه و منزلت است. راغب میگوید: درجه مثل منزلت است لیکن بمنزلت آنگاه درجه میگویند که بلندی در آن منظور باشد مثل پله نردبان و طبقه‌های ساختمان. طبرسی آنرا منزلت گفته و گوید: معنی «درجه الی کذا» آنست که او را درجه درجه بالا بردم. درج بمعنی راه رفتن و مردن نیز آمده است در مثل گفته‌اند «هو اکذب من دب و درج» او دروغگوترین زنده‌ها و مرده‌هاست در نهج خطبه ۱۶۳ در وصف طائوس فرموده «إذا درج الی الانثی نشره من طیئه» یعنی چون بسوی ماده خویش رود دم خویش را پس از بستن باز میکند. وَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ اعراف: ۱۸۲ استدرج آنست که شخص بتدریج و درجه درجه گرفته شود شخص بد کار در کفر و طغیان خویش مشغول لذت و کامرانی است ولی بی‌خبر است که بتدریج استعداد هدایت را از دست میدهد و عمرش کوتاه و کوتاهتر میشود تا بالاخره فرصت از دستش میرود. از حسین بن علی صلوات الله علیهما در تحف العقول نقل شده

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۳۶

فرمود: استدراج از خداوند سبحان آنست که نعمت بنده را فراوان کند و توفیق شکر را از او سلب نماید. طبرسی فرموده: استدراج اصل آن از درجه است و آن این است که کم کم گرفته شود مثل بالا-رفتن از پله‌ها. وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلِلرَّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ بقره: ۲۲۸ برای زنان است از معروف نظیر آنچه بر عهده آنهاست و مردان را بر آنها برتری و منزلت است. نا گفته نماند مردان طوری آفریده شده‌اند که اکثراً در قدرت تعقل و تفکر و اراده امور از زنان برتراند آیه شریفه با اظهار حقوق دو جانبه از این حقیقت پرده بر میدارد. **أُولَئِكَ أَكْبَرُوا دَرَجَةً مِنَ الَّذِينَ أَنْفَقُوا مِنْ بَعْدِ حَدِيدٍ**: ۱۰ مراد از درجه در آیه فضیلت و برتری مقام است. درجات در قرآن مجید هم بمعنی منزلت و عظمت آمده و هم بمعنی مراتب در بلندی مثل **مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ وَ رَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ** بقره: ۲۵۳ آیه در باره پیامبران و برتری آنها نسبت بیکدیگر است مثل **تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ** که صدر همان آیه است پیدا است که مراد از درجات برتری و فضیلت معنوی است. و نحو **وَلِكُلِّ دَرَجَاتٍ مِمَّا عَمِلُوا احْقَافًا**: ۱۹ **فَأُولَئِكَ لَهُمُ الدَّرَجَاتُ الْعُلَى** طه: ۷۵ که مراد ظاهراً مرتبه‌های مادی است. **هُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ اللَّهِ وَاللَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ آٰلِ عِمْرَانَ**: ۱۶۳ نا گفته نماند نظیر این آیه، آیه ۴ انفال است که فرموده **لَهُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَمَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ** و آیه **وَلِكُلِّ دَرَجَاتٍ مِمَّا عَمِلُوا وَمَا رُبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ انعام**: ۱۳۲. ما قبل آیه اول چنین است: آیا آنکه تابع رضای خداست مثل کسی است که قرین غضب خداست آنها صاحبان درجات اند نزد خدا.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۳۷

طبرسی رحمه الله فرموده: کلمه «ذو» در آن مقدر است یعنی «هم ذو درجات» و مراد از «هم» مجموع دو فریق فوق‌اند. در المنار درجات را ذو درجات گفته و گوید اطلاق درجات بمقام کفار از باب تغلیب است و گرنه مال آنها درکات است. احتمال دیگر آنست که بگوئیم درجات در مکانهای آنها نیست بلکه در وجود آنهاست مانند کسیکه چند زبان میداند و چند صنعت بلد است و از یک مرض عذاب می‌بیند و یا از چند مرض. و شاید مراد درجه درجه بودن خود وجود و ابدان است و در این احتمال مؤمن از چند جهت راحتی و کامرانی را می‌بیند و کفار بر عکس او.

درس: ج ۲، ص: ۳۳۷

در: **يُوسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا** نوح: ۱۱ اصل در مثل (فلس) بمعنی شیر است (راغب- طبرسی ذیل آیه ۶ انعام) در نهج خطبه ۲۲۸ در باره طالبان دنیا فرموده «المدین احتلبوا درتها و اصابوا عزتها» آنانکه شیر آنرا دوشیدند و اغفالش را دریافتند. در بمعنی کثرت نیز آمده است «در اللبن» یعنی شیر زیاد شد و معنی **لَمَّه** درّه آنست که خیر او برای خداست سپس آنرا در مقام تعجب گفته‌اند (اقرّب). مدرار در آیه شریفه بمعنی فراوان و مراد از سماء باران است یعنی: تا باران را بر شما فراوان و پر فایده نازل کند. این تعبیر فقط در آیه گذشته و آیه ۶ انعام و ۵۲ هود است. راغب گوید: اطلاق آن بر باران بطور استعاره است طبرسی فرموده: مدرار صیغه مبالغه است «دیمه مدرار» بارانی گفته میشود که فراوان و دانه‌هایش درشت باشد. **الزجاجه كأنها كوكب دري** نور: ۳۵ کوكب دري بمعنی ستاره درخشان است این استعمال برای آنست که ستاره را در درخشان و سفید و با صفا بودن بدر که **لؤلؤ** مخصوصی است تشبیه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۳۸

کرده‌اند (اقرّب).

درس: ج ۲، ص: ۳۳۸

درس: پیوسته خواندن. طبرسی در ذیل آیه ۱۰۵ انعام فرموده: درس بمعنی استمرار تلاوت است. بکهنه شدن اثر «درس الاثر» گویند زیرا که با گذشت زمان کهنه شده است. پس یکبار خواندن درس نیست و کَذَلِكَ نُصِرُّكَ الْآيَاتِ وَ لِيَقُولُوا دَرَسْتَ وَ لِيُبَيِّنَهُ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ انعام: ۱۰۵ یعنی همین طور آیات را در قالبهای مختلف بیان میکنیم برای اغراض بخصوصی و تا بگویند آنرا درس خوانده و آموخته‌ای و تا آنرا بر اهل دانش روشن کنیم لام در «لَيَقُولُوا» برای غایت است یعنی تصریف آیات برای عللی است و در نتیجه اهل کفر از تصریف سوء استفاده کرده و خواهند گفت که از دیگران آموخته‌ای. بعضی‌ها آنرا «دُرِسْتُ» بصیغه مجهول و مؤنث غائب خوانده‌اند یعنی تا بگویند: این سخنان کهنه شده و از گفتار گذشتگان است و نیز «دارست» بفتح تاء خوانده‌اند. بَمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ وَ بَمَا كُنْتُمْ تُدْرِسُونَ آل عمران: ۷۹ که کتاب را تعلیم میکردید و می‌خواندید. اَنْ تَقُولُوا اِنَّمَا اُنزِلَ الْكِتَابُ عَلٰى طَائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنَا وَ اِنْ كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَافِلِينَ انعام: ۱۵۶ خطاب باهل مکه است مراد از طائفتین، یهود و نصاری‌اند یعنی: این قرآن را نازل کردیم مبادا بگویند کتاب فقط بدو طائفه پیش از ما نازل شد و ما از خواندن آنها غافل بودیم.

ادریس: ج ۲، ص: ۳۳۸

ادریس: علیه السلام یکی از پیامبران مشهور و نام مبارکش فقط دو بار در کلام الله آمده است و اذْكَرُ فِي الْكِتَابِ اِدْرِيسَ اِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا. وَ رَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا مريم: ۵۶ و اِسْمَاعِيلَ وَ اِدْرِيسَ وَ ذَا الْكِفْلِ كُلٌّ مِّنَ الصَّابِرِينَ انبياء: ۸۵. در آیه دوم توصیف شده که او از صابران بود و در آیه اول از نبوت و صدیق بودن او سخن رفته است. اما مراد از رَفَعْنَاهُ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۳۹

مَكَانًا عَلِيًّا چیست؟ آیا مکان بمعنی مکان معنوی و مقام است؟ یعنی او را بمقام و منزلت برتری رساندیم و یا او را بمکان بلندی که جز آسمانها نیست بالا بردیم (علی در علو مقام و علو مکان هر دو آمده است). در المیزان آمده: گفته‌اند چنانکه در حدیث وارد است خدا او را ببعضی از آسمانها برد و در آنجا قبض روح کرد و آن نشان دادن خرق عادت و قدرت بالغه خدائی است و برای ادریس مزیت است. در بعضی روایات هست که او زنده است در تفسیر برهان از حضرت رسول صلی الله علیه و آله نقل شده که در معراج در آسمان چهارم مردی دیدم به جبرئیل گفتم: او کیست گفت او ادریس است باو سلام کردم و او بر من سلام کرد من بر او از خدا مغفرت خواستم او هم بر من استغفار کرد. در سفینه البحار از امام صادق علیه السلام نقل شده که در باره مسجد سهله فرموده: آن جای خانه ادریس است که در آن جامه می‌دوخت. در مجمع البیان فرموده: او جد پدر نوح است و اسم او در توراہ اخنوخ است گفته شده او را در اثر کثرت درس کتب ادریس گفتند و او اول کسی است که با قلم نوشت و لباس دوخت و گفته شده: خدا باو علم نجوم و حساب و هیئت آموخت و اینها معجزه او بود. نا گفته نماند روایات در باره آسمان رفتن او زیاد است و در این باره به بحار، تفسیر برهان تفسیر الدر المنثور و غیره رجوع شود. و این در صورت ثبوت عجب نیست که خداوند کسی را بآسمان ببرد و در آنجا قبض روح کند چنانکه اگر یکنفر از مردان فضائی امریکا که بماء رفتند در آنجا می‌مرد عجب نبود و یا خدا ادریس را بیکی از کرات که زندگی در آن میسر است ببرد و زنده نگاه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۴۰

دارد عجبی نخواهد بود. اینکه طبرسی فرموده نام او در تورات اخنوخ است در تورات سفر پیدایش باب پنجم از بند ۱۸ بعد مینویسد: یارد صد و شصت دو سال زندگی کرد و خونخ را بدنیا آورد و از خونخ متوشالخ بدنیا آمد. سپس پسر متوشالخ را لمک نام میدرد و گوید از لمک نوح بدنیا آمد. آنگاه میگوید: خونخ با خدا راه رفت و ناپدید شد زیرا خدا او را بر گرفت. (باختصار) این سخنان مؤید همان است که از مجمع نقل شد که او پدر جد نوح و نام وی در تورات اخنوخ است و جمله «با خدا راه رفت و ناپدید شد و خدا او را بر گرفت» روشن کننده همان مطلب آسمان رفتن اوست در باره دیگران میگوید مرد و در باره او میگوید:

نایاب شد که خدا او را گرفت. و نیز در رسالهٔ یهودا بند ۱۴ و ۱۵ از شخصی بنام خنوخ یاد شده و نیز در سفر پیدایش باب چهارم از او نام رفته است و مستر هاکس در قاموس خود از او یاد کرده و گوید مانند ایلیا طعم مرگ را نچشید. در دائرة المعارف وجدی رفتن او با آسمان چهارم از کعب الاحبار نقل و رد شده است. ناگفته نماند آیهٔ وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا بمطلبیکه در بارهٔ او گفته شده اشعار دارد و الله اعلم.

درک: ج ۲، ص: ۳۴۰

درک: (بر وزن فرس) رسیدن و ادراک بمعنی رسیدن بچیزی است (قاموس) حَتَّىٰ إِذْ أَدْرَكَهُ الْغَرَقُ قَالَ آمَنْتُ ... یونس: ۹۰ تا چون غرق باو رسید گفت ایمان آوردم. لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ ... یس: ۴۰ بر آفتاب نیست که بمه برسد. ادراک لازم نیز آمده است مثل «ادراک الصبی» یعنی بچه بالغ شد ولی موارد استعمال آن در قرآن همه متعدی است. درک (بر وزن فرس و فلس) بمعنی رحمت و آخرین قعر است

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۴۱

مثل ته دریا (قاموس - اقب) إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ نساء: ۱۴۵ یعنی منافقین در پائین‌ترین ته آتش هستند. راغب میگوید: درک مانند درج است لیکن درج باعتبار صعود و درک باعتبار پائینی گفته میشود از همین جاست که گفته‌اند: درجات بهشت و درکات آتش. فَاضْرِبْ لَهُمْ طَرِيقًا فِي الْبَحْرِ يَبَسًا. لَا تَخَافُ دَرْكًا وَلَا تَخْشَى طَه: ۷۷ درک بر وزن فرس بمعنی زحمت است چنانکه گذشت یعنی: در دریا راه خشکی برای آنها بزن و آماده کن از زحمت دریا و راه رفتن در آن نخواستی و از رسیدن فرعون بیمی نخواستی داشت ممکن است مراد از درک رسیدن فرعون باشد و از «و لَا تَخْشَى» خوف گذشتن از دریا. یعنی ای موسی در دریا راهی بزن و نترس از رسیدن فرعون و بیم نکن از ورود بدریا. ناگفته نماند زحمت را از آن درک گفته‌اند که شخص را درک میکند و باو لاحق میشود. تدارک: بمعنی تلاحق و رسیدن بیکدیگر است گویند «تدارک القوم» یعنی آخر آنها باوّلشان رسید (اقرب) راغب گفته: اغلب استعمال آن در یاری و نعمت است مثل لَوْ لَا أَنْ تَدَارَكَهُ نِعْمَةٌ مِنْ رَبِّي لَنَبَدَ بِالْعَرَاءِ وَ هُوَ مَذْمُومٌ قلم: ۴۹. ناگفته نماند: تفاعل گاهی بمعنی مجرد میاید مثل فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ بنظر میاید که در آیهٔ شریفه نیز بمعنی مجرد باشد یعنی اگر نعمتی از جانب خدا او را درک نمیکرد، ملامت شده بیابان انداخته میشد. حَتَّىٰ إِذَا أَدَارَكُوا فِيهَا جَمِيعًا قَالَتْ أَخْرَاهُمْ لَأُولَاهُمْ رَبَّنَا هُوَ لَأَوْلَانَا ... اعراف: ۳۸. «ادارکوا» در اصل تدارک است تاء در دال ادغام شده و برای حذر از ابتداء بساکن همزه وصل آمده است یعنی: چون همه در آنجا بیکدیگر رسیدند و آخریها باوّلیها

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۴۲

لاحق شدند، آخریها در بارهٔ اوّلیها گویند: خدایا اینها ما را گمراه کردند. بَلِ إِذَا رَكَ عَلِمُهُمْ فِي الْآخِرَةِ بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْهَا بَلْ هُمْ مِنْهَا عَمُونَ نمل: ۶۶ علمشان در بارهٔ آخرت قطع شده. در میزان میگوید: تدارک آنست که اجزاء شیء پشت سر هم آیند تا چیزی از آنها باقی نماند و معنی «تدارک علمهم فی الآخرة» آنست که علم خویش را در غیر آخرت صرف کرده‌اند و برای درک آخرت علمی نمانده است نظیر قول خدا: بگذرد از آنانکه از ذکر ما اعراض کرده جز زندگی دنیا اراده ننموده‌اند این است درک آنها از علم (و فقط زندگی دنیا را درک میکنند) «ذَلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ». و در بارهٔ تکرار «بل» گفته است بَلِ إِذَا رَكَ عَلِمُهُمْ فِي الْآخِرَةِ یعنی در بارهٔ آن علم ندارند گوئی بگوششان نرسیده است بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْهَا یعنی خبر آنرا شنیده‌اند لیکن شک کرده و یقین ننموده‌اند بَلْ هُمْ مِنْهَا عَمُونَ یعنی عدم اعتقاد آنها از خودشان نیست بلکه خدا کورشان کرده است. ناگفته نماند با ملاحظهٔ آیات قبلی باید گفت مراد از «ادراک» تکامل اسباب علم است یعنی: بلکه اسباب دانش آنها در بارهٔ آخرت کامل است ولی توجه بانها نکرده و در شکّ اند، نه بلکه از دیدن آخرت کوراند که توجهی باسباب علم آن ندارند. بعضیها گفته‌اند: علم آنها در آخرت

بیکدیگر رسد و باخترت یقین پیدا میکنند. ولی این خلاف ظاهر است.

درهم: ج ۲، ص: ۳۴۲

درهم: نقره سکه دار که با آن معامله میکنند (راغب) در اقرب آمده: معرب است و اصل آن یونانی میباشد و شَرَوْهُ بِثَمَنِ بَحْسٍ دَرَاهِمٍ مَعْدُودَةٍ یوسف: ۲۰ او را با قیمت کم که درهمی چند بود فروختند. این کلمه تنها یکبار در کلام الله مجید آمده است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۴۳

دری: ج ۲، ص: ۳۴۳

دری: (مثل فلس) معرفت. دانستن. راغب میگوید: درایه معرفتی است که با نوعی از تدبیر بدست آید. در اقرب مطلق دانستن گفته و قول راغب را بطور «قیل» نقل کرده است. وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مِمَّا ذُكِّرَتْ تَكْسِبُ غَدًا لَقَمَان: ۳۴ هیچ کس نمیداند فردا چه خواهد کرد. سَأُضْلِيهِ سَقَرٌ وَمَا أُدْرِكُكَ إِلَّا مَا سَقَرٌ مَدَّثَر: ۲۷ حتما او را بسقر وارد میکنم چه تو را دانا کرد که سقر چیست؟. معنی مَا أُدْرِكُكَ آن است که گفتیم ولی اگر «تو چه میدانی» نیز ترجمه شود درست است. در اقرب میگوید «مَا أُدْرِكُكَ وَمَا يُدْرِيكَ» یعنی نمیدانی و «مَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعِيَةَ تَكُونُ قَرِيبًا أَحْزَاب: ۶۳. قُلْ لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا تَلَوْتُهُ عَلَيْكُمْ وَلَا أُدْرِكُكُمْ بِهِ يونس: ۱۶ فاعل «أُدْرِكُكُمْ» خداست یعنی: بگو اگر خدا میخواست من قرآن را بر شما تلاوت نمی کردم و خدا آنرا بر شما نمی فهماند.

دسر: ج ۲، ص: ۳۴۳

دسر: (بر وزن عنق) جمع دسار بمعنی مسمار است (مفردات- اقرب) وَحَمَلْنَا عَلَى ذَاتِ الْأَوَاحِ وَدُسِرَ قَمَر: ۱۳ نوح را بر کشتی که از الواح و مسمارها ساخته بود حمل کردیم. در نهج البلاغه خطبه اول فرموده «فسوی منه سبع سموات ... بغیر عمد یدعمها و لا دسار ینظمها». در مجمع گفته: گویند اصل دسر بمعنی دفع است «دسره بالرمح» یعنی او را با نیزه دفع کرد راغب نیز چنین عقیده دارد و حدیثی نقل کرده که «لیس فی العنبر زکوة انما هو شیء دسره البحر» در عنبر زکوة نیست زیرا آن چیزی است که دریا دفع کرده و بیرون انداخته است این حدیث در اقرب و مجمع و غیره نیز نقل شده و در نهجیه آنرا از ابن عباس نقل میکنند. این کلمه تنها یکبار در قرآن آمده است.

دس: ج ۲، ص: ۳۴۳

دس: پنهان کردن. «دست الشیء فی التراب» یعنی آنرا در

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۴۴

خاک پنهان کردم (مجمع- صحاح) أَيْمِسِيكَ عَلَى هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ نحل: ۵۹ آیا او را با خفت و خواری نگاه دارد و یا در خاک پنهان کند.

دسو: ج ۲، ص: ۳۴۴

دسو: ناپاکی. (مجمع- اقرب) قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا شمس: ۱۰ حقا که رستگار شد آنکه نفس خویش را پاک گردانید و بخسرا افتاد آنکه آن را ناپاک و فاسد کرد. در اقرب آمده «دسا یدسو دسوا: نقیض زکی یرکو» این کلمه مانند کلمه سابق یکدفعه در قرآن بکار رفته است.

دع: ج ۲، ص: ۳۴۴

دع: فَذَلِكَ الَّذِي يُدْعُ الْيَتِيمَ مَاعُونَ: ۲ يَوْمَ يُدْعُونَ إِلَىٰ نَارِ جَهَنَّمَ دَعَاً طُور: ۱۳ دع بمعنی دفع شدید است (راغب) «دَعَا دَعَا: دفعه دفعاً عنیفاً» و از اساس البلاغه نقل شده «دع الیتیم» یعنی یتیم را بظلم و جفا دفع کرد و از خود راند. معنی آیه اول چنین است: مکذّب بدین کسی است که یتیم را بقهر از خود میراند و بدرد او نمیرسد و معنی آیه دوم آنست که: بشدت تمام باآتش جهنم دفع و انداخته میشوند مثل تنه زدن و انداختن کسی.

دع: ج ۲، ص: ۳۴۴

دعو: دعاء بمعنی خواندن و حاجت خواستن و استمداد است و گاهی مطلق خواندن از آن منظور است مثل فَلَمْ يَزِدْهُمْ دُعَائِي إِلَّا فِرَارًا نوح: ۶ و گاهی مراد همان در خواست و استمداد است مثل الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبَرِ إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ ابراهیم: ۳۹ دعوۀ نیز بمعنی خواندن میباشد. وَإِذْ سَأَلْتُمُوهُ عِبَادِي عَنِّي فَبَأْتِي قَرِيبًا أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذِ دَعَانِ فَلْيَسِّرْ لِي يَخْرُجُوا لِي ... بقره: ۱۸۶ وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ غَافِرًا: ۶۰. از این دو آیه روشن میشود که هر که خدا را بخواند خدا حتما اجابت خواهد کرد و اینکه بیشتر

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۴۵

دعاها بااجابت نمیرسد یا از آن است که اجابت آن صلاح بنده نیست، خدا میداند و بنده نمیداند در این صورت دعا، دعا نیست که قبول شود بلکه نفرین است. و یا آنست که اخلاص در دعا نیست چون خدا فرموده «إِذْ دَعَا ن... ادْعُونِي» تا انسان قطع از علائق مادی نکند و خدا را با اخلاص بخواند خدا را نخوانده است بلکه در حین دعوت بجای دیگر نیز تکیه نموده است و قتیکه انسان خود را مضطر دید و از هر دری نا امید گردید و فقط بخدا روی آورد حتما اجابت خواهد شد اَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذْ دَعَا وَ يَكْشِفُ السُّوءَ نمل: ۶۲ مراد از اضطرار آنست که راه علاج را از هر سو بسته ببیند. کلمۀ مضطرّ روشنگر اخلاص در دعاست و آن در مقام یاء متکلم، در دو آیه فوق است مطلبیکه نباید از نظر دور داشت تلاش بعد از دعا و در وقت دعاست بیشتر مردم فکر میکنند که اثر دعا باید مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ باشد و ما کاری نکنیم و دعا بطور خرق عادت و یا نزدیک بآن مستجاب باشد نه بلکه باید پس از دعا و در حین آن تلاش کرد و در پی وسیله بود تا خدا مقصود را بر آورد «وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ»... گذشته از اینها اثر دعا نسبت به بنده ضروری و غیر قابل انفکاک است زیرا یاد آوری خدا و توجه بدرگاهش و استمداد از کبریائیش سبب قرب است و این اثر پیوسته هست. در بارۀ شرائط و اوقات و فضیلت دعا مطالبی است که باید در کتب اخبار از جمله کافی و وسائل دیده شود. اَنْ دَعَا لِلرَّحْمٰنِ وَلَمَّا وَ مَّا يَتَّبِعِي لِلرَّحْمٰنِ اَنْ يَتَّخِذَ وَلَمَّا مَرِيْم: ۹۱. بیضاوی و زمخشری گفته‌اند «دَعَا» ممکن است از «دعا» بمعنی نام نهاد باشد و ممکن است از «دعا» بمعنی نسبت داد باشد. راغب گفته است دعا گاهی در جای

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۴۶

تسمیه میاید مثل «دعوت ابنی هذا زیدا» یعنی او را زید نامیدم. فکر میکنم که «دَعَا» در آیه فوق بمعنی نسبت باشد یعنی: اینکه بخدا نسبت فرزند دادند و این بمعنی دعاء نزدیک است طبرسی بطور تردید: خواندن و نامیدن گفته است. فَلَا تَهْتُوا وَ تَدْعُوا إِلَى السَّلْمِ وَ اَنْتُمْ الْاَعْلَوْنَ وَ اللّٰهُ مَعَكُمْ ... محمد: ۳۵ سست نباشید و کفار را بمسالمت نخوانید شما پیروز هستید، خدا با شماست. بنظر میاید مراد آنست که در اثر سستی آنها را بصلح نخوانید و گر نه اسلام دین صلح و مسالمت است وَ الصُّلْحُ خَيْرٌ نساء: ۱۲۸. وَ لَكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهِي اَنْفُسِكُمْ وَ لَكُمْ فِيهَا مَا تَدْعُونَ فصلت: ۳۱ وَ قِيلَ هٰذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهٖ تَدْعُونَ ملك: ۲۷. تَدْعُونَ از باب افتعال بمعنی خواستن است باحتمال قوی مراد از آن مبالغه است یعنی بشدت میخواستید و لذا آنرا تمنی و آرزو گفته‌اند معنی دو آیه چنین میشود: برای

شما در بهشت هست آنچه دلتان میخواهد و آنچه آرزو میکنید و گفته میشود: این همان عذاب است که بشدت میخواستید و میگفتید: مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ. وَ مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءً وَ نِدَاءً صُمُّ بَكُمْ عُمَى فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ بقره: ۱۷۱. از مجمع البیان بدست میاید که دعا مطلق خواندن و نداء خواندن با صدای بلند است علی هذا نداء از دعا اخص است. راغب میگوید: دعا مثل نداء است مگر آنکه نداء گاهی فقط خواندن است بدون ذکر اسم ولی دعا بیشتر با ذکر اسم میشود مثل: ای زید و در باب نون گفته: نداء بلند کردن صدا و اظهار آنست و گاهی بمجرد صدا اطلاق میشود. بنظر میاید فرقیکه از مجمع قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۴۷

نقل شد بهتر و قانع کننده تر باشد نعیق و نعق صدای چوپان است که برای راندن گوسفندان بلند میکند. معنی آیه شریفه چنین بنظر میاید: مثل کفار با پیامبران (که سخن آنها را می شنوند و اعتنا نمیکنند) مانند چوپانی است که آنچه را جز خواندن و آواز نمی شنود صدا کند کر و لال و کوراند و در نتیجه نمیفهمند. در باره این آیه توجیهاست مختلف گفته اند در تفسیر جلالین جمله ای تقدیر کرده و گفته: «مثل الذین کفروا مع من یدعوهم الی الهدی» یعنی حکایت و مثل کفار با پیامبرانشان مانند چوپانی است که ... این توجیه از نظر نگارنده کاملاً مقبول و بجا است. لَا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضًا قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الَّذِينَ يَتَسَلَّلُونَ مِنْكُمْ لِوَاذًا فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ ... نور: ۶۳. جمله یُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ قرینه است که مراد از دُعَاءِ الرَّسُولِ دعوت آنحضرت و فرمان دادنش بچیزی است و فاعل «دعاء» «الرسول» است یعنی دعوت و فرمان دادن آنحضرت را مانند خواندن بعضی بعضی را نشمارید، خدا از کسانی که در پناه یکدیگر بطور مخفی خارج میشوند آگاه است آنانکه از دستور حضرتش مخالفت میکنند بر حذر باشند. بعضی گفته اند: مراد آنست که آنحضرت را در وقت خطاب مثل افراد دیگر نخوانید بلکه با احترام و ادب بگوئید: یا رسول الله، یا نبی الله. در این صورت الرسول مفعول «دعاء» است. بعضی گفته اند دعاء و نفرین آنحضرت را مثل دعای خود مپندارید بلکه دعای او مستجاب است اگر او را بغضب آورید و برای شما نفرین کند کار شما ضایع خواهد بود. ولی آنچه ما گفتیم از این دو وجه بهتر است. ملاحظه آیه ما قبل که در باره

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۴۸

اجازه خواستن از رسول خدا در تخلف از امر اجتماعی است مؤید ما است. لَا جَرَمَ أَنَّكَ تَدْعُونَنِي إِلَيْهِ لَيْسَ لَهُ دَعْوَةٌ فِي الدُّنْيَا وَ لَا فِي الْآخِرَةِ غافر: ۴۳. در میزان آیه را چنین معنی میکند: آنچه مرا بسوی آن میخواهید دعوتی در دنیا و آخرت ندارد نه در دنیا پیامبری از جانب بتها مبعوث شده و نه در آخرت کسی بآنها رجوع خواهد کرد. فَمَا كَانَ دَعْوَاهُمْ إِذْ جَاءَهُمْ بِأَسْمَانَا إِلَّا أَنْ قَالُوا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ اعراف: ۵ دعوی چنانکه در مفردات و اقرب گفته بمعنی دعا و ادعاء است و آن در قرآن مجید چهار بار آمده و ظاهراً مراد همان خواندن و ندا است. یعنی آنگاه که عذاب ما آمد دعوی و گفتارشان این بود که: ما ستمکاران بودیم. از قرآن کریم بدست میاید که آن در ندای شادی و اندوه هر دو آمده است. قُلْ مَا يَغْبِئُكُمْ بِكُمْ رَبِّي لَوْ لَا دُعَاؤُكُمْ فَقَدْ كَذَّبْتُمْ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَامًا فِرْقَانًا: ۷۷ عب بمعنی قدر و منزلت است در مجمع و میزان اختیار کرده که ضمیر «کم» مفعول «دعاء» است یعنی بگو پروردگارم برای شما اعتنا نمیکند و قدری نمینهند، وجود و عدم شما برای او یکسان است شما حق را تکذیب کردید آن تکذیب همیشه ملازم شما است ولی شما را میخواهند تا از تکذیب برگردید و یا حجت بر شما تمام شود. ولی با احتمال قوی «کم» فاعل «دعاء» است یعنی خدایم بر شما قدری نمینهند اگر دعا و عبادتان نباشد ولی شما تکذیب کردید و این تکذیب و یا عدم اعتنای خدا بر شما همیشگی خواهد بود. ممکن است فاعل «یکون» همان عدم قدر باشد ولی هیچ یک از دو احتمال مرا قانع نکرد.

دعوی: ج ۲، ص: ۳۴۸

دعوی: پسر خوانده. وَ مَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ ذَلِكُمْ قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ احزاب: ۴ خدا پسر خوانده ها را پسران شما

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۴۹

قرار نداده این فقط سخن شماسست. در جاهلیت پسر خواننده را پسر دانسته و توارث و عدم نکاح زن یکدیگر در میان آنها رسمی بود ولی قرآن این رویه را لغو کرد. لَکِنَّ لَا یَكُونُ عَلَی الْمُؤْمِنِینَ حَرْجٌ فِی اَزْوَاجٍ اَذَعَبْنَاهُمْ اِذْ قَضَوْا مِنْهُنَّ وَطَرًا اِحزاب: ۳۷. آیه شریفه در باره زید بن حارثه است که در «زید» خواهد آمد انشاء الله.

دفع: ج ۲، ص: ۳۴۹

دفع: نتاج. بعضی آنرا حرارت یا آنچه وسیله حرارت و گرمی است مانند لباس معنی کرده‌اند. راغب گوید: آن خلاف سردی است و بوسیله گرمی نیز گفته میشود. طبرسی فرموده: دفع آنست که بوسیله آن گرم شوی. وصف آن دفعی است. وَ الْاَنْعَامَ خَلَقَهَا، لَكُمْ فِیْهَا دِفْءٌ وَ مَنَافِعٌ وَ مِنْهَا تَاْكُلُوْنَ نحل: ۵ یعنی شتر و گاو و گوسفند را آفرید: برای شما در آنها نتاج و یا وسیله گرمی) و سایر منافع است و از آنها میخورید. در صحاح میگوید: دفع بچه زادن شتر و شیر و سایر منافع آنست در نهاییه نیز چنین گفته است در قاموس آنرا یکی از معانی دفع شمرده است: بنظر میاید که مراد از دفع در آیه شریفه فقط نتاج و بچه دادن انعام ثلثه است. زیرا اگر دفع را حرارت و یا وسیله حرارت بدانیم، لباس تهیه شده از آنها فقط وسیله گرمی و حرارت خواهد بود حال آنکه قرآن فرموده وَ جَعَلَ لَكُمْ سِرَابِیْلَ تَقْبِکُمْ الْحَرَّ... نحل: ۸۱ در اینجا از لباسیکه وسیله خنکی است و از حرارت مانع است، سخن رفته و در آیه ۸۰ این سوره آمده وَ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ جُلُودِ الْاَنْعَامِ بَیْتًا تَسْتَخْفُوْنَهَا یَوْمَ نَغْزِیْکُمْ وَ یَوْمَ اِقَامَتِکُمْ وَ مِنْ اَصْوَافِهَا وَ اَوْبَارِهَا وَ اَشْعَارِهَا اَثَاثًا وَ مَتَاعًا اِلٰی حِیْنٍ در اینجا نیز از پشم و کرک و موی حیوانات سخن رفته علی هذا بهتر است دفع را در آیه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۵۰

بمعنی نتاج بگیریم. این کلمه در کلام الله فقط یکبار آمده است.

دفع: ج ۲، ص: ۳۵۰

دفع: دادن. کنار کردن. حمایت نمودن. دفع چون با «الی» متعدی شود بمعنی دادن است مثل «فَاذْفَعُوا اِلَيْهِمْ اَمْوَالَهُمْ» ... نساء: ۶ و چون با «عن» متعدی شود بمعنی حمایت و یاری آید نحو «اِنَّ اللّٰهَ یُدْفِعُ عَنِ الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا» حج: ۳۸ خدا از مؤمنین حتما دفاع و حمایت میکند، مفاعله در آیه ظاهرا برای مبالغه است. و چون بنفسه متعدی شود بمعنی کنار و دور کردن آید مثل «ادْفَعْ بِاَلْتِی هِیْ اَحْسَنُ، السَّیِّئَةَ» مؤمنون: ۹۶ سیئه مفعول «ادفع» است یعنی بدی را با طریق نیکو دفع کن. و نحو «وَلَوْ لَا دَفَعُ اللّٰهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ» حج: ۴۰ این سه مطلب از مفردات راغب و اقرب الموارد استفاده شده است. «فَهَزَمُوْهُمْ بِاِذْنِ اللّٰهِ وَ قَتَلَ دَاوُدُ جَالُوْتَ... وَ لَوْ لَا دَفَعُ اللّٰهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَّفَسَدَتِ الْاَرْضُ وَ لَکِنَّ اللّٰهَ ذُو فَضْلٍ عَلَی الْعٰلَمِیْنَ» بقره: ۲۵۱ نظیر این آیه شریفه آیه ذیل است «وَلَوْ لَا دَفَعُ اللّٰهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَهْدَمَتْ صَوَامِعُ وَ بَیْعٌ وَ صِیْلَوَاتٌ وَ مَسَاجِدٌ یُّذْکَرُ فِیْهَا اسْمُ اللّٰهِ کَثِیْرًا وَ لَیَنْصُرَنَّ اللّٰهُ مَنْ یَنْصُرُهُ اِنَّ اللّٰهَ لَقَوِیُّ عَزِیْزٌ» حج: ۴۰. از هر دو آیه بخوبی روشن است که اگر دست ستمکاران همیشه باز بود و خدا آنها را با نیکان و یا با بدان مثل خود از بین نمی‌برد و سر جای خودشان نمی‌نشانند فساد عالم را میگرفت و حتی آثار پیامبران از بین میرفت ولی با کودتاها و ترورها و جنگ‌ها ستمگران از بین میروند و نیکو کاران و یا ستمکاران دیگر جای آنها را میگیرند و از کار آنها بیزار می‌کنند و این باعث بقاء جامعه‌ها میشود صدر هر دو آیه در باره یاری خداست نسبت بمؤمنان در مقابل کفار، ولی مطلب هر دو آیه قاعده کلی است.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۵۱

صدر آیه دوم و نیز آیه ۳۹ در سوره حج مطالعه شود. توضیح آیه اخیر در «بیع» گذشت.

دق: ج ۲، ص: ۳۵۱

دق: جهیدن. داق: جهنده راغب آنرا جریان شدید گفته که همان جهیدن است «فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ. خُلِقَ مِنْ مَّاءٍ دَاقٍ» طارق: ۶
معنی این آیه بطور تفصیل در «ترب» گذشت. این کلمه در قرآن فقط یکبار آمده است.

دک: ج ۲، ص: ۳۵۱

دک: (بر وزن فلس) کوبیدن. زمین نرم. در صحاح میگوید: دک بمعنی کوبیدن است و «دککت الشیء دکا» آنوقت گویند که آنرا بکوبی و با زمین یکسان کنی. راغب میگوید: دک بمعنی زمین نرم و هموار است. قاموس آنرا کوبیدن و منهدم کردن گفته و گوید: دکّه و دکان بنائی است که سطح زمین آنرا برای نشستن هموار کنند. در نهج البلاغه خطبه ۱۰۷ در باره قیامت فرموده «و دک بعضها بعضا من هیبه جلالته» یعنی بعضی از زمین بعضی دیگر را کوبید و هموار کرد از ترس جلالت خدا. علی هذا دک هم مصدر آمده و هم اسم، اقرب الموارد نیز چنین گفته است. «کَلِمًا إِذْ دُكَّتِ الْأَرْضُ دَكًّا دَكًّا» فجر: ۲۱ «و حَمَلَتِ الْأَرْضُ وَالْجِبَالُ فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً» حاقه: ۱۴. در این دو آیه دک مصدر استعمال شده است یعنی آنگاه که زمین بسختی کوبیده و نرم شد. ممکن است هموار شدن نیز منظور باشد زیرا در آیه «يَسْتَفْهِمُ رَبِّي نَسِيفًا فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا. لَا تَرَى فِيهَا عِوَجًا وَلَا أَمْتًا» که در «امت» گذشت دلالت بر همواری زمین دارد. این آیات از تحوّل عجیب زمین در آینده قیامت حکایت میکنند که در «ارض» گذشت. «فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّي جَعَلَهُ دَكَّاءَ وَكَانَ وَعْدُ رَبِّي حَقًّا» كهف: ۹۸

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۵۲

آیه در باره سدّ ذو القرنین است که در «قرن» انشاء الله خواهد آمد یعنی چون وعده پروردگارم آید آنرا کوبیده و نرم میکند وعده پروردگارم حق و حتمی است. در المیزان ج ۱۳ ص ۴۲۸ فرموده: آنچه می بینم ... دکاء از دک بمعنی ذلت است در لسان العرب گفته: «جبل دک: ذلیل» مراد از دک سدّ ذلت آنست که اعتنائی بآن نشود. زیرا وسائل ارتباط آنرا بی اثر کرده است. دک و دکاء هر دو بیک معنی است و بقصر و مدّ هر دو خوانده شده است طبرسی رحمه الله ذیل آیه «فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا» اعراف: ۱۴۳ که توضیح آن در «جلو» گذشت گفته است دکاء در این آیه و در سوره كهف هم با مدّ و هم با قصر خوانده شده. دکا و دکاء در هر دو آیه اسم و بمعنی کوبیده شده و نرم شده است و شاید دکاء بر شدت نرم شدن دلالت داشته باشد چنانکه دکا در آیه ۲۱ فجر حاکی از شدت است.

دلوک: ج ۲، ص: ۳۵۲

دلوک: (بر وزن سلوک) میل. «أَقِمِ الصَّلَاةَ لِتَدْخُلَوكَ الشَّمْسُ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا» اسراء: ۷۸ راغب میگوید دلوک شمس بمعنی میل بغروب است. صحاح آنرا زوال گفته است و مراد از زوال میل و انحراف خورشید از وسط آسمان بطرف مغرب است و عبارت اخرای وقت ظهر میباشد. قاموس آنرا غروب، زرد شدن، میل و زوال از کبد سماء گفته است. طبرسی آنرا ظهر معنی کرده و از ثعلب نقل میکند که معنی آن میل است. ابن اثیر در نهاییه گفته اصل دلوک بمعنی میل است و از دلوک شمس زایل شدن آن از وسط آسمان قصد میشود و گاهی غروب آفتاب مراد است. در روایات اهل بیت علیهم السلام دلوک شمس بزوال یعنی ظهر

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۵۳

و غسق اللیل به نصف شب تفسیر شده است چنانکه خواهد آمد. بنا بر آنچه گذشت دلوک بمعنی میل و آن مایل شدن آفتاب از

وسط آسمان نسبت بمحیط و محلّ هر مردم است (بعبارت دیگر: ظهر) لام در «لِدُلُوكِ الشَّمْسِ» باحتمال قوی بمعنی عند و حین است یعنی «عند دلوک الشمس و حین دلوک الشمس» و دلیل آن «إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ» است و «الی» دلالت بر انتها دارد علی هذا لام در لِدُلُوكِ برای ابتدا است. و نیز بیضاوی و زمخشری نقل کرده‌اند که رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فرمود «اتانی جبرئیل لدلوک الشمس حین زالت فصلی بی الظهر» در این حدیث کلمه «حین زالت» عبارت اخرای دلوک شمس است. غسق که در آیه شریفه آمده بمعنی ظهور تاریکی شب است چنانکه در مجمع گفته و یا بمعنی ظلمت شدید است چنانکه راغب گفته است ولی در روایات اهل بیت علیهم السلام چنانکه گفته شد بنصف شب تفسیر شده است و «قُرْآنَ الْفَجْرِ» در آخر آیه در روایات به نماز صبح تفسیر گردیده است. علی هذا آیه شریفه اوقات نمازهای پنجگانه را بیان میکند از ظهر تا انتصاف شب. وقت نماز ظهر و عصر و مغرب و عشاء، و وقت نماز صبح بعد از فجر است. و در باره مشهود بودن آن روایت شده که ملائکه شب و روز در آن حاضر میشوند. در میزان میگوید: روایات فریقین در حضور ملائکه شب و روز در نماز صبح نزدیک بتواتر است. در تفسیر عیاشی از زراره نقل شده که از امام باقر علیه السلام پرسیدم از نمازهای واجبی؟ فرمود: پنج نماز است در شب و روز. گفتیم: خدا آنها را معین کرده و در کتابش به پیامبرش بیان نموده است؟ فرمود: آری خدا به پیغمبرش صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فرموده «أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ» دلوک

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۵۴

زوال آنست، ما بین دلوک تا غسق لیل چهار نماز هست. آنها را معین و آشکار و با وقت کرده است. غسق لیل نصف شدن آنست و فرموده «وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا» و این پنجمی است. و در ذیل روایت زراره و حمران و محمد بن مسلم از امام باقر و صادق علیهما السلام نقل شده که فرموده «قُرْآنَ الْفَجْرِ» نماز صبح است و اینکه فرموده «كَانَ مَشْهُودًا» از آنست که ملائکه شب و روز در آن حاضر میشوند. در تفسیر عیاشی مجموعاً ۹ حدیث در باره این آیه نقل گردیده و در وسائل کتاب الصلوة ابواب المواقیف از این روایات و نظائر آنها نقل شده است. ظاهراً مراد از ملائکه شب و روز ملائکه‌ای هستند که در شب و روز اعمال مردم را مینویسند و وقت نماز صبح موقع رفتن ملائکه شب و آمدن ملائکه روز است لذا هر دو فریق در نماز صبح حاضر میشوند. کلمه دلوک در کلام الله فقط یکبار آمده است.

دلیل: ج ۲، ص: ۳۵۴

دلیل: دلالت بمعنی نشان دادن و ارشاد است. راغب گوید: دلالت آنست که با آن بمعرفت و شناختن چیزی برسند مثل دلالت لفظ بر معنی «... مَا دَلَّهُمْ عَلَى مَوْتِهِ إِلَّا دَابَّةُ الْأَرْضِ» ... سباء: ۱۴ یعنی مردم را بر مرگ سلیمان دلالت نکرد مگر حشره زمین. «هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ أَهْلِ بَيْتٍ يَكْفُلُونَهُ لَكُمْ» ... قصص: ۱۲. «أَلَمْ تَرَ إِلَىٰ رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ وَلَوْ شَاءَ لَجَعَلَهُ سَاكِنًا ثُمَّ جَعَلْنَا الشَّمْسَ عَلَيْهِ دَلِيلًا ثُمَّ قَبَضْنَا إِلَيْنَا قَبْضًا يَسِيرًا» فرقان: ۴۵-۴۶. شمس دلیل و نشان دهنده سایه است زیرا اگر شمس نبود وجود سایه معلوم نمیشد بنظر میاید مراد از «مَدَّ الظِّلَّ» وجود شب است که عبارت از امتداد سایه و شدت آن است و مراد از قبض

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۵۵

سایه طلوع فجر و آمدن خورشید و روز است که سایه و تاریک باسانی قبض شده و زایل میگردد و اگر خدا میخواست سایه ممتد را همانطور نگاه میداشت و بشر در ظلمت می ماند چنانکه فرموده «قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللَّهُ عَلَيْكُمُ اللَّيْلَ سَرْمَدًا إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَنْ إِلَهُ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بِضِيَاءٍ» قصص: ۷۱ این آیه با آیات بعدی چنانکه میزان گفته تمثیل است برای هدایت مردم و احاطه ضلالت، و امتداد سایه و اینکه اگر خدا میخواست آنرا ساکن و بی حرکت میکرد مثال شمول و احاطه ضلالت، وجود آفتاب که سایه را از بین می برد، آمدن پیامبران است. معنی دو آیه چنین میشود: آیا توجه نکردی بکار پروردگارت که چطور سایه را امتداد داد و اگر

میخواست در همانحال باقی میگذاشت. سپس آفتاب را دلیل و نشان دهنده سایه کرد سپس آنرا باسانی بسوی خود گرفتیم و معدومش کردیم.

دلو: ج ۲، ص: ۳۵۵

دلو: ظرف آبکشی و وارد کردن آن بچاه. «وَجَاءَتْ سَيَّارَةٌ فَأَرْسَلُوا وَارِدَهُمْ فَأَدْلَى دَلْوَهُ قَالَ يَا بُشْرَى هَذَا غَلَامٌ» یوسف: ۱۹ طبرسی فرموده: وارد آنرا گویند که برای آب آوردن از رفقا جلو افتاده است و «ادلیت الدلو» یعنی دلو را بچاه فرستادم تا از آب پر شود و «دلوت الدلو» یعنی آنرا از چاه کشیدم. راغب عکس آنرا گفته است یعنی «ادلیت» بمعنی خارج کردم و «دلوت» بمعنی فرستادم است. نا گفته نماند قول راغب در آیه شریفه بهتر بنظر میرسد زیرا آنشخص پس از خارج کردن دلو یوسف را دید و گفت: مژده گانی که این غلامی است. نه وقت فرستادن دلو. یعنی: کاروانی بیامد و آبدار خویش را بفرستادند چون دلو خود را بیرون کشید گفت ای مژده گانی که این غلامیست. قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۵۶

ولی در آیات دیگر سخن مجمع البیان درست در میاید. «فَدَلَّاهُمَا بِغُرُورٍ فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجْرَةَ بَدَتْ لَهُمَا سَوْآتُهُمَا» اعراف: ۲۲ در اقرب الموارد میگوید «دلی فلانا من سطح بحبل: ای ارسله» یعنی فلانی را با ریسمان از بلندی پائین فرستاد شاعر میگوید «هما دلتانی من ثمانین قامه» یعنی آندو نفر مرا از هشتاد قامتی زیر فرستادند. علی هذا معنای «دلأهما» آنست که لغزش و سقوط داد آنها را. ظاهراً مراد از آن ساقط کردن از اراده و تصمیم باشد یعنی از تصمیمشان که میخواستند نخورند بر انداخت و خوردند. معنی آیه چنین میشود: پس بفریبی آنها را ساقط کرد چون از شجره خوردند سواتشان بر آنها آشکار گردید. «وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ وَ تَدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ» بقره: ۱۸۸ «تدلووا» عطف است به «تأكلوا» و تقدیر آن چنین است «ولا تدلووا بها الى الحکام» و مراد از آن در آیه مطلق نزدیک کردن و دادن است. یعنی اموال خود را بناحق مخورید و آنها را بقاضیان بطور رشوه ندهید که تا قسمتی از مال مردم را باطل بخورید. «عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوَى ذُو مِرَّةٍ فَاسْتَوَى وَ هُوَ بِالْأَفْقِ الْأَعْلَى. ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى. فَأَوْحَى إِلَى عَبْدِهِ مَا أَوْحَى» (نجم ۵-۱۰) مَرَّةٌ يَعْنِي قَوْهٌ. أَفْقٌ يَعْنِي نَاحِيَةٌ، تَدَلَّى: كَشَيْدَةً شَدْنًا وَ أَوْزَانًا شَدْنًا بِطَرَفٍ پائین است. از زجاج نقل شده که «دنا و تدلی» هر دو بمعنی نزدیک شدن است «دنا» یعنی نزدیک شد «تدلی» یعنی نزدیکتر شد، قاب بمعنی مقدار و اندازه است. قوسین یعنی دو کمان. مراد از شدید القوی و ذو مَرَّةٍ بظاهر جبرئیل است و این آیات کیفیت وحی را بیان میکند یعنی:

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۵۷

آنحضرت را صاحب نیروهای محکم تعلیم داده است. توانا است پس استوار و نمایان شد در حالیکه در ناحیه بالاتر بود، آنگاه نزدیک و نزدیکتر شد. که بفاصله دو کمان یا نزدیکتر بود پس بنده خدا را وحی کرد آنچه وحی کرد. ناگفته نماند بموجب آیه «وَ مَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بآيَاتِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ عَلِيُّ حَكِيمٌ» شوری: ۵۱ وحی خدای نسبت به پیامبران سه قسم است یکی وحی و القاء بقلب. دیگری سخن گفتن از پس پرده که خدا صدا خلق میکند و پیغمبر می شنود مثل حضرت موسی. و سوم فرستادن فرشته است و وحی بوسیله او. آیات سوره نجم قسم سوم را در باره حضرت رسول صلی الله علیه و آله بیان میکند.

دمدم: ج ۲، ص: ۳۵۷

دمدم: «فَدَمْدَمَ عَلَيْهِمْ رَبُّهُمْ بِذُنُوبِهِمْ فَسَوَّاهَا» شمس: ۱۴ در صحاح میگوید «دمدمت الشيء» یعنی آنرا بزمین چساندم قاموس دمدمه را غضب معنی کرده. در کشاف گوید «اطبق عليهم العذاب» و خلاصه اگر دمدمه بمعنی غضب باشد معنی آیه چنین میشود: خدا بر

آنها بسبب گناهشان خشم گرفت و دیارشان را با زمین یکسان کرد، این معنی قریب بنظر می‌آید. این کلمه در کلام الله فقط یکبار آمده است.

دمر: ج ۲، ص: ۳۵۷

دمر: هلاک شدن. «دَمَّرَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَ لِلْكَافِرِينَ أَمْثَالُهَا» محمد: ۱۰ در صحاح می‌گوید: دمار بمعنی هلاکت است «دمره و دمر علیهم» هر دو بیک معنی است. طبرسی تدمیر را هلاک کردن و راغب ادخال هلاکت در شیء گفته است در اقرب گفته «دمر دمورا و دمارا» یعنی هلاک شد و «دمرهم و علیهم» یعنی آنها را هلاک کرد. در نهج البلاغه خطبه ۸۸ در صفت خدا فرموده «قاهر من عازّه و مدّمر من شاقّه» یعنی غالب است بر کسیکه بفکر شراکت با اوست و هلاک کننده کسی است که با او

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۵۸

مخالفت کرد. «وَدَمَّرْنَا مَا كَانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَقَوْمُهُ» اعراف: ۱۳۷ آنچه فرعون و قومش می‌ساختند هلاک و نابود کردیم «ثُمَّ دَمَّرْنَا الْأَخْرِينَ» شعراء: ۱۷۲ «فَدَمَّرْنَاهَا تَدْمِيرًا» اسراء: ۱۶ تدمیر در تمام این آیات بمعنی هلاک کردن است و چنانکه ملاحظه می‌شود هم در انسان و هم در غیر او بکار رفته است. روشن شد که «دمر» هم بنفسه و هم با «علی» متعدی می‌شود بنا بر این معنی آیه اولی آنست که: خدا هلاکشان کرد و بر کفار نظیر آن است. راغب می‌گوید در این آیه مفعول دمر محذوف است در این صورت باید تقدیر آن چنین باشد «دمر الله علیهم ما اختص بهم» زمخشری نیز مانند راغب گفته است.

دمع: ج ۲، ص: ۳۵۸

دمع: اشک چشم. و جاری شدن اشک. مصدر و اسم هر دو آمده است (مفردات- اقرب) «تَرَىٰ أَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ» مائده: ۸۳ «تَوَلَّوْا وَ أَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ» توبه: ۹۲ فیض بمعنی امتلاء و پر شدن و نیز بمعنی جریان پس از پر شدن آمده است چنانکه در اقرب گفته در مجمع ذیل آیه اول می‌گوید: «فیض العین من الدمع» پر شدن آنست از اشک و در ذیل آیه دوم فرموده: فیض جاری شدن بسبب امتلا است. علی هذا اگر «تَفِيضُ» * را در دو آیه بمعنی پر شدن بگیریم معنی چنین می‌شود: می‌بینی چشمشان از اشک پر می‌شود و اگر بمعنی جریان باشد معنی آنست: می‌بینی چشمشان اشک می‌ریزد ولی ترجمه تحت اللفظی آنست که چشمشان از اشک جاری می‌شود ممکن است این ترکیب مجازی باشد مثل «فاض الوادی» و «جری المیزاب» که بمعنی آب از دره و آب از ناودان جاری شد است و این ترکیب قهرا برای مبالغه است گوئی چشم از کثرت اشک جاری است چنانکه بیضاوی

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۵۹

و زمخشری گفته است. در کشاف ذیل آیه اول می‌گوید: یعنی پر می‌شود از اشک تا جاری شود زیرا فیض پر شدن ظرف و ریختن از جوانب آن است و در ذیل آیه دوم می‌گوید: من بیایه است این مثل «تفیض دمعاً» است و «من الدمع» تمیز است و این رساتر است از اینکه گفته شود: اشک جاری است زیرا گوئی چشم خودش اشک روان است.

دمغ: ج ۲، ص: ۳۵۹

دمغ: «بَيْلٌ نَقْدِفٌ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ فَيَدْمَعُهُ فَإِذَا هُوَ زَاهِقٌ» ... انبیاء: ۱۸. راغب می‌گوید: دمغ بمعنی شکستن مغز سر است «یدمغه» یعنی مغ آنرا می‌شکند. جوهری در صحاح گفته «دمغه دمغا» یعنی او را زخم زد و زخم بمغزش رسید. در قاموس و اقرب نیز چنین گفته است. دامغه زخمی است که عمق آن تا دماغ یعنی مغز رسیده باشد. معنی آیه چنین می‌شود: حق را بر روی باطل می‌نهم که

مغز آنرا میشکند آنگاه می‌بینی که باطل پوچ و ناچیز است مراد از آیه آن است که حق باطل را ابطال میکند ولی این تعبیر عالیترین تعبیر است که بگوئیم: حق مغز باطل را میشکافد و میشکند آنگاه پس از شکافته شدن می‌بینی که باطل ناچیز است. و قذف بمعنی انداختن و گذاشتن هر دو آمده است. این کلمه در کلام الله یکبار بیشتر نیامده.

دم: ج ۲، ص: ۳۵۹

دم: خون. اصل آن دمی است و بعضی دمو گفته‌اند (اقرّب) «إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخَزِيرِ» ... بقره: ۱۷۳ جمع آن دماء است مثل «أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ» ... بقره: ۳۰. کلمه دم هفت بار و دماء سه بار در قرآن مجید آمده است و خوردن خون بصریح آیات قرآن حرام و آن یکی از معجزات نه گانه حضرت موسی است که در «جراد» و «تسع» گذشت و انشاء الله در حالات حضرت موسی گفته

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۶۰

خواهد شد.

دینار: ج ۲، ص: ۳۶۰

دینار: وَ مِنْهُمْ مَنْ إِن تَأْمَنَهُ بِدِينَارٍ لَّا يُؤَدُّهُ إِلَيْكَ إِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَائِمًا آل عمران: ۷۵. طبرسی فرموده: اصل آن دینار است نون اول برای کثرت استعمال و سهولت تلفظ، بیاء قلب شده راغب نیز چنین گفته است. در قاموس گوید: عَلَّتْ قَلْبَ آنست که بمصادر مثل کذاب (بکسر اول) ملتبس نشود در اقرّب گفته: دینار قسمتی از پولهای قدیمی است و فارسی معرّب و اصل آن دِنَار است بدلیل آنکه جمع آن دنانیر میاید. آیه الله یزدی در عروۀ الوثقی در زکوة نقدین فرموده: دینار یکمقال شرعی طلاست و آن سه ربع مثقال صیرفی است. بنظر میاید مراد از آن در آیه شریفه پول اندک است نه دینار شرعی. یعنی از اهل کتاب بعضی هست که اگر او را بر یک دینار امین کنی بتو ردّ نمیکند مگر آنکه پیوسته بطلب بر او ایستاده باشی این کلمه فقط یکبار در قرآن یافته است.

دنی: ج ۲، ص: ۳۶۰

دنی: دنو یعنی نزدیک شدن «ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى» نجم: ۸ یعنی پس نزدیک و نزدیکتر شد. اسم فاعل آن دان و دانیه است مثل وَ جَنَى الْجَنَّتَيْنِ دَنَا رحمن: ۵۴ یعنی میوه هر دو بهشت (بآنها) نزدیک و در دسترس است. و نحو فی جَنَّةٍ عَلَیْهِ قُطُوفُهَا دَانِيَةٌ حاقه: ۲۳ یعنی میوه‌های آن نزدیک است (نسبت باهل بهشت) «يُذْنِبِينَ عَلَيْنَهُنَّ مِنْ جَلَابِيْبِهِنَّ» احزاب: ۵۹ یعنی جلاب‌های خویش را بخود نزدیک کنند.

ادنی: ج ۲، ص: ۳۶۰

ادنی: نا گفته نماند: ادنی ممکن است اسم تفضیل باشد از دنی و دناءه که بمعنی پستی و خست است. در این صورت معنی آن پستتر و خسیستر است. و نیز از دنو میاید که بمعنی نزدیکتر است. آیه زیرا از قسم اول است «قَالَ أَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَى بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ» ... بقره

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۶۱

۶۱ یعنی گفت آیا میخواهید عوض بگیرید آنچه را پستتر است با آنچه بهتر است دانشمندان میگویند: پروتئین حیوانی بر پروتئین نباتی برتری دارد و از هر حیث برای سوخت و جذب بدن سازگار است و پروتئین نباتی به تنهایی کافی نیست. شاید علت همین

است که مَنْ و سلوی در آیه خیر و خوبیات و خیار ادنی خوانده شده است و شاید علت ادنی بودن خواسته‌های آنها است که پی اسباب شهوانی بودند بر خلاف مَنْ و سلوی که غذای ساده‌ای بود و به شهوترانی سوق نمیکرد. ممکن است آیه «وَرِثُوا الْكِتَابَ يَأْخُذُونَ عَرَضَ هَذَا الْأَدْنَى» اعراف: ۱۶۹ نیز بهمین معنی باشد یعنی میگیرند متاع این زندگی را که نسبت بزنگی آخرت پستتر و نا چیزتر است. آن در آیات دیگر بمعنی نزدیکتر است مثل «ذَلِكَ أَدْنَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِالشَّهَادَةِ عَلَىٰ وَجْهِهَا» مائده: ۱۰۸ یعنی این نزدیکتر است بآنکه گواهی را بطور صحیح ادا کنید. «غَلَبَتِ الرُّومُ فِي أَدْنَى الْأَرْضِ» ... روم: ۳ ما بین روم و ایرانیان در نواحی شام که نزدیک به حجاز بود جنگ در گرفت رومیان مغلوب شدند ظاهرا مراد از «أَدْنَى الْأَرْضِ» نزدیکترین محل به حجاز است در میزان گفته: ظاهرا مراد از ارض، ارض حجاز و لام آن برای عهد است. «وَلَنذِيقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْأَدْنَىٰ دُونَ الْعَذَابِ الْأَكْبَرِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ» سجده: ۲۱ عذاب ادنی عذاب دنیوی است که برای انذار و تنبیه است و آن بآدمیان نزدیکتر است و عذاب اکبر ظاهرا عذاب اخروی است. «مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوَىٰ ثَلَاثَةٍ إِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ وَلَا خَمْسَةٍ إِلَّا هُوَ سَادِسُهُمْ وَلَا أَدْنَىٰ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْثَرَ إِلَّا هُوَ مَعَهُمْ» مجادله: ۷ ادنی در این آیه بمعنی اقل بکار رفته و با اکثر مقابل افتاده است. یعنی هیچ راز گوئی سه کس نیست مگر آنکه خدا چهارم آنهاست و نه پنج کس مگر آنکه

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۶۲

خدا ششم آنهاست و نه کمتر از آن و نه بیشتر از آن مگر آنکه خدا با آنهاست.

دنيا؛ ج ۲، ص: ۳۶۲

دنيا: دنيا مؤنث ادنی است اگر آنرا از دنیء و دناءت بگیریم بمعنی پستتر و اگر از دنو بحساب آوریم بمعنی نزدیکتر است و آن پیوسته وصف است و احتیاج بموصوف دارد مثل حیات دنیا، عذاب دنیا، سعادت دنیا، و زندگی دنیا را دنیا میگوئیم یا از این جهت که نسبت بزنگی آخرت پستتر و نا چیزتر است و یا از این حیث که این زندگی از زندگی آخرت بما نزدیکتر است. از آیات شریفه استفاده میشود که آن بمعنای دوم است و اصل آن دنو میباشد زیرا که در آیات زیادی با آخرت مقابل افتاده است مثل «أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالْآخِرَةِ» بقره: ۸۶ «رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً» بقره: ۲۰۱ «حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ» آل عمران: ۲۲ «قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ لِمَنِ اتَّقَى» نساء: ۷۷. کلمه دنیا بنا بر تعداد المعجم المفهرس صد و پانزده بار در قرآن مجید تکرار شده است و در تمام آنها صفت زندگی کنونی است مگر در چهار محل که صفت آسمان و کنار بیابان آمده است. مثل «إِذْ أَنْتُمْ بِالْعُدْوَةِ الدُّنْيَا وَهُمْ بِالْعُدْوَةِ الْقُصْوَىٰ وَالرَّكْبُ أَسْفَلَ مِنْكُمْ» انفال: ۴۲. عدوه بمعنی حاشیه و کنار بیابان است و قصوی مؤنث اقصی است، یعنی آنگاه که شما مسلمین در نزدیکترین حاشیه وادی بمدینه بودید و آنها در دورترین کنار آن، و کاروان ابو سفیان پائین تر از شما بود. «إِذَا زَيْنَا السَّمَاءِ الدُّنْيَا بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ» صافات: ۶ یعنی ما آسمان نزدیکتر را مزین گردانیدیم با زینتی که کواکب باشد. همچنین است آیه ۱۲ سوره فصلت و ۵ سوره ملک. در این آیات کلمه دنیا قطعا

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۶۳

بمعنی نزدیکتر است. در بعضی از آیات مثل «مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا» شوری: ۲۰ که حیات ذکر نشده در تقدیر میباشد یعنی «حَرْثَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا». جوهری در صحاح گفته: دنیا بعلت نزدیک بودنش دنیا نامیده شده در قاموس و اقرب گفته: دنیا نقیض آخرت است. در نهایت میگوید دنیا اسم این زندگی است که آخرت از آن دور است.

دهر؛ ج ۲، ص: ۳۶۳

دهر: زمان. چنانکه در صحاح و قاموس گفته است. ابن اثیر و اقرب الموارد آنرا زمان طویل گفته‌اند، مجمع گذشتن شب و روز

گفته که همان زمان باشد. راغب میگوید: دهر در اصل نام مدّت عالم است از اوّل تا آخر سپس هر مدّت کثیر را دهر گفته‌اند و آن بر خلاف زمان است که زمان بر قلیل و کثیر گفته میشود. در نهج البلاغه خطبه ۳۲ آمده «اصبَحنا فی دهر عنود» ... یعنی در زمانی عنود و چموش واقع شدیم. نا گفته نماند دهر را زمان مطلق معنی کردن بهتر است چنانکه از صحاح و قاموس و مجمع نقل شد «وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ» ... جاثیه: ۲۴ یعنی گفتند نیست زندگی مگر فقط این زندگی ما، می‌میریم و عده‌ای متولّد میشوند و ما را فانی و هلاک نمیکند مگر گذشت زمان و توالی شب و روز. «هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَّذْكُورًا» انسان: ۱ آیا آمد بر انسان مدّتی از روزگار که چیزی یاد شده نبود. بنظر میاید که الف و لام الدهر در هر دو آیه برای عهد است یعنی دهر معلوم در مجمع البیان ذیل آیه اوّل نقل شده در حدیث از حضرت رسول صلی الله علیه و آله روایت است «لَا تَسْبُوا الدَّهْرَ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الدَّهْرُ» یعنی: زمانه را فحش ندهید زیرا که خدا همان زمان است. این حدیث در نهیاه بدین صورت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۶۴ □

آمده «لَا تَسْبُوا الدَّهْرَ فَإِنَّ الدَّهْرَ هُوَ اللَّهُ» در کشف نیز عین عبارت مجمع البیان نقل شده است. طبرسی فرموده: تأویل حدیث آنست که اهل جاهلیت حوادث و بلاها را بده نسبت داده و میگفتند زمانه چنین و چنان کرد حضرت فرمود: فاعل این کارها خداست، فاعل آنها را سب نکنید. بعضی گفته‌اند: مقصود آنست: دهر را فحش ندهید زیرا گرداننده و مدبّر دهر خداست ولی وجه اوّل بهتر است زیرا کلام عرب پر است از اینکه نسبت افعال خدا را بدهر میدادند اصمعی گوید: یک اعرابی کسی را مذمت میکرد گفت «هو اکثر ذنوبا من الدهر». در نهیاه وجه دوم را گفته است و میگوید: معنی حدیث آنست که اگر شما زمانه را بد گوئید آن بخدا میرسد زیرا آورنده این حوادث خداست و نیز گفته در روایت دیگر آمده «فإن الله هو الدهر». در المیزان ذیل آیه اوّل از درّ مشور از ابو هریره حدیثی نقل شده که مؤید وجه ثانی است حضرت رسول صلی الله علیه و آله فرمود: خدا فرموده: ابن آدم آنگاه که دهر را سب میکند نگوید زیانکار باد دهر زیرا دهر منم، شب و روز را میفرستم و چون بخواهم نگاه میدارم. در تفسیر ابن کثیر چند روایت در همین مضمون نقل شده است. نا گفته نماند روایت فوق در جامع الصغیر سیوطی باب لا و در مجمع البحرین نیز نقل شده است. در قاموس میگوید: دهر گاهی از اسماء حسنی شمرده میشود. بگمانم علت این سخن همان حدیث فوق باشد که فکر کرده دهر از نامهای خداوندی است.

دهق: ج ۲، ص: ۳۶۴

دهق: پر کردن. «إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ مَفَازًا. حِدَائِقَ وَأَعْنَابًا. وَكَوَاعِبَ أَتْرَابًا. وَكَأَسَاءَ دِهَاقًا» نباء: ۳۱-۳۴ دهق چنانکه طبرسی و راغب گفته بمعنی پر کردن است «دهق الكأس دهقا: ملاءها» دهاق در آیه شریفه ظاهرا مصدر بمعنای مفعول است یعنی کاسه پر شده و بقول قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۶۵

بعضی پیمانۀ مالا مال. در نهج البلاغه خطبه ۸۱ آمده «انشأه فی ظلمات الارحام ... نطفه دهقا» محمد عبده آنرا ریخته معنی کرده و گفته: گاهی دهاق در اینجا به (پر شده) تفسیر میشود یعنی نطفه‌ایکه از سلولهای زنده پر شده است. در نهیاه آنرا بشدت ریخته شده گفته است که با جهنده موافق میشود، دهق بمعنی ریختن و خالی کردن نیز آمده. این کلمه در قرآن مجید فقط یکبار آمده است.

دهم: ج ۲، ص: ۳۶۵

دهم: «وَلَمَن خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٍ ... وَمَن دُونَهَا جَنَّاتٍ ... مُدْهَمَّتَانِ فَبِأَىٰ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ» رحمن: ۶۴ مُدْهَمَّتَانِ تثنیه مدهمّه است و اصل آن از دهمه بمعنی سیاهی است گویند «ادهام الزرع» یعنی کشت سیاه شد و چون خضروات برسند رنگ آنها سیاهی

میزند و سیاه می‌نماید این کلمه در قرآن وصف جَنَّتَانِ در آیه سابق است و معنی چنین میشود: نزدیک آندو بهشت و یا پائین تر از آندو، دو بهشت دیگری هست که از انبوهی درختان سیاه می‌نماید، این کلمه فقط یکبار در کلام الله آمده است و ليله دهماء بمعنی شب تاریک است.

دهن: ج ۲، ص: ۳۶۵

دهن: روغن. «وَشَجَرَةً تَخْرُجُ مِنْ طُورِ سَيْنَاءَ تَنْبُتُ بِالذَّهْنِ وَ صَبِغٍ لِللَّاكِلِينَ» مؤمنون: ۲۰ شجره معطوف است به «جَنَّتَانِ» در آیه سابق و مراد از آن درخت زیتون است. «تَنْبُتُ» بضم اوّل و فتح آن از باب افعال و نصر ینصر هر دو خوانده شده است، صبغ بمعنی خورش است یعنی بوسیله آب باران درختی بوجود آوردیم که در طور سینا میروید و روغن و برای خوردندگان خورش میرویند و آن اشاره باستفاده گوناگون از روغن زیتون است. «فَلَا تُطْعِ الْمُكَذِّبِينَ وَ دُوا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ» قلم: ۹ ادهان در اصل مثل تدهین بمعنی روغن مالی کردن است ولی از آن مدارا

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۶۶

و نرمی اراده میشود (راغب) یعنی تکذیب کنندگان را اطاعت مکن که آرزو دارند نرمی کنی و نرمی کنند و آنها در تکذیبشان و در دشمنی خدا و رسول باشند ولی با تو خوش باشند و تو هم با آنها خوش باشی تو روغن مالی کنی و آنها روغن مالی کنند و حق نا دیده گرفته شود. «فَإِذَا انشَقَّتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِ» رحمن: ۳۷ ورده واحد ورد و آن بمعنی مطلق گل است طبرسی فرموده: اسب ورد آنست که رنگش سفید مایل بسرخ یا زردی باشد و گفته شده گل و آن هر چند مختلف است ولی اغلب سرخ رنگ میباشد. دهان بر وزن کتاب معنای اولی آن بنا بر آنچه صحاح و قاموس و اقرب گفته، چرم سرخ است در مجمع و مصباح آنرا جمع دهن بمعنی روغن دانسته است و نیز بمعنی ته مانده روغن جوشان آمده است. نا گفته نماند بنظر میاید که مراد از ورده گل سرخ و از دهان ته مانده روغن جوشان باشد و آسمان در اثر شکافته شدن و تخلیه نیروها سرخ و مانند ته مانده روغن، داغ باشد. در آیات دیگر آمده «يَوْمَ تَكُونُ السَّمَاءُ كَالْمُهْلِ» معارج: ۸ مهل بمعنی مس یا آهن گداخته و مذاب و ته مانده روغن جوشان و غیره آمده است. «أَفَلَيْذَا الْحَدِيثِ أَنْتُمْ مُدْهِنُونَ» واقعه: ۸۱ مُدْهِنُونَ بنظر میاید بمعنی بی اعتنائیان است که بی اعتنائی نوعی از نرمی و روغن مالی و جدی نگرفتن است یعنی آیا باین قرآن بی اعتنائید و آنرا جدی تلقی نمیکنید؟ چنانکه تفسیر جلالین آنرا «متهاونون» گفته است.

دهی: ج ۲، ص: ۳۶۶

دهی: «بَلِ السَّاعَةُ مَوْعِدُهُمْ وَ السَّاعَةُ أَدْهَى وَ أَمْرٌ» قمر: ۴۶ داهیه بمعنی امر عظیم و امر نا پسند است طبرسی فرماید: داهیه بلائی است که آن را چاره‌ای نباشد یعنی: بلکه قیامت وعدگاه آنهاست

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۶۷

و آن بلیه بزرگتر و تلخ تر است. این کلمه یکبار در قرآن آمده است.

داود: ج ۲، ص: ۳۶۷

اشاره

داود: علیه السلام از انبیاء بنی - اسرائیل، پدر سلیمان، نام مبارکش شانزده بار در کلام الله مجید ذکر شده است. و کتابی داشته بنام

زبور «وَ آتَيْنَا دَاوُدَ زُبُورًا» نساء: ۱۶۳ «وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ» انبیاء: ۱۰۵ با ملاحظه این دو آیه میدانیم که زبور کتاب بوده است. احوال او در قرآن مجید بشرح زیر است. ۱- او در جوانی از لشکریان طالوت بود و در میدان جنگ فرمانده دشمن را که جالوت نام داشت بکشت. خدا باو پادشاهی و حکمت داد و از آنچه میخواست بوی تعلیم کرد «فَهَرَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ وَ قَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ وَ آتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ وَ الْحِكْمَةَ وَ عَلَّمَهُ مَا يَشَاءُ» بقره: ۲۵۱. ۲- بهنگام ذکر خدا کوهها و پرندگان با او هم آواز میشدند که در «اوب» گذشت و خدا آهن را بر او نرم کرد و دستور داد که از آهن زره‌های وسیع بسازد و حلقه زره را با اندازه و یک شکل گرداند و عمل صالح بکند که خدا بعمل مردم آگاه است. «وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ مِنَّا فَضْلًا يَا جِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ وَ الطَّيْرَ وَ أَلْنَا لَهُ الْحَدِيدَ. أَنْ اِعْمَلْ سَابِغَاتٍ وَ قَدِّرْ فِي السُّرُودِ وَ اَعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ» سباء: ۱۰.۳- خدا او را در حکومت و قضاوت در زمین خلیفه و جانشین خویش کرد که در «خلف» گذشت و دستور داد که در میان مردم بحق قضاوت کند و تابع هوای نفس نشود. «يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَ لَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ» ... ص: ۲۶.۴- او بنده خدا و در بندگی خدا و حکومت و علم و جنگ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۶۸

نیرومند بود و بخدا بیشتر متوجه میشد و بدر گاهش می‌نالید، خدا کوهها و پرندگان را مسخر کرد که در تسبیح با او هم آواز شوند و پادشاهی او را محکم گردانید و باو حکمت و فصل خطاب عطا نمود. «وَ اذْكُرْ عَبْدَنَا دَاوُدَ ذَا الْأَيْدِ إِنَّهُ أَوَّابٌ. إِنَّا سَخَّرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ يُسَبِّحْنَ بِالْعُتَيْبِ وَ الْأَشْرَاقِ. وَ الطَّيْرَ مَحْشُورَةً كُلٌّ لَهُ أَوَّابٌ. وَ شَدَدْنَا مُلْكَهُ وَ آتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَ فَضَّلَ الْخِطَابَ» ص ۱۷- ۲۰.۵- خداوند کتابی بنام زبور باو داده بود که در ابتدا نقل کردیم. ۶- کفار بنی اسرائیل بزبان او و عیسی بن مریم لعنت شدند که نافرمانی کرده و طغیان میورزیدند «لُعِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى لِسَانِ دَاوُدَ وَ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَ كَانُوا يَعْتَدُونَ» مائده: ۷۸.۷- او از افضل انبیاء بود و صاحب کتاب بود «وَلَقَدْ فَضَّلْنَا بَعْضَ النَّبِيِّينَ عَلَى بَعْضٍ وَ آتَيْنَا دَاوُدَ زُبُورًا» اسراء: ۵۵.۸- دو واقعه در قرآن مجید یکی در باره او و سلیمان، دیگری در باره خود او آمده که ذیلا بررسی میکنیم. ۱- «وَ دَاوُدَ وَ سُلَيْمَانَ إِذْ يَخْكُمَانِ فِي الْحَرْثِ إِذْ نَفَسَتْ فِيهِ غَنَمُ الْقَوْمِ وَ كُنَّا لِحُكْمِهِمْ شَاهِدِينَ. فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَ كَلَّمَا آتَيْنَا حُكْمًا وَ عِلْمًا وَ سَخَّرْنَا مَعَ دَاوُدَ الْجِبَالَ يُسَبِّحْنَ وَ الطَّيْرَ وَ كُنَّا فَاعِلِينَ وَ عَلَّمْنَاهُ صِنْعَهُ لِيَبُوسَ لَكُمْ لِيُخْضِعَكُمْ مِنْ بَأْسِكُمْ فَهَلْ أَنْتُمْ شَاكِرُونَ» (انبیاء: ۷۸- ۸۰). نفس بقول طبرسی آنست که گوسفند و شتر در شب وارد زرع می‌شوند و در آن بدون چوپان بچرند، که گوسفندان گروهی شب هنگام در زرع دیگران چریدند. از آیه شریفه بدست میاید که این قضاوت در یک واقعه بوده و المیزان احتمال داده که سلیمان بحکم مشاور داود وارد قضاوت میشده

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۶۹

و گر نه حکم از آن داود بود و شاید مشاوره از آنجهت بود که زمینه خلافت و جانشینی سلیمان فراهم گردد و از فقیه از جمیل بن دراج از زراره از حضرت باقر علیه السلام نقل کرده که فرمود: ... هر دو حکم نکردند بلکه مناظره و تبادل نظر میکردند که سلیمان آنرا فهمید. در روایات شیعه و اهل سنت آمده که داود حکم کرد گوسفندان از آن صاحب زرع باشد ولی سلیمان حکم کرد که خسارت در آنسال از شیر و پشم و نتاج گوسفندان پرداخت گردد. نگارنده فکر میکنم که هر دو در باره حکم مشاوره میکرده و داود رأی داده که گوسفندان یا بعضی از آنها در عوض خسارت داده شوند ولی سلیمان رأی داده که از منافع آنها مستهلک گردد و داود نیز رأی او را پسندیده و حکم کرده است. و صلاح در این بوده که حکم مطابق رأی سلیمان باشد زیرا در آنصورت هم صاحب زرع خسارت خویش را میگرفت و هم گوسفندان در دست صاحبان خود می‌ماندند. در تفسیر صافی و المیزان از تفسیر قمی از امام صادق علیه السلام نقل شده که خلاصه آن چنین است حکم داود نیز مثل سلیمان بود و فقط خواست به بنی اسرائیل بفهماند که سلیمان وصی و جانشین اوست و در حکم اختلاف نکردند و اگر اختلاف میکردند میفرمود: «وَ كُنَّا لِحُكْمِهِمَا

شَاهِدِينَ». از روایت بدست می‌آید که معنی آیه آنست: داود و سلیمان در باره حرت حکم میکردند و داود حکم را میدانست. خداوند آنرا بسلیمان نیز فهماند تا بنی اسرائیل بدانند که او وصی داود است. واقعه دوم «وَهَلْ أَتَاكَ نَبَأُ الْخَضْمِ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ إِذْ دَخَلُوا عَلَيَّ دَاوُدُ فَفَزِعَ مِنْهُمْ قَالُوا لَا تَخَفْ خَصِمَانِ بَعِيَ بَعْضُنَا عَلَى بَعْضٍ فَاحْكُم بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَلَا تُشْطِطْ وَاهْدِنَا إِلَى سَوَاءِ الصِّرَاطِ»

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۷۰

إِنَّ هَذَا أَخِي لَهُ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَعَجَةً وَإِلَيَّ نَعَجَةٌ وَاحِدَةٌ فَقَالَ أَكْفِلْنِيهَا وَعَزَّنِي فِي الْخِطَابِ. قَالَ لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعَجَتِكَ إِلَى جِغَابِهِ وَإِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْخُلَطَاءِ لَيَبْغِي بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَقَلِيلٌ مَا هُمْ وَظَنَّ دَاوُدُ أَنَّمَا فَتَنَّاهُ فَاسْتَغْفَرَ رَبَّهُ وَخَرَّ رَاكِعًا وَأَنَابَ فَغَفَرْنَا لَهُ ذَلِكَ وَإِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفَىٰ وَحُسْنَ مَآبٍ. يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ

«... ص: ۲۱-۲۶. یعنی: آیا خبر و داستان خصومت که اهل دعوی بر غرغه داود بالا رفتند بتو رسیده است؟ چون بر داود وارد شدند از ایشان بترسید، گفتند: مترس دو صاحب دعواست که بعضی از ما بر بعضی تجاوز کرده میان ما حکم کن و جور مکن و ما را براه راست رهبری کن. این برادر من است نود و نه میش دارد، من فقط یک میش دارم میگوید، آنرا بمن ده و کفیلم گردان و در گفتار بر من غلبه کرده. داود گفت: حقا که در خواستن میش تو که بر میشهای خود ضمیمه کند با تو ستم کرده است و بسیاری از شریکان بهمدیگر ستم میکنند مگر آنانکه ایمان آورده و اعمال صالحه انجام داده‌اند و آنها کم‌اند، داود بدانست که امتحانش کرده‌ایم، از پروردگار خویش آمرزش خواست. و بر کوع افتاد و بر گشت. این حادثه را بر او بخشیدیم و برای او نزد ما تقرب و باز گشت خوبی هست. ای داود ما تو را در زمین جانشین کردیم میان مردم بحق داوری کن. از این آیات چند مطلب بدست می‌آید. ۱- اهل مخاصمه دو نفر بوده‌اند ولی چند نفر نیز با آنها آمده‌اند زیرا «تَسَوَّرُوا» و «دَخَلُوا» جمع‌اند و هیچ مانعی ندارد که آنها چند نفر را همراه آورده باشند. ۲- اهل دعوی بر غرغه داود بالا رفته و از محل معمولی وارد نشده‌اند و داود از آنوضع بهراس

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۷۱

افتاده است. میشود گفت که دربانان اجازه ورود نداده‌اند و یا موقع ورود دیگران بمحضر او نبوده و در بسته بود و اهل دعوی چاره‌ای نداشته‌اند جز آنکه از دیوار بالا بروند و اگر محراب بمعنی معبد باشد، این احتمال قوی میشود که وقت عبادت و مناجات داود بوده نه وقت پذیرائی. در قصص قرآن نوشته محمد احمد جاد المولی ترجمه آقای سید محمد باقر موسوی در جمله «تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ» دو احتمال داده یکی آنکه از دیوار بالا-رفتند و دیگری آنکه در اطرف داود چون دیوار حلقه زدند یعنی حلقه زدند گوئی در اطراف داود در محراب دیواری تشکیل داده‌اند. در این صورت ترس داود ظاهرا از بی موقع وارد شدن آنهاست. ۳- ظاهر آنستکه اهل دعوی مردم عادی بوده‌اند نه ملک یکی از بزرگان فرماید: اکثر مفسران پیروی از روایات گفته‌اند اهل دعوی که بر داود وارد شدند چند نفر ملک بوده‌اند خدا آنها را فرستاد و خواست داود را امتحان کند ... بعد فرموده: خصوصیات قصه مثل بالا رفتن بر دیوار و ورود غیر عادی که او را ترساندند، و کذا توجه داود که این امتحان خدائی است نه قضیه عادی و سپس فرمود: میان مردم بحق داوری کن و پیرو هوای نفس مباش و ظهورش در آنست که خدا امتحانش کرده تا او را در خلافت و قضاوت محکم و متوجه کند. همه اینها مؤیداند که وارد شدگان ملک بوده و بصورت بشر در آمده‌اند، علی هذا قصه تمثّل است که چند نفر ملک در صورت اهل دعوی ممثّل شده و قضاوت خواسته‌اند و حکم داود که گفت: «لَقَدْ ظَلَمَكَ» ... اگر حکم منجر باشد حکمی است در ظرف تمثّل مثل آنکه آنها را در خواب دیده و آن حکم را کرده است و معلوم است که در ظرف تمثّل تکلیف نیست مانند عالم رؤیا، تکلیف

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۷۲

فقط در عالم شهود و ماده است و در عالم شهود واقعه‌ای اتفاق نیافتاده و نه در آن اهل خصومت و میش و میشها بوده است. آنگاه خطای داود را مثل خطای آدم در بهشت قبل از آمدن زمان تکلیف دانسته است. ناگفته نماند در جواب این مطلب میشود گفت:

چرا ملک‌ها آنطور وارد شده و پیامبر خدا را ترسانده‌اند؟! و چرا قضیهٔ میش و میشها را جعل کرده‌اند در حالیکه واقعیت نداشته آیا آن یک دروغ حسابی نبود؟! آیا خدا نمیتوانست آنحضرت را با وضع دیگری که در نظر شنونده طبیعی باشد امتحان کند؟ اگر روایات متواتر و قطعی داشته باشیم که اهل دعوی ملک بوده‌اند ناچار قبول میکنیم و گر نه حمل بر معنای عادی از هر چیز بهتر است و روایات متواتر از کجا میتوان یافت در تفسیر برهان فقط دو روایت در این باره آمده است آنهم لازم است در اسنادش دقت و تحقیق شود. وانگهی مطلب را مثل قضیهٔ آدم دانستن و بخواب تشبیه کردن و نظیر قضاوت در خواب دانستن و ... بنظر نگارنده بسیار ضعیف است و قضیه را از مسیر اصلی منحرف میکنند. و ظاهر آیات با آن سازگار نیست و همان نیکوست که آیات را در ظهور اولی بگذاریم که قبلاً گفته شد. ۴- اشکال مسئله در آن است که حضرت داود بی آنکه بسخن مدعی علیه گوش بدهد و از او توضیح بخواهد و یا از مدعی شاهد بطلبد فوری قضاوت کرده و گفته «لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعْجَتِكَ إِلَىٰ نِعَاجِهِ» و چون پیامبران معصوم‌اند چنین کاری از داود سر نمی‌زد پس آنها ملک بوده و قضاوت امتحانی و در عالم تمثیل ملک بوده است. ولی اینکه حضرت داود در سخن گفتن بدون تحقیق از مدعی علیه و طلب شهود از مدعی، عجله کرد حتمی است و بدنبال آن استغفار

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۷۳

کرد و رکوع نمود و بخدا برگشت و دانست که این واقعه و سخن گفتن بصورت امتحان در آمد در اینها نیز نباید تردید کرد. اما آیات نمی‌گویند که او قضاوت ناحق کرد و اهل دعوی پس از قضاوت او براه خود رفتند بلکه فقط گفت: برادرت با تو ستم کرده است و شاید بعد از گفتن این سخن که در حال تأثر گفته فوراً متوجه شده و استغفار کرده و آنوقت شروع بتحقیق نموده و قضاوت بحق کرده است. و دانسته که آن عجله یک امتحانی بود که پیش آمد و فوراً آنرا با استغفار جبران نموده است این عجله در سخن گفتن چندان مهم نیست مخصوصاً آنگاه که امتحان خدائی در بین بوده باشد نظیر این کار را در حالات حضرت موسی علیه السلام در قرآن کریم میخوانیم: «وَلَمَّا رَجَعَ مُوسَىٰ إِلَىٰ قَوْمِهِ غَضْبَانَ أَسِفًا. قَالَ بِئْسَمَا خَلَفْتُمُونِي مِنْ بَعْدِي أَعَجَلْتُمْ أَمْرَ رَبِّكُمْ وَأَلْقَيْتُمُ اللَّوْحَ وَأَخَذْتُمْ بِرَأْسِ أَخِيهِ يَجُرُّهُ إِلَيْهِ قَالَ ابْنَ أُمَّ إِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضَعُّوْنِي وَكَادُوا يَكْتُلُونِي فَلَا تُشْمِتْ بِيَ الْأَعْدَاءَ وَلَا تَجْعَلْنِي مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ. قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلِأَخِي وَأَدْخِلْنَا فِي رَحْمَتِكَ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ» اعراف: ۱۵۰-۱۵۱ آیه صریح است در اینکه موسی از موی سر برادرش گرفت و او را بسوی خود میکشید بگمان اینکه در کار خویش کوتاهی کرده تا جریان گوساله پیش آمده است چنانکه در سوره طه آمده که به هارون گفت: «چه چیز تو را مانع شد آنگاه که دیدی گمراه شدند از من پیروی کنی آیا مخالفت فرمان من کردی؟ هارون گفت ... ترسیدم که بگوئی میان بنی اسرائیل اختلاف افکندی و قول مرا رعایت نمودی» در آیه فوق نیز گفت: پسر مادرم قوم مرا ضعیف کردند و نزدیک بود بکشند مرا در ردیف ستمگران قرار مده. موسی پس از شنیدن عذر هارون گفت: پروردگارا مرا و برادرم را ببخش و برحمت خویش

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۷۴

داخل کن تو ارحم الراحمینی. موضوع استغفار نشان میدهد که عجله‌ای در کار بوده و موسی متوجه شده که نمی‌بایست عجله نماید لذا آنرا جبران کرده است در میزان ذیل این آیه فرموده: ظاهر سیاق آیه و آنچه در سوره طه است نشان میدهد که موسی بر هارون نیز خشم گرفته بگمان آنکه در جریان گوساله و منع بنی اسرائیل و در این فکر که مقاومت صلاح نیست کوتاهی کرده است. این مقدار اختلاف سلیقه و کار میان دو پیغمبر معصوم دلیلی بر منع آن نیست عصمت فقط در احکام خدائی است نه در سلیقه‌ها و راههای زندگی. هکذا گرفتن موسی موی سر هارون را ... تأدیب در امر ارشادی است نه عقوبت در امر مولوی هر چند حق با هارون بود و لذا چون هارون مطلب را گفت موسی او را معذور داشت و گفت «رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلِأَخِي الخ». نگارنده گوید: چه مانعی دارد جریان داود را نیز مانند جریان موسی بدانیم که عجله در سخن گفتن کرد بعد استغفار نمود. بعید نیست که گفته شود عجلهٔ داود در اثر فزعی بود که از ورود خصم پیش آمده و گر نه عجله نمیکرد و شاید در نقل «فَفَزِعَ مِنْهُمْ قَالُوا لَا تَخَفْ» خدا

خواسته است عِلَّتْ عَجَلَهُ دَاوُدَ رَا رُوشَنَ فَرْمَايِدَ وَ اَيْنِگونَه استغفارها در کلمات انبياء عظام يافت ميشود در حالات حضرت ابراهيم عليه السلام آمده «وَالَّذِي أَطْمَعُ أَنْ يَغْفِرَ لِي خَطِيئَتِي يَوْمَ الدِّينِ» شعراء: ۸۲.

توجه؛ ج ۲، ص: ۳۷۴

طبرسی در مجمع میگوید: گفته‌اند داود بسیار نماز میخواند گفت: خدایا ابراهیم را بر من فضیلت داده و او را خلیل خویش گرفته‌ای هکذا موسی را که با او سخن گفته‌ای، ندا آمد ما آنها را امتحان کرده‌ایم بجزیکه تو را امتحان نمودیم اگر بخواهی امتحانت کنم گفت امتحانم فرما. داود روزی قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۷۵

در محراب خود بود که کبوتری در آن افتاد، داود خواست آنرا بگیرد، پرید بروزنه محراب، داود در دنبال آن بروزنه رفت، از آنجا نگاه کرد دید زن اوریا پسر حیّان غسل میکند باو عشق ورزید خواست تزویجش کند، اوریا را بدنبال بعضی از لشگریان فرستاد و گفت که در پیش تابوت سکینه باشد. اوریا کشته شد و چون عده وفات منقضی گردید داود زن او را گرفت و با او هم بستر شد و از او سلیمان بدنیا آمد. داود روزی در محراب مشغول خواندن ذکر بود دید دو نفر وارد شدند و طرح دعوی می‌ش و میشها را کردند داود گفت: او با تو ستم کرده است... یکی از آندو بدیگری نگاه کرد و خندید داود بدانست که آندو ملک‌اند و خدا بشکل دو خصم فرستاده تا در باره گناهای مغلوبش کنند داود توبه کرد و آنقدر گریست که از اشک چشمش علف روئید. نگارنده گوید: بنظر میاید منظور از این جریان آن بود که: داود تو با اینهمه زنها که داری چرا زن اوریا را هم گرفتی و او را بکشتن دادی؟! میشها بجای زنان داود و میش بجای زن اوریاست. طبرسی پس از نقل این قضیه فرموده: این سخن بی شک فاسد و ناصحیح است این عمل بر خلاف عدالت است چطور رواست پیامبران خدا که امانت وحی و سفراء خدا بین خلق و خدایند در صفت کسی باشند که، شهادتش مورد قبول نیست و در وصفی باشند که شنیدنش تنفر آور است انبياء الله از آن پاک‌اند از امیر المؤمنین علیه السلام روایت شده که فرمود: اگر مردی پیش من آید و بگوید: داود زن اوریا را بزنی گرفت. او را دو حدّ خواهیم زد یکی حدّ برای نبوت که به پیامبر خدا چنین نسبت داده و دیگری حدّ برای اسلام. ناگفته نماند اصل افسانه در تورات است و در کتاب دوم قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۷۶

سموئیل باب یازدهم و دوازدهم این افسانه بقدری شرم آور نقل شده که سبب حیرت هر بیننده است یا للعجب نویسنده تورات به پیامبران خدا با چه نظری مینگریسته است. آنچه در تورات آمده کار یکنفر ستمگر عیاش است. نه کار یک پیغمبر، در بند ۴ و ۵ باب یازدهم آن کتاب میگوید: داود بمحض دیدن زن اوریا کسانى فرستاد او را گرفته و آوردند، داود بلا فاصله با او همبستر شد و زن حامله گردید و حمل خود را باطالع داود رسانید. (العیاذ بالله). هاکس امریکائی در قاموس خود ذیل کلمه داود میگوید: بگناهان قبیح افتاد مثل دیگران در آن زمان زنان متعدّد میداشت... گناهان او در ماجرای اوریا و بت شیع بسیار قوی بود. رجوع شود بکلمه «تورات» در این کتاب. راستی اگر قرآن مجید نبود قدس و پاکی پیامبران را از کجا بدست میاوردیم. قرآن حامی پیامبران خدا و حافظ نام پاک و عمل پاک آنهاست اول این فصل را مطالعه کنید آنگاه فرق قرآن و تورات را بنظر آورید گر چه این مقایسه از ساحت قرآن بدور است بین تفاوت ره... در صافی بعد از نقل حدیث علی علیه السلام در باره دو حدّ زدن میگوید: روایت شده که آنحضرت فرمود: هر که حدیث داود را آنطور که داستانسرایان میگویند، بگوید صد و شصت تازیانه باو خواهیم زد. مجلسی رحمه الله در بحار ج ۱۴ ص ۲۹ طبع جدید از زید شحّام از امام صادق علیه السلام نقل میکند که فرمود: اگر کسی را بگیرم که میگوید داود دست خود را بر آن زن نهاد، او را دو حدّ میزنم یکی برای تهمت پیامبر خدا و دیگری برای نسبتیکه باو داده. سپس فرموده اهل سنت نظیر این سخن را از امیر المؤمنین علیه السلام نقل کرده‌اند.

دوره: ج ۲، ص: ۳۷۶

دور: گردش. در اقرب الموارد میگوید: دور بمعنی حرکت

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۷۷

و بر گشتن شیء بجای اولی است «يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ تَدُورُ أَعْيُنُهُمْ كَالَّذِي يُغْشَىٰ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ» احزاب: ۱۹ یعنی سوی تو مینگردند دیدگانشان همیگردد مانند کسیکه از مرگ بیهوش شده است «تِجَارَةٌ تِجَارَةٌ تُدِيرُوهَا بَيْنَكُمْ» بقره: ۲۸۲ داد و ستد حاضری که میان خود میگردانید. دار: بمعنی خانه است راغب در وجه آن گوید: خانه را بدان اعتبار دار گفته‌اند که دیوار آن گردیده تا باؤل آن رسیده است «فَحَسَفْنَا بِهِ وَبِدَارِهِ الْأَرْضَ» ... قصص: ۸۱ یعنی او و خانه‌اش را بزمین فرو بردیم. دار گاهی بمعنی شهر آمده است و شاید آیه «فَقَالَ تَمَتَّعُوا فِي دَارِكُمْ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ» ... هود: ۶۵ بمعنی شهر باشد یعنی در شهر خویش سه روز متمتع شوید. جمع دار در قرآن مجید دیار آمده است «وَأُورَثَكُمْ أَزْوَاجَهُمْ وَدِيَارَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ» احزاب: ۲۷ از بهشت به دَارُ السَّلَامِ* و دَارُ الْمُتَّقِينَ و از جهنم به دَارُ الْبُورِ و از آخرت بنام دار [الدَّارُ] الْأَخْرَى* و دَارُ الْخُلْدِ و دَارُ الْقَرَارِ. تعبیر شده است. ولی دار الدُّنْيَا در قرآن مجید بکار نرفته. دِیَار: بمعنی ساکن دار است راغب گوید: مبالغه نیست و گر نه گفته میشد دَوَّار «رَبِّ لَا تَذَرْنَا عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ دِيَارًا» نوح: ۲۶ طبرسی گوید: دِیَار بر وزن فِعال از دوران و اصل آن دیوار است و او بیاء قلب شده و ادغام گردیده است و آنگاه دِیَار را بمعنی نازل دار گفته است یعنی: خدای من در روی این زمین احدی را که ساکن خانه باشد زنده نگذار. دائره: بمعنی گردنده است و مراد از آن اغلب حادثه و بلائی است که در دنیا میگردد و بانسان میرسد جمع آن در قرآن دوائر است «وَيَتَرَبَّصُّ بِكُمْ الدَّوَائِرُ عَلَيْهِمْ دَائِرَةٌ السَّوْءِ» ... توبه: ۹۸ حوادث ناگوار را بشما انتظار میکشد بر آنهاست حادثه بد.

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۷۸

«فَسَتْرَى الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يُسَارِعُونَ فِيهِمْ يَقُولُونَ نَحْشَىٰ أَنْ تُصِيبَنَا دَائِرَةٌ» ... مائده: ۵۲. طبرسی فرموده مراد از دائره در آیه دولت و اقتدار و حکومت است که در دنیا میگردد و از قومی بقومی منتقل میشود یعنی مریض القلب‌ها در دوستی دشمنان اسلام شتاب میکنند و میگویند از آن بیم داریم که بما دائره‌ای برسد و حکومت بدست دشمنان اسلام بیافتد که محتاج بکمک آنها شویم. و یا بر ما بلائی روی آورد که در رفع آن بکفار نیازمند گردیم.

دول: ج ۲، ص: ۳۷۸

دول: گردیدن. در اقرب آمده «دال الايام دولة: دارت» یعنی ایام گردش کرد «وَتِلْكَ الْأَيَّامُ نَدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ» آل عمران: ۱۴۰ یعنی آن ایام را میان مردم میگردانیم گاهی بقومی و گاهی بقوم دیگری میدهیم. «كَيْ لَا يَكُونَ دُولُهُ بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ» حشر: ۷ طبرسی در ذیل آیه اول میگوید: دولة بضم دال و فتح آن دو لغت است و گفته شده بضم دال در مال و بفتح آن در جنگ استعمال میشود. راغب بعکس گفته است و نیز گفته گویند دولة بفتح دال همان شیء است که میان مردم میگردد و بضم دال مصدر است. طبرسی و زمخشری دولة را در آیه اسم گرفته‌اند یعنی فیء را این طور تقسیم میکنیم تا آن مالی نباشد که میان توانگران شما دست بدست شود و بفقراء و نیازمندان چیزی نرسد بیضاوی نیز اسم گرفته و ایضا زمخشری و بیضاوی احتمال داده‌اند که مصدر باشد. از این ماده فقط دو کلمه فوق در قرآن آمده است.

دوم: ج ۲، ص: ۳۷۸

دوم: دوام بمعنی ثبوت و امتداد است چنانکه در اقرب آمده، در صحاح و مفردات گوید: اصل دوام بمعنی سکون و آرامی است

گویند «دام الشیء و دام الماء» یعنی شیء آرام شد و آب ایستاد در حدیث آمده «نهی ان یبول

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۷۹

الانسان فی الماء الدائم» یعنی نهی شده انسان در آب ایستاده بول کند. و گویند «ادمت القدر و دوّمتها» یعنی با ریختن آب غلیان دیک را آرام کردم. راغب گوید از همین است که گوئیم «دام الشیء» یعنی زمان بر آن ممتد و زیاد شد. «وَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا» مریم: ۳۱ نماز و زکوة را تا زنده‌ام بر من توصیه کرد. «قَالُوا يَا مُوسَىٰ إِنَّا لَن نَدْخُلُهَا أَبَدًا مَا دَامُوا فِيهَا» مائده: ۲۴ «مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ أُكْلُهَا دَائِمٌ» رعد: ۳۵.

دون: ج ۲، ص: ۳۷۹

دون: غیر. حقیر ناقص از دیگری و بمعنی پائین، فوق، جلو، عقب نیز بکار رفته است. «وَمَلِكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَّلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ» بقره: ۱۰۷ «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ» نساء: ۴۸ در آیه اول بمعنی غیر است و در آیه دوم شاید بمعنی غیر و یا بمعنی حقیر و پائین باشد یعنی: پائین از شرک و یا غیر از شرک را می‌بخشد. «وَأَنَا مِنَ الصَّالِحِينَ وَمِنَّا دُونَ ذَلِكَ كُنَّا طَرِيقَ قَدَدًا» جن: ۱۱ دون در این آیه میشود بمعنی غیر و یا بمعنی پائین و پست باشد یعنی بعض از ما صالح و بعض غیر او و پائین از او اند فرقه‌های مختلف هستیم. «فَاتَّخَذَتْ مِنْ دُونِهِمْ حِجَابًا» مریم: ۱۷ «وَوَجَدَ مِنْ دُونِهِمْ امْرَأَتَيْنِ تَذُودَانِ» قصص: ۲۳ «وَمِنْ دُونِهِمَا جَنَّتَانِ» رحمن: ۶۲. ممکن است مراد از «دُونِهِمَا» معنای پائین در رتبه باشد یعنی دو بهشت دیگر که از حیث وضع پائین‌تر از آن دو است. در صحاح دون بمعنی قرب آمده است و میشود گفت که در آیه بمعنی قرب است یعنی نزدیک آن دو، دو بهشت دیگری هست.

دین: ج ۲، ص: ۳۷۹

دین: بفتح اول قرض. «مَنْ بَعْدَ وَصِيَّتِهِ يُوصِي بِهَا أَوْ دِينٍ» ... نساء: ۱۱ «إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدِينٍ

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۸۰

إِلَىٰ أَحَدٍ مِّنْكُمْ فَاكْتُبُوهُ» ... بقره: ۲۸۲. طبرسی فرموده تداین بمعنی قرض دادن و قرض گرفتن است یعنی: چون بیکدیگر قرض دادید و گرفتید آنرا بنویسید و گوید: گفته‌اند کلمه دین بعد از تداینتم برای تاکید است و یا چون تداینتم بمعنی مجازات نیز آمده (از دین بکسر اول) کلمه دین برای معین کردن معنی است یعنی مراد قرض دادن و گرفتن است نه مجازات. دین: بکسر اول جزا. طاعت. این دو معنی از جمله معنای دین است که در صحاح و قاموس و مجمع و مفردات نقل شده و در مجمع از امام باقر علیه السلام روایت کرده که دین بمعنی حساب است «مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ» یعنی صاحب روز حساب است. در قاموس دین را محاسب و جزا دهنده گفته است. راغب میگوید: شریعت را باعتبار طاعت و فرمانبری دین گویند و آن مانند ملت و طریقه است لیکن انقیاد و طاعت در آن ملحوظ میباشد. طبرسی در ذیل آیه ۱۹ آل- عمران میگوید: طاعت و انقیاد را دین گفته‌اند زیرا که طاعت برای جزاست (یعنی خداوند بطاعت پاداش خواهد داد) قول طبرسی در وجه تسمیه از قول راغب بهتر است. علی هذا شریعت را از آنچه دین گفته‌اند که در آن طاعت و پاداش هست. ناگفته نماند این کلمه در قرآن مجید بمعنی جزا و شریعت و طاعت آمده است و از آن ملت نیز تعبیر شده است مثلاً در آیه «قُلْ إِنِّي هَدَانِي رَبِّي إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا قِيمًا مَلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا» انعام: ۱۶۱ شریعت اسلام دین و ملت هر دو گفته شده است. همچنین است آیه ... «وَمَا جَعَلْ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ مَلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ» حج: ۷۸. جاهائیکه «دین» بمعنی جزا آمده مثل «مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ» فاتحه: ۴ «أِذِ مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا

قاموس قرآن، ج ۲، ص: ۳۸۱

أَإِنَّا لَمَدِينُونَ» صفات: ۵۳ «فَلَوْ لَا إِنْ كُنْتُمْ غَيْرَ مَدِينِينَ تَرْجِعُونَهَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ» واقعه: ۸۷ «وَإِنَّ عَلَيْكَ اللَّعْنَةَ إِلَّي يَوْمِ الدِّينِ» حجر:

۳۵ «إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٌ وَإِنَّ الدِّينَ لَوَاقِعٌ» ذاریات: ۶ در اینگونه موارد میتوان دین را بمعنی حساب نیز دانست و آن با جزا متقارب است. و مواردیکه دین بمعنی قانون و شریعت است مثل «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» بقره: ۲۵۶ «هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ» توبه: ۳۳ و جاهائیکه بمعنی طاعت و بندگی آمده مثل «دَعُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ» یونس: ۲۲- عنکبوت: ۶۵- لقمان: ۳۲ «أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ» زمر: ۱۱ در اینگونه موارد بمعنی اطاعت و بندگی است و آیه اخیر در این معنی کاملاً روشن است و کلمه أَعْبَدَ قرینه آن میباشد. «إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ» آل عمران: ۱۹ منظور از آیه چنانکه گفته‌اند فقط دین اسلام نیست بلکه تمام ادیانی است که بوسیله پیامبران عرضه شده یعنی همه ادیان یکی است و یک سخن گفته‌اند و آن تسلیم شدن بحق و خداست و اختلاف مختصری که ادیان داشته‌اند در اثر اختلاف زمان و اختلاف رشد و استعداد بشر است و گر نه همه تسلیم بحق را گفته‌اند. فرق میان دین و شریعت در «شرع» دیده شود. «مَا كَانَ لِأَخِي أَخَاهُ فِي دِينِ الْمَلِكِ...» یوسف: ۷۶ یعنی یوسف نمی‌توانست در قانون پادشاه مصر برادر خویش را بگیرد و پیش خود نگاه دارد. و الحمد لله و هو خیر ختام.

[جلد سوم]

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ*

ذ؛ ج ۳، ص: ۱

ذال: ج ۳، ص: ۱

ذال: نهمین حرف از حروف الفبای عربی و یازدهمین حرف الفبای فارسی است و جزء کلمه واقع میشود، بتنهائی معنائی ندارد و در حساب ابجد بجای هفتصد است.

ذ؛ ج ۳، ص: ۱

اسم اشاره است و با آن بمفرد مذکر نزدیک اشاره میشود و چون هاء تنبیه بر آن داخل شود گویند: هذا. مثل «هَذَا يَوْمٌ لَا يَنْطِقُونَ» مرسلات: ۳۵ «هَذَا يَوْمُ الْفُضْلِ جَمَعْنَاكُمْ وَالْأَوَّلِينَ» مرسلات: ۳۸، تنبیه آن در حال رفع ذان و در نصب و جرّ ذین است. ذا گاهی بمعنی الذی میاید و آن در صورتی است که بعد از ما و من استفهام باشد مثل «مَا ذَا قَالَ أَنْفًا» محمد: ۱۶ یعنی «ما الذی قال آنفا» و مثل «من ذا بالدار» یعنی کیست آنکه در خانه است و گاهی «ماذا» مجموعاً بمعنی استفهام میاید در آیاتی نظیر «يَسْتَلُونَكَ مَا ذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ» بقره: ۲۱۹ «يَسْتَلُونَكَ مَا ذَا أُحِلَّ لَهُمْ قُلِ أُلْحِلَّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ» مائده: ۴ «وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ مَا ذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ» نحل: ۲۴. احتمال دارد که «ما» موصول و «ذا» صله آن باشد بمعنی «يستلونك أي الذی ينفقون» و احتمال دارد که «ما ذَا» مجموعاً اسم باشد بمعنی ای شیء، چنانکه طبرسی در ذیل آیه ۴ مائده گفته است. در آیاتیکه ذا میان من و الذی واقع شده نحو «مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ» ... بقره: ۲۵۵ «مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا» حدید: ۱۱ ظاهراً «ذا» در معنای اولی خود است طبرسی در ذیل آیه دوم از فزاء نقل کرده: ذا صله من است و گفته‌اند معنی جمله آن است «من هذا

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲

الذی یقرض الله» و ذا مبتدا و الذی خبر آن و هر دو خبر «من» است. و خلاصه تقدیر آن: من هو الذی یا من هذا الذی است. ذاک:

اسم اشاره است و با آن بمتوسط در دوری اشاره میشود و کاف آن برای خطاب است (اقرب).

ذک: ج ۳، ص: ۲

ذک: اسم اشاره برای بعید است لام آن برای افاده دوری و کاف آن برای خطاب است (اقرب) و خطاب نسبت بکسی است که کلام بر او القا میشود. طبرسی فرموده: لام آن برای تأکید است شاید مراد تأکید دوری است. نحو «ذَلِكْ جَزَاؤُهُمْ بِأَنَّهُمْ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا» اسراء: ۹۷. گاهی با آن بشیء حاضر اشاره میشود و مراد از آن نشان دادن علو رتبه آن شیء است مثل «ذَلِكِ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ» بقره: ۱ مراد از کتاب قرآن است و بجهت بلندی مقام آن با ذک اشاره شده. این وجه بهتر از وجوه عدیده‌ای است که در باره «ذک» در این آیه گفته‌اند. و نیز با این کلمه بمطلب گذشته در کلام، که چندان هم دور نیست اشاره میشود مثل «لَا فَاْرِضُ وَلَا بِكْرُ عَوَانٍ بَيْنَ ذَلِكَ» بقره: ۶۸.

ذکم: ج ۳، ص: ۲

ذکم: همان ذک است که چون طرف خطاب جماعت باشد بجای کاف «کم» آید مثل «ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ» غافر: ۶۲ «ذَلِكُمْ بِمَا كُنتُمْ تَفْرَحُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ» غافر: ۷۵.

ذئب: ج ۳، ص: ۲

ذئب: گرگ. «وَأَخَافُ أَنْ يَأْكُلَهُ الذُّئْبُ» یوسف: ۱۳ این لفظ سه بار در کلام الله مجید آمده است: سوره یوسف: آیات ۱۳، ۱۴، ۱۷.

ذام: ج ۳، ص: ۲

ذام: «قَالَ اخْرُجْ مِنْهَا مَذْمُومًا مِدْحُورًا» اعراف: ۱۸ طبرسی فرموده: ذام و ذیم بمعنی عیب شدید است ولی راغب آنرا مذمت گفته است یعنی: فرمود از آن خارج شو در حالیکه مذموم و مطرود هستی. این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است.

ذباب: ج ۳، ص: ۲

ذباب: مگس. به پشه و زنبور عسل و بمطلق زنبور نیز اطلاق میشود (اقرب).

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳

«يَا أَيُّهَا النَّاسُ ضَرْبٌ مِّثْلُ فَاسِدٍ تَمَعُوا لَهُ إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَابًا وَلَوْ اجْتَمَعُوا لَهُ وَإِنْ يَسْلُبْهُمُ الذُّبَابُ شَيْئًا لَا يَسْتَنْقِذُوهُ مِنْهُ ضَعُفَ الطَّالِبِ وَالْمَطْلُوبِ» حج: ۷۳. آیه خطاب بعموم مردم و نظر بمشركین است، و بتها، قدرت آفریدن حتی یک مگس را که از نظر مردم اضعف موجودات است ندارند و اگر مگس روی آنها به نشیند و چیزی از آنها بخورد قدرت باز گرفتن آنها ندارند. المیزان گوید: مقتضای مقام آنست که مراد از طالب بتها و از مطلوب مگس باشد یعنی بتان میخواهند مگس بیافرینند و گرفته مگس را از آن باز گیرند و مگس مطلوب است که آفریده و باز گرفته شود. ذباب فقط دو بار در قرآن مجید آمده است که نقل شد.

ذبح: ج ۳، ص: ۳

ذبح: سر بریدن. راغب میگوید: اصل ذبح پاره کردن گلوی حیوانات است و بمعنی مذبح نیز آمده است. ناگفته نماند اگر اصل آن درباره حیوانات باشد در غیر آن بطور مجاز و تشبیه بکار رفته است. «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبُحُوا بَقَرَةً» بقره: ۶۷ «وَفَدَيْنَاهُ بِذَبْحٍ عَظِيمٍ» صافات: ۱۰۷ مراد از ذبح مذبح و قربانی است و توضیح این آیه در «ابراهیم» فصل قربانی گذشت. «وَمَا ذَبِحَ عَلَى النَّصَبِ...» مائده: ۳ توضیح آن در «نصب» انشاء الله خواهد آمد. «يَذْبُحُونَ أَبْنَاءَهُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَهُمْ» بقره: ۴۹ یعنی پسران شما را بطور مدام سر می‌بریدند و زنانان را زنده می‌گذاشتند، راغب می‌گوید مراد از تذیح تکثیر است یعنی یکی را پس از دیگری ذبح میکردند. این سخن حق است زیرا تکثیر یکی از معانی باب تفعیل است در اقرب الموارد آمده «ذَبَحَ الْقَوْمُ: بالغ في ذبحهم».

ذذب؛ ج ۳، ص: ۳

تذبذب بمعنی حرکت است در مجمع فرموده: «ذبذبته فتذبذب» یعنی او را حرکت دادم و حرکت

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۴

کرد، و آن مانند حرکت دادن شیء آویزان است خدا فرموده: «مُذَبِّذِينَ بَيْنَ ذَلِكَ لَا إِلَىٰ هَؤُلَاءِ وَلَا إِلَىٰ هَؤُلَاءِ» نساء: ۱۴۳ آیه در وصف منافقین است که نه از مؤمنان بودند و نه از کفار بلکه هم باین سو و هم بآن سو میرفتند یعنی میان کفر و ایمان مردداند نه حقیقه بسوی مؤمنان و از آنهااند و نه واقعا بسوی کفار و در ردیف آنها هستند. بنظر میاید مراد تذبذب ظاهری و با هر دو کنار آمدن است نه تذبذب قلبی و شاید مراد تحیر قلبی آنهاست که نه واقعا ایمان میاورند و نه از روی جهل کافر حقیقی‌اند. این کلمه فقط یکبار در کلام الله مجید آمده است.

ذخر؛ ج ۳، ص: ۴

ذخر: ذخیره کردن. «وَأَنْبِئُكُمْ بِمَا تَأْكُلُونَ وَمِمَّا تَدَّخِرُونَ فِي بُيُوتِكُمْ» ... آل عمران: ۴۹ یعنی بشما از آنچه میخورید و آنچه در خانه‌ها ذخیره میکنید خبر میدهم. اصل ادخار ادخار است از باب افتعال تاء به ذال قلب شده و ادغام گردیده است و با ذال و دال تلفظ میشود. این کلمه تنها یکبار در قرآن بکار رفته است.

ذره؛ ج ۳، ص: ۴

آفریدن. «وَهُوَ الَّذِي ذَرَأَكُمْ فِي الْأَرْضِ وَإِلَيْهِ تُحْشَرُونَ» مؤمنون: ۷۹ یعنی اوست که شما را در زمین آفرید و بسوی او جمع میشوند. طبرسی در ذیل آیه ۱۳۶ سوره انعام میگوید: ذره آفریدن بر وجه اختراع است و اصل آن بمعنی ظهور است. به نمک سفید برای نمایان بودن سفیدش گویند: ملح ذرانی و ذرانی و چون ریش کسی سفید شود گویند: ذرئت لحیته. راغب میگوید: ذره آنست که خدا آفریده خود را آشکار کند «ذره الله الخلق» یعنی اشخاص را آشکار فرمود. قاموس آنرا خلقت و تکثیر و غیره گفته، سخن صحاح نیز نظیر آن است. خلاصه آنکه اصل ذره ظهور و اظهار است و در آفریدن بکار میرود، در کشف ذیل آیه ۱۱ شوری میگوید:

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۵

ذره، ذر و، ذره نظیرهم‌اند در اینجا دو آیه را بررسی میکنیم: ۱- «وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَ لَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَ لَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْعَافِلُونَ» اعراف: ۱۷۹. لام در «لِجَهَنَّمَ» برای اختصاص است و ظهور آیه در آنست که عده‌ای از جن و انسان برای جهنم آفریده شده‌اند. جای سؤال است که گفته شود: خدا چرا آنها را برای جهنم آفریده است!! ذیل آیه جواب صدر آن است یعنی چون آنها قلب فهیم و دیده حق بین و گوش حق

شنو ندارند لذا در اثر غفلت و عدم توجه خود بالاخره محکوم به آتش میشوند. عِلَّتْ جَهَنَّمِ بودن آنها عدم بکار بردن دل و گوش و چشم در دانستن حقایق است و این مطلب در صورت «برای جهنم آفریده ایم» نقل شده است. ممکن است بگوئیم لام در «لِجَهَنَّمَ» برای غایت و عاقبت است مثل لام در آیه «فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا» قصص: ۸ چنانکه طبرسی فرموده است: بسیاری از جن و انس را آفریدیم و عاقبت جهنمی خواهند شد. این مطلب نظیر همان است که در بالا گفته شد. گفته‌المیزان نظیر مطلب فوق است و در بیان آن دو مثال از نَجَار و زَارِع آورده که روشن کننده مراد است. ۲- «فَاطُرُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَمِنَ الْأَنْعَامِ أَزْوَاجًا يَذُرُّكُمْ فِيهِ لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ» شوری: ۱۱. ضمیر «فیه» بجعل که از «جَعَلَ لَكُمْ» استفاده میشود عاید است. یعنی خدا آفریننده آسمانها و زمین است برای شما از خودتان جفتها قرار داده و نیز از چهار پایان جفتها آفریده شما را در آن نر و ماده قرار دادن می‌افزیند، او را همتائی نیست شنوا و بینا است.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۶

کشاف و المیزان «يَذُرُّكُمْ» را تکثیر گفته‌اند یعنی شما را در آن جعل و بوسیله نسل، زیاد میکنند. طبرسی این معنی را از زجاج و فراء نقل میکند. از قاموس نقل شد که تکثیر یکی از از معانی ذره است.

ذَرِيَّةٌ؛ ج ۳، ص: ۶

ذَرِيَّةٌ: فرزند. نسل. در مجمع ذیل آیه ۱۲۴ بقره میگوید: ذَرِيَّةٌ و نسل و ولد نظیر هم‌اند و در اصل آن چهار مذهب است ذره، ذر، ذرو، ذری. در اقرب الموارد میگوید: ذَرِيَّةٌ که بضم و فتح و کسر ذال خوانده میشود بمعنی نسل است و اصل آن ذَرِيَّةٌ بوده همزه را بیاء قلب و در هم ادغام کرده‌اند جمع آن ذَرِيَّاتٌ و ذَرَارِیٌ است. «وَأَزْوَاجِهِمْ وَذَرِيَّاتِهِمْ» غافر: ۸. در صحاح میگوید: ذره بمعنی آفریدن است و بنسل جن و انس از همین جهت ذریه گفته‌اند. قاموس نیز آنرا نسل گفته اعم از نسل انس یا جن. بعقیده راغب ذریه در واحد و جمع بکار میرود و اصل آن جمع است. در اینصورت باید گفت: ذَرِيَّاتٌ و ذَرَارِیٌ جمع بجمع‌اند. ولی از اقرب نقل شد که ذریه مفرد است. «رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذَرِيَّةً طَيِّبَةً» آل عمران: ۳۸ پروردگارا از جانب خودت برای من نسل و فرزند پاک‌ی عطا فرما. «وَلَهُ ذَرِيَّةٌ ضَعْفَاءٌ» بقره: ۲۶۶ از ذریه در اینجا جنس اراده شده لذا وصفش جمع آمده است همچنین در آیه «فَمَا آمَنَ لِمُوسَى إِلَّا ذَرِيَّةٌ مِنْ قَوْمِهِ عَلَى خَوْفٍ مِنْ فِرْعَوْنَ وَرَأْسِهِمْ» ... یونس: ۸۳ و در آیات دیگر نیز چنین است [.] در اینجا لازم است چند آیه را بررسی کنیم: ۱- «وَتِلْكَ حُجَّتُنَا آتَيْنَاهَا إِبْرَاهِيمَ عَلَى قَوْمِهِ ... وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ كُلًّا هَدَيْنَا وَنُوحًا هَدَيْنَا مِنْ قَبْلُ وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ وَأَيُّوبَ وَيُوسُفَ وَمُوسَى وَهَارُونَ ... وَزَكَرِيَّا وَيَحْيَى وَعِيسَى وَإِلْيَاسَ كُلٌّ مِنَ الصَّالِحِينَ» انعام: ۸۳-۸۵. ضمیر «ذُرِّيَّتِهِ» در ظاهر به ابراهیم عاید است زیرا جمله «وَنُوحًا هَدَيْنَا»

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۷

مِنْ قَبْلُ» معترضه میباشد و اگر کسی اصرار کند که بنوح عاید است باز بآنچه خواهیم گفت ضرری ندارد. در این آیات عیسی فرزند ابراهیم خوانده شده با آنکه پدر نداشت و از جانب مادر بابراهیم متصل است نتیجه آنکه فرزند دختر ذریه شخص است و فرزندان حضرت زهرا علیهم السلام فرزندان رسول خدا صلی الله علیه و آله اند. بنی امیه و بنی عباس از اینکه به حسنین و سایر ائمه علیهم السلام ابن رسول الله گفته شود ناراحت بودند و اصرار داشتند چنین خطابی بآنان علیهم السلام نشود بلکه ابن علی گفته شود. نقل است که حجاج بن یوسف لعنه الله یحیی بن معمر را خواست گفت شنیده‌ام میگوی حسن و حسین از ذریه پیغمبراند و این مطلب را در قرآن پیدا میکنی من کتاب خدا را از اول تا آخر خواندم همچو چیزی نیافتیم؟! یحیی گفت: آیا سوره انعام را نمیخوانی؟ «وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ» تا رسید به «وَيَحْيَى وَعِيسَى» گفت آیا عیسی از فرزندان ابراهیم نیست با آنکه پدر نداشت؟ حجاج گفت: راست گفتم. (تفسیر عیاشی ذیل آیه فوق). معاویه روزی بغلام خودش ذکوان گفت: اگر بحسن و حسین نامه نوشتی ابن

رسول الله نویس زیرا آنها پسران علی هستند. ذکوان اظهار اطاعت کرد. روزی معاویه باو دستور داد نام فرزندان او را نوشته و پیش وی بیاورد، ذکوان نامهای پسران و دختران و پسر زادگان معاویه را نوشت و حاضر کرد ولی از نواده‌های دختری او نامی نبرد. معاویه گفت: چرا عده‌ای از فرزندان مرا نوشته‌ای؟ ذکوان گفت: مگر غیر از اینها فرزند دیگری داری؟ گفت مگر دختر زادگانم فرزندان من نیستند؟ ذکوان فرصت را مغتنم شمرده گفت: چگونه پسران دختر پیغمبر پسران او نیستند ولی فرزندان دختر تو فرزند تو تواند؟ معاویه در پاسخ وا ماند و گفت: در جای

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۸

دیگر اظهار نکن (کشف الغمه ص ۱۶۴). از این دو مطلب روشن میشود که بنی امیه از این جریان بسیار ناراحت بوده‌اند. حسن بن شعبه رحمه الله در تحف العقول ضمن گفتگوی حضرت موسی بن جعفر علیه السلام با هارون عباسی نقل میکند که هارون بانحضرت گفت: چرا بعلی نسبت داده نمیشود با آنکه پدر شماست و برسول خدا نسبت داده می‌شوید با آنکه جد شماست؟ حضرت فرمود: خدا عیسی بن مریم را بخلیل خود ابراهیم نسبت داده بوسیله مادرش مریم که بشری باو دست نزد و آنگاه آیات فوق را قرائت فرمودند «... نگارنده این مطلب را بطور مشروح در کتاب شخصیت حضرت مجتبی علیه السلام ص ۱۵۶ - ۱۶۲ نوشته‌ام طالبین بآنجا رجوع کنند و علامه امینی رحمه الله در الغدیر ج ۷ ص ۱۲۱ - ۱۲۹ ط ۲ آنرا بطور مفصل عنوان نموده است. ۲- «فَسَيَجِدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ أَفَتَتَّخِذُونَهُ وَذُرِّيَّتَهُ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِي وَهُمْ لَكُمْ عَدُوٌّ» ... كهف: ۵۰ از این آیه روشن میشود که ابلیس هم نسل و فرزندان دارد ولی کیفیت این زاد و ولد برای ما مجهول است. ۳- «وَلَقَدْ نَادَانَا نُوحٌ فَلَنِعْمَ الْمُجِيبُونَ وَنَجَّيْنَاهُ وَأَهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ وَجَعَلْنَا ذُرِّيَّتَهُ هُمُ الْبَاقِينَ ... ثُمَّ أَعْرَفْنَا الْأَخْرِينَ» صافات: ۷۵ - ۸۲ در این آیه ذریه باصحاب نوح نیز شامل است زیرا در سوره شعراء آمده «فَأَنْجَيْنَاهُ وَمَنْ مَعَهُ فِي الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ ثُمَّ أَعْرَفْنَا بَعْدَ الْبَاقِينَ»: ۱۲۰ - ۱۱۹ تفصیل این مطلب در «اهل» گذشت. ۴- «وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ أَوْ تَقُولُوا إِنَّمَا أَشْرَكَ آبَاؤُنَا مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا ذُرِّيَّةً مِنْ بَعْدِهِمْ أَفَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ» اعراف: ۱۷۲ - ۱۷۳.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۹

ظاهر آنست که «ذُرِّيَّتَهُمْ» مفعول «أَخَذَ» است. یعنی یاد کن زمانی را که پروردگارت نسل آدمیان را از بنی آدم یعنی از پشت آنها گرفت و آنها را بر خودشان نشان داد و گواه گرفت که آیا من پروردگار شما نیستم؟ گفتند بلی گواهی دادیم این عمل برای آن بود که روز قیامت نگویند ما از این غافل بودیم و یا بگویند پدران ما مشرک بودند و ما نسل آنها بودیم و به پیروی از آنها مشرک شدیم چرا ما را بکار آنها هلاک میگردانی؟ فکر میکنم مراد از این دو آیه آنست که خداوند بشر را از حین گرفته شدن از صلب پدر طوری آفریده که توحید را فطری او کرده است و آن گواه بودن شخص بر خویش و اقرار ذاتی بر توحید است و اشهاد و اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ و گواهی آنها همه بر سبیل فطرت و تکوین است نه ظاهری و عادی. و ظرف اشهاد این دنیاست از وقت جدا شدن از صلب پدر تا وقت مردن. و در نتیجه شخص روز قیامت نمیتواند بگوید من توحید را درک نکردم و نمیتواند بگوید، در شرک از پدران پیروی نمودم. زیرا فطرت او راهنمای اوست. «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا» روم: ۳۰. در این صورت آیه شریفه راجع بعالم ذر نیست و روایاتی که درباره عالم ذر نقل شده شاید مراد از آنها عالم سلولهاست که در پشت پدرانند و خدا در حین اخذ آنها و در حین وارد کردن برحم مادر از آنها گواهی گرفت. و اگر این حقیقت ثابت شود که خداوند تمام بنی آدم را بصورت ذرات ریز از وجود آدم اولی بیرون آورد و از آنها بر توحید گواهی خواست و آنها گواهی دادند، این مطلب از ظاهر آیه فهمیده نمیشود. سید مرتضی علم الهدی (ره) در امالی خود مجلس ۳ بر کسانیکه آیه را حمل بر ذر کرده‌اند سخت حمله کرده و میگوید: بعضی بی بصیرت و نافرزانة پنداشته که تأویل آیه آنست: خداوند

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۰

همهٔ اولاد آدم علیه السلام را از پشت او خارج کرد و آنها بصورت ذرات بودند معرفت خود را بر آنها مقرر فرمود و آنها را بر نفس خویش گواه گرفت. این تأویل را عقل باطل و محال میدانند ظاهر قرآن نیز بر خلاف آن شهادت می‌دهد زیرا خدا فرموده «مَنْ بَنَى آدَمَ» نه فرمود از آدم و فرمود «مَنْ ظَهَرَ بِهِمْ» از پشت آنها نه از پشت آدم و فرمود «ذُرِّيَّتَهُمْ» فرزندان آنها را نه فرزندان آدم را بعد فرمود: تا روز قیامت نگویند غافل بودیم و نگویند پدران ما مشرک بودند و ما از آنها پیروی کردیم این دلیل است که آیه شامل فرزندان صلیبی آدم علیه السلام نیست بلکه شامل کسانی است که پدران مشرک داشته‌اند. المیزان پس از نقل اقوال و اجوبهٔ بسیار عقیده دارد که نشأهٔ فعلی انسان مسبوق است بنشأهٔ انسانی دیگر که عیناً نظیر این نشأهٔ است ولی در آن افراد انسان از خدای خود پوشیده نیستند و با مشاهدهٔ خویش وحدانیت خدا را در ربوبیتش می‌بینند نه از طریق استدلال بلکه از این حیث که از ربوبیت خدا قطع نیستند و آنرا مفقود نمیکنند بر ربوبیت و هر حق دیگر اقرار می‌نمایند ناپاکی شرک و آلودگیهای گناهان از احکام این نشأهٔ است نه آن نشأهٔ ... آنوقت فرموده ایرادهائی که بر قول مثبتین عالم ذرّ وارد شده بر این قول وارد نیست. ولی اثبات این مطلب مشکل است مخصوصاً با ملاحظهٔ آیه بعدی که غرض از اشهاد را بیان میکند. ناگفته نماند روایات عالم ذرّ که در کتب شیعه و اهل سنت نقل شده در نوبت خود زیاد است و خدا بحقیقت امر داناست. ۵- «وَ آيَةٌ لَهُمْ أَنَّا حَمَلْنَا ذُرِّيَّتَهُمْ فِي الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ وَ خَلَقْنَا لَهُمْ مِنْ مِثْلِهِ مَا يَرْكَبُونَ وَ إِن نَّشَأُ نُغْرِقْهُمْ فَلَا صَرِيحَ لَهُمْ وَ لَا هُمْ يُنْقَدُونَ» یس: ۴۱-۴۳. در تفسیر المیزان میگوید علت نسبت حمل بر ذریه بر انگیختن شفقت و رحمت است طبرسی ذریه را در

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۱

آیه بر معنای فاعلی و پدران و اجداد گرفته زیرا ذریه بمعنی خلق است و اولاد از پدران خلق میشوند و فلک مشحون را کشتی نوح فرموده است ولی آیهٔ سوم با آن جور در نمیآید و در آنصورت میفرمود «لو نشاء لاغرقتناهم» یعنی اگر میخواستیم آنها را در کشتی نوح غرق میکردیم. صاحب کتاب تجسم عمل آقای محمد امین رضوی احتمال داده‌اند که مراد از فلک مشحون رحم مادر و از ذریه فرزندان است که در آن حمل میشوند در این صورت باید گفت: لام الْفُلْكِ برای عهد است و اشاره برحم، که فلک بخصوصی است. ناگفته نماند اگر فلک در آیهٔ شریفه نکره میامد احتمال ایشان قوی‌تر میشد زیرا که رحم کشتی مخصوصی است ولی اطلاق الْفُلْكِ برحم در استعمال عرب ظاهراً یافته نیست. زمخشری میگوید ذریهٔ مردم را که حملشان بر آنها اهمیت داشت در کشتی حمل کردیم این سخن از اقوال دیگر قوی بنظر میرسد. ۶- «وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ اتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَ مَا أَلْتَنَاهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ شَيْءٍ كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِيْنٌ» طور: ۲۱. مراد از ذریهٔ ظاهراً کودکان نیستند زیرا اتباع با ایمان در صورتی است که عاقل و مکلف و بزرگ باشند در این صورت ذریهٔ لاحق شده پدران، خودشان نیز ذریهٔ و نسل خواهند داشت ظاهراً مراد از الحاق ذریهٔ الحاق در مغفرت و در بهشت رفتن است و ظاهر آنست که ذریهٔ از لحاظ مقام و عمل از پدران کمتراند و در درجهٔ دوم قرار گرفته‌اند ولی خداوند با لطف خود آنها را بمقام پدران میرساند آیات زیر مطلب را روشن میکند که ملائکه دربارهٔ مؤمنان واقعی بخدا میگویند ... «فَاعْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَ اتَّبَعُوا سَبِيْلَكَ ... وَ ادْخُلْهُمْ جَنَّاتٍ عِدْنٍ الَّتِي وَعَدْتَهُمْ وَ مَنْ صَلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ وَ أَرْوَاحِهِمْ وَ ذُرِّيَّتِهِمْ» ... مؤمن: ۷، ۸، اینکه اول

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۲

بمؤمنان دعا شده و سپس آباء و ازواج و ذریات آمده معلوم است که آنها در رتبهٔ اول نیستند. ۷- «رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بُوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ» ... ابراهیم: ۴۰ در این آیه ذریه بطور تغلیب بر زن نیز شامل است زیرا حضرت ابراهیم علیه السلام فرزندش اسمعیل و زنش هاجر را در بیابان مکه اسکان داد. و این دعا را خواند.

ذره: مورچه‌های ریز. اجزاء بسیار ریز غبار که در شعاع آفتاب دیده میشوند. مفرد آن ذره است مجمع- البیان ذیل آیه ۴۰ نساء آنرا مورچه قرمز ریز که بزحمت دیده میشود و کوچکترین مورچه‌هاست گفته و اجزاء غبار را بقول نسبت میدهد. ولی اقرب الموارد هر دو را نقل کرده است صحاح نیز معنی اولی آنرا مورچه ریز آورده است، همچنین است قول قاموس. در نهج البلاغه خطبه ۱۷۶ در وصف باری تعالی آمده «لا یعزب عنه قطر- الماء... و لا مقیل الذرّ فی اللیلة الظلماء» یعنی شماره قطرات آب و محل استراحت مورچگان ریز در شب تاریک بر او مخفی نمی‌ماند. و در خطبه ۱۶۳ آمده «سبحان من ادمج قوائم الذرّة و الهمجّة» یعنی منزّه است آنکه دستها و پاهای مورچه ریز و مگس ریز را در جای خود قرار داد. علی هذا معنی ذره همان مورچه ریز است. عرب چیزهای کوچک را بآن قیاس می‌کند. «فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَ مَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ» زلزله: ۷-۸ مثقال بمعنی سنگینی است یعنی هر که بسنگینی مورچه ریز خیر یا شر انجام دهد آنرا خواهد دید. این کلمه مجموعاً شش بار در قرآن مجید بکار رفته و در همه آنها مقرون بکلمه مثقال است.

ذرع: ج ۳، ص: ۱۲

ذرع: اندازه کردن طول پارچه با ذراع. در قاموس و اقرب آمده «ذرع الثوب ذرعاً: قاسه بالذراع» و ذراع چنانکه در دو کتاب فوق قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۳

است از مرفق تا سر انگشت وسط دست میباشد. «وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا لُوطًا سَيِّئًا بِهِمْ وَ ضَاقَ بِهِمْ ذَرْعًا... هود: ۷۷ معنی تحت اللفظی «ضاق ذرعاً» این است که: اندازه گیریش تنگ آمد و از این جمله فرو ماندن و ناچار ماندن اراده میشود معنی آیه چنین است: چون فرستادگان ما پیش لوط آمدند غمگین شد و در کارشان فرو ماند زیرا بوضع قومش آشنا بود و میترسید میهمانان را که بصورت جوانها بودند از دست وی بگیرند. «ثُمَّ فِي سِلْسِلَةٍ ذَرْعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعًا فَاسْلُكُوهُ» حاقه: ۳۲ یعنی سپس در زنجیریکه طول آن هفتاد ذراع است در آیدش. آیا مراد از هفتاد ذراع بودن بیان طول واقعی زنجیر است و یا مراد کثرت طول است و هفتاد گفتن مثل «إِنْ تَسْتَعْفِفْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً» است؟ بدرستی معلوم نیست گرچه احتمال اول قوی است و حمل بظاهر بهتر است. و در آن صورت قهرا میان عمل کافر و اندازه زنجیر تناسبی هست. و میشود گفت که این شخص در زندگی دنیا بر زنجیرهای بسیاری بسته بود و روح و دلش و فکر و عقیده‌اش در میان زنجیرهای امیال و شهوات و خود پسندی مقید بود و همان زنجیرها در آخرت مجسم شده بالای جانش خواهد گردید، در این صورت احتمال دوم قوی است و الله العالم. «وَكَلْبُهُمْ بِسِطِّ ذِرَاعِيهِ بِالْوَصِيدِ» كهف: ۱۸. یعنی: سگشان بازوهای خویش را بر آستانه گشوده است.

ذرو: ج ۳، ص: ۱۴

ذرو: پراکندن، پاشیدن «فَأَصْبَحَ هَشِيمًا تَذْرُوهُ الرِّيحُ» كهف: ۴۵ یعنی خشک و شکسته شد بادها آنرا پراکنده می‌کند. ذرو و ذری هر دو بیک معنی است فعل اولی از نصر ینصر و دومی از ضرب یضرب آمده است (اقرب). «وَالذَّارِيَاتِ ذُرُوءًا. فَالْحَامِلَاتِ وِقْرًا. قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۴

فَالْحَامِلَاتِ يُسِّرًا. فَالْمُقَسَّمَاتِ أَمْرًا. إِنَّمَا تُوعِدُونَ لِصَادِقٍ. وَإِنَّ الدِّينَ لَوَاقِعٌ ذاریات: ۱-۶. ذاریات با واو قسم و جمع‌های دیگر با فاء آمده و نشان میدهد که سه امر بعدی نتیجه اولی و یکی پس از دیگری است. راجع به این آیات به «جری» رجوع شود که بطور مشروح درباره آنها سخن رفته است.

ذعن: ج ۳، ص: ۱۴

ذعن: طاعت. انقیاد (مفردات، اقرب) «وَإِنْ يَكُنْ لَهُمُ الْحَقُّ يَأْتُوا إِلَيْهِ مُذْعِنِينَ» نور: ۴۹. اگر حق بر له ایشان باشد بسوی آن در حال طاعت و انقیاد می‌ایند. در نهج البلاغه خطبه ۱۸۰ هست «نستعین به استعانه ... مدعن له بالعمل والقول» از او یاری میجوئیم یاری جستن کسیکه با عمل و قول در طاعت و انقیاد اوست. ناگفته نماند: ذعن و اذعن هر دو بیک معنی است (قاموس) و این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است.

ذفن: ج ۳، ص: ۱۴

ذفن: چانه. «إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهِ إِذْ يُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ يَخِرُّونَ لِلْأَذْقَانِ سُجَّدًا» ... اسراء: ۱۰۷، اذقان جمع ذفن بمعنی چانه‌هاست. در مجمع و المیزان گوید: علت اعتبار اذقان آنست که چانه در وقت سجده نزدیکترین اجزاء صورت بزمین است. در المیزان اضافه کرده: گفته شده مراد از اذقان صورتهاست و جزء بطور مجاز بر کل اطلاق شده است. در اقرب الموارد آمده: «خَرَّ لوجهه: وقع» یعنی بر رو افتاد معنی آیه چنین میشود: آنانکه پیش از نزول قرآن دانش داده شده‌اند چون قرآن بر آنها خوانده شود بر چانه‌ها بسجده می‌افتند مراد از آیه چنانکه المیزان گفته سجده است بقرینه «سُجَّدًا» و ذکر اذقان بدان جهت است که گفته شد. ولی فکر میکنم منظور از سجده تواضع و خم شدن است نه سجده متعارف یعنی آنگاه که قرآن بر آنها خوانده شود در اثر تواضع و انقیاد آنقدر بر رو می‌افتند تا چانه‌ها بزمین برسد و در آیه بعدی آمده «وَ يَخِرُّونَ لِلْأَذْقَانِ

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۵

يَبْكُونَ وَيَزِيدُهُمْ خُشُوعًا» می‌بینیم که از سجده خبری نیست. «إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا فَهِيَ إِلَى الْأَذْقَانِ فَهُمْ مُقْمَحُونَ» یس: ۱۸ اگر بگردن کسی زنجیر بزنند و آنقدر بگردانند تا زیر چانه‌اش برسد چنین شخصی سر بی‌الا خواهد ماند و قدرت پائین آوردن سر خود را نخواهد داشت. آیه تشبیه است نسبت باهل فسق و غیره یعنی: ما بگردن آنها زنجیرهایی قرار داده‌ایم که تا بچانه‌هایشان رسیده است و آنها سر بی‌الا گرفتگاند. اذقان فقط سه بار در قرآن آمده که نقل شد.

ذکر: ج ۳، ص: ۱۵

اشاره

ذکر: یاد کردن، خواه با زبان باشد یا با قلب و هر دو خواه بعد از نسیان باشد یا از ادامه ذکر (مفردات). در قاموس آمده: ذکر بکسر اول بمعنی حفظ شیء است در صحاح گفته: ذکر و ذکری خلاف نسیان است همچنین است ذکرة. طبرسی در ذیل آیه ۴۰ بقره فرموده: ذکر حفظ شیء و ضد آن نسیان است ... راغب میگوید: گاهی مراد از ذکر هیئت نفسانی است که شخص بواسطه آن میتواند آنچه از دانائی بدست آورده حفظ کند و آن مانند حفظ است الا آنکه حفظ باعتبار نگهداشتن و ذکر باعتبار حاضر کردن آن در ذهن است. و گاهی بحضور شیء در قلب و هکذا بقول اطلاق میشود. تذکره بمعنی پند دادن و چیزی را بیاد کسی آوردن است. تذکر از باب تفاعل بمعنی یاد آوری است. ناگفته نماند معنای جامع همان یاد- آوری بقلب و بزبان است که در ابتدا گفته شد اکنون لازم است بعضی از آیات اشاره شود: «لَمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا» احزاب: ۲۱ بنظر می‌آید مراد از ذکر در این آیه اعم از یاد آوری و ذکر بزبان باشد. «كَلَّا إِنَّهَا تَذْكِرَةٌ فَمَنْ شَاءَ ذَكَرْهُ» مدثر: ۵۵، عبس: ۱۲. یعنی آن یاد آوری است هر که بخواهد آنرا یاد کند

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۶

بنظر می‌آید مراد یاد آوری است و شاید اعم باشد. صحبت درباره «تذکره» گذشت و خواهد آمد. «فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ» ... بقره:

۱۵۲. ظاهراً اعم مراد است و آیه عجیب و نوید بخشی است هر که خدا را یاد کند خدا او را حتماً یاد خواهد فرمود «إِنَّ اللَّهَ لَا يُخَلِّفُ الْأَمْعِدَاتِ». «فَإِنِّي نَسِيتُ الْحُوتَ وَمِمَّا أَنْسَانِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أَذْكُرَهُ» ... كهف: ۶۳ مراد از ذکر در آیه یادآوری است زیرا با نسیان مقابل آمده است. «وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يَذْكَرِ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَإِنَّهُ لَفِشْقٌ». انعام: ۱۲۱ ذبیحه‌ایکه وقت ذبح آن نام خدا برده نشود خوردن آن حرام و در این آیه از اکل آن نهی شده است و در «ذکری» خواهد آمد انشاء الله. * «أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى» بقره: ۲۸۲. تذکره بمعنی پند دادن و چیزی را یاد کسی انداختن است طبرسی در ذیل آیه فوق گفته: ذکر متعدی بیک مفعول است و اگر بیاب افعال یا تفعیل بردی متعدی بدو مفعول شود معنی آیه چنین است: اگر یکی از آندو زن فراموش کند دیگری شهادت را بیاد او آورد. «فَذَكَّرَ بِالْقُرْآنِ مَنْ يَخَافُ وَعَبِدَ» ق: ۴۵. «وَذَكَرَ فَإِنَّ الذِّكْرَ تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ» ذاریات: ۵۵. تذکر در این آیات و نظایر آنها بمعنی یاد آوری و پند دادن است. * «أَوْ لَمْ نَعْمَرْكُمْ مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ وَجَاءَكُمْ النَّذِيرُ» فاطر: ۳۷ تذکر چنانکه گفته شد بمعنی توجُّه و یاد آوری و پند گرفتن است شاید مراد از آن یاد آوری پی در پی باشد که یکی از معانی تفعُّل است در آیات «وَمَا يَذْكُرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبَابِ» ال عمران ۷ «وَلْيَذْكَرُوا أُولُوا الْأَلْبَابِ» ابراهیم: ۵۲. «- قَدْ فَضَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ» انعام: ۱۲۶. کلمات مورد بحث همه از باب تفعُّل است و با احتمال نزدیک بیقین یادآوری و پند گرفتن مداوم و پی در پی از آنها مراد است.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۷

و تا در آنها روی قاعدهٔ اعلال مبدل به ذال و در آن ادغام گردیده است. * «وَقَالَ الَّذِي نَجَّا مِنْهُمَا وَادَّكَرَ بَعْدَ أُمَّهُ أَنَا أَبْتُكُمْ بِتَأْوِيلِهِ» ... یوسف: ۴۵ «وَلَقَدْ يَسْرُونَا الْفُرْقَانَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَكِّرٍ» قمر: ۱۷، ۲۲، ۳۳، ۴۰، «ادکر» در اصل «اذتکر» است تاء افتعال بدال مبدل شده و اولی در دومی ادغام گردیده است هکذا «مدکر» در اصل «مذتکر» است طبرسی دربارهٔ آیهٔ اول فرموده «ادکر» با ذال نیز جایز است. بنظر میاید در «مدکر» قبول ملحوظ است که یکی از معانی افتعال میباشد. یعنی: ما قرآن را برای یاد آوری و پند گرفتن آسان کردیم آیا پند قبول کننده‌ای هست؟ * «إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ» حجر: ۹ مراد از ذکر قرآن مجید است و چون قرآن یاد-آور و بیان کنندهٔ حقائق دنیا و عقبی است بدانجهت بر آن ذکر اطلاق شده است. دربارهٔ تحریف قرآن به «قرآن» رجوع شود.

اهل الذکر؛ ج ۳، ص: ۱۷

* «وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ إِلَّا رِجَالًا نُوْحِي إِلَيْهِمْ فَسِئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» انبیاء: ۷ «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا نُوْحِي إِلَيْهِمْ فَسِئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» نحل: ۴۳. ظاهر آیات و سیاق آنها نشان میدهد که مراد از اهل ذکر اهل کتاب از یهود و نصاری هستند مشرکین مکه از اینکه بشر عادی پیغمبر مشرکین مکه از اینکه بشر عادی پیغمبر شود تعجب میکردند و میگفتند «مَا لِهَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِي الْمَسَاقِ لَوْ لَمْ أَنْزَلْ إِلَيْهِ مَلَكٌ فَيَكُونُ مَعَهُ نَذِيرًا» فرقان: ۷. قرآن مجید در آیات مورد بحث میخواهد اثبات کند که سنت خدا بر آن قرار گرفته که پیامبران از جنس مردم باشند و میگویند: پیش از تو مردانی فرستادیم که مثل تو بشر بودند و ای مشرکین اگر این مطلب را باور ندارید و نمیدانید از اهل کتاب که به

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۸

پیامبران گذشته عقیده دارند پرسید آنها بشما خواهند گفت که رسولان گذشته همه از جنس بشر بوده‌اند در این صورت رسالت رسول ما چیزی خارق عادت نیست بلکه یک امر عادی و معمولی میباشد. هر دو آیه چنانکه المیزان گفته بیک اصل عمومی عقلانی دلالت دارند و آن وجوب رجوع جاهل بر عالم است. در بعضی از روایات آمده که ائمه علیهم السلام فرموده‌اند: اهل ذکر مائیم. مثلاً در تفسیر عیاشی ذیل آیهٔ دوم محمد بن مسلم از امام باقر علیه السلام نقل کرده که بآنحضرت گفتیم: در نزد ما کسانی اند گمان

میکنند قول خدا «فَسئِلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» آنها یهود و نصاری‌اند فرمود: آنوقت شما را بدین خود دعوت میکنند. میگوید سپس امام علیه السلام بسینه خود اشاره فرمود و گفت: مائیم اهل ذکر مائیم سؤال شدگان و گوید: امام فرمود: ذکر قرآن است. در تفسیر برهان ذیل آیه فوق از امام باقر علیه السلام درباره «فَسئِلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: ذکر منم و ائمه اهل ذکراند و قول خدا «وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَّكَ وَلِقَوْمِكَ وَسَوْفَ تُسئَلُونَ» امام باقر فرمود: مائیم قوم او و مائیم مسئول. در تفسیر برهان ۲۴ روایت دیگر در این باره نقل شده است. اینکه در روایت آمده که حضرت فرمود: ذکر منم و ائمه اهل ذکراند مطابق آیه ۱۰ سوره طلاق است که فرمود: «قَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ ذِكْرًا رَسُولًا يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آيَاتِ اللَّهِ...» و آنگاه که آنحضرت ذکر شد ائمه علیهم السلام نیز اهل و خانواده ذکراند و روایت اول که فرمود: ذکر قرآن است مطابق آیه «إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ» است که گذشت. ناگفته نماند: ظاهر آیات گذشته چنانکه گفته شد خطاب بمشركین است

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۹

و مشرکان که رسول خدا صلی الله علیه و آله را قبول نمی کردند چطور میشود به آنها خطاب کرد و گفت: از خانواده او پرسید و از ائمه سراغ بگیرید؟ ولی اگر قطع نظر از صدر آیه فقط جمله «فَسئِلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» را در نظر بگیریم و مورد نزول در نظر نباشد چنانکه در قواعد کلی قرآن شأن نزول در نظر نیست در اینصورت این یک مطلب و قاعده کلی میشود و مسئول هر چند بحسب مفهوم عام است ولی بحسب مصداق خاص اهل بیت حضرت رسول علیهم السلام میباشد. زیرا اگر مراد از ذکر چنانکه از سوره طلاق نقل شد حضرت رسول صلی الله علیه و آله باشد آنها علیهم السلام اهل و خانواده ذکراند و اگر مراد از ذکر قرآن باشد آن ذکر است برای آنحضرت و قومش چنانکه فرموده «وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَّكَ وَلِقَوْمِكَ وَسَوْفَ تُسئَلُونَ» زخرف: ۴۴. در اینصورت آنان قوم آنحضرت و یا متیقن از قوم اواند و آنهااند مسئول و آنحضرت آنانرا مقارن قرآن کرده و در حدیث ثقلین امر به تمسک بر آندو فرموده است. از اینکه گفته شد فساد آنچه گفته‌اند: مشرکین از پیغمبر قبول نمی کردند چطور از اهل بیت او قبول میکنند؟! ظاهر و روشن گردید این اشکال کننده خواسته است بر روایات ایراد کند ولی گفتیم که در روایات اگر جمله «فَسئِلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ...» قطع نظر از مورد و شأن نزول بررسی شود مطلب همان است که ائمه علیهم السلام فرموده‌اند و مراجعه بروایات نشان میدهد که امامان علیهم السلام فقط بآن جمله نظر داشته‌اند رجوع شود به تفسیر برهان. (این سخن از المیزان ذیل آیه ۴۳ نحل استفاده شده است). در کافی ج ۱ ص ۲۱۰ بابی منعقد فرموده که مراد از اهل ذکر ائمه علیهم السلام‌اند و در آن ۹ روایت در این زمینه نقل شده است. * «فَالْتَلِيَاتِ ذِكْرًا إِنَّ إِلَهُكُمْ

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۰

لَوْاحِدٌ» صافات: ۳ راجع باین آیه به «تلی» رجوع شود. * «إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ ذَلِكَ ذِكْرِي لِلذَّاكِرِينَ» هود: ۱۱۴ یعنی نیک‌ها زشت‌ها را از بین میبرند این تذکری است بر پند گیرندگان «ذکری» مصدر و بمعنی یاد آوری است و ۲۳ بار در قرآن مجید آمده است. * «هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَّذْكُورًا» دهر: ۱ مواد بدن انسان از اول در عالم بوده و هست ولی روزگارانی گذشت که انسان شیء معلومی در جهان نبود و چیز یاد شده بشمار نمی‌رفت.

ذکر: ج ۳، ص: ۲۰

ذکر: (بر وزن فرس) نر. مقابل ماده «وَلَيْسَ الذَّكْرُ كَالْأُنثَى» آل عمران: ۳۶. یعنی پسر مثل دختر نیست (راجع بنذر زن عمران) «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ» حجرات: ۱۳ «وَمَا خَلَقَ الذَّكْرَ وَالْأُنْثَى. إِنَّ سَعْيَكُمْ لَشَتَى» لیل: ۳. موضوع نر و مادگی که در «زوج» خواهد آمد از اسرار عجیب این جهان است. * «تَمَائِيهٌ أَرْوَاجٌ مِنَ الضَّأْنِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْمَغْزِ اثْنَيْنِ قُلْ آلذَّكْرَيْنِ حَرَمٌ أَمِ الْأُنثَيْنِ أَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ أَرْحَامُ الْأُنثَيْنِ» انعام: ۱۴۳ در «آلذَّكْرَيْنِ» همزه استفهام

است که با «الذکرین» با هم خوانده میشود و مراد از «الذکرین» جنس نر از گوسفند و بز است و مراد از «الانثیین» مادهٔ آندو است یعنی: هشت جفت بر شما حلال کرده از گوسفند دو جفت نر و ماده و از بز دو جفت نر و ماده بگو آیا دو لنگه نر را حرام کرده یا دو لنگه ماده را یا آنچه را رحمهای دو ماده شامل است. مراد از هشت جفت هشت لنگه است که چهار جفت میشود چهار لنگه در این آیه ذکر شده و چهار لنگه دیگر در آیه بعد که عبارتند نر و ماده از شتر و گاو. ذکور و ذکران جمع ذکر است مثل «يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ إِنِثَاءً وَيَهَبُ لِمَنْ

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۱

يَشَاءُ الذُّكُورَ أَوْ يُزَوِّجُهُمْ ذُكْرَانًا وَإِنِثَاءً وَيَجْعَلُ مَنْ يَشَاءُ عَقِيمًا» شوری: ۴۹، ۵۰ یعنی: بآنکه بخواید دختران و بآنکه بخواید پسران میدهد یا میان پسران و دختران را جمع میکند و از هر دو میدهد و آنکه را بخواید نازا میکند نه میزاید و نه برای او فرزندی زائیده میشود. در میزان آمده: تزویج بمعنی جمع است علیهذا معنای «يُزَوِّجُهُمْ» جمع میکنند است. قول حضرت لوط که بقوم خویش فرمود «أَتَأْتُونَ الذُّكْرَانَ مِنَ الْعَالَمِينَ» شعراء: ۱۶۵ پسران و مردان را شامل است یعنی آیا بجنس مرد تمایل میکنید و زنان را کنار میگذارید!!

ذکو: ج ۳، ص: ۲۱

ذکو: ذکاء و تذکیه هر دو بمعنی ذبح حیوان است در اقرب الموارد آمده «ذَكِّي الذَّبِيحَةُ: ذَبْحُهَا» این کلمه معانی دیگر هم دارد ولی در قرآن فقط یکبار آنهم در ذبح حیوان بکار رفته است «وَمَا أَكَلَ السَّبْعُ إِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ» مائده: ۳ یعنی نیمخورده درنده بر شما حرام است مگر آنچه پیش از مردنش آنرا ذبح کنید و آن در صورتی است که قبل از مردن از درنده گرفته و ذبح شرعی کنند که حلال است. و شاید مراد آن باشد که قبلا ذبح شده باشد. بعد مقداری از آنرا درنده خورده است که بقیه حلال می‌باشد. ذبح شرعی شرایطی دارد که در کتب فقه مذکور است. از جمله شرایط که در قرآن مجید ذکر شده ذکر نام خدا هنگام سر بریدن است که در «ذکر» گذشت و نیز اگر با خفه شدن یا چوب زدن یا از بلندی افکندن یا بشاخ زدن یا برای بتها کشته شده باشد حرام است. (مائده: ۳).

ذلل: ج ۳، ص: ۲۱

ذلل: ذلّ (بضم اول) و ذلّه (بکسر اول) بمعنی خواری و ضدّ عزّت است (صحاح- قاموس). ذلّ (بکسر اول) بمعنی رام شدن است چنانکه در صحاح گوید و ذلیل شخصی است که آشکارا خوار باشد و ناقه ذلول شتر رام است. در قاموس گوید: ذلّ با ضم و گاهی با کسر آید و بمعنی نرمی است راغب میگوید: ذلّ با ضمّ آنست که از روی قهر باشد و با کسر آنست که بعد از سختی و چموشی باشد.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۲

قول صحاح با استعمال قرآن بیشتر میسازد. «فَتَبَّحَ آيَاتِكَ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَذِلَّ وَنَخْزَى» طه: ۱۳۴ یعنی پیش از آنکه ذلیل و خوار گردیم از آیات تو پیروی کنیم. «وَتَعَزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ» ... آل عمران: ۲۶ «وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلِيٌّ مِنَ الذُّلِّ» اسراء: ۱۱۱ یعنی در حکومت شریک و از ذلت یاری نداشته است و ذلیل و خوار نبوده که حاجت بولی داشته باشد. «سَيُنَالُهُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَ ذُلٌّ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا» اعراف: ۱۵۲ بآنها از پروردگارشان غضب و خواری میرسد در زندگی دنیا. کلمه ذلّه هفت بار در قرآن آمده است. «اذلّه» جمع ذلیل است بمعنی خواران مثل «وَجَعَلُوا أَعْرَةَ أَهْلِهَا أَذِلَّةً» نمل: ۳۴ یعنی: عزیزان اهل آنرا ذلیل میکنند و مثل «لَنَخْرِجَهُمْ مِنْهَا أَذِلَّةً» نمل: ۳۷ و نیز جمع ذلول آمده بمعنی رام‌ها و نرم‌ها نحو «أَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعْرَةَ عَلَى الْكَافِرِينَ»

مائده: ۵۴ یعنی: بر مؤمنان نرم و رام و بر کفار عزیز و تنداند. چنانکه ذلل (بر وزن عنق) نیز جمع ذلول است مثل «وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنْ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا ... ثُمَّ كُلِّي مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ فَاسْلُكِي سُبُلَ رَبِّكِ ذُلُلًا» نحل: ۶۹ بعقیده مجاهد «ذُلُلًا» صفت «سُبُل» و حال است از آن. یعنی: براههای خدایت وارد شو در حالیکه آسان و رام‌اند و از دیگری نقل شده که صفت «النَّحْلِ» است. در این صورت جمع آمدن، ظاهراً برای آن باشد که از نحل جنس مراد است. اذلل اسم تفضیل ذلت است نحو «لِيُخْرِجَنَّ الْأَعَزُّ مِنْهَا الْأَذَلَّ» ... منافقون: ۸ یعنی: عزیزتر حتماً ذلیلتر را از مدینه بیرون میکند. این سخن عبد الله ابی است لعنه الله «إِنَّ الَّذِينَ يُحَادُّونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أُولَئِكَ فِي الْأَذَلِّينَ» مجادله: ۲۰. یعنی آنانکه با خدا و رسول مخالفت میکنند آنها در ردیف ذلیلتراند. * «ضَرَبَتْ عَلَيْهِمُ الدَّلَّةُ» ... بقره:

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۳

۶۱ آل عمران: ۱۱۲ دربارهٔ این دو آیه در «جبل» بطور تفصیل سخن گفته‌ایم. * «هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذُلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهِ» ملک: ۱۵ یعنی او کسی است که زمین را برای شما آرام گردانید پس در شانه‌های آن راه بروید و از روزی خدا بخورید. با آیه فوق بحرکت زمین استدلال کرده‌اند زیرا ذلول بمعنی مرکوب رام است و دابهٔ ذلول مرکوبی را گویند که چموش نیست و آرام است. زمین نیز مرکوب آرام است و حرکت میکند و در مرکوب حرکت ملحوظ است. این در صورتی است که ذلول فقط بمرکوب گفته شود در نهج البلاغه خطبه ۳۱ آمده «يَزُكُّ الصَّعْبَ وَيَقُولُ هُوَ الذَّلُولُ» و نیز در قرآن آمده «إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا ذَلُولٌ تُثِيرُ الْأَرْضَ» بقره: ۷۱. در کتاب آغاز و انجام جهان از کلمهٔ مناكب که بمعنی شانه‌ها است استدلال شده بکرویت زمین. این استدلال کاملاً صحیح است زیرا رفتن در شانه‌های زمین در صورتی صحیح است که همه جای آن شانه‌های آن باشد و آن در صورتی است که کروی باشد چنانکه با تأمل روشن خواهد شد. * «ذَلَّلْنَاهَا لَهُمْ» یس: ۷۲ یعنی: چهارپایان را بر آنها رام کردیم «وَذَلَّلْتُ قَطُوفَهَا تَذَلِيلًا» انسان: ۱۴ یعنی چیدن میوه‌های بهشت بر آنها رام و سهل شده است.

ذم: ج ۳، ص: ۲۳

ذم: نکوهش. خلاف مدح. در اقرب گوید: ذم خلاف مدح و عیب است. و آن مصدر و اسم هر دو بکار رفته است «لَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَتَقْعَدَ مَذْمُومًا مَّخْدُومًا» اسراء: ۲۲ یعنی با خدا معبود دیگری مگیر و گرنه نکوهیده و خوار گردی. «مذموم» سه بار در قرآن آمده است: اسراء: ۲۲، ۱۸ قلم: ۴۹.

ذمه: ج ۳، ص: ۲۳

ذمه: (بکسر اول) عهد و پیمان «لَا يَرْقُبُوا فِيكُمْ إِلَّا وَإِلَّا وَلَا ذِمَّةً ... لَا يَرْقُبُونَ فِي مُؤْمِنٍ إِلَّا وَإِلَّا وَلَا ذِمَّةً» توبه: ۸-۱۰

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۴

یعنی دربارهٔ هیچ مؤمن قرابت و پیمانی را رعایت نمیکنند. در اقرب گوید «الذِّمَّةُ: العهد و الامان و الضمان» ذمی از فرق یهود و نصاری آنکس را گویند که در پناه اسلام است و با مسلمانان پیمان و عهد بسته است. در نهج البلاغه نامهٔ ۵۳ که عهد مالک اشتر است آمده «و منها اهل الجزية و الخراج من اهل الذمة و مسلمة الناس» این کلمه فقط دو بار در قرآن آمده که نقل شد.

ذنب: ج ۳، ص: ۲۴

ذنب: (بر وزن فلس) گناه. ناگفته نماند: ذنب (بر وزن فرس) بمعنی دم حیوان و غیره است و ذنب (بر وزن عقل) در اصل بمعنی گرفتن دم حیوان و غیره است. هر فعلیکه عاقبتش وخیم است آنرا ذنب گویند زیرا که جزای آن مانند دم حیوان در آخر است و

لذاست که بگناه تبعه گویند که جزایش در آخر و تابع آن است (مفردات) «وَلَهُمْ عَلَيَّ ذَنْبٌ فَأَخَافُ أَنْ يَقْتُلُونِ» شعراء: ۱۴ برای آنها در عهده من گناهی است میترسم مرا بکشند. جمع ذنب ذنوب بر وزن عقول است نحو «إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا» زمر: ۵۳ «وَكَفَىٰ بِهِ بِذُنُوبِهِ عِبَادَةً خَيْرًا» فرقان: ۵۸. «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا. لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ وَيَمِّمَ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَيَهْدِيكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا. وَيُنصِرَكَ اللَّهُ نَصْرًا عَزِيزًا» فتح: ۱-۳ غرض از «مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ» یعنی چه؟! آیا رسول خدا گناهی داشت تا آمرزیده شود؟! و آنگهی فتح مکه چه تناسبی با غفران ذنب دارد تا خدا بفرماید برای تو مکه را فتح کردیم تا گناهان تو را بپاریم؟! و ایضا غفران گناهان گذشته و آینده یعنی چه؟! بخشوده شدن گناهان گذشته طبیعی و عادی است ولی گناهان آینده که هنوز واقع نشده‌اند چگونه بخشوده میشوند؟! اولاً باید دانست: با احتمال نزدیک بیقین مراد از «مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ» گناهان دور و نزدیک است نه

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۵

گناهانی که در گذشته واقع شده و در آینده واقع خواهد شد. و بعبارت اخری: گناهانی که از مدتها قبل واقع شده و گناهانی که تازه انجام گرفته است. این سخن کاملاً طبیعی است و احتیاج بآن تأویل رکیک ندارد که بگوئیم: یعنی گناهان گذشته را می‌بخشد و توفیق میدهد که در آینده گناه نکند. در روایت نیز که این تعبیر آمده باشد بنا بر احتمال فوق گناهان دور و نزدیک مراداند. این احتمال را خداوند ببرکت قرآن بر من الهام فرموده و در جای دیگر ندیده‌ام. ثانیاً در آیات دیگر نیز بحضرت رسول صلی الله علیه و آله نسبت ذنب داده شده که لازم است دقت شود مثل «فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ بِالْعَشِيِّ وَالْابْطَحَارِ» غافر: ۵۵ بنظر می‌آید مراد از این ذنب خیالاتی است که درباره توفیق و پیشرفت اسلام بقلب مبارک آنحضرت راه مییافت که آیا این دین پیش میرود؟ لذا خدا فرموده: صبر کن وعده خدا حق است و برای گناهت که در دل تو رفت و آمد میکند استغفار کن. نظیر این سخن آیه ۲۱۴ بقره است که میگوید: «مَسْتَهْمُ الْبِأْسَاءِ وَالضَّرَاءِ وَزَلُّوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصُرُ اللَّهُ أَلَا إِنَّ نَصِيرَ اللَّهِ قَرِيبٌ» میفرماید بهنگام بآساء و ضراء متزلزل شدند تا جائیکه رسول و مؤمنان گفتند: یاری خدا کی خواهد آمد. این گرچه حکایت حال گذشتگان است ولی چون خطاب بمؤمنین است حکایت از حال آنها نیز دارد و آنگهی رسول من حیث هو بتصریح آیه چنین حال را دارد و آن شامل حضرت رسول صلی الله علیه و آله هم میشود. در آیه دیگر آمده «فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ» محمد: ۱۹ شاید مراد از این ذنب نیز همان تنگی سینه آنحضرت باشد که فرموده: «فَلَعَلَّكَ تَارِكٌ بَعْضٌ مَّا يُوحَىٰ إِلَيْكَ وَضَائِقٌ بِهِ صَدْرُكَ» هود: ۱۲ و نیز فرموده «كِتَابٌ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ فَلَا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ» اعراف: ۲ در سوره یوسف آیه ۱۰۹

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۶

فرموده: پیش از تو مردانی فرستادیم و بآنها وحی میکردیم ... آیا در زمین سیر نکردند تا عاقبت پیشینیان را بنگرند ... آنگاه فرموده «حَتَّى إِذَا اسْتَيْسَسَ الرُّسُلُ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِّبُوا جَاءَهُمْ نَصِيرٌ نَا فَجَجَى مِنْ نَشَاءٍ وَلَا يُرَدُّ بَأْسُنَا عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ». ظاهر آنست که ضمیر «ظَنُّوا، ... أَنَّهُمْ، ... كُذِّبُوا» همه راجع به «الرُّسُلُ» است و معنی چنین میشود: تا آنگاه که پیامبران مأیوس شدند و خیال کردند که وعده عذاب درست نبوده یاری ما بآنها رسید. آیا چنین خیالی در ذهن پیامبران خطور میکند؟! و آیا این عبارت اخرای آنست که فرموده «وَزَلُّوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصِيرُ اللَّهِ؟! وَاللَّهُ الْعَالِمُ بِدُرُوسِ قُلُوبِهِمْ» در میزان سه ضمیر گذشته را به مردم برگردانده و فرموده: یعنی چون رسل از ایمان مردم مأیوس شدند و مردم پنداشتند که پیامبران بدروغ وعده عذاب داده‌اند آنگاه یاری ما آمد. راجع بمرجع سه ضمیر و اینکه راجع بمردم است با آیه ۲۷ هود که درباره قصه نوح آمده که مردم بنوح گفتند «بَلْ نَطْنُوكُمْ كَالذَّبَابِ» و فرعون بموسی گفت «إِنِّي لَأَظُنُّكَ يَا مُوسَىٰ مَسْحُورًا» اسراء: ۱۰۱ استدلال کرده است و الله العالم. اینک میرسیم بآیه «إِنَّا فَتَحْنَا» بنظر نگارنده حضرت رسول صلی الله علیه و آله درباره توفیق و پیشرفت اسلام ناراحتی‌ها و تنگی‌های خاطر داشت

چنانکه خداوند بارها فرموده «فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ» غافر: ۵۵ «وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ... وَلَا تَكُ فِي ضَلٰٓئِقٍ مِّمَّا يَمْكُرُونَ» نحل: ۱۲۷ «فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَلَا يَسِيْبٌ يَخْفَنُكَ الَّذِينَ لَا يُوقِنُونَ» روم: ۶۰. این آیات همه برای رفع دلتنگی آنحضرت و برای تسلیت اوست. و چون مکه فتح شد و بت پرستی متلاشی گردید این وعده‌ها جای خود را گرفت و آنحضرت خاطرش آرام و مطمئن گردید که دیگر دستی بالای دست اسلام نیست و معبودات باطل ناپدید شدند و کلمه عالمگیر و دلنواز

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۷

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مانند کوه استواری سینه بزمین زد لذا خداوند فرمود: برای تو فتحی آشکار پیش آوردیم تا گناهان دور و نزدیک را (که همان خیالات بوده باشد) بیامرزم و دیگر آن خیالات بذهن تو نیاید آخرین سوره‌ایکه بآنحضرت نازل شده سوره نصر است که فرموده «إِذْ جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ وَرَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا. فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا». یعنی چون یاری خدا و فتح آمد و دیدی که مردم فوج فوج بدین خدا داخل میشوند خدا را تسبیح و حمد بگویی و آمرزش بطلب. طلب آمرزش دیگر برای چیست؟! یعنی حالا که با چشم خود دیدی دین جای خود را گرفت و بعوض یک یک، گروه گروه داخل دین میشوند و وعده خدا عملی شد دیگر از آن خیالات که داشتی آمرزش بخواه؟ مفسران در تقریب آیه شریفه اقوالی دارند که از نظر نگارنده قانع کننده و دلچسب نیست و آنچه گفته‌ام اعتماد دارم. بعضی از بزرگان فتح را صلح حدیبیه گرفته و از آیات سوره که صلح مزبور را یادآوری میکند استمداد کرده است. ناگفته نماند گرچه در آیات این سوره راجع بصلح حدیبیه مطالبی هست ولی بعید بنظر میرسد مراد صلح باشد در روایت امام رضا علیه السلام آمده که فتح مکه فرموده‌اند. و اگر مراد از فتح، جریان حدیبیه باشد باز سخن ما بقوت خود باقی است و صلح حدیبیه سبب آرامش خاطر آنحضرت گردید و دید که وعده‌های خدا بتدریج جای خود را میگیرد و الله العالم. * «فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْئَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ» رحمن: ۳۹، بنظر میاید مراد از این سؤال، سؤال استفهام است یعنی از کسی پرسیده نمیشود تو چه کاره بوده‌ای زیرا خداوند بهمه چیز داناست و آنگهی فرموده «يَوْمَئِذٍ تُعْرَضُونَ لَا تَخْفَىٰ مِنْكُمْ خَافِيَةٌ» حاقه:

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۸

۱۸. و فرموده «يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ. فَمَا لَهُ مِنْ قُوَّةٍ وَلَا نَاصِرٍ» طارق: ۹ و ما بعد آیه ما نحن فيه این آیه است که «يُعْرَفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمَاهُمْ» ... یعنی: گناهکاران با علامت خود شناخته میشوند مشروح این سخن در «سئل» خواهد آمد انشاء الله.

ذنوب: ج ۳، ص: ۲۸

ذنوب: (بفتح اوّل) «فَإِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُنُوبًا مِّثْلَ ذُنُوبِ أَصْحَابِهِمْ فَلَا يَسْتَعْجِلُونَ» ذاریات: ۵۹ راغب ذنوب را اسب دراز دم و دلو دمدار گفته و میگوید بطور استعاره در معنای نصیب بکار میرود یعنی برای ستمگران نصیبی از عذاب هست مانند نصیب ستمگران گذشته پس عجله نکنند. طبری آنرا دلو پر از آب گفته و آنگاه نصیب معنی کرده است. ابن-اثیر در نهایه آنرا دلو بزرگ گفته و از بعضی نقل میکنند که ذنوب نمیگویند مگر آنکه آب داشته باشد و گوید در حدیث بول اعرابی آمده که «امر بذنوب من ماء فاریق علیه» یعنی دستور داد تا دلوی پر از آب بر آن ریخته شد. صحاح آنرا اسب دراز دم، نصیب، دلو پر از آب و غیره گفته است. قاموس: اسب دم کلفت، روز پر شر، دلویکه آب دارد. نصیب و غیره معنی کرده است. بهر حال مراد از آن در آیه شریفه نصیب است و اعتباریکه در ذنوب گذشت در آن نیز جاری و نصیب عذاب را ذنوب گفته‌اند زیرا مثل دم در آخر است.

ذهاب: ج ۳، ص: ۲۸

ذهاب: رفتن. فَلَمَّا ذَهَبَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ الرَّوْعُ هود: ۷۴ اگر با باء متعدی شود معنای بردن میدهد مثل «ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ» بقره: ۱۷. خدا

نور آنها را برد با باب افعال نیز متعدی میشود نحو «وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ» فاطر: ۳۴. ذاهب: رونده «قَالَ إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَىٰ رَبِّي» صافات: ۹۹.

ذهب: ج ۳، ص: ۲۸

ذهب: طلا- وَالَّذِينَ يَكْتُمُونَ الذَّهَبَ وَ الْفِضَّةَ وَ لَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُم بِعَذَابٍ أَلِيمٍ» توبه: ۳۴، سخن ما درباره طلا در کثر خواهد آمد

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۹

انشاء الله. ناگفته نماند بموجب روایات اسلامی و فتوای فقها، زینت با طلا و پوشیدن آن برای مردان حرام و برای زنان بلا مانع است برای نمونه یک روایت از حضرت صادق علیه السلام نقل میشود ... « وَ جَعَلَ الذَّهَبَ فِي الدُّنْيَا زِينَةَ النِّسَاءِ فَحَرَّمَ عَلَى الرَّجَالِ لِبَسَهُ وَ الصَّيْلُوهُ فِيهِ » (... وسائل ابواب لباس المصلی باب ۳۰). ولی آیات شریفه صریح‌اند در اینکه اهل بهشت اعم از زنان و مردان از طلا استفاده میکنند «يُحْلَوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَ يَلْبَسُونَ لِيَابًا خُضْرًا مِنْ سُندُسٍ» كهف: ۳۱ همچنین است آیه ۲۳ حج، و ۳۳ فاطر، و ۷۱ زخرف.

ذهل: ج ۳، ص: ۲۹

ذهل: نسیان و غفلت (صحاح) «يَوْمَ تَرَوْنها تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ» حج: ۲ یعنی روزی آن زلزله را بینی که هر شیرده (اعم از زن و غیره) از بچه شیرخوار غفلت میکند. راغب میگوید: ذهل شغلی است که موجب نسیان و اندوه باشد. در نهج البلاغه خطبه ۲۱۹ آمده «حَتَّى فُتِرَ مَعْلَلُهُ وَ ذَهَلُ مَمْرَضُهُ» یعنی تا جائیکه تسلیت دهنده‌اش خسته و پرستارش غفلت کند. در صحیفه سجاده دعای ۲۷ آمده «وَ اذْهَلْ قُلُوبَهُمْ عَنِ الْاِحْتِيَالِ» یعنی: قلوب و افکار مشرکان را از چاره- جوئی غافل ساز. این کلمه در کلام الله عظیم فقط یکبار آمده است.

ذو: ج ۳، ص: ۲۹

ذو: کلمه‌ای است بمعنی صاحب مثل «وَ اللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ» بقره: ۱۰۵. یعنی خدا صاحب فضل بزرگی است. و آن دائم الاضافه است و پیوسته با اسم ظاهر اضافه میشود و اضافه شدنش بضمیر نادر و شاذ است. حالت رفع آن با واو است چنانکه گذشت و حالت نصبش با الف مثل «وَ آتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَ الْمِسْكِينَ» ... اسراء: ۲۶. و حالت جرّش با یاء نحو «وَ الْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَ الْجَارِ الْجُنْبِ» نساء: ۳۶.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۰

تثنيه آن ذوان است نحو «يَحْكُمُ بِهِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ» مائده: ۹۵ «وَ أَشْهَدُوا ذَوَىٰ عَدْلٍ مِنْكُمْ» طلاق: ۲. جمع آن ذوون است مثل «وَ آتَى الْمَالَ عَلَىٰ حُبِّهِ ذَوَى الْقُرْبَىٰ وَ الْيَتَامَىٰ» ... بقره: ۱۷۷.

ذات: ج ۳، ص: ۳۰

ذات: مؤنث ذو است بمعنی صاحب نحو «إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ» آل عمران: ۱۱۹ موصوف آن جمع است لذا مؤنث آمده یعنی: خدا بچیزهاییکه در سینه‌هاست و مصاحب سینه‌هاست داناست. این کلمه ۳۰ بار در قرآن آمده است «وَ السَّمَاءِ ذَاتِ الْحُبُوبِ» ذاریات: ۷. چون سماء مؤنث است لذا وصف آن ذات آمده. تثنيه آن ذواتان و جمعش ذوات است نحو «وَ لِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٍ

...ذَوَاتًا أَفْئَانٍ» رحمن: ۴۹. هر که از مقام پروردگار خویش بترسد دو بهشت دارد ... هر دو دارای شاخه‌هاست. اما جمع آن در کلام مجید بکار نرفته است. ناگفته نماند: ذات گاهی بمعنی طرف، حال و نفس الشیء آمده نحو «تَتَرَاوَرُّ عَنْ كَهْفِهِمْ ذَاتَ الْيَمِينِ» کهف: ۱۷. یعنی از کهف آنها بطرف راست میل میکند و نحو «وَأَصْرِلُحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ» ... انفال: ۱. یعنی حالیکه در میان خویش دارید اصلاح کنید. در اقرب الموارد پس از شمردن موارد استعمال آن میگوید در اکثر این عبارات راجح آنست که ذات همان ذات بمعنای صاحب باشد.

ذود: ج ۳، ص: ۳۰

ذود: طرد و دفع «وَوَجَدَ مِنْ دُونِهِمْ امْرَأَتَيْنِ تَذُودَانِ» قصص: ۲۳. یعنی نزدیک آنها دو زن را دید که گوسفندان خود را از مخلوط شدن با گوسفندان دیگر کنار و دفع میکردند در نهج حکمت ۳۶۸ آمده «انَّ اللّٰهَ سَبْحَانَهُ وَضَع ... العقاب علی معصيته زیاده لعابه عن نعمته» خدای سبحان عقاب را بر گناه گذاشته تا بندگان را از نعمت خویش کنار و دور کند. در صحیفه سجادیه دعای ۴۲ درباره

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۱

قرآن آمده «حَتَّىٰ يَكُونَ لَنَا ... عَنْ سِيْخِطِكَ وَتَعِدِي حُدُودِكَ ذَائِدًا» تا ما را از غضب تو و تجاوز بحدود تو کنار کننده باشد. این کلمه فقط یکبار در قرآن یافته است.

ذوق: ج ۳، ص: ۳۱

ذوق: چشیدن. «فَذَاقَتْ وَبَالَ أَمْرِهَا» طلاق: ۹ یعنی سنگینی و نتیجه کار خود را چشید. بیشتر استعمال آن در قرآن درباره عذاب است و گاهی در رحمت نیز بکار رفته مثل «وَلَيْتُنَّ أَذْفَنَاءَ رَحْمَةٍ مِّنَّا مِنْ بَعِيدٍ ضَرَاءٌ» ... فصلت: ۵۰. * «فَكَفَّرْتَ بِالنَّعْمِ اللّٰهِ فَأَذَاقَهَا اللّٰهُ لِبَاسِ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ» ... نحل: ۱۱۲. درباره اضافه لباس بجوع و خوف در میزان میگوید آن دلالت بر احاطه و شمول دارد یعنی گرسنگی و ترس بهمه آنها رسید و احاطه کرد چنانکه لباس بدن را احاطه میکند. راغب میگوید: استعمال آن در قلیل است زیرا که بکثیر، خوردن اطلاق میشود نه چشیدن در قرآن درباره عذاب آمده در عرف هر چند در قلیل معروف است ولی صلاحیت دارد که از آن کثرت نیز اراده شود. و نیز آمده «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ» آل عمران: ۱۸۵، انبیاء: ۳۵، عنکبوت: ۵۷.

ذیع: ج ۳، ص: ۳۱

ذیع: آشکار شدن. «وَإِذْ جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أذَاعُوا بِهِ» نساء: ۸۳. چون چیزی از ایمنی و یا ترس بآنها رو آورد آنرا آشکار و منتشر میکنند. در نهج البلاغه نامه ۴۸ بمعناویه نوشته «وَأَنَّ الْبَغْيَ وَالزُّورَ يَذِيعَانِ بِالْمَرْءِ فِي دِينِهِ وَدُنْيَاهُ» یعنی تجاوز و باطل شخص را در دین و دنیايش مشهور و رسوا میکنند. در اقرب آمده «اذاع سره: اظهره» و الحمد لله و هو خیر ختام.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۲

راء: ج ۳، ص: ۳۲

راء: ج ۳، ص: ۳۲

راء: دهمین حرف از حروف الفبای عربی و دوازدهمین حرف الفبای فارسی است، بتنهائی معنائی ندارد و جزء کلمه واقع میشود و

در حساب ابجد بجای عدد دویست است.

رأس؛ ج ۳، ص: ۳۲

رأس: سر. «وَأَلْقَى الْمَالُوحَ وَ أَخَذَ بِرَأْسِ أَخِيهِ يَجْرُهُ إِلَيْهِ» اعراف: ۱۵۰. یعنی الواح را انداخت و سر برادرش را گرفت بسوی خود میکشید «ثُمَّ صُبُّوا فَوْقَ رَأْسِهِ مِنْ عَذَابِ الْحَمِيمِ» دخان: ۴۸. جمع آن رأس است نحو «وَإِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُؤُوسُ أَمْوَالِكُمْ» ... بقره: ۲۷۹. «إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ. طَلَعَهَا كَأَنَّه رُؤُوسُ الشَّيَاطِينِ» صافات: ۶۵. در این آیه میوه درخت زقوم به سرهای شیاطین تشبیه شده است بعقیده المیزان این تشبیه بعنایت آنست که در اوهام مردم شیاطین در اقبیح صورت مصور است چنانکه ملک در احسن صورت. علی هذا معنی آیه آنست که میوه آن هر چه بیشتر کریه و ناخوش آیند و نفرت آور است و نیز بعقیده المیزان مشبه به در اذهان مردم مصور و موجود است و این سخن تشبیه بشیء نامعلوم نیست. این نظر، سومین وجهی است که مجمع البیان در توجیه تشبیه فوق آورده است و نیز در مجمع نقل شده که رؤس الشیاطین میوه درختی است که استن نام دارد و آن شبیه بانسان است. کشاف نیز همینطور گفته است. ناگفته نماند: در اشعار عرب هست که امرء القیس گفته:

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۳

أ يقتلني و المشرفي مضاجعي و مسنونه زرق كانياب اغوال يعني آيا آنمرد مرا میکشد حال آنکه شمشیر مشرفی و نیزه کبود سنان همچون دندان غولها همخوابه من و در کنار من است. در این شعر سنان نیزه بدنان غول تشبیه شده حال آنکه کسی غول را ندیده است ولی چون نیش غول در اذهان مجسم است، آن مصحح تشبیه است این شعر در مجمع ذیل آیه فوق و نیز در کتاب مطول تفتازانی مذکور است.

رأفة؛ ج ۳، ص: ۳۳

رأفة: «وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ» نور: ۲. صحاح و اقرب الموارد، و طبرسی در ذیل آیه ۱۴۳ بقره رأفة را رحمت شدید گفته‌اند و آن یکی از دو معنی قاموس است. ولی راغب آنرا رحمت و مهربانی مطلق گفته. در المیزان ذیل آیه ۱۴۳ بقره میگوید: فرق ما بین رأفت و رحمت با آنکه هر دو در معنی شریکند آنست که رأفت مخصوص بکسی است که مبتلی و گرفتار باشد ولی رحمت اعم است بابتلی و غیر آن. ابن اثیر در نهاییه رأفت را اخص گرفته و گوید: رحمت هم در شیء محبوب آید و هم در مکروه از روی مصلحت ولی رأفت فقط در محبوب است. خلاصه آنکه فرق میان آندو در شدت و ضعف و یا در گرفتار و غیر گرفتار است. و نسبت میان آندو اعم و اخص مطلق است. ولی بنظر میاید که فرق دوم بهتر است. و آیه‌ایکه در ابتداء نقل شد مؤید این سخن است زیرا مرد و زن زناکار آنگاه که تازیانه زده میشوند گرفتار و در مصیبت‌اند لذا فرموده «وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ».

رعوف؛ ج ۳، ص: ۳۳

رعوف: از اسماء حسنی است و یازده بار در قرآن مجید آمده است. دو بار تنها و نه بار توأم با رحیم «وَيَحِذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَاللَّهُ رَؤُفٌ بِالْعِبَادِ» آل عمران: ۳۰. همچنین آیه ۲۰۷ بقره. در ده محل از یازده محل فوق صفت

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۴

خداوند و در یک محل صفت حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله آمده است و آن آیه ۱۲۸ توبه است که فرموده «لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ». آیاتیکه رعوف در آنها توأم با رحیم آمده است عبارت‌اند از «إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَؤُفٌ رَحِيمٌ» بقره: ۱۴۳ و توبه: ۱۱۷، نحل: ۷ و ۴۷، حج: ۶۵، نور: ۲۰، حدید: ۹، حشر: ۱۰. در این

آیات با احتمال قوی مراد آنست که خداوند بعموم اعم از گرفتار و غیر آن مهربان است ناگفته نماند در «رحم» خواهد آمد که رأفت خدا بمعنی تأثر و رقت قلب نیست چنانکه در بشر است و رأفت خدا همان نعمتهای خداست که خوان کرشم برای عموم گسترده است و از رأفت بزرگش هدایت خلق بوسیله فطرت و پیامبران است.

رای: ج ۳، ص: ۳۴

رای: دیدن. دانستن. نگاه کردن «فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَىٰ كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي» انعام: ۷۶. یعنی چون شب او را فرا گرفت ستاره‌ای دید گفت: این پروردگار من است. «فَلَمَّا رَأَىٰ قَمِيصَهُ قَدَّ مِنْ دُبُرٍ قَالَ إِنَّهُ مِنْ كَيْدِكُنَّ إِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ» یوسف: ۲۸. ارباب ادب گفته‌اند: چون رأی بدو مفعول متعدی شود بمعنی علم آید نحو «وَيَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ الَّذِي أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَقُّ وَ يَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ» سباء: ۶. «الَّذِي أُنزِلَ» مفعول اول و «هُوَ الْحَقُّ» مفعول دوم «يَرَى» است یعنی: آنانکه دانش داده شده‌اند میدانند آنچه بتو نازل شده حق است و مثل «إِنْ تَرَوْا قُلُوبًا مِنْكُمْ مَالًا وَ وُلْدًا» کهف: ۳۹. بقاء محذوف، مفعول اول و «أَقْلَّ...» مفعول دوم آن است یعنی: اگر مرا از خودت در مال و ولد کمتر میدانی. و چون با الی متعدی شود معنی نگاه کردن میدهد که موجب عبرت باشد (مفردات) نحو «أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَ هُمْ أُلُوفٌ» بقره:

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۵

۲۴۳. طبرسی فرموده رؤیت در اینجا بمعنی علم است ولی بهتر است بمعنی نگاه کردن باشد زیرا در آنصورت معنای «الی» درست خواهد بود یعنی: آیا بانانکه هزاران نفر بودند از دیارشان خارج شدند نگاه نکردی؟ منظور نگاه عبرت است گر چه منظور الیهم در وقت نزول آیه نبودند ولی نگاه عبرت با شنیدن اخبار آنها نیز صحیح است علی هذا هر کجا که رأی با الی متعدی باشد معنی نگاه کردن درست است. مگر در بعضی از آیات «أُرَئَيْتَ» جاری مجرای «اخبرنی» آمده و بآن کاف خطاب برای تأکید ضمیر داخل میشود نحو «أُرَئَيْتَكَ هَذَا الَّذِي كَرَّمْتَ عَلَيَّ» اسراء: ۶۲. یعنی: بمن خبر ده از این که بر من برتری دادی. طبرسی تصریح کرده که این کاف فقط برای تأکید خطاب و نیز حرف خطاب است و اسم نیست که مفعول رأیت باشد. در اقرب نیز چنین است. همچنین است «أُرَئَيْتُمْ» و «أُرَئَيْتَكُمْ» بمعنی: خبر دهید است «قُلْ أُرَئَيْتُمْ إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُهُ يَئِسًا أَوْ نَهَارًا مَا ذُو» يس: تَعَجَّلْ مِنْهُ الْمُجْرِمُونَ» یونس: ۵۰. «قُلْ أُرَئَيْتَكُمْ إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُ اللَّهِ بَغْتَةً أَوْ جَهْرَةً هَلْ يُهْلِكُ إِلَّا الْقَوْمَ الظَّالِمُونَ» انعام: ۴۷. رأی چون بیاب افعال رود پیوسته دو مفعول خواهد داشت مثل «وَلَوْ أَرَأَيْتُمْ كَثِيرًا مِمَّا كَفَرْتُمْ» انفال: ۴۳. یعنی اگر آنها را بتو در حال کثرت نشان میداد البته سست و متفرق میشدید ظاهر آنست که «کثیراً» حال است از ضمیر «هم». «ترائی» دیدن یکدیگر است نحو «فَلَمَّا تَرَاءَا الْجُمُعَانِ قَالَ أَصِيحَابُ مُوسَىٰ إِنَّا لَمُدْرِكُونَ» شعراء: ۶۱. چون دو جمع (فرعونیان و یاران موسی) یکدیگر را دیدند اصحاب موسی گفتند: ما گرفتار شدگانیم. «تراء» بکسر اول بمعنی تظاهر و نشان دادن بغیر است (اقرب) و آن این است که کار خوبی انجام دهد و

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۶

قصدهش تظاهر و نشان دادن ب مردم باشد نه برای تقرب بخدا «لَا تُبْطَلُوا صِدْقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَ الْأَذَىٰ كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ» بقره: ۲۶۴. صدقات خود را با منت گذاشتن و اذیت باطل نکنید مثل آنکسکه مال خویش برای تظاهر ب مردم خرج میکند که خرج چنین شخص نیز باطل است. «الَّذِينَ هُمْ يُرَؤُونَ» ماعون: ۶. آنانکه تظاهر و ریا میکنند همچنین است آیه ۱۴۲ نساء و ۴۷ انفال. رئی (بر وزن علم): منظر و قیافه «وَ كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَوْمٍ هُمْ أَحْسَنُ أَثَاً وَ رِعْيَا» مریم: ۷۴. چه بسیار کسانی پیش از آنها هلاک ساختیم که اثاث و منظرشان از اینها بهتر بود. «أُرَئَيْتَ الَّذِي يُكَذِّبُ بِالذِّينِ فَذَلِكَ الَّذِي يَدْعُ الْيَتِيمَ» ماعون: ۱. رأیت در آیه شریفه بمعنی اخبرنی نیست بلکه معنی آن چنین است: آیا دیدی و شناختی آنکه را که جزا را تکذیب میکند او کسی است که یتیم را طرد می‌نماید. «أُرَئَيْتَ الَّذِي يَنْهَىٰ. عَبْدًا إِذَا صَلَّىٰ. أُرَئَيْتَ إِنْ كَانَ عَلَى الْهُدَىٰ. أَوْ أَمَرَ بِالتَّقْوَىٰ. أُرَئَيْتَ إِنْ كَذَّبَ وَ تَوَلَّىٰ أَلَمْ يَعْلَم بِأَنَّ

اللَّهُ يَرَى» علق: ۹-۱۳. «أ رأيت» در هر سه مورد برای افاده تعجب است و تکرار آن برای تأکید آمده و جواب اذا در آیه اول و جواب هر دو «ان» در آیات بعدی محذوف است و فاعل «كَذَّبَ وَ تَوَلَّى» همان نهی کننده است که در آیه اول مذکور میباشد یعنی: آیا دیدی آنکس را که نماز گزار را از نماز نهی میکند حال چنین کسی در پیش خدا چگونه خواهد بود؟! بمن بگو اگر نهی شده در هدایت باشد یا امر بتقوی کند حال ناهی چگونه خواهد بود؟! بگو به بینم اگر ناهی مکذب و روگردان از حق باشد پیش خدا چه وضعی خواهد داشت؟! هر سه «أ رأيت» معنای خبر بده دارند. «وَمَا تَرَاكَ اتَّبَعَكَ إِلَّا الَّذِينَ هُمْ

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۷

أَرَادْنَا بِأَدَى الرَّأْيِ» هود: ۲۷. رأی بمعنی دیدن و نیز بمعنی نظریه و آنچه بفکر میرسد آمده است. در این آیه ظاهراً رأی مشهود که جمع آن آراء است مراد می باشد زمخشری گفته: نصب بادی الرأی برای ظرفیت است و اصل آن «وقت حدوث اول رأیهم» یا «وقت حدوث ظاهر رأیهم» است یعنی مردم بنوح گفتند که فقط اشخاص پست بتو گرویده‌اند آنهم در ابتدای رأی و بدون تدبیر و تفکر. در آیه «لَتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ» نساء: ۱۰۵ گفته‌اند مراد همان رأی و نظر است نه تعلیم احکام از جانب خدا. در گذشته گفتیم: رأی چون بدو مفعول متعدی شود بمعنی علم آید و ارباب ادب بآن تصریح کرده‌اند مثلاً جوهری در صحاح گوید: رأی با چشم بیک مفعول، و رأی بمعنی علم بدو مفعول متعدی میشود. راغب میگوید: رأی آنگاه که دو مفعول گیرد معنی علم میدهد. اما در بعضی جاها ملاحظه میشود با آنکه یک مفعول دارد بمعنی علم آمده نظیر این آیه «أ وَلَمْ يَرِ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا» انبیاء: ۳۰. و آیات دیگر از این قبیل که زیاد است. در اقرب الموارد میگوید رأی و دیدن اعم است از آنکه با چشم باشد یا با قلب. لذا باید در اینگونه آیات بگوئیم: دیدن با قلب مراد است که همان دانستن و درک کردن است و هر جا که مناسب باشد میتوان آنرا علم یعنی دیدن با قلب معنی کرد و لازم نیست در این باره در جستجوی دو مفعول باشیم.

رؤیا: ج ۳، ص: ۳۷

رؤیا: آنچه شخص در خواب ببیند «لَا تَقْصُصْ رُؤْيَاكَ عَلَىٰ إِخْوَتِكَ فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْدًا» يوسف: ۵. یعنی آنچه در خواب دیده‌ای بر برادرانت مگو، تو را حيله میکنند. رؤیا از مصادیق رأی است و چون شخص چیزی را در خواب می بیند

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۸

لذا آنرا رؤیا گفته‌اند از اینجاست که لغت نویسان عرب رؤیا را آنچه شخص در خواب رؤیت میکند گفته‌اند. این کلمه شش بار در قرآن مجید آمده است: يوسف: ۵، ۴۳، ۱۰۰ اسراء: ۶۰- صافات: ۱۰۵- فتح: ۲۷.۱- خواب حضرت يوسف است که دید: یازده ستاره و آفتاب و ماه باو سجده میکنند و چون در مصر بمقام بزرگ رسید، پدر و مادر و یازده برادرش وقت ورود بمصر او را تعظیم کردند. تفصیل آن در سوره يوسف است. ۲- خواب پادشاه مصر است که چنین نقل شده «وَقَالَ الْمَلِكُ إِنِّي أَرَىٰ سَبْعَ بَقَرَاتٍ سِمَانٍ... یعنی: پادشاه مصر گفت: من در خواب می بینم که هفت گاو فربه را هفت گاو لاغر میخورند و هفت خوشه سبز و هفت خوشه خشک می بینم ای بزرگان قوم اگر علم خواب میدانید مرا از تعبیر آن خبر دهید. گفتند مشتی خوابهای پریشان است و ما به تعبیر چنین خوابها دانائی نداریم... و چون در زندان این خواب را بحضرت يوسف گفتند فرمود: هفت سال بقرار عادت زراعت کنی و آنچه درو کردید جز کمی که میخورید همه را در خوشه ذخیره نمائید پس از آن هفت سال قحطی پیش آید سالهای قحطی، ذخیره شده را میخورند (در عرض هفت سال قحطی انبار شده‌های قبلی را میخورید) و چون هفت سال قحطی بگذرد سال دیگری که دارای آسایش و فراوانی است میاید. (سوره يوسف: ۴۳-۴۹). تفاوت این خواب با خواب يوسف آنست که او یکدفعه خواب دید ولی پادشاه بارها آن خواب را دیده است جمله «إِنِّي أَرَىٰ... مفید استمرار است یعنی من پیوسته چنین می بینم بنظر میاید که شاه مصر چندین شب متوالی آن خواب را دیده تا بمقام تعبیر آمده و اگر یکبار دیده بود شاید اهمیت نمیداد. ۳- خواب

حضرت ابراهیم علیه السلام است درباره سر بردن فرزندش اسمعیل که در «ابراهیم» مفصلاً ذکر شد و

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۹

در آن جمله «إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ» صافات: ۱۰۲. روشن میکند که حضرت ابراهیم بارها پشت سر هم آنخواب را دیده و در اثر تکرار خواب متوجه شده که آن دستور خداوندی است. درباره حضرت رسول صلی الله علیه و آله سه خواب در قرآن مجید آمده است. ۱- درباره جنگ بدر که حضرت کفار مکه را در خواب دید کم و ناچیزاند و باصحاب خبر داد لذا در جنگ دلگرم شدند «إِذْ يُرِيكَهُمُ اللَّهُ فِي مَنَامِكَ قَلِيلًا وَلَوْ أَرَاكَهُمْ كَثِيرًا لَفَشَيْتُمْ وَ لَتَنَارَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَلَكِنَّ اللَّهَ سَلَّمَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ» انفال: ۴۳. از این آیه روشن میشود که خداوند کفار را در خواب باحضرت ناچیز و کم نشان داده و اگر زیاد نشان میداد و او بیاران خود میفرمود از کثرت آنها می ترسیده و گرفتار تفرق و منازعه میشدند. و در شروع جنگ یک رأی نمیشدند. ملاحظه آیات سوره انفال نشان میدهد که فتح در جنگ بدر بیشترش از مسیر عادی نبوده بلکه خواست خدا بوده است از جمله خوابی که گذشت. ۲- آنحضرت در خواب دید که مسلمانان داخل مسجد الحرام شدند. این خواب را باصحاب خویش باز گفت مسلمانان از آن شاد شدند و گمان کردند که در آنسال داخل خواهند شد و چون از حدیبیه برگشتند منافقان گفتند: کو آنخواب که دیده بود ما نه بمسجد الحرام داخل شدیم و نه حلق رأس و نه تقصیر (از اعمال مخصوص حج) کردیم؟ خدا این آیه را نازل فرمود «لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ لَتَدْخُلَنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ مُحَلِّقِينَ رُؤُسَكُمْ وَمُقَصِّرِينَ لَا تَخَافُونَ» ... فتح: ۲۷. یعنی البته خدا راستی خواب بر رسول خود را آشکار ساخت که داخل مسجد الحرام میشوید اگر خدا بخواهد در حالیکه از شر مشرکان ایمن هستید و در حالیکه سر میتراشید

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۴۰

و تقصیر میکنید و از اهل شرک نمی ترسید سال بعد مسلمانان با ایمنی وارد مسجد الحرام شده و اعمال بجای آوردند. ۳- خوابیکه آنحضرت درباره شجره ملعونه دیدند «وَمَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِي الْقُرْآنِ وَ نَحْوَهُمْ فَمَا يَزِيدُهُمْ إِلَّا طُغْيَانًا كَبِيرًا» اسراء: ۶۰. ظاهر آنست که «الشَّجَرَةَ» عطف است بر «الرُّؤْيَا» در آنصورت معنی آیه چنین است: رؤیائی را که بر تو نمودار کردیم و همچنین درخت ملعون در قرآن را امتحانی بر مردم قرار دادیم. آنها را میترسانیم ولی تخویف ما جز طغیان نمیافزاید. علی هذا رؤیا و شجره ملعونه هر دو یکی است و آنحضرت در خواب شجره ملعونه را دیده است و خدا فرموده که آن امتحانی است بر مردم. از جمله «الْمَلْعُونَةَ فِي الْقُرْآنِ» روشن است که این شجره در قرآن مورد لعن است ولی در قرآن درختی که مورد لعنت باشد نیست و شجره زقوم که حال آن در سوره صافات آیه ۶۲ بعد و حم دخان آیه ۴۳ بعد آمده در قرآن مورد لعن نیست. پس لا بد مراد از شجره ملعونه یک نسل و خانواده مخصوص از بشر است زیرا اطلاق شجره بر نسل و خانواده شایع و معمول است در لسان العرب گوید: فلانی از شجره مبارک است یعنی از اصل مبارک است و در زبان رسول خدا صلی الله علیه و آله زیاد آمده که «انا و علی من شجره واحده». اشخاصیکه در قرآن مورد لعنت واقع شده عبارت انداز: کفار «إِنَّ اللَّهَ لَعَنَ الْكَافِرِينَ» ... احزاب: ۶۴. و شیطان «لَعَنَهُ اللَّهُ وَقَالَ لَأَتَّخِذَنَّ ... نساء: ۱۱۸. و منافقان «وَعَدَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْكُفَّارَ نَارَ جَهَنَّمَ ... وَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ وَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِمٌّ» توبه: ۶۸. و نیز آنانکه خدا و رسول را اذیت میکنند احزاب: ۵۷. و نیز مشرکان فتح: ۶. و کسانی که بینات و احکام خدا را کتمان میکنند بقره:

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۴۱

۱۵۹. و همچنین ستمکاران مورد لعن خدا هستند «أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ» هود: ۱۸. خانواده ملعون در قرآن باید یکی از نامبردگان فوق باشد. دقت نشان میدهد که مراد از شجره ملعونه قومی از منافقان هستند که در میان مسلمین ریشه میدوانند یا بنسل و یا بعقیده و مسلک خود و یا با هر دو و سبب فتنه و اضلال اهل اسلام میگردند (در تفسیر این آیه از میزان استفاده شده است). اما از لحاظ

روایات، ناگفته نماند در بسیاری از روایات فریقین آمده که آنحضرت بنی امیه را بصورت میمونها دید که در منبر او بالا و پائین میروند برای نمونه بروایات زیر توجه شود. عیاشی در تفسیر آیه ما نحن فیه از امام باقر علیه السلام روایت کرده که فرمود «وَمَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ» تا در آن فتنه سرگردان باشند «وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِي الْقُرْآنِ» یعنی بنی امیه. و نیز از عمران و محمد بن مسلم نقل کرده که از آنحضرت (ظاهرا امام صادق علیه السلام) پرسیدیم از قول خدا «وَمَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ» فرمود: رسول خدا صلی الله علیه و آله مردانی را بر منابر دید که مردم را گمراه میکنند: زریق و زفر (مقصود اول و ثانی است) و قول خدا «وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِي الْقُرْآنِ» فرمود: آنها بنی امیه‌اند. و در روایت دیگر از عبد الرحیم قیصر از حضرت باقر علیه السلام نقل کرده «وَمَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ» فرمود: بآنحضرت مردانی از بنی تیم و عدی بر منابر نشان داده شد که مردم را از راه بعقب بر میگردداند. گفتیم «وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِي الْقُرْآنِ» یعنی چه؟ فرمود آنها بنی امیه‌اند ... چند روایت دیگر نیز در عیاشی نقل شده و این روایت و نظائر آنها در مجمع و بحار و تفسیر برهان و صافی نیز نقل شده است. بموجب سه روایت فوق رؤیای آنحضرت غیر از شجره ملعونه است

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۴۲

و رؤیا درباره اولی دومی و شجره ملعونه درباره بنی امیه است. علی هذا معنی آیه چنین میشود: ما آن رؤیا را که بر تو نمودار کردیم و نیز شجره لعنت شده را امتحان قرار دادیم ... این سخن با ظاهر آیه بیشتر میسازد. علامه امینی رحمه الله درج ۸ الغدير ص ۲۴۷ بعد فصلی تحت عنوان- بنی امیه در قرآن- باز کرده و احادیثی از کتب اهل سنت جمع آورده و از جمله از در منثور سیوطی و تفسیر شوکانی و غیره نقل کرده که عایشه بمروان بن حکم گفت: از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیدم پسر و جد تو ابی العاص بن امیه میگفت: شمائید شجره ملعونه در قرآن. و اینکه در روایت بعضی از اهل سنت از جمله صحیح بخاری، اسباب النزول واحدی، تفسیر ابن کثیر و غیره آمده که مراد از رؤیا اسراء آنحضرت است از مکه به مسجد اقصی و مراد از شجره ملعونه زقوم است درست نیست زیرا درخت زقوم در قرآن لعنت نشده و اسراء خواب نبوده بلکه در بیداری واقع شده است. ابن کثیر بنا بر عادت شوم خود در تفسیرش این طریق را اختیار کرده و حدیث دیگر را ضعیف خوانده است تا مبادا بر بنی امیه جسارت شده باشد به کتابهاییکه در فوق نام برده‌ایم رجوع کنید. آیاتیکه درباره رؤیا از قرآن مجید نقل شد دلالت دارند بر آنکه رؤیا از آینده خبر میدهد خواه رؤیای پیامبران باشد یا غیر آنها چنانکه از رؤیای پادشاه مصر روشن گردید. روایات زیادی درباره رؤیا و احکام آن وارد شده طالبان تفصیل به کتاب دار السلام تألیف محدث نوری رحمه- الله رجوع کنند.

رب: ج ۳، ص: ۴۲

رب: تربیت کردن «ربّ الصبی ربّیا: ربّیاه حتی ادرک» یعنی بچه را تربیت کرد تا برشد رسید. (اقرّب) و اطلاق آن بر فاعل یعنی مَرّ بی بطور استعاره است.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۴۳

راغب میگوید: ربّ در اصل بمعنی تربیت است ... و بر فاعل بطور استعاره گفته میشود و ربّ بطور اطلاق فقط بر خداوند اطلاق میگردد که متکفّل باصلاح موجودات است. طبرسی رحمه الله در تفسیر سوره حمد چند معنی از جمله: رئیس، مطاع مالک، صاحب (رفیق)، مربّی و مصلح برای ربّ نقل کرده و گوید: آن از تربیت مشتق است و این کلمه بطور اطلاق جز بخدا گفته نمیشود و در غیر خدا مقید میآید نحو: ربّ الدار، ربّ الضیعه. ربّ بمعنی مربّی از اسماء حسنی است و مقام ربوبیت خداوند را روشن میکند یعنی آنگاه که در وصف خدا گفته شود: ربّ العالمین. مراد پرورش دادن و تربیت کردن تمام موجودات است. همانطوریکه یکنفر طفل را تربیت میکند و پیوسته مواظب اوست و از نان و آب و لباس و اخلاق و تحصیل او غفلت ندارد. هم چنین اطلاق کلمه ربّ بر

خداوند سبحان می‌بین این معنی است. کلمات رَبِّ الْعَالَمِينَ، رَبُّكُمْ، رَبَّنَا، رَبِّهِ، رَبِّي، رَبِّكُمْ، ... * رَبِّ * ... * رَبِّكَ، ... * رَبِّهِمَا * و * رَبَّهُمَا * که در قرآن مجید بر خداوند سبحان اطلاق شده بنا بر نقل المعجم المفهرس بیشتر از نهصد و شصت فقره است. در بسیاری از آیات آمده «رَبِّ - الْعَالَمِينَ» نحو «الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» فاتحه: ۲. «أَسَلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ» بقره: ۱۳۱ «إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ» مائده: ۲۸. «تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ» اعراف: ۵۴. بنا بر آنکه در المعجم المفهرس شمرده جمله رَبِّ الْعَالَمِينَ * مجموعاً چهل و دو بار در قرآن آمده است. و در بعضی از آیات آمده: «رَبُّ كُلِّ شَيْءٍ» نحو «قُلْ أَغْيَرَ اللَّهُ أَبْنِي رَبًّا وَهُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْءٍ» انعام: ۱۶۴. و در بعضی ها «رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» نظیر «قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلِ اللَّهُ» رعد: ۱۶. و در بعضی رَبِّ - الْعَرْشِ نحو «اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۴۴

الْعَرْشِ الْعَظِيمِ» نمل: ۲۶. همچنین رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَرَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ ...، رَبُّ الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ ...، رَبُّ - السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ ... رَبِّ النَّاسِ ...، رَبِّ - الْفَلَقِ و غیره در قرآن مجید استعمال شده است. مضمون مجموع آنها روشن میکند که خداوند پرورش دهنده تمام موجودات است هم خلقت از جانب اوست و هم تربیت علی هذا خالق و مربی و معبود فقط خدای سبحان است. در بعضی از آیات رب بر غیر خدا اطلاق گردیده است مثل «وَقَالَ لِلَّذِي ظَنَّ أَنَّهُ نَاجٍ مِنْهُمَا اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ» یوسف: ۴۲. یعنی یوسف یکی از آندو که گمان میکرد نجات خواهد یافت گفت: مرا نزد رئیس خود یاد کن. همچنین است آیه ۵۰ و ۴۱. از همان سوره و نیز جمله «فَأَنسَاهُ الشَّيْطَانُ ذِكْرَ رَبِّهِ» در آیه ۴۰۲. و ظاهراً مراد از رب در این آیات ملک و رئیس است چنانکه از مجمع البیان نقل شد. «أَرْبَابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمِ اللَّهُ» ... یوسف: ۳۹. ارباب جمع رب و چهار بار در قرآن مجید آمده است و مراد از آن معبودهای دروغین و ملائکه و بزرگان قوم‌اند که قرآن از اتخاذ ارباب در مقابل خداوند نهی فرموده است و چهار محل فوق بقرار ذیل است: یوسف: ۳۹. آل عمران: ۶۴ و ۸۰ - توبه: ۳۱. راغب میگوید: بنا بر آنکه رب فقط بخدا اطلاق میشود لازم بود که جمع بسته نشود ولی بنا بر اعتقاد کفار جمع بسته شده است نه راجع بنفس امر و حقیقت، بهتر است گفته شود برای نقل قول آنها و برای تفهیم جریان جمع آمده است. در دعای ۴۸. صحیفه آمده: اللهم لك الحمد ... رب الارباب.

رَبِّيون؛ ج ۳، ص: ۴۴

رَبِّيون: «وَكَأَيِّنْ مِنْ نَبِيٍّ قَاتَلَ مَعَهُ رِبِّيُونَ كَثِيرًا» آل عمران: ۱۴۶. ربی بکسر اول مثل ربانی کسی است که مخصوص بخدا باشد و بغیر خدا مشغول نشود بقولی: رَبِّيون بمعنى

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۴۵

هزاران و ربی بمعنى هزار است. و «كأين» کلمه تکثیر می‌باشد (المیزان) یعنی: چه بسا پیغمبر که بسیاری از مخصوصان خدا همراه وی کارزار کردند. این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است. در اقرب الموارد و قاموس گفته ربی واحد ربیون بمعنى هزاران نفر است.

رَبَّائِيون؛ ج ۳، ص: ۴۵

رَبَّائِيون: «وَلَكِنْ كُونُوا رَبَّائِيِّينَ بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ وَبِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَ» آل عمران: ۷۹. بعقیده طبرسی ربان وصف است مثل عطشان و سکران بمعنى تربیت کننده و آن مختار اقرب الموارد و قاموس است علی هذا معنی آیه چنین میشود: و لیکن تربیت کنندگان باشید که کتاب را تعلیم میکنید و درس میخوانید. در نهج البلاغه حکم ۱۴۷. فرموده «الناس ثلثة فعالم ربَّائِي و متعلم علی سبیل نجاه» از مقابله متعلم بدست میاید که ربانی وصف و بمعنى مربی است. همچنین در خطبه ۱۰۶. آمده «فاستمعوه من ربَّائیکم و

أحضره قلوبکم» از این نیز بدست می‌آید که رِبَّانی وصف است. بعقیده بعضی‌ها رِبَّانی منسوب برب و الف و نون برای تفخیم و تکثیر است نه برای وصف مثل لِحیانی که بمعنی کثیر اللحیه است و رِبَّانی کسی است که مخصوص بخدا باشد و بغیر او مشغول نشود این سخن را المیزان اختیار کرده و در اقرب الموارد و مفردات در ضمن چند وجه نقل شده است ولی قول مجمع بنظر نگارنده اصح است و با آیات قرآن بهتر می‌سازد. این کلمه سه بار در قرآن آمده است: مائده: ۴۴ و ۶۳. آل عمران: ۷۹.

ربائب: ج ۳، ص: ۴۵

ربائب: جمع ربیبه و آن نادختری است در مجمع گوید علت این تسمیه آنست که شوهر دوّمی زن، او را تربیت میکند و ربیبه بمعنی مربوبه است مثل قتيله بمعنی مقتوله. «وَرَبَائِبُكُمُ اللَّائِي فِي حُجُورِكُمْ» ... نساء: ۲۳. یعنی ربیبه‌های شما که در کنار شمایند برایتان حرام می‌باشند. در فقه اسلامی روشن است که

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۴۶

ربیبه خواه در منزل و تحت حفاظت شخص باشد یا نه حرام است و قید «فِي حُجُورِكُمْ» برای غالب است زیرا که در غالب زن دختر خویش را نیز بخانه شوهر دوم می‌آورد. این کلمه در قرآن فقط یکبار آمده است.

ربما: ج ۳، ص: ۴۶

ربما: «رُبَمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ» حجر: ۲. اهل مدینه و عاصم «ربما» را مخفف و دیگران مشدّد خوانده‌اند (مجمع) ربّ و رِبَّیّه و رِبْمَا حرف جرّ است و گاهی مخفف آید (اقرب) یعنی: ای بسا که کفار آرزو کنند ایکاش مسلمان می‌بودند. این کلمه در کلام الله مجید تنها یکبار آمده است.

ربح: ج ۳، ص: ۴۶

ربح: سود. «فَمَا رِبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ» ... بقره: ۱۶. یعنی: داد و ستد آنها سود نداد. این کلمه در تجارت عادی و مصادیق دیگری از قبیل نتایج عمل بکار میرود و در کلام الله مجید تنها یکدفعه آمده است.

ربص: ج ۳، ص: ۴۶

ربص: (بر وزن فلس) انتظار. همچنین است تربص (اقرب) راغب می‌گوید: تربص انتظار کشیدن است برای چیزی مثل انتظار کشیدن برای گرانی یا فراوانی متاع یا برای امریکه حصول و یا زوال آن محل انتظار است. «قُلْ هَلْ تَرَبَّصُونَ بِنَا إِلَّا إِخْدَى الْحُسْدَيْنِ» توبه: ۵۲. بگو آیا برای ما جز یکی از دو نیکی انتظار میکشید؟ «وَالْمُطَلَّقاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ» بقره: ۲۲۸. زنان طلاق داده شده سه قره (حیض) منتظر می‌مانند و آنگاه عده آنها تمام میشود. «قُلْ تَرَبَّصُوا فَإِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُتَرَبَّصِينَ» طور: ۳۱. بگو منتظر بمانید من با شما از منتظرانم. «أَمْ يَقُولُونَ شَاعِرٌ نَّتَرَبَّصُ بِهِ رَيْبَ - الْمُؤْنُونِ» طور: ۳۰. ریب بمعنی قلق و اضطراب و منون بمعنی مرگ است رَيْبِ الْمُؤْنُونِ یعنی آشفستگی مرگ یعنی: بلکه می‌گویند شاعر است منتظر مرگ او باشیم تا مرگ وی در رسد و نام و هدفش از بین برود. ناگفته نماند کلیه موارد بکار

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۴۷

رفتن این کلمه در قرآن مجید از باب تفعل است.

ربط: ج ۳، ص: ۴۷

ربط: بستن. در اقرب الموارد آمده «ربط الشیء ربطا: اوثقه و شدّه» در مجمع ذیل آیه ۲۰۰ آل عمران میگوید: ربط بمعنی بستن است و از آنست که گویند «ربط الله علی قلبه بالصبر» خداوند با صبر قلب او را بست یعنی محکم کرد. «و رَبَطْنَا عَلٰی قُلُوبِهِمْ اِذْ قَامُوا فَقَالُوا رَبُّنَا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْاَرْضِ» کهف: ۱۴. یعنی دل‌هایشان را قوی کردیم که بر خاستند و گفتند: پروردگار ما پروردگار آسمانها و زمین است همچنین است آیه «اِنَّ كَادَتْ لَتُبْدِي بِهٖ لَوْ لَا اَنْ رَبَطْنَا عَلٰی قَلْبِهَا» ... قصص: ۱۰. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَ صَابِرُوا وَ رَابِطُوا وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» آل عمران: ۲۰۰. «اصْبِرُوا» صبر فردی را میرساند و «صَابِرُوا» بصبر دسته جمعی دلالت دارد و «رَابِطُوا» از مرابطه بعقیده المیزان ایجاد ارتباط میان نیروها و افعال جامعه است در اقرب الموارد میگوید «رابط الامر: واطب علیه» یعنی بر کار مواظبت کرد. معنی آیه چنین میشود: ای مؤمنان از حیث فرد و عموم خویشتن دار باشید و میان خویش ربط ایجاد کنید و مواظب هم باشید و از خدا بترسید تا رستگار شوید. اینکه بعضی‌ها آنرا مرابطه و ماندن در سرحدات برای حفظ مملکت معنی کرده‌اند معنای درستی نیست و آیات ما قبل درباره جنگ نیست درست است که ماندن در مرزها را نیز مرابطه گویند ولی آیه در صدد آن نیست. «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مِمَّا اسَدْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُزْهِقُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ» انفال: ۶۰. رباط مثل ربط بمعنی بستن است رباط الخیل یعنی ذخیره اسبان. در کشاف گفته: رباط نام اسبان ذخیره در راه خداست و شاید جمع رباط باشد ناگفته نماند: از آن در آیه فوق بین الاثنین مراد نیست بلکه شاید تأکید و مبالغه مراد

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۴۸

باشد یعنی برای مقابله با دشمنان آنچه بتوانید از نیرو و ذخیره اسبان جنگی، آماده کنید. (یا اسبان ذخیره شده آماده کنید).

ربیع: ج ۳، ص: ۴۸

ربیع: (بر وزن عنق) یک چهارم ۱/۴ «وَلَهُنَّ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْتُمْ اِنْ لَمْ يَكُنْ لَكُمْ وَلَدٌ» ... نساء: ۱۲. یعنی برای زنانست چهار یک ما ترک شما اگر شما را فرزند نباشد. اربیع: چهار. نحو «فَاسْتَشْهِدُوا عَلَیْهِنَّ اَرْبَعَةً مِنْكُمْ» نساء: ۱۵. بر آنها چهار نفر از خودتان گواه گیرید. رباع: چهار بقول نحویها از اربعه اربعه معدول است. «فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنِي وَ ثَلَاثَ وَ رُبَاعَ» ... نساء: ۳. تفسیر آیه در «ثلاث» گذشت. «جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا اُولٰٓئِیْ اُجْنِحَهُ مَثْنِي وَ ثَلَاثَ وَ رُبَاعَ» ... فاطر: ۱. بحث مفصل درباره این آیه در «جنح» گذشت.

ربو: ج ۳، ص: ۴۸

ربو: زیادت. طبرسی ذیل آیه ۲۷۵ بقره فرموده اصل ربا بمعنی زیادت است گویند «ربا ربو» یعنی زیاد شد در اقرب الموارد آمده «ربا المال ربو ربوا و رباء: زاد و نما» یعنی مال زیاد شد و نمو کرد. راغب زیادت و بالا آمدن گفته است. «يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُزِيلِ الصَّدَقَاتِ» بقره: ۲۷۶. خدا ربا را پایمال و صدقات را زیادت میدهد و میرویانند. «فَاِذَا اَنْزَلْنَا عَلَیْهَا الْمَاءَ اهْتَرَّتْ وَ رَبَّتْ وَ اَنْبَتَتْ مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِیجٍ» حج: ۵. در این آیه مراد از «رَبَّتْ» بالا آمدن و انتفاخ زمین است که در اثر آمدن باران باهتزاز آمده و مانند آمدن خمیر بالا میاید و هر گیاه بهجت انگیز را می‌رویاند در اینجا لازم است چند آیه را بررسی کنیم: <ربوہ ۱- «وَ جَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَ اُمَّهٗ آيَةً وَ اَوَيْنَاهُمَا اِلٰی رَبْوَةٍ ذَاتِ قَرَارٍ وَ مَعِينٍ» مؤنون: ۵۰. ربوہ بمعنی تپه و بلندی است در مجمع البیان و اقرب آمده: ربوہ (بضم و فتح و کسر اول) و رابیه بمعنی زمین بلند است. نحو «كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ» بقره: ۲۶۵. یعنی مانند

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۴۹

باغی است در زمین بلند معنی آیه چنین میشود: عیسی و مادرش مریم را نشانه قدرت خود گردانیدیم و آندو را در مکان بلندی و زمین مرتفعی که قرارگاه و آب جاری داشت ساکن کردیم. ولادت عیسی و زائیدن مریم هر دو از طریق غیر عادی است لذا یک آیه شمرده شده‌اند و از این آیه بدست میاید که مریم و عیسی در زمین مرتفعی ساکن شده‌اند در مجمع گفته: آن فلات فلسطین است و گفته‌اند دمشق، مصر و بیت المقدس است. ناگفته نماند صاحب المنار را درباره این آیه قولی هست که شاید در «عیسی» نقل شود. ۲- «فَعَصَوْا رَسُولَ رَبِّهِمْ فَأَخَذَهُمْ أَخَذَةً رَابِيَةً» حاقه: ۱۰. رابیه بمعنی زایده است که عبارت اخرای شدید میباشد یعنی خدا آنها را بعقوبتی شدید گرفت. ۳- «فَأَخْتَمَلَ السَّيْلُ زَيْدًا رَابِيًا» رعد: ۱۷. «رَابِيًا» صفت زید است یعنی سیل کفی بالا آمده برداشت. ۴- «تَتَّخِذُونَ أَيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ أَنْ تَكُونَ أُمَّةٌ هِيَ أَرْبَىٰ مِنْ أُمَّةٍ» نحل: ۹۲. مراد از اربی زیادت یافته و ثروتمند است یعنی سوگندهای خویش را مایه فریب قرار میدهند که تا امتی ثروتمندتر از امت دیگر باشید امت ثروتمندتر شونده همان صاحبان قسم دروغ است و عبارت دیگر با قسمهای دروغ می‌خواهید شما از دیگران مالدارتر باشید. ۵- «وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْنَاهُمَا كَمَا رَبَّيْنِي صَغِيرًا» اسراء: ۲۴. «رَبَّيْنِي» از ربو بمعنی زیادت دادن و بزرگ کردن است یعنی: خدایا پدر و مادرم رحمت فرست که آندو مرا در صغر سن بزرگ کردند همچنین است آیه «قَالَ أَلَمْ نُرَبِّكَ فَيَدًا وَلِيدًا وَلَبِثْتَ فِينَا مِنْ عُمُرِكَ سِنِينَ» شعراء: ۱۸. آیا تو را در نزد خود بزرگ نکردیم. معامله ربوی را از آن ربا گفته‌اند که در آن زیادت هست و ربا بضرورت قرآن و دین مبین اسلام حرام است و ربا خورنده اهل آتش است و تهدید

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۵۰

قرآن درباره آن بسیار سخت است در سوره بقره آیه ۲۷۵ آمده «الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ... وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ» این همان وعده صریح آتش است راجع برباخوار. همچنین آیات بعدی و آیه ۱۳۰ آل عمران. ناگفته نماند صریح آیاتیکه جمله «يَأْكُلُونَ الرِّبَا ...» لا تَأْكُلُوا الرِّبَا» دارند اختصاص حرمت ربا بر ربا خوار است نه ربا دهنده همچنین است ظهور آیات دیگر، روزی با یکی از مراجع صحبت میکردم که آیا در قرآن بر حرمت ربا دادن دلیل داریم یا نه؟ فرمودند آیه «أَحِلَّ لِلَّهِ الْبَيْعُ وَحَرَّمَ الرِّبَا» بطور اطلاق بر حرمت هر دو دلالت دارد ولی اگر مراد از «الرِّبَا» همان زیادت باشد نه معامله شاید ظهورش در ربا خوار است و اگر مراد معامله باشد شامل حرمت ربا دادن و گرفتن هر دو است و در شریعت اسلام ثابت است که دادن ربا مانند گرفتن آن حرام است. در وسائل ابواب الربا باب ۴ روایاتی درباره گرفتن ربا و دادن آن و نوشتن و گواهی بر آن نقل کرده از جمله از علی علیه السلام نقل میکنند که فرمود: گیرنده ربا و دهنده آن و نویسنده و دو شاهد آن همه در گناه با هم‌اند و نیز از علی علیه السلام نقل شده که فرمود: «لعن رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فِي الرِّبَا خُمُسَهُ أَكْلَهُ، وَ مَوَكَّلَهُ، وَ شَاهِدِيهِ وَ كَاتِبَهُ» این روایت در مجمع نیز نقل شده است. ناگفته نماند: ربا در ادیان پیشین نیز تحریم شده است در قرآن درباره عصیان یهود فرموده «وَ أَخَذِهِمُ الرِّبَا وَ قَدْ نُهُوا عَنْهُ وَ أَكَلِهِمْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْباطِلِ» نساء: ۱۶۱.

رتع: ج ۳، ص: ۵۰

رتع: «أَرْسَلَهُ مَعْنَاً عَدَاً يَزْنَعُ وَ يَلْعَبُ» ... یوسف: ۱۲. در مجمع از ابن زید نقل کرده که رتع بمعنی گردش است خودش نیز رفت و آمد که عبارت اخرای گردش است معنی کرده علی هذا معنی آیه چنین است: او را فردا با ما بفرست تا گردش و بازی نماید.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۵۱

اقرب الموارد آنرا تنعم و تلهذ گفته و نیز میگوید: خوردن و آشامیدن چهارپاست در فراوانی و وسعت. صحاح میگوید: «رتعت الماشية: اكلت ما شاءت. خرجنا نرتع و نلعب ای نلعب و نلعب» یعنی چهار پا آنچه میخواست بخورد، بیرون شدیم لذت می‌بردیم و بازی میکردیم. بعقیده راغب اصل آن علف خوردن بهائم و در کثرت اکل انسان بطور استعاره بکار میرود. و خلاصه آنکه: استعمال

این کلمه در انسان بمعنی گردش و تنعم و تلذذ است در نهج البلاغه نامه ۲۶ آمده «و من استهان بالامانه و رتع فی الخیانه ... فقد احلّ بنفسه فی الدنیا الذلّ» ... در صحیفه سجّادیه دعای ۲۰ آمده «فاذا کان عمری مرتعا للشیطان فاقبضنی الیک». کلمه فوق فقط یکبار در قرآن آمده است.

رتق: ج ۳، ص: ۵۱

رتق: بستن و منظم کردن در اقرب آمده «رتقه رتقا: سده و اغلقه» گویند «رجل راتق و فاتق» یعنی مردی گره زن و گشاینده است. «أ و لم یر الذین کفروا أنّ السموات و الأرض کانتا رتقا ففتقناهما و جعلنا من الماء کلاً شیء حیّ أ فلا یؤمنون» انبیاء: ۳۰. رتق در آیه مصدر بمعنی مفعول است و فتق چنانکه گذشت بمعنی گشودن و باز کردن و ضدّ رتق است. و این میرساند که آسمانها و زمین ابتدا بسته و درهم فرو رفته و بالاخره مثل یک گلوله و یک چیز بوده است و سپس بوسیله فتق و باز کردن و ایجاد فواصل میان ذرات بدین صورت در آمده‌اند. «السموات» جمع محلی بالف و لام مفید عموم و شامل تمام آسمانها و کلهکشانهاست نه فقط طبقات جو زمین. و اگر مراد طبقات جو زمین باشد بنا بر ادله دیگر مجموع عالم بواسطه رتق و فتق بچنین وضعی آمده است و ظاهراً مراد همان رتق آسمانها و زمین است که در سوره فصلت آمده در نهج البلاغه خطبه ۲۰۹ مضمون آیه فوق چنین آمده است «ثم

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۵۲

فطر منه اطباقا ففتقها سبع سموات بعد ارتفاقها» یعنی از آن پوسته جامد طبقاتی شکافت و آنها را باز کرد و هفت آسمان قرار داد پس از آنکه رتق و درهم فرو رفته بودند. ولی سخن امام علیه السلام درباره طبقات جو زمین است و ایضا در خطبه ۸۹ فرموده «و فتق بعد الارتفاق صوامت ابوابها». میشود گفت این آیه نشان میدهد که تمام کرات و منظومه‌های عالم و زمین ما در آغاز خلقت همه یک چیز فشرده و محکم بوده‌اند خدا بوسیله انبساط تدریجی آنها بدین شکل و نظم آورده است و صف «فَطِرِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ» که در سوره‌های انعام: ۱۴، یوسف: ۱۰۱، ابراهیم: ۱۰، فاطر: ۱، زمر: ۴۶، شوری: ۱۱. آمده مبین این حقیقت است زیرا فطر بمعنی شکافتن است و دلالت دارد که هسته ابتدائی بوسیله شکافتن شدن با آسمانها و زمین تبدیل گردیده است. در میان دانشمندان نظریه‌ای است بنام جهان در حال انبساط اولین کسی که این نظر را اظهار کرد منجم بلژیکی لومتر بود بنظر او جهان از یک هسته ابتدائی بسیار متراکم و داغ شروع شده و در نتیجه انبساط تدریجی جهان فعلی بوجود آمده است و این انبساط هنوز هم ادامه دارد و در آینده نیز ادامه خواهد داشت. ناگفته نماند: بنا بر آیه گذشته سموات و ارض در ابتدا بسته و درهم فرو رفته بودند و بنا بر آیه «وَ السَّمَاءُ بَنِيَانًا بَأْتِدُ وَ إِنَّا لَمُوسِعُونَ» ذاریات: ۴۷. آسمان هنوز در حال گسترش و وسعت یافتن است نتیجه اینکه: جهان از یک حالت تراکم شروع شده و انبساط هنوز ادامه دارد و بنا بر آیات «إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ» انفطار: ۱. و غیره این انبساط آنقدر ادامه خواهد یافت که کرات و منظومه‌ها در اثر کثرت فواصل از هم گسیخته و متلاشی گردند و آن عبارت اخرای قیامت است. نگارنده این مطلب را در کتاب «معاد از نظر قرآن و علم» مشروحا گفته‌ام.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۵۳

در تفسیر برهان از امام باقر و صادق علیهما السلام منقول است: آسمان رتق بود یعنی بارانی از آن نمیبارید و زمین رتق بود یعنی دانه‌ای نمی‌رویانید آسمانرا فتق کرد تا باران بارانید و زمین را فتق کرد تا دانه رویانید در مجمع این قول را از عکرمه و عطیه و ابن زید نقل کرده و گوید: این همان است که از حضرت باقر و صادق علیهما السلام نقل شده. در میزان آنها از احتجاج نقل کرده است. بنظر میاید این که فرمایش امام علیه السلام یکی از مصادیق فتق است ولی در روایت منقوله از کافی جمله‌ای است که خلاف این نظر را میرساند. در خاتمه باید دانست که این کلمه تنها یکبار در قرآن آمده است.

رتق: ج ۳، ص: ۵۳

رتل: «وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِیْلًا» مزمل: ۴. در مجمع گوید: ترتیل بیان کردن است با تانی و تدریج. و از حضرت رسول صلی الله علیه و آله نقل میکنند که باین عباس فرمود: قرآن را با ترتیل بخوان. گفت ترتیل یعنی چه؟ فرمود آنرا روشن و آشکار کن و آنرا مانند خرما می خراب پراکنده نکن و همچون شعر تکه تکه نما چون بعجائب آن رسیدید تأمل کنید و دلها را تکان دهید و نظرتان فقط رسیدن بآخر سوره نباشد قاموس گوید «رتل الکلام: احسن تألیفه». ابن اثیر در نهاییه گوید: ترتیل قرائت آن است که با تانی و آشکار گفتن حروف و حرکات باشد. راغب میگوید ترتیل آنست که کلمه را باسانی و صحیح ادا کنند صحاح آنرا با تانی خواندن و درست ادا کردن حروف گفته است. از مجموع آنچه گفته شد روشن گردید که ترتیل یعنی با دقت خواندن و درست ادا کردن کلمات و تانی در آنهاست و این قهرا دقت در معانی را در بر خواهد داشت. علی هذا معنی آیه فوق چنین است: قرآن را با دقت و تانی بخوان (در وقت خواندن معانی و کلمات آنرا در نظر بگیر).

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۵۴

«وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِیْلًا» فرقان: ۳۲. کفار میگفتند چرا قرآن یکدفعه بر او نازل نمیشود؟ چرا بتدریج میاید؟! خدا در جواب میفرماید: این برای دلگرم کردن تو است و اگر قرآن بتدریج نازل گردد و بر مصادیق و محلهای مخصوص تطبیق شود تو را دلگرم میکند و اگر یکدفعه نازل میشد وحی قطع میگردد و تو دلگرم نمیشدی ولی تدریجی بودن آن سبب ارتباط دائمی با خداست و در آخر فرموده: آنرا بدقت و روشنی مخصوص بیان کردیم تا بدانند با وجود تدریجی بودن دارای وحدت نظم و وحدت هدف است. این ترجمه که ما اختیار کردیم با معنای ترتیل بهتر میسازد. راجع بکلمه فوق فقط چهار محل در دو آیه داریم که نقل شد.

رج: ج ۳، ص: ۵۴

رج: حرکت کردن و حرکت دادن «رج الشیء رجاً: حرکه و هزه، رج: تحرك و اهتر» (اقرّب) «إِذْ رُجَّتِ الْأَرْضُ رَجًا» واقعه: ۴. یعنی آنگاه که زمین بطرز هولناکی بلرزد چنانکه در آیه دیگر میخوانیم «إِذْ زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا» زلزله: ۱. ابن اثیر آنرا حرکت شدید گفته و نقل میکنند که «من ركب البحر اذا ارتج فقد برئت منه الذمّة» که مراد اضطراب و طوفانی بودن دریاست. آیه شریفه راجع بزلزله قیامت است و راجع باین کلمه در قرآن فقط آیه فوق یافته است.

رجز: ج ۳، ص: ۵۴

رجز: (بکسر اول) اضطراب. «إِئْتِنَا كَشَفَتْ عَنَّا الرَّجْزَ لَنُؤْمِنَنَّ لَكَ» اعراف: ۱۳۴. یعنی اگر این اضطراب و بلا را از ما ببری حتما بتو ایمان میاوریم. راغب گوید: اصل رجز اضطراب است و چون ناقه ضعیف شود و قدمهای کوتاه بر دارد گویند رجز البعیر. طبرسی ذیل آیه ۱۳۴ اعراف پس از آنکه معنی اصلی را میل از حق گفته میگوید: رجز لرزشی است در پای شتر در اثر دردی که آنرا از سیر

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۵۵

معمولی باز میدارد. و برخی از اشعار را رجز (بر وزن فرس) گفته‌اند و آن از لرزیدن پای شتر اخذ شده زیرا که آن شعر متحرک و ساکن و باز متحرک و ساکن است مثل پای شتر درد زده. علی هذا بعداب. در قرآن مجید از آن رجز اطلاق شده که عذاب اضطراب مخصوص و یا سبب اضطراب و پریشانی است «أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مِّنْ رَّجْزٍ أَلِيمٌ» سباء: ۵. برای آنهاست عذاب دردناکی از اضطرابی بخصوص «أَلِيمٌ» مرفوع و صفت «عَذَابٌ» است «فَأَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِّنَ السَّمَاءِ» بقره: ۵۹. بر ستمگران عذابی از

آسمان نازل کردیم. «وَيُذْهِبْ عَنْكُمْ رِجْزَ الشَّيْطَانِ» انفال: ۱۱. تا وسوسه و اضطرابی که شیطان بدل شما انداخته از بین ببرد. «وَ يَأْتِيَكُمُ فَطَهْرٌ. وَ الرَّجْزُ فَاهْجُرُوا» مدثر: ۵. طهری فرموده «رجز» را ابو جعفر و حفص و یعقوب و سهل بضم راء و دیگران بکسر آن خوانده‌اند زمخشری و جوهری و بیضاوی نیز بدو جور خوانده شدن تصریح کرده‌اند. آنگاه آنرا گناه، عذاب و بت معنی کرده‌اند زمخشری گوید: آن عذاب است در مجمع از کسائی نقل شده که رجز بکسر اول عذاب و بضم اول بت است. بیضاوی گفته: رجز بضم اول لغتی است در رجز بکسر اول یعنی هر دو بیک معنی‌اند. ناگفته نماند بهتر است آنرا همان اضطراب معنی کنیم و از مدلول لفظ خارج نشویم آنوقت معنی چنین میشود: از اضطراب و تردید بدور باش یعنی در پیشرفت دین تردیدی بخود راه مده و یقین کن که تو بر حقی و موفق خواهی بود و این سخن امر باستقامت و دلگرمی است مثل «فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ».

رجس: ج ۳، ص: ۵۵

رجس: پلید. راغب آنرا شیء قدر و پلید گفته در مجمع از زجاج نقل شده که رجس نام هر کار تنفر آور است اقرب و صحاح نیز آنرا پلید گفته و از فراء نقل میکند که آن نظیر

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۵۶

رجز است و شاید رجز و رجس یک چیزاند و سین به زاء بدل شده است. «وَ أَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَى رِجْسِهِمْ» توبه: ۱۲۵. اما آنانکه در قلوبشان مرض است پلیدی بر پلیدشان افزود. «كَذَلِكَ يَجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ» انعام: ۱۲۵. «إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَ الْأَنْصَابُ وَ الْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ» مائده: ۹۰. در قرآن مجید چیزها و کارهاییکه با رجس توصیف شده بقرار زیر است: خمر، قمار، بت‌ها: ازلام (مائده: ۹۰) مینه، خون، گوشت خوک (انعام: ۱۴۵). «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلِي الْأَجِيتِ» احزاب: ۳۳. رجوع شود به «اهل» بنظر میاید که آن در آیه مصدر است گر چه مصدر آن را رجاسه گفته‌اند.

رجع: ج ۳، ص: ۵۶

رجع: رجوع و رجعی بمعنی برگشتن و برگرداندن لازم و متعدی هر دو آمده است همچنین است رجعان (بضم اول) و مرجع که مصدر میمی است (اقرب). «فَرَجَعَ مُوسَىٰ إِلَىٰ قَوْمِهِ غَضْبَانَ أَسِفًا» طه: ۸۶. موسی خشمگین و اندوهناک بقوم خویش برگشت. «فَإِنْ رَجَعَكَ اللَّهُ إِلَىٰ طَائِفَةٍ مِنْهُمْ فَاشْتَدُّوا نُوُكًا لِلْخُرُوجِ فَقُلْ لَنْ تَخْرُجُوا مَعِيَ أَبَدًا» توبه: ۸۳. رجوع در این آیه متعدی بکار رفته یعنی: اگر خدا تو را بسوی گروهی از منافقین برگرداند و از تو برای خروج بجنگ اجازه بخواهند بگو: هرگز با من خارج نخواهید شد. همچنین است آیه «فَرَجَعْنَاكَ إِلَىٰ أُمَمِكَ كَيْ تَفَرَّ عَيْنَهَا» طه: ۴۰. «ذَلِكَ رَجْعٌ بَعِيدٌ» ق: ۳. «إِنَّهُ عَلِيٌّ رَجِعَهُ لِقَادِرٌ» طارق: ۸. رجع در آیه اول لازم و در دومی متعدی است. تراجع بین الاثنین است «فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَتَرَاجَعَا» بقره: ۲۳۰. «وَ اللَّهُ يَقْبِضُ وَ يَبْصِطُ وَ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ» بقره: ۲۴۵. در بسیاری از

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۵۷

آیات که کلمه «تُرْجَعُونَ» و «يُرْجَعُونَ» ذکر شده لازم است آنرا حال معنی کرد نه استقبال یعنی الآن بسوی خدا برگردانده میشود زیرا ما هر آن در حال باز گشت بسوی خدائیم تنها مرگ باز گشتن بسوی خدا نیست «إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» بقره: ۱۵۶. «إِنَّ إِلَىٰ رَبِّكَ الرُّجْعَىٰ» علق: ۸. رجعی همانطور که گفته شد بمعنی رجوع است یعنی: برگشت بسوی پروردگار تو است. «إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا» مائده: ۱۰۵. مرجع چنانکه گفته شد مصدر میمی و بمعنی رجوع است و آن شانزده بار در قرآن آمده است.

رجف: ج ۳، ص: ۵۷

رجف: لرزیدن و لرزانیدن در اقرب آمده «رجفه رجفا: حرّکه، رجف: تحرّک و اضطرب شدید» در مفردات آنرا اضطراب شدید گفته است. صحاح نیز آنرا زلزله و اضطراب شدید معنی کرده و دریا را رجّاف گویند برای اضطراب و حرکت شدید موجها مثل قول شاعر «حتى تغيب الشمس في الرخيف» تا آفتاب در دریا فرو رود. طبرسی نیز اضطراب فرموده است. «يَوْمَ تَرْجُفُ الْأَرْضُ وَالْجِبَالُ وَكَانَتِ الْجِبَالُ كَثِيبًا مَّهِيلًا» مزمل: ۱۴. روزیکه زمین و کوهها بشدت بلرزند و کوهها تپه‌های نرم باشند. «يَوْمَ تَرْجُفُ الرَّاجِفَةُ تَتَّبِعُهَا الرَّادِفَةُ» نازعات: ۶. روزیکه لرزنده بلرزد و زلزله دیگری در ردیف آن، در آیه مراد از لرزنده بقرینه آیه اول زمین است و «رادفه» صفت رجفه است که از فعل ترجف فهمیده میشود. «فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَاثِمِينَ» اعراف: ۷۸. رجفه لرزه است و آن چهار بار در قرآن آمده است آیه فوق درباره قوم صالح میباشد احتمال دارد مراد از رجفه رعشه بدن آنها باشد که در اثر صاعقه لرزیدند و زمین افتادند و شاید مراد لرزیدن زمین است در نتیجه نزول عذاب.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۵۸

«وَالْمُرْجِفُونَ فِي الْمَدِينَةِ» ... احزاب: ۶۰. مرجف بمعنی اضطراب آور است و مراد از آن کسانی اند که با نشر دروغ مردم را مضطرب و ناراحت میکردند در اقرب الموارد گفت «ارجف القوم» یعنی شروع بنشر اخبار و فتنه‌ها کردند تا مردم را باضطراب آورند. اراجیف دروغهای وحشت آور است.

رَجُلٌ: ج ۳، ص: ۵۸

رَجُلٌ: مرد. «أَلَيْسَ مِنْكُمْ رَجُلٌ رَشِيدٌ» هود: ۷۸. آیا از شما مرد عاقلی نیست. جمع آن رجال است نحو «وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ» ... اعراف: ۴۶. بر بلندیه‌های آن حایل، مردانی است. گاهی از رجل و رجال مرد رشید و کامل و مردان رشید اراده میشود و تنها مرد در مقابل زن منظور نیست. نحو «وَلَجَاءَ مِنْ أَقْصَا الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى» یس: ۲۰. «وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ» غافر: ۲۸. «رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَّطَهَّرُوا» توبه: ۱۰۸. «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ» احزاب: ۲۳. راجع بآیه «مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ» به «ختم» رجوع شود.

رجل: ج ۳، ص: ۵۸

رجل: (بکسر اول) پا. «ارْكُضْ بِرِجْلِكَ» ص: ۴۲. با پایت قدم بزن و راه برو. جمع آن ارجل است «أَلَهُمْ أَرْجُلٌ يَمْشُونَ بِهَا» ... اعراف: ۱۹۵. رجال بمعنی مردان است که گذشت و نیز جمع راجل بمعنی پیاده است مثل «فَبِأَنِّ خَفْتُمْ فِرْجَالًا أَوْ رُكْبَانًا» ... بقره: ۲۳۹. رجال جمع راجل و رکبان جمع راکب است یعنی اگر از دشمن بیم داشتید در حال پیاده و سواره نماز بخوانید. و نیز رجل (بفتح اول و کسر دوم) جمع راجل است «وَأَجْلِبْ عَلَيْهِمْ بِخَيْلِكَ وَرَجِلِكَ» اسراء: ۶۴. با سواره و پیادگان بر آنها صیحه بزن. راجع باین آیه به «جلب» رجوع شود.

رجم: ج ۳، ص: ۵۸

رجم: سنگ زدن. سنگسار کردن «رجمه رجما: رمه بالحجارة»

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۵۹

(اقرب) صحاح آنرا قتل گفته و گوید اصل آن سنگ زدن است. راغب میگوید: رجم بمعنی سنگها و رجم زدن با سنگ و مرموم

بمعنی سنگ زده است. «وَلَوْ لَّا رَهْطُكَ لَرَجَمْنَاكَ» هود: ۹۱. یعنی اگر عشیره تو نبود تو را با سنگها میکشتم بعضی‌ها آنرا فحش و شتم گفته‌اند. نظیر این جمله در سوره مریم آیه ۴۶. درباره گفتگوی آزر با ابراهیم و نیز در آیه ۱۸ یس و ۲۰ کهف آمده است و ظاهراً در گذشته این سخن درباره مطلق قتل و کشتن در زیر سنگباران بکار میرفته است. «وَإِنِّي عُذْتُ بِرَبِّي وَرَبِّكُمْ أَنْ تَرْجُمُونِ» دخان: ۲۰. این سخن قول موسی است در مقابل فرعونیان و ظاهرش همان سنگ زدن و قتل است. راغب میگوید: رجم بطور استعاره بر نسبت گمان و توهم و فحش و طرد اطلاق میشود. احتمال دارد که مراد همان نسبت باشد یعنی بخدا پناه بردم که مرا بدروغ نسبت بدهید بعضی گفته‌اند مراد شتم است (مجمع). «فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ» نحل: ۹۸. رجم از اوصاف شیطان و جماعشش بار در قرآن آمده است و آن بمعنی مرجوم و رانده شده است. راغب آنرا مطرود از خیرات و از منازل ملائک و طبرسی مطرود از آسمان و زده شده با شهابها و از بعضی مرجوم بلعنت نقل کرده است. ناگفته نماند: مطرود از خیرات و مطرود از رحمت خدا مراد است. «وَيَقُولُونَ خَمْسَةٌ سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَجْمًا بِالْغَيْبِ» کهف: ۲۲. از راغب نقل شد که رجم بطور استعاره بر ظن اطلاق میشود در صحاح آمده: رجم آنست که شخص روی گمان سخن گوید. در اقرب گوید: «الرجم ان يتكلم بالظن» یعنی از روی گمان و خیال میگویند که پنج نفر بودند ششمی سگشان بود.

رجوم: ج ۳، ص: ۵۹

رجوم: «وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ وَجَعَلْنَاهَا رُجُومًا

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۶۰

لِلشَّيَاطِينِ» ملک: ۵. در قاموس گوید: رجم اسم چیزی است که با آن میزنند جمع آن رجوم است. بنا بر این رجم مصدر و اسم هر دو آمده است. مراد از این مصابیح که هم زینت آسمان پائین و هم تیراند بر شیاطین چیست؟ در آیه دیگر آمده «إِنَّا زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ» صافات: ۶. باید مراد از مصابیح در آیه اول همان کواکب باشند پس این کواکب هم چراغهای آسماناند و هم تیرهایی‌اند که شیاطین با آنها زده میشوند. در این صورت آنها ثابت نیستند و گرنه رجوم نمیشدند. در آیه دیگر آمده «وَزَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ وَحِفْظًا» فصلت: ۱۲. در هر سه آیه زینت و آسمان پائین و حفظ آسمان مورد نظر است و در دومی کواکب و در اولی و سومی مصابیح گفته شده و در ذیل آیه صافات آمده «وَ حِفْظًا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ مَارِدٍ. لَا يَسْمَعُونَ إِلَى الْمَلَأِ الْأَعْلَى وَيُقَذُّونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ. دُحُورًا... فَأَتْبَعَهُ شِهَابٌ ثَاقِبٌ» علی هذا مراد از مصابیح و کواکب در این آیات همان شهابها و سنگهای سرگردان در فضا هستند که با ورود بطبقات جو زمین آتش گرفته آسمان پائین را زینت می‌بخشند و شیطانها را می‌رانند. ولی قرآن راجع بکواکب در قیامت فرموده «وَ إِذَا الْكَوَاكِبُ انْتَثَرَتْ» انفطار: ۲. بحکم این آیه کواکب در قیامت پراکنده خواهند شد لذا نمیتوان آنها را همان رجوم و مصابیح دانست زیرا رجوم و مصابیح که سنگهای سرگردان باشند هم اکنون پراکنده‌اند و از طرف دیگر بعید است بگوئیم در آیه ۶ صافات کواکب بمعنی رجوم و در آیه انفطار مراد از آنها غیر رجوم است. بنا بر تحقیق کتاب آغاز و انجام جهان کواکب عبارت‌اند از سیارات منظومه شمسی و مراد از «السَّمَاءَ الدُّنْيَا» در آیه ۶ صافات نزدیکترین آسمان جهان است نه نزدیکترین

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۶۱

آسمانهای هفتگانه زمین و نزدیکترین آسمان جهان فضای منظومه شمسی است و مراد از مصابیح و رجوم در آیه ۵ ملک و ۱۲ فصلت تیرهای شهاب و سنگهای سرگردان‌اند و منظور از «السَّمَاءَ الدُّنْيَا» در این دو آیه نزدیکترین آسمانهای هفتگانه زمین است. خداوند فضای منظومه شمسی را با سیارات و آسمان پائین زمین را با چراغها و رجوم زینت بخشیده و همان سنگهاوند که وارد طبقات جو زمین شده آتش میگیرند و آنرا زیبائی می‌بخشند. در این صورت مصابیح هم چراغ‌اند و هم تیرها و رجوم‌اند که شیاطین را میرانند ولی کواکب فقط زینت‌اند نه رجوم و آنجا که در سوره صافات آمده «وَ حِفْظًا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ مَارِدٍ» این حفظ بوسیله

کواکب نیست بلکه بوسیله دیگر است ما بعد آیه میگوید «لَا يَسْمَعُونَ إِلَى الْمَلَأِ الْأَعْلَى وَيُقَذِفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ دُحُورًا وَلَهُمْ عَذَابٌ وَاصِبٌ. إِلَّا مَنْ خَطِفَ الْخَطْفَةَ فَأَتْبَعَهُ شِهَابٌ ثَاقِبٌ». این آیات نشان میدهد که شیطان‌ها هم با شهاب و هم با وسائل دیگر طرد میشوند. رجوع شود به «شهاب». ناگفته نماند میلیاردها سنگهای سرگردان ریز و درشت بزرگی دانه‌های شن و ته سنجاق سرعت ۴۸ هزار کیلومتر در ساعت وارد جو زمین میشوند و در اثر حرارت زیادی که دارند با تماس بگازهای جو آتش میگیرند و نور مستطیلی که در هوا مشاهده میشود سوختن آنهاست و گاهی این سنگها بزرگ‌اند که باقی مانده آنها بزمین میافتد در سال ۱۳۴۸ شمسی سنگی بوزن شش کیلو بامریکا افتاد و هم چنین سنگی بوزن چهل هزار تن در سبیری افتاد و عده‌ای از این سنگها در موزه ممالک نگاهداری میشوند و شهابها بیشتر در ماه مرداد و آبان نزدیک صبح دیده میشوند.

رجاء؛ ج ۳، ص: ۶۱

رجاء: امید «وَتَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ» نساء: ۱۰۴. شما از خدا

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۶۲

چیزی امید دارید که آنها ندارند. «فَنذُرُ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا فِي طُعْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ» یونس: ۱۱. امیدواری لقاء الله آنست که منتظر آن باشیم و برای آن کار کنیم آنکه این انتظار و امید را ندارد نسبت بدان بی اعتنا است و کار نمیکند و این تعبیر عبارت اخرای بی عقیده بودن بمعاد است که در بسیاری از آیات آمده است. «وَالْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَاءِ اللَّاتِي لَا يَرْجُونَ نِكَاحًا» نور: ۶۰. یعنی امیدی بنکاح ندارند که میدانند کسی بتزویج آنها رغبت نمیکند. خودشان نیز آنحال ندارند. رجاء و رجو را گاهی خوف گفته‌اند در صحاح آمده: گاهی رجاء و رجو بمعنی خوف آید. در قاموس و اقرب نیز بآن تصریح شده طبرسی نیز در بعضی جاها آنرا گفته است راغب گوید علت این آنست که خوف و رجاء متلازم‌اند، در آیه «بَلْ كَانُوا لَا يَرْجُونَ نُشُورًا» فرقان: ۴۰. طبرسی فرموده: بلکه از معاد می‌ترسند در آیه «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ» ... احزاب: ۲۱. خوف و امید هر دو گفته شده است. «مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا» نوح: ۱۳. طبرسی در ذیل این آیه فرموده: رجاء بمعنی خوف است و شعرا بی ذویب را شاهد آورده که گوید: اذا لسعت النحل لم يرج لسعها و خالفها في بيت نوب عواسل یعنی چون زنبور عسل او را بگزد از گزیدن آن نمیترسد و بار دیگر برای عسل گرفتن بخانه زنبور آید. نوب نوعی از زنبور عسل است و عواسل عسل گیرنده‌هاست. راغب نیز این شعر را نقل کرده و بجای عواسل عوامل گفته. زمخشری آنرا در ذیل آیه «مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ» عنكبوت: ۵. شاهد نقل میکند که گویند: رجاء بمعنی خوف است. آیه گذشته را طبرسی اینطور معنی کرده: چرا از عظمت خدا نمیترسید؟

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۶۳

ولی بهتر است که رجاء در آیه بمعنی امید باشد یعنی چه شده که برای خدا عظمتی امید ندارید و خدا را قوی نمیدانید تا او را بندگی کنید و حل مشکلات از او بخواهید و از وی بترسید؟ در آیه «يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَارْجُوا الْيَوْمَ الْآخِرَ» عنكبوت: ۳۶. ظاهراً مراد خوف است یعنی خدا را عبادت کنید و از روز قیامت بترسید. و یا مراد آنست امیدوار روز آخرت باشید و برای آن کار کنید و بدانید که قیامت هست. ناگفته نماند چنانکه از راغب نقل شد امید و خوف متلازم‌اند چون بچیزی امیدوار باشیم در همانحال خوف نرسیدن بآن هم هست پس اگر آیات گذشته را خوف یا امید معنی کنیم چندان تفاوتی نخواهد داشت. رجاء را تأخیر معنی کرده‌اند در اقرب الموارد گوید «ارجی الامر: آخره» کار را بتأخیر انداخت. «ارجیت الامر: آخرته» کار را بتأخیر انداختم (صحاح) طبرسی ذیل آیه ۱۱۱ اعراف گوید: ارجاء بمعنی تأخیر است. «تَرْجِي مَنْ تَشَاءُ مِنْهُمْ وَتُؤْوِي إِلَيْكَ مَنْ تَشَاءُ» احزاب: ۵۱. یعنی از زنان آنکه را میخواهی ترک و از خود دور میگردانی و هر که را خواستی نزد خود اسکان میدهی. در المیزان گوید: این سخن کنایه از رد و قبول است و سیاق آیه دلالت دارد که آنحضرت در رد و قبول زنیکه خود را باو بذل کرده مختار است. بنظر میاید که راجع بهمه

زنان آنحضرت باشد و مراد از آن این است که بعد از ادای حق واجب ایشان بهر یک هر قدر اظهار علاقه کنی یا کمتر بمنزلش بروی و ... اختیار با تو است و الله العالم. و احتمال داده شده که مراد سقوط وظیفه همخوابگی و غیره باشد. «قَالُوا أَرْجِهْ وَأَخَاهُ وَابْعَثْ فِي الْمَدَائِنِ حَاشِرِينَ» شعراء: ۳۶. «أَرْجِهْ» در این آیه و در آیه ۱۱۱ سوره اعراف

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۶۴

آمده است. بعضی آنرا بکسر هاء خوانده‌اند. عاصم و حمزه بکسر جیم و سکون هاء و بعضی «ارجئه» بضم هاء خوانده و میان جیم و هاء، همزه آورده‌اند (مجمع) اگر هاء را ساکن بخوانیم باید آنرا حرف سکت بدانیم چنانکه المیزان گفته. بنا بقرائت عاصم و حمزه مفعول أَرْجِهْ محذوف است وها برای سکت است نه ضمیر و بنا بر قرائت دیگران هاء ضمیر است و مراد از آن موسی میباشد معنی آیه چنین است: موسی و برادرش را بتأخیر انداز و در عقوبت آنها عجله نکن و مأمورانی بشهرها بفرست تا ساحران را جمع کرده و بیاورند. «وَآخِرُونَ مُرْجُونَ لِأَمْرِ اللَّهِ إِمَّا يُعَذِّبُهُمْ وَإِمَّا يَتُوبُ عَلَيْهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ» توبه: ۱۰۶. یعنی دیگران از مردم برای امر خدا تأخیر انداخته شده‌اند یا خدا آنها را عذاب و یا بر آنها توبه میکند و خدا دانا و حکیم است. مراد از این مُرْجُونَ لِأَمْرِ اللَّهِ کیستند؟ مضمون آیه ۱۰۰ از سوره توبه چنین است: از اعراب بادیه نشین که در اطراف شماند و نیز از اهل مدینه منافقان هستند که آنها را دو دفعه عذاب خواهیم کرد و آیه ۱۰۱. بدین مضمون است: و دیگران که اعتراف بگناه خویش کرده عمل صالح و بد را با هم آمیخته‌اند شاید خدا بآنها برگردد که خدا غفور و رحیم است. آنوقت بعد از سه آیه میرسیم بآیه مورد بحث. این آیه چنانکه در المیزان گفته عطف است بآیه ۱۰۱ که مضمونش ذکر گردید. بعقیده المیزان این آیه منطبق است بر مستضعفین که واسطه‌اند میان نیکو کاران و بد کاران گرچه در اسباب نزول وارد است که درباره آن سه نفر نازل شد که از جهاد تخلف و بعد توبه کردند و کیف کان آیه مآل امر آنها را مخفی میدارد و در ابهامش باقی میگذارد حتی از دو اسم علیم و حکیم که در ذیل آیه هست چیزی از عاقبت کار آنها روشن نمیشود. سخن المیزان کاملاً عالی و دقیق

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۶۵

است ولی انطباق مُرْجُونَ لِأَمْرِ اللَّهِ بر مستضعفین روشن نیست زیرا آیه ۹۸ سوره نساء که درباره مستضعفین است در آیه ما بعد آن آمده «فَأُولَئِكَ عَسَى اللَّهُ أَنْ يَعْفُوَ عَنْهُمْ وَكَانَ اللَّهُ عَفُوًّا غَفُورًا» این آیه طرف غفران را تقویت میکند بخلاف مُرْجُونَ لِأَمْرِ اللَّهِ که در ذیل آیه آنها «وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ» آمده که هیچ طرف از عذاب و رحمت را تقویت نمیکند. در کافی برای هر یک از آندو گروه باری منعقد کرده و روایاتشان بر خلاف هم است و نیز در باب اصناف الناس از کتاب ایمان و کفر آندو را غیرهم شمرده است. در المنار گوید: مراد از مُرْجُونَ لِأَمْرِ اللَّهِ عده‌ای از تخلف کنندگان از جهاداند که عذاب و رحمت آنها مبهم است ولی در آیه ۱۱۸ توبه، حال آنها روشن شده. آیه ۱۱۸. درباره قبول توبه آن سه نفر است که از جهاد تخلف کردند «وَعَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خَلَفُوا... ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا» ... ناگفته نماند این سخن قابل قبول نیست زیرا جمله «إِمَّا يُعَذِّبُهُمْ وَإِمَّا يَتُوبُ عَلَيْهِمْ» در مُرْجُونَ لِأَمْرِ اللَّهِ نشان میدهد که غفران و عذاب در روز قیامت خواهد بود نه اینکه تأخیر انداخته شده‌اند تا روشن شود که توبه - شان قبول خواهد شد یا نه؟ در المیزان آمده: قصه آنها بر این آیه منطبق نیست. از کلام مرحوم طبرسی که درباره آیه جریان تخلف آن سه نفر و قبول توبه‌شان را نقل کرده بدست میاید که نظرش تطبیق آیه بر مخلفین است. عیاشی در تفسیر خود از امام باقر علیه السلام نقل کرده فرمود: مُرْجُونَ لِأَمْرِ اللَّهِ مردمی مشرک بودند که امثال حمزه و جعفر و غیره را کشتند بعد باسلام داخل شدند خدا را یکتا خواندند و شرک را رها نمودند. ایمان را بحقیقت نشناختند که مؤمن و مستحق بهشت گردند و در انکارهم نبودند که کافر و مستحق آتش باشند آنها در همین حال اند خدا آنها را یا عذاب میکند و یا بر آنها توبه مینماید.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۶۶

این روایت روشن میکند که مُرْجُونَ لِأَمْرِ اللَّهِ غیر از متخلفین است و کار آنها بقیامت مانده است. در روایت دیگری از امام صادق

علیه السلام نقل میکند که آنها قومی از مشرکین اند خون مسلمانان را ریختند و بعد اسلام آوردند پس آنها را رَجَوْنَ لِأَمْرِ اللَّهِ و در روایت دیگری از امام صادق علیه السلام مستضعفین همان رَجَوْنَ لِأَمْرِ اللَّهِ اند. «قال عمران سئلت ابا عبد الله علیه السلام عن المستضعفین قال: هم لیسوا بالمؤمنین و لا بالكفار و هم ال رَجَوْنَ لِأَمْرِ اللَّهِ». فکر میکنم که مراد امام علیه السلام از مستضعفین همانها نیست که در آیه ۹۸ نساء آمده زیرا که آنها جانب غفرانشان تقویت شده چنانکه گفته شد.

رجا: ج ۳، ص: ۶۶

رجا: جانب. طرف (مفردات، مجمع) جمع آن ارجاء است «و الْمَلَكُ عَلَىٰ أَرْجَائِهَا» حاقه: ۱۷. ضمیر «ها» به سماء بر میگردد یعنی ملائکه آنروز در اطراف آسمان هستند این آیه نظیر آنست که درباره قیامت آمده «و تَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ» زمر: ۷۵. در «عرج» انشاء الله خواهد آمد که ملائکه تا روز قیامت در میان آسمانند و پیوسته بالا میروند و روز قیامت بکناره‌های آسمان میرسند. در نهج البلاغه خطبه اول آمده «ثم انشأ سبحانه فتق الاجواء و شق الارحاء» ناگفته نماند این کلمه تنها یکبار در قرآن مجید آمده است.

رحب: ج ۳، ص: ۶۶

رحب: وسعت. فراخی «و ضاقت علیکم الارض بما رحبت» توبه: ۲۵. زمین با آن فراخی بر شما تنگ شد. راغب میگوید: رحب فراخی مکان است و بطور استعاره بر فراخی شکم اطلاق میشود مثل رحب البطن و نیز بسعه صدر اطلاق میشود و چون گویند: مرحبا و اهلا یعنی مکان وسیعی بیایی. در نهج البلاغه خطبه ۵۷ آمده «سیظهر علیکم بعدی رجل رحب البعوم مندحق البطن» پس از من مردی گشاد حلق بزرگ شکم بر شما چیره میشود» محمد عبده گوید: گفته‌اند مراد از او زیاد بن ابیه و بعضی مغیره بن شعبه و بعضی معاویه گفته است ولی ظاهرا

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۶۷

مراد امام علیه السلام معاویه لعین است. «لا مرحبا بهم إنهم صالوا النار قالوا بل أنتم لا مرحبا بكم أنتم قد متتموه لنا فبئس القراء» ص: ۵۹. طبرسی از ابو عبیده نقل میکند لا مرحبا به یعنی زمین بر او فراخ نباشد. این کلمه چنانکه از راغب نیز نقل شد دعا و نفرین است معنی آیه چنین میشود: وسعت نباشد بر آنها که داخل شدگان آتشند گویند: بلکه بر شما وسعت نباشد شما این کفر را بر ما پیش آوردید بد قرار گاهی است برای شما. سخن اول بنا بنقلی قول پیشوایان کفر است نسبت باتباع خویش و مرحبای دوم جواب پیروان است نسبت به رؤسا. در نهج البلاغه حکمت ۲۰۰ آمده «لا مرحبا بوجوه لا تری الا عند کل سواة».

رحق: ج ۳، ص: ۶۷

رحق: «یُسْقَوْنَ مِنْ رَحِیقٍ مَخْتُومٍ» مطفین: ۲۵ رحیق بمعنی خمر است (مفردات، اقرب) مجمع آنرا شراب خالص و صحاح شراب صاف گفته یعنی از شراب خالص مهر شده سیراب میگردند این کلمه یکبار در قرآن آمده است معنی آیه در «ختم» گذشت.

رحل: ج ۳، ص: ۶۷

رحل: ظرف (مثل خورجین و انبان) و بار سفر و کوچ. معانی دیگر هم دارد که در قرآن مجید یافته نیست «و قال لِفِیئانه اجعلوا بضعاًعتهم فی رحالهم» یوسف: ۶۲. طبرسی در ذیل این آیه گوید از رحال ظرفها قصد شده و مفرد آن رحل است ابن انباری گفته بوعاء و مسکن رحل گویند و اصل آن چیزی است که برای کوچ آماده شود از ظرف متاع و پالان شتر و ... کلمه رحل و رحال در

آیات ۶۲، ۷۰، ۷۵ سوره یوسف آمده و مراد از آنها ظرفهائی است مثل خورجین و انبان که بر شتران بسته بودند و در آیه «فَیَدَأُ بِأَوْعِیَّتِهِمْ قَبْلَ وَعَاءِ أُخِیْهِ» یوسف: ۷۶. بجای رحال اوعیه آمده که همان ظرفها است معنی آیه اول این است: یوسف بغلامان خود گفت

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۶۸

سرمایه اینها را در خورجین هایشان بگذارید. «رِحْلَةُ الشَّتَاءِ وَالصَّیْفِ» قریش: ۲. رحله بمعنی کوچ و مسافرت است. باید دانست یمن در جنوب مکه و شام در شمال آن واقع است (بطور تقریب). اهل مکه سالی دو مسافرت داشتند وقت زمستان به یمن و وقت تابستان بشام و ایندو مسافرت نوعاً برای خرید و فروش و نقل و انتقال مال التجاره بود. در آیه گذشته مراد از رِحْلَةُ الشَّتَاءِ وَالصَّیْفِ همان دو مسافرت است. و چون در این دو مسافرت بعنوان اینکه اهل مکه ساکنان حرم‌اند از شرّ راهزنان و دزدان در امان بودند و کسی بآنها آزار نمیرساند و با ایمنی تمام رفت و آمد میکردند لذا خدا در مقام امتنان بآنها فرمود: «إِیْلَافِهِمْ رِحْلَةَ الشَّتَاءِ وَالصَّیْفِ. فَلِیَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَیْتِ الَّذِیْ أَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ وَآمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ».

رحم: ج ۳، ص: ۶۸

رحم: (بفتح اول و کسر دوم) رحم زن. محل رشد جنین. جمع آن ارحام است «هُوَ الَّذِیْ یُصَوِّرُكُمْ فِی الْاَرْحَامِ کَیْفَ یَشَاءُ» آل عمران: ۶. «وَ یُنزِلُ الْغَیْثَ وَ یُعَلِّمُ مَا فِی الْاَرْحَامِ» لقمان: ۳۴. رحم بمعنای فوق در قرآن همیشه جمع آمده است. بقوم و خویش از آنجهت رحم و ارحام گفته‌اند که آنها از یک رحم خارج شده‌اند (مفردات) یعنی ریشه همه یک رحم است. ذو رحم یعنی صاحب قرابت و ذوی الارحام یعنی صاحبان قرابت. «وَ اتَّقُوا اللّٰهَ الَّذِیْ تَسْأَلُونَ بِهٖ وَ الْاَرْحَامَ» نساء: ۱. یعنی از خدا و از ارحام بترسید و قطع رحم نکنید، مراد از ارحام، خویشان است. «وَ اُولُو الْاَرْحَامِ بَعْضُهُمْ اَوْلٰی بِبَعْضٍ فِی کِتَابِ اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ بِکُلِّ شَیْءٍ عَلِیْمٌ» انفال: ۷۵. نظیر این آیه، آیه ششم احزاب است که فرموده «النَّبِیُّ اَوْلٰی بِالْمُؤْمِنِیْنَ مِنْ اَنْفُسِهِمْ وَ اَزْوَاجُهُ اُمَّهَاتُهُمْ وَ اُولُو الْاَرْحَامِ بَعْضُهُمْ اَوْلٰی بِبَعْضٍ فِی کِتَابِ اللّٰهِ مِنَ الْمُؤْمِنِیْنَ وَ الْمُهَاجِرِیْنَ اِلَّا اَنْ تَفْعَلُوْا اِلٰی اَوْلِیَّائِکُمْ

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۶۹

مَعْرُوفاً کَانَ ذَلِکَ فِی الْکِتَابِ مَشْهُوراً». بموجب این دو آیه وارث شخص متوفی فقط ارحام اوست نه دیگران و در میان ارحام هم بعضی از بعض دیگر برتر است و با وجود ارحام نزدیک ارحام دیگر ارث نمی‌برند مثلاً با وجود اولاد، فرزندان اولاد و با وجود برادران برادر زادگان ارث نمی‌برند مؤمنین و مهاجران و غیرهم با آنکه دوست و رفیق و برادر پیمانی شخص‌اند باز حقی در ارث ندارند مگر آنکه بطور احسان چیزی بآنها داده شود و اینکه رسول خدا صلی الله علیه و آله بالاتر از خود مؤمنان بر آنهاست و زنانش مادران مؤمنین‌اند اینها هیچ یک سبب ارث نمیشوند و ترکه فقط مال ارحام است. در المیزان از درّ المنثور نقل میکند که ابن عباس گوید: رسول خدا صلی الله علیه و آله میان صحابه برادری افکند و گفت که بعضی از بعضی ارث ببرند تا این آیه نازل شد «وَ اُولُو الْاَرْحَامِ بَعْضُهُمْ اَوْلٰی بِبَعْضٍ فِی کِتَابِ اللّٰهِ» و توارث با نسب برقرار گردید. در مجمع از امام باقر علیه السلام نقل شده که با برادری ارث می‌بردند (تا آیه آنرا نسخ کرد). المیزان ذیل آیه دوم میگوید: این آیه توارثی را که در صدر اسلام بوسیله هجرت و موالات در دین بود نسخ میکند. اهل بیت علیهم السلام با آیه «اُولُو الْاَرْحَامِ» آنطور که گذشت فتوی داده‌اند در صافی از کافی نقل میکند چون یکی از غلامان آزاد کرده علی علیه السلام فوت میکرد و وارث داشت امام چیزی از ترکه او اخذ نمیکرد و میفرمود: «وَ اُولُو الْاَرْحَامِ بَعْضُهُمْ اَوْلٰی بِبَعْضٍ».

رحمه: ج ۳، ص: ۶۹

رحمة: مهربانی «وَ اخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذَّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ» اسراء: ۲۴. بال تواضع را برای آنها از روی مهربانی بخوابان. «وَ جَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَ رَحْمَةً» روم: ۲۱. راغب میگوید: رحمت مهربانی و رقتی است که مقتضی احسان است

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۷۰

نسبت بشخص مرحوم گاهی فقط در مهربانی و گاهی فقط در احسان بکار میرود مثل: رحم الله فلانا. و چون خدا با رحم و وصف شود مراد از آن فقط احسان است نه رقت قلب لذاست که روایت شده: رحمت از خدا انعام و تفضل و از آدمیان رقت قلب و عاطفه است. در المیزان ذیل تفسیر بسمله میگوید: رحمت انفعال و تأثر خاصی است که در وقت دیدن محتاج عارض قلب میشود و شخص را بر رفع احتیاج و نقیصه طرف وادار میکند این معنی بحسب تحلیل بعطاء و فیض بر میگردد و بهمین معنی خداوند سبحان با رحمت توصیف میشود. یعنی رحمت در خدا بمعنی عطا و احسان است نه تأثر و انفعال قلب زیرا در ذات باری انفعال نیست. طبرسی در موارد بسیاری از جمله در تفسیر سوره حمد و ذیل آیه ۱۵۷ بقره رحمت را نعمت معنی کرده است و در سوره حمد پس از ذکر قول ابن عباس میگوید: خدا با رقت و انفعال توصیف نمیشود پس مراد از رحمت نعمت و افضال است (نقل آزاد). زمخشری در تفسیر بسمله گوید: اگر گوئی معنی توصیف خدا با رحمت یعنی چه؟ با آنکه رحمت بمعنی عاطفه و مهربانی است؟ گویم: آن مجاز است از انعام خدا بیندگانش چون فرمانروا آنگاه که بمردم مهربان باشد بآنها انعام و احسان میکند. کوتاه سخن آنکه رحمت بمعنی مهربانی و رقت قلب است که از دیدن شخص محتاج عارض میشود و شخص را باحسان و امیدارد ولی در خدا فقط بمعنی احسان و نعمت است که خدا با رقت و انفعال توصیف نمیشود. در نهج البلاغه خطبه ۱۷۷ فرموده «رحیم لا- یوصف بالرحمة». «مَنْ يُصْرِفُ عَنْهُ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمَهُ» ... انعام: ۱۶. هر که آنروز عذاب از وی دفع شود خدا احسانش کرده است «يُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَيَرْحَمُ مَنْ يَشَاءُ» ... عنكبوت: ۲۱. هر که را

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۷۱

خواهد عذاب کند و هر که را خواهد میبخشد و از عذاب نجاتش میدهد. «أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَ رَحْمَةٌ» بقره: ۱۵۷. آنانرا از پروردگارشان عنایات و احسانی است. «وَ رَبُّكَ الْغَنِيُّ ذُو الرَّحْمَةِ» ... انعام: ۱۳۳. خدای تو بی نیاز و صاحب احسان و نعمت است. «خَيْرًا مِنْهُ زَكَاةٌ وَ أَقْرَبُ رُحْمًا» كهف: ۸۱. رحم (بر وزن قفل) در اکثر کتب لغت مثل (رحم) بمعنی مهربانی است چنانکه در قاموس، صحاح، اقرب، نهاییه و غیره آمده است لذا رحم در آیه بمعنی مهربانی است نه از رجم بمعنی قرابت معنی «أَقْرَبُ رُحْمًا» یعنی نزدیکتر از جهت مهر و عاطفه. بنا بر آنچه گذشت همه نعمتهای خدا رحمت اواند و بعضی از چیزها در قرآن بخصوص با کلمه رحمت توصیف شده‌اند که ذیلا بعضی اشاره میشود: ۱- بهشت «وَ أَمَّا الَّذِينَ ابْيَضَّتْ وَجُوهُهُمْ فَفِي رَحْمَتِ اللَّهِ» آل عمران: ۱۰۷. ۲- قرآن «وَ لَقَدْ جِئْتَهُمْ بِكِتَابٍ فَصَّلْنَاهُ عَلَىٰ عِلْمٍ هُدًى وَ رَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ» اعراف: ۵۲.۳- تورات «وَ مِنْ قَبْلِهِ كِتَابُ مُوسَىٰ إِمَامًا وَ رَحْمَةً» هود: ۱۷.۴- نبوت «إِنَّا قَوْمٌ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُمْ عَلَىٰ بَنِيهِ مِنْ رَبِّي وَ أَنَا نِي مِنْهُ رَحْمَةً» هود: ۶۳.۵- پیغمبر «وَ لَنَجْعَلَنَّ آيَةً لِلنَّاسِ وَ رَحْمَةً مِنَّا وَ كَانَ أَمْرًا مَقْضِيًّا» مریم: ۲۱. «وَ مَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ» انبیاء: ۱۰۷.۶- باران «فَانظُرْ إِلَىٰ آثَارِ رَحْمَتِ اللَّهِ كَيْفَ يُعْجِبُ الْآرَاضَ بَعِيدَ مَوْتِيهَا» روم: ۵۰. ایضا ۴۶ روم. خداوند رحمت را بر خود حتمی فرموده و رحمتش بتمام موجودات شامل است و او از تمام مهربانها مهربانتر است «كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَىٰ نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ» انعام: ۵۴. «رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَ عِلْمًا» غافر: ۷. «وَ أَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ» اعراف: ۱۵۱.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۷۲

انبیاء: ۸۳. «وَ هُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ» یوسف: ۶۴ و ۹۲. ناگفته نماند رحمت خدا دو گونه است یکی رحمت عام که شامل تمام موجودات است و آن رحمت خلقت و رزق و غیره است چنانکه فرموده «وَ رَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ» اعراف: ۱۵۶. «رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَ عِلْمًا» غافر: ۷. و یکی رحمت خاص که مخصوص اهل ایمان است و دیگران در آن سهیم نیستند مثل «أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ

صَلَوَاتٍ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةً» بقره: ۱۵۷. «وَاللَّهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ» بقره ۱۰۵. «وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا» احزاب: ۴۳.

رحمن؛ ج ۳، ص: ۷۲

رحمن: از نامهای خداوند سبحان است و غیر خدا با آن توصیف نمیشود. و ۱۶۹ بار در قرآن مجید آمده است صد و سیزده بار در اول سوره‌ها ضمن بسمله و پنجاه و شش بار در اثناء آیات. اکثریت قریب باتفاق اهل لغت و تفسیر آنرا کلمه عربی و مشتق از رحمت گرفته‌اند و احسان کننده و نعمت دهنده معنی کرده‌اند. در صحاح میگوید: رحمن و رحیم دو اسم اند مشتق از رحمت مثل ندمان و ندیم و هر دو بیک معنی اند و چون صیغه دو اسم مختلف باشد تکرار آنها بر وجه تأکید جایز است چنانکه گفته‌اند: جاد مجد تنها فرق آنست که رحمن مختص بخداست بخلاف رحیم. راغب نیز هر دو را از رحمت گرفته و رحمن را کسیکه رحمتش بهر چیز وسعت داده و رحیم را کثیر الرحمة معنی کرده است. این اثر در نهاییه گوید: رحمن و رحیم هر دو از رحمت مشتق اند مثل ندمان و ندیم و هر دو صیغه مبالغه‌اند و رحمن از رحیم رساتر است. رحمن اسم خاص خداست غیر خدا با آن توصیف نمیشود بر خلاف رحیم. طبرسی فرموده: رحمن و رحیم برای مبالغه‌اند و هر دو از رحمت مشتق میباشند جز آنکه وزن فعالان در قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۷۳

مبالغه از فعلیل رساتر است. همچنین است قول زمخشری و بیضاوی که هر دو را از رحمت گرفته و رحمن را در مبالغه از رحیم رساتر گفته‌اند. المنار گوید: رحمن صیغه مبالغه است دلالت بر کثرت دارد و رحیم صفت مشبیه است دلالت بر ثبوت دارد و این دو تأکید هم نیستند بلکه هر یک معنی مستقل دارد. المیزان نیز مانند المنار رحمن را صیغه مبالغه و رحیم را صفت مشبیه گرفته و گوید: لذا مناسب است که رحمن دلالت بر رحمت کثیره کند که بر مؤمن و کافر افاضه شده و آن رحمت عام است و در قرآن اکثرا در این معنی بکار رفته ... و لذا مناسب است که رحیم دلالت بر نعمت دائم و رحمت ثابت داشته باشد که بر مؤمن افاضه میشود چنانکه فرموده «وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا» احزاب: ۴۳ ... و برای همین است که گفته‌اند: رحمن بر مؤمن و کافر عمومیت دارد و رحیم خاص مؤمن است. صدوق رحمه الله در کتاب توحید بعد از ذکر معنای رحمن فرموده: رحمن برای جمیع عالم و رحیم فقط برای مؤمنان است. خلاصه سخن آنکه: رحمن و رحیم هر دو از رحمت مشتق اند و هر دو صیغه مبالغه و یا رحمن صیغه مبالغه و رحیم صفت مشبیه است. ناگفته نماند اگر هر دو از رحمت باشند بهتر است رحمن را صیغه مبالغه و رحیم را صفت مشبیه بگیریم تا تکرار لازم نیاید و نیز خیلی جالب است که گفته شود رحمن دلالت بر کثرت و رحیم دلالت بر دوام دارد. ناگفته نماند یکی از مختصات «رحمن» آنست که در قرآن هر جا کلمه رحمن آمده میشود بجای آن «الله» ذکر کرد و بالعکس بر خلاف نامهای دیگر خدا. مثلا در جای «لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ» بقره: ۱۶۳. میشود گفت «هو الله الرحيم» و بجای «وَهُمْ يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمَنِ» رعد: قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۷۴

۳۰. میشود گفت: «وَهُمْ يَكْفُرُونَ بِاللَّهِ» «إِنِّي أَعُوذُ بِالرَّحْمَنِ مِنْكَ» «إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا» مریم: ۱۸-۲۶. «إِذِ انْتَبَىٰ عَلَيْهِمُ آيَاتُ الرَّحْمَنِ» مریم: ۵۸. در آیات فوق نیز میشود بجای رحمن الله گذاشت و خلاصه تمام موارد استعمال رحمن در قرآن چنین است. از طرف دیگر میشود بجای الله رحمن گذاشت چنانکه آمده «وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا» بقره: ۱۱۶. «وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا» مریم: ۸۸. هر یک بجای دیگری است «إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُ اللَّهِ» انعام: ۴۰ و ۴۷. «إِنِّي أَخَافُ أَنْ يَمَسَّكَ عَذَابٌ مِنَ الرَّحْمَنِ» مریم: ۴۵. در این دو آیه نیز یکی بجای دیگری آمده و متعلق هر دو عذاب است در آیه «قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ» اسراء: ۱۱۰. نیز هر دو مساوی آمده‌اند. «جَنَاتٍ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدَ الرَّحْمَنُ عِبَادَهُ» مریم: ۶۱. «أَطَّلَعَ الْغَيْبِ أَمْ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا» مریم: ۷۸. نظیر این دو آیه چنین است «وَعَدَ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ ... جَنَاتٍ عَدْنٍ» توبه: ۷۲. «قُلِ اتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدًا» بقره: ۸۰. این مطلب نشان میدهد که رحمن با الله مساوی و هر دو بیک معنی اند نه اینکه رحمن صفتی از صفات خدا باشد. این مطلب که گفته شد در صفات دیگر

عمومیت ندارد «مثلاً- در جای «وَ كَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا» احزاب: ۴۳. نمیشود گفت «و كان بالمؤمنين الله» و در جای «وَ أَنَا التَّوَّابُ الرَّحِيمُ» بقره: ۱۶۰. نمیشود گفت «و انا التواب الله» همچنین سایر اسما حسنی که دلالت بر معنای خاص دارند. از طرف دیگر رحمن مثل الله در همه جا آمده نه فقط در موارد رحمت مثلاً- رحیم پیوسته در موارد رحمت بکار رفته ولی رحمن مثل الله در موارد رحمت و عذاب و سلطنت و غیره استعمال گردیده مثل «وَهُمْ يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمَنِ» رعد: ۳۰. «إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا» مریم: ۲۶. «إِنِّي أَخَافُ أَنْ يَمَسَّكَ عَذَابٌ مِنَ الرَّحْمَنِ» مریم:

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۷۵

۴۵. «أَنْ دَعَا لِلرَّحْمَنِ وَلَمَدًا. وَمَا يَنْبَغِي لِلرَّحْمَنِ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا» مریم: ۹۱ و ۹۲. ملاحظه میشود که این موارد محل رحمت نیستند بلکه محل عذاب و اقتدار و کفراند. «الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى» طه: ۵. «وَ إِنْ رُبُّكُمْ الرَّحْمَنُ» ... طه ۹۰ «وَ حَشَعَتِ الْأَصْوَاتُ لِلرَّحْمَنِ» طه: ۱۰۸ «الْمَلَأْتُكَ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ لِلرَّحْمَنِ وَ كَانَ يَوْمًا عَلَى الْكَافِرِينَ عَسِيرًا» فرقان: ۲۶. «وَ عِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْسُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا» فرقان: ۶۳. «وَ قَالُوا لَوْ شَاءَ الرَّحْمَنُ مَا عَبَدْنَاهُمْ» زخرف: ۲۰ «مَا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَاوُتٍ» ملک: ۳. «لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ» نباء: ۳۸، ملاحظه این آیات و غیره شکی نمیگذارد در اینکه رحمن با الله مساوی است و همچون اوصاف دیگر خدا نمیباشد که بیک معنی خاص دلالت داشته باشد. این سخن مؤید آنست که رحمن مثل الله از نامهای خداست و وصف نیست و از رحمت مشتق نمیباشد و عربی نیست بلکه دخیل است. و در غیر لغت عربی بمعنی الله و خدا و «گاد» انگلیسی میباشد. طریحی در مجمع البحرین ماده رهم سخنی از حضرت نوح نقل کرده که وقت نشستن کشتی گفت «رهمان اتقن» و گوید: معنایش آنست پروردگارا احسان کن. این جمله میرساند که رهمان در لغت نوح همان رحمن عربی است و بمعنی الله میباشد. طبرسی رحمه الله گوید: از ثعلب حکایت شده که رحمن عربی نیست و از لغات دیگر است و با آیه «قَالُوا وَ مَا الرَّحْمَنُ» که کفار مکه آنرا انکار میکردند استدلال کرده ولی طبرسی آنرا قبول نمیکند و میگوید: این لفظ در نزد عرب مشهور و در اشعار آنها موجود است شنفری گفته‌الا- ضربت تلك الفتاة هجینها الا- قضب الرحمن ربی یمینها و سلامه بن جندل گفته است: و ما یشاء الرحمن یعقد و یطلق

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۷۶

ولی فرمایش طبرسی رحمه الله سخن پیشین ما را که رحمن با الله مساوی استعمال شده است و مانند صفات دیگر خاص نیست رد نمیکند دو شعر فوق در تفسیر ابن کثیر ذیل آیه بسمله نیز نقل شده است و نیز ابن کثیر از ابن انباری از مبرد نقل میکند که رحمن عبرانی است و عربی نیست و از زجاج از احمد بن یحیی نقل کرده که رحیم عربی و رحمن عبرانی است لذا میان آندو در (بسمله) جمع شده است. حبیب الله نوبخت در کتاب دیوان دین ص ۱۰۳ از کتاب المزهر و اتقان سیوطی نقل نموده که رحمن عبری و معرب رخصان است و در ص ۱۲۹ میگوید: کلمه رحمن چنانکه در کتاب المزهر آمده و نیز در ضمن معربات ابن نقیب، لغتی است معرب و عبری و نظیر رخصان. آیه ۶۰ سوره فرقان نیز مؤید و یا دلیل این مطلب است «وَ إِذِ اقْبَلْ لَهُمْ اِسْتَجِدُوا لِلرَّحْمَنِ قَالُوا وَ مَا الرَّحْمَنُ أَنْ نَسْتَجِدُ لِمَا تَأْمُرُنَا وَ زَادَهُمْ نُفُورًا» کلمه «وَ مَا الرَّحْمَنُ» اگر از روی عناد نباشد میرساند که آنها از رحمن بی اطلاع بودند و نمیدانستند که رحمن از نامهای خداست در مجمع از زجاج نقل میکند: که رحمن نامی از نامهای خداوند است و در کتب قبلی ذکر شده و (عرب) آنرا از نامهای خدا میدانستند بآنها گفته شد که رحمن از نامهای خداست. در جریان صلح حدیبیه نقل شده که رسول خدا صلی الله علیه و آله بعلی علیه السلام فرمود: بنویس بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ*. سهیل بن عمرو و مشرکان گفتند: ما رحمن را نمی‌شناسیم مگر صاحب یمامه (مسيلمه کذاب) بنویس: بِسْمِکَ اللّٰهُم. این سخن نیز حاکی از عدم شناسائی آنها از رحمن است. ابن کثیر در تفسیر بسمله گوید: این سخن را از روی عناد و لجاجت گفته‌اند و گرنه رحمن در اشعارشان مذکور است آنگاه دو شعر گذشته را شاهد آورده است. المیزان گوید:

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۷۷

«وَمَا الرَّحْمَنُ» سؤال از هویت و ماهیت است و این از آنها مبالغه در تجاهل و استکباری است نسبت بخداوند. و خلاصه آنکه: لفظ رحمن یا غیر عربی است و بمعنی الله می باشد و از این جهت هر یک در جای دیگری واقع میشوند و معنی بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ* چنین میشود: بنام خدا، خدائیکه مهربان است. و یا بواسطه دلالت بر رحمت عامه در جای الله بکار میرود ولی این اشکال میماند که در قرآن پیوسته در مواقع رحمت بکار نرفته است.

رحیم؛ ج ۳، ص: ۷۷

رحیم: مهربان. از اسماء حسنی است و دویست و بیست و هفت بار در قرآن بکار رفته است صد و سیزده بار در ضمن بسمله و صد و چهارده بار در اثناء آیات و آن بر خدا و غیر خدا اطلاق میشود چنانکه درباره حضرت رسول صلی الله علیه و آله آمده «عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُوفٌ رَحِيمٌ» توبه: ۱۲۸. در تمام قرآن فقط یکمورد فوق آمده و در موارد دیگر صفت پروردگار سبحان واقع شده است و آن بعکس رحمن فقط در موارد رحمت بکار رفته است. وصف رحیم مخصوص برای آخرت نیست بلکه بیشتر آیات عمومیت آنرا میرساند «فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» بقره: ۱۷۳. «تَنْزِيلٌ مِنَ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ» فصلت: ۲. و دهها آیه دیگر و اگر بگوئیم رحیم یعنی خدائیکه فقط برای مؤمنان رحیم است آنهم در قیامت. این سخن را قرآن تصدیق نمیکند در دعای ۵۴ صحیفه سجّادیه آمده «یا رحمن الدنیا و الآخرة و رحیمهما» چنانکه ملاحظه میشود هر دو درباره دنیا و آخرت بکار رفته است. رحیم چون بر خدا اطلاق شود مراد از آن نعمت دهنده و احسان کننده است و چون بر غیر خدا گفته شود مقصود از آن مهربانی و رقت قلب است محال است در خداوند تأثر و انفعال بوده باشد.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۷۸

مولا امیر المؤمنین صلوات الله و سلامه علیه در خطبه ۱۷۷ نهج البلاغه در وصف خدا فرموده «بصیر لا یوصف بالحاسیه رحیم لا یوصف بالزّقه» یعنی خدا بیناست ولی نمیشود گفت چشم دارد. رحیم است ولی با رقت و تأثر و انفعال توصیف نمیشود. صدوق رحمه الله در توحید در معنی رحیم فرموده: معنی رحمت نعمت است و راحم بمعنی منعم است ... معنای رحمت (در خدا) رقت نیست که آن از خدا منتفی است فقط بشخص رقیق القلب رحیم گویند که بسیار رحم کننده باشد. مرحمت نیز بمعنی رحمت است «وَتَوَاصَوْا بِالْمَرْحَمَةِ» بلد: ۱۷. جمع رحیم در قرآن رحماء آمده «أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ» فتح: ۲۹.

رخو؛ ج ۳، ص: ۷۸

رخو: «فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِي بِأَمْرِهِ رُخَاءً حَيْثُ أَصَابَ» ص: ۳۶. در اقرب الموارد گوید: رخاء (با ضم) باد ملایمی است که چیزی را حرکت نمیدهد. رخاء بمعنی نرمی و آرامی حال از ریح است یعنی: باد را بسلیمان مسخر کردیم بدستور او آرامی جاری میشد بهر جا که سلیمان میخواست. جریان تسخیر باد بسلیمان در «ریح» خواهد آمد «رخاء» فقط یکبار در قرآن آمده است.

ردء؛ ج ۳، ص: ۷۸

ردء: یاری و کمک. مصدر و اسم هر دو آمده است (اقرب) راغب میگوید: ردء آنست که برای یاری در پی دیگری باشد ردی نیز در اصل چنین است ولی متعارف شده که در متأخر مذموم بکار رود «وَأَخِي هَارُونُ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا فَأَرْسَلْتُهُ مَعِيَ رِدْءًا يُصَدِّقُنِي» قصص: ۳۴. در مجمع آنرا معین و یار گفته و چون کسی بکسی یاری کند گویند «فلان ردء لفلان» معنی آیه چنین است: برادرم هارون در سخن گفتن از من فصیح تر است او را با من یار و کمک بفرست تا مرا تصدیق کند. این کلمه در قرآن فقط یکبار آمده

است.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۷۹

ردد: ج ۳، ص: ۷۹

ردد: ردّ بمعنی بر گرداندن است. خواه بر گرداندن ذات شیئی باشد مثل «وَرَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِغَيْظِهِمْ» احزاب: ۲۵. «فَرَدَدْنَا إِلَىٰ أُمَمِهِمْ كَيْ تَقَرَّ عَيْنُهَا» قصص: ۱۳. و خواه بر گرداندن حالت باشد نحو «ثُمَّ رَدَدْنَا أَسْفَلَ سَافِلِينَ» تین: ۵. و مثل «يُرُدُّكُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ كَافِرِينَ» آل عمران: ۱۰۰. تردّد یعنی رفت و آمد پی در پی (مجمع) مراد از آن گاهی تحیر در کار است «وَأَزْتَابَتْ قُلُوبُهُمْ فَهُمْ فِي رَبِّهِمْ يَتَرَدَّدُونَ» توبه: ۴۵. یعنی قلوبشان مضطرب گردید و در اضطرابشان متحیر و سرگردانند. ارتداد یعنی برگشتن. «لَا تَزُدُّوا عَلَيَّ آذِبَارِكُمْ فَتَنْقَلِبُوا خَاسِرِينَ» مائده: ۲۱. بعقب و حالت اولیه بر نگردید از زیانکاران می‌شوید. همچنین است ارتداد معروف که برگشتن از دین است نحو «وَمَنْ يَزِدِدْ مِنْكُمْ عَن دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ» بقره: ۲۱۷. مرد مصدر میمی است بمعنی برگرداندن (صحاح - اقرب) ولی در قرآن لازم نیز آمده است نحو «وَأَنْ مَرَدْنَا إِلَى اللَّهِ» غافر: ۴۳. راستی باز گشت ما بسوی خداست. در آیاتی نظیر «وَإِذِ ارْتَدَّ اللَّهُ بِقَوْمٍ سُوءَ فَلَا - مَرَدَّ لَهُ» رعد: ۱۱. ممکن بمعنی باز گشت و یا باز گرداندن باشد. مردود اسم مفعول است یعنی باز گشت شده «وَإِنَّهُمْ لَأَتِيهِمْ عَذَابٌ غَيْرُ مَرْدُودٍ» هود: ۷۶. «جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَرَدُّوا أَيْدِيَهُمْ فِي أَقْوَاهِهِمْ وَقَالُوا إِنَّا كَفَرْنَا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ» ... ابراهیم: ۹. درباره مرجع ضمیر «أَيْدِيَهُمْ» و «أَقْوَاهِهِمْ» چند قول هست بنظر میاید که هر دو راجع به «رسل» است یعنی مردم دست پیامبران را بدشانسان بر گرداندند یعنی بگفته آنها بی اعتنا شدند گفتن آنها با نگفتن یکسان شد همچنین است اگر ضمیر اولی ب مردم و دومی بر رسل بر گردد، پس از نظر فوق دیدیم المیزان نیز هر دو ضمیر را به رسل بر گردانده و گوید: آن کنایه است از اینکه

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۸۰

پیامبران را بر سکوت و خودداری از تکلم و داشتن گویی دست پیامبران را گرفته بدشانسان گذاشتند و اعلام کردند که باید ساکت شوید «... فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ أَلْقَاهُ عَلَىٰ وَجْهِهِ فَارْتَدَّ بَصِيرًا» یوسف: ۹۶. ارتداد را در آیه عود گفته‌اند یعنی برگشت و بینا شد. رجوع شود به «بِئْسَ» «فَارْتَدَّ عَلَىٰ آثَارِهِمَا» ... کهف: ۶۴. یعنی بر آثار راهیکه آمده بودند برگشتند. «إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَيَّ مَعَادٍ قُلْ رَبِّي أَعْلَمُ مَنْ جَاءَ بِالْهُدَىٰ» قصص: ۸۵. طبرسی نقل میکند: چون آنحضرت بعد از خروج از مکه بجحفه رسید بمکه. اشتیاق پیدا کرد جبرئیل آمد و گفت: آیا بشهر و زادگاه خود مشتاق شده‌ای فرمود آری جبرئیل آیه فوق را خواند (که وعده رجوع بمکه است) آنگاه از قتیبی نقل میکند: شهر را معاد گویند زیرا که شخص در شهرها مسافرت کرده سپس بآن برگردد. معاد در آیه اسم مکان است. بعقیده المیزان مراد از آن مکه و تنکیر برای عظمت و بزرگی عود است یعنی برگشتن تو بمکه برگشت بزرگی است نه آنطور که از آن خارج شده‌ای. آنحضرت در حال خوف و مخفیانه از مکه خارج شد و فاتح و مظفر بر آن بازگشت. و چون این آیه بعد از داستان فرار موسی از مصر و برگشتن پس از بعثت آمده لذا ظاهراً بآنحضرت نوید میدهد که تو هم پس از خروج از مکه بصورت مطلوبی بآنجا بر خواهی گشت.

ردف: ج ۳، ص: ۸۰

ردف: تبعیت «ردفه ردفا تبعه»: (اقرب) «قُلْ عَسَىٰ أَنْ يَكُونَ رَدِفَ لَكُمْ بَعْضُ الَّذِي تَسْتَعْجِلُونَ» نمل: ۷۲. بگو شاید بعضی از آنچه بعجله میخواهید در پی شماست. طبرسی آنرا از ابن اعرابی لاحق شدن نقل کرده و گفته شده دخول لام در «لکم» دلیل آنستکه ردف بمعنی نزدیکی است یعنی بعضی از آنچه

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۸۱

میخواهید بشما نزدیک شده است. ردف (بکسر اول) بمعنی تابع است همچنین است رادفه «يَوْمَ تَرْجِفُ الرَّاجِفَةُ تَتَّبِعُهَا الرَّادِفَةُ» نازعات: ۶ و ۷. روزی که لرزنده میلرزد در پس آن لرزه دیگری که در ردیف آن است میاید. مردف آنست که دیگری را در ردیف خود قرار دهد ابو عبیده رادف و مردف را بیک معنی گرفته است (راغب) «أَنِّي مُمِدُّكُمْ بِالْفِ مِنْ الْمَلَائِكَةِ مُرْدِفِينَ» انفال: ۹. من شما را یاری میکنم با هزار نفر ملک که ملائکه دیگری را در ردیف و پشت سر خود دارند.

ردم: ج ۳، ص: ۸۱

ردم: گرفتن شکاف با سنگ (مفردات) «ردمت الثلمة: سددتها» و نیز ردم بمعنی سد آمده (صحاح) «فَأَعِينُونِي بِقُوَّةٍ أَجْعَلْ بَيْنَكُمْ وَ بَيْنَهُمْ رَدْمًا» كهف: ۹۵. با نیرویی بمن کمک کنید تا میان شما و آنها سدی قرار بدهم. آیه دربارهٔ سد ذوالقرنین است که در «قرن» خواهد آمد انشاء الله. در دعای ۱۷ صحیفه آمده «و اجعل بیننا و بینہ. ردما مصمتا» یعنی میان ما و شیطان سد محکمی قرار ده در نهج البلاغه خطبه ۱۸۸ فرموده «و ردم الصفيح» صفيح بمعنی سنگ عريض است یعنی سد سنگ عريض.

ردی: ج ۳، ص: ۸۱

ردی: هلاکت. تردی: قرار گرفتن در معرض هلاکت. (مفردات). «فَلَا يَصُدُّكَ عَنْهَا مَنْ لَا يُؤْمِنُ بِهَا وَ اتَّبَعَ هَوَاهُ فَتَرْدِي» طه: ۱۶. تو را آنکه بقیامت ایمان ندارد و تابع هوای نفس است از قیامت باز ندارد هلاک میگردی. «قَالَ تَاللَّهِ إِنْ كِدَتْ لَتَرْدِينَ» صافات: ۵۶. گفت بخدا قسم نزدیک بود هلاکم کنی. «وَمَا يُغْنِي عَنْهُ مَالُهُ إِذَا تَرَدَّى» لیل: ۱۱. یعنی چون در معرض هلاکت قرار گیرد مال وی بی نیازش نمیکند متردیه بمعنی ساقط شده و آن حیوانی است که از بلندی افکنده شود تا بمیرد و آن در جاهلیت رسم بود که اسلام آنرا ممنوع کرد و در «بحر» گذشت «وَالْمَوْقُوذَةُ وَالْمُتَرَدِّيَةُ وَالنَّطِيحَةُ» ... مانده: ۳. در نهج البلاغه خطبه ۸۷ فرموده

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۸۲

«و ظهرت اعلام الردی» و در دعای ۱۷ صحیفه آمده «و اسلك بنا من التقي خلاف سبيله من الردی» .

ردل: ج ۳، ص: ۸۲

ردل: ناپسند. ردل و رذال آنست که در اثر پلیدی ناپسند باشد (مفردات) صحاح آنرا دون و خسیس گفته. اردل اسم تفضیل ردل و رذیل است «و مِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَىٰ أَرْدَلِ الْعُمْرِ» نحل: ۷۰ «قَالُوا أَوْ تَرَدُّنَا أَلِ الْآرْذَلُونَ» شعراء: ۱۱۱. گفتند: آیا بتو ایمان بیاوریم حال آنکه پلیدترها از تو پیروی کرده‌اند. جمع اردل ارادل نیز آمده است «وَمَا تَرَاكَ اتَّبَعَكَ إِلَّا الَّذِينَ هُمْ أَرَادُوا أَنْ يَنْزِلُوا» هود: ۲۷.

رزق: ج ۳، ص: ۸۲

رزق: روزی. «كُلُوا وَ اشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللَّهِ» بقره: ۶۰. راغب میگوید: رزق گاهی بعبء دائمی اطلاق میشود خواه دنیوی باشد یا اخروی و گاهی به نصیب و بهره و گاهی بغذائیکه وارد جوف میشود گویند: شاه رزق لشکر را داد و دانش روزی من شده. طبرسی ذیل آیه ۳ بقره رزق را عطای دائمی گفته و گوید آن نقیض حرمان است. صحاح آنرا عطا و آنچه از آن نفع برده میشود معنی کرده و گوید و گاهی بباران رزق اطلاق میشود. خلاصه آنکه رزق عطائی است که از آن منتفع میشوند خواه طعام باشد یا علم و یا غیر آن. در قرآن مجید گذشته از معنای مشهور به نبوت و علم رزق گفته شده نحو «يَا قَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُمْ عَلَيَّ بَيْنَهُ مِنْ رَبِّي وَ رَزَقْنِي مِنْهُ رِزْقًا حَسَنًا» ... هود: ۸۸. و ایضا بباران نحو «هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ آيَاتِهِ وَ يُنَزِّلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ رِزْقًا» غافر: ۱۳. و گاهی فقط بخوراک

اطلاق شده مثل «وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ» ... بقره: ۲۳۳. چنانکه می‌بینیم کسوت را از رزق جدا کرده است. رازق تمام مخلوق اولاً و بالذات خداوند است چنانکه فرموده «إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِينُ» ذاریات: ۵۸. مقدم شدن «هو» دلیل حصر است قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۸۳

و ایضا فرموده «وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا» ... هود: ۶. وانگهی چون آفریننده هر چیز خداست قهرا رازق همه مخلوق اوست و رزاق از اسماء حسنی است که مخصوص خدا میباشد و اگر بغیر از خدا اطلاق شود بالعرض و بواسطه است مثل «وَأَرْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ» نساء: ۵. «وَإِذْ حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُو الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينُ فَارْزُقُوهُمْ مِنْهُ» نساء: ۸. ایضا از جمله «لَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ» که در سوره‌های حج: ۵۸، مؤمنون: ۷۲، سباء: ۳۹ و از جمله «وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ» مائده: ۱۱۴. نیز این مطلب روشن میشود که خدا رازقان را بسیار شمرده و خود را بهترین آنها خوانده است. بتصریح قرآن توسعه و تنگی روزی در دست خداست «إِنَّ رَبَّكَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا» اسراء: ۳۰. از ذیل آیه بدست میاید که قبض و بسط روی عللی است و جزافی نیست که خدا ببندگان دانا و بصلاح آنها عالم است «اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ» ... رعد: ۲۶. همچنین است آیات قصص: ۸۲، عنکبوت: ۶۲، سباء: ۳۶، زمر: ۵۲ و غیره. همین طور است آیه «وَاللَّهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ» ... نحل: ۷۱. تأثیر تلاش انسان و وارد شدن از راههای صحیح را در کثرت روزی نمیشود بی تأثیر دانست ولی جزء العله و یا از آنهم کمتر است. آنکه یک لیوان آب از شیر لوله کشی شهر پر میکند نمیتواند بگوید من در اینکار مستقلم زیرا آن شیر بلوله و آن بلوله بزرگ و آن بتصفیه خانه و آن بکانال و آن برودخانه و آن بکوه متصل است باران و برف بوسیله ابرها بکوه میبارند و دریاها بوسیله حرارت آفتاب تبخیر میشوند پس پر کردن یک لیوان آب متصل بخورشید است چطور میشود گفت اینکار را من انجام دادم بلکه باید گفت خدا شرایط را جور آورده و

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۸۴

من در بر داشت آب جزء العله بودم. همچنین است در هر کار میلیونها شرائط و مقدمات لازم است که چون کردن همه آنها در اختیار بشر نیست لذا قبض و بسط در دست خدا است گر چه کار و تلاش بشر نیز بی تأثیر نیست آیه «وَاللَّهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ» که گذشت با آیه «نَحْنُ فَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سُخْرِيًّا» زخرف: ۳۲. روشن میشود. «كَلِمَاتٍ رَزَقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رَزَقُوا قَالُوا هَذَا الَّذِي رَزَقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأَتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا» ... بقره: ۲۵. آیه درباره اهل بهشت است که چون میوه‌ای بدست آنها برسد گویند این همان است که در دنیا بما داده شد توضیح اینکه ما مثلاً وقتی اناری میخوریم در وجود ما مبدل بماده میشود و اگر بعد از آن دو رکعت نماز بخوانیم همان ماده مبدل به نیرو شده بصورت نماز از وجود ما خارج میشود و حقیقت نماز جز مقداری نیرو نیست که در اثر ذکر و حرکت از بدن ما میریزد. این نیرو روز قیامت مجسم شده و بانار بهشتی مبدل میگردد و تحویل انسان میشود و انسان چون آنرا دید گوید: این همان میوه است که در دنیا داشتم و چون میوه بهشتی دائمی و بهتر از میوه دنیا است لذا بعد از «هَذَا الَّذِي رَزَقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأَتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا» آمده است یعنی در عین آنکه هر دو یکی اند متشابه‌اند که میوه بهشتی بهتر از میوه دنیا است. «وَاللَّهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ فَمَا الَّذِينَ فُضِّلُوا بِرَادِي رِزْقِهِمْ عَلَىٰ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَهُمْ فِيهِ سَوَاءٌ أَلَفَيْنَعُمُ اللَّهُ يَجْحَدُونَ» نحل: ۷۱. بنظر میاید که ضمیر فیه به «رزق» راجع است یعنی مفضل و مفضل علیهم در روزی برابرند و ظاهر آیه آنست که بهمه خدا روزی میدهد بعضی را بواسطه استقلال و حریت و وسائلی که دارند و بعضی را که غلامان و غیرهم باشند بواسطه اربابان و پدران. لذا

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۸۵

پدران و اربابان حق ندارند بگویند: ما بغلامان و فرزندان روزی میدهیم بلکه رازق همه خداست و اینکه روزی آنها بواسطه بزرگان است این فضیلتی است برای مولی‌ها و پدران مثلاً بعضی‌ها گفته‌اند اگر مراد آن باشد که همه در روزی برابرند این نقض صدر آیه

است که فرموده «وَاللَّهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ» ولی واسطه بودن آنها در اثبات فضیلت کافی است. بعضی از بزرگان فرموده مراد آنست که: خدا بعضی را در روزی بر بعضی برتری داده و برتران حاضر نیستند روزی خود را بدیگران بدهند تا همه با هم مساوی باشند و آنها مساوی نیستند بلکه فضیلت در رزق مخصوص بآنهاست آیا نعمت خدا را انکار میکنند؟! ناگفته نماند فهم این معنی از آیه بسیار مشکل است مشکلتر از آن فهم «فِيهِ سَوَاءٌ» است که بگوئیم یعنی مساوی نیستند. «وَلَوْ بَسَّطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ وَلَكِنْ يُنَزِّلُ بِقَدَرٍ مَّا يَشَاءُ إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ» شوری: ۲۷. در المیزان میگوید: چون خاصیت وسعت مال تکبر و خود پسندی و طغیان است چنانکه فرموده «إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُفٍ» أَنْ رَأَاهُ اسْتَغْنَى. لذا اگر خدا همه را سیر میکرد ستم میکردند علی هذا خدا استحقاق هر شخص را میداند و رزق را باندازه نازل میکند. نگارنده فکر میکنم مراد آنست که اگر خداوند بهمه روزی را بسط میکرد همه دارا و غنی میشدند، و در اثر رفع احتیاج، امتیازات و قوی و ضعیف بودن از بین میرفت و مردم در اثر ثروت متجاوز شده و از یکدیگر تمکین نمیکردند و جوامع بشری متلاشی میگرددید. ولی حکمت بالغه اقتضاء میکند که بسط در کار نباشد و مردم یکدیگر را در کار تسخیر کنند چنانکه فرموده «نَحْنُ قَسَمٌ مِمَّا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سُخْرِيًّا وَرَحِمَتْ رَبُّكَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ»

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۸۶

زخرف: ۳۲. آری استعدادات بشری مختلف است هر یک کاری پیش گرفته و همه بیکدیگر مسخراند تا کار زندگی پیشرفت کند. مراد از آیه آن نیست که خدا خواسته مردم گرسنه شوند بلکه غرض آنست که خدا خواسته مردم در کارهای دنیا در اثر احتیاج بوسائل بیکدیگر محتاج باشند و در این باره طغیان نکنند. «وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ» ذاریات: ۲۲. گفته‌اند مراد از رزق باران است و باران را رزق گفته‌اند که سبب رزق است و گفته‌اند در آن مضاف مقدر است یعنی «فی السماء سبب رزقکم» گفته‌اند: مراد اسباب رزق است که در بالااند مانند خورشید، ماه کواکب و اختلاف فصول و پی در پی بودن شب و روز و تقدیر آن «اسباب رزقکم» است. و گفته‌اند: تقدیر ارزاق در سماء است و یا اینکه ارزاق در لوح محفوظ نوشته شده است و گفته‌اند: مراد از «وَمَا تُوعَدُونَ» بهشت است و گفته‌اند بهشت و آتش و یا ثواب و عقاب است هیچ یک از این اقوال برای من قانع کننده نیست خود نیز چیزی که آرام کننده وجدان باشد نمیدانم. در بعضی آیات هست که خدا بشما از آسمان و زمین روزی میدهد نحو «قُلْ مَنْ يُزِقُّكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ» یونس: ۳۱. همچنین است آیه ۶۲ نمل، ۲۴ سباء، ۳ فاطر. با ملاحظه این آیات و آیه ما نحن فيه میشود بدست آورد که مراد عوامل آسمانی و زمین و مواد آنهاست که مبدل برزق میشوند و آنها مواد اولیه رزق‌اند. «أَفَبِهَذَا الْحَدِيثِ أَنْتُمْ مُدْهِنُونَ وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنْتُمْ تُكذِّبُونَ» واقعه: ۸۱ و ۸۲. گویند: مراد از رزق نصیب آنهاست از خیر یعنی نصیب خود را از خیریکه باید از قرآن بر دارید تکذیب آن قرار میدهید و تکذیب را جای خیر و فایده میگذارید و گویند مراد از رزق قرآن است

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۸۷

یعنی تکذیب را بعوض این قرآن میگیرید. و گویند کلمه شکر از آن محذوف است یعنی «و تَجْعَلُونَ شُكْرَ رِزْقِكُمْ أَنْتُمْ تُكذِّبُونَ» قول اول بهتر بنظر میرسد و الله اعلم.

رسخ: ج ۳، ص: ۸۷

اشاره

رسخ: رسوخ بمعنی ریشه‌داری و ثبات است. راسخون در علم کسانی‌اند که در دانش ریشه دارند و علم در وجودشان رسوخ کرده

و استقرار یافته است. راغب میگوید: رسوخ ثبات شیئی ثابتی محکم. در اقرب آمده «رسوخ الشیء رسوخاً: ثبت فی موضعه» راغب گوید: راسخ در علم دانائی است که شبهه بر او عارض نمیشود. «هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرٌ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا» ... آل عمران: ۷. «وَالرَّاسِخُونَ» ... مبتدا و خبر آن «يَقُولُونَ» است و آن جمله استیناف است بعضی ندانسته فکر میکنند که و الراسخون عطف است بجای «اللّه» و خلاصه مضمون آیه آنست که: قرآن دو قسمت است محکم و متشابه. مردم نیز درباره قرآن دو گروه اند آنها که انحراف قلبی دارند بمتشابه قرآن میچسبند که ایجاد فتنه کنند و آنها که راسخون در علمند گویند بهر دو قسمت ایمان آوردیم همه آن از جانب خداست. و تأویل قرآن را جز خدا کسی نمیداند. نه اینکه راسخون عطف به الله باشد و معنی آن باشد که تأویل قرآن را جز خدا و راسخون در علم کسی نمیداند. و اینکه تأویل مفصل قرآن را فقط خدا میداند در «اول» گذشت. در میزان گوید: توصیف راسخون در علم نشان میدهد که آنها بخدا و آیات او چنان علمی دارند که شکی در آن وارد نمیشود و آنچه از محکّمات میدانند ثابت است و بآن ایمان دارند و عمل میکنند و چون بآیه متشابهی

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۸۸

بر خوردند قلبشان مضطرب نمیشود بلکه بآن ایمان میآورند و در مقام عمل متوقف میشوند. (تمام شد). در نهج البلاغه خطبه ۸۹ فرموده: بدان راسخون در علم آنها اند که بجهل آنچه میدانند اقرار میکنند و این اقرار آنها را از ورود بدرهای مسدود غیب بی نیاز کرده.

راسخون در علم؛ ج ۳، ص: ۸۸

نظر بمعنی کلمه هر که علم و دانش در وجودش استقرار یافته و ریشه دوانده راسخ در علم است ولی مصداق اولی و حقیقی آن رسول خدا و ائمه اطهار علیهم السلام است در تفسیر برهان بیشتر از ۱۱ روایت در این باره نقل کرده است در بعضی از آنهاست که رسول خدا صلی الله علیه و آله افضل راسخون در علم است و بعد از وی اوصیاء او اند و در بعضی آمده «نحن الراسخون فی العلم» و در برخی «و الراسخون فی العلم هم آل محمد» صلوات الله علیهم اجمعین. لفظ آیه و همچنین جمله افضل راسخون در علم بودن نشان میدهد که راسخون در علم منحصر بآنان علیهم السلام نیست ولی چنانکه گفته شد آنها مصداق اولی آن اند. «لِکِنِ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ وَالْمُؤْمِنُونَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ وَمَا أَنْزَلَ مِنْ قَبْلِكَ» ... نساء: ۱۶۲. ضمیر «مِنْهُمْ» به یهود که در آیه است بر میگردد و مراد بعضی از یهود است که دانش در وجودشان استقرار یافته است.

رس: ج ۳، ص: ۸۸

رس: «وَعَادًا وَثَمُودَ وَأَصِحَابَ الرَّسِّ وَقُرُونًا بَيْنَ ذَلِكَ كَثِيرًا» فرقان: ۳۸. «كَذَبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَأَصْحَابَ الرَّسِّ وَثَمُودُ» ق: ۱۲. رس در لغت بمعنی اثر جزئی و اول تب و دفن مرده و غیره آمده است ولی ملاحظه آیه نشان میدهد که مراد از آن در قرآن کریم محلی است که قومی بدان نسبت داده شده اند در نهج البلاغه خطبه ۱۸۰ آمده «این اصحاب مدائن الرّسّ الذّین قتلوا

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۸۹

النّیین» از فرمایش امام علیه السلام بدست میاید که شهرهائی بوده بنام شهرهای رسّ که مردم آنها پیامبرانشان را کشته اند. از دو آیه فوق که اصحاب رسّ در ردیف اهل عذاب از عاد و ثمود نقل شده بدست میاید که آنها در اثر عذاب آسمانی هلاک شده و از بین رفته اند و ما بعد آیات درباره هلاکت آنها صریح است. بنظر میاید مراد از رسّ رودخانه ارس فعلی است که در شمال آذربایجان بطول ۸۰۰ کیلومتر از کوههای ارض روم در ترکیه سرچشمه گرفته پس از عبور از دشت مغان برود کورا متصل میگردد و به دریای

خزر میریزد. قسمت عمده آن مرز ایران و شوروی است. در قسمتی از کرانه‌های این رود بزرگ، تمدنی وجود داشته که فعلا از بین رفته است و مدائن رس در نهج البلاغه عبارت از همان تمدن و شهرهاست. محمد عبده در شرح جمله فوق از نهج البلاغه تصریح کرده که مراد از رس رود ارس فعلی در آذربایجان است. در صافی از قمی نقل کرده رس نهری است در ناحیه آذربایجان. در میزان از عیون اخبار الرضا علیه السلام از علی علیه السلام حدیثی را بدین صورت تلخیص کرده که: اصحاب رس درخت صنوبر را عبادت میکردند و بان شاه درخت میگفتند آنرا یافت پسر نوح در کنار چشمه‌ای که بان روشن آب میگفتند کاشته بود. آن قوم را دوازده شهر بود در کنار نهری که آنرا رس میگفتند نام آن شهرها عبارت بود از آبان، آذر، دی، بهمن، اسفندار، فروردین، اردی بهشت، خرداد، مرداد، تیر، مهر، شهریور. عجم نام ماههای خود را از نام آنشهرها گرفته است. در هر شهر از آن صنوبر دانه‌ای کاشته و آب چشمه فوق را بر آن جاری کردند آب آن چشمه را بر خود و چهارپایان تحریم کردند و هر که از آن چشمه میخورد میکشند و عقیده

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۹۰

داشتند آن چشمه زندگی خدایان است و کسی حق ندارد از حیات خدایان کسر کند. در هر شهر برای خود عیدی قرار دادند، روز عید کنار آن صنوبر رفته مراسم و قربانی براه می‌داختند آنگاه گوشت قربانی را در آتشی می‌داختند و وقت ارتفاع دود آن، بدرخت سجده میکردند و تضرع و ناله می‌نمودند ... این بود عادت آنها در شهرها و چون وقت عید شهر بزرگشان فرا میرسید و در آن پادشاهشان بنام اسفندار سکونت داشت اهل شهرها بانجا آمده دوازده روز عید میگرفتند ... خداوند پیامبری بر آنها مبعوث کرد باو ایمان نیاوردند. وی دعا کرد درخت صنوبر خشکید، این عمل را سخت ناپسند شمردند ... تصمیم بقتل پیامبر گرفتند، چاهی کنده وی را در آن افکنده و سر آنرا گرفتند پیوسته ناله او می‌شنیدند که فوت شد پس از این کار خداوند عذابی فرستاد و همه را از بین برد. مشروح این حدیث در تفسیر برهان از مرحوم صدوق و نیز در صافی از عیون اخبار نقل شده و نیز در برهان و صافی نقل شده از جمله کارهای ناپسند اصحاب رس مساحقه زنان بود، ایضا حدیث فوق را محمد عبده در شرح نهج البلاغه از سید رضی از علی علیه السلام نقل کرده است. طبری از عکرمه نقل کرده: رس چاهی است که آنها پیامبر خود را در آن دفن کردند. از وهب نقل کرده اصحاب رس قوم شعیب است و ایضا گفته‌اند شهری است در یمامه و چاهی در انطاکیه و از حضرت صادق علیه السلام آورده که زنان اصحاب رس اهل مساحقه بودند. ناگفته نماند شاید مراد از مجوس که در آیه ۱۷ سوره حج آمده اصحاب رس باشند و یا مجوس از اخلاف آنها باشد.

رسل: ج ۳، ص: ۹۰

اشاره

رسل: رسل (بکسر اول) در اصل بمعنی برخاستن با تانی است. و رسول

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۹۱

بمعنی برخاسته از همان است رسول گاهی پیام اطلاق میشود مثل قول شاعر «الا ابلیح ابا حفص رسولا» و گاهی بشخص پیام آور (مفردات) ارسال بمعنی فرستادن و تسلیط ... و رسول بمعنی فرستاده شده است (قاموس) در اقرب گوید: رسول اسم است بمعنی رسالت و اصل آن مصدر است و نیز بمعنی مرسل و فرستاده شده است. خلاصه آنکه رسول در اصل مصدر و در اطلاق قرآن بمعنی فرستاده و پیام آور است. «وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ» آل عمران: ۱۴۴. جمع رسول در قرآن فقط رسل آمده مثل آیه فوق و نحو «تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ» بقره: ۲۵۳. مرسل بمعنی فرستاده شده است مثل «أَتَعْلَمُونَ أَنَّ صَالِحًا مُّرْسَلٌ مِنْ

رَبِّهِ» اعراف: ۷۵. جمع آن مرسلون است «قَالَ فَمَا خَطْبُكُمْ أَيُّهَا الْمُرْسَلُونَ» حجر: ۵۷. و مرسلات در «وَالْمُرْسَلَاتِ عُرْفًا» مرسلات: ۱. جمع مرسله است. مرسل (بکسر سین) اسم فاعل بمعنی فرستنده و رها کننده است «وَمَا يُمَسِّكُ فَمَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ» فاطر: ۲. جمع آن مرسلون است «وَلَكِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ» قصص: ۴۵. رسالت (بکسر اول و گاهی مفتوح آید) اسم است بمعنی پیام (اقرّب - قاموس) «يَا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَةَ رَبِّي» اعراف: ۷۹. جمع آن رسالات است «أَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي» اعراف: ۶۲. ارسال بمعنی فرستادن است خواه فرستادن پیامبر باشد یا باد یا عذاب یا معجزه و غیره. اهل لغت برای آن معانی دیگری نیز گفته‌اند که عبارت اخرای معنای فوق است «هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ» توبه: ۳۳. «وَهُوَ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ» فرقان: ۴۸. «وَأَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَابِيلَ» فیل: ۳. «فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ» اعراف: ۱۶۲. می‌بینید که ارسال در فرستاده‌های مختلف بکار رفته است. قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۹۲

«لَتُؤْمِنَنَّ لَكَ وَكَوَسَلْتَنَّا مَعَكَ بَنِي إِسْرَائِيلَ» اعراف: ۱۳۶. ارسال در اینجا بمعنی رها کردن است که عبارت اخرای فرستادن باشد. همچنین است «أَنْ أَرْسِلَ مَعَنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ» شعراء: ۱۷. «فَأَيُّهَا فِرْعَوْنُ فَقُولَا إِنَّا رَسُولُ رَبِّ الْعَالَمِينَ» شعراء: ۱۶ در صحاح و قاموس گفته: چون فاعول و فاعیل در آن مفرد و جمع و مذکر و مؤنث مساوی است لذا بجای رسول رسل نیامده است در مجمع گوید: رسول مفرد و در معنی جمع است ناگفته نماند نظیر این آیه در سوره طه آیه ۴۷ تثنیه آمده است «فَأَيُّهَا فَقُولَا إِنَّا رَسُولَا رَبِّكَ». «إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ. ذِي قُوَّةٍ عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ» تکویر: ۱۹. مراد از رسول در اینجا جبرئیل است. مراد از رسل در قرآن مجید اکثراً پیامبران است ولی گاهی از آن ملائکه مراد است مثل «قَالُوا يَا لَوُطُ إِنَّا رَسُولُ رَبِّكَ» هود: ۸۱ و مثل «تَوَفَّيْتَهُ رُسُلُنَا وَهُمْ لَا يُفْرَطُونَ» انعام: ۶۱. «إِنْ رُسُلُنَا يَكْفُتُونَ مَا تَمْكُرُونَ» یونس: ۲۱. آیات دیگری نیز در این زمینه هست. در آیه «وَإِذَا الرُّسُلُ أَقْبَتْ لَأَيُّ يَوْمٍ أُجِّلَتْ. لِيَوْمِ الْفُضْلِ» مرسلات: ۱۱. با احتمال قوی مراد فرستاده‌های عالم طبیعت است از آسمان و زمین و خورشید و ماه و ستارگان و غیره که اینها همه از جانب خدا در این عالم رها و فرستاده شده‌اند و بطور خودکار براه خود ادامه می‌دهند و در یکدیگر تأثیر میکنند و روز قیامت همه آنها میایستند چون آنروز روز فصل و جدائی است مؤید این سخن کلمه المرسلات است در اول سوره که درباره آن بحث خواهد شد. «وَإِذَا الرُّسُلُ أَقْبَتْ» ظاهراً همان رسیدن باخر وقت است که قیامت است. طبرسی و زمخشری و بیضاوی رسل را بمعنی پیامبران گرفته و گفته‌اند: یعنی وقت پیامبران تعیین شود تا برای شهادت بر امت خود حاضر شوند

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۹۳

ولی ملاحظه آیات قبل و بعد نشان می‌دهد که این معنی درست نیست. «وَالْمُرْسَلَاتِ عُرْفًا. فَأَلْعَاصِفَاتِ عَصِيفًا. وَالنَّاشِرَاتِ نَشْرًا. فَالْفَارِقَاتِ فَرَقًا. فَالْمُلْقِيَاتِ ذِكْرًا. عُذْرًا أَوْ نَذْرًا. إِنَّهُنَّ يُوعَدُونَ لَوَاقِعٍ» مرسلات ۱-۷. در این آیات آیه اول با واو قسم و آیه دوم با فاء نتیجه و آیه سوم با واو قسم و آیه چهارم با فاء تفریع آمده و اما آیه پنجم نتیجه همه است از این میتوان بدست آورد که مصداق دو آیه اول غیر از آیه سوم و چهارم است. نشر بمعنی پراکنده شدن و پراکندن یعنی لازم و متعدی هر دو آمده است (اقرّب) عرف بمعنی پی در پی است بنظر می‌آید مراد از دو آیه اول بادهائی است که از اقیانوسها و دریاها در اثر اختلاف حرارت هوا سرچشمه گرفته و پی در پی بطرف قاره‌ها روان میشوند و آنگاه شدت یافته و بصورت طوفان عاصفات یعنی شکننده در می‌آیند و مراد از آیه سوم و چهارم بادهائی است که از قطبین می‌آیند و سرد و با رطوبت‌اند و در کنار دریاها و قاره‌ها با بادهای گرم ملاقات میکنند و بهم می‌آمیزند (و ظاهراً مراد از ناشرات پراکنده شونده‌هاست) و آنها بادهای دیگر را از هم جدا میکنند و قسمت شهرها و بیابانها را از نفع و خسارت بمحل خود میرسانند. و گذشته از آن عالم آخرت را یادآوری میکنند. چون در اثر طوفان محلی خراب و زیر و رو شود از این میشود پی برد که خراب شدن تمام عالم نیز ممکن و جایز است مشروح سخن در «جری» موقع نقل «فَالْجَارِيَاتِ يُسْرًا» گذشت. و نیز در آنجا گفته شد که نمیتوان مرسلات و غیره را ملائکه گرفت. ناگفته نماند آیات اول سوره‌های ذاریات، و مرسلات و نازعات همه نزدیک بهم‌اند و مصداق آنها یکی و از همه وقوع قیامت نتیجه گرفته شده است. نویسنده کتاب آغاز و انجام جهان

در ص ۸۷ بعد آن کتاب معتقد است که مراد از مرسلات، عاصفات،

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۹۴

ناشرات و ... اتمهای تشکیل دهنده موجودات و نیروهای آنهاست که پرتونها پیوسته الکترونها را میرانند و نیروها پیوسته از درون و بیرون میوزند و در وقت تمام شدن ارسال و عصف و نشر قیامت واقع میشود. بیان آن کتاب کاملاً متین و هر که طالب تفصیل است بآنجا مراجعه کند.

تفاوت پیامبران؛ ج ۳، ص: ۹۴

«تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ وَ رَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ وَ آتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ» بقره: ۲۵۳. آیه شریفه دلیل است که پیامبران بعضی بر بعضی فضیلت دارند. ایضا آیه «وَ لَقَدْ فَضَّلْنَا بَعْضَ النَّبِيِّينَ عَلَىٰ بَعْضٍ وَ آتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا» اسراء: ۵۵. این مطلب در «فضل» بیشتر توضیح داده شده.

فرق رسول و نبی؛ ج ۳، ص: ۹۴

رسول همانطور که گفته شد بمعنی حامل پیام است و نبی از انباء بمعنی حامل نباء و خبر میباشد اهمیت و عظمت رسول در آنست که در پیام آوردن واسطه میان خدا و خلق است و بزرگی و رفعت نبی در آنست که خبر خدا و علم خدا در نزد اوست. نمیشود گفت که رسول و نبی هر دو بیک معنی است و هر دو یک مصداق دارد زیرا که آیه «وَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَ لَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ» ... حج: ۵۲. صریح است در اینکه رسول و نبی غیر هم‌اند و نیز نمیشود گفت: نبی آنست که امر بتبلیغ رسالت نشده. زیرا کلمه «وَ مَا أَرْسَلْنَا» در صدر آیه صریح است که رسول و نبی هر دو مأمور بتبلیغ‌اند. همچنین آیه «وَ اذْكَرْ فِي الْكِتَابِ مُوسَىٰ إِنَّهُ كَانَ مُخْلَصًا وَ كَانَ رَسُولًا نَبِيًّا» ... و اذْكَرْ فِي الْكِتَابِ إِسْمَاعِيلَ إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَ كَانَ رَسُولًا نَبِيًّا» مریم: ۵۱، روشن میکند که در موسی و اسمعیل هر دو از رسالت و نبوت وجود داشت نه- اینکه کلمه «نَبِيًّا» بعد از «رَسُولًا» برای تفنن در عبارت است. ریشه فرق رسول و نبی را باید در آیه زیر جستجو کرد «وَ مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۹۵

يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحِيًّا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بآذُنِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ عَلِيُّ حَكِيمٌ» شوری: ۵۱. این آیه صریح است که سخن گفتن خدا با پیامبران یکی از سه راه است ۱- وحی و آن الهام و انداختن بقلب است و شاید در خواب دیدن نیز جزء آن باشد ۲- سخن گفتن از پس پرده که پیامبر سخن خدا را می‌شنود مثل موسی که فرموده «وَ كَلَّمَ اللَّهُ مُوسَىٰ تَكْلِيمًا» نساء: ۱۶۴. و نیز ثابت است که موسی در طور بارها کلام خدا را شنید ۳- آمدن ملک چنانکه جبرئیل بنزد حضرت رسول صلی الله علیه و آله و دیگر پیامبران آمد و از خدا پیام آورد «قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ» نحل: ۱۰۲. تردید با «او» در آیه شریفه روشن میکند که هر یک از سه قسم راه بخصوصی است. قهراً باید مصداق یکی رسول و مصداق بقیه نبی باشد یا بالعکس. مفید رحمه الله در کتاب اختصاص ص ۳۲۸ ط مکتبه الصدوق از زراره از امام باقر علیه السلام نقل کرده که از آنحضرت درباره «كَانَ رَسُولًا نَبِيًّا» سؤال کردم و گفتم: رسول را دانستیم نبی کدام است؟ فرمود نبی آنست که در خواب می‌بیند و صدا را می‌شنود ولی ملک را نمی‌بیند و رسول ملک را آشکارا می‌بیند و با او سخن می‌گوید گفتم منزلت امام کدام است؟ فرمود: صدا را می‌شنود و در خواب نمی‌بیند و ملک را مشاهده نمیکند سپس این آیه را تلاوت فرمود «وَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَ لَا نَبِيٍّ» (و لا محدث) نظیر این روایت در اختصاص از برید بن معاویه از امام باقر و از زراره از امام صادق و از معروفی از امام رضا علیهم السلام نقل شده و نیز درج اول

کافی ص ۱۷۶ باب فرق بین رسول و نبی و محدث. چهار روایت در این باره که قریب بهم‌اند نقل شده است و در بعضی از آنها فرموده که بعضی از انبیاء مقام نبوت و رسالت هر دو را داشته‌اند. علی‌هذا آنطور که از روایات اهل

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۹۶

بیت علیهم السلام بدست آمد نبی آنست که در خواب می‌بیند و صدا را می‌شنود و این مطابق است با «إِلَّا وَحِيَاءً أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ» و رسول آنست که بر وی ملک نازل میشود و با او سخن می‌گوید و این مصداق «أَوْ يُرْسَلُ رَسُولًا فَيُوحِي بِأُذُنِهِ مَا يَشَاءُ» میباشد و اقسام سه گانه سخن گفتن خدا دو قسم اولش راجع به نبی و قسم اخیرش مربوط بر رسول است. در بعضی از پیامبران مقام رسالت و نبوت هر دو جمع است چنانکه در موسی و اسمعیل که در آیه ۵۱ و ۵۴. سوره مریم است و نیز درباره حضرت رسول صلی الله علیه و آله که مکرر در وصف آنحضرت نبی و رسول آمده مثل «الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ» اعراف: ۱۵۷. «فَمَا تَمُنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ» ... اعراف: ۱۵۸. ناگفته نماند میان رسول و نبی عموم و خصوص مطلق است و هر رسول نبی است و اگر کسی نبی نباشد رسول هم نیست در آیه «وَ خَاتَمَ النَّبِيِّينَ» نمیشود گفت: پس خاتم رسولان نیست رجوع شود به «بناء». آیه «مَا الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ» مائده: ۷۵. «قَالَ إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ آتَانِيَ الْكِتَابَ وَ جَعَلَنِي نَبِيًّا» مریم: ۳۰. نشان میدهد عیسی هم رسول و هم نبی است.

عدد انبیاء؛ ج ۳، ص: ۹۶

درباره عدد انبیاء اختلاف است قرآن مجید توجّهی بعدد آنها ندارد همین قدر میفرماید بعضی از آنها را یاد آوری کردیم و بعضی را حکایت نمودیم «وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ مِنْهُمْ مَنْ قَضَّصْنَا عَلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْضُصْ عَلَيْكَ» غافر: ۷۸. مجموع پیامبرانی که نام آنها در قرآن آمده بیست و شش نفر است بقرار ذیل: آدم، نوح، ادریس، هود، صالح، ابراهیم، لوط، اسمعیل، یسع، ذو الکفل، الیاس، یونس، اسحق، یعقوب، یوسف، شعیب، موسی، هارون، داود، سلیمان، زکریا، ایوب

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۹۷

یحیی، اسمعیل صادق الوعد، عیسی، محمد صلوات الله و سلامه علیهم اجمعین. در میزان ۲ ص ۱۴۵ پس از شمردن نام پیامبران فرموده بعضی هم هست که نامشان ذکر نشده بلکه با وصف و کنایه آمده مثل این آیه «أَلَمْ تَرَ إِلَى الْمَلَأِ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَى إِذِ قَالُوا لِنَبِيِّ لِهْمُ ابْعَثْ لَنَا مَلِكًا نُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» بقره: ۲۴۶. «أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ وَ هِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا» ... بقره: ۲۵۹. ایضا پیامبرانی که در سوره یس آمده «إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ فَكَذَّبُوهُمَا فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ» و نیز عالمیکه موسی با او ملاقات کرد (کهف ۶۶) و «الاسباط» بقره: ۱۳۶. و بعضی‌ها هستند که پیغمبر بودن و نبودنشان روشن نیست مثل فتای موسی «وَ إِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ لَئِن لَأَبْرُحُ حَتَّىٰ أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ» كهف: ۶۱. و ذو القرنین و عمران پدر مریم (تمام شد) باید دانست که لقمان نیز از مشکوکین است. اما عدد پیامبران مشهور آنست که صد و بیست و چهار هزار نفر بوده‌اند. صدوق در خصال (باب الواحد الی المائة) فصل ۱۷ دو حدیث از امیر المؤمنین علیه السلام از حضرت رسول صلی الله علیه و آله نقل کرده که خداوند صد و بیست و چهار هزار پیغمبر آفریده من محترمترین آنهایم و این سخن از جهت افتخار نیست و خداوند صد و بیست و چهار هزار وصی آفریده علی علیه السلام اکرم و افضل آنهاست پیش خداوند. در تفسیر میزان ج ۲ ص ۱۴۹ از معانی الاخبار و خصال از ابو ذر نقل شده که بحضرت رسول صلی الله علیه و آله گفتم: یا رسول الله پیامبران چه قدراند فرمود: صد و بیست و چهار هزار. گفتم مرسل آنها چند نفراند؟ فرمود: سیصد و سیزده نفر که جمع کثیراند گفتم: اول آنها کدام است؟ فرمود آدم ... آنگاه گوید: این مضمون را صدوق در امالی و خصال و ابن قولویه در کامل الزیارات و سید در اقبال از امام سجاد و در بصائر از امام باقر

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۹۸

علیهم السلام نقل نموده است. ناگفته نماند مرحوم مجلسی در بحار- ج ۱۲ ص ۲۱ ط جدید از مجمع نقل کرده: اخبار در عدد پیغمبران مختلف است در بعضی صد و بیست و چهار هزار و در بعضی هشت هزار نقل شده که چهار هزار از بنی اسرائیل و بقیه از اقوام دیگراند. این سخن همان است که در مجمع ذیل آیه ۷۸ سوره غافر گفته شده. و نیز از علی علیه السلام نقل کرده که خداوند پیامبری از سیاه پوستان برانگیخت که ذکر آن در قرآن نیامده است. در تفسیر ابن کثیر ذیل آیه ۱۶۴ سوره نساء روایت ابو ذر که گذشت و روایات هشت هزار نفر بودن نقل شده است. ناگفته نماند همانطور که گفتیم قرآن اعتنائی بتعداد انبیاء ندارد و دانستن آنها چندان مفید نیست و بحث را درباره آن نباید طول داد. پیامبران اولو العزم و اینکه مراد از آن چیست در «عزم» خواهد آمد انشاء الله.

رسو: ج ۳، ص: ۹۸

رسو: ثبوت و رسوخ (اقرّب) در مفردات آمده «رسا الشیء یرسو. ثبت». «وَقُدُورٌ رَاسِيَاتٍ» سباء: ۱۳. یعنی دیگهای ثابت. رواسی جمع راسیه بمعنی ثابت و راسخ است «وَأَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ» نحل: ۱۵. یعنی در زمین کوههای ثابت و ریشه دار قرار داد که شما را مضطرب نکند و حرکت ندهد. رواسی نه بار در قرآن مجید آمده و پیوسته صفت جبال است. ارساء بمعنی اثبات است «وَالْجِبَالِ أَرْسَاهَا» نازعات: ۳۲. مرسی بضم اول جایز است که مصدر میمی، اسم زمان و مکان، و اسم مفعول باشد در آیه «وَقَالَ ارْكَبُوا فِيهَا بِسْمِ اللَّهِ مَجْرَاهَا وَمُرْسَاهَا» هود: ۴۱. هر دو مصدراند یعنی: در آن سوار شوید بنام خداست حرکت و ایستادن آن. «يَسْئَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسَاهَا قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّي» ... اعراف: ۱۸۷. «يَسْئَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ»

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۹۹

أَيَّانَ مُرْسَاهَا فِيمَ أَنْتَ مِنْ ذِكْرَاهَا» نازعات: ۴۲ و ۴۳. مرسی بمعنی ثبوت و اثبات هر دو آمده. بعضی‌ها در آیه زمان مقدر کرده و گفته‌اند: زمان ثبوت آن کی است؟ بعضی‌ها مرسی را وقوع معنی کرده و گفته‌اند: وقوع قیامت کی خواهد بود؟ در المیزان گفته: ساعت، ساعت بعث و رجوع الی الله است ... مرسی اسم زمان و مکان و مصدر میمی است بمعنی اثبات یعنی وقوع و ثبوت قیامت کی است؟ ولی وقوع چنانکه دیگران نیز گفته‌اند با معنای اصلی متفاوت است زیرا معنی اصلی آن چنانکه از راغب و اقرّب نقل شد و نیز قاموس و صحاح گفته همان ثبوت و رسوخ است و آنگهی وقوع در آیات دیگر جور در نیاید. از دو آیه فوق روشن است که درباره ثبوت ساعت از آنحضرت سؤال کرده‌اند آیه در جواب آنها آمده است. اگر بگوئیم مشرکان از ایستادن وقت پرسش کرده‌اند بعید است زیرا ایستادن زمان مطلبی است که بذهن آنها نمی‌رسید. ولی بنظر میاید که کفار از شنیدن حالات قیامت و خلود که هر چیز در آن جاودانی و یکنواخت است و تغییر و تبدل و تحوّل در آن نیست نتیجه گرفته‌اند که در قیامت زمان میایستد و محسوس نمیشود زیرا احساس زمان در اثر تغیر و تبدل اشیاء و فاصله دو حرکت است و اگر اینها از بین برود دیگر زمان محسوس نمیشود و آن عبارت اخرای ایستادن و توقف زمان است. لذا می‌پرسیدند توقف و ایستادن زمان که آمدن قیامت باشد کی خواهد بود؟ ساعت چنانکه جوهری گفته در اصل بمعنی وقت حاضر است و قاموس آنرا جزء وقت یعنی جزئی از اجزاء شب و روز و نیز وقت حاضر گفته است در این صورت سؤال چنین است: وقت حاضر و جاری کی توقف خواهد

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۰۰

کرد؟ و این سؤال از وقوع قیامت است بلازم آن ولی باز معنای وقوع بهتر بنظر میرسد. جناب محمد رضوی در کتاب تجسم عمل ... زیر عنوان زمان در آخرت توقف میکند بحث مفصل و مفیدی در این زمینه دارد که از هر حیث قابل استفاده است.

رشد: ج ۳، ص: ۱۰۰

رشد: (بر وزن قفل و فرس) هدایت، نجات، صلاح، کمال. در مفردات و قاموس و اقرب هر دو وزن بیک معنی است. فیومی در مصباح رشد را صلاح و رسیدن بصواب گفته راغب گوید: آن خلاف غی است و بجای هدایت بکار رود. مجمع ذیل آیه وَ هَیْئَ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا» کهف: ۱۰. نقل کرده رشد و نجات هر دو بیک معنی‌اند. قاموس و اقرب آنرا هدایت و استقامت در طریق حق گفته‌اند. در قرآن مجید با غی و ضرر و شرّ مقابل آمده مثل «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» بقره: ۲۵۶. اجباری در دین نیست که دخول در باطل از هدایت تمیز یافته است. و مثل «قُلْ إِنِّي لَأَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلَا رَشَدًا» جن: ۲۱. «وَأَنَا لَا نَدْرِي أَشَرٌّ أُرِيدُ بِمَنْ فِي الْأَرْضِ أَمْ أَرَادَ بِهِمْ رَبُّهُمْ رَشَدًا» جن: ۱۰. یعنی: بگو من برای شما نه ضرری قادرم و نه صلاحی - و ما نمیدانیم که برای مردم شرّی اراده شده یا پروردگارشان برای آنها صلاحی خواسته. رشد در آیه بقره بر وزن قفل و در دو آیه جن بر وزن فرس است. «إِنَّا سَمِعْنَا قُرْآنًا عَجَبًا. يَهْدِي إِلَى الرُّشْدِ» جن: ۱ و ۲. قرآنی عجیب شنیدیم که بصلاح و نجات هدایت میکرد: ناگفته نماند باید در آیات دقت کرد و هر کدام از معانی چهارگانه که مناسب باشد در نظر گرفت گرچه همه در واقع یکی هستند. رشاد: بمعنی رشد است «وَمَا أَهْدِيكُمْ إِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ» غافر: ۲۹. هدایت نمیکنم شما را مگر براه صلاح. راشد: اسم فاعل از رشد است «أُولَئِكَ هُمُ الرُّاشِدُونَ» حجرات: ۷.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۰۱

آنها هدایت یافته‌گان‌اند. رشید: صاحب رشد. «أَلَيْسَ مِنْكُمْ رَجُلٌ رَشِيدٌ» هود: ۷۸. آیا در میان شما مرد عاقلی نیست «وَمَا أَمْرٌ فِرْعَوْنَ بِرَشِيدٍ» هود: ۹۷. رشید در آیه بمعنی مرشد است چنانکه مجمع گفته مثل «فَلَنْ تَجِدَ لَهُ وَلِيًّا مُرَشِدًا» کهف: ۱۷. دستور فرعون نجات دهنده نیست.

رصد: ج ۳، ص: ۱۰۱

رصد: مراقبت کردن و چیزی را زیر نظر گرفتن. و نیز بمعنی مراقب و مراقبت شده آمده است (کمین کردن و کمین کننده) «فَمَنْ يَسْمَعِ الْآنَ يَجِدْ لَهُ شَهَابًا رَصَدًا» جن: ۹. هر که اکنون گوش کند شهابی را در کمین خود مییابد «رصد» صفت شهاب و بمعنی کمین کننده است. رصد بمعنی کمین کننده مفرد و جمع و مؤنث در آن یکسان است (صحاح) «إِلَّا مَنْ ارْتَضَىٰ مِنْ رَسُولٍ فَإِنَّهُ يَسْمُوكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ رَصَدًا» جن: ۲۷. گفته‌اند رصد بمعنی نگهبانان و مراقبان است یعنی خدا از جلو روی و از پشت سرش نگهبانان میفرستد. مرصد: اسم مکان بمعنی کمینگاه است «وَخَذُوهُمْ وَأَخْضِرُوهُمْ وَأَقْعِدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصِدٍ» ... توبه: ۵. بگریید، حبسشان کنید و برای گرفتن آنها در هر کمینگاه بنشینید. مرصاد: نیز اسم مکان است (مجمع - مفردات) راغب میگوید: فرق مرصاد با مرصد آنست که مرصاد بمکانیکه فقط مخصوص کمین است گفته میشود «إِنَّ رَبَّكَ لَبَالِغٌ صَادٍ» فجر: ۱۴. «إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا» نباء: ۲۱. جوهری آنرا طریق معنی کرده ولی مراقبت در آن منظور است. ارساد: آماده کردن در قاموس گوید «ارصدت له: اعددت» «وَأِرْصَادًا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ» ... توبه: ۱۰۷. و برای آماده کردن بکسیکه با خدا و رسول جنگیده است. صحاح، قاموس، اقرب تصریح دارند که چون بعد از ارساد «لام» آید بمعنی آماده کردن است.

رصص: ج ۳، ص: ۱۰۱

رصص: «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۰۲

فِي سَبِيلِهِ صِيْفًا كَأَنَّهُمْ بَيِّنَاتٌ مَرْصُوصٌ» صف: ۴. رص بمعنی الصاق و ضمّ اجزاء چیزی در یکدیگر است. قلع و سرب را رصاص گفته‌اند که اجزایش بهم فشرده‌اند (اقرب) مراد از مرصوص در آیه محکم است چنانکه راغب گفته، مجمع گوید: رص محکم

کردن بناست و اصل آن از رصاص است گوئی که با رصاص بنا شده است. قرآن مؤمنان را که در جنگ استقامت دارند و از هم جدا نمی‌شوند و در راه خدا یکدل و یک جهت می‌جنگند به بنای محکمی ریخته از سرب تشبیه کرده است. این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است.

رضع: ج ۳، ص: ۱۰۲

رضع: رضع و رضاعه بمعنی شیر خوردن است (صحاح، قاموس، مفردات) «لَمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ» بقره: ۲۳۳. ارضاع: شیر دادن «وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ أَنْ أَرْضِعِيهِ» ... قصص: ۷. مرضعه: شیرده «تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ» حج: ۲. جمع آن مراضع است «وَحَرَّمْنَا عَلَيْهِ الْمَرَاضِعَ مِنْ قَبْلُ» ... قصص: ۱۲. استرضاع: طلب مرضعه کردن «وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ» ... بقره: ۲۳۳.

رضی: ج ۳، ص: ۱۰۲

اشاره

رضی: رضا و رضوان و مرضاه بمعنی خوشنودی است (قاموس) «رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ» مائده: ۱۱۹. خدا از آنها و آنها از خدا خوشنود شدند رضی در قرآن متعدی بنفسه نیز آمده است «وَلَوْ أَنَّهُمْ رَضُوا مَا آتَاهُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ» ... توبه: ۵۹. «لَيَدْخِلْنَهُمْ مُدْخَلَ بَرْزُؤَنَّهُ» حج: ۵۹. و میشود گفت که حرف جرّ از آنها حذف شده است. ارضاء: خوشنود کردن «يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَكُمْ لِيَرْضَوْكُمْ» ... توبه: ۶۲. بخدا قسم می‌خورند تا خوشنودتان کنند. ارتضاء: بمعنی رضاست و شاید از آن مبالغه مراد باشد که یکی از معانی افتعال است «وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَىٰ» انبیاء: ۲۸. رضوان چنانکه گفته شد بمعنی رضاست «يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَرِضْوَانٍ» توبه: ۲۱.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۰۳

مرضاه نیز چنانکه گفته شد مفرد است بمعنی رضا و جمع نیست «وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ» ... بقره: ۲۰۷. «وَإِنْ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ» زمر: ۷. «يَرْضَهُ» در اصل «یرضاه» است الف در اثر جزم حذف شده و ضمیر راجع بشکر است بعضی هاء آنرا ساکن و بعضی مضموم و با اشباع و بعضی مضموم بلا اشباع خوانده‌اند (مجمع) یعنی اگر خدا را شکر کنید شکر را بنفع شما خوش میدارد. «فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ» حاقه: ۲۱. قارعه: ۷. طبرسی فرموده: فاعل در اینجا بمعنی مفعول است یعنی عیشه مرضیه چون آن در معنی «عیشه ذات رضی» است. «وَاجْعَلْهُ رَبِّ رَضِيًّا» مریم: ۶. رضی بمعنی مرضی است یعنی خوشنود شده طبرسی آنرا مرضیا عند الله گفته و شاید مراد اعم باشد.

معنی رضا و سخط خدا؛ ج ۳، ص: ۱۰۳

رضا از معانی است که در موجود ذی شعور و با اراده یافت میشود و مقابل آن سخط و غضب است و هر دو امر وجودی میباشند. رضا بفاعل و وصف تعلق میگیرد نه بذات مثل «وَرَضُوا بِالْحَيَاءِ الدُّنْيَا» یونس: ۷. «وَلَوْ أَنَّهُمْ رَضُوا مَا آتَاهُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ» توبه: ۵۹. و اگر متعلق بذات باشد منظور از آن وصف و فعل است مثل «رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ» مائده: ۱۱۹. یعنی خدا از فعلشان راضی شد «وَلَنْ تَرْضَىٰ عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَىٰ» بقره: ۱۲۰. یعنی از دین تو و عمل تو هرگز خوشنود نخواهند گشت. رضا و خوشنودی عین اراده نیست گرچه هر چه اراده بآن تعلق یافت رضا نیز بآن تعلق میگیرد زیرا چنانکه گفته‌اند: اراده بکار غیر واقع تعلق میگیرد و رضا بعد از وقوع یا بعد از فرض وقوع آن. و چون رضا بعد از تحقق مرضی حادث میشود لذا از صفات ذات حق محال است واقع شود و

رضای خدا صفتی است قائم بفعل خدا و منتزع از فعل مثل رحمت

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۰۴

و غضب و اراده و کراهت. پس هر چیزیکه خدا تکوینا ایجاد کرده مرضی اوست و هر عمل تشریعی مرضی است زیرا ملائم فعل خداست. و خلاصه اینکه اگر گوئیم: خدا از این کار راضی است یعنی این کار ملائم و موافق فعل خدا و دستور خداست (استفاده از میزان ج ۱۷ ص ۲۵۵). راغب در مفردات گوید: رضای بنده از خدا آنست که قضای خدا را مکروه ندارد و رضای خدا از بنده آنست که به بیند بنده از دستور او پیروی و از منهی او کناره گیری میکند.

رطب: ج ۳، ص: ۱۰۴

رطب: (فلس) تر. مقابل خشک «وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حِجَّةٌ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رُطْبٍ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ» انعام: ۵۹. «وَلَا حِجَّةَ» عطف است به «وَرَقَةٍ» همچنین است «لَا رُطْبٍ وَلَا يَابِسٍ» معنی آیه چنین میشود: خزانه‌های غیب نزد خداست، جز خدا آنها را کسی نمیداند. هیچ برگی بزمین نمیافتد مگر آنرا میداند و هیچ دانه‌ای بشکم زمین نمیافتد (بوسیله انسان باشد یا غیره) و هیچ تر و خشکی ساقط نمیشود مگر آنکه در کتابی آشکار موجود است. گفته‌اند آنچه از میوه تر و خشک میافتد میداند و گفته‌اند آنچه میافتد هر چه باشد میداند. بنظر میاید که مراد از رطب و یابس، میوه‌ها باشد زیرا صدر آیه «وَمَا تَسْقُطُ... وَلَا حِجَّةٌ» درباره درختان و دانه‌هاست و مناسب است که رطب و یابس میوه‌ها باشد. در مجمع گوید: رطب و یابس تمام مخلوقات شامل است. ولی تدبیر در آیه خلاف آنرا میرساند و الله اعلم مگر آنکه او در «وَلَا رُطْبٍ» برای استیناف باشد آنوقت لا رطب و لا یابس شامل همه موجودات میشود و ظاهراً همینطور است. ناگفته نماند: مراد از کتاب مبین علم خدا و یا لوح محفوظ است و اینکه در عرف شایع شده که مراد از

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۰۵

آن قرآن است صحت ندارد. رطب (مثل سرد) بمعنی خرمای تر است «وَهَزَّى إِلَيْكَ بِجَذْعِ النَّخْلَةِ تُسَاقِطُ عَلَيْكَ رُطْبًا جَنِيًّا» مریم: ۲۵.

رعب: ج ۳، ص: ۱۰۵

رعب: ترس. دستپاچگی جوهری آنرا خوف و طبرسی خوف و فزع گفته است در اقرب هست که آن مصدر است بمعنی ترسیدن و ترساندن (لازم و متعدی) و نیز اسم است بمعنی فزع ولی راغب گوید: آن انقطاع (و لا علاجی) است از امتلاء خوف و بتصور امتلاء گفته‌اند «رعبت الحوض» حوض را پر کردم «سیل رعب» سلیکه درّه را پر میکند. «سَلِّفِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرَّعْبَ بِمَا أَشْرَكُوا بِاللَّهِ» آل عمران: ۱۵۱. «وَقَدَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرَّعْبَ» احزاب: ۲۶. بنظر میاید که مراد همان لا علاجی از کثرت خوف باشد مانند خود گم کردن و دستپاچه شدن. و چون وجود ترادف در لغات ثابت نیست باید رعب با خوف فرق داشته باشد. این کلمه پنج بار در قرآن آمده است: انفال: ۱۲. حشر: ۲. کهف: ۱۸.

رعد: ج ۳، ص: ۱۰۵

رعد: صدای ابر. که در اثر تخلیه الکتریکی بوجود میاید و توأم با برق است ولی چون سرعت نور در هر ثانیه سیصد هزار کیلومتر و سرعت صوت در هر ثانیه ۲۴۰ متر است لذا صدای رعد همیشه پس از برق شنیده میشود. «أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ» بقره: ۱۹. «وَيَسْبُحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلَائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ» رعد: ۱۳ آیه روشن میکند که رعد در پیدا شدنش از دستور خدا پیروی میکند و بامر خدا خاضع است و خدا را تسبیح میکند. در «صعق» تأثیر رعد و برق در عالم خواهد آمد. در دعای سوم صحیفه آمده

«وَالَّذِي بَصُوتٍ زَجْرَهُ يَسْمَعُ زَجْلَ الرَّعْدِ» یعنی صلوات فرست بر آن فرشته‌ایکه از صدای زجرش بانگ رعد‌ها شنیده میشود. اینکه از فرشته نام برده شده مخالف آنکه بشر کشف کرده نیست زیرا فرشتگان خدا در هر جا هستند و بامر خدا کار میکنند صدای رعد از

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۰۶

تخلیه الکتریکی و از ملک است هر دو صحیح است. این کلمه فقط دو بار در قرآن آمده است.

رعی: ج ۳، ص: ۱۰۶

رعی: مراعات. محافظت «فَمَا رَعَوْهَا حَقَّ رِعَائِهَا» حدید: ۲۷. راغب میگوید: اصل رعی حفظ حیوان است بواسطه غذا و یا دفع دشمن از آن. طبرسی فرموده: مراعات، محافظت، و مراقبت نظیر هم‌اند و هر که بر قومی ولایت داشته باشد رعای آنقوم است و رعای سانس و تدبیر کننده است. علی هذا چرانیدن و بچرا فرستادن چهارپایان یک نوع محافظت از آنهاست «كُلُوا وَارْعَوْا أَنْعَامَكُمْ» طه: ۵۴. بخورید و چهارپایانتان را بچرانید. مرعی بمعنی چراگاه است محلیکه چهارپایان با چریدن محافظت میشوند «وَالَّذِي أَخْرَجَ الْمَرْعَىٰ. فَجَعَلَهُ غُذَاءً أَحْوَىٰ» اعلی: ۴ و ۵. رعاء و رعاء جمع رعای بمعنی چوپان است «قَالَتَا لَا نَسْقِي حَتَّىٰ يُصَدِرَ الرِّعَاءُ وَأَبُونَا شَيْخٌ كَبِيرٌ» قصص: ۲۳. گفتند گوسفندان خود را آب نمیدهیم تا چوپانها گوسفندان خویش را برگردانند. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعُوا وَاغُوا وَانظُرْنَا وَاسْمِعُوا وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ» بقره: ۱۰۴. برای روشن شدن این آیه لازم است آیه دیگری را نقل کنیم «وَيَقُولُونَ سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَاسْمِعْ غَيْرَ مُسْمِعٍ وَرَاعِنَا لَيًّا بِالَّذِينَ وَالَّذِينَ نَسُوا مَا كَانُوا يَكْفُرُونَ» نساء: ۴۶. آیه اول دستور میدهد که بجای «راعنا» بگویند «انظرننا» و اگر عمل نکنند آن بحکم کفر است. در آیه دوم سخن یهود را نقل کرده که میگفتند: شنیدیم و عصیان کردیم و بشنوای کاش ناشنوا باشی و گویند «راعنا» ما را مراعات کن و گفتارشان زبان بازی و طعنه و تمسخر بدین است ... نقل شده که مسلمانان موقع سخن گفتن به آنحضرت میگفتند یا رسول الله

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۰۷

راعنا یعنی حال ما را مراعات کن و مهلت بده تا بفهمیم و این لفظ در میان یهود و لغت آنها معنای فحش میداد (و شاید بمعنی بشنو ایکاش ناشنوا باشی بود) یهود از فرصت استفاده کرده و همان کلمه را درباره حضرت بکار میبردند و از آن ناسزا قصد میکردند لذا مسلمانان از بکار بردن آنکلمه نهی شدند (تا یهود نیز بزبان نیاورند) و دستور آمد که بجای «راعنا» بگویند «انظرننا» یعنی منتظر ما باش و ما را مهلت بده تا سخن شما را درک کنیم.

رغب: ج ۳، ص: ۱۰۷

رغب: اصل رغب بمعنی وسعت است گویند «رغب الشيء: اتسع» (مفردات) رغب چون با «فی» و «الی» باشد معنای دوست داشتن، مایل بودن و حریص بودن میدهد مثل «إِنَّا إِلَى اللَّهِ رَاغِبُونَ» توبه: ۵۹. «فَإِذَا فَرَعْتَ فَإُنْصَبْ. وَإِلَىٰ رَبِّكَ فَارْغَبْ» شرح: ۷ و ۸. و چون با «عن» باشد معنی اعراض و کناره گیری و بی اعتنائی میدهد نحو «وَمَنْ يَرْغَبْ عَنِّ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ» بقره: ۱۳۰. «قَالَ أَرَاغِبٌ أَنْتَ عَنِّي يَا إِبْرَاهِيمُ» مریم: ۴۶. که هر دو بمعنی اعراض و بی اعتنائی است. «وَيَدْعُونَنَا رَغَبًا وَرَهَبًا» انبیاء: ۹۰. جوهری رغب (مثل فرس) را رغب گفته طبرسی فرموده: ما را میخواندند برای رغب در ثواب و خوف از عذاب و در قاموس و اقرب بمعنی ابتهال آمده است.

رغد: ج ۳، ص: ۱۰۷

رغد: (مثل فرس) وسعت عیش (مجمع) «رغد عیشه رغدا: طاب و اتسع» (اقرّب) و خلاصه رغد فراوانی و وسائل عیش و پاکیزگی و دلچسب بودن آن است «يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَ زَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَ كُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا» بقره: ۳۵. ای آدم تو و زوجهات- در این باغ ساکن باشید و از آن بطور فراوان هر جا که خواستید بخورید. این کلمه در قرآن سه بار آمده است: بقره: ۳۵ و ۵۸. نحل: ۱۱۲. در نهج البلاغه خطبه اول آمده «ثُمَّ اسْكُنْ سُبْحَانَهُ آدَمَ دَارًا أَرْغَدَ

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۰۸

فِيهَا عَيْشَةٌ» .

رغم: ج ۳، ص: ۱۰۸

رغم: «وَمَنْ يَهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يَجِدْ فِي الْأَرْضِ مُرَاعِمًا كَثِيرًا وَ سَعَةً» نساء: ۱۰۰. مراغم (بصيغه مفعول) بمعنی جایگاه و موضع است (مجمع) یعنی هر که در راه خدا از موطن خود هجرت کند در زمین جایگاه بسیار و وسعت مییابد که در آن بخدای خود بندگی کند. رغام بفتح راء بمعنی خاک نرم است (راغب) مجمع و اقرب آنرا مطلق خاک گفته‌اند «رغم انف فلان» یعنی بینی اش بخاک افتاد «ارغم الله انفه» خدا بینی اش را بخاک مالید. بنظر میاید استعمال مراغم از این جهت است که شخص مهاجر در آن محل برغم انف دشمن براحتمی مشغول عبادت خدای خود میشود. این کلمه فقط یک بار در قرآن آمده است.

رفات: ج ۳، ص: ۱۰۸

رفات: رفت در اصل شکستن و کوبیدن است در اقرب آمده «رفته: کسره و دقه» در نهاییه گوید: رفات هر چیزی که شکسته و کوبیده شود. مجمع گوید: رفات هر چیز شکسته و پوسیده است و از مبرد نقل کرده رفات هر چیز کوبیده است که در اثر کثرت کوبیده شدن سائیده شود. «وَقَالُوا أَإِذَا كُنَّا عِظَامًا وَ رُفَاتًا أَإِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا» اسراء: ۴۹ و ۹۸ مراد از رفات استخوانهایی است که پوسیده و سائیده شده‌اند. ناگفته نماند در آیاتیکه تراب بجای رفات آمده در همه پیش از کلمه عظام است «أِذَا مِتْنَا وَ كُنَّا تُرَابًا وَ عِظَامًا أَإِنَّا لَمَبْعُوثُونَ» مؤنون: ۸۲. صافات: ۱۶، واقعه: ۴۷. «أِذَا مِتْنَا وَ كُنَّا تُرَابًا وَ عِظَامًا أَإِنَّا لَمَبْعُوثُونَ» صافات: ۵۳. این نشان میدهد که مراد از تراب در آیات فوق خاکی است که از پوسیدن گوشتهای بدن بوجود آمده و چون رفات پیوسته بعد از عظام آمده لا بد آن خاکی است که از پوسیدن استخوانها تولید شده است. و در

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۰۹

نهج البلاغه خطبه ۱۱۹ آمده «و من الرفات جيران» محمد عبده در ترجمه آن گوید: رفات استخوانهای کوبیده و خورد شده است. این استفاده‌ای است که از استعمال قرآن کریم کرده‌ایم.

رفت: ج ۳، ص: ۱۰۹

رفت: (فرس) «أَحَلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفْتُ إِلَى نِسَائِكُمْ» بقره: ۱۸۷. جوهری آنرا جماع و سخن گفتن با زن درباره جماع و همچنین قول ناپسند گفته. مراد از آن در آیه جماع است که در شب رمضان مباح میباشد طبرسی فرمود مراد از رفت در آیه جماع است بالاجماع و گفته‌اند اصل آن بمعنی قول قبیح است و بطور کنایه بر جماع اطلاق شده. راغب میگوید تعدی آن با «الی» بجهت تضمین معنی افضاء است یعنی در شب صیام حلال شده که بسوی زنان میل کنید. «فَلَا رَفْتٌ وَ لَا فُسُوقٌ وَ لَا جِدَالٌ فِي الْحَجِّ» بقره: ۱۹۷. مراد آنست که در حال احرام جماع حرام است.

رَفَدَ: ج ۳، ص: ۱۰۹

رَفَدَ: (بکسر اول) عَطِيَهُ. یاری (مفردات) در اقرب گوید «رفده رَفَدَا: اعطاه و اعانه» و گوید رَفَدَ بمعنی عَطِيَهُ وصله است. «وَأَتَّبِعُوا فِي هَذِهِ لَعْنَةً وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِنَسِ الرَّفْدِ الْمَرْفُودِ» هود: ۹۹. ظاهراً مراد از رَفَدَ در آیه عَطِيَهُ است چنانکه مجمع گفته یعنی قوم فرعون در این دنیا بلعنت و غرق گرفتار شدند و در آخرت بد عطائی است عطایشان که بآنها داده شده. در مجمع گوید: علت اینکه عذاب رَفَدَ خوانده شده آنست که در مقابل نعمت اهل بهشت است تقدیر آن این است «بِنَسِ الرَّفْدِ رَفَدَهُمْ». جوهری گوید: رَفَدَ بکسر اول عطا وصله و بفتح اول مصدر است. از این ماده فقط دو کلمه فوق در قرآن یافته است.

رَفْرَفَ: ج ۳، ص: ۱۰۹

رَفْرَفَ: فرشها. جوهری گوید: رَفْرَفَ ثیابی سبز رنگ است که از آن محل نشستن آماده میکنند مفرد آن رَفْرَفَه است. همچنین است قول

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۱۰

قاموس و اقرب. معانی دیگری نیز گفته‌اند که در قرآن نیامده «مُتَكَيِّئِينَ عَلَيَّ رَفْرَفٍ خُضْرٍ وَعَبْقَرِيٍّ حِسَانٍ» رحمن: ۷۶. رَفْرَفَ در آیه بمعنی فرشهاست و شاید بمعنی پستی‌ها و مخده‌ها باشد که در مجمع از بعضی وسائد نقل شده. عبقری را فرش و حریر و بالش گفته‌اند معنی آیه چنین میشود: تکیه میکنند به فرشهای سبز و بالشهای نیکو. در آیه ۵۴ همین سوره آمده «مُتَكَيِّئِينَ عَلَيَّ فُرُشٍ بَطَائِنُهَا مِنْ إِسْتَبْرَقٍ» ... از این آیه بنظر میاید که مراد از عبقری بالش‌هاست. ناگفته نماند در قرآن مجید رَفْرَفَ فقط یکبار آمده و آنها هم نکره است و نمیشود بفرشهای دنیا قیاس کرد.

رَفَعَ: ج ۳، ص: ۱۱۰

رَفَعَ: بالا- بردن. «وَرَفَعَ أَبْوَابَهُ عَلَى الْعَرْشِ» پدر و مادرش را بتخت بالا برد. «مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ وَ رَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ» بقره: ۲۵۳. آیه اول درباره بالا بردن ظاهری و دوم در بالا بردن معنوی است که فضیلت و شرافت و عظمت باشد «فِي صُحُفٍ مُّكَرَّمَةٍ مَرْفُوعَةٍ مُّطَهَّرَةٍ» عبس: ۱۳ و ۱۴. در صحیفه‌های محترم و با فضیلت و پاکیزه «فِي بُيُوتٍ أُذِنَ لِلَّهِ أَنْ تُرَفَّعَ» نور: ۳۶. در خانه‌هاییکه خدا اذن داده با فضیلت و بلند آوازه شوند «وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ» شرح: ۴. رَفَعَ در آیه معنی بلند آوازی میدهد. رفیع: بالا- برنده مثل رافع «رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ ذُو الْعَرْشِ» غافر: ۱۵. بالا برنده درجه‌ها و صاحب عرش است.

رَفَقَ: ج ۳، ص: ۱۱۰

رَفَقَ: (بکسر اول) مدارا. ایضا مرفق (بکسر اول و فتح فاء) و آن ضد خشونت است (اقرب). رفیق: مدارا کننده (دوست) «وَ حَسْبَيْنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا» نساء: ۶۹. «يَهَيِّئْ لَكُمْ مِنْ أَمْرِكُمْ مِرْفَقًا» کهف: ۱۶. مرفق را بعضی بفتح «م» و کسر (فاء) و بعضی بعکس آن خوانده‌اند. و آن با دو وزن فوق و همچنین بفتح «م» و «ف» مصدر است بمعنی لطف و سهولت. یعنی خدا برای شما از مشکلی که دارید سهولت و گشایش پیش آورد.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۱۱

«مُتَكَيِّئِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ نِعْمَ الْأَوَابُ وَ حَسْبَيْنَتْ مُرْتَفَقًا» کهف: ۳۱. در مجمع گوید: مرتفق مُتَكَا و مخده است گویند: ارتفق یعنی بآرنج خود تکیه کرد همچنین است قول (اقرب) و دیگران. ولی بنظر میاید که آن محل مرافقت و ملاطفت باشد یعنی بهتر

آسایشگاه است. «إِلَىٰ أَهْلِهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذْ قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْبِئُوا وُجُوهَكُمْ وَأَعْيُنَكُمْ إِلَى الْمَرَاقِ وَ أَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ» مائده: ۶. مراقف جمع مرفق بمعنی آرنج است در لغت عرب آنرا مجمع ساعد و بازو گفته‌اند «إِلَى الْمَرَاقِ» قید است برای «أَعْيُنَكُمْ» نه برای «فَاغْبِئُوا» و بعبارت دیگر حدّ مغسول است نه غسل دست در اطلاق عرب مصادیق گوناگون دارد یکدفعه مراد از آن چهار انگشت دست مثل «وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا» مائده: ۳۸. یکدفعه مراد از آن از مچ پائین است نحو «فَتَيْمَّمُوا صِعْدًا طَيِّبًا فَأَمْسِئُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَعْيُنِكُمْ» مائده: ۶، نساء: ۴۳. یکدفعه مراد از آن تا آرنج است مثل آیه «ما نحن فيه». و یکدفعه مراد از آن از سر انگشتان است تا شانه چنانکه در اقرب الموارد گفته است. لذا اگر در آیه قید «إِلَى الْمَرَاقِ» نبود معلوم نمیشد مراد از دست کدام است ولی قید روشن میکند که دست تا آرنج مراد است. بنا بر این آیه شریفه از اینکه از مرفق شسته شود یا بالعکس ساکت است و اگر ما بودیم و آیه میگفتیم: هر دو جایز است. شیعه که میگوید: باید وضو از مرفق پائین شسته شود دلیلشان روایات اهل بیت علیهم السلام است نه آیه فوق رجوع شود به وسائل (ابواب الوضوء باب ۱۵). اهل سنت نیز که از پائین بیالا می‌شویند در این عمل باآیه استناد نمیکنند بلکه از امثال ابو هریره و عثمان روایت میکنند که آنها حضرت رسول صلی الله علیه و آله را دیده‌اند که از پائین بیالا می‌شسته رجوع شود به سنن ابی داود و غیره. اهل سنت درباره آیه فوق

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۱۲

بیشتر اهمیت داده‌اند که «الی» را بمعنی «مع» بگیرند که یعنی مرفق نیز باید شسته شود وانگهی اهل سنت نگفته‌اند که اگر کسی از مرفق بشوید وضوی او باطل است رجوع کنید بتفاسیر و کتب احادیثشان طبرسی رحمه الله در مجمع ذیل آیه فوق فرموده: امت اسلامی اتفاق دارند در اینکه اگر کسی از بالا پائین بشوید وضوی او صحیح است. علی هذا شروع از پائین در مذهب اهل سنت مستحب است نه واجب که عکس آن مبطل باشد. فقهاء شیعه باستناد روایات اهل بیت علیهم السلام فتوی داده‌اند که در صورت شستن از پائین بیالا وضو باطل است. فقط از ابن ادریس نقل شده که آنرا مکروه دانسته و مبطل نمیداند و نیز سید مرتضی که در یکی از دو فتوایش گفته از بالا شستن مستحب است. اگر گویند: گفتید آیه از کیفیت شروع ساکت است و اگر ما بودیم و آیه، هر دو نوع شستن جایز بود در این باره توضیح بیشتر بدهید؟ گوئیم: بطوریکه گفته شد «إِلَى الْمَرَاقِ» حدّ «أَعْيُنِكُمْ» است مثلاً. اگر شخصی بنقاش گوید: این ستون را تا نصف رنگ بزن. نقاش مخیر است که از نصف پائین رنگ بزند. و بالعکس. در هر دو صورت میگویند مأموریت خود را انجام داده است همچنین است آیه شریفه.

رقب: ج ۳، ص: ۱۱۲

رقب: رقبه (بکسر اول) و رقوب بمعنی حفظ و انتظار است (اقرب) طبرسی فرموده: رقبه و انتظار و مراقبت و مراعات و محافظت نظیر هم‌اند. صحاح و قاموس: رقب را حافظ و منتظر گفته است بنظر میاید که معنی جامع همان محافظت باشد. در قرآن مجید گاهی معنای حفظ و مراعات منظور است مثل «لَا يَرْقُبُونَ فِي مُؤْمِنٍ إِلَّا وَا ذِمَّةً» توبه: ۱. درباره هیچ مؤمن قرابتی و پیمانی را حفظ و مراعات نمیکنند «إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا» نساء: ۱. راستی خدا بر شما حافظ و مراقب است.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۱۳

و گاهی مراد از آن انتظار است و آن در صورتی است که از باب افتعال باشد نحو «فَارْتَقِبْ إِيَّاهُمْ مُرْتَقِبًا» دخان: ۵۹. «فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُخَانٍ مُّبِينٍ» دخان: ۱۰. رقب در آیه «وَأَرْتَقِبُوا إِنِّي مَعَكُمْ رَقِيبٌ» هود: ۹۳ بمعنی منتظر است. ترتب بمعنی انتظار است (مجمع - صحاح) راغب آنرا احتراز گفته «فَأَصْبَحَ فِي الْمَدِينَةِ خَائِفًا يَتَرَقَّبُ» قصص: ۱۸. یعنی موسی صبح کرد در حالیکه ترسان بود و انتظار میکشید که قتل قبوی چه سر و صدائی ایجاد خواهد کرد و آیا خواهند دانست که او کشته است یا نه؟ «فَخَرَجَ مِنْهَا خَائِفًا يَتَرَقَّبُ» قصص: ۲۱. از شهر خارج شد و بیمناک بود و انتظار داشت که تعقیبش کنند. و بقول راغب از روشن شدن قضیه احتراز

داشت و نیز احتراز داشت که شناخته شود.

رقبه: ج ۳، ص: ۱۱۳

رقبه: گردن. ولی در متعارف مراد از آن برده است چنانکه از رأس و ظهر مرکوب اراده میکنند (راغب) «وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَاً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ» نساء: ۹۲. هر که مؤمنی را بخطا بکشد بر اوست آزاد کردن یک بنده مؤمن. اطلاق رقبه بر مملوک تسمیه شیئی بنام اشرف اجزاء آن است (اقرّب) جمع آن رقاب است «وَالْمَوْلَمَةُ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ» توبه: ۶۰. منظور غلامان و کنیزانی است که از مال زکوة آزاد میشوند در آیه «فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ» محمد: ۴. منظور گردنها است.

رقیب: ج ۳، ص: ۱۱۳

رقیب: از اسماء حسناى خداوندی است و بمعنی حافظ اعمال است طبرسی گوید: حافظی که هیچ چیز از او پوشیده نیست صدوق در توحید خود گفته: رقیب یعنی حافظ و فعیل بمعنی فاعل است. ناگفته نماند: رقیب در قرآن فقط در سه محل درباره خداوند سبحان بکار رفته که نقل میشود: «وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۱۴

عَلَيْكُمْ رَقِيبًا» نساء: ۱. «لَا يَحِطُّ لَكَ النُّسَاءُ مِنْ بَعْدِ... وَكَانَ اللَّهُ عَلَيَّ كُلِّ شَيْءٍ رَقِيبًا» احزاب: ۵۲. «فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتُ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ» ... مائده: ۱۱۷. دقت در هر سه آیه روشن میکند که رقیب بمعنی حافظ و عالم باعمال است نه مطلق حافظ در مجمع از ابن زید نقل شده که رقیب بمعنی عالم است و گفته حافظ با عالم متقاربانند. در دعای ۴۷ صحیفه آمده «لا يعزب عنه علم شیئی و هو بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ و هو على كل شیئی رقیب» این کلام نیز مؤید مطلب فوق است. پس خداوند رقیب است یعنی حافظ تمام اعمال است و چیزی از او پوشیده نیست. چنانکه در آیه «مَا يَلْفُظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ» ق: ۱۸. مراد از رقیب حافظ و ضابط اعمال و کلمات است.

رقد: ج ۳، ص: ۱۱۴

رقد: خوابیدن. «رقد رقدًا: نام» (اقرّب) راغب رقاد را خواب راحت و کم گفته است «وَتَحَسَبُ بِهِمْ أَيْقَاظًا وَهُمْ رُقُودٌ» کهف: ۱۸. رقد جمع راقد است یعنی آنها را بیدار پنداشتی حال آنکه راحت خفتگان بودند. راغب میگوید علت اینکه خواب راحت و طویل اصحاب کهف رقاد (خواب راحت و کم) خوانده شده چون نسبت بمرگشان کم بود. مرقد بمعنی مضجع و خوابگاه است «يَا وَيْلَتَا مَنْ بَعَثْنَا مِنْ مَرْقَدِنَا» ... یس: ۵۲. ای وای بر ما کی ما را از خوابگاهمان برانگیخت. در این آیه قبور را خوابگاه خوانده است.

رق: ج ۳، ص: ۱۱۴

رق: «وَالطُّورِ. وَكِتَابٍ مَسْطُورٍ فِي رَقٍّ مَشْهُورٍ. وَالْبَيْتِ الْمَعْمُورِ. وَالسَّفْفِ الْمَرْفُوعِ. وَالْبَحْرِ الْمَسْجُورِ. إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ» طور: ۱- ۷. رق صفحه پوستی است که در آن مینویسند. طبرسی فرموده: رق پوستی است که در آن چیزی نوشته شود و اصل آن از لمعان است گویند: تفرق الشیء: اذا لمع» صحاح گوید: رق آنست که در آن مینویسند و آن پوست نازکی است. راغب و زمخشری

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۱۵

پوست بودن را قید نکرده‌اند. قاموس و اقرّب میگویند: پوست نازکی است که در آن مینویسند و نیز بمعنی صفحه سفید است. بنظر میاید مراد از طور، طور سینا و محل نزول وحی بحضرت موسی و مراد از کتاب، تورات موسی است که در صفحه گسترده نوشته

شده بود و منظور از بیت معمور کعبه و از سقف مرفوع آسمان است «وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَافًا مَحْفُوظًا» انبیاء: ۳۲. و از بحر مسجور (دریای گداخته) مطلق دریای گداخته است «وَإِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ» و یا دریای گداخته و مذاب مرکز زمین است که در «سجور» خواهد آمد.

رقم: ج ۳، ص: ۱۱۵

رقم: نوشتن. و نقطه گذاشتن و آشکار کردن (اقرّب) راغِب آنرا خَطَّ غَلِيظٌ گفته و از بعضی نقطه گذاشتن نقل کرده است. صحاح آنرا نوشتن ترجمه میکند و نیز مجمع در سوره کهف. «كَلِمَاتٌ إِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ» و «مَا أَدْرَاكُ مَا سَجَّيْنِ». كِتَابُ مَرْقُومٍ... كَلِمَاتٌ إِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ» و «مَا أَدْرَاكُ مَا عَلَيُّونَ». كِتَابُ مَرْقُومٍ» مطفین: ۷ و ۸ و ۹-۱۸ و ۱۹ و ۲۰. بنظر میاید مراد از مرقوم در دو آیه مجسم شدن اعمال است بطوریکه مراد از کتاب، کتاب بخصوصی است نه کاغذ یا پارچه نوشته شده مثلا مهندسیکه کارخانه‌ای را نصب میکند میشود گفت فلان موتور را در فلانجا نوشت و فلان لوله را در فلانجا (یعنی گذاشت و نصب کرد). کتاب و اعمال فاجران در سَجَّيْنِ است و سَجَّيْنِ کتابی است که از اعمال نوشته شده و از اعمال بوجود آمده. همچنین است علیون. بعقیده مجمع «كِتَابُ مَرْقُومٍ» تفسیر «سَجَّيْنِ» نیست زیرا سَجَّيْنِ کتاب مرقوم نمیشد بلکه آن تفسیر کتاب در «إِنَّ كِتَابَ الْفُجَّارِ» است و تقدیر آن «و هو کتاب مرقوم» است ولی آنطور که گفته شد سَجَّيْنِ را کتاب دانستن مانعی ندارد. «أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ أَصِيحَابَ الْكُفْهِفِ

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۱۶

و الرِّقِيمِ كَانُوا مِنْ آيَاتِنَا عَجَبًا» کهف: ۹. رقیم بمعنی مرقوم و نوشته است اصحاب رقیم همان اصحاب کهف است علت این تسمیه آنست که نام و حکایت آنها را در لوحی نوشتند و اصحاب رقیم خواندند عیاشی در تفسیر خود از امام صادق علیه السلام نقل کرده: آنها قومی بودند فرار کردند شاه زمان نام و نام پدران و نام عشایر آنها را در صحیفه‌های فلزی نوشت آنست قول خدا «أَصِيحَابَ الْكُفْهِفِ وَ الرِّقِيمِ». طبرسی از جمله اقوال این قول را نقل کرده که: رقیم لوحی است از سنگ که قصه اصحاب کهف را در آن نوشته و در باب غار گذاشتند و ایضا این یکی از اقوالی است که در کشاف نقل کرده ولی گوید: لوح از فلز بود. و نیز گفته‌اند: رقیم نام سگشان بود و نیز رقیم نام بیابانی است که کهف در آن بود و ایضا رقیم نام کوهی است که غار در آن قرار داشت و ایضا رقیم نام شهر اصحاب کهف است (مجمع - کشاف) در مجمع نقل شده که گفته‌اند آن لوح در یکی از خزائن پادشاهان محفوظ بود. و نیز طبرسی قول دیگری درباره رقیم نقل کرده که اصحاب رقیم غیر از اصحاب کهف است و مراد از آنها همان سه نفراند که بغاری رفتند و باب غار مسدود گردید دعا کردند خداوند نجاتشان داد. قضیه آن سه نفر را شیعه و سنی در کتابهای خود نقل کرده‌اند و آن در ج ۲ امالی شیخ طوسی جزء ۱۲ حدیث ۲۶ است. ولی این قول بعید است زیرا فقط حالات اصحاب کهف در قرآن آمده و اگر اصحاب رقیم غیر از آنها بودند لازم بود از آنها هم ذکری بمیان آید. بعقیده المیزان نیز اصحاب رقیم همان اصحاب کهف‌اند و در ردّ دو قصه و دو گروه بودن میگوید: این جدا بعید است که خداوند در کلام بلیغ خود

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۱۷

بدو طائفه اشاره کند و در یکی بتفصیل سخن گوید و بدیگری نه اجمالا و نه تفصیل اشاره نکند.

رقی: ج ۳، ص: ۱۱۷

رقی: بالا- رفتن «أَوْ تَرَقَّى فِي السَّمَاءِ وَلَنْ نُؤْمِنَ لِرُقَيْكَ حَتَّى تَنْزَلَ عَلَيْنَا كِتَابًا نَقْرُؤُهُ» اسراء: ۹۳. یا در آسمان بالا روی و بیلا رفتن هرگز ایمان نمیآوریم تا کتابی بر ما بیاوری که آنها بخوانیم. ارتقاء: درجه درجه بالا رفتن است (مجمع) ولی جوهری و راغب آنرا

مطلق بالا رفتن میداند «أَمْ لَهُمْ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا فَلْيَرْتَقُوا فِي الْأَسْبَابِ» ص: ۱۰. یا برای آنهاست حکومت آسمانها و زمین و آنچه میان آندو است؟ پس در ابواب آسمان بالا روند یا باسباب و علل متوسل شوند یا از آمدن وحی جلو- گیری نمایند. «كَلِمَاتٍ إِذَا بَلَغَتِ الرَّاقِيَّ. وَ قِيلَ مَنْ رَاقٍ» قیامه: ۲۶ و ۲۷. رقی لازم و متعدی هر دو بکار رفته (صحاح) راق اسم فاعل بمعنی بالا برنده است «وَ قِيلَ مَنْ رَاقٍ» راغب گوید: اشاره است بر آنکه بالا برنده و حمایت کننده ندارد. طبرسی آنرا کیست که دکتر و شفا دهنده او باشد و راغب از ابن عباس نقل میکند که کی روح او را بالا میبرد ملائکه رحمت یا عذاب. نگارنده فکر میکنم که بمعنی نجات دهنده باشد چنانکه فرموده «فَلَوْ لَا إِذَا بَلَغَتِ الْحُلُقُومَ ... فَلَوْ لَا إِنْ كُنْتُمْ غَيْرَ مَدِينِينَ. تَرْجِعُونَهَا» واقعه: ۸۳-۸۷ بجای «تَرْجِعُونَهَا» در این آیه «وَ قِيلَ مَنْ رَاقٍ» آمده است. و «مَنْ رَاقٍ» کلمه یأس است یعنی شفا دهنده ندارد. تراقی جمع ترقوه بمعنی گلو است آنرا در لغت عرب مقدم حلق در بالای سینه گفته‌اند. علت تسمیه آن است که نفس از آن در وقت مرگ بالا- میرود و هوای جوف نیز از آن بالا میاید (مجمع) معنی آیه: حقا آنگاه که جان بگلو رسد گفته شود کی شفا دهنده و یا نجات دهنده است.

رکوب: ج ۳، ص: ۱۱۷

رکوب: سوار شدن. «فَإِذَا رَكِبُوا

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۱۸

فِي الْفُلْكِ دَعَا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ» عنکبوت: ۶۵. راغب گوید: رکوب در اصل، بودن انسان است در پشت حیوانی و گاهی بکشتی نشستن اطلاق میشود. جوهری از ابن سکیت نقل کرده: راکب فقط بشتر سوار اطلاق میشود و باسب سوار و خر سوار فارس گفته میشود. راغب گوید: راکب در عرف مختص بشتر سوار است. ركب جمع راکب است در اقرب شتر سواران گفته «وَهُمْ بِالْعُدْوَةِ الْقُصْوَى وَ الرُّكْبُ أَسْفَلَ مِنْكُمْ» انفال: ۴۲. و آنها در کناره دور وادی بودند و سواران پائین تر از شما بودند مراد از ركب کاروان ابو سفیان لعین است و شاید بواسطه شتر سوار بودن ركب گفته شده. ركبان نیز جمع راکب است «فَإِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالًا أَوْ رُكْبَانًا» بقره: ۲۳۹. اگر ترسیدید، نماز بخوانید در حالیکه پیاده یا سوارها هستید. ركب (بکسر ر) در اقرب گوید: ركب شتر مفرد آن راحله است. «فَمَا أَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَ لَا رِكَابٍ» حشر: ۶. مراد از ركب در آیه شتر است یعنی بر آن اسبی و شتری نتاختید. رکوب (بفتح ر) مبالغه و شتر سواری و بمعنی مرکوب است (اقرب) «وَ ذَلَّلْنَاهَا لَهُمْ فَمِنْهَا رَكُوبُهُمْ وَ مِنْهَا يَأْكُلُونَ» يس: ۷۲. رکوب در آیه بمعنی مرکوب است یعنی: چهار- پایان را برای آنها رام کردیم مرکوبشان از آنهاست و از آنها میخورند. «حَتَّى إِذَا رَكِبْتُمْ فِي السَّفِينَةِ» ... كهف: ۷۱. رکوب در آیه در سوار شدن بکشتی بکار رفته ایضا در «يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ ارْكَبُوا مَعَنَا» هود: ۴۲. و آیات دیگر. «فِي أَيِّ صُورَةٍ مَا شَاءَ رَكَّبَكَ» انفطار: ۸. ترکیب، گذاشتن اجزاء شیئی بعضی بر بعضی است. صورت و شکل ظاهری انسان در اثر بودن بعضی از اعضاء بر بعضی است. «نُخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَرَاكِبًا» انعام:

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۱۹

۹۹. دانه‌هاییکه بعضی بر بالای بعضی است. «لَتَرْكَبُنَّ طَبَقًا عَنْ طَبَقٍ» انشقاق: ۱۹. از حالی بحالی میافتید و از درجه‌ای بدرجه‌ای بالا میروید. ظاهرا مراد اطوار حیات و مرگ و بعث است. مثل «وَ كُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ» بقره: ۲۸.

رکد: ج ۳، ص: ۱۱۹

رکد: ایستادن «إِنْ يَشَأْ يُسْكِنِ الرِّيحَ فَيَظْلَلْنَ رَوَاكِدَ عَلَى ظَهْرِهِ» شوری: ۳۳. رواکد جمع راکد یا راکده است در «بحر». گذشت که ظاهرا مراد از رواکد نهرهای دریائی است بانجا رجوع شود. رواکد فقط یکبار در قرآن آمده است.

رکز: ج ۳، ص: ۱۱۹

رکز: (بکسر اول) صوت خفی (کمترین صدا) چنانکه در مجمع و مفردات و اقرب آمده «وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَوْمٍ هَلْ تُحِسُّ مِنْهُمْ مِنْ أَحَدٍ أَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِكْزًا» مریم: ۹۸. چه بسا از مردمیکه پیش از آنها هلاک کردیم آیا کسی از آنها را می‌بینی و یا کمترین صدائی از آنها می‌شنوی؟! این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است.

رکس: ج ۳، ص: ۱۱۹

رکس: (بفتح ر) سرنگون کردن در مفردات و اقرب گوید: «قلب الشيء على رأسه و ردّ اوله الى آخره» رکس و ارکس هر دو بیک معنی است (اقرب) «فَلَمَّا لَكُمْ فِي الْمُدَافِقِينَ فِئَتَيْنِ وَاللَّهُ أَرْكَسَهُمْ بِمَا كَسَبُوا» نساء: ۸۸. یعنی چرا درباره منافقان دو گروه شده‌اید گروهی صلاح را در مدارا با آنها میدانند و گروهی بی‌زاری از آنها دعوت میکند حال آنکه خدا سرنگونشان کرده (دیگر بهدایت بر نمیگردند) «كُلَّمَا رُزُوا إِلَى الْفِتْنَةِ أُرْكَسُوا فِيهَا» ... نساء: ۹۱. هر وقت بفته رانده شوند بسر در آن افتند (و طالب آن باشند) در نهج البلاغه خطبه ۱۷۹ آمده «و ارتكاسهم في الضلال والعمى» یعنی سرنگون شدنشان در گمراهی و سرگردانی. و در نامه ۴۵ درباره معاویه فرموده «هذا الشخص المعكوس و الجسم المرکوس» این شخص عوض شده از فطرت توحید و

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۲۰

این جسد سرنگون شده و مقلوب الفکر.

رکض: ج ۳، ص: ۱۲۰

رکض: بفتح (ر) پا بزمین زدن. راغب گوید: آن زدن پا بزمین است هر گاه بسوار نسبت داده شود منظور دواندن اسب است مثل رکضت الفرس. و چون براه رونده نسبت داده شود منظور راه رفتن است «ارکض برجلک هذا مُغْتَسِلٌ بَارِدٌ وَ شَرَابٌ» ص: ۴۲. پای خود را بزمین زن و با پایت راه برو این (چشمه) شستشوگاه است و خنک و آشامیدنی است. بنظر میاید که ایوب طاقت راه رفتن نداشت و خدا بوی توجه فرموده و نیرو داد و فرمود پا بزمین زن. «فَلَمَّا أَحْسَبُوا أَنَّ بَأْسَنَا إِذْ هُمْ مِنْهَا يَرْكُضُونَ. لَا تَرْكُضُوا» ... انبیاء: ۱۲. مراد از رکض در آیه فرار کردن و گریختن است یعنی چون عذاب ما را احساس کردند آنگاه از دیارشان میگریختند نگرینزید ...

رکع: ج ۳، ص: ۱۲۰

رکع: رکع و رکوع، خم شدن و سر پائین آوردن است (اقرب) جوهری گوید: رکوع بمعنی انحناء است و رکوع نماز از آن میباشد «رکع الشيخ» یعنی قامتش از پیری خم شد. رکوع نماز آن است که بقدری خم شود تا اگر بخواهد دستها بزانو برسد. راغب میگوید: رکوع بمعنی خم شدن است گاهی در هیئت مخصوص نماز و گاهی در تذلل و تواضع بکار میرود خواه تذلل در عبادت باشد یا غیر آن. مجمع ذیل آیه ۴۳ بقره گوید: استعمال آن در خضوع مجاز است و معنای اولی همان انحناء میباشد. «يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَ هُمْ رَاكِعُونَ» مائده: ۵۵. مراد از رکوع رکوع نماز و «هُمْ رَاكِعُونَ» جمله حالیه است. «يَا مَرْيَمُ اقْنُتِي لِرَبِّكِ وَ اسْجُدِي وَ ارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ» آل عمران: ۴۳. بنظر میاید سجود نماز در مذهب نصاری پیش از رکوع بوده است لذا سجود جلوتر ذکر شده است طبرسی آنرا مانند نماز در اسلام دانسته و

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۲۱

فرموده و او دلالت بر اشتراک دارد نه ترتیب. و ظاهر آنست که مراد از «وَأَرْكَعِي مَعَ الرَّائِعِينَ» آنست که از جمله مطیعان باش نه با آنها نماز بخوان و بعضی نماز جماعت و بعضی با نمازگزاران نماز بخوان گفته‌اند. «وَإِذِ قِيلَ لَهُمْ ارْكَعُوا لَا يَرْكَعُونَ» مرسلات: ۴۸. «وَخَرَّ رَاكِعًا وَأَنَابًا» ص: ۲۴. ظاهراً مراد از رکوع در این دو آیه تذلل و تواضع است. «ثُمَّ ارْكَعُوا سُجَّدًا» ... فتح: ۲۹. رکع جمع راکع و سجد جمع ساجد است و رکع سه بار در قرآن آمده است: بقره: ۱۲۵، حج: ۲۶، فتح: ۲۹.

رکع: ج ۳، ص: ۱۲۱

رکع: (بفتح ر) رویهم جمع کردن و بعضی از شیء را بالای بعضی نهادن (مجمع - اقرب) و آن در قرآن در متراکم شدن این و غیره بکار رفته است «وَإِنْ يَرَوْا كِسْفًا مِنَ السَّمَاءِ سَاقِطًا يَقُولُوا سَحَابٌ مَّرْكُومٌ» طور: ۴۴. سحاب مرکوم یعنی ابرهای متراکم «أَنَّ اللَّهَ يَرْجِي سَحَابًا ثُمَّ يُؤَلِّفُ بَيْنَهُ ثُمَّ يَجْعَلُهُ رُكَامًا» نور: ۴۳. رکام بمعنی مرکوم و متراکم است یعنی: خدا ابری را میراند سپس میان آن پیوستگی میدهد سپس آنرا متراکم میکند. «لِيُمَيِّزَ اللَّهُ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ وَيَجْعَلَ الْخَبِيثَ بَعْضٌ عَلَى بَعْضٍ فَيَرْكُمَهُ جَمِيعًا فَيَجْعَلُهُ فِي جَهَنَّمَ» انفال: ۳۷. ما قبل آیه درباره انفاق کفار برای باز داشتن از راه خداست علی هذا ظاهراً مراد از طیب مالی است که در راه خدا خرج شده و از خبیث مالی که برای باز داشتن از راه خدا مصرف شده باشد در این صورت آنهمه مالها در جهنم رویهم انباشته شده و بشکل توده‌ای از عذاب در میاید و بجان صاحبان مال میافتد چنانکه درباره اندوختن طلا و نقره آمده «يَوْمَ يُحْمَىٰ عَلَيْهَا فِي نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكْوَىٰ بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ وَظُهُورُهُمْ» توبه: ۳۵. علی هذا جمله «أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ» در ذیل آیه به «الَّذِينَ كَفَرُوا يُنْفِقُونَ»

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۲۲
 أَمْوَالَهُمْ لِيَصَّدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ» راجع است.

رکون: ج ۳، ص: ۱۲۲

رکون: میل و آرام گرفتن. در صحاح و اقرب گوید «رکن الیه: مال و سکن» «وَلَا تَزْكُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ» ... هود: ۱۱۳. بستمگران میل نکنید و گرنه آتش شما را بگیرد. رکن بمعنی جانب و طرف محکم شیء است (صحاح) و بر سبیل استعاره به نیرو اطلاق میشود (راغب) «لَوْ أَنَّ لِي بِكُمْ قُوَّةٌ أَوْ آوَىٰ إِلَيَّ رُكْنٌ شَدِيدٌ» هود: ۸۰. ظاهراً مراد از آن در آیه اقوام و عشیره است. یعنی یکاش در قبال شما نیروئی داشتم و یا بتکیه گاه محکمی (از قبیل عشیره) لاحق میشدم تا مرا یاری کنند. «فَتَوَلَّىٰ بُرْكُنَيْهِ وَقَالَ سَاحِرٌ أَوْ مَجْنُونٌ» ذاریات: ۳۹. مراد از رکن تکیه گاه و قوای فرعون است یعنی با قوای خویش روی بگردانید و گفت: جادوگری است یا دیوانه‌ای (یعنی موسی).

رمح: ج ۳، ص: ۱۲۲

رمح: بضم (ر) نیزه. جمع آن رماح و ارماع است (اقرب) «لَيَبْلُوَنَّكُمْ اللَّهُ بِشَيْءٍ مِنَ الصَّيْدِ تَنَالُهُ أَيْدِيكُمْ وَرِمَاكُم» ... مائده: ۹۴. خدا حتما شما را با چیزی از صید امتحان میکند که دستها و نیزه‌های شما بآن میرسد. این کلمه فقط یکبار در قرآن مجید یافته است.

رمد: ج ۳، ص: ۱۲۲

رمد: رماد بفتح (ر) خاکستر. «مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ أَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ لَا يَقْدِرُونَ مِمَّا كَسَبُوا عَلَيَّ شَيْءٌ» ... ابراهیم: ۱۸. در این آیه اعمال کفار بخاکستریکه در مقابل طوفان شدید قرار گرفته تشبیه شده است. پیداست که خاکستر بطوری پراکنده میشود که امکان جمع در آن نیست. ظاهراً مراد اعمال نیک و مفید کفار است که برای اغراض دنیوی انجام داده‌اند

در روز قیامت چیزی از آن بدستشان نیاید بر خلاف اعمال نیک از مؤمنان که بدون کم و کاست بخودشان رد خواهد شد.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۲۳

اگر گوئی خدا فرموده «يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُّحْضَرًا وَمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ» ... آل عمران: ۳۰. این آیه با آیه فوق چگونه میسازد؟ گوئیم: تشبیه فقط در عدم استفاده از عمل است چنانکه ذیل آیه گوید «لَا يَقْدِرُونَ مِمَّا كَسَبُوا عَلَيَّ شَيْءٌ» و در آیه «وَقَدِمْنَا إِلَىٰ مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَّنْثُورًا» فرقان: ۲۳. نیز ظاهراً عدم فایده بردن از عمل است. رماد فقط یکبار در قرآن بکار رفته است.

رمز: ج ۳، ص: ۱۲۳

رمز: اشاره. راغب گوید: رمز اشاره است با لب و نیز بمعنی صوت خفی است و غمز اشاره با ابرو است و هر کلام را که مانند اشاره باشد رمز گویند در مجمع گفته: رمز اشاره است با لب و گاهی در اشاره با ابرو و چشم و دست بکار می‌رود ولی اولی اغلب است. «قَالَ آيَتُكَ أَلَّا تَكَلَّمُ النَّاسُ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ إِلَّا رَمَزًا» آل عمران: ۴۱. معنی این آیه و تفصیل آن در «زکریا» خواهد آمد انشاء الله. کلمه رمز فقط یکبار در قرآن یافته است.

رمضان: ج ۳، ص: ۱۲۳

رمضان: نام ماه نهم از ماههای عربی و ماه روزه اسلامی است و آن ماه نزول قرآن است «شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ» ... بقره: ۱۸۵. در مجمع گفته: رمضان از رمض شدت تابش آفتاب بر خاک است علت این تسمیه آنست که عرب ماهها را با زمانی که در آن واقع شوند نامگذاری کرده‌اند رمضان در زمان شدت گرما بود و جمع آنرا رمضان گفته‌اند و گفته شده رمضان از نامهای خداوند است. جوهری و فیروزآبادی نیز علت تسمیه را مثل مجمع گفته‌اند و گویند: آنگاه که نامهای ماهها را از لغت قدیم نقل کردند با زمانیکه ماهها در آن واقع شدند نامگذاری کردند ... رمضان در کلام الله مجید فقط یکدفعه آمده است.

رمیم: ج ۳، ص: ۱۲۳

رمیم: استخوان پوسیده. «مَنْ يُحْيِ الْعِظَامَ وَ هِيَ رَمِيمٌ» یس: ۷۸. و

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۲۴

این مثل رفات است که در «رفت» گذشت. جوهری پس از آنکه رمیم را استخوان پوسیده معنی کرده گوید علت اینکه رمیم در آیه مفرد آمده آنستکه در ماده فعلیل مذکر و مؤنث و جمع یکسان آید. «مَا تَدْرُ مِنْ شَيْءٍ أَتَتْ عَلَيْهِ إِلَّا جَعَلْتُهُ كَالرَّمِيمِ» ذاریات: ۴۲. یعنی آن باد چیزی را که بر آن میوزید نمیگذاشت مگر آنکه مانند استخوان پوسیده و سائیده میکرد. نظیر این آیه است «فَتَرَى الْقَوْمَ فِيهَا صَرْعَى كَأَنَّهُمْ أُعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ» حاقه: ۷. ناگفته نماند رم بفتح (ر) بمعنی اصلاح نیز آمده است در اقرب گوید «رم البناء رما: اصلحه» ولی در قرآن فقط در معنای فوق بکار رفته است.

رمان: ج ۳، ص: ۱۲۴

رمان: انار. و آن اسم جنس است و مفرد آن رمانه مییابد و در اقرب گوید در انار و درخت انار هر دو استعمال میشود «وَالزَّيْتُونُ وَالرُّمَانُ مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُشَابِهٍ» ... انعام: ۹۹. ناگفته نماند رمان سه بار در قرآن مجید آمده است: انعام: ۹۹ و ۱۴۱. هر دو از اینها راجع بانار دنیاست و با الف و لام آمده و سومی در سوره رحمن: ۶۸. راجع بانار بهشتی است که نکره آمده فیهما فأكهه و نخل و رمان»

از این روشن میشود که انار بهشتی انار بخصوصی است و مانند انار دنیا نیست.

رمی؛ ج ۳، ص: ۱۲۴

رمی: انداختن. اعم از آنکه شیء باشد مثل تیر و سنگ «وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى» انفال: ۱۷. و یا نسبت دادن چیزی بکسی باشد نحو «إِنَّ الَّذِينَ يَزْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ الْغَافِلَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ لُعُنُوا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ» ... نور: ۲۳. که مراد از رمی نسبت دادن زنا بزنی است راغب گوید استعمال آن در دوّمی بطریق کنایه است. درباره آیه اول در مجمع گوید: جماعتی از مفسران مثل ابن عباس و غیره گفته‌اند: روز بدر جبرئیل بحضرت رسول صلی الله علیه و آله گفت: مشتی

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۲۵

خاک بردار و بطرف آنها بیانداز. چون سپاه اسلام با کفار رو برو شدند حضرت بعلی علیه السلام فرمود مشتی از سنگریزه‌های این بیابان بمن ده پس آنرا بطرف دشمنان انداخت و فرمود قبیح باد صورت‌هایشان ... و این سبب هزیمت آنها بود قتاده و انس گفته‌اند بما نقل شد که رسول خدا صلی الله علیه و آله در روز بدر سه سنگریزه برداشت یکی به میمنه و یکی را بمیسره و یکی را بوسط قوم انداخت و فرمود: قبیح باد رویشان پس کفار شکست خوردند. آنگاه گوید: برای این است که خدا سنگ انداختن را بخود نسبت داد زیرا که احدی غیر او بر این کار قادر نبود عیاشی در تفسیر خود سه روایت در این باره از امام سجاد و امام صادق علیهما السلام نقل کرده و در هر سه قید شده که علی بن ابی طالب علیه السلام آن قبضه را بآنحضرت داد. میشود گفت تکمیل تأثیر آن در صورتی بود که بدست علی علیه السلام در دست مبارک آنحضرت قرار میگرفت.

رهب؛ ج ۳، ص: ۱۲۵

رهب: ترس. راغب گوید «الرهبه و الرهب: مخافه مع تحرز و اضطراب» ولی صحاح و قاموس و اقرب و مجمع آنرا مطلق خوف گفته‌اند. «لَأَنْتُمْ أَشَدُّ رَهْبَةً فِي صُدُورِهِمْ مِنَ اللَّهِ» حشر: ۱۳. البته شما در دل آنها از خدا پر مهابت‌تراید. «تُزْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ» انفال: ۶۰ بوسیله آن آمادگی، دشمن خدا و دشمن خود را می‌ترسانید. «وَأَضْمُمُ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ مِنَ الرَّهْبِ» ... قصص: ۳۲. معنی این آیه در «جنح» گذشت. «وَأَسْتَرْهَبُوهُمْ وَجَاؤُ بِسَخِرٍ عَظِيمٍ» اعراف: ۱۱۶. اگر در استرهاب طلب ملاحظه شود مراد آن است که خواستار ترساندن حاضرین شدند و غرضشان ترساندن بود ولی بیضاوی گوید: آنها را بشدت ترساندند و در اقرب گوید: «استرهبه: خوفا» همچنین است قول صحاح.

زهبان؛ ج ۳، ص: ۱۲۵

زهبان: جمع راهب است و آن کسی است که از خدا می‌ترسد ولی در

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۲۶

متعارف براهبان و صومعه نشینان مسیحیان اطلاق میشود. طبرسی تصریح میکند که آن جمع راهب است مثل راکب و رکبان و فارس و فرسان ولی راغب گفته مفرد و جمع هر دو بکار رود در قرآن مجید جمع بکار رفته است. «ذَلِكَ بِأَنَّ مِنْهُمْ قَسِيصِينَ وَرُهَبَانًا» ... مائده: ۸۲. «اتَّخَذُوا أَحْبَابَهُمْ وَرُهَبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ» توبه: ۳۱. قسّیس و حبر علمای مسیحی، و راهب دیر نشینان آنهاست. «وَرُهَبَانِيَّةٌ ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ إِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللَّهِ فَمَا رَعَوْهَا حَقَّ رِعَايَتِهَا» حدید: ۲۷. رهبانیه عرفا آنست که انسان از مردم بریده و مشغول عبادت خدا شود در اثر خوف از خدا (المیزان) راغب گوید: آن افراط در تعبد است از فرط خوف. لیکن در اسلام رهبانیت نیست بلکه رهبانیت اسلام جهاد در راه خدا و نماز و غیره است که خواهد آمد طبرسی گفته حضرت رسول صلی الله علیه

و آله فرموده: «لا رهبانیة فی الاسلام» در سفینه البحار ذیل لغت رهب نقل کرده: پسری از عثمان بن مظعون فوت شد. بسیار محزون گردید تا محلی در منزل خود معین کرده مشغول عبادت شد. این مطلب بر رسول خدا صلی الله علیه و آله رسید فرمود: ای عثمان خدا بر ما رهبانیت نوشته رهبانیت امت من فقط جهاد در راه خداست. آیه شریفه صریح است در اینکه رهبانیت ساخته نصاری است و بر آنها تشریح نشده است «مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ» ولی دلالت دارد که این عمل پیش خدا پسندیده بوده زیرا «إِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللَّهِ» بطوریکه میزان و بیضاوی گفته استثناء منقطع است یعنی لکن آنها برای طلب رضای خدا این کار را ساختند. طبرسی نیز در تفسیر اینطور گفته ولی در اعراب جور دیگر آورده که برای آنها طلب رضای خدا را نوشتیم نه رهبانیت را. و نیز آیه روشن است در اینکه قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۲۷

نصاری در این عمل افراط و تفریط کرده‌اند که فرموده «فَمَا رَعَوْهَا حَقَّ رِعَائِهَا» در اینجا روایتی در مجمع نقل شده که روشن کننده مطلب است. ابن مسعود گوید: با رسول خدا صلی الله علیه و آله بالاغی سوار بودم فرمود: ای پسر ام عبد آیا میدانی بنی اسرائیل از کجا رهبانیت را ساختند گفتم: خدا و رسول داناتراند. فرمود: ستمکاران پس از عیسی بر آنها مسلط شدند و عمل بمعصیت کردند. اهل ایمان از این کار خشمگین شده بجهاد برخاستند. سه بار از ستمگران شکست خوردند. نماند از آنها مگر اندکی گفتند: اگر خود را باین حکام نشان دهیم ما را فانی میکنند برای دین طرفدار و دعوت کننده‌ای نمی ماند بیاید در زمین متفرق شویم تا خداوند پیغمبری را که عیسی وعده فرموده مبعوث کند از آن محمد را قصد میکردند در غارهای کوهها پراکنده شدند و رهبانیتی از خود ساختند پس بعضی بدین خود چنگ زد و بعضی کفر ورزید بعد این آیه را تلاوت کرد «وَرَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ» پس از آن فرمود: پسر ام عبد میدانی رهبانیت امت من چیست؟ گفتم: خدا و رسول داناتر است. فرمود: هجرت، جهاد، صلوة، صوم، حج، و عمره. از این روایت روشن میشود که کفرورزندگان آنها مراعات نکرده و بیراهه رفته‌اند. این حدیث در میزان از مجمع نقل شده در صافی نیز مختصراً آورده است.

رهب: ج ۳، ص: ۱۲۷

رهب: عشیره و قوم (مجمع) «وَلَوْ لَا رَهْطُكَ لَرَجَمْنَاكَ» هود: ۹۱. اگر کسانت و عشیره‌ات نبود هر آینه سنگسارت میکردیم راغب گوید اطلاق رهب بر عشیره در صورتی است که از ده کمتر باشند و گفته شده: تا چهل نفر را رهب گویند. قاموس آنها از سه یا هفت تا ده و یا از ده کمتر گفته است. صحاح گوید: رهب قوم و قبیله مرد است و آن از ده کمتر است که همه مرد باشند.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۲۸

«وَكَانَ فِي الْمَدِينَةِ تِسْعَةُ رَهْطٍ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ» نمل: ۴۸. در شهر نه عشیره بودند که فساد میکردند در میزان گفته: گفته‌اند مراد از رهب اشخاص است لذا تمیز تسعه واقع شده یعنی در شهر نه نفر بودند که فساد میکردند. در مجمع آنها را نه نفر از اشراف قوم صالح شمرده که مردم را اغواء میکردند آنگاه نام آنها را از ابن عباس نقل میکند. زمخشری نیز آنها را اشخاص گفته و نامهایشان را شمرده است و در جواب اینکه باید ممیز عدد از سه تا ده جمع باشد؟ گوید: رهب در معنی جمع است گوئی تقدیر چنین است «و كان في المدينة تسعة انفس». ولی ناگفته نماند اگر رهب بمعنی اولی گرفته شود بهتر خواهد بود. برای رهب و «نفر» فرقی است که در «نفر» خواهد آمد انشاء الله.

رهق: ج ۳، ص: ۱۲۸

رهق: پوشاندن. رسیدن. مثلاً گوئیم ذلت او را پوشید و فقر باو رسید. طبرسی ذیل آیه ۲۷ یونس گوید: رهق لاحق شدن امر است «راهق الغلام» یعنی پسر بمردان لاحق شد «رهقه فی الحرب» او را در جنگ درک کرد. راغب آنها پوشاندن از روی قهر و صحاح

مطلق پوشاندن گفته است. ولی قاموس پوشاندن و رسیدن و نزدیک شدن گفته است. ناگفته نماند پوشاندن با رسیدن توأم است و پوشاندن بدون رسیدن غیر ممکن است گرچه رسیدن ممکن است گاهی توأم با پوشاندن نباشد در بعضی از آیات پوشاندن و در بعضی رسیدن مناسب است «وَأُجُوهٌ يُؤْمِنُ عَلَیْهَا عَبْرَةٌ. تَرْهَقُهَا قَتَرَةٌ» عبس: ۴۰ و ۴۱. بعضی چهره‌ها در آنروز کدر و غبار-آلود است و سیاهی آنرا فرا گرفته و پوشانده است. «وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ» یونس: ۲۷. کدورت و تیرگی و ذلت چهره آنها را نمیپوشاند و یا بچهره آنها نمیرسد. «وَلَا تَرْهَقُنِي مِنْ أَمْرِي عُشْرًا» کهف:

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۲۹

۷۳. در کار من بر من سختی نرسان بر من سخت مگیر. «فَخَشِيْنَا أَنْ يُرْهَقَهُمُ الطُّغْيَانُ وَكُفْرًا» کهف: ۸۰. ترسیدیم که بآنها کفر و طغیان برساند و وادار بکفر و طغیان نماید. در این دو آیه «رساندن» بهتر است گرچه پوشاندن نیز درست است. در نهج البلاغه خطبه ۱۸۱ آمده «یوشک ان ینقطع بهم الامل و یرهقهم الاجل» که ظاهراً بمعنی رسیدن است. باید دانست رهق لازم و متعدی هر دو آمده است. «سَأَرْهَقُهُ صُعُودًا» مدثر: ۱۷. او را عقبه سختی میرسانم. صعود در مفردات و اقرب عقبه سخت معنی شده است.

رَهَقٌ؛ ج ۳، ص: ۱۲۹

رَهَقٌ: «فَمَنْ يُؤْمِنُ بِرَبِّهِ فَلَا يَخَافُ بَخْسًا وَلَا رَهَقًا» جن: ۱۳. رهق بفتح (ر-ه) هم مصدر آمده و هم اسم. و در صورت دوم معنی آن تحمل ما لا یطاق است (اقرب) قاموس نیز آنرا از جمله معانی این کلمه شمرده است علی هذا ظاهراً مراد از آن در آیه ظلم است چنانکه صحاح آنرا ظلم گفته است یعنی هر که بیوردگارش تسلیم شود از نقصان و ظلم نمیترسد زیرا این دو باو نخواهد رسید مثل «وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا يَخَافُ ظُلْمًا وَلَا هَضْمًا» طه: ۱۱۲. و شاید مراد از آن در آیه خَفَّتْ و خواری باشد چنانکه در قاموس و اقرب هست. «كَانَ رِجَالٌ مِنَ الْإِنْسِ يَعُوذُونَ بِرِجَالٍ مِنَ الْجِنِّ فَرَادُوهُمْ رَهَقًا» جن: ۶. ظاهراً مراد از رهق طغیان و سفاهت و گمراهی است چنانکه در مجمع و صحاح و قاموس است بنظر میاید: اطلاق رهق باین چیزها از برای آنست که بشخص لاحق میشوند و یا او را میپوشانند. یعنی مردانی از انس بگردانی از جن پناه می‌بردند. جن در اثر این پناه بردن بآنها سفاهت و گمراهی افزودند.

رهن؛ ج ۳، ص: ۱۲۹

رهن: گرو. وثیقه همچنین است رهان «وَأِنْ كُنْتُمْ عَلَيَّ سِيفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا فَرِهَانٌ مَقْبُوضَةٌ» ... بقره: ۲۸۳. بعضی احتمال داده‌اند که رهن بمعنی

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۳۰

مرهون است که بوثیقه اطلاق میشود و گرنه آن مصدر است. جوهری رهان را جمع رهن گفته مثل جبل و جبال ولی در آیه آنرا مفرد گفته‌اند. «كُلُّ أَمْرٍ إِلَّا مَا كَسَبَ رَهِيْنٌ» طور: ۲۱. رهن بمعنی مرهون است. راغب گوید: چون از رهن حبس آن در نزد مرتهن بنظر آمده لذا بطور استعاره بحبس هر چیز رهن گفته شده است در المیزان فرموده: هر شخصی در نزد خدا رهن و مقبوض و محفوظ است در مقابل آنچه از خیر و شر بجای آورده تا بجزای عملش از حیث ثواب و عقاب برسد. «كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِيْنَةٌ إِلَّا أَصْحَابَ الْيَمِيْنِ» مدثر: ۳۸ و ۳۹. در المیزان گفته مراد از این آیه رهن عذاب بودن هر نفس است چنانکه سیاق ما بعد آیه روشن میکند.

رهو؛ ج ۳، ص: ۱۳۰

رهو: گشوده. باز (صحاح) راغب آنرا راه وسیع گفته. طبرسی آنرا ساکن و آرام معنی کرده ولی راغب آنرا نپسندیده است «وَأَثْرُكَ الْبُحْرَ رَهْوًا إِنَّهُمْ جُنْدٌ مُّغْرَقُونَ» دخان: ۲۴. دریا را گشوده بگذار که آنها غرق شدگانند. از آیه بنظر میاید که اگر موسی میخواست بار دیگر عصا را بدریا میزد و آب بهم میامد ولی خدا از این کار نهی کرد تا فرعونیان غرق گردند. و منظور موسی آن بود که دریا بسته شود تا اهل مصر به بنی اسرائیل راه نیابند. این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است. ابن اثیر در نهاییه از علی علیه السلام نقل کرده که درباره آسمان فرمود «و نظم رهوات فرجها» یعنی مواضع گشوده آنرا منظم کرد. و گوید: رهوات جمع رهوه است.

رُوح؛ ج ۳، ص: ۱۳۰

رُوح: بفتح (ر) راحتی. طبرسی در ذیل آیه «وَلَا تَيَاسُوا مِنْ رُوحِ اللَّهِ» یوسف: ۸۷. گوید «و الروح: الراحة» و اصل باب از ریحی است که رحمت میاورد و در معنی آیه گفته: مایوس نباشید از رحمتیکه خدا میاورد. جوهری گوید «الروح و الراحة: الاستراحة» قاموس آنرا راحتی و

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۳۱

رحمت و نسیم و ریح گفته است. «فَرُوحٌ وَ رِيحَانٌ وَ جَنَّةُ نَعِيمٍ» واقعه: ۸۹. راحتی و روزی است و بهشت پر نعمت. رواح: نقیض صباح و آن از ظهر است تا شب (صحاح) «وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحُ غَدُوها شَهْرٌ وَ رَوَاحُها شَهْرٌ» سباء: ۱۲. معنی این آیه در «ریح» خواهد آمد «وَلَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَ حِينَ تَسْرِحُونَ» نحل: ۶. اراحه آوردن چهارپایان است بخوابگاه و محل استراحت و سرح فرستادن بچراگاه است یعنی برای شما در آنها تماشا است آنگاه که راحتشان میکنید و آنگاه که بچرا رها می نمائید.

رُوح؛ ج ۳، ص: ۱۳۱

اشاره

رُوح: بضم (ر) این کلمه در عرف بمعنی روان و روح مقابل جسم، و جوهر مجرد است ولی در قرآن مجید که مجموعاً بیست و یک بار آمده مراد از آن فرشته و غیره است که ذیلاً بررسی میشود.

فرشته؛ ج ۳، ص: ۱۳۱

«فَأَرْسَلْنَا إِلَيْهَا رُوحَنَا فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا» مریم: ۱۷. روح خویش و فرشته خویش را بسوی او فرستادیم و بصورت بشر کامل بر وی نمودار شد ما بعد آیه درباره گفتگوی فرشته با مریم است که بمریم گفت: من رسول پروردگار تو هستم. «قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ لِيُبَيِّنَ لِلَّذِينَ آمَنُوا...» نحل: ۱۰۳. «نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ. عَلَيَّ قَلْبِكَ» شعراء: ۱۹۳ و ۱۹۴. که مراد از روح جبرئیل است در آیه اول با «قدس» و در دوم با «الامین» توصیف شده است. همچنین است آیاتیکه درباره تأیید عیسی با روح القدس است «وَأَتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ» بقره: ۸۷ و ۲۵۳. «اذْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ وَعَلَىٰ وَالِدَتِكَ إِذْ أَيَّدْتَكَ بِرُوحِ الْقُدُسِ» مائده: ۱۱۰. چنانکه طبرسی و بیضاوی و دیگران گفته اند. گرچه احتمالات دیگر هم داده شده ولی آیه «نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ» که گذشت

روشن

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۳۲

میکند که مراد از روح القدس در تأیید عیسی جبرئیل است زیرا مراد از آن در آیه بالا که درباره وحی بحضرت رسول صلی الله علیه و آله است حتما جبرئیل میباشد.

شریعت و دین؛ ج ۳، ص: ۱۳۲

سه آیه زیر در بیان مطلب فوق قابل دقت است «وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِّنْ أَمْرِنَا مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ وَلَكِنْ جَعَلْنَاهُ نُورًا نَهْدِي بِهِ مَنْ نَشَاءُ مِنْ عِبَادِنَا» شوری: ۵۲. «تَنْزِيلُ الْمَلَائِكَةِ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِ عَلِيٍّ مِنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ أَنْ أَنْذِرُوا أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا... نحل: ۲. «رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ ذُو الْعَرْشِ يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِ عَلِيٍّ مِنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ لِيُنذِرَ يَوْمَ التَّلَاقِ» غافر: ۱۵. در این آیات قید «مِنْ أَمْرِنَا» - ... مِنْ أَمْرِ» روشن میکند که این روح از امر خدا، وحی و نازل و القا شده است. و مراد از انزال آن انذار و هدایت مردم است. و آیه سوم مقام نبوت را میرساند که روح فقط بوسیله خدا القا شده و فرشته در آوردن آن واسطه نیست بر خلاف آیه دوم که در بیان رسالت است و روح را ملک آورده است فرق میان رسالت و نبوت در «رسل» گذشت. ولی در آیه اول ظاهراً مراد از آن وحی‌های سه گانه است زیرا ما قبل آن درباره سه نوع وحی است که فرموده «وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بآذنيه مَا يَشَاءُ» پس از آن فرموده «وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ» ... کلمه «كَذَلِكَ» نشان میدهد که مراد از «أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا» ... همه وحیهای سه گانه فوق است، زیرا که آنحضرت هم رسول است و هم نبی. بنظر میاید مراد از «امر» در آیات سه گانه مقام تدبیر است چنانکه فرموده «أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ» ... اعراف: ۵۴. یعنی خلقت و تدبیر عالم هر دو مال اوست و مقام تدبیر اقتضاء میکند که پیامبران و دین از جانب خدا آید. تقریباً یقین است که مراد از روح در آیات سه گانه شریعت و کتاب است

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۳۳

زیرا که شریعت و کتاب اسباب انذار و هدایت‌اند و آیات صریح‌اند در اینکه منظور از القا و انزال این روح همان انذار و هدایت است کافی است که درباره آیه اول قدری توضیح بدهیم. این آیه میگوید «أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا» بعد میفرماید: ما آنروح را نوری قرار دادیم که بندگان خود را بوسیله آن هدایت کنیم «وَلَكِنْ جَعَلْنَاهُ نُورًا نَهْدِي بِهِ مَنْ نَشَاءُ مِنْ عِبَادِنَا» در جاهای دیگر بجای روح «قرآن» آمده مثل «أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا الْقُرْآنَ» یوسف: ۳. «أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ قُرْآنًا عَرَبِيًّا» شوری: ۷. ایضا آیه ۱۹ سوره انعام و ۲۷ کهف و غیره. و در جاهای دیگر بقرآن «نور» گفته شده چنانکه در آیه ما نحن فیه گفته «وَلَكِنْ جَعَلْنَاهُ نُورًا» مانند «فَأَمْنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَ النُّورِ الَّذِي أَنْزَلْنَا» تغابن: ۸. «وَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُبِينًا» نساء: ۱۷۴. و اینکه قرآن واسطه هدایت است احتیاج بتوضیح ندارد. و چون روشن شد که مراد از روح در آیه اول شریعت و قرآن است منظور از آیه دوم و سوم نیز روشن خواهد شد زیرا که سیاق آیات یکی است. راغب و طبرسی و المیزان نیز روح را در آیه اول قرآن دانسته‌اند. بعضی از بزرگان آیاتی را که «روح» در آنها آمده بهم مخلوط کرده و نتیجه‌گیری نموده است ولی بنظر ما اینکار صحیح نیست زیرا سیاق آیات با هم متفاوت است آیات سه گانه فوق در یک ردیف و آیاتیکه زیر عنوان فرشته نقل شد در ردیف دیگر و آیاتیکه خواهد آمد در ردیف سومی واقع شده‌اند و بعضی از بزرگان در کتاب خود حتی آیات روح بفتح (ر) را با آیات روح بضم (ر) بهم در آمیخته و همه را در یکردیف حساب کرده است.

فرشته بخصوص؛ ج ۳، ص: ۱۳۳

آیات سه گانه زیر نیز مثل آیات گذشته در یک ردیف‌اند قهراً مراد از روح در آنها یک چیز است «تَعْرُجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ. فَاصْبِرْ صَبْرًا

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۳۴

جَمِيلًا» معارج: ۴ و ۵. «تَنْزِيلُ الْمَلَائِكَةِ وَالرُّوحِ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ» قدر: ۴. «يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ

أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ» نباء: ۳۸. در این آیات سخن از روحی است که در عروج بسوی خدا و در نزول برای هر کار و در ایستادن در پیشگاه خدا در روز قیامت، با ملائکه همراه است. ملائکه در مدت عمر این جهان در عروج و نزول اند و چون روز قیامت از مأموریت خود فارغ شدند بحال صف در پیشگاه خدا خواهند ایستاد. این روح نیز در هر سه مرحله با آنها همراه می‌باشد. میشود گفت: مراد از روح جبرئیل است و بعثت مزیت و فضیلتش بخصوص ذکر شده و الف و لام آن برای عهد است. جبرئیل در نزد خدا مقام مخصوصی دارد، ملائکه دیگر از وی فرمان می‌برند چنانکه فرموده «إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ. ذِي قُوَّةٍ عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ. مُطَاعٌ ثَمَّ أَمِينٌ» تکویر: ۱۹-۲۱. این آیات در وصف جبرئیل است و توضیح میدهد که او در میان ملائکه مطاع است علی هذا جا دارد که بتهنائی برابر با همه ملائکه باشد. مجمع در ذیل آیه معارج آنرا جبرئیل دانسته و علت جداگانه آمدن را شرافت او میداند. زمخشری نیز مانند مجمع گفته است. ایضا در مجمع در ذیل آیه نباء چند قول یا وجه نقل کرده که از جمله جبرئیل است. آنگاه از امام صادق علیه السلام نقل میکند: روح ملکی است بزرگتر از جبرئیل و میکائیل و در ذیل سوره قدر آنرا جبرئیل گفته است. در صافی از قمی نقل میکند که روح ملکی است بزرگتر از جبرئیل و میکائیل و او با رسول خدا بود و او با امامان علیهم السلام است. در دعای سوم صحیفه پس از صلوات بر جبرئیل و میکائیل و اسرافیل فرموده «و الرُّوحِ الَّذِي هُوَ عَلَى مَلَائِكَةِ الْحَجَبِ وَ الرُّوحِ الَّذِي هُوَ مِنْ أَمْرِكِ» یعنی صلوات فرست بر آن روح که بر ملائکه حجب موکل است و بر آن روح که

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۳۵

از امر تو است. این جمله روح را از جبرئیل جدا میکند مشروط بر آنکه مراد از آن همان ملک باشد که در آیات فوق است. در سفینه البحار ماده «خلق» از علی علیه السلام درباره حضرت رسول صلی الله علیه و آله نقل کرده «و لقد قرن الله به من لدن كان فطيما اعظم ملك من ملائكته يسلك به طريق المكارم و محاسن اخلاق العالم ليله و نهاره» این حدیث مطابق آنست که از قمی نقل شد: روح با رسول خدا صلی الله علیه و آله بود ... این احتمال هم هست که مراد از روح در این آیات یک عقل کلی و وسیعی باشد که عقول بشر و غریزه‌های جانداران و احساس نباتات از شعبه‌های آن است زیرا خداوند متعال بوسیله ملائکه و عقول انسانها و غریزه جانداران این جهان را بسوی کمال سوق میدهد و همان عقل است که در صعود و نزول و قیام در مقابل حق با ملائکه توأم میباشد (و الله العالم) اولین روایت کتاب اصول کافی درباره عقل است که آنرا مستقل و مجزا نشان میدهد در همان روایت آمده: چون خدا عقل را آفرید آنرا گویا کرد سپس فرمود: رو کن. رو کرد. فرمود بر گرد. برگشت آنگاه فرمود قسم بعزت و جلال خودم خلقی که از تو بمن محبوب تر باشد نیافریده‌ام و تو را جز در کسیکه دوست میدارم کامل نکرده‌ام. بدان فقط تو را امر و تو را نهی میکنم و فقط تو را عذاب کرده و تو را ثواب میدهم.

روح مستقل؛ ج ۳، ص: ۱۳۵

آیاتیکه در زیر نقل میشود قابل دقت است «ثُمَّ سَوَّاهُ وَ نَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ» ... سجده: ۹. «فَإِذَا سَوَّيْتَهُ وَ نَفَخْتَ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ» حجر: ۲۹- ص: ۷۲ «وَالَّتِي أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهَا مِنْ رُوحِنَا» انبیاء: ۹۱. «أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهِ مِنْ رُوحِنَا» تحریم: ۱۲. همچنین است آیه «إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَ كَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ وَ رُوحٌ مِنْهُ» ... نساء: ۱۷۱.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۳۶

ممکن است مراد از کلمه اثر باشد یعنی وجود عیسی اثری از خداست و شاید مراد از آن کلمه «کن» * تکوینی باشد که وجود عیسی از طریق عادی نبوده بلکه کن فیکونی است. از طرف دیگر عیسی روحی و حیاتی بود که در مریم دمیده شد و شروع بر شد کرد چنانکه دو جمله «فَنَفَخْنَا فِيهَا مِنْ رُوحِنَا» و «فَنَفَخْنَا فِيهِ مِنْ رُوحِنَا» که گذشت دلیل این سخن است. ناگفته نماند: ظهور آیات «نَفَخْنَا - نَفَخْتُ» و آیات «فَلَوْ لَّا إِذِ الْبَلْعَةِ الْخُلُقُومِ» واقعه: ۸۳. «كَلَّا إِذِ الْبَلْعَةِ التَّرَاقِي» قیامة: ۲۶. و صریح آیات برزخ «وَلَا تَقُولُوا

لَمَنْ يُقْتَلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَهْلَاءُ وَ لَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ» بقره: ۱۵۴. «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَهْلَاءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ» ... آل عمران: ۱۶۹. و آیه «قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ. بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي» یس: ۲۶ و ۲۷. که در «برزخ» بطور مفصل شرح داده شده دلالت بر استقلال روح و حیات برزخی دارند. و اگر روایات بی شماری را که برای نمونه میشود مقداری از آنها را در کافی ج ۳ کتاب الجنائز ص ۲۲۸-۲۶۳ طبع آخوندی و بحار الانوار ج ۶، ابواب برزخ طبع اخیر، مطالعه کرد در نظر بگیریم در استقلال روح شکی نخواهیم داشت برای مزید توضیح به «برزخ» در این کتاب مراجعه شود. چند محل زیر از نهج البلاغه و صحیفه سجادیّه در ولوج و خروج روح نقل میکنیم: ۱- در خطبه ۱۰۷ فرموده: «و خرجت الروح من جسده فصار جیفه بین یدی اهله». ۲- درباره قبض روح جنین آمده: «کیف یتوفی الجنین فی بطن امه؟ أیلج علیه من بعض جوارحها ام الروح اجابته باذن ربها» جنین را در شکم مادر چطور میمیراند؟ آیا از بعضی اعضاء مادر وارد شکم او میشود یا روح جنین در خارج شدن باذن خدا قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۳۷

از وی اطاعت میکند. ۳- در خطبه ۱۶۳ درباره حتمی بودن مرگ فرموده: «و وأی علی نفسه ان لا یضطرب شیخ مما اولج فیهِ الروح الا و جعل الحمام موعده» خدا بر خود وعده کرده که هر جنده را که روح در آن دمیده بمیراند. ۴- در خطبه ۱۹۱ درباره اهل ایمان فرموده ... «لم تستقر ارواحهم فی اجسادهم طرفه عین». ۵- در نامه ۱۰ خطاب بمعایوه نوشته: «و جری منک مجری الروح و الدّم» شیطان مانند روح و خون در وجود تو جاری است. ۶- در حکمت ۱۴۷ بکمیل فرموده: «و صحبوا الدنیا بابدان ارواحها معلقه بالمحل الاعلی». ۷- در دعای چهارم صحیفه آمده «و تهون علیهم کل کرب یحلّ بهم یوم خروج الانفس من ابدانها». دو آیه زیر را بطور جداگانه بررسی میکنیم: «و یشئلونک عن الروح قل الروح من امر ربی و ما اوتیتهم من العلم الا قلیلا» اسراء: ۸۵. ممکن است مراد از روح جبرئیل باشد. چون حضرت رسول صلی الله علیه و آله پیوسته بمردم میفرمود که روح القدس و روح الامین این مطلب را از سوی خدا آورد آنها در مقابل گفته‌اند: این روح چیست درباره آن توضیحی بدهید؟ آیه در جواب فرموده: شما راهی بفهم آن ندارید آن از کار خداست. از این جواب بدست میاید که دانستن روح از بشر ساخته نیست و پیوسته اینطور خواهد بود. آیات قبل و بعد این احتمال و احتمال دوم را میرسانند. شاید مراد از روح وحی باشد و از آنحضرت خواسته‌اند که حقیقت وحی را بیان کند. خداوند از پی بردن بآن جواب یأس داده است. و محتمل است که روح انسانی مراد باشد، چنانکه گفته‌اند. و در حدیث نقل شده بعقیده المیزان مراد از روح مطلق روح است که در کلام خدا آمده و

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۳۸

سؤال از حقیقت همه آنهاست. در روایات تفسیر عیاشی فرشته‌ای بزرگتر از جبرئیل و روحیکه در انسان و حیوان است نقل شده از امام باقر و صادق علیهما السلام. بعضی‌ها آنرا روح انسانی که قوام بدن با آنست و بعضی جبرئیل، برخی ملکی از ملائکه، برخی قرآن، بعضی وحی دانسته و اختلاف کرده‌اند که آیا سؤال کنندگان مسلمین بودند، یا کفار و یا یهود. و نقل شده که یهود بمشرکین گفتند از جریان اصحاب کهف و ذو القرنین و حقیقت روح از آنحضرت پرسند اگر از همه جواب داد بدانند که پیامبر نیست و اگر روح را مبهم گذاشت بدانند که حق است. «أولئک کتب فی قلوبهم الایمان و ایدهم بروح منه» ... مجادله: ۲۲. مراد از این آیه مؤمنان است و آنها با روحی از جانب خدا تأیید شده‌اند بنظر میاید مراد از آن نور ایمان باشد که روح بخصوصی است و در آیات دیگر بجای آن «نور» آمده است «أ و من کان میتا فأحییناه و جعلنا له نورا یمشی به فی الناس» انعام: ۱۲۲. «و یجعل لکم نورا تمشون به» حدید: ۲۸. و شاید منظور از آن ملک باشد که آمده «إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا» ... فصلت: ۳۰. این آیه روشن میکند که چون مؤمن در راه خدا استقامت ورزد ملائکه بر وی نازل شده و دلگرمش میکنند.

معاد و روح؛ ج ۳، ص: ۱۳۸

قرآن بمسئله معاد از راه بخصوصی وارد شده و آخرت را بروئیدن علفها از تخمها تشبیه میکند همانطور که فصل پائیز تخم علفها در زمین پراکنده شده و تخم حبوبات بدست بشر کاشته میشود و طول زمستان بحالت خواب در زیر خاکها می ماند و چون بهار آمده و حرارت و رطوبت بآنها رسید از درون خود بیدار شده و بحرکت آمده و شروع برشد میکنند. همانطور ذرات بدن مردگان در بهار قیامت از درون بحرکت آمده و سلولهای

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۳۹

خفته بیدار شده و شروع بروئیدن و تشکیل انسان میکنند. نمیشود گفت: روح از حبوبات خارج شده و وقت روئیدن باز داخل میشود بلکه سلول زنده حبوبات در داخل آنها بحالت خفته است و وقت بهار بیدار میشود اینک آیات: «وَنَزَّلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً مُّبَارَكًا فَأَنْبَتْنَا بِهِ جَنَّاتٍ وَحَبَّ الْحَصِيدِ... وَأَحْيَيْنَا بِهِ بَلَدَهُ مَيِّتًا كَذَلِكَ الْخُرُوجُ» ق: ۹ و ۱۱. «يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَيُحْيِي الْمَارُضَ بَعِيدَ مَوْتِهَا وَكَذَلِكَ تُخْرَجُونَ» روم: ۱۹. ملاحظه میشود که قیامت بروئیدن علفها تشبیه شده همچنین است آیه ۵۷ اعراف و ۱۱ زخرف و ۵ و ۷ سوره حج. راه دیگری که قرآن در این زمینه نشان میدهد کیفیت ایجاد تدریجی خود انسان و قیاس آخر باؤل است در جواب آنکه گفت: استخوانهای پوسیده چگونه زنده میشود آمد «قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ» یس: ۸۱. و در جای دیگر فرموده «وَيَقُولُ الْإِنْسَانُ أَإِذَا مِتُّ لَسَوْفَ أُخْرَجُ حَيًّا. أَوْ لَا يَذْكُرُ الْإِنْسَانُ أَنَا خَلَقْتَاهُ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ يَكُ شَيْئًا» مریم ۶۶-۶۷. در این زمینه بکتاب معاد از نظر قرآن و علم که نوشته ام رجوع شود و نیز به «قیامت» در این کتاب. این مخالف با استقلال روح نیست ولی قرآن از راهی وارد شده که علی فرض اگر استقلال روح را هم انکار کند ضرر بمعاد نخواهد داشت (۱)

ریح؛ ج ۳، ص: ۱۳۹

اشاره

ریح: باد. بو. اصل آن روح است و او بباء بدل شده (اقرب) «إِنْ يَشَأْ يُسْكِنِ الرِّيحَ فَيَظَلْنَ رَوَاكِدَ عَلَيَّ ظَهْرَهُ» شوری: ۳۳. اگر بخواهد باد را ساکن میکند آنها در پشت دریا از جریان میافتد «وَلَمَّا فَصَّيَلَتِ الْعِيرُ قَالَ أَبُوهُمْ إِنِّي لَأَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ» یوسف: ۹۴. ریح در آیه بمعنی بو است یعنی چون کاروان از مصر جدا شد پدرشان گفت بوی یوسف را استشمام میکنم. در آیه «وَلَا تَنَازَعُوا فِيهَا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ» انفال: ۴۶. مراد از

(۱) ولی استقلال روح از ضروریات دین اسلام است و بسیاری از امهات مسائل اسلامی بسته به وجود روح مستقل است.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۴۰

ریح قدرت و نیرو است که ریح توأم با نیروست راغب آنرا استعاره از غلبه گفته است. یعنی منازعه نکنید و گر نه زبون میشوید و نیرو و قدرتان از بین میرود. جمع ریح در قرآن ریاح بکار رفته «وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ» ... اعراف: ۵۷. ریح در قرآن هم در باد عذاب و هم در باد رحمت هر دو بکار رفته است گرچه در اولی بیشتر است مثل: «فَيُرْسِلَ عَلَيْكُمْ قَاصِدًا مِّنَ الرِّيَّاحِ» اسراء: ۶۹. که درباره باد عذاب است «وَجَزَيْنَ بِهِمْ بِرِيحٍ طَيِّبَةٍ» ... یونس: ۲۲ که در باد رحمت است ولی ریاح همواره در بادهای رحمت بکار رفته مگر در «تَذْرُوهُ الرِّيَّاحُ» ... کهف: ۴۵. که اعتم است در اینجا بچند مطلب اشاره میشود.

باد در طاعت سلیمان بود؛ ج ۳، ص: ۱۴۰

از مطالبی که قرآن مجید درباره باد تذکر میدهد یکی آنکه باد باذن خداوند بحضرت سلیمان مسخر بود اینک آیات آنرا نقل کرده سپس توجیهی که در نظر داریم بیان میکنیم. «وَسَيَحْزَنُنَا مَعَ دَوْدَ الْجِبَالِ... وَ لِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ عَاصِفَةً تَجْرِي بِأَمْرِهِ إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا وَ كُنَّا بِكُلِّ شَيْءٍ عَالِمِينَ» انبیاء: ۷۹ و ۸۱. این آیه صریح است در اینکه باد در حال طوفان و شدتش مطیع سلیمان بود و بامر او تغییر جهت میداد و بطرف زمین مبارک (ظاهراً زمین فلسطین) میوزید و جاری میشد «وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ غَدُوها شَهْرًا وَ رَوَّاحَهَا شَهْرًا» ... سباء: ۱۲. یعنی باد را بسلیمان رام کردیم سیر آن از صبح تا ظهر باندازه مسیر یکماه و از ظهر تا شب بقدر یکماه بود یعنی در یکروز باندازه دو ماه سیر میکرد. در صافی و المیزان از تفسیر قمی نقل است که باد تخت سلیمان را حمل کرده در صبح بقدر یکماه و در بعد از ظهر بقدر یکماه راه میبرد. «فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِي بِأَمْرِهِ رُخَاءً حَيْثُ أَصَابَ» ص: ۳۶. رخو قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۴۱

نرمی و آرامی است یعنی باد را بسلیمان رام کردیم بدستور او هر کجا که میخواست باسانی و آرامی جاری میشد. از سه آیه فوق رویهم روشن میشود که باد هم در حال طوفان و هم در حال عادی مطیع سلیمان بود. توضیح این مطلب بنظر نگارنده چنین است که خداوند اراده بسیار قوی و نیرومند بحضرت سلیمان عطا کرده بود که چون اراده خویش را بر باد تحمیل میکرد باد تغییر مسیر داده و در جهتیکه سلیمان میخواست میوزید چنانکه وزیر سلیمان آصف بن برخیا چنان اراده قوی داشت که آنرا بر تخت ملکه سباء تحمیل کرده و آنرا از فاصله دور در یک چشم بهم زدن پیش سلیمان حاضر کرد و در «سلم» انشاء الله خواهد آمد. این عمل یکی از صفات خداست که بحضرت سلیمان و آصف مقداری از آنرا داده بود و نظیر این قضیه است کرامت حضرت امام جواد علیه السلام که آنشخص را از شام بکوفه و از کوفه بمدینه و از مدینه بمکه برد و بعد از ادای مناسک حج بشام آورد و سال بعد این عمل را تکرار فرمود که در کتب تواریخ و غیره مشهور است. آقای مهندس بازرگان در کتاب ذره بی انتها ص ۵۱ مینویسد: در بعضی از بیمارستانهای غرب شخص هینوتیسم کننده اراده خویش را بر شخص بیمار تحمیل میکند و او را بدون داروی بیهوشی عمل میکنند و کمترین دردی احساس نمیکند. نگارنده مشروح آنرا در کتاب معاد از نظر قرآن و علم، در فصل کار بدون ابزار آورده ام آری این از آثار عجیب اراده بشری است علی هذا راجع برام شدن باد در دست سلیمان میتوانیم سر نخ را بدست آوریم.

بادیکه قوم عاد را از بین برد؛ ج ۳، ص: ۱۴۱

میدانیم قوم عاد که پیامبرشان حضرت هود بود بوسیله باد از بین رفتند آیا آن باد طوفانی شکننده بود که نابودشان کرد یا صفت دیگری داشت؟ ابتدا آیات آنرا نقل و سپس

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۴۲

بتوضیح آن می پردازیم: ۱- «وَ فِي عَادٍ إِذْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الرِّيحَ الْعَقِيمَ. مَا تَذَرُ مِنْ شَيْءٍ أَنْتَ عَلَيْهِ إِلَّا جَعَلْتَهُ كَالرِّيمِ» ذاریات: ۴۱ و ۴۲. در این دو آیه خبری از طوفان نیست فقط باد با «عقیم» که بمعنی نازا است توصیف شده و آن باد خیری نمی زاید هر چه داشت شر بود و نیز در صفت آن گفته شده: بهر چه میرسید آنرا مانند استخوان پوسیده میکرد. ۲- «وَ أَمَّا عَادُ فَاهْلَكُوا بِرِيحِ صَرْصَرٍ عَاتِيَةٍ» حاقه: ۶. «فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ رِيحًا صَرْصِرًا فِي أَيَّامٍ نَحِيسَاتٍ» ... فصلت: ۱۶. «إِنَّا أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ رِيحًا صَرْصِرًا فِي يَوْمٍ نَحِيسٍ مُسْتَمِرٍّ. تَنْزِعُ النَّاسَ كَأَنَّهُمْ أُعْجَازُ نَخْلٍ مُنْفَعِرٍ» قمر: ۱۹ و ۲۰. در آیه دیگری آمده «تَدْمُرُ كُلَّ شَيْءٍ بِأَمْرِ رَبِّهَا فَأَصْبَحُوا لَا يُرَى إِلَّا مَسَاكِنُهُمْ» ... احقاف: ۲۵. اوصافیکه در این آیات برای باد ذکر شده یکی «صرصر» است که آنرا باد بسیار سرد و باد پر صدا معنی کرده اند. در مجمع از فراء نقل شده: آن باد سردی است که مثل آتش میسوزاند در سوره آل عمران آیه ۱۱۷. آمده «كَمَثَلِ رِيحٍ فِيهَا صِرٌّ أَصَابَتْ حَرْثَ قَوْمٍ» در مجمع آنرا باد بسیار سرد گفته و گوید: ممکن است صر صدای باد بسیار سرد باشد. راغب نیز صرصر را باد بسیار سرد گفته است. و از امام باقر علیه السلام در صافی باد سرد نقل شده صفت دیگر آن باد «عَاتِيَةٍ» است که بمعنی طغیان کننده و

فزون از حدّ می‌باشد و آن ممکن است در شدت وزیدن و یا در شدت سردی باشد. صفت دیگر آن «تَدْمَرُ كُلَّ شَيْءٍ» است و تدمیر بمعنی هلاک کردن و فنا ساختن است. رویهم رفته بدست می‌آید که آن باد طوفان شکننده نبوده که دیارشان را زیر و رو کند و از «فَأَصْبَحُوا لَا يُرَى إِلَّا مَسَاكِينُهُمْ» بر می‌آید که منازلشان از بین نرفته بود. علی‌هذا آن باد، بادی سرد و سوزان بوده و قوم هود را منجمد کرده و از بین برده است. بادهاییکه از قطبین بطرف استوا

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۴۳

میوزند بسیار سرد و سوزان‌اند اگر بادهای گرمیکه از اقیانوسها بر می‌خیزند آنها را معتدل نکنند بلای بزرگی بیار خواهند آورد. آن باد بتصریح قرآن هفت شب و هشت روز پی در پی سرزمین قوم عاد را مورد حمله قرار داده و در تسخیر خود گرفته است و طبق آیه ۲۴ احقاف تکه ابری همراه داشته است. البته آن باد سرد باد عاتی و خارج از جریان معمولی بود و خدا خواسته بود که از نواحی قطبی بدون بر خورد با مانعی بسرزمین آنها بوزد. و سرانجام همه آنها را بصورت ریشه‌های پراکنده خرما در آورد.

بادهای آبتن کننده؛ ج ۳، ص: ۱۴۳

«وَأَرْسَلْنَا الرِّيحَ لَوَاقِحَ فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَشْفَيْنَا كَوْمَهُ» ... حجر: ۲۲. در این شکی نیست که عوامل تلقیح میوه‌ها و گلها و غیره یکی حشرات و یکی بادهای است ولی آیه فوق در این زمینه نیست زیرا پس از لواقح فرموده «فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً» و گرنه میفرمود «فاخرجنا من الثمرات» پس این تلقیح چیست؟ که نتیجه‌اش نزول باران است مراد از آن تلقیح سوزنهای یخ و برگه‌های برف است که در طبقات بالای جو هستند بادهای گرم خود را بآنها میزنند و آنها را تلقیح و ذوب میکنند تا بصورت باران بزمین بیایند اگر این بادهای آن برگه‌ها را باردار و ذوب نکنند هرگز آنها بصورت باران بزمین نخواهند آمد مشروح این مطلب در «برد» ذیل آیه «وَيُنزَلُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ جِبَالٍ فِيهَا مِنْ بَرَدٍ» گذشت بآنجا رجوع شود.

ریحان؛ ج ۳، ص: ۱۴۳

ریحان: «وَالْحَبُّ ذُو الْعَصْفِ وَالرَّيْحَانُ» رحمن: ۱۲. «فَرَوْحٌ وَرَيْحَانٌ وَجَنَّةُ نَعِيمٍ» واقعه: ۸۹. در تمام قرآن مجید این کلمه فقط دو بار آمده است. ریحان را بوئیدنی. و روزی گفته‌اند راغب گوید: ریحان چیزی است که رائحه داشته باشد و گفته‌اند: رزق است. در اقرب چند معنی نقل شده که از جمله بوئیدنی و رزق است و همچنین است در مجمع: ابن اثیر در نهاییه گوید: ریحان برحمت و رزق و

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۴۴

راحت اطلاق میشود و ریحان هر گیاهی است که بوی خوش داشته باشد و در اثر اطلاق برزق بفرزند ریحان گفته شده و از آن است حدیث رسول خدا صلی الله علیه و آله که بعلی علیه السلام فرموده «اوصیک بریحانتی خیرا فی الدنیا» ... مرادش حسنین علیهما السلام بود. بنظر می‌آید معنای اصلی آن بوئیدنی است و در رزق و رحمت با عنایت استعمال میشود و آن در آیه اول بوئیدنی و در آیه دوم روزی است.

رود؛ ج ۳، ص: ۱۴۴

اشاره

رود: بفتح (ر) طلب کردن. خواستن در اقرب گوید «راده رودا و ریادا: طلبه» اراده بمعنی قصد از همین ماده است «قَالَتْ مَا جَزَاءُ مَنْ

أَرَادَ بِأَهْلِكَ سُوءًا... یوسف: ۲۵. این کلمه گاهی در جماد بکار رفته مثل «فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدُ أَنْ يَنْقَضَ فَأَقَامَهُ» کهف: ۷۷. در آن قریه دیواری یافتند که میخواست بیافتد آنرا بپا داشت راغب میگوید اراده گاهی با قوه تسخیری و حسی است و گاهی با قوه اختیاری و لذا در جماد بکار رفته مثل «يُرِيدُ أَنْ يَنْقَضَ» و گویند: اسب من گاه اراده میکند «فرسی یرید التبن» طبرسی فرموده وصف جدار با اراده مجاز است معنایش آنست که نزدیک بود بیافتد و مشرف بر انهدام بود و آن از فصیح کلام عرب است و در اشعارشان زیاد است. شاعر در وصف نیزه خود میگوید: «یرید الرّمح صدر ابی براء و یرغب عن دماء بنی عقیل» یعنی نیزه سینه ابا براء را میخواهد و از خون فرزندان عقیل اعراض میکند. آنگاه اشعار دیگری در این زمینه آورده است. و خلاصه آنکه این استعمال معروف است. مراد از رود بمعنی طلب است در مجمع گوید: مراد خواستن چیزیست با نرمی و مدارا راغب گوید: مراد آنست که با دیگری در اراده نزاع کنی و قصد کنی آنچه را که او قصد نمیکند و یا بطلبی چیزی را که او نمیطلبد. در اقرب آنرا آنگاه که با «عن» یا «علی» همراه باشد

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۴۵

مخادعه و فریفتن معنی کرده است. این هر سه قول که نقل شد نزدیک بهم اند. «وَرَأَوْتَهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ... یوسف: ۲۳. ناگفته نماند مراد که در آیات ۲۳، ۲۶، ۳۲، ۵۱ سوره یوسف آمده است همه قید «عَنْ نَفْسِهِ» دارند و در آیه ۳۷ قمر آمده «وَلَقَدْ رَأَوْهُ عَنْ ضَيْفِهِ» و نیز آمده «قَالُوا سَيَرَأَوْهُ عَنْهُ أَبَاهُ» یوسف: ۶۱. در این دو آیه «عن» آمده ولی «نفسه» ندارد معلوم است که مراد در قسمت اولی درباره نفس یوسف و کام خواستن از او بوده است بخلاف دو آیه بعدی. باید در اینجا سه نکته را یاد آوری کنیم اول آنکه مفاعله در این آیات برای مبالغه است نه بین الاثنین. دوم اینکه «عن» بمعنی تعلیل است. قاموس و اقرب و المنجد تصریح کرده اند که تعلیل یکی از معانی «عن» است. و آیه «وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ» توبه: ۱۱۴. را شاهد آورده اند سوم اینکه لازم است مراد را در آیات فوق بمعنی قصد بگیریم که از مصادیق طلب است مثلاً آیه «وَرَأَوْتَهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ» را اینطور معنی کنیم: زنی که یوسف در خانه او بود یوسف را بشدت قصد کرد بجهت نفس او و کام گرفتن از او «وَلَقَدْ رَأَوْهُ عَنْ ضَيْفِهِ» یعنی لوط را قصد کردند بعلت میهمانانش و میخواستند آنها را از او بگیرند «قَالُوا سَيَرَأَوْهُ عَنْهُ أَبَاهُ» یعنی: بزودی برای آوردن او پدرش را قصد میکنیم و پیش او میرویم. اگر اینطور بگوئیم معنی آیات کاملاً درست و مطابق معنای اولی کلمه خواهد بود و الحمد لله. زمخشری و بیضاوی مراد را رفت و آمد گفته اند. و آن بتصریح صحاح و قاموس یکی از معانی «رود» است ولی آنچه ما گفتیم صحیحتر و مطابق معنای اولی است. و مثلاً در آیه «وَلَقَدْ رَأَوْهُ عَنْ ضَيْفِهِ» رفت و آمد درست نماید مگر آنکه گفته شود بارها باو مراجعه کرده بوده اند.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۴۶

«فَمَهْلِ الْكَافِرِينَ أَمَهُلُهُمْ رُوْبِدًا» طارق: ۱۷. روید بمعنی قلیل است چنانکه طبرسی، زمخشری و بیضاوی و دیگران گفته اند و آن در آیه صفت مفعول محذوف است یعنی «امهلهم امهالا رویدا» و آن بتصریح قاموس تصغیر «رود» است.

اراده خدا یعنی چه؟! ج ۳، ص: ۱۴۶

در بسیاری از آیات قرآن از اراده خدا سخن رفته نظیر «إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذْ أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» نحل: ۴۰. «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذْ أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» یس: ۸۲. «مَا ذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا» بقره: ۲۶. «وَإِذْ أَرَادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ سُوءًا فَلَا مَرَدَّ لَهُ» رعد: ۱۱. و امثال اینها. اراده در بشر چنانکه میدانیم توأم با انقلاب و شوق و تغییر فکر و غیره است ولی خداوند ثابت و لا یتغیر است و حتما اراده خدا مثل اراده بشر نیست تعالی الله عن ذلك علوا کبیرا. در این صورت اینکه میگوئیم. خدا اراده فرمود. خدا مرید است یعنی چه؟ تدبر در آیات قرآن نشان میدهد که اراده خدا بمعنی حکم و دستور خداست و حکم و اراده هر دو یکی هستند مثلاً «وَإِذْ

أراد الله بَقَوْمٍ سُوءًا فَلَا مَرَدَّ لَهُ» رعد: ۱۱. روشن میکند که اراده همان دستور و حکم است که توأم با وقوع خارجی است و اگر مثل اراده و فکر بشری بود «فَلَا مَرَدَّ» صحیح نبود بلکه لازم بود گفته شود «اِذَا اَوْصَلَ اللهُ سُوءًا بِقَوْمٍ فَلَا مَرَدَّ لَهُ» ایضا آیه «فَلَا مَرَدَّ رُبُّكَ أَنْ يَبْلُغَا أَشَدَّهُمَا وَيَسْتَخْرَجَا كَنْزَهُمَا» کهف: ۸۲. که اراده خدا همان دستور بآن عالم بود که دیوار را مرمت کرد. دو آیه زیر «إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» نحل: ۴۰. «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» یس: ۸۲. نشان میدهد که اراده خدا سابق بر امر خداست ولی باید گفت: که این اعتباری است و گرنه قول و امر و اراده هر سه یکی است. راغب در مفردات گفته: اراده

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۴۷

در خدا بمعنی حکم و امر است. در المیزان ذیل آیه ۴۰. نحل بعد از بررسی آیات فرموده: با این روشن معلوم میشود که اراده و حکم خدا هر دو یکی است و آن بحسب اعتبار بر قول و امر مقدم است. مرحوم مجلسی در بحار (ج ۴ ص ۱۳۷ ط جدید) ذیل حدیث صفوان بن یحیی که خواهد آمد فرموده: اکثر متکلمین امامیه بر آنند که اراده خدا همان علم اوست بخیر و نفع و اصلح و متکلمین در خدا جز علم اثبات نمیکند. علامه طباطبائی در پاورقی آن فرموده: این تصویر اراده ذاتیه است که عین ذات میباشد (اگر تصویرشان صحیح باشد) و اما اراده-ایکه در اخبار است آن اراده‌ایست که از صفات افعال است مثل رزق و خلق و آن عین موجود خارجی است مثل زید و عمرو و زمین و آسمان چنانکه شیخ مفید رحمه الله گفته است. در نهج البلاغه خطبه ۱۷۷ فرموده «متکلم لا برویه. مرید لا بهمة. صانع لا بجارحة» در اصول کافی ج ۱ ص ۱۰۹ باب اراده از صفات فعل است ... چند حدیث درباره اراده خدا نقل شده از جمله از صفوان بن یحیی نقل میکند که بامام رضا علیه السلام گفتم: بفرمائید اراده خدا چیست؟ و اراده خلق کدام است؟ فرمود: اراده از خلق تفکر است و آنچه بعد از تفکر کرده میشود (قصد و فعل در اینجا مصداق اراده‌اند) و اما از خدا پس اراده خدا ایجاد خداست لا غیر که او تأمل و قصد و فکر نمیکند و این صفات از او منتفی است و آنها صفات خلق‌اند پس اراده خدا فعل است لا- غیر بآن میگوید: كُنْ فَيَكُونُ* بدون لفظ و بدون تکلم با زبان ... عبارت عربی چنین است. و اما من الله فارادته احداثه لا غیر ذلك لانه لا یروی و لا یهم و لا یتفکر و هذه الصفات منتفیة عنه و هی من صفات الخلق، فاراده الله الفعل لا غیر ذلك یقول له كُنْ فَيَكُونُ* بلا لفظ و لا نطق بلسان و لا همة و لا تفکر و لا کیف لذلك، كما انه لا کیف له.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۴۸

این حدیث و نظائر آن در کافی و بحار چنانکه قبلاً گفته شد موجود است و نیز در توحید صدوق باب ۵۵ ص ۳۳۶-۳۴۴ نقل شده است. اینکه امام علیه السلام فرموده اراده خدا با فعل خدا یکی است و آنکه گفته شد اراده خدا حکم خداست. تفاوت ندارد که حکم خدا نیز فعل خداست و میتوان گفت که فعل و ایجاد خدا راجع باراده تکوینی و حکم و دستور راجع باراده تشریحی است. ناگفته نماند: اراده تکوینی خدا تخلف پذیر نیست ولی اراده تشریحی تخلف پذیر است رجوع شود به «شیء».

روض: ج ۳، ص: ۱۴۸

روض: روضه باغ و بستانی است که با آب همراه باشد (مفردات) در اقرب گوید: روضه نگویند مگر آنکه با آن یا در کنار آن آب باشد «فَهُمْ فِي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ» روم: ۱۵. جمع آن روضات است «وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فِي رَوْضَاتِ الْجَنَّاتِ» ... شوری: ۲۲. مراد از هر دو آیه روضه‌های بهشتی است. اللهم ارزقنا بمحمد و آله صلواتک علیهم اجمعین.

روع: ج ۳، ص: ۱۴۸

روع: ترس. اضطراب (اقرب) «فَلَمَّا ذَهَبَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ الرَّوْعُ» هود: ۷۴. چون ترس از ابراهیم برفت. راغب گوید: روع بضم (ر) بمعنی

قلب است مثل «انَّ الرُّوحَ الامین نفث فی روعی» و بفتح (ر) ناراحت بودن قلب است و در ترسی که بقلب وارد شده استعمال میشود. در اقرب گفته روع بضمّ (ر) قلب و بفتح (ر) فرع و ترس است ... این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است.

روغ: ج ۳، ص: ۱۴۸

روغ: میل بر سبیل حيله. و طریق رائغ آنست که مستقیم نباشد گویند «راوغ فلان فلانا و راغ فلان الی فلان» یعنی برای حيله بسوی او میل کرد (راغب) در مجمع آنرا میل از جهتی بجهتی گفته است. «فَرَاغَ إِلَىٰ آلِهِمْ فَقَالَ أَلَا تَأْكُلُونَ ... فَرَاغَ عَلَيْهِمْ ضَرْبًا بِالْيَمِينِ» صافات: ۹۱ و ۹۳. یعنی بسوی خدایان آنها میل کرد و رفت و گفت آیا نمیخورید ... پس

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۴۹

میل کرد بر بتان و آنها را با دست راستش میزد. راغب گوید «علی» در آیه بعدی برای تفهیم استعلا است. «فَرَاغَ إِلَىٰ آلِهِ فَجَاءَ بِعِجْلٍ سَمِينٍ» ذاریات: ۲۶. از راغ معلوم میشود که ابراهیم علیه السلام نخواست میهمانان بدانند که برای طعام آوردن میرود. این کلمه در کلام الله مجید فقط سه دفعه یافته است.

روم: ج ۳، ص: ۱۴۹

روم: «غَلَبَتِ الرُّومُ. فِي أَدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعِيدٍ عَلَيْهِمْ سَيِّغْلِبُونَ. فِي بَضْعِ سِنِينَ» ... روم: ۲-۴. روم امپراطوری بزرگی بود که بر متصرفات وسیعی در آسیا و اروپا و آفریقا حکومت داشت و ایتالیا نیز قسمتی از آن محسوب میشد میان آنها و اهل فارس (ایرانیان) جنگهای بزرگی واقع شده است و مخصوصا در نواحی شام که نزدیک بحجاز بود جنگی رخ داد که بهزیمت رومیان تمام شد قرآن عظیم خبر داد که روم پس از مغلوب شدن در عرض از سه تا نه سال پیروز خواهد شد. ظاهر آنست که مراد از «الأرض» در آیه حجاز و الف و لام برای عهد است و نیز «غَلَبِهِمْ» مصدر از برای مفعول و بمعنی مغلوبیت است معنی آیه چنین میشود: روم در نزدیکترین محل بحجاز مغلوب شد آنها پس از مغلوب شدن در عرض سه تا نه سال غالب میشوند. بعضی احتمال داده‌اند ضمیر «غَلَبِهِمْ» بفارس راجع است یعنی روم پس از غلبه فارس پیروز میشوند (استفاده از المیزان). از آیه شریفه بدست میاید که علتی درباره نزول آن بوده است و گر نه داعی نبود که خداوند از غلبه روم خبر بدهد در مجمع از زهری نقل شده که مشرکین در مکه بمسلمین میگفتند: روم اهل کتاب است فارس بر آنها غلبه کرد شما میگوئید چون کتاب بر شما نازل شده غلبه میکنید ولی ما بر شما غالب خواهیم شد چنانکه فارس بر روم غلبه کرد آیه نازل شد که روم در آینده بر فارس پیروز خواهد گردید. المیزان از درّ منثور نقل

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۵۰

میکند: مشرکان دوست داشتند که فارس بر روم غلبه کند چون فارس بت پرست بودند و مسلمانان دوست میداشتند که روم بر فارس پیروز گردد که آنها اهل کتاب بودند. این سخن را بابو بکر گفتند ابو بکر آنرا بحضرت رسول صلی الله علیه و آله گفت حضرت فرمود: رومیان بزودی غالب خواهند شد، خواهیم گفت که این سخن و نظیر آن قابل قبول نیست. در برهان از امام باقر علیه السلام نقل شده که فرمود: چون رسول خدا بر پادشاه روم و فارس نامه نوشت شاه روم نامه آنحضرت را تعظیم کرد و بفرستاده‌اش احترام نمود ولی شاه فارس نامه آنحضرت را پاره کرد و بنماینده‌اش اهانت نمود و در آنموقع فارس و روم در جنگ بودند مسلمانان دوست میداشتند که رومیان غلبه کنند و بشاه روم امید بیشتر داشتند ولی غلبه نصیب فارس شد مسلمانان غمگین گشتند خدا آیه غلبت الروم را نازل فرمود ... روایت سندش خوب نیست و ذیلش بسیار مشوش است و در صورت قبول کردن باید آیه را مدنی دانست نه مکی. حال آنکه سوره مکی است در سوره روم از مغلوب شدن روم سپس از غلبه آنها خبر رفته و در آیه ۶ فرموده «وَعِدَ اللَّهُ لِيُخْلِفَ اللَّهُ وَعِدَّةً» و در آیه ۴ فرموده «وَيَوْمَئِذٍ يُفْرِحُ الْمُؤْمِنُونَ. بِنَصْرِ اللَّهِ» و در آخر سوره درباره پیروزی دین بر رسول

خدا مژده میدهد که «فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ» لذا باید گفت: خدا که وعده پیروزی روم را داده و آنرا وعده بی تخلف خوانده در صورت غلبه روم معلوم میشد که مسلمانان نیز بر مشرکین غلبه خواهند کرد و علت جمله «يَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ» همین است و گر نه روم اهل کتاب و فارس نیز لاحق باهل کتاب بودند و غلبه آنها نسبت بیکدیگر ربطی بمسلمین نداشت. بلکه آیات میخواهند بگویند: همانطور که روم مغلوب در کمتر از ده سال غلبه خواهد یافت مسلمانان

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۵۱

نیز که امروز مغلوب‌اند غالب خواهند شد.

ریب؛ ج ۳، ص: ۱۵۱

ریب: شک. در مجمع گوید: ریب بمعنی شک است و بعضی بدترین شک گفته‌اند. در اقرب و قاموس شک، تهمت، ظن و حاجت معنی شده است ولی قرآن کریم آنرا در شک بکار برده و شاید در بعضی تهمت و اضطراب قلب نیز مراد باشد چنانکه خواهیم گفت. «أَفِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ أَمْ ارْتَابُوا» ... نور: ۵۰. «وَتَرَبَّصُّتُمْ وَأَرْتَبْتُمْ وَعَوْتَكُمْ الْأَمَانِي» حدید: ۱۴. افعال این ماده در قرآن مجید همه از افتعال آمده و آن چنانکه در اقرب گفته بشک افتادن و شک کردن است و اگر با «باء» همراه باشد مثل «ارتاب بفلان» بمعنی تهمت زدن میاید. در بعضی آیات کلمه مریب صفت «شک» آمده مثل «وَإِنَّا لَفِي شَكٍّ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ مُرِيبٍ» هود: ۶۲. «إِنَّهُمْ كَانُوا فِي شَكٍّ مُرِيبٍ» سباء: ۵۴. «وَإِنَّهُمْ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٍ» فصلت: ۴۵. در اینصورت شکی که شک آورنده است یعنی چه؟ ممکن است مراد از آن تأکید باشد یعنی شک سخت. و احتمال دارد منظور تهمت و سوء ظن باشد یعنی چنان در شکیم که موجب میشود تو را متهم کنیم. و بتو سوء ظن داشته باشیم. زمخشری ریب را قلق و تشویق قلب گفته است و گوید: حقیقت ریبه قلق و اضطراب قلب و از آنست آنچه حسن بن علی علیه السلام گوید از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیدم میفرمود «دع ما یریبک الی ما لا یریبک» بنا بر قول زمخشری معنی «شک مریب» شک اضطراب آور است مرتاب اسم فاعل است بمعنی شک کننده «كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ مُرْتَابٌ» غافر: ۳۴. «أَمْ يَقُولُونَ شَاعِرٌ نَتَرَبَّصُّ بِهِ رَيْبَ الْمُنُونِ» طور: ۳۰. در مجمع منون را موت گفته و گوید بمعنی دهر هم میاید: ریب ظاهرا بمعنی قلق و اضطراب است چنانکه از زمخشری

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۵۲

نقل شد و بیضاوی نیز گفته است یعنی بلکه میگویند شاعر است برای او منتظر مرگ باشیم تا مثل شعرای دیگر بمیرد و از او راحت شویم. صحاح و اقرب ریب المنون را حوادث روزگار گفته‌اند. (که شخص را مضطرب میکنند). «لَا يَزَالُ بُبِّئَانَهُمُ الَّذِي بَنُوا رِيْبَهُ فِي قُلُوبِهِمْ إِلَّا أَنْ تَقَطَّعَ قُلُوبُهُمْ» توبه: ۱۱۰. ریه چنانکه راغب و جوهری گفته اسم مصدر است از ریب یعنی ساختمانی که ساخته‌اند پیوسته مایه اضطراب دل‌هایشان است تا وقتیکه دل‌هایشان پاره پاره شود.

ریش؛ ج ۳، ص: ۱۵۲

ریش: زینت. «قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُورِي سَوَآتِكُمْ وَرِيشًا وَ لِبَاسُ التَّقْوَى ذَلِكَ خَيْرٌ» اعراف: ۲۶. بنظر میاید که مراد از ریش زینت است خواه طبیعی باشد مثل مو و غیره و خواه مصنوعی مثل لباس فاخر و غیره. در مجمع نقل کرده: ریش آنست که در آن زینت و زیبائی باشد و از آنست ریش الطائر (پره‌های پرنده) و خود آنرا اثاث البیت گفته است در المیزان نیز ما فيه الجمال گفته و گوید مأخوذ است از ریش طائر که در آن انواع زینت و زیبائی است. ناگفته نماند معنای اولی آن مجموع پره‌های پرنده است و سپس لباس فاخر و غیره گفته شده چنانکه در مفردات، قاموس، صحاح و اقرب گفته مؤید گفته ما آنست که در آیات بعدی دو بار لفظ زینت بکار رفته «يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ... - قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ» در نهج البلاغه ریش بمعنی

لباس فاخر آمده است «البسکم الرّیاش و اسبغ علیکم المعاش» خطبه ۸۱ و ۱۸۰ این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است. یعنی برای شما لباس فرستادیم که عورتان را می‌پوشاند و زینت فرستادیم که با آن مزین و زیبا میشوید ولی لباس تقوی، آن از همه بهتر است و الله اعلم.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۵۳

در میزان از تفسیر قمی از ابی الجارود از امام باقر علیه السلام نقل شده که ریش را متاع و مال فرموده‌اند. ولی زیاد بن منذر که ابو الجارود باشد زیدی مذهب و مشکوک است.

ریع؛ ج ۳، ص: ۱۵۳

ریع: مکان مرتفع که از دور دیده میشود (راغب) «أَتَبْنُونَ بِكُلِّ رِيعٍ آيَةً تَعْبَثُونَ» شعراء: ۱۲۸. در اقرب گوید: ریع بمعنی صومعه، برج کبوتر و تپه بلند است و از همین معنی است قول قرآن «أَتَبْنُونَ بِكُلِّ رِيعٍ آيَةً تَعْبَثُونَ» به «آیه» رجوع شود. این کلمه در قرآن فقط یکبار یافته است.

رین؛ ج ۳، ص: ۱۵۳

رین: زنگار. «كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» مطففین: ۱۴. یعنی اعمالشان بر روی دلهایشان زنگار گذاشته است در نهج البلاغه نامه ۵۸ آمده «فهو الزاكس المذی ران الله على قلبه». رین بمعنی غلبه و تغطیه نیز آمده است یعنی اعمالشان بقلوبشان غلبه کرده و یا آنها را پوشانده است مثل «وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ» انعام: ۲۵. در کافی کتاب «الایمان و الکفر» باب الذنوب حدیث ۲۰ از امام باقر علیه السلام نقل شده فرمود: در قلب هر بنده نکته‌ای هست سفید چون گناهی کند در آن، نکته‌ای سیاه حادث میشود اگر توبه کند آن سیاهی از بین میرود و اگر بگناه ادامه بدهد سیاهی افزوده میشود تا جائیکه نکته سفید را پوشاند و چون آن پوشیده شد دیگر صاحب قلب بنیکی روی نمی‌آورد و آنست فرموده خدای عزّ و جلّ «كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» این آخر، سخن در این باب است و الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ * ۱۱ محرم الحرام ۱۳۹۲.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۵۴

ز؛ ج ۳، ص: ۱۵۴

زاء؛ ج ۳، ص: ۱۵۴

زاء: حرف سیزدهم از الفبای فارسی و یازدهم از الفبای عربی و در حساب جمل بجای هفت است جمع آن از وراء و از یاء و غیره است (اقرب) جزء کلمه واقع میشود و بتنهائی معنائی ندارد.

زَبْد؛ ج ۳، ص: ۱۵۴

زَبْد: بفتح (ز-ب) کف «فَاخْتَمَلَ السَّيْلُ زَبْدًا رَابِيًا» رعد: ۱۷. یعنی سیل کفی بالا آمده بر داشت. راغب آنرا کف آب گفته است ولی دیگران مطلق آورده‌اند. در قرآن در کف طلا و نقره و غیره نیز بکار رفته است «وَمِمَّا يُوقْتَدُونَ عَلَيْهِ فِي النَّارِ ابْتِغَاءَ حِلْيَةٍ أَوْ مَتَاعٍ زَبْدٌ مِثْلُهُ» رعد: ۱۷. در نهج البلاغه خطبه اول آمده «و رمی بالزبد رکامه» یعنی آب متراکم کف انداخت و در خطبه ۱۴۲ هست «ثُمَّ اقبل مزبدا كالتيار لا يبالي ما غرق» سپس کف کنان رو کرد مانند دریائی که بآنچه غرق میکند اعتنا ندارد منظور از مزبد کسی

است که سخن میگوید و دهانش کف کرده «زبد» سه بار در قرآن آمده و هر سه در آیه ۱۷ رعد است. «زبد» بمعنی کره نیز آمده است که کف شیر و ماست است.

زُبْرُ: ج ۳، ص: ۱۵۴

زُبْرُ: (بر وزن عنق) جمع زبور است و هر کتاب حکمت را زبور گویند (مجمع) صحاح و قاموس و اقرب مطلق کتاب گفته‌اند. راغب گوید بهر کتابیکه با حروف درشت باشد زبور گویند و بعضی گفته‌اند زبور کتابی است که در آن حکم عقلیه باشد نه احکام بر خلاف کتاب پس زبور کتاب اخلاق یا مطلق کتاب است. «وَإِنَّهُ لَفِي زُبُرِ الْأَوَّلِينَ» شعراء: ۱۹۶. و آن در کتابهای گذشتگان است «وَ كُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ. وَ كُلُّ صَغِيرٍ وَ كَبِيرٍ مُسْتَطَرٌّ» قمر: ۵۲ و ۵۳. ظاهراً مراد از زبر نامه‌های اعمال قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۵۵

است زبر بر وزن فلس بمعنی نوشتن و غیره است «زبرت الکتاب: کتبه» (اقرب). در دو آیه از قرآن کتاب با زبر توأم آمده است «جَاؤُا بِالْبَيِّنَاتِ وَ الزُّبُرِ وَ الْكِتَابِ الْمُنِيرِ» آل عمران: ۱۸۴. «جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ وَ بِالزُّبُرِ وَ بِالْكِتَابِ الْمُنِيرِ» فاطر: ۲۵. طبرسی فرموده زبر گفتن نسبت بمواعظ و کتاب گفتن نسبت بتألیف حروف آن است، این بنظر نگارنده بعید است حال آنکه خودش زبور را کتاب حکمت معنی کرده لازم بود میان زبر و کتاب فرق گذارد. بیضاوی گفته زبور مخصوص است بکتاب حکمتها و کتاب در عرف قرآن آن است که حاوی احکام و شرایع باشد. در صافی نیز زبر را کتاب مواعظ و حکم و کتاب را کتاب شریعت خوانده است المیزان نیز نزدیک بآن میگوید. بنظر میآید که زبر همانطور که نقل شد کتاب مواعظ باشد که بسیاری از پیامبران احکام و شریعت پیغمبر سابق را تبلیغ کرده و از خود فقط مواعظ و حکمتها میآوردند. ایضا بنظر میآید در آیاتیکه حکمت و کتاب آمده مثل «وَ مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَ الْحِكْمَةِ» بقره: ۲۳۱. مراد از حکمت همان زبر است که در آیات دیگر آمده است. «آتُونِي زُبُرَ الْحَدِيدِ حَتَّىٰ إِذَا سَاوَىٰ بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ قَالَ انْفُخُوا» ... کهف: ۹۶. زبر بضم (ز) و فتح (ب) جمع زبره بر وزن عقده است و آن بمعنی تکه بزرگ آهن است (مفردات اقرب) یعنی تکه‌های بزرگ آهن را پیش من آورید تا چون میان دو لبه کوه را مساوی کرد گفت در آن بدمید. «فَتَقَطُّوا أَمْزُجَهُم بَيْنَهُمْ زُبُرًا» ... مؤمنون: ۵۳. زبر در آیه احتمال دارد جمع زبور باشد یعنی کارشان را تکه تکه کرده بصورت کتابها در آوردند و شاید جمع زبره باشد که از اقرب نقل شد در آنصورت بقول راغب مراد از آن بطور استعاره احزاب است یعنی امرشان را جدا کرده و حزبا شدند.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۵۶

در مجمع گوید: در دینشان متفرق شدند و آنرا کتابها قرار دادند و بنا بر قرائت ابن عامر که زبرا بر وزن (صرد) خوانده است معنی آن جماعات است یعنی «تفرقوا احزابا» نصب زبرا برای حال است.

زبور: ج ۳، ص: ۱۵۶

زبور: از قرآن مجید بدست میآید که آن نام کتاب داود است «وَ لَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْمَأْرُضَ يَرِيهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ» انبیاء: ۱۰۵. «وَ آتَيْنَا دَاوُدَ زُبُورًا» نساء: ۱۶۳- اسراء: ۵۵. بقرینه دو آیه بعد میشود گفت که مراد از زبور در آیه اول کتاب داود و الف و لام آن برای عهد است. در میان کتب تورات فعلی کتابی بنام مزامیر یا زبور داود موجود است که جمعا صد و پنجاه مزمور است و یهود آنرا بدادود نسبت میدهند. ولی ملاحظه مضامین آن نشان میدهد که هم‌اش از حضرت داود نیست. چنانکه محققین گفته‌اند مثلاً نویسنده قاموس کتاب مقدس تحت کلمه «مزامیر» میگوید: کتاب مزامیر به پنج قسمت منقسم و در آخر هر قسمتی لفظ آمین مکرر گشته و اغلب بر آنند که این لفظ را جمع کنندگان کتاب در آخر هر کتاب افزوده‌اند ... خلاصه

کتاب اول دارای ۴۱ مزمور است که ۳۷ از آنها منسوب بدادود و چهار تا که اول و دوم و دهم و سی سوم باشد. بمؤلفان نامعلوم منسوب است. همچنین است سخن این مؤلف درباره قسمت‌های دیگر زبور. دانشمند محترم آقای صدر بلاغی نیز در فرهنگ قصص قرآن در این باره بیانی عالی دارد. قرآن مجید درباره زبور بیشتر از آنچه نقل شد مطلبی نگفته است لذا مطلب را در این موضوع بسط نمیدهیم.

زبن: ج ۳، ص: ۱۵۶

زبن: دفع «زبنه زبنا: دفعه و صدمه» (اقرّب) «فَلْيَدْعُ نَادِيَهُ. سَدَّعُ الزَّبَانِيَةَ» علق: ۱۸ مراد از زبانیه مأموران آتش جهنم است و شاید از این جهت زبانیه گفته شده که انسانها را با آتش دفع و پر تاب میکنند واحد زبانیه بنظر ابی قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۵۷

عبیده زبنه و در عقیده کسائی زبنی و بقول اخفش زابن است (مجمع) این کلمه فقط یکبار در قرآن یافته است. یعنی او اهل مجلس خود را بخواند ما نیز آتشبانان را خواهیم خواند در دعای سوم صحیفه آمده «فصلّ علیهم و علی ... الزَّبَانِيَةَ الَّذِينَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ خُذُوهُ فَعَلُّوهُ ثُمَّ الْجَحِيمِ صَلُّوهُ ابْتَدَرُوهُ سَرَاعًا وَلَمْ يَنْظُرُوهُ» .

زجاجه: ج ۳، ص: ۱۵۷

زجاجه: شیشه. «مَثَلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ» نور: ۳۵. یعنی مثل نور وی چون محفظه- ایست که در آن چراغی است و چراغ در شیشه‌ایست و شیشه گویی ستاره درخشانی است. لفظ «فی» نشان میدهد که شیشه ظرف چراغ است و چراغ در قندیلی از شیشه قرار گرفته است. این کلمه در قرآن فقط دو بار آمده است معنی آیه انشاء الله در «نور» خواهد آمد.

زجر: ج ۳، ص: ۱۵۷

زجر: راندن با صدا، سپس گاهی در صدا و گاهی در مطلق راندن بکار میرود عبارت راغب چنین است «الزجر طرد بصوت. ثم يستعمل في الطرد تارة وفي الصوت اخرى» صحاح و قاموس و اقرب منع و نهی گفته‌اند. این معانی قریب بهم‌اند. «فَإِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ فَإِذَا هُمْ يَنْظُرُونَ» صافات: ۱۹. یعنی قیامت فقط یک صیحه و یا یک حرکت است آنگاه همه زنده شده نگاه میکنند آیه در جواب کسانی است که وقوع قیامت را بعید میدانستند. چون وقوع قیامت با صیحه و فریاد است «إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ» یس: ۵۳. لذا زجره بمعنی صیحه است یعنی با یک صیحه قیامت بر پا میشود. طبرسی که زجر را بر گرداندن گفته میگوید: گویی مردم از حال خود بر گردانده شده‌اند بمحشر. «فَكَذَّبُوا عَبْدَنَا وَقَالُوا مَجْنُونٌ وَازْدُجِرْ» قمر: ۹. یعنی بنده ما نوح را تکذیب کرده و گفتند دیوانه است و منع و طرد شد گویی فریاد کشیده گفته‌اند: ساکت باش! «وَلَقَدْ جَاءَهُمْ

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۵۸

مِنَ الْأَبَاءِ مَا فِيهِ مُرْدَجَرٌ» قمر: ۴. ازدجار بمعنی زجر است یعنی از اخبار گذشتگان بآنها آمد چیزیکه در آن موعظه و منع از ارتکاب گناهان است مزدجر در آیه مصدر میمی است. چنانکه المیزان گفته. «فَالزُّجْرَاتِ زَجْرًا. فَالتَّالِيَاتِ ذِكْرًا. إِنَّ إِلَهُكُمْ لَوَاحِدٌ» صافات: ۲-۴. راجع باین آیات رجوع شود به «تلی» که مشروحا گفته شده است.

زجو: ج ۳، ص: ۱۵۸

زجو: راندن با مدارا (صحاح) راغب گوید آن دفع شیئی است برای مرتب شدن. ناگفته نماند اینگونه دفع با سوق دادن نیز میسازد چنانکه قاموس و اقرب و مجمع آنرا سوق و دفع گفته است «أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُزْجِي سَاحِبًا ثُمَّ يُؤَلِّفُ بَيْنَهُ ثُمَّ يَجْعَلُهُ رُكَّامًا» نور: ۴۳. آیا ندانسته‌ای که خدا ابر را بآرامی سوق میدهد سپس آنرا بهم جمع میکند و آنگاه متراکم میگرداند. «مَسَّنَا وَأَهْلَنَا الضُّرُّ وَجِئْنَا بِبِضَاعَةٍ مُزْجَاةٍ» یوسف: ۸۸. مزجی بصیغه مفعول شیئی دفع شده و غیر مقبول و مزجاء مؤنث آن است یعنی سرمایه کم و ناقص که طرف آنرا طرد و رغبت نمیکند و لذا بضاعه مزجاء را سرمایه کم یا سرمایه پست گفته‌اند.

زحزح: ج ۳، ص: ۱۵۸

زحزح: تزحزح کنار شدن و کنار کردن است (اقرب) «فَمَنْ زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ وَأُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ» ... آل عمران: ۱۸۵. هر که از آتش کنار و به بهشت داخل شده باشد سپس رستگار شده «وَمَا هُوَ بِمُزْحِرِهِ مِنَ الْعَذَابِ» ... بقره: ۹۶. مزحزح بمعنی دور کننده و کنار کننده است از این ماده فقط دو لفظ فوق در قرآن مجید یافته است.

زحف: ج ۳، ص: ۱۵۸

زحف: نزدیک شدن بتدریج (مجمع) «إِذِ انبَغَضْنَا لِقَيْتِمِ الَّذِينَ كَفَرُوا زَحْفًا فَلَا تُولُوهُمْ الْأَدْبَارَ» انفال: ۱۵. راغب گوید: اصل آن بر خاستن است با کشیدن پا مثل طفلی که هنوز راه رفتن نمیتواند و مثل شتریکه خسته شده است ناگفته نماند گوئی در آن یک گونه سنگینی و کندی ملحوظ است در اقرب گوید: زحف العسکر الی عدوهم» آنگاه که لشکر بسوی دشمن با کندی قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۵۹

و تدریج برود که زیاد و کثیر است. باید دانست زحف در معنای جهاد و رو برو شدن با دشمن نیز بکار رفته است در نهاییه در حدیث «اللهم اغفر له و ان كان فُر من الزحف» آنرا جهاد معنی کرده و در روایات کافی در تعداد گناهان کبیره آمده «الفرار من الزحف» یعنی فرار از جنگ. و این مخالف معنای اولی نیست که جهاد با دشمن همان نزدیک شدن است برای جنگ. و نیز زحف بمعنی لشکر آمده است چنانکه زمخشری گفته و جمع آن زحوف است طبرسی از لیث نقل میکند زحف جماعتی است که بسوی دشمن حرکت میکنند و جمعش زحوف است. بهتر است «زَحْفًا» در آیه بمعنی قتال و نیز مفعول له باشد برای «لِقَيْتِمِ» چنانکه از زجاج نقل شده است یعنی: چون با کفار از برای جنگ رو برو شدید بآنها پشت نکنید و فرار ننمائید این کلمه تنها یکبار در قرآن آمده است.

زخرف: ج ۳، ص: ۱۵۹

زخرف: زینت «حَتَّى إِذَا أَخَذَتِ الْأَرْضُ زُخْرُفَهَا وَازَّيَّنَتْ» ... یونس: ۲۴. راغب آنرا زینت روکش گفته که نقش و نگار است. و نیز آنرا کمال حسن گفته‌اند (مجمع-اقرب) یعنی چون زمین زیبایی خود را گرفت و آراسته شد. «أَوْ يَكُونُ لَكَ بَيْتٌ مِنْ زُخْرَفٍ» ... اسراء: ۹۳. یعنی برای تو اطاقی باشد از طلا- ظاهرا مراد آنست که زینت آن از طلا باشد. طلا را بجهت کمال حسن زخرف گفته‌اند زخرف القول سخنی است باطل که ظاهر آن صدق و راست می نماید «يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ زُخْرَفَ الْقَوْلِ غُرُورًا» ... انعام: ۱۱۲. بعضی قول باطل و ظاهر الصدق را برای فریب القا میکند. آن بمعنی مفعول (مزخرف) است. زخرف نام سوره چهل و سوم از قرآن است گوئی بمناسبت آیه ۳۵ همان سوره، زخرف خوانده شده است «وَلْيُبَيِّنْ لَهُمْ آيَاتِنَا وَرُسُلَنَا عَلَيْهِمْ يَتَكُونَ» و زُخْرَفًا». قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۶۰

در مجمع گوید: زخرف کمال حسن شیئی است و لذا بطلا و بنقوش و تصاویر زخرف گفته‌اند در حدیث است که «أَنَّهُ صَلَّى اللَّهُ

علیه و آله لم یدخل الکعبه حتی امر بالزخرف فحی» آنحضرت وارد کعبه نشد تا فرمود که تصاویر و نقوش را از آن کنار کردند. در مجمع گوید: «زُخْرَفًا» در آیه منصوب است با فعل مضمر یعنی «و جعلنا لهم زخرفا» ولی شاید عطف باشد به «سُرُرًا».

زرب؛ ج ۳، ص: ۱۶۰

زرب: «وَ تَمَارِقُ مَصِفُوفَةٌ. وَ زَرَابِيُّ مَبْتُوثَةٌ» غاشیه: ۱۵ و ۱۶. در مجمع آمده زرابی جمع زریبه و آن بمعنی فرش فاخر است یعنی پستی‌های ردیف هم و فرشهای گسترده. زرابی نکره است نمیشود آنها را با فرش دنیا قیاس کرد. راغب گوید: زرابی جمع زرب (بر وزن قفل) نوعی از لباس راحت و منسوب است بمحلی. و بر سبیل تشبیه و استعاره آمده «وَ زَرَابِيُّ مَبْتُوثَةٌ».

زرع؛ ج ۳، ص: ۱۶۰

زرع: رویاندن. کاشتن. و نیز مصدر بمعنی مفعول باشد که خواهیم گفت. راغب میگوید: زرع بمعنی رویاندن است و حقیقت آن با امور خدائی است نه بشری «أَنْتُمْ تَزْرَعُونَهُ أَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ» واقعه: ۶۴. آیا شما آنرا میرویانید یا مائیم رویاننده ... و اگر بانسان نسبت داده شود از این جهت است که انسان عامل و فاعل اسباب زرع است. طبرسی ذیل آیه فوق فرموده: آیا شما آنرا میرویانید یا مائیم رویاننده و از رسول خدا صلی الله علیه و آله روایت است که فرمود «لَا يَقُولَنَّ احْدَكُم زَرَعًا وَ لِيَقُلَّ حَرْثًا» کسی از شما نگوید زرع کردم و بگوید حرث کردم. ولی «ذیل آیه» «قَالَ تَزْرَعُونَ سَبْعَ سِتِّينَ دَابًّا» ... یوسف: ۴۷. آنرا کاشتن گفته است. در صحاح کاشتن و رویاندن هر دو را گفته است همچنین است قول قاموس و اقرب. در قرآن مجید چنانکه معلوم شد در رویاندن و کاشتن هر دو بکار رفته است و بنا بر قول راغب زارع فقط خداست و بشر حارث است لا غیر چنانکه فرموده «أَفَرَأَيْتُمْ

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۶۱

مَا تَحْرُثُونَ» واقعه: ۶۳. زراع بضم (ز) جمع زارع است «فَأَسْتَوِي عَلَى سَوْقِهِ يُعْجَبُ الزَّرَاعُ» فتح: ۲۹. بر ساقه‌های خود ایستاد زارعان را روئیدن آن بشگفت میاورد. «يُنْبِتُ لَكُمْ بِهِ الزَّرْعَ وَ الزَّيْتُونَ» نحل: ۱۱. زرع در این آیه و غیره بمعنی مزروع (کشت) است چنانکه گذشت. جمع زرع در قرآن زروع است «كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَّاتٍ وَ عُيُونٍ. وَ زُرُوعٍ وَ مَقَامٍ كَرِيمٍ» دخان: ۲۵ و ۲۶. «وَ زُرُوعٍ وَ نَخْلٍ» ... شعراء: ۱۴۸.

زرق؛ ج ۳، ص: ۱۶۱

زرق: بضم (ز) «يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ وَ نَحْشُرُ الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ زُرْقًا» طه: ۱۰۲. زرق (بر وزن فرس) بمعنی کبود است مجمع البیان زرقه را رنگ سبز گفته ولی اقرب تصریح میکند که رنگ کبود است مثل رنگ آسمان. زرق در آیه شریفه جمع ازرق بمعنی کبود چشم است یعنی روزی در صور دمیده شود گناهکاران را کبود چشم محشور میکنیم. با احتمال قوی مراد از آن در آیه کوری است. در اقرب آمده «زرق الرجل زرقا: عمی» یعنی کور شد. دلیل این احتمال آیه است که کور محشور شدن را صراحت دارند «وَ نَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى». قال رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِي أَعْمَى» طه: ۱۲۴ و ۱۲۵. «وَ نَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَى وُجُوهِهِمْ عُمْيًا وَ بُكْمًا وَ صُمًّا» اسراء: ۹۷. «زرق» در کلام الله فقط یکبار آمده است.

زری؛ ج ۳، ص: ۱۶۱

زری: عیب گرفتن. حقیر شمردن در اقرب آمده «زری عمله علیه: عابه علیه و عاتبه» اسم فاعل آن زار است «وَ لَا أَقُولُ لِلَّذِينَ تَزْدَرِي أَعْيُنُكُمْ لَنْ يُؤَيَّسَ اللَّهُ خَيْرًا» هود: ۳۱. از دراء یعنی احتقار یعنی درباره آنانکه چشم شما خوارشان می‌بیند نمیگویم: خدا هرگز

خیری بآنها نخواهد داد در نهج البلاغه خطبه ۱۷۴ درباره نفس مؤمن فرموده «و لا يزال زاريا عليها» مؤمن پیوسته نفس خود را حقیر شمرده و آنرا عتاب میکند. این کلمه تنها یکبار در قرآن یافته است.

زعم: ج ۳، ص: ۱۶۱

زعم: قول باطل دروغ «زَعَمَ

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۶۲

اللَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ لَنْ يُبْعَثُوا قُلْ بَلَىٰ وَ رَبِّي لَبُشْعُنٌ» تغابن: ۷. کفار بدروغ گفتند که هرگز بر انگیخته نمیشوند بگو قسم پیرو گارم حتما حتما بر انگیخته خواهید شد. در قاموس گوید: زعم بمعنی قول باطل و کذب و قول حق است در هر دو ضد بکار میرود و بیشتر در شیء مشکوک استعمال میشود. در اقرب الموارد افزوده: از عادت عرب است هر دروغگو که پیششان سخنی گوید، گویند فلانی زعم کرد و در قرآن هم جا در ذم قائلین آمده است. راغب میگوید: آن حکایت قولی است که در آن احتمال دروغ است «قُلْ ادْعُوا الَّذِينَ زَعَمْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ» سباء: ۲۲. بگو بخوانید آنرا که بیاطل معبود خواندید. «أَوْ تُشْقَطَ السَّمَاءُ كَمَا زَعَمْتُمْ عَلَيْنَا كِسْفًا...» اسراء: ۹۲. یا آسمانرا چنانکه ادعا کرده‌ای پاره پاره بر ما فرود آوردی. زعم بمعنی کفیل و عهده‌دار است طبرسی گفته زعم، کفیل و ضمین نظیر هم‌اند و نیز زعم بمعنی رئیس است راغب در تقریب آن گوید: چون عقیده بر این است که قول رئیس و کفیل محل احتمال کذب است «وَلِمَنْ جَاءَ بِهِ حِمْلٌ بَعِيرٍ وَأَنَا بِهِ زَعِيمٌ» یوسف: ۷۲. هر که آنرا بیاورد برای اوست بار شتری و من بآن بار ضامنم که باو داده شود و یا باو کفیلیم که عذابش نکنند. «سَلِّمُهُمُ اللَّهُمَّ بِذَلِكَ زَعِيمٌ» قلم: ۴۰. زعم در آیه شاید بمعنی متعهد و یا باطل گو باشد. در مجمع آنرا کفیل گفته. و گوید: پیرس کدامشان متعهد است که روز قیامت برای آنهاست آنچه برای مؤمنان است. در نهج - البلاغه خطبه ۱۶ آمده «ذمتی بما اقول رهینه و أنا به زعیم».

زفر: ج ۳، ص: ۱۶۲

زفر: زفر و زفیر خارج کردن نفس است پس از بدرون کشیدن آن یعنی بازدم (قاموس، اقرب) طبرسی و راغب بعکس گفته‌اند عبارت مجمع چنین است «الزفر تردید النفس مع الصوت من الحزن حتى تنتفخ الضلوع» زفر نفس کشیدن است از اندوه که

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۶۳

با صدا باشد تا جائیکه دنده‌ها باد کند راغب نیز چنین گفته و فقط حزن و صوت نیاورده است ایضا زفر صدای آتش است آنگاه که بشدت مشتعل گردد. «فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُّوا فِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَ شَهِيْقٌ» هود: ۱۰۶. شهیق مقابل زفر است و هر دو از صداهای اندوهناکان است که بهنگام نفس کشیدن و بازدم از آنها شنیده میشود (مجمع از زجاج) معنی آیه در «خلد» گذشت. «إِذْ رَأَوْهُمْ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ سَمِعُوا لَهَا تَغَيُّظًا وَ زَفِيرًا» فرقان: ۱۲. زفر صدای جهنم و (صفیر) آنست در «جهنم» گذشت که آن ذی شعور و عاقل است. این کلمه فقط سه بار در قرآن آمده است. سومی سوره انبیاء آیه ۱۰۰.

زف: ج ۳، ص: ۱۶۳

زف: «فَأَقْبَلُوا إِلَيْهِ يَزْفُونَ» صافات: ۹۴. زفیف بمعنی سرعت سیر در صحاح گوید «زف العبیر زفيفا: اسرع. و زف القوم فی مشيهم: اسرعوا» معنی آیه چنین است: رو کردند بسرعت سوی ابراهیم میرفتند و اگر آنرا متعدی بدانیم چنین است که قوم خویش را بسرعت بسیر و میداشتند این کلمه در قرآن مجید یکبار بیشتر نیست. زفاف بردن عروس است بخانه شوهر. در نهی از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل کرده که فرمود «يزف على بینی و بین ابراهیم الجنة» علی میان من و ابراهیم بسرعت وارد بهشت میشود.

زقوم: ج ۳، ص: ۱۶۳

زقوم: «أَذْرِكَ خَيْرٌ نُزُلًا أَمْ شَجَرَةُ الزُّقُومِ. إِذَا جَعَلْنَاهَا فِتْنَةً لِلظَّالِمِينَ. إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ. طَلَعَهَا كَأَنَّهُ رُؤْسُ الشَّيَاطِينِ. فَبِأَنَّهُمْ لَمَّا كَلُوا مِنْهَا فَمَالُؤُنْ مِنْهَا الْبُطُونُ» صافات: ۶۲-۶۶. «إِنَّ شَجَرَةَ الزُّقُومِ. طَعَامُ الْبَاطِنِ. كَالْمُهْلِ يَغْلِي فِي الْبُطُونِ. كَغَلِي الْحَمِيمِ» دخان: ۴۳-۴۶. «لَا كَلُونَ مِنْ شَجَرٍ مِنْ زُقُومٍ. فَمَالُؤُنْ مِنْهَا الْبُطُونُ» واقعه: ۵۲ و ۵۳. این کلمه فقط در این سه مورد آمده است و از این آیات روشن

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۶۴

میشود اولاً زقوم درختی است که در قعر جهنم می‌رود. ثانیاً میوه آن مانند رؤس شیاطین است که در «رأس» گذشت و اینکه گفته درخت زقوم طعام گناهکار است ظاهراً منظور میوه آنست. ثالثاً مجرمین از آن می‌خورند و شکمشان را پر میکنند. و رابعاً آن مانند آب جوشان در شکمها می‌جوشد (نعوذ بالله منها). بقیه این سخن در «ضریع» است. راجع بمعنی زقم باید دانست که آن فرو بردن لقمه است با کراهت و مشقت شدید (مجمع) در قاموس معنای اولی آنرا کره با خرما گفته است در اقرب گوید: آن کره است با خرما در لغت آفریقا... و گفته‌اند پلیدترین درخت تلخ است در تهامه... در مجمع گفته: گویند آن درخت معروفی است که عرب می‌شناسد. و گفته‌اند که نمی‌شناسد روایت است: قریش چون آیه اول را شنید... ابن زبیری گفت: زقوم در کلام بربر خرما و کره است و در نقلی بلغت یمن، ابو جهل بکنیزش گفت: ما را زقوم بیاور. او کره و خرما آورد بیاران گفت: زقوم بخورید محمد شما را با این می‌ترساند و میگوید که آتش آنرا می‌رویانند حال آنکه آتش می‌سوزاند خداوند نازل کرد «إِنَّا جَعَلْنَاهَا فِتْنَةً لِلظَّالِمِينَ»، این سخن در نهاییه نیز ذیل زقم نقل شده است.

زکریا: ج ۳، ص: ۱۶۴

زکریا: از انبیای مشهور بنی اسرائیل. نام مبارکش هفت بار در کلام الله مجید آمده است. «ذِكْرُ رَحْمَتِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَرِيَّا» مریم: ۲. قرآن مجید او را از پیامبران و بندگان صالح می‌شمارد «وَزَكَرِيَّا وَيَحْيَىٰ وَعِيسَىٰ وَإِلْيَاسَ كُلٌّ مِنَ الصَّالِحِينَ» انعام: ۸۵. دو قضیه از وی در قرآن آمده است یکی تکفل مریم آنگاه که مریم را تحویل معبد بیت المقدس کردند درباره تکفل او قرعه کشیدند «وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يَقُولُ أَفْلَاهُمْ أَيُّهُمُ يَكْفُلُ مَرْيَمَ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يَخْتَصِمُونَ» آل عمران: ۴۴. تا بالاخره کفالت مریم بعهده زکریا واگذار شد و هر وقت

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۶۵

پیش مریم می‌آمد در نزد وی رزق بخصوصی میدید و میگفت: این از کجاست مریم میگفت از جانب خدا زکریا چون این بدانست با آنکه خودش پیر و زنش نازا بود از خدا فرزندی خواست خداوند یحیی را بوی عنایت فرمود «وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّى لَكِ هَذَا؟ قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ. هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ قَالَ رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً»... آل عمران: ۳۷-۳۸. دوم استجابت دعای اوست درباره فرزند خواستن از خدا که در سوره آل عمران از آیه ۳۸ تا ۴۱ یاد شده است و مشروح آن در سوره مریم چنین است: این خبر رحمت پروردگار با بنده خویش زکریاست. آندم که خدایش را نهانی ندا کرد و گفت: پروردگار من استخوانم سست شده و سرم از پیری سفید گشته «وَاسْتَعَلَّ الرَّأْسُ شَيْئًا» و در دعا کردن شقی و دست خالی نبوده‌ام در گذشته من دعا کرده‌ام و تو اجابت فرموده‌ای من از بعد خویش از اقوام و اقربایم بیم دارم و زخم گذشته از پیری همواره نازا بوده است. مرا بقدرت خویش فرزندی عطا فرما که از من و از خاندان یعقوب (طرف مادر) ارث ببرد و او را پسندیده گردان. خطاب رسید ای زکریا ما تو را مژده پیری میدهم که نامش یحیی است و از

پیش همنامی برای او قرار نداده‌ایم گفت: پروردگارا چگونه پسری خواهم داشت حال آنکه زخم از پیش نازا بوده و خودم از پیری بفرتوتی رسیده و خشک شده‌ام. فرشته‌ای او را ندا کرد و گفت: پروردگارت چنین گفته که آن بر من آسان است تو را از پیش آفریدم که چیزی نبودی. گفت خدایا برای من نشانه‌ای تعیین کن گفت: نشانه‌ی تو آن است که سه شب تمام با مردم نتوانی سخن گوئی پس از عبادتگاه بسوی قوم خود رفت و بآنها فهماند که: بامداد و شبانگاه

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۶۶

خدا را تسبیح گوئید. (مریم: آیه ۲-۱۱). ناگفته نماند سلب قدرت تکلم از زکریا علامت فرزند بود که فرموده ﴿قَالَ آيَتِكَ إِلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلَاثَ لَيَالٍ سَوِيًّا﴾ و در سوره آل عمران آمده ﴿قَالَ رَبِّ اجْعَلْ لِي آيَةً قَالَ آيَتُكَ إِلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ إِلَّا رَمْرًا وَادُّكُرُ رَبِّكَ كَثِيرًا﴾ ... آیه ۴۱. قید ایام روشن میکند که مراد از «ثَلَاثَ لَيَالٍ» فقط سه شب نیست بلکه روزها هم مراد است. و نیز کلمه «النَّاسَ» - و ادُّكُرُ رَبِّكَ» بدست میدهد که سلب تکلم نسبت بمردم بود و گر نه نسبت بخدا و عبادت زبانش قدرت داشت. و «إِلَّا تُكَلِّمَ» نشان میدهد که خدا قدرت تکلم را سه روز از او سلب فرمود. اینکه زکریا از خدا علامت خواست معنی اش آن بود هر وقت زنش باردار شد با آن علامت باردار شدن آنرا بدانند؟ و یا برای آن بود که بداند این ندا از ملک است و از شیطان نیست؟ المیزان وجه دوم را تأیید میکند و میگوید: آنچه سبب وحشت قوم از این وجه شده آنستکه گفته‌اند: انبیاء در اثر عصمت باید کلام رحمانی را از شیطانی تشخیص بدهند، جایز نیست شیطان آنها را بازی گیرد که تشخیص از دستشان برود. این سخن حق است ولی باید دانست که تشخیص انبیاء با نشان دادن خداست نه مستقلا از جانب خودشان و چون چنین است چه اشکالی دارد که زکریا از خدا راجع بآن علامتی بخواهد که واقعیت را تشخیص بدهد بلی اگر دعایش مستجاب نمیشد اشکال در جای خودش بود ... آیه آن بود زبانش سه روز قادر بتکلم نبود و زبانش جز بذکر خدا بند میشد و این ... تصرف خاصی است در نفس پیامبر و زبانش که شیطان بعلت عصمت پیغمبر از آن عاجز است پس ندای فرزند دادن رحمانی بوده است تمام شد. در تفسیر عیاشی ذیل آیه ۴۱ آل عمران از امام صادق علیه السلام نقل شده:

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۶۷

زکریا چون از خدا خواست تا فرزند بوی عطا کند ملائکه جواب استجابت را باو رساندند. خواست بدانند که این ندا از جانب خداست خدا وحی فرمود که نشانه‌ی خدائی بودن ندا آنست که سه روز زبانش از تکلم خواهد ماند. چون از تکلم عاجز شد دانست که بسلب تکلم جز خدا کسی قادر نیست. و آن است قول خدا «رَبِّ اجْعَلْ لِي آيَةً قَالَ آيَتُكَ إِلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ إِلَّا رَمْرًا». مجمع البیان آنرا علامت حمل گفته که زکریا با آن دانست زنش حامله شده است. قرآن مجید بیشتر از آنکه گفته شد درباره زکریا چیزی نفرموده است ولی در اینجا مطالبی افسانه نیز درباره آن رسول گرامی نقل شده است که بطور فهرست اشاره میشود. ۱- در المیزان ج ۳ ص ۲۰۰ گوید: حرفهائی از قدماء مفسرین در اینجا نقل شده که غیر معقول اند مثل آنکه از قتاده و عکرمه نقل شده: شیطان پیش زکریا آمد و او را در اینکه بشارت فرزند از جانب خداست بشک انداخت و گفت: اگر این ندا از جانب خدا بود مخفی بتو میرسید چنانکه تو خدا را نهانی خواندی و در انجیل لوقا باب ۱ بند ۲۰ آمده که جبرئیل بزکریا گفت: تو تا روزیکه این خبر واقع شود گنگ و لال خواهی بود که سخن مرا باور نکردی. نگارنده بانجیل مراجعه کردم همانطور است که المیزان نقل کرده است. ۲- در صحیح مسلم، بابی درباره فضائل زکریا منعقد کرده مجموع آن باب را فقط یک روایت تشکیل میدهد و آن اینکه ابو هریره از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل کرده که «کان زکریا نَجَّاراً» زکریا نجار بود. شاید این روایت درست باشد که روزی آنحضرت بمناسبتی این سخن را فرموده است ولی تشکیل چنین بابی با این سرمایه خنده آور است. ۳- ابن اثیر در تاریخ کامل ج ۱

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۶۸

ص ۱۷۴ باب «ذکر قتل زکریا» میگوید: چون یحیی کشته شد پدرش زکریا فرار کرد و داخل باغی در بیت المقدس گردید پادشاه

در پی او فرستاد. درختی زکریا را خواند و گفت ای پیامبر خدا پیش من بیا چون زکریا آمد درخت از وسط پاره شد و زکریا درون آن قرار گرفت سپس درخت بهم متصل گردید شیطان طرف لباس او را گرفته بیرون کشید تا مدرکی بر گفته خویش داشته باشد. آنگاه بمأموران شاه گفت: زکریا میان این درخت رفته اینهم حاشیه لباس اوست. درخت را با تیر دو نصف کردند و با منشار (اره بزرگ) آنرا بریدند زکریا مرد. عبد الوهاب نجرار ذیل این قصه میگوید: این سخن محض افتراست چه فائده‌ایست در رفتن بدرون درخت با آنکه طرف لباسش بیرون خواهد ماند. این بلا شک دسیسه‌ایست برای اعظام ابلیس و عجب اینجاست که این ناپسندها بکتاب اسلامی راه یافته است آفرین بر قرآن عظیم که از هر گونه سخن سبک خالی است. نام زکریا در آیات قرآن بقرار ذیل است: آل عمران: ۳۷-۳۸. انعام: ۸۵. مریم: ۲-۷. انبیاء: ۸۹.

زکو: ج ۳، ص: ۱۶۸

زکو: اصل زکوة چنانکه طبرسی و راغب گفته بمعنی نمو و زیادت است همچنین است قول قاموس و اقرب و صحاح زکاء را نمودن گفته است. «زکا الزرع یزکو زکاء نما». علی هذا زکو و زکاء مصدر و زکوة اسم مصدر است «وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ» بقره: ۴۳. ولی ابن اثیر در نهاییه میگوید: زکوة از اسماء مشترکه است و بر عین و معنی هر دو اطلاق میشود. آیه «وَحَنَانًا مِنْ لَدُنَّا وَ زَكَاةً» که خواهد آمد مؤید قول ابن اثیر است.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۶۹

ناگفته نماند زکوة در قرآن گاهی بمعنی طهارت و پاکیزگی آمده مثل «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَاها» شمس: ۹. «وَلَوْ لَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَیْكُمْ وَ رَحْمَتُهُ مَا زَكَّیْتُمْ مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ» نور: ۲۱. یعنی نجات یافت آنکه نفس را پاک کرد. و اگر فضل و رحمت خدا نمیبود احدی از شما پاک نمیشد. و گاهی بمعنی مدح است مثل «فَلَا تَزُكُوا أَنْفُسَكُمْ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقَى» نجم: ۳۲. خودتان را مدح نکنید و پاکیزه نشان ندهید خدا بهره‌یز کار داناست. ایضا «أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يَزُكُونَ أَنْفُسَهُمْ بَلِ اللَّهُ يُزَكِّي مَنْ يَشَاءُ» نساء: ۴۹. در صحاح میگوید «زکى نفسه تزکیه: مدحها». این معنی راجع بمعنای اول است که مدح نفس جز پاکیزه نشان دادن آن نیست. زکى بمعنی پاک است «لَأَهَبَ لَكَ غُلَامًا زَكِيًّا» مریم: ۱۹. مؤنث آن زکیه است «أَقْتَلْتَ نَفْسًا زَكِيَّةً بِغَيْرِ نَفْسٍ» كهف: ۷۴. از کی اسم تفضیل آن است «فَلْيَنْظُرُوا إِلَيْهَا أَزَكَّى طَعَامًا» كهف: ۱۹. «فَأَرَدْنَا أَنْ يُبَدِّلَهُمَا رَبُّهُمَا خَيْرًا مِنْهُ زَكَاةً وَأَقْرَبَ رُحْمًا» كهف: ۸۱. «وَحَنَانًا مِنْ لَدُنَّا وَ زَكَاةً وَ كَانَ تَقِيًّا» مریم: ۱۳. «وَالَّذِينَ هُمْ لِلزَّكَاةِ فَاعِلُونَ» مؤمنون: ۴. در دو آیه اولی زکوة مصدر است بمعنی پاکی و پاکیزگی و در آیه سوم اگر لام «لِلزَّكَاةِ» را چنانکه راغب گفته علت بگیریم زکوة مصدر است یعنی برای پاک شدن کار میکنند ولی سیاق آیه نشان میدهد که «لِلزَّكَاةِ» مفعول «فَاعِلُونَ» است. ولی در عین حال کلمه «فَاعِلُونَ» قرینه است که زکوة مصدر و بمعنی تطهیر مال است چنانکه در میزان آمده و زکوة متعارف منظور نیست که آیه مکی و حکم زکوة در مدینه آمده است. اقرب الموارد گوید: زکوة در تمام قرآن جز آیه «وَحَنَانًا مِنْ لَدُنَّا وَ زَكَاةً» درباره مال است. و آن بمعنی طهارت میباشد. ولی دیدیم که آیه

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۷۰

دیگری نیز هست. و در دو آیه «وَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ» مریم: ۳۱. «وَكَانَ يَأْمُرُ أَهْلَهُ بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ» مریم: ۵۵. احتمال دارد که پاکیزگی مراد باشد. ناگفته نماند پاکیزگی و مدح که ذکر شد مخالف معنی اولی که نمو و زیادت باشد نیست بلکه پاکیزگی همان نمو نفس و ترقی و ارتقاء آن است.

زکاة: ج ۳، ص: ۱۷۰

زکاة: زکوة چنانکه گذشت مصدر و اسم مصدر که مال زکوی باشد استعمال شده است. و آن سی دو بار در قرآن مجید بکار رفته

و در بیشترش منظور مالی است که در راه خدا مصرف میشود. بنظرم این تسمیه از آنست که زکوة سبب پاکی مال است و مال مزگی پاک و قابل نمو و برکت است نه مال غیر مزگی. بعقیده نگارنده مراد از زکوة که در قرآن بیشتر با صلوة آمده فقط زکوة واجبی که به ۹ چیز (گندم، جو خرما، کشمش، طلا، نقره، گوسفند، گاو، و شتر) تعلق میگیرد نیست بلکه مراد مطلق انفاق در راه خداست اعم از واجب و مستحب. وقتیکه زکوة در اصل لغت بمعنی زیادت و نمو باشد و بکار بردن آن در مال انفاق شده بعنایت باشد چه داعی داریم که زکوة را در آیات «وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ» بقره: ۴۳، ۸۳، ۱۱۰. «وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ وَالْمُؤْتُونَ الزَّكَاةَ» نساء: ۱۶۲. «وَيَقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ» توبه: ۷۱. و آیات دیگر حمل بر زکوة واجب کنیم. شاید این سخن قطع نظر از آنچه گفته شد آیاتی است که بعد از ذکر صلوة مطلق انفاق را پیشنهاد میکنند مثل «وَيَقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ» بقره: ۳، انفال: ۳. «وَالْمُقِيمِي الصَّلَاةِ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ» حج: ۳۵. و مثل آیات دیگر که مطلق انفاق فی سبیل الله را تذکر میدهند. «مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ...» بقره: ۲۶۱. «وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۷۱

و لَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ...» بقره: ۱۹۵. و مثل آیات دیگر که میگویند در مال مردم برای دیگران حقی هست «وَفِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ» ذاریات: ۱۹. «وَالَّذِينَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌ لِلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ» معارج: ۲۴ و ۲۵. از مدتها پیش راجع باین مطلب فکر کرده و آنرا قوی و نزدیک یقین دانسته بودم اتفاقاً دیدم در میزان ذیل آیه «وَالَّذِينَ هُمْ لِلزَّكَاةِ فَاعِلُونَ» مؤمنون: ۴. باین مطلب توجه شده است میگوید: شاید مراد از زکوة معنای مصدری باشد و آن تطهیر مال با انفاق است نه مقدار معین از مال که این سوره مکی است و تشریح زکوة متعارف در مدینه بوده است سپس علم بغلبه گردیده است. و با این اعتبار آمدن «فَاعِلُونَ» صحیح میشود نظیر این سخن را ذیل «وَوَيْلٌ لِلْمُشْرِكِينَ الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ...» فصلت: ۶ و ۷. فرموده است. محل مصرف زکوة و مطلق صدقات موارد هشتگانه زیر است که آیه شریفه معین میکند «إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةَ قُلُوبَهُمْ وَ فِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِّنَ اللَّهِ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ» توبه: ۶۰. بموجب این آیه مبارکه صدقات شکافهای اجتماع را پر کرده و چرخ زندگی را بکار میاندازد لازم است بیک یک این موارد توجه شود: ۱- فقراء. و آنها کسانی اند که در آمدشان بمخارج سالانه کفایت نمیکند میتوانند کسر مخارج خویش را از زکوة دریافت دارند. ۲- مساکین. فقهاء در تفسیر آن میگویند: مسکین کسی است که حالش از فقیر بدتر باشد یعنی کسانی که در آمدی ندارند. ناقص العضواند. مضطر و آواره هستند. نگارنده را درباره آن سخنی است که در «سکن» خواهد آمد. ۳- عاملین زکوة. حکم زکوة آنست که حاکم شرع برای جمع آوری

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۷۲

آن و نیز برای توزیع و مصرف آن مأمورانی از طرف خود تعیین کند چنانکه رویه حضرت رسول صلی الله علیه و آله چنین بوده است. در این صورت نه فقیر میداند مال کدام کس را میخورد و نه زکوة دهنده میداند که زکوتش در اختیار کدام کس قرار داده شد بلکه حاکم شرع خود بوضع مستمندان رسیدگی میکند و کار آنها را روبراه میسازد و در این کار مأموران زکوة برای خود از آن حقوق بر میدارند. ۴- مؤلفه قلوبهم یعنی کسانی که قلوبشان تألیف شده و آنها مردمان غیر مسلمان اند که برای خوشبین بودن باسلام میشود بآنها از زکوة داد مثلا در کشوری غیر مسلمان زلزله ای اتفاق افتاده و عده ای بی خانمان شده اند میشود بآنها از زکوة کمک کرد تا باسلام خوشبین باشند و یا میشود مبلغی از زکوة بیکی از بیمارستانهای آن کشور برای مداوی بیماران ارسال کرد بدین طریق ملاحظه میشود که اسلام برای جهانیان فکر کرده و راه باز نموده است نه فقط برای مسلمان فقیر. ۵- رقاب. آنان بردگان اند که از مال زکوة میشود آنها را خرید و آزاد کرد. ۶- غارمین. قرضداران. اگر کسی باشد که در آمدش بمخارجش کفایت کند ولی قرضی دارد که نمیتواند آنها را بدهد. قرض او از زکوة ادا میشود. ۷- فی سبیل الله مراد از آن هر کار عام المنفعه

است که بدرد مردم میخورد از قبیل راهها، پلها، بیمارستانها، درمانگاهها، مساجد و غیره. که محل مصرف زکوة‌اند. ۸- ابن سبیل شخص غریبی که در غربت مال خود را از دست داده و یا تمام شده و معطل مانده است از سهم زکوة بمحلش فرستاده میشود. بدین طریق خواهیم دید زکوة و انفاق در پر کردن شکاف جامعه سهم بسزائی دارد اگر روی حساب منظم و دقیق جمع آوری و توزیع شود بیشتر مشکلات را حل خواهد کرد.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۷۳

زلزال؛ ج ۳، ص: ۱۷۳

زلزال: اضطراب و حرکت «هَذَا لِكِ ابْتِلَاءِ الْمُؤْمِنُونَ وَ زُلْزُلُوا زِلْزَالًا شَدِيدًا» احزاب: ۱۱. آنجا مؤمنان امتحان شدند و شدیداً مضطرب گردیدند. زلزله حرکت زمین است «إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ» حج: ۱. «إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا» زلزله: ۱. بعقیده راغب تکرار حروف آن دلالت بر تکرار فعل دارد.

زلف؛ ج ۳، ص: ۱۷۳

زلف: نزدیک شدن. و مقدم گشتن در اقرب آمده «زلف زلفاً و زلیفاً: تقدم و تقرب» در نهاییه گوید: اصل آن نزدیک و مقدم گشتن است. در صحاح گوید: أزلفه أى قربه. در قرآن مجید. مطلق نزدیک شدن و نیز بمعنی تقرب و منزلت آمده است در مجمع شعری در این باره آورده است: و كل يوم مضى او ليلة سلفت فيها النفوس الى الاجال تزلف یعنی در هر روز و شبی که میگذرد مردم باجلها نزدیک میشوند. «و أزلفت الجنة للمتقين» شعراء: ۹۰، ق: ۳۱. بهشت پرهیزکاران نزدیک گردید. «و أزلفنا ثم الآخرین» شعراء: ۶۴. دیگران را بانجا نزدیک کردیم. بعضی آنرا بمعنی جمع دانسته و گفته دیگران را در آنجا جمع کردیم و گفته‌اند ليله مزدلفه یعنی شب اجتماع ولی طبرسی آنرا نزدیک کردن گفته و مزدلفه را نیز از آن گرفته است. زلفی در قرآن مصدر آمده بمعنی نزدیکی و تقرب و هم اسم مصدر آمده بمعنی منزلت و مقام. مثل «مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى» ... زمر: ۳. زلفی مفعول مطلق است برای «يُقَرِّبُونَا» تقدیر چنین میشود «الا ليقربونا الى الله تقربياً» همچین آیه «وَمَا أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ بِالَّتِي تُقَرِّبُكُمْ عِنْدَنَا زُلْفَى» ... سباء: ۳۷. و مثل «وَإِنَّ لَهُمْ عِنْدَنَا لَزُلْفَى وَ حُسْنَ مِآبٍ» ص: ۲۵ و ۴۰. و در این دو آیه اسم مصدر است بمعنی مقام منزلت. اقرب الموارد گوید: الف برای تأنیث است و آنرا در آیه سباء که گذشت مصدر گفته و گوید بعضی آنرا

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۷۴

اسم مصدر دانسته‌اند مثل سلام و کلام. «وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفِي النَّهَارِ وَ زُلْفًا مِنَ اللَّيْلِ» هود: ۱۱۳. بعضی آنرا زلف (بر وزن سرد) خوانده‌اند که جمع زلفه و منزلت است و بعضی بر وزن عنق خوانده‌اند در این صورت مفرد است (مجمع). طبرسی از ابن عباس و ابن زید نقل میکند که زلف اول ساعات شب است یعنی نزدیکیهای شب. جوهری میگوید: زلفه قسمتی از اول شب است و جمع آن زلف (بر وزن سرد) آید قاموس نیز چنین گفته بهر حال معنای اولی در آن، ملحوظ است و ظاهر آیه نمازهای پنجگانه یومیه را معین میکند: نمازهایی که در دو طرف روزاند عبارت‌اند از نماز صبح و ظهر و عصر و نمازهای اوائل شب همان مغرب و عشاء میباشند. ولی عیاشی در تفسیر خود از حریر از امام صادق علیه السلام نقل میکند که فرمود «أَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفِي النَّهَارِ» دو طرف روز مغرب و صبح است «وَ زُلْفًا مِنَ اللَّيْلِ» و آن نماز عشاء آخری است. بنا بر این حدیث آیه از ذکر نماز ظهر و عصر ساکت است. المیزان از تهذیب نقل میکند که زراره از امام باقر علیه السلام نقل کرده که: خداوند در این باره فرموده «أَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفِي النَّهَارِ وَ زُلْفًا مِنَ اللَّيْلِ» آن صلوة عشاء آخر است. آنگاه میگوید: حدیث خالی از ظهور نیست که دو طرف نهار قبل از ظهر و بعد از ظهر است تا شامل اوقات پنجگانه گردد. «فَلَمَّا رَأَوْهُ زُلْفَةً سَيِّئَتْ وُجُوهُ الَّذِينَ كَفَرُوا» ملک: ۲۷. طبرسی گوید زلفه مصدر است و

واحد و جمع در آن یکسان می‌باشد و مزدلفه از آنست و در اثر نزدیکی بمکه مزدلفه گفته‌اند و گاهی جمع زلفه زلف (بر وزن صرد) می‌آید. باید دانست که زلفه در آیه مصدر بمعنی فاعل است یعنی چون عذاب را نزدیک دیدند قبیح شد صورت کفار. قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۷۵

زَلَقَ: ج ۳، ص: ۱۷۵

زَلَقَ: بفتح (ز-ل) اصل زلق محلی است که قدم در آن می‌لغزد و ثابت نمی‌ماند (مجمع) در اقرب گوید: «زلقت قدمه زلقاً: زلت» و آنگاه بمعنی زمین بی علف و خالی استعمال میشود چنانکه راغب و طبرسی گفته‌اند «وَيُوسِلَ عَلَيْهَا حُسْبَانًا مِّنَ السَّمَاءِ فَتُصْبِحُ صَعِيدًا زَلَقًا» کهف: ۴۰. زلق در آیه زمین خشک و خالی است. زلق مصدر نیز آمده است چنانکه از اقرب نقل شد. «وَإِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ وَيَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ» ... قلم: ۵۱. «ان» مخفف از مثقله است یعنی حقاً نزدیک است کفار بانگاهها و چشمان خیره خود ترا بلغزانند و بزمین افکنند آنگاه که قرآن را شنیدند و گویند که وی دیوانه است و چون ظاهراً مراد از لغزاندن همان بزمین افکندن و کشتن است لذا مجمع آنرا از ابن عباس «یقتلونک، یهلکونک» نقل کرده است. ناگفته نماند آیه شریفه دلالت دارد بر آنچه چشم زخم اثر دارد امروزه علم هیپنوتیزم هم این مطلب را آفتابی کرده است نیروئی که از چشم شخص خارج میشود حتی میتواند طرف را بخواباند در نهج البلاغه حکمت ۴۰۰ فرموده «العین حقّ و الرّقی حقّ و السّحر حقّ» ... یعنی چشم زخم و عودها که در آنها میدمند و سحر حق است و اثر دارند. در صافی گوید: در خبر است که «انّ العین لیدخل الرّجل القبر و الجمل القدر» چشم زخم مرد را بقبر و شتر را به دیگ داخل میکند. مؤلف گوید سیوطی آنرا در جامع صغیر نقل کرده در مجمع گوید: در خبر آمده که اسماء بنت عمیس بحضرت رسول صلی الله علیه و آله گفت: پسران جعفر را چشم زخم میرسد پس رقیه ضد چشم زخم برای آنها تهیه کنم: فرمود آری اگر چیزی بقدر (خداوند) سبقت میکرد هر آینه آن چشم زخم بود.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۷۶

ابن ابی الحدید در ذیل حکمت فوق که قسمتی از آن نقل شده و بشماره شرح او ۴۰۸ است بطور تفصیل سخن گفته که قابل استفاده است. از جمله میگوید: جمعی از یاران رسول خدا صلی الله علیه و آله در سفری بقبیله‌ای گذشتند و اهل قبیله آنها را میهمان نکردند و گفتند: آیا در میان شما راقی هست رقیه‌ای بنویسد که رئیس قبیله را حشره‌ای گزیده است؟ مردی گفت: آری پس برای او سوره حمد را نوشت رئیس صحت یافت در مقابل رمه‌ای گوسفند باو دادند قبول نکرد و گفت: تا رسول خدا صلی الله علیه و آله بیاید چون حضرت تشریف آوردند قضیه را بمحضرش عرض کردند و نویسنده گفت: بحیات شما قسم جز فاتحه الکتاب ننوشتیم. فرمود چه میدانید آن رقیه است. رمه را بگیرید و سهمی هم بمن بدهید.

زل: ج ۳، ص: ۱۷۶

زلل: لغزیدن. لیز خوردن. در اقرب آمده «زلّ الرجل زللاً: زلق عن صخره و نحوها» «فَتَرَلَّ قَدَمٌ بَعْدَ ثُبُوتِهَا» نحل: ۹۴. تا پائی پس از استواریش بلغزد غرض مردد شدن و برگشتن از تصمیم است «فَإِنْ زَلْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْكُمْ الْبَيِّنَاتُ» بقره: ۲۰۹. اگر پس از آمدن آیات روشن لغزیدید یعنی بخطا رفتید. ازلال لغزاندن و بخطا افکندن است «فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا» ... بقره: ۳۶. شیطان آنها را فریب داد و از بهشت لغزاند. استرلال طلب لغزش و خطاست «إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا» آل عمران: ۱۵۵. فقط شیطان آنها را در اثر بعضی از کارهای بد لغزش داده و بخطا انداخته و یا از آنها خطا رفتن خواسته است.

زلم: ج ۳، ص: ۱۷۶

اشاره

زلم: «إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ» ... مائده: ۹۰. «حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالِدَمُّ ... وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصَبِ وَأَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْأَزْلَامِ ذَلِكُمْ فِسْقٌ» ... مائده: ۳. ازلام که جمع زلم است فقط دو بار در قرآن مجید آمده است و آیه دومی

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۷۷

نشان میدهد که تقسیم با ازلام نوعی قمار بوده که در اسلام تحریم شده است. انصاب چنانکه در «نصب» خواهد آمد سنگهائی بود که بآنها عبادت کرده و در اطراف کعبه نگهداری میکردند و قربانیهائی برای آنها و بر روی آنها ذبح میکردند و با خون قربانی آنها را رنگین مینمودند چنانکه طبرسی و بیضاوی و دیگران گفته‌اند. و اما ازلام، واحد آن زلم (بر وزن فرس و سرد) بمعنی تیر است (مجمع بیضاوی) که با آنها قرعه میکشیدند و قمار میکردند. گویند برای عرب دو گونه ازلام (تیرهای مخصوصی) بود یکی ازلام امر و نهی و دیگری ازلام قمار. ۱- ازلام امر و نهی سه چوب تیرمانندی بود که بر یکی نوشته بود «امرئی ربی» پروردگارم امر کرد و بر دیگری «نهائی ربی» پروردگارم نهی کرد و سومی خالی بود و نوشته‌ای نداشت. چون یکی اراده سفر میکرد و یا میخواست کار مهمی انجام دهد تیرها را بهم میزد اگر اولی میامد آن کار را میکرد و اگر دومی میامد منصرف میشد و اگر سومی میامد دوباره آنها را بهم میزد تا اولی یا دومی بیاید (حاشیه سیره ابن هشام جلد ۱ ص ۹۵). مجمع و زمخشری و بیضاوی «وَأَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْأَزْلَامِ» باین معنی گرفته و گفته: حرام است که قسمت روزی و دیگر مقاصد خود را با ازلام بطلبید ولی این از سیاق آیه خیلی بعید است زیرا که آیه محرمات اکل را می‌شمارد که میگوید: میده، خون، و گوشت خوک و ... بر شما حرام است. جا نداشت که این مطلب را در ضمن آنها بمیان بکشد بلکه منظور قسمت گوشت با ازلام قمار است که ذیل نقل خواهد شد. ضمناً در بعضی نقل‌ها هست که بجای جمله‌های «امرئی ربی» «نهائی ربی» کلمه «افعل - لا تفعل» مینوشتند. و این بعاتد عرب جاهلی مناسب است. ۲- ازلام قمار عبارت بود از ۱۰

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۷۸

چوب تیر (چنانکه قاموس زلم را تیر بی پر گفته است) و نام آنها چنانکه مجمع از صادقین علیهما السلام نقل کرده بدین قرار است: فذ، توأم، مسبل، ناسف، حلس، رقیب، معلی، سفیح، منیح، رغد. هفت تیر اولی دارای سهم بود بترتیب از یک تا هفت سهم. و سه تیر آخر سهمی نداشتند. و کیفیت آن چنانکه المیزان در ذیل آیه ۲۱۹ بقره میگوید آن بود که: شتری را سر بریده و ۲۸ قسمت میکردند و قمار بازان ده نفر بعدد تیرها بودند آنگاه تیرها را بهم زده و بر میداشتند صاحب تیر فذ یکقسمت از گوشت را تصاحب میکرد صاحب تیر توأم دو قسمت تا آنکه تیر معلی بنام او آمده بود هفت سهم میبرد و آنانکه سه تیر آخر بدست آنها آمده بود نه تنها چیزی نمیبردند بلکه پول شتر را هم میپرداختند. بعضی از فضلا در مجله مکتب اسلام شماره اول سال ۱۳ ص ۵۵ از لسان العرب و غیره ازلام سومی نقل کرده‌اند بنام ازلام احکام که نزد بعضی از کاهنان نگاهداری میشده است المنار نیز آنرا از سدی نقل کرده ولی ظاهراً مراد همان ازلام امر و نهی میباشد که گذشت.

دقت: ج ۳، ص: ۱۷۸

آیه «وَأَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْأَزْلَامِ» که گفتیم: راجع بقمار است و تحریم شده آیا مراد از «وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ» در آیه اول ازلام تفأل است یا

ازلام قمار؟ اگر گوئیم: ازلام تفأل است لازم میاید که تفأل و استخاره با تسبیح و غیره در اسلام حرام باشد زیرا فرقی با ازلام ندارد. و اگر مراد ازلام قمار باشد لفظ «المیسر» حرمت مطلق قمار را میرساند و ذکر ازلام بعد از المیسر چه فائده‌ای دارد و ذکر خاص بعد از عام برای چیست؟ المیزان هر دو را یکی دانسته و گوید: اگر قبول نکنیم که تقسیم بازلام قرینه «وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ» است در اینصورت ازلام لفظ مشترک خواهد بود که قرینه‌ای بر تعیین مراد نیست و

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۷۹

محتاج بروایات خواهیم بود و در بحث روائی از کافی در ضمن حدیثی از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل کرده که «قیل: فی الازلام؟ قال قداحهم التی یستقسمون بها» ولی در سند روایت عمرو بن شمر هست و قابل اعتماد نیست. ناگفته نماند گرچه این قول قویتر است ولی بنظر نگارنده: مانعی ندارد که مراد از «الْأَزْلَامُ رِجْسٌ»، تیرهای تفأل باشد ولی علت تحریم آنست که در آنکار از بت (هبل) استمداد میکردند و هر چه از بکن و نکن میآمد دستور هبل میدانستند و خطاب به هبل میگفتند: ای معبود ما، حق را بر ما روشن کن (سیره ابن هشام) ولی استخاره اسلامی استمداد از خدا و توجه بساحت قدس او است چنانکه نظیر آن در کفالت مریم در قرآن آمده «وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يَقُولُونَ أَفَلَمَّهْمُ أَتَيْهِمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ» ... آل عمران ۴۴.

زمر: ج ۳، ص: ۱۷۹

زمر: (بر وزن صرد) جمع زمره است بمعنی دسته، جماعت، فوج (اقرب) راغب دسته کوچک گفته است «وَسَيَقُ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا» ... زمر: ۷۳. این کلمه فقط دو بار در قرآن مجید آمده است: سوره زمر: ۷۱ و ۷۳. و آن نام سوره سی و نهم قرآن است. زمر معانی دیگری نیز دارد که در قرآن نیامده است در صحاح آمده «الزمره الجماعة من الناس و الزمر الجماعات».

زمل: ج ۳، ص: ۱۷۹

زمل: «يَا أَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ. قُمْ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا» مزمل: ۱ و ۲. مزمل در اصل مترمل است یعنی آنکه بلباسش پیچیده است در اقرب گوید: «تَزْمَلُ الرَّجُلُ بَثْوَبَه: تَلَفَّفَ بِهِ». در تفسیر این آیه گفته‌اند که رسول خدا صلی الله علیه و آله لباسی بر خود پیچیده و خوابیده بود که ندا آمد: ای لباس بر خود پیچیده شب را بجز اندکی بپا خیز و نیز گفته‌اند: این خطاب برای تعریض است که پیچیده شدن و خفتن کار خوبی نیست. بعقیده نگارنده مطلب باید باین سادگی نباشد و این خطاب معنی دیگری در بر دارد و آیات بعدی درباره

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۸۰

عبادت شب و تحمل وظیفه سنگین است که فرموده «إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا» مزمل: ۵. و نیز درباره استقامت در مبارزه با کفار «وَأَصْبِرْ عَلَيَّ مَا يَقُولُونَ وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا» مزمل: ۱۰. زمل (بر وزن علم) بمعنی بار و حمل آمده (اقرب) و نیز در آن گوید «زمل الشیء: حملة» در نهاییه نیز حمل را یکی از معانی آن شمرده است جوهری و ابن اثیر گفته‌اند: زامله شتر است که بار و متاع شخص را حمل میکند. علی هذا معنی آن تحمل بار رسالت است یعنی ای آنکه بار رسالت را بر دوش گرفته‌ای شب را بجز اندکی بپا خیز. این معنی را که ما گفتیم بیضاوی در ردیف ثانی نقل کرده و طبرسی از عکره آورده است. این کلمه تنها یکبار در کلام الله یافته است.

زمهریر: ج ۳، ص: ۱۸۰

زمهریر: «لَا يَرُونَ فِيهَا شُمْسًا وَلَا زَمْهَرِيرًا» انسان: ۱۳. از مقابله شمس بدست میاید که زمهریر بمعنی سرماست یعنی در بهشت حرارت آفتاب و سرما نمی‌بینند. در اقرب گفته «ازمهر الیوم: اشتد برده» یعنی سردیش شدت یافت و نیز گوید: زمهریر سرمای شدید

است و گفته‌اند: آن در لغت طّی بمعنی ماه است که شاعر گوید: و لیلۀ ظلامها قد اعتکر قطعتها و الزّمهریر ما ظهر یعنی ای بسا شبیکه تاریکی آن شدید شد از آن گذشتم حال آنکه ماه در آسمان ظاهر نشده بود. این شعر و این قول در کشاف و تفسیر بیضاوی نیز نقل شده ولی خود آنرا سرمای شدید گفته‌اند. طبرسی شدیدترین سرما فرموده جوهری نیز سرمای شدید گفته است ولی قاموس سرمای شدید و ماه ذکر میکند. ناگفته نماند: ماه نیز در آیه با شمس مناسب است آنوقت باید گفت: اهل بهشت آفتاب و ماه نمی‌بینند ولی ظاهراً منظور حرارت آفتاب و سرماست.

زنجبیل؛ ج ۳، ص: ۱۸۰

زنجبیل: «و یُسَقَوْنَ فِيهَا كَأْسًا كَانَتْ مِنْ أَجْزَائِهَا زَنْجَبِيلًا» دهر: ۱۷. زنجبیل معروف است در مجمع و صافی و

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۸۱

تفسیر بیضاوی گفته‌اند: عرب از شراب ممزوج با زنجبیل بسیار خوشش می‌آید در اقرب آنرا زنجبیل مشهور و نیز بمعنی خمر گفته است. ناگفته نماند این کلمه که یکبار در قرآن آمده نکره است و نمیشود آنرا زنجبیل ساده دنیا دانست بلکه زنجبیل بخصوصی است. طبرسی در ذیل آیه فوق از ابن عباس نقل میکند که: هر چه خدا از نعم بهشتی در قرآن وصف کرده نظیر آن در دنیا نیست و خدا آنرا باسم معروف ذکر کرده (تا مردم بدانند).

زنم؛ ج ۳، ص: ۱۸۱

زنم: زنمه بفتح (ز. ن. م) قسمتی از گوش شتر و گوسفند است که پس از شکافتن آویزان می‌ماند (اقرب) و نیز دو چیز زاید دکمه مانند است که از گلوی بعضی از گوسفندان آویزان میشود (مفردات) و از آن کسی اراده میشود که در نسب متهم است و بقومی چسبانده شده در روایت است که امام حسین علیه السّلام ابن زیاد را دعوی بن الدعوی خواند که یعنی او بزاید چسبانده شده چنانکه زیاد نیز بابی سفیان چسبانده شده بود. زنیم همان دعوی است طبرسی این شعر را نقل میکند. زنیم لیس یعرف من ابوه بغی الام ذو حسب لئیم «مَنَاعٌ لِلْخَيْرِ مُعْتَدٌ أَتَيْمٌ. عَتَلٌ بَعْدَ ذَلِكَ زَنِيمٌ». قلم: ۱۲ و ۱۳. زنیم را در آیه متهم در نسب (حرامزاده)، لئیم معروف بلثامت، شخص معروف بشرارت گفته‌اند در مجمع از علی علیه السّلام شخص بی اصل و نانجیب نقل شده در صافی از حضرت صادق علیه السّلام نقل است که آنرا کافر سخت فرموده است. بنظر می‌آید که مراد از آن در آیه لئیم و شریر است گوئی شرّ و لثامت مخصوص اوست چنانکه زنمه برای گوسفند و بزغاله و عتل چنانکه گفته‌اند بمعنی بد خلق و خشن است یعنی او مانع خیر و متجاوز و پیوسته گناهکار است با همه اینها بد رفتار و شریر است.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۸۲

این کلمه تنها یکدفعه در کلام الله مجید بکار رفته است.

زنا؛ ج ۳، ص: ۱۸۲

زنا: مقاربت با زن بدون عقد (بظر زنا مشروع) مصدر آن زنی و زناء مد و قصر هر دو آمده است (اقرب) «و لَا تَقْرَبُوا الزَّانِيَةَ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَ سَاءَ سَبِيلًا» اسراء: ۳۲. زن زناکار را زانیه و مرد زناکار را زانی گویند «الزَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً» ... نور: ۳. درباره این آیه سخن در «خبث» گذشت بآنجا رجوع شود. ناگفته نماند زنا یکی از محرمات دین مبین اسلام و دارای احکام بخصوصی است و ثبوت آن که موجب حدّ باشد احتیاج بچهار شاهد عادل دارد مرد و زنیکه مرتکب این عمل شده‌اند اگر شوهردار و زن‌دار باشند سنگسار میشوند و اگر بی شوهر و زن باشند بهر یک صد تازیانه زده میشود که بآن «جلد» گویند حکم سنگسار کردن در

قرآن مجید ذکر نشده و حکم تازیانه زدن را آیه ذیل بیان میکند «الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينٍ ... وَ لِيَشْهَدَ عَذَابُهُمَا طَائِفَةٌ مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ» نور: ۲. این آیه صد تازیانه برای هر دو از مرد و زن معین میکند و نیز دستور میدهد که اسیر عاطفه نشده و بر آندو رأفت نکنید حکم تابع واقع است نه عاطفه باید ناموس جامعه در امان باشد. و نیز عده‌ای بهنگام تازیانه زدن حاضر باشند تا عبرت گیرند. چهار شاهد که درباره اثبات زنا گفتیم درباره آنکه بزنی عقیف نسبت زنا میدهد نیز لازم است «وَالَّذِينَ يَزْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً» ... نور: ۴. و ایضا در جریان افک آمده «لَوْ لَا جَاؤُ عَلَيْهِ بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ» ... نور: ۱۳. رسول خدا صلی الله علیه و آله بیعت زنان مکّه را با چند شرط قبول کرد از جمله آن بود که زنا نکنند. «إِذْ جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ لِيَاغِيَنَّكَ عَلَىٰ أَنْ لَا يُشْرِكْنَ بِاللَّهِ شَيْئًا وَلَا يَسْرِقْنَ وَلَا يَزْنِينَ» ... ممتحنه: ۱۲.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۸۳

«الزَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً وَالزَّانِيَةُ لَا يَنْكِحُهَا إِلَّا زَانٍ أَوْ مُشْرِكٌ وَحُرْمٌ ذَلِكَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ» نور: ۳. ظاهر آیه مخصوصا ذیل آن روشن میکند که مراد از آن حکم تحریمی است هر چند صدر آن بصورت خبر آمده است و خلاصه معنی آن با ملاحظه تفسیر اهل بیت علیهما السلام آنست مرد زناکار هر گاه بزنا شهرت یافت و بر او اقامه حد شد تا توبه نکرده بر او جز نکاح زانیه و مشرکه حرام است همچنین است زن زناکار اگر توبه نکند جز زانی و مشرک نمیتواند او را نکاح کند (از المیزان).

زهد: ج ۳، ص: ۱۸۳

زهد: بی اعتنائی (اقرّب) «وَشَرَّوهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمٍ مَّعْدُودَةٍ وَكَانُوا فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ» یوسف: ۲۰. در «بخس» گذشت که در نقص کتبی و کیفی هر دو بکار میرود شاید مراد از آن در آیه نقص کیفی باشد در این صورت «دَرَاهِمٍ مَّعْدُودَةٍ» نقص کتبی آنرا میرساند. و ایضا بنظر میاید ضمیر «فیه» بیوسف بر گردد نه به «ثمن» یعنی: او را بقیمت معیوب و درمی چند فروختند و درباره وی بی اعتنا بودند همین قدر میخواستند که پولی بکف آرند و اگر بی اعتنا نبودند بقیمت ارزان نمی فروختند. این کلمه فقط یکدفعه در قرآن مجید آمده است و زهد که این همه تعریف دارد همان بی اعتنائی بدنیاست که فرموده «لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ» حدید: ۲۳. زاهد کسی است که بآمدن و رفتن دنیا بی اعتنا باشد. کار کند، تلاش نماید، استفاده کند ولی در عین حال بدنی بی اعتنا باشد.

زهر: ج ۳، ص: ۱۸۳

زهر: «وَلَا تُمِدَّنْ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ زَهْرَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا» طه: ۱۳۱. در مجمع گوید: زَهْرَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا زیبایی آن است و زهره (بفتح هاء) نیز جایز است و زهره غنچه‌ای است که با صفا نماید و از آنجهت بهر چیز نورانی زاهر گوید و معنی حدیث در وصف حضرت رسول صلی الله علیه و آله «کان ازهر اللّون» از آن

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۸۴

است یعنی رنگش نورانی بود جوهری نیز آنرا طراوت و زیبایی دنیا گفته. طبرسی فرموده: در آیه میشود «زَهْرَةَ» حال باشد از «بِه» و از «مَا مَتَّعْنَا بِهِ» یعنی چشم ندوز باقسام متاعیکه بآنها داده‌ایم حال آنکه آن رونق دنیاست. بیضاوی چند وجه نقل کرده از جمله گوید: زهره منصوب است بفعل محذوف که «مَتَّعْنَا بِهِ» بآن دلالت دارد. این معنی در صورتی است که مراد از ازواج انواع نعمتها باشد چنانکه طبرسی فرموده و اگر غرض اقسام کفّار باشد چنانکه زمخشری گفته و المیزان نقل کرده و ضمیر «مِنْهُمْ» تأیید میکند آنوقت معنی عوض میشود ولی انواع نعمتها بودن بهتر است.

زهق؛ ج ۳، ص: ۱۸۴

زهق: اقرب الموارد: زهق و زهوق را خروج روح و هلاکت و بطلان و غیره گفته است. در مجمع نیز هلاکت و بطلان است. صحاح و قاموس اضمحلال را از جمله معانی آن شمرده‌اند ابن اثیر نیز هلاکت و موت و خروج روح گفته است. راغب خروج روح از کثرت تأسف میدانند طبرسی هلاکت را در «زهقت نفس» نیز جاری دانسته گوید: گویا روحش برای هلاکت خارج شده است. خلاصه همه دو معنی است خروج روح و هلاکت «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ بِهَا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ تَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَ هُمْ كَافِرُونَ» توبه: ۵۵. آیه ۸۵ نیز چنین است «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُعَذِّبَهُمْ بِهَا فِي الدُّنْيَا وَ تَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَ هُمْ كَافِرُونَ». طبرسی و بیضاوی در ذیل آیه فوق زهق را خروج با صعوبت گفته‌اند. یعنی خدا می‌خواهد با اموال و اولاد آنها را معذب کند و در حال کفر جانشان در آید و بمیرند. ولی بهتر این است بگوئیم: در حال کفر هلاک شوند و آن همان استدراج است که در «درج» گذشت اموال و اولاد بتدریج استعداد هدایت را از دستشان می‌گیرد و تدریجا هلاک می‌گردند با آنکه پیوسته با کفر توأم‌اند علی‌هذا هلاکت نفس در این جهان است.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۸۵

زاهق بمعنی هلاک شونده و اضمحلال پذیرنده است «بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ فَيَدْمَغُهُ فَإِذَا هُوَ زَاهِقٌ» ... انبیاء: ۱۸. یعنی حق را بر باطل می‌نهم مغز آنرا میشکند آنگاه بینی که باطل پوچ و ناچیز است. «وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَ زَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا» اسراء: ۸۱. اگر مراد از «الباطل» شرک و بت پرستی باشد با پیروزی اسلام از بین رفت و ریشه کن گردید و اگر مطلق باطل مراد باشد قهرا منظور پوچ بودن و هلاکت مطلق باطل است بنظر می‌آید منظور این است: حق آمد و باطل پاشیده و مضمحل گردید و در آن عجیبی نیست زیرا که شأن باطل همان پاشیدگی و اضمحلال است. و این مخالف آن نیست که باطل بوسیله بعضی عوامل خارجی ادامه یابد ولی نظر بذاتش مضمحل و بی ثبات است و الله اعلم.

زوج؛ ج ۳، ص: ۱۸۵

اشاره

زوج: جفت- صنف. بهر دو قرین از مذکر و مؤنث در حیوانات که ازدواج یافته‌اند گفته میشود: زوج. بهر دو قرین در غیر حیوانات نیز زوج اطلاق میشود مثل یک زوج کفش (یک جفت) (مفردات). زوجه بمعنی زن است جمع آن زوجات میباشد راغب گوید آن لغت ردی است. نگارنده گوید لذا زوجه و زوجات در قرآن نیامده بلکه زوج و ازواج بکار رفته است. زوج هم بزن اطلاق شده مثل «وَ إِنِ ارْتَدْتُمْ اسْتَبَدَّالَ زَوْجِ مَكَانَ زَوْجٍ» ... نساء: ۲۰. و مثل «يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَ زَوْجُكَ الْجَنَّةَ» بقره: ۳۵. و هم بمرد نحو «فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدِ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ» ... بقره: ۲۳۰ و ایضا «فَسَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا» ... مجادله: ۱. ازواج نیز هم در زنان بکار رفته مثل «وَ الَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَ يَذَرُونَ أَرْوَاجًا» ... بقره: ۲۴۰. و هم در مردان نحو «فَلَا تَغْضَبُوا لَوْ هُنَّ أَنْ يَنْكِحْنَ أَرْوَاجَهُنَّ إِذًا» ... بقره: ۲۳۲. ظاهرا استعمال شدن ازواج در مردان فقط این آیه است.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۸۶

زوج و ازواج در گیاهان نیز بکار رفته مثل «وَ أَنْبَتَتْ مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ» حج: ۵. «سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ» ... یس: ۳۶. درباره حیوانات نیز آمده «فَلَمَّا أَحْمَلُ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ» ... هود: ۴۰. «ثَمَانِيَةَ أَرْوَاجٍ مِنَ الضَّأْنِ اثْنَيْنِ وَ مِنَ الْمَعْرِزِ اثْنَيْنِ» ... انعام: ۱۴۳. در زبان عرب زَوْجَيْنِ بمعنی یک جفت است و لفظ «اثْنَيْنِ» برای بیان آنست.

[نر و مادگی]: ج ۳، ص: ۱۸۶

در ماده ذکر وعده درباره نر و مادگی که قرآن آنرا در بسیاری از آیات مطرح کرده سخن گوئیم. یکی از اسرار عجیب خلقت نر و مادگی موجودات است اگر در حیوان و گیاه این واقعیت وجود نداشت هیچ یک چیز دو چیز نمیشد و جای از بین رفته‌ها پر نمیگردید و تولید و تکثیر مطلقاً معنائی نداشت ولی خداوند با این وسیله نقص عالم را جبران و آنرا پیوسته بسوی کمال میراند. بشر با فکر ساده خود ابتداء آنرا فقط در انسان و حیوان میدانست و در اثر پیشرفت علم احساس کرد که این واقعیت در عالم گیاه نیز حکم فرماست و اگر نباتات بوسیله حشرات و بادها تلقیح نگردند میوه بدست نخواهد آمد. از قدیم بوجود نر و مادگی در بعضی درختان مثل خرما پی برده بودند ولی بعدها عمومیت آن روشن گردید. قرآن کریم پا را از همه فراتر گذاشته و مسئله نر و مادگی را در تمام موجودات اعلان میکند اعم از زنده و غیر زنده. درباره حیوان و انسان که روشن است و بعضی از آیات آن گذشت. درباره نباتات آمده «سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ وَمِنْ أَنْفُسِهِمْ وَمِمَّا لَا يَعْلَمُونَ» یس: ۳۶. یعنی پاک و منزه است خدائیکه از روئیدنیهای زمین و از شما مردمان جفت‌ها (نر و ماده‌ها) قرار داد و از چیزهائیکه نمیدانید نیز جفت‌ها قرار داد در گذشته که این واقعیت بثبوت

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۸۷

نرسیده بود بزرگان ازواج را در آیه اصناف معنی میکردند ولی علم نشان داد که قرآن چه مسئله عجیبی را مطرح میکند در آیه «وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ جَعَلْنَا فِيهَا زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ» ... رعد: ۳. گرچه نسبت زوجیت بخود ثمره داده شده ولی ظاهراً منظور تولید شدن آنها در اثر زوجیت است بعضی از بزرگان آنرا دو صنف گفته یکی مال زمستان و دیگری مال تابستان مثل بعضی میوه‌ها ولی این خیلی بعید است و با کلیت آیه که فرموده «مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ» جور در نیاید که همه آنها صیفی و شتوی ندارند. بالاتر از همه این آیه است که میگوید «وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ» ذاریات: ۴۹. این آیه روشن میکند که قانون نر و مادگی در تمام موجودات بدون استثناء جاری است امروز بشر پس از فرو رفتن در درون اشیاء و شکافتن ذرات و رسیدن باتم دانسته است که اتمها از الکترون و پروتون تشکیل یافته‌اند الکترونها بار منفی دارند و پروتونها بار مثبت آند و نیز نر و ماده‌اند و موجودات همه از آن ذرات تشکیل یافته‌اند «سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ». «اهْتَرَّتْ وَرَبَّتْ وَأُنْبِتَتْ مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ» حج: ۵. ظاهراً مراد از زوج در این آیه و نظائر آن، نوع و صنف است یعنی زمین حرکت کرد بالا آمد و هر صنف و هر جور روئیدنی نشاط آور را رویانید. نوع و صنف یکی از معانی زوج است چنانکه راغب و اقرب و بیضاوی و ابن اثیر و طبرسی گفته است همچنین است آیات ۷ شعراء. ۱۰ لقمان، ۷ ق. و غیره. «وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ» تکویر: ۷. ظاهراً مراد از آن جفت شدن انسانها با اعمالشان است درباره آن گفته‌اند: مراد ملکه‌های اعمال است که شخص با آنها مزدوج میگردد یا هر انسان بهم شکل خود از اهل آتش و بهشت قرین شود یا ارواح باجساد بر گردد یا هر فریفته بفریبنده ملحق

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۸۸

شود یا مؤمنین با حور العین و کفار با شیاطین هم قرین گردند. قول اخیر عبارت اخرای کلام ماست و بنا بر تجسم عمل مراد قرین شدن انسان با عمل خویش است. «هَذَا فَلْيَذوقوه حَمِيمٌ وَغَسَّاقٌ. وَآخِرُ مِنْ شَكْلِهِ أَزْوَاجٌ» ص: ۵۷ و ۵۸ حمیم آب جوشان، غساق چنانکه مجمع گفته چرک بسیار بد بو، شکل، مشابه و نظیر است ازواج چنانکه گفته‌اند بمعنی انواع و اقسام است یعنی: این آب جوشان و چرک بد بوست آنرا بپچشند. و دیگری مثل حمیم و غساق که هم نوع‌اند آنرا هم بپچشند. «ادْخُلُوا الْجَنَّةَ أَنْتُمْ وَآزْوَاجُكُمْ تُحْبَرُونَ» زخرف: ۷۰. «هُمْ وَآزْوَاجُهُمْ فِي ظِلَالٍ عَلَى الْأَنْهَارِ الْمُتَكِّونَ» یس: ۵۶. میشود گفت مراد از این ازواج زنان دنیوی انسان هستند که اهل بهشت شده‌اند بقرینه آیه‌ایکه میگوید «جَنَّاتٌ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا وَمَنْ صَلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ وَأَزْوَاجِهِمْ» ... رعد: ۲۳. و شاید

مراد ازواج بهشتی و حور العین باشند. همچنین آیه «اَحْسُرُوا الَّذِيْنَ ظَلَمُوا وَ اَزْوَاجَهُمْ وَ مَا كَانُوا يَعْبُدُوْنَ. مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ فَاهْدُوْهُمْ اِلَى صِرَاطِ الْجَحِيْمِ» صافات: ۲۲ و ۲۳. ممکن است مراد زنان دنیائی باشد که با شوهران شریک ظلم بوده‌اند و این وضع بخصوصی است که زن و شوهر در دنیا با هم ظالم باشند و در آخرت نیز از هم جدا نشوند چنانکه درباره ابو لهب و زن او آمده «سَيَصِيَّبُنِي نَارًا ذَاتَ لَهَبٍ. وَ امْرَاَتُهُ حَمَّالَةَ الْحَطَبِ» لهب: ۳-۴. احتمال دارد ازواجی باشند که از اعمال بد تجسم یافته‌اند و یا همشکلانی در عذاب باشند که خدا فرموده «وَ مَنْ يَعِشْ عَنِ ذِكْرِ الرَّحْمٰنِ نَقِيْضٌ لِّهٖ شَيْطٰنًا فَهٗوَ لَهٗ قَرِيْنٌ. وَ اِنَّهُمْ لَيَصِيَّبُوْنَهُمْ عَنِ السَّبِيْلِ وَ يَحْسَبُوْنَ اَنَّهُمْ مُّهْتَدُوْنَ. حَتّٰى اِذَا جَاءَ نَارًا قَالَتْ يَا لَيْتَ بَيْنِي وَ بَيْنَكَ بُعِدَ الْمَشْرِقَيْنِ فِئْسَ الْقَرِيْنُ. وَ لَنْ يَنْفَعَكُمُ الْيَوْمَ اِذْ ظَلَمْتُمْ اَنْكُمُ فِي الْعَذَابِ مُشْتَرِكُوْنَ» ... زخرف: ۳۶-۳۹. در این آیات شیطان با گناهکار قرین است

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۸۹

و او را پیوسته گمراه میکند و روز قیامت نیز او را قرین خود می‌بیند و اعتذار سودی نمیدهد و هر دو مشترکا وارد عذاب میشوند آیا مراد از ازواج و هم شکلها این شیاطین‌اند که فرموده «اَحْسُرُوا الَّذِيْنَ ظَلَمُوا وَ اَزْوَاجَهُمْ»؟! ... و الله العالم.

زاد: ج ۳، ص: ۱۸۹

زاد: توشه. در اقرب گوید: زاد طعامی است که برای مسافرت آماده شود. همچنین است قول جوهری در صحاح. «وَ مَا تَفَعَّلُوا مِنْ خَيْرٍ يَغْلُمُهُ اللّٰهُ وَ تَزُوْدُوا فَاِنَّ خَيْرَ الرَّادِ التَّقْوٰى» ... بقره: ۱۹۷. بتصريح قرآن بهترین توشه آخرت تقوی و پرهیزکاری است «زاد» فقط در این آیه آمده است.

زور: ج ۳، ص: ۱۸۹

زور: بفتح (ز) قصد. میل. از اقرب الموارد روشن میشود که زور از باب نصر ینصر بمعنی قصد است و زیارت نیز از آن است مثل «حَتّٰى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ» تکاثر: ۲. و از باب علم یعلم و کرم یكرم بمعنی میل و انحراف است مثل «وَ تَرٰى السَّمْسَ اِذَا طَلَعَتْ تَتْرَاوْرُ عَنْ كَهْفِهِمْ ... ذَاتِ الشَّمَالِ» ... کهف: ۱۷. یعنی می‌بینی آفتاب را از غار آنها بطرف شمال میل میکند و زور بضم (ز) بمعنی دروغ است «فَقَدْ جَاؤْ ظُلْمًا وَ زُورًا» فرقان: ۴. ولی راغب گوید: زور بفتح (ز) بالای سینه است «زرت فلانا» او را زیارت کردم یعنی با سینه خود وی را ملاقات نمودم و نیز زور بفتح (ز) میل و انحراف با سینه است و ازور کسی است که سینه‌اش مایل و کج باشد و «تتْرَاوْرُ! عَنْ كَهْفِهِمْ» یعنی میل میکرد ... و بتر زوراء چاهی است که کج کنده باشند و بدروغ زور بضم (ز) گفته‌اند که از جهت خود (که راستی است) منحرف است فرموده «ظُلْمًا وَ زُورًا». «فَاجْتَبِیْوُا الرِّجْسَ مِنَ الْاَوْثَانِ وَ اجْتَبِیْوُا قَوْلَ الزُّوْرِ» حج: ۳۰. زور چنانکه از راغب و اقرب نقل شد و طبرسی و جوهری و غیره گفته‌اند بمعنی کذب است ولی ظاهرا مراد قول منحرف از حق و قول باطل است اعم از آنکه دروغ باشد یا غیر آن و از ردیف اوثان و قول زور بدست

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۹۰

میاید که سخن باطل از نظر قرآن چنان کار زشتی است که در ردیف بت و بت پرستی است. از آیه «وَ قَالَ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا اِنْ هٰذَا اِلَّا اِفْكٌ افْكُرْهُ وَاَعَانَهُ عَلَيْهِ قَوْمٌ اٰخَرُوْنَ فَقَدْ جَاؤْ ظُلْمًا وَ زُورًا» فرقان: ۴. روشن میشود که گفتار ظالمانه زور است.

زوال: ج ۳، ص: ۱۹۰

زوال: از بین رفتن. و انتقال از محل در قاموس گوید «الزوال: الذهاب و الاستحالة» در اقرب و قاموس گوید: فعل آن از نصر ینصر است و از علم یعلم قلیل است فقط از ابو علی فارسی نقل شده «وَ لَئِنْ زَالَتَا اِنْ اَمَسَتْ كَهْمَا مِنْ اَحَدٍ مِنْ بَعْدِهِ» ... فاطر: ۴۱. مراد از

زوال در آیه انتقال از محل است یعنی اگر آسمانها و زمین از محل و مدار خود کنار شوند احدی جز خدا قدرت نگهداری آنها را ندارد چنانکه صدر آیه میگوید «إِنَّ اللَّهَ يُمْسِكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا». «أَوْ لَمْ تَكُونُوا أَقْسَمْتُمْ مِنْ قَبْلِ مَا لَكُمْ مِنْ زَوَالٍ» ابراهیم: ۴۴. زوال در آیه از بین رفتن و مردن است.

زیت: ج ۳، ص: ۱۹۰

زیت: روغن زیتون (مفردات) «يَكَادُ زَيْتُهَا يُضَيُّءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسِسْهُ نَارٌ» ... نور: ۳۵. زیتون بدرخت زیتون و میوه آن هر دو گفته میشود واحد آن زیتونه است (اقرّب) «وَجَنَاتٍ مِنْ أَعْنَابٍ وَالزَّيْتُونَ وَالزُّمَانِ» ... انعام: ۹۹. «يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مَبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ» نور: ۳۵. درباره اهمیت زیتون در «تین» توضیح داده‌ایم بآنجا رجوع شود. زیتونه فقط یکبار در قرآن آمده ولی زیتون پنج بار: انعام ۹۹ و ۱۴۱، نحل: ۱۱، تین: ۱، عبس ۲۹ توضیح آیه ۳۵. نور که نقل شده در «نور» خواهد آمد انشاء الله.

زید: ج ۳، ص: ۱۹۰

زید: زید و زیادت بمعنی نمو و افزایش و نیز بمعنی افزودن است لازم و متعدی هر دو آمده است «زاد الشیء زیداً ... و زیاده: نما- زاد الله خیراً» (اقرّب) راغب آنرا افزودن چیزی بر چیز تمام گفته است «وَإِذَا تَلَّيْتُمْ عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَى

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۹۱

رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ» انفال: ۲. «فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَرَّادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا» ... بقره: ۱۰. فعل زاد و امر و مضارع آن همه در قرآن متعدی آمده مگر آیه «وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ» صافات: ۱۴۷. که لازم است. ازدیاد مثل زاد لازم و متعدی آمده است (اقرّب) ولی در قرآن مجید تمام موارد آن متعدی بکار رفته است مثل «وَأَزْدَادُوا تِسْعًا» كهف: ۲۵. «ثُمَّ أَزْدَادُوا كُفْرًا» آل عمران: ۹۰. «نَزْدَادُ كَيْلٍ بَعِيرٍ» ... یوسف: ۶۵. مزید هم اسم مفعول آمده و هم مصدر میمی (اقرّب) «يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأْتِ وَتَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ» ق: ۳۰. ظاهراً مراد از مزید اسم مفعول باشد یعنی: میگوید آیا بیشتر هست؟ «لَهُمْ مَا يَشَاؤُونَ فِيهَا وَلَدَيْنَا مَزِيدٌ» ق: ۳۵. این آیه نظیر سابق است. «وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ» صافات: ۱۴۷. حضرت صادق علیه السلام آنرا «وَيَزِيدُونَ» خوانده (مجمع) این شاید از آنجهت است که پیوسته جمعیت بیشتر میشدند زیرا جمعیت یک جامعه در یک حال نیست و اغلب رو بافزایش است. و شاید اگر «او» باشد باز مبین این نکته باشد. بعقیده المیزان «او» در مقام ترقی است و معنی بل میدهد.

زید: ج ۳، ص: ۱۹۱

زید: «فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا زَوَّجْنَا كُهَا لَكِنِّي لَا يَكُونُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ فِي أَزْوَاجِ أَدْعِيَائِهِمْ» ... احزاب: ۳۷. مراد از زید در آیه زید بن حارثه پسر خوانده رسول خدا صلی الله علیه و آله است. حضرت دختر عمه خویش زینب را بر او تزویج کرد ولی نتوانستند الفت بکنند سرانجام زید او را طلاق داد و حضرت او را بزنی گرفت و خواست رسم جاهلیت را که زن پسر خوانده را بر شخص حرام میدانستند بشکنند. مردم در این باره داد و بیداد راه انداختند تا آیه نازل شد که: ما زینب را بعد از طلاق زید بر تو تزویج کردیم تا مؤمنان را در خصوص ازدواج با زنان

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۹۲

پسر خوانده‌هایشان مشکلی نباشد. و نیز آیه آمد که خداوند پسر خوانده‌ها را پسران شما نمیداند و زنان آنها مثل زنان پسران صلبی حرام نیستند این کاری است که شما در آورده‌اید «وَمَا جَعَلْ أَدْعِيَائَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ ذَلِكُمْ قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ» ... احزاب: ۴. در مجمع نقل شده که رسول خدا صلی الله علیه و آله زید را بسیار دوست میداشت و اگر در آمدن پیش رسول خدا

صلی الله علیه و آله تأخیر میکرد حضرت بخانه او میامد روزی بمنزل زید آمد. دید زن او زینب در وسط حجره عطر آماده میکند حضرت چون او را دید فرمود «سبحان الله خالق النور تبارک الله أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ» آنگاه برگشت. زید بخانه آمد زینب قصه را باو حکایت کرد، زید گفت مثل اینکه رسول خدا صلی الله علیه و آله بتو مایل شده حاضری طلاق دهم تا او تو را برای خود عقد کند؟ گفت: میترسم تو طلاقم دهی او هم عقلم نکند زید پیش آنحضرت آمد ... تا آیه «وَ إِذِ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ ... نازل شد. زمخشری آنرا با کمی تفاوت نقل میکند بیضاوی نیز آنرا در تفسیر خود آورده است ابن کثیر بدان اشاره کرده و گوید مطلب رکیکی است خوش نداشتم نقل کنم. در میزان از تفسیر قمی و در منشور نقل شده. ناگفته نماند: این نقل بسیار بعید و از ساحت مقدس آن بزرگوار بدور است ماجرای زید و زینب در سوره احزاب از آیه ۳۶ تا ۴۰ نقل شده است علت این ازدواج آن بود که مردم زن پسر خوانده را مانند زن پسر صلبی ندانند و آن سنت ناحق بدست آنحضرت از بین برود که فرموده «زَوْجَنَا كَمَا لَكُنِي لَا يَكُونُ عَلَيَّ الْمُؤْمِنِينَ حَرْجٌ فِي أَزْوَاجِ أَذِيَانِهِمْ». مورد اشتباه بعضی این جمله است «أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَ اتَّقِ اللَّهَ وَ تَخْفَى فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ وَ تَخْشَى النَّاسَ وَ اللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ» ... یعنی بزید میگفتی زنت را برای خود نگاهدار و قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۹۳

از خدا بترس و در دل چیزی پنهان میداشتی که خدا میخواست آشکار شود و از مردم می ترسیدی حال آنکه خدا سزاوارتر است که بترسی. گفته اند آنچه در دل پنهان داشت محبت زینب بود ولی آنچه در دل داشت همان اعلام خدا بود که او را تزویج کند تا رسم جاهلیت از بین برود و نیز از این کار میترسید لذا آیه بعدی میگوید: ما او را بتو تزویج کردیم. در مجمع گوید: گفته شده: آنچه در دل پنهان داشت آن بود که خدا بآنحضرت فهمانده بود که زینب از زنان او خواهد بود و زید او را طلاق خواهد داد، چون زید آمد و گفت میخواهم زنت را طلاق بدهم حضرت فرمود: زنت را برای خود نگاهدار. خداوند فرمود چرا اینطور گفتی حال آنکه بتو خبر داده‌ایم که او از زنان تو خواهد بود. این از علی بن الحسین علیهما السلام نقل شده است. میزان از عیون الاخبار نقل میکند که امام رضا علیه السلام در جواب سؤال علی بن جهم فرمود: اما محمد صلی الله علیه و آله و قول خدا «وَ تَخْفَى فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ وَ تَخْشَى النَّاسَ وَ اللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ» خداوند بآنحضرت نامهای زنانش را در دنیا و آخرت فهمانده بود که آنها مادران مؤمنانند و یکی از آنها زینب دختر جحش بود که آنوقت زن زید بن حارثه بود. آنحضرت نام او را در دل پنهان داشت و آشکار نکرد تا منافقان نگویند: او درباره زینب در خانه دیگری است میگوید: او یکی از زنان من و از امهات مؤمنین است و از منافقان ترسید خداوند فرمود «وَ تَخْشَى النَّاسَ وَ اللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ» یعنی احق است که از خدا بترسی ... خلاصه آنکه حضرت میدانست که او بالاخره زن وی خواهد بود و آن را در دل پنهان داشت و از مردم که تا آنروز چنان کاری ندیده بودند میترسید. ضمنا ترسش برای دین بود نه بر نفس خود زیرا آیه ۴۲ همین سوره درباره پیامبران گوید: «وَ لَا يَخْشَوْنَ

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۹۴

أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ».

زیغ: ج ۳، ص: ۱۹۴

زیغ: انحراف از حق. راغب میگوید: الميل عن الاستقامة. طبرسی و ابن اثیر و صحاح و قاموس آنرا مطلق میل گفته‌اند. ولی در قرآن همواره در میل مخصوص که میل از حق باشد بکار رفته است علی هذا قول راغب اصح است در نهج البلاغه نیز موارد آن انحراف از حق است رجوع شود به خطبه ۸۹- ۱۲۰- ۱۴۹- ۱۵۴ حکمت ۳۱ «فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ» ... آل عمران: ۷. آنانکه در قلوبشان انحرافی است بمتشابه آن میچسبند. ملاحظه میشود که زیغ در انحراف دل از حق بکار رفته است هکذا «رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعِيدَ إِذْ هَدَيْتَنَا» ... آل عمران: ۸. از اغه منحرف کردن است قید «هَدَيْتَنَا» معنی واقعی زیغ را بهتر روشن میکند. هکذا آیه

«فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ» ... صف: ۵. و در آیه «وَمَنْ يَزِغْ مِنْهُمْ عَنْ أَمْرِنَا نُذِقْهُ مِنْ عَذَابِ السَّعِيرِ» زیغ از دستور خدا همان انحراف قلب است که باعث نافرمانی میشود. در عده‌ای از آیات نسبت زیغ بچشم داده شده و آن همان انحراف و اشتباه چشم است که واقع را در صورت دیگر به بیند. «مَا زَاغَ الْبَصِيرُ وَمَا طَغَى» نجم: ۱۷. چشم آنحضرت منحرف نشد آنچه دید واقعیت بود ما قبل آیه درباره دیدن جبرئیل است «مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى» ... وَلَقَدْ رَآهُ نَزْلَةً أُخْرَى» ما بعد آیه چنین است «لَقَدْ رَأَى مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَى» در وسط اینها آمده «مَا زَاغَ الْبَصِيرُ وَمَا طَغَى»، «وَإِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ» ... احزاب: ۱۰. «أَتَّخَذْنَا هُمْ سِخْرِيًّا أَمْ زَاغَتْ عَنْهُمْ الْأَبْصَارُ» ص: ۶۳. در جنگ احزاب مسلمانان بسیار وحشت گرفتند که فرماید: چشمها منحرف شد و دلها بحجرها رسید. گوئی چشمها بقدری خیره شده بودند که دید حقیقی از میان رفته بود مثل شخصی ترسو که

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۹۵

در شب بجای تاریکی نگاه کند و شباهی در نظرش مجسم شود بعضی از بزرگان «زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ» را تشبیه بحال محتضر داشته و زیغ ابصار را میل چشم در حال احتضار و بلوغ قلوب را رسیدن روح بحلقوم گفته است. ولی ظاهرا کنایه نباشد بلکه چشمها از کثرت ترس باشتباه رفت و دلها در سینه‌ها بالا آمد. آیه دوم نقل قول کفار است که مؤمنان را در آتش نزد خود نمی‌بینند گویند: آیا آنها را در دنیا مسخره گرفتیم حال آنکه اهل حق بودند؟ یا با ما در آتشند ولی چشم ما منحرف شده و آنها را نمی‌بیند.

زیل: ج ۳، ص: ۱۹۵

زیل: کنار شدن. این همان «زال» ناقصه است و فرق آن با زال تامه آنست که این یائی است (زیل) و آن واوی است (زوال) چنانکه در اقرب گفته است افعال آن در قرآن همه توأم با حرف نفی است که افاده اثبات میکند «وَلَا يَزَالُونَ يُقَاتِلُونَكُمْ» ... بقره: ۲۱۷. یعنی پیوسته با شما جنگ میکنند. طبرسی در ذیل آیه گوید: معنی لا یزال، یدوم موجودا است «فَمَا زِلْتُمْ فِي شَكٍّ مِمَّا جَاءَكُمْ بِهِ ...» غافر: ۳۴. پیوسته در شریعت و گفتار او در شک بودید. تزییل بمعنی تفریق و جدا کردن و تزیل بمعنی جدا شدن است (اقرب) «ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا مَكَانَكُمْ أَنْتُمْ وَشُرَكَائِكُمْ فَيَرْدُكُمْ بَيْنَهُمْ» یونس: ۲۸. یعنی میان آنها و معبودهایشان جدائی میافکنیم. «لَوْ تَزَيَّلُوا لَعَذَّبْنَا الَّذِينَ كَفَرُوا» ... فتح: ۲۵. اگر مؤمنان از کفار جدا میشدند حتما کفار را عذاب میکردیم این معانی مطابق معنای اولی است که کنار شدن باشد.

زینت: ج ۳، ص: ۱۹۵

زینت: زینت سه گونه است: زینت باطنی مثل علم و اعتقادات خوب، زینت بدنی مثل نیرومندی و غیره، زینت خارجی مثل زیور و مال و غیره (استفاده از مفردات). «إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۹۶

لَهَا» کهف: ۷. «الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا» ... کهف: ۴۶. «وَلَكِنَّا حُمَلْنَا أَوْزَارًا مِنْ زِينَةِ الْقَوْمِ» طه: ۸۷. زینت در این آیات در زیور و مال و وسائل زندگی بکار رفته است و آن از «زیور» فارسی اعم است. «كَذَلِكَ زَيْنًا لِكُلِّ أُمَّةٍ عَمَلُهُمْ» ... انعام: ۱۰۸. «وَلَكِنَّ اللَّهَ حَبِيبٌ إِلَيْكُمْ الْأَيْمَانَ وَزِينَتُهُ فِي قُلُوبِكُمْ» ... حجرات: ۷. زینت در این دو آیه و نظیر آنها زینت باطنی است. زینت در قرآن بخدا نسبت داده شده چنانکه گذشت و مثل «زَيْنًا لَهُمْ أَعْمَالُهُمْ» نمل: ۴. «زَيْنًا السَّمَاءِ الدُّنْيَا» صافات: ۶. و نیز بشیطان نسبت داده شده «وَإِذْ زَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ» ... انفال: ۴۸. شیطان در اثر قدرت و مهلتی که از جانب خدا باو داده شده میتواند عمل بد را در نظر انسان خوب جلوه دهد.

ازینت؛ ج ۳، ص: ۱۹۶

از باب تفعیل بمعنی زینت گرفتن و آراسته شدن است و آن فقط یکبار در قرآن آمده است «حَتَّىٰ إِذَا أَخَذَتِ الْأَرْضُ زُخْرُفَهَا وَ أَزْيَنْتُ» ... یونس: ۲۴. زمین زیور خود را اخذ کرد و آراسته شد. «يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ» ... اعراف: ۳۱. غرض از آیه لباس تازه پوشیدن است در نمازهای جمعه و اعیاد چنانکه از امام باقر علیه السّلام نقل شده. و گفته‌اند در هر نماز، عیاشی از حضرت مجتبی علیه السّلام نقل کرده که چون بنماز بر میخواست بهترین لباسهای خویش را می‌پوشید از آنحضرت علت این کار پرسیدند فرمود: خدا زیباست زیبایی را دوست داردان الله جمیل یحب الجمال برای خدایم آراسته می‌شوم و او میفرماید «خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ» لذا دوست میدارم که بهترین لباسهایم را بپوشم از امام صادق علیه السّلام اخذ زینت، شانه زدن نقل شده (مجمع). «وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَعْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا» ... نور: ۳۱.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۹۷

روایات اهل بیت علیهما السلام درباره زینت چنین است. ۱- فضیل بن یسار گوید: از امام صادق علیه السّلام پرسیدم آیا دو بازوی زن از زینت است که خدا فرموده «وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ»؟ فرمود: نعم و ما دون الخمار من الزینة و ما دون السوارین» یعنی آنچه رو سری آنرا میپوشاند (از سر و گردن) و بالاتر از دو دستبند از زینت است. در این روایت گردن، موی سر، بازوها و غیره مصداق زینت‌اند. ۲- زراره از امام صادق علیه السّلام از: «إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا» پرسید فرمودند: «الزینة الظاهرة الکحل و الخاتم» یعنی: زینت ظاهر سرمه چشم و انگشتر است. ۳- ابو بصیر از آنحضرت از «وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا» پرسید فرمود: «الخاتم و المسکة و هی القلب» یعنی انگشتر و دستبند. کافی ج ۶ ص ۵۲۱. علی‌هذا مراد از زینت در آیه اعم از زیور و زینت طبیعی است در روایت دیگر راوی بامام گفت کدام قسمت از بدن جایز است مرد نامحرم به بیند فرمود: «الوجه و الکفان و القدمان» چهره و دو دست و دو پا. ۲۰ ربیع الاول ۱۳۹۲.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۹۸

سین؛ ج ۳، ص: ۱۹۸

سین؛ ج ۳، ص: ۱۹۸

سین: حرف پانزدهم از الفبای فارسی و دوازدهم از الفبای عربی است. و در حساب جمل ۶۰ است. سین مفرد حرفی است مخصوص مضارع و چون مانند جزء آن است در آن عمل نمیکند و مضارع که میان حال و استقبال مشترک است با دخول سین مخصوص استقبال میشود. و مدت استقبال با سین تنگتر از مدت آن با سوف است (اقرب). نگارنده احتمال قوی میدهم که سین در بسیاری از جاها برای تأکید باشد نه استقبال زیرا در آیت‌های نظیر «سَأَرْهَقُهُ صِعُودًا... سَأُصَلِّيهِ سِوًا» مدثر: ۱۷ و ۲۶ «سَنَسِئُهُ عَلَى الْخُرُطُومِ» قلم: ۱۶. «سَنَدُعُ الزَّبَانِيَةَ» علق: ۱۸. «سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا» مریم: ۹۶. و آیات بسیاری نظیر اینها نمیشود گفت: سین فقط برای استقبال و خروج مضارع از اشتراک است بلکه میشود یقین کرد که سین برای تأکید است و معنای «حتمًا» میدهد. زمخشری در ذیل آیه «فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللَّهُ» ... بقره: ۱۳۷. گوید: معنای سین آنست که این لا محاله خواهد بود هر چند مدتی طول بکشد و در ذیل آیه «أُولَئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ» ... توبه: ۷۱. گفته: سین رحمت حتمی را افاده میکند. و وعد و وعید هر دو را تأکید میکند ... همچنین است آیه «سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا» طبرسی رحمه الله که تفسیر جوامع الجامع را بعد از دیدن کشف نوشته است در هر دو مورد قول زمخشری را تأیید کرده است بیضاوی ذیل «سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ» میگوید سین وقوع رحمت را تأکید میکند. المنار ذیل همین آیه میگوید: محققان علماء عربی گفته‌اند: سین در مثل «سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ» برای تأکید

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۱۹۹

اثبات است. این هشام در معنی این قول را از زمخشری نقل کرده است.

سؤال:؛ ج ۳، ص: ۱۹۹

اشاره

سؤال: طلب. خواستن. (اقرّب) راغب گوید: سؤال اگر راجع بدانستن چیزی باشد هم بنفسه متعدی میشود و هم با حرف جارّ و با حرف «عن» بیشتر است مثل «وَيَسْئَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ» ... اسراء: ۸۵. «يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ» ... بقره: ۱۸۹. «يَسْئَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ» بقره: ۲۱۷. و مثل «سَأَلَ سَائِلٌ بِعَذَابٍ وَقِيعٍ» معارج: ۱. که با باء متعدی شده و نحو «يَسْئَلُونَ أَيَّانَ يَوْمَ الدِّينِ» ذاریات: ۱۲. که بنفسه متعدی شده است. و نحو «فَلَا تَسْئَلْنِ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ» ... هود: ۴۶. و چون سؤال خواستن مال باشد بنفسه و با «من» متعدی میشود «وَسَأَلُوا مَا أَنْفَقْتُمْ وَ لَيْسُوا بِمَنْعُوا مَا أَنْفَقُوا» ... ممتحنه: ۱۰. ناگفته نماند: مراد در آنچه گفته شد متعدی شدن بمفعول دوم است و «به» بمفعول اول همیشه بنفسه متعدی میشود. سؤال بمعنی خواسته است (قاموس) «قَالَ قَدْ أُوتِيَ سُورَكُ يَا مُوسَى» طه: ۳۶. فرمود: ای موسی خواسته تو داده شد. موسی از خدا خواست که هرون را کمک و یار و شریک وی قرار دهد آیه فوق در جواب آن است. تسائل بین الاثنین است بعضی از بعضی خواستن «وَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ» صافات: ۲۷.

[سؤال فطرت]؛ ج ۳، ص: ۱۹۹

سؤال ممکن است در خواستن فطرت و احتیاج واقعی بکار رود مثل «وَأَتَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ وَإِنْ تَعِدُوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تَحْصُوهَا» ... ابراهیم: ۳۴. پیداست که بشر این همه نعمتها را از خدا نخواست است بلکه مراد آنست: هر که از خورشید و زمین و ماه و دریاها و هزاران چیزهای دیگر در زندگی احتیاج داشتید و بزبانحال و زبان فطرت خواستار بودید داده است. همچنین است آیه «يَسْئَلُهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ» رحمن: ۲۹. بشر که ذاتا یکپارچه فقر و احتیاج است خدا را بشناسد یا

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۰۰

نشناسد پیوسته از او میخواهد و از او استمداد میکند و وسائلیکه او مقرر داشته مورد استفاده قرار میدهد. چنانکه فرموده «أَنْتُمْ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ» فاطر: ۱۵. همچنین است آیه «وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَانَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سَوَاءً لِلْسَّائِلِينَ» فصلت: ۱۰.

سؤال عقوبت؛ ج ۳، ص: ۲۰۰

در بسیاری از آیات قرآن سؤال بکار رفته ولی پیداست که مراد سؤال استخبار نیست که از چیز مجهولی سؤال شود مثل «وَقِفُّهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ» صافات: ۲۴. «فَوَرَبِّكَ لَنَسْئَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ. عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ» حجر: ۹۲ و ۹۳. «تَاللَّهِ لَنَسْئَلَنَّ عَمَّا كُنْتُمْ تَفْتَرُونَ» نحل: ۵۶. «أَشْهَدُوا خَلَقَهُمْ سَتَكْتُبُ شَهَادَتَهُمْ وَيَسْئَلُونَ» زخرف: ۱۹. بنظر میاید که سؤال در این آیات سؤال عقوبت و مورد مؤاخذه واقع شدن است. عبارت دیگر این سؤال برای دانستن مطلب مجهول نیست بلکه سؤالی است که طرف در مقابل وامانده و محکوم شود و مستحق عقوبت بودنش روشن گردد.

عدم سؤال از گناه گناهکاران؛ ج ۳، ص: ۲۰۰

در بعضی از آیات هست که از گناه گناهکاران سؤال نمیشود مثل «فَيَوْمَئِذٍ لَّا يُسْئَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ» رحمن: ۳۹. ظاهراً مراد از سؤال در این آیه سؤال استخبار است چون روز قیامت تمام اسرار ظاهر میشود بد کار و نیکو کار از هم شناخته میشوند دیگر احتیاج بسؤال از اینکه تو چکاره بوده‌ای نیست چنانکه فرموده «يُعْرَفُ الْمُجْرِمُونَ بِسَيِّئَاتِهِمْ» ... رحمن: ۴۱. وقتیکه مردم با علائم خود شناخته شدند دیگر بسؤال احتیاج نیست و نیز آیه «يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ» طارق: ۹. صراحت دارد که روز قیامت نهانها آشکار شود. بعضی از بزرگان نفی سؤال را در این آیه نظیر سؤال «وَقَفَّوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ» دانسته و فرموده: قیامت مواقف بسیار دارد در بعضی سؤال واقع میشود و در بعضی نه ... ولی احتیاج بآنچه فرموده نیست زیرا آیات

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۰۱

موضوعاً از هم دیگر جدا هستند.

سؤال از انبیاء و مردم؛ ج ۳، ص: ۲۰۱

فَلَنَسْئَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَنَسْئَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ اعراف: ۶. این آیه با دو تأکید میگوید: حتماً حتماً از کسانی که پیامبران بایشان فرستاده شده و از پیامبران سؤال خواهیم کرد مراد از این سؤال چیست؟ آیه بعدی چنین است فَلَنَقُصَّنَّ عَلَيْهِمْ بِعِلْمٍ وَ مَا كُنَّا غَائِبِينَ حتماً حتماً عمل آنها را با علم مخصوصی که داریم بآنها حکایت میکنیم و ما از آنها غائب نبوده‌ایم یعنی کسی در مقابل علم ما قدرت انکار ندارد. ما قبل آیه خطابى بحضرت رسول صلى الله عليه و آله دارد که فرموده كِتَابٌ أَنْزَلَ إِلَيْكَ فَلَا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ لِتُنذِرَ بِهِ وَ ذِكْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ و خطاب دیگری بمردم اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ ... خطاب اول روشن میکند که وظیفه پیامبر انذار و تذکر است و باید بمردم برساند، خطاب دوم مبین آنست که مردم باید اطاعت کنند. با این قرائن میشود گفت که مراد از سؤال مسئولیت در مقابل وظیفه و مؤاخذه است که انبیاء و مردم هر دو در صورت تخلف پیش خدا مسئول و محکوم اند. در مجمع فرموده: خداوند قسم یاد کرده که از انبیاء از ابلاغ و از مردم از امتثال پرسد. هر چند خدا بکارشان داناست ولی این سخن در مقام تهدید است که باین سؤال آماده شوند. در روایات نیز باین مطلب تصریح شده است. ناگفته نماند پیغمبران در تبلیغ خود کوتاهی نمیکنند ولی این سخن مانع از آن نیست که خدا بفرماید: در صورت عدم تبلیغ معاقبت چنانکه بحضرت رسول صلى الله عليه و آله فرموده وَ لَا تَدْعُ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُكَ وَ لَا يَضُرُّكَ فَإِنْ فَعَلْتَ فَإِنَّكَ إِذَا مِنَ الظَّالِمِينَ یونس: ۱۰۶. و آنگهی پیامبرانرا باید خداوند یاد بدهد که در صورت عدم تبلیغ مسئول هستید تا بدانند و آیه ما نحن

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۰۲

فیه در بیان آنست. لَا يُسْئَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَ هُمْ يُسْئَلُونَ انبیاء: ۲۳. درباره این آیه گفته‌اند: چون خداوند حکیم است و هر کار را از روی مصلحت میکند لذا جائی برای سؤال از فعلش باقی نمی ماند و دیگران چون ممکن است از روی مصلحت و یا از روی مفسده انجام بدهند در حق آنها سؤال و مسئولیت هست که در صورت عدم مصلحت مسئول باشند. ولی بهتر است آیات ما قبل را بنظر آوریم تا بمقصد نزدیک شویم قبل از آیه فرموده وَ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ و ایضاً فَسَبِّحَْانَ اللَّهَ رَبَّ الْعَرْشِ آنچه در آسمانها و زمین است ملک خدا است و خدا رب العرش است علی هذا آنکه مالک حقیقی است از تصرف در ملک خود مسئول نیست ولی این را هم میدانیم که خدا جز بمصلحت کار نکند. پس علت عدم مسئولیت، مالک بودن خداست با در نظر گرفتن اینکه کار از روی حکمت کند. (از میزان) قَدْ أَهْلَكَ مِنْ قَبْلِهِ مِنَ الْقُرُونِ مَنْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُ قُوَّةً وَ أَكْثَرُ جَمْعاً وَ لَا يُسْئَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ قصص: ۷۸. بعقیده میزان مراد از عدم سؤال وقوع ناگهانی عذاب خداست که خداوند در عذاب کردن مانند حکمرانان دنیا سؤال و جواب نمیکند بلکه آنگاه که وقت عذاب رسید آنرا وارد میکند. آیه در جواب قارون است که میگفت: من این ثروت را در اثر دانش خودم گیر آورده‌ام ... خدا در جواب فرماید آیا ندانسته که خدا مردمان بسیاری قویتر و ثروتمندتر از او را هلاک ساخته

گناهکاران از جرم خود مسئول واقع نمی‌شوند بلکه عذاب بیدرنگ آنها را می‌رباید. و أَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا اسراء: ۳۴. وَ كَانَ عَهْدُ اللَّهِ مَسْئُولًا احزاب: ۱۵. از این دو آیه روشن می‌شود که شخص در مقابل عهدیکه با خدا می‌کند و مطلق عهد حتی با مردم مسئول می‌باشد ما قبل

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۰۳

آیه دوم چنین است و لَقَدْ كَانُوا عَاهِدُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ لَا يُؤْلُونَ الْأَذْبَارَ لَهُمْ فِيهَا مَا يَشَاءُونَ خَالِدِينَ كَانَ عَلَى رَبِّكَ وَعْدًا مَسْئُولًا فرقان: ۱۶. ظاهرا مراد از مسئول بودن حتمی بودن وعده است که خدا بر خود این عمل را واجب فرموده است بعضی از بزرگان فرموده است: این وعده از خدا بوسیله ملائکه خواسته شده و أَدْخَلَهُمْ جَنَّاتٍ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدْتَهُمْ ... مؤمن: ۸. و نیز مؤمنان خواسته‌اند. ولی ظاهرا این کلمه حتمی بودن آنرا میرساند چنانکه گفتیم.

سأم: ج ۳، ص: ۲۰۳

سأم: ملالت: و دلتنگی قاموس گوید «سئم الشیء: مل» راغب گوید: آن ملالت است از آنچه بودنش مفصل باشد و لَا تَسْتَمُوا أَنْ تَكْتَبُوهُ ... بقره: ۲۸۲. از نوشتن قرض ملول نباشید. لَا يَسْأَمُ الْإِنْسَانُ مِنْ دُعَاءِ الْخَيْرِ ... فصلت: ۴۹. درباره ملائکه آمده یَسْبَحُونَ لَهُ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَ هُمْ لَا يَسْأَمُونَ فصلت: ۳۸. ملائکه از کثرت تسبیح خدا ملول و ناراحت و دلتنگ نمی‌شوند. در نهج البلاغه خطبه ۲۵ آمده «و ستمتهم و ستمونی» ملولشان کردم و ملولم کردند.

سباء: ج ۳، ص: ۲۰۳

سباء: لَقَدْ كَانَ لِسَبَإٍ فِي مَسْكَنِهِمْ آيَةٌ ... سباء: ۱۵. وَ جِئْتِكَ مِنْ سَبَأٍ نَبَأٌ بِيَقِينٍ نمل: ۲۲. این کلمه که دو بار بیشتر در قرآن نیامده نام قومی بود که سلیمان بدیارشان لشکر کشید و در اثر نافرمانی از دستور پیامبران سدشان شکست و خانه ویران شدند. درباره لشکر کشی سلیمان خبریکه هدهد بوی آورد چنین می‌خوانیم: وَ جِئْتِكَ مِنْ سَبَأٍ نَبَأٌ بِيَقِينٍ. إِنِّي وَجَدْتُ امْرَأَةً تَمْلِكُهُمْ وَأُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ وَ لَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ. وَجَدْتَهَا وَ قَوْمَهَا يَسْجُدُونَ لِلشَّمْسِ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ زَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ ... نمل: ۲۲-۲۴. از این آیات بدست می‌آید که قوم سباء دارای حکومت بودند و زنی بر آنها سلطنت میکرد و نیز آفتاب- پرست بوده‌اند. و از ما بعد آیات روشن می‌شود که ساز و برگ قوی

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۰۴

داشته و ملکه ایشان بدست حضرت سلیمان ایمان آورده است. و در سوره سباء آیه ۱۵ بعد چنین آمده لَقَدْ كَانَ لِسَبَإٍ فِي مَسْكَنِهِمْ آيَةٌ جَنَّاتٍ عَنْ يَمِينٍ وَ شِمَالٍ ... قوم سباء را در مسکنهایشان آیتی بود دو باغستان از راست و چپ (گفتیم) از روزی پروردگارتان بخورید و او را سپاسگزار باشید، سرزمینی است پاکیزه و دلچسب و پروردگاری چاره ساز از فرمان خدا اعراض کردند. سیل عرم بآنها فرستادیم و دو باغستانشان را بدو باغستان بدل کردیم که میوه تلخ و درخت شوره گز و اندکی کنار داشت. این مجازات در اثر کفران آنها بود که جز کفور و ناسپاس را مجازات نمیکنیم میان آبادی آنها و آبادیهای پر برکت (شام) قریه‌های آشکاری قرار دادیم که از یکدیگر دیده میشدند شبها و روزها با ایمنی در آنها راه میرفته و مسافرت میکردند گفتند: خدایا میان مسافرت‌های ما فاصله کن، بخودشان ستم کردند آنها را خبرهای تازه قرار دادیم و تار و مارشان کردیم راستی در حادثه آنها برای هر متأمل و شکر گزار عبرتهائی است. از آنچه نقل شد روشن گردید که قوم سباء در ناز و نعمت بسر میبرده و در عین حال مردمان بد کار و ناسپاس بودند و بتوصیه پیامبران وقتی نمی‌نهادند، و در اثر این ناسپاسی سیلی بنیان کن هستی آنها را از بین برده و خودشان بنحو عجیبی تار و مار شده‌اند که ماجرایشان تمام خبرها را تحت الشعاع قرار داده است و از کثرت نعمت ملول گشته و مسافرت‌های سخت

و طاقت فرسا آرزو کرده‌اند. ناگفته نماند مسکن قوم سباء سرزمین یمن فعلی بوده و آن روزگاران بسیار مترقی و پیشرفته بوده است در جانب شرقی شهر صنعاء پایتخت فعلی یمن بفاصله صد و بیست کیلومتر دشت پهناوری هست که ظاهراً سرزمین قوم سباء بوده است در کاوشهای علماء آثار بسیاری از آنجا بدست آمده که

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۰۵

نشان دهنده یک تمدن عظیم در روزگارهای گذشته است طالبان تفصیل بفرهنگ قصص قرآن تألیف آقای صدر بلاغی ماده (سباء) رجوع کنند. و نیز ناگفته نماند: اهل سدیکه شکست و مردمیکه سلیمان بدریاشان لشکر کشید هر دو از قوم سباءند ولی ظاهراً غیرهم بوده‌اند و دو قضیه در دو زمان متفاوت اتفاق افتاده است.

سب: ج ۳، ص: ۲۰۵

سب: دشنام. در صحاح آمده «السب: الشتم» راغب و اقرب آنرا دشنام دردناک و سخت گفته‌اند و لا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ ... انعام: ۱۰۸. مراد از «الَّذِينَ» معبودها و فاعل «يَدْعُونَ» مشرکان است یعنی معبودهای مشرکان را دشنام نگوئید آنها هم از روی جهل خدا را که معبود شماست دشنام گویند. در مجمع از قتاده نقل شده: مسلمانان بت‌های مشرکان را دشنام میدادند خدا از این کار نهی کرد مبادا که آنها خدا را از روی جهالت ناسزا گویند. دشنام در اثر نبودن منطوق و در اثر زبونی است شخص تا میتواند لازم است طرف را با منطوق مجاب نماید در «تب» و «حمار» گذشت که قرآن راجع بابو لهب قصد ناسزا گوئی و بحمار قصد تحقیر ندارد. در اینجا هم از دشنام دادن بخدایان دروغین نهی کرده است. آیا مراد مطلق نهی از سب است خواه آشکارا و پیش چشم طرف باشد و یا در نهان؟ و یا مراد در پیش چشم طرف بودن است؟ قید «فَيَسُبُّوا اللَّهَ» روشن میکند که غرض سب آشکار است و گرنه در صورت نهان بودن که اطلاع ندارند تا مقابله بمثل کنند در کافی بابی تحت عنوان (ساب) هست که از سب مؤمنین و سب آشکار مؤمن و غیر مؤمن نهی میکند و درباره مشرکان مقتول بدر نقل شده که حضرت فرمود: باین جنازه‌ها دشنام نگوئید چیزی از دشنام شما باینها نمیرسد ولی زندگان را اذیت میکنید

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۰۶

«لَا تَسُبُّوا هَؤُلَاءِ فَإِنَّهُ لَا يَخْلُصُ إِلَيْهِمْ شَيْءٌ مِّمَّا تَقُولُونَ وَتُؤْذُونَ الْأَحْيَاءَ إِلَّا أَنْ يَدَّعَى لَوْمًا» (المحجۀ ج ۵ ص ۲۱۵). بنظر میاید منظور دشنام آشکارا درباره مشرکان و کفار است و در پنهانی اشکالی نداشته باشد مگر آنکه بگوئیم چون فحش باعث پستی دشنام ده است برای حذر از پست بودن باید مطلقاً فحش نگوید. سب فقط دو بار در قرآن آمده که نقل شد.

سبب: ج ۳، ص: ۲۰۶

سبب: وسیله. راغب گوید: سبب ریسمانی است که با آن بدرخت خرما بالا میروند جمع آن اسباب. فرموده فَلْيُرْتَقُوا فِي الْأَسْبَابِ ص: ۱۰. یعنی در ریسمانها بالا روند این در معنی اشاره است به آیه أَمْ لَهُمْ سُلَّمٌ يَسْتَمِعُونَ فِيهِ ... طور: ۳۸. یا آنها را نردبانی است که در آن بالا رفته و گوش میدهند؟ آنگاه بهر وسیله سبب گفته‌اند. صحاح و قاموس و اقرب نیز معنای اولی آنرا ریسمان و معنی دومی را وسیله گفته‌اند. ابن اثیر گوید: سبب ریسمانی که با آن آب میکشند. و بطور استعاره بهر وسیله سبب گفته شده. فَلْيَمْدُدْ بِسَبَبِ إِلَى السَّمَاءِ ثُمَّ لِيَقْطَعْ فَلْيَنْظُرْ هَلْ يُذْهِبَنَّ كَيْدُهُ مَا يَغِيظُ حج: ۱۵. هر که گمان میکند که خدا پیغمبرش را یاری نخواهد کرد ریسمانی باسماں بکشد و سپس آنرا قطع کند و بیافتد و ببیند آیا حيله‌اش غیظ و کینه او را از بین میبرد. آیه در شرح حال کسانی است که به پیشرفت اسلام گمان نداشتند. وَآيَاتِنَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ سَبَبًا. فَأَتَّبَعَ سَبَبًا كَهْف: ۸۴-۸۵. بدو القرنین از هر چیز وسیله‌ای داده بودیم بیک وسیله از آنها تابع شد و از آن استفاده نمود. وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ بقره: ۱۶۶. آیه راجع بقیامت است یعنی: وسائل دنیا از آنها بریده

شد. أَمْ لَهُمْ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا فَلْيَزْتَقُوا فِي الْأَسْبَابِ ص: ۱۰. معنی آیه گذشت. يَا هَامَانَ ابْنِ لِي صَرِحًا لَعَلِّي أَبْلُغُ

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۰۷

الْأَسْبَابِ. أَسْبَابُ السَّمَاوَاتِ فَأَطَّلِعَ إِلَى إِلِهِ مُوسَى ... غافر: ۳۶ و ۳۷. صرح بنای بلند است مراد از اسباب چنانکه از آیه روشن میشود وسیله‌های رسیدن با آسمانهاست و گویی منظور از آنها راههاست یعنی بالای آن بنای بلند بروم و براههای آسمان برسم تا بمعبود موسی دست یابم فرعون برای فریب مردم این سخن را گفته است.

سبت: ج ۳، ص: ۲۰۷

اشاره

سبت: قطع. بریدن (مفردات) «سبت الشیء: قطعه» وَ جَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُبَاتًا نباء: ۹. راغب گوید یعنی خواب را بریدن عمل قرار دادیم ناگفته نماند سبات در آیه آرامش و استراحت است و آن نوعی قطع عمل است یعنی خوابتان را برای شما آرامش قرار دادیم چنانکه فرموده جَعَلَ لَكُمْ اللَّيْلَ لَسْبًا كُنُوا فِيهِ ... یونس: ۶۷، غافر: ۶۱. سکون و آرامش در شب همان خواب و یا خواب قسمتی از آنست. در صحاح از جمله معانی سبت گفته «السبت الراحة ... و السبات النوم و اصله الراحة» در نهج البلاغه خطبه ۲۱۹ آمده «فَكَانَتْهُمْ فِيهِ إِزْتِجَالِ الصَّفَةِ صِرْعَى سُبَاتٍ» و در خطبه ۲۲۲ فرموده «نعوذ بالله من سبات العقل» در این دو جمله ظاهرا مراد از سبات خواب است و آن مغایر با معنای اولی نیست که خواب قطع فعالیت ظاهری است ولی در آیه شریفه باید راحتی و آرامش معنی کرد.

[سبت یهود: ج ۳، ص: ۲۰۷]

سبت یهود عبارت از قطع عمل در شریعت موسی است و آن مطابق روز شنبه است، شش بار در قرآن کریم ذکر شده و یکبار فعل «يَسْبِتُونَ» آمده است. وَ قُلْنَا لَهُمْ لَا تَعْدُوا فِي السَّبْتِ ... نساء: ۱۵۴. أَوْ نَلْعَنُهُمْ كَمَا لَعْنَا أَصْحَابَ السَّبْتِ ... نساء: ۴۷. در قاموس کتاب مقدس درباره سبت بتفصیل سخن گفته از جمله گوید: سبت اسم آنروزی است که قوم یهود از تمامی اعمال خود دست کشیده استراحت میکردند و این لفظ از عبرانی معرب گشته و معنی استراحت میدهد. حکم چهارم از احکام عشره که امر

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۰۸

بحفظ روز سبت می‌نماید ... مبنی بر این است که خداوند آنروز را تقدیس فرمود آنگاه احکام یهود را درباره آن روز تذکر میدهد. ناگفته نماند: در تورات فعلی سفر خروج باب ۲۰ بند ۸ گوید: روز سبت را یاد کن تا آنرا تقدیس نمائی «شش روز مشغول باش و همه کارهای خود را بجا آور، اما روز هفتمین سبت یهوه خدای تو است در آن هیچ کار مکن. تو و پسرت و دخترت و غلامت و کنیزت و بهیمه‌ات ... زیرا که در شش روز خداوند آسمان و زمین و دریا و آنچه را که در آنهاست بساخت و در روز هفتم آرام فرمود. از این روشن میشود که سبت روز تعطیل یهود است ولی آفریدن آسمان و غیره در شش روز و استراحت روز هفتم افسانه است وقت آفرینش روزهای هفته نبود و اینکه در قرآن کریم آمده «فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ» منظور شش دوران است که شاید میلیونها سال باشد ولی تورات روز ۲۴ ساعته میگوید. از قرآن مجید نیز روشن میشود که روز سبت در یهود روز محترمی بوده است قُلْنَا لَهُمْ لَا تَعْدُوا فِي السَّبْتِ ... نساء: ۱۵۴. و در تهدید دیگران عذاب اهل سبت را پیش کشیده و فرماید أَوْ نَلْعَنُهُمْ كَمَا لَعْنَا أَصْحَابَ السَّبْتِ ... نساء: ۴۷. و یهود را مخاطب قرار داده و فرماید وَ لَقَدْ عَلَّمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ ... بقره: ۶۵. إِنَّمَا جَعَلَ السَّبْتُ عَلَى الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ وَ إِنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ نحل: ۱۲۴. ظاهرا مراد از سبت در آیه معنای

مصدری است چنانکه راغب آنرا ترک عمل در سبت گفته است و «عَلَى الَّذِينَ» چنانکه المیزان گفته دلالت بر علیه و ضرر دارد یعنی ترک عمل در روز سبت بر کسانی قرار داده شد که در آن اختلاف کردند. بنظر میاید که ترک عمل در روز سبت ابتدا حکم قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۰۹

وجوبی نبوده و در اثر مراعات نکردن و اختلاف در محترم شمردن و نشمردن آن حکمش تشدید شده است چنانکه از آیه وَ عَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا مَا قَصَصْنَا عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَ مَا ظَلَمْنَا هُمْ وَ لَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ نحل: ۱۱۸. نیز روشن میشود که تحریم بعضی از حلال‌ها در اثر طغیان و ستمشان بوده است و لفظ «إِنَّمَا جُعِلَ السَّبْتُ» دلالت دارد که آن جوابی است از سؤال مقدر و چون آیه قبلی ثُمَّ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ أَنْ اتَّبِعْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا است ممکن است کسی بگوید: پس چرا اسلام سبت ندارد؟ جواب این است که: سبت بر علیه یهود وضع شد و گرنه از اول نبود.

[اصحاب سبت]؛ ج ۳، ص: ۲۰۹

آنها قومی از یهود بودند، در کنار دریا سکنی داشتند و روز شنبه را محترم نشمرده و در آن دست از کار نکشیدند و نصیحت نیکوکاران را وقتی ننهادند تا بعد از خداوند گرفتار گشتند قرآن مجید در سوره اعراف آیه ۱۶۳ بعد وضع آنها را چنین نقل میکند: پیرس از یهود از شهریکه در کنار دریا و مشرف بآن بود آنگاه که در سبت تجاوز میکردند ماهیهایشان در روز سبت تعطیل بروی آب میامدند و آشکار میشدند و روزیکه تعطیل نکرده بودند چنین نیامدند ما بدین وسیله آنها را در اثر فسقشان امتحان میکردیم مردمیکه در مقابل ترک احترام سبت ساکت بودند بمردمیکه نهی از منکر میکردند گفتند: قومی را که خدا هلاکشان خواهد کرد و یا بعد از سختی دچارشان خواهد نمود چرا موعظه میکنید؟ گفتند: اعتذاری است پیش خدا و شاید هم از این عمل پرهیز کنند. بالاخره نصیحت ناصحان قبول نیافتاد تا آنها را که نهی از منکر میکردند نجات دادیم و ستمگران را بعد از سختی گرفتار نمودیم و چون در کار حرام تجاوز کردند گفتیم بوزینگان شوید و از رحمت خدا مطرود گردید. عین آیات چنین است وَ سَأَلَهُمْ

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۱۰

عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ إِذْ يَعْدُونَ فِي السَّبْتِ إِذْ تَأْتِيهِمْ حِيتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرْعًا وَ يَوْمَ لَا يَسْبِتُونَ لَا تَأْتِيهِمْ كَذَلِكَ نَبْلُوهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ. وَ إِذْ قَالَتْ أُمَّةٌ مِنْهُمْ لِمَ تَعِظُونَ قَوْمًا اللَّهُ مُهْلِكُهُمْ أَوْ مُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا قَالُوا مَعذِرَةٌ إلی رَبِّكُمْ وَ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ. فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ أَنْجَيْنَا الَّذِينَ يَنْهَوْنَ عَنِ السُّوءِ وَ أَخَذْنَا الَّذِينَ ظَلَمُوا بِعَذَابٍ بَیِّنٍ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ. فَلَمَّا عَتَوْا عَنْ مَا نُهُوا عَنْهُ قُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ اعراف: ۱۶۳-۱۶۶. از این آیات بدست میاید که: آنها در روز سبت تجاوز کرده و دست از کار نکشیده‌اند. و نیز فقط آنها که نهی از منکر میکردند نجات یافته‌اند متجاوزین و تارکین نهی از منکر همه هلاک شده‌اند. و ایضا در آیات دو جور عذاب ذکر شده یکی أَخَذْنَا الَّذِينَ ظَلَمُوا بِعَذَابٍ بَیِّنٍ وَ دومی میمون شدن. بنظر میاید اولی راجع بتارکین نهی از منکر و دومی بصید کنندگان است. در مجمع گوید: هر دو فرقه هلاک شدند و فرقه نهی از منکر نجات یافتند این از ابا عبد الله علیه السلام نقل شده است عیاشی نظیر آنرا از حضرت باقر علیه السلام نقل کرده است و نیز از عکرمه نقل میکند که بمحضر ابن عباس وارد شدم مقابلش قرآنی بود این آیه را فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ میخواند و میگريست آنگاه گفت: میدانم که خدا صیادان ماهی را هلاک کرد و فرقه نهی از منکر را نجات داد ولی میدانم با آنها که نهی نکردند و خود نیز مرتکب نشدند چه کرد. المیزان از عکرمه روایت کرده که بابن عباس گفتم فدایت شوم نمیبینی که فرقه ساکت فعل صیادان را مکروه داشته و بفرقه دیگر گفتند: چرا اینها را موعظه میکنید خدا هلاکشان خواهد کرد. ابن عباس گفت بمن دو تا لباس ضخیم دادند. یعنی قول مرا درباره نجات آن دسته پذیرفت و بمن دو خلعت داد. آنگاه المیزان گوید عکرمه اشتباه

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۱۱

کرده ساکتان هر چند صید نکرده‌اند لیکن بگناه بزرگتر که ترک نهی از منکر باشد مرتکب شده‌اند و فرقه ناهیه با قول مَعْدِرَةٌ إِلَى رَبِّكُمْ وَ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ آنها را هشدار داده‌اند و این می‌رساند که یأس از تأثیر موعظه نبوده تا نهی از منکر ساقط شود... ایضا فرموده أَنْجِنَا الَّذِينَ يَنْهَوْنَ عَنِ الشُّؤْمِ نجات را فقط بفرقه ناهیه منحصر کرده هیچ مانعی نیست که الَّذِينَ ظَلَمُوا بفرقه ساکت هم شامل باشد. ایراد المیزان باین عباس نیز وارد است و انگهی بنظر ما «الَّذِينَ ظَلَمُوا» فقط فرقه ساکت است و یا لا اقل شامل آنها نیز می‌باشد زیرا که «كُونُوا قِرَدَةً» قطعاً مال صیادان است المیزان از کافی از حضرت صادق علیه السلام نقل کرده آنها سه صنف‌اند صنفی نجات یافتند و صنفی مسخ و صنفی هلاک شدند. عیاشی در تفسیر خود از امام باقر علیه السلام قصه اصحاب سبت را که اهل ایله بودند از قوم ثمود نقل کرده و در آن هست که آنها واقعا مسخ شده و بصورت میمون‌ها در آمدند و مثل میمون صدا می‌کردند. المیزان نیز آنرا از تفسیر قمی و عیاشی نقل می‌کند. بعضی از مفسران شیعه و اهل سنت خود را بفشار می‌اندازند که اینگونه آیات را طور دیگر تفسیر نمایند مثلاً در شکافتن دریا برای موسی جزر و مد را عنوان کرده و در اینجا گفته‌اند که باطن آنها مثل بوزینه شد و اخلاقشان یکپارچه تقلید و بی ارادگی شد و استقلال فکر را از دست دادند. چنانکه بوزینه‌ها چنین‌اند. ولی خوب نیست آیه را از ظاهر آن بر گردانیم جائیکه قرآن از تکلم عیسی در حین ولادت و تولد او بدون پدر و خنک شدن آتش بر ابراهیم و اژدها شدن عصای موسی و آمدن تخت ملکه سباء از مسافت دور و... خبر میدهد چرا آیه را بظاهر آن حمل نکنیم و از قدرت خدا چه بعدی دارد؟ رجوع شود به «قرد».

سبح: ج ۳، ص: ۲۱۱

سبح: شنا. اعم از آنکه در آب

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۱۲

باشد یا در هوا. (راغب) ایضا راغب سرعت را در آن قید کرده است وَ السَّابِحَاتِ سَبْحًا نازعات: ۳. قسم بشناگران که بطرز مخصوصی شنا میکنند ظاهراً مراد ابرهاست که در هوا راه می‌روند. وَ هُوَ الَّذِي خَلَقَ اللَّيْلَ وَ النَّهَارَ وَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ انبیاء: ۳۳. لَمَّا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَ لَ اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ وَ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ يس: ۴۰. «کل» در دو آیه شاید راجع به تمام اجرام آسمانی باشد ولی ظاهرش آنست که مراد خورشید و ماه و شب و روز است که همه در مداری شنا میکنند و راه می‌روند آفتاب و ماه در مدار خود و شب و روز که همان نور و ظلمت‌اند در اطراف زمین پیوسته در حرکت‌اند و شنا میکنند. رجوع شود به «شمس» و «قمر». إِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحًا طَوِيلًا مزمل: ۷. طبرسی در ذیل این آیه سبح را تقلب و تلاش معنی کرده و گوید: بشناگر سباح گویند که در آب تلاش میکند کشف نیز تصرّف و تلاش گفته است. بنظر می‌آید مراد از آیه همان تلاش و کوشش باشد آیات ما قبل درباره عبادت شب است یعنی شب را مخصوص عبادت خدا کن که در روز تلاش بسیار خواهی داشت فراغت خاطر و عبادت عالی در شب میسرتر است. یحیی بن یعمر و ضحاک سبح را با خاء خوانده‌اند و آن بمعنی توسعه است یعنی در روز برای کارها وسعت بیشتری داری شب را مخصوص خدا کن. ناگفته نماند: راغب و اقرب تصریح دارند که معنای اولی سبح همان حرکت سریع در آب و هواست بسرعت کار و سیر اسب و غیره بطور استعاره اطلاق میشود.

تسبیح: ج ۳، ص: ۲۱۲

تسبیح: تنزیه خدا از هر بدی و نالایق (مجمع) در نهاییه گوید «اصل التسبیح: التزیه و التقدیس و التبرئة من النقص» در مفردات گوید «التسبیح تنزیه الله تعالی» جوهری در صحاح

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۱۳

گفته «التسبیح التزیه >». سبحان <بقول طبرسی اسم مصدر و بقول راغب مصدر است مثل غفران و معنی آن تسبیح است و نصب آن چنانکه گفته‌اند برای مفعول مطلق بودنست. صحاح و قاموس و اقرب گفته است: معنی سُبْحَانَ اللَّهِ * یعنی خدا را از بدی بطور کامل کنار میدانم «أَبْرَأَ اللَّهُ مِنَ السُّوءِ بَرَاءً». سبحان الله و سبحانک بتصریح اهل لغت گاهی برای تعجب آید مثل قُلْ سُبْحَانَ رَبِّيَ هَلْ كُنْتُ إِلَّا بَشَرًا رَسُولًا اسراء: ۹۳. سُبْحَانَكَ هَذَا بُهْتَانٌ عَظِيمٌ نور: ۱۶. تسبیح در قرآن بنفسه متعدی شده مثل سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى اعلى: ۱. و نیز با باء مثل فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ واقعه: ۷۴. و ایضا با لام نحو سَبِّحْ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ... حدید: ۱. چون «سَبِّحْ» در آیه اول متعدی بنفسه است میدانیم که در آیه دوم باء برای تعدیه است زیرا با هم فرقی ندارند لذا باید آنرا بمعنی استعانت و ملابست نگرفت میزان نیز احتمال تعدیه را داده است. سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ در این دو آیه همچنین در آیه ۹۶ واقعه و ۵۲ حاقه. امر بتسبیح اسم پروردگار شده بر خلاف آیات دیگر که تسبیح ذات پروردگار است مثل وَ سَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلًا احزاب: ۴۲. وَ سَبِّحْهُ لَيْلًا طَوِيلًا انسان: ۲۶. و آیات دیگر. گفته‌اند: مراد از اسم، مسمی یعنی ذات حق تعالی است و گفته‌اند: مراد از ذکر اسم، تعظیم مسمی است و نیز گفته‌اند مراد از اسم، ذکر است و گفته‌اند: تنزیه اسم تنزیه مسمی است. ناگفته نماند مراد از تسبیح اسم قطعاً تسبیح مسمی است و در ذکر اسم مسمی چنان مجسم است که اصلاً توجهی با اسم نیست آنگاه که یا الله و سبحان الله میگوئیم توجه فقط بذات پروردگار است و بالف و لام و هاء الله ابداً توجهی نیست و تسبیح اسم جز تسبیح مسمی چیز دیگر نمیشود

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۱۴

باشد ولی تعلق تسبیح بر اسم شاید جهت دیگری داشته باشد و آن اینکه همانطور که در حق تعالی از لحاظ معبودیت و خالقیت شریک قائل شده‌اند در اسماء الله نیز الحاد کرده‌اند چنانکه فرموده وَ لِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى فَادْعُوهُ بِهَا وَ ذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ اعراف: ۱۸۰. الحاد و لحد بمعنی میل است یعنی خدا را با نامهای نیکش بخوانید و از کسانی که در نامهای خدا از حق و واقعیت منحرف‌اند کنار شوید. الحاد در نام خدا آنست که نام خدا را بچیزهای دیگر نسبت دهیم مثلاً بگوئیم خالق شرور اهریمن است و نسبت خلقت و اهلاک را بماده و دهر بدهیم که میگفتند وَ مَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ ... جائیه: ۲۴. و یا علم و قدرت و اراده و سایر صفات خدا را مثل علم و قدرت افراد بشر بدانیم. میزان ذیل آیه ۱۸۰ اعراف از معانی الاخبار نقل کرده که حضرت صادق علیه السلام در حدیثی فرمود: برای خدا شبه و مثل و عدل نیست اسماء حسنی برای خداست دیگری با آنها خوانده نمیشود اسماء حسنی آنست که خدا در کتاب خود بیان داشته و فرموده فَادْعُوهُ بِهَا وَ ذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ الْحَادِثَانِ از روی جهل است ملحد ندانسته کافر میشود گمان دارد که کار خوب میکند آنست قول خدا وَ مَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ آنها در نامهای خدا الحاد میکنند بدون علم. و نامهای خدا را در غیر موضع آن میگذارند. علی هذا مراد از آیات تسبیح اسم آنست همانطور که خدا را منزّه میدانی اسماء خدا را نیز منزّه بدان و بکسی نسبت مده و یا مانند اوصاف دیگران بدان. ناگفته نماند: نگارنده باین مطلب از کلام بیضاوی و زمخشری که در ذیل آیه اول سوره اعلى گفته‌اند پی برده‌ام و آنرا مفصل کرده‌ام ولی آنها بآیه ۱۸۰ سوره اعراف اشاره نموده‌اند.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۱۵

قرآن مجید صراحت دارد در اینکه همه موجودات عالم خدا را تسبیح میکند و حمد میگوید و نیز در تمام آنها شعور و درک و نوعی علم هست. تَسْبِيحٌ لَهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا اسراء: ۴۴. در این آیه سه مطلب بیان شده اول آنکه آسمانها و زمین و کسانیکه در آنهاست خدا را تسبیح میکنند ممکن است مراد از «مَنْ فِيهِنَّ» اولو العقل باشد که در این صورت شامل ملائکه و انسانها و جن است و شاید مراد از «مَنْ فِيهِنَّ» همه جنبندها باشد که «من» در غیر اولو العقل نیز بکار رفته است مثل وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى رِجْلَيْنِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى أَرْبَعٍ ... نور: ۴۵. به کلمه «من» رجوع شود. دوم آنکه: تسبیح در مرحله دوم تعمیم داده شده که فرموده: هیچ موجودی نیست مگر آنکه خدا را تسبیح و حمد میکند (در این قسمت حمد نیز بر تسبیح اضافه شده است. تسبیح در مقابل پاکی حق و حمد در مقابل نعمت او). سوم آنکه فرموده: لیکن شما تسبیح آنها را درک نمیکنید. این سخن حاکی از آنست که موجودات نوعی شعور و علم دارند و از روی شعور تسبیح میگویند و اگر فقط دلالت معلول بر علت باشد ما آنرا میدانیم دیگر نمیفرمود «وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ» روشتر از این جمله درباره علم و شعور آنها این آیه است أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُسَبِّحُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالطَّيْرِ صَافَاتٍ كُلِّ قَدْ عَلِمَ صِلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ نور: ۴۱، فاعل «علم» کلمه «کل» است یعنی همه آنکه در آسمانها و زمین هست و همه پرندگان دعا و نیایش و تسبیح خود را دانسته‌اند و اگر بگوئیم فاعل «علم» خداست یعنی:

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۱۶

خدا صلوة و تسبیح آنها را دانسته است این با جمله «وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ» منافی است مگر آنکه بگوئیم «وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ» راجع بعلم خدا نسبت باعمال بشر است و فاعل «علم» در آیه خداست. گرچه «كُلُّ قَدْ عَلِمَ صِلَاتَهُ» ... درباره همه موجودات نیست ولی این جمله با جمله «وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ» روشن میکند که تسبیح و تحمید آنها از روی شعور و علم است و لازم نیست علم در تمام موجودات مانند علم انسان باشد بلکه علم و شعور و فهم هر یک نسبت بخودش است. اگر نیلوفر را مثلا- در محلی بکاریم و در کنار آن چوبی نصب کنیم خواهیم دید که نیلوفر بجهتی که چوب نصب شده میرود تا خود را بآن پیچد این هم علم و شعور نیلوفر است با زبان تکلم نمیکنند ولی با عمل میفهماند که من نیز نسبت بخودم شعور و درک دارم. نظیر این دو آیه است آیات وَ يُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ ... رعد: ۱۳. که از تسبیح و حمد رعد سخن میگوید: سَبِّحْ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ حديد: ۱. سَبِّحْ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ... حشر: ۱. يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ... جمعه: ۱، تغابن: ۱. این آیات بعضی از مصادیق آن است که آیه ۴۴ اسراء بطور کلی گفته است.

نحوه تسبیح موجودات؛ ج ۳، ص: ۲۱۶

تسبیح تنزیه کلامی و قولی است کلام و قول آنست که مطلب و ما فی الضمیر را روشن کند اعم از آنکه با لفظ و زبان باشد یا طور دیگر مثلا در آیه قَالَتْ نَمْلَةٌ يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ ... نمل: ۱۸. حتما قول مورچه مثل سخن گفتن انسان نیست ولی بآن قول اطلاق شده و در کلام اعضاء بدن که روز قیامت با انسان صحبت میکنند آمده که بانسان میگویند أَنْطَقْنَا اللَّهَ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ ... فصلت: ۲۱. یعنی خدائیکه هر چیز را گویا کرده است ما را گویا کرد. علی هذا «وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۱۷

بِحَمْدِهِ ... - كُلُّ قَدْ عَلِمَ صِلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ» روشن میکند که آنها با زبان خود و از روی فهم و علم خدای خویش را تسبیح میکنند ما انسانها وقتیکه از وجود و احتیاج خود و دیگر موجودات می فهمیم خداوند از آلودگیها و فقر و احتیاج و از هر نالایق منزّه و میرا است میگوئیم: سبحان الله ربنا. موجودات دیگر حتی ذرات بدن ما نیز مثل ما بپاکی خداوند پی برده و با زبان خود پروردگار پاک

را تسبیح و حمد می‌گویند. این تسبیح مثل سبحان الله گفتن نیست تا بگوئی: خدا می‌گوید: يُسَبِّحُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ... نور: ۴۱. حال آنکه کفار مطلقاً سبحان الله نمی‌گویند و خدا را نمیشناسند؟! بلکه ذرات ابدان وجود آنها مثل وجود مؤمنان خدا را تسبیح میکنند. و خلاصه تسبیح دو گونه است تسبیح کلی و عام که شامل تمام موجودات است بدون استثنا و تسبیح خاص که از هدایت پیامبران و ایمان ناشی است و آن گفتن سبحان الله با زبان است که مخصوص مؤمنان میباشد اهل ایمان دارای دو نور و دو تسبیح‌اند بر خلاف کفار که فقط یک تسبیح دارند. ناگفته نماند: چنانکه گفته شد تسبیح موجودات مثل دلالت معلول بر علت نیست زیرا که ما آنرا می‌فهمیم ولی خدا فرماید وَ لَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ بَلَىٰ أَنه‌ا از روی علت و معلول خدا را نشان میدهند و باو دلالت دارد و اوصاف خدا از قبیل علم و قدرت و غیره را روشن میکنند ولی این غیر از تسبیح آنهاست. ایضاً: روایات از طریق شیعه و اهل سنت در تسبیح موجودات مستفیض است قسمتی از آنها در تفسیر المیزان ج ۱۳ ص ۱۲۷ از تفسیر عیاشی و کافی و در منثور نقل شده است. درباره تسبیح کوهها که با داود همراهی میکردند وَ سَخَّرْنَا مَعَ دَاوُدَ الْجِبَالَ يُسَبِّحُنَّ... انبیاء: ۷۹. ظاهراً مراد تسبیح ظاهر و با صداست و از

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۱۸

کوهها صدا می‌آمد که در «جبل» و «داود» گذشت.

سبط:؛ ج ۳، ص: ۲۱۸

سبط: بفتح (س) انبساط یافتن باسانی چنانکه راغب گفته است و بکسر (سین) نوه و فرزند فرزند است مفردات و صحاح و قاموس و اقرب آنرا ولد الولد گفته‌اند در نهاییه و مجمع نقل شده «الحسن و الحسین سبطا رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله» جمع سبط اسباط است و آن پنج بار در قرآن مجید آمده و همه درباره بنی اسرائیل است وَ مَا أَنْزَلْنَا إِلَيْهِ إِلَّا الْإِبْرَاهِيمَ وَ إِسْمَاعِيلَ وَ إِسْحَاقَ وَ يَعْقُوبَ وَ الْأَسْبَاطَ... بقره: ۱۳۶. نظیر این آیه است وَ أَوْحَيْنَا إِلَيْهِ الْإِبْرَاهِيمَ وَ إِسْمَاعِيلَ وَ إِسْحَاقَ وَ يَعْقُوبَ وَ الْأَسْبَاطَ... نساء: ۱۶۳. طبرسی و دیگران و نیز اهل لغت گفته‌اند: سبط در اولاد اسحق مثل قبیله در اولاد اسمعیل است فرزندان اسمعیل را قبائل و فرزندان اسحق را اسباط گفته‌اند تا از همدیگر متمایز باشند. راغب که معنی اصلی را انبساط میداند گوید ولد سبط گویند که گویا انبساط و امتداد در فروع است. وَ قَطَعْنَا لَهُمُ اثْنَتَيْ عَشْرَةَ أَسْبَاطًا أُمَمًا... اعراف: ۱۶۰. «أَسْبَاطًا» بدل است از «اثْنَتَيْ عَشْرَةَ» و ممیز آن که «فرقه» باشد محذوف است و «أُمَمًا» حال است از اسباط یعنی آنها را دوازده فرقه کردیم در حالیکه هر سبط امتها بودند (جوامع الجامع) بعضی‌ها اسباط را ممیز دانسته و گفته‌اند در معنی مفرد است. در مجمع ذیل آیه ۱۳۶ بقره گوید: اسباط مفرد آن سبط است و آنها اولاد یعقوب بن اسحق بن ابراهیم‌اند دوازده طائفه بودند از دوازده پسر. ناگفته نماند مراد از اسباط در آیات قرآن یا جماعتی است که از دوازده فرزند یعقوب دنیا آمدند و یا اشخاص بخصوصی است که هر یک سبط و ولد الولد بوده‌اند زیرا که سبط بمعنی نوه و جماعت آمده است چنانکه گذشت. آیه ۱۳۶ بقره و ۱۶۳ نساء که

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۱۹

گذشت و نیز آیه ۸۴ آل عمران صریح است در اینکه باسباط وحی شده و آنها پیامبران بوده‌اند. در این صورت اگر مراد از اسباط قبائل باشد مراد از انزال وحی آنست که در میان آنها پیامبرانی بوده است چنانکه در وَ مَا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ وَ مَا أَنْزَلْنَا إِلَيْهِ إِلَّا الْإِبْرَاهِيمَ... بقره: ۱۳۶. مراد رسول خداست ولی «أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ» گفته شده. و اگر مراد اشخاص باشند باید غیر از اولاد ده گانه یعقوب باشند که آنها در اثر اجحاف بیوسف لیاقت رسالت نداشتند (بنظر من مراد اشخاص است که خواهد آمد). عیاشی ذیل آیه ۱۳۶ بقره از حنّان بن سدید نقل کرده که بحضرت باقر علیه السلام گفتم: اولاد یعقوب انبیاء بودند؟ فرمود: نه آنها اسباط و اولاد انبیاء بودند از دنیا نمی‌رفتند مگر خوشبخت توبه کردند و گناه خود را یاد آوردند. طبرسی فرموده: بسیاری از مفسران گفته‌اند که فرزندان یعقوب انبیاء بودند ولی بنا

بر مذهب ما انبیاء نبوده‌اند که گناه آنها درباره یوسف روشن است و پیامبر در عقیده ما از صغیر و کبیر قبائح معصوم است و در ظاهر قرآن دلالتی بر پیامبر بودنشان نیست و جمله «مَا أَنْزَلَ» دلالت بر آن ندارد و شاید مراد بعضی‌هاست که گناه نکرده بودند و شاید این مثل «وَمَا أَنْزَلَ إِلَيْنَا» باشد حال آنکه مراد حضرت رسول صلی الله علیه و آله بود. نگارنده گوید در سوره مریم عده‌ای از انبیاء از قبیل زکریا، یحیی عیسی، ابراهیم، اسحق، یعقوب، اسمعیل صادق الوعد، موسی، هارون و ادريس نقل شده و آنگاه در آیه ۵۸ آمده **أُولَئِكَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ مِنْ ذُرِّيَّةِ آدَمَ وَمِمَّنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ وَمِنْ ذُرِّيَّةِ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْرَائِيلَ** ... از ذریه ابراهیم و اسرائیل که نقل شده زکریا، یحیی، عیسی، موسی، هارون اسمعیل صادق الوعد است. علی هذا احتمال زیاد هست که مراد از اسباط در قرآن اشخاص و نوه‌ها باشند مثل

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۲۰

زکریا و یحیی و ... که اسباط ابراهیم و یعقوب و اسحق اند نه فرزندان ده گانه یعقوب و این احتمال نزدیک یقین است. و ذکر بعضی از نواده‌های ابراهیم از قبیل موسی و هارون بعد از ذکر اسباط مخصوصا در آیه ۱۶۳ نساء ظاهرا برای اهمیت آنهاست و گرنه کلمه اسباط بآنها شامل است احتمال دیگر آنست مراد از اسباط پیامبرانی از بنی اسرائیل باشند که نام آنها بخصوص در قرآن نیامده چنانکه آیه **وَرُسُلًا لَمْ نَقْضُصُهُمْ عَلَيْكَ** شاهد آن است.

سبع: ج ۳، ص: ۲۲۰

سبع: هفت. **فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ** بقره: ۲۹. **لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ** حجر: ۴۴. سبعون: هفتاد. **فِي سِلْسِلَةٍ ذَرْعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعًا** ... حاقه: ۳۲. **إِنْ تَسْتَعِزُّوهُمْ لَأُبَدِّلَنَّ أَسْمَاءَهُمْ** ... توبه: ۸۰. مراد از سبعین کثرت است نه اینکه اگر بیشتر از هفتاد استغفار کنی خواهد بخشود.

سبع: ج ۳، ص: ۲۲۰

سبع: (بر وزن عضد) درنده. راغب گوید گفته‌اند: بعلت تمام قوی بودن سبع خوانده شده که سبع از اعداد تامه است. **وَمَا أَكَلَ السَّبْعُ إِلَّا مَا ذُكِّرْتُمْ** ... مائده: ۳. این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده و نیم خورده درنده حرام است مگر آنکه پیش از مردن ذبح کنند.

سبع: ج ۳، ص: ۲۲۰

سبع: وسعت و تمام در صحاح گوید «شیء سابق ای کامل و سبغت النعمه: اتسعت و **أَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعْمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً** ... لقمان: ۲۰. نعمتهای ظاهری و باطنی خویش را بر شما فراوان بخشید و تمام کرد **أَنْ أَعْمَلَ سَابِغَاتٍ وَقَدَّرَ فِي السَّرْدِ** ... سباء: ۱۱. درع سابق زرهی است که وسیع و کامل باشد آیه دستور است بداد نبی زره‌های وسیع و کامل بساز و در بافتن آنها اندازه نگه‌دار. در نهج البلاغه خطبه ۱۸۰ آمده «و اسبغ علیکم المعاش» در وسائل زندگی بر شما وسعت داده. از این ماده فقط دو کلمه فوق در قرآن یافته است.

سبق: ج ۳، ص: ۲۲۰

سبق: تقدم. پیش افتادن. راغب میگوید: اصل سبق پیش افتادن در

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۲۱

راه رفتن است. و بطور مجاز در غیر آن بکار میرود مثل «**مَا سَبَقُونَا إِلَيْهِ** ... **سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ**» یعنی نافذ شد و گذشت و بطور

استعاره در احراز فضیلت بکار می‌رود نحو وَ السَّابِقُونَ السَّابِقُونَ آنانکه بوسیله اعمال صالحه برحمت و جنت خدا پیشی گرفته‌اند. استباق بمعنی مسابقه و پیشی گرفتن بر یکدیگر است مثل إنا ذهبنا نستيق يوسف: ۱۷. و استفعال برای آن است که هر یکی پیش افتادن را می‌خواهد. مسبوق: پیشی گرفته شده و قهرا بمعنی مغلوب و عاجز است و مَا نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ. عَلِيٌّ أَنْ يُبَدَّلَ أَمْثَالَكُمْ واقعه: ۶۰ و ۶۱. ما مغلوب و عاجز نیستیم از اینکه دیگران را بجای شما بگیریم. أَ تَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ اعراف: ۸۰. این آیه و آیه ۲۸ عنكبوت درباره قوم لوط است و روشن میکند که لواط اولین بار در قوم لوط پیدا شده است. فَالسَّابِقَاتِ سَبِقًا. فَالْمُدْبِرَاتِ أَمْرًا نازعات: ۴ و ۵. مراد از سابقات ظاهرا ابرهای حامل باران است و یا غرض نحوه خاصی از نیروهای جهان است که در «دبر» تفصیلاً گفته شد. فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ وَمَا كَانُوا سَابِقِينَ عنكبوت: ۳۹. در زمین خود پسندی کردند و بر خدا غالب نبودند یعنی خدا را نمیتوانستند عاجز کنند. وَ السَّابِقُونَ الْأَوْلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَ الْأَنْصَارِ وَ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ وَ أَعَدَّ لَهُمْ جَذَابَ نَجْرِ تَحْتَهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَيْدَاُ ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ توبه: ۱۰۰. قرائت مشهور در «الْأَنْصَارِ» با کسر است که عطف بر مهاجرین باشد ولی یعقوب آنرا با رفع خوانده است و عطف بر سابقون است در این صورت حکم «رَضِيَ اللَّهُ» بر عموم انصار شامل است نه بر نخستین آنها. در مراد از سابقون اختلاف است گفته‌اند: منظور

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۲۲

آنانکه که بدو قبله نماز خوانده‌اند. بعضی اهل بیعت رضوان را دانسته‌اند که بیعت حدیثیه است. بعضی آنها را اهل بدر دانسته و برخی مهاجرین پیش از هجرت (مجمع البیان). ناگفته نماند اهل هر زمان نسبت بزمان آینده سابق است ولی قید «الْأَوْلُونَ» روشن میکند مراد پیشروان اولیه‌اند که کسی بر آنها سبقت نیافته است بعقیده المیزان آیه منطبق است بر آنانکه ایمان آورده و پیش از جنگ بدر مهاجرت کرده‌اند و نیز منطبق است بر اهل مدینه که ایمان آوردند و مهاجران را پذیرفته و در خانه‌های خود جا دادند و معیشت آنها را تأمین کردند. ریشه دین بوسیله آنها ثابت گردید و دیگران از ایشان پیروی کردند. ناگفته نماند ایمان و عمل در مهاجران و انصار شرط رضای خداست که فرموده فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَرْضَىٰ عَنِ الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ توبه: ۹۶. وَ اللَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ آل عمران: ۵۷. وَ اللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ توبه: ۸۰. باز ناگفته نماند جمله رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ در این آیه و آیات ۱۱۹ مائده، ۱۸ فتح، ۲۲ مجادله و ۸ بینه مشروط است بر اینکه شخص تا آخر عمرش در ایمان و عمل ثابت بماند و گرنه منظور آن نیست که اگر از ایمان و عمل هم بیرون رود باز خدا از او راضی است. عبید الله بن جحش شوهر ام حبیبه که از مهاجرین بحبشه بود در حبشه نصرانی شد و از دین بیرون رفت. نمیشود گفت: چون از مهاجرین نخستین بود خدا از او راضی است طلحه و زبیر که از مهاجرین اول‌اند بیعت علی بن ابی طالب علیه السلام را نکث کردند و آنحضرت بر آندو نفرین کرد و سبب آنها کشتار گردیدند آیا باز بگوئیم خدا از آندو راضی است. عده‌ای از مسلمانان که از مهاجرین اولیه و انصار نیز در میانشان بودند بر عثمان شوریدند و او را کشتند و نگفتند از مهاجرین اولیه است بلکه هر گونه اهانت و شورش را بر علیه

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۲۳

او جایز بلکه واجب میدانستند. عایشه خود مردم را بر عثمان می‌شوراند و او را بر یهودی تشبیه میکرد و «اقتلوا نعتلاً» میگفت. مهاجرین اولیه و انصار وصیت رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ را زیر پا گذاشته و حق امیر المؤمنین علیه السلام را غصب کردند و ده‌ها نظیر اینها. آیا باید همه این مظالم را نادیده گرفت و گفت: «رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ». بلی «رَضِيَ اللَّهُ» در حق مهاجرین اولیه و انصار و تابعان باحسان در صورتی است که در ایمان و عمل پایدار باشند آنها با هجرت و نصرت خدا را از خود راضی کردند ادامه رضای خدا مشروط بادامه عمل است چنانکه در آخر سوره فتح آمده مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَ الَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ... وَ عَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَ أَجْرًا عَظِيمًا می‌بینیم که ایمان و عمل شرط مغفرت و اجر عظیم است. بعضی از بزرگان گویا ماضی بودن «رَضِيَ اللَّهُ» را در نظر گرفته و گوید: ظهور آیه دائمی بودن رضا را می‌فهماند ولی چنانکه

گفته شد در آیات دیگر نیز نظیر این جمله را داریم رضای خدا پیوسته در ایمان و عمل و سخط و غضبش در کفر و فسق و فساد است شخص با فعل خود مورد یکی از آندو واقع میشود. آری مهاجرین و انصار اولیه که تغییر روش ندادند دارای فضیلت بر دیگران اند. وَلَوْ نَشَاءُ لَطَمَسْنَا عَلَىٰ أَعْيُنِهِمْ فَاسْتَبَقُوا الصِّرَاطَ فَأَنَّى يُبَيِّنَ رُؤْنَ يَس: ۶۶. اگر میخواستیم چشمهایشان را از بین میبردیم آنوقت میخواستند در راه رفتن بر دیگران سبقت بگیرند ولی چطور میدیدند؟ بعضی آنرا عدم قدرت بر هدایت گرفته اند ولی با ملاحظه آیه قبل و بعد بدست میاید که منظور اظهار قدرت است مثل إِنَّ يَشَاءُ يُدْهِبْكُمْ ... نساء: ۱۳۳.

سبیل: ج ۳، ص: ۲۲۳

سبیل: راه. اعم از آنکه راه هدایت باشد مثل فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ بقره: ۱۰۸. و یا راه معمولی مثل وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ ... بقره: قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۲۴

۱۷۷. و یا راه ضلالت، سبیل مذکر و مؤنث هر دو آمده است. نَحْوُ قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُوا إِلَى اللَّهِ ... یوسف: ۱۰۸. که مؤنث بکار رفته است در اقرب به دو گونه بودن آن تصریح کرده است وَ لَتَسْتَبِينَ سَبِيلَ الْمُجْرِمِينَ انعام: ۵۵. که سبیل فاعل تستبین است. ایضا وَ تَصِيدُونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِهِ وَ تَبْغُونَهَا عِوَجًا ... اعراف: ۸۶. که ضمیرش مؤنث است و ایضا آیه ۹۹ آل عمران. گاهی از سبیل تعدی و تجاوز قصد میشود که در واقع راه تجاوز است مثل فَأُولَئِكَ مَا عَلَيْهِمْ مِنْ سَبِيلٍ شوری: ۴۱. فَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا نساء: ۹۰. ابن السبیل کسی است که از وطنش دور مانده و جز (راه) معرفی ندارد و در «ابن» گذشت. سبیل بضم (س، ب) جمع سبیل است مثل فَاسْئَلِكِ سَبِيلَ رَبِّكَ ذُلًّا ... نحل: ۶۹. یَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ ... مائده: ۱۶. سبیل اللّٰه: هر راهی است که رضای خدا در آن باشد مثل قتل فی سبیل اللّٰه، و انفاق فی سبیل اللّٰه، هجرت فی سبیل اللّٰه چنانکه فی سَبِيلِ الطَّاعُوتِ ... نساء: ۷۶. و سَبِيلُ الْمُجْرِمِينَ انعام: ۵۵. خلاف آن است در آیه مِنْ نُطْفَةٍ خَلَقَهُ فَقَدَرَهُ. ثُمَّ السَّبِيلَ يَسْرَهُ عبس: ۱۹ و ۲۰. ظاهرا مراد راه تولد و بدنیا آمدن است و شاید مراد راه ولادت و هدایت و معیشت و غیره باشد.

سته: ج ۳، ص: ۲۲۴

سته: شش خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ... اعراف: ۵۴. ستین: شصت فَمَنْ لَمْ يَسْتَعِظْ فَاِطْعَامٌ سِتِّينَ مِسْكِينًا ... مجادله: ۴. ناگفته نماند در آیات ۵۴ اعراف ۳ یونس، ۷ هود، ۵۹ فرقان، ۴ سجده، ۳۸ ق، ۴ حدید گفته شده که خدا آسمانها و زمین را در شش روز آفرید در سه محل «مَا بَيْنَهُمَا» نیز اضافه شده. غرض از شش روز، روزهای معمولی نیست بلکه شش دوران است که شاید میلیونها سال طول کشیده است مشروح این سخن

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۲۵

در «ارض» گذشت. و تفصیل این شش روز در سوره فصلت آیه ۹-۱۲ مذکور است و با ملاحظه آن آیات بدست میاید که مراد از سموات و ارض در آیات «سِتَّةِ أَيَّامٍ» زمین و طبقات جو است و اللّٰه العالم.

ستر: ج ۳، ص: ۲۲۵

ستر: بفتح (س) پوشاندن «ستر الشیء سترًا: غطاء» و بکسر (س) پرده و پوشش (اقرب). «لَمْ نَجْعَلْ لَهُمْ مِنْ دُونِهَا سِتْرًا» کهف: ۹۰. بر آنها جز آفتاب پوششی قرار نداده بودیم. استتار اختفا و مخفی شدن است «وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَرُونَ أَنْ يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَلَا أَبْصَارُكُمْ ... فصلت: ۲۲. نبودید مخفی شوید از اینکه گوش و چشمهایتان بر شما گواهی دهند ظاهرا منظور آنست که قدرت مخفی شدن از شهادت اعضا نداشتید. «وَ إِذْ قَرَأْتَ الْقُرْآنَ جَعَلْنَا بَيْنَكَ وَ بَيْنَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ حِجَابًا مَسْتُورًا» اسراء: ۴۵. معنی آیه در

«حج» گذشت.

سجده: ج ۳، ص: ۲۲۵

اشاره

سجده: سجود در لغت بمعنی تذلل، خضوع و اظهار فروتنی است راغب گوید «السجود اصله التظامن و التذلل» طبرسی فرموده: سجود در لغت خضوع و تذلل است و در شرع عبارت است از گذاشتن پیشانی بر زمین. صحاح و قاموس نیز اصل آنرا خضوع گفته‌اند. در شریعت اسلام سجده بر غیر خدا حرام است و آن گذاشتن اعضاء هفتگانه (پیشانی، کف دستها، زانوها و سر انگشتان بزرگ دو پا) بر زمین است و اهم آنها گذاشتن پیشانی است. سجود مصدر و جمع ساجد هر دو آمده است مثل «سَيَمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ» ... فتح: ۲۹. و مثل «وَالْقَائِمِينَ وَالرُّكَّعَ السُّجُودِ» حج: ۲۶. رُكْع جمع راکع و سجود جمع ساجد است. چنانکه سجد نیز جمع ساجد است «وَالَّذِينَ يَبْتُغُونَ لِرَبِّهِمْ سُجَّدًا وَقِيَامًا» فرقان: ۶۴. مسجد اسم مکان است یعنی محل سجده و آن از قاعده معروف مستثنی است زیرا قائده اسم زمان و مکان از ثلاثی مجرد اگر عین مضارع آن

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۲۶

مضموم یا مفتوح باشد مفعول بفتح (ع) است مثل مطبخ و مذبح و اگر عین مضارع مکسور باشد قائده آن مفعول است بکسر (ع) مثل منزل و مجلس، یازده کلمه در زبان عرب بر خلاف این قاعده آمده با آنکه عین مضارع آنها مضموم است. عین اسم زمان و مکانشان مکسور آمده مثل مسجد مشرق، مغرب (... مقدمه المنجد). در اقرب گوید: گفته شده مسجد اسم موضع عبادت است خواه در آن سجده شده یا نه و اگر نظر بمعنای فعل باشد مسجد (بفتح ج) گفته میشود و آن مذهب سیبویه است. بهر حال مسجد مکان سجده و عبادت است نحو «قَوْلٌ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ» ... بقره: ۱۴۴ و ۱۴۹. «لَمَسْجِدٍ أُسَسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ» ... توبه: ۱۰۸. جمع مسجد مساجد است مثل «إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مِنْ آمَنَ بِاللَّهِ» ... توبه: ۱۸. مساجد بمعنی مواضع سجود از اعضاء بدن نیز آمده در کافی کتاب جنائز باب تحنيط المیت روایت ۱۵ چنین است: از امام صادق علیه السلام از حنوط میت پرسیدم؟ فرمود: «اجعله فی مساجد» یعنی حنوط را در اعضاء سجود او قرار بده. در بیشتر آیات قرآن سجود در معنای اولی بکار رفته مثل «وَرَفَعَ أَيُّوبُ عَلَى الْعَرْشِ وَخَرُّوا لَهُ سُجَّدًا» ... یوسف: ۱۰۰. ظاهرا مراد آنست که بحالت تواضع و خضوع بیوسف افتادند. یوسف آنوقت وزیر دارائی مصر بود و پدر و مادرش روی مقررات باو تواضع کردند راغب نقل کرده: سجود بر سیبل خدمت در آن روزگار جایز بود. ولی احتیاج باین سخن نیست و آنچه گفته شد کافی است معنی آیه آن نیست که مثل سجده نماز بسجده افتادند و کار حرامی کردند و گرنه قرآن بصورت قبول نقل نمیکرد. همینطور است سجده ملائکه بآدم که در بسیاری از آیات آمده «قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ»

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۲۷

بقره: ۳۴، اعراف: ۱۱، اسراء: ۶۱، كهف: ۵۰. ناگفته نماند طبق آیات بقره خداوند بملائك فهماند که جانشینی در روی زمین خواهد آفرید، ملائکه از درك مطلب در مانده و خودشان را لایق چنین امیر دیدند و گفتند «وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ» خداوند آنها را متوجه فرمود که ساختمان وجود آنها برای چنین امری آفریده نشده است گرچه بندگان محترم و مطیع امر خدایند «بَلْ عِبَادٌ مُكْرَمُونَ. لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ» و چون آدم کارهای بخصوصی انجام داد ملائک پی بردند که کار آدم از آنها ساخته نیست. خداوند فرمود: پس بآدم خضوع و سجده کنید. نظیر آنست که زید بعمرو بگوید: حسن رانندگی بلد است و آنرا بهتر میداند، عمرو بگوید: نه اینطور نیست من لیاقت اینکار دارم آنگاه حسن پیش عمرو ماشینی را طوری براند که عمرو از آن عاجز باشد در این صورت زید

بگوید: حالا- به حسن سجده و خضوع کن و اقرار کن که او بهتر از تو است بعقیده نگارنده غرض از سجده ملائکه بآدم همین خضوع و اقرار بقابلیت و لیاقت خلافت بوده است نه سجود معروف نماز تا بگوئیم: سجده بر غیر خدا جایز نیست پس معنای این سجده چه بوده است؟ وانگهی سجده معروف نماز در آنوقت نبوده تا درباره آن صحبت شود و قرآن آنرا بصورت قبول نقل میکند و الله العالم. در قرآن مجید بمعبد اهل کتاب نیز مسجد گفته شده مثل «سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ» ... اسراء: ۱. میدانیم که وقت نزول قرآن مسجد اقصی از معابد اهل کتاب بود. ایضا آیه «قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَىٰ أَمْرِهِمْ لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِمْ مَسْجِدًا» کهف: ۲۱. که قضیه راجع باصحاب کهف و پیش از نزول قرآن است و مراد کلیسا است ایضا «وَلْيَدْخُلُوا الْمَسْجِدَ» اسراء: ۷.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۲۸

[مسجد ضرا]؛ ج ۳، ص: ۲۲۸

قبا دهی است در دو میلی مدینه که رسول خدا صلی الله علیه و آله در هجرت بآنجا وارد شد و در آنجا مسجدی ساخت و آن اولین مسجدیست که در اسلام ساخته شد و آنرا احترام بخصوصی است «الْمَسْجِدُ الْأَسْوَدُ الَّذِي بَنَى اللَّهُ عَلَيْهِ الْبَنِي إِسْرَائِيلَ الَّذِي هُوَ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ» ... این مسجد منتسب به بنی عمرو بن عوف است که در قبا ساکن بودند. جماعتی از منافقان از بنی غنم بن عوف بر آنها حسد برده در کنار مسجد قبا مسجدی ساختند و چون از آن فارغ شدند پیش حضرت رسول صلی الله علیه و آله آمده گفتند: یا رسول الله مسجدی ساخته‌ایم برای ناتوانها و اهل حاجت که نمی‌توانند بمسجد قبا بروند و نیز می‌خواهیم در فصل سرما و باران از آن استفاده کنیم، دوست داریم که تشریف آورده در آن نماز بخوانید و از خدا برکت بخواهید (نماز خواندن آنحضرت دلیل رسمیت آن در مقابل مسجد قبا بود) حضرت در آنموقع مشغول مقدمات سفر تبوک بود فرمود: الآن در پای سفرم اگر بر گشتیم انشاء الله آمده و برای شما نماز می‌خوانیم. و ضمنا ابو عامر راهب که از دشمنان آنحضرت و از دشمنان اسلام بود باهل آنمسجد نامه نوشت که: آماده شوید و مسجدی بسازید من پیش قیصر روم میروم با لشکری وارد مدینه شده و محمد صلی الله علیه و آله را از مدینه خارج میکنیم. منافقان در انتظار ورود ابو عامر بودند و میخواستند از آنمسجد استفاده کنند لذا قرآن آن مسجد را مسجد ضرا خواند مسجدیکه بضرر اسلام و برای کفر و ایجاد تفرقه و کمینگاه دشمن اسلام ساخته شده بود. رسول خدا صلی الله علیه و آله چون از تبوک برگشت آیات وحی ماجری را خبر داد و حضرتش را از رفتن و نماز خواندن در آن نهی کرد و مسجد قبا را ستود. آنحضرت بچند نفر دستور داد رفته آنمسجد را ویران کرده و محلش را مزبله نمودند اینک آیات: «وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۲۹

وَ كُفْرًا وَ تَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَ إِزْوَاجًا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ وَ لِيَحْلِفُنَّ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا الْحُسَيْنِ وَ اللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ. لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا لِمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَىٰ مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَّطَّهَرُوا وَ اللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ» توبه: ۱۰۷ و ۱۰۸. «قَالَ أَسْجِدْ لِمَنْ خَلَقْتَ طِينًا» اسراء: ۶۱. سجده همان است که درباره ملائکه گفته شد، یعنی آیا خضوع و تذلل کنم بر آنکس که از گل آفریدی؟! «لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَ لَا لِلْقَمَرِ وَ اسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ» ... فصلت: ۳۷. باز ظاهرا مراد خضوع و تذلل است نه سجده نماز و شاید هم سجده متعارف باشد و مؤید آن وجوب سجده متعارف است با خواندن و یا شنیدن این آیه، «وَالنَّجْمُ وَ الشَّجَرُ يَسْجُدَانِ» رحمن: ۶. نجم بمعنی گیاه و شجر درخت است آنها نیز بخدا خضوع و تذلل میکنند. «وَ الشَّمْسُ وَ الْقَمَرُ رَأَيْنَهُمْ لِيَ سَاجِدِينَ» یوسف: ۴. در این آیه نیز معنای لغوی منظور است.

[سجده موجودات]؛ ج ۳، ص: ۲۲۹

آیاتی داریم که از سجده موجودات نسبت بخداوند حکایت میکنند مثل «وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَظِلَالُهُم بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ» رعد: ۱۵. مراد از سجود خضوع و پیروی از قوانین طبیعی حق است که همه بآن قوانین خاضع‌اند. بنظر المیزان سجده طوعی آنها در مقرراتی است که موافق طبع آنها و سجود کرهی در ناملائمات است از قبیل مرگ. مرضها و فنا و غیره علی هذا هر که در آسمانها و زمین است خاضع اراده و مشیت و مقررات خدائی است در بعضی‌ها با رغبت و در بعضی‌ها با اکراه حتی سایه‌های آنها در قبل از ظهر و بعد از ظهر و در حرکت و تمایل خاضع خداوند است.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۳۰

ایضا «وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مِنْ دَابَّةٍ وَالْمَلَائِكَةُ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ» نحل: ۴۹. آیه گذشته درباره عقلا است ولی این آیه اعم از آنست مگر آنکه «من» در آیه اول بغیر عقلا- نیز شامل باشد بقرینه آنکه همه موجودات نسبت بخدا شاعر و عاقل‌اند. ایضا «أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ وَالدَّوَابُّ وَكَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ وَكَثِيرٌ حَقَّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ» ... حج: ۱۸. ناگفته نماند کلمه «وَمَنْ فِي الْأَرْضِ» در صدر آیه شامل تمام مردم است با در نظر گرفتن آن روشن میشود که مراد از «وَكَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ» که عطف بر «مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ» است سجده بخصوصی است غیر از سجده اولی و قهرا مراد از آن سجده تشریعی است یعنی همه آنانکه در آسمانها و زمین است و آفتاب و ماه و ستارگان و کوهها و درختان و جنبدگان، بخداوند خاضع‌اند و در این میان بسیاری از مردم از قوانین و تشریح خداوند نیز پیروی میکنند و بر بسیاری از آنان که اطاعت نمیکند عذاب خدا حتمی است (از المیزان). ولی باز معلوم نیست که مراد از سجده کثیری از مردم سجده معروف نماز باشد و شاید مراد مطلق خضوع و اطاعت از فرامین خدا باشد.

[سجده‌های واجب قرآن؛ ج ۳، ص: ۲۳۰]

سجده‌های واجب قرآن مجید در چهار آیه است که بمحض خواندن یا شنیدن یکی از آنها بلا فاصله واجب است بسجده افتاد چهار آیه فوق از این قرارند: ۱- «إِنَّمَا يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا الَّذِينَ إِذْ ذُكِّرُوا بِهَا خَرُّوا سُجَّدًا وَسَبَّحُوا بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ» سجده: ۱۵.۲- «وَمِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ وَاسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ إِن كُنتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ» فصلت: ۳۷.۳- «فَاسْجُدُوا لِلَّهِ وَاعْبُدُوا» نجم: ۶۲.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۳۱

۴- «كَلَّا لَا تُطَعُّهُ وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ» علق: ۱۹. طبرسی رحمه الله در آخر اعراف ذیل آیه «وَلَهُ يَسْجُدُونَ» میگوید: در وجوب و استحباب سجده تلاوت اختلاف است ابو حنیفه آنرا واجب میدانند و نزد شافعی مستحب مؤکد است اصحاب ما نیز چنین گفته‌اند. از این سخن معلوم میشود که تمام سجده‌های قرآن در رأی امامیه مستحب مؤکد است. ولی مطلب اینطور نیست. در ذیل سوره الم سجده چیزی نگفته و در ذیل آیه فصیلت گوید: از ائمه ما روایت شده که محل سجده «إِن كُنتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ» است و در ذیل آیه نجم گوید: آیه دلالت دارد که در اینجا سجده واجب است چنانکه اصحاب ما گفته‌اند و در ذیل آیه علق فرموده: سجده در اینجا واجب است و آن از عزائم میباشد از عبد الله بن سنان از ابا عبد الله علیه السلام نقل است که فرمود: عزائم عبارت‌اند از: الم تنزیل، حم السجده، و النجم اذا هوی، اقرء باسم ربك و در غیر اینها در جمیع قرآن مستحب است و واجب نیست. از کلام اخیرش بنظر میاید که مراد از کلام ذیل اعراف سجده‌های مستحبی قرآن است. بهر حال وجوب سجده در آن چهار آیه در شیعه اجماعی است و روایات آن در وسائل ابواب قرائه القرآن باب ۴۲ و ۴۳ مذکور است برای کثرت اطلاع به مستمسک عروه ج ۶ ص ۳۵۸ بعد رجوع شود و در ۱۱ محل از قرآن سجده تلاوت مستحب است سید در عروه فصل سائر اقسام سجود در مسئله ۲ محل آنها را معین کرده

است ولی شافعی همه سجده‌های قرآن را که مجموعاً پانزده موضع است مستحب میدانند و ابو حنیفه بوجوب همه رأی داده است. «وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا» جن: ۱۸. احتمال هست که مراد از مساجد معابد باشد یعنی معابد برای خداست غیر خدا را نخوانید و احتمال قویتر آنست که مراد عبادتهاست

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۳۲

بمناسبت حال و محل یعنی تمام عبادتها برای خداست غیر خدا را عبادت نکنید چنانکه در مجمع از حسن نقل شده که مراد نمازهاست، روایت شده: معتصم از امام جواد علیه السلام از این آیه سؤال کرد فرمود: مراد از مساجد اعضاء هفتگانه سجده است (مجمع). «وَأَدْخِلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا حِطَّةً» ... بقره: ۵۸. بنی اسرائیل در صحرای سینا بحالت بیابان گردی و آزاد زندگی میکردند در صورت شهرنشینی مجبور بودند که از قوانین پیروی کنند و بدانند که از آزادی بیابان ساقط شده و پائین آمده‌اند ظاهراً مراد آنست: از دروازه شهر وارد شوید در حالیکه بقوانین شهرنشینی خاضع‌اید و بگوئید: این یکنوع حطه و پائین آمدن و محدودیت است.

سج: ج ۳، ص: ۲۳۲

سج: افروختن آتش. پر کردن. راغب آنرا تشدید آتش گفته. صحاح و قاموس آنرا سرخ کردن تنور و پر از آب کردن نهر و غیر آنها گفته‌اند عبارت قاموس چنین است «سجرت التور: احماه و النهر: ملائه» زمخشری آنرا پر کردن گفته سجرت التور یعنی آن را با آتشگیره و هیزم پر کرد. طبرسی رحمه الله ذیل آیه ۷۲ غافر فرموده: اصل سجرت انداختن هیزم در آتش است و در ذیل آیه ۶ طور آنرا پر کردن گفته و گوید: سجرت التور یعنی آنرا از آتش پر کردم. در نهج - البلاغه خطبه ۲۲۲ آمده «و تجزنی الی نار سجرتها جبارها لغضبها» که بمعنی افروختن و سرخ کردن است. خلاصه اینها، افروختن و پر کردن است و اصل آن بنا بقول مجمع انداختن در آتش است «ثُمَّ فِي النَّارِ يُسْجَرُونَ» غافر: ۷۲. معنی آیه یکی از این سه تا است: سپس در آتش انداخته میشوند. سپس پر کرده میشوند در آتش. سپس در آتش سوخته میشوند. مثل «أَفَمَنْ يُلْقَى فِي النَّارِ» ... فصلت: ۴۰. «يَوْمَ يُدْعَوْنَ إِلَىٰ نَارٍ جَهَنَّمَ دَعَاً» طور: ۱۳. «فَأَدْخِلُوا نَارًا» ... نوح: ۲۵.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۳۳

«وَالْبَيْتِ الْمَعْمُورِ وَالسَّقْفِ الْمَرْفُوعِ وَالْبَحْرِ الْمَسْجُورِ. إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ» طور: ۴-۷. ظاهراً مراد از بیت المعمور کعبه است به «عمر» رجوع شود. مراد از سقف مرفوع بقرینه «وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفًا مَحْفُوظًا» ... انبیاء: ۳۲. آسمان است و از علی علیه السلام نیز نقل شده و بحر مسجور دریای گداخته و یا دریای مملو است. بگمان بیشتر مراد از بحر مسجور دریای مرکز زمین است و مفرد بودن آن مؤید این معنی است، چنانکه میدانیم مرکز زمین دریای مذاب سهمگینی است که از کثرت فشار مانند خمیر و لاستیک میباشد و چون کمی بالا آمد از فشار آن کاسته شده و بصورت مواد مذاب آتشفشانی میکند. در «رتق» نیز این سخن گفته شد و چون آیات راجع بقیامت است و از آیات «وَأَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَنْقَالَهَا» زلزله: ۲. «وَإِذَا الْأَرْضُ مُدَّتْ. وَأَلْقَتْ مَا فِيهَا وَتَخَلَّتْ» انشقاق: ۳ و ۴ میتوان بدست آورد که در ابتدای قیامت مقداری از آن مواد بیرون خواهد ریخت. «وَإِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ» تکویر: ۶. و چون دریاها افروخته و گداخته شوند بعید است آنرا پر شدن معنی کنیم زیرا در آینده آبی غیر از آب دریاها نخواهیم داشت که روی آنها ریخته و پر شوند. آیه درباره مقدمات قیامت است باحتمال نزدیک بیقین گداخته شدن دریاها در اثر بزرگ شدن حجم خورشید و یا بیرون ریختن مواد مذاب زمین و یا تخلیه نیروها است که از بهم خوردن نظم فعلی بوجود خواهد آمد. این مطلب را در رساله معاد از نظر قرآن و علم مشروحا گفته‌ایم. همینطور است «وَإِذَا الْبِحَارُ فُجِّرَتْ» انفطار: ۳. که شکافتن دریاها در اثر کثرت حرارت خواهد بود قرآن فرموده: «يَوْمَ تَكُونُ السَّمَاءُ كَالْمُهْلِ» معارج: ۸. آسمان چون آهن گداخته و یا چون ته مانده روغن جوشان شود در

اینصورت قهرا دریاها فروخته و تبخیر خواهند شد.

سجل: ج ۳، ص: ۲۳۳

سجل: «يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۳۴

السَّجِلِّ لِلْكِتَابِ» ... انبیاء: ۱۰۴. راغب گوید: گفته شده سَجَل سنگی است که در آن چیزی نوشته شود سپس در صحیفه سَجَل نامیده شده در مجمع نیز صحیفه گفته. ناگفته نماند «سَجَل» در آیه فاعل «طَيَّ» و «للكتب» مفعول آن است یعنی روزی آسمانرا میپیچیم همانطور که صحیفه نوشته‌ها می‌پیچد. «وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهَا حِجَارَةً مِنْ سِجِّيلٍ مَنْضُودٍ» هود: ۸۲. این کلمه سه بار در قرآن مجید آمده است یکی در این آیه که درباره عذاب قوم لوط است. دیگری در آیه ۷۴ حجر، که آن نیز درباره قوم لوط است. سومی در سوره فیل که درباره اصحاب فیل است. و در سوره ذاریات آیه ۳۳ که حکایت قوم لوط است بجای سجیل «طین» آمده است «الَّذِينَ سَجَّلْنَا عَلَيْهِمْ حِجَارَةً مِنْ طِينٍ». راغب گوید: سجیل کلوخی است که از سنگریزه و گل تشکیل شده باشد. و این مؤید آنست که در قاموس و غیره گفته‌اند: آن معرب سنگ گل است. در مجمع نیز آنرا معرب گفته و از ابو عبیده سنگ سخت نقل کرده است. بنا بر این «طین» نکره در آیه فوق عبارت اخرای سجیل است. میشود گفت: قید سجیل در آیات اشاره است بآنکه سنگهای باریده سنگ خالص نبوده بلکه کلوخ سنگدار بوده‌اند این است آنچه گفته‌اند. ولی باید دانست که قرآن روی سجیل تکیه میکند باید معنای دیگری از آن مراد باشد فکر میکنم منظور از آن پی در پی بودن سنگها باشد در اقرب آنرا ریختن آب گفته است. «سجل الماء: صبه» صحاح نیز چنین گفته است در جوامع الجامع ذیل سوره فیل گفته: آن از اسجال بمعنی ارسال است زمخشری نیز چنین گفته است علی هذا کلمه «مِنْ سَجِّيلٍ» بیان وصف حجاره است نه حقیقت آنها یعنی سنگهاییکه پیوسته و پشت سر هم میباریدند و کلمه «أَمْطَرْنَا» و «تَرْمِيهِمْ» که قبل از سجیل آمده مؤید این سخن است. این در صورتی است که «من»

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۳۵

برای بیان باشد.

سجن: ج ۳، ص: ۲۳۵

سجن: زندان. «رَبِّ السَّجْنِ أَحَبُّ إِلَيَّ مِمَّا يَدْعُونَنِي إِلَيْهِ» ... یوسف: ۳۳. «لَأَجْعَلَكَ مِنَ الْمَسْجُونِينَ» شعراء: ۲۹. سجن (بفتح س) مصدر است بمعنی منع از تصرف و زندانی کردن. گوئی معنای اصلی آن منع است و زندان را بدان سبب سجن گفته‌اند در اقرب آمده «وَاللَّهُ مَا اسْجَنَ عَنْهُ لِسَانِي إِلَّا إِذَا كَسَانِي» بخدا زبانم را از او منع نمیکنم تا لباسم پوشانند.

سجین: ج ۳، ص: ۲۳۵

سجین: «كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْفُجَارِ لَفِي سَجِّينٍ. وَمَا أَدْرَاكَ مَا سَجِّينٌ. كِتَابٌ مَرْقُومٌ» مطفین: ۷-۹ از این سه آیه بدست میاید که سجین هم ظرف کتاب فاجران و هم کتاب مرقومی است این سخن بنا بر تجسم عمل چنین است: اعمال گناهکاران مجسم شده در محلی قرار میگیرد و سجین از آن اعمال تشکیل میشود و لذا میشود گفت که سجین همان جهنم است و چون اعمال خود سجنی برای مجرمین است بدین جهت سجین نامیده شده و زیادت حروف در آن روشن کننده شدت زندان است چنانکه گفته‌اند. مقابل سجین علین است که فرموده «كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْأَبْرَارِ لَفِي عَلِّينَ. وَمَا أَدْرَاكَ مَا عَلِّيونَ. كِتَابٌ مَرْقُومٌ» مطفین: ۱۸-۲۰.

سجود؛ ج ۳، ص: ۲۳۵

سجود: «وَالضُّحَىٰ. وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَىٰ» ضحی: ۱ و ۲. سجود را سکون گفته‌اند «سجی سجوا: سکن و دام» در نهج البلاغه خطبه ۱۶۱ آمده «فی لیل داج و لا غسق ساج» یعنی در شب تار و در ظلمت ساکن و آرام. معنی آیه: قسم بروشنی روز و قسم بشب آنگاه که آرام شود این آیه نظیر «وَاللَّيْلِ إِذَا عَسَىٰ» تکویر: ۱۷. «وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَىٰ» لیل: ۱. است در اول شب نور با ظلمت بهم آمیخته است و چون مقداری از شب گذشت تاریکی مطلق است که گوئی ظلمت ساکن شده و آرام گرفته است. طبرسی و زمخشری و راغب نیز آنرا سکون گفته‌اند.

سحب؛ ج ۳، ص: ۲۳۵

سحب: کشیدن. مثل کشاندن دامن

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۳۶

و کشاندن انسان بر رویش و سحاب بمعنی ابر از آن است که باد آنرا میکشد و یا آن آب را میکشد و یا در رفتنش کشیده میشود (مفردات). «يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِي النَّارِ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ» قمر: ۴۸. روزی که بر رویشان در آتش کشیده شوند. در نهج البلاغه خطبه ۱۸۰ در وصف باری تعالی فرموده «و يعلم مسقط القطرة و مقرها و مسح الذرة و مجرها» محل سقوط قطره باران و قرارگاه آنرا میداند، مکان کشیده شدن مورچه و جاریگاه آنرا داناست. مسح ظاهرا اسم مکان است نه مصدر میمی.

سحاب؛ ج ۳، ص: ۲۳۶

سحاب: ابرها. اسم جنس جمعی است واحد آن سحابه و جمع آن سحب (بضم س-ح) و سحاب است گاهی وصف آن نسبت بلفظ مفرد میاید مثل «وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ» بقره: ۱۶۴. و گاهی نسبت بمعنی آن جمع نحو «وَيُنشِئُ السَّحَابَ الثَّقَالَ» رعد: ۱۲. که جمع ثقیل است (اقرب) در بیشتر آیات قرآن بمناسبت لفظ وصف و ضمیر آن مفرد آمده است. ابرها در حقیقت هوای مرطوب‌اند که از سطح دریاها و اقیانوسها در اثر حرارت خورشید تبخیر شده و در هوا متکاثف گردیده بوسیله بادهای بطرف خشکی‌ها روی میاورند و مانند دریائی بالدار در آسمان شناورند و حامل رحمت پروردگار میباشند. این کلمه مجموعاً ۹ مرتبه در قرآن مجید آمده و پیوسته بلفظ «سحاب» است «أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُرْجِي سَيْحَابًا ثُمَّ يُؤَلِّفُ بَيْنَهُ ثُمَّ يَجْعَلُهُ رُكَامًا فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِذَايِهِ وَيُنزِلُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ جِبَالٍ فِيهَا مِنْ بَرَدٍ» ... نور: ۴۳. یعنی خداوند ابری را میراند سپس آنرا تألیف و متکاثف میکند آنگاه می‌بینی باران از وسطهای آن بیرون میاید. باد را در نقل و انتقال ابرها نقش عمده‌ای است لذا قرآن بادهای را بشارت دهنده باران نام میرد «يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ» ... اعراف:

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۳۷

۵۷. «وَاللَّهُ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيَّاحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا» ... فاطر: ۹.

سحت؛ ج ۳، ص: ۲۳۷

سحت: بفتح (س) استیصال و از بین بردن. ثلاثی و مزید آن بیک معنی است در مجمع آمده «اصل السحت الاستیصال يقال سحته و اسحته ای استاصله» «لَا تَقْتُلُوا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا فَيَسِدَ حَنُوكُمْ بِعَذَابٍ» ... طه: ۶۱. بخدا دروغ نبندید و گرنه شما را با عذاب مخصوصی مستأصل و ریشه کن میکند.

سُحْت؛ ج ۳، ص: ۲۳۷

بضمّ (س) اسم مصدر و شیء مستأصل شونده است راغب آنرا پوستیکه مستأصل شود گفته است این کلمه سه بار در قرآن آمده و همه در سوره مائده آیات ۴۲، ۶۲، ۶۳ است «سَيَمَاعُونَ لِلْكَذِبِ أَكَالُونَ لِلشُّحْتِ»... مراد از سُحْت در آیات فوق حرام است. راغب علت تسمیه را چنین گوید: گوئی حرام دین و مروت شخص را از بین میبرد روایت شده «کسب الحجام سُحْت» این بواسطه حرام بودن نیست بلکه بعلت بردن مروت و مردانگی است. طبرسی ره در علت تسمیه سه قول نقل کرده اولی قول زجاج است که حرام سبب استیصال و هلاکت است. دومی قول جبائی که در حرام برکتی نیست و مستأصل شده ریشه کن میگردد. سومی قول راغب است که از خلیل نقل میکند از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل شده سُحْت رشوه گرفتن در قضاوت است. و نیز به قیمت سگ، اجرت زانیه، قیمت مشروب، اکل مال یتیم، و ربا و غیره سُحْت اطلاق شده به مجمع البیان ذیل آیه فوق و تفسیر عیاشی و غیره رجوع کنید.

سحر؛ ج ۳، ص: ۲۳۷

اشاره

سحر: بکسر (س) جادو. راغب گوید: سحر بچند معنی گفته میشود اول حيله‌ها و تخیلات بی حقیقت است که شعبده باز با تردستی چشم شخص را از کاریکه میکند منحرف مینماید... طبرسی فرموده: سحر و کهنات و حيله نظیر هم‌اند از جمله سحر تصرفی است که در چشم واقع میشود تا گمان کند کار همانطور است که می‌بیند حال آنکه آنطور نیست. و سحر عملی قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۳۸

خفی است که شیء را بر خلاف صورت و جنس آن مصور میکند در ظاهر نه در حقیقت. ناگفته نماند سخن اخیر مجمع قابل مناقشه است دقت در آیات قرآن نشان میدهد که اثر سحر فقط در چشم و ذهن طرف است نه تصرف در صورت و جنس شیء. عبارت دیگر ساحر در چشم و خیال بیننده تصرف میکند که ریسمان را مار گمان کند نه اینکه ریسمان را بحرکت در میاورد آنگاه که انسان بمحل تاریک نگاه میکند و قیافه مخوفی در نظرش مجسم میشود چشم او اشتباه میکند نه اینکه فلان درخت مثلاً بآن صورت در آمده است. قرآن فرماید «فَلَمَّا أَلْقَوْا سَحَرُوا أَعْيُنَ النَّاسِ وَاسْتَوْهَبُوهُمْ»... اعراف: ۱۱۶. آیه صریح است در اینکه در چشم‌ها تصرف کرده‌اند نه اینکه واقعا ریسمانها را بحرکت آورده باشند. همچنین آیه «فَإِذَا جَاءَهُمْ وَاعِصِيَهُمْ يُخَيَّلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ أَنَّهَا تَسْعَى» طه: ۶۶. این نیز روشن است که بخیال موسی چنین می‌آمد که آنها بسرعت حرکت میکنند نه اینکه آنها حرکت میکرده‌اند. ایضا آیه «فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ»... بقره: ۱۰۲. نشان میدهد که در اذهان تصرف کرده زوج را بزوجه دشمن میگردند نه اینکه در زوجه تصرف کرده باشند. با این بیان فرق سحر و معجزه روشن میشود زیرا معجزه انقلاب حقیقی خارج و واقعیت است مثلاً در قضیه عصای موسی و آتش ابراهیم و شکافتن دریا برای بنی اسرائیل و ناقه صالح و غیره. در خارج عصا مار و دریا شکافته و آتش سرد شده بود. ساحر: سحر کننده. جمع آن در قرآن ساحرون (یونس ۷۷) و سحره (طه ۷۰) آمده است. سحر صیغه مبالغه است «يَأْتُوكَ بِكُلِّ سَحَارٍ عَلِيمٍ» شعراء: ۳۷. تسحیر گوئی دلالت بر مبالغه دارد طبرسی ذیل آیه «قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مِنَ الْمُسَحَّرِينَ» شعراء: ۱۵۳. آنرا سحر

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۳۹

بعد از سحر خوانده و در اقرب آنرا از اساس نهج البلاغه نقل کرده است.

[آیا سحر در رسول خدا صلی الله علیه و آله اثر داشت؟!؛ ج ۳، ص: ۲۳۹]

قرآن کریم قول کفار را که آنحضرت را مسحور میگفتند بصورت ردّ نقل میکند «إِذْ يَقُولُ الظَّالِمُونَ إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَسْحُورًا» اسراء: ۴۷. ایضا «وَقَالَ الظَّالِمُونَ إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَسْحُورًا» فرقان: ۸. این آیات روشن میکند که آنحضرت مسحور نبوده در این صورت آنچه در مجمع از عایشه و ابن عباس نقل شده که لیبید بن اعصم یهودی رسول خدا صلی الله علیه و آله را سحر کرد و آنحضرت مریض شد تا جبرئیل معوذتین را آورد و سحر گشوده شد و حضرت شفا یافت پنداری بیش نیست طبرسی ره پس از نقل آن فرموده: این جائز نیست زیرا آنکه مسحور است گوئی در عقل او اختلالی رخ داده خداوند این مطلب را با «وَقَالَ الظَّالِمُونَ إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَسْحُورًا. أَنْظِرْ كَيْفَ» ... ردّ کرده است بلی ممکن است یهودی و دخترانش خواسته‌اند چنین کاری بکنند ولی نتوانسته‌اند و خداوند آنحضرت را از کید آنها مطلع فرموده است. مرحوم فیض روایاتی در این زمینه در صافی تفسیر سوره علق نقل کرده است ولی اگر آنها را قبول کنیم باید بگوئیم: نعوذ بالله آنحضرت مسحور بوده است با آنکه قرآن مجید در نفی آن صراحت دارد. محققین باین نقلها اشاره کرده و ردّ نموده‌اند. ولی آیه «يُحْيِلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ أَنَّهُمْ تَشْعَى» که گذشت حاکی از نفوذ سحر در موسی علیه السلام است و الله العالم. اما در عین حال آنحضرت میدانست که این کار سحر است.

سحر: ج ۳، ص: ۲۳۹

سحر: (بفتح س. ح) نزدیک صبح. صحاح گوید «و السحر قبیل الصبح» طبرسی گوید: سحر وقت قبل از طلوع فجر است اصل آن بمعنی خفاء است که شخص در آن وقت در تاریکی مخفی است به ریه نیز سحر گویند که محلش مخفی است.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۴۰

«إِلَّا آلَ لُوطٍ نَجَّيْنَاهُمْ بِسَحْرِ» قمر: ۳۴. ناگفته نماند آیاتی که جریان رفتن آل لوط را بیان میکنند در آنها هست که فرشتگان گفتند: تو با خانوادهات پاسی از شب گذشته بروید «فَأَشِيرُ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ» ... هود: ۸۱. در اینصورت میتوان گفت که آنها در شب رفته و طرف صبح از منطقه خطر گذشته‌اند لذا فرموده «نَجَّيْنَاهُمْ بِسَحْرِ». «وَالْقَانِئِينَ وَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ بِالسَّحْرِ» آل عمران: ۱۷. «و بِاللَّسَّارِ هُمْ يَسْتَعْفِرُونَ» ذاریات: ۱۸. اسحار جمع سحر است آیات از استغفار در سحر گاهها حکایت میکند که بهترین وقت برای یاد خداست خوشحال آنکه در آن اوقات مبارک با خدای خود راز و نیاز دارند. سحور طعامی است که در آنوقت تناول شود و تسحر خوردن آنست (راغب).

سحق: ج ۳، ص: ۲۴۰

سحق: (بضم س) دوری و بفتح آن بشدت کوبیدن و از بین بردن است در اقرب گوید «سحقه سحقا: دقه اشد الدق» صحاح گوید: «السحق البعد» «فَاعْتَرَفُوا بِذَنبِهِمْ فَسُحِقًا لِأَصْحَابِ السَّعِيرِ» ملک: ۱۱. «سحقا» مفعول است بفعل محذوف اسحقهم الله سحقا یعنی: دوری باد از رحمت خدا باهل سعیر «وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَكَأَنَّمَا خَرَّ مِنَ السَّمَاءِ فَتَخَطَّفَهُ الطَّيْرُ أَوْ تَهْوَى بِهِ الرِّيحُ فِي مَكَانٍ سَحِيقٍ» حج: ۳۱. سحق بمعنی مسحوق و مکان دور است یعنی هر که بخدا شرک ورزد گوئی از آسمان افتاده و مرغ (لشخوار) او را بسرعت میگیرد و یا باد بمکان دورش میبرد یعنی رشته‌اش از خدا بریده و بخود وا گذاشته است.

اسحق: ج ۳، ص: ۲۴۰

اسحق: علیه السلام فرزند حضرت ابراهیم از پیامبران مشهور، نام مبارکش هفده بار در قرآن مجید آمده است آیه «وَمَا أَنْزَلْنَا إِلَيْهِ

إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ ... بقره: ۱۳۶. و «وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ» ... نساء: ۱۶۳. و غیره مقام قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۴۱

رسالت وی را روشن میکند. او مورد هدایت پروردگار بوده «وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ كُلًّا هَدَيْنَا» ... انعام: ۸۴. خداوند نعمت خود را بر او و ابراهیم تمام کرده بود «وَيَتِمُّ نِعْمَتُهُ عَلَيْكَ وَعَلَىٰ آلِ يَعْقُوبَ كَمَا أَتَمَّهَا عَلَىٰ أَبَوَيْكَ مِنْ قَبْلِ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ» ... یوسف: ۶. وی از عباد الله الصالحین میباشد و خداوند او را مبارک گردانیده است. «وَبَشَّرْنَاهُ بِإِسْحَاقَ نَبِيًّا مِنَ الصَّالِحِينَ» صافات: ۱۱۲. «وَبَارَكْنَا عَلَيْهِ وَعَلَىٰ إِسْحَاقَ» ... صافات: ۱۱۳. ایضا آیات ذیل از مقام شامخ او و پدر و فرزندش سخن میگوید «وَأَذْكُرُ عِبَادَنَا إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ أُولَى الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ. إِنَّا أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ ذُكْرَى الدَّارِ. وَإِنَّهُمْ عِنْدَنَا لَمِنَ الْمُضْطَفِينَ الْأَخْيَارِ» ص: ۴۵-۴۷. درباره این مطلب که آیا ذبیح اسحق بود یا برادرش اسمعیل؟ در «اسمعیل» روشن کردیم که ذبیح او بوده نه اسحق. آیاتیکه در آن اسمعیل و اسحق آمده اسحق پیوسته بعد از اسمعیل آمده است و این روشن میکند که اسمعیل برادر بزرگ بوده است. مسعودی در اثبات الوصیه گوید: ذبیح اسمعیل بود و او فرزند بزرگ ابراهیم و جانشین پدرش بود و اسحق بعد از اسمعیل به پیامبری رسید. ناگفته نماند تورات فعلی چنانکه در سفر پیدایش باب ۲۲ ذکر شده معتقد است که ذبیح حضرت اسحق بود. بنظر میاید که ذبیح بودن اسحق در کتب اسلامی خاصه بکتب اهل سنت از تورات راه یافته است ولی در «اسمعیل» گفتیم که بشهادت قرآن هنگام قربانی اسمعیل هنوز اسحق بدنیا نیامده بود و مژده اسحق توسط ملائکه پس از ماجرای قربانی است و حضرت رسول صلی الله علیه و آله در حدیث معروف فرموده «انا ابن الذبیحین» من فرزند دو ذبیح که جدش اسمعیل و پدرش عبد الله بن عبد المطلب است. امامان اهل بیت صلوات الله علیهم اجمعین فرموده‌اند: ذبیح اسمعیل بود به ج ۱۲ بحار ص ۱۲۱ بعد طبع اخیر رجوع شود.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۴۲

ایضا تورات میان این دو برادر اختلاف و منافرت نقل میکنند که از ساحت مردان الهی بدور است ما را پیروی از قرآن در این باره کافی است.

ساحل؛ ج ۳، ص: ۲۴۲

ساحل: کنار دریا. «فَأَقْذَفِيهِ فِي الْيَمِّ فَلَيْلِقِهِ الْيَمُّ بِالسَّاحِلِ» ... طه: ۳۹. او را در دریا رها کن تا دریا او را بکنار اندازد. ناگفته نماند از جمله معانی ساحل کوبیدن و تراشیدن است در اقرب گوید «سحل الشیء: قشره، نحته، سحقه» علی هذا کنار دریا را ساحل گویند که دریا آنرا میتراشد و یا آنرا میکوبد. قاموس و اقرب گوید: علت این تسمیه آن است که آب آنرا سحل کرده یعنی تراشیده یا کوبیده است و قیاس این بود که مسحول گفته شود یا معنی آن ذو ساحل است. در نهج البلاغه خطبه ۱۴۹ آمده «و تدق اهل البدو بمسحلهما» اهل وادی را با مدقه اش میکوبد. طبرسی رحمه الله ساحل را شط گفته که همان کنار دریاست. این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است.

سخر؛ ج ۳، ص: ۲۴۲

سخر: ریشخند کردن. در اقرب گوید «سخر منه: هزء به» «إِنَّ تَشِيخْرُوا مِنَّا فَإِنَّا نَسْحَرُ مِنْكُمْ كَمَا تَسْحَرُونَ» هود: ۳۸. اگر ما را مسخره بکنید ما هم شما را مسخره و ریشخند خواهیم کرد. این کلمه در همه جای قرآن با «من» تعدیه شده است در اقرب الموارد با «باء» نیز گفته سپس میگوید: فراء تعدیه با باء را منع کرده و جوهری گوید ابو زید حکایت کرده که آن پستترین دو استعمال است و در تاج العروس آمده که «سخریه» برای در ضمن گرفتن معنی «هزأ» است. سخر: مسخره کننده «وَإِنْ كُنْتَ لِمَنِ السَّخِرِينَ» زمر: ۵۶.

بعقیده طبرسی سخر و استسخر هر دو بیک معنی است و بعضی استفعال را طلب اظهار مسخره گفته‌اند علی هذا معنی «وَإِذِ الرَّؤُوفِ آيَةً يَسْتَسْخِرُونَ» صافات: ۱۴. آن است چون آیه‌ای بینند مسخره و ریشخند کنند یا یکدیگر را باظهار ریشخند و میدارند در اقرب نیز هر دو

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۴۳

بیک معنی است ولی میشود گفت که اضافه مبانی کثرت و مبالغه را میرساند. تسخیر: یعنی وادار کردن بعمل با قهر و اجبار. راغب گوید: تسخیر آنست که شیء را بغرض مخصوصی با قهر سوق کنند. طبرسی آنرا رام کردن گوید که عبارت اخرای سوق بقهر است. دیگران نیز چنین گفته‌اند «وَ سَيَخْرُ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ» ... رعد: ۲. یعنی خورشید و ماه را رام کرد و بحرکت و نظم مقهور نمود «أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ» ... لقمان: ۲۰. «لَكُمْ» * در این آیه و آیات دیگر نشان میدهد که این تسخیر برای بندگان و برای منافع آنهاست. «وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ بِأَمْرِهِ» ... اعراف: ۵۴. سخری بضم سین و کسر آن بمعنی مسخره شده یا تسخیر شده است طبرسی ذیل آیه ۱۱۰ مؤمنون نقل کرده که آن بمعنی مسخره شده و با ضم و کسر هر دو آید ولی بمعنی تسخیر شده فقط با ضم آید و نیز گوید: آنرا در آیه «لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سَخِرِيًّا» ... زخرف: ۳۲. بالاتفاق با ضم خوانده‌اند ولی در آیه «فَاتَّخَذُوا مَثَلًا سَخِرِيًّا» ... مؤمنون: ۱۱۰. و «اتَّخَذُوا مَثَلًا سَخِرِيًّا» ... ص: ۶۳. با ضم و کسر هر دو خوانده‌اند. ناگفته نماند: «سَخِرِيًّا» در مؤمنون ۱۱۰ و ص ۶۳ در قرآنها بکسر سین است گرچه قراء با هر دو خوانده‌اند بنظر میاید که مراد از آن در دو آیه فوق مسخره گرفتن است مخصوصا در سوره مؤمنون که ما بعد آن «وَكُنْتُمْ مِنْهُمْ تَضْحَكُونَ» است. ولی در آیه ۳۲ زخرف مراد از آن تسخیر شده است که ذیلا آنرا بررسی میکنیم: «أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سَخِرِيًّا وَرَحْمَتَ رَبِّكَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ» زخرف: ۳۲. «سَخِرِيًّا» در این آیه

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۴۴

چنانکه گفتیم بالاتفاق با ضم قرائت شده است. و مراد از آن تسخیر کردن است که مردمان یکدیگر را مسخر میکنند. مراد از رحمت ظاهرا نبوت است که آیه قبل میگوید «وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَيَّ رَجُلٍ مِنَ الْقَوَائِمِ عَظِيمٍ» در جواب آمده: آیا آنها رحمت خدا را قسمت میکنند و میخواهند نبوت روی دلخواه آنها باشد گذشته از نبوت معیشتهای آنها را نیز ما قسمت کرده‌ایم و بعضی را بر بعضی مزیت داده‌ایم تا یکدیگر را تسخیر کنند و هر کس از دیگری فرمان برد و دست بهم دهند تا کار دنیا اداره شود. ناگفته نماند چنانکه در «رزق» گذشت خداوند استعدادها را بشر را مختلف قرار داده تا هر یک در کاری متخصص باشند و هر یک کاری پیش گیرند و هر متخصص آند دیگری را تسخیر کند تا اطاعت و فرمانبری در جریان افتاده کارها رو براه شوند. اگر مردم در یک استعداد آفریده میشوند و یکسان میبودند یکدیگر را مسخر نمیکردند و امور دنیا پیش نمیرفت بنظر نگارنده مراد از «قَسَمْنَا» و «رَفَعْنَا» راجع باختلاف استعدادها است نه ثروت و مال دنیا گرچه نتیجه آن اختلاف در ثروت نیز هست و الله اعلم.

سخط: ج ۳، ص: ۲۴۴

سخط: غضب شدید که مقتضی عقوبت است چنانکه راغب گفته. و آن بر وزن فرس و قفل هر دو آمده است و نیز بر وزن فرس مصدر آمده است. «وَإِنْ لَمْ يُعْطُوا مِنْهَا إِذِ هُمْ يَسْخَطُونَ» توبه: ۵۸. اگر از غنیمت بآنها ندهند بشدت خشمگین شوند. «سَخَطَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ» ... مائده: ۸۰. «كَمْ بَاءٌ بِسَخَطٍ مِنَ اللَّهِ» ... آل عمران: ۱۶۲. اسخط: بغضب آوردن است مثل «اتَّبِعُوا مَا أَسَخَطَ اللَّهُ وَكَرِهُوا رِضْوَانَهُ» ... محمد: ۲۸. در کافی کتاب توحید باب اراده،

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۴۵

حدیث ۶ از هشام بن حکم روایت کرده که زندیقی از امام صادق علیه السلام پرسید: آیا برای خدا رضا و سخط هست؟ فرمود: آری و لیکن نه مثل مخلوق زیرا که رضا در مخلوق حالتی است باو دست می‌دهد و او را از حالی بحالی وارد میکند و مخلوق مرکب و تو خالی است اشیاء را در او مدخلی است ولی اشیاء را در خالق مدخلی نیست که او واحد واحدی الذات و واحدی المعنی است. پس رضای او همان ثواب او و سخط او عذاب اوست بی آنکه چیزی بوجود او عارض شده و او را تهییج و از حالی بحالی وارد کند که این صفات مخلوق عاجز و محتاج است. عبارت روایت چنین است «قال له: فله رضا و سخط فقال ابو عبد الله عليه السلام: نعم و لكن ليس ذلك على ما يوجد من المخلوقين و ذلك ان الرضا حال تدخل عليه فتقله من حال الى حال لان المخلوق اجوف معتمل مركب، للاشياء فيه مدخل و خالقنا لا مدخل للاشياء فيه لانه واحد واحدی الذات و واحدی المعنی، فريضة ثوابه و سخطه عقابه من غير شيء يتداخله فيهيجه و ينقله من حال الى حال لان ذلك من صفة المخلوقين العاجزين المحتاجين». این حدیث و چند حدیث دیگر را صدوق در کتاب توحید باب ۲۶ نقل کرده و مضمون همه آنها این است که غضب و سخط خدا عذاب اوست و رضای خدا همان ثواب خداست و در خدا تغییر حال نیست. ناگفته نماند سخط را صحاح و قاموس و اقرب غضب مطلق گفته‌اند ولی راغب در آن شدت را قید کرده است.

سد: ج ۳، ص: ۲۴۵

سد: بستن و اصلاح کردن. در قاموس گفته «سد الثلمة: اصلحها و وثقها» یعنی شکاف را گرفت. سد بضم و فتح اول بمعنی بند و حایل میان دو چیز است در مفردات و اقرب

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۴۶

گفته: گویند سد بضم آنست که طبیعی و فعل خدا باشد و بفتح کار آدمی است «فَهَلْ نَجْعَلُ لَكَ خَرْجًا عَلَيَّ أَنْ تَجْعَلَ بَيْنَنَا وَ بَيْنَهُمْ سَدًّا» كهف: ۹۴. در آیه «وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَ مِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَعْشَيْنَاهُمْ» ... یس: ۹. اثر معاصی که مانع از قبول حق است سد نامیده شده حقا که گناهان مانند سد محکمی از قبول حق و حقیقت مانع میشوند و راه آنرا مسدود میکنند. و در آیه «حَتَّى إِذَا بَلَغَ بَيْنَ السَّدَّيْنِ» ... كهف: ۹۳. بکوه سد گفته شده که کوه میان دو چیز سد و حائل است. سدید. یعنی قول صواب و محکم که باطل را در آن راهی نیست و از ورود باطل بسته شده است «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ قُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا» احزاب: ۷۰.

سدر: ج ۳، ص: ۲۴۶

سدر: درخت کنار. (بضم ك) صحاح، قاموس، نهایی، اقرب و المنجد آنرا شجر النبق گفته‌اند برهان قاطع ذیل لغت کنار (بضم ك) میگوید: میوه‌ایست سرخ رنگ شبیه بعناب لیکن از عناب بزرگتر است. بعربی آنرا سدر گویند. و در ذیل لغت سدر گوید: میوه‌ایست معروف و بعضی درخت کنار (بضم ك) را گفته‌اند. در فرهنگ عمید ذیل لغت سدر شکل آن را کشیده و گوید: سدر درخت کنار، شجر النبق، درختی است تناور و خاردار بلندی تا ۴۰ متر میرسد میگویند تا دو هزار سال عمر میکند، میوه آن بشکل سنجد و بعد از رسیدن سرخ یا زرد رنگ و شیرین میشود. ثمر آن در طب بکار میرود و برگ آنرا پس از خشک کردن میسایند و در حمام بدن خود را با آن شستشو میدهند. ناگفته نماند کنار (بضم ك) غیر از درخت چنار معروف است. «ذَوَاتِي أُكُلٍ حَمِطٍ وَ أَثَلٍ وَ شَيْءٍ مِنْ سِدْرٍ قَلِيلٍ» سباء: ۱۶. معنی آیه در «حَمِطٍ» و «سباء» گذشت «فِي سِدْرٍ مَخْضُودٍ وَ طَلْحٍ مَنصُودٍ» واقعه:

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۴۷

۲۸ و ۲۹. در «خضد» گفته شد که آن بمعنی خم شده و یا بی خار است در این صورت سدر مخضود درخت بی خار یا درختیکه شاخه‌هایش از کثرت میوه خم شده است. آیه درباره بهشت و سدر نکره است یعنی سدر بخصوصی که نمیشود با سدر دنیا مقایسه

کرد. مراد از آیه ظاهراً میوه سدر است زیرا که راجع بسایه در آیه بعدی آمده فرموده «وَظِلٌّ مَّيْدُونٍ». «وَلَقَدْ رَأَوْا نَزْلَةَ أُخْرَىٰ. عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهَىٰ. عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوَىٰ. إِذْ يَغْشَى السُّدْرَةَ مَا يَغْشَىٰ. مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَىٰ» نجم: ۱۳-۱۷. سدره واحد سدر است ضمیر «رآه» ظاهراً بجبرئیل راجع است یعنی آنحضرت جبرئیل را دید «منتهی» یعنی آخر و شاید اسم مکان باشد یعنی محل تمام شدن. معنی آیات چنین است: رسول خدا صلی الله علیه و آله جبرئیل را دفعه دیگر که نازل میشد دید و آن در کنار سدره المنتهی بود. بهشت جایگاه یا بهشت ابدی در نزد همان سدره است، چشم آنحضرت در دیدن جبرئیل اشتباه نکرد و منحرف نشد. از آیات همین قدر استفاده میشود که سدره المنتهی محلی است و یا درختیکه که در انتهای واقع شده. اما انتهای چه چیز؟ معلوم نیست. ایضا چه چیز سدره را می پوشاند؟ روشن نیست. در بعضی آیات مراد از جَنَّةُ الْمَأْوَىٰ بهشت آخرت است مثل «فَلَهُمْ جَنَّاتُ الْمَأْوَىٰ نُزُلًا بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» سجده: ۱۹. بقرینه این آیه مراد از جَنَّةُ الْمَأْوَىٰ بهشت آخرت است. و اگر سدره المنتهی در آسمان باشد چنانکه از «عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوَىٰ» بدست میاید پس در این صورت آیه در معراج آنحضرت تقریباً صریح است. در المیزان گوید: از آنچه گذشت روشن گردید که ارجاع ضمیر «رآه» بخدا صحیح است و مراد از آن رؤیت قلب است و مراد از نَزْلَةَ أُخْرَىٰ نزول آنحضرت است در معراج بکنار سدره المنتهی یعنی آنحضرت در اثنای

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۴۸

معراج بسدره المنتهی نازل شد و خدا را با قلب خود دید چنانکه در نزله اولی دید. آنگاه در بحث روایی حدیثی چند از شیعه و اهل سنت نقل میکند که آنحضرت دو دفعه خدا را با قلب خود دید و از روایات مستفاد میشود که سدره المنتهی در آسمانهاست. ناگفته نماند نظر علامه طباطبائی متخذ از احادیث است و اگر احادیث نبود قهراً ضمیر «رآه» را بجبرئیل ارجاع میکردند و نمیگفتند: رجوع آن بخدا صحیح است و در احادیث و صحت و سقم آنها باید تحقیق کرد ظهور آیه چنانکه گفته شد آنست که ضمیر «رآه» راجع بجبرئیل است.

سدس: ج ۳، ص: ۲۴۸

سدس: (بضم س - د) یک ششم «فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأُمَّهِ السُّدُسُ» ... نساء: ۱۱. اگر برای میت برادرانی باشد برای مادر اوست یک ششم. سادس: ششم «وَيَقُولُونَ خَمْسَةَ سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ» ... کهف: ۲۲.

سدی: ج ۳، ص: ۲۴۸

سدی: مهمل. چنانکه در مجمع آمده «أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ يُتْرَكَ سُدًى» قیامه: ۳۶. آیا انسان گمان میکند که مهمل و بدون تکلیف و بدون ثواب و عقاب گذاشته میشود در نهج البلاغه حکمت ۳۷۰ فرموده «فما خلق امرؤ عبثاً فيلهو. و لا ترك سدى فيلغو» این کلمه در قرآن فقط یکبار آمده است.

سرب: ج ۳، ص: ۲۴۸

سرب: (بفتح س - ر) رفتن در سرازیر و نیز محل سرازیر چنانکه راغب گفته است «نَسَبًا حَوْتَهُمَا فَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ سَرَبًا» کهف: ۶۱. ظاهراً سرب مصدر و تمیز است یعنی: ماهی خود را فراموش کردند پس راه خویش را سرازیر بدریا پیش گرفت (بطور سرازیری رفت). سارب: راه رونده «سَوَاءٌ مِنْكُمْ مَنْ أَسِيرَ الْقَوْلَ وَمَنْ جَهَرَ بِهِ وَمَنْ هُوَ مُسْتَخْفٍ بِاللَّيْلِ وَسَارِبٌ بِالنَّهَارِ» رعد: ۱۰. در علم خدا مساوی است آنکه پنهانی سخن گوید و آنکه آشکارا و آنکه در شب پنهان میشود و در روز روشن راه میرود. راغب گوید «السارب: الذاهب»

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۴۹

فی سربه ای طریقه» گوئی یکنوع آسانی و راحت رفتن در آن ملحوظ است که سرازیری در معنی اولی آن قید شده.

سراب؛ ج ۳، ص: ۲۴۹

سراب: شیء بی حقیقت. چیز کاذب. اهل لغت گویند: زمین شوره زار که در آفتاب میدرخشد و از دور بآب می‌ماند. راغب گوید: آن است که در بیابان میدرخشد... و سراب در بی حقیقت بودن مثل شراب است در آنچه حقیقت دارد. طبرسی فرموده: سراب شعاعی است که در وقت ظهر آب جاری بنظر می‌آید. و چون در نظر بیننده مثل آب، جاری میشود لذا سراب گفته شده. راغب علت تسمیه را مرور در نظر انسان دانسته است. وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍ بَقِيَعَةٍ يَحْسَبُهُ الظَّمَانُ مَاءً... نور: ۳۹. آنانکه کافر شدند اعمالشان مانند سرابی است در بیابانی که تشنه آنرا آب پندارد و سَيَّرَتِ الْجِبَالُ فَكَانَتْ سَرَابًا نَبَأ: ۲۰. از این آیه بدست می‌آید که روز قیامت کوهها در نظر بیننده کوه‌اند ولی اگر بنزدیک آنها رود می‌بیند غباراند که کوه می‌نمایند که بحکم وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ قارعه: ۵. ریز ریز شده و بصورت پشم رنگین حاجی شده در آمده‌اند. این کلمه فقط دو بار در قرآن آمده است.

سربل؛ ج ۳، ص: ۲۴۹

سربل: سربال (بکسر س) پیراهن (مجمع) راغب گوید: آن پیراهن است از هر جنس که باشد جمع آن سربایل است سَرَبِيلُهُمْ مِنْ قَطْرَانٍ... ابراهیم: ۵۰. معنی آیه در قطران خواهد آمد انشاء الله وَجَعَلَ لَكُمْ سَرَبِيلَ تَقِيكُمْ الْحَرَّ وَ سَرَبِيلَ تَقِيكُمْ بَأْسَكُمْ... نحل: ۸۱. سربایل اول پیراهن‌ها و دوم زره‌های جنگی است در جواب اینکه لازم بود بفرماید: شما را از سرما حفظ میکند پس چرا فرموده از گرما حفظ میکند؟ باید گفت: حفظ کردن از سرما روشن و آشکار است و چون لباس از گرما هم نگه میدارد لذا فائده مخفی را فرموده است.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۵۰

در مجمع گوید: نگفت از سرما حفظ میکند زیرا آنچه از گرما حفظ میکند از سرما نیز حافظ است و چرا گرما را گفت حال آنکه حفظ لباس از سرما بیشتر است؟ زیرا مخاطب این کلام اهل گرمسیراند احتیاج آنها بآنچه از گرما حفظ کند بیشتر است این از عطا نقل شده. المیزان احتمال داده که بعضی علت این سخن آنست که بشر اولیه در مناطق حاره ساکن بودند شدت گرما بر آنها از شدت سرما بیشتر بوده و توجه آنها به پرهیز از گرما بیشتر بوده است ولی بنظر نگارنده آنچه گفتم بهتر است. سربایل فقط سه بار در قرآن مجید آمده است.

سراج؛ ج ۳، ص: ۲۵۰

سراج: چراغ. آنچه با فتیله و روغن روشن میشود و از هر چیز نورانی سراج تعبیر میشود (مفردات) وَجَعَلَ فِيهَا سِرَاجًا وَقَمَرًا مُنِيرًا فرقان: ۶۱. وَجَعَلَ الْقَمَرَ فِيهِنَّ نُورًا وَجَعَلَ الشَّمْسُ سِرَاجًا نُوح: ۱۶. منظور از هر دو سراج آفتاب است. سراج چهار بار در قرآن آمده است سه تا درباره خورشید است که دو تا از آنها نقل شد سومی وَجَعَلْنَا سِرَاجًا وَهَاجًا نَبَأ: ۱۳. است چهارمی درباره حضرت رسول خدا صلی الله علیه و آله است که فرموده: يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا. وَدَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَ سِرَاجًا مُنِيرًا احزاب: ۴۵، ۴۶، اوصافیکه در این دو آیه برای آنحضرت نقل شده عبارت‌اند از: شاهد، مژده رسان، انذار کننده، داعی بسوی خدا و چراغ نور دهنده. در بسیاری از آیات، قرآن و شریعت نور نامیده شده مثل قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَ كِتَابٌ مُبِينٌ مائده: ۱۵. وَ اتَّبِعُوا النُّورَ الَّذِي أُنزِلَ مَعَهُ... اعراف: ۱۵۷. يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ... نور: ۳۵. قرآن و شریعت که نور بخصوص‌اند از وجود حضرت

رسول صلی الله علیه و آله ظاهر میشود پس در اینصورت آنحضرت چراغ نور پاش است و قرآن و شریعت

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۵۱

نور و روشنائی او میباشد و چه عالی تعبیری است «وَسِرَّاجًا مُنِيرًا». امیر المؤمنین علیه السّلام در خطبه ۹۲ نهج - البلاغه درباره آنحضرت فرموده «فهو امام من اتقى ... سراج لمع ضوءه و شهاب سطع نوره، و زند برق لمعه» .

سرح: ج ۳، ص: ۲۵۱

سرح: رها کردن. چون گله را برای چرا رها کنند گویند «سرح الماشیه سرحا» گرگ را سرحان گویند که در تعقیب سرح (گله) باشد سرحه درخت بلندی است که در بالا رفتن رها شده. ملخ را سرحیاح گویند که در بیابان رها شده است (مجمع ذیل آیه ۲۲۹ بقره). راغب گویند: سرح درختی است میوه‌دار مفرد آن سرحه است «سرحت الابل» در اصل آن است که شتر را برای چریدن رها کردم سپس هر رها کردن در چرا را سرح گفته‌اند. بهر حال معنی آن رها کردن است و سرح چنانکه صحاح و اقرب تصریح کرده لازم و متعدی هر دو آمده است. وَ لَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَ حِينَ تَسْرِحُونَ نحل: ۶. شما را در چهار پایان زینتی است آنگاه که آنها را باغل بر میگردانید و آنگاه که بچرا رها میکنید. فَتَعَالَيْنَ أُمَتِّعَنَّ وَأُسْرِّحَنَّ سِرَّاحًا جَمِيلًا احزاب: ۲۸. بیائید شما را متاع دهم و رهاتان کنم رها کردن خوبی. الطَّلَاقُ مَرَّتَانٍ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ ... بقره: ۲۲۹. امساک را رجوع در عده و تسریح را رها کردن تا عده‌اش تمام شود معنی کرده‌اند یعنی طلاق دو دفعه است پس از آن رجوع در عده است و یا رها کردن و عدم رجوع تا عده منقضی گردد. بعضی از بزرگان گویند: اظهر آنست که تسریح بمعنی طلاق سوّم باشد و ظاهر تفریح «فَامْسَاكٌ ...» آنرا میرساند. در اینصورت آیه بعدی که گوید فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ ... بیان تفصیلی آن اجمال است.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۵۲

ولی بنظر نگارنده معنای اولی بهتر است و تفریح «فَإِنْ طَلَّقَهَا» ... در آیه بعدی برای «فَامْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ» است یعنی پس از دو طلاق یا رجوع میکند و یا رجوع نکرده و تسریح میکند و در صورت رجوع اگر بار سوّم طلاق بدهد دیگر بر او حلال نیست.

سرد: ج ۳، ص: ۲۵۲

سرد: بافتن. در اقرب گوید «سرد الدرع: نسجه» در مجمع آمده: سرد حدید منظم کردن آن است و آن از سرد الکلام اخذ شده که حروف در ردیف یکدیگر باشند. أَنْ أَعْمَلَ سَابِغَاتٍ وَقَدَّرَ فِي السَّرْدِ وَأَعْمَلُوا صَالِحًا ... سباء: ۱۱. اینکه زره‌ها فراخ بساز و بافت آنها را اندازه گرفته و یکنواخت کن. این کلمه در کلام الله مجید فقط یکبار آمده است.

سرادق: ج ۳، ص: ۲۵۲

سرادق: سراپرده. خیمه. طبرسی گویند: آن خیمه‌ایست محیط بآنچه در آنست و گویند: سرادق چادریست که باطراف خیمه میکشند در نهج البلاغه نامه ۳۸ فرموده «فَضْرَبَ الْجَوْرُ سِرَادِقَهُ عَلَى الْبُرِّ وَالْفَاجِرِ» بنظر راغب: آن فارسی معرب است و در کلام عرب اسم مفردیکه حرف سوّم آن الف باشد و بعد از آن دو حرف آید یافته نیست و گویند: خانه مسردق خانه‌ایست که بشکل سرا پرده باشد. بنا بر این میشود گفت که سرادق معرب سرا پرده است جمع آن سرادقات است إِنْ أَعْتَدْنَا لِلظَّالِمِينَ نَارًا أَحَاطَ بِهِمْ سُرَادِقُهَا ... کهف: ۲۹. برای ستمکاران آتشی مهیا کرده‌ایم که سرا پرده‌اش آنها را در میان گرفته است. در بعضی آیات آمده بَلَى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ ... بقره: ۸۱. بنا بر تجسم عمل خطیئات مبدل باتش گشته و خطا کار را در میان گیرد. سرادق فقط یکبار در قرآن آمده است.

سِرٌّ: ج ۳، ص: ۲۵۲

سِرٌّ: (بکسر س و تشدید ر) نپهان. امر پوشیده در صحاح گوید «السِّرُّ: الذی یکتُم» راغب گوید: حدیثی که در نفس مکتوم است قُلْ أَنْزَلَهُ الَّذِي يَعْلَمُ السِّرَّ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ...

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۵۳

فرقان: ۶. فَهُوَ يُنْفِقُ مِنْهُ سِرًّا وَجَهْرًا ... نحل: ۷۵. اسرار: نپهان کردن است سَوَاءً مِنْكُمْ مَنْ أَسَرَ الْقَوْلَ وَمَنْ جَهَّ بِه ... رعد: ۱۰. ثُمَّ إِنِّي أَعْلَنْتُ لَهُمْ وَأَسْرَرْتُ لَهُمْ إِسْرَارًا نوح: ۹. یعنی دعوت خود را هم آشکار و هم نپهان بر ایشان رساندم. وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِسْرَارَهُمْ محمد: ۲۶. اسرار را بفتح همزه و کسر آن هر دو خوانده‌اند و در قرآن‌ها بکسر همزه است یعنی خدا رازهای آنها و یا نپهان داشتند را میداند. وَإِذْ أَسَرَ النَّبِيُّ إِلَيَّ بَعْضَ أَرْوَاجِهِ حَدِيثًا ... تحریم: ۳. آنگاه که پیامبر ببعضی زنانش حدیثی در پنهانی گفت. سریره: مثل سِرِّ بمعنی امر پوشیده است جمع آن سرائر میباشد (صحاح) يَوْمَ تَبْلَى السَّرَائِرُ. فَمَا لَهُ مِنْ قُوَّةٍ وَلَا نَاصِرٍ طارق: ۹ و ۱۰. در نهج البلاغه نامه ۱۰ آمده «مختلف العلانية و السريرة» وَأَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا ... انبياء: ۳. یعنی ظالمان راز را نپهان کردند در المیزان آمده: این جمله برای مبالغه است زیرا که «أَسْرُوا» نجوی بودن را می‌فهماند. راغب گوید: این تعبیر برای آنست که اصلا راز را اظهار نکردند که نجوی گاهی بعدا آشکار میشود. أَمْ يَحْسَبُونَ أَنَّا لَا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ ... زخرف: ۸۰. نجوی راز گفتن و سِرِّ حدیث مکتوم در نفس است آیه صریح است در اینکه خدا هم حدیث نفس و سخن باطنی و هم راز گفتن را می‌شنود چنانکه گفته و لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَنَعَلِمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهِ نَفْسُهُ ... ق: ۱۶. وَإِنْ تَجَهَّرَ بِالْقَوْلِ فَإِنَّهُ يَعْلَمُ السِّرَّ وَأَخْفَى طه: ۷. معنی آیه در «خفی» گذشت. يَوْمَ تَبْلَى السَّرَائِرُ. فَمَا لَهُ مِنْ قُوَّةٍ وَلَا نَاصِرٍ طارق: ۹-۱۰. معنی این دو آیه در «بلی» گذشت. امتحان شدن سرائر توأم با ظاهر شدن آنهاست علی هذا هر خیر و شرّ روز قیامت ظاهر میشود انسان را بر پوشاندن آنها نه نیروئی هست و نه یاری. این آیه

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۵۴

نظير هُنَالِكَ تَبْلُوا كُلُّ نَفْسٍ مِمَّا أَسْلَفَتْ ... يونس: ۳۰. است.

سرور: ج ۳، ص: ۲۵۴

سرور: شادی. راغب آنرا شادی مکتوم در قلب گفته است. در این صورت معنای سِرٌّ در آن ملحوظ است طبرسی ذیل آیه ۱۱ سوره انسان و ۹ انشقاق گوید: سرور اعتقاد بوصول منافع است در آینده و قومی گفته‌اند که آن فقط لذت قلب است. شرتونی در اقرب الموارد گفته: سرور و فرح و حبور در معنی نزدیک بهم‌اند لیکن سرور عبارت است از شادی خالص پوشیده در دل. و حبور آنست که اثر آن در بشره صورت ظاهر شود و این هر دو در شادی پسندیده بکار میروند. اما فرح آنست که تکبر و خود بینی آورد و لذا مذموم است. سرور و حبور ناشی از قوه تفکر و فرح ناشی از قوه شهوت است. اقرب این سخن را از کلیات ابو البقاء نقل کرده. ولی آنچه درباره فرح گفته مورد تصدیق قرآن نیست که قرآن آنرا در شادی مذموم و غیره هر دو بکار برده است مثل فِرْحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعِدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ ... توبه: ۸۱. وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ. بِنَصْرِ اللَّهِ روم: ۴. بَقَرَةٌ صَفْرَاءٌ فَاقَعَتْ لَوْنَهَا تَسِيرُ النَّاطِرِينَ بقره: ۶۹. گاوِیست زرد پر رنگ بینندگان را شادمان کند و لَقَاهُمْ نَضْرَةٌ وَسُرُورًا انسان: ۱۱. نَضْرَةٌ طراوت ظاهر و سرور شادی قلب است. یعنی در آنها طراوت ظاهر و شادی دل قرار داد. وَيَنْقَلِبُ إِلَىٰ أَهْلِهِ مَسْرُورًا انشقاق: ۹. و بسوی کسانش شادمان بر گردد.

سریر: ج ۳، ص: ۲۵۴

سریر: تخت. سرور و شادی در آن ملحوظ است لذا راغب گوید: سریر آنست که از روی سرور در آن می‌نشینند زیرا که آن از

برای صاحبان نعمت است. طبرسی گوید: سریر مجلس بلندی است آماده برای شادی جمع آن اسرّه و سرر است. در اقرب گوید: سریر تخت است و بیشتر

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۵۵

بتخت پادشاه گفته میشود علت این تسمیه آنست که هر که روی آن بنشیند شاد میشود. سریر بصورت مفرد در قرآن مجید نیامده است ولی سرر که جمع آنست پنج بار درباره بهشت و یکبار درباره تخت‌های دنیا آمده است بدین ترتیب: حجر: ۴۷. فِي جَنَاتِ النَّعِيمِ. عَلَى سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ. صافات: ۴۴- طور: ۲۰- واقعه: ۱۵- غاشیه: ۱۳- زخرف: ۳۴. وَلِيُوْتِيَهُمْ أَبْوَابًا وَسُرُرًا عَلَيْهَا يَتَكُونُونَ.

سزاء: ج ۳، ص: ۲۵۵

سزاء: الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظَ ... آل عمران: ۱۳۴. قَدْ مَسَّ آبَاءَنَا الضَّرَّاءُ وَالسَّرَّاءُ ... اعراف: ۹۵. سزاء که فقط در دو آیه فوق آمده بمعنی مسرت و وسعت زندگی است چنانکه سزاء خلاف آن است طبرسی در ذیل آیه اول فرموده: درباره سزاء و ضراء دو قول است یکی توانگری و تنگدستی است که از ابن عباس است. دیگری سرور و غم است یعنی در هر حال اتفاق میکنند. ظاهراً مراد از آندو در آیه اول توانگری و تنگدستی و در آیه دوم اندوه و شادی است.

سرع: ج ۳، ص: ۲۵۵

سرع: سرعت بمعنی شتاب است. سریع: شتابنده إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ غافر: ۱۷. اسرع اسم تفضیل است أَلَا لَهُ الْحُكْمُ وَهُوَ أَسْرِعُ الْحَاسِبِينَ انعام: ۶۲. بدانید حکم برای او است و او از همه حسابگران تند کارتر است. سراع (بکسر س) جمع سریع است يَوْمَ تَشَقُّقُ الْأَرْضِ عَنْهُمْ سِرَاعًا ... ق: ۴۴. سِرَاعًا حال از ضمیر مجرور یعنی روزی زمین از بالای آنها شکافته شود و شتابان بر خیزند مثل يَوْمَ يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ سِرَاعًا ... معارج: ۴۳. مسارعه بمعنی مشارکت و تکثیر هر دو آمده است در بیشتر آیات قرآن بمعنی تکثیر و مبالغه است مثل أَيْحَسِبُونَ أَنَّمَا نُمِدُّهُمْ بِهِ مِنْ مَّالٍ وَبَيْنَ. تُسَارِعُ لَهُمْ فِي الْخَيْرَاتِ ... مؤمنون: ۵۵ و ۵۶.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۵۶

آیا گمان میکنند آنچه از مال و پسران بایشان میدهیم در رساندن خیرات بآنها بیشتر سرعت نشان میدهیم؟ وَ سَارِعُوا إِلَيَّ مَغْفِرَةً مِنْ رَبِّكُمْ ... آل عمران: ۱۳۳. این هم ظاهراً برای مبالغه است یعنی بسوی آمرزش خدا بیشتر عجله کنید.

سريع الحساب: ج ۳، ص: ۲۵۶

سريع الحساب: از اسماء حسنی است و هشت بار در قرآن مجید آمده است وَ اللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ بقره: ۲۰۲. إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ ابراهیم: ۵۱. دو بار نیز آمده «سَرِيعُ الْعِقَابِ» که عنقریب خواهیم گفت. ظاهر آنست حساب و عقاب فاعل سریع و الف و لام عوض از مضاف الیه است یعنی «سريع حسابه- سریع عقابه». احتمال نزدیک یقین آنست که مراد از حساب در این آیات ثواب و عقاب است مثلاً در آیه وَ مِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَ فِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَ قَدْ عَذَابَ النَّارِ. أُولَئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبُوا وَ اللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ بقره: ۲۰۱ و ۲۰۲. سَرِيعُ الْحِسَابِ راجع بثواب دنیا و آخرت است. و در آیه وَ مَنْ يَكْفُرْ بِالآيَاتِ اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ آل عمران: ۱۹. راجع بعقاب است. علی هذا مراد آنست که ثواب و عقاب خدا چون وقتش رسد فوری است و معطلی ندارد نظیر وَ مَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصِيرِ قمر: ۵۰. و مثل فَأَخَذْنَا مِنْهُمُ بَعْثَةً وَ هُمْ لَا يَشْعُرُونَ اعراف: ۹۵. نه اینکه دیگران کند حساب میکنند و خداوند در حساب کردن تندتر است. خلاصه آنکه سریع الحساب در جاهائیکه مراد از آن عذاب است مثل آیه إِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ ... انعام: ۱۶۵. میباشد مرحوم طبرسی در چند جا «سَرِيعُ الْحِسَابِ» را سریع المجازاه گفته است. ناگفته نماند ظهور

«سَرِيعُ الْحِسَابِ» در بسیاری از آیات در ثواب و عذاب دنیوی است ولی آیه ۵۱ سوره ابراهیم و ۱۷ سوره غافر در عذاب اخروی صریح است علی هذا کلمه سریع الحساب دنیا و آخرت هر دو

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۵۷

شامل است. إِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ انعام: ۱۶۵. این آیه در سوره اعراف آیه ۱۶۷ تکرار شده و در آنجا «السَّرِيعُ» است با زیادت لام. در جواب اینکه سریع العقاب با غفور رحیم چه تناسبی دارد؟! باید گفت مراد آنست که خداوند اولاً و بالذات غفور و رحیم است ولی اگر بنا شود روی عللی بنده خود را عذاب کند عذابش فوری است و معطلی ندارد و از هر دو آیه بنظر میاید که مراد از سریع العقاب عذاب دنیوی است مثلاً آیه دوم چنین است وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكَ لِيُبَعَثَنَّ عَلَيْهِمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَنْ يَسُومُهُمْ سُوءَ الْعَذَابِ إِنَّ رَبَّكَ لَسَرِيعُ الْعِقَابِ وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ چنانکه آیه اول نیز ظاهرش چنین است.

سرف: ج ۳، ص: ۲۵۷

سرف: (بفتح س - ر) تجاوز از حد. در صحاح گوید «السرف ضد القصد» راغب گوید: آن تجاوز از حد است در هر کار هر چند در انفاق شهرت دارد. در اقرب گفته: آن ضد میانه روی و تجاوز از حد و اعتدال است. باید دانست اسراف و سرف هر دو بیک معنی است ولی بعقیده طبرسی اگر تجاوز در جانب افراط باشد اسراف گفته میشود و اگر در جانب تقصیر باشد سرف (ذیل آیه ۶ سوره نساء). استعمال آن در قرآن همه جا از باب افعال است قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ ... زمر: ۵۳. در المیزان گفته: گوئی معنی جنایت یا نظیر آن به «أَسْرَفُوا» تضمین شده و لذا با «عَلَى» متعدی گردیده است اسراف بر نفس آنست که بر آن با ارتکاب گناه تعدی شود اعم از آنکه با شرک یا با گناهان صغیره و کبیره باشد. درباره این آیه مطلبی است که انشاء الله در «فقط» خواهد آمد. وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ اعراف: ۳۱. دو امر اباحی و یک نهی تحریمی است

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۵۸

بخوردن و آشامیدن اجازه داده و از تعدی در آن دو نهی میکند. وَ لَا تَأْكُلُوا إِسْرَافًا وَ بِدَارًا أَنْ يَكْبُرُوا ... نساء: ۶. مال یتیمان را باسراف و عجله نخورید که مبادا بزرگ شوند و مانع گردند قید إِسْرَافًا ظاهراً برای ذیل آیه است که فرموده «هر که فقیر باشد بطور متعارف از اموال آنها بخورد». وَ الَّذِينَ إِذْ أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَ لَمْ يَقْتُرُوا وَ كَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا فرقان: ۶۷. صریح آیه آنست که در انفاق باید میانه روی کرد و ایضا ظاهراً مراد از آن انفاق از برای خود و غیر خود است این آیه نظیر وَ لَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَ لَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ ... اسراء: ۲۹.

سرق: ج ۳، ص: ۲۵۸

سرق: دزدی. قَالُوا إِن يَسْرِقْ فَقَدْ سَرِقَ أَخٌ لَهُ مِن قَبْلُ ... یوسف: ۷۷. عیاشی در تفسیر خود از حضرت رضا علیه السلام نقل کرده: حضرت اسحق را کمر بندی بود که پیامبران و بزرگان آنرا از یکدیگر بارث می بردند. و آن در نزد عمه یوسف بود. یوسف نیز در منزل او بسر میبرد و عمه اش وی را بغایت دوست میداشت. یعقوب سفارش کرد که یوسف را پیش من فرست بعد بتو بر میگردد. عمه اش سفارش کرد که امشب نزد من باشد تا او را ببویم فردا صبح میفرستم. وقت صبح کمر بند مذکور را بکمر یوسف بست و پیراهنی بر او پوشاند و پیش یعقوب فرستاد و آنگاه ادعا کرد که یوسف کمر بند را دزدیده است و آن در کمر یوسف پیدا شد و قانون آنزمان چنان بود که دزد را بصاحب سرقت میدادند لذا عمه اش او را پس گرفت و در نزد او ماند. این روایت در تفسیر صافی نیز نقل شده است در حاشیه تفسیر عیاشی از برهان و بحار و علل الشرایع و عیون اخبار الرضا نیز نقل شده و در مجمع از دیگران نقل کرده و گوید: از امامان ما نیز چنین نقل شده است. خلاصه: غرض از گفتار فرزندان یعقوب که گفتند برادرش نیز قبل از او

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۵۹

دزدی کرده اشاره بافسانه کمر بند است و الله العالم. وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا ... مائده: ۳۸. بحکم این آیه دست دزد چه مرد باشد چه زن باید بریده شود ولی این حکم دارای شرایط بسیاری است که در فقه اسلامی مذکور است. بعضی‌ها از راه عاطفه آمده این حکم را نعوذ بالله ظالمانه خوانده‌اند حال آنکه احکام تابع واقعیات است نه احساسات زود گذر. برای راحتی جامعه باید فرد مفسد فدا شود، جنایتکاران غرب بنام حفظ آزادی و منافع خود سینه هزاران بی گناه را سوراخ میکنند. روزی نیست که قسمتی از دنیا را بخاک و خون نکشند ولی این حکم را غیر قابل اجرا میخوانند. در کتاب سیری در اسلام ص ۱۸ چنین نوشته‌ام: اگر گویند: در این صورت روزی صدها بدن ناقص و فلج شده و از هستی ساقط خواهند شد!! گوئیم: ابداً چنین نیست زیرا در روزگاریکه حدود و احکام اسلامی اجرا میشود در ظرف چهار صد سال فقط شش بار حکم دست بردن اجرا شده است (برهان قرآن ص ۱۷۱) شاهد صدق این سخن مملکت عربستان سعودی است که در عرض پنجاه سال مثلاً یکدست هم بریده نمیشود فرق است ما بین آنکه دزد بداند در صورت گرفتار شدن چند صباحی در زندان خواهد ماند و اینکه بداند بدنش ناقص شده و یک عمر همانطور زندگی خواهد کرد مسلم است در صورت دوم بفکر دزدی نخواهد بود. إِلَّا مَنْ اسْتَرَقَ السَّمْعَ فَأَتْبَعَهُ شِهَابٌ مُبِينٌ حجر: ۱۸. استراق سمع مخفی و دزدانه گوش دادن است در اقرب گوید «استرق السمع: استمع مخفياً» یعنی مگر آنکه دزدانه گوش دهد آنوقت شهابی آشکار در پی او باشد. معنی آیه را در «جن» ببینید.

سرمد: ج ۳، ص: ۲۵۹

سرمد: دائم. همیشگی. چنانکه در مجمع و مفردات و اقرب گفته

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۶۰

است. این کلمه فقط دو بار در قرآن آمده است. قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللَّهُ عَلَيْكُمُ اللَّيْلَ سَرْمَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَنْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بِهِ بِإِذْنٍ... قصص: ۷۱. بگو: خبر دهید اگر خدا شب را برای شما دائمی کند کیست معبودی غیر از خدا که روشنایی برای شما بیاورد. قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللَّهُ عَلَيْكُمُ النَّهَارَ سَرْمَدًا... قصص: ۷۲.

سری: ج ۳، ص: ۲۶۰

سری: (بر وزن سرد) رفتن در شب. راغب گوید «السری: سیر اللیل یقال: سری و اسری» در اقرب آمده سری الرجل یعنی تمام شب را راه رفت اسری نیز مثل سری است و گویند: اسری برای اول شب و سری برای آخر آن است. طبرسی ذیل آیه ۶۵ سوره حجر گوید: اسراء شب رفتن است سری سیری سری و اسری اسراء دو لغت بیک معنی است. اسراء در تمام قرآن با «با» تعدیه شده است مثل وَقَدْ أُوحِيَ إِلَيَّ إِلَهِي مُوسَى أَنْ أَسْرِ بِعِبَادِي ... طه: ۷۷. موسی را وحی کردیم که بندگان مرا شبانگاه از مصر بیرون ببر. فَأَسْرِ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ ... هود: ۸۱. اسراء دلالت بسبب رفتن دارد گویند کلمه «اللیل» برای تأکید آمده که حتماً باید شبانگاه بروید زیرا که وقت صبح بنا بود عذاب نازل شود إِنَّ مَوْعِدَهُمُ الصُّبْحُ أَلَيْسَ الصُّبْحُ بِقَرِيبٍ هود: ۸۱. سزی: نهریکه جاری است (راغب) فَنَادَاهَا مِنْ تَحْتِهَا أَلَا تَحْزَنِي قَدْ جَعَلَ رَبُّكِ تَحْتَكِ سَرِيًّا مريم: ۲۴. از پائینش او را ندا کرد: محزون مباش خدایت در پائین تو نهی قرار داده است. سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ اسراء: ۱. مراد از مسجد الحرام مسجد مکه و از مسجد اقصی کلیسای بیت المقدس است و چون سرزمین فلسطین پر آب

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۶۱

و علف است و محصول فراوان دارد لذا «بَارَكْنَا حَوْلَهُ» آمده و این کلمه در چند آیه دیگر تکرار شده است «لَيْلًا» منصوب است برای

ظرفیت یعنی اسراء در شب واقع شده زمخشری گوید: «لَيْلًا» و تنکیر آن با آنکه اسری بشب دلالت دارد برای بعضیت است و اینکه مدت اسراء قسمتی از شب بوده با آنکه فاصله آندو محل مدت چهل شبانگه است. طبرسی گوید: بعلت بعد مسافت میان آن و مکه، الاقصی گفته شده. این آیه صریح است در اینکه خداوند آنحضرت را در یک شب از مکه به مسجد اقصی برده و علت اسراء نشان دادن قسمتی از آیات خدا بوده است «لِتُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا» دیگر از اینکه از مسجد اقصی با آسمانها عروج کرده آیه از آن ساکت است ولی روایات و اقوال علماء صریح است در اینکه آنحضرت از مسجد اقصی با آسمانها عروج فرموده و معراج از آنجا واقع شده است. جمله «لِتُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا» که هدف اسراء را بیان میکند در سوره نجم بطرز دیگری آمده است. «وَلَقَدْ رَأَوْا نَزْلَةَ الْخُرِيِّ عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهَى. عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوَى. إِذْ يَغْشَى السُّدْرَةَ مَا يَغْشَى. مَا زَاغَ الْبَصِيرُ وَمَا طَغَى. لَقَدْ رَأَى مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَى» نجم: ۱۳-۱۸. یعنی پیامبر بار دیگر جبرئیل را دید آن رؤیت در نزد سدره المنتهی بود که بهشت نزد آن است. موقعی او را دید که سدره را میپوشانید آنچه میپوشانید، چشم پیغمبر صلی الله علیه و آله در آن رؤیت بخطا و اشتباه نرفت (آنچه دید حقیقت بود) از آیات بزرگ پروردگارش دید. این آیات را حمل بر جریان زمینی کردن مشکل است و روشن میشود که شرح حال معراج است مخصوصا جمله «عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوَى» که ظاهرا آن بهشت موعود است در آیه اسراء که «لِتُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا» آمده اگر مراد از آیات مثلا دیدن مقام پیامبران در

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۶۲

بیت المقدس و دیدن طور سینا و یا دیدن اینکه خداوند او را چگونه در یک شب آنهمه مسافت راه برد و یا مانند اینها باشد هیچ و اگر منظور از آن همان «لَقَدْ رَأَى مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَى» باشد، معلوم میشود که اسراء مقدمه معراج بوده است. ناگفته نماند روایات معراج از طریق شیعه و اهل سنت بقدری زیاد است که نمیشود وقوع آنرا فی الجمله انکار نمود و بزرگان اسلامی در عقیده بمطلق معراج متفق القول اند. برای نمونه بتفسیر مجمع البیان، صافی، برهان، و المیزان و غیره ذیل آیه اسراء رجوع شود همچنین به بحار ج ۱۸ طبع جدید رجوع شود که از ص ۲۸۲ تا ص ۴۱۰ مجموعا ۱۲۸ صفحه باین مطلب اختصاص داده شده است. طبرسی رحمه الله در مجمع البیان فرموده: درباره معراج پیامبر ما صلی الله علیه و آله روایات زیادی نقل شده و بسیاری از صحابه مثل، ابن عباس، ابن مسعود، انس، جابر بن عبد الله، حذیفه، عایشه ام هانی و غیرهم آنرا از آنحضرت نقل کرده اند. بعضی زیاد و بعضی کم کرده است و مجموع آنها به چهار قسم منقسم است اول آنچه یقینی است چون اخبار درباره آن متواتر و علم بصحت آن حاصل است. دوم آنچه در این باره نقل شده از چیزهاییکه عقل جایز میداند و اصول اسلامی از آن ابا ندارد ما نیز آنرا جایز دانسته و قطع میکنیم که آن در بیداری آنحضرت بوده نه در خوابش سوم آنچه ظاهرش مخالف اصول است ولی میشود طوری توجیه کرد که مخالف عقل نباشد بهتر آنست که مطابق حق و دلیل تأویل شود. چهارم آنچه ظاهرش صحیح نیست و تأویل آن جز بمشقت بعید ممکن نمیشود. بهتر آنست که آنرا قبول نکنیم. اما اولی که مقطوع به است آنست که آنحضرت فی الجمله معراج کرده است. اما دومی از آنجمله

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۶۳

است که روایت شده آنحضرت در آسمانها گردش کرد و پیغمبران و سدره المنتهی و بهشت و جهنم و امثال ذلک را دید. اما سومی نظیر آنچه نقل شده مردمانی را در بهشت دید که منتعم بودند و از اهل آتش کسانی را مشاهده کرد که در عذاب بسر می بردند این حمل بر آن میشود که صفت و یا نامهای آنها را دیده است. اما چهارم نظیر آنچه نقل شده آنحضرت با خدا آشکارا صحبت کرد و او را دید و با خدا در تخت نشست و نحو ذلک از چیزهاییکه دلالت بر تشبیه دارد. مجلسی رحمه الله در بحار مجموع آنچه را که گفته شد از مجمع نقل کرده المیزان نیز کلام طبرسی را نقل کرده و تقسیم آنرا پسندیده است ولی در غالب امثله آن خدشه کرده و فرموده سیر در آسمانها و دیدن انبیاء و نظیر آنها تمثیلات برزخی و یا روحی است ... و در آنها بعدی نیست که احادیث معراج از این قسم تمثیلات مملو است. ناگفته نماند مفضیلتترین روایات درباره معراج، روایت علی بن ابراهیم است

از پدرش از ابن ابی عمیر از هشام بن سالم از امام صادق علیه السلام. رجال این روایت همه موثق‌اند جز ابراهیم بن هاشم که هر چند توثیق نشده ولی قدحی هم ندارد و از بزرگان می‌باشد. علماء شیعه روایات آن بزرگوار را تلقی بقبول کرده‌اند. این روایت در تفسیر برهان و تفسیر صافی، و تفسیر المیزان نقل شده و علامه مجلسی آنرا در بحار از تفسیر فرات نقل کرده است. لازم است در اینجا چند مطلب را بررسی کنیم: ۱- اسراء از مسجد الحرام بمسجد اقصی حتمی و صریح آیه است اگر در حقیقت معراج که آیا در خواب بوده یا در بیداری صحبت شود، اسراء جای صحبت نیست و اگر کسی بگوید که اسراء در خواب بود سخنش باطل و بی جاست زیرا رفتن به مسجد اقصی

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۶۴

در عالم خواب چندان اهمیت ندارد که قرآن مجید با آن طمطراق بیان دارد. در روایات و تفاسیر هست که آنحضرت در همان شب برگشت و صبح جریان را بمشرفین مکه حکایت کرد و نشانه‌هایی از شتران آنها که در راه بودند بیان داشت و همانطور بود که بیان فرمود. ۲- بعضی گویند معراج در خواب بود و بعضی گفته‌اند روحانی بود نه جسمانی. ولی روحانی بودن آنرا معنای روشنی نیست و باید گفت که روح آنحضرت از بدنش خارج شد این جز مرگ معنی ندارد و شاید مراد این عده انکشاف و یا نظیر عالم خواب باشد. ۳- معراج آنحضرت یکی از دو جور است یا در عالم ظاهر و بیداری با قدرت خداوند بآسمانها رفته و آنچه را میبایست ببیند دیده است و آن از قدرت خداوند بعید نیست و لازم بود برای وسعت علم آنحضرت وسعه صدرش چنین جریانی پیش آید. و موضوع خرق و التیام در افلاک که یگانه مستمسک مانعین است امروز از موهومات می‌باشد و اینکه با کدام سرعت رفته آیا با سرعتی شبیه بسرعت نور و در آنصورت ماده قهرا مبدل به نیرو میشود چنانکه گفته‌اند و اگر با کمتر از آن رفته آنوقت این همه مسافت را در آن مدت کم چطور پیموده است؟ باید این را محول بقدرت و علم خدا کرد ما از علوم عالم جز اندکی بلد نیستیم. جور دیگر آنست که خداوند بچشم آنحضرت وسعت داده و در جای خود آسمانها و هر آنچه را که در روایات معراج آمده دیده است. فرض کنید کسی در ایران نشسته خداوند بدید او چنان وسعت بدهد که ممالک آمریکا و شهرها و حتی میان خانه‌های آنها را ببیند و این هیچ بعید نیست چنانکه در حدیث آمده که جبرئیل کربلا و محل شهادت ابا عبد الله علیه السلام را بآنحضرت نشان داد و از مدینه آنجا را دید چنانکه سبط ابن جوزی و

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۶۵

دیگران آنرا نقل کرده‌اند. و محدث قمی در نفس المهموم از سبط ابن جوزی نقل میکند. عیاشی در تفسیر خود ذیل آیه اسراء از هشام بن سالم از حضرت صادق علیه السلام نقل میکند: چون رسول خدا صلی الله علیه و آله جریان اسراء را بکفار مکه خبر داد گفتند از او از شهر ایله، که در وسط راه است پرسید... و جبرئیل آمد و گفت یا رسول الله صلی الله علیه و آله سرت را بلند کن و خلاصه حدیث آنکه خداوند پستی و بلندی‌های زمین را از بین برد آنحضرت ایله را آشکارا دید. کفار سؤال میکردند و آنحضرت بشهر نگاه کرده و بآنها خبر میداد. و چنانکه در شکستن سنگ خندق و جهیدن برق از آن از فتح یمن و شام و غیره خبر داد. منافقان گفتند: تعجب نمیکنید نمیتوانید بقضای حاجت بروید این شخص میگوید: از مدینه کاخهای حیره و شهرهای مدائن را می‌بینم و آنها فتح خواهد شد. این سخن را طبرسی و دیگران در جریان خندق نقل کرده‌اند. از این قبیل چیزها در احوال آنحضرت بیشتر میتوان یافت. خلاصه آنکه هیچ بعید نیست که رسول خدا صلی الله علیه و آله در جای خود بنشیند و خداوند بچشم او چنان قدرت دهد که آسمانها و کرات را ببیند و چشمش اصلا اشتباه نکند «مَا زَاغَ الْبَصِيرُ وَمَا طَغَى». ولی روایات معراج وجه اول را می‌رسانند یعنی آنحضرت بآسمانها رفته است برای تحقیق بیشتر بروایات رجوع کنید.

سطح: ج ۳، ص: ۲۶۵

سطح: گسترده. در اقرب هست «سطح الشیء سطحاً: بسطه و سواه» أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْأَيْلِ كَيْفَ خُلِقَتْ ... وَإِلَى الْأَرْضِ كَيْفَ سُطِحَتْ غاشیه: ۲۰. آیا نمی‌بینند شتر چگونه آفریده ... و زمین چگونه گسترده شده. این نظیر آیاتی است که آمده و الْأَرْضِ مَدَدْنَاهَا ... ق: ۷. این کلمه در کلام الله مجید فقط یکبار آمده است.

سطر: ج ۳، ص: ۲۶۵

سطر: نوشتن. خط. صف. در صحاح و قاموس گوید: سطر بمعنی

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۶۶

صف است که از چیزی تشکیل یابد و نیز بمعنی خط و نوشتن است و اصل آن مصدر میباشد. در اقرب هست «سطر الکتاب ستر: کتب» سطرهم نوشتن و هم بمعنی خط و کتابت است. ن وَالْقَلَمَ وَمَا يَسْطُرُونَ. مَا أَنْتَ بِمُجْنُونٍ ن: ۱ و ۲. قسم بقلم و آنچه مینویسند تو بسبب وحی دیوانه نیستی. كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا اسراء: ۵۸. وَكُلُّ صَیْغَةٍ وَكَبِيرٍ مُسْتَطَرٌّ قمر: ۵۳. اساطیر ۹ بار در قرآن آمده و در همه به «الاولین» اضافه شده است يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ انعام: ۲۵. وَقَالُوا أَأَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ اِكْتَتَبَهَا فَهِيَ تُمَلَّى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَأَصِيلًا فرقان: ۵. مراد قائلین از این کلمه نوشته‌های باطل و حکایت دروغ و افسانه‌های بی مغز است معنی آیه فوق چنین است گفتند اینها نوشته‌های باطل گذشتگان است که نوشته و صبح و عصر بر وی املا میشود. صحاح آنرا اباطیل گفته است. جمع سطر، اسطر و اسطار و سطور است. اقرب الموارد اساطیر را جمع الجمع دانسته و گوید: آن جمع اسطار است. و از مبرّد نقل میکند که گفته: جمع اسطوره است مثل احدوثة و احادیث. راغب نیز این کلام را از مبرّد نقل میکند. بنا بر قول مبرّد اساطیر جمع عادی است. مجمع از اخفش نقل میکند که اساطیر جمعی است واحد ندارد مثل ابابیل و مذاکیر.

سیطر: ج ۳، ص: ۲۶۶

سیطر: «أَمْ عِنْدَهُمْ خَزَائِنُ رَبِّكَ أَمْ هُمُ الْمُصَيِّرُونَ» طور: ۳۷. «فَذَكِّرْ إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكِّرٌ. لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيِّرٍ» غاشیه: ۲۱ و ۲۲. ابن کثیر آیه اول را با سین و دوم را با صاد و ابن عامر هر دو را با سین ... و دیگران هر دو با صاد خوانده‌اند. ابو عبیده گوید: مصیطرون در اصل با سین است و هر سین که ما بعد آن طاء باشد جایز است به صاد تبدیل شود. سطر و صطر هر دو صحیح است (مجمع).

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۶۷

مسیطر اصل آن از سطر بمعنی مراقب و مسلط و احوال نویس است در اقرب گوید «سیطر علیهم و سوطر و تسیطر: راقبهم و تعهد احوالهم» و نیز گوید: مسیطر و متسیطر بمعنی رقیب، حافظ، و مسلط بر شیء است که بآن توجه کند و احوالش را زیر نظر گیرد و عملش را بنویسد جمع آن مسیطرون است. معنی آیه اول: آیا خزائن پروردگارت پیش آنهاست یا آنها مسلط بر مردم و مالک آنهاند؟! معنی آیه دوم: یاد آوری کن تو فقط یاد آوری و بر مردم مراقب و حافظ نیستی. نظیر «وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِجَبَّارٍ فَذَكِّرْ بِالْقُرْآنِ مَنْ يَخَافُ وَعِيدِ» ق: ۴۵.

سطو: ج ۳، ص: ۲۶۷

سطو: حمله و گرفتن بشدت. در قاموس گوید «سطا علیه و به سطوا و سطوة: صال او قهر بالبطش» «تَعْرِفُ فِي وُجُوهِ الَّذِينَ كَفَرُوا الْمُنْكَرَ يَكَادُونَ يَمْسِطُونَ بِالَّذِينَ يَتْلُونَ عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا» ... حج: ۷۲. در چهره کفار بهنگام خوانده شدن آیات ما انکار می‌بینی نزدیک است بسوی کسانی که آیات ما را بر آنها میخوانند حمله کنند و دست بگشایند. این کلمه فقط یکبار در قرآن یافته است.

سعد: ج ۳، ص: ۲۶۷

سعد: سعد و سعادت بمعنی نیکبختی است چنانکه شقوه و شقاوت بمعنی بدبختی است راغب گفته: سعد و سعادت آنست که کارهای الهی انسان را در رسیدن بخیر یاری کند. ضد آن شقاوت است. «يَوْمَ يَأْتُ لَا تَكَلِّمُ نَفْسٌ إِلَّا بِإِذْنِهِ فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ... وَ أَمَّا الَّذِينَ سَعِدُوا فَفِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا...» هود: ۱۰۵-۱۰۸. این کلمه فقط دو بار در کلام الله آمده است.

سعر: ج ۳، ص: ۲۶۷

سعر: فروزان شدن آتش و فروزاندن آن راغب گفته: سعر، التهاب و شعله ور شدن آتش است و ثلاثی و تفعیل و افعال آن همه بمعنی افروختن است و مسعر چوبی است که افروخته شود. در اقرب آمده «سعر النار و الحرب: قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۶۸

اوقدهما و اشعلهما و هيجهما». «وَ إِذَا الْجَحِيمُ سُعِّرَتْ. وَ إِذَا الْجَنَّةُ أُزْلِفَتْ» تکویر: ۱۲ و ۱۳. سعیر از نامهای جهنم است و این بواسطه افروخته شدن آنست. و فعل در اینجا بتصدیق راغب بمعنی مفعول است و در بعضی آیات بجای جهنم بکار رفته مثل «إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَ سَيَصِيلُونَ سَعِيرًا» نساء: ۱۰. «وَ أَعْتَدْنَا لِمَنْ كَذَّبَ بِالسَّاعَةِ سَعِيرًا» فرقان: ۱۱. و در بعضی آیات حال و وصف جهنم آمده نظیر «وَ كَفَىٰ بِجَهَنَّمَ سَعِيرًا» نساء: ۵۵. بس است جهنم افروخته. این کلمه شانزده بار در قرآن آمده است. و در تمام موارد در جهنم آخرت بکار رفته جز در آیه «وَ مَنْ يَرْغُ مِنْهُمْ عَنْ أَمْرِنَا نُذِقْهُ مِنْ عَذَابِ السَّعِيرِ» سباء: ۱۲. این آیه درباره مسخر بودن شیاطین بسلیمان است و ظاهراً مراد از آن عذاب دنیا که خدا بآنها فهمانده بود در صورت سرپیچی از طاعت سلیمان گرفتار عذاب خواهند بود. و نیز در آیه «وَ جَعَلْنَا رُجُومًا لِلشَّيَاطِينِ وَ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابَ السَّعِيرِ» ملک: ۵. شاید مراد از عذاب سعیر تیرهای شهاب و همان رجوم باشد. سعر (بضم س، ع) جمع سعیر و دو بار در قرآن آمده است. «فَقَالُوا أَ بَشَرًا مِّنَّا وَاحِدًا تَبِعُهُ إِيَّا إِذَا لَفِيَ ضَمَلًا وَ سَعِيرًا» قمر: ۲۴. «إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي ضَمَلٍ وَ سَعِيرًا» قمر: ۴۷. در آیه اول احتمال داده‌اند که سعر مفرد و بمعنی جنون یا رنج باشد و آن بسیاق آیه مناسب است صحاح در ذیل آیه فوق از فراء نقل کرده که سعر بمعنی رنج و عذاب است و گوید: السعر الجنون و بستر دیوانه گویند: نافه مسعوره. طبرسی و اقرب نیز بدان تصریح کرده‌اند معنی آیه اول: قوم ثمود گفتند: آیا بشری را که یکی از ماست پیروی کنیم در اینصورت در گمراهی و دیوانگی هستیم. ولی آن در آیه دوم جمع سعیر است یعنی: گناهکاران در گمراهی از سعادت و قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۶۹

در آتشیهای افروخته‌اند. «وَ إِذَا الْجَحِيمُ سُعِّرَتْ. وَ إِذَا الْجَنَّةُ أُزْلِفَتْ» تکویر: ۱۲ و ۱۳. اذا شرط مستقبل است از این آیه فهمیده میشود که جهنم هنوز افروخته نشده در آینده فروزان خواهد گردید.

سعی: ج ۳، ص: ۲۶۹

سعی: تند رفتن. کوشش. راغب گوید: سعی مشی سریع است که بحد دویدن نیست و بطور استعاره بجذیت در کار اطلاق میشود خیر باشد یا شر. طبرسی آنرا تند رفتن و دویدن و کسب و تلاش گفته است. صحاح آنرا دویدن و عمل و کسب... و قاموس قصد، عمل، رفتن و دویدن معنی میکند. معنای اولی همان تند رفتن است. در قرآن مجید بمعنی تند رفتن و دویدن و بمعنی تلاش و کوشش بکار رفته است «وَ جَاءَ رَجُلٌ مِّنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ يَسْعَىٰ»... قصص: ۲۰. «وَ جَاءَ مِنْ أَقْصَا الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَىٰ»... یس: ۲۰. مردی از آخر شهر شتابان یا در حالیکه میدوید، آمد. «فَالْقَاهَا فَإِذَا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعَىٰ» طه: ۲۰. عصا را انداخت ناگهان آن ماری بود که تند حرکت میکرد «نُورُهُمْ يَسْعَىٰ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ بَأْيَمَانِهِمْ»... تحریم: ۸. نورشان در پیش رو و طرف راستشان بتندی میرود. سعی در این آیات بمعنی بشتاب رفتن است. «وَ مَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ وَ سَعَىٰ لَهَا سَعْيَهَا وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا» اسراء: ۱۹. یعنی:

هر که آخرت را بخواهد و کوشش مخصوص آنرا انجام دهد و ایمان داشته باشد کوشش و تلاش آنها پاداش داده خواهد شد. سعی در این آیه و نظیر آن بمعنی تلاش و عمل است. «فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَىٰ فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ...» صافات: ۱۰۲. یعنی چون بحد کوشش با پدر رسید و توانست در رفع حوائج تلاش بکند گفت: ای پسرک من در خواب می بینم که تو را سر می برم. «وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَىٰ. وَأَنْ سَعْيُهُ سَوْفَ يُرَىٰ. ثُمَّ يُجْزَاهُ

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۷۰

الْجَزَاءِ الْأَوْفَىٰ» نجم: ۳۹-۴۱. انسان مالک حقیقی سعی و تلاش خویش است اعم از آنکه خیر باشد یا شر. و سعی و تلاش او در روز قیامت مشهود خواهد بود «فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ. وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ» زلزله: ۷-۸. و انسان با عمل خود جزاء تمام داده خواهد شد. بنظر میاید مراد از آیه شریفه آخرت است ولی آنرا اعم نیز میشود دانست. در اینصورت مطالب زیر از آن بدست میاید: ۱- آنانکه از دیگران کار میکشند و مزد نمیدهند و یا مزد کم میدهند ظالم و ستمکارانند که ملک حقیقی دیگران را سلب کرده اند که هر کس بسعی خود مالک است. ۲- هر کس در مقابل تلاش و کوشش حق استفاده و ارتزاق دارد زیرا که انسان فقط بسعی خویش مالک است کسیکه بی تلاش میخورد حرامخوار است و هر کس در خور توانائی خود و لو با اعمال فکر باشد باید کار کند ربا خوار حرامخوار است که تلاش دیگران را میخورد. ولی آنکه مطلقاً از تلاش عاجز باشد این شخص بعنوان فقیر و محتاج از زکوة و غیره میتواند بخورد و او از رنج و تلاش دیگران میخورد و این محذوری ندارد که «مَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ». سعی انسان دیدنی است. اینهمه آثار و ابنیه و وسائل زندگی همه سعی و تلاش آدمیان است که بدین صورت دیده میشوند و بشر با سعی و تلاش خود پاداش یا کیفر داده میشود. اگر گوئی راجع بشفاعت و اعمال زندگان که درباره مردگان انجام میدهند و آنها بدون تلاش در عالم مرگ و آخرت بهره میبرند چه میگوئید؟! گوئیم: آنها هم نوعی تلاش اند که در نتیجه ایمان در دنیا مستحق شفاعت اخروی میگردند و در اثر سعی و تلاشی که درباره باز ماندگان کرده اند از خیرات و احسان آنها بهره مند میگردند.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۷۱

سغب: ج ۳، ص: ۲۷۱

سغب: گرسنگی. همچنین است مسغبه که مصدر میمی است. راغب گرسنگی توأم با زحمت گفته است در اقرب گوید: گفته اند آن فقط گرسنگی است که با رنج همراه باشد. طبرسی مطلق گرسنگی گفته است «أَوْ إِطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْجَبَةٍ. يَتِيمًا ذَا مَقْرَبَةٍ» بلد: ۱۴ و ۱۵. یا اطعامی در روز گرسنگی به یتیمی که دارای قرابت است. این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است در نهج البلاغه خطبه ۱۰۹ فرموده: «و هل زودتهم الا السغب» آیا دنیا جز گرسنگی بآنها زادی داد؟!

سفح: ج ۳، ص: ۲۷۱

سفح: ریختن. جاری کردن. جاری شدن «سفح الدم» یعنی خون ریخت «سفح الدمع سفحا و سفسوحا» اشک چشم را روان کرد و اشک روان شد. لازم و متعدی هر دو آمده است (اقرب). «لَا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَىٰ طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا» ... انعام: ۱۴۵. دم مسفوح خون ریخته شده است قید مسفوح برای آنست که خون باقی مانده در گوشت پس از رفتن خون متعارف مباح است (مجمع). مسافحه و سفاح بمعنی زنا است طبرسی گوید: اصل آن از سفح بمعنی ریختن آب است علت این تسمیه آنست که زناکار آب خود (منی) را بطور باطل میریزد. پائین کوه را سفح جبل نامند که آب کوه در آن میریزد. «وَأَحَلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَهُ ذَلِكُمْ أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ» ... نساء: ۲۴. یعنی غیر از زنانیکه گفته شد دیگران بر شما حلال اند که با اموال خود بخواهید در حالیکه عقیفید و زناکار نیستید. سفاح جمع سفح نیز آمده است در نهج البلاغه نامه ۱۱ فرموده «فلیکن

معسکر کم فی ... سفاح الجبال» اردوگاه شما در دامنه‌های کوه‌ها باشد.

سفر: ج ۳، ص: ۲۷۱

سفر: (بر وزن فلس) پرده بر داشتن و آشکار کردن (مجمع) راغب گوید: «السفر: كشف الغطاء ... سفر العمامة عن الرأس و الخمار عن الوجه»

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۷۲

مسافرت را از آن جهت سفر گویند که اخلاق مردم در آن آشکار میشود طوری که در غیر آن آشکار نمیشود (مجمع ذیل آیه ۱۸۴ بقره). «فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ» ... بقره ۱۸۴. جمع سفر اسفار است مثل «فَقَالُوا رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا» ... سبأ: ۱۹. سفر (بکسر س) کتاب و نامه است که حقائق و مطالب را روشن و آشکار میکند جمع آن اسفار است «كَمَثَلِ الْجِمَارِ يَحْمِلُ أَشْفَارًا» ... جمعه: ۵. چنانکه راغب گفته است. طبرسی نیز علت تسمیه را چنین بیان فرموده. سفیر بمعنی فرستاده و نماینده است راغب علت تسمیه آنرا کشف و ازاله وحشت از بین قوم میدانند و آن فعلیل بمعنی فاعل است. ولی ظاهراً علت تسمیه همان اظهار و کشف مطالب باشد که سفیر مطالب را آشکار میکند جمع آن سفراء است مثل فقیه و فقهاء و آنرا مصلح میان قوم نیز گفته‌اند. سافر بمعنی کاتب و نویسنده است جمع آن سفره مثل «بِأَيْدِي سَفَرَةٍ كِرَامٍ بَرَرَةٍ» عبس: ۱۵ و ۱۶. اسفار (بکسر الف) روشن شدن و آشکار گشتن است «وَالصُّبْحُ إِذْ أَسْفَرَ» مدثر: ۳۴. قسم بصبح آنگاه که روشن و آشکار شود «وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ مُّسْفَرَةٌ. ضَاكِكَةٌ مُّسْتَبْشِرَةٌ» عبس: ۳۸ و ۳۹. چهره‌هایی در آنروز روشن‌اند. خندان و شادمان‌اند. (اللهم اجعلنا منهم). «كَلَّا إِنَّهَا تَذْكِرَةٌ. فَمَنْ شَاءَ ذَكَرْهُ. فِي صُحُفٍ مُّكْرَمَةٍ. مَرْفُوعَةٍ مُّطَهَّرَةٍ. بِأَيْدِي سَفَرَةٍ. كِرَامٍ بَرَرَةٍ» نویسنده‌گان محترم مطیع کدام‌اند؟ و «صُحُفٍ» چیست؟ گفته‌اند مراد ملائکه نویسنده‌اند که آمده «وَإِنَّ عَلَيْكُمْ لِحَافِظِينَ. كِرَامًا كَاتِبِينَ» انفطار: ۱۰ و ۱۱. و نیز گفته‌اند: سفیران وحی و پیامبراند. و ایضا از قفاده نقل شده که: قارئان قرآن‌اند آنانکه قرآنرا میخوانند و مینویسند.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۷۳

هكذا درباره «صحف» گفته‌اند: مراد لوح محفوظ است. میشود این قول را با آیه «إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ. فِي كِتَابٍ مَّكْنُونٍ» واقعه: ۷۷-۷۸. تأیید کرد و نیز گفته‌اند مراد کتاب پیامبران سلف است. باین قول نیز میشود بعضی از آیات را شاهد آورد که بیان میدارند قرآن در نامه پیشینیان بوده است مثل «إِنَّ هَذَا لَفِي الصُّحُفِ الْأُولَى. صُحُفِ إِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَى» اعلی: ۱۸-۱۹. و نحو «وَإِنَّهُ لَتَنْزِيلُ رَبِّ الْعَالَمِينَ. نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ. عَلَى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنذِرِينَ. بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ. وَإِنَّهُ لَفِي زُبُرِ الْأُولِينَ» شعراء: ۱۹۲-۱۹۶. بعید نیست صحف همان نامه‌ها باشد که قرآن را در آنها مینوشتند و آنها قهرا پاک و محترم بودند. احتمال دیگر آنست که مراد از «صُحُفٍ» قلوب و دلها و از «سَفَرَةٍ» مفسران و نویسندگان قرآن باشد. توضیح آنکه درباره قرآن آمده «وَمَا كُنْتُمْ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكُمْ إِذْ لَأَزْدَابُ الْمُحِبُّونَ. بَلْ هُوَ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الظَّالِمُونَ» عنكبوت: ۴۸-۴۹. این آیه صریح است در اینکه قرآن در سینه‌هاست و در سینه‌ها نوشته شده پس سینه‌ها صحیفه‌های مخصوصی است در جای دیگر آمده «كُتِبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانُ» ... مجادله: ۲۲. قلبها صحیفه‌های کتابت ایمان‌اند. سینه‌هایی که در آنها قرآن نوشته شده، محترمند، بلند مرتبه‌اند، پاکند «فِي صُحُفٍ مُّكْرَمَةٍ. مَرْفُوعَةٍ مُّطَهَّرَةٍ» نکره آمدن «صحف» نیز این سخن را تأیید میکند. با دست چه کسانی قرآن در این سینه نوشته شده و میشود؟ با دست نویسندگان که محترمند. مطیع‌اند. باید توجه کرد متعلق باء در «بِأَيْدِي سَفَرَةٍ» چیست؟ ممکن است متعلق آن «مَرْفُوعَةٍ» و یا مکتوب و حاصل باشد و «باء» برای سبب است یعنی: آیات قرآن تذکره است. هر که خواهد آنرا

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۷۴

یاد گیرد. آن تذکره در سینه‌های محترم، والا-مقام، و پاک است و با دست نویسندگان محترم و طاعت پیشه نوشته شده است. آنهاند که در طول قرون بنوشتن و خواندن و تفهیم قرآن پرداخته‌اند و چون نوشتن در قلوب بوسیله گفتن و غیره میشود لذا «بِأیدی سَفَرَةٍ» بهمه راههای تفهیم شامل است خواه بوسیله نوشتن باشد یا خواندن و یا غیره. در تفسیر برهان از حضرت صادق علیه السلام نقل شده که «سَفَرَةٌ. كِرَامٌ بَرَزَةٌ» امامان اند علیهم السلام. البته آن بزرگواران در تفهیم قرآن و نوشتن آن در دلها سهم بسزائی دارند چنانکه امیر المؤمنین علیه السلام پس از رسول خدا صلی الله علیه و آله قرآن را مجددا یکجا نوشت و روایات اهل بیت علیهم السلام در ترغیب بفرآ- گرفتن قرآن خارج از حد است چنانکه در کافی و وسائل نقل شده است. احتمال فوق از این جهت بیشتر تقویت میشود که آیات اول سوره با لحن ملامت آمیز بحضرت رسول صلی الله علیه و آله میگوید: چرا بآنانکه بقرآن بی اعتناند و یا ثروتمندان اعتنا میکنی و بآنکه برای پاک شدن قرآن را میخواهد توجه نمیکنی و قیافه درهم میکشی؟ آنگاه میفرماید: چنین نکن قرآن تذکریست هر که بخوهد یاد گیرد هر کس که باشد. ارباب تفسیر گفته‌اند چند نفر از ثروتمندان و متفندان مکه نزد آنحضرت آمدند و او با ایشان بگرمی صحبت میکرد شاید ایمان بیاورند و سبب تقویت اسلام شوند. ابن ام مکتوم که از مسلمانان و نابینا بود آمد و از آنحضرت قرآن خواست حضرت قیافه درهم کشید که مبادا اینان از آمدن او ناراحت شده و بروند و اسلام نیاورند. لذا این آیات آمد و آنحضرت را از این کار منع کرد. از این مطلب میتوان فهمید که آنحضرت درباره پیشرفت اسلام خائف بوده و با جلب آنان میخواسته دین پیشرفت کند لذا خدا برای تسلی قلب شریف او فرموده: همه در این

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۷۵

قرآن یکسانند وانگهی قرآن بوسیله نویسندگان محترم در قلبهای پاک جا خواهد گرفت نه تنها از بین نخواهد رفت بلکه روز افزون خواهد بود و تو در ترویج قرآن بهمه با یک نظر نگاه کن تا هر که بخوهد از آن استفاده کند اعم از آنکه قوی باشد یا ضعیف.

سفع: ج ۳، ص: ۲۷۵

سفع: گرفتن. در صحاح گوید «سَفَعْتُ بِنَاصِيَتِهِ» یعنی پیشانی او را گرفت. «كَلَّا لَئِن لَّمْ يَنْتَه لَنْسَفَعًا بِالْناصِيَةِ» علق: ۱۵. نه چنین است اگر بس نکند حتما حتما از موی پیشانی او میگیریم. در مجمع گوید: ناصیه موی جلوی سر است بعلت متصل شدن بسر ناصیه گفته شده که ناصی ناصی بمعنی چسبیدن است. «النَّسْفَعُ» دو تأکید دارد یکی لام، دیگری نون تأکید خفیفه. در کشاف گوید: با نون تأکید ثقیله نیز خوانده شده و ابن مسعود «لا سفعاً» متکلم وحده خوانده است. طبرسی و زمخشری گوید: سفع بمعنی گرفتن و محکم کشیدن است و در قرآن با الف نوشته شده تا حکم وقف بر الف داشته باشد. و لام آن عهد و عوض از مضاف الیه است. این کلمه در قرآن فقط یکبار آمده است.

سفک: ج ۳، ص: ۲۷۵

سفک: ریختن. خواه ریختن خون باشد یا اشک یا شیء مذاب (راغب) در اقرب گوید: گویا در ریختن خون مخصوصتر است. ابن اثیر نیز چنین گفته است. طبرسی آنرا فقط ریختن خون گفته است «أَتَجْعَلُ فِيهَا مَن يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ» ... بقره: ۳۰. «وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ لَ تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ» ... بقره: ۸۴. ناگفته نماند در قرآن و نهج- البلاغه همه جا در ریختن خون بکار رفته و در نهایت نیز موردی غیر از خون ریختن نقل نکرده است لذا بنظر میاید که سفک مخصوص خون ریختن است بر خلاف «سفع» که گذشت و در ریختن خون و غیره استعمال شده است.

سفل: ج ۳، ص: ۲۷۵

سفل: (بضم س) پائینی، پستی

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۷۶

سافل: پائین «جَعَلْنَا عَلَیْهَا سَافِلًا» ... هود: ۸۲. بالای آنرا پائین آن گردانیدیم یعنی زیر و رو کردیم. اسفل: پائین تر «إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ» ... نساء: ۱۴۵. جمع آن اسفلون است «فَجَعَلْنَاهُمْ الْأَسْفَلِينَ» صفات: ۹۸. سفلی مؤنث اسفل است «وَجَعَلَ كَلِمَةَ الَّذِينَ كَفَرُوا السُّفْلَى» ... توبه: ۴۰. «ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ» تین: ۵. ناگفته نماند در قرآن کریم هر جا اسم تفضیل بجمع اضافه شده مضاف الیه با الف و لام آمده نظیر «أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَحْكَمِ الْحَاكِمِينَ» تین: ۸. «وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ» یوسف: ۶۴ و ۹۲. و غیره ولی در این آیه سافلین بدون لام است. بعضی گفته‌اند آن نظیر اعلیٰ علّین است. ولی علّین مفرد است نه جمع. در کشاف گوید: عبد الله آنرا اسفل السافلین خوانده است. بهر حال معنی آیه چنین است: سپس او را به پائین تر پائین‌ها برگردانیدم بعید است مراد از اسفل سافلین پیری و نظیر آن باشد بلکه با احتمال قوی مراد انسانی است که قوای شهوانی بر او مسلط شده و چنین شده «إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ» ابراهیم: ۳۴. «وَكَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا» اسراء: ۱۱. «وَكَانَ الْإِنْسَانُ أَكْثَرَ شَيْءٍ جَدَلًا» کهف: ۵۴. «إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا» احزاب: ۷۲. «وَكَانَ الْإِنْسَانُ كَفُورًا» اسراء: ۶۷. اینها مقام اسفل سافل انسانیت است آنگاه بوسیله هدایت فطری و تربیت پیامبران پیش رفته «لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ... يَبْتَغُونَ لِرَبِّهِمْ سُجْدًا وَفِيَّامًا» و غیره شده است باقی مطلب را در «تین» و «انسان» مطالعه کنید.

سفن: ج ۳، ص: ۲۷۶

سفن: (بفتح س) تراشیدن. مثل تراشیدن چوب و پوست و تراشیدن باد خاک روی زمین را (راغب) در صحاح و اقرب آمده «سفتت الشیء سفنا: قشرته» راغب گوید: کشتی را باعتبار آنکه سطح آب را میتراشد سفینه گفته‌اند. اقرب نیز آنرا نقل کرده است. «فَأَنْطَلَقَا حَتَّىٰ إِذَا رَكِبَا فِي

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۷۷

السَّفِينَةِ خَرَقَهَا» ... کهف: ۷۱. این کلمه چهار بار در قرآن آمده و در سوره عنکبوت آیه ۱۵ ظاهرا مراد کشتی نوح است.

سفه: ج ۳، ص: ۲۷۷

سفه: حماقت. قاموس آنرا جهالت گفته. راغب گوید: سبکی است در بدن و در سبکی نفس در اثر نقصان عقل بکار رفته. صحاح گفته: ضد حلم و اصل آن خفت و حرکت است «قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُوا أَوْلَادَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ» ... انعام: ۱۴۰. «بِغَيْرِ عِلْمٍ» قرینه است که سفه بمعنی جهالت است. سفاهه مثل سفه است «إِنَّا لَنَرَاكَ فِي سَفَاهَةٍ» ... اعراف: ۶۶. سفیه: احمق «كَانَ يَقُولُ سَفِيهُنَا عَلَى اللَّهِ شَطَطًا» جن: ۴. جمع آن سفهاء است «قَالُوا أَلَمْ نَكْفُرْ بِكُمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ» ... بقره: ۱۳. «وَمَنْ يَرْغَبْ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ» ... بقره: ۱۳۰. از دین ابراهیم اعراض نمیکند مگر آنکسکه خودش را جاهل و سبک عقل کند. راغب گوید: آن بمعنی احمق شود است ولی فعل از نفس مصروف شده. و «نفس» مفعول است.

سقر: ج ۳، ص: ۲۷۷

سقر: «سَأَصِلِيهِ سَقَرًا» و «مَا أَدْرَاكَ مَا سَقَرٌ» لَا تُبْقِي وَلَا تَذَرُ» مدثر: ۲۶-۲۸. گویند «سقرته الشمس» یعنی خورشید او را ذوب کرد و

رنگش را تغییر داد چنانکه راغب گفته. طبری گوید: اصل آن تغییر رنگ است و عدم صرف آن برای تعریف و تأنیث است. این اثر گوید: آن اسم عجمی است و علت عدم صرفش عجمه و تعریف میباشد سپس قول مجمع را نقل میکند. «يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِي النَّارِ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ» قمر: ۴۸. گوئی از مسّ عذاب اراده شده که مسّ آن با عذاب یکی است یعنی روزی در آتش بر رو کشیده شوند بچشید عذاب سقر را این کلمه چهار بار در قرآن آمده است و چهارمی در آیه ۴۲ مدثر است و آن از نامهای جهنم است و علت این تسمیه ظاهراً آنست که جهنم می‌سوزاند و رنگ پوست را تغییر میدهد. نعوذ بالله منها.

سقط: ج ۳، ص: ۲۷۷

سقط: سقوط: افتادن «أَلَا فِي الْفِتْنَةِ

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۷۸

سَقَطُوا «... توبه: ۴۹. اسقاط ساقط کردن است «أَوْ تُسْقِطَ السَّمَاءُ كَمَا زَعَمَتِ عَلَيْنَا كَيْفًا» ... اسراء: ۹۲. یا آسمانرا چنانکه پنداشته‌ای پاره پاره روی ما بیافکنی. مساقطه نیز ساقط کردن است در اقرب از بعضی نقل شده که پی در پی بودن در آن مراد است «تُسْقِطُ عَلَيْنِكَ رُطْبًا جَنِيًّا» مریم: ۲۵. بر تو خرماى تازه می‌افکند. «وَلَمَّا سَقِطَ فِي أَيْدِيهِمْ وَرَأَوْا أَنَّهُمْ قَدْ ضَلُّوا قَالُوا لَئِن لَّمْ يَرْحَمْنَا رَبُّنَا وَيَغْفِرْ لَنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ» اعراف: ۱۴۹. «سقط فی یدیه» بصیغه مجهول از باب کنایه بمعنی لغزش، خطا، ندامت و حیرت است (اقرب) راغب گوید: از آن ندامت مراد است. معنای تحت اللفظی آنست: آنگاه که عمل و شیء در دستش افتاده شده یعنی بخودش برگشت «رَأَوْا أَنَّهُمْ قَدْ ضَلُّوا» قرینه آنست که بر گذشته نادم و محزون شدند یعنی چون از پرستیدن گوساله نادم و پریشان شدند و دانستند که گمراه گشته‌اند گفتند: اگر پروردگارمان رحم نکند و نیامرزد بی شک از زیانکاران خواهیم بود.

سقف: ج ۳، ص: ۲۷۸

سقف: پوشش اطاق. «فَحَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِنْ فَوْقِهِمْ» ... نحل: ۲۶. سقف از بالا بر رویشان افتاد. جمع آن سقف (بر وزن عتق) است «لَجَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمَنِ لِيُؤْتِيَهُمْ سِقْفًا مِنْ فِضَّةٍ» ... زخرف: ۳۳. «وَالسَّقْفِ الْمَرْفُوعِ» طور: ۵. آسمان است «وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفًا مَحْفُوظًا وَهُمْ عَنْ آيَاتِهَا مُعْرِضُونَ» انبیاء: ۳۲. ظاهراً مراد از «السَّمَاءِ» هوای محیط بر زمین است مثل «أَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّرَاتٍ فِي جَوْ السَّمَاءِ» ... نحل: ۷۹. هوای محیط پوشش و سقف زمین است که از هر طرف آنرا پوشانده و بالای آن قرار دارد. محفوظ بودن این سقف آنست که در اطراف زمین مهار شده و از آن کنار نمیشود اگر خداوند هوا را بوسیله جاذبه زمین یا غیر آن در اطراف زمین حفظ نمیکرد هوا از آن فرار میکرد و بیرون میرفت و در فضای بیکران ناپدید میشد و

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۷۹

زندگی ناممکن میگردید «وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سِقْفًا مَحْفُوظًا» این سقف محفوظ آیات عجیب و غریب دارد متأسفانه بشر از درک و دقت در آن روگردان است. مثلاً بیشتر ماکولات و روئیدنیهای روی زمین از کرین هوا گرفته میشود و مقدار کمی از املاح زمین است بر گهای روئیدنیها کربن هوا را گرفته و آنرا بصورت میوه‌ها و حبوبات و غیره بما تحویل میدهند. اکسیژن هوا سبب زندگی ماست از بین رفتن آن مساوی با از بین رفتن حیات است مشاهده رنگهای الوان از اثر معجزه آسای هواست. زندگی حیوانات دریائی از هوای محلول در آب است. اشعه گوناگون مضره که بطور فزون از حد از آفتاب و سائر ستارگان بمحیط زمین وارد میشود ذرات هوا آنها را تجزیه و خورد خورد میکند تا وقت رسیدن بدن انسانها و حیوانات و گیاهان از اثر افتاده و در حکم از بین رفته میشوند و یا بصورت نافع در میانند. میلیونها سنگهای آسمانی که با سرعت ۴۸ هزار کیلومتر در ساعت وارد جو زمین میشوند با برخورد بگازهای هوا بصورت تیرهای شهاب در آمده و بصورت غبار در میانند و گرنه زندگی را در روی زمین ناممکن

میساختند. صاعقه‌ها که با سرعت ۳۰ هزار برابر سرعت گلوله و با حرارت ۳۰ هزار درجه آرت با اکسیژن ترکیب کرده و مواد قابل جذب برای گیاهان بوجود میآورند از پدیده‌های هوایند و زندگی نباتی و در نتیجه زندگی حیوانی بدون آن نامیسیر است. بحساب هوا شناسان هر دقیقه صد بار در روی زمین صاعقه تولید میشود. این بود مجملی از آیات و اسرار قدرت خداوند در هوای زمین. چه بسیار و عجیب است این آیات!! و چه کم است تدبیر و دقت ما بشر «وَهُمْ عَنِ آيَاتِنَا مُعْرِضُونَ».

سقم: ج ۳، ص: ۲۷۹

سقم: راغب گوید: سقم (بر وزن

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۸۰

فرس و قفل) مرض بدن است اما مرض گاهی در بدن و گاهی در قلب میشود و بمکان مخوف مکان سقیم گفته میشود. در اقرب کلام سقیم و سقیم الصدر نیز آمده است. سقیم: مریض و پریشانحال «فَنظَرَ نَظْرَةً فِي النُّجُومِ. فَقَالَ إِنِّي سَقِيمٌ» صافات: ۸۸ و ۸۹. «فَبَدَأَ بِالْعُرَاءِ وَ هُوَ سَقِيمٌ» صافات: ۱۴۵. این کلمه فقط دو بار در قرآن آمده بنظر میاید مراد از هر دو پریشانحال است. مشروح آنرا در حالات ابراهیم علیه السلام در فصل شکستن بتها گفته‌ایم.

سقی: ج ۳، ص: ۲۸۰

سقی: آب دادن همچنین است سقیا (راغب) «وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا» انسان: ۲۱. «فَقَالَ لَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ نَاقَةَ اللَّهِ وَسُقْيَاهَا» شمس: ۱۳. در اقرب و صحاح سقیا را اسم مصدر گفته است. طبرسی آنرا حصه آب گفته است در قرآن سقی و اسقاء هر دو آمده است مثل «وَأَسْقَيْنَاكُمْ مَاءً فَرَاتًا» راغب در فرق آندو گوید: سقی آنست که مشروب را بشخص بدهی و اسقاء آنست که در اختیار وی بگذاری تا هر طور خواست میل کند. اسقاء از سقی ابلغ است زیرا مشروب را در اختیار طرف قرار میدهی خواه خودش بنوشد یا دیگری باو بنوشاند. در اقرب سقی و اسقاء را بیک معنی گرفته و هر دو شامل است باینکه با دست آبرا بدهان طرف برسانی و یا در اختیار او قرار بدهی. آنگاه از حماسی نقل میکند: بعضی میان سقیت و اسقیت فرق گذاشته و گفته است: اسقیته یعنی در اختیار او آشامیدنی گذاشتم هر طور بخواهد بکند. و سقیته یعنی آب را بدهان او رساندم. مجمع هر دو را بیک معنی گرفته و فرق فوق را از دیگران نقل میکند. تدبیر در آیات قرآن نشان میدهد که اسقاء بمعنی گذاشتن آب در اختیار شخص است مثل آیه گذشته و «فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَشْقَيْنَاكُمُوهُ» ... حجر: ۲۲. «نُسَقِّكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهَا» ... مؤمنون: ۲۱. «وَنُسَقِّيهِ مِمَّا خَلَقْنَا أَنْعَامًا وَأَنَاسِيَّ كَثِيرًا» فرقان: ۴۹.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۸۱

ولی سقی در نوشاندن آمده نظیر «أَمَّا أَحَدُكُمْ فَسَقِيَ رَبَّهُ خَمْرًا» ... یوسف: ۴۱. که درباره نوشاندن است و مثل «إِنَّهَا بَقْرَةٌ لَا ذَلُولٌ تُثِيرُ الْأَرْضَ وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَ» ... بقره: ۷۱. بقره، آب را بکشت می‌نوشاند و در آیه «وَالَّذِي هُوَ يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِي» شعراء: ۷۹. نیز نوشاندن مراد است. خلاصه آنکه فرق راغب و حماسی بجا و حق است. استسقا: طلب سقی و اسقاء. «وَإِذِ اسْتَسْقَى مُوسَى لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ» ... بقره: ۶۰. سقایه: ظرفیکه با آن آب میدهند (مشربه) «فَلَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهَّازِهِمْ جَعَلَ السَّقَايَةَ فِي رِجْلِ أَحِيهِ» ... یوسف: ۷۰. گویا آن ظرف هم مشربه بود که سقایه گفته و هم پیمانانه بود که در آیات دیگر آنرا صواع گفته است راغب گوید آندو تعبیر برای فهماندن دو امر است. سقایه مصدر نیز آمده است مثل «أَجْعَلْتُمْ سَقَايَةَ الْحَاجِّ وَ عِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ آمَنَ بِاللَّهِ» ... توبه: ۱۹. آیا آب دادن حاجیان و تعمیر مسجد الحرام را مانند آنکس میدانید که بخدا ایمان آورده راجع بشأن نزول آیه رجوع شود به تفاسیر.

سکب: ج ۳، ص: ۲۸۱

سکب: ریختن و ریخته شدن. «وَ ظِلٌّ مَمْدُودٍ. وَ مَاءٌ مَسْكُوبٌ» واقعه: ۳۰ و ۳۱. یعنی اصحاب یمین در سایه و همیشه و در کنار آب روان‌اند در میزان آمده: گفته‌اند ظِلٌّ مَمْدُودٌ سایه‌ایست که آفتاب آنرا نبرد آن باقی و پیوسته است مَاءٌ مَسْكُوبٌ آبی است که پیوسته جاری باشد. این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است.

سکت: ج ۳، ص: ۲۸۱

سکت: سکوت بمعنی ترک سخن است و چون سکوت توأم با نوعی سکون و آرامش است بطور استعاره گفته شده «وَ لَمَّا سَكَتَ عَنْ مُوسَى الْغَضَبُ» ... اعراف: ۱۵۴. چون خشم موسی فرو نشست. (راغب) طبری نیز نظیر آنرا گفته است این کلمه فقط یکبار در قرآن یافته است.

سکر: ج ۳، ص: ۲۸۱

سکر: (بر وزن قفل) مستی. (و)

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۸۲

بر وزن فرس) شراب و چیز مست کننده (راغب) و چون غفلت و بی خبری نوعی از مستی است لذا بآن سکر گفته شده «لَعَمْرُكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ» حجر: ۷۲. بجان تو که آنها در غفلت خود سرگردان بودند و شاید مراد از آن گمراهی است که آنها شعبه‌ای از مستی است. سکره الموت: مستی مرگ همان شدت مرگ است که بر عقل غالب میشود و هوش از سر میرود «وَ جَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ ذَلِكَ مَا كُنْتَ مِنْهُ تَحِيدُ» ق: ۱۹. شدت مرگ آمد و آن همان است که فرار میکردی بعضی «بِالْحَقِّ» را موت دانسته و گفته‌اند: شدت مرگ، مرگ را آورد. «لَقَالُوا إِنَّمَا سُكَّرَتْ أَبْصَارُنَا بَلْ نَحْنُ قَوْمٌ مَسْحُورُونَ» حجر: ۱۵. ممکن است «سُكَّرَتْ» در آیه بسته شدن باشد میگویند چشمهای ما بسته شده. در اقراب گوید «سُكَّرَتْ أَبْصَارُنَا» یعنی چشمهای ما بسته و متحیر شده که نوعی مستی و بی شعوری است. خلاصه آنکه چشم خود را تخطئه میکنند و بلکه گویند که محمد صلی الله علیه و آله ما را سحر نموده است. «وَ مِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَ الْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سِكْرًا وَ رِزْقًا حَسِينًا» ... نحل: ۶۷. «سکر» چنانکه از راغب نقل شد و طبری و جوهری و اقراب و قاموس گفته بمعنی خمر است یعنی از میوه‌های درختان خرما و مو، شراب و روزی خوب بدست میاورید «رزق حسن» قرینه مبعوض بودن خمر در آیه است. سکران: مست. جمع آن سکاری است «لَا تَقْرُبُوا الصَّلَاةَ وَ أَنْتُمْ سِكَّارٌ» ... نساء: ۴۳.

سکن: ج ۳، ص: ۲۸۲

سکن: سکون آرام گرفتن بعد از حرکت است. «مَنْ إِلَهَ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بَلِيلٌ تَسْكُنُونَ فِيهِ» ... قصص: ۷۲. در وطن گرفتن و سکونت نیز بکار میرود «وَ سَيَكْتُمُ فِي مَسَاكِنِ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ» ... ابراهیم: ۴۵. بمعنی آرامش باطن و انس نیز آمده است «وَ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۸۳

لَيْشْكُنَ إِلَيْهَا» ... اعراف: ۱۸۹. آنرا در آیه اطمینان، میل و انس گفته‌اند «وَ مِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا» ... روم: ۲۱. زوج نسبت بزوجه مایه آرامش و انس است. سکن (بر وزن فرس) آرامش و محل آرامش. چنانکه گفته‌اند «وَ صِيلَ

عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ ... توبه: ۱۰۳. بر آنها دعا کن دعای تو برای آنها آرامش و اطمینان خاطر است «وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ بُيُوتِكُمْ سَكَنًا» ... نحل: ۸۰. «فَالْتِ الْأَضْيَاحِ وَجَعَلَ اللَّيْلَ سَكَنًا» ... انعام: ۹۶. خداوند از خانه‌های شما محل آرامش قرار داد- شکانده صبح است و شب را محل آرامش کرد. اسکان: سکونت دادن «رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بُوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ» ... ابراهیم: ۳۷. خدایا من بعضی از خانواده خود را بدره غیر قابل کشت سکونت دادم. «أَسْكُوهُمْ مِنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ مِنْ وَجْدِكُمْ» ... طلاق: ۶. زنان مطلقه را در قسمتی از مسکن خود سکونت دهید. مسکن اسم مکان جمع آن مساکن میباشد «وَسَكَنْتُمْ فِي مَسَاكِنِ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ» ... ابراهیم: ۴۵. سکینه: آرامش قلب و اطمینان خاطر. طبری گوید: مصدر است بجای اسم مصدر آمده مثل قضیه و بقیه و عزیمت «هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيُذْأَبُوا إِيمَانًا» ... فتح: ۴. این کلمه شش بار در قرآن آمده و همه درباره آرامش قلب‌اند که سبب ثبات و آرامش ظاهری است. راغب گوید: گفته‌اند سکینه و سکن بمعنی زوال ترس است «إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ» ... بقره: ۲۴۸. شرح آن در «تابوت» گذشت. مسکنه: درماندگی. طبری گوید: آن مصدر مسکن است. در اقرب آنرا اسم گرفته بمعنی فقر، ذلت و ضعف. راغب گوید: اصح القولین آنست که میم آن زاید است. این کلمه دو بار در قرآن آمده و هر دو درباره یهود است «وَضَرَبْتَ عَلَيْهِمْ

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۸۴

الدَّلَّةَ وَالْمَسْكَنَةَ وَبَأَوْ بَعْضٍ مِنَ اللَّهِ ذَلِكَ بَأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيَّ بِغَيْرِ الْحَقِّ» ... بقره: ۶۱. بار دوم در آیه ۱۱۲ آل عمران آمده «ضَرَبْتَ عَلَيْهِمُ الدَّلَّةَ أَيْنَ مَا تَقْفُوا إِلَّا بِحَبْلٍ مِنَ اللَّهِ وَحَبْلٍ مِنَ النَّاسِ وَبَأَوْ بَعْضٍ مِنَ اللَّهِ وَضَرَبْتَ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَنَةَ ذَلِكَ بَأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ» ... در هر دو آیه مقرر شدن ذلت و مسکنت و قرین شدن با غضب خدا ذکر شده و علت آن بدبختی‌ها، کفر بآیات حق و قتل پیامبران است. این دو آیه با هم تفاوتی ندارند مگر در استثناء «إِلَّا بِحَبْلٍ مِنَ اللَّهِ وَحَبْلٍ مِنَ النَّاسِ» که در «حبل» مشروحا گفته شد. مسکنت را ابن اثیر و طبری فقر قلبی گفته‌اند. بهر حال آن از سکون است و آن درماندگی بخصوصی است که از ذلت و خواری ناشی میشود و شخص پیش خود شرمنده میشود و اینکه بیضاوی در تفسیر آیه دوم گفته: یهود در بیشتر اوقات فقراء و مساکین‌اند درست نیست گرچه سخنش در آیه اول وسیعتر از دوم است. زیرا مسکنت فقر نیست. المنار در فرق ما بین ذلت و مسکنت گوید: مسکنت حالتی است در شخص که از خود حقیر شمردن ناشی است بطوریکه برای خود حقی قائل نیست. و ذلت حالتی است که منشاء آن ممنوعیت از حق خویش است و منشاء و سبب ذلت دیگران‌اند نه خود شخص. بهر حال در نتیجه کفر بآیات خدا و قتل پیامبران خواری و ذلت بر یهود مقرر و زده شد. مردم آنها را خوار و ذلیل دانستند. خود نیز در پیش خود مسکین و درمانده شدند و رفع آن بحبلِ مِنَ اللَّهِ وَحَبْلٍ مِنَ النَّاسِ بسته است. بطوریکه هر شخص ستمکار در نظر دیگران خوار و در پیش خودش شرمنده است و اگر بسوی خدا باز گردد و مردم در وی توبه احساس کنند هر دو رفع میشود آیه نمیگوید چنین شدند بلکه میگوید: رفع ذلت

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۸۵

و مسکنت با آندو است. مسکین: درمانده. باید دانست در قرآن کریم فقط در یک محل مساکین با فقراء در ردیف هم ذکر شده‌اند «إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا» ... توبه: ۶۰. این باعث گفتگو شده که آیا هر دو یک صنفند و یا صنف مستقلی‌اند. بعضی‌ها گفته‌اند: مسکین آنست که هیچ چیز نداشته باشد و آن از فقیر شدیدتر است ولی دقت در قرآن آنرا تأیید نمیکند که در آیه «أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينَ يَعْمَلُونَ فِي الْبَحْرِ» ... کهف: ۷۹. مساکین بصاحب کشتی اطلاق شده است. با توجه باصل ماده خواهیم دانست هر یک صنف بخصوصی است گرچه در بعضی مصادیق قابل جمع‌اند فقر در لغت بمعنی حاجت است، فقیر یعنی حاجتمند و مستمند. مسکین از سکون است یعنی درمانده: درماندگی ممکن است در اثر فقر باشد و یا از مرض، فلج، نقص عضو و دوری از مال و اهل و غیره. علی‌هذا مسکین از فقیر اعم است بر خلاف بعضی از بزرگان که فقیر را اعم دانسته. زیرا

هر فقیر از لحاظ حاجت مسکین و درمانده است ولی بعضی مسکین فقیر نیست مثل مساکین سوره کهف که صاحب کشتی بودند. در مجمع از شافعی و ابن انباری نقل شده که فقیر از مسکین اسوء حال است و با آیه «أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينَ» استدلال کرده‌اند. عیاشی در تفسیر خود ذیل آیه «إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسَاكِينِ» ... توبه: ۶۰. از محمد بن مسلم از امام صادق علیه السلام نقل کرده: فقیر آنستکه سؤال میکند. مسکین پر زحمت تر از او است و سؤال نمیکند. و از ابی بصیر از آنحضرت نقل میکند: فقیر آنستکه سؤال میکند. مسکین پر زحمت تر از او است و بانس از هر دو پر مشقتتر است. ولی در وسائل هر دو حدیث بعکس نقل شده.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۸۶

خلاصه سخن آنکه: مسکین بمعنی درمانده. بنظر ما از فقیر اعم است. و اینکه امام علیه السلام مسکین را اسوء حالا فرموده ظاهراً راجع بآیه صدقات است و گرنه از حیث لغت و آیه ۷۹ کهف شاید مسکین فقیر نباشد و مراد در آیه صدقات آنست که حالش از فقیر بدتر باشد یعنی صدقات مال کسانی است که فقیراند و مالک قوت یکساله نیستند و نیز مال آنهایی است که مالک قوت یکروزه هم نیستند. «وَأَنْتَ كُلٌّ وَاحِدَةٌ مِنْهُمْ سَكِينًا وَقَالَتِ الْخُرُجَ عَلَيْهِنَّ» ... یوسف: ۳۱. سکین بر وزن سجين بمعنی کارد است در اقرب گوید: آن آلت ذبح است مذکر و مؤنث هر دو آید و در غالب مذکر است جمع آن سکاکن میباشد یعنی بهر یک از آنان کاردی داد و یوسف گفت نزد ایشان برو. این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است.

سلب؛ ج ۳، ص: ۲۸۶

سلب: گرفتن با قهر (راغب) در اقرب آمده «سلبه سلبا: انتزعه من غیره قهراً» «وَإِنْ يَسْأَلْهُمْ الذُّبَابُ شَيْئًا لَا يَسْمِعُونَ مِنْهُ» ... حج: ۱۷۳. اگر مگس چیزی از آنها برباید باز گرفتن از آن نتوانند. معنی آیه در «ذب» گذشت، این کلمه یکبار در قرآن آمده است.

سلخ؛ ج ۳، ص: ۲۸۶

سلخ: سلاح هر چیزی است که با آن بچنگند چنانکه در مجمع و مفردات و اقرب گفته است. جمع آن اسلحه است که چهار بار در قرآن سوره نساء آیه ۱۰۲ آمده است «وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ أَسْلِحَتِكُمْ وَأَمْتِعَتِكُمْ» ... سلخ بفضلۀ پرندهگان و سرگین چهارپایان گفته میشود. اطلاق آن بعد از انسان از باب تساهل است (اقرب).

سلخ؛ ج ۳، ص: ۲۸۶

سلخ: کندن پوست حیوان. گویند «سلخته فانسرخ» لازم و متعدی آمده است. تمام شدن و گذشتن ماه را بطور استعاره سلخ و انسلاخ گفته‌اند در مجمع گوید: انسلاخ خروج شیء است از آنچه پوشیده، اصل آن از سلخ بمعنی کندن پوست گوسفند است.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۸۷

«فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرْمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ» ... توبه: ۵. چون ماههای محترم منقضی شدند مشرکان را هر کجا که یافتید بکشید. در «حرم» گذشت که مراد از اشهر حرم چهار ماه مهلت است نه ماههای حرام مشهور. «وَآيَةٌ لَهُمُ اللَّيْلُ نَسَلَخْنَا مِنْهُ النَّهَارَ فَبِأَظْهَارِهِمْ مُظْلِمُونَ» یس: ۳۷. کندن روز از شب ظاهراً بردن نور از مکان شب است و میشود گفت ذرات هوا در ذات خود ظلمانی است نور آفتاب در آنها نفوذ میکند و پیوسته تبدیل بامواج حرارت شده و در ذرات هوا و زمین جذب میشود و چون وقت غروب دیگر نور نرسید. روشنائی بطور کلی از ذرات کنده شده آنگاه مردم در ظلمت قرار میگیرند. «وَأَنْزَلْنَا عَلَيْهِمْ نَبَأَ الَّذِي آتَيْنَاهُ آيَاتِنَا فَاسْتَلَخَ مِنْهَا فَأَتْبَعَهُ الشَّيْطَانُ فَكَانَ مِنَ الْغَاوِينَ. وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِنْ تَحْمِلْ

عَلَيْهِ يَلْهَثُ أَوْ تَتَرَكُهُ يَلْهَثُ ذَلِكَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَبُوا بِالْآيَاتِنَا فَأَقْصِ صِ الْقَصِصِ ص لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ» اعراف: ۱۷۵ و ۱۷۶. آیات ما قبل دربارهٔ یهود است و «عَلَيْهِمْ» در این آیه راجع بآنهاست. و بحضرت رسول دستور است که بآنها بخواند و خبر دهد. و نیز ظاهر آنست که آیه اشاره بقصهٔ مخصوصی است که یهود از آن خبر داشتند. در تفسیر برهان از حضرت رضا علیه السلام نقل شده: بلعم بن باعورا اسم اعظم میدانست و دعا میکرد مستجاب میشد. بفرعون متمایل گردید و آنگاه که فرعون در طلب موسی و یارانش بود از وی خواست دعا کند تا خدا موسی و یارانش را از رفتن باز دارد. او بالاغ خویش سوار شد تا در پی موسی برود. الاغش از رفتن ایستاد. شروع کرد بزدن آن. الاغ باذن خدا بزبان آمد و گفت: چرا مرا می‌زنی؟ می‌خواهی با تو بیایم تا بر علیه پیامبر خدا و قوم نیکوکار دعا کنی. الاغ را مرتب میزد تا کشته شد در نتیجه اسم اعظم

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۸۸

از زبان او بیرون رفت و آنست قول خداوند «فَأَنْسِلِخَ مِنْهَا».... این حدیث در میزان از تفسیر قمی نقل شده و نیز از درّ منثور از ابن مسعود نقل کرده که: او مردی از بنی اسرائیل بود بنام بلعم بن ابر و از همان کتاب از ابن عباس آمده بلعم بن باعوراء و در لفظی بلعام بن عامر همان است که اسم اعظم باو داده شده بود. در المنار نیز روایات زیادی در این زمینه نقل کرده و در آخر تصریح میکند که اعتمادی بآنها ندارد. در تورات سفر اعداد باب ۲۲ بند پنجم تا آخر باب ۲۴ پیامبری بنام بلعام بن بعور ذکر شده که پادشاهی بنام بالاق از او خواسته بر بنی اسرائیل لعنت کند و او نکرده است و هنگام رفتن بنزد بالاق سوار الاغی بوده که در راه الاغش بزبان آمده و آنرا سه بار کتک زده است و هاکس در قاموس کتاب مقدس ذیل بلعام مختصر آنرا نقل میکند. میشود گفت که نقل قرآن مجید حقیقت این واقعه است و او پیامبر نبوده بلکه مردی بوده که بعضی از آیات خدا را میدانسته است. مشروح سخن آنکه اگر این قضیه دربارهٔ بلعم صحّت داشته باشد گمان من این است که او مقداری از همان علم را میدانسته که وزیر سلیمان بوسیله آن تخت ملکهٔ سبأ را از مسافت زیادی پیش سلیمان حاضر کرد و در سورهٔ نمل ذکر شده است. و در نتیجه سوء استفاده از علم خود و یا عمل نکردن بموجب آن، علم از دستش رفته و مورد غضب خدا شده است. در مجمع از عده‌ای نقل شده که مراد از آیه امیّۀ بن ابی صلت ثقفی شاعر است کتابها را خواند و دانست که خداوند بزودی پیامبری خواهد فرستاد و امید داشت که او حضرت رسول صلی الله علیه و آله باشد و چون آنحضرت مبعوث گردید. حسد ورزید (... و ایمان نیاورد) خداوند «وَأْتَلَّ عَلَیْهِمْ نَبَأَ الَّذِي آتَيْنَاهُ» را دربارهٔ او نازل کرد.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۸۹

و نیز نقل شده که دربارهٔ ابو عامر راهب که رسول خدا صلی الله علیه و آله او را فاسق نامید و با حضرت مخالفت کرد نازل شده است. در مجمع و جوامع الجامع از حضرت باقر علیه السلام نقل شده: اصل آن دربارهٔ بلعم است سپس خداوند آنرا بر هر که در مقابل هدایت خدا هوای خویش را پیروی کند مثل زده است. خلاصه آنکه آیهٔ شریفه حال کسی را که میدانند و عمل نمیکند مجسم می‌نماید یعنی: بر آنها بخوان داستان کسی را که آیات خود بدو دادیم از آیات ما بیرون رفت (مثل بیرون رفتن مار از پوست خود و یا مثل انداختن شخص لباس خود را) شیطان بدنبال او شد و او را یافت تا از گمراهان گردید. اگر میخواستیم او را بوسیلهٔ آن آیه رفعت میدادیم ولی او پستی گرائید و هوس خویش را پیروی کرد حکایت وی حکایت سگ است اگر بر او هجوم بری پارس میکند و زبان بیرون میکند و اگر او را واگذاری باز پارس میکند (نصیحت کنی یا نه سودی ندارد چون میدانند و نمیکند) این است حکایت آنانکه آیات ما را تکذیب کرده‌اند. داستانها را بخوان شاید اندیشه کنند.

سلسبیل؛ ج ۳، ص: ۲۸۹

سلسبیل: «عَيْنًا فِيهَا تُسَمَّى سَيْلَسِيْلًا» انسان: ۱۸. این کلمه بظاهر آیه نام چشمه‌ایست در بهشت. در اقرب گوید: سلسبیل چیز نرم را

گویند که کلفتی در آن نباشد و نیز بمعنی خمر است. در جوامع الجامع گویند: گویند شراب سلسل و سلسال و سلسیل. زیادت باء دلالت بر نهایت سلاست و نرمی دارد این کلمه در قرآن فقط یکبار آمده است. راغب گویند: گفته‌اند آن نام هر چشمه‌ایست که جریانش سریع باشد.

سلسله: ج ۳، ص: ۲۸۹

سلسله: زنجیر. «ثُمَّ فِي سِلْسِلَةٍ ذَرْعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعًا فَاسْلُكُوهُ» حاقه: ۳۲. معنی آیه در «ذرع» گذشت. جمع آن سلاسل است «إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ وَالسَّلَاسِلُ يُسْحَبُونَ» غافر: ۷۱. آنگاه که غل‌ها و زنجیرها در گردنشان باشد، کشیده شوند. در قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۹۰

«ذرع» گذشت که میان اعمال دنیا و این زنجیرها تناسبی هست. غل طوقی است که در گردن می‌نهند و سلسله مطلق زنجیر است. ناگفته نماند: تسلسل بمعنی اضطراب است گویا بزنجیر از آن سلسله گفته‌اند که حلقه‌های آن نوعاً متحرک است. «إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَلَاسِلَ وَأَغْلَالًا وَسَعِيرًا» انسان: ۴. طبرسی گویند: اهل مدینه و ابو بکر بنقل از عاصم و کسائی سَلاسلًا را با تنوین خوانده‌اند و در حال وقف با الف میخوانند و ابن کثیر و خلف سلاسل خوانده‌اند بدون تنوین. از این آیه و آیه ما قبل بخوبی روشن است که اغلال غیر از سلاسل است.

سلط: ج ۳، ص: ۲۹۰

سلط: سلطه بمعنی قدرت است (اقرّب) راغب سلاطه را تمکن و قدرت از روی قهر گفته است «سلطه علیه» یعنی او را بر آند دیگری غالب کرد «وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَسَلَّطَهُمْ عَلَيْكُمْ» ... نساء: ۹۰. اگر خدا میخواست آنها را بر شما مسلط و غالب میکرد.

سلطان: ج ۳، ص: ۲۹۰

اشاره

سلطان: دلیل و غلبه که عبارت اخرای تسلط است. «إِنَّ عِنْدَكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ بِهَذَا أَوْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ» یونس: ۶۸. شما را باینکه میگویند دلیلی نیست آیا بخدا نسبت میدهند آنچه را که نمیدانید. و مثل «إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلَّا مَنْ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ» حجر: ۴۲. که در این آیه نیز بمعنی تسلط و غلبه است. دلیل و حجت را از آن سلطان گویند که سبب غلبه و تسلط است. دقت در موارد استعمال سلطان نشان میدهد که در قرآن مجید فقط در معنای تسلط و دلیل بکار رفته است. سلطان گاهی در معجزه بکار رفته بعنوان آنکه سبب تسلط است نحو «ثُمَّ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ وَأَخَاهُ هَارُونَ بِآيَاتِنَا وَسُلْطَانٍ مُّبِينٍ» مؤمنون: ۴۵. «سُلْطَانٍ مُّبِينٍ» بیان آیات است که معجزه‌ها بوده باشد.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۹۱

«أَتُجَادِلُونَنِي فِي أَسْمَاءٍ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ مَا نَزَّلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ» ... اعراف: ۷۱. این تعبیر در چند آیه دیگر از جمله آیه ۴۰ یوسف و ۲۳ نجم آمده است. مراد آنست که این نام گذاری و بت‌ها را معبود خواندن و آنها را دارای اثر و تصرف و تقرّب دانستن از جانب شما و پدرانتان است و خداوند بوسیله پیامبران در این باره دلیلی نازل نکرده و نفرموده که بتها تقرّب آورند. مراد از «اسماء» آنست که اینها نام خالی‌اند و حقیقت ندارند و اینکه میگویند: بت معبود و مقرب است لفظ پوچی بیش نیست.

* تسلط شیطان*؛ ج ۳، ص: ۲۹۱

«وَمَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلَا تُلُومُونِي وَ لَوْمُوا أَنْفُسَكُمْ» ... ابراهیم: ۲۲. این سخن شیطان است که روز قیامت باغوا شدگان خواهد گفت یعنی: من بر شما تسلطی نداشتم مگر آنکه من خواندم و شما دعوتم را پذیرفتید، پس مرا ملامت نکنید که چرا خواندم چون کار من آن بود و خودتان را ملامت کنید که چرا از من قبول کردید؟! مراد از سلطان تسلطی است که شیطان بتواند مردم را بگناه مجبور کند. بصریح آیه شیطان چنین قدرتی ندارد و قدرت شیطان همان وسوسه و دعوت صرف است که در صورت اهمیت ندادن منکوب خواهد شد. از این کلام و آیات دیگر که در این زمینه است روشن خواهد شد. که قدرت او یکجانبه است و در صورت قبول مردم، مؤثر میشود. «وَلَقَدْ صَدَقَ عَلَيْهِمْ إِبْلِيسُ ظَنَّهُ فَاتَّبَعُوهُ إِلَّا فَرِيقًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ. وَ مَا كَانَ لَهُ عَلَيْهِمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يُوْمِنُ بِالْآخِرَةِ مِمَّنْ هُوَ مِنْهَا فِي شَكٍّ» ... سباء: ۲۰ و ۲۱. مراد از سلطان در این آیه بقرینه آیه سابق همان تسلط بر دعوت و وسوسه است میفرماید: شیطان از جانب خود این قدرت را هم نداشت و ما باو تفویض کردیم تا قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۹۲

روشن کنیم کدام شخص بآخرت ایمان میاورد و کدام در شک است و اهمیت نداده و از دعوت شیطان پیروی میکند و بتصریح این آیه تسلط شیطان یک آزمون است. و ایضا روشن میکند که ظن شیطان درباره اطاعت از وی درست در آمده است. «قَالَ رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَلَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ. إِلَّا عِبَادَكَ الْمُوَحَّدِينَ... إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلَّا مَنْ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ» حجر: ۳۹-۴۲. از این آیات نیز روشن است که تسلط شیطان فقط بر تزیین اعمال قبیح است که در اثر آن مردم اغوا میشوند و ظاهرا غرض نفی چنین تسلطی است و گرنه عباد مخلصین را نیز دعوت میکند ولی دعوت و تزیین او کارگر نمیشود. شیطان در این آیه فقط عباد خالص را استثنا کرده که عبارت از انبیا و ائمه و اوصیایند ولی ظاهر «إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ» آنست که تسلط بر بندگان مؤمن نیز ندارد و آنها هم از وی پیروی نمیکنند و در صورت اشتباه فوراً جبران مینمایند «إِذْ مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُبْتَلَوْنَ» اعراف: ۲۰۱. مورد تصدیق قرآن در تسلط شیطان فقط «إِلَّا مَنْ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ» است آیات ذیل این مطلب را تأیید میکند: «فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ. إِنَّهُ لَيْسَ لَهُ سُلْطَانٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ. إِنَّهُمْ سُلْطَانُهُ عَلَى الَّذِينَ يَتَوَلَّوْنَهُ وَالَّذِينَ هُمْ بِهِ مُشْرِكُونَ» نحل: ۹۸-۱۰۰. آنانکه ایمان آورده و کار خود را بخدا واگذار نموده اند شیطانرا بر آنها تسلطی و دعوتی که سبب اغوا شود نیست. در سوره اسراء نیز مقداری از دعوت و اغواء او را بیان فرموده سپس میفرماید: «إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ وَ كَفَىٰ بِرَبِّكَ وَ كَيْلًا» اسراء: ۶۵. رجوع شود به «شیطان». «هَلَكَكَ عَنِّي سُلْطَانِيَّةٌ» حاقه: ۲۹. در مجمع از زجاج نقل کرده که ها در این کلمه برای وقف است

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۹۳

یعنی حجت و دلیل و یا تسلطی که در دنیا داشتیم از من فوت شد و رفت. ناگفته نماند سلطان در قرآن فقط بدو معنای دلیل و تسلط آمده و در معنای شاه، خلیفه، والی، فرمانده بکار نرفته است. جوهری تصریح میکند که آن در این معنی مجمع بسته نمیشود زیرا که جاری مجرای مصدر است. اطلاق آن بر حکومت و خلیفه و فرمانده باعتبار تسلطی است که آنها دارند چنانکه در نهج البلاغه و صحیفه سجادیه و غیره آمده است. جمع آن باین اعتبار سلاطین است در اقرب گفته: اطلاق سلطنت بر حکومت و پادشاهی از کلام مولدین است.

سلف: ج ۳، ص: ۲۹۳

سلف: (بفتح س- ل) گذشته. و گذشتن مصدر و اسم هر دو آمده است (اقرب) «فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَاتَّبَعَهَا فَلَهُ مَا سَلَفَ» ...

بقره: ۲۷۵. «فَجَعَلْنَا لَهُمْ سَيِّئًا وَ مَثَلًا لِلَّخِرِينَ» زخرف: ۵۶. آنها را گذشتگان و مایه عبرت برای دیگران کردیم. «وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ» ... نساء: ۲۲. استثناء از لازم کلام سابق است یعنی اگر در گذشته زنان پدرانتان را نکاح کرده بودید برای شما گناهی نیست دیگر این کار را نکنید نه اینکه اگر پیش از نزول این آیه نکاح کرده‌اید حق دارید که نگاه دارید در مجمع گوید بعضی گفته‌اند: آنکه قبل از نزول آیه گرفته‌اید جایز است آنرا نگاه دارید. آنگاه از بلخی نقل میکند که این خلاف اجماع است و از دین محمد صلی الله علیه و آله چنین چیزی دانسته نشده است. بیضاوی نیز استثنا را از لازم معنی دانسته ولی طبرسی آنرا منقطع گفته است یعنی: لکن آنکه گذشته گناهی ندارند ولی معنی آن بنظر ما و بیضاوی این است: نکاح زنان پدران گناه است مگر آنکه پیش از نزول این آیه باشد.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۹۴

همچنین است آیه «وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ» ... نساء: ۲۳. که از گرفتن دو خواهر نهی میکند. اسلاف: گذراندن و پیش فرستادن است «هَذَا لِكُمْ تَبَلُّوا كُلُّ نَفْسٍ مَا أَسْلَفَتْ» ... یونس: ۳۰.

سَلَقَ: ج ۳، ص: ۲۹۴

سَلَقَ: «فَإِذَا ذَهَبَ الْخَوْفُ سَلَقُواكُمْ بِاللِّسِنِ حِدَادٍ أَشْحَهُ عَلَى الْخَيْرِ» ... احزاب: ۱۹. در اقرب گفته: «سَلَقَهُ بِالْكَلامِ: آذاه» او را با سخن گفتن آزار کرد و آن تند سخن گفتن است. در مجمع گوید: اصل آن بمعنی ضرب است و بمعنی صیحه زدن آید. در مجمع و نهایی نقل شده «لیس من سلق او حلق» یعنی از ما نیست آنکه در مصیبت با صدای بلند گریه کند و فریاد بکشد و موی خود را بتراشد. معنی آیه: چون ترس برود با زبانهای تیز شما را اذیت میکنند و بخشونت سخن گویند و بر غنیمت حریص باشند. این کلمه یکبار در قرآن مجید آمده است.

سَلَكَ: ج ۳، ص: ۲۹۴

سَلَكَ: (بفتح س) داخل شدن. و داخل کردن چنانکه در اقرب و مفردات و قاموس آمده است. اسلاک نیز بمعنی داخل کردن است «الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ مَهْدًا وَ سَلَكَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا» ... طه: ۵۳. خدائیکه زمین را برای شما گسترده و در آن برای شما راههایی داخل کرده و قرار داده است. «مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرٍ» مدثر: ۴۲. چه چیز شما را داخل جهنم کرد. «كَذَلِكَ سَلَكَنَا فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ» شعراء: ۲۰۰. این چنین قرآن را بقلوب گناهکاران وارد کردیم. در این آیات سَلَكَ بمعنی وارد کردن است. «ثُمَّ كَلِمَةٍ مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ فَاسْئَلِكِ سُبُلَ رَبِّكَ ذُلًّا» ... نحل: ۶۹. سَلَكَ در اینجا بمعنی دخول است یعنی ای زنبور عسل سپس از تمام میوه‌ها بخور و باسانی برای پروردگارت داخل شو. و عسل بساز. «أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْكُمْ يُنَابِعَ فِي الْأَرْضِ» ... زمر: ۲۱. ممکن است «يُنَابِعَ» مفعول دوم سَلَكَ باشد

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۹۵

راغب تعدیه بدو مفعول را از بعضی نقل میکند و شاید در آن «فی» مقدر باشد یعنی خدا از آسمان آبی نازل کرد و آنرا در چشمه‌های زمین وارد نمود. همچنین است «وَمَنْ يُعْرِضْ عَنْ ذِكْرِ رَبِّهِ يَسْلُكْهُ عَذَابًا صَعَدًا» جن: ۱۷.

سَلَّلَ: ج ۳، ص: ۲۹۵

سَلَّلَ: کشیدن. در اقرب گوید: آن انتزاع و خارج کردن است با نرمی مثل کشیدن تیغ از غلاف و موی از خمیر. راغب مَلَامَت را قید نکرده و گوید: مانند کشیدن شمشیر از غلاف و کشیدن چیزی از خانه بطریق سُرقت. و کشیدن پسر از پدر. «قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الَّذِينَ

يَتَسَلَّلُونَ مِنْكُمْ لِوَاذًا» ... نور: ۶۳. لواذ از (لاذ- یلوذ) بهم دیگر پناه بردن است تسلل خروج پنهانی است (مجمع) یعنی خدا داناست بآنانکه در پناه یکدیگر پنهانی از محضر رسول او خارج میشوند. آنگاه که حضرت رسول صلی الله علیه و آله مردم را بجهاد و نحو آن دعوت میکرد بعضی‌ها در پشت سر دیگران پنهانی از مسجد خارج میگشتند آیه درباره آنهاست. در نهج البلاغه نامه ۷۰ بسهل بن حنیف نوشته «بلغنی ان رجالا ممن قبلک يتسللون الی معاویة فلا تأسف علی ما یفوتک من عددہم» شنیدم بعضی از مردمان شهر تو پنهانی بطرف معاویه میروند از رفتن این عدّه متأسف نباش. «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ» مؤمنون: ۱۲. «ثُمَّ جَعَلْنَا نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ» سجده: ۸. سلاله فقط در این دو جا از قرآن آمده است. اهل لغت آنرا چکنده. و صاف شده گفته‌اند. فرزند را سلاله و سلیله و سلیل گفته‌اند که چکیده و کشیده مرد است. سلاله در هر دو آیه نکره است مراد از آن در آیه دوم بنا بر علم امروز سلول مرد (اسپرما توزئید) است که چکیده منی و بوجود آمده در آن و صاف شده از آن است. بنظر مراد از سلاله اول هم همان سلول است منتهی در خلقت اول همان سلول در

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۹۶

میان گلی بخصوص بود، پس جای سلول در اول گل و لجن بود. و در خلقت دوم جای آن منی است مثل «خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ» علق: ۲. بنا بر آنکه علق جمع علقه بمعنی کرم و زالو است رجوع شود به «آدم». در نهج- البلاغه خطبه ۱۶۱ راجع بدو نوع خلقت فرموده «بَدِئَتْ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ. وَ وَضَعَتْ فِي طَرَارٍ مَكِينٍ. إِلَهِي قَدَرٍ مَعْلُومٍ».

سلم: ج ۳، ص: ۲۹۶

سلم: (مثل فلس) و سلامت و سلام یعنی کنار بودن از آفات ظاهری و باطنی. (راغب) در اقرب آمده: «سلم من العيوب والآفات سلاما و سلامه» یعنی از بلایا و عیبه نجات یافت و کنار شد. مثل «إِذْ جَاءَ رَبَّهُ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ» صافات: ۸۴. که در سلامت باطن است قلب سلیم آنست که از شک و حسد و کفر و غیره سالم و کنار باشد. و مثل «مُسَلَّمَةٌ لَا شَيْءَ فِيهَا» ... بقره: ۷۱. از عیوب سلامت است و خالی در آن نیست که مراد از آن سلامت ظاهری است. سلام. یکدفعه سلام خارجی است بمعنی سلامت مثل «ادْخُلُوهَا بِسَلَامٍ ذَلِكَ يَوْمُ الْخُلُودِ» ق: ۳۴. سلامت وارد بهشت شوید. آن روز خلود است. و مثل «يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ» انبیاء: ۶۹. سلام بودن آتش بی حرارت و بی سوزش بودن آنست نسبت بابراهیم علیه السلام. و ایضا «يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ» ... مائده: ۱۶. «لَهُمْ دَارُ السَّلَامِ عِنْدَ رَبِّهِمْ» ... انعام: ۱۲۷. که همه اینها بمعنی سلامت و سلام خارجی است. یکدفعه سلام قولی است مثل «وَإِذْ جَاءَكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِنَا فَقُلْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ» ... انعام: ۵۴. «وَنَادُوا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ» ... اعراف: ۴۶. سلام قولی در اسلام همین است و آن دعا و خواستن سلامت از خداوند بشخص است سَلَامٌ عَلَيْكُمْ یعنی سلامت باد از خدا بر شما و چون از جانب خداست لذا تحیتی است از خدا و با برکت و پاک و دلچسب است «فَسَلِّمُوا

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۹۷

عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ تَحِيَّةً مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُبَارَكَةً طَيِّبَةً» ... نور: ۶۱. «سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ» یس: ۵۸. این سلام قولی از جانب خداوند است که باهل بهشت اعلام میشود و میدانند که پیوسته در سلامت و امن خواهند بود ممکن است مراد از آن قول ملائکه باشد که باهل بهشت گویند «سَلَامٌ عَلَيْكُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ» رعد: ۲۴. چون سلام ملائکه با اجازه خداست لذا در سوره یس سلام خدا خوانده شده است. و ممکن است بگوئیم: خداوند صدا خلق میکند و اهل بهشت میشوند مثل وحی بموسی در طور سیناء. «وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْفَىٰ إِلَيْكُمْ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا» ... نساء: ۹۴. ظاهرا مراد از آن سلام قولی است چنانکه در سبب نزول آیه نقل شده که اسامه بن زید و یارانش مردی را که اسلام آورده بود و بآنها سلام داد و شهادتین گفت کشتند و گوسفندان را بغنیمت گرفتند. در نتیجه آیه فوق نازل شد. «وَإِذْ حَاطَبُهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا» فرقان: ۶۳. ممکن است سَلَامًا مفعول فعل محذوف باشد یعنی

«نطلب منكم السَّلامَةَ» و شاید صفت محذوف باشد یعنی «قالوا قولا-سلاما» (راغب). «سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ ... سَلَامٌ عَلَى إِبْرَاهِيمَ ... سَلَامٌ عَلَى مُوسَى وَ هَارُونَ ... سَلَامٌ عَلَى إِبْرَاهِيمَ ... وَ سَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ» این آیات از آیه ۷۹ صفات تا آیه ۱۸۱ واقع‌اند. و در ما قبل هر دو آیه اول و آیه چهارم این آیه هست «وَ تَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ» اینها سلام و تحیت قولی است از جانب خدا و اثر واقعی و خارجی دارد آیه پنجم شامل تمام مرسلین است و آیه اول درباره نوح علیه السَّلام از همه وسیع است که در آن لفظ «فِي الْعَالَمِينَ» هست. مراد از آن عالم بشر و یا عالم جن و انس و ملائکه است. و ظاهرا عالم بشر و ادوار بشری مراد باشد. بنظر میاید «فِي الْعَالَمِينَ» حال

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۹۸

باشد از سلام یعنی سلام بر نوح در حالیکه آن سلام پیوسته در میان عالمیان هست و خواهد بود. ظاهرا برای همین است که میزان گوید: این سلام تحیتی است برای نوح از خدا هدیه میشود بر او از جانب امتهای انسانیت مادامیکه چیزی از خیرات قولا و عملا در جوامع بشری واقع شود. چون او علیه السَّلام اول کسی است که بدعوت توحید بر خاسته و شرک و اثر آنرا کوبیده و در حدود هزار سال در این راه رنج برده ... پس برای اوست نصیبی از هر خیر تا روز قیامت و در تمام قرآن سلامی باین وسعت جز درباره نوح یافته نیست. راغب گوید: این سلامها روشن میکنند که خدا خواسته پیامبران ثنا و دعا شود. «لَا يَسْتَمْعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَ لَا تَأْتِيماً. إِلَّا قِيلًا سَلَامًا سَلَامًا» واقعه: ۲۵ و ۲۶. بهتر است بگوئیم مراد از سلام قولی و فعلی هر دو است یعنی بهم دیگر سلام گویند و از هم دیگر در سلام باشند. و شاید قولی مراد باشد یعنی «نطلب لكم سلاما». «سَلَامٌ هِيَ حَتَّى مَطَلَعِ الْفَجْرِ» قدر: ۵. «هِيَ» راجع به ليله قدر است یعنی آنشب تا طلوع فجر سلام و سلامت است. درست فهمیده نمیشود که چگونه سلام است آیا برای همه یا برای افراد بخصوصی؟! از کلام امام سجاد علیه السَّلام بدست میاید که برای عده بخصوصی است در دعای ۴۴ صحیفه چنین آمده «سَمَّاها ليله القدر ... سلام دائم البركه الى طلوع الفجر على من يشاء من عباده بما احكم من قضائه» در اینصورت برای کسانی سلامت است که تقدیرشان در آنشب بنحو احسن معین میگردد. مثل قرآن که برای مؤمنان شفاست و کافران را جز خسارت نیافزاید «وَ لَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا» «... وَ أَمَّا إِنْ كَانَ مِنْ أَصْحَابِ الْيَمِينِ. فَسَلَامٌ لَكَ مِنْ أَصْحَابِ الْيَمِينِ»

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۲۹۹

واقعه: ۹۰ و ۹۱. ممکن است مراد از این سلام همان باشد که درباره اهل بهشت آمده «لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا إِلَّا سَلَامًا» ... مریم: ۶۲. ولی «سَلَامًا سَلَامًا» در سوره واقعه راجع بمقربین است معنی آیه چنین میشود: اما اگر شخص متوفی از اصحاب بيمين باشد سلام آنها مخصوص تو است و شاید «لَكَ» خطاب بحضرت رسول صلی الله علیه و آله بوده باشد. «هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ» ... حشر: ۲۳. سلام از اسماء حسنی است راغب گوید: گفته‌اند علت توصیف خداوند بسلام آنست که عیوب و آفات بحضرتش راه ندارد چنانکه بخلائق میرسد. در اینصورت سلام بمعنی سالم است طبرسی گوید: سلام یعنی آنکه بندگان از ظلمش سالم‌اند و گفته‌اند: آن بمعنی سالم از هر نقص و عیب و آفت است. صدوق در توحید آنرا سلامت دهنده. و سالم از هر عیب گفته است. ابن اثیر نیز مثل راغب گفته و بیضاوی آنرا اختیار کرده است. در اقرب نیز چنین است. در جوامع الجامع و کشاف نیز سلامت دهنده یا سالم از هر عیب ذکر شده. میزان آنرا تقریبا بی آزار معنی کرده گوید: سلام کسی است که با تو بسلامت و عافیت ملاقات کند بدون شرّ و ضرر. خلاصه آنکه: معنی سلام یا سلامت دهنده و یا سالم از هر عیب است. و در صورت اول از صفات فعل و در صورت دوم از صفات جلال است و آن در اصل مصدر است و از باب مبالغه وصف حق تعالی آمده. اقرب الموارد عقیده دارد که در اسماء الله جز سلام مصدر نیامده است. سلم (بر وزن علم) اخفش آنرا صلح گفته هکذا سلم (بر وزن فلس و فرس) ابو عبیده گوید: سلم و اسلام هر دو یکی است و سلم در جای دیگر بمعنی مسالمت و صلح است (مجمع) «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السَّلْمِ كَافَّةً» ... بقره: ۲۰۸. آنرا در آیه بفتح

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۰۰

(س) و کسر آن خوانده‌اند ولی در قرآنها بکسر است. آیه ما قبل و ذیل آیه شاهد است که آن بمعنی تسلیم شدن بفرمان حق و در اخبار شیعه بمعنی ورود بولایت اهل بیت علیهم السلام تفسیر شده است. سلم (بفتح س، ل) بمعنی اطاعت و انقیاد است «وَأَلْقُوا إِلَيَّ اللَّهُ يَوْمَئِذٍ السَّلَمَ» ... نحل: ۸۷. یعنی آنروز بخدا تسلیم و منقاد میشوند. آن چهار بار در قرآن آمده: نساء آیه ۹۰ و ۹۱. نحل آیه ۲۸ و ۸۷. سلم (بر وزن عقل) مسالمت و صلح و سازش «وَأِنْ جَنَّحُوا لِلْإِسْلَامِ فَاجْتَنِحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ» ... انفال: ۶۱. اگر کفار مایل بسازش و صلح شدند تو هم مایل باش و توکل بخدا کن سخن ما را درباره این آیه در «قتل» مطالعه کنید. سلم (بضم س و تشدید لام) نردبان. خواه از چوب باشد و یا از سنگ و غیره علت این تسمیه آنست که تو را بآنچه میخواهی تسلیم میکند و میرساند (اقرب) «وَإِنْ كَانَ كَبِيرَ عَلَيْكَ إِعْرَاضُهُمْ فَإِنْ اشْتِطَعْتَ أَنْ تَبْتَغِيَ نَفَقًا فِي الْأَرْضِ أَوْ سُلَّمًا فِي السَّمَاءِ فَتَأْتِيَهُمْ بِآيَةٍ» ... انعام: ۳۵. اعراض مشرکان بر آنحضرت گران میامد خدا در رفع آن فرماید: اگر اعراض آنها بر تو گران باشد اگر بتوانی منفذی در زمین بیابی یا نردبان و وسیله بالا رفتن بآسمان پیدا کنی و آیه‌ای برای آنها بیاوری که وادار بایمانشان کند نتوانی آورد چون خدا خواسته ایمان و کفر با اختیار باشد نه با اجبار. سلم دو بار در قرآن آمده: انعام: ۳۵، طور: ۳۸. تسلیم: یکدفعه بمعنی سلام کردن است مثل «فَإِذَا دَخَلْتُمْ بُيُوتًا فَسَلِّمُوا عَلَى أَنْفُسِكُمْ تَحِيَّةً مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُبَارَكَةٌ طَيِّبَةٌ» ... نور: ۶۱. یعنی باهل خانه سلام کنید که مسلمانان بحکم یک جسداند. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا» احزاب: ۵۶.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۰۱

و نیز بمعنی سالم کردن و نگاه داشتن است مثل «وَلَوْ أَرَأَيْتُمْ كَثِيرًا لَفَسَخْتُمْ وَ لَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَ لَكِنَّ اللَّهَ سَلَّمَ» ... انفال: ۴۳. اگر خدا دشمنان را بتو بسیارشان نشان داده بود دل بترس میدادید و در کار جنگ منازعه میکردند ولی خدا از ترس و منازعه نگاه داشت و سلامت کرد. و ایضا بمعنی دادن چیزی آمده نحو «فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذْ سَلَّمْتُمْ مَا آتَيْتُم بِالْمَعْرُوفِ» ... بقره: ۲۳۳. و نیز در معنای انقیاد و طاعت بکار رفته است نظیر «ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَزَجًا مِمَّا قُضِيَتْ وَ يُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا» نساء: ۶۵. یعنی از حکم تو در دل خویش تنگی احساس نکنند و تسلیم و منقاد محض شوند.

اسلام؛ ج ۳، ص: ۳۰۱

اشاره

اسلام: انقیاد و تسلیم شدن در اقرب گوید: «اسلم الرجل: انقاد» «وَلَهُ أَسْلَمٌ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ» ... آل عمران: ۸۳. آنکه در آسمانها و زمین است باو منقاد و مطیع‌اند. «فَلَمَّا أَسْلَمَا وَ تَلَّ لِلْجَبِينِ» صافات: ۱۰۳. چون هر دو بدستور خدا تسلیم و منقاد شدند و او را پیشانی در تل خوابانید. «إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمِ قَالَ أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ» بقره: ۱۳۱. گاهی از اسلام تسلیم ظاهری مراد است نه تسلیم و انقیادیکه از علم و یقین ناشی میشود بلکه یکی از طرفین خود را زبون و فاقد قدرت دیده بظاهر منقاد میشود و آن از نظر قرآن ارزشی ندارد نظیر «فَأَلَّتِ الْعُرُوبُ أُمَّمًا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَ لَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَ لَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ» ... حجرات: ۱۴. اعراب بادیه‌نشین میگفتند: ایمان آوردیم آنچه میگوئیم در دل داریم و دلیمان بآن مطمئن و آرام است. در جواب آمده: بگو ایمان نیاورده‌اید بلکه بگوئید تسلیم شده‌ایم یعنی اسلام را قوی دیده و با آن در حال جنگ نیستیم و تسلیم هستیم. همچنین است «بَلْ هُمْ الْيَوْمَ مُسْتَسْلِمُونَ» صافات: ۲۶. و شاید استفهام برای زیادت تسلیم بوده باشد. «إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ وَ مَا

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۰۲

اِخْتَلَفَ الَّذِينَ أَوْتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَعِيًا بَيْنَهُمْ» ... آل عمران: ۱۹. «اسلام» در آیات دیگر نیز آمده است نظیر «وَ

مَنْ يَتَّبِعْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ «... آل عمران: ۸۵. «وَرَضِيتُ لَكُمْ الْإِسْلَامَ دِينًا» ... مائده: ۳. اسلام هر چند مخصوص شریعت حضرت رسول صلی الله علیه و آله شده ولی تمام ادیان اسلام‌اند و پیامبران از مردم جز تسلیم شدن بخدا و انقیاد، چیزی نخواسته‌اند. آیه اول این حقیقت را روشن میکند: دین در نزد خدا فقط اسلام و انقیاد بخداست. و اختلاف اهل کتاب از روی جهل و نادانی نیست بلکه دانسته و از روی حسد اختلاف کرده‌اند و گرنه میدانند که دین خضوع باراده حق و انقیاد بآن است و میدانند که این دین حق است و جز تسلیم شدن بخدا نیست آنها دانسته بآیات حق کافر میشوند. در سوره آل عمران از آیه ۸۱ میثاق پیامبران در تصدیق یکدیگر و انقیاد اهل آسمانها و زمین، بیان شده و سپس فرموده: بگو بخدا و آنچه بر ما و بر ابراهیم، اسمعیل، اسحق، یعقوب، اسباط، موسی، عیسی، و سایر پیامبران نازل شده ایمان آوردیم و تسلیم شدیم و همه را پیامبر خدا میدانیم و آنگاه فرموده: «وَمَنْ يَتَّبِعْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ»....

[فرق اسلام و ایمان]؛ ج ۳، ص: ۳۰۲

[فرق اسلام و ایمان] نظر باصل لغت: اسلام ناشی از ایمان و نتیجه آن است که ایمان از امن و آرامش قلب است، مؤمن کسی است که عقاید حقه را تصدیق کند و قلبش درباره آنها آرام و مطمئن و بی تشویش باشد. «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَزُواْ فِىْءَ أَبْوَابِ» ... حجرات: ۱۵. ریب چنانکه گفته‌ایم قلق و اضطراب و تشویش قلب است. چنین کسی قهراً آنچه میدانند تسلیم و منقاد میشود. و انقیاد

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۰۳

در بیشتر موارد توأم با عمل و یا عین عمل است. در آیه «وَمَا زَادَهُمْ إِلاَّ إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا» احزاب: ۲۲. بهر دو از ایمان و اسلام توجه شده یعنی: آن پیش آمد هم تصدیق و اطمینان قلبی و هم انقیادشانرا در مقابل فرمان حق افزود. اگر گوئی: اکنون که اسلام ناشی از ایمان است پس چرا در آیه «إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ ... أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا» احزاب: ۳۵. و آیه «عَسَىٰ رَبُّهُ إِنْ طَلَّقَكُنَّ أَنْ يُبَدِّلَهُ أَرْوَاجًا خَيْرًا مِنْكَ مَسْلَمَاتٍ، مُؤْمِنَاتٍ، قَانِتَاتٍ، تَائِبَاتٍ، عَابِدَاتٍ، سَائِحَاتٍ، ثَيِّبَاتٍ وَابْنَكَارًا» تحریم: ۵. مسلمات از مؤمنات پیش افتاده است و لازم بود که مؤمنات پیش آید که ایمان نسبت باسلام در حکم مقدمه است؟ گوئیم: بنظر میاید که این از اهمیت اسلام باشد چون ایمان بدون اسلام و انقیاد فائده‌ای ندارد مگر در بعضی موارد که بانقیاد و عمل اصلا مجالی نباشد. بنظر من در تمام آیاتیکه «آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ» آمده، «آمَنُوا» مبین ایمان و تصدیق قلبی و «عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ» مبین اسلام و انقیاد است که انقیاد را اگر عین عمل هم ندانیم از عمل قابل انفکاک نیست. و آنها همه در جای «آمَنُوا و اسلموا» هستند و این هر دو مقام عبودیت و بندگی را مجسم میکنند. این فرق که درباره ایمان و اسلام گفته شد. راجع باصل لغت و بعضی از موارد قرآن بود ولی در بسیاری از آیات ایمان بمعنی اسلام و اسلام بمعنی هر دو بکار رفته است. مثل «فَقَالُوا أَوْ تَزَوَّجْنَا فَمَا نَنْحَرُهُمْ» لَنَا عَابِدُونَ» مؤمنون: ۴۷. مراد از ایمان در آیه ظاهرا تسلیم است یعنی آیا بدو نفر که مثل ما بشراند تسلیم و مطیع شویم حال آنکه قومشان نوکران مانند، و غرض آن نیست که حاضر نیستیم درباره معجزات آندو فکر کنیم تا ایمان بیاوریم. همچنین است در

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۰۴

آیات «وَإِذْ قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ» ... بقره: ۱۳. «وَقُلْ آمَنْتُ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ كِتَابٍ» ... شوری: ۱۵. «أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ» ... بقره: ۸۵. و بیشتر آیات دیگر. و آیاتیکه در آنها مسلمون، مسلمات، مسلم، اسلم، و اسلموا آمده ایمان در همه منظور است و همه با ایمان یکی اند جز در آیاتیکه ایمان و اسلام هر دو ذکر شده است نحو «آمَنَّا بِاللَّهِ وَ أَشْهَدُ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ» آل عمران: ۵۲. «وَمَا زَادَهُمْ إِلاَّ إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا» احزاب: ۲۲. «إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ» ... احزاب: ۳۵.

[مراتب تسلیم]؛ ج ۳، ص: ۳۰۴

تسلیم را بسه مرحله تقسیم کرده‌اند: تسلیم تن، تسلیم عقل، تسلیم قلب. تسلیم تن همان است که آنرا تسلیم ظاهری گفتیم. شخص خود را زبون و لا علاج دیده در مقابل حریف مغلوب و تسلیم میشود و در اطاعت او در میاید ولی فکر و عقلش تسلیم نشده بلکه پیوسته در انتظار فرصت است تا بار دیگر بستیز بر خیزد. و این همان است که در آیه «قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَ لَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا» ... حجرات: ۱۴. گفته شد. تسلیم عقل و فکر آنست که شخص در مقابل دلیل و منطق تسلیم شود. در این تسلیم نمیشود شخص را با کتک زدن و شکنجه دادن تسلیم کرد ولی هر گاه دلیل کافی وجود داشت عقل تسلیم میگردد. بیشتر کفاریکه اهل عذاب‌اند و قرآن میگوید: دانسته از خدا و دستور او اعراض میکنند از این قبیل‌اند، میدانند و یقین دارند ولی از روی حسد یا حرص و یا خود پسندی و خود بینی تن بحق در نمیدهند عقلشان تسلیم است ولی قلبشان تسلیم نیست چنانکه فرموده «وَ جَحَدُوا بِهَا وَ اسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ ظُلْمًا وَ عُلُوًّا» ... نمل: ۱۴. یعنی آیات ما را انکار کردند و تسلیم نشدند ولی ضمیرشان قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۰۵

و عقلشان یقین کرد علت انکارشان ستم و برتری جوئی بود. موسی در مقابل انکار فرعون میگوید «لَقَدْ عَلِمْتَمَا أَنزَلَ هَؤُلَاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ بِضَائِرٍ وَ إِنِّي لَأَظُنُّكَ يَا فِرْعَوْنُ مَثْبُورًا» اسراء ۱۰۲ میدانی که این آیات را پروردگار آسمانها و زمین نازل کرده، ای فرعون: من تو را هلاک شده میدانم. آری فرعون میدانست که موسی حق است عقلش تسلیم شده بود از روی خود پسندی و جاه طلبی تسلیم قلبی نداشت، میدانست ولی خاضع نبود مثل معاویه علیه لعائن الله که امیر المؤمنین صلوات الله و سلامه علیه را بیشتر از دیگران می‌شناخت. ولی خاضع نبود. هم خود را بدبخت کرد و هم دیگران را. درباره اختلاف اهل کتاب و قبول نکردن اسلام، مکرر در آیات میخوانیم که میدانستند قرآن حق و اسلام همان دین موعود است ولی در اثر حسد حاضر بتسلیم نشدند «وَ مَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَعِيًّا بَيْنَهُمْ» ... آل عمران: ۱۹. و در جای دیگر فرموده: آنها پیامبر اسلام را همانطور میشناسند که پسران خود را و عده‌ای از آنها حق را میدانند و نهان میدارند «الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ آبْنَاءَهُمْ وَ إِنَّا فَرِيقًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَ هُمْ يَعْلَمُونَ» بقره: ۱۴۶. رجوع شود به «خلف» و بقیه مطلب در «کفر» خواهد آمد. تسلیم سؤم، تسلیم قلب است و آن همان انقیاد و مطیع بودن است که توأم با ایمان و عمل است. ناگفته نماند علت تسلیم نشدن قلب پس از تسلیم عقل، سه چیز است: حرص، تکبر، حسد. لذا در روایات اسلامی نقل شده: گناهان اولی سه گناهند از آنها پرهیزید حرص همان است که آدم را بخوردن شجره منهی وا داشت. شیطان از روی تکبر بر آدم سجده نکرد. پسر آدم از روی حسد برادر خویش را بکشت.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۰۶

اگر درباره گناهان مردم که دانسته و از روی علم گناه میکنند دقت کنیم خواهیم دید علت ارتکاب گناه یکی از سه چیز فوق است.

سلیمان؛ ج ۳، ص: ۳۰۶

اشاره

سلیمان: از انبیاء معروف بنی اسرائیل، نام مبارکش هفده بار در قرآن ذکر شده و پسر داود نبی است حالات و قصه‌هایش در کلام الله مجید بسیار و بتصریح آیه ذیل پیامبر صاحب وحی است «وَ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْمَاعِيلَ وَ إِسْحَاقَ وَ يَعْقُوبَ وَ الْأَسْبَاطِ وَ عِيسَىٰ وَ آيُوبَ وَ يُونُسَ وَ هَارُونَ وَ سُلَيْمَانَ وَ آتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا» نساء: ۱۶۳. ما ابتدا ثناء خداوند را نسبت باو و ایضا قصص او را در قرآن بررسی کرده سپس بافسانه‌هاییکه درباره آنحضرت آمده اشاره خواهیم کرد. ۱- او پیامبری است صاحب وحی و در ردیف سائر

پیامبران چنانکه از آیه سابق روشن شد، گرچه شریعت مستقل نداشته و مروج احکام تورات بود. وی هدایت یافته خدا بود «و نُوحًا هَدَيْنَا مِنْ قَبْلُ وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدَ وَ سُلَيْمَانَ» ... انعام: ۸۴. خداوند بوی علم و حکمت آموخته بود «فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَ كَلَّمَا آتَيْنَا حُكْمًا وَ عِلْمًا» ... انبیاء: ۷۹. او زبان پرندگان را میدانست و از قضیه وادی نمل که از سخن گفتن مورچه خبر داد بدست میاید که زبان حشرات را نیز میدانسته «وَ وَرَثَ سُلَيْمَانَ دَاوُدَ وَ قَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ عَلَّمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ» ... نمل: ۱۶. درباره اوست «وَ إِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُفْنَى وَ حُسْنَ مَيَابَ» ص: ۴۰. وی بخداوند بنده نیکویی بود و پیوسته با ذکر و استغفار و دعا بخدا رجوع میکرد «وَ وَهَبْنَا لِداوُدَ سُلَيْمَانَ نِعْمَ الْعَبْدِ إِنَّهُ أَوَّابٌ» ص: ۳۰. خداوند او و پدرش را بر بسیاری از بندگان مؤمن برتری داده بود. «وَ قَالَا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي فَضَّلَنَا عَلَي كَثِيرٍ مِنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ» نمل: ۱۵. در سوره انبیاء پس از ذکر احوال عده‌ای از پیامبران از جمله سلیمان میفرماید: «إِنَّهُمْ كَانُوا يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَ يَدْعُونَنا

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۰۷

رَغْبًا وَ رَهْبًا وَ كَانُوا لَنَا خَاشِعِينَ» انبیاء: ۹۰.

[قصص سلیمان؛ ج ۳، ص: ۳۰۷]

باید دانست سلیمان با آنکه پیامبر خدا بود سلطنت وسیعی داشت و خود بخدا عرض کرد: «خدایا بمن سلطنتی ده که بکسی بعد از من میسر نباشد» ص: ۳۵. آیات بعدی میگوید که باد و شیاطین را باو مسخر کردیم ... و قطع نظر از اینها او را نزد ما تقریبی است و باز گشت خوب. وسعت ملک او بواسطه تسخیر باد و شیاطین و دانستن زبان پرندگان و ... بوده است و این منافی مقام پیامبر نیست که از خدا چنان ملکی بخواهد که بتواند هر چه بیشتر در هدایت و سعادت بندگان بکوشد. و شاید خدا خواسته بفهماند که نبوت با جهاننداری منافات ندارد.

قصه وادی نمل؛ ج ۳، ص: ۳۰۷

«وَ حَسِبَر لسُلَيْمَانَ جُنُودَهُ مِنَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ وَ الطَّيْرِ فَهُمْ يُوزَعُونَ. حَتَّى إِذْ أَتَا عَلِي وَادِ النَّمْلِ قَالَتْ نَمْلَةٌ يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ لَأَ يَحْطَمَنَّكُمْ سُلَيْمَانُ وَ جُنُودُهُ وَ هُمْ لَا يَشْعُرُونَ. فَتَبَسَّمَ ضَاحِكًا مِنْ قَوْلِهَا وَ قَالَ رَبِّ أَوْزِعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَ عَلَيَّ وَآلِدِي وَ أَنْ أَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضَاهُ وَ أَدْخِلْنِي بِرَحْمَتِكَ فِي عِبَادِكَ الصَّالِحِينَ» نمل: ۱۷-۱۹. آیات بعدی صریح است در اینکه رسیدن سلیمان بوادی نمل در لشکر کشی بسبب بود که ههد و وضع آنها را بوی گزارش کرد. درباره وادی نمل گفته‌اند: محلی است در شام و بقولی در طائف و بعضی گفته در اواخر یمن است. ولی طائف درست نیست که محل سلیمان فلسطین بود و قوم سبأ در یمن سکونت داشت علی هذا آن در شام یا در یمن است. آقای صدر بلاغی از یاقوت و ابن بطوطه نقل میکند که آن: سرزمین عسقلان است. در اقرب الموارد گوید: عسقلان محلی است در شام. واقعه‌ایکه آنجا اتفاق افتاد سخن مورچه بود که بمورچگان گفت:

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۰۸

بلانه‌های خود داخل شوید تا سلیمان و سپاهیانش بدون توجه شما را پایمال نسازند. این سخن میرساند که مورچگان سخن گفتن دارند. و مخابرات دارند که در اندک زمانی فرمان حکمران بهمه میرسد و شگفتتر از همه آنکه مورچگان مردم را با اسم و رسم می‌شناسند که گفت: تا سلیمان و لشکریانش شما را پایمال نکنند. سلیمان از سخن مورچه تبسم و تعجب کرد و گفت: خدایا نصیبم کن شکر این نعمت را که بمن و پدر و مادرم داده‌ای بجا آورم و کاریکه مورد رضای تو است انجام دهم و مرا در زمرة بندگان

نیکوکار خود در آور. نمیدانیم سلیمان سخن مورچه را چطور فهمید ولی آیه صریح است در اینکه متوجه فرمان او شد. جمله «وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ» درباره لشکریان صحیح است ولی درباره سلیمان صحیح نیست زیرا که سلیمان مورچگان را دانسته پایمال نمیکرد ممکن است آن از باب تغلیب باشد و یا مورچه آنمقام را در سلیمان نمیدانسته است. معنی آیات چنین است: برای سلیمان لشکریانش از جن و انس و پرندگان جمع شدند و آنها از پراکندگی منع میگردیدند. تا بر وادی نمل آمدند مورچه‌ای گفت: ای مورچگان بلانه‌های خود داخل شوید...

قصه هدهد و سبأ؛ ج ۳، ص: ۳۰۸

این قصه دنباله جریان وادی نمل است که در سوره نمل از آیه ۲۰ تا ۴۳ بیان شده است «سلیمان جویای مرغان شد و گفت: چرا شانه بسر را نمی‌بینم مگر او غائب است. وی را عذاب میکنم عذابی سخت، یا سرش را می‌برم مگر آنکه دلیل روشنی درباره غیبت خود بیاورد. کمی بعد هدهد بیامد و گفت: چیزی دیده‌ام که ندیده‌ای و از قوم سبأ برایت خبر درست آورده‌ام. زنی بدیدم که بر آنها سلطنت میکند. و همه چیز دارد و از جمله او را تخت بزرگی هست. او و قومش را دیدم که سوای خدا بافتاب

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۰۹

سجده میکردند، و شیطان اعمالشان را بر آنها آراسته و از راه حق منحرفشان کرده و هدایت نیافته‌اند. بهمین جهت بخدائیکه در آسمانها و زمین، نهان را آشکار میکند و آنچه پنهان میکنید و آشکار می‌نمائید میداند، سجده نمیکنند. خدائیکه جز او معبودی نیست و پروردگار عرش عظیم است (اندازه فهم و شعور پرنده را به بینید). سلیمان فرمود: خواهیم دید که راست میگوئی یا از دروغگویانی. این نامه مرا ببر و نزد ایشان بیفکن سپس دور شو ببین چه میگویند. زن چون نامه سلیمان را خواند گفت: ای بزرگان نامه گرامی بنزد من افکنده شده، آن از سلیمان است بدین مضمون: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» که بر من تفوق مجوئید و تسلیمانه پیش من آئید. و اضافه کرد: ای بزرگان مرا در کارم نظر دهید که من در کاری بی حضور شما تصمیم نگرفته‌ام. در جواب گفتند: ما نیرومند و جنگاوران سر سخت‌ایم و کار باراده توست بین چه فرمان میدهی. زن گفت: پادشاهان وقتی شهری در آیند آنرا فاسد و تباه میکنند و عزیزانش را ذلیل گردانند و کارشان چنین است. من هدیه‌ای سوی سلیمان و لشگریانش میفرستم تا به بینم فرستادگان چه خبر میاورند. چون فرستاده ملکه نزد سلیمان آمد. سلیمان بتندی گفت: مرا با مال مدد میدهد آنچه خدا بمن داده بهتر از آنست که بشما داده؟ نه بلکه شما بهدیه خویش خوشدل میشوید. نزد ایشان باز گرد حتما سپاهانی بسوی آنها آریم که طاقت مقابله با آنها را نداشته باشند و از شهر، ذلیل و حقیر بیرونشان میکنیم. (فرستاده بطرف سبأ براه افتاد). سلیمان بحاضران گفت: کدامتان تخت ملکه را پیش از آنکه مطیعانه پیش من آیند، برایم میاورید؟ عفرتی از جنیان گفت: من پیش از اینکه از مجلس خویش بر خیزی تخت را سوی تو میاورم که در مورد

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۱۰

آن توانا و امینم. مردیکه دانشی از کتاب نزد وی بود. گفت: من آنرا پیش از آنکه چشم بهم بزنی نزد تو میاورم. بدنبال این سخن سلیمان دید تخت ملکه در پیش او حاضر است. گفت: این از احسان پروردگار من است. میخواهد امتحانم کند آیا شکر گزارم یا کفران میکنم ... گفت تخت را بر ملکه پس از آمدن ناشناس کنید و نگوئید: این تخت توست به بینم آیا بشناختن آن راه می‌برد یا از آنان میشود که راه نمی‌برند. چون ملکه بیامد گفتند: آیا تخت تو چنین است؟ گفت: گوئی همین است. ما پیش از این بقدرت سلیمان واقف بوده و تسلیم بوده‌ایم و همان تسلیم بخدا او را از آنچه جز خدای می‌پرستید باز داشت که وی از زمره قوم کافر بود و از آنها تبعیت میکرد. بدو گفته شد: بقصر سلیمان داخل شو چون آنرا دید پنداشت آب عمیقی است. ساقهای خویش را عریان کرد. سلیمان گفت: این قصری است صاف از شیشه. زن چون این قدرت و عظمت و آن قصه هدهد و آمدن تخت را بدید دانست

که او پیامبر و مؤید من عند الله است لذا گفت: پروردگارا من بر خویش ستم کردم و اینک با سلیمان تسلیم و مطیع پروردگار جهانیان میشوم». در این قصه باید بچند مطلب توجه کرد: ۱- مرغان نیز از جمله لشکریان سلیمان بودند. سلیمان زبان هدهد را میدانست و بوی مأموریت میداد و با آن گفتگو میکرد و او بود که خبر قوم سبأ را بسلیمان گزارش کرد و نامه او را پیش آنان انداخت. از این جریان روشن میشود که پرندگان و یا قسمتی از آنها اگر در فهم درک بالاتر از انسان نباشند کمتر نیستند که هدهد حکومت آنها و اینکه آفتاب پرستند و ملکه آنها را دانست بالاتر از همه گفت: «أَلَا يَسْتَجِدُّوْا لِلَّهِ الَّذِي يُخْرِجُ الْخَبَاءَ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» ... که در «خبء» گذشت.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۱۱

۲- جریان آمدن تخت ملکه سبأ از فاصله دور پیش سلیمان. در «روح» زیر عنوان «باد در طاعت سلیمان بود» توضیحی درباره آن داده شد. آن علم نکره و مرموز که آصف وزیر سلیمان دارا بود دانسته نیست. ولی میتوان گفت که خدا با او چنان اراده قوی داده بود که توانست با اراده خود کار خدائی کند البته با اراده و اذن خدا و در همان جا قضیه حضرت جواد علیه السلام را نقل کردیم که نظیر کار آصف بن برخیا بود. و شاید در آینده بشر بنیروی علم، پرده از اسرار آن بر دارد. در اصول کافی کتاب الحجۃ باب آنچه بایم از اسم اعظم داده شده سه روایت نقل شده از جمله جابر از امام باقر علیه السلام نقل میکند: اسم اعظم خداوند بر هفتاد و سه حرف است. در نزد آصف فقط یکحرف بود آنرا بر زبان آورد، زمین ما بین او و تخت بلقیس فرو رفت تا تخت را با دستش گرفت سپس زمین در کمتر از یک چشم بهم زدن بحالت اول برگشت. و ما امامان هفتاد دو حرف از آن نزد ماست و یک حرف دیگر (که کسی بآن راه ندارد) در نزد خداست و آن مخصوص خداوند است در علم غیب که پیش اوست و لا حول و لا قوة الا بالله العلی العظیم. از بعضی آیات و روایات روشن میشود که در روز قیامت قسمتی یا همه افعال اهل بهشت با اراده خواهد بود نه با ابزار، شاید انشاء الله این مطلب را در «قیامه» توضیح بدهیم. ۳- سلیمان کاخ آئینه بند داشته است «قَالَ إِنَّهُ صَرَّحَ مُمَرَّدٌ مِنْ قَوَارِيرَ» و اگر جمله «وَأُوْتِينَا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهَا وَكُنَّا مُسْلِمِينَ» کلام ملکه باشد بنظر میدهد که او پیش از آن قضیه بقدرت و پیامبری سلیمان دانا بوده و اسلام آورده بود ولی در عبادت آفتاب از از قوم خود کنار نمیشد، لشکر کشی سلیمان برای وی توفیق جبری شد و شاید مرادش از «ظَلَمْتُ نَفْسِي» همان باشد که دانسته از قوم خویش تبعیت

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۱۲

میکرد.

قصه اسبان؛ ج ۳، ص: ۳۱۲

«وَوَهَبْنَا لِدَاوُدَ سُلَيْمَانَ نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ. إِذْ عَرَضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ الصَّافِنَاتُ الْجِيَادُ. فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ. رُدُّوْهَا عَلَيَّ فَطَفِقَ مَسْحًا بِالسُّوقِ وَالْأَعْنَاقِ» ص: ۳۰-۳۳. صافنه اسبی است که بر سه پای ایستد و گوشه پای چهارم را بزمین گذارد جمع آن صافنات است. جیاد جمع جید یا جواد است یعنی اسب اصیل و تند رو. در مجمع «أَحْبَبْتُ» را اختیار کردن گفته است علی هذا «حُبَّ الْخَيْرِ» مفعول آنست یعنی دوست داشتن اسبان را اختیار کردم. بقولی «عن» بمعنی «علی» است یعنی محبت اسبان را بر ذکر پروردگارم برگزیدم. ولی بنظر من «عن» برای تعلیل است. ابن هشام در معنی برای «عن» ده معنی ذکر کرده از جمله تعلیل است و گوید: آن در آیه «وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدِّهَا إِنْهَا» و نیز در آیه «وَمَا نَحْنُ بِتَارِكِي آلِهَتِنَا عَنْ قَوْلِكَ» برای تعلیل است. قاموس و اقرب تعلیل را یکی از معانی «عن» شمرده و آیه «إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ» را شاهد آورده‌اند در این صورت هیچ مانعی ندارد که «عن» در آیه «عَنْ ذِكْرِ رَبِّي» برای تعلیل باشد یعنی: من محبت اسبان را برای ذکر پروردگارم که آنها را برای جهاد در راه او آماده کرده‌ام برگزیده‌ام و شاید سان دیدن از اسبان برای آمادگی بجنگ بود که آنها یاد خدا خواند

«تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ» بقرینه «العشی» غروب شمس است که عشی طرف آخر عصر میباشد یعنی آفتاب پیرده نهان شد. ضمیر «رُدُّوْهَا» راجع به «صافنات» است یعنی آنها را نزد من بر گردانید. علی هذا معنی آیات چنین است: بداد سلیمانرا بخشیدیم او بنده خوب و رجوع کننده بحق است. آنگاه که در آخر روز اسبان اصیل و تیز رو باو نشان داده شدند. گفت:

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۱۳

من اسبان را دوست میدارم و آن برای یاد پروردگار است. (پیوسته بآنها تماشا میکرد) تا آفتاب غروب کرد. گفت اسبان را پیش من بر گردانید و چون بر گرداندند شروع کرد بساق و گردنهای آنها دست میکشید. اینکه گفته شد کاملاً طبیعی و قابل قبول است بقولی مراد از «عن» «علی» و ذکر بمعنی نماز است یعنی: من دوست داشتن اسبان را بر نماز ترجیح دادم. و بقولی مراد از «رُدُّوْهَا» بر گرداندن آفتاب است یعنی بملائکه دستور داد که آفتاب را بر گردانند تا نماز قضا شده را در وقت آن بخواند بروایتی در «فَطْفِقَ مَسِيحًا بِالشُّوقِ وَالْأَعْيُنِ» سلیمان و اصحابش بساقها و گردنهای خود دست کشیدند و آن وضوی آنها بود تا نماز بخوانند و بقولی شروع کرد گردنهای اسبان را با شمشیر میزد که مانع نماز او شده بودند معلوم نیست آن زبان بسته‌ها چه تقصیری داشته‌اند؟! بعضی از بزرگان فرموده تماشای اسبان و نماز هر دو عبادت بود و عبادتی او را از عبادت دیگر باز داشت ولی او نماز را ترجیح میداد. احتمالات غیر از اینها نیز گفته‌اند ولی تنها آنچه گفته شد قابل قبول است.

قصه جسد؛ ج ۳، ص: ۳۱۳

«وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَأَلْقَيْنَا عَلَيَّ كُرْسِيًّا جَسَدًا ثُمَّ أَنَابَ. قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَهَبْ لِي مُلْكًا لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِنْ بَعْدِي إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ» ص: ۳۴ و ۳۵. در همین سوره آیه ۲۴ درباره امتحان داود است ... «وَلَقَدْ دَاوُدُ أَوْدًا ثُمَّ فَتَنَّاوُ فَاسْتَجَفَرَ رَبَّهُ وَ حَرَّ رَاكِعًا وَ أَنَابَ». معنی آیه فوق چنین است: سلیمانرا امتحان کردیم و پیکر بیجانی بتخت وی افکندیم سپس توبه آورد و گفت پروردگارا مرا بیا مرز و مرا سلطنتی ده که بهیچ کس از پس من میسر نباشد که تو بسیار بخشنده‌ای. ظاهر آیه نشان میدهد که جسدی بتخت سلیمان انداخته شده و سلیمان

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۱۴

از آن احساس امتحان کرده و بخدا انابه نموده است. در میزان فرموده: بقولی مراد از جسد خود سلیمان بود خدا او را با مرضی امتحان کرد و تقدیر کلام آنست: او را بر تخت خودش که از شدت مرض مانند جسد بی روح بود افکندیم. ولی حذف ضمیر از «القیناه» و ایراد کلام بصورتیکه در آیه است محلّ معنی مقصود میباشد و کلام افصح الهی بدان حمل نمیشود. مفسران دیگر را درباره مراد از آیه پیروی از روایات مختلف، اقوال مختلفی است آنچه میشود اجمالاً از میان آنها انتخاب کرد این است که: آن جسد طفلی بود که خدا او را کشت و بر تخت سلیمان افکند و «ثُمَّ أَنَابَ وَ قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي» اشعار یا دلالت میکند که سلیمان علیه السلام را درباره آن طفل امید و آرزویی بود. خدا او را گرفت و جسدش را بتخت سلیمان افکند و فهماند که کار خود را بر خدا تفویض کند. بروایت ابو هریره: سلیمان روزی در مجلس خود گفت: امشب با هفتاد نفر زن خود همبستر خواهم شد از هر یک پسریکه در راه خدا شمشیر زند متولد میشود ولی انشاء الله نگفت در نتیجه فقط یکی از زنانش حامله شد آنهم فرزندی آورد که فقط نصف بدن داشت و آن همان است که بر روی تخت سلیمان افکنده شد (مجمع) این روایت فقط از ابو هریره برانده است، احتمال دارد که از کعب الاحبار رفیق دروغ پردازش گرفته، معرکه گیری ابو هریره روشن است. بروایتی: برای سلیمان فرزندی متولد شد، جنّ و شیاطین گفتند: اگر این فرزند باقی ماند در دست او مانند پدرش گرفتار خواهیم بود. سلیمان از آنها ترسید فرزند خود را میان ابر دستور شیر دادن داد. اتفاقاً روزی جسد فرزند روی تختش افکنده شد یعنی حذر از قدر فائده ندارد، چون از جنّ ترسید خدا عتابش کرد. در مجمع گوید: این قول شعبی است.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۱۵

این سخن را در برهان نیز از مجمع نقل کرده و ظاهراً روایت را نیافته است و گرنه بنقل مجمع اکتفا نمی‌کرد در صافی نیز گفته: از امام صادق علیه السلام چنین نقل شده. بنظر می‌آید که این نسبت بامام صادق علیه السلام صحّت نداشته باشد چون بجعل بیشتر شباهت دارد تا بروایت. و در روایات اهل سنت هست که حکومت سلیمان بسته بانگشترش بود یکی از شیاطین آنرا ربود و بر حکومت سلیمان مسلط شد سپس خداوند انگشترش را بوی باز گردانید. حکومتش را باز یافت و مراد از جسد افکنده شده بتخت، همان جنّ است. در المیزان فرموده: عده‌ای از این روایات باین عباس میرسد و او در بعضی صریحاً گفته که از کعب الاحبار اخذ کرده است. سپس فرموده این‌ها را اعتنا نیست و دست حدیث سازان در آن کار کرده. در مجمع پس از نقل صورتهائی از افسانه انگشتر، فرموده: بر این چیزها اعتمادی نیست.

تسخیر شیاطین؛ ج ۳، ص: ۳۱۵

قرآن مجید صریح است در اینکه شیاطین بحضرت سلیمان مسخر بودند و برای او کار می‌کردند و عده‌ای در حبس او بودند این مطلب مجملاً در «جنّ» گذشت. آیات آنرا در اینجا نقل می‌کنیم: ۱- «وَمِنَ الْجِنَّ مَنْ يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَمَنْ يَزِغُ مِنْهُمْ عَنْ أَمْرِنَا نُذِقْهُ مِنْ عَذَابِ السَّعِيرِ. يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَ تَمَائِيلٍ وَ جَفَانٍ كَالْجَوَابِ وَ قُدُورٍ رَاسِيَاتٍ» ... سباء: ۱۲-۱۳. معلوم میشود که جنّ در صورت عدم اطاعت مورد عذاب واقع میشوند «نُذِقْهُ مِنْ عَذَابِ السَّعِيرِ» و شاید «مُقَرَّرِينَ فِي الْأَصْفَادِ» که خواهد آمد همانها باشند. و نیز آیه صریح است در اینکه برای سلیمان کاخها، مجسمه‌ها، کاسه‌هائی بزرگی حوض و دیگهای ثابت می‌ساختند. از امام صادق علیه السلام نقل شده که: بخدا قسم مجسمه زنان و

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۱۶

مردان نبود بلکه مجسمه درخت و نظیر آن بود. ۲- «وَ الشَّيَاطِينُ كُلٌّ بِنَاءٍ وَ غَوَاصٍ وَ آخِرِينَ مُقَرَّرِينَ فِي الْأَصْفَادِ» ص: ۳۷-۳۸. برای سلیمان غواصی هم کرده و از دریای چیزهائی می‌آوردند و دیگران هم بزنجیرها بسته بودند گفتیم: شاید نافرمانان چنان بوده‌اند. و از آیه «وَ حُشِرَ لِسُلَيْمَانَ جُنُودُهُ مِنَ الْجِنِّ وَ الْبَإْسِ وَ الطَّيْرِ فَهُمْ يُوزَعُونَ» نمل: ۱۷. روشن میشود که جنّ جزء لشکریان سلیمان هم بوده‌اند و جریان عفریت در لشکر کشی سباء گذشت. در «جنّ» در قسمت ۷ و ۱۲ مجسم شدن شیاطین توضیح داده شد بنظر می‌آید که آنها در ملک سلیمان مجسم شده و بصورت کارگر کار می‌کرده‌اند آیه زیر نیز در مضمون آیات سابق است «وَ مِنَ الشَّيَاطِينِ مَنْ يُغْوِصُونَ لَهُ وَ يَعْمَلُونَ عَمَلًا دُونَ ذَلِكَ وَ كُنَّا لَهُمْ حَافِظِينَ» انبیاء: ۸۲.

تسخیر باد؛ ج ۳، ص: ۳۱۶

کیفیت تسخیر باد را نسبت بسلیمان و نیز آیات آنرا در «روح» آورده‌ایم. حاجتی بتکرار آن نیست و نیز قضاوت وی درباره گوسفندان در «داود» گذشت.

مرگ سلیمان؛ ج ۳، ص: ۳۱۶

«فَلَمَّا قَضَيْنَا عَلَيْهِ الْمَوْتَ مَا دَلَّهُمْ عَلَى مَوْتِهِ إِلَّا دَابَّةُ الْأَرْضِ تَأْكُلُ مِنْسَأَتَهُ فَلَمَّا خَرَّ تَبَيَّنَتِ الْجِنُّ أَنْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ الْغَيْبَ مَا لَبِثُوا فِي الْعَذَابِ الْمُهِينِ» سباء: ۱۴. مراد از دابه الارض موربانه و منسأه بمعنی عصاست. یعنی: چون حکم مرگ وی را کردیم، مردم را بمرگ وی آگاه نکرد مگر موربانه که عصای او را می‌خورد. چون سلیمان بزمین افتاد. جنیان دانستند که اگر دانای غیب بودند در

عذاب خوار کننده نمی‌ماندند. از این آیه روشن میشود که سلیمان در حال سر پا ایستاده فوت کرده و مدتی در همان حال مانده و کسی جرئت نکرده که نزد او برود بالاخره موریانه (حشره چوبخوار) عصای وی را خورده در اثر شکستن قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۱۷

عصا سلیمان بزین افتاده و مردم پی برده‌اند که او از چندی پیش مرده است. در تفسیر برهان از امام باقر علیه السلام نقل شده: سلیمان بجن دستور داد برای او قتی‌ای از شیشه ساختند. او در قتی‌ه بعضا تکیه کرد بکار جن تماشا میکرد و جتیان نیز باو مینگریستند. ناگاه دید کسی با او در قتی‌ه است! گفت: تو کیستی؟! گفت: آنکسم که رشوه قبول نکنم و از پادشاهان نترسم، من ملک موتم: آنگاه جان سلیمان را ایستاده گرفت مردم باو نگاه میکردند. یکسال تمام بفرمان او کار میکردند تا خداوند موریانه را مأمور خوردن عصای او کرد «فَلَمَّا أَخْرَجْتُمُ الْجِنَّ» ... این حدیث در المیزان از علل الشرایع نقل شده برهان نیز از صدوق نقل کرده است. یکسال ایستاده ماندن پس از مرگ در تفسیر ابن کثیر و کشاف و غیره نیز نقل شده و بقولی موریانه را در چوبی قرار دادند و یک روز آنرا خورد آنرا با عصای سلیمان مقیاس کرده دانستند که یکسال تمام از مرگ سلیمان میگذرد. چون در تمام این مدت جنیان مشغول کار بودند بگمان آنکه سلیمان زنده است و بآنها نگاه میکند، روشن گردید ادعای جن درباره استراق سمع و دانستن غیب بی جاست و گرنه در طول آنمدت از مرگ سلیمان بی خبر نمی‌ماندند ظاهرا اشخاصی که با جن سر و کار داشتند و خود جن با راهبائی بمردم وا نمود میکردند که غیب را میدانند. این مطلب که سلیمان یکسال همانطور بماند و کسی وارد آنجا نشود و بدنش متغیر نشود بعید بنظر میرسد و الله العالم ولی قرآن صریح است که عصای او را موریانه خورد و شاید خانواده او از مردنش با خبر شده ولی برای اینکه امر حکومت پاشیده نشود او را همچنان نگاه داشته بودند تا پوسیدن عصا مطلب را فاش ساخت و شاید مطالب دیگری در بین بوده

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۱۸

که بر ما پوشیده است تعیین یکسال فقط در روایات فریقین است و قرآن مدت مکث را معین نکرده است. مخفی نماند در نظر بود مقداری از افسانه‌ها که درباره این پیامبر عظیم - الشأن گفته‌اند نقل شود ولی مقام را نقل آنها مقتضی نشد و نباید آنها را باور کرد در عین حال بعضی اشاره گردید. ارباب تحقیق خود میتوانند در کتب مفصل آنها را دیده و رد کنند و السلام علی من اتبع الهدی.

سلوی؛ ج ۳، ص: ۳۱۸

سلوی: بلدرچین. در اقرب گوید: پرنده ایست سفید مثل پرنده سمانی مفرد آن سلواة است. در المنجد سفید بودن را نوشته و آنرا با مرغ سمانی یکی دانسته است. در برهان قاطع ذیل لغت «کرک» گوید: مرغی است از تیهو کوچکتر که بعربی سلوی و بترکی بلدرچین گویند. بعضی دیگر از لغت نویسان فارسی نیز آنرا ذیل لغت بلدرچین و کرک، آورده‌اند. علی هذا احتمال نزدیک بیقین آنست که سلوی همان بلدرچین باشد. «وَ ظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ وَأَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّاءَ وَالسَّلْوَى» ... بقره: ۵۷. این کلمه در آیه ۱۶۰ اعراف و ۸۰ طه نیز آمده است. «من» ماده آبکی است که روی بعضی درختها می‌نشیند یعنی: ابر را برای شما سایبان قرار دادیم و بر شما من و مرغ بلدرچین فرستادیم. سلوی را عسل نیز معنی کرده‌اند چنانکه در مجمع و صحاح و اقرب و غیره هم پرنده و هم عسل گفته‌اند. اصل آن از سلو بمعنی آرامش خاطر است. تسلیت نیز از همان میباشد ذیل هر سه آیه چنین است «كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ» ... و این مؤید آنست که مراد از من و سلوی طعام است نه مطلق احسان و تسلی خاطر که گفته‌اند. در تورات فعلی سفر خروج باب ۱۶ بند ۱۳ و در سفر اعداد باب ۱۱ بند ۳۱ و ۳۲ آمدن مرغ سلوی بصحرای سینا ذکر شده که دو ذراع بالای

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۱۹

زمین بودند و آسوده گرفته میشدند. در قاموس کتاب مقدس ذیل لغت سلوی درباره آن گفته: که سلوی از آفریقا حرکت کرده و از

خلیج عقبه و سوئر گذشته وارد شبه جزیره سینا میشود. و از کثرت خستگی که در بین راه دیده باسانی با دست گرفته میشود و در وقت پرواز غالباً نزدیک زمین باشد چنانکه در تورات است که قریب بدو ذراع از روی زمین بالا بودند. میگوید: در جزیره کابری در یک فصل شانزده هزار از آنها صید شد و در محلی دیگر در یکروز صد هزار صید گردید. بعضی از سیاحان گویند که آنها جماعت سلوی را دیده‌اند که مثل ابر روی هوا را گرفته بود. و نیز در تورات راجع به «من» سخن رفته که میشود آنرا در سفر خروج باب ۱۶ بند ۴ و ۱۵ و ۳۲ و ۳۳ مشاهده کرد ولی تورات آنرا نان آسمانی گفته است. ناگفته نماند: در سفر اعداد باب ۱۱ بند ۳۳ گفته: گوشت هنوز در میان دندان ایشان بود که غضب خداوند بر ایشان افروخته شده خداوند قوم را بیلائی بسیار سخت گرفتار ساخت... قومی را که شهوت پرست شدند در آنجا دفن کردند. از این سخن میشود پی برد که چرا ذیل آیات بقره و اعراف بعد از جریان من و سلوی چنین آمده «وَمَا ظَلَمُونَا وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ» و در سوره طه آمده «وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي»... بنظر میاید که در گرفتن و خوردن آن طغیان و تعدی کرده‌اند.

سمد: ج ۳، ص: ۳۱۹

سمد: سمود را لهو و سر بر داشتن از روی تکبر گفته‌اند. در صحاح آمده «سمد سمودا: رفع رأسه تکبراً... و السامد: اللاهی» راغب مشغول شونده که سر بالا دارد. گفته است. «وَتَضَحَّكُونَ وَلَا تَبْكُونَ. وَأَنْتُمْ سَامِدُونَ» نجم: ۶۰ و ۶۱. می‌خندید و گریه نمیکنید و شما متکبرید یا غافلید

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۲۰

ابن اثیر آنرا بقولی غفلت گفته است. و از زمخشری حکایت شده که آن در لغت حمیر آواز خوانی است و از ابن عباس در آیه فوق تکبر نقل است. این کلمه در کلام الله مجید فقط یکبار یافته است.

سمر: ج ۳، ص: ۳۲۰

سمر: گفتگو در شب. در اقرب گوید: «سمر سمرا و سمورا: لم ینم و تحدت لیلا» یعنی شب را نخوابید و بگفتگو پرداخت. و نیز آنرا شب، و سایه ماهتاب و شب تاریک گفته‌اند و سمره رنگی است ما بین سیاه و سفید. «مُسَدِّ تَكْبِرِينَ بِهٖ سَامِرًا تَهْجُرُونَ» مؤنون: ۶۷. ضمیر به بقرآن یا حضرت رسول صلی الله علیه و آله راجع است و سامرا حال است از فاعل تهجرون و هجر بمعنی کنار شدن و افسانه سرائی است. یعنی متکبر بحق از حق منحرف میشدید و از حق اعراض میکردید و شبانه درباره آن بعبیگوئی می‌پرداختید و سامر در آیه اسم جمع است در نهج البلاغه خطبه ۱۲۴ فرموده «و الله ما اطور به ما سمر سمیر» بخدا بظلم نزدیک نمیشوم مادامیکه دنیا باقی است. سمیر را دهر معنی کرده‌اند.

سامری: ج ۳، ص: ۳۲۰

اشاره

سامری: «وَأَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ» طه: ۸۵. سامری همان یهودی از قوم موسی است که گوساله را ساخت و بنی اسرائیل را بیرستش آن دعوت کرد. این کلمه سه بار در قرآن مجید آمده است: طه آیات ۸۵، ۸۷، ۹۵. حضرت موسی چون بنی اسرائیل را بصحرای سینا آورد بدستور خداوند لازم بود که موسی در طور بوعدده گاه خدا برود تا کتاب تورات بر وی نازل گردد. خدا سی روز بر موسی وعده کرده بود و آنرا با ده روز دیگر تکمیل نمود. موسی وقت رفتن برادرش هارون را در جای خود گذاشت و دستور خویش را

بوی اعلام کرد چنانکه در سوره اعراف آیه ۱۴۲ آمده است. بنظر میاید چون سی روز گذشت و موسی نیامد سامری از این جریان استفاده کرده دست بساختن گوساله زده است. مختصر مطلب در قرآن مجید
قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۲۱

چنین است: خداوند موسی را از ماجرای سامری خبر داد، موسی خشمگین و اندوهناک بسوی قوم خویش باز گشت. و مردم را ملامت کرد و گفت: آیا خدا بشما وعده نیکو نداد؟! مگر مدت غیبت من بنظر تان طولانی بود؟! یا خواستید غضب خدا بر شما در آید که از وعده من تخلف کردید؟! گفتند: ما باراده خود از وعده تو تخلف نکردیم بلکه محموله‌هایی از زیور فرعونیان با خود آورده بودیم که آنها را در آتش بیافکنیم و سامری نیز همچنین بیفکند و گوساله‌ای بیجان بساخت که صدای گوساله داشت. آنوقت او و اتباعش گفتند: این معبود شما و معبود موسی است. موسی آنرا از یاد برده است. ولی آنها میدیدند که گوساله سخنی بآنها باز نمیگوید و برای آنها سود و زیانی ندارد و این چنین چیز نمیتواند معبود باشد. پیش از آمدن موسی، هارون بمردم تذکر داده و گفته بود که: مردم بفته افتادید پروردگار شما خدای رحمن است از من پیروی کنید که جانشین موسایم. گفتند: تا بر گشتن موسی همچنان در عبادت گوساله خواهیم بود. آنگاه موسی بهارون گفت: وقتی دیدی آنها گمراه شدند مانع تو چه بود که متابعت من کنی؟! گفت: پسر مادرم ریش و سر مرا مگیر ترسیدم بگوئی: میان بنی اسرائیل تفرقه انداختی و گفتار مرا رعایت نکردی. آنگاه موسی رو کرد بسامری: این چه کاریست کرده‌ای!!! گفت: آنچه من دانستم اینان ندانستند مقداری از دین تو را پذیرفتم و آنگاه ترک کردم ضمیرم این چنین وانمود. (به کلمه اثر درباره این ترجمه رجوع شود). گفت: از میان مردم خارج شو نصیب تو در زندگی این است که بگوئی دستم مزیند و برای تو وعده عذابی است که هرگز از آن تخلف نیست، معبودت را که بعبادت آن کمر بسته‌ای بنگر آنرا با سوهان ریز ریز

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۲۲

کرده بدریا خواهم پاشید. آنگاه بمردم گفت: معبود شما فقط خدای یگانه است که علمش بهمه چیز احاطه دارد. سوره طه: ۸۵، ۹۸. در المیزان ذیل آیه «فَاذْهَبْ فَإِنَّ لَكَ فِي الْحَيَاةِ أَنْ تَقُولَ لَا مِسَاسَ» فرموده: این دستور طرد سامری از جامعه است که با احدی خلطه نکند و او با کسی و کسی با او تماس نداشته باشد نه با گرفتن و دادن و نه باسکان دادن و مصاحبت و گفتگو و غیر آن که لازمه زندگی اجتماعی است و آن از سختترین انواع عقوبت است و خلاصه آنکه: تو باید پیوسته تنها زندگی کنی ... بقولی این نفرینی است در حق او و در اثر آن بمرض عقام مبتلا شد هر که بوی نزدیک میشد بشدت تب میگرفت و هر که بوی نزدیک میشد میگفت لا مساس. لا مساس دستم مزین. دستم مزین و بقولی بوسواس مبتلا شد از هر کس وحشت میکرد و میگریخت و فریاد میزد: لا مساس ... بنظر میاید: این عذاب ظاهری مطابق با جنایت او بود یعنی همانطور که عده‌ای را از خدا جدا کردی باید از مردم جدا گردی.

پناه بر خدا از این دروغ!!!! ج ۳، ص: ۳۲۲

در تورات سفر خروج باب ۲۴ رفتن موسی بطور نقل شده و در باب ۳۲ ساختن گوساله را بهارون برادر موسی نسبت میدهد و گوید: چون قوم دیدند که موسی از آمدن تأخیر کرد نزد هارون آمده گفتند: بر خیز و برای ما خدایان بساز هارون از طلاها گوساله‌ای ساخت تا بپرستش آن شروع کردند (باختصار). هاکس در قاموس خود ذیل «گوساله» بآن تصریح کرده و در «هارون» گوید: او گوساله را برای اسکات قوم بساخت و از قراریکه معلوم میشود هارون به بت مذکور اعتقاد نداشت، بلکه فقط از برای اسکات قوم ساخته خود بهیچ وجه نگفت: این خداست ... البته اینها دلیل بر ضعف عزم و سستی رأی و ریای شخص عامل مییابد ولی خداوند

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۲۳

خطا و تقصیر او را عفو فرموده (تمام شد). بخوانید و قضاوت کنید و ببینید که قرآن مجید در طرفداری از انبیا و در تقدیس ساحت آنها چه قدمهائی بر داشته و تورات محرف آنها را در چه وضعی قرار داده است راستی اگر قرآن نبود میبایست انبیا را در آلودگی مانند اشخاص معمولی بدانیم.

سمع: ج ۳، ص: ۳۲۳

سمع: قوه شنوائی. شنیدن. گوش مثل «مَا كَانُوا يَسْمَعُونَ السَّمْعَ وَمَا كَانُوا يُبْصِرُونَ» هود: ۲۰. «إِنَّهُمْ عَنِ السَّمْعِ لَمَعْرُوْلُونَ» شعراء: ۲۱۲. که هر دو بمعنی شنیدن است و مثل «حَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ» ... بقره: ۷. «وَحَتَمَ عَلَيَّ سَمْعِي وَقَلْبِي» ... جاثیه: ۲۳. که بمعنی گوش است. بمعنی فهم و درک و طاعت نیز آید چنانکه راغب و دیگران گفته‌اند مثل «سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا» ... بقره: ۲۸۵. فهمیدیم و اطاعت کردیم. «قَدْ سَمِعْنَا لَوْ نَشَاءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هَذَا» ... انفال: ۳۱. در آیه «وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ قَالُوا سَمِعْنَا وَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ» انفال: ۲۱. شاید بمعنی فهم و درک باشد. یعنی مثل آنان نباشید که گفتند: فهمیدیم حال آنکه نمی فهمند. اسماع: شنوندن «إِنَّكَ لَا تَسْمَعُ الْمَوْتَى» ... نمل: ۸۰. تو مردگان را شنوندن یا فهماندن نتوانی «وَلَا تَسْمَعُ الصَّمَّ الدُّعَاءَ» ... نمل: ۸۰. در آیه «وَلَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَأَسْمَعَهُمْ وَلَوْ أَسْمَعَهُمْ لَتَوَلَّوْا» ... انفال: ۲۲. ظاهراً بمعنی فهماندن و دانا کردن است. «أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصِرْ يَوْمَ يَأْتُونا» ... مریم: ۳۸. هر دو فعل امراند ولی در تعجب بکار میروند یعنی: روزیکه پیش ما آیند چه قدر شنوا و بیناوند، چنانکه در «بصر» گذشت. اسماع: گوش دادن. «قُلْ أُوْحِيَ إِلَيَّ أَنَّهُ اسْمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ» ... جن: ۱. «وَأَنَا اخْتَرْتُكَ فَاسْمِعْ لِمَا يُوحَى» طه: ۱۳. سماع: مبالغه است «وَمِنَ الَّذِينَ هَادُوا سَمَاعُونَ لِلْكَذِبِ سَمَاعُونَ لِقَوْمٍ

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۲۴

آخِرِينَ لَمْ يَأْتُواكَ» ... مائده: ۴۱. یعنی بسیار گوشگیر و گوش فراده‌اند برای اینکه بشنوند و درباره تو دروغ گویند و گوشگیر و جاسوسند برای قوم دیگر که پیش تو نیامده‌اند (میخواهند کلام تو را بآنها برسانند) این سه بار در قرآن است: مائده: ۴۱ و ۴۲. «وَقَالُوا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَأَسْمَعُ غَيْرَ مُسْمَعٍ» ... نساء: ۴۶. جمله «اسْمِعْ غَيْرَ مُسْمَعٍ» را بشنو شنوا نباشی. و بشنو گفته‌ات مقبول نیست معنی کرده‌اند چنانکه در مجمع و اقرب گفته است. یعنی فهمیدیم ولی فرمان نبردیم. بشنو خدا شنوایت نکند. (نعوذ بالله). «لَهُ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَبْصَرَ بِهِ وَاسْمِعَ مَا لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ» ... كهف: ۲۶. طبرسی و زمخشری گفته‌اند: این دو صیغه برای تعجب است و بجای «ما ابصره و ما اسمعه» میباشد و ذکر تعجب برای تعظیم علم و بصیرت خداوند است. یعنی نهان آسمانها و زمین برای اوست چه بینا و شنواست. همچنین است آیه ۳۸ مریم که گذشت. «لَا يَسْمَعُونَ إِلَى الْمَلَأِ الْأَعْلَى وَيُقَدِّفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ» صافات: ۸. «يَسْمَعُونَ» با تشدید و تخفیف هر دو خوانده شده و اصل آن يتسمعون از باب تفعل است و تسمع بمعنی اسماع است یعنی قادر باستماع ملاء اعلى نیستند و از هر سو زده و رانده میشوند. «وَإِنَّهُ لَنَنْزِيلُ رَبِّ الْعَالَمِينَ... وَمَا تَنْزَلَتْ بِهِ الشَّيَاطِينُ. وَمَا يَنْبَغِي لَهُمْ وَمَا يَسْمَعُونَ. إِنَّهُمْ عَنِ السَّمْعِ لَمَعْرُوْلُونَ... هَيْلٌ أَنْبُكُمْ عَلَيَّ مِنْ تَنْزَلِ الشَّيَاطِينِ. تَنْزَلُ عَلَيَّ كُلُّ أُوْحَاكِ أَتِيْمٍ. يُلْقُونَ السَّمْعَ وَأَكْثُرُهُمْ كَاذِبُونَ» شعراء ۱۹۲-۲۲۳. سمع اول بمعنی شنیدن است یعنی شیاطین از شنیدن کلمات ملائکه ممنوع‌اند. و سمع دوم بمعنی مسموع است یعنی شیاطین مسموع خود را بدروغگیان القاء میکنند و این نشان میدهد که شیاطین با وجود رانده شدن

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۲۵

با تیرهای شهاب باز مطالبی بطور ناقص از آسمان دریافت میدارند مگر آنکه بگوئیم «يُلْقُونَ السَّمْعَ» اشاره بزمانی است که ممنوع نبودند و قرآن از زبان آنها نقل میکند: «وَأَنَا كُنَّا نَقْعُدُ مِنْهَا مَقَاعِدَ لِلسَّمْعِ فَمَنْ يَسْمَعِ الْآنَ يَجِدْ لَهُ سَهَابًا رَصْدًا» جن: ۹. معنی آیات: قرآن حتماً از جانب پروردگار جهانیان است. آنرا شیاطین نازل نکرده و لایق این کار نیستند (که آنها شریر و مفسدانند، شریر کجا و

آوردن هدایت کجا؟! و قدرت این کار را ندارند که آنها از شنیدن کلام عالم بالا معزول و ممنوع‌اند ... آیا بگویم شیاطین بر که نازل میشوند؟ بر هر دروغگو و پیوسته گناهکار. شنیده خود را باو القا میکنند و بیشترشان دروغ میگویند. «إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرًا لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ» ق ۳۷. مراد از سمع گوش است «أَلْقَى السَّمْعَ» یعنی استماع کرد گوئی گوش خود را بطرف گوینده میاندازد. سمع در تمام قرآن مجید مفرد بکار رفته بر خلاف بصر و اذن که ابصار و آذان نیز آمده است. علت جمع نیامدن این است که آن در اصل مصدر است طبرسی در جوامع الجامع ذیل «خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ» ... گوید: علت عدم جمع آنست که سمع در اصل مصدر است و مصادر جمع بسته نمیشوند. بیضاوی در ذیل آیه فوق گوید: سمع مفرد آمد برای امن از التباس و برای اصل آن که در اصل مصدر است و مصادر را جمع نیست. در کشاف پس از ذکر امن از التباس گفته: میتوانی بگوئی که: سمع در اصل مصدر است و مصادر جمع بسته نیست. خلاصه آنکه: هر جا سمع با ابصار با هم آید مراد از آن جمع است که گفته شد و آن در مفرد و جمع بکار میرود مثل «وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ» ... بقره: ۷.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۲۶

«أَمَّنْ يَمْلِكُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ» ... یونس: ۳۱. و هر جا با بصر بیاید، میشود از آن مفرد و یا مطلق منظور باشد چنانکه در دو آیه ذیل «إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصِيرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا» اسراء: ۳۶. «وَوَحَّيْنَا إِلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ نَبَاتٍ تَوَاتَرًا يُخْبِرُ وَوَحَّيْنَا إِلَى آلِ لُوطٍ نَجَاتٍ مُّسْتَوًى وَقَدْ كَفَرُوا فَنُفِثُوا فِي آيَاتِنَا فَذَرَوْهُنَّ عِيَالًا مُّؤْتَمَرِينَ وَوَحَّيْنَا إِلَى آلِ هَارُونَ أَنِ اجْعَلْ لِنَا فِي مَدْيَنَ صَخْرَةً حَتَّىٰ نُفِثَ فِي عَصَائِبِهِمْ فَأَسْرَبُوا إِلَىٰ آلِهِمْ مِنْ حَيْثُ يَنْتَقِبُونَ فَفَتِنَاهُمُ إِلَىٰ ضَلَالٍ بَعِيدٍ» ... جاثیه: ۲۳. و این از خواص کلام فصیح خداست و گرنه جمع سمع اسماع و اسماع آمده است.

سمیع: ج ۳، ص: ۳۲۶

سمیع: شنوا. از اسماء حسنی است. و چهل و هفت بار در قرآن مجید آمده و همه درباره خداوند است جز در آیه «مَثَلُ الْفَرِيقَيْنِ كَالْمَأْمُومِ وَالْمُؤْمِنِ وَالْبَصِيرِ وَالسَّمِيعِ» ... هود: ۲۴. و در اغلب آنها با کلمه علیم و در بعضی با کلمه قریب همراه است. و آن از صیغ مبالغه است مثل رحیم و عظیم. سمیع از صفات ذات است و خداوند در ذات خود سمیع است خواه مسموعی باشد یا نه، در اصول کافی باب صفات الذات از امام صادق علیه السلام نقل شده «لم يزل الله عزَّ وجلَّ ربنا و العلم ذاته و لا معلوم. و السَّمْع ذاته و لا مسموع. و البصر ذاته و لا مبصر. و القدرة ذاته و لا مقدور. فلما احدث الاشياء و كان (وجد) المعلوم وقع العلم منه على المعلوم و السَّمْع على المسموع و البصر على المبصر و القدرة على المقدور» ... در نهج البلاغه خطبه ۱۵۰ فرموده «السَّمْع لا باداء و البصير لا بتفريق آله». روایات دیگری نیز در این زمینه هست. صدوق رحمه الله در توحید فرموده: سمیع یعنی اگر مسموعی پیدا شود خدا نسبت بآن سمیع است و ذات خدا سمیع است معنی دیگر آنکه خدا سمیع الدعاء یعنی اجابت کننده دعاست. ابن اثیر در نهایت گوید: سمیع آنست که از درک او هیچ مسموعی و لو مخفی هم باشد، فوت نشود خدا بدون گوش، شنواست و آن از صیغ مبالغه است. راغب گوید: مراد از سمیع دانا بودن خداست بمسموعات.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۲۷

بعقیده او «قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا» ... مجادله: ۱. یعنی دانست خدا کلام زنی را که با تو درباره شوهرش مجادله میکرد. «رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ» بقره: ۱۲۷. «وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ» انفال: ۶۱.

سمک: ج ۳، ص: ۳۲۷

سمک: سقف. ارتفاع. فرزدق گوید: ان الذی سمک السماء بنی لنا بیتا دعائمه اعزَّ و اطول. سمک. در این شعر بمعنی بالا بردن و مرتفع کردن است و سمک البیت یعنی سقف خانه. «أَأَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ السَّمَاءُ بُنَاهَا. رَفَعَ سَمَكُهَا فَسَوَّاهَا» نازعات: ۲۷ و ۲۸. ممکن است سمک در آیه مصدر باشد یعنی ارتفاعش را بالا برد. یا بمعنی سقف باشد. معنی آیه در «سما» خواهد آمد. حضرت ولی ذو

الجلال علیه سلام الله المتعال در نهج البلاغه خطبه ۷۰ فرموده: اللَّهُمَّ داحی المدحوات و داعم المسموكات «... ای خدا ای غلطاننده غلطانها و بالا برنده بالا رفته‌ها... این کلمه در قرآن مجید فقط یکبار آمده است.

سم: ج ۳، ص: ۳۲۷

سم: (بضم اول و فتح آن) بمعنی سوراخ است. راغب تنگ بودن آنرا نیز قید کرده مثل سوراخ سوزن و بینی. زهر را از آن سم گویند که در سوراخهای بدن نفوذ میکند و هر سوراخ کوچک در بدن را سم (بفتح و ضم) گویند جمع آن سموم است (مجمع) سموم (بفتح س) باد گرمی است که مانند سم نفوذ میکند (راغب). «و لا یدخلون الجنة حتی یلج الجمل فی سم الحیات» ... اعراف: ۴۰. داخل بهشت نشوند تا ریسمان کشتی در سوراخ سوزن وارد شود معنی آیه در «جمل» گذشت. «فمن الله علینا و وقانا عذاب السموم» طور: ۲۷. «و اَصْحَابُ الشَّمَالِ مَا أَصْحَابُ الشَّمَالِ. فِی سَمُومٍ وَ حَمِيمٍ» واقعه: ۴۱ و ۴۲. مراد از سموم در هر دو آیه عذاب نافذ است «و الْجَانَّ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نَارِ السَّمُومِ» حجر:

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۲۸

۲۷. نار سموم آتش نافذ ظاهرا حرارت و یا نیروی مخصوصی است که جن از آن آفریده شده و در «جن» گذشت.

سمن: ج ۳، ص: ۳۲۸

سمن: (بفتح س) چاقی. در اقرب گوید: «سمن سمانه و سمن کثر لحمه و شحمه ضد هزل». «لا یسمن و لا یغنی من جوع» غاشیه: ۷. نه فریه میکند و نه سیر. سمن: چاق «فَرَّغَ إِلَىٰ أَهْلِهِ فَجَاءَ بِعَجَلٍ سَمِينٍ» ذاریات: ۲۶. آهسته پیش اهلس رفت و گوساله چاقی آورد. سمان جمع سمن است «و قَالَ الْمَلِكُ إِنِّي أُرَىٰ سَبْعَ بَقَرَاتٍ سِمَانٍ يَأْكُلُهُنَّ سَبْعٌ عِجَافٌ» ... یوسف: ۴۳. عجاف جمع اعجف و اعجفاء است بمعنی نازک و لاغر یعنی: پادشاه گفت: من در خواب هفت گاو چاق را می بینم که هفت گاو لاغر آنها را میخورند.

اسم: ج ۳، ص: ۳۲۸

اشاره

اسم: نام. گویند: اصل آن سمو است همزه اول عوض از واو است و گویند: اصل آن و سم بمعنی علامت است و او بهمزه قلب شده. و آن لفظی است که بر چیزی گذاشته شود تا از دیگر چیزها متمایز گردد. احتمال نزدیک یقین آنست که اصل آن و سم بمعنی علامت باشد که اسم هر چیز علامت و نشانه آن است. طبرسی اصل آن سمو بمعنی رفعت است همچنین است قول راغب. «و اذکر اسم ربک بکره و اصیلا» انسان: ۲۵. تسمیه: نام گذاشتن «و اِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ» آل عمران: ۳۶. «هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُشْرِكِينَ مِنْ قَبْلُ وَ فِي هَذَا» حج: ۷۸. مسمی: نام گذاری شده. معنای تعیین نیز میدهد که نام گذاری تعیین بخصوصی است. «ثُمَّ قَضَىٰ أَجَلًا وَ أَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهُ» انعام: ۲. سپس مدتی مقرر داشت و مدت تعیین شده نزد اوست. سمی: هم نام و همتا «نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ اسْمُهُ يَحْيَىٰ لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِيًّا» مریم: ۷. که مراد همنام است «فَاعْتَدِ لَهُ وَ اصْطَبِرْ لِعِبَادَتِهِ هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا» مریم: ۶۵. بخدا عبادت کن و در بندگیش بردبار باش آیا برای او همتائی میدانی؟!.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۲۹

«و جعلوا لله شركاء قل سئوهم» ... رعد: ۳۳. ظاهرا مراد از «سئوهم» چنانکه در المیزان فرموده توصیف است یعنی برای خدا شریکانی قائل شدند بگو آنها را توصیف کنید و ببینید آیا میشود بانها رب، خالق، رازق، رحیم و رحمن و غیره گفت؟ چون

توصیف واقعیت هر چیز را روشن میکند در این صورت خواهند دانست که آنها شریک خدا نیستند. «إِنَّ الدِّينَ لَأَيُّمُونُ بِالْآخِرَةِ لَيْسَ مُمُونَ الْمَلَائِكَةَ تَسْمِيَةَ الْأُنثَى» نجم: ۲۷. بنظر می‌آید الْأُنثَى بیان تسمیه است: آنانکه بقیامت ایمان ندارند ملائکه را مؤنث توصیف میکنند و میگویند ملائکه دختران خدایند چنانکه فرموده «وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنثًا» زخرف: ۱۹. «وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ» بقره: ۳۱. بقولی ضمیر جمع «عَرَضَهُمْ» و «هَؤُلَاءِ» راجع بآدم است و آن اسم نوع میباشد. نه علم شخص. و مراد از اسماء ظاهرا استعداد و قابلیت هائی است که در بشر گذاشته است و منظور از تعلیم اسماء بودن آنها در نهاد آدم است. و شاید مراد از اسماء، اسماء حسنی باشد که مشروح آن در «خلف» ذیل عنوان بشر خلیفه خداست گذشت. معنی آیه چنین است: خداوند همه اسماء را بآدم (که خلیفه خداست) آموخت، سپس آدمها را بملائکه نشان داد و فرمود از نامهای اینان (از قابلیت و کارهایشان) بمن خبر دهید اگر (در خلیفه خدا بودن) راستگواید؟. «هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى» ... حشر: ۲۴. اسماء حسنی خداوند مشروحا در «حسن» گذشت. «وَلَا تَنَابَرُوا بِالْقَابِ بِئْسَ الْأِسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ» ... حجرات: ۱۱. بقولی مراد از اسم ذکر است یعنی: القاب بد را بیکدیگر نبندید، بد یاد کردنی است که مردم قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۳۰

را پس از ایمان با فسق یاد کنید بهتر است بگوئیم: فسوق مخصوص بدم بئس است و مراد از آن خطاب کننده یا خطاب شده است یعنی فسوق و نظیر آن بد نامی است که بکسی بعد از ایمانش نسبت داده شود و یا خود شخص در اثر تلقیب بد فاسق گردد. «لَبَّارِكْ اسْمُ رَبِّكَ ذِي الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ» رحمن: ۷۸. «وَأَذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ بُكْرَةً وَأَصِيلًا» انسان: ۲۵. «وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى» اعلی: ۱۵. در این گونه آیات مراد ذکر خداوند است و قید اسم ظاهرا برای آنست که خدا را فقط با قلب یاد نکنید بلکه با زبان و ذکر نامهای حسنی او هم یاد نمایید.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ*؛ ج ۳، ص: ۳۳۰

مخفی نماند مجموع سوره‌های قرآن صد و چهارده است در اوائل همه آنها بجز سوره توبه بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ* آمده است. یک بار نیز در سوره نمل در نامه سلیمان بقوم سبأ ذکر شده علی هذا مجموعا صد و چهارده بار در قرآن مجید تکرار شده است. طبرسی در مجمع البیان فرموده: باتفاق امامیه، آن یک آیه است از سوره حمد و از هر سوره دیگر و هر که آنرا در نماز نخواند نمازش باطل است خواه واجبی باشد یا ندبی. و در نمازهای جهریه بلند گفتن آن واجب و در نمازهای اخفاتی بلند خواندن مستحب است. در این که گفته شد میان فقهاء امت (اهل سنت) اختلاف هست ولی در اینکه آن جزء آیه سوره نمل است اختلافی نیست. آیه الله یزدی در عروة الوثقی فرموده: بسمله جزء هر سوره است. واجب است قرائت آن مگر در سوره براءت. در مستمسک عروة ذیل این مسئله فرموده: این مطلب اجماعی است چنانکه در خلاف شیخ، مجمع البیان، نهایه الاحکام، ذکری، جامع المقاصد و ... نقل است. حرّ عاملی رحمه الله در وسائل کتاب الصلوة ابواب قرائت باب ۱۱

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۳۱

روایات آنرا نقل کرده و در باب ۱۲ نیز روایات محمول بر تقیه را آورده است. زمخشری در کشاف گوید: همه قراء مکّه و کوفه و فقهاء آندو شهر گفته‌اند: بسمله آیه‌ایست از فاتحه و از هر سوره. شافعی و اصحابش نیز در همین عقیده‌اند و لذا آنرا با جهر میخوانند و گویند: اهل سلف آنرا در قرآن ثابت کرده‌اند با آنکه توصیه مینمودند قرآن را از هر زاید پاک دارند. بدین جهت آمین را نوشته‌اند اگر بسمله از قرآن نیبود آنرا در قرآن محفوظ نمیداشتند. از ابن عباس منقول است: هر که آنرا ترک کند صد و چهارده آیه از کتاب خدا را ترک کرده است. ولی ابو حنیفه و تابعانش و دیگران گفته‌اند: آن آیه نیست نه از حمد و نه از سوره‌های دیگر فقط برای تبرک و جدا کردن میان سوره‌ها نوشته شده چنانکه در هر کار با آن شروع میشود و در رأی آنها در نماز

با جهر خوانده نمیشود. المنار در ذیل سوره حمد گوید: مسلمین اتفاق دارند در اینکه بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ* از قرآن است و جزء آیه از سوره نمل میباشد ولی درباره آن در سوره‌های دیگر اختلاف دارند سپس مثل کشاف اقوال را نقل نموده است. ولی در مکتب اهل بیت علیهم السلام (اهل البیت ادری بما فی البیت) چنانکه نقل شد بسمله جزء تمام سوره‌ها و آیه مستقلی است و غیر آن مردود و باطل است در میزان از خصال صدوق از امام صادق علیه السّلام نقل شده فرمود: چه شده بر آنها خدا آنها را بکشد بزرگترین آیه را در کتاب خدا قصد کرده و پنداشته‌اند که چون اظهارش کنند بدعت است و از امام باقر علیه السّلام منقول است: گرامیترین آیه را از کتاب خدا که بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ* است دزدیدند. و سزاوار است در شروع هر کار بزرگ و کوچک آنرا بیاورند تا مبارک باشد و نیز

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۳۲

فرموده: در روایت فریقین از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل شده: «کلّ امر ذی بال لم یبدء فیه باسم الله فهو ابتر»... ناگفته نماند: ابن اثیر در نهاییه بدین صورت نقل کرده «کلّ امر ذی بال لم یبدء فیه بحمد الله فهو ابتر» رسول خدا صلی الله علیه و آله جدا شدن و در روایتی تمام شدن سوره را نمیدانست مگر با نزول بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ*. و از صحیح مسلم از حدیث انس نقل کرده که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: اکنون بر من سوره‌ای نازل شد پس خواند: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ*. این دو حدیث در میزان نیز آمده است.

سماء؛؛ ج ۳، ص: ۳۳۲

اشاره

سماء: این کلمه صد و بیست بار و جمع آن سموات صد و نود بار در کلام الله مجید آمده است (المعجم المفهرس) و اصل آن از سمو بمعنی رفعت و بلندی است. راغب گوید: سماء هر چیز، بالای آنست طبرسی فرموده: سماء معروف است و هر آنچه بالای تو باشد و بر تو سایه افکند سماء است و سماء بیت، سقف آنست. بیاران نیز سماء گویند. جوهری نیز چنین گفته است. قول دیگران نیز نظیر و یا عین آن است. [در اینجا لازم است چند مطلب بررسی شود:] ۱- لفظ سماء بقول صحاح مذکر و مؤنث هر دو میاید. بعقیده قاموس و اقرب و مفردات مؤنث است و گاهی مذکر هم میاید. طبرسی ذیل آیه ۲۹ بقره نسبت آنرا بقول داده و در ذیل آیه ۱۸ مزمل فرموده: لفظ سماء مذکر است جایز است مذکر و مؤنث باشد هر که مذکر گفته سقف اراده کرده است. مخفی نماند در تمام آیات قرآن افعال و ضمائر سماء مؤنث آمده مثل «وَ اِذَا السَّمَاءُ کُشِطَتْ» تکویر: ۱۱. «وَ السَّمَاءُ وَ مَا بَنَاهَا» شمس: ۵. «یَوْمَ تَكُونُ السَّمَاءُ کَالْمُهْلِ» معارج: ۸. مگر در آیه «السَّمَاءُ مُنْفَطِرٌ بِهِ کَانَ وَعِدُّهُ مَفْعُولًا» مزمل: ۱۸. که مذکر بکار رفته بقرینه آنکه صفتش «مُنْفَطِرٌ» مذکر آمده است. بنا بر این، قرآن

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۳۳

مجید قول راغب و قاموس و اقرب را تصدیق میکنند که گفته‌اند: مؤنث است گاهی مذکر هم آید. ۲- بعضی‌ها از جمله راغب باستناد آیه «ثُمَّ اسْتَوَىٰ اِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ» بقره: ۲۹. که ضمیر سماء جمع آمده، گفته‌اند: سماء مفرد و جمع هر دو بکار میرود. و بعضی گفته‌اند: اسم جنس است. ولی بقرینه «ثُمَّ اسْتَوَىٰ اِلَى السَّمَاءِ وَ هِيَ دُخَانٌ... فَفَضَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ فِی یَوْمَیْنِ» فصلت: ۱۱ و ۱۲. و چنانکه در «ارض» گذشت سماء در آنحال دخان و گاز غلیظ بود و بتدریج رقیق شده و مبدل بهفت آسمان گردیده است علی هذا سماء مفرد است و جمع آمدن ضمیر باعتبار ما بعد است که سبع سموات بوده باشد. ۳- سماء در آیه «يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَیْكُمْ مِدْرَارًا» نوح: ۱۱. و نیز در آیه ۶ سوره انعام و ۵۲ سوره هود بمعنی باران است چنانکه در «درر» گذشت اهل لغت و

تفسیر تصریح کرده‌اند که بیاران سماء گفته میشود. راغب میگوید باران سماء نامیده شده چون از سماء میاید. بعلف نیز سماء گویند بجهت اینکه از باران است و یا بعلت ارتفاعش از زمین. ۴- در قرآن هر جا که سموات سبع آمده مراد ظاهراً طبقات هفتگانه هواس است. ناگفته نماند: دانشمندان طبقات هوا را به پنج قسمت تقسیم کرده، حدود و مشخصات آنرا معین نموده‌اند بدین شرح: تروپوسفر: ارتفاع این طبقه در استوا ۱۶ کیلومتر و در قطبین ۱۰ کیلومتر است. در همین قسمت است که ابرها تشکیل میشود و وضع هوای زمین تعیین میگردد. هفتاد و پنج درصد گازهای سازنده جو در همین منطقه مییابد و رعد و برق و برف و تگرگ و غیره در آن قرار دارند. ستراتسفر: این طبقه از بالای تروپوسفر شروع شده تا بلندی ۳۲ کیلومتری سطح زمین ادامه دارد در آن تند بادهای مداوم میوزد. دو شط

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۳۴

عظیم هوائی در آن کران تا کران جهان را مینوردند نام آندو «جریانهای جتی» است یکی از مغرب بسوی مشرق بین قطب شمال و خط استوا، دیگری از شرق بغرب بین قطب جنوب و استوا وضع این دو جریان و نیز سرعتشان روزانه تغییر میکند. گاهی بصورت سهمگین در آمده با سرعتی برابر ۸۰۰ کیلومتر در ساعت حرکت میکنند. وجود این جریانها در جنگ دوم جهانی بواسطه خلبانان آمریکا کشف گردید. در ارتفاع ۲۰ کیلومتری آن درجه حرارت تا ۶۲ درجه زیر صفر پائین میاید. اوزونسفر: این طبقه مقداری از طبقه دوم را نیز گرفته و آنرا از ارتفاع ۲۰ کیلومتری تا ارتفاع ۵۰ کیلومتری تعیین کرده‌اند. در این طبقه نوعی اکسیژن وجود دارد که آنرا اوزون مینامند و این طبقه نسبتاً گرمتر و درجه حرارت آن تا حدود صفر میرسد و علت این امر آنستکه اوزون اشعه بالای بنفش خورشید را جذب میکند. یونوسفر: ناحیه ایست عجیب و اسرار آمیز از نظر رقت هوا مانند خلاء است از ارتفاع ۵۰ کیلومتری شروع میشود و تا ۳۰۰ کیلومتری کم و بیش اطلاعی در دست هست و شاید تا ۸۰۰ کیلومتر بالا رود. در این منطقه هیچ ذی روحی قادر نیست از اشعه ماورای بنفش خورشید. و اشعه کیهانی و رگبار شهابها مصون بماند مگر با وسائلیکه سفائن ماه پیمائی دارند. این طبقه است که امواج رادیویی را بزمین باز میگردداند و مانع عبور آنها بیالا است. در ارتفاع ۸۰ کیلومتری درجه حرارت ۶۸ درجه زیر صفر و در ارتفاع ۱۷۷ کیلومتری به ۲۸۷ درجه بالای صفر میرسد!!! اگزوسفر: در این طبقه جو تدریجاً از بین رفته و در ژرفنای خلاء مستحیل میشود. بشر درباره آن. جز اطلاعات ناچیز ندارد (قمرهای مصنوعی ص ۱۰-۱۴ ترجمه محمود مصاحب). درباره ضخامت هوا گفته‌اند که: تا حدود هزار کیلومتر ارتفاع، آثار

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۳۵

آن شناخته شده است. قرآن مجید آنرا هفت طبقه کرده است میشود گفت: مراد قرآن همین پنج طبقه است که هفت شمرده و میشود گفت: هنوز طبقات دیگری کشف نشده است. در قرآن کریم مجموعات هشت بار «سَبْعَ سَمَاوَاتٍ» آمده است دقت در آنها نشان میدهد که همه در وسط هم‌اند مثل لایه‌های پیاز و همه از یک طبقه گاز غلیظ آفریده شده و مراد از همه طبقات جو زمین است. اینک آیات: ۱- «أَلَمْ تَرَوْا كَيْفَ خَلَقَ اللَّهُ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا. وَجَعَلَ الْقَمَرَ فِيهِنَّ نُورًا وَجَعَلَ الشَّمْسُ سِرَاجًا» نوح: ۱۵-۱۶. «الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا» ملک: ۳. از این دو آیه سه مطلب بدست میاید: آسمانها هفت‌اند. آنها طبقه طبقه توی هم‌اند. ماه در میان آنها نور است. باید دانست آسمانها و اجرام و کهکشانهای سماوی بیشمار است. ناچار باید بگوئیم: مراد از این هفت آسمان، آسمانهای بخصوصی است. از طرف دیگر نور ماه چندان امتداد مهم ندارد و یقیناً باجرام دور و کهکشانهای بی شمار نمیرسد چنانکه ما با چشم عادی ماه مریخ و ماههای مشتری و غیره را نمی‌بینیم. نور ماه ما نیز بآنها نمیرسد و حد اکثر میتوان گفت که نور ماه در منظومه شمسی قابل رؤیت است و خارج از منظومه قابل رؤیت نیست. مثلاً در شعرای یمانی که پانصد هزار برابر فاصله خورشید از زمین دور است و در ستارگانی که ۴۵۰۰۰ سال نوری مثلاً از زمین فاصله دارند چطور ممکن است نور ماه دیده شود. پس اینکه فرموده: «جَعَلَ الْقَمَرَ فِيهِنَّ نُورًا» کدام هفت آسمان است که ماه در میان آنها نور است و نورش در آنها مرئی است.

پس حتما این هفتگانه غیر از آسمانهای دیگر است. نور ماه در طبقات هوا مرئی است و قهرا مراد از آنها همین طبقات است.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۳۶

اگر غرض از «فیهن» آن باشد که ماه خارج از هفت آسمان است و نورش بآنها میرسد پس ماه در میان آنها نیست و اگر منظور آن باشد که ماه در میان آنها قرار گرفته در اینصورت مرز هفت آسمان از جایگاه ماه که در فاصله سیصد و هشتاد و چهار هزار کیلو-متری زمین قرار گرفته، نیز گذشته است. از طرف دیگر نمیشود گفت مراد از هفت آسمان سیارات منظومه شمسی است که سیارات آن فعلا- تا به ۹ رسیده و شاید بعضی ها هم در آینده کشف شود از طرف دیگر در حدود هزار و ششصد سیاره و دنباله- دار و سنگهای آسمانهای در منظومه شمسی قرار گرفته و بدور خورشید میچرخند. و آنکه این هفت آسمان طبقه طبقه اند. لازمه این آنست که توی هم بوده و بالای یکدیگر بوده باشند و گر نه «طباقاً» جور در نیاید. ۲- «خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ ... ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَ هِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَ لِلْأَرْضِ انثَبَا طَوْعاً أَوْ كَرْهاً قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ. فَفَضَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ وَ أَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرًا وَ زَيْنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ وَ حِفْظاً ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ» فصلت: ۹-۱۲. این آیات صریحاً در اینک زمین در دو دوران خلق شده چنانکه مشروحاً در «ارض» گذشت و سپس آسمان که گاز فشرده و دود غلیظی بود (و با احتمال نزدیک یقین و یا حتماً از زمین بر خاسته بود) بدستور خداوند رقیق شده و بهفت آسمان محیط بر زمین مبدل شده است «فَفَضَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ» و از جمله «وَ أَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرًا» فهمیده میشود که هر یک از این طبقات خاصیت بخصوص و اثر معین دارد. ۳- همین طور است آیه «ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ» ... بقره: ۲۹. و آیات ۴۴ اسراء و ۸۶ مؤمنون و ۱۲ طلاق، که همه درباره هفت آسمان و همه درباره طبقات

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۳۷

جو زمین اند. ۵- مراد از آسمان گاهی عالم بالا- و فضاست مثل «وَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً» بقره: ۲۲. یعنی از آسمان و طرف بالا آب نازل کرد. و نحو «قَدْ نَرَىٰ تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ» بقره: ۱۴۴. و ایضا «أَضَلُّهُمَا ثَابِتٌ وَ فَرْعُهُا فِي السَّمَاءِ» ابراهیم: ۲۴. همچنین است آیات «وَ لَقَدْ جَعَلْنَا فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا» ... حجر: ۱۶. «بَارَكَ الَّذِي جَعَلَ فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا وَ جَعَلَ فِيهَا سِرَاجًا» فرقان: ۶۱. «وَ السَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ» بروج: ۱. غرض از همه اینها چنانکه گفته شد طرف بالا و فضاست. ۶- گاهی مراد از سماء اجرام و موجودات علوی و ستارگان و غیره است مثل «وَ السَّمَاءَ بَنَيْنَاهَا بِأَيْدٍ وَ إِنَّا لَمُوسِعُونَ» ذاریات: ۴۷. «إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ» بقره: ۱۶۴. «تَنْزِيلًا مِّمَّنْ خَلَقَ الْأَرْضَ وَ السَّمَاءِ الْعُلَىٰ» طه: ۴. «وَ مِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ وَ مَا بَثَّ فِيهِمَا مِنْ دَابَّةٍ» شوری: ۲۹. السموات در همه آنها جمع معرف بالف و لام و ظهورش در استغراق است و چون متعلق خلقت اند پس مراد موجودات علوی اند نه فضاهای خالی اگر فضای خالی پیدا شود. ۷- در سه جا از قرآن کریم آمده: «السَّمَاءَ الدُّنْيَا» باید دید مراد از آسمان نزدیک چیست؟ نخست هر سه را نقل سپس درباره آنها توضیح میدهیم. ۱- «رَبُّ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا وَ رَبُّ الْمَشَارِقِ. إِنَّا زَيْنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ. وَ حِفْظاً مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ مَارِدٍ» صافات: ۵-۷.۲. «فَفَضَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ وَ أَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرًا وَ زَيْنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ وَ حِفْظاً ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ» فصلت: ۳-۱۲. «الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طَبَقًا ... وَ لَقَدْ زَيْنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ وَ جَعَلْنَا رُجُوماً لِلشَّيَاطِينِ» ملک: ۳ و ۵. فرق آیه اول با دوم و سوم آنست که در اول کواکب ذکر شده و

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۳۸

«السموات» مطلق آمده ولی در دوم و سوم مصابیح و سموات سبع گفته شده و نیز در آیه سوم مصابیح را رجوم شیاطین نام کرده است. توضیح این سه آیه در «رجوم» گذشت و گفتیم که مراد از کواکب ظاهراً سیارات منظومه شمسی و از «السَّمَاءَ الدُّنْيَا» فضا و آسمان منظومه شمسی است که نزدیکترین آسمانهای جهان بزمین است. و منظور از مصابیح تیرهای شهاباند که زیور و زینت پائین ترین طبقات هفتگانه جو زمین اند پس «السَّمَاءَ الدُّنْيَا» در آیه اول غیر از «السَّمَاءَ الدُّنْيَا» در آیه دوم و سوم است. شاهد قوی

آنکه در دو آیه اخیر ابتداء سَبَّعَ سَمَاوَاتٍ* آمده سپس «السَّمَاءُ الدُّنْيَا»* پر واضح است که نظر بر نزدیکترین آسمان از آن هفتگانه است. ۸- در بعضی از آیات هست که زمین پیش از آسمانها آفریده شد و در بعضی بالعکس مثل «خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ ... ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ ... فَفَضَّاهُنَّ سَبَّعَ سَمَاوَاتٍ» فصلت: ۹- ۱۲ «خَلَقَ لَكُمْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبَّعَ سَمَاوَاتٍ» بقره: ۲۹. در اینجا خلقت و تشکیل زمین پیش از آسمانهاست ولی در آیات: «أَأَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ السَّمَاءُ بَنَاهَا. رَفَعَ سَمَكُهَا فَسَوَّاهَا. وَأَعْطَشَ لَيْلَهَا وَأَخْرَجَ ضُحَاهَا. وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا. أَخْرَجَ مِنْهَا مَاءَهَا وَمَرْعَاهَا. وَالْجِبَالَ أَرْسَاهَا» نازعات: ۲۷- ۳۲. ملاحظه میشود که دحور و گستردن یا چرخانیدن زمین پس از بنای آسمان است. از این رو میتوان گفت: مراد از «السَّمَاءُ بَنَاهَا» آسمان منظومه شمسی است که شامل خورشید و تمام سیارات آن است نه آسمانهای هفتگانه محیط بر زمین و قطعی است که زمین پس از تشکیل فضای منظومه شمسی باین صورت در آمده است فضائی را در نظر بیاورید که خورشید با بیشتر از هزار و ششصد سیاره و دنباله‌دار و سنگهای بزرگ در آن جای گرفته‌اند،

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۳۹

این آسمان که سیارات و خورشید آنرا مشخص میکنند پیش از زمین است و زمین نسبت بآن مثل نخود کوچکی است نسبت بگنبدی بزرگ. در کتاب آغاز و انجام جهان ص ۳۷ با استفاده از کلمات آیه روشن نموده که منظور از آسمان در اینجا آسمان منظومه شمسی است. احتمال دیگر آنست مراد از آسمان کهکشان ما باشد که منظومه شمسی قسمت کوچکی از آنست. در «ارض» نیز مطلبی راجع بآن گذشت. ۹- در هفت محل از قرآن مجید آمده که آسمانها و زمین در شش روز آفریده شدند مثل «إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ» اعراف: ۵۴. ایضا آیات سوره‌های یونس: ۳- هود: ۷- فرقان: ۵۹- سجده: ۴- ق: ۳۸- حدید: ۴. ظاهر السموات نشان میدهد که منظور همه آسمانهاست ولی در سوره فصلت آیه ۹ تا ۱۲ این شش روز تشریح شده است و روشن میشود که مراد آسمانهای هفتگانه زمین است و از آن چنین بر میاید که زمین و آسمان که بصورت گاز غلیظ بود در دو روز (دوران) آفریده شد و در عرض چهار روز در زمین تقدیر اقوات گردید و گاز غلیظ بصورت آسمانهای هفتگانه در آمد مشروح این سخن را در «ارض» مطالعه کنید. بیداست که غرض از روز ۲۴ ساعت نیست بلکه منظور دوران است که شاید میلیونها سال طول کشیده باشد. ۱۰- در بسیاری از آیات مراد از «السماء» طبقات هفتگانه جو است که مفرد و مطلق آمده مثل «يَوْمَ تَكُونُ السَّمَاءُ كَالْمُهْلِ» معارج: ۸. «وَأَنْشَقَّتِ السَّمَاءُ فَهِيَ يَوْمَئِذٍ وَهِيَةٌ» حاقه: ۱۶. «فَفَتَحْنَا أَبْوَابَ السَّمَاءِ بِمَاءٍ مُنْهَرٍ» قمر: ۱۱. ولی در بعضی غرض مطلق عالم فوق است نظیر «وَجَنَّةٌ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ» حدید: ۲۱- «فَوَرَبِّ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ» ... ذاریات: ۲۳. «وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَهٌ وَفِي

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۴۰

الْأَرْضِ إِلَهٌ» زخرف: ۸۴. در موقع خواندن و تفسیر باید توجه کرد که مراد کدام است. «وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفًا مَحْفُوظًا وَهُمْ عَنْ آيَاتِهَا مُعْرَضُونَ» انبیاء: ۳۲. معنای آیه در «سقف» گذشت. «وَالسَّمَاءُ بَنِينَهَا بِأَيْدٍ وَإِنَّا لَمُوسِعُونَ» ذاریات: ۴۷. رجوع شود به «اید». «اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبَّعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ» طلاق: ۱۲. اگر مراد از مثل عدد باشد غرض آنست که خدا هفت آسمان و هفت زمین آفریده در اینصورت چون مراد از هفت آسمان طبقات جو است زمین نیز مانند آنها هفت طبقه است و ما در روی طبقه هفتم آن قرار گرفته‌ایم. این مطلب نزدیک بیقین است زیرا که در گذشته خوانده‌ایم هفت آسمان طبقه طبقه اند و زمین نیز مثل آنهاست و جمله «مِنَ الْأَرْضِ» نشان میدهد که این هفت طبقه در خود زمین است. و آنچه گفته‌اند: مراد هفت اقلیم یا هفت زمین جدا از هم است بسیار بعید میباشد. حسین بن خالد از حضرت رضا علیه السلام روایتی در این باره نقل کرده که در مجمع البیان ذیل آیه ۷ ذاریات و آیه ۱۲ سوره طلاق و در تفسیر صافی در سوره ذاریات و در المیزان نیز ذیل آیه ۱۲ سوره طلاق از تفسیر قمی نقل شده است طالبین باین تفاسیر رجوع کنند. و الله اعلم.

موجودات زنده در آسمان؛ ج ۳، ص: ۳۴۰

آیات متعددی داریم که از وجود موجود زنده در آسمانها خبر میدهند. بعضی از آیات آنها را بلفظ دابّه (جنبنده) آورده و بعضی بلفظی که دلالت بر اولو العقل بودن آنها دارند مثل «وَلِلّٰهِ يَسْجُدُ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ مِنَ الدّٰبِّهِ وَالْمَلٰئِكَةُ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُوْنَ» نحل: ۴۹. آیه صریح است در اینکه در آسمانها مثل زمین جنبندگانی هست و خدا را سجده میکنند و مثل «وَمِنْ اٰیٰتِهٖ خَلْقُ السَّمٰوٰتِ

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۴۱

وَالْاَرْضِ وَمَا بَثَّ فِيْهِمَا مِنْ دَابِّهِ وَهُوَ عَلٰی جَمْعِهِمْ اِذْ اِلٰهٌ يَشَاءُ قَدِيْرٌ» شوری: ۲۹. ضمیر «فیهما» با آسمانها و زمین راجع است و با قاطعیت تمام روشن میشود که در آسمانها جنبندگانی آفریده و پراکنده شده‌اند و از جمله «عَلٰی جَمْعِهِمْ اِذْ اِلٰهٌ يَشَاءُ قَدِيْرٌ» بدست میاید که روزی میان اهل زمین و آنها ارتباط برقرار خواهد شد. اگر منظور از جمع، رسیدن آنها بیکدیگر باشد. آیات دیگر از قرار ذیل‌اند «يَسْئَلُهُ مَنْ فِي السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ» رحمن: ۲۹. «وَلِلّٰهِ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا» رعد: ۱۵. «وَرَبُّكَ اَعْلَمُ بِمَنْ فِي السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ» اسراء: ۵۵. کلمه «من» در این آیات دلالت بر افراد عاقل و ذی شعور دارد و بخوبی روشن میکنند که در آسمانها مانند انسان موجودات زنده و عاقل زندگی کرده و بخدای خود خضوع میکنند و حوائج خویش از او میخواهند بعید است که بگوئیم مراد از آنها ملائکه هستند که ملائکه را خداوند مستقلا در آیات بیان فرموده است. روایات در این زمینه بسیار است و میشود برای دیدن آنها به هیئت و اسلام هبه الدین شهرستانی رجوع کرد. وانگهی بعید بنظر میرسد که خدا اینهمه آسمانها را بیافریند و موجود زنده فقط در زمین باشد کاوشهای علمی در این باره جریان دارد و بزودی باین حقیقت پی خواهند برد.

سنبل؛ ج ۳، ص: ۳۴۱

سنبل: خوشه. «كَمْثَلٍ حَبِّهِ اُنْتَبَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةٌ حَبِّهِ» ... بقره: ۲۶۱. جمع آن سنابل و سنبلات است مثل «وَسَبْعَ سُنْبُلَاتٍ خُضْرٍ» یوسف: ۴۳. سنبله برای مفرد و سنبل برای مطلق است.

سند؛ ج ۳، ص: ۳۴۱

سند: «وَ اِنْ يَقُولُوا تَسْمَعُ لِقَوْلِهِمْ كَاَنْهُمْ خُشْبٌ مُسْنَدَةٌ» منافقون: ۴. سند (بفتح س-ن) بمعنی تکیه‌گاه است مثل دیوار و ستون. مسندة: تکیه داده شده یعنی: اگر چیزی گویند بسخن آنها گوش فرا دهی گویی آنها چوبهای تکیه داده بدیواراند، عُلَّتْ

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۴۲

این تشبیه در «خشب» گذشت. در نهج البلاغه خطبه ۲۲۴ آمده «فاستبدلوا بالقصور المشیده ... الصّیخور و الاحجار المسندة» این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است.

سندس؛ ج ۳، ص: ۳۴۲

سندس: «وَيَلْبَسُوْنَ لِيَابًا خُضْرًا مِنْ سُنْدُسٍ وَ اِسْتَبْرَقٍ» ... کهف: ۳۱. سندس را دیباج نازک و استبرق را دیباج ضخیم براق گفته‌اند و این هر دو نکره است نمیشود با دیبای دنیا مقایسه کرد و هر دو سه بار در قرآن آمده‌اند: کهف: ۳۱- دخان: ۵۳- انسان: ۲۱.

سنم: ج ۳، ص: ۳۴۲

سنم: «و مِرَاجُهُ مِنْ تَسْنِيمٍ. عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ» مطفین: ۲۷ و ۲۸. تسنیم در اصل بمعنی بالا بردن است «سَنَمُ الشَّيْءِ: رفعه» و آن در آیه نام چشمه ایست در جوامع الجامع گفته: علت این تسمیه آنست که آن بالاترین شراب بهشت است و یا اینکه از فوق جاری میشود (مثل آبشار) عینا منصوب است بجهت مدح یا حالیت چنانکه گفته‌اند ولی بنظر من مفعول فعل محذوف است و تقدیر آن: اعنی عینا است و آن بیان تسنیم میباشد برای توضیح بیشتر به «کافور» رجوع شود تسنیم فقط یکبار در قرآن یافته است.

سن: ج ۳، ص: ۳۴۲

سن: دندان. «و الْأُذُنُ بِالْأُذُنِ وَ السِّنُّ بِالسِّنِّ» مائده: ۴۵. در اقرب گوید: سن استخوانی است که در دهان حیوان میروید ولی امروزیها میگویند: سن چهار دندان مقدم است سپس ناب و آنگاه اضراس است این کلمه فقط دو بار در قرآن آمده است.

سنه: ج ۳، ص: ۳۴۲

سنه: طریقه. رویه. «وَ إِنْ يَعْوَدُوا فَأَقَدْ مَضَّتْ سُنَّتُ الْمُؤْمِنِينَ» انفال: ۳۸. یعنی اگر بعداوت اسلام و رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله برگردند طریقه گذشتگان یعنی طریقه و رویه خداوند درباره کفار دیگر که هلاکشان کرد، گذشته و روشن شده است. طبرسی گوید: سنت و طریقه و سیره نظیر هم‌اند. دلیل اینکه مراد از سنت در آیه طریقه خداست آیات ذیل است که صریحا بخدا نسبت داده شده است مثل «سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ» احزاب: ۳۸ و

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۴۳

۶۲. «سُنَّتِ اللَّهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ فِي عِبَادِهِ وَ خَسِرَ هُنَالِكَ الْكَافِرُونَ» غافر: ۸۵. سنه رسول طریقه اوست جمع سنت سنن است «قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ» آل عمران: ۱۳۷. مراد از سنن در آیه «وَ يَهْدِيكُمْ سُنَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ» نساء: ۲۶. سنت‌ها و طریقه‌های انبیای سلف است و در آیه اول مراد از آن عذاب و هلاک می‌باشد. «فَهَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا سُنَّتَ الْأَوَّلِينَ فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَبْدِيلًا وَ لَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَحْوِيلًا» فاطر: ۴۳. این تعبیر با مختصر تفاوت در آیه ۷۷ اسراء و ۶۲ احزاب و ۲۳ فتح نیز آمده و همه درباره اهلک و تعذیب کفار است و روشن میکند که رویه خدا تغییر ناپذیر است راغب بعضی از آنها را باصول شرایع حمل کرده ولی آیات در آن زمینه نیستند گرچه اصول شرایع نیز یکسان است. در «حول» از المیزان نقل شد که تبدیل آنست عافیت و نعمت بجای عذاب گذاشته شود و تحویل آنست که عذاب مثلا از قوم مستحق بقوم غیر مستحق انتقال یابد.

مسنون: ج ۳، ص: ۳۴۳

مسنون: «وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ» حجر: ۲۶. این تعبیر در آیات ۲۸ و ۳۳. این سوره نیز آمده است. مسنون را ریخته شده (مصبوب) و متغیر و مصور معنی کرده‌اند. در مجمع فرموده: مسنون بمعنی مصبوب است از «سنت الماء علی وجهه» آب را بصورت او پاشیدم و بقولی بمعنی متغیر است و سیویه آنرا مصور گفته است. زمخشری آنرا مصور، راغب متغیر و جوهری هموار، متغیر بدبو و مصور گفته است. ابن اثیر در نهاییه گوید: درباره بول اعرابی در مسجد آمده: «فدعا بدلوه من ماء فسنه علیه» یعنی دلوی آب خواست و بر آن ریخت و در حدیث ابن عمر آمده: «كان يسن الماء علی وجهه»: آبرا بصورت

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۴۴

خویش می‌پاشید. زمخشری در فائق ذیل لغت «کرم» نقل کرده: مردی ظرفی پر از شراب برسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله هدیه آورد

حضرت فرمود: خدا آنرا حرام کرده است. گفت آیا به یهود تحفه نیرم که صله‌ای بمن بدهند؟ فرمود: خدائیکه آنرا حرام کرده هدیه دادنش را نیز حرام فرموده. گفت: پس چه کار کنم؟ فرمود: «سَنِّهَا بِالْبَطْحَاءِ» آنرا بریگزار بریز. در نهج البلاغه خطبه ۱ درباره تربت آدم فرموده: «سَنِّهَا بِالْمَاءِ حَتَّىٰ خَلَصَتْ» یعنی با آب آنرا مسنون کرد. گل خالص گردید و احتمال داده‌اند که بمعنی هموار کردن باشد. ولی بهتر است بمعنی آمیختن باشد. زمخشری و طبرسی گفته‌اند: حق آنست که مسنون صفت صلصال باشد یعنی از صلصالیکه از لجن سیاه و مصور بود. مسنون بمعنی صاف شده نیز آمده مثل مرمر مسنون.

سَنَهٌ: ج ۳، ص: ۳۴۴

سَنَهٌ: «فَأَنْظُرْ إِلَىٰ طَعَامِكَ وَ شَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ» ... بقره: ۲۵۹. گویند: «سنه یسنه سنها» یعنی سالها بر آن گذشت و فعل از باب علم یعلم است و هاء اصل کلمه میباشد در آیه شریفه بعضی هاء را حرف سکت دانسته و گفته‌اند اصل آن یسنن از حماء مسنون است. معنی آن بهر دو وجه تغیر است زیرا گذشت سالها شیء را متغیر میکند. یعنی طعام و شراب خودت را بین که متغیر نشده است.

سَنَهٌ: ج ۳، ص: ۳۴۴

سَنَهٌ: سال. «فَلَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا» عنكبوت: ۱۴. جمع آن در قرآن سنون است. «فَضَرَبْنَا عَلَىٰ آذَانِهِمْ فِي الْكَهْفِ سِنِينَ عَدَدًا» کهف: ۱۱. بعضی گویند: اصل آن سنه است بدلیل آنکه سنهات جمع بسته میشود و بعضی گویند: سنو است که جمع آن سنوات آید و این دومی مشهورتر است (اقرب). راغب ذیل لغت عوم میگوید: کلمه سنه اکثرا بسال قحطی و سختی اطلاق میشود بعکس «عام» که بسال فراوانی و راحتی گفته میشود در لفظ سنه نیز نظیر آنرا گفته است. این سخن

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۴۵

در اقرب و سایر کتابها نیز گفته شده است. علی هذا معنی آیه «وَلَقَدْ أَخَذْنَا آلَ فِرْعَوْنَ بِالسِّنِينَ وَ نَقْصِ مِنَ الثَّمَرَاتِ» ... اعراف: ۱۳۰. آنست که: آل فرعون را با سالهای سخت که پر از قحطی و فشار بود و با نقص ثمرات مواخذه کردیم. در مجمع ذیل آیه فوق از شاعری نقل شده: كَأَنَّ النَّاسَ إِذْ فَقَدُوا عَلَيْنَا نِعَامَ جَالِ فِي بِلَدِ سِنِينَا كَوَيْتِ مَرْدَمِ أَنْغَاةِ كِهْ عَلِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ رَا مِنْ دَسْتِ دَادَنْد: شتر مرغهایی اند که در سرزمین پر از قحطی ها جولان میکنند و سر گردانند. سنه را قحط نیز گفته‌اند و شعر از آنست. ناگفته نماند سنه در سالهای غیر سختی نیز بکار رفته مثل «لَوْ يُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ» بقره: ۹۶. «لَتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَ الْحِسَابَ» یونس: ۵. بقیه سخن را در «عام» مطالعه کنید.

سَنَا: ج ۳، ص: ۳۴۵

سَنَا: روشنی. راغب گوید: الضوء الساطع «يَكَادُ سَنَا بَرْقِهِ يَذْهَبُ بِالْأَبْصَارِ» نور: ۴۳. نزدیک است روشنائی برفش چشمها را از بین برد. این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است.

سَهْرٌ: ج ۳، ص: ۳۴۵

سهر: (بفتح س-ه) بیدار ماندن در شب. در اقرب هست «سهر الرجل سهرا: لم ينم ليلا» در نهج البلاغه خطبه ۱۱۹ در وصف متقین فرموده «صفر الالوان من السهر». «فَإِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ. فَإِذَا هُمْ بِالسَّاهِرَةِ» نازعات: ۱۳ و ۱۴. ساهره را روی زمین معنی کرده‌اند در مجمع آمده: عرب زمین بیابان را ساهره گوید. یعنی محل بیداری که از خوف در آن بیدار می‌مانند. بقولی ارض قیامت ساهره نامیده شده که آن موقف جزاست و مردم در آن پیوسته بیدارند و خواب ندارند. این سخن بسیار بجاست. یعنی: وقوع قیامت فقط

یک تکان و یک صیحه است آنگاه مردم در روی زمین قرار میگیرند. این کلمه فقط یکبار در قرآن یافته است.

سهل؛ ج ۳، ص: ۳۴۵

سهل: همواری و آسانی مثل زمین

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۴۶

هموار و کار آسان. «تَنْحَدُونَ مِنْ سُهُولِهَا قُصُورًا وَ تَنْحِتُونَ الْجِبَالَ بُيُوتًا» اعراف: ۷۴. سهول جمع سهل است یعنی در دشتهای و هموارهای زمین کاخها میسازید و از کوهها خانه‌ها می‌تراشید. این لفظ بیشتر از یک مورد در قرآن نیست.

سهم؛ ج ۳، ص: ۳۴۶

سهم: «فَسَاهَمَ فَكَانَ مِنَ الْمُدْحَضِينَ» صافات: ۱۴۱. سهم تیر معروف و تیر قرعه است مساهمه قرعه انداختن با یکدیگر است یعنی یونس قرعه انداخت یا در قرعه شرکت کرد و از مغلوبان شد. از مدحضین روشن میشود غلبه شدگان بیشتر بوده و یونس یکی از آنها بوده است چنانکه در «دحض» گذشت.

سهو؛ ج ۳، ص: ۳۴۶

سهو: غفلت (صحاح) «قُتِلَ الْخَرَّاصُونَ. الَّذِينَ هُمْ فِي غَمْرَةٍ سَاهُونَ» خَرَّاصٌ کسی است که با ظنّ و تخمین سخن میگوید. غمره آب بزرگی است که محل خود را می‌پوشاند و آن مثل است بر کثرت و وسعت جهالت یعنی خَرَّاصُونَ نبود شدند همانکسانکه در ورطه جهالت غافل مانده‌اند و از خبرهای قیامت بی‌خبراند. «فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ. الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ. الَّذِينَ هُمْ يُرَاؤُونَ» ماعون: ۴-۶. غفلت از نماز یکدفعه آنست که شخص بعظمت و حقیقت آن توجه نکند. و یکدفعه این است که برای ریا و تظاهر بخواند مراد از آیه وجه دوم است بقرینه «الَّذِينَ هُمْ يُرَاؤُونَ». از اینکه هر دو آیه در مقام ذمّ است روشن میشود که این غفلت تقصیر است و باید موجبات آنرا از بین برد و در غفلت نماند. راغب گوید: سهو خطائی است که از غفلت ناشی باشد اگر موجبات آن از انسان نباشد معفو است مثل دیوانه که شخصی را دشنام میدهد و در غیر آن مواخذ است چون کسیکه مست میشود و دشنام میدهد.

سوء؛ ج ۳، ص: ۳۴۶

سوء: (بضم س) بدو بفتح آن بدی. بعبارت دیگر، بضمّ سین اسم و بفتح آن مصدر است چنانکه در صحاح و قاموس و اقرب و المنجد گفته است ولی بیضاوی و زمخشری

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۴۷

سوء (بضم سین) را ذیل آیه ۴۹ بقره مصدر دانسته‌اند. و مصدر آن متعدی میباشد. ولی «ساء یسوء سواء» لازم است. راغب گوید: سوء بضم سین هر چیز اندوه آور است ... در اقرب گوید «سائه ... سوء» باو کار ناپسند کرد یا او را محزون نمود. سوء (بفتح س) در قرآن کریم ۹ بار و بضم آن پنجاه بار آمده است. بنظر نگارنده در ۹ آیه که سوء بفتح سین آمده همه مصدر بمعنی فاعل است مثل «عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ السُّوءِ» توبه: ۹۸. یعنی بر آنهاست بلائی حزن آور یا حادثه مکروه آور و مثل «إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا سَوَاءً فَاسْتَقِيمَ» انبیاء: ۷۴. حقاً که آنها مردمان بد کار، فاسق بودند. در آیه اول سوء را بضمّ نیز خوانده‌اند. در جاهائیکه سوء بضمّ آمده اسم است و در معنی خود بکار رفته مثل «يَسْؤُمُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ» بقره: ۴۹. وارد می‌کردند بر شما عذاب بد را. گویا از اضافه سوء بعذاب با آنکه عذاب همه‌اش بدو ناگوار است، شدّت آن مراد است مثل عذاب الیم، عذاب شدید. «فَانْقَلَبُوا بِنِعْمَةِ مِنَ اللَّهِ وَ فَضِّلْ لَمْ يَمَسَّ سُهُمْ سُوءٌ»

آل عمران: ۱۷۴. با نعمت و فضل خدا برگشتند و حادثه بدی بآنها نرسید. سوای مؤنث اسوء است مانند حسنی مؤنث احسن و یا مصدر است مثل بشری (اقرّب) «ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ أُسَاؤُا السُّوَايِ أَنْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ» روم: ۱۰. عاقبه خبر کان و سوای اسم آن است مثل «وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصِيرُ الْمُؤْمِنِينَ» و جمله «أَنْ كَذَّبُوا» در مقام تعلیل است یعنی: سپس نتیجه بدتر و حالت رسوخ کفر، عاقبت بدکاران شد زیرا که آیات خدا را تکذیب کردند. این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است. بعضی «سوای» را مفعول «أَسَاؤًا» گرفته و «أَنْ كَذَّبُوا» را خبر کان دانسته‌اند یعنی: عاقبت بدکاران بتکذیب و کفر منجر شد در

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۴۸

المیزان فرموده: گرچه این معنی فی نفسه درست است ولی معنی اول مناسب مقام است ... سیء وصف است بمعنی بد و قبیح. «وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ» فاطر: ۴۳. حيله بد نمیگردد مگر حيله گر را «كُلُّ ذَلِكَ كَانَ سَيِّئُهُ عِنْدَ رَبِّكَ مَكْرُوهًا» اسراء: ۳۸. «كُلُّ ذَلِكَ» اشاره است بکارهای نیک و بد در آیات گذشته یعنی: کارهای قبیح از میان آنچه گفته شد نزد خدایت ناپسند است. سیئه مؤنث سیء است و آن پیوسته وصف آید مثل خصلت سیئه عادت سیئه و امثال آن اگر آنرا لازم گرفتیم بمعنی بد و قبیح است و اگر متعدی دانستیم معنای بد آور و محزون کننده میدهد. جمع آن در قرآن سیئات است. «مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلُهَا» انعام: ۱۶۰. سیئه در آیه کار بد و گناه است «وَبَلَوْنَا هُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ» اعراف: ۱۶۸. و آن در قرآن بمعنی آثار گناه و گناه و شفاعت بد و عذاب و غیره آمده است رجوع به «غفر» سوءه: چیزیکه ظهورش ناپسند است (المنار) لذا بطور کنایه بفرج و آلت رجولیت و جسد میت و غیره گفته شده در صحاح و قاموس آنرا عورت و فاحشه (کار بد) و در مفردات کنایه از فرج گفته. در نهاییه گوید: سوءه در اصل بمعنی فرج و سپس بهر چه ظهورش شرم آور است گفته شده. «فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِي الْأَرْضِ لِيُرِيَهُ كَيْفَ يُوَارِي سَوْأَةَ أَخِيهِ» ... مائده ۳۱. مراد از سوءه در اینجا جسد میت است یعنی خدا کلاغی فرستاد که زمین را میکاويد تا باو نشان دهد چگونه جسد برادرش را زیر زمین پنهان کند. «قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُوَارِي سَوْآتِكُمْ» اعراف: ۲۶. لباس سوءه‌های مردم را که دیده شدن آنها را خوش ندارند می‌پوشاند. «فَوَسَّوَسَ»

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۴۹

لَهُمَا الشَّيْطَانُ لِيُبْدِيَ لَهُمَا مَا وُورِيَ عَنْهُمَا مِنْ سَوْآتِهِمَا» اعراف: ۲۰. مراد از سوءه عورت زن و مرد است ایضا در آیه «فَأَكَلَا مِنْهَا فَبَدَتَ لَهُمَا سَوْآتُهُمَا» طه: ۱۲۱. از جمع آمدن سوءه میتوان فهمید که مراد عورتین هر دو از آدم و زنش است. «وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا لُوطًا سَيِّئًا بِهِمْ» ... هود: ۷۷. بنظرم سیء بمعنی اندوه است یعنی چون فرستادگان ما پیش لوط آمدند از آمدنشان غمگین شد، ایضا در «سَيِّئَتْ وُجُوهُ الَّذِينَ كَفَرُوا» ملک: ۲۷. و در آیه «لِيُسْوَأُوا وُجُوهُكُمْ» اسراء: ۷. تا رویتان را غمگین کنند است که اثر غم در وجه انسان نمایان میشود. «وَاضْمُمُ يَدَكَ إِلَىٰ جَنَاحِكَ تَخْرُجُ بَيضًا مِنْ غَيْرِ سَوْءٍ» طه: ۲۲. سوء در آیه بمرض و آفت گفته‌اند. غرض آنست این تغییر رنگ ضروری نخواهد داشت یعنی دستت را بگریبان خود جمع کن تا سفید و روشن بدون آفت خارج شود. بعضی‌ها سوختن احتمال داده‌اند یعنی دستت نمیسوزد. این لفظ در سوره نمل: ۱۲. و قصص: ۳۱ نیز آمده در المیزان فرموده: ظاهرا این قید تعریض بتورات فعلی است که در سفر خروج باب چهارم آیه ۶ گوید: دست موسی مثل برف مبروص (پیس) شد. «إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُدْهَبْنَ السَّيِّئَاتِ» هود: ۱۱۴. این آیه در «حبط» گذشت و در «غفر» دیده شود. در تمام آیات قرآن در علاج سیئات تکفیر آمده است مثل «وَ يَكْفُرْ عَنْكُمْ مِنْ سَيِّئَاتِكُمْ» بقره: ۲۷۱. و درباره هیچ یک یغفر السيئات نیامده مگر در آیه «وَنَتَجَاوَزُ عَنْ سَيِّئَاتِهِمْ» احقاف: ۱۶. که بجای تکفیر تجاوز آمده است. این ظاهرا از آنجهت است که «کفر» در لغت بمعنی پوشاندن است و در علاج بدی‌ها و ناپسندها تعبیر پوشاندن آنها مناسب است.

سوح: «فَإِذَا نَزَلَ بِسَاحَتِهِمْ فَسَاءَ صَبَاحُ الْمُنْدَرِينَ» صافات: ۱۷۷. ساحت بمعنی ناحیه و فضای خالی

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۵۰

میان خانه‌های قبیله است (اقرَب - قاموس) راغب آنرا مکان واسع گفته است. یعنی: چون عذاب بکنارشان نازل شود بامداد انداز شدگان بد است. این کلمه در قرآن یکبار آمده و «ساء» در آیه بجای «بئس» است.

سود: ج ۳، ص: ۳۵۰

سود: سواد بمعنی سیاهی است «يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌُ وَ تَسْوَدُّ وُجُوهٌُ» آل عمران: ۱۰۶. ظاهراً مراد از بیاض وجه شادی و از سواد آن اندوه است مثل «وُجُوهٌُ يَوْمَئِذٍ نَّاصِرَةٌ. إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ. وَ وُجُوهٌُ يَوْمَئِذٍ بَاسِرَةٌ» قیامت: ۲۲-۲۴، آیه ۳۸-۴۰ عبس نیز نظیر آنست. و شاید هم سفیدی و سیاهی ظاهری مراد باشد بنظرم در بعضی روایات مانند سیاهی زغال گفته شده و نیز آمده «كَأَنَّمَا أُغْشِيَتْ وُجُوهُهُمْ قِطْعًا مِّنَ اللَّيْلِ مُظْلِمًا» یونس: ۲۷. اسود هم اسم تفضیل آمده و هم صفت مشبیه (اقرَب) المنجد تصریح کرده: چون صفت مشبیه دلالت بر رنگ و عیب و زینت داشته باشد بر وزن افعَل آید مثل اسود، اعرج، ابلج. علی هذا در آیه «حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ» بقره: ۱۸۷. ابیض و اسود صفت‌اند نه اسم تفضیل معنی آیه در «خیط» گذشت. سید بمعنی رئیس و آقا است. راغب گوید: بجماعت کثیره سواد گویند مثل علیکم بالسواد الاعظم. سید آن است که متولی سواد اعظم باشد مثل سید القوم. و چون شرط. متولی پاک نفس بودن است لذا بهر فاضل سید گفته شده. نحو «وَ سَيِّدًا وَ حَصُورًا» آل عمران: ۳۹. و چون سیاست و تدبیر زوجه در دست زوج است لذا سید خوانده شده نحو «وَ الْفَلِيَّا سَيِّدَهَا لَدَى الْبَابِ» یوسف: ۲۵. جمع سید در قرآن سادات آمده «وَ قَالُوا رَبَّنَا إِنَّا أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَ كُبْرَاءَنَا فَأَضَلُّونَا السَّبِيلًا» احزاب: ۶۷. احتمال هست مراد از سادات پدران باشد و از کبراء امیران.

سور: ج ۳، ص: ۳۵۰

سور: (بفتح سین) بالا رفتن با

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۵۱

جهش. راغب گوید: و ثوب مع علو. در اقرَب آمده «سار الحائط سوراً: علاء - صعد علیه» همچنین است تسور «وَ هَلْ أَتَاكَ نَبَأُ الْخَضْمِ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ» ص: ۲۱. آیا داستان خصم را دانسته‌ای که از محراب بالا رفتند؟ سور (بضم س) دیوار شهر را گفته‌اند (حصار) «فَضْرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ لَهُٗ بَابٌ» حدید: ۱۳. میانشان دیواری و حائلی که درب دارد زده شد. آن بمعنی میهمانی نیز آمده و فارسی است در نهایت آمده که رسول خدا صلی الله علیه و آله باصحابش فرمود «قوموا فقد صنع جابر سوراً ای طعاماً يدعو الیه الناس». سوار (بکسر س) دستبند بقول راغب آن معرب دستوار است جمع آن در قرآن اسوره و اساور است «يُحْلَوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرٍ مِنْ ذَهَبٍ...» کهف: ۳۱. «فَلَوْ لَا أُلْقِيَ عَلَيْهِ أَسْوِرَةٌ مِنْ ذَهَبٍ» زخرف: ۵۳. طبرسی فرموده: فرعونیان چون مردی را بریاست انتخاب میکردند دستبند طلا- بدستش و طوق طلا- بگردنش میکردند لذا فرعون گوید: اگر موسی پیامبر است چرا دستبندهای طلا از طرف آسمان بوی انداخته نشده است. سوره بمعنی مرتبه بلند است چنانکه طبرسی و راغب گفته و قول نابغه را شاهد آورده‌اند: أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ اعطَاكَ سِوْرَةً تَرَىٰ كُلَّ مَلِكٍ دُونَهَا يَتَذَبذَبُ طَبْرَسِي أَوْزُودُهُ: آن از سور البناء اخذ شده ... هر سوره از قرآن بمثابه درجه بلند و منزل عالی است که قارئ قرآن از یکی بدیگری بالا- میرود تا باخر قرآن برسد. راغب گفته علت این تسمیه آنست که سوره مانند حصار بلد قرآنرا احاطه کرده و یا منزلتی است مانند منازل قمر. بعضی آنرا سوره (با همزه) خوانده‌اند که بمعنی بقیه است گویا هر سوره قطعه‌ای است از قرآن که جدا شده و باقی مانده است. ولی قول طبرسی کاملاً عالی و بجاست در کافی کتاب فضل القرآن در ضمن

حدیثی از موسی بن جعفر علیه السلام

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۵۲

نقل شده «فان درجات الجنة على قدر آيات القرآن يقال له: اقرء و ارق. فيقرء ثم يرقى» ... مراتب و درجات بهشت بعدد آيات قرآن است باو (شیعه اهل بیت علیهم السلام) گفته میشود: بخوان و بالا رو. پس میخواند و بالا میرود. و نیز از حضرت صادق علیه السلام نقل شده که: هر که سوره‌ای از قرآن را فراموش کند در صورتی نیکو و درجه‌ای عالی در بهشت، برای او ممثل میشود، چون آنرا بیند گوید: تو چیستی و چه زیبایی؟! یکاش برای من میبودی، میگوید مرا نمیشناسی؟ من فلان سوره هستم اگر فراموش نمیکردی باینجایت بالا می‌بردم. بنا بر این علت تسمیه سوره‌های قرآن آنست که هر یک را مقام و درجه بخصوصی است از درجات بهشت و یا درجه و مرتبه‌ایست از واقعیات عالم. «فأتوا بسورة من مثله» بقره: ۲۳. «سورة أنزلناها و فرضاها» نور: ۱. این سوره‌ای است که نازل کرده و معین نموده‌ایم. سوره (مثل صرد) جمع سوره است «فأتوا بعشر سور مثله» ... هود: ۱۳.

سوط: ج ۳، ص: ۳۵۲

سوط: شلاق که از پوست بافند. اصل آن بمعنی آمیختن است و علت این تسمیه آنست که تارهای شلاق بهم آمیخته و مخلوط است (راغب) سوط بمعنی نصیب و شدت نیز آمده است «فصَّبَ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوَاطِئَ عَذَابٍ» فجر: ۱۳. گوئی بملاحظه پی در پی بودن عذاب «صب» آمده است و گرنه لازم بود بگوید «ضرب علیهم ربك سوط عذاب» این کلمه یکبار در قرآن آمده است.

ساعة: ج ۳، ص: ۳۵۲

ساعة: جزئی است از اجزاء زمان (راغب) جوهری آنرا وقت حاضر گفته است. آن در قرآن بمعنی مطلق وقت آمده خواه بسیار جزئی باشد مثل «فإذا جاء أجلهم لا يستأخرون ساعة و لا يستقدمون» اعراف: ۳۴. و یا متعارف مثل ... «الذين أتبعوه في ساعة العسرة» توبه: ۱۱۷. و نیز از قیامت با آن تعبیر آمده مثل «اقتربت الساعة و انشق القمر» قمر: ۱. «إن

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۵۳

زلزلة الساعة شيء عظیم» حج: ۱. «وأن الساعة آتیة لا ریب فیها» حج: ۷. بنظر میاید: در بعضی از آیات مراد از آن وقت مرگ است مثل «حتى إذا رآوا ما یوعدون إماما العذاب و إماما الساعة» مریم: ۷۵. در اینصورت عذاب آنست که مرگ در آن نباشد. و مثل «و لا یزال اللذین کفروا فی مریة منه حتی تأتيهم الساعة بغتة» حج: ۵۵. پیوسته در شک بودن روشن میکند که غرض از ساعت آمدن مرگ است و آن با قیامت بودن نمی‌سازد مگر آنکه بگوئیم کفار در برزخ هم در حال مریه‌اند. ساعت آنگاه که در قیامت و مرگ بکار رفته پیوسته با الف و لام عهد آمده و در غیر آن نکره استعمال شده است. «یشملونک عن الساعة إیماناً مرساه» نازعات: ۴۲. معنی آیه در «رسو» گذشت.

سواع: ج ۳، ص: ۳۵۳

سواع: «و لا تذرن ودا و لا سواعا و لا یغوث و یعوق و نسیراً» نوح: ۲۳. ظاهر آیه آنست که این پنج نام، نام بتهای قوم نوح بود. ولی هشام بن محمد کلبی در کتاب الاصلنام همه آنها را از بتهای جاهلیت گفته و محل و تاریخشان را بیان کرده است و در ص ۵۸ همان کتاب پس از تعداد اصلنام که بتهای پنجگانه نیز در ردیف آنهاست گفته: این بتان مرتباً عبادت میشدند تا رسول خدا صلی الله علیه و آله مبعوث گردید و بکوبیدن آنها فرمان داد. طبرسی از ابن عباس و قتاده نقل کرده که بتهای پنجگانه را قوم نوح می‌پرستیدند سپس عرب پرستش آنها برخاست. و نیز گفته: بقولی این نامها پنج نفر مرد نیکوکار بود در زمان میان آدم و نوح، بعدها مجسمه آنها را ساختند و بتدریج در نسل‌های بعدی مورد پرستش واقع شدند. و بقولی در طوفان زیر خاکها ماندند سپس

بدست عربها افتادند. (العلم عند الله). نگارنده احتمال میدهم که آیات ۲۲ و ۲۳ از سوره نوح بطور معترضه نقل قول مشرکین عرب است و بتها

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۵۴

مال آنها بود نه از قوم نوح و الله العالم. بت سواع متعلق بهذیل بن مدرکه بوده محل این بت رهاط از سرزمین ینبع از قراء مدینه بود و خدام آن بنو لحيان بودند، پس از غلبه اسلام پیغمبر صلی الله علیه و آله عمرو بن عاص را برای شکستن آن بت اعزام فرمود. بت سواع بصورت زنی پرداخته شده بود (فرهنگ قصص قرآن) در الاصنام محل آنرا رهاط و خدام آنرا بنو لحيان گفته و گوید متعلق بهذیل بود.

سوغ؛ ج ۳، ص: ۳۵۴

سوغ: فرو رفتن از حلق باسانی راغب گوید «ساع الشراب فی الحلق: سهل انحداره» «هَذَا عَذْبُ فُرَاتٍ سَائِعٌ شَرَابُهُ وَ هَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ» فاطر: ۱۲. این گوارا و شیرین و خوش نوش است و این شور، تلخ، اساغه فرو بردن از حلق «يَنْجَرُّعُهُ وَ لَا يَكَادُ يُسَيِّغُهُ» ابراهیم: ۱۷. جرعه جرعه میخورد آنرا و نتواند فرو برد.

سوف؛ ج ۳، ص: ۳۵۴

سوف: حرف استقبال است که افعال مضارع را از حال بودن خارج کرده و با استقبال مخصوص میکند، چهل و دو بار در قرآن مجید آمده است «وَ مَنْ يُعْطِلْ ذَلِكُمْ عُذُوْنَا وَ ظُلْمًا فَسَوْفَ نُصَلِّيهُ نَارًا» نساء: ۳۰. ابن هشام در معنی آنرا مرادف سین دانسته و میان آندو فرقی قائل نیست ولی دیگران گفته‌اند: زمان استقبال در آن از سین اطول است. در اقرب گوید: اکثرا در تهدید آید و گاهی در وعده نیکو مثل «وَ لَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى» ضحی: ۵. ولی با مراجعه بقرآن خواهیم دید در وعده نیکو هم بسیار آمده گرچه اکثرا در تهدید بکار رفته است. زمخشری ذیل آیه «سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ» توبه: ۷۱. تصریح میکند که سوف در آیه «وَ لَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى»... - سَوْفَ يُؤْتِيهِمْ أَجْرَهُمْ» مفید تاکید است طبرسی (ه) در جوامع الجامع آنرا قبول کرده است علی هذا سوف مثل سین هم برای استقبال و هم برای تاکید است.

سوق؛ ج ۳، ص: ۳۵۴

سوق: (بفتح سین) راندن. «أ وَ لَمْ يَرَوْا أَنَا نَسُوقُ الْمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرُزِ»

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۵۵

سجده: ۲۷. «وَ سَيَقُ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا» زمر: ۷۳. سائق: راننده «وَ جَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَ شَهِيدٌ» ق: ۲۱. رجوع شود به «شاهد». مساق: مصدر میمی است «إِلَى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمَسَاقُ» قیامه: ۳۰. آنروز سوق شدن بسوی پروردگار تو است. ساق: ما بین پا و زانو است «وَ كَشَفَتْ عَنْ سَائِقِيهَا» نمل: ۴۴. هر دو ساق خویش را عریان کرد. جمع آن سوق بضم اول است «فَطَفِقَ مَسْحًا بِالسُّوقِ وَ الْأَعْنَاقِ» ص: ۳۳. شروع کرد دست کشیدن بساقها و گردنهای اسبان. ایضا سوق بمعنی بازار است جمع آن اسواق میاید «وَ قَالُوا مَا لِهَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَ يَمْشِي فِي الْأَسْوَاقِ» فرقان: ۷. «وَ اتَّفَقَتِ السَّاقُ بِالسَّاقِ. إِلَى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمَسَاقُ» قیامه: ۲۹. ساق بساق پیچید آنروز راننده شدن بسوی خداست. ساق را شدت معنی کرده‌اند در مجمع فرموده از «قامت الحرب علی ساق» شدت جنگ را اراده میکنند در نهایی آمده کشف الساق مثل است برای شدت امر. آیه فوق درباره وقت مرگ است مراد از آن ظاهرا رسیدن دو شدت بهم دیگر است. شاید غرض شدت جدائی از دنیا و شدت مشاهده عالم برزخ باشد. «يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ وَ يُدْعَوْنَ إِلَى

السُّجُودِ فَلَا يَسْتَبِيحُونَ» قلم: ۴۲. روزی که کار بشدت رسد و بسجده دعوت شده و قادر نمیشوند. ابن کثیر در تفسیر خود از صحیح بخاری از ابو سعید خدری نقل کرده که: از حضرت رسول صلی الله علیه و آله شنیدم میفرمود: پروردگار ما ساق خود را عریان میکند همه مؤمنین و مؤمنات بآن سجده میکنند جز آنانکه در دنیا از روی ریا و سمعه سجده میکردند میخواهند سجده کنند قامتشان خم نمیشود. و گوید: این حدیث در صحیح بخاری و مسلم و غیر آن آمده

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۵۶

است. و ظاهرش آنست که حدیث را قبول دارد. چه سفاهت عجیبی؟! قرآن فرماید «لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ...» لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ» ولی در قبال آن این گونه افسانه‌ها مورد قبول واقع میشود.

سول: ج ۳، ص: ۳۵۶

سول: راغب گوید: تسویل بمعنی تزیین نفس است. آنچه را که بآن حرص میورزی در اقرب تزیین و تسهیل و تهوین آمده است «وَ كَذَلِكَ سَأَلْتُ لِي نَفْسِي» طه: ۹۶. و همانطور نفسم بمن نیک و نمود «قَالَ بَلْ سَأَلْتُ لَكُمْ أَنْفُسَكُمْ أَمْراً» يوسف: ۱۸. گفت بلکه ضمیرتان چیزها که کرده‌اید بر شما نیک وانمود. ایضا «الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ وَأَمْلَى لَهُمْ» محمد: ۲۵.

سوم: ج ۳، ص: ۳۵۶

سوم: تحمیل. چریدن. لازم و متعدی هر دو آمده است در اقرب هست: «سام فلانا الامر: كلفه آياه» ایضا «سام الماشية: رعت» معنی «يَسْؤُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ» بقره: ۴۹. آنست که عذاب بد را بشما تحمیل و وارد میکردند «لَكُمْ مِنْهُ شَرَابٌ وَمِنْهُ شَجَرٌ فِيهِ تُسَيِّمُونَ» نحل: ۱۰. برای شماست از آن نوشیدنی و از آنست درخت و در آن میچرانید. معانی دیگری که در لغت آمده در قرآن بکار نرفته مگر آنچه در ذیل خواهد آمد. سیما: علامت و هیئت «تَعْرِفُهُمْ بِسِيمَاهُمْ» بقره: ۲۷۳. آنها را با علامتشان میشناسی. سائمه: شتریکه میچرد و در آغل علف نمیخورد. مُسَوِّمٌ (بصیغه مفعول) ممکن است از سیما باشد یعنی نشاندار و شاید از تسویم باشد یعنی فرستاده شده مثل «مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْحَيْلِ الْمُسَوِّمَةِ» آل عمران: ۱۴. ولی ظاهراً نشاندار مراد است که آن موجب تخصیص و مالکیت است یعنی اسبان داغ نهاده و نشاندار. و در آیه «لِنُزِّلَ عَلَيْهِمْ حِجَارَةً مِنْ طِينٍ. مُسَوِّمَةً عِنْدَ رَبِّكَ لِلْمُسْرِفِينَ» ذاریات ۳۴ و ۳۵ نیز بقرینه «عِنْدَ رَبِّكَ» نشاندار منظور است سنگهای نشانداریکه نشان گناهکاران دارند و مخصوص آنهااند.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۵۷

«يُمِدُّكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ» آل عمران: ۱۲۵. عاصم و ابن کثیر و ابو عمرو مُسَوِّمِينَ را بصیغه فاعل و دیگران بصیغه مفعول خوانده‌اند. اگر بصیغه مفعول باشد بمعنی نشاندار یا فرستاده است و چنانچه بصیغه فاعل باشد بمعنی علامت گذارنده است که ملائکه در جنگ بدر علامت داشتند. در مجمع از ابو عیسی نقل کرده مختار با کسر خواندن است که اخبار بسیار دلالت دارند بر اینکه ملائکه در بدر اسبان خویش را علامت گذاری کرده بودند حضرت فرموده: سوموا فان الملائكة قد سومت». ناگفته نماند ما قبل آیه فوق چنین است «وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرٍ وَأَنْتُمْ أَذِلَّةٌ... إِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ أَلَنْ يَكْفِيَكُمْ أَنْ يُمِدَّكُمْ رَبُّكُمْ بِثَلَاثَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُنَزَّلِينَ. بَلَىٰ إِنْ تَصَبَّرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُم مِّن فَوْرِهِمْ هَذَا يُمِدَّكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلَافٍ... آمدن پنج هزار ملک مشروط است بصبر و تقوی و آمدن مشرکین. ولی روشن نیست که هر سه شرط واقع شد و ملائکه آمدند ولی در روایات هست که آمدند و علامت هم داشتند در تفسیر عیاشی از حضرت باقر علیه السلام نقل شده: روز بدر ملائکه عمامه‌های سفید داشتند که یک سر آنها باز و رها بود. در تفسیر برهان نیز چند روایت در این زمینه آمده است در مجمع از علی علیه السلام منقول است. ملائکه عمامه‌های سفید داشتند و گوشه آنها را میان دو کتف خویش انداخته بودند. رجوع شود به «ملک».

سوی: ج ۳، ص: ۳۵۷

سوی: مساوات بمعنی برابری است در کیل یا وزن و غیره گوئیم: این لباس با آن مساوی است «حَتَّىٰ إِذَا سَاوَىٰ بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ قَالَ انْفُخُوا» کهف: ۹۶. تا چون میان دو حاشیه کوه را برابر کرد گفت: بدمید. (ذو القرنین میان شکاف کوه پاره‌های آهن را گذشت تا شکاف را پر کرد و دو لبه کوه را با هم برابر نمود) مفاعله گاهی مثل تفعیل میاید. این آیه از آنست.

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۵۸

تسویه: برابر کردن. پرداختن مرتب گردانیدن. «ثُمَّ كَانَ عِلْقَهُ فَخَلَقَ فَسَوَّىٰ» قیامه: ۳۸. سپس علقه شد پس او را اندازه گرفت و متعادل کرد تسویه ظاهرا میان اجزاء بدن است. ایضا در آیات «الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّىٰ» اعلیٰ: ۲. «ثُمَّ سَوَّاهُ رَجُلًا» کهف: ۳۷. و در آیه «الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوَّاهُكَ فَعَدَلَكَ» انفطار: ۷. بنظم مراد از سَوَّاهُ سلامت اعضاء و گذاشتن هر عضو در موضع خود و مستوی الخلقه بودن و از «عدلک» تناسب اعضاء است. در آیه «فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي» حجر: ۲۹. ظاهرا فراغ از خلقت مراد است یعنی چون او را پرداختم و از روحم در آن دمیدم «... تَاللَّهِ إِن كُنَّا لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ. إِذْ نَسَوْنَكُمْ بَرَبَّ الْعَالَمِينَ» شعراء: ۹۷ و ۹۸. این سخن مشرکین است که روز قیامت بخدایان دروغین خواهند گفت: بخدا قسم در گمراهی آشکار بودیم آنگاه که شما را با خدا برابر میگردیم و بجای او معبود میگردیم. «لَوْ تَسَوَّىٰ بِهِمُ الْأَرْضُ» نساء: ۴۲. یکاش زمین با آنها مساوی بود و برانگیخته نمیشدند. «فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ» بقره: ۲۹. آنها را هفت آسمان متعادل کرد. استواء برابری «قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ أَمْ هَلْ تَسْتَوِي الظُّلُمَاتُ وَالنُّورُ» رعد: ۱۶. استواء چون با «علی» متعدی شود معنی استقرار یافتن و برقرار شدن میدهد مثل «وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ» هود: ۴۴. کار بپایان رسید و کشتی بر کوه جودی نشست و در آن قرار گرفت و مثل «فَإِذَا اسْتَوَيْتَ أَنْتَ وَمَنْ مَعَكَ عَلَى الْفُلْكِ» مؤمنون: ۲۸. چون تو و یارانت در کشتی قرار یافتید علی هذا معنی آیات «ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ» یونس: ۳. «الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَىٰ» طه: ۵. این است که خدا در تخت حکومت و تدبیر استقرار یافت و آن کنایه از

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۵۹

تدبیر و اداره امور عالم است چنانکه «يُدَبِّرُ الْأَمْرَ» آنرا توضیح میدهد. و چون با «الی» متعدی گردد معنی توجه و قصد و رو کردن میدهد در اقرب آمده: گویند هر که از کاری فارغ شد و کار دیگری قصد کرد گفته میشود «استوی له و الیه» «ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ» بقره: ۲۹. «ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ» فصلت: ۱۱. استوی در هر دو بمعنی توجه و قصد است گاهی بمعنی اعتدال و استقرار است مثل «وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَاسْتَوَىٰ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا» قصص: ۱۴. چون موسی قوی شد و در زندگی استقرار یافت باو درک و علم دادیم «ذُو مِرَّةٍ فَاسْتَوَىٰ. وَهُوَ بِالْأُفُقِ الْأَعْلَىٰ» نجم: ۶ و ۷. ظاهرا مراد از استوی معتدل شدن جبرئیل و آمدن بصورت انسان متوسط است. یعنی او نیرومند است پس معتدل شد در حالیکه در ناحیه بالاتر بود. سوی: «لَا نُخْلِفُهُ نَحْنُ وَلَا أَنْتَ مَكَانًا سَوِيًّا» طه: ۵۸. سوی بکسر و ضم سین خوانده شده و معنی آن عدل و وسط است «مَكَانًا» ظاهرا ظرف است و سوی صفت مکان یعنی میان ما و شما وقتی معین کن در مکانی را که مسافت آن بهر دو طرف مساوی است و شاید مکان هموار و مستوی الاطراف مراد باشد. راغب گوید سوی (بضم و کسر) و سواء بمعنی وسط است ... و آن وصف و ظرف بکار رود، اصلش مصدر است. سَوَّىٰ: آنست که از افراط و تفریط در اندازه و کیفیت، بدور باشد (راغب) و آن با تمام و راست و مستقیم یکی است «فَسَيَتَعَلَّمُونَ مِنْ أَصْحَابِ الصِّرَاطِ السَّوِيِّ» طه: ۱۳۵. یعنی راه راست. «قَالَ آيَتِكَ أَلَّا تَكَلَّمَ النَّاسُ لِيَالٍ سَوِيًّا» مریم: ۱۰. سَوِيًّا حال است از فاعل تَكَلَّمَ یعنی نشانه تو آنست که سه شب نتوانی با مردم سخن گوئی حال آنکه سالم و صحیح هستی. «يَمِشِي سَوِيًّا عَلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» ملک: ۲۲. سالم از لغزش راه

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۶۰

می‌رود در راه راست. سوا: در اصل مصدر است بمعنی برابری و بمعنی مساوی و وسط (وصف و ظرف) بکار می‌رود (راغب) مثل «سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ» بقره: ۶. که بمعنی مساوی است و مثل «فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ» بقره: ۱۰۸. که بمعنی وسط است بهتر است بگوئیم سَوَاءٌ بمعنی مستوی و اضافه صفت بموصوف است یعنی از راه راست گم شده. «وَإِنَّمَا تَخَافَنَ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةٌ فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْخَائِنِينَ» انفال: ۵۸. سوا در آیه شاید مصدر باشد یعنی اگر از خیانت قومی که با آنها پیمان بسته‌ای ترسیدی پیمان آنها را با برابری بسویشان بیانداز و نقض کن (و اعلام کن تا تو و آنها در علم بنقض پیمان با هم باشید) و شاید بمعنی عدل باشد یعنی با عدالت پیمان را بشکن و بخودشان رد کن. ایضا در آیه «فَقُلْ أَذْنَتُكُمْ عَلَى سَوَاءٍ» انبیاء: ۱۰۹. بمعنی برابری یا عدل است.

سائبه: ج ۳، ص: ۳۶۰

سائبه: شتریکه نذر میکردند در صورت آمدن مسافر یا شفای مریض، آنرا بسر خود رها کنند رجوع شود به «بحر» «مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ وَلَا وَصِيلَةٍ وَلَا حَامٍ» مائده: ۱۰۳.

سیح: ج ۳، ص: ۳۶۰

سیح: جریان و سیر در صحاح آمده «ساح الماء: جرى على وجه الارض - ساح في الارض: ذهب» طبرسی سیر با مهلت فرموده. ساحه چنانکه گذشت مکان خالی است از راغب استفاده میشود که ساح الماء یعنی در ساحه جاری شد ولی این در صورتی است که هر دو از یک ماده باشند. اما ساحه از سوح است و سیح یائی است «فَسَيِّحُوا فِي الْأَرْضِ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ» توبه: ۲. چهار ماه در این سرزمین بگردید و مهلت دارید. «التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ» توبه: ۱۱۲. «فَاتَّبَعْتَنِي تَائِبَاتٍ عَابِدَاتٍ سَائِحَاتٍ» تحریم: ۵. بعقیده المیزان سائحون آنهاند که از مسجدی بمسجدی

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۶۱

و از محلی دینی بمحلی گردش و سیر میکنند و در آیه دوم آنرا صائمات فرموده است. طبرسی از ابن عباس و دیگران روزه داران نقل کرده و فرموده از رسول خدا صلی الله علیه و آله مرفوعا نقل شده «سِياحَةُ امْتِي الصَّيَامِ» و بقولی آنانکه در روی زمین سیر میکنند و از آثار گذشتگان عبرت میگیرند. و بقولی طلاب علوم اند که برای اخذ علم سفر میکنند. بنظرم اعم بودن این کلمه بهتر است یعنی مردان و زنانیکه در راه خدا و دین گردش و سیر میکنند خواه بمساجد باشد یا جهاد یا روزه و غیره در المیزان از حضرت رسول صلی الله علیه و آله نقل است «سِياحَةُ امْتِي فِي الْمَسَاجِدِ» ایضا «انَّ السَّائِحِينَ هُمُ الصَّائِمُونَ» ایضا «انَّ سِياحَةَ امْتِي الْجِهَادِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» و بقرینه اینکه صفات دیگر خاص است میشود آنرا در آیه اول، صیام و جهاد و در آیه دوم فقط صیام گفت.

سیر: ج ۳، ص: ۳۶۱

سیر: راه رفتن. «وَ تَسِيرُ الْجِبَالُ سَيْرًا» طور: ۱۰. با تفعیل و باء متعدی میشود مثل «وَ يَوْمَ نُسَيِّرُ الْجِبَالَ وَ تَرَى الْأَرْضَ بَارِزَةً» كهف: ۴۷. و نحو «فَلَمَّا قَضَىٰ مُوسَى الْأَجَلَ وَسَارَ بِأَهْلِهِ» ... قصص: ۲۹. سیرت: حالت و وضع طبیعی است. «قَالَ خُذْهَا وَلَا تَخَفْ سَنُعِيدُهَا سِيرَتَهَا الْأُولَىٰ» طه: ۲۱. عصا را بگیر و نترس حتما آنرا بحالت اول بر میگرددانیم. سیاره: مؤنث سیار است بمعنی جماعت مسافر نیز آید (قافله) «وَ الْقُوَّةُ فِي عِيَابَتِ الْجُبِّ يَلْتَقِطُهَا بَعْضُ السَّيَّارَةِ» این کلمه سه بار در قرآن آمده: مائده: ۹۶ - یوسف: ۱۰، ۱۹. در قرآن مجید بسیر و گردش در زمین بسیار سفارش شده است یکی برای عبرت و گردش در آثار گذشتگان مثل «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ انظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكذِّبِينَ» انعام: ۱۱. ایضا ۳۶ نحل، ۶۹ نمل. و غیره دیگری برای تفکر در امر حق و شروع خلقت

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۶۲

چنانکه آمده «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللَّهُ يُنشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ لِّكُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» عنكبوت: ۲۰. آیه صریح است در اینکه گردش و کاوش در زمین شروع خلقت را بانسان خواهد فهماند و آخرت را نیز میشود از آن قیاس گرفت. با گردش در زمین خواهیم دید چگونه باکتریهای هوا بباتلاقیها ریخته مبدل بکرما میشوند. ملخها چگونه نوک دم خود را بزمین فرو برده و در آن تخم می‌ریزند و آنگاه مبدل بکرم سپس بیروانه و آنگاه بملخ میشوند. میتوان از اینها پی برد و احتمال داد که موجودات زنده در ابتدا بصورت تخم آفریده شده و آنگاه بزرگ گشته و شروع بتکثیر کرده‌اند و نیز با کاوش در طبقات زمین میتوان بقهقری برگشت و اسرار صنع خدا را بدست آورد چه صریح است دستور خدا و چه کم است عبرت و عمل ما!!!.

سیل: ج ۳، ص: ۳۶۲

سیل: جاری شدن «سال الماء سیلا و سیلانا: جری» ایضا اسم آمده یعنی آبیکه میاید و باران آن در جای دیگر باریده (راغب) «فَاعْرَضُوا فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ سَيْلَ الْعَرَمِ» سباء: ۱۶. رجوع شود به «عرم» «فَسَأَلْتُ أَوْدِيَةَ بِقَدَرِهَا فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ زَبِيداً رَابِياً» رعد: ۱۷. اساله: ذوب کردن «وَأَسَلْنَا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِ» سباء: ۱۲. قطر را مس گفته‌اند یعنی چشمه و معدن مس را برای او ذوب کردیم اساله حالتی است که در مذاب بعد از ذوب شدن پیدا میشود. گویا منظور آنست که او را وسیله دادیم تا مس را ذوب کند و مانند چشمه جاری شود در جوامع الجامع این تسمیه را باعتبار ما یؤل دانسته است.

سیناء: ج ۳، ص: ۳۶۲

سیناء: شبه جزیره‌ایست ما بین دریای مدیترانه و کانال سوئز و فلسطین و خلیج عقبه و ایضا سیناء کوهی است در آن شبه جزیره بنام حوریب (اعلام المنجد) در دعای سمات هست: و سخن گفتی بوسیله آن با بندهات

قاموس قرآن، ج ۳، ص: ۳۶۳

موسی ... در طور سیناء و در کوه حوریب» از این بنظر میاید این دو کوه غیر هم‌اند و یکی محل بعث موسی و دیگری جای آمدن الواح تورات. «وَشَجَرَةً تَخْرُجُ مِنْ طُورِ سَيْنَاءَ» ... مؤنون: ۲۰. «وَالْتَيْنِ وَالزَّيْتُونِ. وَطُورِ سَيْنَاءَ» تین: ۱ و ۲. احتمال هست اضافه در این دو آیه بیانیه باشد در این صورت مراد سینا و سینین همان کوهی است که در شبه جزیره سینا واقع است و شاید اضافه بمعنی لام باشد یعنی کوهی که در صحرای سینا واقع است. و شاید احتمال اول قوی باشد زیرا نظر قرآن بکوه معهود است نه بیابان. سینا و سینین هر دو گفته شده مثل الیاس و الیاسین، سبیری و سبیریا. این آخر سخن ماست در حرف سین و الحمد لله اولاً و اخراً و صلی الله علی محمد و آله الطاهیرین ۹ جمادی الاولی ۱۳۹۲.

[جلد چهارم]

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ*

ش: ج ۴، ص: ۱

شین: ج ۴، ص: ۱

شین: حرف شانزدهم از الفبای فارسی و حرف سیزدهم از الفبای عربی است در حساب ابجد بجای عدد سیصد است. جزء کلمه واقع میشود، بتنهایی معنائی ندارد.

شتم: ج ۴، ص: ۱

شتم: فَاصِحَابُ الْمَيْمَنَةِ مَا أَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ. وَأَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ مَا أَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ واقعه: ۸-۹. شوم و مشتمه هر دو مصدراند بمعنی نامبارکی (و شقاوت) چنانکه یمن و میمنه مصدراند بمعنی مبارکی (و سعادت) اصحاب مشتمه یعنی یاران شومی و کسانیکه پیوسته با شومی و شقاوت توأم‌اند معنی آیه چنین است: یاران برکت و سعادت چه یاران برکت و سعادت و یاران بدبختی چه یاران بدبختی!! نظیر این دو آیه است اُولَئِكَ أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ. وَالَّذِينَ كَفَرُوا بَايَاتِنَا هُمْ أَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ بلد: ۱۸-۱۹. بعضی‌ها آنرا اصحاب یمین و اصحاب شمال معنی کرده‌اند ولی این درست نیست زیرا میان این دو معنی فرق بسیار است گرچه مصداقا یکی‌اند و گرچه اصحاب مشتمه و اصحاب میمنه را در آیات ۳۸ و ۴۱ واقعه اصحاب یمین و اصحاب شمال خوانده است. میمنه و مشتمه بجای فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا - ... وَأَمَّا الَّذِينَ سَعِدُوا هود: ۱۰۶-۱۰۸. و بجای فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ هود: ۱۰۵. می‌باشند.

شان: ج ۴، ص: ۱

شان: کار. حال. وَمَا تَكُونُ فِي شَأْنٍ ... وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا ... یونس: ۶۱. شان در آیه بمعنی کار و حال است. لِكُلِّ امْرِيٍّ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲

عبس: ۳۷. يَسْئَلُهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ رحمن: ۲۹. آیه صریح است که در سموات موجودات زنده و ذی شعور وجود دارد که مثل مردم زمین از خدا رفع حوائج خویش را میخواهند خواه بطوری فطری باشد مثل و آتَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ ابراهیم: ۳۴. و خواه بطور علم و توجه زیرا که موجودات فقر مطلق‌اند و پیوسته بخدا محتاج‌اند أَنْتُمْ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ فاطر: ۱۵. و نیز روشن میکند که خداوند هر روز در یک نحو کاری است و کارهای او مکرر نمیشود چون خداوند رب العالمین است معنای تربیت آنست که مربی هر روز در یک کار بخصوصی باشد مثل بناء که در ساختن عمارت هر روز در عمل بخصوصی است تا تا ساختمان بانجام رسد.

شبه: ج ۴، ص: ۲

اشاره

شبه: (بر وزن علم و فرس) مثل و نظیر. همچنین است شبیه. شبهه آنست که دو چیز در اثر مماثلت از همدیگر تشخیص داده نشوند. وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلَٰكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ نساء: ۱۵۷. عیسی را نکشتند و بدار نزدند لیکن کار بر آنها مشتبه شد. تشابه بین الاثنین است مثل تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ بقره: ۱۱۸. ایضا متشابه نحو وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ انعام: ۱۴۱. مشتبه نیز بنا بر معنای اصلی بین الاثنین است چنانکه در اقرب آمده وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ انعام: ۹۹. کَلِمَةً رَزَقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رَزَقُوا قَالُوا هَذَا الَّذِي رَزَقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأَتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا بقره: ۲۵. معنی آیه در «رزق» گذشت.

متشابهات قرآن؛ ج ۴، ص: ۲

هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ ... آل عمران: ۷. آیات متشابه آنهائی است که مراد خدا از آنها روشن و قطعی نیست و تمیز داده نمیشود بعبارت دیگر

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳

□ □ محکمات آیات یک بعدی‌اند که مراد از آنها معلوم است مثل اللّٰهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ رعد: ۱۶. ولی متشابهات آیات چند بعدی و دارای محامل بسیارند که محتمل است هر یک از آنها مراد باشد در «امم» گذشت که متشابهات با ارجاع بمحکمات در حکم محکم میشوند. متشابهات در آیه که وصف مقداری از آیات است غیر از متشابهی است که در آیه اللّٰهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُّتَشَابِهًا مَثَانِي ... زمر: ۲۳. واقع شده که آن وصف عموم قرآن و مراد از آن تشابه آیات است از حیث خوبی نظم و محکمی اسلوب و بیان حقائق و غیره ولی مراد از آن در «وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ» با مقابله بمحکمات آیاتی است که مراد از آنها بمجرد دیدن و شنیدن روشن نمیشود بلکه دارای چند بعد است و بچند معنی احتمال دارد. [در اینجا لازم است دو مطلب بررسی شود: ۱- چرا محکمات ام الكتابند؟ ۲- علت وجود متشابه چیست؟ ۱- علت اینکه محکمات ام الكتابند ظاهراً آنست که محکمات متضمن بیان اصول مسلمة دین و پایه‌های آنند مثل اللّٰهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ ... اللّٰهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ ... أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ ... بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ ... كُلُّ إِنَّا رَاجِعُونَ ... مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ ... لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللّٰهُ لَفَسَدَتَا ... أَنْ السَّاعَةَ آتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا - وَأَنَّ اللّٰهُ يَبْعَثُ مَنْ فِي الْقُبُورِ ... يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مِمَّا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُّحْضَرًا وَمِمَّا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ ... إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَافٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ و صدها آیات دیگر. این آیات چنانکه می‌بینیم کاملاً روشن و بیان پایه‌های دین‌اند که دین آنست بدانیم: معبودی جز خدا نیست، زنده و ابدی و مدیر عموم جهان است رب العالمین است، آفریدن و تدبیر در دست اوست، او آفریننده همه چیز است، حکومت همه در دست او و باز گشت همه بسوی اوست، قیامت

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۴

حتمی است مرده‌ها همه زنده خواهند گشت. اگر جز خدا خدایانی بود آسمانها و زمین تباہ میگشتند، انسان در آخرت هر آنچه کرده خواهد دید، همه در زیان‌اند جز اهل ایمان و عمل و ... علی هذا آنچه در «امم» گفته شد که علت ام الكتاب بودن آنست که متشابهات با برگشت بآنها بصورت محکم در می‌یابند ظاهراً از درجه اعتبار ساقط است گرچه بعضی از متشابهات با ارجاع بمحکمات بصورت محکم در می‌یابند. ۲- امّا اینکه علت وجود متشابهات در قرآن چیست؟ وجوهی گفته شده از جمله: اگر همه قرآن محکم بود مردم باخبر آن اکتفا کرده و از نظر و تدبیر بی‌نیاز میشدند و فضل علما نسبت بدیگران روشن نمیشد و به ثواب تدبیر و اتعاب نفس در استنباط معانی نائل نمیشدند. بقول دیگر: معارف قرآنی بر دو قسم است یکی معارف عالی که از حکم ماده و افهام عادی خارج‌اند و شخص پس از شنیدن آنها بین حکم مادی و غیر مادی مردّد میشود مثلاً در آیه إِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَادِ فجر: ۱۴. و وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ فُجْرًا: ۲۲. بنظر می‌آید که احکام ماده و جسم در نظر است یعنی خداوند مانند شخص عادی در کمین است یا می‌آید. دیگری معارف اجتماعی و احکام فرعی‌اند و چون این معارف دارای ناسخ و منسوخ است و از طرف دیگر قرآن بتدریج نازل شده این باعث ظهور متشابه در قرآن است. نگارنده گوید: قول اول راجع است باینکه خداوند برای ایجاد روحیه تدبیر مقداری از آیات را متشابه فرستاده و مرجع قول دوم باین است که وجود متشابهات در قرآن طبیعی و لابد منه میباشد. در اینجا وجه دیگری هست که از نظر نگارنده بسیار ارزنده است و آن اینکه وجود متشابهات سبب زنده ماندن و همیشه تازه بودن قرآن است

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۵

و اگر متشابهات نبود قرآن پیوسته تازه بودن خود را از دست میداد. مثلاً اگر شخصی داستان جنگ چالدران را که میان قواء شاه اسمعیل صفوی و سلطان سلیم عثمانی اتفاق افتاد بخواند، دفعه اول کاملاً شیرین و دلچسب خواهد بود، دفعه دوم کمتر از اول و در دفعه سوم دیگر احتیاج بخواندن نخواهد داشت و خواهد که کتاب آنرا بفروشد. زیرا با دو دفعه مراجعه همه مطالب بر وی روشن

شده و جای ابهامی باقی نخواهد ماند. قرآن کریم نیز اگر همه‌اش محکم و واضح الدلاله بود موقعیت خود را از دست میداد، اینکه قرآن با این همه تفاسیر و مباحث در هر عصر احتیاج بتفسیر خاص دارد و آیات آن پیوسته معرکه‌الاراء و مورد بحث و تبادل نظر است در اثر وجود تشابهات است این آیات چند بعدی و حتی پنج بعدی و ده بعدی است که قرآن را زنده نگه داشته و پیوسته مطرح انظار نموده است. علی‌هذا اگر همه قرآن محکمت بود آنوقت این کلام آسمانی موقعیت کنونی خود را نداشت و مطرح انظار صاحب نظران نبود از طرف دیگر اگر همه‌اش تشابهات بود مورد خرده-گیری واقع میگردید که چرا همه‌اش چند پهلو و چند بعدی است ولی وجود محکمت در بیان اصول مسلمة دین و وجود تشابهات در پشتوانه بودن بتازگی ابدی قرآن، هر دو مکمل همدیگراند و این کتاب مبین با این دو بال عظیم پیرواز آمده و روی این دو رکن اساسی قرار گرفته است و هر یک بدون آندیگری ناقص خواهد بود. بهتر است آیه را بار دیگر از نظر بگذرانیم: هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرٌ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۶

وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ. این آیه موقعیت هر دو از محکمت و تشابهات را روشن میکند و این دو قسمت تشکیل دهنده کتابند، آنانکه روی اغراض فاسد و فتنه‌جویی بمتشابهات می‌چسبند مورد ملامت و ذم قرار گرفته‌اند ولی راسخون در علم همان‌اند که با همیت هر دو قسمت اذعان کرده و گویند بقرآن ایمان آوردیم همه‌اش از جانب پروردگار ماست. از آیه کاملاً روشن میشود که باید موقعیت هر دو قسمت محفوظ باشد و منحرفان و مریض‌القلب‌ها نباید تشابهات را دستاویز اغراض خویش قرار دهند حال آنکه خداوند آنها را برای غرض خاصی متشابه نازل فرموده است. این وجه که ذکر شد از نظر نگارنده چنانکه در ابتداء گفتم بسیار متین و ارزنده است. الله نَزَلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِي تَقْسَعُ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ زمر: ۲۳. این تشابه بودن بر خلاف آیه قبل شامل تمام قرآن است و مراد از تشابه مشابَهت آیات در هدف و مقصود و میل بعضی بیعضی و توضیح بعضی بیعضی دیگر است چنانکه در «ثنی» مشروحا گفته شد.

شتت: ج ۴، ص: ۶

شتت: شت و شتات و شتیت پراکنده کردن و پراکنده شدن است شت و شتیت وصف نیز آمده‌اند بمعنی متفرق. جمع اولی اشتات و دوّمی شتی است مثل مریض و مرضی (اقرب). فَأَخْرَجْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْ لِبَاتٍ شَتَّى طه: ۵۳. وَقُلُوبُهُمْ شَتَّى حشر: ۱۴. یعنی رویانیدیم بوسیله باران انواع مختلف نبات را- دل‌های آنها مختلف و پراکنده است وحدت کلمه و وحدت عقیده ندارند در آیه إِنَّ سَيِّئِكُمْ لَشَتَّى لیل: ۴. سعی مطلق و در معنی جمع و بجای مساعی است لذا خبرش جمع آمده است.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۷

يَوْمَئِذٍ يَصُدُّ النَّاسُ أَسْتَاتًا لِيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ زلزله: ۶. آنروز مردم متفرق و مختلف ظاهر میشوند تا کارهای خویش را به بینند. ظاهراً مراد از اشتات پراکنده و بی‌نظم بودن است چنانکه فرموده يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ كَأَنَّهُمْ جَرَادٌ مُنتَشِرٌ قمر: ۷. و فرموده يَوْمَ يَكُونُ النَّاسُ كَالْفَرَاشِ الْمَبْثُوثِ قارعه: ۴. شتاء: زمستان إِيْلَافِهِمْ رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ قریش: ۲. معنی آیه در «رحل» گذشت.

شجر: ج ۴، ص: ۷

شجر: (بفتح ش، ج) درخت، اهل لغت گفته‌اند هر چه از روئیدنیها تنه دارد شجر است و آنچه تنه ندارد نجم و عشب و حشیش است وَالنَّجْمُ وَالشَّجَرُ يَسْجُدَانِ رحمن: ۶. یعنی علف و درخت سجده میکنند. شجر را مطلق و واحد آنرا شجره گفته‌اند مثل ثمر و ثمره، ثمر و ثمره نحو وَاللَّهُ تَقَرَّبَ إِلَهُ هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ بقره: ۳۵. ولی در بعضی آیات شجره مطلق نیز آمده است نحو وَ

شَجَرَةً تَخْرُجُ مِنْ طُورِ سَيْنَاءَ تَنْبُتُ بِالذَّهْنِ مُؤْمِنُونَ: ۲۰. وَ لَوْ أَنَّ مَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ لَقَمَان: ۲۷. يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ نُور: ۳۵. اما احتمال دارد در این آیات کل فرد فرد مراد باشد. فَمَا وَ رَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ... نساء: ۶۵. مراد از شجر مشاجره و تنازع است منازعه را از آن تشاجر گویند که سخن دو خصم یا خصوم مثل برگ و شاخه درخت بهم مختلط میشوند (مجمع) یعنی: پس نه بخدایت قسم اهل ایمان نمیشوند تا تو را در اختلاف خویش حاکم کنند. در نهج البلاغه خطبه ۱۰۶ آمده «و تشاجرت النَّاسِ بِالْقُلُوبِ». الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الشَّجَرِ الْأَخْضَرِ نَارًا یس: ۸۰. معنی آیه در «خضر» دیده شود. وَ لَا تَقْرَبُوا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونُوا مِنَ الظَّالِمِينَ بقره: ۳۵. مراد از شجره همان درختی است که آدم و زنش از قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۸

خوردن آن نهی شدند. درباره آن اختلاف است: سنبل، تاک، درخت انجیر، درخت کافور گفته‌اند در تورات درخت معرفت است ولی این افسانه است خدا از علم و معرفت نهی نمیکند حال آنکه فرموده وَ عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا. قرآن مجید روشن نمیکند که آن چه درختی بود ولی تأثیر آنرا نقل میکند: و آن جمله «فَتَكُونُوا مِنَ الظَّالِمِينَ» است که در صورت خوردن بزحمت میافتادند چنانکه خود گفتند رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا اعراف: ۲۳. و نیز آیه فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ بَدَتْ لَهُمَا سَوَاتُهُمَا اعراف: ۲۲. روشن میکند که در اثر خوردن از آن وضعشان تغییر کرد و عورتین آنها بر خودشان آشکار گردید. البته در اثر ریختن لباسهایشان چنانکه فرموده يَنْزِعُ عَنْهُمَا لِبَاسَهُمَا لِيُرِيَهُمَا سَوَاتِهِمَا اعراف: ۲۶. وَ مَا جَعَلْنَا الزُّوْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِي الْقُرْآنِ اسراء: ۶۰. در «رای» مفصلاً گفته شد که مراد از شجره ملعونه بنی امیه است.

شخ: ج ۴، ص: ۸

شخ: بخل. حرص. (قاموس - اقرب) جوهری و راغب و طبرسی ذیل آیه ۱۹ احزاب آنرا بخل توأم با حرص گفته‌اند ولی ذیل آیه ۱۲۸ نساء حرص مفرط. وَ الصُّلْحُ خَيْرٌ وَ أَحْضَرَتِ الْأَنْفُسُ الشُّحَّ وَ إِن تَحْسَبُونَا وَ تَقْوُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا نساء: ۱۲۸. صدر آیه درباره مصالحه زن و مرد است که زن برای استمالت مرد از بعضی حق خود میگذرد یعنی: سازش بهتر است و نفوس ببخل آماده شده‌اند (بخل در نهاد نفس آدمی است) و هر کس در گذشتن از حق خود بخیل است ولی با این حال سازش بهتر است. وَ مَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ حشر: ۹- تغابن ۱۶. هر که از بخل نفس خود باز داشته شود (محفوظ ماند) آنها‌اند رستگاران. شحیح: بخیل و حریص جمع آن

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۹

در قرآن أَشْحَهُ است وَ لَا يَأْتُونَ النَّاسَ إِلَّا قَلِيلًا. أَشْحَهُ عَلَيْكُمْ ... فَإِذَا ذَهَبَ الْخَوْفُ سَلَقُوكُمْ بِالسِّنَّةِ حِدَادٍ أَشْحَهُ عَلَى الْخَيْرِ ... احزاب: ۱۸ و ۱۹. أَشْحَهُ را در هر دو آیه بخیلان گفته‌اند یعنی بخیل‌اند در یاری شما و بخیل‌اند بر غنیمتی که بشما رسیده ولی بنظر میاید که دومی بمعنی حریصان باشد که با خشونت سخن گفتن برای آن بود که بآنها هم از غنیمت برسد معنی آیه چنین میشود: جز اندکی بجنگ نیایند و در یاری شما بخیل‌اند ... و چون ترس رفت بازبانهای تیز بر شما بتازند در حالیکه بغنیمت حریص‌اند.

شحم: ج ۴، ص: ۹

شحم: پیه. وَ مِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا إِلَّا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَا أَوْ الْحَوَايَا أَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍ ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ انعام: ۱۴۶. آیه صریح است در اینکه پیه گاو و گوسفند بر یهود در اثر تجاوز و عصیانشان حرام گردیده است مگر آن پیه که بر پشت آندو بوده یا در روده‌ها یا باستخوان آمیخته بود. در تورات سفر لاویان باب هفتم بند ۲۳ میگوید: خداوند موسی را خطاب کرده گفت: بنی اسرائیل را خطاب کرده بگو: هیچ پیه گاو و گوسفند و بز مخورید ایضا در باب سوم لاویان راجع بحرمت

پیه سخن رفته است. این تحریم چنانکه گفته شد مجازات عصیان یهود بود و گرنه بحکم آیه کُلِّ الطَّعَامِ كَانَ حَلَالًا لِّیْنِیْ إِسْرَائِیلَ... آل عمران: ۹۳. همهٔ طعامها بر بنی اسرائیل حلال بوده است رجوع شود به «ظفر».

شحن: ج ۴، ص: ۹

شحن: پر کردن. «شحن السفینه شحنا: ملاًها» مشحون: پر شده. شحنا: عداوتی است که نفس از آن پر شده. «اشحن للبکاء» نفسش از گریه پر شد (راغب) فَأَنْجَيْنَاهُ وَمَنْ مَعَهُ فِي الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ شعراء: ۱۱۹. نوح و کسانی را که با او بودند در کشتی پر شده نجات دادیم. وَ آيَةٌ لَهُمْ أَنَا حَمَلْنَا ذُرِّيَّتَهُمْ فِي الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ یس: ۴۱. راجع قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۰

باین آیه در «ذره» سخن گفتیم بقولی. مراد از فلک مشحون کشتی نوح است بقولی مراد مطلق کشتی است. قول اول بعید است. ناگفته نماند در آیات قبل آمده وَ آيَةٌ لَهُمُ الْأَرْضُ الْمَيْتَةُ... وَ آيَةٌ لَهُمُ اللَّيْلُ نَسْلَخُ مِنْهُ النَّهَارَ... وَ آيَةٌ لَهُمْ أَنَا حَمَلْنَا ذُرِّيَّتَهُمْ... اگر مراد از «آیه» در این آیات علائم ربوبیت و توحید باشد آنوقت مراد از فلک مشحون مطلق کشتی است و کاملاً قابل فهم است و اگر غرض آیات معاد باشد تطبیق آن تا حدی مشکل است ولی ظاهر آیات نشان میدهد که علائم ربوبیت و تدبیر مراد است. مشحون سه بار در قرآن آمده است: شعراء: ۱۱۹- یس: ۴۱- صافات: ۱۴۰. اولی دربارهٔ کشتی نوح، دومی مطلق کشتی، سومی کشتی یونس است.

شخص: ج ۴، ص: ۱۰

شخص: شخوص چشم، خیره شدن آن است. و آن این است که چشم گشاده بماند و برهم نیاید إِنَّهَا یُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ ابراهیم: ۴۲. آنها را برای روزیکه چشمها خیره میشود بتأخیر میاندازد و آن کنایه است از هول و شدت آنروز. وَ اقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ فَإِذَا هِيَ شَاخِصَةٌ أَبْصَارَ الَّذِينَ كَفَرُوا انبیاء: ۹۷. شخوص بمعنی رفتن و اشخاص بمعنی فرستادن نیز آمده است.

شدد: ج ۴، ص: ۱۰

شدد: شد بمعنی محکم بستن است «شددت الشیء» یعنی آنرا محکم بستم (راغب) وَ شَدَدْنَا مُلْكَهُ ص: ۲۰. حکومت او را محکم و قوی کردیم. سَيَنْشُدُّ عَضُدَكَ بِأَخِيكَ قِصص: ۳۵. بازوی تو را حتماً بوسیله برادرت قوی و نیرومند میکنیم. حَتَّىٰ إِذِ الْاَتْخَنْتَهُمْ فَشَدُّوا الْوَتَاقَ مُحَمَّد: ۴. چون آنها را سنگین کردید بندها را محکم کنید. كَرَّمَادٍ اِشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ ابراهیم: ۱۸. مانند خاکستریکه باد در روز طوفانی بر آن سخت وزیده است. شدید: سخت. محکم. مثل عذاب قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۱

شدید، رکن شدید، بأس شدید، شدید القوی (جبرئیل)، زلزله شدید، حساب شدید و غیره که در قرآن مجید آمده است جمع آن شداد و اشداء است مثل وَ تَبَيَّنَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا شَدَادًا نباء: ۱۲. شاید مراد آنست که هر یک در خواص و صفات خود محکم و سخت است. و مثل مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَ الَّذِينَ مَعَهُ أَشْدَاءُ عَلَى الْكُفَّارِ فتح: ۲۹. اشد اسم تفضیل است: قویتر. محکمتر، وَ قَالُوا مَنْ أَشَدُّ مِنَّا قُوَّةً فصلت: ۱۵. أَأَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ السَّمَاءُ بَنَاهَا نازعات: ۲۷. اشد (بضم ش) جمع شد است مثل اضمر جمع ضم و شد بمعنی قوه است و مراد از اشد استحکام نیروی جوانی و سن است. بعضی آنرا جمع شده دانسته‌اند مثل نعمه و انعم و بعضی از اهل بصره گفته‌اند: آن مفرد است. (مجمع) در جوامع الجامع فرموده: اشد حال اجتماع عقل و کمال خلق و نیرو و تمیز است آن از الفاظ جمع است که واحد ندارد در صحاح و اقرب آنرا از هیجده سالگی تا سی سالگی گفته است. بهر حال منظور از بلوغ اشد رسیدن بر شد و تعقل و

استحکام جوانی است و لَا تَقْرُبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ اسراء: ۳۴. در آیه دیگر بجای اشد کلمه «رشد» آمده و ابْتَلُوا الْيَتَامَىٰ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ ... نساء: ۶. در آیه اول دفع مال یتیم مشروط است ببلوغ اشد و در دوم باحساس رشد، از این روشن میشود که هر دو بیک معنی است. این کلمه هفت بار در قرآن مجید آمده و همه توأم با فعل بلوغ است و حکایت دارند اشد مرحله‌ای از عمر آدمی است که شخص بآن میرسد. و إِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ عادیات: ۸. بعضی شدید را بخیل معنی کرده‌اند یعنی انسان چون مال را دوست میدارد بخیل است. راغب

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۲

گوید: شدید ممکن است بمعنی مفعول باشد یعنی انسان بدوستی مال بسته شده است و ممکن است بمعنی فاعل باشد گویا کیسه خود را برای دوستی مال بسته است. مخفی نماند بهتر است آنرا بمعنی مفعول بگیریم یعنی انسان طبیعتاً بدوستی مال بسته شده است مثل زَيْنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَيْنِ وَالْفَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ ... آل عمران: ۱۴. یعنی «الانسان معبود لب الخیر».

شرب: ج ۴، ص: ۱۲

شرب: (بر وزن قفل) نوشیدن. راغب گوید: آن نوشیدن هر مایع است آب باشد یا غیر آن. فَشَارِبُونَ شُرْبَ الْهَيْمِ واقعه: ۵۵. می نوشند مثل نوشیدن شتر عطشان. شرب (بر وزن علم) حصیه آب هذیه نَاقَةٌ لَهَا شِرْبٌ وَ لَكُمْ شِرْبٌ يَوْمَ مَعْلُومٍ شعراء: ۱۵۵. وَ تَبَّتْهُمُ أَنَّ الْمَاءَ قَسِيمَةً يَبْتَنَّهُمْ كُلُّ شِرْبٍ مُحْتَضَرٌ قمر: ۲۸. آگاهشان کن که آب میان مردم و ناقه مقسوم است هر حصه حاضر شده است یعنی صاحبش از مردم یا ناقه دو آن حاضر میشود. شراب: نوشیدنی. يَدْعُونَ فِيهَا بِفَاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ وَ شَرَابٍ ص: ۵۱. أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لَكُمْ مِنْهُ شَرَابٌ نحل: ۱۰. مشرب: مصدر میمی، اسم زمان و مکان آید قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَشْرَبُهُمْ بقرة: ۶۰. آن در آیه اسم مکان و جمع آن مشارب است وَ لَهُمْ فِيهَا مَنَافِعٌ وَ مَشَارِبٌ أَفَلَا يَشْكُرُونَ يس: ۷۳. و آن در آیه جمع مصدر (مشرب) بمعنی مفعول است یعنی: برای آنها در چهارپایان منافع و نوشیدنیهاست. وَ أُشْرِبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعُجْلَ بِكُفْرِهِمْ بقرة: ۹۳. نوشانده شدند گوساله را در قلوبشان بعلت کفر ورزیدن یعنی بگوساله پرستی دل بستند و بآن عشق ورزیدند.

شرح: ج ۴، ص: ۱۲

شرح: بسط و وسعت دادن. در اقرب گوید «شرح الشیء: وسعه» فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَ مَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَزَجًا ... انعام: ۱۲۵.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۳

یعنی هر که را خدا خواهد هدایت کند، سینه وی را بتسلیم شدن وسعت میدهد و آنکه خواست گمراه نماید سینه‌اش را تنگ، بسیار تنگ میکند. قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي طه: ۲۵. سعه صدر از جمله الطاف خداوند است که شخص را قوی، صبور و توانا میکند تا در خواسته‌های خود موفق شود خداوند در مقام امتنان بحضرت رسول صلی الله علیه و آله فرماید أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ شرح: ۱. وَ لَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللَّهِ ... نحل: ۱۰۶. شرح صدر با کفر آنست که سینه را وسعت داده و کفر را در آن جای بدهند.

شرد: ج ۴، ص: ۱۳

شرد: بسر خود رفتن. تشرید: راندن و طرد کردن «شرد البعیر: نفر - شرده: طرده» فَإِنَّمَا تَتَفَقَّهُمُ فِي الْحَرْبِ فَسَرَّدَ بِهِمْ مَنْ خَلَفَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ انفال: ۵۷. یعنی اگر کفار پیمان شکن را در جنگ گیر آوردی بوسیله آنها کسانی را که در پشت سر آنهااند بران شاید

متذکر باشند یعنی با آنها طوری سخت رفتار کن تا دیگران از ترس رانده شوند و طمع در پیمان شکنی نکنند. در نهج البلاغه خطبه ۱۳۶ فرموده «و الله ليشردنکم فی اطراف الارض» بخدا شما را در اطراف زمین متفرق میکند. از ابن ابی الحدید نقل شده که آن اشاره بعبد الملک مروان است. این کلمه در کلام الله یکدفعه آمده است.

شرذمه: ج ۴، ص: ۱۳

شرذمه: إِنَّ هَؤُلَاءِ لَشِرْذِمَةٌ قَلِيلُونَ شعراء: ۵۴. شرذمه را جماعت قلیله گفته‌اند ولی راغب آنرا جماعت منقطع یعنی جماعتی که دنباله و طرفدار ندارند گفته است معنی آیه چنین میشود اینها جماعتی بی طرفدار و در عین حال قلیل‌اند در نهج البلاغه خطبه ۴۸ فرموده «و قد اردت ان اقطع هذه النطفة الی شرذمة منکم موطنین اطراف دجله» ... خواستم از این آب عبور کرده بطرف جمع قلیلی از شما که در اطراف دجله ساکن‌اند بروم. این کلمه در قرآن فقط یکبار آمده است.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۴

شر: ج ۴، ص: ۱۴

شر: بد و ضرر راغب گفته: شر آنست که همه از آن اعراض میکنند چنانکه خیر آنست که همه بآن مایل میشوند طبرسی فرموده خیر نفع خوب و شر ضرر قبیح است. وَعَسَىٰ أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَّكُمْ بقره: ۲۱۶. در آیات گاهی معنی ضرر مناسب است مثل آیه فوق و گاهی معنای قبیح و بد نحو أَنْتُمْ شَرٌّ مَّكَانًا ... یوسف: ۷۷. در اقرب الموارد گوید: شر اسمی است جامع تمام رذائل و خطایا و در «فلان شر الناس» اسم تفضیل است همزه آن در اثر کثرت استعمال حذف شده چنانکه در «فلان خیر الناس». علی هذا شر در آیه أُولَئِكَ هُم شَرُّ الْبَرِيَّةِ بینه: ۶. و نظیر آن اسم تفضیل است و ایضا در آیه قُلْ هَلْ أُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِّنْ ذَلِكَ مائده: ۶۰. و نظائر آن باید بقرینه «من» تفضیلیه اسم تفضیل باشد. شریر: مضر، مفسد، ظالم. جمع آن اشرار است و قَالُوا مَا لَنَا لَا نَرَىٰ رِجَالًا كُنَّا نَعُدُّهُمْ مِنَ الْأَشْرَارِ ص: ۶۲. شرار النار (بکسر ش) شراره و جرقه آتش است که از آن جستن میکنند راغب گوید: علت این تسمیه اعتقاد شر در اخگر است. شرر (بر وزن ضرر) مطلق شراره واحد آن شرره است إِنَّهَا تَزْمِي بِشَرِّ كَالْقَصْرِ مرسلات: ۳۲. آتش شراره هائی بزرگی کاخ یا درخت بزرگ میافکند. شرار جمع شریر نیز آمده است. تفضیل سخن در «حسن» دیده شود.

شرط: ج ۴، ص: ۱۴

شرط: (بفتح ش، ر) علامت. جمع آن اشراط است چنانکه در مجمع و اقرب و قاموس و صحاح آمده است. اما شرط (بر وزن فلس) جمع آن شروط و شرایط است. فَهَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ أَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً فَقَدْ جَاءَ أَشْرَاطُهَا محمد: ۱۸. آیا جز ساعت منتظراند که ناگهان آید و حقا که علائم آن آمده است. اهل تفسیر ساعت را قیامت دانسته و علائم آمدن آنرا بعثت حضرت رسول صلی الله علیه و آله، انشقاق قمر، آمدن

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۵

دخان که در آیه فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُخَانٍ مُّبِينٍ دخان: ۱۰. آمده، و نزول آخرین کتاب آسمانی گفته‌اند. با احتمال بعضی از بزرگان علامات قیامت خلقت انسان و تقسیم او به نیکان و بدان و آمدن مرگ برایشان است. نگارنده احتمال قوی میدهم که مراد از ساعت مرگ است نه قیامت و کلمه «بَغْتَةً» نیز حاکی از آنست. و در آیات بعدی که دنباله همین آیه است آمده فَكَيْفَ إِذِ انْتَفَعْتُمْ مِنَ الْمَلَائِكَةِ ... و علامات مرگ عبارت‌اند از پیری، سفیدی موها، تقلیل قوا و غیره در بعضی از احادیث که مطالبی راجع بقیامت و ظهور امام زمان علیه السلام آمده و شرایطی بیان فرموده‌اند ظاهرا ربطی باین آیه ندارد. و در «ساعة» گذشت که آن بمعنی مرگ

نیز آمده است. ناگفته نماند شرط (بر وزن فلس) چیزی است که وجود چیزی بر آن بسته است و تحقق شرط علامت تحقق مشروط است از این لحاظ در شرط (بر وزن فرس) نیز معنای اصلی ملحوظ است.

شرع؛ ج ۴، ص: ۱۵

اشاره

شرع: راه آشکارا «شرعت له طریقاً» یعنی راهی باو نمودم و آشکار کردم. شرع در اصل مصدر است سپس اسم شده براه آشکار و بآن شرع (بفتح و کسر اول) و شریعت گفته شده و بطور استعاره به طریقهٔ خدائی اطلاق شده است (راغب). در مجمع فرموده: شرعه و شریعت هر دو یکی است و آن طریقهٔ واضحه است و اصل آن بمعنی ظهور میباشد. ثُمَّ جَعَلْنَاكَ عَلٰی شَرِيْعَةٍ مِّنَ الْأَمْرِ فَاتَّبِعْهَا وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ جاثیه: ۱۸. سپس تو را در راه آشکاری از امر دین قرار دادیم از آن پیروی کن و از هواهای نادانان پیروی نکن. شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰ أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ شوری: ۱۳. یعنی برای شما از دین آنچه بنوح

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۶

توصیه کرده آشکار و روشن کرده است و آنچه را که بتو وحی کرده‌ایم و آنچه را که بآبراهیم و موسی و عیسی وصیت کرده‌ایم. دین را با حفظ و عمل پیا دارید و در آن فرقه فرقه نشوید. ظاهر سیاق آنست که «لَكُمْ» خطاب است بحضرت رسول صلی الله علیه و آله و امتش و چون «أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ» با شرع نوح مقابل آمده ظاهر مراد از آن مختصات اسلام است. و نیز ظاهر میشود که اولو العزم این پنج نفراند و شریعت اسلام جامع تمام شریعتهاست و تمام شریعتها شریعت این پنج نفر است. و لازم این سخن آنست که پیش از حضرت نوح شریعتی که شامل قوانین اجتماعی و رافع اختلافات اجتماع بوده باشد وجود نداشته است (المیزان باختصار). إِذْ تَأْتِيهِمْ حِيتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَعًا وَيَوْمَ لَا يَسْبِتُونَ لَا تَأْتِيهِمْ ... اعراف: ۱۶۳. شرع لازم و متعدی هر دو آمده است و شارع بمعنی شریعت گذار و قانونگذار و همچنین بمعنی آشکار است. شرع در آیه جمع شارع و بمعنی آشکار میباشد یعنی: در روز سبت ماهیان آنها آشکار میامدند و روی آب ظاهر میشدند و در غیر سبت آشکار نمیشدند. وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيِّمًا عَلَيْهِ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِّ لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شُرَعًا وَمِنْهَا جَاءَ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ لِيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ ... مائده: ۴۸. در سابق گفتیم که شرعه و شریعت هر دو یکی است. نهج البلاغه و منهاج نیز بمعنی طریق واضح است (راغب اقرب) علی هذا فرقی بین شریعت و منهاج از لحاظ مصداق بنظر نیاید و ظاهرا منهاج قید توضیحی شرعه است. از آیه شریفه استفاده میشود اولاً شریعت‌های انبیاء با هم فرق داشته‌اند لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شُرَعًا وَمِنْهَا جَاءَ. ثانیاً علت اختلاف امتحان

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۷

مردم است و چون امتحان لازم است نسبت باستعداد باشد لذا با ملاحظهٔ استعداد و ترقی و تکامل بشریت برای هر دو ره امتحانی و شریعتی آمده است. و خلاصه شریعتها امتحان است و امتحان هر دوره نسبت بنحوهٔ قابلیت آن دوره است و این موجب تفاوت شریعتهاست. شرایع در اصول متحدند و در فروعات با هم فرق دارند.

فرق میان شریعت، دین و ملت؛ ج ۴، ص: ۱۷

مراجعه بقرآن نشان میدهد که شریعت از دین اخص است. مثلاً اگر آیهٔ إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ ... آل عمران: ۱۹. و آیهٔ وَمَنْ

يَتَّبِعْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ ... آل عمران: ۸۵. را مقایسه کنیم با آیه لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَا جَاءَ مَائِدَة: ۴۸. و آیه ثُمَّ جَعَلْنَاكَ عَلَىٰ شَرِيْعَةٍ مِّنَ الْأَمْرِ جَائِئَةً: ۱۸. اعم بودن دین روشن خواهد شد که دین شامل شریعت‌های تمام انبیا است ولی شریعت‌ها نسبت پیامبران جداگانه است. و از آیه شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّىٰ بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ ... شوری: ۱۳. بدست می‌آید که دین شامل ادیان همه انبیا است و اسلام بوسیله «أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ» شریعت خاصی گردیده است. و در عین حال شامل همه آنهاست. ولی ملت که بمعنی راه و روش و طریقه است با دین مرادف می‌باشد ملت از املاک و املاء است دین را ملت گفته‌اند زیرا که از طرف خدا املاء شده است چنانکه از مفردات راغب استفاده میشود در دو آیه زیر بدین صریحا ملت اطلاق شده است قُلْ إِنِّي هِدَايَتِي رَبِّي إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا قِيمًا مَلَّةَ إِبْرَاهِيمَ ... انعام: ۱۶۱. و قُلْ جَعَلْتُ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ مَلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ ... حج: ۷۸. فرق ملت با دین چنانکه گفته‌اند آنست که دین بخدا و پیامبر و فرد اضافه میشود گوئیم: دین خدا، دین محمد صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ، دین زید و عمرو ولی ملت فقط پیامبر اضافه میشود گویند

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۸

ملت ابراهیم، ملت موسی، ملت محمد صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ و علیهم ولی گفته نمیشود ملت خدا یا ملت زید. پس فرق میان دین و ملت اعتباری است دین در اصل بمعنی طاعت و جزا است. راه و طریقه پیامبر را دین گویند که در آن طاعت و جزا هست. و ملت گویند که از طرف خداوند املاء شده است.

شرق؛ ج ۴، ص: ۱۸

اشاره

شرق: (بفتح ش، ر) و شروق. طلوع آفتاب. اشراق: روشن شدن (مجمع - مفردات) وَ أَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا زمر: ۶۹. زمین بنور پروردگارش روشن شد. مشرق: اسم مکان است یعنی محل طلوع. فَإِنَّ اللَّهَ يَأْتِي بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ بقره: ۲۵۸. شرقی چیزیکه منسوب بشرق است (ناحیه شرقی - طرف شرقی) شَجَرَةٌ مُّبَارَكَةٌ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ نور: ۳۵. درخت میوه اگر در وسط باغ باشد پیوسته آفتاب گیر بوده میوه‌اش کاملاً میرسد بر خلاف آنکه در شرق و غرب باغ بوده باشد گویند مراد از آیه چنین درختی است. إِذِ انْتَبَذْتُ مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا شَرْقِيًّا مريم: ۱۶. ظاهراً منظور ناحیه شرقی معبد بیت المقدس است یعنی از اهلس در مکان شرقی کناره گرفت. يُسَبِّحُنَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِشْرَاقِ ص: ۱۸. مراد وقت اشراق شمس است. مُشْرِقٌ بصيغته فاعل کسی است که وارد وقت طلوع شود فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ مُشْرِقِينَ حجر: ۷۳. در حالیکه بوقت طلوع آفتاب داخل میشدند صیحه آنها را گرفت ایضا آیه ۶۰ شعراء. وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ بقره: ۱۱۵. یعنی همه زمین مال و ملک خداست زیرا اگر کره زمین را در نظر بگیریم نصف آن مشرق و نصف دیگر مغرب است در وسط فقط یک چیز اعتباری می‌ماند و شرق و غرب همه آنها شامل میشود.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۹

در آیه بُعِدَ الْمَشْرِقِينَ زخرف: ۳۸. بطور تغلیب مشرقین آمده و در آیه وَ أَوْرَثْنَا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضَعُونَ مَشَارِقَ الْأَرْضِ وَ مَغَارِبَهَا اعراف: ۱۳۷. ظاهراً مراد از «الْأَرْضِ» ارض فلسطین است.

مشرق، مشرقین، مشارق؛ ج ۴، ص: ۱۹

لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ بقره: ۱۷۷. رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَ رَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ رحمن ۱۷. فَلَا أُقْسِمُ بِرَبِّ الْمَشَارِقِ وَ

المَغَارِبِ معارج: ۴۰. در توجیه مفرد و تشبیه و جمع آمدن مشرق و مغرب گفته‌اند. مراد از مفرد مشرق و مغرب معروف است، غرض از مشرقین و مغربین، مشرق و مغرب زمستان و تابستان است، منظور از مشارق و مغارب مشرق و مغرب روزهای سال است که آفتاب هر روز از یکی طلوع و در یکی غروب میکند. ناگفته نماند: مشرق و مغرب معلوم است ولی مراد از مشرقین و مغربین شاید مشرق و مغرب آفتاب و ماه باشد. آقای محمد امین سلدوزی رفیق دانشمندم احتمال داده‌اند که مشرق و مغرب جنّ و انس است که سوره رحمن درباره آن دو را پیوسته هر دو را مخاطب قرار میدهد. اما مشارق و مغارب: هر جای زمین مشرق و مغرب است زیرا زمین در اثر حرکت وضعی. شب و روز پیوسته در اطراف آن میگردد مثلاً ممالک ژاپون، کره، چین، کشمیر، افغانستان، ایران، عراق، عربستان، سودان، اگر از ژاپون حساب شود هر یک در غرب دیگری و اگر از سودان حساب شود هر یک در مشرق دیگری قرار گرفته‌اند. پس هر یک نسبت بما قبل مغرب و نسبت بما بعد مشرق‌اند. بدین ترتیب تمام سطح زمین هم مشرق و هم مغرب‌اند، مراد از مشارق و مغارب باید اینها باشند. میتوان آنرا مشارق و مغارب فصول دانست و میشود گفت: منظور مشارق و مغارب تمام ستارگان است.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۰

در صافی ذیل «رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ» ... از احتجاج نقل شده که از امیر- المؤمنین علیه السلام از این آیه سؤال شد فرمود: مشرق زمستان علیحده و مشرق تابستان علیحده است آیا این را از قرب و بعد آفتاب نمیدانی؟ و فرمود اما قول خداوند «رَبُّ الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ» برای آفتاب سیصد و شصت برجی است که هر روز از یکی طلوع و در دیگری غروب میکند «... صحت حدیث معلوم نیست و در آن تغییر تدریجی محل طلوع و غروب آفتاب در نظر است.

شُرک: ج ۴، ص: ۲۰

اشاره

شُرک: (بفتح- ش) و شرکت و مشارکت بمعنی شریک شدن است. اشراک: شریک کردن اشدُّ بِهِ اُزْرِي. وَأَشْرِكُهُ فِي أَمْرِي طه: ۳۱ و ۳۲. شریک: کسیکه در کاری یا در چیزی با دیگری سهیم است و لَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ فرقان: ۲. در حکومت و تدبیر عالم شریکی نداشته است. مراد از آن شریک مستقل است و گرنه خدا برای تدبیر عالم واسطه‌هایی از فرشته و غیر آن آفریده است. شرک (بکسر شین) اسم است یعنی عمل شرک چنانکه در صحاح و قاموس و اقرب آمده است و نیز بمعنی شریک و نصیب آمده و آنرا در آیه أَمْ لَهُمْ شِرْكٌ فِي السَّمَاوَاتِ ... فاطر: ۴۰- احقاف: ۴. نصیب و بهره گفته‌اند. يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشُّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ لقمان: ۱۳. یعنی شرک ظلم بزرگی است. مشرک کسی است که برای خدا شریک قرار بدهد چنین شخصی قابل آمرزش نیست مگر آنکه در دنیا توبه کند إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ نساء: ۴۸ و ۱۱۶. در اینجا لازم است چند مطلب بررسی شود:

اقسام شرک: ج ۴، ص: ۲۰

شرک اقسامی دارد. ۱- شرک در خلقت، مثل عقیده ایرانیان قدیم که خیرات را از یزدان و شرور را از اهریمن میدانستند و میگفتند:

یزدان اهریمن را آفرید سپس

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۱

اهریمن بالاستقلال شرور را آفرید. شاید مراد از آیه وَ جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ انعام: ۱۰۰. همین عقیده باشد و آیه وَ مَا كَانَ مَعَهُ مِنْ

إِلَهٍ إِذًا لَعَذَبَ كُلَّ إِلَهٍ بِمَا خَلَقَ مُمْنُونَ: ۹۱. نیز بآن اشاره دارد که در نفی معبود و خالق جز خدا صریح است. ۲- شرک در تدبیر عالم: مثل عقیده ارباب انواع که اعتقاد بخدای دریا، خدای صحرا، خدای جنگ، خدای عشق، خدای غضب، و غیره داشتند و برای هر یک مجسمه‌ای بخیال خویش درست کرده بودند و مثل عقیده ستاره پرستان، آفتاب پرستان، و عقیده تثلیث در هند و روم و چین و مصر ... و عقیده پرستندگان ستاره‌شعرا یمانی ... مشرکان اینها را مدبر عالم یا دخیل در تدبیر عالم میدانسته‌اند. در سوره شعراء هست که چون موسی خدا را رب العالمین خواند فرعون گفت: او دیوانه است (آیه ۲۷) که فرعون خدا را پرورش دهنده تمام عالم نمیدانست. ۳- شرک در عبادت: و آن اینکه خدا را عبادت نمیکردند، بلکه بتها، ارباب انواع، آفتاب، ماه، دریا، رعد، برق، حتی اشخاصی مثل نمرود و فرعون و ... را پرستش میکردند. قرآن مجید که کتاب توحید خالص است در رد این خرافات سخت پافشاری میکند راجع بشرک اول میگوید جز خدا خالق نیست و او خالق و آفریننده تمام اشیاء است و خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَ هُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ انعام: ۱۰۱. لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ انعام: ۱۰۲. قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَ هُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ رعد: ۱۶. قَالَ رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ حَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى طه: ۵۰. الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ وَ بَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ سجده: ۷. و آیات دیگر که شاهداند، خلقت همه چیز در دست خداست و راجع بواسطه سخن خواهیم گفت. در رد شرک دوم اصرار دارد که جز خدا ربی، مدبری، مدبری،

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۲

بالاستقلال وجود ندارد مگر آنکه خدا آنرا اختیاری بدهد لَا شَرِيكَ لَهُ وَ بِذَلِكَ أُمِرْتُ وَ أَنَا أَوَّلُ الْمُسْلِمِينَ انعام: ۱۶۳. آیه مطلق شریک را نفی میکند اعم از آنکه در خلقت باشد یا در تدبیر یا در عبادت، لَمْ يَخْذُ وَ لَدَا وَ لَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكَ فِي الْمَلِكِ اسراء: ۱۱۱. فِرْقَان: ۲. وَ جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ قُلُوبًا سَمُّوهُمْ ... رعد: ۳۳. و نیز در چهل دو مورد آمده رَبُّ الْعَالَمِينَ (المعجم المفهرس) یعنی پرورش دهنده تمام موجودات چنانکه در کلمه «الله» گذشت. فَلِلَّهِ الْحَمْدُ رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَ رَبِّ الْأَرْضِ رَبُّ الْعَالَمِينَ جاثیه: ۳۶. أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَ الْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ اعراف: ۵۴. و خلاصه آنکه خالق و اداره کننده عالم خداست. اما در رد شرک سوم: باید دید مشرکان چرا بغیر خدا عبادت میکردند. مشرکان بتهای خود را ضار و نافع میدانستند و منظورشان از عبادت جلب نفع و دفع ضرر بود و کسانی که آفتاب و ماه و ستارگان و غیره را پرستش میکردند همین منظور را داشتند زیرا دفع ضرر و جلب نفع از فطریات بشر است و نیز میگفتند: اینها واسطه و شفیعان ما هستند و برای ما در پیش خدا کار سازی میکنند. قرآن عقیده آنها را چنین نقل میکند وَ يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَضُرُّهُمْ وَ لَا يَنْفَعُهُمْ وَ يَقُولُونَ هَؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ ... یونس: ۱۸. میگفتند: اینها واسطه‌ها اند و قدرت آنها دارند که در جلب نفع و دفع ضرر برای ما مؤثر باشند لذا آنها را عبادت میکردند. ولی قرآن فرماید: اینها نفع و ضرر ندارند و خدا آنها را شفاعتگر نکرده است. اِيضًا وَ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَىٰ إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ فِي مَا هُمْ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ زمر: ۳. با در نظر گرفتن اینکه مشرکان عقیده بمعاد نداشتند نظرشان از تقرّب بواسطه بتان جلب

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۳

نفع و دفع ضرر دنیوی بود. اِيضًا بحضرت نوح میگفتند إِنَّ نَقُولُ إِلَّا اعْتَرَاكَ بَعْضُ آلِهَتِنَا بِسُوءٍ هود: ۵۴. یعنی: جز این نگوئیم که بعضی از خدایان ما بتو آسیبی رسانده که چنین سخنان میگوئی. چنان میدانستند که خدایان آنها قدرت آسیب رساندن دارند. قرآن با تمام کلمه، معبود بودن، مؤثر بودن، واسطه بودن آنها را نفی میکند أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا بقره: ۱۶۵. فَإِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا نساء: ۱۳۹. إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ عِبَادٌ أَمْثَلُكُمْ اعراف: ۱۹۴. اِيضًا وَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَسْتَجِيبُونَ نَصْرَكُمْ وَ لَا أَنْفُسَهُمْ يَنْصُرُونَ. وَ إِنَّ تَدْعُوهُمْ إِلَى الْهُدَىٰ لَا يَسْمَعُوا وَ تَرَاهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَ هُمْ لَا يُبْصِرُونَ اعراف: ۱۹۷ و ۱۹۸. اِيضًا فرموده وَ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَ هُمْ يُخْلَقُونَ. أَمْوَاتٌ غَيْرٌ أَحْيَاءٍ وَ مَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ نحل: ۲۰ و ۲۱. و صدها آیه نظیر اینها که همه در رد معبودهای باطل آمده‌اند. خلاصه این بررسی آنستکه: خالق تمام موجودات خداست. مدبر تمام موجودات خداست. معبود همه عالم

خداست.

محل نزاع؛ ج ۴، ص: ۲۳

اختلاف پیامبران با مردم اغلب دربارهٔ معبود بوده نه دربارهٔ خالق. بعبارت دیگر مشرکان نوعاً بخداوند و خالق عالم عقیده داشتند ولی بتها و ارباب را اداره کنندهٔ عالم میدانستند و بآنها عبادت میکردند. پیامبران میگفتند: خدا هم خالق است و هم ربّ و مدبّر و عبادت هم خاصّ اوست. و باید او را رب العالمین دانست و باو پرستش کرد بتان تأثیری در امور عالم ندارند آفتاب و ماه و غیره همه آفریدهٔ خدا و مخلوق فرمانبراند و معبود نیستند. قرآن فرماید وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ ... عنكبوت: ۶۱. یعنی اگر از آنها بپرسی کدام کس آسمانها و زمین را آفریده و آفتاب

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۴

و ماه را رام کرده؟ حتماً حتماً میگویند: خدا. ایضا آیه ۲۵ لقمان و ۳۸ زمر و ۹ زخرف و ایضا وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ فَأَنَّى يُؤْفَكُونَ زخرف: ۸۷. اگر بپرسی که آنها را آفریده؟ حتماً حتماً گویند: خدا. و نیز اینکه میگفتند شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ لِيُقَرَّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى روشن میکند که بخدا و خالق عالم عقیده داشته‌اند. ایضا در سوره اعراف آیات ۵۹-۶۵-۷۳-۸۵- و در سوره هود آیات: ۵۰-۶۱-۸۴. از حضرت نوح، هود، صالح و غیره نقل شده که همه میگفتند: يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ معلوم میشود صحبت دربارهٔ وجود خدا نبوده و باو عقیده داشتند صحبت دربارهٔ معبود بود که میگفتند: شما را جز خدا معبودی نیست. حتی در جواب هود میگفتند: أَجِئْنَا لِنُعْبُدَ اللَّهَ وَحْدَهُ وَنَذَرَ مَا كَانَ يَعْبُدُ آبَاؤُنَا اعراف: ۷۰. آیا آمده‌ای تا فقط خدا را عبادت کنیم و از معبود پدران دست بر داریم و نیز روشن است که حضرت رسول صلی الله علیه و آله میفرمود «قولوا لا اله الا الله تفلحوا» علی هذا وجود خدا مفروغ عنه بوده و پیامبران سلام الله عليهم اصرار داشتند که باید خدا را همانطور که خالق است مدیر عالم بدانید و او را پرستش کنید لذا تبلیغات رسولان دربارهٔ ربوبیت و الوهیت بوده است گرچه دربارهٔ وجود خدا نیز بیشتر سخن گفته‌اند مخصوصاً در قرآن مجید. قرآن دربارهٔ اینکه تدبیر عالم و کارهای آن همه از خداست کلماتی شیرین و پر معنائی دارد از جمله فرموده وَأَنَّ إِلَىٰ رَبِّكَ الْمُنْتَهَىٰ. وَأَنَّهُ هُوَ أَضْحَكَكَ وَأَبْكَىٰ. وَأَنَّهُ هُوَ أَمَاتٌ وَأَحْيَا. وَأَنَّهُ خَلَقَ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنثَىٰ. مِنْ نَفْسِهِ إِذِ انشأنا. وَأَنَّ عَلَيْهِ النَّشْأَةَ الْأُخْرَىٰ. وَأَنَّهُ هُوَ أَعْنَىٰ وَأَقْنَىٰ. نجم: ۴۲-۴۸. یعنی: سرانجام بسوی اوست، او میگریاند، او میخنداند، او می میراند، او زنده میکند، او نر و ماده آفریده، خلقت آخرت نیز از اوست و بر عهدهٔ اوست، او بی‌نیاز

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۵

نموده و عطا کرده است. و از قول حضرت ابراهیم نقل میکند: خلقت و هدایتیم از اوست. او غذایم میدهد، او سیرابم میکند، و چون مریض شدم او شفایم میدهد. او میمیراندم و سپس زنده‌ام میکند. شعراء: ۷۸-۸۱. و صدها آیات دیگر که تدبیر کلیهٔ امور عالم را مخصوص خداوند میکنند. اَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ اعراف: ۵۴.

واسطه و شرک؛ ج ۴، ص: ۲۵

باید دانست واسطه غیر از شرک است. قرآن واسطه را قبول دارد. یعنی خداوند با واسطه‌ها و اسباب کار میکند. مثلاً گیاهان را بوسیلهٔ باران میرویانند، حیات را بوسیلهٔ نور خورشید تدبیر میکند، بندگان خود را بوسیلهٔ زمین روزی میدهد. مردگان را بوسیلهٔ ملک الموت قبض میکند، فرزندان را بوسیلهٔ پدر و مادر دنیا میاورد و هكذا ... چنانکه نماز، روزه، صدقه و اعمال نیک را وسیلهٔ تقرب قرار داده و بندگان را بوسیلهٔ پیامبران و امامان عليهم السلام هدایت فرموده است. اگر این واسطه‌ها و اسباب را در کارهای

خود مستقل بدانیم آن شرک است و اگر بگوئیم که: خدا آنها را آفریده و زیر نظر خود قرار داده و با اجازه و فرمان خدا کار میکنند و از خود استقلالی ندارند بلکه کُلُّ لَهُ قَانِتُونَ اند در این صورت مخالف قرآن سخن نگفته‌ایم مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ ... بقره: ۲۵۵. هیچ کس جز بامر و اذن خدا واسطه نیست. خدا بواسطه‌ها محیط است و آنها بهیچ وجه بعلم خدا احاطه ندارند. و فرموده مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ يونس: ۳. و ایضا قُلْ لِلَّهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعًا لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ زمر: ۴۴. در ما قبل این آیه فرموده أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ شُفَعَاءَ قُلْ أَوْ لَوْ كَانُوا لَا يَمْلِكُونَ شَيْئًا وَلَا يَعْقِلُونَ بت پرستان دو انحراف عمده

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۶

داشتند. یکی اینکه بتها را عبادت میکردند نه خدا را و خود میگفتند مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى ایضا میگفتند وَجَدْنَا آبَاءَنَا لَهَا عَابِدِينَ انبیاء: ۵۳. دیگر آنکه: بتها را شفعا و واسطه‌های تقرب و اسباب سود و زیان میدانستند و میگفتند «هَذَا شَفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ» قرآن در رد این دو قول میفرماید: اینها معبود نیستند معبود همان خالق و رب العالمین است و نیز خدا آنها را واسطه قرار نداده و هیچ کاره هستند إِنْ هِيَ إِلَّا أَسْمَاءٌ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ نجم: ۲۳. نه اینکه خدا اصلا در عالم، اسباب و واسطه نیافریده است.

احترام و شرک؛ ج ۴، ص: ۲۶

احترام و شرک دو چیز جداگانه هستند، محترم داشتن چیزی معبود قرار دادن آن نیست گفتیم: مشرکان خدا را عبادت نمیکردند و بتها را در تدبیر عالم مؤثر میدانستند. مثلا زیارت قبور پیامبران و امامان و صلحا و پدر و مادر و اینکه کسی صاحب قبر را شفیع آورده و بگوید: خدایا با احترام صاحب این قبر حوائج مرا بر آورده کن هیچ یک از اینها مصداق شرک نیست و گرنه رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ آنرا تحریم میکردند. ما نه بصاحب قبر عبادت میکنیم و نه او را در کاری از کارهای عالم مستقل میدانیم بلکه چون در راه رضای خدا قدم برداشته و با نفس مبارزه کرده و پیش خدا محترم است او را شفیع قرار میدهیم. خدا نیز او را شفیع قرار داده بعبارت دیگر میگوئیم: خدایا همانطور که ما را بوسیله این امام و این پیامبر هدایت فرموده بحق وی فلان درد ما را دوا کن و تو خود برای آنها حق قرار داده و فرموده‌ای وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ روم: ۴۷. درست است آنها بر تو حقی ندارند ولی تو این حق را برای آنها قرار داده‌ای و فرموده‌ای يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۷

الْوَسِيلَةَ مائده: ۳۵. همچنین تقبیل اعتاب مقدسه و تبرک بآنها هیچ یک مصداق شرک نیستند و هابی‌ها متوجه فرق میان احترام و شرک نشده از این کارها نهی میکنند و قبور بزرگان اهانت کرده‌اند. شاهد بارز این سخن حجر الاسود و کعبه است باتفاق اهل اسلام بوسیدن و دست مالیدن بحجر الاسود جایز و ثواب است و همچنین کعبه. و رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ حجر الاسود را استلام فرموده و بوسیده است. همچنین است طواف کعبه و غیره حال آنکه حجر-الاسود و کعبه فی نفسه لا یضر و لا ینفع اند این مطلب را در کتاب سیری در اسلام فصل شرک مفصلا توضیح داده‌ام. و در «عبد» فرق احترام و عبادت بیشتر روشن خواهد شد.

مشرکان و اهل کتاب؛ ج ۴، ص: ۲۷

قرآن همواره اهل کتاب را از مشرکان جدا کرده. مثل مَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَلَا الْمُشْرِكِينَ أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ ... بقره: ۱۰۵ ایضا لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ مُنْفَكِينَ حَتَّى تَأْتِيَهُمُ الْبَيِّنَةُ بَيِّنَةٌ: ۱. و نیز آیه إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ

أَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ فِي نَارِ جَهَنَّمَ بَيْنَهُ: ۶. و همچنین آیه لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا مائده: ۸۲. درست است که اهل کتاب عیسی را خدا و پسر خدا و نیز عزیر را پسر خدا میدانستند چنانکه در سوره مائده آیه ۱۷ و ۷۲ و سوره توبه آیه ۳۰ آمده و در «ابن» مفصلاً گذشت ولی با وجود این قرآن آنها را مشرکان نخوانده است بعبارت دیگر درباره آنها فرموده وَ أَنْتُمْ ظَالِمُونَ بقره: ۵۱. و نیز فرموده وَ أَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ آل عمران: ۱۱۰. و ایضا آنها را کافر خوانده و فرموده فَلَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْكَافِرِينَ بقره: ۸۹. ولی درباره آنها نفرموده اولئك هم المشركون. اهل کتاب در اصطلاح مشرک‌اند و در آیه اتَّخَذُوا أَوْلِيَاءَهُمْ وَ رُحْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۸

وَ مَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ توبه: ۳۱. بشرک آنها تصریح شده ولی در آیات گذشته چنانکه دیدیم آنها را از مشرکین جدا کرده و در احکام اسلامی نیز با مشرکان فرق دارند و از آنها جزیه مقبول است نه از مشرکان.

شُرک جلی و خفی؛ ج ۴، ص: ۲۸

شُرک جلی یکی از شرکهای سه‌گانه است که گذشت. شرک خفی آنست که غیر خدا را نیز در کارها مراعات بکنند مثلاً بگویند: اگر فلانی نبود عیال من ضایع میشد ولی اگر بگویند خدا فلانی را در کار من سبب کرد اشکالی ندارد آیه‌ایکه بر شرک خفی دلالت دارد این آیه است وَ مَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ یوسف: ۱۰۶. یعنی با اینکه بخدا ایمان دارند مشرک‌اند. در تفسیر عیاشی ذیل این آیه از حضرت صادق علیه السلام نقل شده: آن شرک، قول شخص است که میگوید: اگر فلانی نبود هلاک میشدم، اگر او نبود بفلان بلا گرفتار میشدم، اگر فلانی نبود عیالم از بین میرفت، آیا نمی‌بینی که برای خدا در ملکش شریک قرار داده که او را روزی میدهد و از بلا میرهاند. راوی گویند گفتیم: میگوید اگر خدا بواسطه فلانی بر من منت نمی‌نهاد هلاک میشدم. فرمود: آری این عیب ندارد. ایضا از امام باقر علیه السلام نقل شده که فرمود: آن شرک طاعت است نه شرک بندگی، آن در گناهی است که مرتکب میشوند در آنها بشیطان اطاعت کردند و غیر خدا را در طاعت خدا شریک قرار دادند. و شرک عبادت اینست که غیر خدا را عبادت کنند. ایضا اینگونه روایات در تفسیر عیاشی و کافی باب شرک نقل شده است. اینکه امام علیه السلام فرمود شرک طاعت است در بعضی آیات بمطیع غیر خدا مشرک اطلاق شده است مثل وَ إِنِ اطَّعْتُمْهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ انعام: ۱۲۱.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۹

سیری در بعضی آیات؛ ج ۴، ص: ۲۹

دَعَا اللَّهَ رَبَّهُمَا لَئِنْ آتَيْنَاهُمَا صَالِحًا لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ. فَلَمَّا آتَاهُمَا صَالِحًا جَعَلَا لَهُ شُرَكَاءَ فِيمَا آتَاهُمَا اعراف: ۱۹۰. بنظر میاید مراد از این آیه شرک خفی و مراعات غیر خدا با خدا باشد. این در نوع بشر بسیار معمول است چون در مخمسه و لا علاجی واقع شود بخدا روی آورد و چون از بلا رهایی یابد باز بعوامل متوسل شده و مشرک میگردد چنانکه آیه ذیل این واقعیت را روشن میکند... إِذِ ان مَسَّكُمْ الضُّرُّ فَإِلَيْهِ تَجْتَرُونَ. ثُمَّ إِذِ ان كَشَفَ الضُّرَّ عَنْكُمْ إِذِ ان فَرِيقٌ مِّنْكُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ نحل: ۵۴. بنظر میاید در اینگونه موارد نیز اگر بعد از رفع خطر بگوئیم: خدا نجات داد یا خدا فلان چیز را سبب قرار داد شرک نورزیده‌ایم. باید دانست در تأثیر اسباب عادی هزاران شرطها وجود دارد که ترتیب آنها جز باراده خدا میسر نیست لذا اعتماد باسباب شرک است مگر آنطور باشد که گفته شد. این سخن رمز فهم بسیاری از آیات شرک است و نظیر آنها در «رزق» میتوان دید. ناگفته نماند: در ذیل آیه ما نحن فیه پنج آیه درباره مشرکین و بت پرستان است. میشود گفت: آن پنج آیه مطلبی جداگانه‌اند و آیه مورد بحث مطلبی دیگر. و میشود ذیل مطلب

فوق باشند النهایه مطلب بتدریج وسیع گردیده تا بت پرستان و شرک جلی نیز ذکر شده است. إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا نساء: ۱۱۶. إِنَّهُ مَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ وَمَأْوَاهُ النَّارُ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ مائده: ۷۲. این دو آیه صریح‌اند در اینکه آنکه از دنیا مشرک برود گنااهش قابل غفران نیست و اهل آتش است. ولی بضرورت اسلام ثابت است اگر مشرک توبه کند گنااهش آمرزیده میشود. گفته‌اند: علت عدم غفران مشرک آنست که خلقت خداوندی بر اساس عبودیت و ربوبیت است چنانکه

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۰

فرموده و مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ ذاریات: ۵۶. و با شرک عبودیت نیست. (یعنی رابطه خلقت با خدا قطع شده است). ناگفته نماند آیه اول جز شرک همه گناهان را قابل آمرزش معرفی میکند. علی هذا گناهان دیگر ممکن است بوسیله شفاعت و اعمال صالحه و رحمت خداوند بخشوده شوند و قید «لِمَنْ يَشَاءُ» در جمله «وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ» شاید اشاره بهمین اسباب باشد چنانکه از موارد دیگر روشن میشود. در تفسیر عیاشی از حضرت صادق علیه السلام نقل است که فرمود: هر چیز در استثناء این آیه داخل شده است و در روایتی دیگر از آنحضرت آمده کبائر در استثناء داخل شد. بقیه در «غفر». إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هَذَا ... توبه: ۲۸. میزان از مجمع نقل میکند هر چیز قذارت دار نجس است گویند: رجل نجس - امرأه نجس - قوم نجس، علت عدم جمع مصدریت است. آنگاه فرموده: نهی از دخول مسجد بحسب فهم عرفی آنست که مسلمین از اینکار مانع شوند و تعلیل عدم دخول با نجس اعتبار نوعی قذارت و پلیدی در مشرکان است مثل اعتبار نوعی از طهارت برای مسجد الحرام. این قذارت هر طور باشد غیر از نجاست معمولی است که حکم شده با آنها با رطوبت نمیشود ملاقات کرد تمام شد. یعنی نجس بمعنی پلید است و آیه نجاست مشرکان را نمیرساند.

شری: ج ۴، ص: ۳۰

شری: (بر وزن علم) خریدن. فروختن. در مجمع ذیل آیه وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي ... فرموده: شراء از اضرار است و در خریدن و فروختن هر دو بکار رود. همچنین است قول صحاح و قاموس و اقرب، مصدر آن شراء و شری است. ایضا اشتراء بمعنی خریدن و فروختن است چنانکه در قاموس و اقرب

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۱

گوید. وَ شَرَوْهُ بِثَمَنِ بَخْسٍ يَوْسُفَ: ۲۰. یعنی او را بقیمت ناقصی فروختند ایضا وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ بقره: ۲۰۷. که بمعنی فروختن است. و آن در لیلۃ المبيت درباره علی علیه السلام نازل شده است (تفسیر عیاشی). اشتراء در آیات بِنَسِيْمَا اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ بقره: ۹۰. وَ اشْتَرَوْا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا آل عمران: ۱۸۷. و سایر آیات بمعنی فروختن است. در جاهائیکه بمعنی فروختن است کلمه مقارن باء مبيع است مثل وَ لَا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا بقره: ۴۱. و آنجا که بمعنی خریدن باشد، مقرون بباء بمعنی قیمت و ثمن است نحو اشْتَرُوا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى بقره: ۱۶.

شطأ: ج ۴، ص: ۳۱

شطأ: شاخه کوچک (جوانه) وَ مَثَلُهُمْ فِي الْإِنجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَى عَلَى سُوقِهِ فَفُتِحَ: ۲۹. شطأ را اهل لغت فراخ النخل و الزرع گفته‌اند منظور از آن شاخه‌های کوچک و جوانه‌هاست که برای اولین بار از زمین یا از شاخه میرویند یعنی مثل یاران محمد صلی الله علیه و آله در انجیل مانند زرعی است که شاخک خود را رویانید و نیرومند کرد تا سخت شد و بر ساقه‌های خود ایستاد. بعضی از قراء آنرا در آیه بفتح طاء خوانده‌اند. شطأ: جانب. حاشیه نودی مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ

الشَّجَرَةَ أَنْ يَأْتِيَنَّكَ مِنْهَا مَوْسَىٰ قَصص: ۳۰. از حاشیه راست وادی در بقعه مبارک از درخت ندا شد: ای موسی. این کلمه تنها یکبار در قرآن یافته است.

شطر: ج ۴، ص: ۳۱

شطر: این کلمه را نصف، وسط، جهت و بعض معنی کرده‌اند مثلاً. در قاموس گوید «الشطر: نصف الشيء و جزئه ... و الجمعه و الناحیه». مجمع آنرا جهت و طرف گفته و دو شعر در این باره نقل کرده از جمله: و قد اظلم من شطر ثغر کم هول له ظلم یغشاکم قطعاً یعنی. از طرف سرحداتان ترسی بر شما

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۲

سایه افکنده که پاره‌های ظلمت آن شما را می‌پوشاند. فَلَنَوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَ حَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ ... بقره: ۱۴۴. این کلمه پنج بار در قرآن مجید آمده است بقره آیات ۱۴۴، ۱۴۹، ۱۵۰. اگر آنرا بمعنی طرف بگیریم چنانکه در مجمع و المنار گفته آنوقت قبله مسجد الحرام است نه فقط کعبه و اگر بعض معنی کنیم شامل ابعاض مسجد الحرام از جمله کعبه خواهد شد. بعقیده المیزان شطر بمعنی بعض است و شطر مسجد الحرام کعبه است و اینکه «فَوَلِّ وَجْهَكَ الْكِعْبَةَ» یا «فَوَلِّ وَجْهَكَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ» نیامده مقابله با قبله سابق مراد است که آنهم شطر مسجد اقصی یعنی همان سنگ معروف بود. پس شطر مسجد الاقصی به شطر المسجد الحرام که کعبه باشد تبدیل شده است. باقی مطلب در «قبله» دیده شود.

شطط: ج ۴، ص: ۳۲

شطط: تجاوز از حد و اندازه (اقرّب) راغب گوید: از آن با جور تعبیر آورده‌اند در نهایت ظلم و دوری از حق گفته است. فَاحْكُم بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَلَا تُشْطِطْ ص: ۲۲. میان ما بحق داوری کن و حکم بجور نکن و از حق دوری منما. لَقَدْ قُلْنَا إِذًا شَطَطًا كهف: ۱۴. آنوقت قول باطل و دور از حق گفته‌ایم.

شیطان: ج ۴، ص: ۳۲

اشاره

شیطان: دور شده. متمرد. این کلمه بصورت مفرد هفتاد بار و بصورت جمع (شیاطین) هیجده بار در قرآن مجید آمده است (المعجم المفهرس) و بررسی در آن از چند جهت لازم است:

معنای لغوی؛ ج ۴، ص: ۳۲

بعقیده طبرسی و راغب و ابن اثیر و دیگران نون شیطان اصل کلمه است و آن از شطن یشطن می‌باشد شطن چنانکه سه دانشمند فوق و جوهری گفته بمعنی دور شدن است «شطن عنه: بعد» علی هذا شیطان بمعنی دور شده از خیر است چنانکه در مجمع البعید من الخیر گفته است.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۳

بقول بعضی نون آن زاید و اصل آن از شاط یشیط است و آن بمعنی هلاکت یا شدت غضب است (نهایه) ولی محققین این قول را قبول ندارند. آنگاه آنرا شیطان معروف و بمعنی هر متمرد و طاغی گرفته‌اند اعم از آنکه از جنّ باشد یا انس یا جنبندها. بنظر

نگارنده: شیطان وصف است نه اسم خاص آن روح شریر و بمناسبت دوری از خیر و از رحمت حق تعالی وصف شیطان بر او اطلاق شده است چنانکه نظیر این کلمه در «بلس - ابلیس» گذشت و توصیف آن با رجیم (مطرود) شاهد این مطلب است.

شیطان از ملائکه است یا از جن؟! ج ۴، ص: ۳۳

صریح آیه و اِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا اِلَّا اِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ اَمْرِ رَبِّهِ» كهف: ۵۰ آنست که شیطان از نوع جن است و روایاتی در این باره نقل شده است از جمله در تفسیر عیاشی ذیل آیه ۳۴ بقره از حضرت صادق علیه السلام نقل شده: جمیل بن دراج از آنحضرت پرسید آیا ابلیس از ملائکه بود یا کاری از آسمانرا عهده‌دار بود؟ فرمود: از ملائکه نبود و کاری از آسمانرا مباشرت نداشت. از جن بود در میان ملائکه. فرشتگان چنان میدانستند که او از آنهاست. خدا میدانست که از آنها نیست چون بسجده مأمور شد از او واقع شد آنچه واقع شد. در مجمع ذیل آیه ۳۴ بقره از شیخ مفید رحمه الله نقل شده که گوید: او از جن بود و از ملائکه نبود در این باره از ائمه هدی علیهم السلام روایات متواتر نقل شده و این قول مذهب امامیه است (تمام شد). از طرف دیگر ظهور استثناء در آیه «وَ اِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا اِلَّا اِبْلِيسَ» ... بقره: ۳۴. و آیات دیگر که این سیاق را دارند. آن است که او از ملائکه بود و گرنه دستور باو شامل نمیشد و جائی برای عتاب و طرد نداشت و حق داشت که بگوید خطاب شامل من نبود. در خطبه ۱۹۰ نهج البلاغه صریحا

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۴

او را ملک گفته است و آن چنین است «کَلَّا مَا كَانَ اللّٰهُ سَبْحَانَهُ لِيَدْخُلَ الْجَنَّةَ بَشَرًا بَا مَرٍ اَخْرَجَ بِهَا مِنْهَا مَلَكًا». در مجمع ذیل آیه فوق فرموده: شیخ طوسی ملک بودن او را اختیار فرموده و آن در ظاهر تفاسیر ما از امام صادق علیه السلام نقل شده. و آن از ابن عباس و ابن مسعود و قتاده منقول است (تمام شد). بنظر نگارنده چنانکه در «بلس» گذشت جن و ملائکه از یک حقیقت‌اند و اختلاف صنفی و وصفی دارند به «ابلیس» رجوع شود در اینصورت اطلاق جن و ملک هر دو باو صادق است این مطلب را المنار نیز گفته و قول راغب در ذیل نقل خواهد شد. اگر گوئی: درباره ملائکه هست «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ. لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَ هُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ» انبیاء: ۲۶ و ۲۷. پس چطور شیطان نافرمانی کرد؟ گوئیم: این سخن در «ملک» بررسی خواهد شد و اشکالی ندارد که صنف جن از ملائکه اهل گناه باشند. چنانکه در سوره جن هست. راغب در مفردات گوید: جن بدو وجه گفته میشود یکی روحانی که از دیده پنهان‌اند در این صورت ملائکه و شیاطین داخل در جن‌اند هر ملک جن است ولی هر جن ملک نیست (محل حاجت تمام شد). ولی اگر ملک و جن از یک حقیقت نباشند ناچار باید گفت: او از جن بود نه از ملائکه زیرا آیه فوق الذکر در جن بودن او صریح و غیر قابل تأویل است.

حدود تسلط شیطان؛ ج ۴، ص: ۳۴

در کیش ثنویت ایران قدیم اهریمن خالق مطلق بدیها و شرور و آفات و موجودات زیان آور از قبیل مار، عقرب و غیره است، ممکن است بعضی خیال کنند: شیطان در قرآن و اسلام مرادف اهریمن در عقیده ایران باستان است. ولی این اشتباه محض است. شیطان و جن نقشی در کار خلقت ندارند. خالق تمام اشیاء خداوند است و

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۵

کسی جز خدا در کار خلقت و تدبیر آن استقلالی ندارد چنانکه مفصلا در «شرک» و کلمه «الله» گذشت. قرآن در مقام ذم و رد چنین افکار باطل فرموده «وَ جَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَاءَ الْجِنِّ وَ خَلَقَهُمْ وَ خَرَقُوا لَهُ بَنِينَ وَ بَنَاتٍ بِغَيْرِ عِلْمٍ سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى عَمَّا يُصِفُونَ» انعام: ۱۰۰.

ایضا فرموده «وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا وَلَقَدْ عَلِمَتِ الْجِنَّةُ إِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ» صافات: ۱۵۸. آنچه شیطان و اعوان او داده شده از حول و قوه الهی است و آنها مطلقا استقلالی ندارند گرچه در علت تفویض قدرت و وسوسه بآنها سخن بسیار است. حدود تسلط شیطان و شیاطین فقط وسوسه قلبی و بهتر نمایاندن بدیها و بالعکس است و جز این تسلطی ندارند و در قرآن مجید هر چه در کار آنها گفته شده برگشت همه بر این اصل است. چنانکه شیطان خود در روز قیامت بمردم خواهد گفت «مَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي» ... ابراهیم: ۲۲. یعنی من بر شما تسلطی نداشتم جز آنکه شما را خواندم و از من قبول کردید. چنانکه در «سلطان» تحت عنوان تسلط شیطان مفصلا گذشت. و آیات «فَوَسَّوَسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ» ... اعراف: ۲۰. «يَعِدُهُمْ وَيُمْنِيهِمْ وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا» نساء: ۱۲۰. «وَإِذْ زَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ» انفال: ۴۸. «الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ» ... بقره: ۲۶۸. و آیات دیگر همه راجع باین مطلب‌اند. و این قدرت از جانب خدا اعطا شده ولی چند آیه هست که باید بررسی شوند. اول آیه «الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ» بقره: ۲۷۵. در «خبط» مفصلا در این باره صحبت شد رجوع شود و گفته شد که المنار شیطان را در آیه میکرب دانسته و بعقیده المیزان: اشعار آیه بدخالت جنّ در بعضی از دیوانگان قطعی است.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۶

دوم آیاتی که نسیان را شیطان نسبت میدهند نحو «وَأِمَّا يُنَسِّئَكَ الشَّيْطَانُ فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرِیْ مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِیْنَ» انعام: ۶۸. ایضا آیه ۴۲ یوسف، ۶۳ کهف، ۲۰۱ اعراف. شاید این نسیان در اثر وسوسه‌های مخصوص باشد و شاید شیطان این تسلط را نیز دارد. سوم آیه «أَتَى مَسْنَى الشَّيْطَانِ بُنْصَبٍ وَعَذَابٍ» ص: ۴۱. در «ایوب» احتمال دادیم که شاید منظور وسوسه شیطان است که او را با القاء وسوسه رنج میداد نه اینکه شیطان سبب بیماری او بود. چهارم «وَمَنْ يَعِشْ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمَنِ نَقِيضٌ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ» زخرف: ۳۶. و آیه «أَلَمْ تَرَ أَنَا أَرْسَلْنَا الشَّيَاطِیْنَ عَلَى الْكَافِرِیْنَ تَوَزُّهُمُ أَرْأَ» مریم: ۸۳. در این دو آیه نیز تحریک شیطان و قرین بودنش بوسیله وسوسه است با اضافه اینکه خداوند در صورت کوری از ذکر خدا و کفر بآیات شیطان را مسلط میکند.

حکایت تمرّد شیطان؛ ج ۴، ص: ۳۶

حکایت عصیان این روح شریر در جاهای متعدد از قرآن کریم نقل شده ما آنرا از سوره اعراف نقل میکنیم: ای بشر ما شما را اندازه گرفته و صورت دادیم، سپس بملائکه گفتیم بآدم سجده کنید (و اعتراف نمائید که او لایق خلافت الله در زمین است). ملائکه سجده کردند (و اعتراف کرده خاضع شدند) مگر ابلیس که از ساجدان نبود. خدا فرمود: ابلیس چه مانع شد تو را که سجده نکردی؟ گفت: من از او بهترم که مرا از آتش بخصوصی آفریده‌ای ولی او را از گل مخصوص (این استدلال از او بی جا و باطل بود که برتریّت در اثر استعداد و کار است و آدم استعداد خلافت خدائی داشت نه او). خدا فرمود: از آنجا فرو شو تو را نرسد که در اینجا بزرگی کنی برون شو که تو از حقیران هستی. گفت: مرا تا روزیکه از نو زنده

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۷

میشوند مهلت بده. فرمود: تو از مهلت شد گانی. (منظورش آن بود که مرا فعلا از بین ببر و گرفتار منما خدا در جواب فرموده «إِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِیْنَ» گویا منظور اینست که وجود تو طوری است که نخواهی مرد بلکه از زمره آنانیکه از مردن مهلت دارند و شاید غرض آنستکه مهلت دادیم. شیطان چون این مهلت را فهمید) گفت: پروردگارا در قبال اینکه مرا بفساد انداختی برای کمین آنها در راه راست تو خواهم نشست سپس از جلو و پشت سرشان و از راست و چپ بسوی آنها خواهم آمد، طوریکه بیشتر آنها را بنده شکر گزار خواهی یافت. خدا فرمود: «از اینجا مذموم و مطرود بیرون شو هر که از مردم پیروی تو کند حتما حتما جهنم را از شما پر خواهم کرد» اعراف: ۱۱-۱۸. بنظر المیزان این حکایت و اغفال شدن آدم حاکی از روابط واقعی میان نوع انسان و ملائکه و ابلیس است که بصورت امر، امثال، طرد، رجم، سؤال و جواب آمده است. غرض المیزان ظاهرا آنست که امر و نهی و خطاب بابلیس و

گفتگوی او با خدا در بین نبوده بلکه واقعیت باین صورت ذکر شده است. در المنار ج ۸ ص ۳۲۹ گوید: آن (خطاب خدا و جواب شیطان و عصیان و نهی آدم) بیان واقعی صفت طبیعت بشر و طبیعت شیطان و استعداد و کارهای آندو است. سخن المنار و میزان جواب اشکال بعضی مفسران است که گفته‌اند: خدا چگونه با ابلیس خطاب کرد؟! آیا بوسیله ملائکه بود یا مطالب را در لوح محفوظ میدید؟! و آیا این عرضه را داشت که خدا او را طرف سؤال و جواب قرار بدهد؟ (مشروح اشکال مفسران).

چرا این تسلط بشیطان داده شد؟! ج ۴، ص: ۳۷

عالم ایجاد با همه وسعت و کثرت اجزاء، بهم دیگر مربوط و آخرش باولش معطوف است. این ارتباط در حکمت الهی بطور ضرورت باید با

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۸

تنافی و تضاد یا با کمال و نقص و وجدان و فقدان و رسیدن و حرمان باشد. اگر شرّ، فساد، رنج، فقدان، نقص، ضعف و امثال اینها در عالم نبود، برای خیر، صحت، راحت، وجدان، کمال و قدرت مصداقی نبود و چیزی از آنها درک نمیشد. اگر شقاوت نبود سعادت یافت نمیشد، اگر معصیت نبود طاعتی محقق نمیگردید و اگر قبح و ذمّ نبود مدح و حسن پیدا نمیشد و هرگاه عقاب نمی بود ثواب حاصل نمیشد. و اگر دنیا وجود نداشت آخرتی متکون نمیشد. اطاعت مثلا امثال امر خداست اگر عدم امثال ممکن نبود فعل ضروری میشد و در آنصورت امر خدائی معنائی نداشت و تحصیل حاصل میشد. و آنگاه برای طاعت معنائی نمی ماند و با عدم طاعت و عصیان، مدح و ذمّ و ثواب و عقاب باطل میگردید و سپس دین، شریعت و دعوت و آنگاه نبوت و رسالت و اجتماع و مدنیّت و انسانیت سپس هر شیء. باطل میشد. از اینجا روشن میشود که وجود شیطان داعی بر شرّ و معصیت از ارکان نظام عالم انسانی است که بر سنت اختیار جاری است. شیطان مثل حاشیه‌ای در کنار صراط مستقیم که باید انسان آنرا برود واقع شده است و معلوم است که استقامت صراط با حاشیه‌ایکه خارج از اوست معین میشود. (تلخیص از میزان ج ۸ ص ۳۶-۳۷).

جنود و اولاد شیطان؛ ج ۴، ص: ۳۸

شیطان در اضلال بشر تنها نیست بلکه اعوان و انصار دارد قرآن فرموده: شیطان و دار و دسته‌اش شما را از محلی می‌بیند که شما آنها را نمی‌بینید «إِنَّهُ يَرَاكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُ مِنْ حَيْثُ لَا تَرَوْنَهُمْ» اعراف: ۲۷. و در جای دیگر فرموده: آیا او و ذریه‌اش را دوستان غیر از من میگیرید حال آنکه آنها بشما دشمن‌اند «أَفَتَتَّخِذُونَهُ وَذُرِّيَّتَهُ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِي وَهُمْ لَكُمْ عَدُوٌّ» کهف: ۵۰.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۹

و در جای دیگر فرموده: بتها و اغواء شدگان و جنود ابلیس همه برو در آتش افتند «فَكُتِبَ عَلَيْكُمُ الْمَقْتُلُ وَ لَكُمْ عَلَيْهِمْ كِتَابٌ وَأَنْبِيَاءٌ مُرْسَلِينَ لِقَوْمِكُمْ هَؤُلَاءِ لَعَنَّا لَعْنَةَ آدَمَ الْفَاسِقِينَ إِذْ جَعَلْنَا الْبَشَرَ مِنْ طِينٍ ثُمَّ جَعَلْنَاكُمْ نُفُوسًا حَيَّةً وَ زَكَاةً وَسَخَّرْنَاكُمْ لِآدَمَ وَ جَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ وَ لَعَنَّا قَبْلَ آدَمَ الْفَاسِقِينَ» شعراء: ۹۴ و ۹۵. هکذا تمام آیاتی که نسبت اضلال و اغفال را بشیاطین میدهند. در اینصورت همانطور که ملک الموت اعوان و انصار دارد و یک جا آمده «قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ» سجده: ۱۱. و در جای دیگر فرموده «تَوَفَّاهُ رُسُلُنَا وَ هُمْ لَا يُفَرِّطُونَ» انعام: ۶۱. و میدانیم که دیگران اعوان ملک الموت‌اند همچنین شیطان نیز جنود و اعوان دارد و از عنوان «جُنُودُ إِبْلِيسَ» بدست میاید که تمام ارواح شریره از ابلیس که رئیس آنهاست پیروی میکنند. روایات اهل بیت علیهم السلام در این باره زیاد است برای نمونه بسفینه البحار لفظ «بلس» و «شطن» رجوع شود. از حضرت صادق علیه السلام نقل شده: قسم بخدائیکه محمد صلی الله علیه و آله را بحق فرستاد عفريت‌ها و ابلیس‌ها بر مؤمن بیشتر از زنبوران بر گوشت‌اند مؤمن از کوه محکمتر است، کوه را با تبر میتوان تراشید ولی مؤمن از دین خود کم نمیکند.

لفظ شیطان بانس نیز گفته میشود؛ ج ۴، ص: ۳۹

بانسانهای دور از حق و متمرد شیطان اطلاق میشود در قرآن کریم نیز یافته است مثل «وَإِذِ الْإِنسَانُ أَلْفًا شَاطِئِينَ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ» بقره: ۱۴. ایضا «وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَاطِئِينَ الْإِنسِ وَالْجِنِّ» انعام: ۱۱۲. درست است که در اینگونه موارد شیطاین بدون الف و لام عهد است و در شیطاین معروف نیز بدون الف و لام آمده است مثل «وَ حَفِظْنَاهَا مِنْ كُلِّ شَاطِئَانٍ رَجِيمٍ» حجر: ۱۷. و مثل «نَقِصُ لَهُ شَاطِئَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ» زخرف: ۳۶. در اینصورت شاید مراد از الشیطان یا الشیطاین انسانها باشند باید در این باره در آیات دقت بیشتر کرد. مثلاً شاید مراد از «وَ اتَّبِعُوا مَا تَتْلُوا الشَّاطِئِينَ عَلَيَّ مُلْكٍ سَلِيمَانَ...»

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۴۰

بقره: ۱۰۲. «وَإِنَّ الشَّاطِئِينَ لَيُؤْحُونَ إِلَيَّ أُولِيَاءِهِمْ» ... انعام: ۱۲۱. انسانهای متمرد باشند. نگارنده این احتمال را نزدیک بیقین میداند.

خاتمه؛ ج ۴، ص: ۴۰

مطالب دیگری درباره شیطاین و شیطان هست از قبیل رانده شدن از آسمانها، کار کردن برای حضرت سلیمان و غیره مثل «وَ مِنَ الشَّاطِئِينَ مَنْ يَغْوُونَ لَهُ» ... انبیاء: ۸۲. که در جن گذشت و در جاهای مناسب ذکر شده است.

شعب؛ ج ۴، ص: ۴۰

شعب: جمع کردن. متفرق کردن. در اقرب آنرا جمع، تفریق، اصلاح، افساد معنی کرده و گوید در هر دو ضد بکار میرود همچنین است قول مجمع. شعبه بمعنی تکه و قسمت است چنانکه در نهایی آمده «الْحَيَاءُ شُعْبَةٌ مِنَ الْإِيمَانِ» و از ابن مسعود نقل کرده: «الشَّبَابُ شُعْبَةٌ مِنَ الْجَنُونَ». جمع آن شعب (بر وزن سرد) و شعاب است. «انْطَلِقُوا إِلَى ظِلِّ ذِي ثَلَاثِ شُعَبٍ لَا ظِلِّ لَ» مرسلات: ۳۰. یعنی بروید بسوی سایه‌ایکه سه شعبه دارد و سایه افکن نیست مراد از این ظل ظاهرا دود است که در آیه دیگر آمده «وَأَصْحَابُ الشُّمَالِ مَا أَصْحَابُ الشُّمَالِ فِي سَمُومٍ وَ حَمِيمٍ. وَ ظِلٌّ مِنْ يَحْمُومٍ لَا بَارِدٍ وَ لَا كَرِيمٍ» واقعه: ۴۱-۴۴. درست روشن نیست که علت سه شاخه بودن آن چیست و الله اعلم. «إِنَّا أَنبَأْنَا النَّاسَ إِذَا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَ أَنْثَى وَ جَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَ قَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ» حجرات: ۱۳. درباره شعب (بر وزن علم و فلس) که جمع آن شعوب است سه قول هست یکی قبیله بزرگ. در مجمع گوید: آن طائفه بزرگی است مثل مضر و ربیع و قبائل از آن کمتر است مثل تیره بکر از ربیع و تمیم از مضر و این قول اکثر مفسران است. دوم آنکه شعب کمتر از قبیله است راغب گوید: شعب قبیله‌ای است که از طائفه واحد منشعب باشد جمع آن شعوب است. سوم آنکه شعوب عجم و قبائل

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۴۱

عرب است در صافی فرموده بقول قمی شعوب عجم و قبائل عرب است و در مجمع آنرا از امام صادق علیه السلام نقل کرده از ابو عبیده نقل شده: شعوب عجم است و اصل آن از تشعب است که نسب عجم بسیار پراکنده است. و نیز بمعنی قبائل مختلط آمده است چنانکه در اقرب هست. زمخشری در کشاف گوید: شعب بالاترین طبقه از طبقات ششگانه است که در عرب هست و آنها عبارتند از: شعب، قبیله، عماره، بطن، فخذ و فصیله. شعب جامع قبائل، قبیله جامع عمائر، عماره جامع بطون، بطن جامع افخاذ، فخذ جامع فصائل میباشد: خزیمه شعب، کنانه قبیله، قریش عماره، قصی بطن، هاشم فخذ و عباس فصیله است. آنرا شعوب گفته‌اند که قبائل از آن منشعب گردیده است. این کلام را در اقرب الموارد نیز از کشاف نقل کرده. و آن در صحاح نیز نقل شده ولی فصیله در مرتبه سوم آمده است. بنظر نگارنده مراد از شعوب جماعت‌های مختلط است که تیره و طائفه در آنها ملحوظ نیست و شعبه‌ها و فرقه‌ها

هستند که امروز آنرا ملت میگوئیم استعمال عرب فعلا چنین است و آنرا بجای ملت بکار میبرند و میگویند: الشعب الايراني، الشعب المصري. و قبائل همان تیره‌ها و طائفه‌ها و خانواده‌های بزرگ‌اند. در اول آیه کلمه «يَا أَيُّهَا النَّاسُ» روشن میکند که خطاب بعموم جهانیان است نه فقط عرب و موقع نزول قرآن عرب قبیله‌ها بود و دیگران ملتها یعنی: ای مردم ما شما را ملتها و قبیله‌ها گردانیدیم تا یکدیگر را بشناسید و معاملات و مواصلاات داشته باشید و همه را از یک نر و ماده آفریده‌ایم. غرض از آیه ظاهرا نفی تفاخر با انساب و احساب است و همه مردم یکسان‌اند و احترام و اکرام با تقوی است.

شعيب: ج ۴، ص: ۴۱

شعيب: یکی از پیامبران نامی که اسم مبارکش یازده بار در قرآن

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۴۲

مجید آمده است. او بمردم مدین مبعوث شده بود «وَإِلَىٰ مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا» اعراف: ۸۵. پس از تبلیغات طاقت فرسا عده‌ای بشعيب ايمان آوردند و دیگران او را تکذیب کردند سر انجام او و مؤمنان از عذاب نجات یافته و دیگران بسخط خدا گرفتار گردیدند «وَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا نَجَّيْنَا شُعَيْبًا وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَ أَخَذَتِ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَاثِمِينَ» هود: ۹۴. در این آیه هست که آنها را صیحه گرفت در سوره عنکبوت هست «فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ» (آیه ۳۷) و در جای دیگر آمده «فَأَخَذَهُمْ عَذَابٌ يَوْمَ الظُّلَّةِ» ... شعراء: ۱۸۹. از مجموع این سه آیه بدست می‌آید: ابر عذاب در آسمان ظاهر شده سپس رعد و برقی مهیب بر خاسته بطوریکه از شدت صدای رعد همه بلرزه افتاده و بیجان شده‌اند و شاید صاعقه هم آنها را گرفته است. شعيب همان است که دختر خویش را بموسی تزویج کرد چنانکه مشروحا در سوره قصص آمده است. گرچه در آن سوره نام شعيب ذکر نشده ولی مسلم گرفته‌اند که مراد از «شیخ کبیر» شعيب است و موسی از مصر بمدین آمده بود که فرموده «وَلَمَّا وَرَدَ مَاءَ مَدْيَنَ وَ جَدَّ عَلَيْهِ أُمَّةٌ مِّنَ النَّاسِ يَسْتَفْتُونَ» قصص: ۲۳. و گفتیم که آنحضرت باهل مدین مبعوث شده بود. نام مبارک شعيب در قرآن بدین قرار است: اعراف: ۸۵، ۸۸، ۹۰، ۹۱، ۹۲. هود: ۸۴، ۸۷، ۹۱، ۹۴. شعراء: ۱۷۷. عنکبوت: ۳۶. نام این پیامبر بزرگ در تورات فعلی رعوییل است که دختر خویش را بموسی داد (سفر خروج باب دوم بند ۱۸) در روایات اسلامی هست که شعيب عليه السلام از شوق خدا آنقدر گریست تا چشمانش نابینا گردید. شاید مراد آزرده شدن و کم نور شدن چشمانش باشد.

شعر: ج ۴، ص: ۴۲

شعر: (بفتح ش) موی. «وَمِنْ أَصْوَابِهَا وَأَوْبَارِهَا وَأَشْعَارِهَا أَثَاثًا»

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۴۳

وَمَتَاعًا إِلَىٰ حِينٍ» نحل: ۸۰. صوف در گوسفند، و بر در شتر و شعر در بز است یعنی از پشمها و کرکها و موهای چهارپایان اثاث خانه و متاع تهیه میکنید تا وقتی که در دنیا هستید.

شعر: ج ۴، ص: ۴۳

اشاره

شعر: (بکسر-ش) دانستن. زیرکی «شعر شعرا: علم به- شعر لکذا: فطن له» و در نزد اهل عربیت کلامی است که وزن و قافیه داشته باشد (اقرّب الموارد). طبرسی ذیل آیه ۱۵۴ بقره فرموده: شعور اول علم است از راه مشاعر و حواس ... و بقولی شعور ادراک دقیق

است مأخوذ از شعر بمعنی موی که دقیق و نازک است و از آن است شاعر که باقائمه وزن و نظم متفطن است طوریکه دیگران نیستند. راغب گوید: شاعر بعلت فطنت و دقت معرفت شاعر نامیده شده. شعر در اصل علم دقیق است... و در تعارف نام کلام موزون و قافیه‌دار شده، شاعر آنست که صنعت شعر داند. خلاصه آنکه: شعر در اصل بمعنی دانستن و توجه خاص است و در اصطلاح بکلام موزون و قافیه‌دار اطلاق میشود که در آن دقت و ذوق مخصوص بکار رفته است. شاعر گوینده چنین کلامی است. باید اضافه کرد که شعر بیشتر توأم با تخیلات است که در خارج مصداق حقیقی ندارند و شاعر بقدرت خیال خویش آنها را در قالب الفاظ ریخته است علی هذا باید شعر را کلام خیالی و شاعر را خیال پرداز بگوئیم، کفار مکه که رسول خدا صلی الله علیه و آله را شاعر میگفتند منظورشان آن بود که این شخص خیال پرداز است و کلماتش واقعیت ندارد. چنانکه خواهد آمد. «بَلْ أَحْيَاءٌ وَ لَكِنَّ لَّا تَشْعُرُونَ» بقره: ۱۵۴. «وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَ مَا يَشْعُرُونَ» بقره: ۹. شعر در اینگونه آیات بمعنی دانستن و درک است «وَ لِيَتَلَطَّفَ وَ لَّا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ أَحَدًا» کهف: ۱۹. اشعار بمعنی اعلام است یعنی ناشناسی کند و کسی را بوضع

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۴۴

شما با خبر ننماید. شعائر: جمع شعیره است بمعنی علامت و نشانه «إِنَّ الصَّافَا وَ الْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ»... بقره: ۱۵۸. در مجمع فرموده: شعائر الله محللهای معلوم و نشاننداری است که خدا آنها را محل عبادت قرار داده و هر محل معین برای عبادت مشعر آن عبادت است. علی هذا صفا و مروه دو محل و دو معبداند که خدا را یاد میاورند و مکان عبادت اند. در آیه «وَ الْبَدَنَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ لَكُمْ فِيهَا حَبِيرٌ» حج: ۳۶. شتران قربانی شعائر الله اند که بواسطه ذبح آنها بخدا عبادت میشود و خدا را یاد میاورند. «ذَلِكَ وَ مَنْ يُعْظِمُ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ. لَكُمْ فِيهَا مَنَافِعٌ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى ثُمَّ مَحَلُّهَا إِلَىٰ النَّبِيِّ الْعَتِيقِ» حج: ۳۲-۳۳. بنا بر تفسیر اهل بیت علیهم السلام مراد از شعائر شتران قربانی اند که کوهان آنها را از طرف راست میشکافند و با خود از میقات سوق میدهند و این عمل را اشعار و سیاق گویند. آیه دوم «لَكُمْ فِيهَا مَنَافِعٌ»... مؤید این تفسیر است بعضی آنرا مطلق محللهای طاعت گفته اند. درباره تعیین منافع که پیش از نحر از آنها میتوان برد در میزان از کافی و در صافی از کافی و فقیه از حضرت صادق علیه السلام نقل شده: اگر حاجت باشد میتواند بآن سوار شود بی آنکه رنجش دهد و اگر شیری داشته باشد میدوید بی آنکه آنرا تمام کند. مشعر. بیابان معروفی است ما بین منی و عرفات آنرا مشعر گفته اند که محل معین و معلومی است برای قسمتی از اعمال حج که میبت، نماز، دعا و غیره باشد «فَإِذَا أَقَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ» بقره: ۱۹۸.

[شعر و شعراء]؛ ج ۴، ص: ۴۴

ابتدا باید دانست بحضرت رسول- صلی الله علیه و آله شاعر میگفتند مرادشان از آن خیالپردازی بود یعنی آنچه میگوید

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۴۵

واقعیت ندارد ذهن و ذوق و خیال او این سخنان را می‌پروراند همانطور که شعرا بنیروی خیال کاه را کوه و کوه را کاه می‌بینند. «بَلْ قَالُوا أَضْغَاثٌ أَحْلَامٌ بَلِ افْتِرَاءٌ بَلْ هُوَ شَاعِرٌ فَلْيَأْتِنَا بِآيَةٍ كَمَا أُرْسِلَ الْأَوْلُونَ» انبیاء: ۵. در مجمع فرموده: این سخن شخص متحیر است که آنچه شنیده مبهوتش کرده گاهی میگوید سحر است و گاهی شعر و گاهی خواب، و این مناقضه آشکار است. ولی ظاهرا آن سه مرحله ترقی از تکذیب قرآن و رسول خدا صلی الله علیه و آله است اول گفتند: خوابهای پریشان است ولی چون خواب در نوبت خود حقیقت دارد و شخص چیزی می‌بیند. گفتند: بلکه افترا گفته و از خودش بسته و جعل کرده است. ولی چون دروغ بستن نیز تدبیر و فکر لازم دارد از آنهم ترقی کرده گفتند: شاعر است و از روی و هم و خیال سخن میگوید. قرآن کریم با شعر و شاعران مبارزه کرده و هر دو را کوبیده است باید دید کدام شعر و کدام شاعر مورد حمله قرآن است ابتدا آیات را نقل سپس مطلب را بررسی میکنیم: «وَ مَا عَلَّمْنَاهُ الشُّعْرَ وَ مَا يَنْبَغِي لَهُ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَ قُرْآنٌ مُّبِينٌ» یس: ۶۹. ما باو شعر نیاموخته‌ایم و شعر باو سزاوار نیست

بلکه کلام او تذکر و قرآن مبین است، شعر آنگاه که در خور شأن انبیاء نباشد قهراً موقعیت خویش را از دست می‌دهد. «وَالشُّعْرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ. أَلَمْ تَرَ أَنَّهُمْ فِي كُلِّ وَادٍ يَهِيمُونَ. وَأَنَّهُمْ يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَ. إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَذَكَرُوا اللَّهَ كَثِيرًا... شعراء: ۲۲۴-۲۲۷. یعنی گمراهان از شعراء پیروی میکنند، نمیدانند که شاعران در هر وادی گام بر میدارند (و در توسن خیال نشسته و بهر سو می‌تازند) و میگویند آنچه را که نمیکنند، مگر شاعرانیکه ایمان آورده و کار نیکو کرده و خدا را بسیار یاد نموده‌اند. این آیات با آنکه شعر و شاعران

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۴۶

و پیروان آنها را کوبیده ولی در آیهٔ اخیر شاعران مؤمن را از این گروه استثناء کرده و در نتیجه شعر آنها و خودشان ممدوح‌اند. در المیزان از درّ المنثور نقل شده: ابو سعید گوید: روزی با رسول خدا صلی الله علیه و آله میرفتیم بر شاعری گذشتیم که شعر میگفت حضرت فرمود: «لان یمتلی جوف احدکم قیحا خیر من ان یمتلی شعرا» بعد گوید: این روایت از طریق شیعه از امام صادق علیه السلام از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل شده است. ناگفته نماند در قرآن بشعر جاهلیت و شعر غیر مسؤل حمله شده، شعریکه در خدمت هوسهای شخصی است و بخاطر شعر سروده میشود و قابل پیاده شدن در عمل نیست، مثل تابلوهای خیالی که نفعی بحال جامعه ندارند و فقط اشخاص میلیونر آنها را بقیمت گزاف میخرند، آری اینگونه اشعار غیر مسؤل و مضرّ و محصول خیالبافی مورد حمله قرآن است و قرآن نسل آنها را قطع کرد ولی بعدها خلفا آنرا زنده کردند و بشاعران مطرب کیسه‌های زر دادند. و گرنه شعر مفید و مبین حقیقت مورد نظر قرآن و اولیاء دین است چنانکه از استثناء در آیهٔ اخیر روشن گردید. اصولاً سخنیکه از روی وهم و خیال باشد خواه بصورت نظم باشد یا نثر در اسلام مذموم است ولی بیان حقائق در هر قالب که باشد ممدوح و مورد نظر است. در مجمع از کعب بن مالک نقل شده که گفت یا رسول الله دربارهٔ شعر چه میفرمائید؟ فرمود: مؤمن با شمشیر و زبان خویش جهاد میکند بخدائیکه جانم در دست اوست گویا (با شعر گفتن) آنها را تیر باران میکنید. و آنحضرت بحسان بن ثابت فرمود: آنها را هجو کن روح القدس با تو است. نگارنده گوید: علامه امینی در جلد دوم الغدیر ص ۱ تا ۲۴ در خصوص شعر ممدوح و شعراء حق مطلب را

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۴۷

ادا کرده است طالبان تحقیق بانجا رجوع کنند. آیا رسول خدا صلی الله علیه و آله شعر گفته است؟ از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل شده که گویا در جنگ حنین فرموده: انا النبی لا کذب انا ابن عبد المطلب در جواب اینکه این نقل با «وَمَا عَلَّمْنَا الشُّعْرَ...» چگونه میسازد در مجمع فرموده: گروهی گفته‌اند آن شعر نیست گروهی دیگر گویند این شعر اتفاقی بوده و آنحضرت قصد شعر گفتن نداشته است. در المیزان فرموده: این بیت از آنحضرت منقول است و دربارهٔ آن زیاد بحث کرده‌اند ولی طرح روایت آسانتر است از آنکه بگوئیم شعر است یا شعر از روی قصد نیست.

شعری: ج ۴، ص: ۴۷

شعری: (بکسر شین) «وَأَنَّهُ هُوَ رَبُّ الشُّعْرَى» نجم: ۴۹. شعرای یمانی ستارهٔ درخشانده‌ایست واقع در صورت فلکی کلب اکبر که درخشانده‌ترین ستارگان ثوابت است، نوعاً در ماههای تابستان در جنوب دیده میشود. دانشمندان نجوم گویند: فاصلهٔ این ستاره از زمین پانصد هزار برابر فاصلهٔ خورشید با زمین است و تشعشع آن چهل برابر خورشید. حجم آن باندازهٔ زمین، وزن آن باندازهٔ خورشید، فشردگی ذرات آن پانصد هزار بار از چگالی آب زیادتر است، اگر در فاصلهٔ خورشید بود. زمین و اهل آنرا می‌سوزانید. در مجمع هست قوم خزاعه ستارهٔ شعری را می‌پرستیدند لذاست که قرآن فرموده: خدا پروردگار شعری است یعنی خدا را پرستش کنید نه شعری را. ناگفته نماند شعری نام دو ستاره است: شعرای یمانی، شعرای شامی ولی ظاهراً مراد اولی است که آن

از دومی درخشنده‌تر است و بدان علت برای نادانان معبود واقع گردیده بود.

شعل؛؛ ج ۴، ص: ۴۷

شعل: «قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاسْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا» مریم: ۴. شعل افروخته شدن آتش و شعيله فتيله
قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۴۸

مشعل است اشتعال رأس تشبیه است باشتعال آتش از حیث رنگ. یعنی: گفت خدایا من استخوانم سست شده و سرم از پیری سفید گشته است. در مجمع فرموده «اسْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا» از بهترین استعاره‌هاست ... زجاج گفته: چون سفیدی در سر از حد گذشت گویند «اسْتَعَلَ رَأْسُ فُلَانٍ». این کلمه در قرآن مجید فقط یکبار آمده است.

شغف؛؛ ج ۴، ص: ۴۸

شغف: «امْرَأَتُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَنْ نَفْسِهِ قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا» یوسف: ۳۰. شغاف غلاف قلب است چنانکه در مجمع و غیره گفته است
فاعل «شَغَفَهَا» فتی است یعنی محبت جوان غلاف قلب زن را پاره کرده و در جوفش نشسته است اشاره است بحب شدید و جا گرفته در قلب. از امیر المؤمنین و امام سجاد و باقر و صادق علیهم السلام و دیگران نقل شده که آنرا «شغفها» با عین مهمله خوانده‌اند در مجمع گوید: شغفها یعنی او را بهر جا برد مشتق است از شعفات الجبال (قله‌های کوهها) یعنی از محبت او را سر گردان کرده است. معنی آیه: زن عزیز از غلامش کام می‌خواهد که عشق غلام در دلش نشسته است. این کلمه در قرآن یکبار آمده است.

شغل؛؛ ج ۴، ص: ۴۸

شغل: «شَغَلْنَا أَمْوَالَنَا وَأَهْلُونَا» فتح: ۱۱. اموال و اهل و عیال مشغول و گرفتارمان کرد «إِنَّ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ الْيَوْمَ فِي شُغْلٍ فَكِهِونَ» یس: ۵۵. شغل را (بر وزن عنق و قفل) خوانده‌اند هر دو بمعنی مشغولیت‌اند یعنی: اهل بهشت آنروز در مشغولیت بخصوصی متنعّم‌اند.

شفع؛؛ ج ۴، ص: ۴۸

اشاره

شفع: شفوع و شفاعت هر دو مصدراند بمعنی منضم کردن چیزی بچیزی. راغب گوید «الشَّفْعُ: ضمّ شیء الی مثله» در اقرب الموارد گفته «شفع العدد: صیره زوجا ای اضاف الی الواحد ثانياً». «وَالشَّفْعِ وَالْوَتْرِ. وَاللَّيْلِ إِذْ يَسِيرًا» فجر: ۳ و ۴. شفوع در اینجا اسم است بمعنی جفت چنانکه وتر بمعنی تک است یعنی: قسم بجفت و تک و قسم

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۴۹

بشب آنگاه که میرود. تفسیر این آیه در «فجر» دیده شود.

[شفاعت؛؛ ج ۴، ص: ۴۹]

اشاره

ظاهراً شفاعت را از آنجهت شفاعت گوئیم که شفیع خواهش خویش را بایمان و عمل ناقص طرف منضم میکند و هر دو مجموعاً پیش خدا اثر میکنند. با در نظر گرفتن اینکه انگیزاننده شفیع، خداست و او دستور داده چنین خواهشی بکند چنانکه خواهیم گفت. مثلاً- رسول خدا صلی الله علیه و آله با اجازه خدا خواهش خویش را با عمل ناقص مؤمن توأم کرده و از خدا میخواهد که او را بیامرزد. بعبارت دیگر همانطور که آنحضرت در دنیا شفاعت رهبری دارد و واسطه در رساندن احکام خداست، در آخرت نیز واسطه در جلب مغفرت خداست. لذا معنای اولی در آن ملحوظ میشود علی هذا شفیع بمعنی واسطه، وسیله، و کمک است. شفاعت را باید از دو جهت بررسی کرد یکی از جهت تکوین و دیگری از جهت تشریح. اما از جهت تکوین از بعضی آیات مستفاد میشود که کلیه اسباب و وسائل زندگی نسبت بمسئبات و رساندن رحمت خدا بخلق واسطه و شفیع اند «إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ» ... یونس: ۳. جمله «مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ» پس از ذکر آفرینش آسمانها و زمین و تدبیر آنها روشن میکند آنها نیز شفیع و واسطه رحمت خدایند ایضا آیه «لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ» بقره: ۲۵۵. و ایضا «قُلْ لِلَّهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعًا» زمر: ۴۴. و در آیاتی نظیر «مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ» سجده: ۴. ظاهراً مراد انضمام اسباب بیکدیگر است که باراده خدا انجام می‌پذیرد مثل «يُدَبِّرُ الْأَمْرَ». اما از جهت تشریح: میشود گفت کلیه اعمال و وسائل و شفیعانند در جلب رحمت و مغفرت خداوند «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۵۰

اللَّهِ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ» مائده: ۳۵. وسیله‌ایکه میتوان نسبت بخدا طلب کرد همان راهها و اعمالی است که خداوند قرار داده است و نیز شفیعان آخرتند که از جانب خدا بدین مقام منصوب‌اند.

شفاعت باذن خداست؛ ج ۴، ص: ۵۰

آیاتی داریم که میگویند: هیچ شفיעی نیست مگر پس از اذن خداوند چنانکه در آیه ۲۵۵ بقره و ۳ یونس گذشت ایضا «قُلْ لِلَّهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعًا لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» زمر: ۴۴. این آیات صریح‌اند در اینکه شفیع را باید خدا منصوب کند و بوی اجازه دهد، آیه اخیر روشن است که مطلق شفاعت مال خداست و حکومت آسمانها و زمین از اوست. اوست که در دنیا اسباب و وسائل زندگی و رحمت و در آخرت واسطه‌های شفاعت قرار میدهد. علی هذا شفاعت آن نیست که مجرم با کمک شفیع جلو مقررات خدائی را بگیرد و نقض قانون کند مثل پارتی بازبهای دنیا. بلکه خود قانونگذار (خدا) همانطور که عده‌ایرا در دنیا وسیله هدایت و واسطه رساندن احکام قرار داده آنها را در آخرت وسیله مغفرت خویش قرار داده است. مجرم فی حد ذاته نسبت با استفاده از شفاعت مسلوب الاختیار است و محلی از اعراب ندارد. این خداست که چنین خواسته و چنین قرار داده است. بدین طریق بعضی از اشکالات که بشفاعت شده مرتفع میشود.

شفاعت در آخرت یعنی استغفار؛ ج ۴، ص: ۵۰

حکم اولی آیات قرآن آنست که در آخرت مطلقاً شفاعت و واسطه‌ای نیست و هیچ کس حق دم زدن ندارد. کارها فقط ر اختیار خداست واحدی بحال احدی مفید نیست و کسی در کار کسی حق دخالت ندارد. «يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْئًا وَالْأَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ» انفطار: ۱۹. «يَوْمَ لَا يُغْنِي مَوْلَىٰ عَنْ مَوْلَىٰ شَيْئًا وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ» دخان: ۴۱. ایضا «وَأَخْشَوْا يَوْمًا لَا يَجْزِي وَالِدٌ عَنْ وَلَدِهِ وَلَا مَوْلُودٌ هُوَ جَازٍ عَنْ

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۵۱

وَاللَّهِ شَيْئًا» لقمان: ۳۳. همچنین است آیاتیکه مطلق دوستی و شفاعت و داد و ستد را در آخرت نفی میکنند مثل «أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا يَبِيعُ فِيهِ وَ لَا خُلَّةٌ وَ لَا شَفَاعَةٌ» بقره: ۲۵۴. ایضا آیاتیکه فائده شفاعت را نفی کرده و آنرا بی فایده میدانند «وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَ لَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ» ... بقره: ۴۸. «وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَ لَا تَنْفَعُهَا شَفَاعَةٌ» بقره: ۱۲۳. بموجب این آیات شفاعتی در آخرت نیست و اگر هم کسی دربارۀ کسی سخن گوید مسموع نخواهد بود. لیکن با ملاحظه آیات دیگر که شفاعت را با اذن خدا اثبات میکنند خواهیم دانست مقصود از آیات نفی، استقلال در شفاعت است. بعبارت اخری آندسته آیات میگویند: کسی در شفاعت بدیگران استقلال ندارد و نمیتواند بدون اذن خدا کاری کند ولی شفاعت پس از اجازه خداوند مرحله دیگری است که آیات بسیاری آنرا اثبات میکنند نحو «مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ» بقره: ۲۵۵. «مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ» یونس: ۳. «وَ كَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَاوَاتِ لَا تُغْنِي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئًا إِلَّا مِنْ بَعْدِ أَنْ يَأْذَنَ اللَّهُ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَرْضَى» نجم: ۲۶. مقتضای این آیات آنست که بعد از اذن خدا شفاعت هست. ملائکه آسمان شفاعت میکنند ولی شفاعتشان فائده‌ای ندارد مگر پس از اذن خدا. همچنین است آیات سه گانه زیر: «يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَ رَضِيَ لَهُ قَوْلًا» طه: ۱۰۹. «وَلَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ» سبأ: ۲۳. «لَا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا» مریم: ۸۷. آیه اول راجع بشافعیین است یعنی آنروز فایده نمیدهد شفاعت، مگر شفاعت کسیکه خدا با او اذن داده و از سخن گفتنش راضی است چنانکه در آیه دیگر است «لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَ قَالَ صَوَابًا» نباء:

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۵۲

۳۸. آیه دوم راجع بمشفوع لهم است یعنی شفاعت پیش خدا فایده‌ای نمیدهد مگر برای کسیکه خدا اجازه داده در حق او شفاعت شود مثل آیه «وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنْ ارْتَضَى» ... انبیاء: ۲۸. یعنی ملائکه شفاعت نمیکند مگر بآنکه خدا از او راضی است. ولی آیه سوم بهر دو متحمل است فاعل «يَمْلِكُونَ» راجع است به مجرمین در آیه قبل یعنی گناهکاران مالک شفاعت نمیشوند و یکی بر دیگری حق شفاعت ندارند ولی آنکه نزد خدا عهدی دارد مالک شفاعت میشود ممکن است مراد مشفوع لهم باشند که آنها شفاعت شافعان را مالک میشوند. گفته‌اند مراد از عهد ایمان بخدا و تصدیق به نبوت است. و غیر این نیز گفته‌اند. و شاید مقصود شافعان باشند یعنی آنکه پیش خدا عهدی دارد او مالک شفاعت است و میتواند شفاعت کند. این احتمال قویتر است بقرینه آیه «وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَ هُمْ يَعْلَمُونَ» زخرف: ۸۶. یعنی آنانکه این مردم غیر از خدا میخوانند و آنها را شفیع و واسطه میدانند مالک شفاعت نیستند و نمیتوانند شفاعت بکنند مگر آنانی مالک شفاعتند که دانسته و از روی علم بحق شهادت بدهند. این آیه راجع به شافعان است و ظاهراً مراد از «عهد» در آیه فوق همان «شَهِدَ بِالْحَقِّ وَ هُمْ يَعْلَمُونَ» است. بهر حال هر سه آیه مورد ذکر با آیاتیکه در تفسیر آنها آوردیم همه دلالت بر وجود شفاعت دارند البته با اذن خدا.

شافعان قیامت؛ ج ۴، ص: ۵۲

شافعان قیامت آنانند که در دنیا واسطه فیض و هدایت‌اند. این قاعده از قرآن با کمک روایات به بهترین وجهی استفاده میشود. توضیح اینکه: بتصريح قرآن از جمله شفعاء روز قیامت ملائکه‌اند چنانکه در آیه ۲۸ انبیاء و ۲۶ نجم گذشت. ملائکه در دنیا واسطه فیض و هدایت‌اند و حتی

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۵۳

عده‌ای از آن بزرگواران سلام الله علیهم در دنیا نیز پیوسته برای اهل ایمان استغفار میکنند چنانکه آمده «الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَ

مَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ وَقِهِمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ. رَبَّنَا وَأَدْخِلْهُمْ جَنَّاتِ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدْتَهُمْ وَمَنْ صَلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ وَأَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» غافر: ۷ و ۸. این فرشتگان چنانکه در دنیا چنین محل فیض اند و حتما دعای آنها در پیشگاه خداوند مقبول است ایضا در آخرت شفیع خواهند بود ایضا آیه... «وَالْمَلَائِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ أَلَا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ» شوری: ۵. آیه دیگری که شافعان قیامت را معرفی میکند این آیه است «وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ» زحرف: ۸۶. مراد از حق چنانکه گفته‌اند توحید است یعنی بتها و معبودات دروغین مالک شفاعت نیستند بلکه مالک شفاعت آنهاست که دانسته و از روی علم، بتوحید اقرار کرده‌اند بعضی‌ها مفعول «يَعْلَمُونَ» را مشفوع لهم گرفته‌اند یعنی شافعان آنها را می‌شناسند. ولی قوی بنظر میرسد که قید شهادت باشد جمله «شَهِدَ بِالْحَقِّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ» شامل انبیاء، ائمه، علماء و صلحاء و غیرهم است. علی‌هذا اینها همه در قیامت شفیع‌اند چنانکه در نقل روایات خواهد آمد و اینها همه در دنیا واسطه فیض و هدایت‌اند. ایضا آیه «لَا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا» مریم: ۸۷. بنا بر آنکه مراد شافعان باشند در اینصورت بعید نیست که اتخاذ عهد همان شهادت بحق باشد. ولی روایاتی هست که دلالت دارند مراد از آیه شفاعت شدگان‌اند. و عهد مثلا

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۵۴

ولایت است. روایات درباره شفاعت و شافعان زیاد است مجلسی رحمه الله در بحار (ج ۸ ص ۲۹-۶۳ طبع جدید) بیشتر آنها را نقل کرده و شفعاثیکه در آن روایات نام برده شده بقرار ذیل‌اند: حضرت رسول و ائمه اطهار سلام الله علیهم اجمعین، پیامبران (البته عده‌ای نام برده شده)، جبرئیل، حضرت فاطمه سلام الله علیها، علماء، شهیدان، مؤمنان، همسایه در حق همسایه، دوست در حق دوست. روایاتی نیز در کافی و غیره مخصوصا نهج البلاغه درباره شفاعت قرآن هست که کلام الله مجید روز قیامت شفاعت خواهد کرد و شفاعت آن پذیرفته است و در حق آنست: شافع مشفّع. برای نمونه دو حدیث ذیل را نقل میکنیم «عن جعفر بن محمد عن آبائه عن علي عليه السلام قال قال رسول الله صلى الله عليه وآله: ثلاثة يشفعون الى الله عز وجل فيشفعون: الانبياء، ثم العلماء، ثم الشهداء. عن حسين بن خالد عن الرضا عن ابيه عن آبائه عن امير المؤمنين قال: قال رسول الله صلى الله عليه وآله من لم يؤمن بحوضي فلا اورده الله حوضي. و من لم يؤمن بشفاعتي فلا اناله الله شفاعتي ثم قال انما شفاعتي لاهل الكباثر من امتي فاما المحسنون فما عليهم من سبيل. قال الحسين بن خالد فقلت للرضا عليه السلام: يا بن رسول الله فما معنى قول الله عز وجل «وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى» قال: لا يشفعون الا لمن ارتضى الله دينه» حدیث «ادخرت شفاعتي لاهل الكباثر من امتي» مورد قبول فریقین است چنانکه در مجمع فرموده. ناگفته نماند شافعانیکه نام بردیم همه در دنیا واسطه فیض و هدایت‌اند علی‌هذا آنکه در دنیا واسطه و شفیع است در آخرت نیز چنان خواهد بود پس نطفه شفاعت از دنیا متکون میشود و این قاعده بسیار قابل قبول است: در کتب اهل سنت نیز احادیثی درباره

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۵۵

شفاعت نقل شده که حاجت بنقل آنها نیست.

شفاعت شدگان؛ ج ۴، ص: ۵۵

بموجب آیه «وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى» انبیاء: ۲۸. شفاعت شدگان کسانی‌اند که خدا از آنها راضی است و بموجب آیه «لَا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا» مریم: ۸۷. بنا بر آنکه مراد از آیه، مشفوع لهم و از عهد، توحید است، اهل توحید اهل شفاعت‌اند نتیجه آنکه برای کفار و مشرکان شفاعتی نیست که نه عهدی عند الله دارد و نه خدا از آنها راضی است. و بموجب

روایات شفاعت شدگان گناهکاران اهل توحیداند و در بعضی هست که همه بشفاعت رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ محتاج خواهند بود. رجوع شود بروایات. بنظر میاید مراد از «لِمَنْ ارْتَضَى» چنانکه از حضرت امام رضا علیه السّلام نیز نقل شد آن نیست که خدا از همه چیز او راضی است بلکه خداوند نسبت باو فی الجمله رضایت دارد و لو راجع بدین و اعتقاد قلبی او باشد و چون شخص معتقد قهرا بعضی از اعمال نیک را خواهد داشت بدست میاید که شفاعت مال کسانی از اهل توحید است که «خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَآخَرَ سَيِّئًا».

شفاعت نقض غرض نیست؛ ج ۴، ص: ۵۵

در گذشته دیدیم که آیات قرآن در وجود شفاعت با اذن خدا صریح‌اند. در اینصورت جایی برای اشکال وجود ندارد آنچه قرآن اثباتش میکند نمیتوان درباره آن تشکیک نمود. و آنچه از گروهی نقل شده که شفاعت با توحید در عبادت منافات دارد و آن نوعی شرک است، بی جا و لغو میباشد. بزرگترین اشکالیکه درباره شفاعت کرده‌اند آنست که شفاعت موجب تجزّی بگناه بلکه موجب تشویق بگناه است. ولی باید دانست که شفاعت فقط امیدواری ایجاد میکند و از یأس باز میدارد توضیح آنکه بموجب «فلا

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۵۶

يَأْمُرُ مَكْرَ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمَ الْخَاسِرُونَ» اعراف: ۹۹. نباید از مکر خدا و قهر خدا ایمن بود و بموجب «إِنَّهُ لَا يَأْسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمَ الْكَافِرُونَ» یوسف: ۸۷. نمیتوان از رحمت خدا ناامید شد زیرا این هر دو از گناهان کبیره است، مؤمن معتدل کسی است که پیوسته بین خوف و رجاء باشد عقیده بشفاعت فقط باعث رجاء است. میدانیم که خداوند غفور و رحیم است ولی هیچگاه نگفته‌اند غفور و رحیم بودن خدا موجب تجزّی است خدا فرماید: «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ» نساء: ۴۸. ابراهیم علیه السّلام بخدا عرض میکند: «رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ» ابراهیم: ۴۱. حال آنکه دعای او مقبول در گاه خدا است و برای مؤمنان در روز قیامت مغفرت خواسته، یعقوب علیه السّلام پسران گناهکارش میگوید: «قَالَ سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَكُمْ رَبِّي إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ» یوسف: ۹۸. برسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ دستور میرسد برای خودت و امت استغفار کن «وَأَسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَ شَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ» آل عمران: ۱۵۹. «وَأَسْتَغْفِرْ لِدُنْيِكَ وَ لِلْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ» محمد: ۱۹. حاملان عرش و دیگر فرشتگان پیوسته بمؤمنان چنانکه گذشت استغفار میکنند و «فَاعْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا» میگویند. آیا اینها غیر از شفاعت است؟ آیا اینها موجب تجزّی است. آیا وجود دکترو دارو و عمل جراحی مشوق و موجب آنست که ما عمدا شکم خویش را پاره کنیم و یا پای خویش را بشکنیم؟ نه بلکه وجود آنها باعث اطمینان خاطر است که در روز مبادا بدرد ما خواهند خورد. وانگهی شفاعت موجب آن نیست که خدا تحت تأثیر شفیع قرار گیرد و از قانون کلی خود دست بردارد بلکه خدا از وضع بندگان خویش و اینکه در چه دنیائی زندگی میکنند داناست و خودش بشفیع دستور میدهد که

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۵۷

«وَأَسْتَغْفِرْ لِدُنْيِكَ وَ لِلْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ» شفیع اولاً و بالذات مسلوب الاختیار است و گناهکار رو سیاه نقشی در این کار ندارد این خداست که شفیع را بشفاعت بر میانگیزد نه اینکه گناهکار خواسته بکمک شفیع بجنگ خدا بروند و از تصمیم خداوندی جلوگیری کنند. از طرف دیگر روشن نیست که همه گناهان مورد شفاعت خواهند بود چنانکه در روایات بعضی از گناهان نام برده شده که مورد شفاعت نخواهند بود خلاصه شفاعت مورد رجاء و امید و تحرک است نه موجب تجزّی بگناه. بعقیده معتزله شفاعت برای مطیعین و توبه کاران است و باعث ترفیع مقام آنها خواهد بود ولی بعقیده امامیه آن برای گناهکاران اهل ایمان است حدیث «ادّخرت شفاعتی لاهل الكبائر من امتی» مورد قبول امت اسلامی است با این حدیث این مطلب را پایان می‌بریم قال رسول الله صَلَّى اللهُ

اللّه علیه و آله: «أَنِّي اشْفَعُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَاشْفَعْ وَ يَشْفَعُ عَلَيَّ فَيَشْفَعُ وَ يَشْفَعُ أَهْلَ بَيْتِي فَيَشْفَعُونَ وَ أَنِّ ادْنِي الْمُؤْمِنِينَ شَفَاعَةَ لِيَشْفَعُوا فِيَّ أَرْبَعِينَ مِنْ إِخْوَانِهِ كُلِّ قَدٍ اسْتَوْجِبَ النَّارَ» (مجمع البيان).

شَفَقَ: ج ۴، ص: ۵۷

شَفَقَ: (بفتح ش - ف) سرخی مغرب پس از غروب آفتاب ﴿فَلَمَّا أَفَسِمُ بِالشَّفَقِ. وَاللَّيْلِ وَمَا وَسَقَ﴾ انشقاق: ۱۶ و ۱۷. از ائمه طاهرين عليهم السلام نقل است که شفق را سرخی مغرب فرموده‌اند مالک، شافعی، اوزاعی، و غیره نیز چنین گفته‌اند ولی ثعلب آنرا سفیدی معنی کرده و ابو حنیفه این را اختیار کرده است، فراء گوید: بعضی از عرب را شنیدم میگفت: این لباس سرخ است مثل شفق (مجمع). بقول راغب اشفاق عنایتی است آمیخته بخوف چون با «من» متعدی شود معنی خوف در آن ظاهرتر است و چون با «فی» باشد معنی اعتنا در آن آشکارتر میباشد. طبرسی فرموده: اشفاق خوف از وقوع مکرره است با احتمال عدم وقوع. «وَهُمْ مِنْ قَامُوسِ قُرْآن، ج ۴، ص: ۵۸»

السَّاعَةِ مُشْفِقُونَ﴾ انبیاء: ۴۹. بنا بر قول راغب: آنها از قیامت ترسی آمیخته با اعتنا بآن، دارند ایضا آیه «فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا﴾ احزاب: ۷۲. همه آیات اشفاق در قرآن کریم با «من» آمده حتی آیه «أَأَشْفَقْتُمْ أَنْ تَقْدَمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صِدَقَاتٍ...» مجادله: ۱۳. که در تقدیر «من ان تقدموا» است مگر آیه «قَالُوا إِنَّا كُنَّا قَبْلُ فِي أَهْلِنَا مُشْفِقِينَ» طور: ۲۶. که با «فی» آمده است و آن بنا بر قول طبرسی خائفان و بنا بر قول راغب اعتناء کنندگان است و چندان فرقی ندارند. «وَهُمْ مِنْ خَشْيَتِهِ مُشْفِقُونَ﴾ انبیاء: ۲۸. «إِنَّ الَّذِينَ هُمْ مِنْ خَشْيَةِ رَبِّهِمْ مُشْفِقُونَ» مؤمنون: ۵۷. در «خشیه» از راغب نقل کردیم که آن ترسی آمیخته با تعظیم است. سپس گفتیم: این سخن کلیت ندارد و تعظیم از مضاف الیه خشیت استفاده میشود. علی هذا بنظر من خشیه در دو آیه فوق بمعنی عظمت و مهابت بکار رفته یعنی: آنها از عظمت و مهابت پروردگار خویش خائف‌اند و بآن اعتنا دارند چنانکه مرحوم فیض در صافی و بیضاوی در تفسیر خود آنرا مهابت و عظمت گفته‌اند.

شفه: ج ۴، ص: ۵۸

شفه: لب. «أَلَمْ نَجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِ. وَلِلسَانِ وَ شَفَتَيْنِ» بلد: ۸ و ۹. آیا باو دو چشم یک زبان و دو لب قرار ندادیم؟ این کلمه در قرآن فقط یکبار آمده و در آیه اهمیت دو لب در وجود بشر و فایده آنها منظور است.

شفا: ج ۴، ص: ۵۸

شفا: (بفتح ش) کنار. حاشیه «شفا البئر» یعنی کنار چاه، تنبیه آن شفوان، جمع آن اشفاء است (مجمع - مفردات) «وَ كُنْتُمْ عَلَيَّ شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا﴾ آل عمران: ۱۰۳. یعنی در کنار گودالی از آتش بودید از آن نجاتتان داد غرض از کنار آتش هلاکت است. «أَسَسَ بُيُوتَهُ عَلَى شَفَا حُفْرٍ هَارٍ» توبه: ۱۰۹. شفاء: بکسر (ش) بمعنی صحت و سلامت است راغب گوید: الشفاء من المرض رسیدن بکنار سلامتی است

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۵۹

و آن اسم گردیده بصحت. در اقرب دوا نیز گفته است از باب تسمیه سبب باسم مسبب که دوا سبب صحت است «وَ إِذْ مَرَضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ» شعراء: ۸۰. «وَ نَزَّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَ رَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ وَ لَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا» اسراء: ۸۲. بنا بر آنکه «مِنَ الْقُرْآنِ» بیان «ما» است معنی آیه چنین میشود: آنچه شفا و رحمت برای مؤمنان است نازل میکنیم و آن قرآن است و بظالمان جز زیان نمیافزاید. بنظر میاید مراد از شفا صحت قلب است چنانکه فرموده «قَدْ جَاءَكُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَ شِفَاءٌ لِمَا فِي الصُّدُورِ» یونس:

۵۷. مرض تنها مرض بدن نیست بلکه قرآن از مرض قلب نیز نام میبرد که از مرض بدن شدید و صعب العلاج است «فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ» بقره: ۱۰. «فَلَا تَخْضَعَنَّ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ» احزاب: ۳۲. قلب مریض دوازده بار در قرآن آمده است (المعجم المفهرس). قرآن شفا و دوی دردهای قلوب است شک، حقد، حسد، شرک، کفر، نفاق که امراض قلوب‌اند بوسیله قرآن زدوده میشوند «هُوَ شِفَاءٌ» از طرف دیگر معرفت، ایمان، عاطفه، انصاف و غیره بوسیله آن وارد قلوب میشوند و آنها عبارت اخرای رحمت‌اند لذا در زدودن اسقام قلب شفاء و در وارد کردن فضائل بقلب رحمت است «هُوَ شِفَاءٌ وَ رَحْمَةٌ» مثل «هُدًى وَ رَحْمَةٌ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ» یوسف: ۱۱۱. این قرآن یکپارچه رحمت و شفاء است ظالمان را جز زیان نیافزاید چنانکه در «خسر» گذشت.

شقق: ج ۴، ص: ۵۹

شقق: شق بمعنی شکافتن. و شکاف است. (اقرّب) «ثُمَّ شَقَقْنَا الْأَرْضَ شَقًّا» عبس: ۲۶. شقّ بکسر (ش) بمعنی مشقت و زحمت است که ببدن و نفس عارض میشود «لَمْ تَكُونُوا بِالْغِيَةِ إِلَّا بِشَقِّ الْأَنْفُسِ» نحل: ۷. بآن سرزمین نمیرسیدید مگر با مشقت نفوس. گوئی در رنج و زحمت بدن و قلب میشکند و منکسر میشود.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۶۰

شقه: ناحیه و محلیکه با مشقت بآن میرسند «وَلَكِنْ بَعِدَتْ عَلَيْهِمُ الشُّقَّةُ» توبه: ۴۲. بمعنی سفر و مسافت نیز آمده است (مجمع) که توأم با مشقت است یعنی: لیکن این مسافت یا سفر بر آنها دور آمد. شقاق: جدائی و مخالفت. اقرّب آنرا دشمنی و مخالفت گفته و گوید: حقیقتش آنست که هر یک در شقی غیر از شقّ رفیقش باشد. قول اقرّب روی آنست که شقه بمعنی تکه جدا شده از شیء است مثل نصف مثلاً. «وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا هُمْ فِي شِقَاقٍ» بقره: ۱۳۷. «وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَابْعَثُوا حَكَمًا مِنْ أَهْلِهِمَا» نساء: ۳۵. «ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ شَاقُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ» انفال: ۱۳. یعنی آن بدین جهت بود که با خدا و رسول مخالفت کردند. انشقاق شکافته شدن. «وَانْشَقَّتِ السَّمَاءُ فَهِيَ يَوْمَئِذٍ وَاهِيَةٌ» حاقه: ۱۶. «اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ» قمر: ۱. این آیه انشاء الله در «قمر» خواهد آمد و در آن مطاوعه و قبول هست. ایضا در تشقق. «وَ يَوْمَ تَشَقَّقُ السَّمَاءُ بِالْغَمَامِ وَ نُزِّلَ الْمَلَائِكَةُ تَنْزِيلًا» فرقان: ۲۵. «وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لِمَا يُشَقَّقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاءُ» بقره: ۷۴. اصل آن یتشقق است تاء به شین قلب و در آن ادغام شده است.

شقوق: ج ۴، ص: ۶۰

شقوق: شقاوت: بدبختی. خلاف سعادت. مصدر آن شقو، شقوة، شقاوت و شقاء آمده است «قَالُوا رَبَّنَا غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا» مؤمنون: ۱۰۶. «فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَ سَعِيدٌ» هود: ۱۰۵. در میزان ذیل این آیه فرموده: سعادت هر شیء آنست بخیریکه سبب کمال و لذت است برسد و آن در انسان که از روح و جسم مرکب میباشد آنستکه بحسب قوای بدنی و روحی بخیر برسد و ملتذ گردد. و شقاوتش آنستکه خیر فوق را فاقد باشد و از آن محروم گردد، آندو بحسب اصطلاح عدم و ملکه‌اند. ناگفته نماند: سعادت و شقاوت

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۶۱

نتیجه ایمان و عمل و عدم آندو است در اینصورت سعادت حالت نفسانی است که رسیدن بخیرات را میسر میکند و شقاوت عکس آنست در مجمع نیز آندو را حالت و نیرو فرموده است «يَوْمَ يَأْتِ لَا تَكَلِّمُ نَفْسٌ إِلَّا بِإِذْنِهِ فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَ سَعِيدٌ. فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُّوا فَعَلُوا الدَّارَ... وَ أَمَّا الَّذِينَ سَعِدُوا فَعَلُوا الْجَنَّةَ» ... هود: ۱۰۵-۱۰۸. در این آیه ملاحظه میکنیم ابتدا حکم بشقاوت و سعادت شده سپس وعده جهنم و بهشت آمده است. ایضا آیه «لَا يَصْلَاهَا إِلَّا الْأَشْقَى» اللیل: ۱۵. هکذا حدیث «من شقی شقی فی بطن امه و من سعد سعد فی بطن امه». ایضا آیه «فَمَنْ أَتَّبِعْ هُدَايَ فَلَا يَضِلُّ وَ لَا يَشْقَى» طه: ۱۲۳. که شقاوت بعد از ضلالت آمده زیرا از نتایج آن است. در میزان ذیل آیه «وَ لَمْ أَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا» مریم: ۴. فرموده: گویا مراد از شقاوت محروم شدن از خیرات و حرمان لازم شقاوت

و یا خود شقاوت است. احتمال اولشان مطابق نظر ما است. بنا بر این شقاوت، عدم قابلیت رحمت است که از عصیان و عدم ایمان بوجود آید. بعکس سعادت این راجع بآخرت ولی راجع بدنیا میشود گفت: شقاوت عدم نیل بخواسته‌ها و آرزوهاست چنانکه سعادت خلاف آن می‌باشد. «وَلَمْ أَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا» مریم: ۴. «وَبَرًّا بِوَالِدَتِي وَلَمْ يَجْعَلْنِي جَبَّارًا شَقِيًّا» مریم: ۳۲. گوئی مراد از شقاوت در این دو آیه محروم بودن از خیرات و یا در آیه اول حرمان و در دومی شقاوت است. میشود از آیه فهمید که عقوبت والدین سبب شقاوت است. «طه. مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَىٰ. إِلَّا تَذَكُّرَةً لِّمَنْ يَخْشَىٰ» طه: ۱-۳. «فَلَا يُخْرِجُكُمَا مِنَ الْجَنَّةِ فَتَشْقَىٰ» طه: ۱۱۷. راغب از بعضی نقل میکند: گاهی شقاوت بجای رنج و مشقت گذاشته میشود مثل «شقیة فی کذا» یعنی در این کار بمشقت افتادم هر شقاوت

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۶۲

مشقت است ولی هر مشقت شقاوت نیست. پس مشقت از شقاوت اعم است. شقاء: در قاموس و اقرب بمعنی سختی و عسرت نیز آمده است. علی هذا بهتر است «تسقی» در هر دو آیه بمعنی مشقت باشد یعنی: ما قرآن را بتو نازل نکرده‌ایم تا در تبلیغ مردم بزحمت افتی یا خودت را بزحمت افکنی آن فقط باهل خشیت یاد آوری است- شیطان شما را از بهشت خارج نکند بزحمت میافتی.

شکر: ج ۴، ص: ۶۲

شکر: ثنا گوئی در مقابل نعمت. در مجمع فرموده: شکر اعتراف بنعمت است توأم با نوعی تعظیم. ربّانی گفته: شکر اظهار نعمت است. راغب گوید: شکر یاد آوردی نعمت و اظهار آنست ... ضد آن کفر بمعنی نسیان و پوشاندن نعمت است ... شکر بر سه نوع است: شکر قلب و آن یاد آوری نعمت است. شکر زبان و آن ثنا گوئی در مقابل نعمت است. شکر سایر جوارح و آن مکافات نعمت بقدر قدرت است. بقیه مطلب در «حمد» گذشت. شکر فقط در مقابل نعمت و بذل است. چنانکه فرموده «شاکراً لِّأَنْعَمِهِ اجْتَبَاهُ وَ هَدَاهُ» نحل: ۱۲۱. «وَأَرْزُقُهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ» ابراهیم: ۳۷. «وَأَشْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ» نحل: ۱۱۴. شکور: صیغه مبالغه است و آن وصف خدا و بنده هر دو آمده است مثل «إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ» فاطر: ۳۴. «وَاللَّهُ شَكُورٌ حَلِيمٌ» تغابن: ۱۷. «لَا يَأْتِي لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٌ» ابراهیم: ۵. در وصف حضرت نوح آمده «إِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا» اسراء: ۳. شکور بضم (ش) مصدر است بمعنی شکر «لَا نَرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَ لَا شُكُورًا» انسان: ۹. [در اینجا لازم است بچند مطلب اشاره شود]: ۱- شکر خدا یاد آوری نعمتهای او و ثنا گوئی در مقابل آنهاست چنانکه فرموده «فَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا وَ أَشْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ» نحل:

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۶۳

۱۱۴. اعمال مذهبی و اطاعت پروردگار بهترین شکر در مقابل نعمتهاست «اعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ شُكْرًا وَ قَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشُّكُورُ» سباء: ۱۲. و آن قسم سوم از اقسام شکر است که از راغب نقل گردید. سجده شکر، نماز شکر، احسان و ولیمه شکر از این قبیل است روایت شده: چون سر ابن زیاد را بمدینه آوردند حضرت سجاد علیه السلام بشکرانه آن قدری میوه بر اهل مدینه تقسیم فرمود. ۲- شکر از بنده همان است که گفته شد. شکر از خدا مجازات عمل صالح بنده است و خداوند از این جهت شاکر و شکور است «وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ» بقره: ۱۵۸. ایضا «وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّهُ غَفُورٌ شَكُورٌ» فاطر: ۳۰. چنین عمل را عمل مشکور گوئیم «إِنَّ هَذَا كَانَ لَكُمْ جَزَاءً وَ كَانَ سَعْيِكُمْ مَشْكُورًا» انسان: ۲۲.۳- شکر سبب مزید نعمت است چنانکه فرموده «وَ إِذِ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ» ابراهیم: ۷. در تفسیر عیاشی از حضرت امام صادق علیه السلام نقل است هر بنده‌ایکه خدا باو نعمتی بدهد در قلبش آنرا بداند- و در روایتی با قلبش بآن اقرار کند- و با زبان خدا را حمد نماید سخن او باخر نمیرسد تا خدا بزیادت فرمان دهد. از این قبیل روایت بسیار میتوان یافت. آیه «وَمَنْ شَكَرَ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَ مَنْ كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّيَ غَنِيٌّ كَرِيمٌ» نمل: ۴۰. نیز مطلب آیه فوق را میرساند. ناگفته نماند ذیل آیه اول «وَ لَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ» عکس مطلب را روشن میکند یعنی کفران نعمت سبب از بین

رفتن آنست و اگر ظاهرا هم از بین نرود بنقمت مبدل میشود و رو سیاهی بار میاورد. ۴- شکر گزار بنده حکیم و دارای درک است «وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ» لقمان: ۱۲.۵- در قرآن مجید راجع بشکر بسیار تشویق شده است. آنچه از دست بندگان آید همان است که نعمتهای
قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۶۴

خدا را یاد آورند و به ثنا گوئی پردازند در اینجا چند حدیث از کافی باب شکر نقل میشود: عن ابی عبد الله علیه السلام قال: شکر النعم اجتناب المحارم و تمام الشکر قول الرجل: الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ*. عن معمر بن خلاد قال سمعت ابا الحسن صلوات الله عليه يقول: من حمد الله على النعمة فقد شكره و كان الحمد افضل (من) تلك النعمة. عن صفوان الجمال عن ابی عبد الله قال: قال لی ما انعم الله على عبد بنعمة صغرت او كبرت، فقال الحمد لله فقد ادى شكرها.

شکس؛ ج ۴، ص: ۶۴

شکس: شکاسه؛ بد خلقی (مجمع) شکس بفتح اول و کسر دوم: بد خلق تشاکس بمعنی تشاجر و منازعه است در اثر بد خلقی چنانکه راغب گفته «ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلًا فِيهِ شُرَكَاءُ مُتَشَاكِسُونَ» ... زمر: ۲۹. یعنی: خدا مردی را مثل زده که درباره او شریکان متخاصم وجود دارد. در مجمع متنازعان بد خلق گفته است. این کلمه در قرآن مجید فقط یکبار آمده است.

شک؛ ج ۴، ص: ۶۴

شک: گمان. توقف. طبرسی آنرا وقوف ... معنی کرده و فرماید: مثل آنکه در خانه بودن زید شک کند نزد او به هیچ یک از بودن و نبودن مزیتی نیست لذا توقف میکنند. راغب گوید: آن اعتدال و تساوی نقیضین است در نزد انسان. خلاصه: شک آنست که شخص به هیچ یک از دو طرف قضیه یقین نکند و ترجیح هم ندهد بلکه بود و نبود در نظر وی مساوی باشد بر خلاف ظن که یکی از دو طرف را ترجیح میدهد «يَلْهُوْهُمْ فِي شَكِّ يَلْعَبُونَ» دخان: ۹. «فَمَا زَلْتُمْ فِي شَكِّ مِمَّا جَاءَكُمْ بِهِ» غافر: ۳۴. در بعضی از آیات شک با «مریب» توصیف شده است مثل «وَإِنَّا لَفِي شَكِّ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ مُرِيبٍ» هود: ۶۲. در «ریب» از زمخشری نقل شد که آن بمعنی قلق و اضطراب است علی هذا شک مریب یعنی: شک اضطراب آور. و احتمال دارد بمعنی تهمت و سوء

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۶۵

ظن باشد یعنی: شک تهمت آور. باید دانست شک نوعی از جهل است و آن از جهل اخص است که جهل گاهی مطلق عدم علم است این کلمه پانزده بار در کلام الله مجید آمده است.

شکل؛ ج ۴، ص: ۶۵

شکل: بفتح (ش) مثل. شبیه. طبرسی فرموده: شکل بفتح شبیه و بکسر نظیر در حسن است. راغب گوید: شکل مشابهت در هیئت و صورت است. ند، مشابهت در جنسیت و شبه مشابهت در کیفیت است. «هَذَا فَلْيَذُقُوهُ حَمِيمٌ وَ عَسَاقٌ. وَ آخِرُ مِنْ شَكْلِهِ أَرْوَاحٌ» ص: ۵۷-۵۸. یعنی: این آب جوشان و چرک است بچشید آنرا و برای آنها عذاب دیگری است مثل آن که انواعی از عذاب اند «قُلْ كُلُّ يَعْمَلُ عَلَىٰ شَاكِلَتِهِ» اسراء: ۸۴. شاکله را سحیه و طبیعت گفته‌اند. راغب گوید: اصل مشاکله از شکل بمعنی بستن دابه است و شکال بکسر شین چیزی است که اسب را با آن می‌بندند. و آنگاه شاکله را عادت و سحیه‌ایکه شخص را مقید کرده، گفته است. در مجمع شاکله را طریق و مذهب گفته و آنگاه آنرا طبیعت و خلیقت معنی کرده است. خلاصه آنکه: هر کس روی عوامل مخصوصی استعدادی و طبیعتی کسب میکند اعمال و کارهایش مطابق همان طبیعت از وی صادر میشوند، عوض کردن آن گرچه بسیار مشکل

است ولی سلب اختیار نمیکند. احتمال قوی آنست که این کلمه بمعنی مثل و شبهه است یعنی: عمل آدمی هم شکل طبیعت اوست. قریب باین آیه است آیه «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا» روم: ۳۰ و آیه «ثُمَّ السَّبِيلَ يَسْرَهُ» عبس: ۲۰. بنا بر آنکه مراد از سبیل راه حق و دین فطری باشد.

شکو: ج ۴، ص: ۶۵

شکو: و شکایت و شکوی و شکاه: اظهار اندوه است چنانکه راغب گفته بعبارت دیگر: توصیف گرفتاری. «قَالَ إِنَّمَا أَشْكُوا بَثِّي وَ حُزْنِي إِلَى

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۶۶
اللَّهِ» یوسف: ۸۶. «قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا وَ تَشْتَكِي إِلَى اللَّهِ» مجادله: ۱. «مَثَلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجْجَاهٍ» نور: ۳۵. مشکاه را بهتر است محفظه و چراغدان گفت اهل لغت آنرا روزنه بی نفوذ گفته‌اند و بقولی کاسه قندیل است. المنجد گوید: آن هر روزنه غیر نافذ است. و هر چیزیکه در آن یا بر آن چراغ میگذارند. در مجمع فرموده: آن شکافی است در دیوار که بر آن شیشه گرفته‌اند. چراغ پشت آن شیشه میشود و شکاف را درب دیگری است که چراغ را از آن وارد میکنند و بقول مجاهد: مشکاه قندیل و چراغ است. مصباح فتیله آن. مشکاه مثل قلب مؤمن است که نور ایمان در آن میاشد. معنی آیه در نور خواهد آمد در تفسیر برهان از امام صادق علیه السلام نقل است که فرمود «المشکاه جوف المؤمن و القندیل قلبه و المصباح النور الّذی جعله الله فی قلبه» .

شمت: ج ۴، ص: ۶۶

شمت: شمات و شمات: شاد شدن ببلائی دشمن (راغب) «فَلَا تُشْمِتْ بِنِي الْأَعْدَاءِ» اعراف: ۱۵۰. هارون بموسی گفت: دشمنان را بجهت من شادمان مکن. (که آنها ببینند تو مرا عتاب و مواخذه میکنی و از گرفتاری من شاد شوند) تشمیت عاطس آنست که وقت عطسه کردن کسی او را دعا کنیم و یرحمک الله بگوئیم در اقرب از ابو علی نقل میکند: آن دعاست تا شخص بحال شمات نیافتد. راغب گفته: گوئی آن ازالّه شمات بوسیله دعاست مثل ترمیض در ازالّه مرض. این لفظ در قرآن فقط یکبار آمده است.

شمخ: ج ۴، ص: ۶۶

شمخ: بلند شدن. شامخ: بلند. جمع آن شامخات و شوامخ است «وَ جَعَلْنَا فِيهَا رِوَاْسِيَّ شَامِخَاتٍ وَ أَشَقَيْنَاكُمْ مَاءً فُرَاتًا» مرسلات: ۲۷. در زمین کوههای ثابت و بلند قرار دادیم و شما را آب شیرین نوشاندیم گویند «شمخ بانفه» بینی اش را بالا
قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۶۷

گرفت. این کنایه از تکبر است. این کلمه یکبار بیشتر در قرآن نیست. مقام شامخ، حسب شامخ نیز گفته شده در زیارت وارث هست «اشهد أنّك كنت نورا في الاصلاب الشامخة» .

شماز: ج ۴، ص: ۶۷

شماز: تنفر. «وَ إِذِ ذُكِرَ اللَّهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ» زمر: ۴۵. چون خدا به وحدانیت خوانده شود دل‌های آنانکه بقیامت ایمان ندارند رمیده و متنفر شود. آن بعکس شادمان شدن است چنانکه در ذیل آیه آمده «وَ إِذِ ذُكِرَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ إِذِ هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ» . این لفظ در قرآن تنها یکبار آمده است.

شمس: ج ۴، ص: ۶۷

اشاره

شمس: خورشید. این کلمه سی و سه بار در قرآن مجید آمده و قرآن بذکر آن اهمیت بسیار قائل است و پیوسته با الف و لام عهد ذکر شده مگر در آیه «لَا يَرُونَ فِيهَا شَمْسًا وَلَا زَمْهَرِيرًا» انسان: ۱۳. خورشید بامر خدا مسخر و رام شده است «وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلًّا يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى» رعد: ۲. و آن از آیات قدرت خداوند است «وَمِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ» ... فصلت: ۳۷.

[حرکت خورشید؛ ج ۴، ص: ۶۷]

«وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا ذَلِكُمْ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ ... لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ» یس: ۳۸ و ۴۰. «مستقر» روی قاعده عربیت میتواند مصدر میمی، اسم زمان و اسم مکان باشد. لام آن بمعنی الی یا برای غایت است. نگارنده ترجیح میدهم که آن مصدر میمی و لام برای غایت باشد یعنی: خورشید تا قرار یافتن و خاموش شدن خویش جاری و روان است (یا بقرار گاهش روان است) ولی آیه زیر احتمال مصدریت را تقویت میکند: «وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلًّا يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى» رعد: ۲. در آیه دوم فرموده: خورشید قدرت آنرا ندارد که بماء برسد و شب از قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۶۸

روز سبقت نمیکند و هر یک از خورشید و ماه و ستارگان در مداری مخصوص سیر و شنا میکنند. سه آیه گذشته در حرکت خورشید صریح‌اند ایضا ۲۹ لقمان- ۱۳ فاطر- ۵ زمر. ولی لفظ جریان حرکت انتقالی را میرساند چنانکه در المیزان فرموده همچنین کلمه «يَسْبَحُونَ» که بمعنی شنا کردن است و احتمال دارد که مراد هر دو حرکت وضعی و انتقالی بوده باشد. اما آیه «وَسَخَّرَ لَكُمُ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ دَائِبِينَ» ابراهیم: ۳۳. میشود مفید هر دو حرکت باشد. دانشمندان نجوم برای خورشید حرکت وضعی و انتقالی اثبات کرده‌اند. دلیل حرکت وضعی آنرا حرکت لکه‌های سطح خورشید گرفته‌اند و مدت حرکت آنرا در منطقه استوائی ۲۵ روز تعیین کرده‌اند (از جهانهای دور تألیف پروتر بورگل ص ۲۵۰). راجع بحرکت انتقالی آن گفته‌اند: خورشید با همه سیارات خود بطرف ستاره «وگا» و بقولی بطرف «نسر» یکی از ستارگان صورت فلکی شلیاق و بقولی بطرف صورت فلکی الجاثی علی رکتیه در حرکت است و سرعت آنرا ۱۹ کیلومتر در ثانیه گفته‌اند. در کتاب فوق ص ۲۳۲ میگوید: منظومه شمسی ما نیز در میان ستارگان دیگر پیش می‌شتابد، خورشید ما تمام سیارات پیرامونش را با خود میکشد و در فضا با سرعت ۱۹ کیلومتر در ثانیه در جهتی که صورت فلکی «الجاثی علی رکتیه» در آسمان مشخص شده در حرکت است ... ما مهاجرین بیقرار و گریز پای عالم هستیم که پس از یکسال ۶۰۰ میلیون کیلومتر از مکان امروزی خود در فضا دور می‌شویم. باید دانست: خورشید ما با کهکشانی نیز که جزء آن است حرکت میکند. این کهکشان بقدری بزرگ است که در عرض ۱۲۰ / ۱۰۰۰ سال نوری از یک طرف آن بطرف دیگرش

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۶۹

میرسد. این کهکشان در عرض ۲۰۰ / ۱۰۰۰ / ۱۰۰۰ سال یکبار بدور خود می‌چرخد و در این حرکت خورشید را ساعتی ۱ / ۱۳۰ / ۱۰۰۰ کیلومتر میبرد «ذَلِكُمْ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ».

مرگ خورشید؛ ج ۴، ص: ۶۹

«إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ. وَإِذَا النُّجُومُ انْكَدَرَتْ» تکویر: ۱ و ۲. قانون مرگ و فنا بخورشید و ماه و ستارگان نیز شامل است. آنها هم اجلی

معین دارند و چون آن مدت سر آید جواز مرگ خویش از ربّ العالمین دریافت خواهند کرد. این مطلب را در رساله معاد از نظر قرآن و علم مشروحا گفته‌ایم. و در اینجا با اشاره اکتفا می‌کنیم. قرآن مجید صریح است در اینکه آفتاب و ماه و غیره تا مدتی با این وضع خواهند بود و نظم فعلی ابدی نیست. «وَسَيَحْزَنُ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ كُلُّ يَجْرِي إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى» لقمان: ۲۹. ایضا آیه ۸ روم- ۳- احقاف- ۵ زمر- ۱۳ فاطر این آیات صریح‌اند که خورشید و ماه و غیره مدتی معین دارند علی‌هذا چون مدتشان سر آید از بین خواهند رفت. آیه «إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ» تکویر: ۱- درباره تکویر و پیچیده شدن آفتاب صریح است تکویر چنانکه در در «کور» خواهد آمد توأم با سرد شدن و خاموش شدن و یا عین آنست. در کتاب دنیای ستارگان ص ۱۹ می‌گوید: با گذشت زمان خورشید سرد خواهد شد. اما وقوع آن چندان دور است که هیچ نگرانی نیست. راستی آنکه خورشید برای ساختن این گرمای درخشان مواد خود را از دست می‌دهد. در کتاب نجوم بی تلسکوپ ص ۷۷ می‌گوید وزن مقدار انرژی که در هر ثانیه بوسیله خورشید مصرف می‌شود بالغ بر چهار میلیون تن است از این قرار خورشید بزودی خاموش خواهد شد. در کتاب از جهانهای دور ص

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۷۰

۵۵۷ می‌گوید: این خورشید نیز نمیتواند تا ابد انرژی از دست رفته خود را جبران کند و باید پیر و سرد شود، زیرا ضمن تراکم و انقباض گازها لحظه‌ای فرا میرسد که جبران حرارت متوقف میگردد از این پس ... باید لا ینقطع خنک شود، نخست بکوتوله زرد، سپس بکوتوله سرخ تبدیل گردد و سرانجام بکلی خاموش شود. و در ص ۲۶۳ می‌گوید: نباید وحشت کرد زیرا خورشید ما باز میلیونها سال دیگر که قابل شمارش نیست نور و حرارت خود را بزمین خواهد فرستاد.

اجتماع خورشید و ماه؛ ج ۴، ص: ۷۰

«فَإِذَا بَرِقَ الْبَصِيرُ. وَحَسَفَ الْقَمَرُ. وَجَمَعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ. يَقُولُ الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ أَيْنَ الْمَفْرُ» قیامت: ۷- ۱۰. چون دیده خیره شود و ماه بگیرد و خورشید و ماه مجتمع شوند، انسان گوید: فرارگاه کجاست؟ آیات درباره قیامت است و ظاهر آنست که در قیامت و هنگام از بین رفتن نظم کنونی خورشید با ماه بهم خواهند رسید و یکی خواهند شد. شاید در اثر انبساط دائمی فاصله میان آنها پر شده بهم خواهند پیوست و شاید در هم ریختگی موجب چنین پیش آمدی خواهد بود. این بود آنچه بنظر ما در قرآن راجع بخورشید آمده است خورشید از جمله پشتوانه‌های بزرگ زندگی است و بدون آن حیات میسر نیست لذا قرآن مرتب می‌گوید: که خورشید را خدا رام کرده است. زیرا که اگر رام و مسخر نمیکرد عالم چنین نبود (سبحان من سخر الشمس والقمر و دبرهما) در ملحقات صحیفه سجاده هست «سبحانک تعلم وزن الشمس والقمر».

شمال؛ ج ۴، ص: ۷۰

شمال: چپ. ضد یمین. «وَنُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشَّمَالِ» کهف: ۱۸ جمع آن اشمل و شمل و شمائل می‌آید، در قرآن فقط شمائل بکار رفته مثل «يَتَقَفَّيُوا ظِلَّ اللَّهِ عَنِ الْيَمِينِ وَالشَّمَائِلِ سُجَّدًا لِلَّهِ» نحل: ۴۸. سایه‌های آن از راست و چپ سجده کنان بر میگردد. ناگفته نماند: شمال و یمین در

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۷۱

قرآن اکثرا در معنی چپ و راست معمولی بکار رفته چنانکه نقل شد ولی چرا باهل بهشت اصحاب یمین و باهل جهنم اصحاب شمال گفته شده؟ «وَأَصْحَابُ الْيَمِينِ مَا أَصْحَابُ الشَّمَالِ... وَأَصْحَابُ الشَّمَالِ مَا أَصْحَابُ الشَّمَالِ» واقعه: ۲۷ و ۴۱. و مراد از «وَأَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ» حاقه: ۲۵. چیست؟!، آیا چپ واقعا منحوس است که باهل جهنم سمت چپها اطلاق شده است؟ هکذا دادن

کتاب بدست چپ؟ بنظر میاید: تقسیم باصحاب یمین و شمال بجهت آنست که نامه عده‌ای بدست راست و نامه عده‌ای بدست چپ آنها داده میشود چنانکه فرموده «فَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَيَقُولُ هَؤُلَاءِ قَرُوبًا كِتَابَتِهِ... وَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ... حاقه: ۱۹ و ۲۵. و درباره مؤمنان فرموده که نور آنها در پیش رو و سمت راست روان است «يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعَى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ» حدید: ۱۲. ایضا آیه ۸ تحریم از این بدست میاوریم که در شمال نور نیست و آن طرف جهنم است و آنکه نامه او بدست چپش داده شده نور نخواهد داشت و چون طرف راست نورانی است و طرف چپ بی نور، اولی مبارک و دیگری شوم خوانده شده «فَأَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ مَا أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ. وَأَصْحَابُ الْمَشْأَمِ مَا أَصْحَابُ الْمَشْأَمِ» واقعه: ۸-۹. در قاموس و اقرب شوم را یکی از معانی شمال گفته است ولی «أُوتِيَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ» روشن میکند که مراد دست چپ یا سمت چپ است. اما شومی در شمالی‌ها است. «ثُمَّ لَمَّا تَبَيَّنَتْهُمْ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ وَعَنْ أَيْمَانِهِمْ وَعَنْ شَمَائِلِهِمْ وَلَا تَجِدُ أَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ» اعراف: ۱۷. آیه درباره اغواء شیطان است. بنظر میاید مراد از «بَيْنِ أَيْدِيهِمْ» مال دنیاست و از «مِنْ خَلْفِهِمْ» اولاد و از «أَيْمَانِهِمْ» وسوسه در امور دینی و افراط در آنها و عقائد مختلف و از «شَمَائِلِهِمْ» گناهان است که اموال

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۷۲

دنیا در پیش رو و اولاد در پشت سر و بعد از مرگ‌اند و کارهای ایمانی در سمت راست و گناهان سمت چپی‌اند. یعنی مردم را از جهت اموال، اولاد، افراط در کارهای دینی و عقیده‌های دینی و ارتکاب گناهان فریب داده و اضلال میکنم (از میزان). ناگفته نماند: شمال یکی از جهات اربع و مقابل جنوب است ولی در قرآن کریم در آن بکار نرفته و در نهج البلاغه خطبه ۱۱۷ فرموده «فلا اطلبکم ما اختلف جنوب و شمال» که مراد باد جنوب و شمال است. ایضا شمال بادی است که از شمال کعبه میوزد (راغب) در اقرب آمده: آن بادی است که از طرف حجر اسماعیل ما بین مشرق و بنات نعش میوزد.

شمول: ج ۴، ص: ۷۲

شمول: فرا گرفتن. احاطه. آنرا پیچیدن نیز گفته‌اند مثل جامه بخود پیچیدن در اقرب گوید «اشتمل علیه الامر: احاطه به» «قُلْ أَلَدَّ كَرِينَ حَرَّمَ أُمَّ الْأُنثِيَّيْنَ أَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ أَرْحَامُ الْأُنثِيَّيْنَ» انعام: ۱۴۳ و ۱۴۴. بگو: آیا آندو نر را حرام کرده یا آندو ماده را؟! یا آن بچه‌ای را که رحمهای آندو ماده در بر گرفته؟! اشتمال فقط در دو آیه فوق آمده است.

شنا: ج ۴، ص: ۷۲

شنا: «وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَا نُ قَوْمٍ عَلَيَّ إِلَّا تَعْدِلُوا أَعْدِلُوا» ... مائده: ۸. شننان بفتح نون و سکون آن خوانده شده و آن بر هر دو قرائت مصدر است (مجمع و اقرب) و بسکون نون بمعنی وصف نیز آمده است (راغب و اقرب) و معنی آن علی ای حال بغض و کینه است یعنی: بغض و عداوت هیچ قومی شما را به بی عدالتی و اداری نکند عدالت کنید. شانی: کینه ور. دشمن. «إِنَّ شَانِكَ هُوَ الْأَبْتَرُ» کوثر: ۳. در نهج البلاغه خطبه ۲۲۲ آمده «و معجونه شننتها کائما عجت بریق حیة او قیئها» یعنی معجونی که آنرا مبعوض داشتم گوئی با آب دهان یا استفراغ ماری
قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۷۳
خمیر شده است.

شهاب: ج ۴، ص: ۷۳

شهاب: تکه آتش. (مجمع) ابن اثیر و راغب و دیگران شعله آتش گفته‌اند ولی قول مجمع اقوی است «سَاتِيكُمْ مِنْهَا بِحَبْرٍ أَوْ أَيْكُم

بِشَهَابٍ قَبَسٍ» نمل: ۷. یعنی بزودی از آن آتش بشما خبری و یا تکه‌ای از آن میاورم نظیر این آیه «لَعَلَى آتِيكُمْ مِنْهَا بِخَبَرٍ أَوْ جَذْوَةٍ مِنَ النَّارِ لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ» قصص: ۲۹. راغب گوید: جذوه اخگری است که پس از تمام شدن شعله باقی ماند. ایضا شهاب شعله‌های مخصوص آسمان است که از سوختن سنگهای آسمانی در آسمان بصورت تیر شهاب دیده میشوند چنانکه اهل لغت گفته‌اند. قرآن درباره راندن شیاطین از آسمان کلمه شهاب آورده مثل «إِلَّا مِنْ اسْتَرْقَ السَّمْعَ فَاتَّبَعَهُ شِهَابٌ مُبِينٌ» حجر: ۱۸. «إِلَّا مَنْ خَطَفَ الْخُطْفَةَ فَاتَّبَعَهُ شِهَابٌ ثاقِبٌ» صافات: ۱۰. «وَأَنَا لَمُنْشَا السَّمَاءِ فَوَجَدْنَاهَا مَلْتًا حَرَسًا شَدِيدًا وَ شُهَابًا» جن: ۸. «وَأَنَا كُنَّا نَقْعُدُ مِنْهَا مَقَاعِدَ لِلسَّمْعِ فَمَنْ يَسْتَمِعِ الْآنَ يَجِدْ لَهُ شِهَابًا رَصَدًا» جن: ۹. از این آیات روشن میشود اولاً: شیاطین بوسیله شهاب‌ها از آسمان رانده میشوند ثانیاً آن یک امر حادث است و قبلاً وجود نداشته است ثالثاً شیاطین بوسیله شهاب از شنیدن چه صداهائی از آسمان ممنوع شده‌اند؟! مشروح مطلب را در «جن» مطالعه کنید. آیا مراد از شهاب در آیات قرآن همین سنگهای آسمانی است که با بر خورد بگازهای جو سوخته و متلاشی میشوند؟! عده‌ای کثیر از مفسران همین‌ها را دانسته‌اند ولی هیچ دلیلی جز آنکه خواهیم گفت. در دست نداریم که مراد اینها باشند. شاید آنها شعله‌هائی مخصوص است که نمی‌بینیم چنانکه شیاطین را مشاهده نمیکنیم در میزان ذیل آیه ۱۰ صافات احتمال داده که این بیانات امثال است که حقائق خارج از حس

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۷۴

بمحسوسات تشبیه شده است و خداوند فرماید: «وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ» عنکبوت: ۴۳. و آن در کلام خدا بسیار است، از آنجمله است عرش، کرسی، لوح و کتاب. علی هذا مراد از آسمانیکه ملائکه در آن ساکن‌اند عالم ملکوتی است و مقصود از اقتراب شیاطین و استراق سمع و قذف با شهاب نزدیک شدن آنهاست بعالم ملائکه تا بر اسرار خلقت و حوادث آینده مطلع باشند و راندن آنها با نور ملکوتی است که تاب تحمل آنرا ندارند (باختصار). در نهج البلاغه خطبه ۸۹ در وصف آسمان فرموده: «و اقام رصدا من الشهب الثواقب علی نقابها ... و رمی مسترقی السمع بثواقب شهبها» نقاب جمع نقب بمعنی شکاف است ملاحظه ما قبل و ما بعد جمله اول نشان میدهد که شهب از اول خلقت بوده‌اند و جمله دوم راجع بزمانهای بعد است جمله «اقام- رمی» بنظر می‌آورد که در اول رصد بوده و سپس رجوع شده‌اند احتمال میزان گرچه در نوبت خود قوی است ولی کلمه «شِهَابٌ مُبِينٌ ...» شِهَابٌ ثاقِبٌ» و نیز آیه «وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ وَ جَعَلْنَاهَا رُجُومًا لِلشَّيْطَانِ» ملک: ۵. احتمال آنرا که مراد شهبهای معمولی است تأیید میکند. آنوقت باید دید راندن آنها چه نحوی است آیا شیاطین از نور و آتش گریزانند؟! و الله العالم.

شهد: ج ۴، ص: ۷۴

اشاره

شهد: شهود و شهادت بمعنی حضور و معاینه است و در صحاح مشاهده را معاینه گفته است. در مفردات گوید: شهود در معنی حضور و شهادت در معنی دیدن و معاینه اولی است. «فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمْ الشَّهْرَ فَلْيَصِرْهُ» ... بقره: ۱۸۵. هر که در ماه رمضان حاضر باشد و مسافرت نکند آنرا روزه بدارد. «وَلْيَشْهَدْ عَذَابَهُمَا طَائِفَةٌ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ» نور: ۲. در عذاب و تنبیه مرد و زن زنا کننده جمعی از مؤمنان حاضر باشند و آنرا به بینند. «وَالَّذِينَ

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۷۵

لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ» ... فرقان: ۷۲. آنانکه در باطل حاضر نشوند. در اقرب الموارد گوید «شهد المجلس شهودا. حضره» ولی قید مشاهده که راغب گفته بهتر است و در آیه اول ظاهراً صرف حضور مراد است. شهادت که بمعنی حضور و دیدن است گاهی بمعنی خبر قاطع آید چنانکه در صحاح و قاموس گفته. ظاهراً مراد از آن در آیه «وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللَّهِ» بقره: ۱۴۰. خبر

قاطع باشد. و گاهی بمعنی آشکار آید مثل «عَالِمِ الْغَيْبِ وَ الشَّهَادَةِ الْكَبِيرِ الْمُتَعَالِ» رعد: ۹. این جمله در آیات بسیاری تکرار شده است. و نیز بمعنی ادای شهادت و اظهار خبر قاطع باشد در صحاح و قاموس آمده «شهد شهادة: أدى ما عنده من الشهادة» مثل «ذَلِكَ أَدْنَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِالشَّهَادَةِ عَلَىٰ وَجْهِهَا ... فَيَقْسِمَ إِيَّاهُ بِاللَّهِ لَشَهَادَتُنَا أَحَقُّ مِنْ شَهَادَتِهِمَا» مائده: ۱۰۸-۱۰۷. ایضا بمعنی اقرار، حکم و علم آید که همه از شعبه‌های حضور و دیدن‌اند. «فَشَهَادَةُ أَحَدِهِمْ أَرْبَعُ شَهَادَاتٍ بِاللَّهِ» نور: ۶. «شَاهِدِينَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ بِالْكَفْرِ» توبه: ۱۷. گفته‌اند شهادت در این آیات بمعنی اقرار است «وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ أَهْلِهَا إِنْ كَانَ قَمِيصُهُ» يوسف: ۲۶. راغب آن را در آیه بمعنی حکم گفته است که خواهد آمد. در آیه «وَشَهِدُوا أَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَ جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ» آل عمران: ۸۶. ظاهرا بمعنی علم است. شهود جمع شاهد نیز آمده «وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا إِذْ تُفِيضُونَ فِيهِ» یونس: ۶۱. ایضا جمع آن اشهاد آید «وَيَقُولُ الْأَشْهَادُ هُوَ الَّذِي كَذَّبُوا عَلَىٰ رَبِّهِمْ» هود: ۱۸. «وَيَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ» غافر: ۵۱. دقت در آیات نشان می‌دهد که شهود جمع شاهد بمعنی حاضر و بیننده و اشهاد جمع شاهد بمعنی شهادت کننده است تأمیل کنید در سه آیه فوق و آیه «وَهُمْ عَلَىٰ مَا يَفْعَلُونَ بِالْمُؤْمِنِينَ شُهُودٌ» بروج: ۷. و در آیه «وَجَعَلْتُ لَهُ مَالًا مَمْدُودًا»

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۷۶

وَبَيِّنَ شُهُودًا» مدثر: ۱۲ و ۱۳. شهید: بمعنی شاهد است «وَأَشْهِدُوا إِذِ ابْتِغَيْتُمْ وَ لَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَ لَا شَهِيدٌ» بقره: ۲۸۲. و آنگاه که بخداوند سبحان اطلاق شود بمعنی حاضر، بیننده و حافظ است در نهاییه و اقرب الموارد گوید: شهید آنست که هیچ چیز از علمش غائب نیست. ولی ظاهرا عموم از خود کلمه مستفاد نیست و مفید عموم کلمه دیگر است مثل «وَأَنْتَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ» مائده: ۱۱۷. «إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ» حج: ۱۷. «أَخْصَاهُ اللَّهُ وَ نَسُوهُ وَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ» مجادله: ۶. از لفظ آن فقط مبالغه یا ثبوت استفاده میشود. جمع آن شهداء که بیست بار در قرآن آمده است «لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ» بقره: ۱۴۳. ناگفته نماند: شهید بمعنی مقتول در راه خدا در قرآن نیامده است مگر بنا بر بعضی از احادیث ولی در اصطلاح و روایات بسیار هست در قرآن فقط قتل فی سبیل الله بکار رفته است «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتًا» آل عمران: ۱۶۹. ابن اثیر در نهاییه پنج قول در علت این تسمیه که چرا بمقتول شهید گفته‌اند نقل کرده است. یکی اینکه خدا و ملائکه شهادت دارند که او اهل بهشت است، دیگری اینکه: او نمرده گوئی حاضر است. سوم: ملائکه رحمت او را می‌بینند. بقولی در امر خدا قیام بشهادت حق کرده و بقولی او شاهد کرامت خداست که از برایش مهیا فرموده. مجمع البحرین نیز این اقوال را با قول ششمی نقل کرده است بنا بقول اول و سوم شهید بمعنی مفعول (مشهود) و بنا بر بقیه اقوال بمعنی فاعل (شاهد) است مؤید قول دوم آیه «بَلْ أَهْلِيَاءَ وَ لَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ» بقره: ۱۵۴. «بَلْ أَهْلِيَاءَ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُزَوِّجُونَ» آل عمران: ۱۶۹. است شاهد قول پنجم آیه «قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ» یس: ۲۶. میباشد.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۷۷

شهید ثانی رحمه الله در شرح لمعه گوید: علت این تسمیه آنست که او گواهی داده شده است برای بهشت و غفران. در قاموس نیز چند قول نقل شده و مرحوم صاحب جواهر آنها و غیر آنها را در جواهر در عدم و وجوب غسل شهید نقل میکند و از ابو بکر نامی نقل کرده: علت این تسمیه آن است که خداوند و ملائکه شاهداند باینکه او از اهل بهشت است. بنظر نگارنده قول اول که شهید ثانی اختیار کرده از همه قوی و قابل قبول است. و یا علت این تسمیه آنست که شهیدان راه حق روز قیامت شاهد بر اعمال مردم‌اند که خواهد آمد. مشهد: اسم مکان است (محل حضور) «فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ يَوْمِ عَظِيمٍ» مریم: ۳۷. ظاهرا آن در آیه مصدر میمی است چنانکه در مجمع فرموده یعنی: وای بر کفار از حضور روز بزرگ. «شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَ الْمَلَائِكَةُ وَ أُولُوا الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» آل عمران: ۱۸. بموجب این آیه خداوند و ملائکه و دانایان گواهی میدهند که معبودی جز خدا نیست. ظاهر آیه چنانکه در میزان فرموده شهادت قولی است یعنی خداوند در حالیکه قائم بعدالت است بیگانگی خویش گواهی داده ملائکه نیز از روی علم و تحقیق گواه یکتائی خداوند دانایان نیز پس از مشاهده آیات آفاقی و انفسی شاهد بیگانگی

خداوند. بعضی شهادت خدا و ملائکه را شهادت فعلی گرفته و گفته‌اند شهادت خدا عبارت است از ایجاد آنچه دلالت بر وحدانیت خدا دارد: و فی کل شیء له آیه تذل علی انه واحد و شهادت ملائکه اظهار کارهائی است که مأموریت دارند. بنظر می‌آید: این آیه نتیجه آیات ۱۰ تا ۱۷ سوره آل عمران باشد یعنی پس از ثبوت مضامین فوق، خدا و

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۷۸

ملائکه و دانایان چنین گواهی داده‌اند. «و شَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ أَهْلِهَا إِنَّ كَانَ قَمِيصُهُ قَدْ مِنْ قُبْلِ فَصَدَقَتْ وَ هُوَ مِنَ الْكَاذِبِينَ. وَإِنْ كَانَ قَمِيصُهُ قَدْ مِنْ دُبُرٍ فَكَذَبَتْ وَ هُوَ مِنَ الصَّادِقِينَ» یوسف: ۲۶-۲۷. آیا آن شاهد طفلی بود که خدا او را بسخن در آورد یا شخصی بوده که پس از دقت در قرائن امر چنین حکمی کرده است؟ میشود گفت: او یک نفر با هوش و زیرک بوده که فکر کرده اگر پیراهن یوسف از جلو پاره شده باشد پس یوسف میخواست با او تجاوز کند در این کشمکش پیراهنش پاره شده. و اگر از عقب پاره شده باشد حتما یوسف بآن کار تن در نداده و فرار میکرده است زن از عقب او را تعقیب کرده و پیراهنش را پاره نموده است و چون دید پیراهن یوسف از عقب پاره شده حکم کرده که تقصیر از آن زن است نه یوسف. وانگهی اگر سخن گفتن طفل در میان بود احتیاج باستدلال نبود و بمجرد حرف زدن او که بطریق اعجاز بود مطلب ثابت میشد. در مجمع از جایی نقل کرده. از سدی نقل شده که او پسر عموی زلیخا بود از حسن و قتاده و عکرمه نقل کرده: او مردی از کسان زن بود ولی بمضمون روایات طفلی بوده در گهواره که بطور اعجاز حرف زده و مطلب را روشن کرده است در میزان با استفاده از «شَهِدَ شَاهِدٌ» که اینگونه کلام را شهادت نمیگویند بعید نمیداند که این سخن بدون فکر و رویه صادر شده باشد و آنرا مؤید روایاتی دانسته که ناطقاند: شاهد طفلی بود در گهواره. در تفسیر برهان و میزان از معانی الاخبار صدوق از ابو حمزه ثمالی از امام سجاد علیه السلام در ضمن حدیثی مفصل نقل شده که شاهد طفلی بود در گهواره در تفسیر ابن کثیر نیز این مطلب از چند نفر نقل شده است. اما لازم است در صحت روایات دقت کرد.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۷۹

«أَفَمَنْ كَانَ عَلَىٰ بَيْنَةٍ مِنْ رَبِّهِ وَ يُتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ وَ مِنْ قَبْلِهِ كِتَابٌ مُوسَىٰ إِمَامًا...» هود: ۱۷. شاهد در این آیه بعلی بن ابی طالب علیه السلام تطبیق میشود و درباره آن روایاتی از شیعه و اهل سنت نقل شده، مشروح آیه در «تلی» گذشت بآنجا رجوع شود. «وَ الْيَوْمِ الْمَوْعُودِ. وَ شَاهِدٍ وَ مَشْهُودٍ. قُتِلَ أَصْحَابُ الْأُخْدُودِ» بروج: ۲-۴. شاهد و مشهود در آیه هر دو نکرده‌اند و درباره آن دو سخن بسیار گفته شده ولی باید این قسمها با آیات بعدی ارتباط داشته باشند و لازم است شاهد و مشهود را در آیات این سوره جستجو کرد. یهودیان که بنا بنقل تفاسیر نصاری نجران را در اثر طرفداری از دین جدید بآتش میسوزاندند خود شاهد سوختن آنها بودند خداوند نیز شاهد آن کار بود. در آیات بعدی آمده «وَ هُمْ عَلَىٰ مَا يَفْعَلُونَ بِالْمُؤْمِنِينَ شُهُودٌ» ایضا آمده «وَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ» مشهود قهرا شکنجه دیدگان و شکنجه را شامل است بهر حال مضمون آیات آنست: قسم بروز قیامت و قسم بشاهد و مشهود که در این کار هستند و در روز موعود گواه خواهند بود و در نتیجه شکنجه دادن و شکنجه دیدن ثابت خواهد گردید و خلاصه آنکه این عمل مضبوط و محفوظ است و در ردیف شاهد و مشهود است. در قرآن مجید بحضرت رسول صلی الله علیه و آله شاهد اطلاق شده «إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَ مُبَشِّرًا وَ نَذِيرًا» احزاب: ۴۵. فتح: ۸. و روز قیامت مشهود خوانده شده «ذَلِكَ يَوْمٌ مَجْمُوعٌ لَهُ النَّاسُ وَ ذَلِكَ يَوْمٌ مَشْهُودٌ» هود: ۱۰۳. منظور از مشهود در آیه مورد بحث روز قیامت نیست که پیش از آن و الیوم الموعود آمده است و احتیاج بتکرار نیست و چون آیات راجع بواقعه‌ای پیش از اسلام است لذا شاهد بحضرت رسول صلی الله علیه و آله تطبیق نمیشود. در تفسیر برهان هفت حدیث درباره این آیه نقل شده که شاهد و

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۸۰

مشهود رسول خدا صلی الله علیه و آله و علی علیه السلام اند شاهد روز جمعه، مشهود روز عرفه است - شاهد روز عرفه، مشهود روز

قیامت است. ولی در اسناد آنها سلمه بن خطاب ضعیف، مفضل بن صالح ابو جمیله کذاب و واضع الحدیث، ابو الجارود سرحوب زیدی، عبد الرحمن بن کثیر هاشمی ضعیف وجود دارند و بعضی از آنها مقطوع‌اند تنها یک روایت قابل اعتنا است آنهم تصریح بآیه نکرده است و الله العالم. «وَ جَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَ شَهِيدٌ» ق: ۲۱. آیه روشن میکند: روز قیامت هر شخص را راننده و شاهدهی است در نهج البلاغه خطبه ۸۳ فرموده: هر نفس را سائق و شاهدهی است. سائقیکه او را بمحشر سوق میکند. شاهدهیکه بر اعمال او گواهی میدهد. معلوم نیست که این سائق و شاهد کدام است ولی در آیات قبلی آمده «إِذْ يَتَلَفَّى الْمُتَلَفِّيَانِ عَنِ الْيَمِينِ وَ عَنِ الشَّمَالِ قَعِيدٌ. مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ» مراد از متلقیان دو فرشته کاتب عمل‌اند بنظر میاید سائق و شهید همان دو ملک باشند و در آیات بعدی آمده «الْقِيَامَ فِي جَهَنَّمَ كُلَّ كَفَّارٍ عَنِيدٌ» ظاهر سیاق دلالت دارد که خطاب «الْقِيَامَ» بسائق و شهید است یعنی: ای سائق و شهید هر کافر عنود را بجهنم بیاندازید. در مجمع فرموده: خطاب بخازن آتش است و بقولی مراد ملکان موکل‌اند که سائق و شهید باشند. ایضا از حاکم حسکانی از ابو سعید خدری از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل کرده که فرمود: چون روز قیامت شود خداوند بمن و علی فرماید: هر که شما را دشمن داشته داخل آتشش کنید و هر که دوستان داشته وارد بهشتش نماید آن است قول خدا الْقِيَامَ فِي جَهَنَّمَ كُلَّ كَفَّارٍ عَنِيدٌ. در المیزان آنرا از امالی شیخ الطائفه نقل فرموده و در برهان با چند سند نقل شده است بنظر میاید

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۸۱

روایت از بطون قرآن و یا از باب تطبیق باشد. «إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرًا لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَ هُوَ شَهِيدٌ» ق: ۳۷. القاء سمع بمعنی گوش دادن است یعنی در آنچه گفته شد تذکری است بآنکه قلب و تعقل دارد و یا گوش بدهد در حالیکه متوجه شنفته خویش است. ولی آنکه نه تفکر دارد و نه گوش میدهد برای او در گفته ما پندی نیست. «إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا» اسراء: ۷۸. این آیه در «دلک» مشروحا گفته شده است.

گواهان روز قیامت؛ ج ۴، ص: ۸۱

گذشته از ثبت و ضبط اعمال، قرآن کریم گواهان دیگری راجع بقیامت معین فرموده که لازم است ذکر شود: شهادت اعضاء. شهادت پیامبران و ائمه علیهم السلام و غیرهم. آیاتیکه راجع بشهادت اعضاء است بدین قرارند. ۱- «وَ يَوْمَ يُحْشَرُ أَعْدَاءُ اللَّهِ إِلَى النَّارِ فَهُمْ يُوزَعُونَ. حَتَّى إِذَا مَا جَاءُوهَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَ أَبْصَارُهُمْ وَ جُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ. وَ قَالُوا لَوْلَا جُلُودُهُمْ لَمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا قَالُوا أَنْطَقْنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَ هُوَ خَلَقَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ» فصلت: ۱۹-۲۱. این آیات بر شهادت گوشها، چشمها و پوستها دلالت دارند «أَعْدَاءُ اللَّهِ» در آیه اول میرساند که شهادت اعضاء درباره کفار و بدکاران است نه درباره نیکوکاران نسبت باعمالشان و نیز حاکی است که اعداء الله خطاب بپوستهای خویش خواهند گفت: چرا بر علیه ما گواهی دادید. آنها جواب خواهند داد: خدائی که همه چیز را گویا کرده ما را گویا کرد (یا قبلا گویا کرده بود) آیا مراد شهادت طبیعی است یا بزبان خواهند آمد در «جلد» دیده شود. ۲- «الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَى أَفْوَاهِهِمْ وَ تَكَلَّمُوا أُيْدِيهِمْ وَ تَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» یس: ۶۵. قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۸۲

۳- «يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ أَلْسِنَتُهُمْ وَ أُيْدِيهِمْ وَ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» نور: ۲۴. ناگفته نماند: آیات همه درباره کفار و بدکاران است علی هذا شهادت اعضاء درباره گناهان است و از اینکه اعضاء نیکوکاران هم بکارهای نیک آنها گواهی خواهند داد خبری در قرآن نیست. آیه «يُعْرِفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمَاهُمْ» رحمن: ۴۱. نیز درباره مجرمین است. مگر آنکه از آیاتی نظیر «يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَ تَسْوَدُّ وُجُوهٌ» آل عمران: ۱۰۶. «وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ مُسْفِرَةٌ. ضَاحِكَةٌ مُسْتَبْشِرَةٌ» عبس: ۳۸ و ۳۹. «تَعْرِفُ فِي وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعِيمِ» مطفین: ۲۴. و غیره استفاده کرد که اعضاء دلالت بر اعمال نیک نیز خواهد داشت. و آن عبارت اخرای شهادت است. اما درباره شهادت گواهان دیگر آیات درباره حضرت رسول صلی الله علیه و آله و حضرت عیسی علیه السلام بالخصوص و درباره دیگران بالعموم

آمده است. مثل «إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا» احزاب: ۴۵، فتح: ۸. «إِنَّا أَرْسَلْنَا إِلَيْكُمْ رَسُولًا شَاهِدًا عَلَيْكُمْ كَمَا أَرْسَلْنَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ رَسُولًا» مزمل: ۱۵. «فَكَيْفَ إِذْ جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَىٰ هَؤُلَاءِ شَهِيدًا» نساء: ۴۱. ایضا آیه ۸۹ سوره نحل. آیه اخیر و آیه ۸۹ سوره نحل درباره قیامت است و صریح است که حضرت رسول صلی الله علیه و آله روز قیامت بر همه امت خویش گواه است چنانکه «مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ» نیز دلالت دارد که شاهد هر امت شاهد همه امت است علی هذا «شاهدًا» در سه آیه اول بمعنی همان شاهد و شهادتی است که در دو آیه اخیر است. مراد از شاهد آنست که به بیند و در موقعی ادای شهادت کند. علی هذا آنحضرت هم در دنیا و هم در آخرت شاهد است بعبارت دیگر در دنیا مشاهده میکند و در آخرت ادای شهادت خواهد کرد. درباره حضرت عیسی آمده که

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۸۳

بخداوند عرض میکند «وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ فِيهِمْ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتُ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ» مائده: ۱۱۷. یعنی: تا در میان آنها بودم بر آنها شاهد بودم و چون اخذم کردی تو بر آنها مراقب بودی. این آیه صریح است در اینکه حضرت عیسی فقط در زندگی شاهد آنها بوده. ولی در محل دیگر آمده «بَلْ رَفَعَهُ اللَّهُ إِلَيْهِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا. وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا» نساء: ۱۵۸ و ۱۵۹. ظاهر آنست که ضمیر «موت» به «احد» بر میگردد که در کلام مقدر است یعنی «و ان احد من اهل الكتاب الا ليؤمنن قبل موته بعيسى» در اینصورت اول و آخر آیه هر دو مفید عموم است یعنی همه اهل کتاب قبل از مرگشان به عیسی ایمان میاورند و روز قیامت بر همه آنها گواه میشود. المنار درباره این آیه میگوید هر یک از اهل کتاب هنگام مرگ واقعیت بر او منکشف میگردد و به عیسی ایمان صحیح میاورد. یهودی میدانند که او زنازاده نبوده بلکه پیغمبر راستگویی بوده است و نصرانی میدانند که او بنده و رسول خدا بوده نه خدا و نه پسر خدا. بنظر نگارنده این سخن حق است زیرا انکشاف حقائق وقت مرگ مدلول آیات و روایات است «إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ» نساء: ۹۷. «فَكَيْفَ إِذْ تَوَفَّتْهُمُ الْمَلَائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَ أَدْبَارَهُمْ» محمد: ۲۷. روایات نیز در این باره زیاد است. گفتیم: آیات درباره شهادت گواهان دیگر جز رسول خدا صلی الله علیه و آله و حضرت عیسی بطور عموم اند نظیر «فَكَيْفَ إِذْ جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ ... نساء: ۴۱. «وَيَوْمَ نَبْعَثُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ»

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۸۴

نحل: ۸۹. «وَنَزَعْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا فَقُلْنَا هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ فَعَلِمُوا أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ» قصص: ۷۵. ایضا آیه «أُولَئِكَ يُعْرَضُونَ عَلَىٰ رَبِّهِمْ وَ يَقُولُ الْأَشْهَادُ هَؤُلَاءِ الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَىٰ رَبِّهِمْ أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ» هود: ۱۸. آیه صریح است در اینکه اشهاد فقط بر گناهان گواهی خواهند داد ولی آیات دیگری که خواهد آمد با آیات گذشته عموم شهادت را میسرانند ایضا «إِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنَا وَ الَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ يَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ» غافر: ۵۱. دو آیه دیگر در این باره هست که لازم است بررسی شود اول آیه «وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَ يَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا» بقره: ۱۴۳. ممکن است بگوئیم: مراد از امت وسط در مقابل مکتبی است که بمعنویات کاملاً-اهمیت داده و بمادیات بی اعتناست و مکتبی که توجهش منصرف بمادیات است و ارزشی به معنویات قائل نیست (روحیون- مادیون) ولی اسلام مکتب واسطه است که هم بمعنویات و هم بمادیات اهمیت میدهد. این سخن فی نفسه درست است ولی آیه‌ای درباره آن نیست زیرا «لِتَكُونُوا» میگوید واسطه بودن برای شهادت است وانگهی «وَ يَكُونَ الرَّسُولُ» شخص حضرت رسول صلی الله علیه و آله را از امت بدان معنی خارج میکند حال آنکه فرد شاخص مکتب واسطه، وجود آنحضرت است. پس امت وسط امتی است که در یک طرفش رسول خدا صلی الله علیه و آله و در طرف دیگرش «الناس» واقع است آنحضرت برای امت وسط گواه است و آنها برای عموم ناس. علی هذا این امت باید از افرادی ممتاز تشکیل شده باشد و این در مرتبه اول تطبیق نمیکند مگر بر اوصیاء حضرت رسول صلی الله علیه و آله و علیهم السلام. لذا در روایات هست و نقل خواهد شد که

مراد از اَمّت وسط

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۸۵

ائمه طاهرین‌اند. لازم است در ربط آیه فوق بآیات سابق کاملاً دقت شود. دوم آیه «وَ جَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ مِلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ مِنْ قَبْلُ وَ فِي هَذَا لِيُكُونَ الرَّسُولُ شَهِيداً عَلَيْكُمْ وَ تَكُونُوا شَهِدَاءَ عَلَى النَّاسِ» ... حج: ۷۸. این آیه نظیر آیه گذشته است و خطاب «اجْتَبَاكُمْ» باشخاص ممتاز است مخصوصاً «مِلَّةَ أَبِيكُمْ» که ابراهیم علیه السلام پدر ائمه طاهرین بود و او را پدر امت اسلامی دانستن مجاز و در عین حال بعید است. مخاطبین بضمیر «کم» در پنج دفعه همان امت و سلطانند که رسول خدا صلی الله علیه و آله بر آنها و آنها بر مردم گواه‌اند. خدا و رسول و مردم با انصاف شاهداند که در میان امت اسلامی کسانی هستند که شهادت آنها درباره یکدسته سبزی هم مقبول نیست چطور شاهد بر مردم خواهند بود؟ آیا مسخره آمیز نیست که بگوئیم: معاویه‌ها، یزیدها، ولیدها، حجاج‌ها، و ... شاهد بر مردم خواهند بود؟! آیا اینها در پیشگاه خدا درباره دیگران گواهی داده و خواهند گفت: «هُؤُلَاءِ الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَيَّ رَبِّهِمْ» ... هود: ۱۸. آیا مراد از اشهاد در «يَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ» غافر: ۵۱. اینان‌اند!!

تتمه سخن؛ ج ۴، ص: ۸۵

تتمه سخن بنا بر آنکه گذشت: این شهادت روز قیامت خواهد بود ولی شهداء باید در دنیا تحمل شهادت کرده باشند تا در آخرت شهادت بدهند و اگر در دنیا اعمال مردم را نبینند و ندانند چطور در آخرت گواهی خواهند داد؟ مثلاً درباره حضرت عیسی که فرموده «وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يُكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيداً» و درباره رسول خدا صلی الله علیه و آله آمده «وَ جِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيداً» اگر این دو بزرگوار در دنیا از اعمال امت خویش با خبر نباشند چطور در قیامت گواهی خواهند داد؟! اینجاست که باید بگوئیم: شهداء در دنیا حتی پس از مرگ از اعمال

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۸۶

مردم مطلع میشوند. همانگونه که اعضاء بدن و چیزهای دیگر و ملائکه در دنیا ثبت میکنند و در آخرت گواهی میدهند همچنین شهداء دیگر که عبارت باشند از انبیاء و اوصیاء. خوشبختانه در این زمینه روایاتی داریم که مطلب را از هر حیث روشن میکنند. در اصول کافی کتاب الحجة بابی منعقد فرموده تحت عنوان «انّ الائمه شهداء الله على خلقه» و در آن روایاتی نقل شده که امامان علیهم السلام فرموده‌اند: مراد از امت وسط ما هستیم و شهداء علی الناس ما هستیم. ما بر مردم روز قیامت شهادت خواهیم داد «فمن صدق صدقناه يوم القيامة و من كذب كذبناه يوم القيامة» مراد از «هُوَ اجْتَبَاكُمْ - ... مِلَّةَ أَبِيكُمْ ...» - وَ تَكُونُوا شَهِدَاءَ عَلَى النَّاسِ» مائیم. و در حدیث اول فرموده «قال ابو عبد الله عليه السلام في قول الله عزّ و جلّ فَكَيْفَ إِذْ جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَ جِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيداً» فرموده فقط درباره امت محمد صلی الله علیه و آله نازل شده در هر قرنی از آنها امامی از ماست که بر آنها شاهد است و محمد صلی الله علیه و آله شاهد بر ماست. و نیز در اصول کافی ج ۱ ص ۲۱۹. بابی زیر عنوان «عرض الاعمال على النبي و الائمه عليهم السلام» منعقد است و در آن باب روایاتی نقل شده در این باره که اعمال عباد بحضرت رسول و ائمه طاهرین علیهم السلام نشان داده میشود و آنان علیهم السلام بدین مطلب با آیه «اعْمَلُوا فَسِيرَى اللَّهِ عَمَلِكُمْ وَ رَسُولُهُ وَ الْمُؤْمِنُونَ» توبه: ۱۰۵. که مراد از مؤمنون امامان استدلالات کرده‌اند در میزان ذیل آیه فوق در این زمینه مطلبی هست رجوع شود.

شهر: ج ۴، ص: ۸۶

شهر: ماه. و آن با رؤیت هلال شروع شده و با رؤیت مجدد منقضی میشود و اصل آن چنانکه در مجمع فرموده بمعنی ظهور است

علت این تسمیه آنست که با رؤیت هلال داخل شدن ماه آشکار میشود. «وَ حَمْلُهُ وَ فِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا»

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۸۷

احقاف: ۱۵. یعنی حمل و از شیر باز شدن انسان سی ماه است. جمع قلمه آن اشهر و جمع کثرت آن شهور است مثل «الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ» بقره: ۱۹۷. مراد از اشهر چنانکه روایات بیان میکند شوال، ذو القعدة، ذو الحجه است. و مثل «إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فِي كِتَابِ اللَّهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ» توبه: ۳۶. این آیه روشن میکند که خداوند خود چنین اراده فرموده که از روز خلقت آسمانها و زمین ماههای تمام کننده سال دوازده باشد. مراد از کتاب شاید کتاب تکوین و دنیا و شاید لوح محفوظ باشد. راجع بماههای حرام و احکام آنها، همچنین آیه «فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرْمُ» توبه: ۵. «الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ» بقره: ۱۹۴. «يَسْتَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ» بقره: ۲۱۷. به «حرام» رجوع شود. و آیه «وَلَيْسَ لِيَمَانِ الرِّيحِ عُذُوبٌ شَهْرٌ وَرَوْحُهَا شَهْرٌ» سباء: ۱۲. در «ریح» گذشت.

شهیق: ج ۴، ص: ۸۷

شهیق: شهیق بدرون کشیدن نفس چنانکه زفیر خارج کردن آن (باز دم) است. (اقرب) در صحاح نسبت آنرا بقول داده است «فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُّوا فِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيْقٌ» هود: ۱۰۶. زفیر و شهیق هر دو اسم صوت و صدای مردم اندوهناک است که هنگام نفس کشیدن و باز دم شنیده میشود (مجمع از زجاج). بقیه مطلب در «زفر». درباره صدای جهنم آمده «إِذِ الْقَوْمُ فِيهَا سَمِعُوا لَهَا شَهِيْقًا وَهِيَ تَفُورٌ» ملک: ۷. ایضا آمده «سَمِعُوا لَهَا تَغِيْظًا وَزَفِيرًا» فرقان: ۱۲. ممکن است منظور تشبیه صدای جهنم بصدای انسان باشد یعنی صفیر جهنم آنگاه که بشدت مشتعل گردد مانند صدای زیر و بم اندوهناکان است. بهر حال منظور از هر دو، صفیر و صدای جهنم است. در «جهنم» گذشت که جهنم ذی شعور و عاقل است بانجا رجوع شود.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۸۸

اصل شهیق بمعنی ارتفاع میباشد: جبل شاهق بمعنی کوه بلند است «شهیق یشهق: ارتفاع».

شهوة: ج ۴، ص: ۸۸

شهوة: دوست داشتن. میل کردن «شهاه شهوة: احبه و رغب فيه» «وَهُمْ فِي مَا اشْتَهَتْ أَنْفُسُهُمْ خَالِدُونَ» انبیاء: ۱۰۲. آنها در آنچه دلشان خواسته پیوسته‌اند «وَ فِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ وَ تَلَذُّ الْأَعْيُنُ» زخرف: ۷۱. در بهشت است آنچه دلها میخواهد و چشمها لذت میبرد. «إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِنْ دُونِ النَّسَاءِ» اعراف: ۸۱. مراد از شهوت میل جنسی است یعنی: شما بجای زنان از روی رغبت و لذت با مردان میامیزید؟! شهوت هم مصدر آمده و هم اسم بمعنی مطالبه نفس چیزی را که موافق میل است جمع آن شهوات میباشد «وَ يُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهْوَاتِ أَنْ تَمِيلُوا مَيْلًا عَظِيمًا» نساء: ۲۷. یعنی آنها که تابع خواهشها. و مشتبهات نفس اند میخواهند از حق بسیار منحرف باشند. در اسلام فقط مشتبهات کاذب و منحرف کننده حرام است نه مطلق خواهشهای نفس.

شوب: ج ۴، ص: ۸۸

شوب: آمیختن «شاب الشيء شوبا: خلطه» در نهج البلاغه خطبه ۱۰۱ فرموده «سرورها مشوب بالحزن» شادی دنیا آمیخته با اندوه است. «ثُمَّ إِنَّ لَهُمْ عَلَيْهَا لَشُوبًا مِنْ حَمِيمٍ» صافات: ۶۷. ضمیر «عليها» بشجره زقوم راجع است یعنی سپس روی آن مخلوطی از آب جوشان دارند. شوب مصدر بمعنی مفعول است گویا مراد آنست که آب جوشان با زقوم در شکمشان مخلوط میگردد این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است.

شور؛ ج ۴، ص: ۸۸

شور: بیرون آوردن. در اقرب الموارد گوید: «شار العسل شورا: استخراج من الوقبه و اجتناه» یعنی عسل را از شکاف سنگ بیرون کرد. مشوره و مشاوره و تشاور استخراج رأی است با مراجعه بعضی بعضی (راغب) در مجمع فرموده: مشورت قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۸۹

استخراج رأی است از مستشار زیرا که از او اخذ میشود. «فَإِنْ أَرَادَ إِذًا فَصَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَ تَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا» بقره: ۲۳۳. «فَاعْفُ عَنْهُمْ وَ اسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَ شَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ» آل عمران: ۱۵۹. خطاب بحضرت رسول صلی الله علیه و آله است که در نحوه اجرای کار با آنها مشورت کند. ایما و اشاره هر دو بیک معنی است خواه با دست باشد یا با چشم و ابرو و غیره «فَأَشَارَتْ إِلَيْهِ قَالُوا كَيْفَ نُكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا» مریم: ۲۹. ظاهرا این از برای آنست که در اشاره یکنوع ایضاح و تبیین هست.

شوری؛ ج ۴، ص: ۸۹

«وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ» شوری: ۳۸. یعنی آنانکه دستور خدا را اجابت کرده و نماز پیا داشتند و کارشان در میان آنها بمشورت است و از آنچه داده‌ایم انفاق میکنند. شوری اسم است بمعنی مشورت و بقول راغب: شوری کاری است که در آن مشورت میکنند. این آیه و آیه «وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ» که گذشت موضوعیت شوری را در اسلام معین میکند ولی بموجب آیه «وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا لِمُؤْمِنَةٍ إِذْ قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُبِينًا» احزاب: ۳۶. و نیز بضرورت دین، شوری در نحوه اجراء امور دینی است نه در اصول و احکام، آنچه از جانب خدا تعیین شده نمیشود با مشورت آنرا از بین برد و یا تغییر داد، مثلا دستور جنگ و دفاع از جانب خدا صادر شده، آنوقت درباره آن مشورت میشود چنانکه رسول خدا صلی الله علیه و آله در جنگ «احد» با مسلمانان مشورت کردند که در مدینه با دشمنان بجنگیم یا در خارج از آن؟ و چون اکثریت خارج را تصویب کردند و مصلحت دیدند آنحضرت به «احد» تشریف بردند. چنانکه از کارهای دیگر آنحضرت و همچنین از کارهای علی علیه السلام روشن

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۹۰

است. و اگر اصول و احکام با شوری تعیین شود عبارت اخراج لغو دین خواهد بود و آنگهی بنظر میاید در شوری اکثریت موضوعیت ندارد چنانکه فعلا. در دنیا مرسوم است بلکه شوری برای یافتن راه اصلح است خواه اکثریت صلاح بداند یا نه، مثلا آنگاه که رئیس مسلمین پس از شوری کاریرا بصلاح دید ظاهرا نمیتواند بعد از اینکه اکثریت صلاح نمیدانند از آن چشم پوشت. درباره خلافت و تعیین جانشینی رسول خدا صلی الله علیه و آله اگر نصی و تعیینی در میان نبود، لازم بود که بگوئیم خلافت مورد شوری واقع میشود ولی بموجب ادله قاطعه خلافت مثل نبوت منصب خدائی است همانطور که مردم حق انتخاب پیغمبر ندارند هکذا حق انتخاب جانشین پیامبر را هم ندارند. خلافت همچون نبوت از جانب خدا است با این فرق که خلیفه از جانب خدا بوسیله پیغمبر تعیین میگردد، چنانکه خلافت بلا فصل علی علیه السلام از جانب خدا بوسیله آنحضرت بمردم ابلاغ گردید، کافی است که در در این باره به الغدیر و المراجعات رجوع کنیم.

شوظ؛ ج ۴، ص: ۹۰

شوظ: شواظ: شعله و زبانه آتش که دود ندارد. (راغب) «يُرْسَلُ عَلَيْكُمَا شَوْاظٌ مِنْ نَارٍ وَ نُحَاسٌ فَلَا تَنْتَصِرَانِ» رحمن: ۳۵. طبرسی فرموده: شواظ زبانه سبزی است که از آتش جدا میشود. نحاس را دخان و مس مذاب گفته‌اند ضمیر «عَلَيْكُمَا» به ثقلان (جن و

انس) راجع است یعنی: بر شما زبانه‌ای از آتش و دود فرستاده میشود یکدیگر را در دفع آن یاری نتوانید کرد. این کلمه در قرآن فقط یکبار یافته است.

شوکه: ج ۴، ص: ۹۰

شوکه: «وَإِذْ يَعِدُكُمُ اللَّهُ إِخِدَى الطَّائِفَتَيْنِ أَنَّهُمْ لَكُمْ وَتَوَدُّونَ أَنَّ غَيْرَ ذَاتِ الشَّوْكَةِ تَكُونُ لَكُمْ» انفال: ۷. شوک بمعنی خار است راغب گوید: باسلحه و سختی نیز اطلاق میشود. نیش عقرب را بجهت تشبیه بخار شوک گفته‌اند. مراد از طائفه ذات الشوکه قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۹۱

لشکریان قریش است شوکت در آن بمعنی قدرت یا سلاح است خداوند بمسلمانان وعده داد که یکی از دو طائفه (کاروان ابو سفیان، لشکر قریش) نصیبشان خواهد شد. آنها دوست داشتند کاروان که قدرت و سلاح نداشت نصیب آنها باشد. آیه شریفه در بیان همان وعده است. این کلمه در قرآن فقط یکبار آمده است.

شوی: ج ۴، ص: ۹۱

شوی: بریان کردن. واو آن بیاء قلب میشود در اقرب گوید «شوی اللحم شیئا: جعله شواء» ایضا بمعنی گرم کردن آب آمده است. «وَإِنْ يَسْتَعِثُّوا يُعَاثُوا بِمَاءٍ كَالْمُهْلِ يَشْوِي الْوُجُوهَ» کهف: ۲۹. یعنی اگر فریاد رسی بخواهند بآبی چون مس گداخته کمکشان دهند که چهره‌ها را میسوزاند و بریان میکند. «كَلَّا إِنَّهَا لَأُظِي. نَزَاعَةٌ لِلشَّوْيِ» معارج: ۱۵ و ۱۶. شوی را اطراف بدن گفته‌اند مثل دست و پا و سر و نیز پوست سر گفته‌اند واحد آن شواء است یعنی نه جهنم زبانه خالص است که پوست سر یا اطراف بدن را میکند. شوی که بر وزن فتی است بمعنی مال رذیل نیز آمده است (مجمع - اقرب).

شیء: ج ۴، ص: ۹۱

شیء: مصدر است بمعنی خواستن و اراده کردن «شاءه یشائه شیئا: اراده» «وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَدَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ» بقره: ۲۰. طبرسی در ذیل این آیه مشیت را اراده معنی کرده است. «وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَمَأْمَنَ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعًا» یونس: ۹۹. شاء در این آیه و نظائر آن بمعنی مشیت جبری است یعنی اگر خدا میخواست قدرت عدم ایمان را از آنها بر میداشت قهرا همه ایمان میآوردند ولی خدا چنین نخواست است. «فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذَ إِلَهًا سِوَا رَبِّهِ سَبِيلًا. وَمَا تَشَاوُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا» انسان: ۲۹-۳۰. «إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ. لِمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَسْتَقِيمَ. وَمَا تَشَاوُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ» تکویر: ۲۷-۲۹.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۹۲

ظاهرا مراد از «يَشَاءُ اللَّهُ» در این دو آیه و نظیر آنها، فراهم آوردن اسباب و توفیق در کارها است، پر واضح است که اگر خداوند اسباب را فراهم نکند انسان کاری نتواند کرد هر چند که فاعل مختار است اینکه خداوند اسباب بی شمار را از قبیل آفتاب، ماه، ستارگان، زمین، هوا، آب، ارزاق، بدن، سلامتی، فهم، اراده و ... فراهم آورده است اینها همه مشیت خداوند است که ما کار شایسته را اراده و انجام دهیم و اگر خداوند این اسباب را جور نیآورد اراده کار نیک یا بد از ما مقدر نبود این است آنچه بنظر میآید. و الله العالم. اراده خداوند دو گونه است: اراده تکوینی و اراده تشریحی. اراده تکوینی از مراد غیر قابل تخلف است ولی اراده تشریحی میشود که از مراد متخلف باشد، احکام و قضایای دینی که برای هدایت و اصلاح مردم وضع شده همه از قسمت اراده تشریحی اند که میشود بوسیله عصیان متخلف از مراد باشد. بعبارت دیگر خداوند از بندگان خواسته و اراده کرده همه راست بگویند و عدالت کنند ولی می‌بینیم که نمی‌گویند و نمیکنند این همان تخلف اراده از مراد است، اگر راجع باحکام دین معتقد باراده تکوینی باشیم

آن عبارت اخرای جبر است و موجب بطلان عقاب و ثواب و سقوط امر و نهی خواهد بود. اهل ایمان بکفار میگفتند: از آنچه خدا داده انفاق کنید کفار در جواب میگفتند: «أَنْطَعِمُ مَنْ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ أَطَعَمَهُ» ... یس: ۴۷. غرضشان اراده تکوینیه بود یعنی خدا خواسته که حتما آنها فقیر و نادار باشند و اگر میخواست آنها را غنی میکرد ولی آنها مغالطه میکردند که اراده خدا درباره اطعام فقراء اراده تشریحیه است و تخلف آن از مراد دلیل عصیان و تمرد کفار از فرمان خداوندی است.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۹۳

همینطور است آیه «وَقَالَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا عَلَدْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ نَحْنُ وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَزَمْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ» نحل: ۳۵. ایضا انعام: ۱۴۸- زخرف: ۲۰. رجوع کنید به المیزان ذیل آیه «أَنْطَعِمُ مَنْ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ أَطَعَمَهُ» ... شیء: هر چیزیکه علم بان تعلق گیرد و از آن خبر داده میشود. لفظ آن مذکر است ولی بر مذكر و مؤنث اطلاق میشود. و بر واجب و ممکن گفته میشود جمع آن اشیاء است (اقرّب). طبرسی رحمه الله ذیل آیه ۲۰ بقره از سیبویه نقل کرده: شیء بر موجود و معدوم هر دو اطلاق میشود و بقولی فقط بموجود اطلاق میشود. قول اول صحیح است و آن قول متکلمین میباشد. مؤید آن قول خداست در این آیه که فرموده: «إِنَّ اللَّهَ عَلِيُّ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» زیرا هر چیز جز خدا محدث است و هر محدث را دو حالتی است حالت وجود و حالت عدم و چون موجود شد از قدرت موجد خارج است زیرا موجود بعد از وجود دوباره ایجاد نمیشود پس میدانیم که خدا قبل از ایجاد آن قادر است تا آنرا بوجود آورد. راغب گوید: نزد بعضی شیء عبارت است از موجود (نه معدوم) و اصل آن مصدر شاء است. چون وصف خدا باشد بمعنی (فاعل) است و چون غیر خدا را با آن وصف کنیم بمعنی مفعول باشد. یعنی آنگاه که گوئیم «اللَّهُ شَيْءٌ» معنایش آنست که خدا مرید است و مشیت دارد و چون گوئیم «زید شیء» یعنی زید خواسته شده است خداوند خواسته و او را آفریده است آنگاه راغب گوید «قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ» بمعنی مفعول و مشیء است «قُلِ أَيْ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً قُلِ اللَّهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ» انعام: ۱۹. بمعنی فاعل است یعنی کدام خواهنده و مرید بزرگتر است از حیث گواهی. ناگفته نماند «شیء» مجموعاً ۲۸۴ بار در قرآن مجید بکار رفته.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۹۴

و «اشیاء» چهار بار (المعجم المفهرس)

شیب: ج ۴، ص: ۹۴

شیب: سفید شدن موی همچنین است مشیب (راغب) «شاب الرجل یشیب شیباً: ابيض شعره» «إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاسْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا» مریم: ۴. آن در آیه کنایه از پیری است. شیب بکسر اول. در آیه «يَوْمًا يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا» مزمل: ۱۷. جمع اشیب بمعنی پیران، موسفیدان است (مجمع) «ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفِ قُوَّةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَشَيْبَةً» روم: ۵۴. سپس از بعد ضعف طفولیت قدرت و نیروی جوانی داد، آنگاه از بعد جوانی ناتوانی و پیروی قرار داد. صحاح از اصمعی نقل میکند: شیب سفیدی موی و مشیب وارد شدن بدان وقت است.

شیخ: ج ۴، ص: ۹۴

شیخ: پیر. بقولی از چهل سالگی و بقولی از پنجاه و بقولی از پنجاه و یک تا آخر عمر است و بقولی تا هشتاد است (اقرّب) «يَا أَيُّهَا الْعَزِيزُ إِنَّ لَهُ أَبًا شَيْخًا كَبِيرًا» يوسف: ۷۸. جمع آن در قرآن شیوخ آمده «ثُمَّ لَتَكُونُوا شَيْوخًا» غافر: ۶۷.

شید: ج ۴، ص: ۹۴

شید: بفتح (ش) گچ کاری کردن. بالا بردن. و آن بکسر (ش) گچ و نحو آن است (اقرّب) «وَبِئْرٍ مُّعَطَّلَةٍ وَقَصْرٍ مَشِيدٍ» حج: ۴۵. یعنی ای بسا چاه کهنه بی آبر و ای بسا قصر بلند یا گچ کاری شده «أَيُّنَّمَا تَكُونُوا يُدْرِكُكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُّشِيدَةٍ» نساء: ۷۸. راغب گوید: «شید قواعد» یعنی پایه‌های آنرا محکم کرد گوئی با گچ بنا کرده. بروج مشیده یعنی برجهای محکم یا مرتفع.

شیع: ج ۴، ص: ۹۴

شیع: بفتح (ش) آشکار شدن. شیاع: پیروی کردن. در اقرّب الموارد هست «شَاعَ الْخَبْرُ يَشِيْعُ شَيْعًا وَشَيْعًا... ذَاعَ وَفَشَا- شَاعَ فَلَانًا شِيَاعًا: تَبَعَهُ» «إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ» نور: ۱۹. آنانکه دوست دارند فحشاء در میان مؤمنین شایع و آشکار شود آنها را عذابی است دردناک.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۹۵

شیعه: بمعنی پیروان و یاران است «شیعه الرجل: اتباعه و انصاره» جمع آن اشیاع و شیع (بر وزن غنّب) است (اقرّب الموارد) «فَوَجَدَ فِيهَا رَجُلَيْنِ يُفْتِنَانِ هَذَا مِنْ شِيعَتِهِ وَهَذَا مِنْ عَدُوِّهِ» قصص: ۱۵. موسی در شهر دو مرد دید که مقاتله میکردند یکی از پیروان و یکی از دشمنانش بود. راغب شیاع را انتشار و نیرومندی گفته و گوید: شیعه کسانی است که شخص بواسطه آنها نیرومند میشود. طبرسی در ذیل «ثُمَّ لَنْتَرَعَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ أَيُّهُمْ أَشَدُّ عَلَى الرَّحْمَنِ عِتِيًّا» مریم: ۶۹. فرموده: شیعه جماعتی است که در امری بیکدیگر یاری کنند. قول راغب و طبرسی مخالف آنچه از اقرّب نقل شد نیست. زیرا جماعت در اثر پیروی از یکدیگر، بهم یاری میکنند و در اثر پیروی و تبعیت، شخص بوسیله آنها تقویت میشود. شتیع: چنانکه گفته شد جمع شیعه بمعنی فرقه‌هاست «وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي شَيْعِ الْأَوَّلِينَ» حجر: ۱۰. بنظر میاید اضافه شتیع الأولین بیانیه است یعنی رسولانی قبل از تو در فرقه‌های اولیه و در امم گذشته فرستادیم. مجمع در ذیل آیه فوق گوید: اصل آن از مشایعت بمعنی متابعت است گویند: شایع فلان فلانا علی امره یعنی در کارش از او پیروی کرد. از آن است شیعه علی علیه السلام. آنها کسانی‌اند که در کار آنحضرت از وی متابعت نموده و بامامتش گردن نهاده‌اند در حدیث ام سلمه از رسول خدا صلی الله علیه و آله هست «شیعه علی هم الفائزون یوم القیامة». نگارنده گوید این حدیث در جوامع اهل سنت نیز نقل شده است. «أَوْ يَلْبِسْكُمْ شَيْعًا وَيَذِيقَ بَعْضُكُمْ بِأَسِّ بَعْضٍ» انعام: ۶۵. یا شما را فرقه‌ها کند و عذاب بعضی را ببعضی بچشاند چون فرقه فرقه و احزاب گردیدن نسبت بمسلمانان عارض و بحکم لباس است که آنها را می‌پوشاند و تضعیف میکند لذا «يَلْبِسْكُمْ» آمده و الله العالم.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۹۶

«وَلَقَدْ أَهْلَكْنَا أَشْيَاعَكُمْ فَهَلْ مِنْ مُدَكِّرٍ» قمر: ۵۱. مراد از اشیاع امثال و موافقان است یعنی: امثال شما را که انکار پیامبران میکردند هلاک کردیم آیا پند گیرنده‌ای هست؟! ایضا «وَحِيلَ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ كَمَا فُعِلَ بِأَشْيَاعِهِمْ مِنْ قَبْلُ» ... سباء: ۵۴. در امثال نیز نوعی تبعیت هست و معنای گذشته منظور میباشد. از این دو آیه روشن میشود هر که با دیگری در کارش موافقت کند شیعه اوست خواه مقدم باشد یا موخر چنانکه در این دو آیه شیعه‌ها مقدم‌اند. «وَإِنَّ مِنْ شِيعَتِهِ لَإِبْرَاهِيمَ. إِذْ جَاءَ رَبَّهُ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ» صافات: ۸۳ و ۸۴. ضمیر شتیعته راجع است بنوح علیه السلام در آیات قبل. یعنی از جمله پیروان نوح در دعوت بتوحید ابراهیم است. در المیزان فرموده: بقولی ضمیر راجع بمحمد صلی الله علیه و آله است ولی از لفظ آیه دلیلی بر آن نیست. نگارنده گوید: در برهان چند روایت نقل کرده که ضمیر «شیتیته» راجع بعلی علیه السلام است یعنی ابراهیم علیه السلام از شیعه آنحضرت است. ولی از لفظ دلیلی باین مطلب نیست. و الحمد لله ۷ رجب ۱۳۹۲ مطابق ۲۶/۵/۱۳۵۱

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۹۷

ص؛ ج ۴، ص: ۹۷

صاد: ج ۴، ص: ۹۷

صاد: حرف هفدهم از الفبای فارسی و چهاردهم از الفبای عربی است. در حساب ابجد بجای ۹۰ است جزء کلمه واقع میشود به تنهایی معنایی ندارد.

ص؛ ج ۴، ص: ۹۷

ص: «ص وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ. بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي عِزِّهِ وَشِقَاقِي» ص: ۱ و ۲. در «حم» مطلبی راجع بحروف مقطعه گفته شد رجوع شود به «عسق».

صابی: ج ۴، ص: ۹۷

صابی: این کلمه بصورت جمع سه بار در قرآن مجید یاد شده و هر سه در ردیف صاحبان ادیان که لازم است هر سه را نقل کرده و درباره آن توضیح دهیم: ۱- «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ» بقره: ۶۲. ۲- «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ وَالنَّصَارَى مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» مائده: ۶۹.۳- «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَى وَالْمَجُوسَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» حج: ۱۷. از آیه اول و دوم که مسلمانان و صاحبان دینانتهای گذشته نقل شده بدست میاید: صابئان از اهل توحید و در ردیف یهود و نصاری واقع اند ولی جمله «وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا» در آیه سوم این مطلب را تضعیف میکند زیرا ممکن است دسته بخصوصی از اهل شرک بوده باشند. اما جمله «مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ» ... در دو آیه اول مؤید مطلب اول است و وجود «وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا» در آیه سوم لازم نگرفته که صابئین

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۹۸

حتما از آنان باشند چه مانعی دارد که بگوئیم در ردیف «الَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالْمَجُوسَ» اند. خلاصه: میشود یقین کرد که صابئان در اصل اهل توحید بوده و در ردیف یهود و نصاری اند. و نیز در عصر نزول قرآن قومی مشهور و دارای افراد کثیر بوده اند و گرنه قرآن اعتنائی بآنها نمیکرد و در ردیف یهود و نصاری نمی‌شمرد. بنظر نگارنده دین صابئان مانند دین یهود و نصاری دین توحید بوده و آنها پیغمبری و شریعتی داشته و پس از پیامبرشان بتدریج به بت پرستی و پرستش کواکب گرائیده اند. پیامبرشان از جمله پیامبرانی است که در قرآن مجید نامی از او بمیان نیامده ولی بآنها اشاره شده است «مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقُصِّصْ عَلَيْكَ» غافر: ۷۸. دلیل این نظر عقاید و اعمالی است که از آنها منقول است و نیز اعتنا کردن قرآن بشأن آنها و شمردن در ردیف دینانتهاست. و مؤیدات دیگری که نقل خواهیم کرد. فرید وجدی در دائرة المعارف ذیل کلمه صابئه مینویسد: آنها قومی اند دینشان عبادت ملائکه است. بعقیده آنها عالم را خالقی است حکیم و منزّه از صفات حادث گویند ما از وصول باو عاجزیم و بوسیله ملائکه بحضورتش تقرب میجوئیم. استاد ما عاذیمون و هرمس چنین ارشاد کرده ما بملائکه تقرب میجوئیم و توکل میکنیم آنها ارباب و معبود و وسیله و شفیعان ما نزد خداوند. خداوند رب الارباب است و معبود معبودان. بر ما فرض است که نفس خویش از چرک شهوات پاک کرده و دارای اخلاق نیکو باشیم. ملائکه اسباب ایجاد و اختراع اند. فیض را بموجودات پائین افاضه میکنند بعضی از آنها مدبّر کواکب سبع سیاره هستند. نسبت روح مدبّر بآنها نسبت روح به جسد است.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۹۹

...تا میگوید: صابنه سه نماز میخوانند. غسل جنابت و غسل مسّ میّت میکنند، خوردن گوشت خوک و سگ. و نیز گوشت کبوتر و هر پرندۀ چنگالدار را حرام میدانند، از شرب مسکر و از ختنه کردن نهی شده‌اند. اصنام و هیاکلی بنام جواهر روحانی و اشکال کواکب سماوی ساخته‌اند. (تمام شد) در المیزان ج ۱ ص ۱۹۷ درباره سه نماز صابنه از آثار الباقیة ابو ریحان بیرونی نقل کرده: نماز اولی هشت رکعت است وقت طلوع آفتاب. دوم پنج رکعت وقت ظهر و در هر رکعت سه سجده دارند و یک نماز نافله در ساعت دوم روز و نافله دیگر در ساعت نهم از روز دارند. سوم: نمازی است که در ساعت سوم شب میخوانند. نماز را با طهارت میخوانند و از جنابت غسل میکنند ختنه نمیکنند زیرا بآن مأمور نشده‌اند اکثر احکام آنها در مناکح و حدود مثل مسلمین. و در نجس شدن با مسّ میّت و امثال آن شبیه بتورات است. و نیز از ابو ریحان نقل کرده: بانی مذهب آنها یوزاسف است او در زمان طهمورث پادشاه ایران در هند بتبلیغ برخاست و خلق کثیری بوی گرویدند. گاهی هرمس را (که از زعمای آنهاست) همان ادریس دانسته‌اند که در تورات اخنوخ است و بگمان بعضی یوزاسف همان هرمس میباشد. و در ج ۱۰ المیزان ص ۲۸۸ از آنها نقل کرده: آفتاب، ماه عطارد، زهره، مریخ، مشتری و زحل با روح مدبری که دارند نظام مشهود را تدبیر میکنند. میان خدا و این عالم واسطه‌اند عبادت آنها انسان را بخدا مقرب میکند. باید برای آنها اصنام و مجسمه هائی ساخت و با پرستش آن مجسمه‌ها بخود آنها مقرب شد. اهل تاریخ گفته‌اند: آنکه این مذهب را بنیان گذاشت یوزاسف منجم بود که در هند ظاهر شد و بمذهب صابنه دعوت

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۰۰

کرد مذهبش در اقطار زمین مثل روم، یونان، بابل و غیره شایع شد و خلق کثیری داخل آن شدند. آنها خدا را در الوهیت یکتا میدانند نه در عبودیت و خدا را با نفی توصیف میکنند نه با اثبات. میگویند: عاجز نیست، جاهل نیست، مرگ ندارد، ظلم و جور نمیکند و اینها را اسماء حسنی بطور مجاز میدانند که با اسم حقیقی قائل نیستند (باختصار). از این مطالب میشود بصحت نظر نگارنده که در ابتدا گفته شد پی برد. اگر گوئی: در اینصورت آنها اهل کتاب‌اند و باید مثل اهل کتاب و اهل ذمه با آنها رفتار کرد چنانکه حساب مجوس چنین است؟ گوئیم: جواب این عنقریب خواهد آمد باید دانست که حکومت‌های اسلامی با صابئی‌ها مثل بت پرستان رفتار نکرده‌اند. مثلاً در عیون اخبار الرضا باب ۱۲ و کتاب توحید باب ۶۵ در ضمن مذاکره آنحضرت با اصحاب ملل گفتگوی آن بزرگوار با عمران صابی نقل شده که وی سؤالات مفصلی درباره توحید و صفات باری تعالی از امام علیه السلام کرده بالاخره مجاب شده و اسلام آورده. این روشن میکند که صابئان در آنزمان آزادی مذهب داشته‌اند. ابو اسحق حرانی صابی که کاتب خلیفه عباسی و عزّ الدوله دیلمی بود گویند مقام ارجمندی از علم داشت مرحوم سید رضی او را مرثیه گفته است. فرید وجدی در حال او مینویسد: عزّ الدوله اصرار کرد که اسلام آورد، قبول نکرد. ماه رمضان را با مسلمانان روزه میگرفت. آیات قرآن را بسیار عالی حفظ کرده بود و در نامه‌هایش از آن اقتباس میکرد. نواده همین شخص را نقل میکنند که ابو الحسن هلال بن محسن نام داشت و در دین جدش بود سپس باسلام گرویده هکذا پسر او محمد بن

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۰۱

هلال رجوع شود به الکنی و الالقاب و دائره المعارف وجدی (صابی). اینها در دینشان آزاد بودند و کسی با آنها کاری نداشته است در مجمع ذیل آیه ۶۲ بقره فرموده: همه فقهاء اهل سنت اخذ جزیه را از صابئین جایز میدانند ولی در نزد شیعه جایز نیست که آنها اهل کتاب نیستند. از خلاف شیخ نقل شده که ادعای اجماع کرده بر اینکه احکام اهل کتاب بر صابئین جاری نیست طالبان تفصیل بیشتر به جواهر الکلام و جامع المقاصد مسئله نکاح کتابیه رجوع کنند. در تفسیر برهان از علی بن ابراهیم نقل شده که امام علیه السلام فرمود: صابئون قومی‌اند نه مجوس، نه یهود، نه نصاری، نه مسلمان. آنها گروهی‌اند که کواکب و نجوم را پرستش میکنند. المیزان آنرا از تفسیر قمی نقل کرده است ولی ظاهراً نظر امام علیه السلام بوضع آنزمانشان بوده نه باصل دینشان و شاید فتوای عدم اخذ جزیه که نقل شد در اثر آنست که دینشان بسیار آلوده و کاملاً توأم با شرک شده است. راغب در مفردات گوید:

صابئون قومی بودند بر دین حضرت نوح علیه السّلام مخفی نماند: در شوشتر و دزفول عده‌ای هستند که آنها را صبی و صابی گویند. پسران را ختنه نمیکنند. یک زن بیشتر نمیگیرند، طلاق را جز بحکم حاکم جایز نمیدانند. بآب روان علاقه زیاد دارند. بیشتر رسوم مذهبی خود را در کنار آب روان انجام میدهند. در کشور عراق نیز عده‌ای از آنها وجود دارند. و شاید اگر تحقیق شود در دنیا و مخصوصاً در هندوستان بیشتر وجود داشته باشند. عده کثیری از آنها در حرّان که از شهرهای بین‌النهرین است وجود داشته‌اند. آقای یحیی نوری در کتاب «اسلام و آراء و عقائد بشری یا جاهلیت و اسلام» شرح مفصلی درباره آئین صابی و کتب مقدسه آنها نگاشته‌اند و در ضمن چنین اظهار میدارند: «سکنی گزیدن صابی‌ها در سرزمین کلد و بین‌النهرین، موجب

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۰۲

شد که: گروهی آئین کلدانی را با شباهت آئین صابی بدانند و یا صابیها را ستاره پرست تفسیر کنند! و یا صابی‌ها را با حنفاء و پیروان ابراهیم (که در آن دیار و در حرّان کم و بیش وجود داشتند و از لحاظ اعتقاد بمبدأ و معاد و احکام و اغسال نیز شباهتی با هم داشتند) یکی پندارند و یا حنفاء را «صابی‌های ابراهیمی» بخوانند و یا حرّانیها را که ضمن شرح آئین حنفیه از عقائد آنها بحث نمودیم، صابی بخوانند! و در پاورقی نیز مطلب ذیل را ابراز میدارند: «برخی معتقدند که: حرّانی‌ها در زمان مأمون برای آنکه خود را اهل کتاب بشمار آرند و تحت شرائط «ذمه» واقع شوند نام صابی را بر خود نهادند و قبل از آن سابقه ندارد. پروفیسور خولسون آلمانی در کتاب «صایبه و صایسم» مینویسد: «میان صابیان واقعی با صابیهای بطائح و بین‌النهرین و صابی‌های دروغی حرّان باید فرق گذاشت چه از سال ۸۳۰ میلادی باینطرف برخی از مورخین حرّانیها را نیز صابی خوانده و حال آنکه حرّانی‌ها صابی دروغین هستند. دسته اول یا جماعت «مندائیان» (که: مغتسله و صابی‌های بطائح و بین‌النهرین نیز خوانده میشوند) صابیان حقیقی هستند و دسته دوم بت پرستان سریانی میباشند که در حرّان اقامت داشتند و هنگامیکه مأمون خلیفه عباسی در آخرین جنگ خود با رومیان شرقی از ولایت حرّان میگذشت. از آئین آنها پرسید و از جوابهای آنها استنباط کرد که باید بت پرست باشند. به آنها تا مراجعت مهلت داد و گفت: تا مراجعت من باید بآئین اسلام و یا یکی از آئینهای اهل کتاب در آئید و گرنه شما را خواهم کشت، لذا این گروه نام صابی را بدروغ بر خود گذاردند و از آن تاریخ مورخین بشبهه افتادند. این واقعه را «ابن‌الندیم» نیز در «الفهرست» نقل میکند» صابی‌های ساکن در کنار کارون و کنار دجله و فرات خود را پیروان

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۰۳

حضرت یحیی بن زکریا میدانند و در ملاقاتیکه آقای دکتر احمد توانا در چند سال قبل با روحانی بزرگ صابئین «شیخ عبد الله الخفاجی» در اهواز داشتند وی قسمتهائی از دو کتاب کنز ربا و کنز سدره (بمعنی گنج فراوان و گنج سی پاره) برای ایشان میخواند و مینویسد که محتوی بشارات بسیاری در مورد پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله بوده است و هم چنین در آن ذکر شده که آنحضرت دامادی خواهد داشت که مورد ظلم قرار خواهد گرفت و دخترش در جوانی خواهد مرد. دانشمندان گمان کرده‌اند که منظور از کلمه کتاب در آیه «يَا يَحْيَىٰ خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ» تورات است در صورتیکه کتاب مستقل دیگری است که صابئین بدان معتقدند. در جواب این سؤال که چرا با وجود این بشارات پیامبر اسلام ایمان ندارید و مسلمان نمیشوید اظهار داشت که ما ایمان داریم و معتقدیم که آن پیامبر برای شما مبعوث گردیده و شما را به بهشت رهنمائی خواهد کرد همچنانکه ایمان به حضرت یحیی علیه السّلام ما را به بهشت خواهد آورد. با توجه به تحقیقات مذکور معلوم خواهد شد که علت اینکه اهل تسنن با صابیهای حرّانی بعنوان اهل کتاب رفتار کرده‌اند و شیعیان باستناد به عقائد شرک آمیز آنان، آنها را در زمره مشرکین دانسته‌اند واقعه تاریخی مذکور بوده است و نتیجتاً صابئین حقیقی که در قرآن در ضمن اهل کتاب آمده‌اند معتقد به دین الهی بوده‌اند و صابئین حرّانی ستاره پرست و مشرک بوده‌اند.

صَبَّ: ریختن. (لازم و متعدی) «صَبَّ الْمَاءُ وَ نَحَوْهُ صَبًّا فَصَبَّ هُوَ: سَكَبَهُ فَانْسَكَبَ» (اقرَب). «فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَىٰ طَعَامِهِ. أَنَا صَبَبْنَا الْمَاءَ صَبًّا» عبس: ۲۴ و ۲۵. «فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوِّطَ عَذَابٍ»

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۰۴

فجر: ۱۳. ناگفته نماند: صَبَّ راجع بیک قوم نیست بدلیل «عَلَيْهِمْ» که بعد و ثمود و فرعون راجع است، علی هذا اطلاق صَبَّ بتازیانه عذاب در اثر پی در پی بودن عذاب آن اقوام است. نظیر این آیه است «كُلَّ مَّا جَاءَ أُمَّةً رَسُولُهَا كَذَّبُوهُ فَاتَّبَعْنَا بَعْضَهُمْ وَ جَعَلْنَا لَهُمْ أَحَادِيثَ فَبُعْدًا لِقَوْمٍ لَّا يُؤْمِنُونَ» مؤمنون: ۴۴. در نهج البلاغه خطبه ۱۸۰ هست: «و صَبَّتِ السِّيُوفُ عَلَىٰ هَامَاتِهِمْ».

صبح: ج ۴، ص: ۱۰۴

صبح: بعقیده راغب صبح و صباح هر دو اول روز و وقت پیدا شدن سرخی آفتاب در افق است. ولی اقرب صباح را اول روز و صبح را فجر یا اول روز گفته قاموس نیز دو احتمال میدهد. صحاح فقط فجر گفته است. بنظر میاید قول دوم درستتر باشد تا صبح و صباح مترادف نباشند «إِنَّ مَوْعِدَهُمُ الصُّبْحُ أَلَيْسَ الصُّبْحُ بِقَرِيبٍ» هود: ۸۱. «وَالصُّبْحُ إِذْ أَسْفَرَ» مدثر: ۳۴. قسم بصبح آنگاه که آشکار شود «وَالصُّبْحُ إِذْ تَنَفَّسَ» تکویر: ۱۸. سوگند بصبح آنگاه که وسعت گیرد. «فَإِذَا نَزَلَ بِسَاحَتِهِمْ فَسَاءَ صَبْحًا لِلْمُنْذِرِينَ» صافات: ۱۷۷. چون عذاب بساحت و محیطشان نازل گردد روز انداز شدگان ناگوار خواهد بود. این لفظ در قرآن فقط یکبار آمده است. اصباح: بکسر اول مصدر است بمعنی صبح نیز آمده (اقرَب-مجمع) «فَالِقُ الْأُصْبَاحِ وَ جَعَلَ اللَّيْلَ سَكَنًا» انعام: ۹۶. و آن در آیه بمعنی صبح است. معنی: شکافنده صبح است و شب را محل سکون و آرامش قرار داد. این نیز در قرآن یکبار آمده است. بعضی آنرا اصباح بفتح اول خوانده‌اند که جمع صبح است. مصبح: اسم فاعل است یعنی آنکه وارد وقت صبح میشود «فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ مُصْبِحِينَ» حجر: ۸۳. آنگاه که وارد صبح میشدند صیحه آنها را گرفت. مصباح: اسم آلت است بمعنی چراغ. «مَثَلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا» قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۰۵

مُصْبِحًا... نور: ۳۵. جمع آن مصایح است «وَزَيْنًا سَمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ وَ حِفْظًا» فصلت: ۱۲. بنظم علت این تسمیه آنست که چراغ شب تاریک را با نور خود نظیر صبح میکند. اصبح: از افعال مقاربه است. بمعنی صار (گردید) مثل «فَقَتَلَهُ فَأَصْبَحَ مِنَ الْخَاسِرِينَ» مائده: ۳۰. یعنی: او را کشت و از زیانکاران گردید. «فَأَصْبَحَ هَشِيمًا تَذْرُوهُ الرِّيحُ» كهف: ۴۵. تمام موارد این صیغه در قرآن بمعنی صار و گردیدن است مگر بعضی از قبیل «حِينَ تُمْسُونَ وَ حِينَ تُصْبِحُونَ» که بمعنی داخل شدن در صباح است. ایضا صیغه‌های اسم فاعل آن نحو «إِذْ أَسْفَرْنَا لِيَضْرِبُهَا مُصْبِحِينَ» قلم: ۱۷. «وَلَقَدْ زَيْنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ وَ جَعَلْنَا رُجُومًا لِلشَّيَاطِينِ» ملک: ۵. «وَزَيْنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ وَ حِفْظًا» فصلت: ۱۲. بنا بر آنچه در «رجوم» گذشت مراد از مصایح تیرهای شهاب و سنگهای سرگردان فضا هستند که در اثر تماس با گازهای جوّی مشتعل شده و از بین میروند. منظور از آنها نه نجوم است و نه کواکب.

صبر: ج ۴، ص: ۱۰۵

صبر: حبس. امساک. در اقرب آمده «صبر الدابة حبسها بلا عطف» راغب امساک در تنگی گفته است. صبر: خویشتن داری و حبس نفس است بر چیزیکه شرع و عقل تقاضا میکند، یا از چیزیکه شرع و عقل از آن نهی میکند. بحسب اختلاف موارد نام آن فرق میکند اگر خویشتن داری در مصیبت باشد آنرا صبر گویند ضد آن جزع است. اگر در جنگ باشد شجاعت نامند ضد آن جبن است. اگر در پیش آمد باشد آنرا سعه صدر گویند. اگر در امساک از سخن باشد کتمان نامند. (راغب) در اقرب از کلیات اضافه کرده: اگر در امساک نفس از فضول مال باشد آنرا عفت و قناعت گویند. در مجمع و مفردات گوید: در حدیث، ماه رمضان را

شهر الصبر

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۰۶

فرموده است که روزه نوعی حبس و منع نفس است «... فَأَصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُوا الْعِزْمِ مِنَ الرُّسُلِ وَلَا تَسْتَعْجِلْ لَهُمْ» احقاف: ۳۵. این صبر همان سعه صدر و استقامت در راه حق است. «وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ» بقره: ۱۷۷. اصطبار: خویشتن را وادار کردن بصبر است «فَاعْبُدْهُ وَاصْطَبِرْ لِحِبَابَاتِهِ» مریم: ۶۵. مصابره: را غلبه در صبر گفته‌اند (کشاف- اقرب) «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» آل عمران: ۲۰۰. گفته‌اند: یعنی ای اهل ایمان در راه خدا صبر کنید و بدشمنان در صبر بر جهاد غلبه کنید و از آنها صابرت‌تر باشید و سرحدات خویش را حفظ کنید بنا بر آنکه «رَابِطُوا» بمعنی مرابطه باشد. ولی معنی جامع و واسع آیه در «ربط» گذشت. در تفسیر عیاشی از حضرت صادق علیه السلام نقل است ... «اصْبِرُوا عَلَى الْفُرَائِضِ وَصَابِرُوا عَلَى الْمَصَائِبِ وَرَابِطُوا عَلَى الْاِثْمَةِ» روایات دیگری نیز در همان کتاب و مجمع و غیره نقل شده است. صبار: مبالغه است بمعنی شدید الصبر. راغب گوید: آن بکسی گفته میشود که نوعی تکلف و مجاهدت (در صبر) داشته باشد. «وَمَرْفَأُهُمْ كُلٌّ مُمَزَّقٌ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ» سباء: ۱۹. یعنی هر آنکه دارای مجاهدت در صبر و بسیار حقشناس باشد برای او در این گفتار آیات و عبرتهائی است. این کلمه چهار بار در قرآن آمده و همه در قالب آیه فوق. «وَأَسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ» بقره: ۴۵. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ» بقره: ۱۵۳. مراد از صبر خویشتن داری است سبب توفیق دو چیز است: توجه بخدا

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۰۷

و استمداد از ساحت حق و استقامت و ثبات در کار. در بعضی روایات صبر روزه معنی شده است در تفسیر عیاشی از ابا عبد الله علیه السلام نقل کرده «وَأَسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ» فرمود: صبر روزه است. و از ابی الحسن علیه السلام نقل کرده «الصبر الصوم. اذا نزلت بالرجل الشدة او النازلة فليصم» قال: الله يقول «اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ الصبر الصوم». بنظر میاید: منظور از روایت بیان مصداق باشد نه انحصار و الله العالم. «فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ» بقره: ۱۷۵. راغب از ابو عیبه نقل کرده: صبر در آیه بمعنی جرئت است و آن لغتی است در صبر. در مجمع فرموده: آن عقیده حسن و قتاده است و علی بن ابراهیم آنرا از حضرت صادق علیه السلام نقل کرده. «وَأَصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا» طور: ۴۸. راغب آنرا انتظار معنی کرده. یعنی منتظر حکم خدا باش که بر له تو و علیه کفار حکم کند. در وجه آن گفته: چون انتظار از صبر منفک نیست بلکه آن نوعی صبر است.

اصبع: ج ۴، ص: ۱۰۷

اصبع: انگشت. جمع آن اصابع است. «يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ» بقره: ۱۹. ایضا «جَعَلُوا أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ» نوح: ۷. اصابع فقط دو بار در قرآن آمده و مفرد آن در کلام الله بکار نرفته است. در اقرب گوید: این کلمه مؤنث است. گاهی نیز مذکر آمده گاهی آن بمعنی اثر میاید «فلان من الله اصبع حسنة» فلان اثر نعمت خوب خداست.

صبغ: ج ۴، ص: ۱۰۷

اشاره

صبغ: بفتح اول رنگ کردن و بکسر آن بمعنی رنگ شده است (مصبوغ) ولی اقرب هر دو را مصدر گفته است «صبغ الثوب... صبغاً: لونه». «صَبَّغَهُ اللَّهُ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صَبَّغَهُ وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ» بقره: ۱۳۸. صبغه دلالت بر نوع دارد بنظم آن مفعول فعل

محدوف است مثل «اعنی و الزموا» این آیه بیان آیه ۱۳۶ است در آیه ۱۳۵ از اهل کتاب نقل شده که میگفتند

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۰۸

«كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا» در جواب فرموده «قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا» آنگاه در آیه ۱۳۶ آمده «قُولُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنزِلَ إِلَيْنَا إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ» ... آنوقت پس از آیه دیگر فرموده «صَبَّغَهُ اللَّهُ» یعنی: ایمان باین پیغمبر و پیامبران دیگر رنگ خدائی و دین خداست و رنگ خدائی بهترین رنگهاست و ما باو عابدیم. منظور از صبغه ایمان و دین است. عیاشی از امام صادق علیه السلام نقل کرده فرمود: الصبغة الاسلام. در مجمع نیز آنرا نقل کرده است. «و شَجَرَةٌ تَخْرُجُ مِنْ طُورِ سَيْنَاءَ تَنْبُتُ بِالذُّهْنِ وَ صَبِغٌ لِلْمَأْكَلِينَ» مؤمنون: ۲۰. صبغ بمعنی خورش است. علت تسمیه آنست که نان در خورش مثل سرکه و روغن فرو رفته رنگین میشود (اقراب) معنی آیه در «دهن» گذشت.

[غسل تعمید]؛ ج ۴، ص: ۱۰۸

در اقراب الموارد در «عمد» ذیل کلمه معمودیّه مینویسد: معمودیّه اولین اسرار دین مسیحی و درب نصرانیت است. و آن تغسیل طفل و غیر طفل است. با آب، بنام اب، ابن، روح القدس. (مراد از اب خدا و از ابن عیسی است). در مجمع فرموده: بعضی از نصاری مولود خویش را در آبیکه بآن معمودیّه گویند فرو می بردند و آنرا تطهیر مولود قرار میدادند. بقولی یهود و نصاری فرزندان خویش را رنگ یهودیت و نصرانیت میزدند یعنی دین خویش را بآنها تلقین میکردند. راجع باین قول است که عمر بن الخطاب از بنی تغلب پیمان گرفت که فرزندان خویش را رنگ نصرانیت نزنند. بلکه آنها را بگذارند بزرگ شوند سپس هر دین را که خواستند بپذیرند. هاکس آمریکائی در قاموس کتاب مقدس ماده «تعمید» درباره این غسل مفصل بحث کرده است. غرض آنکه بعضی گفته اند: مراد از صَبَّغَهُ اللَّهُ در آیه شریفه، ردّ تعمید است یعنی رنگ و صبغه خدائی بهتر است نه صبغه تعمید.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۰۹

صبو: ج ۴، ص: ۱۰۹

صبو: صبوی: کودک. راغب گوید: کودکی که باحتلام نرسیده. در اقراب از جمله معانی آن گوید، طفلیکه از شیر باز گرفته نشده. «قَالُوا كَيْفَ نُكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا» مریم: ۲۹. صبو: میل کودکانه «صبا الرجل صبوا و صباء: مال الی الصبوة» راغب گوید: ذوق زد و کار کودکان کرد «وَالْأَلْفَاقُ تَصْرِفٌ عَنِّي كَيْدَهُنَّ أَضْبُ إِلَيْهِنَّ وَأَكُنَّ مِنَ الْجَاهِلِينَ» یوسف: ۳۳. یعنی خدا، اگر حيلة زنان را از من بر نگردانی بآنها میل کرده از جاهلان میگردد. «يَا يَحْيَى خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ وَ آتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا» مریم: ۱۲. حکم را در مجمع نبوت گفته است. مؤید آن آیه «قَالَ إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ آتَانِيَ الْكِتَابَ وَ جَعَلَنِي نَبِيًّا» مریم: ۳۰. است که عیسی در حین ولادت گفت: خدا مرا کتاب داده و پیامبرم کرده است. این دو آیه صریح اند که پیامبری در کودکی هم بشخص اعطا میشود. امام جواد علیه السلام در حدود هفت سالگی بامامت رسید و امام زمان علیه السلام در حدود پنج سالگی. و این عجیب نیست و مورد تصدیق قرآن مجید میباشد. طبرسی در ذیل آیه ... «وَ آتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا» از عیاشی از علی بن اسباط نقل میکند: در اثنای سفر مصر وارد مدینه شدم، محضر ابو جعفر محمد بن علی الرضا علیه السلام آمدم که پنج ساله بود، در قیافه اش دقت میکردم که پیش یاران مصری توصیفش کنم، بمن نگاه کرد فرمود یا علی رویه خدا در امامت رویه او در نبوت است. فرموده: «وَ لَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَ عِلْمًا» و فرموده «وَ آتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا» جایز که حکم در سن چهل سالگی و جایز است در کودکی داده شود.

صحبت: ج ۴، ص: ۱۰۹

صحبت: رفاقت. ملازمت. صاحب یعنی رفیق ملازم. راغب گوید آن در عرف بکسی اطلاق میشود که ملازمتش زیاد باشد. ﴿يَا صَاحِبِ السَّجْنِ أَرْبَابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمْ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ﴾ يوسف: ۳۹. «مَا اتَّخَذَ

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۱۰

صَاحِبَةً وَلَا وَلَدًا﴾ جن: ۳. مراد از صاحبه زن است. ﴿مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوَى﴾ نجم: ۲. منظور از صاحب رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ است «لَا يَشِدُّ تَطْيَعُونَ نَصِيرَ أَنْفُسِهِمْ وَلَا هُمْ مَنَا يُضِيحُونَ» انبیاء: ۴۳. بتها بخویشتن یاری نتوانند و از طرف ما هم یاری کرده نمیشوند. اصحاب: جمع صاحب است بمعنی رفیقان ملازم «أُولَئِكَ أَصِيحَابُ الْجَنَّةِ» بقره: ۸۲. «فَأُولَئِكَ أَصِيحَابُ النَّارِ» بقره: ۸۱. این کلمه ۷۷ بار در قرآن مجید آمده، یکبار نیز «أَصِيحَابِهِمْ» ذاریات: ۵۹. بکار رفته و بیشتر به جنت و نار و جحیم اضافه شده است و گاهی آمده: اصحاب السبت، اصحاب مدین، اصحاب کهف، اصحاب الیمین، اصحاب القبور، اصحاب الفیل و غیره.

صحاف: ج ۴، ص: ۱۱۰

صحاف: ﴿يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِصِحَافٍ مِنْ ذَهَبٍ﴾ زخرف: ۷۱. صحاف جمع صحفه و آن جامی است برای خوردن طعام (مجمع). در اقرب گوید: کاسه بزرگ و گشاد که پنج نفر را سیر میکند سپس از کسائی نقل کرده: اعظم کاسه‌ها جفنه است، بعد از آن قصعه که ده نفر را سیر میکند، سپس صحفه پنج نفر را، بعد از آن مئکله دو یا سه نفر را آخری صحیفه (بضم اول) است که فقط یک نفر را سیر میکند. بنا بر قول مجمع، صحاف بمعنی کاسه و بقول اقرب طبقها است المنجد نیز مثل اقرب گفته است. معنی آیه چنین میشود: جامها یا طبقهائی از طلا بر آنها بگردانند. این کلمه در قرآن یکبار آمده است.

صحف: ج ۴، ص: ۱۱۰

صحف: بضم (ص، ح) جمع صحیفه و آن چیز گسترده است مثل صحیفه صورت انسان و نیز صحیفه‌ایکه در آن مینویسند (راغب). «أَمْ لَمْ يَتَّبِعُوا مَا فِي صُحُفِ مُوسَى﴾ نجم: ۳۶. «وَإِذَا الصُّحُفُ نُشِرتْ» تکویر: ۱۰. «إِنَّ هَذَا لَفِي الصُّحُفِ الْأُولَى﴾ ص: ۱۱۰. «يَوْمَ يَرَى الَّذِينَ كَفَرُوا سُحُفًا مَطَّهَّرَةً» بقره: ۲. مراد از صحف در آیات فوق نامه‌ها و کتابهای پیامبران و قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۱۱

نامه‌های اعمال است. صحف ۸ بار در قرآن آمده. صحائف که جمع دیگر آن میباشد در کلام الله بکار نرفته است.

صاخه: ج ۴، ص: ۱۱۱

صاخه: ﴿فَإِذَا جَاءَتِ الصَّاخَةُ. يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ﴾ عبس: ۳۳ و ۳۴. صاخه بنقل صحاح قاموس، اقرب، فریادی است که از شدت گوش را کر میکند. آن از اسماء قیامت است یعنی: چون فریاد شدید گوش خراش آید آنروز شخص از برادرش میگریزد... این همان است که در آیات دیگر با صیحه تعبیر آمده «إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ» یس: ۵۳. «يَوْمَ يَسْمَعُونَ الصَّيْحَةَ بِالْحَقِّ ذَلِكَ يَوْمَ الْخُرُوجِ» ق: ۴۲. اللهم نعوذ بك من عذابك و هوانك.

صخره: ج ۴، ص: ۱۱۱

صخره: سنگ سخت. در اقرب بزرگی را نیز قید میکند. واحد آن صخره است «وَتَمُودَ الَّذِينَ جَابُوا الصَّخْرَ بِالْوَادِ» فجر: ۹. قوم ثمود که سنگها را در وادی بردند و تراشیدند مثل «وَكَانُوا يُنْحَتُونَ مِنَ الْجِبَالِ يَتُوتًا أَمْنِينَ» حجر: ۸۲. «أَرَأَيْتَ إِذْ أَوْنَا إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي نَسِيتُ الْخُوتَ» كهف: ۶۳. مراد از الصخره سنگ معهود است. ایضا آن در آیه ۱۶ لقمان آمده است این لفظ فقط در سه مورد فوق

در قرآن بکار رفته است.

صدد: ج ۴، ص: ۱۱۱

صدد: بعقیده راغب، صد و صدود گاهی بمعنی اعراض و انصراف و گاهی بمعنی منع و بر گرداندن است یعنی هر دو لازم و متعدی است. بعقیده مجمع، صحاح، قاموس و اقرب، صدود لازم است بمعنی اعراض ولی صد لازم و متعدی هر دو میاید راغب آنرا بقول نسبت میدهد. فعل آن در صورت لازم بودن از نصر ینصر و ضرب یضرب و در صورت متعدی بودن فقط از نصر ینصر آمده است (اقرب). ضمنا قول راغب درباره متعدی بودن صدود مورد تصدیق قرآن نیست که صدود فقط یکبار در قرآن آمده است گرچه راغب متعدی گفته و آن این

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۱۲

است «رَأَيْتَ الْمُتَنَفِّقِينَ يَصِيءُونَ عَنْكَ صُدُودًا» نساء: ۶۱. یعنی می بینی که منافقان از تو اعراض میکنند اعراضی محکم. در آیات «أَنْ صَدُّوْكُمْ عَنِ الْمَشْرِجِ الْحَرَامِ» مائده: ۲. «وَتَصِيءُونَ عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِهِ» اعراف: ۸۶. «وَيَصِيءُكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ» مائده: ۹۱. صدّ حتما بمعنی منع و بر گرداندن است که متعدی بمفعول اول و مفعول دوم بواسطه حرف جر است. ولی در آیات دیگر که مفعول اول ذکر نشده گرچه میشود آنرا اضممار کرد ولی لازم گرفتن بهتر است مثل «فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ بِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ صَدَّ عَنْهُ» نساء: ۵۵. یعنی از آنها بعضی بحق ایمان آورده و بعضی اعراض کرده است. و مثل «إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ» نساء: ۱۶۷. یعنی آنانکه کافر شده و از راه خدا اعراض کردند. نظیر آن «وَالَّذِينَ كَفَرُوا عَمَّا أُنذِرُوا مُعْرِضُونَ» احقاف: ۳. است که اعراض را با کفر جمع کرده. ایضا آیاتی نظیر «لِيَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الدَّاسِ بِالْباطِلِ وَيَصِيءُونَ عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ» توبه: ۳۴. که ظاهرا بمعنی اعراض است نه منع. آیه زیر نیز بنظم بمعنی اعراض باشد «قُلْ فِتَالٌ فِيهِ كِبِيرٌ وَصَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ» بقره: ۲۱۷. بگو جنگ در ماه حرام کاری بزرگ و اعراض از دین خداست. ناگفته نماند همه افعال مضارع این لفظ در قرآن مجید از باب نصر ینصر آمده مگر در آیه «وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا إِذْ قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُّونَ» زخرف: ۵۷. که آن بمعنی اعراض و از ضرب یضرب آمده است. ولی با آنکه در قرآنها بکسر (ص) نوشته شده در مجمع فرموده: اهل مدینه، ابن عامر ... آنرا بضم (ص) و بقیه بکسر آن خوانده‌اند.

صدید: ج ۴، ص: ۱۱۲

صدید: «مِنْ وَرَائِهِ جَهَنَّمُ وَيُسْقَى مِنْ مَاءٍ صَدِيدٍ» ابراهیم: ۱۶. صدید را چرک گفته‌اند. علّت تسمیه آن

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۱۳

کراهت و اعراض از آن است (مجمع) در اینصورت صدید بمعنی مصدود است یعنی اعراض شده و ناپسند و شاید مراد آب جوشان باشد که خواهیم گفت. مخفی نماند: نکره بودن آن نشان میدهد که چرک زخم نیست بلکه چرک بخصوصی است و آن شاید همان حمیم است که آمده «وَسُقُوا مَاءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَاءَهُمْ» محمد: ۱۵. درباره آن آب روایاتی است مخوف. اعاذنا الله منه. در خطبه ۱۱۸ نهج البلاغه درباره جهنم فرموده «و شرابها صدید». ناگفته نماند صدید را آب زخم مختلط بخون نیز گفته‌اند که هنوز چرک نشده است. در قاموس آنرا آب جوشان که از کثرت جوشش قوام یافته نیز گفته است در اقرب نسبت آنرا بقول میدهد. اگر مراد از آن در قرآن چنین معنائی باشد با «حمیم» که بارها در وصف آب جهنم گفته شده یکی است و الله العالم. و شاید مراد از آن غسلین باشد که خواهد آمد.

صدر: ج ۴، ص: ۱۱۳

صدر: سینه. مثل «أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ» شرح: ۱. جمع آن صدور است نحو «إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ» آل عمران: ۱۱۹. خدا بآنچه در سینه‌هاست دانا است. فعل صدر چون با «عن» متعدی شود معنای رجوع میدهد «صدر عن المكان» یعنی از مکان برگشت. و چون با «من» متعدی شود بمعنی بروز و ظهور باشد. «صدر منه الامر» یعنی این کار از او بروز کرد. ایضا بمعنی حدوث و حصول آید «صدر الامر صدورا» یعنی کار حادث شد. و نیز صدر بمعنی رجوع و ارجاع (لازم-متعدی) آمده است (اقرّب). «قَالَتَا لَا نَسْقِي حَتَّىٰ يُصَدِّرَ الرَّعَاءُ وَأَبُونَا شَيْخٌ كَبِيرٌ» قصص: ۲۳. «یصدر» در قرآنها بضم (ی) و کسر (د) نوشته شده ولی بفتح (ی) و ضم (د) از باب نصر یصدر نیز خوانده‌اند. بنا بر اول معنای آن چنین است:

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۱۴

گفتند ما گوسفندان خود را آب نمیدهیم تا چوپانها مواشی خود را از آب برگردانند. پدر ما پیری بزرگ است. و بنا بر دوم این است ... تا چوپانها از آب برگردند. «يَوْمَئِذٍ يُصَدِّرُ النَّاسُ أَشْتَاتًا لِّيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ» زلزله: ۶. ممکن است «یصدر» بمعنی حدوث باشد یعنی آنروز مردم بطور پراکنده و متفرق حادث و ظاهر میشوند. و شاید بمعنی بروز باشد یعنی «یصدر الناس من الارض اشتاتا» چنانکه در آیه دیگر آمده «وَبَرَزُوا لِلَّهِ جَمِيعًا... وَبَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ» ابراهیم: ۲۱ و ۴۸. و نیز آمده «يَوْمَ يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ سِرَاعًا» معارج: ۴۳. در «شتت» گفتیم: ظاهرا مراد از اشتات متفرق و بی نظم بودن است چنانکه فرموده «يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ كَأَنَّهُمْ جَرَادٌ مُنْتَشِرٌ» قمر: ۷. حدوث و بروز نزدیک بهم‌اند. آیاتی هست درباره سعه صدر و تنگی آن و اینکه خدا شرح صدر عطا میکند و سینه را تنگ میگرداند. نظیر «أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ» شرح: ۱. «قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي» طه: ۲۵. ایضا «فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا» ... انعام: ۱۲۵. و مثل «وَيَضِيقُ صَدْرِي وَلَا يَنْطَلِقُ لِلسَّانِي» شعراء: ۱۳. مراد از صدر در این آیات چیست؟ آیا سینه است یا قلب و باعتبار حال و محل قلب را صدر خوانده است؟ بنظر میاید: منظور سعه و ضیق قلب است و باعتبار آنکه قلب در سینه است صدر گفته شده و اینکه بعضی‌ها قلب را بمعنی نفس گرفته‌اند بدلیل اینکه درک و فهم و غیره مال نفس است نه قلب در «قلب» شرح داده خواهد شد. در بعضی از آیات افعالی بصدر نسبت داده شده نظیر «يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ» غافر: ۱۹. «وَإِنَّ رَبَّكَ لَيَعْلَمُ مَا تُكِنُّ صُدُورُهُمْ»

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۱۵

وَمَا يُغْنُون» نمل: ۷۴. «وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا» حشر: ۹. از این قبیل است آیاتی که درباره شفای صدور، کینه صدور، محتویات صدور، و سوسه صدوراند مثل «وَيَسْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُّؤْمِنِينَ» توبه: ۱۴. «قَدْ بَدَتِ النُّعْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ وَمَا تُخْفِي صُدُورُهُمْ أَكْبَرُ» آل عمران: ۱۱۸. «إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ» مائده: ۷. «الَّذِي يُوسِسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ» ناس: ۵. بنظر من مراد از همه آنها قلوب است و باعتبار حال و محل صدور بکار رفته است و الله اعلم.

صدع: ج ۴، ص: ۱۱۵

صدع: شکافتن. «صدعه صدعا: شقه» چنانکه در مجمع ذیل آیه ۴۳ روم و در مفردات و صحاح گفته است. صدع بمعنی صبح است باعتبار شکافته شدن. «فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ» حجر: ۹۴. یعنی مأموریت خویش را آشکار کن و از مشرکین اعراض نما. آشکار کردن چیزی نوعی شکافتن است در اقرّب گوید «صدع الامر: کشفه». «يَوْمَئِذٍ يَصَّدَّعُونَ» روم: ۴۳. یعنی آنروز مردم متفرق و پراکنده میشوند که آن شکافته شدن اجتماع است در مجمع فرموده «تصدع القوم: تفرقوا» همچنین است «لَرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ» حشر: ۲۱. یعنی میدیدی که کوه از ترس خدا خاشع و شکاف بر دارنده است. «لَا يُصَدَّعُونَ عَنْهَا وَلَا يُنْزِفُونَ» واقعه: ۱۹. یعنی از شراب بهشتی سر درد نمیگیرند و مست نمیگردند. بعقیده راغب سر درد را بطور استعاره صداع گویند گوئی سر از درد شکافته میشود «وَالسَّمَاءُ ذَاتِ الرَّجْعِ. وَالْأَرْضُ ذَاتِ الصَّدْعِ» طارق: ۱۱ و ۱۲. صدع ظاهرا بمعنی مفعول است. یعنی

سوگند با آسمان که بر گرداننده و زمینی که خاصیت شکافته شدن را دارد. تا روئیدنیها از آن بروید.

صدق: ج ۴، ص: ۱۱۵

صدق: اعراض شدید (راغب). «فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَبَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَ

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۱۶

صِدْقَ عَنَّا» انعام: ۱۵۷. «حَتَّىٰ إِذَا سَاوَىٰ بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ قَالَ انْفُخُوا» کهف: ۹۶. صدق ناحیه و جانب کوه است یعنی: تا چون مساوی و پر کرد میان دو ناحیه کوه را گفت: بدمید. تصادف بمعنی تقابل نیز آمده است در مجمع فرموده: از هری گوید دو جانب کوه را صدقان گویند که با هم محازات و تلاقی (و تقابل) دارند و بقولی گویا هر یک از دیگری اعراض کرده است. این قول بنظر نگارنده قوی است.

صدق: ج ۴، ص: ۱۱۶

اشاره

صدق: بکسر و فتح (ص) راست گفتن. و بکسر (ص): راست مقابل دروغ (اقرب). «وَقُلْ رَبِّ أَدْخِلْنِي مُدْخَلَ صِدْقٍ وَأَخْرِجْنِي مُخْرَجَ صِدْقٍ» اسراء: ۸۰. این راستی در عمل است. «وَالَّذِي جَاءَ بِالصَّدَقِ وَصِدْقَ بِهِ» زمر: ۳۳. مراد از صدق خبر راست است عبارت دیگر: حق. و مراد از تصدیق ایمان بآن میباشد. تصدیق بمعنی اذعان و اعتقاد و راست دانستن مطلب و سخن است «وَلَقَدْ صَدَقَ عَلَيْهِمْ إِبْلِيسُ ظَنَّهُ فَاتَّبَعُوهُ» ... سباء: ۲۰. یعنی شیطان ظن خویش را که باغواء ایشان داشت تصدیق کرد و دانست که اغواء میتواند کرد. «بَلْ جَاءَ بِالْحَقِّ وَصَدَقَ الْمُرْسَلِينَ» صافات: ۳۷. بلکه حق را آورد و مرسلین را در نبوت تصدیق کرد. در مجمع فرموده: بشارات پیامبران را درباره خود تحقیق و اثبات کرد یعنی بشارات آنها بوسیله او جای خود را گرفت. صدقه: چیزی است که انسان از مال خود قربه الی الله میدهد. و آن اعم از زکوة است صدقه بواجب و مستحب هر دو گفته میشود ولی زکوة فقط اسم واجب است (مجمع) «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً» ... توبه: ۱۰۳. درباره صدقه واجب است «هُوَ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ» توبه: ۱۰۴. ظاهرا اعم از واجب و نداب است. افعال صدقه از باب تفعّل میاید.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۱۷

نحو «وَصَدَقَ عَلَيْنَا إِنَّ اللَّهَ يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ» يوسف: ۸۸. «لئن آتانا مِنْ فَضْلِهِ لَنَصَّدَّقَنَّ» توبه: ۷۵. اقرب الموارد در علت این تسمیه گوید: که بنده بوسیله آن صدق عبودیت خویش را اظهار میکند. صدقه: بفتح (ص) و ضم (د) مهریه زن است جمع آن در قرآن صدقات آمده «وَأَتُوا النِّسَاءَ صَدَقَاتِهِنَّ نِحْلَةً» نساء: ۴. یعنی مهر زنان را در حالیکه عطیه‌ای است از جانب خدا، بدهید. شاید علت این تسمیه آن باشد که شخص با دادن مهر صدق احترام و حق زن یا دستور خدا را ظاهر میکند. صدیق: رفیق. آنکه دوستی و محبتش راست است «فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ. وَلَا صِدِّيقٍ حَمِيمٍ» شعراء: ۱۰۱ و ۱۰۲. صدیق: پیوسته راست گو و راست کن صیغه مبالغه است طبرسی آنرا بسیار تصدیق کننده حق و بقولی کثیر الصدق فرموده است. راغب آنرا بسیار راستگو گفته و سه قول درباره آن نقل کرده است: کسیکه اصلا دروغ نمیگوید. آنکه دروغ از او سر نمیزند که بصدق عادت دارد. آنکه در قول و عقیده راست، و راستی خویش را بفعلش اثبات کند. ناگفته نماند: چون صدق در قول و فعل هر دو هست و صدیق مبالغه در صدق است لذا صدیق کسی است که راست گو و راست کن باشد و خلاف راستی اصلا نگوید و نکند مؤید این مطلب آنست که صدیق وصف پیامبران آمده و قول و فعل آنها همواره راست بوده است و نیز در وصف مریم آمده «صِدِّيقَةٌ» و این حاکی است که مریم در ولادت عیسی و در

گفتارش دروغی ندارد و راست راست است. «يُوسُفُ أَيُّهَا الصِّدِّيقُ أَفْتِنَا فِي سَبْعِ بَقَرَاتٍ سِمَانٍ يَأْكُرْنَ فِي الْكِبَابِ» (و اذْكَرْ فِي الْكِتَابِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّهُ كَانَ صَدِيقًا نَبِيًّا) مریم: ۴۱. در خصوص مریم نیز این کلمه بکار رفته است «وَأُمُّهُ صِدِّيقَةٌ كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ» مائده: ۷۵. «وَوَدَّعَيْنَا أَنْ يَا إِبْرَاهِيمَ. قَدْ

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۱۸

صَدَقْتَ الرَّؤْيَا» صفات: ۱۰۴ و ۱۰۵. و ندایش کردیم که ای ابراهیم آن خواب را تصدیق کردی و در خارج بوجود آوردی. از این معلوم میشود که آنحضرت بذبح امر نشده بود و گرنه «قَدْ صَدَقْتَ» نمیامد مگر پس از ذبح فرزندش. «لَيْسَلَّ الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ وَ أَعِدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا أَلِيمًا» احزاب: ۸. ما قبل آیه چنین است «وَ إِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَ مِنْكَ وَ مِنْ نُوحٍ وَ إِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَى وَ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَ أَخَذْنَا مِنْهُمُ مِيثَاقًا غَلِيظًا». مراد از این میثاق ظاهرا همان است که در آیه ۸۱ آل عمران است. میشود گفت غرض از «صِدْقِهِمْ» میثاق است یعنی: خدا از آنها پیمان گرفت که یکدیگر را تصدیق و بهم دیگر یاری کنند تا این تمهید آن شود که از صادقین (پیامبران) درباره آن پیمان راست سؤال کند که آیا بآن عمل کردند یا نه؟ چنانکه میشود آنرا از «فَلَسْتُمْ لَنْ الَّذِينَ أُرْسِلَتْ إِلَيْهِمْ وَ لَنْسَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ» اعراف: ۶. استفاده کرد. و در «سئل» گذشت.

[صدیقون کدامند؟]؛ ج ۴، ص: ۱۱۸

ناگفته نماند صدیق در قرآن مجید در وصف حضرت ابراهیم و یوسف و مریم بکار رفته چنانکه گذشت و در خصوص حضرت ادريس فرموده «وَ اذْكَرْ فِي الْكِتَابِ اِبْرَاهِيمَ إِنَّهُ كَانَ صَدِيقًا نَبِيًّا» مریم: ۵۶. اطلاق آن بحضرت یوسف گرچه از مرد مصری و رفیق زندانی یوسف است ولی قرآن آنرا بصورت قبول نقل میکند. حال که این را دانستیم، مقتضای آیه «وَ مَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَ الرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَ الصِّدِّيقِينَ وَ الشُّهَدَاءِ وَ الصَّالِحِينَ وَ حَسْبُ أَوْلِيَكَ رَفِيقًا» نساء: ۶۹. آنست که صدیقین غیر از پیامبران و گواهان اعمال اند زیرا که ظاهر عطف افاده تعدد است. پس باید دید آنها کدام اند در آیه دیگری میخوانیم «وَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ رُسُلِهِ أُولَئِكَ هُمُ الصِّدِّيقُونَ وَ الشُّهَدَاءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ لَهُمْ أَجْرُهُمْ وَ

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۱۹

نُورُهُمْ» ... حدید: ۱۹. از این آیه بدست میاید که صدیقون و شهداء اعمال هر دو یک صنف اند. باعتبار آنکه دروغ و خلاف را در اقوال و اعمالشان مدخلی نیست صدیق اند و باعتبار گواه بودنشان شهداء اند. گرچه پیامبران نیز صدیق و شهیداند ولی چون این دو وصف منحصر بآنها نیست، باید گفت مراد از این سه گروه انبیاء و اوصیاء اند. انبیاء دارای هر سه وصف نبوت، صدیق و شهیداند ولی اوصیاء فقط دو وصف اخیر را دارند. «الصَّالِحِينَ». نیز پیروان مخصوص آنها میباشند. لذا منظور از «وَ الَّذِينَ آمَنُوا» ... در آیه اخیر باید مؤمنان بخصوصی باشند که ایمان بخدا و رسل مقام صدیق و شهید را بآنها داده است. در المیزان از کافی از حضرت باقر علیه السلام نقل شده: نبی از ماست. صدیق از ماست. شهداء و صالحین از ما اند. یکی از بزرگان درباره آیه اخیر فرمود: «وَ الَّذِينَ آمَنُوا» ... صدیقون و شهداء نیستند بلکه ملحق بآنها هستند بقرینه «عِنْدَ رَبِّهِمْ» بنظر ایشان ضمیر «لَهُمْ» راجع به «الَّذِينَ آمَنُوا» ... و ضمیر «أَجْرُهُمْ» راجع به صدیقون و شهداء است یعنی برای مؤمنین بخدا و رسل اجری مثل اجر آندو طایفه است. این نظر بسیار بعید است بلکه «أُولَئِكَ هُمُ الصِّدِّيقُونَ وَ الشُّهَدَاءُ» این دو وصف را به «الَّذِينَ آمَنُوا» ... منحصر میکند. مطلب همان است که گفتیم: باید «الَّذِينَ آمَنُوا» را گروه بخصوصی دانست. بعضی ها گفته اند: «واو» در «وَ الشُّهَدَاءُ» استیناف و آن مبتدا و خبرش «عِنْدَ رَبِّهِمْ» است و «لَهُمْ أَجْرُهُمْ» خبر دوم است. این سخن نیز مخالف ظاهر میباشد. در خاتمه: شاید «وَ الَّذِينَ آمَنُوا» در آیه اخیر بعضی از بندگان خدا که از اوصیاء نیستند شامل باشد امثال شهیدان راه حق و غیرهم.

صدقات؛ ج ۴، ص: ۱۱۹

درباره «إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۲۰

و الْمَسَاكِينِ» و محل مصرف هشتگانه صدقات در «زکو» سخن گفته‌ایم بآنجا رجوع شود.

صدو؛ ج ۴، ص: ۱۲۰

صدو: کف زدن. در مجمع فرموده: تصدیه زدن دست بر دست است. و صدی بمعنی صدای کوه و غیره از آنست. (صدائیکه از کوه منعکس میشود) «وَمَا كَانَ صِيْلَاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلَّا مَكَاءً وَ تَصْدِيَةً» انفال: ۳۵. مکاء بمعنی صفیر است یعنی نماز مشرکین در نزد بیت الله فقط صفیر زدن و کف زدن بود. «أَمَّا مَرِنِ اسْتِغْنَى». فَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّى» عبس: ۵ و ۶. تصدی بمعنی توجه و رو کردن است. صدی چنانکه نقل شد بصدای کوه که منعکس شده گفته میشود زیرا صدا بآن اصابت کرده و برگشته است و نیز بعطش صدی گفته میشود. و آن بمعنی عطش یائی و بمعنی کف زدن واوی است. طبرسی درباره «تصدی» فرموده: آن بمعنی تعرض و رو کردن است مثل رو کردن صدیان (عطشان) بآب. راغب آنرا مثل توجه بصدای کوه گفته است. بهر حال معنی آیه چنین است: اما آنکه بی نیاز است تو باو توجه میکنی.

صرح؛ ج ۴، ص: ۱۲۰

صرح: قصر. و هر بناء عالی (اقرب) «وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا هَٰمَانَ ابْنِ لِي صَرْحًا لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ» غافر: ۳۶. مراد از آن در آیه بنای مرتفع است. «قِيلَ لَهَا ادْخُلِي الصَّرْحَ فَلَمَّا رَأَتْهُ حَسِبَتْهُ لُجَّةً» نمل: ۴۴. باو گفته شد وارد قصر شو چون آنرا دید گمان برد آبی عمیق است. اصل صرح بمعنی وضوح است «صرح الامر صرحا: بینة و اظهرة» ظاهرا قصر و عمارت مرتفع را از جهت مرئی و آشکار بودنش صرح گفته‌اند. این کلمه چهار بار در قرآن مجید آمده است: نمل: ۴۴- قصص: ۳۸- غافر: ۳۶.

صرخ؛ ج ۴، ص: ۱۲۰

صرخ: صراخ و صریخ بمعنی صیحه شدید، (فریاد) و یاری طلبیدن و یاری کردن است (اقرب) صریخ

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۲۱

بمعنی فریاد رس و کمک نیز آمده است «وَإِنْ نَشَأْ نُغْرِقْهُمْ فَلَا صَرِيحَ لَهُمْ وَلَا هُمْ يُنْقَذُونَ» یس: ۴۳. و اگر میخواستیم غرقشان میکردیم فریاد رسی نداشتند و نجات نمی‌یافتند. مصرخ بمعنی صریخ و فریاد رس است «فَلَا تَلُومُونِي وَ لُومُوا أَنْفُسَكُمْ أَنَا بِمُصْرِخِكُمْ وَمَا أَنْتُمْ بِمُصْرِخِي» ابراهیم: ۲۲. قول شیطان است که به پیروان خود روز آخرت خواهد گفت مرا ملامت نکنید. خودتان را ملامت کنید. من فریاد رس شما نیستم. شما فریاد رس من نیستید. «وَهُمْ يَصْطَرِخُونَ فِيهَا رَبَّنَا أَخْرِجْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا» فاطر: ۳۷. اصطراخ در اصل با تاء منقوط است که بطاء قلب شده و آن بمعنی استغاثه و ناله است یعنی اهل آتش در آن فریاد میکشند و ناله میکنند که: خدایا ما را خارج کن تا کار صالح انجام دهیم. استصراخ یاری خواستن است «فَإِذَا الَّذِي اسْتَنْصَرَهُ بِالْأَمْسِ يَسْتَصْرِخُهُ» قصص: ۱۸.

صرر؛ ج ۴، ص: ۱۲۱

صرر: صر بمعنی بستن و گره زدن است «صِرَّ الصَّيْرَةَ وَغَيْرَهَا: شَدَهَا» کیسه را از آن صره گویند که پول در آن گره زده و بسته میشود. در مجمع فرموده: بقولی اصرار ثبات است. «وَلَمْ يُصِرُّوا عَلَيَّ مَا فَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ» آل عمران: ۱۳۵. اصرار بگناه را از آن اصرار گویند که گوئی گناه را بگناه یا گناه را بخود بسته است. «وَكَانُوا يُصِرُّونَ عَلَى الْحِنثِ الْعَظِيمِ» واقعه: ۴۶. و بودند که بگناه بزرگ اصرار میکردند و از آن دست نمیکشیدند. «وَاسْتَعْشَوْا لِآبَائِهِمْ وَأَصِرُّوا وَاسْتَكْبَرُوا اسْتِكْبَارًا» نوح: ۷. جامه‌هایشان را بسر کشیدند و در اعراض از حق اصرار نمودند و خود پسندی عجیب کردند. صِرَّ بکسر (ص): سرمای شدید بقول راغب این از آنست که در سرما گره شدن (یخ بستن) هست. «مَثَلُ مَا يُنْفِقُونَ فِي هَذِهِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَثَلِ رِيحٍ فِيهَا صِرٌّ أَصَابَتْ حَرْثَ قَوْمٍ

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۲۲

ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ فَأَهْلَكْتَهُ» ... آل عمران: ۱۱۷. حکایت آنچه کفار در این زندگی انفاق میکنند داستان بادی است که دارای سرمای شدیدی است. بکشت قومی ظالم رسید و آنرا از بین برد. «فَأَقْبَلَتِ امْرَأَتُهُ فِي صِرَّةٍ فَصَيَّرَتْ وَجْهَهَا وَقَالَتْ عَجُوزٌ عَقِيمٌ» ذاریات: ۲۹۰. صرّه جماعتی است منضم بهم گوئی جمع شده و در یک طرف قرار گرفته‌اند (راغب) بمعنی ضجّه و صیحه نیز آمده است (اقرّب). طبرسی آنرا صیحه شدید بقولی، جماعت گفته است یعنی: زن ابراهیم علیه السلام صیحه زنان رو کرد و با تعجب بصورت خویش زد و گفت: عجزه نازا می‌زاید!!

صرر: ج ۴، ص: ۱۲۲

صرصر: باد شدید. یا بسیار سرد. تکرار لفظ دالّ بر مبالغه است. این لفظ سه بار در قرآن مجید آمده است: فصلت: ۱۶- قمر: ۱۹- حاقه: ۶. و هر سه وصف باد عذابی است که بر قوم عاد وزید «وَأَمَّا عَادُ فَاهْلَكُوا بِرِيحٍ صَرْصَرٍ عَاتِيَةٍ» حاقه: ۶. اما عاد با بادی بسیار سرد و فزون از حد هلاک شدند. در «روح» تحت عنوان بادیکه قوم عاد را از بین برد استظهار کردیم که آن باد طوفان نبود بلکه باد سرد و سوزان غیر عادی بود که در اثر وزش پی در پی چند روزه، همه آنها را منجمد کرد و از بین برد.

صراط: ج ۴، ص: ۱۲۲

صراط: راه. «أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ. صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ» فاتحه: ۶ و ۷. صحاح و قاموس و اقرّب آنرا طریق گفته. طبرسی فرمود: راه آشکار وسیع. راغب گوید: راه راست. میزان فرماید: صراط، سبیل، طریق قریب المعنی‌اند. باید دانست: آن در اکثر نزدیک به تمام آیات قرآن در معنای راه خدا یعنی دین حق و شریعت حق بکار رفته است و در بعضی از آیات میشود گفت مراد از آن راه معمولی است مثل «وَلَا تَقْعُدُوا بِكُلِّ صِرَاطٍ تُوعِدُونَ وَتَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ» اعراف: ۸۶ و

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۲۳

مثل «أَفَمَنْ يَمْشِي مُكِبًّا عَلَى وَجْهِهِ أَهْدَىٰ أَمَّنْ يَمْشِي سَوِيًّا عَلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» ملک: ۲۲. و نحو «فَأَهْدُوهُمْ إِلَىٰ صِرَاطِ الْجَحِيمِ» صافات: ۲۳. صراط را با صاد و سین خوانده‌اند و هر دو بیک معنی است. سراط در اصل بمعنی بلعیدن است «سراطه سراطا: ابتلعه» مجمع در علت تسمیه راه بصراط فرموده که: راه رهگذر را بلع میکند. در اقرّب گوید: راه رونده در آن غایب میشود مثل لقمه در شکم. در خاتمه، قول مجمع که آنرا راه آشکار وسیع گفته بواقع نزدیک‌تر است از قول راغب که راه راست گفته زیرا در بیشتر آیات وصف مستقیم با صراط ذکر شده و تأسیس از تأکید بهتر است و اگر مثل صحاح و غیره مطلق طریق بگوئیم با سبیل و طریق تقریباً مترادف میشود و اصل عدم آنست.

صرع: ج ۴، ص: ۱۲۳

صرع: بفتح و کسر (ص) بخاک انداختن. «صرعه صرعا: طرحه علی الارض» رجل صریح یعنی مرد بخاک انداخته شده. قوم صرعی یعنی گروه بخاک انداخته شده «فَتَرَى الْقَوْمَ فِيهَا صِرْعَى كَأَنَّهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٌ» حاقه: ۷. صرعی جمع صریح است یعنی: آنگروه را بخاک افتاده می‌بینی گوئی تنه‌های نخل سقوط کرده‌اند. در نهج البلاغه حکمت ۴۰۸ فرموده: «من صارع الحق صرعه» هر که با حق کشتی گیرد حق او را بخاک می‌اندازد این کلمه در قرآن فقط یکبار آمده است. صرع بمعنی جنون و حمله از همین است. که شخص در اثر عدم تعادل اعضاء بخاک می‌افتد.

صرف: ج ۴، ص: ۱۲۳

اشاره

صرف: بر گردانیدن. خواه بر گرداندن مطلق باشد مثل «فَيَصِيبُ بِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَصِيرُفُهُ عَنْ مَنْ يَشَاءُ» نور: ۴۳. یا بر گرداندن از حالی بحالی «صِرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ» توبه: ۱۲۷. «فَقَدْ كَذَّبُواكُمْ بِمَا تَقُولُونَ فَمَا تَسِيحُ تَطِيعُونَ صِرْفًا وَلَا نَصْرًا» فرقان: ۱۹. یعنی معبودهای باطل در آنچه می‌گفتید تکذیبتان کردند نه قدرت بر گرداندن (تکذیب بتان) را دارید و نه قدرت یاری

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۲۴

انصراف: بر گشتن. «ثُمَّ انصِرَفُوا صِرْفَ اللَّهِ قُلُوبَهُمْ» توبه: ۱۲۷. مصرف: (مثل مسجد) اسم مکان است «فَطَنُوا أَنَّهُمْ مُوَأَقِعُهَا وَ لَمْ يَجِدُوا عَنْهَا مَصْرِفًا» کهف: ۵۳. یعنی گمان بردند که در آتش واقع شدگانند و محل عدول و انصرافی پیدا نکردند. تصریف: بمعنی بر گرداندن است با در نظر گرفتن مبالغه. در مفردات گوید: تصریف مثل صرف است مگر در مبالغه و اکثرا در بر گرداندن از حالی بحالی و از کاری بکاری گفته میشود. «وَلَقَدْ صِرَفْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ» اسراء: ۸۹. یعنی در این قرآن برای مردم هر مثل را از حالی بحالی و از وضعی بوضعی گرداندیم (و هر دفعه در قالبی مخصوص بیان داشتیم) شاید بیدار باشند و پند گیرند.

[تصریف رباح]؛ ج ۴، ص: ۱۲۴

مردم از قدیم الایام در وزیدن باد حرکت و جریان افقی فهمیده‌اند ولی وزیدن باد دایره‌ای است. مثلا در بادهای محلی وقتی که آفتاب بسطح دریا و خشکی می‌تابد، زمین زودتر از دریا گرم و هوای آن منبسط شده بیلا می‌رود هوای سطح دریا که گرم نشده بصورت نسیم بطرف خشکی می‌وزد. از طرف بالا هوای خشکی بطرف دریا رفته جای خالی آنرا پر میکند آنگاه بسطح دریا نزدیک شده سرد میشود و بطرف خشکی می‌وزد و همین طور. شبها جریان بعکس است و از خشکی بدریا می‌وزد که سطح آب دیرتر از خشکی سرد میشود بدین طریق ملاحظه میشود که وزش باد دایره‌ای است نه افقی. این مطلب در بادهای مهاجر و طوفانها نیز همین نحو است و بر ارباب اطلاع پوشیده نیست. در اینجا است که بیکی از حقائق قرآن راه می‌بریم و آن اینکه قرآن درباره وزش باد کلمه تصریف بکار برده که همان گرداندن و دایره‌ای بودن است، «و تَصْرِيفِ الرِّيحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ»

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۲۵

بقره: ۱۶۴. «و تَصْرِيفِ الرِّيحِ آيَاتٌ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ» جاثیه: ۵. (باد و باران در قرآن تألیف مهندس بازرگان).

صرم: ج ۴، ص: ۱۲۵

صرم: چیدن. بریدن. «صرمه صرما: قطعه بائنا- صرم النخل و الشجر: جزه». «إِذْ أَفْسَمُوا لَيْصُرْمُنَّهَا مُصْبِحِينَ» قلم: ۱۷. قسم خوردند که

میوه‌های باغ را وقت صبح بچینند. «أَنْ اغْدُوا عَلَيَّ حَرْثَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَارِمِينَ» قلم: ۲۲. صبح در کشت خویش باشید اگر میخواهید بچینید. شمشیر را از آن صارم گویند که برنده است. «فَطَافَ عَلَيْهَا طَائِفٌ مِنْ رَبِّكَ وَهُمْ نَائِمُونَ. فَأَصْبَحَتْ كَالصَّرِيمِ» قلم: ۱۹ و ۲۰. صریم بمعنی مصروم است: چیده شده و قطع شده. شب و روز نیز صریم گویند که هر یک از دیگری قطع و بریده میشود. ایضا شب تاریک و تل خاک که از تل بزرگ جدا شده صریم گویند. در اقرب الموارد آنرا زمین سیاه که هیچ چیز نمی‌رویاند نیز گفته است. از همه معانی مناسبتر معنای اخیر است که از اقرب نقل شد. زیرا در آیات بعدی هست که اهل باغ چون آنرا دیدند نشناختند و گفتند: راه گم کرده‌ایم این نشان میدهد که باغ در اثر بلا بصورت زمین سیاه بی علف در آمده بود و اگر فقط میوه‌اش از بین میرفت و مصروم میشد اشتباه نمی‌کردند. معنی آیه چنین میشود: در حالیکه آنها خفته بودند گردنده‌ای و بلائی از جانب پروردگارت بآن باغ دور زد و مانند زمین سوخته و بی علف گردید.

صعد: ج ۴، ص: ۱۲۵

صعد: (بر وزن فرس و عنق) و صعود: بالا رفتن. «صعد في السلم صعدا و صعودا: ارتقى». «مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا إِلَيْهِ يَصِيغُ الْعَدُّ الْكَلِمَ الطَّيِّبَ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ» ... فاطر: ۱۰. بعقیده میزان ضمیر «يَرْفَعُهُ» به الْكَلِمَ راجع است و فاعل آن «الْعَمَلُ» میباشد. یعنی: هر که خواهان عزت است آنرا از خدا بخواهد که همه عزت مال

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۲۶

خداست، کلمات پاکیزه (که حاکی از توحید و عقیده پاک است) بسوی خدا بالا میرود و عمل صالح کلمات پاک را بلند میکند و بالا میرود. یعنی هر دو بالا میروند. این دو کلید عزت‌اند و بوسیله آنها میشود از خدا کسب عزت کرد در نهج البلاغه خطبه ۱۱۲ فرموده: «و تشهد أله أله الله ... و ان محمدا عبده و رسوله ... شهدتين تصعدان القول و ترفعان العمل» و در خطبه ۱۸۰ فرموده «لما جعلن موضعا لعرشه ... و لا مصعدا للكلم الطيب و العمل الصالح من خلقه». «إِذِ تَصْعَدُونَ وَ لَا تَلْوُونَ عَلَيَّ أَحَدٍ وَ الرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ ... آل عمران: ۱۵۳. در مجمع فرموده: صعود رفتن در بالائی و اصعاد رفتن در زمین هموار است. آنگاه که سفر را شروع کنیم گوئیم: اصعدنا من مكة. قول شاعر از همان است که گوید: هوای مع الركب اليمانيين مصعد. جنب و جثماني بمكة موثق راغب گوید: بقولی اصعاد دور شدن در زمین است خواه رو ببالا باشد یا رو پائین. اصل آن از صعود است بمعنی رفتن در اماکن مرتفعه مثل خروج از بصره بنجد و حجاز سپس دور شدن بکار رفته هر چند بلندی در نظر نباشد نظیر «تعال» که در اصل بمعنی: بیا بالا است و آنگاه در مطلق امر بآمدن استعمال شده خواه بطرف بالا- باشد یا پائین. بنا بر این معنی آیه چنین میشود: آنگاه که میرفتید (فرار میکردید) و بر کسی توجه نداشتید و پیامبر شما را میخواند (میگفت: بندگان خدا بسوی من آئید من رسول خدایم). اصعاد بمعنی بالا بردن نیز آمده است چنانکه از نهج البلاغه نقل شد. صعد بفتح اول و دوم و صعود بفتح اول و صعيد هر سه در اصل یکی‌اند. اما صعد و صعود بگردنه گفته میشود و استعاره از هر کار سخت است (راغب) و صعيد خواهد آمد.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۲۷

«وَمَنْ يُعْرِضْ عَنْ ذِكْرِ رَبِّهِ يَسْلُكْهُ عَذَابًا صِيغَاءَ جِنَّ: ۱۷. هر که از یاد خدا اعراض کند عذاب سختی باو وارد نماید «كَلَّا إِنَّهُ كَانَ لِآيَاتِنَا عِينِدًا. سَأَزْهَقُهُ صَعُودًا» مدثر: ۱۶ و ۱۷. نه او بایات ما معاند بود حتما او را بعقبه یا عذاب سختی میرسانم. صحاح عذاب صعد را عذاب شدید گفته. «يَجْعَلُ صَدْرَهُ ضَيْقًا حَرَجًا كَأَنَّهَا صِعَدُ فِي السَّمَاءِ» ... انعام: ۱۲۵. اصعد بمعنی صعود و از باب تفاعل است و دلالت بر تکلف دارد یعنی: سینه او را بسیار تنگ گرداند گوئی در آسمان بسختی بالا میرود. هر قدر بآسمان بالا رویم هوا رقیق و اکسیژن کم شده نفس تنگ خواهد گردید. این از علوم قرآن است. صعيد: چهار بار در قرآن آمده است، «فَتَيَمَّمُوا صِعِدًا طَيِّبًا» ... نساء: ۴۳، مائده: ۶. «وَ إِذَا لَجَّاعِلُونَ مَا عَلَيْهَا صِعِدًا جُرُزًا» كهف: ۸. «فَتَضَيَّبَحْ صَعِيدًا زَلَقًا» كهف: ۴۰. صحاح آنرا خاک گفته و از

ثعلب روی زمین (وجه الارض) نقل میکند. قاموس گوید: خاک، یا وجه الارض. راغب گفته: صعید به روی زمین گفته میشود و بقولی غبار بر خاسته است. در مجمع فرموده: صعید روی زمین است که بی علف و بی درخت باشد و از زجاج نقل کرده که گوید: خلافی میان اهل لغت نمی بینم که صعید بمعنی روی زمین است. آنگاه فرموده: این موافق مذهب اصحاب ماست که فرموده اند تیمم بر سنگ جایز است خواه روی آن خاک باشد یا نه. در جوامع الجامع فرموده: زجاج گوید: صعید وجه الارض است خاک باشد یا سنگ بی خاک. اگر تیمم کننده دست بسنگ زده مسح نماید آن طهور است. مذهب ابو حنیفه نیز این است. و آن از ائمه هدی علیهم السلام روایت گردیده. پس همانطور که از اهل بیت علیهم السلام نقل شده و آیه ۸ کهف دلالت دارد صعید مطلق وجه الارض است نه

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۲۸

فقط خاک. صعید ظاهراً بمعنی مصعود است و علت این تسمیه چنانکه از زجاج نقل شده آنست که روی زمین انتهای بالا رفته از باطن آن میباشد.

صعق: ج ۴، ص: ۱۲۸

صعق: میل بطرف راست یا چپ. در اقرب آمده «صعق وجهه: مال الی احد الشَّقین» راغب آنرا میل کردن گفته. و گوید: تصعیر آنست که از روی تکبر گردن خویش بگرداند و بروی شخص نگاه نکند. اهل لغت گفته اند: صعق خده: اماله عن النظر الی الناس تهاونا من کبر» و «وَلَا تُصَيِّرْ عِزَّ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا» لقمان: ۱۸. یعنی روی خویش از خود پسندی از مردم مگردان (مردم را تحقیر مکن) و در زمین به تکبر گام مزن. این لفظ فقط یکدفعه در کلام الله آمده است.

صعق: ج ۴، ص: ۱۲۸

صعق: شدت صوت رعد. در اقرب گفته: «صعق الرُّعد صعقا: اشتد صوته» قاموس آنرا شدت صوت گوید. در صحاح هست: «حمار صعق» (بر وزن کتف) یعنی الاغ شدید الصوت. بعقیده راغب صاعقه و صاعقه هر دو بمعنی صیحه بزرگ اند مگر آنکه صعق در صوت اجسام زمینی و صعق در صدای اجسام علوی است ... و صاعقه صوت شدید جو است. پس، صعق (بر وزن فلس) اشتداد صوت است و صاعقه نیز از آن میباشد «و نُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَيَّقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَى فَإِذَا هُمْ فِي يَوْمٍ يُنظَرُونَ» زمر: ۶۸. صعق را در آیه مرگ و بیهوشی گفته اند، آن لازم معنای صعق است و مرگ و بیهوشی در اثر صیحه و صعق خواهد بود چنانکه فرموده «إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ خَامِدُونَ» یس: ۲۹. «مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ ...» یس: ۴۹. معنی آیه چنین میشود: در صور دمیده شود آنکه در آسمانها و آنکه در زمین است بیهوش میشود و می میرد مگر آنکس که خدا بخواهد سپس بار

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۲۹

دیگر در صور دمیده شود آنگاه همه ایستاده و نگاه میکنند. نظیر این آیه است آیه «وَيَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَفَزِعَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ وَكُلُّ أَتَوَّهٍ دَاخِرِينَ» نمل: ۸۷. احتمال دارد این آیه راجع بصور دوم باشد که اجزاء ابدان بفرع و اضطراب آمده و زنده میشوند. جمله «كُلُّ أَتَوَّهٍ دَاخِرِينَ» قرینه این نظر است. همین طور است آیه «فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَىٰ صَعِقًا» اعراف: ۱۴۳. یعنی چون خدایش بکوه تجلی کرده آنرا ریز ریز نمود و موسی بیهوش افتاد. و شاید منظور آن باشد که موسی در حال صیحه زدن بزمین افتاد. ولی معنی اول بهتر است زیرا ذیل آیه چنین است «فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ سِبِّحَانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ» همچنین است آیه: «فَدَرَّهُمْ حَتَّىٰ يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذِي فِيهِ يُصْعَقُونَ» طور: ۴۵. بگذارشان تا برسند بر روزیکه در آن صیحه زده میشوند

و می‌میرند. صاعقه را: مرگ، آتشی که از آسمان آید و عذاب گفته‌اند مثل «فَصَيِّعَتْ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ». «وَيُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ فَيُصِيبُ بِهَا مَنْ يَشَاءُ» رعد: ۱۳. «فَقُلْ أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَثَمُودَ» فصلت: ۱۳. چنانکه در مجمع ذیل آیه ۵۵ بقره فرموده است. راغب پس از نقل این قول می‌گوید: اینها همه آثار صاعقه‌اند و آن در حد ذاته یکی است و همان صوت شدید جو می‌باشد. ناگفته نماند: آیات قرآن صاعقه را در برق و آتشی که از ابر جستن میکند بکار برده چنانکه از «فَأَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ» بقره: ۵۵. «وَيُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ» رعد: ۱۳. پیداست و شاید مراد از آنها صیحه شدید باشد. صاعقه، شش بار، صواعق دو بار در قرآن مجید آمده است.

صغ: ج ۴، ص: ۱۲۹

صغر: (بر وزن فرس و عنب) کوچکی. مقابل کبر. و آن در مقایسه چیزی با چیز دیگر گفته میشود خواه باعتبار زمان باشد مثل کوچکی سن.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۳۰

یا باعتبار. جثه باشد یا قدر و مرتبه. صغیر: کوچک. صغار: بفتح (ص) ذلت و خواری. صاغر: بقول راغب کسی است که به پستی راضی است. طبرسی، ذلیل معنی کرده است. «وَلَا تَسْتَمْتُوا أَنْ تَكْتَبُوهُ صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا إِلَىٰ أَجَلِهِ» بقره: ۲۸۲. «وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيْتَنِي صَغِيرًا» اسراء: ۲۴. «سَيُصِيبُ الَّذِينَ أَجْرَمُوا صَغَارٌ عِنْدَ اللَّهِ وَعَذَابٌ شَدِيدٌ» انعام: ۱۲۴. صغار در آیه بمعنی ذلت و هوان است. «حَتَّىٰ يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ» توبه: ۲۹. صاغر در آیه ظاهراً بمعنی خضوع و طاعت است که یکنوع خواری است چنانکه شیخ طوسی فرموده‌اند یعنی: تا جزیه را با دست بدهند در حالیکه بحکومت اسلام خاضع و مطیع‌اند راجع بجزیه و معنی صَاغِرُونَ در کتاب سیری در اسلام فصل «اهل کتاب» مفصلاً بحث کرده‌ام. معنی صاغر بعید است در آیه، آن باشد که بعضی از فقهاء در بحث جزیه فرموده‌اند. بنظر می‌آید که مراد از صَاغِرُونَ سایر شرایط ذمه باشد چون خضوع بحکومت اسلامی همان تسلیم شدن بشرائط ذمه است. در جریان حضرت سلیمان آمده «وَلَنُخْرِجَنَّهُمْ مِنْهَا أَذِلَّةً وَهُمْ صَاغِرُونَ» نمل: ۳۷. ذلیل بودن بواسطه رفتن عزت و حکومت و استقلال و صاغر بودن در اثر اسارت و گرفتاری است (جوامع الجامع). در صاغر و صغار معنای اول ملحوظ و در نظر است که صاغر در اثر صغر قدر و منزلت ذلیل شده و صغار در نتیجه از بین رفتن و صغیر شدن حیثیت و مقام شخص است.

صغو: ج ۴، ص: ۱۳۰

صغو: میل. «صغت النجوم و الشمس صغوا: مالت للغروب» نجوم و آفتاب میل بغروب کردند اصغاء بمعنی استماع در حقیقت میل کردن گوش است بطرف سخن. در نهج -

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۳۱

البلاغه خطبه ۲۲۲ هست: «فاصغيت له سمعی» گوشم را بطرف عقیل متمایل کردم (بحرفش گوش دادم). «إِنْ تَتُوبَا إِلَى اللَّهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا» تحریم: ۴. یعنی اگر شما دو نفر بخدا توبه کنید آن بهتر است که قلب شما دو نفر از حق متمایل و منحرف شده شیعه و اهل تسنن نقل کرده‌اند: خطاب «تُتُوبَا» و «قُلُوبُكُمَا» در آیه بعایشه و حفصه دو زن حضرت رسول صلی الله علیه و آله است بکشاف زمخشری و سایر کتب رجوع شود. جریان مفصل آن در تفاسیر سوره تحریم مذکور است. «وَلِتَصْغَىٰ إِلَيْهِ أَفْئِدَةُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ» انعام: ۱۱۳. و تا بآن قول باطل قلوب آنانکه بآخرت ایمان ندارند میل کند. از این ماده فقط دو لفظ فوق در قرآن عظیم بکار رفته است.

صفح: ج ۴، ص: ۱۳۱

صفح: اغماض. نادیده گرفتن. راغب گوید: آن از عفو ابلغ است. طبرسی فرموده: صفح و عفو و تجاوز از ذنب بیک معنی‌اند. قول راغب بنظر بهتر میرسد که در چند آیه عفو و صفح با هم آمده و صفح بعد از عفو واقع شده است. «وَلْيَعْفُوا وَلْيَصْفَحُوا أَلَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ» نور: ۲۲. یعنی ببخشند و مطلب را نادیده گیرند آیا نمیخواهید خدا شما را بیامرزد؟! «هكذا» و «وَلْيَعْفُوا وَتَصْفَحُوا وَتَغْفِرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» تباين: ۱۴. باید دانست اصل صفح بمعنی جانب و روی چیز است مثل صفحه صورت، صفحه سنگ، صفحه شمشیر (راغب) در اقرب گوید: صفح صفحا یعنی از او اعراض کرد حقیقتش این است که صفحه صورت خویش را از او برگرداند. در مجمع فرموده: بظاهر به پوست بدن انسان صفحه گویند ایضا بظاهر هر چیز صفحه گفته میشود «صافحه» یعنی ظاهر کف دستم ظاهر کف دست او را ملاقات کرد. در معنی «صفحت عنه» دو قول است یکی اینکه: او را بگنااهش موأخذه نکردم و روی خوش

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۳۲

نشان دادم. دیگری اینکه: چیزیکه باعث تغییر صورتش باشد از من ندید گویند «صَفَّحَتِ الْوَرْقَةَ» یعنی از ورق بورقی گذشتم. از همین است «صفحت الكتاب» کتاب را ورق زد. «إِنَّ السَّاعِيَةَ لَأَتِيَةٌ فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ» حجر: ۸۵. «فَاصْفَحْ عَنْهُمْ وَقُلْ سَلَامٌ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ» زخرف: ۸۹. یعنی: قیامت حتمی است خداوند بحق داوری خواهد کرد بنکوئی اعراض کن زحمات را نادیده بگیر از آنها اعراض کن مثل «فَاعْرَضْ عَنْهُمْ وَانْتَظِرْ إِنَّهُمْ مُنْتَظِرُونَ» سجده: ۳۰. و سلام بگو (و تا در حال مدارا هستند مدارا کن) بزودی خواهند دانست. «أَفَنَضْرِبُ عَنْكُمْ الذِّكْرَ صَفْحًا أَنْ كُنْتُمْ قَوْمًا مُشْرَفِينَ». وَكَمْ أَرْسَلْنَا مِنْ نَبِيِّ فِي الْأَوَّلِينَ» زخرف: ۵ و ۶. ضرب در آیه بمعنی برگرداندن است در مجمع فرموده: اصل «اضربت عند الذکر» آنست که راکب چون بخواهد اسب خود را بطرفی برگرداند آن را با عصا یا شلاق میزند تا برگردد ضرب بجای صرف و برگرداندن گذاشته شده است. مراد از «ذکر» وحی و قرآن است. و «صَفْحًا» گفته‌اند مفعول له است و «أَنْ كُنْتُمْ» تعلیل است برای «أَفَنَضْرِبُ». یعنی: آیا بعلت اعراض از شما، ذکر و قرآن را از شما برگردانیم و امر و نهی نکیم زیرا که قومی اسرافکار هستید؟! منظور اینست که خداوند بنا بقانونیکه دارد در اثر اسراف بندگان از آنها اعراض نمیکند و آنها را مهمل و بی شریعت نمیگذارد لذا در آیه بعدی فرموده: «وَكَمْ أَرْسَلْنَا مِنْ نَبِيِّ فِي الْأَوَّلِينَ». مثل «إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا» انسان: ۳. شاید «صَفْحًا» مفعول مطلق باشد از «أَفَنَضْرِبُ» مثل قعدت جلوسا.

صَفَدٌ: ج ۴، ص: ۱۳۲

صَفَدٌ: بفتح (ص، ف) زنجیریکه با آن دستها را بگردن می‌بندند (مجمع) علی هذا صَفَدٌ با غَلٍّ یکی است که غَلٍّ را نیز در نهاییه همین طور معنی

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۳۳

کرده است. در قرآن مجید مکرر آمده «الْأَعْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ». صَفَادٌ بکسر (ص) نیز بمعنی صَفَدٌ است، جمع آن اَصْفَادٌ میباشد. «وَتَرَى الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ مُقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفَادِ» ابراهیم: ۴۹. ظاهرا مراد از مقرنین بسته شدن دستها بگردنهایست یعنی: گناهکاران را در آنروز می‌بینی که در غلها جمع شده‌اند و دستها بگردنها بسته شده است. در واقع تقرین میان دستها و گردنهایست نظیر «وَإِذْ الْأَقْوَامُ مِنْهَا مَكَانًا ضَيِّقًا مُقَرَّنِينَ دَعَوْا هُنَالِكَ ثُبُورًا» فرقان: ۱۳. احتمال دارد: مراد بهم بسته شدن کفار باشد و آن در صورتی است که صَفَدٌ بمعنی مطلق زنجیر باشد چنانکه در صحاح و اقرب آنرا وثاق گفته است. ولی معنای اولی درستتر است که غَلٍّ و صَفَدٌ بیک نفر پیچیده میشود در نهج البلاغه خطبه ۲۲۲ هست «وَاجَزَّ فِي الْأَعْلَالِ مَصْفَدًا». «وَالشَّيَاطِينِ كُلِّ بِنَاءٍ وَغَوَاصٍ وَآخِرِينَ مُقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفَادِ» ص: ۳۷-۳۸. ظاهر آنست که سلیمان علیه السلام دست و گردن شیاطین را بهم بسته بود.

صفره: ج ۴، ص: ۱۳۳

صفره: زردی. صفراء: زرد رنگ مؤنث اصفر است «قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءٌ فَاقِعٌ لَوْنُهَا» بقره: ۶۹. گفت: خدا فرماید: آن بقره‌ای است زرد پر رنگ «لَوْنُهَا» فاعل «فَاعِقٌ» است «ثُمَّ يَهِيحُ فَتَرَاهُ مُضِيًّا مَرًّا ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًا» حدید: ۲۰. سپس خشک میشود می بینی که زرد رنگ است و آنگاه شکسته میشود. صفر: چنانکه گفته‌اند جمع اصفر است «إِنَّهَا تَزْمِي بِشَرِّرٍ كَالْقَضْرِ. كَأَنَّهُ جِمَالَتٌ صُفْرًا» مرسلات: ۳۲ و ۳۳. معنی آیه در «جمل» گذشت «جِمَالَتٌ صُفْرًا» یعنی شتران زرد گون. در نهج البلاغه خطبه ۱۱۹ آمده «صفر الالوان من السهر». «وَلَيْتَ أُرْسِلْنَا رِيحًا فَرَأَوْهُ مُضِيًّا مَرًّا لَطْلُوا مِنْ بَعْدِهِ يَكْفُرُونَ» روم: ۵۱. ضمیر «فَرَأَوْهُ» ظاهرا به زرع راجع است و اصفر خشک شدن بر گهاست یعنی: اگر بادی

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۳۴

بفرستیم و زرع خویش را در اثر آن خشکیده بینند کفران میکنند. این آیه مقابل آیه ۴۸ است که فرموده ... «فَإِذَا أَصَابَ بِهِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ إِذِ انْشَأُوا مِنْ يَسْتَبِيحَتِ رَوْحًا» صفره را سیاهی نیز گفته‌اند (اقرّب). راغب گوید: صفره رنگی است میان سیاه و سفید، سیاهی نزدیکتر است لذا گاهی از سیاهی به صفره تعبیر آورند. علی هذا میشود گفت معنای «ثُمَّ يَهِيحُ فَتَرَاهُ مُضِيًّا مَرًّا» آنست که: سپس میخشکد و آنرا تیره رنگ می بینی نظیر «وَالَّذِي أَخْرَجَ الْمَرْعَىٰ. فَجَعَلَهُ غُثَاءً أَحْوَىٰ» اعلیٰ ۴-۵.

صفصف: ج ۴، ص: ۱۳۴

صفصف: «وَيَسْتَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبِّي نَسْفًا. فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا» طه: ۱۰۵ و ۱۰۶. صفف زمین هموار است که علف ندارد. گوئی در همواری مانند یک صف است (مجمع) راغب نیز چنین گفته است یعنی: تو را از کوهها پرسند، بگو خدایم آنها را بطور کامل پراکنده میکند و زمین را بیابان هموار میگرداند، در آن پستی و بلندی نبینی. در اقرّب گفته: «الصِّفْصَفُ: المستوی من الارض» این کلمه در کلام الله بیشتر از یکبار نیامده است

صف: ج ۴، ص: ۱۳۴

صف: «وَعَرَضُوا عَلَيَّ رَبِّكَ صِفًّا» كهف: ۴۸. صف بمعنی صف کشیدن و در صف کردن است. لازم و متعدی بکار میرود و آن این که اشیاء مانند انسان و غیره در یک ردیف و خط مستوی قرار گیرند. «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صِفًّا كَأَنَّهُمْ بَنِيَانٌ مَرْصُورٌ» صف: ۴. «يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صِفًّا» نباء: ۳۸. صفا در هر دو آیه ممکن است مفعول مطلق باشد. و ممکن است جمع صاف و نصب آن برای حالت باشد چنانکه طبرسی و راغب گفته‌اند. در اقرّب از جمله معانی صف گفته: «القوم المصطفون». «وَالصَّافَاتِ صَفًّا. فَالزَّجْرَاتِ زَجْرًا. فَالتَّالِيَاتِ ذِكْرًا. إِنَّ إِلَهَكُمْ لَوَّاحِدٌ» صافات: ۱-۴. معنی آیات

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۳۵

در «تلی» مشروحا گذشت. ایضا صف بمعنی باز کردن پرنده‌هاست - بالهای خود را بطوریکه حرکت نکند در اقرّب آمده «صف الطائر جناحیه فی السماء: بسطها و لم یحرکها» «يَسْبُحُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالطَّيْرِ صَافَاتٍ» ... نور: ۴۱. هر آنکه در آسمانها و زمین‌اند و پرندگان بال گشوده خدا را تسبیح میکنند. «أَوْ لَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ فَوْقَهُمْ صَافَاتٍ وَيَقْبِضْنَ» ملک: ۱۹. ظاهرا مراد از «صَافَاتٍ وَيَقْبِضْنَ» بیان پرواز پرندگان است و حقیقت آن گشودن بال و جمع کردن آنست. و بقولی: بعضی از آنها بال گشوده‌اند و بعضی بال زن بمعنی صیف و دیف. «وَأِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُونَ. وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ» صافات: ۱۶۵ و ۱۶۶. این آیه بنا بما قبل آن، قول جن‌هاست و گفته‌اند آن کلام ملائکه است رجوع شود به «تلی» تفسیر «فَالتَّالِيَاتِ ذِكْرًا». «فَاذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا

صَوَافٍ حج: ۳۶. نام خدا را در آنحال که پیا ایستاده‌اند بر آنها یاد کنید. صَوَافٍ جمع صَافَه است. مراد شتران قربانی است که ایستاده و بسته شده‌اند بقول ابن عباس. در جوامع الجامع فرموده: در حالیکه ایستاده و دستها و پاهایشان را صَفَّ کرده و دستهایشان تا زانو بسته شده است. المیزان از کافی از عبد الله بن سنان از امام صادق علیه السّلام درباره «فَاذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا صَوَافٍ» نقل کرده که فرمودند: آن در موقعی است که صف کرده شوند از برای نحر دو دستش از پا تا زانو بسته میشود «... وَ أَكْوَابٌ مَوْضُوعَةٌ. وَ تَمَارِقٌ مَصْفُوفَةٌ» غاشیه: ۱۴ و ۱۵. یعنی: کاسه‌های نهاده. و پشتی‌های صف کرده (ردیف هم).

صفن: ج ۴، ص: ۱۳۵

صفن: «إِذْ عُرِضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ الصَّافِاتُ الْجِيَادُ» ص: ۳۱. صافنات جمع صافنه و آن اسبی است که بر سه پای ایستاد و گوشه سم چهارم بزمین گذارد. (مجمع) در اقرب الموارد هست «صفن الفرس صفونا: قام علی ثلث قوائم و طرف حافر الرابعة» قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۳۶
معنی آیه در «جود» گذشت. این لفظ در کلام الله مجید فقط یکبار یافته است.

صفو: ج ۴، ص: ۱۳۶

صفو: راغب گوید: اصل صفو خلوص شیء است از آمیختگی. و از آنست که بسنگ صاف و خالص، صفا گویند. طبری از مبرد نقل کرده: صفا هر سنگی است که چیزی از گل و خاک بآن آلوده نیست. «وَ أَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّى» محمد: ۱۵. و نهرهایی از عسل صاف و خالص. اصفاء: خالص کردن و آن معنی اختیار و اختصاص میدهد «اصفیت فلانا بالشیء: آثرته به». «أَفَاصِيهَ فَاكُم رُبُّكُمْ بِالْبَيْنِ وَ اتَّخَذَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ إِنَاثًا» اسراء: ۴۰. اصففاء و اختیار و اجتناب نظیر هم‌اند (مجمع) راغب میگوید: اصففاء تناول خالص شیء است چنانکه اختیار انتخاب خیر و خوب آن «... إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى آدَمَ وَ نُوحًا وَ آلَ إِبْرَاهِيمَ وَ آلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ» آل عمران: ۳۳. این آیه روشن میکند که مذکورین فوق از فساد خالص بودند لذا خدا اختیارشان کرد و نشان میدهد که خدا هر کس را اختیار نمیکند بلکه محل باید قابلیت داشته باشد مثل «اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ» انعام: ۱۲۴. صفوان: سنگ خالص و صاف، ایضا صفا، واحد هر دو صفوانه است مثل مرجان و مرجانه (مجمع). «فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَيْقُوقَانَ عَلَيْهِ تَرَابٌ فَأَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَيْلِدًا» ... بقره: ۲۶۴. صلد نیز سنگ صاف است. یعنی مثل او مثل سنگ صافی است که در آن خاک هست که بارانی تند بر آن بارید و آنرا صاف و بی خاک کرد. صلد بمعنی زمین سخت که در اثر صلابت چیزی نمی‌رویاند نیز آمده است. «ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَ مِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَ مِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ يُأْتِنَ اللَّهُ ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ» فاطر: ۳۲.
قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۳۷

ایراث آنستکه مالی را بارث بگذارند همچنین است ایراث علم و مقام و غیره. میشود نسبت ایراث را بجمعی داد که فقط بعضی بامر آن قیام میکنند مثل «وَ أَوْرَثْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ. هُدًى وَ ذِكْرًا» ... مؤمن: ۵۴. با آنکه فقط بعضی از آنها اهل عمل بودند. روشتر از آن آیه «وَ إِنَّ الَّذِينَ أُورَثُوا الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِهِمْ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٌ» شوری: ۱۴. است مراد از «الكتاب» بنا بر سیاق آیات قرآن مجید است که ما قبل آیه چنین است «وَ الَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ هُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ» ... لذا الف و لام «الكتاب» در آیه «ما نحن فيه» باید برای عهد باشد اشاره بكتاب در آیه فوق. بنا بر این اگر ضمیر «فَمِنْهُمْ» راجع به «الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا» باشد چنانکه ظاهر همین است هیچ مانعی ندارد قومی که از سه گروه ظالم نفس، مقتصد و سابق بخیرات تشکیل شده وارث کتاب و قرآن باشند چنانکه بنی اسرائیل وارث بودند. و میشود گفت: مراد از «الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا» همه امت اسلام باشند که وارث قرآن‌اند مثل بنی اسرائیل. ولی کلمه «اصطفی» در قرآن دلالت بر گزیدگی دارد مثل «إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاهُ عَلَيْكُمْ» بقره: ۲۴۷. «وَ لَقَدْ

اصْطَفَيْتَاهُ فِي الدُّنْيَا» بقره: ۱۳۰. «إِنِّي اصْطَفَيْتُكَ عَلَى النَّاسِ بِرِسَالَاتِي وَبِكَلَامِي» اعراف: ۱۴۴. در آیه «وَأَوْرَثْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ» لفظ اصطفاء نیامده است. از این میتوان فهمید که «الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا» گروه مخصوصی اند نه تمام امت. و آنها داخل در آل ابراهیم علیه السلام اند که فرموده «إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ. ذُرِّيَّتَهُ بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ» آل عمران: ۳۳ و ۳۴. در روایات بسیاری از اهل بیت علیهم السلام نقل شده که مراد از ذریه خانواده پیامبراند از اولاد فاطمه علیها السلام و عده‌ای از آنها ظالم بر نفس خویش اند

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۳۸

و عده‌ای میانه‌رو و عده‌ای سابق بخیرات که ائمه علیهم السلام باشند. علی هذا آیه ۳۱ فاطر «وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ...» راجع بحضرت رسول صلی الله علیه و آله است آنگاه در آیه بعدی با کلمه تراخی «ثُمَّ» فرموده «ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا». یعنی سپس کتاب را بذریه توارث گذاشتیم که مانند تو قیام بامر کتاب کنند احتمال داده‌اند که «مِنْ عِبَادِنَا» بمعنی بعضیت و ضمیر «فَمِنْهُمْ» راجع به عِبَادِنَا باشد. آنوقت لفظ «فَمِنْهُمْ» و ما بعد آن در مقام تعلیل است. یعنی: کتاب را ببعضی از بندگان خود که برگزیده‌ایم ارث گذاشتیم زیرا بندگان ظالم و مقتصد و سابق بخیرات اند و لیاقت ایراث را نداشتند. در المیزان از کافی از حضرت رضا علیه السلام نقل است که از «ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا» سؤال شد فرمودند: آنها اولاد فاطمه علیها سلام اند. سابق بخیرات امام، مقتصد عارف بامام، ظالم بر نفس آنست که امام را نمی‌شناسد. و از کتاب سعد السعود ابن طائوس از حضرت باقر علیه السلام درباره آیه نقل شده که فرمود: آن فقط در خصوص ما است. ای ابا اسحق اما سابق بخیرات علی بن ابی طالب، حسن، حسین، و شهید از ماست. اما مقتصد صائم در نهار و قائم در لیل است و اما ظالم لئفس در اوست آنچه در مردم است و او آمرزیده می‌باشد. در المیزان پس از نقل حدیث فرموده مراد از شهید بقرینه روایات دیگر امام است و فرموده: روایات از طرق شیعه از ائمه علیهم السلام در اینکه آیه مخصوص اولاد فاطمه علیها سلام است بسیار است. دو حدیث فوق و نظیر آندو در صافی نقل شده و مجمع و جوامع الجامع بآنها اشاره کرده است از ابن عباس نقل شده: مراد از «الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا» علماء است اسلام اند اگر چنین هم باشد مصداق حقیقی همان

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۳۹

ائمه اهل بیت علیهم السلام اند سپس علماء مروّجین قرآن. ولی کلمه اصطفاء با این احتمال نمی‌سازد با آنکه علما نیز وارث رسول خداوند و درباره آنها فرموده «اللَّهُمَّ ارحم خلفائی- ثلث مرّات- قیل یا رسول الله و من خلفائک؟ قال: الذّین یأتون من بعدی، یروون حدیثی و سنتی فیعلمون الناس من بعدی» (وسائل کتاب قضا ابواب صفات قاضی باب ۸ حدیث ۵۰) در بعضی از نسخ روایت کلمه «فیعلمونها» نیست. «إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ»... بقره: ۱۵۸. صفا در اصل چنانکه گفته شد سنگ صاف و خالص است. مروه در اصل بمعنی سنگهای نرم است و بقولی سنگریزه‌هاست مرو لغتی است در مروه و بقولی جمع مروه است مثل تمر و تمره (مجمع). سپس آندو نام دو کوه است در مکه که حاجیان میان آندو عمل سعی انجام میدهند فاصله میان آندو بنا بر آنچه گفته‌اند سیصد و پنجاه متر و نیم است. یعنی صفا و مروه از معابد خداست و از اماکنی اند که برای عبادت خدا تعیین گردیده‌اند.

صکک: ج ۴، ص: ۱۳۹

صکک: «فَأَقْبَلَتْ أَمْرًا فِي صَيْرَةٍ فَصَكَّتْ وَجْهَهَا وَقَالَتْ عَجُوزٌ عَقِيمٌ» ذاریات: ۲۹. صکک بمعنی ضرب و دفع است در اقرب الموارد گوید: «صکت وجهها» یعنی: با اطراف انگشتان به پیشانی خود زد مثل کار متعجب. بقول طبرسی صکک زدن چیزی است با چیزی عریض. یعنی زن ابراهیم علیه السلام چون بشارت فرزند را از ملائکه شنید رو کرد با ولوله و با تعجب بصورت خود زد و گفت: من عجوز نازا هستم چطور صاحب فرزند خواهم بود؟! این لفظ در قرآن بزرگ فقط یکبار یافته است.

صلب: ج ۴، ص: ۱۳۹

اشاره

صلب: (بر وزن قفل) سخت و محکم. «هو صلب فی دینه» او در دینش محکم است. در نهج البلاغه نامه ۴۵ فرموده «الا و ان الشجره البریه اصلب عودا» بدان درخت قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۴۰

بیابانی (که آب کم بیند) شاخه‌اش محکمتر است. «خُلِقَ مِنْ مَّاءٍ دَافِقٍ یَخْرُجُ مِنْ بَیْنِ الصُّلْبِ وَ الرَّئِبِ» طارق: ۶ و ۷. صلب بمهره‌های پشت و مجاری نطفه مرد گفته میشود و علت این تسمیه بقول راغب سخت بودن مهره پشت است همچنین است اصلاص در آیه «وَ حَلَائِلُ أَبْتَائِكُمُ الَّذِینَ مِنْ أَصْلَابِكُمْ» نساء: ۲۳. ولی در «تراب» معنی آیه مشروحا گذشت و احتمال دادیم که مراد از صلب قسمت آخر ستون مهره است و مراد از اصلاص بنظر ما همان است. صلب: (بفتح اول) دار زدن است برای قتل. «وَ أَمَّا الْآخِرُ فِیْصَلْبُ فَتَأْكُلُ الطَّیْرُ مِنْ رَأْسِهِ» یوسف: ۴۱. «وَ لَأَصْلَبْنٰکُمْ فِی جُدُوعِ النَّخْلِ» طه: ۷۱. حتما حتما شما را در تنه‌های خرما آویزانتان میکنم. صلب و تصلیب هر دو متعدی‌اند و ظاهرا از تفعیل مبالغه مراد است در اقرب تصلیب را لازم هم گفته است. «وَ مَا قَتَلُوهُ وَ مَا صَلَبُوهُ وَ لٰکِنْ شُبِّهَ لَهُمْ» ... نساء: ۱۵۷. یعنی: عیسی را نکشتند و بردار نکردند و لیکن کار بر آنها مشتبه شد. آیه در عدم قتل و عدم صلب عیسی با دست یهود صریح است و ابهامی ندارد. موضوع صلیب در نصاری و اینکه دار رفتن عیسی علیه السلام کفاره گناهان است از بیخ باطل و ساختگی است و انشاء الله در «عیسی» بررسی خواهد شد. با صراحت این آیه و ذیل آن «وَ مَا قَتَلُوهُ یَقِیْنًا» باز ملاحظه میشود که عده‌ای مسلمان قلم بدست گرفته و کتاب مینویسند چون بحالالت حضرت عیسی علیه السلام رسیدند با کمال بی خبری میگویند: عیسی را بصلیب کشیدند رجوع کنید به فرهنگ امیر کبیر، فرهنگ عمید کلمه عیسی. این نویسندگان چه قدر از قرآن و مطالب اسلامی بی خبرند!!!

صلب در اسلام؛ ج ۴، ص: ۱۴۰

دار کردن یکی از مجازات اسلامی است که در کیفر محارب ذکر شده

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۴۱

است و آن چنین است «إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِینَ یُحَارِبُونَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ یَسِیْرُونَ فِی الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ یُقْتَلُوا أَوْ یُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَیْدِیْهِمْ وَ أَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ أَوْ یُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ» ... مائده: ۳۳. ترتیب مجازات او در «حرب» گذشت ولی آیا صلب در اسلام مانند امروزی است که مجرم را بوسیله آن خفه کنند. یا جور دیگر است؟ ناگفته نماند در «حرب» تحت عنوان محارب و حد او گفته شد: صلب یکی از چهار مجازات محارب است و او کسی است که امتیعت عمومی را بهم زده و ایجاد نا امنی و سلب آسایش کند بموجب روایات اگر حاکم صلاح بداند او را سه روز بدار میاویزد، پس از آن بزیر آورده نماز میخواند و دفن میکند. در وسائل کتاب الحدود ابواب حد محارب باب ۵ سه حدیث در این خصوص نقل کرده است: «ان امیر المؤمنین علیه السلام صلب رجلا- بالحیره ثلاثه ایام ثم انزله فی الیوم الرابع فصلی علیه فدفنه». «قال الصادق علیه السلام المصلوب ینزل عن الخشب بعد ثلاثه ایام و یغسل و یدفن و لا یجوز صلبه اکثر من ثلاثه ایام» ملاحظه این احادیث نشان میدهد که اول او را میکشند، سپس مرده‌اش را بدار می‌زنند چنانکه شیخ طوسی آیه را حمل بر ترتیب کرده و فتوی داده که پیش از قتل صلب جایز نیست ولی شیخ مفید و ابن ادریس آیه را حمل بر تخیر کرده و گفته‌اند: زنده بدار زده میشود ولی از روایات اول و نهم باب اول حدود محارب قول شیخ مفید ره استفاده

میشود رجوع شود به مختلف علامه و شرایع و شرح لمعه و جواهر. البته: دار زدن در صورت صلاح دیدن حاکم، برای آنست که مردم او را مصلوب دیده متنبه شوند و ایجاد ناامنی نکنند.

صلح؛ ج ۴، ص: ۱۴۱

اشاره

صلح: مسالمت. سازش. راغب آنرا از بین بردن نفرت میان مردم، معنی کرده است «وَالصُّلْحُ خَيْرٌ» ... نساء: ۱۲۸. سازش بهتر است در

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۴۲

اقرب گوید: آن اسم است از مصالحه مذکر و مؤنث هر دو بکار می‌رود گویند: «وَقَع الصِّلْحُ وَ وَقَعَت الصِّلْحَةُ» صلاح: شایسته شدن. خوب شدن، و آن ضد فساد است «صلح الشیء صلاحاً: ضد فسد» در قرآن گاهی با فساد مقابل آمده و گاهی با سیئه مثل «وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا» ... اعراف: ۵۶ و ۸۵. «وَأَخْرُونَ اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَآخَرَ سَيِّئًا» ... توبه: ۱۰۲. «جَنَّتْ عَيْدِنِ يَدْخُلُونَهَا وَمَنْ صَلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ» رعد: ۲۳. «صلح» در آیه بمعنی شایسته و خوب شدن است. صالح: شایسته. آنچه یا کسیکه شایسته و خوب است و در آن فساد نیست. مثل «مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا» بقره: ۶۲. «إِلَيْهِ يَصِيدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ» فاطر: ۱۰. که وصف عمل است. عمل صالح و کار شایسته آنست که مطابق عدل و انصاف باشد که قهراً مفید و مورد رضای خداست. «فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ مَوْلَاهُ وَجِبْرِيلُ وَصَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ» تحریم: ۴. «وَكَانَ أَبُوهُمَا صَالِحًا» كهف: ۸۲. صالح در این آیات وصف شخص است. مراد از آن در «دَعَاوَاللَّهِ رَبَّهُمَا لَئِنْ آتَيْنَاهُمَا صَالِحًا... فَلَمَّا آتَاهُمَا صَالِحًا» ... اعراف: ۱۸۹ و ۱۹۰. ظاهراً تام الخلقه و بی عیب است. چنانکه در «وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَى مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ» نور: ۳۲. بمعنی لیاقت و اهلیت است. صالحون: نیکوکاران. شایسته کاران. و آن پیوسته وصف اولو العقل آمده اعم از ملک، انس و جن. صالحات در وصف اعمال و زنان بکار رفته است. مثل «وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ» بقره: ۲۵. «فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ» نساء: ۳۴. اصلاح: ایجاد صلح و سازش و الفت مثل «فَمَنْ خَافَ مِنْ مَوْصٍ جَنَفًا أَوْ إِثْمًا فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ» بقره: ۱۸۲. «أَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصَلِّحُوا

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۴۳

بَيْنَ الدَّاسِ» بقره: ۲۲۴. و نیز بمعنی اصلاح و شایسته کردن چیزی است. مثل «كَفَّرَ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَأَصْلَحَ بَالَهُمْ» محمد: ۲. یعنی سیئاتشان را تکفیر و حالشان را اصلاح کرد. «وَأَصْلِحْ لِي فِي ذُرِّيَّتِي إِنِّي تُبْتُ إِلَيْكَ وَإِنِّي مِنَ الْمُسْلِمِينَ» احقاف: ۱۵. یعنی برای من در فرزندانم صلاح ایجاد کن و «عَلَى» دلالت دارد که اصلاح بنحوی باشد که او نیز منتفع گردد و آنها پیدر خویش نیکوکار باشند مثل «وَوَهَبْنَا لَهُ يُحْيِي وَيُصْلِحُنَا لَهُ زَوْجَهُ» انبیاء: ۹۰. و نحو «رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ» فرقان: ۷۴. «الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا» كهف: ۴۶. ظاهراً مراد از باقیات صالحات تمام اعمال و کارهای خیر است و غرض از بقا باقی ماندن نزد خداست نه اینکه غرض از بقا باقی ماندن در دنیا پس از مردن شخص باشد و منظور از باقیات فقط آثار نیک باشد. زیرا بقاء تمام اعمال از ضرورت اسلام است «وَكُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ. وَكُلُّ صَاحِبٍ وَكَبِيرٍ مُسْتَضَرٌّ» قمر: ۵۲ و ۵۳.

[اعمال صالحه؛ ج ۴، ص: ۱۴۳]

[اعمال صالحه] آیا مراد از «صالحات» در عناوین «آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ» که کرات و مرات در قرآن مجید آمده کارهایی است که شرع آنها را شخصا بیان فرموده و یا هر عمل صالح مطابق عدل و انصاف مورد رضای حق است خواه در شرع بالخصوص بیان شده باشد یا نه. مخفی نماند «عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ» که بیشتر از پنجاه بار در قرآن ذکر شده در همه آنها توأم با «آمَنُوا» یا «وَهُوَ مُؤْمِنٌ» یا نظیر آندو است مگر در آیه «إِلَّا الَّذِينَ صَدَّقُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ» هود: ۱۱. که قطعاً در آن نیز ایمان منظور است. پس بی شک عمل صالح پیش خدا در صورتی مؤثر و مقرب است که توأم با ایمان بخدا باشد و در غیر

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۴۴

اینصورت پوچ و بی اثر خواهد بود «مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بَرِّهِمْ أَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ لَا يَقْدِرُونَ مِمَّا كَسَبُوا عَلَى شَيْءٍ» ابراهیم: ۱۸. ولی با در نظر گرفتن ایمان هر کار شایسته که مطابق با موازین عدل و انصاف است مورد رضای خدا و مشمول عموم «الصَّالِحَاتِ» است خواه در شرع بالخصوص تعیین شده باشد یا نه. هر کاریکه در آن حرام نداشته و مطابق عدل و انصاف باشد و صلاح را نیز دارا باشد با استفاده از عموم «الصَّالِحَاتِ» میتوان انجام داد.

صالح: ج ۴، ص: ۱۴۴

اشاره

صالح: از پیامبران عظیم الشأن علیهم السلام، نام مبارکش در کلام الله مجید ۹ بار آمده، و از حیث زمان بعد از نوح و قبل از ابراهیم است. این رسول گرامی بر قوم ثمود مبعوث گردید که قومی بت پرست بودند چنانکه از قولش «يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ» ... اعراف: ۷۳. و از کلام قومش «أَتَنْهَانَا أَنْ نَعْبُدَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا» ... هود: ۶۲. روشن میشود. تفصیل حالات قوم ثمود و محل سکونت آنها و کیفیت و حقیقت عذابشان در «تمد» گذشت. مشروح احوال این پیامبر عظیم - الشأن و گفتگوهایش با قوم نافرمان در سوره اعراف آیات ۷۳-۷۹، هود آیات: ۶۱-۶۸، شعراء آیات: ۱۴۲-۱۵۹، نمل آیات: ۴۵-۵۳. مذکور است. صالح هر چه بیشتر تبلیغ کرد در قوم خویش گوش شنوا نیافت گفتند: وجود تو و پیروان برای ما مایه شومی است. تصمیم گرفتند او و خانواده‌اش را شب هنگام بکشند (نمل: ۴۷-۴۹) گفتند: تو جادو زده‌ای. تو مثل مائی چه مزیتی داری تا پیامبر شوی؟ (شعراء ۱۵۳-۱۵۴) گفتند: پیش از این امیدها از تو داشتیم آیا ما را از آنچه پدرانمان می‌پرستیدند منع میکنی؟! (هود: ۶۲).

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۴۵

آخر کار ناقه صالح را که معجزه آنحضرت و حیوانی مفید بود بکشند و گفتند: اگر از پیامبرانی عذابیکه وعده میدهی بیاور. (اعراف: ۷۷) فرمود: سه روز در خانه‌های خویش خوش باشید این وعده دروغ ندارد (هود: ۶۵) سه روز مهلت ظاهراً برای آن بود که شاید در عرض آن متنبه شده و بسوی خدای مهربان رو آورند چنانکه از آیه ۴۶ نمل روشن میشود. سرانجام صاعقه شدیدی بر آنها باریدن گرفت و همه را با آتش و صیحه خود از بین برد (رجوع به تمد) صالح با پیروان خویش از عذاب نجات یافت (هود: ۶۶) و آنگاه که بسر اجساد بی جان آمد با کمال تأسف فرمود: ای قوم رسالت خدا را بشما رساندم و شما را نصیحت کردم لیکن ناصحان را دوست ندارید «فَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رَسُولَ رَبِّي وَنَصِيحَتُ لَكُمْ وَ لَكِنْ لَا تُجِيبُونَ النَّاصِحِينَ» اعراف: ۷۹. نام حضرت صالح در قرآن بقرار ذیل است: اعراف آیات: ۷۳، ۷۵، ۷۷. هود: ۶۱، ۶۲، ۶۶، ۸۹. شعراء: ۱۴۲. نمل: ۴۵.

ناقه صالح: ج ۴، ص: ۱۴۵

راجع بناقه صالح انشاء الله در «نوق» بتفصیل سخن خواهیم گفت.

صلد: ج ۴، ص: ۱۴۵

صلد: «فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَيِّفٍ مَّقْوَانٍ عَلَيْهِ تَرَابٌ فَأَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْدًا» بقره: ۲۶۴. صلد مصدر است بمعنی سختی «صلد الارض: صلبت» و نیز بمعنی سخت و صاف، و زمین یا سنگی که چیزی نمی‌رویاند. گویند: حجر صلد ارض صلد (اقرب). در مجمع فرموده: آن بمعنی سنگ صاف و زمینیکه در اثر سختی چیزی نمی‌رویاند و بخیل ... است. در نهج - البلاغه حکمت ۳۳۳ در وصف مؤمن فرموده: «نفسه اصلب من الصلد». در آیه شریفه نرویانندن در نظر است یعنی حکایت او حکایت سنگ

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۴۶

صافی است که در آن خاک هست. باران تندی بآن رسید (خاکش را شست) و آنرا سنگی که چیزی نمی‌رویاند، کرد.

صلصال: ج ۴، ص: ۱۴۶

صلصال: این کلمه چهار بار در قرآن مجید آمده است و همه در خصوص خلقت انسان: «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ... إِنْى خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ... قَالَ لَمْ أَكُنْ لِلْأَشْجَادِ لِبَشَرٍ خَلَقْتَهُ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ» حجر: ۲۶، ۲۸، ۳۳. «خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ» رحمن: ۱۴. حمأ چنانکه گذشت بمعنی گل سیاه بدبو است. مسنون بمعنی آمیخته یا مصور است. صلصال را گل خشک گفته‌اند راغب گوید: «الطين الجاف» طبرسی فرموده: «الطين اليابس» و بقولی بمعنی گل بدبو است. و اصل آن از «صل اللحم» گوشت بدبو گردید می‌باشد. صحاح گوید: آن گل خالص آمیخته بخاک است که چون بخشکد (وقت دست زدن) صدا میدهد و چون آنرا بپزند فخار گویند. بهر حال آن بمعنی گل خشکی است که صدا میدهد زیرا صلصل در اصل صدا کردن است «صلصل الشیء» یعنی شیء صدا کرد. در نهج البلاغه خطبه اول فرموده: «او اصلدها حتی صلصلت» یعنی او را محکم کرد تا خشک شد. رجوع شود به «آدم».

صلوة: ج ۴، ص: ۱۴۶

اشاره

صلوة: توجه و انعطاف. در المیزان ذیل آیه ۴۳ سوره احزاب فرموده: معنی جامع صلوة چنانکه از موارد استعمال آن بدست میاید انعطاف است، باختلاف نسبت متفاوت میشود لذا گفته‌اند: آن از خدا رحمت و از ملائکه استغفار و از مردم دعا است. این سخن چنانکه فرموده جامع تمام معانی و در همه موارد جاری است. بهتر است که صلوة ملائکه و مردم هر دو بمعنی دعا باشد که میان آندو فرقی نیست. آنجا که گفته‌اند: صلوة در لغت بمعنی دعاست. فقط

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۴۷

صلوة بنده را در نظر گرفته‌اند حال آنکه صلوة بخدا و ملک نیز نسبت داده میشود. در مجمع فرموده: آن در لغت بمعنی دعاست راغب گوید: بیشتر اهل لغت گفته‌اند: آن بمعنی دعا و تبریک و تمجید است. «صلیت علیه» یعنی بر او دعا کردم و او را تزکیه نمودم. و در ذیل آیه ۳ بقره و در مفردات و نهاییه از حضرت رسول صلی الله علیه و آله نقل شده: «اذا دعی احدکم الی طعام فلیجب و ان کان صائماً فلیصل» یعنی: چون یکی از شما بطعامی دعوت شد اجابت کند و اگر روزه‌دار باشد از برای دعوت کننده دعا نماید. در قرآن مجید گاهی بمعنی دعا آمده مثل «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَ تُزَكِّيهِمْ بِهَا وَ صَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صِلَاةَكَ سَيَكُنْ لَهُمْ» توبه: ۱۰۳. از اموالشان زکوة بگیر. تو آنها را بدان وسیله پاک و پاکیزه میکنی و وقت زکات گرفتن بر آنها دعا کن که دعای

تو برای آنها آرامش است. «وَمِنَ الْأَعْرَابِ مَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَيَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ قُرْبَاتٍ عِنْدَ اللَّهِ وَصَلَوَاتِ الرَّسُولِ» ... توبه: ۹۹. صلوات بمعنی دعاها عطف است بر «مَا يُنْفِقُ» یعنی: انفاق خویش و دعاهاى رسول خدا را مایهٔ تقرب بخدا میدانند. «هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكُمْ وَمَلَائِكَتُهُ لِيُخْرِجَكُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا» احزاب: ۴۳. صلوة در این آیه بمعنی توجه و اهمیت است یعنی خدا آنست که او و فرشتگانش بشما اهمیت میدهد و توجه میکند ذیل آیه روشن میکند این توجه همان رحمت خداست «وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا». «أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ» ... بقره: ۱۵۷. ممکن است صلوات بمعنی توجه و تزکیه و رحمت بمعنی نعمت باشد یعنی: برای صابران از خدایشان توجه و تزکیه و نعمت هست. و شاید چنانکه در جوامع الجامع فرموده: برای ادامهٔ نعمت باشد یعنی برای آنها رحمت از

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۴۸

پی رحمت است مثل «رَأْفَةٌ وَرَحْمَةٌ» حدید: ۲۷. «إِنَّهُ بِهِمْ رُؤُفٌ رَحِيمٌ» توبه: ۱۱۷. در آیه «كُلُّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ» نور: ۴۱. که پرندگان را نیز شامل است ظاهراً غرض توجه و رو کردن بخداست. «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا» احزاب: ۵۶. یعنی: خدا و فرشتگانش بر پیغمبر صلوات میفرستند و او را ثنا میگویند و تعظیمش میکنند، یا خدا بر او رحمت میکند و ملائکه دعا و استغفار. ای اهل ایمان شما هم بر او صلوات بفرستید و از خدا رحمت بخواهید و سلام کنید. آیه حاکی از آن است که مؤمنان لازم است در این کار از خدا و ملائکه پیروی کنند. در روایات شیعه و اهل سنت مستفیضا وارد است که طریق صلوات بر آنحضرت آن است که بگوئیم: اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ يَا وَاعِلِ آلِ مُحَمَّدٍ. باید آل و اهل بیت را در صلوات از آنحضرت جدا نکرد و گرنه صلوات ابر خواهد بود. روایات شیعه که معلوم است و راجع بروایات اهل سنت برای نمونه رجوع شود به صواعق محرقة ابن حجر ذیل آیهٔ دوم از آیات اهل بیت، صحیح مسلم جلد اول کتاب صلوة باب: الصلوة علی النَّبِيِّ بَعْدَ التَّشْهَادِ، سنن ترمذی ابواب الصلوة باب ۳۵۱ ما جاء فی صفة الصلوة علی النَّبِيِّ، سنن ابی داود کتاب الصلوة علی النَّبِيِّ بَعْدَ التَّشْهَادِ.

صلوة اسلام؛ ج ۴، ص: ۱۴۸

صلوة اسلام همان عبادت بزرگی است که در رأس عبادات قرار گرفته و از ارکان دین و تارک آن در ردیف کافر است. در وجه تسمیه آن گفته‌اند: چون قسمتی از آن دعاست از باب تسمیه کل باسم جزء این عمل را صلوة گفته‌اند. بعقیده نگارنده احتیاجی باین سخن نیست بلکه معنای اصلی در آن

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۴۹

ملحوظ است که صلوة توجه و انعطافی است از بنده بخدا همانطور که از خدا به بنده. و آن در واقع یاد آوری مخصوص خدا و رو کردن بسوی خدای عزّ و جلّ است با کیفیتی که شرع بیان داشته. مهمترین کار بنده دو چیز است یکی توجه بخدا، دیگری انفاق در راه خدا. لذا مکرّر در قرآن عظیم میخوانیم: «وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ» بقره: ۴۳. «وَيَقِيمُونَ الصَّدَاةَ وَمِمَّا زَرَفْنَا لَهُمْ يُنْفِقُونَ» بقره: ۳. نماز شخص را از فحشاء و منکر نهی میکند (عنکبوت: ۴۵) «إِنَّ الصَّدَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا» نساء: ۱۰۳. هیچ دین و شریعتی بدون نماز نبوده گرچه در کیفیت آن با هم اختلاف داشته‌اند. دربارهٔ بنی اسرائیل هست که خدا بموسی وحی فرمود: «وَجَعَلُوا بُيُوتَكُمْ قِبَلَهُ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ» یونس: ۸۷. خانه‌های خویش را مقابل هم قرار بدهید و نماز بخوانید. در خصوص ابراهیم علیه السلام آمده: «رَبِّ اجْعَلْنِي مُقِيمَ الصَّلَاةِ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي» ابراهیم: ۴۰. راجع بحضرت عیسی علیه السلام و شریعت او فرموده: «وَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا» مریم: ۳۱. در حالات اسمعیل صادق الوعد هست: «وَكَانَ يَأْمُرُ أَهْلَهُ بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ» مریم: ۵۵. راجع بانبیاء سلف فرموده: «وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَإِقَامَ الصَّلَاةِ» ... انبیاء: ۷۳. لقمان پسرش میفرمود: «يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَ

أَمْرٌ بِالْمَعْرُوفِ» لقمان: ۱۷. قوم شعیب بوی میگفتند: «يَا شُعَيْبُ أ صَلِّاتُكَ تَأْمُرُكَ أَنْ تَنْتَرِكَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا» هود: ۸۷. خطاب بمؤمنین فرموده «حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ» بقره: ۲۳۸.

خاتمه؛ ج ۴، ص: ۱۴۹

در خاتمه این بحث باید دانست

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۵۰

که بمعابد یهود صلوات گویند که در آیه: «لَهْدَمْتُ صَوَامِعَ وَبَيْعَ وَصَلَوَاتٍ وَ مَسَاجِدُ يُذْكَرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ» حج: ۴۰. آمده است و در «بیع» گذشت در مجمع فرموده: اصل آن صلوه است (بر وزن عروه) در تعریب صلوه شده. در اقرب الموارد گوید: اصل آن در عبری صلوتا است. امام صادق علیه السلام صلوات را بضم صاد و لام خوانده‌اند بمعنی حصون و بناهای مرتفع.

صلی؛ ج ۴، ص: ۱۵۰

صلی: ملازمت. «صلی الرجل النار: لزمها» (مجمع). بریان کردن نیز گفته‌اند: «صلی اللحم: شواه» دخول، سوختن، چشیدن عذاب آتش نیز گفته‌اند. ملازمت و دخول بآیات قرآن مناسب است «فَسَوْفَ يَدْعُوا ثُبُورًا. وَيَصْلِي سَعِيرًا» انشقاق: ۱۱ و ۱۲. بزودی وا هلاکا گوید و ملازم آتش مشتعل گردد. «سَيَصْلِي نَارًا ذَاتَ لَهَبٍ» مسد: ۳. با آتش شعله‌دار ملازم میشود. «اصْلَوْهَا الْيَوْمَ بِمَا كُنتُمْ تَكْفُرُونَ» یس: ۶۴. در اثر کفرتان ملازم جهنم شوید. «ثُمَّ الْجَحِيمَ صَلْوَةٌ» حاقه: ۳۱. سپس او را ملازم جحیم کنید. صال: (اسم فاعل) ملازم و داخل «إِلَّا مَنْ هُوَ صَالِ الْجَحِيمِ» صافات: ۱۶۳. اصطلاء: گرم شدن با آتش «لَعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِخَبَرٍ أَوْ جَذْوَةٍ مِنَ النَّارِ لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ» قصص: ۲۹. شاید از آن خبری بیاورم یا تکه‌ای از آتش که شاید گرم شوید. همچنین است آیه ۷ سوره نمل.

صمت؛ ج ۴، ص: ۱۵۰

صمت: «سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ أَدَعَوْتُمُوهُمْ أَمْ أَنْتُمْ صَامِتُونَ» اعراف: ۱۹۳. صمت بفتح (ص) بمعنی سکوت است یعنی: یکسان است بر شما چه آنها را بخوانید و چه ساکت باشید.

صمد؛ ج ۴، ص: ۱۵۰

صمد: (بفتح ص - م) بی نیاز. معنای لازم صمد همان بی نیاز است که خواهیم گفت. «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ. اللَّهُ الصَّمَدُ. لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ. وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ» سوره اخلاص. صمد (بر وزن فلس) مصدر است

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۵۱

بمعنی قصد چنانکه در صحاح، قاموس، مفردات، اقرب، مجمع، جوامع الجامع، نهاییه ابن اثیر و غیره هست در نهج البلاغه این کلمه سه بار آمده که هر سه بمعنی قصد است اول در خطبه ۶۴ که بیاران خویش در صفین فرمود: «فصمدا صمدا حتی ینجلی لکم عمود الحق» یعنی در قصد خود ثابت باشید تا روشنی حق بر شما آشکار شود. این جمله را در نهاییه نیز نقل کرده است. دوم در خطبه ۱۲۵ که درباره حکمین (ابو موسی - عمرو عاص) فرمود: «قد سبق استثنائونا علیهما فی الحکومه بالعدل و الصمد للحق سوء رأیهما». یعنی: پیش از آنکه رأی ناپسند خود را صادر کنند بر آندو شرط کرده بودیم که حکم بعدل کنند و حق را قصد نمایند. «سوء» مفعول «سبق» است. سوم در خطبه ۱۸۴ که درباره توحید فرموده: «و لا صمده من اشار الیه و توهمه» یعنی: خدا را قصد نکرده آنکه

باو اشاره نموده و در ذهنش تصویر کرده است. در نهاییه: از معاذ بن جموح در قتل ابو جهل نقل شده: «فصمدت له حتی امکنتنی منه غزّه» یعنی او را قصد کردم تا غفلتش مرا از او متمکن نمود. در کافی کتاب التوحید باب تأویل الصمد از ابو طالب علیه السلام نقل شده: و بالجمره القصوی اذا صمدوا لها یؤمنون قدفا رأسها بالجنادل. یعنی سوگند به جمره دور آنگاه که آنرا قصد کنند و بسوی آن روند. میخوانند سر آنرا با سنگریزه‌ها بزنند. و نیز از شعراء جاهلیت نقل شده: ما کنت احسب ان یتاظاهرا لله فی اکناف مکه یصمد علی هذا باید معنی الله الصمد را از قصد گرفت که معنای اولی کلمه است و الف و لام آن ظاهرا برای عهد است. الله الصمد یعنی: خدا همان مصمود و مقصود همه است که در حوائج باو رو میآورند و او را قصد

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۵۲

□ میکنند و باو محتاجند چنانکه مقتضای «یَسْتِئْتُهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ» رحمن: ۲۹. و «أَنْتُمْ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ» فاطر: ۱۵. است ولی بهتر است آنرا بی نیاز معنی کنیم که لازم کلمه است زیرا آنکه همه او را قصد میکنند قهرا بی نیاز است. و نیز میشود آنرا بمعنی دائم و ثابت گرفت که در قاموس و اقرب از جمله معانی صمد شمرده شده و در روایات نیز که نقل خواهد شد آمده است. در کافی باب فوق پس از نقل روایات و اشعار فرموده: خدای عز و جل آن سید صمدی است که همه جن و انس در حوائج او را قصد میکنند و در شدائد باو پناه میآورند و وسعت را از او امید دارند ... صدوق رحمه الله در توحید فرموده: صمد بمعنی سید و آقا است هر که اینطور گفته میشود بگوید: خدا پیوسته صمد بوده است و سید مطاع که قومش کاری بدون او انجام نمیدهند صمد گفته میشود ... صمد را معنای دیگری است و آن مصمود و مقصود در حوائج است ... ایضا در کافی در باب فوق از داود بن قاسم نقل شده که بابو جعفر ثانی علیه السلام گفتیم: فدایت شوم صمد چیست؟ فرمود سید و بزرگی که در کم و زیاد او را قصد کنند «السید المصمود الیه فی القلیل و الکثیر» ایضا این حدیث در توحید صدوق باب تفسیر قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ... نقل شده است ایضا در آن باب نقل شده: «قال الباقر حدثنی ابی زین العابدین عن ابیه الحسین بن علی علیهم السلام انه قال: الصمدُ الذی لا جوف له. و الصمدُ الذی قد انتهى سؤده. و الصمدُ الذی لا یأکل و لا یشرب. و الصمدُ الذی لا ینام و الصمدُ الدائم الذی لم یزل و لا- یزال. قال الباقر علیه السلام: کان محمّد بن الحنفیه رضی الله عنه یقول: الصمدُ القائم بنفسه، الغنی عن غیره. و قال غیره الصمدُ المتعالی عن الکون و

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۵۳

الفساد و الصمد الذی لا یوصف بالتغایر. قال الباقر علیه السلام: الصمدُ السید المطاع الذی لیس فوقه آمر و ناه» و از امام سجاد علیه السلام در ضمن حدیثی نقل کرده که حضرت حسین علیه السلام در جواب نامه اهل بصره که از الصمد سؤال کرده بودند صمد را «لَمْ یَلِدْ وَ لَمْ یُولَدْ» تفسیر فرموده است. این روایات را میشود در مجمع و صافی و غیره نیز مطالعه کرد.

صومعه؛ ج ۴، ص: ۱۵۳

□ □ □ □ □ صومعه: دیر. «وَلَوْ لَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَهْتَدَمَتْ صَوَامِعُ وَبُيُوعٌ وَصَلَوَاتٌ وَ مَسَاجِدٌ يُذْكَرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ» حج: ۴۰. معنی آیه در «بیع» گذشت. صوامع جمع صومعه، دیر راهبان نصاری است که در صحراها و کوهها ساخته و در آن عزلت گزیده و عبادت میکردند. در اسلام از آن نهی شده است. راغب گوید: صومعه هر بنائی است که سقف آن بصورت گنبد پوشیده شود. این لفظ در قرآن فقط یکبار بکار رفته است. بقیه مطلب در «رهبان» دیده شود.

صمم؛ ج ۴، ص: ۱۵۳

صمم: اصل صم (بر وزن فلس) بمعنی سد و بستن است. «صم القاروره: سدها» صمم (بر وزن فرس) فقدان حس شنوائی است (بسته

شدن شنوائی). اصم بقول طبرسی کر مادر زاد است. از قول دیگران بر میاید که بمعنی مطلق کر است خواه مادر زاد باشد یا نه «مَثَلُ الْفَرِيقَيْنِ كَالْأَعْمَى وَالْأَصَمِّ وَالْبَصِيرِ وَالسَّمِيعِ» هود: ۲۴. یعنی حکایت آندو فریق حکایت کور و کر مادر زاد و بینا و شنواست. «ثُمَّ تَابَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ ثُمَّ عَمُوا وَصَيَّمُوا كَثِيرٌ مِنْهُمْ» مائده: ۷۱. مراد از عمی و صم آنست که حق را نبیند و بآن گوش ندهد کوری و کری عقل نه چشم و گوش. راغب گوید: آنکه بحق گوش ندهد و قبول نکند به صم توصیف میشود. «صُمُّ بُكْمٌ عُمَى فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ» بقره: ۱۸. صم جمع اصم، بکم جمع ابکم، عمی جمع اعمی است یعنی: کراند، لالاند، کوراند بحق

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۵۴

بر نمیگردند. غرض کری و لالی و کوری عقل است چنانکه گفته شد. «وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَمَى وَجُوهِهِمْ عُمَى وَبُكْمًا وَصِمًا» اسراء: ۹۷. ظاهرا مراد همان کوری و لالی و کری دنیاست نظیر آیه ۱۸ بقره که گذشت و نظیر «وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا صُمٌّ وَبُكْمٌ فِي الظُّلُمَاتِ» انعام: ۳۹. بنظر میاید: منظور از «وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَمَى». «قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِي أَعْمَى وَقَدْ كُنْتُ بَصِيرًا» طه: ۱۲۴ و ۱۲۵. نیز همان باشد زیرا این کوری نتیجه اعراض از ذکر حق است که فرموده «وَمَنْ أَعْرَضَ عَن ذِكْرِي...» طه: ۱۲۴. و در جواب آن آمده: آیات ما بسوی تو آمد. تو آنها را فراموش کردی و نادیده گرفتی همانطور امروز فراموش میشوی. (طه ۱۲۶). ولی در آیات هست که اهل عذاب روز قیامت بینائی و شنوائی و گویائی دارند «وَرَأَوُا الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ» بقره: ۱۶۶. «قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِي أَعْمَى» طه ۱۲۵. «إِذِ انْقَلَبُوا فِيهَا سَمِعُوا لَهَا شَهيقًا وَهِيَ تَفُورٌ» ملک: ۷. این آیات نمونه از شنیدن و دیدن و سخن گفتن اهل عذاب است. نتیجه اینکه: کوری، لالی، کری اهل عذاب معنوی است نه ظاهری چنانکه در دنیا نیز معنوی است بقیه مطلب را در «بکم» مطالعه کنید. و اگر مراد کوری، کری و لالی ظاهری باشد شاید منظور عده‌ای از اهل آتش است. «إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ» انفال: ۲۲. منظور از آیه منکرین دین‌اند انسان منهای عدم تعقل حیوان و جنبنده‌ای بیش نیست لذا اطلاق دواب باشخاص بی تعقل و بی فهم یک ترسیم واقعی است هکذا اطلاق صم و بکم.

صنع: ج ۴، ص: ۱۵۴

صنع: عمل. «وَحَبِطَ مَا صَيَّرُوا فِيهَا» هود: ۱۶. آنچه در دنیا کردند پوچ شد. راغب آنرا جودت فعل گفته گوید: هر صنع فعل است ولی هر فعل صنع نیست. و آن بحیوان و جماد نسبت داده نمیشود بر خلاف فعل. این

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۵۵

عدم نسبت را در اقرب نیز گفته است در مجمع ذیل آیه ۶۳ مائده فرموده: بقولی صنع و عمل هر دو یکی‌اند و بقولی صنع جودت را در ضمن گرفته است... ناگفته نماند: آن در قرآن در معصیت و کارهای بیهوده نیز استعمال شده. میشود گفت که در آن دقت و محکمی و اهمیت منظور است نه جودت و فرقی با فعل همین است. «وَدَمَرْنَا مَا كَانُوا يَصْنَعُونَ وَ قَوْمُهُ وَمَا كَانُوا يَعْرِشُونَ» اعراف: ۱۳۷. آنچه فرعون و قومش میساختند و آنچه از بناها بالا می‌بردند تباہ ساختیم. «لِتُصْنَعَ» و «وَأَلْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِنِّي وَ لِتُصْنَعَ عَلَيَّ عَيْنِي» طه: ۳۹. بصیغه مجهول بمعنی تربیت شدن است یعنی بر تو محبت انداختم و طوری کردم تا تو را فرعون و زنش دوست دارند و تا زیر نظر من تربیت شوی. «وَأَصِطْنَعْتَكَ لِنَفْسِي» طه: ۴۱. اصطناع بمعنی تربیت و اختیار بکار میرود در اقرب الموارد هست: «اصطنعه لنفسه: اختاره» یعنی: ای موسی تو را برای خودم و اینکه رسول من باشی تربیت کردم یا برای خودم اختیار نمودم. راغب آنرا مبالغه در اصلاح شیء گفته است. «وَعَلَّمْنَاهُ صَنِيعَهُ» لَبُوسٍ لَكُمْ لِتُحْصِنَكُمْ مِنْ بَأْسِكُمْ» انبیاء: ۸۰. منظور از صنعت لبوس زره بافی حضرت داود است. چنانکه از «لِتُحْصِنَكُمْ مِنْ بَأْسِكُمْ» ظاهر میشود. «مصانع» «أَتَتْنُونَ بِكُلِّ رِيحٍ آيَةً تَعْبُثُونَ. وَتَتَّبِعُونَ مَصْنَعِ لَعَلَّكُمْ تَخْلُدُونَ» شعراء: ۱۲۸ و ۱۲۹. مصانع جمع مصنع بمعنی مأخذ آب است (مثل حوض) چنانکه در مجمع و اقرب گفته. ابو عیبه گوید: هر بناء مصنعه است در مفردات گفته: از امکانه شریفه مصانع تعبیر آمده. ظاهرا مراد از آن در

آیه عمارتهاست. و احتمال دارد که منظور آبگیرها باشد. این دو آیه از سخنان هود علیه السلام است که بقوم خویش فرموده یعنی:

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۵۶

آیا در هر بلندی نشانی و محلی بیهوده بنا میکنید و عمارتها یا آبگیرهایی میسازید که گویا جاودانی هستید. در مجمع از انس بن مالک نقل شده: رسول خدا صلی الله علیه و آله بیرون رفت، قبه‌ای دید که براه مشرف بود فرمود: این چیست؟! یارانش گفتند: مال مردی از انصار است. آنحضرت گذشت بعد از چندی مرد انصاری آمد و سلام کرد، حضرت از وی رو گردانید آنمرد چندین دفعه سلام کرد تا خشم و اعراض آنحضرت را فهمید. باصحاب شکایت کرد و گفت: چه شده که رسول خدا صلی الله علیه و آله با من این رفتار میکند؟! گفتند: روزی آنحضرت بیرون رفت قبیۀ تو را دید پرسید. گفتیم: از آن فلانی است. آنمرد رفت قبه را با خاک یکسان کرد. روزی آن بزرگوار که بیرون میرفت آن قبه را ندید پرسید آن قبه چطور شد؟! گفتند: صاحبش بما از اعراض شما شکایت کرد جریان را باو رساندیم و او قبه را در هم کوبید. فرمود: هر عمارتی که ساخته میشود روز قیامت برای صاحبش وبال است مگر آنچه لا بد منه باشد. «کل بناء یبنی وبال علی صاحبه یوم القیامه الا ما لا بد منه» .

صنم: ج ۴، ص: ۱۵۶

صنم: بت. جمع آن اصنام است. «رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا وَ اجْنُبْنِي وَ بَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ» ابراهیم: ۳۵. راغب گوید: صنم جثه‌ای است که از نقره یا مس یا چوب ساخته شود، آنرا برای تقرّب بخدا پرستش میکردند. ابن اثیر در نهاییه گفته: آن چیزی است که جز خدا معبود اخذ شود و بقولی آن چیزی است که جسم یا صورت داشته باشد و اگر جسم یا صورت نداشته باشد آنرا وثن گویند. رجوع شود به «وثن» در اقرب الموارد تصریح شده که صنم معرب است. اصنام بصیغۀ جمع پنج بار در قرآن آمده است: انعام: ۷۴، اعراف: ۱۳۸، ابراهیم: ۳۵، شعراء: ۷۱، انبیاء: ۵۷.

صنو: ج ۴، ص: ۱۵۶

صنو: «وَ جَنَاتٌ مِنْ أَعْنَابٍ وَ زُرْعٌ

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۵۷

وَ نَخِيلٌ صِهْمَانٌ وَ غَيْرُ صِهْمَانٍ يُشَقَّقُ بِمَاءٍ وَاحِدٍ ... رعد: ۴. صنو: شاخه- ایست که از ریشه روید گویند: «هما صنوا نخلة» یعنی: آندو شاخه یک خرمانند و ایضا: «فلان صنو ابیه» فلانی شاخه پدرش است (راغب). در صحاح گوید: چون دو خرما و سه خرما از یک بن بروید هر یک صنو آندیگری است. در نهاییه گفته: صنو بمعنی مثل است و اصل آن این است که دو خرما از یک بن بروید. در نهج البلاغه نامه ۴۵ فرموده: «و انا من رسول الله كالصينو من الصينو و الذراع من العضد» یعنی: من از رسول خدا صلی الله علیه و آله مانند شاخه از شاخه و ذراع از بازو هستم. مراد از صِهْمَانٌ در آیه نخلهایی که از یک بن برویند و مثل هم باشند یعنی نخلهای هم مثل و غیرهم مثل و آن در آیه چنانکه در جوامع الجامع فرموده جمع صنو است و تشبیه نیست. در اقرب گوید: تشبیه آن صنوان و صنیان (بفتح و ضم و کسر اول) باشد و جمع آن فقط صنوان است. در صحاح تصریح شده که نون آن در جمع مضموم است. صنو اگر فقط در نخل باشد آنوقت صِهْمَانٌ در آیه صفت نَخِيلٌ است و اگر در غیر آن نیز باشد چنانکه در اقرب گوید: بقولی صنو عمومیت دارد در هر دو فرع که از یک اصل خارج شوند خرما باشد یا غیر آن. در این صورت میشود که صفت جَنَاتٌ ... وَ زُرْعٌ وَ نَخِيلٌ باشد ولی در آیه ظاهرا فقط صفت «نَخِيلٌ» است.

صهر: ج ۴، ص: ۱۵۷

صهر: بفتح (ص) گداختن. «صهرت الشیء فانصهر: اذبه فاذا ب». «يُصْهَرُ بِهِ مَا فِي بُطُونِهِمْ وَالْجُلُودُ» حج: ۲۰. با آن حمیم آنچه در شکم دارند و پوستهایشان گداخته شود. نظیر «و شَرِبُوا مَاءً حَمِيمًا فَفَطَّحَ أَمْعَاءَهُمْ» محمد: ۱۵. و آیه «يَغَاثُوا بِمَاءٍ كَالْمُهْلِ يَشْوِي الْوُجُوهَ» كهف: ۲۹. «وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا فَجَعَلَهُ نَسَبًا وَصِهْرًا وَكَانَ رَبُّكَ قَدِيرًا»

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۵۸

فرقان: ۵۴. صهر بکسر (ص) قرابت ازدواجی است. در قاموس و اقرب معنای اولی آنرا قرابت گفته. در مجمع فرموده: نسب راجع بولادت نزدیک است، صهر خلطه‌ای است شبیه قرابت مصاهره در نکاح بمعنی مقاربت است. در نهج البلاغه خطبه ۳ فرموده: «و مال الآخر لصهره» یعنی: دیگری برای قرابت و داماد بودنش از من منحرف شد. مقصود عبد الرحمن عوف است که چون شوهر خواهر عثمان بود باو متمایل شد. و در خطبه ۱۶۲ هست که بعثمان فرمود: «و قد نلت من صهره ما لم ینالا» یعنی از قرابت و دامادی پیامبر چیزی رسیده‌ای که ابو بکر و عمر نرسیده‌اند. مراد از نسب و صهر در آیه چنانکه گفته‌اند مرد و زن است و نیز گفته‌اند در آن مضاف مقدر است یعنی: «ذا نسب و ذا صهر» یعنی: خدا آنست که از آب (نطفه) بشر آفرید و او را نر و ماده قرار داد مثل «أَلَمْ يَكُنْ نُطْفَةً مِنْ مَنِيٍّ يُمْنِي... فَجَعَلَ مِنْهُ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَ الْأُنثَى» قیامت: ۳۷-۳۹. بنظر میاید علت اطلاق نسب به پسران آنست که پدران نسبت داده میشوند و علت اطلاق صهر بدختران آنست که مورد مصاهره و پیوند با دیگران قرار میگیرند.

صوب؛ ج ۴، ص: ۱۵۸

اشاره

صوب: نزول. قصد. «صاب المطر انصب و نزل. صاحب السهم نحو الرمیة: قصدها» (اقرب). اصابه بمعنی درک، یافتن، طلب و اراده است. «أَنْ يُصِيبَكُمْ مِثْلُ مَا أَصَابَ قَوْمَ نُوحٍ» هود: ۸۹. یعنی بگیرد شما را مانند عذاییکه قوم نوح را گرفت. طلب و اراده معنی کردن نیز صحیح است «فَسَخَرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِي بِأَمْرِهِ رُحَاءً حَيْثُ أَصَابَ» ص: ۳۶. باد را بسلیمان مسخر کردیم با دستور او هر کجا که اراده میکرد باسانی میوزید. اصابه در آیه بمعنی اراده است > مصیبت: < بلیه و گرفتاری که بانسان

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۵۹

میرسد. گوئی که انسان را قصد میکند. راغب گوید: اصل آن در تیر انداختن است سپس به نائبه اختصاص یافته. «الَّذِينَ إِذْ أَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» بقره: ۱۵۶. > صواب: < حق و درست یعنی آنچه حقیقت را درک کرده «لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَقَالَ صَوَابًا» نباء: ۳۸. یعنی قول حق و مطابق حکمت و عقل بگوید > صیب: < باران و ابر. «أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ» بقره: ۱۹. یا مثل باران سختی از آسمان که در آن ظلمات هست. اصل آن صیوب است (بسکون یا و کسر واو). واو بیا قلب و در آن ادغام شده است مثل سید و جید (مجمع) تند بودن آن از لفظ استفاده میشود در مجمع آنرا باران و در مفردات و اقرب ابر مخصوص بارش گفته است مناسب آیه فوق ابر است. «مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ» «... نساء: ۷۹. این آیه با آیه ما قبل آن در «حسن» بررسی شده مراجعه شود.

[مقایسه دو آیه]؛ ج ۴، ص: ۱۵۹

در اینجا مناسب است دو آیه ذیل را که در بادی امر مخالف هم بنظر میاینند با همدیگر مقایسه کنیم. اول آیه «وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ» شوری: ۳۰. این آیه روشن میکند که میان مصائب و گناهان ارتباط هست و آنچه از مصائب پیش میاید اثر اعمال مردم است و از گناهان بیشتر هم خدا عفو میکند و گرنه لازم بود همه از بین بروند «وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ

النَّاسِ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلَيَّ ظَهْرَهَا مِنْ دَابَّةٍ وَلَكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِبِعَادِهِ بَصِيرًا» فاطر: ۴۵. و این آیه خطاب بعموم مجتمع بشری است و بخطابات جزئی منحل نمیشود و در نتیجه، گناهان عده‌ای
 قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۶۰

باعث ابتلاء عموم میگردد نظیر «ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبُرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ» روم: ۴۱. و اگر مردم طریق انصاف در پیش گرفته و با عدل و مروت و دین فطرت زندگی میکردند برکات آسمانها و زمین بسوی آنها سرازیر میشد «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَلَكِنْ كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» اعراف: ۹۶. و ممکن است آیه بخطابات جزئی منحل شود یعنی گرفتاری هر کس از ناحیه عملش میباشد. دوم آیه «مَا أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي أَنْفُسِكُمْ إِلَّا فِي كِتَابٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبْرَأَهَا إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ» حدید: ۲۲-۲۳. لحن این دو آیه لحن تسلیت و آرامی است که از وقوع مصیبت ناراحت نباشید که آن پیش از وقوع در کتاب عالم بوده و بر آنچه از دست رفته تأسف نخورید و آنچه خدا داده باعث تکبر شما نشود، بر خلاف آیه اول که لحن ملامت دارد قهرا باید مورد این دو آیه غیر از مورد آیه اول باشد. لذا باید گفت: دو آیه اخیر درباره گرفتاریها و مصائبی است که از روی امتحان و عمل بدستور خدا روی میاورند و اهل آنها هیچ گناهی که مصداق «فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ» باشند ندارند مثل انبیاء و اولیاء و شهداء و مردان پاک الهی. مصائب و شدائد آنها نتیجه اعمال بد نیست بلکه سبب بلندی مقام و عظمت شأن آنهاست و موجب غفران و رضوان خداوندی است چنانکه قرآن درباره مؤمنان فرموده: نباید از رسول خدا صلی الله علیه و آله تخلف کنند که در مقابل هر گرفتاری اجری و مقامی پیش خدا دارا خواهند بود «مَا كَانَ لِأَهْلِ الْمَدِينَةِ وَمَنْ حَوْلَهُمْ مِنَ الْأَعْرَابِ

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۶۱
 أَنْ يَتَخَلَّفُوا عَنْ رَسُولِ اللَّهِ وَلَا يَرْغَبُوا بِأَنْفُسِهِمْ عَنْ نَفْسِهِ. ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ لَا يُصِيبُهُمْ ظَمَأٌ وَلَا نَصَبٌ وَلَا مَخْمَصَةٌ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَطَؤُنَّ مَوْطِئًا يَغِيظُ الْكُفَّارَ وَلَا يَنَالُونَ مِنْ عِدَائِهِمْ نِيْلًا إِلَّا كَيْبَ لَهُمْ بِهِ عَمَلٌ صَالِحٌ إِنَّ اللَّهَ لَا يُضَيِّعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ» توبه: ۱۲۰. در روایات هست که چون اهل بیت علیهم السلام وارد مجلس یزید شدند. یزید آیه «مَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ» را خواند حضرت سجاد علیه السلام در جواب فرمود: آن آیه در حق ما نیست. بلکه روشنگر حال ما این آیه است «مَا أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي أَنْفُسِكُمْ إِلَّا فِي كِتَابٍ...» ممکن است: دو آیه اخیر اعم از آیه اول بوده باشند ولی در آنصورت باید گفت از گناهکاران که مبتلا شده‌اند فقط کسانی را شامل است و تسلی میدهد که در مقام توبه باشند و مثلاً بگویند: اشکالی ندارد این گرفتاری که در اثر عمل بد پیش آمد قبلا در کتاب خدا بود باید تأسف نخوریم شکر خدا را که بیدارمان فرمود.

صوت: ج ۴، ص: ۱۶۱

صوت: صدا. «إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ» لقمان: ۱۹. راستی ناپسندترین صداها صدای خران است جمع آن اصوات است. در آیه «وَأَشْتَتَزِرُ مِنَ الشَّيْطَانِ مَنْ أَشْتَتَغَتَّ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ» اسراء: ۶۴. بوسوسه شیطان صوت شیطان اطلاق شده و از آیه «لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ» حجرات: ۲. روشن میشود که در پیش رسول خدا صلی الله علیه و آله باید با آرامی صحبت کرد و صدا حتما باید بلندتر از صدای آنحضرت نباشد چنانکه بعد از علم بحکم نمیشود آنحضرت را از پشت دیوار و غیره صدا کرد باید صبر نمود تا خود تشریف بیاورد «إِنَّ الَّذِينَ ينادونَكَ مِنْ وَّرَاءِ الْحُجُرَاتِ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ» حجرات: ۴.

صوت: ج ۴، ص: ۱۶۱

صور: بفتح (ص) قطع. در اقرب الموارد گوید: «صار الشیء: قطعه و فصله» همچنین است قول مجمع و صحاح و قاموس. آنرا بمعنی میل

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۶۲

دادن نیز گفته‌اند ولی معنی قطع بقرآن مناسبتر است. **﴿قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ فَصِرْهُنَّ إِيكَكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلَىٰ كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَأْتِينَكَ سَعْيًا﴾** بقره: ۲۶۰. «صرهن» را بضم و کسر (ص) از باب صار یصور و صار یصیر هر دو خوانده‌اند و معنی آن در هر دو صورت قطع و مایل کردن است. در مجمع فرموده: اگر «صرهن» بمعنی قطع باشد «إِيكَكَ» بلفظ «فَخُذْ» متعلق است و اگر بمعنی اماله باشد به «فَخُذْ» و «فَصِرْهُنَّ» میشود متعلق باشد. در المیزان فرموده: قرائن کلام نشان میدهد که آن بمعنی قطع است و تعدیه به «الی» دلالت بتضمین معنی اماله دارد یعنی: آنها را تکه تکه کن در حالیکه بخود متمایل کرده‌ای. احتمال دارد که «إِيكَكَ» متعلق بوصفی باشد نظیر «متوجهاً- ناظراً» یعنی آنها را پاره پاره کن در حالیکه بخود متوجه هستی که تو نیز چنین خواهی شد و سپس زنده خواهی گردید. معنی آیه چنین میشود. فرمود چهار پرنده بر گیر و آنها را در حالیکه خویشان را بیاد داری پاره پاره کن سپس بر هر کوهی پاره‌ای از آنها بگذار و ندایشان کن، بسرعت سوی تو میانند. بعضی صور را بمعنی اماله گرفته و آیه را چنین معنی کرده‌اند: چهار پرنده بر گیر و آنها را بخود متمایل و مانوس کن سپس هر یک از آنها را بر کوهی بگذار آنگاه صدا کن بسرعت سوی تو آیند. این سخن بر خلاف ظاهر و اول و آخر آیه و سخنی غیر قابل قبول است.

صُورٌ؛ ج ۴، ص: ۱۶۱

صُورٌ: صورت بمعنی شکل است جمع آن صور (بر وزن صرد) است. تصویر: صورت دادن و شکل دادن میباشد. «وَصَوَّرَكُمُ فَأَحْسَنَ صَوْرَكُمْ» غافر: ۶۴. یعنی شما را تصویر کرد و شکلهایتان را نیکو قرار داد. تصویر آدمی در رحم مادران انجام میگیرد. «هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ» آل عمران: ۶.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۶۳

سَلْوَلِيكِهِ بَشَرٍ مِنْ أَنْ بَوْجُودِ مِيَايِدِ حَيَوَانَ سَادَةِ اِي اسْتِ بَشَكَلِ زَالُو كِه اَصْلًا شَبَاهَتِ بَانَسَانِ نَدَارِدِ سِيسِ بَتَدْرِيجِ دَرِ اَثَرِ مَشِيَّتِ وَ نَظْمِ خَدَائِي بِصَوْرَتِ پَسَرِ يَا دَخْتَرِ مِيَايِدِ وَ اَن كِيزِ سَادَةِ بِمَوْجُودِي زِيَا وَ مَوْزُونِ مَبْدَلِ مِيَشُودِ. «وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ» اعراف: ۱۱. یعنی شما را اندازه گرفتیم سپس صورت دادیم مصوّر: صورت دهنده. از اسماء حسنی است «هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِي الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى» حشر: ۲۴. تصویر خدائی فقط بانسان اختصاص ندارد بلکه شامل تمام موجودات است و دقائق تصویر در همه مخلوقات ساری و هویدا است.

صُورٌ؛ ج ۴، ص: ۱۶۳

صُورٌ: بضم (ص) «وَنَفِخَ فِي الصُّورِ فَجَمَعْنَاهُمْ جَمْعًا» كهف: ۹۹. این لفظ ده بار در قرآن مجید آمده و همه درباره قیامت است و از کلام الله ظاهر میشود که هم مردن مردم و هم زنده شدن آنها در اثر نفخ صور است «وَنَفِخَ فِي الصُّورِ فَصَبَقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نَفَخَ فِيهِ أُخْرَى فَإِذَا هُمْ فِيهَا يَنْظُرُونَ» زمر: ۶۸. در بعضی از آیات نفخ صور با بر خاستن صیحه تعبیر آمده نظیر «مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَ هُمْ يَخِصِّمُونَ» یس: ۴۹. که درباره انقراض زندگی و بهم خوردن نظم کنونی است و مثل «إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ» یس: ۵۳. ایضا آیه «يَوْمَ يَسْمَعُونَ الصَّيْحَةَ بِالْحَقِّ ذَلِكَ يَوْمُ الْخُرُوجِ» ق: ۴۲. اما صور در اصل دو معنی دارد یکی جمع صورت چنانکه در قاموس و اقرب گفته و در مجمع از حسن نقل کرده و صحاح نسبت آنرا بقول میدهد. دوم: شیپور. در قاموس و اقرب گوید: صور شاخی است که در آن میدمند و در صحاح قید دمیدن

ندارد راغب گوید: بقولی آن مانند شاخی است که در آن میدمند. خدا آنرا وسیله عود صورتها و ارواح باجسامشان

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۶۴

قرار میدهد. در مجمع ذیل آیه ۷۳ سوره انعام فرموده: درباره صور گفته‌اند: آن شاخی است که اسرافیل در آن دو بار میدمد در اول همه از بین میروند و در ثانی همه زنده میشوند. حسن گفته: آن جمع صورت است. علی هذا معنی آنست: روزیکه ارواح در صورتها دمیده میشود. آنگاه از ابو سعید خدری نقل کرده که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: چطور متعم شوم و خوشگذرانی کنم حال آنکه صاحب شیپور، شیپور را بدهان گرفته و سر بالا کرده و گوش فراداده منتظر دستور است تا در آن بدمد ... در صحیفه سجّادیه هست که فرموده: اسرافیل صاحب صور منتظر فرمان تو است که امانتهای قبور را بر انگیزد «و اسرافیل صاحب الصور الّذی ینتظر منک الأذن فیته بالنّفخه صرعی رهائن القبور». در المیزان ذیل آیه ۱۰۲ سوره طه فرموده: نفخ صور کنایه از احضار و خواندن است لذا فرموده «یَوْمَئِذٍ یَتَّبِعُونَ الدّاعیَ لَآ عِوَجَ لَهُ». مخفی نماند: در گذشته گفته شد که در بعضی از آیات بجای نفخ صور صیحه ذکر شده احتمال قوی میدهم که نفخ صور عبارت اخرای صیحه باشد معنی «فَإِذَا نُفِخَ فِی الصُّورِ» اینطور میشود: چون صیحه قیامت بر خاست النهایه این صیحه بواسطه فرشته‌ای بنام اسرافیل خواهد بود. چنانکه در روایات است و الله العالم. در خاتمه باید دانست نفخ فی الصور و نفخ الصور هر دو یکی است و عرب با «فی» و بدون آن بکار میرد (مجمع).

صواع: ج ۴، ص: ۱۶۴

صواع: «فَالْوَأُ نَفَقَتْ صُوعَ الْمَلِکِ وَ لِمَنْ جَاءَ بِهِ حَمِلٌ بَعِيرٍ وَ أَنَا بِهِ زَعِيمٌ» یوسف: ۷۲. صاع و صواع هر دو بمعنی پیمانانه است در «سقی» گذشت که آنرا بعلت آب خوردن سقایه و بجهت کیل صواع میگفتند. راغب این مطلب را در «سقی» و «صوع» گفته است. این کلمه فقط یکبار در

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۶۵

کلام الله آمده است.

صوف: ج ۴، ص: ۱۶۵

صوف: پشم. «وَمِنْ أَصْوَافِهِمْ وَأَوْبَارِهِمْ وَأَشْعَارِهِمْ أَثَاثًا وَمَتَاعًا إِلَى حِينٍ» نحل: ۸۰. یعنی از پشم و کرک و موی چهارپایان و سائل خانه و متاع بدست میاورید تا وقتی. در «شعر» گذشت که صوف در گوسفند، و بر در شتر، شعر در بز است این لفظ بصورت جمع تنها یکبار در قرآن یافته است.

صوم: ج ۴، ص: ۱۶۵

صوم: روزه. همچنین است صیام. اصل آن امساک از مطلق فعل است خوردن باشد، یا گفتن، یا رفتن، لذا باسبی که از خوردن و راه رفتن خود داری کند گویند: صائم. شاعر گوید: خیل صیام و اخری غیر صائمه (راغب) در اقرب الموارد نیز گوید: اصل آن امساک از مطلق فعل است. در مجمع فرموده: صوم در لغت بمعنی امساک است و از آن به سکوت صوم گویند. ابن درید گفته: هر چه از حرکت ایستاد صوم گرفته. نابغه گوید: خیل صیام و خیل غیر صائمه تحت العجاج و اخری تعلقک اللجما یعنی زیر غبار اسبانی بی حرکت و اسبانی در تلاش اند. وعده‌ای ایستاده و لگام خویش را می‌چونند. «صامت الریح» یعنی باد ایستاد. «صامت الشمس» آفتاب در وسط روز ایستاد «... یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ» بقره: ۱۸۳. صوم اسلامی امساک مخصوصی است از طعام و چیزهای دیگر که در کتب فقه مذکور است از طلوع فجر شروع شده و با رسیدن شب

پایان میرسد «وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتُمُوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ» بقره: ۱۸۷. جمله «كَلَّمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ» دلیل آنست که روزه در امت‌های گذشته نیز بوده است. در المیزان فرموده: این جمله فقط در مقام تنظیر است بر کیفیت صوم امم گذشته و

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۶۶

بر اینکه بر همه آنها روزه واجب بوده دلالت ندارد. قرآن معین نکرده مراد از این امم کدام‌اند. تورات و انجیل فعلی از وجوب صوم خالی‌اند و فقط آنرا مدح میکنند. مع الوصف یهود و نصاری روزهای معینی از سال را باشکال مختلف روزه میگیرند مثل روزه از گوشت، روزه از شیر، روزه از اکل، و شرب، و در قرآن حکایت روزه زکریا از سخن گفتن هکذا روزه مریم از سخن گفتن نقل شده است. بلکه روزه عبادتی است از غیر ارباب ادیان نیز نقل شده چنانکه از مصر قدیم و یونان قدیم و رومانی‌ها منقول است بت پرستان هند تا بامروز روزه میگیرند. (تمام شد). باید دانست درباره صوم زکریا از سخن گفتن در قرآن مطلبی نیست بلکه خداوند سه روز قدرت سخن گفتن را از وی سلب کرده چنانکه در آیه ۴۱ سوره آل عمران و ۱۰ سوره مریم مذکور است و آن علامت استجاب دعاى زکریا در خصوص فرزند خواستن بود بر خلاف جریان مریم که صریحا فرموده «فَقُولِي إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا فَلَنْ أُكَلِّمَ الْيَوْمَ إِنْسِيًّا» مریم: ۲۶. از روزه صمت که راجع بمریم در آیه فوق نقل شده بدست میاید که چنین روزه‌ای در بنی اسرائیل بوده است و آن کاملا عقلی است که شخص چند روز مثلا دم از سخن فرو بندد و در مقابل فکر بکند. سکوت توأم با فکر معانی بسیاری بانسان میفهماند چنانکه بیتوته حضرت رسول صلی الله علیه و آله در غار حراء ظاهرا شبیه آن بوده است: سکوت توأم با تفکر. در المیزان از آیه شریفه استظهار شده که چنین صومی در بنی اسرائیل مستحب بوده. در مجمع از جبائی نقل شده که خدا مریم را بچنان نذری امر کرد و الا جایز نبود که بدون نذر بگوید نذر کرده‌ام. در اسلام صوم صمت تشریح نشده بلکه حرام است رسول خدا صلی الله علیه و آله فرموده: «ولا صمت یوما الی اللیل

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۶۷

(الی ان قال) و صوم الصمت حرام» امام سجّاد علیه السلام فرموده: «صوم الصمت حرام» امام صادق علیه السلام فرموده: «ولا صمت یوما الی اللیل» رجوع شود بوسائل کتاب صوم. فقهاء فرموده‌اند: حرام است انسان در نیت روزه خویش سکوت را قید بکند ولی اگر بدون تکلم روزه بگیرد اشکال ندارد. از روایات گذشته روشن میشود که روزه صمت یعنی فقط از تکلم امساک کند البته با نیت، حرام است. اما در اسلام کم سخن گفتن و بیشتر فکر کردن ممدوح است. در جواهر بحرمت روزه که فقط امساک از کلام باشد فتوی داده است. در اسلام غیر از روزه ماه رمضان روزه‌های واجب و مستحب بسیار است از قبیل روزه کفارات و روزه ایام متبرکه که در کتب فقه مشروحا ذکر شده است. روایات در ترغیب بروزه و ذکر ثواب آن بسیار است طالبان تفصیل بمحلّهای مربوطه رجوع کنند. و روزه رمضان از ضروریات اسلام و منکر آن خارج از دین است.

صیحه؛ ج ۴، ص: ۱۶۷

صیحه: فریاد شدید. در قاموس گوید: «الصیحه: الصوت باقصری الطاقه» «وَ أَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ» هود: ۶۷. این کلمه سیزده بار در قرآن مجید بکار رفته همه درباره صیحه عذاب که امتهای گذشته را گرفت و درباره صیحه قیامت است. مگر در آیه «يَحْسَبُونَ كُلَّ صَيْحَةٍ عَلَيْهِمْ هُمُ الْعَادُّونَ» منافقون: ۴. که درباره منافقان و مراد از آن فریاد معمولی است یعنی منافقان هر فریادی را که مثلا در احضار لشکریان یا پیدا کردن گم شده و غیره بر خیزد بر علیه خود گمان میکنند.

صید؛ ج ۴، ص: ۱۶۷

صید: شکار کردن. «صاده صیدا: قنصه و اخذه بحیله» (وَ إِذِ اِذِ اِحْلَالِ شَكَارٍ جَائِزٍ اسْت. صید همانطور که مصدر است یعنی بعد از احلال شکار جایز است.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۶۸

بمعنی مفعول یعنی شکار شده نیز میاید «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ» مائده: ۹۵. ایضا «وَ حَرَّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبُرِّ مَا دُمْتُمْ حُرْمًا» مائده: ۹۶. آیات صید در قرآن مجید همه در سوره مائده است آیات: ۱ و ۲ و ۹۴ و ۹۵ و ۹۶. صید در اسلام در صورتی حلال است که شخص برای تأمین مخارج خویش و عائله‌اش شکار کند و برای خوشگذرانی حرام میباشد. فقهاء سفر کسانی را که برای تفریح بشکار میروند سفر معصیت دانسته و حکم باتمام روزه و نماز کرده‌اند. حرمت شکار تفریحی ظاهراً از آنجهت است که روا نیست شخص برای ارضاء تمایل نفسانی خویش حیوانات و پرندگان را که در این زمین پهناور بی آنکه بکسی آزار برسانند میچرند و میپرند و خدای خویش را تسیح میکنند، از نردبان هستی پیاده کند. ولی اگر احتیاج داشته باشد آن مطلب دیگری است. شکار کردن احکام بخصوصی دارد که در فقه اسلامی مشروحا بیان شده است و این کتاب محل بررسی آنها نیست.

صیر: ج ۴، ص: ۱۶۸

صیر: رجوع. انتقال. تحوّل. رسیدن (اقرب). «أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ» شوری: ۵۳. مصیر: مصدر میمی و اسم مکان است مثل «قُلْ تَمَتَّعُوا فَإِن مَصِيرَكُمْ إِلَى النَّارِ» ابراهیم: ۳۰. که مصدر میمی است یعنی: متمتع شوید حتماً باز گشت شما بسوی آتش است. و مثل «وَ مَا أَوْاهُ جَهَنَّمُ وَ بِنَسِ الْمَصِيرِ» انفال: ۱۶. در آیات «وَ لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ مَا يَنْهَيٰهُمَا وَ إِلَيْهِ الْمَصِيرُ» مائده: ۱۸. «غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَ إِلَيْكَ الْمَصِيرُ» بقره: ۲۸۵. «وَ يُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَ إِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ» آل عمران: ۲۸. و نظیر آنها گرچه منظور رجوع بآخرت و رحمت و عذاب خداوند است ولی بعقیده من مراد از تعبیر رجوع الی الله خلود و بقا است یعنی بر گشت همه

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۶۹

بسوی خدا و بسوی خلود و ثبوت است. چون عالم ربوبیت عالم خلود و ثبوت و بقا است. «مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَ مَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ» نحل: ۹۶. بموجب آیات فوق باز گشت همه اعم از نیک و بد بسوی خداست «كُلُّ إِلَيْنَا رَاجِعُونَ» انبیاء: ۹۳. «إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا» مائده: ۱۰۵. رجوع بخلود (رحمت یا عذاب). باید دانست صیوروت رجوع و انتقال بطور تحوّل است مثل صیوروت و تبدیل شراب بسرکه و صیوروت نطفه بحالت جنینی. نه بمعنی مطلق رجوع. در این صورت مقصود از مصیر الی الله آنست که بشر بتدریج مبدل بجاودانی میشود «وَ مَا أَوْاهُمْ جَهَنَّمُ وَ بِنَسِ الْمَصِيرِ» تحریم: ۹. یعنی جایگاه آنها جهنّم است و بد بازگشتگاهی است که بشر بتدریج در اثر اعمال بد جهنمی میشود و این اعمال نیک و بد است که تدریجاً آدمی را برحمت محض و عذاب و شکنجه و جهنمی بودن تبدیل میکند.

صیص: ج ۴، ص: ۱۶۹

صیص: حصن و قلعه. هر آنچه بوسیله آن تحصن شود صیصه است بدین نظر بشاخ گاو و مهمیز خروس صیصه گفته‌اند (راغب) جمع آن صیاصی است. «وَ أَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ صَيَاصِيهِمْ» احزاب: ۲۶. مراد از اهل کتاب در آیه یهود بنی قریظه‌اند که پیمان عدم تعرض با مسلمین را شکسته، در جنگ خندق با مشرکان همدست شدند. پس از شکست کفار در خندق، رسول خدا صلی الله علیه و آله یهود بنی قریظه را محاصره کرد و سعد بن معاذ بکشتن جنگجویان آنها و اسارت بقیه و غنیمت اموالشان رأی داد. یعنی: آنانکه از اهل کتاب بیاری کفار قریش بر خاستند خدا آنها را از قلعه‌هایشان بزیر آورد ... این لفظ تنها یکبار در قرآن آمده است.

صیف؛ ج ۴، ص: ۱۶۹

صیف: تابستان: «لَا يَلْفُ قُرَيْشٍ إِلَّا يَلْفُهُمْ رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ» قریش: ۱ و ۲. قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۷۰. ربیع اسم بهار آمد خریف اسم خزان آنکه. شتاء و صیف بی شبهه زمستان است و تابستان. بتاریخ ۱۸ شعبان المعظم ۱۳۹۲ هجری قمری طرف عصر در باغ استیجاری در قریه چهره گشا از توابع رضائیه حرف صاد پایان یافت و الحمد لله. قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۷۱

ض؛ ج ۴، ص: ۱۷۱

ضاد؛ ج ۴، ص: ۱۷۱

ضاد: پانزدهمین حرف از الفبای عربی و هجدهمین حرف از الفبای فارسی است. جزء کلمه واقع میشود. بتنهائی معنائی ندارد. در حساب ابجد بجای هشتصد است.

ضأن؛ ج ۴، ص: ۱۷۱

ضأن: گوسفند. «تَمَائِيَهُ أَرْوَاجٍ مِنَ الضَّأْنِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْمَعْزِ اثْنَيْنِ» انعام: ۱۴۳. ضأن مطلق گوسفند و معز مطلق بز است معنی آیه در «ذکر» بمناسبت «قُلْ أَلَذَّكَرَيْنِ حَرَمٌ أَمْ الْمَأْتُنَيْنِ» گفته شد این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است گویند: «اضأن الرجل» یعنی گوسفندش زیاد شد.

ضَبْح؛ ج ۴، ص: ۱۷۱

ضَبْح: «وَالْعَادِيَاتِ ضَبْحًا. فَالْمُورِيَاتِ قَدْحًا» عادیات: ۱ و ۲. ضبح بمعنی صدا است. ضباح بضم ضاد صدای روباه است. ابن اثیر در نهایه از حدیث ابن مسعود نقل میکند: «لا یخرجن احدکم للیل الی ضبحة فلعله یصیبه مکروه» یعنی: کسی از شما با شنیدن صدائی شب از منزل بیرون نشود شاید مکروهی بوی رسد. و از ابن زبیر نقل کرده: «قاتل الله فلانا ضبحة الثعلب و قبع قبعه القنفذ» خدا او را بکشد مانند روباه صدا کرد و همچون خار پشت در پوست خود فرو رفت و از شعر ابی طالب علیه السلام نقل کرده: «فانی و الضوابع کل یوم» میگوید: آنحضرت در این شعر قسم یاد کرده بآنانکه در قرائت صدای خویش را بلند میکنند. ضبح را در آیه: صدای نفس اسبان (حممه اسبان در حین تاختن) گفته‌اند. طبرسی حممه معنی کرده معنی آیات انشاء الله در «عدو» خواهد آمد.

ضجع؛ ج ۴، ص: ۱۷۱

ضجع: دراز کشیدن (خوابیدن) «ضجع الرجل ضجعا و ضجوعا: وضع

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۷۲

جنبه بالارض فهو ضاجع». مضاجع جمع مضجع. محل دراز کشیدن (خوابگاه) است. «فَعِظُوهُنَّ وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاصْرَبُوهُنَّ» نساء: ۳۴. آنها را موعظه کنید، در خوابگاهها از آنها کنار باشید، آنها را بزیند. این سه عمل بترتیب است. «قُلْ لَوْ كُنْتُمْ فِي بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ إِلَيْكُمْ مَضَاجِعِهِمْ» آل عمران: ۱۵۴. مضجع اعم از آنست که خوابگاه باشد یا قبر یا قتلگاه. مراد از مضاجع در آیه قتلگاههاست یعنی: بگو اگر در خانه‌هایتان می‌بودید آنانکه قتل بر آنها نوشته شده بود حتما بسوی قتلگاههای خویش بیرون

میشدند. در نهج البلاغه حکمت ۱۳۱ شخصی فرماید: دنیا کی تو را مغرور کرده؟! آیا با مصارع پدرانیت از پوسیدگی؟ ام بمضاجع امهاتک تحت الثری. که منظور از مضاجع قبور است. در زیارت امیر المؤمنین علیه السلام هست «السَّلام علیک یا مولای و علی ضجیعیک آدم و نوح و رحمۃ اللّٰه و برکاته» یعنی سلام بر تو و بر دو هم مضجعت و هم قبرت آدم و نوح... بنا بر روایتی که آدم و نوح نیز در آنجا مدفون‌اند. این کلمه بصورت جمع سه بار در کلام خدا یافته است، دو محل نقل شد سومی آیه «تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَ طَمَعًا» سجده: ۱۶. میباشد.

ضحک: ج ۴، ص: ۱۷۲

ضحک: بفتح و کسر (ض) خنده. اقرب الموارد گوید: آن انبساط وجه است بطوریکه دندانها از سرور ظاهر شوند. اگر بی صدا باشد تبسم است اگر صدایش از دور شنیده شود قهقهه و گرنه ضحک است. راغب گوید: بعلت ظاهر شدن دندانها در خندیدن، دندانهای جلوی را ضواحک گفته‌اند. بمسخره از روی استعاره ضحک گویند. و در سرور مجرد و در تعجب نیز استعمال میشود. «أَمِنْ هَذَا الْحَدِيثِ تَعْجُبُونَ. وَ تَضْحَكُونَ وَ لَا تَبْكُونَ» نجم: ۵۹-۶۰. ضحک در اینجا بمعنی خنده است

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۷۳

ولی از روی مسخره و بی اعتنائی. «فَلْيَضْحَكُوا قَلِيلًا وَ لْيَبْكُوا كَثِيرًا جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» توبه: ۸۲. آیه در جواب «فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعِدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ» است که در جنگ با آنحضرت شرکت نکردند و از عدم شرکت مسرور شدند در جواب فرمود: این عمل شایسته سرور نیست بلکه در مقابل این تخلف باید بسیار بگریند و کم خنده کنند. ضحک در آیات «فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِآيَاتِنَا إِذْ هُمْ مِنْهَا يَضْحَكُونَ» زخرف: ۴۷. «إِنَّ الَّذِينَ أَجْرَمُوا كَانُوا مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا يَضْحَكُونَ» مطففین: ۲۹. و نظیر آنها بمعنی مسخره و بی اعتنائی است. و شاید بدان علت با «من» متعدی شده که «سخر» با «من» متعدی شود «بِأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرُونَ مِنْ قَوْمٍ» حجرات: ۱۱. «فَتَبَسَّ ضَاحِكًا مِنْ قَوْلِهِمْ» نمل: ۱۹. از این جمله روشن میشود که لبخند سلیمان علیه السلام بخنده مبدل شده. ولی احتمال قوی هست که ضحک بمعنی تعجب باشد یعنی لبخند زد در حالیکه از سخن مورچه در عجب بود. بنظر میاید علت لبخند آنحضرت علم بکلام مورچه بود که بعدا گفت: «رَبِّ أَوْزَعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ»... و تعجب او از قول مورچه بود که قدرت تکلم و اظهار ما فی الضمیر دارد. «وَ امْرَأَتُهُ قَائِمَةٌ فَضَحِكَتْ فَبَشَّرْنَاَهَا بِإِسْحَاقٍ» هود: ۷۱. آیه درباره بشارت فرزند است که ملائکه بابراهیم علیه السلام دادند و زنش از آن مطلع شد. در مجمع فرموده: ضحک بفتح ضاد بمعنی حیض است گویند: «ضحکت الارنب» یعنی خرگوش حائض شد. جمله اخیر در قاموس نیز هست. علی هذا بنظر میاید که «فَضَحِكَتْ» در آیه بمعنی حیض بوده باشد یعنی: زن ابراهیم علیه السلام ایستاده و بگفتگوی شوهرش با ملائکه نگاه میکرد پس ناگاه حائض شد و بدنبال آن ملائکه بشارت اسحق را باو دادند و حیض بقول المیزان آمادگی او بود برای

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۷۴

قبول بشارت. در تفسیر عیاشی از امام صادق علیه السلام نقل شده که ضحک بمعنی حیض است: «وفی روایة ابی عبد الله علیه السلام فَضَحِكَتْ قَالَ: حاضت فعجبت من قولهم» در مجمع نیز بدان اشاره فرموده. المیزان پس از قبول این قول فرموده: بیشتر مفسران ضحک را بکسر ضاد بمعنی خندیدن گرفته آنگاه در توجیه آن اختلاف کرده‌اند، اقرب وجوه آنست که زن ابراهیم در آنجا ایستاده و از اینکه میهمانان طعام نمیخورند میترسید و آن مقدمه شر بود ولی چون دانست آنها ملائکه‌اند و شری در بین نیست شاد گردید و خندید آنگاه ملائکه مژده اسحق را باو دادند. مخفی نماند: راغب اصرار دارد که ضحک در آیه بمعنی خنده و تعجب است و معنی آن حیض نیست چنانکه بعضی مفسران گفته‌اند. ولی وقتیکه لغت آنرا تأیید کرد و از معصوم علیه السلام نقل شد چه مانعی دارد؟!

ضحی: ج ۴، ص: ۱۷۴

ضحی: «وَالشَّمْسِ وَضُحَاهَا» شمس: ۱. ضحی انتشار نور آفتاب و گسترش شعاع آن است. چنانکه راغب و دیگران گفته‌اند در صحاح و اقرب گفته. ضحوه بعد از طلوع خورشید و پس از آن ضحی است. در مجمع فرموده: اصل آن ظهور است «ضحا الشمس یضحو ضحوا» یعنی خورشید آشکار شد. معنی آیه چنین میشود: قسم بآفتاب و قسم بگسترش شعاع آن. در آیات «أَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا ضُحًى وَهُمْ يُلْعَبُونَ» اعراف: ۹۸. «قَالَ مَوْعِدُكُمْ يَوْمَ الزَّيْنَةِ وَأَنْ يُحْشَرَ النَّاسُ ضُحًى» طه: ۵۹. «وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَى» ضحی: ۱ و ۲. وقت را ضحی گفته بمناسبت گسترش نور خورشید. یعنی عذاب ما آنها را در وقت گسترش روز آنگاه که مشغول کاراند دریابد. گفت وقت وعده شما روز زینت است که مردم در نیمروز یا وقت چاشت مجتمع شوند، در آیه سوم مقصود از ضحی روز است بقرینه و اللیل. «وَأَنْتَ لَا تَظْمَأُ فِيهَا وَلَا تَضْحَى»

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۷۵

طه: ۱۱۹. غرض از «لَا تَضْحَى» آنست که حرارت خورشید نه بینی در مجمع و اقرب آمده: «ضحی الرجل یضحی ضحی: اذا برز للشمس» یعنی ای آدم تو در آن بهشت عطشان نمیشوی و سوزش آفتاب نبینی. گفته‌اند: علت جمع این دو کلمه آنست که تشنگی بیشتر از حرارت و حرارت از آفتاب است. هکذا در آیه ما قبل «إِنَّ لَكَ أَلَّا تَجُوعَ فِيهَا وَلَا تَعْرَى» گرسنگی عریانی شکم است مثل عریانی تن. «لَمْ يَلْبُثُوا إِلَّا عَشِيَّةً أَوْ ضُحَاهَا» نازعات، ۴۶. عشیه آخر روز و ضحی اول روز و انتشار نور خورشید است و ضمیر «ضُحَاهَا» بعشیه راجع است یعنی: توقف نکرده‌اند مگر بقدر آخر روز یا اول آن عشیه نظیر «وَيَوْمَ يُحْشَرُهُمْ كَأَنْ لَمْ يَلْبُثُوا إِلَّا سَاعَةً مِنَ النَّهَارِ» یونس: ۴۵. ناگفته نماند: قربانی را از آن اضحیه گویند که در روز عید وقت گسترش نور آفتاب ذبح میشود (مجمع) جمع آن اضحی است، بعضی ضحیه و ضحایا گفته‌اند.

ضد: ج ۴، ص: ۱۷۵

ضد: مخالف. دشمن. «كُلًّا سَيَكْفُرُونَ بِعِبَادَتِهِمْ وَيَكُونُونَ عَلَيْهِمْ ضِدًّا» مریم: ۸۲. یعنی: نه حتما بتها بعبادت آنها در روز قیامت کافر شوند و بر آنها دشمن و مخالف باشند در آیات بسیاری هست که معبودهای باطل روز قیامت بر پرستش کنندگان کافر شوند و از آنها تبری جویند. در صحیفه سجاده دعای ۴۷ آمده: «انت الّذی لا ضد لك فیعاندك» در نهج البلاغه خطبه ۱۸۴ فرموده: «ضاد التور بالظلمة و الوضوح بالبهمة». این کلمه در قرآن فقط یکبار یافته است.

ضرب: ج ۴، ص: ۱۷۵

ضرب: زدن. آن با موارد فرق میکند مثل زدن با دست «وَأَهْجُرُوهُمْ فِي الْمَضْجَعِ وَأَضْرِبُوهُمْ» نساء: ۳۴. زدن چیزی بچیزی نحو «فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا» بقره: ۷۳. پایکوبی نظیر «وَلَا يَضْرِبَنَّ بِأَرْجُلِهِنَّ لِئَلَّيْمَ مَا يُخْفَيْنَ مِنْ زِينَتِهِنَّ» نور: ۳۱. مثل زدن نظیر «أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۷۶

كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ» ابراهیم: ۲۴. بیشتر آیات قرآن کلمه ضرب را در همین زمینه بکار برده است و در راه رفتن و مسافرت کردن نحو «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَتَبَيَّنُوا» نساء: ۹۴. ایضا در حتمی شدن بکار می‌رود مثل «وَضَرَبْتَ عَلَيْهِمُ الدَّلَّةَ وَالْمَسِيرَةَ كَنَّهُ» بقره: ۶۱. «فَضَرَبْنَا عَلَى آذَانِهِمْ فِي الْكُهْفِ سِنِينَ عَدَدًا» كهف: ۱۱. در جوامع الجامع برای ضربنا مفعولی مقدر کرده یعنی: «ضربنا علی اذانهم حجابا ان تسمع». بهر حال منظور از آن خواب رفتن است. «أَفَضْرِبُ عَنْكُمْ الذُّكْرَ صَفْحًا أَنْ كُنْتُمْ قَوْمًا مُسْرِفِينَ» زخرف:

۵. ضرب عنه بمعنی اعراض و رو گرداندن است، معنی آیه در «صفح» گذشت.

ضرر؛ ج ۴، ص: ۱۷۶

ضرر: در قرآن مجید ضرب بفتح و ضم (ض) هر دو آمده است. ولی **ضُرُّ** بفتح (ض) پیوسته مقابل نفع آمده، مثل «لَا يَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَ لَّا نَفْعًا» مانده: ۷۶. «يَدْعُوا لِمَنْ ضُرُّهُ أَقْرَبُ مِنْ نَفْعِهِ» حج: ۱۳. بر خلاف **ضَرَّ** بضم (ض) که هیچوقت با نفع یکجا نیامده است مثل «يَا أَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسَّنَا وَأَهْلَنَا الضُّرُّ» ... یوسف: ۸۸. «وَ أَيُّوبَ إِذِ نادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ. فَاسْتَجَبْنَا لَهُ فَكَشَفْنَا مَا بِهِ مِنْ ضُرٍّ» انبیا: ۸۳ و ۸۴. بلی در بعضی آیات مقابل رحمت آمده مثل «وَ إِذِ مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ دَعَوْا رَبَّهُمْ مُنِيبِينَ إِلَيْهِ ثُمَّ إِذِ انقَضَتْ مِنْهُ رَحْمَتُهُ إِذِ انقَضَتْ مِنْهُمْ بَرَئِهِمْ يُشْرِكُونَ» روم: ۳۳. و در بعضی مقابل خیر بکار رفته مثل «وَ إِنْ يَمَسُّكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ وَ إِنْ يَمْسِكْ بِخَيْرٍ فَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» انعام: ۱۷. راغب در مفردات و جوهری در صحاح **ضَرَّ** بضم (ض) را بد حالی گفته‌اند. «الضرر: سوء الحال» راغب اضافه میکند: اعم از آنچه در نفس باشد مثل فقد علم و عفت، یا در بدن مثل نقص عضو، یا در حال مثل کمی مال و جاه. طبرسی رحمه الله از صاحب العین

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۷۷

نقل کرده **ضَرَّ** بفتح و ضم دو لغت‌اند ولی چون با «نفع» مقابل کردی ضاد آنرا مفتوح خوانی. اقرب الموارد هر دو را ضد نفع، سوء الحال، و سختی گفته و از کلیات ابو البقا نقل میکند **ضَرَّ** بفتح در هر ضرر شایع است و با **ضَمَّ** مخصوص بضرر نفس است مثل مرض و لاغری. پس **ضَرَّ** بفتح (ض) مطلق ضرر و زیان است مقابل نفع ولی **ضَرَّ** بضم بمعنی بد حالی است. آیاتیکه درباره هر دو تعبیر نقل شد این فرق را تأیید میکنند. ضرر: اسم است بمعنی بد حالی و نقصان. جمع آن اضرار میباشد (اقرب) در مجمع آنرا نقصان معنی کرده و فرماید: آن هر چیزی است که **ضُرر** کند و نقصان رساند مثل کوری، مرض، علت. «لَا يَشْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرِ أُولِي الضَّرَرِ وَ الْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ» نساء: ۹۵. مراد از اولی الضرر کسانی است که نقص عضوی یا علل دیگری دارند که نمیتوانند بجهاد روند احتمال قوی دارد که آنانکه در اثر فقد مال و وسیله از رفتن بجهاد معذوراند نیز داخل در اولی الضرر باشند که عده‌ای پیش رسول خدا صلی الله علیه و آله میامدند و زاد و راحله میخواستند، آنحضرت میفرمود من وسیله در اختیار ندارم تا شما را تجهیز کنم، آنها نیز اشک ریزان بر میگشتند چنانکه فرموده: «وَ لَّا عَلَى الَّذِينَ إِذِ انقَضَتْ أَمْوَالُهُمْ لِيَتَحْمِلَهُمْ قُلْتُ لَّا أَجِدُ مَا أَحْمِلُكُمْ عَلَيْهِ تَوَلَّوْا وَ أَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ» توبه: ۹۲. اضطرار: بمعنی احتیاج و اجبار است، (اقرب). آن در واقع حمل غیر بر ضرر است تحمیل کننده شاید از کنار باشد و شاید حالت و امری در خود شخص باشد مثل گرسنگی و مرض و غیره: «ثُمَّ أَصْطَرَّهُ إِلَىٰ عَذَابِ النَّارِ» بقره: ۱۲۶. «نُمتَّعَهُمْ قَلِيلًا ثُمَّ نَضَّضْطَرُّهُمْ إِلَىٰ عَذَابِ غَلِيظٍ» لقمان: ۲۴. در این دو آیه تحمیل از کنار است و از طرف

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۷۸

خداوند میباشد یعنی: سپس او را بعد از آتش مجبورش میکنیم و با جبار در آتش میکشیم. هکذا آیه دوم. «فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَ لَّا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ» بقره: ۱۷۳. در اینجا و نظیر آن تحمیل از خود شخص است که گرسنگی و فقر باشد یعنی: هر که ناچار و محتاج شود بخوردن میته و خون و گوشت خوک در حالیکه قبلاً طالب نیست و در خوردن زیاده روی نمیکند بر او گناهی نیست. علی هذا مضطر بمعنی در مانده و ناچار است «أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذِ دَعَاهُ وَ يَكْشِفُ السُّوءَ» نمل: ۶۲. رجوع شود به «دعوا». «لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَالِدِهَا وَ لَّا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَالِدِهِ» بقره: ۲۳۳. «لَا تُضَارَّ» در قرآن بفتح (ر) است ولی بفتح و ضم هر دو خوانده شده است. اگر با رفع خوانده شود اخبار است بمعنای امر یعنی: ضرر نمیرساند مادری بواسطه فرزندش و نه پدری بواسطه فرزندش. و شاید در اینصورت فعل مجهول باشد یعنی: ضرر رسانده نشود مادری بواسطه فرزندش ... و اگر آنرا با فتح خوانیم که اکثر قراء خوانده‌اند نهی از

اضرار است یعنی: ضرر نرساند مادری بواسطهٔ فرزندش. و شاید هم مجهول باشد. ناگفته نماند علت جواز فتح و ضم اعلال است چنانکه در فعل امر از «مدد» چهار وجه جایز است. خلاصهٔ معنی آیه: مادر بواسطه فرزندش بشوهر ضرر نرساند و از وی برای ارضاع بیشتر از حدّ اجرت نخواهد و از مقاربت برای اینکه حامله شده و از رسیدن بفرزندش باز می‌ماند، امتناع نکند، همچنین شوهر بواسطه فرزندش بزنی ضرر نرساند و کمتر از معمول اجرت ندهد و زن را از حظّ نفس که اگر مقاربت کند باز حامله میشود، باز ندارد. بنا بر دو روایت که در صافی از حضرت صادق علیه السلام نقل شده: آیه بصورت طلاق و عدم آن عمومیت

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۷۹

دارد. «وَأَشْهِدُوا إِذِ ابْتِغَيْتُمْ وَ لَأَ يُضَارَّ كَاتِبٌ وَ لَأَ شَهِيدٌ» ... بقره: ۲۸۲. ممکن است اصل کلمه (لا یضارر) و معلوم باشد یعنی: آنگاه که معامله کردید شاهد بگیرید نویسندهٔ سند معامله و شاهد ضرر نرساند و شاهد در شهادت و نویسنده در نوشتن خیانت نکند. و شاید مجهول باشد یعنی نویسنده و شاهد را ضرر نرسانید. اجرت نویسنده را بدهید ... و شاهد را در وقت مشغله احضار نکنید. ولی وجه اول را بهتر دانسته‌اند. «وَلَا تُؤْمِسْ كَوْنُ ضِرَّارًا لِّتَعْتَدُوا» بقره: ۲۳۱. ضرر مصدر مفاعله بمعنی ضرر زدن است یعنی زنان طلاق داده شده را که رجوع میکنید برای ضرر رساندن و اذیت کردن نگاه ندارید و رجوع نکنید تا تجاوز کنید. «وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَّارًا وَ كُفْرًا وَ تَفْرِيْقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ» توبه: ۱۰۷. راجع بمسجد ضرر رجوع شود به «مسجد» فصل مسجد ضرر. ضراء: این کلمه ۹ بار در قرآن مجید آمده است. در بعضی مقابل با سراء بکار رفته مثل «وَقَالُوا قَدْ مَسَّ آبَاءَنَا الضَّرَّاءُ وَ السَّرَّاءُ فَآخَذْنَاَهُمْ بَعْتَهُ» اعراف: ۹۵. و در بعضی با رحمت و نعمت، نظیر «وَلَيْتُنَّ أَذْفَنَاهُ رَحْمَةً مِنَّا مِنْ بَعْدِ ضَرَّاءِ مَسَّتَهُ» ... فصلت: ۵۰. «وَلَيْتُنَّ أَذْفَنَاهُ نِعْمَاءً بَعْدَ ضَرَّاءِ مَسَّتَهُ» هود: ۱۰. و در بعضی ردیف با ساء آمده نحو «وَالضَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَ الضَّرَّاءِ وَ حِينَ الْبَأْسِ» بقره: ۱۷۷. با ساء، ضراء هر دو اسم مؤنث‌اند و مذکر ندارند و از فراء نقل شده: جایز است که بر وزن ابؤس و أضر جمع بسته شوند. ضراء در هر حال از ضرر است قاموس و اقرب آنرا: زمینگیری، سختی، نقص اموال و انفس و ضدّ سراء گفته‌اند. صحاح فقط سختی می‌گویند.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۸۰

ناگفته نماند: آنگاه که مقابل سراء و نعمت آمده مطلب روشن است و مراد از آن گرفتاری و بیچارگی است مثل «قَدْ مَسَّ آبَاءَنَا الضَّرَّاءُ وَ السَّرَّاءُ» یعنی پیدران ما شادی و سختی هر دو رسید. ولی آنگاه که در ردیف با ساء آید چنانکه گذشت مراد از آن چیست؟ در «با ساء» از ازهری نقل شد: که آن در سختیهای گفته میشود که خارج از بدن باشد مثل گرفتاری در اموال و غیره، و ضراء در گرفتاریهای بدنی است مثل مرض، و غیره طبرسی رحمه الله در ذیل آیه ۱۷۷ بقره با ساء را فقر، ضراء را بیماری و درد گفته است. هکذا در جوامع الجامع. بنظر من: این فرق در صورت جمع شدن با ساء است و گرنه ضراء چنانکه از قاموس، صحاح و اقرب نقل شد شامل سختیهای بدنی و غیره است. در صحیفه سجّادیه دعای ۴۷ آمده: «و ابن به الضراء من سیلک» یعنی بواسطه امام گرفتاری و سختی را از راه خود (که راه حق است) کنار کن. در اینجا نیز ضراء در سختیهای غیر بدنی است.

ضرع: ج ۴، ص: ۱۸۰

ضرع: تضرع بمعنی تذلل است. در قاموس و اقرب آمده: «تضرع الی الله» یعنی ابتهال و تذلل کرد و بقولی خود را در معرض طلب حاجت قرار داد. ایضا در قاموس گویند: «ضرع ضرعاً و ضراءه: خضع و ذلّ و استکان». «فَلَوْ لَأِذِ جَاءَهُمْ بِأُسْنًا تَضَرَّعُوا وَ لَكِنْ قَسَتْ قُلُوبُهُمْ» انعام: ۴۳. آنگاه که عذاب ما بآنها رسید چرا تذلل نکردند؟ چرا بدرگاه خدا زاری نکردند؟! لیکن دل‌های آنها سخت گردید. «وَلَقَدْ أَخَذْنَاهُمْ بِالْعَذَابِ فَمَا اسْتِكَانُوا لِرَبِّهِمْ وَ مَا يَتَضَرَّعُونَ» مؤمنون: ۷۶. استکانت چنانکه در مجمع فرموده بمعنی خضوع است یعنی: هر آینه آنها را بعذاب گرفتار کردیم پیروردگارشان خاضع و تسلیم نشدند و تضرع و زاری نکردند علی هذا استکانت امر قلبی و تضرع،

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۸۱

زاری با زبان و امر ظاهری است و اگر هر دو بیک معنی باشد منظور آنست که در گذشته خضوع نکردند و اکنون هم نمیکنند. در میزان از کافی از حضرت باقر علیه السلام نقل است که فرمود ... «الاستکانة هی الخضوع. و التضرع رفع الیدین و التضرع بهما». در مجمع از حضرت صادق صلوات الله علیه نقل کرده: استکانت در دعاست، تضرع بر داشتن دو دست است در نماز. «الاستکانة فی الدعاء و التضرع رفع الید فی الصلوة». ناگفته نماند مفهوم دو آیه فوق و همچنین آیاتی نظیر «أَخَذْنَا أَهْلَهَا بِالْبِأْسَاءِ وَالضَّرَائِ لَعَلَّهُمْ يَضُرَّعُونَ» اعراف: ۹۴. آنست که گرفتاریهای بدن و غیره از جانب خدا برای بیدار کردن انسان و اظهار تذلل بخدا و توبه و انابه است که انسان بضعف و عصبان خود پی برد و متوجه خدا شود بدین طریق گرفتاریها یکنوع رحمت اند ما بعد آیه ۴۳ انعام حاکی است که اگر شخص از گرفتاریها متنبه نشود درهای نعمت برویش گشوده شده و غفلتا عذاب او را یافته و از بین می برد «فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ حَتَّى إِذِ فَرِحُوا بِمَا أُوتُوا أَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً فَإِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ». انعام: ۴۴. در خاتمه ناگفته نماند: ضرع گذشته از مصدر بودن بمعنی پستان حیوانات است مثل ثدی که پستان زن است طبرسی فرموده: علت این تسمیه آنست که شیر پستان میل میکند. ایضا ضروع بضم (ض-ر) نزدیک شدن است در اقرب آمده: «ضرع السبع من الشيء ضروعا: دنا منه» و نیز آمده: «تضرع منه» یعنی با میل باو نزدیک شد و چون تذلل و زاری یکنوع نزدیک شدن است لذا معنای اصلی در آن ملحوظ می باشد.

ضریع؛ ج ۴، ص: ۱۸۱

ضریع: «لَيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ إِلَّا مِنْ ضَرِيْعٍ. لَا يُشْمِنُ وَلَا يُغْنِي مِنْ جُوعٍ» غاشیة: ۶ و ۷. ضریع طعام اهل جهنم است که نه

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۸۲

سیر میکنند و نه فربه میگردانند. در نهاییه گوید: آن علفی است در حجاز، خارهای بزرگ دارد، بآن شبرق گویند. در مجمع فرموده: علفی است شتر آنرا میخورد نفع و ضرری ندارد. علت این تسمیه آنست که ضریع بشتر مشتهه میشود و آنرا علف دیگر میدانند و اصل مضارعه بمعنی مشابهت است جوهری گوید: آن خشکیده علف شبرق است ایضا در جوامع الجامع و کشاف آمده: آن خشکیده علف شبرق است و از جنس خار میباشد تا تر است شتر آنرا میچرد و چون خشکید از آن کنار میشود، آن سم قاتل است. در صحاح و کشاف نقل شده که شاعر گفته است: و حبس فی هزم الضریع فكلها حد باء دامیه الیدین حرود یعنی: شتران در ضریع شکسته حبس شدند در نتیجه، همه آنها پشت خمیده، دستها زخمی و خشمگین اند. باید دانست: ضریع در آیه نکره است. یعنی ضریع بخصوصی است و این صفت دارد که نه از گرسنگی سیر میکند و نه لاغر را فربه میگرداند. چنانکه در مجمع از ابن عباس از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل شده: ضریع چیزی است در آتش دوزخ می باشد خار مانند تلختر از صبر، بدبوتر از مردار، سوزاتر از آتش خدا آن را ضریع نامیده. مناسب است آیاتیکه درباره طعام اهل عذاب آمده در اینجا نقل شود: اول- زقوم: «إِنَّ شَجَرَةَ الزُّقُومِ طَعَامٌ لِلْأَثِيمِ. كَالْمُهْلِ يَغْلِي فِي الْبُطُونِ» دخان: ۴۳-۴۵. مشروح آن در «زقوم» گذشت. دوم- غسلین: «فَلَيْسَ لَهُ الْيَوْمَ هَاهُنَا حَمِيمٌ. وَلَا طَعَامٌ إِلَّا مِنْ غَسَلِينٍ. لَا يَأْكُلُهُ إِلَّا الْخَاطِئُونَ» حاقه: ۳۵-۳۷. شاید غسلین آشامیدنی و صدید باشد که فرموده «مِنْ وَرَائِهِ جَهَنَّمُ وَ يُشَقِّقِي مِنْ مَاءٍ صَدِيدٍ. يَتَجَرَّعُهُ وَلَا يَكَادُ يُسَبِّغُهُ» ... ابراهیم: ۱۶ و ۱۷. سوم- ضریع است که گفته شد. چهارم- طعام گلوگیر: «إِنَّ لَدَيْنَا

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۸۳

أَنْكَالًا وَ جَحِيمًا. وَ طَعَامًا ذَا غُصْبَةٍ» ... مزمل: ۱۲ و ۱۳. با احتمال قوی این یکی از طعامهای سه گانه فوق یا همه آنهاست. باید دانست: مفهوم آیه ضریع و غسلین نفی طعام دیگر است لذا باید هر دو یکی باشند و یا هر یک مخصوص بگروهی از دوزخیان

باشد.

ضعف؛ ج ۴، ص: ۱۸۳

اشاره

ضعف: بفتح و ضم (ض) ناتوانی. بعقیده طبرسی و جوهری و فیروزآبادی- و اقرب الموارد ضعف با ضم و فتح ضاد هر دو بیک معنی است راغب نسبت آنرا بقول می‌دهد و گوید: بقول خلیل ضعف بضم ناتوانی بدن و بفتح ناتوانی عقل و رأی است. این قول در قاموس و اقرب نیز نقل شده. «ضَعْفُ الطَّالِبِ وَالْمَطْلُوبِ» حج: ۷۳. خواهنده و خواسته شده هر دو ناتوان و عاجزاند معنی مشروح آیه، در «ذباب» گذشت. «وَمَا ضَعُفُوا وَمَا اسْتَكْبَرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ» آل عمران: ۱۴۶. ناتوان نشدند، بدشمنان خاضع نگشتند، خدا صابران را دوست دارد. «اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَشَيْبَةً» ... روم: ۵۴. ضعف در این آیه و در آیه «وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا» انفال: ۶۶. با ضم و فتح ضاد خوانده شده است. در آیه اول ضعف اولی ضعف نطفه، دومی ضعف جنینی و طفولیت، سومی ضعف پیری است که هر سه ضعف نکرده‌اند و آن دلیل غیرهم بودن است چنانکه قوه اول راجع بطفولیت و قبل از بلوغ و ثانی راجع به بعد از بلوغ است (راغب). ضعیف: ناتوان. جمع آن ضعفاء و ضعاف است: «فَقَالَ الضُّعَفَاءُ لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا» ابراهیم: ۲۱. «وَلِيُخْشَى الَّذِينَ لَوْ تَرَكَوْا مِنْ خَلْفِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ ضَعْفًا خَافُوا عَلَيْهِمْ» نساء: ۹. اضعف: ناتوانتر. «فَسَيَعْلَمُونَ مَنْ أَضْعَفُ نَاصِرًا وَأَقْلُ عَدَدًا» جن: ۲۴. استضعاف: ضعیف شمردن و ناتوان دیدن. در مجمع فرماید:

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۸۴

«الاستضعاف: وجدان الشيء ضعيفا» راغب در مفردات گوید: «استضعفته» یعنی او را ضعیف یافتم. در قاموس و صحاح گفته «استضعفه» او را ضعیف شمرد. در اقرب الموارد آمده: «استضعفه: رآه ضعيفا». در مقدمه المنجد تصریح شده: یکی از معانی استفعال وجدان مفعول است بر وصفی، مثل «استحسنه» یعنی او را نیکو یافت «استعظمه» او را بزرگ یافت. «قَالَ ابْنُ أُمِّ إِبْنِ الْقَوْمِ اسْتَضَعْفُونِي وَكَادُوا يَقْتُلُونِي» اعراف: ۱۵۰. پسر مادرم قوم مرا ناتوان دیدند، خواستند بکشندم. «وَجَعَلَ أَهْلَهَا شَتِيعًا يَسْتَضَعِفُ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ» قصص: ۴. اهل زمین را فرقه‌ها کرد گروهی را ضعیف و حقیر می‌شمرد. «وَقَالَ الَّذِينَ اسْتَضَعَفُوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ» سباء: ۳۳. مُسْتَضَعَفِينَ: بصیغه مفعول، ضعیف شمردگان. زبونان. این کلمه بصورت جمع پنج بار در قرآن مجید آمده است: انفال: ۲۶، نساء: ۷۵، ۹۷، ۹۸، ۱۲۷. از میان همه، دو آیه را لازم است بررسی کنیم:

مستضعفین؛ ج ۴، ص: ۱۸۴

مستضعفین «إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ؟ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَئِكَ مَاؤَهُمْ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا. إِلَّا الْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ لَا يَسِيحُونَ حِيلَةً وَلَا يَهْتَدُونَ سَبِيلًا. فَأُولَئِكَ عَسَى اللَّهُ أَنْ يَعْفُوَ عَنْهُمْ وَكَانَ اللَّهُ عَفُورًا غَفُورًا» نساء: ۹۷-۹۹. مورد نزول آیات کسانی از مسلمین بودند که در صدر اسلام بعد از هجرت رسول خدا صلی الله علیه و آله در مکه مانده بودند و بر آنانکه قدرت داشتند هجرت بمدینه واجب بود لذا فرموده: در وقت مرگ ملائکه بایشان گویند: در چه کار بودید از امر دینتان؟ گویند: ما زبونان و بی‌چارگان بودیم دشمنان دین ما را ضعیف شمرد و از اعمال دینی باز داشتند (این عذری

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۸۵

است که از عدم اعمال دینی میاورند) ملائکه گویند: مگر زمین خدا وسیع نبود که مهاجرت نموده و در جای مناسبی زندگی کرده و بدین خود عمل نمائید؟! چنین اشخاصی جایشان آتش میباشد. مگر آن بی‌چارگان از مردان و زنان و کودکان که کفار از اعمال دینی بازمان میداشت و آنها نه علاجه داشتند که از شر کفار در امان باشند و نه راهی داشتند که از دست آنها نجات یابند. اینگونه اشخاص با آنکه ظالم بر نفس‌اند و اعمال دینی انجام نداده‌اند مورد عفو خداوند که واقعا قدرت نداشته‌اند زیرا «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْرَهَا». این آیات یک قاعده کلی بدست میدهند و آن اینست: کسانی که قدرت دارند در زمین وسیع خدا جایی و محلی برای خود انتخاب کنند و مسلمان زندگی نمایند و آزادانه اعمال دینی خویش را انجام دهند، چنین کسان اگر در بلاد کفر و یا در محل دیگر که قادر بانجام اعمال دینی نیستند بمانند و مانند کفار زندگی کنند در پیش خدا معذور نبوده و اهل عذاب‌اند ولی آنانکه فاقد هر گونه وسیله و مضطر واقعی‌اند گرچه در زی کفار زندگی کرده‌اند پیش خدا معذوراند. در اینجا مسئله‌ای هست و آن اینکه کسانی که از روی قصور جاهل بمعارف دین و احکام آن هستند و قصور و ضعف آنها بوسیله عوامل خارجی است، آیا چنین کسانی پیش خدا در عدم اعتقاد حق و عدم اعمال دینی معذوراند و از مصادیق مستضعفان یا نه اعم از آنکه از اهل اسلام باشند یا غیر آن؟ جمله «لَا يَسْتَطِيعُونَ حِيلَةً وَلَا يَهْتَدُونَ سَبِيلًا» و آیه «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْرَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ» بقره: ۲۸۶ و آیه «وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولًا» اسراء: ۱۵. نشان میدهد که چنین اشخاصی مستضعفان و مورد عفو خداوند جمله «عَسَى اللَّهُ أَنْ

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۸۶

يَعْفُو عَنْهُمْ» گرچه فقط مفید رجاء و امید است ولی جمله «وَكَانَ اللَّهُ عَفُوًّا غَفُورًا» جانب عفو را تقویت کرده و به تأیید آیه «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْرَهَا» یقین بعفو حاصل میشود. در «رجو» ذیل آیه «مُرْجُونَ لِأَمْرِ اللَّهِ» گفته شد: آنها غیر از مستضعفین‌اند. در این باره روایات بسیاری هست که مؤید مضمون آیه‌اند، و بعدا ذکر خواهیم کرد. بنظر میاید: ذکر کودکان در ردیف مردان و زنان با آنکه آنها اهل تکلیف نیستند برای مجسم کردن استضعفان است یعنی: چنانکه کودکان قدرت حیل و اهتداء سبیل ندارند. المنار از کشف نقل کرده: شاید اطفال مراهق منظور باشند. المیزان در تفسیر آیات ما نحن فیه ذیل عنوان «کلام فی المستضعف» بطور خلاصه چنین فرموده: از آیه روشن میشود که: جهل بمعارف دین هرگاه از روی قصور و ضعف بوده باشد، آن در نزد خدا عذر است بدین بیان: خداوند سبحان جهل بدین و هر ممنوعیت از اقامه شعائر دین را ظلم می‌شمارد که مشمول عفو خدائی نیست، آنگاه مستضعفان را استثنا کرده و عذرشان را می‌پذیرد و آنها را با وصفی که آنها و غیر آنها را شامل است تعریف میکند و آن عدم امکان دفع محذور است «لَا يَسْتَطِيعُونَ حِيلَةً وَلَا يَهْتَدُونَ سَبِيلًا» این معنی درباره شخصی صادق است که در محلی گرفتار شده و راهی بدانستن معارف دین و یا امکان عمل بآنها را ندارد که در صورت عمل شکنجه ما فوق طاقت باو وارد میکنند و راهی بخروج از آنجا را هم ندارد. هکذا درباره شخصی که فکرش بحق ثابت و معارف دینی منتقل نشده و فهمش بآن راه نیافته با آنکه معاند حق نبوده و اگر حق باو روشن میشد ایمان میآورد لیکن عوامل مختلف سبب اخفاء حق شده‌اند، چنین کسان مستضعف‌اند که عوامل موجب غفلت آنها شده و با غفلت قدرتی نیست. مقتضی اطلاق آیه چنین است و آن

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۸۷

در معنی عموم العله میباشد، آیات دیگر از قبیل «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْرَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ» بقره: ۲۸۶. نیز چنان است. امر مغفول عنه در قدرت انسان نیست چنانکه امر ممنوع عنه در وسع انسان نمیشود. از آیه بقره یک ضابط کلی بدست میاید و آن اینکه فعل مستند بکسب انسان نشود و در کاریکه بر او ممتنع شده دخالتی نداشته باشد پس جهل بدین اگر مستند بتقصیر انسان شد گناه است ولی اگر مستند بعوامل دیگر شد که موجب جهل و غفلت و ترک عمل شده‌اند، مستند باختیار شخص نیست و گناهکار شمرده نمیشود آری ما کسب بر له او و ما اکتسب بر علیه او است ولی آنگاه که کسبی نکرد نه بر له او است و نه بر علیه

او. از اینجا ظاهر میشود که مستضعف دست خالی است نه چیزی بر له او است و نه بر علیه او (... تمام شد). روایاتی که در این زمینه نقل شده سه قسمت اند. ۱- مستضعفان قاصران و ابلهان اند. ۲- اهل سنت اند که حجت بر آنها تمام نشده. این دو گروه مصداق «لَا يَشَاءُ تَطِيعُونَ حِيلَةً وَلَا يَهْتَدُونَ سَبِيلًا» میباشند. ۳- هر که اختلاف مردم را بداند مستضعف نیست. اینک بعضی از روایات سه گروه را بترتیب نقل میکنیم: ۱- در تفسیر عیاشی نقل شده: سلیمان بن خالد گوید از امام باقر علیه السلام از مستضعفین پرسیدم فرموده: «البلهاء في خدرها و الخادم تقول لها صلّ فصلی لا تدری الّا ما قلت لها و الجلیب الّذی لا یدری الّا ما قلت له، و الکبیر الفانی و الصبّی و الصغیر، هؤلاء المستضعفون» ... این روایت در معانی الاخبار ج ۲ باب ۳ نیز نقل شده است یعنی: مستضعفان عبارتند از زنان ابله و کم عقل در پرده‌ها و منازل خویش و زن خدمتکاری که میگوئی نماز بخوان، نماز میخواند و جز آنچه گفتم نمیفهمد، و آنکه از بلاد

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۸۸

دیگر آورده شده جز آنچه بگوئی نمیفهمد، و پیر از کار افتاده، و کودک، و صغیر، مستضعف اینان اند ... ۲- ایضا در تفسیر عیاشی نقل شده: زراره گوید: از امام باقر علیه السلام از قول خداوند «إِلَّا الْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ» پرسیدم فرمود: «هو الّذی لا یستطیع الّکفر فیکفر و لا یهدی سبیل الایمان، و لا یستطیع ان یؤمن و لا یستطیع ان یکفر. الصّبیان و من کان من الرّجال و النساء علی مثل عقول الصّبیان مرفوع عنهم القلم» این روایت در کافی باب المستضعف و در معانی الاخبار ج ۲ باب ۳ نیز نقل شده است، و آن نظیر روایت سابق میباشد باضافه اینکه: قلم از آنها بر داشته شده است. ۳- باز در همان تفسیر از زراره از امام باقر علیه السلام درباره «المستضعفین ... لَا يَشَاءُ تَطِيعُونَ حِيلَةً وَلَا يَهْتَدُونَ سَبِيلًا» نقل شده که فرمود: «لا یستطیعون حیلۀ الایمان و لا یکفرون. الصّبیان و اشباه عقول الصّبیان من النّساء و الرّجال» این حدیث با کمی تفاوت لفظی در کافی باب فوق الذکر نیز آمده است. این روایات چنانکه گفته شد مصداق مستضعف را قاصران و ابلهان و کم رشدان معرفی میکنند. روایاتی که راجع بگروه دوم میباشد بعضی از آنها را ذیلا نقل میکنیم: ۱- «عن ابی عبد الله علیه السلام أنّه ذکر أنّ المستضعفین ضرّوب یخالف بعضهم بعضا و من لم یکن من اهل القبلة ناصبا فهو مستضعف» (معانی الاخبار). یعنی: مستضعفها چند قسم اند مخالف همدیگر. هر که از اهل اسلام ناصبی نباشد مستضعف است. ۲- در تفسیر عیاشی و کافی و معانی الاخبار از امام صادق علیه السلام منقول است ... آنها کسانی اند که قدرت براه اهل حق ندارند تا بحق داخل شوند و قدرت بتدبیر ناصبی‌ها ندارند تا ناصبی گردند اینان در اثر اعمال خیر و اجتناب از محارمیکه خدا از آنها نهی کرده داخل بهشت میشوند ولی بمقام ابرار نمیرسند.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۸۹

جمله اخیر این حدیث در کافی باب المستضعف در حدیث ۸ و ۹ نیز نقل شده و در حدیث نهم امام علیه السلام فرماید: نه بخدا قسم خدا ابدًا با شما چنان نمیکند. یعنی با مستضعفان در یک منزل و مقام نخواهید بود. ۳- در کافی از زراره نقل کرده که گوید: من و برادرم حرمان یا من با بکیر وارد محضر امام باقر علیه السلام شدیم. بحضرتش عرض کردم: ما با نخ بنائی اندازه میگیریم (برای دوست داشتن مردم و برائت از آنها میزانی داریم) هر که با ما موافق شد و بولایت عقیده پیدا کرد خواه علوی باشد یا نه دوستش داریم و هر که مخالف باشد خواه از خاندان شما باشد یا نه از او بیزاری میجوئیم. فرمود: ای زراره قول خدا از قول تو راستتر است که فرموده: «إِلَّا الْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوَالِدَانَ الَّذِينَ لَا يَشَاءُ تَطِيعُونَ حِيلَةً وَلَا يَهْتَدُونَ سَبِيلًا ...» مقصود امام علیه السلام آنست که: نمیتوانید از هر که در عقیده شما نباشد بیزاری جوئید چون شاید آنها مستضعف باشند که پیش خدا معذورانند. و از حدیث دوم معلوم شد که اینگونه اشخاص در اثر اعمال حسنه و اجتناب از محارم وارد بهشت میشوند. ۳- صدوق علیه الرحمه در خصال از امام صادق علیه السلام از پدرش از جدش صلوات الله علیهم نقل کرده که فرمود: بهشت هشت در دارد، دری که از آن پیامبران و صدیقان داخل میشوند، دری که از آن شهیدان و صالحان وارد گردند، از پنج در شیعیان و دوستان ما داخل

میشوند... و دریکه از آن سایر مسلمین از اهل شهادت لا اله الا الله داخل میشوند. بشرط آنکه بقدر ذره‌ای از بغض ما اهل بیت در قلبشان نباشد. این حدیث در تفسیر صافی ذیل آیه ۷۳ سوره زمر و در المیزان ج ۵ ص ۶۰ از خصال صدوق منقول است، ما آنرا از خصال ترجمه کردیم. در کافی ج ۲ ص ۴۰۱ باب الضلال حدیث اول، مباحثه هاشم صاحب البرید، محمد بن مسلم و ابو الخطاب قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۹۰

نقل شده که هاشم غیر امامی را کافر دانسته و ابو الخطاب گفته کفر او در صورت قیام حجت و دلیل است، و محمد بن مسلم گفته: اگر ولایت را نداند و انکار نکند کافر نمیشود بالاخره مطلب را پیش امام صادق علیه السلام آورده‌اند و هاشم متوجه شده که امام علیه السلام میخواهد در عقیده محمد بن مسلم باشند یعنی اگر کسی امامت نداند و انکار نکند کافر نمیشود. اما اینکه اگر کسی اختلاف مردم را بداند مستضعف نیست در کافی باب مستضعف و معانی الاخبار و غیره احادیثی در این باره نقل شده از آنجمله در کافی باب فوق الذکر از ابن مسکان از ابی بصیر از حضرت صادق علیه السلام منقول است: «من عرف اختلاف الناس فليس بمستضعف». در نهج البلاغه خطبه ۱۸۷ فرموده: «و لا يقع اسم الاستضعاف علی من بلغته الحجة فسمعتها اذنه و وعاءها قلبه». بقیه مطلب در «کفر» دیده شود.

ضغث: ج ۴، ص: ۱۹۰

ضغث: بفتح (ض) مخلوط کردن «ضغث الحدیث ضغثا: خلطه» چنانکه در صحاح و اقرب گفته. و آن بکسر (ض) دسته علف خشک، دسته ترکه یا ترکه نرم یا دسته ریحان و امثال آن است و نیز بمعنی امر مختلط و حدیث مختلط است چنانکه اقرب الموارد بمعنی اخیر تصریح کرده. «وَ خُذْ بِيَدِكَ ضِغْثًا فَاضْرِبْ بِهِ وَ لَّا تَخْنُثْ» ص: ۴۴. یعنی دسته علف خشک یا ترکه بر گیر و با آن بزنی و نقض عهد مکن این مطلب در «ایوب» گذشت. «قَالُوا أَضْغَاثُ أَحْلَامٍ وَ مَا نَحْنُ بِتَأْوِيلِ الْأَحْلَامِ بِعَالَمِينَ» یوسف: ۴۴. اضغاث جمع ضغث بمعنی دسته‌ها و مختلطها است و احلام جمع حلم (بر وزن عنق و قفل) بمعنی خواب پریشان است اضافه اضغاث به احلام بمعنی «من» میباشد یعنی «اضغاث من احلام» و الف و لام احلام عهد ذکری و اشاره باضغاث و احلام ما قبل است یعنی گفتند: آمیخته‌هایی است از خوابهای پریشان و ما بتعبیر چنین

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۹۱

خوابها واقف نیستیم. همین طور است آیه «بَلْ قَالُوا أَضْغَاثُ أَحْلَامٍ بَلِ افْتِرَاءُ يَلٍ هُوَ شَاعِرٌ» ... انبیاء: ۵. که در «شعر» مشروحا گذشت. باید دانست معنی اولی که اختلاط باشد در ضغث ملحوظ است لذا اقرب آنرا دسته علف که تر و خشک بهم مخلوط شده معنی کرده است. در نهج البلاغه خطبه ۵۰ فرموده: «و لکن یؤخذ ضغث من هذا و ضغث من هذا فیخرجان».

ضفدع: ج ۴، ص: ۱۹۱

ضفدع: (بر وزن زبرج و جعفر) قورباغه. و آن شامل تمام انواع قورباغه است (اقرب). جمع آن در قرآن مجید ضفادع و تنها یکبار آمده است. «فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ وَ الْجُرَادَ وَ الْقُمَّلَ وَ الضَّفَادِعَ وَ الدَّمَ آيَاتٍ مُّفَصَّلَاتٍ» اعراف: ۱۳۳. آمدن قورباغه‌ها و تنک کردن زندگی فرعونیان یکی از معجزات نه گانه حضرت موسی است که در «تسع» و «جراد» گفته شد. در مجمع از ابن عباس و غیره و از حدیث حضرت امام باقر و امام صادق علیهما السلام نقل کرده: قورباغه‌ها در طعام و شراب فرعونیان پدیدار شدند، خانه‌هایشان و بناهایشان پر از قورباغه گردید، هیچ کس لباسی، ظرفی، طعامی و شرابی باز نمیکرد مگر در آن قورباغه‌ها میدید، بدیکه‌هایشان میافتاد و طعام را فاسد میکرد، مرد تا چانه‌اش در میان وزغها می‌نشست و چون میخواست سخن گوید قورباغه دهانش می‌جهید و چون دهانش را برای گذاشتن لقمه باز میکرد قورباغه پیش از لقمه در دهانش میرفت، تا بالاخره شکایت پیش موسی بردند که از

خدا دفع آنرا بخواهد و وعده دادند که ایمان بیاورند و دست از بنی اسرائیل بردارند ولی بعداً بقول خود وفا نکردند. هاکس در قاموس خود ذیل لغت وزغ مینویسد: آن بلای دومین اهل مصر است که بواسطه فرمایش موسی بر آنها وارد آمد. بلیه و وزغها بود که قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۹۲

تمامی زمین مصر از آنها مملو گشته، تمامی مملکت از رانحه کریهه آنها مشمتر گشت. ناگفته نماند در تورات سفر خروج باب ۸ از بند ۲ تا ۱۶ جریان قورباغه‌ها نقل شده که همه جا را پر کردند. باید دانست در دنیا یک موازنه عجیب برقرار است و تولیدات بی جا را کنترل میکند و گر نه ممکن است زاد ولد یک میکرب در مدت کمی شهری را پر کند و زندگی را مختل گرداند ظاهراً آنروز باذن خدا در تولید قورباغه در مصر این موازنه بهم خورده است.

ضلل؛ ج ۴، ص: ۱۹۲

اشاره

ضلل: ضلال و ضلالت بمعنی انحراف از حق است. «إِنِّي أُرَاكَ وَقَوْمَكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ» انعام: ۷۴. من تو را و قومت را در انحراف و گمراهی آشکار می‌بینم. یعنی انحراف از راه حق. معنی آن از مقابله با هدایت بهتر روشن میشود چنانکه فرموده: «قُلْ رَبِّي أَعْلَمُ مَنْ جَاءَ بِالْهُدَىٰ وَمَنْ هُوَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ» قصص: ۸۵. راغب گوید: «الضلال: العدول عن الطريق المستقيم و يضاده الهداية» قول صحاح و قاموس و اقرب و نهاییه نیز قول راغب است. و اینکه بعضی هلاکت، و گم شدن، و باطل و فضیحت را از معانی ضلال شمرده‌اند، اینها لازم معنای اولی است که همان انحراف باشد در قرآن مجید نیز گاهی بکار رفته است. مثل «فَمَا ذَاكَ بِعَدِ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ» بونس: ۳۲. که میشود گفت بمعنی باطل است و عبارت اخرای انحراف از حق میباشد و نظیر: «وَقَالُوا أَإِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ أَإِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ» سجده: ۱۰. یعنی زمانیکه در زمین گم شدیم و پوسیدیم و خاک شدیم آیا در خلقت جدیدی خواهیم بود؟! نظیر: «أَإِذَا كُنَّا عِظَامًا وَرَفَاتًا أَإِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا» اسراء: ۴۹ و ۹۸. اضلال: منحرف کردن. گمراه نمودن. «وَأَضَلُّ فِرْعَوْنَ قَوْمَهُ وَمَا هَدَىٰ» طه: ۷۹. «وَأَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ»

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۹۳

طه: ۸۵. آن در قرآن بخدا و شیطان و دیگران نسبت داده شده است. مثل «فَمَنْ يَهْدِي مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ» روم: ۲۹. بعداً در این زمینه مشروحا سخن خواهیم گفت. و درباره شیطان فرموده: «وَيُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُضِلَّهُمْ ضَلَالًا بَعِيدًا» نساء: ۶۰. ضلال: منحرف از حق. گمراه. «وَأِذَا رَأَوْهُمْ قَالُوا إِنَّ هَؤُلَاءِ لَضَالُونَ» مطفین: ۳۲. «وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَىٰ» ضحی: ۷. درباره نسبت ضلالت بحضرت رسول و موسی علیهما السلام و نیز مراد از آن در سوره حمد بعداً توضیح خواهیم داد. اضل: اسم تفضیل است. «أُولَئِكَ شَرٌّ مَكَانًا وَأَضَلُّ عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ» مائده: ۶۰. تضلیل: منحرف کردن. و گمراه و ضایع نمودن «أَلَمْ يَجْعَلْ كَيْدَهُمْ فِي تَضْلِيلٍ» فیل: ۲. آیا حيله آنها، آنها را در انحراف و تباهی قرار نداد؟ یعنی آنها تدبیر ویرانی مکه را کرده بودند خداوند تدبیرشان را تباه ساخت. آنگاه که حيله کسی را تباه و منحرف کنند گویند: «ضلل کیده». مصدر در آیه بمعنی مفعول است.

[نظری ببعضی از آیات؛ ج ۴، ص: ۱۹۳]

«فَإِن لَّمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَآمْرَاتَانِ مِمَّن تَرَضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكَّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى» بقره: ۲۸۲. ضلالت در این آیه بمعنی نسیان است بقرینه «فَتذکر» و آن انحراف در یاد آوری است. حمزه که یکی از قراء است «إن تضل» را شرطیه خوانده ولی دیگران آنرا بفتح الف خوانده‌اند و آن علت بودن دو نفر زن بجای یکمرد است یعنی: اگر دو مرد نبود یکمرد و دو زن شاهد

بگیرید تا در صورت نسیان یکی آندیگری بوی تذکر دهد و یاد آور شود. از این آیه میشود بدست آورد که فراموشی در زنان بیشتر از مردان است. و نیز میشود: آنرا شرط خواند و ضلال را بمعنی انحراف دانست یعنی: اگر یکی از ادای شهادت منحرف قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۹۴

گردید و فریفته شد دیگری او را متذکر گرداند و از خدا بترساند این برای آنست که احساسات در زن غلبه دارد شاید او را گول زده و بترک شهادت یا تغییر آن وا دارند. این معنی در صورت فتح الف نیز درست است. لفظ ضلال در آیات با چهار وصف: مبین، بعید، قدیم، کبیر، توصیف شده است مثل «إِنِّي أُرِئَاكَ وَقَوْمَكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ» انعام: ۷۴. «ذَلِكَ هُوَ الضَّلَالُ البَعِيدُ» ابراهیم: ۱۸. «إِنَّكَ لَفِي ضَلَالِكَ الْقَدِيمِ» یوسف: ۹۵. «إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا فِي ضَلَالٍ كَبِيرٍ» ملک: ۹. این وصفها راجع بمطلب صدر آیات است و وصف بعید نوعاً درباره شرک و کفر بقیامت و کفر بخدا بکار رفته مثل «إِنَّ الَّذِينَ يُمَارُونَ فِي السَّاعَةِ لَفِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ» شوری: ۱۸. «وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا» نساء: ۱۱۶. و نیز فرموده: «وَمَنْ يَكْفُرْ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ وَالْيَوْمِ الْأَخِرِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا» نساء: ۱۳۶. «أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَى. وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى» ضحی: ۶ و ۷. این دو آیه راجع بحضرت رسول صلی الله علیه و آله است. نظیر این قول موسی علیه السلام است که در جواب اعتراض فرعون که یک نفر قبطنی را کشته‌ای! فرمود: «فَعَلَّيْنَا إِذَا وَ أَنَا مِنَ الضَّالِّينَ» شعراء: ۲۰. باید دانست: مراد از ضلال پیوسته انحراف دینی و عملی یعنی کفر و معصیت نیست بلکه ضلال اعم از این دو معنی است. پسران یعقوب میگفتند: «لِيُوسُفُ وَأَخُوهُ أَحَبُّ إِلَيَّ أَيْدِيًا مِمَّا وَ نَحْنُ عُصْبَةٌ إِنَّ أَبَانَا لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ» یوسف: ۸ منظورشان این بود: کثرت علاقه پدرمان نسبت بیوسف و برادرش با آنکه ما گروهی قوی و کارکن هستیم انحراف و مبالغه است. هکذا آنگاه که کاروان از مصر بسوی کنعان رهسپار شد و خیر پیدا شدن بیوسف و نیز پیراهن وی را همراه داشت، یعقوب فرمود: اگر سفیهم شمارید من بوی بیوسف را احساس میکنم. گفتند: «تَاللَّهِ إِنَّكَ لَفِي ضَلَالِكَ الْقَدِيمِ»

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۹۵

یوسف: ۹۵. یعنی بخدا تو در مبالغه و انحراف دیرین خود هستی و همان فرط علاقه بیوسف باین خیال و این سخن سبب شده است. پیداست که ضلال در آیه بمعنی کفر نیست و بعید است که بمعنی عصیان باشد. بلکه ظاهراً غرضشان مبالغه در حب بیوسف و برادرش بود و بنظرشان چنان علاقه مورد نداشت که آنها جمعیت نیرومندی بوده و کار یعقوب را اداره میکردند. و میبایست پدرشان آنها را بیشتر یا اقلاً مثل یوسف و برادرش دوست بدارد. علی هذا ضلالت در آیه «وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى» انحراف از نبوت است یعنی تو پیامبر نبودی و از پیامبری کنار بودی. خدا تو را هدایت کرد و رسالت داد. ضلالت پیغمبر نبودن و هدایت، رسالت دادن است مثل «مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ وَلَكِنْ جَعَلْنَاهُ نُورًا نَهْدِي بِهِ مَنْ نَشَاءُ» شوری: ۵۲. ایضا مثل «نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا الْقُرْآنَ وَإِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الْغَافِلِينَ» یوسف: ۳. و نیز مثل آیه ۴۹ سوره هود: «تِلْكَ مِنْ أَلْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهَا إِلَيْكَ مَا كُنْتَ تَعْلَمُهَا أَنْتَ وَلَا قَوْمُكَ مِنْ قَبْلِ». این آیات روشن میکنند که آنحضرت پیش از رسالت چیزی از نبوت خود نمیدانست و نسبت بآنها منحرف و کنار بود، تا خدا بآن آیات هدایتش فرمود و رسالت داد. و گرنه نمیشود گفت: نعوذ بالله تو گمراه بودی، بد کار بودی خدا هدایت نمود. امین الاسلام طبرسی در مجمع هفت قول درباره این آیه آورده قول اول این است: خدا تو را ضال (و منحرف) یافت از نبوت و شریعتی که الآن داری یعنی از اینها غافل بودی بآندو هدایت فرمود و آن قول حسن، ضحاک، و جبائی است آنگاه قسمتی از آیه شوری و یوسف را که در بالا نقل شد آورده است. در کشف گوید: معنای آن ضلال

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۹۶

(و انحراف) از علم شرایع و آنچه با شنیدن بدست میاید، است مثل «مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ». بیضاوی گوید: تو را از علم حکمتها و احکام ضال (و منحرف) یافت. در تفسیر جلالین گفته: «وَوَجَدَكَ ضَالًّا عَمَّا أَنْتَ عَلَيْهِ الْآنَ مِنَ الشَّرِيعَةِ». همچنین است قول جوامع الجامع و تفسیر ابن کثیر. اقوال دیگری از قبیل اینکه آنحضرت در کودکی در شعاب مکه راه خود را گم کرد و نظیر آن

گفته‌اند ولی بسیار بعید است که چنین چیزهای سبک مراد باشد. اما درباره موسی که بفرعون فرمود: «فَعَلَّتْهَا إِذَا وَ أَنَا مِنَ الصَّالِينَ» بنظر می‌آید مراد عدم علم و ندانستن است یعنی: من آنکار را کردم در حالیکه نمی‌دانستم بقتل قبلی منجر خواهد شد. و قتل خطائی واقع شد. در سوره قصص: پس از آنکه استغاثه سبطی نقل شده می‌فرماید: «فَوَكَرَهُ مُوسَى فَقَضَى عَلَيْهِ قَالَ هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ عَدُوٌّ مُضِلٌّ مُبِينٌ» قصص: ۱۵. یعنی: موسی باو مشت زد و او را کشت. گفت: این منازعه که اینها می‌کردند از عمل شیطان است و او دشمن و اضلالگر آشکاری است. از این کلمه روشن می‌شود که موسی از اینکه دفاع او از سبطی منجر بقتل قبلی شد ناراحت بوده است لذا فرموده: این منازعه کار شیطان است که چنین گرفتاریها بیار می‌آورد. در المیزان از عیون اخبار الرضا نقل شده که حضرت بمأمون فرمود: «هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ» یعنی: این اقتتال که میان ایندو نفر واقع گردید. و اگر «هَذَا» بعمل موسی راجع باشد ظاهرا مراد آنست: انجامیدن دفاع بقتل از کار شیطان است که من می‌خواستم فقط از سبطی دفاع کنم نه اینکه قبلی را بکشم. و اینکه در ذیل همان آیه آمده: «قَالَ رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي»

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۹۷

فَعَفَرَ لَهُ» قهرا مراد آنست که خدایا من خودم را بزحمت انداختن فرعونیان اینکار را نادیده نخواهند گرفت برای من چاره‌ای کن و از کید آنها خلاصم نما. خداوند او را چاره کرد که بمدین گریخت و از فرعون خلاص شد چنانکه در مقام امتنان فرموده: «وَقَتَلْتَ نَفْسًا فَنَجَّيْنَاكَ مِنَ الْغَمِّ» ... طه: ۴۰. و غفران بمعنی پوشاندن است «غفر الشیء: ستره» غفران ذنوب نیز بدان مناسبت است. لذا هیچ مانعی ندارد که بگوئیم: مراد موسی از ضلالت همان ندانستن عاقبت امر است یعنی: ای فرعون من آنکار را کردم در حالیکه نمی‌دانستم منجر بقتل خواهد شد و قتل خطائی بوده لذا عقوبتی بر من نیست. و چون از شما ترسیدم فرار کردم. کار موسی گناه نبود لذا قرآن در مقام امتنان «فَنَجَّيْنَاكَ مِنَ الْغَمِّ» فرموده و در سوره قصص پیش از قصه قتل قبلی آمده: «وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَاسْتَوَى آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ» قصص: ۱۴. آنکه خدا چنین تعریفش کند قتل عمد از وی سر نزند. و آنجا که بخدا عرض میکند: «وَلَهُمْ عَلَيَّ ذَنْبٌ فَأَخَافُ أَنْ يَقْتُلُونِ» شعراء: ۱۴. باعتبار عقیده فرعونیان است و یا باعتبار معنای لغوی «ذنب» است که کار و خیم العاقبه باشد و اما اینکه معصیت خدا باشد دلیلی نداریم چنانکه در المیزان فرموده است.

اضلال خدا یعنی چه؟! ج ۴، ص: ۱۹۷

اضلال خدا یعنی چه؟ اضلال چنانکه در گذشته گفته شد، در آیات قرآن هم بخدا نسبت داده شده، هم بشیطان و هم بدیگران باید دانست اضلال خدا روی چه شرایطی است و چگونه و برای کدام کسان است. آیاتی داریم از این قبیل: «أَتُرِيدُونَ أَنْ تَهْدُوا مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ» نساء: ۸۸. «فَمَنْ يَهْدِي مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ» روم: ۲۹. «وَ أَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَى عِلْمٍ جَائِئَةٍ: ۲۳. «إِنَّ هِيَ إِلَّا فَتْنَتُكَ تُضِلُّ بِهَا مَنْ تَشَاءُ وَ تَهْدِي مَنْ تَشَاءُ» ... اعراف: ۱۵۵. «وَ مَنْ يُضِلِّ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ»

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۹۸

رعد: ۳۳. از این قبیل آیات در قرآن بسیار است. ولی در عین حال این اضلال عمومیت ندارد و قرآن خود کسانی را که مورد اضلال خدایند در آیات دیگری بیان میکند از قبیل: «وَ مَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ» بقره: ۲۶. «وَ يُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ وَ يَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ» ابراهیم: ۲۷. «كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ مَنْ هُوَ مُشْرِفٌ مُرْتَابٌ» غافر: ۳۴. «كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ الْكَافِرِينَ» غافر: ۷۴. این آیات بخوبی روشن میکنند که خداوند هر کسی را اضلال نمی‌کند بلکه مورد اضلال خداوندی فاسقان، ظالمان، مسرفان و کافرانند. مخصوصا آیه اول که مفید حصر است اما اینکه خدا چرا آنها را اضلال میکند باید علت را در خود آن گروهها جستجو کرد و با تدبر و دقت روشن میشود که آنها با سوء اختیار خویش طریق ناحق را انتخاب میکنند خداوند نیز اضلالشان میکند بعبارت دیگر خداوند رویاننده است هر که زهر بکارد آنرا می‌رویاند و هر که شهد بکارد آنرا. خداوند پیوسته به بندگان نیرو می‌دهد هر که در راه بد رود و هر که در

راه خوب. پس علت اضلال در خود گمراهان است که عبارت باشد از فسق، ظلم، اسراف و کفر. در صدر آیه «كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ مَنِ هُوَ مُسْرِفٌ مُّرْتَابٌ» هست: «وَلَقَدْ جَاءَكُمْ يُوسُفُ مِنْ قَبْلُ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا زِلْتُمْ فِي شَكٍّ مِمَّا جَاءَكُمْ بِهِ حَتَّى إِذَا هَلَكَ قُلْتُمْ لَنْ يَبْعَثَ اللَّهُ مِنْ بَعْدِهِ رَسُولًا كَذَلِكَ» ... این نشان میدهد که عدم تدبیر در آیات بینات یوسف و پیوسته ماندن در شک و منقطع دانستن وحی خدا، سبب اضلال شده است ما بعد آیه «كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ الْكَافِرِينَ» اینطور آمده: «ذَلِكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَفْرَحُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَ بِمَا كُنْتُمْ تَمْرَحُونَ». یعنی علت اضلال خود پسندی و شرک بوده است. این مطلب طوری است که خداوند در بعضی از آیات هدایت را بخودش نسبت میدهد و ضلالت را طور دیگر

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۱۹۹

بیان میکند. مثل: «فَرِيقًا هَدَىٰ وَ فَرِيقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ» اعراف: ۳۰. «فَمِنْهُمْ مَنْ هَدَىٰ اللَّهُ وَ مِنْهُمْ مَنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ» نحل: ۳۶. یعنی کارشان و کفرشان ضلالت را بر آنها تثبیت کرد. در بعضی از آیات آمده: آنها خود ضلالت را خریدند و آنرا بجای هدایت گرفتند: «أُولَئِكَ الَّذِينَ اسْتَرَوْا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَىٰ» بقره: ۱۶ و ۱۷۵. و بمضمون بعضی آیات، خدا هیچ قومی را اضلال کننده نبوده مگر پس از اتمام حجت و بیان واقعیت «وَمَا كَانُ اللَّهُ لِيُضِلَّ قَوْمًا بَعْدَ إِذْ هَدَاهُمْ حَتَّىٰ يُبَيِّنَ لَهُمْ مَا يَتَّقُونَ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» توبه: ۱۱۵. «صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَ لَمَّا الضَّالِّينَ» فاتحه: ۷. این آیه مردم را بسه گروه نعمت دادگان، غضب شدگان، و گمراهان تقسیم میکند. گروه اول عبارت‌اند از انبیاء و صدیقان و شهیدان و صالحان چنانکه در آیه دیگر هست «وَ مَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَ الرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَ الصُّدُقِيِّينَ وَ الشُّهَدَاءِ وَ الصَّالِحِينَ» ... نساء: ۶۹. گفته‌اند: مغضوب علیهم عبارت‌اند از یهود، و ضالین از نصاری. که این دو کلمه درباره آنها در قرآن بکار رفته است. در تفسیر عیاشی دو حدیث از محمد بن مسلم و معاویه بن وهب از حضرت صادق علیه السلام نقل شده که مغضوب علیهم را به یهود و ضالین را به نصاری تفسیر فرموده. در مجمع روایت محمد بن مسلم را از تفسیر عیاشی نقل فرموده است. ملاحظه آیات قرآن معنی این دو کلمه را اعم از یهود و نصاری نشان میدهد و هر یک در جای دیگری بکار میرود و قابل جمع هم هستند. در این صورت فرمایش امام علیه السلام یا از باب تطبیق است و یا اینکه در این آیه فقط آندو گروه مراداند، دقت در عقاید و اعمال یهود نشان میدهد که آنها واقعا مغضوب علیهم‌اند. و گرایش برهبنایت و ترک دنیا، مخالفت کلیسا که در گذشته

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۰۰

با علوم کرد، انحراف و ضلالت نصاری را بهتر نشان میدهد در تفاسیر اهل سنت نیز روایاتی در تطبیق و یا مراد بودن یهود و نصاری نقل شده است رجوع شود به تفسیر ابن کثیر و غیره.

ضمیمه: ج ۴، ص: ۲۰۰

ضمیمه: مرکب لاغر، که راه رفتن لاغرش کرده. عبارت مجمع چنین است: «الضامر: المهزول اضمره السير». راغب گوید: اسب کم گوشت که در اثر کار کم گوشت شده نه از لاغری. در نهج البلاغه خطبه ۱۸۱. فرموده: «اسهروا عیونکم و اضمروا بطونکم» چشمانتان را بی خواب، شکمهایتان را لاغر کنید. (کم طعام بخورید). «وَ أَدْنُ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَ عَلَىٰ كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ» حج: ۲۷. «يَأْتِينَ» راجع به «كُلُّ ضَامِرٍ» و صفت آن است و از امام صادق علیه السلام نقل شده که «یأتون» قرائت فرموده‌اند در آنصورت راجع به «الناس» است یعنی در میان مردم بحج اعلام و ندا کن میانند بسوی تو پیاده و بر مرکبان سبک و لاغر که از راههای دور آیند. این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده و باسب اختصاص ندارد بلکه باسب و شتر هر دو گفته میشود چنانکه در اقرب آمده. و بملاحظه معنی کلمه شاید بهر لاغر گفته شود.

ضمیمه: ج ۴، ص: ۲۰۰

ضمم: «وَاضْمُمُ يَدَكَ إِلَىٰ جَنَاحِكَ تَخْرُجُ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ» طه: ۲۲. ضمّ بمعنی جمع کردن است در اقرب الموارد گوید: «الضمّ: الجمع بین الشّیئین فصاعدا» معنی این آیه و آیه «وَاضْمُمُ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ مِنَ الرَّهْبِ» قصص: ۳۲. در «جَنح» مفصلاً گذشت این کلمه بیشتر از دو بار در کلام الله نیامده است.

ضنک: ج ۴، ص: ۲۰۰

ضنک: تنگ. مصدر و اسم هر دو بکار رفته است «ضنک المكان ضنکا: ضاق» ایضا در اقرب گوید: هر شیء تنگ را ضنک گویند در مذکر و مؤنث یکسان است، مکان ضنک و عیشه ضنک. «وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا» طه: ۱۲۴. هر که از یاد من اعراض کند حتما زندگی او تنگ است.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۰۱

باید دانست طمع و حرص آدمی را حدّ یقفی نیست هر چه بدست می‌آورد باز در صدد دیگری است و شخص بی خبر از خدا چون پیوسته بتمایلات نفس متوجه است و هر چه تلاش کند آنها را راضی نمیتواند کرد لذا با وجود وسعت نعمت و وسایل پیوسته در تنگی است ولی آنانکه بدنیا با دیده دیگری نگاه میکنند و در یاد خدا هستند اینطور نمی‌باشند زیرا که: «أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» رعد: ۲۸. این لفظ در قرآن عظیم یکبار یافته است.

ضنین: ج ۴، ص: ۲۰۱

ضنین: بخیل. راغب گوید: ضنّه بخل بشیء نفیس است «وَمَا هُوَ عَلَىٰ الْغَيْبِ بِضَنِينٍ» تکویر: ۲۴. «ضنین» را در آیه با ظاء و ضاد هر دو خوانده‌اند معنی آن بقرائت اول متهم است (بصیغه مفعول) و بقرائت دوم بمعنی بخیل است. یعنی: پیغمبر نسبت باخبار غیب بخیل نیست و هر چه خدا گوید بی کم و کاست بشما تحویل میدهد در نهج البلاغه حکمت ۳۶۲ فرموده: «وَمَنْ ضَنَّ بَعْضَهُ فَلْيَدْعِ الْمَرءَ» هر که بآبروی خویش بخیل باشد مجادله ناهق را ترک کند. این کلمه در قرآن مجید تنها یکبار آمده است.

ضها: ج ۴، ص: ۲۰۱

ضها: «وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا» ... توبه: ۳۰. طبرسی و راغب مضاهاه را مشابهت و مشاکلت گفته‌اند. در نهج البلاغه خطبه ۱۶۳ فرموده: «و ان ضاهيته بالملابس فهو كموشى الحلل» اگر آنرا بلباسها تشبیه کنی، آن مانند حله‌های نقش دار است. همچنین است قول صحاح. و اقرب. معنی آیه چنین است: یهود و نصاری در این قول بقول کفار گذشته مشابهت دارند. مشروح این آیه در «ابن» باب باء گذشت بانجا رجوع شود بعضی «الَّذِينَ كَفَرُوا» را بت پرستان گرفته‌اند ولی ظاهرا آیه راجع بعقیده کفار قبل از اسلام است که قائل به ابن الله بوده‌اند. این لفظ در

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۰۲

قرآن یکبار آمده است.

ضوء: ج ۴، ص: ۲۰۲

ضوء: نور. چنانکه در مفردات و قاموس و اقرب گفته. مصدر نیز بکار رفته است: «ضاء القمر ضوء: انار و اشراق» ضیاء نیز بمعنی نور است «مَنْ إِلَهَ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بَضِيَاءٍ» قصص: ۷۱. یعنی: کیست معبودی جز خدا که بشما نوری بیاورد. بتصریح اهل لغت «اضاء» از

باب افعال لازم و متعدی بکار رفته. قرآن مجید این مطلب را تأیید میکند مثل: «يَكَادُ الْبُرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَشْوًا فِيهِ» بقره: ۲۰. که لازم آمده یعنی نزدیک است برق چشمانشان را بر باید هر وقت بر آنها روشن شد در آن راه میروند. و مثل «فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ» بقره: ۱۷. که متعدی بکار رفته یعنی: چون آنچه را که در اطرافش هست روشن کرد. در آیه «وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَىٰ وَ هَارُونََ الْفُرْقَانَ وَ ضِيَاءً وَ ذِكْرًا» ... انبیاء: ۴۸. بتورات ضیاء اطلاق شده زیرا که چون نور راه زندگی را روشن میکند مثل: «قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَ كِتَابٌ مُبِينٌ» مائده: ۱۵. و نحو «مَنْ أَنْزَلَ الْكِتَابَ الَّذِي جَاءَ بِهِ مُوسَىٰ نُورًا وَ هُدًى لِلنَّاسِ» انعام: ۹۱. «هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسَ ضِيَاءً وَ الْقَمَرَ نُورًا» یونس: ۵. در اقرب الموارد گوید: بقولی ضیاء آنست که بالذات باشد مثل نور خورشید. و نار و نور آنست که بالعرض و اکتسابی باشد در مجمع فرماید: ضیاء در کشف تاریکیها از نور ابلغ است زمخشری نیز مثل مجمع گفته. بیضاوی قول اقرب الموارد را نقل میکند. شاید از این سخن استظهار شود: علت بکار رفتن ضیاء در شمس و نور در قمر اکتسابی بودن نور قمر از خورشید است در آیه «وَ جَعَلَ الْقَمَرَ فِيهِنَّ نُورًا وَ جَعَلَ الشَّمْسَ سِرَاجًا» نوح: ۱۶. «وَ جَعَلَ فِيهَا سِرَاجًا وَ قَمَرًا مُنِيرًا» فرقان: ۶۱. ملاحظه میشود باز بقمر نور اطلاق شده و بخورشید سراج با ملاحظه کلمه «شمس» در قرآن، خواهیم دید که به آن نور اطلاق

اموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۰۳

نشده است.

ضیر: ج ۴، ص: ۲۰۳

ضیر: ضرر رساندن. «ضاره الامر ضیرا: اضرب به» «قَالُوا لَا ضَيْرَ إِنَّا إِلَىٰ رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ» شعراء: ۵۰. گفتند: در اینکه ما را بکشی ضرری نیست که ما در آنصورت بسوی پروردگار خویش بر میگردیم. طبری آنرا ضرر فرموده و ضیر و ضر را یکی میدانند.

ضیزی: ج ۴، ص: ۲۰۳

ضیزی: وصف است بمعنی ناقص و ظالمانه. «تِلْكَ إِذًا قِسْمَةٌ ضِيزَىٰ» نجم: ۲۲. آن کار در آنصورت تقسیمی است ناقص و ظالمانه. بعضی آنرا ضیزی با همزه خوانده‌اند طبری آنرا غیر عادل و جائزانه فرموده است. در قاموس گوید: «قِسْمَةٌ ضِيزَىٰ ای ناقصه». این لفظ در کلام الله بیشتر از یکبار نیامده است.

ضیع: ج ۴، ص: ۲۰۳

ضیع: تباه شدن. «ضَاعَ الشَّيْءُ ضِيعًا: فَقَدَ وَ هَلَكَ وَ صَارَ مَهْمَلًا» «إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُضْلِحِينَ» اعراف: ۱۷۰. ممکن است گاهی مراد از آن ترک باشد مثل: «أَضَاعُوا الصَّلَاةَ وَ اتَّبَعُوا الشَّهْوَاتِ» مریم: ۵۹. گفته‌اند یعنی نماز را ترک کردند در مجمع از امام صادق علیه السلام نقل است که آنرا با تأخیر از وقت تباه کردند نه با ترک. آیه «وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيُضَيِّعَ إِيمَانَكُمْ» بقره: ۱۴۳. راجع باعمالی است که پیش از تحوّل قبله رو به بیت المقدس انجام داده بودند شاید مراد از ایمان عمل باشد و شاید همان ایمان باشد یعنی: خدا عمل و ایمان شما را که پیش از تحوّل قبله انجام داده‌اید ضایع و تباه و بی اثر نمیکند. همه موارد استعمال این کلمه در قرآن درباره تباه نشدن اعمال اهل ایمان است. مگر آیه ۵۹ مریم که نقل شد.

ضیف: ج ۴، ص: ۲۰۳

ضیف: میهمان. «وَ بَثُّهُمْ عَنْ ضَيْفِ إِبْرَاهِيمَ» حجر: ۵۱. اصل ضیف چنانکه راغب گفته بمعنی میل است «ضاف الی کذا» یعنی بسوی

آن میل کرد. علت تسمیه میهمان بضعیف آن است که بطرف انسان میل میکند و بمنزل او وارد میشود. در مفردات و اقرب گفته: ضیف چون در اصل مصدر است لذا مفرد

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۰۴

و جمع در آن یکسان است و جمع بسته نمیشود. آن در آیه فوق جمع است و نیز در آیه «قَالَ إِنَّ هَؤُلَاءِ ضَیْفِي فَلَا تَفْضَحُونِ» حجر: ۶۸. ولی گاهی جمع آن اضیاف، ضیوف، ضیفان و اضائف آمده (اقرب).

ضیق: ج ۴، ص: ۲۰۴

ضیق: تنگی. «الضیق: ضد السعة» «وَ ضَاقَتْ عَلَیْكُمْ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ» توبه: ۲۵. زمین با آن وسعت بر شما تنگ گردید. «وَ ضَاقَ بِهِمْ دَرْعًا» هود: ۷۷. یعنی در کارشان فرو ماند چنانکه در «ذرع» گذشت. «وَلَقَدْ نَعَلِمَ أَنَّكَ يَضِيقُ صَدْرُكَ بِمَا يَقُولُونَ» حجر: ۹۷. ضیق: تنگ. «يَجْعَلُ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا» انعام: ۱۲۵. یعنی سینه او را سخت تنگ میکند. حرج تأکید ضیق است ضائق نیز بمعنی تنگ است «فَلَعَلَّكَ تَارِكٌ بَعْضٌ مَّا يُوحَىٰ إِلَيْكَ وَ ضَائِقٌ بِهِ صِدْرُكَ» هود: ۱۲. این آخرین کلام ما در باب ضاد است: و الحمد لله اولاً و آخراً و صلی الله علی رسوله و آله و انبیائه ۱۸ رمضان المبارک ۱۳۹۲ قمری مطابق ۴ / ۸ / ۱۳۵۱ رضائیه.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۰۵

ط: ج ۴، ص: ۲۰۵

طاء: ج ۴، ص: ۲۰۵

طاء: شانزدهمین حرف از الفبای عربی و نوزدهم از الفبای فارسی است. جزء کلمه واقع میشود، بتهائی معنائی ندارد و در حساب ابجد بجای ۹ است.

طبع: ج ۴، ص: ۲۰۵

طبع: مهر زدن. «بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا» نساء: ۱۵۵. در قاموس گوید: «طبع علیه: ختم». راغب گفته: طبع آنست که شیء را بصورتی و شکلی در آوری مثل طبع سکه و درهم. آن از ختم اعم و از نقش اخص است. از این جهت به سنجیه و خلق انسان طبع و طبیعت گفته‌اند که سنجیه نقش بستن صورت و شکلی است در نفس انسان خواه از حیث عادت باشد و یا از جهت خلقت، ولی استعمال آن در خلقت بیشتر است. طبیعت آتش و دوا همان است که خدا در آنها گذاشته است. اینکه گوید: طبع از ختم اعم است زیرا ختم فقط مهر زدن میباشد ولی طبع در آن و نیز در تصویر و منقش کردن بکار میرود. نقش از طبع اعم است که حتی به رنگ آمیزی و اثری که در زمین می ماند اطلاق میشود. مراد از طبع و مهر زدن بقلب آن است که شخص حاضر بقبول حق نشود و زیر بار آن نرود هر چند بآن یقین داشته باشد مثل «وَ جَعَلْنَا بِهَا وَ اسْتَيْقَنَتْهَا أَنْفُسُهُمْ» نمل: ۱۴. و آن یکنوع محو قابلیت ایمان است. و علت این مهر زدن کفر و تجاوز و ستمکاری است. آیات زیر مطلب فوق را روشن میکنند: «وَ لَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا بِمَا كَذَّبُوا مِنْ قَبْلُ كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِ الْكَافِرِينَ» اعراف: ۱۰۱.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۰۶

«فَجَاؤُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا بِمَا كَذَّبُوا بِهِ مِنْ قَبْلُ كَذَلِكَ نَطْبَعُ عَلَى قُلُوبِ الْمُعْتَدِينَ» یونس: ۷۴. «الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ ... كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى كُلِّ قَلْبٍ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ» غافر: ۳۵. «لَيَقُولَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا مُبْطَلُونَ. كَذَلِكَ يَطْبَعُ

اللَّهُ عَلَى قُلُوبِ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ» روم: ۵۸ و ۵۹. ملاحظه آیات شریفه نشان میدهد که مهر زدن از جانب خداست و اوست که بقلوب مهر میزند و چون کار بآنجا رسید دیگر صاحب چنین قلب ایمان نمیآورد و بحق تسلیم نمیشود، ولی علت این کار همان کفر و تعدی و ظلم است چون کسی در این کارها پیوسته باشد متعاقب آن خداوند دلش را مهر میزند و از رحمت خداوندی بدور میشود (نعوذ بالله منه).

طبق: ج ۴، ص: ۲۰۶

طبق: «لَمَّا كَبِنَ طَبَقًا عَنْ طَبَقٍ» انشقاق: ۱۹. در مجمع فرموده: اصل طبق بمعنی حال است چنانکه شاعر گفته: اذا صفا لك من مسرورها طبق اهدى لك الدهر من مكروها طبقا چون روزگار حالی از شادی برای تو پیش آورد حال دیگری از ناپسندش ارمغانت میفرستد شاعر دیگری گفته: انی امرء قد حلبت الدهر اشطره و ساقنی طبق منه الی طبق من کسی هستم که نشیب و فرازها دیده و فقط در بعضی ایام شیر روزگار را دوشیده و از آن بهره برده‌ام. و مرا از حالی بحالی کشیده است. زمخشری نیز آنرا در آیه حال معنی کرده. یعنی: از حالی بحالی سوار میشوید و از نطفه بجینی و از آن بطفولیت تا جوانی و پیری و مرگ بالا- میروید تا مقدرات خداوند درباره شما بجای خویش رسند و به بهشت یا جهنم منتهی شوید. در همین مضمون است آیات: «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ. ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ. ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۰۷

مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ. ثُمَّ إِنَّكُمْ بَعِيدٌ ذَلِكَ لَمَعْتُونَ. ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تُبْعَثُونَ» مؤنون: ۱۲-۱۶. همین طور است آیه ۵ از سوره حج و سایر آیات. «ترکب» و «عن» در آیه نشان دهنده آنست که هر حال قبلی پائین تر از حال بعدی است. راغب گوید: مطابقت آنست که چیزی را بالای چیزی بگذاری و باندازه آن باشد. سپس گاهی در چیزی که فوق چیز دیگر یا موافق شیء دیگر باشد بکار می‌رود. در آیه گذشته نیز آن مطابقت در نظر است. «الذی خلق سبع سماوات طباقا» ملک: ۳. طباق بمعنی مطابقت است ظاهرا مراد از آن بودن بعضی بالای بعضی است. آنرا مشابهت نیز گفته‌اند. طباقا حال است از سماوات. بعضی آنرا جمع طبق دانسته‌اند مثل جمل و جمال (شتر- شتران). راجع بطبقات آسمان رجوع شود به «سما» بند چهارم.

طحو: ج ۴، ص: ۲۰۷

طحو: «وَالسَّمَاءِ وَمَا بَنَاهَا. وَالْأَرْضِ وَمَا طَحَّاها» شمس: ۵ و ۶. راغب گوید طحو مثل دحو بمعنی گسترش دادن و بردن چیزی است. در اقرب آمده: «طحا الشیء: بسطه و مده» طبرسی فرموده طحو و دحو هر دو بیک معنی است. رجوع شود به «دحو».

طرح: ج ۴، ص: ۲۰۷

طرح: انداختن و دور کردن. طروح بمعنی مکان بعید است چنانکه در مفردات آمده «اقْتُلُوا يُوسُفَ أَوْ اطْرَحُوهُ أَرْضًا» یوسف: ۹. یوسف را بکشید یا بجای مجهولی بیاندازید و از نزد پدر دورش کنید، این کلمه فقط یکبار در قرآن هست.

طرد: ج ۴، ص: ۲۰۷

طرد: راندن از روی بی اعتنائی «وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ» انعام: ۵۲. «وَمَا أَنَا بِطَارِدِ الَّذِينَ آمَنُوا» هود: ۲۹.

طرف: ج ۴، ص: ۲۰۷

طرف: (بر وزن عقل) نگاه کردن.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۰۸

چشم. راغب گوید آن پلک چشم. و تحریک پلک است و از آن نگاه کردن تعبیر میکنند که لازم تحریک، نگاه کردن است. طبرسی آنرا نگاه کردن و چشم فرموده است. مناسب آیات قرآن نگاه کردن و چشم است. «مُقْنَعِي رُؤْسِهِمْ لَا يَزْتَدُ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ» ابراهیم: ۴۳. یعنی سر بر افراخته‌اند که نگاهشان بهم نمیخورد از ترس و وحشت پیوسته چشمشان باز است. آن عبارت اخرای خیره شدن است که فرموده: «تَشَخَّصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ» ابراهیم: ۴۲. همچنین است آیه «أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبِيلَ أَنْ يَزْتَدَّ إِلَيْكَ طَرْفُكَ» نمل: ۴۰. یعنی: پیش از آنکه نگاهت بهم بخورد من آن را نزد تو میآورم. «وَعِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ عَيْنٌ» صافات: ۴۸. کلمه قاصرات الطرف در سوره ص آیه ۵۲ و رحمن آیه ۵۶ نیز آمده است. و آن در وصف زنان بهشت میباشد. مراد از طرف، چشم یا نگاه است یعنی در نزد بهشتیان زنان کوتاه چشم یا کوتاه نگاه هست که نگاه آنها فقط منحصر به شوهران خویش است و بکس دیگر نگاه نمیکنند و نگاه خویش را از دیگران کوتاه کرده‌اند. بعقیده المیزان قصر عین کنایه است از ناز و کرشمه و عشوه که زنان بهشتی بشوهران خویش آنطور نگاه میکنند. و آن قولی است که در مجمع نقل شده. در «حور» در صفات زنان بهشتی مفصلاً بحث شده بآنجا رجوع شود و گفته‌ایم که قاصر بمعنی کوتاه و کوتاه کننده هر دو آمده است. «وَوَرَّاهُمْ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا خَاشِعِينَ مِنَ الدَّلِّ يَنْظُرُونَ مِنْ طَرْفٍ خَفِيٍّ» شوری: ۴۵. ضمیر «عَلَيْهَا» راجع بآتش است مراد از طرف خفی چنانکه گفته‌اند نگاه بگوشه چشم است که شخص گرفتار نمیتواند بآنچه گرفتار است درست نگاه کند مانند محکومیکه بچوبه دار مینگرد آنها هم نعوذ بالله بآتش آنطور نگاه میکنند بنظر میاید که: طرف در آیه بمعنی نگاه است و مفعول «يَنْظُرُونَ» میباشد یعنی:

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۰۹

«يَنْظُرُونَ نظراً خفياً». در اقرب الموارد گوید: «نظر بعین خفی» یعنی: قسمت اعظم چشم خویش را از شرم یا ترس بست و با بقیه آن نگاه کرد.

طَرْف: ج ۴، ص: ۲۰۹

طَرْف. (بر وزن عمل) گوشه، ناحیه. در مفردات میگوید: طرف شیء جانب آن است در اجسام و اوقات و غیره بکار میرود ... و بطور استعاره گفته‌اند: «هو کریم الطرفين» که مراد از طرفین پدر و مادر است. «وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرْفِي النَّهَارِ وَزُلْفًا مِنَ اللَّيْلِ» هود: ۱۱۴. نماز را در دو طرف روز و اوائل شب بخوان مشروح آیه در «زلف» گذشت و آن شامل اوقات سه نماز یا پنج نماز است. «لِيَقْطَعَ طَرْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَوْ يَكْتَبُهُمْ فَيَقْلِبُوا خَائِبِينَ» آل عمران: ۱۲۷. گفته‌اند: «لِيَقْطَعَ» متعلق است به «وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ» در آیه قبل. بیضاوی گوید: «او» در آیه برای تنويع است نه تردید. یعنی مراد دو نوع عذاب است: هلاکت و خواری. معنی آیه چنین است: خداوند شما را در «بدر» یاری کرد تا طرفی و قسمتی از کفار را برد (که هفتاد نفر کشته و هفتاد نفر اسیر گشتند) و آنها را خوار کند تا مایوس و ناامید بر گردند. «أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَا نَأْتِي الْأَرْضَ نَنْقُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا وَاللَّهُ يَحْكُمُ لَا مُعَقَّبَ لِحُكْمِهِ وَهُوَ سَرِيعُ الْحِسَابِ» رعد: ۴۱. «أَفَلَا يَرَوْنَ أَنَا نَأْتِي الْأَرْضَ نَنْقُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا أَمْ فَهُمْ الْعَالِيُونَ» انبیاء: ۴۴. ظاهراً مراد از نقصان اطراف زمین، هلاکت و از بین رفتن قسمتی از مردمان روی زمین است که ما قبل آیه اول فرموده: «وَأَمَّا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ» این وعده همان عذاب و هلاکت دسته جمعی است پس از آن فرموده: آیا نمی بینند که دستور ما بزمین میاید و آنرا از اطرافش کوتاه میکنیم. صدر آیه دوم چنین است: «بَلْ مَتَّعْنَا هَؤُلَاءِ وَآبَاءَهُمْ حَتَّى طَالَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ» آنگاه فرموده: «أَفَلَا يَرَوْنَ» ... در تفسیر برهان چند روایت نقل

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۱۰

شده که حضرت سجاد و حضرت صادق علیهما السلام آنرا از بین رفتن علماء و فقهاء و اخیار فرموده‌اند. در تفاسیر اهل سنت نیز این مضمون نقل شده است. در المیزان قول فوق را اختیار و روایات را بدون اظهار نظر نقل کرده است. بنظر میاید مقصود از روایات بعضی از مصادیق آیه است. در مجمع چند قول نقل شده از جمله هلاکت مردمان و فقد علماء است. و اما اینکه مراد نقصان خود زمین و غبار شدن و از بین رفتن اطراف آن باشد از دو آیه بدست نمیاید بلکه زمین پیوسته در انبساط و بزرگ شدن است و وزن آن نیز که نور آفتاب پیوسته در آن جذب میشود رو بافزایش است.

طرق: ج ۴، ص: ۲۱۰

طرق: کوبیدن. مثل کوبیدن آهن و در زدن. در اقرب آمده: «طرقه طرقا: ضربه بالمطرقة - طرق الباب: قرعه». راه را از آن طریق گویند که رهگذران آنرا با پا میکوبند. «أَنْ أُسِيرَ بِعِبَادِي فَأَضْرِبَ لَهُمْ طَرِيقًا فِي الْبَحْرِ يَبَسًا» طه: ۷۷. یعنی بندگان مرا شبانه راه بیر و برای آنها راه خشکی در دریا بجوی. طریق بمعنی راه حق و دین نیز بکار میرود نحو «يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ وَإِلَى طَرِيقٍ مُسْتَقِيمٍ» احقاف: ۳۰. و آن مذکر و مؤنث هر دو بکار میرود. طریقه: بمعنی مذهب و حالت و غیره است «وَأَنْ لَوْ اِسْتَفْتَأْتُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْتَفْتَيْنَاهُمْ مَاءً عَذَقًا» جن: ۱۶. و اگر جن و انس در طریقه حق پایدار می‌بودند با آب فراوان آبشان میدادیم ظاهرا مراد آن است که آنها را در دنیا وسعت و راحتی میدادیم مثل «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ» اعراف: ۹۶. «إِذْ يَقُولُ أَمْثَلُهُمْ طَرِيقَةً إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا يَوْمًا» طه: ۱۰۴. امثل بمعنی افضل است گوئی مراد از طریقه رأی و نظر است یعنی: آنکه در رأی از دیگران

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۱۱

برتر است میگوید درنگ نکردید مگر یک روز. ایضا آیه «وَيَذُحُّهَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثَلَّى» طه: ۶۳. یعنی موسی و هارون میخواهند طریقه و راه و روش بهتر شما را از بین ببرند. مثلی مؤنث امثل بمعنی افضل است. طرائق: جمع طریقه چنانکه طرق (بر وزن عتق) جمع طریق میباشد و آن دو بار در قرآن آمده است «وَأَنَا مِنَ الصَّالِحِينَ وَمِنَا دُونَ ذَلِكَ كُنَّا طَرَائِقَ قَدَدًا» جن: ۱۱. ظاهرا مراد از طرائق مذاهب و احوال است و در آن «ذوی» مقدر است «قدد» جمع قدّه بمعنی قطع میباشد یعنی. تکه تکه و مختلف. معنی آیه چنین است: بعضی از ما صالحان و بعضی پائین تر از آنها و دارای مذاهب مختلف هستیم. «وَلَقَدْ خَلَقْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعَ طَرَائِقَ وَمَا كُنَّا عَنِ الْخَلْقِ غَافِلِينَ» مؤمنون: ۱۷. این آیه نظیر آیه ذیل است «وَبَيْنَمَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا شُدَادًا» نباء: ۱۲. طرائق را آسمانهای هفتگانه گفته‌اند که بعضی بالای بعضی است در مجمع فرموده هر سماء طریقه است و علت این تسمیه تطارق یعنی بعضی بالای بعضی بودن است. المیزان طرائق را جمع طریقه و آنرا بمعنی راه گرفته و فرموده آسمانهای هفتگانه محل مرور امر نازل از پیش خدا بزمین است چنانکه فرموده: «يَنْتَزِلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ» طلاق: ۱۲. و فرموده: «يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ» سجده: ۵. و آسمانها راه صعود اعمال و نزول و عروج ملائکه است چنانکه فرموده: «إِلَيْهِ يَصِيرُ عَدُوُّ الْكَلِمِ الطَّيِّبِ» ... فاطر: ۱۰. و فرموده: «وَمَا نَنْتَزِلُ إِلَّا بِأَمْرِ رَبِّكَ» مریم: ۶۴. با این طریق تناسب ذیل آیه با صدر آن روشن میشود بیان المیزان در نوبت خود کامل و جامع است و میشود اضافه کرد: آسمانها راه عبور نور خورشید و اشعه کیهانی و غیره است که پیوسته بسوی زمین سرازیراند. ولی اشکال در این است که طرائق جمع طریقه است نه طرق چنانکه المیزان نیز متذکر است. و آن

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۱۲

در قرآن بمعنی راه معمولی نیامده بلکه در مذهب و حالت بکار رفته است. بصحاح و قاموس و نهایت و اقرب مراجعه شد طریقه را راه عادی نگفته‌اند در نهج البلاغه و صحیفه سجادیه نیز یافت نشد. بنظر میاید طرائق در این آیه مثل آیه ۱۱ سوره جن و در آن «ذا» مقدر باشد یعنی بالای سر شما هفت آسمان که دارای احوال و خصوصیات مخصوص اند آفریدیم و ما از خلق غافل نیستیم و

میدانیم آن خصوصیات در زندگی مردم چه تأثیر دارد. در «سما» بند چهارم از سبع سموات سخن رفته و خصوصیات مختلف طبقات جو ذکر شده است. «وَالسَّمَاءِ وَالطَّارِقِ. وَمَا أَدْرَاكَ مَا الطَّارِقُ. النَّجْمُ الثَّاقِبُ» طارق: ۱-۳. طارق بنا بر معنای اولی بمعنی کوبنده و ضارب است و نیز بکسیکه در وقت شب میاید و هکذا بستاره صبح گفته میشود در نهج البلاغه خطبه ۲۲۲ فرموده: «طارق طرقتا بملفوفه فی وعائها» یعنی شبروی در شب نزد ما آمد با حلوائی در ظرفش. در اینکه مراد از طارق در آیه فوق ستاره است شکی نیست زیرا در ما بعد فرموده: «النَّجْمُ الثَّاقِبُ» ولی چرا بستاره طارق گفته شده آیا از این جهت است که در شب میاید و ظاهر میشود؟ بعقیده بیشتر اهل تفسیر: بلی. ناگفته نماند: دانشمندان نجوم عقیده دارند سحابی‌های آسمان بطور مار پیچی بهم می‌پیچند، در اثر آن ثقلی در مرکز سحابی تولید میشود، بالتبلیغ ذرات آن در مرکز سحابی یکدیگر را میکوبند، همان کوبیدن سبب اشتعال میشود، این اشتعال بتدریج بطرف بیرون حرکت میکند و ابتداء بصورت نور قرمز و ضعیف دیده میشود، سپس بر شدت اشتعال افزوده و نور مؤاج سفید آن آسمانرا شکافته بزمین میرسد و در هوا بمسیر خود ادامه میدهد و خلاصه تشکیل

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۱۳

یک ستاره با سه مرحله طوق و نجم (که بمعنی ظهور است) و ثقب پایان مییابد. این است که قرآن بدان سه مرحله در این سه آیه اشاره فرموده است. (استفاده از تفسیر پرتوی از قرآن) این مطلب شاید با آیات بعدی که درباره معاد و قیومیت خداست بهتر سازش داشته باشد از آنچه پیشینیان فرموده‌اند.

طری: ج ۴، ص: ۲۱۳

طری: تازه. راغب گفته: «غَضًّا جدیداً» «وَهُوَ الَّذِي سَيَّخَرَ الْبَحْرَ لِتَيَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا» نحل: ۱۴. ایضا آیه «وَمِنْ كُلِّ تَأْكُلُونَ لَحْمًا طَرِيًّا» فاطر: ۱۲. در جوامع الجامع فرموده: قید طری برای آنست که ماهی را باید تازه بتازه خورد و گرنه فاسد میشود. بنظرم مراد از تازه بودن لذیذ و مفید بودن است که بعد از مدتی لذت و فایده اولی را نخواهد داشت. این لفظ تنها دو بار در قرآن آمده است.

طس: ج ۴، ص: ۲۱۳

طس: «طس تِلْكَ آيَاتُ الْقُرْآنِ وَكِتَابٍ مُبِينٍ» نمل: ۱. این کلمه در اول سوره نمل واقع شده است، بنظر نویسنده کتاب دیوان دین که در «اب» و غیره از آن نام برده‌ایم این دو حرف (ط-س) اشاره است بحکایتهای سوره نمل که عبارت‌اند از: ۱- حکایت موسی و طور. ۲- حکایت سلیمان و طیر. ۳- حکایت سلیمان و طیور. ۴- حکایت سلیمان و هدهد. ۵- حکایت طیر و ملکه سباء. گویا (س) بطور کلی اشاره به سلیمان و موسی و سباء و (ط) اشاره به طیر میباشد. و این حکایات همه در سوره نمل واقع‌اند، در «ص» و «حامیم» راجع باین مطلب سخنی گفته شده بقیه مطلب در «عسق» است.

طسم: ج ۴، ص: ۲۱۳

طسم: «طسم. تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ» شعراء: ۱ و ۲. «طسم. تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ» قصص: ۱ و ۲. این لفظ فقط دو بار در اول سوره شعراء و قصص آمده است رجوع شود به «عسق».

طعم: ج ۴، ص: ۲۱۳

طعم: (بر وزن فلس) طعام خوردن. «طعم طعاما و طعاما: اكله». و نیز

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۱۴

بمعنی مزه آمده مثل شوری و شیرینی. «فَإِذَا طَعِمْتُمْ فَانْتَشِرُوا» احزاب: ۵۳. پس چون در خانه رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ طعم خوردید متفرق شوید. «وَأَنْهَارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهُ» محمد: ۱۵. طعم در این آیه بمعنی مزه است. بنظر بعضی طعم در آشامیدن نیز بکار می‌رود آیه «فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّي وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّي إِلَّا مَنْ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِ» بقره: ۲۴۹. را شاهد آورده‌اند که طالوت بلشکریان خویش گفت: هر که از آن نهر بنوشد از من نیست و هر که نوشد از من است. میشود آیه «وَلَا طَعَامٌ إِلَّا مِنْ غَشْلِينَ» حاقه: ۳۶. را نیز شاهد آورد بنا بر آنکه غسلین چرک و مایع است. ولی طبرسی رحمه الله «لَمْ يَطْعَمْهُ» را چشیدن معنی کرده و در کتب لغت آمده: «طعم الشيء طعاما: ذاقه» معنی آیه چنین میشود: هر که آنرا نچشد از من است. المیزان و المنار نیز چشیدن گفته‌اند. علی هذا «إِلَّا مَنْ اغْتَرَفَ» استثنا است از «فَمَنْ شَرِبَ» یعنی: هر که از آن بنوشد از من نیست مگر کسیکه با دست بخورد. و هر که از آن نچشد از من است. وجود «مَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ» ... میان مستثنی و مستثنی منه معنی کلام را عوض کرده، اگر آن نبود معلوم میشد که نوشندگان از طالوت نیستند و با دست خوردگان از او هستند ولی با ملاحظه جمله فوق لشکریان سه گروه میشوند: خوردگان. نچشندگان. با دست خوردگان. گروه سوم از گروه اول خارج شده‌اند ولی دخولشان بگروه دوم معلوم نیست. و محتمل بود که در جنگ استقامت نکنند. (از المیزان). و در آیه ... «إِلَّا مَنْ غَشْلِينَ» ظاهرا نظر بغدائیت آنست نه به مایع بودن بدلیل آنکه در آیه بعدی فرموده: «لَا يَأْكُلُهُ إِلَّا الْخَاطِئُونَ» و گرنه «لا یشربه» می‌آمد. ولی در آیه: «لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوا إِذْ مَا اتَّقَوْا» ... مائده: ۹۳. اگر راجع بعدم جناح در خمر قبل

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۱۵

از تحریم باشد، آنوقت طعم در نوشیدن بکار رفته است. طبرسی در تفسیر آن فرموده: این کلمه باکل و شرب هر دو صالح است. ظاهرا «طَعِمُوا» را بمعنی چشیدن گرفته چنانکه اختیار المیزان نیز همان است ولی در تفسیر اهل بیت علیهم السلام بطعام حلال معنی شده است. در مفردات و نهاییه نقل شده که رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ درباره آب زمزم فرموده‌اند: «أَنْهَا طَعَامٌ طَعْمٌ وَ شَفَاءٌ سَقْمٌ» آن طعام خوردنی و شفای مرض است. ابن اثیر گوید: یعنی آبش شخص را سیر میکند.

طعام؛ ج ۴، ص: ۲۱۵

اشاره

طعام: مصدر است بمعنی طعام خوردن چنانکه در «طعم» گذشت و نیز بمعنی خوردنی است «وَ إِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَىٰ لَنْ نَصْبِرَ عَلَىٰ طَعَامٍ وَاحِدٍ» بقره: ۶۱. در قرآن مجید ظاهرا طعام بمعنای مصدری نیامده مگر در آیه «فَلْيَنْظُرْ أَيُّهَا أَزْكَىٰ طَعَامًا» ... کهف: ۱۹. که میشود گفت بمعنای مصدر است. در آیات «وَلَا يَحْضُّ عَلَىٰ طَعَامِ الْمَسْكِينِ» حاقه: ۳۴، ماعون: ۳. بنظر مجمع البیان مضاف مقدر است یعنی: «لا يحض على اطعام الطعام المسكين» کشاف بجای اطعام «بذل» مقدر کرده است. و در سوره حاقه ذیل آیه فوق گفته: در این آیه دو دلیل قوی است بر بزرگی گناه حرمان مسکین. یکی اینکه: عطف است بر کفر در آیه سابق. دیگری ذکر حَضَّ است نه فعل آن تا شخص بداند. اگر ترک تشویق دیگران بطعام مسکین اینقدر بزرگ باشد ترک اطعام او از آن بزرگتر است. نگارنده فکر می‌کردم که طعام بمعنی اطعام باشد ولی در لغت و تفاسیر پیدا نشد. ناگفته نماند گفته‌اند: لفظ طعام در گندم غلبه دارد گرچه بهر خوردنی نیز شامل است چنانکه در مفردات، و صحاح و اقرب تصریح شده و در هر سه کتاب این حدیث از ابی سعید نقل شده: «أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ بِصَدَقَةِ الْفَطْرِ صَاعًا مِنْ طَعَامٍ وَ صَاعًا مِنْ

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۱۶

شعیر» یعنی رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ در زکوة فطره امر کردند که صاعی از گندم و یا صاعی از جو باشد لفظ حدیث از

مفردات است. در نهاییه گوید: بقول بعضی مراد از طعام در حدیث گندم و بقولی خرماس است ولی خرما بهتر است که آنوقت اهل مدینه گندم کم داشتند. در قاموس معنای اولی را گندم گفته است. در المیزان فرموده: در لسان العرب هست: اهل حجاز چون لفظ طعام را اطلاق کردند از آن فقط گندم قصد کنند و خلیل گفته در کلام عالی عرب طعام فقط گندم است. «أَجَلَ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ وَ طَعَامُهُ مَتَاعًا لَكُمْ وَلِلسَّيَّارَةِ» مائده: ۹۶. درباره این آیه گفته‌اند مراد از طعام بحر حیواناتی است که بصورت مرده از دریا کنار میافتند. بقولی مراد میوه‌ها و حبوباتی است که با آب دریا بوجود می‌آیند. بقول بعضی: اگر گوئیم طعام مصدر است یعنی شکار دریا و خوردن آن هر دو حلال می‌باشد بهتر است. ولی در تفسیر اهل بیت علیهم السلام منظور از طعام بحر ماهی شور و خشکیده است که برای بعد ذخیره میشود آنوقت مراد از «صید البحر» ماهی تازه میشود. در تفسیر عیاشی از حریر از امام صادق علیه السلام نقل شده: قال «أَجَلَ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ وَ طَعَامُهُ مَتَاعًا لَكُمْ» قال: «مالحه الّذی یأکلون» و از زید شحام نقل شده که از آنحضرت درباره آیه پرسیدم فرمود: «هی الحیتان المالح و ما تزودت منه ایضا و ان لم یکن مالحا فهو و متاع». مفسران شیعه پیروی از ائمه علیهم السلام آنرا ماهی شور تفسیر کرده‌اند.

* طعام اهل کتاب و زنان آنها*؛ ج ۴، ص: ۲۱۶

اشاره

* طعام اهل کتاب و زنان آنها* آیه ذیل قابل دقت و معرکه الاراء است «الْیَوْمَ أُحِلَّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ وَ طَعَامُ الذِّیْنِ أُوتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْ وَ طَعَامُكُمْ حِلٌّ لَهُمْ وَ الْمُحْصَنَاتُ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ وَ الْمُحْصَنَاتُ مِنَ الذِّیْنِ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ» ... مائده: ۵. ظاهر آیه آنست: که مطلق طعام اهل کتاب اعم از ذبائح و غیره
قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۱۷

بر مسلمین حلال است ولی این در صورتی است که ظهور لفظ طعام در گندم نباشد چنانکه گذشت. و زنان اهل کتاب اعم از آنکه بصورت عقد دائمی باشد یا منقطع بر مسلمین حلال‌اند و نیز طعام اهل اسلام بر اهل کتاب حلال می‌باشد ولی از حلیت زنان اسلام بر اهل کتاب ذکری در آیه نیست. لازم است در اینجا از هر دو جهت بحث شود. اول: از طعام اهل کتاب باید گوشت خوک را استثناء کرد که بموجب: «حُرِّمَتْ عَلَیْكُمْ الْمَیْتَةُ وَ الدَّمُ وَ لَحْمُ الْخِزْرِ» ... مائده: ۳. گوشت خوک مطلقاً حرام است. ایضا آیات: ۱۷۳ بقره، ۱۴۵ انعام، ۱۱۵ نحل در همین زمینه است. و نیز ذبیحه‌ایکه اهل کتاب در وقت ذبح نام خدا را یاد نمیکنند از این حکم مستثنی است که بموجب «وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ» ... انعام: ۱۲۱. آن نیز حرام است باقی می‌ماند حبوبات و نظیر آنها و نیز ذبائحی که نام خدا را در آن ذکر میکنند. ناگفته نماند: اکثر اهل سنت با این آیه استدلال کرده و مطلق طعام اهل کتاب را اعم از ذبیحه و غیره حلال دانسته‌اند و بیشتر نظرشان در آیه بذبائح است ولی در روایات اهل بیت علیهم السلام وارد است که مراد از طعام در آیه شریفه گندم و حبوبات و امثال آنهاست نه ذبائح (بدون ملاحظه سند آنها). در وسائل کتاب الذبح باب ۲۶ و ۲۷ روایات زیادی در تحریم ذبیحه اهل کتاب و کفار نقل کرده از جمله در روایت قتیبه الاعشی است که امام صادق علیه السلام در جواب سؤال مردی فرمود: قیمت ذبیحه یهود و نصاری را بمال خود داخل مکن و از آن مخور که حلال بودن بواسطه ذکر نام خدا در وقت ذبح است و درباره آن فقط بمؤمن میشود اطمینان کرد. آنمرد گفت: خدا فرماید: «الْیَوْمَ أُحِلَّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ وَ طَعَامُ الذِّیْنِ أُوتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْ» فرمود: «کان ابی علیه السلام یقول

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۱۸

أَما هو الحبوب و امثالها». . ایضا در روایت ۴۶ باب ۲۷ از حضرت صادق علیه السلام نقل شده که درباره آیه ما نحن فيه فرمود: «عنی بطعامهم هنا الحبوب و الفاکهه غیر الذبائح الذین یذبحون فانهم لا یدکرون اسم الله علیها» . . . و نیز در آن دو باب هست که اگر اهل کتاب وقت ذبح نام خدا را ذکر کنند از ذبائح آنها بخور و مضمون بعضی دیگر آنست که از ذبائح آنها مخور خواه نام خدا را ذکر کنند یا نه. و نیز هست که نصاری بجای نام خدا «باسم المسیح» میگویند. و نیز هست: علی علیه السلام بمنادی خود دستور میداد که روز عید قربان در کوفه ندا میکرد: قربانیهای شما را یهود و نصاری ذبح نکنند و فقط مسلمانان ذبح کنند. علی هذا با این همه روایات نمیشود گفت: مراد از طعام در آیه مطلق طعام است و شامل ذبائح نیز میشود، مؤید دیگر آنست که ظهور طعام آنگاه که بی قرینه باشد در حیوانات است. صاحب المنار طعام را اعم گرفته و بشیعه در این باره شدیداً تاخته و المیزان کلام او را نقل و رد کرده است رجوع شود بالمیزان. با وجود این، بعضی از فقهاء شیعه باستناد ظاهر آیه و روایات طعام را اعم گرفته شامل ذبائح هم دانسته و بحلیت ذبیحه اهل کتاب فتوی داده‌اند. در مجمع البیان ذیل آیه فوق فرموده: اکثر فقها و مفسران گفته‌اند مراد از طعام ذبائح اهل کتاب است، جماعتی از اصحاب ما نیز بر این عقیده‌اند. شهید علیه الرحمه در لمعه فرموده: جماعتی قائل اند که در صورت شنیدن تسمیه اهل کتاب ذبیحه آنها حلال است و دیگران ذبیحه غیر مجوسی را مطلقاً حلال دانسته‌اند و بآن روایات صحیحی هست که معارض بمثل و محمول بر تقیه یا محمول بر ضرورت‌اند. علامه رحمه الله در مختلف پس از نقل اینکه مشهور در نزد فقهاء شیعه حرمت ذبیحه مطلق کفار است فرموده:

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۱۹

صدوق در مقنع گفته: ذبیحه کسی را که در دین تو نیست نخور و نیز ذبیحه یهود و نصاری و مجوس را مخور مگر آنکه بشنوی که وقت ذبح خدا را یاد میکنند در آنصورت باسی در خوردن ذبیحه آنها نیست ... و از ابی عقیل نقل میکند که بصید یهود و نصاری و ذبایحشان باکی نیست ولی صید و ذبیحه مجوس را نمیشود خورد. نگارنده گوید: چنانکه از شرح لمعه نقل شد درباره حلیت ذبیحه یهود و نصاری اخبار صحیحی داریم ولی مشهور بحرمت فتوی داده‌اند. زنان اهل کتاب مسئله دوم راجع بآیه ما نحن فيه، زنان اهل کتاب‌اند که فرمود: «وَالْمُحْصِنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ» و ظهور آن در حلیت نکاح زنان اهل کتاب است اعم از آنکه بطور دائم باشد یا منقطع. در المیزان فرموده: لسان آیه «الْيَوْمَ أَجِلُّ لَكُمْ» ... لسان امتنان و مقام، مقام تخفیف و آسان گرفتن است. یعنی: ما با تخفیف و تسهیل در بر داشتن حرمت نکاح زنان اهل کتاب بشما منت می‌نهم چون آنها از سایر نامسلمانها بشما نزدیکتراند که بتوحید و نبوت اذعان دارند و تقید «أُوتُوا الْكِتَابَ» با قید «مِنْ قَبْلِكُمْ» نیز مشعر باین مطلب است ... بهر حال چون آیه در مقام امتنان و تخفیف است قابل نسخ نیست و آیه «وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتَّى يُؤْمَنَّ» بقره: ۲۲۱. و آیه «وَلَا تُمَسِّكُوا بِعَصَمِ الْكُوفِرِ» ممتحنه: ۱۰. نمیتواند آنرا نسخ کند. و آنگهی آیه «وَلَا تَنْكِحُوا» در سوره بقره است و آن اولین سوره مفصله است که در مدینه قبل از مائده نازل شده و آیه «لَا تُمَسِّكُوا» نیز که جزء سوره ممتحنه است در مدینه پیش از فتح مکه و نیز پیش از مائده نازل گشته. وجهی نیست که بگوئیم سابق لاحق را نسخ میکند مضافاً بر اینکه روایت شده: مائده آخرین سوره‌ای است که بر پیامبر صلی الله علیه و آله نازل گشته و آنچه در پیش بوده

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۲۰

نسخ کرده و چیزی آنرا نسخ نموده است ... پس از همه اینها، آیه بر حلیت زنان اهل کتاب تصریح میکند بی آنکه قید دوام یا انقطاع در بین باشد مگر مهر و احصان که در ذیل آیه آمده است. محل حاجت از المیزان تمام شد. نگارنده گوید: در ظهور آیه شکی نیست ولی لازم است مطلب از دو جهت بررسی شود: یکی درباره تألیف میان این آیه و دو آیه گذشته و دیگر درباره روایات که مخالف یا موافق آیه‌اند. اما در خصوص دو آیه، باید دانست آیه «لَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ» ... ظاهراً ربطی باین آیه ندارد و درباره مشرکان و بت پرستان است که در قرآن باهل کتاب کافر و فاسق و ظالم و غیره اطلاق شده ولی مشرک اطلاق نشده بلکه

همه جا از مشرکان جدا آمده‌اند مثل: «مَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَلَا الْمُشْرِكِينَ أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ» ... بقره: ۱۰۵. «لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ مُنْفَكِينَ» بینه: ۱. «إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ فِي نَارِ جَهَنَّمَ» بینه: ۶. صریح‌ترین آیه در شرک اهل کتاب بنظر من این آیه است: «اتَّخَذُوا أَحْبَابَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ» توبه: ۳۱. ولی این آیه و آیات دیگر آنها را در ردیف بت پرستان قرار نمیدهد بطوریکه لفظ مشرک و مشرکون شامل هر دو فریق شود. اهل کتاب از نظر واقع مشرک‌اند ولی قرآن آنها را اهل کتاب نامیده و مشرک و مشرکون (بصیغه اسم فاعل) یاد نکرده بلکه جدا آورده است. هم‌کذا در آیات «وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ» ... بقره: ۲۲۱. «إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ» توبه: ۲۸. «بِرَاءَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ» توبه: ۱. اگر درست توجه کنیم خواهیم دید که منظور فقط

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۲۱

بت پرستان‌اند نه آنها و اهل کتاب. علی هذا وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ ... فقط نکاح زنان مشرک را تحریم میکند و ربطی ظاهراً باهل کتاب ندارد. آنانکه مشرکات را اعم دانسته‌اند جوابشان روشن شد. در این باره حدیثی هست که خواهد آمد. اما آیه وَلَا تُمْسِكُوا بِعِصَمِ الْكُوفِرِ ... بنظر ما این آیه نیز در بیان مطلب دیگری است. صدر آیه چنین است: ای اهل ایمان اگر زنان مهاجر که مؤمن‌اند پیش شما آیند راجع بایمان آنها تحقیق کنید اگر ثابت شد که ایمان دارند آنها را بسوی کفار بر نگردانید که آنها بکفار و کفار بآنها حلال نیستند. و کافران مهریکه بزنان داده‌اند بآنها بر گردانید و عیب ندارد که شما چنین زنان را نکاح کنید. تا میرسد، و لَا تُمْسِكُوا بِعِصَمِ الْكُوفِرِ وَ سَأَلُوا مَا أَنْفَقْتُمْ وَ لَيْسَ لَكُمْ أَنْفَقُوا ذَلِكَمُ حُكْمُ اللَّهِ ... ظهور «لَا تُمْسِكُوا» در این است که اگر مردی مسلمان شد زن کافر را ترک کند و نگاه ندارد یعنی علقه و زوجیت کافر را نگاه ندارید و مهریکه باو داده‌اید از کفار بخواهید و اگر زنان کفار اسلام آوردند، کفار هم مهریکه بزنان داده‌اند بخواهند ولی حقی در زن ندارند. گرچه در آیه کوفار آمده و آن باهل کتاب نیز شامل است ولی میشود اطمینان کرد که منظور زنان مشرک‌اند نه اهل کتاب زیرا آیه در بیان آنهاست و راجع بزنان مشرک که علی رغم شوهرانشان در کفر می‌ماندند و زنانیکه ایمان می‌آوردند، میباشد. و آنگهی آیه در ابقاء نکاح کوفار است نه در عقد ابتدائی، بالاتر از همه آیه «الْيَوْمَ أُحِلَّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ» در مقام امتنان و تخفیف است و آن مخالف نسخ است و نیز نزول آن پس از نزول «لَا تُمْسِكُوا» ... است و نمیشود سابق لاحق را نسخ کند. این احتمال هم هست که «لَا تُمْسِكُوا بِعِصَمِ الْكُوفِرِ» را بدون در نظر گرفتن مورد آن بعموم حمل کرده و بگوئیم

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۲۲

مطلق امساک علقه زوجیت کافر حرام است خواه ابتدائی باشد یا ابقائی، خواه مشرک باشد یا از اهل کتاب. ولی در این صورت عقد انقطاعی از آن خارج نیست.

از نظر روایات؛ ج ۴، ص: ۲۲۲

روایات اهل بیت علیهم السلام در این زمینه دو دسته است: دسته اول دلالت بر جواز دارند و دسته دیگر بعدم یا ناپسند بودن آن. ۱- در روایت ابو مریم انصاری هست که: «سئلت ابا جعفر علیه السلام عن طعام اهل الكتاب و مناكحتهم حلال هو؟ قال نعم قد كانت تحت طلحة يهودية». ۲- در حدیث محمد بن مسلم آمده که: «عن ابي جعفر عليه السلام قال سئلته عن نكاح اليهودية و النصرانية؟ فقال لا بأس به اما علمت انه كانت تحت طلحة بن عبيد الله يهودية على عهد النبي صلى الله عليه و آله». ۳- در روایت معاویه بن وهب از حضرت صادق علیه السلام هست، در خصوص مردیکه زن یهودی یا نصرانی را تزویج میکند فرمود: وقتیکه زن مسلمان

پیدا کرد یهودی و نصرانی را چه میکنند؟! گفتم: دلش میخواهد. فرمود: اگر چنین کند پس آن زن را از شرب خمر و خوردن گوشت خوک نهی کند. بدان او را در دینش غضاظتی است. روایاتی که دلالت بر تحریم دارند بعضی از آنها بقرار ذیل است: ۱- زراره گوید: از امام باقر علیه السلام از آیه: «وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ سَوَّالٌ كَرَّمٌ فرمود: آن منسوخ است با «وَلَا تُمَسِّكُوا بِعَصَمِ الْكُوفِرِ». روایت بنا بر آنکه ابراهیم بن هاشم ثقه باشد صحیح است. و فقها، قول او را تلقی بقبول کرده‌اند و آنکهی از تفسیر قمی روشن است که علی بن ابراهیم پدرش ابراهیم را توثیق فرموده است. (ابراهیم بن هاشم از بزرگان امامیه است). در المیزان ذیل این روایت فرموده این مشکل است زیرا که آیه «لَا تُمَسِّكُوا بِعَصَمِ الْكُوفِرِ» از آیه «وَالْمُحْصَنَاتُ نازل شده، قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۲۳

و جایز نیست ناسخ پیش از منسوخ باشد مضافاً بر اینکه روایت شده سوره مائده ناسخ است نه منسوخ... و دلیل بر عدم نسخ آن روایت جواز متعه است که گذشت و اصحاب بآن عمل کرده‌اند و در آیه متعه گذشت که متعه نکاح است. بلی اگر گفته شود: «لَا تُمَسِّكُوا» مخصص مقدم است. بوسیله آن نکاح دائم از اطلاق «وَالْمُحْصَنَاتُ» خارج میشود که دلالت بر نهی از امساک علقه دارد و آن منطبق بر نکاح دائم است. آری میشود آیه «لَا تُمَسِّكُوا» را مخصص مقدم دانست. ۲- در روایت محمد بن مسلم هست از امام باقر علیه السلام از نصاری عرب پرسیدم که ذبائحشان را میشود خورد؟ فرمود: علی علیه السلام از ذبائح و شکار و نکاحشان نهی میکرد. از اینگونه روایات بسیار است و ما آنها را از وسائل نقل کردیم.

طعن: ج ۴، ص: ۲۲۳

طعن: زدن با نیزه... بطور استعاره در عیگوتی و عیب گرفتن بکار می‌رود (راغب). «وَإِنْ نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ وَطَعَنُوا فِي دِينِكُمْ فَقَاتِلُوا إِنَّهُمْ أَلْفُ الْكُفْرِ... توبه: ۱۲. اگر پیمان خویش را شکستند و در دینتان عیب گرفتند با پیشوایان کفر بکنید. این کلمه فقط دو بار در قرآن آمده است: توبه: ۱۲، نساء: ۴۶.

طغیان: ج ۴، ص: ۲۲۳

طغیان: تجاوز از حدّ. «طغی طغیاناً: جاوز القدر و الحدّ». راغب آنرا تجاوز حدّ در گناه میدانند و در طغیان آب استعاره گفته است. طبری فرموده: طغیان از «طغی الماء یطغی» بمعنی تجاوز از حدّ است. در قرآن فقط در طغیان آدمی و طغیان آب بکار رفته است. و نیز در توزین مثل: «أَلَا تَطْعَمُونَ فِي الْمِيزَانِ» رحمن: ۸. بنظر نگارنده معنی آن مطلق تجاوز از حدّ است و آن با گناه و طغیان آب و غیره تطبیق میشود که گناهکار از حد خویش تجاوز کرده و گرنه حدّ او انسانیت و نیکو کاری است. «أَذْهَبَ إِلَيَّ فِرْعَوْنُ إِنَّهُ طَغَى» طه: ۲۴. «إِنَّا لَمَّا طَغَى الْمَاءُ حَمَلْنَاكُمْ فِي الْجَارِيَةِ» حاقه: ۱۱.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۲۴

«وَنُحَوفُهُمْ فَمَا يَزِيدُهُمْ إِلَّا طُغْيَانًا كَبِيرًا» اسراء: ۶۰. طغوی: اسم است از طغیان چنانکه در مفردات و قاموس گفته است «كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِطَغْوَاهَا» شمس: ۱۱. ثمود بواسطه طغیانیکه داشت پیامبر خدا را تکذیب کرد. طاغیة: اسم فاعل است از طغیان. «فَأَمَّا ثَمُودُ فَأُهْلِكُوا بِالطَّاغِيَةِ» حاقه: ۵. مجمع آنرا مصدر گفته مثل عافیة یعنی ثمود بسبب طغیانش هلاک شد ولی ظاهر آنست که مراد از آن صاعقه طاغیه باشد که از حدّ گذشت و نابودشان کرد، در آیه ما بعد فرموده: «وَأَمَّا عَادُ فَأُهْلِكُوا بِرِيحٍ صَرْصَرٍ عَاتِيَةٍ» لفظ «بریح» قرینه است که مراد از طاغیه، صاعقه است زیرا قرآن در صدد بیان عذابی است که هلاکشان کرد. بقیة مطلب در «ثمود» دیده شود. «وَقَوْمَ نُوحٍ مِنْ قَبْلِ إِيَّاهُمْ كَانُوا هُمْ أَظْلَمَ وَأَطْغَى» نجم: ۵۲. بنظرم «أَطْغَى» ذکر عام بعد از خاص است که طغیان اعم از ظلم است. «وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَانًا وَكُفْرًا» مائده: ۶۴. در این آیه ذکر خاص بعد از عام است که کفر اخصّ از طغیان میباشد.

طاغوت؛ ج ۴، ص: ۲۲۴

طاغوت: این کلمه هشت بار در قرآن کریم آمده و مراد از آن خدایان دروغین و مردمان متجاوز و طاغی است مثل: «يُرِيدُونَ أَنْ يُتَحَاكَمُوا إِلَى الطَّاغُوتِ» نساء: ۶۰. و مثل «فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ» ... بقره: ۲۵۶. آن در اصل مصدر است و قبل از اعلال طغیوت (بفتح طا، غ) بود مثل رغبت، رهبت، رحمت. سپس یاء بجای غین آمد و بواسطه تحرک و انفتاح ما قبل مبذل بالف شد. دلیل مصدریت آن صحت اطلاقش بمفرد و جمع است. (مجمع). گرچه اصل آن مصدر است ولی بجای فاعل یعنی طاغی بکار می‌رود. راغب گوید: طاغوت عبارت است از هر متجاوز و هر معبود جز خدای و در واحد و جمع استعمال می‌شود.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۲۵

در آیه «فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ» آنرا شیطان، کاهن، ساحر، طاغیان انس و جن، بت‌ها، هر معبود دروغین گفته‌اند، قول اول از امام صادق علیه السلام نیز مروی است و نیز آن در آیه بمعنی جمع است.

طفیء؛ ج ۴، ص: ۲۲۵

طفیء: خاموش شدن. «طفا السراج: ذهب لهبه». اطفاء: خاموش کردن «يُرِيدُونَ أَنْ يُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَيَأْبَى اللَّهُ إِلَا أَنْ يُنِيمَ نُورَهُ» ... توبه: ۳۲. آیه درباره اهل کتاب است خداوند آنها را که میخواستند با القاء شبهه و غیره نبوت حضرت رسول صلی الله علیه و آله را باطل کنند بشخصی تشبیه کرده که می‌خواهد با پف دهان نور عظیمی را خاموش کند هکذا در آیه «يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ» ... صف: ۸. که آن نیز درباره اهل کتاب است. آیه: «كَلِمًا أَوْ قَدْوًا نَارًا لِلْحَرْبِ أَطْفَأَهَا اللَّهُ» مائده: ۶۴. ایضا درباره اهل کتاب میباشد. از این ماده فقط سه صیغه فوق در کلام الله یافته است.

طفف؛ ج ۴، ص: ۲۲۵

طفف: «وَيُلِّ لِلْمُطَفِّفِينَ. الَّذِينَ إِذَا أَكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ» مطفین: ۱ و ۲. تطفیف بمعنی کم کردن پیمانانه و وزن است (اقرّب و جوامع الجامع) تطفیف بمعنی چیز قلیل است گویا چون کم کردن در پیمانانه و وزن نسبت باصل جنس قلیل است لذا از طفف آمده. یعنی وای بر کم فروشان، چون از مردم اخذ کیل کنند تمام میگیرند و چون برای فروختن بآنها پیمانانه و وزن نمایند کم کنند. آیه دوم معنای تطفیف است و آیه اول با ملاحظه دوم خلق بدی را مجسم میکند و گرنه به تنهایی کار بدی نیست و اکتیال بمعنی اخذ کیل است، چون رسول خدا صلی الله علیه و آله وارد مدینه شدند مردم آن از بدترین مردم در پیمانانه بودند و چون آیه نازل شد پیمانانه را درست کردند بنا بر این سوره مطفین مدنی است. در مجمع مکی و مدنی بودن آنرا مختلف فیه نقل کرده است این لفظ فقط یکبار در قرآن یافته است.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۲۶

طفق؛ ج ۴، ص: ۲۲۶

طفق: شروع کردن. و آن مختص باثبات است و «ما طفق» گفته نمیشود «رُدُّوهَا عَلَيَّ فَطَفَقَ مَسِيحًا بِالسُّوقِ وَالْأَعْنَاقِ» ص: ۳۳. یعنی آنها را نزد من برگردانید پس شروع کرد بدست کشیدن بر ساقها و گردنهای آنها. «وَ طَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ» اعراف: ۲۲. طه: ۱۲۱. شروع کردند بر عورت خویش از برگ درختان باغ می‌چسباندند. این لفظ تنها سه بار در قرآن یافته است.

طفل؛ ج ۴، ص: ۲۲۶

طفل: بچه. راغب گوید: طفل تا وقتی گفته میشود که فرزند، بدنش نرم باشد. در مجمع فرموده: «الطُّفْلُ: الصَّغِيرُ مِنَ النَّاسِ» در اقرب گوید: بکوچک هر چیز طفل گویند «هو یسعی لی فی اطفال الحوائج» یعنی او در حاجتهای کوچک برای من تلاش میکند. قاموس نیز معنی اولی آنرا مثل اقرب گفته است. «وَنُقِرُّ فِي الْأَرْحَامِ مَا نَشَاءُ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا» حج: ۵. طفل در واحد و جمع بکار میرود که آن اسم جنس و در اصل مصدر است در آیه «أَوِ الطُّفْلِ الَّذِينَ لَمْ يَظْهَرُوا عَلَىٰ عَوْرَاتِ النِّسَاءِ» نور: ۳۱. و نیز در آیه فوق جمع بکار رفته است. بعضی در آیه اول «نخرج کل واحد منکم» گفته‌اند. جمع آن اطفال است «وَإِذْ بَلَغَ الْأَطْفَالَ مِنْكُمُ الْحُلُمَ فَلْيَسْتَأْذِنُوا» نور: ۵۹. این کلمه فقط در آیات فوق و آیه ۶۷ غافر آمده است. در نهاییه گفته: طفل بمعنی بچه است بر پسر و دختر و جمع اطلاق میشود.

طلب؛ ج ۴، ص: ۲۲۶

طلب: خواستن. گرفتن راغب آنرا جستجو از وجود شیء گفته است «أَوْ يُضَيِّحَ مَاؤَهَا غَوْرًا فَلَنْ تَسْتَطِيعَ لَهُ طَلَبًا» كهف: ۴۱. یا آبش در زمین فرو رود دیگر ابدًا بطلب و اخذ آن راهی نیابی. درباره: «يُعْشَىٰ اللَّيْلَ اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَيْثًا» اعراف: ۵۴. به «حث» و درباره «ضَعَفَ الطَّالِبُ وَالْمَطْلُوبُ» حج: ۷۳. به «ذباب» رجوع شود.

طالوت؛ ج ۴، ص: ۲۲۶

طالوت: نام فرماندهی است که بر بنی اسرائیل از طرف خدا بواسطه

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۲۷

بعضی از پیامبران آنها، تعیین گردید. نامش دو بار در قرآن مجید آمده است «أَلَمْ تَرَ إِلَى الْمَلَأِ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَىٰ إِذْ قَالُوا لِنَبِيِّهِمْ لَهُمْ ابْعَثْ لَنَا مَلِكًا نَقَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ... وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ اللَّهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ مَلِكًا ... فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوتُ بِالْجُنُودِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرٍ» بقره: ۲۴۶ تا ۲۴۹. مجمل قصه او در قرآن در آیات فوق بقرار ذیل است: گروهی از بنی اسرائیل پیامبرشان گفتند پادشاه و فرماندهی برای ما تعیین کن تا تحت فرمان او در راه خدا جهاد کنیم. فرمود: شاید در صورت وجوب قتال از آن سر پیچید. گفتند: چرا جنگ نمی کنیم حال آنکه از دیارمان رانده و از فرزندانمان دور افتاده ایم ... پیامبرشان گفت: خداوند طالوت را برای شما فرمانده معین کرده، گفتند: از کجا او لیاقت این کار را دارد؟! ما باین کار از او سزاوارتریم. و او ثروتمند هم نیست! پیامبر فرمود: خدا او را بر گزیده و او را از حیث وجود و بدن توانا و از حیث دانش وسعت داده است ... و دلیل حکومت او آنست: تابوت عهد که شما را در آن آرامش است از جانب خدا و شامل یادگاری از آل موسی و آل هارون است پیش شما آید (و چون تابوت عهد را دیدند بحکومت طالوت خاضع شدند). طالوت با لشکریان خویش برای جهاد بیرون شد و در نهی لشکریان خویش را امتحان کرد. بالاخره در جهاد پیروز شد و داود که جزء لشکریان او بود، جالوت فرمانده دشمن را کشت. در مجمع فرموده: طالوت از اولاد بنیامین بن یعقوب بود، نه از خانواده نبوت بود و نه پادشاهی که نبوت در خانواده لاوی بن یعقوب و حکومت در خانواده یهودا بن یعقوب بود. و طالوت را بواسطه طول قامتش طالوت گفته‌اند. ولی این در صورتی است که

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۲۸

بگوئیم طالوت عربی است راغب تصریح کرده که آن اسم عجمی است. در تورات فعلی در کتاب اول سموئیل باب ۱۰ بعد این داستان نقل شده ولی اسم فرمانده منصوب شاول است. در المنار گفته: ظاهرا طالوت معرب شاول است هر چند در لفظ از آن بعید

میباشد و گفته‌اند که طالوت لقب شاول است بواسطه طول قامتش. که در کتاب اول سموئیل هست که تمام بنی اسرائیل در طول قامت فقط بشانه او میرسیدند. ولی اعتراض شده که طالوت غیر منصرف است و این بر خلاف لقب بودن و عربیت میباشد. از محمد عبده نقل کرده که گفته: اسم او طالوت بوده در تورات بی جا شاول گفته شده و اعتمادی بر آن نیست. در مجمع فرموده: گفته‌اند اسم آن پیامبر که طالوت را معرفی کرد شمعون و بقولی یوشع بن نون و بقولی اشموئیل که با عربی اسمعیل است، بود و قول اخیر از حضرت باقر علیه السلام مروی است. المنار: یوشع بودن را انکار کرده که قضیه در عصر داود بوده و یوشع در زمان موسی زندگی میکرده است. عیاشی از حضرت صادق علیه السلام نقل کرده: پادشاه در آن زمان قشون را اداره کرده و لشکر کشی میکرد و پیغمبر امر او را اقامه کرده و از خداوند خیر میداد. کوتاه سخن آنکه: بنی اسرائیل در عهد سموئیل که همان اسمعیل باشد سر از شریعت موسی بر تافتند در نتیجه زبون و ضعیف شدند، فلسطینیان بر آنها حمله کرده از دار و دیارشان آنها را بیرون راندند و ظاهرا فرزندانشان را باسارت گرفتند «أُخْرِجْنَا مِنْ دِيَارِنَا وَأَبْنَانَا» آنها چاره‌ای جز جنگ نداشتند، لذا از اسمعیل خواستند فرماندهی بر آنها نصب کند و او طالوت را تعیین نمود، آمدن صندوق عهد سبب شد که حکومت او را بپذیرند و او در لشکر کشی خود پیروز شد «فَهَرَّ مُوَهُمُ بِإِذْنِ اللَّهِ وَقَتَلَ دَاوُدُ

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۲۹

طالوت».

طلح؛ ج ۴، ص: ۲۲۹

طلح: درخت موز «فِي سِدْرٍ مَخْضُودٍ وَ طَلْحٍ مَّنْضُودٍ» واقعه: ۲۸ و ۲۹. راغب گوید: طلح درختی است واحد آن طلحه است در صحاح و نهاییه گفته: درخت بزرگی است از جنس درختان بزرگ. در اقرب اضافه کرده که شتر آنرا میچرد در قاموس و اقرب از جمله معانی آن میوه و موز است در مجمع از ابن عباس و غیره نقل کرده که آن درخت موز است. بقولی درختی است که سایه خنک و گوارائی دارد بعضی درخت ام غیلان گفته‌اند که دارای گلهای خوب و عطر مطبوعی است. اهل سنت از علی علیه السلام نقل کرده‌اند که: مردی در محضرش «وَ طَلْحٍ مَّنْضُودٍ» خواند فرمود: طلح منضود چیست؟! آن «طلح» است چنانکه فرموده: «وَ نَخْلٍ طَلْعُهَا هَفْطِيمٌ» گفتند: آیا آنرا عوض نمیکنی؟ فرمود قرآن امروز دیگر دست خورده نمیشود، این سخن را حضرت مجتبی علیه السلام و قیس بن سعد نیز از آنحضرت نقل کرده‌اند. اصحاب ما آنرا از یعقوب روایت کرده‌اند که گوید: بحضرت صادق علیه السلام گفتیم: وَ طَلْحٍ مَّنْضُودٍ فرمود: نه و طلح منضود. بنظر نگارنده: طلح درخت موز است چنانکه در صافی و المیزان نیز اختیار کرده است و نضد بمعنی چیدن چیزی بالای یکدیگر است معنی آیه چنین است: آنها در کنار سدر مخصوصی اند بی خار یا شاخه‌اش از کثرت میوه خم شده و در کنار درخت موز بخصوصی اند که میوه‌اش رویهم چیده شده بهر حال: طلح نکره است نمیشود با موزهای دنیا قیاس کرد. این کلمه در کلام الله فقط یکبار آمده است.

طلح؛ ج ۴، ص: ۲۲۹

طلح: طلوع و مطلع بمعنی آشکار شدن است. «طَلَعَ الشَّمْسُ وَ الْكَوْكَبُ طُلُوعًا وَ مُطْلَعًا: ظهر». راغب معنای دیگر را از قبیل آمدن و رو کردن و دانستن از باب استعاره میداند. «وَ سَبَّحَ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَ قَبْلَ غُرُوبِهَا» طه: ۱۳۰.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۳۰

«سَلَامٌ هِيَ حَتَّىٰ مَطْلَعِ الْفَجْرِ» قدر: ۵. مطلع در آیه مصدر میمی و بمعنی طلوع است. و در آیه «حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَطْلَعِ الشَّمْسِ وَ جِئْتَهَا تَطَّلِعُ عَلَىٰ قَوْمٍ» ... اسم مکان و بمعنی محل طلوع شمس است. راجع باین آیه بعدا توضیح خواهیم داد. اطلاق: بمعنی ظاهر شدن و

آگاه کردن است لازم و متعدی هر دو میاید «وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ» آل عمران: ۱۷۹. یعنی خدا عادت نداشت که شما را بر غیب مطلع کند. اطلاع: از باب افتعال بمعنی آگاه شدن است. «وَلَا تَزَالُ تَطَّلِعُ عَلَى خَائِنَةٍ مِنْهُمْ» ... مائده: ۱۳. و نیز بمعنی اشراف و از بالا نگاه کردن است «قَالَ هَلْ أَنْتُمْ مُطَّلِعُونَ. فَاطَّلَعَ فَرَآهُ فِي سَوَاءِ الْجَحِيمِ» صافات: ۵۴ و ۵۵. یعنی آیا شما از جای و حال رفیق من آگاهید؟ پس سر بلند کرد و او را در وسط آتش دید. بعضی مُطَّلِعُونَ را نیز اشراف معنی کرده‌اند. در آیه: «لَوْ أَطَّلَعْتَ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتَ مِنْهُمْ فِرَارًا» کهف: ۱۸. گمان میکنم بمعنی اطلاع ناگهانی است در اقرب گوید: «اطَّلَعَ فُلَانٌ عَلَيْنَا: اتانا فجأه» یعنی اگر ناگهان و بی مقدمه بآنها نگاه میکردی حتما از ترس فرار میکردی ولی بعضی آنرا اشراف معنی کرده‌اند گرچه آن نیز درست است. در نهایت آمده: «اطَّلَعَ عَلَى الشَّيْءِ: علمه». «فَأَجْعَلْ لِي صَرْحًا لَعَلِّي أَطَّلِعُ إِلَىٰ إِلَهِ مُوسَىٰ» قصص: ۳۸. در جوامع الجامع، اطلاع را بالا رفتن معنی کرده یعنی برای من بنای بلندی بساز تا بطرف خدای موسی بالا روم. این مطلب در نهایت نیز ذکر شده است. «نَارُ اللَّهِ الْمَوْقُودَةُ. الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْأَفْجِدَةِ» همزه: ۶ و ۷. ناگفته نماند: اشراف نوعا توأم با تسلط است بنظر میاید مراد از «تَطَّلِعُ» تسلط و استیلا یعنی: آتش افروخته خدا که بر دلها چیره شود. و احتمال دارد که بمعنی بروز و آشکار شدن باشد یعنی بر روی قلبها آشکار میشود و آن ظاهرا سر زدن از قلبهاست با بالا رفتن ضربان

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۳۱

آنها بطور شدید. عبارت دیگر آتش افروخته خدا که از قلوب اهل آتش زبانه میکشد. «حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَطْلِعَ الشَّمْسِ وَخِذَا تَطَّلِعُ عَلَىٰ قَوْمٍ» ... کهف: ۹۰. مراد از مطلع الشمس طرف مشرق است که ذو القرنین در مسافرت دوم بطرف شرق کشور خویش برای خواباندن شورش بدویان رفت. و گرنه محلی در زمین نیست که آفتاب از آنجا خارج شود و زمین با آفتاب در حدود صد و پنجاه میلیون کیلومتر فاصله دارد و مشرق و مغرب اعتباری است باعتبار ظهور و غروب آفتاب. طلوع: چنانکه گفته شد بمعنی بروز است بهمین مناسبت بمیوه و غنچه و گل طلع گفته میشود که از درخت ظاهر میشود. «وَمِنَ النَّخْلِ مِنَ طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ» انعام: ۹۹. از درخت خرما از میوه‌اش خوشه‌های نزدیک بهم یا سهل الاخذ رویانندیم. ایضا «وَالنَّخْلَ بَاسِقَاتٍ لَهَا طَلْعٌ نَضِيدٌ» ق: ۱۰. در مجمع فرموده: طلع اولین ظهور میوه خرماست. این کلمه چهار بار در قرآن بکار رفته، سه بار در میوه خرما چنانکه در دو آیه گذشت همچنین آیه: «وَزُرُوعٍ وَنَخْلٍ طَلْعُهَا هَضِيءٌ» شعراء: ۱۴۸. و آیه: «طَلْعُهَا كَأَنَّهُ رُؤْسُ الشَّيَاطِينِ» صافات: ۶۵. درباره درخت زقوم است در اقرب علاوه از میوه آنرا چیزیکه مانند دو نعل رویهم از درخت خرما میروید معنی کرده است.

طلاق: ج ۴، ص: ۲۳۱

طلاق: جدائی. در اقرب الموارد گوید: «طلقت المرءة من زوجها: بانت» ایضا بمعنی طلاق دادن (کنار کردن زوجه) آمده در جوامع الجامع فرموده: طلاق بمعنی تطلیق است مثل کلام و سلام بمعنی تکلیم و تسلیم. آیه: «وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ» ... بقره: ۲۲۷. و «الطَّلَاقُ مَرَّتَانٍ» بقره: ۲۲۹. بمعنی ثانی است انطلاق: بمعنی رفتن و گشاده رویی و روانی زبان است چنانکه اهل لغت گفته‌اند

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۳۲

و اینها از مصادیق معنای اول میباشند. «فَانْطَلَقَا حَتَّىٰ إِذَا رَكِبَا فِي السَّفِينَةِ خَرَقَهَا» کهف: ۷۱. یعنی: رفتند تا چون بکشتی سوار شدند آنرا سوراخ کرد. «وَإِنَّا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ وَخَرَقْنَاهُ لِتَذَكَّرَ بِهِ نَبَأَ الْأَوْلِيَاءِ وَالَّذِينَ حَرَفُوا عَنْ آيَاتِنَا وَالَّذِينَ لَا يُغْنِي عَنْهُمْ كُفْرُهُمْ وَلَا يُنْفَعُ لَهُمْ جَهَنَّمُ إِلَّا أَنْجَحْنَاهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» شعراء: ۱۳. مراد روانی زبان است در نهایت نقل شده: «افضل الايمان ان تكلم احاك و انت طليق» یعنی افضل ايمان آنست که با برادر مسلمان گشاده رو سخن گوئی. ولی این استعمال در قرآن نیست.

طلاق: ج ۴، ص: ۲۳۲

اشاره

در مجمع فرموده: طلاق باز کردن عقد نکاح است از جانب زوج بعلتی و اصل آن از انطلاق (رفتن و کنار شدن) می‌باشد. باید دانست: طلاق با آنکه سبب از بین رفتن خانواده و بموجب روایات ابغض الحلال عند الله است ولی چاره‌ای از تجویز آن نیست و وجودش از ضروریات زندگی است. آنگاه که زوجین توافق اخلاقی نداشته باشند یا علل دیگری در میان باشد یا زن یا مرد یکی از دیگری تنفر داشته باشند تحریم طلاق و عدم اجازه جدائی، موجب از بین رفتن آزادی و رفاه زن و مرد است، هیچ عقل و وجدانی بچنین محرومیت و چنین جهنم سوزان فتوی نمی‌دهد. هر قانون و دینیکه طلاق را تحریم کند بر خلاف فطرت بشر قدم بر داشته است. لذا اسلام با آنکه طلاق را مکروه میدانند آنرا امضاء کرده است. کلیسا با طلاق مخالف است و آنرا تحریم میکند ولی علی‌رغم کلیسا دادگاههای دنیای مسیحیت سالانه حکم هزاران طلاق را صادر میکنند، این نیست مگر بآنجهت که طلاق ضروری فطرت بشر است. در دین پاک اسلام اختیار طلاق بدست مرد است و زن در آن مستقل

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۳۳

نیست مگر آنکه مرد او را وکیل کند که در صورت بروز عللی خود را طلاق دهد ولی این بدان معنی نیست که زن بطور کلی در دست مرد آلت بی اراده‌ای باشد بلکه قانون و حاکم شرع میتواند در موارد بخصوصی که صلاح بداند زن را بدون اجازه مرد مطلقه کرده و از دست وی آزاد نماید. تفصیل مطلب در فقه است. درباره ازدواج و طلاق و مراعات جوانب و حقوق آندو در قرآن مجید آیات بسیاری هست و یک سوره فقط بنام طلاق است. هیچ قانونی مثل اسلام جهات این دو امر اصیل را بررسی و مراعات نکرده است.

محل: ج ۴، ص: ۲۳۳

در اینجا مناسب است درباره محل که از توابع نکاح و طلاق است بحث شود بموجب آیه: «الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَشْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ... فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدِ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَتَرَاجَعَا إِنْ ظَنَّا أَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ» ... بقره: ۲۲۹-۲۳۰. شخص اگر سه بار زنش را طلاق دهد دیگر نمیتواند او را بنکاح خویش در آورد مگر آنکه زن با مرد دیگری ازدواج کند و آن مرد او را طلاق دهد در این صورت مرد اولی میتواند او را تزویج نماید. معنی آیه: طلاق دو دفعه است پس از آن رجوع است بطور متعارف یا رها کردن زن است بعد از تمام عده پس اگر بار دیگر طلاق دهد بر مرد حلال نیست تا با شوهر دیگر ازدواج کند... علت این حکم بنا بر روایتیکه صدوق رحمه الله از امام رضا علیه السلام نقل میکند آنست که: مردان طلاق را سبک نشمرند و آنرا ملعبه نکنند و زنان بضرر نیافتند (فقیه کتاب طلاق باب ۵۷. علل الشرایع باب ۲۷۶). در تکرار ازدواج و طلاق روشن میشود که ادامه زناشویی غیر ممکن بوده و مرد زن را ملعبه قرار داده است. بنا بر این پس از طلاق سوم دیگر محلی برای رجوع

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۳۴

یا عقد جدید نمی‌ماند. در المنار گفته: پس از دو دفعه طلاق و رجوع اختیار و امتحان تمام میشود، هر گاه بار سوم طلاق دهد آنمرد ناقص العقل و الادب است. شایسته نیست زن را مانند توپ بازی در اختیار وی بگذاریم تا هر طور دلش خواست با او رفتار کند. ولی آنگاه که زن با مرد دیگری ازدواج کرد اگر او زن را برای همیشه نگاه داشت هیچ و اگر او نیز بعلی طلاق داد زن اختیار دارد با هر کس که دلش خواست ازدواج کند از جمله با شوهر اولی، اگر بدانند که در اثر مرور زمان شاید بتوانند بزناشویی ادامه

دهند «إِنْ ظَنَّا أَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ». این مسئله کاملاً طبیعی است ولی در اثر سوء استفاده بعضی از مسلمانان بصورت زنده‌ای در آمده که روح اسلام و قرآن از آن بیزار است و آن اینکه: چون مردی بزنش سه دفعه طلاق داد و پشیمان شد و خواست او را تزویج کند، سراغ یکنفر ناشناس میروند و باو چیزی وعده میکنند که زن را عقد کرده پس از مقاربت بلافاصله طلاق بدهد تا شوهر اول در تزویج او محذوری نداشته باشد با آنکه بتصریح شیعه و اهل سنت رسول خدا صلی الله علیه و آله بچنین و چنان شخص لعنت کرده و فقهاء در صحت آن عقد تردید کرده‌اند. از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل شده: «لعن الله المحلل والمحلل له» یعنی خدا بآنکه محلل واقع میشود و با آنکه برای او محلل واقع میشوند لعنت کند این حدیث در وسائل ج ۱۲ کتاب التجاره ص ۲۲۱ و در صحیح ترمذی تحت شماره ۱۱۱۹-۱۱۲۰ از علی علیه السلام و ابن مسعود منقول است و نیز در تفسیر مجمع البیان، کشف، ابن کثیر، و المنار ذیل آیه فوق نقل شده، ایضا میشود آنرا در سفینه البحار و نهایتاً ابن اثیر در ماده حلال و در الجامع الصغیر و کنوز الحقائق باب لام و سنن ابی داود کتاب نکاح باب

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۳۵

التحلیل مطالعه کرد. بنا بر این، ملعون است کسیکه زنی را بقصد حلال بودن بشوهر اولی تزویج کند و نیز شوهر اول ملعون است که برای او چنین کاری انجام شود. گذشته از این صحت چنین عقدی جای اشکال است مرحوم مجلسی در بحار پس از نقل حدیث فرموده: اکثر علماء اهل سنت ببطالان این عقد (عقدیکه مشروط بطلاق بعد از مقاربت است) رأی داده‌اند و بنا بر اصول امامیه قول ببطالان اقرب است (نقل از سفینه البحار) شیخ احمد جزایری در کتاب آیات الاحکام- قلائد الدرر- مینویسد: نکاح بشرط طلاق بعدی بقصد اینکه بر شوهر اولی حلال شود آنچه از اصحاب (علماء امامیه) نقل شده آنست که عقد و شرط هر دو باطل است. ابن رشد در بدایه المجتهد میگوید: امام مالک این عقد را فاسد ولی ابو حنیفه و شافعی صحیح گفته‌اند در کشف گفته: سفیان و اوزاعی و ابو عبیده و مالک و دیگران بعدم جواز این نکاح فتوی داده‌اند ولی آن نزد ابو حنیفه با کراهت جایز است.

طَلَّ: ج ۴، ص: ۲۳۵

طَلَّ: بفتح (ط) باران خفیف. بقولی خفیفترین باران. بقولی شبیم و بقولی بالاتر از شبیم و پائین تر از باران (اقرب الموارد) راغب آنرا اضعف المطر و طبرسی مطر صغار گفته است. مقابل آن وابل است بمعنی باران شدید «كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ أَصَابَهَا وَابِلٌ فَاتَتْ أَكْطَافَهَا ضِعْفَيْنِ فَإِنْ لَمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطَلَّ» بقره: ۲۶۵. مانند باغیکه در مکان بلندی است، بآن باران تند رسیده و میوه خود را چند مقابل داده و اگر باران تند نرسیده پس باران خفیف رسیده باز میوه داده است. آیه در بیان نتیجه انفاق در راه خداست که حتما نتیجه خواهد داد کم باشد یا زیاد. این کلمه در کلام الله مجید فقط یکبار آمده است.

طمٹ: ج ۴، ص: ۲۳۵

طمٹ: خون حیض. و ازاله بکارت. طمٹ بمعنی حائض است (راغب)

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۳۶

در مجمع فرموده: اصل طمٹ بمعنی خون حیض است «طمٹ المرثه» یعنی حائض شد. ایضا، با ازاله بکارت خونین گردید. در اقرب الموارد و غیره مس معنی شده گویند: «ما طمٹ ذلك المرتع قبلنا احد» کسی پیش از ما باین چراگاه دست نزده است. راغب آنرا استعاره میدانند. این کلمه فقط دو بار در کلام الله یافته است «لَمْ يَطْمِئُنَّ نِسٌّ قَبْلَهُمْ وَلَا جَانٌّ» رحمن: ۵۶ و ۷۴. یعنی حوریان بهشتی را پیش از شوهرانشان نه انسی خونین و ازاله بکارت کرده و نه جَنِّي. از این آیه بدست میاید که جن هم ازاله بکارت تواند کرد.

طمس: ج ۴، ص: ۲۳۶

طمس: طمس و طموس بمعنی کهنه شدن و محو شدن و نیز محو و هلاک کردن است متعدی و لازم هر دو آمده است (صحاح، قاموس، اقرب). راغب ازاله اثر بطور محو و در جوامع الجامع محو گفته است. باید دانست: ازاله اثر هم نوعی محو کردن است. «رَبَّنَا اطْمِسْ عَلَيَّ أَمْوَالِهِمْ وَ اشْدُدْ عَلَيَّ قُلُوبَهُمْ» یونس: ۸۸. یعنی خدایا اموال آنها را محو و هلاک کن و دلهایشان را سخت گردان. چون طمس عارض بر چیز است لذا با «علی» متعدی شده گوئی روی آن قرار گرفته است. «وَلَقَدْ رَمَوْهُ عَن ضَيْفِهِ فَطَمَسْنَا أَعْيُنَهُمْ» قمر: ۳۷. میهمانانش را از او خواستند در نتیجه چشمانشان را محو کردیم. آیه درباره قوم لوط است که میخواستند ملکها را که بصورت جوان بودند از دست لوط بگیرند خدا چشمانشان را محو کرد در جوامع الجامع فرمود: سر گردان ماندند درب خانه را نمیدیدند تا لوط از خانه بیرونشان کرد. و نیز گفته حتی شکاف چشم هم در صورتشان نماند. ولی ظاهراً فقط نابینا شدن مراد باشد. در آیه «فَإِذَا النُّجُومُ طُمِسَتْ» مرسلات: ۸. مراد رفتن نور ستارگان است بقرینه: «وَ إِذَا النُّجُومُ انْكَدَرَتْ» تکویر: ۲. راجع بآیه «وَلَوْ نَشَاءُ

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۳۷

لَطَمَسْنَا عَلَيَّ أَعْيُنَهُمْ» ... یس: ۶۶. در «سبقت» صحبت شد. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ آمِنُوا بِمَا نَزَّلْنَا مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَطْمِسَ وُجُوهَ فِرْزَادِكُمْ وَعَلَىٰ أَدْبَارِهِمْ أَوْ نَلْعَنَهُمْ كَمَا لَعْنَا أَصْحَابَ السَّبْتِ وَ كَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا» نساء: ۴۷. در این آیه باهل کتاب در صورت عدم ایمان یکی از دو عقوبت وعده شده: محو وجوه و بر گرداندن به قفا، و مسخ شدن مانند اصحاب سبت ولی «وُجُوهًا» که نکره آمده دلیل است که عذاب شامل همه نخواهد بود اما تهدید همگانی است زیرا که مصداق وجوه معین نیست. رجوع ضمیر جمع «نَلْعَنَهُمْ» به «وجوه» دلیل است که مراد از وجوه اشخاص است نه فقط صورتها. و این میرساند که مراد از طمس وجوه و رد بر ادبار بر گشتن صورتها بقفاها نیست. بنظر میاید: مقصود از «نَطْمِسَ وُجُوهًا فِرْزَادِكُمْ وَعَلَىٰ أَدْبَارِهِمْ» تغییر فطرت انسانیت و از بین بردن درک و فهم سعادت است چون بشر پیوسته بآینده و سعادت خویش متوجه است و اگر صورتش بقفا بر گردد بقهقری و بدبختی میرود چنانکه آیه: «وَنَقَلْنَا أَبْصَارَهُمْ كَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا بِهِ أَوْلَٰى مَرَّةً وَ نَذَرْنَاهُمْ فِي طُلُوعِ النَّهَارِ يَعْجَهُونَ» انعام: ۱۱۰. دال بر آن است. در اینصورت: عده‌ای از یهود بعد از اول گرفتار شده‌اند دیگر لازم نیست بگوئیم مراد بر گشتن صورت بقفا است و یا یهود در آینده یکی از طمس صورت یا مسخ را خواهند دید. یعنی: ای اهل کتاب بقرآن که کتاب شما را نیز تصدیق میکند تسلیم شوید پیش از آنکه صورتهای باطنی شما را بر گردانیم و درک و فهم سعادت را از شما سلب کنیم و یا مانند اصحاب سبت مسختان کنیم و یکی از این دو حتما خواهد شد «وَ كَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا» (استفاده از المیزان). بقول بعضی مراد محو آثار صورت از قبیل چشم و بینی و ابرو و غیره است که صورت مثل قفا باشد. یا

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۳۸

غرض بر گشتن صورتها به پشت سر است. و یا غرض از وجوه، بزرگان و از ادبار ناتوانان است یعنی بزرگان را مبدل بنا توانان کنیم، بقولی این امر مال آینده است و یهود پیش از قیامت یکی از طمس و مسخ را خواهد دید. ولی آنچه ما گفتیم از همه مطمئن تر است و مراد از طمس تغییر باطن و از «نَلْعَنَهُمْ» تغییر خلقت ظاهر و مسخ است و الله اعلم.

طمع: ج ۴، ص: ۲۳۸

طمع: امید. «وَالَّذِي أَطْمَعُ أَنْ يَغْفِرَ لِي خَطِيئَتِي يَوْمَ الدِّينِ» شعراء: ۸۲. در مجمع فرموده: طمع علاقه نفس است بنفع مظنون نظیر آن است امل و رجاء و نقیض آن یأس است. «وَمِنْ آيَاتِهِ يُرِيكُمُ الْبُرُوقَ حَافِيًا وَ طَمَعًا» روم: ۲۴. از جمله آیات خدا آنست که برق را بشما می‌نمایاند تا هم بترسید و هم برحمت خدا امیدوار باشید.

طامه: ج ۴، ص: ۲۳۸

طامه: «فَإِذَا جَاءَتِ الطَّامَةُ الْكُبْرَى. يَوْمَ يَتَذَكَّرُ الْأُنْسَانُ مَا سَعَى» نازعات: ۳۴ و ۳۵. طامه از نامهای قیامت است. و اصل آن غلبه و تجاوز است در مثل آمده: «جوى الوادى فطم على القرى» سیل جاری شد و قریه‌ها را زیر آب گرفت. علی هذا علت تسمیه قیامت بطامه آنست که بر هر چیز غلبه و برتری کند چنانکه بعنوان احاطه بر همه چیز فرموده: «هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ الْغَاشِيَةِ» غاشیه: ۱. که غاشیه بمعنی احاطه کننده و پوشاننده است. در نهایت اصل طم را کثرت و بزرگی گفته است: یعنی چون حادثه بزرگ که بر همه غالب است، آید آنروز انسان کار خود را یاد کند، این لفظ فقط یکبار در قرآن آمده است.

طمین: ج ۴، ص: ۲۳۸

طمین: اطمینان بمعنی سکون و آرامش خاطر است بنظر راغب آن آرامش خاطر بعد از پریشانی است «قَالُوا نُرِيدُ أَنْ نَأْكُلَ مِنْهَا وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوبُنَا» مائده: ۱۱۳. گفتند می‌خواهیم از آن بخوریم و قلبمان آرام گیرد که آمدن مانده ممکن است. «قَالَ أَوْ لَمْ تُؤْمِنُ قَالَ بَلَىٰ وَ لَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي»

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۳۹

بقره: ۲۶۰. آیه درباره سؤال حضرت ابراهیم علیه السلام است راجع بمعاینه احوال اموات. ناگفته نماند علم با شنیدن غیر از علم با دیدن است، انسان اگر بوقوع چیزی علم پیدا کرد چون برای العین آنرا ندیده آن اطمینان و آرامش را که با دیدن حاصل میشود نخواهد داشت. لذا آنحضرت گفت: ای خدا آری ایمان آورده‌ام ولی می‌خواهم با چشم به بینم تا خاطرم آرام باشد. و الله العالم. ممکن است سؤال راجع بکیفیت باشد مثلاً- بنائی ادعای ساختن هفتاد مرتبه ساختمان میکنید. چون راستگوست بگفته‌اش ایمان می‌آوریم ولی می‌خواهیم با چشم خود ساختن آنرا به بینیم. «الَّذِينَ آمَنُوا وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» رعد: ۲۸. بنظر می‌آید باء «بِذِكْرِ» در هر دو مورد برای سبب باشد یعنی آنانکه ایمان آورده‌اند و قلبشان بواسطه یاد خدا آرام می‌گیرد بدان، بواسطه یاد خدا قلوب آرام میشوند. انسان چون خدا را یاد کند و زمام همه امور و دفع شر و جلب نفع را مطلقاً در دست او بداند، بخدا رو می‌آورد و قلبش آرام میشود. و شاید مراد از ذکر یاد آوری و عبادت باشد، شخص در اثر ذکر دائمی و عبادت خداوند بتمام مقدرات مؤمن شده و در حال سختی و رفاه چون بخدا امیدوار است قلبش مطمئن آرام میشود و آن عبارت اخرای سکینه است که فرموده: «هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيُذْأَبُوا إِيمَانًا» فتح: ۴. «إِلَّا مَنْ أُكْرِهَ وَ قَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ» نحل: ۱۰۶. ظاهراً باء در بِالْإِيمَانِ بمعنی سبب است یعنی مگر آنکه کسی بکار خلاف مجبور شود در حالیکه قلبش بواسطه ایمان آرام و بی دغدغه است. «يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ. ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً. فَادْخُلِي فِي رَحْمَتِي وَ ادْخُلِي جَنَّتِي» فجر: ۲۷-۳۰. در آیات ما قبل سخن از ندامت

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۴۰

بدکار در وقت دیدن جهنم است لذا عنان صحبت بطرف مؤمن بر گشته که: ای نفس آرام و ای مؤمن مطمئن بسوی خدای خویش بر گرد در حالیکه تو از خدا و رحمت خدا خوشنود و خدا از تو خوشنود و راضی است. شاید مراد از آن وقت مرگ باشد در صافی از کافی از امام صادق علیه السلام نقل شده که سؤال شد آیا مؤمن قبض روحش را مکروه میدارد؟ فرمود: نه و الله چون ملک الموت برای قبض روحش آید ناله میکند، ملک الموت فرماید: دوست خدا جزع نکن بخدائیکه محمد را پیامبری داده من بتو از پدری که نزد تو آید نیکوکارتر و مهربانترم چشمانت را باز کن و بین فرمود آنوقت رسول خدا و امیر المؤمنین و فاطمه و حسن و حسین و سایر امامان علیهم السلام بر وی نمودار میشوند، گویند: این رسول خدا و امیر المؤمنین و فاطمه و حسن و حسین و امامان رفقاء تواند، آنوقت چشم باز کرده و نگاه میکند. پس از جانب خدای عزیز منادیی روح او را ندا کرده گوید: «يَا أَيُّهَا النَّفْسُ

الْمُطْمَئِنَّةُ إِلَىٰ مَحَبِّدٍ وَ أَهْلِ بَيْتِهِ أَرْجَعِي إِلَىٰ رَبِّكَ رَاضِيَةً بِالْوِلَايَةِ مَرْضِيَةً بِالثَّوَابِ فَادْخُلِي فِي عِبَادِي يَعْنِي مُحَمَّدًا وَ أَهْلَ بَيْتِهِ وَ ادْخُلِي جَنَّتِي» فرمود هیچ چیز آنوقت پیش او محبوبتر از آن نیست که روحش قبض و بمنادی لاحق شود. درباره دیدار امامان وقت مرگ روایت زیاد وارد شده و آیه: «فَلَوْ لَا إِذِ الْبَلَّغِ الْحُلُقُومِ. وَ أَنْتُمْ حِينِيذٍ تَنْظُرُونَ. وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْكُمْ وَ لَكِنْ لَا تُبْصِرُونَ» واقعه: ۸۳-۸۵. آنرا روشن میکند.

طه: ج ۴، ص: ۲۴۰

طه: «طه. مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَى» طه: ۱ و ۲. در کشاف گوید: ابو عمرو طاء را با تفخیم و هاء را با اماله خوانده ... بقیه هر دو را با اماله (طاها) خوانده‌اند. درباره خواندن این دو حرف و معنای آنها اقوال و گفتگوهای زیاد هست بعضی آنرا بفتح طاء و کسر هاء بعضی بکسر هر دو و بسیاری بفتح هر دو خوانده‌اند.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۴۱

بنظر صاحب کتاب دیوان دین طاء مختصر کلمه طور و هاء مختصر کلمه هدایت است و این دو حرف نماینده تمام مطالب این سوره میباشد و این کلمه عنوان این سوره است عنوانی کزان بهتر و جامعتر و مانعتر نیست. و گفته: موضوع سوره داستان پیغمبری موسی علیه السلام است و کوه طور و هدایت شدن وی بجانب آتش که از قلبه طور بنظر آورد، بعد از آن بطور رفت و خدا با او سخن گفت، بجانب فرعون هدایت شد تا او را هدایت کند ... در مجمع فرموده: روایت است رسول خدا صلی الله علیه و آله یکی از دو پایش را در نماز بلند نگه میداشت تا رنجش بیشتر باشد خدا نازل فرمود: «طه. مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَى» از آن بعد هر دو پایش را بزمین گذاشت. این از حضرت صادق علیه السلام نقل است. این نقل در کشاف نیز آمده است. در المیزان از تفسیر قمی از امام باقر و امام صادق علیهما السلام نقل است که رسول خدا صلی الله علیه و آله چون نماز میخواند بر انگشتان دو پایش میایستاد تا ورم کردند خداوند نازل فرمود: «طه (بلغت طی یا محمد) مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَى. إِلَّا تَذَكَّرَ لِمَنْ يَخْشَى» فرموده در کافی و احتجاج و در المنثور نیز نظیر این منقول است. ناگفته نماند: اگر طه نام آنحضرت باشد تسمیه از جانب خداست و گرنه قبلا چنین نامی برای آنحضرت معلوم نبود و باید دید این لفظ چه معنایی دارد که خدا آنحضرت را با آن نامیده و اگر اشاره بطور و هدایت باشد میشود گفت: منظور آنست ای رسول حق طور و هدایت موسی را بین که چطور بالاخره موسی موفق شد، بدان که قرآن برای مشقت تو نیست بلکه تذکاری است تو هم بالاخره در ترویج آن موفق خواهی بود و الله اعلم. بقیه مطلب در «عسق» است.

طه: ج ۴، ص: ۲۴۱

طه: (بر وزن قفل) پاکی. ارباب لغت گفته‌اند: «طهر طهرا و طهورا و طهارة: ضد نجس». «فَاعْتَرِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۴۲

وَ لَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطَّهَّرْنَ» بقره: ۲۲۲. مراد از طهر انقطاع خون حیض است و از آیه بدست میاید که مقاربت بعد از انقطاع و قبل از غسل جایز است اهل کوفه بجز حفص «یَطَّهَّرْنَ» را با تشدید طاء و هاء خوانده‌اند که بمعنی اغتسال است یعنی از زنان در حال حیض دوری کنید و با آنها مقاربت نکنید تا از خون پاک شوند یا غسل کنند، بعضی آنرا وضو معنی کرده‌اند. در مفردات گفته: طهارت دو قسم است: طهارت جسم و طهارت نفس و عامیه آیات قرآن بطهارت نفس حمل شده است. طهور: یکدفعه مصدر است بمعنی پاکی چنانکه نقل شد و اهل لغت تصریح کرده‌اند و یکدفعه وصف است مثل «وَ أَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا» فرقان: ۴۸. طهور را در آیه پاک و پاک کننده گفته‌اند چون شیء یکدفعه پاک است ولی پاک نمیکند مثل لباس آب اتار و غیره و یکدفعه پاک است و پاک میکند مثل آب که پاک است و نجاسات را نیز پاک میکند رجوع شود به مجمع و غیره. شاید افاده این معنی از صیغه مبالغه

بودن آن باشد چنانکه در نهاییه و شیخ طوسی در خلاف گفته است. دفعه سوم اسم است و آن آبی است که با آن تطهیر میشود مثل فطور بآنچه با آن افطار میشود و وقود بآنچه با آن آتش افروخته میشود «ما عندی طهور أظهر به» در نزد من آبی نیست تا تطهیر کنم و درباره «شَرَابًا طَهُورًا» صحبت خواهد شد. تطهر: از باب تفعیل بمعنی پاک شدن است فعل آن اظهر (با تشدید) نیز آید که در اصل تطهر بوده تاء در طاء ادغام شده و برای رفع محذور ابتدا بسکون همزه بولش آمده است «فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأَتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ» بقره: ۲۲۲. «وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا» مائده: ۶. ناگفته نماند معنای اولی در هر دو پاک شدن است ولی سبب پاک شدن اغتسال است پس غسل موجب طهارت باطنی است.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۴۳

یعنی: چون بوسیله غسل و یا بوسیله شستن فرج. پاک شدند از محلیکه خدا دستور داده (فرج) آمیزش کنید. در آیه دوم یعنی: اگر جنب شدید پاک شوید و تحصیل طهارت کنید البته با غسل. تطهیر: پاک کردن «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَ يُطَهِّرَ كُمْ تَطْهِيرًا» احزاب: ۳۳. معنی آیه در «اهل» گذشت. یعنی ای اهل بیت، خدا اراده فرموده که شما را از هر آلودگی پاک گرداند (و اراده خدا از مراد جدا نمیشود) این کلام توأم با پاک گرداندن اهل بیت علیهم السلام است [در اینجا لازم است چند آیه را بررسی کنیم: «فَاعْتَرِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ» بقره: ۲۲۲. بنا بر آنکه «يَطْهُرْنَ» بی تشدید و بمعنی انقطاع خون باشد آیا میشود از آیه جواز مقاربت بعد از انقطاع و قبل از اغتسال را استفاده کرد؟ اگر «فَإِذَا تَطَهَّرْنَ» ... در ذیل آیه نبود جواز آن بی شک بود ولی ملاحظه دو جمله می‌فهماند که جواز در صورت انقطاع خون و اغتسال زن است حتی اگر اغتسال بدون انقطاع باشد مقاربت جایز نیست. ولی این در صورتی است که مراد از «تَطَهَّرْنَ» غسل باشد نه شستن محل خون. و گرنه يَطْهُرْنَ و تَطَهَّرْنَ هر دو بیک معنی است. ناگفته نماند: «حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ» نشان میدهد که نهی با انقطاع خون از بین رفته است و دیگر در جواز آن احتیاج بغسل نیست ولی پس از غسل دیگر کراهتی هم در بین نیست. فقهاء بکراهت مقاربت بعد از انقطاع و قبل از غسل فتوی داده‌اند و چنانکه گفته شد میشود آنرا از آیه استفاده کرد ولی استناد عمده فقهاء بروایات است مثل روایت محمد بن مسلم از امام باقر علیه السلام: «فِي الْمَرْثَةِ يَنْقَطِعُ عَنْهَا الدَّمُ فِي آخِرِ أَيَّامِهَا قَالَ إِذَا أَصَابَ زَوْجَهَا شَبِقَ فَلْيَأْمُرْهَا فَلْتَغْسِلْ فَرْجَهَا ثُمَّ يَمْسُهَا أَنْ شَاءَ قَبْلَ أَنْ تَغْتَسِلَ».

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۴۴

«عن علي بن يقطين عن موسى بن جعفر عليهما السلام قال: سئلته عن الحائض تری الطهر، ايقع فيها زوجها قبل ان تغتسل؟ قال: لا بأس و بعد الغسل احب الي» نقل از وسائل ابواب حیض باب ۲۷. «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَ تُزَكِّيهِمْ بِهَا» توبه: ۱۰۳. ظاهراً هر دو خطاب بحضرت رسول صلی الله علیه و آله است یعنی: تو بواسطه صدقه آنها را تطهیر و تزکیه میکنی. بعضی احتمال داده‌اند که فاعل تُطَهِّرُهُمْ صدقه باشد یعنی: صدقه آنها را پاک میکند ولی سیاق آیه مخصوصاً ضمیر «بِهَا» دلیل قول اول است. تطهیر: پاک کردن و تزکیه نمودن است مثل مریض که اول مرض را از بین می‌برند سپس تقویتش میکنند از آیه بدست میاید که ادای صدقه دو اثر دارد یکی پاک شدن از گناهان مثل «إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ» هود: ۱۱۴. دومی آمدن برکت و خیر و این هر دو بوسیله خداست ولی چون اخذ صدقه بانحضرت محوّل شده دو فعل اخیر نیز بوی نسبت داده شده است. بنظر بعضی «تُزَكِّيهِمْ» نسبت دادن آنحضرت است آنها را بزکوة و تزکیه. ولی این بعید است. «وَ عَهْدُنَا إِلَىٰ إِبرَاهِيمَ وَ إِسْمَاعِيلَ أَنْ طَهِّرَا بَيْتِنَا لِلطَّائِفِينَ وَ الْعَاكِفِينَ» بقره: ۱۲۵. در میزان فرموده: تطهیر بیت یا خالص و آماده کردن آن برای عبادت است و یا پاک کردن از کثافات میباشد که در اثر عدم مبالات مردم عارض میشود. بنظر نگارنده احتمال اول صحیح است که آندو بزرگوار بانی بیت‌اند و قبل از آندو بیتی وجود نداشت تا از کثافات پاکش کنند مگر آنکه بگوئیم: بیت از بناهای انبیاء دیگر است در افتاده و کثیف شده بود که آندو بزرگوار بتعمیر و تطهیرش مأمور شدند ولی آماده کردن بهتر است. «وَ رَبِّكَ فَكْبَرُ. وَ يَا يَكُ فَطَهَّرُ. وَ الرَّجَزَ فَاهْجُرُ» مدثر: ۳-۵. ظاهراً تطهیر ثياب

تطهیر معمولی است یعنی

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۴۵

خدایت را بزرگ بدان، لباسهات را پاک کن و از اضطراب و سستی بدور باش. از قتاده نقل شده که مراد از ثياب نفس است یعنی باطنت را پاک گردان ولی این بعید است و تطهیر ثياب و بهداشت از موضوعات اصیل اسلامی است. و قویا آیه اول راجع بنماز و دومی راجع بطهارت لباس در نماز باشد یعنی: نماز بخوان، لباست پاک گردان، اضطراب بدلت راه مده. «فیه رجالٌ یُحْبُونَ أَنْ یَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ یُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ» توبه: ۱۰۸. گوئی مراد طهارت بوسیله آب است در مجمع فرموده: روایت شده رسول خدا صلی الله علیه و آله بمردم قبا فرمودند: در پاک کردن خود چه میکنید خداوند شما را نیکو ثنا فرموده، گفتند: اثر غائط را با آب می شوئیم، فرمود: خداوند درباره شما نازل کرده «وَاللَّهُ یُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ» ایضا در مجمع نقل کرده که دوست دارند بول و غائط را با آب بشویند این از باقر و صادق علیهما السلام منقول است در برهان نیز این روایات نقل شده است. «أَخْرِجُوهُمْ مِنْ قَرْيَتِكُمْ إِنَّهُمْ أَنَاسٌ یَتَطَهَّرُونَ» اعراف: ۸۲. بقولی مراد از یَتَطَهَّرُونَ یَتَزَهَّوْنَ است یعنی آنها را از شهر خویش بیرون کنید که از کار و طریقه شما خودشان را پاک و منزه میدانند و کنار میکشند. چنانکه در آیه «وَمُطَهَّرَكَ مِنَ الذِّینَ كَفَرُوا» آل عمران: ۵۵. مقصود کنار کشیدن و یا پاک نگاه داشتن است. «وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا» انسان: ۲۱. شاید طهور بمعنی کاملا پاک باشد یعنی در شراب بهشتی مطلقا کثافت و آلودگی نیست. و شاید پاک کننده باشد که گفته‌اند: شراب بهشتی از ثقل خوراک پاک میکند و دوباره اشتها می‌آورد در آیاتیکه راجع بشراب بهشتند آیه‌ای نیست که این وصف را روشن کند. در تفسیر برهان از حضرت باقر علیه السلام در ضمن حدیثی نقل شده که بوسیله خوردن آن شراب قلوبشان از

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۴۶

حسد پاک میشود و موی از چشمانشان میافتد. در مجمع هست که از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده‌اند که شراب طهور آنها را از هر چیز جز علاقه بخدا پاک میکند. «ذَلِكُمْ أَزْكَی لَكُمْ وَأَطْهَرُ» ... بقره: ۲۳۲. «ذَلِكُمْ» اشاره است بعدم ممانعت زن مطلقه از اینکه با شوهر قبلی ازدواج کند ظاهرا مراد با برکتر و پاکیزه‌تر بودن برای قلوب است نظیر «ذَلِكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ» احزاب: ۵۳. «إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِیْمٌ. فِی كِتَابٍ مَكْنُونٍ. لَا یَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ» واقعه: ۷۷-۷۹. «لَا یَمَسُّهُ» ... ظاهرا وصف قرآن است نه وصف کتاب مَكْنُونٍ مراد از کتاب مَكْنُونٍ لوح محفوظ است که فرموده: «بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَجِیدٌ. فِی لَوْحٍ مَحْفُوظٍ» بروج: ۲۱ و ۲۲. نظیر این است آیه: «وَإِنَّهُ فِی أُمِّ الْكِتَابِ لَدَلِیْنَا لَعَلَّی حَكِیْمٌ» زخرف: ۴. ضمیر «إِنَّهُ» راجع بقرآن است. معنی سه آیه فوق چنین میشود: آن قرآن محترمی است. در کتابی پوشیده و محفوظ، مس نمی‌کند و نمیداند حقائق قرآن را جز پاکان. این در صورتی است که لا در «لَا یَمَسُّهُ» ... برای نفی باشد. مس را در آیه علم و دانستن گفته‌اند. مفردات گوید: یعنی بحقائق معرفت قرآن نمیرسد مگر آنکه نفس خویش را پاک کرده و از چرک فساد پاک شده بیضاوی «لَا یَمَسُّهُ» ... را وصف کتاب مکنون گرفته و گوید: بر آن مطلع نمیشود مگر مطهرون. المیزان نیز آنرا علم فرموده است. باز فرموده وجهی نیست که مطهرون مخصوص ملائکه باشد چنانکه بیشتر مفسران گفته‌اند بلکه مطهرون از بشر نیز که آیه تطهیر بیان میکنند در آن داخل‌اند (خلاصه). علی هذا معنی آیه این است حقائق قرآن را درک نمی‌کند و نمیداند مگر آنانکه خداوند قلوبشان را از آلودگیهای گناهان و کثافات ذنوب پاک فرموده است خواه ملک باشند یا بشر. وصف

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۴۷

بودن «لَا یَمَسُّهُ» برای کتاب مَكْنُونٍ بنظر من بعید است بلکه تا «تَنْزِیلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِینَ» برای قرآن چهار وصف آمده است. قول دیگر آنست که لا در «لَا یَمَسُّهُ» ... ناهیه است و مراد از طهارت، طهارت از حدث و خبث است ولی مناسب آن قرائت «متطهرون» است که بمعنی وضو و غسل باشد یعنی: مس نکند قرآن را و بآن دست نزنند مگر آنانکه با طهارت‌اند. ممکن است در اینصورت باز «لا»

نافیه و مراد از خبر انشا باشد. در مجمع فرموده: گفته‌اند: جایز نیست. بر جنب و حائض و محدث مسّ قرآن و این از امام باقر علیه السلام نقل شده و مذهب مالک و شافعی است. در نزد ما ضمیر «لَا يَمَسُّهُ» راجع بقرآن است و غیر طاهر را مسّ کتابت آن جایز نیست. این قول بنظر نگارنده ضعیف است زیرا آن با «مطهرون» اصلاً سازگار نیست. و اینکه مسّ کتابت قرآن بر جنب و حائض جایز نیست مطلبی است که دلیلش روایات است نه این آیه. المیزان از در منثور نقل کرده که رسول خدا صلی الله علیه و آله بعمر و بن حزم فرمود: «و لا تمسّ القرآن الا عن طهور».

طود: ج ۴، ص: ۲۴۷

طود: «فَانْفَلَقَ فَكَانَ كُلُّ فَوْقِ كَالطُّودِ الْعَظِيمِ» شعراء: ۶۳. طود بمعنی کوه بزرگ است جمع آن اطواد آید در نهج البلاغه خطبه ۱۶۴ فرموده: «لم يمنع سننه رصّ طود و لاحداب ارض» از جریان آب نه تلاصق کوهی مانع میشود و نه ارتفاع زمین. معنی آیه: موسی عصا را زد دریا بشکافت و هر قسمت مانند کوه بزرگی شد. این کلمه بیشتر از یک مورد در قرآن نیست.

طور: ج ۴، ص: ۲۴۷

طور: (بفتح طاء) حال. هیئت. جمع آن اطوار است. «مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا. وَقَدْ خَلَقَكُمْ أَطْوَارًا» نوح: ۱۳ و ۱۴. آنرا در آیه هیئت و حالت گفته‌اند مثل حالت و هیئت نطفه، علقه، مضغه، عظام و ... چنانکه فرموده: «ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا» ...

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۴۸

مؤمنون: ۱۴. و شاید مراد از آن اصناف باشد چنانکه در نهج البلاغه خطبه اول فرموده: «ثم فتق ما بين السموات العلى فملاهن اطوارا من ملائكته» که مراد از اطوار اصناف است معنی آیه: چرا بخدا عظمت قائل نمیشوید حال آنکه شما را اصناف متعدد آفریده و آن دلیل قدرت و عظمت خداوندی است این کلمه فقط یکبار در قرآن یافته است.

طور: ج ۴، ص: ۲۴۸

طور: (بضم ط) کوه. چنانکه در مجمع و صحاح و غیره آمده «وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمْ الطُّورَ» بقره: ۶۳. کوه را بالای سر شما بلند کردیم این کلمه ده بار در قرآن مجید آمده. همه‌اش با الف و لام، فقط در دو محل مجرد و به سینین و سینا اضافه شده: «وَشَجَرَةً تَخْرُجُ مِنْ طُورِ سَيْنَاءَ» مؤمنون: ۲۰. «وَأَطْوَارِ سَيْنِينَ»: تین: ۲. و همه درباره طور سینای موسی علیه السلام است. مراد از آن ظاهراً مطلق کوه است و بقولی طور اسم کوهی است که خدا در آن با موسی مناجات کرد. در اقرب گوید: کوهی است نزدیک ایله به سینین و سیناء اضافه میشود بقیه سخن در «سینا» دیده شود. «وَالطُّورِ. وَكِتَابٍ مَسْطُورٍ. فِي رَقٍّ مَنْشُورٍ. وَالْبَيْتِ الْمَعْمُورِ. وَالسَّقْفِ الْمَرْفُوعِ. وَالْبَحْرِ الْمَسْجُورِ. إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ» طور: ۱-۷. راجع باین آیات رجوع شود به «ر ق ق» و «سجر». اگر مراد از کتاب تورات باشد میتوان گفت که آن در صحیفه‌های سفیدی نازل شده است.

طوع: ج ۴، ص: ۲۴۸

طوع: رغبت. میل. راغب گوید: طوع بمعنی انقیاد است، طاعت نیز بدان معنی میباشد لیکن بیشتر در فرمانبری و اطاعت بکار رود... «وَلَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا» آل عمران: ۸۳. آنکه در آسمانها و زمین است با رغبت یا کراهت بخدا تسلیم است. «أَقُلْ لَّا تُقْسِمُوا طَاعَةً مَعْرُوفَةً» نور: ۵۳. بگو قسم نخورید کار جهاد اطاعت شناخته‌ای است. در آیه ۸۱ نساء و ۲۱ سوره محمد

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۴۹

نیز «طَاعِيَةٌ» * خبر مبتدای محذوف است. تطوع از باب تفعّل بقول راغب تکلف اطاعت است و در متعارف بمعنی تبرّع و انجام کار غیر واجب است طبرسی نیز تبرّع بنافله فرموده است ولی بنظرم تحمّل با رغبت بهتر است. «فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ» بقره: ۱۸۴. یعنی هر که کار خیر را برغبت انجام دهد آن بهتر است. طَوَّعَتْ در آیه «فَطَوَّعَتْ لَهُ نَفْسُهُ قَتْلَ أَخِيهِ» مائده: ۳۰. از باب تفعیل است. و بمعنی تسهیل و تزیین است یعنی نفسش قتل برادر را باو آسان کرد. از باب «طاع له المرتع: اتسع». استطاعت: بمعنی قدرت و طلب طاعت است ولی در قرآن پیوسته بمعنی قدرت آمده و بقول راغب آن از قدرت اخصّ است. گاهی برای ثقیل بودن تاء آنرا حذف میکنند مثل «فَمَا اسْطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ» کهف: ۹۷. ظاهرا این از طوع بمعنی وسعت و آسانی است که در بالا نقل شد «وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتِطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا» آل عمران: ۹۷. «الَّذِينَ يَلْمُزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فِي الصَّدَقَاتِ» توبه: ۷۹. آن در اصل متطوعین بمعنی با رغبت دهندگان صدقات است.

طوف: ج ۴، ص: ۲۴۹

طوف: دور زدن. «طاف حول الشیء: دار حوله» چنانکه فرموده «يُطَوِّفُ عَلَيْهِمْ وَلَدَانٌ مُخَلَّدُونَ» واقعه: ۱۷. یعنی پسران جاویدان بدور آنها گردش میکنند و در خدمت آنها هستند. تطوف از باب تفعّل نیز طواف کردن است «فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا» بقره: ۱۵۸. «يَطَّوَّفُ» در اصل يَطَّوَّفُ و از باب تفعّل است از این آیه و آیه «يَطُوفُونَ بَيْنَهَا وَبَيْنَ حَمِيمِ آدَمَ» رحمن: ۴۴. بدست میاید که رفت و آمد میان دو شیء را نیز طواف گویند که سعی بین صفا و مروه دور زدن در اطراف آندو نیست بلکه گردش میان آنهاست. طائف: طواف کننده. «إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذْ مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا» اعراف ۲۰۱ طائف شیطان

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۵۰

وسوسه او است. راغب گوید: به خیال و جنّ و حادثه بطور استعاره طائف گویند. که وسوسه شیطانی بدور انسان (در عالم خیال) میگردد تا اغفالش کند. در آیه «فَطَافَ عَلَيْهَا طَائِفٌ مِنْ رَبِّكَ» قلم: ۱۹. بحادثه و بلا طائف گفته شده، از «عَلَيْهَا» بنظر میاید که بالای آسمانی بوده است. طائفه: قسمتی از مردم و قطعه‌ای از شیء است مثل «وَدَّتْ طَائِفَةٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يُضْمَلُونَ» آل عمران: ۶۹. ولی در قرآن بمعنای دوم بکار نرفته. طبرسی فرموده: در اصل و تسمیه آن دو قول است یکی آنکه طائفه مثل رفقائی است که از جمله کارشان سفر و طواف در شهرهاست. دیگری آنکه: طائفه جماعتی است که با آنها حلقه و دائره‌ای تشکیل میشود که بدور آن میگردند. «إِنَّ الصِّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ» بقره: ۱۵۸. آیا این آیه در تشریح سعی است و یا استحباب آنرا میفهماند، بنظر المیزان: معبد و شعیره بودن صفا و مروه دلالت دارد که خدا عبادتی در آنها تشریح فرموده و تفریح «فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ» ... اعلام اصل تشریح سعی میان صفا و مروه است نه برای افاده ندب و گرنه مناسب بود که سعی را مدح کند نه اینکه ذمّ آنرا نفی نماید ... و جمله «مَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا» ... مانند تعلیل بر تشریح سعی با یک قاعده کلی است و چنین تشریح در قرآن شایع است مثل «ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ» صف: ۱۱. در تشریح جهاد. و «أَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ» بقره: ۱۸۴. در تشریح روزه. و «فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ» نساء: ۱۰۱. در تشریح قصر (تمام شد). این بیان متین و قابل قبول است. در مجمع فرموده: این آیه دلالت دارد که سعی بین صفا و مروه عبادت است و در آن خلافتی نیست و آن نزد ما

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۵۱

(امامیه) واجب است در حج و عمره شافعی و اصحابش نیز آنرا واجب میدانند و شافعی گفته: سنت سعی را واجب کرده و آن قول رسول خدا صلی الله علیه و آله است که فرموده: «کتب علیکم السّعی فاسعوا» ولی ظاهر آیه مباح بودن آنچه از سعی را مکروه

میدانستند میرساند. سعی بنظر ابو حنیفه و اصحابش مستحب است و نزد ما امامیه و شافعی ترک عمدی سعی موجب بطلان حج است. ناگفته نماند: این قول در صحیح ترمذی نیز از شافعی نقل شده است. در وسائل از کافی نقل شده که از امام صادق علیه السلام از سعی بین صفا و مروه سؤال شد که واجب است یا مندوب؟ فرمود: واجب است. سائل گفت: مگر خدا نفرموده: «فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا» فرمود: آن در عمره قضا بود (بعد از حدیبیه) که رسول خدا شرط کرد بتها را از صفا و مروه بر دارند مردی از اصحاب آنحضرت بکاری مشغول شد و سعی را نکرد تا مدت منقضی شد و بتها را بجایشان آوردند گفتند: یا رسول الله فلانی سعی نکرده حال آنکه بتها را بصفا و مروه بر گرداندند. خداوند نازل کرد: «فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا» یعنی در این حال که بتها در صفا و مروه قرار گرفته‌اند باز میتواند سعی کند. در روایت دیگر درباره قصر نماز امام صادق علیه السلام گفت: «ا و لیس قال الله عز و جل: إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا» الا ترون ان الطواف بهما واجب لاین الله عز و جل قد ذکره فی کتابه و صنعہ نبیہ صلی الله علیه و آله» در این حدیث امام علیه السلام خواسته و جواب قصر را از «فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ» نساء: ۱۰۱. با مقایسه بآیه «إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ» ... بیان فرماید. از روایت اول بنظر میاید که سعی پیش از نزول این آیه واجب بوده و نزول آن برای رفع محذور مذکور بوده است.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۵۲

«وَلْيُوفُوا نُذُورَهُمْ وَيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ» حج: ۲۹. مراد طواف معمولی بدور کعبه است که هفت شوط با شرایط مخصوصی است. «وَعَهْدَنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنْ طَهَّرَا بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّاتِ الْمُنِيبِينَ» حج: ۲۶. بقربینه «الْعَاكِفِينَ» و «الْقَائِمِينَ» میتوان فهمید که مراد «الطَّائِفِينَ» کسانی‌اند که از شهرهای دیگری برای زیارت می‌آیند چنانکه راغب نیز چنین گفته و از سعید بن جبیر نقل شده است، در این صورت مراد از عاکفین و قائمین اقامت کنندگان در مکه‌اند و اینکه اکثر مفسران طائفین را طواف کنندگان گفته‌اند درست بنظر نمیاید یعنی: خانه مرا پاک گردان هم برای اهل مکه و هم برای اهل آفاق. در اقرب گوید: «طاف فی البلاد: جال و سار». «أَنْ تَقُولُوا إِنَّمَا أَنْزَلَ الْكِتَابَ عَلَيَّ طَائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنَا» انعام: ۱۵۶. مراد دو طائفه یهود و نصاری‌اند. «طَوَّافُونَ عَلَيْكُمْ بَعْضُكُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ» نور: ۵۸. گفته‌اند: مراد از طوافون خدمتکاران است ولی صدر آیه نشان میدهد که اطفال نیز بدان داخل‌اند و غرض از طواف رفت و آمد میباشد.

طوفان: ج ۴، ص: ۲۵۲

طوفان: هر حادثه محیط بانسان ولی در آبیکه بحد اعلاى کثرت رسیده، متعارف شده است زیرا طوفانیکه قوم نوح را فرا گرفت آب بود (مفردات) لذاست که آن در اقرب الموارد: باران شدید، آب غالب که هر چیز را فرا میگیرد، شدت تاریکی شب، مرگ عمومی، قتل عام، سیل غرق کننده و ... آمده است قول مجمع نیز نظیر اقرب است. «فَأَخَذَهُمُ الطُّوفَانُ وَهُمْ ظَالِمُونَ» عنکبوت: ۱۴. غرض از طوفان طغیان آب و طوفان حضرت نوح علیه السلام است درباره این طوفان «نوح» صحبت خواهد شد. «فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ وَالْجُرَادَ وَالْقُمَّلَ» ... اعراف: ۱۳۳.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۵۳

مراد از طوفانیکه فرعونیان را گرفت چیست؟ آنرا سیل، مرگ عمومی، طاعون، آبله: گفته‌اند در المنار از عایشه از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل شده که مراد از طوفان مرگ است و گوید: حدیث عایشه ضعیف است و با آن قول مخالف لغت ثابت نمیشود نگارنده گوید: ما بعد آیه صریح است در اینکه پس از بلیه پیش موسی آمده خواهش دعا میکردند آن با مرگ چگونه جمع میشود!! ظاهرا مراد از طوفان آب و سیل باشد چنانکه قول اول است در مجمع در روایتی که از صادقین علیهما السلام نیز نقل شده آنرا آب فرموده‌اند که دیار و مساکن فرعونیان را خراب کرد تا بیابان پناه برده چادرها پیا داشتند. در تورات فعلی سفر خروج باب

نهم آنرا تگرگ توأم با رعد و آتش گفته است که بر مصریان بارید تا بموسی الحاح کردند در اثر دعای موسی آن بلا رفع شد. در این باره به «ضفدع-جراد-تسع» مراجعه شود. لفظ طوفان فقط دو بار در قرآن مجید آمده است.

طوق: ج ۴، ص: ۲۵۳

طوق: طوق و طاقت هر دو بمعنی قدرت است «طاق طوقا و طاقة: قدر» «قَالُوا لَا طَاقَةَ لَنَا الْيَوْمَ بِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ» بقره: ۲۴۹. گفتند ما را امروز قدرت مقابله با جالوت و لشکریانش نیست. «رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِمْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِنَا رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ» بقره: ۲۸۶. فکر میکنم مراد از اصرر و تکلیف شاق همان است که در اثر نافرمانی به بنی اسرائیل آمد چنانکه فرموده: «فِظُلْمٍ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا حَزَنًا عَلَيْهِمْ طَبِيبَاتٌ أُحْلَتْ لَهُمْ» نساء: ۱۶۰. و نظیر قتل نفس در توبه از عبادت گوساله که موسی فرمود «فَتَوَبُوا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ فَإِنَّكُمْ فَاقْتُلُوا أَنفُسَكُمْ» بقره: ۵۴. و ظاهرا مراد از «مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ» عقوبات معاصی است که بر گذشتگان رسید چنانکه در جوامع الجامع فرموده

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۵۴

یعنی گفتند: خدایا تکلیف شاق بر ما نفرما چنانکه بر گذشتگان فرموده‌ای و نیز عقوباتی را که قدرت آنها را نداریم بر ما تحمیل نکن و گرنه در صدر آیه فرموده «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْرَهَا». در بعضی از تفاسیر شیعه و سنی از قبیل جوامع الجامع و کشاف در تفسیر این آیه نقل شده که در شریعت پیشینان اگر ببدن یا لباس کسی نجاستی میرسد لازم بود آن محل را قطع کنند. در وسائل کتاب طهارت باب اول از تهذیب از امام صادق علیه السلام نقل شده: «قال كان بنو اسرائيل اذا اصاب احدهم قطرة من البول قرضوا لحومهم بالمقاريض و قد وسع الله عليكم باوسع ما بين السماء و الارض و جعل لكم الماء طهورا فانظروا كيف تكونون». این سخن در ضمن حدیثی در تفسیر برهان و در تفسیر بیضاوی بلفظ «قطع موضع النجاسة» نقل شده و الله العالم و شاید مراد از «لحوم» گوشت بدن نباشد. «وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مَسْكِينٍ» بقره: ۱۸۴. با احتمال قوی مراد از اطاقه در آیه اتیان شیء با مشقت کثیره است و ضمیر «يُطِيقُونَهُ» به صوم راجع است یعنی بر آنانکه روزه را بزحمت و مشقت کثیره میگیرند روزه نیست بلکه فدیة و طعام مسکین است. و این حکم سالخوردگان و غیره است که روزه بر آنها سخت و طاقت فرساست. در المیزان فرموده: اطاقه چنانکه بعضی گفته‌اند صرف تمام قدرت در فعل است و لازمه آن وقوع فعل با مشقت است. در المنار گوید: اطاقه پائین‌ترین قدرت بر شیء است عرب «اطاق الشيء» نمیگوید مگر آنگاه که قدرتش بر شیء در نهایت ضعف است بطوریکه با طاقت فرسائی متحمل میشود. کلام راغب نیز در معنی «طاقه» قریب باین مضمون است و چون اطاقه از باب افعال است قهرا شخص

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۵۵

خودش را به تحمل وادار میکند و آن توأم با مشقت است. علی هذا احتیاج نداریم بآنکه گفته‌اند: خداوند کسانی را که قدرت روزه دارند بین روزه و فدیة مخیر کرده و آن در صورتی بود که روزه تازه واجب شده بود و مردم عادت نداشتند سپس این حکم با جمله «فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ» که در آیه بعدی است نسخ گردید. و در نسخ نیز گفته‌اند: که فقط حکم غیر عاجزان نسخ گردید و عاجزان در تحت عموم باقی ماندند. ملاحظه آیات ۱۸۳ تا ۱۸۷ بقره نشان میدهد که در یک سیاق و در بیان حکم‌اند داعی نداریم که بگوئیم: آیه دوم اولی را نسخ کرده است، اشتباه از آنجاست که «يُطِيقُونَهُ» را بمعنی قدرت گرفته‌اند روایاتی نیز در تأیید گفته ما وارد است در تفسیر عیاشی از حضرت باقر علیه السلام نقل شده: فی قوله «وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مَسْكِينٍ» قال: الشَّيْخُ الْكَبِيرُ وَاللَّذِي يَأْخُذُهُ الْعَطَاشُ» در حدیث دیگری «هو الشَّيْخُ الْكَبِيرُ لَا يَسْتَطِيعُ وَالْمَرِيضُ» در روایت سوم: «الشَّيْخُ الْكَبِيرُ وَاللَّذِي يَأْخُذُهُ الْعَطَاشُ» در حدیث چهارم: «المرءة تخاف على ولدها والشَّيْخُ الْكَبِيرُ». روایت پنجم نیز قریب بانهاست. «سَيَطُوقُونَ مَا بَخُلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» آل عمران: ۱۸۰. طوق آنست که در گردن گذاشته شود خلقتا مثل طوق کبوتر یا صنعتا مثل طوق طلا و نقره

(راغب) یعنی آنچه را بخل کرده و در راه خدا نداده‌اند روز قیامت با آن طوق زده شوند و آن طوقی در گردنشان میشود در روایات مراد از آیه مانع الزکوة است در بعضی احادیث است که مال زکوی و در بعضی زمین آن، در گردن مانع الزکوة طوق میشود و در بعضی مار اقرع طوق میشود. ظاهراً همان مال بیمار مبدل خواهد شد. رجوع شود به «کنز».

طُولُ: ج ۴، ص: ۲۵۵

طُولُ: (بضم ط) بلندی. درازی.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۵۶

«وَلَنْ تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولًا» اسراء: ۳۷. هرگز در بلندی بکوهها نخواهی رسید «فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْأَمْدُ فَفَسَتْ قُلُوبُهُمْ» حدید: ۱۶. زمان و مدت بر آنها طولانی شد و قلوبشان سخت گردید. اولی در طول محسوس و دومی در طول معقول است. تطاول: بمعنی اظهار طول یا اظهار قدرت و فضل است که در طول بفتح طاء خواهد آمد «وَلَكِنَّا أَنْشَأْنَا قُرُونًا فَتَطَاوَلَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ» قصص: ۴۵. در جوامع الجامع «العمر» را امد انقطاع وحی فرموده است یعنی: مردمانی را بوجود آوردیم مدت انقطاع وحی بر آنها برتری کرد و طولانی شد تا تو را برسلات بر انگیختیم. طویل: آنچه یا آنکه دارای طول است «وَمِنَ اللَّيْلِ فَاسْتَجِدْ لَهُ وَاسْبِغْهُ لَيْلًا طَوِيلًا» انسان: ۲۶. طبری آنرا صفت لیل فرموده یعنی «فی لیل طویل» و از حضرت رضا علیه السلام نقل کرده که مراد صلوة لیل است. احتمال دارد صفت مفعول مطلق باشد: «سَبَّحَهُ تَسْبِيحًا طَوِيلًا فِي اللَّيْلِ».

طُولُ: ج ۴، ص: ۲۵۶

طُولُ: (بفتح ط) فضل. قدرت. «وَقَابِلِ التَّوْبِ شَدِيدِ الْعِقَابِ ذِي الطَّوْلِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ» غافر: ۳. ایضا آیه «اسْتَيْدَازُكَ أَوْلُوا الطَّوْلَ مِنْهُمْ» توبه: ۸۶. که بمعنی قدرت و فضل است. «وَمَنْ لَمْ يَسْتِطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا أَنْ يَنْكَحِ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ» نساء: ۲۵. طول در آیه بمعنی زیادت و وسعت در مال است یعنی هر که از جهت وسعت مال قدرت بنکاح زنان آزاد نداشته باشد از کنیزان نکاح کند. طول بفتح گویا لازمه طول بضم است لذا بفضل و قدرت مخصوص شده است.

طَوَى: ج ۴، ص: ۲۵۶

طَوَى: (بضم ط) «فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طَوَى» طه: ۱۲. «إِذْ نَادَاهُ رَبُّهُ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طَوَى» نازعات: ۱۶. این کلمه فقط در دو موضع فوق از قرآن آمده است. ظاهراً آن نام همان وادی است و

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۵۷

«طَوَى» بیان است از «بالوادی» و چون محل آمدن وحی بموسی است قهرا قسمتی از صحرای سینا میباشد. در اقرب الموارد گوید: طوی بکسر و ضم (ط) وادی است در شام منصرف و غیر منصرف آید.

طَيَّ: ج ۴، ص: ۲۵۷

طَيَّ: پیچیدن. «طوی الصحیفه طیاً: نقیض نشرها». «يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السَّجِلِّ لِلْكُتُبِ كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ وَعَدًّا عَلَيْنَا إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ» انبیاء: ۱۰۴. روزی آسمان را می پیچیم همانطور که طومار نوشته‌ها را می پیچند و خلقت را مانند اول از سر میگیریم این وعده بر ما است و حتما خواهیم کرد. ترکیب آیه در «سجل» گذشت. همچنین است آیه «وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ السَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ» زمر: ۶۷. زمین بالکلیه مقبوض و مسخر خداست در روز قیامت و آسمانها با قدرت او پیچیده خواهد

شد. بقرینه آیات دیگر مراد از پیچیده شدن آسمانها انقباض آنها و مبدل شدن بچیز دیگر است بآیات زیر توجه کنیم: «يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَاوَاتُ» ابراهیم: ۴۸. «تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَنْفَطِرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ» شوری: ۵. ایضا آیات «السَّمَاءُ مُنْقَطِرَةٌ بِهِ» مزمل: ۱۸. «إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ» انفطار: ۱. «إِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ» انشقاق: ۱.

طیب: ج ۴، ص: ۲۵۷

طیب: دلچسبی. طبع پسندی. «طاب الشیء طیباً» یعنی دلچسب و طبع پسند شد راغب گوید: اصل طیب آنست که حواس از آن لذت میبرند و نفس از آن لذت میبرد. و پاک کردن را استطابه گویند که پاک کردن چیزی سبب دلچسبی آنست. نقیض طیب خبیث است. «فَأَنكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ» نساء: ۳. از زنان آنکه دلخواه و مورد پسند شماست نکاح کنید. «سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا» زمر: ۷۳. سلام بر شما بواسطه ایمان و عمل

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۵۸

مورد پسند خدا شدید پس داخل بهشت شوید. این آیه شاید عبارت اخرای «رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ» بینه: ۸. باشد. «فَإِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ» نساء: ۴. اگر بدلخواه خود چیزی از مهر بشما بخشیدند آنرا گوارا بخورید. طیب: در قرآن هم وصف انسان آمده مثل «لِيَمِيزَ اللَّهُ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ» انفال: ۳۷. و هم وصف غیر انسان نحو «فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا» مائده: ۶. طیب از انسان آن است که از جهل و قبائح اعمال، پاک و با ایمان و عمل صالح متجلی باشد این چنین آدم مورد پسند خدا و دلخواه خداست «الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ طَيِّبِينَ يَقُولُونَ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ» نحل: ۳۲. و طیب از غیر انسان آنست که در اثر عدم نقص و مفید بودن و پاکی از آلودگیها دلچسب و مورد پسند باشد. «فَلَنَحْنِيئَهُ حَيَاةً طَيِّبَةً» نحل: ۹۷. حیات طیبه آنست که مفید و دلچسب و تا حدی خالی از نقائص بوده باشد در اینجا لازم است بچند آیه نظر افکنیم: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ» بقره: ۱۶۹. آیه خطاب بعموم انسانهاست. لفظ من در «مِمَّا» ظاهراً برای بیان و بقولی برای بعضیت است زیرا همه چیز روی زمین خوردنی نیست. ولی چون خوردنیها فی نفسه معلوم‌اند بهتر است «من» برای بیان باشد «حَلَالًا طَيِّبًا» حال است از «مِمَّا فِي الْأَرْضِ» یعنی جواز خوردن دو شرط دارد یکی حلال بودن که حق دیگران در آن نباشد و دیگری دلچسب و طبع پسند بودن که مورد نفرت نباشد مثل قازورات و غیره. و اگر حلال را حلال شرعی با جمیع شرایط آن بدانیم لازم است از آیات دیگر و روایات استفاده کنیم و گرنه ظهور حلال در آن است که حق دیگران در آن نباشد و از مزاحمت و حقوق اغیار گشوده شود. و تابع خطوات شیطان بودن ظاهراً تعدی از حلال و طیب است.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۵۹

از این کریمه میشود استفاده کرد که مطلق آنچه دلچسب است و دیگران را در آن حقی نیست، خوردن آن جایز است. «يَسْتَلُونَكَ مِنْ ذِي الْأَرْضِ أُولَئِكَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي ... وَيَجِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتُ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ» اعراف: ۱۵۷. از این دو آیه این قاعده کلی مستفاد است طیبات عموماً حلال و خبائث عموماً حرام‌اند. باید در نظر داشت طیبات و خبائث از نظر اقوام بشری متفاوت‌اند مثلاً در نظر اکثریت مردم آسیا خوردن حشرات و جاندارانی امثال قورباغه و خرچنگ و غیره از خبائث است و طبع از آنها نفرت دارد ولی پیش مردم اروپا از طیبات‌اند و آنها را با کمال ولع میخورند. همچنین طیبات در نظر قومی از خبائث است مثل گوشت حیوانات در نظر بعضی از هندوها. و گوشت حیوانیکه در وقت ذبح نام خدا بر آن برده نشده یا آنچه در اثر عدم شرایط میده شده، از نظر اسلام، بنظر نگارنده: مراد از طیبات و خبائث در آیه طیبات و خبائث واقعی است نه آنچه میان مردم معمول است و آنچه در شرع حرام شده بعلمت خبث واقعی است گرچه در عرف از خبائث نیست مثلاً زنا از نظر ظاهری نباید از خبائث باشد همچنین ذبیحه‌ایکه شرائط اسلامی در آن مراعات نشده ایضا گوشت حشرات بنظر بسیاری از مردم و

نیز گوشت درندگان و گوشت خوک و ... ولی چون همه اینها از لحاظ واقع از خبائث اند لذا حرام اند و محرّماتیکه در شرع بیان شده در واقع مصادیق خبائث واقعی اند که بشر بخت عده‌ای از آنها راه ندارد مثلا چهارده یا پانزده چیز از محرّمات ذبیحه در واقع از خبائث اند که بشر بخت بعضی از آنها را از قبیل سپرز و بیضه و غیره نمیدانسته است. علی هذا مراد از خبائث و طیبات قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۶۰

عموم‌اند و مستثنی‌ها موضوعا خارج اند. «الْخَبِيثَاتُ لِلْخَبِيثِينَ وَالْخَبِيثُونَ لِلْخَبِيثَاتِ وَالطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ وَالطَّيِّبُونَ لِلطَّيِّبَاتِ أُولَئِكَ مُبَرَّءُونَ مِمَّا يَقُولُونَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ» نور: ۲۶. بنظر زمخشری: ابن عباس، ضحاک، مجاهد و حسن. مراد از خبیثات کلمات پلید و از خبیثون مردمان پلید، و از طیبات سخنان پاک و از طیبون مردمان پاک‌اند. طبرسی آنرا یکی از اقوال سه گانه شمرده است. یعنی کلمات پاک و مفید مخصوص مردمان پاک و مردمان پاک مخصوص کلمات پاک‌اند و کلمات خبیث مخصوص اشخاص پلید و اشخاص پلید مخصوص کلمات پلیداند. المیزان و بیضاوی آنها را مردان و زنان گرفته‌اند چنانکه در «خبیث» گذشت. چون این آیه پس از آیات زنا و لعان و افک واقع شده هر دو معنی صحیح است و میشود گفت مراد آنست که ناپاکان کلمات ناپاک و پاکان کلمات پاک میگویند الخ و میشود گفت زنان پاک مخصوص مردان پاک‌اند الخ ولی «أُولَئِكَ مُبَرَّءُونَ مِمَّا يَقُولُونَ» چنانکه در المیزان فرموده قرینه مراد بودن مردان و زنان است که در صورت اول اگر مراد از «مُبَرَّءُونَ» مردان پاک باشند دیگر بتبرئه زنان پاک محلی نمی‌ماند چون مراد از طیبات و خبیثات فقط کلمات است مگر آنکه بگوئیم «مُبَرَّءُونَ» همچنین خبیثون و طیبون شامل مردان و زنان است. و روایاتی که در «خبث» نقل شد مؤید المیزان است در هر حال مقصود از آیه عموم است و جریان افک و لعان یکی از مصادیق آن می‌باشد. در بحار ضمن جریان بحث حضرت مجتبی علیه السلام با معاویه و یارانش نقل شده که آنحضرت فرمود: «الْخَبِيثَاتُ لِلْخَبِيثِينَ وَالْخَبِيثُونَ لِلْخَبِيثَاتِ» بخدا قسم ای معاویه آن تو و یاران تو اند «وَالطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ وَالطَّيِّبُونَ لِلطَّيِّبَاتِ» و آنان علی بن

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۶۱

ابی طالب و یاران او اند. «أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً» ... ابراهیم: ۲۴. درباره این آیه و آیه ما بعدش رجوع شود به «خبث» و «جث».

طوبی: ج ۴، ص: ۲۶۱

طوبی: «الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ طُوبَىٰ لَهُمْ وَحُسْنُ مَآبٍ» رعد: ۲۹. طوبی فقط یکبار در قرآن آمده است. در کشف گوید: طوبی مصدر است مثل بشری و زلفی و در اصل طیبی بوده بضم طاء و سکون یاء برای ضمه ما قبل، یاء بواو قلب شده. در مجمع فرموده آن تأنیث اطیب است این در قاموس و اقرب نیز آمده است. بنظر میاید که طوبی در آیه تأنیث اطیب و موصوف آن حیات است یعنی «حیاء طوبی لهم» این آیه درست نظیر آیه: «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» نحل: ۹۷. است مراد از «حُسْنُ مَآبٍ» جزای آخرت است چنانکه مراد از «وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ» ... نیز همان است و مقصود از «طُوبَىٰ لَهُمْ» زندگی دلچسب است چنانکه منظور از «فَلَنُحْيِيَنَّهٗ» ... نیز همان میباشد. در روایات آمده: طوبی درختی است در بهشت تنه آن در منزل رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَارْحَمَهُمْ وَسَلَّمَ و در منزل هر مؤمن شاخه‌ای از آن هست. و در بعضی از روایات اصل آن در خانه علی علیه السلام و در منزل هر یک از مؤمنان غصنی از آن می‌باشد این مطلب در جای خود صحیح است ولی آیه شریفه ظاهرا در بیان آندرخت نیست. راجع باحدیث شجره طوبی رجوع شود بتفسیر مجمع و عیاشی و کتب دیگر. از جمله در تفسیر عیاشی از حضرت صادق علیه السلام در ضمن حدیثی نقل کرده: «طوبی شجره فی الجنة اصلها فی دار امیر المؤمنین و فرعها فی منازل اهل الجنة» ... و در ضمن حدیث دیگر از علی علیه السلام نقل شده: «طوبی شجره فی الجنة اصلها فی دار رسول

اللَّهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فليس من مؤمن إلا و في داره غصن من اغصانها

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۶۲

لا ينوى في قلبه شيئاً إلا آتاه ذلك الغصن «

طير: ج ۴، ص: ۲۶۲

طير: جمع طائر بمعنى پرنده است و بقول قطرب و ابو عبيده: طير بواحد نیز اطلاق میشود. و بنظر طبرسی: آن اسم جمع است و نیز مصدر آید «طار يطير طيرا و طيرانا». «وَأَمَّا الْآخِرُ فَيَصْلُبُ فَتَأْكُلُ الطَّيْرُ مِنْهُ رَأْسَهُ» يوسف: ۴۱. «وَأَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَابِيلَ» فيل: ۳. طير در هر دو آیه جمع طائر است ولی در آیه «فَأَنْفُخُ فِيهِ فَيَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِ اللَّهِ» آل عمران: ۴۹. ظاهراً برای مفرد است. تطير: از باب تفعّل بمعنی فال بد زدن است «قَالُوا إِنَّا تَطَيَّرْنَا بِكُمْ» ... يس: ۱۸. گاهی تاء را در طاء ادغام کرده و باولش همزه میاورند مثل «قَالُوا اطَّيَّرْنَا بِكَ وَبِمَنْ مَعَكَ» نمل: ۴۷. طيره بمعنی فال بد است. راغب گوید: اصل تطير در فال زدن با پرندگان است سپس در هر فال بد بکار می‌رود. این اثر در نهاییه گفته: اصل آن درباره پرندگان و آهوان و غیر آنهاست که از طرف راست یا چپ شخص می‌آمدند و این آنها را از مقاصدشان باز میداشت. در اقرب الموارد گفته: سانح آنست که از طرف راست آید و مقابل آن بارح است که از جانب چپ آید عرب با سانح فال نیک و با بارح فال بد میزد. قول مجمع در معنی سانح و بارح ذیل آیه «وَكُلُّ إِنْسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ» اسراء: ۱۳. بر خلاف اقرب است. در المیزان از کشاف نقل شده: اعراب با پرندگان فال میزدند و آنرا زجر مینامیدند در مسافرت اگر پرنده از نزدشان میگذشت آنرا بیروز و میداشتند اگر از چپشان برآستشان میگذشت فال نیک میزدند و اگر بالعکس میباید بفال بد میگرفتند لذا فال بد را تطير خواندند. طائر: پرنده. مثل «وَلَا طَائِرٌ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَلُكُمْ» انعام: ۳۸. درباره آیه در «امم» صحبت شده است. طائر معنای دیگری نیز دارد که در

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۶۳

آیات زیر روشن خواهد شد. «وَكُلُّ إِنْسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنشُورًا» اسراء: ۱۳. مفسران طائر را در آیه بمعنی عمل گرفته‌اند. خود آیه نیز می‌فهماند مراد از طائر هر عمل خوب و بد انسان است که از وی قابل انفکاک نیست و بحکم و جعل خداوند خیر و شرّ بخود عامل مربوط است. ولی باید دید چرا بعمل طائر اطلاق شده آیا قرآن در این اطلاق تابع رسم باطل جاهلیت شده است؟! بنظر من قرآن در این استعمال نظری باصطلاح جاهلیت ندارد و چون عمل پرنده بخصوصی است که بصورت نیرو از انسان می‌پرد و کنار میشود لذا آن را طائر فرموده است. راغب در این باره حق سخن را ادا کرده آنگاه که در ذیل آیه گوید: «ای عمله الذی طار عنه من خیر او شر» از اینجا معنی طائر در آیات زیر نیز روشن میشود: «قَالُوا طَائِرُكُمْ مَعَكُمْ أَلْأَنْ ذُكِّرْتُمْ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ» يس: ۱۹. «قَالُوا اطَّيَّرْنَا بِكَ وَبِمَنْ مَعَكَ قَالَ طَائِرُكُمْ عِنْدَ اللَّهِ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ تُفْتَنُونَ» نمل: ۴۷. «أَلَا إِنَّمَا طَائِرُهُمْ عِنْدَ اللَّهِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ» اعراف: ۱۳۱. ممکن است طائر در آیه اول فال بد باشد که در جواب «تَطَيَّرْنَا بِكُمْ» آمده است ولی بنظر نگارنده مراد آنست که پیامبران گفتند: وجود ما برای شما اسباب بدبختی نیست بلکه عمل شما که بدبختان خواهد کرد با خود شماست و از شما منفک نیست. آیه دوم و سوم نیز در جواب آنان است که پیامبران میگفتند: ما شما را بفال بد گرفتیم سبب پراکندگی و زحمت ما شدید جواب این است: ما سبب ناراحتی شما نیستیم بلکه اعمال بدتان که پیش خدا محفوظ است سبب بدبختی شما شده و خواهد شد و با تبلیغ ما امتحان میشوید. «وَيَخَافُونَ يَوْمًا كَانَتْ سُرَّةً مًسِيَّ طَيْرًا» انسان: ۷. مستطير بمعنی منتشر است یعنی روزیکه شرّش بهمه

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۶۴

جا گسترش یافته و رسیده است آنرا آشکار نیز گفته‌اند «فجر مستطير» یعنی صبح آشکار. آن در هر حال از طیران است که مفید

وسعت مییابد.

طین: ج ۴، ص: ۲۶۴

طین: گل، راغب گفته: آن خاک آمیخته با آب است، گاهی بآن طین گویند هر چند خشک شده و آبش رفته باشد. «أَنْتَى أَخْلُقُ لَكُمْ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ» آل عمران: ۴۹. این کلمه جمعا ۱۲ بار در قرآن مجید آمده است، ۸ بار نکره درباره خلقت انسان مثل «هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ» انعام: ۲. و یکبار نکره در خصوص عذاب قوم لوط مثل «لُنزِلَ عَلَيْهِمْ حِجَارَةٌ مِنْ طِينٍ» ذاریات: ۳۳. و سه دفعه معرفه، دو تا درباره پرنده ساختن حضرت عیسی علیه السلام و یکی در داستان فرعون «فَأَوْقَدُ لِي يَا هَامَانَ عَلَى الطِّينِ» قصص: ۳۸. ناگفته نماند: چون در خلقت انسان اولی «مِنْ صِلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ» «مِنْ صِلْصَالٍ مِنْ حَمًا» آمده اگر انسان از گل خشکیده آفریده شده باشد مراد از طین در آیات خلقت کلوخ است و اگر از گلکله روی آن خشکیده بود آفریده شده مقصود گل معمولی است این آخر سخن در باب طاء است و الحمد لله روز دوشنبه ۱۷ ذو الحجه الحرام ۱۳۹۲ مطابق ۲ / ۱۱ / ۱۳۵۱ رضائیه.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۶۵

ظ: ج ۴، ص: ۲۶۵

ظاء: ج ۴، ص: ۲۶۵

ظاء: حرف هفدهم از الفبای عربی و بیستم از الفبای فارسی است جزء کلمه واقع میشود بتنهائی معنائی ندارد در حساب ابجد بجای نهصد است.

ظعن: ج ۴، ص: ۲۶۵

ظعن: مسافرت. کوچ «ظعن ظعنا: سار» «وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ جُلُودِ الْأَنْعَامِ بُيُوتًا تَسْتَخِفُّونَهَا يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَ يَوْمَ إِقَامَتِكُمْ» نحل: ۸۰. از پوست چهار پایان خیمه‌هایی فراهم آورد که آنها را روز سفر و روز خضر سبک میدانید و سبک‌اند، این کلمه فقط یکبار در قرآن مجید یافته است. راغب گفته: ظعینه بمعنی هودجی است که در آن زن هست و گاهی بزن ظعینه گویند.

ظفر: ج ۴، ص: ۲۶۵

ظفر: (بر وزن عنق و قفل) ناخن. اعم از آنکه در انسان باشد یا غیر آن. مراجعه بلغت نشان میدهد که ظفر فقط بمعنی ناخن است و بمخلب (چنگال) شامل نیست. المنار از لسان العرب نقل میکند: ظفر ناخن انسان و ناخن پرنده است ... و گفته‌اند ظفر در مرغی یا در حیوانی گویند که شکار نمیکند و مخلب در آنکه شکار میکند. «وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِي ظُفْرٍ وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا إِلَّا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَا أَوِ الْحَوَايَا أَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍ ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ» انعام: ۱۴۶. ناخنداران که بر یهود حرام شده حتما بر پرندگان و حیوانات چنگالدار شامل نیست که چنگالداران در اسلام نیز حرام است و اختصاص بیهود ندارد و آنچه از فخر رازی نقل شده که ظفر را در آیه اعم از ناخن و چنگال گرفته و آنها را بنا بر ظهور آیه، حلال دانسته و حدیث «حَرَّمَ كُلَّ ذِي نَابٍ مِنَ السَّبَاعِ وَ ذِي مَخْلَبٍ مِنَ الطُّيُورِ»

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۶۶

را ضعیف پنداشته، بیهوده است. نظیر این آیه است آیه: «فَبِظُلْمٍ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ أُحِلَّتْ لَهُمْ وَ بَصَدُّهُمْ عَنْ سَبِيلِ

اللّه کثیراً» نساء: ۱۶۰. این آیه نیز روشن میکند که این محرّمات در اصل حلال بوده و بواسطه ظلمشان بر یهود حرام شده‌اند و شاید این آیه از آیه اول اعم باشد. باید دید مراد از این ناخنداران چیست؟ از ابن عباس و سدی و غیره نقل شده: مراد حیوانی است که سم‌اش یکی است و شکاف ندارد مثل شتر و شتر مرغ و اردک و غاز (مجمع) از مجاهد نقل شده مراد هر چهار پائی است که سم شکافته نیست و سم شکافتگان را یهود می‌خورند. و از ابن زید نقل شده که مراد شتر است. در تورات فعلی سفر لاویان باب یازدهم بطور قاعده کلی هر شکافته سم و نشخوار کننده حلال شمرده شده ولی شتر را تحریم کرده که نشخوار میکند ولی شکافته سم نیست و ونک (حیوانی است مثل گربه بعضی آنرا گوسفند بنی اسرائیل گویند) نشخوار میکند ولی شکافته سم نیست ایضا خرگوش و خوک که اولی سم شکافته نیست و دومی نشخوار نمیکند. ولی از اینها فقط شتر داخل در ما نحن فیه است. ناگفته نماند: گوسفند و گاو داخل در این تحریم نیست زیرا جمله «وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ» ... نشان میدهد فقط پیه آندو بر یهود حرام شده است. می‌ماند شتر و قسمت دیگری از طیبات و ناخنداران. یهود میگفتند: این محرّمات در اصل شریعتها حرام بودند و در اثر گناهان بر ما حرام نشده‌اند قرآن در جواب آنها فرموده: هر طعام پیش از نزول تورات بر بنی - اسرائیل حلال بوده مگر آنچه اسرائیل بر خود حرام کرده بود تورات را بیاورید و بخوانید تا صدق این سخن روشن شود «كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حَلَالًا لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ إِلَّا مَا حَرَّمَ إِسْرَائِيلُ عَلَى نَفْسِهِ مِنْ قَبْلِ أَنْ تُنَزَّلَ التَّوْرَةُ قُلْ فَاتُوا

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۶۷

بِالتَّوْرَةِ فَاتُلُوها إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ» آل عمران: ۹۳. گفته‌اند: یعقوب مرضی داشت که گوشت شتر آنرا مزید میکرد لذا تصمیم گرفت که گوشت شتر نخورد. مراد از «مَا حَرَّمَ» آنست. «وَهُوَ الَّذِي كَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَ أَيْدِيَكُمْ عَنْهُمْ بِبَطْنِ مَكَّةَ مِنْ بَعْدِ أَنْ أَظْفَرَكُمْ عَلَيْهِمْ» فتح: ۲۴. ظفر: (بر وزن علم) بمعنی نجات و غلبه است بنظر راغب اصل آن از «ظفره علیه» است یعنی انگشتش در بدن او فرو رفت. آن در آیه بمعنی غلبه است یعنی: خدا شما را بر آنها غالب کرد و نصرت داد.

ظَلَّ: ج ۴، ص: ۲۶۷

ظَلَّ: (بفتح ظاء و تشدید لام) دوام و پیوستگی (اقرّب). «وَأَنْظُرْ إِلَيَّ إِلَهَكَ الَّذِي ظَلَّتْ عَلَيْهِ عَاكِفًا» طه: ۹۷. در مجمع گفته: اصل آن ظلمت و در آن دو قول است: فتح ظاء و کسر آن هر که با فتح خوانده ظاء را بحال خود گذاشته و هر که با کسر آن خوانده کسر لام را بظاء نقل کرده است. در اقرّب گوید: با ضمیر رفع «ظللت» بفتح ظاء و «ظلت» بفتح و کسر ظاء خوانده میشود. ناگفته نماند: در آیه فوق و آیه «فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ» واقعه: ۶۵. بفتح ظاء آمده است. در آیه اول آنرا دوام معنی کرده‌اند یعنی: بمعبودت که پیوسته ملازم آن بودی بنگر و در آیه دوم شاید بمعنی شروع باشد یعنی: شروع میکردید بتعجب و گفتن اینکه: ما غرامت زده شدیم و شاید بمعنی دوام باشد. ایضا ظَلَّ بمعنی «صار» آمده است مثل «ظَلَّ وَجْهُهُ مُسَوِّدًا» نحل: ۵۸. «فَظَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ» شعراء: ۴. راغب گوید: ظلت و ظللت با آنها از آنچه در روز میشود تعبیر میاورند و بجای «صار» است. «قَالُوا نَعْبُدُ أَصْنَامًا فَنَنْظِلُ لَهَا عَاكِفِينَ» شعراء: ۷۱. یعنی: گفتند بتهایی را ستایش میکنیم و پیوسته ملازم آنهائیم. «وَلَئِنْ أَرْسَلْنَا رِيحًا فَرَأَوْهُ مُصْفَرًّا

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۶۸

لَظَلُّوا مِنْ بَعْدِهِ يَكْفُرُونَ» روم: ۵۱. «ظَلُّوا» بمعنی «صاروا» است و ضمیر «فَرَأَوْهُ» به زرع راجع است معنی آیه در «صفر» گذشت.

ظَلَّ: ج ۴، ص: ۲۶۸

ظل: (بکسر ظاء) سایه. گفته‌اند: آن از فیء اعم است گویند: ظل الليل. ظلّ الجنّة هر موضعی که آفتاب بدان نرسیده ظلّ گویند ولی فیء فقط بمحلی گفته میشود که آفتاب از آن بر گشته. و بقولی در صبح ظل و در عصر فیء گویند. و شاید: این از آنجهت است که فیء در اصل بمعنی رجوع است و سایه در عصر بر میگردد. در مجمع ذیل آیه ۵۶ نساء گوید: اصل ظل بمعنی ستر است که از آفتاب میپوشاند رُوبه گفته: هر موضعی که در آن آفتاب بوده و بر گشته ظل و فیء و غیر آن ظل است. «فَسَقَى لَهُمَا ثُمَّ تَوَلَّى إِلَى الظِّلِّ» قصص: ۲۴. برای آندو آب کشید سپس بسایه برگشت. جمع آن ظلال است (بکسر ظاء) «وَدَانِيَةً عَلَيْهِمْ ظِلَالُهَا وَذُلَّتْ قُطُوفُهَا» انسان: ۱۴. ظل ظلیل: یعنی زندگی لذت بخش در مجمع فرموده برای مبالغه شیء را بمثل لفظش توصیف میکنند مثل: یوم ایوم. لیل الیل، داهیة دهیاء. «لَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَنُدَّخِلُهُمْ ظِلًّا ظَلِيلًا» نساء: ۵۷. ظلیل به تنهایی بمعنی سایه‌دار است. بنظم مراد از آن در آیه عیش و رفاه است نه سایه راغب و دیگران گفته‌اند: از عزت و رفاه و و اباء با ظل تعبیر میاورند علی هذا معنی آیه این است: آنها را برفاه دائمی وارد میکنیم. بقول راغب کنایه از غضارت عیش است. ظُلَّةٌ: (بضم ظاء و تشدید لام) سایبان. در مجمع ذیل آیه ۵۶ نساء فرموده: «الظُّلَّةُ السُّتْرَةُ» مفردات ابریکه سایه میاندازد گفته و گوید: اغلب در شیء مکروه بکار رود. «وَإِذْ تَقْنَا الْجَبَلَ فَوْقَهُمْ كَأَنَّهُ ظُلَّةٌ» اعراف: ۱۷۱. چون کوه را کندید و بالای سرشان بردیم گوئی سایبان بود «فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَهُمْ عَذَابٌ يَوْمِ الظُّلَّةِ» شعراء: ۱۸۹. آیه درباره قوم شعیب علیه السلام

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۶۹

است که توده ابری ظاهر شد و عذاب بوسیله آن محوشان کرد ظاهر آنست که ابر بر آنها سایه افکند و در زیر آن قرار گرفتند سپس عذاب شروع گردید. جمع آن ظلل (بضم ظاء و فتح لام) است «وَإِذْ إِعْرَبُوا عَشِيَهُمْ مَوْجٌ كَالظُّلِّ دَعَا اللَّهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ» لقمان: ۳۲. «انظلقوا إلى ظلّ ذي ثلاث شعب. لا ظلیل ولا یغنی من اللهب» مراسلات: ۳۰-۳۱. ظاهرا مراد از ظل سایه‌ایست که از دود تشکیل شده که درباره دوزخیان فرموده: «وَظِلٌّ مِنْ يَحْمُومٍ. لا بارد ولا کریم» واقعه: ۴۳ و ۴۴. و «لا بارد ولا کریم» بجای «لا ظلیل» است، علت سه شعبه بودن دخان معلوم نیست بنظر میاید که اولی معلول عدم توحید، دومی معلول عدم عمل و سومی معلول عدم ایمان باختر باشد که در کفار هیچ یک از سه اصل «آمن بالله و الیوم الآخر و عمل صالحا» بقره: ۶۲. وجود ندارد. در صافی از حضرت باقر علیه السلام نقل شده که «ظلّ ذي ثلاث شعب» را دخان آتش فرموده‌اند. یعنی: بروید بسوی سایه سه شعبه از دود که گوارا و خوش آیند نیست و از شعله آتش مانع نمیشد. «ألم تر إلى ربك كيف مّد الظلّ و لو شاء لجعله ساكناً ثم جعلنا الشمس عليه دليلاً. ثم قبضناه إلینا قبضاً یسیراً» فرقان: ۴۵ و ۴۶. مد ظلّ امتداد آن است در اثر انحراف شمس و ظاهرا شب نیز در آن امتداد داخل است و سکون آن بنظم پیوسته بودن شب است مثل «إن جعل الله علیکم اللیل سراً مداً إلی یوم القیامه من إله غیر الله یأتیکم بضيء» قصص: ۷۱. علم بوجود سایه بسته بوجود خورشید است و گرنه ظلمت و سایه محسوس نمیشد «قبضناه إلینا» ... ظاهرا مراد از آن آمدن آفتاب است که بتدریج ظلمت شب را بر می‌چیند. یعنی: آیا ندیدی که پروردگارت چگونه سایه را امتداد داد و آنرا مبدل بظلمت کرد، اگر میخواست ظلمت را دائمی میکرد، آنگاه آفتاب را

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۷۰

دلیل پیدایش سایه قرار دادیم، سپس بوسیله طلوع خورشید ظلمت را باسانی بسوی خویش گرفتیم. «تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ أُكُلُهَا دَائِمٌ وَظِلُّهَا» رعد: ۳۵. بنظم ظل در آیه بمعنی عیش و رفاه است چنانکه سابقاً گفته شد.

اهمیت سایه؛ ج ۴، ص: ۲۷۰

«وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِمَّا خَلَقَ ظِلَالًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْجِبَالِ أَكْنَانًا» نحل: ۸۱. سایه یکی از نعمتهای بزرگ خداوندی است. فکر کنید اگر همه اشیاء مثل شیشه از نور آفتاب مانع نمیشد تکلیف انسانها و روئیدنیها در مقابل تابش آفتاب چه بود؟ لذا در مقام امتنان فرموده:

«وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِمَّا خَلَقَ ظُلْمًا».

ظلم: ج ۴، ص: ۲۷۰

ظلم: بضم (ظ) ستم. اصل آن بمعنی ناقص کردن حق و یا گذاشتن شیء در غیر موضع خویش است «كَلَّمْنَا الْجَنَّتَيْنِ آتَتْ أُكُلَهَا وَلَمْ تَظْلِمْ مِنْهُ شَيْئًا» كهف: ۳۳. هر دو باغ میوه خود را داد و از آن چیزی کم نکرد. طبرسی ذیل آیه ۳۵ بقره فرموده: اصل ظلم کم کردن حق است خدا فرموده «كَلَّمْنَا الْجَنَّتَيْنِ آتَتْ أُكُلَهَا وَلَمْ تَظْلِمْ مِنْهُ شَيْئًا» یعنی ناقص نکرد و بقولی اصل آن وضع شیء در غیر موضعش است «من شبهه اباه فما ظلم» هر که پیدرش شبیه باشد شباهت را در غیر محلش نگذاشته آنگاه فرموده: هر دو معنی مطرد و معمول است. در صحاح و قاموس آمده: «الظلم وضع الشيء في غير موضعه». در نهاییه گفته: «اصل الظلم الجور و مجاوزة الحد». راغب گوید: «الظلم عند اهل اللغة و كثير من العلماء وضع الشيء في غير موضعه... و الظلم يقال في مجاوزة الحق...» مأل این معانی یکی است در قرآن مجید بهر سه معنی آمده است در آیه گذشته بمعنی کم کردن است ایضا در آیاتی نظیر: «ثُمَّ تَوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَ هُمْ لَا يُظْلَمُونَ» بقره: ۲۸۱. بقرینه «تَوَفَّى» بمعنی نقصان است یعنی کسب هر نفس بی کم و کاست

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۷۱

بخودش داده میشود و در آیاتی نظیر «لَا يُحِبُّ اللَّهُ الْجَهْرَ بِالسُّوءِ مِنَ الْقَوْلِ إِلَّا مَنْ ظَلَمَ» نساء: ۱۴۸. بمعنی جور و ستم است. ظلوم: صیغه مبالغه است مثل کذوب، و دود «إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ» ابراهیم: ۳۴. راستی انسان بسیار ستمگر و بسیار کفران کننده است این حکم نسبت بانسانی است که تربیت دینی ندارد. راجع بآیه «إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا» احزاب: ۷۲. در «جهل» سخن گفته ایم. ظلام: صیغه مبالغه است این کلمه پنج بار در قرآن بکار رفته: آل عمران: ۱۸۲، انفال: ۵۱، حج: ۱۰، فصلت: ۴۶، ق: ۲۹. و همه درباره نفی ظلم از پروردگار است «وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ» و «مَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ». در سه سوره اول در ما قبل آیه جمله «ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ» و «وَنَذِيقُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَذَابَ الْحَرِيقِ» واقع شده و در سوره ق چند آیه قبل آمده «الْقِيَامَةَ فِي جَهَنَّمَ كُلَّ كَفَّارٍ عَنِيدٍ» و در سوره فصلت آیه چنین است «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ» و در آیه اول پس از ذکر عذاب آمده «ذَلِكَ بِمَا قَدَّمْتُمْ يَدَاكُمْ...» أَيْدِيكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ» در سوره ق نیز قریب بآن است. بنظر من آمدن صیغه مبالغه بمناسبت مقام است یعنی اگر خداوند کافر و ظالم را عذاب نمیکرد و آنها را در ردیف پاکان قرار میداد و یا عمل هر کس را بخودش بر نمیگرداند بسیار ستمگر بود و چون ظلام نیست لذا روی عدل عذاب میکند... پس از توجه باین معنی دیدم میزان و المنار نیز قریب باین مضمون گفته اند. بقول بعضی از بزرگان صیغه ظلام برای مبالغه در نفی ظلم است ولی مطلب فوق از آن بهتر است و بقول بعضی خداوند اگر ظلمی میکرد حتما ظلام بود نه ظالم زیرا اگر بهر یک از بندگان جزئیترین ظلمی میکرد نسبت بملاحظه همه آنها ظلام میشد. این سخن فی نفسه درست است و در قرآن

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۷۲

درباره خدا «لَيْسَ بِظَالِمٍ» نیامده و پیوسته «لَيْسَ بِظَلَّامٍ» آمده ولی آیات فوق در این صدد نیست. بلی در افعال این ماده آمده «إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْئًا» یونس: ۴۴. «وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَدًا» كهف: ۴۹. بعضی جاها نسبت ظلم بغير اولی العقل داده شد مثل «وَكَذَلِكَ أَخَذَ رَبُّكَ إِذٍ أَخَذَ الْقُرَىٰ وَ هِيَ ظَالِمَةٌ» هود: ۱۰۲. این تعبیر در سوره انبیاء آیه ۱۱ و حج آیه ۴۵ و ۴۸ نیز آمده است مراد از آن ظاهرا ظلم اهل شهر است چنانکه در آیه «رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلِهَا» نساء: ۷۵. صریحا نسبت ظلم باهل داده شده است.

ظلمة: ج ۴، ص: ۲۷۲

ظلمة: تاریکی. جمع ان ظلمات است «أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَ رَعْدٌ وَ بَرْقٌ» بقره: ۱۹. راغب گفته از جهل و شرک و فسق

بظلم تعبیر آورند چنانکه از علم و توحید و عدل بنور تعبیر آورند. «اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ» بقره: ۲۵۷. ظلمات در آیه تیرگیهای کفر و نور روشنی ایمان است نظیر «كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ» ابراهیم: ۱. فعل آن از باب افعال آمده و لازم است مثل «وَإِذِنا أظلمَ عَلَیْهِمْ قَامُوا» بقره: ۲۰. چون بر آنها تاریک گردد میایستند گویند: «اظلم اللیل: صار مظلمًا». مظلم (بصیغه فاعل) تاریک ایضا کسیکه در تاریکی داخل شود «كَأَنَّمَا أُغشِيتْ وُجُوهُهُمْ قِطْعًا مِنَ اللَّيْلِ مُظْلِمًا» یونس: ۲۷. «قِطْعًا» حال است از لیل، یعنی گوئی صورتشان با تکه‌هایی از شب تاریک پوشیده است «وَآیَةٌ لَهُمُ اللَّيْلُ نَسْلَخُ مِنْهُ النَّهَارَ فَإِذَا هُم مُظْلِمُونَ» یس: ۳۷. «مُظْلِمُونَ» بظلمت داخل شوندگان‌اند. «يَخْلُقُكُمْ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ خَلْقًا مِنْ بَعْدِ خَلْقٍ فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ» زمر: ۶. در المیزان فرموده: ظلمات ثلث بقولی عبارت‌اند از ظلمت شکم و رحم و بچه‌دان، و آنرا در مجمع

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۷۳

از حضرت باقر علیه السلام روایت کرده و بقولی مراد از آنها ظلمت صلب و رحم و بچه‌دان است ولی این خطاست که کلمه «فی بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ» صریح است که هر سه ظلمت در شکم مادر است و ربطی بصلب مرد ندارد (تمام شد). ناگفته نماند: عنایت بظلمت نشان میدهد که ظلمت را در خلقت انسان دخالت تامی است روئیدنیها نیز ابتدا در ظلمت زمین بوجود آمده سپس ظاهر میشوند ایضا جاندارانیکه بوسیله تخم گذاری تولید میشوند.

ظَمًا: ج ۴، ص: ۲۷۳

ظَمًا: عطش. ضَمَان: عطشان. «ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ لَا يُصِيبُهُمْ ظَمًا وَلَا نَصَبٌ» توبه: ۱۲۰. این برای آنست که عطشی و رنجی بآنها نمیرسد... «كَسِرَ رَأْبٌ بِقَبِيْعِهِ يَحْسَبُهُ الظَّمَانُ مَاءً» نور: ۳۹. مانند سرابی در بیابان که تشنه آنرا آب پندارد. «وَآنَكَ لَا تَطْمَؤُنُ فِيهَا وَلَا تَضْحَكِي» طه: ۱۱۹. تو در آن نه تشنه شوی و نه از حرارت رنج بری. در قرآن کریم جز سه مورد فوق از این کلمه یافته نیست. در نهاییه: ظماء را شدت عطش گفته و اقرب نسبت آنرا بقول میدهد. راغب گوید: ظماء (بکسر ظ) فاصله میان دو آب دادن است و ظماء (بفتح ظ) عطشی است که از آنمدت بوجود آید. از نهاییه و غیره روشن میشود که مراد فاصله دو آب دادن شتر است.

ظَن: ج ۴، ص: ۲۷۳

ظن: احتمال قوی. چنانکه وهم احتمال ضعیف و شک تساوی طرفین است «فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ» انبیاء: ۸۷. احتمال قوی داد که هرگز بر او سخت نمی‌گیریم. در صحاح گوید: ظن معروف است. گاهی بجای علم گذاشته میشود. کلام قاموس نظیر صحاح است. در اقرب گفته: ظن اعتقاد راجح است با احتمال نقیض و در علم و شک نیز بکار رود. طبرسی فرموده: ظن بعقیده ابی هاشم از جنس اعتقاد است و بنظر قاضی و ابی علی جنس مستقلی است

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۷۴

غیر از اعتقاد، چنانکه سید مرتضی رحمه الله نیز چنین گفته. ناگفته نماند: مشکل است ظن را در جای علم بکار بریم زیرا قرآن آنده را از هم جدا کرده مثل: «قُلْتُمْ مَا نَدْرِي مَا السَّاعَةُ إِنَّ نَظْنَ إِلَّا ظَنًّا وَمَا نَحْنُ بِمُستَقِینَ» جاثیه: ۳۲. «وَمَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ» جاثیه: ۲۴. «مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ» نساء: ۱۵۷. «وَمَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ» نجم: ۲۸. و نیز بسیار بعید است که ظن را در قرآن بمعنی شک بگیریم که این هر دو جنس مستقلی هستند. و قرآن بهر یک اعتناء خاصی دارد. اگر گویند: چرا در بعضی از آیات در جای علم بقیامت ظن بکار برده مثل «وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلاقُوا رَبِّهِمْ وَأَنَّهُمْ إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» بقره: ۴۵ و ۴۶. «أَلَا يَظُنُّ أُولَئِكَ أَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَ. لِيَوْمٍ عَظِيمٍ» مطففين: ۴ و ۵. «قَالَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلاقُوا اللَّهِ» بقره: ۲۴۹؟ گوئیم: درباره آخرت یقین لازم است نه ظن چنانکه فرموده: «وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ» بقره: ۴. «يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ

الْآخِرِ آل عمران: ۱۱۴. «لَعَلَّهُمْ يَلْقَاءَ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَ» انعام: ۱۵۴. در آیات فوق علت استعمال ظن ظاهر است که ظن ملاقات رب و ظن بعثت هم در اصلاح عمل و ترس از خدا کافی است زیرا انسان ذاتاً از خطر محتمل پرهیز میکند. مثل آیه «وَأَنْذِرْ بِهِ الَّذِينَ يَخَافُونَ أَنْ يُحْشَرُوا إِلَيْهِ رَبِّهِمْ» انعام: ۵۱. نظر میزان و المنار نیز نزدیک باین است. بعضی ظن را در آیات علم معنی کرده‌اند ولی از ظاهر نباید عدول کرد. راغب در مفردات گوید: هر گاه ظن قوی باشد و یا مانند قوی تصور شود با آن مشدده و آن مخفف از

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۷۵

مثقله استعمال میشود آنگاه آیات «يُظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ» «يُظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا اللَّهِ» را شاهد آورده و آنها را در مقام یقین دانسته است. بنا بر قول راغب میشود گفت: چون آن مشدد و مخفف برای تحقیق است اگر بعد از ظن بکار روند قرینه بودن ظن بمعنی یقین است مثل آیات فوق و آیه «وَوَظَنَّ أَنَّهُ الْفِرَاقُ» قیامه: ۲۸. «وَوَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونًا» احزاب: ۱۰. الف الظنوناً زاید است برای رعایت آخر آیه که با آیات دیگر در یک سیاق باشد مثل «فَأَصْلُونَا السَّبِيلًا» احزاب: ۶۷. این الف معنائی ندارد و فقط برای اصلاح لفظ است تقدیر آیه اول بقولی چنین است: «وَوَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونِ الْمُخْتَلَفَةَ». آنجا که در اثر تلاش و تفکر، یقین ممکن باشد کاری از ظن ساخته نیست و مورد قبول نمیباشد «إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا» یونس: ۳۶.

ظهر: ج ۴، ص: ۲۷۵

ظهر: (بفتح ظ) پشت. معنی اصلی کلمه بنا بر قول راغب همین است و معانی دیگر باعتبار آن میباشد، بطور استعاره گفته‌اند: ظهر الارض و بطنها. یعنی روی زمین و شکم آن در آیه ذیل بمعنی اصلی است «وَوَضَعْنَا عَنكَ وَرُكَّكَ. الَّذِي أَنْقَضَ ظَهْرَكَ» انشراح: ۲ و ۳. و در آیه «مَا تَرَكَ عَلَيَّ ظَهْرًا مِنْ دَابَّةٍ» فاطر: ۴۵. مراد روی زمین است جمع آن در قرآن ظهور است: «وَلَيْسَ الْعَجْرُ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا» بقره: ۱۸۹. ظهري: (بکسر ظ) چیزی است که پشت انداخته و فراموشش کنند راغب گوید: «ما تجعله بظهرك فتساه» بنظر جوامع الجامع تبدیل فتح آن بکسر در اثر اضافه بیاء نسبت است «أَرْهَطِي أَعَزُّ عَلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَاتَّخَذْتُمُوهُ وَرَاءَكُمْ ظَهْرِيًّا» هود: ۹۲. آیا طائفه من بر شما از خدا عزیزتر است که او را پشت سر انداخته و بی اعتنا هستید. این کلمه در قرآن فقط یکبار آمده است.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۷۶

مظاهره: همپشتی. یاری. «وَوَظَاهِرُوا عَلَيَّ إِخْرَاجِكُمْ» ممتحنه: ۹. «تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ» بقره: ۸۵. ظهیر: همپشت. کمک. «وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا» اسراء: ۸۸. «وَكَأَنَّ الْكَافِرِينَ عَلَى رَبِّهِمْ ظَهِيرًا» فرقان: ۵۵. کافر بر علیه پروردگارش کمک شیطان است. ظهیره: وقت ظهر و «ظاهر فلان» یعنی داخل وقت ظهر شد «وَوَحِينَ تَضَعُونَ لِجِبَابِكُمْ مِنَ الظَّهِيرَةِ» نور: ۵۸. «وَعَشِيًّا وَحِينَ تُظَاهَرُونَ» روم: ۱۸. یعنی وقت عشاء و آنگاه که وارد وقت ظهر میشوید. ظهور: آشکار شدن. غلبه. بالا رفتن. مثل «وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا» نور: ۳۱. «كَيْفَ وَإِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ لَا يَرْقُبُوا فِيكُمْ إِلَّا وَا لَأِذْمَةً» توبه: ۸. «فَمَا اسْتَطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ» كهف: ۹۷. که بترتیب بمعنی بروز، غلبه و بالا رفتن است. «هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ» حدید: ۳. ظاهر از اسماء حسنی است که در «بطن» گفته شد.

ظهار: ج ۴، ص: ۲۷۶

ظهار و مظاهره آنست که کسی بزنش بگوید: «انت علی کظهر امی» تو بر من مانند پشت مادرم هستی. و از آیه «وَمَا جَعَلَ أَرْوَاهِكُمْ إِلَّا نِيَّاتُ الظَّاهِرُونَ مِنْهُنَّ أُمَّهَاتِكُمْ» احزاب: ۴. روشن میشود که عرب با گفتن جمله فوق زنش را مثل مادر خویش میدانست و آن طلاق بود، آیه میگوید با گفتن این کلمه زن مادر نمیشود. تفصیل قضیه ظهار در سوره مجادله است که فرموده: «الَّذِينَ

يُظَاهِرُونَ مِنْكُمْ مِنْ نِسَائِهِمْ مَا هُنَّ أُمَّهَاتُهُمْ إِنَّ أُمَّهَاتُهُمْ إِلَّا اللَّائِي وَلَدْنَهُمْ وَإِنَّهُمْ لَيَقُولُونَ مُنْكَرًا مِنَ الْقَوْلِ وَزُورًا وَإِنَّ اللَّهَ لَعَفُوفٌ غَفُورٌ. وَ الَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَا ذَلِكَمُ تَوْعُطُونَ بِهِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ. فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَّامٌ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَا فَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَاِطْعَامُ سِتِّينَ

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۷۷

مَشْكِينًا» مجادله: ۲-۴. در این آیات قبح این عمل بیان شده و نیز زن بدین وسیله حرام میشود یا باید طلاق بدهد چنانکه در فقه آمده و یا در صورت رجوع بزنی باید یک برده آزاد کند اگر نتواند دو ماه روزه گیرد و اگر قادر نباشد شصت فقیر را اطعام کند آنگاه زن بر وی حلال میشود. در شأن نزول آیات نوشته‌اند: اوس بن صامت زنش را در حال سجده دید پس از نماز خواست با او مجامعت کند، زن امتناع کرد، اوس بغضب شد و از اوظهار نمود. زن پیش رسول خدا صلی الله علیه و آله آمد و گفت: اوس مرا آنگاه که جوان بودم و خواستار داشتم تزویج کرد و چون سنم بزرگ شد و دارای فرزندان گردیدم با منظهار کرد و مثل مادرش گردانید!! حضرت فرمود: نمی‌بینم مگر آنکه بر وی حرام شده‌ای. گفت: یا رسول الله او طلاق بزبان نیاورد و او پدر فرزندان من است و شروع کرد بگفتن: «اشکو الی الله شده حالی» آنگاه آیات «قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا وَتَشْتَكِي إِلَى اللَّهِ...» نازل گردید. ۱۴ محرم الحرام ۱۳۹۳ مطابق ۲۹/۱۱/۱۳۵۱ وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ* و صلی الله علی محمد و آله الطاهرين.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۷۸

ع؛ ج ۴، ص: ۲۷۸

عین: ج ۴، ص: ۲۷۸

عین: حرف هیجدهم از الفبای عربی و بیست و یکم از الفبای فارسی در حساب ابجد بجای عدد هفتاد است.

عبء: ج ۴، ص: ۲۷۸

عبء: بکسر (ع) ثقل. «قُلْ مَا يَعْجُبُكُمْ رَبِّي لَوْ لَا دُعَاؤُكُمْ» فرقان: ۷۷. در مجمع فرموده: اصل عبء در لغت بمعنی ثقل و بقولی بمعنی آماده کردن است. در قاموس گفته: عبء بکسر اول بمعنی حمل و ثقل و ... است بفتح اول هم میاید و در مفردات نیز ثقل معنی شده. معنی آیه چنین میشود: بگو پروردگارم بشما اعتناء نمیکند و وقتی نمی‌نهد اگر نباشد خواندن شما بایمان. یعنی در شما نسبت بخدا نفع و ضرری نیست و خدا قدری بشما قائل نیست ولی در حکمت خدا آمده که شما را بایمان دعوت کند. معنی مشروح آیه در «دعو» گذشت. این کلمه در قرآن مجید فقط یکبار آمده است. در نهج البلاغه خطبه ۱۰۷ در باره طالب دنیا فرموده: «فیکون المهناً لغيره و العبء علی ظهره» گوارائی برای دیگری و ثقل بر پشت وی میشود.

عبث: ج ۴، ص: ۲۷۸

عبث: بی غرض. آن بر وزن فلیس بمعنی خلط است «عبث الشيء بالشيء خلطه به» و بر وزن فرس بمعنی بازی، شوخی و ارتکاب کار غیر معلوم الفایده یا بی فایده صحیح است (اقرب الموارد). «أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ» مؤمنون: ۱۱۵. آیا پنداشتید که شما را بی غرض آفریدیم و بسوی ما بر گردانده نمی‌شوید «أَتَنْبُونَ لَكُمْ بِكُلِّ رِيحٍ آيَةٌ تَعْبَثُونَ» شعراء: ۱۲۸. آیا بر هر بلندی ساختمانی بعثت میسازید بی آنکه غرض صحیحی در نظر داشته باشید؟!

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۷۹

در نهج البلاغه حکمت ۷۸ فرموده: «و لم ينزل الكتاب للعباد عبثاً» کتاب را بندگان بی غرض نازل نفرموده. از این کلمه دو دفعه بیشتر در کلام الله یافته نیست.

عبادت: ج ۴، ص: ۲۷۹

اشاره

عبادت: تذلل با تقدیس. اطاعت. در مفردات گوید: عبودیت اظهار تذلل و عبادت غایت تذلل است و از عبودیت ابلغ می‌باشد. در مجمع فرموده: «العبادة في اللغة هي الذلّة» و راهی را که با رفتن هموار شده گویند: «طريق معبد» برده را بواسطه ذلت و انقیادش عبد گویند. در صحاح گفته: «اصل العبودية الخضوع و الذلّ... و العبادة الطاعة» عبارت قاموس چنین است: «العبودية و العبودة و العبادة: الطاعة» در اقرب الموارد آمده: «العبادة: الطاعة و نهاية التّعظيم لله تعالى». معنی جامع این کلمه همان تذلل و اطاعت است مثل «يا اَبَتِ لِمَا تَعْبُدُ الشَّيْطَانَ» مریم: ۴۴. پدرم شیطان را اطاعت مکن. «وَجَعَلَ مِنْهُمْ الْفِرْدَوْسَ وَ الْخِزْيَانَةَ وَ عَبِيدَ الطَّاغُوتِ» مائده: ۶۰. یعنی طغیانگر را اطاعت کرد. درباره خداوند دو جور عبادت داریم: یکی اطاعت از فرامین او و اینکه در زندگی روز مژه راجع بحلال و حرام و غیره از دستورات خداوند و دین او پیروی کنیم، این عبادت بمعنی طاعت و فرمانبری است، با احتمال قوی آیات: «إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَ إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ» فاتحه: ۵. «وَمِنَ الذَّاسِ مَنْ يَعْبُدُ اللَّهَ عَلَى حَرْفٍ» حج: ۱۱ «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْبِإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» ذاریات: ۵۶. «فَاعْبُدْنِي وَ أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي» طه: ۱۴. شامل این عبادت هستند. دیگری تذلل است توأم با تقدیس یعنی بنده نهایت خضوع و ذلت را در برابر حق اظهار میدارد و در عین حال او را از تمام نقائص پاک و بتمام کمالات دارا میداند در زبان میگوید: الله اکبر، سبحان الله، الحمد لله، ایاک نستعین و با بدن رکوع و سجود میکند. یعنی معبود من حتی بزرگتر از

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۸۰

توصیف است، او پاک و منزّه است همه حمدها مال اوست، و از وی یاری میجویم، در مقایسه عبادت خدا و عبادت بتان که در ذیل این بحث خواهد آمد توضیح بیشتری باین مطلب داده خواهد شد. عبد: مطیع. بنده. از مجمع نقل شد که او را در اثر ذلت و انقیادش عبد گویند، پس معنای تذلل و طاعت در آن ملحوظ است در اقرب گوید: آن در اصل وصف است گویند: «رجل عبد» یعنی مرد مطیع است ولی بعدا مانند اسم استعمال شده. عبد در قرآن بدو معنی آمده یکی بمعنی بنده مملوک مثل: «الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَ الْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَ الْأُنْتِنَى بِالْأُنْتِنَى» بقره: ۱۷۸. «ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا عَبْدًا مَمْلُوكًا لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ» نحل: ۷۵. آیه «إِنَّ كُلَّ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ إِلَّا آتَى الرَّحْمَنِ عَبْدًا» مریم: ۹۳. روشن میکند که همه انس و جن و ملک بنده و مملوک خدایند، شاید بدین علت است که در قاموس و اقرب گفته: عبد بمعنی انسان است اعم از حرّ و رقّ راغب گوید: این عبودیت بوسیله ایجاد است. «آتی» در آیه راجع باتیان در قیامت نیست بلکه مبین نسبت بین خدا و خلق است یعنی هر آنکه در آسمانها و زمین اند متوجه خدایند در حال بندگی و عبودیت که خدا خالق و رازق و مدبّر آنهاست. و هر چه دارند از خدا دارند. دیگری: عبد بمعنی عابد و مطیع خدا در اخلاص و عبادت و اطاعت، مثل «وَ أَنَّهُ لَمَّا قَامَ عَبِيدُ اللَّهِ يَدْعُوهُ» جن: ۱۹. «ذُرِّيَّةً مَنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ إِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا» اسراء: ۳. «وَ اذْكُرْ عَبْدَنَا أَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ» ص: ۴۱. «سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ» اسراء: ۱. «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ» كهف: ۱. ولی عبد بمعنی عابد و شن در قرآن نیامده بر خلاف افعال آن مثل «وَ يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَضُرُّهُمْ وَ لَا يَنْفَعُهُمْ» یونس: ۱۸.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۸۱

عبد را در قرآن دو جمع هست: عباد، عبید «وَ اللَّهُ رَؤُفٌ بِالْعِبَادِ» بقره: ۲۰۷. «وَ مَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ» ق: ۲۹. عباد در همه جای قرآن در بنده خدا بکار رفته اعم از مملوک و مطیع مگر در آیه «وَ أَنْكِحُوا الْأَيَامَى مِنْكُمْ وَ الصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَ إِمَائِكُمْ» نور: ۳۲. در

کشاف گوید: بعضی آنرا «عبیدکم» خوانده است و نیز در آیه «كُونُوا عِبَادًا لِي مِنْ دُونِ اللَّهِ» آل عمران: ۷۹. این کلمه گاهی بر جمادات نیز اطلاق شده مثل: «إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ عِبَادٌ أَمْثَلُكُمْ» اعراف: ۱۹۴. شاید مراد از آن مملوکیت باشد و آیه «قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُلٌّ فِيهَا إِنَّ اللَّهَ قَدِ حَكَمَ بَيْنَ الْعِبَادِ» غافر: ۴۸. شامل همه است اعم از بنده طاعتی و تسخیری. راغب مدعی است که عباد جمع عبد بمعنی عابد است ولی چنانکه دیدیم قرآن آنرا تصدیق نمیکند در اقرب الموارد گفته: عبدیکه مضاف بخداست گاهی مخصوص است بجمع بلفظ عباد و عبد مضاف بغیر خدا بلفظ عبید و غالب استعمال چنین است. اما عبید: «وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَامٍ لِلْعَبِيدِ» حج: ۱۰. این کلمه پنج بار در قرآن مجید آمده همه با کلمه ظلام و همه در نفی ظلم از خداوند، ظاهرا آن بمعنی عباد است و فرقی با آن ندارد و در قرآن شامل همه بندگان خداست اعم از مطیع و مملوک. راغب گوید: آن جمع عبد بمعنی مملوک است ولی دیگران چنین نگفته‌اند در صحاح و اقرب جمع عبد را عبدون، عباد، عبدان، اعبد و غیره خوانده و گفته‌اند عبید جمع عزیز و کمیاب است. عابد و عابدون: آنگاه که نسبت بخدا داده شده مطلق مطیع است اعم از فرمانبر و تنزیه کننده و گاهی بمعنی خدمتکار و برده نیز آمده است نظیر: «فَقَالُوا أَتُؤْمِنُ لِبَشَرَيْنِ مِثْلِنَا وَقَوْمُهُمَا لَنَا عَابِدُونَ» که بمعنی خدمتکار و برده است لذاست که موسی علیه السلام بفرعون فرمود: «وَتِلْكَ نِعْمَةٌ تَمُنُّهَا

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۸۲

عَلَىٰ أَنْ عَبَّدتَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ» شعراء: ۲۲. تعبید برده کردن است یعنی آن نعمت را بر من از این جهت منت مینهی که بنی اسرائیل را برده و خدمتکار کرده‌ای. «قُلْ إِنْ كَانَ لِلرَّحْمَنِ وَكَدَّ فَاْنَا أَوْلُ الْعَابِدِينَ» زخرف: ۸۱. یعنی اگر خدا را فرزندی باشد من اولین مطیع او می‌شوم ولی او را فرزندی نیست از نفی اطاعت بنفی وجود فرزند استدلال شده است.

عبادت خدا؛ ج ۴، ص: ۲۸۲

عبادت بخدا چنانکه گفتیم تذلل در پیشگاه اوست با تقدیس ذات مقدسش و آن مخصوص خداست و غیر او مبری از نقائص نیست «لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ» و «لا حول و لا قوة الا بالله». ولی آن غیر از احترام و تواضع است که درباره بزرگان دین و قبور آنها و حتی در استلام و بوسیدن حجر الاسود انجام داده میشود، احترام و تواضع در واقع «خود کم بینی» در مقابل آن چیز است ولی عبادت تقدیس و تنزیه طرف میباشد و چون این مخصوص خداست لذا عبادت مخصوص اوست. بت پرستان معبودات خویش را تقدیس کرده و آنها را در تدبیر عالم دخیل میدانستند و شفعا و مقرب خیال میکردند چنانکه مشروحا در «شرك» گذشت قرآن در مقام رد میفرماید: اینها نمی‌بینند و نمی‌شنوند و نفع و ضرری ندارند و شفیع و مقرب نمی‌باشند و دخالتی در تدبیر عالم ندارند، شما بی جا و از خودتان چنین چیزها را تراشیده‌اید «إِنَّ هِيَ إِلَّا أَسْمَاءٌ سَمِيَتْمُوهَا أَنْتُمْ وَ آبَاؤُكُمْ» نجم: ۲۳. از طرف دیگر با کمی توجه خواهیم دید که عبادت خاص خداست زیرا بشر یا بجماد عبادت خواهد کرد و یا بزنده مثلا اگر بجماد و بت ستایش کند کار بی‌فایده کرده و آنچه در کی و شعوری ندارد تذلل کرده و تقدیس نموده و مقام بشریت و عقل را پائین

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۸۳

آورده است. و اگر بزنده عبادت کند مثلا بشعری مثل خود، چرا عبادت کند مگر او مثل خودش محکوم بفنا نیست مگر بوی بد ندارد، مگر جزئی از بدنش قازورات نیست مگر سر تا پا فقر و احتیاج نیست؟! چرا در مقابل چنین موجود تذلل کند و او را تقدیس نماید این تذلل و تقدیس بی‌جا و باطل است. ولی اگر عبادت کند بوجدی که از همه نقائص منزّه و با همه کمالات آراسته است، وجودی که عزت و ذلت دست اوست حقا که باید چنین وجودی را عبادت کرد و آن کاری است مطابق واقع، تفصیل مطلب در «شرك» دیده شود. اگر گوئی: مگر بت پرستان نمیدانستند که این بتها سود و زیانی ندارند پس چرا بآنها عبادت میکردند و تقدیس می‌نمودند؟! گوئیم: چون اکثریت بشر جاهل اند و نوعا پی سؤال و تحقیق نمی‌روند و قتیکه چیزی میان مردم رسمیت پیدا کرد مردم

آنها حقیقت میدانند باید بیدارشان کرد. مردمان بیشتری عقیده دارند جهیدن از روی آتش در آخرین شب چهارشنبه سال در دفع نحوس اثر دارد، بیرون شدن در روز سیزده بدر سبب خوشحالی در تمام ایام سال است، دم روباه که راننده‌ها بماشین می‌زنند موجب کثرت مشتری است و ده‌ها نظیر اینها که اگر خدای نکرده قرآن از محیط ما برود در مدت کمی ده‌ها معبودات باطله سر بر خواهند داشت عقیده بر جهیدن از روی آتش نظیر عقیده بقدرت بت است.

عبر: ج ۴، ص: ۲۸۳

عبر: بر وزن فلس «فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ» حشر: ۲. اصل عبر گذشتن از حالی بحالی است، اما عبور مخصوص است بگذشتن از آب خواه بوسیله شنا باشد یا کشتی یا پل یا حیوانی. عبره بفتح اول بمعنی اشک چشم از آن مشتق است. عبارت کلامی است که در هوا عبور کرده از زبان گوینده بگوش سامع میرسد.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۸۴

اعتبار و عبره حالتی است که از معرفت محسوس بمعرفت غیر محسوس رسیده میشود. تعبیر مخصوص بخواب است که آنها از ظاهر بیاطنش عبور میدهد (مفردات). فکر میکنم: قول راغب در بیان این ماده کافی است گرچه با سائر گفته‌ها کمی تفاوت دارد. در مجمع فرموده: اصل باب بمعنی نفوذ است. «إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِيَ الْأَبْصَارِ» آل عمران: ۱۳. در آنچه گفته شد با بصیرتان را عبرتی است که از این محسوس و مشاهد بغیر محسوس پی ببرند. «يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ الْأَفْتُنِي فِي رُءْيَايَ إِنْ كُنْتُمْ لِلرُّءْيَا تَعْبُرُونَ» يوسف: ۴۳. در لغت آمده: «عبر الرؤيا عبرا و عبارة: فسررها» یعنی ای بزرگان قوم درباره خواب من اظهار رأی کنید اگر میتوانید خواب را تفسیر کنید و آنها بواقع عبور دهید، تعبیر و عبر هر دو بیک معنی است. «لَا تَقْرُبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّى تَغْتَسِلُوا» نساء: ۴۳. «عابری» در اصل «عابرين» است در اثر اضافه نوشتن ساقط شده اگر مراد از صلوة نماز باشد مراد از عَابِرِي سَبِيلٍ مسافر است یعنی در حال مستی و در حال جنابت نماز نخوانید مگر آنکه در سفر باشید که با تیمم میتوانید بخوانید و اگر مراد مواضع صلوة و مساجد باشد یعنی بمساجد در حال مستی وارد نشوید و نیز در حالت جنابت مگر آنکه بصورت عبور از دری بدری باشد (جوامع الجامع) بنظر من احتمال اول قوی است. که ذیل آیه مطلب را روشن میکند و قید عدم وجدان آب در سفر نیز از ذیل معلوم میشود.

عبر: ج ۴، ص: ۲۸۴

اشاره

عبر: (بر وزن فلس) روترش کردن. «عبر وجهه عبسا و عبوسا: کلح» لازم و متعدی هر دو آمده است. «عَبَسَ وَ تَوَلَّى أَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَى» عبس: ۱ و ۲. رو ترش کرد و اعراض و بی‌اعتنائی کرد که نابینا پیش او آمد. «ثُمَّ نَظَرَ. قَامُوسُ الْقُرْآنِ، ج ۴، ص: ۲۸۵

ثُمَّ عَبَسَ وَ بَسَرَ» مدثر: ۲۱ و ۲۲. معنی آیه در «بسر» گذشت. راغب گفته: علت عبوسی تنگی نفس است یعنی چیزی را ناپسند میدارد و در اثر ناراحتی درون چهره درهم میکشد. عبوس: ترش رو «إِنَّا نَخَافُ مِنْ رَبَّنَا يَوْمًا عَبَّوسًا» انسان: ۱۰. عبوس در آیه صفت یوم واقع شده چنانکه عسیر در آیه «فَذَلِكِ يَوْمٌ عَبَّسِيرٌ» مدثر: ۹. «وَ كَانَ يَوْمًا عَلَى الْكَافِرِينَ عَسِيرًا» فرقان، ۲۶. گویند «لیلک قائم نهارک صائم» در آیه نیز یوم با صفت اهل آن موصوف شده است. و یا یوم در اثر شدت بشیر عبوس تشبیه شده. ولی فرض اول بهتر است مثل «إِذْ أَخَذَ الْقُرَى وَ هِيَ ظَالِمَةٌ» هود: ۱۰۲.

[نزول سوره عبس]؛ ج ۴، ص: ۲۸۵

«عَبَسَ وَ تَوَلَّى. أَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَى. وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّهُ يَزْكِي. أَوْ يَذَّكَّرُ فَتَنْفَعَهُ الذُّكْرَى. أَمَّا مِنَ اسْتِغْنَى. فَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّى. وَمَا عَلَيْكَ أَلَّا يَزْكِي. وَ أَمَّا مَنْ جَاءَكَ يَسْعَى. وَ هُوَ يَخْشَى. فَأَنْتَ عَنْهُ تَلَهَى. كَلَّا إِنَّهَا تَذْكِرَةٌ» عبس: ۱- ۱۱. ظهور این آیات بی‌شک در ملامت است که شخص در ارشاد مردم میان غنی و نابینا فرق گذاشته و نابینا با آنکه در صدد اخذ حکم و عمل بآن بوده اعتنا نشده و بغنی اعتنا شده است. درباره نزل آیات در مجمع فرموده: گفته شده: عبد الله بن امّ مکتوم که نابینا بود پیش رسول خدا صلی الله علیه و آله آمد و آنحضرت با عتبه بن ربیع، ابا جهل، عباس بن عبد المطلب، ابی بن خلف و امیه بن خلف صحبت میکرد بامید آنکه اسلام آورند. عبد الله صدا زد یا رسول از آنچه خدا تعلیمت کرده بر من بخوان و تعلیم کن پیوسته این کلام را تکرار میکرد و نمیدانست که آنحضرت با آن قوم سخن میگوید تا کراحت در قیافه آنحضرت ظاهر شد بواسطه قطع شدن کلامش و در دل گفت: این بزرگان مکه گویند پیروان او فقط نابینایان و بردگانند، لذا باو اعتنائی نکرد، و با آنها بسخنش ادامه داد.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۸۶

در نتیجه آیات فوق نازل شد آنحضرت پس از آن عبد الله را احترام میکرد و میفرمود: آفرین بر کسیکه خدایم درباره او ملامت کرده و میفرمود: حاجتی داری؟ از حضرت صادق علیه السلام روایت شده: «کان رسول الله صلی الله علیه و آله اذا رأى عبد الله بن امّ مکتوم قال: مرحبا مرحبا لا والله لا يعاتبني الله فيك ابدًا و كان يصنع به من اللطف حتى كان يكف عن النبي صلی الله علیه و آله مِمَّا يفعل به» یعنی از آمدن بحضور آنحضرت خودداری و حیا میکرد. اهل سنت نیز در کتب حدیث و تفسیر نزدیک بآن نقل کرده‌اند و همه حکایت دارد که ملامت درباره رسول خدا صلی الله علیه و آله است. سید مرتضی علم الهدی رحمه الله بنقل مجمع فرموده: ظهور آیه دلالت ندارد که آن راجع بحضرت رسول صلی الله علیه و آله باشد و آن خبر محض است که بصاحب آن تصریح نشده بلکه دلالت دارد که مراد غیر آنحضرت است زیرا عبوس بودن از صفات آنحضرت با کفار هم نیست کجا مانده با مؤمنین مستتر شدن، وانگهی توجه باغنیا و غفلت از فقراء از اخلاق کریمه آنحضرت بدور است ... پس ظاهر آنست که مراد از «عَبَسَ وَ تَوَلَّى» غیر آنحضرت است از حضرت صادق علیه السلام روایت شده: آیه درباره مردی از بنی امیه نازل شده که در محضر آنحضرت بود عبد الله بن امّ مکتوم آمد، وی چون او را دید خود را کنار کشید و رو ترش کرد و اعراض نمود، خداوند حال او را حکایت کرد و رفتارش را ناپسند دانست. در تفسیر برهان از علی بن ابراهیم نقل کرده: سوره درباره عثمان و ابن امّ مکتوم مؤذن رسول خدا صلی الله علیه و آله نازل شد، او نابینا بود محضر آنحضرت آمد، عثمان و اصحاب حاضر بودند، حضرت او را بر عثمان مقدم کرد، عثمان ابرو در هم کشید تا آیات نازل شد. مرحوم فیض در صافی فرموده: آنچه شهرت یافته که آیات درباره

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۸۷

رسول خدا صلی الله علیه و آله نازل شده نه عثمان منافی است با این عتباتیکه لایق بشأن آنحضرت نیست و همچنین آنچه بعد از آیات تا آخر سوره آمده است ... بنظر میاید که این از مجعولات اهل نفاق باشد. المیزان نیز قبول ندارد که آیات راجع بحضرت رسول صلی الله علیه و آله بوده باشد. نگارنده گوید ناگفته نماند: اولاً: دقت در آیات نشان میدهد که طرف خطاب و مورد نظر شخص آنحضرت است که آیات در عین ملامت حکایت از مسئولیت بزرگ مخاطب دارند و روی سخن با کسی است که باید در ارشاد براه خدا مردم را یکسان ببیند و همه را در پذیرفتن کلام حق در یک ردیف قرار دهد «كَلَّا إِنَّهَا تَذْكِرَةٌ فَمَنْ شَاءَ ذَكَّرْهُ» دفعه دیگر در آیات تأمل کنید. ثانیاً: روایتیکه در مجمع و برهان و صافی و غیره از امام صادق علیه السلام نقل شده سند ندارد آن در مجمع بلفظ «روی» و در برهان بلفظ «علی بن ابراهیم قال نزلت فی عثمان» است. لذا نمیشود با آن ظهور آیات را برگرداند. ثالثاً: در بسیاری از آیات با لحن تندتر از این آیات بآنحضرت خطاب شده است مثل «وَلَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَتُلْقَى فِي جَهَنَّمَ مَلُومًا مَدْحُورًا» اسراء: ۳۹. «وَلَيْسَ أَهْوَاءَهُمْ مِنْ بَعِيدٍ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ إِنَّكَ إِذَا لِمِنَ الظَّالِمِينَ» بقره: ۱۴۵. «وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ

الْأَقْوِيلِ. لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ. ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ» حاقه: ۴۴-۴۶. (و اللّٰمه اعلم). فرق این آیات با «عَبَسَ» ... آنست که این آیات مشروطاند و مصداق آنها واقع نشده است ولی «عَبَسَ» ... از شیء تحقیق یافته خبر میدهد. مرحوم طبرسی در جوامع الجامع قول مشهور را نقل کرده و بکلام سید مرتضی اشاره ننموده است وانگهی این آیات در صدر اول رسالت نازل شده و مصونیت آنحضرت از هر ناشایست بواسطه این آیات و نظائر آنهاست از طرف دیگر آن بزرگوار

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۸۸

در این امر نظر سوئی نداشته است بلکه نفع دین در نظرش بود ولی آیات متوجهش کرد که از طرف خداوند متعال تحت مراقبت شدید است. در «سفر» ذیل سخن درباره آیه «بِأَيْدِي سَفَرَةٍ» عبس: ۱۵. توضیحی داده شد که با این مطلب مناسب است.

عَبْقَرِيٌّ: ج ۴، ص: ۲۸۸

عَبْقَرِيٌّ: «مُتَكَبِّرٌ عَلِيٌّ رَفْرَفٌ خُضْرٌ وَعَبْقَرِيٌّ حِسَانٌ» رحمن: ۷۶. این کلمه بیشتر از یک مورد در قرآن مجید نیامده است، ظهور آیه نشان میدهد که مراد از آن بساط و بالش بخصوصی است. در مجمع فرموده: عَبْقَرِيٌّ بالشهای نیکوست و آن اسم جنس و مفردش عَبْقَرِيَّةٌ است، ابو عبیده گفته: هر بساط عَبْقَرِيٌّ است و هر آنچه در وصفش مبالغه شود به عبقر نسبت داده شود و آن شهری است که در آن بساطهای نیکو درست میشد. در اقرب از جمله معنای آن گفته: نوعی از بساط فاخر است که در آن رنگها و نقشها باشد. در نهاییه، مفردات، صحاح، اقرب و غیره آمده: بزعم عرب عَبْقَرِيٌّ موضعی است برای جنّ هر چیز نادر و کمیاب را بدان نسبت میدهند لیسید گفته: و من قاد من اخوانهم و بنیهم کهول و شبان کجَنَّهُ عَبْقَرِيٌّ «جَنَّهُ» در شعر جمع جنّ است ولی بعید است که نظر قرآن روی زعم عرب باشد. معنی آیه چنین میشود: تکیه میکنند بفرشهای سبز و بالشهای مخصوص و نیکو رجوع شود به «رَفْرَفٌ».

عَتَبِيٌّ: ج ۴، ص: ۲۸۸

عتبی: بضم (ع) رضایت. در مجمع ذیل آیه ۲۴ فَصَلت فرموده: عتبی بمعنی رضا و استعتاب بمعنی استرضا و اعتاب بمعنی راضی کردن است. اصل اعتاب در نزد عرب اصلاح کردن پوست است و بطور استعاره در طلب عاطفه و اعاده الفت بکار رفته است. در قاموس و اقرب عتبی را رضایت گفته و کلام جوهری نیز چنین است. «وَإِنْ يَسْتَعْجِبُوا فَمَا لَهُمْ مِنَ الْمُعْتَبِينَ» فصلت: ۲۴. یعنی اگر رضایت جویند

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۸۹

که خداوند از آنها راضی شود بر رضایت جواب داده نشوند یعنی قولشان در استرضا مقبول نشود. «ثُمَّ لَا يُؤْذَنُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ» نحل: ۸۴. بکافران اجازه سخن گفتن داده نشود و نه از آنها استرضاء خواسته شود که از خدا رضایت جویند در مجمع فرموده: یعنی از آنها خواسته نشود که با کف از معاصی خدا را از خویش راضی کنند. در اقرب آمده: «استعتبته فاعتبني» از او رضایت خواستم از من راضی شد. در نهج البلاغه نامه اول درباره عثمان فرموده: «اکثر استعتابه و اقل عتابه» من بیشتر رضایت او را میجستم و کم ملامتش میکردم. الفاظ دیگر این ماده از قبیل عتب و عتاب و عتبه معانی دیگری دارد که در قرآن مجید نیامده است.

عَتَدٌ: ج ۴، ص: ۲۸۹

عتد: عتاد بمعنی آماده شدن است «عتد الشیء عتاده و عتادا: تهبأ». اعتاد: آماده کردن «وَاعْتَدْتُ لَهُنَّ مُتَكَأً» یوسف: ۳۱. برای آنها پستی آماده کرد. «إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلظَّالِمِينَ نَارًا» کهف: ۲۹. عتید: آماده. حاضر. ایضا حاضر شده بمعنی فاعل و مفعول هر دو آمده است «مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ» ق: ۱۸. کلمه‌ای تلفظ نکند مگر آنکه در نزدش مراقبی آماده هست که سخن او را مینویسد.

«وَقَالَ قَرِينُهُ هَذَا مَا لَدَىٰ عَتِيدٍ» ق: ۲۳.

عتق: ج ۴، ص: ۲۸۹

عتق: «وَلْيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ» حج: ۲۹. «ثُمَّ مَحَلَّهَا إِلَىٰ الْبَيْتِ الْعَتِيقِ» حج: ۳۳. این کلمه فقط دو بار در قرآن یافته است. بنظر نگارنده عتیق بمعنی محترم است چنانکه در جای دیگر بجای آن «حرام» آمده است «جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْغُرُوبِ حَرَامًا ۚ فَمَا لِلنَّاسِ ۙ مَائِدَةٌ: ۹۷. این مطلب در «بیت» مشروحا گفته شده است.

عتل: ج ۴، ص: ۲۸۹

عتل: کشیدن با قهر. «خُذُوهُ فَاعْتَلُوهُ ۖ إِلَىٰ سِوَاءِ الْجَحِيمِ» دخان: ۴۷. بگیرید او را و بکشیدش بوسط آتش. راغب گوید: عتل گرفتن از هر

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۹۰

طرف شیء و کشیدن بقره است در اقرب آمده: «عتله عتلا: اخذ بمجامعه و جزه عنيفا و جذبه» ولی باید آن در آیه فقط بمعنی کشیدن باشد که «خُذُوهُ» از قید اخذ بی نیاز میکند. این آیه قریب المضمون است با آیه «يَوْمَ يُدْعُونَ إِلَىٰ نَارٍ جَهَنَّمَ دَعًا» طور: ۱۳. که دع بمعنی دفع و انداختن بعنف است. «عُتِّلُ بَعِيدٌ ذَلِكَ زَنِيمٌ» قلم: ۱۳. عتل بضم عین و تاء و تشدید لام بمعنی بد رفتار و خشن است در مجمع فرموده: آن بمعنی بد خلق و خشن و اصل آن بمعنی دفع است. در نهاییه گفته: «الشديد الجافي و الفظ الغليظ» جوهری گفته: «العتل: الغليظ الجافي» بد خلقی با معنای اصلی که کشیدن و دفع است میسازد که بد خلق شخص را با زبان بد از خود میراند بعضی ها مثل راغب آنها را کول منوع گفته‌اند ولی ظاهرا آن با آیه مناسب نیست چنانکه ملاحظه آیات قبل روشن میکند. معنی آیه چنین است: با همه آنها بد رفتار و شریر است «زَنِيمٌ» چنانکه در «زَنِمٌ» گفته‌ایم ظاهرا بمعنی شریر و لئیم است. عتله عمود آهنینی که با آن دیوارها را میکوبند و بقولی آهن بزرگی که سنگ و درخت را با آن میکنند (نهاییه).

عتوا: ج ۴، ص: ۲۹۰

عتوا: (بضم اول و دوم) تجاوز. نافرمانی. «لَقَدْ اسْتَكْبَرُوا فِي أَنفُسِهِمْ وَ عَتَوْا عُتْوًا كَبِيرًا» فرقان: ۲۱. پیش خود خویش را بزرگ دیده و تجاوز (نافرمانی) کردند تجاوز بزرگ. «وَكَأَيُّنَ مِنْ قَزِيَّةٍ عَنَّتْ عَنْ أَمْرِ رَبِّهَا وَ رُسُلِهِ» طلاق: ۸. ارباب لغت گفته‌اند: «عتا الرجل عتوا: استكبر و جاوز الحد» «بَلْ لَجُوا فِي الْحَدِّ وَ نُفُورٍ» ملک: ۲۱. بلکه در طغیان و کناره گیری از حق پیوسته شدند. عاتی و عاتیه: طاغی و متجاوز. «وَ أَمَّا عَادٌ فَأُهْلِكُوا بِرِيحِ صَرْصَرٍ عَاتِيَةٍ» حاقه: ۶. اما قوم عاد با بادی بسیار سرد خارج از حد هلاک گشتند. «وَ قَدْ بَلَغَتْ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا» مریم: ۸. حمزه و کسائی آنها را بکسر عین و

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۹۱

دیگران بضم آن خوانده‌اند و آن در هر دو صورت بمعنی فرتوتی و نهایت پیری است در صحاح و اقرب آمده: «عتا الشيخ عتيا: كبر و ولی» طبری آنها خشک شدن وجود در اثر طول زمان فرموده است. غرض زکریا در این کلمه آنست که از پیری بفرتوتی رسیده‌ام و پیریم از حد تجاوز کرده امیدوی بوجود فرزند در من نمیرود. آن در آیه «أَيُّهُمْ أَشَدُّ عَلَى الرَّحْمَنِ عِتِيًّا» مریم: ۶۹. نافرمانی و طغیان است و بقولی: آن جمع عاتی است.

عثر: ج ۴، ص: ۲۹۱

عثر: عثر، عثار و عثور بمعنی لغزش و افتادن است «عثر الرّجل عثارا و عثورا، سقط» در اقرب آمده «عثر الفرس عثرا... زلّ و کبا» در مفردات گوید: بطور مجاز در کسیکه بدون خواستن بچیزی مطلق شود بکار می‌رود. «فإن عثر علیّ أنّهما اشتحقا إثمًا فأخرا ان یقومان مقامهما» مانده: ۱۰۷. اگر اطلاع حاصل شد که آندو مستحق گناه‌اند دو نفر دیگر در جای آنها می‌ایستند و در آیه «و کذلک أعثونا علیهم لیعلموا أنّ وعد الله حقّ» کهف: ۲۱. اهل شهر را باصحاب کهف واقف کردیم. این کلمه بیشتر از دو مورد در قرآن مجید نیامده است.

عُثُوٌّ: ج ۴، ص: ۲۹۱

عُثُوٌّ: افساد. همچنین است عثی و عیث (مجمع) راغب گفته: عیث اکثر در فساد محسوس و عثی در فسادیکه حکما درک میشود بکار می‌رود بیضاوی نیز چنین گفته است. «و لا تَعَثُوا فی الْأَرْضِ مُفْسِدِینَ» بقره: ۶۰. این کلام پنج بار در قرآن با همین لفظ آمده است. المنار آنرا نشر فساد گفته و گوید: آن از مطلع افساد اخصّ است. در مجمع آنرا «و لا تسعوا فی الارض فسادا» معنی کرده و فرموده: هر چند عثی جز فساد نیست ولی علت این ترکیب آن است که میشود فعل ظاهرش فساد و باطنش منفعت باشد، لذا روشن کرده که فعل آنها ظاهرا و باطنا فساد است. بیضاوی در علت تقیید «لا تَعَثُوا» با «مُفْسِدِینَ» گوید: عثی گرچه اغلب در فساد بکار می‌رود ولی گاهی در

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۹۲

غیر فساد نیز میشود مثل مقابله با ظالم و شاید تأویلش صلاح باشد مثل کشتن طفل و سوراخ کردن کشتی که خضر انجام داد. در تفسیر جلالین گفته: «مُفْسِدِینَ» حال است برای تأکید عامل که «لا تَعَثُوا» باشد بنظر نگارنده از همه بهتر قول جلالین است.

عَجَبٌ: ج ۴، ص: ۲۹۲

عجب: شگفت. آن حالتی است که از بزرگ شمردن یا انکار چیزی بر شخص عارض میشود. راغب گفته حالتی است که از جهل بعلت شیء عارض میشود لذا بعضی حکما گفته‌اند: تعجب آن است که علتش غیر معلوم باشد و لذا گفته شده که تعجب بر خداوند صحیح نیست زیرا او علّام غیوب است. «بَلْ عَجِبْتَ وَيَسْخَرُونَ» صافات: ۱۲. بلکه تو از انکار آنها تعجب کردی و آنها از روی بی‌اعتنائی یا عدم علم تو را مسخره میکنند. «وَعَجِبُوا أَنْ جَاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ» ص: ۴. اعجاب: بتعجب آوردن که گاهی توأم با سرور باشد «اعجب الشیء فلانا: اذا عجب منه و سر» بعقیده راغب استعمال آن در سرور بطور استعاره است. «كَمَثَلِ غَيْثٍ أَعْجَبَ الْكُفَّارَ لَبَآئُهُ» حدید: ۲۰. ممکن است در این اعجاب شادی هم منظور باشد یعنی مانند بارانی که روئیدنی یا رویاندن آن زارعان را بتعجب و شادی آورد. «وَلَعَلَّيْذُ مُرُؤْمِنٍ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ وَلَوْ أَعْجَبُكُمْ» بقره: ۲۲۱. مراد عجب توأم با خوشایندی است. عَجَابٌ: بضم عین بسیار شگفت آور «أَجْعَلِ الْأَلِهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عُجَابٌ» ص: ۵. آیا معبودان را یک معبود میداند این چیز بس شگفت آور است. در مجمع فرموده: عَجَابٌ با تشدید تعجب آور خارج از حدّ است گویند: «شیء عجیب ثم عجاب (با تخفیف) ثم عَجَابٌ. در قاموس و اقرب آمده: «العجاب ما جاوز حدّ العجب» ولی جوهری عجیب و عجاب را یکی شمرده. این لفظ فقط یکبار در قرآن آمده.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۹۳

عجیب: تعجب آور. «أَأَلِدُ وَأَنَا عَجُوزٌ وَهَذَا بَعْلى شَيْخًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عُجِيبٌ» هود: ۷۲. «فَقَالَ الْكَاْفِرُونَ هَذَا شَيْءٌ عُجِيبٌ» ق: ۲. راغب گوید: بچیزیکه نظیر آن معروف نیست گویند: عجیب. این سخن در آیه اول کاملا- صادق است. «إِنَّا سَجَعْنَا قَوْلَنَا عَجْبًا» جن: ۱. عجب در آیه مصدر است بمعنی عجیب گوئی مراد جنّ آن بود که قرآن عجیبی است و نظیرش معهود نمیباشد عجب در

آیات زیر نیز بمعنی عجیب است: «أَمْ حَسِبْتَ أَنْ أَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ كَانُوا مِنْ آيَاتِنَا عَجَبًا» كهف: ۹. «وَأَتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ عَجَبًا» كهف: ۶۳. و چون مصدر است لذا در آیه اول جمع نیامده است چنانکه در «سمع» گفته‌ایم. و شاید در معنی «ذات عجب» باشد.

عَجَزَ: ج ۴، ص: ۲۹۳

عَجَزَ: (بر وزن فلس) ناتوانی. عَجَزَ عَنْهُ عَجْزًا: ضعف عنه ای لم یقتدر علیه «إِنَّمَا وَيَلَنُ لِيَ أَعْجَزْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذَا الْعُرَابِ» مائده: ۳۱. در مفردات آمده: عَجَزَ انْصَابَ قِسْمَتٍ مُؤَخَّرٍ أَوْسَطٍ، مؤخّر غیر انسان نیز بآن تشبیه شده «كَأَنَّهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ» قمر: ۲۰. و اصل عَجَزَ تَأَخَّرَ مِنْ شَيْءٍ وَ حَصُولُ فِي آخِرِ الْأَمْرِ وَ تَعَارُفُ اسْمٍ شَدِيدٌ بِقُصُورِ الْأَشْيَاءِ وَ أَنْ ضِدَّ الْقُدْرَةِ اسْتِغْثَاؤُهُ عَاجِزٌ كَرْدَانٌ. «وَأَنَا ظَنَنْتُ أَنْ لَنْ نُعْجِزَ اللَّهَ فِي الْأَرْضِ» جن: ۱۲. ما دانستیم که هرگز خدا را عاجز نتوانیم کرد. «وَأَمَّا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ» یونس: ۵۳. شما عاجز کننده خدا نیستید و از اراده و فعل او جلوگیری نتوانید کرد. اعجاز (بفتح الف) ریشه‌ها. مفرد آن عجز است چنانکه گذشت و آن دو بار در قرآن هست یکی گذشت دیگری آیه: «كَأَنَّهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٌ» حاقه: ۷. و هر دو درباره عذاب قوم عاد است. معجزه: عاجز کردن. مسابقه نیز معنی شده که طرفین در صدد عاجز کردن یکدیگراند «وَالَّذِينَ سَعَوْا فِي

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۹۴

آيَاتِنَا مُعْجِزِينَ أَوْلَئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ» حج: ۵۱. شاید منظور از آن فکر معجزه باشد یعنی: آنانکه در ابطال آیات ما تلاش میکنند و گمان دارند که ما را عاجز میکنند آنها یاران جحیم‌اند. عجز: پیر زن. بواسطه عاجز بودن از کارهای بسیار، عجز گفته شده در اقرب الموارد گفته: آن وصف خاصّ پیرزن است جمع آن عجز (بضمّ اول و دوم) و عجائز است، آن چهار بار در قرآن آمده دو دفعه درباره زن ابراهیم علیه السلام: هود ۷۲، ذاریات ۲۹ و دو بار در خصوص زن لوط علیه السلام: شعراء: ۱۷۱، صافات: ۱۳۵.

عَجَفَ: ج ۴، ص: ۲۹۴

عَجَفَ: (بر وزن فرس) لا-غری. «عَجَفَتِ الشَّاءُ عَجْفًا: ذَهَبَ سَمْنُهَا وَ ضَعْفٌ» مذکر آن اعجف و مؤنثش عجفاء است و جمع اعجف عجاف بکسر عین میباشد فقط دو بار در قرآن آمده است «إِنِّي أَرَى فِي سَمْعِ بَقْرَاتٍ سِمَانٍ يَأْكُلُهُنَّ سَعْبٌ عَجَافٌ» یوسف: ۴۳. ایضا ۴۶ من هفت گاو فریه میبینم که هفت گاو لاغر آنها را میخورند. در مجمع فرماید: افعال بر وزن فعال جمع نیاید مگر عجاف.

عَجَلَهُ: ج ۴، ص: ۲۹۴

عَجَلَهُ: شتاب. راغب گوید: عجله طلب شیء است پیش از وقت آن، و از مقتضای شهوت میباشد لذا در تمام قرآن مذموم آمده تا گفته شده: «العجلة من الشيطان» در آیه «وَ عَجِلْتُ إِلَيْكَ رَبِّ لِتَرْضَى» طه: ۸۴. تنبیه شده که عجله با آنکه مذموم است ولی علت آن امر محمودی است و آن رضای خداست. قول مجمع نیز چنین است. استعجال: خواستن با عجله است «أَتَتْنِي أُمْرُ اللَّهِ فَلَا تَسْبِغْ عَجَلُوهُ» نحل: ۱. «وَ اذْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ وَ مَنْ تَأَخَّرَ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ لِمَنِ اتَّقَى وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّكُمْ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ» بقره: ۲۰۳. بنظر میاید که عدم اثم در هر دو جا راجع به تعجیل و تأخیر است یعنی:

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۹۵

هر که در دو روز بعد از نحر در خروج از «منی» تعجیل کند و بعد از ظهر روز دوازدهم ذو الحجه از «منی» خارج شود بر او گناهی نیست و هر که تأخیر کرده روز سیزدهم بیرون رود گناهی ندارد. عیناشی در ضمن حدیثی از امام باقر علیه السلام نقل کرده ... «وَ مَنْ تَأَخَّرَ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ لِمَنِ اتَّقَى» «منهم الصّید و اتقى الرّفث و الفسوق و الجدال و ما حرّم الله علیه فی احرامه». از روایات اهل بیت

علیهم السلام ظاهر میشود که «فَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» راجع بتعجیل و تأخیر نیست بلکه منظور آنست: که گناهان حاج در هر دو صورت مغفور است میزان در این باره بیان عالی دارد بآن رجوع شود و هم از فقیه نقل میکند که از آیه فوق از امام صادق علیه السلام سؤال شد فرمود: «لیس هو علی انّ ذلك واسع ان شاء صنع ذا، لکنه يرجع مغفورا له لا ذنب له». عاجله: مؤثت عاجل و مراد از آن در قرآن دنیا است «كَلَّا بَلْ تُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ. وَ تَذُرُونَ الْآخِرَةَ» قیامه: ۲۰ و ۲۱. و این بواسطه زودگذر بودن دنیا است آن سه بار در قرآن آمده و در هر سه مقابل آخرت است. «خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ سَأَرِيكُمْ آيَاتِي فَلَا تَسْتَعْجِلُونَ» انبیاء: ۳۷. «عجل» بر وزن فرس اسم است بمعنی عجله آیه کنایه از مبالغه انسان در عجله است گوئی که از عجله آفریده شده در مجمع بقولی عجل بمعنی گل است که از ابو عبیده و جماعتی نقل شده یعنی انسان از خاک و گل آفریده شده ولی آن بر خلاف ظاهر است خصوصا با ملاحظه «فَلَا تَسْتَعْجِلُونَ». آیه فوق نظیر آیه «كَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا» اسراء: ۱۱. میباشد. و عجول صیغه مبالغه است.

عجل: ج ۴، ص: ۲۹۵

عجل: (بر وزن جسر) گوساله. «ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ» بقره ۵۱. از مجمع و مفردات بدست میاید علت این تسمیه آنست که گوساله بعجله بزرگ شده و بصورت

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۹۶

گاو در میاید. آن جمعا ده بار در قرآن بکار رفته هشت بار در خصوص گوساله پرستی بنی اسرائیل و دو بار در اینکه ابراهیم علیه السلام بمیهمانان خویش گوساله بریان آورد «فَمَا لَبَثَ أَنْ جَاءَ بِعِجْلٍ خَنِيدٍ» هود: ۶۹.

عجم: ج ۴، ص: ۲۹۶

عجم: خلاف عرب. چنانکه در مفردات و صحاح و قاموس و غیره آمده. عجمی منسوب بعجم است خواه فصیح باشد یا غیر فصیح. عجمه بمعنی لکنت در زبان و عدم فصاحت است «عجم عجمه: وجد فی لسانه لکنه و عدم فصاحه». اعجم: غیر فصیح یعنی آنکه نمیتواند مطلوب خویش را بهتر بیان دارد راغب گوید: «الاعجم من کان فی لسانه عجمه عربیا کان او غیر عربی» جوهری گفته: «و الاعجم الّمدی لا یفصح و لا یبین کلامه و لو کان من العرب» عبارت اقرب الموارد نیز عین همین است. جوهری و ابن اثیر گوید: علت تسمیه حیوان به عجماء عدم تکلم آن است و هر آنکه قدرت تکلم نداشته باشد اعجم است. راغب گفته: نماز ظهر و عصر را «صلوة عجماء» گویند که قرائتش آهسته خوانده میشود. «و لَوْ جَعَلْنَا قُرْآنًا أَعْجَمِيًّا لَقَالُوا لَوْ لَا فُصِّلَتْ آيَاتُهُ أَعْجَمِيًّا وَعَرَبِيًّا قُلْ هُوَ لِلَّذِينَ آمَنُوا هُدًى وَ شِفَاءً» فصلت: ۴۴. گفتیم: اعجم بمعنی غیر فصیح است خواه عرب باشد یا غیر عرب علی هذا، اعجمی در آیه غیر فصیح است نه لغت غیر عرب یعنی اگر قرآنا غیر فصیح نازل میکردیم و الفاظ و معانی منظم نمیشد، میگفتند: چرا آیاتش مفصّل و روشن نشده آیا میشود که: کتاب اعجمی (غیر فصیح) و پیغمبر یا مخاطبین عربی (فصیح) باشد؟! از «عربی» در آیه فصاحت اراده شده راغب گوید: «العربی: المفصح» طبرسی رحمه الله اعجمی را در آیه لغت غیر عربی فرموده ولی ظاهرا غیر فصیح مراد است چنانکه در

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۹۷

المیزان و کشاف آمده. «و لَوْ نَزَّلْنَاهُ عَلَىٰ بَعْضِ الْأَعْجَمِينَ فَقَرَأَهُ عَلَيْهِمْ مَا كَانُوا بِهِ مُؤْمِنِينَ» شعراء: ۱۹۸ و ۱۹۹. بعقیده راغب اصل اعجمین اعجمیین است یاء نسبت حذف شده. بیضاوی نیز آنرا جمع اعجمی گرفته بحذف یاء نسبت. ولی ظاهرا آن جمع اعجم است چنانکه در صحاح و اقرب و تفسیر جلالین آمده و اینکه گفته اند: اعجم و عجماء بر وزن افعال و فعلی است و آن جمع سالم ندارد صحاح و اقرب خلاف آنرا میرساند. المیزان گوید نحاء کوفیون آنرا جایز دانسته اند علی هذا در «اعجمین» چیزی حذف نشده

است. ظاهراً مراد از آن در آیه شخص غیر عرب است و میشود که غیر فصیح مراد باشد یعنی: اگر قرآن را بعضی از غیر عرب بلغت آنها نازل میکردیم و او بر عربها میخواند ایمان نمیآوردند. «وَلَقَدْ نَعَلْنَا أَنَّهُمْ يَقُولُونَ إِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ لِّلسَانِ الَّذِي يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ أَعْجَمِيٌّ وَهَذَا لِسَانٌ عَرَبِيٌّ مُبِينٌ» نحل: ۱۰۳. یعنی میدانیم که کفار میگویند: قرآن را بشری باو تعلیم میدهد، زبان آنکه تعلیم را باو نسبت میدهند غیر فصیح است ولی این قرآن زبان فصیح آشکار است. آیه روشن است در اینکه شخصی غیر فصیح (و غیر عرب بنا بر آنکه لسان بمعنی لغت باشد) در مکه بوده که کفار میگفتند: قرآن را او بمحمد میآموزد و از جانب خدا نیست. در تفسیر برهان ضمن حدیثی از تفسیر عیاشی از حضرت صادق علیه السلام نقل شده: آن زبان ابی فکیه مولى بنی حصرمی است اعجمی اللسان بود از پیامبر خدا پیروی کرده و ایمان آورده بود و از اهل کتاب بود، قریش گفتند: بخدا محمد را او تعلیم میدهد... ولی این مطلب در تفسیر عیاشی که اخیراً طبع شده نیست. در مجمع اسم آنشخص بقول ابن عباس بلعام است او غلام رومی بود در مکه بر دین نصرانیت، بقول مجاهد

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۹۸

و قتاده غلام رومی بود از آن بنی الحصرمی که نامش عایش یا عیش بود، بقولی دو غلام بودند بنام یسار و خیر، بنظر ضحاک او سلمان فارسی است. در میزان قول ضحاک را از در المنثور نقل کرده و فرموده: آن با مکی بودن آیات ملائم نیست. یعنی سلمان در مدینه خدمت رسول خدا صلی الله علیه و آله رسیده است. عجم در روایات راجع بایمان عجم و استقبال آنها از اسلام ذکرى بمیان آمده بهتر است اشاره شود در تفسیر صافی ذیل آیه «وَلَوْ نَزَّلْنَاهُ عَلَىٰ بَعْضِ الْأَعْجَمِينَ» ... شعراء: ۱۹۸. از امام صادق علیه السلام نقل شده: «لو نزل القرآن على العجم ما آمنت به العرب و لكن نزل على العرب فأمنت به العجم» آنگاه آمده «فهذه فضيلة العجم» ظاهراً آن تتمه حدیث است و میشود آن از کلام مرحوم فیض باشد ولی از سفینه البحار ماده عجم روشن میشود که ذیل روایت است. در سفینه از مستدرک حاکم از ابن عمر نقل شده که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرموده: در خواب گوسفندانی سیاه دیدم که گوسفندان سفید میان آنها وارد شدند. گفتند: آنرا چه تعبیر کرده‌اید؟ فرمود: عجم. آنها در دین و انساب شما شریک میشوند. گفتند: عجم یا رسول الله؟! فرمود: «لو كان الايمان متعلقاً بالثريا لنال رجال من العجم». از اینگونه روایات در کتب اهل سنت نیز آمده از آنجمله در صحیح ترمذی ج ۵ باب فضل العجم نقل کرده که رسول خدا صلی الله علیه و آله سوره جمعه را وقت نزول بر اصحاب میخواند تا رسید بآیه «وَ آخِرِينَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ» مردی گفت: یا رسول الله اینها کیانند که هنوز بما لاحق نشده‌اند؟ حضرت باو جواب نداد راوی گوید: سلمان در میان ما بود حضرت دست خویش را بر سلمان نهاد و فرمود «و الذی نفسی بیده لو كان الايمان بالثريا لتناوله رجال من هؤلاء».

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۲۹۹

در صافی ذیل ... «لَمَّا يَلْحَقُوا» ... از مجمع از امام باقر علیه السلام نقل کرده: «هم الاعاجم و من لا يتكلم بلغة العرب» بعضی از این روایات نصّ در ایرانیان است و بعضی دیگر شامل آنها و غیر آنهاست که عجم مطلق غیر عرب است. و شاید از این روایات در تفاسیر ذیل آیه «فَإِنْ يَكْفُرْ بِهَا هَؤُلَاءِ فَقَدْ وَكَلْنَا بِهَا قَوْمًا لَّيْسُوا بِهَا بِكَافِرِينَ» انعام: ۸۹. و ایضا ذیل آیه فوق از سوره جمعه پیدا کرد.

عدد: ج ۴، ص: ۲۹۹

عدد: عد بمعنی شمردن و عدد اسم مصدر است بمعنی شمرده. در قاموس گوید: «العد: الاحصاء و الاسم العد و العدید». «لَقَدْ أَحْصَاهُمْ وَعَدَّهُمْ عَدًّا» مریم: ۹۴. یعنی آنها را تا آخر حساب کرده و بطرز مخصوصی شمرده است در «حصا» گفته‌ایم که احصاء تمام کردن شمارش است مثل: «وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا» ابراهیم: ۳۴. «فَلَا تَعْجَلْ عَلَيْهِمْ إِنَّمَا نَعِدُّ لَهُمْ عَذَابًا» مریم: ۸۴. یعنی با طرز دقیقی عمرشان و مهلتشان را می‌شماریم تا با آخر رسد. تعدید: ذخیره کردن «الذی جمَعَ مَالًا وَعَدَّدَهُ» همزه: ۲. «عَدَدَ الْمَالِ»

جعلهُ عِدَّةً لِلدَّهْرِ» اعداد: آماده کردن که نوعی شمردن است «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَيْطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ» ... انفال: ۶۰. برای مقابله با دشمنان آنچه بتوانید نیرو آماده کنید. «أَعِدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا» احزاب: ۳۵. عِدَّة: (بضم اول) ذخیره شده و آماده شده «الْعِدَّةُ مَا أَعِدَّدْتَهُ لِخَوَادِثِ الدَّهْرِ مِنَ الْمَالِ وَالسَّلَاحِ» «وَلَوْ أَرَادُوا الْخُرُوجَ لَأَعِدُّوا لَهُ عِدَّةً» توبه: ۴۶. اگر خروج بجنگ اراده میکردند حتماً برای آن وسیله آماده شده فراهم میکردند. عِدَّة: (بکسر اول) شیء معدود است: «العدة هي الشيء المعدود» «فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ» بقره: ۱۸۴. هر که از شما مریض باشد برای اوست معدودی از روزهای دیگر. گاهی بمعنی عدد است مثل «إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۰۰

عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا» توبه: ۳۶. عِدَّةُ زَنٍ مطلقه مدت معدود است که باید در آن از ازدواج خودداری کند. «إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلَّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ وَأَحْصُوا الْعِدَّةَ» طلاق: ۱. «فَضَرَبْنَا عَلَى آذَانِهِمْ فِي الْكَهْفِ سِنِينَ عَدَدًا» كهف: ۱۱. عدد ظاهراً بمعنی معدود است و شاید تقدیر آن «ذات عدد» باشد. «قَالُوا لَبِئْسَ يَوْمًا أُوبِعُوا يَوْمَ فَسِدْلِ الْعَادِيَّةِ» مؤمنون: ۱۱۳. گفته‌اند: مراد از عَادِيْنِ ملائكة حسابگر اعمال یا حسابگر اعمار یا هر که قدرت حساب دارد، است. «وَأَذْكُرُوا لِلَّهِ فِي أَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ» بقره: ۲۰۳. آیه در بیان اعمال حج است مراد از ایام معدودات ایام تشریق است یعنی روز ۱۱ و ۱۲ و ۱۳ ذو الحجه، و مراد از ذکر خدا تکبیرات مخصوصی است که بعد از پانزده نماز خوانده میشود برای کسانی که در «منی» هستند و بعد از ده نماز برای دیگران در تفسیر عیاشی چند روایت نقل شده که ایام معدودات ایام تشریق و ذکر عبارت است از تکبیر بعد از نماز. تکبیر آنروزها بنقل مجمع بدین قرار است: «اللَّهُ اكْبِر. اللَّهُ اكْبِر. لا إله إلا الله و الله أكبر. و لله الحمد. اللَّهُ اكْبِر على ما هدانا. و الحمد لله على ما اولانا و الله أكبر على ما رزقنا من بهيمة الانعام» . «قَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ» آل عمران: ۲۴. این ادعای یهود است راجع بعذاب آخرت. و مرادشان کم بودن مدت آنست بقولی مراد از ایام معدودات چهل روز است بقدر مدّت عبادت گوساله و بقولی مدت آن هفت روز بود و همان هفت روز مراد است و از جبائی نقل شده که: غرض قطع شدن عذاب است یعنی پیوسته در عذاب نخواهیم بود. قول جبائی و هفت روز از قول اول اقوی است که بنی اسرائیل همه چهل روز مدّت میعاد موسی را عبادت گوساله نکردند بلکه بعد از گذشتن یکماه آن زمزمه پیدا شد و الله العالم.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۰۱

عدس: ج ۴، ص: ۳۰۱

عدس: «مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَا» بقره: ۶۱. عدس مشهور است و از حبوبات خوردنی است. این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است. و آن از جمله درخواستهای بنی اسرائیل از موسی علیه السلام است.

عدل: ج ۴، ص: ۳۰۱

عدل: برابری. و آنچه گفته‌اند از قبیل: مثل، فدیة، ضد جور، همه از مصادیق معنی اول‌اند در اقرب آمده: «عدل فلانا: وازنه- عدل القاضی عدلاً: انصف» عدل مصدر و اسم هر دو آمده است. ایضا عدل و عدول بمعنی میل کردن و ظلم آمده است. در تفسیر صافی ذیل آیه «وَوَضَعَ الْمِيزَانَ» رحمن: ۷. و در مفردات از رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ نقل شده: «بالعدل قامت السموات و الارض» یعنی با موازنه و برابری اجزاء عالم، آسمانها و زمین ایستاده‌اند. در مجمع فرموده: فرق بین عدل (بکسر اول) و عدل (بفتح اول) آنست که اولی مثل شیء است از جنس آن و دومی بدل آن است هر چند از غیر جنس باشد چنانکه فرموده «أَوْ عَدْلٌ ذَلِكَ صِيَامًا» مائده: ۹۵. راغب گوید: اولی در محسوس بحاسه است مثل موزون و مکیل و معدود. دومی در محسوس ببصیرت است. «فَإِنْ خِفْتُمْ

أَلَا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً نساء: ۳. اگر بیم آن داشتید که میان زنان بعدالت رفتار نکنید، فقط یکی را تزویج کنید «وَلَنْ تَسْتَطِيعُوا أَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَاءِ وَلَوْ حَرَصْتُمْ» نساء: ۱۲۹. از ائمه علیهم السلام نقل شده: که مراد از آن عدالت در محبت و علاقه قلبی است یعنی آن از اختیار شخص خارج است راغب نیز چنین گفته است. «وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ» بقره: ۴۸. مراد از عدل فدیة است یعنی برابر گناه چیزی از شخص گرفته نمیشود بلکه عذاب فقط بر وجود آدمی است مثل «وَأِنْ تَعَدَّلْ كُلَّ عَدْلٍ لَا يُؤْخَذُ مِنْهَا» انعام: ۷۰. «ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ»

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۰۲

انعام: ۱. شاید مراد از يَعْدِلُونَ عدول باشد یعنی آنانکه بخدایشان کفر ورزیده‌اند از حق عدول میکنند و شاید «بِرَبِّهِمْ» مفعول يَعْدِلُونَ باشد یعنی بخدایشان مثل و نظیر قائل میشوند ایضا «فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوَىٰ أَنْ تَعْدِلُوا» نساء: ۱۳۵. ممکن است از عدول یا از عدل باشد یعنی تابع هوای نفس نشوید تا از حق عدول و میل کنید، یا تابع هوای نفس نشوید تا عدالت کنید در مجمع از فراء نقل کرده: این مثل آنست که گویند: «لَا تَتَّبِعْ هَوَاكَ لِتَرْضَىٰ رَبَّكَ». «وَمِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةً يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ» اعراف: ۱۸۱. این آیه نظیر آیه ۱۵۹. همین سوره است که گوید: «وَمِنْ قَوْمٍ مُّوسَىٰ أُمَّةً يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ». «با» در هر دو آیه در «بِالْحَقِّ» و «بِهِ» برای آلت است یعنی مردم را بوسیله حق هدایت میکنند و بوسیله حق میان مردم عدالت میکنند «یهدون الناس بالحق و بالحق يعدلون بينهم» و شاید بمعنی ملابست باشد یعنی در حالیکه بر حق‌اند هدایت و عدالت میکنند. مراد از آیه دوم قوم موسی و از آیه اول با ملاحظه ما قبل و ما بعد آن مردم اسلام است ولی همه قوم موسی و مردم اسلام این چنین نیستند بلکه از هر یک امتی است. بنظر میاید مراد از آن در قوم موسی پیامبران و اوصیاء بعد از موسی است. و در اسلام هم بائمه طاهرین علیهم السلام تطبیق میشود. در تفسیر عیاشی از حمران از امام باقر علیه السلام نقل شده که درباره آیه فرمودند: «هم الائمه» و محمد بن عجلان از آنحضرت نقل نموده که فرمود: «نحن هم» در مجمع فرموده از ابی جعفر و ابی عبد الله علیهما السلام نقل شده که فرموده‌اند: «نحن هم». در المیزان از کافی از عبد الله بن سنان از امام صادق علیه السلام نقل شده که فرمود: «هم الائمه». ایضا در تفسیر عیاشی از ابن صهبان بکری نقل شده که از امیر المؤمنین علیه السلام

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۰۳

شنیدم میفرمود: «وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَتَفَرَّقَنَّ هَذِهِ الْأُمَّةَ عَلَى ثَلَاثٍ وَ سَبْعِينَ فِرْقَةً كُلُّهَا فِي النَّارِ إِلَّا فِرْقَةً» «وَمِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةً يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ» فهذه التي تنجو من هذه الامية» در مجمع نیز آنرا از عیاشی نقل کرده است. و آن در المیزان از برهان از ذاذان از علی علیه السلام بلفظ «يفترق هذه الامية» ... نقل شده است. و در آخر آن هست: «انا و شيعتي». ایضا عیاشی از یعقوب بن زید نقل میکند که «قال امير المؤمنين وَمِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةً يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ قال يعني: ائمة محمد صلى الله عليه وآله». روایت اخیر با ظاهر آیه سازگار نیست و تطبیق «يفترق هذه الامية» ... نیز بآن جای گفتگو است. در اسناد روایاتیکه افتراق بسبعین گفته شده باید دقت کرد اثبات حصر در نهایت اشکال است. و آنگهی ظهور آیه اعم از ائمه علیهم السلام است شاید غرض از روایات بیان مصداق حقیقی و اولی آیه است مؤید آن حدیثی است که در المیزان از درّ المنثور نقل شده که حضرت فرموده‌اند: «ان من امتی قوما علی الحق حتی ينزل عیسی بن مریم متی ما نزل». درباره «وَمِنْ قَوْمٍ مُّوسَىٰ أُمَّةً يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ» در مجمع از ابن عباس، سدی، ربیع و ضحاک نقل شده: آن امت قومی هستند در ما بعد مملکت چین، میان آنها و چین صحرائی هست پر از ریگ روان، آنها شریعت را تغییر و تبدیل نکرده‌اند و آن از ابی جعفر علیه السلام منقول است. گفته‌اند: هیچ یک از آنها مال بخصوصی ندارد و همه مشترکند، شبها باران می‌بارد، روزها آفتابی است زراعت میکنند، کسی از آنها بما و از ما بآنها نمیرسد ... ابن جریر گفته: شنیده‌ام چون بنی اسرائیل پیامبران خود را کشته و کافر گشتند طائفه‌ای از آنها از این کار بیزاری کرده و اعتذار نمودند و از خدا

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۰۴

خواستند که میان آنها و کفار جدائی افکند، خداوند یک راه زیر زمینی برای آنها گشود یک سال و نیم در آن راه رفتند تا از ما وراء چین بیرون آمدند، آنها در آنجا آمدند و طالب حق‌اند. بقبله اسلام رو میکنند، بقولی جبرئیل شب معراج نزد آنها رفت ده سوره از قرآن که در مکه نازل شده بود بر آنها خواند. ایمان آوردند و تصدیق کردند، جبرئیل دستور داد که در همانجا بمانند و شنبه را تعطیل نکنند و نماز بخوانند و زکوة بدهند و آنروز فقط نماز و زکوة واجب شده بود آنها نیز چنین کردند. در میزان بعد از نقل قسمتی از این مطلب گفته: روایت ضعیف و غیر مسلم است و از این امت یهودی هدایت یافته تا بامروز خبری نرسیده، و اگر بوده باشند هادی و مهتدی نمیشوند که شریعت موسی با شریعت عیسی و هر دو با شریعت اسلام نسخ شده است لذا بعضی از حاکیان این قصه خرافیه اضافه کرده که رسول خدا صلی الله علیه و آله در شب معراج بانها وارد شد و باسلام دعوت کرد و نماز را تعلیم نمود آنها نیز ایمان آوردند پس از نقل بعضی از آنچه نقل شد باضافه نقل نسبت‌های دیگر فرموده: همه اینها ساخته است. نگارنده گوید: آری ساخته است. «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ» نحل: ۹۰. ظاهراً مراد از عدل، عدل اجتماعی است و آن این است که با هر یک از افراد اجتماع بااستحقاق آنفرد رفتار شود یکی را جای دیگری نگیریم و عملی را جای عمل دیگر نگذاریم. احسان نیز ظاهراً احسان اجتماعی و نکوئی در حق دیگران است مثل ایصال خیر بمردم و انجام کارهای نیک برای رفاه مردم و احسان زیاد در مقابل احسان متعارف و انتقام کم از جنایت بزرگ نیز از اقسام احسان است.

عدن: ج ۴، ص: ۳۰۴

عدن: استقرار «عدن بمکان کذا: استقرار» و از آن است معدن بمعنی

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۰۵

مستقر جواهر در مجمع فرموده: عدن و اقامت و خلود نظیر هم‌اند. در نهایی آمده: «عدن بالمکان: اذ الزمه و لم یبرح منه» «جَنَاتٌ عَدْنٌ يَدْخُلُونَهَا» رعد: ۲۳، این کلمه یازده بار در قرآن آمده و همه درباره بهشت آخرت است و مراد از آن خلود و دوام است، یعنی جَنَاتِ استقرار و خلود. بعضی آنرا علم جَنَاتِ گفته‌اند و از رسول خدا صلی الله علیه و آله منقول است: «عدن دار الله الّتی لم ترها عین و لم تخطر علی قلب بشر لا- یسکنها غیر ثلاثه التّیین و الصّیدقین و الشّهداء یقول الله عزّ و جلّ طوبی لمن دخلک». و الله العالم.

عدو: ج ۴، ص: ۳۰۵

عدو: تجاوز. راغب گفته: عدو بمعنی تجاوز و منافات التیام است، آن گاهی با قلب است که بآن عدوات و معاداة گویند و گاهی در راه رفتن است که عدو (دویدن) نام دارد و گاهی در عدم رعایت عدالت در معامله است که عدوان و عدو گویند «... وَ قُلْنَا لَهُمْ لَا تَعْدُوا فِي السَّبْتِ» نساء: ۱۵۴. بانها گفتیم در شنبه تجاوز نکنید و با صید در آن روز از دستور خدا سرباز نزنید. «وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ» بقره: ۲۲۹. عدو در دو آیه ذیل بمعنی تجاوز است «فَیَسْتَبْئِرُوا اللَّهَ عَدُوًّا بَغْیِرِ عِلْمٍ» انعام: ۱۰۸. «فَأَتَّبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ وَ جُنُودُهُ بَغْیًا وَ عِدْوًا» یونس: ۹۰. ظاهراً «بَغْیًا» مطلق طلب است یعنی: فرعون و لشکریانش در طلب آنان از روی تجاوز بدنبالشان رفتند. عدو: دشمن. که در قلب بانسان عدوات دارد و در ظاهر مطابق آن رفتار میکند «إِنَّ الْکَافِرِینَ کَانُوا لَکُمْ عَدُوًّا مُّبِینًا» نساء: ۱۰۱. «إِنَّ الشَّیْطَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوٌّ مُّبِینٌ» یوسف: ۵. بقول راغب دشمن دو جور است یکی آنکه بشخص عدوات دارد و بقصد دشمنی است مثل: «فَإِنَّ کَانَ مِنْ قَوْمٍ عَدُوًّا لَکُمْ» نساء: ۹۲. دیگری آنکه بقصد عدوات نیست بلکه وی حالتی دارد که شخص از آن متأذی

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۰۶

میشود چنانکه از کار دشمن، مثل «فَإِنَّهُمْ عَدُوٌّ لِي إِلَّا رَبَّ الْعَالَمِینَ» شعراء: ۷۷. بتهای بیجان نسبت بابراهیم علیه السلام عدواتی

نداشتند و از جمادِ عداوت متصور نیست بلکه آنها جنبهٔ معبودی داشتند و آن حالت ابراهیم را ناراحت میکرد لذا فرمود: آنها دشمن منند در مجمع در معنی آیه فرماید: پرستشگران اصنام و اصنام دشمن منند ولی عقلا را تغلیب کرده. ولی ظاهراً مرجع ضمیر اصنام است و ارجاع ضمیر اولو العقل در قرآن در اینگونه موارد بسیار است. ظاهراً در آیه «إِنَّ مِنْ أَرْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عِدُوًّا لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ» تگابن: ۱۴. نیز عدو بهمان معنی است یعنی همانطور که از دشمن صدمه بانسان میرسد ممکن است آنها نیز شما را بصدمه بیاندازند و میل و عشق بآنها از کار خدائی بازنان دارد. در اینجا لازم است بچند آیه نظر افکنیم: ۱- «فَمَنْ اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ» بقره: ۱۹۴. این آیه دربارهٔ انتقام، قاعده کلی است و روشن میکند که هر تجاوز را میتوان مقابلهٔ بمثل کرد و جمله «وَ اتَّقُوا اللَّهَ» بیان آنست که در مقابلهٔ بمثل نمیشود طغیان و تجاوز کرد بلکه باید در آن کمیت و کیفیت تجاوز طرف را مراعات نمود، با آنکه خداوند عدوان را دوست ندارد «إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ» بقره: ۱۹۰. ولی عدوان در مقابل عدوان از آن خارج است و عدوان اولیه ناپسند است اما این عدوان شخص را از ذلت و خواری نجات میدهد. بلی گذشت و عفو هم در صورت قدرت مرضی خداست و حسن انتقام و جنبهٔ رحمت هر دو در نظر است چنانکه فرموده: «وَ إِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ وَ لَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ» نحل: ۱۲۶.۲- «فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ» قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۰۷

بقره: ۹۸. شاید مراد از دشمنی خدا آن باشد که رحمت خدا بآنها نمیرسد. ۳- «وَ الْعَادِيَاتِ ضَبْحًا. فَالْمُورِيَاتِ قَدْحًا. فَالْمُغِيرَاتِ صُبْحًا. فَأَأْتِيْنَ بِهِ نَقْعًا. فَوْسَيْطَنَ بِهِ جَمْعًا. إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ» عادیات: ۱- ۶. یعنی: قسم بدونندگان که نفس نفس زنند. و آتش افروزان که با زدن، آتش افروزند. و هجوم بران در وقت صبح، که با آن هجوم و دویدن غبار بلند کردند و بدان وسیله در میان قومی قرار گرفتند، که انسان پروردگار خویش ناسپاس است. در مجمع فرموده: گویند این سوره دربارهٔ علی علیه السلام نازل گشته که رسول خدا صلی الله علیه و آله دفعاتی بعضی از صحابه را بجنگ ذات السلاسل فرستاد بی نتیجه برگشتند تا علی علیه السلام را مأمور کرد او بر کفار غالب شد، این از امام صادق علیه السلام در حدیث مفصّلی وارد شده است فرمود: این جنگ را ذات السلاسل گفتند که آنحضرت عده‌ای از کفار را کشت و اسیران را بریسمان بست گوئی در زنجیرها اند. چون سوره نازل شد رسول خدا صلی الله علیه و آله در نماز صبح آنرا خواند پس از نماز اصحاب گفتند: ما این آیات را تا بحال نشنیده‌ایم فرمود: علی بدشمنان خدا پیروز شد جبرئیل این بشارت را بر من امشب داد بعد از چند روز علی علیه السلام با غنائم و اسیران بمدینه وارد شد. این مطلب در صافی و برهان نیز نقل شده، اهل سنت نیز آنرا نقل کرده ولی از علی علیه السلام نام نبرده‌اند. از علی علیه السلام و غیره عادیات شتران جنگ و شتران حاجیان نیز نقل شده است. اگر مراد از عادیات اسبان جنگی باشد میشود گفت که: این آیات سرود جنگ و مارش نظامی است و سوگندها با مطلب آیات در زیر تناسب دارد و الله العالم. ۴- «وَ بَدَا بَيْنَنَا وَ بَيْنَكُمُ الْعِدَاوَةُ وَ الْبَغْضَاءُ أَبَدًا» ممتحنه: ۴. ظاهراً در اینگونه موارد مراد از عداوت دشمنی ظاهری و از بغضاء عداوت و کینه قلبی است گرچه عداوت بمعنی تجاوز قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۰۸

قلبی است در اقرب الموارد گفته: عداوت بمعنی خصومت و دوری است بقولی آن اخصّ از بغضاء است که هر عدو مبغض است و گاهی آنکه دشمن نیست مبغض است. ۵- «وَ لَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوَانِ» مائده: ۲. عدوان چنانکه از راغب نقل شد و در المنار ذیل آیه فوق گفته عدم رعایت عدالت در رفتار و معامله با دیگران است لذا بهتر است آنرا ظلم معنی کرد یعنی در گناه و ظلم همدیگر را یاری نکنید علی هذا اثم از عدوان اعم است چنانکه در آیه: «أَيُّمَا الْأَجْلِينَ قَضَيْتُ فَلَا عُدْوَانَ عَلَيَّ» قصص: ۲۸. مراد از آن بی شک ظلم و عدم رعایت عدل است. در آیه «وَ مَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ عُدْوَانًا وَ ظُلْمًا» نساء: ۳۰. طبرسی فرموده بقولی عدوان و ظلم هر دو یکی اند. بجهت اختلاف لفظ هر دو ذکر شده‌اند. بنظر نگارنده مراد از ظلم عصیان و ظلم بنفس و از عدوان ظلم بدیگران است زیرا مشار الیه «ذَلِكَ» عبارت است از «لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ... وَ لَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» میدانیم که اکل باطل عدوان و قتل

خویشتن معصیت و ظلم بنفس است. در آیات ۸۵ بقره ۲ و ۶۲ مائده- ۸ و ۹ مجادله- «عدوان» با «اثم» ذکر شده ملاحظه آیات ما قبل آنها نشان میدهد که مراد از «اثم» گناه نسبت بخویش و از «عدوان» ظلم ب دیگران است.

عُدْوَةٌ؛ ج ۴، ص: ۳۰۸

عُدْوَةٌ: «إِذْ أَنْتُمْ بِالْعُدْوَةِ الدُّنْيَا وَهُمْ بِالْعُدْوَةِ الْقُصْوَىٰ وَالرَّكْبُ أَسْفَلَ مِنْكُمْ» انفال: ۴۲. عدوه کنار بیابان و دره است. «العدوة: شاطيء الوادی و جانبه». یعنی آنگاه که شما در کناره نزدیکتر و آنها در کناره دورتر بودند و کاروان پائین از شما بود. مراد نزدیکی و دوری نسبت بمدینه است چنانکه گفته‌اند.

عذب؛ ج ۴، ص: ۳۰۸

عذب: گوارا. «هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ وَ هَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ» فرقان: ۵۳. رجوع بلغت و تفسیر نشان میدهد که عذب بمعنی گوارا و فرات بسیار گوارا

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۰۹

است در مجمع آمده: «الفرات اعذب المیاه» در اقرب گفته: «العذب ... الطیب و- المستساغ من الشراب و الطعام» ملح اجاج مقابل عذب فرات است، ملح یعنی شور، اجاج آبی است که از شوری بتلخی زند، عذب دو بار در قرآن آمده است: فرقان: ۵۳- فاطر: ۱۲.

عذاب؛ ج ۴، ص: ۳۰۹

اشاره

عذاب: عقوبت. شکنجه. طبرسی آنرا استمرار الم، زمخشری کل الم فادح، راغب ایجاج شدید، جوهری عقوبت، اقرب هر آنچه بر انسان دشوار است و او را از مرادش منع میکند معنی کرده است «وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ» بقره: ۷. راغب در اصل آن چند قول نقل کرده از جمله گفته‌اند: اصل آن از عذب است عذبتة یعنی گوارائی زندگی را از او بردم مثل مَرَضَةٌ و قَدْرَةٌ که بمعنی مرضش را و قذارتش را از بین بردم است. بقول بعضی اهل لغت تعذیب بمعنی ضرب است و بقولی آن از «ماء عذب» آب آلوده و کدر است، عذبتة یعنی عیش او را کدر و آلوده کردم ... بنظر نگارنده: اصل آن بمعنی منع است و عذاب را از آنجهت عذاب گویند که از راحتی و آسایش منع میکند و آنرا از بین میبرد در صحاح و قاموس و اقرب الموارد منع را از جمله معانی عذب شمرده است در نهاییه گفته: در حدیث علی علیه السّلام هست که در موقع مشایعت عده‌ای از لشکریان خویش فرمود: «اعذبوا عن ذکر النّساء انفسکم فانّ ذلکم یکسیرکم عن الغزو» یعنی خود را از یادآوری زنان منع کنید چون آن شما را از جهاد باز میدارد. این کلمه در نهج البلاغه هفتمین کلمه از کلمات نه گانه غریب آنحضرت که بعد از حکمت ۲۶۰ ذکر شده‌اند بصورت ذیل نقل شده که بلشکریانش فرمود: «اعذبوا عن النّساء ما استطعتم»، عاذب و عذوب کسی را گویند که از اکل و شرب امتناع کند. علی هذا عذاب مصدر بمعنی فاعل

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۱۰

است یعنی: آنچه مشقت دارد و مانع آسایش است چنانکه از اقرب الموارد نقل شد. افعال عذاب در قرآن همه از باب تفعیل آمده است و در عذاب دنیوی و اخروی هر دو بکار رفته مثل «وَلْيُشْهِدْ عَذَابُهُمَا طَائِفَةٌ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ» نور: ۲. که درباره حدّ زناکاران است ایضا «وَأَنْزَلَ جُنُودًا لَّهُمْ تَرَوُّهَا وَعَذَبَ الَّذِينَ كَفَرُوا» توبه: ۲۶. استعمال آن در عذاب آخرت احتیاج بذکر شاهد ندارد. عذاب در قرآن

با الفاظ عظیم، مهین، الیم، مقیم، حریق، شدید و غیره توصیف شده است مثل: «لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ...» و «لِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُّهِينٌ...» و «لِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ...» و «لَهُمْ عَذَابٌ مُّقِيمٌ...» و «ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ - وَ عَذَابٌ شَدِيدٌ».

[عذاب پس از اتمام حجت؛ ج ۴، ص: ۳۱۰]

«وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولًا» اسراء: ۱۵. «وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَى حَتَّى يَبْعَثَ فِي أُمَمٍ رَسُولًا يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا وَ مَا كُنَّا مُهْلِكِي الْقُرَى إِلَّا وَ أَهْلِهَا ظَالِمُونَ» قصص: ۵۹. گرچه هر دو آیه درباره تعذیب منکرین رسالت در این دنیا است ولی روشن میشود که عذاب آخرت نیز پس از تبلیغ و اتمام حجت است. مشروح این مطلب در «ضعف» ذیل بحث مستضعفین دیده شود. محقق طوسی رحمه الله در تجرید درباره عدم عذاب اطفال کفار فرموده: تعذیب غیر مکلف قبیح است، علامه در شرح آن حشویه را که قائل بعذاب اطفال مشرکین اند و نیز اشاعره را که آنرا جایز میدانند رد میکند. و درباره قول نوح علیه السلام که گفته: «وَلَا يَلْدُوا إِلَّا فَاَجْرًا كَفَّارًا» گفته‌اند مجاز و باعتبار ما یؤول است یعنی بعد از بزرگ شدن فاجر و کافر میشوند نه اینکه حکم کفر و فجور از طفولیت بر آنها بار است.

عذر: ج ۴، ص: ۳۱۰

عذر: (بضم عین) پوزش. در اقرب الموارد گوید: عذر حجّتی است که با آن پوزش خواسته میشود. راغب گفته عذر آنست که انسان بخواهد با

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۱۱

آن گناهان خویش را محو کند... آن سه قسم است یا میگوید: من اینکار نکرده‌ام. و یا میگوید: بدین جهت کرده‌ام و میخواهد با ذکر علت خویش را تبرئه کند، و یا میگوید: من کرده‌ام ولی دیگر نمیکنم،... این سومی توبه است، هر توبه عذر است ولی هر عذر توبه نیست. این سخن در اقرب الموارد از کلیات ابو البقاء نیز نقل شده است. «لَا تَعْتَذِرُوا قَدْ كَفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ» توبه: ۶۶. پوزش نخواهید، عذر نیاورید «إِنْ سَأَلْتِكَ عَنْ شَيْءٍ بَعْدَهَا فَلَا تُصَاحِبْنِي قَدْ بَلَغْتَ مِنْ لَدُنِّي عُذْرًا» کهف: ۷۶. آن عالم از موسی اعتذار کرد و گفت: «إِنَّكَ لَنْ تَسْتَبِيحَ مَعِيَ صَبْرًا» تو بر کارهای من صبر نتوانی کرد تا بالاخره موسی گفت: اگر بار دیگر از تو از علت کاری پیرسم با من مصاحبت مکن از جانب من بعدریکه اول گفته بودی که من صبر نتوانم کرد، رسیده‌ای. «فَالْمُؤَلَّفَاتِ ذِكْرًا. عُذْرًا أَوْ نُذْرًا» رسالات: ۶ و ۷. این اعتذار ظاهرا از جانب خداوند است که بندگان در معذّب شدن خدا را (نعوذ بالله) محکوم ندانند. معذّر: (بصيغته فاعل) معذّر. آن از باب تفعیل کسی است که عذر می‌آورد ولی عذر ندارد، ولی معذّر کسی است که عذر دارد (مجمع البیان) در مفردات گفته: معذّر آن است که خود را معذور میدانند ولی عذر ندارد. این فرق از اقرب الموارد نیز بدست میاید «وَ جَاءَ الْمُعَذَّرُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ لِيُؤَدَّنَ لَهُمْ وَقَعَدَ الَّذِينَ كَذَبُوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ» توبه: ۹۰. بیشتر مفسران معذّرون را کسان عذر تراش گفته‌اند و بعضی اصل آنرا «معذّرون» گفته‌اند بادغام تاء در ذال. یعنی: معذّرین اعراب آمدند که بآنها اجازه داده شود تا در جنگ شرکت نکنند ولی آنانکه خدا و رسول را تکذیب کردند نشستند و برای اعتذار نیامدند از ذیل آیه «سَيَصِيبُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ» بنظر

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۱۲

میاید که از «معذّرون» اعمّ اراده شده است معذّره: مصدر است بمعنی اعتذار «فَأَلَوْا مَعذِرَةً إِلَيَّ رَبُّكُمْ وَ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ» اعراف: ۱۶۴. معاذیر: جمع معذّره است بمعنی عذرها، حجت‌ها. «بَلِ الْإِنْسَانُ عَلَىٰ نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ وَ لَوْ أَلْقَىٰ مَعَاذِرَهُ» قیامه: ۱۴ و ۱۵. بنظرم جواب لو محذوف است مثل «لا تنفعه» و غیره یعنی: انسان بر خویشتن یکپارچه بصیرت است و اگر معذرت‌های خویش را بیاورد فایده‌ای

نخواهد داشت مثل: «يَوْمَ لَا يَنْفَعُ الظَّالِمِينَ مَعَذِرَتُهُمْ» غافر: ۵۲. ولی این در صورتی است که لو بمعنی آن شرطیه و برای استقبال باشد و اگر بمعنی امتناع باشد جواب آن ظاهراً از ما قبلش بدست میاید یعنی اگر عذرهایش را نادیده میگرفت میدانست که یکپارچه بصیرت است. و الله العالم.

عرب: ج ۴، ص: ۳۱۲

عرب: (بر وزن فرس) طائفه‌ای از مردماند خلاف عجم. و عجم هر غیر عرب است از هر نژاد و قوم که بوده باشد. راغب گفته: عرب اولاد اسمعیل اند. جوهری گفته: عرب طائفه‌ای از مردماند. بعرب شهرنشین گویند عربی و بعرب بادیه‌نشین گویند اعرابی، اعراب جمع عرب نیست بلکه عرب اسم جنس است در شعر صحیح جمع اعراب اعراب آمده. در مفردات گوید: اعراب در اصل جمع عرب است سپس بعربهای بادیه‌نشین اسم شده. دانشمندان در این متفق القولند که: اعراب و اعرابی بادیه‌نشینان مخصوص است و شهرنشین اعرابی اطلاق نمیشود. ولی در صحاح گفته: اعراب جمع است و از خود مفرد ندارد. «الأعراب أشدُّ كُفْرًا وَ نِفَاقًا» توبه: ۹۷. علت شدت کفر و نفاق ظاهراً دور بودن از حضارت و تمدن است زیرا در اهل بادیه جهالت بیشتر حکم فرماست «وَمِنَ الْأَعْرَابِ مَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ» توبه: ۹۹. کلمه

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۱۳

اعراب مجموعاً ده بار در قرآن آمده و مراد از همه آنها ظاهراً بادیه‌نشینان اند. مراد از «عربی مبین» و «عربی» در وصف قرآن، فصیح و روشن بودن آنست «وَ هَذَا لِسَانٌ عَرَبِيٌّ مُبِينٌ» نحل: ۱۰۳. «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» یوسف: ۲. «وَ كَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ حُكْمًا عَرَبِيًّا» رعد: ۳۷. «وَ هَذَا كِتَابٌ مُصَدِّقٌ لِسَانًا عَرَبِيًّا» احقاف: ۱۲. راغب گفته: «العربی الفصیح البین من الکلام» در صحاح گفته: «اعرب بحیثه ای افسح» بعضی از مفسران از «عربی» فقط زبان را در نظر گرفته‌اند ولی ظاهراً فصاحت مراد است. اعراب روشن کردن بوسیله حرکه است.

عُرب: ج ۴، ص: ۳۱۳

عُرب: (بر وزن عنق) جمع عروب یا عروبه است و آن زنی است که بشوهرش اظهار عشق و محبت کند «فَجَعَلْنَاهُنَّ أَبْكَارًا. عُربًا أُنثَابًا» واقعه: ۳۶ و ۳۷. در مجمع فرموده: «متحنات علی ازواجهنّ و متحبات الیهن» و بقولی عروب زنی است که با شوهر خود بازی کند و با او انس گیرد مثل انس عرب بکلام عربی رجوع شود به «ترب».

عُرُوج: ج ۴، ص: ۳۱۳

عُرُوج: بالا- رفتن. «عرج الرجل فی الدرجه و السیلم: ارتقی» «تَعْرُجُ الْمَلَائِكَةُ وَ الرُّوحُ إِلَیْهِ» معارج: ۴. عَرَج (بر وزن فرس) آنست که یکی از دو پا از دیگری بلند باشد و یا بیکی آسیبی برسد و شخص را لنگ کند اگر خلقتی باشد بشخص اعرج گویند و اگر عارضی باشد اعراج (اقرّب) «لَیْسَ عَلَی الْأَعْمَى حَرْجٌ وَ لَا عَلَی الْأَعْرَجِ حَرْجٌ» ... نور: ۶۱. بر نابینا و لنگ حرجی نیست. اعرج دو بار در قرآن آمده: نور ۶۱- فتح: ۱۷. معارج: جمع معرج محل عروج مثل نردبان و غیره «لَجَعَلْنَا لِمَنْ یَكْفُرُ بِالرَّحْمَنِ لَبُیوتِهِمْ سُقْفًا مِنْ فِضَّةٍ وَ مَعَارِجَ عَلَیْهَا یَظْهَرُونَ» زخرف: ۳۳. معراج نیز اسم مکان است جوهری گفته: «المعراج السیلم و منه لیلۃ المعراج و الجمع معارج و معاریج» نگارنده

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۱۴

گوید: احتمال دارد مصدر میمی هم باشد. «یُدَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ یَعْرُجُ إِلَیْهِ فِی یَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ»

سجده: ۵. درباره این آیه مطلبی که قابل قبول و اطمینان آور باشد تا آنجا که من میدانم نگفته‌اند. در آیه مدّت آمدن امر و ماندن آن در زمین مطرح نیست فقط مدت عروج آن بسوی خدا هزار سال است. مثلاً انسانی در مدت معین از خاک بنطفه و جنین مبدل میشود و چون متولد شد مدّتی معین در زمین زندگی میکند و آنگاه که مرد در مدت چهل سال بطور کلی پوسیده و بخاک مبدل میشود. مراد از تدبیر امر گرداندن و اداره امور کاینات و نظام جهان است و ظاهراً مدّت تدبیر عمر دنیا و رسیدن قیامت است و چون قیامت رسید در عرض هزار سال این تحویل و تحوّل و تغییر و تغیر بتدریج از بین میرود و پس از هزار سال ابدیت و ثبات جای کھولت را میگیرد و وضع آخرت جاویدان تثبیت میگردد علی هذا عروج امر در عرض هزار سال یکی از مواقف قیامت است و الله العالم. «مِنَ اللّٰهِ ذِي الْمَعَارِجِ. تَعْرُجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ اِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ اَلْفَ سَنَةٍ فَاَصْبُرُ صَبْرًا جَمِيْلًا» معارج: ۳-۵. خدا ذی المعارج و صاحب معرجها است ظاهراً مراد آنست که ملائکه و اعمال عباد از معرجهای بخصوصی سوی خدا عروج میکنند چنانکه فرموده: «اِلَيْهِ يَصِيْعُ عَدُو الْكَلِمِ الطَّيِّبِ» فاطر: ۱۰. بنظر میاید مراد از «تَعْرُجُ» حال است یعنی الآن عروج میکنند و مراد از «فِي يَوْمٍ» یوم فعلی و دنیاست کسیکه روز جمعه کاری میکند میتواند بگوید: «افعل فی یوم الجمعة» یعنی این کار امروز که جمعه است میکنم و مراد از «خَمْسِينَ اَلْفَ سَنَةٍ» عمر این جهان است و چون عروج تمام شود قیامت بر پا شود و آنوقت ملائکه در اطراف آسمانها میشوند «وَ الْمَلَكُ عَلٰی

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۱۵

أَرْجَائِهَا» حاقه: ۱۷. و در حول عرش میشوند «وَ تَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِّينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ» زمر: ۷۵. ولی فعلاً در درون جهان و در حال عروج اند چنانکه در «رجا» گذشت و مدّت عروج مدت عمر جهان است. در کتاب آغاز و انجام جهان ص: ۱۴۴ تا ۱۴۷ درباره این آیه و آیات دیگر بحث کرده عمر زمین و آسمانها را به هیجده میلیارد سال رسانده است.

عرجون: ج ۴، ص: ۳۱۵

عرجون: «وَ الْقَمَرَ قَدَرْنَا مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ» یس: ۳۹. این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است. عرجون: بند خوشه خرماست که بعد از قطع خوشه در درخت میماند و پس از چندی خشکیده و کج شده مثل هلال میگردد و رنگش نیز زرد است در صحاح و اقرب الموارد و المنجد گوید: «العرجون اصل العذق الذی یعوج و تقطع عنه الشماریخ فیبقی علی النخل یابسا». مراد از آن در آیه ظاهراً حال قمر در اواخر ماه است که بتدریج کاسته شده تا بصورت بند خوشه خشکیده خرما در میاید. یعنی برای ماه منازلی قرار دادیم که از لحاظ رؤیت مردم تا بصورت بند خوشه کهنه در آمد. البته این نسبت برؤیت ما است و گر نه همواره نیمکره قمر رو بآفتاب و روشن است.

عُرٌّ: ج ۴، ص: ۳۱۵

عُرٌّ: (بضم و فتح اول) مرضی است جلدی که سوزش و خارش دارد و بعبی جرب گویند و آن غیر از آبله است. اصل آن بمعنی عروض است و جرب را از آن عُرٌّ گویند که بیدن عارض میشود بضرر معرّه گویند که مثل جرب بشخص عارض میشود «فَتَصِيْبُكُمْ مِنْهُمْ مَعْرَةٌ بَغَيْرِ عِلْمٍ» فتح: ۲۵. از آنها بشما ضرری برسد. «فَكُلُوا مِنْهَا وَ اطْعِمُوا الْقَانِعَ وَ الْمُعْتَرَّ» حج: ۳۶. از قربانی بخورید و قانع و کسی را که در معرض سؤال قرار گرفته اطعام کنید. در مفردات گفته: «المعتر هو المعترض للسؤال» در المیزان فرموده: قانع فقیری است که بآنچه داده‌ای قناعت کند خواه

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۱۶

سؤال کند یا نه، معتر آنست که پیش تو آمده و تو را قصد کرده است و از کافی از امام صادق علیه السلام در ضمن حدیثی نقل

کرده که فرمود ...: «القانع الّذی یرضی بما اعطیته و لا یسخط و لا یکلح و لا یلوی شدقه غضبا، و المعتزّ المار بک لتطعمه». در قرآن مجید از این ماده فقط دو کلمه فوق آمده است.

عرش: ج ۴، ص: ۳۱۶

اشاره

عرش: تخت حکومت. «وَرَفَعَ أَبَوَيْهِ عَلَى الْعَرْشِ» یوسف: ۱۰۰. «وَأُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ وَلَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ» نمل: ۲۳. «أَيُّكُمْ يَأْتِينِي بِعَرْشِهَا قَبْلَ أَنْ يَأْتُونِي مُسْلِمِينَ» نمل: ۳۸. در همه این آیات مراد از آن تخت حکومت و سریر سلطنت است. معنای اصل آن رفع است (مجمع ذیل آیه ۱۴۱ انعام) راغب گوید: «عرش در اصل خانه سقف دار است جمع آن عروش است ... محل جلوس سلطان باعتبار علو عرش نامیده شده. طبرسی در ذیل آیه ۵۴ اعراف فرموده: عرش بمعنی سریر است که فرموده «وَلَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ» و بمعنی حکومت است گویند «ثَلَّ عَرْشَهُ» حکومت او زایل شد و بمعنی سقف که فرموده: «فَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا». عبارت صحاح چنین است «العرش سریر الملک و عرش البیت سقفه و قولهم ثَلَّ عَرْشَهُ ای وها امره و ذهب عَرْهُ». شاید باعتبار ارتفاع که در معنی آن ملحوظ است بمعنی بنا و داربست تاک آمده در مجمع ذیل آیه ۲۵۹ بقره فرموده: هر بنا عرش است عریش مکه بناهای آن میباشد، «عرش یرعش» یعنی بنا کرد، خانه را بواسطه ارتفاع بناهایش عریش گویند، سریر را عرش گویند که از غیر آن بلند است. در اقراب الموارد گفته: «عرش عرشا: بنا بناء من خشب. عرش البیت: بناه. عرش الکریم عرشا و عروشا: رفع دو الیه علی الخشب». «وَدَمَّرْنَا مَا كَانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَقَوْمُهُ وَمَا كَانُوا يَعْرِشُونَ» اعراف: ۱۳۷. ممکن است مراد از «مَا كَانُوا يَعْرِشُونَ» بناهای آنان یا فقط چیزهای

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۱۷

سقف دار از قبیل خانه‌ها و داربستها و غیره باشد یعنی آنچه فرعون و قومش میساختند و آنچه از قصور و داربست‌ها بالا می‌بردند، از بین بردیم و تباہ کردیم. «وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنْ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ» نحل: ۶۸. احتمال دارد مراد از «مِمَّا يَعْرِشُونَ» کندوها باشد که بدست بشر ساخته میشود. «وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ جَنَّاتٍ مَعْرُوشَاتٍ وَغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ» انعام: ۱۴۱. معروشات باغاتی است که درختان آن بداربست زده شده یعنی خدا آنست که باغات بداربست زده و غیر آنها را بوجود آورده. «أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَىٰ قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَىٰ عُرُوشِهَا» بقره: ۲۵۹. «فَأَصْبَحَ يُقَلِّبُ كَفَّيْهِ عَلَىٰ مَا أَنفَقَ فِيهَا وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَىٰ عُرُوشِهَا» كهف: ۴۲. مراد از عروشها ظاهرا سقفهاست گوئی اول سقفها و داربستها افتاده بعد دیوارها و تاک‌ها روی آنها افتاده بود یعنی خانه‌ها بر سقفها و تاک‌ها بر داربستها افتاده بود رجوع شود به «خوی».

[عرش خدا]؛ ج ۴، ص: ۳۱۷

اشاره

با استفاده از قرآن مجید و روایات اهل بیت علیهم السلام میتوان گفت: عرش موجود خارجی است و از عالم غیب است و مرکز دستورات عالم است و رشته تدبیر امور جهان بآن منتهی میشود. و استیلاء بر آن علم بتفصیل جزئیات امور جهان و تدبیر کلیه جهان هستی است. اینک در اثبات این مدعی می‌گوئیم: ۱- «وَتَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ» ... زمر: ۷۵ این آیه روشن میکند که عرش شیء محدودی است، اطراف و جوانب دارد، و ملائکه تسبیح کنان در اطراف آن هستند. نمیشود گفت: عرش تمام جهان هستی است زیرا که ملائکه جزء جهان هستی اند و در حول عرش بودند نشان درست نمیشود. از طرف دیگر آیه

راجع بقیامت و خاتمه

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۱۸

کار اهل محشر است و این نشان می‌دهد که عرش در قیامت هم خواهد بود. ۲- «الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ» ... غافر: ۷ این آیه نیز می‌گوید که: عرش محدود است و اطراف دارد. حاملان دارد، حاملان آن غیر از آنان است که در اطراف آن هستند. حاملان و من فی حوله خدا را تسبیح می‌گویند. این آیه نیز مانع از آن است که عرش را بر تمام عالم هستی حمل کنیم. ۳- «وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ» حاقه: ۱۷ عرش خدا قابل حمل است ظهور لفظ «فَوْقَهُمْ» برای آن مکان تعیین میکند که در بالای مردم خواهد بود و هشت نفر آنرا روز قیامت حمل خواهند کرد. در جوامع-الجامع فرموده: روایت شده که حاملان عرش فعلا- چهار نفراند روز قیامت خدا چهار نفر دیگر را بکمک آنان خواهد فرستاد. ۴- «فَسَيُبْحَثُ اللَّهُ رَبَّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُ مُنُونٌ» انبیاء: ۲۲ «قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ وَرَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ ... قُلْ مَنْ بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ ... مؤمنون: ۸۶-۸۸. خداوند که ربّ آسمانهای هفتگانه است همانطور ربّ و صاحب عرش است با ملاحظه آیات گذشته بعید است که گفته شود: ربّ العرش بعد از ربّ السّموات ذکر العام بعد الخاص است. ۵- «وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ» هود: ۷. این آیه از وجود عرش قبل از خلقت زمین و آسمانهای هفتگانه آن خبر میدهد. بنظر می‌آید چنانکه گفته‌اند مراد از «الماء» حالت مذاب بودن زمین است در «ارض» و «سما» گفته شده که ظهور سماوات در اینگونه آیات در طبقات هفتگانه جوّ است. ممکن است مراد از عرش در این آیه حکومت باشد مخصوصا بقریه آنکه الف و لام ندارد ولی بعید است که برای عرش در قرآن بیش از یک مصداق قائل شد در اینصورت معنی آیه چنین است که: مرکز

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۱۹

دستورات خدائی روی آب بود و از آنجا فقط بمواد مذاب زمین دستور میرسید تا وضع امروزی تشکیل شود و الله العالم. ۶- بنا بر آنچه گذشت ظهور آیات ذیل «هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ» توبه: ۱۲۹ «اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ» نمل: ۲۶. «وَهُوَ الْغَفُورُ الْوَدُودُ. ذُو الْعَرْشِ الْمَجِيدُ» بروج: ۱۴ و ۱۵ در همان معنی است که گفته شد. آیات ذیل در این زمینه است که استیلاء بر عرش بمعنی تدبیر امور جهان و علم بجزئیات آن است. ۱- «إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُغْشَى اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ مُسَجَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ بَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ» اعراف: ۵۴ در این آیه ابتدا خلقت آسمانها و زمین و آنگاه استقرار بر عرش ذکر شده و از «يُغْشَى اللَّيْلَ» تا «بِأَمْرِهِ» شرح استقرار بر عرش است که عبارت اخرای تدبیر جهان میباشد و بعد با جمله «أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ» یعنی مطلق خلقت و تدبیر بدست او است مطلب آیه خلاصه شده است. و کلمه «بَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ» عبارت دیگر همین مطلب است. ۲- «إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ ذَلِكَمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ» ... یونس: ۳ «يُدَبِّرُ الْأَمْرَ» توضیح «ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ» است جمله «مَا مِنْ شَفِيعٍ» ... حاکی از دو مطلب است یکی اینکه در اداره امور عالم واسطه‌هایی هست. دوم اینکه: واسطه‌ها باذن خدا دست اندر کاراند و از خود استقلالی ندارند. همچنین است آیه ۲ از سوره رعد که «يُدَبِّرُ الْأَمْرَ يُفَصِّلُ الْآيَاتِ» و غیره در شرح «ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ» آمده ایضا آیه ۴ و ۵ از سوره طه و آیه ۵۹ از سوره فرقان و آیه ۴ از سوره الم سجده.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۲۰

۳- «هُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ» حدید: ۴. در این آیه استوا بر عرش علم بجزئیات تفسیر شده است. عرش در این آیات همان است که گفته شد. یعنی بر مرکز دستورات استیلاء یافت، امر تمام جهان را تدبیر میکند. بعضی‌ها

گفته‌اند: عرش مصداق خارجی ندارد و معنی «ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ...» الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَىٰ» کنایه است از استیلاء خدا بر عالم خلق و بسیار میشود که استواء بر شیء بمعنی استیلاء و تسلط آید چنانکه شاعر گفته: قد استوی بشر علی العراق من غیر سیف و دم مهراق یا اینکه استواء بر عرش بمعنی شروع در تدبیر است. چنانکه سلاطین چون شروع در اداره امور کنند بر تخت قرار میگیرند... در المیزان ج ۸ ص ۱۵۹ در جواب این سخن فرموده: جاری مجرای کنایه بودن «ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ» بحسب لفظ هر چند حق است ولی این منافی با آن نیست که در آنجا حقائق موجوده وجود داشته باشد و این عنایت لفظیه بآن تکیه کند «... ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ» در عین اینکه تمثیل است و احاطه تدبیری خدا را بیان میدارد، دلالت میکند که در آنجا مرحله حقیقی وجود دارد و آن مقامی است که زمام همه امور با همه کثرت و اختلاف در آن جمع است. آیات دیگری که عرش را بتنهائی ذکر کرده و بخدا نسبت میدهند دلیل این مطلب‌اند مثل «وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ» «الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ» «... وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةَ...»

نظری بر آیات؛ ج ۴، ص: ۳۲۰

۱- در کافی باب (العرش و الكرسي) ضمن حدیثی از حضرت رضا علیه السلام نقل

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۲۱

شده «العرش لیس هو الله و العرش اسم علم و قدره و عرش فيه كل شيء... و العرش و من يحمله و من حول العرش و الله الحامل لهم»... این حدیث عرش را شیء موجود معرفی کرده و گوید: عرش نام قدرتی و علمی است نکره و عرشی است که همه اشیاء در آن است این با همان مرکز دستورات میسازد. ۲- در توحید صدوق رحمه الله باب ۴۸ در ضمن حدیثی از علی علیه السلام نقل شده که بجائلیق فرمود: «انّ الملائكة تحمل العرش و لیس العرش كما تظنّ كهيهة السيرير. و لكّنه شیء محدود مدبر، و ربك عزّ و جلّ مالکة لا انه عليه کكون الشیء علی الشیء و امر الملائكة بحمله فهم يحملون العرش بما اقدرهم عليه»... دلالت این حدیث بر موجود بودن عرش احتیاج بیان ندارد. ۳- در باب ۵۲ همان کتاب از امام صادق علیه السلام نقل شده: «العرش هو العلم الّذی لا یقدر احد قدره» ظاهرا مراد همان علم و دستوراتی است که در عرش گذاشته شده است. ۴- در باب ۵۰ همان کتاب حدیث مفصلی از امام صادق علیه السلام نقل شده که مقداری از آن نقل میشود: «عن حنّان بن سدير قال: سئلت ابا عبد الله علیه السلام عن العرش و الكرسي فقال: انّ للعرش صفات كثيرة مختلفة له في كل سبب وضع في القرآن صفة على حدة فقوله «رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ» يقول: الملك العظيم و قوله «الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَىٰ» علی الملك احتوی و هذا ملك الكيفیة فی الاشياء ثمّ العرش فی الوصل متفرد من الكرسي لانّهما بابان من اكبر ابواب الغيوب و هما جميعا غيبان، و هما فی الغيب مقرونان لانّ الكرسي هو الباب الظاهر من الغيب الّذی منه مطلع البدع و منه الاشياء كلّها، و العرش هو الباب الباطن الّذی يوجد فيه علم الكيف و الكون و القدر و الحدّ و الاين و المشیة و صفة الارادة و علم الالفاظ و الحركات و التّرك و علم العود و البدء، فهما

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۲۲

فی العلم بابان مقرونان لانّ ملك العرش سوى ملك الكرسي و علمه اغيب من علم الكرسي، فمن ذلك قال: «هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ» ای صفته اعظم من صفة الكرسي و هما فی ذلك مقرونان. قلت: جعلت فداك فلم صار فی الفضل جار الكرسي؟ قال: انه صار جاره لانّ علم الكيفیة فيه و فيه الظاهر من ابواب البداء و ایتتها و حدّ رتقها و فتقها فهذان جاران احدهما حمل علی صاحبه فی الصّرف «... این روایت روشن میکند که عرش و کرسی هر دو مخلوق و از عالم غیب‌اند و کرسی قائم بعرش است، آنچه در اشیاء عالم جاری میشود از عرش بکرسی و از کرسی بعالم میرسد و بداء و مکانهای آن در عرش است نه در کرسی. ایضا: کرسی باب ظاهر از

غیب و عرش باب باطن غیب است. طلوع همه اشیاء از کرسی است ولی علم کیف، کون، قدر، حد، این، مشیت، صفت، اراده، علم الفاظ و حرکات و ترک، علم عود و بدء همه در عرش است. ۵- در صحیفه سجادیه دعای ۴۷ هست: «لک الحمد ... حمدا یوازن عرشک المجید» ایضا «صلّ علیهم زنه عرشک و ما دونه و ملأ سمواتک و ما فوقهن» و در دعای سوم آمده: «اللهم و حملة عرشک ... بعقیده المیزان چنانکه نقل شد: عرش حقیقتی از حقائق و امری از امور خارجی است و مرکز تدبیر امور جهان است (المیزان ج ۸ ص ۱۵۷-۱۶۰). در المنار ذیل آیه ۳ از سوره یونس عرش را مرکز تدبیر دانسته و گوید: «ثم استوی علی عرشه الذی جعله مرکز التدبیر لهذا الملك العظیم» آنگاه گوید: عرش مخلوقی است که پیش از آسمانها و زمین آفریده شده. و در ذیل آیه ۵۴ از سوره اعراف گفته: در کتاب و سنت وارد شده که خدا را عرش است، خلقت آن پیش از

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۲۳

آسمانها و زمین است، و آنرا حاملانی است از ملائکه و آن چنانکه لغت دلالت دارد مرکز تدبیر عالم است: در مفردات آمده: «و عرش الله ما لا يعلمه البشر علی الحقیقه الا بالاسم».

عرض: ج ۴، ص: ۳۲۳

عرض: (بر وزن فلس) ظهور و اظهار چنانکه در صحاح و اقرب هست. در مجمع از زجاج نقل شده که اصل آن بمعنی ناحیه شیء است و عرض خلاف طول از آن میباشد عرض: (بر وزن فرس) در قرآن بمتاع دنیا اطلاق شده مثل «تُرِيدُونَ عَرَضَ الدُّنْيَا وَاللَّهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ» انفال: ۶۷ در مجمع فرموده: بر هر چیز ناپایدار عرض گویند و گفته‌اند: «الدنيا عرض حاضر» قول راغب نیز چنین است. گوئی از این جهت متکلمون بعرض در مقابل جوهر عرض گفته‌اند که ثبات ندارد بنظم متاع دنیا را از آن عرض گفته‌اند که خودنمائی میکند اعراض: روگردانی. این در واقع برای آنست که شخص معرض خلاف جانب امر را در پیش میگیرد در اقرب گوید: حق آنست که همزه آن برای سیوروت باشد «و عَرَضْنَا جَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ لِلْكَافِرِينَ عَرَضًا» کهف: ۱۰۰. آنروز جهنم را بر کفار بطرز مخصوصی آشکار میکنیم. «وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ» بقره: ۳۱ «وَعَرَضُوا عَلَيَّ رَبِّكَ صَفًّا» کهف: ۴۸ در حال صف بر پروردگار آشکار میشوند یا نشان داده میشوند. تعریض: ضد تصریح و آن بکنایه سخن گفتن است در مجمع فرموده: «و هو ان تضمن الكلام دلالة على ما تريد» «و لَأَجْنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُم بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاءِ» بقره: ۲۳۵ مراد از آن خواستگاری از زن باشاره است زنی که در عده وفات است. گوئی با گوشه سخن خواستگاری میکند. «سَابِقُوا إِلَيَّ مَغْفِرَةً مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ» حدید: ۲۱. «و سَارِعُوا إِلَيَّ مَغْفِرَةً مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ» آل عمران: ۱۳۳ مراد از

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۲۴

عرض در این دو آیه ظاهرا وسعت است و آن یکی از معانی شایع عرض است چنانکه در مجمع و قاموس و اقرب گفته. المیزان فرموده: مراد از عرض وسعت و آن استعمال شایع است. ظاهرا «السَّمَاءِ» در آیه اول برای جنس است علی هذا آن مطابق با «السَّمَاوَاتُ» در آیه دوم میباشد. و چون در آیه اول «كَعَرْضِ» با کاف تشبیه آمده ظاهرا آن در آیه دوم نیز در نظر است یعنی «عرضها كعرض السموات والارض». آیا مراد از این تشبیه نشان دادن وسعت بهشت است و یا حقیقتا همه جا در قیامت بهشت خواهد بود؟ آیا مراد از سموات و ارض همه جهان است و یا فقط منظومه شمسی است؟ بنظم مراد نشان دادن وسعت بهشت است نه اینکه آن تمام عالم را خواهد گرفت (و الله اعلم) بنظر بعضی آیه دوم درباره سابقین و مقربین است و آیه اول در خصوص عامه مؤمنان، و بهشت گروه عامه از بهشت گروه مقربین اوسع است که فرموده «عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ» و درباره گروه سابقین آمده «عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ». در ذیل آیه اول آمده «أَعَدَّتْ لِلَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ» و این مطلق اهل ایمان را میرساند ولی ذیل آیه دوم و ما بعدش اوصافی آمده از قبیل «يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ» ... و آن با مقربین سازگار است. و الله العالم. در مجمع

فرموده: از رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ روايت شده كه گفتند. هرگاه آسمانها و زمين وسعت بهشت باشد پس جهنم در كجا خواهد بود؟! فرمود «سبحان الله اذا جاء النهار فاين الليل» اين حديث در تفسير ابن كثير نيز بچند طريق نقل شده كه هرقل امپراطور روم بانحضرت نوشت: تو مرا به بهشتي كه وسعت آن آسمانها و زمين است دعوت ميكني پس آتش كجاست؟! حضرت فرمودند: «سبحان الله فاين الليل اذا جاء النهار»

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۲۵

الميزان آنرا از مجمع و در المنثور نقل کرده و در توجیه حدیث ضمن بیان مفسرانی فرموده بگمانم روایت ناظر بآن است که در قیامت مثل دنیا تراحم نیست سموات و ارض در عین اینکه ظرف بهشت اند ظرف آتش نیز هستند (باختصار). نگارنده گوید: بنظر میآید مطلب چنین باشد که درباره گفتگوی اهل بهشت با اهل آتش و دیدن همدیگر آیات بسیار است قهرا از تراحم دنیا در آخرت خبری نیست و شاید آخرت در ظرفی بهشت و در ظرفی جهنم باشد مثل وضع جن و انس در دنیا و شاید مکانهای هر دو غیر از هم باشد که آیات بهشت فقط مفید وسعت اند نه اینکه آن همه جا را خواهد گرفت چنانکه در گذشته گفتیم. «وَإِذْ مَسَّهُ الشَّرُّ فَدُودُ دُعَاءِ عَرِيضٍ» فصلت: ۵۱. عریض بمعنی وسیع و کثیر است چنانکه در «وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا ...» گذشت. و ظاهراً مراد از دعا در آیه تضرع و جزع است مثل «إِذْ مَسَّهُ الشَّرُّ جُزُوعًا» معارج: ۲۰. «فَلَمَّا رَأَوْهُ عَارِضًا مُسْتَقْبِلَ أَوْدِيَّتِهِمْ قَالُوا هَذَا عَارِضٌ مُّمْطِرُنَا بَلْ هُوَ مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِهِ رِيحٌ فِيهَا عَذَابٌ أَلِيمٌ» احقاف: ۲۴ ضمیر. «رَأَوْهُ» شاید بعذاب موعود راجع باشد که از «بِمَا تَعَدْنَا» در آیه قبل بنظر میآید و شاید ضمیر مبهم باشد که «عَارِضًا» آنرا توضیح میکند. عارض بمعنی ظاهر شونده است از آیه روشن میشود که آن عارض باد بود «رِيحٌ فِيهَا عَذَابٌ» گفته اند آن تکه‌ای ابری بود که در افق نمایان شد و باد بوسیله آن شروع بوزیدن گرفت. یعنی: چون آنرا آشکارا دیدند که بسوی وادیشان میآید گفتند. این باد یا ابری است که بما باران خواهد باراند، نه بلکه آن بادی است دارای عذاب دردناک. «وَلَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِأَيْمَانِكُمْ أَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصَلِّحُوا بَيْنَ النَّاسِ» ... بقره: ۲۲۴. عرضه آنست که در معرض چیزی واقع شود مثل:

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۲۶

«المرئیه عرضة للنكاح - الدابة عرضة للثيف - الغذاء عرضة للاكل» راغب گفته است: «العرضة ما يجعل معرضا للشئ». ظاهراً مراد از آن در آیه این است که خدا را معرض و مورد قسم قرار بدهند در عدم انجام کارهای نیک. یعنی: خدا را معرض سوگندهای خویش قرار ندهید سوگندهاییکه یاد کرده‌اید تا نیکی و تقوی و اصلاح بین الناس نکنید زیرا خدا دوست ندارد نام او وسیله امتناع از نیکی باشد. در تفسیر عیاشی از امام باقر و صادق علیهما السلام درباره آیه نقل شده ... آن این است که کسی سوگند یاد میکند تا با برادرش سخن نگوید و نظیر آن یا با مادرش تکلم نکند «قال: یعنی الرجل یحلف ان لا یکلم اخاه و ما اشبه ذلك او لا یکلم امه». در حدیث دیگر در مجمع و تفسیر عیاشی از ایوب خزاز از امام صادق علیه السلام نقل شده میفرمود: بخدا قسم یاد نکنید، نه راست و نه دروغ که خدا فرماید «وَلَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِأَيْمَانِكُمْ» و چون مردی از مردی در باره اصلاح استمداد کند که میان او و شخص دیگر سازش دهد، نگوید: من قسم یاد کرده‌ام که اینکار نکنم آن است قول خدا «وَلَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِأَيْمَانِكُمْ أَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصَلِّحُوا بَيْنَ النَّاسِ». روایت دوم مفید دو مطلب است یکی نهی از مطلق قسم دیگری نهی از قسم خوردن که کار نیک نکند. «وَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ» توبه: ۷۶. این تعبیر در چند آیه دیگر آمده است شاید مراد از «تَوَلَّوْا» اعراض ظاهری و از «مُعْرِضُونَ» اعراض قلبی باشد یعنی: برگشتند و عمل نکردند در حالیکه در دل نیز از آن اعراض کرده و بآن بی‌اعتنا بودند.

عرف؛ ج ۴، ص: ۳۲۶

عرف: معرفت و عرفان بمعنی درک و شناختن است. «فَدَخَلُوا عَلَيْهِ فَعَرَفَهُمْ وَهُمْ لَهُ مُنْكَرُونَ» یوسف: ۵۸. بر یوسف داخل شدند

یوسف آنها را شناخت در حالیکه آنها او را نمی‌شناختند.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۲۷

راغب گفته: معرفت و عرفان درک و شناختن شیء است با تفکر و تدبر در اثر آن و آن از علم اخص است ... گویند «فلان يعرف الله» نگویند «يعلم الله ...» که معرفت بشر بخدا با تفکر در آثار اوست نه با ادراک ذاتش و گویند: «الله يعلم کذا» نگویند: «يعرف کذا» زیرا که معرفت از علم قاصر است و در حاصل از تفکر استعمال میشود. خلاصه آنکه: عرفان نسبت بعلم شناخت ناقصی است و آن از تفکر در آثار شیء ناشی میشود.

عُزْفٌ؛ ج ۴، ص: ۳۲۷

عُزْفٌ: (بر وزن قفل) بچند معنی آمده از جمله بمعنی معروف و شناخته شده مثل: «خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ» اعراف: ۱۹۹ عفو را عادت کن و امر بمعروف کن و از جاهلان اعراض نما (رجوع شود بمعروف). ایضا بمعنی موهای گردن اسب است (یال) و پی در پی بودن را بآن تشبیه میکنند و گویند: «جاءوا كعرف الفرس» «وَأَلْمُزْسَ لِمَاتِ عُزْفًا» مرسلات: ۱. قسم بفرستاده‌های پی در پی رجوع شود به «رسل». معروف: شناخته شده و آن مقابل منکر است و از آن کار نیک مطابق فطرت قصد میشود. المیزان ذیل آیه «وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ» بقره: ۲۲۷ گفته: معروف آنست که مردم با ذوق مکتسب از حیات اجتماعی متداول آنرا میدانند ... معروف در شریعت اسلام آنست که مردم آنرا بفطرت سلیم میدانند (نقل بمعنی) راغب گوید: معروف هر فعلی است که خوبی آن بوسیله عقل یا شرع شناخته شود. در آیات «فَأَمْسِكُوا كُوهْنَ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سِرِّحُوا كُوهْنَ بِمَعْرُوفٍ» بقره: ۲۳۱. «قَوْلٌ مَّعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا أَذَى» بقره ۲۶۳ و غیره مراد کاری و عملی و قولی است که مطابق عقل و فطرت سلیم بوده باشد در اینصورت مطلق معروف مورد تصدیق

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۲۸

شرع است. خواه شرع بالخصوص بآن تصریح کرده باشد یا نه. تعریف: شناساندن. «وَيَدْخُلُهُمُ الْجَنَّةَ عَرَفَافًا لَهُمْ» محمد: ۶. «فَلَمَّا تَبَيَّنَتْ بِهِ وَأَظْهَرَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ عَرَفَ بَعْضُهُ» تحریم: ۳. تعارف: شناختن همدیگر. از باب تفاعل و بین الاثنین است «وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا» حجرات: ۱۳. «كَأَنْ لَمْ يَلْبَثُوا إِلَّا سَاعَةً مِنَ النَّهَارِ يَتَعَارَفُونَ بَيْنَهُمْ» یونس: ۴۵. آیه صریح است در اینکه روز قیامت مردم همدیگر را میشناسند. اعتراف: اقرار. «اعترف بالشئ» «أَقْرَبُهُ عَلَى نَفْسِي» مثل «وَأَخْرُونَ اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ» توبه ۱۰۲. «فَاعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ» ملک: ۱۱.

عرفات؛ ج ۴، ص: ۳۲۸

عرفات: «فَإِذَا أَفْضَيْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَادْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ» ... بقره: ۱۹۸. عرفات بیابانی است در دوازده میلی (چهار فرسخی) مکه و آن محل وقوف حاجیان است که روز نهم ذو الحجه از ظهر تا غروب در آن وقوف میکنند چنانکه مشعر الحرام (مزدلفه) بیابانی است میان عرفات و منی در دو فرسخی مکه تقریباً و آن نیز محلّ وقوف در شب دهم ذو الحجه است. و هر دو فقط یکبار در کلام الله آمده‌اند. ناگفته نماند: عرفات مفرد است بر وزن جمع در اقرب از مصباح نقل کرده که اعراب آن مثل اعراب مؤنات و مسلمات است.

اعراف؛ ج ۴، ص: ۳۲۸

اعراف: جمع عرف (بر وزن قفل) و آن بمعنی یال اسب، کاکل خروس، و قسمتهای بلند کوه و تپه است در اقرب گفته: «اعراف الزیاح و السحاب: اوائلها و اعاليها». در آیه «وَبَيْنَهُمَا حِجَابٌ وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ» اعراف: ۴۶. الف و لام عوض از مضاف الیه است تقدیرش چنین میباشد: «و علی اعراف الحجاب رجال» یعنی میان اهل بهشت و آتش حائلی است و بر بلندیهایی آن حائل مردانی است.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۲۹

[اهل اعراف؛ ج ۴، ص: ۳۲۹]

اشاره

ما ابتدا آیاتی که در آنها این کلمه واقع است نقل و سپس مطالب آنرا بررسی کرده و آنگاه بعضی از روایات و اقوال را نقل خواهیم کرد: «وَبَيْنَهُمَا حِجَابٌ وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيمَاهُمْ وَنَادُوا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ يَطْمَعُونَ. وَإِذْ صُورَتْ أَمْصَارُهُمْ تَلْقَاءَ أَصْحَابِ النَّارِ قَالُوا رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ. وَنَادَى أَصْحَابُ الْأَعْرَافِ رِجَالًا يَعْرِفُونَهُمْ بِسِيمَاهُمْ قَالُوا مَا أَغْنَىٰ عَنْكُمْ جَمْعُكُمْ وَمَا كُنْتُمْ تُسَبِّحُونَ. أَهَؤُلَاءِ الَّذِينَ أَقْسَمْتُمْ لَا يَنَالُهُمُ اللَّهُ بِرَحْمَةٍ إِذْ خُلُوا الْجَنَّةَ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمْ وَلَا أَنْتُمْ تَخْزَنُونَ» اعراف: ۴۶-۴۹. آنچه از این آیات مستفاد میشود بقرار ذیل است: ۱- میان اهل جنت و نار حائلی است. آیا این حائل همان است که در آیه ۱۳ حدید آمده «فَضْرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ لَهُ بَابٌ بَاطِنُهُ فِيهِ الرَّحْمَةُ وَظَاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذَابُ»؟ بقولی مراد از «سور» همان اعراف است شاید اینطور باشد ولی فرق این آیه با آیه اعراف آنست که این درباره حایل میان مؤمنین و منافقین است چنانکه از ما قبل و صدر آیه معلوم میشود و اعراف درباره مطلق مؤمنان و کفار میباشد. ۲- در ارتفاعات آن حائل مردانی است که همه را با علامت آنها میدانند، آن مردان خطاب با اهل بهشت گویند: سلام بر شما، این سخن آنگاه گویند که اهل بهشت هنوز به بهشت داخل نشده‌اند ولی طمع آنرا دارند که داخل شوند، در صورتیکه «لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ يَطْمَعُونَ» هر دو حال باشند از «أَصْحَابِ الْجَنَّةِ» و اگر حال باشند از ضمیر «نَادُوا» آنوقت معنی چنین میشود که مردان اعراف در حالی ندا میکنند که داخل بهشت نشده‌اند ولی طمع آنرا دارند. با قرینه آیات ما قبل میشود گفت که دو جمله فوق حال اصحاب

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۳۰

اعراف است زیرا ملاحظه آیات ما قبل نشان میدهد که گفتار اهل اعراف بعد از استقرار اهل بهشت در بهشت و اهل دوزخ در دوزخ است مثلا در آن آیات چنین آمده: «وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ أَنْ قَدْ وَجَدْنَا مَا وَعَدَنَا رَبَّنَا حَقًّا فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا قَالُوا نَعَمْ» ... ولی گفته‌اند: دو جمله «لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ يَطْمَعُونَ» حال است از «أَصْحَابِ الْجَنَّةِ». و این حق است زیرا در آیه ۴۹ میخوانیم: «إِذْ خُلُوا الْجَنَّةَ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمْ وَلَا أَنْتُمْ تَخْزَنُونَ» آیه صریح است که هنوز داخل نشده‌اند در اینصورت آیه «وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ» ... که گذشت مطلب مستقلی است که ترتیب وقوعی با آیات بعدی ندارد. ۳- مردان اعراف چون متوجه اهل آتش شوند گویند: «رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ» ایضا آنها بعد از بدکاران که با علائم آنها را میشناسند میگویند: جمع مال و غیره و تکبر از بندگی حق شما را کفایت نکرد و از عذاب رها نمود، آیا اینان (اشاره بمؤمنین) آنهاست که قسم خوردید خدا رحمتی بایشان نمیرساند (ای مؤمنان) داخل بهشت شوید برای شما دیگر خوفی و اندوهی نیست. ظاهر «إِذْ خُلُوا الْجَنَّةَ» ... آنست که اهل اعراف با اهل بهشت دستور میدهند که: داخل بهشت شوید بعضی در آن «قیل» یا «يقول الله» یا «يقول الملائكة» مقدر کرده‌اند ولی همه بر خلاف ظاهر است. با ملاحظه آنچه گفته شد: بر روشن است که اهل اعراف مردان ممتازی هستند از قبیل انبیاء، اوصیاء، ائمه،

صدیقین و اشهاد. زیرا آنها همه را با علامت می‌شناسند و در آنروز حق سخن گفتن دارند، باهل بهشت فرمان دخول می‌دهند، آنها را برخ اهل جهنم میکشند، اهل بهشت را سلام میگویند. با آنکه در آنروز کسی حق سخن گفتن ندارد جز

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۳۱

بِإِذْنِ رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الرَّحْمَنُ لَا يَمْلِكُونَ مِنْهُ خِطَابًا. يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَقَالَ صَوَابًا» نباء: ۳۷-۳۸. «يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْئًا وَالْأَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ» انفطار: ۱۹. پس این اشخاص که این همه سخنان بزرگ میگویند لابد مورد نظر خدا و واسطه میان خدا و مردم اند. و قسمتی از کارهای قیامت بامر خدا محول بایشان است و این عجب نیست که خداوند در آنروز بعضی از بندگان محبوب خویش را چنان مقامی بدهد و چنان کاری بانها محول کند که حتی آنها باهل بهشت اجازه ورود بدهند.

بررسی روایات؛ ج ۴، ص: ۳۳۱

روایات وارده در این زمینه دو گروه اند یکی آنکه اصحاب اعراف انبیاء و امامان و نظیر آنها اند. دوم اهل اعراف آنها اند که اعمال نیک و بد آنها مساوی است، اعمال نیک از آتش بازشان داشته و اعمال بد مانع دخول بهشت گردیده آنها در اعراف اند تا خدا میانشان قضاوت کند. بعد وارد بهشت گردند این دسته از روایات با آیات ابتدا تطبیق نمیشوند اینک بعضی از روایات دسته اول: ۱- در مجمع از امام باقر علیه السلام نقل شده: «هم آل محمد علیهم السلام لا یدخل الجنة الا من عرفهم و عرفوه و لا یدخل النار الا من انکرهم و انکروه» این حدیث در تفسیر عیاشی نیز نقل شده. ۲- ایضا در مجمع است «قال ابو عبد الله جعفر بن محمد علیهما السلام: الاعراف کتبان بین الجنة و النار یقف علیها کل نبی و کل خلیفه نبی ... کتبان جمع کتیب بمعنی تل ریگ است. ۳- در مجمع از اصبع بن نباته مروی است: «قال کنت جالسا عند علی علیه السلام فاتاه ابن الکواء فسئله عن هذه الآیة فقال: ویحک یا بن الکواء نحن نقف یوم القیامة بین الجنة و النار فمن ینصرنا عرفناه بسیماه فادخلناه

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۳۲

الجنة و من ابغضنا عرفناه بسیماه فادخلناه النار». ۴- ایضا در مجمع درباره حدیث مشهور «ان علیا علیه السلام قسیم النار و الجنة» از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل شده که آنحضرت بعلی علیه السلام فرمود: «یا علی کأنتی بک یوم القیامة و بیدک عصا عوسج تسوق قوما الی الجنة و آخرین الی النار». این روایت مطابق آیه «ادخلوا الجنة» ... است که در آیات اعراف بررسی شد که آن از کلام اصحاب اعراف است. حدیث «قسیم النار و الجنة» را فریقین نقل کرده اند. ۵- در تفسیر عیاشی از علی علیه السلام نقل شده که فرمود: «انا یعسوب المؤمنین و انا اول السابقین و انا خلیفه رسول رب العالمین و انا قسیم (الجنة و) النار و انا صاحب الاعراف». ۶- در بحار از بصائر از برید عجلی نقل شده: «سئلت ابا جعفر علیه السلام عن قول الله: «وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيمَاهُمْ» قال: انزلت فی هذه الامة و الرجال هم الائمة من آل محمد ... ۷- و نیز در بحار از امام صادق علیه السلام در ضمن حدیثی نقل شده: «لیکونن علی الاعراف بین الجنة و النار محمد و علی و فاطمة و الحسن و الحسين و الطیبون من آلهم» ... این احادیث که از آنها بیشتر میتوان یافت همه با آیات قابل تطبیق و مصداق آیات اند و در بعضی از آنها خود ائمه اعراف خوانده شده اند چنانکه در تفسیر عیاشی از سلمان نقل شده که شنیدم رسول خدا صلی الله علیه و آله بیشتر از ده بار بعلی علیه السلام فرمود: «یا علی انک و الاوصیاء من بعدک اعراف بین الجنة و النار لا یدخل الجنة الا من عرفکم و عرفتموه و لا یدخل النار الا من انکرکم و انکرتموه». مراد از اعراف در حدیث شناخته شده ها است زیرا اعراف جمع عرف و اعرف است چنانکه در المنار گفته است. یعنی شما روز قیامت شناخته شده هائید آشنایان شما اهل بهشت و

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۳۳

منکرینتان اهل آتشند. دسته دوم از روایات درباره اصحاب اعراف که گفتیم چنین اند: ۱- در تفسیر عیاشی از امام صادق علیه السلام نقل شده که راوی بآنحضرت عرض کرد: «ای شیء اصحاب الاعراف؟ قال: استوت الحسنات و السیئات فان ادخلهم الله الجنة فبرحمته و ان عدبهم لم یظلمهم». ۲- در کافی در ضمن حدیثی از امام باقر علیه السلام نقل شده که فرمود: «و لکنهم قوم استوت حسناتهم و سیئاتهم فقصرت بهم الاعمال و انهم لکما قال الله...». روایات اهل سنت درباره اصحاب اعراف نوعا در این زمینه است ولی چنانکه گفته شد با آیات قابل تطبیق نیستند.

نقل اقوال؛ ج ۴، ص: ۳۳۳

اقوال گذشتگان راجع باصحاب اعراف در کتب تفسیر چنین است: ۱- اصحاب اعراف انبیاء علیهم السلام اند خدا آنها را در بلندی‌های سور قرار میدهد تا از مردم متمایز باشند و چون آنها گواهان امتهانند. ۲- آنها ملائکه‌اند که در صورت مردان ظاهر شوند اهل بهشت و آتش را می‌شناسند... ۳- آنها عباس، حمزه، علی علیه السلام و جعفر ذو الجناحین اند، دوستان خویش را با صورت‌های سفید و دشمنان خویش را با صورتهای سیاهشان میشناسند. ۴- آنها عادلان امتهان و گواهان اعمالند از هر امت. ۵- کسانی هستند که حسنات و سیئات آنها برابرند که نه مستحق آتش اند و نه جهنم، بالاخره مورد عفو قرار میگیرند. ۶- آنها مؤمنان جنّاند. ۷- آنها اولاد کفاراند که پیش از تکلیف مرده‌اند. ۸- آنها کسانی‌اند که بدون اجازه پدران بجهاد رفته و شهید شده‌اند. ۹- آنها اشراف خلق اند. ۱۰- آنها اهل فترت اند که در

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۳۴

فاصله زمان حضرت عیسی و حضرت محمد صلی الله علیه و آله بدنیا آمده‌اند یا مطلق اهل فترت اند. ۱۱- آنها قومی نیکوکار و فقیه و عالم اند. ۱۲- کسانی‌اند که عجب و خود- بینی دارند. ۱۳- آنها اولاد زنانند. ۱۴- آنها مستضعفین اند که حجت بر ایشان تمام نشده و تکلیف تعلق نگرفته است (مجمع، المیزان، المنار) المیزان وجه ۸ و ۱۰ را باقوال ممکن اللاحق دانسته است. ناگفته نماند: بعضی از این اقوال ببعض دیگر داخل است و فقط قول اول و چهارم و نهم بر آیات قابل تطبیق است. اما قول دوم که آنها ملائکه‌اند کلمه «رِجَالٌ» در آیه مانع از آنست که ملائکه باشند زیرا ملک بذكوریت و انوئیت توصیف نمیشود. و قول پنجم گرچه درباره آن روایات نقل شده ولی بر آیات قابل تطبیق نیست بقیه اقوال اعتباری ندارند.

عرم؛ ج ۴، ص: ۳۳۴

عرم: (بفتح عین و کسر راء) «فَاعْرَضُوا فَاَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ سَيْلَ الْعَرِمِ وَ بَدَّلْنَاهُمْ بِجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتَيْنِ ذَوَاتِنِ اُكْلٍ خَمْطٍ وَ اَثَلٍ وَ شَيْءٍ مِنْ سِدْرٍ قَلِيلٍ» سباء: ۱۶. عرم (بر وزن فلس) بمعنی کندن است در قاموس و اقرب الموارد هست: «عرم العظم: نزع ما علیه من لحم» یعنی آنچه گوشت در استخوان بود کند. بنظر من «سَيْلَ الْعَرِمِ» اضافه موصوف بر صفت است و عرم بمعنی منهدم کننده و ویران کننده میباشد یعنی: قوم سباء از فرمان حق اعراض کردند در نتیجه سیل منهدم کننده را بر ایشان فرستادیم و دو باغ آنها را بدو باغی که دارای میوه تلخ و شوره گز و اندکی کنار بود مبدل کردیم. عرم را مستأه که بمعنی سیل بند است گفته‌اند و نیز باران تند (المطر الشدید) و جزر (بر وزن سرد) که نوعی موش است و خلد (بر وزن قفل) (موش کور) معنی کرده‌اند ایضا آنرا جمع عرمه که بمعنی سدّ است مثل کلم و

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۳۵

کلمه و همچنین جاهل و بدخلق مودی گفته‌اند. در نهج البلاغه خطبه ۲۳۱ در وصف زمان فرموده: «فتاهم عارم» یعنی جوانان نشان بدخلق است در نهاییه در- باره عاقر ناقه صالح آمده: «فانبعث لها رجل عارم» یعنی مرد خبیث و شریری برای کشتن آن ناقه پیاخاست. و نیز نقل شده: مردی بابی بکر گفت: «عارم غلاما بمکه فعض اذنی فقطع منها» یعنی در مکه با پسری مخاصمه کردم گوش مرا بدنجان گرفت و قسمتی از آنرا برید. باید «سَيَلَّ الْعَرَمُ» بدین معانی باشد یعنی منهدم کننده، طغیان کننده. در مجمع از ابن اعرابی آنرا سیل طاقت فرسا نقل کرده است. سیل عرم که آبادیهای قوم سباء را منهدم و آنها از هستی ساقط نمود یکی از مشهورات تاریخ است، در دائرة المعارف وجدی و غیره نقل شده است نام سدیکه سیل آنرا منهدم کرد سد مأرب از آن قوم سباء بود و آن میان دو کوه بلق بنا شده و از همه سدها پر آبرتر بود. در تفسیر برهان و المیزان از کافی از امام صادق علیه السلام نقل شده که درباره قوم سباء فرمود: آنها مردمی بودند، قریه‌های متصل بهم داشتند، نهرهای روان و اموال داشتند، نعمتهای خدا را کفران کردند عافیتی که داشتند تغییر دادند خداوند نعمت آنها را تغییر داد «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» خداوند سیل عرم را بر آنها فرستاد قریه‌هایشان را پراکنده و دیارشان را خراب نمود. اموالشان را از بین برد و دو باغ آنها را بدو باغیکه میوه تلخ و شوره گز و اندکی کنار داشت تبدیل نمود بعد فرمود: «ذَلِكَ جَزَائُهُمْ بِمَا كَفَرُوا وَ هَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكَافِرِينَ». راجع بجزئیات سد مأرب بفرهنگ قصص قرآن تألیف آقای صدر بلاغی ماده «سباء» رجوع شود که راجع بنقشه و جریان آن و کاوش باستان شناسان بتفصیل سخن گفته شده است.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۳۶

و نیز در این کتاب به «سباء» رجوع شود.

عَرَوْ: ج ۴، ص: ۳۳۶

عَرَوْ: (بر وزن فلس) رسیدن. در اقرب الموارد آمده: «عرا فلانا امر: اصابه- اعتری فلانا امر: اصابه» «إِنَّ نَقُولُ إِلَّا اعْتَرَاكَ بَعْضُ آلِهَتِنَا بِسُوءٍ» هود: ۵۴. این آیه جواب قوم هود است که بآنحضرت گفتند: جز این نگوئیم که بعضی از خدایان ما بتو آسیبی رسانده است. این فعل یکبار بیشتر در قرآن مجید نیامده است. اصل آن چنانکه در «عروه» خواهد آمد بمعنی تعلق است در نهج البلاغه خطبه اول درباره شیطان آمده: «اعترته الحمیة» حمیت باو متعلق شد و رسید. عَرَوْه: دستگیره. دستاویز. عروه آفتابه و دلو معلوم است اصل آن چنانکه در مجمع تصریح شده بمعنی تعلق است. در اقرب الموارد گفته: «العروه من الدلو و الكوز: المقبض ای اذنها و کل ما یخُذ بالید من حلقه فهو عروه». «فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنَ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ» بقره: ۲۵۶. «وَمَنْ يُسَلِّمْ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ وَ هُوَ مُحْسِنٌ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ» لقمان: ۲۲. در این دو آیه ایمان بخدا و توجه بخدا توأم با نیکوکاری، چنگ زدن بدستگیره محکم نامیده شده در آیه اول قید «لَا انْقِصَامَ لَهَا» نیز ذکر شده. حقا که ایمان بخدا و توجه بخدا با نیکوکاری، دستگیره محکمی است که قطع شدن ندارد، این کلمه فقط دو بار در قرآن مجید آمده است، جمع عروه عری است.

عُرَى: ج ۴، ص: ۳۳۶

عُرَى: (بر وزن قفل) عریان بودن. در قاموس گفته: «العری: عدم اللبس» و نیز بمعنی سالم و پاک بودن از عیب و گناه است فاعل آن عار و عریان است. در اقرب آمده: «عَرَى الرَّجُلُ مِنْ بِيَابِهِ عُرِيًّا: خَلَعَهَا» «إِنَّ لَكَ أَلَّا تَجُوعَ فِيهَا وَ لَا تَعْرِى» طه: ۱۱۸. تو در بهشت گرسنه نمیشوی و عریان نیمیمانی. عراء: مکان خالی که چیزی از قبیل درخت و نبات آنرا نپوشانده

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۳۷

است. راغب گفته: «العراء: مکان لا- ستره به» در مجمع فرموده: عراء فضائی است که درخت و غیره آنرا نپوشانده و بقولی آن زمین

خالی است شاعر گوید: و رفعت رجلا لا اخاف عثارها و نبذت بالبلد العراء ثیابی این کلمه در قرآن مجید دو بار آمده و هر دو درباره افتادن حضرت یونس از شکم ماهی במקان خالی است «فَبَدَّنَا بِالْعَرَاءِ وَ هُوَ سَاقِيمٌ» صافات: ۱۴۵. «لَوْ لَا أَنْ تَدَارِكُهُ نِعْمَةٌ مِنْ رَبِّهِ لَنُبِدَ بِالْعَرَاءِ وَ هُوَ مَذْمُومٌ» قلم: ۴۹.

عزب: ج ۴، ص: ۳۳۷

عزب: عزوب بمعنی غائب شدن، مخفی شدن، دور شدن است. در صحاح گفته: «عزب عَنِّي فلان: بعد و غاب» در اقرب الموارد گفته: «عزب عنه عزوبا: بعد و غاب و خفی» «وَ مَا يَعْزُبُ عَنْ رَبِّكَ مِنْ مِثْقَالِ ذَرَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَ لَا فِي السَّمَاءِ» یونس: ۶۱. «لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَ لَا فِي الْأَرْضِ» سبأ: ۳. یعنی از علم و قدرت خدا چیزی دور و غائب نمیشود و لو هموزن ذره باشد. مثل: «إِنَّ اللَّهَ لَا يَخْفَى عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَ لَا فِي السَّمَاءِ» آل عمران: ۵. در نهج البلاغه خطبه ۱۳۶ فرموده: «حتی تووب الی العرب عواذب احلامها» تا بعرب غائبات عقول آنها باز گردد و در نامه ۴۵ خطاب دنیا میگوید: «اعزبی عَنِّي» از من دور شو این کلمه فقط دو بار در قرآن مجید آمده است.

عَزْرُ: ج ۴، ص: ۳۳۷

عَزْرُ: (بر وزن فلسف) یاری. همچنین است تعزیر. در اقرب الموارد آمده: «عزر فلانا: اعانه- عَزْرَ زيدا: اعانه و قواه و نصره بلسانه و سيفه». «لِتُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ تَعَزَّرُوهُ» فتح: ۹. تا بخدا و رسولش ایمان بیاورید و رسولش را یاری کنید. راغب گوید: تعزیر نصرت توأم با تعظیم است. و تعزیر (تنبيه مجرم) را از آن تعزیر گویند که آن تأدیب است و تأدیب یاری کردن بر مجرم است. در صحاح و قاموس نیز تعظیم و توقیر را از جمله معانی آن شمرده

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۳۸

است در مجمع ذیل آیه «وَ آمَنْتُمْ بِرُسُلِي وَ عَزَّرْتُمُوهُمْ» مائده: ۱۲. نصرت و تعظیم نقل کرده است. در آیه «فَالَّذِينَ آمَنُوا بِهِ وَ عَزَّرُوهُ وَ نَصَرُوهُ» ... اعراف: ۱۵۷. بقرینه «نَصَرُوهُ» باید بمعنی تعظیم باشد بنظر مجمع و نهاییه: اصل تعزیر بمعنی ردّ و منع است و چون دشمن کسی را ردّ و منع کنیم او را یاری و توقیر کرده ایم.

عُزَيْرٌ: ج ۴، ص: ۳۳۸

عُزَيْرٌ: «وَ قَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ» توبه: ۳۰. در کلام خدا راجع بهویت عزیر مطلبی نیامده است ظاهرا عزیر همان است که در تورات عزرا نامیده شده و در تورات فعلی کتابی هست بنام کتاب عزرا مشتمل برده باب. و او کسی است که پس از مراجعت از بابل مقصداری از کلمات تورات را پیدا کرد و نوشت. در «بنو- ابن» راجع بابن الله بودن عزیر که آیا یهود او را فرزند حقیقی خدا میدانستند یا تشریفی؟ و نیز در بررسی «تورات» راجع باو توضیح داده ایم. در تفسیر عیاشی از ابی سعید خدری از رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ آله نقل شده: «اشتد غضب الله على اليهود حين قالوا عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ وَ اشتد غضبه على النَّصَارَى حين قالوا الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ وَ اشتد غضب الله على من اراق دمي و آذاني في عترتي». این حدیث در میزان از درّ المنثور نیز نقل شده و در صدر آن هست: چون روز جنگ احد صورت آنحضرت زخمی شد و دندانش شکست برخاست و دستها را بلند کرد و میفرمود: «ان الله عزّ و جلّ اشتد غضبه على اليهود...»

عزّز: ج ۴، ص: ۳۳۸

عزز: عزت بمعنی توانائی است مقابل ذلت. در اقب الموارد گوید: «عزه عزاً: قواه- عز الرجل عزاً و عزة: صار عزیزاً- قوی بعد ذلته». راغب گفته: عزت حالتی است که از مغلوب بودن انسان مانع میشود. گویند: «ارض عزاز» زمین سخت. طبرسی نیز اصل آنرا از عزاز الارض میدانند.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۳۹

از کلمات اهل لغت بدست میاید: شیء کمیاب را از آنجهت عزیز و عزیز الوجود گویند که آن در حالت توانائی قرار گرفته و رسیدن بآن سخت است. «أَيَّتَعُونَ عِنْدَهُمُ الْعِزَّةَ فَإِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا» نساء: ۱۳۹، آیا عزت و توانائی را در پیش کفار میجویند؟! عزت همه‌اش مال خداست. «وَأَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَةً لِيَكُونُوا لَهُمْ عِزًّا» مریم: ۸۱. ظاهراً فاعل «لِيَكُونُوا...» آلِهَةً است یعنی: جز خدا معبودهائی گرفتند تا برای آنها عزت و توانائی شوند! در آیه: «فَقَالَ أَكْفَلْنِيهَا وَعَزَّنِي فِي الْخِطَابِ» ص: ۲۳. آنرا غلبه معنی کرده‌اند یعنی: گفت مرا بر آن میش کفیل کن و در سخن بر من غلبه کرد، بنظرم آن استعمال در لازم معنی است که غلبه لازم عزت است. راغب گوید: بعضی گفته‌اند: از من در مخاطبه و مخاصمه قویتر شد. تعزیز: بمعنی تقویت است مثل «إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ فَكَذَّبُوهُمَا فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ» یس: ۱۴. یعنی با فرستاده سوم آنها را تقویت کردیم. ناگفته نماند: فعل عز لازم و متعدی هر دو بکار رفته ولی عز ظاهر فقط متعدی استعمال شده است. «تَوَتَّى الْمَلِكُ مَنْ تَشَاءُ وَتَنَزَّعَ الْمَلِكُ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ» آل عمران: ۲۶. آیه صریح است در اینکه دادن و پس گرفتن حکومت و نیز عزت و ذلت در دست خداست، ولی چون کارهای خدا از روی حکمت و علت است و جزافی نیست باید علت ذلت و عزت را در خود شخص جستجو کرد لذا می بینیم قرآن پیوسته ذلت را از آن کفار و بدکاران میدانند در اثر کفر و بدکاری «ضَرَبَتْ عَلَيْهِمُ الدَّلَّةَ وَالْمَسِيكَةَ... ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ الْحَقِّ...» بقره: ۶۱. «وَإِذْ قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللَّهَ أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ» بقره: ۲۰۶. ظاهراً مراد از عزت توانائی ظاهری است چنانکه از ما قبل آیه «وَإِذْ تَوَلَّى سَعَى فِي

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۴۰

الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا... استفاده میشود یعنی: چون گوئی از خدا بترس توانائی و حکومتش او را بنافرمانی وامیدارد و با اتکاء بقدرت خویش از قبول حق امتناع میکند. راغب گوید: در اینجا بطور استعاره بحمیت و ابا مذموم، عزت گفته شده. همچنین است قول اقب الموارد. «بَيْلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ» ص: ۲. در این آیه مثل آیه سابق عزت بکفار و بدکاران نسبت داده شده. ظاهراً مراد از آن در آیه امتناع و تکبر و عزت ادعائی است و نکره آمدن آن قرینه این احتمال است یعنی: کفار از قبول قرآن در امتناع و مخالفت آیه «وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَعْلَمُونَ» منافقون: ۸. روشن میکند که عزت واقعی مطلقاً مال خدا و رسول و مؤمنان است. «مَنْ كَانَ يُرِيدِ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا» فاطر: ۱۰. ایضا نساء: ۱۳۹- یونس: ۶۵، عزت همه دست خدا است و هر کس طالب عزت باشد باید از خدا بخواهد. عزتهای ظاهری و اعتباری دنیا نیز در دست خداست که میدهد و میستاند و اگر کسی بدیگری عزت بدهد آنهم باذن و مشیت خداست.

عزیز: ج ۴، ص: ۳۴۰

عزیز: از اسماء حسنی است بمعنی توانا و قادر در مجمع فرموده: عزیز توانائی است که مغلوب نمیشود و بقولی: کسی است که چیزی بر او ممتنع نیست. «العزیز القدير الذي لا يغالب و قيل هو القادر الذي لا يمتنع عليه شيء اراد فعله». «إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» بقره: ۱۲۹. «أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ» بقره: ۲۰۹. عزیز آنگاه که درباره خدا بکار رفته نوعاً با یکی از اسماء حسنی توأم است مثل «حکیم» در دو آیه فوق و مثل «العزیز الحمید» ابراهیم: ۱. «وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ» شعراء: ۹. «وَهُوَ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ» نمل: ۷۸. «الْعَزِيزُ الْغَفُورُ» ملک: ۲. «الْعَزِيزِ الْوَهَّابِ» ص: ۹. و نظائر آن. اینها ظاهراً برای

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۴۱

فهماندن این حقیقت است که خدا در عین عزت و توانائی کارهایش از روی حکمت و مصلحت است و در عین حال مهربان، بخشاینده، وهاب، دانا، پسندیده و ... است نباید از عزت خدا بهراسید. گاهی در مقام تهدید آمده: «وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ» آل عمران: ۴. در بعضی از آیات آمده: «إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ» حج: ۴۰. ظاهراً مراد از عزیز در این آیات منبع و دافع است یعنی خدا قوی است کسی او را زبون نتواند کرد و عزیز و منبع است که کسی بمقام و سلطنت او نرسد. آیه چنین است ... «وَلْيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ» شاید قوی اشاره باصل قدرت و عزیز اشاره بعملی کردن آن باشد یعنی هم نیرومند است و هم بر اعمال آن تواناست و شاید در آیاتی نظیر آیه فوق نیز این عنایت تصور شود. عزیز گاهی بمعنی سخت و دشوار آمده مثل «وَمَا ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ بِعَزِيزٍ» ابراهیم: ۲۰. «عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ» توبه: ۱۲۸. ایضا بمعنی گرامی و محترم نحو «وَمَا أَنْتَ عَلَيْنَا بِعَزِيزٍ» هود: ۹۱. هکذا بمعنی حکمران و شخص قدرتمند مثل «امْرَأَتُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَنْ نَفْسِهِ» یوسف: ۳۰. «يَا أَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسْنَا وَأَهْلُنَا الضُّرُّ» یوسف: ۸۸. در آیه «ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ» دخان: ۴۹. گفته‌اند: بر سیل استهزاء و تهاکم است. اعزّه: جمع عزیز است «وَجَعَلُوا أَعْرَةَ أَهْلِهَا أَذَلَّةً» نمل: ۳۴. عزیزان اهل شهر را ذلیلان گردانند.

عَزَى؛ ج ۴، ص: ۳۴۱

اشاره

عَزَى: بضم (ع) «أَفْرَأَيْتُمُ اللَّاتَ وَالْعُزَّىٰ. وَمَنَاةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَىٰ» نجم: ۱۹ و ۲۰. آن بتی بود مشهور. در فرهنگ قصص القرآن تألیف آقای صدر بلاغی ص ۳۴۲ آمده: عَزَى یکی از بزرگترین بت‌هایی است که از طرف عرب مخصوصاً قبیله قریش پرستیده میشد. بتکده عَزَى در وادی نخله شامیه بالای سر «ذات عرق» میان راه عراق و مکه بود و

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۴۲

و احترام آن بت نزد قریش بدان پایه بود که دره‌ای از وادی «حراض» را که «سقام» نام داشت بست و پناهگاه آن ساخته بودند و آنرا با حرم کعبه برابر می‌نهادند و آن بت قربانگاهی داشت که ذبایح را در آن سر می‌بریدند و نام آن قربانگاه «غبغب» بود. خدام بت عَزَى بنوشیبان بن جابر بن مرّه از بنی سلیم بودند و آخرین ایشان «دبیه» نام داشت. بت عَزَى همچنان در اوج عزت و عظمت خود باقی بود تا خدایتعالی پیغمبرش را فرستاد و چون اسلام در عربستان منتشر شد و سال فتح مکه فرا رسید پیغمبر صلی الله علیه و آله خالد بن ولید را مأمور ساخت تا بطرف بتکده عَزَى رهسپار شد و آنرا ویران ساخت. آنچه از قصص قرآن نقل شد در کتاب الاصلنام ابن کلبی چاپ قاهره سال ۱۳۳۲ قمری صفحه ۱۷ تا ۲۷ مذکور است و از آن ظاهر میشود که عَزَى بزرگترین بت در نزد قریش بود در ص ۱۸ گفته: «وكانت اعظم الاصلنام عند قريش» و در ص ۲۳ گفته: چون رسول خدا صلی الله علیه و آله از عبادت آن نهی کرد این مطلب بر قریش گران آمد ابو اصیحه (سعید بن عاص بن امیه) در مرض مرگ آخرین دقائق عمر خویش را تمام میکرد، ابو لهب بعبادت وی آمد و دید که او گریه میکند گفت: علت گریهات چیست؟ آیا از مرگ می‌ترسی آن لابد خواهد آمد؟ ابو اصیحه گفت: نه میترسم پس از من عَزَى را عبادت نکنند. ابو لهب (در مقام دل‌داری بآن مرید شیطان) گفت: بخدا در حیات تو بخاطر تو عَزَى را عبادت نکرده‌اند تا بسبب مرگ تو دست از عبادتش بکشند. ابو اصیحه گفت: اکنون دانستم که جانشین دارم و جایم خالی نخواهد ماند و از ثبات ابو لهب در عبادت عَزَى، بشگفت شد. و در ص ۲۷ گوید: در هیچ یک از پنج بت که

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۴۳

عمرو بن لُحی بقریش داده بود بآن عظمت قائل نبودند که درباره عَزَى بودند. رسول خدا صلی الله علیه و آله خالد را فرستاد

درختی را (که در کنار بتکده و مورد تقدیس بود) قطع کرد، بتکده را ویران ساخت و بت را بشکست. از این سخن معلوم میشود که بت عزی از سنگ یا فلز بوده است. این مطالب در مغازی واقدی نیز یافت میشود. بعضی احتمال داده‌اند: بت عزی درختی بوده که قبیله غطفان بآن عبادت میکردند و برای آن خانه‌ای بنا کرده بودند. وجدی در دائرة المعارف بعد از گفتن اینکه عزی نام بتی بود برای قریش. درخت بودن آنرا نسبت بقول داده است. در مجمع نیز این قول نقل شده است. ایضا در مجمع فرموده: بقولی لایت، منات، عزی هر سه از سنگ بودند که آنها را در کعبه گذاشته و عبادت میکردند. بت عزی همان است که چون رسول خدا صلی الله علیه و آله پس از شکست «احد» ببالای آن کوه رفت ابو سفیان در پائین کوه شعار شرک را با صدای بلند خواند و گفت: «نحن لنا العزی و لا- عزی لکم». آنحضرت در جواب فرمود: «الله مولانا و لا- مولی لکم» بقولی این جواب را علی علیه السلام بدستور آنحضرت، داد.

عقیده عرب درباره عزی؛ ج ۴، ص: ۳۴۳

«أَفَرَأَيْتُمُ اللَّاتَ وَالْعُزَّىٰ. وَمَدَاةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَىٰ. أَلْكُمْ الذَّكْرَ وَلَهُ الْأُنثَىٰ. تِلْكَ إِذًا قِسْمَةٌ ضِيزَىٰ. إِنْ هِيَ إِلَّا أَسْمَاءٌ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ» ... نجم: ۱۹-۲۳. ظهور آیات در آنست که عرب سه بت فوق را دختران خدا میدانسته‌اند لذا فرموده: از لات و عزی و منات بمن خبر دهید آیا برای شماست پسر و برای خدا است دختر؟! آنوقت این قسمت ظالمانه است که پسر را بخود و دختر را بخدا نسبت دهید. اینها جز نامهایی نیستند که شما و پدرانتان در آورده‌اید.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۴۴

بنظر المیزان: این سه بت را بصورت ملائکه ساخته بودند و ارباب آنها را که ملائکه باشند بنات الله میدانستند. در مجمع این مطلب را بقول نسبت داده است در اینصورت باید آیات را طوری معنی کرد که این مطلب از آنها فهمیده شود.

عزل: ج ۴، ص: ۳۴۴

عزل: کنار کردن. «عزل الشیء عن غیره: نخیه عنه». «وَمَنْ ابْتَغَيْتَ مِمَّنْ عَزَلْتَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكَ» احزاب: ۵۱. آیه ظاهرا درباره زنانی است که نفس خویش را برسول خدا هبه میکردند و آنحضرت درباره قبول و رد آنها مختار بود و حتی میتوانست آنها را که قبول نکرده بعدا قبول کند یعنی بر تو حرجی نیست در آنزن که مایل باشی از زنانیکه قبلا- از خویش کنار کرده‌ای. رجوع شود به «رجاء». اعتزال: کنار شدن. «اعتزل الشیء و عن الشیء: تنحی». «قُلْ هُوَ أَذَىٰ فَاعْتَرِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ» بقره: ۲۲۲. از زنان در وقت حیض اجتناب کنید (مقاربت ننمائید). «إِنَّهُمْ عَنِ السَّمْعِ لَمَعْزُولُونَ» شعراء: ۲۱۲. یعنی جنّ از شنیدن سخنان عالم بالا- بر کنار و ممنوع‌اند رجوع شود به «جنّ». چنانکه از لغت و آیات نقل شد آن با «عن» و بی «عن» هر دو می‌آید. معزل (بر وزن محمل) اسم مکان است «وَنَادَىٰ نُوحٌ ابْنَهُ وَكَانَ فِي مَعْزِلٍ» هود: ۴۲. نوح پسرش را خواند و او در کناری بود گویند: «هو بمعزل عن الحق» یعنی او از حق کنار است. گفته‌اند: یعنی پسر نوح از دین پدرش بکنار بود ولی لفظ «فی» و «نادی» نشان میدهد که مراد مکان دور است نه دوری از دین، و چون بمعنی کناره- گیری از کاری باشد با «با» آید چنانکه نقل شد.

عزم: ج ۴، ص: ۳۴۴

اشاره

عزم: (بر وزن فلس) قصد. اراده. تصمیم. «فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ» آل عمران: ۱۵۹. «وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ» بقره:

۲۲۷. طبرسی فرموده: «العزم هو العقد علی فعل شیء فی مستقبل الاوقات» راغب

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۴۵

گوید: «العزم و العزيمة: عقد القلب علی امضاء الامر، یقال عزم الامر و عزمت علیه و اعترمت». «وَلَقَدْ عَهِدْنَا اِلَىٰ اٰدَمَ مِنْ قَبْلِ فَنَسِيَ وَ لَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا» طه: ۱۱۵. ظاهراً مراد از عهد نخوردن از شجره منهیه است و عزم بمعنی تصمیم و ثبات است یعنی در او بر حفظ عهد تصمیم و استقامت نیافتیم. «طَاعِيَةً وَ قَوْلٌ مَعْرُوفٌ فَاِذَا عَزَمَ الْأَمْرُ فَلَوْ صَدَقُوا اللَّهَ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ» محمد: ۲۱. «الْأَمْرُ» فاعل «عَزَمَ» است در اقرب گوید: «عَزَمَ الْأَمْرُ» یعنی روی فلان کار تصمیم گرفته شد و آن بمعنی مجهول است و برای مبالغه معلوم خوانده شده مثل «هلک الرجل» که بصورت معلوم آمده ولی در واقع «اهلک» بصیغه مجهول است. بهر حال جواب «اذا» در آیه محذوف است یعنی: اینها میگویند ما در طاعتیم و قول راست میگوئیم و چون کار جنگ حتمی شد نکول میکنند و اگر با خدا راست گفته بودند بهتر بود. «وَ اِنْ تَصَبَّرُوا وَ تَتَّقُوا فَمَا كَانَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ» آل عمران: ۱۸۶. کلمه «عزم الامور» در آیه «وَ اصْبِرْ عَلٰی مَا اَصَابَكَ اِنَّ ذٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ» لقمان: ۱۷. و در آیه «وَ لَمَنْ صَبَرَ وَ غَفَرَ اِنَّ ذٰلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ» شوری: ۴۳. نیز آمده است. ممکن است «ذٰلِكَ» * در آیه اول و سوم اشاره بصبر و نیز بتقوی و گذشت باشد که از نتایج صبراند. علی هذا در آیه دوم نیز اشاره بصبر است نه باقامه صلوٰه و امر بمعروف و غیره که در صدر آیه‌اند و شاید آن در هر سه آیه اشاره بهممه ما قبل باشد یعنی صبر، غفران، تقوی، نماز و غیره. در اینصورت همه آنها از افراد عزم الاموراند. عزم در آیات فوق بمعنی معزوم است یعنی صبر از کارهایی است که باید بر آن تصمیم گرفت و خویشتن دار بود. در کشاف گفته: «ای مَمَّا یجب العزم علیه من الامور» عبارت مجمع نیز قریب بآن است در المنار آمده:

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۴۶

«ای التي یجب ان تعقد علیها العزيمة».

أولوا العزم؛ ج ۴، ص: ۳۴۶

أولوا العزم «فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُوا الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ وَ لَا تَسْتَعْجِلْ لَهُمْ» احقاف ۳۵. أولو العزم گرچه بمعنی صاحبان اراده و صاحبان تصمیم و استقامت است ولی بنا بتفسیر ائمه علیهم السلام عبارت‌اند از صاحبان شریعت مستقل علی هذا عزم بمعنی شریعت و کتاب است و آن با معنی اصلی عزم مناسب است. اگر «من» در مِنَ الرُّسُلِ برای تبعیض باشد نتیجه این میشود که بعضی از پیامبران أولو العزم‌اند نه همه آنها و اگر برای بیان باشد أولو العزم بودن همه پیامبران مراد است. نظیر آیه «فَاجْتَبِوا الرَّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ» که «من» برای بیان است چنانکه ابن زید و جبائی وعده دیگر بر این عقیده‌اند ولی اکثر مفسران آنرا برای تبعیض گرفته‌اند و روایات مستفیض آنرا تأیید میکنند. ناگفته نماند: قرآن مجید اصل دین را به پنج نفر از پیامبران اختصاص میدهد چنانکه فرموده: «شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّىٰ بِهِ نُوحًا وَ الَّذِي أَوْحَيْنَا اِلَيْكَ وَ مَا وَصَّيْنَا بِهِ اِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَىٰ وَ عِيسَىٰ اَنْ اَقِيمُوا الدِّينَ» شوری: ۱۳. ایضا آیه «وَ اِذْ اَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَ مِنْكَ وَ مِنْ نُوحٍ وَ اِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَىٰ وَ عِيسَىٰ ابْنِ مَرْيَمَ وَ اَخَذْنَا مِنْهُم مِّيثَاقًا عَلِيًّا» احزاب: ۷. در آیه اول فرموده: دین شما همان است که بنوح و محمد و ابراهیم و موسی و عیسی علیهم السلام وحی و توصیه شد، آیه دوم درباره اخذ عهد از همه پیامبران مخصوصاً از پنج نفر فوق است. میشود از این دو آیه استفاده کرد که اولاً- أولو العزم این پنج نفراند و ثانیاً أولو العزم کسانی‌اند که دارای کتاب و شریعت مستقل‌اند و گرنه همه پیامبران سلام الله علیهم دارای صبر و ثبات و استقامت بوده‌اند. در صافی از کافی از امام صادق علیه السلام منقول است که: أولو العزم عبارت‌اند نوح، ابراهیم، موسی، عیسی، محمد علیهم السلام گفتند چرا

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۴۷

أولو العزم شدند؟ فرمود: چون نوح کتاب و شریعتی آورد پیامبران بعد از او همه شریعت و کتاب وی را اخذ کردند، تا ابراهیم

صحف و شریعتی آورد که کتاب نوح را ترک کرد ... پیامبرانی که پس از ابراهیم آمدند همه تابع شریعت و صحف و منهاج ابراهیم بودند، تا موسی تورات و شریعت خویش را آورد و صحف را ترک نمود، هر پیامبریکه بعد از موسی آمد از تورات و شریعت موسی تبعیت کرد تا عیسی انجیل و شریعتی آورد و شریعت موسی را ترک کرد پیامبران بعد از عیسی همه شریعت وی را دنبال کردند تا محمد صلی الله علیه و آله آمد و قرآن را آورد حلال او تا قیامت حلال و حرام او تا قیامت حرام است. اینانند پیامبران اولوالعزم. بنا بر این اولوالعزم بمعنی صاحبان شریعت و عزم بمعنی شریعت است. در صافی و المیزان از کافی از امام صادق علیه السلام منقول است: «ساده التَّيْبِينِ وَ الْمُرْسَلِينَ خَمْسَةٌ وَ هُمْ أَوْلُو الْعِزْمِ مِنَ الرَّسْلِ وَ عَلَيْهِمْ دَارُ الرَّحَى: نوح و ابراهیم و موسی و عیسی و محمد صلی الله علیه و آله و علی جمیع الانبیاء» لفظ «المرسلین» در نسخه صافی نقل نشده. پس از آنکه از روایات استفاده کردم که عزم در این آیه بمعنی شریعت و کتاب است دیدم در المیزان ذیل آیه فرموده: معنی عزم در اینجا یا صبر است ... یا عزم بر وفا بميثاقیکه از انبیاء گرفته شده ... و یا بمعنی عزم یعنی کتاب و شریعت است. معنای سوم حق است و آن همان است که روایات ائمه اهل بیت علیهم السلام آنرا بیان میکنند. طبری رحمه الله در جوامع الجامع فرموده: اولوالعزم از پیامبران کسی است که شریعت تازه آورده و شریعت سابق را نسخ کند آنها پنج نفراند: نوح ابراهیم، موسی، عیسی و محمد صلی الله علیه و آله و علیهم. بقول بعضی آنها شش نفراند: نوح که بر اذیت قوم خویش صبر کرد، ابراهیم که بر آتش صبر نمود، اسحق

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۴۸

یعقوب، یوسف، ایوب. بقول بعضی آنها هیجده نفراند که در سوره انعام آیه ۸۳-۸۶ ذکر شده‌اند، و بقولی چهار نفراند: ابراهیم، هود، نوح، محمد علیهم السلام. ناگفته نماند: حق همان است که از آیات استظهار کردیم و روایات بیان کرده‌اند. و باید عزم را در آیه شریعت معنی کرد و اگر تصمیم و استقامت معنی کنیم و بگوئیم آن مخصوص بعضی از پیامبران است این بر خلاف شئون پیامبران دیگر علیهم السلام خواهد بود زیرا پیامبر بی ثبات، بی ارزش است (نعوذ بالله) خداوند درباره آنها فرموده: «وَ سَلَامٌ عَلَی الْمُرْسَلِينَ» صفات: ۱۸۱. اگر بگوئیم: خداوند درباره آدم فرموده: «وَ لَقَدْ عَاهَدْنَا إِلَىٰ آدَمَ مِن قَبْلِ فَتَنَىٰ وَ لَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا» طه: ۱۱۵؟ گوئیم: درست است ولی پیامبر بودن آدم اول کلام است و شاید گفت که در آنحال پیامبر نبوده است الله اعلم. اگر گویند: خداوند فرموده «تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ» بقره: ۲۵۳؟ گوئیم: صحیح است که پیامبران بعضی بر بعضی فضیلت دارند ولی این بر خلاف آنست که بگوئیم غیر از پنج نفر همه فاقد تصمیم و ثبات بودند!!

عزین: ج ۴، ص: ۳۴۸

عزین: «فَمَا لَ الَّذِينَ كَفَرُوا قِبَالِكَ مُهْتَطِعِينَ. عَنِ الْيَمِينِ وَ عَنِ الشَّمَالِ عَزِينَ. أَلَا يَطْمَعُ كُلُّ امْرِئٍ مِنْهُمْ أَنْ يُدْخَلَ جَنَّةً نَعِيمًا» معارج: ۳۶-۳۸. عزین جمع عزه بمعنی گروه است در اقرب الموارد گوید: «العزة: العصبه من الناس» جمع آن عزی و عزون است از اصمعی نقل کرده گویند: «فی الدار عزون» ای اصناف من الناس و از طرطوسی نقل نموده: عزون گروههایی است که متفرق بیایند. در مجمع فرموده: «عزون جماعات فی تفرقه واحدهم عزة». همچنین است قول راغب. مهطع کسی است که بروی انسان خیره شود و آن درباره نگاه خصمانه است.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۴۹

یعنی: چرا کفار با نگاه خصمانه از چپ و راست گروه گروه بتو خیره شده‌اند مگر هر کدامشان طمع دارند که به بهشت پر نعمت در آیند. این لفظ تنها یکبار در قرآن آمده است و اصل عزو بنقل مجمع بمعنی اضافه و نسبت است و گروه‌ها بیکدیگر اضافه و منسوب میشوند.

عس: ج ۴، ص: ۳۴۹

عسر: دشواری. نقیض یسر «فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا» شرح: ۵. «سَيَجْعَلُ اللَّهُ بَعْدَ عُسْرٍ يُسْرًا» طلاق: ۷. عسر (بر وزن کتف) و عسیر هر دو وصف‌اند بمعنی صعب و دشوار «یوم عسر و یوم عسیر» یعنی روز دشوار و شوم. «یَقُولُ الْكَافِرُونَ هَذَا يَوْمٌ عَسِرٌ» قمر: ۸. «وَكَانَ يَوْمًا عَلَى الْكَافِرِينَ عَسِيرًا» فرقان: ۲۶. تعاسر: اشتداد و دشوار شدن. «تعاسر علیه الامر: اشتد و صار عسیرا» «وَإِنْ تَعَايَرْتُمْ فَسْتَزِجْ لَهُ أُخْرَى» طلاق: ۶. اگر بزحمت و دشواری افتادید، پدر مرضعه دیگری برای طفل میجوید ظاهرا مراد از تعاسر در آیه آنست که مادر اصلی درباره اجرت رضاع پدر را بفشار اندازد. عسرة: بقول راغب دشواری در وجود مال است و آیه «وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ» بقره: ۲۸۰. مؤید اوست و شاید مراد از ساعه عسرة در «وَ الْأَنْصَارِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ فِي سَاعَةِ الْعُسْرَةِ» توبه: ۱۱۷. وقت کم یابی مال باشد. صحاح نیز مثل راغب گفته ولی طبرسی و فیروزآبادی آنرا مطلق دشواری و صعوبه الامر گفته‌اند و آیه دوم درباره ماجرای تبوک است و در آن سختی فقط از جهت مال نبود بلکه از جهت عطش و حرارت هوا و غیره نیز بود. عسیری: مؤنث اعسر است «وَأَمَّا مَنْ بَخِلَ وَاسْتَغْنَى. وَكَذَّبَ بِالْحُسْنَى. فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْعُسْرَى» لیل: ۸-۱۰. «العسری» در آیه موصوفی دارد مثل حالت و نظیر آن. یعنی آنکه از انفاق بخل ورزد و در اثر بخل ثروت و بی‌نیازی جوید و وعده بهتر خدا را تکذیب کند، او را بحالت سختتری آماده می‌کنیم.

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۵۰

(که مثلا عدم شرح صدر بر ایمان و مهیا بودن بعذاب باشد).

عسس: ج ۴، ص: ۳۵۰

عسس: «وَاللَّيْلِ إِذَا عَسَيْتَ. وَالصُّبْحِ إِذَا تَنَفَّسْتَ. إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ» تکویر: ۱۷-۱۹. راغب گفته: عسسه و عساس رقیق شدن تاریکی است و آن در اول و آخر شب است و «عسسه اللیل» را بدین جهت آمدن و رفتن شب معنی کرده که در هر دو حالت تاریکی رقیق است. بنظر المیزان بقرینه «وَالصُّبْحِ إِذَا تَنَفَّسْتَ» آنرا رفتن شب معنی کردن بهتر است. یعنی: قسم بشب آنگاه که برود و قسم بروز آنگاه که امتداد یابد، این قرآن گفته فرستاده محترم (جبرئیل) است. در نهاییه گوید: «فی حدیث علی علیه السلام انه قام فی جوف اللیل لیصلی فقال وَاللَّيْلِ إِذَا عَسَيْتَ» آنگاه آنرا آمدن و رفتن شب گفته است این کلمه در کلام الله فقط یکبار آمده است.

عسق: ج ۴، ص: ۳۵۰

اشاره

عسق: «حم. عسق. كَذَلِكَ يُوحِي إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» شوری: ۱-۳. در ذیل لفظ «طه» و «حامیم» درباره حروف مقطعه قرآن مطالبی و احتمالاتی گفته‌ایم ولی تازه‌ترین نظریه‌ایکه در این باره اظهار شده نظریه دکتر رشاد مصری است که در روزنامه‌ها نیز منتشر شد و ما آنرا از مجله مکتب اسلام شماره ۴ سال ۱۴ صفحه ۸ نقل می‌کنیم: از مجموع سوره‌های ۱۱۴ گانه قرآن فقط در ۲۹ سوره حروف مقطعه آمده است و آنها درست نصف حروف ۲۸ گانه الفبای عربی را تشکیل می‌دهند بدین ترتیب: ح-ر-س-ص-ط-ع-ق-ک-ل-م-ن-ه-ی. دکتر رشاد خلیفه پس از سالها تحقیق بفکرش رسیده که شاید میان این حروف و حروف هر سوره که آنها در آغازش قرار گرفته‌اند رابطه‌ای وجود دارد. آنوقت سالها بوسیله مغز الکترونی روی حروف قرآن محاسبه کرده و دیده مثلا نسبت حرف «ق» بسائر حروف سوره «فلق» (۶/۷۰۰ درصد) است و نسبت آن بسائر حروف سوره

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۵۱

قیامت (۳/۹۰۷) درصد میباشد و نسبت آن بسائر حروف سورة «وَالشَّمْسِ» (۳/۹۰۶) است تفاوت این دو سورة چنانکه ملاحظه میشود فقط یک‌هزارم درصد است آنوقت نسبت حرف «ق» را با حروف هر یک از سوره‌های ۱۱۴ گانه استخراج کرده در آخر متوجه شده که نسبت این حرف (ق) بسائر حروف سورة «ق وَالْقُرْآنِ الْمَجِيدِ» که این حرف در آغاز آن واقع شده از نسبت آن تمام حروف سوره‌های ۱۱۴ گانه بیشتر است. همچنین حرف «ن» که در آغاز «ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ» آمده نسبتش بسائر حروف این سورة از نسبت آن بحروف هر یک از سوره‌های ۱۱۴ گانه بیشتر است. هکذا چهار حرف «المص» که در آغاز سورة اعراف آمده نسبت آنها بسائر حروف این سورة بیشتر از نسبت آنها بحروف سایر سوره‌های ۱۱۴ گانه است. تصور نکنید که این کار آسانی است اگر مغز الکترونیک نبود شاید این حساب خدا میداند چه قدر وقت لازم داشت مثلا ما حرف «ن» را در نظر بگیریم و سراغ سورة بقره برویم و حرف «ن» را با سائر حروف این سورة مقایسه کنیم و مثلا بدست آوریم که نسبت این حرف بسائر حروف آن یک درصد است، آنگاه همین حساب را با سورة آل عمران، نساء، مائده و ... تا ۱۱۴ سورة انجام دهیم و نتیجه بگیریم که این نسبت در «ن وَالْقَلَمِ» از همه بیشتر، آنوقت با حرف «ق» این کار را بکنیم سپس با حرف «ص» و با دو حرف «حم» * و با سه حرف «الر» * و ... دکتر رشاد میگوید: ضمن محاسبه که روی سورة «مریم» و «زمر» می‌کردم دیدم نسبت «درصد» مجموع حروف (ک-ه-ی-ع-ص) در هر دو سورة مساوی است با اینکه باید در سورة مریم بیشتر باشد که لفظ «کهیعص» فقط در آغاز سورة مریم آمده نه در «زمر»؟ اما همینکه نسبت

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۵۲

گیری را از رقم سوم اعشار بالا بردم روشن شد که نسبت مجموع این حروف در سورة مریم یک ده هزارم (۰/۰۰۰۱) بیش از سورة زمر است این تفاوت‌های جزئی راستی عجیب و حیرت‌آور است. و نیز گوید حرف «ن» در «ن وَالْقَلَمِ» بزرگترین رقم نسبی را در ۱۱۴ سورة قرآن دارد، تنها استثنائی که دارد سورة «حجر» که تعداد نسبی «ن» در آن بیشتر از سورة «ن وَالْقَلَمِ» است. اما جالب این است که سورة حجر یکی از سوره‌هایی است که آغاز آن (الر) است و این سوره‌ها باید در حکم یک سورة حساب شود آنوقت نتیجه مطلوب بدست خواهد آمد.

اشارات بر معنی؛ ج ۴، ص: ۳۵۲

در بسیاری از سوره‌های قرآن حروف مقطعه در آغاز آنها هست پس از ذکر این حروف اشاره بحقیقت و عظمت قرآن شده مثل «الم ذلک الکتاب لا ریب فیہ» «المص کتاب أنزل إلیک فلا یکن فی صدرك حرَج منه» و غیره. راستی حیرت‌آور است که انسانی بتواند مراقب تعداد هر یک از حروف سخنان خود در طول ۲۳ سال باشد و در عین حال آزادانه مطالب خود را بدون کمترین تکلفی بیان کند. مسلما چنین کاری از عهده یک انسان بیرون است حتی محاسبه آن برای بزرگترین ریاضی‌دانها جز بکمک مغزهای الکترونیکی ممکن نیست. اینها همه نشان میدهد که نه تنها سوره‌ها و آیات قرآن بلکه «حروف قرآن» نیز روی حساب و نظام خاصی است که فقط خداوند قادر بر حفظ آن میباشد.

نتیجه بحث؛ ج ۴، ص: ۳۵۲

آیا شما حساب کلمات و حروفی را که در یک روز با آن سخن می‌گوئید دارید؟ اگر فرضا چنین باشد تعداد کلمات و حروف یکسال خود را میتوانید بخاطر بسپارید؟ فرضا چنین باشد آیا هرگز امکان دارد نسبت این حروف با یکدیگر در روز و ماه و

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۵۳

سال در عبارات شما مد نظر تان باشد مسلماً چنین چیزی محال است محال. زیرا با وسائل عادی طی قرن‌ها نیز نمیتوانید این محاسبات را انجام دهید. آیا اگر مشاهده کردیم انسانی در مدت ۲۳ سال با آنهمه گرفتاری سخنانی آورد که نه تنها مضامین آنها حساب شده و از نظر لفظ و معنی و محتوا در عالیتین صورت ممکن بود بلکه از نظر نسبت ریاضی و عددی حروف چنان دقیق و حساب شده بود که نسبت هر یک از حروف الفباء در هر یک از سخنان او یک نسبت دقیق ریاضی دارد، آیا نمی‌فهمیم که کلام او از علم بی‌پایان پروردگار سرچشمه گرفته است؟ (مکتب اسلام با کمی تصرف) حروف مقطعه قرآن بقرار ذیل است: الم-الم-المص-الر-الر-الر-الر-الر-الر-الر-الر-الر-الر-طس-طس-طسم-الم-الم-الم-یس-ص-حم-حم-حم-عسق-حم-حم-حم-حم-ق-ن. این حروف بترتیب در اوائل سوره‌های: بقره، آل عمران، اعراف، یونس، هود، یوسف، رعد، ابراهیم، حجر، مریم، طه، شعراء، نمل، قصص، عنکبوت، روم، لقمان، سجده، یس، ص، مؤمن، حم سجده، شوری، زخرف، دخان، جائیه، احقاف، ق و قلم واقع شده‌اند. این حروف با حذف مکررات عبارتند از چهارده حرف که در سابق شمرده شد. عسل: انگبین. «وَأَنْهَارٌ مِنْ خَمْرِ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ وَأَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَيَّفٍ» محمد: ۱۵. این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است مقاربت را بطور کنایه عسیله گویند در حدیث است که رسول خدا صلی الله علیه و آله بآن زن فرمود «حَتَّى تَذُوقِي عَسِيلَتَهُ وَ يَذُوقُ عَسِيلَتَكَ» (مفردات- نهاییه) یعنی تو لَذت مقاربت او را بچشی و او لَذت مقاربت تو را بچشد.

عسی: ج ۴، ص: ۳۵۳

عسل: انگبین. «وَأَنْهَارٌ مِنْ خَمْرِ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ وَأَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَيَّفٍ» محمد: ۱۵. این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است مقاربت را بطور کنایه عسیله گویند در حدیث است که رسول خدا صلی الله علیه و آله بآن زن فرمود «حَتَّى تَذُوقِي عَسِيلَتَهُ وَ يَذُوقُ عَسِيلَتَكَ» (مفردات- نهاییه) یعنی تو لَذت مقاربت او را بچشی و او لَذت مقاربت تو را بچشد.

عسی: ج ۴، ص: ۳۵۳

عسی: فعل جامد است بمعنی ترجی و امیدواری در چیز محبوب و ترس در شیء مکروه آید (اقرب). راغب گوید: عسی یعنی طمع کرد و امیدوار

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۵۴

شد. آن در قرآن ۲۸ بار بلفظ «عَسَىٰ» * و دو بار بلفظ «عَسَيْتُمْ» * آمده: بقره: ۲۴۶- محمد: ۲۲. «وَعَسَىٰ أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ» بقره: ۲۱۶. شاید و امید است چیزی را مکروه بدارید حال آنکه برای شما خیر است «أَكْرِمِي مَتَوَاهُ عَسَىٰ أَنْ يَنْفَعَنَا» یوسف: ۲۱. اقامت او را محترم بدار امید است که ما را بهره رساند. لفظ «عسی» آنگاه که به بشر نسبت داده شود معنایش صحیح و در جای خود است که بشر عالم بعواقب نیست میشود این کلمه را بکار برد و بگوید: امید است فلان کار بشود یا فلان شخص بیاید، یا فلان حاجت برسم ولی بکار رفتن آن درباره خدا که عالم بعواقب است روی چه میزانی است؟ مثلاً در آیاتی نظیر «عَسَىٰ اللَّهُ أَنْ يَكْفَ بِأَسِّ الدِّينِ كَفَرُوا» نساء: ۸۴. «فَأُولَئِكَ عَسَىٰ اللَّهُ أَنْ يَعْفُو عَنْهُمْ» نساء: ۹۹. «فَعَسَىٰ اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ أَوْ أَمْرٍ مِنْ عِنْدِهِ» مائده: ۵۲. خدا میداند که کف خواهد کرد یا نه، عفو خواهد نمود یا نه، فتح و کار را خواهد آورد یا نه، پس علت بکار رفتن لفظ «عسی» که معنی شاید میدهد چیست؟ بنظر راغب استعمال آن برای ایجاد امید در بندگان است یعنی امیدوار باشید که خدا چنین خواهد کرد طبرسی در ذیل آیه اول فرموده: «عسی» در اینگونه موارد بمعنی جزم و قطع است مثل کسیکه بدیگری گوید: پروردگارت را در همه امر و نهی اطاعت کن «عسی ان تفلح بطاعته» شاید در اثر اطاعت خدا نجات یابی «عسی» در اینجا بمعنی شک نیست بلکه قطع

صرف است که فلاح در طاعت خدا حتمی است. در المیزان ذیل آیه «قُلْ عَسَىٰ أَنْ يَكُونَ رَدِفَ لَكُمْ بَعْضُ الَّذِي تَسْتَعْجِلُونَ» نمل: ۷۲. از تفسیر ابی السعود نقل شده: عسی، لعل، سوف در وعده‌های پادشاهان در جای قطع و حتم است و این کلمات را برای اظهار وقار بکار

قاموس قرآن، ج ۴، ص: ۳۵۵

برند و اشعار میکنند که رمز از آنها مانند تصریح از دیگران است بر این معنی است وعده و وعید خدای تعالی آنگاه فرموده: این وجهی است وجیه. ناگفته نماند: آن در بعضی آیات مثل قول طبرسی و ابی السعود برای جزم و حتم است مثل «فَأَمَّا مَنْ تَابَ وَ آمَنَ وَ عَمِلَ صَالِحًا فَعَسَىٰ أَنْ يَكُونَ مِنَ الْمُفْلِحِينَ» قصص: ۶۷. زیرا مفلح بودن اهل توبه و ایمان و عمل قطعی است ایضا آیه ... «مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ وَ أَقَامَ الصَّلَاةَ وَ آتَى الزَّكَاةَ وَ لَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ» توبه: ۱۸. و در بعضی دیگر برای ایجاد رجاء در قلب سامع میباشد مثل «قَالَ عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَنْ يُهْلِكَ عَدُوُّكُمْ» اعراف: ۱۲۹. و مثل «عَسَى اللَّهُ أَنْ يَجْعَلَ بَيْنَكُمْ وَ بَيْنَ الَّذِينَ عَادَيْتُمْ مِنْهُمْ مَوْدَّةً» ممتحنه: ۷. در این آیات اهلا-ك دشمن و جعل مودت جزمی نیست بلکه ظاهراً مقصود ایجاد امید در شنونده است. حتی در آیه «فَأُولَئِكَ عَسَى اللَّهُ أَنْ يَعْفُوَ عَنْهُمْ وَ كَانَ اللَّهُ غَفُورًا غَفُورًا» نساء: ۹۹. حتمیت عفو را میشود از «عَفُورًا غَفُورًا» استفاده کرد نه از «عسی». ... در المیزان ذیل آیه ۸۴ نساء فرموده: گذشت که «عسی» دلالت بر رجاء دارد اعم از آنکه قائم بنفس متکلم باشد یا مخاطب. و خلاصه: بنظر نگارنده «عسی» در بعضی جاها برای حتم و در بعضی برای ایجاد رجاء و صورت دوم جاهائی است که اگر بنده بدستور خدا عمل کند وعده خدا جای خویش را خواهد گرفت، بعبارت دیگر وعده خدا مشروط است مثلاً در «عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا» اسراء: ۷۹. برای ایجاد رجاء و تشویق است تا آنحضرت تهجد بکند و خدایش بمقام محمود برساند که رساندن بمقام محمود مشروط بتهجد است و الله العالم.

پایان جلد چهارم

[جلد پنجم]

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ*

[ادامه ع؛ ج ۵، ص: ۱]

اشاره

بقیه حرف عین

عشر: ج ۵، ص: ۱

عشر: معاشرت بمعنی مصاحبت و مخالطه است «عاشره معاشره: خالطه و صاحبه» و عَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ نساء: ۱۹. با زنان بشایستگی زندگی کنید. این جمله شامل وظائف مرد با زن است اعم از وظائف واجب و مستحب. عَشْر (بر وزن فلس) از اسماء عدد است بمعنی ده مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرٌ أَمْثَالِهَا انعام: ۱۶۰. همچنین است عشره (بفتح عین و سکون شین و فتح راء ایضا بفتح هر سه) مثل فَأَنْفَجَرْتُ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا بقره: ۶۰. که بر وزن اول است و مثل تِلْكَ عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ بقره: ۱۹۶. ناگفته نماند: اصل آنست که عشره با سه فتح باشد چنانکه در آیه اخیر. ولی با سکون شین نیز جایز است در مجمع فرموده: عشره را در اثْنَتَا عَشْرَةَ ... بالاجماع بسکون

شین خوانده‌اند کسر آن نیز جایز است. کسر لغت ربیع و تمیم و اسکان لغت اهل حجاز است. عشیر: معاشر و رفیق. لَبَسَ الْمَوْلَى وَ لَبَسَ الْعَشِيرُ حج: ۱۳. البته بد مولی و بد همدم و رفیقی است. عشیر بمعنی یک دهم نیز آمده ولی در قرآن مجید بکار نرفته است. عشیره: خانواده. راغب گوید: عشیره اهل رجل و خانواده اوست که بوسیله آنها زیاد میشود و برای او بمنزله عدد کامل میشوند که عشره عدد کامل است دیگران آنرا اقوام نزدیک پدری یا قبیله گفته‌اند «عشیره الرجل قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲

بنو ایبه الادنون او قبیله». وَ أَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ شعراء: ۲۱۴. باید دانست که پدران و فرزندان و برادران داخل در عشیره نیستند بقرینه قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ... توبه: ۲۴. مگر آنکه گفته شود عَشِيرَتُكُمْ ذکر عام بعد از خاص است. معشر: جماعت. يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ أَنْبَأُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ دربارۀ جنّ و انس است: انعام آیه ۱۲۸ و ۱۳۰-رحمن: ۳۳. مِعْشَارٍ (بکسر میم): یک دهم (۱/۱۰) وَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ مَا بَلَّغُوا مِعْشَارًا مِمَّا آتَيْنَاهُمْ سَبَاءً: ۴۵. یعنی گذشتگان انبیاء را تکذیب کردند (و هلاک شدند) و اینان که تکذیب میکنند بیک دهم آنچه بگذشتگان داده‌ایم نرسیده‌اند (آنها با آنهمه قدرت که از بین رفتند اینها که در قدرت از آنها کمتراند حتما هلاک خواهند شد) در اقرب الموارد گوید: بقولی معشار یک هزارم است که گفته‌اند معشار یکدهم عشیر و عشیر یکدهم است. (۱/۱۰۰۰). ولی مراد از آن در قرآن ظاهراً ده یک است. این لفظ فقط یکبار در قرآن آمده است. وَإِذَا الْجِبَالُ سُيِّرَتْ. وَإِذَا الْعِشَارُ عُطِّلَتْ تکویر: ۳ و ۴. اهل لغت گفته‌اند: عشراء ناقه‌ایست که در دهمین یا هشتمین ماه حاملگی است و یا مطلق شتر آبستن است. و عِشَار (بکسر اول) جمع عشراء است و چون آیه درباره قیامت است گفته‌اند: یعنی آنگاه که شتران آبستن (مورد علاقه عرب) رها کرده شوند. ولی بنظر من مراد از عِشَار مطلق حامله است، نه شتران و مراد از عُطِّلَتْ خالی بودن است. در کتاب معاد از نظر قرآن و علم ص ۳۷ چنین نوشته‌ام: ابن اثیر در نهاییه گوید: عشراء شتری را گویند که ده ماه از حاملگی آن گذشته باشد. سپس این کلمه عمومیت قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳

یافت بهر حامله عشراء گفته شد، جمع آن عِشَار است. صاحب قاموس گفته: تعطیل بمعنی تفریح و خالی کردن است بنا بر این اگر گوئیم فلان اداره تعطیل شد یعنی از کارمندان خالی گردید، در آیه دیگر در خصوص قیامت آمده: وَ تَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمَلٍ حَمْلَهَا حج: ۲. یعنی: آروز هر باردار بار خود را میگذارد. (تمام شد) و در آیه دیگر هست: إِنَّ يَوْمَ الْفُضْلِ كَانَ مِيقَاتًا نَبَأ: ۱۷. علی هذا ظاهر آنست که مراد از وَ إِذَا الْعِشَارُ عُطِّلَتْ خالی شدن حامله‌ها و گسیختن ذرات موجودات از همدیگر است تا ذره‌ای در بطن ذره‌ای نماند.

عشو: ج ۵، ص: ۳

عشو: وَ مَنْ يَعْشُ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمَنِ نُقِيضْ لَهُ شَیْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ زخرف: ۳۶. هر که از یاد خدا اعراض کند شیطانی برای او میاوریم که مصاحب اوست. عشو چنانکه در مجمع گفته ضعف بینائی و اعراض است و عشاء کوری و از بین رفتن چشم میباشد در اقرب نیز اعراض را از جمله معانی آن گفته است «عِشَى عَنْهَا: اعْرَضَ عَنْهَا» راغب گوید: «عِشَى عَنْهُ: عَمِيَ عَنْهُ». علی هذا چون قرائت مشهور يَعْشُ بضمّ شین است معنی آن اعراض و ضعف بصر میباشد، بعضی آنرا بفتح شین خوانده‌اند که در اینصورت از باب علم يعلم بمعنی کوری است نگارنده در آیه قول سدی را اختیار میکنم که اعراض گفته است نظیر این آیه، آیه أَلَمْ تَرَ أَنَا أَرْسَلْنَا الشَّيَاطِينَ عَلَى الْكَافِرِينَ تَوَسُّوهُمْ أَرْأَمَرِيم: ۸۳. است. عشاء: از اول مغرب تا وقت نماز عشاء (مفردات) وَ جَاؤُا بِأَبَاهُمْ عِشَاءً يَبْكُونَ يوسف: ۱۶. وقت مغرب گریه کنان پیش پدر آمدند وَ مِنْ بَعْدِ صَلَاةِ الْعِشَاءِ نور: ۵۸. عشاء را آخر روز و اول شب نیز گفته‌اند ولی قول راغب اقوی است و ظهور قرآن آنرا تأیید میکند طبرسی آنرا بلفظ «یقال» آورده است. آن فقط دو بار در قرآن آمده است.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۴

عَشَى: بعقیده راغب از اول ظهر است تا صبح روز بعد. ابن اثیر در نهاییه و طبرسی ذیل آیه ۱۶ سوره یوسف آنرا بلفظ «قیل» آورده‌اند. ولی طبرسی و زمخشری ذیل آیه وَ سَيَبِّحُ بِالْعِشِيِّ وَالْإِبْكَارِ آل عمران: ۴۱. عَشَى را از اول ظهر تا غروب آفتاب گفته‌اند چنانکه ابکار را از طلوع فجر تا وقت چاشت و انتشار نور خورشید ذکر کرده‌اند. ناگفته نماند: عشاء در قرآن تنها آمده ولی «عَشَى» اغلب با «ابکار- اشراق- غداه- بکره» مقابل آمده است مثل آیه فوق و آیه يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ انعام: ۵۲. يُسَبِّحْنَ بِالْعِشِيِّ وَالْإِشْرَاقِ ص: ۱۸. فَأَوْحَىٰ إِلَيْهِمْ أَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً وَعَشِيًّا مريم: ۱۱. بنا بر قول راغب مدت تسبیح و دعا در این آیات از طلوع فجر تا نزدیکی ظهر و از ظهر تا صبح روز بعد است و بنا بر قول طبرسی و زمخشری دو طرف روز می‌باشد. و قول آنها بنظر بهتر می‌آید. عَشِيَّة: همان عَشَى است بقولی تاء آن برای وحدت است کَأَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَهَا لَمْ يَلْبَثُوا إِلَّا عَشِيَّةً أَوْ ضُحَاهَا نازعات: ۴۶. ضمیر ضُحَاهَا به عَشِيَّةً راجع است یعنی روزی که قیامت را می‌بینند گوئی در دنیا یا در قبرها توقف نکرده‌اند مگر آخر یک روز و یا اول آنرا.

عَصَب: ج ۵، ص: ۴

عَصَب: (بر وزن فرس) رگ. معصوب: بسته شده با رگ. آنگاه بهر بستن عصب (بر وزن فلس) گفته‌اند يَوْمَ عَصَبِيَّ یعنی شدید (گوئی اطراف آن با مشکلات جمع و بسته شده است) عصبه: جماعت فشرده و کمک همدیگر (مفردات). لِيُؤْسِفُ وَأَخُوهُ أَحَبُّ إِلَيَّ أَيْبِنَا مِنَّا وَ نَحْنُ عُصْبَةُ يُوسُفَ: ۸. یوسف و برادرش پیدرمان از ما محبوبتر است حال آنکه ما دسته نیرومندیم در جوامع الجامع فرموده: جماعت را از آن عصبه گفته‌اند که کارها بوسیله آنها بسته و روبراه میشود.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۵

وَ ضَاقَ بِهِمْ ذَرْعًا وَقَالَ هَذَا يَوْمٌ عَصِيبٌ هود: ۷۷. لوط بوسیله فرستادگان بتنگی افتاد و گفت امروز روز سختی است. عَصِيبٌ یكبار و عصبه چهار بار در قرآن مجید آمده است: یوسف: ۸ و ۱۴، نور: ۱۱، قصص: ۷۶.

عصر: ج ۵، ص: ۵

عصر: فشردن. «عَصَرَ الْعَنْبَ: اسْتَخْرَجَ مَاءَهُ» قَالَ أَحَدُهُمَا إِنِّي أَرَانِي أَعْصِرُ خَمْرًا یوسف: ۳۶. یکی از آندو گفت من خودم را در خواب می‌بینم که انگور می‌فشارم بقولی انگور باعتبار ما یؤل الیه خمر خوانده شده از زجاج و ابن انباری نقل شده: عرب آنگاه که معنی واضح باشد شیء را باسم ما یؤل الیه میخواند مثل آجر می‌پزم حال آنکه خشت می‌پزد تا آجر باشد. ثُمَّ يَأْتِي مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ عَامٌ فِيهِ يُعَاتُّ النَّاسُ وَ فِيهِ يَعَصِرُونَ یوسف: ۴۹. پس از آن سالی می‌آید که در آن مردم باران داده میشوند و می‌فشارند. آنچه احتیاج بفشردن و آب گرفتن داشته باشد از قبیل انگور و زیتون و غیره. بعضی «يُعَصِرُونَ» را بصیغه مجهول خوانده‌اند. أَيْوَدُ أَحَدُكُمْ أَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ... فَأَصَابَهَا إِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْ بقره: ۲۶۶. اعصار را گرد باد. بادیکه غبار بلند میکند گفته‌اند ولی باید اعصار بمعنی فشار و بهم سائیدن باشد امروز در علل آتش سوزی جنگلها روشن شده که شدت باد یا گرد باد باعث بهم سائیدن درختان جنگل میشود و در اثر آن آتش سوزی ایجاد شده و قسمت اعظمی از جنگل میسوزد و این از امتیازات قرآن مجید است که بعلت آتش سوزی اشاره کرده است یعنی: آیا یکی از شما دوست میدارد که باغی از خرما و انگور داشته باشد و نهرها از زیر آن روان گردد... پس فشاریکه تولید آتش میکند بآن رسیده و بسوزد. وَأَنْزَلْنَا مِنَ الْمُعْصِرَاتِ مَاءً نَجَاجًا نباء: ۱۴. از مجمع البیان

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۶

روشن میشود که «مُعْصِرَاتِ» را همه بصیغه فاعل خوانده‌اند، ابن زبیر، قتاده و ابن عباس آنرا با باء «بِالْمُعْصِرَاتِ» خوانده‌اند. پس

معصرات بمعنی فشارنده‌هاست در اینصورت آیا مراد از معصرات ابرهاست که در اثر باد یا عامل دیگر، همدیگر را می‌فشارند؟ و یا مراد از آن بادهاست - که ابرها را می‌فشارند؟ و اگر مراد بادها باشد باید «من» در **مِنَ الْمُعْصِرَاتِ** بمعنی باده باشد چنانکه ابن عباس و غیره خوانده‌اند. بنظر نگارنده «من» در معنی اصلی خود می‌باشد و «معصرات» وصف ابرهاست و ابرها یکدیگر را می‌فشارند و تولید باران می‌کنند. آقای مهندس بازرگان در کتاب باد و باران در قرآن ص ۱۲۷ علل علمی آنرا چنین بیان می‌کند: در ترمودینامیک و فیزیک نشان داده شد که اشباع و تقطیر بخار آب بالنسبه بسائر بخارها یک وضع استثنائی داشته انبساط آدیاباتیک آن که عادتاً باید سبب تبخیر گردد موجب تقطیر میشود انبساط آدیاباتیک ... بنا بمعادله اصل اول ترمودینامیک ... از خود ایجاد حرارت می‌نماید ... این ایجاد حرارت با عمل تقطیر ... انجام می‌پذیرد. **وَ الْعَصِيرِ. إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ. إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ...** عصر: ۱- ۳. عصر بمعنی فشردن، روزگار و آخر روز بکار رفته و چون بمعنی دهر و روزگار باشد جمع آن عصور آید. بنظر نگارنده مراد از عصر دهر و روزگار است و در اینصورت قسم با مقسم به که خسران باشد کاملاً متناسب‌اند زیرا تفکر در روزگار و تغییر و گذشت آن روشن می‌کند که انسان در کم شدن است رجوع شود به «خسر». بعضی آنرا بمعنی وقت عصر گرفته که وقت رسیدگی بسود و زیان روزانه است. میزان مناسب میداند که مراد عصر رسول خدا **صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ عَصْرَ طُلُوعِ**

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۷

اسلام باشد ولی نگارنده با احتمال خویش دلگرم هستم. در صافی از کمال الدین از امام صادق علیه السلام نقل شده مراد از عصر، عصر ظهور المهدی علیه السلام است. شاید روایت از باب تطبیق باشد و الله العالم.

عصف: ج ۵، ص: ۷

عصف: شدت. برگ. کاه. **جَاءَتْهَا رِيحٌ عَاصِفٌ** یونس: ۲۲. آمد بآن بادی تند **أَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ** ابراهیم: ۱۸. اعمال کافران همچون خاکستری است که باد بر آن در روز طوفانی بشدت و زیده. **الرِّيحُ عَاصِفَةٌ** یعنی باد طوفانی. **فِيهَا فَكِيهَةٌ وَ النَّخْلُ ذَوَاتُ الْأَكْمَامِ وَ الْحَبُّ ذُو الْعَصْفِ وَ الرِّيحَانُ رَحْمَنٌ**: ۱۱ و ۱۲. عصف را در آیه برگ، کاه و علف حبوبات گفته‌اند. میزان آنرا غلاف حبوبات از قبیل غلاف عدس و لوبیا و غیره گفته است. قول میزان از همه بهتر و درست‌تر است زیرا «ذُو الْعَصْفِ» مقابل «ذَوَاتُ الْأَكْمَامِ» است که درباره نخل آمده همان طور که از اکمام غلاف خرما مراد است از ذُو الْعَصْفِ نیز غلاف حبوبات مراد است در صحاح و قاموس در معنی **فَجَعَلَهُمْ كَعَصِفٍ مِأْكُولٍ** گفته شده «كَوْرَقِ اِكْلَ حَبُّهُ وَ بَقِي تَبُّهُ» مانند برگیکه دانه‌اش خورده شده و کاهش باقی مانده است. علی‌هذا مراد از عصف در آیه غلاف دانه‌هاست و چون آنها بالاخره کاه خواهند شد بر آنها عصف اطلاق شده است و چون ذُو الْعَصْفِ از صفات مخصوصه حب است لذا نمیشود آنرا برگ معنی کرد. **فَجَعَلَهُمْ كَعَصِفٍ مَأْكُولٍ** فیل: ۵. اگر ماکول بمعنی جویده شده باشد مثل **مَّا دَلَّهُمْ عَلَىٰ مَوْتِهِ إِلَّا دَابَّةُ الْأَرْضِ تَأْكُلُ مِنسَأَتَهُ** سباء: ۱۴. که ظاهراً بمعنی جویدن است، معنی آنست که خدا یاران فیل را مانند برگ و کاه جویده گردانید و گرنه باید عصف ماکول را همانطور که از صحاح و قاموس نقل شد بمعنی غلافیکه مغزش خورده شده و پوستش مانده است

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۸

بگیریم. میزان گفته: عصف ماکول برگی است که دانه‌اش خورده شده و یا پوستیکه مغزش خورده شده بقول بعضی مراد از عصف ماکول برگی است که اکال (کرم) آنرا خورده و فاسد کرده است. ناگفته نماند عصف ماکول را سرگین معنی کردن درست نیست و از ساحت قرآن بدور است. اگر مراد از عصف ماکول پوستیکه مغزش خورده شده باشد، مقصود از آیه آنست که خداوند شوکت و نیرو و اقتدار آنها را بوسیله حجاره سجیل گرفت و بی‌نیرو و ضعیف و پراکنده شدند همانطور که قشر پس از خورده شدن مغز بی‌فایده میشود. بدرستی معلوم نیست که اصحاب فیل همه مرده‌اند یا عده‌ای متفرق و پراکنده شده و عده‌ای مرده‌اند وجه دوم

درست است. وَ الْمُرْسَلَاتِ عُرْفًا. فَالْعَاصِفَاتِ عَصْفًا مرسلات: ۱ و ۲. ظاهراً مراد از عاصفات بادهای طوفانی است مثل وَ لِسُلَيْمَانَ الرِّيحِ عَاصِفَةً تَجْرِي بِأَمْرِ أَنْبِيَاء: ۸۱. مشروح سخن در «رسل» گذشت.

عصم؛ ج ۵، ص: ۸

عصم: (بر وزن فلس) امساک و حفظ. راغب گفته: «العصم: الامساک» در صحاح گفته: عصمت بمعنی منع است «عَصِمَهُ الطَّعَامُ» یعنی طعام او را از گرسنگی مانع شد. وَ اللَّهُ يَعِصُكُمْ مِنَ النَّاسِ مائده: ۶۷. خدا ترا حفظ میکند. آیه درباره جریان مقدس غدیر خم است. مَنْ ذَا الَّذِي يَعْصِي مُمْكُم مِنَ اللَّهِ احزاب: ۱۷. سَأْوِي إِلَى جَبَلٍ يَعِصُنِي مِنَ الْمَاءِ هود: ۴۳. حفظ و منع هر دو در اینجا بیک معنی است. مَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ عَاصِمٍ یونس: ۲۷. آنها را از عذاب خدا حافظی و مانعی نیست. اعتصام: چنگ زدن. وَ مَنْ يَعْتَصِم بِاللَّهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ آل عمران: ۱۰۱. وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا آل عمران: ۱۰۳. گوئی قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۹

انسان بلطف خدا از گناه امتناع میکند لذا اعتصام که میبایست امتناع معنی شود چنگ زدن معنی شده است. استعصام: امتناع یعنی طلب آنچه خویش را با آن حفظ کند وَ لَقَدْ رَأَوْنَاهُ عَنْ نَفْسِهِ فَاسْتَعْصَمَ یوسف: ۳۲. با او درباره کام گرفتن مراد کرده است امتناع نمود. وَ لَا تُمَسِّكُوا بِعَصَمِ الْكُوفِرِ وَ سَأَلُوا مَا أَنْفَقْتُمْ وَ لَيْسُوا بِمَأْنُفِقُوا ممتحنه: ۱۰. عصم (بر وزن عنب) جمع عصمه است مراد از آن در آیه نکاح و علقه زوجیت است طبرسی فرموده نکاح را از آن عصمت گویند که زوجه در حباله و عصمت (حفظ) زوج است یعنی نکاحهای زنان کافره را نگاه ندارید آیه درباره عقد ابتدائی با کافره نیست بلکه درباره نگهداری نکاح است یعنی اگر مردی مسلمان شده باید زن کافره را از خود جدا کند ایضا اگر زن یک مسلمان کافر شود. درباره این آیه در «طعام» ذیل عنوان «طعام اهل کتاب و زنان آنها» مشروحا سخن گفته‌ایم.

عصا؛ ج ۵، ص: ۹

اشاره

عصا: چوبدستی. اصل آن عَصُو و جمع آن در قرآن عَصِي (بکسر عین و صاد و تشدید یاء) آمده است در لغت بضم عین و کسر صاد و اوزان دیگر نیز وارد است. قَالَ هِيَ عَصَايَ أَتَوَكَّؤُا عَلَيْهَا وَ أَهْشُبُ بِهَا عَلَيَّ غَنَمِي وَ لِي فِيهَا مَارِبٌ أُخْرَى طه: ۱۸. در قرآن مجید همه موارد آن درباره عصای موسی علیه السلام است جز دو مورد که در خصوص چوبدستیهای ساحران میباشد فَإِذَا جَاءَهُمْ وَ عَصِيَّتُهُمْ يَخِيلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ أَنَّهُمْ تُشْعِبُونَ طه: ۶۶. ناگهان ریسمانها و چوبدستیهای آنها در اثر سحر بخيال موسی بتندی حرکت میکردند. ایضا فَالْقَوَا جِبَالَهُمْ وَ عَصِيَّتُهُمْ ... شعراء: ۴۴. [درباره عصای موسی چند معجزه در قرآن آمده است:] ۱- مار شدن آن در طور وقت بعثت. وَ أَنْ أَلْقَى عَصَاكَ فَلَمَّا رَآهَا تَهْتَزُّ كَأَنَّهَا جَانٌّ وَلِي مُدْبِرًا قصص: ۳۱.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۰

۲- ازدها شدن آن در پیش فرعون فَالْقَى عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ مُبِينٌ شعراء: ۳۲. درباره اینکه چرا در طور مار و در پیش فرعون ازدها شده رجوع شود به «جَانٌّ» ۳- بلعیدن وسائل سحر جادوگران فَالْقَى مُوسَى عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُونَ شعراء: ۴۵. ایضا أَنْ أَلْقَى عَصَاكَ فَإِذَا هِيَ تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُونَ اعراف: ۱۱۷. لَقَفَ بمعنی قاپیدن و بلعیدن است یعنی عصایت را بیانداز آنگاه آنچه را که باطل روی کار می‌آوردند میبلعید. رجوع شود به «لَقَفَ» ۴- زدن عصا بدریا و ایجاد راه از میان آن و انجماد آب مثل سنگ فَأَوْحَيْنَا إِلَى مُوسَى أَنْ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْبَحْرَ فَانْفَلَقَ فَكَانَ كُلُّ فِرْقٍ كَالطُّودِ الْعَظِيمِ شعراء: ۶۳. بموسی وحی کردیم که عصایت را بدریا بزن پس

دریا بشکافت و هر تکه‌اش مثل کوهی بزرگ (و بیحرکت) گردید. تا بنی اسرائیل از آن بگذشتند. ۵- شکافتن سنگ در صحرای سینا در اثر زدن عصا و جریان دوازده چشمه از سنگ و إِذِ اسْتَشَقَىٰ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَا عَشْرَةَ عَيْنًا ... بقره: ۶۰.

معجزه؛ ج ۵، ص: ۱۰

بعقیده نگارنده معجزه انبیاء خارج از قوانین این عالم نیست بلکه بشر بآن راه ندارد و راه طبیعی آن فقط در دست خداست و بشر تا قیامت بآن راه نخواهد یافت و گرنه معجزه بودن از بین خواهد رفت مثلاً اگر در آینده بتوانیم عصا را بمار مبدل کنیم دیگر معجزه بودن آن برای موسی معنی نخواهد داشت و همچنین بسیار چیزها هستند که بشر راه و رسم و چگونگی و فورمول آنرا دانسته و بعضی چیزها هستند که بحقائق آنها واقف نشده‌ایم معجزات انبیاء از قسم دوم است. فرق معجزه با غیر معجزه آنست که بشر دومی را مرتب دیده و طبیعی

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۱

نام گذاشته و گرنه هر دو معجزه‌اند توضیح آنکه ما پیوسته دیده و دانسته‌ایم که تخم مار بتدریج مبدل بمار میشود در اثر کثرت دیدن و تکرار عمل نام آنرا طبیعی گذاشته‌ایم و چون مبدل شدن عصا را بمار ندیده‌ایم آنرا معجزه میگوئیم و گرنه در واقع مبدل شدن تخم بمار و مبدل شدن عصا بآن، هر دو معجزه است و اگر مطلب از این قرار میبود که پیوسته مار از چوب بدست آید در آنصورت این را طبیعی و مبدل شدن تخم بمار را معجزه میخواندیم. همچنین مبدل شدن یک سلول نامرئی (نطفه) بیک شتر بزرگ و مبدل شدن سنگ بشتر، هر دو معجزه است ولی بوجود آمدن شتر از سلول را پیوسته دیده و نام آنرا طبیعی گذاشته‌ایم اما ناقه صالح را که از سنگ بیرون آمده معجزه گفته‌ایم اگر با انصاف قضاوت کنیم خواهیم دید تبدیل سلول بشتر در اعجوبه بودن کمتر از تبدیل سنگ بشتر نیست. همچنین است معجزات دیگر. امروز دانشمندان مسلم داشته‌اند که ماده اولیه تمام اشیاء عالم یکی و خمیره همه آنها یک چیز است و اختلاف اشیاء در اثر اختلاف ترتیب اتمها است مثلاً قلب من و نوک آهنین قلم من و میزیکه روی آن می‌نویسم و آب دریاها و سنگ کوهها و مغز آدمها و ... همه از یک چیز و یک ماده بوجود آمده‌اند و ریشه همه یکی است آنکه قلب را قلب، آهن را آهن، آب را آب و سنگ را سنگ کرده فقط و فقط اختلاف ترتیب اتمها و اختلاف حرکات آنهاست. پس ماده اولیه عصا و مار هر دو یکی است و خدا میتواند با تغییر ترتیب اتمها عصا را بمار و مار را بعصا تبدیل کند و نیز با آن تغییر، آب را بسنگ و سنگ را با آب مبدل نماید چنانکه در گذشتن بنی اسرائیل از دریا چنان شد. بنظرم این تقریب درباره تفهیم معجزه بهترین تقریبها است.

عصیان؛ ج ۵، ص: ۱۱

عصیان: نافرمانی. خروج از

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۲

طاعت. «عصی عصیانا: اذا خرج عن الطاعة» اصل آن از تمناع بوسیله عصا است. وَ كَرِهَ إِلَيْكُمْ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَالْعِصْيَانَ حِجْرَاتٍ: ۷. معصیت نیز بمعنی عصیان است وَ يَتَنَبَّهُونَ بِالْآثَامِ وَالْعُدُوانِ وَمَعْصِيَةِ الرَّسُولِ مجادله: ۸. فَعَصَى فِرْعَوْنُ الرَّسُولَ فَأَخَذْنَاهُ أَخْذًا وَبِيلاً مزمل: ۱۶. عَصَى (بر وزن شریف) نافرمان و عاصی. وَ بَرًّا بِوَالِدَيْهِ وَلَمْ يَكُنْ جَبَّارًا عَصِيًّا مريم: ۱۴. ایضا آیه ۴۴ یعنی: یحیی بپدر و مادرش نیکوکار بود و ستمگر و نافرمان نبوده وَ عَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى طه: ۱۲۱. آدم به پروردگارش نافرمانی کرد و از زندگی در جنت محروم و برکنار شد مراد از عصیان آدم مخالفت اوست در خوردن از شجره و پیروی از وسوسه شیطان. و غوایت او بقرینه

آیات قبل و بعد محروم شدن از زندگی در جنت است که اخراج گردید. گفته‌اند: این عصیان ترک اولی است نه معصیت عادی زیرا انبیاء معصوم‌اند و گناه نمیکنند. و امر لا تَقْرَبُوا هَذِهِ الشَّجَرَةَ ارشادی بود نه مولوی که مخالفت آن گناه معمولی باشد. اینها همه در صورتی است که آدم اولی پیغمبر باشد و اگر پیغمبر نباشد اشکالی در بین نخواهد بود نظیر این است آیه وَ لَقَدْ عَاهَدْنَا إِلَىٰ آدَمَ مِنْ قَبْلِ فَنَسَىٰ وَ لَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا طه: ۱۱۵. بعضی گفته‌اند: محل زندگی آدم که قبل از آمدن بروی زمین بود محل تکلیف نبود. و امر مولوی معنی ندارد. ولی باید دانست که ظهور نهی در مولویت است و ظن نزدیک بیقین آنست که آدم در روی این زمین بوده است و از جای دیگری نیامده است. میزان نیز آنرا نهی ارشادی دانسته و مخالفت ارشاد را درباره انبیاء بی اشکال میدانند و الله العالم. رجوع شود به «آدم» ناگفته نماند عصمت انبیاء علیهم السلام حتمی است ولی بحث در پیامبر بودن آدم است.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۳

الله اعلم.

عضد: ج ۵، ص: ۱۳

عضد: (بفتح عین و کسر ضاد) ما بین آرنج تا شانه چنانکه ذراع از آرنج است تا سرانگشتان. عضد بطور استعاره به یار و کمک گفته میشود و مَا كُنْتُ مَتَّخِذَ الْمُضِلِّينَ عَضُدًا كهف: ۵۱. من گمراه کنندگان را یار و مدد نگرفته‌ام. در آیه سَنَشُدُّ عَضُدَكَ بِأَخِيكَ وَ نَجْعَلُ لَكُمَا سُلْطَانًا قِصص: ۳۵. مراد آنست که دست تو را با برادرت قوی میکنیم یعنی او را یار و شریک تو میگردانیم. در نهج البلاغه نامه ۴۵ فرموده: «وَ أَنَا مِنْ رَسُولِ اللَّهِ كَمَا الضُّوءُ مِنَ الضُّوءِ وَ الدَّرَاعُ مِنَ العَضُدِ». این کلمه فقط دو بار در قرآن مجید آمده است.

عض: ج ۵، ص: ۱۳

عض: بدن‌دان گرفتن. «عضه اعضا امسکه باسانه». وَ إِذِ اذْخَلُوا عَضُوا عَلَيْكُمُ الْأَمْلَ مِنَ العُيُظِ قُلْ مَوْتُوا بِعَيْظِكُمْ آل عمران: ۱۱۹. چون بخلوت شوند از خشم بر شما سر-انگشتان بگزند. دندان گرفتن انگشت گاهی از خشم است چنانکه در آیه و گاهی از حسرت و تأسف است چنانکه در: وَ يَوْمَ يَعَضُّ الظَّالِمُ عَلَىٰ يَدَيْهِ يَقُولُ يَا لَيْتَنِي اتَّخَذْتُ مَعَ الرَّسُولِ سَبِيلًا فرقان: ۲۷. روزی ظالم از تأسف هر دو دست را بدن‌دان گیرد و گوید: ایکاش راه رسول را میرفتم. و شاید يَعَضُّ الظَّالِمُ عَلَىٰ يَدَيْهِ کنایه از ندامت باشد نه آنکه واقعا دستهای خویش را بدن‌دان خواهد گرفت. از ابن عباس نقل شده که آیه درباره عقبه بن ابن معیط و ابی بن خلف نازل شده. در اینصورت لام «الظالم» برای عهد است ولی ظهور آیه در عموم است و مورد مخصیص نیست. این کلمه فقط در دو مورد فوق ذکر شده است.

عضل: ج ۵، ص: ۱۳

عضل: بفشار گذاشتن و منع. «عضل علیه عضلا: ضیق علیه» راغب گوید: عضله هر گوشت محکم رگدار است و مجازا بهر منع شدید گفته میشود: لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرِهًا وَ لَا تَعْضُلُوهُنَّ لِتَذَهُبُوا بِبَعْضِ مَا

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۴

آتَيْتُمُوهُنَّ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبِينَةٍ نساء: ۱۹. گفته‌اند: مردم جاهلیت بزنان ظلم میکردند و اگر شخصی می‌مرد بعضی از اقوام او لباسی بروی زن وی میانداخت و زن را بارث می‌برد. لذا فرموده: لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرِهًا وَ لِي ظهروم آیه در آنست که انسان باجبار وارث زن باشد نه اینکه خود زن را ارث ببرد در تفسیر عیاشی از امام صادق علیه السلام درباره «لَا يَحِلُّ» ... روایت شده که

فرمود: دختر یتیمی در خانه مردی میشود او وی را از تزویج باز میدارد و ضرر میزند در صورتیکه آن دختر یتیم از اقوام اوست (و میخواهد پس از مرگ وارث دختر باشد). آری ظهور آیه در این زمینه است یعنی: بر شما حلال نیست که با جبار وارث زنان باشید و نیز زنانرا بفشار نگذارید تا قسمتی از مهریکه داده‌اید ببرید (و آنها در مقابل طلاق از مهر خود صرف نظر کنند) مگر آنکه کار بدی مرتکب شوند. فاحشه را در آیه نشوز و بد زبانی و ایذاء گفته‌اند که در اینصورت میتوان زن را بفشار گذاشت و بطلاق خلعی وادار کرد. و إِذْ طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ يَنْكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ إِذَا تَرَاضُوا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ ... بقره: ۲۳۲. این آیه یا خطاب بشوهران است که میگوید: چون زنان خویش را طلاق دادید و عده‌شان منقضی گردید دیگر آنها را (با تهدید یا عدم اخراج از منزل) منع نکنید که با مردان دیگر ازدواج کنند. و یا خطاب بکسان زن است (که مثلا پدر و مادر نگذارند بار دیگر با مردانیکه طلاق داده‌اند ازدواج کنند). ناگفته نماند کلمه أَزْوَاجَهُنَّ مخالف احتمال اول است زیرا بمردان آینده نمیشود ازواج گفت مگر باعتبار ما یؤل الیه و جمله إِذْ طَلَّقْتُمُ ... خلاف احتمال دوم را میرساند که میرساند خطاب فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ بازواج قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۵

است نه باولیاء و خطابات آیه قبل نیز راجع بازواج است. ولی باز احتمال دوم قوی است که خطاب فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ راجع بکسانی باشد که زن نتواند با آنها مخالفت کند. بسیار اتفاق میافتد که مرد پس از طلاق نادم میشود و میخواهد زن را بعقد جدید تزویج کند ولی اقوام زن روی عناد زن را از ازدواج مجدد باز میدارند. باز جای گفتگو است که شرط «اذا» خطاب بگروهی و جواب آن خطاب بگروه دیگر است بنظر بعضی مخاطب مطلق مسلمین است یعنی: این عمل در میان شما نباشد که زنان را طلاق دهید و سپس مانع از ازدواج مجدد آنها با شوهران اول شوید. در اینصورت هر چند طلاق دهنده غیر از مانعین است ولی عمومی بودن خطاب این اشکال را بر طرف میکند و الله العالم.

عضین: ج ۵، ص: ۱۵

عضین: كَمَا أَنْزَلْنَا عَلَى الْمُقْتَسِمِينَ الَّذِينَ جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِينَ حجر: ۹۰. عضو (بر وزن فلس) بمعنی متفرق و جزء جزء کردن است در لغت آمده: عضا الشیء عضوا: فرقه» عضه (بر وزن عنب) بمعنی تکه و قطعه است عضون جمع عضه است یعنی قطعه‌ها و تکه‌ها، اصل عضه عضو (بر وزن علم) و جمع آن غیر قیاسی است مثل سنون. پس معنی آیه چنین میشود: آنانکه قرآن را پاره‌ها و تکه‌ها قرار دادند. در جوامع الجامع و مجمع نقل شده: ولید بن مغیره در موسم حج شانزده نفر را مأمور کرد بدروازه‌های مکه رفته و واردین را از استماع کلمات رسول خدا صلی الله علیه و آله منع میکردند و میگفتند بسخن او گوش ندهید. بعضی میگفت: او دروغگو است، بعضی میگفت ساحر است و بعضی میگفت شاعر است (تمام شد) بدینگونه آیات وحی را میان سحر و دروغ و شعر و غیره قسمت کردند خداوند بر آنها عذاب فرستاد و با بدترین وجهی از بین رفتند. در تفسیر عیاشی از امام قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۶

باقر و صادق علیهما السلام نقل شده که: الَّذِينَ جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِينَ قریش‌اند. معنی دو آیه فوق با آیه ما قبل که عبارت است از وَ قُلْ إِنِّي أَنَا النَّذِيرُ الْمُبِينُ. چنین میشود: بگو من انذار کننده آشکارم شما را از عذاب خدا میترسانیم چنانکه عذاب را بر تقسیم کنندگان نازل کردیم آنانکه قرآن را پاره پاره کردند و آن دروغ، سحر، شعر و سخن مجنون نام گذاشتند. این کلمه فقط یکبار در کلام الله آمده است.

عطف: ج ۵، ص: ۱۶

عطف: (بر وزن علم) جانب. طرف. در لغت آمده: «عطفا الرجل: جانبه» دو طرف مرد از شانه تا زانو و چون کسی از چیزی اعراض

کند گویند: «ثنی عطفه: اعرض و جفا» و مِنَ النَّاسِ مَنْ يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُنِيرٍ. ثَانِي عَطْفِهِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ حَجَّ: ۸ و ۹. بعضی از مردم درباره خدا مجادله میکنند بی آنکه دانشی و هدایتی و کتابی روشن داشته باشد، متکبرانه میخواهد مردم را از راه خدا گمراه گرداند. درباره آیه در «ثنی» توضیح داده شده است. این کلمه بیشتر از یکبار در کلام الله نیامده است.

عطل: ج ۵، ص: ۱۶

عطل: عطالت بمعنی خالی شدن است در اقرب الموارد آمده: «عَطَلَ الرَّجُلُ مِنَ الْمَالِ وَالْأَدَبِ: خَلَا» تعطیل: فارغ و خالی کردن «عَطَلَ الشَّيْءُ: فَرَّغَهُ وَ أَخْلَاهُ» در صحاح و قاموس آمده: التَّعْطِيلُ: «التَّفْرِغُ» و نیز در صحاح گوید: «عَطَلَتِ الْمَرْءُ وَ تَعَطَلَتْ» یعنی گردن زن از گردنبنده خالی ماند در نهج البلاغه خطبه ۱۸۰ فرموده «وَ اصْبَحَتِ الدِّيَارُ مِنْهُ خَالِيَةً وَ الْمَسَاكِينُ مُعْطَلَةً» خانه‌ها از سلیمان فارغ و مساکن از وی خالی ماند. وَإِذَا الْعِشَاءُ عَطَلَتْ تَكْوِير: ۴. آنگاه که حامله‌ها خالی ماند. چنانکه در «عشر» گذشت وَ بَثْرٌ مُعْطَلٌ وَ قَصْرٌ مَشِيدٌ حَج: ۴۵. یعنی: ای بسا چاه متروک که آب بر ندارد و ای بسا قصر مرتفع یا گچکاری شده که از سکنه قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۷ خالی است از این ماده فقط دو لفظ فوق در قرآن مجید آمده است.

عطاء: ج ۵، ص: ۱۷

عطاء: عطاء و عطیه هر چند مخصوص بصله و بذل و احسان است ولی در قرآن هم در بذل و هم در مطلق دادن چیزی بکار رفته است. مثل حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ توبه: ۲۹. که در مطلق دادن است و مثل هَذَا عَطَاؤُنَا فَامْنُنْ أَوْ أَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَابٍ ص: ۳۹. إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكُوْثَرَ كُوْثَرًا: ۱. وَ مَا كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ مَحْظُورًا اسراء: ۲۰. که درباره عطیه و بذل است. فَتَادُوا صَاحِبَهُمْ فَتَعَاطَى فَعَقَرَ قمر: ۲۹. تعاطی بمعنی تناول و اخذ است یعنی رفیق خویش را ندا کردند پس ناقه را گرفت و پی کرد.

عظم: ج ۵، ص: ۱۷

عظم: (بر وزن فلس) استخوان. قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَ اسْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا مَرِيْم: ۴. جمع آن عظام است أَيْحَسِبُ الْإِنْسَانُ أَنْ لَنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ قِيَامَةً: ۳.

عِظَم: ج ۵، ص: ۱۷

عِظَم: (بر وزن عنب) بزرگی. خلاف صغر. راغب گوید: اصل آن از «کبر عظمه» (استخوانش بزرگ شد) است سپس بطور استعاره بهر بزرگ گفته شد محسوس باشد یا معقول، عین باشد یا معنی. وَ مَنْ يُعْظَمُ حُرْمَاتِ اللَّهِ فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ عِنْدَ رَبِّهِ حَج: ۳۰. هر که محترمت خدا را تعظیم کند و بزرگ و محترم بدارد آن برای او پیش خدایش بهتر است. وَ مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَكْفُرْ عَنْهُ سَيِّئَاتِهِ وَيُعْظِمْ لَهُ أَجْرًا طلاق: ۵. يُعْظِمُ از باب افعال است یعنی مزد او را بزرگ میگرداند.

عَظِيم: ج ۵، ص: ۱۷

عظیم: بزرگ. خواه محسوس باشد مثل فَكَانَ كُلُّ فَوْقِ كَالطُّوْدِ الْعَظِيمِ شعراء: ۶۳. وَ أُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ وَ لَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ نمل: ۲۳. و خواه معقول و معنوی نحو وَ نَجِيْنَاهُ وَ أَهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ صافات: ۷۶. وَ لَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَ الْقُرْآنَ الْعَظِيمِ حجر: ۸۷. عظیم: از اسماء حسنی است وَ لَا يُؤَدُّهُ حِفْظُهُمَا وَ هُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۸

بقره: ۲۵۵. مراد از آن قهرا عظمت واقعی و معنوی است نه مثل عظمت جسم. عظیم را عظیم الشان و پادشاه معنی کرده‌اند ولی ظهور کلمه در عظمت معنوی است. مثل محیط و قادر بودن. این کلمه در قرآن مجید شش بار وصف ذات باری تعالی آمده است یکی آیه فوق ایضا وَ هُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ شوری: ۴. إِنَّهُ كَانَ لَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ الْعَظِيمِ حاقه: ۳۳. فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ واقعه: ۷۴ و ۹۶. و حاقه: ۵۲. ایضا در وصف افعال خدا آمده است مثل ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ. همچنین در وصف: عذاب، اجر فوز، عرش، کرب، کید زنان و غیره بکار رفته است.

عفریت: ج ۵، ص: ۱۸

عفریت: قَالَ عَفْرِيْتُ مِنَ الْجِنَّ أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبْلَ أَنْ تَقُومَ مِنْ مَقَامِكَ نمل: ۳۹. در قاموس و اقرب الموارد گفته: «الْعَفْرِيْتُ: النَّافِثَةُ فِي الْأَمْرِ الْمَبَالِغُ فِيهِ مِنْ دُهَائٍ - وَالْحَبِيثُ الْمُنْكَرُ» در اقرب گفته: گویند «رَجُلٌ عَفْرِيْتُ وَ أَسِيدٌ عَفْرِيْتُ» یعنی مرد قوی و شیر قوی. در مجمع فرموده: اصل عفریت از عفر بمعنی تراب است که او حریف خویش را بخاک می‌اندازد. علی هذا بهتر است عفریت را در آیه قوی و زیرک معنی کنیم یعنی زیرک پر زوری از جتّیان گفت: من تخت ملکه را پیش از آنکه از جای برخیزی برایت می‌آورم و آنچه امثال راغب آنرا «العارم الخبيث» (مودی پست) معنی کرده‌اند مناسب نیست. از نهایه ابن اثیر روشن میشود که تاء عفریت زائد و اصل آن عفری و آن بمعنی قوی و زیرک است و در نامه ابو موسی آمده: «عَشِيَّتُهُمْ يَوْمَ يَدْرُ لَيْثًا عَفْرِيًّا» روز بدر در حالیکه مثل شیر قوی و زیرک بود بر سر کفار آمد ظاهرا ابو موسی این کلمه را در مدح علی علیه السلام گفته است. رجوع شود به «نهایه».

عفف: ج ۵، ص: ۱۸

عفف: عَفْتُ بمعنی مناعت است در شرح آن گفته‌اند: حالت نفسانی در شرح آن گفته‌اند: حالت نفسانی است که از غلبه شهوت باز دارد پس

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۹

باید عقیف بمعنی خود نگه دار و با مناعت باشد يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْيَاءً مِنَ التَّعَفُّفِ بقره: ۲۷۳. بی‌خبر آنها را از مناعتشان غنی می‌پندارد. وَ لَيْسَ تَعَفُّفِ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ نِكَاحًا حَتَّى يُعْطِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ نور: ۳۳. آنانکه قدرت تزویج ندارند خود نگه‌داری و عفت پیش گیرند تا خدا از کرم خویش آنها را بی‌نیاز گرداند. در نهج البلاغه حکمت ۶۸ آمده: «وَالْعَفَافُ زِينَةُ الْفَقْرِ» تملک نفس و مناعت زینت فقر است.

عفو: ج ۵، ص: ۱۹

عفو: گذشت. بخشودن گناه. راغب گفته: عفو بمعنی قصد گرفتن چیزی است گویند: «عَفَا وَ عَفَا» او را قصد کرد برای اخذ آنچه نزد اوست. «عَفَا النَّبْتُ وَ الشَّجَرُ» علف و درخت قصد زیاد شدن کردند. در المیزان ذیل آیه ۲۱۹ بقره پس از نقل قول راغب فرموده: «سپس عنایات کلامی باعث شده که این لفظ بمعانی عدیده بیاید از قبیل بخشودن گناه، محو اثر و توسط در انفاق ... راغب عفو از ذنب را قصد ازاله گناه گفته است بنظر او تقریر عَفَا اللَّهُ عَنْكَ توبه: ۴۳. این است: «قَصَدَ اللَّهُ اِزَالَةَ الذَّنْبِ عَنْكَ». بهر حال معنی معمول آن همان گذشت و بخشودن و نادیده گرفتن است مثل عَفَا اللَّهُ عَمَّا سَلَفَ وَ مَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمُ اللَّهُ مِنْهُ مائده: ۹۵. وَ الْكَاطِمِينَ الْعُيُوطَ وَ الْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ آل عمران: ۱۳۴. و چون پیوسته در قرآن با «عن» متعدی شده حتما باید آنرا گذشت و چشم پوشی معنی کرد. عفو: صیغه مبالغه است بمعنی کثیر العفو. وَ إِنَّ اللَّهَ لَعَفُوفٌ غَفُورٌ مجادله: ۲. و آن مجموعاً پنج بار در وصف حق تعالی آمده

است. اکنون لازم است بچند آیه نظر کنیم: ۱- ثُمَّ بَدَلْنَا مَكَانَ السَّيِّئَةِ الْحَسَنَةَ حَتَّىٰ عَفَوْا وَقَالُوا قَدْ مَسَّ آبَاءَنَا الضَّرَّاءُ وَالسَّرَّاءُ اعراف: ۹۵. دقت در آیه نشان میدهد که عَفَوْا بمعنی کثرت در اموال است یعنی: گرفتاریها را بفراوانی و راحتی و قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۰

امان مبدل کردیم تا آنها بفراوانی و وسعت رسیده و گفتند (وجود سراء و ضراء امتحان نیست بلکه) پدرانمان نیز گرفتاری و راحتی دیده‌اند و قرار دنیا همین است آنگاه فرماید: فَأَخَذْنَا هُمْ بِعَثَّةٍ. در آیه زیر که عبارت اخرای آیه فوق است جمله فَتَحْنَا عَلَيْهِمُ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ بجای حَتَّى عَفَوْا آمده است. وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَىٰ أُمَمٍ مِّن قَبْلِكَ فَأَخَذْنَاهُمْ بِالْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ... فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ فَتَحْنَا عَلَيْهِمُ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ حَتَّىٰ إِذَا فَرِحُوا بِمَا أُوتُوا أَخَذْنَاهُمْ بَعَثَةٌ... انعام: ۴۲ و ۴۴. بنا بر این عَفَوْا در آیه زیاد شدن و بفراوانی رسیدن است. اهل تفسیر نیز آنرا کثرت معنی کرده‌اند میزان بعید نمیدانند که عَفَوْا بمعنی محو باشد یعنی با حسنه بعدی آثار سیئه گذشته را محو کردند... ولی نگارنده با استناد بآیه ۴۴ سوره انعام که نقل شد معنی کثرت را ترجیح میدهم. ۲- وَإِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ إِلَّا أَنْ يَعْفُونَ أَوْ يَعْفُوا الَّذِي بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ بقره: ۲۳۷. ظاهر آنست که مراد از «يَعْفُوا الَّذِي»... زوج است و مراد از عفو دادن تمام مهر است. یعنی در صورت تعیین مهر اگر قبل از دخول طلاق دادید نصف مهر را باید بدهید مگر آنکه زنان عفو کنند و نگیرند و یا مردیکه عقد نکاح در دست اوست عفو کند و همه مهر را بدهد. گفته‌اند: مراد از يَعْفُوا الَّذِي... ولی زن است و ولی پس از نکاح که شوهر طلاق میدهد دیگر عقده نکاح در دست ولی نیست بلکه در دست شوهر است که میتواند طلاق بدهد و ندهد. ولی در روایات کثیری از ائمه علیهم السلام نقل شده که مراد از «بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ» ولی زن است که او نیز میتواند از مهر صرف نظر کند در اینصورت مراد از آیه آنست که زوج باید نصف مهر را بدهد مگر آنکه

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۱

زوجه و یا ولی او گذشت کند در تفسیر عیاشی ۸ روایت در این زمینه نقل شده است. بنقل میزان در بعض روایات اهل سنت از رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ عَلَىٰ عَلَيْهِ السَّلَام نقل شده که الَّذِي بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ زوج است. ناگفته نماند: میشود «بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ» را شامل زوج و ولی هر دو دانست النهایه باید گفت: روایات بشق دوم ناظراند. ۳- وَ يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ بقره: ۲۱۹. بقرینه آیه وَ الَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَ لَمْ يَقْتُرُوا وَ كَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا فرقان: ۶۷. مراد از «الْعَفْوَ» حد وسط است یعنی تو را پرسند از چه انفاق کنند بگو: حد وسط و مناسب حال را انفاق کنید. گویا تعیین شیء انفاق شده مهم نبوده لذا در جواب از آن عدول و محل مورد لزوم بیان گردیده است. در روایات اهل بیت علیهم السلام نیز حد وسط و کفاف نقل شده است در تفسیر عیاشی چهار حدیث در این زمینه آمده و در روایت عبد الرحمن، امام صادق علیه السلام آیه الَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا... را که نقل شد در جواب آیه ما نحن فيه تلاوت فرموده‌اند.

عقب؛ ج ۵، ص: ۲۱

عقب: (بفتح اول و کسر دوم) پاشنه. بطور استعاره بفرزند و نسل گفته میشود مثل وَ جَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقِبِهِ... زخرف: ۲۸. ابراهیم کلمه توحید را در نسل خویش باقی گذاشت. «انْقَلَبَ عَلَيَّ عَقِبِيهِ»: بصیغه تشبیه یعنی بر دو پاشنه خویش برگردید مراد از آن رجوع بحالت اولیه است راغب گوید: «رَجَعَ عَلَيَّ عَقِبِيهِ» یعنی برگشت «انْقَلَبَ عَلَيَّ عَقِبِيهِ» یعنی بحالت اولی برگشت. جمع آن اعقاب است: أَفْئَانٌ مَاتَتْ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبَتْ عَلَيَّ أَعْقَابِكُمْ وَ مَنْ يَنْقَلِبْ عَلَيَّ عَقِبِيهِ فَلَنْ يَضُرَّ اللَّهَ شَيْئًا آل عمران: ۱۴۴. یعنی اگر پیغمبر بمیرد یا کشته شود شما بحالت اول خویش (که بت پرستی باشد) برخواید گشت؟! هر که بحالت اولی

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۲

(و کفر) باز گردد ابدًا بخدا ضرری نخواهد رساند. وَ نُزِدُ عَلٰی اَعْقَابِنَا بَعْدَ اِذْ هَدٰنَا اللّٰهُ اَنعَام: ۷۱. همچنین است نَكَصَ عَلٰی عَقِبَيْهِ انفال: ۴۸. یعنی براه اولی برگشت و فرار کرد. ولی در آیه فَكُنْتُمْ عَلٰی اَعْقَابِكُمْ تَنْكِبُونَ مؤمنون: ۶۶. ظاهراً مراد از آن استکبار و عدم قبول است که آیه درباره کفار گفتگو میکند یعنی: چون آیات من خوانده میشد بقیه قری بر میگشتید و حاضر بقبول نبودید. عُقْبَ و عُقْبَى: (بر وزن قفل و کبری) بمعنی عاقبت است هُنَالِكَ الْوَلَايَةُ لِلّٰهِ الْحَقُّ هُوَ خَيْرٌ ثَوَابًا وَ خَيْرٌ عُقْبًا كهف: ۴۴. یعنی آنجاست تدبیر و ولایت برای خدای حق او بهتر است از حیث ثواب و بهتر است از حیث عاقبت. اُولٰٓئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدّٰرِ رعد: ۲۲. ظاهراً مراد از «الدّٰر» دنیاست و عاقبت دنیا آخرت است یعنی: عاقبت خوب دنیا (که آخرت باشد) برای آنهاست تِلْكَ عُقْبَى الَّذِيْنَ اتَّقَوْا وَ عُقْبَى الْكَافِرِيْنَ النَّارُ رعد: ۳۵. عقبی در این آیه در ثواب و عقاب بکار رفته است علی هذا نظر راغب که گفته: عقبی مخصوص ثواب است درست نیست مگر آنکه مرادش از ثواب اعم باشد. عاقبه: پایان. و آن در عاقبت خوب و بد هر دو بکار میرود مثل وَ الْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِيْنَ اعراف: ۱۲۸. وَ الْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوٰی طه: ۱۳۲. و مثل فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكٰذِبِيْنَ آل عمران: ۱۳۷. راغب گفته: عاقبه مجرد از اضافه مخصوص ثواب و در صورت مضاف بودن گاهی در عذاب بکار رود. استعمالات قرآن مؤید اوست. عقاب، عقوبت، معاقبه مخصوص بعذاب‌اند و اعلموا اَنَّ اللّٰهَ شَدِيْدُ الْعِقَابِ بقره: ۱۹۶. وَ اِنْ اَعَابْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ نحل: ۱۲۶. تعقیب: کردن کاری است بعد از کار دیگر مثل تعقیب نماز که خواندن اذکار بعد از خواندن نماز است لذا

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۳

بالتفات و برگشتن نیز گفته میشود مثل: وَ لِيْ مُدْبِرًا وَ لَمْ يُعَقَّبْ يٰ مُوسٰى لَّا تَخَفْ ... نمل: ۱۰. یعنی گریزان برگشت و بر نگردید و به پشت سرش توجه نکرد در جوامع الجامع نقل شده. فَمَا عَتَبُوا اذْ قِيلَ هَلْ مُعَقَّبٌ وَ لَّا نَزَلُوا يَوْمَ الْكُرْبِيِّهٖ مَنْزِلًا اَنكاه که گفته شد: آیا برگردنده‌ای (پس از فرار) هست؟ بر نگردیدند و روز سختی در منزلی نازل نشدند و لیاقت نشان ندادند. وَ اللّٰهُ يَحْكُمُ لِمُعَقَّبٍ لِحُكْمِهٖ رعد: ۴۱. خدا حکم میکند و حکم او را تعقیب کننده‌ای نیست که او را در قبال حکم مسؤل دارد. اعقاب: در پی آمدن. اثر گذاشتن. فَاَعَقَبْتُمْ نِفَاقًا فِى قُلُوْبِهِمْ اِلٰى يَوْمٍ يَلْقَوْنَهٗ ... توبه: ۷۷. این کار تا قیامت نفاق را در قلوب آنها گذاشت و در پی آورد. عقبه: فَلَا اَفْتَحَمَ الْعَقَبَةَ. وَ مَا اَدْرَاكَ مَا الْعَقَبَةُ فَكَّرْتَهُ بَلَد: ۱۱-۱۳. عقبه بمعنی گردنه است و راهی در قلّه کوه. مجمع در علت تسمیه آن گفته: که لازم است در آن عقوبت تنگی و خطر را متحمّل شد. و بقولی آن راه تنگی در قلّمه کوه است که باید با تعاقب از آن گذشت. در آیه شریفه آزاد کردن بنده و غیره پرورد در گردنه تشبیه شده است که در هر دو مجاهده نفس لازم است. لَهُ مُعَقَّبَاتٌ مِّنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ مِّنْ خَلْفِهٖ يَحْفَظُوْنَهُ مِّنْ اَمْرِ اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ لَ اَعْيَبُ مَا بِقَوْمٍ حَتّٰى يُعَيِّرُوْا مَا بِاَنْفُسِهِمْ ... رعد: ۱۱. علی علیه السلام و ابن عباس و زید بن علی و قتاده «بامر الله» خوانده‌اند ضمیر له ... - يَدَيْهِ - ... خَلْفِهٖ - ... يَحْفَظُوْنَهُ راجع‌اند بلفظ موصول در آیه سابق که مَنْ اَسْرَ الْقَوْلِ ... باشد مراد از مَنْ اَمْرُ اللّٰهِ حوادث است یعنی: برای انسان تعقیب کنندگانی و نگهبانانی است از پس و پیش که او را از امر خدا و از حوادث حفظ میکنند که خدا آنچه را که برای مردمی است

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۴

تغییر نمیدهد تا آنها خود تغییر بدهند. این آیه نظیر آیه وَ هُوَ الْفَاحِشُ فَوْقَ عِبَادِهٖ وَ يُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً حَتّٰى اِذَا جَاءَ اَحَدَكُمْ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا وَ هُمْ لَّا يُفْرَطُوْنَ اَنعَام: ۶۱. است. ظهور آیه و روایات آنست که مراد از معقبات ملائکه هستند اشکالیکه می ماند آنست که در این کتاب مکرر گفته‌ایم وصف ملائکه با الف و تاء جمع بسته نمیشود زیرا این جمع در صورتی است که موصوف آن مؤنث حقیقی باشد مثل مسلمات پیدا است که ملائکه مؤنث نیستند و یا مذکر لا یعقل مثل مرفوعات و پیدا است که ملائکه اولو العقل‌اند و اگر بگوئیم مراد از معقبات نیروهای لا- یعقل‌اند در اینصورت نسبت یَحْفَظُوْنَهُ بآنها مشکل است و ایضا با آیات دیگر نمیسازد. وَ اللّٰهُ الْعَالِمُ.

عقد: بستن. گره زدن «عقد الحبل عقدا: شده» راغب گفته: عقد جمع کردن اطراف شیء است، در اجسام صلبه بکار می‌رود مثل بستن ریسمان ... و در معانی بطور استعاره آید مثل عقد بیع و عهد و غیره. وَلَا تَغْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتَّىٰ يَبْلُغَ الْكِتَابُ أَجَلَهُ بقره: ۲۳۵. قصد بستن عقد زناشوئی نکنید تا مدت عدّه وفات سرآید علقه نکاح را عقده گفته شده که آن نوعی گره زدن و ایجاد علقه بین زنان و شوهران است اهل لغت گویند: عقده اسم آنست که بسته و گره زده میشود نکاح باشد یا پیمان یا غیر آنها. وَلَا لِكُلِّ جَعَلْنَا مَوَالِي مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَالَّذِينَ عَقَدَتْ أَيْمَانُكُمْ فَآتَوْهُمْ نَصِيْبَهُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيًّا كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدًا نساء: ۳۳. ظاهرا این آیه اجمال آیات ارث است، مراد از وَالَّذِينَ عَقَدَتْ أَيْمَانُكُمْ زوج و زوجه است و آن عطف است بر الْأَقْرَبُونَ و مراد از موالی وراثت است یعنی برای هر یک از شما وراثتی قرار دادیم ارث می‌برند از آنچه پدران، مادران، اقربا و زنان و شوهران گذاشته‌اند آنگاه فرموده:

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۵

نصیب هر یک را بدهید خدا بر اینکار و بر هر کار شاهد است. وَالَّذِينَ عَقَدَتْ أَيْمَانُكُمْ کنایه است و ایجاد علقه زوجیت بمعامله که در آن دست بهم میدادند. تشبیه شده است (استفاده از میزان) اهل سنت آیه را به «عصبه» حمل کرده‌اند که انشاء الله در «ولی» تحقیق و رد آن خواهد آمد. لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّعْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَدْتُمُ الْأَيْمَانَ مائده: ۸۹. تعقید یمین بمعنی قصد در یمین و سوگند خوردن است و شاید مبالغه در آن منظور باشد یمین لغو آنست که از روی قصد نباشد مثل والله و بالله که نوعا بدون قصد در محاورات جاری است این هر چند مکروه است ولی حکمی از قبیل کفاره ندارد، تعقید یمین آنست که از روی قصد و ایجاد تکلیف باشد مثل آنکه بگوید: والله هر شب با وضو خواهم خوابید. والله سیگار نخواهم کشید، و نحو آن. پیداست که این نوع سوگند از روی اراده و برای ایجاد تکلیف است. «ما» در «بما» ظاهرا برای مصدر است یعنی: خدا با سوگندهای بی قصد شما را مؤاخذه نمیکند لیکن بواسطه سوگندهای از روی قصد مؤاخذه میکند. رجوع شود به «لغو». يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ مائده: ۱. عقود جمع عقد است، ظهور «العقود» که جمع محلی بالف و لام است در جمیع عقود میباشد اعم از عقد نکاح، عقد بیع، پیمانها و تکالیف الهی. و اگر در سوره مائده که با آیه فوق شروع میشود دقت کنیم خواهیم دید پر است از احکام و پیمانهای خدا، مثل حکم شکار، احرام، حرمت میت و غیره، حلیت طعامها و زنان، احکام وضو و جنابت، عدالت، قبول اعمال از اهل تقوی، حکم سوگند و کفاره آن، حد سارق، اخذ پیمان از اهل کتاب، بدعت بودن بحیره، سائبه،

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۶

حام و ... و غیر اینها. در اینصورت میشود گفت: أَوْفُوا بِالْعُقُودِ عنوان و تیتیر سوره مائده است. در مجمع چهار قول درباره عقود نقل فرموده: اول: آنکه مراد پیمانهای اهل جاهلیت است که برای یاری یکدیگر در مقابل ظلم می‌بستند. دوم: پیمانهای خداست که نسبت بایمان و عمل از بندگان گرفته است. سوم: عقود فیما بین مردم است از قبیل عقد نکاح و بیع و غیره. چهارم: دستور باهل کتاب است که به پیمانهاییکه از آنها نسبت بعمل بدستورات تورات و انجیل گرفته شده است. ناگفته نماند: قول دوم و سوم داخل در عمومی است که گفتیم و قول اول و چهارم باطل است زیرا خطاب بِمَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شامل اهل کتاب و اهل جاهلیت نمیشود. در تفسیر عیاشی از عبد الله بن سنان از حضرت صادق علیه السلام نقل شده: «سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ قَالَ: الْعُهُودُ» مراد از عقود ظاهرا جمیع قراردادها است که گفته شد. إِلَّا أَنْ يَعْفُونَ أَوْ يَعْفُوا الَّذِي بِيَدِهِ عَقْدَةُ النِّكَاحِ ... بقره: ۲۳۷. راجع باین آیه در «عفو» صحبت شده است. قَالَ رَبُّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي. وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي. وَ اخْلُ عَقْدَةً مِنْ لِسَانِي. يَفْقَهُوا قَوْلِي طه: ۲۵-۲۸. آیات از ابتدای بعثت موسی علیه السلام گفتگو میکند که گفت: خدایا: سینه‌ام را وسعت ده، کارم را آسان گردان، عقده را از زبانم بگشا. تا سخنم را بفهمند. آیا مراد از «عقده» لکنت و گرهی بود در زبان موسی که در اثر گرفتن

آتش بدهان، بوجود آمده بود؟ بعضی تاء «عقدۀ» را برای وحدت گرفته و گفته‌اند یعنی: مقداری از عقدۀ زبانم را بگشا که سخن بهتر بگویم ولی بهتر است عقدۀ نوع باشد چنانکه در المیزان است یعنی قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۷

عقدۀ ای که مانع فهمیده شدن کلام است از زبانم بگشا. طبرسی، زمخشری، بیضاوی، ابن کثیر و غیره نقل کرده‌اند که موسی در بچگی ریش فرعون را کند، فرعون ناراحت شد و خواست او را بکشد، زنش آسیه گفت: موسی بچه است و از روی عمد اینکار نکرد، برای امتحان وی مقداری خرما و مقداری اخگر حاضر کردند موسی چون خواست دست بسوی خرما ببرد جبرئیل دست او را بسوی اخگر برد تا آنرا گرفته و بدهان گذاشت دهانش سوخت و لکنت زبان پیدا کرد. در صافی آنرا از تفسیر قمی از امام باقر علیه السلام نقل کرده ولی در تفسیر برهان بنظرم این قسمت حدیث را بامام باقر علیه السلام نسبت نداده است و سند روایت روشن نیست. احتمال ظاهراً مراد از عقدۀ گرفتن زبان و کوتاهی منطق در اثر تنگی سینه باشد، چون موسی میخواست با فرعون صحبت کند احتمال داشت که مقام و قدرت فرعون او را هراسان کرده و قلبش بطیش و زبانش بتلجیح افتد چنانکه در جای دیگر گفته: وَ يَضِيقُ صَدْرِي وَلَا يَنْطَلِقُ لِسَانِي فَأَرْسِلْ إِلَيَّ هَارُونَ شعراء: ۱۳. و اگر مراد عیب و لکنت زبان بود بهتر بود بگوید «وَ اَحْلَلِ الْعُقْدَةَ» با الف و لام عهد. وانگهی اگر اخگر را بدست گرفته دیگر بدهان گذاشتن بعید است این مطلب را در «بین» ذیل آیه و لَا يَكَادُ يُبِينُ مشروحا گفته‌ایم. و الله اعلم. و مِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ فُلُق: ۴. عقد بر وزن سرد بمعنی گره‌ها است یعنی از شرّ دمنندگان بگره‌ها بخدای فلق پناه میبرم انشاء الله در «نفث» راجع باین آیه صحبت خواهد شد به «فلق» نیز رجوع شود.

عقر: ج ۵، ص: ۲۷

عقر: بریدن. «عَقَرَ الْكَلْبَ وَ الْفَرَسَ وَ الْاِبِلَ: قَطَعَ قَوَائِمَهَا بِالسَّيْفِ» طبرسی و راغب گفته‌اند: عُقِرَ (بر وزن قفل) بمعنی اصل است «عَقَرْتُ النَّحْلَ» خرما را از بیخش بریدم. در نهج البلاغه خطبه ۲۷ فرموده: «و الله ما غزی قوم قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۸

فی عقر دارهم الا ذلوا» هیچ قومی در اصل و وسط دیارشان جنگیده نشدند مگر ذلیل شدند این حدیث در مفردات و نهایه نیز آمده است فَعَقَرُوا النَّاقَةَ وَ عَتَوْا عَنْ اَمْرِ رَبِّهِمْ پس شتر را پی کردند و بکشتند و از دستور پروردگارشان سرپیچی کردند «عَقَرُوا» ظاهراً اشاره است که کشتن شتر با قطع پاهایش بوده است. عاقر: زن عقیم و مرد عقیم قَالَ رَبُّ اَنِّي يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَ كَانَتْ امْرَاَتِي عَاقِرًا مریم: ۸. عاقر در قرآن فقط در زن نازا بکار رفته نه در مرد و آن سه بار و همه درباره زن زکریا علیه السلام آمده است. راغب گوید: گوئی زن نطفۀ مرد را عقر و قطع میکند.

عقل: ج ۵، ص: ۲۸

عقل: فهم. معرفت. درک. ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعِيدٍ مَا عَقَلُوهُ وَ هُمْ يَعْلَمُونَ بقره: ۷۵. یعنی آنرا پس از فهمیدنش دگرگون میکردند در حالیکه میدانستند وَ هُمْ يَعْلَمُونَ راجع بتحریف و عَقَلُوهُ راجع بفهم کلام الله است. وَ قَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ اَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي اَصْحَابِ السَّعِيرِ ملک: ۱۰. و گفتند: اگر گوش میدادیم و میفهمیدیم در میان اهل سعیر نمی بودیم وَ مَا يَعْقِلُهَا اِلَّا الْعَالِمُونَ عنکبوت: ۴۳. جز دانایان آنرا درک نمیکنند. اگر آیات قرآن را تتبع کنیم خواهیم دید که عقل در قرآن بمعنی فهم و درک و معرفت است. طبرسی فرموده: عقل، فهم، معرفت و لبّ نظیر هم‌اند راغب گوید: بنیروئیکه آمادۀ قبول علم است عقل گویند همچنین بعلمیکه بوسیله آن نیرو بدست آید. عقل بمعنی اسمی در قرآن نیامده و فقط بصورت فعل مثل عَقَلُوهُ... - يَعْقِلُونَ... - تَعْقِلُونَ... - نَعْقِلُ بکار رفته است، در روایات که آمده «الْعَقْلُ مَا عُيِدَ بِهِ الرَّحْمَنُ...» «مَا خَلَقَ اللَّهُ خَلْقًا اَكْرَمَ عَلَيْهِ مِنَ الْعَقْلِ» مراد از آن ظاهراً همان نیروی فهم و

درک انسانی است.

عقم؛ ج ۵، ص: ۲۸

عقم: (بر وزن قفل) خشکیدن. راغب گفته: عقم خشک شدنی است که مانع از قبول اثر باشد گویند

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۹

«عقت مفاصله» بندهای بدنش خشکید. و بدردی که قابل صحت نیست گویند: «داء عقام» از زنان کسی را عقیم گویند که نطفه مرد را قبول نکند. (نازا). فَأَقْبَلَتْ امْرَأَتُهُ فِي صِرْرَةٍ فَصَيَّرَتْ وَجْهَهَا وَقَالَتْ عَجُوزٌ عَقِيمٌ ذَارِيَاتُ: ۲۹. زنش صیحه زنان آمد و با تعجب بصورتش زد و گفت: پیر زن عقیم می‌زاید؟! وَ يَجْعَلُ مَنْ يَشَاءُ عَقِيمًا شُورَى: ۵۰. هر که را خواهد عقیم میکند آیه شامل زنان و مردان است. حَتَّى تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً أَوْ يَأْتِيَهُمْ عَذَابٌ يَوْمَ عَقِيمٍ حَج: ۵۵. یوم عقیم روزی است که خیری و سروری در آن نیست و فرح و شادی نمی‌زاید ظهور آن میرساند که مراد عذاب دنیا است. وَ فِي عَادٍ إِذْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الرِّيحَ الْعَقِيمَ ذَارِيَاتُ: ۴۱. عقیم ظاهراً بمعنی فاعل است گفته‌اند «ریح عقیم» بادیکه ابر باران ده نیارود و ابرها و درختان را تلقیح نکنند یعنی خیری نزاید قرآن درباره بادها فرموده: يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ اعراف: ۵۷. وَ أَرْسَلْنَا الرِّيَّاحَ لَوَاقِحَ حَج: ۲۲. وَاللَّهُ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيَّاحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا فَسُقْنَاهُ إِلَى بَلَدٍ مَيِّتٍ فَاطِر: ۹. و اگر بادی باشد که هیچ یک از فایده‌ها را نداشته باشد پس آن از زائیدن فایده عقیم است باد قوم عاد چنین بادی بوده است. گفته‌اند: «الْمَلِكُ عَقِيمٌ» یعنی حکومت نازا است زیرا پدر برای پادشاهی پسرش را میکشد. این لفظ فقط چهار بار در قرآن مجید آمده است.

عَكَفٌ؛ ج ۵، ص: ۲۹

عَكَفٌ: عكوف و عكف بمعنی ملازمت با تعظیم است. در مفردات آمده: «الْعُكُوفُ الْإِجْبَالُ عَلَى الشَّيْءِ وَ مَلَاذِمَتُهُ عَلَى سَبِيلِ التَّعْظِيمِ لَهُ» در قاموس گفته: «عَكَفٌ عَلَيْهِ عَكُوفًا: أَقْبَلُ عَلَيْهِ مُوَظِّبًا». این کلمه بمعنی حبس و منع نیز آمده است چنانکه خواهد آمد، اکثر موارد آن در قرآن

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۰

مجید بمعنی مواظبت و ملازمت است. وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءً الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ حَج: ۲۵. مراد از عاکف کسی است که در مکه ساکن و ملازم باشد، بادی آنست که از کنار آید (و ظاهر شود چنانکه در بدء گذشت). یعنی مسجد محترمیکه آنرا برای مقیم و مسافر یکسان کرده‌ایم. وَ أَنْظُرْ إِلَى إِلَهِكَ الَّذِي ظَلْتَ عَلَيْهِ عَاكِفًا لَنْ نَحْرَفَنَّ طه: ۹۷. بنگر بمعبودت که بدان ملازم شدی حتماً حتماً آنرا می‌سوزانیم یا ریز ریز میکنیم. قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّى يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَى طه: ۹۱. گفتند: پیوسته ملازم گوساله خواهیم بود تا موسی پیش ما باز گردد. هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوْكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَ الْهَدْيِ مَعْكُوفًا أَنْ يَبْلُغَ مَحَلَّهُ... فتح: ۲۵. معكوف بمعنی ممنوع است وَ الْهَدْيِ عَطْفٌ است بضمیر مفعول در صَدُّوْكُمْ آیه در جریان حدیثی است که مشرکان رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ را از انجام عمره مانع شده و نیز نگذاشتند قربانیهای مسلمانان بمکه برسند یعنی: آنان همان کسانی هستند که کافر شدند و شما را از مسجد الحرام باز داشتند و قربانی را ممنوع و محبوس کردند از اینکه بمحل خویش برسند (محل ذبح آنها مکه بود چنانکه محل ذبح قربان حج منی است).

اعتكاف؛ ج ۵، ص: ۳۰

اعتكاف وَ لَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَ أَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ بقره: ۱۸۷. عاکف و معتكف کسی است که خود را بقصد عبادت در مسجد

حس کند و از آن بیرون نرود. اعتکاف فقط ماندن در مسجد است بقصد تعبد هر چند قصد عبادت دیگر نداشته باشد ولی احوط است قصد عبادت دیگر نیز. اعتکاف باصل شرع مستحب و با نذر و سوگند و غیره واجب میشود. روزه از شرایط آنست معتکف باید روزه باشد خواه واجب باشد یا مستحب. حد اقل

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۱

آن سه روز است و از آن کمتر نمیشود و در کثرت حدی ندارد ولی باید برابر هر دو روز روز سوم را تمام کند مثلاً اگر پنج روز اعتکاف کرد باید روز ششم را نیز اعتکاف کند و اگر هشت روز کرد باید روز نهم را نیز اضافه کند و هکذا. و باید در مسجد جامع شهر باشد نه مسجد محله و بازار (بعضی فقط بچهار مسجد مکه، مدینه، کوفه و بصره منحصر کرده و گفته‌اند در سایر مساجد بقصد رجاء آورند) و باید پیوسته در مسجد باشد و جز برای ضرورت خارج نشود اگر عمداً بدون ضرورت خارج شود باطل است

...

علق: ج ۵، ص: ۳۱

علق: اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ. خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ علق: ۱ و ۲. علق بر وزن فرس بمعنی زالو و یا جمع علقه است بمعنی خون منعقد که حالت بعدی نطفه است. در مجمع فرموده: علق جمع علقه و آن خون منعقدی است که در اثر رطوبت بهر چیز میچسبد و علق کرم سیاه است که بعضو آدمی میچسبد و خون را میمکد. راغب گوید: علق کرمی است که بگلو میچسبد و نیز خون منعقد است و علقه مبدء آدمی از آن میباشد. در قاموس و اقرب از جمله معانی آن گفته «العلق دویبه سوداء تکون فی الماء تمص الدم». علی هذا اگر علق در آیه جمع علقه باشد شاید مراد چنانکه گفته‌اند آنست خدا انسان‌ها را از علقه و خون منعقد آفریده مثل: فَأَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ حج: ۵. و اگر بمعنی زالو و کرم باشد مراد از آن مطابق کشف امروز همان اسپرماتوزوئید است که بشکل زالو است و در نطفه مرد هزاران واحد از آنها شناور است و چون علق در آیه نکره آمده منظور زالو و کرم بخصوصی است که با اسپرماتوزوئید کاملاً تطبیق میکند. نگارنده احتمال قوی میدهم که قول دوم مراد است بنظر بعضی از محققین علق در آیه بمعنی علائق

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۲

است که مراد صفات و آثار موجود در نطفه باشد و فرزند آنها را بارث خواهد برد ولی اثبات آن خیلی مشکل است. و اما آیات خَلَقْنَاكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ که گذشت ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً ... مؤنون: ۱۴. ثُمَّ كَانَ عَلَقَةً فَخَلَقَ فَسَوَى قیامه: ۳۸. علقه را در این آیات خون منعقد گفته‌اند که اگر انسان بنطفه در آنحال نگاه کند آنرا بصورت خون بسته خواهد دید، ولی جوهری در صحاح علقه را نیز زالو معنی کرده و گوید: «العلقه دوده فی الماء تمص الدم و الجمع علق» و نیز آنرا قطعه‌ای از خون غلیظ گفته است. در اینصورت ممکن است علقه را نیز اسپرماتوزوئید معنی کرد. وَلَئِنْ تَسْتَعْطَبُوا أَنْ تَعِدُّوا بَيْنَ النِّسَاءِ وَلَوْ حَرَصْتُمْ فَلَا تَمِيلُوا كُلَّ الْمِيلِ فَتَدْرُوهَا كَالْمُعَلَّقَةِ نساء: ۱۲۹. معلقه بمعنی آویزان است بنا بر روایت امام صادق علیه السلام مراد عدم استطاعت در محبت و علاقه قلبی است یعنی: هر گز نمیتوانید از لحاظ محبت میان زنان بعدالت رفتار کنید و همه را یکسان دوست بدارید هر چند که بدین کار حریص باشید. پس از زنی که دوست ندارید بطور کلی منحرف نشوید که او را آویزان و بلا تکلیف بگذارید که نه مثل زن شوهر دار باشد تا از شوهر استفاده کند و نه مثل زن بی شوهر که بتواند همسر اختیار نماید.

علم: ج ۵، ص: ۳۲

علم: دانستن. دانش. قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَشْرِبَهُمْ بقره: ۶۰. هر گروه محل آبخوردن خود را دانستند قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا

عَلَّمْتَنَا بقره: ۳۲. علم گاهی بمعنی اظهار و روشن کردن آید مثل **ثُمَّ بَعَثْنَا لَهُمْ لِنَعْلَمَ أَيُّ الْجَزْبِينَ أَحْسَنُ لِمَا لَبِثُوا أَمِيداً** كهف: ۱۲. پیداست که خدا پیش از برانگیختن اصحاب كهف میدانست کدام گروه از آنها مدت توقف خود را بهتر میدانند و بعثت آنها برای اظهار و روشن کردن آن بود.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۳

طبرسی ذیل آیه ۱۴۰ از آل عمران و **لِنَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا** ... فرموده خدا قبل از اظهار میدانند که آنها از حیث ایمان متمایز میشوند و پس از اظهار میدانند که متمایزاند پس تغییر در معلوم است نه در علم. و بقولی معنی آنست: تا خدا معلوم را ظاهر سازد. در میزان ذیل **لِنَعْلَمَ أَيُّ الْجَزْبِينَ** فرموده: مراد علم فعلی است و آن ظهور شیء و حضورش بوجود خاص نزد خداست، علم بدین معنی در قرآن زیاد است مثل **وَلِنَعْلَمَ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ وَرُسُلَهُ بِالْغَيْبِ** حدید: ۲۵. **لِنَعْلَمَ أَنْ قَدْ أَبْلَغُوا رَسُولَاتِ رَبِّهِمْ حَقّاً** ۲۸. علی هذا همه آیات که در این سیاق اند مراد از علم در آنها اظهار است. علم گاهی بمعنی دلیل و حجت آید مثل **قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلِداً**. **مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ وَلَا لِآبَائِهِمْ كَهَف: ۴ و ۵**. یعنی دلیلی باین گفته ندارند و **مَنْ النَّاسِ مَنْ يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ حِج: ۳**. یعنی بغیر دلیل مجادله میکند و **إِنْ جَاهِدَاكَ عَلَىٰ أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا** لقمان: ۱۵. **وَخَرَقُوا لَهُ بَنِينَ وَبَنَاتٍ بِغَيْرِ عِلْمٍ** انعام: ۱۰۰. دلیل اینکه علم در این آیات بمعنی دلیل و برهان است اولاً لسان خود آیات است که علم بمعنی دانستن جور در نیاید. ثانياً لفظ سلطان است که در نظیر این آیات آمده است مثل **قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلِداً** ... **إِنْ عِنْدَكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ بِهَذَا** یونس: ۶۸. یعنی دلیلی بر این گفته ندارید. و **إِنَّهُ لَعَلَّمَ لِّلشَّاعِرِ فَلَا تَمْتَرُنَّ بَهَا وَاتَّبِعُونِ** ... زخرف: ۶۱. ضمیر **إِنَّهُ** راجع بعیسی علیه السلام است در معنی آیه گفته اند: چون آنحضرت بدون پدر دنیا آمده این نشانه آنست که در آفریده شدن روز قیامت احتیاجی بوجود پدر نیست و انسان از زمین که بحکم مادر است می‌روید علی هذا وجود عیسی یکی از نشانه‌ها و شواهد

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۴

قیامت است. **عَالِمِ الْغَيْبِ وَ الشَّهَادَةِ** از اسماء حسنی است و آن یازده مرتبه بلفظ فوق و دو دفعه بلفظ **عَالِمِ الْغَيْبِ** در قرآن مجید آمده است **عَالِمِ الْغَيْبِ وَ الشَّهَادَةِ الْكَبِيرِ الْمُتَعَالِ** رعد: ۹. **عَالِمِ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلَىٰ غَيْبِهِ أَحَدًا** جن: ۲۶. **عَلِيمٍ**: بسیار دانا. صیغه مبالغه است در مجمع از سیویه نقل کرده: چون اراده مبالغه کنند بجای فاعل فعلیل گویند مثل علیم و رحیم. **سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ** بقره: ۳۲. این کلمه صدو شصت و دو بار در کلام الله آمده است صدو پنجاه و شش بار درباره خدا و هشت بار درباره دیگران مثل **يَأْتُوكَ بِكُلِّ سَاحِرٍ عَلِيمٍ** اعراف: ۱۱۲. **قَالَ اجْعَلْنِي عَلَىٰ خَزَائِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلَيْمُ** یوسف: ۵۵. ایضا یونس: ۷۹- یوسف: ۷۶- حجر: ۵۳- شعراء: ۳۴ و ۳۷- ذاریات: ۲۸. **عَلَّامٌ**: بسیار دانا. صیغه مبالغه است **إِنَّكَ أَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ** مائده: ۱۰۹ و آن چهار بار و همه بصورت **عَلَّامُ الْغُيُوبِ** در قرآن آمده است مائده: ۱۰۹ و ۱۱۶- توبه: ۷۸- سباء: ۴۸.

علم: ج ۵، ص: ۳۴

علم: (بر وزن فرس) نشانه. علامت. راغب گفته: علم اثر و نشانه‌ایست که شیء با آن معلوم میشود مثل علم لشکر و علم طریق (نشانه راه) کوه را بجهت معلوم بودنش علم گفته‌اند جمع آن اعلام است. و **مِنْ آيَاتِهِ الْجَوَارِ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ** شوری: ۳۲. **وَلَهُ الْجَوَارِ الْمُنشآتُ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ** رحمن: ۲۴. یعنی برای خداست نه‌های جاری که در دریا بوجود آمده‌اند و مانند نشانه‌ها و مرزهاوند در «بحر» ذیل عنوان نه‌های دریائی مفصلاً توضیح دادیم که مراد از این آیات نه‌های دریائی است بآنجا رجوع شود. علم بلفظ مفرد در قرآن نیامده است.

عالم: ج ۵، ص: ۳۴

عالم: (بفتح لام) همه مخلوقات. در صحاح گفته: «العالم: الخلق و»

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۵

الْجَمْعُ الْعَوَالِمُ وَالْعَالَمُونَ» در قاموس و اقرب الموارد گوید: «العالم: الخلق كله». طبرسی رحمه الله فرماید: عالم جمع است و از لفظ خود مفرد ندارد مثل نفر و جیش و اشتقاق آن از علامت است زیرا عالم علامت وجود صانع میباشد و آن در متعارف میان مردم عبارت است از جمیع مخلوقات. پس عالم از علامت است و مخلوقات را از آن عالم گویند که علامت وجود خالق متعال اند بنظر نگارنده جمع آن برای افاده کثرت است و گر نه احتیاج بجمع بستن نداشت و در عرف بهر یک از اصناف مخلوق عالم میگویند مثل عالم انسان، عالم نبات، عالم حیوان. خلاصه آنکه عالم بمعنی همه مخلوقات است چنانکه از لغات معتبر نقل شد دیگر نباید خویش را در کلام فلاسفه گنج کنیم از قبیل فلک محیط و غیره. باید دانست لفظ «عالم» در قرآن بکار نرفته و فقط «عالمین» آمده، مراد از آن گاهی همه مخلوقات است مثل الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ فاتحه: ۲. چنانکه آمده وَهُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْءٍ انعام: ۱۶۴. و گاهی انسانهاست مثل وَ اُنِّیْ فَضَّلْتُكُمْ عَلَی الْعَالَمِیْنَ بقره: ۱۲۲. وَ اصْطَفَاکَ عَلَی نِسَاءِ الْعَالَمِیْنَ آل عمران: ۴۲. و مثل لَا اَعِدُّبُهُ اَحَدًا مِنَ الْعَالَمِیْنَ مائده: ۱۱۵. و کلمه عالمین هفتاد و سه بار در قرآن آمده است در «مریم» خواهد آمد که آیا «عالمین» شامل همه انسانهاست یا مثلاً فَضَّلْتُكُمْ عَلَی الْعَالَمِیْنَ فقط شامل انسانهای عصر بنی اسرائیل است. عالمون در معرب بحروف بودن لاحق بجمع مذکر سالم است.

علامات: ج ۵، ص: ۳۵

علامات: وَ عَلَامَاتٍ وَ بِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ نحل: ۱۶. علامات جمع علامت بمعنی نشانه است مثل یک تابلو که مطب دکتر را نشان دهد. آیه ما قبل چنین است: وَ اَلْقَیْ فِی الْاَرْضِ رَوَاسِیْ اَنْ تَمِیْدَ بِكُمْ وَ اَنْهَارًا وَ سُبُلًا لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ. وَ عَلَامَاتٍ وَ بِالنَّجْمِ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۶

هُمَّ يَهْتَدُونَ «... عَلَامَاتٍ» عطف است به «اَنْهَارًا» تقدیر آن چنین است «وَ اَلْقَیْ فِی الْاَرْضِ عَلَامَاتٍ» خدا در زمین نشانه‌هایی قرار داد که بوسیله آنها مردم راه میابند علامات شامل هر نشانه و هر اماره طبیعی و وضعی است که مردم از آنها استفاده میکنند و چنانکه در میزان آمده حتی بشاخصها، تابلوها، لغت‌ها، اشارات، خطوط و غیر آنها نیز شامل است. جمله وَ بِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ نیز یکی از علامات است که در «نجم» خواهد آمد وجود علامات در زندگی بشر بسیار حائز اهمیت است چنانکه با تدبیر معلوم خواهد شد.

علن: ج ۵، ص: ۳۶

علن: و علانیه آشکار شدن. «عَلَنَ الْاِمْرُؤُ عُلُوْنَا وَ عَلَنَّا وَ عَلَانِیَّةً: ظَهَرَ وَ اَنْتَشَرَ» علانیه بمعنی آشکار نیز آمده است مثل وَ اَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَ عَلَانِیَّةً رعد: ۲۲. اعلان: آشکار کردن. ثُمَّ اِنِّیْ اَعْلَنْتُ لَهُمْ وَ اَسْرَرْتُ لَهُمْ اِسْرَارًا نوح: ۹. وَ اللّٰهُ یَعْلَمُ مَا تَسْرَوْنَ وَ مَا تُعْلِنُونَ نحل: ۱۹. افعال آن در قرآن مجید همه از باب افعال آمده است.

علا: ج ۵، ص: ۳۶

علا: علو (بر وزن قفل) بلندی. علاء: برتری و رفعت شأن. اولی از علاء: برتری و رفعت شأن. اولی از نصر ینصر آید مثل «عَلَا الشَّیْءُ وَ النَّهَارُ یَعْلُو عُلُوًّا: اِرْتَفَعَ» دومی از باب علم یعلم آید «عَلِیْ فُلَانٍ فِی الْمَكَارِمِ یَعْلِیْ عَلَاءً: شَرَفَ» این خلاصه فرق آندو است و گر نه در جای همدیگر نیز بکار میروند. علو بمناسبت معنی اولی در قهر و غلبه و تکبر نیز استعمال میشود اِذَا لَمَذَهَبَ كُلُّ اِلٰهٍ بِمَا خَلَقَ وَ لَعَلَّا بَعْضُهُمْ عَلٰی بَعْضٍ مُّؤْمِنُونَ: ۹۱. آنگاه هر خدا مخلوق خویش تصاحب میکرد و یکی بر دیگری غلبه و برتری میکرد. اِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا

فِي الْأَرْضِ وَ جَعَلَ أَهْلَهَا شِيَعًا قِصص: ۴. فرعون در زمین طغیان کرد و ظلم پیشه گرفت و مردم آنرا فرقه‌ها کرد. وَ لِيُبَيِّنُوا مَا عَلَوْا تَبِيرًا اسراء: ۷. و تا هلاک کنند آنچه را که غلبه کردند

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۷

هلاک و حشتناکی کتفَسِدَنَّ فِي الْأَرْضِ مَرَّتَيْنِ وَ لَتَعْلُنَّ عُلُوقًا كَبِيرًا اسراء: ۴. حتما حتما دو بار در زمین فساد و طغیان بزرگ میکنید. عالی: بالا- و طاغی مثل جَعَلْنَا عَلَيْهِمْ سَافِلًا هود: ۸۲. بالای دیارشان را پائین آن قرار دادیم یعنی زیر و زیر کردیم. ایضا عَلَيْهِمْ لِيَأْتِ سُنْدُسٍ خُضْرٍ وَ إِسْتَبْرَقُ انسان: ۲۱. و مثل إِنَّ فِرْعَوْنَ لَعَالٍ فِي الْأَرْضِ يونس: ۸۳. فرعون طاغی است در زمین. ایضا بمعنی رفیع و برتر است نحو فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ حَاقَهُ: ۲۲. که ظاهرا رفعت و برتری مراد است و مثل وَ كَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا توبه: ۴۰ که بمعنی برتر است. عُلَى (بر وزن جدا) جمع علیا است یعنی مرتفع و بلند تَنزِيلًا مِمَّنْ خَلَقَ الْأَرْضَ وَ السَّمَاءَاتِ الْعُلَى طه: ۴. قرآن نازل شده است از جانب خدائیکه زمین و آسمانهای بلند را آفریده. ایضا فَأُولَئِكَ لَهُمُ الدَّرَجَاتُ الْعُلَى طه: ۷۵. علو: بمعنی ارتفاع است مثل عَتَوْا و در معنی تکبر و طغیان نیز بکار رود مثل وَ لَتَعْلُنَّ عُلُوقًا كَبِيرًا که گذشت. تعالی: فَتَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ اعراف: ۱۹۰. تعالی فعل است از تفاعل یعنی برتر و بالاتر است خدا از آنچه شرک میورزند. راغب گوید تفاعل در آن برای مبالغه است. تعال (بفتح لام) فعل امر است از تفاعل یعنی بیا بالا اصلش آنست که کسی از بالا کسی را که در پائین است ندا کند و بگوید: تعال. سپس در اثر کثرت استعمال بمعنی «بیا» بکار رفته اعم از آنکه ندا شده در بالا- باشد یا پائین یا مساوی با منادی چنانکه در اقرب الموارد و مفردات گفته است.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۸

آن بلفظ جمع مذکر تَعَالَوْا هفت بار و بلفظ جمع مؤنث فَتَعَالَيْنَ یکبار در قرآن آمده است. يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالُوا إِلَيَّ كَلِمَةً سَوَاءً بَيْنَنَا وَ بَيْنَكُمْ آل عمران: ۶۴. ای اهل کتاب بیایید بسوی کلمه‌ایکه میان ما و شما یکسان است فَتَعَالَيْنَ أُمَمْعُكُنَّ وَ أَسْرَحُكُنَّ سِرًّا جَمِيلًا احزاب: ۲۸. و آن خطاب بزنان حضرت رسول صلی الله علیه و آله است. علی: بسیار برتر. بسیار رفیع القدر. و آن صیغه مبالغه است آن جمعا یازده بار در قرآن مجید آمده است هشت بار در وصف خدای تعالی مثل وَ لَا يُؤَدُّهُ حِفْظُهُمَا وَ هُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ بقره: ۲۵۵. یکدفعه درباره قرآن وَ إِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِيَّ حَكِيمٌ زخرف: ۴. و یکبار در وصف نام نیک یا شریعت پیامبران وَ هَبْنَاهُمْ مِنْ رَحْمَتِنَا وَ جَعَلْنَا لَهُمْ لِسَانَ صِدْقٍ عَلِيمًا مريم: ۵۰. و یکبار درباره مکان ادریس علیه السلام إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا. وَ رَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيمًا مريم: ۵۷. درباره این آیه در «درس- ادریس» صحبت شده است. اهل لغت آنرا در علو مقام و علو مکان هر دو گفته‌اند ولی ظهور همه آیات در علو مقام است. غیر از آیه فوق. راغب گفته: معنی هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ آنست که برتر است از اینکه وصف و اصفین بلکه علم عارفین باو احاطه کند. در مجمع آمده: علی در اصل از علو است خدای سبحان بوسیله اقتدار و نفوذ سلطان برتر و بالاتر است. اعلی: بالاتر و برتر. در علو مکان و مقام هر دو آید مثل سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى اعلی: ۱. که در علو مقام است و مثل مَا كَانَ لِي مِنْ عِلْمٍ بِالْمَلَأِ الْأَعْلَى ص: ۶۹. وَ هُوَ بِالْمَأْفُقِ الْأَعْلَى نجم: ۷. که ظهور هر دو در علو مکان است نه مقام جمع آن در قرآن اعلون آمده وَ أَنْتُمْ الْأَعْلُونَ إِنَّ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۹

كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ آل عمران: ۱۳۹. متعالی: رفیع المقام. طبرسی فرموده متعالی و عالی هر دو یکی است، بقولی متعالی مقتدری را گویند که محال است کسی با آن مساوی باشد عَالِمِ الْغَيْبِ وَ الشَّهَادَةِ الْكَبِيرِ الْمُتَعَالِ رعد: ۹.

عَلَيُون: ج ۵، ص: ۳۹

عَلَيُون: كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْأَبْرَارِ لَفِي عَلَيِّنَ. وَ مَا أَدْرَاكَ مَا عَلَيُونَ. كِتَابٌ مَرْقُومٌ مطففين: ۱۷-۱۹. ظهور این دو آیه در آنست که اولاً

علیون محل نوشته ابرار است و ثانیاً علیون خودش کتابی است نوشته شده. باید مراد از کتاب ابرار اعمال آنها باشد و چون عمل نوعی از نوشتن است (نوشته فعلی نه خطی) از آن کتاب تعبیر شده، از طرف دیگر اعمال پیش خدا مجسم میشوند و مجسم شده‌ها ردیف هم و رویهم چیده شده علیون را تشکیل میدهند پس اعمال ابرار در علین است و علیون همان کتاب مرقوم و اعمال تجسم یافته است. در واقع مصالح ساختمان علیون، اعمال ابرار است نظیر این سخن در «سجن - سجین» گذشت. گوئی آیه میگوید: اعمال نیکان در بهشت برین است و بهشت برین از اعمال نیکان تشکیل یافته است. در مجمع فرموده: علیون علو مضاعف (برتر چند برابر) است و برای اظهار تفخیم و عظمت شأن با واو و نون جمع بسته شده و باولو العقل تشبیه گردیده است علیون مراتب والائی است توأم با جلال. اهل لغت آنرا جمع علی بکسر عین و تشدید لام و یاء گفته‌اند. ولی ظاهراً مفرد مضاعف است. وصف آن کتاب مَرْقُومٌ مفرد آمده و ضمیر آن در آیه بعدی یَشْهَدُهُ الْمُقَرَّبُونَ مفرد بکار رفته است. در اینکه مراد از علیون بهشت است شکی نیست ولی آیا همه بهشت علیون است و یا آن قسمتی از بهشت است معلوم نیست از یَشْهَدُهُ الْمُقَرَّبُونَ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۴۰

میشود دانست که آن همه بهشت نیست زیرا چنانکه در «ثل» گذشت مقربون قسمتی از اهل بهشت‌اند. بنظر نگارنده مراد از علیون بهشت اصحاب یمین است. توضیح آنکه در سوره واقعه اهل آخرت بسابقون و اصحاب یمین و اصحاب شمال تقسیم شده است و در «ثل» روشن کردیم که بهشت مقربون با اصحاب یمین متفاوت است. این تفاوت از اوائل سوره دهر و از ذیل آیات «علین» نیز فهمیده میشود در سوره دهر آمده: ابرار از شرابی میخورند که آمیخته بکافور است. و کافور چشمه‌ایست که عباد الله از آن میخورند باید عباد الله همان مقربون باشند که از خود چشمه میاشامند و ابرار اصحاب یمین‌اند که از شراب آمیخته بآن میخورند نه از خود آن. در مطففین ذیل آیات علین آمده که ابرار از حریق مختوم آمیخته بتسنیم میخورند و تسنیم چشمه‌ایست که مقربون از آن میخورند عیناً یَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ پس مراد از ابرار در هر دو سوره، اصحاب یمین و مراد از «عباد» در سوره دهر و «مقربون» در سوره مطففین همان سابقون و مقربین‌اند آنگاه درباره علیون آمده كِتَابُ الْأَبْرَارِ لَفِي عَلِيْنَ پس میدانیم این ابرار همان اصحاب یمین‌اند و یَشْهَدُهُ الْمُقَرَّبُونَ میرساند که مقربون علین را می‌بینند و در آن حاضر میشوند ولی بهشت مخصوص آنها نیست و شاید منظور آنست که مقربون گواهی میدهند: علیون مال ابرار است زیرا گواهان روز قیامت چنانکه در «شهد» گذشت حتماً از مقربین‌اند این است آنچه بنظر نگارنده آمده. و الله العالم.

علی: ج ۵، ص: ۴۰

علی: حرف جرّ است، اهل لغت برای آن ۹ معنی گفته‌اند از جمله: استعلاء خواه حقیقی باشد مثل وَ عَلِي الْفَلَكِ تُحْمَلُونَ مؤمنون: ۲۲. خواه معنی مثل تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَي بَعْضٍ بقره: ۲۵۳. ایضا ظرفیت مثل وَ دَخَلَ الْمَدِينَةَ عَلِي حِينَ غَفْلَةٍ مِنْ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۴۱

أَهْلِهَا قصص: ۱۵. رجوع شود بکتاب لغت. باید دانست که آن گاهی بمعنی ملازمت و مواظبت است مثل يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيكُمْ أَنْفُسِكُمْ مائده: ۱۰۵. یعنی «الزموا انفسكم» مواظب خودتان باشید. و نیز معنی عهده و مسئولیت میدهد مثل فَإِنَّمَا عَلَيْهِ مَا حُمِّلَ وَعَلَيْكُمْ مَا حُمِّلْتُمْ نور: ۵۴. بر عهده اوست آنچه مأمور شده‌اید. ایضا بمعنی ضرر که گویند: این بر علیه توست نه بر له تو.

عمد: ج ۵، ص: ۴۱

عمد: قصد. «عمد للشیء و الی الشیء: قصد» همچنین است تعمّد. و لَيْسَ عَلَيكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَ لَكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ احزاب: ۵. در آنچه خطا کرده‌اید گناهی ندارید لیکن در آنچه قلوب شما قصد کرده خطا کارید. و مَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ

جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا نساء: ۹۳. یعنی مؤمن را از روی قصد و دانسته بکشد. عماد: ستون. ایضا بمعنی ابنیه رفیعہ آمده در اینصورت مفردش عماده است رجوع شود به صحاح و اقرب. أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعَادٍ إِرْمَ ذَاتِ الْعِمَادِ. الَّتِي لَمْ يُخْلَقْ مِثْلُهَا فِي الْبِلَادِ فجر: ۶-۸. احتمال قوی آنست که «العِمَاد» در آیه بمعنی کاخهای بلند است رجوع شود به «ارم». عماد بمعنی ستون جمعش عمَد (بر وزن فرس و عنق) است ولی در قرآن بر وزن فرس آمده است اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا لَقَمَان: ۱۰. ممکن است تَرَوْنَهَا جمله مستقل باشد یعنی: آسمانها را بی ستون بالا برد و آفرید. می بینید که بی ستون اند بالا برد و آفرید. می بینید که بی ستون اند و ممکن است قید عَمَد باشد یعنی بدون ستونهای مرئی. در اینصورت فقط ستون مرئی نفی شده یعنی ستونهای نامرئی از قبیل جاذبه و غیره هست (بنا بر مفهوم مخالف). در تفسیر عیاشی ضمن خبری از

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۴۲

حضرت رضا علیه السلام نقل شده: «فَتَمَّ عَمِيدٌ وَلَكِنْ لَا تُرَى» در آنجا ستونهایی هست و لیکن دیده نمیشوند. ظاهرا مراد از آیه احتمال اول است و آن در اثبات قدرت خدا قویتر است. یعنی: می بینید که آسمانها را بی ستون بالا برده. و این با روایت فوق منافی نیست زیرا روایت ناظر بنامرئیهاست گرچه احتمال دوم را تأیید میکند. إِنَّهَا عَلَيْهِمْ مُّصَدَّهٌ. فِي عَمَدٍ مُّمدَّدهٔ همزه: ۸ و ۹. آتش بر آنها بسته شده در ستونهای کشیده. رجوع شود به «وصد».

عمر: ج ۵، ص: ۴۲

عمر: عماره بمعنی آباد کردن است أَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَجَاهَدَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ توبه: ۱۹. وَأَثَرُوا الْأَرْضَ وَعَمَرُوهَا أَكْثَرَ مِمَّا عَمَرُوهَا روم: ۹. زمین را زیر رو و آباد کردند بیش از آنچه اینها آباد کردند. عمر (بر وزن عنق و فلس) دوران زندگی و مدت آبادی بدن بوسیله حیات و روح است. وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَىٰ أَرْضِ الْغُرْمِ نحل: ۷۰. عمر در آیه بر وزن (عُنُق) است و در آیه لَعْمَرُكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ حجر: ۷۲. بر وزن (فلس) است طبرسی و راغب گویند: هر دو وزن بیک معنی است ولی قسم مخصوص بوزن (فلس) است. علت آن اخف بودن فتح میباشد. در تمام قرآن فقط در این آیه بعمر حضرت رسول صلی الله علیه و آله سوگند یاد شده ابن عباس گوید: خدا احدی را گرامیتر بخود از محمد صلی الله علیه و آله نیافریده و نشنیدم خدا بزندگی کسی قسم بخورد جز بحیات آنحضرت. تعمیر: اعطاء زندگی. أَوْ لَمْ نَعْمَرْكُمْ مَا يَنْدَكُرُ فِيهِ مَنْ تَدَكَّرُ فاطر: ۳۷. آیا زندگی ندادیم بشما آیا زنده نگاه نداشتیم شما را مدتی که

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۴۳

پند شنو در آن متذکر میشد؟! عمره: عمل مخصوصی است از اعمال حج و أَتَمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ بقره: ۱۹۶. و آن چنین است که شخص از میقات احرام بسته وارد مکه میشود هفت بار کعبه را طواف کرده در مقام ابراهیم علیه السلام نماز طواف میخواند آنگاه میان دو تل صفا و مروه هفت بار سعی و رفت و آمد میکند سپس بیت تقصیر قسمتی از موی شارب (مثلا) را میگیرد و با تقصیر آن، عمل تمام است. طبرسی فرموده عمره از عماره است و آن بمعنی زیادت میباشد که آباد کننده زمین آنرا بوسیله عمارت زیادت میدهد. نگارنده گوید: بنا بر این علت تسمیه عمره زاید بودن آن بر حج است و یا آن، باعث آباد بودن بیت الله است. إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ... توبه: ۱۸. آیا مراد از تعمیر حفظ بنا و ترمیم آن است یا آباد نگاه داشتن بوسیله نظافت و چراغ روشن کردن و نماز خواندن و غیر اینهاست؟ و یا بوسیله اقامت در آنست؟ که عماره مکان بهر سه معنی آمده است. با احتمال قوی مراد حفظ بنا و ترمیم آنست که ظهور عمارت در آن است و آیه ما قبل که فرموده: مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللَّهِ ... ظهورش در ترمیم بناست نه زیارت و نماز خواندن. ایضا آیه أَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ... که گذشت ظهورش در اصلاح بناست. هُوَ أَنشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا ... هود: ۶۱. استعمار بنا بر استعمال طلب عمارت است یعنی خدا

شما را از زمین آفریده و از شما آبادی آنرا خواسته است و آن عبارت اخرای خلیفه الله بودن انسان است. بعضی‌ها آنرا عمر دادن گفته‌اند ولی بر خلاف ظاهر است. **أَجْعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ**

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۴۴

الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَجَاهِدَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَوُونَ عِنْدَ اللَّهِ ... توبه: ۱۹. آیه شریفه گرچه مفهوم اعم است ولی جهت نزول آن مبین فضیلت علی بن ابی طالب علیه السلام است. عیاشی در تفسیر خود از ابی بصیر از امام صادق علیه السلام نقل کرده که فرمود بامیر المؤمنین صلوات الله علیه گفتند: از افضل مناقب خویش ما را خبر ده. فرمود: آری من و عباس و عثمان بن ابی شیبه در مسجد الحرام بودیم. عثمان بن ابی شیبه گفت: رسول خدا کلیدهای کعبه بمن داد. عباس گفت: رسول خدا سقایه را که زمزم باشد بمن داده (تأمین آب حاجیان) ولی یا علی بتو چیزی نداده است سپس خدا نازل فرموده **أَجْعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَجَاهِدَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَوُونَ عِنْدَ اللَّهِ**. در مجمع آنرا بتعبیر دیگری نقل کرده و بجای عثمان، طلحه آورده و از تفسیر طبری و غیره نیز نقل شده است. **وَالْبَيْتِ الْمَعْمُورِ** طور: ۴. رجوع شود به «رق» و روایات بیت المعمور در کتب روایات و تفسیر.

عمران: ج ۵، ص: ۴۴

عمران: **إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ** آل عمران: ۳۳. ظاهرا مراد از عمران پدر مریم است چنانکه در آیه **إِذْ قَالَتِ امْرَأَتُ عِمْرَانَ آل عمران: ۳۵**. و **وَمَرْيَمَ ابْنَتَ عِمْرَانَ الَّتِي أَحْصَيْنَا فَزَجَّهَا تَحْرِيمًا**: ۱۲. بعید است آنرا عمران پدر موسی و هارون بدانیم.

عمیق: ج ۵، ص: ۴۴

عمیق: **يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ** حج: ۲۷. عمق در اصل بمعنی گودی است «بئر عمیق» چاهی است که ژرف و عمیق باشد. در راه دور نیز بکار رفته، مراد از **فَجٍّ عَمِيقٍ** راه دور است «عمق الطريق و المكان: بعد و طال» این کلمه فقط یکبار در قرآن مجید یافته است.

عمل: ج ۵، ص: ۴۴

اشاره

عمل: کار. اعم از آنکه خوب باشد یا بد. خوب و بد بودن آن

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۴۵

بوسیله قرینه معلوم میشود مثل **قَالَ هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ** قصص: ۱۵. و مثل **إِلَيْهِ يَصِيءُ عَدُوُّ الْكَلْبِ الطَّيِّبِ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ** فاطر: ۱۰. راغب گوید: عمل هر فعلی است که از حیوان روی قصد واقع شود، آن از فعل اخص است زیرا فعل گاهی بفعل حیوانات که لا عن قصد سرزند اطلاق میشود و بعضا بفعل جمادات نیز گفته میشود ولی عمل خیلی کم بلا قصد و فعل جماد گفته میشود. در اقرب الموارد گفته: عمل در کاری گفته میشود که از روی عقل و فکر باشد لذا با علم مقرون میشود ولی فعل اعم است. پس فرق بین عمل و فعل اعم و اخص است. این فرق را از قرآن مجید نیز میشود استفاده کرد که عمل باعمال و کارهای ارادی اطلاق شده ولی فعل گاهی در افعال جماد نیز بکار رفته است مثل **بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا** انبیاء: ۶۳.

قبول عمل از غیر مسلمان؛ ج ۵، ص: ۴۵

در قرآن مجید آیاتی هست که ظهور آنها قبول عمل از مسلمان و غیر مسلمان هر دو است. و عمل صالح بهر دو گروه مفید خواهد بود. اینک ما آنها را نقل و بررسی میکنیم: ۱- إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ مِنَ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلُوا صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ بقره: ۶۲. همچنین است آیه ۶۹ از سوره مائده. مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ خَيْرٌ أَنْ است و چون باید از خبر بمبتدا ضمیر بر گردد لذا تقدیر چنین میشود «مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ مِنْهُمْ» و ضمیر جمع راجع است بهمه چهار گروه و اگر مَنْ آمَنَ مبتدا و فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ ... خبر آن باشد باز جمله خبر آن است و از تقدیر ضمیر ناگزیر هستیم. ظهور آیه در آنست که آن چهار گروه با حفظ اسم مؤمن و یهودی و نصرانی و صابی اگر ایمان بخدا و قیامت داشته و اعمال خوب

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۴۶

انجام بدهند پیش خدا مأجور و اهل بهشت‌اند و نیز میفهماند که ادیان و پیامبران همه طریق‌اند و آنچه موضوعیت دارد فقط ایمان و عمل است. و اهل ایمان و نیکوکاران اهل همه ادیان در بهشت‌اند. ۲- وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً قُلْ أَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ عَهْدَهُ أَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ بَلَى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ. وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ بقره: ۸۰-۸۲. در این آیات پس از رد قول یهود که بیهوده بخود مزیت قائل شده میگفتند عذاب جز اندکی بما نخواهد رسید، بطور مطلق میفرماید هر که گناهکار و غرق در گناه باشد اهل عذاب و هر که اهل ایمان و عمل باشد اهل بهشت است و «سَيِّئَةً» ظاهراً برای نوعیت است و کلمه أَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ آنرا تفسیر میکند یعنی سَيِّئَةً یکه او را احاطه کند و او در آن غرق شود و دیگر محلی برای ورود ایمان نماند. پس ملاک بهشت ایمان و عمل و ملاک دوزخ سَيِّئَةً آنچنانی است. ۲- وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ. بَلَى مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ بقره: ۱۱۱-۱۱۲. این دو آیه نیز مانند آیات قبل است ابتدا ادعای یهود و نصاری را که هر یک مدعی اهل بهشت بودن است رد میکند و میگوید: این صرف آرزوی بی‌جاست و اگر دلیلی دارید بیاورید آنوقت بطور عموم میفرماید: بلی هر که توجه خویش را بخدا تسلیم کند و رو بخدا آورد و نیکوکار باشد پاداش او پیش خداست و چنین مردم نه ترسی بر آنها هست و نه محزون میشوند عمومیت آیه و شمول آن محتاج بیان نیست.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۴۷

۴- لَيْسَ بِأَمَانِيَّتِكُمْ وَلَا أَمَانِيَّ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ وَلَا يَجِدْ لَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا. وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظْلَمُونَ نَقِيرًا نساء: ۱۲۳-۱۲۴. در اینجا روی سخن با مسلمین است و فرموده: نه با آرزوهای شما کاری ساخته است نه با آرزوهای اهل کتاب. حق واقع این است که هر که کار بدی انجام دهد با آن مجازات بیند و جز خدا برای خویش ولیی و ناصری نمیابد و هر که کارهای نیکو انجام دهد مرد باشد یا زن بشرط ایمان، آنها اهل بهشت‌اند ظهور این آیات چنانکه گفته شد قبول اعمال مسلمان و غیر مسلمان است.

دنباله سخن؛ ج ۵، ص: ۴۷

ناگفته: نماند چنانکه در «ضعف» تحت عنوان مستضعفین مشروحا گذشت، باید این آیات علاوه از مسلمین شامل حال آنعده از غیر مسلمین باشند که مستضعف‌اند و یا قاصراند و حجت بر آنها تمام نشده است. بعبارت دیگر: خداوند همیشه پس از اتمام حجت بنده را مسؤل میدارد و مَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولًا اسراء: ۱۵. آنعده از اهل کتاب که قاصراند و دین بآنها تبلیغ نشده و یا در وضعی

قرار گرفته‌اند که متوجه آن نشده‌اند چنین اشخاص اگر در دین خود معتقد بخدا و آخرت باشند و نیکوکاری کنند بمضمون آیات، پیش خدا مأجوراند. اتفاقاً چنین کسان از روی جهل غیر مسلمان‌اند ولی واقعا مسلمان میباشند که اینان با حق و حقیقت عناد ندارند و اگر حق را بدانند قبول میکنند النهایه حق را ندانسته‌اند، میان آنکه در اثر نداشتن مسلمان نشده با آنکه از عناد و لجاجت اسلام را قبول نمیکند از زمین تا آسمان فرق هست. رجوع شود به «ضعف - مستضعفین». اگر گویند ممکن است مراد از آیات آنان باشند که پیش از اسلام در دین خویش مؤمن و اهل عمل بوده‌اند.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۴۸

گوئیم: ظهور آیات بقدری بر خلاف این سخن است که هیچ دانشمندی نمیتواند بآن صحه گذارد. اگر گویند: چه مانعی دارد که آیات شامل همه باشند اعم از قاصر و مقصر، و یک نفر غیر مسلمان با دانستن اسلام و تمام شدن حجّت میتواند در دین خویش باقی بماند و عمل کند. بعبارت دیگر مردم در قبول هر یک از ادیان آسمانی مختارند فقط باید ایمان و عمل داشته باشند آنهم مطابق هر دین که باشد مانعی ندارد. گوئیم: این سخن بی شک باطل است آنانکه تبلیغ شده‌اند پیش خدا معذور نیستند و باید از اسلام پیروی کنند خداوند فرموده: **إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَيُرِيدُونَ أَنْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ اللَّهِ وَرُسُلِهِ وَيَقُولُونَ نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَنَكْفُرُ بِبَعْضٍ وَ يُرِيدُونَ أَنْ يُتَّخَذُوا بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا. أُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ حَقًّا وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا. وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَلَمْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ أُولَئِكَ سَوْفَ يُؤْتِيهِمْ أَجْرَهُمْ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا نساء: ۱۵۰-۱۵۲.** بمضمون آیات فوق باید بهمه پیامبران ایمان آورد و هر که بگوید: بفلان پیامبر ایمان دارم و بفلان نه این شخص حقا کافر است و بضرورت اسلام و قرآن انسان پس از اتمام حجّت جز بشریعت قرآن نمیتواند عمل کند برای نمونه بآیات ۱۵۷ و ۱۵۸ سوره اعراف رجوع شود.

تجسم عمل؛ ج ۵، ص: ۴۸

آیات بسیاری هست که حکایت از تجسم عمل میکند و اینکه اعمال اعم از خوب و بد در روز قیامت مجسم و مرئی خواهند بود از قبیل **يَوْمَئِذٍ يَصِيدُرُ النَّاسُ أَشْتَاتًا لِيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ. فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ. وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ.** زلزله: ۶-۸. در این آیات اعمال و خیر و شر سه بار مفعول رؤیت واقع شده‌اند و مرئی و مجسم بودن اعمال منطوق صریح آنها است. و مثل **يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ**

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۴۹

مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا وَمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا آل عمران: ۳۰. در این مضمون روایات بسیاری از طریق ائمه اهل بیت علیهم السلام و اهل سنت وارد شده که اگر آیات و روایات جمع آوری شود کتاب مستقلی خواهد بود. خوانندگان میتوانند بکتاب تجسم عمل یا تبدل نیرو بماده تألیف آقای محمد امین رضوی رجوع کنند. ناگفته نماند: ماده در اثر فعل و انفعال اتمی مبدل بنیرو میشود مثلا نیروی حاصله از تشعشع اورانیوم و رادیوم و غیره ولی بشر قدرت آنرا ندارد که نیرو را مجددا مبدل بماده کند ولی مسلما چنین تبدیلی امکان پذیر خواهد بود. اعمال اعم از نیک و بد جز تبدل ماده بنیرو نیست بشر در اثر اراده شروع بکار میکند و مقداری از مواد بدنش مبدل بنیرو میشود و از بدن خارج میگردد خواه بصورت **لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ** گفتن باشد یا بصورت فحش دادن بکسی. و بحکم آنکه موجود معدوم شدنی نیست آن نیرو در دنیا میماند و بقدرت خداوندی مجسم شده روز قیامت تحویل عامل میگردد. بعضی از آیات صریح‌اند در اینکه جزای آخرت خود اعمال دنیا است مثل: **هَلْ تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ نمل: ۹۰.** آیا جزا داده میشود جز آنچه را که میکردید و **لَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ یس: ۵۴.** ایضا آیات ۳۹ صافات، ۲۸ جاثیه، ۱۶ طور، ۷ تحریم و غیره. بعضی دیگر حکایت از آن دارند که جزای آخرت در اثر اعمال دنیا است و این میفهماند که اعمال سبب جزااند نه خود آن مثل **فَالْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ بِمَا كُنتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ احقاف: ۲۰.** و **وَنُودُوا أَنْ تِلْكَمُ الْجَنَّةُ أُوْرِثْتُمْوهَا بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ اعراف: ۴۳.** در

جواب باید گفت: گرچه تجسم

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۵۰

عمل در آخرت حتمی است ولی در کیفیت فرق خواهد داشت مثلاً جمله «لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ» بشکل گنجی در بهشت تحویل انسان میشود. در اینصورت اگر بگوئیم این نعمت یا عذاب همان است درست گفته‌ایم و اگر بگوئیم: این بواسطه فلان عمل است باز درست گفته‌ایم زیرا در شکل و کیفیت فرق دارند، این هر دو تعبیر در آیه ذیل بکار رفته است **كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا** بقره: ۲۵. یعنی اهل بهشت وقتی که میوه‌ای از بهشت بآنها داده شد گویند: این همان است که قبلاً بما داده شده بود. بعد فرموده: **وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا** یعنی میوه آخرت بآنها داده میشود در حالیکه شبیه میوه دنیا است لفظ **هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ** حاکی از عینیت عمل و جزا است و **مُتَشَابِهًا** اشاره باختلاف کیفیت است. این در صورتی است که مثلاً شخصی سیبی را در دنیا بخورد سپس از نیروی حاصله آن دو رکعت نماز بخواند و آن سبب بشکل نماز از بدنش بیرون بریزد آن نیرو در آخرت بسبب مبدل شده و تحویل عامل گردد. و الله العالم.

حبط اعمال؛ ج ۵، ص: ۵۰

حبط اعمال از جمله احکام اعمال، حبط و بی‌اثر شدن آنهاست که در «حبط» بطور مشروح توضیح داده شده و همچنین اسباب حبط روشن گردیده است.

انتقال اعمال؛ ج ۵، ص: ۵۰

از جمله احکام عجیب اعمال انتقال آنهاست که از عامل گذشته بحساب دیگران نوشته میشود، عمل خیر را یکی انجام میدهد ولی پاداش آنرا دیگری میبرد و عمل بد که فاعلش انجام داده از شخص دیگر بازخواست میشود. رجوع شود به «بوء» ذیل آیه **إِنِّي أُرِيدُ أَنْ تَبُوءَ بِإِثْمِي وَإِثْمِكَ** مائده: ۲۹. در روایات غیبت نیز دلالتی بر انتقال اعمال هست.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۵۱

تأثیر اعمال در یکدیگر؛ ج ۵، ص: ۵۱

در «حبط» روشن شد که اعمال نیک در اثر بعضی از عوامل حبط و بی‌اثر میگردند، در مقابل اعمال بد نیز در اثر اعمال نیک از بین میروند و **أَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفِي النَّهَارِ وَزُلْفًا مِنَ اللَّيْلِ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ** ... هود: ۱۱۴. آیه صریح است در اینکه حسنات سیئات را از بین میبرند و ظاهراً توبه هم شرط نیست که توبه بتنهائی مکفر و از بین برنده گناه است ایضاً **إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نَكُفَّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ** نساء: ۳۱. که ظهورش در مکفر بودن اجتناب از کبائر است نسبت بصغائر بی آنکه توبه شرط باشد ایضاً رجوع شود به «بوء» و روایاتی که ذیل آیه اول نقل شده است.

مراعی بودن اعمال؛ ج ۵، ص: ۵۱

از احکام دیگر اعمال آنکه اعمال تا دم مرگ مراعی و مشروطند. آنانکه کارهای نیک انجام داده‌اند در صورتی عامل آنها اهل بهشت میشود که تا آخر عمر و از اهل ایمان باشد و اگر کافر و مشرک گردید یا بعوامل دیگر اعمالش حبط شد دیگر سودی بحال وی نخواهند داشت. ظاهراً اعمال نیک مرتد بحالت نیمه حبط در میانند که اگر بعداً ایمان آورد زنده شده و عامل را اهل بهشت

میکنند.

تبدل اعمال؛ ج ۵، ص: ۵۱

بموجب فَأَوْلِيكَ يُدِلُّ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ فِرْقَانِ: ۷۰. تبدیل اعمال بیکدیگر از جمله احکام اعمال است که در «توبه» مقداری درباره آن بحث شد. إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ هود: ۴۶. آیه درباره پسر نوح علیه السلام است که غرق گردید، خدا وعده کرده بود که اهل نوح را نجات دهد پس از نشست طوفان نوح بخدا عرض کرد إِنَّ ابْنِي مِنْ أَهْلِي وَإِنَّ وَعْدَكَ الْحَقُّ پسر من از اهل من است مطابق وعده تو میبایست غرق نشود.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۵۲

خدا در جواب فرمود: او از اهل تو نیست. بعضی از بزرگان گفته‌اند: یعنی او از اهل تو که مشمول وعده نجات‌اند نیست. ولی ما در این باره تحقیقی داریم که در «اهل» گذشته بانجا رجوع شود. جمله إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ میشود گفت از باب مبالغه است مثل «زید غَدِلٌ» و «فَأَنَّمَا هِيَ أَقْبَابٌ وَ أَذْبَابٌ» دنیا یکپارچه اقبال و ادبار است. این جمله دلیل خروج پسر نوح از اهل نوح علیه السلام است. روایات نیز مؤید آنست ولی بنظم مبالغه نیست بلکه در منطق الهی سنجش انسان فقط عمل است نه گوشت و پوست و انسان دو قسم است عمل صالح و عمل فاسد و جز ایندو نیست.

عم: ج ۵، ص: ۵۲

عم: عمو. وَمَلَكٌ يَمِينُكَ مِمَّا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَيْكَ وَبَنَاتٍ عَمَّكَ احزاب: ۵۰. جمع آن در قرآن اعمام است أَوْ بِيُوتِ أَخَوَاتِكُمْ أَوْ بِيُوتِ أَعْمَامِكُمْ نور: ۶۱.

عمه: ج ۵، ص: ۵۲

عمه: خواهر پدر. وَبَنَاتٍ عَمَّكَ وَبَنَاتٍ عَمَّاتِكَ... احزاب: ۵۰. جمع آن عمات است حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ وَعَمَّاتُكُمْ نساء: ۲۳. عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ. عَنِ النَّبِيِّ الْعَظِيمِ نساء: ۱ و ۲. عم در اصل عن ما است و ما بمعنی شیء میباشد یعنی از چه چیز سؤال میکنند. از خبر بزرگی. این لفظ از ما نحن فیه نیست.

عمه: ج ۵، ص: ۵۲

عمیه: (بر وزن فرس) سرگردانی. در قاموس گوید: «العمه محرکه: التردد فی الضلال و التحیر فی منازعه او طریق اوان لا- يعرف الحجة» راغب آنرا سرگردانی ناشی از حیرت گفته است. اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ بقره: ۱۵. خدا بآنها استهزا میکند و مهلتشان میدهد که در طغیانشان سرگردان مانند بدکار و منافق و کافر در زندگی مانند راه گم کرده‌ای است که سرگردان مانده و نمیداند چه کار بکند مثل وَارْتَابَتْ قُلُوبُهُمْ فَهُمْ فِي رَيْبِهِمْ يَتَرَدَّدُونَ توبه:

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۵۳

۴۵. این کلمه بصورت يَعْمَهُونَ هفت بار در قرآن کریم آمده و همه درباره کفار و منافقان است.

عمی: ج ۵، ص: ۵۳

عمی: کوری. بفقدان بصیرت و جهل و ضلالت و اشتباه نیز اطلاق میشود. مثل لَيْسَ عَلَيَّ الْأَعْمَى حَرْجٌ وَلَا عَلَيَّ الْأَعْرَجُ حَرْجٌ فَتَح: ۱۷- نور: ۶۱. عَبَسَ وَ تَوَلَّى. أَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَى عَبَسَ: ۱ و ۲. که هر دو در کوری ظاهری است و مثل وَأَمَّا ثُمُودٌ فَهَدَيْنَاهُمْ فَأَسْتَجَبُوا الْعَمَى عَلَيَّ الْهُدَى فَصَلَّتْ: ۱۷. که در ضلالت و گمراهی بکار رفته و مثل قَدْ جَاءَكُمْ بِصَائِرٍ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا انْعَام: ۱۰۴. در وصف فاقد چشم گویند: اعمی چنانکه گذشت و در وصف فاقد بصیرت گویند: اعمی و عم چنانکه راغب گفته، جمع «عم» عمون است مثل يَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْهَا بَلْ هُمْ مِنْهَا عَمُونَ نمل: ۶۶. طبرسی ذیل آیه إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا عَمِينَ اعراف: ۶۴ فرموده: آنگاه که شخص اعمی القلب باشد گویند: «رجل عم». جمع اعمی عمی بر وزن قفل و عمیان بر وزن سلطان آید مثل صُمُّ بَكْمٌ عُمَى فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ بقره: ۱۸. وَإِذْ ذُكِّرُوا بِالْآيَاتِ رَبَّهُمْ لَمْ يَخْرُوا عَلَيْهَا صُمًّا وَعُمِيَانًا فرقان: ۷۳. وَيَوْمَ يَنَادِيهِمْ فَيَقُولُ مَا ذَا آجَبْتُمُ الْمُرْسَلِينَ فَعَمِيَتْ عَلَيْهِمُ الْأَلْبَابُ يَوْمَئِذٍ فَهُمْ لَا يَتَسَاءَلُونَ قصص: ۶۵ و ۶۶. کور شدن خبرها کنایه از آنست که جوابی و خبری پیدا نمیکنند. ممکن است «عمیت» را در آیه مخفی ماندن و اشتباه معنی کرد چنانکه در مجمع فرموده در اقرب الموارد هست: «عمی علیه الامر: التبس و اشتبه». یعنی: روزی خدا ندایشان کند و گوید: چه جوابی پیامبران دادید (آنگاه که شما را بایمان و عمل دعوت کردند) خبرها بر آنان کور و مخفی میشوند و جوابی پیدا نمیکنند و از یکدیگر نیز نمی‌پرسند چه جوابی بدهیم زیرا همه در مخفی ماندن جواب و نداشتن عذر مساوی‌اند.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۵۴

قَالَ يَا قَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُ عَلَيَّ بَيِّنَةً مِنْ رَبِّي وَأَنَا نَبِيٌّ رَحِيمَةٌ مِنْ رَبِّي فَكَيْفَ أُنزِلُكُمْ عَلَيْكُمْ أَنْ نُنزِلُكُمْ مَوْتًا وَأَنْتُمْ لَهَا كَارِهُونَ هود: ۲۸. «عمیت» در آیه بمعنی کور شدن کنایه از مشتبه شدن است، ظاهرا مراد از بینة معجزه و از رحمت نبوت است. یعنی ای قوم خیرم دهید اگر متکی بمعجزه‌ای از خدا باشم و مرا پیامبری دهد و آن بر شما پس از روشن شدن مشتبه و مخفی ماندن آیا با آنکه مکروه میدارید شما را نبوت مجبور میکنیم؟ و لَأِ كُرَاهٍ فِي الدِّينِ. وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَى فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَى وَأَضَلُّ سَبِيلًا اسراء: ۷۲. اعمای اول و صف است بمعنی فاقد البصیره و گمراه ولی اعمای دوم ممکن است بقرینه اَضَلُّ اسم تفضیل باشد یعنی هر که در این دنیا از هدایت کور ماند و گمراه شد او در قیامت کورتر و گمراه‌تر است.

عن: ج ۵، ص: ۵۴

عن: حرف جرّ است. اهل لغت برای آن ۹ معنی نقل کرده‌اند که مشهورترین آنها تجاوز است مثل: «سَافَرْتُ عَنِ الْبَلَدِ» و «رَمَيْتُ عَنِ الْقَوْسِ» که دلالت بگذشتن سفر از بلد و تیر از کمان را دارد. از جمله بمعنی عِلَّتْ آید در آیه وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَن مَّوْعَدَةٍ وَعَدَّتْهَا إِيَّاهُ توبه: ۱۱۴. قاموس و اقرب الموارد تصریح کرده‌اند که «عن» بمعنی تعلیل است. در آیه إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَن ذِكْرِ رَبِّي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ که در «حب» گذشت احتمال داده‌ایم که «عن» برای تعلیل باشد. از جمله بمعنی بدل آید در آیه وَ اتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَن نَفْسٍ شَيْئًا بقره: ۴۸. گفته‌اند «عن» بمعنی بدل و عوض است ولی ظاهرا بمعنی تجاوز و «تعجزی» بمعنی کفایت است بقیة معانی در کتب لغت دیده شود.

عنب: ج ۵، ص: ۵۴

عنب: انگور. درخت انگور. بچند لغت و تفسیر مراجعه شد همه عنب را انگور معنی کرده‌اند ولی راغب در مفردات گفته: عنب بانگور قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۵۵ درخت انگور هر دو گفته میشود: «العنب يقال لثمره الكرّم وللكرم نفسه» ظاهرا مستند المیزان نیز قول راغب است که آنرا اعمّ دانسته. فَأَبْتَبْنَا فِيهَا حَبًّا. وَعَنْبًا وَقَضْبًا عَبَسَ: ۲۷ و ۲۸. ملاحظه آیات قرآن نشان میدهد که اطلاق آن بر درخت انگور بی‌شک است. در آیه وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا نحل: ۶۷. «الاعناب» ظاهرا

عطف بنخیل و مراد درخت انگور است زیرا تقدیر «وَمِنْ ثَمَرَاتِ الْأَعْنَابِ» است در آیاتیکه عنب و اعناب در ردیف نخل و نخیل آمده، بقرینه آندو مراد درخت انگور است زیرا نخل و نخیل فقط بدرخت خرما اطلاق میشود نه بحرما ولی در آیه فَانْتَبِهْ فِيهَا حَبًّا. وَ عِنْبًا وَقَضْبًا ظهور آیه در انگور است. جمع عنب در قرآن اعناب آمده و واحد آنرا عنبه گویند.

عَنْت: ج ۵، ص: ۵۵

عَنْت: (بر وزن بشر) مشقّت. در مجمع ذیل آیه ۱۱۸. آل عمران فرموده: اصل عنت بمعنی مشقّت است «عنت الرجل یعنی عنتا» یعنی بروی مشقّت وارد شد. وَمَنْ لَمْ يَسْتِطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ... ذَلِكَ لِمَنْ خَشِيَ الْعَنْتَ مِنْكُمْ... نساء: ۲۵. عنت بمعنی مشقّت است مراد از آن ظاهرا مشقّت در صورت عدم نکاح است و اگر ذلک اشاره بنکاح باشد معنی این میشود: نکاح زنان آزاد و کنیز برای کسی است که بترسد از عدم نکاح بزحمت افتد و بزنا مرتکب شود. لَا تَتَّخِذُوا بَطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًا وَدُوا مَا عَنْتُمْ... آل عمران: ۱۱۸. ما در مَا عَنْتُمْ مصدری است یعنی: از غیر مؤمنین همراز مگیرید در افساد شما کوتاهی نمیکنند و مشقّت شما را دوست دارند ایضا در آیه عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ توبه: ۱۲۸. اعنات: بمشقّت انداختن و لَوْ شَاءَ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۵۶

اللَّهُ لَأَعْنَتَكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ بقره: ۲۲۰. اگر خدا میخواست شما را درباره یتیمان بزحمت میانداخت.

عنید: ج ۵، ص: ۵۶

عنید: طاغی و کسیکه دانسته با حق عناد و مخالفت کند. در قاموس آمده: «عَنَدَ عُنُودًا: خَالَفَ الْحَقَّ وَرَدَّهُ عَارِفًا بِهِ فَهُوَ عَنِيدٌ» در مجمع فرموده: عنید مبالغه عاند است و عناد آنست که دانسته و از روی تکبر یا ستم از حق امتناع کند. وَ عَصَوْا رُسُلَهُ وَ اتَّبَعُوا أَمْرَ كُلِّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ هود: ۵۹. از پیامبران، خدا نافرمانی کردند و امر هر ستمگر طاغی و ستیزه گر را اطاعت کردند. إِنَّهُ كَانَ لِآيَاتِنَا عَنِيدًا مدثر: ۱۶. او راجع بآیات ما مخالف و ستیزه گر بود. این کلمه در سوره ابراهیم: ۱۵ و ق: ۲۴. نیز آمده است.

عند: ج ۵، ص: ۵۶

عند: ظرف است بمعنی قرب و نزدیکی. در قرآن مجید در معانی زیر بکار رفته است: ۱- ظرف مکان. ۲- حکم. ۳- بقاء یا حتمی بودن. ۴- تقرب. ۵- علم. ۶- وقت حساب. ۷- جانب و ناحیه و غیره. اینک ببعضی از آیات بترتیب اشاره میشود ظرف مکان: مثل فَادْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ بقره: ۱۹۸. وَ مَا كَانَ صَلَاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلَّا مُكَاءً انفال: ۳۵. حکم: مثل فَتَوَبُوا إِلَيَّ يَا رِبِّكُمْ فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْ بقره: ۵۴. إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ... آل عمران: ۱۹. إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الضَّمُّ الْبِكْمِ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ انفال: ۲۲. ظاهرا «عند» در آیات فوق و نظیر آنها بمعنی حکم و دستور است یعنی توبه در حکم خدا خوب است و دین در حکم و تقدیر خدا اسلام است و ... بقاء یا حتمی بودن: مثل فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ بقره ۶۲. وَ مَا تَقَدَّمُوا لَأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۵۷

بقره: ۱۱۰. ایضا آیاتیکه عِنْدَ رَبِّهِمْ در آنها راجع باجر آخرت آمده. ظاهرا مراد از همه آنها حتمی بودن یا جاودان بودن اجر است. تقرب: مانند بَلْ أَحْلِيَاءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُؤْزَفُونَ آل عمران: ۱۶۹. فَالَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ يُسَبِّحُونَ لَهُ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ فَصَلَّتْ: ۳۸. ظاهرا مراد از این آیات چنانکه راغب گفته تقرب است که با لفظ عِنْدَ رَبِّهِمْ بیان شده. علم: مثل لِنُرْسِلَ عَلَيْهِمْ حِجَارَةً مِنْ طِينٍ. مُسَوِّمَةً عِنْدَ رَبِّكَ لِلْمُشْرِفِينَ ذاریات: ۳۳ و ۳۴. میشود گفت: مراد از «عند» در اینگونه آیات علم خداوندی است. وقت حساب: لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ

بقره: ۷۶. أَوْ يُحَاجُّوكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْ آل عمران: ۷۳. وَ لَوْ تَرَىٰ إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُؤُسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ سجده: ۱۲. «عند» در اینگونه آیات وقت حساب را میرساند و شاید تقدیر آن «عِنْدَ حِسَابِ رَبِّكُمْ» و نظیر آن باشد. جانب و ناحیه: مثل وَ لَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ ... بقره: ۸۹. وَ يَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَ مَا هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ آل عمران: ۷۸. ناگفته نماند «عند» برای ظرف زمان نیز آید مثل «اتَيْتَكَ عِنْدَ مَغِيبِ الشَّمْسِ» ولی در قرآن برای زمان نیامده است ایضا بمعنی اعتقاد آید مثل «عِنْدِي أَنْتَكَ عَادِلٌ».

عنق: ج ۵، ص: ۵۷

عنق: گردن. در اقرب الموارد گفته: عنق محل اتصال سر ببدن است مذکر و مؤنث هر دو آید مذکر بودن اکثر است جمع آن اعناق میباشد. وَ لَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ ... اسراء: ۲۹. دست را بگردنت بسته نکن (در انفاق تقتیر نکن) وَ أُولَٰئِكَ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ رعد: ۵. در آیه فَأَضْرِبُوا فَوْقَ الْأَعْنَاقِ انفال: ۱۲. مراد از فَوْق الْأَعْنَاقِ ظاهراً سرهاست که بالای گردن قرار گرفته‌اند. اِنْ نَشَأَ نُزِّلَ عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ آيَةٌ فَظَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۵۸

شعراء: ۴. راغب گوید باشراف ناس اعناق القوم گویند و اعناق در آیه بمعنی اشراف است. طبرسی آنرا یکی از چند احتمال شمرده. ولی ظهور آیه میرساند که اعناق بمعنی گردنهاست و خضوع اعناق عبارت اخرای خضوع صاحبان اعناق است و خضوع شامل همه است نه فقط برای اشراف میباشد.

عنكبوت: ج ۵، ص: ۵۸

عنكبوت: حشره معروفی است که از لعاب خود تار می‌تند. دو بار در قرآن مجید ذکر شده مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا وَإِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ عنكبوت: ۴۱. در این آیه ظاهراً تشبیه بصفته عنكبوت است و آن اینکه عنكبوت خانه‌ای می‌سازد که فقط نام آن خانه است و الا نه از سردی مانع است و نه از گرمی و غیره لذا پس از كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ فرموده اتَّخَذَتْ بَيْتًا یعنی منظور از تشبیه خود عنكبوت نیست بلکه کار سست و بی دوام آنست. و جمله وَإِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ توضیح مثل است. یعنی حکایت آنانکه جز خدا بمعبودهای باطل گرویده‌اند مانند عنكبوت است که خانه‌ای ساخته لا یضرّ و لا ینفع و فقط نام خانه دارد نه اثر و فایده آن را. معبودهای اینان نیز نظیر همان تار عنكبوت است که بهره و فایده ندارند و لَا یَخْلُقُونَ شَيْئًا وَ هُمْ یُخْلَقُونَ وَ لَا یَمْلِكُونَ لِأَنْفُسِهِمْ ضَرًّا وَ لَا نَفْعًا وَ لَا یَمْلِكُونَ مَوْتًا وَ لَا حَیَاةً وَ لَا نُشُورًا فرقان: ۳.

عناء: ج ۵، ص: ۵۸

عناء: خضوع و ذلت. «عَنَا لَهُ یَعْنُو عُنُوًا وَ عِنَاءٌ: خَضَعٌ وَ ذَلٌّ». وَ عَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ وَ قَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا طه: ۱۱۱. چهره‌ها در مقابل خدای حی و قیوم خاضع شوند و آنکه ظالم است حتما نومید شود (که بیند خدا در حق ظالم و مظلوم بعدل رفتار میکند) این کلمه یک بار بیشتر در قرآن مجید نیامده است. گویا مراد خضوع قهری و عن

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۵۹

اکراه است زیرا که «عناء» حکایت از رنج و تعب دارد لذا راغب آنرا «خضعت مستأسره بعناء» گفته است.

عهد: ج ۵، ص: ۵۹

عهد: نگهداری و مراعات پی در پی در شیء. پیمان را از آنجهت عهد گویند که مراعات آن لازم است (راغب) در اقرب الموارد گوید: «عهد فلان ... الشیء» یعنی آنرا پی در پی نگهداری و مراعات کرد و بقولی اصل آن نگهداری و مراعات است سپس در پیمان که مراعات آن لازم است بکار رفته. وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ اسراء: ۳۴. پس اصل عهد نگهداری و مراعات است. و پیمان را از جهت لازم المراعاة بودن عهد گفته‌اند و اگر بمعنی امر و توصیه و غیره آید از جهت لازم الحفظ بودن است مثلاً در آیه وَعَهْدْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ ... بقره: ۱۲۵. عَهْدْنَا بمعنی دستور دادیم و امر کردیم است ولی چون دستور اکید و لازم المراعاة است لذا با عَهْدْنَا تعبیر آورده شده همچنین در آیه أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ يس: ۶۰. که بمعنی توصیه لازم الحفظ است. معاهده: با همدیگر پیمان بستن پیمانی که لازم المراعاة است. نحو إِلَّا الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ فَمَا اسْتَقَامُوا لَكُمْ فَاسْتَقِيمُوا لَهُمْ توبه: ۷. معاهده گاهی بمعنی مبالغه آید چنانکه در «اخذ- مؤاخذه» گذشت مثل وَمِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللَّهُ لَنْ آتَانَا مِنْ فَضْلِهِ لَنُصَدِّقَنَّ توبه: ۷۵. پیداست که عَاهَدَ در آیه پیمان شدید را می‌رساند زیرا عهد یکطرفی و فقط از جانب بنده است. [اینکه بیعضی از آیات اشاره میشود: ۱- قَالُوا يَا مُوسَىٰ ادْعُ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَ لِئِن كَشَفْتَنَا الرَّجْزَ لَنُؤْمِنَنَّ لَكَ ... اعراف: ۱۳۴. بنظر می‌آید مراد از بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَ آنست که خدا بموسی وعده کرده بود که در صورت آمدن رجز (طوفان، جراد، قمل و ...) اگر فرعونیان ایمان

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۶۰

آوردند عذاب برداشته خواهد شد و موسی این وعده را بفرعونیان فرموده بود. لذا گفتند: ای موسی پروردگارت را با آن وعده که بتو داده بخوان اگر عذاب را از بین بردی حتما بتو ایمان می‌آوریم. نظیر این، آیه دیگری است که فرموده وَقَالُوا يَا أَيُّهَا السَّاحِرُ ادْعُ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَ إِنَّا لَمُهْتَدُونَ زخرف: ۴۹.۲- وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ. الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ ... بقره: ۲۶ و ۲۷. تعبیر عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ در آیات دیگر نیز آمده است میثاق گرچه بمعنی پیمان اکید و ما یوثق به آمده ولی مانعی ندارد که مصدر میمی هم باشد چنانکه در جوامع الجامع اشاره کرده «میثاق» در آیه فوق مصدر و بمعنی محکم کردن یا محکم شدن است. بنظر می‌آید مراد از عهد الله هدایت تکوینی باشد که در وجود هر فرد بودیعه گذاشته شده و مراد از میثاق عهد محکم شدن آن بوسیله انبیاء و اوصیاء باشد یعنی فاسقین کسانی‌اند که هدایت تکوینی و درک فطری خود را پس از آنکه بوسیله انبیاء محکم شده، میشکنند، آنوقت «يَقْطَعُونَ وَيُفْسِدُونَ» بیان نقص عهد است «میثاق» را میشود مصدر از برای فاعل گرفت و فاعلش خداست و نیز جایز است که از برای مفعول باشد چنانکه همانطور ترجمه شد. ناگفته نماند: همه مردم از هدایت تکوینی برخوردارند فَطَرَتِ اللَّهُ النَّبِيَّ فَطَرَ الدَّاسَ عَلَيْهَا روم: ۳۰. و انبیاء برای میثاق و تقویت همان فطرت آمده‌اند. ۳- تَلَكَ الْقُرَىٰ نَقَّصَ عَلَيْكَ مِنْ أَجْلِبَائِهَا وَ لَقَدْ جَاءَهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا بِمَا كَذَّبُوا مِنْ قَبْلُ كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِ الْكَافِرِينَ. وَمَا وَجَدْنَا لِأَكْثَرِهِمْ مِنْ عَهْدٍ وَإِنْ وَجَدْنَا أَكْثَرَهُمْ لَفَاسِقِينَ اعراف ۱۰۱-۱۰۲. در مجمع «عهد» را وفا بعهد معنی کرده و فرموده: گویند «فلان»

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۶۱

لَا عَهْدَ لَهُ» یعنی بعهد وفا نمیکند. اهل لغت «وفا» را از معانی عهد شمرده‌اند. بنظر من مراد از عهد معنای اولی آنست که نگهداری و مراعات شیء باشد یعنی: ما در آنها نسبت بآیات خود مراعاتی نیافتیم که بآیات ما اهمیت بدهند و اعتنائی داشته باشند مثل فَبَدُّوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ وَاشْتَرَوْا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا آل عمران: ۱۸۷. مسلم است که پس از يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِ الْكَافِرِينَ دیگر در کافر اعتنائی بآیات خدا نخواهد بود. و خلاصه عهد در آیه فوق در جای «عزم» است که درباره آدم آمده: وَ لَقَدْ عَاهَدْنَا إِلَىٰ آدَمَ مِنْ قَبْلِ فَسَّيِّ وَ لَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا طه: ۱۱۵.۴- وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذْ عَاهَدْتُمْ ... نحل: ۹۱. در اینگونه آیات ظاهراً مراد از «عهد الله» پیمان و سوگندی

است که شخص بر خود لازم میکند و چون یکطرف پیمان و سوگند خداست لذا عهد الله تعبیر آمده. بهترین دلیل مطلب ذیل آیه است که فرموده: **وَلَا تَنْفُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا وَقَدْ جَعَلْتُمُ اللَّهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلًا...**

عهد ابراهیم علیه السلام؛ ج ۵، ص: ۶۱

وَ إِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ بقره: ۱۲۴. مقصود از امامت در این آیه چیست؟ مقصود از امامت بنظر من بقاء شریعت است و مقتدا بودن ابراهیم علیه السلام از همین جهت میباشد. مثلاً میگوئیم: گانندی امام هند است یعنی مردم حتی پس از مرگ او طبق نقشه‌ها و رهبریهای او عمل میکنند راه او و مرام او در میان مردم هند باقی است. و میگوئیم بطلمیوس امام هیئت نیست زیرا گفته‌های او بصورت افسانه در آمده و علم خلاف آنرا اثبات کرده است. اکنون میرسیم بآیه: ۱- مراد از ابتلاء بکلمات ظاهراً قربانی اسمعیل است که درباره آن آمده **إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْمُبِينُ صَافَات:** ۱۰۶. همچنین اسکان دادن

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۶۲

خانواده‌اش در سرزمین مکه با آنکه در آنجا از آبادی خبری نبود: **رَبَّنَا إِنِّي أَسِيَّكْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ اِبْرَاهِيم:** ۳۷. ایضا شکستن بت‌های بابل که در نتیجه بآتش انداخته شد و غیر آنها. در مجمع گوید از امام صادق علیه السلام روایت شده که ابتلاء بکلمات ذبح اسمعیل است. ۲- مراد از «اتمهن» آنست که ابراهیم علیه السلام از عهده آنها بر آمد و مطابق رضای خدا بانجام برد و چون آنحضرت بهنگام آن امتحانها پیغمبر بود قهراً **إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا** اعطاء مقام دیگری بود بآنحضرت که قبلاً نداشت علی هذا ممکن است کسی پیامبر باشد ولی امام نباشد لذا در کافی از امام باقر علیه السلام نقل شده: خدا ابراهیم علیه السلام را عبد اتخاذ کرد پیش از آنکه مبعوث گرداند و او را نبی گردانید پیش از آنکه رسول گرداند و رسولش گردانید پیش از آنکه خلیل اتخاذ کند و خلیلش کرد پیش از آنکه امام گرداند پس چون همه اینها برای او جمع گردید- امام در اینجا مشتش را گره کرد- خدا باو گفت: **يَا اِبْرَاهِيمُ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا** از بزرگی امامت در نظرش بود که گفت **يَا رَبِّ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ**. ۳- گفتیم: مراد از امامت بنظر ما بقاء شریعت و مقتدا بودن ابراهیم علیه السلام است و **إِذْ قَالَ اِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ إِنَّنِي بَرَاءٌ مِمَّا تَعْبُدُونَ. إِلَّا الَّذِي فَطَرَنِي فَإِنَّهُ سَيَهْدِينِ. وَ جَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقِبِهِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ** زخرف: ۲۶-۲۸. **جَعَلَهَا رَاجِعٌ بَكَلِمَةٍ تَوْحِيدٍ وَ بِيْزَارِي** از شرک است که از دو آیه قبل مستفاد میشود یعنی ابراهیم کلمه توحید را کلمه همیشگی قرار داد در فرزندان خویش. پس آنچه ابراهیم علیه السلام گذاشته همیشگی است و مرام او باقی است و او امام است النهایه در این آیه «لنناس» نیست بلکه فقط فی عَقِبِهِ است. **وَ اجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ شعراء: ۸۴.** این دعای ابراهیم علیه السلام و

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۶۳

ظاهراً مراد از لسان صدق چنانکه در «لسن» خواهد آمد و المیزان گفته بقاء دعوت آنحضرت است ایضا در آیه: **وَ هَبْنَا لَهُمْ مِنْ رَحْمَتِنَا وَ جَعَلْنَا لَهُمْ لِسَانَ صِدْقٍ عَلِيًّا مريم: ۵۰.** که بعد از ذکر چند نفر از پیامبران از جمله ابراهیم علیه السلام آمده است که ظاهراً مراد فقط نام نیک نیست بلکه بقاء شریعت توأم با نام نیک است. **وَ اتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ اِبْرَاهِيمَ مَوْجِبًا** بقره: ۱۲۵. **وَ مَنْ يَرْغَبْ عَنْ مِلَّةِ اِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ** بقره: ۱۳۰. **قُلْ صِدْقَ اللَّهِ فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ اِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا** آل عمران: ۹۵. **قُلْ إِنِّي هَدَانِي رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا قِيمًا مِلَّةَ اِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا** انعام: ۱۶۱. **ثُمَّ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ أَنْ اتَّبِعْ مِلَّةَ اِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا** نحل: ۱۲۳. این آیات همه دلیل اند بر اینکه دین قرآن، دین ابراهیم علیه السلام است پس او بر ما امام و مقتدا است و ما پیرو او هستیم و اسلام دین او است که بوسیله نواده‌اش حضرت محمد بن عبد الله صلی الله علیه و آله و سلم توضیح و تبیین گشته است. چنانکه نوح علیه السلام بر ابراهیم علیه السلام امام بود و آنحضرت از نوح پیروی کرده و قرآن فرماید: **وَ إِنَّ مِنْ شِيعَتِهِ لَ اِبْرَاهِيمَ صَافَات:** ۸۳. در سوره سجده آیه ۲۳ و ۲۴ فرموده: **وَ لَقَدْ آتَيْنَا**

مُوسَى الْكِتَابَ فَلَا تَكُنْ فِي مَرْيَةِ مِنْ لِقَائِهِ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى لِبَنِي إِسْرَائِيلَ وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا... و در سوره انبیاء پس از ذکر موسی و هارون و ابراهیم و لوط و اسحق و یعقوب فرموده وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا... آیه ۷۳. ظاهراً مراد از این امامت همان نبوت و رسالت است بقرینه یَهْدُونَ بِأَمْرِنَا در هر دو آیه، ولی امامت در این جاعلک للناس اماماً منصبی بعد از نبوت است. ۴- بطور کلی انبیاء اولو العزم و صاحب شریعت همه امامند که بموجب آیه شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۶۴

به ابراهیم و موسی و عیسی أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ... شوری: ۱۳. در این آیه می بینیم دین ما همان دینی است که بنوح و رسول خدا و ابراهیم و موسی و عیسی علیهم السلام وحی شده پس همه اینها امام و مقتدا هستند و بترتیب امام بعد از امام میباشند. ۵- لفظ لِلنَّاسِ در این جاعلک للناس اماماً روشن میکند که آن بزرگوار برای عموم مردم پس از خود تا روز قیامت امام است. عموم «لِلنَّاسِ» مثل «عالمین» است در: سَلَامٌ عَلَى نُوْحٍ فِي الْعَالَمِينَ صافات: ۷۹.۶- مراد از وَ مِنْ ذُرِّيَّتِي آنست که آیا در فرزندان من هم امام خواهد بود؟ چنانکه در دعای خویش درباره ذریه اش گفته: رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ بقره: ۱۲۹. خداوند در جواب فقط ظالمان را اخراج کرد و فرمود لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ مراد از «عهد» همان امامت است که بظالم نمیرسد و ظالم لیاقت امامت را ندارد آیه وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا وَإِبْرَاهِيمَ وَجَعَلْنَا فِي ذُرِّيَّتِهِمَا النُّبُوَّةَ وَالْكِتَابَ... حدید: ۲۶. می‌رساند که خواست ابراهیم در ذریه اش مورد اجابت شده باستثناء ظالمین.

عهن: ج ۵، ص: ۶۴

عهن: پشم رنگارنگ. چنانکه در مجمع و کشاف است وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ قارعه: ۵. کوهها همچون پشم رنگارنگ حلّاجی شده میشوند. وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ معارج: ۹. قاموس و اقرب آنرا مطلق پشم یا پشمیکه برنگهای مختلف رنگ شده گفته‌اند بعقیده راغب پشم رنگ شده است ولی قول طبرسی و زمخشری صحیح تر است زیرا که کوهها فعلاً رنگارنگ‌اند در قیامت نیز بعد از کوبیده شدن چنان خواهند بود در این باره در «جبل» توضیح داده‌ایم این کلمه فقط دو بار در قرآن مجید آمده است.

عوج: ج ۵، ص: ۶۴

عوج: (بر وزن فرس) کجی «عَوَجُ الْعُودِ يَعْوُجُ عَوْجًا: ضِدُّ اسْتِقَامٍ أَيْ انْحِنَى» عوج (بر وزن عنب) اسم

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۶۵

مصدر است (اقرب قاموس) در مجمع ذیل آیه ۹۹ آل عمران فرموده: عوج (بر وزن فرس) کجی است در هر چیز نصب شده مثل نیزه و دیوان و بر وزن عنب انحراف است در دین و سخن گفتن و در زمین و از آن است آیه لَا تَرَى فِيهَا عِوَجًا وَلَا أَمْتًا. این کلمه بکسر عین ۹ بار در قرآن مجید آمده و همه درباره انحراف و کجی معنوی است جز آیه فوق. الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيَّ عَجْدَةَ الْكِتَابِ وَ لَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا كهف: ۱. حمد خدا را که بر بنده اش کتاب را نازل فرمود و در آن کجی و انحراف از حق قرار نداد قُرْآنًا عَرَبِيًّا غَيْرَ ذِي عِوَجٍ زمر: ۲۸. عدم عوج عبارت اخرای حق بودن است چنانکه فرموده نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ آل عمران: ۳. وَ كَذَّبَ بِهٖ قَوْمُكَ وَ هُوَ الْحَقُّ انعام: ۶۶. يَوْمَئِذٍ يَتَّبِعُونَ الدَّاعِيَ لَا عِوَجَ لَهُ... طه: ۱۰۸. ضمیر له ظاهراً راجع به تبعیت است یعنی در آنروز از داعی که آنها را میخواند پیروی میکنند و در آن پیروی انحرافی نیست و سرپیچی نتوانند. الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَ يَتَّبِعُونَهَا عِوَجًا اعراف: ۴۵. در بعضی آیات بصورت خطاب تَبَغُّوْهَا عِوَجًا آمده و هر دو از خطاب و غیبت جمعا چهار بار در قرآن بکار رفته و همه بعد از کلمه يَصُدُّونَ وَ تَصُدُّونَ اند بنظر میاید که يَتَّبِعُونَ عِوَجًا بیان يَصُدُّونَ است و عِوَجًا مفعول به «يَتَّبِعُونَ» است

یعنی: با ایجاد شبهات و ایجاد انحراف در دین خدا مردم را از آن منع میکنند و آنرا ناحق جلوه میدهند در مجمع فرموده: جایز است عَوْجاً مفعول به بیغون باشد یعنی «يَبْغُونَ لَهَا الْعَوْجَ». معنی آیه چنین میشود: آنانکه مردم را از راه خدا باز میدارند و برای آن کجی و انحراف میجویند. لَا تَرَى فِيهَا عَوْجاً وَ لَا أَمْتاً طه: ۱۰۷. آیه درباره قیامت و از بین رفتن

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۶۶

کوههاست امت بمعنی بلندی و عَوْجاً بمعنی پستی و گودی است یعنی در زمین پستی و بلندی نمی‌بینی بلکه هموار میشود چنانکه در ما قبل آیه آمده: فَيَذَرُهَا قَاعاً صَفْصَفاً.

عود: ج ۵، ص: ۶۶

عود: رجوع و برگشتن. راغب آنرا باز گشتن بعد از انصراف میداند آیات قرآن مؤید اوست زیرا محل استعمال آن در قرآن نوعاً در بازگشت بشیء اول است مثل وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمِ اللَّهُ مِنْهُ مائده: ۹۵. هر که باز گردد خدا از وی انتقام میکشد. وَإِنْ عُدْتُمْ عُدْنَا اسراء: ۸. اگر با فساد باز گردید بانتقام باز گردیم. ولی در مجمع ذیل آیه اول فرموده: عود بمعنی رجوع است، عیادت مریض برگشتن بسوی اوست برای استفسار حال، ترکه‌های سبز را عود گویند که پس از بریدن دوباره عود میکنند و میرویند. قاموس و اقرب نیز معنای اولی آنرا رجوع مطلق گفته‌اند. اعاده: برگرداندن. مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَ فِيهَا نُعِيدُكُمْ وَ مِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى طه: ۵۵. از زمین خلقتان کردیم، در آن بر میگرددانیمتان و از آن بار دیگر شما را بیرون میاوریم. معاد: مصدر میمی و اسم زمان و مکان است و آن در آیه إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَيْنَا مَعَادٍ ... قصص: ۸۵. اسم مکان و مراد از آن چنانکه گفته‌اند مکه است یعنی: آنکه قرآن را بر تو فرض کرده که بخوانی و تبلیغ کنی حتماً تو را بشهر خویش باز خواهد گرداند. رجوع شود به «رود».

عاد: ج ۵، ص: ۶۶

عاد: قوم هود علیه السلام. أَلَا بُعِدَ لِعَادٍ قَوْمٍ هُودٍ هود: ۶۰. این مردم در سرزمین احقاف از یمن سکونت داشتند چنانکه فرموده: وَ اذْكَرُ أَخَا عَادٍ إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْأَحْقَافِ احقاف: ۲۱. در «حقف» گذشت که: احقاف در جنوب جزیره العرب از قسمتهای ربع الخالی (وادی دهناء) است که در روزگار گذشته آباد و مسکن قوم عاد بود.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۶۷

پیامبر معروفشان هود علیه السلام بود ولی پیامبران دیگری نیز داشته‌اند چنانکه فرموده: كَذَّبَتْ عَادُ الْمُرْسَلِينَ شعراء: ۱۲۳. مردمی بودند بت پرست بهود علیه السلام میگفتند وَ مَا نَحْنُ بِتَارِكِي آلِهَتِنَا عَنْ قَوْلِكَ هود: ۵۳. و نیز قیامت را انکار میکردند كَذَّبَتْ ثَمُودُ وَ عَادٌ بِالْقَارِعَةِ حاقه: ۴. مردمان قوی هیکل و مرفه بودند وَ زَادَكُمْ فِي الْخَلْقِ بَضِيطَةً فَادْكُرُوا آلَاءَ اللَّهِ اعراف: ۶۹. و نیز هود علیه السلام بایشان میگفت: وَ اتَّقُوا الَّذِي أَمَدَّكُمْ بِمَا تَعْلَمُونَ. أَمَدَّكُمْ بِالنَّعَامِ وَ بَيْنَينَ. وَ جَنَاتٍ وَ عُيُونٍ شعراء ۱۳۲-۱۳۴. چون در ضلالت خویش اصرار ورزیدند بادی سرد و سوزان بایشان وزیدن گرفت هفت شب و هشت روز ادامه داشت ابدانشان را همچون چوب خشکاند و خونهایشان را منجمد کرد تا همه از بین رفتند وَ أَمَّا عَادُ فَاهْلِكُوا بِرِيحِ صَرْصَرٍ عاتیه: سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَ ثَمَانِيَةَ أَيَّامٍ حُسُوماً فَتَرَى الْقَوْمَ فِيهَا صِرَعَى كَأَنَّهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِرِيَةٍ. فَهَلْ تَرَى لَهُمْ مِنْ بَاقِيَةٍ حاقه: ۶-۸. رجوع شود به «روح» تحت عنوان بادیکه قوم هود را از بین برد در آنجا نظر داده‌ایم که باد آنها طوفان نبود بلکه باد سرد و سوزان بود. و الله العالم. در مجمع ذیل آیه ۶۵ اعراف درباره عاد فرموده او عاد پسر عوص پسر ارم پسر سام بن نوح بود. علی هذا عاد نام شخصی است که قبیله و قوم با نام او تسمیه شده در اقرب الموارد باین تسمیه تصریح شده است و نیز در اقرب گفته: «عاد» منصرف و غیر منصرف هر دو آید. نگارنده گوید: عاد در قرآن مجموعاً ۲۴ بار آمده و همه منصرف بکار رفته است.

عید: ج ۵، ص: ۶۷

عید: تَكُونُ لَنَا عِيدًا لِأَوَّلِنَا وَآخِرِنَا مَائِدَة: ۱۱۴. عید را از آن عید گویند که هر سال عود میکند و تکرار میشود. و گفته‌اند هر حالتی است که پی‌درپی بانسان رجوع میکند ابن اعرابی گفته علت این تسمیه آنست که در هر سال با فرح جدید عود میکند قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۶۸

اصل آن عود است بر وزن حبر واو بیاء قلب شده راجع بآیه فوق رجوع شود به «مید». لفظ عید فقط یکبار در قرآن مجید آمده است.

عود: ج ۵، ص: ۶۸

عود: پناه بردن. التَّجَاءُ. «عَاذَ بِهِ: لَجِئًا وَاعْتَصَمًا». قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ بقره: ۶۷. گفت پناه میبرم بخدا از اینکه از جاهلان باشم. اعَاذَهُ: در پناه قرار دادن و اِنِّي أُعِيذُهَا بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا آل عمران: ۳۶. من او و ذریه‌اش را بتو میسپارم. استعاذه: پناه بردن و اعتصام. فَاسْتَعَاذَ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ نحل: ۹۸. بخدا از شیطان رجیم پناه بر. معاذ: مصدر میمی است قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي يُوسُفُ: ۲۳. نصب آن برای مفعول مطلق است «أَعُوذُ بِاللَّهِ مَعَاذًا» یعنی: پناه بر خدا از اینکار که تو مرا میخوانی او مربی من است (بنا بر آنکه ضمیر إِنَّهُ بعزیز مصر راجع باشد).

عور: ج ۵، ص: ۶۸

عور: عورت هر چیزی است که انسان از ظاهر شدن آن شرم دارد. مثل آلت تناسلی و نیز هر چیزیکه انسان از آن میترسد مثل شکاف و محل عبور در مرزها. راغب گوید: عوره سواة انسان است (آلت تناسل) و آن کنایه و اصلش از عار است زیرا در ظاهر شدن آن عار هست از این جهت زنان عورت نامیده شده‌اند. يَقُولُونَ إِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌ وَمَا هِيَ بِعَوْرَةٍ إِنْ يُرِيدُونَ إِلَّا فِرَارًا احزاب: ۱۳. مراد از عوره در آیه بی حفاظ بودن است که بیم حمله و تاراج هست در جنگ خندق عده‌ای از رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ اجازة میخواستند بشهر بر گردند و میگفتند خانه‌های ما بی - حفاظ است می ترسیم تاراج کنند خدا فرمود: خانه‌ها بی حفاظ نیستند اینها جز فرار قصدی ندارند. أَوِ الطُّفْلِ الَّذِينَ لَمْ يَظْهَرُوا عَلَيَّ عَوْرَاتِ النِّسَاءِ نور: ۳۱. آیه درباره جواز اظهار زینت زن است مراد از قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۶۹

عورات چیزهای پوشاندنی و نگفتنی زنان است یعنی: جایز است زینت خود را با طفالیکه به نگفتنی‌ها و پوشاندنی‌های زنان واقف نیستند اظهار کنند. لَيْسَتْ أَتَذُنُّكُمْ الَّذِينَ مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ وَالَّذِينَ لَمْ يَبْلُغُوا الْحُلُمَ مِنْكُمْ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ مِنْ قَبْلِ صِيَامِ الْفَجْرِ وَحِينَ تَصْحُومُونَ لِيَأْبَكُمْ مِنَ الظَّهْرِ وَ مِنْ بَعْدِ صِيَامِ الْعِشَاءِ ثَلَاثَ عَوْرَاتٍ لَكُمْ نور: ۵۸. در این آیه سه وقت خلوت عورت نامیده شده که انسان لباس خویش را میکند و عورتش ظاهر میشود چنانکه در مجمع فرموده، و یا از آنجهت که شخص شرم دارد در آنحالات کسی جز زنش در پیشش باشد. یعنی: غلامان و کنیزان و بچه‌های نابالغ سه بار در آمدن پیش شما اجازة بخواهند: پیش از نماز فجر و آنگاه که از گرمای ظهر لباس خویش را میکنید و پس از نماز عشاء که سه وقت خلوت است برای شما.

عوق: ج ۵، ص: ۶۹

عوق: باز داشتن. منصرف کردن. «عَاقَهُ كَذَا عَوْقًا: حَبَسَهُ وَصَرَفَهُ» ... همچنین است تعویق و شاید مراد از تفعیل مبالغه باشد. قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُعَوَّقِينَ مِنْكُمْ وَالْقَائِلِينَ لِإِخْوَانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنَا ... احزاب: ۱۸. خدا داناست بآنانکه از شما مردم را منصرف میکنند و از جهاد باز

میدارند و بآنانکه ببردان خود میگویند بیائید بطرف ما و بجهاد نروید. در مجمع و مفردات عوق را باز- داشتن از خیر گفته نه مطلق باز داشتن. استعمال قرآن مؤید آن است این لفظ تنها یکبار در کلام الله آمده است.

عول: ج ۵، ص: ۶۹

عول: جور و میل از حق. «عَالَ الرَّجُلُ يُعُولُ عَوْلًا وَ عِيَالُهُ أَيْ مَالٌ وَ جَارٌ» عول فرائض از آنست که چون سهام زیاد باشد بآنها نقص (و جور) داخل شود. ابو طالب علیه السلام فرموده است: «بِمِيزَانٍ قَشِيبٍ وَ زَنْهُ غَيْرُ عَائِلٍ» میزان عدالتی که وزن آن ناقص نیست (مجمع). فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةٌ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ أَدْنَىٰ أَلَّا قَاموس قرآن، ج ۵، ص: ۷۰

تَعُولُوا نساء: ۳. اگر ترسیدید که در صورت گرفتن زنان بیشتر عدالت نکنید فقط یکرزن بگیرید و یا از کنیزان اختیار کنید، آن نزدیکتر است باینکه ظلم و بی انصافی نکنید. این لفظ یکبار بیشتر در قرآن نیامده است.

عام: ج ۵، ص: ۷۰

عام: سال. فَأَمَّا تَهُ اللَّهُ مِائَةٌ عَامٌ ثُمَّ بَعَثَهُ بقره: ۲۵۹. خدا او را صد سال بمیراند سپس بر انگیختش. راغب گفته: عام مثل سنه است لیکن سنه بیشتر در سال مشقت و قحطی گفته میشود لذا بقحطی سنه گویند و بسال فراوانی و آسایش اطلاق نشود رجوع شود به «سنه». استعمال قرآن مؤید قول راغب است که فرموده: ثُمَّ يَأْتِي مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ عَامٌ فِيهِ يُغَاثُ النَّاسُ يوسف: ۴۹. که بسال باران و فراوانی «عام» اطلاق شده و مثل فَلَيْتَ فِيهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا عنكبوت: ۱۴. چون آن پنجاه سال زمان مشقت نبوده بلفظ عام استثنا شده است بر خلاف أَلْفَ سَنَةٍ. در آیه فَلَا يَفْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هَذَا توبه: ۲۸. ظاهرا اعتبار فوق ملحوظ است زیرا سال اجازه برای مشرکان سال خوشی بود ولی در آیاتی نظیر يُفْتَنُونَ فِي كُلِّ عَامٍ مَرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ توبه: ۱۲۶. ظاهرا وجه فوق ملحوظ نشده است.

عَوْن: ج ۵، ص: ۷۰

عَوْن: یاری. «فلان عونى» فلانى یار و کمک من است همچنین است اعانت. وَأَعَانَهُ عَلَيْهِ قَوْمٌ آخَرُونَ فرقان: ۴. در آوردن قرآن گروه دیگری او را یاری کرده‌اند وَ تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوَىٰ وَ لَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوَانِ مائده: ۲. بر خوبی و تقوی یکدیگر را یاری نمائید و بر گناه و تجاوز همدیگر را یاری نکنید. استعانت: یاری خواستن. إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَ إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ فاتحه: ۵. وَ اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَ الصَّلَاةِ ... بقره: ۴۵. از صبر و صلوة در انجام اوامر خدا کمک جوئید. قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۷۱

مستعان: اسم مفعول است، یاری جسته شده فَصْبِرْ جَمِيلٌ وَ اللَّهُ الْمُسْتَعَانُ يوسف: ۱۸.

عَوَان: ج ۵، ص: ۷۱

عَوَان: إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا فَارِضٌ وَ لَا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ ... بقره: ۶۸. عوان متوسط میان پیری و جوانی است بپیر زن و جنگیکه مکرر شده بطور استعاره عوان گویند (مفردات) قول مجمع نیز قریب بقول راغب است.

عیب: ج ۵، ص: ۷۱

عیب: نقص. آنچه از خلقت و وضع اصلی کم یا زیاد است. فَأَرَدْتُ أَنْ أَعِيبَهَا كهف: ۷۹. خواستم آنرا معیوب کنم. آن همان خرق و

سوراخ کردن کشتی بود که بوسیله آن عالم انجام شد. این لفظ تنها یکبار در قرآن مجید آمده است.

عیر؛ ج ۵، ص: ۷۱

عیر: کاروان. وَ لَمَّا فَصَلَتِ الْعِيرُ قَالَ أَبُوهُمْ إِنِّي لَأَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ يوسف: ۹۴. راغب گوید: عیر بگروهی گفته میشود که بارهای طعام دارند و آن اسم مردان و شتران حامل طعام است هر چند گاهی در یکی هم استعمال میشود. نگارنده گوید: در آیه فوق در مطلق کاروان اعم از مردان و شتران بکار رفته و در آیه آيْتَهَا الْعِيرُ إِنَّكُمْ لَسَارِقُونَ يوسف: ۷۰. در مردان کاروان، زیرا سرقت در اشخاص صادق است نه در شتران یعنی ای کاروانیان شما دزدانید و در آیه وَ سَأَلِ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا وَالْعَيْرَ الَّتِي أَقْبَلْنَا فِيهَا يوسف: ۸۲. مراد شتران است و «اهل» هم در قریه و هم در العیر مستتر است یعنی از اهل شهریکه در آن بودیم و از اهل کاروان که در آن آمدیم بپرس. «العیر» فقط سه بار در قرآن مجید آمده است که گفته شد.

عیسی؛ ج ۵، ص: ۷۱

اشاره

عیسی: علی نبینا و آله و علیه السّلام. از انبیاء بنی اسرائیل و نام مبارکش ۲۵ بار در قرآن کریم ذکر شده است. اینک قسمتی راجع بآنحضرت از قرآن:

ولادت عیسی علیه السلام؛ ج ۵، ص: ۷۱

مریم در «فلسطین» در مکانی دور

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۷۲

از خانواده‌اش قرار داشت، فرشته‌ای در صورت بشر مستوی الخلقه از جانب خداوند پیش او آمد، مریم گمان کرد که جوان هوسرانی است و قصد تجاوز باو دارد. گفت: اگر پرهیزکاری از تو بخدا پناه میبرم، فرشته گفت: من فرستاده پروردگار توام که پسری پاکیزه بتو عطا کنم. مریم بتعجب گفت: چگونه مرا پسری باشد که انسانی بمن دست نزده و زناکار نبوده‌ام. فرشته گفت: پروردگار تو چنین گفته: این بر من آسان است و میخواهم آن پسر را برای مردم از جانب خویش آیتی و رحمتی کنم و کاری مقرر شده و حتمی است. (فرشته در وجود مریم دمید و در دم حامله شد چنانکه فرموده: وَ مَرِيَمَ ابْنَتَ عِمْرَانَ الَّتِي أَحْصَيْنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهِ مِنْ رُوحِنَا... تحریم: ۱۲. ضمیر «فیه» بفرج راجع است و گرنه میفرمود «فیها» چنانکه فرموده: وَ الَّتِي أَحْصَيْنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهَا مِنْ رُوحِنَا انبیاء: ۹۱). چون مریم حامله شد با حمل خویش در مکانی دور گوشه گرفت و چون وقت وضع حمل رسید درد زادن او را سوی تنه نخل کشید فکر آتھام مردم و ترس لگه‌دار شدن عفتش چنان بیتابش کرد که از ته قلب گفت: ای کاش پیش از این مرده بودم و چیزی حقیر بودم و فراموشم کرده بودند. عیسی که در همانحال متولد شده بود بقدرت خدا سخن گفت و صدا زد: مادرم محزون مباش. پروردگارت پائین تو نهی قرار داده، تنه نخل را سوی خویش تکان بده که خرماي تازه پیش تو افکند، بخور و بنوش و دلت را آرام کن. و اگر از آدمیان کسی را دیدی و از تو توضیح خواست باشاره بگو: برای خدا روزه سکوت نذر کرده‌ام و امروز با کسی سخن نخواهم گفت. مریم مولود مسعود را در آغوش گرفت (و با بیم و امید) پیش قومش

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۷۳

آمد تا بچه را در آغوش وی دیدند همه از جا در رفته و گفتند: مریم چیز شگفت‌انگیزی آورده‌ای؟! ای خواهر هارون پدرت مرد

بدی نبود و مادرت زناکار نبود این چه وضعی است پیش آورده‌ای؟! مریم اشاره بعیسی کرد که از خودش پرسید، گفتند با بچه‌ایکه در گهواره است چگونه سخن گوئیم؟! عیسی بسخن در آمد و گفت: من بندهٔ خدایم مرا کتاب داده و پیغمبر کرده است. و هر کجا که باشم با برکتی نموده و بنماز کردن و زکوة دادن سفارش کرده است نسبت بمادرم نیکوکارم و خدا ستمگر بدبختم نکرده است. سلام بر من روزیکه تولد یافتم و روزیکه میمیرم و روزیکه زنده بر انگیزخته میشوم. (سوره مریم آیه ۱۷-۳۳ ترجمه آزاد). در جواب آنانکه ایراد کرده و میگفتند: چگونه میشود انسان بدون پدر بدنیا آید و آنرا دلیل پسر خدا بودن میگرفتند فرموده: **إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ** آل عمران: ۵۹. داستان عیسی نظیر جریان آدم ابو البشر است که خدا او را (بدون پدر و مادر) از خاک آفرید و گفت: باش... هر چه رطب و یابس دربارهٔ ولادت عیسی علیه السلام گفته شود قابل قبول نیست و از درجهٔ اعتبار ساقط است حق همان است که از قرآن کریم کلام دست نخوردهٔ خدا نقل کردیم **ذَلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ قَوْلَ الْحَقِّ الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ. مَا كَانَ لِلَّهِ أَنْ يَتَّخِذَ مِنْ وَلَدٍ سُبْحَانَهُ إِذِ انْفَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ** مریم: ۳۴ و ۳۵.

معجزات عیسی علیه السلام؛ ج ۵، ص: ۷۳

هر پیامبری باید معجزه داشته باشد که دلیل نبوت و حقایق وی شود قرآن مجید برای عیسی علیه السلام معجزاتی نقل میکند که ذیلا میاوریم: ۱- میتوانست از گل چون شکل مرغی بسازد و در آن بدمد و باذن خدا مرغی بشود.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۷۴

۲- کور مادر زاد و برص زده را باذن خدا شفا میداد و مرده‌ها را باذن خدا زنده میکرد. ۳- از آنچه مردم میخوردند و یا در خانه‌ها ذخیره میکردند خبر میداد. آل عمران آیه ۴۸ اینک لفظ آیه: **وَرَسُولًا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ أَنِّي أَخْلَقُ لَكُمْ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ فَأَنْفُخُ فِيهِ فَيَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِ اللَّهِ وَ أُبْرِئُ الْأَكْمَةَ وَ الْأَبْرَصَ وَ الْأَخْيَ الْمَوْتَىٰ بِإِذْنِ اللَّهِ وَ أُبْتِكُمْ بِمَا تَأْكُلُونَ وَ مَا تَدْخُرُونَ فِي بُيُوتِكُمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ**. قابل دقت است که قید **بِإِذْنِ اللَّهِ** دو بار در آیه ذکر شده یعنی اینکارها با اراده و اجازهٔ خدا میکنم و اوست که این تصرف تکوینی را بمن میدهد. وانگهی آیه بصورت وعده و اظهار قدرت است و از اینکه آنحضرت چنان کرد یا نه ساکت ولی بالملازمه میشود فهمید که عملی کرده است اما اینکه خدا چنان قدرت را باو داده بود بی شک است.

فضیلت عیسی علیه السلام؛ ج ۵، ص: ۷۴

او رسول با عظمت خداست دارای معجزات و مؤید بروح القدس و **آتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَأَعَدْنَا لَهُ الْوَادِعِينَ** بقره: ۸۷. دین مبین اسلام در کلیات دین عیسی است چنانکه دین نوح، ابراهیم و موسی علیهم السلام نیز هست **شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّىٰ بِهِ نُوحًا وَ الَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَ مَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَىٰ وَ عِيسَى شُورَى: ۱۳**. پیامبر پاک خدا از عباد الله الصالحین است و زکریا و یحیی و عیسی و **إِلْيَاسَ كُلٌّ مِنَ الصَّالِحِينَ** انعام: ۸۵. او در زائیده شدن و مادرش در زائیدن بی شوهر، نشانهٔ قدرت بی- پایان خدا هستند و **جَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ آيَةً مَوْمُونٍ: ۵۰**. روز قیامت از شهداء اعمال است (نساء: ۱۵۹). او از مقربان در گاه خدا و از راهنمایان توحید و دارای جاه و شرف در دنیا و آخرت است **اسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ وَجِيهًا فِي الدُّنْيَا**

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۷۵

وَ الْآخِرَةُ وَ مِنَ الْمُقَرَّبِينَ آل عمران: ۴۵.

خرافهٔ پسر خدا بودن؛ ج ۵، ص: ۷۵

آنحضرت از راهنمایان توحید بود، مردم را بیگانگی و عبادت خدا دعوت میکرد و میگفت: **إِنَّ اللَّهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ** آل عمران: ۵۱. **وَقَالَ الْمَسِيحُ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ** ... مائده: ۷۲. پیغمبری بود از پیامبران و مانند مردمان طعام میخورد **مَا الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ وَأُمُّهُ صِدِّيقَةٌ كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ** ... مائده: ۷۵. ولی پس از وی نصاری درباره او غلو کردند عده‌ای گفتند: او خداست!!!، عده‌ای گفتند: پسر خداست!!، عده دیگر قائل شدند که او یکی از سه خداست که عبارت اخرای تثلیث است قرآن مجید هر سه قول را بنصاری نسبت میدهد و از آن می‌فهمیم که آنها در عقیده بحضرت عیسی بسه گروه منقسم شده‌اند اینک آیات را بترتیب بررسی میکنیم: ۱- **لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ** ... مائده: ۱۷. این لفظ عینا در آیه ۷۲ همین سوره تکرار شده است. پر روشن است که عده‌ای از نصاری قائل بودند که عیسی علیه السلام خداست و ظهور آن در این است که عیسی و خدا یکی است و العیاذ باللّٰه خدا بیشر مبدل شده است. این آیه را گرچه میشود با تثلیث و ابن‌الله بودن تطبیق کرد ولی ظهورش در اتحاد و یکی بودن خدا و عیسی است (معاذ الله). ۲- **وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهَوْنَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ** توبه: ۳۰. ظهور آیه در فرزند بودن عیسی است گرچه با عقیده تثلیث نیز قابل تطبیق است. ۳- **يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ ... وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةً انْتَهُوا خَيْرًا**

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۷۶

لَكُمْ إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ نَسَاء: ۱۷۱. لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَلَاثٌ ثَلَاثَةٌ وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا إِلَهٌ وَاحِدٌ ... مائده: ۷۳. مراد از سه خدا، خدا و روح القدس و عیسی است از **وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةً** روشن میشود که بهر سه نسبت الوهیت میداده‌اند و نیز از **ثَلَاثٌ ثَلَاثَةٌ** خدا سومی یعنی سه خدا هست. این خرافات پس از عیسی علیه السلام رونق گرفت و مشخص گردید و چنانکه در «بنو-ابن» گفته‌ایم از ملل دیگر بنصاری راه یافت و در زمان عیسی علیه السلام از این خرافه‌ها خبری نبود و اینکه خداوند فرموده: **وَإِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ أَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّي إِلَهَيْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ قَالِ سُبْحَانَكَ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِحَقٍّ** ... مائده: ۱۱۶. یعنی: آنگاه که خدا فرمود: ای عیسی پسر مریم آیا تو بمردم گفته‌ای که مرا و مادرم را جز خدا دو معبود بگیرید؟ گفت: پاک و منزهی تو، مرا نرسد آنچه بمن سزاوار نیست بگویم. این آیه بقرینه آیات ذیل مخصوصا آیه: **قَالَ اللَّهُ هَذَا يَوْمٌ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ** ... مائده: ۱۱۹. راجع بقیامت است و در قیامت واقع خواهد شد.

خرافه صلب؛ ج ۵، ص: ۷۶

نصاری عقیده دارند: هر که بر دار آویخته شود ملعونست. آنگاه اصرار دارند که عیسی علیه السلام بدار آویخته شد و قتل او با آن وضع کفاره گناهان است. و آنحضرت فدیة گناهان بشر است. پولس در رساله غلاطیان فصل ۳ بند ۱۳ گوید: مسیح ما را از لعنت شریعت فدا کرد چونکه در راه ما لعنت شد چنانکه مکتوب است: ملعونست هر که بر دار آویخته شود. یوحنا رسول در رساله اول باب دوم بند اول میگوید: ای فرزندان من، اینرا بشما می‌نویسم تا گناه نکنید و اگر کسی گناهی کند شفیعی داریم نزد پدر یعنی عیسی مسیح عادل. و اوست کفاره بجهت گناهان ما و نه

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۷۷

گناهان ما فقط بلکه بجهت تمام جهان نیز (تمام شد). میگویند: چون آدم گناهکار شد او و فرزندان مستحق عذاب اخروی گشتند و چون فرزندان آدم نیز گناه کردند مستحق عذاب گشتند چنانکه قبلا بوسیله گناه پدرشان مستحق شده بودند. از طرف دیگر خدا هم عادل است و هم مهربان. عذاب گناهکاران مخالف مهربانی و عفو از آنها مخالف عدل بود. این مشکل لا ینحلّ مانده بود تا

خداوند بیرکت عیسی مسیح آنرا حل کرد. بدین طریق که خدا پسر خود را که در عین حال خود خدا بود بشکم زنی از فرزندان آدم وارد نمود و از وی بصورت انسانی کامل متولد شد. از گناهان معصوم بود و تا مدتی با مردم زندگی کرد انسان کامل بود که از انسان متولد گردید و در عین حال خدا بود زیرا که پسر خدا بود و پسر خدا خود خداست. سپس خدا دشمنان را بر او مسلط کرد تا وی را با فجیعترین قتلی که دار آویختن باشد بکشند با آنکه شخص مصلوب در کتاب الهی مورد لعن است بدین طریق عیسی متحمل لعن و صلب شد تا کفاره گناهان تمام بشر گردید (المیزان ج ۳ ص ۳۲۰- المنار ج ۶ ص ۲۴ بعد). از اینجاست که نصاری صلیب را همه جا زینت مجالس کرده‌اند و گویند هر که بصلیب و کفاره گناهان بودن عیسی ایمان نداشته باشد اهل آتش است. ناگفته نماند: موضوع فداء و کفاره گناهان بودن عیسی علیه السلام افسانه‌ای بیش نیست و با موازین عقل و شرع سازگاری ندارد و بتصریح قرآن مجید عیسی بدار آویخته نشده و نیز بدست یهود کشته نشده است اینک کلام قرآن را بررسی میکنیم... وَ قَوْلِهِمْ إِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ رَسُولَ اللَّهِ وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلَكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ وَإِنَّ الَّذِينَ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۷۸

اِخْتَلَفُوا فِيهِ لَفِيَ شَكٍّ مِنْهُ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا ابْتِغَاءَ الظَّنِّ وَمَا قَتَلُوهُ يَقِينًا نساء: ۱۵۷. این آیه صریح است در اینکه عیسی بدست یهود نه بدار آویخته شده و نه کشته شده است ادعای نصاری و پیراهن عثمان کردن صلب عیسی علیه السلام بی جا و افسانه است. و نیز روشن است که کار بر آنان مشتبه شده. با مراجعه بکتب تاریخ و تفاسیر و تحقیقات رجال اسلامی روشن خواهد شد که یهود بجای عیسی علیه السلام مردی بنام یهودای اسخریوطی را که شبیه بحضرت عیسی بود گرفته و کشتند و گمان کردند که عیسی را کشته‌اند. عیسی با حواریون در باغی بود، لشکریان قیصر شبانه با کاهنان یهود برای گرفتاری او وارد باغ شدند، شاگردان عیسی پراکنده شده پا بفرار گذاشتند، یهودای اسخریوطی که شبیه عیسی بود و جای عیسی را نیز او نشان داده بود بدست آنها افتاد او را با هلله و غوغا کشان کشان بردند و چون مجال تحقیق بیشتر نبود بدارش زدند گوئی کاهنان یهود و لشکریان قیصر را مقصود آن بود که طرفداران عیسی را در مقابل عمل انجام شده قرار دهند لذا بی آنکه تحقیق کنند و بداد و بیداد آن بدبخت گوش بدهند در میان هلله بصلیبش کشیدند. ظاهراً معنای وَ لَكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ این است که یهودا بجای عیسی بدار رفت و یهود پنداشتند که عیسی است بروایتی یکی از حواریون پس از اجازه حضرت عیسی خود را عیسی معرفی کرد و او را گرفته و بدار زدند و امر بر آنان مشتبه شد. آنگاه فرموده: آنانکه درباره عیسی اختلاف کردند در شک‌اند و علمی ندارند و فقط از گمان پیروی میکنند و سپس تأکید فرموده وَ مَا قَتَلُوهُ يَقِينًا عیسی را روی یقین نکشند بلکه ظن کردند که او را کشته‌اند. اصرار و پافشاری قرآن در اینکه

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۷۹

عیسی بدست یهود کشته نشد برای از بین بردن افسانه کفاره گناهان بودن است که نصاری نغمه آنرا ساز کرده و دست بردار نیستند و گرنه از نظر قرآن مهم نبود که عیسی را بدار زنده یا نه. عجب است از مسلمانان بی اطلاع بی آنکه از دین و قرآن خود خبری داشته باشند و تحقیق کنند این افسانه را زنده میکنند. در فرهنگ امیر کبیر زیر لفظ «عیسی» نوشته‌اند که عیسی را بصلیب کشیدند. در گذشته نصر الله فلسفی استاد دانشگاه در صفحه ۲۴۰ از کتاب تاریخ سال اول دبیرستانها نوشت: حاکم رومی بسبب اعتراض و اصرار یهود بکشتن عیسی رضا داد پس عیسی را با اجازه او بر صلیب کشیدند و بدین وسیله صورت صلیب پیش عیسویان محترم و مقدس گردیده است. تعجب است از چنین اشخاص که در محیط اسلام و ناف تشیع زندگی میکنند و عمری در طلب دانش میگذرانند ولی از ساده‌ترین قضایای دینشان بی اطلاع می‌مانند و کورکورانه از غریبها تقلید میکنند. حقاً که عذر اینان قابل پذیرش نیست.

مشهور است که عیسی علیه السلام با آسمانها بالا رفت و در آسمان زنده است. بعضی نیز عقیده دارند که: بوضع ناشناس باجل طبیعی مرد. اینک آیات را بررسی کرده آنگاه بروایات را بررسی کرده آنگاه بروایات می‌رسیم: ۱- «وَمَا قَتَلُوهُ يَقِينًا. بَلْ رَفَعَهُ اللَّهُ إِلَيْهِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا نساء: ۱۵۸. از این استفاده کرده‌اند که خدا عیسی را زنده بسوی خود بالا برد و جمله عَزِيزًا حَكِيمًا نیز مؤید آن است گرچه خدا در همه جا هست ولی رَفَعَهُ اللَّهُ إِلَيْهِ هم بالا- رفتن را میرساند و هم تقرب را. ولی در المیزان فرموده: این رفع نوع تخلیص عیسی از دست آنهاست خواه در آنوقت بحتف انف مرده باشد یا نه ... ۲- اِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۸۰

وَرَأْفِعُكَ إِلَيَّ وَ مُطَهِّرُكَ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا آل عمران: ۵۵. توفی بمعنی تمام اخذ است و آن در قرآن بیشتر در موت بکار رفته مثل اِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ نساء: ۹۷. تَوَفَّاهُ رُسُلَنَا وَ هُمْ لَا يُفْرَطُونَ انعام: ۶۱. أَفْرَغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَ تَوَفَّنَا مُسْلِمِينَ اعراف: ۱۲۶. و گاهی در مطلق اخذ آمده است مثل: فَأَمْسِيَهُ كُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتَّى تَتَوَفَّاهُنَّ الْمَوْتُ أَوْ يَجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلًا نساء: ۱۵. یعنی آنها را در خانه نگاه دارید تا مرگ آنها را دریابید یا خدا برایشان راهی قرار دهد. ایضا اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا ... زمر: ۴۲. و در آیه وَ هُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُم بِاللَّيْلِ وَ يَعْلَمُ مَا جَرَحْتُم بِالنَّهَارِ انعام: ۶۰. اخذ بواسطه خواب است. در آیه مورد بحث که فرموده: اِنِّي مُتَوَفِّيكَ وَ رَافِعُكَ إِلَيَّ ... اگر توفی بمعنی اخذ باشد مثل آیه: بَلْ رَفَعَهُ اللَّهُ است یعنی: ای عیسی من تو را اخذ میکنم و بسوی خود بالا میبرم، و اگر بمعنی مرگ باشد آنوقت مرگ عادی عیسی علیه السلام را میرساند. ۳- وَ كُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ فِيهِمْ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتُ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ مائده: ۱۱۷. این آیه کلام عیسی است که روز قیامت بخدا خواهد گفت: من تا در میان مردم بودم بر آنها گواه بودم و چون مرا وفات دادی تو خودت بر آنها مراقب بودی. درباره تَوَفَّيْتَنِي همان سخن هست که در آیه بالا گفته شد.

خلاصه سخن؛ ج ۵، ص: ۸۰

ناگفته نماند: توفی گرچه بمعنی تمام اخذ است ولی در قرآن فقط در میراندن بکار رفته نه در مطلق اخذ، و در آیه يَتَوَفَّاهُنَّ الْمَوْتُ نیز اخذ برای مرگ است لذا در آیه مُتَوَفِّيكَ وَ رَافِعُكَ إِلَيَّ قهرا باید میراندن مراد باشد و بقرینه آن میشود گفت که بَلْ رَفَعَهُ اللَّهُ با قید توفی است یعنی

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۸۱

«تَوَفَّاهُ اللَّهُ وَ رَفَعَهُ» در بحار در یک حدیث نبوی که خواهیم گفت نقل شده: «وَلَكِنْ رَفَعَهُ اللَّهُ بَعِيدًا أَنْ تَوَفَّاهُ» و خلاصه آنکه: بنظر نگارنده آیات نه در زنده زنده با آسمان رفتن عیسی صریح‌اند و نه در مردن او باجل طبیعی ولی اینکه بدست یهود کشته نشده و بدار آویخته نشده یقین است. اگر گویند: آیه وَ السَّلَامُ عَلَيَّ يَوْمَ وُلِدْتُ وَ يَوْمَ أَمُوتُ وَ يَوْمَ أُبْعَثُ حَيًّا مریم: ۳۳. که کلام عیسی است و از مرگ خود بلفظ أَمُوتُ خبر داده در مردن او صریح است؟ گوئیم: صریح است که مرگ حتما او را خواهد یافت ولی اگر زنده با آسمان رفتن ثابت شود، مرگ قهرا پس از آن خواهد بود.

نظری بروایات؛ ج ۵، ص: ۸۱

فکر میکنم جامعتر از همه راجع با آسمان رفتن آنحضرت از حیث روایات بحار الانوار است مجلسی رحمه الله در ج ۱۴ بحار چاپ جدید از ص ۳۳۵ تا ۳۳۹ در این باره پانزده حدیث آورده بعضی مجمل و دارای دو احتمال است مثل آنکه از حضرت مجتبی علیه السلام نقل کرده که چون امیر- المؤمنین صلوات الله علیه از دنیا رفت حضرت مجتبی علیه السلام در خطبه خود بمردم فرموده: «أَيُّهَا

الذَّاسُ فِي هَذِهِ اللَّيْلَةِ رَفَعَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ ... ایضا روایت دوم، سوم، چهارم، پنجم، پانزدهم و بعضی مطلقا خالی از ذکر رفع است. اما بعضی در بالا رفتن بحالت زنده صریح‌اند در حدیث ششم نقل شده: خدا عیسی را از زاویه خانه بالا برد در حالیکه یارانش نگاه میکردند «تَمَّ رَفَعَ اللَّهُ عِيسَى إِلَيْهِ مِنْ زَاوِيَةِ الْبَيْتِ وَ هُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْهِ» ایضا روایت ۹-۱۰-۱۱ و در حدیث ۱۴ هست: «فَقِيلَ أَنَّهُ مَاتَ وَ لَمْ يَمُتْ» گویند: امام زمان (عج) مرده ولی نمرده است. و در این امر شبیه بعیسی است. در مجمع ذیل آیه اِنِّي مُتَوَفِّيكَ وَ رَافِعُكَ ... فرموده ...: روى عن النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ أَنَّهُ قَالَ: اِنَّ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ لَمْ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۸۲

يَمُتُ وَ أَنَّهُ رَاجِعٌ إِلَيْكُمْ قَبْلَ يَوْمِ الْقِيَامَةِ أَيضاً فرماید بصحّت رسیده که آنحضرت صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ فرموده: «کیف انتم اذا انزل ابن مریم فیکم و امامکم منکم» چنانکه بخاری و مسلم در صحیح خود نقل کرده‌اند.

نزول عیسی علیه السلام؛ ج ۵، ص: ۸۲

از مجمع البیان از بخاری و مسلم نقل شد که عیسی بمیان مردم نازل میشود حال آنکه امام مردم از مردم است. این روایت راجع بنزول حضرت عیسی است در زمان مهدی علیه السلام. در المیزان ج ۵ ص ۱۵۲ فرموده: روایات از طرق اهل سنت و نیز از طرق شیعه از رسول خدا و اهل بیت علیهم السلام مستفیض است در اینکه هنگام ظهور مهدی علیه السلام نازل خواهد شد. نگارنده گوید: اگر مرگ عیسی ثابت شود باید گفت: معنی روایات نزول در ظهور مهدی علیه السلام آنست که عیسی بدستور خدا زنده خواهد شد و اگر زنده باشد که مطلب روشن است.

لفظ عیسی؛ ج ۵، ص: ۸۲

عیسی اصل آن یسوع است بمعنی نجات دهنده لفظ «عیسو» مقلوب یسوع است و شاید «عیسی» تحریف «عیسو» باشد در قاموس کتاب مقدس زیر لغت یسوع گوید: آن بمعنی نجات دهنده و مقصود از آن مسیح است. و در زبان عبرانی میان لفظ یسوع و یوشع فرقی نیست. در اقرب الموارد گوید: عیسی لفظی است عبرانی یا سریانی بقولی آن مقلوب یسوع است آن نیز عبرانی است و شاید عیسی تحریف عیسو باشد لفظ عیسی را مسلمانان بسید ما یسوع مسیح نام نهاده‌اند. در المیزان ج ۳ ص ۲۱۱ فرموده اصل عیسی یسوع (باشین) است و آنرا نجات دهنده تفسیر کرده‌اند در بعضی اخبار آنرا به «یعیش» تفسیر کرده‌اند و آن انسب است..

لفظ مسیح؛ ج ۵، ص: ۸۲

مسیح لقب حضرت عیسی علیه السلام است هاکس در قاموس کتاب مقدس زیر

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۸۳

لفظ مسیح گوید ...: عیسی بمسیح ملقب گشته زیرا که از برای خدمت و فدا معین و قرار داده شده است. ولی چون قرآن مجید این لقب را برای آنحضرت قبول کرده حتما معنی فدا در آن ملحوظ نیست و هاکس اشتباه کرده است. زمخشری ذیل آیه اِسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ آل عمران ۴۴ گفته: اصل مسیح در عبرانی مشیحا است بمعنی مبارک. المیزان نیز اختیار کرده که آن معرب مشیحا باشد که در کتب عهدین واقع است معنی آن پادشاه یا مبارک است. نگارنده احتمال میدهم در آیه ... اِسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ لفظ الْمَسِيحُ صفت اِسْمُهُ باشد یعنی نام مبارک او عیسی بن مریم است.

عیش: ج ۵، ص: ۸۳

عیش: زندگی. فَهُوَ فِي عَيْشِهِ رَاضِيَةٌ حَاقَهُ: ۲۱ و قارعه: ۷. او در یک زندگی پسندیده‌ای است. راغب گفته: عیش زندگی مخصوص بحیوان است (اعم از انسان و حیوان) و آن از حیات اخص است که حیات در خدا و فرشته و حیوان بکار می‌رود. معاش و معیشت هر دو مصدراند مثل وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا طه: ۱۲۴. هر که از یاد من اعراض کند برای اوست زندگی تنگ. معیشت گاهی اسم است و بطعام و شراب و غیره که وسیله زندگی اند گفته میشود. عبارت قاموس چنین است: «المعیشة التي تعیش بها من المطعم والمشرب و ما يكون به الحیاة و ما يعاش به او فيه» در آیه نَحْنُ قَسَمٌ مِّنْ بَيْنِهِمْ مَعِيشَتُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا زخرف: ۳۲. مراد وسائل زندگی و یا استعدادهای آدمیان است که آنها نیز وسائل زندگی اند رجوع شود به «سخر» ذیل آیه فوق. جمع معیشت معایش است. وَلَقَدْ مَكَدْنَاكُمْ فِي الْأَرْضِ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ اعراف: ۱۰. در آیه وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا نباء: ۱۱. معاش را مصدر گرفته و مضاف مقدر کرده‌اند مثل «وقت معاش» و

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۸۴

نظیر آن ولی میشود آنرا اسم زمان گرفت یعنی: شب را لباس و زمان ستر قرار دادیم که با ظلمت خود اشیاء را می‌پوشاند و مردم را بااستراحت مجبور میکند و روز را زمان زندگی قرار دادیم که از فضل خدا روزی بجوئید. مثل وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ لِيَسَاءَ وَ النَّوْمَ سُبَاتًا وَ جَعَلَ النَّهَارَ نُشُورًا فرقان: ۴۷. در المیزان فرموده: معاش در آیه اسم زمان یا مکان است.

عیل: ج ۵، ص: ۸۴

عیل: (بفتح عین) فقر. «عَالَ يَعِيلُ عَيْلًا: افتقر» وَإِنْ حِفْتُمْ عَيْلَهُ فَسَوْفَ يُعْيِكُمْ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ ... توبه: ۲۸. اگر از فقر ترسیدید بزودی خدا شما را از فضل خویش بی‌نیاز گرداند. عائل: فقیر. وَوَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنِي ضحی: ۸. در المیزان فرموده: رسول خدا صلی الله علیه و آله فقیر بود خدا او را پس از ازدواج با خدیجه علیها سلام غنی گردانید که او مال خویش را بآنحضرت هبه کرد و مال فراوان داشت. ناگفته نماند: مقابل آیه فوق آیه وَآمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَوْهُ است و از آن روشن میشود که مراد از «عَائِلٌ» فقیر است نه فقر از هدایت و غیره و چون سوره مکی است قهرا فَأَغْنِي بوسیله ثروت خدیجه سلام الله علیها بوده است.

عین: ج ۵، ص: ۸۴

عین: چشم. چشمه. مثل وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ مائده: ۴۵. که بمعنی چشم است و مثل فَانفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا بقره: ۶۰. که بمعنی چشمه است با مراجعه بقرآن خواهیم دید که جمع عین بمعنی چشم اعین است مثل وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا اعراف: ۱۷۹. و جمع عین بمعنی چشمه عیون. مثل إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ حجر: ۴۵. بنظر راغب معنای اصلی عین چشم است و معانی دیگر بعنایت میباشد حتی چشمه را از آن عین گویند که مثل چشم دارای آب است. گاهی از عین نظارت و حفظ و

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۸۵

زیر نظر گرفتن مراد است مثل: فَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ أَنْ اصْبِرِ الْفُلُكَ بِأَعْيُنِنَا وَوَحَيْنَا مُؤْمِنُونَ: ۲۷. باو وحی کردیم که کشتی را زیر نظر ما و با دستور ما بساز ایضا ۴۸ طور- ۱۴ قمر- ۳۷- هود- ۳۹ طه. عین: (بکسر اول) جمع عیناء و آن مؤنث اعین است بمعنی درشت چشم. وَ زَوَّجْنَاهُمْ بِحُورٍ عِينٍ دخان: ۵۴. زنان سیمین تن و درشت چشم را بآنها تزویج کرده‌ایم. اهل لغت اعین را هم درشت چشم و هم مذکر گاو وحشی و عیناء را زن درشت چشم و هم مؤنث گاو وحشی گفته‌اند ولی راغب عقیده دارد که اعین و عیناء بگاو وحشی

گفته میشود بعلت قشنگی چشم آن و زنان در قشنگی چشم بگاو وحشی تشبیه شده‌اند «عین» چهار بار در قرآن آمده همه در وصف حوریان بهشتی است. معین: جاری آشکار یا جاری سهولت در قاموس و اقرب گفته: «ماء معین و معیون» آبیکه آشکار و جاری است. علت این تسمیه چنانکه طبرسی و راغب و دیگران گفته‌اند آشکار و پیش چشم بودن آنست. قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَضْرِبَ مِائُوكُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَأْتِيكُمْ بِمَاءٍ مَعِينٍ مَلِكٌ: ۳۰. بگو اگر آبتان در زمین فرو رود که آبی آشکار و جاری یا آب سهل جریان برای شما می‌آورد. ممکن است میم در «معین» اصل کلمه باشد از «معن الماء» که بمعنی سهولت جریان است در لغت آمده «معن الماء: سهل و سال» در اینصورت فعلیل بمعنی فاعل است ماء معین یعنی آبیکه به سهولت جاری است. و شاید چنانکه طبرسی احتمال داده مفعول باشد از «عین الماء» که آشکار و پیش چشم جاری میشود. در اینصورت میم اصل کلمه نیست. و «ماء معین» یعنی آبیکه دیده شده و پیش چشم است. و آوِنَاهُمَا إِلَىٰ رَبْوَةٍ ذَاتِ قَرَارٍ وَ مَعِينٍ مُّؤْمِنُونَ: ۵۰. رجوع شود به «ربو».

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۸۶

يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِكُأْسٍ مِّنْ مَّعِينٍ صَافَاتٍ: ۴۵. در مجمع ذیل آیه از اخفش نقل شده: مراد از کأس در تمام قرآن خمر است. مراد از کأس در تمام قرآن خمر است. دیگران آنرا کاسه مع الخمر گفته‌اند بهر حال از «معین» هم روشن میشود که شراب بهشتی سهولت در روی زمین جاری میشود یعنی: شرابی سهل الجری یا شرابی که از جاری شونده بخصوصی است بر آنها بگرداند آیه إِنَّ الْأَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا. عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيرًا انسان: ۵ و ۶. مشروح آیه ما نحن فيه است و از آن بدست میاید که مراد از «معین» سهولت جریان است که فرموده يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيرًا.

عی: ج ۵، ص: ۸۶

عی: عجز. راغب گوید: اعیاء عجزی است که از راه رفتن ببدن عارض میشود و عی عجز از مباشرت کار و کلام است أَفَعِينَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِّنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ ق: ۱۵. آیا بخلفت اولی عاجز بوده‌ایم (تا بخلفت ثانوی عاجز باشیم؟) نه بلکه آنها از خلقت جدید در شک‌اند. ا و لَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَ لَمْ يَعْى بِخَلْقِهِنَّ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ يُحْيِيَ الْمَيُوتَىٰ... احقاف: ۳۳. بقرینه بقادر روشن میشود که مراد از یعی عجز و ناتوانی است و الحمد لله رب العالمین ۱۹ رجب ۱۳۹۳ هجری قمری مطابق ۲۷ مرداد ۱۳۵۲ هجری شمسی.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۸۷

غ؛ ج ۵، ص: ۸۷

غ؛ ج ۵، ص: ۸۷

غین: حرف نوزدهم از الفبای عربی و بیست و دوم از الفبای فارسی است. بتنهائی معنائی ندارد، جزء کلمه واقع میشود در حساب ابجد کنایه از هزار است.

غیر: ج ۵، ص: ۸۷

غیر: غبور بمعنی ماندن و رفتن است در اقرب الموارد آمده: «غبر غبورا: مکث و بقی و - ذهب و مضی» و آن از لغات اضداد است. گرد را از آن غبار گویند که بقیه خاک پراکنده شده است. و وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ عَلَيْهَا غَبَرَةٌ عَبَسَ: ۴۰. «غبره» بمعنی غبار است راغب گوید: غبره غباری است که بر روی چیزی نشیند و آنچه برنگ غبار باشد. ظاهرا مراد از آیه گرفتگی و غمگینی رویهاست نه اینکه

بر آنها و غمگینی رویهاست نه اینکه بر آنها غبار نشسته است مثل وَ وُجُوهُ يَوْمَئِذٍ بِأَسْرَةٍ قِيَامَةٍ: ۲۴. که بمعنی بسیار عبوس است و مثل يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهُ وَ تَسْوَدُّ وُجُوهُ آل عمران: ۱۰۶. فَأَنْجَيْنَاهُ وَأَهْلَهُ إِلَّا امْرَأَتَهُ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ اعراف: ۸۳. لوط و خانواده او را نجات دادیم مگر زنش را که از بازماندگان بود. در مفردات گفته: غابر کسی است که بعد از رفتن آنکه با او بود باز ماند لفظ الْغَابِرِينَ هفت بار در قرآن تکرار شده و همه درباره زن لوط علیه السلام است. و مِنَ الْغَابِرِينَ نشان میدهد که او در عقیده و بت پرستی و عدم توحید در زمره قوم لوط بود که عذاب شاملش شد و مراد از غابریں بنا بر ظهور، بازماندگان در شهراند پس از خارج شدن لوط و اهلس.

غبن: ج ۵، ص: ۸۷

غبن: يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الْجَمْعِ ذَلِكَ يَوْمُ التَّغَابُنِ تغابن: ۹. غبن بمعنی گول زدن در معامله است خواه در قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۸۸

خرید باشد یا در فروش و آن اینکه بقیمت کم بخرد یا بقیمت گران بفروشد در اقرب الموارد گوید: «غَبْنٌ فَلَانًا فِي الْبَيْعِ وَالشِّرَاءِ: حَادَعَهُ وَغَلَبَهُ» کلام قاموس نیز نظیر آن است. «تغابن» از تفاعل است بمعنی مغبون کردن یکدیگر. اگر تغابن در آیه بین الاثنین باشد معنی آن چنین است: روزی شما را جمع میکند برای روز جمع (روز آخرت) آن روز، روز مغبون کردن همدیگر است ولی این مغبون کردن چگونه است؟ در المیزان پس از رد دو وجه در کیفیت تغابن فرموده: اینجا صورت سومی است و آن اینکه تغابن میان گمراه کنندگان و گمراه شدگان اعتبار شود که متبوعان تابعان را گول میزنند و باخذ دنیا و ترک آخرت وادارشان میکنند تابعان متبوعان را مغبون میکنند که آنها را در استکبارشان یاری میکنند پس هر گروه دیگری را مغبون میکند و از دیگری مغبون میشود. و وجه چهارمی است که در آن زمینه روایت وارد شده و آن اینکه: برای هر بنده در بهشت منزلی است که اگر اطاعت خدا میکرد بان داخل میشد و برای هر بنده در آتش منزلی است که اگر خدا را معصیت میکرد بان داخل میشد. روز قیامت منازل اهل آتش که در بهشت است باهل بهشت داده میشود و بالعکس. پس اهل بهشت اهل آتش را مغبون میکنند. و از تفسیر برهان نقل کرده که امام صادق علیه السلام فرمود: قیامت یوم التلاق است که اهل آسمان اهل زمین را ملاقات میکنند. یوم التناد است اهل آتش اهل بهشت را ندا کنند که: أَفِيضُوا عَلَيْنَا مِنَ الْمَاءِ أَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ و یوم التغابن است اهل بهشت اهل آتش را مغبون کنند، یوم الحسرة است یعنی روزیکه مرگ را آورده و ذبح میکنند. ناگفته نماند: باب تفاعل چنانکه اهل لغت تصریح کرده‌اند بمعنی مجرد نیز آید مثل «تعالی الله و تسامی و

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۸۹

تبارک» میشود گفت: که تغابن در آیه از برای مفعول و بمعنی مجرد است که مغبون شدن باشد و چون عمر انسان سرمایه اوست و میتواند با آن از دنیا استفاده کند و آخرت بدست آورد ولی کفار در آخرت خواهند دید که از این سرمایه جز لذات زود گذر دنیا چیزی بدست نیاورده و واقعا مغبون شده‌اند و در دنیا بحکم زَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ بغبن خویش متوجه نیستند ولی در آخرت متوجه خواهند شد، میشود این مطلب را از وَ يَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ أَلَّذِينَ ظَلَمُوا فِي حَيَاتِهِمْ الدُّنْيَا وَ اسْتَمْتَعْتُمْ بِهَا فَالْيَوْمَ تُجْرَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ ... احقاف: ۲۰. استفاده کرد و الله العالم. این لفظ فقط یکبار در قرآن یافته است.

غناء: ج ۵، ص: ۸۹

غناء: «غَنَاءُ السَّيْلِ وَ غَنَاءُ الْقَدْرِ» عبارت است از خاشاک سیل و کف دیگ که باطراف آن ریخته و از بین میرود. چیزهای ضایع و غیر قابل اعتنا را با غناء مثل میزنند. فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ بِالْحَقِّ فَجَعَلْنَاهُمْ غَنَاءً ... مؤمنون: ۴۱. آنها را فریاد بحق گرفت و خاشاکشان

کردیم وَالَّذِي أَخْرَجَ الْمَرْعَىٰ. فَجَعَلَهُ غُثَاءً أَحْوَىٰ اعلیٰ: ۴ و ۵. خدائیکه چراگاه را رویاند و آنرا خاشاک و تیره کرد. این لفظ دو بار بیشتر در قرآن نیامده است.

غدر: ج ۵، ص: ۸۹

غدر: ترک کردن. بترک عهد نیز غدر گویند و از آن گفته‌اند فلانی غادر (ناقض عهد) است (مفردات) وَ حَشَرْنَا لَهُمْ فَلَمَّ نُبِغَادِرُ مِنْهُمْ أَحَدًا كهف: ۴۷. آنها را در آخرت جمع میکنیم و احدی را ترک نخواهیم کرد مَا لِهَذَا الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا كهف: ۴۹. این چه کتابی است که هیچ کوچک و بزرگ را نگذاشته مگر آنکه شمرده است. این لفظ تنها دو بار در قرآن آمده است.

غدق: ج ۵، ص: ۸۹

غدق: وَ أَنْ لَوْ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقَيْنَهُمْ مَاءً غَدَقًا جن: ۱۶. در مجمع و اقرب گفته: «ماء غدق» بمعنی آب کثیر است.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۹۰

در صحیفه سجادیه دعای نوزدهم آمده: «وَ أَنْشُرْ عَلَيْنَا رَحْمَتَكَ بَعْثِكَ الْمُغْدِقِ» در نهاییه گفته: مغدق بفتح دال بارانی است که قطرات آن درشت باشد یعنی اگر در طریقه حق مستقیم بودند هر آینه از آب کثیر آبشان میدادیم. و چون ما بعد آیه لِنُفْتِنَهُمْ فِيهِ است بعید نیست که مراد از لَأَسْقَيْنَهُمْ مَاءً غَدَقًا وسعت رزق باشد که آب کثیر سبب سعۀ رزق است این لفظ تنها یکبار در قرآن آمده است.

غُدو: ج ۵، ص: ۹۰

غُدو: غُدوه (بضم غین) و غداة بمعنی بامداد است یا از اول صبح تا طلوع شمس در قاموس و اقرب آمده: «الغُدُوَّةُ وَالْغُدَاةُ: الْبُكْرَةُ أَوْ مَا بَيْنَ صَيْلُوَةِ الْفَجْرِ وَ طُلُوعِ الشَّمْسِ» وَ لَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغُدَاةِ وَالْعَشِيِّ انعام: ۵۲. آنانرا که پروردگار خویش را بامداد و پسین یاد میکنند از خود مران. غُدو بر وزن غُلُو جمع غدوه و غدوات جمع غداة است. يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ. رِجَالٌ ... نور: ۳۶. خدا را در آن خانه‌ها بامدادان و پسینان مرادنی تسبیح گویند. غُدو مفرد نیز آمده است مثل النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا غافر: ۴۶. یعنی: صبح و عصر در معرض آتش قرار گرفته شوند از مفرد بودن «عَشِيٍّ» میدانیم که «غُدُوٌّ» مفرد است. غَد: فردا. اعم از آنکه فردای حقیقی باشد مثل أَرْسَلَهُ مَعَنَا غَدًا يَزْتَعِ وَيَلْعَبُ يوسف: ۱۲. یا مطلق فردا که زمان آینده است مثل: وَ مَا تَدْرِي نَفْسٌ مَّا ذَٰلِكُمْ تَكْسِبُ غَدًا لقمان: ۳۴. سَيَعْلَمُونَ غَدًا مِنَ الْكَذَابِ الْأَشْرُقِ قمر: ۲۶. وَ لَتَنْظُرَنَّهُ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ حشر: ۱۸. وَ إِذْ غَدَوْتَ مِنْ أَهْلِكَ تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ آل عمران: ۱۲۱. و چون بامداد از اهل خویش آمدی تا برای مؤمنان مواضع قتال آماده کنی. گفته‌اند آیه درباره خروج حضرت رسول صلی الله علیه و آله برای جنگ احد

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۹۱

است و نیز گفته‌اند آنحضرت برای «احد» بعد از نماز جمعه از مدینه خارج شد حال آنکه آیه خروج بامدادی را میرساند. در اقرب الموارد گفته: اصل آن در بامداد خارج شدن است سپس در مطلق رفتن بکار رفته در هر وقت که باشد پس میشود آیه را مطلق بیرون شدن دانست. وَ غَدُوا عَلَيَّ حَزْدًا قَادِرِينَ قلم: ۲۵. بامداد خارج شدند حال آنکه فقط بمنع مستمند قادر بودند. و چیزی از باغشان نمانده بود.

غرب: ج ۵، ص: ۹۱

غرب: دور شدن. در قاموس گفته: «الْغَرْبُ: الْمَغْرِبُ وَالذَّهَابُ وَالتَّحْيُ» در اقرب الموارد گفته «غربت النجوم غروباً: بعدت و توارت» در مجمع فرموده: اصل غرب بمعنی تباعد و حد است «حد» را دیگران نیز گفته‌اند. علی هذا غروب آفتاب و غیره را بعثت دور شدن از افق و پنهان شدن غروب گفته‌اند. و إِذْ غَرَبَتْ تَقْرَضُ هُمْ ذَاتَ الشَّمَالِ كهف: ۱۷. چون آفتاب غروب میکرد از آنها بطرف شمال میل میکرد. وَ سَيَبِّحُ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ الْغُرُوبِ ق: ۳۹. مغرب: محل غروب و لِّلَّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ بقره: ۱۱۵. آیه شامل تمام زمین است زیرا چون زمین را بشرق و غرب تقسیم کنیم جز خطی موهوم که فاصل آندو است چیزی نمی‌ماند. راجع بآیه رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَ رَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ رحمن: ۱۷. وَ فَلَا أُقْسِمُ بِرَبِّ الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ معارج: ۴۰. رجوع شود به «شَرْق» و راجع بآیه حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَغْرِبَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَغْرُبُ فِي عَيْنٍ حَمِئَةٍ كهف: ۸۶. رجوع شود به «طلع» و «حمام». در کریمه و أَوْرَثْنَا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ مَشَارِقِ الْأَرْضِ وَمَغَارِبِهَا اعراف: ۱۳۷. مراد زمین شام و فلسطین است بقرینه التَّيِّبَاتِ بَارَكْنَا که در چند آیه در وصف سرزمین شام آمده است مشارق و مغارب مفید آنست که تمام آن زمین بدست بنی اسرائیل افتاده است.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۹۲

در آیه يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُّبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ نور: ۳۵. گفته‌اند مراد آنست که شجره زیتون در شرق و غرب باغ نیست تا آفتاب فقط در نصف روز بر آن بتابد و نصف روز در سایه باشد بلکه در محلی است که خورشید پیوسته بر آن میتابد، خوب میرسد روغنش صاف و عالی میشود که يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ.

غراب: ج ۵، ص: ۹۲

غراب: زاغ. پرنده‌ایست شبیه بکلاغ دارای منقار و پاهای سرخ. هاکس در قاموس گوید: از کلاغ بزرگتر است. در تورات نیز آمده است فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِي الْأَرْضِ لِيُرِيَهُ كَيْفَ يُؤَارِي سَوْأَةَ أَخِيهِ قَالَ يَا وَيْلَتَىٰ أَعَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذَا الْغُرَابِ مائده: ۳۱. آیه درباره کشتن و دفن کردن پسر آدم برادرش است. این لفظ فقط دو بار در قرآن مجید آمده است.

غرابیب: ج ۵، ص: ۹۲

غرابیب: وَ مِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بَيَضٌ وَ حُمْرٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهَا وَ غَرَابِيبٌ سُودٌ فاطر: ۲۷. غرابیب جمع غریب بمعنی بسیار سیاه است و «سود» جمع اسود است فزاء گفته آن در اصل «سود غرابیب» است یعنی سیاه‌های بسیار سیاه ولی مجمع ترجیح میدهد که «سود» تأکید غَرَابِيبٌ باشد یعنی از کوهها تکه‌های سفید و سرخ است برنگهای مختلف و نیز از آنها تکه‌های بسیار سیاه هست.

غرور: ج ۵، ص: ۹۲

غرور: غَرَّ وَ غُرُورٌ (بضم غین) و غِرَّةٌ: فریب دادن. تطمیع بباطل. «غَرَّ فُلَانًا فُلَانًا وَ غَرَّأَ وَ غُرُورًا وَ غِرَّةٌ: خَدَعَهُ وَ اطْمَعَهُ بِالْبَاطِلِ» وَ غَرَّتْكُمْ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا جاثیه: ۳۵. زندگی دنیا شما را فریفت. وَ غَرَّتْكُمْ الْأَمَانِيُّ حدید: ۱۴. آرزوهای باطل شما را فریفت. غرور: (بفتح غین) فریب دهنده. راغب گفته: غرور هر آن چیزی است که انسان را فریب دهد از مال، جاه، شهوت و شیطان گاهی آنرا شیطان تفسیر کرده‌اند که اخبت

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۹۳

فریبکاران است فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَ لَا يَغُرَّنَّكُمُ بِاللَّهِ الْغُرُورُ لقمان: ۳۳. زندگی دنیا شما را فریب ندهد و شیطان شما را بخدا

جری نکند. در اقرب الموارد گوید: «مَا عَزَّكَ بِفُلَانٍ» یعنی چطور بر او جرئت کردی؟ غرور بفتح اول سه بار در قرآن آمده و مراد از آن شیطان یا هر فریبنده است و لَا يَعْزَّنُكُمْ بِاللَّهِ الْعُزُّورُ فَاطِر: ۵. وَعَزَّكُمْ بِاللَّهِ الْعُزُّورُ حديد: ۱۴. علی هذا بهتر است عَزَّكُمْ را در این آیات بمناسبت «باء» جرئت معنی کنیم و نیز در آیه زیر: يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا عَزَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ انفطار: ۶. بنا بر آنکه از اقرب الموارد نقل شد عَزَّكَ در معنی لازم بکار رفته که جرئت باشد زیرا لازمه فریفته شدن جرئت بخداست یعنی ای انسان چه چیز تو را بر عصیان پروردگار کریمت جری کرد؟ آمدن لفظ «ربک» و «الکریم» برای اتمام حجت است یعنی نمیبایست بآنکه پرورش دهنده تو و تواناست مخالفت کنی. اینکه گفته‌اند: آمدن «الکریم» تلقین جواب از جانب خداست یعنی کرمت مرا مغرور کرد ظاهراً مطلب صحیحی نیست. وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْعُزُّورِ آل عمران: ۱۸۵. در اینگونه آیات ممکن است غرور بضم اول مصدر از برای مفعول باشد یعنی: زندگی دنیا جز متاع فریفته شدن نیست یا از برای فاعل یعنی: متاع فریبنده همچنین در إِنَّ الْكَافِرُونَ إِلَّا فِي غُرُورٍ ملک: ۲۰. نیستند کفار مگر در فریفته شدن.

غَرْفٌ: ج ۵، ص: ۹۳

غَرْفٌ: (بر وزن فلس) اخذ کردن. «غرف الماء بیده: اخذه: بها» در مفردات آمده: غرف برداشتن و اخذ شیء است و غرفه بضم اول بمعنی برداشته شده است. وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّي إِلَّا مَنِ اعْتَرَفَ غَرْفَةً بیده بقره: ۲۴۹. اغتراف مثل غرف بمعنی اخذ است قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۹۴

غَرْفَةً را بفتح اول و ضم آن خوانده‌اند ولی بضم اول مشهور است در صورت اول مفعول مطلق است و در صورت دوم مفعول به اغْتَرَفَ. و بمعنی مغرور است یعنی: هر که از آن نهر نخورد او از من است مگر آنکه کسی مقداری با دست خود اخذ و تناول کند إِلَّا مَنِ اعْتَرَفَ استثنا است از فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ در صدر آیه. ناگفته نماند: آیه شریفه چنین است فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوتُ بِالْجُنُودِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرٍ فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّي وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّي إِلَّا مَنِ اعْتَرَفَ غَرْفَةً بِيَدِهِ فَشَرِبُوا مِنْهُ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ بموجب این آیه لشکریان طالوت سه قسمت منقسم میشدند اول کسانی که از او نبودند و آنها نوشندگان از نهراند و آنانکه از او بودند که مطلقاً از نهر نخوردند ولی آنانکه اغتراف کردند حالشان معلوم نیست زیرا از نوشندگان خارج شده و به نخوردگان نیوسته‌اند و اگر جمله وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّي نبود اغتراف کنندگان بموجب استثناء از او بودند و ظاهراً همانها بودند که گفتند لَا طَاقَةَ لَنَا الْيَوْمَ بِجَالُوتَ وَ جُنُودِهِ و نخوردگان گفتند: كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً يَا ذَنْبَ اللَّهِ. أُولَئِكَ يُجْزَوْنَ الْغُرْفَةَ بِمَا صَبَرُوا فرقان: ۷۵. طبرسی رحمه الله غرفه را درجه رفیع معنی کرده و فرماید آن در اصل بنائی است بالای بنائی و بقولی غرفه عالیترین و نیکو-ترین منازل بهشت است چنانکه در دنیا عالیترین مساکن است. اهل لغت غرفه را بنای عالی و مرتفع گفته‌اند جمع آن در قرآن غرفات بضم اول و دوم و غرف (بر وزن سرد) آمده است. لَتَبَوَّئْتَهُمْ مِنَ الْجَنَّةِ غُرَفًا عنکبوت: ۵۸. حتما حتما غرفه‌هایی از بهشت برایشان مهیا میکنیم. وَ هُمْ فِي الْغُرَفَاتِ آمِنُونَ سباء: ۳۷. اللهم اجعلنا منهم بمحمد و آله صلواتک علیهم اجمعین.

غَرَقٌ: ج ۵، ص: ۹۴

غَرَقٌ: (بر وزن فرس) فرو رفتن در آب و نعمت (مفردات) حَتَّى إِذِ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۹۵

أَذْرَكَهُ الْغَرَقُ قَالَ آمَنْتُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا الَّذِي آمَنْتُ بِهِ بَنُو إِسْرَائِيلَ يونس: ۹۰. تا چون غرق او را دریافت گفت: ایمان آوردم که معبودی نیست جز آنکس که بنی اسرائیل باو ایمان آورده‌اند. وَ أَعْرَفْنَا آلَ فِرْعَوْنَ بقره: ۵۰. تمام الفاظ این ماده در قرآن مجید بمعنی غرق در آب بکار رفته جز دو آیه زیر: وَ النَّارِ عَمَاتٍ غَرَقًا ... آلَ فِرْعَوْنَ بقره: ۵۰. تمام الفاظ این ماده در قرآن مجید بمعنی

غرق در آب بکار رفته جز دو آیه زیر: وَ النَّازِعَاتِ غَرْقًا. وَ النَّاشِطَاتِ نَشْطًا نازعات: ۱ و ۲. غَرْقًا بر وزن فلس بمعنی شدت است گویند: «غَرَّقَ وَاغْرَقَ فِي الْقَوْسِ» یعنی کمان را بغایت شدت کشید. غَرْقًا صفت مصدر محذوف است یعنی: «وَالنَّازِعَاتِ نَزَعًا غَرْقًا» قسم بکشندگان کشیدن شدید معنی آیه در «دبر» دیده شود.

غرم: ج ۵، ص: ۹۵

غرم: (بر وزن قفل) ضرر مالی. در مجمع فرموده: غرم و مغرم نایب است عارض بمال بی آنکه صاحبش خیانتی کرده باشد و اصل آن بمعنی لزوم است. قول راغب نیز چنین است وَ مِنَ الْمَغْرَابِ مَنْ يَتَّخِذُ مَا يُتَّفِقُ مَغْرَمًا توبه: ۹۸. «مغرم» چنانکه گفته شد مصدر میمی است بمعنی غرامت یعنی بعضی از اعراب بادیه نشین انفاق خویش را غرامت میپندارند. ایضا در آیه أَمْ تَسْئَلُهُمْ أَجْرًا فَهُمْ مِنْ مَغْرَمٍ مُثْقَلُونَ طور: ۴۰، قلم: ۴۶. یا از آنها مزدی برای رسالت میخواهی که از غرامت، سنگین و ناتوانند. غریم: بداین و مدیون هر دو اطلاق میشود چون هر یک در دادن و گرفتن ملازم همدیگراند، بعضی در وجه تسمیه گفته‌اند: داین ملازم مدیون است که حق خویش را بگیرد و دین ملازم مدیون است. ولی غارم بمعنی قرضدار و مدیون میباشد إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ ... وَالْغَارِمِينَ وَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ... توبه: ۶۰. که مراد از غارمین قرضدارانند. وَ الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا اصْرِفْ عَنَّا عَذَابَ جَهَنَّمَ إِنَّ عَذَابَهَا كَانَ غَرَامًا فرقان: ۶۵. غرام بمعنی ثابت و لازم است در مجمع فرموده: غرام اشد عذاب

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۹۶

است و آن عذاب لازم و شدید میباشد گویند: «فلان مغرم بالنساء» یعنی فلانی بزنان ملازم است و بمفارقت آنها صبر ندارد. معنی آیه چنین است: آنانکه گویند: خدایا عذاب جهنم را از ما کنار کن که عذاب آن لازم و پیوسته است نظیر وَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِمٌّ مائده: ۳۷.

غرو: ج ۵، ص: ۹۶

غرو: چسبیدن. «غرى السيم من قلبه غروا: لزق به و غطاه» پیه بقلبش چسبید و آنرا پوشاند. مجمع تصریح میکند که اصل کلمه بمعنی لصوق و چسبیدن است در نهایی آمده: «فكأنما يغرى في صدرى» گویا بسینه‌ام میچسبد و مِنَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَى أَخَذْنَا مِنْهُمُ فَنَسُوا حَظًّا مِمَّا دُكِّرُوا بِهِ فَأَغْرَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعِدَاةَ وَالْبَغْضَاءَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ ... مائده: ۱۴. «اغربنا» بمعنی القاء و انداختن است بطوریکه بچسبد و جدا نشود یعنی دشمن و کینه را تا قیامت میان آنها انداختیم از آیه روشن میشود که نصاری تا قیامت خواهند ماند حتی در زمان حضرت ولی عصر علیه السلام (بطور اقلیت) و نیز پیوسته با هم دشمن خواهند بود. چون اختلاف مذهبی دارند و آن پیوسته موجب عداوت و کینه است. لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْمُرْجِفُونَ فِي الْمَدِينَةِ لَنُغْرِيَنَّكَ بِهِمْ ثُمَّ لَا يُجَاوِرُونَكَ فِيهَا إِلَّا قَلِيلًا احزاب: ۶۰. «اغراء» در آیه بمعنی خواندن باخذ شیء است با تحریض و ترغیب (مجمع) گویند: «اغراه به: اولعه به و حصه علیه» «مرجفون» بمعنی شایعه پراکنان است که با اخبار دروغ مردم را متزلزل میکنند ظاهرا آیه درباره مردم مزاحم بزنان و شایعه پراکنان است یعنی: اگر منافقان و مریض قلبان از مزاحمت زنان بس نکنند و اگر شایعه پراکنان از ارباب دست بر ندارند تو را بر آنها بر میانگیزیم (و دستور اخراج یا قتلشان را بدست تو صادر میکنیم) سپس در مدینه جز اندکی با تو مجاورت نکنند (فقط فاصله دستور و اخراج یا قتل را در

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۹۷

مدینه میمانند). از این ماده فقط دو کلمه فوق در قرآن وجود دارد.

عَزَلٌ؛ ج ۵، ص: ۹۷

عَزَلٌ: (بر وزن فلس) تابدن و تائیده. مصدر و اسم هر دو آمده است بعبارت دیگر: آن پنبه را بصورت نخ در آوردن است «عَزَلْتِ الْمَرْأَةَ الْقُطْنَ وَالصُّوفَ عَزَلًا: مَدَّتَهُ وَفَتَلَتْهُ خِيطَانًا» وَلَا تَكُونُوا كَالَّتِي نَقَضَتْ غَزْلَهَا مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ أَنْكَاثًا تَتَّخِذُونَ أَيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ... نحل: ۹۲. و چون آنزن نباشید که رشته خویش را از پس تابدن پنبه و قطعه و قطعه کرد. آنکثاً جمع نکث بمعنی قطعه‌ها است یعنی «نَقَضَتْ غَزْلَهَا وَجَعَلَتْهُ أَنْكَاثًا» بملاحظه آیه ما قبل و «أَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذِ عَاهَدْتُمْ وَلَا تَنْقُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا... آیه فوق مثلی است درباره وفای بعهد یعنی در عهد و پیمان خویش ثابت قدم باشید و مثل آن زن نباشید که میرشت و پنبه میکرد. اگر بعهد خدا وفا نکنید قول شما بی‌فایده و بی‌اثر خواهد بود مثل عمل آن زن و در آنصورت بی‌اعتبار خواهید بود. در مجمع نقل شده: آن زن سفیهی بود از قریش با کنیزانش تا نصف روز میرشت آنگاه میگفت: آنچه رشته‌اند پنبه کنند و این عادت او بود و نامش ریبه دختر عمرو بن کعب بود و بوی سفیه مکه گفتندی. چنانکه از کلبی نقل شده و بقولی مثلی است که خدا بناقض عهد زده. بنظر نگارنده مثل بودنش بهتر است و اشاره بزن بخصوصی نیست و چون رشتن در آن روزگار کار زنان بود لذا در مثل زن ذکر شده است. و الله العالم. در تفسیر عیاشی از امام صادق علیه السلام منقول است: چون مسلمانان بکلمه امیر المؤمنین بعلى علیه السلام دادند رسول خدا صلی الله علیه و آله باؤل فرمود: برخیز بعلى بلفظ امیر المؤمنین سلام کن. گفت: آیا دستور خدا و رسول است فرمود: آری. سپس بدوم فرمود: برخیز بعلى بامارت مؤمنین سلام کن. گفت آیا دستور از خدا و رسول

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۹۸

است؟ فرمود آری. سپس بمقداد، ابو ذر و سلمان چنین دستوری داد اول و دوم چون از محضر آنحضرت خارج میشدند میگفتند: نه بخدا هر گز باو یا چنین لفظی سلام نخواهیم داد خداوند نازل فرمود: وَلَا تَنْقُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا وَقَدْ جَعَلْتُمُ اللَّهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلًا (بقولکم أ من الله ورسوله) إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ. وَلَا تَكُونُوا كَالَّتِي نَقَضَتْ غَزْلَهَا... (باختصار) این لفظ تنها یکبار در کلام الله مجید بکار رفته است.

غزوة؛ ج ۵، ص: ۹۸

غزوة: خروج بجنگ. «عَزَى الْعَيْدُو غَزْوًا: سار الى قتالهم و انتها بهم فى ديارهم» یعنی بجنگ دشمن و بغارت آنها در دیارشان بیرون شد. غازی: جنگجو و کسیکه برای جنگ بیرون رود جمع آن غزاة و غزی... است «قَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ إِذِ ضَرَبُوا فِي الْأَرْضِ أَوْ كَانُوا غَزَى لَوْ كَانُوا عِنْدَنَا مَا مَاتُوا وَمَا قُتِلُوا... آل عمران: ۱۵۶. درباره برادرانشان که مسافرت کرده (و مردند) یا جنگجویان بودند (و کشته شدند) گفتند: اگر پیش ما بودند نمی‌مردند و کشته نمیشدند. این لفظ فقط یکبار در قرآن آمده است.

غسق؛ ج ۵، ص: ۹۸

غسق: «أَمِ الصَّلَاةَ لِتَدُلُّوكَ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقَدْ أَنْ الْفَجْرِ اسراء: ۷۸. راغب غسق را شدت ظلمت گفته و گوید: «غَسَقُ اللَّيْلِ: شِدَّةُ ظُلْمَتِهِ» در نهج البلاغه خطبه ۴۸ آمده: «الْحَمْدُ لِلَّهِ كُلَّمَا وَقَبَ لَيْلٌ وَغَسَقَ» حمد خدا را هر وقت که شبی در آید و تیره شود. ولی مجمع، قاموس و اقرب آنرا تاریکی اول شب گفته‌اند بهر حال معنی آن تاریکی است خواه شدید باشد یا خفیف. معانی دیگری نیز از قبیل پر شدن و سیلان دارد طبرسی اصل آنرا جریان با ضرر گفته است یعنی: نماز را از ظهر تا تاریکی شب (نصف شب) بجای آور همچنین نماز فجر را بجای آور. رجوع شود به «دلوك» که معنی آیه در آنجا توضیح داده شده. قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ. مِنْ شَرِّ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۹۹

﴿مَنْ خَلَقَ. وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ إِذْ وَقَبَ فَلَقٍ: ۱-۳. «غاسق» را شب تاریک، ماه گرفته شده و هجوم کننده با ضرر گفته‌اند در نهایه و کشف هست: عایشه گوید: رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ دست مرا گرفت و بماه اشاره کرده فرمود: «تَعَوَّذِي بِاللَّهِ مِنْ شَرِّ هَذَا فَإِنَّهُ الْغَاسِقُ إِذْ وَقَبَ وَوَقُوبُهُ دُخُولُهُ فِي الْكُشُوفِ وَاشْوَادُهُ». ناگفته نماند: «الفلق» اعم و شامل هر شکافته شده است و نیز مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ اعم و شامل همه مخلوقات است، باید غَاسِقٍ را نیز اعم گرفت تا در ردیف ما قبل بوده باشد چنانکه التَّفَاتَاتِ در ما بعد نیز اعم است. لزومی ندارد که آنرا شب تاریک معنی کنیم و اگر شب و غیره بالخصوص مراد بود لازم بود «الغاسق» گفته شود بهتر است آنرا هاجم با ضرر، چنانکه طبرسی فرموده یا هاجم مخفی معنی کنیم زیرا غسق بمعنی تاریکی است و آن توأم با پنهانی و خفا است و از مطلق غاسق بخدا پناه برده نشده بلکه با قید إِذْ وَقَبَ میلیونها دردها، میکروبها، سرطانها، طاعونها، تصادفات، ضررها و غیره هست که همه مخفی و بی‌خبر بانسان هجوم میکنند و انسان آنوقت متوجه میشود که وارد شده و کار خود را کرده‌اند جلوگیری از آنها فقط با پناه بردن بخداست که قادر بر دفع همه آنهاست معنی آیات چنین میشود: بگو پناه میبرم پروردگار فلق (مخلوق) از شر هر آنچه آفریده و از شر مهاجم پنهانی که داخل شود. رجوع شود به «فلق». لَا يَذُوقُونَ فِيهَا بَرْدًا وَلَا شَرَابًا. إِلَّا حَمِيمًا وَغَسَاقًا نَبَأ: ۲۴ و ۲۵. هَذَا فَلْيَذُوقُوهُ حَمِيمٌ وَغَسَاقٌ ص: ۵۷. غَسَاقٌ فقط دو بار در قرآن مجید بکار رفته و روشن است که از طعام اهل آتش میباشد طبرسی رحمه الله آنرا چرک بدبو گفته و عِلَّتْ تسمیه را جریان چرک ذکر کرده است گویند: «غَسَقَتِ الْقُرْحَةُ» یعنی چرک

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۰۰

زخم جاری شد. راغب گوید: آنچه از پوست اهل آتش متقاطر شود. بعضی‌ها غَسَاق را آب کدر و کثیف گفته‌اند و چون غَسَاق در آیه مقابل «شراب» آمده ممکن است مراد از آن آب کثیف باشد.

غَسَلٌ: ج ۵، ص: ۱۰۰

غَسَلٌ: (بر وزن فلس) شستن. در قاموس گوید: آن بفتح اول مصدر و بضم آن اسم است (از اغتسال) در اقرب الموارد هر دو را مصدر خوانده و قول قاموس را بلفظ «قیل» آورده ایضا در قاموس گفته گاهی مصدر آن بضم اول آید. فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ مائده: ۶. رویها و دستهایتان را تا مرفقها بشوئید. اغتسال: شستن بدن «اغتسل الرجل: غسل بدنه» و لَا جُنْبًا إِلَّا غَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّى تَغْتَسِلُوا نساء: ۴۳. و نه جنب تا غسل کنید مگر بصورت عبور کنندگان رجوع شود به «عبر». مغتسل: بصیغه مفعول محل شستشو ایضا آبیکه با آن شستشو کنند. اَزْ كُفِّ بِرِجْلِكَ هَذَا مُغْتَسَلٌ بَارِدٌ وَشَرَابٌ ص: ۴۲. راه برو با پایت این آب شستشو است، خنک و خوردنی است میشود مغتسل را محل شستشو نیز گرفت رجوع شود به «ایوب». غسلین: فَلَيْسَ لَهُ الْيَوْمَ هَاهُنَا حَمِيمٌ. وَلَا طَعَامٌ إِلَّا مِنْ غَنَبِينَ حاقه: ۳۵ و ۳۶. در مجمع گفته: غسلین چرکی است که بوسیله سیلان از ابدان اهل آتش شسته و ریخته میشود. در اقرب الموارد گوید: یاء و نون بر آن اضافه شده چنانکه در «عفرین» بقیه سخن در «ضریع». ناگفته نماند: ظاهرا غسلین عبارت اخرای غساله است که بمعنی آب ریخته شده از محل شوئیده میباشد و آن یکبار بیشتر در قرآن مجید نیامده است.

غَشِيٌّ: ج ۵، ص: ۱۰۰

غَشِيٌّ: پوشاندن و فرا گرفتن. «غَشِيَّتْهُ الْأَمْرُ: غَطَاهُ» امر او را فرا-گرفت. وَتَغَشَى وَجُوهَهُمُ الذَّارُ ابراهیم: ۵۰. آتش رویشان را فرا گیرد. وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَى لَيْلٍ: ۱. سوگند بشب آنگاه که فرا گیرد.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۰۱

غشاوه: چیزیکه با آن پوشانده شود (پرده) وَخَتَمَ عَلَيَّ سَمْعِي وَقَلْبِي وَجَعَلَ عَلَيَّ بَصِيرَةً غِشَاوَةً جاثیه: ۲۳. بر گوش و قلب او مهر زد و بر چشمش پرده‌ای قرار داد. رجوع شود به «ختم». غَاشِيَةٌ: فرا گیرنده و پوشاننده. فَأَمِنُوا أَنْ تَأْتِيَهُمْ غَاشِيَةٌ مِنْ عَذَابِ اللَّهِ يوسف: ۱۰۷.

مراد از غاشیه نعمت و عذاب فراگیرنده است. قیامت در هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ الْغَاشِيَةِ غاشیه: ۱. از آن غاشیه خوانده شده که عموم را فرا گیرد و احدی از آن مستثنی نیست مثل وَ حَشَرْنَاَهُمْ فَلَمْ نُغَادِرْ مِنْهُمْ أَحَدًا كهف: ۴۷. این بهتر از آنست که گوئیم احوال قیامت همه را فرا گیرد زیرا درباره اهل رحمت آمده: لَا يَحْزَنُهُمُ الْفَرْعُ الْأَكْبَرُ انبیاء: ۱۰۳. غواش: جمع غاشیه است (فرا- گیرنده‌ها). لَهُمْ مِنْ جَهَنَّمَ مِهَادٌ وَ مِنْ فَوْقِهِمْ غَوَاشٍ اعراف: ۴۱. برای آنها از جهنم بستر و از بالایشان فرا گیرنده‌ها است یعنی آتش از بالا و پائین آنها را احاطه کرده نظیر لَهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ ظُلَلٌ مِنَ الدَّارِ وَ مِنْ تَحْتِهِمْ ظُلَلٌ زمر: ۱۶. غواش در اصل غواشی است مثل ضواریب. تغشیه: پوشاندن و نیز پوشانیدن چیزی بر چیزی مثل إِذْ يُعْشِيكُمُ النَّعَاسُ أَمْنَةً مِنْهُ ... انفال: ۱۱. آنگاه که خواب مختصر را بر شما میپوشاند یعنی شما را بخواب میبرد تا آرامشی از ناحیه خدا باشد و مثل فَغَشَّاهَا مَا غَشَّى نجم: ۵۴. که یک مفعول دارد یعنی آنرا فرا گرفت آنچه فرا گرفت. اغشاء: مثل تغشیه است نحو يُعْشَى اللَّيْلَ النَّهَارَ ... اعراف: ۵۴. که دو مفعول دارد یعنی: خدا شب را بر روز میپوشاند و مثل فَأَعْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ یس: ۹. که دارای یک مفعول است یعنی: آنها را پوشانیدیم پس نمی بینند. استغشاء: پوشاندن «استغشی ثوبه و بثوبه: تغطی به» یعنی خود را با لباسش پوشاند و بقول راغب لباس

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۰۲

را برای خود غاشیه و پرده قرار داد جَعَلُوا أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ وَ اسْتَعْشَوْا لِيبَهُمْ نوح: ۷. انگشتان را بگوشها نهادند تا کلام حق را نشنوند و لباسشان را بسر کشیدند تا گوینده حق را نه بینند. گوئی آن کنایه از اعراض است مثل: أَلَا إِنَّهُمْ يَثْنُونَ صُدُورَهُمْ ... أَلَا حِينَ يَسْتَعْشُونَ لِيبَهُمْ هود: ۵. بدان آنها سینه خود را منحرف میکنند از اینکه کلام حق در آن جای گیرد و آنگاه که لباسشان را بسر میکشند. تغشی: فرا گرفتن. گاهی آن کنایه از مجامعت است مثل فَلَمَّا تَغَشَّاهَا حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيًّا اعراف: ۱۸۹. چون با او مقاربت کرد حملی خفیف برداشت، غشیان المرثه نیز بدان معنی است. يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ نَظَرَ الْمَغْشَى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ ... محمد: ۲۰. مغشی علیه کسی است که بی حس شده و عارضه فکر و شعورش را پوشانده است. یعنی مثل کسیکه از مرگ بیهوش شده بتو مینگرند آیه تَدُورُ أَعْيُنُهُمْ كَالَّذِي يُعْشَى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ احزاب: ۱۹. نیز مثل آن است یعنی چشمشان در کاسه سر میگردد مثل شخص بیهوش شده از مرگ.

غصب: ج ۵، ص: ۱۰۲

غصب: گرفتن چیزی بنا حق. «غَصَبَهُ غَصَبًا: أَخَذَهُ قَهْرًا وَ ظُلْمًا» وَ كَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِيْنَةٍ غَصَبًا كهف: ۷۹. در پس آنها شاهی بود که هر کشتی را بنا حق میگرفت. این کلمه فقط یکبار در کلام الله مجید آمده است.

غصه: ج ۵، ص: ۱۰۲

غصه: گلوگیر. آنچه در حلق ماند راغب گوید: «الغصه: الشجاء التي يغص بها الحلق» شجاء چیزی است مثل استخوان و غیره که در گلو ماند یعنی: غصه چیز گلوگیری است که حلق با آن گرفته و بسته شود إِنَّ لَدَيْنَا أَنْكَالًا وَ جَحِيمًا. وَ طَعَامًا ذَا غَصْبٍ وَ عَذَابًا أَلِيمًا مزمل: ۱۲ و ۱۳. راستی در نزد ما عقوبتها، آتش، طعام گلوگیر و عذاب دردناکی هست. در نهج البلاغه خطبه ۵ فرموده: «هذا ماء آجِنٌ وَ لُقْمَةٌ يَعْصُ بِهَا أَكْلُهَا»

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۰۳

خلافت آبی متغیر و لقمه ایست که خورنده با آن گلوگیر شود. این کلمه در کلام الله فقط یکبار یافته است.

غضب: ج ۵، ص: ۱۰۳

اشاره

غضب: خشم. راغب گفته: غضب جوشش و غلیان خون قلب است برای انتقام. اقرب الموارد عین عبارت راغب را در معنی آن نقل کرده است و لَمَّا سَيَّكَتَ عَنْ مُوسَى الْغَضَبَ أَخَذَ الْأَلْوَابِحَ ... اعراف: ۱۵۴. چون خشم موسی فرو نشست الواح را گرفت. وَإِذْ مَا عَصَىٰ بُرَا هُمْ يَغْتُرُونَ شوری: ۳۷. چون بخشم آمدند میبخشند. غضبان: خشمناک. صفت مشبیه است و لَمَّا رَجَعَ مُوسَىٰ إِلَىٰ قَوْمِهِ غَضْبَانَ أَسِفًا اعراف: ۱۵۰. چون موسی خشمناک و اندوهناک بسوی قوم خود برگشت. مغاضبه: در قاموس و اقرب مراغمه و نیز بغضب آوردن یکدیگر معنی شده «غاضبه مغاضبه: راغمه - غاضبت فلانا: اغضبی و اغضبت» ایضا در اقرب بخشم آوردن گفته است درباره آیه وَ ذَا النُّونِ إِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ ... انبیاء: ۸۷. گفته‌اند: رفیق ماهی (یونس علیه السلام) رفت در حالیکه بینی قوم خویش را بخاک میمالید. و گفته‌اند: رفت در حالیکه آنها را بغضب میآورد چون در غیبت او از حلول عذاب میترسیدند. ممکن است مفاعله بمعنی مجرّد باشد که آن همیشه بین الاثنین نیست مثل «سافرت شهرا» «عاقبت اللّص» و در «اخذ» در باره «لَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ» ... گفته‌ایم در اینصورت ممکن است مغاضب بمعنی خشمناک و مفاعله برای شدت و تأکید باشد. مغضوب علیهم: غضب شدگان. غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَ لَا الضَّالِّينَ فاتحه: ۷. رجوع شود به «ضلل».

غضب خدا؛ ج ۵، ص: ۱۰۳

یعنی چه: وَ مَنْ يَخْلِلْ عَلَيْهِ غَضَبِي فَقَدْ هَوَىٰ طه: ۸۱. غضب حالتی است که در اثر عوامل مخصوصی بانسان عارض میشود و آن توأم با تأثر و تغییر حالت است. میدانیم که ذات باری
قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۰۴

تعالی ثابت و نامتغیر است در اینصورت مراد از غضب خدا که در بسیاری از آیات آمده چیست؟ تدبیر در آیه گذشته و در صدر آن وَ لَا تَطْعَمُوا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي مخصوصاً بقربینه «حلول» نشان میدهد که غضب خدا همان انتقام و بلا و عذاب است که در اثر بدکاری در دنیا و آخرت بر شخص وارد میشود. محققین گویند: چون غضب در خدا بکار رود مراد از آن فقط انتقام است. در کافی ج ۱ ص ۱۰۱ باب «الارادة أنها من صفات الفعل» ... نقل شده که راوی گوید: در مجلس امام باقر علیه السلام بودم عمرو بن عبید وارد شد و گفت: فدایت کردم خدا فرماید وَ مَنْ يَخْلِلْ عَلَيْهِ غَضَبِي فَقَدْ هَوَىٰ آن غضب چیست؟ امام فرمود: «هُوَ الْعِقَابُ يَا عَمْرُو إِنَّهُ مَنْ زَعَمَ أَنَّ اللَّهَ قَدْ زَالَ مِنْ شَيْءٍ أَلَىٰ شَيْءٍ فَقَدْ وَصَفَهُ صِفَةً مَخْلُوقٍ وَ أَنَّ اللَّهَ تَعَالَىٰ لَا يَسْتَفِرُّهُ شَيْءٌ فَيَغَيِّرُهُ» یعنی غضب خدا عقاب او است ای عمرو هر که ندارد خدا از حالی بحالی در میآید او را با صفت مخلوق وصف کرده خدا را چیزی تحریک نمیکند تا او را تغییر دهد. و در ضمن روایت دیگر همان باب امام صادق علیه السلام در جواب زندیقی فرمود ...: «فرضاها ثوابه و سخطه عقابه من غير شئ يتداخله فيه يجه و ينقله من حال الى حال» ... رضای خدا ثواب خدا و سخط خدا انتقام خداست بی آنکه چیزی در خدا تأثیر کرده و او را از حالی بحالی در آورد. این دو روایت با چند روایت دیگر در همین مضمون در توحید صدوق علیه الرحمة باب ۲۶ نقل شده ولی در روایت دوم بجای زندیق «رجلا» نقل شده است.

غض؛ ج ۵، ص: ۱۰۴

غض: کم کردن صدا و کم کردن نگاه چشم. عبارت راغب چنین است: «الغض: النقصان من الطرف و الصوت» ... در مجمع البیان فرموده: اصل غض بمعنی نقصان است گویند:

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۰۵

«غَضُّ من صوته و بصره» یعنی از صدا و نگاهش کاست. در اقرب الموارد تخفیف و نگهداری و شکستن صدا و نگاه گفته است در قاموس تخفیف نگاه آمده است در نهاییه نقل شده: «کان اذا عطس غَضُّ صوته» یعنی چون عطسه میکرد صدایش را آرام مینمود. مقصود از نقل اقوال این است که غَضُّ بصر بمعنی بستن چشم نیست که هیچ چیز را نبیند بلکه کوتاه کردن چشم است و عبارت دیگر ورنانداز نکردن است در نهج البلاغه خطبه ۱۱ در ضمن دستور حمله بمحمد حنفیه چنین فرموده ...: «ارم ببصرک اقصى القوم و غَضُّ بصرک» ... نگاهت را بانتهای قوم بیفکن و همه حرکاتشان را زیر نظر بگیر و نگاهت را بخوابان. پیدا است منظور آن نیست که چشمت ببند و با چشم بسته حمله کن بلکه از نگاه بکثرت و سلاح آنها که باعث سستیست شود چشم بگیر و ابتدا فرموده: «ارم ببصرک» ... وَ أَقْصِدْ فِي مَشِيكَ وَ اغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ ... لقمان: ۱۹. در رفتت معتدل باش و از صدايت بکاه یعنی صوت خویش را ملایم کن. إِنَّ الَّذِينَ يُعْضُونَ أَضْيُؤَاتَهُمْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ أُولَئِكَ الَّذِينَ امْتَحَنَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوَى ... حجرات: ۳. آنانکه صدایشان را در نزد رسول خدا ملایم میکنند آنها کسانی‌اند که خدا قلوبشان را برای تقوی آزموده است. قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يُعْضُوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَ يَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ... وَ قُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَعْضُنَّ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَ يَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ ... نور: ۳۰-۳۱. این دو آیه درباره نگاه مردان بزنان و زنان بمردان است ولی چنانکه گفته شد مراد از آن چشم بستن و مثل کور بودن نیست بلکه مراد کوتاه کردن نگاه و عدم توجه است عبارت دیگر یکدفعه با نگاه عادی نگاه میکنیم مثل نگاه کردن بماشین، خیابان، ساختمان و اجناس بازار، و یکدفعه

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۰۶

بطور ورنانداز و دقت و ارزیابی نگاه میکنیم. منظور این است که زنان بمردان نامحرم و بالعکس بطور ورنانداز نگاه نکنند و باصطلاح با «ریبه» نگاه نکنند نه اینکه چشم را برهم نهند. «غَضُّ» هم بنفسه و هم به «من» متعدی میشود لازم است «من» در هر دو آیه برای تعدیه باشد یعنی: بمؤمنان بگو نگاه خویش را از نامحرم بیوشانند ... بمؤمنات بگو نگاه خویش از نامحرم کوتاه کنند و عورت خویش بیوشانند.

غَطُّ: ج ۵، ص: ۱۰۶

غَطُّ: (بر وزن فلس) تاریک شدن. در لغت آمده: «غَطُّ اللَّيْلِ غَطُّهَا: اظلم» اغطاش لازم و متعدی هر دو آمده است. وَ اَعْطَشَ لَيْلَهَا وَ اَخْرَجَ ضُجَاهَا نازعات: ۲۹. یعنی شب آسمانرا تاریک گردانید و نور آنرا خارج کرد رجوع شود به «سما» این کلمه تنها یکبار در قرآن آمده است.

غِطَاءٌ: ج ۵، ص: ۱۰۶

غِطَاءٌ: پرده. در مفردات گوید: غِطَاءٌ مثل طبق و نحو آنست که روی چیزی گذاشته شود چنانکه غِشَاءٌ مثل لباس و نحو آنست که روی چیزی بگذارند و آن کنایه از جهالت است. الَّذِينَ كَانَتْ أَعْيُنُهُمْ فِي غِطَاءٍ عَنْ ذِكْرِي وَ كَانُوا لَا يَسْمَعُونَ سَمْعًا كهف: ۱۰۱. ظاهرا مراد از «ذکر» پی بردن بنظم موجودات است که سبب یادآوری خداوند یعنی کسانی که از دیدن آیات و شواهد ربوبیت من چشمشان در پرده‌ای بود و قدرت شنیدن نداشتند و «عمی و صم» بودند نه با دیدن خداشناس شدند و نه با شنیدن. آن نظیر وَ جَعَلَ عَلِيَّ بَصِيرَهُ غِشَاوَةً جاثیه: ۲۳. است غِشَاوَةٌ و غِطَاءٌ از آثار کفر و عصیان است که شخص را نسبت بدیدن و شنیدن شواهد خالق بی‌اعتنا میکند. لَقَدْ كُنْتَ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصُرَكَ الْيَوْمَ حديد ق: ۲۲. ملاحظه آیات ما قبل روشن میکند که مراد از «هذا» قیامت و احوال آن است و خطاب «كُنْتَ»

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۰۷

متوجه بمنکر معاد است یعنی تو از قیامت و احوال آن در غفلت بودی پرده را از چشمت گرفتیم چشمت امروز تیز است. یعنی اگر در دنیا غفلت نمیکردی پرده از چشمت برداشته میشد و قیامت را در دنیا میدیدی. این لفظ فقط دو بار در قرآن مجید آمده است.

غفر: ج ۵، ص: ۱۰۷

اشاره

غفر: پوشاندن و مستور کردن. در مجمع ذیل آیه ۵۸ بقره فرموده: غفر بمعنی پوشاندن است گویند: «غفر الله له غفرانا» یعنی خدا گناهان او را مستور (و عفو) کرد. در قاموس گفته: «غفره یغفره: ستره» در اقرب الموارد نیز همانطور است در اقرب و مفردات نقل شده: «اصبغ ثوبک بالسواد فانه اغفر لوسخه» یعنی لباست را رنگ سیاه بزن که چرکش را بهتر مستور میکند. همچنین است قول ابن اثیر در نهاییه. علی هذا غفران گناه مستور و نا پدید کردن آنست فَعَفَرْنَا لَهُ ذَلِكَ ... ص: ۲۵. آنرا بر او عفو کردیم فَيَعْفُرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ بقره: ۲۸۴. بنا بر آنکه گذشت مفعول «غفر» در این موارد «ذنوب» است و لام در «لمن» مفید نفع است یعنی: گناهان را بنفع کسیکه میخواهد میامزد و آنکه را خواهد عذاب کند. «غفر» گاهی بگذشت ظاهری نیز اطلاق میشود هر چند در باطن گذشت و ستر نیست مثل قُلْ لِلَّذِينَ آمَنُوا يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ أَيَّامَ اللَّهِ لِيَجْزِيَ قَوْمًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ جاثیه: ۱۴. در میزان آمده: مؤمنان چون استهزا کنندگان بر رسول خدا را میدیدند آنها را بایمان و ترک اهانت دعوت میکردند با آنکه کفار دیگر قابل علاج نبودند لذا آنحضرت مأمور شد که بفرماید: اینها را نادیده بگیرید تا خدا در مقابل عمل سزایشان دهد. در آیه وَ إِذِ مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ شوری: ۳۷. ظاهرا مراد بخشیدن گناه دیگران است ایضا وَ لَمَنْ صَبَرَ وَ غَفَرَ إِنَّ ذَلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ شوری: ۴۳.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۰۸

غفران و مغفرت: هر دو مصدراند بمعنی آمرزیدن قَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ بقره: ۲۸۵. «غُفْرَانَكَ» مفعول فعل محذوف است مثل «نَسِئْتُكَ غُفْرَانَكَ» طبرسی فرموده: علت نصب بدل بودن از فعل مأخوذ منه است گوئی گفته شده: اللَّهُمَّ اغفر لنا غفرانك یعنی: گفتند شنیدیم و پیروی کردیم پروردگارا از تو آمرزش میطلبیم و بسوی توست بازگشت. وَ اللَّهُ يَدْعُوا إِلَى الْجَنَّةِ وَ الْمَغْفِرَةِ بِإِذْنِهِ بقره: ۲۲۱. غفران فقط یکبار و مغفرة ۲۸ بار در قرآن مجید آمده است. غُفْرًا وَ غُفُورًا: هر دو صیغه مبالغه‌اند یعنی بسیار آمرزنده و هر دو از اسماء حسنی‌اند إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ بقره: ۱۷۳. وَ أَنَا أَدْعُوكُمْ إِلَى الْعَزِيزِ الْغَفَّارِ غافر: ۴۲. غفور مجموعا ۹۱ بار و غُفَّار چهار بار در کلام الله بکار رفته است. در اقرب الموارد گفته: غُفَّار در افاده مبالغه از غفور ابلغ است بعلت زیادت حروف و بقولی غفور از حیث کیفیت مبالغه است و غُفَّار از حیث کمیت یعنی غفور آمرزنده گناهان بزرگ و غُفَّار آمرزنده گناهان بسیار است. استغفار: طلب مغفرت. وَ مَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ ... توبه: ۱۱۴. كَلُوا مِنْ رِزْقِ رَبِّكُمْ وَ اشْكُرُوا لَهُ بَلَدَهُ طَيِّبَةً وَ رَبُّ غَفُورٌ سَبَّاحٌ ۱۵. اگر گویند: در این آیه صحبت از گناه نیست پس علت آمدن «غفور» چیست؟ گوئیم: شاید علت آن این باشد که شکر سبب مزید نعمت و آمرزش گناه است بمناسبت وَ اشْكُرُوا لَفِظِ غَفُورٍ بکار رفته است همچنین است آیات دیگر از این قبیل.

غفران گناهان؛ ج ۵، ص: ۱۰۸

باید دانست: گناه در حقیقت نیروهای مخصوصی است که از مواد بدن برخاسته و بصورت نیرو بیرون ریخته‌اند. بعبارت دیگر همانطور که حرارت اطاق همان نفت بخاری

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۰۹

است که بحارارت تبدیل شده همچنین مطلق عمل اعم از نیک و بد همان مواد بدن است که در نتیجه کار بصورت نیرو در آمده‌اند. سنگی که بهوا پرتاب میشود مقداری از ماده بدن بصورت نیرو بدان سوار است و آنرا بالا میبرد و تا آن نیرو از سنگ تخلیه نشده بالا خواهد رفت و پس از تخلیه شدن هم آن نیرو در عالم ماندنی است. علی هذا عمل جوهر است نه عرض اصیل و ذاتی است نه اعتباری. پس تمام گناهان بصورت نیروها و اشعه مضره در عالم و در دور و بر انسان هستند مثل هاله ماه، خداوند فرموده: مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ بقره: ۸۱. خطیئه واقعا ذاتی و جوهر است و شخص را احاطه میکند. در اینصورت غفران گناه آن است که خداوند آنها را مستور میکند و جزء موجودات دیگر میشوند بطوریکه دیگر دیده نمیشوند و بشخص نزدیک نمیگردند و یا در اثر توبه مبدل بحسنات میگردند فَأُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ فرقان: ۷۰. ناگفته نماند همانطور که کثافات و قازورات در اثر عوامل شیمیائی بصورت کود در آمده و سپس بمیوه و سبزی و غیره تبدیل میشوند همچنین آن نیروهای مضره که گناهان رها شده در عالم اند میشود بمواد نافع و نعمتهای بهشتی تبدیل شوند. در کافی در روایات توبه هست که معاویه بن وهب گوید: امام صادق علیه السلام میفرمود: چون بنده توبه واقعی کرد خدا او را دوست دارد و گناه او را در دنیا و آخرت مستور میکند. گفتم: چطور مستور میکند؟ فرمود: آنچه در ملک نوشته‌اند از یادشان می‌برد و بجوارحش دستور میدهد که گناهان او را بپوشانید و بقطعه‌های زمین وحی میکند که آنچه روی شما عمل کرده کتمان کنید پس بنده خدا را در حالی ملاقات میکند که هیچ چیز بر گناه او گواه نیست بکار بردن لفظ (کتمان و ستر) در

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۱۰

روایت قابل دقت است پس گناه معدوم نمیشود چون موجود را معدوم شدن نیست ولی مستور میگردد و شاید مستور شدن این است که جزء اشیاء دیگر گردیده و ناپدید میشود.

غفران ذنب - تکفیر سیئه؛ ج ۵، ص: ۱۱۰

ناگفته نماند درباره بخشودن ذنوب در قرآن پیوسته غفران ذنوب آمده و «غفران سیئات و سیئه» حتی یکبار هم نیامده است، از آنطرف پیوسته در علاج سیئات کلمه تکفیر آمده مثل «كَفَّرْنَا عَنْ سَيِّئَاتِنَا» ولی «اغفر سیئاتنا» حتی یکدفعه هم بکار نرفته است مگر آیه نَتَجَّأُؤُزُّ عَنْ سَيِّئَاتِهِمْ احقاف: ۱۶. که بلفظ «نَتَجَّأُؤُزُّ» آمده پس در این چه سزای هست؟ بنظر میاید ذنوب خود گناهان است که بصورت نیرو در عالم رها شده و در آخرت مجسم خواهند شد و سیئات آثار وضعی گناهان از قبیل تیرگی قلوب، رفتن آبروها، آمدن عذاب دنیوی و غیره مثلا در آیات: فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا عَمِلُوا ... نحل: ۳۴. وَبَدَا لَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا زمر: ۴۸. فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا زمر: ۵۱. فَوَقَاهُ اللَّهُ سَيِّئَاتِ مَا مَكَرُوا غافر: ۴۵. وَبَدَا لَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا عَمِلُوا جاثیه: ۳۳. که سیئات از «مَا كَسَبُوا ...» - «مَا عَمِلُوا ...» مَكَرُوا جدا شده است و اگر اضافه لامیه باشد چنانکه ظاهرا لامیه است کاملا روشن است که سیئات آثار مکر و عمل بدانند و گرنه میبایست گفته شود «فَأَصَابَهُمْ مَا مَكَرُوا» ایضا از آیه: رَبَّنَا فَاعْفُزْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّئَاتِنَا آل عمران: ۱۹۳. روشن میشود که ذنوب غیر از سیئات است. آنوقت این از رسم قرآن است که درباره سیئه تکفیر و درباره ذنب غفران بکار میبرد ولی هنوز کاملا علت آن برنگارنده روشن نیست از طرف دیگر سیئه گویا گاهی بگناه هم اطلاق شده است مثل وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا انعام: ۱۶۰. و الله العالم.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۱۱

بررسی دو آیه؛ ج ۵، ص: ۱۱۱

در اینجا لازم است دو آیه زیر را بررسی کنیم: ۱- إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ نساء: ۴۸ و ۱۱۶. یعنی: خدا شرک را نمیبخشد و جز آن هر گناه را در حق کسیکه بخواد میبخشد. این آیه صریح است که غیر از شرک گناهان دیگر قابل بخشوده شده است. ۲- قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا... وَأَنْبِئُوا بِاللَّهِ رَبُّكُمْ... زمر: ۵۳-۵۴. یعنی: بگو ای بندگان من که بر خویش اسراف کرده‌اید از رحمت خدا ناامید نباشید که خدا همه گناهان را میامزد- بسوی پروردگارتان برگردید. این آیه وعده مغفرت را شامل همه گناهان میداند حتی شرک را نیز، البته در صورت توبه، که فرموده: «وَأَنْبِئُوا بِاللَّهِ رَبُّكُمْ» و از طرف دیگر بضرورت اسلام اگر مشرک توبه کند توبه‌اش قبول است. بنظر نگارنده: آیه اول در هر دو مورد راجع بقیامت است یعنی اگر کسی از دنیا بدون توبه رفت اگر مشرک باشد غیر قابل عفو است ولی اگر مرتکب گناهان دیگر بوده اگر خدا بخواد میبخشد. این مطلب یعنی راجع بآخرت بودن از آیه ما قبل نیز در هر دو مورد بدست می‌آید. ولی آیه دوم راجع بدنیا است. یعنی اگر در دنیا توبه کنند همه گناهان حتی شرک مورد عفو است لذا فرموده: نا امید نباشید و توبه کنید.

غفلت: ج ۵، ص: ۱۱۱

غفلت: عدم توجه. اشتباه و ذلالتی که فرموده: «وَأَسْلَحَتْكُمْ عَنْ تَغْفُلُونَ لَوْ كَفَرُوا لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ أَسْلَحَتْكُمْ وَأَمْتَعْتَكُمْ... نساء: ۱۰۲. کفار دوست دارند که یککاش از اسلحه و متاعهای خویش غفلت میکردید. آیه روشن میکند: غفلت آنست که چیزی حاضر باشد ولی انسان بآن توجه نکند و آنرا فراموش کند. لذا در مجمع ذیل آیه ۱۳۱ سوره انعام فرموده: غفلت ضد یقظه است یقظه یعنی بیداری و قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۱۲

توجه و در نهج البلاغه خطبه ۱۵۱ فرموده: «و استیقظ من غفلتک» از غفلت بیدار شو. ایضا در مجمع ذیل آیه ۷۴ بقره فرموده: «الغفلة السهو عن الشيء» و آن رفتن از ذهن است بعد از توجه. بقول راغب: آن سهوی است که از کمی حفظ و کمی توجه عارض شود و مَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ بقره: ۷۴. خدا از آنچه میکنید در غفلت و بی خبری نیست. ناگفته نماند: غفلت چنانکه گفته شد عدم توجه بچیز موجود است غفلت گاهی عذر مقبول است و آن در صورتی است که علت غفلت عدم اتمام حجت باشد مثل ذَلِكَ أَنْ لَمْ يَكُنْ رَبُّكَ مُهْتَمًّا بِالَّذِينَ أَدْبَرُوا الْأَعْقَابَ وَ أَهْلُهَا غَافِلُونَ انعام: ۱۳۱. یعنی انذار و ارسال رسل برای آن بود که خدا قریه‌ها را روی ظلمیکه در حال غفلت میکنند هلاک نمیکند. روشن است که غفلت در اینجا عذر مقبول است عبارت اخرای این، آیه و مَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولًا اسراء: ۱۵. است ایضا آیه نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا الْقُرْآنَ وَإِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمَنِ الْغَافِلِينَ یوسف: ۳. که خطاب بحضرت رسول صلی الله علیه و آله است و مراد از آن عدم توجه است نه ذم. ولی غالباً علت آن عدم دقت خود شخص است و در آنصورت مذموم است و عذر نیست مثل أَوْلَيْكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أَوْلَيْكَ هُمْ الْغَافِلُونَ اعراف: ۱۷۹. يَا وَيْلَتَا قَدْ كُنَّا فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا أَنْبَاءٍ ۹۷. در بیشتر آیات که غفلت درباره مردم بکار رفته مراد از آن غفلت غیر معذور و در مقام ذم است. و لَأُطِيعَنَّ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَ اتَّبَعَ هَوَاهُ كَهْف: ۲۸. اغفال یعنی وا داشتن بغفلت و تسلیط غفلت بر شخص. یعنی اطاعت مکن از کسیکه قلب او را از یاد خدا غافل کرده‌ایم و تابع هوای خود شده است. اینگونه اشخاص در اثر اعمال بد

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۱۳

خویش چنین مجازات شده‌اند و خود مقدمه آنرا فراهم آورده‌اند چنانکه فرموده: فَلَمَّا زَاغُوا أَزَّيْنَا قُلُوبَهُمْ صَف: ۵. یعنی چون منحرف شدند خدا قلوبشان را منحرف کرد. ایضا ثُمَّ أَنْصِرِفُوا صِرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ... توبه: ۱۲۷. إِنَّ الَّذِينَ يَزُومُونَ الْمُحْصَنَاتِ الْغَافِلَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ لُعُنُوا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ نوره: ۲۳. مراد از غافلالت زنانی است که از زنا بی خبر و نسبت بآن بی توجه‌اند یعنی آنانکه بزنان عقیف و بی خبر و مؤمن، نسبت زنا میدهند در دنیا و آخرت مورد لعنت خداوند.

غلب: ج ۵، ص: ۱۱۳

غلب: و غلبه: پیروزی. مقهور کردن حریف. كَمْ مِنْ فِتْنَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِيهِ كَثِيرَةٌ بِإِذْنِ اللَّهِ ... بقره: ۲۴۹. ای بسا گروه کم که باذن و یاری خدا بر گروه کثیر پیروز شدند و اللَّهُ غَالِبٌ عَلَىٰ أَمْرِهِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ یوسف: ۲۱. خدا بر کار خود پیروز است و در کار خود عاجز نیست لیکن بیشتر مردم نمیدانند. غَلَبَتِ الرُّومُ فِي أَدْنَى الْأَرْضِ روم: ۲ و ۳. رجوع شود به «روم». إِنَّ الَّذِينَ يُحَادُّونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أُولَئِكَ فِي الْأَذْلَىٰ. كَتَبَ اللَّهُ لَأَعْلَبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ مجادله: ۲۱ و ۲۲. ظاهراً اذل بودن برای آن است که با خدا و رسولش دشمنی کرده‌اند چون خدا بسیار عزیز و قوی است. لذا دشمن اذل خواهد بود نه ذلیل. مفعول «لَأَعْلَبَنَّ» را باید از «يُحَادُّونَ» بدست آورد یعنی «لا-اعلبن علی المحادین» معنی آیه چنین است: آنانکه با خدا و رسول دشمنی میورزند در ردیف ذلیلترین اشخاص- اند خدا حکم و حتمی کرده که من و پیامبرانم حتماً حتماً بر دشمنان پیروز خواهیم بود که خدا نیرومند و تواناست. بنظرم مراد از غلبه بقاء دین خدا و کوبیده شدن دشمنان حق است یعنی: آنانکه در هر عصر با پیامبران مخالفت کرده و خواسته‌اند جلو حق را بگیرند سرنوشتشان کوبیده شدن و

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۱۴

از بین رفتن است ولی دین باقی خواهد ماند. احتمال دیگر آنست که: مقصود مغلوب شدن کسانی باشد که در عصر پیغمبر با او مبارزه کرده و خواسته‌اند مانع پیشرفت دین باشند که خدا قول داده اینگونه اشخاص را در زمان همان پیغمبر یا پس از رفتن او بکوبد و از بین ببرد مثل قوم نوح، صالح، شعیب، بت پرستان مکه و غیره. قرآن کریم ناطق است بر اینکه پس از آمدن پیامبران آنانکه ایمان آوردند نجات یافتند و آنانکه با پیغمبر مبارزه کرده و او را (نعوذ بالله) دروغگو نام دادند منکوب شده و از بین رفتند چنانکه فرموده: وَ لِكُلِّ أُمَّةٍ رَسُوْلٌ فَاِذَا جَاءَ رَسُوْلُهُمْ قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ وَ هُمْ لَا يُظْلَمُوْنَ یونس: ۴۷.

غلب: ج ۵، ص: ۱۱۴

غُلَب: (بر وزن قفل) جمع غلباء است و غلباء بمعنی باغ انبوه است در اقرب الموارد گوید: «الغلباء: الحديقة المتكاثفة» راغب گفته: اغلب مرد گردن کلفت و غلباء زن گردن کلفت است و غلباء بمعنی باغ انبوه از آن گرفته شده و زَيْتُونًا وَ نَخْلًا. وَ حِدَائِقَ غُلْبًا. وَ فَاكِهَةً وَ اَبًا عَبَسَ: ۲۹-۳۱. زیتون، درخت خرما، باغهای انبوه، میوه و چراگاه رویانندیم. این لفظ در قرآن فقط یکبار یافته است.

غلیظ: ج ۵، ص: ۱۱۴

غلیظ: سخت «غلظ الشیء: اشتد و قوی و صعب» وَ اَخَذَنْ مِنْكُمْ مِثْقَالَ غَلِيْظًا نساء: ۲۱. از شما پیمانی محکم گرفته‌اند. «عذاب غلیظ» یعنی عذاب سخت و شدید. وَ لَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيْظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ آل عمران: ۱۵۹. اگر خشن و سنگدل میبودی حتماً از دور تو پراکنده میشدند. فَاسْتَتَغَلَّظَ فَاَسْتَوَىٰ عَلٰی سُوْقِهِ فَتَحَ: ۲۹. محکم شد و بر ساقه‌های خود ایستاد. وَ لِيَجِدُوا فِيْكُمْ غِلْظَةً توبه: ۱۲۳. در شما خشونت و تندی احساس کنند. غلاظ: جمع غلیظ عَلَیْهَا مَلَايِكَةٌ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۱۵

غَلَاظٌ شِدَادٌ تحریم: ۶. در آن آتش فرشتگانی است سنگدل (بی‌رحم) یا تند رفتار و نیرومند «شداد» جمع شدید بمعنی نیرومند است.

غَلَف: ج ۵، ص: ۱۱۵

غَلَف: (بر وزن فلس) پوشاندن و قرار دادن در غلاف. در قاموس گفته: «غلف القارورة: جعلها فی غلاف» در اقرب الموارد گوید:

«غلف القارورة» یعنی شیشه را پوشاند و مستور کرد و در غلافی قرار داد اغلف (بر وزن اکبر) مرد ختنه نشده را گویند که آلت رجولیت او در غلاف است. وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ بَلْ لَعَنَهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ فَقَلِيلًا مَّا يُؤْمِنُونَ بقره: ۸۸. وَقَتْلِهِمُ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَقَوْلِهِمْ قُلُوبُنَا غُلْفٌ ... نساء: ۱۵۵. مجمع در ذیل آیه اول فرموده: قرائت مشهور «غُلْفٌ» بر وزن قفل است و ندرتا بضم غین و لام نیز خوانده‌اند. و بنا بر قرائت اول، غلف جمع اغلف است مثل احمر و حمر و چون شمشیر در غلاف باشد آنرا اغلف گویند. و بنا بر قرائت دوم آن جمع غلاف است مثل: مثال و مثل. پس اغلف یعنی در غلاف شده و غلف یعنی در غلاف شده‌ها بنا بر قرائت مشهور. در قاموس گفته «قلب اغلف» گوئی بقلب غلافی پوشانده‌اند که چیزی نمی‌فهمد و آنرا در خود جای نمیدهد. معنی آیه این است: و گفتند دل‌های ما در غلاف و پرده است و کلام تو را نمی‌فهمیم و بدل ما وارد نمیشود بلکه خدا در اثر کفر لعنتشان کرده لذا کم ایمان میاورند این دو آیه نظیر آیه وَقَالُوا قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ وَفِي آذَانِنَا وَقْرٌ وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنَكَ حِجَابٌ ... فصلت: ۵. گفتند قلبهای ما در محفظه‌هایی است از آنچه ما را بدان میخوانی و در گوشهای ما سنگینی هست، میان ما و تو پرده‌ای وجود دارد یعنی قادر بفهم کلام تو نیستیم. این لفظ فقط دو بار در قرآن آمده است.

غلق: ج ۵، ص: ۱۱۵

غلق: بستن. تغلیق: محکم بستن. وَغَلَقَتِ الْأَبْوَابَ وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۱۶

یوسف: ۲۳. یعنی: زن درها را محکم بست و گفت بیا بآنچه برای تو است. این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده، در اقرب الموارد گفته تفعیل برای کثرت و مبالغه است.

غُلّ: ج ۵، ص: ۱۱۶

غُلّ: (بضم غین) طوقی که بر گردن زنند. در مجمع آمده: «الغُلّ: طوق یدخل فی العنق للذللّ و الالهم» یعنی: طوقی که برای ذلت و شکنجه بگردن نهند. در قاموس و اقرب آمده طوقی است که بگردن یا بدست نهند راغب گوید: غُلّ مختصّ است بآنچه با آن می‌بندند و اعضاء در وسط آن قرار می‌گیرد ولی این با قرآن چندان سازگار نیست که قرآن اغلال را اغلب درباره گردنها بکار برده وَ أُولَئِكَ الْأَغْلَالُ فِي أَغْنَاقِهِمْ رعد: ۵. وَ جَعَلْنَا الْأَعْدَالَ فِي أَغْنَاقِ الَّذِينَ كَفَرُوا ... سبا: ۳۳. در باره فرق سلسله و غلّ رجوع شود به «ذرع» و «سلسله». خُذُوهُ فَغُلُّوه. ثُمَّ الْجَحِيمِ. صِيْلُوهُ حَاقَهُ: ۳۰ و ۳۱. او را بگیرید و مغلول کنید سپس بآتش اندازید. غلول (بر وزن علوم): خیانت «غُلّ الرّجل غلولا: خان» طبرسی رحمه الله ذیل آیه ۱۶۱ بقره فرموده: اصل غلول از غلل است و آن بمعنی ورود آب بمیان درخت است، خیانت را از آن غلول گویند که بطور مخفی و غیر حلال بملک وارد میشود و مَا كَانَ لِنَبِيِّ أَنْ يُغْلَ ... آل عمران: ۱۶۱. هیچ پیامبری را نرسد که خیانت کند. آیه شریفه در زیر بررسی خواهد شد. غُلّ بکسر غین و غلیل: عداوت کینه. مجمع در وجه تسمیه آن گفته که: در سینه می‌گردد مثل آب در میان درختان. وَ لَا تَجْعَلْ فِي قُلُوبِنَا غِلًّا لِلَّذِينَ آمَنُوا ... حشر: ۱۰. در دل‌های ما برای مؤمنان کینه قرار مده. [اینک چند آیه را بررسی میکنیم: ۱- وَ مَا كَانَ لِنَبِيِّ أَنْ يُغْلَ وَ مَنْ يُغْلَلْ يَأْتِ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ثُمَّ تُوفِّي كُلُّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ وَ هُمْ لَا يُظْلَمُونَ آل عمران: ۱۶۱. حاشا که پیغمبری خیانت کند حال

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۱۷

آنکه هر که خیانت کند روز قیامت خیانت خویش را بهمراه آورد (و خدا را با آن خیانت ملاقات کند) سپس بهر کس آنچه کرده تمام داده شود و آنان مظلوم نشوند. بنظر می‌آید که بعضی بر رسول خدا صلی الله علیه و آله نسبت خیانت داده‌اند و آیه در جواب آن آمده و یا برای دفع توهم خیانت است ملاحظه آیات ما قبل نشان میدهد که این توهم درباره ارسال مردم بجنگ و کشته شدن آنها

بوجود آمده و آیه در جواب فرماید: پیامبر بکسی خیانت نمیکند و شهادت بنفع شماست نه اینکه شما خیانتی شده باشد. بهر حال آیه صریح است در عدم خیانت پیامبران مطلقاً، خواه خیانت بخدا باشد در ادای وحی و یا خیانت بدیگران و نیز صریح است که شخص همراه خیانت خویش در حساب حاضر خواهد شد. در مجمع ذیل آیه روایت شده که آنحضرت فرمود: آگاه باشید کسی شتری را بخیان نبرد که آنرا روز قیامت در کول خویش کشد و آن فریاد میکشد. آگاه باشید کسی اسبی را بخیان نبرد که آنرا روز قیامت در پشت خویش کشد و آن شیبه میزند خائن میگوید: یا محمد یا محمد، میگویم در دنیا بتو گفتم اکنون کاری از من ساخته نیست لا املک لک من الله شیئا. ۲- وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَلُعِنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنْفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ ... مائده: ۶۴. یهود گفتند: دست خدا بسته است دستشان بسته باد و در مقابل قول خود ملعون شدند بلکه هر دو دست خدا باز است هر طور که خواست انفاق کند از جمله «يُنْفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ» بدست میاید که یهود این سخن را درباره انفاق گفته‌اند لذا بنظر میاید چون شنیدند که خدا فرماید وَ أَقْرَضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا مَزْمَلًا: ۲۰. گفتند: حالا که از بندگان قرض میخواهد پس دستش بسته است چیزی نمیتواند مثل لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِينَ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۱۸

قَالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَاءُ ... آل عمران: ۱۸۱. المیزان و المنار این احتمال را می‌پسندند. ولی این در صورتی است که یهود این قول را پس از شنیدن «وَ أَقْرَضُوا اللَّهَ» و نحو آن گفته باشند، اما ظهور آیه در آنست که یهود این قول را از اول داشته‌اند مثل قَالَتِ الْيَهُودُ عَزِيزٌ ابْنُ اللَّهِ ... توبه: ۳۰. وَقَالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارَى نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ مائده: ۱۸. پس در اینصورت مراد یهود مسئله‌ای جبر مانند است و آن اینکه: خداوند از اول تقدیر هر کار را کرده دیگر کاری برای خدا باقی نمانده پس خدا مغلول الید است در تفسیر عیاشی از حماد از امام صادق علیه السلام منقول است که: یهود از «يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ» مرادشان آن است که خدا از کائنات فارغ شده «يَعْنُونَ أَنَّهُ قَدْ فَرَغَ مِمَّا هُوَ كَائِنٌ لُعِنُوا بِمَا قَالُوا قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ» «بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ» همچنین است روایت شعیب بن یعقوب از آنحضرت. در اینصورت منظور از يُنْفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ مسوط الید بودن خدا در مطلق کارها است مثل كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ رحمن: ۲۹. احتمال دیگر آنست که مراد یهود از «يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ» بخل باشد که میدیدند عده‌ای فقیر میشوند بعضی سالها قحطی پیش میاید گفتند: خدا بخیل است و نمیخواهد روزی بدهد چنانکه مراد از وَ لَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَيَّ عُنُقِكَ اسراء: ۲۹. نیز بخل است این احتمال با يُنْفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ بهتر میسازد. ۳- وَ يَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَ الْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ ... اعراف: ۱۵۷. آیه در وصف حضرت رسول صلی الله علیه و آله است که در تورات ذکر شده مراد از «اصر» تکالیف شاقی است که در بنی اسرائیل بود و ظاهراً منظور از اغلال سنن و رسومات ناهنجار باشد که گریبانگیر آنها شده بود. ۴- وَ نَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غَلٍّ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ ... اعراف: ۴۳. یعنی آنچه از حقد و کینه

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۱۹

در قلوبشان بود کنده‌ایم، آیه روشن میکند که قلوب اهل بهشت از عواطف منفی پاک خواهد بود. اللهم اجعلنا منهم بحق محمد و آله صلواتک علیهم اجمعین.

غلام: ج ۵، ص: ۱۱۹

غلام: جوانیکه تازه سبیلش روئیده. در مفردات و قاموس و اقرب گفته: «الغلام: الطارد الشارب» یعنی موی پشت لب بالایش روئیده در مجمع آنرا جوان فرموده است در قاموس و اقرب معنی آنرا پیر نیز گفته‌اند که در اینصورت از اضداد است و نیز با «او» تردید گفته‌اند: غلام از حین ولادت است تا جوانی. ناگفته نماند: نگارنده معنی اول را که «جوان» باشد بهتر میدانم بقرینه اینکه غلم و اغتلام چنانکه اهل لغت گفته‌اند بمعنی هیجان شهوت نکاح است در مجمع فرموده: غلمه و اغتلام شدت طلب نکاح است و جوان

را از آن غلام گفته‌اند که او در حال طلب نکاح است. در اینصورت در آیاتیکه «غلام» بر بچه اطلاق شده باعتبار ما یؤل الیه است مثل قَالَ رَبِّ أُنَى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَقَدْ بَلَغَنِي الْكِبَرُ ... آل عمران: ۴۰. گفت پروردگارا از کجا مرا پسری خواهید بود حال آنکه پیر شده‌ام. آیا درباره حضرت زکریا است که از خدا فرزندی خواست و ملائکه باو بشارت یحیی را دادند و چون یحیی بنا بود بزرگ و جوان بشود لذا بلفظ «غلام» تعبیر آورده شده و گرنه لازم بود «ولد» گفته شود ایضا درباره مریم آمده که گفت: أُنَى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِي بَشْرٌ ... مریم: ۲۰. از کجا مرا پسری خواهد بود با آنکه بشری بمن دست نزده است. در آیه دیگر لفظ «ولد» آمده قَالَ رَبِّ أُنَى يَكُونُ لِي وَلَدٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِي بَشْرٌ ... آل عمران: ۴۷. ولی در آیه: فَأَرْسَلُوا وَارِدَهُمْ فَأَدْلَى دَلْوَهُ قَالَ يَا بُشْرَى هَذَا غُلَامٌ ... یوسف: ۱۹. مراد جوان است هکذا در آیه فَأَنْطَلَقَا حَتَّى إِذِ الْيَقِينَا غُلَامًا

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۲۰

فَقَتَلَهُ ... كهف: ۷۴. (علی الظاهر). غلمان: جمع غلام است و يَطُوفُ عَلَيْهِمْ غِلْمَانٌ لَهُمْ كَأَنَّهُمْ لُؤْلُؤٌ مَكْنُونٌ طور: ۲۴. و جوانانی که چون مروارید نهفته‌اند پیرامونشان بگردند. مراد از غلمان خدمتکاران بهشتی است چنانکه در آیه دیگر فرموده و يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُّخَلَّدُونَ إِذْ رَأَيْتَهُمْ حَسِبَتْ لَهُمْ لُؤْلُؤًا مَثُورًا انسان: ۱۹. پسران (خادمان) مخلمد پیرامونشان بگردند چون آنها را به بینی گمان کنی از کثرت زیبایی و صفائشان مروارید پراکنده‌اند.

غلو: ج ۵، ص: ۱۲۰

غلو: تجاوز از حد. آن در اصل بمعنی بالا آمدن و زیاد شدن است. قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ ... مائده: ۷۷. بگو ای اهل کتاب در دینتان بنا حق غلو نکنید ایضا آیه ۱۷۱ نساء. مراد از غلو و گزافگوئی پسر خدا خواندن عیسی علیه السلام است چنانکه ذیل آیه دوم در آن صریح است.

غلی: ج ۵، ص: ۱۲۰

غلی: و غلیان: جوشیدن «غلی القدر غلیا و غلیانا» یعنی دیک جوشید و بالا- آمد. إِنَّ شَجَرَةَ الزُّقُومِ طَعَامُ الْأَثِيمِ. كَالْمُهْلِ يَغْلِي فِي الْبُطُونِ. كَغَلِي الْحَمِيمِ دخان: ۴۳-۴۶. درخت زقوم خوراک گناهکار است مثل روغن جوشان یا فلز مذاب در شکمها میجوشد همچون جوشیدن آب جوشان (نعوذ بالله منه). این لفظ فقط دو بار در قرآن آمده است. در نهج البلاغه خطبه ۱۵۴ درباره عایشه فرموده: «و ضغن غلا فی صدرها کمرجل القین» کینه‌ای در سینه‌اش مثل دیک آهنگر جوشید.

غمر: ج ۵، ص: ۱۲۰

غمر: پوشاندن و در زیر گرفتن. «غمره الماء غمرا: علاه و غطاه» آب از او بالا- آمد و او را در زیر گرفت راغب گوید غمره آب بزرگی است که محل خویش را پوشانده و بطور مثل بجهالتی و غفلتی که شخص را احاطه کرده گفته میشود. بَلْ قُلُوبُهُمْ فِي غَمْرَةٍ مِنْ هَذَا مُؤْمِنُونَ:

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۲۱

۶۳. بلکه قلوبشان از این قرآن در غفلت است غفلت نین قلب را میپوشاند طبرسی آنرا در آیه غفلت و بقولی جهالت و حیرت گفته است. ایضا آیه ۵۴ مؤمنون و ۱۱ ذاریات. وَلَوْ تَرَى إِذِ الظَّالِمُونَ فِي غَمْرَاتِ الْمَوْتِ ... انعام: ۹۳. غمرات شداید مرگ است که انسان را احاطه میکند و میپوشاند یعنی: ای کاش میدیدی ظالمان را آنگاه که در شداید مرگ‌اند.

غمز: ج ۵، ص: ۱۲۱

غمز: اشاره بچشم و پلک و ابرو «عَمَزَهُ بِالْعَيْنِ وَالْجُنْفِ وَالْحَاجِبِ: اِشَارَ إِلَيْهِ» و إِذْ مَرُّوا بِهِمْ يَتَغَامَزُونَ مَطْفِفِينَ: ۳۰. چون مؤمنان بر آنها گذر میکردند چشمک می‌زدند یعنی بیکدیگر با چشم و غیره اشاره میکردند بقصد اهانت بر مؤمنان. این لفظ یکبار بیشتر در قرآن نیست.

غمض: ج ۵، ص: ۱۲۱

غمض: چشم پوشی. تساهل. «غمض غمضا: تساهل». وَلَا تَيْمَمُوا الْحَيْثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَ لَسْتُمْ بِآخِذِيهِ إِلَّا أَنْ تُغَمِّضُوا فِيهِ بقره: ۲۶۷. در انفاق مال، پست آنرا منظور مکنید که خودتان آنرا نمیگیرید مگر آنکه چشم ببوشید. راغب گفته: «عَمَضَ عَيْنَهُ وَ اغَمَضَ هَا» چشم رویهم گذاشتن است و بطور استعاره بتساهل و تغافل گفته شود.

غم: ج ۵، ص: ۱۲۱

غم: پوشاندن. «غمه غمها: غطاء». ابر را از آن غمام گویند که آفتاب و آسمانرا می‌پوشاند وَ ظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ ... بقره: ۵۷. ابر را بشما سایبان کردیم. حزن و اندوه را از آن غم گویند که سرور و حلم را می‌پوشاند و مستور میکند وَ قَتَلْتَ نَفْسًا فَجَعَلْنَاكَ مِنَ الْغَمِّ طه: ۴۰. یکنفر را کشتی پس تو را از غصه و گرفتاری آن نجات دادیم. إِذْ تُصِرُّ عَدُونَ وَ لَا تَلْوُونَ عَلَىٰ أَحَدٍ وَ الرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ فِي أُخْرَاكُمْ فَأَثَابَكُمْ غَمًّا بِغَمٍّ لِكَيْلَا تَحْزَنُوا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَ لَا مَا أَصَابَكُمْ ... آل عمران: ۱۵۳. آنگاه که فرار میکردید و بکسی توجه نمی‌نمودید و پیغمبر از دنبال شما ندایتان میکرد پس خدا

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۲۲

اندوهی را باندوهی سزایتان داد تا بر آنچه از دست رفته و بر مصیبتی که رسیده محزون نباشید. جمله «لِكَيْلَا تَحْزَنُوا» ... دلیل است که «غم» مذکور در اول موهبت و نعمت است زیرا جزای «غم» دوم است و علت اثابه آنست که بر آنچه از دست رفته و بر بلائی که رسیده محزون نباشند بنظر میاید اندوه مسلمانان پس از شکست «احد» ابتداء این بود که چرا عده‌ای از ما کشته شدند و چرا غنیمت از دست ما رفت ولی این اندوه روا نبود اما در نوبت دوم غصه ندامت پیش آمد که چرا فرار کردیم و چرا استقامت ننمودیم و چرا خدا و رسول را مخالفت کردیم و خلاصه اندوه حسرت باندوه ندامت مبدل گردید تا بکشتگان و غنیمت از دست رفته محزون نباشند ممکن است به «اثابکم» معنی ابدال تضمین شده باشد یعنی: غم موجود را بغم دیگر مبدل کردیم در اینصورت «غمًا» اندوه مذموم و «بِغَمٍّ» اندوه ممدوح خواهد بود بعکس سابق (استفاده از المیزان). و در آیه بعدی ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكُم مِّن بَعْدِ الْغَمِّ أَمَنَةً نُّعَاسًا مراد از «الغَمِّ» اندوه دوم یعنی اندوه حسرت و اندوه ممدوح است. * فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ وَ شُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُنْ أَمْرُكُمْ عَلَيْكُمْ غُمَّةً ... یونس: ۷۱. غمه را در آیه حزن و شدت معنی کرده‌اند و بقولی آن بمعنی مبهم و پوشیده است در اقرب الموارد گوید: «امر غمه ای مبهم و ملتبس» بنظر نگارنده این قول اقوی است و «غمه» بمعنی مستور و مبهم است. یعنی: نوح علیه السلام بقومش فرمود: کارتان و یارانتان را گرد آورید (سپس درباره طرد و قتل من تصمیم بگیرید) تا کارتان بر شما مشتبه نشود. گویا این تعجیزی است از جانب نوح بر قومش که کاری نمیتوانید بکنید. * وَ يَوْمَ تَشَقُّقُ السَّمَاوَاتِ بِالْغَمَامِ وَ نَزَلَ الْمَلَائِكَةُ نَزِيرًا لِّفِرْقَانِ: ۲۵.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۲۳

باء در «بِالْغَمَامِ» شاید بمعنی آلت باشد مثل «کتبت بالقلم». یعنی: روزی آسمان بوسیله ابر پاره و مفتوح شود، و شاید بمعنی ملبست باشد یعنی: روزیکه آسمان ابر آلوده پاره شود و ملائکه نازل گردند آیه بقرینه آیات قبل و بعد درباره قیامت است.

غنم: ج ۵، ص: ۱۲۳

غنم: (بر وزن فلس و قفل) و غنیمت هم بمعنی غنیمت جنگ است و هم بمعنی هر فایده. و معنی اول از مصادیق معنای دوم است پس آن یک معنی بیشتر ندارد و آن هر فایده است اینک اقوال بزرگان در معنی آن: راغب گوید: غنم (بر وزن قفل) در اصل دست یافتن بگوسفند است سپس در هر دست یافته بکار رفته خواه از دشمن باشد یا غیر آن. قاموس آنرا فیء و رسیدن بشیء بدون مشقت گفته است ظاهراً مرادش از «فیء» غنیمت است گر چه فیء غنائم بعد از جنگ است. در اقرب الموارد آمده: غنیمت آنست که از محاربین در حال جنگ گرفته شود و هر شیء بدست آمده غنم، مغنم و غنیمت نامیده میشود. طبرسی رحمه الله در ذیل آیه وَ اعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ ... در بیان «اللغۀ» آنرا غنیمت جنگی گفته در ذیل «المعنی» فرموده: در عرف لغت بهر فائده غنم و غنیمت گفته میشود. در المنار ذیل آیه فوق گفته: غنم، مغنم و غنیمت در لغت چیز است که بدست انسان بی مشقت آید چنانکه قاموس گفته. سپس بقید «مشقت» اشکال کرده که در موارد غنیمت صادق نیست و بعد گفته: متبادر از استعمال این است که غنیمت و غنم آنچه‌ای است که انسان بدست می‌آورد بی آنکه مالی و غیره درباره آن بذل کند. خلاصه آنکه: غنیمت در اصل بمعنی کل فائده است. و ظهور فعند الله مغانم کثیره نساء: ۹۴. در کل فائده است چنانکه طبرسی آنرا فواضل نعمتها و رزق گفته است. ایضا در المنار رزق و فواضل نعمت گفته است.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۲۴

وَ اعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَ لِلرَّسُولِ وَ لِذِي الْقُرْبَىٰ وَ الْيَتَامَىٰ وَ الْمَسَاكِينِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ إِنْ كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ وَ مَا أَنْزَلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ التَّقَىٰ الْجَمْعَانِ ... انفال: ۴۱. بدانید آنچه فائده برده‌اید از چیزی، پنج یک آن برای خدا و رسول و قریب رسول (امام که ذی القربی مفرد است) و یتیمان و مسکینان و ابن سبیل است، اگر بخدا و آنچه روز فرقان (روز بدر) و روزیکه دو گروه مسلمان و مشرک با هم ملاقات کردند، ایمان دارید. ظهور آیه میرساند که خمس یک حکم تشریحی ابدی است در هر فائده که بانسان میرسد خواه بوسیله جنگ باشد یا غیر آن و اینکه مورد نزول آیه غنائم جنگی است مخصص آن نمیتواند باشد بلکه مورد سبب نزول حکم کلی است که مورد یکی از مصادیق آنست. لذا ائمه اهل بیت علیهم السلام آنرا کل فائده فرموده و فوائد هفتگانه را: غنائم جنگی، ارباح مکاسب، زمینیکه ذمی از مسلمان خریده، معدن، گنج، مال مختلط بحرام و آنچه با غواصی بدست آید، از آن شمرده‌اند شیخ علیہ الرحمه در استبصار باب وجوب الخمس از امام صادق علیه السلام نقل کرده که راوی از آیه وَ اعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَ لِلرَّسُولِ امام فرمود: هی و الله الافاده یوما بیوم ... این روایت در کافی نیز نقل شده است و در کافی از سماعه نقل شده که از ابو الحسن علیه السلام (امام کاظم) سؤال کردم از خمس فرمود: «فی کل ما افاد الناس من قلیل او کثیر». بقیه سخن در «خمس» دیده شود. مغانم: جمع مغنم بمعنی غنیمت است وَ مَغَانِمٌ کَثِيرَةٌ یَأْخُذُونَهَا ... فتح: ۱۹. مغانم چهار بار در قرآن مجید آمده است: نساء: ۹۴، فتح: ۱۵، ۱۹، ۲۰. ظاهراً جز آیه نساء همه درباره غنائم جنگی‌اند.

غنم: ج ۵، ص: ۱۲۴

غنم: (بر وزن فرس) گوسفند. وَ مِنَ الْبَقَرِ وَ الْغَنَمِ حَرَّمَنا عَلَيْهِم

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۲۵

شُحُومَهُمَا ... انعام: ۱۴۶. و از گاو و گوسفند بر یهود پیه آنها را حرام کردیم هی عَصَاىَ اَتَوْكُوا عَلَيْهَا وَ اَهْشُ بِهَا عَلَىٰ غَنَمِي طه: ۱۸. آن عصای من است، بر آن تکیه میکنم، با آن برگها را برای گوسفندانم تکان میدهم، این لفظ شامل مطلق گوسفند و بز است و از خود مفرد ندارد، واحد آن شاة است.

غنی: ج ۵، ص: ۱۲۵

غنی: کفایت. بی‌نیازی. از میان معانی این کلمه فقط این دو معنی در قرآن بکار رفته و معانی دیگر که خواهد آمد باعتبار دو معنی فوق است. در مجمع ذیل آیه و **اللَّهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ** بقره: ۲۶۳. فرموده: «الغنی ضد الحاجة» در قاموس گفته «الغنی ضد الفقر» در اقرب آمده: «الغنی: الاکتفاء و اليسار»... اغناء: کفایت کردن و بی‌نیاز کردن «اغناء الله: جعله غنياً - اغنى عنه: اجرته» مثل **وَلَا يُغْنِي عَنْكَ شَيْئاً** مریم: ۴۲. کفایت نمیکند تو را از هیچ چیز **يَوْمَ لَا يُغْنِي مَوْلَىٰ عَنْ مَوْلَىٰ شَيْئاً** دخان: ۴۱. روزیکه هیچ دوستی دوستی را کفایت نمیکند و مثل: **إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ** نور: ۳۲. اگر فقیر باشند خدا از فضل خود آنها را غنی و بی‌نیاز میکند. با مراجعه بقرآن مجید خواهیم دید که غنی چون بمعنی کفایت باشد با «عن» و «من» و چون بمعنی بی‌نیاز کردن باشد بدون «من» و «عن» آید مثل آیات گذشته و در آیه **حِكْمَةٌ بَالِغَةٌ فَمَا تُغْنِ النَّذْرُ قَمَرٌ**: ۵. کلمه «عن الناس» مقدر است مثل **وَمَا تُغْنِي الْآيَاتُ وَالنُّذُرُ عَنْ قَوْمٍ لَآ يُؤْمِنُونَ** یونس: ۱۰۱. استغناء: طلب بی‌نیازی و اکتفاست «استغنى الله: سئله ان يغنيه - و عنه به: اکتفى» و **أَمَّا مَنْ بَخِلَ وَاسْتَغْنَىٰ** و **كَذَّبَ بِالْحَسَنَىٰ** لیل: ۷ و ۸. اما آنکه بخل ورزید و خود را بی‌نیاز دانست و وعده نیکو را تکذیب کرد... بنظر راغب استغناء مثل غنی بمعنی بی-نیازی است. غنی: بی‌نیاز. و **اعلموا أن الله**

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۲۶

غَنِيٌّ حَمِيدٌ بقره: ۲۶۷. بدانید خدا بی‌نیاز پسندیده است غنی از اسماء حسنی است و آن جمعا بیست بار در قرآن مجید بکار رفته هجده بار درباره خداوند و دو بار درباره بشر. و **مَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ** نساء: ۶. **إِنْ يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أَوْلَىٰ بِهِمَا** نساء: ۱۳۵. و آن چون درباره خداوند بکار رود مقصود مطلق بی‌نیازی است و چون وصف بشر آید بی‌نیازی و کفایت بالنسبه است. اینکه بچند آیه توجه کنیم: ۱- **فَجَعَلْنَاهَا حَصِيدًا كَأَنْ لَمْ تَغْنَبِ بِالْأَمْسِ** یونس: ۲۴. یعنی آنرا درو شده گردانیدیم گوئی دیروز اصلاً نبوده راغب گفته: «غنی فی مکان» آنگاه گویند که چیزی در محلی زیاد بماند و بی‌نیاز باشد. لذا ترجمه صحیح «لم تغن» وجود نداشتن است چنانکه طبرسی نیز چنان فرموده است. ایضا آیه **فَأَصْحَابُ بُحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَائِعِينَ**. **كَأَنْ لَمْ يَغْنَوْا فِيهَا**... هود: ۶۷ و ۶۸. یعنی در خانه‌هایشان افتادند و مردند گوئی در آن خانه‌ها نبوده‌اند و زندگی نکرده‌اند در اقرب الموارد آمده: غنی بالمکان: اقام به- غنی فلان: عاش. ۲- **وَمَا يَتَّبِعْ أَكْثَرُهُمْ إِلَّا ظَنًّا إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئاً** یونس: ۳۶. ایضا آیه ۲۸ از سوره نجم. مراد از «الحق» بقرینه «الظن» علم است یعنی: بیشتر آن مردم پیروی نمیکنند مگر از ظن و ظن از علم ابدا کفایت نمیکند. یعنی بجای تحصیل علم نمیشود بگمان اکتفا کرد این مردم که روی حسن ظن با سلافسان و روی گمان باینکه بتان شفیع‌اند آنها را عبادت میکنند پیش خدا معذور نیستند و باید بعمل خود تحصیل علم کنند و آنگاه خواهند دانست که بت پرستیدن غلط و بی‌مدرك است. بزرگان بت پرستان دانسته و از روی علم از قبول حق امتناع میکردند لذا **مَا يَتَّبِعْ أَكْثَرُهُمْ** آمده. یعنی

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۲۷

دیگران از روی علم چنین میکنند. ۳- **فَذَاقُوا وَبَالَ أَمْرِهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ**. **ذَلِكَ بِأَنَّهُ كَانَتْ تَأْتِيهِمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَعَالُوا أَشْرَارٌ** يَهْدُونَنَا فَكَفَرُوا وَتَوَلَّوْا وَاسْتَغْنَى اللَّهُ وَاللَّهُ غَنِيٌّ حَمِيدٌ تغابن: ۵ و ۶. استغناء چنانکه گفته شد طلب غنی است ولی آن از خداوند که غنی بالذات است بمعنی اظهار غنی میباشد چنانکه ارباب تفسیر فرموده‌اند یعنی گذشتگان عقوبت کارشان را چشیدند زیرا که پیامبرانشان معجزات روشن را برای آنها آوردند و آنها کفر ورزیده و اعراض کردند و خدا بی‌نیاز بود، خدا بی‌نیاز پسندیده است (خداوند با هلاکشان اظهار کرد که نه بایمان آنها نیازمند است و نه بوجود آنها). ۴- **أَمَّا مَنْ اسْتَغْنَىٰ**. **فَأَنَّتْ لَهُ تَصَدَّىٰ** عبس: ۵ و ۶. بنظم مفعول «استغنى» محذوف است یعنی: امیا آنکه از حق بی‌نیازی جسته، تو باو توجه میکنی و یا بقول راغب استغناء بمعنی بی‌نیازی و ثروتمندی است یعنی: اما آنکه ثروتمند است... ظاهراً در آیه **إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَن لِيطغى**. **أَنْ رَأَاهُ اسْتَغْنَىٰ** علق: ۶ و ۷. نیز بمعنی مجرد است یعنی: راستی انسان طغیان میکند که دید بی‌نیاز شده. ۴- **إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا فَهَلْ أَنْتُمْ مُعْتَبَرُونَ** عَنَّا نَصَبًا مِنْ النَّارِ غافر: ۴۷. این

سخن از پیروان بی فکر است که کور کورانه از رؤساء ستمگر خویش متابعت کرده‌اند یعنی: ما تابع شما بودیم هر چه گفتید و کردید، گفتیم و کردیم- آیا سهمی از این آتش از ما دفع توانید کرد؟ کفایت کردن همان دفع است.

غوث: ج ۵، ص: ۱۲۷

غوث: یاری. نصرت. «غاثه غوثا: اعانه و نصره». استغاثه: یاری خواستن. وَ إِن يَشْتِغِيثُوا يُغَاثُوا بِمَاءٍ كَالْمُهْلِ كَهْف: ۲۹. اگر یاری خواستند یاری کرده شوند بآبی مثل روغن جوشان (نعوذ بالله منه) ممکن است استغاثه بمعنی آب خواستن باشد از «غیث» نه از «غوث» و آن مناسب

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۲۸

آیه است رجوع شود به «غیث» وَ هُمَا يَشْتِغِيثَانِ اللَّهُ وَيَلِكُ آمِنْ ... احقاف: ۱۷. پدر و مادر در ایمان فرزندشان از خدا نصرت می‌خواهند و بفرزندشان می‌گویند: وای بر تو ایمان آور.

غار: ج ۵، ص: ۱۲۸

غار: شکاف در سینه کوه. در اقرب الموارد نقل کرده: غار محلی است که از کوه میشکافند و چون بزرگ و وسیع باشد آنرا کَهْف گویند. إِلَّا تَنْصُرُوهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا ثَانِيَ اثْنَيْنِ إِذْ هُمَا فِي الْغَارِ إِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَيْهِ وَأَيَّدَهُ بِجُنُودٍ لَمْ تَرَوْهَا ... توبه: ۴۰. اگر او را یاری نکنید، خدا او را یاری کرد آنگاه که کفار بیرونش کردند، حال آنکه فقط دومین دو تن بود (و سومی نبود) آنگاه که آندو در آن غار بودند، برفیقش میگفت محزون مباش خدا با ماست. خدا آرامش خویش را بر قلب او نازل کرد و با لشکریانی که ندیدید یاریش نمود. مراد از «الغار» غار جبل ثور است که رسول خدا صلی الله علیه و آله بهنگام هجرت از مکه با ابو بکر در آن مخفی شدند و کفار تا کنار آن آمدند بطوریکه صدایشان از درون غار شنیده میشد. جبل ثور تقریباً در چهار فرسخی مکه واقع شده و غار معروف در یکی از ارتفاعات آن واقع است بالا رفتن از کوه و رسیدن بغار بظلمت انجام میگیرد و آن دو در دارد یکی در طرف غرب بوسعت دو وجب در سه وجب که شخص باید روی شکم و خوابیده از آن داخل شود یکی در جانب شرق که کمی از آن بزرگتر است بقولی درب شرقی بعدا احداث شده که مردم از یکی داخل و از دیگری خارج شوند. همانجا محل اختفاء بزرگترین ابناء بشر، محمد بن عبد الله صلی الله علیه و آله و سلم است که تاریخ بشریت را دگرگون و جهانیان را بتوحید دعوت فرمود. ناگفته نماند: آیه صریح است در اینکه آنحضرت رفیقی در غار داشته

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۲۹

است. و بتصریح همه او ابو بکر بود. جمله «لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا» دلالت بر اضطراب او دارد که آنحضرت برای رفع اضطراب وی چنین فرموده است. ضمائر: «نصره- اخرج- علیه- ایده» همه راجع بحضرت رسول صلی الله علیه و آله و نزول سکینه نیز راجع بآنحضرت است و اگر جمله «إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا» و در غار بودن مدحی برای ابو بکر باشد، انکار غدیر خم و نادیده گرفتن وصیت رسول خدا صلی الله علیه و آله و امثال آن خط بطلانی است بر همه گذشته اَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ لَا تَبْطُلُوا أَعْمَالَكُمْ محمد: ۳۳.

غور: ج ۵، ص: ۱۲۹

غور: فرو رفتن «غار الماء غورا: دخل في الارض و سفل فيها» یعنی آب در زمین فرو رفت أَوْ يُصْبِحُ مَأْوَاهَا غَوْرًا فَلَنْ تَشِيءَ تَطِيعَ لَهُ طَلَبًا كَهْف: ۴۱. غور بمعنی غائر و فرو رونده است یعنی: یا آب آن باعماق فرو رود که هرگز جستن نتوانی. قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَأْوَاكُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَأْتِيكُمْ بِمَاءٍ مَعِينٍ مَلِك: ۳۰. بگو اگر آب شما باعماق فرو رود که آب جاری بشما می‌آورد؟ اغاره بمعنی هجوم بردن و

سرعت سیر است فَالْمَغِيرَاتِ صُبْحاً عَادِيَاتٍ: ۳. قسم بهجوم برندگان وقت صبح. لَوْ يَجِدُونَ مَلْجَأً أَوْ مَغَارَاتٍ أَوْ مُدْخَلًا لَوَلَّوْا إِلَيْهِ وَهُمْ يَجْمَحُونَ توبه: ۵۷. مغار و مغاره بمعنی غار و جمع آن مغارات و مغاور است یعنی اگر پناهگاه یا غارها (نهانگاه‌ها) یا گریزگاهی مییافتند شتابان بآن رو میکردند.

غوص:؛ ج ۵، ص: ۱۲۹

غوص: فرو رفتن در آب. بقول راغب آن فرو رفتن در آب و بیرون آوردن چیزی است وَ مِنَ الشَّيَاطِينِ مَنْ يَغُوصُونَ لَهُ ... انبیاء: ۸۲. بعضی از شیاطین برای سلیمان غواصی میکردند وَ الشَّيَاطِينِ كُلِّ بَنَاءٍ وَ غَوَاصٍ ص: ۳۷. و از شیاطین هر بنیاء و غواص را مسخر سلیمان کردیم.

غوط:؛ ج ۵، ص: ۱۲۹

غوط: غائب شدن. «غاط الرّجل فی الوادی: غاب فیه» بمعنی کندن و

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۳۰

دخول و غیره نیز آمده است. وَ إِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا ... نساء: ۴۳. طبرسی فرموده غائط در اصل بمعنی محل مطمئن است عرب در آن مکانها قضای حاجت میکردند که از مردم پنهان باشند تا اینکه بحدث (مدفوع) غائط گفتند قاموس و اقرب پس از آنکه غائط را محل مطمئن از زمین گفته‌اند گویند: غائط کنایه از غدیره (مدفوع) است. نگارنده ترجیح میدهم که غائط بمعنی مکان گود یا مکان پنهان باشد که غوط بمعنی غائب شدن و غائط بمعنی غائب است و نیز غوط بمعنی حفر کردن آمده و آن ملازم با گود شدن است غوطه را در لغت گودی معنی کرده‌اند در نهج البلاغه خطبه ۳۶ خطاب باهل نهروان فرموده: «فانا نذیر کم ان تصبحوا صرعی باثناء هذا النهر و باهضام هذا الغائط» «اهضام» جمع هضم بمعنی محل مطمئن و میان درّه است یعنی: من شما را می‌ترسانم از اینکه میان این نهر و بطون این زمین پست مقتول افتید. «الغائط» در اینجا بمعنی زمین پست است. معنی آیه چنین است: و اگر مریض شدید یا بسفر بودید یا یکی از شما از مکان پنهان (یا محل گود) آمد (کنایه از تغوط و ادرار کردن) یا بزنان دست زدید و آب پیدا نکردید خاکی پاک را قصد کرده و تیمم کنید. آیه شریفه و جوب تیمم را برای فاقد ماء بیان میکند خواه جنب باشد یا بی‌وضوء. لفظ غائط دو بار بیشتر در قرآن مجید نیامده است نساء: ۴۳- مائده: ۶. ناگفته نماند: اتّخاذ مستراح در عرب بعد از اسلام است و پیش از آن برای قضای حاجت بهر جا که ممکن بود میرفتند در افسانه «افک» هست که عایشه گفته: من با امّ مسطح برای

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۳۱

قضای حاجت شبانگاه بیرون رفتم و این پیش از آن بود که ما در خانه‌ها کنیف (مستراح) بسازیم که از اتّخاذ آن ناراحت بودیم. اگر این آیه بعد از اتّخاذ کنیف بوده باشد مراد از «الغائط» مستراح و محل خلوت است.

غول:؛ ج ۵، ص: ۱۳۱

غول: لَأَ فِيهَا غَوْلٌ وَ لَأَ هُمْ عَنْهَا يُنْزَفُونَ صافات: ۴۷. آیه در وصف شراب بهشتی است ظاهراً مراد از «غول» سردرد است طبرسی فرموده غول فسادی که بطور مخفی بر شیء عارض شود. اهل لغت آنرا سردرد، مستی، مشقت و غیره گفته‌اند، «يُنْزَفُونَ» را عاصم در این آیه مجهول خوانده و در سوره واقعه معلوم. و آن چنانکه در «نزف» خواهد آمد بمعنی مستی و زوال عقل است. معنی آیه چنین میشود: در شراب بهشتی سر درد (یا ضرر و فساد) نیست و از آن مست نمیشوند. مؤید احتمال نگارنده آیه ۱۹ واقعه است که

فرموده: **لَا يُصَدِّعُونَ عَنْهَا وَلَا يُنْزِفُونَ** یعنی از شراب بهشتی نه درد سر میگیرند و نه مست میگردند و اگر «غول» را اضرار و اهلاک بگیریم با «صداع» مخالفت نخواهد بود که آن نیز ضرر است این کلمه فقط یکبار در قرآن یافته است.

غوی؛ ج ۵، ص: ۱۳۱

غوی: غی و غویه بمعنی رفتن براه هلاکت است. گر چه آنرا ضلالت نومیدی، جهل ناشی از اعتقاد فاسد و فساد گفته‌اند، زیرا ضلالت بمعنی گمراهی است و غی با آن و رفتن در راه هلاکت هر دو میسازد بعبارت دیگر ضالّ ممکن است بی هدف باشد یا در راه هلاکت ولی غوایت آن است که فقط در راه هلاکت باشد طبری ذیل آیه **قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ** بقره: ۲۵۶. فرموده: «غوی **يَغْوِي غَيًّا وَ غَوَايَةً: سَيْلَكَ طَرِيقَ الْهَلَاكِ**» یعنی راه هلاکت در پیش گرفت: در نهاییه آنرا ضلالت و دخول در باطل گفته است بنظر منظورش قسمت دوم ضلالت است که همان هلاکت و دخول در باطل باشد.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۳۲

ناگفته نماند در آیه **لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ** بقره: ۲۵۶. رشد با غیّ مقابل هم آمده در «رشد» روشن شد که معنی رشد نجات و کمال است و دقت در آیات قرآن مجید این مطلب را روشن میکند در آیه دیگر میخوانیم: **وَإِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الرُّشْدِ لَا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا وَإِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الْغَيِّ يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا** عرف: ۱۴۶. باطمینان میتوان گفت که رشد بمعنی نجات و غیّ بمعنی هلاکت است یعنی: اگر راه نجات را بینند آنرا در پیش نگیرند و اگر راه هلاکت را بینند آنرا در پیش گیرند. ایضا از آیه **أَشْرُّ أَرِيدَ بَمَنْ فِي الْأَرْضِ أَمْ أَرَادَ بِهِمْ رَبُّهُمْ رَشَدًا... قُلْ إِنِّي لَا أَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلَا رَشَدًا** جن: ۱۰ و ۲۱. روشن میشود که رشد مقابل ضرر و شرّ است و آن قهرا خیر و نفع است که قسمتی از نجات‌اند در اینصورت معنی غیّ نیز که مقابل آنست روشن خواهد شد. **وَ عَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى** طه: ۱۲۱. آدم پیرورد گارش نافرمانی کرد و راه هلاکت رفت. **لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ** بقره: ۲۵۶. اجباری در دین نیست که راه نجات از راه هلاکت روشن شده است آیه شریفه در «کره» بررسی خواهد شد. **رَبَّنَا هَؤُلَاءِ الَّذِينَ أَغْوَيْنَا أَغْوَيْنَاهُمْ كَمَا غَوَيْنَا** قصص: ۶۳. پیرورد گارا اینان آنهاند که براه هلاکتشان بردیم. ما آنها را براه هلاکت بردیم چنانکه خود بدان راه رفتیم. **قَالَ فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ** ص: ۸۲. گفت: قسم بعزت تو حتما آنها را براه هلاکت خواهم برد. **فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غَيًّا** مریم: ۵۹. مراد عذاب است راغب گوید تسمیه مسبب باسم سبب است که غیّ سبب عذاب است. میشود گفت که عذاب آخرت نسخه دیگر گناه دنیا است یعنی بهمان غیّ و هلاکتی که در دنیا داشتند آنرا ملاقات میکنند و بآن

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۳۳

میرسند. **قَالَ لَهُ مُوسَى إِنَّكَ لَغَوِيٌّ مُبِينٌ** قصص: ۱۸. غوی: آنکه در راه هلاکت است یعنی: موسی باو گفت تو هلاکت پیشه‌ای آشکار. گویا منظور موسی آن بود: تو با این کثرت فرعونیان و قلت بنی اسرائیل هر روز مفسده‌ای راه میاندازی و در راه هلاکت قدم بر میداری. **وَالشُّعْرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ** شعراء: ۲۲۴. هلاکت پیشگان از شعراء و خیالبافان پیروی میکنند. غاوی: هلاکت پیشه.

غیب؛ ج ۵، ص: ۱۳۳

اشاره

غیب: نهان. نهفته. هر آنچه از دیده یا از علم نهان است. ارباب لغت گفته‌اند: «**الْغَيْبُ: كُلُّ مَا غَابَ عَنْكَ**». **إِنِّي أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ** بقره: ۳۳. من نهان آسمانها و زمین را میدانم. **تِلْكَ مِنْ أَلْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهَا إِلَيْكَ** هود: ۴۹. آن از خبرهای نهان است که بتو وحی و اعلام میکنیم. **الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ** بقره: ۳. لفظ «الغیب» در آیه گر چه مطلق است ولی ظاهرا مراد از آن

خداست که در ذیل آیه ایمان پیامبران و کتب گذشته را ذکر کرده و در آخر بلفظ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ قیامت را هم نام برده است پس بنا بر وقت نزول آیه، میماند خدا و با آن سه اصل توحید: ایمان بخدا، نبوت و قیامت، تمام میشود. خدا از هر پیدا پیداتر است ولی اطلاق لفظ غیب بر خدا بعلت نادیده بودن او است. در تفسیر برهان از امام صادق علیه السلام مروی است که درباره یُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ فرمود: «مَنْ آمَنَ بِقِيَامِ الْقَائِمِ» علیه السلام و در روایت دیگر فرموده: «وَالْغَيْبُ فَهُوَ الْحُجَّةُ الْغَائِبَةُ» ظاهرا مراد امام علیه السلام تطبیق است که اذعان بوجود امام غائب علیه السلام نیز واجب و جزء ایمان است همچنین است شمول آن بر ملائکه.

خشبه بالغیب؟! ج ۵، ص: ۱۳۳

در عده‌ای از آیات جمله «يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ» و نظیر آن آمده مثل

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۳۴

الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ انبیاء: ۴۹. إِنَّمَا تُنذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذِّكْرَ وَخَشِيَ الرَّحْمَنَ بِالْغَيْبِ يس: ۱۱. ایضا مائده: ۹۴- فاطر: ۱۸- ق: ۳۳- ملک: ۱۲. مراد از این «بِالْغَيْبِ» * چیست و «باء» چه معنی دارد؟ طبرسی و زمخشری و بیضاوی «بِالْغَيْبِ» را حال گرفته و گفته «يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ» یعنی از خدایشان میترسند در حالیکه از عذاب خدا غائب‌اند و آنرا نمی‌بینند در اینصورت باید «باء» بمعنی ظرفیت «فی» باشد. بعضی‌ها غیب را آخرت گرفته‌اند، در میزان ذیل آیه لِيَعْلَمَ اللَّهُ مَنْ يَخَافُهُ بِالْغَيْبِ مائده: ۹۴. فرموده: معنی خوف بالغیب آنست که انسان از خدایش بترسد و از عذاب او بر حذر باشد حال آنکه عذاب و عقاب از انسان غائب است و چیزی از آنرا بظاهر مشاعرش نمی‌بیند. بنا بنظر میزان باید «باء» بمعنی «من» باشد. ناگفته نماند اهل لغت ظرفیت را یکی از معانی باء شمرده‌اند و در آیه وَ لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرِ آلِ عِمْرَانَ: ۱۲۳. و در إِلا آلَ لُوطٍ نَجَّيْنَاهُمْ بِسَحَرٍ قمر: ۳۴. گفته‌اند معنی «فی بدر- فی سحر» است. بنا بر این میشود «با» در آن بمعنی «فی» و مراد از غیب دنیا باشد که از آخرت غائب است چنانکه آخرت از دنیا. بعضی گفته‌اند: معنی خَشِيَ الرَّحْمَنَ بِالْغَيْبِ آنستکه از خدا بترسد با آنکه او را ندیده. «خاف الله و لم يره».

غیب شامل گذشته و آینده؛ ج ۵، ص: ۱۳۴

در آیه تِلْكَ مِنْ أَلْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهَا إِلَيْكَ مَا كُنْتَ تَعْلَمُهَا أَنْتَ وَ لَأَقُومَنَّكَ مِنْ قَبْلِ هُوْد: ۴۹. مراد اخبار و حالات پیامبران گذشته و غیره است که بطریق وحی بیان گردیده است پس منظور از غیب گذشته‌ها است و در عَالِمِ الْغَيْبِ وَ الشَّهَادَةِ الْكَبِيرِ الْمُتَعَالِ رعد: «الغیب» شامل همه نهان‌ها است اعم از گذشته، حال و آینده پس غیب شامل هر سه است.

غیب نسبت بانسان است؛ ج ۵، ص: ۱۳۴

انقسام موجودات بغیب و آشکار

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۳۵

نسبت بما انسانها است و نسبت بخدا همه آشکار و همه یکسانند که خداوند عَالِمِ الْغَيْبِ وَ الشَّهَادَةِ رعد: ۹. میباشد.

غیب مخصوص و مبدول؛ ج ۵، ص: ۱۳۵

علم غیب مخصوص بخدا است و جز خدا کسی دانای غیب نیست چنانکه آیاتی از قبیل وَ عِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلا هُو... انعام: ۵۹. قُلْ لَا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ الْغَيْبَ إِلا اللَّهُ نمل: ۶۵. إِنَّ اللَّهَ عَالِمُ غَيْبِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ فاطر: ۳۸. در این مطلب

صریح‌اند و پاره‌ای از پیامبران صریحا علم غیب را از خود نفی کرده‌اند چنانکه نوح علیه السلام بقومش فرمود: **وَلَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبِ هود: ۳۱.** و درباره رسول خدا صلی الله علیه و آله آمده **وَلَوْ كُنْتُ أَعْلَمُ الْغَيْبِ لَأَسْتَكْتَرْتُ مِنَ الْخَيْرِ وَمَا مَسَّنِيَ السُّوءُ إِنْ أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ ... اعراف: ۱۸۸.** اگر غیب را میدانستم خیر بسیار بخود جلب میکردم و بدی بمن نمیرسید، من جز انداز کننده نیستم. این حکم اولی علم بغیب است ولی در نوبت ثانوی مانعی نیست که خدا مقداری از غیب پیامبرش بیان دارد که بآن غیب مبذول میگوئیم چنانکه اخبار پیامبران و اخبار قیامت از غیب است و خداوند بآنحضرت بیان داشته چنانکه در آیه **تِلْكَ مِنْ آيَاتِ الْغَيْبِ نُوحِيهَا إِلَيْكَ ... هود: ۴۹.** گذشت و آیه **عَالِمِ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلَىٰ غَيْبِهِ أَحَدًا. إِلَّا مَنِ ارْتَضَىٰ مِنْ رَسُولٍ ... جن: ۲۶** و ۲۷. صریح است در اینکه علم غیب مال خداست و هیچ کس را بغیب مطلع نخواهد کرد مگر آنکه مورد رضای اوست و مورد رضا از پیامبران است. از اینجاست که غیبهای بسیاری را خدا بحضرت رسول صلی الله علیه و آله آموخته و آنحضرت باصحابش خاصه بعلی بن ابی طالب علیه السلام بیان فرموده است و چون امام علیه السلام بکسی یکی از آنها را بیان میکرد، او میگفت: یا امیر- المؤمنین علم غیب بلدی؟ میفرمود نه:

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۳۶

این علمی است که رسول خدا بمن آموخته «علم علمنیه رسول الله صلی الله علیه و آله» و از همین باب است که عیسی علیه السلام بمردم میگفت: «از آنچه میخورید و در خانه‌ها ذخیره میکنید بشما خبر میدهم» آل عمران: ۴۹. ایضا قول یوسف علیه السلام که بدو رفیق زندانی گفت: «یکی از شما ساقی پادشاه میشود و دیگری بدار آویخته شده و پرندگان از گوشت سرش میخورند» یوسف: ۳۷. در ما قبل آیه هست که: پروردگaram این را بمن تعلیم فرموده است **ذَلِكُمْ مِمَّا عَلَّمَنِي رَبِّي. خلاصه: آنکه خدا در علم غیب مستقل است و بحکم اولی جز خدا کسی دانای غیب نیست ولی خدا خودش مقداری از غیب را بصورت علم پیامبرانش بیان میکند و آنها هم باوصیاء خویش. رجوع شود به کافی مخصوصا به «باب نادر فیه ذکر الغیب». و اینکه رسول خدا صلی الله علیه و آله فرماید **وَمَا أَدْرِي مَا يُفْعَلُ بِي وَلَا بِكُمْ أَحْقَاف: ۹.** نمیدانم چه بسر من یا بسر شما خواهد آمد، راجع بغیب مخصوص است و این منافات ندارد که آنحضرت بفرماید: ای علی خدایم خبر داده که تو در ماه رمضان شهید خواهی شد و محاسنت از خون فرقت خصاب خواهد گردید. در نهج البلاغه خطبه ۵۹ پیش از جنگ نهروان درباره جنگ با خوارج فرمود: «مصارعهم دون النطفة، و الله لا يفلت منهم عشرة ولا يهلك منكم عشرة» یعنی قتلگاه آنها در کنار نهر است بخدا قسم از آنها ده نفر نجات نمیابد و از شما لشکریان من ده نفر کشته نمیشود. این یک خبر غیبی بود که از آنحضرت صادر شد، محمد عبده در شرح آن میگوید از خوارج فقط ۹ نفر ماند و از اصحاب آنحضرت جز هشت نفر کشته نشدند. ابن ابی الحدید در شرح آن گوید: این از اخباری است که در اثر اشتها نزدیک بمتواتر است و همه از آنحضرت نقل کرده‌اند و آن از جمله معجزات و اخبار غیبی**

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۳۷

آن بزرگوار است. اینها همه از غیبهای مبذول‌اند که از طرف خدا برسول خدا و از آن حضرت بوصییش صلوات الله علیهم القاء شده است.

غیبه: ج ۵، ص: ۱۳۷

غیبه: بدگویی در پشت سر دیگری. آنچه در غیاب شخص بدگویی میشود اگر در او باشد آن غیبت است و اگر در وی نباشد بهتان نامیده میشود و اگر رو برو گفته شود آنرا شتم (فحش) گویند، کلمه غیبت اسم است بمعنی اغتیاب و بدگویی. **وَلَا يَعْتَبُ بَعْضُكُمْ بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا حَجَرَات: ۱۲.** بعضی از شما از بعضی بدگویی و غیبت نکند آیا یکی از شما خوش دارد گوشت مرده برادرش را بخورد رجوع شود به «لحم».

غیابه: ج ۵، ص: ۱۳۷

غیابه: قعر. لَا تَقْتُلُوا يُوسُفَ وَ أَلْقُوهُ فِي غِيَابَتِ الْجُبِّ ... یوسف: ۱۰. یوسف را نکشید و او را بقعر فلان چاه افکنید. طبرسی فرمود: هر چه درون آن باشی و تو را بپوشاند آنرا غیابت گویند. غیابت بئر شبیه ... طاقچه- ایست در چاه، بالای آب آن. پس غیابت بمعنی قعر یا بمعنی گودالی است در درون چاه بالای آب. این لفظ دو بار در قرآن آمده است یوسف: ۱۰ و ۱۵.

غیث: ج ۵، ص: ۱۳۷

غیث: باران. طبرسی فرموده: بارانیکه در وقت حاجت آید که آن از غوث است و آن نصرتی است که در شدت حاجت آید و ضرر را از بین ببرد. آیه وَ هُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ الْغَيْثَ مِنْ بَعْدِ مَا قَنَطُوا شوری: ۲۸. قول وی را تقویت میکند یعنی خدا آنست که باران را پس از نومیدی مردم میاورد نومیدی در وقت حاجت است این لفظ در آیه ۳۴ لقمان و ۲۰ حدید نیز آمده است. ثُمَّ يَأْتِي مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ عَامٌ فِيهِ يُغَاثُ النَّاسُ یوسف: ۴۹. «یغاث» ممکن از غوث یا از غیث باشد یعنی پس از آن سالی میاید که در آن مردم باران بیابند یا بوسیله باران و نعمت

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۳۸

خداوند یاری کرده شوند. وَإِنْ يَسْتَعْجِلُوا يُغَاثُوا بِمَاءٍ كَالْمُهْلِ كهف: ۲۹. «استغاثه» ممکن است از غوث یا از غیث باشد و در «غوث» گذشت.

غیر: ج ۵، ص: ۱۳۸

غیر: تغییر بمعنی تبدیل و تحویل است. إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ رعد: ۱۱. تقدیر آیه چنین است: «مَا بِقَوْمٍ مِنَ النَّعْمَةِ - مَا بِأَنْفُسِهِمْ مِنَ الطَّاعَةِ وَالْعَدْلِ» یعنی: خدا نعمتی را که برای قومی است بنقمت تبدیل نمیکند تا آنها آنچه برای خود از عدل و طاعت دارند تغییر بدهند آیه دیگری چنین است ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّرًا نِعْمَةً أَنْعَمَهَا عَلَىٰ قَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ انفال: ۵۳. در «حسن» گذشت که اعمال ناشایست سبب نقمت خداوندی است و مَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فِيمَا كَسَبْتُمْ أَيْدِيكُمْ شوری: ۳۰. کلمه غیر گاهی بمعنی «لا» و نفی صرف آید که در آن اثبات نیست مثل وَ هُوَ فِي الْخِصَامِ غَيْرٌ مُبِينٌ زخرف: ۱۸. یعنی او در احتجاج فصیح نیست که تقدیر «لا-مبین» است. گاهی برای اثبات است بمعنی «ال» مثل هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرُ اللَّهِ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ فَاطر: ۳. که بمعنی «الما لله» است. «غیر» دائم الاضافه است در معنی و گاهی در صورت معلوم بودن معنی در لفظ مقطوع الاضافه آید و آن بواسطه اضافه معرفه نمیشود که توغل در ابهام دارد. از اقرب الموارد فهمیده میشود اصل آن بمعنی «سوی» است مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ هود: ۵۰. سوای او برای شما معبودی نیست.

غیض: ج ۵، ص: ۱۳۸

غیض: فرو رفتن آب. در مجمع فرموده: غیض آنست که مایع در عمق فرو رود «الغیض ذهاب المایع فی العمق» در اقرب الموارد آنرا یکی از معانی غیض شمرده است. راغب آنرا ناقص شدن و ناقص

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۳۹

کردن گفته دیگران نیز چنان گفته‌اند ولی چون در قرآن مجید بمعنی فرو رفتن آب آمده قویا احتمال دارد که معنای اصلی آن فرو رفتن است و نقصان معنی لازم آن میباشد. که فرو- رفتن از نقصان منفک نیست. وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكِ وَيَا سَمَاءُ أَفْلَعِي وَ

غِيضُ الْمَاءِ وَقُضِيَ الْأَمْرُ ... هود: ۴۴. گفته شد: ای زمین آبت را بلع کن وای آسمان آبت را قطع کن و نباران، آب فرو رفت و کار تمام شد. آیه درباره طوفان نوح علیه السلام است و مراد آنست که زمین آب را بلع کرد و بلع در صورت فرو رفتن همه آب است نه کم شدن آن علی هذا غِيضُ الْمَاءِ فرو رفتن آبست نه کم شدنش و گرنه بیرون آمدن نوح علیه السلام از کشتی میسر نمیشد. اللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَحْمِلُ كُلُّ أُنْثَىٰ وَمَا تَغِيضُ الْأَرْحَامُ وَمَا تَزْدَادُ وَكُلُّ شَيْءٍ عِنْدَهُ بِمَقْدَارٍ رعد: ۸. اهل تفسیر تَغِيضُ را ناقص کردن گرفته و درباره آیه تقریباً سه قول دارند، اول اینکه ارحام مدت حمل را از نه ماه کم یا زیاد میکنند دوم: ارحام مدت حمل را از شش ماه- اقل مدت حمل- کم یا از شش ماه زیاد و به ۹ ماه میرساند: سوم: ارحام در مدت حمل خون حیض را کم میکنند که غذای طفل است و آنچه زیاد میکند خون نفاس و خونی است که گاهی در مدت حمل دیده میشود. بنظر نگارنده هیچ یک از این اقوال درست نیست. فکر میکنم مراد از مَا تَحْمِلُ كُلُّ أُنْثَىٰ حمل معمولی هر انثی باشد و مراد از مَا تَغِيضُ الْأَرْحَامُ نطفه‌هایی باشد که ارحام آنها را فرو میبرند و فاسد میکنند و مَا تَزْدَادُ عبارت باشد از زاید شدن بر حمل معمولی مثلاً بجای یک فرزند دو فرزند یعنی: خدا داناست بآنچه ارحام حمل یا فاسد و یا زاید میکنند. در تفسیر عیاشی از زراره و حمران

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۴۰

و محمد بن مسلم از امام باقر و صادق علیهما السلام نقل شده که فرمودند ... مَا تَغِيضُ الْأَرْحَامُ آنست که بحمل و فرزند مبدل نشده و مَا تَزْدَادُ همان است که از یک دختر یا پسر زاید شده است. این آیه نظیر این دو آیه است ... يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ إِنْثَاءً وَ يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ الذُّكُورَ. أَوْ يُزَوِّجُهُمْ ذُكْرَانًا وَ إِنْثَاءً وَ يَجْعَلُ مَنْ يَشَاءُ عَقِيمًا ... شوری: ۴۹ و ۵۰. در این دو آیه يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ إِنْثَاءً ... بجای مَا تَحْمِلُ كُلُّ أُنْثَىٰ و ... عَقِيمًا بجای تَغِيضُ الْأَرْحَامُ و يُزَوِّجُهُمْ ذُكْرَانًا وَ إِنْثَاءً بجای مَا تَزْدَادُ است. و الله العالم. راغب نیز در آیه فوق تَغِيضُ را فاسد کردن و مانند آب بلع شده، کردن گفته است. این لفظ فقط دو بار در قرآن مجید آمده است.

غِيظ: ج ۵، ص: ۱۴۰

غِيظ: خشم شدید. چنانکه راغب گفته. وَ إِذْ خَلَوْا عَصَا عَلَيْهِمُ الْآتَامِلَ مِنَ الْغَيْظِ آل عمران: ۱۱۹. چون بخلوت روند از شدت خشم بر شما، سر انگشتان میجویند. تَغِيظُ: بقول راغب اظهار غیظ است ... سَمِعُوا لَهَا تَغِيظًا وَ زَفِيرًا فرقان: ۱۲. می شنوند که آتش اظهار غیظ میکند و صغیر میکشد رجوع شود به لفظ «جهنم». تَغِيظُ را شدت حرارت نیز گفته‌اند. این آیه نظیر آیه تَكَادُ تَمَيَّزُ مِنَ الْغَيْظِ ملک: ۸. است که در وصف جهنم آمده یعنی: نزدیک است از شدت غیظ پاره پاره شود این سخن با شعور بودن جهنم را (که در شرح آن گفته‌ایم) میرساند بعضی‌ها آنها را به مثل نسبت داده‌اند. فَلْيَنْظُرْ هَلْ يُذْهِبَنَّ كَيْدَهُ مَا يَغِيظُ حج: ۱۵. مَا يَغِيظُ مفعول يُذْهِبَنَّ و ما مصدریه است یعنی: به بیند آیا حيله‌اش غیظ و خشم او را از بین میبرد؟ آیه در «سبب» شرح شده است.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۴۱

غَائِظُونَ إِنْ هُوَ إِلَّا لَشِرْذِمَةٌ قَلِيلُونَ. وَ إِنَّهُمْ لَنَا لَغَائِظُونَ شعراء: ۵۴-۵۵ غَائِظُ آنست که شخص را بخشم آورد این سخن فرعون است که درباره موسی علیه السلام و بنی اسرائیل، باتباع خویش گفت یعنی: اینان گروهی بی طرفدار و اندک‌اند و ما را خشمگین کرده‌اند گویا مرادش از إِنَّهُمْ لَنَا لَغَائِظُونَ تمهید برای انتقام بوده است. در ۲۶ شعبان معظم ۱۳۹۳ مطابق ۱۳۵۲/۷/۲ طرف عصر از حرف غین فراغت حاصل شد و الحمد لله و هو خیر ختام. قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۴۲

ف: ج ۵، ص: ۱۴۲

فاء: ج ۵، ص: ۱۴۲

فاء: حرف بیستم از الفبای عربی و حرف بیست و سوم از الفبای فارسی است در حساب ابجد کنایه از عدد هشتاد است. اهل لغت درباره آن معانی متعدّد گفته‌اند از جمله: ۱- ترتیب خواه ذکر یا معنوی. ذکر آن است که ترتیب فقط در ذکر باشد و آن در واقع ذکر تفصیل بعد از اجمال است مثل: وَ نَادَى نُوحٌ رَبَّهُ فَقَالَ رَبِّ إِنَّ ابْنِي مِنْ أَهْلِي هود: ۴۵. فَقَالَ رَبِّ ... تفصیل نادی ... و ترتیب فقط در ذکر است. معنوی آنست که یکی پس از دیگری باشد مثل كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ ... بقره: ۲۱۳. که بعثت انبیا پس از بودن ناس است. فرق فاء با ثَمَّ آنست که در ثَمَّ ترتیب و تراخی است و در فاء فقط ترتیب. ۲- سبب. و آن در صورتی است که مابعدش علت ما قبل آن باشد نحو فَأَخْرَجَ مِنْهَا فِرْعَانَكَ رَجِيمًا حجر: ۳۴. طالبان تفصیل بکتب لغت رجوع کنند.

فؤاد: ج ۵، ص: ۱۴۲

فؤاد: قلب. ﴿مَا كَذَّبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى﴾ نجم: ۱۱. آنچه چشم دید قلب تکذیب نکرد قلب را از آن فؤاد گویند که در آن توقّد و دلسوزی هست که «فأد» بمعنی بریان کردن آمده است بقولی علّت این تسمیه تأثر و تحوّل قلب است که «فأد» در اصل بمعنی حرکت و تحریک است. (اقرّب) راغب وجه اول را گفته و نیز قلب را بعثت تقلّب و تحوّل آن قلب گفته‌اند. جمع آن افئده است فَاجْعَلْ أَفْنِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ ابراهیم: ۳۷.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۴۳

دلہائی از مردم را وادار که بایشان مایل باشند. إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصِيرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُلاً اسراء: ۳۶. تقدیر آیه ظاهراً «مسئلاً عنه» است صدر آیه چنین است: وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ ... یعنی از آنچه نمیدانی پیروی مکن که گوش و چشم و قلب همه مسؤل اند. ظهور آیه در آنست که چشم و گوش و قلب باید بکوشند و یقین بدست آورند و بآن ترتیب اثر بدهند که إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا یونس: ۳۶. و اگر فقهاء در احکام جزئی عمل بظن میکنند روی دلیل علمی است که ناچار باید بظن عمل کرد، احتمال دارد ضمیر «عنه» راجع به «علم» باشد یعنی چشم و گوش و دل در تحصیل علم مسؤل اند. و خلاصه آیه این است: آنچه را علم نداری معتقد مباش، آنچه را علم نداری مگو، آنچه را علم نداری مکن، در روایات اهل بیت علیهم السلام بجملة إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصِيرَ ... مستقلاً استناد شده بدون اشاره بصدر آیه ولی با دقت خواهیم دید که صدر آن نیز داخل در استناد است. یعنی دو جور میشود استفاده کرد و آنها علیهم السلام لمناسبة بیک جور آن اشاره فرموده‌اند. با ملاحظه آیه گذشته و آیات ۷۸ نحل و ۷۸ مؤمنون و ۹ سجده و غیره که فؤاد و افئده در ردیف سمع و بصر آمده مخصوصاً آیه نَارُ اللَّهِ الْمُقَدَّاتُ الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْأَفْنِدَةِ همزه: ۶ و ۷. میتوان فهمید که مراد از فؤاد قلب صنوبری شکل معروف است مشروح سخن در «قلب» دیده شود. و الله العالم. وَ أَصْبَحَ فُؤَادُ أُمِّ مُوسَىٰ فَارِغًا إِنَّ كَادَتْ لَتُبْدِي بِهِ ... قصص: ۱۰. در اقرّب الموارد گفته: «الفؤاد الفارغ» دو معنی دارد یکی قلب بی‌غم و اندوه یعنی فارغ از هر دو، دیگری قلب بد حال که امید و طمعی

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۴۴

ندارد (قلب مأیوس) بنظرم مراد از فارغ پریشانحالی است گرچه بدل مادر موسی لَا تَخَافِي وَلَا تَحْزَنِي الهام شده بود ولی بالاخره بشر و مادر بود و اضطراب داشت که مطلب بکجا خواهد انجامید و آیا آنچه بنظرش آمده عملی خواهد شد یا نه؟ یعنی قلب مادر موسی پریشان شد و حقاً که نزدیک بود سرّ را افشا کند اگر دلش را محکم نکرده بودیم. بعضی از بزرگان بقرینه لَا تَخَافِي وَلَا تَحْزَنِي فارغ را بی‌اندوه گفته است ولی إِنَّ كَادَتْ لَتُبْدِي خِلاف آنرا میرساند.

فئة: ج ۵، ص: ۱۴۴

فئة: گروه. دسته. در اقرّب الموارد گفته: تاء آن عوض از یاء است که اصل آن «فأی» است و از کلیات ابو البقاء نقل کرده: فئة

جماعتی است که در یاری یکدیگر رجوع کنند. ناگفته نماند این در صورتی است که فته را از «فیء» بگیریم که بمعنی رجوع است چنانکه راغب عقیده دارد. كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ بقره: ۲۴۹. چه بسا گروه کمی که باذن خدا بر گروهی بسیار غلبه کرده است. قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ فِي فِئَتَيْنِ الْتَفَتَا، فِئَةٌ تَقَاتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ أُخْرَى كَافِرَةٌ ... آل عمران: ۱۳. برای شما در دو گروه که با هم روبرو شدند آیتی بود گروهی در راه خدا می‌جنگید و گروه دیگر کافر بود. فَمَا لَكُمْ فِي الْمُؤْمِنِينَ فِتْنَةٌ وَاللَّهُ أَزْكَسَهُمْ بِمَا كَسَبُوا ... نساء: ۸۸. رجوع شود به «رکس».

فتا؛ ج ۵، ص: ۱۴۴

فتا: قَالُوا تَاللَّهِ تَفْتُوْنَا تَذَكُرُ يُوسُفَ حَتَّى تَكُونَ حَرَضًا أَوْ تَكُونَ مِنَ الْهَالِكِينَ يوسف: ۸۵. طبرسی، زمخشری و بیضاوی گفته‌اند: در آن لفظ «لا» حذف شده و تقدیر «لا تفتؤ» است. در کشاف گوید علت حذف آنست که نفی معلوم است و اگر اثبات بود ناچار باید «لنتفتن» گفته میشد. معنی آیه: گفتند بخدا پیوسته یوسف را یاد میکنی تا از کار افتاده شوی یا بمیری. این لفظ یکبار بیشتر قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۴۵ در قرآن نیست.

فتح؛ ج ۵، ص: ۱۴۵

فتح: گشودن. باز کردن. خواه محسوس باشد مثل وَ لَمَّا فَتَحُوا مَتَاعَهُمْ وَ حَرَدُوا بِضَاعَتِهِمْ رُدَّتْ إِلَيْهِمْ يوسف: ۶۵. چون متاع خویش گشودند دیدند سرمایه‌شان بخودشان برگردانده شده و خواه معنوی مثل فَافْتَحَ بَيْنِي وَ بَيْنَهُمْ فَتْحًا وَ نَجَّيْنِي وَ مَنْ مَعِيَ ... شعراء: ۱۱۸. که مراد پیروزی و رهائی از ستمکاران است. قَالُوا أَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ بقره: ۷۶. مراد از بِمَا فَتَحَ اللَّهُ بشارات رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ است در تورات که گاهی بعضی از یهود آنها را بمؤمنین نقل میکردند لذا بزرگانشان در خلوت آنها را از اینکار نهی کرده و میگفتند: آیا آنچه را که خدا بشما فهمانده بآنها حکایت میکنید تا پیش خدا بوسیله آن با شما محاجه کنند؟ گوئی یهود خیال میکردند اگر آنها نگویند خدا نخواهد دانست لذا در آیه بعدی فرموده آیا نمیدانند که خدا آنچه را پنهان یا آشکار میکنند میداند. إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا. لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ ... فتح: ۱ و ۲. رجوع شود به «ذنب». وَ اسِي تَفْتَحُوا وَ خَابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ ابراهيم: ۱۵. فاعل اسِي تَفْتَحُوا ظاهرا «رسل» است در آیات قبل، یعنی پیامبران از خدا فتح و پیروزی خواستند در نتیجه عذاب آمد و هر ستمگر لجوج از سعادت نومید شد. ممکن است فاعل هم پیامبران باشند و هم کفار که آنها نیز از روی مسخره و عناد یکسره شدن کار را میخواستند و میگفتند مَتَى هَذَا الْفَتْحُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ سجده: ۲۸. در اینصورت مقصود آنست که هر دو گروه فتح را خواستند ولی بنومیدی کفار تمام شد. فتاح: بسیار گشاینده و آن از اسماء حسنی است مراد از آن عموم است و از جمله فتح و فیصله میان حق و ناحق میباشد. وَ هُوَ الْفَتْحُ الْعَلِيمُ سباء: ۲۶. و آن یکبار بیشتر در قرآن قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۴۶

مجید نیامده است. مفاتح: وَ عِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ انعام: ۵۹. أَوْ يُبَوِّتِ خَالَاتِكُمْ أَوْ مَا مَلَكَتْهُمُ مَفَاتِحُهُ أَوْ صَدِيقِكُمْ نور: ۶۱. وَ آيَةٌ لَهُ مِنَ الْكُنُوزِ إِنَّ مَفَاتِحَهُ لَتَنُوءُ بِالْعُصْبَةِ أُولَى الْقُوَّةِ قصص: ۷۶. این لفظ بیشتر از سه بار در قرآن مجید نیامده است. مفتاح (بکسر میم و سکون فاء و فتح تاء) و مفتاح بمعنی کلید و مفتاح (بر وزن مقعد) بمعنی خزانه و انبار است جمع اولی و دومی مفاتح و مفاتیح و جمع سوم فقط مفاتح آید (اقرب). علی هذا مفاتح در سه آیه گذشته احتمال دارد که بمعنی کلید و یا خزانه باشد ولی در آیه اول بقرینه وَ لِلَّهِ خَزَائِنُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ منافقون: ۷. وَ إِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ حجر: ۲۱. باید گفت که مراد خزائن است یعنی خزائن و انبارهای غیب نزد خدا است و جز او کسی بآنها دانا نیست و در آیه دوم اگر مراد کلیدها باشد منظور آنست از

جاهائیکه کلید آنها دست شماس است می‌توانید بخورید و یا از چیزی بخوردن مجازید که انبارهای آن دست شماس است و در آیه سوم قریب بعلم است که مراد خزائن باشد یعنی بقارون از گنجها آنقدر دادیم که حمل گنجهای او بر گروه نیرومند ثقیل بود.

فتر: ج ۵، ص: ۱۴۶

فتر: اصل فتر چنانکه طبرسی فرمود بمعنی انقطاع از جدیت در کار است. راغب فتور را سکون بعد از حدت، نرمی پس از شدت، ضعف بعد از قوت گفته است. یَسْبِحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ انبیاء: ۲۰. شب و روز خدا را تسبیح می‌گویند و آرام نمی‌شوند. آیه درباره ملائکه است. إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي عَذَابٍ جَهَنَّمَ خَالِدُونَ. لَا يُفْتَرُ عَنْهُمْ وَهُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ زحرف: ۷۴ و ۷۵. گناهکاران در عذاب جهنم پیوسته‌اند، عذاب از آنها قطع

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۴۷

نمیشود و آنها در جهنم از نجات نومیداند (نعوذ بالله). يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ عَلَىٰ فَتْرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ ... مائده: ۱۹. فترت زمانی است که در آن پیغمبر نیست و زمان از رسول قطع شده، در دوران فترت دین هست ولی پیغمبر نیست ای اهل کتاب رسول ما بدوران فترت و انقطاع پیامبران آمد تا نگوئید که بما بشیر و نذیری نیامد...

فتق: ج ۵، ص: ۱۴۷

فتق: شکافتن. جدا کردن دو چیز متصل. «فتق الشيء: شقه» أَوْلَمَ يَرِ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتْا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيًّا ... انبیاء: ۳۰. رجوع شود به «رتق» این کلمه یکبار بیشتر در قرآن مجید نیامده است.

فتل: ج ۵، ص: ۱۴۷

فتل: تاییدن. فتیل تاییده راغب گوید چیز نخ مانند را که در شیار هسته خرماست فتیل گویند که بتاییده شبیه است. ایضا فتیل نخی یا چرکی است که میان دو انگشت آنرا میتابی چنانکه راغب گفته. وَلَا يُظَلَّمُونَ فِتِيلًا این لفظ سه بار در قرآن آمده نساء: ۴۹ و ۷۷- اسراء: ۷۱. آنرا در آیه لیف شیار هسته خرما و چرکیکه میان دو انگشت گردانده شود گفته‌اند در مفردات گفته: شیء حقیر را بدان مثل زندقه.

فتن: ج ۵، ص: ۱۴۷

اشاره

فتن: امتحان اصل فتن گذاشتن طلا. در آتش است تا خوبی آن از ناخوبی آشکار شود (مفردات) در مجمع فرموده: فتنه، امتحان، اختبار نظیر هم‌اند «فتنت الذهب فی النار» آنوقت گویند که طلا را در آتش برای خالص و ناخالص بودن آن امتحان کنی. وَاعْلَمُوا أَنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ ... انفال: ۲۸. بدانید که اموال و اولاد شما امتحانی است که با آنها امتحان کرده میشوید تا بدتان از خوبتان روشن شود. در میزان هست: فتنه آنست که بوسیله آن چیزی امتحان شود، بخود امتحان و بلازم امتحان که شدت و عذاب است و بضلال و شرک که سبب

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۴۸

عذاب‌اند، اطلاق میشود، در قرآن در همه این معانی بکار رفته است. اینک نگاهی بچند آیه: ۱- وَ قَتَلْتَ نَفْسًا فَجَعَلْنَاكَ مِنَ الْغَمِّ وَ

فَتَنَّاكَ فُتُونًا طه: ۴۰. فتون نیز مصدر است بمعنی آزمودن آیه درباره موسی علیه السلام است یعنی: کسی را کشتی ترا از گرفتاری آن نجات دادیم و تو را آزمودیم آزمودن بخصوصی. ۲- وَ لَكِنَّا كُنَّا نَفْسًا كُفْرًا وَ تَرَبُّصًا وَ أَرْبَابًا حَدِيدًا: ۱۴. اگر فتنتم را بمعنی اولی بگیریم مانعی ندارد راغب گفته: فتن بمعنی ادخال انسان در آتش نیز بکار می‌رود یعنی: اما شما خود را بعد از افکندید، یا بفته افکندید منتظر ماندید و شک کردید. تَرَبُّصًا ... ظاهراً تعلیل فتنتم است. ۳- إِنَّ الَّذِينَ فَتَنُوا الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَتُوبُوا فَلَهُمْ عَذَابٌ جَهَنَّمَ ... بروج: ۱۰. فَتَنُوا در آیه با آتش کشیدن است یعنی: آنانکه مردان و زنان مؤمن را با آتش عذاب کردند برای آنهاست عذاب جهنم، ایضا یَوْمَ هُمْ عَلَى النَّارِ يُفْتَنُونَ. ذُوقُوا فِتْنَتَكُمْ هَذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ ذاریات: ۱۳ و ۱۴. روزیکه بر آتش کشیده شوند. عذابتان را بچشید این آنست که بآن عجله میکردید. این از موارد استعمال فتنه است. ۴- فَإِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ. مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ بِفَاتِنِينَ. إِلَّا مَنْ هُوَ صَالِحٌ صافات: ۱۶۱-۱۶۳. «فاتن» اسم فاعل است یعنی آزمایشگر و بفته‌اند از ضمیر «علیه» بخدا راجع است یعنی: شما ای مشرکان و معبودهایتان بر خدا (و ضرر دین خدا) بفته‌اند از نیستید مگر کسی را که با آتش وارد میشود یعنی فقط میتوانید منحرفان را اضلال کنید. ۵- وَ الْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ ... وَ قَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَ يَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ ... وَ الْفِتْنَةُ أَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ بقره: ۱۹۱-۱۹۳-۲۱۷. فتنه در لسان این آیات چنانکه گفته‌اند بمعنی شرک است. این ظاهراً بدان جهت است

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۴۹

که شرک و ضلال سبب دخول در آتش‌اند. ۶- وَ اتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ انفال: ۲۵. از این آیه با ملاحظه آیات قبل و بعد، بنظر می‌آید که مقصود آنست: ای اهل ایمان جامعه خویش را پاک کنید، امر بمعروف و نهی از منکر کنید، فرمان خدا را اجابت نمائید و گرنه گرفتاری و بلا که در اثر ستم ستمکاران روی آورد همه را خواهد گرفت و مخصوص ظالمان نخواهد بود. مثلاً- اگر عده‌ای در جامعه بنفع بیگانگان کار کردند در صورت تسلط بیگانگان کار کردند در صورت تسلط بیگانه‌ها همه بدبخت خواهند بود. یا اگر چند نفر کشتی را سوراخ کنند عاملین و غیر آنها همه غرق خواهند شد. هیچ مانعی ندارد که لا در لا تُصِيبَنَّ نافیه باشد و آن وصف فتنه است یعنی پرهیزید از فتنه‌ایکه فقط بظالمان شما نمیرسد بلکه عموم را بگیرد و شاید جواب شرط محذوف باشد یعنی «ان اصابکم لا تصیین الظالمین فقط». ظاهراً مراد از فتنه گرفتاری و عذاب دنیوی است چنانکه گفته شد. و اگر شامل آخرت هم باشد قهراً ظالمان در اثر ظلم و دیگران در اثر ترک امر بمعروف معذب خواهند بود ولی احتمال اول اصح است هر چند بعضی از بزرگان قبول ندارد. فتنه در قرآن هم بخدا نسبت داده شده و هم بدیگران. مثل وَ لَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ ... عنکبوت: ۳. که درباره امتحان خداست و مثل ... إِنَّ خِفْتُمْ أَنْ يُفْتِنَكُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا ... نساء: ۱۰۱. که درباره غیر خداست. در قرآن مجید هر آنجا که درباره بشر آمده مراد فتنه مذموم و آزمایش ناهنجار است بر خلاف امتحان خدا.

امتحان خدا یعنی چه؟! ج ۵، ص: ۱۴۹

از قرآن مجید بدست می‌آید که تکالیف الهی و پیش آمدهای روزگار همه امتحان خدائی‌اند و بوسیله آنها خوب و بد از هم جدا شده و خوبان

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۵۰

در راه کمال و بدان در راه شقاوت پیش می‌روند حتی وسائل زندگی نیز از آنجمله است إنا جعلنا ما علی الأرض زینةً لها لئلا یبلوهم أیهم أحسن عملاً کهف: ۷. با وسائل زندگی نیکوکاران از بدکاران تمیز داده میشوند. خیر و شر هر دو امتحان است شاید آمدن آنها عنان زندگی و افعال را عوض کند و ببلو نااهم بالحسینات و السیئات لعلهم یرجعون اعراف: ۱۶۸. ایضا آیه وَ نَبْلُوکُمْ بِالْأَخْسَرِ فِتْنَةً وَ إلینا تُرْجَعُونَ انبیاء: ۳۵. در راه رجوع الی الله شرّ و خیر پیش می‌آید تا عده‌ایرا براه کمال و گروهی را براه شقاوت ببرد. بابراهیم علیه السلام دستور داده میشود: فرزندان را در راه خدا قربانی کن پسر و پدر هر دو باین کار راضی میشوند و چون روشن میگردد

که هر دو تسلیم و مطیع امرند جواب میرسد إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْبَاءُ الْمُبِينُ صافات: ۱۰۶. دستور ذبح فرزند و اسکان ذریه در سرزمین خشک و تفتیده مکه و نظائر آنها ظاهراً همان ابتلا و امتحان است که ابراهیم علیه السّلام را بامامت رسانید و إِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا ... بقره: ۱۲۴. دستورات و تکالیف بر بشر نازل میشود تا بشر را رشد دهند و بطرف کمال برند و در نتیجه صادقان از کاذبان جدا میشوند و هر یک راه خویش میگیرند أَحْسَبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ. وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلَيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا وَلَيَعْلَمَنَّ الْكَاذِبِينَ عنكبوت: ۲ و ۳. دستور جهاد و حمله بدشمن امتحان و اختبار است و لَنْبَلُونَكُمْ حَتَّىٰ نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ وَالصَّابِرِينَ محمد: ۳۱. و بطور خلاصه با امتحان الهی که همان احکام و پیش آمدها و وسائل زندگی است مردم براه کمال

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۵۱

و شقاء میافتند و پیش میروند تا اهل سعادت بسعادت و اهل شقاوت بشقاوت برسند و از هم متمایز گردند. المیزان در ج چهارم ذیل آیه ۴۲ آل عمران در این باره بحث مفصّلی دارد که دیدنی است.

فتی: ج ۵، ص: ۱۵۱

فتی: تازه جوان. در دختر فتهاء گویند. و بطور کنایه بغلام و کنیز (برده) گفته میشود (مفردات). در قرآن مجید بحرّ و آزاد اطلاق شده است قَالُوا سَيَمِغْنَا فَتَىٰ يَذُكُرُهُمْ يُقَالُ لَهُ إِبْرَاهِيمُ انبیاء: ۶۰. گفتند جوانی ابراهیم نام را شنیدیم که خدایان را بیدی یاد میکرد در آیه و قَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا يُوْسُفَ: ۳۰. مراد از فتی غلام است یعنی زانی در شهر گفتند زن عزیز مصر از غلامش کام میخواهد. جمع فتی فتیان و فتهیه است مثل و قَالَ لِفَتْيَانِهِ اجْعَلُوا بِضَاعَتَهُمْ فِي رِحَالِهِمْ يُوْسُفَ: ۶۲. بغلامانش گفت سرمایه آنها را دربارهایشان بگذارید و مثل إِنَّهُمْ فِتْيَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ وَ زِدْنَاهُمْ هُدًى كهف: ۱۳. آنها جوانهایی بودند که پیروید گارشان ایمان آوردند و بر هدایتشان افزودیم. جمع فتهاء فتیات است و لَأُتْرِكُوهُنَّ فِتْيًا تَكُنَّ عَلَى الْبِغَاءِ إِنْ أَرَدْنَ تَحَصُّنًا نور: ۳۳. کنیزانتان را بر زنا مجبور نکنید اگر عفت اختیار کنند.

فتوی: ج ۵، ص: ۱۵۱

فتوی: بیان حکم، همچنین است فتیا. راغب گوید فتوی و فتیا جوابی است از احکامیکه محل اشکال است. ظهور آیات قرآن در مطلق بیان حکم و جواب است در مقابل سؤال خواه از احکام باشد خواه از غیر آنها. وَ يَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ نساء: ۱۲۷. در اینجا درباره احکام دینی است يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ الْأَقْتُونِي فِي رُءْيَايَ ... يُوْسُفَ: ۴۳. يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ الْأَقْتُونِي فِي أَمْرِي نمل: ۳۲. در این دو آیه و نظیر آنها درباره غیر احکام است طبرسی رحمه الله آنرا بیان حکم گفته و در أَقْتُونِي فِي رُءْيَايَ فرموده یعنی حکم حادثه را بیان کنید.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۵۲

فج: ج ۵، ص: ۱۵۲

فج: راه وسیع. در مفردات گفته: فجّ شکافی است میان دو کوه و در راه وسیع بکار میرود جمع آن فجاج است. يَا تُوتَكِ رِجَالًا وَعَلَىٰ كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ حج: ۲۷. پیاده و بر هر مرکب لاغر از هر راه دور میایند. وَ جَعَلْنَا فِيهَا فِجَاجًا سُبُلًا لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ انبیاء: ۳۱. لَسَلُّكُوا مِنْهَا سُبُلًا فِجَاجًا نوح: ۲۰. در آیه اول ضمیر «فیها» ظاهراً راجع است به «رؤسی» در صدر آیه و «سبلاً» بدل است از فجاج یعنی در کوهها راههای وسیع قرار دادیم تا آنها بمقاصد و موطن خویش راه یابند در آیه دوم فجاج صفت «سبل» است و

مراد از آن وسعت است یعنی تا در زمین براههای وسیع وارد شوید. در اقرب گفته: راه وسیع میان دو کوه فج و راه تنگ شعب است.

فجر: ج ۵، ص: ۱۵۲

فجر: شکافتن. «فَجَرَ الْقَنَاةَ: شَقَّه» بعضی قید وسعت را بآن اضافه کرده‌اند و قَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى تَفْجِرَ لَنَا مِنَ الْأَرْضِ يَبُوعًا اسراء: ۹۰. گفتند: هرگز بتو ایمان نیاوریم تا از این سرزمین برای ما چشمه‌ای بشکافی. فجر و تفجیر هر دو متعدی‌اند و تفعل برای مبالغه است و فَجَّرْنَا خِلَالَهُمَا نَهْرًا كهف: ۳۳. میان آندو باغ نهری شکافتیم و جاری کردیم. صبح را از آن فجر گویند که شب را میشکافت (مفردات ...) و قُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا اسراء: ۷۸. و نماز صبح را بخوان که نماز صبح مشهود است «فجر» در آیه بمعنی صبح است خواه بمعنی فاعل باشد (شکافته شب) و خواه بمعنی مفعول (شکافته شده). گناه را بقول راغب از آن فجور گویند که پرده دیانت را پاره میکند عامل آن فاجر است و لَا يَلِدُوا إِلَّا فِاجِرًا كَفَّارًا نوح: ۲۷. جمع آن در قرآن فجر و فجار است أم نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ ص: ۲۸. أُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرَةُ الْفَجْرَةُ عبس: ۴۲. تفجر و انفجار: شکافته شدن

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۵۳

وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارِ لَمَا يَنْفَجِرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ بقره: ۷۴. فَمَا نَفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَا عَشْرَةَ عَيْنًا بقره: ۶۰. وَإِذَا الْبِحَارُ فُجِّرَتْ انْفطار: ۳. بقرینه و إِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ تکویر: ۶. بنظر میاید که شکافته شدن دریاها بوسیله حرارت و تبخیر خواهد بود رجوع شود به «سجر».

فجوه: ج ۵، ص: ۱۵۳

فجوه: جای وسیع. «الساحه الواسعه» و إِذِ عَزَبَتْ تَقْرِضُهُمْ ذِاتَ الشَّمَالِ وَهُمْ فِي فَجْوَةٍ مِنْهُ كهف: ۱۷. چون آفتاب غروب میکرد بجانب چپ آنها میگذاشت و آنها در جای وسیع از غار بودند. این کلمه یکبار بیشتر در قرآن نیامده است.

فحش: ج ۵، ص: ۱۵۳

فحش: کار بسیار زشت. دقت در گفتار بزرگان نشان میدهد که فحش و فاحشه و فحشاء بمعنی بسیار زشت است گرچه بعضی قبح مطلق گفته‌اند. در قاموس گوید: فاحشه هر گناهی است که قبح آن زیاد باشد. همچنین است قول ابن اثیر در نهایه. در مفردات گفته: فحش، فاحشه و فحشاء هر قول و فعلی است که قبح آن بزرگ باشد در مجمع ذیل آیه ۱۶۹ بقره فرموده: فحشاء، فاحشه، قبیحه و سیئه نظیر هم‌اند و فحشاء مصدر است مثل سراء و سراء و در ذیل آیه ۱۳۵ آل عمران فرموده: فحش اقدام بقبح بزرگ است. زمخشری ذیل آیه ۱۶۹ بقره، فحشاء را قبیح خارج از حد گفته است. این مطلب را میشود از آیات نیز استفاده کرد و لَا تَقْرُبُوا الزَّانِيَةَ إِنَّهَا كَانَ فاحِشَةً وَ سَاءَ سَبِيلًا اسراء: ۳۲. ظهور آیه در آنست که فاحشه بمعنی بسیار زشت است یعنی بزنا نزدیک نشوید آن کار بسیار زشت و راه و رسم بدی است. فحشاء و فاحشه در قرآن بزنا و لواط و تزویج نامادری و هر کار بسیار زشت گفته شده است مثل وَ اللَّاتِي يَأْتِيَنَّ الْفاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةٌ مِنْكُمْ ... نساء: ۱۵. که درباره زنا است بقول

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۵۴

بعضی مساحقه است و نحو و لوطاً إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ الْفاحِشَةَ وَ أَنْتُمْ تُبْصِرُونَ نمل: ۵۴. که درباره لواط است و لَا تَقْرُبُوا الْفَواحِشَ لَمَّا ظَهَرَ مِنْهَا وَ مَا بَطَّنَ ... انعام: ۱۵۱. که ظهورش در عموم است. إِنَّمَا يَأْمُرُكُمْ بِالسُّوءِ وَ الْفاحِشَاءِ ... بقره: ۱۶۹. مراد از سوء در مقابل فحشاء چیست؟ ایضا در آیه كَذَلِكَ لِنُضِرَّ عَنْهُ السُّوءَ وَ الْفاحِشَةَ إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخَلَصِينَ يوسف: ۲۴. اهل تحقیق گفته‌اند گناها را از آن سوء و سیئه گفته‌اند که برای گناهکار بدی پیش میاورد، در این صورت احتمال قوی آنست که مراد از «سوء» بدنامی باشد. یوسف علیه السلام اگر بزن عزیز تعدی میکرد دو کار کرده بود یکی بدنامی خودش و دیگری زنا که مورد عقاب خداست

یعنی خواستیم بدنامی و زنا را از وی برگردانیم همین طور در آیه اول. ممکن است مراد از سوء در آیه دوم خیانت باشد که عمل یوسف در صورت وقوع هم زنا بود و هم خیانت بشوهر آن زن. در اینصورت شاید مراد از سوء در هر دو آیه گناهانی باشد که در قباحت مثل فحشاء نیستند. و یا ذکر خاص بعد از عام باشد. وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ نحل: ۹۰. وَالَّذِينَ إِذْ فَعَلُوا فَاحِشَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ آل عمران: ۱۳۵. در آیه اول شاید مراد از فاحشه زنا یا کار زشتی است که از منکر و بغی زشتتر است. و در آیه دوم شاید مراد از فحشاء کار بدی است که نسبت بدیگری انجام داده‌اند. لَا تُخْرِجُوهُنَّ مِنْ بُيُوتِهِنَّ وَلَا يَخْرُجْنَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبَيِّنَةٍ طلاق: ۱. آیه درباره زنان مطلقه است که باید مدت عدّه را در خانه شوهر بمانند مراد از «فاحشه» چنانکه گفته‌اند اذیت اهل خانه است که اهل خانه را اذیت کنند و بد دهند باشند ایضا آیه ۱۹ سوره نساء. طبرسی در ذیل آیه اول از امام رضا علیه السلام نقل کرده فاحشه آنست که اهل شوهرش

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۵۵

را اذیت کند و دشنام دهد. قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّي الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَّنَ ... اعراف: ۳۳. فواحش جمع فاحشه است و آن چهار بار در قرآن مجید آمده است. فحشاء چنانکه از طبرسی نقل شد مصدر است ولی در آیات بمعنی اسم بکار رفته است.

فخر: ج ۵، ص: ۱۵۵

فخر: بالیدن بمال و جاه. «الْفَخْرُ الْمُبَاهَاةُ فِي الْأَشْيَاءِ الْخَارِجَةِ عَنِ الْإِنْسَانِ كَالْمَالِ وَالْجَاهِ» (مفردات) إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ لقمان: ۱۸. مختال بمعنی متکبر و فخور بمعنی بالنده و نازنده است. تکبر در نفس آدمی و فخر اظهار و شمردن اسباب تکبر و بالیدن بر آنهاست و هر دو صیغه مبالغه‌اند یعنی خدا هیچ متکبر نازنده را دوست ندارد. فخور چهار بار در قرآن مجید آمده سه بار توأم با «مختال» و یکبار إِنَّهُ لَفَرِحٌ فَخُورٌ هود: ۱۰. فرح نیز شادی از روی تکبر است. آیات بنظر میدهند که بالیدن از لوازم تکبر است. خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ الرحمن: ۱۴. معنی آیه در صلصال گذشت.

فدی: ج ۵، ص: ۱۵۵

فدی: عوض. یعنی عوضیکه انسان از برای خود میدهد. همچنین است فدیة و فداء فَلَإِنْ لَبِثْنَا مِنْكُمْ إِلَّا يَوْمًا فَمَنْ يَمُنُّ مِنْكُمْ فِئْتَامًا مَا لَكُمْ مِنْكُمْ مِنْ غَدٍ عَلِيمٌ بقره: ۲۲۹. گناهی بر آندو نیست در آنچه زن آنرا عوض داده مقصود آنست که زن چیزی در عوض طلاق گرفتن بدهد. وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ بقره: ۱۸۴. و بر آنانکه بمشقت زیاد روزه میگیرند عوضی است و آن طعام فقیر است. فَشَدُّوا الْوَتَاقَ فِيمَا مَنَّا بَعْدَ وَ إِمَّا فِدَاءً مِمَّنْ كَفَرُوا فَتَوَفَّاهُم بِأَنْفُسِهِمْ فَزَكَّاهُمْ فَمَا ذَكَرْنَا لَكُمْ أَنَّ تَضَاعَدُوا فَأَلْفَاخُ رَحْمَةٌ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ آل عمران: ۴. بندها را محکم کنید (و اسیر گیرید) و پس از آن منت نهید یا فدا و عوض گیرید (و آزادشان کنید). وَإِنْ يَأْتُوكُمْ أُسَارَىٰ فَتَدَاؤُهُمْ وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ إِخْرَاجُهُمْ ... بقره: ۸۵. «تفادؤهم» را بعضی «تفدوهم» خوانده‌اند طبرسی فرموده:

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۵۶

وجه بین الاثنین بودن آنست که فعلی از جانب اسیر گیرنده واقع میشود و آن تحویل اسیر است و فعلی از جانب اسیر که دفع فدیة است یعنی: اگر آنها در حال اسارت پیش شما آمدند فدیة داده و آنها را آزاد میکنید حال آنکه اخراجشان بر شما حرام است. در قرآن فقط یکبار آمده که عوض را کسی از جانب دیگری بدهد. وَفَدَيْنَاهُ بِذَبْحٍ عَظِيمٍ صافات: ۱۰۷. رجوع شود به «ابراهیم» فصل قربانی.

فرت: ج ۵، ص: ۱۵۶

وَهُوَ الَّذِي مَرَجَ الْبُخْرَيْنِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ ... فرقان: ۵۳. در «عذب» گذشت که عذب بمعنی گوارا و فرات بمعنی

بسیار گوارا است در جوامع الجامع آنرا البالغ فی العذوبه و در تفسیر جلالین شدید العذوبه گفته است این لفظ سه بار در قرآن آمده است: فرقان: ۵۳، فاطر: ۱۲، مرسلات: ۲۷. یعنی او کسی است که دو دریا را بهم آمیخت این سخت گوارا و این شور و تلخ است.

فرث: ج ۵، ص: ۱۵۶

فرث: گیاه جویده در شکمبه بعضی آنرا سرگین ترجمه کرده‌اند ولی سرگین مدفوع حیوان و فرث همان گیاه جویده است که هنوز مواد غذایی آن بوسیله روده‌ها جذب نشده است. در اقرب الموارد گفته: «الفرث: السرجین مادام فی الکرش» یعنی سرگین مادام که در شکمبه است و إِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ دَمٍ لَبَنًا خَالِصًا ... نحل: ۶۶. برای شما در چهارپایان عبرتی است (بر تصور معاد) از آنچه در شکمهایشان هست از میان علف جویده و خون، شیر خالص بشما مینوشانیم. این کلمه یکبار بیشتر در قرآن نیامده است.

فروج: ج ۵، ص: ۱۵۶

فروج: شکاف. وَإِذَا السَّمَاءُ فُرِجَتْ مرسلات: ۹. آنگاه که آسمان شکافته شود مثل إِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ انشقاق: ۱. جمع آن فروج است أَفَلَمْ يَنْظُرُوا إِلَى السَّمَاءِ فَوْقَهُمْ كَيْفَ بَنَيْنَاهَا وَ زَيَّنَّاهَا وَ مَا لَهَا مِنْ فُرُوجٍ قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۵۷

ق: ۶. یعنی آیا نگاه نکردند که آسمانرا بالای آنها چگونه ساختیم و زینت دادیم که شکافهائی ندارد (تا معیوبش کند). وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ مؤمنون: ۵. وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَ يَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ نور: ۳۱. فروج عبارت است از مخرج بول و غائط در زن و مرد. راغب گوید: فروج میان دو پا است و آنرا بکنایه بر قبل و دبر اطلاق کرده‌اند و در اثر کثرت استعمال مثل صریح در آن معنی شده است در مجمع ذیل آیه ۵ مؤمنون فرموده: لیث گفته فروج اسم هر سوئه زن و مرد است در اقرب الموارد آمده: الْفُرُوجُ مِنَ الْإِنْسَانِ الْعَوْرَةُ وَ يُطْلَقُ عَلَى الْقَبْلِ وَ الدَّبْرِ حَفْظُ فَرْجٍ فِي زَيْنٍ وَ مَرْدٍ ظَاهِرًا أَنْتَ كَمَا أَنَّهَا مِنْ نَظَرٍ مُحَرَّمٍ بِبُحْرَانٍ.

فروح: ج ۵، ص: ۱۵۷

فروح: شادی. شادی توأم با تکبر در اقرب الموارد گوید: سرور و حبور در شادی ممدوح بکار میرود ولی فروح در شادی مذموم که موجب تکبر است سرور و حبور از تفکر ناشی است و فروح از قوه شهوت. فیومی در مصباح گفته: در معنی تکبر و خرسندی و شادی بکار میرود. طبرسی رحمه الله در مجمع ذیل إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ قصص: ۷۶. فرموده فروح بمعنی تکبر است و شعر ذیل را شاهد می‌آورد. و لست بمفراح اذ الدهر سرّنی و لا جازع من صرفه المتقلّب چون روزگارم شادم کند متکبر نمیشوم، از برگشت آن نیز جزع و ناله ندارم. راغب و زمخشری نیز آنرا نقل کرده‌اند. در قرآن مجید بیشتر در شادی‌های مذموم آمده که منبعث از نیروی شهبانی و لذات و توأم با خود پسندی است مثل: فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ ... توبه: ۸۱. باز گذاشتگان بر ماندنشان بر خلاف رسول خدا (و اینکه با او بجهاد نرفتند) شادمان شدند حَتَّى إِذِ الْفَرِحُوا بِمَا أُوتُوا أَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً أَنْعَامًا: ۴۴. و در بعضی از آیات در شادی

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۵۸

ممدوح بکار رفته مثل وَ يَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ. بَنَصِيرِ اللَّهِ ... روم: ۴. آنروز مؤمنان در اثر یاری خدا مسرور میشوند. قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَ بِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا ... یونس: ۵۸. فروح: (بر وزن کتف) شادمان متکبر لَيَقُولُنَّ ذَهَبَ اللَّيْلُ عَنِّي إِنَّهُ لَفَرِحٌ فَخُورٌ هود: ۱۰ میگوید بدیها از من رفت او متکبر و فخر کننده است. در اینجا فروح بمعنی متکبر است که این آیه نظیر و اللَّهُ لَا يُحِبُّ كِبًا مَخْتَالًا

فُحُورٍ حَديد: ۲۳. اِسْتِ. اِذْ قَالَ لَهُ قَوْمُهُ لَا تَفْرَحْ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِيْنَ قَصص: ۷۶. قَوْمِش بقارون گفتند: از كثر مال شادمان متكبر مباش كه خدا متكبران را دوست ندارد.

فرد: ج ۵، ص: ۱۵۸

فرد: تنها. رَبِّ لَا تَذَرْنِي فَرْدًا وَاَنْتَ خَيْرُ الْوَارِثِيْنَ انبياء: ۸۹. خدایا مرا تنها نگذار تو بهترین وارثانی. راغب گفته: فرد آنست كه دیگری با آن مخلوط نیست آن از «وتر» اعم و از «واحد» اخص است. وَكُلُّهُمْ آتِيهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَرْدًا مريم: ۹۵. وَ لَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادِي كَمَا خَلَقْنَاكُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍ انعام: ۹۴. ظاهرا مقصود از فرد و فرادی انقطاع از علائق دنیا و خصوصیات این جهان است مثل وَ رَاوَا الْعَذَابَ وَ تَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْاَسْبَابُ بقره: ۱۶۶. وَ تَرَكْتُمْ مَّا خَوَّلْتُمْ وَاَنْتُمْ ظَاهِرُونَ انعام: ۹۴. اَنْ تَقُومُوا لِلّٰهِ مِثْلِيَ وَ فُرَادِي سباء: ۴۶. فرادی بمعنی تك تك است یعنی برای خدا برخیزید دودو و تك تك و فكر كنید. ناگفته نماند: جمع قیاسی فرد افراد است و فرادی مثل سکاری غیر قیاسی است بقولی: فرادی جمع فردان و فردی است مثل سکاری كه جمع سكران و سكری است.

فردوس: ج ۵، ص: ۱۵۸

فردوس: كَانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفُرْدَوْسِ نُزُلًا كهف: ۱۰۷. الَّذِينَ يَرْتُونَ الْفُرْدَوْسَ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ مؤمنون: ۱۱. این لفظ بیشتر از دو بار در قرآن نیامده است.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۵۹

در مجمع از زجاج نقل کرده: فردوس باغی است شامل مزایا و محاسن تمام باغها. گروهی گفته‌اند فردوس دره‌هائی است كه انواع علفها در آنها میروید. گفته‌اند آن لغت رومی است منقول بعربی ما آنرا در اشعار عرب نیافتیم جز در شعر حسان كه گفته: فَاِنَّ ثَوَابَ اللّٰهِ كُلِّ مَوْحِدٍ جَنَّاتٍ مِّنَ الْفُرْدَوْسِ فِيهَا يَخْلُدُ طَبْرَسَىٰ خُودِ فرموده: فردوس باغی است كه در آن میوه، گل و سایر اسباب تمتع و لذت جمع است. در كشاف گفته: «الفردوس: هو البستان الواسع الجامع لاصناف الثمر» در قاموس آنرا باغی كه جامع میوه‌های تمام باغات است گفته و نیز دره‌ها ... كه زجاج نقل کرده. قول اقرب نیز قول قاموس است. بنظر نگارنده: مراد از ذكر این كلمه بیان وسعت نعمتهای بهشتی است و اینکه تمام وسائل راحتی در آن جمع است كه فرموده: وَ فِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْاَنْفُسُ وَ تَلَذُّهُ الْاَعْيُنُ زخرف: ۷۱. و جمله جَنَّاتُ الْفُرْدَوْسِ مثل جَنَّاتِ النَّعِيمِ است. كه راغب نعیم را نعمت كثیره معنی کرده و مثل جَنَّاتِ عَدْنٍ ... جَنَّاتِ الْمَأْوَىٰ در آیه كَانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفُرْدَوْسِ نُزُلًا فردوس صفت جَنَّات و مؤنث است و مفرد مؤنث صفت جمع مؤنث آید مثل «هبات و افره» یعنی بهشت‌های واسع و پر نعمت منزل آنهاست.

فر: ج ۵، ص: ۱۵۹

فر: فر و فرار بمعنی فرار كردن و گریختن است. قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمْ الْفِرَارُ اِنْ فَرَرْتُمْ مِنَ الْمَوْتِ اَوْ الْقَتْلِ احزاب: ۱۶. راغب گوید: اصل آن بیان سنّ چهار پا است. ظاهرا گاهی مراد از آن شدت بی میلی و عدم رضا است. چنانكه در آیه فوق و آیه قُلْ اِنَّ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ فَاِنَّهُ مُلَاقِيكُمْ ... جمعه: ۸. پیداست كه فرار انسان از مرگ همان شدت بی میلی او بمرگ و تلاش در راه نمردن است.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۶۰

و چون با الی متعدی شود مراد از آن شدت میل و تلاش در آنست مثل فَفَرُّوا اِلَى اللّٰهِ اِنِّي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ مُّبِينٌ ذاریات: ۵۰. بدوید بسوی خدا من شما را انذار كننده‌ام آشكارا. ولی در آیه فَفَرَرْتُ مِنْكُمْ لَمَّا خَفَّيْتُمْ ... شعراء: ۲۱. بمعنی گریختن و فرار معمولی است. مفر: اسم مكان و مصدر میمی است يَقُولُ الْاِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ اَيْنَ الْمَفْرُ قیامت: ۱۰. انسان در آنروز گوید: فرار گاه كجاست؟

فرش: ج ۵، ص: ۱۶۰

فرش: گسترده. «فرش الشیء: بسطه». وَالْأَرْضُ فَرَشْنَاهَا فَنِعْمَ الْمَاهِدُونَ ذاریات: ۴۸. زمین را گسترده‌تریم بهتر آماده کنند گانیم. فرش و فراش (بر وزن حساب) مصدراند و بمعنی مفعول (مفروش) نیز آیند. مثل الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ فِرَاشًا بقره: ۲۲. خدائیکه زمین را بنفع شما گسترده گردانید. فراش بفتح اول جمع فراشه بمعنی پروانه است یَوْمَ يَكُونُ النَّاسُ كَالْفَرَاشِ الْمَبْتُوثِ قارعه: ۴. روزیکه مردم مانند پروانه‌های پراکنده شوند. وَمِنَ الْأَنْعَامِ حَمُولَةٌ وَفَرُشًا كُلُّوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ ... انعام: ۱۴۲. بعقیده راغب فرش بمعنی حیوان مرکوب است گوید: «الفرش ما یفرش من الانعام ای یرکب» بنظر نگارنده مراد از حموله حیوان بار بر و از فرش مرکوب است یعنی: از چهارپایان باربر و مرکب برای شما مسخر کرد بخورید از آنچه خدا روزی داده. اینکه حموله را چهارپایان بزرگ و فرش را چهارپایان کوچک (کزه) گفته‌اند بسیار سخیف است این آیه نظیر آیات ذیل است که بار بردن و مرکب بودن چهارپایان را عنوان کرده است وَالْأَنْعَامِ خَلَقَهَا لَكُمْ ... وَتَحْمِلُ أَثْقَالَكُمْ إِلَىٰ بَلَدٍ لَّمْ تَكُونُوا بِالْغَنِيِّ ... وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ لِتَرْكَبُوهَا ... نحل: ۵ و ۷ و ۸. وَفَرُشٍ مَرْفُوعَةٍ. إِنَّا أَنْشَأْنَاهُنَّ إِنْشَاءً فَجَعَلْنَاهُنَّ أَبْكَارًا وَقَاعَةً: ۳۴-۳۶.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۶۱

فرش بر وزن عنق جمع فراش است. راغب گفته بهر یک از زوجین بطور کنایه فراش گفته میشود که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرموده: «الولد للفراش». حدیث فوق چنین است: «الولد للفراش و للعاهر الحجر» بنظر راغب فراش در حدیث بمعنی شوهر است. یعنی فرزند مال شوهر است و زانی ممنوع میباشد. فیومی نیز در مصباح آنرا شوهر معنی کرده و گوید: زوجین نسبت بیکدیگر فراش نامیده میشوند. مَرْفُوعَةٌ چنانکه گفته‌اند بمعنی بلند مقام است در عقل و جمال و کمال یعنی: برای آنهاست زنانی والا مقام که ما آنها را بطرز مخصوصی بوجود آورده‌ایم و آنها را دوشیزگان قرارداده‌ایم.

فرض: ج ۵، ص: ۱۶۱

فرض: قطع. تعیین. در نهاییه گوید: اصل فرض بمعنی قطع است راغب قطع شیء محکم و تأثیر در آن، گفته است، اقرب عین لفظ راغب را آورده است در مصباح تقدیر و اندازه‌گیری معنی میکند. در قرآن مجید بمعنی تعیین و ایجاب بکار رفته که هر دو نوعی قطع و تقدیراند مثل لَاتَّخِذَنَّ مِنْ عِبَادِكَ نَصِيبًا مَفْرُوضًا نساء: ۱۱۸. از بندگان تو بهره‌ای معین شده میگیرم. مَا لَمْ تَمْسُوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً بقره: ۲۳۶. مادامیکه بآنها دست نزده‌اید یا مهریه‌ای معین نکرده‌اید مهریه فریضه خوانده شده که شیء تعیین شده است. و مثل سُورَةٌ أَنْزَلْنَاهَا وَفَرَضْنَاهَا نور: ۱. یعنی سوره‌ایست که نازل کرده و عمل باحکام آنرا واجب کرده‌ایم، عمل حکم واجبی اتیان و عمل حکم تحریمی ترک است و مثل إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَيْهِ مَعَادٍ ... قصص: ۸۵. آنکه تلاوت و عمل بقرآن را بر تو واجب کرده حتما تو را بمعاد (ظاهرا مکه) بر میگرداند. رجوع شود به «ردد». الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ ... بقره: ۱۹۷. حج در ماههای معلومی است هر که

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۶۲

در آنها حج را بر خود واجب کند (با شروع در آن) پس در حج نزدیکی بزنان و دروغ و لا و الله بلی و الله گفتن نیست. وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِي مَا تَرَأَوْا مِنْ نِسَاءِ الْفَرِيضَةِ نساء: ۲۴. فریضه در این آیه و آیات دیگر بمعنی مفروضه است یعنی معین شده و واجب شده. قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقْرَةٌ لَا فَارِضٌ وَلَا بَكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ بقره: ۶۸. فارض بمعنی سالخورده و پیر است و بقولی آن گاوی است که بسیار زائیده باشد در علت این تسمیه گفته‌اند: که آن از اعمال شاقه خودش را قطع (و آسوده) کرده یا عمر (و جوانی) خویش را قطع کرده یا زمین را قطع (و شخم) کرده است یعنی: گفت خدا فرماید آن گاوی است نه سالخورده و نه جوان میان این دو حال

است. در مجمع راجع بفرق فرض و واجب نقل فرموده: فرض با جعل جاعل است که آنرا واجب کند ولی واجب شاید بدون جعل باشد مثل وجوب شکر منعم، علی هذا نسبتشان عموم و خصوص مطلق است. بنظر راغب ایجاب باعتبار وقوع و ثبوت حکم و فرض باعتبار تعیین آن گفته میشود.

فرط: ج ۵، ص: ۱۶۲

فرط: تقدّم و جلو افتادن (مجمع) در لغت آمده: «فَرَطٌ فُرُوطًا: سَبَقَ وَ تَقَدَّمَ - فَرَطَ عَلَيْهِ فِي الْقَوْلِ فَرَطًا: اشْرَفَ وَ تَقَدَّمَ» و آن با تجاوز و تعدی میسازد. فارط و فرط (بر وزن فرس) پیشروی است که قبل از کاروان برای اصلاح حوض و دلوها وارد آب شود. در دعا درباره مرگ فرزند صغیر گوید: «اللَّهُمَّ اجْعَلْهُ فَرَطًا» یعنی خدایا او را اجر متقدّم و ثواب جلو افتاده گردان. قَالَ رَبَّنَا إِنَّا نَخَافُ أَنْ يَفْرُطَ عَلَيْنَا أَوْ أَنْ يَطْغَى طه: ۴۵. گفتند: خدایا میترسیم که فرعون بر ما پیشی گیرد و در عقوبت پیش از آنکه دعوتش کنیم، عجله کند و یا در تعذیب

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۶۳

بنی اسرائیل طغیان نماید. افراط: تجاوز بیشتر و تفریط کوتاهی و تقصیر بیشتر است. يَا حَسْرَتِي عَلَيَّ مَا فَرَطْتُ فِي جَنبِ اللَّهِ زمر: ۵۶. ای حسرت بر آنچه در طاعت خدا تقصیر و کوتاهی کردم لَا جَرَمَ أَنْ لَهُمُ النَّارَ وَأَنْهُمْ مُفْرَطُونَ نحل: ۶۲. مُفْرَطُونَ در قرآنها بصیغه مفعول است و بصیغه فاعل و ایضا مُفْرَطُونَ بکسر راء از باب تفعیل نیز خوانده‌اند. یعنی: ناچار آتش برای آنهاست و آنها پیش افتادگان (بآتش) اند میشود از آیه فهمید که آنانکه بخدا نسبت زائیدن و فرزند میدهند پیش از دیگران بآتش وارد خواهند شد. وَ اتَّبَعَ هَوَاهُ وَ كَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا كهف: ۲۸. فرط (بر وزن عنق) بمعنی افراط و تجاوز است یعنی از هوای نفس پیروی کرده و کارش تجاوز و تعدی بود «الفرط: الامر المجاوز فيه عن الحد».

فرع: ج ۵، ص: ۱۶۳

فرع: بالا رفتن. «فرع الجبل: صعده» شاخه درخت را بمناسبت بالا رفتن فرع گفته‌اند كَشَجَرَهُ طَبَّيْهُ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَ فَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ ابراهیم: ۲۴. مانند درخت پاکیکه ریشه‌اش در زمین و شاخه‌اش در آسمان است. راغب گفته آن بمناسبت طول و عرض هر دو گفته میشود بفرزندان شخص فروع گویند که از اصل (پدر) منشعب شده‌اند. آن یکبار بیشتر در قرآن مجید نیامده است.

فرعون: ج ۵، ص: ۱۶۳

فرعون: لفظ عجمی و لقب پادشاهان مصر و بقول اقرب الموارد در لغت قبط بمعنی تمساح است. از آن در عرب فعل آورده و گفته‌اند: «تفرعن فلان» یعنی کار فرعون کرد که تکبر و تجاوز بود. این لفظ ۷۴ بار در قرآن مجید آمده و در داستانهای بنی اسرائیل و موسی علیه السلام بچشم میخورد. گویند: فرعونیکه بنی اسرائیل را تعذیب میکرد و پسرانشان را میکشت رامسس یا رعمسسس دوم و فرعونیکه موسی و هارون علیهما السلام برای هدایت او

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۶۴

مبعوث شدند پسر او منفتح بود که با لشکریانش در بحر احمر غرق گردید. هاکس در قاموس خود رامسس دوم را فرعون تسخیر نامیده که موسی در زمان او تولد یافت و پسر او را فرعون خروج گفته نامش منفلی و پسر رامسس بود که موسی و هارون معجزات را پیش او آوردند و با لشکریانش در بحر قلزم هلاک شد. ولی از آیه أَلَمْ نُزَبِّكَ فِينَا وَلِيدًا شعراء: ۱۸. که فرعون بموسی گفت بنظر میاید که هر دو فرعون یکی بوده و گر نه نمیگفت: آیا ما تو را در میان خود پرورش ندادیم؟ ولی گویند وقت تربیت موسی منفلی

بزرگسال و در خانه پدرش بود لذا پس از رسیدن پادشاهی بموسی چنین گفت. و الله العالم. قرآن درباره آن بدبخت فرموده: ۱- ادعای الوهیت میکرد فَقَالَ أَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلَى نازعات: ۲۴. من پروردگار والای شما هستم بحضرت موسی گفت لَئِنِ اتَّخَذْتَ إِلَهًا غَيْرِي لَأَجْعَلَنَّكَ مِنَ الْمَسْجُونِينَ شعراء: ۲۹. در عین حال بت پرست بود ولی خود را بالاترین خدایان میدانست. چنانکه درباره تشویق بچاره جوئی درباره موسی باو میگفتند: أَتَذَرُ مُوسَى وَقَوْمَهُ لِيُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَيَذَرَكَ وَآلِهَتَكَ... اعراف: ۱۲۷. بنظر میاید چنانکه گفتیم خود را یکی از خدایان و بالاترین آنها میدانست. ۲- موسی علیه السلام در خانه او تربیت شد و چون او را از آب گرفتند زن فرعون در دفاع از قتل موسی سخت با فشاری کرد تا وی در عدم قتل موسی تحت تأثیر زنش قرار گرفت و او را نکشت و بر فرزندی خویش انتخاب کرد جریان مفصل آن در اول سوره قصص مذکور است. ۳- بنی اسرائیل را تعذیب میکرد پسران آنها را میکشت و دخترانشان را برای خدمتکاری زنده میگذاشت چنانکه جمله يُقْتَلُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ اعراف: ۱۴۱. و قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۶۵

نظیر آن بارها در قرآن مجید آمده است. این عمل یک نمونه کامل از ذلت و بدبختی بنی اسرائیل و نمونه کامل از ستم یک ستمگر است. گویند کاهنان بوی خبر داده بودند که در بنی اسرائیل پسری بوجود خواهد آمد که خطر حتمی برای تو است بخاطر جلوگیری از تولد او نوزادان پسر را میکشت. شاید هم نمیخواست بنی اسرائیل بوسیله جوانان تازه بدوران رسیده نیرومند شوند رجوع شود به «موسی» فصل ولادت. بعقیده او و قومش بنی اسرائیل در اثر غیر بومی بودن بردگان و خدمتگزاران آنها چنانکه در امتناع از ایمان بموسی و هارون میگفتند: آیا بدو فرد مثل خود ایمان آوریم حال آنکه قومشان خدمتکاران مانند فَقَالُوا أَأَتُومِنُ لِبَشَرَيْنِ مِثْلِنَا وَقَوْمُهُمَا لَنَا عَابِدُونَ مؤمنون: ۴۷.۴- معجزات موسی را دانسته تکذیب کرد از دستور خدا سرپیچی نمود و چون موسی با قوم خود از مصر بیرون رفتند با لشکریان خویش آنها را تعقیب کرد بشکافی که با معجزه موسی در دریا بوجود آمده بود با لشکریانش وارد شد آب بهم برآمد همگی غرق شدند موقع غرق گفت بخدا ایمان آوردم ولی پذیرفته نشد جسدش را از آب گرفتند تا برای آیندگان عبرتی باشد. سوره یونس از آیه ۷۵ تا فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِبَدْنِكَ لَئِن كُنَّا لَمِن خَلْفِكَ آيَةً... ۵- آقای صدر بلاغی در فرهنگ قصص قرآن از معجم القرآن عبد الرؤف مصری نقل میکند بدن منفتح (فرعون خروج) با بدنهای دیگر در قبر امتحاب دوم در اقصیر (سرزمین مصر) کشف شده و اکنون در موزه مصر موجود است و وضع قبرش نشان میدهد که مرگ او ناگهانی بوده و مجال کافی برای تهیه مقبره خاص و متناسب با مقامش در دست نبوده است.

فراغ: ج ۵، ص: ۱۶۶

فراغ: دست کشیدن از کار «الفراغ: خلاف الشغل» طبرسی

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۶۶

فرموده: اصل آن بمعنی خالی بودن است فَإِذَا فَرَّغْتَ فَانصَبْ شرح: ۷. چون از کار فارغ شدی تلاش کن و باز زحمت بکش رجوع شود به «نصب». سَيَنْفَرُ لَكُمْ آيَةُ الْفُلْجَانِ رحمن: ۳۱. بزودی فارغ میشویم برای رسیدن بکار شما ای دو موجود وزین. ظهور آیه در آنست که خدا روز قیامت کارهای دیگر را کنار گذاشته و فقط بکار و حساب جن و انس خواهد پرداخت و شاید مراد از آن مدافه در حساب باشد. در مصباح و اقرب آمده: فرغ چون با «لام» و «الی» متعدی باشد بمعنی قصد آید. رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَ تَوَفَّنَا مُسْلِمِينَ اعراف: ۱۲۶. پروردگارا بر ما صبر فرو ریز و ما را مسلمان بمیران. افراغ ریختن شیء روان است بمنظور خالی کردن محل از آن (مجمع) در میزان فرموده: مؤمنان نفوس خود را بظرف و صبر را بآب و اعطاء خدا را بریختن آب تشبیه کرده‌اند. وَأَصْبَحَ فُؤَادُ أُمِّ مُوسَى فَارِغًا إِنْ كَادَتْ لَتُبْدِي بِهِ لَوْلَا أَنْ رَبَطْنَا عَلَى قَلْبِهَا قِصص: ۱۰. درباره این آیه رجوع شود به «فؤاد».

فرق: ج ۵، ص: ۱۶۶

فرق: جدا کردن. راغب گوید فرق قریب به فلق است لیکن فلق باعتبار شکافته شدن و فرق باعتبار انفصال و جدائی گفته میشود. فیها يُفَرِّقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ دُخَانَ: ۴. در آنشب هر کار با حکمت از هم جدا و منفصل میشود و إِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ فَأَنْجَيْنَاكُمْ وَأَعْرَفْنَا آلَ فِرْعَوْنَ بقره: ۵۰. مراد از فرق در آیه شکافتن دریا و باز شدن راه در آن است چنانکه در آیه دیگر آمده فَأَنْفَلَقَ فَمَا كَانَ كُلُّ فِرْقٍ كَالطُّودِ الْعَظِيمِ شعراء: ۶۳. دریا بشکافت و هر قسمت چون کوه بزرگی گردید. فَأَفْرَقُ بَيْنَنَا وَبَيْنَ الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ مائده: ۲۵. این کلمه دعای موسی علیه السلام است آنگاه که بنی اسرائیل از دخول بارض مقدسه امتناع کردند و گفتند:

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۶۷

تو و پروردگارت بروید و بجنگید ما در اینجا نشسته‌ایم. موسی گفت: خدایا من جز بخود و برادرم قدرت ندارم میان ما و قوم فاسق جدائی بیفکن بقول طبرسی بر ما جزا ده آنچه مستحقیم و بر آنها جزا ده آنچه مستحق‌اند. وَقُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَىٰ مُكْثٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا اسراء: ۱۰۶. ظاهرا مراد از فَرَقْنَاهُ نزول تدریجی قرآن است یعنی نزول آیات قرآن را از حیث زمان از هم جدا کردیم تا با تائی آنرا بر مردم بخوانی ظاهرا مراد از نَزَّلْنَاهُ نیز نزول تدریجی قرآن است. فَرَقَ (بر وزن فرس) بمعنی خوف است و فعل آن از باب علم یعلم آید وَيَخْلِفُونَ بِاللَّهِ إِنَّهُمْ لَمِنْكُمْ وَمَا هُمْ مِنْكُمْ وَلَكِنَّهُمْ قَوْمٌ يَفْرُقُونَ توبه: ۵۶. منافقان قسم میخورند که از شما اند از شما نیستند لیکن میترسند (که اگر اظهار ایمان نکنند کشته یا اسیر گردند) راغب گوید آن تَفَرَّقَ و تشویش قلب است از خوف. طبرسی فرموده اصل آن از مفارقت اموال است حین الخوف. تفریق: پراکنده کردن. جدائی افکندن در قرآن مجید در اختلاف دینی و غیره بکار رفته است مثل: فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِعَابًا انعام: ۱۵۹. وَنَحْوِ فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرَّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ ... بقره: ۱۰۲. از هاروت و ماروت چیزی را میآموختند که با آن میان مرد و زنش اختلاف ایجاد میکردند. إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَيُرِيدُونَ أَنْ يُفَرَّقُوا بَيْنَ اللَّهِ وَرُسُلِهِ وَيَقُولُونَ نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَنَكْفُرُ بِبَعْضٍ وَنُؤْمِنُ نُؤْمِنُ بَعْضٌ وَنَكْفُرُ بِبَعْضٍ وَنُؤْمِنُ نُؤْمِنُ بَعْضٌ وَنَكْفُرُ بِبَعْضٍ ... نساء: ۱۵۰. فرق میان خدا و رسل آنست که بخدا و بعضی از رسل ایمان آورند و بعضی از رسل را تکذیب کنند مثل یهود که بخدا و موسی ایمان آوردند و بعیسی و محمد کافر شدند و مثل

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۶۸

نصاری که بخدا و موسی و عیسی ایمان آوردند و بمحمد صلوات الله و سلامه عليهم اجمعین کافر شدند جملهً وَيَقُولُونَ ... بیان تفریق بین خدا و رسل است خداوند این چنین کسان را کافر حقیقی خوانده که أُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ حَقًّا و در آیه بعدی ایمان واقعی را چنین بیان فرموده: وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَلَمْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ ... تفرق: پراکنده شدن. جدا گردید و لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا ... آل عمران: ۱۰۵. فرق: (بر وزن جسر) تکه و قطعه جدا شده فَأَنْفَلَقَ فَمَا كَانَ كُلُّ فِرْقٍ كَالطُّودِ الْعَظِيمِ شعراء: ۶۳. دریا بشکافت و هر قطعه‌اش همچون کوه بزرگی گردید. فریق: گروه جدا شده از دیگران. همچنین است فرقه مثل فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ شوری: ۷. فَلَوْ لَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ ... توبه: ۱۲۲. چرا از هر گروه دسته‌ای برای تفقه در دین کوچ نمیکنند رجوع شود به «فقه». فراق: (بفتح اول) جدائی قَالَ هَذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ ... کهف: ۷۸. مجمع هذا را اشاره بآخرین کلام موسی با آن عالم دانسته و «فراق» را بمعنی مفرق فرموده است یعنی این سخن میان من و تو جدائی انداز است. شاید «هذا» اشاره بوقت باشد یعنی این وقت مفارقت میان من و تو است، راغب گفته فراق و مفارقت اکثر با ابدان است. فُرْقَان: در اصل مصدر است بمعنی فرق گذاشتن سپس در معنی فارق بکار رفته طبرسی فرموده: هر فرق گذارنده فرقان نامیده شود و قرآن را از آن فرقان گوئیم که فارق میان حق و باطل است. ولی در قاموس و اقرب قید حق و باطل را اضافه کرده و گفته‌اند: فرقان هر آنچه‌ای است که با آن میان حق و باطل فرق گذاشته شود.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۶۹

در مفردات گفته: فرقان از فرق ابلغ است که فرقان در فرق بین حق و باطل بکار رود... و آن بنا بر قولی اسم است نه مصدر ولی فرق در آن و غیر آن استعمال میشود. ﴿بَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَيَّ عَبْدِهِ لِيُكَونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا﴾ فرقان: ۱. علی هذا قرآن را از آن فرقان گوئیم که فارق میان حق و باطل است در مجمع ذیل آیه ۱۸۵ بقره فرموده: از ابی عبد الله علیه السلام مروی است که فرمود: قرآن همه کتاب است و فرقان قسمت محکم و واجب العمل از آن «القرآن جمله الكتاب و الفرقان المحکم الواجب العمل به» این روایت در المیزان از کافی نقل شده و نیز از اختصاص مفید نقل کرده که... رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ در جواب عبد الله بن سلام که گفت: چرا پروردگارت آنرا فرقان نامیده؟ فرموده: چون آیات و سوره‌هایش متفرّق و در غیر الواح نازل شده و غیر آن که صحف، تورات، انجیل و زبور باشد همه یکدفعه در الواح و اوراق نازل گردیده‌اند گفت: صدقت یا محمد. باید در سند این روایت و تطبیق آن با آیه دقت کرد. وَ إِذْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ بقره: ۵۳. ظاهراً وَالْفُرْقَانَ عطف تفسیر از کتاب است و در این آیه بتورات فرقان اطلاق شده است... أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَ بَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَىٰ وَالْفُرْقَانَ بقره: ۱۸۵. بنا بر آیه ﴿بَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ﴾ که فرقان وصف همه قرآن است و بنا بر آیه وَ لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَىٰ وَ هَارُونَ الْفُرْقَانَ وَ ضِيَاءً أَنبِيَاءَ: ۴۸. که فرقان وصف همه تورات آمده، در این آیه نیز وَالْفُرْقَانَ وصف همه قرآن است چنانکه مِّنَ الْهُدَىٰ وصف همه آن میباشد و بنا بر روایت منقوله از امام صادق علیه السلام میشود گفت که مِّنَ الْهُدَىٰ وصف همه آن ولی فرقان وصف محکمت و واجب العمل است و الله العالم.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۷۰

نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ... وَ أَنْزَلَ التَّوْرَةَ وَ الْإِنْجِيلَ. مِّن قَبْلُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَ أَنْزَلَ الْفُرْقَانَ آل عمران: ۳. مراد از نزول فرقان پس از ذکر انزال قرآن، تورات و انجیل چیست؟ بقولی مراد از آن قرآن است ولی چون فرقان مطلق فارق بین حق و باطل است و وصف تورا نیز آمده بهتر است آنرا عام بعد از خاص بگیریم یعنی خدا قرآن و تورات و انجیل را نازل کرد و فارق بین الحق و الباطل نازل فرمود و وصف فرقان جامع همه کتابهاست. در آیه دیگر بجای فرقان، میزان آمده است لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَ أَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَ الْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ... حديد: ۲۵. المنار آنرا در آیه بمعنی عقل گرفته و گوید: انزال آن مثل انزال حدید است در وَ أَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ... وَ مَا أَنْزَلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ التَّقَىٰ الْجَمْعَانِ... انفال: ۴۱. مراد از يَوْمَ الْفُرْقَانِ روز جنگ «بدر» است که میان مسلمین و مشرکین با پیروزی اهل اسلام و غلبه اهل شرک فرق گذاشت. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا... انفال: ۲۹. فرقان را در آیه فتح، نصر، هدایه، نور، آرامش دل و غیره گفته‌اند فرقان هر چه باشد نتیجه تقوی و حاصل از تقوی است میشود گفت: مراد از فرقان اعتقاد جازم و ایمان واقعی است که میشود با آن میان هر حق را از ناحق فرق گذاشت و امور را از هم تمیز داد در این صورت آیه در صدد بیان آنست که ایمان از نتایج عمل است و از عمل تولید میشود. وَ الْمُرْسَلَاتِ عُرْفًا... فَالْفَارِقَاتِ فَرَقًا مَّرْسَلَاتٍ: ۱ و ۴. رجوع شود به «رسل» و «جری».

فره: ج ۵، ص: ۱۷۰

فره: فره (بر وزن فرس) بمعنی خود پسندی است اسم فاعل آن فره (بر وزن کتف) آید. فراهه بمعنی حذاقت، خفت و ماهر بودن و نشاط است اسم فاعل آن

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۷۱

فاره است چنانکه در مجمع گفته وَ تَتَّحْتُونَ مِنَ الْجِبَالِ بَيْوتًا فَارِهِينَ شعراء: ۱۴۹. فَارِهِينَ را حاذقین و ماهرین معنی کرده‌اند یعنی از کوهها خانه‌ها میتراشید در حالیکه در این کار ماهرید بعضی آنرا متکبران معنی کرده‌اند. ناگفته نماند: فراهه بمعنی سبکی و نشاط نیز آمده است لذا بعید نیست که مراد از آن در آیه آسودگان باشد که نوعی سبکی است و در آیه دیگر بجای فَارِهِينَ آمِنِينَ آمده وَ كَانُوا يَنْجِتُونَ مِنَ الْجِبَالِ بَيْوتًا آمِنِينَ حجر: ۸۲. و هر دو آیه درباره قوم ثمود است. این کلمه فقط یکبار در قرآن بکار رفته و

فَارِهِينَ - فرهين هر دو خوانده شده است.

فری: ج ۵، ص: ۱۷۱

فری ... وَ قَدْ خَابَ مِنْ أَفْتَرِي طه: ۶۱. فری در اصل بمعنی قطع و شکافتن است در اقرب آمده: «فَرَى الشَّيْءَ فَرِيًّا: فَطَعَهُ وَ شَقَّه» بعد گوید خواه بجهت افساد باشد مثل بریدن و شکافتن درنده و خواه برای اصلاح باشد مثل قطع چرم بوسیله خنیاط. راغب گوید: فری قطع برای دوختن و اصلاح و افراء قطع برای افساد است همچنین است قول طبرسی ذیل آیه ۴۸ نساء فیومی در مصباح گفته: «فریت الجلد: قطعته للاصلاح». افتراء: بمعنی جعل دروغ و چیزی از خود در آوردن است مثل وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ أَفْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا انعام: ۲۱. کیست ظالمتر از آنکه بر خدا دروغ ببندد. و مثل أَمْ يَقُولُونَ أَفْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ یونس: ۳۸. بلکه میگویند قرآنرا ساخته است بگو یکسوره بمانند آن بیاورید. در آیه فَقَدْ أَفْتَرَى إِثْمًا عَظِيمًا نساء: ۴۸. طبرسی إِثْمًا را مفعول مطلق و أَفْتَرَى را بمعنی اثم گرفته یعنی: حقا که گناه کرده گناه بزرگی. و شاید مفعول فعل محذوف باشد یعنی «افتری و اثم اثمًا عظیمًا». مُفْتَرَى: (بصیغۀ مفعول) ساخته شده. قَالُوا مَا هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُفْتَرَى قَصص: ۳۶. گفتند: این نیست مگر

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۷۲

سحر ساخته. مفتر (بصیغۀ مفعول) جعل کننده دروغ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ نحل: ۱۰۱. گفتند تو فقط دروغگوئی. فری: ساخته. نو در آورده قَالُوا يَا مَرْيَمُ لَقَدْ جِئْتِ شَيْئًا فَرِيًّا مريم: ۲۷. چون مریم عیسی علیه السلام را در آغوش خویش بمیان مردم آورد گفتند: ای مریم چیز نو ظهوری آوردی زائیدن بدون شوهر!!! آنرا در آیه عظیم، قیح و غیره گفته‌اند ولی آنچه ما اختیار کردیم با معنای اولی مناسب است.

فزع: ج ۵، ص: ۱۷۲

فز: راندن. و بر خیزاندن از بین معانی فز فقط این معنی با استعمال قرآن مجید مناسب است در لغت آمده: «فَزَّ فُلَانًا عَنْ مَوْضِعِهِ: اَزْعَجَهُ وَ أَفْرَعَهُ وَ اَزَالَهُ از عاج را قلع و طرد گفته‌اند. استفزاز نیز بهمان معنی است. وَ اِنْ كَادُوا لَيَسْتَفْزِزُوكَ مِنَ الْأَرْضِ لِيُخْرِجُوكَ مِنْهَا ... اسراء: ۷۶. حقا که نزدیک بودند تو را از آن زمین برانند تا بیرونت کنند فَأَرَادَ أَنْ يَسْتَفْزِرَهُمْ مِنَ الْأَرْضِ فَأَعْرَفْنَاهُ وَ مَنْ مَعَهُ جَمِيعًا اسراء: ۱۰۳. فرعون خواست بنی اسرائیل را از زمین براند او را و هر آنکه با او بود غرق کردیم. وَ اسْتَفْزِرُ مِنْ اسْتِ تَطَعَتْ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ اسراء: ۶۴. هر که را از آنها خواستی با صدايت بران و بعمل بد برخیزان رجوع شود به «جلب» و «شطن». از این ماده سه مورد بیشتر در قرآن نیامده است.

فزع: ج ۵، ص: ۱۷۲

فزع: خوف. «فزع منه: خاف» راغب گوید: انقباض و نفاری است از شیء مخیف که بر انسان عارض شود و آن از جنس جزع است. لَمَّا يَخْزُهُمُ الْفَزَعُ الْأَكْبَرُ انبیاء: ۱۰۳. خوف بزرگ محزونشان نکند. إِذْ دَخَلُوا عَلَى دَاوُدَ فَفَزَعَهُ مِنْهُمْ ... ص: ۲۲. چون بر داود وارد شدند از آنها ترسید. حَتَّى إِذْ فُزِعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ قَالُوا مَا ذَٰلِكَ إِلَّا قَالَ رَبُّكُمْ ... سباء: ۲۳. فزع بصیغۀ مجهول از باب تفعیل بمعنی ازاله فزع است در اقرب الموارد

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۷۳

آمده: «فزع عن فلان: كشف عنه الفزع» در مجمع و مفردات نیز چنین گفته است. یعنی چون ترس از قلوبشان برداشته شد گفتند: پروردگارتان چه گفت؟ وَ يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَفَزِعَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ وَ كُلُّ أَتَوُّهُ دَاخِرِينَ نمل: ۸۷.

گفته‌اند ذکر «فرع» بصیغه ماضی پس از «بنفخ» برای محقق الوقوع بودن است ظاهر معنی آنست که: روزی که در صور دمیده شود اهل آسمانها و زمین بفرع افتند مگر آنکه خدا خواهد و همه خاضعانه بسوی خدا آیند. بنظر میاید: مراد از نفخ صور نفخه دوم و زنده شدن مردگان است که نفخه اول ظاهرا دفعی و مجالی بخوف نخواهد داد ﴿يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ﴾. فلما يستطیعون تَوْصِيَةً وَا إِلَىٰ أَهْلِهِمْ يَرْجِعُونَ يس: ۴۹-۵۰. و نیز مؤید آن جمله إِلَّا مِنْ شَاءِ اللَّهِ است که در ترس نخواهند بود و آنها با احتمال قوی نیکوکارانند که در آیه ۸۹ نمل فرموده ﴿مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا وَهُمْ مِنْ فَرَعٍ يَوْمَئِذٍ آمِنُونَ﴾ و ایضا مؤید آن و كُلُّ أُمَّةٍ دَاخِرِينَ است که همه ترسیده و خاضعانه پیش خدا خواهند آمد. ولی آیه وَ نَفَخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نَفَخَ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ فِيهَا يَنْظُرُونَ زمر: ۶۸. راجع بنفخ اول است که همه جز آنکه خدا خواهد خواهند مرد ظاهرا مراد ملائکه‌اند که مرگ شامل حالشان نخواهد بود شاید مراد از فرع در آیه اول مرگ باشد آنوقت نظیر آیه دوم بوده و كُلُّ أُمَّةٍ دَاخِرِينَ راجع بنفخ دوم خواهد بود. و الله العالم. فرع چون با الی متعدی شود بمعنی استغاثه آید «فرع الیه» یعنی باو پناه برد و استغاثه کرد و چون با «لام» متعدی شود معنی پناه دادن میدهد

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۷۴

«فرع له» باو پناه داد و بفریادش رسید. مفزع: محل پناه در صحیفه سجاده دعای هفتم آمده: «و انت المفزع فی الملمات» تو محل پناه در شدائد.

فسح؛ ج ۵، ص: ۱۷۴

فسح: جا گشادن. «فسح له فی المجلس: وسع و فرج» ... در نهج البلاغه خطبه: ۱۸۱. فرموده: «و انتم سالمون فی الصحه قبل السقم و فی الفسحه قبل الضیق» شما سلامت‌اید. در صحیح هستید پیش از مرض و در وسعت هستید پیش از تنگی. ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذْ قِيلَ لَكُمْ تَفَسَّحُوا فِي الْمَجَالِسِ فَافْسَدُوا فِئَافِيسًا حِيفَسِحِ اللَّهُ لَكُمْ وَ إِذْ قِيلَ أَنْشُرُوا فَأَنْشُرُوا ... مجادله: ۱۱. آیه شریفه در بیان یک وظیفه اخلاقی است و روشن میکند که مسلمانان در محضر رسول خدا صلی الله علیه و آله طوری می‌نشستند که بتازه واردان جا نمی‌ماند مأمور شدند بدیگران نیز جا بگشایند که همه از مجلس استفاده کنند. چنانکه در مجمع نقل شده. تَفَسَّحُوا فِي الْمَجَالِسِ یعنی در مجالس جا باز کنید تا دیگران نیز بنشینند يَفْسَحِ اللَّهُ لَكُمْ تا خدا برای شما از هر حیث در دنیا و آخرت وسعت بدهد، اینکه بعضی گفته‌اند: تا خدا در بهشت برای شما وسعت دهد. ظاهرا دلیلی ندارد و حمل بر عموم اولی است. و إِذْ قِيلَ أَنْشُرُوا فَأَنْشُرُوا و چون گفته شود برخیزید، برخیزید «نشز» بمعنی برخاستن است ظاهرا مراد آنست: چون بشما گویند برخیزید و بروید مجلس تمام شد. یا دیگران نیز استفاده کنند. برخیزید و بروید. بعضی از بزرگان فرموده‌اند: نشوز آنست که شخص از جای خویش برخیزد تا دیگری در جای وی بنشیند زیرا که او محترم و قابل تعظیم است. در اینصورت مراد آن است که جای خویش را بدیگران بدهید ولی این ظاهرا مراد از آیه نیست. فسح فقط سه بار در قرآن آمده که گفته شد.

فساد؛ ج ۵، ص: ۱۷۴

فساد: تباهی. در لغت آنرا ضد

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۷۵

صلاح گفته‌اند. راغب خروج شیء از اعتدال معنی میکند خواه کم باشد یا بیشتر. لا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَ لَا فَسَادًا قَصص: ۸۳. در زمین برتری (خود پسندی) و تباهی اراده نمیکنند لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا انبیاء: ۲۲. اگر در آسمان و زمین خدایانی جز خدا میبود آنها از اعتدال و نظم خارج شده و تباه میگشتند. افساد: تباه کردن. سَعِيَ فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا بقره: ۲۰۵. در زمین تلاش

میکند تا در آن تباهی بیار آورد. مفسد: تباہ کننده ضد مصلح و اللَّهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ بقره: ۲۲۰.

فسر:؛ ج ۵، ص: ۱۷۵

فسر: ایضاح و تبیین. «فَسَرَ الشَّيْءَ بَيَّنَّهُ وَ أَوْضَحَهُ» تفسیر نیز بدان معنی است با مبالغه «فسر الطیب» آنگاه گویند که دکتر ببول مریض برای استعلام مرض نگاه کند. جوهری گوید: بگمانم این معنای مولد است (اقرّب). تفسیر قرآن نیز از این معنی است که مراد خدا را بیان و روشن میکند و آن اگر مبتنی بقرآن و سنت قطعیه باشد یعنی قرآن را با قرآن و حدیث مقطوع تفسیر کند درست و صحیح است و اگر فقط با نظر خود تفسیر کند و گوید: مراد خدا حتما چنین است و یا خود نظری داشته و قرآن را بر آن حمل کند منهی است مگر آنکه بگوید: چنین بنظر میاید و مراد واقعی پیش خدا و برگزیدگان خدا است. و لَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَ أَحْسَنَ تَفْسِيرًا فرقان: ۳۳. ما قبل آیه چنین است: کافران گفتند: چرا قرآن یکدفعه بوی نازل نمیشود؟ زیرا که میخواهیم با نزول تدریجی و ادامه وحی، قلب تو را قوی و با ثبات کنیم و آنرا با ترتیل و دقت بر تو خوانده‌ایم (که حتما قلب تو را محکم خواهد کرد) آنوقت میرسیم باین آیه و لَا يَأْتُونَكَ ... ظاهرا مراد از مثل قول و اشکال است که قول یکی از معانی مثل است یعنی: کافران پیش

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۷۶

تو ایرادی و اشکالی نمیآورند مگر آنکه در جواب آن حق را و بهترین توضیح را میاوریم تا ایراد آنها دفع و واقعیت بهتر روشن شود (گوئی اشکال گرفتن سبب ایضاح بیشتر از جانب خدا میگردد). این کلمه یکبار بیشتر در کلام الله نیامده است.

فسق:؛ ج ۵، ص: ۱۷۶

اشاره

فسق: (بر وزن قشر) خروج از حق اهل لغت گفته‌اند: «فسقت الرطبة عن قشرها» خرما از غلاف خود خارج شد بتصریح راغب فسق شرعی از همین ریشه است در مصباح و اقرّب گفته بقولی آن بمعنی خروج شیء از شیء علی وجه الفساد است. پس فسق و فسوق خروج از حق است چنانکه درباره ابلیس فرموده: كَانْ مِنَ الْجِنَّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ كهف: ۵۰. یعنی او از جن بود و از دستور خدایش خارج شد و اطاعت نکرد. کافر فاسق است که بالتّمام از شرع خارج شده و گناهکار فاسق است که بنسبت گناه از شرع و حق کنار رفته است. و لَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَ إِنَّهُ لَفِسْقٌ انعام: ۱۲۱. از آنچه نام خدا در وقت ذبح آن ذکر نشده نخورید خوردن آن فسق و خروج از شرع است ظاهرا ضمیر «انه» به «اکل» راجع است. و یا آن ذبیحه کاری خارج از شرع است. فلَا رَفَتْ وَ لَا فُسُوقٌ وَ لَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ بقره: ۱۹۷. در حج جماع، خروج از طاعت خدا و مجادله نیست در روایات فسوق به «کذب» و جدال به «لا و الله و بلی و الله» تفسیر شده است. بِنَسِ اسْمِ الْفُسُوقِ بَعْدَ الْإِيمَانِ حجرات: ۱۱. در جوامع الجامع و المیزان اسم را ذکر معنی کرده است گویند: فلانی نامش با خوبی یا با بدی مشهور است در آیه نهی شده از اینکه نام مؤمنی با فسق و با بدی برده شود مثلا: این فلانکاره است یا فلان کاره بود یعنی: بد ذکری است ذکر مردم با فسق پس از ایمان آوردن آنها. صدر آیه که در نهی از لقب بد و طعنه و عیبجویی است این مطلب

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۷۷

را روشن میکند.

عدم اعتبار قول فاسق؛ ج ۵، ص: ۱۷۷

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنِ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنِيَابِكُمْ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْحَبُوا عَلَيَّ مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ حجرات: ۶. آیه شریفه قول فاسق را بی اعتبار معرفی میکند و مفهوم آن اثبات عمل بخیر ثقه است. و این در صورتی است که فسق فاسق معلوم باشد یعنی: ای اهل ایمان اگر فاسقی خبری پیش شما آورد درباره آن تحقیق کنید مبادا از روی عدم علم قومی را آسیب رسانید و بر کرده خویش پشیمان شوید. این کریمه تصدیق و امضاء بناء عقلاست که بخبر شخص موثق اعتبار قائل‌اند و در صورت اخبار شخص فاسق و بد کار، تحقیق و جستجو میکنند. شیعه و اهل سنت اتفاق دارند در اینکه آیه فوق درباره ولید بن عقبه بن ابی معیط نازل شده آنگاه که از طرف رسول خدا صلی الله علیه و آله مأمور جمع آوری صدقات بنی مصطلق گردید. ابن کثیر در تفسیر خود از مسند احمد نقل کرده: حارث بن ابی ضرار فرمانروای بنی مصطلق (که پدر جویریّه زن رسول خدا صلی الله علیه و آله بود) گوید: محضر رسول خدا آمدم، اسلام را بمن عرضه کرد قبول و اقرار کردم، بزکوة دعوتم کرد پذیرفتم، گفتم ای رسول خدا بنزد قوم خویش برگشته آنها را با سلام و زکوة دعوت کنم هر که پذیرفت زکوتش را جمع میکنم و در فلان وقت نماینده‌ای میفرستید آنچه جمع کرده‌ام محضر شما بیاورد. چون حارث زکوة را جمع آوری کرد در وقت معین نماینده آنحضرت نیامد، حارث گمان کرد که غضبی از جانب خدا و رسول شده که نماینده حضرت نیامد. بزرگان قوم را خواند و گفت: رسول خدا بمن وعده فرموده بود که کسی را برای بردن

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۷۸

زکوة جمع شده، بفرستد. رسول خدا خلف وعده نمیکند این نیست مگر بواسطه غضبی، بیائید محضر رسول خدا برویم. از آنطرف رسول خدا صلی الله علیه و آله ولید بن عقبه را برای آوردن زکوة فرستادند، او مقداری از راه بنی مصطلق را پیمود ترسید و برگشت (زیرا در جاهلیت با آنها دشمنی داشت) و گفت: یا رسول الله حارث زکوة را نداد و خواست مرا نیز بکشد، آنحضرت در غضب شد و عده‌ایرا پیش حارث فرستاد او که با سران قوم عازم مدینه بود در راه با فرستادگان آنحضرت برخورد و گفت: چه مأموریتی دارید؟ گفتند: برای کار تو. گفت: چه کاری؟ گفتند: رسول خدا ولید را پیش تو فرستاده و او خبر داده که زکوة را نداد و قصد کشتن او را داشته‌ای!!! گفت: نه بخدائیکه محمد صلی الله علیه و آله را بحق فرستاده من نه او را دیده‌ام و نه پیش من آمده است. چون حارث وارد محضر آنحضرت گردید فرمود: زکوة را ندادی و خواستی فرستاده مرا بکشی؟! «منعت الزکوة و اردت قتل رسولی»؟ گفت: نه بخدائیکه تو را بحق فرستاده من نه او را دیده‌ام و نه پیش من آمده است. و علت آمدن من این است که فرستاده شما نیامد فکر کردم غضبی از جانب خدا و رسول بر ما شده است. پس آیه يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنِ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ... نازل گردید.

فَسَلْ: ج ۵، ص: ۱۷۸

فَسَلْ: (بر وزن فرس) ضعف. ترس. راغب آنرا ضعف توأم با ترس گفته. طبرسی ذیل آیه ۱۲۲ و ۱۵۲ آل عمران آنرا جبن و ذیل آیه ۴۳ انفال ضعف ناشی از فزع معنی کرده. فیومی در مصباح فسل (بفتح اول و کسر دوم) را جبان و ضعیف القلب گفته است. بقول ابن اثیر در نهاییه آن بمعنی ضعف و ترس است. نگارنده نیز با دقت در آیات قول ابن اثیر را پسندیدم و خواهیم دید که معنی آن گاهی ضعف و گاهی ترس است.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۷۹

مثلا در آیه وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ... انفال: ۴۶. بمعنی ضعف است نه ترس یعنی منازعه و اختلاف نکنید که ضعیف شوید و نیرویتان از بین برود میدانیم که اختلاف موجب ضعف و پراکندگی است ولی در آیه حَتَّىٰ إِذْ فَشِلْتُمْ وَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ... آل عمران: ۱۵۲. و آیه وَلَوْ أَرَأَيْتُمْ كَثِيرًا لَفَشَلْتُمْ وَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ... انفال: ۴۳. معنی ترس بهتر بنظر میرسد. إِذْ هَمَّتْ طَائِفَتَانِ

مِنْكُمْ أَنْ تَفْشَلُوا وَاللَّهُ وَبِهِمَا... آل عمران: ۱۲۲. فشل را در آیه جین و یا ضعف توأم با جین گفته‌اند یعنی: آنگاه که دو طائفه از شما خواستند بترسند و یا خواستند از ترس ضعیف گردند ولی این معنی با ملاحظه هَمَّتْ جور در نیاید. بنظر نگارنده فشل در آیه بمعنی برگشتن از تصمیم است که لازمه جین است در اقرب الموارد گوید: «عَزَمَ عَلَى كَذَا تَمَّ فَشَلَ عَنْهُ أَيْ نَكَلَ عَنْهُ وَ لَمْ يَمْضِهِ» یعنی بفلان کار تصمیم گرفت سپس برگشت و بجا نیامد. آیه درباره دو گروه بنی سلمه و بنی حارثه است که با رسول خدا صلی الله علیه و آله بجنگ «احد» خارج شدند و چون عبد الله بن ابی یاران خویش از راه برگشت آنها نیز قصد کردند که برگردند ولی برنگشتند یعنی: یاد کنید آنوقت را که دو طائفه از شما، خواستند از تصمیم خود (که جهاد بود) برگردند حال آنکه خدا یار آنهاست.

فصح: ج ۵، ص: ۱۷۹

فصح: وَ أَخِي هَارُونَ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا قِصص: ۳۴. فصیح کسی است که کلامش بیان کننده مقصود و خالی از تعقید باشد «افصح عن مراده اظهره» فصاحت بمعنی بیان و خلوص کلام از تعقید است یعنی برادرم هارون در سخن گفتن از من فصیحتر است و میتواند سخن را بهتر از من ادا کند این آیه دلالت بر لکنت زبان موسی علیه السلام ندارد رجوع شود به «عقد» ذیل آیه وَ اخْلَلْ عَقْدَهُ مِنْ لِسَانِي طه: ۲۷. و «بین» ذیل آیه وَ لَا يَكَادُ بَيْنُنَا. این کلمه فقط

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۸۰

یکبار در کلام الله آمده است.

فصل: ج ۵، ص: ۱۸۰

فصل: بریدن و جدا کردن. «فصل الشیء فصلا: قطعه و ابانه» در مفردات گفته: آن جدا کردن دو چیز از همدیگر است بطوریکه میان آن دو فاصله باشد هَذَا يَوْمَ الْفُضْلِ الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ صافات: ۲۱. این روز قیامت و روز جدا کردن حق از باطل است که تکذیب میکردید. فصول: بمعنی جدا شدن و خروج آمده «فصل من البلد فصولا: خرج عنه» و نیز جمع فصل آمده (فصول چهار گانه) فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوتُ بِالْجُنُودِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرٍ بقره: ۲۴۹. چون طالوت با لشکریان از محل و شهر جدا و خارج شد گفت: خدا شما را با رودخانه‌ای امتحان خواهد کرد. ایضا وَ لَمَّا فَصَلَتِ الْعِيرُ قَالَ أَبُوهُمْ إِنِّي لَأَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ يوسف: ۹۴. چون کاروان از مصر جدا و خارج گردید پدرشان گفت: من بوی یوسف را استشمام میکنم.* معنی فصل همان است که گفته شد و چون در قضاوت و غیره استعمال شود بمناسبت معنای اولی است. فصال: باز کردن طفل از شیر در اقرب الموارد آنرا اسم مصدر گفته است وَ حَمَلُهُ وَ فِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا احقاف: ۱۵. بار داشتن و از شیر گرفتن سی ماه است. ایضا وَ فِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ لِقمان: ۱۴. فسیله: اقوام و عشیره است که از شخص منفصل اند و فسیل بمعنی مفاصل است يَوَدُّ الْمُجْرِمُ لَوْ يَفْتَدِي مِنْ عَذَابِ يَوْمئذٍ بَنِيهِ. وَ صَاحِبَتِهِ وَ أُخِيهِ. وَ فَصِيْلَتِهِ الَّتِي تُؤْوِيهِ... معارج: ۱۱-۱۳. گناهکار دوست میدارد که یککاش عوض دهد از عذاب آنروز پسران، زن، برادر و عشیره خویش را چنان عشیره‌ایکه او را بخودش منضم کرده و در کنار خود جا میدهد. تفصیل: متمایز کردن. تفصیل کلام، روشن کردن آنست، مقابل اجمال.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۸۱

وَ لَتَعْلَمُوا عَاقِبَةَ السَّيِّئِينَ وَ الْحَسَابَ وَ كُلَّ شَيْءٍ فَصَلْنَاهُ نَفْصَةً يَلَّا اسراء: ۱۲. و تا عدد سالها و حسابا بدانید و هر چیز را از هم متمایز کردیم و روشن نمودیم و مردم میتوانند آنها را از همدیگر بشناسند. هَذَا يَوْمَ الْفُضْلِ الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ صافات: ۲۱. تعبیر از روز قیامت با يَوْمَ الْفُضْلِ در بسیاری از آیات آمده است و مراد از آن حکومت و قضاوت حق است که در نتیجه حق از ناحق، عادل از

ظالم جدا شده و هر یک راه خویش روند چنانکه فرموده إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ حَج: ۱۷. إِنَّ رَبَّكَ هُوَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ سجده: ۲۵. در آیه إِنَّ يَوْمَ الْفَصْلِ كَانَ مِيقَاتًا نباء: ۱۷. شاید مراد جدا کردن اجزاء عالم از همدیگر باشد ولی بعید است. وَ آتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَ فَضَّلَ الْخِطَابِ ص: ۲۰. راجع باین آیه رجوع شود به «خطب». كِتَابٌ أُخْكِمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنِّ حَكِيمٍ خَبِيرٍ هود: ۱. درباره این آیه در «حکم» توضیح مفصّل داده شده بانجا رجوع شود. إِنَّهُ لَقَوْلُ فَضْلٍ. وَ مَا هُوَ بِالْهَزْلِ طارق: ۱۳ و ۱۴. فصل بمعنی مفصول است یعنی جدا شده از شوخی و ناحق، معنی آیه: حقا که این سخن قولی است حق و ثابت و شوخی نیست.

فصم: ج ۵، ص: ۱۸۱

فصم: شکستن. قطع کردن. «فصم الشیء: کسره من غیر بینونه- فصم الشیء: قطعه». انفصام: قطع شدن. فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ لَا انفصام لها بقره: ۲۵۶. هر که بطغیانگر کفر ورزیده و بخدا ایمان آورد بدستگیره‌ای چنگ زده که قطع شدن ندارد. در نهج البلاغه خطبه ۱۰۷ در وصف آتش آخرت فرموده: «لا- تفصم کبولها» زنجیرهایش - قطع نمیشود این کلمه فقط

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۸۲

یکبار در قرآن آمده است.

فضح: ج ۵، ص: ۱۸۲

فضح: رسوا کردن. عیب کسی را آشکار کردن. «فضحه: کشف مساویه» قَالَ إِنَّ هَؤُلَاءِ ضَيْفِي فَلَا تَفْضَحُونِ حجر: ۶۸. این کلام لوط علیه السّلام است نسبت بقوم خویش در حمایت میهمانانش که فرشته بودند فضیحت در اینجا بمعنی الزام عیب و عار است که اگر آنها بمیهمانان لوط جسارت میکردند برای آنحضرت عیبی بود یعنی اینها میهمان منند مرا رسوا نکنید لذا طبرسی رحمه الله آنرا الزام عار معنی کرده و در مصباح فضیحت را عیب گفته است. این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است.

فضّ: ج ۵، ص: ۱۸۲

فضّ: شکستن و پراکندن. «فضّ الشیء: کسره متفرقا» راغب گفته: فضّ شکستن و پراکندن شیء است مثل شکستن مهر نامه و بطور استعاره گفته‌اند «انفضّ القوم» یعنی قوم پراکنده شدند و لَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَأَنْفَضُوا مِنْ حَوْلِكَ آل عمران: ۱۵۹. اگر بد رفتار و قسی القلب بودی حتما از اطراف تو متفرق میشدند. ایضا هُمُ الَّذِينَ يَقُولُونَ لَا تُنْفِقُوا عَلَيَّ مِنْ عِنْدِ رَسُولِ اللَّهِ حَتَّىٰ يَنْفَضُوا منافقون: ۷. آنها کسانی‌اند که میگویند بکسانی که در نزد رسول خدا هستند انفاق نکنید تا متفرق شوند. در نهج البلاغه خطبه ۱۲۲ در باره جمعی فرموده: «اللّٰهُمَّ ان رَدِّوْا الْحَقَّ فَاْفَضُّصْ جَمَاعَتَهُمْ» خدایا اگر حق را رد کردند اجتماعشان را متفرق گردان. فضّه: نقره. وَ حُلُّوْا أَسَاوِرَ مِنْ فِضَّةٍ انسان: ۲۱. زینت شده‌اند با دستبندهائی از نقره بخصوصی. در مجمع ذیل آیه ۳۴ توبه فرموده عَلَتْ تَسْمِيَةُ زُرِّ بَدَهَبٍ آنست که میرود و فانی میشود و باقی نمیماند و علت تسمیه نقره بفضّه آنست که متفرق میشود و نمیماند.

فضل: ج ۵، ص: ۱۸۲

فضل: زیادت. راغب گفته: «الفضل: الزيادة عن الاقتصار» در مصباح گفته: «فضل فضلا» یعنی زیادت یافت «خذ الفضل» یعنی زیادت

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۸۳

را بگیر در قاموس آنرا ضدّ نقص گفته است. هر گاه در آیات قرآن دقت شود خواهیم دید که فضل در آن بدو معنی بکار رفته: ۱- برتری. ۲- عطیه و احسان و رحمت. و هر دو از مصادیق معنای اولی است. اما اولی ممکن است معنوی باشد مثل **فَمَا كَانَ لَكُمْ عَلَيْنَا مِنْ فَضْلٍ** ... اعراف: ۳۹. شما را بر ما برتری و فضیلتی نبود. و **لَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ مِنَّا فَضْلاً سِيبَاً**: ۱۰. و ممکن است مادی مثل **وَاللَّهُ فَضَّلَ بَعْضُكُمْ عَلَى بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ نَحْلًا**: ۷۱. اما دومی مثل **وَلِكِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ** بقره: ۲۵۱. لیکن خدا صاحب احسان و رحمت است بر مردمان راغب گوید: هر عطیه‌ای را که بر معطی لازم نیست فضل گویند. یعنی احسان و رحمت و عطائیکه خدا بر بندگان میکند بر خداوند لازم نیست بلکه از روی لطف و کرم میکند لذا بآن فضل گوئیم که زیادت است و گرنه بندگان حقی در نزد خدا ندارند. [اینک بچند آیه نظر میکنیم]. ۱- **فَلَوْ لَا فَضَّلَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَكُنْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ** بقره: ۶۴. در این آیه کلمه رحمت بعد از «فضل» آمده ایضا در آیه ۸۳ و ۱۱۳ و ۱۷۵ سوره نساء و غیره آیا رحمت در این آیات بیان و عبارت اخرای فضل است یا معنی دیگری دارد؟ بنظر میاید که «رحمه» ذکر عام بعد از خاصّ باشد که فضل از مصادیق رحمت است و میشود با ملاحظه آیات ما قبل مصادیق آندو را روشن کرد و در آیه فوق میتوان گفت: مراد از فضل تأخیر عذاب و غرض از رحمة قبول توبه باشد یعنی: ای بنی اسرائیل اگر فضل خدا بر شما نبود و در عقوبت شما تعجیل میکرد و اگر رحمتش در توفیق توبه نبود حتما زیانکار میشدید. ۲- **فَانْقَلَبُوا بِنِعْمَةِ مِنَ اللَّهِ وَفَضْلٍ لَمْ يَمْسَسْهُمْ سُوءٌ** ... آل عمران: ۱۷۴. در این آیه لفظ نعمت و فضل با هم

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۸۴

ذکر شده ایضا در آیات ۱۷۱ آل عمران و ۸ حجرات. طبرسی ذیل آیه ۱۷۱ آل عمران فرموده: فضل و نعمت دو لفظ است بیک معنی. بعد میگوید در باره تکرار آن در آیه دو وجه گفته اند یکی آنکه نعمت مقابل طاعت است و فضل زاید بر آن و دیگری آنکه تکرار آن برای تأکید و تمکین معنی در نفس و مبالغه است. نگارنده نیز ترجیح میدهم که هر دو بیک معنی باشند گرچه در آیه دو مصداق دارند.

تفضیل انبیاء علیهم السلام؛ ج ۵، ص: ۱۸۴

بصراحت قرآن انبیاء علیهم السلام از لحاظ فضیلت یکسان نیستند، بعضی بر بعضی مزیت دارند. **تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ وَآتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيْتَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ** ... بقره: ۲۵۳. از این آیه سه مطلب روشن میشود. اول اینکه: پیامبران بعضی از بعضی افضل اند و این تفضیل از جانب خداست که فرموده «فَضَّلْنَا» عین همین کلمه در آیه بعدی نیز خواهد آمد. دوم اینکه: سبب تفضیل سخن گفتن خدا و تأیید با روح القدس و اعطاء معجزات است که آیه در صدد بیان اسباب تفضیل است. سوم اینکه: علت افضلیت عیسی علیه السلام معجزات و تأیید با روح القدس بوده است. و **لَقَدْ فَضَّلْنَا بَعْضَ النَّبِيِّينَ عَلَى بَعْضٍ وَآتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا** اسراء: ۵۵. در این آیه نیز تفضیل از جانب خداست و علت فضیلت داود اعطاء زبور است. داود و سلیمان علیهما السلام میگویند: **الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي فَضَّلَنَا عَلَى كَثِيرٍ مِنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ** نمل: ۱۵. و سلیمان بمردم در باره دانستن زبان پرندگان و دارا بودن بهر شیء میگوید: **يَا أَيُّهَا النَّاسُ عَلَّمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ وَأُوتِينَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ إِنَّ هَذَا لَهُوَ**

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۸۵

الْفَضْلُ الْمُبِينُ نمل: ۱۶. چنانکه گفته شد: تفضیل پیامبران از جانب خداست بنظر میاید علت تفضیل در استعدادها و معنویات آن بزرگواران بوده که شایستگی تفضیل را داشته اند گرچه همه انبیاء علیهم السلام دارای فضل بوده اند قرآن فرموده: **اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ**

يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ انعام: ۱۲۴. آیه در جواب کسانی است که میگفتند: باید بما هم وحی و رسالت داده شود خدا در جواب فرمود: خدا داناتر است که رسالت خویش را در کجا قرار میدهد و بکدام کس محول میکند. یعنی جعل رسالت احتیاج باستعداد دارد و خدا بهتر میداند کدام شخص دارای آن استعداد است و در عین حال صاحبان استعداد نیز بعضی بر بعضی مزیت دارند. در باره رسول خدا صلی الله علیه و آله باید بدانیم آنحضرت خاتم پیامبران و آورنده دین کاملتر از ادیان گذشته است و کتابش چنانکه خواهیم گفت حافظ کتابهای گذشته است در اینصورت بی شک از دیگران افضل خواهد بود و ذیلاً خواهیم دید که آنحضرت جامع اسباب فضیلت و سهمش رویهم از دیگران زیاد بود و از مصادیق «وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ» و یا مصادق منحصر بفرد آن بود. در باره تأیید بروح القدس آمده فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ مَوْلَاهُ وَجِبْرِيْلُ وَصَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ ... تحریم: ۴. ایضاً قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيْلَ فَإِنَّهُ عَلَىٰ قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ ... بقره: ۹۷. اما در خصوص سخن گفتن خدا با آنحضرت باید دانست خدا با پیامبران سه نحو سخن میگوید: وحی، سخن گفتن با ایجاد صدا، فرستادن ملک. این آیه هر سه را بیان میکند: وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحِيًّا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بآذَنِهِ مَا يَشَاءُ ... شوری: ۵۱. در آیه ما بعد تصریح شده که خدا با حضرت رسول صلی الله علیه و آله با هر

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۸۶

سه قسم سخن گفته است زیرا آیه ما بعد چنین شروع شده وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا ... لَفِظ «كَذَلِكَ» اشاره بآیه قبل و سه قسم وحی است یعنی: بتو دینی با هر سه قسم وحی کردیم. علی هذا آنحضرت از «مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ» نیز مییابد. از طرف دیگر بقول بعضی مراد از «رَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ» آنحضرت است و در باره حضرتش آمده: وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ سَبَأًا: ۲۸. وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ انبیاء: ۱۰۷. و آنگهی کتاب آنحضرت ناظر و حافظ کتابهای دیگر است و أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيْمِنًا عَلَيْهِ ... المائدة: ۴۸. ایضا آیه اسراء و آیات سوره نجم در باره معراج از ادل دلیل بر فضیلت آنحضرت است اگر کمی در آیه سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَىٰ بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى اسراء: ۱. و آیات وَ لَقَدْ رَأَاهُ نَزَّلَهُ أُخْرَى. عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهَى. عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوَى. إِذْ يَغْشَى السِّدْرَةَ مَا يَغْشَى. مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَى. لَقَدْ رَأَى مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَى نجم: ۱۳-۱۸. دقت کنیم در افضل بودن آنحضرت شکی نخواهیم داشت. در آیه وَ إِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَمْ وَمِنْ نُوحٍ وَإِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ ... احزاب: ۷. آنحضرت از همه پیامبران اولو العزم جلوتر ذکر شده میشود آنهم دلیل مطلب باشد اینها همه راجع باستفاده از آیات است در این زمینه روایاتی نیز وارد شده که در کتابها از جمله بحار طبع جدید جلد ۱۶ ص ۴۰۲-۴۲۰. منقول اند.

فضیلت کسبی؛ ج ۵، ص: ۱۸۶

آنچه گفته شد راجع بفضیلت تفضلی و خدائی است که روی استعداد شخص از خداوند افزوده میشود چنانکه از «فَضَّلْنَا» و «اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ» روشن گردید، اما

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۸۷

راجع بفضیلت کسبی میشود گفت که هر یک از آن بزرگواران علیهم السلام دارای مزیتی بودند که در دیگری وجود نداشت مثلا نوح علیه السلام مدت نهصد و پنجاه سال تبلیغ کرده و از این لحاظ منحصر بفرد است فَلَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا فَأَخَذَهُمُ الطُّوفَانُ ... عنكبوت: ۱۴. در باره پیامبران آمده وَ سَلَامًا عَلَى الْمُرْسَلِينَ صفات: ۱۸۱. قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ وَ سَلَامًا عَلَىٰ عِبَادِهِ الَّذِينَ اصْطَفَى نمل: ۵۹. و در باره بعضی بالخصوص آمده: سَلَامًا عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ ... سَلَامًا عَلَىٰ مُوسَىٰ وَ هَارُونَ ... - سَلَامًا عَلَىٰ إِيَّاسِينَ صفات: ۱۰۹-۱۲۰. ولی در باره نوح علیه السلام آمده: سَلَامًا عَلَى نُوْحٍ فِي الْعَالَمِينَ صفات: ۷۹. این «فِي الْعَالَمِينَ» ظاهرا بعلم آنست که اولین پایه گذار مبارزه با بت پرستی آن بزرگوار است و نسبت برسولان آینده فتح الباب کرده است «فِي الْعَالَمِينَ» ظاهرا حال است

از «سَلَامٌ» یعنی سلام بر نوح سلامیکه پیوسته در میان مردمان خواهد ماند. ایضا جریان ذبح اسماعیل علیه السّلام و اسکان ذریّه در وادی غیر ذی زرع و انداخته شدن بآتش نسبت بابراهیم علیه السّلام و هکذا صبر ایوب علیه السّلام که فرموده: **إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا نِعْمَ الْعَبْدُ** ص: ۴۴. و نیز تلاشها و مجاهدتهای موسی علیه السّلام. اگر از اینجهت حالات رسول خدا صلی الله علیه و آله را بررسی کنیم خواهیم دید آنحضرت نیز در نوبت خود بی نظیر است: ایستادگی در راه خدا، استقامت در برابر تحریم اقتصادی سه ساله قریش در شعب ابی طالب علیه السّلام مهاجرت در راه خدا و برای خدا، شرکت در جنگهای متعدّد و برداشتن زخمها، صبر بر زحمات و نادانیهای قوم، تشکیل حکومت دینی، نجات مردم از بت پرستی، تحکیم پایه‌های توحید و غیره و غیره که با شمردن بطول خواهد انجامید تنها اگر جریان شعب ابی طالب علیه السّلام را در نظر بگیریم باستقامت ممتاز آنحضرت صلوات الله قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۸۸

و سلامه علیه و آله پی خواهیم برد در مدت آن سه سال چنان در مضیقه واقع شدند که یکی از یارانش میگوید: شب چیز نرمی زیر پایم احساس کردم آنرا بدهان گذاشته و از کثرت گرسنگی بلعیدم و اکنون که دو سال از آن زمان میگذرد هنوز نمیدانم آن چیز چه بود. در باره مفاضله میان انبیاء و ائمه علیهم السلام از جنبه وحی و طرف خطاب خدا بودن انبیاء افضل اند ولی از جنبه کسبی باید اندازه تلاش آنان را در نظر گرفت و روی آن حساب کرد مثلاً زکریا و علی بن ابی طالب علیهما السلام را در نظر میگیریم قطع نظر از جنبه وحی: - علی علیه السّلام مروّج شریعت قرآن بود. - زکریا علیه السّلام مروّج شریعت تورات. - علی علیه السّلام شریعت مستقل نداشت. - زکریا علیه السّلام شریعت مستقل نداشت. - علی علیه السّلام در راه خدا بارها جنگید. - زکریا علیه السّلام در هیچ جنگی شرکت نکرد. - علی علیه السّلام بهنگام مرگ بدنش پر از جای زخمهای جنگی بود. - زکریا علیه السّلام اثری از زخم نداشت. رویهم رفته اگر تلاشها و فعالیت‌های علی علیه السّلام را در راه خدا با تلاشهای زکریا علیه السّلام مقایسه کنیم علائم طور دیگر جابجا خواهد شد. پس ما در بیان فضیلت کسی باید سراغ تلاشها و زحمات شخص وی برویم تا نتیجه مطلوب بدست آید. وانگهی مطابق روایات، ائمه علیهم السلام نیز صدای ملائکه را می شنیدند ولی خود آنها را نمیدیدند و نیز بقلوبشان الهام میشد کافی ج ۱ ص ۲۷۰ «باب انّ الائمه محدّثون» مفید رحمه الله در کتاب اوائل المقالات میگوید: قومی از امامیه قطع کرده‌اند که امامان اهل بیت از همه انبیاء جز پیامبر ما افضل اند، و عده‌ای از

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۸۹

امامیه آنها را باستثنای اولو العزم از همه افضل گفته‌اند گروهی از آنها از هر دو قول امتناع کرده و همه انبیاء علیهم السلام را از امامان علیهم السلام افضل دانسته‌اند این بابی است که عقول را در ایجاب و منع آن مجال نیست و بر هیچ یک از اقوال اجماعی منعقد نشده ... در قرآن مواضعی است که قول اول را تقویت میکند ... نگارنده گوید آنچه در واقع و در علم خدا هست بدان تسلیم هستیم.

فضیلت یهود یعنی چه!!! ج ۵، ص: ۱۸۹

در باره بنی اسرائیل آمده: **أذْکُرُوا نِعْمَتِي الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ** بقره: ۴۷ و ۱۲۲. موسی علیه السّلام در جواب سؤال آنها که گفتند: ای موسی همانطور که این مردم بتهایی و معبودهایی دارند برای ما نیز معبودی بساز یا موسی اجعل لنا إلهًا كما لهم إلهة فرمود: **أَغَيْرَ اللَّهِ أَبْغِيكُمْ إِلَهًا وَهُوَ فَضَّلَكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ** اعراف: ۱۴۰. مراد از این تفصیل چیست؟ با آنکه قرآن بشدیدترین وجهی مثالب یهود را بر شمرده و آنها را کوبیده است. وانگهی مراد از «الْعَالَمِينَ» همه مردمان در هر عصر است یا مردمان زمان یهود؟ باید دانست: در میان قوم یهود پیامبران بیشتر از هر قوم بوده‌اند از ۲۵ نفر پیغمبریکه در قرآن نام برده شده بیشترشان از یهوداند مانند یوسف، موسی، هارون، داود، سلیمان، زکریا، یحیی، عیسی، اسمعیل صادق الوعد، یونس، اسحق،

یعقوب. از طرف دیگر معجزات واقعه در بنی اسرائیل بیشتر از هر قوم بود از قبیل: عصای موسی علیه السلام و ید بیضای او، شکافتن دریا و گذشتن بنی اسرائیل از آن و غرق فرعونیان، شکافته شدن دوازده چشمه آب از سنگ، آمدن من و سلوی، بلند شدن کوه بالای سر بنی اسرائیل، زنده شدن مقتول در جریان بقره، زنده شدن آن عده که بموسی گفتند: خدا را آشکارا بما نشان بده، آمدن طوفان، جراد،

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۹۰

قمل، خون، قورباغه‌ها بر فرعونیان و ... ایضا معجزات سائر انبیاء بنی اسرائیل از قبیل تسبیح کوهها و پرندگان با داود، دانستن زبان پرندگان «عَلَّمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ» تسخیر باد و جن بدست سلیمان، زنده شدن مردگان بدست عیسی و ... چنانکه در ما بعد آیه ۴۷ بقره مقداری از آنها شمرده شده است. و موسی علیه السلام بآنها فرموده ...: اذْکُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَیْکُمْ اِذْ جَعَلَ فِیْکُمْ اَنْبِیَاءً وَ جَعَلْکُمْ مَلُوکًا وَ اَتَاکُمْ مِمَّا لَمْ یُوْتِ اَحَدًا مِّنَ الْعَالَمِیْنَ مائده: ۲۰. این آیه خلاصه و فشرده مطلب ما قبل است یعنی: بر خاستن پیامبران از آنها. اعطای آزادی و استقلال پس از آنکه در دست فرعون بردگان بودند. و رسیدن بچیزیکه احدی از مردمان بدان نرسیده‌اند بنظم مراد از آن کثرت معجزات و غیره است. نتیجه اینکه: بنظر نگارنده مراد از تفضیل بنی اسرائیل، بودن پیامبران زیاد و معجزات زیاد در میان آنهاست در اینصورت آنها از ایندو جهت از همه اقوام برتراند و هیچ مانعی ندارد که «الْعَالَمِیْنَ» شامل همه مردمان در هر عصر باشد زیرا اینهمه پیامبران و معجزات در هیچ قومی نه قبل از بنی-اسرائیل و نه بعد از آنها واقع نشده است. ولی این مطلب ربطی بفضیلت فرد فرد آنها ندارد که آنها از نظر افراد بتصریح قرآن و تجربه، اشخاص بد کار و حيله گر و «عَصَبَ اللّٰهِ عَلَیْهِمْ» و «فَبَاؤُا بِعَصَبِ عَلِیِّ عَصَبٍ» بوده و هستند، آیات فقط میگوید که این تفضیل در این قوم واقع شده است. از طرف دیگر میشود از کثرت پیامبران و معجزات خشونت و جهالت بنی اسرائیل را کشف کرد زیرا اگر غرق در جهالت و عصیان نبودند احتیاج بآنها پیغمبر و معجزات نداشتند.

فضیلت انسان؛ ج ۵، ص: ۱۹۰

آیه زیر نیز قابل دقت و بررسی است و لَقَدْ کَرَّمْنَا بَنِی آدَمَ وَ حَمَلْنَاھُمْ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۹۱

فِی الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ وَ رَزَقْنَاھُمْ مِّنَ الطَّیِّبَاتِ وَ فَضَّلْنَاھُمْ عَلٰی کَثِیْرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِیْلًا اسراء: ۷۰. تکریم بمعنی گرامی داشتن و محترم کردن است و آن ظاهرا بواسطه عقل و تفکر و اختیار است که خداوند بانسان عطا فرموده و بهمان وسیله لیاقت خلیفه الله بودن را پیدا کرده است. چنانکه ابلیس در این باره بخدا عرض کرد: اَرَاۤیْتَکَ هٰذَا الَّذِیْ کَرَّمْتَ عَلَیَّ ... اسراء: ۶۲. مرا خبر ده از اینکه بر من برتری دادی و گرامی داشتی. نظر ابلیس از تکریم همان خلافت آدم است و آن نبود مگر در اثر استعداد انسان و نیروی عقل و تفکر و طرز ساختمان بدن او. جمله «وَ حَمَلْنَاھُمْ فِی الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ وَ رَزَقْنَاھُمْ مِّنَ الطَّیِّبَاتِ» از نتایج تکریم است که بشر بدان وسیله باینها دست یافت. اما جمله «وَ فَضَّلْنَاھُمْ عَلٰی کَثِیْرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِیْلًا» باحتمال قوی این تفضیل نیز از نتایج تکریم است و اگر نیروی عقل و تفکر در بشر نبود این تفضیل عاید او نمیشد و آن تفضیل ثوابی و اخروی نیست بلکه تفضیل از حیث استعداد و تصرف در عالم و تسخیر موجودات مادی و استفاده از آنها است، علی هذا این مسئله میان نماید که بشر افضل است یا ملک؟. مراد از «مِمَّنْ خَلَقْنَا» عموم مخلوق است اعم از فرشتگان و غیره و از اینکه: بشر از بسیاری از مخلوقات از حیث استعداد و تسخیر برتر است لازم میاید که بعضی از مخلوقات از بشر از جهاتی برتر باشند، در اینجا نباید فقط بسراغ ملک رفت بلکه ملک و بسیاری از جنبندگان از جهاتی از بشر برتراند امروز در کاوشهای علمی روشن شده که امثال مورچه‌ها، موریانه‌ها، زنبوران عسل و غیره و غیره طوری در عالم تصرف میکنند که از بشر ساخته نیست و نخواهد بود. خلاصه اینکه بنظر نگارنده: تفضیل از متفرقات تکریم و از نتایج

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۹۲

آن می‌باشد عبارت دیگر: تکریم راجع بذات انسان و اراده و تفکر او و تفضیل راجع بتصرفات او در عالم ماده و مهار کردن و زیر فرمان کشیدن موجودات جهان است. در باره این آیه مطالب دیگری نیز گفته شده ولی نگارنده آنچه گفته دلگرم است. و الله العالم.

فضو: ج ۵، ص: ۱۹۲

فضو: اتساع. «فضا المكان: اتسع». وَ كَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ أَفْضَىٰ بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ وَ أَخَذَنَ مِنْكُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا نساء: ۲۱. طبرسی فرموده: افضاء بشیء رسیدن بآنست با ملامت اصل آن از فضاء بمعنی وسعت است اقرب الموارد «أَفْضَىٰ فَلَانٌ إِلَىٰ فَلَانٍ» را رسیدن شخصی بشخصی معنی کرده و گوید حقیقتش آن است که یکی بفضاء دیگری رسید. در نهج البلاغه خطبه ۱۷۳ فرموده: «وَمَا أَتَقَىٰ شَيْئًا مِمَّا يَمُرُّ عَلَىٰ رَأْسِي إِلَّا ... أَفْضَىٰ بِهِ إِلَيَّ» رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله از آنچه بسر من خواهد آمد چیزی نگذاشت مگر آنکه بمن رسانید. (و اطلاع داد). آیه در باره آنست که مهریه زنان را از روی ظلم از دستشان نگیرید یعنی: چطور آنرا از دست زن میگیرید حال آنکه بعضی از شما بعض دیگر رسیده است (و با رسیدن بیکدیگر و ایجاد علقه زوجیت مثل یک وجود شده‌اید) و زنان از شما پیمانی محکم گرفته‌اند. ظاهراً مراد، پیمان عقد است که مرد مهریه را بواسطه عقد ازدواج بعهده میگیرد. در مجمع از ابن عباس نقل شده «أَفْضَىٰ» در آیه کنایه از جماع است و بقولی مراد خلوت صحیح با زن است مقاربت باشد یا نه. این کلمه بیشتر از یکبار در کلام الله یافته نیست.

فطر: ج ۵، ص: ۱۹۲

فطر: شکافتن. و شکاف طبرسی فرموده: «اصل الفطر: الشق» راغب شکافتن طولی گفته است. تَفَطَّرَ وَ انْفَطَرَ: شکافته شدن. تَكَادُ السَّمَاءُ وَأَتْ يَنْفَطِرْنَ مِنْهُ ... مريم: ۹۰. نزدیک است آسمانها از آن نسبت بشکافد. إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ انفطار: ۱. آنگاه که آسمان بشکافد مثل: إِذَا

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۹۳

السَّمَاءُ انشَقَّتْ انشقاق: ۱. در بسیاری از آیات فطر بمعنی آفریدن و فاطر بمعنی آفریننده آمده مثل وَجْهَيْهِ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَاءِ وَأَتْ وَ الْأَرْضِ انعام: ۷۹. قُلْ أَعْيَرَ اللَّهُ اتَّخَذُ وَ لِيَا فَاطِرِ السَّمَاءِ وَأَتْ وَ الْأَرْضِ ... انعام: ۱۴. با در نظر گرفتن معنای اولی فطر، آفریدن از آن فطر نامیده شده که خداوند موجودات را با شکافتن می‌آفریند تخم مرغ و تخم جنبندها دیگر شکافته شده بچه‌های آنها بدنیا می‌آیند، جنوبات در زیر خاک شکافته شده و روئیده مبدل بساقه‌ها، برگها و جنوبات دیگر میشوند، إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَ التَّوَى انعام: ۹۵. تخمهای ریز علفها شکافته شده و علفها از آنها بوجود می‌آیند. یک هسته زردآلو را در نظر بگیریم: هسته در زیر خاک شکافته شده جوانه از آن خارج میشود، جوانه شکافته شده، شاخه‌ها و برگها از آن خارج میشوند، شاخه‌ها شکافته شده گلها بوجود می‌آیند از گلها میوه و از میوه‌ها هسته‌ها و همچنین تا میرسیم بآسمانها و زمین که شش بار در قرآن آمده «فَاطِرِ السَّمَاءِ وَأَتْ وَ الْأَرْضِ» و در آیه دیگر فرموده: أَنْ السَّمَاءِ وَأَتْ وَ الْأَرْضِ كَانَتْ رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا ... انبياء: ۳۰. در باره انسان آمده وَ الَّذِي فَطَرْنَا طه: ۷۲. وَ مَا لِي لَأَ أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي يس: ۲۲. که ما انسانها نیز در ابتدا یک سلول و یاخته ساده بوده در اثر شکافته شدن بانسان تبدیل شده‌ایم. ممکن است فطر بمعنی ابداع و اختراع و ایجاد ابتکاری باشد که در «بدع» گذشت در اقرب الموارد آمده: «فَطَرَ الِاسْمُ: اخْتَرَعَهُ وَ ابْتَدَأَهُ وَ أَنْشَأَهُ» در همان کتاب و نه‌ایه از ابن عباس نقل شده که معنی «فَاطِرِ السَّمَاءِ وَأَتْ وَ الْأَرْضِ» را نمیدانستم تا دو نفر عرب بیابانی در باره چاهی برای قضاوت پیش من آمدند یکی از آندو گفت: «انا فطرتها» یعنی حفر آنرا من شروع کرده‌ام.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۹۴

در این صورت «فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ» بمعنی بَدِيعِ السَّمَاوَاتِ بقره: ۱۱۷. است ولی معنای شکافتن صحیحتر است که آن بتصریح طبرسی و راغب معنای اولی کلمه است بهتر است مراد از «بَدِيعِ السَّمَاوَاتِ» خلقت ابتکاری و از «فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ» ... خلقت بواسطه شکافتن باشد اینک چند آیه را بررسی میکنیم: ۱- فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ مَلَكٍ: ۳. فطور چنانکه در مجمع و اقرب گفته جمع فطر است بمعنی شکافها. راغب آنرا مصدر و بمعنی اختلال و سستی گرفته یعنی دفعه دیگر نگاه کن آیا اختلالی یا شکافهائی (عدم اتصال) در خلق خدا می بینی؟! صدر آیه چنین است: الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا مَا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَاوُتٍ فَارْجِعِ الْبَصَرَ ... مراد آنست که مخلوقات خدا یکدیگر متصل و مرتبطاند همدیگر را فوت نمیکنند و میان اتصال و تدبیر آنها اختلال و یا شکافها نیست. ۲- ... يَوْمًا يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا. السَّمَاءُ مُنْقَطِرَةٌ بِهِ كَمَا كَانَ وَعْدُهُ مَفْعُولًا مَزْمَلًا: ۱۷ و ۱۸. ضمیر «بِهِ» راجع است به «يَوْمًا» و باء بمعنی «فی» یا سبب است یعنی: روزیکه فرزندانرا پیر میگرداند آسمان در آن روز یا بسبب آنروز شکافته شده و وعده خدا عملی است. این عبارت اخرای آیه إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ وَ انشَقَّتِ السَّمَاءُ فَهِيَ يَوْمَئِذٍ وَاهِيَةٌ الْحَاقَّةُ: ۱۶. است. ۳- تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَنْفَطَرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ وَالْمَلَائِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ ... شوری: ۵. نزدیک است آسمانها از بالایشان بشکافند و فرشتگان پیرو درگارشان تسیح و حمد میگویند. بنظر میاید: مراد از نزدیکی فطر آسمانها شکافتن آنها در قیامت است چنانکه در آیه السَّمَاءُ مُنْقَطِرَةٌ ... گذشت، شکافتن قهرا از بالای آسمانها شروع خواهد شد، شاید مراد از آنها طبقات هفتگانه جو باشد.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۹۵

یکی از بزرگان احتمال داده مراد شکافتن آسمانها برای نزول وحی باشد، این احتمال گر چه با سیاق آیات و خاصه آیه ۵۱ همین سوره مناسب است ولی در اینصورت برای لفظ «تَكَادُ» محلی نمی ماند وانگهی نزول وحی که بوسیله ملک است شکافتن لازم ندارد. مع الوصف: شاید مراد خداوند چیز دیگری باشد. و الله العالم. ۴- فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ روم: ۳۰. طبرسی فرموده «فِطْرَتَ اللَّهِ» مفعول فعل محذوف است یعنی «اتبع فطرت الله» و آن بدل است از «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ» و شاید تقدیر آن «اعنى فطرت الله» باشد یعنی: توجّهت را بدین پیوسته کن در حالیکه بدان مایلی، پیروی کن از فطرت خدائی که بشر را بر آن آفریده، تبدیلی بر دین خدا نیست لیکن بیشتر مردم نمیدانند. آیه صریح است در اینکه دین جزو نهاد بشر و خمیره ذات او است مثل خوردن، خوابیدن و غیره، بعبارت دیگر: دین فطرت خدا و مخلوق خداست که بشر را توأم با آن آفریده و از بشر قابل انفکاک نیست. نا گفته نماند: دین بما هو دین فطری بشر است ولی بشر فقط کلیات آنرا از قبیل توحید و پی بردن از علت بمعول و شکر منع، درک میکند، درک جزئیات آن احتیاج بآمدن پیامبران دارد و با توضیح آنها انسان بفطری بودن دین بیش از پیش متوجه میشود. خداوند در آیه فوق فرموده: پیوسته بدین توجّه کن (و بدان که تو بدینی میخوانی که بر فطرت بشر استوار است و فطرت بشر جوابگوی آن میباشد).

فَطْرٌ؛ ج ۵، ص: ۱۹۵

فَطْرٌ: بد خلق. «الَّذِي خَلَقَ الْخَيْشُ الْكَلَامِ». وَ لَوْ كُنْتَ فَطًّا غَلِيظًا لَمَانْفُضُوا مِنْ حَوْلِكَ ... آل عمران: ۱۵۹. اگر بد رفتار و سنگدل میبودی حتما از تو پراکند میشدند. فَطْرٌ در اصل آب شکمبه حیوان

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۹۶

است که در صورت تشنگی آنرا فشرده و مینوشند راغب گفته فَطْرٌ بمعنی بد خلقی استعاره است از فَطْرٌ بمعنی آب شکمبه که نوشیدنش بسیار ناپسند است و جز در ناچاری شدید نمینوشند. این کلمه فقط یکبار در قرآن یافته است.

فعل: ج ۵، ص: ۱۹۶

فعل: (بفتح اول) کار کردن و بکسر اول کار. در قاموس گفته: «الفعل بالكسر حركة الانسان ... و بالفتح مصدر» ... همچنین است قول فیومی در مصباح. ولی قرآن این مطلب را تصدیق نمیکند و فعل بکسر اول را مصدر بکار برده مثل وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَإِقَامَ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءَ الزَّكَاةِ أَنْبِيَاءَ: ۷۳. عطف «إِقَامَ- وَإِيتَاءَ» بر آن، که هر دو مصدراند بهترین دلیل مصدر بودن «فعل» است نه اسم مصدر. فعلة: بفتح اول بمعنی دفعه است «كانت منك فعلة حسنة» از تو یک کار خوبی بود. وَفَعَلْتَ فَعَلْتَكِ الَّتِي فَعَلْتَ وَأَنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ شعراء: ۱۹. این سخن فرعون است بموسی علیه السلام مراد از فعلة کشته شدن قبلی است بدست موسی یعنی: و کردی آنکارت را که کردی حال آنکه بر نعمت ما کافر بودی. فعّال: مبالغه و از اسماء حسنی است و دو بار در قرآن آمده است إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ هود: ۱۰۷. ایضا سوره بروج: ۱۶.

فقد: ج ۵، ص: ۱۹۶

فقد: گم شدن. غائب شدن «فقد فعدا: غاب عنه» راغب گفته: فقد نبودن شیء است بعد از بودن آن، و آن از عدم اخص است که عدم بچیزی که اصلاً بوجود نیامده نیز گفته میشود در نهج البلاغه خطبه ۱۸۷ آمده «سلونی قبل ان تفقدونی» پیش از آنکه مرا از دست بدهید و گم کنید، از من پرسید. قَالُوا وَأَقْبَلُوا عَلَيْهِمْ ۚ ذَا الَّذِي تَفْقَدُونَ. قَالُوا نَفَقَدُ صَوَاعِ الْمَلِكِ ... یوسف: ۷۱-۷۲. برادران یوسف رو کرده و گفتند: چه چیز گم کرده‌اید؟ گفتند: پیمانۀ شاه را گم کرده‌ایم. وَتَفَقَّدَ الطَّيْرَ فَقَالَ مَا لِيَ لَا أَرَى الْهَدْيَ ... نمل: ۲۰.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۹۷

تفقد آنست که در حال غیبت چیزی از حال آن جويا شویم، یعنی از پرندگان جويا شد و گفت: چرا هدهد را نمی‌بینم. این ماده بیشتر از سه بار در قرآن نیامده است.

فقر: ج ۵، ص: ۱۹۷

فقر: حاجت. فقیر: حاجتمند. احتیاج را از آن فقر گفته‌اند که آن بمنزله شکسته شدن فقار ظهر (ستون فقرات) است در تعدر رسیدن بمراد (مجمع). ناگفته نماند: حاجت یکدفعه حاجت ذاتی است مثل يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ فاطر: ۱۵. ای مردم شما بخدا محتاجید و خدا اوست بی‌نیاز ستوده. این شامل حال همه است حتی میلیاردرها، و یک دفعه بمعنی ناداری و بی‌چیزی است مثل وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ نساء: ۶. فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطِعُوا الْبَائِسَ الْفَقِيرَ حج: ۲۸. فاقره: داهیۀ بزرگ. این از آنست که بلای بزرگ پشت انسان را میشکند و وَجْوهٌ يَوْمَئِذٍ بَاسِرَةٌ. تَنْظُرُونَ أَنْ يُفْعَلَ بِهَا فَاقِرَةٌ قِيَامَةُ: ۲۴ و ۲۵. چهره‌هائی در آنروز درهم کشیده است توقع دارد که بلای کمر شکن بسرش آید. إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا ... توبه: ۶۰. راجع بفرق مسکین و فقیر به «سکن» رجوع شود.

فقع: ج ۵، ص: ۱۹۷

فقع: إِنَّهَا بَقْرَةٌ صَفْرَاءٌ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسُرُّ النَّاطِرِينَ بقره: ۶۹. فقع بمعنی زردی شدید است «فقع لونه فقعا: اشتدت صفرته» یعنی: آن گاوی است زرد پر رنگ که بینندگان را شاد میگرداند، این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است.

فقه: ج ۵، ص: ۱۹۷

فقه: (بکسر اول) فهمیدن. در مصباح گفته: «الفقه: فهم الشیء». قالوا یا شعیب ما نفقه کثیراً مما تقول ... هود: ۹۱. گفتند ای شعیب ما بسیاری از آنچه را که میگوئی نمی فهمیم. لَهُمْ قُلُوبٌ لَا یَفْقَهُونَ بِهَا اعراف: ۱۷۹. قلبی دارند که با آنها نمی فهمند.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۹۸

وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيُنْفِرُوا كَآفَّةً فَلَوْ لَأَنْفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَ لِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذْ رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ توبه: ۱۲۲. سیاق آیات ما قبل و ما بعد که در باره جهاد است نشان میدهد که مراد از «لِيُنْفِرُوا» رفتن بجهد و مراد از «فَلَوْ لَأَنْفَرَ» رفتن بمحضر رسول خدا صلی الله علیه و آله برای طلب علم و تفقه در دین است. یعنی نمیشود همه مؤمنان برای جهاد بکوچند، چرا از هر قوم گروهی بمدینه کوچ نمیکند که در دین فقیه و دانا شوند و وقت برگشتن قوم خویش را انذار کنند، که شاید انذار شدگان طریق احتیاط از عذاب در پیش گیرند. بنا بر این حکم فوق بهنگام نزول آیه شامل اهل مدینه نبوده که در باره آنها در آیه قبلی آمده که نباید از رسول خدا تخلف کنند «مَا كَانَ لِأَهْلِ الْمَدِينَةِ وَمَنْ حَوْلَهُمْ مِنَ الْأَعْرَابِ أَنْ يَتَخَلَّفُوا عَنْ رَسُولِ اللَّهِ ...» بعبارت دیگر: اهل مدینه برای تفقه احتیاج بکوچ نداشتند زیرا تفقه در مدینه برایشان میسر بود، ولی اگر از بلاد دیگر همه بجهد میرفتند مجالی برای تفقه نمی ماند، در تفسیر عیاشی و صافی روایاتی هست که مضمون فوق را در خصوص کوچ برای تفقه و استفسار از حال امام علیه السلام بعد از فوت امام قبلی، تأیید میکند. در تفسیر المنار و جلالین هر دو فعل را راجع بجهد گرفته یعنی: نمیشود همه مؤمنان بجهد بروند چرا از هر قوم گروهی بجهد نمیروند که گروهی نیز بمانند و تفقه کنند و جنگجویان را آنگاه که از جهاد باز گشتند انذار کنند. ولی: این احتیاج بتقدیر دارد و بر خلاف ظهور آیه است. در کشاف و جوامع الجامع مراد از هر دو فعل کوچیدن برای تفقه است یعنی: کوچ همه درست و عملی نیست بلکه باید عده‌ای بکوچند ... این معنی بسیار مناسب است ولی سیاق

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۱۹۹

آیات قبلی و بعدی که در باره جهاد است آنرا تأیید نمیکند. بهر حال: آیه اهمیت و لزوم کوچ برای فرا گرفتن علم از حوزه‌های علمیه را روشن میکند و در آخر قید میکند که این تفقه و فرا گرفتن علم برای آنست که پس از برگشتن مردم را انذار کنند و از مخالفت امر خدا بر حذر دارند.

فکر: ج ۵، ص: ۱۹۹

فکر: (بفتح و کسر اول) اندیشه. تأمل. بعبارت دیگر فکر اعمال نظر و تدبیر است برای بدست آوردن واقعیات و عبرتهای و غیره در قاموس گفته: «الفکر: اعمال النظر فی الشیء» در مصباح فیومی آمده: «الفکر تردّد القلب بالنظر و التردد لطلب المعانی». أ و لَمْ يَتَفَكَّرُوا مَا بِصَاحِحِهِمْ مِنْ جَنَّةٍ إِنْ هُوَ إِلَّا نَذِيرٌ مُبِينٌ اعراف: ۱۸۴. یعنی اگر در گفته‌ها و اعمال پیغمبر که مدتی با آنها رفیق و در یک محیط بوده، فکر و اعمال نظر کنند میدانند که او دیوانه نیست بلکه انذار کننده آشکار است. قرآن مجید بتفکر و تدبیر بسیار اهمیت داده و بسیاری از آیات برای ایجاد تفکر نازل شده است و يَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا آل عمران: ۱۹۱. إِنْ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ رعد: ۳. وَ تِلْكَ الْأَمْثَالُ لِنَاسٍ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ حشر: ۲۱.

فک: ج ۵، ص: ۱۹۹

فک: جدا کردن. «فَكَ الشیء فکاً فصله و آبان بعضه عن بعض» فک رهن خلاص کردن آن و فک رقبه آزاد کردن بنده است. و مَا أَدْرَاكَ مَا الْعَقَبَةُ. فَكُّ رَقَبَةٍ بِلَد: ۱۲ و ۱۳. چه میدانی گردنه چیست، آزاد کردن بنده‌ای است. عتق را از آن فک گویند که آزاد کننده است و میان بنده و ملکیت جدائی میافکند. لَمْ یَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ مُنْفَكِّينَ حَتَّى تَأْتِيَهُمُ الْبَيِّنَةُ.

رَسُولٌ مِنَ اللَّهِ يَتْلُو صُحُفًا مُطَهَّرَةً بَيْنَهُ: ۱ و ۲. متعلق «مُنْفَكِينَ» چیست؟ و اهل کتاب و مشرکان از چه چیز منفصل

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۰۰

نبودند تا دلیل واضحی آید؟ گفته‌اند متعلق آن «کفر» است یعنی از کفرشان جدا شدنی نبودند تا دلیل روشنی بیاید که آن رسولی است از جانب خدا. المیزان آنرا «سنت هدایت» گرفته یعنی آنها از سنت جاریه هدایت منفک نبودند و اقتضای آن سنت آمدن رسول بود و چون آمد آنها را باختیارشان گذاشت. نگارنده احتمال میدهم که مراد از آیه آنست: پیش از آمدن رسول خدا، اهل کتاب و مشرکان همه کافر بودند و کلمه کافر شامل همه آنها بود و از آن منفک نبودند تا پیامبر اسلام آمد و در اثر تبلیغات او، آنها از هم منفصل شدند یعنی عده‌ای ایمان آوردند و هدایت یافتند و عده‌ای هم دانسته و از روی علم طریق اختلاف پیمودند و عبارت دیگر: عده‌ای هدایت شدند و بر عده‌ای حجت خدا تمام گردید، دقت در آیات بعدی و تقسیم مردم بر اهل بهشت و آتش اصالت این احتمال را تأیید میکند. و الله العالم. لفظ فک و منفکین بیشتر از دو مورد فوق در قرآن یافته نیست.

فاکهه: ج ۵، ص: ۲۰۰

فاکهه: هر چیز خوردنی سرور آور. عده‌ای فاکهه را میوه معنی کرده‌اند در قاموس گفته: «الفاکهه: الثمر کله» راغب گوید: فاکهه بقولی همه میوه‌ها و بقولی همه آنها باستثناء انگور و انار است. ولی فیومی در مصباح گوید: فاکهه هر آنچه‌ای است که با خوردن آن متنعم شوند خشک باشد یا تر ... در اقرب از کتاب مغرب نقل کرده «الفاکهه ما يتنعم باکله الجمع فواکه». این معنی با اصطلاح قرآن مجید بسیار سازگار است مثلاً در آیه **أُولَئِكَ لَهُمْ رِزْقٌ مَّعْلُومٌ. فَوَاكِهَ وَ هُمْ مُكْرَمُونَ** صافات: ۴۱ و ۴۲. «فواکه» بیان رزق است و در آیه **وَ نَعْمَةٌ كَانُوا فِيهَا فَاكِهِينَ** دخان: ۲۷. «فَاكِهِينَ» راجع بمطلق نعمت است نه فقط میوه. و اینکه در آن سرور و انبساط را قید کردیم در ذیل روشن خواهد شد. بنعمت بهشتی از آن فاکهه و فواکه

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۰۱

گفته شده که انسان از آن متنعم و ملتذ و مسرور میشود. و الله العالم. فاکه: متنعم و کسیکه فاکهه در اختیار اوست آنرا صاحب فاکهه و بذله گو «ذو الفکاهه» گفته‌اند **فَاكِهِينَ بِمَا آتَاهُمْ رَبُّهُمْ** طور: ۱۸. اهل بهشت با نعمتی که پروردگارشان داده متنعم‌اند. وَ نَعْمَةٌ كَانُوا فِيهَا فَاكِهِينَ دخان: ۲۷. و نعمتی که در آن متنعم بودند. تفکّه: بمعنی خوردن فاکهه، ندامت، تمتع و تعجب آمده چنانکه در قاموس و مصباح و اقرب هست بنظر نگارنده معنی آن در آیه ذیل تعجب است **لَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَاهُ حُطَامًا فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ. إِنَّا لَمُعْرَمُونَ** واقعه: ۶۵ و ۶۶. یعنی اگر میخواستیم زرع را خشک میکردیم پس تعجب میکردید و میگفتید: ما غرامت زدگانیم. طبرسی نیز آنرا از عطاء و کلبی و مقاتل نقل کرده است. فکه: (بفتح اول و کسر دوم) را بذله گو و متکبر گفته‌اند و آن در صورت اول از فکاهه (بضم اول) است که راغب آنرا گفتگوی هم انسها و طبرسی مزاح و بذله گوئی معنی کرده است. **وَ إِذَا انْقَلَبُوا إِلَىٰ أَهْلِهِمْ انْقَلَبُوا فَكِهِينَ** مطففین: ۳۱. یعنی کفار (پس از تحقیر مؤمنان) چون نزد کسانشان میرفتند شادمان و بذله گو میرفتند (از اینکه اهل ایمان را تحقیر کرده‌اند). بنا بر آنکه فاکهه را مطلق خوردنی گفتیم ذکر بعضی از خوردنیها در ردیف فاکهه از بابت اهمیت و ذکر خاص بعد از عام است مثل **وَ أَمْدَدْنَاهُمْ بِفَاكِهَةٍ وَ لَحْمٍ** ... طور: ۲۲. **فِيهِمَا فَاكِهَةٌ وَ نَخْلٌ وَ رِزْمَانٌ** رحمن: ۶۸. و الله العالم.

فلاح: ج ۵، ص: ۲۰۱

فلاح: (بر وزن فرس) و فلاح بمعنی رستگاری و نجات است همچنین است افلاح **قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى. وَ ذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى** اعلی: ۱۴-
۱۵. رستگار شد آنکه پاک شد و نام پروردگارش را یاد کرد و نماز خواند. آن در قرآن

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۰۲

همه جا از باب افعال بکار رفته و شامل رستگاری دنیا و آخرت است. و سبب آن پیروی از خواسته‌های عقل و دستورات دین می‌باشد.

فَلَقٌ: ج ۵، ص: ۲۰۲

فَلَقٌ: (بر وزن فلس) شکافتن. «فلق الشیء فلقا: شقّه». فالق: شکافنده انفلاق شکافته شدن فأنفلقَ فَكَانَ كُلُّ فِرْقٍ كَالطَّوْدِ الْعَظِيمِ شعراء: ۶۳. دریا بشکافت و هر قسمتش مانند کوه بزرگی گردید. إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى ... انعام: ۹۵. خدا شکافنده دانه و هسته است. فَالِقُ الْإِصْبَاحِ وَ جَعَلَ اللَّيْلَ سَكَنًا انعام: ۹۶. شکافنده صبح است و شب را وقت آرامش قرار داده است. <الفَلَقُ: قَبْلَ أَعْوَدُ بَرِّ الْفَلَقِ. مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ. وَ مِنْ شَرِّ غَاسِقٍ إِذْ وَقَبَ. وَ مِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ فلق ۱-۴. فلق (بر وزن فرس) اسم مصدر است بمعنی شکافته شده طبرسی آنرا شکاف وسیع گفته، در قاموس و اقرب چند معنی از قبیل صبح، دره، شکاف گفته و نیز گفته‌اند: «الخلق کلّه». مخلوق را از آن فلق گویند که خداوند آنها را همانطور که در «فطر» گفته شد با شکافتن و شکفتن بوجود آورده است. بنظر نگارنده مراد از «فلق» در آیه همه خلق است نه صبح گر چه آن نیز از مصادیق فلق است یعنی: بگو پناه می‌برم پیرو دگر خلق از شر آنچه خلق کرده دو آیه از حیث عموم با هم مساوی‌اند نا گفته نماند همه مخلوق دارای جنبه خیر و شرّاند اتومبیل دارای خیر است که شخص را بمقصد میرساند و دارای شرّ است که در اثر سقوط هم خودش از بین می‌رود و هم شخص را از بین می‌برد. پول دارای خیر است که شخص را به هدف میرساند و دارای شرّ است که شاید برای گرفتن و بردن آن شخص را بکشند، نفت دارای خیر است که منزل را گرم میکند و دارای شرّ است که شاید منزل را در اثر غفلت با آتش

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۰۳

بکشد و بسوزاند. بدین حساب همه اشیاء دارای دو جنبه خیر و شرّاند و آیه مبین آنست که باید از شرّ همه مخلوقات بخدا پناه برد و خیر آنها را از خدا خواست و چون جز خدا کسی نمیتواند شرور مخلوقات را از انسان بر گرداند و منافع آنها را بوی روی آور کند لذا باید بخدا پناه برد که آفریننده آنهاست و زمام همه بدست اوست «ازمة الامور طرا بیده». غاسق که بمعنی هجوم کننده در پنهانی است ظاهرا از حیث عموم مساوی با «ما خلق» است زیرا شرور مخلوقات پنهانی و بی خبر و ناگهان بانسان هجوم میکنند چنانکه در «غسق» گذشت. و اگر مراد از «النفاثات» نیروهای دمنده و از «العقده» مواد اولیه باشد این آیه نیز در ردیف آیات ما قبل است مثلا خاک، آب، املاح، کربن هوا هر یک بسته و گره خورده مخصوصی‌اند نیروهای مخصوص بانها دمیده و قسمتی از آنها را کنده و در اثر تخلیط شیمیائی یک سبب یا میوه دیگر یا انسان و غیره بوجود می‌آید پس مواد اولیه که خزائن خداوند در اثر دمیدن آن نیروها بچیزهای دیگر مبدل میشوند و چون این دمیدن و دمیده شدن شرّی نیز در بر دارند لذا از شرّ آنها بخدا پناه می‌بریم. و الله العالم. رجوع شود به «نفت».

فُلُكٌ: ج ۵، ص: ۲۰۳

فُلُكٌ: (بر وزن قفل) کشتی. آن در واحد و جمع بکار می‌رود مثل وَ اصْنَعِ الْفُلُكَ بِأَعْيُنِنَا وَ وَحِينَا هود: ۳۷. که راجع بکشتی نوح علیه السلام است و وَ تَرَى الْفُلُكَ مَوَاجِرَ فِيهِ نحل: ۱۴. که راجع بهمه کشتیها است. ایضا مذکر و مؤنث هر دو بکار رود مثل فِي الْفُلُكِ الْمَشْحُونِ شعراء: ۱۱۹. که بقرینه صفت، مذکر است و مثل أَلَمْ تَرَ أَنَّ الْفُلُكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِنِعْمَتِ اللَّهِ لِقمان: ۳۱. که بقرینه «تَجْرِي» مؤنث است ظاهرا آن بواسطه جمع بودن است. وَ آيَةٌ لَهُمْ أَنَّا حَمَلْنَا ذُرِّيَّتَهُمْ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۰۴

فِي الْفُلُكِ الْمَشْحُونِ یس: ۴۱. رجوع شود به «شحن» و ظاهرا مراد مطلق کشتی است نه کشتی نوح علیه السلام. طبرسی رحمه الله

فرموده: اصل فلک بمعنی دور و گردیدن است. علی هذا کشتی را باعتبار گردش فلک گفته‌اند.

فَلْک: ج ۵، ص: ۲۰۴

فَلْک: (بر وزن فرس) مدار کواکب. وَ هُوَ الَّذِي خَلَقَ اللَّيْلَ وَ النَّهَارَ وَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ كُلًّا فِي فَلْکٍ يَسْبَحُونَ انبیاء: ۳۳. ایضا آیه ۴۰. یس اوست خدائیکه شب و روز را و آفتاب و ماه را آفرید همه در یک مداری شناوراند مدار شب و روز اطراف زمین و مدار آفتاب و ماه در فضا و مخصوص بخودشان است. ظاهرا «کل» بهر چهار بر میگردد آیه «یس» نیز در همین مضمون است. بنظر میاید مدار نجوم بمناسبت نجوم که در آن میگردند فلک گفته شده و گر نه مدار اعتباری است.

فَلان: ج ۵، ص: ۲۰۴

فَلان: يَا وَيْلَتَى لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فَلَانًا خَلِيلًا فرقان: ۲۸. لفظ «فَلان» کنایه است از یکنفر معین ابن درید از ابی حاتم نقل کرده: عرب از هر مذکر با «فَلان» و از هر مؤنث با «فَلانَه» کنایه میاورد اگر مراد بهائم باشد الفَلان و الفَلانَه با الف و لام میگویند (مجمع). آیه راجع بقیامت است که در آن انسان متوجه میشود رفیقش یا پیشوایش او را اضلال و بد بخت کرده گوید: ای کاش فلانکس را برای خویش رفیق اخذ نمی کردم این کلمه بیشتر از یکبار در قرآن مجید نیامده است.

فند: ج ۵، ص: ۲۰۴

فند: (بر وزن فرس) کم عقلی. ضعف رأی. «فند الرجل فندا: خرف» تفنید آن است که کم عقلی و ضعف رأی را بکسی نسبت دهی قَالَ أَبُوهُمْ إِنِّي لَأَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ لَوْ لَأَأَنْ تَفَنَّدُونَ يوسف: ۹۴. پدرشان (یعقوب علیه السلام) گفت من بوی یوسف را استشمام میکنم اگر در اشتباهم نشمارید و سفیهم ندانید. یعنی اگر نگوئید که سفیه شده و کم عقل گردیده است.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۰۵

فند (بکسر فاء و سکون نون) کوه بزرگ است امیر المؤمنین علیه السلام در نهج البلاغه حکمت ۴۴۷ در باره مالک اشتر رحمه الله فرموده: «مالک و ما مالک (و الله) لو كان جبلا- لكان فندا» ... مالک کیست مالک؟ اگر کوه بود کوه بزرگی بود. این لفظ در قرآن مجید فقط یکبار آمده است.

فَنن: ج ۵، ص: ۲۰۵

فَنن: (بر وزن فرس) شاخه درخت طبرسی شاخه سبز برگ و اقرب شاخه راست گفته ... جمع آن افنان است و لِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٍ ... ذَوَاتَا أَفْنَانٍ رحمن: ۴۶-۴۸. «ذَوَاتَا أَفْنَانٍ» وصف «جَنَّاتٍ» است یعنی آندو بهشت دارای شاخه‌هاست ممکن است «أَفْنَانٍ» جمع فن باشد که بمعنی نوع است یعنی آندو بهشت دارای انواع نعمتهاند این کلمه یکبار بیشتر در قرآن نیامده است.

فناء: ج ۵، ص: ۲۰۵

فناء: از بین رفتن. كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ. وَيَبْقَى وَجْهَ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ رحمن: ۲۶ و ۲۷. چون سوره رحمن در باره جن و انس است ظاهرا مراد از «مَنْ عَلَيْهَا» جن و انس باشد و فناء معدوم شدن نیست زیرا موجود معدوم نمیشود بلکه مقصود از بین رفتن صورت و ترکیب ظاهری است همینکه انسانی مرد و خاک شد فناء شده است یعنی: هر که از جن و انس در روی زمین است فانی شدنی است ولی پروردگارت که دارای جلال و کرامت است میماند رجوع شود به «وجه». آیه كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ قصص:

۸۸. از آیه ما نحن فيه اعم است. و در «وجه» خواهد آمد.

فهم؛ ج ۵، ص: ۲۰۵

فهم: علم و دانستن. «فَهْمُهُ فَهْمًا عَلِمَهُ وَعَرَفَهُ بِقَلْبِهِ» و آن متعلق بمعانی است نه ذوات گویند «فهمت الكلام» ولی «فهمت الرجل» صحیح نیست بلکه «عرفت الرجل» درست است (اقرّب >). تفهیم: <دانا کردن. فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَ كَلَّمَا آتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا انبیاء: ۷۹. ضمیر «ها» بحکومت و فتوی راجع است یعنی: فتوی مسئله را بسلیمان تفهیم کردیم و بهر دو از قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۰۶
داود و سلیمان علم و حکمت دادیم این لفظ یکبار بیشتر در قرآن نیامده است.

فوت؛ ج ۵، ص: ۲۰۶

فوت: از دست رفتن. راغب گفته فوت دور شدن چیزی است که درک آن ناممکن باشد و لَوْ تَرَى إِذِ فَزَعُوا فَلَمَّا فُوتَ وَأَخَذُوا مِنْ مَّكَانٍ قَرِيبٍ سباء: ۵۱. ایکاش بینی آنگاه که بفرع (مرگ) افتادند و فوت از گرفتاری نیست و گرفته شدند از مکان نزدیک یعنی: آنگاه قدرت کنار شدن از عذاب و گرفتاری را ندارند. لِكَيْلَا تَحْزَنُوا عَلَيَّ مَا فَاتَكُمُ وَلَا مَا أَصَابَكُمْ آل عمران: ۱۵۳. تا غمگین نباشید بر آنچه از دستتان رفته و نه بمصیبتی که بشما رسیده است >. تفاوت <الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا مَا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَاوُتٍ فَارْجِعِ الْبَصِيرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ ملك: ۳. تفاوت بمعنی تباعد دو چیز و از دست دادن همدیگر است. در خلق خدا تفاوت نیست یعنی موجودات عالم هیچ یک آند دیگری را فوت نمیکند و از دست نمیدهد اگر در موجودات عالم دقت کنیم خواهیم دید مثل حلقات زنجیر همه در پی هم‌اند و از همدیگر دور و کنار نیستند، آفتاب می‌تابد، دریاها تبخیر میشوند، ابرها بوجود می‌آیند، جریان جو آنها را بخشکیها می‌راند، بارانها می‌بارند، دانه‌ها می‌رویند، نعمتها بدست مردم می‌رسند، باکتریها فضولات را تجزیه کرده بمواد کانی و اصلی تبدیل میکنند، عده‌ای از بین می‌روند دیگران جای آنها را میگیرند این روش در تمام موجودات اعم از کوچک و بزرگ جاری است لذا ابتدا فرموده: خدائیکه هفت آسمان را طبقه طبقه و رویهم آفرید. بعد بطور عموم میگوید: در خلق خدا تفاوت نخواهی دید و آنها یکدیگر را از دست نمیدهند و از همدیگر کنار نمی‌شوند بار دیگر بنگر و دقت کن آیا شکافی که حاکی از تفاوت است می‌بینی؟

فوج؛ ج ۵، ص: ۲۰۶

اشاره

فوج: گروه. طائفه. كَلَّمَا أُلْقِيَ فِيهَا فَوْجٌ سَأَلَهُمْ خَزَنَتُهَا أَلَمْ يَأْتِكُمْ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۰۷

نَذِيرٌ ملك: ۸. هر وقت گروهی در آتش انداخته شوند دربانان آن می‌پرسند آیا شما را بیم دهنده‌ای نیامد؟ راغب فوج را «گروهیکه بسرعت می‌روند» گفته است. هَذَا فَوْجٌ مُّقْتَحِمٌ مَعَكُمْ لَا مَرْحَبًا بِهِمْ إِنَّهُمْ صَالُوا الدَّارِ ص: ۵۹. ظاهراً مراد این است: ملائکه بر رؤساء گناهکاران گویند این پیروان شما گروهی‌اند که با شما وارد عذاب میشوند و رؤسا گویند: خوش و وسعت مباد بر آنها که آنها وارد شوند گان آتش‌اند. جمع فوج در قرآن افواج است وَ رَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا نصر: ۲.

رجعت؛ ج ۵، ص: ۲۰۷

و يَوْمَ نَحْشُرُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ فَوْجًا مِمَّنْ يُكَذِّبُ بِآيَاتِنَا فَهُمْ يُوزَعُونَ. حَتَّىٰ إِذَا جَاءُ قَالَ أَ كَذَّبْتُمْ بِآيَاتِي وَلَمْ تُحِيطُوا بِهَا عِلْمًا أَمْ ذَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ. وَ وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ بِمَا ظَلَمُوا فَهُمْ لَا يَنْطِقُونَ نمل: ۸۳-۸۵. یعنی روزی که گروهی را از آنانکه آیات ما را تکذیب میکنند جمع میکنیم. و از پراکنده شدن منع شوند. تا چون آمدند خدا فرماید آیا آیات مرا بی-آنکه بآنها دانا شوید تکذیب نمودید یا چه کاری میکردید؟ قول (عذاب) بر آنها واقع شود و سخن نگویند. از آیه اول باستاند «نحشر فوجا» بوجود رجعت استدلال شده زیرا خدا در باره قیامت فرموده وَ حَشَرْنَاَهُمْ فَلَمْ نُغَادِرْ مِنْهُمْ أَحَدًا كهف: ۴۷. یعنی همه را جمع کردیم واحدی را را نگذاشتیم. پس حشر فوجی از هر امت لا بد قبل از روز قیامت است و آن نیست مگر رجعت. نگارنده گوید: باید دو مطلب مورد توجه باشد یکی آنکه اگر آیه راجع بر رجعت باشد مخصوص بامت اسلامی نیست و لفظ نَحْشُرُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ فَوْجًا مبین آنست که رجعت از هر امت خواهد بود، لازمه این سخن آنست که در آینده و مثلاً در زمان امام زمان علیه السلام یا بعد از آنحضرت از

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۰۸

هر امت گروهی زنده خواهند شد و اثبات این مطلب احتیاج بفحص و کاوش در اخبار دارد. دیگری آنکه رجعت فقط مخصوص به بد کاران است نه نیکوکاران و بد کاران زیرا فرموده فَوْجًا مِمَّنْ يُكَذِّبُ بِآيَاتِنَا حال آنکه ظهور روایات رجعت در بعثت نیکوکاران و بد کاران است. بقرینه بعضی از آیات میشود گفت: حشر فوجی از هر امت بعد از حشر عمومی در قیامت است. یعنی چون همه مردم در آخرت زنده شدند از هر امت گروهی که مکذّب آیات خدا و سر دسته بد کاران اند جمع شده و مورد عذاب واقع میشوند در آیات زیر دقت شود. فَوَرَبُّكَ لَنَحْشُرَنَّهُمْ وَالشَّيَاطِينَ ثُمَّ لَنُحْضِرَنَّهُمْ حَوْلَ جَهَنَّمَ جِثَّةًا. ثُمَّ لَنَنْزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ أَيُّهُمْ أَشَدُّ عَلَى الرَّحْمَنِ عِتِيًّا. ثُمَّ لَنَحْنُ أَعْلَمُ بِالَّذِينَ هُمْ أَوْلَىٰ بِهَا صِلِيًّا ... ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَ نَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثَّةًا مريم: ۶۸-۷۲. در این آیات صحبت از یک حشر عمومی است که شامل همه مردم است و بعد ماندن ظالمان در جهنم و نجات اهل تقوی بمیان آمده و در وسط بعد از حشر عمومی گفته شده از هر شیعه و گروهی هر کدام را که در سرکشی محکمتر است بیرون میکشیم سپس میدانیم کدام اشخاص در دخول بآتش اولی تراند. این یک حشر خصوصی بعد از حشر عمومی است و این آیات با آیه وَ يَوْمَ نَحْشُرُ ... و با آیه حَتَّىٰ إِذَا جَاءُ ... میشود گفت قریب السیاق و بیان کننده یکدیگراند. و الله اعلم. ناگفته نماند: روایات از طریق شیعه در باره رجعت زیاد است طالبان تفصیل بکتاب «الایقاظ من الهجعة فی اثبات الرجعة» تألیف حرّ عاملی رحمه الله رجوع کنند. در مجمع ذیل آیه ما نحن فیه فرموده:

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۰۹

اخبار متظاهر از ائمه اهل بیت علیهم السلام وارد شده که خداوند در روز قیام مهدی علیه السلام گروهی از دوستان او را که مرده اند زنده میکند تا ثواب یاری آنحضرت برسند و از دیدن دولت آنحضرت شاد گردند و نیز گروهی از دشمنان آنحضرت را زنده میکند تا انتقام بینند و ذلیل و خوار گردند، هیچ عاقلی شک ندارد که این کار بر خداوند مقدور است و محال نیست و خدا اینکار را در امم گذشته کرده است بنا بر آنچه قرآن در عده‌ای از مواضع مثل قصه عزیز و غیره گویاست چنانکه تفسیر کردیم. بعد فرموده: ولی جمعی از امامیه اخبار رجعت را تأویل کرده و گفته‌اند: مراد رجوع دولت و امر و نهی است نه رجوع اشخاص و علت این تأویل آنست که گمان کرده‌اند رجعت منافی تکلیف است ولی این درست نیست زیرا رجعت کسی را بفعل واجب و ترک قبیح مجبور نمیکند، تکلیف با وقوع رجعت صحیح است چنانکه با ظهور معجزات از قبیل شکافتن دریا، ازدها شدن عصا و غیر آن صحیح بود بعد فرموده رجعت با ظواهر روایات ثابت نشده تا تأویل در آنها راه یابد بلکه اعتماد عمده بر اجماع شیعه امامیه است هر چند اخبار نیز آنرا تأیید میکند. شیخ مفید رحمه الله در کتاب اوائل المقالات نظیر قول مجمع را گفته و در آخر فرموده: قرآن صحّت رجعت را

بیان کرده و اخبار در باره آن متظاهر است و امامیه همه بآن قائل اند مگر اشخاص نادری از امامیه که روایات را تأویل کرده‌اند. نگارنده گوید: ظاهراً از جهت نادر بودن قائلین بتأویل است که طبرسی مخالفت آنها را قادح اجماع ندانسته است. در «ایضا» ... از اعتقادات صدوق رحمه الله نقل کرده که فرموده: اعتقاد ما امامیه آنست که رجعت حق است آنگاه آیات **فَقَالَ لَهُمُ اللَّهُ مُوتُوا ثُمَّ أَحْيَاهُمْ** - **فَأَمَّا تِلْكَ الْأُمَّةَ اللَّهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ**

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۱۰

بَعَثَهُ - **ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ** و غیره را در اثبات آن نقل کرده است. در المیزان ذیل آیه **هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْعُغَمَاءِ** ... بقره: ۲۱۰. در باره رجعت بتفصیل سخن گفته و آنرا از مراتب روز قیامت (قیامت کوچک) دانسته و پس از نقل و رد شبهه مخالفین، میگوید: روایات مثبتة رجعت هر چند فرد فرد آنها مختلف است لیکن در معنی متحداند و آن اینکه سیر نظام دنیوی متوجه است بروزیکه در آن آیات خدا کاملاً آشکار میشود ... و بعضی از اولیاء الله و قسمتی از دشمنان خدا زنده شده بدنیابری میگردند و حق از باطل جدا میشود. این میرساند که رجعت مرتبه‌ای است از مراتب قیامت هر چند در ظهور از قیامت کمتر است که در آن امکان شرّ و فساد وجود دارد ولی در قیامت نه ... از اهل بیت علیهم السلام وارد شده: روزهای خدا سه است روز ظهور، روز رجعت، روز قیامت «ایام الله ثلثة: يوم الظهور، يوم الكرة، يوم القيامة».

فور: ج ۵، ص: ۲۱۰

فور: جوشیدن. غلیان. راغب قید شدت را بر آن افزوده است و گوید: آن در آتش و دیک و غضب گفته میشود یعنی در فوران آتش و غلیان دیک و بر انگیخته شدن غضب بکار میرود. **حَتَّى إِذَا جَاءَ أُمَّرْنَا وَفَارَ التَّنُورُ قُلْنَا احْمِلْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ** هود: ۴۰. تا چون امر ما آمد و تنور فوران کرد (آب از آن جوشید) گفتیم در آن کشتی از هر نوع یک جفت سوار کن. **إِذَا أُلْقُوا فِيهَا سَمِعُوا لَهَا شَهِيقًا وَهِيَ تَفُورُ** ملک: ۷. چون در جهنم انداخته شوند صفیر آنها میشنوند و میجوشد و فوران میکند. **بَلَىٰ إِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُمْ مِنْ فُورِهِمْ هَذَا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ** ... آل عمران: ۱۲۵. در المیزان آمده فور بمعنی غلیان است سپس بطور استعاره در سرعت و عجله بکار رفته و در کاریکه مهلت ندارد استعمال شده است، آیه ظاهراً راجع بجریان

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۱۱

بدر است که رسول خدا صلی الله علیه و آله باصحابش فرمود: بلی اگر صبر کنید و تقوی داشته باشید و دشمنان باین زودی بر شما بتازند پروردگارتان بشما کمک میکند. ممکن است فور در آیه بمعنی هیجان و خروج کفار باشد یعنی اگر در این هیجان و خروجشان بر شما بتازند...

فوز: ج ۵، ص: ۲۱۱

فوز: نجات. رستگاری. طبرسی فرموده: فوز و فلاح و نجاح نظیر هم‌اند. راغب آنرا رسیدن بخیر با سلامت معنی کرده است. **وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا** احزاب: ۷۱. **رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ** مائده: ۱۱۹. قرآن کریم فوز را فقط در خشنودی خدا، طاعت خدا و رسول، ورود بجنت، بودن با نیکان و مصون بودن از گناهان میداند. <فائز: رستگار. أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمُ الْفَائِزُونَ حشر: ۲۰>. <مفاز: مصدر میمی و اسم مکان است. إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ مَفَازًا حَدَائِقَ وَأَعْنَابًا... نباء: ۳۱ و ۳۲. یعنی: برای پرهیزکاران نجاتی هست یا محل رستگاری هست ولی بقرینه **إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا** نباء: ۲۱. که معادل آیه است و بقرینه **حَدَائِقَ** که بیان آنست، اسم مکان بهتر بنظر میاید. <مفازة: نیز مصدر میمی و اسم مکان است فلا تَحَسِبْ بُنْتَهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ آل عمران: ۱۸۸. آنها را در نجات از عذاب پندار. بیابان را مفازه گویند، بقولی آن برای تفأل است و بقولی آن بمعنی مهلکه است که

فوز بمعنی هلاکت نیز آمده است در اقرب گفته: «فَاذَرَ الرَّجُلُ مَاتَ وَهَلَكَ» در مصباح گفته: مفازة موضع مهلك است ... و بقولی آن بمعنی نجات و سلامت است و این تسمیه بطور تفأل می‌باشد. وَ يَنْجِي اللَّهُ الَّذِينَ اتَّقَوْا بِمَفَازَتِهِمْ لَا يَمَسُّهُمُ الشُّوْءُ زمر: ۶۱. مفازة ظاهراً مصدر میمی و باء بمعنی سبب است یعنی خداوند اهل تقوی را بسبب رستگاری و رسیدن قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۱۲

بخیر از جهنم نجات می‌دهد. یعنی نجات آنها همان رستگار شدنشان است.

فوز: ج ۵، ص: ۲۱۲

فوز: تفویض بمعنی واگذار کردن است وَ أَوْضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ غافر: ۴۴. کار خویش را بخدا واگذار میکنیم که او ببندگان بینا است. این لفظ یکبار بیشتر در قرآن مجید نیامده است.

فوق: ج ۵، ص: ۲۱۲

فوق: بالا. اِنِّي اَرَانِي اُحْمِلُ فَوْقَ رَاسِي خُزراً يوسف: ۳۶. من خودم را می‌بینم که بالای سرم نان حمل میکنم. آن هم در علو مادی و محسوس بکار میرود مثل آیه فوق و هم در علو معنوی و برتری قدرت مثل وَ فَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ يوسف: ۷۶. و مثل وَ هُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَ هُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ انعام: ۱۸. که مراد برتری از حیث قدرت و غیره است. افاقه: بمعنی بیدار شدن از غشوه و بیهوشی و رجوع صحت و عقل بانسان است. فَلَمَّا اَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ اِلَيْكَ اعراف: ۱۴۳. پس چون موسی بیهوش آمد گفت: منزهی تو، توبه کردم بسوی تو. فوق: (بفتح فاء) بمعنی مهلت است در مصباح و اقرب آنرا مدت و فاصله میان دو بار دوشیدن ناقه گفته است وَ مَا يَنْظُرُ هُوَ اِلَّا صَيْحَةً وَاِحِدَةً مَا لَهَا مِنْ فَوَاقٍ ص: ۱۵. اینان منتظر نیستند مگر بیک صیحه که برای آن مهلتی نیست وَ لَاتَ حِينٍ مِّنَاصٍ.

فوم: ج ۵، ص: ۲۱۲

فوم: (بضم فاء) در قاموس فوم را سیر، گندم، نخود، نان و دیگر حبوبات که از آنها نان بدست می‌آید معنی کرده است، آن در قرآن فقط یکبار آمده فَادُّعْ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْتَبِئُ الْاَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَاقِهَا وَ فُومِهَا وَ عَدَسِهَا وَ بَصِلِهَا ... بقره: ۶۱. بنظر می‌آید مراد بنی اسرائیل از آن گندم یا عموم حبوبات باشد و در صورت دوم ذکر عدس شاید بواسطه قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۱۳

خصوصیتی بوده باشد. در مجمع فرموده: از امام باقر علیه السلام و ابن عباس و سدی و قتاده نقل شده که فوم گندم است فزاء و ازهری گندم و نان گفته‌اند، کسائی گفته آن سیر است و اصل آن فوم است ثاء بقاء بدل شده است.

فاه: ج ۵، ص: ۲۱۳

فاه: دهان. همچنین است فوه، فیه، فم. اِلَّا كَبَاسِطٍ كَفَّيْهِ اِلَى الْمَاءِ لِيَبْلُغَ فَاهُ رعد: ۱۴. مگر مانند کسیکه دو دستش را بسوی آب باز کرده تا بدعانش برسد. جمع آن افواه است وَ تَقُولُونَ بِاَفْوَاهِكُمْ مَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ نور: ۱۵.

فی: ج ۵، ص: ۲۱۳

فی: حرف جرّ است اهل لغت برای آن ده معنی ذکر کرده‌اند از جمله: ۱- ظرفیت حقیقی مثل غَلَبَتِ الرُّومُ فِي اَذْنَى الْاَرْضِ روم:

۲.۲- ظرفیت اعتباری نحو **يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا** نصر: ۲. و نیز بمعنی تعلیل، استعلاء، بمعنی باء، در جای الی، در جای من، توکید و غیره آمده که در کتب لغت مذکور است.

فیء؛ ج ۵، ص: ۲۱۳

اشاره

فیء: (بفتح فاء) رجوع. «فاء فیئا: رجع» گویند: «هو سریع الفیء عن غضبه» یعنی او از خشمش زود بر میگردد **فَقَاتَلُوا الَّتِي تَبَغَى حَتَّى تَفِيءَ إِلَيَّ** امر الله حجرات: ۹. با گروه متجاوز بجنگید تا بطاعت خدا بر گردد. **فَإِنْ فَاؤُ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ** بقره: ۲۲۶. اگر ایلاء کنندگان بزناشان برگشتند و کفار دادند خدا آمرزنده و مهربان است. **يَتَفَيَّؤُوا ظِلَّ اللَّهِ عَنِ الْيَمِينِ وَالشَّمَائِلِ سُجَّدًا لِلَّهِ** نحل: ۴۸. سایه‌های آن از راست و چپ در حال خضوع بخدا بر میگردد.

فیء رسول خدا صلی الله علیه و آله؛ ج ۵، ص: ۲۱۳

وَمَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْهُمْ فَمَا أَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَلَا رِكَابٍ... مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى فَلِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۱۴

وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا... لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ... حشر: ۶-۸. یعنی اموال و زمینهاییکه خدا از بنی نضیر بر پیامبرش برگردانده شما اسبان و شتران بر آنها نتاختید... ظهور آیه اول آنست که فیء (اموال و زمینهاییکه بدون جنگ از کفار رسیده) مال رسول خداست و کسی را در آن حقی نیست **أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ**. این قسمت اموال و اراضی از انفال است و انفال نیز مخصوص خدا و رسول میباشد چنانکه فرموده: **يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ**... انفال: ۱. فقهاء در «ما لم يُوجَفْ عَلَيْهِ بِخَيْلٍ وَلَا رِكَابٍ» فقط اراضی را فرموده‌اند ولی ظهور **مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى** در اراضی و اموال هر دو است. آیه دوم مانند آیه خمس است که **فَلِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ وَ لِذِي الْقُرْبَىٰ** هر سه با لام اختصاص آمده و **لِذِي الْقُرْبَىٰ** نیز مفرد است، باید یکفرد بیشتر نباشد و آن قهرا امام است که هم ذی القربی و هم جانشین پیغمبر صلی الله علیه و آله است اما **وَالْيَتَامَىٰ** و **الْمَسَاكِينِ** و **ابْنِ السَّبِيلِ** همه بدون لام و عطف بر «ذی القربی» اند و این نشان میدهد که گروه سه گانه باید از سادات باشند چنانکه از ائمه اهل بیت علیهم السلام نقل شده است. و نیز آیه دوم بیان مصرف فیء است یعنی اموال بنی النضیر (بموجب آیه اول) و مطلق آنچه به پیغمبر از اهل قریه‌ها رسیده (بموجب آیه دوم) مال رسول خداست پیغمبر آنها را در موارد شش گانه مصرف میکند: در راه خدا، برای خود، برای ذی-القربی و یتامی و مساکین و ابن سبیل آنها، درباره **لِلْفُقَرَاءِ** در آیه سوم گفته‌اند: بدل است از ذی القربی و ما بعد آن در اینصورت فیء مختص است بر رسول خدا و فقراء مهاجرین

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۱۵

و گفته‌اند بدل است از یتامی و مساکین و ابن سبیل، آنوقت فیء مخصوص رسول خدا و ذی القربی و یتامی و مساکین و ابن سبیل مهاجرین است. ولی بهتر از همه قول المیزان است که فرموده: انساب آنست که **لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ** بیان مصداق برای مصرف سهم الله باشد که با **فَلِلَّهِ** اشاره شده نه اینکه فقراء مهاجرین از سهمان فیء‌اند بلکه صرف فیء در آنها صرف در فی سبیل الله است. و نیز انساب آنست که **وَالَّذِينَ تَبَوَّؤُوا الدَّارَ وَ الدِّينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ** عطف بر مهاجرین باشد و همه مصداق صرف سهم الله باشند و اینکه

نقل شده: رسول خدا صلی الله علیه و آله فیء بنی نضیر را بمهاجرین و بسه یا دو نفر از فقراء انصار داد این معنی را تأیید میکند (باختصار). نگارنده گوید: بنا بر آنکه نقل شد فیء مال خدا و رسول و ذی القربی است رسول خدا و امام سهم الله را در راه خدا و سهم رسول و ذی القربی را در موارد پنجگانه مصرف میکنند بدین طریق فیء در نیازمندی‌های عموم اعم از سادات و غیره مصرف میشود چنانکه موارد ششگانه آیه خمس نیز چنین است و الحمد لله. در مجمع ذیل آیات فوق از منهل بن عمرو از امام سجاد علیه السلام نقل کرده گوید: گفتیم: قول خدا و لِإِذَى الْقُرْبَىٰ وَ الْيَتَامَىٰ وَ الْمَسَاكِينِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ؟ فرمود: آنها اقرباء ما، مساکین ما و ابناء سبیل مانند بعد فرموده: همه فقهاء (از اهل سنت) گفته‌اند: آنها یتامای عموم مردم‌اند همچنین مساکین و ابناء سبیل، این مطلب از ائمه علیهم السلام نیز نقل شده است. ناگفته نماند: فقهاء اهل سنت در آیات دقت نکرده‌اند و آنچه از اهل بیت علیهم السلام وارد شده ظاهراً درباره مصرف سهم الله است تا هر دو نقل قابل جمع باشد.

فیض: ج ۵، ص: ۲۱۵

فیض: پر شدن جاری شدن فیومی در مصباح گوید: «فاض السیل فیضا» یعنی سیل زیاد و جاری شد «فاض

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۱۶

الاناء فیضا» ظرف از آب پر شد. «افاضه صاحبه» صاحبش ظرف را پر کرد. «افاضوا من منی الی مکه» از منی بمکه برگشتند. تری أَعْيَنَهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ مائده: ۸۳. می بینی که در اثر شناختن حق چشمشان پر از اشک شد. در مجمع فرموده: فیض العین پر شدن آن از اشک است چنانکه فیض النهر پر شدن آن از آب است. فَإِذَا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَأَذْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ ... بقره: ۱۹۸. افاضه از عرفات بمشعر همان کوچ و برگشتن است بمشعر. علت تعبیر بافاضه ظاهراً برای کثرت است یعنی کوچ با کثرت بسیلان آب از کثرت، تشبیه شده لذا در مجمع آنرا «دفع شدید از عرفات بمزدلفه با اجتماع و کثرت» گفته است. ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ وَ اسْتَغْفِرُوا اللَّهَ ... بقره: ۱۹۹. نقل است: قریش و هم پیمانهایشان در مشعر وقوف کرده و بعرفات نیامدند و میگفتند: ما اهل حرم هستیم از حرم جدا نمی‌شویم خداوند دستور داد از مردم جدا نشوند و مانند همه بعرفات رفته و از آنجا بمشعر بکوچند. هُوَ أَعْلَمُ بِمَا تُفِيضُونَ فِيهِ كَفَىٰ بِهِ شَهِيداً بَيْنِي وَ بَيْنَكُمْ احقاف: ۸. خدا داناتر است بآنچه در آن وارد میشوید او در گواهی میان من و شما کافی است. در مجمع گفته افاضه داخل شدن بعمل است بر وجه سرازیر شدن. علی هذا معنی جریان در آن ملحوظ است. وَ نَادَىٰ أَصْحَابَ النَّارِ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ أَفِيضُوا عَلَيْنَا مِنَ الْمَاءِ ... اعراف: ۵۰. افاضه در آیه بمعنی ریختن و جاری کردن است پس افاضه لازم و متعدی هر دو آمده است. یعنی اهل آتش باهل بهشت گویند از آب بر ما بریزید...

فیل: ج ۵، ص: ۲۱۶

اشاره

فیل: حیوانی است معروف. أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ فیل: ۱.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۱۷

داستان اصحاب فیل: ج ۵، ص: ۲۱۷

در مجمع البیان فرموده: راویان حکایات اتفاق دارند بر اینکه نام پادشاه یمن که قصد ویرانی کعبه را کرد ابرهه بن صباح اشرم بود... ابرهه در یمن کعبه‌ای بنا کرد و در آن قبه‌هائی از زر قرار داد، باهل مملکتش دستور داد که بجای بیت الحرام زیارت آن بروند،

مردی از عرب بنی کنانه که به یمن آمده بود وارد کعبه ابرهه شد و در آنجا کثافت کاری کرد، ابرهه چون وارد آنجا شد و کثافت را دید گفت: که اینکار را کرده؟! بنصرائتم قسم آنخانه (کعبه مسلمین) را خراب میکنم تا هیچ کسی زیارت آنجا نرود، دستور تجهیز لشکریان را صادر کرد فیلان جنگی را نیز آورد بیشتر آنانکه از وی پیروی کردند قبائل عکک و اشعریون و خثعم بودند. با لشکریان بقصد ویرانی کعبه بیرون شد در بین راه مردی از بنی سلیم را گفت که مردم را بحج خانه‌ایکه بنا کرده بود بخواند، یکی از مردان بنی کنانه رسول او را کشت، این خبر بر شدت خشم ابرهه افزود و در رفتن شتاب کرد، از اهل طائف رهنمائی خواست مردی نفیل نام را از قبیله هذیل با او برهنمائی فرستادند، وی آنها را هدایت کرد تا در مغمس شش میلی مکه اردو زدند. پیشاهنگان لشکریان بسوی مکه سرازیر شدند، قریش که تاب مقاومت نداشتند در کوهها متواری گردیدند در مکه جز عبد المطلب بن هاشم علیه السلام نماند که بر منصب سقایه حاج بود و نیز شیبیه بن عثمان بن عبد الدار که کلید دار بیت بود عبد المطلب از دو طرف باب کعبه گرفته و میگفت: «لَا هُمْ أَنْ الْمَرْءَ يَمْنَعُ رَحْلَهُ فَاَمْنَعُ رِحَالِكُمْ لَا يَغْلِبُوا بِصَلْبِهِمْ وَمِحَالِهِمْ عَدُوًّا مِحَالِكُمْ لَا يَدْخُلُوا الْبَلَدَ الْحَرَامَ إِذَا فَأَمْرٌ مَا بَدَأَ لَكَ» ای خدا مرد از منزل خویش حمایت میکند از جمعیت خویش حمایت کن. تا با صلیب و نیروی خویش بر حرم قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۱۸

تو از روی تجاوز غالب نشوند. تا بر شهر محترم وارد نشوند آنگاه هر چه خواهی بفرما. آنگاه مقدمات قشون ابرهه قسمتی از چهارپایان قریش را بغنیمت گرفتند که دویست شتر از عبد المطلب در آن بود آن بزرگوار برای استرداد شتران بقشون ابرهه آمد، دربان بابرهه گفت: ای پادشاه، بزرگ و آقای قریش پیش تو میاید او کسی است که انسانها را در قبیله و وحوش را در کوهها اطعام میکند. ابرهه گفت: مأذون است بیاید، عبد المطلب علیه السلام مردی تنومند و خوش سیما بود ابرهه چون او را دید بزرگتر از آن دید که پائین تر بنشانند و نیز خوش نداشت که با خودش در سریر بنشیند لذا از تخت پائین آمد با او بر زمین نشست گفت: حاجت چیست؟ فرمود: دویست شتر که پیشاهنگان سپاه تو بغنیمت گرفته‌اند. گفت: تو را دیدم باعجابم آوردی و چون سخن گفتی از مقامت در نظر من کاسته شد. فرمود: چرا ای پادشاه؟ گفت: آمده‌ام خانه‌ایرا که موجب عزت و آبرو و فضیلت شماس و دینی که بآن عبادت میکنید ویران و پایمال کنم، تو با من درباره شتران سخن میگوئی و درباره منصرف شدن از تخریب بیت سخن بمیان نیاوردی؟! عبد المطلب فرمود: پادشاهها من صاحب شترانم و در خصوص مال خود با تو صحبت میکنم این خانه پروردگاری دارد که اگر بخواهد آنرا حمایت میکند بمن مربوط نیست. ابرهه از این سخن ترسیده دستور داد شتران آنجناب را پس بدهند... لشکریان تصمیم بتخریب بیت الله گرفتند آنشب تیرهای شهاب بسیار در هوا مشاهده شد گوئی شب با آنها سخن میگفت، احساس کردند که شب آستن عذابی است... هنگام طلوع آفتاب پرندگان در هوا مشاهده شدند که هر پرندۀ یک سنگریزه در منقار و دو تا در پاهایش

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۱۹

داشت چون دسته‌ای سنگها را میانداخت دستۀ دیگری میامد بشکم هر که از آنها سنگی رسید درید بهر استخوان که رسید خورد و سوراخش کرد ابرهه در حالیکه بعضی از سنگها بوی اصابت کرده بود رو بفرار گذاشت... و در یمن سینه و شکمش از زخم منفجر شد و مرد در نتیجه لشکریان رو بفرار گذاشتند و متفرق شدند. (باختصار). خداوند سوره فیل را درباره آن بر پیامبرش نازل فرمود: أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ. أَلَمْ يَجْعَلْ كَيْدَهُمْ فِي تَضَلُّلٍ. وَأَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَابِيلَ. تَرْمِيهِمْ بِحِجَارَةٍ مِنْ سِجِّيلٍ. فَجَعَلَهُمْ كَعَصْفٍ مَأْكُولٍ در «ابابیل» راجع بنحوه متفرق شدن لشکریان ابرهه و شیوع بیماری در میان آنها توضیحی داده شده که قابل دقت است ۶ محرم الحرام ۱۳۹۴ قمری مطابق ۱۰/۱۱/۱۳۵۲ شمسی و الحمد لله و هو خیر ختام.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۲۰

قاف: ج ۵، ص: ۲۲۰

قاف: حرف بیست و یکم از الفبای عربی و بیست و چهارم از الفبای فارسی است جزء کلمه واقع میشود، در حساب ابجد بجای عدد صد است.

ق: ج ۵، ص: ۲۲۰

ق: نام سوره پنجاهم از سور قرآنی است ق و الْقُرْآنِ الْمَجِيدِ. بَلْ عَجِبُوا أَنْ جَاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ ق: ۱ و ۲. سوره ق که جمعا ۴۵ آیه است حرف ق پنجاه و شش بار در آن ذکر شده است، مطابق آنچه در عسق از تحقیقات دکتر رشاد نقل کرده‌ایم درصد حرف قاف در این سوره مبارکه نسبت بحروف دیگر سوره باید از درصد آن در دیگر سوره‌ها نسبت بحروف آنها بیشتر بوده باشد رجوع شود به عسق این احتمال نیز وجود دارد که چون این سوره اکثر درباره قیامت است، قاف اشاره به قیامت باشد در آن صورت ق رمز مطالب سوره است.

قبح: ج ۵، ص: ۲۲۰

قبح: ناپسندی. «قبح الشیء قبحاً ضدّ حسن» قبیح: ناپسند هکذا مقبوح. ایضا بمعنی دوری از خیر آمده «قبحه الله عن الخیر: نجاه» وَ أَتْبَعْنَاهُمْ فِي هَذِهِ الدُّنْيَا لَعْنَةً وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ هُمْ مِنَ الْمَقْبُوحِينَ قصص: ۴۲. «مقبوحین» ممکن است بمعنی «مبعدين» باشد یعنی در دنیا پشت سر آنها لعنت قرار دادیم و آنها روز قیامت از رحمت خدا دوراند یعنی هم در دنیا و هم در آخرت ملعون‌اند. راغب گوید: قبیح در اعیان آن است که چشم دیدن آنرا ناپسند دارد و قبیح از احوال و اعمال آنست که نفس آنرا ناپسند داند بنظر او «مقبوحین» در آیه اشاره است بناپسندی منظر و قیافه آنها از قبیل سیاهی چهره، کبودی

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۲۱

چشم، کشیده شدن در زنجیرها. ممکن است «مقبوحین» را زشت‌ها معنی کرد اعم از آنکه از حیث قیافه باشد یا حال یعنی زشت‌اند از جهت ذلت، خواری، بی‌یاری، قیافه صورت و غیره.

قبر: ج ۵، ص: ۲۲۱

قبر: مدفن انسان. در قاموس و اقرب گفته: مدفن الانسان. در مفردات گفته: مقرّ المیت. در نهج البلاغه حکمت ۵ فرموده: «الاحتمال قبر العیوب». وَ لَا تُصَلِّ عَلَیْ أَحَدٍ مِنْهُمْ مَاتَ أَيْدِئاً وَ لَا تَقُمْ عَلَیْ قَبْرِهِ توبه: ۸۴. بر احدی از منافقان نماز مخوان و بالای قبرش نایست طبرسی فرموده: رسول خدا صلی الله علیه و آله چون بر مؤمنان نماز میخواند مدتی بالای قبرش میایستاد و بر آنها دعا میکرد ولی از نماز خواندن و ایستادن بر قبر منافقان نهی شد. ثُمَّ أَمَاتَهُ فَأَقْبَرَهُ عبس: ۲۱. سپس او را بمیراند و در قبر کرد. جمع آن قبور است وَ أَنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ مَنْ فِي الْقُبُورِ حَج: ۷. مقبره (بفتح و کسر میم) محل قبر را گویند جمع آن مقابر است أَلْهَاكُمْ التَّكَاثُرُ. حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ تکاثر: ۱ و ۲. ظاهراً مراد از زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ مرگ است یعنی رقابت در کثرت مال سرگرم‌تان کرد تا مردید و بمقابر رسیدید بعبارت دیگر غفلت همه عمر شما را گرفت. بعضی آنرا اظهار فخر با شمردن اموات دانسته‌اند که انشاء الله در «کثر» خواهد آمد. وَإِذَا الْقُبُورُ بُعْثِرَتْ. عَلِمْتَ نَفْسٌ مِمَّنْ قَدَّمَتْ وَأَخَّرَتْ انفطار: ۴ و ۵. رجوع شود به «بعثت». إِنَّ اللَّهَ يُسْمِعُ مَنْ يَشَاءُ وَمَا أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَنْ فِي الْقُبُورِ فاطر: ۲۲. مراد از مَنْ فِي الْقُبُورِ کسانی‌اند که گوش شنوا ندارند و از شنیدن کلام خدا معترض‌اند اینجاست که قرآن کفار عنود و لجوج را مرده و دفن شده تعبیر کرده است. یعنی: خدا آنکه را خواهد می‌شنواند (مؤمنیکه خدا قلبش را زنده کرده) و تو چیزی را

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۲۲

بمردگان قبور نمی‌شنوانی.

قبس:؛ ج ۵، ص: ۲۲۲

قبس: (بر وزن فرس) شعله‌ای از آتش است که از آتشی برداشته شود در قاموس گفته: «شعله نار تفتبس من معظم النار» و نیز مصدر است بمعنی اخذ شعله «قبس النار قبسا: اخذها شعله» طبرسی شعله آتش فرموده که در سرنی یا چوب باشد اقتباس که بمعنی اخذ شعله است بطور اقتباس که بمعنی اخذ شعله است بطور استعاره بطلب علم و استفاده گفته میشود «اقتبس العلم: استفاده». اِنِّي اَنْتُسْتُ نَارًا لَعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِقَبَسٍ أَوْ أَجِدُ عَلَى النَّارِ هُدًى طه: ۱۰. من آتشی احساس کردم شاید از آن شعله‌ای بشما آورم یا از آن راه یابم. سَاتِيكُمْ مِنْهَا بِخَبْرٍ أَوْ آتِيكُمْ بِشَهَابٍ قَبَسٍ لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ نمل: ۷. «قبس» ظاهراً مصدر بمعنی مفعول است و شهاب بمعنی تکه آتش است یعنی تکه اخذ شده «تَصْطَلُونَ» یعنی تا گرم شوید. يَوْمَ يَقُولُ الْمُنافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ لِلَّذِينَ آمَنُوا انظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ حدید: ۱۳. روزی که مردان و زنان منافق باهل ایمان گویند مهلت دهید تا از نور شما استفاده کنیم. شاید در «نور» راجع بآیه بیشتر توضیح داده شود.

قبض:؛ ج ۵، ص: ۲۲۳

قبض: گرفتن. راغب گوید: قبض گرفتن شیء است با تمام دست. «قبض اليد علی الشئیء» جمع کردن و گره کردن دست است بعد از اخذ شیء، «قبض اليد عن الشئیء» جمع کردن دست است پیش از اخذ، و آن بمعنی امساک از اخذ شیء است. ثُمَّ قَبَضْنَا إِلَيْنَا قَبْضًا سِيسِرًا فرقان: ۴۶. سپس آنرا باسانی بطرف خویش گرفتیم. وَاللَّهُ يَقْبِضُ وَيَبْصُطُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ بقره: ۲۴۵. خداوند تنگ میکند و بسط میدهد و بسوی او برگشته میشود. قبض در آیه بمعنی امساک است که در اول گفته شد. اَو لَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ فَوْقَهُمْ صَافَاتٍ وَيَقْبِضْنَ ... ملك: ۱۹. مراد از قبض جناح چنانکه گفته‌اند

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۲۳

جمع کردن آن است و مجموع صفّ جناح و قبض آن، عبارت اخرای پرواز است زیرا پرواز آن است که پرنده بال خود را مرتباً بگشاید و جمع کند یعنی آیا نگاه نکردند پرنده‌گان بالا سرشان که پرواز میکنند. وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ ... زمر: ۶۷. «قَبْضَةٌ» مصدر است بمعنی مقبوض و مقبوض چیزی است که در دست گرفته شود و آن کنایه از تسلط تام بر شیء است از مقبوض بودن زمین و مطوی بودن سموات بدست میاید که مراد از آندو قطع شدن اسباب و وسائل مادی و ظهور حکومت مطلقه و تدبیر منحصر خداست یعنی: زمین همه‌اش روز قیامت در قبضه و در تسلط خداست و آسمانها بقدرت او بهم پیچیده‌اند قید «يَوْمَ الْقِيَامَةِ» ظاهراً برای آنست که ظهور تسلط مطلقه خدا در آنروز است و در دنیا آن ظهور را ندارد. قَالَ بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهِ فَقَبَضْتُ قَبْضَةً مِنْ أَثَرِ الرَّسُولِ فَنَبَذْتُهَا ... طه: ۹۶. «قَبْضَةٌ» بمعنی مقبوض است یعنی: دانستم آنچه را که مردم ندانستند مثنی از اثر رسول را بر گرفتم سپس آنرا انداختم. رجوع شود به «اثر».

قبل:؛ ج ۵، ص: ۲۲۳

قبل: (بر وزن فلس) راغب گوید: در تقدّم متصل و منفصل بکار میرود و نیز بمعنی تقدّم مکانی، زمانی، رتبه‌ای و ترتیبی آید. نگارنده گوید در قرآن مجید ظاهراً همه جا در تقدّم زمانی استعمال شده مثل قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ أَنْبِيَاءَ اللَّهِ مِنْ قَبْلُ بقره: ۹۱. و مثل إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ تَقْدَرُوا عَلَيْهِمْ مائده: ۳۴. قبل: (بر وزن عنق) گاهی بمعنی جلو و پیش بکار میرود مثل إِنْ كَانَ قَمِيصُهُ قُدٌّ مِنْ

قَبْلِ فَصَدَقَتْ وَ هُوَ مِنَ الْكَاذِبِينَ يوسف: ۲۶. اگر پیراهنش از جلو دریده شده زن راست میگوید یوسف از دروغگویان است. گاهی بمعنی رو برو و آشکار «رأیته قبلا ای عیانا و مقابله» مثل إِلَّا أَنْ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۲۴

تَأْتِيهِمْ سِنَّةُ الْأَوَّلِينَ أَوْ يَأْتِيهِمُ الْعَذَابُ قُبَلًا كهف: ۵۵. مگر اینکه طریقه گذشتگان یا عذاب رو برو بر آنها آید. قبل: (بر وزن عنب) طاقت، نزد، طرف، چنانکه در اقرب و غیره آمده مثل فَلَنَأْتِيَنَّهُمْ بِجُنُودٍ لَّا قِبَلَ لَهُمْ بِهَا نمل: ۳۷. بر آنها لشکریانی آوریم که طاقت مقابله با آنها را ندارند. و مثل فَمَا لِ الَّذِينَ كَفَرُوا قِبَلَكَ مُهْطِعِينَ معارج: ۳۶. چرا کافران نزد تو بتو خیره هستند. ممکن است آن بمعنی طرف باشد یعنی چه شده کافران بسوی تو خیره‌اند. در آیه لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ بقره: ۱۷۷. بی شک مراد طرف است یعنی نیکی آن نیست که روهای خود را بسوی مشرق یا مغرب کنید. فَضَرَبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ لَهُ بَابٌ بَاطِنُهُ فِيهِ الرَّحْمَةُ وَ ظَاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذَابُ حدید: ۱۳. «قِبَلِهِ» ظاهرا بمعنی طرف است این سور بنظم واقعیت ایمان است که از طرفی بمؤمنان رحمت و از طرفی بمنافقان عذاب است مثل قرآن که برای مؤمنان شفا و رحمت و برای کافران خسار و زیان است پس قرآن دو جهت دارد همچنین ایمان، وجود باب در حائل ظاهرا واقعیت ارتباط مؤمن و منافق است که در دنیا وجود داشته و در آخرت بصورت درب آمده. یعنی: میان مؤمنان و منافقان حائلی زده میشود که دارای دری است در باطنش رحمت و ظاهرش از جانب آن آتش است و آتش از آن سرزده در همه آیات گذشته معنی «رو برو» صحیح و صادق است. قبول: پذیرفتن. گرفتن. «قبل الشیء قبولاً: اخذه». فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ آل عمران: ۳۷. خدایش آنها پذیرفت پذیرفتن نیکو. اقبال: رو کردن. راغب گفته: قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۲۵

«الاقبال التوجه الى القبلة». وَ أَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَسْتَأْذِنُونَ طور: ۲۵. رو کرده بعضی بر بعضی از هم میپرسند، معنی آمدن نیز میدهد که آمدن رو کردن است وَ الْعِيرَ الَّتِي أَقْبَلْنَا فِيهَا يوسف: ۸۲. کاروانیکه در آن آمدیم. تقبل: پذیرفتن بر وجهیکه مقتضی ثواب باشد (مفردات) آیات قرآن مؤید این قول است إِنَّهَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ مائده: ۲۷. معلوم است که قبول خدا مقتضی ثواب است. ایضا رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ بقره: ۱۲۷. در آیه فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَ أَنْتَبَهَا لِبَاتًا حَسَنًا آل عمران: ۳۷. طبرسی فرموده: چون در «تقبلها» معنی قبول هست لذا مصدر آن قبول آمده است. بنظر نگارنده «تقبلها» مقتضی ثواب و «بِقَبُولٍ» با قید «حَسَنٍ» در جای تقبل است و تقدیر چنین است «تقبلها تقبلاً». قبول مصدر است گر چه لازم بود بضم قاف باشد مثل دخول و خروج و قعود ولی سیبویه گفته: پنج مصدر از این وزن بفتح اول آمده: قبول: وضوء: طهور، و قود و ولوغ. تقابل: رو برو شدن. «تقابل الزجلان: تواجها» مُتَّكِنِينَ عَلَيْهِا مُتَقَابِلِينَ واقعه: ۱۶. قبیل: جمع قبیله کفیل. روبرو. این هر سه معنی در کتب لغت و تفاسیر یافته است راغب گوید: قبیل جمع قبیله است و آن جماعتی است که بعضی بر بعضی رو کنند طبرسی فرموده: قبیل جماعتی است که از قبایل مختلف باشد و اگر بیک پدر و مادر منتهی شود قبیله گویند: إِنَّهُ يَرَاكُمْ هُوَ وَ قَبِيلُهُ مِنْ حَيْثُ لَا تَرَوْنَهُمْ اعراف: ۲۷. قبیل در آیه ظاهرا جمع قبیله است یعنی واقع این است که شیطان و اتباعش شما را می‌بینند از جائیکه شما نمی‌بینید. أَوْ تَأْتِي بِاللَّهِ وَ الْمَلَائِكَةِ قَبِيلًا اسراء:

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۲۶

۹۲. قبیل در آیه بمعنی کفیل یا آشکار است یعنی یا خدا و فرشتگانرا رو برو آوری و به بنیام یا آنها را کفیل آوری که نبوت تو را ضمانت کنند. وَ جَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَ قَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا حجرات: ۱۳. شما را ملتها و طائفه قرار دادیم تا همدیگر را بشناسید رجوع شود به «شعب».

قبله: ج ۵، ص: ۲۲۶

قبله: فَلَتَوَلُّيَنَّكَ قِبْلَتَهُ تَوَضَّاهَا ... بقره: ۱۴۴. قبله در اصل برای نوع و حالتی است که رو کننده در آن است مثل جلسه و قعده و در عرب اسم مکانی است که نماز گزار بآن رو میکند (مفردات). وَ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ وَأَخِيهِ أَنْ تَبَوَّءَا لِقَوْمِكُمَا بِمِصْرَ بَيْوتًا وَ اجْعَلُوا بَيْوتَكُمْ قِبْلَةً وَ اقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ بَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ یونس: ۸۷. قبله در آیه ظاهرا مصدر بمعنی فاعل (متقابل) است یعنی بموسی و برادرش وحی کردیم که برای قوم خویش در مصر خانه‌هایی آماده کنید و آنها را مقابل هم قرار دهید (تا برای تبلیغ و واقف شدن از حال همدیگر مناسب باشد) و نماز بخوانید و مؤمنان را مژده ده که خدا از فرعون نجاتشان خواهد داد.

تغییر قبله؛ ج ۵، ص: ۲۲۶

قبله یهود بیت المقدس است و رو بآن نماز میخوانند. قبله نصاری مشرق است و هر جا رو بطرف مشرق نماز میخوانند. رسول اکرم صلی الله علیه و آله مدت سیزده سال در مکه و مدتی در مدینه بطرف بیت المقدس نماز خواند سپس بطرف کعبه برگشت، تحویل قبله یکی از کارهای بس مهم بود مخصوصا که آنحضرت اکثر زمان رسالت را بقبله اول نماز خوانده بود، یهود نیز که آنرا شکستی برای خود میدیدند سر و صدا براه انداختند تا آیاتی چند از قرآن مجید نازل شد، کعبه را تثبیت کرد و غوغا را پایان داد. در المیزان راجع بمدت و ماه تحویل قبله فرموده: اکثر و اصح روایات دلالت دارند که تحویل قبله در مدینه سال دوم هجرت در ماه قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۲۷

رجب که هفدمین ماه هجرت بود واقع شده است (تمام شد). علی هذا آنحضرت جمعا چهارده سال و پنج ماه بطرف بیت المقدس نماز خوانده است. طبرسی از ابن عباس نقل کرده: آنگاه که رسول خدا صلی الله علیه و آله بمدینه آمد تا هفده ماه نماز بطرف بیت المقدس بود بنقل براء بن عازب شانزده یا هفده ماه، بنقل انس بن مالک نه یا ده ماه، بنقل معاذ بن جبل سیزده ماه و در روایت علی بن ابراهیم از امام صادق علیه السلام هفت ماه. اینک آیات تحویل قبله: ۱- سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَّاهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَ الْمَغْرِبُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ بقره: ۱۴۲. اشکال ابلهان از یهود و غیره آن بود: چه علتی آنها را از قبله‌ایکه در آن بودند بر گرداند؟ در جواب فرموده: بگو مشرق و مغرب و همه جا برای خداست، هر جا را که خواست قبله میکند بیت المقدس یا صخره مسجد اقصی خصوصیتی ندارد که پیوسته قبله باشد و اگر محلی را بجای محلی قبله کرد برای هدایت مردم و اقتضاء وقت است یهدی مَنْ يَشَاءُ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ. در مجمع ضمن روایتی از علی بن ابراهیم از حضرت صادق علیه السلام نقل کرده ... رسول خدا صلی الله علیه و آله وقت ظهر در مسجد بنی سالم نماز میخواند، دو رکعت از نماز ظهر خوانده بود جبرئیل نازل شد دو بازوی آنحضرت را گرفت و بسوی کعبه برگردانید. چون بیت المقدس در شمال مدینه و کعبه در جنوب آن واقع شده لذا میبایست آنحضرت پشت به بیت المقدس کند بدین جهت در فقیه نقل شده: «فجاء جبرئیل ... ثم اخذ بيد النبي فحول وجهه الى الكعبة و حول من خلفه و جوههم حتى قام الرجال مقام النساء و النساء مقام الرجال». ۲- قَدْ نَرَىٰ تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَتَوَلُّيَنَّكَ قِبْلَتَهُ تَوَضَّاهَا قَوْلٌ وَجْهَكَ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۲۸

شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ... بقره: ۱۴۴. از این آیه روشن میشود که آنحضرت رو بآسمان دوخته انتظار تحویل قبله را میکشیده است. نمیشود گفت: رسول خدا صلی الله علیه و آله قبله اولی را دوست نمیداشت ولی ظاهرا رو کردن بآسمان و انتظار تحویل قبله و رضایت از قبله جدید برای آن بود که از شماتت و عیبجویی یهود برهد که در ضمن روایت گذشته نقل شده: یهود بر آنحضرت عیب و نقص گرفته و میگفتند: تو پیرو مائی و بر قبله ما نماز میخوانی. آنحضرت از این سخن غمگین میشد و یا برای اثبات هر چه بیشتر دین خود بود که اهل کتاب در کتابهای خویش خوانده بودند: پیامبر جدید قبله را عوض خواهد کرد. ۳- ... وَ مَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ

الَّتِي كُنْتُ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَيَّ عَقْبَيْهِ وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ وَاللَّهُ كَانَ لِيَضِيحَ إِيْمَانِكُمْ ... بقره: ۱۴۳. این آیه روشن میکند اولاً: قبله میبایست حتماً کعبه باشد و علت بیت المقدس بودن آن بود که مردم امتحان شوند و در وقت تحویل قبله روشن شود کدام کسان بیچون و چرا از آنحضرت پیروی خواهند کرد. ثانیاً تحویل قبله بس گران و ناگوار بود مگر بآنانکه خدا هدایتشان کرده بود. ثالثاً نمازهایی که مدت چهارده سال و پنج ماه بطرف بیت المقدس خوانده‌اند قبول است و مَا كَانَ اللَّهُ لِيُضَيِّعَ إِيْمَانَكُمْ ۴... - فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ لِنَلَّا يَكُونَ لِلدَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ ... بقره: ۱۵۰. از این آیه روشن میشود که یهود در کتابهای خود خوانده بودند که رسول جدید قبله را عوض خواهد کرد چنانکه فرموده: وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ ... بقره: ۱۴۴. و اگر آنحضرت قبله را عوض نمیکرد، در دست یهود مستمسکی

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۲۹

میشد بر عدم قبول نبوت آنجناب.

قبله مسجد الحرام است یا کعبه؟! ج ۵، ص: ۲۲۹

قرآن مجید در قبله بودن کعبه صریح نیست در قبله بودن مسجد الحرام صراحت دارد و میفرماید: فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ ... بقره: ۱۴۴. تو این پیغمبر رو بطرف مسجد الحرام کن و شما ای اهل اسلام هر جا که باشید رو به بسوی مسجد الحرام کنید. ایضا و مِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ... وَ مِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ ... بقره: ۱۴۹ و ۱۵۰. که خطاب بآنحضرت و عموم مسلمین است و درباره کعبه آمده جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْغُرْبَاءِ الْيَتَامَى الْحَرَامِ قِيَاماً لِلنَّاسِ مَائِدَةً: ۹۷. هَدِيّاً بَالِغِ الْكَعْبَةِ مَائِدَةً: ۹۵. لفظ کعبه بیش از دو بار در قرآن مجید نیامده است. این مطلب راجع بآنانکه خارج از مسجد الحرام نماز میخوانند تفاوتی ندارد زیرا توجه بمسجد الحرام توجه بکعبه است که کعبه در وسط مسجد الحرام قرار دارد و جزء آن است ولی کسیکه در مسجد الحرام و یا در کنار مسجد الحرام نماز میخواند نسبت باو فرق میکند و توجه بمسجد الحرام از توجه بکعبه جدا میشود. المیزان میخواهد از آیه اول قبله بودن کعبه استفاده کند بدین بیان: شطر بمعنی بعضی است و بعض مسجد الحرام همان کعبه است و اینکه خدا بجای «فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ» فرموده «شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ» برای برابری نسبت بحکم قبله سابق است چون آنها بعض مسجد اقصی بود که عبارت باشد از صخره معروف آنجا (... تمام شد). این مطلب صحیح است ولی آیه در آن صریح نیست اما در اینکه قبله اصلی کعبه است شکی نیست، توجه بمسجد همان توجه بکعبه است و آنکه در مسجد الحرام نماز میخواند

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۳۰

باید رو بکعبه کند صدوق رحمه الله در فقیه از امام صادق علیه السلام نقل کرده: خدای تعالی کعبه را برای اهل مسجد، مسجد را برای اهل حرم، حرم را برای اهل دنیا قبله قرار داده است «إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى جَعَلَ الْكَعْبَةَ قِبْلَةً لِأَهْلِ الْمَسْجِدِ وَ جَعَلَ الْمَسْجِدَ قِبْلَةً لِأَهْلِ الْحَرَمِ وَ جَعَلَ الْحَرَمَ قِبْلَةً لِأَهْلِ الدُّنْيَا». این روایت در کتب دیگر نیز نقل شده است.

قتر: ج ۵، ص: ۲۳۰

قتر: (بر وزن فلس) کم کردن. تنگ گرفتن. «قتر علی عیاله: ضیق علیهم فی النفقة» راغب گفته: آن تقلیل نفقه است در مقابل اسراف و هر دو مذموم‌اند. وَالَّذِينَ إِذْ أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَاماً فرقان: ۶۷. آنانکه چون انفاق کنند نه از حد تجاوز کنند و نه از حد کم کنند و عملشان میان آندو متعادل باشد. قتر: کم کننده و بسیار بخیل إذا لَأَمْسِيَنَّكُمْ خَشْيَةَ الْإِنْفَاقِ وَكَانَ

الْإِنْسَانُ قَتُوراً اسراء: ۱۰۰. آنوقت برای خوف از فقر از خروج کردن امساک میکردید انسان بخیل است گویا آن اشاره است بطبیعت بشری که فرموده: وَأَخْضِرَتِ الْأَنْفُسُ الشُّحَّ نساء: ۱۲۸. بخیل را از آن قنور گویند که در انفاق تنگ میگیرد. طبرسی تصریح کرده که قنور بر وزن فعول برای مبالغه است. مقتر: فقیر و کسیکه در تنگی است ضد موسع یعنی کسیکه در فراخی و وسعت مال است و مَتَّعُوهُنَّ عَلَى الْمَوْسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ بقره: ۲۳۶. هر گاه بزنان مهریه‌ای معین نکرده و پیش از دخول طلاق دادید بآنها متاعی (نصف مهر مثل و غیره) بدهید ثروتمند بقدر قدرت و فقیر بقدر قدرتش. قتر: (بر وزن فرس) طبرسی و بعضی دیگر آنرا غبار معنی کرده‌اند در مصباح گفته: دودیکه از مطبوخ بر خیزد در مفردات گوید: دودیکه از بریان و چوب و نحو آن بلند شود.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۳۱

لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ ... یونس: ۲۶. مراد از «قتر» ظاهراً کدورت و تیرگی است که در اثر گناهان بر چهره شخص ظاهر شود مثل وَوُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ عَلَيْهَا غَبَرَةٌ تَرْهَقُهَا قَتَرَةٌ عبس: ۴۰ و ۴۱. یعنی برای آنانکه نیکی کرده‌اند عاقبت یا مثبت بهتری هست و زیاده از آنچه مستحق‌اند، سیاهی و ذلت چهره آنها را فرا نمیگیرد آنها اهل بهشت‌اند در آیه ۲۷ یونس راجع باهل گناه آمده ... كَأَنَّمَا أُغْشِيَتْ وُجُوهُهُمْ قِطْعًا مِنَ اللَّيْلِ مُظْلِمًا «قتره» که در آیه عبس گذشت بمعنی سیاهی است در مجمع فرموده: بقولی غیره آن است که از آسمان ریزد و قتره آنست که از زمین بر خیزد.

قتل؛ ج ۵، ص: ۲۳۱

اشاره

قتل: کشتن. اصل قتل ازاله روح است از بدن مثل مرگ لیکن چون بکشنده اطلاق شود قتل گویند و باعتبار از بین رفتن حیات، موت نامند (مفردات). فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ بقره: ۲۵۱. فَطَوَّعَتْ لَهُ نَفْسُهُ قَتْلَ أَخِيهِ مائده: ۳۰. قتل گاهی بمعنی لعن آید چنانکه در مجمع و قاموس گفته مثل قَتَلَ الْإِنْسَانَ مَا أَكْفَرَهُ عبس: ۱۷. لعن بر انسان چه بسیار کافر است و شاید بمعنی خبر باشد مثل قَتَلَ أَصْحَابُ الْأَخْذُودِ بروج: ۴. اصحاب کانال ملعون شدند. تقتیل: در اقرب الموارد گوید: آن برای کثرت است «قتل القوم ای قتل کثیراً منهم» از مجمع روشن میشود که مبالغه آن گاهی در کثرت و گاهی در کیفیت قتل است مثلاً در آیه يُقْتَلُونَ أَتْنَاءَ كُمْ وَ يَسْتَحْيُونَ نِسَاءَ كُمْ اعراف: ۱۴۱. برای کثرت است یعنی زیاد میکشند پسران را و زنده میگذاشتند زنان را ولی در آیه إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا ... مائده: ۳۳. ظاهراً منظور شدت قتل است.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۳۲

قتال: جنگیدن با همدیگر. کشتن همدیگر. حَصْرَتْ صُدُورُهُمْ أَنْ يُقَاتِلُوا كُمْ أَوْ يُقَاتِلُوا قَوْمَهُمْ نساء: ۹۰. سینه شان تنگ شد از اینکه با شما یا با قوم خویش بجنگند. مقاتله: گاهی بمعنی لعنت آید فَأَتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ توبه: ۳۰. خدا لعنتشان کند کجا بر میگردند. طبرسی ذیل آیه بعد از قبول این معنی فرموده: ابن انباری گفته مقاتله از قتل است و چون از طرف خدا گفته شود مراد لعن است که ملعون از جانب خدا بمنزله مقتول هالک است راغب اصرار دارد که آنرا بین الاثنین گرداند و گوید: (کافر یا منافق) بوضعی رسیده که بجنگ با خدا مباشرت کرده و هر که با خدا مقاتله کند مقتول است. لیکن این توجیه چندان دلچسب نیست. اقتال: مقاتله کردن «اقتل القوم: تقاتلوا» فَوَجِدَ فِيهَا رَجُلَيْنِ يُقَاتِلَانِ قصص: ۱۵. در آن شهر دو نفر یافت که با هم میجنگیدند. قتال: جنگیدن. يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ انفال: ۶۵. ای پیامبر مؤمنان را بجنگ تشویق کن.

اسلام و جنگ تعرضی؛ ج ۵، ص: ۲۳۲

اسلام و جنگ تعرضی جنگ دو گونه است یکی جنگ تعرضی و آن این است که قومی بفرنگ جنگ با ما نباشند و بخواهند در صلح و مسالمت زندگی کنند ولی ما بآنها حمله کنیم. دوم جنگ دفاعی و آن اینکه گروهی بر ما حمله کنند و ما از خود دفاع کنیم و یا قومی پیمان شکنی کنند و یا در فکر حمله ببلاد اسلامی باشند و مسلمین بر آنها پیشدستی کنند. در اینکه آیا در اسلام جنگ تعرضی هست یا نه، عبارت دیگر اگر مردمی غیر مسلمان با مسلمانان جنگ نکنند و بخواهند با مسالمت زندگی کنند آیا مسلمین حق دارند برای اشاعه اسلام ببلاد آنها حمله کنند یا نه؟ لازم

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۳۳

است ابتدا آیات قرآن را بررسی کرده سپس بسنت و تاریخ برگردیم: ۱- وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ بقره: ۱۹۰. از این آیه روشن میشود که جنگ در اسلام برای جهانگشائی نیست بلکه برای اشاعه دین است عبارت اخری جنگ باید در راه خدا و برای خدا باشد نه برای گرفتن خاک دیگران و توسعه ممالک. و نیز فقط با کسانی میشود جنگید که با ما میجنگند «الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ» و تجاوز بدیگران هر چند کفار باشند جایز نیست «وَلَا تَعْتَدُوا» یعنی مطلقاً تعدی نکنید خواه قتال ابتدائی باشد و خواه کشتن اطفال و زنان باشد یا غیر آن. علی هذا الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ شرط «قاتلوا» است یعنی اگر آنها بجنگ شما آمدند شما هم با آنها بجنگید. المنار در شرط بودن آن تردید ندارد. ولی بقول بعضی، آن شرط نیست بلکه بیان مصداق است یعنی با مردان که با شما میجنگند. بجنگید نه با زنان و اطفال که نمیجنگند میزان این را می‌پسندد، مجمع آنرا بصورت قول نقل میکند. ناگفته نماند: ظهور «الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ» در شرطیت است مخصوصاً با ملاحظه تعمیم «وَلَا تَعْتَدُوا». باید دانست: آیه ما نحن فيه، بقرینه آیات ما بعد قطعاً درباره جهاد با مشرکین مکه است ولی اختصاص بمشرکین مکه است ولی اختصاص بمشرکین مکه چنانکه مفهوم کلام بعضی از بزرگان است ظاهراً مورد ندارد مشرکین مکه نباید خصوصیتی داشته باشند خاصه راجع بآیه اول که عمومیت آن قابل انکار نیست لذا در مجمع فرموده ... بقولی مأمور بقتال اهل مکه شدند ولی حمل آیه بر عموم بهتر است مگر آنچه با دلیل خارج شده است. ۲- در سوره انفال آیه ۶۰ فرموده: برای مقابله با کفار آنچه بتوانید از نیرو و از اسبان آماده کنید ... و در آیه ۶۱ آمده وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۳۴

وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ یعنی اگر کفار مایل بمسالمت شدند تو هم مایل باش و بر خدا توکل کن که او شنوا و دانا است. در این آیه امر بمسالمت شده در صورتیکه کفار بدان میل کنند و صریح است در اینکه اگر کافران خواستار مسالمت باشند نمیشود با آنها جنگید آیات ما قبل قابل انطباق باهل کتاب است که با رسول خدا صلی الله علیه و آله پیمان عدم تعرض بسته و آنرا می‌شکستند. ۳- الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ فَمَنِ اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ وَانقُوا اللَّهَ ... بقره: ۱۹۴. از کلیت فَمَنِ اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ نیز میشود مطلب مورد نظر را استفاده کرد که اعتداء و حمله در صورت اعتداء طرف دیگر است. ۴- لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوا فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ ممتحنه: ۸. بحکم این آیه کفاریکه با ما درباره از بین بردن دین جنگ نکرده و از دیارمان بیرون ننموده‌اند، میتوانند مورد احسان و عدالت ما واقع شوند، میتوان فهمید که لازم است با آنها بعدالت رفتار کرد در این صورت جنگ با آنها و حمله بآنها چطور خواهد بود؟ ایضا آیه ۹۲ و ۹۳ سوره نساء. ۵- آیات سوره توبه درباره جنگ با مشرکین است و در اینکه مشرکین متجاوز و معتدی بودند شکی نیست و آیات نیز بآن تصریح دارند مثلاً فرموده: كَيْفَ وَإِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ لَا يَرْقُبُوا فِيكُمْ إِلَّا وَا لَمْ يَكُنْ لَهُمْ دِيَارًا يُدْفَعُونَ فَمَنْ دُفِعَ عَنْ دِيَارِهِمْ لِمَنْ يُدْفَعُونَ فَمَنْ دُفِعَ عَنْ دِيَارِهِمْ لِمَنْ يُدْفَعُونَ توبه: ۸. توبه: ۸. آیات سوره آل عمران درباره جنگ «احد» نازل شده که لشکر کشی از طرف کفار بود و آیات سوره انفال درباره جنگ معروف «بدر» است که اعتداء و تجاوز مدتها از طرف مشرکین بود.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۳۵

با ملاحظه این آیات میتوان بدست آورد که قرآن نظری بجنگ ابتدائی و تعرضی ندارد بلکه متوجه دفاع است اینک نظری آیات دیگر: آیات دیگری هست که درباره جنگ اطلاق دارند و شرطی در آنها دیده نمیشود و ظهور آنها در جنگ ابتدائی و تعرضی است البته برای اشاعه اسلام و گسترش سبیل الله. ۱- قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ توبه: ۲۹. این آیه که درباره کفار از اهل کتاب است بطور اطلاق میسازد که باید با آنها بجنگید. تا وقتی که با خضوع بدولت اسلامی، جزیه بدهند. ۲- وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ كُلُّهُ لِلَّهِ فَإِنِ انْتَهَوْا فَإِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ بَصِيرٌ انفال: ۳۹. بقرینه آیه ۲۱ توبه میشود گفت مراد از «فَإِنِ انْتَهَوْا» ایمان آوردن است این آیه تا از بین رفتن فتنه و برقراری دین خدا جهاد را واجب میکند. ۳- وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ بقره: ۲۴۴. این آیه نیز مطلق است ولی در آیات ما بعد جریان بنی اسرائیل مثل آمده که به پیامبران گفتند: وَمَا لَنَا أَلَّا نُقَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَقَدْ أُخْرِجْنَا مِنْ دِيَارِنَا وَأَبْنَانِنَا که از آن دفاع و استرداد حق استفاده میشود. ۴- يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ وَ لِيَجِدُوا فِيكُمْ غِلْظَةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ توبه: ۱۲۳. مراد از «يَلُونَكُمْ» کفاری است که در اطراف مسلمین اند و ظهور آیه در آنست که عموم مسلمانان جهان مأموران با کفاری که در اطراف آنها هستند (برای گسترش اسلام) بجنگند. ۴- فَالْيُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يَشْرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالْآخِرَةِ وَمَنْ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۳۶

يُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيُقْتَلْ أَوْ يَغْلِبْ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا. وَمَا لَكُمْ لَا تُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُهَا ... نساء: ۷۴-۷۵. آیه اول مطلق و شامل قتال ابتدائی است، آیه دوم بیان دو حکم است جهاد در راه خدا و جهاد برای نجات مظلومان از چنگ ستمکاران. این آیات گرچه مطلق اند ولی لازم است با آیاتیکه مقیداند یکجا حساب گردند مثلاً آیه ای که میگوید وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا آیا درباره این آیات جاری نیست؟ با آنکه آیات ما قبل این آیه قابل انطباق با اهل کتاب است و اگر کفار گفتند: ما میخواهیم با مسلمانان در حال مسالمت زندگی کنیم، کاری با آنها نداشته باشیم آنها نیز با ما کاری نداشته باشند آیا باید باین آیه تمسک کرد یا با آیاتیکه مبین مطلق قتال اند؟ و الله العالم و ان مستلزم آن نیست که کفار پیوسته در کفر بمانند زیرا میشود باب رفت و آمد را با آنها باز کرد و با وسائل دیگری نفوذ یافت و اسلام را گسترش داد.

جنگهای رسول خدا ص؛ ج ۵، ص: ۲۳۶

اشاره

بررسی تاریخ نشان میدهد که جنگهای رسول خدا صلی الله علیه و آله جنبه تدافعی داشته و تجاوز و پیمان شکنی ابتداء از جانب کفار بوده است:

جنگ بدر؛ ج ۵، ص: ۲۳۶

در جنگ بدر تجاوز از ناحیه مشرکین بود آنها دارائی مسلمانان را در مکه مصادره میکردند، آنها را بانواع شکنجه میآزردند،

خانه‌هایشان را میکوبیدند، از مهاجرتشان بمدینه ممانعت میکردند، کار را بجائی رساندند که رسول خدا صلی الله علیه و آله بهجرت مجبور گردید. بنا بتصریح تاریخ نظر آنحضرت قافله قریش بود و میخواست با گرفتن آن و مصادره اموال، قریش را وادار کند که از ایداء مسلمانان در مکه خودداری کنند و آنچه را که از مسلمانان گرفته‌اند تلافی نماید و تا آنها بواسطه ناامن بودن راه تجارتشان

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۳۷

در مضیقه واقع شده و راه بر اهل اسلام نبندند. چنانکه محققین گفته‌اند و از طرفی روشن نیست که آنحضرت در صورت گرفتن کاروان قریش با آن اموال چه رفتار میکرد. قریش برای نجات کاروان خویش از مکه بیرون شدند، در راه دریافتند که کاروان از حدود خطر گذشته است ولی دست از کار نکشیدند و حتی بعضی، بعضی را از جنگ بر حذر داشتند بالاخره بر نگشته بجنگ آن حضرت آمدند و خورد شدند رویهم رفته نمیشود جنگ بدر را جنگ تعرضی نامید ولی آیات سوره انفال با صراحت تمام میرساند که: خدا میخواست چنین جریانی پیش آید و موجب سرفرازی مسلمین و شکست کفار باشد و خلاصه در «بدر» جنگ با کفاری واقع شده که پیوسته با مسلمانان در حال جنگ بوده‌اند نه در حال سلم.

جنگ احد و غیره؛ ج ۵، ص: ۲۳۷

حساب جنگ «احد» کاملاً روشن است، کفار بمدینه لشکر کشی کردند تا قتال «احد» پیش آمد. همچنین جنگ احزاب (خندق) که کفار مکه و اهل کتاب بمدینه حمله کردند. ایضا جنگ حنین که قبیله ثقیف و هوازن سر راه رسول خدا را در حنین گرفتند.

بنی قینقاع؛ ج ۵، ص: ۲۳۷

رسول خدا صلی الله علیه و آله چون بمدینه هجرت فرموده با یهود بنی قینقاع که در کنار مدینه ساکن بودند و شغل زرگری داشتند، پیمان عدم تعرض بستند، پس از جنگ بدر آنها پیمان خویش را نادیده گرفتند و بر مسلمانان حسد و طغیان کردند و با مشرکان بر علیه مسلمین مکاتبه نمودند، تا از طرف رسول خدا صلی الله علیه و آله محاصره شده و از اطراف مدینه رانده شدند، بنا بتصریح ابن اثیر آنها به اذراعات شام رفتند و پس از مدتی منقرض گشتند. رجوع شود به تواریخ.

بنی نضیر و بنی قریظه؛ ج ۵، ص: ۲۳۷

یهود بنی نضیر و بنی قریظه هر دو

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۳۸

در اطراف مدینه ساکن و مردمان مزاحم و ناقض العهد بودند و بر علیه مسلمانان فتنه انگیزی میکردند، رسول خدا صلی الله علیه و آله با هر دو گروه پیمان عدم تعرض بسته بود ولی نقض عهد کردند و حتی بنی نضیر قصد کشتن آنحضرت را داشتند و اگر وحی آسمانی نبود کارشان را کرده بودند، سرانجام رسول خدا صلی الله علیه و آله با اجلاء بنی نضیر موافقت فرمود تا از مدینه رانده شدند و سعد بن معاذ که داور رسول خدا و داور بنی قریظه بود بر قتل جنگجویان بنی قریظه رأی داد و با اجرای آن حکم شمشیرشان دفع گردید.

بنی مصطلق؛ ج ۵، ص: ۲۳۸

بنی مصطلق مردمی بودند که بقیادت رهبرشان حرث بن ابی ضرار تدارک جنگ دیده و قصد حمله بمدینه را داشتند رسول خدا صلی الله علیه و آله بدیارشان لشکر کشید و مغلوبشان کرد.

خیبر؛ ج ۵، ص: ۲۳۸

علت حمله بر خیبر آن بود که قومی از بنی نضیر پس از رانده شدن از مدینه در خیبر مسکن گزیدند و یهود خیبر را بر خود خاضع و مطیع نمودند آنگاه شروع بفتنه انگیزی بر علیه مسلمانان کردند و همانها بودند که جنگ خندق را تدارک دیدند و بنی قریظه و قریش و غطفان را بجنگ با مدینه برانگیختند. تا آنحضرت بر خیبر لشکر کشید و قلعه‌های بنی نضیر را که ناعم، قموص و غیره بودند فتح کرد و مردم دو قلعه وطیح و سلالم که امان خواستند بآنها امان داد چنانکه ابن هشام و ابن اثیر و دیگران گفته‌اند.

فتح مکه؛ ج ۵، ص: ۲۳۸

در اینکه رسول خدا صلی الله علیه و آله بمکه حمله کرد شکی نیست و نیز در اینکه مکه موطن اصلی آنحضرت و مهاجران بود و بزور از آن بیرون رانده شده بودند، گفتگوئی نیست، باز باید دید علت حمله بمکه چه بود گرچه پس از فتح آن با مهربانترین وجهی با آنها رفتار کرد و آن غائله را بدون خون ریزی پایان داد. رسول خدا صلی الله علیه و آله در سال ششم

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۳۹

هجرت ماه ذیقعدۀ بقصد عمل «عمره» بمکه تشریف برد، هفتصد نفر یا هزار و چهارصد نفر از اصحابش با او بودند، قریش از ورود آنحضرت مانع شدند پس از مذاکرات بسیار در حدیبیۀ نزدیکی مکه معظمه صلحی که متضمن عدم تعرض بمدت ده سال بود میان آنحضرت و مشرکان منعقد گردید، حضرت با یارانش در همانجا از احرام خارج شده و قربانی کردند و از همانجا بمدینه برگشتند که در سال آینده بمکه برای عمل «عمره» باز گردند. و در عهدنامه مقرر بود: هر قومی که به پیمان آنحضرت یا قریش داخل شوند مختاراند، قبیله خزاعه به پیمان آنحضرت و قبیله بنو بکر پیمان قریش وارد شدند، بعد از این پیمان، بنی بکر بقبیله خزاعه که هم پیمان رسول خدا بودند لشکر کشیدند و جمعی از قریش آنها را در تهیه وسائل جنگ یاری کردند حتی بطور ناشناس جزء لشکریان بنی بکر شده و با خزاعه در کنار آبشان که «وتیر» نام داشت جنگیدند و حتی احترام حرم مکه را هم مراعات نکردند، بدنبال این نقض عهد که بنی بکر و قریش مرتکب شدند عمرو بن سالم خزاعی بمدینه آمد، رسول خدا صلی الله علیه و آله در مسجد در میان مردم نشسته بود که عمرو وارد شد و اشعاری خواند و آنحضرت را از پیمان شکنی بنی بکر و قریش مطلع کرد، پس از وی بدیل بن ورقاء با جمعی از خزاعه وارد مدینه شده و آنحضرت را از تجاوز بنی بکر و قریش خبر دادند. این ماجرا و پیمان شکنی سبب حمله بمکه معظمه بود و آن محیط مقدس بی آنکه خونریزی بوجود آید فتح گردید و اگر آنها پیمان شکنی نکرده و بر خزاعه نتاخته بودند رسول خدا صلی الله علیه و آله پیمان خویش را حتما محترم می شمرد، و آنگهی اهل مکه همواره در پی فرصت بودند که بمدینه تاخته و اسلام را ریشه کن کنند، اگر در حالت اهل مکه دقت کنیم خواهیم دید آنها

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۴۰

هیچ وقت راضی نبودند با مسلمانان همزیستی مسالمت آمیز داشته باشند و در صورت فراهم شدن فرصت اگر هزار پیمان هم داشتند نادیده گرفته و بیرحمانه بمسلمین می‌تاختند چنانکه خداوند فرموده: **كَيْفَ وَ إِن يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ لَا يَرْقُبُوا فِيكُمْ إِلَّا وَا لَّا ذِمَّةٌ يُؤْثِرُونَكُمْ بِأَفْرَاهِهِمْ وَ تَأْبَى قُلُوبُهُمْ توبه: ۸.**

طائف؛ ج ۵، ص: ۲۴۰

علت لشکرکشی بطائف آن بود که چون قبیله ثقیف و هوازن در «حنین» بر مسلمانان حمله کردند فراریان ثقیف و دیگر همدستان آنها وارد طائف شده و دروازه‌های شهرشان را بسته و در آن متحصن شدند رسول خدا صلی الله علیه و آله در تعقیب آنها بر طائف لشکر کشید و با آنها جنگید.

مؤته و تبوک؛ ج ۵، ص: ۲۴۰

مؤته دهی بود از اراضی بلقاء از شام که در کنار آن جنگ معروف مؤته با رومیان اتفاق افتاد، در سیره حلیه گوید: علت این لشکرکشی و جنگ آن بود که رسول خدا صلی الله علیه و آله نامه‌ای بهرقل زعیم روم نوشت، حرث بن عمیر ازدی نماینده آنحضرت مأمور شد نامه را پیش هرقل ببرد، شرحبیل بن عمرو غسانی که از امراء قیصر در شام بود او را گرفت و گفت: قصد کجا را داری؟ شاید از نمایندگان محمدی؟ گفت: آری. شرحبیل او را گردن زد، این خبر بآنحضرت رسید و کار باشکال کشید و این سبب لشکرکشی بآنمحل شد. نگارنده گوید: ظاهر آنست که این لشکرکشی برای سرکوبی شرحبیل و اتباع او بود و چون آنوقت هرقل از جنگ با ایرانیان بر میگشت مسلمانان با آنها درگیر شدند در تاریخ آمده لشکریان اسلام که سه هزار نفر بودند چون بشام رسیدند، اطلاع یافتند که هرقل با صد هزار نفر در آنجاست و قبایلی از عرب بیاری وی شتافته‌اند مسلمانان بمشاوره نشستند که آیا بمدینه نوشته و نیروی امدادی بخواهند یا مثلا دستور عقب نشینی از جانب

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۴۱

آنحضرت صادر شود بالاخره در مؤته جنگ اتفاق افتاد و بعقب نشینی مسلمانان منجر شد. لشکرکشی بتبوک در سال نهم هجرت برای آن بود که برسول خدا صلی الله علیه و آله خبر رسید سپاه روم بقصد مدینه بیرون شده و پیشقراولانشان به بلقاء وارد شده‌اند آنحضرت برای جلوگیری از آنها به تبوک لشکر کشید.

نتیجه؛ ج ۵، ص: ۲۴۱

مشکل است در غزوات و سرایای رسول خدا صلی الله علیه و آله محلی یافت که جنگ تعرضی باشد بلکه نوعا اسباب لشکرکشی را دشمنان دین فراهم می‌آوردند، از طرف دیگر: ظاهرا آیاتیکه مطلقا با آیات مقید باید رویهم حساب شوند، ولی در عین حال اسلام باید برای ترویج و هدایت مردم راه داشته باشد. بصراحت قرآن و ضرورت دین رسول خدا صلی الله علیه و آله برای همه جهانیان مبعوث شده است و **مَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ** انبیاء: ۱۰۷. و **مَّا هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِّلْعَالَمِينَ** قلم: ۵۲. و **أَوْحَىٰ إِلَيَّ هَذَا الْقُرْآنُ لِأُنذِرْكُمْ بِهِ وَ مَنْ بَلَغَ** انعام: ۱۹. در اینصورت اگر بگوئیم: در صورت طلب صلح از جانب کفار باید با آنها کاری نداشته و دین خدا را تبلیغ نکنیم این منافی عمومیت رسالت خواهد بود. با در نظر گرفتن نامه‌های رسول خدا صلی الله علیه و آله که پادشاهان ایران و مصر و غیره نوشت و آنها را باسلام دعوت کرد و به یمن و بحرین و جاهای دیگر نماینده فرستاد و تبلیغ دین کرد و با در نظر

گرفتن اینکه باید با یهود و نصاری جنگید تا جزیه قبول کرده و بحمایت اسلام در آیند و با مسلمانان رفت و آمد داشته و ارتباط پیدا کنند تا راه برای تبلیغ اسلام باز باشد و با در نظر گرفتن روایات که در جنگ باید ابتداء کفار را باسلام دعوت کرد و در صورت نپذیرفتن با آنها جنگ نمود. از همه اینها روشن میشود که حکم جهاد دارای دو مرحله است اول اینکه لازم است با هر طریق که

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۴۲

بوده باشد میان کفار راه باز کرد با ارسال نماینده، نامه‌ها، دعوت بدین پول دادن و غیره که امکان دارد و اگر با هیچ یک از طرق امکان، راه یافتن بهدایت و تبلیغ دین ممکن نشد در مرحله دوم باید با آنها جنگید تا راه خدا را در میانشان باز کرد و این عقلا و شرعا هیچ مانعی ندارد چرا نباید مردم را با زور بسعادت دنیا و آخرت وادار کرد؟ و چه اشکالی دارد که با زور داروی شفا بخش را بمریض بخورانیم تا شفا یابد؟ در کافی در ضمن حدیث مفصّلی از امام صادق علیه السلام روایت شده که فرمود: شمشیرهای آخته سه تا است یکی بر مشرکان عرب که خدا فرموده: فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَأَخْضِرُواهُمْ وَأَقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصِدٍ فَإِنْ تَابُوا (یعنی آمنوا) وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ توبه: ۵. از اینان جز قتل یا دخول باسلام پذیرفته نیست... شمشیر دیگر بر اهل ذمه است... قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ توبه: ۲۹ «... شمشیر سوم بر مشرکین عجم است یعنی ترک، دیلم، خزر (که آنوقت مسلمان نبودند) خدا در اول سوره‌ایکه در آن الذین کفروا گفته حالشان را حکایت کرده بعد فرموده: فَضَرْبِ الرِّقَابِ حَتَّى إِذَا أَتَخْتَمُوا فَشُدُّوا الْوَتَاقَ فَمَا مَنَّا بَعْدَ وَإِنَّا فِدَاءٌ حَتَّى تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا... محمد: ۴. این حکم دارای دنباله ایست که باید در کتب فقه دنبال شود. از قرآن مجید روشن میشود: که پیامبران گذشته در صورت فراهم شدن وسایل با دشمنان دین و بشریت جنگ کرده‌اند چنانکه فرموده: وَكَأَيُّنَ مِنْ نَبِيِّ قَاتَلَ مَعَهُ رِثْيُونٌ كَثِيرٌ فَمَا وَهَنُوا لِمَا أَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ آل عمران: ۱۴۶. و آنگاه که موسی علیه السلام

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۴۳

بقوم خویش گفت: (يَا قَوْمِ ادْخُلُوا الْأَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ) مرادش جنگ بود زیرا در جواب گفتند...: فَادْهَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا إِنَّا هَاهُنَا قَاعِدُونَ مائده: ۲۴. یا آنوقت که پس از در گذشت موسی بنی اسرائیل پیامبرشان گفتند: ابْعَثْ لَنَا مَلِكًا نَقَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بقره: ۲۴۶. ولی از آیات بعدی روشن میشود که جنگ تعرضی نبوده است و نیز لشکر کشی سلیمان علیه السلام بمملکت سبأ که در نامه خویش نوشت: أَلَا تَعْلَمُونَ عَلَيَّ وَآتُونِي مُسْلِمِينَ نمل: ۳۱. و آنگاه که بنماینده ملکه فرمود: ارْجِعْ إِلَيْهِمْ فَلَنَأْتِيَنَّهُمْ بِجُنُودٍ لَّا قِبَلَ لَهُمْ بِهَا وَ لَنَخْرِجَنَّهُمْ مِنْهَا أَدْلَلَّهٗ وَ هُمْ صَاغِرُونَ نمل: ۳۷. ولی آیه اول روشن میکند که آنها را ابتدا باسلام دعوت کرده است.

جهاد محبوب؛ ج ۵، ص: ۲۴۳

هیچ قیام حق در جهان بدون کشت و کشتار پیش نرفته و پیروز نشده است مسالمت آن قدرت را ندارد که دست مخالفان آزادی و بشریت را کوتاه کند باید زور و جنگ وارد میدان شود و لو لا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ بقره: ۲۵۱. سرنوشت قیام‌های حق خواهانه در میدانهای جنگ تعیین شده است قیام کنندگان تا دست باسلحه نبرده‌اند پیروز نشده‌اند، شکست اخیر اسرائیل، آزادی الجزایر، آزادی امریکا، انقلاب فرانسه، آزادی کوبا، استقلال ویتنام و غیره همه با شمشیر و جنگ صورت گرفته است. اینکه مسیحی‌ها میگویند: اسلام با شمشیر پیشرفت و بزور بر مردم تحمیل شد خیال خامی است بیشتر استناد آنها برسالت چند ساله یا چند ماهه عیسی علیه السلام است ولی آنحضرت مجالی برای جنگ نیافته است ولی پس از وی دیدیم مسیحیت صلحجو برای پیش بردن اهداف خود بنام اصلاح جوئی چه خونریزی‌ها براه انداخت، جنگهای صلیبی و غیره را بنظر آورید و بریش

این هوچیگران بخندید.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۴۴

مهم این است که هدف قیام کننده حق و برای آزادی توده رنجیده و برای احیاء راه خدا باشد اگر جنگهای اسلامی تعرضی هم باشد اصلاً مانعی ندارد جنگی است که صلح و سعادت نتیجه آنست و السَّلَامُ عَلَیْ مَنْ اتَّبَعَ الْهُدَى.

قثاء: ج ۵، ص: ۲۴۴

قثاء: (بضم و کسر قاف) خیار. و آن در آیه فَاذُحُّ لَنَا رَبِّكَ يُخْرِجُ لَنَا مِمَّا تُثْبِتُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا بقره: ۶۱. آمده است، گویا آن خیار معمولی نیست بلکه شبیه بآن است در اقرب الموارد گفته ...: «نوع من الفاکهه یشبه الخیار» بعضی آنرا خیار چنبر نیز گفته‌اند ولی در برهان قاطع گوید: خیار چنبر دوائی است معروف و عبری قثاء الهندی گویند اسهال آور است. این کلمه یکبار بیشتر در قرآن مجید نیامده است در کافی از امام صادق علیه السّلام نقل شده: «کان رسول الله صلی الله علیه و آله یأکل القثاء بالملح».

قحم: ج ۵، ص: ۲۴۴

قحم: راغب گوید: اقتحام قرار گرفتن در وسط سختی مخوف است «قحم الفرس فارسه» یعنی: اسب، سوار را بمحل مخوفی وارد کرد. طبرسی فرموده: اقتحام وارد شدن بسختی است فَمَا أَقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ. وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْعَقَبَةُ. فَكُ رَقَبَةُ بِلْد: ۱۱-۱۳. در این سه آیه آزاد کردن بنده ورود بگردنه نامیده شده زیرا انفاق و گذشتن از مال سخت است همانطور که داخل شدن بگردنه. هَذَا فَوْجٌ مُقْتَحِمٌ مَعَكُمْ لَا مَرْحَبًا بِهِمْ إِنَّهُمْ صَالُوا النَّارِ ص: ۵۹. مقتحم بمعنی وارد شونده است معنی آیه در «فوج» گذشت در نهج البلاغه خطبه ۱۲۱ درباره ورود بجنگ فرموده: «فَالنَّجَاءُ لِلْمُقْتَحِمِ وَالْهَلَكَةُ لِلْمُتَلَوِّمِ» نجات برای کسی است که بجنگ وارد شود و هلاکت مال متوقف از جنگ است.

قدح: ج ۵، ص: ۲۴۴

قدح: وَالْعَادِيَاتِ ضَبْحًا. فَالْمُورِيَاتِ قَدْحًا عادیات: ۱ و ۲. قدح بمعنی زدن است مثل زدن آهن بسنگ برای بیرون آمدن آتش «قدح بالزند: رام الایراء»

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۴۵

به «بنظر میاید «قَدْحًا» منصوب بنزع الخافض و تقدیر «بالقدح» باشد یعنی قسم بدونندگان با حمحمه و بآتش افروزان با زدن سم بسنگ. تفصیل سخن در «عدو» گذشت در نهج البلاغه خطبه ۳۵ فرموده: «حَتَّى ارْتَابَ النَّاصِحُ بِنَصْحِهِ وَضَنَّ الزَّيْنِدُ بِقَدْحِهِ» تا نصیحت گو در نصیحت خویش بشک افتاد و آتش زنه از زدن و آتش بیرون کردن بخل ورزید. قدح گاهی بمعنی طعن در نسب و عدالت و غیره نیز آید ولی در کلام الله یکبار بیشتر نیامده است، آنهم بمعنی زدن.

قد: ج ۵، ص: ۲۴۵

قد: روشنترین معنی از معانی حرف قد، تحقیق است مثل قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ مؤمنون: ۱. قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَرَكَى اعلى: ۱۴. ابن هشام قبول ندارد که قد بمعنی توقع باشد نه در ماضی و نه در مضارع. راغب گوید: قد چون بر ماضی داخل شود بر هر ماضی تازه داخل شود مثل قَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا... قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ فِي فِئَتَيْنِ... لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ... لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ... و چون بر مضارع داخل

شود آن فعل در حالتی واقع میشود و در حالتی نه مثل «قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الَّذِينَ يَتَسَلَّلُونَ مِنْكُمْ لِوَاذًا» یعنی خدا میداند که گاهی مخفیانه در پشت سر یکدیگر خارج میشوند. میشود گفت مراد راغب از آن نوعی تقلیل است طبرسی در جوامع الجامع و زمخشری در کشاف «قد» را در آیه قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ ... بقره: ۱۴۴. برای کثرت دانسته‌اند یعنی: بسیار می‌بینیم که رو با آسمان کرده‌ای. ایضا در آیه قَدْ نَعْلَمُ إِنَّهُ لَيَحْزُنُكَ الَّذِي يَقُولُونَ انعام: ۳۳. هر دو تصریح کرده‌اند که قد برای زیادت فعل و کثرت آن است. نگارنده قول المیزان را می‌پسندم که در ذیل آیه دوم گوید: قد حرف تحقیق است در ماضی و در مضارع مفید تقلیل است گاهی در آن نیز معنی تحقیق میدهد و در آیه همان اراده شده است.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۴۶

ناگفته نماند: مشکل است در قرآن محلی یافت که معنی آن غیر از تحقیق باشد خواه مدخولش مضارع باشد یا ماضی. تفصیل بیشتر در کتب لغت و نحو است.

قد: ج ۵، ص: ۲۴۶

قد: پاره کردن از طول. طبرسی فرموده: «الْقَدَّ شَقَّ الشَّيْءَ طَوَّلاً» راغب بجای شَقَّ قطع گفته است. پس معنای «قَدَّه بِنَصْفَيْنِ» آنست که آنرا از طول برید و دو تکه کرد. وَ اسْتَبَقَا الْبَابَ وَ قَدَّتْ قَمِيصَهُ مِنْ دُبُرٍ ... یوسف: ۲۵. بطرف در سبقت کردند وزن پیراهن یوسف را از پس پاره کرد. وَ أَنَا مِنَ الصَّالِحِينَ وَ مِنَّا دُونَ ذَلِكَ كُنَّا طَرَائِقَ قَدَدًا جَنِّ: ۱۱. «قدد» بر وزن عنب جمع قَدَّه است بمعنی قطعه و تکه، طرائق جمع طریقه است بمعنی راه توصیف طرائق با قدد برای آنست که هر طریقه از طریقه دیگر مقدود و مقطوع است ظاهراً لفظ «ذوی» از طرائق حذف شده و تقدیر آن «ذوی طرائق» است یعنی: بعضی از ما نیکوکاران و بعضی غیر از آنها یا پائینتر از آنهاست اهل طریقه‌های مختلفیم.

قدر: ج ۵، ص: ۲۴۶

اشاره

قدر: (بر وزن فلس) و قدرت و مقدره بمعنی توانائی است. ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا عَصِيدًا مَمْلُوكًا لَا يَقْدِرُ عَلَىٰ شَيْءٍ نَحْل: ۷۵. خدا عبد مملوکی را مثل زده که بر چیزی قادر نیست. ۲- ایضا قدر بمعنی تنگ گرفتن است «قدر الله علیه الرزق: ضيقه» این معنی از لفظ «بسط» که در آیات در مقابل قدر آمده بخوبی روشن میشود اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ رعد: ۲۶. خدا وسعت میدهد روزی را بکسیکه میخواهد و تنگ میگیرد بآنکه میخواهد و مصلحت اقتضا میکند. ۳- ایضا قدر بمعنی تقدیر و اندازه- گیری و نیز بمعنی اندازه است راغب گوید: «القدر و التقدير: تبين كميته الشيء». طبرسی ذیل آیه «ليلة القدر» فرموده: قدر آنست که شیء با شیء دیگر

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۴۷

مساوی باشد بدون زیاده و نقصان «قدر الله هذا الامر يقدره قدرا» یعنی خدا آنرا بر مقداریکه مصلحت اقتضا میکرد قرار داد قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا طلاق: ۳. خدا برای هر چیزی اندازه‌ای معین قرار داده است وَ فَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا فَالْتَقَى الْمَاءُ عَلَىٰ أَمْرٍ قَدْ قُدِرَ قمر: ۱۲. شکافتیم زمین را چشمه‌هایی پس آب آسمان و زمین بهم رسیدند بر نحویکه تقدیر شده بود بدون زیادت و نقصان. راجع به إنا أنزلناه في ليلة القدر مستقلاً بحث خواهد شد. وَ مَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ إِذْ قَالُوا مَا أَنزَلَ اللَّهُ عَلَىٰ بَشَرٍ مِّنْ شَيْءٍ انعام: ۹۱. این تعبیر در سوره حج آیه ۷۴ و در زمر آیه ۶۷ نیز آمده است در معنی آن گفته‌اند: خدا را نشناختند حق شناختنش، خدا را

تعظیم نکردند حق تعظیمش. این هر دو قابل قبول است، از راغب نقل شد که قدر بیان کمیت شیء است. آن در معانی غیر محسوس نیز بکار میرود گویند قدر فلانکس و از آن احترام، وقار، عظمت و وزنه اجتماعی اراده میکنند چنانکه در کتب لغت هست. پس مانعی ندارد که بگوئیم: خدا را تعظیم نکردند تعظیم لایق، خدا را نشناختند شناختن لایق. آیه‌ایکه نقل شد در ردّ یهود است که برای مقابله با رسول خدا صلی الله علیه و آله میگفتند: اصلاً خدا بپشروی وحی نکرده است در ذیل آیه فرموده: قُلْ مَنْ أَنْزَلَ الْكِتَابَ الَّذِي جَاءَ بِهِ مُوسَىٰ... و در صدر فرموده: خدا را نشناختند حق شناختن (و گرنه میدانستند که لازمه خدائی ارسال رسل است و نمیگفتند: خدا بانسانی وحی نکرده است). قدر: (بر وزن فرس) توانائی. اندازه. در جوامع الجامع گفته: قدر و قدر (بر وزن فلس و فرس) دو لغت‌اند. یعنی بیک معنی مثل وَمَتَّوهُنَّ عَلَى الْمَوْسِعِ قَدْرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدْرُهُ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۴۸

بقره: ۲۳۶. بزنان متاع دهید ثروتمند باندازه قدرتش و تنگدست باندازه توانائیش. إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ قمر: ۴۹. ما هر چیز را باندازه آفریدیم. وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزِلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ حجر: ۲۱. هیچ چیزی نیست مگر آنکه خزائن آن نزد ماست و جز باندازه معین نمیفرستیم. ثُمَّ جِئْتِ عَلَىٰ قَدَرٍ يَا مُوسَىٰ طه: ۴۰. شاید مراد از «قدر» مقدار و اندازه باشد یعنی مقدار ابتلاآت و امتحانهایکه بموسی تا رسیدن نبوت رخ داده بود صدر آیه مؤید آنست یعنی ای موسی سپس بر حالیکه بقدر کافی امتحان شده بودی آمدی و من تو را خاصیه خویش کرده و نبوت دادم. و شاید مراد زمان معین باشد یعنی در وقتی آمدی که برای نبوت تعیین شده بود. سِنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدَرًا مَقْدُورًا احزاب: ۳۸. قَدَرًا مَقْدُورًا ظاهراً عبارت اخرای «وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا» است که در آیه ما قبل واقع شده لذا طبرسی و زمخشری و بیضاوی «قضاء مقضیاً- حکما مبتوتاً» گفته‌اند، مقدر بودن امر نسبت بخداست پس میشود آنرا حتمی معنی کرد یعنی: امر خدا حکم حتمی است و جای خود را میگیرد قدر گاهی بمعنی وقت مقدر و مکان مقدر نیز آید چنانکه راغب گفته مثل إِلَىٰ قَدَرٍ مَعْلُومٍ مرسلات: ۲۲. که بمعنی وقت معلوم است و مثل فَسَأَلَتْ أَوْدِيَهُ بِقَدَرِهَا رعد: ۱۷. یعنی نه‌ها بقدر وسعتشان جاری شدند. تقدیر: اندازه‌گیری و تعیین راغب گفته: تقدیر خدا بر دو وجه است یکی اعطاء قدرت بر اشیاء. دیگری آنکه اشیاء را بر مقدار مخصوص و وجه مخصوص قرار بدهد باقتضاء حکمت ... مثل تقدیر هسته خرما که از آن خرما بروید نه سبب و زیتون و مثل تقدیر منی انسان که از آن انسان

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۴۹

بوجود آید نه حیوانات دیگر. پس تقدیر خدا بر دو وجه است یکی حکم باینکه فلانطور باشد یا نباشد ... دوم اعطاء قدرت بر اشیاء ... وَبَارَكْ فِيهَا وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سَوَاءً لِّلسَّائِلِينَ فَصَلَّت: ۱۰. یعنی در زمین برکت گذاشت و اقوات آنرا برای عموم نیازمندان اعم از انسان و غیره در چهار دوران مقدر و تعیین کرد رجوع شود به «ارض». إِنَّهُ فَكَّرَ وَقَدَّرَ. فَقَتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ. ثُمَّ قُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ مدثر: ۱۸-۲۰. مراد از تقدیر همان تعیین و اندازه‌گیری است که دشمن درباره رسول خدا کرد و گفت: ساحرش بنامید و الْقَمَرَ قَدَّرْنَا مَنَازِلَ يس: ۳۹. مراد تعیین منازل ماه است در حرکت خویش که هر روز در نظر بیننده در محلی قرار میگیرد. وَيُطَافُ عَلَيْهِمْ بِآيَاتِهِ مِنْ فَضِيلَةٍ وَأَكْوَابٍ كَانَتْ قَوَارِيرًا. قَوَارِيرًا مِنْ فَضِيلَةٍ قَدَّرُوها تَقْدِيرًا انسان: ۱۵ و ۱۶. فاعل «قَدَّرُوا» ممکن است اهل بهشت باشد یعنی ظرفها و اکواب را اندازه-گیری کرده‌اند که از آن اندازه کم و زیاد نیست و ممکن است بخدمتکاران و «طائفین» بر گردد که آنها اندازه کرده‌اند. أَلَمْ نَخْلُقْكُمْ مِنْ مَّاءٍ مَهِينٍ. فَجَعَلْنَاهُ فِي قَرَارٍ مَكِينٍ. إِلَىٰ قَدَرٍ مَعْلُومٍ. فَقَدَّرْنَا فَنِعْمَ الْقَادِرُونَ مرسلات: ۲۰-۲۳. «قدرنا» ظاهراً بمعنی تقدیر است مثل مِنْ نُطْفَةٍ خَلَقَهُ فَقَدَّرَهُ عبس: ۱۹. ظاهراً مراد تقدیر نطفه است تا بحالت جنینی بیاید یعنی تقدیر و تعیین کردیم که نطفه از مراحل مختلف گذشته و بشکل انسان در آید مثل ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً ... مؤمنون: ۱۴. بعضی از بزرگان آنرا اعم گرفته گوید: تقدیر کردیم آنچه از حوادث بر شما رخ میدهد ... از طول عمر، کوتاهی آن، هیئت، جمال، صحت، مرض، رزق و غیره. ولی ظاهراً این عموم مراد نباشد بعضی «قدرنا» را از قدرت گرفته یعنی بر اینها توانا

بوده ایم پس بهتر توانائیم ولی

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۵۰

بقرینه آیات دیگر تقدیر بهتر است. سَبَّحَ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى. الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّى. وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى اعلی: ۱-۳. ظاهراً آیه ذیل نظیر آیه رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ حَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى طه: ۵۰. است و ظاهراً مفعول (فَهَدَى) جمله «قدر» است یعنی «هدی الی ما قَدَّر» یعنی پروردگاریکه برای اشیاء عالم اندازه گرفت، مقادیر و مراحل معین کرد و آنها را بآنچه تقدیر کرده هدایت نمود و همه تکوینا بآنچه تقدیر کرده میروند مثلاً یک پرنده میداند چگونه تخم بگذارد، چگونه بچه در بیارد، چگونه لانه بسازد، بکدام طعام احتیاج دارد، از دشمن چگونه بپرهیزد، در زمستان چگونه بجایهای گرمسیر بکوجد و ... هکذا انسان و سائر موجودات. و این یکی از عجائب خلقت است گویند آنگاه که بشر خواست از ماشینهای جوجه کشی استفاده کند نتیجه مثبت نداد، دفعه دیگر در حال مرغ خانگی دقت کردند دیدند که هر روز تخم را زیر سینه اش زیر و رو میکند دانستند که باید بتخم از هر طرف حرارت داد آنکار را کردند نتیجه مطلوب بدست آمد و تخمها مبدل بجوجه شدند، پاک و منزّه و توانا است پروردگاریکه زندگی هر حیوان را تقدیر کرده و طبعاً بآن هدایتش فرموده است، ممکن است هدایت تشریحی و تکوینی هر دو مراد باشند. قدیر: توانا. و آن از اسماء حسنی است و چهل و پنج بار در قرآن کریم آمده است إِنَّ اللَّهَ عَلِيُّ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ بقره: ۲۰. راغب میگوید: قدیر آنست که آنچه را بخواهد مطابق مقتضای حکمت میکند نه زیاد و نه کم، لذا صحیح نیست غیر خدا با آن توصیف شود، «مقتدر» نظیر قدیر است مثل عِنْدَ مَلِيكٍ مُّقْتَدِرٍ قمر: ۵۵. لیکن آن گاهی وصف بشر آید ... قدیر یا مقتدر در قرآن پیوسته در وصف خدا آمده است.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۵۱

قدر: (بکسر قاف و سکون دال) دیک. در مفردات گفته: اسم ظرفی است که در آن گوشت میزنند وَ جِفَانٍ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ رَاسِيَاتٍ ... سباء: ۱۳. کاسه‌هایی بزرگی حوضها و دیگهای ثابت.

لیله قدر، ج ۵، ص: ۲۵۱

اشاره

إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ. وَمَا أَدْرَاكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ. لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِنْ أَلْفِ شَهْرٍ. تَنْزِيلُ الْمَلَائِكَةِ وَالرُّوحِ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ. سَلَامٌ هِيَ حَتَّى مَطَلَعِ الْفَجْرِ (سوره قدر). لیله قدر یعنی شب تقدیر، شب اندازه گیری، شب تعیین بعضی از اشیاء. [از این سوره مبارکه چند مطلب استفاده میشود]: ۱- قرآن در شب قدر نازل شده، شب قدر در ماه رمضان است زیرا در قرآن میخوانیم شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ بقره: ۱۸۵. در «نزل» روشن خواهد شد، چگونه قرآن در یک شب نازل شد حال آنکه در بیست و سه سال بتدریج نازل شده است. ۲- شب قدر از هزار ماه بهتر است لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِنْ أَلْفِ شَهْرٍ آیا از این جهت بهتر است که قرآن در آن نازل شده؟ مثل اینکه بگوئیم روز بیست و هفت رجب از هزار روز بهتر است زیرا در آن روز رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ مبعوث شده است و گرنه وقت بخودی خود از وقت دیگر بهتر نیست. و یا عمل در آن بهتر از عمل در هزار ماه است که در آنها شب قدر نیست؟ بسیاری از اهل تفسیر شقّ دوم را اختیار فرموده‌اند، در المیزان بعد از نقل آن، فرموده‌اند، در المیزان بعد از نقل آن، فرموده: این بغرض قرآن نزدیک است پس احیاء آن با عبادت بهتر از عمل هزار ماه است طبرسی رحمه الله در مجمع و جوامع الجامع آنرا اختیار فرموده است روایاتی از اهل بیت علیهم السلام نیز در همین زمینه وارد شده در برهان از امام صادق علیه السلام نقل شده که راوی گفت: «کیف یكون لیله القدر خیراً مِنْ أَلْفِ شَهْرٍ؟ قال: العمل فیها خیر من العمل فی الف شهر لیس فیها

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۵۲

لیلة القدر». نیز در همان کتاب از کافی در ضمن روایت حمران از حضرت باقر علیه السلام مروی است که: «فَقَالَ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ فِيهَا مِنَ الصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَأَنْوَاعِ الْخَيْرِ خَيْرٌ مِنَ الْعَمَلِ فِي الْفِ الشَّهْرِ لَيْسَ فِيهَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ...» در کشف گوید: ارتقاء فضیلت شب قدر تا این حد، علتش وجود مصالح دینی است از قبیل نزول ملائکه و روح و تفصیل هر امر از روی حکمت. این کلام همان شق اول است که در اول نقل شد در کافی از امام صادق از امام زین العابدین علیهما السلام در ضمن حدیثی نقل شده که: خداوند برسول خدا فرمود: «وَهَلْ تَدْرِي لِمَ هِيَ خَيْرٌ مِنْ أَلْفِ شَهْرٍ؟ قَالَ: لَا قَالَ: لِأَنَّهَا تَنْزَلُ فِيهَا الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ...» این روایت در بیان شق اول است یعنی علت خیر بودن آن نزول ملائکه و تفصیل امر در آن است. بنا بر این هزار ماه برای بیان کثرت است نه عدد واقعی مثل «إِنْ تَسْتَغْفِرُ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ توبه: ۸۰». بموجب بعضی از روایات شیعه و اهل سنت مراد خیر بودن از هزار ماه سلطنت بنی امیه است در این باره باید بیشتر تحقیق شود قطع نظر از روایات، شق دوم از نظر نگارنده با ظهور قرآن بهتر میسازد و شاید بهتر بودن عبادت در آنشب غیر از بهتر بودن خود آنشب غیر از بهتر بودن خود آنشب باشد بعبارت دیگر بموجب روایات عمل در آنشب از عمل هزار ماه بهتر است و خود آنشب در اثر «تَنْزَلُ الْمَلَائِكَةُ...» از هزار ماه بهتر است. و الله العالم.

چه کاری در شب قدر واقع میشود؟! ج ۵، ص: ۲۵۲

۳- تَنْزَلُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ ظاهر این کلمات می‌رساند که در شب قدر ملائکه و جبرئیل (روح شاید ملک دیگری باشد) برای تمشیت همه کارها نازل میشوند.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۵۳

آیا بزمین نازل میشوند؟ آیا برای کارهای یکساله نازل میشوند تا شب قدر سال آینده؟ آیا بمحضر پیغمبر و جانشینان او علیهم السلام میرسند؟ آیا بمؤمنان سلام میدهند؟ اوائل سوره دخان که مستحبات اوائل سوره دخان که مستحب است شب ۲۳ رمضان خوانده شود چنین است: حم. وَ الْكِتَابِ الْمُبِينِ. إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مُبَارَكَةٍ إِنَّا كُنَّا مُنذِرِينَ. فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ. أَمْراً مِنْ عِنْدِنَا إِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ. رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ دخان: ۱- ۶. این آیات میگویند: قرآن در شبی با برکت نازل شده، برای انداز نازل شده که خدا بوسیله پیامبران گذشته هم انداز میکرده است، در آنشب هر کار حکیمانه از هم جدا و متمایز میشود، کار حکیمانه‌ایکه از جانب خداست، تفریق و متمایز شدن و تعیین کارها رحمتی است از جانب خدا که گفتار و درخواست همه را میشوند و همه چیز داناست اینکه خدا میفرماید: وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزَلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ حجر: ۲۱. آیا قدر معلوم نازل شده‌ها در شب قدر معین میشود؟ از آیات گذشته دو چیز بطور یقین بدست میاید یکی اینکه در شب قدر امور از هم متمایز و منفصل میشوند و تقدیرات از هم جدا و روشن میشوند دیگر اینکه شب قدر همیشه هست و خواهد بود زیرا «فِيهَا يُفْرَقُ...» تَنْزَلُ الْمَلَائِكَةُ... هر دو مضارع‌اند و دلالت بر دوام دارند، روایاتی که در ذیل برای نمونه نقل میشود مؤید استظهارات فوق است... «أَنَّهُ لِيَنْزَلَ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ إِلَى وَلِيِّ الْأَمْرِ تَفْسِيرُ الْأُمُورِ سَنَةً سَنَةً يُؤْمَرُ فِيهَا فِي أَمْرِ نَفْسِهِ بِكَذَا وَ كَذَا وَ فِي أَمْرِ النَّاسِ بِكَذَا وَ كَذَا...» (کافی از امام باقر علیه السلام). یعنی در شب قدر بولی امر (امام هر عصر) تفسیر امور سال بسال نازل میشود درباره خویش و مردم بدستورات مخصوصی مأمور میگردد. قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۵۴

... «لَقَدْ خَلَقَ اللَّهُ جَلَّ ذِكْرُهُ لَيْلَةَ الْقَدْرِ أَوَّلَ مَا خَلَقَ الدُّنْيَا وَ لَقَدْ خَلَقَ فِيهَا أَوَّلَ نَبِيٍّ يَكُونُ وَ أَوَّلَ وَصِيِّ يَكُونُ وَ لَقَدْ قَضَىٰ أَنْ يَكُونَ فِي كُلِّ سَنَةٍ لَيْلَةٌ يَهْبَطُ فِيهَا بِتَفْسِيرِ الْأُمُورِ إِلَى مِثْلِهَا مِنَ السَّنَةِ الْمُقْبِلَةِ...» (کافی از امام باقر علیه السلام). این روایت از روایت قبلی اعم

است « یَقْدَرُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ كُلُّ شَيْءٍ يَكُونُ فِي تِلْكَ السَّنَةِ إِلَى مِثْلِهَا مِنْ قَابِلٍ مِنْ خَيْرٍ وَ شَرِّ طَاعَةٍ وَ مَعْصِيَةٍ وَ مَوْلُودٍ وَ اجَلٍ أَوْ رِزْقٍ فَمَا قَدَّرَ فِي تِلْكَ السَّنَةِ وَ قَضَىٰ فَهُوَ الْمَحْتَمُومُ وَ لِلَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ فِيهِ الْمَشِيئَةُ » ... تفسیر برهان از امام باقر علیه السلام. یعنی: در شب قدر هر شیء تا شب قدر آینده در آنسال مقدر و معین میشود از خیر، شر، طاعت، گناه، ولادت، مرگ و روزی و هر چه در آنسال تقدیر شده حتمی است و خدا را در آن مشیت است و خدا در آن مسلوب القدره نیست. در تفسیر برهان است که ابو ذر گوید: برسول خدا گفتم لیلۀ قدر چیزی است که در زمان انبیاء میشود و در آن امر بر آنان نازل میگردد و چون رفتند برداشته میشود؟ فرمود: «لا بل هی الی یوم القیامه» امور چطور تفصیل میشود؟ بملائکه چطور خبر میرسد؟ واقعیت این قضایا چیست؟ خدا بهتر میداند، ولی عبادت آنشب را در سرنوشت نیکوی یکساله تأثیر بسزائی است. در دعاهاى مخصوص آنشب نیز باین قضایا اشاره شده است. ۴- «سَلَامٌ هِيَ» آنشب سلامتی است. این سلام قهرا شامل حال بندگان خداست و اگر مراد سلام دادن ملائکه باشد چنانکه در بعضی روایات وارد شده آنهم برای بندگان مخصوص است چنانکه در «سلم» از صحیفه سجّادیه نقل شد. ۵- شب قدر کدام شب است؟ در ابتدای بحث گفته شد که آن یقینا در ماه رمضان است ولی کدام شب از شبهای آن ماه است؟ نزدیک به یقین

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۵۵

آنست که شب بیست و سوم آن ماه باشد. در مجمع از امام صادق علیه السلام نقل شده برای فرمود: «اطلبها فی تسع عشره و احدی و عشرين و ثلث و عشرين» در این روایت امام علیه السلام سه شب را لا علی التعین فرموده است، ظاهرا برای آنست که هر سه شب را عبادت و دوری از گناهان بسر برند. باز در مجمع از عیاشی از امام باقر علیه السلام نقل شده که فرمود: آن در دو شب ۲۱ و ۲۳ (رمضان) است راوی گفت: یکی معین کنید فرمود: ضرری ندارد که در هر دو عمل کنی آن یکی از آندو است. شیعه و اهل سنت روایت کرده‌اند عبد الله انیس انصاری (جهنّی) برسول خدا صلی الله علیه و آله گفت: منزل من از مدینه دور است شبی را امر کنید که در آن داخل مدینه شوم. حضرت شب بیست و سوم را امر فرمودند. لذا آنشب را شب جهنّی میخوانند. ولی مشهور در میان اهل سنت شب هفدهم رمضان است.

قدس: ج ۵، ص: ۲۵۵

قدس: پاکی. پاک (بر وزن قفل و عنق) مصدر و اسم بکار رفته است «القدس: الطهر» (قاموس). و آتینا عیسی ابن مریم البینات و آیدناه بروح القدس ... بقره: ۸۷. این تعبیر راجع بعیسی علیه السلام در آیه ۲۵۳ بقره و ۱۱۰ مائده نیز آمده است و در خصوص حضرت رسول صلی الله علیه و آله هست: قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ نَحْلًا: ۱۰۲. مراد از روح القدس چنانکه گفته‌اند جبرئیل است و در آیه اخیر یقین است «القدس» ظاهرا اسم است نه مصدر و اضافه روح بر آن برای اختصاص میباشد یعنی روحیکه از آلودگیها و خطا و نسیان و عصیان پاک است. تقدیس: پاک کردن و نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَ نُقَدِّسُ لَكَ بقره: ۳۰. تقدیس خداوند آنست که ما او را پاک بدانیم و قبائح و نقائص را باو نسبت ندهیم و گرنه خدا ذاتا مقدس و پاک است.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۵۶

بنظر مرحوم طبرسی لام در «لک» زاید است و تقدیر «نقدسک» میباشد. فَمَا خَلَعَ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى طه: ۱۲. ایضا نازعات: ۱۶. مقدس بودن وادی سینا ظاهرا برای آن است که محلّ نزول وحی و مناجات خدا با موسی علیه السلام بود و دستور بخلع نعل نیز بدین مناسبت است دربارهٔ قَوْمِ إِدْخُلُوا الْأَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّتِي كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ ... مائده: ۲۱. گفته‌اند: ارض فلسطین مقدس و مطهر از شرک است بواسطه سکونت انبیاء در آنجا. المیزان این مطلب را از بَارَكْنَا حَوْلَهُ اسراء: ۱. و بَارَكْنَا فِيهَا اعراف: ۱۳۷. که هر دو دربارهٔ فلسطین است استفاده میکند که مبارک بودن در اثر بودن خیر کثیر است، از جمله خیر کثیر اقامه دین و رفتن قذارت شرک است. قدّوس: بسیار پاک. گاهی بفتح قاف نیز آید. آن مبالغه در قدس و از اسماء حسنی است و دو دفعه در قرآن آمده است

هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ ... حشر: ۲۳ ... الْمَلِكُ الْقُدُّوسِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ جمعه: ۱. طبرسی فرموده: «الطاهر من كل عيب و نقص و آفة المنزه عن القبائح».

قدم: ج ۵، ص: ۲۵۶

قدم: (بر وزن فرس) پا. جمع آن اقدام است يُعْرِفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمَاهُمْ فَيُؤْخَذُ بِالْوَأْسِيِّ وَالْأَقْدَامِ رحمن: ۴۱. گناهکاران با علامتشان شناخته میشوند و از موهای پیشانی و پاهایشان گرفتار میگردند. راغب گفته: قدم پای شخص و جمع آن اقدام و تقدم و تأخر باعتبار آن است. طبرسی ذیل آیه فوق فرموده قدم عضوی است که شخص برای راه رفتن بجلو میگذارد. بنا بتعبیر طبرسی علت تسمیه پا بقدم، جلو انداختن آنست برای راه رفتن و بتعبیر راغب اصل در قدم پا و تقدم بمعنی پیش افتادن باعتبار آن است. وَقَدِمْنَا إِلَىٰ مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَّنْثُورًا فرقان: ۲۳. و

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۵۷

آمدیم بسوی عملیکه کرده بودند و آنرا غباری پراکنده ساختیم، اشاره باعمال کفار است که در آخرت چیزی بدستشان نخواهد آمد و مراد اعمال خیر آنهاست از قبیل صلۀ رحم و پناه درمانده و غیره. در آیه دیگر اعمال آنها بجاکستر در مقابل طوفان تشبیه شده است. مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ أَعْمَالُهُمْ كَرَمٍ مَّادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عَصِيفٍ لَّا يَقْدِرُونَ مِمَّا كَسَبُوا عَلَيَّ شَيْءٍ اِبْرَاهِيم: ۱۸. تقدم: جلو انداختن. مقدم کردن. ذَلِكَ بِمَا قَدَّمْتَ أَيْدِيكَمْ وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَامٍ لِلْعَبِيدِ آل عمران: ۱۸۲ این عذاب بعلت اعمالی است که دستهایتان از پیش فرستاده است (و گرنه) خدا به بندگان ستمکار نیست. اینکه همه کارهای اعضا بدستها نسبت داده شده ظاهراً برای آنست که بیشتر کارها با دست انجام می‌پذیرد و برای تغلب چنین مصطلح شده است. أَنْتُمْ قَدَّمْتُمُوهُ لَنَا ص: ۶۰. شما اینرا بر ما پیش آوردید. يُتَّبِعُوا الْإِنْسَانَ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ قیامت: ۱۳، این تعبیر در سوره انفطار آیه ۵ نیز آمده است. بنظر می‌آید مراد ما قدم اعمال پیش از مرگ و از «ما آخر» آثار پس از مرگ باشد یعنی: انسان در آنروز خبر داده میشود از آنچه پیش از مرگ انجام داده و از آنچه پس از مرگ انجام داده و از آنچه پس از مرگ باقی گذاشته مثل إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي الْمَوْتَىٰ وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَآثَارَهُمْ یس: ۱۲. و شاید مراد از «ما قدم» اعمال اول عمر و از «ما آخر» اعمال آخر عمر باشد. فإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَّا يَشِدُّوا عُيُنَهُمْ لَأَ يَسْتَفْقِدُوا آيَاتِ اللَّهِ لِيَلْمُوا الَّذِينَ أَنعَمْنَا عَلَيْهِمْ لَقَدْ أُعْتِقُوا رَهَابًا بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ اعراف: ۳۴. ظاهراً استفعال در این آیه و نظائر آن برای طلب نیست لذا مجمع آنرا «لا يتقدمون» معنی کرده یعنی چون اجلسان آید نه ساعتی تأخیر میکنند و نه پیش میافتند و بهیچ یک از این دو کار قدرت ندارند چنانکه در آیه و لَقَدْ عَلَّمْنَاهُ الْهُنْدُوسَ الْمُتَشَدِّقِينَ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۵۸

مِنْكُمْ وَلَقَدْ عَلَّمْنَا الْمُسْتَأْخِرِينَ حجر: ۲۴. نیز بمعنی پیش افتادگان است، میشود گفت استفعال در اینگونه آیات بمعنی انفعال است مثل «استجر الطین». راغب آنرا طلب گفته و گوید: «لا یریدون تأخراً و لا تقدماً» مجمع نیز از بعضی طلب نقل میکند ولی هیچ یک دلچسب نیست. قدم گاهی بمعنی منزلت و مقام است و گاهی مراد از ثبوت قدم استقامت و صبر است مثل فَتَرَلَّ قَدَمٌ بَعْدَ ثُبُوتِهَا نحل: ۹۴. تا قدمی پس از ثبوتش بلغزد یعنی استقامت به تزلزل مبدل شود. وَجَبَّتْ أَقْدَامَنَا آل عمران: ۱۴۷. یعنی بر ما استقامت عطا فرما و بَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا أَنَّ لَهُمْ قَدَمَ صِدْقٍ عِنْدَ رَبِّهِمْ یونس: ۲. مراد از قدم صدق مقام ارجمند. واقعی و پاداش حقیقی است گویا مراد از «صدق» مقابل اعتباری است یعنی آن مقام مثل مقام دنیا خیالی نیست بلکه واقعی است مثل: فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِكِكُمْ مُقْتَدِرٍ قمر: ۵۵. بنا بر آنکه از طبرسی در معنای قدم نقل شد میشود گفت قدم در آیه بمعنی مقدم بودن است که عبارت اخرای مقام و منزلت میباشد راغب تصریح دارد که آن در آیه اسم مصدر است. قدیم: دیرین. مقابل تازه. قَالُوا تَاللَّهِ إِنَّكَ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ اَلْقَدِيمِ یوسف: ۹۵. گفتند بخدا تو در اشتباه دیرین خود هستی. مرادشان از ضلال مبالغه یعقوب در حب یوسف علیهما السلام بود حَتَّىٰ عَادَ

كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ یس: ۳۹. تا مثل عرجون کهنه و خشکیده گردید. رجوع شود به «عرجون». هر دو آیه دلیل اند بر اینکه قدیم آنست که زمانی بر آن گذشته باشد نه چیزیکه اول ندارد. فیومی در مصباح گفته: «عیب قدیم ای سابق زمانه» ... راغب میگوید: در قرآن و در آثار صحیحه لفظ قدیم در وصف خدا نیامده است ولی متکلمین آنرا در قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۵۹

وصف خدا بکار میرند. علی هذا: اینکه متکلمین میگویند: خدا قدیم است و از آن قصد میکنند که خدا اول ندارد استعمال قدیم در این معنی از اصطلاحات آنهاست و اینکه در دعا وارد شده یا قدیم الاحسان شاید منظور اینست که: خدایا احسان تو سابقه دار است و در گذشته نیز احسان کرده‌ای.

قدو: ج ۵، ص: ۲۵۹

قدو: اقتداء بمعنی پیروی کردن است [□]أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدَاهُمْ أَقْتَدَهُ انعام: ۹۰. قرائت مشهور «أَقْتَدَهُ» بسکون ها است و آن هاء سکت می باشد یعنی آن پیامبران کسانی اند که خدا هدایتشان کرده تو از هدایت آنها پیروی کن نمیفرماید از آنها پیروی کن زیرا شریعت آن حضرت ناسخ شرایع گذشته است ولی پیروی از هدایتشان همان هدایت خدائی است در مجمع فرموده: در صبر بر ایذاء قوم از آنها پیروی کن. ولی بهتر است آنرا اعم بگیریم. [□]إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِم مُّقْتَدُونَ زخرف: ۲۳. ما پدرانمان را بر دینی یافته‌ایم و ما بر آثار آنها پیرویم از این ماده فقط دو کلمه فوق در قرآن مجید آمده است.

قذف: ج ۵، ص: ۲۵۹

قذف: انداختن. گذاشتن. بهتر است آنرا را کردن معنی کنیم که جامع انداختن و گذاشتن است [□]أَنِ افْقَدِيهِ فِي التَّابُوتِ فَاقْذِفِيهِ فِي الْيَمِّ طه: ۳۹. موسی را در صندوق بگذار و آنرا بدریا رها کن. معلوم است که انداختن معمولی مراد نیست. وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ ... احزاب: ۲۶. مراد انداختن معنوی است و [□]لَكِنَّا حَمَلْنَا أُوزَارًا مِنْ زِينَةِ الْقَوْمِ فَقَذَفْنَاهَا طه: ۸۷. شاید منظور آن است که آنها را در آتش انداختیم و در آتش گذاشتیم تا ذوب شود. در آیات قرآن محلی نیست که مراد از آن انداختن معمولی باشد مثل انداختن سنگ حتی [□]وَيَقْدِفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ. دُحُورًا صافات: ۸. هم معلوم نیست که غیر محسوس نباشد.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۶۰

بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ فَيَدْمَغُهُ انبياء: ۱۸. حق را در مقابل باطل میگذاریم که مغز باطل را میشکافد و بطلان آنرا آشکار میکند مراد ظاهرا براهین حق در مقابل باطل است. قُلْ إِنَّ رَبِّي يَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَامَ الْغُيُوبِ سباء: ۴۸. بنظر المیزان مراد از «الحق» قرآن است یعنی خدا قرآن را نازل میکند و بقلبم میندازد و او عَلَامَ الْغُيُوبِ است. وَقَدْ كَفَرُوا بِهِ مِنْ قَبْلُ وَيَقْدِفُونَ بِالْغَيْبِ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ سباء: ۵۳. مراد از قذف غیب ظاهرا ایرادات واهی بر معاد است و چون از فاصله بعید رساندن به هدف مقدور نیست شاید مراد از این تعبیر آنست که ایرادات آنها ضرری بمعاد ندارد.

قرء: ج ۵، ص: ۲۶۰

قرء: جمع کردن. «قرء الشیء قرءا و قرآنا: جمعه و ضم بعضه الی بعض» خواندن را از آن قرائت گویند که در خواندن حروف و کلمات کنار هم جمع میشوند راغب گوید: «القرائة ضم الحروف و الکلمات بعضها الی بعض فی الترتیل» ولی بهر جمع قرائت نگویند مثلا وقتی که گروهی را جمع کردی نمیگوئی «قرئت القوم ...» [□]فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ نحل: ۹۸. چون قرآن خواندی بخدا پناه بر و [□]وَإِذْ قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ اعراف: ۲۰۴. چون قرآن خوانده شود گوش کنید و ساکت

باشید تا مورد رحمت قرار گیرید. هر دو امر را حمل بر استحباب کرده‌اند و چه بهتر است که موقع تلاوت قرآن همه ساکت شده و گوش بدهند رجوع شود به «نصت». وَ الْمَطْلَقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ ... بقره: ۲۲۸. قروء جمع قرء است. و آن بر طهر و حیض هر دو اطلاق میشود، گفته‌اند آن از اضداد است ابن اثیر در نهاییه میگوید: قرء از اضداد است بر طهر اطلاق میشود و آن قول شافعی و اهل حجاز است و بر حیض اطلاق میشود و آن مذهب ابو حنیفه و اهل عراق میباشد، اصل قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۶۱

قرء بمعنی وقت معلوم است لذا بطهر و حیض اطلاق شده زیرا هر یکی را وقتی هست. ایضا در نهاییه نقل شده که رسول خدا صلی الله علیه و آله بزنی فرمود: «دعی الصلوة ایام أقرائك» در این حدیث مراد از قرء حیض است این حدیث در مجمع نیز آمده است. مراد از قروء در آیه شریفه نزد ما امامیه طهرها است چنانکه طبرسی رحمه الله در مجمع و جوامع الجامع تصریح کرده است قول زید بن ثابت، ابن عمر، مالک، شافعی و اهل مدینه نیز چنین است ولی دیگران آنرا حیض گفته‌اند و دلیلشان حدیث فوق است. و نیز اهل سنت از علی علیه السلام نقل کرده‌اند که فرمود: «ان القرء الحیض». در المیزان فرموده: علی هذا اظهر آنست که بمعنی طهر باشد زیرا آن حالت جمع شدن خون (در شکم زن) است و بعد در حیض استعمال شده زیرا آن حالت بیرون ریختن بعد از جمع است (انتهی). در تفسیر عیاشی از زراره از امام باقر علیه السلام نقل شده: اقراء طهرهاست و فرمود: قرء ما بین دو حیض است «الاقراء هی الاطهار و قال: القرء ما بین الحیضین» در مجمع و تفسیر عیاشی از زراره نقل شده، گوید: از ربیعۃ الرأی شنیدم میگفت: رأی من آنست اقرائیکه خدا در قرآن فرموده طهراند ما بین دو حیض و حیض مراد نیست. گوید: محضر حضرت باقر علیه السلام وارد شده قول ربیعۃ را نقل کردم، فرمود: دروغ میگوید رأی خودش نیست از علی علیه السلام بوی رسیده است. گفتم اصلحک الله آیا علی علیه السلام چنین میفرمود؟ فرمود: آری میفرمود قرء طهر است. زن خون را در آنحال در شکم جمع میکند و چون حائض گردید بیرون می‌ریزد. گفتم: اصلحک الله مردی در حال طهر طلاق داده بدون جماع با دو شاهد عادل فرمود چون زن بحیض سوم داخل شود عده‌اش منقضی است شوهران بر او حلال‌اند، گفتم: اهل عراق روایت میکنند از علی علیه السلام که قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۶۲

میگفته تا از حیض سوم غسل نکرده مرد میتواند رجوع کند؟ فرمود: دروغ میگویند فرمود: علی علیه السلام میفرمود: چون خون حیض سوم را دید عده‌اش تمام است. (ترجمه از تفسیر عیاشی).

قرآن: ج ۵، ص: ۲۶۲

اشاره

قرآن: این لفظ در اصل مصدر است بمعنی خواندن. چنانکه در بعضی از آیات معنای مصدری مراد است مثل إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ فَإِذَا قَرَأَهُ فَاتَّبَعْ قُرْآنَهُ قِیَامَهُ: ۱۷-۱۸. قرآن در اینجا مصدر است مثل فرقان و رجحان و هر دو ضمیر راجع بوحی‌اند یعنی در قرآن عجله نکن زیرا جمع کردن آنچه وحی میکنیم و خواندن آن بر عهده ماست ... و چون آنرا خواندیم از خواندنش پیروی کن و بخوان. سپس قرآن علم است بکتاب حاضر که بر حضرت رسول صلی الله علیه و آله نازل شده باعتبار آنکه خواندنی است و آن مصدر از برای مفعول (مقروء) است، قرآن کتابی است خواندنی باید آنرا خواند و در معانی دقت و تدبّر نمود بنظر نگارنده همان خواندن سبب تسمیه این کتاب عظیم باین نام است. چنانکه خود قرآن بخواندن آن کاملاً اهمیت میدهد وَ أَنْ أَنْتَلُوا الْقُرْآنَ نَمْلًا: ۹۲. وَ رَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِیلًا مَزْمَلًا: ۴. فَاقْرَأْ مَا تيسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ مَزْمَلًا: ۲۰. بعضی‌ها قرآن را در اصل بمعنی جمع گرفته‌اند که اصل قرء بمعنی جمع است در اینصورت میتوانند بگویند که: آن مصدر از برای فاعل است قرآن یعنی جامع حقائق و فرموده‌های الهی. ولی با

ملاحظه آنچه گذشت معنای اول مقبولتر بلکه منحصر بفرد است. المیزان نیز آنرا اختیار کرده است.

اوصاف قرآن؛ ج ۵، ص: ۲۶۲

خداوند در قرآن اوصافی برای قرآن ذکر میکند که مبین مقام شامخ این کتاب الهی است و موقعیت و عظمت آنرا بطور واضح متجلی میسازد از قبیل:

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۶۳

۱- لَّا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ بقره: ۲.۲- هُدًى لِّلنَّاسِ بقره: ۱۸۵.۳- قُرْآنٍ مُّبِينٍ حجر: ۱.۴- وَ الْقُرْآنَ الْعَظِيمَ حجر: ۸۷.۵- إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ اسراء: ۹.۶- شِفَاءً وَ رَحْمَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ اسراء: ۸۲.۷- وَ الْقُرْآنَ الْحَكِيمَ يس: ۲.۸- بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَّجِيدٌ بَرُوح: ۲۱.۹- إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ واقعه: ۷۷.۱۰- لَّا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ لَّا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ فصلت: ۴۲.۱۱- إِنَّ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِّلْعَالَمِينَ تکویر: ۲۷.۱۲- تَبَيَّنَّا لِكُلِّ شَيْءٍ نَحْلٌ: ۸۹.۱۳- وَ إِنَّهُ لِكِتَابٌ عَزِيزٌ فصلت: ۴۱ اینها نمونه‌ای از اوصاف حمیده قرآن مجید است، با توجه بآنها خواهیم دید که این کتاب سبب سعادت هر دو جهان و رشحه‌ای از رحمت و اسعه خدا بر بندگان است. مسلمانان باید در فرا گرفتن و عمل بان آنچه میتوانند سعی کنند تا سعادت هر دو جهان یابند.

اعجاز قرآن، ج ۵، ص: ۲۶۳

معنی اعجاز قرآن آنست که بشر از آوردن نظیر آن عاجز و ناتوان است، قرآن از اول نزول پیوسته این مطلب را یادآوری کرده و گوید: بشر از آوردن نظیر من ناتوان است. و اگر عاجز نیست یک سوره مانند مرا بیاورد این حریف طلبی قرآن و آن زبونی اهل سخن و خاصه فصحای عرب دلیل بارز اعجاز آن است. ۱- قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَ الْجِنُّ عَلَيَّ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَأَيُّتُونَ بِمِثْلِهِ وَ لَوْ كَانُ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيراً اسراء: ۸۸. بگو اگر انس و جن جمع شوند که نظیر این قرآن را بیاورند نمیتوانند هر چند با همدیگر همکاری کنند. ۲- أَمْ يَقُولُونَ تَقَوَّلَهُ ... فَلْيَأْتُوا بِحَدِيثٍ مِثْلِهِ إِنْ كَانُوا صَادِقِينَ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۶۴

طور: ۳۴.۳- وَ إِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَيَّ عَيِّدْنَا فَمَاتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ ... فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَ لَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ ... بقره: ۲۲ و ۲۳. آیه در مقام تعجیز انسان حتی از آوردن یکسوره است و با نفی ابدی میگوید وَ لَنْ تَفْعَلُوا و هرگز نمیتوانید و آن دلیل است که در آینده نیز این کار امکان نخواهد داشت ایضا آیه أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَمَاتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ ... بونس: ۳۸. در مقام تعجیز است. ۴- أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَمَاتُوا بِعَشْرِ سُوَرٍ مِثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ ... فَإِلَّمْ يَسْتَجِيبُوا لَكُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّمَا أُنزِلَ بِعِلْمِ اللَّهِ ... هود: ۱۳ و ۱۴. در اینجا صحبت از آوردن ده سوره است و جمله أُنَّمَا أُنزِلَ بِعِلْمِ اللَّهِ روشن میکند که خدا علم قرآن سازی را بپیش نداده است. آیه اول در مقام تعجیز شامل یک آیه هم میشود زیرا کلمه قرآن بهمه قرآن و بابعاض آن اطلاق میشود، و آیه اول از آیات مکی است، آنوقت همه قرآن نازل نشده بود. ولی باز فرموده «هَذَا الْقُرْآنِ» با وجود این بنظر نگارنده منظور قرآن از مبارزه طلبی مجموع قرآن یا چند سوره یا یک سوره یا چند آیه است نه نسبت به فرد فرد آیات مثل إِنَّهُ فَكَّرَ وَ قَدَّرَ مثلاً و در قرآن «فَأْتُوا بِآيَةٍ مِنْ مِثْلِهِ» نیامده است.

وجوه اعجاز قرآن؛ ج ۵، ص: ۲۶۴

درباره جهات اعجاز قرآن که اجتماع آنها بشر را از آوردن مثل آن عاجز کرده در المنار و جوه زیر را نقل میکند: ۱- اشتغال قرآن بر نظم و وزن عجیب و اسلوبیکه غیر از اسلوب بلغاء و فصاحت اسلوبیکه در آن زمان معمول نبود و کاملاً بدیع و بی سابقه

است. ۲- بلاغت قرآن که بلاغت و فصاحت سخن سرایان هیچ وقت به بلاغت آن نرسید و احدی از اهل بیان در این مطلب شک نکردند. (قرآن)

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۶۵

با بلاغتی القاء مطلب میکند که دیگران از القاء مطلب با آن بیان عاجزاند). ۳- اشمال قرآن بر اخبار غیبی نسبت بگذشتگان و نسبت بآینده. مثل خبر از غلبه روم بر فارس که بعدا تحقق یافت و اخبار از وضع و آینده منافقان که مو بمو جای خویش را میگرفت. ۴- سلامت قرآن از اختلاف و تعارض و تناقض در طول مدت ۲۳ سال. «وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا نساء: ۸۲». (درباره این مطلب توضیح بیشتری خواهیم داد). ۵- اشمال قرآن بر علوم الهیه و عقائد دینی، و احکام و فضائل و اخلاق و قواعد سیاسی و مدنی. ۶- اینکه هیچ یک از گفته‌های قرآن قابل نقض و ابطال نیست و هر چه گفته همیشه حق و صدق بوده و خواهد بود. ۷- در قرآن مسائلی مطرح و تحقیق شده که بر بشر آنروز مجهول بود مثل «وَأَرْسَلْنَا الرِّيحَ لَوَاقِحَ...» «أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيًّا...» «ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ...» «وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ وَامثال اینها (المنار ذیل آیه ۲۳ بقره باختصار). در میزان از وجوه گذشته وجه دوم، سوم، چهارم، و پنجم را بطور مشروح ذکر و بررسی میکند و وجه دیگری میافزاید و آن اینکه آوردن چنین قرآنی از کسیکه درس نخوانده و معلّم ندیده غیر ممکن است. مرحوم مجلسی در بحار ج ۱۷ صفحه ۱۵۹ ببعد اقوال را در این باره بطور مبسوط جمع کرده است. ناگفته نماند: خلاصه آنچه تا اینجا در وجه اعجاز گفته شد این است که قرآن مجموعاً معجزه است و بشر از آوردن مثل آن ناتوان میباشد، این از هر جهت قابل قبول است زیرا با ملاحظه وجوهی که مجملاً نقل شد

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۶۶

آوردن نظیر قرآن از بشر ساخته نیست. ولی قرآن همانطور که نسبت بتمام آن اعجاز است و مبارز طلبی کرده نسبت بده سوره (بعشر سور) و حتی بیک سوره نیز مبارز طلبی کرده است «فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ» اما وجوهیکه از المنار و میزان نقل شد همه را در سوره کوثر مثلاً نمیتوان یافت با آنکه این سوره هم معجزه است. با استفاده از خود قرآن میشود گفت وجوه عمده اعجاز دو چیز است یکی ترکیب آنگونه الفاظ با حفظ آنگونه معانی. دیگری عدم وجود اختلاف در آن. اینک این دو وجه را بررسی میکنیم: ۱- ما در آوردن نظیر قرآن اگر نظم و اسلوب الفاظ را در نظر بگیریم و بخواهیم الفاظی در نظم و ترتیب قرآن بسازیم معانی از دست خواهد رفت یعنی معانی خیلی سبک و خنده آور خواهد شد و اگر معانی خوب را در نظر بگیریم الفاظ را در اسلوب قرآن نتوانیم جمع کرد. مثلاً از مسیلمه کذاب لعنه الله در تاریخ کامل ج ۲ ص ۲۴۴ و سفینه البحار نقل شده که در مقابله با سوره مرسلات و ذاریات گفت: و المبدیات زرعاً و الحاصدات حصداً. و الذاریات قحماً. و الطاحنات طحناً. و الخابزات خبزاً. و الثاردات ثرداً. و اللاقعات لقماً... این فرومایه بتقلید از سبک قرآن الفاظی چند قالب زده ولی معنی آنها چنین در آمده: قسم با آشکار کنندگان کشت، قسم بدروگران، قسم پاشندگان گندم، قسم بآرد کنندگان، قسم بنانواها، قسم به آبگوشت پزان، قسم بانانکه لقمه بر دهان میگذارند... در تنظیم الفاظ آنچه قدرت داشته بکار برده ولی ملاحظه میشود که معانی چقدر مضحک و سند رسوائی گوینده است و همه کارهای بالا را بزنان مختص کرده است. این راجع بالفاظ و اگر معانی خوب در نظر گرفته شود قهراً الفاظ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۶۷

در اسلوب قرآن جمع نخواهد شد ظاهراً روی این حساب است که فرموده: «فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ» یعنی حتی یک سوره کوچک مثل سوره کوثر هم قدرت آوردن ندارد و با جمله «وَلَنْ تَفْعَلُوا» روشن میکند که این کار از بشر ساخته نیست و نخواهد بود و با جمله «فَاعْلَمُوا أَنَّمَا أُنزِلَ بِعِلْمِ اللَّهِ» بیان میکند که این زائیده علم خداست و شما آن علم را ندارید «وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا». از اینجاست که نگارنده احتمال میدهم نظر قرآن در تعجیز بیشتر با اسلوب کلام با حفظ معانی صحیح و حقیقی آنست گرچه وجوه

نقل شده از المنار و المیزان نیز کاملاً واقعی و مقبول است، ولی چنانکه گفته شد آنجوه راجع بمجموع قرآن است نه هر سوره. ۲-
 أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلافًا كَثِيرًا نساء: ۸۲. این آیه راجع بمجموع قرآن و در عین حال قابل
 دقت است، توضیح اینکه بشر از اول ادراک تا آخر عمرش در یک حال، یک عقیده، و یک رأی نیماند نظر او نسبت بدوران عمر
 و نسبت به پیشامدها تغییر میابد، بزرگان عالم و سیاستمداران دنیا را می بینیم که هر چند روز یا چند ماه یا لا اقل چند سال در عقاید
 و تصمیمات خویش تجدید نظر میکنند و آنچه دیروز حق و مطابق واقع می دیدند امروز تخطئه میکنند و بر آن خط بطلان میکشند،
 نهرو نخست وزیر متوفی هندوستان نامه‌های متعددی بدخترش نوشت روزی که خواستند آنها را بصورت کتاب بنام نگاهی بتاریخ
 جهان چاپ کنند راضی شد و گفت: ولی اگر امروز آنها را می نوشتم طور دیگری می نوشتم ولی من دیگر آن فرصت را
 ندارم. کسی اگر کتابی بنویسد و بیست سال بعد بخواند آن کتاب را بار دیگر بنویسد و چاپ کند ناممکن است تغییری در آن
 ندهد و بگوید همانطور که بیست سال قبل نوشته‌ام احتیاج

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۶۸

بتجدید نظر ندارد، همینطور است هر فرد بشر نسبت بکارها و افکار خویش در دوران زندگی پس بشر نمیتواند از خود
 رویه‌هایی راجع بهمۀ شئون زندگی و غیره، ایجاد کرده و تا آخر عمر در آنها ثابت و یکنواخت بماند حتما مقدار کثیری از آنها و یا
 همه آنها را تغییر خواهد داد، حال اگر بشری پیدا شد و در عرض ۲۳ سال عقائدی و روشهایی نسبت بهمۀ شئون زندگی اظهار کرد
 و تا پای جان از آنها دفاع نمود و از هیچ یک هم در آمدت بر نگشت خواهیم دانست که آنها از خودش نیست و گرنه بشر چنین
 ساخته نشده است. «وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلافًا كَثِيرًا».

وجه دیگر ج ۵، ص: ۲۶۸

کتابهاییکه در دنیا نوشته میشود از حیث مطالب سبک بخصوصی دارند مثلاً آنکه در جغرافیا نوشته میشود از اول تا آخر جغرافیا
 است و آنچه در تاریخ نوشته میشود هم‌ا‌ش تاریخ است و اگر مثلاً در دو رشته باشد در دو بخش جداگانه نوشته میشود. ولی قرآن
 طوری نازل شده که آمیخته است در یک آیه و یک سوره می بینی هم مطلب علمی است هم اشاره بمعاد، هم فضیلت اخلاقی و هم
 تهدید ظالمان و غیره و آوردن چنین کتابی با این طرز از طاقت بشر خارج است «فَأْتُوا بِسُورَةٍ» با اطلاقش باین حقیقت نیز شامل
 میباشد.

عدم تحریف در قرآن؛ ج ۵، ص: ۲۶۸

این مسئله که در قرآن تحریف هست یا نیست باختلاف قرائتها و اختلاف بعضی از کلمات و حرکات راجع نمیشد که چنین
 چیزهایی هست و ضروری بقرآن مجید ندارد، موضوع عمده در این باره دو چیز است: ۱- آیا در قرآن فعلی مطالب اضافه هست و
 مقداری از آن از کلام خداوند نیست بلکه بر آن اضافه شده است یا نه؟ ۲- آیا در قرآن فعلی نقیصه هست و مقداری از آن از بین
 رفته و آنچه در دست ماست قسمتی از قرآن

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۶۹

اصلی است یا نه؟ تحریف بمعنای اول باجماع مسلمین باطل بلکه بطلانش ضروری است و قرآن فعلی هم‌ا‌ش کلام خداست بدون
 شبهه. در مقدمۀ مجمع - الیابان در فنّ پنجم فرموده باجماع مسلمین در قرآن زیادت نیست، در المیزان ج ۱۲ ص ۱۱۱ فرموده: بر نفی
 زیادت با اجماع استدلال کرده‌اند، در الیابان فرموده تحریف بمعنی زیادت باجماع مسلمین باطل بلکه بطلانش بضرورت ثابت

است. اما تحریف بمعنای دوم (وجود نقیصه در قرآن) متسالم علیه میان مسلمین آنست که اینگونه تحریف در قرآن نیست و این قول حق است و دلائلش بعدا نقل خواهد شد. در البیان ص ۲۱۸ میگوید: معروف میان مسلمانان عدم وقوع تحریف در قرآن است و اینکه قرآن موجود در دست ما همه قرآن است که بر پیغمبر صلی الله علیه و آله نازل شده، بسیاری از بزرگان بر این عقیده تصریح کرده‌اند از جمله صدوق محمد بن بابویه که قول بعدم تحریف را از معتقدات امامیه شمرده از جمله شیخ طوسی در اول تفسیر «تبیان» و آنرا از استادش علم الهدی با استدلال قاطع نقل میکند، هکذا مفسر شهیر طبرسی در مقدمه مجمع البیان، ایضا شیخ جعفر کاشف الغطاء در بحث قرآن از کتاب «کشف الغطاء» و نیز علامه شهشهبانی در بحث قرآن از کتاب «عروة وثقی» و نیز قول بعدم تحریف را به جمهور مجتهدین نسبت داده، از جمله محدث کاشانی در دو کتابش (وافی ج ۵ ص ۲۷۴ و علم الیقین ص ۱۳۰) همچنین علامه شیخ محمد جواد بلاغی در مقدمه تفسیر «آلاء الرحمن». نگارنده گوید: اگر در اقوال بزرگان اهل تفسیر و غیره تفحص کنیم کمتر کسی خواهیم یافت که قائل بتحریف بمعنی نقیصه باشند مگر بعضی از آنانکه خیلی سطحی و ساده‌اند ولی دانشمندان بزرگ اسلامی که عده‌ای از آنها نام برده شد و بزرگانی

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۷۰

همچون علامه طباطبائی در میزان و غیره و علامه خوئی در «البیان» و نویسندگانی امثال فرید وجدی در دائرة المعارف و غیره و غیره بجنک اینگونه اشخاص نادر شتافته‌اند البته با دلائل قاطع که نقل خواهد شد. عده‌ای از محدثین شیعه و جمعی از محدثان اهل سنت قائل شده‌اند که در قرآن تحریف وجود دارد و مقداری از آن حذف شده است، در مقدمه مجمع این قول را بجمعی از علماء شیعه و عده‌ای از حشویه اهل سنت نسبت داده است، حشویه چنانکه در دائرة المعارف وجدی است گروهی از معتزله هستند که بظواهر قرآن تمسک کرده و قائل بجسم بودن خداوند. منسوبند به حشو یعنی مردمان رذیل.

دلائل عدم تحریف؛ ج ۵، ص: ۲۷۰

دلیل قائلین بوجود تحریف روایاتی است که از طرق شیعه و اهل سنت وارد شده که نقل و رد آنها در این کتاب مهم نیست طالبان تفصیل بکتاب مفصل رجوع کنند از جمله میزان ج ۱۲ ص ۱۰۶ ببع و البیان آیه الله خوئی فصل «صیانه القرآن من التحریف» ولی مقداری از دلائل عدم تحریف بقرار ذیل است: ۱- إنا نحن نزلنا الذكر وإنا له لحافظون حجر: ۹. مراد از «الذکر» قرآن است و چند آیه قبل فرموده: وَقَالُوا يَا أَيُّهَا الَّذِي نُزِّلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ إِنَّكَ لَمَجْنُونٌ. در این آیه خداوند با قاطعیت تمام فرموده: قرآن را ما نازل کرده‌ایم و ما حتما حافظ و نگهدارنده آن هستیم با دو تأکید «ان» و «لام» پس مطمئنا خداوند آنرا از نقصان و زیادت و از هر جهت دیگر محفوظ خواهد داشت. بعضی احتمال داده‌اند که ضمیر «له» بحضرت رسول صلی الله علیه و آله راجع است ولی این قول بر خلاف ظاهر است و هر کس در آیه دقت کند یقین خواهد کرد که مراد از «له لحافظون» حفظ قرآن و «له» بر قرآن راجع است.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۷۱

۲- وَإِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ. لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ فصلت: ۴۱-۴۲. مراد از «بَيْنِ يَدَيْهِ» زمان نزول و از «مِنْ خَلْفِهِ» زمان بعد است یعنی او کتاب با عزتی است که نه حالا و نه در آینده باطل را بر آن راه ندارد تا بواسطه زیادت و یا نقصان و یا بهر شکل دیگری بر آن راه یافته و از حجیت بیاندازد. این قولی است قطعی که خداوند قرآن را از راه یافتن باطل برکنار کرده است و اگر نقصی در آن راه یابد بر خلاف آن خواهد بود. ۳- حدیث ثقلین که فریقین بطور متواتر از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل کرده‌اند فرمود: «أنتی تارک فیکم الثقلین کتاب الله و عترتی اهل بیتی ما ان تمسکتهم بهما لن تضلوا ابدا انهما لن یفترقا حتی یردا علی الحوض» من در میان شما دو چیز مهم و گرانبه میگذارم کتاب خدا و عترتم که اهل بیت من اند هر گاه بآندو چنگ بزنید هرگز گمراه نخواهید بود آندو هیچگاه از هم جدا نمیشوند تا در حوض پیش من آیند. این حدیث و جواب

تمسک بقرآن را ایجاب میکند باید قرآن تحریف نشده باشد و گرنه تمسک بکتاب محرف معنائی ندارد و از ضلالت باز نمیدارد، جمله «انهما لن یفتقرا» معین میکند که کتاب و اهل بیت تا قیامت باقی است پس تا قیامت باید اهل بیت و کتاب باشند و از هم جدا نشوند ولی بودن یکی از اهل بیت همواره ضروری نیست مخصوصا در زمان غیبت بلکه بودن احادیث آنها و بودن مجتهدین که حافظ و راوی احادیث‌اند کافی است و تمسک باهل بیت محقق میشود ولی تمسک بقرآن میسر نیست مگر با وصول بقرآن، بدین طریق میدانیم که قرآن دست نخورده میان ما موجود است و زیادت و نقصانی در آن نیست. هکذا سائر روایات که در بیان صحت و سقم اخبار تطبیق آنها را

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۷۲

با قرآن لازم دانسته است، ایضا روایاتی که میگویند امامان علیهم السلام در استفاده از احکام و غیره بر قرآن موجود استناد کرده‌اند. در آینده خواهیم گفت: قرآنیکه امیر المؤمنین علیه السلام نوشته فرقتش با قرآن فعلی فقط در ترتیب سوره‌ها است، در بیان میگوید: اینهم باطل است که بگوئیم قرآن در نزد امام غائب علیه السلام محفوظ و موجود است زیرا وجود واقعی آن در تمسک امت کافی نیست. ۴- از جمله براهین که اقامه کرده‌اند اینست: قرآن مجید اوصافی برای خود بیان میدارد که آن اوصاف در قرآن فعلی وجود دارد مثلا میگوید إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ یَهْدِی لِلَّتِی هِیَ اَقْوَمُ اسراء: ۹. قرآن مردم را باستوارترین راه هدایت میکند. قرآن برای مؤمنان شفاست و کافران را جز خسران نیافزاید (اسراء: ۸۲) اگر جن و انس جمع شوند قدرت آوردن چنین قرآنی را ندارند اسراء: ۸۸. قرآن بنی اسرائیل بیشتر آنچه را که در آن اختلاف دارند حکایت میکند (نمل: ۷۶) قرآن بتمام مردم هادی و راهنماست (بقره: ۱۸۵) قرآن هدایت برای متقین است (بقره: ۲) آیا در قرآن تدبّر نمیکنند یا در قلوبشان قفل‌هایی است (محمد: ۲۴) از خداوند برای شما نور و کتاب روشن آمده است (مائده: ۱۵) و صدها نظیر این آیات در مطالب دنیا و آخرت. ما آنگاه که در قرآن موجود دقت میکنیم تمام این اوصاف را در آن میابیم و در نتیجه میدانیم که از قرآن کم نشده است. ۵- فرید وجدی در دائرة المعارف اهتمام مسلمین را در حفظ و تألیف و تعلیم قرآن دلیل عدم تحریف آن دانسته و گوید اهتمامیکه مسلمین بر قرآن داشتند احتمال نقصان آنرا از میان بر میدارد. این همان دلیل متقنی است که مرحوم علم الهدی (بنا بر آنچه در مقدمه مجمع البیان است) بدان تمسک جسته و فرماید:

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۷۳

علم بصحت قرآن مانند علم بوجود شهرها و وقایع بزرگ ... است ... علماء مسلمین در حفظ و حمایت آن کوشیده‌اند ... چطور ممکن است که با آن عنایت صادق و ضبط شدید تغییری یا نقصانی در آن راه یابد (مختصر آنچه دو دانشمند فوق گفته‌اند) علامه طباطبائی در کتاب «قرآن در اسلام» ص ۱۱۵ در این زمینه فرموده: آیات قرآنی در دست عامه مسلمانان بود و برای نگهداری آنچه داشتند کمال جدیت را بخرج میدادند علاوه بر آن گروه زیادی از صحابه و تابعین قرای قرآن بودند که کاری جز آن نداشتند و جمع آوری قرآن در یک مصحف جلو چشم همه انجام میگرفت و همگان مصحفی را که آماده نموده در دسترسشان گذاشتند پذیرفتند و نسخه‌هایی از آن برداشتند و ردّ و اعتراض نکردند ... علی علیه السلام با اینکه خودش ... قرآن مجید را بترتیب نزول جمع آوری کرده بود و بجماعت نشان داده بود ... مصحف دائر را پذیرفت و تا زنده بود حتی در زمان خلافت خود دم از خلاف نزد.

کاتبان وحی؛ ج ۵، ص: ۲۷۳

ابو عبد الله زنجانی در تاریخ قرآن مینویسد: مورّخین عرب همه اتفاق دارند بر اینکه خطّ بواسطه حرب بن امیّه بن عبد شمس بمکه داخل شده و آنرا این شخص در سفرهایی که نموده از چند تن فرا گرفته بود که از آنجمله بشر بن عبد الملک برادر اکیدر صاحب

دومه الجندل بوده. بشر با حرب بن امیه در مکه حضور یافته و دختر او صهبا را بزنی گرفت و بجمعی از اهل مکه خطّ آموخت و از دنیا رفت. جرجی زیدان در تاریخ آداب اللغه العربیه ج ۱ ص ۲۲۷ آنچه مرحوم زنجانی درباره بشر بن عبد الملک گفته نقل میکند بعد میگوید: پس عده‌ای کثیر از قریش در وقت ظهور اسلام نوشتن بلد بودند ... اسلام آمد در حالیکه خطّ در حجاز معروف ولی غیر شایع بود و آنوقت در مکه فقط در حدود ۱۴ نفر نوشتن بلد بودند که

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۷۴

عبارت بودند از علی بن ابی طالب، عمر بن خطاب، طلحه بن عبید الله، عثمان بن سعید، ابان بن سعید، یزید بن ابی سفیان، حاطب بن عمرو، علاء بن حضرمی، ابو سلمه بن عبد الاشهل، عبد الله بن ابی سعد بن ابی سرح، حویطب بن عبد العزی، ابو سفیان، معاویه، و جهیم بن صلت. فرید وجدی در دائرة المعارف ماده «خطّ» میگوید: خطّ تا نزدیکیهای ظهور اسلام در میان عرب حجاز نبود... بعضی از آنها بعراق یا شام سفر کرده و خطّ نبطی و عبری و سریانی را یاد گرفتند و کلام عربی را با آنها نوشتند، پس از آمدن اسلام از خطّ نبطی خطّ نسخ و از سریانی خطّ کوفی بوجود آمد، وجدی آنگاه بجریان بشر بن عبد الملک که گذشت اشاره کرده و گوید: وقت آمدن اسلام نوشتن را در عرب جز ۱۴ نفر (بضعه عشر) نمیدانستند از جمله علی بن ابی طالب، عمر، عثمان، ابو سفیان، معاویه، طلحه و دیگران بودند. ابو عبد الله زنجانی در تاریخ قرآن ص ۴۴ ترجمه سحاب عدد نویسندگان وحی را که با خطّ نسخ معمول آن زمان در مکه و مدینه قرآن را بمحض نزول مینوشتند چهل و سه نفر ذکر کرده و ۲۹ نفر از مشهوران آنها را نام برده از آنجمله علی بن ابی طالب علیه السلام زید بن ثابت، زبیر بن عوام، عبد الله بن ارقم، عبد الله بن رواحه، ابی بن کعب ثابت بن قیس، ابو سفیان، معاویه، خالد بن ولید و عمرو بن عاص است. ناگفته نماند خالد بن ولید و عمرو بن عاص در سال هفتم هجرت شش ماه بفتح مکه مانده اسلام آوردند معاویه و پدرش ابو سفیان پس از فتح مکه با سلام داخل شدند، اینان تا قدرت داشتند با اسلام جنگیدند و آنگاه که صیت و غلبه اسلام را دیدند بآن روی آوردند و آنوقت فقط در حدود دو سال از عمر رسول خدا صلی الله علیه و آله مانده بود، من احتمال نزدیک بیقین دارم که این روسیاهان که همواره نان را بقیمت روز میخوردند برای

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۷۵

اینکه برای خود در میان مسلمانان جا باز کنند چند آیه یا سوره را نوشته و خود را کاتب وحی قلمداد کردند یعنی رسول خدا صلی الله علیه و آله ما را هم بحساب گرفته است و گر نه اعتبار آنها کمتر از آن بود که آنحضرت کتابت وحی را بایشان محول کند و آنگهی آنوقت در حدود نود درصد قرآن نازل شده بود بنظر بعضی: معاویه فقط بعضی از نامه‌های آنحضرت را نوشته است. در تاریخ قرآن آمده: از این نویسندگان دو نفر بیشتر ملازمت حضور و نوشتن قرآن را داشتند که آندو علی بن ابی طالب علیه السلام و زید بن ثابت بود. جرجی زیدان میگوید: در عهد رسول خدا از همه بیشتر علی بن ابی طالب، عبد الله بن مسعود، ابو الدرداء معاذ بن جبل، ثابت بن زید و ابی بن کعب ... بتدوین قرآن عنایت داشتند (تاریخ آداب اللغه العربیه ج ۱ ص ۲۲۵) او این مطلب را در تاریخ تمدن اسلام ج ۳ ص ۸۳ ترجمه جواهر کلام نیز گفته است.

قرآن روی چه چیز نوشته میشد؛ ج ۵، ص: ۲۷۵

جرجی زیدان در تاریخ تمدن اسلام مینویسد: قلم را از نی میساختند و مرکب را که مداد میگفتند از گرد ذغال و یا گرد سیاه دیگری تهیه کرده مایع لزجی مثل صمغ و مانند آن بآن میافزودند. اما کاغذ اعراب در ابتداء پوست بود که آنرا رقّ میگفتند گاه هم روی پارچه مینوشتند و مشهورترین آن، پارچه بافت مصر بنام قباطی بود و معلقات سبع پیش از اسلام بر روی همان پارچه نوشته شده بود، هر گاه پارچه یا پوست بدست نمیآوردند روی چوب یا استخوان یا سنگ یا سفال و مانند آن مینوشتند در ج ۳ ص ۸۳ همان کتاب هست: هر آیه و سوره که نازل میشد آنرا کاتبان وحی روی تکه‌های پوست یا استخوانهای پهن مانند کتف و دنده‌ها یا

روی لیف خرما و یا روی سنگهای پهن سفید

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۷۶

مینوشتند، در تاریخ قرآن ص ۴۷ پارچه و حریر را اضافه کرده و گوید آنها را صحف میگفتند، و یک کتاب از اینگونه صحف برای پیغمبر نوشته و باو دادند که حضرت آنها را در خانه خود میگذاشت. از این نقل معلوم میشود که نویسندگان وحی یک نسخه هم بحضرت رسول صلی الله علیه و آله میدادند و آنحضرت آنها را جمع میکرد است «وافی ج ۵ ص ۲۷۴ در آخر کتاب صلوة از امام صادق علیه السّلام نقل کرده که رسول خدا صلی الله علیه و آله (در هنگام وفات) فرمود: یا علی قرآن در پشت سر خوابگاه من در صحیفه‌ها و حریر و قرطاسهاست آنها را جمع کنید و نگذارید قرآن ضایع شود چنانکه یهود تورات را ضایع کردند علی علیه السّلام قرآن را در پارچه‌ای زرد نوشت و در خانه‌اش با تمام رسانید و فرمود تا قرآن را جمع نکنم عبا بدوشم نخواهم انداخت گاهی شخصی میخواست دم در آن حضرت را ملاقات کند بدون عبا میامد تا قرآن را جمع نمود...

جمع قرآن در یک مصحف؛ ج ۵، ص: ۲۷۶

در زمان پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله بعضی از صحابه تمام قرآن را جمع کرده و بعضی مقداری از آنرا جمع و بعد از وفات آنحضرت تألیف نمودند. محمد بن اسحق در فهرست میگوید جمع کنندگان قرآن در دوره رسول اکرم صلی الله علیه و آله عبارت بودند از امیر المؤمنین علی بن ابی طالب، سعد بن عبید، ابو-الدرداء، معاذ بن جبل بن اوس، ثابت بن زید بن نعمان، ابی بن کعب، و زید بن ثابت. در تاریخ قرآن بعد از نقل این سخن چند روایت از بخاری و اتقان سیوطی و از بیهقی و مناقب خوارزمی و غیره در این زمینه نقل کرده است. ناگفته نماند: آنچه نباید تردید کرد این است که در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله قرآن بدانگونه که گفته شد جمع گردید و حتی یک نسخه از آن در منزل آنحضرت بود که بعلی علیه السّلام سفارش آنرا کرد، قطع نظر از حافظان

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۷۷

قرآن که آنها را قراء میگفتند و از آن گروه بود که چهل یا هفتاد نفر در واقعه بئر معونه یکجا شهید شدند. در مجمع البیان از سید مرتضی علم الهدی نقل میکند: قرآن در عهد رسول خدا صلی الله علیه و آله بصورتیکه امروز هست تألیف شده بود بدلیل آنکه: قرآن در آنروز درس خوانده میشد و همه‌اش را حفظ میکردند و آنرا بر رسول خدا نشان میدادند و بر وی میخواندند و عده‌ای مانند عبد الله بن مسعود و ابی بن کعب و دیگران آنرا چندین بار بر پیغمبر خواندند (مجمع ج ۱ ص ۱۵). در تاریخ قرآن آمده: آمدی در کتاب الافکار الابدکار مینویسد: قرآنهای مشهور در دوره صحابه قرائت و بر پیغمبر عرض شده بود و مصحف عثمان بن عفان آخرین قرآن است که بر حضرت عرض شد ... پیغمبر جمعی از قراء را برای یاد دادن قرآن بمدینه فرستاد بخاری باسناد خود از براء روایت کرده که گفت: اول کسیکه از یاران پیغمبر پیش ما آمد مصعب بن عمیر و ابن امّ مکتوم بود آنها آمده شروع کردند که قرآن را بما یاد بدهند پس از آن عمار و بلال آمدند، وقتیکه پیغمبر مکه را فتح نمود معاذ بن جبل را برای تعلیم قرآن در آنجا گذاشت (تاریخ قرآن ص ۴۲ ترجمه سحاب). نگارنده گوید: در اینکه رسول خدا صلی الله علیه و آله در کار تدوین و تعلیم قرآن دقت میفرمودند شکی نیست و نمایندگانی که برای تعلیم قرآن اعزام و منصوب میشدند هر یک آنچه از قرآن تا آنوقت نازل شده بود و یا مقداری از آنرا میدانستند ولی ظاهراً جمع همه قرآن در یک پارچه و یا پوستها بصورت کتاب بعد از رحلت آنحضرت صورت گرفته و پیش از آن بصورت الواح و صحف در نزد کاتبان وحی و یک نسخه هم نزد خود آنحضرت بود.

قرآن پس از رحلت؛ ج ۵، ص: ۲۷۷

پس از رحلت آنحضرت اولین کسیکه بانزوا پرداخته قرآن را بترتیب

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۷۸

نزول در یک مصحف جمع آوری کرد علی بن ابی طالب علیه السّلام بود و هنوز شش ماه از رحلت نگذشته بود که از نوشتن آن فراغت یافت. این مطلب در گذشته از وافی نقل گردید و در تاریخ قرآن از اتقان سیوطی و شرح کافی ملا صالح قزوینی و در کتاب قرآن در اسلام از اتقان و مصحف سجستانی نقل شده است ابن ابی الحدید در مقدمه شرح نهج- البلاغه در حالات علی علیه السّلام گوید: «و هو اوّل من جمع القرآن». پس از یکسال و خرده‌ای که از رحلت میگذشت جنگ یمامه اتفاق افتاد که در آن هزار و دویست نفر از مسلمین از جمله هفتصد تن از قراء قرآن کشته شدند در کتاب «قرآن در اسلام» عده آنها را هفتاد تن نقل کرده ولی جرجی زیدان در تاریخ آداب اللغه العربیه و تاریخ تمدن اسلام آنها را هفتصد نفر از مجموع ۱۲۰۰ تن نقل کرده است. بهر حال مقام خلافت از کشته شدن قراء بو حشمت افتاده ب فکر جمع قرآن افتاد زید بن ثابت را مأمور این کار کردند که عده‌ای از صحابه تحت تصدی او سور و آیات قرآن را از الواح و شاخه‌های نخله خرما و قطعات سفید سنگها و از آنچه در خانه پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و در نزد صحابه بود جمع کرده و در یک مصحف قرار دادند. جرجی زیدان در دو کتاب فوق و ابن اثیر در تاریخ کامل وقایع سال ۳۰ هجری گوید آن نسخه نزد ابو بکر بود پس از وی بعمر رسید و پس از عمر دخترش حفصه آنرا نزد خود نگاه داشت ولی در «قرآن در اسلام ص ۱۱۴» فرموده: نسخه‌هایی از آن باطراف و اکناف فرستاده شد. در خلافت عثمان بن عفان بوی خیر دادند که مردم قرآن را با قرائتهای مختلف میخوانند و با همان اختلاف استنساخ میکنند اهل دمشق و حمص از مقداد، اهل کوفه از عبد الله مسعود و دیگران از دیگران قرائتهای خویش را نقل میکنند حدیفه بن یمان که در

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۷۹

جنگ ارمینیه و آذربایجان شرکت کرده بود دید میان مسلمین اختلاف قراآت زیاد شده چون بمدینه برگشت دستگاه خلافت را از این خطر مطلع ساخت. خلیفه دستور داد قرآنی را که بدستور ابو بکر نوشته بودند و نزد حفصه دختر عمر بود بامانت گرفتند، پنج نفر از قراء را که یکی زید بن ثابت بود مأموریت داد تا نسخه‌هایی از آن بردارند تا اصل سایر نسخه‌ها قرار گیرد، چندین نسخه از روی آن نوشته شد، یکی در مدینه ماند، یکی را بمکه، یکی را بشام، یکی را بکوفه، یکی را ببصره و بقولی یکی را به یمن و یکی به بحرین فرستادند و این نسخه‌ها را مصحف امام میخواندند که اصل سایر نسخه‌ها بود آنگاه عثمان دستور داد سایر قرآنها را که بدست مردم در ولایات بود جمع آوری کرده و هر چه بمدینه رسید سوزاندند. در تاریخ قرآن هست: عثمان مصحف عبد الله بن مسعود و سالم مولی ابی حدیفه را گرفت و بآب شست و نیز نقل میکند که ۱۲ نفر از صحابه در مجلس مشورت این کار شرکت داشته‌اند و نیز نقل میکند که ابی بن کعب و عبد الله بن مسعود و سالم با این کار مخالفت کردند ولی عثمان برأی علی بن ابی طالب علیه السّلام این کار را کرد. نگارنده گوید در تاریخ کامل ضمن حوادث سال ۳۰ هجری نقل شده: چون امیر المؤمنین علیه السّلام در زمان خلافت وارد کوفه شد مردی برخاست و از عثمان انتقاد کرد که مردم را بر یک مصحف وادار کرد امام علیه السّلام صدا زد: ساکت شو در حضور ما و با رأی ما آنکار کرد اگر بجای عثمان بودم من نیز همان کار را میکردم، معلوم میشود که امیر المؤمنین علیه السّلام بصلاحت این عمل رأی داده و حق هم همان بوده است. رجوع شود به تاریخ کامل، تاریخ قرآن، قرآن در اسلام، تاریخ آداب

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۸۰

اللغه العربیه و تاریخ تمدن اسلام.

نزول اولین سوره، ج ۵، ص: ۲۸۰

در مقدمه تفسیر برهان ج ۱ ص ۲۹ از کلینی باسنادش از امام صادق علیه السلام نقل کرده که فرمود: اولین چیزیکه بر رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ نازل شد بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. اَقْرَأُ بِاسْمِ رَبِّكَ ... تا آخر و آخرین سوره که نازل شد إِذْ جَاءَ نَصْرُ اللهِ بِكَ وَهُوَ قَدْ أُخِذَ بِالْعُرْوَةِ الْوَعْدَىٰ مِنَ أَلْحَادِ بِرِجْزٍ فَخَرَّدَ وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ يَكُن تَعْلَمُ است. در مجمع در تفسیر سوره علق فرموده: اکثر مفسران قائل اند که اولین چیزیکه نازل شد پنج آیه از اول سوره علق است و بقولی سوره مدثر و بقولی سوره حمد است. ناگفته نماند: سوره نصر بنا بر آنکه نقل شد آخرین سوره تمام است که نازل شده نه آخرین آیه و گرنه رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ بعد از نزول آن دو سال زندگی کرده است. المیزان نیز اول ما نزل را سوره علق دانسته و بعید نمیداند که همه‌اش یکجا نازل شده باشد و در تفسیر سوره مدثر گفته: آیات سوره تکذیب میکند که اولین سوره باشد زیرا آیات صریح‌اند در اینکه قبل از این آنحضرت آیاتی بر مردم خوانده بود که تکذیب کرده بودند، بعقیده اهل سنت ظاهراً آخرین سوره نازل شده سوره براء است چنانکه واحدی در مقدمه اسباب النزول گفته و از بخاری نیز نقل کرده است.

آخرین آیه نازل شده؛ ج ۵، ص: ۲۸۰

اهل سنت بروایت براء بن عازب آخرین آیه نازل شده را آیه یَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكُلَالَةِ ... نساء: ۱۷۶. بروایت ابن عباس وَاتَّقُوا يَوْمًا تُزْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللهِ ... بقره: ۲۸۱. و بروایت ابی بن کعب لَقَدْ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۸۱

جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ ... توبه: ۱۲۸. میدانند چنانکه واحدی در مقدمه اسباب النزول ص ۸ نقل کرده است. در مجمع ذیل آیه وَاتَّقُوا يَوْمًا ... از ابن عباس و سدی نقل کرده که آخرین آیه قرآن این آیه است و چون نازل گردید جبرئیل گفت: آن را در رأس آیه ۲۸۰ (سوره) بقره بگذار، آنگاه از مفسران نقل کرده که این آخرین آیه نازل شده است رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ پس از آن بیست و یک روز و بقول ابن جریح نه روز و بقول دیگران هفت شب در دنیا ماند. در تفسیر برهان آنرا از واحدی نقل کرده که آنحضرت بعد از نزول آیه، ۲۱ روز در دنیا ماندند، المیزان آنرا از در المنثور نقل و پسندیده است. در کشاف نیز از ابن عباس نقل کرده و گوید: جبرئیل بآنحضرت گفت: آنرا در رأس آیه ۲۸۰ بقره بگذار. ابن کثیر نیز آنرا در تفسیر خود آورده است.

ترکیب سوره‌ها؛ ج ۵، ص: ۲۸۱

باید دانست ترکیب سوره‌های قرآن بدستور رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ بوده است چنانکه از مجمع و کشاف نقل شده که فرمود آیه وَاتَّقُوا يَوْمًا ... را آیه ۲۸۱ سوره بقره گردانید حال آنکه بقره در اوائل هجرت نازل شده در مجمع گوید همه‌اش مدنی است مگر آیه ۲۸۱ وَاتَّقُوا يَوْمًا ... که در حجه الوداع نازل شد و اینکه قرآن فرموده فَأَتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ ... فَأَتُوا بِعَشْرِ سُورٍ مِثْلِهِ روشن میکند که سوره‌ها مفروض و جدا از هم بودند علامه طباطبائی فرموده: نمیشود انکار کرد که اکثر سور قرآنی پیش از رحلت در میان مسلمانان دائر و معروف بودند، در دهها و صدها حدیث ... همچنین در وصف نمازهاییکه خوانده و سیرتیکه در تلاوت قرآن داشتند نام این سوره‌ها آمده است و همچنین نامهاییکه برای گروه گروه این سوره‌ها در صدر اسلام دائر بوده مانند سور طوال و مئین و مثنای و مفضلات

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۸۲

در احادیثی که از زمان حیات پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله حکایت میکنند بچشم میخورد (قرآن در اسلام ص ۱۱۲). شیخ طوسی در امالی نقل کرده: عبد الله بن مسعود هفتاد سوره از رسول اکرم و باقی را از علی بن ابی طالب یاد گرفته. بخاری از سلمه نقل نموده که گفت: عبد الله بن مسعود بر ما خطبه خواند و بعد گفت: بخدا قسم که من از دهان پیغمبر هفتاد و چند سوره گرفتم (...تاریخ قرآن ص ۳۶). ابن عباس گوید: رسول خدا صلی الله علیه و آله تمام شدن سوره را نمیدانست تا آنکه بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ* نازل میشد. ابن مسعود گوید میان دو سوره را آنوقت میدانستیم که بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ* نازل میشد. (مقدمه اسباب النزول واحدی ص ۹). نتیجه اینکه ترکیب سوره‌ها و تعیین اول و آخر آنها براهنمائی حضرت رسول صلی الله علیه و آله انجام میگرفت و کاتبان وحی ترکیب آنها را حفظ میکردند لذا می‌بینیم بعضی از سوره‌ها آخر آیاتشان با نون، بعضی‌ها با الف، بعضی‌ها با میم و غیره ختم میشوند، بیشتر سوره‌های قرآن همه یکبار نازل میشد و اگر هم در نزول فاصله داشت حضرت جای آنها را معین میفرمود چنانکه در آیه ۲۸۱ سوره بقره دیدیم حال آنکه آن آیه با خود سوره از حیث نزول شاید ۹ سال فاصله داشته است.

قرآن بر هفت حرف نازل شده؟!؛ ج ۵، ص: ۲۸۲

در بسیاری از روایات اهل سنت وارد شده که قرآن بر هفت حرف نازل شده است در صحیح بخاری و مسلم و ترمذی بابتی تحت عنوان «قرآن بر هفت حرف نازل شده» منعقد کرده‌اند. رجوع کنید به صحیح بخاری ج ۶ کتاب تفسیر ص ۲۲۷ و صحیح مسلم ج ۱ ص ۳۲۵ کتاب صلوة و صحیح ترمذی ج ۳ کتاب قراآت. حدیث زیر در صحیح بخاری و مسلم هر دو آمده است «عن ابن عباس ان رسول الله صلی الله علیه و آله قال اقرأنی جبرئیل

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۸۳

علی حرف فراجعته فلم ازل استریده و یزیدنی حتی انتهى الی سبعة احرف» جبرئیل قرآن را بر یک حرف بر من آموخت، من پیوسته زیادت میخواستم و او زیاد میکرد تا بهفت حرف رسید. در هر سه کتاب فوق آمده: عمر بن خطاب میگفت: هشام بن حکیم را شنیدم سوره فرقان را میخواند بقرائتش گوش کردم دیدم آنطور که رسول خدا بر من آموخته بر خلاف آن میخواند نزدیک بود در نماز بر او حمله کنم ولی صبر کردم تا سلام نماز را داد، از لباسش گرفته گفتم: کی تو را این سوره آموخت که میخواندی؟ گفت: رسول خدا. گفتم دروغ گفستی رسول خدا مرا غیر از این آموخته، او را پیش رسول خدا آوردم گفتم: این سوره فرقان را طوری میخواند که بمن آنطور نیاموخته‌ای. فرمود: او را رها کن. بعد فرمود: یا هشام بخوان او همان قرائت را خواند که در نماز خوانده بود حضرت فرمود: اینطور نازل شده است، بعد فرمود: عمر تو بخوان. من با قرائتی که بمن آموخته خواندم، فرمود اینطور نازل شده است قرآن بر هفت حرف نازل شده آنچه میسر باشد بخوانید (ترجمه از صحیح بخاری). در صحیح ترمذی آمده: «لقى رسول الله صلی الله علیه و آله جبرئیل فقال یا جبرئیل انی بعثت الی امیة امیین: منهم العجوز، و الشیخ الکبیر، و الغلام و الجاریة، و الرجل الذی لم یقرء کتابا قط قال: یا محمد ان القرآن انزل علی سبعة احرف». در اینکه مراد از هفت حرف چیست اختلاف کرده‌اند. یک قول این است که قرآن را میشود با هفت لفظ خواند بشرط آنکه معنی متفاوت نباشد مثلاً در آیه فَاَسْعَوْاْ اِلَیْ ذِکْرِ اللّٰهِ که در سوره جمعه است میشود «فاسعوا، فامضوا، فاذهبوا» خواند که هر سه بمعنی رفتن است و در آیه هَلُمَّ اِلَیْنَا احزاب: ۱۸. میشود «هلم، تعال، عجل، اسرع» خواند که همه تقریباً

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۸۴

بیک معنی‌اند. این وجه در تاریخ قرآن از مقدمه تفسیر طبری نقل شده بدلیل آنچه گویند: عمر، عبد الله بن مسعود، ابی بن کعب در قرائت قرآن اختلاف لفظی داشتند نزد پیامبر آمدند قرائتهای مختلفه آنها را تصویب فرمود در «البیان» گفته: این مختار طبری و

جماعتی است و قرطبی در تفسیر خود گفته: مختار اکثر اهل علم همین است. دوم اینکه مراد از هفت حرف هفت قسم است که در قرآن آمده: امر، نهی، حلال، حرام، محکم، متشابه، و امثال. سوم اینکه مراد هفت لغت فصیح عرب است که قرآن مطابق آنها نازل شده: لغت قریش، هذیل، هوازن، یمن، کنانه، تمیم، ثقیف.

بطلان این قول؛ ج ۵، ص: ۲۸۴

این روایات از نظر شیعه و محققین متأخرین از اهل سنت مردود و غیر قابل قبول است و این جز بازی با کلام خدا معنای دیگری ندارد که هر کس مطابق دلخواه خویش کلمات قرآن را عوض کند و شاید بعضی از مسلمانان غیر عرب هم بگویند: ما کلمات ترکی، فارسی یا غیره را بجای کلمات عربی میگذاریم که در معنی یکی‌اند. بزرگان شیعه از قبیل شیخ طوسی و ابن طاوس و غیرهم بر بطلان آن تصریح کرده‌اند. در حدیث صحیح از زراره از امام باقر علیه السلام منقول است: «انَّ الْقُرْآنَ وَاحِدٌ نَزَلَ مِنْ عِنْدِ وَاحِدٍ وَ لَكِنَّ الْاِخْتِلَافَ يَجِيءُ مِنْ قَبْلِ الزَّوَاةِ» و از فضیل بن یسار نقل شده که امام صادق علیه السلام عرض کرد: مردم میگویند: قرآن بر هفت حرف نازل شده فرمود: دشمنان خدا دروغ میگویند، قرآن بر یک حرف نازل شده از جانب خدای واحد «كذبوا اعداء الله و لكنّه نزل علی حرف واحد من عند الواحد (کافی کتاب القرآن باب النوادر حدیث ۱۲ و ۱۳). بهترین توجیه برای این روایات

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۸۵

هفت حرف وجه سوم است چنانکه ابن اثیر در نهاییه و فیروزآبادی در قاموس هر دو در لغت «حرف» حدیث را نقل کرده و گفته‌اند قرآن بر هفت لغت از لغات عرب نازل شده ولی مراد آن نیست که در یک حرف (کلمه) هفت وجه جایز است بلکه هفت لغات در مجموع قرآن بکار رفته است (تمام شد). اما اشکال آنست که هفت حرف را هفت لغت معنی کردن صحیح نیست و انگهی مضمون روایات مانع از آنست و با معنای اول بسیار میسازد که آنهم مردود است، از طرف دیگر از عمر نقل شده که قرآن بلغت مضر نازل شده و ابن مسعود چون «حَتَّى حِينَ» * را «عَتَى حِينَ» خواند عمر بوی نوشت: قرآن بلغت هذیل نازل نشده قرآن را بمردم با لغت قریش یاد بده نه لغت هذیل (البیان ص ۳۰۲ نقل از تبیان) و در مفتاح کنوز السنه ماده «قرآن» از بخاری و ترمذی نقل شده که «انزل القرآن بلغه قریش» در صحیح ترمذی آخرین حدیث از تفسیر سوره توبه آمده که بوقت نوشتن قرآن اختلاف کردند مثلاً «التابوت» بنویسند یا «التابوه» عثمان گفت: التابوت بنویسید که قرآن بلغت قریش نازل شده.

سوره‌های مکی و مدنی؛ ج ۵، ص: ۲۸۵

دوران رسالت حضرت رسول صلی الله علیه و آله بدو بخش تقسیم میشود: دوره اول سیزده سال است که در مکه مشغول تبلیغ بودند، دوره دوم ده سال است که بمدینه هجرت فرموده و در آنمدت دین خود را تکمیل فرمودند. آنچه از قرآن در دوره اول نازل شده آیات و سوره‌های مکی نامند خواه در خود مکه نازل شده باشد یا نه، و آیات و سوره‌هایی که در عرض ده سال بعد نازل گشته مدنی نام دارند خواه در خود مدینه نازل گردیده‌اند یا در جاهای دیگر. بیشتر قرآن در مکه در عرض سیزده سال مذکور نازل شده است در تاریخ قرآن ص ۶۶ از فهرست

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۸۶

ابن ندیم از ابن عباس روایت شده: در مکه ۸۵ سوره و در مدینه ۲۸ سوره نازل گشته‌اند. ناگفته نماند مجموع آن ۱۱۳ سوره میشود، در تعداد ابن عباس سوره حمد نیست و با آن جمع سور ۱۱۴ میباشد در مجمع البیان ترتیب نزول سور مکی از ابن عباس بشرح ذیل نقل شده: ۱- اَفْرَأُ بِاسْمِ رَبِّكَ. (علق) ۲- ن وَ الْقَلَمِ. ۳- مَزْمَل. ۴- مَدَّثَر. ۵- تَبَّتْ يَدَا. ۶- إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ. ۷- سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ

الْأَعْلَى ۸- وَاللَّيْلُ إِذْ يَغْشَى ۹- وَالْفَجْرِ ۱۰- وَالضُّحَى ۱۱- أَلَمْ نَشْرَحْ ۱۲- وَالْعَصْرِ ۱۳- وَالْعَادِيَاتِ ۱۴- إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكُوفِرَ ۱۵- أَلَيْسَ لَكُمُ التَّكْوِينُ ۱۶- أَرَأَيْتَ الَّذِي ۱۷- الْكَافِرُونَ ۱۸- أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ ۱۹- قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ ۲۰- قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ ۲۱- قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ ۲۲- وَالنَّجْمِ ۲۳- عَبَسَ ۲۴- أَنَا أَنْزَلْنَاهُ ۲۵- وَالشَّمْسِ ۲۶- بَرُوجِ ۲۷- وَالنَّيْنِ ۲۸- لِإِيلَافِ ۲۹- قَارِعَةٍ ۳۰- قِيَامَةٍ ۳۱- هَمِزِهِ ۳۲- وَالْمُرْسَلَاتِ ۳۳- قَ وَالْقُرْآنِ ۳۴- لَا أُقْسِمُ بِهَذَا الْبَلَدِ ۳۵- طَارِقِ ۳۶- اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ ۳۷- ص.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۸۷

۳۸- اعراف ۳۹- قُلْ أُوحِيَ ۴۰- یس ۴۱- فرقان ۴۲- ملائکه ۴۳- کهیصص ۴۴- (مریم) ۴۴- طه ۴۵- واقعه ۴۶- شعراء ۴۷- نمل ۴۸- قصص ۴۹- بنی اسرائیل ۵۰- (الاسراء) ۵۰- یونس علیه السلام ۵۱- هود علیه السلام ۵۲- یوسف علیه السلام ۵۳- حجر ۵۴- انعام ۵۵- صافات ۵۶- لقمان ۵۷- قمر ۵۸- سباء ۵۹- زمر ۶۰- حم مؤمن ۶۱- (غافر) ۶۱- حم سجده ۶۲- (فصلت) ۶۲- حم عسق ۶۳- (شوری) ۶۳- زخرف ۶۴- دخان ۶۵- جائیه ۶۶- احقاف ۶۷- ذاریات ۶۸- غاشیة ۶۹- کهف ۷۰- نحل ۷۱- نوح علیه السلام ۷۲- ابراهیم علیه السلام ۷۳- انبیاء «علیهم السلام» ۷۴- مؤمنون ۷۵- الم تنزیل ۷۶- طور ۷۷- ملک ۷۸- حاقه ۷۹- ذو المعارج ۸۰- عمّ یتساءلون ۸۱- نازعات ۸۲- انفطار ۸۳- انشاق.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۸۸

۸۴- روم ۸۵- عنکبوت ۸۶- مطفین ۸۷- بقره ۸۸- انفال ۸۹- آل عمران ۹۰- احزاب ۹۱- ممتحنه ۹۲- نساء ۹۳- زلزال ۹۴- حدید ۹۵- محمد صلی الله علیه و آله ۹۶- رعد ۹۷- رحمن ۹۸- هل أتی ۹۹- (انسان- دهر) ۹۹- طلاق ۱۰۰- لم یکن ۱۰۱- حشر ۱۰۲- نصر ۱۰۳- نور ۱۰۴- حج ۱۰۵- منافقون ۱۰۶- مجادله ۱۰۷- حجرات ۱۰۸- تحریم ۱۰۹- جمعه ۱۱۰- تغابن ۱۱۱- صف ۱۱۲- مائده ۱۱۳- توبه (برائت) (مجمع البیان تفسیر هل اتی). اینها هم ۲۷ سوره‌اند که در مجمع ۲۸ (ثمان و عشرون) شمرده است مجموع سور فوق صد و سیزده سوره است ولی سوره حمد در میان آنها نیست و با اضافه سوره حمد مجموع عدد سوره‌ها ۱۱۴ میشود چنانکه در قرآنهاى فعلی است در مجمع از علی بن ابی طالب علیه السلام نقل کرده: از رسول خدا صلی الله علیه و آله از ثواب قرآن پرسیدم، از ثواب هر سوره بر نحویکه نازل شده خبرم داد پس اولین سوره که در مکه نازل

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۸۹

شد فاتحه الكتاب (حمد) سپس اقرأ باسم ... است. در تاریخ قرآن هست حمد بعد از مدثر نازل شده است.

دقت؛ ج ۵، ص: ۲۸۹

این ترتیب که در باره سوره‌های مکی و مدنی نقل شد همان است که در تاریخ قرآن ص ۹۳ بعد از فهرست ابن ندیم و چند کتاب دیگر و در کتاب قرآن در اسلام ص ۱۰۶ بعد از اتقان سیوطی و در مقدمه تفسیر خازن (فصل جمع القرآن) با مختصر تفاوت از حیث پس و پیش و مکی و مدنی بودن نقل شده ولی نگارنده از مجمع البیان نقل کردم. در مجمع از ابن عباس نقل شده: اول هر سوره که در مکه نازل میشد در مکه نوشته میشد سپس خدا آنچه میخواست در مدینه بر آن میافزود، از این معلوم میشود مقدار بعضی از سوره‌ها در مکه نازل شده و بقیه در مدینه نازل گشته است. ولی نقل این ترتیبات باین عباس میرسد که سه سال پیش از هجرت دنیا آمده و در رحلت رسول خدا صلی الله علیه و آله سیزده یا چهارده ساله بود و جز زمان اندکی از دوره آنحضرت را درک نکرده است و نیز در آنها نام امثال عکرمه، عطا، مجاهد، ضحاک و غیره بچشم میخورد که نمیتوان بنقل آنها اعتماد کرد چنانکه خواهیم گفت. در «قرآن در اسلام» ص ۱۱۰ فرموده: این روایات نه ارزش روایت دینی دارند و نه ارزش نقل تاریخی: زیرا اتصال به پیغمبر ندارند تا ارزش روایت دینی داشته باشند و تازه روشن نیست که ابن عباس این ترتیب را از خود پیغمبر اکرم صلی

الله علیه و آله فرا گرفته یا از کسان دیگر که معلوم نیست چه کسانی بوده‌اند و یا از راه اجتهاد که تنها برای خودش حجیت دارد. اما ارزش نقل تاریخی ندارند زیرا ابن عباس جز زمان ناچیزی از حیات پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله را درک نکرده و در نزول اینهمه سوره‌های قرآن حاضر نبوده است گذشته از اینها این روایات با فرض صحت خبر واحد

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۹۰

هستند و خبر واحد در غیر احکام شرعی خالی از اعتبار است. پس تنها راه برای تشخیص ترتیب سوره‌های قرآنی و مکی یا مدنی بودن آنها تدبیر در مضامین آنها و تطبیق آن با اوضاع و احوال پیش از هجرت و پس از هجرت میباشد این روش برای تشخیص ترتیب سور و آیات قرآنی و مکی و مدنی بودن آنها سودمند میباشد چنانکه مضامین سوره‌های انسان، عادیات و مطففین بمدنی بودن آنها گواهی میدهد اگر چه برخی از این روایات آنها را جزء سوره‌های مکی قرار میدهند (باختصار). مخفی نماند: موضوع مکی و مدنی بودن در دست عده‌ای دستاویز شده است مثلاً در آیه قُلْ لَا أَسئَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى شوری: ۲۳. عده کثیری از اهل سنت منجمه زمخشری در کشاف مینویسد از رسول خدا صلی الله علیه و آله پرسیدند: «القربی» که بدوستی و پیروی آنها مأمور شده‌ایم کدام‌اند؟ فرموده «علی و فاطمه و ابناهما» یعنی ذی القربی علی و فاطمه و دو پسر آنها (حسن و حسین) علیهم السلام‌اند. آنکه حاضر بقبول حق حتی اگر مورد اتفاق فریقین باشد نیست، میگوید: این چطور میشود حال آنکه سوره شوری مکی است و آنروز علی و فاطمه ازدواج نکرده و فرزندی نداشتند. یا مثلاً ده‌ها روایت در کتب شیعه و اهل سنت نقل شده که آیات اول سوره هل اتی در باره جریان نذر اهل بیت علیهم السلام است که افطاریه خویش را بمسکین و یتیم و اسیر دادند میگوید: این چطور ممکن است حال آنکه بعقیده عطا چنانکه نقل شده سوره هل اتی مکی است و این جریان در مدینه واقع شده است؟ در جواب میگوئیم: مکی و مدنی بودن آیات و سوره‌ها نوعاً از ابن عباس نقل شده که گفته شد معلوم نیست

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۹۱

از کدام شخص یاد گرفته و یا اجتهاد خودش بوده است و نیز از عطاء بن ابن ربیع که تابعی است و زمان رسول خدا را درک نکرده و همان است که از طرف بنی امیه در مکه ندا میکردند: جز از عطاء بن ابی ربیع از کسی فتوی نپرسید چنانکه در دائرة المعارف وجدی است در جامع الرواه گفته او از اصحاب امیر المؤمنین علیه السلام و خلط کننده بود (ظاهراً در روایت یا دوستی اهل بیت را بدوستی بنی امیه) و ایضا از عکرمه که غلام ابن عباس بود و حصین بن خیر او را به عبد الله بن عباس آنگاه که حکومت بصره داشت بخشید و هر چه آموخت از ابن عباس آموخت و زمان وحی را هرگز درک نکرد. در رجال اردبیلی از خلاصه علمامه نقل شده «عکرمه مولی ابن عباس لیس علی طریقنا و لا من اصحابنا» این شخص از خوارج و از دشمنان علی علیه السلام است رجوع شود به «اهل البیت» در این کتاب. و ضحاک بن مزاحم مفسر مشهور تابعی است در سال ۱۰۲ از دنیا رفته و زمان وحی را اصلاً ندیده است. حالاً بیائیم در مکی و مدنی بودن آیات و سوره‌ها باقوال اینان اعتماد کنیم بی آنکه دلیل متقنی در دست داشته باشیم. بهر حال در تشخیص مکی و مدنی بودن باید بنظر صاحب «قرآن در اسلام» اعتماد کرد و نیز بروایات فریقین که در شأن نزول وارد شده بشرطیکه قابل اعتماد باشند.

عدد آیات قرآن؛ ج ۵، ص: ۲۹۱

در مجمع البیان تفسیر «هل اتی» از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل شده فرمود: جمیع سوره‌های قرآن صد و چهارده سوره و جمیع آیات آن شش هزار و دویست و سی و شش (۶۲۳۶) آیه است و حروف قرآن سیصد و بیست و یک هزار و دویست و پنجاه (۳۲۱۲۵۰) حرف میباشد... در وافی و مرآة العقول از تفسیر سید حیدر آملی عدد سور و آیات و کلمات و حروف و فتحه‌ها و

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۹۲

و کسره‌ها و تشدیدها و الف‌ها و مدّهای قرآن نیز نقل شده که نقل آنها ضرور نیست ولی حاکی از کثرت اهتمام مسلمین بقرآن مجید است. در «قرآن در اسلام» ص ۱۲۸ از اتقان سیوطی از ابو عمرو دانی در عدد آیات قرآن شش قول نقل شده: مجموع قرآن شش‌هزار آیه است، بقولی شش‌هزار و دویست و چهار آیه بقولی شش‌هزار و دویست و چهارده آیه، بقولی شش‌هزار و دویست و نوزده آیه، بقولی شش‌هزار دویست و بیست و پنج آیه، و بقولی شش‌هزار و دویست و سی و شش آیه است، از این شش قول دو قول از آن قراء اهل مدینه و چهار قول از آن قراء ... مکه و کوفه و بصره و شام میباشند. ناگفته نماند اختلاف در عدد آیات ناشی از اختلاف قراء در تعداد آیات است که نسبت بنظر خویش مختلف شمرده‌اند مثلاً در مجمع در بارهٔ سورهٔ بقره فرموده: عدد آیات در تعداد کوفی که از علی علیه السّلام نقل شده ۲۸۸ و در عدد بصری ۲۸۷ و در عدد حجازی ۲۸۵ و در عدد شامی ۲۸۴ است. بدین طریق ملاحظه میشود که در تعداد آیات بقره مجموعاً چهار اختلاف دارند هکذا در سوره‌های دیگر. علامه طباطبائی فرماید: تعداد آیات قرآنی بزمان پیغمبر اکرم میرسد و در روایاتی از آنحضرت آیات با عدد مانند ده آیه از آل عمران ذکر شده و حتی از آنحضرت شمارهٔ آیات برخی از سوره‌های قرآنی رسیده مانند اینکه سورهٔ حمد هفت آیه و سورهٔ ملک سی آیه است (قرآن در اسلام نقل از اتقان).

اعراب قرآن؛ ج ۵، ص: ۲۹۲

قرآن مجید در زمان حضرت رسول صلی الله علیه و آله با خطّ کوفه استنساخ میشد چنانکه در «قرآن در اسلام» از اتقان نقل شده و جرجی زیدان در تاریخ آداب اللغه العربیه ج ۱ ص ۲۲۸ میگوید: قرآن را با خطّ کوفی و نامه‌ها را با خطّ نبطی مینوشتند ولی صاحب تاریخ قرآن در ص ۴۴

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۹۳

همان کتاب مینویسد: قرآن را با خطّ نسخی که در آن زمان معمول بود مینوشتند. بهر حال خطّ آن زمان دارای نقطه و حرکه نبود و عربها بنا بر لغت خویش که ملکهٔ ایشان بود آیات را درست و صحیح میخواندند و چون اسلام در ممالک غیر عربی منتشر گردید مسلمانان غیر عرب نتوانستند صحیح بخوانند لذا در زمان عبد الملک مروان توسط ابو الاسود دثلی که اصول علم نحو را از علی علیه السّلام یاد گرفته بود، قرآن مجید نقطه گذاری شد و تا حدّی ابهام خواندن آن رفع گردید. و بالاخره بدست خلیل بن احمد نحوی واضع علم عروض اشکالی از قبیل مدّ، فتحه، ضمّه، کسره، تنوین و غیره وضع گردید و کلمات قرآن با آنها علامت گذاری شده و بدین طریق ابهام تلفظ رفع گردید و پیش از آن مدّتی با نقطه بحرکت الفاظ اشاره میشد و مثلاً بجای فتحه بالای حرف اول کلمه نقطه میگذاشتند و بجای کسره زیر حرف اول و بجای ضمّه بالای حرف طرف آخر. رجوع شود به (تاریخ قرآن) فصل نهم و دهم و (قرآن در اسلام) ص ۱۳۰.

قرب؛ ج ۵، ص: ۲۹۳

قرب: نزدیکی. و آن بتصریح راغب چند قسم است: ۱- قرب مکانی. مثل **وَلَا تَقْرَبُوا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونُوا مِنَ الظَّالِمِينَ** بقره: ۳۵. باین درخت نزدیک نشوید که از ستمکاران میگردید مراد نهی از خوردن است بدلیل **فَأَكَلُوا مِنْهَا فَبَدَّتْ لَهُمَا سَوْآتُهُمَا** طه: ۱۲۱. و گر نه میفرمود «فَقْرَبَا مِنْهَا فَبَدَّتْ» ... ولی نهی بلفظ «لَا تَقْرَبَا» * ابلغ از «لَا تَأْكُلَا» است مثل **وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ** ... انعام: ۱۵۲.۲- قرب زمانی. مثل **اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ** انبیاء: ۱. **اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْتَقَى الْقَمَرُ قَمْرًا**: ۱. **وَإِنْ أَدْرَى أَقْرَبُ أَمْ بَعِيدٌ مَا تُوعَدُونَ** انبیاء: ۱۰۹.۳- قرب نسبی. مثل **وَذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ** بقره: ۸۳. **لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ**

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۹۴

مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ نساء: ۷. ایضاً یَتِيمًا ذَا مَقْرَبَةٍ ۱۵:۴- قرب مقام و منزلت. مثل وَاللَّسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ. أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ واقعه: ۱۰ و ۱۱. وَلَمَّا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ نساء: ۱۷۲. و مثل قول فرعون که بساحران گفت: نَعَمْ وَإِنَّكُمْ إِذًا لَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ شعراء: ۴۲:۵- قرب رعایتی مثل إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِينَ اعراف: ۵۶. ولی شاید مراد از قرب در این آیه لزوم و نظیر آن باشد که احسان و نیکو کاری رحمت خدا را لازم و حتمی میکند. قریب: از اسماء حسنی است و سه بار در قرآن مجید آمده است: فَبِأَنَّى قَرِيبٌ أَجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ بقره: ۱۸۶. فَاسْتَجِبْ لَهُمْ أَن رَّبِّي قَرِيبٌ مَّجِيبٌ هود: ۶۱. إِنَّهُ سَمِيعٌ قَرِيبٌ سباء: ۵۰. قریب و نزدیک بودن خدا معنوی است نه زمانی و مکانی، مثل محیط بودن خدا بهر چیز إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطٌ فَصَلِّت: ۵۴. وَاللَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ مُّحِيطٌ انفال: ۴۷. لازمه محیط بودن نزدیک بودن بهر چیز است، شاید از این جهت طبرسی در ذیل آیه اول فرموده: این دلیل لا مکان بودن خداست و گرنه بهر مناجات کننده نزدیک نبود صدوق رحمه الله در توحید قریب را جواب دهنده معنی کرده و جمله «أَجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ» را مؤید قرار داده و نیز عالم بوساوس قلوب گفته بقرینه و لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَ نَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهِ نَفْسُهُ وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ ق: ۱۶. ولی آنچه قبلاً گفته شد بنظر نگارنده بهتر میرسد. لازم است بچند آیه توجه کنیم: ۱- وَيَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ قُرْبَاتٍ عِنْدَ اللَّهِ وَ صَالِحَاتٍ الرُّسُولِ أَلَا إِنَّهَا قُرْبَةٌ لَهُمْ ... توبه: ۹۹. قربات جمع قربت است یعنی: انفاق و دعاهاى رسول را پیش خدا مایه تقرب میداند بدان که آنها برای آنان مایه تقرب است.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۹۵

۲- قُلْ لَا أَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى شوری: ۲۳. ظاهراً الف و لام در «القربى» عوض از مضاف الیه است و تقدیر آن «قربای» میباشد یعنی از شما برای تبلیغ رسالت مزدی نمیخواهم مگر دوستی خویشان و اهل قرابت را، استثناً ظاهراً متصل و «أَجْرًا» نکره در سیاق نفی مفید عموم است یعنی هیچ مزدی جز این مزد نمیخواهم «قربى» در اینصورت یا مصدر بمعنی فاعل است بمعنی قریب و یا در آن چنانکه کشف اهل مقدر است یعنی «اهل قربای». در آیه دیگر آمده قُلْ مَا أَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِلَّا مَنْ شَاءَ أَنْ يَتَّخِذَ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا فرقان: ۵۷. در این آیه هم اتخاذ سبیل بسوی خدا اجر شمرده شده، چون در این آیه نیز «مِنْ أَجْرٍ» نکره در سیاق نفی و مفید عموم است لذا باید مودت قریب و اتخاذ سبیل هر دو یکی باشند و گرنه معنی دو آیه قابل جمع نخواهد بود از اینجا پی میریم که مودت قریب بمعنی دوست داشتن و پیروی از آنها است و مودت بدین معنی همان اخذ سبیل بطاعت خداست، پس پیروی از ذی القربى که اهل بیت علیهم السلام باشند رفتن راه خداست و چون این پیروی در واقع بنفع پیروان آنهاست لذا در آیه دیگر آمده: قُلْ مَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرٍ فَهُوَ لَكُمْ إِنْ أَجْرِي إِلَّا عَلَى اللَّهِ سَبَاء: ۴۷. بگو آنچه از اجر خواستم بر له شماست مزد من فقط بر عهده خداست یعنی پیروی ذی القربى که عبارت اخراج سبیل بسوی خداست بسود شماست. اینکه در باره آیه اول با استناد بدو آیه بعدی گفته شد از هر حیث درست و مطابق روایات نیز هست، در این باره وجوه و اقوال رکیکی نیز نقل شده که احتیاجی بنقل آنها نیست. در مجمع البیان از امام سجاد و باقر و صادق علیهم السلام و سعید بن جبیر و عمرو بن شعیب نقل شده که معنی آیه این است: اینکه قرابت و عترت مرا دوست بدارید و حق مرا

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۹۶

در باره آنها مراعات نمائید. ایضاً نقل کرده چون آیه قُلْ لَا أَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا ... نازل شد گفتند: یا رسول الله اینان کیستند که خدا ما را بمودت آنها امر کرده فرمود: علی و فاطمه و فرزندان آنهاست «قال علی و فاطمه و ولدهما» این حدیث در کشف بلفظ «علی و فاطمه و ابناهما» نقل شده است و نیز در تفسیر بیضاوی، احیاء المیت حدیث ۲، و اتحاف شبراوی ص ۱۸ و ابن حجر در صواعق ذیل آیه فوق و دهها کتاب دیگر نقل شده است. اگر گویند: سوره شوری مکی است و آنوقت علی و فاطمه علیهما السلام با هم ازدواج نکرده بودند و اولاد نداشتند چطور این روایت صحیح تواند بود؟ گوئیم: اگر ثابت شود که سوره مکی است. دلیلی بر مکی بودن

آیه نداریم چه مانعی دارد خود سوره مکی باشد و این آیه مدنی توضیح مطلب را در این کتاب ذیل لفظ «قرآن» فصل سوره‌های مکی و مدنی مطالعه فرمائید.

قربان: ج ۵، ص: ۲۹۶

قربان: در اصل مصدر است بمعنی نزدیک شدن مثل عدوان و خسران «قرب منه قربانا: دنا». و نیز اسم بکار می‌رود مثل برهان و سلطان و آن هر کار خیری است که بنده بوسیله آن بر خدا تقرب جوید چنانکه در مجمع و مفردات و اقرب الموارد گفته است. راغب اضافه کرده: در تعارف اسم ذبیحه عبادت است جمع آن قرابین و واحد و جمع در آن یکسان می‌باشد. این لفظ سه بار در قرآن ذکر شده که بهر سه اشاره میشود: ۱- فَلَوْ لَا نَصَرَهُمُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ قُرْبَانًا آلِهَةً بَلْ ضَلُّوا عَنْهُمْ... احقاف: ۲۸. قربان بقرینه آلهه بمعنای جمع و «آلهه» بدل یا بیان است از «قرباناً» مراد از قربان اخذ کردن بتها همان است که مشرکین میگفتند: اینان ما را بخدا نزدیک

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۹۷

میکند ما نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ... زمر: ۳. آیه در باره هلاکت مشرک قبل از اسلام است که خدایان یاریشان نکردند یعنی: چرا خدایان و آنها که وسیله تقرب بخدا میدانستند یاریشان نکردند بلکه از آنها ناپدید و گم شدند. ۲- الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ عَهْدٌ إِلَيْنَا إِلَّا نُوْمَنَ لِرَسُولٍ حَتَّىٰ يَأْتِيَنَا بِقُرْبَانٍ تَأْكُلُهُ النَّارُ قُلْ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ قَبْلِي بِالْبَيِّنَاتِ وَ بِالَّذِي قُلْتُمْ فَلِمَ قَتَلْتُمُوهُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ آل عمران: ۱۸۳. این قول یهود است که میگفتند: خدا بما عهد کرده ایمان نیاوریم مگر پیامبریکه قربانی بی‌آورد که آنرا آتش بخورد... در جواب فرموده: پیامبران پیشین هم معجزات آوردند و هم آنچه را که گفتید پس چرا آنها را کشتید؟! آیا منظورشان از قربان ذبیحه است؟ آتش قربانی را بخورد یعنی چه؟ پیامبران گذشته چه قربانی آوردند که آتش آنرا خورد؟ در مجمع از ابن عباس نقل شده علامت قبول قربانی بنی اسرائیل آن بود که آتشی از آسمان نازل شده آنرا می‌سوزاند و آن دلیل خلوص نیت قربانی دهنده بود. در المنار گوید: مفسران گفته‌اند: مراد یهود کاریست که در میان آنها شایع بود و آن اینکه قربانی را ذبح کرده و یا از غیر ذبیحه در محلی میگذاشتند، آتشی سفید از آسمان می‌آمد آنرا میگرفت یا میسوزاند این جریر از ابن عباس نقل کرده: مردی از یهود هر گاه صدقه‌ای میکرد علامت قبول آن بود که آتشی از آسمان می‌آمد و آن صدقه را میسوزاند. آنگاه المنار مقداری از احکام قربانی یهود را از سفر لاویان نقل کرده که یهود قسمتی از قربانیهای خود را بنام قربان سوختنی میسوزاندند (سفر لاویان فصل اول) سپس گفته: اظهر آنست که معنی «حَتَّىٰ يَأْتِيَنَا بِقُرْبَانٍ تَأْكُلُهُ النَّارُ» آنست که بر ما

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۹۸

قربانی فرض کند که سوختنی باشد زیرا از جمله احکامشان این بود که بعضی از قربانیها را می‌سوزاندند. نگارنده گوید: قول المنار از هر حیث قابل قبول است یهود چند جور قربانی داشتند از جمله قربانی سوختنی (رجوع کنید بقاموس کتاب مقدس لغت قربان) از آنطرف رسول خدا صلی الله علیه و آله در همه ذبیحه‌ها حکم بخوردن کرد نه سوزاندن. یهود در مقام رد گفتند: خدا بر ما عهد کرده به پیامبری ایمان آوریم که حکم بسوزاندن قربانی کند و بر ما آنرا واجب نماید، قرآن در جواب آنها فرمود: اگر واقعا راست می‌گوئید چرا پیامبرانرا که آن حکم را آورده بودند کشتید. (در تورات فعلی). آمدن آتش از آسمان وجود ندارد در تفاسیر نیز از ابن عباس نقل کرده‌اند در برهان از تفسیر قمی نقل کرده که قومی بر رسول خدا چنان گفتند. ولی در این باره روایتی هست که در ذیل آیه سوم خواهیم گفت از جمله «وَ بِالَّذِي قُلْتُمْ» روشن میشود که در شریعتهای سابق سوزاندن قربانی وجود داشته است ولی حکمت و علت آن معلوم نیست چرا حکم بسوزاندن آمده است حال آنکه اینکار بظاهر اتلاف مال است. و الله العالم. ۳- وَ أَتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ آدَمَ بِالْحَقِّ إِذْ قَرَّبْنَا قُرْبَانًا فَتَقَبَّلَ مِنْ أَحَدِهِمَا وَ لَمْ يَتَقَبَّلْ مِنَ الْآخَرِ قَالَ لَأَقْتُلَنَّكَ قَالَ إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ مائده:

۲۷. قبول قربانی دو پسر آدم از کجا دانسته شد و علامت قبول کدام بود؟ آیه صریح است در اینکه هر دو قبول شدن و نشدن قربانی را دانستند و آن سبب حسد برادر بر برادر شد. المنار میگوید: خدا بیان نکرده که قبول و عدم آنرا از کجا دانستند شاید در اثر وحیی بوده که بپدرشان علیه السلام شده بنا بر قول جمهور که آندو فرزند صلبی آدم بوده‌اند مطابق سفر تکوین تورات. در المیزان بعد از ذکر اینکه آیه از طریق علم آنها ساکت است آیه

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۲۹۹

۱۸۳ آل عمران را که گذشت نقل کرده و فرموده در امم سابق یا در بنی اسرائیل معهود بود که قبولی قربانی با آن بود که آتشی آنرا بسوزاند، ممکن است علم بقبول آن در این قصه نیز بدان وسیله بوده باشد خاصه که این قصه باهل کتاب که معتقد بآن بودند القا شده است (تمام شد). ظهور کلامشان در این است که مطلب فوق را پذیرفته‌اند ولی اثبات این مطلب در غایت اشکال است در مجمع در ضمن نقل قصه فرموده: هر دو برادر بکوه بالا رفتند و قربان خویش را بر کوه گذاشتند آتش آمد قربان هابیل را خورد و از قربان قابیل کنار شد آنگاه فرموده: این از ابی جعفر باقر علیه السلام نقل شده. در تفسیر برهان از کافی از امام باقر علیه السلام در ضمن حدیثی نقل شده «و كان القربان تأكله النار» آنگاه فرموده: قابیل معبدی برای آتش ساخت و گفت: این آتش را عبادت خواهم کرد تا قربان مرا قبول کند. باز در ضمن روایت هشتم همان کتاب از عیاشی از امام باقر علیه السلام این مطلب نقل شده است راوی هر دو حدیث ابو حمزه ثمالی است، روایت مجمع نیز از حضرت باقر علیه السلام است، آنچه از مجمع و عیاشی نقل شد سند ندارد و در سند آنچه از کافی نقل شد محمد بن فضیل واقع است و او ظاهراً همان است که ضعیف و منسوب بغلو است. و آنکه جمله «كان القربان تأكله النار» صریح در آمدن آتش از آسمان نیست گذشته از آن چرا قابیل آتش زمینی را پرستید و از آن انتظار داشت تا قربانی او را قبول کند. لذا متن روایت نیز مضطرب است نگارنده بآنچه از المنار در ذیل آیه دوم نقل شد احتمال نزدیک به یقین دارد. و الله اعلم.

قَرَحٌ؛ ج ۵، ص: ۲۹۹

قَرَحٌ: (بر وزن فلس) زخم. «قرحه قرحا: جرحه و شقه» راغب گوید: قرح بفتح اول جراحی است که از خارج رسد مثل زخم شمشیر و قرح بضم اول جراحی است که از درون

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۰۰

برخاسته مثل دمل، و بقولی بفتح اول زخم و بضم آن درد زخم است. طبرسی از ابو علی و ابو حسن هر دو را مصدر نقل کرده، المنار از ابن جریر نقل کرده که قرح بفتح اول شامل قتل و جرح است **إِنْ يَمَسُّكُمْ قَرَحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قَرَحٌ مِثْلُهُ وَ تَلَسَّكَ الْآيَاتُ نَدَاؤِهَا بَيْنَ النَّاسِ ...** آل عمران: ۱۴۰. آیه در باره جنگ احد است که عده‌ای از مسلمانان کشته و عده‌ای زخمی شدند. یعنی: اگر بشما زخمی رسید و در «احد» شکستی دیدید، نظیر آن بمشركين در «بدر» رسید و این روزها را میان مردم میگردانیم و شکست و فتح هر دوره نصیب قومی میشود. المیزان گوید: در این تعبیر مسلمانان همه یک جسد فرض شده‌اند و گوئی زخم بیک بدن وارد شده است و در واقع عبارت بود از قتل عده‌ای و جرح عده‌ای دیگر و فوت پیروزی از آنها ... نگارنده: احتمال قوی میدهم که اصابت قرح کنایه از شکست است چنانکه با مقایسه بشکست مشركين در «بدر» روشنتر میشود «قرح» را در آیه بفتح قاف و کسر آن خوانده‌اند. الَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِلَّهِ وَالرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ مَا أَصَابَهُمُ الْقَرْحُ ... آل عمران: ۱۷۲. آیه در باره تعقیب مسلمین است که بعد از ماجرای «احد» مشركين خواستند بمدینه برگردند ولی مسلمین آنها را تعقیب کردند احتمال فوق در این آیه نیز جاری است، این لفظ فقط سه بار در قرآن آمده است.

قَرَدٌ؛ ج ۵، ص: ۳۰۰

قرد: (بر وزن جسر) بوزینه، جمع آن در قرآن مجید قردۀ (بر وزن عنبه) آمده است. قَصِيَّةٌ «قردۀ» سه بار در قرآن یاد شده هر سه در بارۀ یهود و هر سه در خصوص اصحاب سبت است، دو محل در اصحاب سبت بودن صریح میباشد و با قرینه میفهمیم که سومی هم راجع بآنهاست [اینک هر سه آیه را ذکر و بررسی میکنیم]:

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۰۱

۱- وَ لَقَدْ عَلِمْتُمْ الَّذِينَ اعْتَدُوا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ بقره: ۶۵.۲- وَ سَأَلْتَهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ لِحَاضِرَةَ الْبَحْرِ إِذْ يَعْدُونَ فِي السَّبْتِ ... فَلَمَّا عَتَوْا عَنْ مَا نُهُوا عَنْهُ قُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ اعراف: ۱۶۳-۱۶۶. این دو مورد صریح است که هر دو راجع بیک قوم و یک قضیه است. ۳- مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ وَ غَضِبَ عَلَيْهِ وَ جَعَلَ مِنْهُمْ الْقِرَدَةَ وَ الْخَنَازِيرَ ... مائده: ۶۰. این آیه گرچه در بارۀ مطلق اهل کتاب است ولی ظاهراً منظور یهود است و اثبات مسخ در نصاری تقریباً غیر ممکن است، در این آیه «خنزیر» نیز آمده که اشاره خواهیم کرد. آیا اصحاب سبت تغییر شکل داده مبدل بمیمون شدند، یا اخلاق آنها اخلاق میمون شد و قیافه آنها تغییر نکرد؟ ظهور «فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً» نشان میدهد که تغییر شکل کرده بصورت میمون در آمده‌اند مخصوصاً با این قرینه که در «سبت» گذشت: آنانکه امر بمعروف نکردند بعذاب گرفتار شدند و این میرساند که باید عذاب صید کنندگان مسخ واقعی باشد و گرنه از عذاب گروه اول کمتر خواهد بود وانگهی اگر منظور تغییر اخلاق مسخ اخلاقی بود با امثال جَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً مائده: ۱۳. كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِ الْكَافِرِينَ اعراف: ۱۰۱. و نظائر آن گفته میشود نه جمله «فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً». مخصوصاً که در ما بعد آیه اول آمده فَجَعَلْنَا نَكَالًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَ مَا خَلْفَهَا وَ مَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ موعظه بودن مسخ باطنی بواسطه نامحسوس بودن مشکل است از طرف دیگر تاریخ بنی اسرائیل پر است از اینگونه جریانها و در «سبت» گذشت روایتیکه صریح در مسخ حقیقی و تغییر شکل آنها بود از اهل سنت نیز روایاتی در این زمینه آمده است. (و الله العالم).

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۰۲

در مجمع ذیل آیه اول از ابن عباس نقل شده: خدا برای عقوبت مسخشان کرد، صدای میمون داشتند، سه روز باقی ماندند، چیزی نخوردند نوشیدند و تناسل نکردند سپس خدا هلاکشان کرد، بادی آمد اجسادشان را بدریا افکند ... از مجاهد نقل میکند که آنها مسخ نشدند بلکه آیه مثلی است نظیر كَمَثَلِ الْجِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا جمعه: ۵. و نیز از وی حکایت شده که: قلوبشان مسخ شد مانند قلوب بوزینگان که امر و نهی را قبول نمیکرد. بعد فرموده: این دو قول مخالف ظاهر آیه است که اکثر مفسران بر آنند بی آنکه ضرورتی آنرا ایجاب کند. المنار ذیل آیه دوم گوید: مسخ بدنی قول جمهور است و مسخ باطنی قول مجاهد که او گفته: قلوبشان مسخ شد تا بفهم حق توفیق نیافتند، در ذیل آیه اول نیز قول مجاهد و قول جمهور را نقل کرده و قول جمهور را قبول نمیکند و گوید: از کمال انسانیت خارج شده مانند میمون گشتند در جست و خیز و مثل خوک در شهوات. و نیز گوید: قرآن در مسخ حقیقی صریح نیست. طبرسی در ذیل آیه سوم فرموده: بقول مفسران اصحاب سبت بوزینگان و اصحاب کفر بمائده عیسی علیه السلام مسخ بخنازیر شدند و البی از ابن عباس نقل کرده: همه از اصحاب سبت اند زیرا جوانهایشان بمیمونها و پیرانشان به خنازیر تبدیل شدند. نگارنده گوید چیزی برای من در این زمینه دستگیر نشد. و العلم عند الله.

قرار: ج ۵، ص: ۳۰۲

قرار: ثبات و محل استقرار. راغب گفته: اصل آن از قَر (بر وزن قفل) بمعنی سرما است و سرما مقتضی سکون است چنانکه حرارت مقتضی حرکت. وَ إِنَّ الْأَخْرَةَ هِيَ دَارُ الْقَرَارِ غافر: ۳۹. آخرت خانه ثبات و استقرار است كَشَجَرَةٍ حَبِيثَةٍ اجْتَثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ مَا لَهَا مِنْ قَرَارٍ ابراهیم: ۲۶.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۰۳

«قرار» در این دو آیه مصدر است. و در آیه جَهَنَّمَ يَصِلُونَهَا وَبِسِّ الْقَرَارِ ابراهیم: ۲۹. ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ مؤمنون: ۱۳. و نظائر آن بمعنی قرارگاه میباشد. قَرَّتْ عَيْنُهُ یعنی چشمش آرام گرفت آن کنایه از شادی است در اقرب الموارد گوید: «قَرَّتْ عَيْنُهُ» یعنی چشمش از شادی خنک شده گریه‌اش قطع گردید اشکش خشکید در مفردات آمده «قَرَّتْ عَيْنُهُ تَقَرَّتْ سَرَّتْ». «قَرَّةُ عَيْنٍ» چیز است که سبب سرور و شادی باشد وَ قَالَتْ امْرَأَتُ فِرْعَوْنَ قُرَّتْ عَيْنِي لِي وَ لَكَ قِصَصٌ: ۹. زن فرعون گفت: این طفل مایه سرور و روشنی چشم من و تو است. رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ اَزْوَاجِنَا وَ ذُرِّيَّتِنَا قُرَّةَ اَعْيُنٍ فرقان: ۷۴. خدایا زنان و فرزندان ما را مایه خوشحالی و روشنی چشم ما گردان. فَرَجَعْنَاكَ اِلَى اُمِّكَ كَيْ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَ لَا تَحْزَنَ طه: ۴۰. پس تو را بمادرت برگردانیم تا شاد گردد و محزون نباشد. اقرار: بمعنی اثبات شیء است وَ نَقَرْتُ فِي الْاَزْحَامِ مَا نَشَاءُ اِلَى اَجَلٍ مُّسَمًّى ... حَجَّ: ۵. آنچه را که میخواهیم تا مدت معین در ارحام نگاه میداریم، اقرار بتوحید و نبوت و امثال آن برقرار کردن و اظهار ثابت بودن آنهاست. ثُمَّ اَقْرَرْتُمْ وَ اَنْتُمْ تَشْهَدُونَ بقره: ۸۴. سپس در حالیکه حاضر بودید اقرار کردید و بثابت بودن آن اذعان نمودید. استقرار: ثابت شدن فَاِنْ اِسْتَقَرَّ مَكَانُهُ فَسَوْفَ نُنَزِّلُ اِلَيْهِ اَعْرَافًا: ۱۴۳. اگر در جایش ثابت ماند پس زود مرا خواهی دید. مُسْتَقَرٌّ مَحَلٌّ قَرَارٌ كَرَفْتُمْ وَ لَكُمْ فِي الْاَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَ مَتَاعٌ اِلَى حِينٍ بقره: ۳۶. برای شما در زمین تا مدتی قرارگاه و متاع هست.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۰۴

قواریر: جمع قاروره بمعنی شیشه است مثل زجاجه. قَالَ اِنَّهُ صَيَّرَ مُمَرَّدًا مِنْ قَوَارِيرٍ نمل: ۴۴. گفت آن غرفه‌ای است صاف شده از شیشه‌ها (آینه بند). وَ يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِآيَاتِهِ مِنْ فَضْلِهِ ... قَدَّرُوها تَقْدِيرًا انسان: ۱۵ و ۱۶. در مجمع از حضرت صادق علیه السلام نقل شده: چشم در نقره بهشت نفوذ کند مثل نفوذ آن در شیشه. علی هذا نقره بهشتی اصلا نقره است ولی صفت شیشه دارد و باطن آن از ظاهرش دیده میشود یعنی: بر آنها ظرفها و بطریهائی بگردانند که شیشه‌هاوند ولی شیشه‌هائی از نقره که خودشان و یا خدمه آنها را بطرز مخصوصی اندازه گرفته‌اند. اینک چند آیه را بررسی میکنیم: ۱- وَ قَرْنًا فِي بُيُوتِكُمْ وَ لَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْاُولَى احزاب: ۳۳. آیه خطاب بزنان رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله است و در باره آن از دو جنبه باید صحبت کرد یکی در لفظ «قرن» که چه اعلال دارد دیگری زنان آنحضرت در خانه‌ها بنشینند یعنی چه؟ اهل مدینه و عاصم آنرا بفتح قاف و دیگران بکسر قاف خوانده‌اند اصل آن از قَرَّ يَقَرُّ وَ چون جمع مؤنث فعل امر است در اصل «اقررن» بود راء اول حذف و فتحة آن بقاف داده شد و بواسطه حركه قاف الف حذف گردید مثل «ظلن» که از ظلَّ يَظِلُّ وَ در اصل «اظللن» بود، بعضی‌ها آنرا از وقر يقر و قار گرفته‌اند یعنی در خانه‌هایتان- با وقار باشید ولی در اینصورت «فِي بُيُوتِكُمْ» لازم نبود زیرا وقار در هر جا لازم است. آیا مراد از آیه آنست که زنان آنحضرت در خانه‌های خویش بنشینند و اصلا خارج نشوند؟ این که نمیشود زیرا آنها برای حج و کارهای عادی میبایست خارج شوند. و آیه فقط از بیرون شدن در زی جاهلیت نهی میکند. و یا مراد آنست که خانه‌دار باشید نه شاغل در بیرون خانه؟ نگارنده احتمال قوی میدهم که

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۰۵

آن کنایه از عدم مداخله در کارهای سیاسی است یعنی شغل خانه داری را انتخاب کنید و در کارهای سیاسی و لشکرکشی مداخله ننمائید. و لذا است که عایشه و زنان دیگر آنحضرت را در زیارت حج و غیره چیزی نگفته‌اند ولی در جنگ جمل چون نامه عایشه بزید بن صوحان رسید که از وی یاری خواسته بود گفت: عایشه مأمور شده که ملازم خانه خویش باشد و ما مأمور شده‌ایم بقتال. او مأموریت خویش را ترک کرده و ما را بخانه نشینی امر میکند (تاریخ کامل). در تاریخ یعقوبی هست: ابن عباس در بصره وارد منزل عایشه شد، عایشه گفت: خطا کردی و بدون اجازه وارد منزل من شدی ابن عباس گفت: ما شریعت را بتو یاد داده‌ایم این خانه تو نیست خانه تو همان است که رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله تو را در آن گذاشت و قرآن امر کرد در آن قرار گیری. آنگاه علی

علیه السلام آمد و فرمود: برگرد بخانه‌ایکه رسول خدا صلی الله علیه و آله دستور داده در آن قرار گیری. بنظر نگارنده این حکم مخصوص زنان آنحضرت و یا لا- اقل نظری بزنان دیگر ندارد زیرا زنان آنحضرت بواسطه محبوبیتی که داشتند اگر در کارهای سیاسی دخالت میکردند باشتباه افتاده باعث تشنج و انقلاب میشدند چنانکه در عایشه دیده شد و خون هزاران نفر در جنگ بصره بر باد رفت. ۲- وَ هُوَ الَّذِي أَنْشَأَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ فَمُسِدَّتْكُمْ وَ مُسْتَوْدِعٌ قَدْ فَضَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ أَنْعَامٍ: ۹۸. قرائت مشهور در «مستقر» فتح قاف است گر چه با کسر آن نیز خوانده‌اند نظیر این، آیه است وَ مَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا وَ يَعْلَمُ مُسْتَقَرَّهَا وَ مُسْتَوْدِعَهَا كُلٌّ فِي كِتَابٍ مُبِينٍ هود: ۶. «مستقر» بنا بر قرائت فتح نمیتواند اسم مفعول باشد زیرا لازم است نه متعدی. پس اسم مکان است. بنا بر قرائت فتح بنظر المیزان مستقر و مستودع در آیه اول هر دو اسم

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۰۶

مکان‌اند و قرار گاه زمین و محل ودیعه اصلا ب و ارحام است یعنی: خدا شما را از نفس واحدی آفریده بعضی از شما در قرار گاه و در زمین هستید و متولد شده‌اید و بعضی در ودیعه گاه ارحام و اصلا ب‌اند که بعداً بدنیا خواهند آمد در نهج البلاغه است که در خطبه ۸۸ فرموده: «و احصی ... مستقرهم و مستودعهم من الارحام و الاصلاب» یعنی: خدا قرار گاهها و ودیعه گاههای آنها را از ارحام و اصلا ب شمرده است ظاهراً ارحام راجع بمستقر است چنانکه آمده ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ مؤمنون: ۱۳. و اصلا ب راجع بمستودع میباشد. در آیه دوم «مستقرها» را محل استقرار گفته مثل آب برای ماهی، غلاف برای صدف، وطن و لانه برای انسان و غیره و مستودع را محلی دانسته که در آن واقع شده ولی ترک خواهد کرد مثل پرنده در هوا، مسافر در سفر، جنین در رحم و جوجه در تخم. یعنی: روزی همه در قرار گاه و ودیعه گاه بعهده خداست.

قریش: ج ۵، ص: ۳۰۶

قریش: نام قبیله بزرگی از عرب که رسول خدا صلی الله علیه و آله از تیره بنی هاشم از همان قبیله است در اقرب الموارد گوید: اگر از «قریش» حی و تیره اراده شود منصرف باشد و اگر قبیله مراد باشد بجهت تأنیث و علمیت غیر منصرف است. لِإِيْدَافِ قُرَيْشٍ. إِيْلَافِهِمْ رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ ... قریش: ۱ و ۲. و برای الفت دادن و محترم کردن قریش که الفت دادن آنها در مسافرت زمستان و تابستان باشد. این کلمه یکبار بیشتر در قرآن نیامده است.

قرض: ج ۵، ص: ۳۰۶

قرض: نوعی است از بریدن، قطع مکان و گذشتن از آنرا قطع مکان و قرض مکان گویند (راغب). وَإِذْ عَرَبَتْ نَقَرَضُهُمْ ذَمَّاتَ السَّمَاءِ وَ هُمْ فِي قَعْوَةٍ مِنْهُ كَهْف: ۱۷. چون آفتاب غروب میکرد از آنها بطرف شمال متمایل میشد و آنها در کهف در وسعت بودند. طبرسی فرموده: اصل آن بریدن با دندان است و وام را قرض

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۰۷

گویند که شخص جزئی از مال خود را قطع کرده بدیگری میدهد بتی که اینک خود مال یا بدل آنرا بعداً بدهند. اقراض بمعنی قرض دادن است إِنْ تُقْرِضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا يضاعفْهُ لَكُمْ وَ يَغْفِرْ لَكُمْ ... تغابن: ۱۷. ماده اقراض در قرآن همه جا در باره قرض دادن بخدا آمده و همه با وصف «حَسَنًا» مقتید شده است انفاق در راه خدا قرض دادن بخدا خوانده شده که آن از طرف خدا برگردانده خواهد شد و اشاره بحتمی بودن مزد آن است. قید «حسن» ظاهراً مفید آن است که انفاق از مال پاک و با نیت پاک و با قصد قربت باشد و بعداً پشیمان نگردد و با ممت و اذیت بعدی توأم نباشد بنظم جمله لَأَيُّهُمْ لِمَا أَنْفَقُوا مَنًّا وَ لَا أذى ... يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَ تَثْبِيْتًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ بقره: ۲۶۲ و ۲۶۵. بیان «حسن» است. میشود گفت همه اعمال نیک اعم از بدنی و مالی قرض

الحسن اند که آنها بخدا تحویل میشوند و خدا در مقابل پاداش خواهد داد آیه اَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَاقْرُؤُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا وَ مَا تَقَدَّمُوا لَانْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ ... مزمل: ۲۰. دلیل آن است و گرنه ایتاء زکوة داخل در قرض الحسن میباشد. در قرآن مجید قرض بمعنی «وام» متداول بکار نرفته بلکه همه در عمل نیک و یک جا در معنی تجاوز استعمال شده که در اول ذکر شد.

قرطاس: ج ۵، ص: ۳۰۷

قرطاس: صحیفه. چیزیکه در آن مینویسند از هر چه باشد در مفردات گفته: «القرطاس: ما یکتب فیه» در اقرب آمده: «الصحیفه الّتی یکتب فیها». وَلَوْ نَزَّلْنَا عَلَیْكَ كِتَابًا فِی قُرْطَاسٍ فَلَمَسُوهُ بِأَيْدِيهِمْ لَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ انعام: ۷. اگر کتابی در صحیفه و جزوه بتو نازل میکردیم و با دست آنرا لمس میکردند کافران میگفتند این سحر آشکار است.

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۰۸

جمع آن قرطیس است مثل قُلْ مَنْ أَنْزَلَ الْكِتَابَ الَّذِي جَاءَ بِهِ مُوسَى نُورًا وَهُدًى لِلنَّاسِ تَجْعَلُونَهُ قُرْطِيسًا تُبْدُونَهَا وَتُخْفُونَ كَثِيرًا... انعام: ۹۱. ظاهرا مراد آنست که تورات را جزوه جزوه میکنید آنچه بنفع شماست ظاهر میکنید و آنچه وصف رسول ما در آنست پنهان میدارید.

قرع: ج ۵، ص: ۳۰۸

قرع: کوفتن چیزی بر چیزی. (راغب). قارعه: زننده و کوبنده و لَا يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا تُصَِّبُهُمْ بِمَا صَنَعُوا قَارِعَةً أَوْ تُحْلُ قَرِيْبًا مِنْ دَارِهِمْ حَتَّىٰ يَأْتِيَ وَعْدُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُخْلِفُ الْمِعَادَ رعد: ۳۱. مراد از قارعه حادثه کوبنده و خرد کننده است یعنی پیوسته بر کفار در اثر اعمالشان واقعه کوبنده میرسد و هلاکشان میکند و یا در کنار ولایتشان نازل میشود و آنها را بوحشت میاندازد در این وضع خواهند بود تا مدتشان سر آید و وعده خدا انجام پذیرد. الْقَارِعَةُ. مَا الْقَارِعَةُ وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْقَارِعَةُ قارعه: ۱ و ۲ و ۳. قیامت از آن قارعه نامیده شده که کوبنده عجیبی است و همه چیز و حتی زمین و کوهها را میکوبد و حَمَلَتِ الْأَرْضُ وَالْجِبَالُ فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً الحاقه: ۱۴. تأمل کنید در سایر آیات وقوع قیامت در آیه كَذَّبَتْ ثَمُودُ وَعَادٌ بِالْقَارِعَةِ حاقه: ۴. ظاهرا مراد بلائی است که هود و صالح علیهما السلام خبر میدادند و آنها انکار میکردند، بالاخره باد صرصر عاد را و صاعقه ثمود را از بین برد بنا بر این قارعه در آیه بمعنی قیامت نیست.

قَرْف: ج ۵، ص: ۳۰۸

قَرْف: (بر وزن فلس) راغب گوید: قرف و اقتراف در اصل بمعنی کندن پوست از درخت و کندن پوست روی زخم است و بطور استعاره بر اکتساب اقتراف گفته‌اند اعم از آنکه کار خوب باشد یا بد. وَ لِيَقْتَرِفُوا مَا هُمْ مُقْتَرِفُونَ انعام: ۱۱۳. و تا کسب کنند از معاصی آنچه کسب میکنند، این آیه در باره اقتراف گناه است و مَنْ

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۰۹

يَقْتَرِفُ حَسَنَةً نَزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا شوری: ۲۳. این آیه در اکتساب حسنه است و مراد از آن بموجب صدر آیه و روایات ولایت اهل بیت علیهم السلام میباشد.

قَرْن: ج ۵، ص: ۳۰۹

قَرْن: (بر وزن فلس) جمع کردن. «قرن البعیرین: جمعهما فی حبل» دو شتر را با یک طناب بست. اقتران: اجتماع دو چیز یا چیزهاست

در یک معنی از معانی، گویند: زید قرین عمرو است در ولادت، در شجاعت، در قدرت و غیره. **أَوْ لِجَاءَ مَعَهُ الْمَلَائِكَةُ مُقْتَرِنِينَ** زخرف: ۵۳. یا ملائکه با او با هم بیایند. **سُبْحَانَ الَّذِي سَخَّرَ لَنَا هَذَا وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ** زخرف: ۱۳. اقران بمعنی اطاقه و توانائی است یعنی قرین شدن در توانائی گویند «اقرن الامر: اطاقه» یعنی منزّه است خدائیکه این مرکب را بر ما مسخر کرد و گرنه ما بر تسخیر آن توانا نبودیم. **وَتَرَى الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ مُّقْرِنِينَ فِي الْأَصْفَادِ** ابراهیم: ۴۹. در مفردات و اقرب گفته تقرین برای کثرت و مبالغه است یعنی گناهکاران را بینی که با زنجیرها بشدت با هم بسته شده‌اند. **أَلَمْ يَرَوْا كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ** انعام: ۶. راغب گفته: قرن جماعتی را گویند که در زمان واحد نزدیک بهم زندگی میکنند، جمع آن قرون است «القرن: القوم المقترنون فی زمن واحد» طبرسی فرموده: قرن مردم هر زمان است و آن از نزدیک بهم بودن در یک زمان متخذ شده، زجاج گوید: بنظر من قرن اهل هر زمانی است که در آن پیغمبری یا طبقه‌ای از اهل علم بوده است. در قاموس و اقرب گفته: قرن هر امتی است که هلاک شده و احدی از آنها باقی نمانده است ولی قید هلاک شدن مورد تصدیق قرآن نیست بلکه اعتم است مثل آیه اول که در باره امت هلاک شده است و مثل **وَ أَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْنًا** آخرین انعام: ۶. که بوجود آمدن مراد است نه هلاک شدن ایضا

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۱۰

ثُمَّ أَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قُرُونًا آخرین مؤمنون ۴۲. بهر حال مراد از قرن و قرون در قرآن زمان نیست خواه صد سال باشد یا کمتر یا بیشتر. قرین: رفیق. **قَالَ قَاتِلْ مِنْهُمْ إِنِّي كَانَ لِي قَرِينٌ** صافات: ۵۱. **وَمِنْ يَعْشُرُ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمَنِ نَقِيضٌ لَهُ شَيْطَانًا** فهو له قرین زخرف: ۳۶. هر که از یاد خدا اعراض کند شیطانی بر او میگماریم که مصاحب اوست، آیات قرآن صریح اند در اینکه هر که بخدا توجه کند ملائکه بر او نازل شده یاریش میکنند **إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا ...** فصلت: ۳۰. و آنانکه از خدا رو گردانند شیاطین بسراغشان آمده بر اصرارشان میافزایند مثل آیه ما نحن فيه و **أَلَمْ تَرَ أَنَا أَرْسَلْنَا الشَّيَاطِينَ عَلَى الْكَافِرِينَ تَوَسُّوهُمْ** آزا مریم: ۸۳. و غیره. **وَقَالَ قَرِينُهُ هَذَا مَا لَدَيَّ عَتِيدٌ ...** **قَالَ قَرِينُهُ رَبَّنَا مَا أَطَّغَيْتَهُ وَ لَكِنْ كَانَ فِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ** ق: ۲۳ و ۲۷. ظاهرا مراد از قرین اول همان رقیب عتید و شهید است که در آیات ما قبل آمده و از قرین دوم شیطان مضل است که در آیه **نَقِيضٌ لَهُ شَيْطَانًا** و غیره مذکور است.

قارون؛ ج ۵، ص: ۳۱۰

قارون: مردی است از یهود و از قوم موسی علیه السلام **إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى فَبَغَى عَلَيْهِمْ** قصص: ۷۶. بنقل طبرسی او پسر خاله موسی بود. چنانکه از امام صادق علیه السلام و عطا و ابن عباس نقل کرده است. در بد کاری در بدید فرعون و هامان بود موسی علیه السلام را ساحر خوانده و **لَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَى ... إِلَى فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ قَارُونَ فَقَالُوا سَاحِرٌ كَذَّابٌ** غافر: ۲۳ و ۲۴. چنین بنظر میاید که قارون با آنکه از بنی اسرائیل بود در نزد فرعون مقام عالی داشته است در مجمع فرموده هامان وزیر فرعون و قارون خزانه دار وی بود، آیه **وَ قَارُونَ وَ فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ لَقَدْ جَاءَهُمْ مُوسَى بِالْبَيِّنَاتِ فَاسْتَكْبَرُوا**

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۱۱

عنکبوت: ۳۹. نیز مؤید آن است. و نیز در مجمع نقل کرده: بقولی عامل و کارگزار فرعون بر بنی اسرائیل بود. قرآن مجید جریان مفصل او را در سوره قصص آیه ۷۶ تا ۸۲ نقل کرده است چند جمله در جریان او حائز اهمیت است: ۱- او از بنی اسرائیل بود ولی راه تعدی و تکبر پیش گرفت **كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى فَبَغَى عَلَيْهِمْ** قصص: ۷۶.۲- ثروت کلان داشت در مقام پند باو میگفتند: هم بخور و هم بخوران و این ثروت خدادادی را مایه خود- پسندی مکن در جواب میگفت: خدا این ثروت را نداده بلکه در اثر لیاقت خودم است **إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ عَلَى عِلْمٍ عِنْدِي** قصص: ۷۸.۳- ثروت خویش را برخ مردم میکشید دلها را کباب میکرد **فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ فِي زِينَتِهِ** قصص: ۷۹.۴- قدرت و ثروت خویش را مایه افساد قرار داده بود و از آن سوء استفاده میکرد چنانکه ناصحان بوی میگفتند: **وَلَا تَبْغِ**

الْفَسَادَ فِي الْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُنْفِسِينَ قصص: ۷۷.۵- چنین مردی لایق آن بود که از بین برود و ضعف و زبونی خود را در مقابل قدرت خدا بالعیان به بیند لذا در یک تکان و زلزله زمین دهان گشود او و خانه‌اش را فرو برد، هم خود و هم خانه‌اش در آن چاه ویل ناپدید شدند فَحَسَبْنَا بِهِ وَبِدَارِهِ الْأَرْضَ ... قصص: ۸۱. در تورات فعلی سفر اعداد باب ۱۶ بعد و در قاموس کتاب مقدس زیر لفظ «قورح» نقل شده که او کار کهانت در پیش گرفت و با چند نفر که ۲۵۰ نفر را با خود همدست کرده بودند بر موسی و هارون شوریدند، و گفتند: شما دو برادر بظلم و تحمیل بر مردم ریاست یافته‌اید، موسی بخدا استغاثه کرد زمین شکافته شد قورح و دیگر سران شورشیان در آن ناپدید شدند و آتشی از جانب خدا آمد و آن ۲۵۰ نفر را خاکستر کرد، شاید قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۱۲

قورح همان قارون باشد که در تورات حکایت او بنحو دیگر نقل شده ولی اعتماد ما بنقل قرآن است. قرآن از ذکر محل وقوع حادثه ساکت است که آیا در مصر اتفاق افتاده یا در صحرای سینا ولی از روایات و تفاسیر و تورات بر می‌آید که در صحرای سینا بوده، علی هذا قارون روی حساب قومیت با بنی اسرائیل از مصر خارج شده و وارد سینا گشته است. از طرف دیگر بنی اسرائیل در سینا بصورت بیابان گرد زندگی میکردند و وسیله‌ای برای کسب آنهمه ثروت در آنجا فراهم نبود که فرموده و آتَيْنَاهُ مِنَ الْكُنُوزِ مَا إِنَّ مَفَاتِحَهُ لَتَنُوءُ بِالْعُصْبَةِ أُولَى الْقُوَّةِ قصص: ۷۶. و آنکهی بنی اسرائیل ظاهراً آنوقت در سینا خیمه‌ها و چادرها زده بودند و خیمه اجتماع مجلس شوری و قضاوت و غیره آنان بود ولی لفظ «فَحَسَبْنَا بِهِ وَبِدَارِهِ الْأَرْضَ» نشان میدهد که قارون کاخ مجللی داشته است لذا نگارنده احتمال میدهم که قضیه در مصر اتفاق افتاده باشد. جریان زکوة خواستن از او و تفتین زن بد کار از جانب او بر علیه موسی علیه السلام اگر یقین بوده باشد در مصر نیز ممکن بود. و الله العالم.

ذو القرنین: ج ۵، ص: ۳۱۲

اشاره

ذو القرنین: ظاهراً قرن در این کلمه بمعنی شاخ است، ذو القرنین یعنی صاحب دو شاخ. برای این شخص در قرآن قصه مفصلی است که در سوره کهف از آیه ۸۳ تا ۹۶ نقل شده است بدین بیان: خدا باو در زمین قدرت و حکومت داد و همه وسائل حکمرانی را برایش فراهم آورد، او در سفری که بطرف مغرب کرد بجائی رسید که خورشید در محلیکه آب تیره رنگ داشت غروب میکرد، در آنجا قومی یافت، خدا باو گفت: ای ذو القرنین میتوانی آنها را عذاب کنی یا نیکو رفتار نمائی. گفت ستمگران این قوم را کیفر خواهم داد و چون بسوی پروردگارشان برگشتند عذابی شدید قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۱۳

دامنگیر آنهاست و آنانکه اهل ایمان و رفتار نیکو هستند برای آنها پاداش نکوئی هست ما نیز با آنها سهل خواهیم گرفت. سپس ذو القرنین با وسائلیکه در اختیار داشت سفری بسوی مشرق کرد و بقومی رسید که در مقابل آفتاب حجابی و پوششی نداشتند (مردم بدوی بودند خانه و لباسی نداشتند تا از آفتاب مستور باشند) و ما بآنچه در نزد ذو القرنین از عده و تجهیزات بود دانا بودیم. ذو القرنین پس از آن سفر دیگری آغاز کرد و با وسائل خود براه افتاد تا میان دو کوه (یا دو دیوار عظیم) رسید در آنجا قومی یافت که بسیار ساده و بدوی بودند و گوئی زبان نمی‌فهمیدند، آنقوم گفتند: ای ذو القرنین قوم یا جوج و مأجوج در زمین افساد میکنند بر تو مزدی بدهیم تا میان ما و آنها سدّی بنا کنی، گفت آنچه خدا بمن تمکن داده از مزد شما بهتر است به نیروی بازو بمن کمک کنید تا میان شما و آنها سدّی بسازم. آنوقت گفت: تکه‌های آهن بیاورید شکاف دو کوه را تکه‌های آهن چید تا مسدود شد سپس گفت آنقدر با آنها دمیدند تا گداخته شدند و گفت: در آن مس ریختند مسها ذوب شده بصورت ملاط آهن‌ها را بهم چسبانید و سدّ

تکمیل شد قوم یاجوج و ماجوج بدین وسیله مهار شدند زیرا نه قادر بودند آنرا سوراخ کنند و نه میتوانستند از آن بگذرند، ذو القرنین گفت: این رحمتی است از پروردگار من و چون وعده خدا آید آنرا خورد کند و وعده خدا حتمی است. این بود قصه ذو القرنین در قرآن اینک نکاتی از این قصه: ۱- نقل این قضیه در قرآن مجید بواسطه سؤال بوده است و **يَسْأَلُونَكَ عَنِ ذِي الْقُرْنَيْنِ ...** کهف: ۸۳. بقولی یهود از آنحضرت پرسیده‌اند و بقولی با اشاره یهود بعضی از قریش آنرا خواسته‌اند. ۲- او در سفر غرب بجائی رسیده

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۱۴

که در نظر بیننده آفتاب در آبی تیره رنگ غروب میکرده است چنانکه تفصیل آنرا در «حماء» نوشته‌ایم. و در همان سفر ظاهراً با قومی جنگیده و غالب شده است و ستمکاران را کیفر و نیکوکاران را پاداش داده است. **أَمَّا مَنْ ظَلَمَ فَسَوْفَ نُعَذِّبُهُ ... وَأَمَّا مَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا ... سَنَقُولُ لَهُ مِنْ أَمْرِنَا يُشِيرًا** کهف: ۸۷ و ۸۸.۳- او یا پیغمبر بوده و یا پیغمبری در لشکریانش وجود داشته زیرا خدا فرماید: **قُلْنَا يَا ذَا الْقُرْنَيْنِ إِمَّا أَنْ تُعَذِّبَ وَإِمَّا أَنْ تَتَّخِذَ فِيهِمْ حُسَيْنًا** کهف: ۸۶. ظهور این سخن در وحی آسمانی است و شاید حکم دینی را میدانسته لذا با «قُلْنَا» تعبیر آمده. ۴- در سفر مشرق بقومی که تقریباً بحال توخس زندگی میکردند رسیده است ولی برای چه بآنجا سفر کرده و با آنها چه معامله نموده است در قرآن ذکری نیست. ۵- در سفر اخیر بمحلی رسیده که اهل آنجا از قومی چپاولگر در اذیت بوده‌اند، محل سکونت چپاولگران در پشت کوهها بوده و از شکاف میان دو کوه گذشته و بآنها حمله ور میشده‌اند و تاراجگران نام یاجوج و ماجوج داشته‌اند، چون یگانه راه حمله آنها شکاف کوه بوده و از جوانب دیگر راه عبور نداشته‌اند لذا از ذو القرنین تقاضا کرده‌اند آن شکاف را مسدود کند تا از شر آنها در امان باشند. ۶- سدّ میان شکافی است که با تکمیل آن دو کوه بهم بر آمده و متصل شده‌اند و مصالح ساختمانی آن عبارت بود از تکه‌های آهن که رویهم چیده شده و سپس با مس مذاب بهم وصل شده است. ۷- سدّ از حمله یاجوج و ماجوج جلوگیری کرد زیرا قدرت سوراخ کردن آنرا نداشتند و نیز نتوانستند از

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۱۵

آن بگذرند. این سدّ در کجای دنیا بود؟ پادشاهی که دو شاخ داشته باشد کدام است و یعنی چه؟ یاجوج و ماجوج چرا نتوانسته‌اند از جای دیگر بگذرند؟ و آن قوم کدام‌اند؟ آنچه در جواب این سؤالات گفته شده بسیار مختلف و گیج کننده است و قرآن مجید نظری بآنها نداشته و گر نه بیان میکرد در اینجا فقط بدو جواب اشاره میکنم: ۱- بنظر یا عقیده بعضی سدّ ذو القرنین همان دیوار معروف و تاریخی چین است ناگفته نماند: دیوار چین بین سالهای ۲۰۴ تا ۲۲۰ قبل از میلاد یعنی در مدت بیست سال بفرمان «چین‌شی هوانک» امپراتور بزرگ چین ساخته شد، این دیوار که از سنگ و آجر بنا شده ۶۶۶ فرسخ یعنی در حدود چهار هزار کیلومتر طول دارد و از محلی بنام «چان هایکوان» آغاز شده و در مرزهای تبت پایان مییابد. بلندی این دیوار هفت متر و نیم و پهنای آن در همین حدود است بطوریکه بر روی این پهنانشش نفر سوار میتوانند پهلو پهلو اسب تازی کنند. دیوار چین در سر راه خود از دره‌ها و کوههای فراوانی میگذرد و شامل نواحی پستتر از دریا تا ارتفاعات چهار هزار متری مییابد. دیوار مزبور توانست تا مدت سیزده قرن جلو تاخت و تاز اقوام وحشی را که میخواستند وارد چین شوند بگیرد ولی سرانجام در قرن ۱۳ میلادی چنگیز خان از این دیوار گذشته و بر سرزمین پهناور چین دست یافت. ناگفته نماند: این دیوار نمیتواند سدّ ذو القرنین باشد زیرا آن سدّ میان دو کوه بوده و از آهن و مس ساخته

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۱۶

شده بود و این صفات در دیوار چین یافته نیست. ۲- ابو الکلام آزاد دانشمند والا مقام و مسلمان هندی در باره ذو القرنین کتاب مستقلی نگاشته و او را کوروش کبیر پادشاه هخامنشی دانسته است اینک بطور اختصار بآن اشاره میشود:

حملة كوروش و فتح لیدیا؛ ج ۵، ص: ۳۱۶

کوروش پس از آنکه بر تخت نشست با پادشاه لیدی که کرزوس نام بود رو برو گردید مورخین یونان عموماً عقیده دارند که برای اول بار کرزوس دست بدشمنی زد و کوروش را مجبور به توسل بشمشیر نمود کوروش در این جنگ پیروز شد، لیدی در آسیای صغیر موسوم بآناتولی (ترکیه امروز) قرار داشت، حکومت لیدی دست نشانده یونان بود، کوروش با مغلوبین طوری با بزرگواری رفتار نمود که مردم احساس نمیکردند که آتش جنگی بخانه آنها کشیده شده است. بنظر ابو الکلام این سفر که کوروش بغرب ایران کرده همان است که در آیات فَاتَّبَعَ سَبَبًا. حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَغْرِبَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَغْرُبُ فِي عَيْنٍ حَمِئَةٍ... نقل شده است آیات ۸۵ کهف تا ۸۸ و رجوع شود به «حماء».

حملة بمشرق؛ ج ۵، ص: ۳۱۶

حملة دوم کوروش متوجه مشرق شد قبائل وحشی و عقب مانده «کید روسیا» و «باکتريا» که در نواحی مشرق سکونت داشتند سر بشورش برداشته بودند کوروش برای خواباندن فتنه بآنجا لشکر کشید مراد از سرزمین کیدروسیا مکران و بلوچستان فعلی و «باکتريا» همان بلخ است و آیات ثُمَّ اتَّبَعَ سَبَبًا. حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَطْلِعَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَطْلُعُ عَلٰی قَوْمٍ لَّمْ نَجْعَلْ لَهُمْ مِنْ دُونِهَا سَبِيلًا... راجع باین مسافرت و حمله است.

حملة بشمال؛ ج ۵، ص: ۳۱۶

حملة سوم کوروش بطرف شمال

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۱۷

ایران صورت گرفته که برای اصلاح امر «ماد» لشکر کشی کرده است سرزمین «ماد» در شمال پارس قرار داشت و حدود آن بکوههای شمال که متصل بدریای خزر و دریای سیاه میشوند میرسید، این نواحی بعدها به قفقاز و باصطلاح پارسیان «کوه قاف» موسوم گشت. کوهستان قفقاز فعلی در این سلسله کوهها وجود دارد، در این حمله کوروش به نزدیک رودی رسید و در کنار آن اردو زد، اقوام این منطقه از دست قومی بنام «یاجوج و ماجوج» بکوروش شکایت کردند او دستور داد سدی آهنین در محلیکه غارتگران از آن میگذشتند ساختند و بدین وسیله از تاخت و تاز آنها جلوگیری شد. اگر بنقشه نگاه کنیم: آسیای غربی پائین دریای خزر وجود دارد و دریای سیاه بالای آن است و کوههای قفقاز نیز بین دو دریا در حکم یک دیوار طبیعی مرتفعی است این کوهها که صدها میل طول دارند مانع بزرگی از رخنه کردن باین طرف و آن طرف آن کوههاست تنها یک تنگه در میان آنها قرار دارد که محل عبور اقوام یاجوج و ماجوج بود، کوروش با سد آهنین آن تنگه را مسدود نمود که غارتگران فَمَا اسْتَطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا کهف: ۹۷. این سد در محلی بین دریای خزر و دریای سیاه بنا شده و در تنگه میان سلسله کوههای قفقاز است این راه را امروز تنگه «داربال» میخوانند و در ناحیه «ولادی کیوکز» و تفلیس واقع شده، هم اکنون نیز بقایای دیوار آهنی در این نواحی هست در سد ذوالقرنین گفته میشود که آهن زیاد بکار رفته و بین دو کوه نیز ساخته شده است، معبر داربال بین دو کوه بلند واقع شده و این سد نیز که آهن زیادی در آن دیده میشود در همین

قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۱۸

دره وجود دارد.

یأجوج و مأجوج؛ ج ۵، ص: ۳۱۸

همان اقوامی است که در اروپا آنها را «میگر» و در آسیا «تاتار» نامیده‌اند معلوم شده که در حدود ۶۰۰ سال قبل از میلاد یک دسته از آنان در سواحل دریای سیاه پراکنده شده و هنگام پائین آمدن از دامنه کوههای قفقاز آسیای غربی را مورد هجوم قرار دادند این نقطه در آنروز مغولستان نامیده میشد قبائل کوچ نشین آن «منغول» یا مغول نامیده میشدند بنا بمنابع چینی اصل کلمه منغول «منکوک» یا «منچوک» بوده است و این با کلمه عبری مأجوج بسیار نزدیک است.

ذو القرنین؛ ج ۵، ص: ۳۱۸

لقب ذو القرنین (صاحب دو شاخ) متخذ از خواب دانیال پیغمبر است که در خواب دید قوچی در کنار رود ایستاده و دو شاخ بلند دارد این دو شاخ یکی بطرف جلو و یکی پشت او خم شده بود و با دو شاخ خود شرق و غرب را شخم میکرد و هیچ حیوانی در برابر او مقاومت نمیکرد در همین حال می‌بیند که یک بز کوهی از طرف مغرب در حالیکه زمین را با شاخ خود میکند پیش آمد و میان پیشانی این بز یک شاخ بزرگ و عجیب پیدا بود کم کم بز کوهی بقوچ نزدیک شد و بر او تاخت در این حمله دو شاخ قوچ بشکست و از مقاومت عاجز ماند. فرشته‌ای بدانیال نازل شده و خواب را بکوروش و اسکندر مقدونی تعبیر کرد قوچ دو شاخ کوروش پادشاه پارس و ماد و بز کوهی اسکندر بود که دولت و دودمان هخامنشی را بر انداخت.

مجسمه کوروش؛ ج ۵، ص: ۳۱۸

مجسمه سنگی کوروش که در نزدیکیهای استخر پایتخت قدیم ایران در حدود پنجاه میلی سواحل رودخانه قاموس قرآن، ج ۵، ص: ۳۱۹

«مرغاب» نصب شده بود چون بوسیله خاورشناسان خطوط میخی آن خوانده شد این مطلب را روشنتر نمود مجسمه بقامت بشر عادی است دو بال دارد مثل بالهای عقاب و در روی سر او دو شاخ بصورت شاخ قوچ که از یک ریشه روئیده و بدو شاخ یکی رو جلو و دیگری پشت آن رو بعقب است، مجسمه ثابت میکند که تصوّر ذو القرنین از خواب دانیال پیدا شده و مجسمه ساز از آن خواب پیروی کرده و چون کوروش بابل را فتح و یهود را از اسارت نجات داد خواب دانیال مشهور شد رجوع شود بکتاب ابو الکلام. پایان جلد پنجم

[جلد ششم]

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ*

[ادامه ق]؛ ج ۶، ص: ۳

اشاره

بقیه حرف قاف

قریه؛ ج ۶، ص: ۲

قریه: راغب گوید: قریه نام موضعی است که مردم در آن جمع شوند، بمردم نیز قریه گویند و در هر دو معنی استعمال میشود، در باره وَ سَيَّلِ الْقَرْيَةَ يوسف: ۸۲. بسیاری از مفسران گفته‌اند مراد «اهل القریه» است و بعضی گفته‌اند مراد از قریه خود قوم‌اند آنگاه چند آیه نقل کرده که ظاهراً مراد از قریه و قری مردمان‌اند و از علی بن الحسین علیه السلام نقل کرده که فرموده از «القری» رجال قصد شده است المنار قول راغب را نقل کرده و ردّ نمی‌کند. ولی مثال راغب «وَسَيَّلِ الْقَرْيَةَ» درست نیست زیرا مراد از آن مسلماً شهر است زیرا آیه این طور است وَ سَيَّلِ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا. ولی ظاهراً این قول مقبول طبرسی نیست زیرا در بیشتر جاها که مراجعه شد کلمه «اهل» مقدر میکند. همچنین زمخشری، در مجمع فرماید: قریه زمینی است دارای خانه‌های بسیار، اصل آن از قری بمعنی جمع است «قریت الماء فی الحوض» آبرو در حوض جمع کردم و نیز گفته: قریه، بلده، مدینه نظیر هم‌اند در اینجا چند مطلب را بررسی میکنیم: ۱- در بسیاری از آیات نسبت افعال بقریه داده شده مثل وَ كَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا فَجَاءَهَا بَأْسُنَا بَيَاتًا ... اعراف: ۴. فَلَوْ لَا كَانَتْ قَرْيَةٌ آمَنَتْ فَنَفَعَهَا إِيمَانُهَا إِلَّا قَوْمٌ يُونُسَ ... یونس: ۹۸. وَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُطْمَئِنَّةً نَحْل: ۱۱۲.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۴

در اینگونه آیات اگر قول راغب را پذیرفتیم هیچ و گرنه باید لفظ «اهل» مقدر شود ولی در آیاتی نظیر وَ إِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ بقره: ۵۸. و غیره مسلماً شهر و آبادی مراد است. ۲- قریه از قری بمعنی جمع کردن است پس قریه موضعی است که خانه‌ها را جمع کرده یا مردم را اعم از آنکه ده باشد یا شهر. و نمیشود گفت: معنای قریه فقط ده است. در قاموس آمده: «القریه: المصر الجامع» در اقرب الموارد گوید «القریه: المصر الجامع ... و تقع علی المدینه و غیرها» حتی بلانۀ مورچگان قریه النمل گویند علی هذا باید با قرینه فهمید که آیا مراد شهر است یا ده. در المنار ذیل آیه ۵۸ بقره گوید مراد از قریه شهر است ... ماده‌اش دلالت بر اجتماع دارد، بر اتمت نیز اطلاق شده. سپس بطور غلبه در بلاد صغیره بکار رفته ولی در این آیه بلاد صغیره درست نیست زیرا عیش رغد در بلاد بزرگ میسر است. ۳- لفظ قریه و جمع آن قری در قرآن اغلب در موارد ذمّ بکار رفته در آبادیهائیکه اهل ایمان نبوده و در جهالت زندگی میکردند مثل وَ كَمْ قَصِيْنَا مِنْ قَرْيَةٍ كَانَتْ ظَالِمَةً انبیاء: ۱۱. فَكَأَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا حَج: ۴۵. و غیره از این میشود بدست آورد که مراد از قریه فقط محل اجتماع مردم یا خانه‌هاست و غیر از اجتماع معنای دیگری در نظر نیست ایضا و در شهرهائیکه بصورت اجتماع و تعاون و همکاری زندگی میکردند بکار رفته مثل وَ إِذْ قِيلَ لَهُمْ اسْكُنُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ وَ كُلُوا مِنْهَا اعراف: ۱۶۱. و مثل وَ سَيَّلِ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا یوسف: ۸۲. که مراد پایتخت مصر قدیم است. لفظ مدینه نیز مثل قریه در جاهائیکه کفر و جهالت حکومت میکردند بکار رفته است مثل وَ كَانَ فِي الْمَدِينَةِ تَشِيعَةٌ رَهْطٌ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ نمل: ۴۸. که مراد شهر شعیب است و مثل وَ جَاءَ أَهْلَ الْمَدِينَةِ يَسْتَبْشِرُونَ حجر: ۶۷.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۵

که مراد شهر لوط است و در آیه دیگر بآن قریه گفته وَ نَجَّيْنَاهُ مِنَ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ تَعْمَلُ الْفَبْأَثَ انبیاء: ۷۴. وانگهی «مدن بالمكان مدونا» بمعنی اقامت در مکان است بشهر از آن مدینه گویند که محل اقامت مردم است. خلاصه: میان قریه و مدینه فرقی که قابل اعتماد باشد بدست نیامد و حتی بقریه اصحاب سبت که امر بمعروف کنندگان در آن بودند قریه گفته شده وَ سَأَلْتُهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ اعراف: ۱۶۳. بلی میشود از استعمال قرآن بدست آورد که مدینه بمعنی آبادی بزرگ و شهر است و قریه اعم میباشد. و الله العالم.

قسوره؛ ج ۶، ص: ۵

قسوره: شیر. كَانَتْهُمْ حُمُرٌ مُسْتَنْفِرَةٌ. فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ مَدْتَر: ۵۰ و ۵۱. گویا آنها خران رمیده‌اند که از شیر فرار کرده‌اند، قسوره جمع

قصور نیز آمده بمعنی صیاد تیرانداز ولی در آیه بقرینه «حمر» ظاهراً شیر مراد است.

قسیس؛ ج ۶، ص: ۵

قسیس: عالم نصاری. در المیزان فرموده: قسیس معرب «کشیش» است در مجمع از زجاج نقل شده: قسیس و قس از رؤساء نصاری است و قس در لغت بمعنی نیمه و نشر حدیث است. در اقرب الموارد گفته: با واو و نون جمع بسته میشود برای تغلیب جانب وصفیت بر اسمیت. ذَلِكَ بِأَنَّ مِنْهُمْ قَسِيْسِينَ وَرُهْبَانًا وَأَنَّهُمْ لَا يَشْتَكِرُونَ مَائِدَة: ۸۲. رأفت نصاری بر مسلمین برای آنست که عده‌ای از آنها قسیس و راهبانند (و کلام حق را برای مردم افشاء میکنند) و نیز تکبر و خود پسندی نمی‌نمایند، ناگفته نماند قس در لغت بمعنی سخن چین و چرانیدن خود آمده است شاید مراد از آن معنای دوم یا معنای اول باشد بمناسبت نشر حدیث بوسیله آنها. این لفظ فقط یکبار در قرآن آمده است. راغب اصل آن را جستجو کردن در شب گفته است.

قسط؛ ج ۶، ص: ۵

قسط: (بکسر - ق) عدالت. و آن از مصادری است که وصف واقع شوند مثل عدل گویند «رجل قسط»

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۶

چنانکه گویند «زید عدل» و آن در عدالت و ظلم هر دو بکار میرود «قسط الوالی قسطا» یعنی حکمران بعدالت رفتار کرد «قسط قسطا و قسوطا» یعنی ستم کرد و از حق منحرف شد ولی قاموس و اقرب صریح‌اند در اینکه قسط بکسر اول بمعنی عدل و بفتح آن بمعنی ظلم و انحراف است. قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ اعراف: ۲۹. وَقَضَىٰ بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ يونس: ۵۴. ایضا قسط نصیبی است که از روی عدالت باشد، جمع آن اقساط است در آیه لِيُجْزَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ بِالْقِسْطِ يونس: ۴. ممکن است مراد نصیب باشد. قاسط: در اقرب الموارد گفته: آن از اضداد است و بمعنی عادل و ظالم آید ولی طبرسی فرموده: قاسط بمعنی ظالم و مقسط بمعنی عادل است وَأَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ وَمِنَ الْقَاسِطِينَ ... وَأَمَّا الْقَاسِطُونَ فَكَانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَبًا جَن: ۱۴ و ۱۵. قاسط در هر دو آیه بمعنی منحرف از حق است و إِنَّ حَكْمَتَ فَاحِكُمْ بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ مائده: ۴۲. مقسطين بمعنی عادلان میباشد. اقساط: از باب افعال بمعنی عدالت است. راغب گفته: اقساط آنست که نصیب دیگری را بدهی و آن انصاف است لذا گفته‌اند: «اقسط: اذا عدل» و أَقْسَطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ حجرات: ۹. چنانکه گفته شده قسط از مصادری است که وصف واقع میشود، مفرد و جمع در آن یکسان است لذا در آیه وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ ... انبیاء: ۴۷. قسط صفت موازین آمده است یعنی در قیامت میزانهای عدالت می‌نهم.

قسطاس؛ ج ۶، ص: ۶

قسطاس: ترازو. وَزِنُوا بِالْقِسْطِ الْمُسْتَقِيمِ اسراء: ۳۵. شعراء: ۱۸۲. با ترازوی درست وزن کنید، فیومی در مصباح گفته: بقولی آن عربی است و از قسط اشتقاق یافته و بقولی لفظ رومی است معرب شده. در آیه بکسر

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۷

قاف و ضم آن خوانده شده و فقط دو بار در قرآن آمده است.

قسَم؛ ج ۶، ص: ۷

قسَم: (بر وزن فلس) و قسمه بمعنی تجزیه و افراز است نَحْنُ قَسَمْنَا مِنْهَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا زخرف: ۳۲. ما معیشت آنها را در

زندگی دنیا تقسیم کرده‌ایم. استقسام: طلب قسمت است و در تقسیم نیز بکار رفته مثل وَ أَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْأَزْلَامِ مائده: ۳. و از اینکه با ازلام قسمت کنید، رجوع شود به «زلم». كَلِمًا أَنْزَلْنَا عَلَى الْمُقْتَسِمِينَ. الَّذِينَ جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضًا مِنْ حَجَرٍ: ۹۰ و ۹۱. رجوع شود به «عضین». راجع به قَالُمُقَسَّمَاتٍ أَمْرًا ذَارِيَاتٍ: ۴. رجوع کنید به «جری». قسمه: هم مصدر آمده مثل وَإِذِ حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُو الْقُرْبَىٰ وَ الْيَتَامَىٰ وَ الْمَسَاكِينُ فَارْزُقُوهُمْ مِنْهُ نساء: ۸. و هم بمعنی مفعول مثل وَ تَبْتُهُمْ أَنَّ الْمَاءَ قِسْمَهُ بَيْنَهُمْ ... قمر: ۲۸. بگو آب میان آنها و شتر صالح مقسوم است. أَ هُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ زخرف: ۳۲.

قسم: ج ۶، ص: ۷

قسم: (بر وزن فرس) سوگند. وَ إِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ واقعه: ۷۶. اگر بدانید آن سوگند بزرگی است. «اقسم بالله» یعنی سوگند یاد کرد بخدا، اصل آن چنانکه راغب گفته از قسامه است و قسامه بنا بر قول اقرب الموارد جماعتی است که بر چیزی سوگند می‌خورند و آنرا میگیرند و یا چیزی گواهی میدهند. راغب گفته: قسامه سوگندهائی است که بر اولیاء مقتول تقسیم میشود یعنی چون ادعا کردند زید عمرو را کشته باید هر یک در صورت عدم شاهد بر ادعای خویش قسم بخورند. علی هذا معنای قسمت در قسم بمعنی سوگند نیز ملحوظ است. افعال قسم در قرآن بیشتر از باب افعال آمده مثل وَ أَقْسِمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ ... انعام: ۱۰۹. فَلَا أَقْسِمُ بِمَا تُبْصِرُونَ. وَ مَا لَا تُبْصِرُونَ حاقه: ۳۸ و ۳۹. از مفاعله و تفاعل نیز آمده است

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۸

مثل: وَ قَاسِمَهُمَا إِنِّي لَكُلَّمَا لِمَنِ النَّاصِحِينَ اعراف: ۲۱. یعنی سوگند اکید یاد کرد که من بشما از خیر خواهانم. مفاعله در اینجا بین الاثنین نیست مثل «سافرت شهر» احتمال قوی آنست که برای مبالغه باشد. و مثل قَالُوا تَقَاسَمُوا بِاللَّهِ لَكُبَيْتَنَّهُ وَ أَهْلَهُ نَمْلٍ: ۴۹. گفتند سوگند یاد کنید بخدا که صالح و اهلش را شب هنگام مقتول میکنیم.

قسو: ج ۶، ص: ۸

قسو: قَسُو وَ قَسَوْهُ وَ قَسَاوَهُ بمعنی سنگدلی است «قسا قلبه قسواً: ... صِلْبَ وَ غَلْظًا» راغب گوید: اصل آن از «حجر قاس» است یعنی سنگ سخت. طبرسی فرموده: قسوه رفتن نرمی و رحمت است از دل و صلابت هر چیز را قسوه گویند. ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً ... بقره: ۷۴. سپس دلهای شما مانند سنگها سخت و یا از آن سختتر گردید. وَ جَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً مائده: ۱۳. دلهای آنها را سخت کردیم.

قشعر: ج ۶، ص: ۸

قشعر: اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْخَبِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَذَانِي تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ... زمر: ۲۳. قشعریره بمعنی لرزه است و اقشعرار جلد بمعنی لرزیدن پوست است «اقشعر جلد» یعنی پوستش لرزید و منقبض شد ترجمه آیه: خدا بهترین حدیث را نازل کرده و آن کتابی است آیاتش شبیه هم و قابل انعطاف بیکدیگر، پوست کسانی که از خدا میترسند از آن میلرزد. این کلمه یکبار بیشتر در قرآن مجید نیامده است.

قصد: ج ۶، ص: ۸

قصد: این کلمه و مشتقات آن در قرآن بمعنی راست و متوسط و معتدل بکار رفته «قَصَدَ فِي النَّفَقَةِ: تَوَسَّطَ بَيْنَ الْأَشْرَافِ وَ التَّقْصِيرِ» وَ أَقْصِدْ فِي مَشِيكَ وَ اغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ لقمان: ۱۹. در راه رفتن معتدل باش و صدایت را آهسته کن لَوْ كَانَ عَرْضًا قَرِيبًا وَ سَيْفَرًا

قاصداً لَاتَّبِعُوكَ توبه: ۴۲. اگر خواسته تو مالی زود رس و سفری متوسط و آسان بود حتماً از تو پیروی میکردند.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۹

وَعَلَى اللَّهِ قَضِيْدُ السَّبِيلِ وَمِنْهَا جَائِزٌ وَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ نحل: ۹. قصد چنانکه گفته‌اند بمعنی قاصد است یعنی هدایت بر راه راست و متوسط بعهدۀ خداست و بعضی از راهها از حق منحرف‌اند اگر خدا میخواست همه شما را اجباراً هدایت میکرد. مثل إِنَّ عَلَيْنَا لَلْهُدَىٰ اللَّيْلِ: ۱۲. وَإِذْ غَشَيْتُهُمْ مَوْجٌ كَالظُّلُمِ اللَّيْلِ دَعَا اللَّهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ فَمِنْهُمْ مُّقْتَصِدٌ ... لقمان: ۳۲. مقتصد کسی است که راه راست رود و در کارش مستقیم باشد یعنی چون موجی مانند سایبانها آنها را پوشانید خدا را در حال اخلاص بندگی میخواند و چون نجاتشان داد و بخشگی رسانید بعضی از آنها در راه راست‌اند و در فطرت توحید که در دریا بیدار شده می‌مانند «منهم» ظاهراً اشاره بقلعه است مثل مِنْهُمْ أُمَّةٌ مُّقْتَصِدَةٌ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ سَاءٌ مَا يَعْمَلُونَ مائده: ۶۶. فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُّقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ فَاطر: ۳۲. مقتصد معتدل و متوسط میان ظالم و سابق بخیرات است این آیه نظیر تقسیم اصحاب یمین، اصحاب شمال و سابقون میباشد. در «صفو» مشروحا در باره آن بحث کرده‌ایم.

قصر: ج ۶، ص: ۹

قصر: بچند معنی آمده است. ۱- کوتاهی و ضدّ درازی. فعل آن از ضرب یضرب و بوزن (فلس و عنب) آمده چنانکه در اقرب الموارد است در مفردات و مصباح فقط «وزن عنب» گفته شده و از باب تفعیل نیز آید مثل مُحَلِّقِينَ رُؤُوسَكُمْ وَمُقَصِّرِينَ فَتَح: ۲۷. در حالیکه سر خویش تراشیده و موی خود را کوتاه کرده‌اید، تقصیر آنست که شخص در آخر عمل حج یا عمره مقداری از موی سر یا صورت خویش را بزند و یا مقداری از ناخنش را، بقول طبرسی از آیه بدست می‌آید که شخص میان حلق و تقصیر مخیر است. وَإِذْ صَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۰

إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يُفْتِنَكُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا ... نساء: ۱۰۱. قصر صلوة عبارت از دو رکعت خواندن نمازهای چهار رکعتی است. و در آن سه استعمال هست: قصر صلوة، تقصیر صلوة، اقصار صلوة و هر سه بیک معنی است در مصباح گفته: لغت عالی قصر الصلوة است که در قرآن آمده است. ناگفته نماند: ظهور آیه در صلوة خوف است بقرینه إِنْ خِفْتُمْ ... علی هذا آیه از قصر صلوة در سفر امن ساکت است در جوامع الجامع فرموده قصر بنص قرآن فقط در صلوة خوف است که فرموده إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يُفْتِنَكُمْ ... و در حال امن بنص رسول خدا صلی الله علیه و آله ثابت است ابو حنیفه آنرا واجب میدانند مذهب اهل بیت علیهم السلام نیز همین است ولی در نظر شافعی تخیر است. بنظر می‌آید: که قصر صلوة ابتدا در صلوة خوف مشروع گشته، سپس بوسیله روایات در مطلق نمازهای سفر و لو در حال امن باشد لازم آمده است. وَإِخْوَانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِي الْغَيِّ ثُمَّ لَا يُقْصِرُونَ اعراف: ۲۰۲. اقصار بمعنی امساک و دست کشیدن از کار است که یک نوع کوتاهی است «أَقْصَرَ مِنَ الْأَمْرِ: أَنْتَهَى وَ أَمْسَكَكَ مَعَ الْقُدْرَةِ عَلَيْهِ» یعنی برادرانشان در گمراهی یاریشان میکنند و از یاری کوتاهی نمیکنند و دست بر نمیدارند. وَعِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ عَيْنٌ صافات: ۴۸. قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ بمعنی زنانی است که نگاهشان را از دیگران کوتاه کرده‌اند و بدیگران نگاه نمیکنند و مهر نمیورزند و نگاه و علاقه‌شان منحصر بشوهران خویش است در اقرب الموارد گفته: «امرأة قاصرة الطرف» یعنی زنیکه جز بشوهر خویش نگاه نمیکنند رجوع شود به «طرف» بر وزن عقل ۲- قَصِيرٌ بمعنی حبس، فعل آن از نصر ینصر آید «قصر الشيء قصرًا: حبسه» حورٌ مَقْصُورَاتٌ فِي الْحَيَامِ رحمن: ۷۲. زنان سیمین تن که در خیمه هستند شاید مقصورات بمعنی محبوسات باشد

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۱

یعنی زنانیکه مصون‌اند و در خانه‌های خویش‌اند و مبتذل و هر جائی نیستند و شاید بمعنی مستورات باشد یعنی از نامحرمان

پوشیده‌اند که قصر بمعنی ستر نیز آمده است احتمال قوی آنست که بمعنی مخصوصات و منحصرات باشد یعنی زنانیکه فقط بشوهر خویش مخصوص‌اند مثل لَمْ يَطْمِئُنْهُنَّ اِنَّسَ قَبْلَهُمْ وَ لَا حِيَانٌ رَحْمَنُ: ۷۴. جَنِّ و انسی بآنها دست نزده است. ۳- قصر بمعنی خانه و عمارت، و بِنْرِ مُعَطَّلَةٍ و قَصْرِ مَشِيدٍ حَجَّ: ۴۵. چه بسا چاه معطل که آب بر ندارد و چه بسیار خانه مرتفع یا گچکاری شده که اهلیش هلاک شده‌اند. طبرسی فرموده: قصر خانه‌ایست دارای حصار که در آن مقصور و محبوس است. در قاموس و اقرب گفته: قصر بمعنی منزل و هر اطاقی است که از سنگ بنا شده باشد در اقرب عمارت رفیع نیز گفته است. قول طبرسی اصح و با معنای اصلی منطبق است. جمع قصر قصور است مثل تَتَحَدُّونَ مِنْ سِهُولِهَا قُصُوراً وَ تَنَحُّونَ الْجِبَالَ بُيُوتاً اعراف: ۷۴. در هموارهای زمین قصرها میسازید و از کوهها خانه‌ها می‌تراشید. اِنَّهَا تَرْمِي بِشَرَرٍ كَالْقَصْرِ كَاَنَّهُ جِمَالَتٌ صُفْرٌ مرسلات: ۳۲ و ۳۳. از جمله معانی قصر که در قاموس و اقرب آمده درخت ضخیم است راغب قصر را در آیه بقولی ریشه درختان و مفرد آنرا قصره میگوید، طبرسی از سعید بن جبیر ریشه درختان بزرگ نقل میکند و خود آنرا معنی معروف میدانند یعنی آتش جهنم شراره‌هایی بزرگی قصر یا مثل درختان بزرگ میاندازد گوئی شترهای زرداند.

قصص: ج ۶، ص: ۱۱

قصص: (بفتح ق، ص) سرگذشت و تعقیب و نقل قصه. مصدر و اسم هر دو آمده است. طبرسی ذیل آیه ۶۲ بقره فرموده: قصص بمعنی قصه و سرگذشت است و در ذیل آیه ۱۱۱ یوسف فرموده: قصص خبری است که بعضی پشت سر بعضی باشد از قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۲

اخبار گذشتگان علی هذا قصص مفرد است، راغب آنرا جمع دانسته و گوید: قصص اخباری است پی جوئی و پیروی شده. اصل قص و قصص بمعنی پی جوئی است «قَصَّ اَثْرَهُ قَصًّا وَ قَصَّ صَاً: تَتَّبَعَهُ شَيْئًا بَعْدَ شَيْءٍ»، سرگذشت را از آن قصص و قصه گویند که گویند آنرا تعقیب میکند و در دنبال آنست. فَلَمَّا جَاءَهُ وَ قَصَّ عَلَيْهِ الْقَصَصَ قَالَ لَا تَخَفْ نَجَوْتَ مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ قصص: ۲۵. چون موسی پیش شعیب آمد و سرگذشت خویش را حکایت کرد گفت نترس از قوم ستمکار نجات یافتی. در مجمع و اقرب و مصباح گفته: «قَصَّ الخبر» یعنی سرگذشت را آنطور که بود حکایت کرد. وَ قَالَتْ لِأُخْتِهِ قُصِّيه ... قصص: ۱۱. مادر موسی بخواهرش گفت: او را بجوی «قَصَّ» در اینجا در معنای اصلی بکار رفته. نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ ... یوسف: ۳. بعضی قصص را در آیه مصدر گرفته و احسن البیان گفته‌اند ولی اسم بهتر است یعنی ما بهترین سرگذشت را برای تو حکایت میکنیم. قَالَ ذَلِكَ مَا كُنَّا نَبْغُ فَازْتَدَا عَلِيٌّ اَنَارَهُمَا قَصِيَّ صَاً كهف: ۶۴. قصصا در آیه بمعنی پی جوئی و اتباع اثر است و آن مصدر است در موضع حال، تقدیرش «يقصان الاثر قصصا» میباشد یعنی گفت: آن همان است که میجستیم و پی جویند بنشانه قدمهای خویش باز گشتند.

قصص: ج ۶، ص: ۱۲

اشاره

قصاص: مقابله بمثل در جنایت عمدی. قصاص را از آن قصاص گویند که در تعقیب جنایت و در پی آنست (مجمع). وَ لَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا اُولِي الْاَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ بقره: ۱۷۹. برای شما در قصاص زندگی هست ای عاقلان تا از قتل نفس پرهیزید، اگر انسان بداند که در صورت کشتن کسی او را خواهند کشت کسی را نمیکشد

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۳

و این سبب حیا و زنده ماندن مردم میشود لذا فرموده «فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ» در «حی» راجع باین جمله که جمله «القتل انفی للقتل» را

از رونق انداخت سخن گفته‌ایم کلمه «یا اُولی الْأَلْبَابِ» خطاب است بهر صاحب عقل از هر مذهب و ملت که باشد و صاحبان عقل و اندیشه خواهند دانست که حکم قصاص بصلاح جامعه و سبب حفظ حیات جامعه است.

قصاص در قرآن؛ ج ۶، ص: ۱۳

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْمَأْنُثَىٰ بِالْمَأْنُثَىٰ فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ... بقره: ۱۷۸.۱- از این آیه روشن میشود که حسن انتقام و عاطفه هر دو در اسلام مراعات شده اگر طرف در قتل عمدی بخواهد انتقام بکشد مجاز است و اگر بخواهد عفو کند باز مجاز است «فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ» آمدن لفظ «اخ» برای تحریک عاطفه و رحمت است پس قصاص یک انتقام خشن و بی‌بدل نیست بلکه بدل و عوض هم دارد و آن عفو و گرفتن خونبهاست. ۲- مراد از کُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ تشریح قصاص در اسلام است و مراد از «القتلی» کشته شدگان عمدی است و در قتل خطائی و شبیه بعمد قصاص نیست. عده‌ای از قانونگذاران و نویسندگان قصاص را مخالف مصلحت و عاطفه دانسته و آنرا حکمی ناروا قلمداد کرده‌اند و بجای آن زندان گذاشته‌اند ولی گویند از روزیکه زندان جای قصاص را گرفته شماره قتل در عالم رو بکثرت نهاده و در کتاب «سیری در اسلام» در بحث زندان و مضرات آن از لحاظ معطل ماندن نیروی فعّاله و تأمین زندانیان و دستگاه قضائی و اجرائی و حفظ آن و اینکه زندان دردی را دوا نکرده و بلکه بر آن افزوده است به تفصیل بحث شده، ملت چه تقصیری

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۴

دارد که تأمین این همه قاتلان و محافظین آنها را بعهده بگیرد، کوتاه سخن آنکه قرآن در یک کلمه مطلب را تمام کرده و چنانکه گذشت فرموده «وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ» و تصدیق آنرا بصاحبان عقل و گذاشته آنها که قصاص را مخالف مصلحت جامعه میدانند اولو الالباب نیستند با وجود این در جامعه‌های مزبور استثناها قائل شده و در موارد مخصوص آنرا اجرا مینمایند و از رادیوها و روزنامه‌ها می‌شنویم که از قول خویش توبه کرده و قصاص را پیش میکشند. ۳- اینکه فرموده: الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْمَأْنُثَىٰ بِالْمَأْنُثَىٰ یعنی آزاد در مقابل آزاد، عبد در مقابل عبد، زن در مقابل زن است اگر عبد، زن در مقابل زن است اگر بگوئیم مفهوم دارد منظور این میشود: آزاد را در مقابل آزاد میکشند ولی اگر آزاد عبد را بکشد او را در مقابل عبد نمیکشند، و اگر اثبات حصر و تساوی و نفی امتیاز باشد معنی این میشود: در مقابل یک نفر فقط یک نفر بکشد چنانکه رسم جاهلیت قبل از اسلام و جاهلیت کنونی است که اولیاء مقتول در صورت قوی بودن بجای مقتول چندین نفر حتی ده نفر را میکشند و میکشند. و آیه وَ مَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيِّهِ سُلْطَانًا فَلَا يَسْرِفُ فِي الْقَتْلِ اسراء: ۳۳. مؤید احتمال دوم است که میگوید ولی مقتول اسراف در قتل نکند یعنی در مقابل یک نفر فقط یک نفر بکشد و... آیه وَ كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ وَالْأُذُنَ بِالْأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ... مائده: ۴۵. که درباره یهود است از لحاظ وضع قصاص و عفو آن که مضمون «فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهِ» است مثل آیه گذشته میباشد و النَّفْسَ بِالنَّفْسِ مطلق است یعنی نفس در مقابل نفس است و در مقابل مقتول قاتل را میکشند خواه مقتول مرد باشد یا زن و خواه عبد باشد یا آزاد

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۵

همچنین قاتل هر کدام باشد. و الله العالم. و نیز چشم در مقابل چشم است تا آخر، همه مطلق‌اند و اگر فردی از روی عمد چشم فرد دیگر را کور کند چشم او را کور میکنند و فرقی بین جانی و جنایت شده نیست. «وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ» نیز همینطور است و برای مطلق زخمها ضارب و مضروب هر کس باشد قصاص معین میکند. و الله اعلم. ظاهراً: این آیه تفسیر آیه كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ است و نفس در مقابل نفس و عضو در مقابل عضو است بی آنکه امتیازی و فرقی از حیث آزاد، بنده، زن و مرد بودن در نظر باشد این است

آنچه از بررسی قرآن مجید بدست می‌آید. و الله اعلم. الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ فَمَنِ اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ بقره: ۱۹۴. ماه حرام در مقابل ماه حرام است و اگر کسی احترام آنرا مراعات نکند طرف نیز مجبور بمراعات نیست و همه محترما دارای قصاص و مقابله بمثل‌اند و اگر کسی بشما تجاوز کرد همانطور باو تجاوز کنید.

قصف: ج ۶، ص: ۱۵

قصف: شکستن «قصف الشیء قصفا: کسره» لازم و متعدی هر دو آمده است فَيُرْسِلَ عَلَيْكُمْ قَاصِفًا مِنَ الرِّيحِ اسراء: ۶۹. راغب گوید: باد قاصف آنست که هر چه از درخت و بناء در مسیرش باشد میشکند این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده و گاهی معنای ازدحام میدهد که یکنوع دفع و شکستن یکدیگر است در نهاییه نقل شده چون رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وارد مدینه شدند یکی از یهود گفت: «ترکت بنی قیله یتقاصفون علی رجل یزعم انه نبی» فرزندان قیله را در حالی گذاشتم که بر مرد مدعی نبوت ازدحام میکردند.

قصم: ج ۶، ص: ۱۵

قصم: شکستن. «قصم العود: کسره و ابانه» چوب را شکست و از هم جدا کرد وَ كَمْ قَصَمْنَا مِنْ قُوَيْهِ كَانَتْ ظَالِمَةً انبیاء: ۱۱. چه بسا قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۶

مردمان را که ظالم بودند هلاک کردیم قصم در آیه بمعنی هلاک است «قصم» بر وزن صرد مردیست که حریف را میشکند و مغلوب میکند در نهج البلاغه خطبه ۱۴۹ درباره فتنه فرموده «من اشرف لها قصمته» هر که بآن مشرف شود خوردش میکند، این کلمه یکبار بیشتر در قرآن نیامده است.

قصو: ج ۶، ص: ۱۶

قصو: (بر وزن فلس) دوری. «قصا المكان قصوا: بعد- قصا عن القوم: تباعد»، قصی یعنی دور. اقصی یعنی دورتر. قصوی مؤنث اقصی است. فَحَمَلَتْهُ فَانْتَبَدَتْ بِهِ مَكَانًا قَصِيًّا مريم: ۲۲. مريم بعیسی حامله شد و وی را بمکان دوری برد و از اهلش در مکانی دور گوشه گرفت. وَ جَاءَ مِنْ أَقْصَا الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى يس: ۲۰. از انتها و دورترین قسمت شهر مردی شتابان آمد. سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى ... اسراء: ۱. مراد از مسجد اقصی کلیسای شهر اورشلیم است که بعد از اسلام مبدل بمسجد شد علت تسمیه آن باقصی در «سری» گذشت. إِذْ أَنْتُمْ بِالْعُدُوِّ الدُّيَا وَ هُمْ بِالْعُدُوِّ الْقُصُوى انفال: ۴۲. آنگاه که شما در نزدیکترین کناره بمدینه بودید و مشرکین در دورترین کناره بودند، آیه موضع مسلمین و مشرکین را در جنگ «بدر» بیان میکند.

قضب: ج ۶، ص: ۱۶

قضب: فَانْتَبَتْ فِيهَا حَبًّا. وَ عِنَبًا وَ قَضْبًا عبس: ۲۷ و ۲۸. ظاهرا مراد از قضب تره خوردنی است و بواسطه پشت سر هم چیده شدن قضب گفته شده زیرا قضب در اصل بمعنی قطع است «قضبه قضبا: قطعه» آنرا علف نیز گفته‌اند ولی در «اب» گذشت که تره خوردنی است و از اینکه آنرا رطبه و «قت» گفته‌اند باید تره خوردنی در آیه مراد باشد.

قض: ج ۶، ص: ۱۶

قض: منهدم کردن. «قَضَّ الْحَائِطُ: هَدَمَهُ هَدْمًا عَنِيفًا» خراب شدن و افتادن دیوار را «انقض الحائط» گویند. فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدُ أَنْ

يُنْقِضَ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۷

کهف: ۷۷. آندو در آن شهر دیواری یافتند که میخواست بیافتند در این آیه «اراده» در جامد بکار رفته بقول المیزان استعمال آن بطور مجاز است. در مجمع بعد از اشاره بمجاز بودن فرموده: آن از کلام فصیح عرب است و در اشعارشان بسیار دیده میشود شاعر گوید: یزید الزمخ صدر ابی براء و یرغب عن دماء بنی عقیل نیزه سینۀ ابا براء را اراده میکند و میخواست در آن فرو رود و از ریختن خونهای فرزندان عقیل رو گردان است. این کلمه فقط یکبار در قرآن مجید آمده است رجوع شود به «رود».

قضاء؛ ج ۶، ص: ۱۷

قضاء: قضاء در اصل بمعنی فیصله دادن بامر است قولی باشد یا فعلی از خدا باشد یا از بشر (راغب) طبرسی ذیل آیه ۱۱۷ بقره فرموده: قضا و حکم نظیر هم‌اند و اصل آن بمعنی فیصله دادن و محکم کردن شیء است: قاموس آنرا حکم، صنع، حتم و بیان معنی کرده است. این لفظ در قرآن مجید در چندین معنا بکار رفته که هر یک نوعی فیصله دادن و تمام کردن است: ۱- اراده. مثل وَاذِ قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ بقره: ۱۱۷. در آیه دیگر بجای «قضی» اراده آمده است إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذْ أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ یس: ۸۲.۲- حکم و الزام. مثل وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ اسراء: ۲۳. پروردگار تو حکم کرده که جز او را نپرستید. ۳- اعلام و خبر دادن. مثل وَقَضَيْنَا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ فِي الْأَرْضِ مَرَّتَيْنِ ... اسراء: ۴. به بنی اسرائیل در کتاب اعلام کردیم که حتما حتما دو بار در زمین افساد خواهید کرد. وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَلِكَ الْأَمْرَ ... حجر: ۶۶. بلوط علیه السلام آنکار را اعلام کردیم. ۴- تمام کردن. مثل فَلَمَّا قَضَىٰ مُوسَى الْأَجَلَ وَسَارَ بِأَهْلِهِ ... قصص:

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۸

۲۹. چون موسی مدت را تمام کرد و با اهلش براه افتاد ... فَإِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ فَاذْكُرُوا اللَّهَ بقره: ۲۰۰. در آیه فَلَمَّا قَضَىٰ زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا ... احزاب: ۳۷. مراد تمام کردن حاجت بوسیله طلاق دادن است طبرسی فرموده: کسیکه بخواسته‌اش برسد گویند: «قضی وطره» ایضا آیه: إِذْ أَقْضَوْا مِنْهُنَّ وَطَرًا در ذیل همین آیه است. ۵- فعل. مثل فَاقْضِ مَا أَنْتَ قَاضٍ طه: ۷۲. بکن هر چه میکنی. فَوَكَرَهُ مُوسَىٰ فَقَضَىٰ عَلَيْهِ قِصَص: ۱۵. گفته‌اند «قضی علیه» یعنی مرگ را بر او وارد کرد و او را کشت ظاهرا «قضی» در اینگونه موارد بمعنی تمام کردن است یعنی موسی مثنی بر او زد و کار او را تمام نمود و نَادَوْا يَا مَالِكُ لِيَقْضِيَ عَلَيْكَ رَبُّكَ قَالَ إِنَّكُمْ مِمَّا كَثُرُونَ زخرف: ۷۷. گویند ای مالک پروردگارت کار را بر ما تمام کند و ما را بمیراند گوید شما ماندنی هستید ایضا آیه لَا يُقْضَىٰ عَلَيْهِمْ فِيمَوتُوا فَاطر: ۳۶. کار آنها تمام کرده نمیشود تا بمیرند. فَقَضَاهُنَّ سَبْعَ سِنِينَ فِي يَوْمَيْنِ فصلت: ۱۲. پرداخت آنها را و تمام کرد، هفت آسمان در دو دوران. در اقرب الموارد آمده: «قضی الشیء» کار را بطور محکم انجام داد. فَاجْمَعُوا أَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ ... ثُمَّ اقْضُوا إِلَيَّ وَلَا تُنظِرُونِ یونس: ۷۱. ظاهرا قضا در این آیه بمعنی اداء و تنفیذ است. و تعدیه با «الی» برای افاده ایصال و رساندن است چنانکه در المنار گفته یعنی کارتان را جمع و محکم کنید سپس همان تصمیم و اراده را بر من برسانید (و مرا بکشید). يَا لَيْتَهَا كَانَتِ الْقَاضِيَةَ حاقه: ۲۷. گفته‌اند: ضمیر «لِیتها» راجع بمرگ در دنیا و ظاهرا قاضی بمعنی تمام کننده است یعنی کافر در آخرت میگوید:

ای کاش مرگ دنیا کار مرا

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۹

تمام میکرد و دیگر زنده نمیشدم. وَكَانَ أَمْرًا مَقْضِيًّا مريم: ۲۱. مقضی بمعنی تمام شده و حتمی است مثل قَضَىٰ الْأَمْرُ الَّذِي فِيهِ تَسْتَفْتِيَانِ یوسف: ۴۱.

قَطْر؛ ج ۶، ص: ۱۹

قَطْرٌ: (بضم قاف) کنار و طرف. جمع آن اقطار است **إِنْ اَشْتَبَطْتُمْ أَنْ تَتَفَضُّوا مِنْ أَقْطَارِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ فَانْفَضُّوا** رحمن: ۳۳. اگر توانستید از اطراف آسمانها نفوذ کنید، نفوذ کنید ایضا آیه ۱۴، احزاب مفرد آن در قرآن نیامده است.

قَطْرٌ: ج ۶، ص: ۱۹

قَطْرٌ: (بکسر قاف) مس مذاب در قاموس و مفردات و اقرب آمده: «القطر: النَّحَاسُ الْمَذَابُ» حَتَّى إِذِ اِجْعَلَهُ نَارًا قَالَ آتُونِي أُفْرِغَ عَلَيْهِ قَطْرًا كهف: ۹۶. چون آنرا گداخت گفت مس گداخته بیاورید تا بر آن بریزم طبرسی از ابو عبیده آهن مذاب نقل کرده و گوید علت تسمیه قلع مذاب و آهن مذاب بقطر تقاطر آنهاست بهنگام مذاب شدن و آنرا در آیه، آهن یا روی یا مس مذاب گفته است.

قَطْرَانٌ: ج ۶، ص: ۱۹

قَطْرَانٌ: سَيَّرَ بِيْلَهُمْ مَن قَطْرَانٍ ابراهیم: ۵۰. طبرسی فرموده: در آن سه وجه است. ۱- بفتح قاف و کسر طاء. ۲- بفتح قاف و سکون طاء. ۳- بکسر قاف و سکون طاء. در اقرب نیز چنین آمده است. بعضی آنرا «قَطْرَانٌ» خوانده‌اند یعنی مس مذابیکه حرارتش بنهایت رسیده است. در مجمع فرموده: قَطْرَانٌ چیزی است سیاه، بدبو، چسبنده که آنرا بر شتر می‌مالند یعنی پیراهن گناهکاران از اینگونه چیز است و روی بدنشان را پوشانده است. در کشاف گفته: آن صمغی است که از درختی بنام ابهل ترشح میکند آنرا می‌پزند و شتر آبله‌دار را روغن مالی میکنند در حرارت آن دانه‌های آبله و حتی پوست شتر میسوزد و گاهی بجوف آن هم میرسد آن سیاه رنگ و بدبو است. در مصباح و قاموس و اقرب نیز نظیر کشاف گفته‌اند.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۰

ناگفته نماند: قَطْرَانٌ فقط یکبار در قرآن مجید آمده و نکره است یعنی پیراهن آنها از قَطْرَانٌ بخصوصی است در روایت ابی الجارود از حضرت باقر علیه السلام قَطْرَانٌ مس مذاب شدید الحرارة معنی شده ولی سند آن درست نیست.

قَنْطَارٌ: ج ۶، ص: ۲۰

قَنْطَارٌ: وَمِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِقَنْطَارٍ يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بَدِينَارٍ لَا يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ ... آل عمران: ۷۵. از مقابله با دینار میتوان فهمید که قَنْطَارٌ مال کثیر است. راغب گفته: قَنْطَارٌ جمع قَنْطَرَةٌ است (قَنْطَرَةٌ بمعنی پل است) مال قَنْطَرَةٌ یعنی مالیکه زندگی را راه میاندازد همانطور که از پل عبور میکنند این مال هم زندگی از روی آن عبور میکند (یعنی مال کافی) و اندازه آن فی نفسه محدود نیست ... بعضی قدر آنرا چهل اوقیه و حسن آنرا هزار و دویست دینار و بعضی مقداری از طلا که پوست گاوی را پر کند گفته‌اند. در مجمع فرموده: قَنْطَارٌ مال کثیر و عظیم است، اصل آن بمعنی محکم کردن است «قَنْطَرْتُ الشَّيْءَ: أَحْكَمْتَهُ» بقولی اصل آن از قَنْطَرَةٌ بمعنی پل است ... وَالْقَنْطَارِيُّ الْمُقَنْطَرَةُ ... آل عمران ۱۴ مقَنْطَرَةٌ بمعنی قَنْطَارٌ شده و جمع شده است مثل درهمه و دنانیر مدنره مراد تأکید و کثرت است. ناگفته نماند قَنْطَارٌ جمع قَنْطَارٌ است چنانکه در مجمع و اقرب گفته و قَنْطَارٌ جمع قَنْطَرَةٌ بمعنی پل است ولی راغب قَنْطَارٌ را جمع قَنْطَرَةٌ گفته است.

قَطٌّ: ج ۶، ص: ۲۰

قَطٌّ: (بکسر قاف) حَصَّه و نَصِيبٌ وَقَالُوا رَبَّنَا عَجِّلْ لَنَا قِطًّا قَبْلَ يَوْمِ الْحِسَابِ ص: ۱۶. و آن بفتح قاف مصدر است بمعنی قطع و بکسر قاف اسم است بمعنی شیء مقطوع و مفروز. بصحیفه و مکتوب نیز قَطٌّ گویند که آن قطعه‌ای از کاغذ است بحصّه و نصیب قط

گویند که مفروز معین است.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۱

و آن در آیه بکسر قاف اسم است بمعنی حصّه و نصیب یعنی گفتند: پروردگارا بهره ما را از عذاب زودتر از روز قیامت برسان. این مسخره‌ای است از آنها نسبت بوعده عذاب لذا در ما بعد آن آمده: «اصْبِرْ عَلٰی مَا يَقُولُونَ» ... این کلمه فقط یک بار در قرآن آمده است.

قطع: ج ۶، ص: ۲۱

قطع: بفتح قاف بریدن. اعم از آنکه محسوس باشد مثل وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا اَیْدِيَهُمَا ... مائده: ۳۸. یا معقول مثل وَيَقْطَعُونَ مَا اَمَرَ اللّٰهُ بِهِ اَنْ يُوصَلَ بقره: ۲۷. براه رفتن قطع طریق گویند گوئی راه ممتد در اثر راه رفتن قطعه قطعه میشود و لَا يَقْطَعُونَ وَاَدِيًا اِلَّا كَتَبَ لَهُمْ توبه: ۱۲۱. اِنَّكُمْ لَتِيَاۡتُونَ الرَّجَالَ وَتَقْطَعُونَ السَّبِيْلَ عنكبوت: ۲۹. آیه درباره قوم لوط علیه السلام است ظاهراً مراد از قطع سبیل قطع تناسل است که آنها با توجه بلواط و اعراض از زنان راه تناسل را قطع میکردند، بقولی مراد قطع راه مسافرین و منع عبور آنهاست ولی معنی اول موافق سیاق است. تقطیع: برای کثرت و مبالغه است اَنْ يَقْتُلُوْا اَوْ يُصَلِّبُوْا اَوْ تَقَطَّعَ اَیْدِيَهُمْ وَارْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ مائده: ۳۳. مَا كُنْتُ قَاطِعَةً اَمْرًا حَتّٰی تَشْهَدُوْنَ نمل: ۳۲. قطع امر تصمیم درباره آن یعنی من بکاری تصمیم نمیگیرم تا شما حاضر باشید.

قطع: ج ۶، ص: ۲۱

قطع: (بکسر قاف) تکه و مقداری از شیء فَأَسْرِبَ اَبْهَلِكُ بِقَطْعٍ مِنَ اللَّیْلِ هود: ۸۱. با عائله خویش در قسمتی از شب برو. جمع آن قطع بر وزن عنب است وَفِي الْاَرْضِ قِطْعٌ مُّتَجَاوِرَاتٌ رعد: ۴. در زمین قطعه‌های مجاور هم هست.

قطف: ج ۶، ص: ۲۱

قطف: چیدن. «قطف الثمره قطفا: جناه و جمعه». فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ قُطُوفُهَا دَانِيَةٌ حاقه: ۲۲ و ۲۳. قطوف جمع قطف (بکسر قاف) است و آن بمعنی مقطوف (ثمره چیده شده) میباشد اقرب الموارد گوید: خوشه را در وقت چیده شدن قطف گویند یعنی: در بهشتی والا که

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۲

میوه‌های آن باهل تناول نزدیک است و در اختیار آنهاست. وَذُلِّلَتْ قُطُوفُهَا تَذَلِيْلًا انسان: ۱۴. میوه‌های آن رام و در اختیار خورنده است.

قطمیر: ج ۶، ص: ۲۲

قطمیر: (بکسر قاف) وَالَّذِيْنَ تَدْعُوْنَ مِنْ دُوْنِهِ مَا يَمْلِكُوْنَ مِنْ قِطْمِيْرٍ فاطر: ۱۳. قطمیر را پوست هسته خرما شیار هسته، نقطه سفید در پشت هسته پرده شکاف هسته و غیره گفته‌اند و آن چنانکه راغب گفته: مثلی است برای چیز بی قیمت یعنی آنانکه جز خدا میخوانید پوسته هسته خرمائی مالک نیستند.

قعود: ج ۶، ص: ۲۲

قعود: نشستن. وَ أَنَا كُنَّا نَقْعُدُ مِنْهَا مَقَاعِدَ لِلسَّمْعِ جَن: ۹. ما در مقاعد آسمان برای استراق سمع می نشستیم. بکوتاهی از کار نیز اطلاق میشود مثل وَقَعَدَ الَّذِينَ كَذَبُوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ توبه: ۹۰. آنکه بخدا و رسول دروغ گفتند کوتاهی کردند إِنَّكُمْ رَضِيتُمْ بِالْقُعُودِ أَوَّلَ مَرَّةٍ توبه: ۸۳. قعود: جمع قاعد نیز آمده است مثل سجود جمع ساجد الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ فِيمَا وَ قُعُودًا وَ عَلِيٌّ جُنُوبِهِمْ آل عمران: ۱۹۱. قیام جمع قائم و قعود جمع قاعد است یعنی آنکه خدا را در حال ایستاده و نشسته و خوابیده یاد میکنند. قعید: صفت مشبهه و مفید دوام است لذا طبرسی در إِذْ يَتَلَقَّى الْمُتَلَقِّيَانِ عَنِ الْيَمِينِ وَ عَنِ الشَّمَائِلِ قَعِيدٌ ق: ۱۷. فرموده مراد از قعید ملازمی است که پیوسته هست نه قاعد ضِدٌّ قائم و اهل لغت آنرا حافظ گفته‌اند. مقعد: مصدر میمی و اسم مکان هر دو آمده است مثل فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ توبه: ۸۱. که مصدر میمی است و مثل فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُّقْتَدِرٍ قمر: ۵۵. که اسم مکان میباشد. یعنی: در مجلس راستین نزد پادشاه توانا. مقاعد: جمع مقعد است وَ إِذْ غَدَوْتَ مِنْ أَهْلِكَ تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ آل عمران: ۱۲۱. و چون از نزد عائله‌ات خارج شدی برای مؤمنان

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۳

مواضعی برای جنگ آماده میکردی. قواعد: جمع قاعده است وَ الْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَاءِ اللَّاتِي لَا يَرْجُونَ نِكَاحًا نُور: ۶۰. زنان باز نشسته که رغبتی بنکاح ندارند وَ إِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ بقره: ۱۲۷. آن در آیه جمع قاعده بمعنی پایه‌هاست یعنی آنگاه که ابراهیم پایه‌های کعبه را بالا می‌برد.

قعر: ج ۶، ص: ۲۳

قعر: تَنْزِعُ النَّاسَ كَأَنَّهُمْ أُعْجَازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ قمر: ۲۰. گویند: «انقعرت الشجرة» یعنی درخت از قعرش (ریشه‌اش) کنده شد. منقعر یعنی از بیخ کنده شده یعنی: باد قوم عاد را میکند، ساقط میکرد گوئی تنه‌های از بیخ کنده شده نخل هستند این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است راغب منقعر را درختیکه در زمین ریشه دوانیده و بقعر آن رفته، میداند.

قفل: ج ۶، ص: ۲۳

قفل: أَفْلا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلِيٌّ قُلُوبٍ أَفْقَالُهَا محمد: ۲۴. افعال جمع قفل است بودن قفل بر قلب کنایه از عدم تدبیر و تفکر است در مجمع فرموده: این آیه ردّ بر کسانی است که گویند قرآن را جز با روایات نمیشود تفسیر کرد (زیرا که خود قرآن امر بتدبیر در آن میکند) این کلمه فقط یکبار در قرآن مجید یافته است.

قفو: ج ۶، ص: ۲۳

قفو: (بر وزن فلس) در پی آمدن. گویند: «قفا اثره قفوا: تبعه» تَفْقِيَهُ تَابِعَ كَرْدَن و كَسَى رَا در پشت سر دیگری قرار دادن است. اصل قفو از قفا (پشت گردن) است وَ لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَ قَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِهِ بِالرُّسُلِ بقره: ۸۷. بموسی کتاب دادیم و از پی او پیامبرانی فرستادیم. «عَلِيٌّ أَثَارِهِمْ» در وَ قَفَّيْنَا عَلِيٌّ أَثَارِهِمْ بَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ مائده: ۴۶. طریقه‌ها و شریعت‌هاست. وَ لَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَ الْبَصَرَ وَ الْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئَلًا اسراء: ۳۶. یعنی تبعیت و پیروی مکن از آنچه نمیدانی. معنی آیه در «فؤاد» گذشت.

قلب: ج ۶، ص: ۲۳

قلب: بر گرداندن. کردن وارونه راغب گوید: قلب شیء گرداندن و

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۴

گردیدن آنست از وجهی بوجهی مثل گرداندن لباس و گرداندن انسان از طریقه‌اش. وَإِلَيْهِ تُقَلَّبُونَ عنكبوت: ۲۱. یعنی بسوی او برگردانده میشوید مثل تَمَّ إِلَيْهِ تُزْجَعُونَ بقره: ۲۸. تقلب: برگرداندن و آن برای کثرت و مبالغه است لَقَدْ ابْتَعُوا الْفِتْنَةَ مِنْ قَبْلُ وَ قَلَّبُوا لَكَ الْأُمُورَ توبه: ۴۸. از پیش فتنه جوئی کرده و کارها را بر تو آشفته نمودند وَ تَقَلَّبُوهُمْ ذَاتَ الْأَيْمِينِ وَ ذَاتَ الشَّمَالِ كهف: ۱۸. آنها را براست و چپ بر میگردانیدم. انقلاب: انصراف و برگشتن. وَإِذَا انْقَلَبُوا إِلَىٰ أَهْلِهِمْ انْقَلَبُوا فَكَيْهِنَ مطفین: ۳۱. و چون نزد اهلشان برگشتند شادمان برگشتند. تقلب: تحوّل و تصرف در امور است. الَّذِي يَرَاكَ حِينَ تَقُومُ. وَ تَقَلَّبُكَ فِي السَّاجِدِينَ شعراء: ۲۱۸ و ۲۱۹. بنظر المیزان یعنی خدائیکه در حال قیام نماز تو را می‌بیند و نیز تحوّل تو را در میان ساجدان می‌بیند اشاره است بنماز جماعت آنحضرت شاید مراد آن باشد که خدا قیام و تلاش تو را در میان مردمان خاضع بدین می‌بیند طبرسی قیام را صلوة فردای و تقلب... را نماز جماعت دانسته یعنی خدا در هر دو حال تو را می‌بیند. بقولی: خدا گردش تو را در اصلاّب موحّدان از پیغمبری به پیغمبری می‌بیند تا تو را پیغمبر بوجود آورد از ابن عباس و در روایتی از عکرمه و عطاء و آن از ابی جعفر باقر و جعفر صادق صلوات الله علیهما نقل شده که فرمودند: «فِي اضْيَابِ النَّبِيِّ نَبِيٍّ بَعْدَ نَبِيٍّ حَتَّىٰ اخْرَجَهُ مِنْ صُلْبِ ابْنِهِ مِنْ نِكَاحٍ غَيْرِ سَفَاحٍ مِنْ لَدُنْ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ» (مجمع). فَلَا يُعْرَزُكَ تَقَلُّبُهُمْ فِي الْبِلَادِ غافر: ۴. مراد از تقلب تصرف و تلاش در کارهای زندگی است. وَاللَّهُ يَعْلَمُ مُتَقَلَّبِكُمْ وَ مَتَوَاكُمُ محمد: ۱۹. ظاهراً هر دو مصدر میمی‌اند یعنی خدا گردش و اقامت شما را میداند.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۵

: وَ سَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيُّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ شعراء: ۲۲۷. منقلب اگر مصدر میمی باشد معنی این میشود: بزودی ستمکاران میدانند بچه انقلابی منقلب میشوند بنظر میاید مراد ظهور حقائق معاصی در وجود آدمی است مثل یَوْمَ تُقَلَّبُ وَ جُوهُهُمْ فِي الدَّرَارِ احزاب: ۶۶. يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَ الْأَبْصَارُ نور: ۳۷. يُعْرَفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمَاهُمْ رحمن: ۴۱. از این آیات و آیات دیگر روشن میشود که ابدان بدکاران در آخرت متحوّل و منقلب بصورتی خواهد شد که نعوذ بالله منها. بعضی آنرا اسم مکان گرفته و گویند: ستمکاران زود میدانند بچه مکانی بر خواهند گشت و آن آتش است.

قلب: ج ۶، ص: ۲۵

اشاره

قلب: قلب همان عضو معروف در بدن و تنظیم کننده و جریان دهنده خون است که در سینه قرار گرفته. قرآن مجید بقلب بیشتر تکیه کرده و چیزهایی نسبت میدهد که بیشتر و یا همه آنها را امروز بمغز نسبت میدهند اینک بعضی از آنها اشاره میشود: ۱- قلب غلیظ میشود و سختتر از سنگ میگردد و لَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَأَنْفَضُوا مِنْ حَوْلِكَ آل عمران: ۱۵۹. ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً بقره: ۷۴.۲- قلب مریض میشود (نه فقط از لحاظ طبیعی) بلکه از لحاظ عدم استقرار ایمان و بودن هواهای شیطانی در آن فَيُطَمَعُ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ احزاب: ۳۲. فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا بقره: ۱۰۳-۱۰۴. قلب زنگ میزند و تیره میشود البته در اثر اعمال بد کَلَّا بَلْ رَانَ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ مطفین: ۱۴. نه بلکه اعمالشان بر قلوب آنها زنگ گذاشته است. ۴- قلب مهر زده میشود و چیزی نمی‌فهمد. خَتَمَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ بقره: ۷. كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِ الْكَافِرِينَ اعراف: ۱۰۱.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۶

۵- قلب محل ترس و خوف است سَيُنَلِّقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ آل عمران: ۱۵۱. قُلُوبٌ يَوْمَئِذٍ وَاجِفَةٌ نازعات: ۸.۶- قلب گناهکار میشود وَ مَنْ يَكُنْهَا فَإِنَّهُ آتَمٌ قَلْبُهُ بقره: ۲۸۳. إِنْ تَتُوبَا إِلَى اللَّهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا تحریم: ۴. وَ لَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ

قُلُوبِكُمْ بقره: ۲۲۵.۷- قلب میفهمد و نمیفهمد، محل عقیده و انبار علوم است لَهُمْ قُلُوبٌ لَّا يَفْقَهُونَ بِهَا اعراف: ۱۷۹. وَ لِيُمَحِّصَ مَا فِي قُلُوبِكُمْ آل عمران: ۱۵۴. تا آنچه در قلوبتان است امتحان کند. اِنَّ يَغْلَمُ اللّٰهُ فِي قُلُوبِكُمْ خَيْرًا يُّؤْتِكُمْ خَيْرًا مِّمَّا اُخِذَ مِنْكُمْ انفال: ۷۰. وَ لٰكِنْ مَّا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ اِحزاب: ۵. وَ اللّٰهُ يَغْلَمُ مَا فِي قُلُوبِكُمْ اِحزاب: ۵۱. وَ لَمَّا يَدْخُلِ الْاِيْمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ حجرات: ۱۴. كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْاِيْمَانَ مجادله: ۲۲.۸- قلب مخزن رأفت و رحمت و اطمینان و سکیه است وَ جَعَلْنَا فِي قُلُوبِ الَّذِيْنَ اتَّبَعُوهُ رَافِقَةً وَ رَحْمَةً حدید: ۲۷. اِلَّا مَنْ اَتَى اللّٰهَ بِقَلْبٍ سَلِيْمٍ شعراء: ۸۹. وَ لٰكِنْ لِّيَطْمَئِنَّ قُلُوبُكُمْ بقره: ۲۶۰. اَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ رعد: ۲۸. هُوَ الَّذِيْ اَنْزَلَ السَّكِيْنَهَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِيْنَ فتح: ۴.۹- آیاتیکه در «صدر» گذشت مثل اَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ شرح: ۱. فَمَنْ يُرِدِ اللّٰهُ اَنْ يَهْدِيْهِ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْاِسْلَامِ وَ مَنْ يُرِدْ اَنْ يُضَيِّقَ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا انعام: ۱۲۵. گفتیم ظاهراً مراد قلب است و باعتبار آنکه قلب در سینه است صدر آمده. بملاحظه حال و محل. بطوریکه آیات نشان میدهد قرآن بقلب تکیه‌ای عجیب کرده و منشاء خیر و شر را قلب میدانند درباره اهل ایمان گوید كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْاِيْمَانَ مجادله: ۲۲. باز میگوید اِذْ ذَكَرَ اللّٰهُ وَجَلَّتْ قُلُوبُهُمْ انفال: ۲. در خصوص منافقان و نظیر آنها فرموده: مریض القلب‌اند بکفار فرماید محتوم القلب

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۷

میباشند و امثال آن ... در این صورت مراد از قلب چیست؟ آیا همان غده صنوبری شکل است که در سینه قرار دارد و دستگاه تلمبه خون است و در اثر انقباض و انبساطش از طرفی خون را بهمه بدن میرساند و از طرف دیگر آنرا تحویل میگیرد؟ آیا ظرف این همه حقائق که گفته شد این قلب است؟ ممکن است بگوئیم: نه، این قلب وظیفه‌اش فقط جریان دادن خون در بدن و تنظیم آن است و این کارها مال مغز است و مراد از قلب در قرآن عقل یا نفس و روح است که ظرف و حامل این همه چیزها است. ولی آیه زیر حاکی از همین قلب معروف است: اَفَلَمْ يَسْتَوُوا فِي الْاَرْضِ فَتَكُوْنُ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُوْنَ بِهَا اَوْ اَذْاَنٌ يَّسْمَعُوْنَ بِهَا فَاِنَّهَا لَا تَعْمَى الْاَبْصَارُ وَ لٰكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِيْ فِي الصُّدُوْرِ حَج: ۴۶. در این آیه موضع قلوب که سینه‌ها باشد معین شده یعنی: قلبهائیکه در سینه‌ها جای دارند کور میشوند ایضا آیاتیکه بجای قلب لفظ «صدر- صدور» آمده مثل مَنْ شَرَحَ بِالْكَفْرِ صَدْرًا نحل: ۱۰۶. فَلَا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ اعراف: ۲. اِنَّ اللّٰهَ عَلِيْمٌ بِذَاتِ الصُّدُوْرِ آل عمران: ۱۱۹. وَ يَشْفِ الصُّدُوْرَ قَوْمٌ مُّؤْمِنِيْنَ توبه: ۱۴. وَ شِفَاءٌ لِّمَا فِي الصُّدُوْرِ يونس: ۵۷. يَلْ هُوَ اَيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِي صُدُوْرِ الَّذِيْنَ اُوْتُوا الْعِلْمَ عنكبوت: ۴۹. وَ رَبُّكَ يَغْلَمُ مَا تَكُنُّ صُدُوْرُهُمْ قَصَص: ۶۹. لَآ تَنْتُمْ اَشَدُّ رَهْبَةً فِي صُدُوْرِهِمْ حشر: ۱۳. و سایر آیات که شکی نمی‌ماند در اینکه مراد از صدر و صدور قلبهاست و باعتبار حال و محل صدر و صدور آمده است و گرنه در سینه علم و خوف و غیره نیست. ناگفته نماند: برای روشن شدن مطلب باید الفاظ قلب، نفس، صدر و فؤاد را که در قرآن آمده‌اند با هم مقایسه کنیم مثلاً یک جا فرموده وَ اللّٰهُ يَغْلَمُ مَا فِي قُلُوبِكُمْ اِحزاب:

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۸

۵۱. در جای دیگر فرموده: رَبُّكُمْ اَعْلَمُ بِمَا فِي نُفُوسِكُمْ اسراء: ۲۵. و در تعبیر دیگر فرموده: اَوْ لَيْسَ اللّٰهُ بِاَعْلَمَ بِمَا فِي صُدُوْرِ الْعَالَمِيْنَ عنكبوت: ۱۰. از اینجا میفهمیم که قلوب، صدور، نفوس یک چیزاند. در تعبیر دیگر فرموده: وَ ضَاقَتْ عَلَيْهِمْ اَنْفُسُهُمْ توبه: ۱۱۸. در آیه دیگر نسبت ضیق را به «صدر» داده وَ لَقَدْ نَعَلَمُ اَنَّكَ يَضِيْقُ صَدْرُكَ بِمَا يَقُوْلُوْنَ حجر: ۹۷. میدانیم که صدر و نفس یکی هستند، هکذا فرموده: لَآ تَنْتُمْ اَشَدُّ رَهْبَةً فِي صُدُوْرِهِمْ حشر: ۱۳. فَأَوْجَسَ فِي نَفْسِهِ خِيفَةً مُّوسَى طه: ۶۷. وَ قَدَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ اِحزاب: ۲۶. ایضا در دو آیه زیر قلب و نفس یکی‌اند وَ لٰكِنْ يُّؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ بقره: ۲۲۵. وَ اِنْ تَبَدَّلُوا بِمَا فِي اَنْفُسِكُمْ اَوْ تَخْفُوْهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللّٰهُ بقره: ۲۸۴.

ادامه بحث؛ ج ۶، ص: ۲۸

بیشتر معلومات و دانسته‌های انسان از راه چشم و گوش است دیدن و شنیدن در واقع بوسیله مغز انجام میشود سپس قلب تحت تأثیر

واقع می‌گردد مثلا اول مظلومی را می‌بینیم یا می‌شنویم آنگاه در قلب خود احساس ناراحتی مینمائیم بجرئت میتوان گفت: مغز وسیله قلب و راه رساندن اشیاء بقلب است و سپس درک و حل و فصل با قلب میباشد، علی هذا مراد از قلب در قرآن چند چیز میتواند باشد: ۱- قلب معمولی که بگوئیم محل آنهمه چیز که قرآن فرموده همین قلب است هر چیز بوسیله چشم و گوش و حواس دیگر بمغز وارد میشود و آنوقت قلب بآن اعتقاد پیدا میکند یا تکذیب مینماید یا میسوزد و غمگین میشود یا تنگ می‌گردد یا شرح پیدا میکند و هكذا، مراد از صدر و صدور نیز قلب است باعتبار حال و محل و نفس نیز بدان معنی است بعلت آنکه نسبت بعضی از افعال چنانکه دیدیم بهر دو یکی است و اگر در حال خویش دقت کنیم خواهیم دید

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۹

خوف، اضطراب، شادی، غصه، دلسوزی و اطمینان و غیره را ما در قلب احساس میکنیم. ممکن است بگوئید: مغز بعضی از طیور را بر میدارند نمی‌میرد ولی چیزی هم احساس نمیکند و دانه در جلوش میماند ولی نمیخورد تا از بین میرود؟ میگویم این دلیل احساس مغز نمیشود و شاید در اثر نبودن مغز راه احساس قلب بسته شده و مغز محسوسات را بقلب تحویل نمیدهد تا حس بکند. اگر گویند: امروز ثابت شده که این همه کارها مال مغز است؟ گوئیم: همین قدر میدانیم که این چیزها در درون آدمی است و درست محل آنها را نمیدانیم، تشخیص و تمنا بوسیله قلب است امروز در قرن بیستم با این همه گفتار درباره کارهای مغز باز میگوئیم: دلم میخواهد، قلبم مایل است، از ته قلب دوست میدارم در قلبم احساس شادی یا غصه یا کینه میکنم و ... مانعی ندارد که بگوئیم: اینها با دستگاه چشم و گوش وارد مغز شده بقلب تحویل میگردد سپس قلب روی آنها قضاوت کرده بانبار مغز تحویل میدهد و مغز فقط انبار و بایگانی قلب است و چون همه چیز با قلب است لذا بقلب نسبت داده شده. ۲- مراد از قلب، باطن و درون انسان است ولی نه همه جای آن بلکه مرکز ثقل بدن که همان قلب و سینه و نفس است. ضیق، شرح، حاوی معلومات بودن، تفکر، کسب، قساوت، اطمینان دخول ایمان، انحراف، زین، مهمور بودن و غیره که بقلب و صدر و نفس نسبت داده شده بعلت آنکه مرکز ثقل بدن این سه چیز است، این احتمال با احتمال اول بر میگردد. ۳- مراد از قلب نفس مدرکه و روح است. المیزان ذیل آیه وَ لَکِنَّ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِی فِی الصُّدُورِ قلب را نفس مدرکه و روح دانسته و ظرف بودن صدر را برای قلب و ایضا نسبت تعقل را بقلب با آنکه مال روح است

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۰

مجاز دانسته و در ذیل آیه وَ لَکِنَّ یُؤَاخِذُکُمْ بِمَا کَسَبْتُمْ قُلُوبُکُمْ گفته: این از جمله شواهدی است که مراد از قلب، انسان بمعنی نفس و روح است، چون تفکر، تعقل، حب، بغض، خوف و امثال آن را گرچه ممکن است کسی بقلب نسبت دهد باعتقاد آنکه عضو مدرک در بدن همان قلب است چنانکه عوام عقیده دارند ... ولی کسب و اکتساب جز بانسان نسبت داده نمیشود. ولی بعید است این همه قلب و قلوب، صدر و صدور، نفس و نفوس فؤاد و افئده و الباب را که در قرآن آمده حمل بر نفس مدرکه و روح بکنیم و نیز بعید است که بگوئیم در آیه تَعْمَى الْقُلُوبُ روح مجازا قلب خوانده شده و ظرف بودن صدور نیز مجاز است و نسبت تعقل بقلب با آنکه مال نفس است باز مجاز میباشد. ایضا باید همه صدر، صدور، فؤاد، افئده و غیره را مجاز بدانیم. بنظر اینجانب مراد از نفس و نفوس در بسیاری از آیات باطن و درون انسان است که با قلب و صدر نیز میسازد. و الله العالم.

قلد: ج ۶، ص: ۳۰

قلد: (بر وزن فلس) تابیدن. «قلد الحبل: فته» یعنی ریسمان را تابید، قلید و مقلود بمعنی تابیده است. قلاده بکسر قاف تابیده‌ایست که بگردن بندند از ریسمان باشد یا نقره یا چیز دیگر. لَأُتْلُوهُنَّ لَعْنَةً لِّمَا کُنَّ یَفْعَلْنَ وَ لَأُتْلُوهُنَّ لَعْنَةً لِّمَا کُنَّ یَفْعَلْنَ ... مائده: ۲. قلائد جمع قلاده و آن مثل لنگه کفش و غیره است که بگردن قربانی می‌بندند تا معلوم شود قربانی است و کسی متعرض آن نشود مراد از قلائد در آیه قربانیهای طوق دار است. یعنی: عبادتها و علائم خداوند و بماه حرام و قربانیها و قربانیهای طوق دار بی‌احترامی نکنید

و مزاحمت ننماید. اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ. لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ زمر: ۶۲ و ۶۳. لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۱

يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ ... شوری: ۱۲. در اقرب الموارد گوید: مقلاد بمعنی کلید و خزانه ... جمع آن مقالید است در مجمع واحد آنرا مقلید و مقلاد و معنی آنرا مفتاح و خزانه نقل کرده است ولی در کشاف و جوامع الجامع آنرا کلیدها معنی کرده و گفته از لفظ خود مفرد ندارد و کشاف بقولی مفرد آنرا مقلید نقل میکند. پس مقالید در آیه بمعنی کلیدها یا خزائن است و خزانه‌های آسمان و زمین برای خداست یعنی او مالک امر و حاکم آنهاست. ولی نگارنده بقرینه و لِلَّهِ خَزَائِنُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ منافقون: ۷. ترجیح میدهم که مراد خزائن باشد و در «خزن» راجع بآن صحبت شده است در نهج البلاغه خطبه ۱۳۱ فرموده «و قذفت الیه السموات و الارضون مقالیدها» آسمانها و زمینها کلیدهای خود را بسوی خدا انداخته‌اند و در خطبه ۱۳۶ در وصف امام عصر علیه السلام فرموده «و تخرج له الارض من افالید کبدها و تلقی الیه سلما مقالیدها».

قلع: ج ۶، ص: ۳۱

قلع: کندن. وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكِ وَيَا سَمَاوَاتِ أَقْلِعِي هود: ۴۴. اقلع بمعنی امساک است یعنی گفته شد ای زمین آبت را فرو بر وای آسمان باز گیر. این کلمه یکبار بیشتر در قرآن نیامده است.

قلیل: ج ۶، ص: ۳۱

قلیل: کم، مقابل زیاد و کنایه از بی مقدار مقابل عزیز. مثل وَقَلِيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ سباء: ۱۳. ثَلَّةٌ مِنَ الْأَوَّلِينَ. وَقَلِيلٌ مِنَ الْآخِرِينَ واقعه: ۱۳ و ۱۴. که بمعنی کم است و مثل قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ وَ الْآخِرَةُ خَيْرٌ لِمَنِ اتَّقَى نساء: ۷۷. بگو متاع دنیا در مقابل آخرت حقیر و ناچیز است. وَ هُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ حَتَّىٰ إِذَا أَفْلَحَ سَحَابًا نَقَالًا سُقْنَاهُ لِبَدِّ مَيْتٍ ... اعراف: ۵۷. اقلال بمعنی حمل و برداشتن است، در مجمع فرموده: اقلال برداشتن چیزی است که نسبت بقدرت حامل قلیل و کم میشود. یعنی او کسی است که باده را پیش از باران مژده

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۲

آور میفرستد تا چون باده ابرهای سنگین را برداشتنند ابر را بسرزمین مرده میرانیم.

قلم: ج ۶، ص: ۳۲

قلم: آلت نوشتن ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ قلم: ۱. سوگند بقلم و آنچه مینویسند. أَقْرَأُ وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ علق: ۳ و ۴. بخوان خدای محترم تو همان است که با قلم بیاموخت. اصل قلم (بر وزن فلس) قطع گوشه چیزی است مثل گرفتن ناخن و تراشیدن نی، در اقرب الموارد گفته تا تراشیده نشود قلم نگویند بلکه قصبه گویند: قلم از نعمتهای بزرگ خداوندی است که خداوند در مقام امتنان فرموده: عَلَّمَ بِالْقَلَمِ. عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ قلم زبان دوم بشر است که با آن ما فی الضمیر خویش را اظهار و آثار گذشته را ضبط و حفظ میکند، سوره علق اولین سوره نازله است، ذکر قلم و تعلیم در اولین سوره حکایت از اهمیت قلم و تعلیم در دنیای بشریت دارد. در آیه اول قسم بقلم ظاهرا دلیل نفی جنون از رسول اکرم صلی الله علیه و آله است یعنی اگر قلم بدست گیرند و گفته‌های تو را بنویسند و روی آن حساب کنند خواهند دید تو پیامبری نه دیوانه و خواهند دانست که مَا أَنْتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِمَجْنُونٍ قلم: ۲. ظاهرا مراد از قلم در هر دو آیه قلم معمولی و متعارف است در روایات وارد است که «ن» نهی است در بهشت و قلم قلمی

است از نور که در لوح محفوظ نوشته، ایضا «ن» و قلم نام دو فرشته است. در نهج البلاغه خطبه ۹۲ بقلمهای کرام کاتبین اطلاق شده «الصَّيْحَفُ مَنْشُورَةٌ وَالْأَقْلَامُ جَارِيَةٌ وَالْإِبْدَانُ صَحِيحَةٌ». جمع قلم اقلام است و لَوْ أَنَّ مَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ لَقَمَان: ۲۷. رجوع شود به «کلمه». و مَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يَقُولُونَ أَقْلَامُهُمْ أَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ آل عمران: ۴۴. قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۳

مراد از اقلام تیرهای قرعه است اقرب الموارد علّت این تسمیه را تراشیده شدن تیر ذکر میکند یعنی تو در نزد آنها نبودی آندم که تیرهای خویش را بهم میزدند تا کدام یک مریم را کفالت نماید.

قلی: ج ۶، ص: ۳۳

قلی: بغض شدید. «قلاه یقلیه و یقلوه: ابغضه و کرهه غایه الکراهه» اقرب قید ترک کردن را نیز افزوده و دَعَاكَ رَبُّكَ وَ مَا قَلَى ضحی: ۳. پروردگارت تو را ترک نکرده و دشمن نداشته ظهور آیه در مطلق بغض است نه بغض شدید در مجمع از ابن عباس نقل شده مدت پانزده روز از رسول خدا صلی الله علیه و آله وحی قطع گردید مشرکان گفتند: پروردگار محمد او را ترک کرده و دشمن داشته است اگر کارش از جانب خدا بود وحی قطع نمیشد سوره ضحی در این باره نازل شد. اقوال دیگری نیز نقل شده است. دقت در آیات سوره میرساند: چیزی در میان بوده که احتمال میرفت خدا آنحضرت را ترک کرده است. در صافی نقل شده: جبرئیل پس از آوردن آقرء باسم تأخیر کرد خدیجه بآنحضرت گفت شاید پروردگارت ترا ترک کرده که وحی نمیفرستد لذا این سوره نازل شد. (و الله اعلم). قَالَ إِنِّي لَعَمَلِكُمْ مِنَ الْقَالِينَ شعراء: ۱۶۸. گفت من باین عمل شما از دشمنانم.

قمح: ج ۶، ص: ۳۳

قمح: بلند کردن سر «قمح البعیر: رفع رأسه» إِنْ جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا فَهِيَ إِلَى الْأَذْقَانِ فَهُمْ مُقْمَحُونَ یس: ۸. مقمح بمعنی سر بالا گرفته شده است اگر بگردن کسی زنجیر پیچند تا بچانه‌اش برسد سرش قهرا بلند میشود و قدرت پائین آوردن آنرا ندارد معنی آیه در «ذقن» گذشت. این کلمه فقط یکبار در قرآن مجید یافته است.

قمر: ج ۶، ص: ۳۳

اشاره

قمر: ماه. وَ سَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رعد: ۲. این کلمه ۲۷ بار در قرآن مجید بکار رفته و مراد از همه قمر معلوم است نه اقمار کرات دیگر آنچه قرآن درباره قمر فرموده

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۴

بقرار زیر است: ۱- قمر مثل آفتاب و ستارگان بامر خدا مسخّر و در مدار خویش پیوسته در گردش است و همه چیز آن روی حساب است الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ رحمن: ۵. وَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ بِأَمْرِهِ اعراف: ۵۴. وَ سَخَّرَ لَكُمْ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ دَائِبِينَ ابراهیم ۳۳.۲- ماه مثل آفتاب و سایر موجودات عمر معینی دارد و سرانجام از بین رفتنی است وَ سَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلَّ يَجْرِى إِلَىٰ آجَلٍ مُّسَمًّى لقمان: ۲۹. ایضا رعد: ۲- فاطر: ۱۳- زمر: ۵.۳- ماه مانند سایر موجودات بخدا سجده میکند و بامر او خاضع است أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ حج: ۱۸.۴- ماه و آفتاب تا این دنیا و این نظم هست در این وضع و فاصله خواهند بود لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ یس: ۴۰. ولی در آخرت بهم خواهند پیوست وَ خَسَفَ

الْقَمَرُ. وَ جُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ قِيَامَةً: ۸ و ۹.

انشقاق قمر؛ ج ۶، ص: ۳۴

انشقاق قمر اَقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَ انْشَقَّ الْقَمَرُ. وَ اِنْ يَرَوْا آيَةً يُعْرِضُوا وَ يَقُولُوا سِحْرٌ مُّسْتَمِرٌّ قمر: ۱ و ۲. قیامت نزدیک گردید و ماه شکافته شد و اگر معجزه‌ای به بینند اعراض کرده و میگویند جادویی محکم است. اگر مراد از «آیه» همان انشقاق قمر و غیره باشد منظور آنست که در عهد رسول خدا صلی الله علیه و آله قمر شکافته و مشرکان آنرا دیده باز باور نکرده و گفته‌اند سحر است و شکافتن آن علامت نزدیک بودن قیامت است. ولی اگر «اقترب-انشق» هر دو مضارع و بواسطه محقق الوقوع بودن ماضی آمده باشند، و آیه وَ اِنْ يَرَوْا آيَةً راجع بانشقاق نباشد در اینصورت راجع بآینده است یعنی: قیامت نزدیک میشود و ماه پاره میگردد. اینکه احتمال داده یا گفته‌اند: آیه اشاره است باینکه ماه از زمین پاره

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۵

و جدا شده درست نیست زیرا انشقاق آنست که شکافتن و پاره شدن در خود شیء بوجود آید، این احتمال در صورتی درست بود که اشتقاق گفته شود نه انشقاق. اگر با ذهن خالی و غیر مشوب بآیه با در نظر گرفتن «وَ اِنْ يَرَوْا آيَةً» بنگریم خواهیم دید ظهور آن در شکافتن قمر و محسوس بودن آن در نظر مشرکین است. در مجمع از ابن عباس نقل شده: مشرکان بر رسول خدا صلی الله علیه و آله گفتند: اگر راستگویی ماه را برای ما دو تکه کن فرمود: اگر چنین کنم ایمان میاورید؟ گفتند آری. آنحضرت از خدا خواست تا ماه را دو تکه کرد، حضرت فریاد میزد یا فلان یا فلان بنگرید. ابن مسعود گفته: در عهد آن حضرت ماه دو شقه شد آن بزرگوار بما گفت شاهد باشید شاهد باشید و نیز گوید بخدائیکه جانم در دست او است کوه حراء را دیدم که میان دو تکه ماه بود (مقصود آن نیست که ماه بپائین آمده بود بلکه اگر از کنار یا قلعه حراء نگاه میکردند تکه‌های ماه را در دو طرف آن در آسمان میدیدند) جبیر بن مطعم نیز نظیر آنرا گفته ایضا جماعت کثیری از صحابه حدیث انشقاق قمر را نقل کرده‌اند از جمله ابن مسعود، انس بن مالک، حذیفه بن یمان، ابن عمر، ابن عباس، جبیر بن مطعم و جماعتی از مفسران نیز بر آنند. فقط عطاء و حسن و بلخی مخالفت کرده و گفته‌اند: انشقاق قمر راجع بآینده است. ولی این درست نیست زیرا مسلمین بر آن اجماع دارند قول مخالف مسموع نیست و شهرت آن در میان صحابه مانع از قبول قول بخلاف است (تمام شد). نقل اهل سنت نیز چنین است چنانکه با مراجعه بتفاسیر و احادیثشان روشن میشود. ابن کثیر در تفسیر خویش گفته انشقاق قمر در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله بود چنانکه در احادیث متواتره با

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۶

سندهای صحیح نقل شده. در تفسیر خازن گوید: این احادیث صحیحه درباره این معجزه بزرگ وارد شده باضافه شهادت قرآن مجید ... بقول بعضی مراد انشقاق قمر در روز قیامت است، این قول باطل و شاذ میباشد زیرا مفسرین بر خلاف آن اجماع کرده‌اند. در تفسیر برهان سه روایت از ائمه علیهم السلام در این خصوص نقل شده است و از این شهر آشوب نقل کرده: مفسران و محدثان جز عطا و حسن و بلخی بر این مطلب اجماع دارند. مجلسی رحمه الله در بحار الانوار آنرا بطور تفصیل از تفاسیر و روایات نقل میکند (ج ۱۷ ص ۳۴۷ بعد طبع جدید). راجع باین مطلب چند تا اشکال هست که بررسی و جواب داده میشود: ۱- از نظر علم امروز آیا انشقاق در کرات آسمانی ممکن است؟ آری نه تنها ممکن است بلکه واقع هم شده بتصریح دانشمندان نجوم هزاران سنگهای سرگردان بنام «آستروئید» بدور خورشید میگردند قطر بعضی از آنها در حدود ۲۵ کیلومتر است، دانشمندان عقیده دارند که این سنگها بقایای سیاره بزرگی هستند که در مداری میان مدار مریخ و مشتری در حرکت بوده در اثر عوامل مجهولی منفجر و متلاشی شده است و نیز عقیده دارند که شهابها بقایای سیاره منفجر شده‌ای هستند. ۲- در صورت شکافته شدن یک سیاره آیا امکان

دارد دو باره بهم پیوسته و التیام یابد؟ آری اگر ستاره‌ای در اثر عاملی از عوامل از هم شکافته شود در صورتیکه فاصله میان اجزاء آن کم باشد پس از رفع عامل انشقاق در اثر تجاذب نیوتونی بهم بر آمده و مجدداً ملتمم خواهد شد. انشقاق قمر خرق عادت و از معجزات بوده خدائیکه عنان موجودات در دست اوست میتواند بشکافد و

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۷

ملتمم کند و محال عقلی هم در بین نیست. ۳- چطور شد این واقعه با این اهمیت در هیچ یک از رصد خانه‌ها رصد نشد و شهرت نیافت و تاریخ از آن یاد نکرد؟ در جواب گفته‌اند: در حجاز و نواحی آن در آن روز رصد خانه وجود نداشت و رصد خانه‌ها در هند، یونان و غیره بود، بلاذیکه دارای رصد خانه بوده‌اند میان آنها و مکه از حیث افق تفاوت بسیار است و ماه چنانکه نقل کرده‌اند بدر و چهارده شبهه بوده و در اول شب بهنگام طلوع منشق شد و دقائقی چند در آنحال ماند سپس بحالت اول در آمد بدین وجه طلوع آن در بلاد دیگر بحالت التیام واقع شده است. امروز تفاوت مینویسند در فلان مملکت ماه خسوف خواهد کرد آنطور هم میشود ولی تا رسیدن بمملکت دیگر از خسوف خارج شده و تمام دیده میشود. و آنکه چه مانعی دارد که مردم غیر مکه از دیدن آن غفلت کنند، لازم نیست مردم از هر علامت آسمانی با خبر باشند باضافه شاید ارباب کنیسه و مشرکان آنرا روی اغراض خویش مکتوم کرده باشند.

اشکال دیگر؛ ج ۶، ص: ۳۷

اشکال دیگر اشکال دیگری در اینجا هست که احتیاج بررسی کامل دارد و آن اینکه بنا بر ظهور آیه، انشقاق واقع شده و مشرکین اهمیت نداده و گفته‌اند این جادویی است محکم و نقل شده که کفار شق القمر را از آنحضرت خواستند، حال آنکه بنا بر تصریح قرآن خدا قول داده اعجازیکه کفار اقتراح میکنند و میخواهند نفرستد پس چطور شده که کفار خواسته‌اند و خدا شق القمر کرده است؟ توضیح اینکه: خداوند برای تأیید و اثبات نبوت پیامبران معجزه میفرستد مثل عصا و ید بیضاء و معجزات عیسی و قرآن ولی معجزه‌ایکه کفار در اسلام خواسته‌اند بنای خدا این است که آنرا نفرستد زیرا در صورت

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۸

فرستادن نیز ایمان نیاوردند در این صورت یا معجزه بی اثر و لغو میشد و یا خدا منکران را از بین می‌برد حال آنکه خدا خواسته در مهلت باشند شاید ایمان بیاورند. و مَا مَنَعَنَا أَنْ نُرْسِلَ بِالْآيَاتِ إِلَّا أَنْ كَذَّبَ بِهَا الْأُولُونَ وَ آتَيْنَا ثُمُودَ النَّاقَةَ مُبْصِرَةً فَظَلَمُوا بِهَا وَ مَا نُرْسِلُ بِالْآيَاتِ إِلَّا تَخْوِيفًا اسراء: ۵۹. ظهور آیه در آنست که خدا آنچه کفار از معجزه بخواهند نخواهد فرستاد زیرا در صورت فرستادن ایمان نخواهند آورد و نتیجه یکی از دو وجه بالا خواهد بود در باره «وَ مَا نُرْسِلُ بِالْآيَاتِ إِلَّا تَخْوِيفًا» المیزان بعید نمیداند که مراد آن باشد: آیاتی را که در عهد رسول خدا میفرستیم برای تخویف و انداز است نه برای استیصال. در آیات ۹۰ بعد همین سوره مقداری از اقتراح مشرکین نقل شده که گفتند: اگر میخواهی ایمان بیاوریم باید چشمه‌ای حفر کنی یا باغی از انگور و خرما داشته باشی یا آسمان را تکه تکه بر ما فرود آوری یا خدا و ملائکه را با ما رو پرو کنی یا اطاقی پر از طلا داشته باشی یا با آسمان رفته کتابی آماده نازل کنی در جواب همه اینها فرموده: قُلْ سُبْحَانَ رَبِّيَ هَلْ كُنْتُ إِلَّا بَشَرًا رَسُولًا اسراء: ۹۳. و آنها را که خواسته بودند نیاورده با آنکه جز آوردن خدا (نعوذ بالله) همه ممکن بود. المیزان که معتقد بشق القمر است در باره رفع این اشکال توضیح مفصلی دارد و آنطور که نگارنده می‌فهمم می‌گوید: بموجب مَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَ أَنْتَ فِيهِمْ ... انفال: ۳۳. میبایست تا آنحضرت در میان آنان بود عذاب نازل نشود ولی مانعی نبود که آنها معجزه شق القمر را بخواهند و آن واقع شود ولی عذاب تا خارج شدن آنحضرت نیاید چنانکه بعد از هجرت آنحضرت در «بدر» عذاب نازل شد و مقتول شدند اگر مقصود آن باشد که گفتیم، در اینصورت مطلب تمام نیست زیرا ظهور «وَ مَا مَنَعَنَا أَنْ نُرْسِلَ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۹

بِالْآيَاتِ» آنست که خدا آنها را نخواهد فرستاد نه اینکه میفرستد ولی عذابش روی عللی بتأخیر میافتد رجوع شود بالمیزان. بنظر میاید: علت نفرستادن آیات اقتراحی فقط بی فائده بودن است زیرا که خدا میدانست در آنصورت نیز ایمان نخواهند آورد نه اینکه در صورت عدم قبول استیصال خواهند شد ظهور آیه در بی فایده بودن است و استیصال امم گذشته بیشتر یا همه در اثر عناد و انکار معجزه‌ای بود که خدا بدون اقتراح مردم پیامبران داده بود. در باره شق القمر میشود گفت: که کفار از آنحضرت نخواسته‌اند بلکه مثل قرآن و عصای موسی برای اثبات نبوت آنحضرت واقع شده است. و الله العالم.

قمیص: ج ۶، ص: ۳۹

قمیص: پیراهن. وَجَاؤُ عَلٰی قَمِيصِهٖ بِدَمٍ كَذِبٍ يوسف: ۱۸. روی پیراهن او خون دروغی آوردند «کذب» بمعنی مکذوب فیه است یعنی خون دیگری بود بدروغ میگفتند: خون یوسف است این کلمه شش بار در قرآن مجید آمده و همه در باره پیراهن یوسف علیه السلام است.

قمطیر: ج ۶، ص: ۳۹

قمطیر: شدید در شَرِّ. «اقمطر الیوم: اشتد» اصل آن بمعنی جمع شدن و جمع کردن است «قمطر الشیء» یعنی شیء جمع شد یا آنرا جمع کرد پس یوم قمطیر روزی است که شرها در آن رویهم انباشته شده إِنَّا نَخَافُ مِنْ رَبِّنَا یَوْمًا عَبُوسًا قَمْطَرِیرًا انسان: ۱۰. رجوع شود به «عبس». این لفظ فقط یکبار در قرآن آمده است.

قمع: ج ۶، ص: ۳۹

قمع: وَ لَهُمْ مَقَامٌ مِّنْ حَدِيدٍ حَجَّ: ۲۱. مقام جمع مقمعه بمعنی گرز است اصل آن بمعنی ردع و دفع است، زیرا دشمن با آن دفع میشود یعنی برای اهل آتش گرزهایی است از آهن. در نهج البلاغه خطبه ۱۵۹ در وصف رسول خدا صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ و آله فرموده: «و قمع به البدع المدخوله» خدا بوسیله آنحضرت بدعتهای وارده

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۴۰

را دفع کرد و کوبید. این لفظ فقط یکبار در قرآن مجید آمده است.

قمل: ج ۶، ص: ۴۰

قمل: فَارَسَيْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ وَ الْجُرَادَ وَ الْقُمَّلَ وَ الضَّفَادِعَ وَ الدَّمَ آيَاتٍ مُّفَصَّلَاتٍ اعراف: ۱۳۳. قمل بضم قاف و فتح میم مشدد جمع قمله بمعنی شپشه است و یا بمعنی مگس کوچک است چنانکه راغب گفته. و آن با آنچه در تورات فعلی در سفر خروج باب ۸ آمده مطابق است و در قاموس کتاب مقدس زیر کلمه «مگس» بآن اشاره کرده در تورات گر چه پشه نیز گفته شده ولی ظاهراً بواسطه کوچکی جثه آنها بوده لذا در قاموس کتاب مقدس بآن اشاره نکرده است. بعضی‌ها آنرا شپش معمولی که در بدن انسان تولید میشود ترجمه کرده‌اند ولی آن اشتباه است قمل بر وزن فلس بمعنی شپش است نه قمل مشدد مگر آنکه قرائت شاذ را در نظر بگیریم که آنرا بر وزن فلس خوانده‌اند. در المنار از تفسیر ابن کثیر نقل کرده که ابن عباس گفته: آن شپشه است که در گندم تولید میشود و در قول دیگرش آن ملخهای کوچکی است که بال ندارند مجاهد و عکرمه و قتاده نیز آنرا انتخاب کرده‌اند. حسن و سعید بن جبیر حشرات سیاه و کوچک گفته‌اند. ابن جریر گوید شپشی است مثل شپش که در بدن شتر پیدا میشود. طبرسی رحمه الله در

ذیل «اللغة» آنرا کبار القردان گفته. قردان جمع قراده همان شپش شتر و غیره است بجای شپش انسان و در ذیل «المعنی» آنچه از المنار نقل شد نقل کرده و فرموده بقولی کیک است که در بدن تولید میشود (برغوث). قمل از جمله معجزات نه گانه موسی علیه السلام بود در مجمع از سعید بن جبیر نقل شده: شپشه (حشره گندم خوار) در مصر چنان زیاد شد که از ده انبار گندم که با سیاب می بردند جز سه قفیز بدست نمیاید شپشه حتی بموها و ابروها و مژگانها و بدنهای فرعونیان چسبیدند گوئی آبله در آورده قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۴۱

بودند، خواب و استراحت از آنها سلب گردید. تا بموسی پناه برده و گفتند از خدایت بخواه که این بلا را ببرد تا از بنی اسرائیل دست برداریم. در تورات فعلی سفر خروج باب ۸ هست: انواع مگسهای بسیار بخانه فرعون و فرعونیان و بتمامی مصر آمدند و زمین از مگسها ویران شد. به «طوفان - جرد - ضفدع» رجوع شود.

قنوت: ج ۶، ص: ۴۱

قنوت: دوام طاعت. در قاموس و اقرب طاعت آمده ولی راغب دوام طاعت مع الخضوع گفته است در مجمع البیان فرموده: اصل آن بمعنی دوام است سپس بمعنی طاعت، نماز، طول قیام، دعا و سکوت میاید از جابر نقل است که از پیغمبر صلی الله علیه و آله سؤال شد: کدام نماز افضل است فرمود: طول القنوت یعنی طول قیام در نماز. صاحب العین گفته: قنوت در نماز دعا کردنست پس از قرائت. زید بن ارقم گوید: در نماز سخن میگفتیم تا آیه و قُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ (بقره: ۲۳۸). آمد از سخن در نماز امساک کردیم. این معانی در قاموس و نهاییه نیز آمده ولی ظاهراً بیان مصداق باشد که هر یک نوعی طاعت است و مَنْ يَقْنُتْ مِنْكُ لِلَّهِ وَرَسُولِهِ وَتَعْمَلْ صَالِحًا نُؤْتِهَا أَجْرَهَا مَرَّتَيْنِ اِحزاب: ۳۱. هر که از شما پیوسته در طاعت خدا و رسول باشد و کار نیکو کند مزدش را دو بار میدهم. اِنْ اِبْرَاهِيمَ كَانَ اُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ نَحْل: ۱۲۰. ابراهیم برای خدا بنده مطیعی بود قُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ بقره: ۲۳۸. پیوسته مطیع خدا باشید. وَ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْاَرْضِ كُلٌّ لَه قَانِتُونَ روم: ۲۶. اشاره بطاعت موجودات از نظام هستی است که با قدرت خدا پی ریزی شده است اَمِنْ هُوَ قَانِتٌ اِنَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَقَائِمًا زمر: ۹. قانت همان ملازم طاعت است در بیشتر آیات ذکر اعمال دیگر با قنوت بیان و یا ذکر خاص با عام است.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۴۲

قنط: ج ۶، ص: ۴۲

قنط: قنوط بضم اول بمعنی یأس از خیر است «قنط قنوطا: یئس» فعل آن از باب نصر ینصر، علم یعلم، کرم یكرم آید. وَ هُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ الْغَيْثَ مِنْ بَعْدِ مَا قَنَطُوا سُورَى: ۲۸. او کسی است که باران مفید را پس از مأیوس شدن مردم نازل میکند فَلَا تَكُنْ مِنَ الْقَانِطِينَ حجر: ۵۵. وَ اِنْ مَسَّهُ الشَّرُّ فَيُؤْسُ قَنُوطٌ فَصَلت: ۴۹. قنوط بفتح اول بمعنی قانط است و ظاهراً یؤس و قنوط هر دو بیک معنی است و شاید فرق با متعلق باشد.

قنع: ج ۶، ص: ۴۲

قنع: در مفردات و اقرب الموارد آمده: قنع یقنع قنوعاً از باب منع یمنع بمعنی سؤال و از باب علم یعلم که مصدر آن قناعه و قنعان است. بمعنی رضا و خوشنودی است. فَكُلُوا مِنْهَا ۳ وَ اطعموا القانع و الْمُعْتَرَّ حَج: ۳۶. از قربانی بخورید و قانع و سائل را اطعام کنید ظاهراً قانع کسی است بآنچه میدهی راضی باشد خواه سؤال کند یا نه و معتّر آنست که با قصد سؤال پیش تو آمده در مجمع از حضرت باقر و صادق علیهما السلام منقول است: «القانع الذی یقنع بما اعطیه و لا یسخط و لا یكلح و لا یلوی شدقه غضبا و المعتّر

المادّ یده لتطعمه». مُهْطِعِينَ مُقْنِعِي رُؤْسِهِمْ لَّا يَزْتَدُّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ ... ابراهیم: ۴۳. اقناع رأس بلند کردن آنست، مقنع کسی است که سرش را بلند کرده یعنی در اجابت ندا کننده سریع‌اند و سر بالا نگاهدارند گانند، نگاهشان بخودشان بر نمیگردد (فقط بطرف عذاب نگاه میکنند).

قنوان: ج ۶، ص: ۴۲

قنوان: وَمِنَ النَّخْلِ مِن طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ وَجَذَابٍ مِّنْ أَغْذَابٍ انْعَامٍ: ۹۹. قِنْوَانٌ جمع قنواست بمعنی خوشه «دَانِيَةٌ» یعنی خوشه‌ها بیکدیگر نزدیک‌اند و یا سهل التناولند یعنی و از نخل از گل آن خوشه‌های نزدیک هم و باغاتی از تاک آفریدیم این کلمه فقط یکبار در قرآن مجید یافته است.

قنو: ج ۶، ص: ۴۲

قنو: وَ أَنَّهُ هُوَ أَغْنَىٰ وَأَقْنَىٰ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۴۳

نجم: ۴۸. قنیه چنانکه راغب و غیره گفته بمعنی مال ذخیره شده است. در لغت آمده «قنی المال قنوا» مالرا برای خودش جمع کرد نه برای تجارت ظاهرا مراد از قنیه چنانکه در میزان هست اموالی است که باقی‌اند مثل خانه، باغ، مرکب و غیره یعنی: خدا همان است که بی‌نیاز کرد و اموال باقی عطا نمود بنا بر این «اقنی» ذکر خاص بعد العام است احتمال دارد اقناء بمعنی ارضاء باشد در اقرب آمده: «اعطاه الله و اقناه» خداوند باو چیزی داد که با آن اطمینان پیدا کرد، در میزان از امیر المؤمنین صلوات الله علیه نقل شده: «اغنی کل انسان بمعیشته و ارضاه بکسب یده».

قهر: ج ۶، ص: ۴۳

قهر: غلبه و ذلیل کردن و در هر یک بکار رود (راغب) فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ ضحی: ۹. یتیم را ذلیل و بی‌چاره مکن (و آن بواسطه از بین بردن مال اوست) و آن تقریباً مرادف با ظلم است. قهر بمعنی غلبه توأم است با توانائی مثل و إِذَا فَوْقَهُمْ قَاهِرُونَ اعراف: ۱۲۷. یعنی: ما بالا- دست آنهایم ما بآنها چیره‌ایم ظاهراً «قاهرون» خبر بعد از خبر است. چنانکه در آیه و هُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ انعام: ۱۸. «فوق» خبر بعد از خبر است یعنی: او غالب و بالا دست بندگانش میباشد.

قهار: ج ۶، ص: ۴۳

قهار: صیغه مبالغه و از اسماء حسنی است و شش بار در قرآن کریم بکار رفته أَرْبَابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمِ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ يوسف: ۳۹. آیا ارباب ضد هم و پراکنده بهتر است یا خدای یکتا و بسیار غالب و توانا. وَ بَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ ابراهیم: ۴۸. بسیار قاهر توأم با بسیار توانا است.

قاب: ج ۶، ص: ۴۳

قاب: ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى. فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى. فَأَوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا أَوْحَىٰ نجم: ۸-۱۰. در مجمع فرموده قاب، قیب، قاد، قید عبارت است از مقدار شیء یعنی سپس نزدیک و نزدیکتر شد و باندازه دو کمان یا نزدیکتر بود سپس ببنده خدا وحی کرد آنچه وحی

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۴۴

کرد، بقولی قوس بمعنی ذراع است «رجوع شود بقوس» در مجمع فرموده: از انس بن مالک مرفوعاً نقل شده که رسول خدا صلی الله علیه و آله در باره «فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ» فرمود: قدر دو ذراع یا کمتر از آن. آنگاه فرموده: علی هذا قوس بمعنی ما یقاس به الشیء است و ذراع آنست که با آن مقایسه میشود. در باره آیه شریفه در «دلو» توضیح مفصل داده شده، روایاتی در باره «دَنَا فَتَدَلَّى» در باره قرب معنوی آنحضرت نسبت بخدا نقل شده در کتب مفصل دیده شود. ظهور بلکه صریح آیات آنست که جبرئیل بزمین نازل شده و از معراج و بالا رفتن آنحضرت سخن نمیگوید. (۱)

قوس: ج ۶، ص: ۴۴

قوس: ذراع. کمان. آن در اصل بمعنی اندازه گیری است «قاس الشیء بغیره قوساً: قدّره علی مثاله» سپس از جمله معانی آن کمان (تیر اندازی) و ذراع است چنانکه در قاموس و اقرب باین تعبیر «القوس الذراع لانه یقاس به» است در تفسیر خازن نیز آمده و در «قاب» از مجمع نقل شد و آن اختیار ابن مسعود است. فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ نجم: ۹. مراد از قوسین در آیه دو ذراع یا دو کمان است و در صورت دوم ظاهراً فاصله دو سر کمان مراد است. این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است.

قاع: ج ۶، ص: ۴۴

قاع: قَلَّ یُنْسِفُهَا رَبِّی نَسْفًا فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا طه: ۱۰۵ و ۱۰۶. قاع بمعنی زمین هموار است که کوه و جنگل در آن نباشد (قاموس). صفصف زمین هموار بی علف است گوئی در همواری مثل یک صف میباشد (مجمع) ظاهراً قاع و صفصف هر دو بیک معنی است ضمیر «یُنْسِفُهَا» به جبال و ضمیر «فَيَذَرُهَا» بزمین بر میگردد یعنی بگو خدایم کوهها را ریز ریز و پراکنده میکند و زمین را بیابانی هموار و مسطح میگرداند. این لفظ فقط یکبار در قرآن آمده است. وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍ بِقِيعَةٍ یَحْسَبُونَ الظَّامِنُ مَاءً نَّورٍ: ۳۹. قیعه چنانکه در قاموس و اقرب و

(۱) قوت: روزی: آن در اصل بمعنی نگهداری است، روزی را از آن قوت گویند که سبب بقاء زندگی است. راغب گوید، «القوت: ما یمسک الرق من الرزق» جمع آن اقوات است و قَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ فصلت: ۱۰. وَكَانَ اللَّهُ عَلَيَّ كُلِّ شَيْءٍ مُّقِيتًا نساء: ۸۵ مقیت بمعنی حافظ و نگهدارنده است «اقاته، حفظه و اقتدر علیه».

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۴۵

مجمع گفته جمع قاع است ولی آن ظاهراً در آیه مفرد است در کشاف گفته قیعه بمعنی قاع و یا جمع قاع است در اقرب الموارد نیز مفرد بودن آن را نقل کرده است و آن بمعنی زمین وسیع و هموار است یعنی آنانکه کافراند اعمالشان مانند سرابی است در بیابان هموار که تشنه آنرا آب میندازد اشاره به بی اثر بودن اعمال کفار است نسبت باخرت.

قول: ج ۶، ص: ۴۵

قول: قول و قیل بمعنی مطلق سخن گفتن و سخن است در اقرب الموارد گفته: قول بمعنی کلام یا هر لفظی است که زبان آنرا افشاء میکند تمام باشد یا ناقص قاموس نیز چنین گفته است. در مجمع فرموده: قول در کلام عرب موضوع است برای حکایت چنانکه گوئی «قال زید- خرج عمرو» راغب گوید: قول و قیل یکی است قول بر وجوهی بکار رود اظهر آنها کلمه یا کلمات مرکب از حروف است که بوسیله تکلم ظاهر شود مفرد باشد یا مرکب. قول در قرآن در وجوهی بکار رفته که ذیلاً ببعضی اشاره میشود: ۱- سخن معمولی و متداول قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَ مَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ یَتَّبِعُهَا أَذَىٰ بقره: ۲۶۳. در مقابل سائل و فقیر سخن متعارف و زبان خوش و گذشت بهتر از صدقه‌ایست که در پی آن اذیت باشد إِلَّا قَلِيلًا سَلَامًا سَلَامًا واقعه: ۲۶.۲- قول خدا یا بوسیله خلق صوت است

مثل صدائیکه از درخت بر موسی رسید فَلَمَّا آتَاهَا نُودَىٰ يَا مُوسَىٰ. إِنِّي أَنَا رَبُّكَ طه: ۱۱ و ۱۲. قَالَ أَلْقَهَا يَا مُوسَىٰ... قَالَ خُذْهَا وَلَا تَخَفْ طه: ۱۹-۲۱. و یا بوسیله فهماندن مطلب و الهام و وحی است مثل وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً بقره: ۳۰. که شاید بوسیله فهماندن و الهام بوده باشد إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ ادْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ مائده: ۱۱۰. و یا اراده باشد که با قول تعبیر

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۴۶

آید مثل قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ انبیاء: ۶۹.۳- قول نفسی و باطنی. مثل وَيَقُولُونَ فِي أَنفُسِهِمْ لَوْ لَا يُعَذِّبُنَا اللَّهُ مجادله: ۸. در این آیه بنظر و فکر و آنچه در ذهن است قول اطلاق شده. ۴- اجابت تکوینی مثل فَقَالَ لَهَا وَاللَّأَرْضِ أَيْنَ مَا طَوَعَا أَوْ كَرِهَا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ فصلت: ۱۱. مسلم است که زمین و آسمان فرمان خدا را اجابت کرده‌اند و آن یا «قالتا» تعبیر شده است. ۵- وعده عذاب لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلَىٰ أَكْثَرِهِمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ يس: ۷. اِحْمِلْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ وَأَهْلَكَ إِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ... هود: ۴۰. فَحَقَّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ فَدَمَّرْنَاهَا تدميراً اسراء: ۱۶. ظاهراً مراد از قول در اینگونه آیات وعده عذاب است طبرسی در ذیل آیه ۴۰ هود فرموده: آنکه وعده هلاک او سبقت یافته و خبر داده شده که ایمان نخواهد آورد. میزان نیز وعده هلاکت گفته است. تقول: گفتن چیزی است که حقیقت ندارد «تقول علیه قولاً» یعنی بر او دروغ بست و چیزی را گفت که حقیقت ندارد و لَوْ تَقَوْلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ. لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ حاقه: ۴۴. اگر از خود دروغی بر ما ببندد از دست راستش میگیریم و رگ قلبش را قطع میکنیم. أَمْ يَقُولُونَ تَقَوْلَهُ بَلْ لَا يُؤْمِنُونَ طور: ۳۳. یا میگویند قرآن را از جانب خویش گفته و بر خدا بسته بلکه ایمان نمیآورند. اقوایل جمع اقوال و آن جمع قول است. وَعِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ... وَقِيلَ يَا رَبِّ إِنَّ هَؤُلَاءِ قَوْمٌ لَا يُؤْمِنُونَ زخرف: ۸۵-۸۸. «قيله» مصدر است مثل قول و ضمیر آن راجع بر رسول خداست و گفته‌اند آن عطف است بر «السَّاعَةِ» یعنی علم قیامت و علم گفتار رسول خدا که گفت: خدا یا این قوم ایمان نمیآورند، نزد خداست حمزه

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۴۷

و عاصم آنرا بکسر لام و دیگران بفتح آن خوانده‌اند. بنا بر قرائت فتح احتمال دارد مفعول فعل محذوف باشد یعنی: «و اذکر قيله یا رب»... کشاف بواسطه کثرت فصل عطف را خوب نمیداند و حرف قسم و غیره مقدر میکند. و الله العالم.

قیام: ج ۶، ص: ۴۷

قیام: معنای اولی قیام را در قاموس و غیره برخاستن ضد نشستن گفته‌اند ولی معانی مختلف و اقسامی دارد که ذیلاً بررسی میشود:

- ۱- برخاستن. مثل أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبْلَ أَنْ تَقُومَ مِنْ مَقَامِكَ نمل: ۳۹. پیش از آنکه از جای برخیزی من تخت را پیش تو میآورم. ۲- توقف. كَلِمًا أَضَاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ وَإِذْ أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا بقره: ۲۰. هر وقت روشن شد در نور آن میروند و چون تاریک گردید میایستند و توقف میکنند. ۳- ثبوت و دوام و مِنْ آيَاتِهِ أَنْ تَقُومَ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ بِأَمْرِهِ روم: ۲۵. مراد از قیام آسمان و زمین پیوسته بودن نظم جاری در آنهاست در مجمع فرموده: معنای قیام ثبات و دوام است. و آن ایستادنی است که تا خدا نخواسته نشستن ندارد. ۴- عزم و اراده. راغب در آیه إِذْ قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ... مائده: ۶. آنرا عزم و اراده گفته، زمخشری در وجه آن گفته: چون فعل مسبب از اراده و قدرت است لذا مسبب در مقام سبب قرار گرفته. طبرسی فرموده: در اینجا اراده حذف شده و تقدیر چنین است «إِذَا ارْتَدْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ» ایضا در آیه وَإِذْ كُنْتُمْ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلَاةَ نساء: ۱۰۲. نگارنده قول زمخشری را بهتر میدانم. ۵- وقوع امر: در آیات وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُنْلِسُ الْمُجْرِمُونَ... وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُؤْمِنُونَ يَنْفَرُونَ روم: ۱۲- ۱۴. ظهور و وقوع گفته‌اند. طبرسی فرموده «تظهر القيامة» ظاهراً این از آنجهت است که وقوع و ظهور لازم قیام است.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۴۸

۶- مشغول شدن بکاری مثل **إِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدْنَىٰ مِنْ ثُلُثِي اللَّيْلِ وَنِصْفَهُ وَثُلُثَهُ مَرْمَلًا**: ۲۰. که بمعنی مشغول شدن بعبادت است ایضا و **أَنْ تَقُومُوا لِلَّيْتَامِي بِالْقِسْطِ نِسَاءً**: ۱۲۷. و شاید بمعنی دوام باشد یعنی پیوسته در باره یتیم‌ها بعدالت رفتار کنید. اقامه: را بر پا کردن و نیز ادامه شیء گفته‌اند در قاموس گفته: «اقام الشیء اقامه: ادامه و اقام فلانا: ضد اجلسه» در این صورت معنی آیات **يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ بقره: ۳** و **أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ بقره: ۴۳** **فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا رُوم: ۳۰** و نظائر آنها چیست؟ ۱- طبرسی فرموده: اقامه نماز آنست که آنرا با حدود و فرائض آن انجام دهند «يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ» یعنی نماز را بنحو کامل و احسن بجا میاورند و از ابو مسلم نقل میکنند که اقامه بمعنی ادامه است و «يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ» یعنی نمازهای واجبی را همیشه میخوانند. زمخشری با طبرسی هم عقیده است و ادامه را در مرتبه ثانی آورده بیضاوی نیز مانند آندو گفته است. ۲- راغب آنرا ادامه میدانند و «يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ» را «یقیمون فعلها و يحافظون علیها» گفته است سپس مثل طبرسی و زمخشری گوید اقامه شیء ایفاء کردن حق آنست. ۳- المنار آنرا نماز با توجه و از روی خلوص میدانند و هر نماز که در آن توجه نباشد صورت نماز است. بنظر نگارنده همه این معانی در اقامه منظور است زیرا اقامه نماز که بدان مأموریم آن است که نماز کامل و پیوسته بجا آوریم لذا در آیات بهمه آنها اشاره شده است مثل **الَّذِينَ هُمْ عَلَىٰ صَلَاتِهِمْ دَائِمُونَ معارج: ۲۳** **الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ مؤمنون: ۲** و **هُمْ عَلَىٰ صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ انعام: ۹۲**. ادامه، خشوع، محافظت، همان

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۴۹

اقامه نماز است در باره بعضی آمده و **إِذْ قَامُوا إِلَى الصَّلَاةِ قَامُوا كَسَالِي نِسَاءً**: ۱۴۲. که مخالف خشوع است و **فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ ماعون: ۵-۶**. که مخالف ادامه است. و **أَنْ أَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا يونس: ۱۰۵**. اقامه در اینگونه آیات ظاهرا بمعنی دوام و ثبوت است یعنی: پیوسته توجه بدین کن و بدان ملازم باش. **قَائِمَةٌ** نیز بمعنی ثبوت و دوام آید چنانکه در قاموس و اقرب گفته است علی هذا قائمه در آیه **مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ يَتْلُونَ آيَاتِ اللَّهِ آلِ عَمْرَان: ۱۱۳**. بمعنی ثابته است. مقیم در آیه **وَلَهُمْ عَذَابٌ مُّقِيمٌ** و نظیر آن بمعنی ثابت و پا بر جا است. استقامت: راغب گوید استقامت طریق آن است که راست و بر خط مستوی باشد و طریق حق را بان تشبیه میکنند مثل **اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ فاتحه: ۶** و **أَنْ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمًا انعام: ۱۵۳**. و استقامه انسان آنست که ملازم طریق حق باشد. **فَمَا اسْتَقَامُوا لَكُمْ فَاسْتَقِيمُوا لَهُمْ توبه: ۷**. یعنی تا مشرکان در پیمان خود نسبت بشما ثابت ماندند شما هم نسبت بانها در پیمان خویش ثابت باشید. **فَلَمَّا أُجِيبَتْ دَعْوَتُكُمْ فَاسْتَقِيمُوا يونس: ۸۹**. دعای شما باجابت رسید در کار خود و تبلیغ دین ثابت و پا بر جا باشید. **إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ ... فصلت: ۳۰**. آنانکه گفتند: پروردگار ما خداست و سپس در آن قول ثابت ماندند ملائکه بر آنها نازل شوند. قیام همانطور که مصدر است جمع قائم نیز آمده مثل **ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ فِي سُرًى يَنْظُرُونَ زمر: ۶۸** **الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا آلِ عَمْرَان: ۱۹۱**. قیام در هر دو آیه جمع قائم است چنانکه قعود جمع قاعد. قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۵۰

* ایضا قیام مثل قوام بمعنی ما يقوم به الشیء است و **لَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا نِسَاءً: ۵**. اموال مایه قیام و قوام زندگی است اموال، انسان و زندگی انسان را برپا میدارد طبرسی از ابو الحسن نقل میکند که در قیام سه لغت هست: قیام و قوام و قیم (بر وزن عنب) و قیام چیزی است که باعث قیام تو است. **جَعَلَ اللَّهُ الْكُفْرَ الَّتِيئَةَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ مائده: ۹۷**. کعبه سبب قیام و قوام مردم است که در «کعبه» خواهد آمد. قییم: بفتح قاف و کسر یاء طبرسی آنرا مستقیم گفته. **أَمَرَ آلَا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ يوسف: ۴۰**. دستور داده که جز او را نپرستید آنست دین صحیح و راه راست. بعضی آنرا از قیام بمعنی ما يقوم به الشیء گفته‌اند چنانکه در اقرب قیم امر را متولی امر گفته است یعنی آنست دینیکه قائم بمصالح و سبب اصلاح است، بعضی آنرا ثابت معنی کرده‌اند نگارنده قول وسط را می پسندم. قییمه مؤنث قیم است **فِيهَا كُتِبَ قِيمَةٌ ... وَذَلِكَ دِينُ الْقَيِّمَةِ بینه: ۳-۵**. **قُلْ إِنِّي هَدَانِي رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا قِيمًا انعام: ۱۶۱**. قیم در قرآن‌ها بر وزن عنب است ولی قیما نیز خوانده‌اند طبرسی آنرا مانند گذشته

مستقیم، بعضی مخفف قیام بمعنی قوام یعنی دینیکه قائم بر مصالح مردم است. قیوم از اسماء حسنی است و سه بار در قرآن مجید ذکر شده است **اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ** بقره: ۲۵۵- آل عمران: ۲. **وَعَنْتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ** طه: ۱۱۱. اصل قیوم قیوم است و او اول بیاء قلب شده و ادغام گردیده است چنانکه اصل قیام قیوام بوده است. لفظ قیوم مبالغه و نماینده قیومت قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۵۱

تام خدا بر خلق است پس قیوم یعنی قائم بتدبیر خلق. گویند «قام بالامر: تولاه» یعنی بامر مباشرت کرد، در جوامع الجامع فرموده: «الدائم القیام بتدبیر الخلق و حفظهم» و در مجمع آمده: «القائم بتدبیر خلقه من انشائهم ابتداء و ایصال ارزاقهم الیهم» صدوق در توحید فرموده: آن از «قمت بالشیء» یعنی باصلاح و بتدبیر و حفظ شیء برخاستم، مییابد. چنانکه آیه **أَفَمَنْ هُوَ قَائِمٌ عَلَىٰ كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ** ... رعد: ۳۳. از قیومت و تدبیر خدا نسبت باعمال خبر میدهد. خداوند اعمال مردم را تدبیر میکند آنها را بصحائف اعمال وارد کرده و مبدل ثوابها و عقابهای دنیا و آخرت نموده و بصورت ضلالت، هدایت، بهشت، جهنم، شادی و غصه در میاورد. قوام: مبالغه قائم است یا **أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ** نساء: ۱۳۵. قوام بالقسط کسی است که دائما قائم بعدالت باشد «شهداء» حال است از ضمیر «قوامین» و ممکن است خبر بعد از خبر باشد برای «کونوا» چنانکه در مجمع گفته است. بنظرم خبر بعد از خبر بهتر است و آمدن «شهداء» میفهماند که «قوامین بالقسط» مقدمه آن است یعنی ای اهل ایمان پیوسته قیام بعدالت کنید و برای خدا و حق، ادای شهادت دهید هر چند بضرر خودتان باشد ... بعضی قوام را بهترین و کاملترین قیام کننده گفته‌اند. **الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النَّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ** ... نساء: ۳۴. مراد از قوام در آیه قیوم و قائم بامر و سرپرست است لذا در اقرب الموارد امیر را از معانی آن شمرده و در مجمع گفته: گویند رجل قیوم و قیام و قوام و آن برای مبالغه و تکثیر است. آیه فوق سه مطلب را روشن میکند:

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۵۲

۱- مردان بطور کلی بر زنان قیوم و سرپرست‌اند و از جمله شوهران برای زنان خویش. ۲- علت این امر یکی برتری وجود مرد است نسبت بزنان در باره اداره امور و سرپرستی. این حقیقت مسلم است که مرد از حیث تفکر و تدبیر و اداره امور و تحمیل کارهای سخت بزن برتری دارد چنانکه زن از حیث عاطفه و ترحم برتر از مرد است، این تفاوت ذاتی و وظائف زن و مرد را نیز متفاوت کرده است لذا **الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النَّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ**. ۳- دیگری مسؤلیت مرد است نسبت بمریّه و بتأمین مخارج زن که زن از این جهت مسؤلیتی ندارد **(وَ بِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ)**. مقام بضم میم و فتح آن مصدر میمی است بمعنی اقامه و نیز اسم زمان و مکان است ایضا مقام بفتح اول محل ایستادن است در آیه **فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَقَامُ إِبْرَاهِيمَ** آل عمران: ۹۷. مقام موضع ایستادن است و آن سنگی است که اثر قدمهای ابراهیم علیه السلام در آن است و در آیه **وَ اتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى** بقره: ۱۲۵. ظاهرا مراد نماز طواف در کنار مقام آنحضرت است و از جمله **وَ اتَّخِذُوا** ... بنظر میاید که باید آنجا را محل نماز انتخاب کرد و آن نماز طواف منطبق میشود. در شعر ابو طالب علیه السلام راجع بمقام ابراهیم علیه السلام چنین آمده: «و موطنی ابراهیم فی الصخر رطبه علی قدمیه حافیا غیر ناعل». عیاشی در تفسیر از ابی الصباح نقل کرده از حضرت صادق علیه السلام سؤال شد از مردیکه فراموش کرده نماز طواف حج یا عمره را در مقام ابراهیم بخواند فرمود: «ان كان بالبلد صَلَّى ركعتين عند مقام ابراهيم فان الله يقول وَ اتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى و ان كان قد ارتحل و صار فلا آمره ان يرجع» از اینگونه اخبار زیاد است. مراد از مقام در آیات **وَ كُنُوزٍ**

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۵۳

وَ مَقَامِ كَرِيمٍ شعراء: ۵۸. **إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقَامِ آمِينَ** دخان: ۵۱. جایگاه و محل اقامت است. مقام بضم اول در آیه **يَا أَهْلَ يَثْرِبَ لَا مُقَامَ لَكُمْ فَارْجِعُوا** احزاب: ۱۳. بمعنی اقامت است یعنی ای اهل یثرب با این کثرت کفار وجهی برای اقامت شما در اینجا نیست برگردید. و در آیه **إِنَّهَا سَاءَتْ مُسْتَقَرًّا وَ مَقَامًا** فرقان: ۶۶. بمعنی اقامتگاه مییابد و در **الَّذِي أَحَلَّنَا دَارَ الْمَقَامَةِ مِنْ فَضْلِهِ** فاطر: ۳۵. مقامه

بمعنی اقامت است. وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٍ رَحْمَنٍ: ۴۶. مقام بمعنی منزلت است مقام رب همان علم و احاطه و تدبیر و حفظ و مجازات اوست نسبت بنده‌اش چنانکه فرموده: أَفَمَنْ هُوَ قَائِمٌ عَلَىٰ كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَعْدًا: ۳۳. که گذشت. وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ صافات: ۱۶۴. تقویم: تعدیل. گویند «قَوْمُ النَّسَىءِ: عدله» در آیه لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ تین: ۴. ظاهراً مراد اعتدال غرائز و تناسب اندام ظاهری و باطنی انسان است مثل يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ. الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوَّاكَ فَعَدَلَكَ انفطار: ۶ و ۷. قوام: بفتح اول بمعنی اعتدال است گویند «قام الامر: اعتدل» وَالَّذِينَ إِذْ أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا فرقان: ۶۷. آنانکه چون انفاق کنند اسراف و تقتیر نمیکنند و انفاقشان میان آندو معتدل است ظاهراً مصدر از برای فاعل است.

قیامت؛ ج ۶، ص: ۵۳

اشاره

کلمه قیامت مصدر است در مجمع گوید: «قام یقوم قیاما و قیامه» مثل «عاد یعود عیادا و عیاده» پس قیامت بمعنی برخاستن و یوم القیامه بمعنی روز برخاستن از قبرها و روز زنده شدن است. راغب گوید: تاء آن برای دفعه است و دلالت بر وقوع قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۵۴

دفعی آن دارد. این لفظ بنا بر شمارش المعجم المفهرس مجموعاً هفتاد بار در قرآن مجید ذکر شده و همه توأم با کلمه «یوم» اند. اعتقاد بمعاد و قیامت یکی از ارکان اسلام و بنا بر تحقیق بعضی از محققین در حدود هزار و هفتصد آیه از قرآن مجید راجع بقیامت و ثواب و عقاب و بازگشت اعمال است، بدین طریق نزدیک بیک سوم ۳/۱ قرآن در بیان قیامت میباشد، در این موضوع رساله‌ای بنام معاد از نظر قرآن و علم نوشته‌ام که رؤس مطالب آنرا با اضافاتی در اینجا بعد از فصل تکامل خواهم آورد.

قیامت و تکامل عجیب؛ ج ۶، ص: ۵۴

اشاره

دقت در آیات قرآن مجید و بعضی از روایات نشان میدهد که قیامت تکامل عجیبی است، و زندگی فعلی بتدریج بآن خواهد انجامید و اکنون بسوی آن در حرکتیم. قرآن مجید فرماید: وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهُوٌّ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِیَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ عنکبوت: ۶۴. این زندگی دنیا جز مشغولیت و بازی نیست خانه آخرت آن زندگی حقیقی است که مرگی در پی ندارد یکاش مردم این را میدانستند. وَقَالَ الْإِنْسَانُ مَا لَهَا. یَوْمَئِذٍ تُجَدِّثُ أَخْبَارَهَا. بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا زلزله: ۳-۵. انسان گوید چه شده باین زمین چرا اینطور می‌لرزد؟ آنروز زمین اخبار خود را حکایت خواهد کرد، زمین مرده، سنگ و خاک بسخن در خواهد آمد، تصور کن تکامل بکجا خواهد رسید، بتصریح روایات زمین از کارهای نیک و بد که در روی آن انجام گرفته خبر خواهد داد. همه چیز آخرت زنده و دانا است حتی جهنمش و آتشش یَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأَتْ وَتَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ ق: ۳۰. جهنم سخن خواهد گفت و طعمه بیشتر خواهد خواست، آتش سوزان مردم را از دور خواهد دید و با دیدن آنها نعره خواهد زد و

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۵۵

بجوشش در خواهد آمد: وَأَعْتَدْنَا لِمَنْ كَذَّبَ بِالسَّاعِيَةِ سَعِيرًا. إِذْ رَأَوْنَهُمْ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ سَمِعُوا لَهَا تَغِيظًا وَزَفِيرًا فرقان: ۱۱-۱۲. ضمیر «رَأَوْنَهُمْ» راجع بسعیر است یعنی چون آتش آنها را از جای دور مشاهده کند میشوند که میجوشد و صغیر میزند. آتش مردم را بطرف خودش میخواند كَلَّا إِنَّهَا لَأُنْظَىٰ. نَزَاعَةٌ لِلشُّوَىٰ. تَدْعُوا مَنْ أَدْبَرَ وَتَوَلَّىٰ معارج: ۱۵-۱۷. آتش آخرت پاک شعله است، پوستها را

میکند، آنکه را که بحق پشت کرده و از آن اعراض نموده بسوی خویش میخواند رجوع شود به لفظ «جهنم» و «سعیر» بین تکامل بکجا سر خواهد زد که حتی آتش بینا و گویاست. نه فقط زبان بلکه تمام اعضاء از پوست و دست و پا و غیره گویا خواهند بود همه زبانند و گوش‌اند در عده‌ای از آیات راجع بشهادت اعضاء بدن تصریح شده از جمله حَتَّىٰ إِذَا مَا جَاؤَهَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَ أَبْصَارُهُمْ وَ جُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ فصلت: ۲۰. چون پیش آتش آیند، گوشها، چشمها و پوستهایشان آنچه کرده‌اند گواهی میدهد. بالاتر از این رو کرده پوستهایشان گویند «لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا» چرا بر علیه ما گواهی دادید؟ آنها در جواب گویند أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَصَلت: ۲۱. خدائیکه همه چیز را گویا کرده ما را بنطق در آورد، این خیلی عجیب است گفت و شنود با پوست یعنی چه!! عده‌ای این آیات را تأویل میکنند ولی تکامل همه جانبه جز این معنی ندارد. دید چشم بقدری تفاوت خواهد کرد که حتی فرشتگان را خواهد دید حتی چشم کفار که فرموده: يَوْمَ يَرَوْنَ الْمَلَائِكَةَ لَا بُشْرَىٰ لَكُمْ يَوْمَئِذٍ لِلْمُجْرِمِينَ فرقان: ۲۲. و هم مؤمنان خواهند دید وَ تَتَلَقَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ هَذَا يَوْمُكُمْ الَّذِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ انبیاء: ۱۰۳. بطور کلی پرده از چشم برداشته میشود و چیزهایی می‌بیند که پیش از آن اصلاً ندیده بود فَكَشَفْنَا عَنْكَ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۵۶

غِطَاءَكَ فَبَصُرَكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ ق: ۲۲. و گفته شود «لَقَدْ كُنْتَ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا» از این چیزها در غفلت و بی‌خبری بودی پرده‌ها را شکافیم. يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَاوَاتُ ابراهیم: ۴۸. آنروز زمین بزمین دیگری غیر از این عوض خواهد شد هکذا آسمانها. همه یا بسیاری از کارهای اهل بهشت با اراده انجام خواهد پذیرفت چنانکه در آخر بحث قیامت در مرحله سوم در این کتاب خواهد آمد. اصل کهولت از مواد عالم برداشته شده همه چیز یکنواخت و مخلد خواهد بود بشر همه تر و تازه خواهد بود بی آنکه یکنواختی او را خسته و سیر کند خَالِدِينَ فِيهَا لَا يَبْغُونَ عَنْهَا حَوْلًا كهف: ۱۰۸. رجوع بمرحله سوم قیامت در این کتاب. حیات چنان عمومی و همه جانبه خواهد بود که اگر پوست کافری در اثر سوختن مرده و بی‌حس شود حیات هجوم کرده بار دیگر و بارهای دیگر آنرا بحس خواهد آورد كَلِمًا نَضَعَتْ جُلُودَهُمْ يَدَلُّنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ نساء: ۵۶. خلاصه آنکه: قیامت صورت تکامل یافته این جهان است تکاملیکه نمیتوان آنرا بتمامه تصور کرد ولی قرآن عظیم الشان راههای آنرا بطور کلی نشان داده است. مجموع مطالب معاد در قرآن مجید سه مرحله است: ۱- انقراض و در هم ریختگی نظم کنونی، خاموش شدن خورشید، تحولات عظیم و همگانی زمین، شکافتن آسمان، از هم گسیختن ستارگان و غیره. ۲- برقراری نظم مجدد، شروع حیات و توسعه آن. ۳- زندگی در بهشت و جهنم.

مرحله اول؛ ج ۶، ص: ۵۶

از مسائلیکه قرآن بارها از آن صحبت میکند و علم نیز آنرا مسلم میدارد این است که: نظام کنونی

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۵۷

جهان ابدی نیست، خورشید و ماه و ستارگان و زمین هر یک مدت معینی دارند، و چون مدتشان سر آید جواز مرگ خویش را دریافت کرده و در هم ریخته خواهند شد، و همه مانند انسان و درخت و غیره، سن و سال و مرگ و فنا دارند. اینک قسمتی از آیات این مرحله: ۱- وَ سَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ لِيَجْرِيَ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى ... لقمان: ۲۹. ایضا آیه ۲ سوره رعد. ۲- أُولَٰئِكَ يَتَنَفَّسُوا فِي أَنْفُسِهِمْ مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى روم: ۸.۳- مَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى احقاف: ۳. ملاحظه میشود که اجل مسمی (مدت معین) در باره آسمانها و زمین و خورشید و ماه و غیره ذکر شده و همه اینها تا مدتی در این وضع و نظم خواهند بود. اینک آیاتی در از بین رفتن نظام کنونی: ۱- إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ. وَإِذَا

النُّجُومُ انْكَدَرَتْ. وَإِذَا الْجِبَالُ سُيِّرَتْ. وَإِذَا الْعُشَارُ عُطِّلَتْ. وَإِذَا الْوُحُوشُ حُيِّرَتْ. وَإِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ... وَإِذَا السَّمَاءُ كُشِطَتْ. وَإِذَا الْجَحِيمُ سُعِّرَتْ. وَإِذَا الْجَنَّةُ أُزْلِفَتْ. عَلِمَتْ نَفْسٌ مَّا أَحْضَرَتْ. تَكْوِيرٌ: ۱- ۱۴. یعنی: آنگاه که خورشید در هم پیچیده و خاموش شود. وقتیکه ستارگان تیره شوند. وقتیکه کوهها براه افتند و روان گردند. وقتیکه حامله‌ها خالی شوند و چیزی درون چیزی نماند. وقتیکه وحوش جمع گردند. وقتیکه دریاها بر افروخته (و تبخیر) گردند. وقتیکه آسمان (از اطراف زمین)

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۵۸

کنده شود. وقتیکه جهنم افروخته گردد. وقتیکه بهشت بمردم نزدیک شود. آنوقت انسان آنچه را که آماده کرده خواهد دانست. این آیات از یک تحوّل عجیب و عظیم حکایت دارند که یدرک و لا یوصف است این آیات در روزی گفته شده که بشر راهی بآنها نداشت ولی فعلاً بفکر و فهم بشری بسیار مانوس است. ۲- إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ. وَإِذَا الْكُوَاكِبُ انْتَشَرَتْ. وَإِذَا الْبِحَارُ فُجِّرَتْ انفطار: ۱- ۳. إِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ. وَأَذْنَتْ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْ. وَإِذَا الْأَرْضُ مُدَّتْ. وَأَلْقَتْ مَا فِيهَا وَتَخَلَّتْ انشقاق: ۱- ۴. یعنی: وقتیکه آسمان شکافته شود. وقتیکه ستارگان پراکنده گردند. وقتیکه دریاها منفجر گردند. وقتیکه آسمان پاره شود. و از دستور پروردگارش اطاعت کند و حتمی است که اطاعت خواهد کرد. وقتیکه زمین انبساط یابد و آنچه در آن است بیرون ریزد و خالی گردد. این آیات نیز از یک تحوّل همگانی که فرو ریختگی نظم فعلی است خبر میدهند. ۳- ۱- إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْجًا. وَبُسَّتِ الْجِبَالُ بَسًّا. فَكَانَتْ هَبَاءً مُتَّبَثًا واقعه: ۴- ۶. ۲- كَلَّا إِذَا دُكَّتِ الْأَرْضُ دَكًّا دَكًّا فَجْر: ۳- ۲۱. ۳- إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالًا. وَأُخْرِجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا زلزال: ۱- ۲. ۴- يَوْمَ تَمُورُ السَّمَاءُ مُمْرًا. وَتَسِيرُ الْجِبَالُ سَيْرًا طور: ۹ و ۱۰. ۵- يَوْمَ تَوْجُفُ الْأَرْضُ وَالْجِبَالُ وَكَانَتِ الْجِبَالُ كَثِيبًا مَهِيلاً مزمل: ۶- ۱۴. وَ تَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۵۹

الْمُنْفُوشِ قارعه: ۷- ۵. وَ حُمِلَتِ الْأَرْضُ وَالْجِبَالُ فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً حاقه: ۱۴. ترجمه آیات فوق بترتیب چنین است: ۱- آنگاه که زمین با لرزشی بلرزد و کوهها کوبیده شده بصورت غباری پراکنده در آیند. ۲- آنگاه که زمین پی در پی کوبیده و ریز ریز گردد. ۳- وقتیکه زمین زلزله خویشت را شروع کند و بارهایش را بیرون ریزد. ۴- روزیکه آسمان بشدت موج زند و کوهها بطرز خاصی براه افتند. ۵- روزیکه زمین و کوهها بلرزد و کوهها تپه‌های نرم شوند. ۶- روزی که کوهها مانند پشم رنگارنگ حلاجی شده گردند. ۷- زمین و کوهها بیک بار کوبیده و ریز ریز شوند. این آیات راجع بتحوّلات زمین و کوهها و هوای اطراف زمین است که جزئی از تحولات همگانی است در رساله معاد از نظر قرآن و علم راجع بتقریب این آیات بحث شده که در اینجا مجال نیست و بآن رساله رجوع شود. پیدا است که با این انقلاب انسانی در روی زمین نمی‌ماند و همه از بین می‌روند، این انقلاب و درهم ریختگی نفع صور اول است چنانکه فرموده وَ نَفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نَفِخَ فِيهِ أُخْرَى فَإِذَا هُمْ فِيهَا يَنْظُرُونَ زمر: ۶۸. در آیه دیگر آمده وَ يَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ. مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَ هُمْ يَخِصِّمُونَ. فَلَا يَشَاءُ تَطِيعُونَ تَوْصِيَةً وَ لَا إِلَىٰ أَهْلِهِمْ يَرْجِعُونَ يس: ۴۸- ۵۰. صیحه واحده که ظاهراً از فرو ریختگی و انفجار منظومه شمسی خواهد بود همه را قالب بی‌جان خواهد کرد.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۶۰

مرحله دوم؛ ج ۶، ص: ۶۰

اشاره

مرحله دوم از قیامت که معاد و برقراری نظم مجدد و احیاء اموات باشد همان است که نفع صور دوم تعبیر شده ثُمَّ نَفِخَ فِيهِ أُخْرَى

فَإِذَا هُمْ لِيَوْمٍ يَنْظُرُونَ زمر: ۶۸. وَنَفِخْ فِي الصُّورِ فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يَنْسَبُلُونَ يس: ۵۱. يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَتَأْتُونَ أَقْوَاجًا نباء: ۱۸. رجوع شود به «صور». مثنوی قرآن مجید در این مرحله طوری است که هر عاقل منصف از تصدیق آن ناگزیر است بطور کلی دو راه از نظر قرآن در این خصوص پیش کشیده شده است. اول- امکان قیامت و قیاس آخر کار باول آن، بدین تقریب: معماری ماهر ساختمانی را بنا کرده سپس میگوید: من این عمارت را ساختم و اگر در اثر سیل یا زلزله‌ای منهدم گردد قدرت آنرا دارم که دوباره آنرا بسازم. یا نویسنده‌ای کتابی نوشته و گوید: اگر این کتاب از بین برود بار دیگر میتوانم آنرا بنویسم. یا مهندسی کارخانه‌ایرا پیاده و نصب کرده و گوید: اگر فرو ریزد باز قادرم که سوار کرده بکار اندازم. ادعای معمار و نویسنده و مهندس قابل انکار نیست و نمیتوان گفت: نه، زیرا بهترین دلیل مدعی عمل انجام شده اوست. در ما نحن فیه میگوئیم: روزی از حیات و انسان و غیره در زمین خبری نبود و این زندگی بعدا بوجود آمده است هر گاه در آینده بسیار بسیار دور اگر این زندگی از بین برود آیا امکان برقراری مجدد آن هست یا نه؟ ناچار باید گفت: آری زیرا که می بینم فعلا- موجود است. اینک نگاهی بآیات ۱- و يَقُولُ الْإِنْسَانُ أِذْنًا مِمَّا مَاتَ لَسَوْفَ أُخْرَجُ حَيًّا. أَوْلَا يَذُكُرُ الْإِنْسَانُ أَنَا خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ وَ لَمْ يَكُ شَيْئًا مريم: ۶۶-۶۷. یعنی: انسان میگوید: آنگاه که مردم آیا بزودی زنده از قبر خارج

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۶۱

میشوم؟ مگر همین انسان بیاد ندارد که ما او را از پیش آفریدیم حال آنکه چیزی نبود؟ ۲- وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَ نَسِيَ خَلْقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَ هِيَ رَمِيمٌ. قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ هُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ يس: ۷۸ و ۷۹. ما را مثلی زد و خلقت خویش را از یاد برد و گفت: استخوانهای پوسیده خاک شده را کی زنده میکند؟ بگو: همان کس زنده میکند که بار اول آنها را آفریده او بهر گونه خلقت داناست. ۳- أَيْحَسِبُ الْإِنْسَانُ أَنْ يُتْرَكَ سُدًى. أَلَمْ يَكُ نَظْفَةً مِنْ مَنِيٍّ يُمْنِي. ثُمَّ كَانَ عَاقِبَتُهُ فَخْلَقَ فَسَوَى. فَجَعَلَ مِنْهُ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَ الْأُنثَى. أَلَيْسَ ذَلِكَ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَى؟ قیامت: ۳۶-۴۰. آیا انسان گمان دارد که بیهوده رها میشود، مگر آب کمی از منی نبود که ریخته میشد، سپس علقه شد و خدایش خلق کرد و بپرداخت و از او نر و ماده قرار داد آیا آن خدا قادر نیست مردگان را بیافریند؟ ۴- وَ هُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَ هُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ ... روم: ۲۷. او کسی است که آفرینش را آغاز و سپس آنرا اعاده میکند، اعاده آفرینش بر او از خلقت اول آسانتر است. ۵- يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ لِلْكُتُبِ كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ وَ عِيدًا عَلَيْهِمْ إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ انبیاء: ۱۰۴. روزی آسمان را می پیچیم همانطور که طومار نوشته‌ها را می پیچند، پس از آن آفریدن را همچون آفرینش اول دوباره شروع میکنیم، این وعده بر ما است و ما آنرا عملی خواهیم کرد. ۶- وَ اذْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ اعراف: ۲۹. و او را بخوانید، عبادت را خالص او کنید همانطور که شما را آفریده باز میگردید (و زنده میشود). ۷- مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَ فِيهَا نُعِيدُكُمْ وَ مِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى طه: ۵۵. شما را از زمین آفریدیم، بزمین باز میگردانیم و از زمین بار دیگر

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۶۲

بیرون میاوریم. ۸- فَسَيَقُولُونَ مَنْ يُعِيدُنَا قُلِ الَّذِي فَطَرَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ اسراء: ۵۱. خواهند گفت کی ما را برمیگرداند و زنده میکند؟ بگو همانکس که دفعه اول آفرید. این آیات نمونه‌ای است از مطلب اول که قیاس آخر باول است و در مثال معمار و مهندس گفتیم که این امکان باحدی قابل انکار نیست چون اگر آفریدن دوم غیر قابل امکان بود حیات از اول پیدا نمیشد. دوم: نحوه احیاء اموات و تشبیه آن بعالم نبات و احواله باستعدادهای مخصوص جهان ماده، است توضیح اینکه: نباتات هر سال میمیرند و زنده میشوند و حشر و نشرشان همه ساله تکرار میشود اینک آیاتی در این زمینه نقل و توضیح میدهم: ۱- وَ نَزَّلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً مُبَارَكًا فَأَنْبَتْنَا بِهِ جِبَاتٍ وَ حَبَّ الْحَبْصَةِ يَد ... وَ أَحْيَيْنَا بِهِ بَلْدَةً مَيْتًا كَذَلِكَ الْخُرُوجُ ق: ۹ و ۱۱.۲- يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَ يُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَ كَذَلِكَ تُخْرَجُونَ روم: ۱۹. ترجمه این آیات: از آسمان آب با برکت نازل کردیم و با آن باغها و دانه‌هاییکه درو میشوند برویاندیم ... و با آن آب، دیار مرده‌ای را زنده کردیم بیرون شدن مردگان از قبر نیز چنین است. زنده را از مرده بیرون میکند و

مرده را از زنده بیرون می‌آورد و زمین را پس از مردنش زنده میکند شما نیز از قبرها چنین خارج می‌شوید در آیه دیگر پس از ذکر باد و باران و زنده شدن زمین و روئیدن میوه‌ها فرموده: **كَذَلِكَ نُخْرِجُ الْمَوْتَى لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ** اعراف: ۵۷. و در آیه دیگر پس از ذکر همین مضمون آمده ... **كَذَلِكَ تُخْرَجُونَ** زخرف: ۱۱. مشروح سخن آنکه: هنگام پائیز

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۶۳

زمین طراوت خود را از دست می‌دهد و چون زمستان رسید تمام جنب و جوش آن از بین رفته بصورت مرده‌ای در می‌آید، ولی تخمها و ریشه‌های بی شماری که آثار و ودایع تابستان‌اند درون زمین موجوداند این تخمها و ریشه‌ها بحالت خفته و آرام و بیحرکت در زمین محفوظ‌اند و سلولهای خوابیده در میان تخمها و ریشه‌ها منتظر فرصت‌اند، با دمیده شدن نفخ صور بهاری یعنی با رسیدن رطوبت و حرارت زمین جنب و جوش خود را از سر می‌گیرد، سلولهای خفته از درون خویش بیدار شده و بطور اجبار بصورت علفها و گلها از شکم زمین خارج میشوند و مصداق «يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ» آشکار میگردد. همچنین در باره انسانها که می‌میرند و در زیر خاک، خاک میشوند حیات بصورت خفته درون ذرات خاک شده بدن بحالت انتظار میماند و با رسیدن بهار قیامت و آماده شدن محیط و شرائط مساعد، ذرات ابدان بحرکت آمده و مانند کرمهای خاکی شروع به رشد میکنند و آنگاه بزرگ شده سر از خاک در می‌آورند **كَذَلِكَ نُخْرِجُ الْمَوْتَى لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ**. ناگفته نماند: حیات یک چیز مرموزی است میتواند درون ذرات بسیار ریز حتی درون اتمها و ژنهای خشکیده پنهان شود و از دستبرد حوادث محفوظ بماند و میلیونها سال بحال خفته انتظار محیط و شرائط مساعد را بکشد و بمحض مهیا شدن شرائط از درون اتمها و سلولهای خشکیده و خاک شده سر بر آورد و شروع برشد نماید، هیچ دانشمندی نمیتواند این مطلب را رد کند، اکنون دانشمندان حیات را در ویروسهائی پیدا میکنند که حتی زیر میکروسکوب الکترونیک دیده نمیشوند، با آنکه در کتاب دانستنیهای جهان علم ص ۳۳ میگوید: ذره بین‌های الکترونیک اشیاء را هفت میلیارد برابر بزرگتر نشان میدهند گاموف آمریکائی در

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۶۴

ص ۱۶۳ کتاب ماده، زمین و آسمان شکل ذراتی را که پانصد هزار مرتبه بزرگ شده‌اند چاپ کرده است. یعنی ویروسها پس از پانصد هزار مرتبه بزرگ شدن هنوز دیده نمیشوند ولی زنده‌اند و حرکت، جذب، دفع و تولید مثل دارند، حیات در چنین سوراخهای نامرئی و ذرات ناپیدا خود را حفظ کرده است، چه بعدی دارد که در میان سلولهای خشکیده و خاک شده بدن خود را حفظ کرده و منتظر فرصت بوده باشد. میگویند: اگر دانه گندم را بریان کنیم سلولش میمیرد دیگر وقت کاشتن نمی‌روید و اگر مثلا خاک بدن را خشت بزنند و آجر بزنند دیگر قابلیت زنده شدن را نخواهد داشت؟ گوئیم: میکروبهائی هستند که حتی در حرارت دویست درجه از بین نمی‌روند از کجا معلوم که با آجر شدن از بین رفته‌اند؟

دقت؛ ج ۶، ص: ۶۴

در مجله جوانان سال ششم از شماره‌های بهمن ماه صفحه ۶ زیر عنوان «ما اسرار زنده کردن موجودات چندین میلیون ساله را فاش میکنیم» از یک دکتر انگلیسی بنام «مورلی مارتین» نقل میکنند: او یک تکه از سنگهای «آزویک» را که عمر آنها بین ۱۰۰ تا ۴۰۰ میلیون سال قبل است در کوره الکتریکی بین ۲ تا ۳ هزار درجه حرارت داده سپس آنها را که مانند کف فلزی شده بود بیرون آورد و باز در محلی ۲۲۰ درجه حرارت داد آنگاه آنها را در آبهای مخصوصی قرار داد و تحت تأثیر اشعه ایکس یا ماوراء بنفش گردانید، مشاهده کرد دانه‌های آن از هم جدا شده و ذرات کوچکی بوجود آوردند، بعد از ادامه عمل متوجه شد که آنها بصورت خرچنگ‌ها و ماهیهای کوچک در آمدند. و حتی دید بعضی‌ها بتدریج صورت فیل، کرگدن، میمون و غیره بخود میگیرند دانشمند از این کشف بطوری بهت زده شد که جان خویش را باخت ولی ثابت کرد که سلولها و یاخته‌های

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۶۵

حیوانات چندین میلیون ساله که بطور خشکیده وجود سنگ را تشکیل داده‌اند زنده بوده و انتظار فرصت مناسب را دارند، عجیب اینکه پس از دیدن ۱۲۰۰ درجه حرارت هنوز آنها نمرده بودند. از اینجاست که باید گفت: همانطور که زمین در زمستان برای بهار آبستن است برای زائیدن بشرهای بشمار نیز آبستن می‌باشد و با یک تکان خدائی آن ذرات بیدار شده و شروع برشد خواهند کرد. فَإِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ. فَإِذَا هُمْ بِالشَّاهِرَةِ نازعات: ۱۳ و ۱۴. طالبان تفصیل را بمطالعه کتاب معاد از نظر قرآن و علم نوشته نگارنده، توصیه می‌کنم.

مرحله سوم؛ ج ۶، ص: ۶۵

مرحله سوم از قیامت زندگی در بهشت و جهنم است که آخرین مرحله سیر بشر است فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَ فَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ شوری: ۷. راجع باین مطلب باید آیات قرآن رجوع شود و خلاصه آنکه: اهل بهشت در یک نوع سعادت خواهند بود که ما فوق آن شاید غیر ممکن باشد و اهل عذاب در عذاب دردناکی بسر خواهند برد. نعوذ بالله منه. ۱- در زندگی بهشتی ظاهراً عموم کارها و یا مقداری از آنها بوسیله اراده انجام خواهد گرفت نه بوسیله ابزار همانطور که کارهای خدا بوسیله اراده است إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذْ أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ یس: ۸۲. همچنانکه خدا بسلیمان علیه السلام اراده قوی داده بود که میتواندست مسیر باد را عوض کند و در «ریح» توضیح داده شد، همچنانکه آصف وزیر سلیمان توانست با اراده خویش تخت ملکه سباء را از فاصله دور پیش سلیمان آورد، همچنانکه امروز بعضی از علمای هیپنوتیسم اراده خویش را بکسی تحمیل کرده و او را میخوابانند و در همانحال بدون احساس درد باو عمل جراحی میکنند. همینطور در بهشت هم کار با اراده خواهد بود رجوع شود بآیه عَيْنًا

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۶۶

يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيرًا انسان: ۶. و آیه لَهُمْ فِيهَا مَا يَشَاءُونَ نحل: ۳۱. و روایات شجره طوبی در روضه الواعظین مجلس ۹۵ و بحار الانوار ج ۸ ط جدید، و در رساله معاد از نظر قرآن و علم ص ۱۲۷-۱۳۲ توضیح داده شده است. ۲- در زندگی آخرت مردم یکدیگر را مثل دنیا خواهند شناخت و حالات دنیا را بنظر خواهند آورد و دوستان و دشمنان خویش را یاد خواهند کرد رجوع شود به آیات ... يَتَعَارَفُونَ بَيْنَهُمْ ... یونس: ۴۵. فَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ. قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ إِنِّي كَانَ لِي قَرِينٌ ... صفات: ۵۰. تا آیه ۵۷. اَيْضًا وَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ ... طور: ۲۵-۲۸. که در باره گفتگوی اهل بهشت و یادآوری زندگی دنیا است. اَيْضًا يَوْمَ يَقُولُ الْمُتَفَقِّهُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ لِلَّذِينَ آمَنُوا انظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ ... حدید: ۱۲ و ۱۳. که در خصوص گفتگوی منافقان با مؤمنان است اَيْضًا در سوره اعراف گفتگوی اهل بهشت با اهل جهنم و در سوره مطفین خندیدن اهل بهشت از دیدن کفار نقل شده است. ۳- قرآن مجید زندگی آخرت را مخد و جاودانی اعلام میکند در دنیای فعلی اصل کهولت (آنتروپی) بر تمام مواد و نیروها حکم فرماست هر موجودیکه بحالت خود رها شود و امدادی بدان نرسد بطور تدریج بسوی همواری و پیری و سکون میرود و اگر این حالت در ماده نبود اصل بقا و ثبات در عالم حکومت میکرد و ما در این زندگی مخد میشدیم و از فنا اثری نبود فرق دنیا با آخرت آنست که در آخرت اصل کهولت از مواد برداشته خواهد شد، ذره بی انتها نوشته آقای مهندس بازرگان ص ۸۵ را مطالعه کنید. آیات ذَلِكْ يَوْمَ الْخُلُودِ ق: ۳۴. «خَالِدِينَ فِيهَا» و دهها آیات دیگر ناظر باین مطلب‌اند و در نتیجه خستگی از یکنواخت بودن لذتها و تبدیل

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۶۷

سعادت عبادت در زندگی اخروی معنائی نخواهد داشت در باره اهل بهشت آمده: خَالِدِينَ فِيهَا لَا يَبْغُونَ عَنْهَا حِوَلًا كهف: ۱۰۸.

یعنی اهل بهشت در آن پیوسته‌اند و طالب تحوّل نیستند. این قهرا برای آنست که نعمتهای بهشتی برای آنها پیوسته تازه و لذت آور است و سیر و خسته نمیشوند.

قوم: ج ۶، ص: ۶۷

قوم: جماعت مردان. در صحاح گفته: قوم بمعنی مردان است و شامل زنان نیست از لفظ خود مفرد ندارد زهیر در شعر خود گوید: و ما ادری و سوف احوال ادری أ قوم آل حصن ام نساء نمیدانم بگمانم بزودی خواهم دانست که: آل حصن مردانند یا زنان. و خداوند فرموده: لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ ... وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ حِجْرَاتٍ: ۱۱. گاهی زنان نیز داخل قوم‌اند بتبعیت زیرا قوم هر پیامبر شامل مردان و زنان است، همچنین است قول راغب در مفردات. در اقرب الموارد گوید: جماعت مردان را قوم گفته‌اند که آنها قائم و متصدی بکارهای مهم‌اند، این لفظ مذکر و مؤنث آید گویند: «قام القوم و قامت القوم» در مجمع ذیل آیه فوق فرموده: خلیل گفته: قوم بمردان اطلاق میشود نه بزنان چون بعضی با بعضی بکارها قیام میکنند. ناگفته نماند: در آیه فوق زنان بقرینه مقابله داخل در قوم نیستند ولی در آیات دیگر قطعاً زنان داخل در قوم‌اند مثل قَدْ بَيَّنَّا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ بقره: ۱۱۸. مِثْلُ مَا أَصَابَ قَوْمَ نُوحٍ أَوْ قَوْمَ هُودٍ أَوْ قَوْمَ صَالِحٍ وَمَا قَوْمٌ لَوْ طُغِيَ مِنْكُمْ بَعِيدٍ هود: ۸۹. نمیشود مراد از قوم در این آیات فقط مردان باشند لذا باید برای اخراج زنان قرینه داشته باشیم. بدین جهت راغب گفته: در تمام قرآن از قوم مردان و زنان اراده شده‌اند و حقیقت آن برای مردان است ولی قاموس معنای اولی آنرا «الجماعه من الرجال والنساء معا» گفته است.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۶۸

اقرب الموارد گفته: قوم انسان اقریبی اوست که با او در جدّ واحد جمع میشوند، گاهی انسان در میان اجانب واقع میشود مجازاً و بجهت مجاورت آنها را قوم خود میدانند. از این استعمال در قرآن بسیار یافته است.

قوة: ج ۶، ص: ۶۸

قوة: نیرومندی. نیرو «قوی یقوی قوه: ضدّ ضعف» قالوا نحن أولوا قوه ... نمل: ۳۳. گفتند: ما نیرومندیم. خذوا ما آتيناكم بقوة بقره: ۶۳. آنچه داده‌ایم محکم بگیرید و آن کنایه از اعتنا و عمل است، عیاشی از اسحق بن عمار نقل کرده از امام صادق علیه السلام پرسیدم از «خذوا ما آتيناكم بقوة» آیا قوه ابدان مراد است یا قوه قلوب؟ فرمود: هر دو «أ قوه فی الابدان ام فی القلوب؟ قال: فیهما جمیعا». جمع قوه در قرآن قوی آمده مثل عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوَىٰ نجم: ۵. مراد از آن جبرئیل است در اقرب گفته: رجل شدید القوی مردی است که ترکیب خلقتش محکم باشد در مجمع فرموده قوی در نفس و خلقت یعنی فرشته پر قدرت باو تعلیم داده و شاید «قوی» اشاره بجهت تصرف جبرئیل باشد. قوی: نیرومند و آن از اسماء حسنی است إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ شَدِيدُ الْعِقَابِ انفال: ۵۲. آن در غیر خدا نیز بکار رفته است إِنَّ خَيْرَ مَنْ اسْتَأْجَرَ الْقَوِيَّ الْأَمِينُ قصص: ۲۶.

مقوين: ج ۶، ص: ۶۸

مقوين: نحن جعلناها تذكرة و متاعاً للمقوين واقعه: ۷۳. در مصباح گفته: قواء بفتح اول بیابان خالی است «اقوت الدار» یعنی خانه خالی شد. در اقرب آمده. «اقوی فلان» بسه معنی است یعنی فلانی بیابان نازل شد. فقیر گردید. غنی شد، در هر دو ضد بکار رود. پس مقوی بمعنی نازل در بیابان و فقیر و غنی است بنظر مراد از آن

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۶۹

در قرآن اغنیاء و فقراء هر دو است یعنی: ما آتش را تذکاری برای آتش آخرت و متاعی برای فقراء و اغنیاء کردیم (یعنی برای همه)

چنانکه در مجمع آمده. بقولی مراد از آن مسافری نازل در صحرا اند. این لفظ تنها یکبار در قرآن آمده است.

قیض: ج ۶، ص: ۶۹

قیض: شکافتن و شکافته شدن «قاض الشیء قیضا: شقه فانشق» تقیض را تبدیل، تقدیر و آماده کردن گفته‌اند و مَنْ یَعِشُ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمَنِ نُقِیضَ لَهُ شَیْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِینٌ زخرف: ۳۶. هر که از یاد خدا غافل باشد برای او شیطانی مهیّا میکنیم که بوی قرین است قیض در اصل پوست تخم مرغ است راغب گفته برای اوست شیطانی که مانند پوست تخم مرغ بر او مستولی شود، این آیه مقابل إِنَّ الَّذِینَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ فَصَلَّتْ: ۳۰. است یعنی هر که توجه بخدا کند و استقامت داشته باشد ملک برای تقویت او نازل میشود بعکس آنانکه از یاد خدا غفلت ورزند که شیطان مضلی بر او قرین گردد. ایضا آیه وَ قِیْضَنَا لَهُمْ قُرْنَاءَ فَزَيَّنُوا لَهُمْ مَا بَیْنَ أَعْيُنِهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ فصلت: ۲۵.

قیل: ج ۶، ص: ۶۹

قیل: قیل بفتح قاف و قیلوله خوابیدن در وسط روز است «قال قیلا و قیلوله: نام فی القائله ای نصف النهار» طبرسی استراحت نیمروز نقل کرده خواه در ضمن خواب باشد یا نه وَ كَمْ مِنْ قَوْمٍ أَهْلَكْنَا هَآءَ بِأَسْمِنَا یَیَاتَا أَوْ هُمْ قَائِلُونَ اعراف: ۴. ای بسا شهری که هلاک کردیم عذاب ما بر آنها وقت شب یا موقع خواب نیمروز رسید، مراد وقت استراحت در روز است. أَصْبَحُ الْجَنَّةِ یَوْمَئِذٍ خَيْرٌ مُسْتَقَرًّا وَ أَحْسَنُ مَقِيلًا فرقان: ۲۴. مقیل اسم مکان بمعنی موضع استراحت است طبرسی از اظهاری نقل کرده قیلوله نزد عرب استراحت نیمروز است هر چند خواب در آن نباشد یعنی: اهل بهشت در آنروز بهتراند از حیث اقامتگاه و استراحتگاه. و الحمد لله و هو خیر ختام ۹ جمادی الثانی ۱۳۹۴ قمری.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۷۰

ک: ج ۶، ص: ۷۰

کاف: ج ۶، ص: ۷۰

کاف: حرف بیست و دوم از الفبای عربی و بیست و پنجم از الفبای فارسی است در حساب ابجد بجای عدد ۲۰ است و برای آن چند معنی ذکر کرده‌اند. ۱- تشبیه. مثل ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَٰلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً ... بقره: ۷۴.۲- تعلیل. مثل وَ اذْکُرُوهُ كَمَا هَدَاكُمْ بقره: ۱۹۸. یعنی او را یاد کنید زیرا شما را هدایت کرده است ابن هشام در مغنی گوید: گروهی بدان قائلند و اکثر آنها نفی کرده و گفته‌اند کاف بمعنای تعلیل نیاید و گروهی آنرا مشروط بوجود «ما» دانسته‌اند چنانکه در آیه گذشت ولی حق این است که کاف بدون «ما» هم برای تعلیل آید مثل وَ یَکَانَهُ لَا یُفْلِحُ الْکَافِرُونَ قصص: ۸۲. یعنی تعجب کن زیرا کفار رستگار نمیشوند (تمام شد). طبرسی رحمه الله کاف را در آیه تشبیه دانسته است. ۳- تأکید که آنرا زائد نیز گویند. مثل لَیْسَ کَمِثْلِهِ شَیْءٌ شوری: ۱۱. در مغنی و اقرب الموارد گفته تقدیر آیه این است «لیس مثله شیء» و اگر زاید نباشد معنی چنین میشود: مثل خدا را مثلی نیست و آن اثبات مثل برای خداست و محال میباشد، این هشام اضافه کرده که زیادت کاف برای تأکید نفی مثل است زیرا زیادت حرف بحکم تکرار جمله است ابن جنی گفته: چون بخواهند در نفی فعل مبالغه کنند گویند: «مثلك لا یفعل». در مجمع فرموده کاف زائد و برای تأکید نفی است در کشاف گفته: آن برای مبالغه در نفی است وقتیکه

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۷۱

گوئیم: «مثلک لا یبخل» یعنی تو حتما بخل نمیکنی. معانی دیگر کاف را در کتب لغت ببینید.

کأس؛ ج ۶، ص: ۷۱

کأس: راغب میگوید: كأس ظرف است با شراب «الاناء بما فيه من الشراب» و در ظرف تنها و شراب تنها نیز بکار رود طبرسی نیز ذیل آیه **يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ** صافات: ۴۵. ظرف توأم با شراب گفته و از اخفش نقل کرده: مراد از هر كأس در قرآن خمر است (خمر بهشتی). در صحاح از ابن اعرابی نقل شده: ظرف را كأس نگویند مگر اینکه در آن شراب باشد. این لفظ شش بار در قرآن مجید آمده است و مراد از آن کاسه‌های پر از شراب بهشتی است **إِنَّ الْأَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كَانَتْ مِزَاجُهَا كَافُورًا** انسان: ۵. نیکوکاران از کاسه‌ای یا از شرابی میخورند که آمیخته آن کافور بخصوصی است.

كأين؛ ج ۶، ص: ۷۱

كأين: بسی. این لفظ اسمی است مرکب از کاف تشبیه و ای منون و مانند «کم» است و اغلب افاده کثرت میکند (اقرّب) و هفت بار در قرآن آمده و همه مفید کثرت‌اند و **كَأَيِّنْ مِنْ نَبِيٍّ قَاتَلَ مَعَهُ رِبِّيُونَ كَثِيرًا** آل عمران: ۱۴۶. بسی پیغمبر که بهمراهی او بسیاری از مردان خدا جنگیده‌اند.

كب؛ ج ۶، ص: ۷۱

كب: (بر وزن فلس) به رو در انداختن است بقول راغب «اسقاط الشيء على وجهه» و **مَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَكُبَّتْ وَجُوهُهُمْ فِي النَّارِ** نمل: ۹۰. در میزان فرموده: نسبت کب بر وجه مجاز عقلی است منظور اینست که بر رو در آتش انداخته شوند. **أَفَمَنْ يَمْشِي مُكِبًّا عَلَى وَجْهِهِ أَهْدَىٰ أَمَّنْ يَمْشِي سَوِيًّا عَلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ** ملک: ۲۲. اکباب لازم و متعدی هر دو آمده است گویند: «کب علی الدرس» یعنی رو کرد بدرس و بدان ملازم شد. «**مُكِبًّا عَلَىٰ وَجْهِهِ**» کسی است که سر بزیر انداخته جلو و چپ و راست خویش را نمی‌بیند. یعنی:

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۷۲

آیا آنکه سر بزیر راه می‌رود هدایت یافته‌تر است یا آنکه راست و بر راه راست راه می‌رود؟ آیه بیان حال کافر و مؤمن است که مؤمن راست راه می‌رود بر راه راست و همه جوانب و مضار و منافع را در نظر می‌گیرد بر خلاف کافر... از این ماده فقط دو کلمه فوق در قرآن یافته است.

كبت؛ ج ۶، ص: ۷۲

كبت: خواری در مجمع آمده: کبت بمعنی خواری است و آن مصدر «كبت الله العدو» است یعنی خدا دشمن را خوار کرد. راغب رد بعنف و ذلت گفته است **إِنَّ الَّذِينَ يُحَادُّونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ كُبِتُوا كَمَا كُبِتَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ**... مجادله: ۵. آنانکه با خدا و رسول دشمنی میکنند خوار و ذلیل شدند چنانکه اسلافشان نیز ذلیل شدند **أَوْ يَكْبِتُهُمْ فَيَنْقَلِبُوا خَائِبِينَ** آل عمران: ۱۲۷. در نهج البلاغه خطبه ۵۶ فرموده: «فلما رأى الله صدقنا انزل على عدونا الكبت و انزل علينا النصر» چون خدا راستی ما را در دین دید بر دشمن ما خذلان و بر ما یاری فرستاد.

كبد؛ ج ۶، ص: ۷۲

کبد: لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ بلد: ۴. کبد بر وزن فرس بمعنی سختی است (مجمع) راغب گفته: کبد (بر وزن کتف) جگر و (بر وزن فرس) درد جگر است ایضا کباد (بضم اول) بمعنی درد جگر است. کبد السماء وسط آسمان است تشبیه شده بکبد انسان که در وسط بدن قرار دارد. مراد از آن در آیه مشقت و سختی است یعنی: حقا که انسان را در رنج و تعب آفریدیم زندگی او پر از مشقت و رنج است و همین رنج و تعب است که او را بکمال و ترقی سوق میدهد اگر در مشقت نبود برای از بین بردن آن تلاش نمیکرد و اگر تلاش نمیکرد ابواب اسرار کائنات برویش گشوده نمیشد یا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَىٰ رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ انشقاق: ۶. این لفظ بیشتر از یکبار در قرآن یافته نیست.

کبر: ج ۶، ص: ۷۲

کبر: (بر وزن عنب و قفل) بزرگی

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۷۳

قدر. چنانکه در قاموس و اقرب گفته. مثل وَ رِضْوَانٌ مِّنَ اللَّهِ أَكْبَرُ توبه: ۷۲. وَ لَأَجْرُ الْأَخِرَةِ أَكْبَرُ نحل: ۴۱. و آن باعتبار سن نیز گفته میشود مثل قَالَ رَبِّ أُنَىٰ يَكُونُ لِي غَلَامٌ وَقَدْ بَلَغَنِي الْكِبَرُ ... آل عمران: ۴۰. که مراد از آن بزرگی سن و پیری است. راغب گفته: اصل صغیر و کبیر در اعیان است و بطور استعاره در معانی بکار روند. و آن بمعنی سنگینی نیز آید که نوعی از بزرگی است مثل كَبَّرَ عَلَى الْمَشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ شوری: ۱۳. گران است بر مشرکان آنچه آنها را بدان میخوانید. کبیر: از اسماء حسنی است و أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ حج: ۶۲. ظاهرا آن بمعنی عظیم القدر است چنانکه علی بمعنی بلند پایه است در مجمع آنرا «السَّيِّدُ الْمَلِكُ الْقَادِرُ عَلَىٰ جَمِيعِ الْأَشْيَاءِ» گفته است. مراجعه بآیات نشان میدهد که آن نوعا در ذیل آیاتی آمده سخن در قدرت و احاطه خداوند است و علی هذا سخن مجمع تأیید میشود. کبیر در غیر خدا و در کبیر معنوی و جسمی و ایضا بمعنی رئیس و رهبر بکار رفته است مثل ذَلَاكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ فاطر: ۳۲. که معنوی است فَجَعَلَهُمْ جُرُادًا إِلَّا كَبِيرًا اللَّهُمَّ انبیاء: ۵۸. که میشود گفت: بزرگی جته مراد است. و در آیه إِنَّهُ لَكَبِيرُكُمُ الَّذِي عَلَّمَكُمُ السُّحْرَ طه: ۷۱. مراد رهبر و رئیس میباشد. کبریاء: عظمت و حکومت و تَكُونُ لَكُمْ الْكِبْرِيَاءُ فِي الْمَأْرُضِ يُونِس: ۷۸. و باشد برای شما عظمت و حکمرانی در زمین؟ وَ لَهُ الْكِبْرِيَاءُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْمَأْرُضِ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ جاثیه: ۳۷. مراد از آن در در آیه ربوبیت عامه و حکومت مطلقه است و لفظ عزیز و حکیم تا حدی آنرا معنی میکند. کبر: (بکسر اول) بزرگی ایضا تکبر و خود بینی. مثل وَالَّذِي تَوَلَّىٰ كِبْرَهُ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۷۴

مِنْهُمْ لَهُ عَذَابٌ عَظِيمٌ نور: ۱۱. بعضی «کبر» را در آیه بضم کاف خوانده‌اند مراد از آن معظم شیء است. ضمیر «کبره» راجع بافک واقع در صدر آیه است، گویند مراد از «وَالَّذِي تَوَلَّىٰ» عبد الله بن ابی است که در اشاعه افک پافشاری میکرد. یعنی: آنکه بمعظم افک مباشرت کرده برای اوست عذاب بزرگ. إِنَّ فِي صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرٌ غافر: ۵۶. نیست در سینه‌هاشان مگر تکبر و خود بزرگی بینی. تکبر: نیز بهمان معنی است و شاید تکلف در آن منظور باشد یعنی بزور خودش را کبیر میداند بدترین تکبر آنست که در برابر امر خدا تکبر و از قبول آن امتناع کند فَاهْبِطْ مِنْهَا فَمَا يَكُونُ لَكَ أَنْ تَتَكَبَّرَ فِيهَا ... اعراف: ۱۳. استکبار آنست که اظهار بزرگی و تکبر کند با آنکه اهلش نیست اَبِي وَ اسْتَكْبَرَ وَ كَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ بقره: ۳۴. و آیات قرآن همه در این زمینه است.

متکبر: ج ۶، ص: ۷۴

متکبر: از اسماء حسنی است السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيِّمُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ حشر: ۲۳. و آن بمعنی صاحب کبریاء و صاحب عظمت است چنانکه زمخشری گفته: «البلغ الكبرياء والعظمة» در اقرب الموارد میگوید: «تکبر الرجل: کان ذا کبریاء» در المیزان آمده:

متکبر آنست که متلبس بکبریاء و در آن ظاهر باشد. این صفت در خداوند صادق است زیرا کبریاء و عظمت حقیقی از آن اوست.

کِبَارٌ؛ ج ۶، ص: ۷۴

کِبَارٌ: (بضم کاف) مبالغه کبیر است و مَكْرُؤًا مَكْرًا کِبَارًا نوح: ۲۲. حيله کردند حيله بسیار بزرگ. آن با تشدید و تخفیف هر دو خوانده شده است.

کِبَارٌ؛ ج ۶، ص: ۷۴

اشاره

۱- إِنْ تَجْتَبُوا كِبَارًا مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكْفَرُ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَنُدْخِلُكُمْ مُدْخَلًا كَرِيمًا نساء: ۳۱.۲- وَالَّذِينَ يَجْتَبُونَ كِبَارَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشِ وَإِذًا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ
قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۷۵

شوری: ۳۷.۳- الَّذِينَ يَجْتَبُونَ كِبَارَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشِ إِلَّا اللَّمَمَ إِنَّ رَبَّكَ وَاسِعُ الْمَغْفِرَةِ هُوَ أَعْلَمُ بِكُمْ إِذْ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَإِذْ أَنْتُمْ أَجِنَّةٌ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ فَلَا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقَى نجم: ۳۲.۴- وَوَضِعَ الْكِتَابِ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ يَا وَيْلَتَنَا مَا لِهَذَا الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا... كهف: ۴۹.۵- وَكُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ. وَكُلُّ صَغِيرٍ وَكَبِيرٍ مُسْتَطَرٌّ قمر: ۵۲-۵۳. در باره هر پنج آیه صحبت خواهیم کرد و هر یک را بررسی خواهیم نمود. بزرگان و ارباب تفسیر از سه آیه اولی استفاده کرده‌اند که گناهان منقسم بصغائر و کبائراند و استناد به «کبائر» نشان می‌دهد که صغائر هم داریم و در آیه اول بقرینه مقابله «سینات» را صغائر دانسته‌اند و مورد عفو، البته در صورت اجتناب از کبائر. ظاهراً نمی‌شود انکار کرد که «مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ» در آیه اول و «الْإِثْمِ» در آیه دوم و سوم اعم از کبائر است و کبائر قسمتی از آن می‌باشد. آیه اول که در سوره نساء است در آیات قبلی، خوردن مال یتیم، ندادن اموال بسفهاء، گناه در باره تقسیم ارث، زنا، لواط (ظاهراً)، منع زنان از ازدواج بجهت ارث بردن از آنان، انکار مهریه زن، تزویج نامادریها، حرمت تزویج محارم، اکل مال بیاطل ذکر شده سپس آمده: «إِنْ تَجْتَبُوا كِبَارًا...» از طرف دیگر فواحش از کبائر خارج نیستند بلکه قطع نظر از کبیره بودن بسیار شنیع نیز هستند و بعبارت دیگر ذکر خاص بعد از عام است. و الله اعلم. و آن چنانکه در «فحش» گذشت در قرآن بزنا و لواط و تزویج نامادری بالخصوص اطلاق شده و در کافی باب اللمم از حضرت صادق علیه السلام نقل

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۷۶

شده: «الفواحش الزنا و السرقة» آیه چهارم در صغیره و کبیره بودن گناه صریح است زیرا مجرمین از آنچه در کتاب است ترسانند و می‌گویند این چه کتابی است علی هذا صغیره و کبیره گناهند. در آیه پنجم صغیر و کبیر شامل همه اعمال است اعم از نیک و بد. در آیه اول مراد از سینات یا صغائراند و یا آثار معاصی و در صورت اجتناب از کبائر ظاهراً آنها مورد عفواند مشروط بر اینکه مورد اصرار واقع نشوند و گرنه اصرار بر صغیره آنها در ردیف کبائر قرار خواهد داد و لَمْ يُصْتَرُّوا عَلَيَّ مَا فَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ آل عمران: ۱۳۵. در کافی باب الاصرار علی الذنب از ابا عبد الله علیه السلام نقل شده: «لا صغیره مع الاصرار و لا کبیره مع الاستغفار» و راجع به «إِلَّا اللَّمَمَ» در آیه سوم، عنقریب بحث خواهد شد.

اشکال؛ ج ۶، ص: ۷۶

اگر گویند: متعلق اجتناب در سه آیه اولی کبائراند و در صورت انقسام گناه بر صغیره و کبیره باید گفت: فقط کبائر در اسلام واجب الاجتناب‌اند نه صغائر!! لذا بهتر است بگوئیم **مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ** در آیه اول وصف کبائر و در آیه دوم و سوم «الْإِثْم» بیان کبائر است علی هذا همه گناهان کبائر و اثم و منهی عنده‌اند و آمدن لفظ کبائر دلالت دارد بر اینکه در اسلام صغائر نداریم. گوئیم: صریح آیه چهارم دال بر وجود صغیره و کبیره است و تقسیم گناهان بر صغیره و کبیره حتمی است و در سه آیه اولی نمیشود کبائر را شامل همه گناهان دانست با آنکه آیه چهارم آنها را صریحا تقسیم کرده است، لذا تقریبا یقینی است که **مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ** و «الْإِثْم» اعم، و کبائر قسمتی از آندو است. اما اینکه فقط کبائر مورد اجتنابند نه صغائر باید دانست: صغائر در صورت اصرار داخل در کبائراند و

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۷۷

نیز کلمه «تُنْهَوْنَ عَنْهُ» و «الْإِثْم» در آیات فوق و ایضا آیات دیگر و روایات بالضروره دلالت دارند بر اینکه مطلق گناهان اعم از صغائر و کبائر واجب الاجتناب‌اند، النهایه در آیات سه گانه گذشته بکبائر بنحو خاصی توجه شده است و مورد اجتناب واقع گشته‌اند.

لمم؛ ج ۶، ص: ۷۷

اشاره

امّا لمم اگر مراد از آن گناهان صغیره باشد چنانکه در صحاح صغائر الذنوب گفته و راغب تعبیر از صغیره دانسته در اینصورت میشود گفت نظیر «السیئات» در آیه اول است. ولی بنا بر تفسیر اهل بیت علیهم السلام که آنرا گناه گاهگاهی فرموده‌اند شامل صغائر و کبائر است زیرا گناهی که انسان گاهگاه مرتکب میشود ممکن است صغیره یا کبیره باشد، جمله **«إِنَّ رَبَّكَ وَاسِعُ الْمَغْفِرَةِ»** ... در مقام تطمیع بتوبه و یا وعده غفران است. تفسیر اهل بیت علیهم السلام مطابق واقع و لغت است در اینصورت مضمون آیه سوم مطلب دیگری است.

از روایات لمم؛ ج ۶، ص: ۷۷

در کافی باب اللمم از امام علیه السلام نقل کرده: لمم گناه بعد از گناه است که عبد بآن نزدیک و مرتکب میشود: «قال: الهنه بعد الهنه ای الذنب بعد الذنب یلم به العبد» و در روایت دیگر فرموده طبع و عادت بنده گناه کردن نیست ولی گاهی بآن مرتکب میشود «قال اللّمام العبد الذی یلم بالذنب بعد الذنب لیس من سلیقته ای من طبیعته» و در روایت دیگری از امام صادق علیه السلام نقل کرده: «و اللّمم: الرّجل یلم بالذنب فیستغفر الله منه». علی هذا استثناء در «إِلَّا اللَّمَمَ» متصل است و بقول صحاح و راغب منقطع خواهد بود.

کبائر کدام؟!؛ ج ۶، ص: ۷۷

از ابن عباس نقل شده گناهان همه کبیره‌اند و هر آنچه خدا از آن نهی کرده کبیره میباشد طبرسی رحمه الله بعد از نقل این سخن فرموده: اصحاب ما (امامیه) نیز بر این قولند و

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۷۸

فرموده‌اند «المعاصی کلها کبیره» زیرا همه قبیح‌اند لیکن بعضی نسبت ببعضی بزرگتراند ولی فی نفسه گناه صغیره نداریم. در مستمسک عروه ذیل مسئله عدالت امام جماعت، از شیخ مفید، قاضی، شیخ طوسی و علامه حلی نقل شده که فرموده‌اند: «کلّ معصیه کبیره» و صغیره و کبیره بودن بالنسبه است. اقوال دیگری نیز در این باره هست که احتیاج بنقل آنها نیست مگر قول ذیل: و آن اینکه: صغیره و کبیره بودن نسبت بفاعل است مثلاً اگر عالم گناهی کند کبیره است و اگر همان گناه را جاهل بکند کبیره نیست علی هذا باید با مکان و زمان نیز فرق کند مثل گناه در رمضان و غیر آن و یا گناه در حرم مکه و غیر آن. بنظر نگارنده: این دو قول فی حدّ نفسه صحیح‌اند ولی قرآن و روایات ناظر باین دو قول نیست بلکه ظهورشان در آنست که بعضی از گناهان بذاته کبیره‌اند و بعضی صغیره و گرنه حساب صغائر و کبائر از بین خواهد رفت، مثلاً معنی «إِنْ تَجْتَبُوا كِبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ» این میشود: اگر از کبائر نهی شده که با قیاس بهم‌دیگر کبیره‌اند اجتناب کنید... و این مفهوم درستی نخواهد داشت و شما هر صغیره را که در نظر بگیرید نسبت بکوچکتر از آن کبیره خواهد بود، یا روز قیامت گناهکار بگوید: این چه کتابی است که هیچ صغیره را که نسبت بسائر گناهان صغیره است و... ترک نکرده. بعبارت دیگر برای کبائر و صغائر مفهوم مشخصی نخواهیم داشت. ظاهر آنست (و الله العالم) گناهان مثل اشیاء مختلف الحقیقه و فی حدّ نفسه هستند مثلاً میگوئیم: این شتر است، این اسب، این گاو، این گوسفند، این گربه و این موش هکذا گناهان: این قتل است، این اکل مال یتیم و این اوقات تلخی بزن و فرزند و نظیر آن. علی هذا باید دید کدام گناهان در شرع کبیره خوانده شده‌اند و با استقصاء

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۷۹

و دانستن آنها بدانیم که غیر آنها صغیره‌اند بشرط آنکه در صغیره اصرار نداشته باشیم. اگر گویند: قرآن مجید مقداری از گناهان را در اثناء آیات و سوره یاد کرده و آنوقت در بعض آیات دیگر فرموده: «إِنْ تَجْتَبُوا كِبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ...» - الَّذِينَ يَجْتَبُونَ كِبَائِرَ الْإِثْمِ از کجا بدانیم که کبیره و صغیره کدام است؟ گوئیم: لا اقلّ باید قبول کرد که مسلمانان پس از شنیدن لفظ کبائر مأمور بودند از صاحب شرع بپرسند و بدانند کبائر کدام‌اند. در روایات برای تعیین کبائر دو طریق داریم یکی عنوان کلی و مشخص دیگری تعداد فرد کبائر. اول- عنوان کلی همان است که فرموده‌اند: کبیره آنست که خدا بمرتکب آن وعده آتش داده است. در کافی باب الکبائر از امام صادق علیه السّلام نقل کرده «قال: الکبائر التي اوجب الله عزّ وجلّ علیها النار» در وسائل باب وجوب اجتناب الکبائر از ثواب الاعمال از ابی الحسن علیه السّلام نقل شده: «من اجتنب الکبائر ما اوعده الله علیه النار ان كان مؤمناً كفر الله عنه سيئاته» و از عقاب الاعمال از امام باقر علیه السّلام نقل شده «قال: سئل ابا جعفر علیه السّلام عن الکبائر فقال: كلّ ما اوعده الله علیه النار». این کلام کاملاً روشن است زیرا تا گناه کبیره نباشد خدا ظاهراً راجع بآن با آتش تهدید نمی‌کند. چند گناه در قرآن یافته است که نسبت بآنها وعده آتش داده شده است: ۱- قتل نفس. و مَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا نَسَاءً: ۹۳.۲- خوردن مال یتیم. إِنْ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا... نَسَاءً: ۱۰.۳- اکل ربا. فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَاتْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۸۰

النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ بقره: ۲۷۵.۴- شرک و آن اکبر کبائر است إِنَّهُ مَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ وَمَأْوَاهُ النَّارُ مائده: ۷۲.۵- فرار از جنگ (با شرایط) و مَنْ يُؤَلِّمِهِمْ يَوْمَئِذٍ دُبُرَهُ إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ أَوْ مُتَحَيِّرًا إِلَىٰ فِتْنَةٍ فَقَدْ بَاءَ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ وَمَأْوَاهُ جَهَنَّمُ... انفال: ۱۶.۶- زنا. وَ لَا يَزْنُونَ وَ مَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ يَلْقَ أَثَامًا. يُضَاعَفْ لَهُ الْعَذَابُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ يَخْلُدُ فِيهِ مُهَانًا فرقان: ۶۹.۷- نسبت زنا بزنان عفيف إِنَّ الَّذِينَ يَزْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ الْغَافِلَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ لُعُنُوا فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ وَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ نور: ۲۳. اینها برای نمونه ذکر شد گناهان دیگری نیز در قرآن هست که مورد وعده عذابند. دوم- راجع بتعداد فرد گناهان کبیره روایات زیادی داریم از آنجمله هفت گناه در ردیف اول شمرده شده بقرار ذیل: ۱- قتل نفس. ۲- عقوب والدین. ۳- خوردن ربا. ۴- بادیه نشین شدن بعد از مهاجرت

به دیار اسلام (این گویا بدان علت است که مستلزم ترک دین و دوری از علم و کمال است). ۵- نسبت زنا بزنا پاکدامن. ۶- خوردن مال یتیم. ۷- فرار از جنگ اسلامی. در روایت دیگر بجای عقوق والدین آمده: «و کَلَّ ما اوعد الله علیه النار» رجوع شود به کافی باب الكبائر و وسائل باب تعیین الكبائر. در روایت عبد العظیم حسنی از امام جواد از پدرش از امام صادق علیه السلام در جواب عمرو بن عبید گناهان ذیل با ذکر مأخذ آنها از قرآن و سنت نقل شده است: شرک بخدا، یأس از رحمت خدا، ایمنی از مکر خدا، عقوق والدین، قتل نفس، نسبت زنا بزنا پاک، اکل مال یتیم، فرار از جنگ، خوردن

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۸۱

ربا، سحر، زنا، سوگند دروغ، خیانت، منع زکوٰه، شهادت زور، کتمان شهادت، شرابخوری، ترک صلوٰه، نقض عهد، قطع رحم. اینها مجموعاً بیست گناه‌اند (کافی- وسائل- مجمع البیان ذیل آیه «إِنْ تَجْتَنِبُوا...» در وسائل باب فوق الذکر از عیون الاخبار صدوق نقل شده که حضرت رضا علیه السلام در نامه‌ایکه بمأمون عباسی نوشت از جمله گناهان زیر را یاد فرموده است: اکل میت، خون، گوشت خوک، گوشت حیوانیکه بهنگام ذبح نام خدا بر آن برده نشده، سحت (حرام)، قمار، کم کردن ترازو و پیمان، لواط، یاری ستمکاران، اعتماد بستمگران، ندادن حقوق مردم با امکان، دروغ، خود-پسندی، اسراف، تبطیر، سبک شمردن حج، جنگ با اولیاء الله، اشتغال بلهو و لعب، اصرار بر ذنوب.

کبکب: ج ۶، ص: ۸۱

کبکب: فَكَبِكَبُوا فِيهَا هُمْ وَالْغَاوُونَ. وَجُنُودُ إِبْلِيسَ أَجْمَعُونَ شعراء: ۹۴ و ۹۵. راغب گوید: کبکبه بمعنی انداختن شیء در گودی است مجمع آنرا ریختن شیء برویهم گفته است یعنی: معبودهای باطل و فریفته شدگان بآنها و سپاهیان ابلیس، در جهنم رویهم انداخته و انباشته شدند این لفظ فقط یکبار در کلام الله یافته است. ایضا کبکبه جماعتی است منضم و متصل بهم در نهاییه گوید در حدیث اسراء آمده که آنحضرت فرمود: «حَتَّى مَرَّ مُوسَى فِي كَبْكَبَةٍ فَاعْجَبَنِي».

کتب: ج ۶، ص: ۸۱

اشاره

کتب: کتب (بر وزن فلس) و کتاب و کتابه یعنی نوشتن. فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ بقره: ۷۹. و مثل وَ لِيُكْتَبَ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ بقره: ۲۸۲. بعضی کتابه را اسم گفته‌اند. این لفظ در اصل بمعنی جمع است «کتبت القربه» یعنی مشک را دوختم که عبارت اخری جمع کردن دو چرم بوسیله دوختن است و بتعبیر راغب «ضَمَّ اِدِيمَ اِلَى اِدِيمٍ بِالْخِيَاطَةِ».

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۸۲

و در متعارف نوشتن را کتابت گویند زیرا که حروف بعضی با بعضی جمع میشوند، گاهی بکلام کتاب گفته شود که حروف در تلفظ بهم منضم و با هم جمع میشوند و لذا بکلام خدا با آنکه نوشته نشده بود کتاب اطلاق شده است (راغب). اینکه گفته شد راجع باصل معنای آن میباشد و کتاب در اصل مصدر است بمعنی مکتوب بکار رود چنانکه در مصباح گفته ولی راغب گوید: آن اسم صحیفه است و آنچه در آن نوشته شده يَسْئَلُكَ أَهْلُ الْكِتَابِ أَنْ تُنَزِّلَ عَلَيْهِمْ كِتَابًا مِنَ السَّمَاءِ نساء: ۱۵۳. که مراد صحیفه نوشته است. و از «الکتاب» نیز همان مراد است. ولی در آیاتی نظیر وَ أَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ بقره: ۴۴. مکتوب مراد است. وانگهی کتاب و کتابت بر اثبات و تقدیر و ایجاب و واجب و اراده و تقدیر و ایجاب و واجب و اراده اطلاق میشود و این معانی در قرآن کریم بسیار است. مثل وَقَالُوا رَبَّنَا لِمَ كَتَبْتَ عَلَيْنَا الْقِتَالَ نساء: ۷۷. که بمعنی ایجاب است یعنی: خدایا چرا بر ما جنگ را واجب کردی؟ و مثل كَتَبَ

عَلَىٰ نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ ... انعام: ۱۲. یعنی خداوند رحمت را بر خویش الزام و حتمی فرموده است. و مثل فَاَلَا نَ بَاسٍ تَرْوَهُنَّ وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ ... بقره: ۱۸۷. که بمعنی تقدیر است یعنی الآن با زنان نزدیکی کنید و آنچه خداوند از فرزند برای شما مقدر کرده بجوئید. ایضا قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا ... توبه: ۵۱. در آیه: مِنْ أَجْلِ ذَلِكَ كَتَبْنَا عَلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ ... مائده: ۳۲. بمعنی ایجاب و حکم است. در آیاتی نظیر وَكَتَبْنَا مَا قَدَّمُوا وَآذَارَهُمْ یس: ۱۲. فَلَا كُفْرَانَ لِسَعِيهِ وَإِذْ آلَهُ كَاتِبُونَ انبیاء: ۹۴. بَلَىٰ وَرُسُلْنَا لَدَيْهِمْ يَكْتُبُونَ زخرف: ۸۰. ظاهراً مراد اثبات و نگهداری است.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۸۳

و در آیه وَكَتَبْنَا لَنَا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ ... وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ فَسَأَكْتُبُهَا لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ ... اعراف: ۱۵۶. بجای ایجاب کتابت آمده که آن دلالت بر دوام و ثبات دارد چنانکه طبرسی فرموده است. اُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ وَأَيَّدَهُم بِرُوحٍ مِنْهُ مجادله: ۲۲. یعنی آنها کسانی‌اند که خدا ایمان را در قلوب آنها ثابت و لا یتغیر کرده و با روحی از جانب خویش تأییدشان فرموده است. يَا قَوْمِ ادْخُلُوا الْأَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّتِي كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَزِدُوا عَلَيَّ أَدْبَارَكُمْ فَتَقْلِبُوا خَاسِرِينَ مائده: ۲۱. مراد از کتاب شاید اراده باشد بعضی هبه و بعضی قسمت گفته‌اند یعنی: ای قوم بزمین مقدس که خدا برای شما اراده فرموده در آئید و عقبگرد نکنید زیانکاران میشوید از «وَلَا تَزِدُوا» روشن میشود که این کتابت مشروط بوده است چنانکه از موسی پیروی نکردند تا در آیات بعدی فرمود: فَإِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ أَرْبَعِينَ سَنَةً يَتِيهُونَ فِي الْأَرْضِ مدت چهل سال در صحرای سینا سرگردان ماندند تا موسی و هارون و بقولی همه مأمورین بآن خطاب در صحرای سینا از بین رفتند و بنی اسرائیل در زمان یوشع بفرسطين در آمدند و از آیات اول سوره بنی اسرائیل روشن میشود که آن ورود هم دائمی نبوده و مشروط بعدم افساد در زمین بوده است ولی در عصر یوشع وعده «كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ» تحقق یافته است میزان در اینجا بیان محکمی دارد رجوع شود. اکتتاب: را نوشتن و استنساخ گفته‌اند راغب گوید: آن در متعارف بدروغ نوشتن است وَقَالُوا أَأَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ اَكْتُبَهَا فِيهِ تُمَلَّى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَأَصِيلًا فرقان: ۵. گفتند این قرآن افسانه‌های پیشینیان است که نسخه برداری کرده و آن صبح و شام بر او خوانده میشود بقرینه اساطیر مراد از اکتتاب استنساخ است. قاموس

قرآن، ج ۶، ص: ۸۴

عبد مکاتب آنرا گویند که آفایش با وی قرار گذاشته بشرط پرداخت مبلغی آزادش کند وَالَّذِينَ يَبْتَغُونَ الْكِتَابَ مِمَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ فَكَاتِبُوهُمْ إِنْ عَلِمْتُمْ فِيهِمْ خَيْرًا وَآتُوهُمْ مِنْ مَالِ اللَّهِ الَّذِي آتَاكُمْ ... نور: ۳۳. از مملوکان شما آنانکه طالب مکاتبه‌اند اگر در آنها صلاحیت احراز کردید مکاتبه کنید و از مال خدا (زکوة) بآنها بدهید. چون یک سهم از زکوة در آزاد کردن مملوکان است لذا میشود مال مکاتبه‌ای را از سهم زکوة داد یا حساب و اسقاط کرد عیاشی ذیل آیه إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ ... از امام صادق علیه السلام نقل کرده در باره مکاتبی که مقداری از مال مکاتبه را داده و از بقیه ناتوان گشته فرمود: از مال صدقه تأدیبه میشود که خدا در کتابش فرماید: «وَفِي الرِّقَابِ». در اینجا بعضی از آیات را که لفظ کتاب در آنها آمده بررسی میکنیم: ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ بقره: ۲. پیش از آنکه تمام قرآن نازل و جمع شود چندین بار لفظ کتاب بر آن اطلاق شده مثل آیه فوق و مثل هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ آل عمران: ۷. كِتَابٌ أَنْزَلَ إِلَيْكَ فَلَا يَكُنْ فِي صِدْرِكَ حِزْجٌ مِنْهُ اعراف: ۲. و غیره. آیا مراد از «ذَلِكَ الْكِتَابُ» - کتاب - كِتَابٌ أَنْزَلَ إِلَيْكَ تمام قرآن است یا همان سوره؟ و چرا بآن پیش از نوشته شدن و تدوین. گشتن کتاب اطلاق شده؟ در اینجا دو وجه هست یکی اینکه مراد از کتاب کلام است و از راغب نقل کردیم که بکلام کتاب گفته میشود. دیگری قول المنار است که ذیل «ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ» گوید: عدم نزول همه قرآن مانع از «ذَلِكَ الْكِتَابُ» گفتن نیست زیرا قسمت مهمی از آن نازل شده بود و اشاره بهمه قرآن با آنکه فقط مقداری نازل شده اشاره است که خدا وعده کتاب کامل را که

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۸۵

بآنحضرت داده بود بانجام خواهد بآنحضرت داده بود بانجام خواهد رساند. بنظر نگارنده: مراد از ذَلِكُ الْكِتَابِ* و الكتاب در اینگونه آیات اشاره است بآنچه در آنوقت نازل شده بود و آنچه در علم خدا بود که در آینده نازل شود. و یا اشاره است بآنچه نازل شده بود و آنچه در قلب رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ بود بنا بر آنکه قرآن همگی یکدفعه بقلب آنحضرت نازل شده است و در «نزل» انشاء الله خواهد آمد. علی هذا مراد از کتاب همه قرآن است نه بعضی و نه سوره‌ای از آن. چنانکه المنار گفته است. يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ آل عمران: ۷۰. مراد از کتاب در اینگونه آیات تورات و انجیل است و اهل کتاب همان یهود و نصاری اند در «صابی» گذشت که ظاهراً صابین نیز اهل کتاب هستند، مجوس را نیز در احکام باهل کتاب لاحق کرده‌اند ولی ظاهراً مجوس بنا بر روایات اهل کتابند نه اینکه از آیات منظور باشند. وَيُزَكِّيْكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ بقره: ۱۵۱. ظاهراً مراد از کتاب احکام و از حکمت درک و تفکر است چنانکه در «حکمت» گفته‌ایم. وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَلُكُمْ مَا فَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ إِلَيَّ رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ انعام: ۳۸. ممکن است مراد از کتاب، خلقت و تکوین باشد یعنی: ما در تکوین و خلقت عالم ابداً کوتاهی نکرده‌ایم و آنچه برای هر موجود و هر جنبنده لازم بود از نظر دور نداشته و بوی عنایت کرده‌ایم. و اگر مراد از کتاب قرآن باشد معنی چنین میشود: ما در قرآن که برای هدایت مردم نازل شده در بیان و اشاره بآنچه در هدایت و راهنمایی مردم لازم بوده کوتاهی نکرده‌ایم و از جمله جامعه جنبندگان و زندگی اجتماعی آنها را یادآوری میکنیم که

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۸۶

از آن بتوحید و شناسائی جهان و خدا دست یابند وَفِي خَلْقِكُمْ وَمَا يَبُتُّ مِنْ دَابَّةٍ آيَاتٌ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ جاثیه: ۴. وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ انعام: ۵۹. آیات ذیل نیز نظیر آیه فوقاند مثل وَمَا يَعْزُبُ عَنْ رَبِّكَ مِنْ مِثْقَالِ ذَرَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ وَلَا أَصْغَرَ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْبَرَ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ یونس: ۶۱. وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا وَيَعْلَمُ مُسْتَقَرَّهَا وَمُسْتَوْدَعَهَا كُلٌّ فِي كِتَابٍ مُبِينٍ هود: ۶. ایضا سوره حج آیه ۷۰-۷۵- سباء: ۳- حدید: ۲۲. و آیات دیگر. در این آیات مراد از کتاب شاید علم خدا باشد و چون ثابت و لا- یتغیر است لذا کتاب تعبیر شده و یا محلی و مرکزی در عالم غیب است که عند الله است و همه چیز در آنست و از آن نازل میشود چنانکه فرموده: وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ حجر: ۲۱. به «لوح» و ام الكتاب رجوع شود.

ام الكتاب؛ ج ۶، ص: ۸۶

يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُنْثَبُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ رعد: ۳۹. إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ. وَإِنَّ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدَلِيلًا لَعَلَّيْ حَكِيمٌ زخرف: ۳ و ۴. إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ. فِي كِتَابٍ مَكْنُونٍ واقعه: ۷۷ و ۷۸. بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَجِيدٌ. فِي لَوْحٍ مَحْفُوظٍ بروج: ۲۱ و ۲۲. مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ آل عمران: ۷. راجع بآیه دوم و سوم و چهارم در «ام» بطور تفصیل صحبت شده است و «أُمُّ الْكِتَابِ -... كِتَابٍ مَكْنُونٍ... - لَوْحٍ مَحْفُوظٍ» یک چیزاند و همان کتاب مبین است که قبلاً گفته شد. و راجع بآیه اول در «اجل معلق» و راجع بآیه اول در «اجل معلق» مفصلاً بحث کردیم که مراد از ام الكتاب ظاهراً علت و ریشه است و نیز احتمال دادیم که شاید کتاب بمعنای مصدری باشد. و بعید نیست که ام الكتاب در این آیه همان ام الكتاب در آیه دوم باشد

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۸۷

آنوقت عین کتاب مبین و کتاب مکنون و لوح محفوظ خواهد بود در تفسیر عیاشی ذیل این آیه از حضرت باقر علیه السلام نقل شده: «ان الله لم يدع شيئاً كان او يكون الا كتبه في كتاب فهو موضوع بين يديه ينظر اليه فما شاء منه قدم و ما شاء منه اخر و ما شاء منه محى و ما شاء منه كان و ما لم يشاء لم يكن». در روایت دیگر از امام صادق علیه السلام نقل کرده: «ان الله كتب كتاباً فيه ما كان و ما يكون... و ما كان لرسول ان يأتي بآية الا ياذن الله لكل اجل كتاب رعد: ۳۸. در «اجل معلق» توضیح داده شد که مراد

از کتاب در این آیه شریعت است. وَمَا كَانَ هَذَا الْقُرْآنُ أَنْ يُفْتَرَىٰ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ تَصَدِّقُ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصِلُ الْكِتَابَ لَأَرْبَبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ یونس: ۳۷. ظاهراً مراد از «الکتاب» جنس کتب آسمانی است و قرآن مجید تفصیل اجمال آنهاست یعنی: این قرآن ساخته نیست بلکه تصدیق تورات و انجیلی است که پیش از آنند و تفصیل کتابهای گذشته است و این نشان میدهد که مجملات شرایع گذشته را قرآن مجید تفصیل میدهد.

نامه اعمال؛ ج ۶، ص: ۸۷

وَوَضِعَ الْكِتَابَ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ يَا وَيْلَتَنَا مَا لِهَذَا الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا كَهْف: ۴۹. مراد از کتاب در این آیه و آیات ذیل صحائف و نامه‌های اعمال است. وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا وَوَضِعَ الْكِتَابَ وَجِيءَ بِالنَّبِيِّينَ زمر: ۶۹. وَكُلَّ إِنْسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنْشُورًا. اقرأ كتابك كفي بنفسك اليوم عليك حسبياً اسراء: ۱۳ و ۱۴. ايضاً وَتَرَى كُلُّ أُمَّةٍ جَائِيَةً كُلُّ أُمَّةٍ تُدْعَىٰ إِلَىٰ كِتَابِهَا الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ. هَذَا كِتَابُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنَّا كُنَّا نَسْتَنسِخُ مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۸۸

جائیه: ۲۸-۲۹. از میان این چهار آیه، ظهور آیه سوم در قوه حافظه است یعنی: این نیروی مرموز حافظه که تمام کارها و گفتارها و تمام آنچه انسان می‌بیند و میشوند در خود ضبط و حفظ میکند و انسان پس از گذشت ده‌ها سال بآن رجوع کرده و گذشته‌ها را بیاد می‌آورد و بیان میکند، این حافظه روز قیامت در اختیار انسان گذاشته خواهد شد که با خواندن آن کتاب مرموز و آن نوار ضبط بس حساس و غیر قابل انکار، درباره خویش قضاوت کند. این کتاب در وجود انسان است «وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا». این کتاب همان ضبط و عکس اعمال آدمی است که از وی جدا نیستند زیرا «وَكُلَّ إِنْسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ» و آدمی با خواندن آن خودش حسابگر خویش است «كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا». از آیه چهارم روشن میشود که بشر گذشته از نامه عمل شخصی یک نامه عمل عمومی هم دارد که فرموده: «كُلُّ أُمَّةٍ تُدْعَىٰ إِلَىٰ كِتَابِهَا» معلوم میشود برای هر امت نیز کتابی است. علی هذا قطع نظر از اعمال شخصی هر امت مسئولیتهای بخصوصی دارند که نسبت بآنها پای همه در میان است و روی آن مسئولیتها کتاب بخصوصی متشکل میشود و شاید مراد از آن کارها و بدعت‌هایی باشد که از یک نفر ساخته نیست بلکه عده‌ای دست بدست هم داده آنها را بوجود می‌آورند. ایضاً در آیات فَمَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ يَمِينَهُ فَأُولَئِكَ يَقْرَءُونَ كِتَابَهُمْ اسراء: ۷۱. همچنین حاقه: ۱۹ و ۲۵، انشقاق: ۷ و ۱۰. مراد کتاب اعمال است. در رساله معاد از نظر قرآن و علم ص ۹۶ تا ۱۰۹. توضیح داده شده که آیات درباره ثبت و ضبط اعمال سه دسته‌اند: اول آیاتیکه دلالت بر شمارش و ضبط اعمال دارند، دوم آیاتیکه بمجسم شدن و در یک جا جمع گردیدن اعمال دلالت دارند و سوم آیاتیکه دلالت بر شهادت اعضاء دارند. مراد از کتاب اعمال در این آیات

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۸۹

حافظه انسان باشد یا الواح بخصوصی یا ذرات هوا، سنگها، خاکها و اجزاء زمین، و یا همه اینها، و وانگهی نویسندگان اعمال چطور مینویسند آیا در حافظه انسان مینویسند در ذرات بدن انسان مینویسند یا در چیزهای دیگر، هر چه هست باید دانست که اعمال آدمی محفوظ بوده و از بین رفتنی نیستند. قَالَ الَّذِي عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبْلَ أَنْ يَرْتَدَّ إِلَيْكَ طَرْفُكَ نمل: ۴۰. این آیه در ماجرای سلیمان علیه السلام است که وزیرش آصف گفت: من در یک چشم بهم زدن تخت ملکه سباء را پیش تو می‌آورم مراد از کتاب در این آیه چیست؟ ممکن است مراد از کتاب جهان باشد یعنی آنکه علمی از اسرار جهان در نزد او بود گفت ...: از جمله اسرار این جهان که کشف شده این است که صدا را از راه‌های دور بوسیله تلفن، تلگراف، امواج رادیو و غیره میگیرند و نیز بوسیله امواج تلویزیون و ماهواره‌های مخصوص عکسها را نیز نقل و انتقال میدهند اما از جمله اسرار جهان که هنوز بشر بدان دست نیافته

آنست که اجسام را نیز از راههای دور میشود آورد و حاضر کرد آری این علم نیز در جهان هست ولی هنوز بآن نرسیده‌ایم ولی آصف آنرا میدانست. در المیزان فرموده: مراد از کتاب یا جنس کتابهای آسمانی است و یا لوح محفوظ است و علمیکه این عالم از آن دریافته بود آوردن تخت را بر وی آسان کرده. بنظر نگارنده: چنانکه گفتم این علم از اسرار جهان بود از سنخ همان علمی که در سلیمان بود و بوسیله آن مسیر باد را تغییر میداد چنانکه در «ریح» و «سلیمان» گذشت. کَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْفُجَارِ لَفِي سَجِّينٍ مَطْفِينٍ: ۷. راجع باین آیه و آیه إِنَّ كِتَابَ الْأَبْرَارِ لَفِي عَلِّينَ رجوع شود به «سجن» و «علیون».

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۹۰

کتم: ج ۶، ص: ۹۰

کتم: کتم و کتمان بمعنی پنهان کردن است «کتم الشیء کتما و کتمانا اخفاه». وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ غَافِرًا: ۲۸. مردی از آل فرعون که ایمان خویش را مخفی میداشت، گفت ... إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ. إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَبَيَّنَّوْنَا ... بقره: ۱۵۹ و ۱۶۰. آیه شریفه راجع بکتمان علم و بی‌خبر گذاشتن مردم شدیداً تهدید میکند بقول ابن عباس و بعضی دیگر آن درباره علماء یهود و نصاری است که رسالت رسول خدا صلی الله علیه و آله را که در تورات و انجیل بود کتمان کردند طبری بعد از نقل این، فرموده بقولی آیه شامل هر کسی است که ما انزل الله را کتمان دارد و این قول اقوی و اختیار بلخی است. نگارنده نیز اطلاق و عموم را اختیار میکنم زیرا کتمان ما انزل الله سدّ راه خدا و راه سعادت است خواه بوسیله مسلمان باشد یا غیر مسلمان آنانکه وصایت رسول خدا صلی الله علیه و آله را کتمان کرده و خلافت را از مسیر اسلامی منحرف کردند مگر ضررش کم بود. در کافی باب البدع از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل شده: «اذا ظهرت البدع فی امتی فلیظهر العالم علمه فمن لم یفعل فعليه لعنة الله». در مجمع از آنحضرت منقول است «من سئل عن علم یعلمه فکتمه الجحیم یوم القیمة بلجام من نار» در تفسیر عیاشی روایاتی نقل شده که امام باید امام بعدی را معرفی کند و مراد از هدایت در آیه علی علیه السلام است و نظیر آن اینها همه از باب بیان مصداق‌اند.

کتب: ج ۶، ص: ۹۰

کتب: یَوْمَ تَرْجُفُ الْأَرْضُ وَالْجِبَالُ وَكَانَتِ الْجِبَالُ كَثِيبًا مَهِيلاً مزمّل: ۱۴. کتیب بمعنی تلّ شن و اصل کتب بمعنی جمع است، «کتب الشیء کتبا: جمعه» در صحاح گوید: تلّ شن را کتیب گویند که بمکانی ریخته و جمع قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۹۱

شده است (یعنی مکتوب) «مهیل» تلّ شنی است که اگر از پائین آنرا حرکت دهند قله‌اش سرازیر میشود و می‌ریزد یعنی: روزی زمین و کوهها میلرزند و کوهها همچون تپّه لغزنده شوند، این کلمه فقط یکبار در کلام الله آمده است این آیه نظیر إِذْ رُجَّتِ الْأَرْضُ رَجًا. وَبُسَّتِ الْجِبَالُ بَسًّا واقعه: ۴ و ۵. میباشد.

کثر: ج ۶، ص: ۹۱

کثر: کثره بمعنی زیادت است راغب گفته: کثرت و قلت در کمیت منفصله بکار روند مثل اعداد. وَادْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا فَكَثَرَكُمْ اعراف: ۸۶. یاد کنید آنگاه که عدّه شما کم بود خدا زیادتان کرد. کثیر: بسیار فَمِنْهُمْ مُهْتَدٍ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ حدید: ۲۶. کثیر ممکن است فی نفسه باشد نه با قیاس بدیگری مثل وَكَأَيِّنْ مِنْ نَبِيٍّ قَاتَلَ مَعَهُ رِبِّيُونَ كَثِيرٌ ... آل عمران: ۱۴۶. یعنی مردان خدا که فی حدّ هم بسیار بودند و مثل مِنْهُمْ أُمَّةٌ مُقْتَصِدَةٌ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ سَاءَ مَا يَعْمَلُونَ مائده: ۶۶. که کثیر در مقابل قلیل است. ولی ظاهراً اگر

قرینه نباشد لفظ کثیر دلالت ندارد که مقابل آن قلیل است بلکه کثرت در خود موصوف است بی آنکه طرف مقابل در نظر گرفته شود. اکثر: اسم تفضیل است در اقرب الموارد گفته: آن فوق النصف است. یعنی در صورتی و لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ بقره: ۲۴۳. گفته میشود که بیشتر از نصف مردم شکر گزار نباشند. این سخن در همه آیات قابل تطبیق نیست و ظاهرا آن در بعضی از آیات بمعنی مطلق زیادت است مثل و إِنَّ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً أَوْ امْرَأَةً وَ لَهَا أُخٌ أَوْ أُخْتُ فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا السُّدُسُ فَإِنْ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ فَهُمْ شُرَكَاءُ فِي الثُّلْثِ نساء: ۱۲. پیداست که «اکثر» در آیه شامل دو نفر و از دو نفر بالاتر است زیرا اگر میت دو خواهر یا دو برادر مادری داشته باشد ثلث مال را خواهند برد و مثل و أَثَارُوا الْأَرْضَ وَ عَمَرُوهَا أَكْثَرَ مِمَّا عَمَرُوهَا قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۹۲

روم: ۹. ظاهرا مراد مطلق کثرت است. اکتثار: بسیار شدن و بسیار کردن. لازم و متعدی هر دو آمده است. قَالُوا يَا نُوحُ قَدْ جَادَلْتَنَا فَأَكْثَرْتَ جِدَالَنَا هود: ۳۲. گفتند: ای نوح با ما مجادله کردی و جدال را بسیار نمودی و مثل الَّذِينَ طَعَوْا فِي الْبِلَادِ فَأَكْثَرُوا فِيهَا الْفُسَادَ فجر: ۱۲. در قرآن مجید لازم نیامده است. استکثار: گویند: «اسْتَكْثَرَ مِنَ الشَّيْءِ» یعنی آنکار را بسیار کرد و لَوْ كُنْتُ أَغْلَمُ الْغَيْبِ لَأَسْتَكْثَرْتُ مِنَ الْخَيْرِ اعراف: ۱۸۸. اگر غیب میدانستم خیر را درباره خویش بسیار میجستم صحاح استکثار را اکتثار گفته است. و الرَّجْزُ فَاهْجُرْ. وَ لَا تَمُنُّنْ تَشِيءُ تَكْثِيرًا. وَ لِرَبِّكَ فَاصْبِرْ مدثر: ۵-۷. در «رجز» احتمال دادیم که مراد از رجز تزلزل و اضطراب است معنی آیات چنین است از تزلزل در کارت یا از عذاب یعنی معصیت دوری کن. منت نگذار در حالیکه کارت و عملت را زیاد بحساب آوری و برای پروردگارت و در راه او استقامت داشته باش و نیز در معنی آیه گفته‌اند: چون چیزی بکسی دادی منت مگذار و آنرا زیاد نبین. ولی ظاهرا مراد منت بخداست یعنی: در این کارها بخدا منت نگذار که کار خودت را زیاد بینی نظیر يَمُنُّونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا قُلْ لَا تَمُنُّوا عَلَيَّ إِسْلَامَكُمْ بَلِ اللَّهُ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ أَنْ هَدَاكُمْ ... حجرات: ۱۷. تکاثر: بین الاثنین است طبرسی ذیل أَلْهَاكُمْ التَّكَاثُرُ. حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ تکاثر: ۱ و ۲. فرموده: تکاثر افتخار بکثرت مناقب است «تکاثر القوم» یعنی: قوم مناقب خویش را بر شمردند. راغب گفته: مکاثر و تکاثر، معارضه و رقابت در کثرت مال و عزت است، ظاهرا در آیه قول راغب مراد است و تکاثر آنست که این میخواهد مال و اعتبار خویش را زیاد کند آن نیز بر رقابت این، چنان میخواهد یعنی رقابت در کثرت و

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۹۳

عزّت مشغولتان کرد تا عمرتان سرآمد ایضا آیه وَ تَفَاخُرُ بَيْنَكُمْ وَ تَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَ الْأَوْلَادِ حدید: ۲۰.

کوثر: ج ۶، ص: ۹۳

کوثر: إِذَا أَعْطَيْنَاكَ الْكُوْثِرَ. فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَ انْحَرْ. إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ سوره کوثر رجوع شود به «نحر». کوثر مبالغه در کثرت است و بقول زمخشری «المفرط الكثرة» یعنی چیزیکه کثرت آن فزون از حد است بیک زن بادیه نشین که پسرش از سفر بر گشته بود گفتند: «بم آب ابنک؟ قالت آب بکوثر» یعنی پسرت با چه چیز برگشت؟ گفت با فائده فزون از حد (کشاف). راغب گوید: «تکوثر الشیء» یعنی شیء تا آخرین حد زیاد شد در قاموس و اقرب آمده: «الکوثر: الكثير من کلّ شیء» طبرسی رحمه الله فرموده: کوثر چیزیست که کثرت از شأن آنست و کوثر خیر کثیر است. معنی آیات چنین است: ما بتو کثرت عنایت کردیم پس بشکرانه این موهبت نماز بگزار و قربانی کن، همانا دشمن تو، او بی دنباله و بی دودمان است. این سوره کوتاهترین سوره قرآن و مشتمل بر سه آیه و ده کلمه است غیر از بسمله و در عین حال معجزه است و آوردن نظیر آن غیر ممکن. در المیزان میگوید: روایات در مکی و مدنی بودن آن مختلف است و ظاهر آنست که مکی باشد بقول بعضی دو بار نازل شده است جمعا بین الروایات. مراد از کوثر چیست؟ ابن عباس آنرا خیر کثیر معنی کرده است سعید بن جبیر گفت: گروهی میگویند: آن نهری است در بهشت. ابن عباس در جواب گفت: آن نهر هم از جمله خیر کثیر است. در روایات شیعه و اهل سنت نقل شده که آن نهری است در بهشت و «حوض

کوثر» از آن شهرت یافته است رجوع شود به تفسیر برهان و غیره. گفته‌اند: آن حوض رسول

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۹۴

خداست صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ در بهشت یا در محشر، بقولی مراد از آن نبوت و قرآن است بقولی مراد کثرت یاران و پیروان آنحضرت است و بقولی کثرت نسل و ذریه آنجناب میباشد و بقولی شفاعت است. از بعضی نقل شده که اقوال را تا بیست و شش قول رسانده است. بعقیده طبرسی مانعی ندارد که کوثر شامل همه اینها باشد زیرا لفظ بهمه احتمال دارد و این اقوال تفصیل «خیر کثیر» است. ناگفته نماند: باید از جمله **إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ** در مراد از کوثر، استفاده کرد چون اعطاء کوثر برای از بین بردن ابتری آنحضرت است و مراد از ابتر چنانکه در «بتر» گذشت کسی است که فرزند یا نام نیک پایدار ندارد. در مجمع و غیره نقل شده چون عبد الله پسر آنحضرت که از خدیجه بود، از دنیا رفت، عاص بن وائل آنحضرت را دید که از مسجد خارج میشود در همانجا با حضرت مذاکره کرد و چون بمسجد وارد شد گروهی از صنایع قریش که در مسجد بودند بوی گفتند: ای عاص با که صحبت میکردی؟ گفت: «ذلک الابتر» با آن بی‌دنباله. قریش کسی را که پسر نداشت ابتر میخواندند آنحضرت را نیز ابتر نامیدند. در المیزان میگوید: روایات مستفیض است در اینکه نزول آیه در جواب کسی است که آنحضرت را ابتر خواند. ناگفته نماند: عرب بی‌پسر را ابتر میگفتند چرا؟ برای اینکه نسلش منقطع شد دیگر نسلی و در نتیجه نامی و ذکر از او نخواهد ماند پس ماندن نسل توأم با ماندن نام و ذکر شخص است و اگر با ماندن نسل او نامش نماند، بود و نبود نسل یکسان است. بهر حال مراد از کوثر بقرینه آیه اخیر یک کثرت و گسترش فوق العاده است که باید آنرا در کثرت نسل،

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۹۵

کثرت پیروان، گسترش اسلام، آوازه بزرگ آنحضرت، و حتی در شفاعت و سیرابی از حوض کوثر جستجو کرد. یعنی ای پیامبر این دشمن که میگوید: تو ابتر و بی‌فرزند و در نتیجه گمنامی بدان: ما پروردگار جهان بتو کوثر داده‌ایم، این موج توحید که تو در صحنه جهان ایجاد کرده‌ای با نام و آوازه تو تا ابد در گسترش خواهد بود، هم خودت بلند آوازه، هم دینت گسترده، هم پیروانت نامحدود، هم فرزندان بی‌حد و حصر، و هم تعلیمات عالمگیر خواهد بود و حتی وجود پر وسعت و پر برکت، تو شفیع بندگان و ساقی تشنگان از حوض کوثر در روز قیامت خواهی بود ولی این دشمن ابتر و بی‌دودمان و بی‌نام نیک و منفور است. این سوره معجزه است و از یک کوثر و گسترش عجیبی خبر میدهد امروز که سال ۱۳۹۴ هجری قمری است آمار نشان میدهد که تعداد مسلمانان جهان بیک میلیارد بالغ شده قرآن بر پشت بام جهان قدم گذاشته حتی از رادیوهای دنیای مسیحیت بگوش میرسد و ... در این میان پای فاطمه زهرا سلام الله علیها در میان است و در تشکیل و پیاده شدن کوثر سهم بسزائی دارد نسل رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ بوسیله فاطمه در دنیا باقی ماند و گسترش یافت، دامن پاک زهرا فرزندان تربیت کرد که هر یک بتنهائی کوثراند، امامان یازده گانه که بحکم کاسه‌های کوثر قرآنند و هنوز هم پس از گذشت بیش از چهارده قرن مردم را از کوثر قرآن و اسلام سیراب میکنند، از دامن پاک فاطمه بوجود آمده‌اند. این فاطمه، این کوثر پر برکت، حلقه اتصال ما بین رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ و امت اسلامی گردید، انوار درخشان وحی و اولاد بی‌حد و حصر پیامبر عظیم الشان از وجود زهرا اطهر سرچشمه گرفتند. بنی امیه هشتاد سال اولاد فاطمه

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۹۶

را کشتند، بنی عباس پانصد سال اولاد فاطمه را کشتند، زیر دیوارها گذاشتند، قتل عام کردند، با وجود همه اینها از یک محقق و دانشمند عالیمقام شنیدم که در قرن هشتم سادات و فرزندان زهرا را سرشماری کردند به بیست هزار رسیدند و در زمان سلطان سلیم عثمانی شماره آنها به نوزده میلیون رسید آیا این معجزه نیست **إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ**.

كُدْح: يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَىٰ رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ انشقاق: ۶. راغب كدح را سعی توأم با رنج گفته است در نهج البلاغه خطبه ۱۲۷ فرموده: «و ربّ كادح خاسر» ای بسا رنجبر که زیانکار است منظور کسی است که فقط برای دنیا تلاش میکند. ضمیر «فَمُلَاقِيهِ» راجع است به «رَبِّكَ» گفته‌اند تعدی با «الی» میفهماند که معنای سیر به کدح تضمین شده یعنی ای انسان تو توأم با تلاش و رنج بسوی پروردگارت روانی و او را ملاقات خواهی کرد پس از آن آمده «فَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ» ... پس انسان اعمّ از نیکوکار و بدکار با یک زندگی پر تلاش و رنج بسوی خدایش روان است و عاقبت براحتی یا عذاب خواهد رسید. این کلمه دو بار بیشتر در قرآن نیامده است.

کدر: ج ۶، ص: ۹۶

کدر: کدر و کدارت بمعنی تیرگی است إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ. وَإِذَا النُّجُومُ انْكَدَرَتْ تَكْوِيرٌ: ۱ و ۲. آنگاه که آفتاب پیچیده و خاموش شود و آنگاه که نجوم تیره گردند اگر مراد از نجوم سیارات منظومه شمسی باشد پیداست که با خاموشی خورشید تیره و ظلمانی و بی‌نور خواهند شد و اگر منظور ستارگان دیگر باشد آنها هم سرنوشتی مثل خورشید دارند که بتدریج سوختشان تمام شده و منکدر خواهند گردید. ممکن است مراد از انکدار تناثر و پراکندگی باشد در لغت آمده: «انکدر النَّجوم: تناثر» آنوقت نظیر آیه وَ إِذَا الْكُواكِبُ انْتَثَرَتْ انفطار:

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۹۷

۲. میشود. این لفظ تنها یکبار در قرآن آمده است.

کدی: ج ۶، ص: ۹۷

کدی: أَمْ فَرَأَيْتَ الَّذِي تَوَلَّىٰ. وَأَعْطَىٰ قَلِيلًا وَأَكْدَىٰ نَجْم: ۳۳ و ۳۴. کدی چنانکه طبرسی و راغب گفته صلابت زمین است که چاه کن چون بانجا رسید می‌بیند که از جوشیدن آب مانع است «اکدی فلان: قطع العطاء و بخل» یعنی آیا دیدی آنکس را که از حق رو گرداند و کمی انفاق کرد و قطع نمود؟ این لفظ فقط یکبار در قرآن یافته است. در مصباح گفته: «الکدیة: الارض الصلبة».

کذب: ج ۶، ص: ۹۷

اشاره

کذب: (بر وزن وزر، و کتف) دروغ گفتن. صحاح و قاموس و اقرب و غیره هر دو وزن را مصدر گفته‌اند ولی استعمال قرآن نشان میدهد که کذب (بر وزن وزر) مصدر است مثل وَإِنْ يَكُ كَاذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهُ غَافِرٌ: ۲۸. و کذب (بر وزن کتف) اسم مصدر است بمعنی دروغ مثل يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ نَسَاءً: ۵۰. چون کذب مفعول یفترون است لذا اسم است نه مصدر یعنی بر خدا دروغ می‌بندند. و اگر تنزل کنیم باید بگوئیم: کذب (بر وزن کتف) با آنکه مصدر است در قرآن پیوسته بمعنی مفعول (مکذوب فیه) آمده علی هذا معنی آیه فوق چنین است که بر خدا شیء مکذوب فیه نسبت میدهند وَ جَاؤُا عَلَىٰ قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ يوسف: ۱۸. یعنی بر پیراهن یوسف خون دروغ و مکذوب فیه آوردند (خون دیگری بود بدروغ گفتند: خون یوسف است). کذب (بر وزن وزر) یکبار و کذب (بر وزن کتف) سی و دو بار در قرآن مجید آمده است. مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَىٰ نَجْم: ۱۱. «کذب» را در آیه با تشدید و تخفیف هر دو خوانده‌اند در قرآنها با تخفیف است فاعل «رأى» ظاهراً حضرت رسول صلی الله علیه و آله است نه فؤاد اگر با تشدید

بخوانیم معنی چنین میشود: قلب آنحضرت آنچه را که با چشم دید تکذیب نکرد و اگر با تخفیف بخوانیم شاید آن بمعنی خطا باشد مثل «ما فی

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۹۸

سمعه کذب» یعنی در شنیدنش خطا نیست در اینصورت معنی آیه چنین است: قلب خطا نکرد در آنچه دید، در تفسیر جلالین کذب را انکار معنی کرده است. تکذیب: آنست که دیگری را بدروغ نسبت دهی و بگوئی: دروغ میگوئی چنانکه در صحاح گفته یا بمعنی نسبت کذب و انکار است، ظاهراً آن در انسان بمعنی اول است مثل کَذَّبَتْ قَوْمُ نُوحٍ الْمُرْسَلِينَ شعراء: ۱۰۵. و در غیر انسان بمعنی نسبت دروغ، نحو وَ كَذَّبَ بِهٖ قَوْمُكَ وَ هُوَ الْحَقُّ انعام: ۶۶. قوم تو قرآن را بدروغ نسبت دادند حال آنکه آن حق است. کاذب: دروغگو. وَ اِنْ يَكُ كَاذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهُ غافر: ۲۸. کَذَاب: مبالغه است، یعنی بسیار دروغگو. اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَابٌ غافر: ۲۸. کاذبه: مصدر است مثل عاقبه، عافیه، باقیه اِذْ اِذْ وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ. لَيْسَ لَوْفَعَتِهَا كَاذِبَةٌ واقعه: ۱ و ۲. آنگاه که قیامت تحقق یابد و در وقوع آن دروغی نیست. در صحاح گفته آن اسم است (اسم فاعل) بجای مصدر آید. در آیه نَاصِيَهُ كَاذِبَةٌ خَاطِئَةٌ علق: ۱۶. نسبت کذب بناصیه داده شده و آن اسم فاعل و یا مصدر بمعنی فاعل است. کَذَاب: (بکسر کاف) مصدر باب تفعیل است که مصدر آن بر وزن تفعیل، فَعَال، تفعله و مفعَل مثل «مَرَفَاتُهُمْ كُلُّ مُمَزَّقٍ» آید وَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَابًا نباء: ۲۸. آیات ما را بسختی تکذیب کردند.

دَقَّتْ؛ ج ۶، ص: ۹۸

اِذْ اِجَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ اِنَّكَ لَرَسُولُ اللّٰهِ وَ اللّٰهُ يَعْلَمُ اِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَ اللّٰهُ يَشْهَدُ اِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاٰبُونَ مُنَافِقُونَ: ۱. منافقان که میگفتند: «اِنَّكَ لَرَسُولُ اللّٰهِ» این سخن حق و راست است چرا خدا فرموده: آنها دروغگویند؟ مراد از دروغ عدم اعتقاد آنهاست
قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۹۹

نه مقالشان، آنها که میگفتند: گواهی میدهیم تو رسول خدائی چنین وانمود میکردند که عقیده و باطنشان نیز چنین است خدا فرمود در این ادعا دروغگویند. عبارت دیگر چنانکه المیزان گفته: کذب مخبری است نه خبری. و بقول مجمع: هر که چیز راستی را بگوید ولی در دل بآن عقیده نداشته باشد دروغگو است. نظام بااستناد این آیه میگوید صدق خبر مطابقت آنست با اعتقاد متکلم و کذب آن عدم مطابقت با اعتقاد او و اگر بگوید: آسمان زیر پای من است و معتقد باشد این خبر راست است و در صورت عدم اعتقاد اگر بگوید: آسمان بالای من است آن دروغ است. ولی محققان قول او را رد کرده‌اند.

كَرْبٌ؛ ج ۶، ص: ۹۹

كرب: اندوه شدید. راغب و جوهری قید شدت را افزوده‌اند ولی قاموس حزن مسلط بر نفس گفته و در اقرب آمده: «كربه العَمَّ: اشتدّ علیه». قُلِ اللّٰهُ يَنْجِيكُمْ مِنْهَا وَ مِنْ كُلِّ كَرْبٍ انعام: ۶۴. بگو: خدا شما را از آن و از هر اندوه دیگر نجات میدهد وَ نَجِّنَا وَ اَهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ صافات: ۷۶. اگر کرب حزن شدید باشد وصف آن با عظیم نهایت شدت را میرساند این لفظ چهار بار در قرآن مجید ذکر شده: انعام: ۶۴- انبیاء: ۷۶- صافات: ۷۶ و ۱۱۵.

كَرْهٌ؛ ج ۶، ص: ۹۹

كَرْهٌ: رجوع و برگشتن. چنانکه در مجمع گفته است. لَوْ اَنَّ لَنَا كَرْهًا فَنَتَبَّرًا مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّوْا مِنَّا بقره: ۱۶۷. ای کاش ما را برگشتی بود تا از آنها بیزاری میجستیم چنانکه از ما بیزاری جستند آیه ثُمَّ اَرْجِعِ الْبَصِيْرَ كَرَّتَيْنِ لَمَلِكٍ: ۴. معنی آنرا بهتر روشن میکند که آن مانند «قعدت جلوساً» میباشد یعنی: و باز دوباره نظر بگردان. ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمُ الْكَرْهَ عَلَيْهِمْ وَ اَمَدَدْنَاكُمْ بِالْمَوَالِ وَ بَيِّنَ اسراء: ۶.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۰۰

مراد از کُرْء رجوع دولت و اقتدار است چنانکه «أَمَدَدْنَاكُمْ» ... مبین آن میباشد یعنی سپس اقتدار و تسلط را بر شما بر گردانیدیم و با اموال و اولاد مددتان دادیم.

کرسی: ج ۶، ص: ۱۰۰

اشاره

کرسی: سریر. تخت. راغب گفته: کرسی در تعارف عامه اسم چیز است که بر آن می‌نشینند. در قاموس و اقرب گوید: کرسی بضم و کسر کاف بمعنی سریر است. وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَ أَلْقَيْنَا عَلَيَّ كُرْسِيَهُ جَسَدًا ثُمَّ أَنَابَ ص: ۳۴. سلیمان را امتحان کردیم و بر سریر او جسدی انداختیم سپس انابه نمود رجوع شود به «سلیمان ...» يَغْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ بقره: ۲۵۵. کرسی و سریر خدا که بسموات و ارض محیط است چیست؟ میشود گفت: مراد از کرسی حکومت و قیومیت و سلطه و تدبیر خدا است چنانکه در صدر آیه فرموده: هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ ... و اگر صدر آیه را تا وَسِعَ كُرْسِيُّهُ ... بدقت مطالعه کنیم این مطلب روشن خواهد شد مخصوصا با در نظر گرفتن وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَ هُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ یعنی نگهداری و تدبیر آسمانها و زمین خدا را خسته نمیکند و او والامقام و بزرگ است بقول بعضی مراد از کرسی علم است و میشود وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ را بآن قرینه گرفت، بنا بر نظر اول، این آیه نظیر آیات وَ لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا مائده: ۱۸. است. و آن از مراتب علم خداست میزان نیز آنرا احاطه سلطنت الهی و ربوبیت و از مراتب علم خدا و سعه را بمعنی حفظ کلّ شیء گفته است. محمد عبده آنرا علم الهی میداند.

نظری بروایات ج ۶، ص: ۱۰۰

ظهور بعضی روایات در آنست که کرسی مانند عرش هر دو موجود

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۰۱

خارجی و از عالم غیب چنانکه در «عرش» مشروحا نقل و بیان شد، از بعضی روایات ظاهر میشود که کرسی قائم بعرش است و آنچه در عالم جاری میشود از عرش بکرسی و از کرسی بعالم میرسد (روایت حنّان بن سدید از امام صادق علیه السلام در «عرش»). و از برخی از آنها روشن میشود وسعت کرسی بیشتر از عرش است چنانکه در تفسیر عیاشی و غیره نقل شده است. ۱- عن الصادق علیه السلام «قال السّموات و الارض و جمیع ما خلق الله فی الكرسي». ۲- عن ابی عبد الله علیه السلام قال: «قال ابو ذر یا رسول الله ما افضل ما انزل علیک؟ قال: آیه الكرسي. ما السّموات السبع و الارضون السبع فی الكرسي الا کحلقة ملقاة بارض بلاقع و ان فضلہ علی العرش کفضل الفلات علی الحلقه» بصریح این حدیث فضل و فزونی کرسی بر عرش مانند بزرگی بیابان بر یک حلقه آهن است. ۳- «عن زرارة قال: سألت ابا عبد الله علیه السلام عن قول الله «وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ» وسع الكرسي او الكرسي وسع السّموات و الارض؟ قال لا بل الكرسي وسع السّموات و الارض، و العرش و كلّ شیء خلق الله فی الكرسي» این روایت نیز نظیر سابق است. در کافی باب العرش و الكرسي نیز این روایات و نظائرشان یافته است ایضا توحید صدوق باب ۵۲. گفته شد که: ظهور روایات در موجود خارجی بودن کرسی است مگر آنکه کسی آنها را بعنایتی تأویل کند و الله العالم در توحید صدوق باب ۵۲ از حفص بن غیاث نقل شده: «سألت ابا عبد الله علیه السلام عن قول الله وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ قال: علمه» .

فضیلت آیه الكرسي؛ ج ۶، ص: ۱۰۱

اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ، لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۰۲

إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ بقره: ۲۵۵. این آیه مشهور به آیه الكرسي است از صدر اول اسلام حتی در زمان حضرت رسول صلی الله علیه و آله - چنانکه از روایات شیعه و اهل سنت بدست میاید - باین نام معروف شده است. این آیه توحید خالص و قدرت و قیومیت خداوند را در جهان به بهترین وجهی روشن و بیان میکند توجه بالفاظ و معانی آن از توضیح درباره آن بی نیاز میکند و چون دارای این مقام و عظمت است لذا درباره حفظ و خواندن و توجه بمعانی آن بیشتر توجه شده و فضائلی درباره آن نقل گردیده است. در تفسیر برهان از امام صادق علیه السلام منقول است: ۱- «قال ان لكل شيء ذروه و ذروه القرآن آیه الكرسي من قرءها مره صرف الله عنه الف مكرهه من مكاره الدنيا و الف مكرهه من مكاره الآخرة، ایسر مكرهه الدنيا الفقر و ایسر مكرهه الآخرة عذاب القبر و انی لاستعین بها علی صعود الدرجه» این حدیث در برهان از تفسیر عیاشی نقل شده و در نسخه ما از عیاشی زیادتی در حدیث هست که وجه آنرا ندانستیم لذا آنرا بدون زیادت از برهان نقل کردیم. یعنی برای هر چیز نخبه‌ای هست و نخبه قرآن و قله قرآن آیه الكرسي است، هر که یکبار آنرا بخواند خداوند هزار ناگواری از ناگواریهای دنیا و هزار ناگواری از ناگواریهای آخرت را از او بگرداند، آسانترین ناگواری دنیا فقر و سهلترین ناگواری آخرت عذاب قبر است و من بامید ارتقاء درجه و مقام آنرا میخوانم. ۲- «قال ابو عبد الله علیه السلام ألا- اخبركم بما كان رسول الله صلی الله علیه و آله يقول اذا آوى الى فراشه؟ قلت: بلى قال: كان يقرء آیه الكرسي و يقول بسم الله آمنت بالله و كفرت بالطاغوت اللهم احفظنى فى

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۰۳

منامی و فى يقظتى» (برهان). از امیر المؤمنین علیه السلام در امالی شیخ نقل شده: از روزیکه کلام رسول خدا صلی الله علیه و آله را درباره آیه الكرسي شنیدم هیچ شب نخوابیدم مگر اینکه آنرا خواندم.

کرم: ج ۶، ص: ۱۰۳

کرم: (بر وزن فرس) و کرامت بمعنی سخاوت، شرافت، نفاست و عزت است. در صحاح و قاموس گوید: «الکرم ضد اللؤم» یعنی کرم ضد لئامت است پس کریم بمعنی سخی است چنانکه در دو کتاب فوق و اقرب الموارد آمده فَإِنَّ رَبِّيَ غَنِيٌّ كَرِيمٌ نمل: ۴۰. همانا پروردگار من بی نیاز و سخاوتمند است. در مصباح فیومی و اقرب الموارد آمده: «کرم الشیء کرما: نفس و عز فهو کریم» بنا بر این کریم بمعنی نفیس و عزیز است فَبَشِّرْهُ بِمَغْفِرَةٍ وَأَجْرٍ كَرِيمٍ یس: ۱۱. او را بغفران و مزدی شریف و نفیس بشارت ده. راغب میگوید: کرم اگر وصف خدا واقع شود مراد از آن احسان و نعمت آشکار خداست و اگر وصف انسان باشد نام اخلاق و افعال پسندیده اوست که از وی ظاهر میشود بکسی کریم نگویند مگر بعد از آنکه آن اخلاق و افعالی از وی ظاهر شود و هر چیزیکه در نوع خود شریف است با کرم توصیف میشود. پس در هر جا از قرآن لفظ کریم یا کرامت و یا فعل آن آمد با در نظر گرفتن تناسب محل میشود آنرا بیکی از معانی چهار گانه که در اول گفته شد گرفت. وَ لَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَ حَمَلْنَا هُمْ فِي الْبُرِّ وَ الْبَحْرِ... اسراء: ۷۰. اولاد آدم را فضیلت دادیم و شرافتمند کردیم و دریا را بر وی گشودیم. أَرَأَيْتَكَ هَذَا الَّذِي كَرَّمْت عَلَىٰ اسراء: ۶۲. بگو این همان است که بر من فضیلت دادی؟! وَ قَالَ الَّذِي اشْتَرَاهُ مِنْ مِصْرَ لِامْرَأَتِهِ أَكْرَمِي مَثْوَاهُ یوسف: ۲۱. آنکه یوسف را از مصر خرید بزنش گفت اقامت و سکونت او را در این

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۰۴

خانه، گرامی دار. کریم: از اسماء حسنی است، در غیر خدا نیز بکار می‌رود و مَنْ كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّيَ غَنِيٌّ كَرِيمٌ نمل: ۴۰. يَا أَيُّهَا النَّاسُ مَا عَزَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوِّاكَ ... انفطار: ۵ و ۶. کریم فقط در این دو آیه وصف حق تعالی آمده است. آنرا در خداوند جواد و منعم معنی کرده‌اند «رجل کریم ای جواد. قوم کرام ای اجواد». لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ انفال: ۷۴. طبرسی در این آیه رزق کریم را عظیم و واسع و آنچه ناگواری در آن نیست و در ذیل آیه چهارم از همین سوره، بزرگ و پر قیمت معنی کرده در اقرب الموارد آمده: «رِزْقٌ كَرِيمٌ ای کثیر» اینها همه مصداق شرافت و نفاست‌اند. مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ یوسف: ۳۱. این بشر نیست بلکه فرشته‌ای است بزرگوار. ایضا آیه هفدهم از سوره دخان و چهلم از حاقه و غیره. لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْكَرِيمِ مؤمنون: ۱۱۶. إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ واقعه: ۷۷. وصف عرش در تمام آیات و در آیه ۷۴ همین سوره «عظیم» و فقط در آیه فوق «کریم» آمده است، شاید آن نیز بمعنی عظیم و شاید بمعنی محترم و شرافتمند باشد: عرش محترمی که مصدر دستورات امور عالم است. طبرسی آنرا نیکو معنی کرده و فرماید: کریم در جمادات بمعنی نیکو است. قرآن کریم: یعنی قرآن شریف و محترم و گرانقدر. جمع کریم کرام است بکسر اول بآیدی سَفَرَةٌ. كِرَامٌ بَرَرَةٌ عبس: ۱۵ و ۱۶. با دست یا در دست نویسندگانی که بزرگواران و نیکوکارانند و إِنَّ عَلَيْكُمْ لِحَافِظِينَ. كِرَامًا كَاتِبِينَ انفطار: ۱۰ و ۱۱. اکرم: اسم تفضیل است

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۰۵

إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ حجرات: ۱۳. محترمترین و شریفترین شما نزد خدا پرهیزکارترین شما است این آیه همان است که افتخارات پوچ را زیر پا گذاشته و ارزش انسان را در پیشگاه خدا فقط در تقوی برسمیت می‌شناساند و اگر پیامبران و امامان و فقهاء و نظیر آنها را محترم میدانیم آنهم از «اتقی» بودنست و اگر سیدی را بخاطر اجدادش محترم بدانیم باز منتهی به «اتقی» بودن اجدادش میباشد. أَقْرَأُ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ علق: ۳ و ۴. شاید مراد از اکرم آنست که عطای خدا ما فوق عطاها است لذا در مجمع «اعظم کرما» که کرم هیچ کریم باو نمیرسد گفته است. مکرم (بصیغه فاعل) عزیز کننده. وَمَنْ يُهِنِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُكْرِمٍ حج: ۱۸. هر که خدا خوارش کند او را عزیز دارنده‌ای نیست. مکرم (بصیغه مفعول) عزیز و شریف بَلْ عِبَادٌ مُكْرَمُونَ انبیاء: ۲۶. بلکه بندگانی شریف‌اند مکرمه (بصیغه مفعول) از باب تفعل نیز بدان معنی است فی ضِحْفٍ مُكْرَمَةٍ. مَرْفُوعَةٌ مُطَهَّرَةٌ عبس: ۱۳ و ۱۴. وَ يَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ رحمن: ۲۷. تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذِي الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ رحمن: ۷۸. اکرام مانند تکریم در کتب لغت متعددی آمده است «اکرم فلانا: شرفه» در مفردات گفته: اکرام و تکریم آنست که بکسی نفع خالصی یا شیء شریفی رسانده شود. خداوند دارای دو گونه صفات است: صفات جلال مثل عظمت، کبریا، عزت، غلبه، پاکی و غیره و صفات جمال که مبین مقام نعمت و افاضه رحمت‌اند مثل علم، قدرت، جود، رحمت و غیره. لفظ «ذُو الْجَلَالِ» راجع بصفات جلال و عظمت و لفظ «الْإِكْرَامِ» راجع بصفات جمال و نعمت و رحمت است پس اکرام در

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۰۶

مقام افاضه رحمت و نعمت بینندگان است. معنی آیه اول چنین میشود: می‌ماند پروردگارت که دارای صفات جلال و جمال است خدائی که در مقام ذات بالاتر از همه و در مقام نعمت، معطی و مفیض همه نعمتها است. در کشاف از رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله نقل شده: «أَلْطُوا بِيَا ذَا الْجَلَالِ وَ الْإِكْرَامِ» بخواندن خدا با این جمله مداومت کنید و آنحضرت کسی را دید که نماز میخواند و میگفت یا ذَا الْجَلَالِ وَ الْإِكْرَامِ فرمود: دعایت مستجاب شد.

کره: ج ۶، ص: ۱۰۶

کره: (بر وزن فلس و قفل) ناپسند داشتن و امتناع. «کره الشیء کرها و کراهه: ضد احبه» ایضا کره (بفتح اول) بمعنی ناپسند شدن

است. «کره الامر: قبح». لِيُحَقِّقَ الْحَقَّ وَيُبْطِلَ الْبَاطِلَ وَلَوْ كَرِهَ الْمُجْرِمُونَ انفال: ۸. تا حق را ثابت و باطل را ابطال کند هر چند گناهکاران ناپسند دارند. در صحاح، قاموس، مصباح، مفردات و اقرب نقل شده: کره بفتح اول ناپسندی و مشقتی است که از خارج بر شخص وارد و تحمیل شود و بضم اول مشقتی که از درون و نفس انسان باشد. این مطلب مورد تأیید قرآن مجید است زیرا فقط در سه جا کره بضم اول آمده که هر سه راجع بمشقت نفسی و درونی است کُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كَرْهٌ لَّكُمْ بقره: ۲۱۶. وَصَيْنَا الْإِنْسَانَ بِالْإِدْتِيهِ إِحْسَانًا حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كَرْهًا وَوَضَعَتْهُ كَرْهًا أَحْقَاف: ۱۵. معلوم است که کره در هر دو آیه از درون آدمی است نه از خارج. کره بفتح اول پنج بار بکار رفته و ظاهراً همه از خارج است مثل فَقَالَ لَهَا وَ لِلَّازِضِ أَيْبًا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا فصلت: ۱۱. بآسمانها و زمین گفت: بیائید با رغبت یا کراهت یعنی حتماً باید فرمان برید اگر برغبت نباشد مجبورید. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرْتُوا النِّسَاءَ كَرْهًا نساء: ۱۹. در تفسیر عیاشی از امام صادق علیه السلام نقل

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۰۷

شده مراد از آیه کسی است که دختر یتیمی را در نزد خود دارد و از اقارب او است و وی را از ازدواج منع میکند و باو ضرر می‌زند (باین امید که پس از مرگ اموال او را وارث شود) این سخن با آیه کاملاً تطبیق میکند نه آنچه گفته‌اند: پس از مرگ پدر نامادری را ارث می‌بردند فَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ يونس: ۹۹. آیا تو مردم را میتوانی مجبور کنی تا مؤمن باشند. وَلَا تُكْرَهُوا فَلْيَا تَكُمُ عَلَى الْبِغَاءِ إِنْ أَرَدْنَا تَحْصِنًا نور: ۳۳. کنیزان جوان را اگر خواهان عفت‌اند بزنا مجبور نکنید «ان» شرطیه است و مفهوم شرط در آن نیست زیرا در صورت عدم اراده تحصن اجبار معنی ندارد. تکریه: آنست که چیزی را در نظر انسان مکروه گردانی مقابل تحبیب حَبَبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ وَ زَيْنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ وَ كَرِهَ إِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَ الْفُسُوقَ وَ الْعِصْيَانَ حجرات: ۷. خدا ایمان را بر شما محبوب داشت و آنرا در دلها پستان زیبا و کفر و فسق و عصیان را مبغوض گردانید. لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ لَا انفِصَامَ لَهَا بقره: ۲۵۶. یعنی اجباری در دین نیست زیرا راه حق و راه ضلالت هر دو آشکار شده و از همدیگر مشخص‌اند دیگر فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَ مَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ ... كهف: ۲۹. لفظ «فِي الدِّينِ» دلالت دارد بر آنکه در مجموع متن دین اعم از اعتقاد و احکام اجباری نیست. مراد از «الدین» اسلام و یا مطلق ادیان آسمانی است. این آیه یا اخبار است و یا حکم و تشریح در قالب اخبار در صورت اول نیز باز منتج حکم تشریحی است. و چون این آیه بظاهر با آیات جهاد مخالف است لذا عده‌ای آنرا منسوخ دانسته‌اند، حال آنکه علت این حکم همان تبیین رشد از غی است و ناسخ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۰۸

تا علت حکم را از بین نبرده نمی‌تواند حکم را از بین ببرد چنانکه معلوم است و چون این علت از بین رفتنی نیست پس حکم نیز منسوخ نخواهد بود. بعضی از بزرگان آیه را یک قضیه تکوینی و طبیعی گرفته و مجموع دین را اعتقاد دانسته و اعمال را نیز باعتقاد برگردانده و گفته: اعتقاد و ایمان از امور قلبی است و اکراه و اجبار را در آنها راهی نیست زیرا اجبار فقط در اعمال ظاهری و حرکات بدنی مؤثر است و ایمان و اعتقاد بوسیلهٔ براهین میشود بآن رسید لذا لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ يَكُ قَاعِدَةٌ تَكْوِينِي است، در این صورت آیه اخبار است نه تشریح. بعضی در رد این سخن گفته‌اند: عقائد قلبی اکراه پذیر نیست لذا مورد نفی اکراه نمیباشد. ولی این در صورتی است که آیه در مقام تشریح باشد نه اخبار. نگارنده گوید: در «قتل» از آیات قرآن و جنگهای حضرت رسول صلی الله علیه و آله استظهار کردیم که در اسلام جنگ تعرضی نیست و آنحضرت فقط با پیمان شکنان و آنانکه در فکر حمله باسلام بودند و یا مزاحمت میکردند جنگیده است. علی هذا جنگ در اسلام برای تحمیل دین و عقیده نیست بلکه برای از بین بردن مزاحم و تصفیة جو اسلامی از وجود اخلا لگران و باز کردن راه تبلیغ و خوابانیدن فتنه و بر سر جای نشانیدن کسانی است که بفکر اخلا ل و حمله‌اند. حتی آیه وَ قَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَ يَكُونَ الدِّينُ كُلُّهُ لِلَّهِ انفال، ۳۹. معنایش آن نیست که دین را بر آنها تحمیل کنید بلکه مراد آنست که با این مزاحمان بجنگید و فتنه‌ایکه بر پا کرده‌اند یا میخواهند بکنند از بین ببرید و عبادت و بندگی فقط برای

خدا باشد لذا در ذیل آیه فرموده فَإِنْ اَنْتَهُوَ فَإِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ بَصِيرٌ اگر از فتنه انگیزی دست بردارند، خدا بکارشان داناست و در آیه ۶۱ همین

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۰۹

سوره فرموده: وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ. اتفاقاً چنانکه گفته‌اند: جنگهای آنحضرت برای رفع اکراه بود که کفار میخواستند مسلمانان را به بت پرستی مجبور کنند و در هر جا بسراغ آنها میرفتند. پس اسلام میجنگد تا مزاحم را از میان بردارد. تا موجودیت خویش را حفظ کند. تا راه فطرت توحیدی را باز کند. تا کفار را از فکر حمله و اخلاصگیری باز دارد. نه دین را بکسی تحمیل کند زیرا قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ رجوع شود به «قتل».

کسب؛ ج ۶، ص: ۱۰۹

کسب: کاریکه برای جلب نفع یا دفع ضرر است (مجمع) کسب مال و علم، طلبیدن آندو است، کسب اثم متحمل شدن بگناه و انجام دادن آن است. راغب گفته: کسب در آنچه شخص برای خود یا برای دیگری میکند، بکار رود لذا گاهی بدو مفعول متعدی شود مثل «کسبت فلانا کذا» ولی اکتساب در آنست که فقط که برای خود کسب کند پس هر اکتساب کسب است و هر کسبی اکتساب نیست. ناگفته نماند: کسب در کارهای خیر و شرّ هر دو بکار رفته ولی اکثراً در عمل بد است. در آیه أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيمَانِهَا خَيْراً انعام: ۱۵۸. و آیه وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً... أُولَئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبُوا بقره: ۲۰۲. در کار خیر بکار رفته و در آیه فَاقْطِعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا مائده: ۳۸. و غیره در کار بد و گناه آمده است. اکتساب: لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْرًا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ بقره: ۲۸۶. طبرسی ما بین کسب و اکتساب فرقی قائل نیست. ایضا قاموس و اقرب الموارد و در صحاح تصریح کرده که کسب و اکتساب هر دو بیک معنی اند. بنا بر آنکه از راغب نقل شد اکتساب مخصوص بکسب انسان است برای خود. ولی این مطلب در آیات قابل

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۱۰

پیاده شدن نیست، زیرا کسب و اکتساب در همه جا از قرآن درباره کسب انسان برای خویش است. زمخشری درباره آیه فوق گفته: چون در اکتساب مطاوعه هست آمدن اکتساب در عمل بد اشاره است که شرّ از مشتبهات نفس و نفس بآن منجذب است و چون در کار خیر این حالت نیست لذا کسب بکار رفته. المنار قول زمخشری را پسندیده ولی بعکس نقل میکند. نگارنده گوید: ظاهراً فرق مهمی میان کسب و اکتساب نباشد در کتب ادب نیز تصریح کرده‌اند که افتعل بمعنی فعل میاید. اکتساب در قرآن در تحمّل و کسب کار شرّ آمده چنانکه گذشت و نیز در کار نیک مثل لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِمَّا اكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِمَّا اكْتَسَبْنَ نساء: ۳۲.

کسد؛ ج ۶، ص: ۱۱۰

کسد: وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا توبه: ۲۴. کساد تجارت آنست که راغب و خریدارش کم باشد یعنی اموالیکه بدست آورده‌اید و تجارتیکه از کساد آن میهراسید. این لفظ یکبار بیشتر در قرآن مجید نیامده است.

کسف؛ ج ۶، ص: ۱۱۰

کسف: بکسر کاف و سکون سین و نیز (بر وزن عنب) هر دو جمع کسفه است و آن بمعنی قطعه و تکه میباشد و إِنَّ يَوْمًا كَشَفًا مِنَ السَّمَاءِ سَاقِطًا يَقُولُوا سَحَابٌ مَرْكُومٌ طور: ۴۴. کسف بسکون سین فقط در این آیه آمده و آن شاید مفرد بکار رفته و یا وصف «ساقطاً» باعتبار لفظ آن است یعنی: و اگر به بیند که قطعه‌ای از آسمان در حال افتادن بر سر آنهاست از کثرت طغیان باور نکرده-

گویند ابری متراکم است. أَوْ تُشَقِّطَ السَّمَاءَ كَمَا زَعَمَتْ عَلَيْنَا كِسْفًا اسراء: ۹۲. کسف در این آیه و شعراء: ۱۸۷- روم: ۴۸- سباء: ۹ بر وزن عنب آمده و بمعنی تکه‌ها و قطعه‌ها است. یعنی: یا آنکه آسمانرا تکه تکه بر ما چنانکه گفتی فرود آوری.

کسل: ج ۶، ص: ۱۱۰

کسل: بفتح کاف و سین بمعنی

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۱۱

سستی در آنچه نباید در آن سستی کرد و لذا مذموم است راغب و دیگران گفته‌اند: «الکسل الثقل عما لا ينبغي التناقل عنه» کسل بفتح کاف و کسر سین و کسلان بمعنی سست و بی حال است جمع آن کسالی بضم و فتح کاف آید و إِذْ قَامُوا إِلَى الصَّلَاةِ قَامُوا كُسَالَى يُرَاؤُنَ النَّاسَ نساء: ۱۴۲. چون بنماز برخیزند بی حال و کسل برخیزند و بمردم ریا کنند ایضا و لَا يَأْتُونَ الصَّلَاةَ إِلَّا وَهُمْ كُسَالَى توبه: ۵۴. هر دو آیه درباره منافقان است. این لفظ تنها دو بار در قرآن آمده است.

کسو: ج ۶، ص: ۱۱۱

کسو: کساء و کسوه بمعنی لباس است و عَلَى الْمَوْلودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بقره: ۲۳۳. بر عهده پدر شیر خوار است طعام و لباس زنان مرضعه. کسا و اکساء هر دو بمعنی پوشاندن لباس است فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا مؤنون: ۱۴. پس استخوانها را گوشت پوشانیدیم و أَرْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا نساء: ۵. از اموال بسفیهان طعام و لباس بدهید، و با آنها متعارف سخن گوئید.

کشط: ج ۶، ص: ۱۱۱

کشط: برداشتن چیزی از روی چیزیکه آنرا پوشانده است. برداشتن پرده از روی چیزی کردن پوست شتر. عرب در کندن پوست شتر لفظ سلخ بکار نمی برد بلکه کشط گوید. وَإِذَا السَّمَاءُ كُشِطَتْ تَكْوِير: ۱۱. آنگاه که آسمان کنده و برداشته شود. آیه از علائم قیامت است اگر مراد از سماء هوای محیط بر زمین باشد مراد آنست که طبقات جو از اطراف زمین کنده و برداشته شود و اگر غیر از هوا باشد باز مراد همان کنده شدن است این لفظ فقط یکبار در قرآن آمده است.

کشف: ج ۶، ص: ۱۱۱

کشف: اظهار و ازاله «کشف الشیء کشفًا: اظهاره- کشف الله غمّه: ازاله» و اگر گویند «کشف الثوب عن الوجه» معنایش آنست که لباس را از چهره برداشتم. ثُمَّ إِذْ كُشِفَ الضُّرُّ عَنْكُمْ إِذْ فَرِيقٌ مِنْكُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۱۲

نحل: ۵۴. سپس چون گرفتاری را از شما برداشت گروهی از شما به پروردگارشان مشرک میشوند. فَلَمَّا رَأَتْهُ حَسِبَتْهُ لُجَّةً وَكَشَفَتْ عَنْ سَاقَيْهَا نمل: ۴۴. چون آن کاخ را دید گمان کرد آب وسیعی است هر دو ساق خود را عریان کرد و لباس از ساقهایش بالا زد. أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذْ دَعَاهُ وَيُكْشِفُ السُّوءَ نمل: ۶۲. یا کیست آنکه مضطر را جواب میدهد و ناگوار را از بین میبرد. أَرْزَفَتْ الْأَرْزَفَةُ لَيْسَ لَهَا مِنْ دُونِ اللَّهِ كَاشِفَةٌ نجم: ۵۷ و ۵۸. «آزفه» بمعنی نزدیک شونده از اسماء قیامت است و أَنْزَرَهُمْ يَوْمَ الْأَرْزَفَةِ مؤمن: ۱۸. مراد از کشف چنانکه المیزان گفته از بین بردن شدائد قیامت است و کاشفه صفت نفس است یعنی: قیامت نزدیک شد و هیچ شخصی جز خدا قدرت ندارد شدائد آنرا از بین ببرد. يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ وَيُدْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ فَلَا يَسْتِطِيعُونَ قلم: ۴۲. کشف ساق عبارت است از اشتداد امر. طبرسی نقل کرده: شخص چون در کار بزرگی واقع شود احتیاج بتلاش پیدا میکند و لباس را از ساق بالا

میزند پس کشف ساق استعاره است از شدت. در کشف گفته: آن بمعنی یوم یشتد الامر است و گرنه آنروز نه ساق هست و نه کشف چنانکه بشخص بی دست بخیل گوئی: دستش بسته است، حال آنکه نه دستی هست و نه زنجیری آن فقط مثلی است برای بخیل یعنی روزی کار بشدت و سختی میرسد و کفار بسجود خوانده میشوند ولی نمیتوانند. در کتب اهل سنت از جمله تفسیر ابن کثیر و غیره نقل شده: ابو سعید خدری گوید: از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیدم فرمود: خداوند ساق پای خویش را روز قیامت آشکار میکند هر که در دنیا سجده کرده بسجده میافتد و آنانکه با ریا سجده کرده‌اند میخواهند سجده کنند پشتشان مانند تخته میشود و

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۱۳

نشانند، آنگاه ابن کثیر گوید این حدیث در صحیح بخاری و مسلم و غیره نقل شده است. نگارنده گوید: معاذ الله از این احادیث زمخشری آنرا باین مسعود نسبت داده و آنرا ردّ و قائل آنرا تقبیح میکند. در المیزان سه حدیث در این باره از در المنثور نقل کرده و گوید هر سه مبنی بر تشبیه‌اند که مخالف عقل و نصّ قرآن است باید طرح کرد یا تأویل نمود.

کظم: ج ۶، ص: ۱۱۳

کظم: (بر وزن فلس) مجرای تنفس چنانکه راغب و دیگران گفته‌اند ایضا کظم حبس و نگهداری غیظ است در سینه خواه بواسطه عفو باشد یا نه. طبرسی فرماید: اصل کظم بستن دهان مشک است پس از پر شدن «کظمت القریه» یعنی دهان مشک را پس از پر کردن بستن «فلاّن کظیم و مکظوم» آنوقت گویند که پر از غصه یا پر از خشم باشد و انتقام نگیرد. وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ آل عمران: ۱۳۴. آنان که خشم خویش را فرو برند و حبس کنند و انتقام نگیرند و آنانکه از مردم عفو میکنند. وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْأُخْتِ إِذْ نَادَىٰ وَهُوَ مَكْظُومٌ قلم: ۴۸. ظاهراً مکظوم بمعنی پر از غصه است یعنی مانند یونس علیه السلام مباش آنوقت که خدا را خواند و پر از اندوه بود. وَابْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ فَهُوَ كَظِيمٌ يوسف: ۸۴. از اندوه هر دو چشمش سفید شد و وجودش پر از اندوه بود. وَإِذْ بَشَّرْنَا أَبَدْنَاهُمْ بِالنَّارِ ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ نحل: ۵۸. ظاهراً مراد اندوهگین و خشمگین است یعنی: چون بیکی بشارت دختر دهند چهره‌اش سیاه میشود حال آنکه بشدت اندوهگین و غضبناک است.

کعب: ج ۶، ص: ۱۱۳

کعب: کعب و کعبه بزرگ شدن و بر آمدن پستان دختر است (قاموس) کعب دختر نار پستان جمع آن کواعب است إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ مَفَازًا... وَكَوَاعِبُ أُنثَاءٍ نَبَاءٍ: ۳۱ و ۳۳. برای

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۱۴

پرهیزکاران نجات هست ... و نار پستانهای همسن مال آنهاست. وَامْسِجُوا بِرُؤُسِكُمْ وَأَرْجُلُكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ مائده: ۶. «أَرْجُلُكُمْ» هم با کسر و هم با فتح خوانده شده ولی شهرت در فتح است، آن در صورت فتح عطف است بمحل «رؤوسکم» که مفتوح است زیرا مفعول «وَامْسِجُوا» است و در صورت کسر عطف است بر لفظ «رؤوسکم» و در هر دو حال وجوب مسح پاها را میرساند، ناشیانه است که بگوئیم در صورت فتح عطف است به «أَيِّدِيكُمْ» و وجوب غسل پا را میرساند. زیرا لفظ «وَامْسِجُوا» مانع از آنست که عطف به مفعول «فَاعْسِجُوا» باشد رجوع شود به «رفق - مرفق». امّا کعبین که مفردش کعب است آیا مراد از آن مفصل پا است یا برجستگی استخوان روی پا یعنی قوزک پا؟ طبرسی فرموده: کعبین نزد امامیه عبارتند از دو استخوان روی پا (قوزک) ولی جمهور مفسران و فقهاء گفته‌اند مراد دو استخوان ساقها است یعنی دو قوزک ساقها که در انتهای استخوان ساق و در مفصل ساق و پا هستند. نگارنده گوید: علی هذا در هر پا دو کعب هست در مجمع فرموده: امامیه در ردّ این سخن گفته‌اند: اگر مراد دو قوزک

انتهای ساق باشد لازم بود «الی الکعب» آید زیرا مسح بچهار کعب است. بنظر نگارنده: تشبیه آمدن کعبین برای آنست که بفهماند در هر پا یک کعب وجود دارد درباره دستها که «المراق» آمده روشن است که نسبت بعموم مردم است و گرنه معلوم است که هر شخص دو مرفق دارد و اگر «الی الکعب» گفته میشود بیشتر احتمال میرفت که در هر پا دو قوزک مراد است. ناگفته نماند از مجمع نقل شد که در نزد امامیه کعب قوزک پاست در مستمسک عروه فرموده: شیخ در تهذیب بر آن ادعای اجماع کرده، از معتبر نقل شده که آن مذهب اهل

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۱۵

بیت علیهم السلام است و نیز از ذکری و محکی انتصار و محکی خلاف ادعای اجتماع نقل شده ولی علامه در مختلف و دیگران کعب را مفصل پا دانسته‌اند و آن موافق احتیاط است چنانکه سید در عروه فرموده است. اما قول اهل لغت: در قاموس گفته: کعب قوزک روی پا و دو قوزک در دو طرف پا و هر مفصل است. همچنین است قول اقرب الموارد. جوهری آنرا استخوان برجسته نزد مفصل میدانند بالاتر از قوزک. در مصباح گوید: اصمعی و جماعتی آنرا دو قوزک در دو طرف پا دانسته‌اند، ابن اعرابی و جماعتی آنرا مفصل میان پا و ساق گفته‌اند. قول راغب نیز ظاهرا مانند جوهری است.

کعبه: ج ۶، ص: ۱۱۵

اشاره

کعبه: جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْغُرَبَاءُ الْبَيْتَ الْحَرَامَ فَيَأْتِيهِمُ النَّاسُ وَالشَّهْرَ الْحَرَامَ وَالْهُدَى وَالْقَلَائِدَ ذَلِكَ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ مَّانِدَةٌ: ۹۷. اول بالفاظ آیه توجه کنیم: «الْكَعْبَةُ». در معنای کعب بر آمدگی و بالا آمدن ملحوظ و یا اصل معنای آنست چنانکه از کواعب و کعب (بمعنی قوزک) دانسته شد لذا هر اطاق مربع را کعبه گویند زیرا چهار زاویه آن شکل بر آمدگی دارند، بیت الله الحرام را بدین اعتبار کعبه گفته‌اند (مجمع) مراد از مربع مکعب است. «قیام» بمعنی قوام و ما یقوم به الشیء است اموال قیام زندگی است یعنی زندگی قوامش با اموال است و بدون مال زندگی روی پای خود نمیایستد. پس کعبه مایه قوام مردم است و نشان دهنده زندگی استوار و سعادت مند. «لِلنَّاسِ» دلالت دارد که کعبه برای عموم مردم این حکم را دارد نه فقط برای مسلمین «الشَّهْرَ الْحَرَامَ» یعنی ماه محترمی که جنگ در آن حرام است یعنی ماه صلح. «الْهُدَى» مطلق قربانی در راه خدا «الْقَلَائِدَ» قربانیهای طوقدار.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۱۶

اکنون مقداری از اعمال حج را که در جوار کعبه انجام داده میشود بنظر آوریم: ۱- ماه صلح: حج باید در ماه ذو الحجه باشد که یکی از ماههای حرام است یعنی باید در ماه صلح واقع شود ماهیکه جنگ در آن حرام است. ماهیکه باید جنگ در آن بالاچار قطع شود. ۲- احرام بستن از میقات. یعنی پوشیدن دو جامه ساده که تمام تشخصها، منصبها و مقامها که لباس حکایت از آنها دارد با پوشیدن جامه احرام از بین میرود، همه در یک رنگ توأم با سرود توحید لبیک اللهم لبیک لا شریک لک لبیک. بلی خدایا بلی. بلی تو همتائی نداری بلی آمدم. خدا تو خواننده بودی که بیایم آمدم. همه برادر. همه برابر، هدف خدا، کلام: سرود توحید. ۳- طواف بر اطراف کعبه: یعنی دور زدن بر گرد ستون توحید، خانه توحید، خانه بی آرایش، خانه خدا، خانه مردم، لباس پاک، بدن پاک، بدن با طهارت، شروع از یک نقطه و اتمام در آن، با یکنواختی کاملاً ممتاز. ۴- وقوف بعرفات و مشعر: تشکیل دو اردوگاه توحید. اردوگاه عرفات و اردوگاه بیابان مشعر. همه در یک اردوگاه. همرنگ در عمل، همرنگ در لباس، همه جا خدا، همه جا فرمان خدا، همه جا بنده خدا، یکنواخت بی سابقه، توجهها بخدا، بافریننده موجودات به تنها وجودیکه لایق پرستش

است. ۵- روز قربان. اینجا بیابان «منی» است اینجا سه ستون دارد. سه جمره سه مجسمه شیطان و نفس پلید. سه نماینده شرک. باید آنها را سنگباران کرد. سنگسار کرد. اول همه بطرف ستون و جمره عقبه میروند و آنرا سنگباران میکنند. ای شیطان بیزارم از تو. ای نفس اماره بیزارم از تو. ای شیطان گم شو. زیر سنگهای تنفرم خورد شو. من بنده خدایم نه بنده تو «هَذَا فِرَاقُ قَامُوسِ قُرْآن، ج ۶، ص: ۱۱۷»

۶- پس از سنگباران شیطان و پلیدی، نوبت ذبح قربانی و خوردن از آن است و خوراندن بدیگران فَكُلُوا مِنْهَا وَ أَطْعَمُوا الْقَائِمَ وَالْمُعْتَرِّ حَجَّ: ۳۶. آیا آن نشانه از کشتن پلیدی و نفس است؟ یا حکایت عمل ابراهیم علیه السلام آن پاک مرد خدا پرست و آن بت شکن و بنیان گذار کعبه که عزیز- ترین قربانی (اسماعیل) را در راه خدا بقربانگاه آورد؟ یا مراد آنست که پس از تیرباران کردن نفس و شیطان دیگر موجودی هستم که هم برای خود و هم برای دیگران کار میکنم هم میخورم، هم میخورانم، هم خدا را در نظر میگیرم که قربانی را باید برای خدا کرد و هم میخورم و هم میخورانم؟ رویهم رفته در کعبه و شهر حرام و قربانی چند چیز محسوس است: ۱- حکومت واحده خدا که بر همه مسیطر است یک قانون. یک حکومت. یک مبدأ. ۲- یکنواخت بودن، از بین رفتن امتیازات، خنثی شدن تبعیضات پوچ سیاه پوست و سفید پوستی و تبعیضات نژادی، یکسان بودن همه در برابر قانون. ۳- ماه صلح. کوبیدن اهریمن جنگ و خونریزی، حکومت سازش، زندگی مسالمت آمیز. ۴- خوردن خود و دیگران از نعمت خدا یعنی در راه خدا هم برای خود هستم و هم برای دیگران. ۵- عجب این است که اینها فقط بحکم ثوری و در قالب الفاظ نیست بلکه با دست رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله طرح ریزی و پیاده شده و همه ساله باید در یک اجتماع یکمیلیون نفری آزمایش و عملی شود. یعنی: سعادت بشر در چهار چیز است: اول: حکومت واحد جهانی، حکومت توحید و خدا پرستی تا توحید حکومت نکند هیچ حکومتی سعادت

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۱۸

بشر را تأمین نخواهد کرد. دوم: لغو تبعیضات و امتیازات پوچ و یکسان بودن همه در برابر قانون و رسیدن همه بحقوق حقه خویش. لغو ناسیونالیستی. سوم: کار هم برای خود و هم برای دیگران قانون عظیم خوردن و خوراندن که بعموم جهانیان گسترده شود. نعمت خدا برای همه باشد. چهارم: زندگی مسالمت آمیز. صلح جهانی. کوبیدن اهریمن جنگ. کعبه: یعنی اطاق مربع. بنای چهار ضلعی که نتیجه نمایش آن چهار اصل فوق برای قوام زندگی سعادت‌مندانه بشر است «جَعَلَ اللهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَاماً لِلنَّاسِ». و لذاست که در ذیل آیه فرموده: «این برای آنست که بدانید خداوند بآنچه در آسمانها و زمین هست و نیز بهمه چیز داناست».

نکاتی چند؛ ج ۶، ص: ۱۱۸

۱- کعبه و شهر مکه و قسمتی از اطراف شهر، که حدودی مشخص دارد حرم خوانده میشود هر که در خارج از حرام جنایتی کرد یا مخالف حکومت وقت شد یا بعللی قابل تعقیب بود و بحرم پناه برد و داخل حرم شد او در امان است نمیشود او را در آنجا تعقیب کرد و بازداشت نمود بلکه حکومت دستور میدهد تا بیشتر از حد متعارف بوی طعام نفروشد و آب بیشتر از حد ندهند و چون در اثر این تضییق از حرم خارج شود بازداشت شده، تسلیم قانون میگردد و مَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا آل عمران: ۹۷. گر چه ضمیر «دَخَلَهُ» راجع به بیت است ولی چنانکه گفته‌اند: همه حرم مراد است. علی هذا در اسلام محل امنی وجود دارد که مخالفان حکومت‌ها و اشخاص قابل تعقیب میتوانند با پناه بردن بآنجا در کار خود نقشه‌کشی کنند و برای خود و ملت فکر کنند و گرنه حکومتها با اختناق عجیبی که بوجود آورده و میاورند افکار همه را، حق یا باطل در مغزشان خفه خواهند کرد ولی اینگونه اشخاص

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۱۹

میتوانند بی آنکه نظم حرم را بهم بزنند نقشه‌های خویش را ارائه دهند لذاست که حسین بن علی علیهما السلام در زمان معاویه در

مکه سخنرانی میکرد و از کارهای حکومت انتقاد میفرمود. و بدین جهت است که مخالفان بمکه پناهنده میشدند عبد الله زبیر از دست یزید بآنجا رفت. بعضی از حاکمان ولایات در زمان علی علیه السلام از بیت المال دزدی کرد و بآنجا گریخت و حتی حضرت ابا عبد الله الحسین علیه السلام از دست حاکم مدینه بدانجا پناه برد، این یک فکر اساسی و حکم اساسی در اسلام است. هاید پارک لندن که از مصوئیت برخوردار است و احزاب میتوانند بدون مزاحمت پلیس در آنجا سخنرانی کنند و از دولت انتقاد نمایند قرن‌ها بعد از اسلام رسمیت یافته است. ۲- طواف بدور کعبه باید طوری باشد که طرف چپ طواف کننده همیشه بطرف کعبه باشد. و نیز حجر اسماعیل که دیواری هلالی شکل در کنار کعبه است باید داخل در طواف باشد بدین ترتیب طواف کعبه بشکل بیضی است نه مربع و از غرب بشرق است نه عکس آن. ناگفته نماند جهت حرکت وضعی و انتقالی زمین و جهت حرکت خورشید و سیارات آن همه از غرب بشرق و همه در مدار بیضی حرکت میکنند. در طواف کعبه نیز اگر کسی روی بام کعبه بایستد خواهد دید که طواف کنندگان از طرف راست او میایند و بطرف چپ میروند همینطور اگر چند شب متوالی رو بجنوب ایستاده حرکت ماه را ملاحظه کند خواهد دید که ماه از طرف راست او بطرف چپ حرکت میکند (از کتاب آغاز و انجام جهان) پس حاجیان در طواف کعبه همگام با حرکت سیارات از غرب بشرق و بیضی حرکت میکنند. ۳- فرید وجدی در دائرة المعارف ماده کعب گوید: کعبه که بشکل مربع است با سنگهای سخت و کبود رنگ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۲۰

بنا شده ارتفاع آن به شانزده متر میرسد. طول دیواری که ناودان در آنست است ۱۰ متر و ۱۰ سانتیمتر و طول ضلعیکه درب کعبه در آن قرار گرفته ۱۲ متر است و درب آن از زمین ۲ متر فاصله دارد و در زاویه چپ درب آن حجر الاسود در دیوار قرار گرفته با ارتفاع یکمتر و نیم از زمین. در المیزان ج ۳ ص ۳۹۶ نیز این مطالب نقل شده و ظاهراً از دائرة- المعارف اخذ شده. ولی بنظر نگارنده ارتفاع کعبه کمتر از ۱۶ متر است و شاید در حدود ۸ متر باشد. ناگفته نماند: بنای کعبه چهار گوش است و هر یک از زوایای آن متوجه یکی از جهات چهار گانه است تا امواج هوا و فشار باد موقع برخورد بآن بشکند و سبب تزلزل و ویرانی نگردد گویند: اهرام مصر نیز روی این قاعده هندسی بنا شده‌اند. ۴- کعبه اولین معبد و مسجدی است که برای عبادت بنا شده **إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ** آل عمران: ۹۶. قرآن مجید بنای آنرا از ابراهیم علیه السلام یاد میکند که با فرزندش اسماعیل علیه السلام آنرا ساخت ولی میشود از آیات استفاده کرد که کعبه پیش از ابراهیم علیه السلام بوده و آنحضرت بر شالوده اولی آنرا بنا نهاده است. کلام امیر المؤمنین در خطبه ۱۹۰ نهج البلاغه (خطبه قاصعه) صریح است در اینکه کعبه در زمان آدم علیه السلام بوده است در آنجا چنین فرموده: «الا ترون ان الله سبحانه اختبر الاولين من لدن آدم صلوات الله عليه الى الآخرين من هذا العالم باحجار لا تضر ولا تنفع ولا تسمع ولا تبصر فجعلها بيته الحرام الذي جعله **فِيَّامًا لِلنَّاسِ** ... ثم امر آدم و ولده ان يثنوا اعطافهم نحوه». ولی چنانکه گفته شد قرآن عزیز رسمیت و بنای کعبه را از ابراهیم علیه السلام شروع کرده و ما قبل آنرا مسکوت گذارده است. و **اتَّخِذُوا مِنْ مَّقَامِ**

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۲۱

إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى وَ عَهْدَنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْمَاعِيلَ أَنْ طَهَّرَا بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ ... وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَ إِسْمَاعِيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا بقره: ۱۲۵ و ۱۲۷. ایضا آیات سوره حج که حاکی از بناء ابراهیم‌اند.

كفو: ج ۶، ص: ۱۲۱

كفو: لَمْ يَلِدْ وَ لَمْ يُولَدْ. وَ لَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ اخلاص: ۳ و ۴. كفو که بمعنی مثل، همتا و نظیر است سه جور خوانده شده. اول: بسکون فاء و همزه آخر. دوم: بضم فاء و واو در آخر نه همزه. سوم: بضم فاء و همزه آخر (مجمع) و کاف در همه مضموم است

یعنی: خدا چیزی را نزاده و از چیزی زائیده نشده و هیچ چیز همتای او نبوده و نیست این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است.

کفات: ج ۶، ص: ۱۲۱

کفات: (بکسر کاف) أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ كِفَاتًا. أَحْيَاءٌ وَأَمْوَاتًا مرسلات: ۲۵ و ۲۶. کفات بمعنی جمع و قبض است «کفت الشیء الی نفسه: ضمّه و قبضه» در حدیث آمده: «اکفتوا صبیانکم» اطفالتان را بخودتان منضم کنید أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ كِفَاتًا. أَحْيَاءٌ وَأَمْوَاتًا مرسلات: ۲۵ و ۲۶. کفات در آیه ظاهراً بمعنی فاعل و أَحْيَاءٌ وَأَمْوَاتًا مفعول آنند یعنی آیا زمین را جامع زنده‌ها و مرده‌ها قرار ندادیم که بهر دو گروه وسعت می‌دهد. المیزان از کافی نقل کرده: علی علیه السّلام وقت رجوع از صفین بقرستان نگرسته فرمود: این کفات اموات است یعنی مساکن مردگان بعد بخانه‌های کوفه نگاه کرده فرموده: «هذه کفات الاحیاء» سپس این آیه را خواند: أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ كِفَاتًا. أَحْيَاءٌ وَأَمْوَاتًا. نگارنده گوید: از آیه شریفه استفاده میشود که زمین تا قیامت بزندگان و مردگان کفایت خواهد کرد و برای بشر هر قدر که بیشتر باشد تنگ نخواهد شد و تأمین ارزاق را خواهد کرد. خوف از آینده و نظریه «مالتوس» عبث است، در عین حال کثرت نسل در اسلام ممدوح است و تحدید آن

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۲۲

حرام نمیباشد. بعضی کفات را جمع کفت بمعنی ظرف گفته‌اند یعنی آیا زمین را ظرف زندگان و مردگان قرار ندادیم. این کلمه تنها یکبار در قرآن یافته است.

کفر: ج ۶، ص: ۱۲۲

اشاره

کفر: پوشاندن. در مفردات گوید: کفر در لغت بمعنی پوشاندن شیء است. شب را کافر گوئیم که اشخاص را می‌پوشاند و زارع را کافر گوئیم که تخم را در زمین می‌پوشاند کفر نعمت پوشاندن آنست با ترک شکر، بزرگترین کفر انکار وحدانیت خدا یا نبوت است. کفران بیشتر در انکار نعمت و کفر در انکار دین بکار رود و کفور (بضم کاف) در هر دو. در مجمع فرموده: کفر در شریعت عبارت است از انکار آنچه خدا معرفت آنرا واجب کرده از قبیل وحدانیت و عدل خدا و معرفت پیغمبرش و آنچه پیغمبر آورده از ارکان دین هر که یکی از اینها را انکار کند کافر است. راغب گوید: کافر در عرف دین بکسی گفته میشود که وحدانیت یا نبوت یا شریعت یا هر سه را انکار کند. بهر حال کافر کسی است که اصول یا ضروری دین را انکار کند. کفران: چنانکه از راغب نقل شد بیشتر در انکار نعمت و ناسپاسی بکار رود فَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا كُفْرَانَ لِسِعِّهِ انبیاء: ۹۴. یعنی هر که از روی ایمان اعمال شایسته را انجام دهد بسعی او ناسپاسی نیست و خدا آنرا نادیده نخواهد گرفت بلکه پاداش خواهد داد این لفظ فقط یکبار در قرآن آمده است در آیات وَاشْكُرُوا لِي وَ لَا تَكْفُرُونِ بقره: ۱۵۲. لِيُبْلِغُنِي أَشْكُرَ أَمْ أَكْفُرُ نمل: ۴۰. مراد از کفر ناسپاسی است ایضا در وَفَعَلْتَ فَعَلْتِكَ الَّتِي فَعَلْتَ وَ أَنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ شعراء: ۱۹. یعنی ای موسی کردی کارت را که کردی (و قبلی را کشتی) حال آنکه بنعمت من از ناسپاسان بودی.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۲۳

کفور: (بفتح کاف) مبالغه در کفران نعمت است یعنی بسیار ناسپاس إِنَّهُ لَيُؤَسُّ كُفُورٌ هود: ۹. آن ظاهراً مصداق کفر نیز واقع میشود مثل وَ لَا يُخَفِّفُ عَنْهُمْ مِنْ عَذَابِهَا كَذَلِكَ نَجْزِي كُلَّ كُفُورٍ فاطر: ۳۶. «کفور» جمعا ۱۲ بار در قرآن مجید آمده است. کفور: (بضم کاف) مصدر است بمعنی جحود و انکار از راغب نقل شد که در انکار دین و انکار نعمت بکار رود و جمعا سه بار در قرآن آمده

است و لَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ فَأَبَى أَكْثَرُ النَّاسِ إِلَّا كُفُورًا اسراء: ۸۹. ظاهرا مراد از آن انکار دینی است یعنی: از هر مثل در این قرآن آوردیم ولی بسیاری از مردم جز انکار حق نکردند ایضا فرقان: ۵۰. وَ جَعَلْ لَهُمْ أَجْلاً لَأَ رَيْبَ فِيهِ فَأَبَى الظَّالِمُونَ إِلَّا كُفُورًا اسراء: ۹۹. کَفَّار: (بفتح کاف) مبالغه کافر و بقول راغب آن در افاده مبالغه از کفور ابلغ است. ظاهر قرآن آنست که در کفر دین و کفر نعمت بکار رفته اَلْقِيَا فِي جَهَنَّمَ كُلَّ كَفَّارٍ عَنِيدٍ ق: ۲۴. در کفر دینی است و اِنْ تَعِدُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ لَا تَحْصُوهَا اِنَّ الْاِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ ابراهیم: ۳۴. ظاهرا در کفر نعمت است. کَفَّار (بضم کاف) جمع کافر است بنظر راغب استعمال آن در منکر دین بیشتر از منکر نعمت است اِنَّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا وَ مَا تُوُوْا وَ هُمْ كُفَّارٌ اُولٰٓئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللّٰهِ بَقَره: ۱۶۱. این لفظ جمعا ۲۱ دفعه در قرآن بکار رفته و همه جا مراد از آن منکرین دین است مگر در آیه كَمَثَلِ غَيْثٍ اَعْجَبَ الْكُفَّارَ لِبَلَّائِهِ حديد: ۲۰. که مراد زارعان و کشاورزان است. كَفَّارَةٌ: مراد از كَفَّار آنست که گناه را باحسن وجه میپوشاند و جبران میکند ذَلِكْ كَفَّارَةٌ اَيْمَانِكُمْ اِذْ حَلَفْتُمْ مائده: ۸۹. آن كَفَّارَة سوگندهای شماسست چون قسم خوردید مراد از آن آزاد کردن بنده یا طعام ده نفر

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۲۴

فقیر یا لباس ده نفر فقیر است. فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ مائده: ۴۵. یعنی: هر که از قصاص عفو کند آن عفو و تصدق كَفَّارَة گناهان اوست از امام صادق علیه السلام منقول است که بقدر عفو و بقدر جنایتی که بر او وارد شده از گناهانش آمرزیده شود همچنین است تکفیر سیئات و يُكْفِّرُ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ انفال: ۲۹. مراد از آن پوشاندن و از بین بردن آثار گناهان است و در «سینه» گفتیم که مراد از آن در غالب آثار معاصی است رجوع شود به «سینه». کوافر: جمع کافره است یعنی زنان کافر و فقط یکبار در قرآن یافته است و لَأَ تُمْسِكُوا بِعَصَمِ الْكُوفِرِ وَ سِئُلُوا مَا أَنْفَقْتُمْ ... ممتحنه: ۱۰. یعنی: نکاح زنان کافر را نگاه ندارید بلکه آنچه از مهریه داده‌اید بگیرید و رهشان کنید. در باره آیه در «عصم» و در «طعم» ذیل عنوان طعام اهل کتاب و زنان آنها توضیح داده شده است. کافور: در اقرب الموارد گوید: کافور عطری است از درختی که در جبال هند و چین است بدست میاید، درخت آن سایه بزرگ دارد و کافور در جوف شاخه‌ها و ترکه‌های آن میباشد، رنگ کافور ابتدا قرمز است و با تصعید سفید میگردد. ناگفته نماند غلاف ثمره‌ها و غنچه آنها را نیز کافور گویند که میوه را پوشانده است. اِنَّ الْاَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا. عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللّٰهِ اِنْسَان: ۵ و ۶. «عیناً» را اگر بیان کافور بگیریم، نتیجه این میشود که کافور چشمه‌ایست در بهشت یعنی: نیکوکاران میاشامند از جامی که مخلوط آن از کافور است و آن چشمه‌ایست که بندگان خدا از آن میاشامند ظاهرا مراد از ابرار اصحاب یمین و از عباد الله مقرَّبون اند رجوع شود به «سابقون» و «مقرَّبون». شاید مراد از کافور عطر مخصوص باشد که بجام مخلوط شده و «عیناً» در تقدیر «من عین» است در اینصورت

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۲۵

کافور نکره است نمیشود بکافور دنیا قیاس کرد. اینک مطالبی در زمینه کفر:

کفر عنادی؛ ج ۶، ص: ۱۲۵

آیا مراد از «کفروا- یکفروا- کافرون- کفار» آنهایی اند که دانسته و از روی عمد حق را پرده پوشی و انکار کرده‌اند یا بکفاریکه عن جهل و از روی ندانستن کافراند نیز شامل مییابد؟ عبارت دیگر آیا کافر عن عناد مورد عذاب آخرت است یا کافر عن جهل را نیز شامل است؟ ناگفته نماند: این سؤال دو سؤال است. اول: آیا مراد از کافر کسی است که عن عناد کافر باشد یا اعم است؟ دوم: آیا عذاب آخرت برای کافر عنادی است یا همه را شامل مییابد؟ بنظر میاید: اطلاق کافر در قرآن اعم است و بهر دو قسم کافر شامل مییابد مثلاً آیه اِنَّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ اَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ بقره: ۶. و نظائر آن صریحش در کفر از روی عناد و لجاجت است ایضا آیاتی که در باره عده‌ای از کفار آمده و جَحَدُوا بِهَا وَ اسْتَقْبَلْتَهَا اَنْفُسُهُمْ نمل: ۱۴. و یا موسی علیه السلام بفرعون

میگفت: لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا أَنْزَلَ لِلْهُلَاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ اسراء: ۱۰۲. یا در باره اهل کتاب آمده که دانسته و روی عمد اسلام را انکار میکردند مثل و إِنَّ فَرِيقًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ بقره: ۱۴۶. و نیز در باره آنها آمده و مَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعِيدٍ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَعِيًّا بَيْنَهُمْ آل عمران: ۱۹. که در «خلف» و «امن» مشروحا گفته شده است. از طرف دیگر این آیات را میخوانیم لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ... لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ مائده: ۷۲ و ۷۳ معلوم است که عده‌ای از آنها مطلب را میدانستند ولی برای حفظ مقام و یا عناد در برابر اسلام آنرا میگفتند ولی عده زیادی از آنها یقیناً بدون توجه

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۲۶

از بزرگان خود پیروی کرده و عن جهل آن عقیده را داشتند پس باطمینان میشود گفت که کفر از روی جهل و از روی عدم توجه نیز کفر است و گرنه در باره عده بسیاری که کفر را از پدران خود وارث برده‌اند و بیسواد و بی‌توجه‌اند باید بگوئیم کافر نیستند و واسطه میان کفر و ایمان‌اند، ایضا آیاتی نظیر هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْكُمْ كَافِرٌ وَ مِنْكُمْ مُؤْمِنٌ تگابن: ۲. وَ مَنِ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ مائده: ۴۴. ظهورشان در اعم است، آنکه «ما انزل الله» را میدانند و با آن حکم نمیکند و آنکه نمیدانند هر دو «بما انزل الله» حکم نکرده‌اند پس کافراند. گفتیم: اگر آیات بکفار عن جهل شامل نشود پس باید گفت مردم سه گروه‌اند: مؤمن و کافر از روی عناد و کافر از روی جهل، که واسطه است میان مؤمن و کافر. پس یا باید کافر را اعم بدانیم و یا قائل بواسطه شویم ولی ناگفته نماند که ظهور اکثر آیات در کفر عنادی است و در کفر از روی قصور کم استعمال شده است. اما راجع بسؤال دوم که عذاب آخرت برای کافر عنادی است یا اعم میباشد؟ باید دانست که کفار عن جهل در حکم مستضعفین و یا از مصادیق مستضعفین‌اند که در «ضعف» در باره آن مفصلاً بحث کرده‌ایم و آیات عذاب شامل حال کسانی است که دانسته و از روی عناد و لجاج بحق تسلیم نشده و ایمان نمیآورند یعنی آنانکه حجّت بر آنها تمام شده و مورد تبلیغ قرار گرفته‌اند ولی انبیاء و دین را تکذیب کرده و از پیشرفت آن جلوگیری نموده‌اند. در این مطلب دو دسته آیات داریم: اول: آیاتی که بعد از «کفروا» قید «و کذبوا...» و صِدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ دارند یعنی آنانکه کافر شده و حق را انکار کرده و پیامبران را تکذیب نموده‌اند و مانع پیشرفت دین شده‌اند روشن است که تکذیب و صدّ پس از

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۲۷

تبلیغ و اتمام حجّت است. دوم: آیاتی که مطلق «کفروا» دارند در اینصورت آیات دسته اول قید آیات دسته دوم و مخصص آنها‌اند بعضی از آیات قسم اول چنین‌اند: ۱- وَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ بقره: ۳۹.۲- إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا ضَلَالًا بَعِيدًا نساء: ۱۶۷.۳- وَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ مائده: ۱۰ و ۸۶.۴- الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ زِدْنَاهُمْ عَذَابًا نَحْلًا: ۸۸.۵- وَ أَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا وَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَ لِقَاءِ الْآخِرَةِ فَأُولَئِكَ فِي الْعَذَابِ مُحْضَرُونَ روم: ۱۶. این قبیل آیات زیادند و چنانکه گفتیم: تکذیب و صدّ پس از تبلیغ دین است تا کافری دین را نداند تکذیب آن نتواند و از پیشرفت آن ممانعت غیر مقدور است. آیات دسته دوم نظیر این آیاتند: ۱- إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ مَا تَوْأَمُوا وَ هُمْ كُفَّارٌ أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ... بقره: ۱۶۱.۲- إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ آل عمران: ۴. پس آیات مقید، آیات مطلق را مخصص‌اند.

کفر بعد از ایمان چیست؟! ج ۶، ص: ۱۲۷

آیاتی داریم که کفر و ایمان در آنها پی در پی آمده و هر یک جای دیگری را میگیرد مثل: ۱- كَيْفَ يَهْدِي اللَّهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ وَ شَهِدُوا أَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَ جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ... آل عمران: ۸۶.۲- إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ ثُمَّ اِزْدَادُوا كُفْرًا لَنْ تُقْبَلَ تَوْبَتُهُمْ... آل عمران: ۹۰.۳- إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ اِزْدَادُوا كُفْرًا لَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيُغْفِرْ لَهُمْ نساء: ۱۳۷. بنظر نگارنده

همانطور که در «امن» گفته شده مراد از ایمان در اینگونه آیات اعتقاد نیست و گرنه

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۲۸

چطور ممکن است که چند دفعه عوض شود بلکه مراد از ایمان تسلیم بعلم است در اینصورت خیلی عادی است که انسان بعقیده و علم خود تسلیم شود سپس طغیان کند و هکذا.

قبول عمل از کفار؛ ج ۶، ص: ۱۲۸

قبول عمل از کفار در این زمینه مطلب مشروحی در «عمل» و در «مستضعف» بیان شده بانجا رجوع شود بصراحت قرآن اعمال نیکی که کافر معاند انجام میدهد مقبول در گاه خدا نیست ولی در کفار عن جهل سخنی هست که در دو محل فوق گفته شده است.

معتقد چرا کافر میشود؟؛ ج ۶، ص: ۱۲۸

این سخن شایان دقت است. شخصی که بدین و آیات خدا معتقد است چطور کافر میشود و باعتقاد خویش تسلیم نمیشود آیا ممکن است انسان بداند تنور پر از آتش است باز توی آن قدم نهد؟! در جواب میگوئیم: سه صفت زشت موجب آن میشود که انسان دانسته و از روی علم کافر شود و با اعتقاد بگناه و حرام بودن چیزی، آنرا انجام دهد: ۱- تکبر و خود پسندی. این بلائی است که مبتلا بآن، دانسته و از روی علم کافر و تارک عمل خواهد بود مثل ابلیس که بخدا و قیامت و پیامبران عقیده داشت ولی خود پسندی کار او را ساخت اَبی و اسْتَكْبَر و كَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ بقره: ۳۴. و میگفت اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَ خَلَقْتَهُ مِنْ طِينِ اَعْرَافٍ: ۱۲. این مطلب مشروحا در «امن» گذشته است ایضا آیاتیکه کفر کافران را باستکبار نسبت میدهد و اسْتَكْبَرُ هُوَ وَ جُنُودُهُ فِي الْاَرْضِ بغيرِ الْحَقِّ قصص: ۳۹. این آیه در باره فرعون و فرعونیان است که معجزات موسی علیه السلام را دیدند ولی: وَ جَحَدُوا بِهَا وَ اسْتَقْبَلُوهَا اَنْفُسُهُمْ ظُلْمًا وَ اَعْلُوًّا نمل: ۱۴. همین «علو» و جاه طلبی بود که نگذاشت از یقین خود پیروی کنند. آنانکه از اهل کتاب نبوت رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ را دانسته انکار کردند

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۲۹

بهمین درد مبتلا بودند و اِنَّ فَرِيْقًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُوْنَ الْحَقَّ وَ هُمْ يَعْلَمُوْنَ بقره: ۱۴۶.۲- حسد. این صفت زشت نیز مانند خود بینی شخص را دانسته مرتکب کفر و گناه میکند چنانکه در قضیه حضرت یوسف علیه السلام که برادرانش باو حسد ورزیدند و جریان کشتن پسر آدم برادر خویش است (مائده: ۲۷ ببعده) در آیاتیکه راجع باختلاف اهل کتاب و انکار اسلام، نازل شده کلمه «بغیا» بیشتر بچشم میخورد که بغی و حسد آنها را واداشته تا دانسته اختلاف کنند و حق را انکار نمایند. وَ مَا تَفَرَّقُوا اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغِيًّا بَيْنَهُمْ شوری: ۱۴. ایضا جائیه: ۱۷، بقره: ۲۱۳، آل عمران: ۱۹، یونس: ۹۰.۳- حرص. طمع و حرص صفت مذمومی است که شخص را دانسته و از روی علم بگناه و امیدارد مثل حرص آدم بخوردن از شجره منهیه. بیشتر اهل ایمان را سبب گناه همین حرص و طمع و عدم قناعت است از حضرت امام حسن مجتبی علیه السلام منقول است: «هلاک الناس فی ثلاث: الکبر و الحسد و الحرص. فالکبر هلاک الدین و به لعن ابلیس. و الحرص عدو النفس و به اخرج آدم من الجنة. و الحسد رائد السوء و منه قتل قابیل هابیل».

کافر و تارک عمل؛ ج ۶، ص: ۱۲۹

در آیات قرآن بتارک عمل کافر اطلاق شده است مثل تارک حج که در باره آن آمده: وَ مَنْ كَفَرَ فَاِنَّ اللّٰهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِيْنَ آل عمران: ۹۷. در باره اهل کتاب آمده: خونهای خویش را می ریزید و عده ایرا از دیار خویش میرانید و ... اَفْتَوُمُوْنَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَ

تَكْفُرُونَ بِبَعْضِ بقره: ۸۵. در کافی باب وجوه الکفر روایتی از حضرت صادق علیه السلام نقل شده که کفر را به پنج قسمت تقسیم کرده و فرموده: کفر در کتاب خدا بر پنج وجه است: کفر جحود و آن دو قسم است انکار ربوبیت و انکار حق بعد از علم. سوم کفران نعمت. چهارم

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۳۰

ترک مأمور به پنجم کفر برائت. چنانکه قوم ابراهیم علیه السلام بکفار گفتند: كَفَرْنَا بِكُمْ وَ بَدَا بَيْنَنَا وَ بَيْنَكُمْ الْعِدَاوَةُ وَ الْبَغْضَاءُ أَبَدًا حَتَّىٰ تُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَحَدَهُ ممتحنه: ۴. که مراد از کفر برائت و بیزاری است. (خلاصه روایت).

کفر و برائت؛ ج ۶، ص: ۱۳۰

کفر گاهی بمعنی برائت و بیزاری آید مثل ثَمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُ بَعْضُكُمْ بِبَعْضٍ وَ يَلْعَنُ بَعْضُكُمْ بَعْضًا عنكبوت: ۲۵. طبرسی و راغب آنرا در آیه بمعنی برائت گفته‌اند یعنی روز قیامت بعضی از شما از بعضی برائت جوید و بعضی بعضی را لعن کند. ایضا آیه كَفَرْنَا بِكُمْ وَ بَدَا بَيْنَنَا وَ بَيْنَكُمْ الْعِدَاوَةُ ... ممتحنه: ۴. از حضرت صادق علیه السلام نقل شده که کفر بمعنی برائت است. وَ مَنْ يَكْفُرْ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ مائده: ۵. هر کس از ایمان بیزاری جوید یا آنرا انکار کند عملش پوچ شده است. اِنِّي كَفَرْتُ بِمَا أَشْرَكْتُمُونِ مِنْ قَبْلُ ابراهیم: ۲۲. من از آنچه مرا در آن شریک قرار دادید بیزارم این سخن شیطان است باهل عذاب در روز قیامت، ظاهراً تمام آیاتیکه در باره کفر خدایان دروغین نسبت به پیروانشان در روز قیامت آمده، همه بمعنی بیزاری است.

کف؛ ج ۶، ص: ۱۳۰

کف: دست. باز داشتن. راغب میگوید: کف بمعنی دست است «... کففته» یعنی: از دست او زدم و نیز او را با دست خود منع کردم. و آن در عرف بمعنی دفع است خواه با دست باشد یا نه، حتی بآنکه نابینا شده گویند: مکفوف، در مجمع آمده: کف در اصل بمعنی منع است مکفوف بمعنی ممنوع البصر میباشد. اَلَا يَشْتَجِبُونَ لَهُمْ بِشْيءٍ اِذَا كَبَّاسِطٍ كَفَيْهِ اِلَى الْمَاءِ لِيُبْلَغَ فَاَهُ رعد: ۱۴. خدایان دروغین بآنها جواب نمیدهند مگر مانند کسیکه دو دستش را بطرف آب باز کرده تا آب بدهان او برسد (و نخواهد رسید) در این آیه و آیه ۴۲ کهف، کف بمعنی دست است. فَعَجَّلَ لَكُمْ هَذِهِ وَ كَفَّ اَيْدِي

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۳۱

النَّاسِ عَنْكُمْ فتح: ۲۰. خدا این غنیمت فوری را به شما داد و کفار را از شما باز داشت و اِذْ كَفَفْتُ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَنْكَ اِذْ جِئْتَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ مائده: ۱۱۰. یعنی بنی اسرائیل را از قتل تو باز داشتم. كَافَّةً: مؤنث کاف است و نیز مذکر آید در اینصورت تاء برای مبالغه است مثل علامه و نسابه یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْخُلُوا فِي السَّلَامِ كَافَّةً بقره: ۲۰۸. کافه در آیه بمعنی جمیع و همگی است که کف بمعنی جمع نیز آمده «کف الشیء جمعه و ضمّه» یعنی ای اهل ایمان همگی بتسلیم در آئید. وَ قَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَافَّةً توبه: ۳۶. کافه در هر دو حال است از فاعل. در مجمع فرموده بقول فراء الف و لام به «کافه» داخل نمیشود که آن از مصادر غیر متصرف است زیرا در موقع «معا» و «جمیعا» واقع میشود و در لازم النکره بودن مثل اجمعین است و از زجاج نقل کرده که تشبیه و جمع در آن نیست یعنی ای مسلمانان همگی و با هم با مشرکان بجنگید چنانکه آنها همگی و با هم با شما میجنگند. وَ مَا أَرْسَلْنَاكَ اِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ بَشِيرًا وَ نَذِيرًا سباء: ۲۸. اگر تاء کافه برای مبالغه و خودش حال از مفعول «أَرْسَلْنَاكَ» باشد چنانکه راغب گفته معنی این است: ما تو را فرستادیم مگر مانع شونده مردم از گناه در حالیکه بشیر و نذیری. دو وصف «بشیر و نذیر» نیز مؤید این احتمال است یعنی با بشارت و اندارت مردم را از گناه و طغیان باز میداری. و اگر قید «لِلنَّاسِ» باشد آنوقت مفید عموم رسالت حضرت رسول صلی الله علیه و آله است یعنی: ما تو را رسالت ندادیم مگر بر عموم مردم مثل «مَا أَرْسَلْنَاكَ اِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ انبیاء:

۱۰۷. در مجمع ذیل عنوان «الاعراب» وجه اول را اختیار کرده و فرموده:

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۳۲

بقولی در کلام تقدیر و تأخیر است و تقدیر «أَلَّا لِلنَّاسِ كَافَّةً» است ولی در «المعنی» و نیز زمخشری آنرا از مصدر «أَزْسَمْنَاكَ» حال گرفته است یعنی ما تو را رسالت ندادیم مگر رسالت جامعی برای مردم. در کشف گفته: هر که کافئه را از «لِلنَّاسِ» حال بگیرد خطا کرده زیرا تقدیم حال بر مجرور محال است مانند تقدیم مجرور بر حرف جار. در تفسیر برهان دو تا روایت هست که آیه را دلیل عموم رسالت آنحضرت گرفته و «كَافَّةً» را حال از «لِلنَّاسِ» دانسته. همچنین است روایات اهل سنت، در المیزان گفته: تقدیم حال بر ذی الحال مجرور را نحاة بصره منع کرده و نحاة کوفه جایز میدانند.

کفل: ج ۶، ص: ۱۳۲

کفل: آنچه از استعمال قرآن بدست میاید این است که کفالت راجع بر نفس و شخص است نه بر مال یعنی ضمانت و عهده دار بودن بانسان بعکس ضمانت که عهده دار بودن بر مال است مثل إِذْ يُلقُونَ أَقْلَامَهُمْ أَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ آل عمران: ۴۴. آنگاه که تیرهای قرعه را میانداختند تا کدامشان کفالت مریم را بعهده گیرد. ایضاً هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ أَهْلِ بَيْتٍ يَكْفُلُونَهُ لَكُمْ قِصص: ۱۲ و طه: ۴۰. که هر دو در باره کفالت بر موسی علیه السلام است. كَفَّلَهَا زَكَرِيَّا آل عمران: ۳۷. آنرا در آیه مخفف و مشدد خوانده‌اند ولی در قرآن مشدد است و فاعل آن «الله» است یعنی خدا زکریا را بمریم کفیل کرد. و اگر مخفف باشد یعنی: زکریا کفالت مریم را بعهده گرفت. در آیه وَ لِي نَعْبُدَهُ فَقالَ أَكْفَلْنَاهَا وَ عَزَّيْ فِي الْخِطَابِ ص: ۲۳. اگر اکفال بمعنی کفیل کردن باشد پس کفالت در مال نیز بکار رفته که آن راجع به نعبه است ولی گمان بیشتر آنست که بمعنی تملیک و نصیب قرار دادن باشد چنانکه در «کفل» بکسر کاف در ذیل خواهد آمد. در اقرب الموارد اکفال را

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۳۳

تملیک نیز معنی کرده است. ظهور آیه نیز در تملیک است یعنی: این برادر من است و نود و نه بز دارد و من فقط یک بز دارم میگوید آنرا بمن تملیک نما و مراد در محاجه غلبه کرد و اگر مراد کفالت و حفظ آن برای صاحبش بود دیگر محلی بمخاصمه نبود. کفل: (بکسر کاف) بمعنی نصیب، بهره، چند برابر و غیره آمده است در مجمع فرموده: کفل بمعنی نصیب و از «اکتفال بعیر» مأخوذ است و آن این است که پلاسی بکوهان شتر بسته و سوار شوی در اینصورت مقداری از پشت شتر اشغال شده است و آنمقدار همان کفل و نصیب است. مَنْ يَشْفَعُ شَفَاعَةً حَسَنَةً يَكُنْ لَهُ نَصِيبٌ مِنْهَا وَمَنْ يَشْفَعُ شَفَاعَةً سَيِّئَةً يَكُنْ لَهُ كِفْلٌ مِنْهَا وَ كَانَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ مُّقْتَدِرًا نساء: ۸۵. مقابله کفل با نصیب با ملاحظه معنی آیه روشن میکند که کفل بمعنی نصیب است. یعنی هر که واسطه شود واسطه خوبی برای او از آن بهره‌ایست و هر که واسطه شود واسطه بدی برای او نیز از آن نصیبی خواهد بود خدا بهر چیز حفیظ و نگهدارنده است. این آیه صریح است در اینکه واسطه بودن در کار خوب و بد گناه و ثواب دارد. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ آمِنُوا بِرَسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ وَ يَجْعَلْ لَكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ وَ يَغْفِرْ لَكُمْ ... حدید: ۲۸. در مجمع و جوامع الجامع کفلین را دو نصیب فرموده یعنی خدا بشما دو بهره از رحمت خویش میدهد یکی برای ایمان برسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ دیگری برای ایمان بیامبران سلف صلوات الله عليهم. راغب از بعضی نقل کرده که مراد از تشبه متوالی بودنست نه دو نابودن و خودش کفلین را رحمت دنیا و آخرت میدانند. المیزان «آمَنُوا» دوم را بعد از «آمَنُوا» ی اول بمعنی ایمان تام و کامل گرفته و گوید: این ایمان بعد از

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۳۴

ایمان و مرتبه‌ای فوق مرتبه اول است که گاهی اثرش در اثر ضعف از آن تخلف میکند و «كِفْلَيْنِ» از رحمت بدین مناسبت است. این

سخن کاملاً صحیح است ولی بنظر نگارنده مراد از کفلین پاداش دنیا و آخرت است در مقابل ایمان قوی مثل و آتیناهُ أُجْرَهُ فِي الدُّنْيَا وَ إِنَّهُ فِي الْمَآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ عنكبوت: ۲۷. فَاتَاهُمُ اللَّهُ ثَوَابَ الدُّنْيَا وَ حُسْنَ ثَوَابِ الْمَآخِرَةِ آل عمران: ۱۴۸. فَعِنْدَ اللَّهِ ثَوَابُ الدُّنْيَا وَ الْمَآخِرَةِ نساء: ۱۳۴.

کفیل: ج ۶، ص: ۱۳۴

کفیل: وَ أَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذْ عَاهَدْتُمْ وَ لَا تَنْفُضُوا الْأَيْمَانَ بَعِيدَ تَوْكِيدِهَا وَ قَدْ جَعَلْتُمُ اللَّهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلًا إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ نحل: ۹۱. کفیل چنانکه معلوم شد بمعنی عهده‌دار بر انسان است کسیکه با خدا عهد می‌بندد و یا بخدا سوگند یاد میکند خدا را بر خویش عهده‌دار و کفیل تعیین میکند یعنی اینکار را خواهم کرد و گر نه عهده دارم خداست و میتواند در صورت تخلف عقوبت کند. یعنی: چون پیمانی بستید به پیمان خدا وفا کنید و سوگندها را پس از محکم کردن نقض نکنید که خدا را بر خود کفیل قرار داده‌اید و خدا بآنچه میکنید داناست.

کفی: ج ۶، ص: ۱۳۴

کفی: کفایت بمعنی بی‌نیازی است «کفی الشیء کفایه» یعنی بواسطه آن بی‌نیازی حاصل شد در مجمع آمده: «الکفایه بلوغ الغایه فی مقدار الحاجه». کفی بِاللَّهِ حَسَبًا نساء: ۶. بس است و بی‌نیاز میکند خدا در حسابگری راجع به زائد بودن و نبودن باء در فاعل «کفی» در اول باب باء صحبت شده بآنجا رجوع شود وَ كَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ احزاب: ۲۵. خدا مومنان را از جنگ کفایت کرد و بی‌نیازی بخشید که احزاب خندق را با طوفان و ایجاد رعب و کشته شدن عمرو بن عبدود بدست علی علیه السلام وادار به پراکندگی و عقب نشینی کرد.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۳۵

فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللَّهُ وَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ بقره: ۱۳۷. خدا تو را از آنها کفایت میکند بتو آزاری نمیرساند خدا شنوا، داناست.

کلؤ: ج ۶، ص: ۱۳۵

کلؤ: قُلْ مَنْ يَكْلؤُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ مِنَ الرَّحْمَنِ ... انبیاء: ۴۲. کلائته بمعنی حفظ و نگهداری است «کلاه الله: حفظه و حرسه» یعنی: بگو که شما را در شب و روز از خدا حفظ میکند اگر بخواهد عذابتان کند؟ این کلمه یکبار بیشتر در کلام خدا نیامده است.

کلب: ج ۶، ص: ۱۳۵

کلب: سگ. فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِنْ تَحْمِلَ عَلَيْهِ يَلْهَثُ أَوْ تَتْرَكُهُ يَلْهَثُ ... اعراف: ۱۷۶. حکایت او مثل حکایت سگ است که اگر بآن حمله کنی زبانش را بیرون میکند و اگر با آن کار نداشته باشی باز زبانش را بیرون میکند این جریان انشاء الله در «لهث» بازگو خواهد شد. مُكَلَّبٌ (بصیغه فاعل) کسی است که بسگ تعلیم شکار میدهد «كَلَّبَ الْكَلْبَ: عَلَّمَهُ الصَّيْدَ» أَجَلٌ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ وَ مَا عَلَّمْتُمُ مِنَ الْجَوَارِحِ مُكَلَّبِينَ تُعَلِّمُونَهُنَّ مِمَّا عَلَّمَكُمُ اللَّهُ فَكُلُوا مِمَّا أَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ وَ اذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهِ مائده: ۴. پاکیزه‌ها بشما حلال شده و آنچه از سگهای شکاری تعلیم داده‌اید که تعلیم دهنده آنها یا صاحبان شکار با سگها هستید آنچه از شکار برای شما نگه داشته‌اند بخورید و نام خدا را بر آنها بخوانید رجوع کنید به «جرح». وَ كَلَّبْتُمُ بِأَسِطٍ ذِرَاعِيهِ بِالْوَصِيدِ كَلْبِهِمْ که راجع بسگ اصحاب کهف است چهار بار در سوره کهف: ۱۸ و ۲۲. آمده است و نشان میدهد که در داستان آنها مورد اعتنا است اگر چیزی در این باره بدست آید در «کهف» انشاء الله خواهیم آورد. لابد سگ نیز در آمدت با آنها بوده است.

کلج: ج ۶، ص: ۱۳۵

کلج: در صحاح گوید: کلوح آشکار شدن دندانها در عبوسی است در اقرب الموارد گفته: بقولی کلوح در اصل ظاهر شدن دندانهاست در وقت عبوسی (مانند سرهای بریان

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۳۶

شده گوسفندان). در مجمع فرموده: کلوح برگشتن دو لب است ببالا و پائین تا دندانها آشکار شود پس کالج اسم فاعل از آنست تَلَفَحُ وَجُوهَهُمُ الذَّائِرُ وَهُمْ فِيهَا كَالْحُونَ مُمُون: ۱۰۴. میزند آتش بچهره‌هایشان و آنها در آتش زشت منظران باشند (نعوذ بالله من النار) ظاهرا مراد از کالج زشت منظری است در نهج البلاغه در وصف مردگان فرموده: «كلحت الوجوه النَّواظر» خطبه ۲۱۹ چهره‌های با طراوت بد منظر شدند. در نهاییه گوید: در حدیث علی علیه السلام آمده «ان من ورائکم فتنا و بلاء مکلحا مبلحا» یعنی از پس شما فتنه‌ها و بلاهائی است عبوس کننده، ناتوان کننده این کلمه تنها یکبار در کلام الله آمده است.

کلف: ج ۶، ص: ۱۳۶

کلف: (بر وزن فرس) در صحاح و قاموس گفته: کلف نقطه و خالی است که در پوست چهره ظاهر میشود و رنگی است میان سیاهی و سرخی و نیز سرخی تیره‌ایست که در چهره آشکار میشود و اکلف کسی است که چنان علامت دارد. راغب گوید: علفت این تسمیه آنست که شخص از آن احساس کلفه و مشقت میکند. در مجمع فرموده: کلف بمعنی ظهور اثر است و الزام شاق را از آن تکلیف گویند که اثرش در انسان ظاهر میشود. تکلف آنست که انسان کاریرا بمشقت یا تصنع انجام دهد. این یک معنی. معنای دیگر کلف، ترغیب و تحریص است چنانکه در مجمع و مفردات گفته در صحاح و قاموس آمده: «کلفت بهذا الامر» یعنی باین کار حریص شدم در قاموس افزوده: «اکلفه غیره» یعنی دیگری را بآن کار تشویق کرد. این از معنای اولی چندان دور نیست زیرا تشویق برای تن در دادن بکار شاق است. در نهاییه گوید: «الکلف: الولوج بالشئ مع شغل قلب و مشقة». اکنون باید دید تکلیف بمعنی الزام بعمل شاق است یا تحیب و

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۳۷

تحریص بآن. طبرسی فرموده: «التکلیف الالزام الشاق» همچنین است قول صحاح و قاموس. در المنار گوید: «الالزام بما فيه کلفه» بنظر نگارنده بعید نیست که بمعنی تحریص و ترغیب باشد مخصوصا در تکالیف دینی و قرآن. لا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْرَهَا بقره: ۲۸۶. خدا کسی را تکلیف نمیکند مگر بقدر قدرت او بی آنکه عسر و حرجی باشد مراد از «وسع» همه طاقت و قدرت نیست و گرنه معنی آیه این میشود خدا تا آخرین قدرت شخص او را تکلیف میکند و این حرج و عسر است حال آنکه فرموده و مَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ حَج: ۷۸. بلکه وسع آنست که انسان کاری را بدون عسر و حرج انجام دهد چنانکه در المنار گفته است. تعبیر فوق چندین دفعه در آیات قرآن مجید تکرار شده است: بقره: ۲۳۳ و ۲۸۶، انعام: ۱۵۲، اعراف: ۴۲ مؤمنون: ۶۲، طلاق: ۷. و این یک قاعده کلی اسلامی است و چون کار بحر حرج رسید تکلیف ساقط یا عوض میشود. قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ وَاَنَا مِنَ الْمَتَكَلِّفِينَ ص ۸۶. متکلف کسی است که چیزی را با مشقت و تصنع بر خود تحمیل کند با آنکه اهلش نیست یعنی: بگو من بر رسالت خویش مزدی از شما نمیخواهم و در حمل بار رسالت تصنعی ندارم و آنرا از خود نساختم بلکه «إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ. وَ لَتَعْلَمَنَّ نَبَأَهُ بَعْدَ حِينٍ».

کَل: ج ۶، ص: ۱۳۷

کَلَّ: (بفتح کاف) أَحَدُهُمَا أُبْكِمُ لِأَيِّ شَيْءٍ وَهُوَ كَلَّ عَلَىٰ مَوْلَاهُ نَحْلًا: ۷۶. کَلَّ بمعنی ثقل و سنگینی است «کَلَّ عَنِ الْأَمْرِ» کار بر او سخت شد و بکار بر نحو است «کَلَّ لِسَانَهُ» زبانش سنگین شد سخن گفتن نتوانست یعنی: یکی از آندو لال مادر زاد است و بچیزی قادر نیست و بر مولای خویش سنگینی و وبال است این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است.

کَلَّ: ج ۶، ص: ۱۳۷

کَلَّ: (بضم کاف) اسمی

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۳۸

دلالت بر استغراق دارد، دائم الاضافه است خواه مضاف الیه در لفظ باشد یا در تقدیر، بنکره و معرفه اضافه میشود، معنای تمام، همه و جمیع میدهد إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ بقره: ۲۰. خدا بر همه چیز توانا است وَ لَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسِطِ اسراء: ۲۹. دستت را باز مکن تمام باز کردن. در اقرب الموارد گوید: گاهی برای تکثیر و مبالغه آید مثل تَدَمَّرُ كُلُّ شَيْءٍ بِأَمْرِ رَبِّهَا احقاف: ۲۵. ولی ظاهرا در آیه برای استغراق است یعنی هلاک میکند هر چیزی را که بر آن بگذرد. و چون ماء مصدری بآن لاحق شود معنی تکرار و «هر وقت» میدهد، کَلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا آل عمران: ۳۷. هر وقت زکریا در محراب پیش مریم آمد نزد وی روزی یافت.

کَلَالَةٌ: ج ۶، ص: ۱۳۸

کَلَالَةٌ: وَ إِن كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً أَوْ امْرَأَةً وَ لَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا الشُّدُسُ فَإِن كَانُوا أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ فَهُمْ شُرَكَاءُ فِي الثُّلُثِ ... نساء: ۱۲. در مجمع فرموده: کَلَالَةٌ در اصل بمعنی احاطه است تاج را از آن اکلیل گویند که سر را احاطه میکند و از آنست کَلَّ که عدد را احاطه میکند، پس کَلَالَةٌ آنست که نسبت اصلی را احاطه کرده زیرا نسب اصلی پدر و مادر و فرزندان است و در ذیل آیه ۱۷۶ سوره فوق فرموده: کَلَالَةٌ نامی است برای برادران و خواهران و از امامان ما علیهم السلام نقل شده، پدران و فرزندان را لصیق مِيت گوئیم که بشخص متوفی ملاصقاند، خواهران و برادران را کَلَالَةٌ گویند که در اطراف مِيت قرار دارند و او را احاطه کرده‌اند. ایضا در ذیل آیه فوق فرموده: از ائمه ما علیهم السلام نقل شده که کَلَالَةٌ برادران و خواهرانند در این آیه مراد آنهایی هستند که برادر و خواهر مادری‌اند و مراد از آن در آخر سوره آنهایی‌اند که پدر و مادری و یا

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۳۹

پدري باشند. «کَلَالَةٌ» در آیه مصدر و در موضع حال و «کان» تامه است و بعید نیست که کَلَالَةٌ تمیز باشد معنی آیه چنین میشود: اگر مردی کَلَالَه دار ارث برده شود یا زنی همان طور، و برای آن مرد یا زن برادری یا خواهری است (مادری) برای هر یک از آنها یک ششم مال است و اگر بیشتر از یک نفر شدند آنها در ثلث مال بالسویه شریکند. این آیه چنانکه گفته شد در باره خواهران و برادران مادری مِيت است. و آیه زیر در باره پدر و مادرها و پدریهاست. يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ إِنِ امْرُؤٌ هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وَ لَدٌ وَ لَهُ أُخْتٌ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ وَ هُوَ يَرِثُهَا إِن لَّمْ يَكُنْ لَهَا وَ لَدٌ فَإِن كَانَتَا اثْنَتَيْنِ فَلَهُمَا الثُّلُثَانِ مِمَّا تَرَكَ وَ إِن كَانُوا إِخْوَةً رِّجَالًا وَ نِسَاءً فَلِلَّذَكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ نساء: ۱۷۶. یعنی: از تو فتوی می‌خواهند بگو خدا در کَلَالَه بشما فتوی میدهد: اگر مردی بمیرد که فرزند (و پدر و مادر) ندارد و او را خواهری است (پدر و مادری یا فقط پدري که حکم مادری در آیه اول گذشت) نصف مال برای آن خواهر است و اگر همان خواهر بمیرد و فرزند (و پدر و مادر) نداشته باشد همه مال برای برادر اوست، و اگر دو تا خواهر باشند دو ثلث مال برای آنهاست و اگر برادران و خواهران بودند هر مرد حصه‌اش برابر دو زن است. بنا بر آنچه گفته شد کَلَالَه وصف وارث است که محیط بر مِيت‌اند ولی در لغت وصف مِيت آمده در قاموس گفته: «الکَلَالَةُ مِنَ الْوَالِدِ وَ الْوَالِدَةُ» در

مفردات نقل کرده از رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ از کلاله پرسیدند فرمود: کسی است که مرده و فرزند و پدر و مادر ندارد، «من مات و ليس له ولد و لا والد» و هر دو قول صحیح است و کلاله مصدری است جامع به وارث
 قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۴۰
 و موروث.

کَلَّا: ج ۶، ص: ۱۴۰

کَلَّا: حرف ردع و ردّ است برای ابطال قول قائل. در اقریب الموارد گوید: در نزد نحوین جز ردع معنای دیگری ندارد و در کلیات گفته: گاهی بمعنی حَقًّا آید نه ابطال کلام قائل مثل کَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَّا كَافٍ. أَنْ رَأَاهُ اسْتَغْنَى عِلْقًا: ۶ و ۷. لازم بود در اینصورت اسم باشد ولی گفته‌اند: در اینصورت نیز حرف است. رَبِّ اِرْجِعُونِ. لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا ... مؤمنون: ۱۰۰. در این آیه شخص بهنگام مرگ میگوید: خدایا برگردانیدم تا عمل صالح کنم در ردّ این سخن آمده کَلَّا یعنی نه اگر بر گردد کار نیکو نخواهد کرد. در بعضی از آیات کَلَّا در ردع و ابطال مطلب ما قبل نیست در اینصورت میتوان گفت که معنای آن حَقًّا است چنانکه از کلیات ابو البقاء نقل گردید مثل عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ. كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَّا كَافٍ. أَنْ رَأَاهُ اسْتَغْنَى عِلْقًا: ۵-۷. یعنی: حَقًّا که انسان چون خودش را بی نیاز دید طغیان میکند در مجمع آنرا حَقًّا گفته ولی زمخشری و بیضاوی گفته‌اند: ردع کسی است که طغیان و کفران نعمت کرده، این در ما قبل ذکر نشده ولی کلام بآن دلالت میکند. ابن هشام در معنی علاوه از ردع سه معنی دیگر برای آن نقل میکند. اول: حَقًّا که قول کسائی و پیروان اوست. دوم: الاء استفتاحیه که عقیده ابی حاتم و تابعان اوست. سوم: حرف جواب بمنزله «ای» و «نعم» آنگاه قول دوم را اختیار کرده است علی هذا معنی كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَّا كَافٍ این میشود حَقًّا یا بدان یا آری انسان طغیان میکند. در آیاتیکه «کَلَّا» در ابطال قول سابق نیامده میشود بیکی از معانی سه گانه باشد، این کلمه ۳۳ بار در کلام الله مجید آمده است.

کَلَمٌ: ج ۶، ص: ۱۴۰

اشاره

کَلَمٌ: راغب میگوید: کَلَمٌ تأثیری

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۴۱

است که با چشم یا گوش درک شود کلام با گوش و کَلَمٌ (زخم) با چشم درک میشود «کَلَمَتُهُ» یعنی باو زخمی زدم که اثرش ظاهر شد. در مجمع فرموده: کَلَمٌ بمعنی زخم است و معنای اصلی آن تأثیر میباشد کَلَمٌ (زخم) اثری است دلالت بر زخمزن دارد و کلام اثری است دلالت بر معنی دارد. ظاهراً کلام راغب نیز بکلام مجمع راجع است. در شرح جامی گوید: عَلَّتْ این تسمیه آنست که کلمه و کلام در نفوس و اذهان اثر میکنند مانند زخمها در اجسام. پس منطوق انسان را از آنجهت کلمه و کلام گویند که در اذهان اثر میگذارند بواسطه دلالت بر معانی خود. تکلیم و تکَلَّمَ هر دو بمعنی سخن گفتن است و در اولی مفعول منظور است بخلاف دومی مثل وَ كَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا نساء: ۱۶۴. خدا با موسی بطور مخصوصی سخن گفت. و مثل لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ نساء: ۳۸. سخن نمیگویند مگر آنکه خدا اذنش داده است.

کلمه در قرآن؛ ج ۶، ص: ۱۴۱

کلمه در قرآن بچند معنی آمده است: ۱- لفظ و سخن. **يَخْلِفُونَ بِاللَّهِ مَا قَالُوا وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ تَوْبَهُ: ۷۴.** که مراد کلام کفر آمیز است **كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ إِنْ يَقُولُونَ إِلَّا كَذِبًا كهف: ۵۰۲.** عیسی علیه السلام **إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْفَاهَا إِلَى مَرْيَمَ نساء: ۱۷۱.** **إِنَّ اللَّهَ يُشْرِكُ بِكَلِمَتِهِ مِنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ آل عمران: ۴۵.** ظاهراً عیسی علیه السلام از آنجهت کلمه خوانده شده که وجودش اثر بخصوصی بود از جانب خدا، گر چه مخلوق همه کلمات الله‌اند ولی این عنایت در اثر بی پدر بودن در عیسی علیه السلام بیشتر است. بعضی گفته‌اند: علت این تسمیه آنست که آنحضرت در اثر کلمه «کن» از جانب خدا «فیکون» شده است ولی کلمه «کن»

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۴۲

در باره همه است **إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَا أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ نحل: ۴۰.** در باره آدم آمده **خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ آل عمران: ۵۹.** ولی بآدم کلمه اطلاق نشده است اقوال دیگری نیز در این باره هست که باید در کتب دیگر دید در المنار چهار وجه و در مجمع وجوهی نقل شده است. معنی آیه اول: مسیح عیسی بن مریم فقط پیامبر خدا و اثر خداست که بوجود مریم انداخته و در وجود او قرار داده است. آیه دوم: ای مریم خدا بتو مژده میدهد اثری و فرزندی که از جانب خدا بتو داده میشود نام مبارکش عیسی است پسر مریم. در آیه **أَنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ بِيحْيَى مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِنَ اللَّهِ آل عمران: ۳۹.** مجموع مفسران گفته‌اند مراد از «کلمه» عیسی است یعنی ای زکریا خدا بتو مژده میدهد یحیی را که تصدیق کننده کلمه‌ای از جانب خداست در اینصورت یحیی از مبشّران عیسی علیهما السلام بوده است، فقط ابو عبیده قائل است که مراد از «کلمه» کتاب یا وحی است (المنار و مجمع). ۳- وعده. **وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا وَلَوْ لَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ فِيمَا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ يونس: ۱۹.** مراد از «کلمه» در اینجا چنانکه گفته‌اند وعده است و مراد از وعده چنانکه در المیزان آمده **وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَى حِينٍ بقره: ۳۶.** است که خدا بهنگام هبوط آدم این وعده و این مهلت را داده است و گر نه لازم بود که در اختلاف امت اهل باطل از بین بروند در المنار گفته مراد از کلمه آیه ۹۳ سوره یونس است که فرموده: **إِنَّ رَبَّكَ يَقْضِي بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ** که خدا قضاوت در اختلاف را بروز قیامت موکول فرموده است در آیات: انعام: ۱۱۵، اعراف: ۱۳۷، یونس: ۳۳ هود: ۱۱۰. و سایر آیات نیز

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۴۳

کلمه بمعنی وعده است النهایه بعضی در وعده عذاب و بعضی در وعده رحمت و بعضی در وعده مهلت مثل **أَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ ... زمر: ۱۹.** که صریح در وعده عذاب است. در آیه **وَلَوْ لَا كَلِمَةُ الْفَصْلِ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ سُورَى: ۲۱.** ظاهراً مراد وعده تأخیر عذاب است. **وَجَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقِبِهِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ زخرف: ۲۸.** در ما قبل این آیه قول ابراهیم علیه السلام ذکر شده که به بت پرستان فرمود: **إِنِّي بَرَاءٌ مِمَّا تَعْبُدُونَ** ظاهر آنست که «هاء» در «جعلها» راجع ببراءت است و براءت از بتها عبارت اخرای توحید میباشد یعنی: خدا براءت از شرک را در فرزندان ابراهیم همیشگی فرمود تا آنها بتوحید برگردند. **فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَأَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى وَكَانُوا أَحَقَّ بِهَا وَأَهْلَهَا ... فتح: ۲۶.** جمهور مفسران آنرا کلمه توحید و بعضی سسکینه گفته‌اند، المیزان بعید نمیداند روح ایمان باشد که بتقوی امر میکند. بعید نیست که بگوئیم «التقوی» بیان کلمه است و اطلاق کلمه بر آن بدین لحاظ است که تقوی اثری است در قلب یعنی: خدا آرامش خویش را بر رسول و مؤمنان نازل فرمود و تقوی را ملازم آنها کرد آنها بتقوی لایق و اهل آن بودند.

کلمات در قرآن؛ ج ۶، ص: ۱۴۳

کلمات نیز مانند کلمه در قرآن کریم مصادقی دارد: ۱- جمع کلمه و الفاظ فتلقى آدم من ربه کلمات فتأب عليه إنه هو التواب الرحيم بقره: ۳۷. کلماتیکه آدم و زنش از خدا اخذ کرده و خدا را با آنها خواندند و خدا توبه‌شان را قبول کرد ظاهراً همان است که

در آیه ۲۳ اعراف آمده قَالَ رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا وَإِن لَّمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ. عیاشی چهار حدیث در این باره

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۴۴

نقل کرده در دو حدیث کلمات نظیر آیه اعراف است و چهارم از علی علیه السلام است که فرمود: کلماتیکه آدم از خدا اخذ کرد گفت: «یا رب استلک بحق محمد لَمَّا تبت علی» خدا فرمود: محمد را از کجا دانستی؟ گفت: او را آنگاه که در جنت بودم در سرپرده اعظم تو نوشته دیدم. در مجمع نقل شده: آدم دید در عرش اسمائی معظم و مکرم نوشته شده است از آن نامها پرسید گفته شد: اینها نامهای کسانی است که بهترین خلق در نزد خداوند، نامها عبارت بودند از: محمد، علی، فاطمه، حسن و حسین، آدم با آنها بخدا متوسل شد تا خدا توبه او را پذیرفت. ناگفته نماند: مانعی نیست که آدم نامهای مقدس پنج تن علیهم السلام را با کلمات آیه فوق بزبان آورده باشد. ۲- موجودات. قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مَدَدًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا كَهْف: ۱۰۹. آیه زیر از آیه روشتر است و لَوْ أَنَّ مَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ لقمان: ۲۷. آنچه بنظر میاید این است که مراد از «کلمات» در هر دو آیه موجودات و مخلوقات خداست، هر فرد موجود اثری از خداست، مرگب بودن دریا برای نوشتن شمارش آنها اشاره است باینکه بشر از تعداد و شمارش مخلوقات خداوند عاجز است چنانکه از شمارش نعمتهای خدا، وَإِن تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تَحْصُوهَا ابراهیم: ۳۴. ولی بی نهایت بودن مخلوقات را نمیرساند، شاید اطلاق کلمه بمخلوق از آنجهت باشد که مخلوقات دلالت بر وجود خدا دارند مثل دلالت کلمه بر معنایش. قطع نظر از موجودات منظومه شمسی برای نمونه کافی است بدانیم که کهکشان ما همان راه شیری در آسمان محتوی صد میلیارد ستاره است و در میدان نفوذ تلسکوب پنج

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۴۵

متری چند میلیارد کهکشان مجزا وجود دارد و در فاصله ۸۵ میلیون سال نوری کهکشانهای دیگری کشف کرده اند که هر یک دارای میلیاردها ستاره اند آنوقت ملاحظه فرمائید مخلوقات خدا چه قدر و تا کجا اند (سبحان من خلق العالم) و حتی اگر ذرات آب دریا با خود آن نوشته شود بخودش هم کفایت نخواهد کرد کجا مانده بموجودات دیگر. از اینجا است که «لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي». معنی آیه اول: بگو اگر برای شمردن مخلوقات پروردگارم دریا مرگب بود هر آینه پیش از تمام شدن موجودات دریا تمام میشد و اگر دریای دیگری مانند آنرا بکمک میاوردیم باز تمام میشد. آیه دوم: اگر همه درختان روی زمین قلم بودند و دریا با هفت دریای دیگر مرگب میبود (در شمارش مخلوقات خداوندی دریاها تمام میشدند ولی) مخلوقات خدا تمام نمیشد حقا که خدا عزیز و حکیم است. هفت دریا برای مثال است نه اینکه مثلا هشت دریا کفایت میکرد. در مجمع ذیل آیه اول کلمات را: آنچه خدا از کلام و حکمتها در قدرت دارد و در ذیل آیه دوم مقدرات و معلومات خداوند گرفته که با کلمات تعبیر آورده میشوند. در میزان آمده: خدا با دهان سخن نمیگوید قول خدا همان فعل خداست، فعل خدا کلمه خوانده میشود که بر وجود خدا دلالت دارد. و از این معلوم میشود هر چه بوجود میاید و هر واقعه ای که بوجود مییوندد از این حیث که دال بر خداست کلمه خوانده میشود، در ذیل آیه دوم نظیر این سخن را گفته و علت تمام نشدن کلمات را غیر متناهی بودن آنها دانسته است. ولی چنانکه گفتیم از آیات غیر متناهی بودن کلمات استفاده نمیشود مگر آنکه مراد از آنها مثل قول مجمع مقدرات خداوند باشد.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۴۶

وَإِذِ ابْنُ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا ... بقره: ۱۲۴. راجع باین آیه در «عهد» مشروحا سخن گفته ایم، کلماتیکه ابراهیم علیه السلام با آنها امتحان شده در آنجا گفته ایم که ظاهرا قربانی اسماعیل، اسکان دادن خانواده اش در سرزمین خالی مکه و نظیر آنهاست و علت اطلاق کلمات بر آنها بنظر من آنست که دلالت بر ثبات و استقامت آنحضرت داشتند. وَأَوْدُوا حَتَّىٰ أَنفُسُهُمْ نُصِرْنَا وَلَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ انعام: ۳۴. لَهُمُ الْبُشْرَىٰ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ لَا تَبْدِيلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ يونس: ۶۴. ظاهرا

مراد از کلمات در اینگونه آیات وعده‌های خداست.

کلام و کلم؛ ج ۶، ص: ۱۴۶

کلام در استعمال قرآن مطلق سخن و دستور است و قَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ بقره: ۷۵. اِنِّي اصْطَفَيْتُكَ عَلَي الدَّاسِ بِرِسَالَاتِي وَ بِكَلَامِي اعراف: ۱۴۴. میشود گفت: کلام در این آیه مصدر است یعنی من تو را برگزیدم بدستورهای خودم و بسخن گفتنم با تو. کلم بفتح کاف و کسر لام جمع کلمه است و چهار بار در قرآن آمده و شامل اسم و فعل و حرف است و بکمتر از سه کلمه اطلاق نمیشود اِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ فاطر: ۱۰.

کَلَمًا؛ ج ۶، ص: ۱۴۶

کَلَمًا: کلا و کلتا دو اسم‌اند در لفظ مفرد و در معنی تشبیه اولی تأکید مذکر و دومی تأکید مؤنث باشد و دائم الاضافه‌اند کَلَمًا الْجَنَّتَيْنِ آتَتْ أَكْلَهُمَا كهف: ۳۳. اِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفَّ اسراء: ۲۳. هر یک فقط یکبار در کلام الله آمده‌اند.

کَم؛ ج ۶، ص: ۱۴۶

کَم: لفظی است بر دو وجه آید یکی خبریه که مفید کثرت است دیگری استفهامیه بمعنی چقدر و ای عدد. کَم تَرَكُوا مِنْ جَنَاتٍ وَ عُيُونٍ دِخَانٍ: ۲۵: چه بسا باغها و چشمه‌ها که گذاشتند و رفتند کَم أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۴۷

مِنْ قَرُونٍ ص: ۳. در جوامع الجامع ذیل آیه أَلَمْ يَرَوْا كَم أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنَ الْقُرُونِ يس: ۳۱. فرموده اصل در «کم» استفهام است، در کم استفهامیه گوئیم: «کم مالک» مال تو چقدر است در معنی میان کم خبری و استفهامی پنج فرق ذکر کرده است. در آیه قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ كَم لَبِثْتُمْ كهف: ۱۹. «کم» برای استفهام است.

کَمَل؛ ج ۶، ص: ۱۴۷

کَمَل: کمال و کمول بمعنی تمام است در صحاح و قاموس گفته: «الکمال: التمام» میشود گفت: کمال وصفی است بالاتر از تمام، مثلاً- تمام انسان آنست که اعضایش ناقص نباشد و کمال انسان آنست که بعضی از اوصاف حمیده را هم داشته باشد مثل علم و شجاعت لذا در قاموس آمده: «کَمَله: اتمه و اجمله» در مصباح گفته: «کَمَل» آنگاه گویند که اجزایش تمام و محاسنش کامل باشد. ولی ظاهراً این فرق در همه جا نیست بلکه اغلب کمال بمعنی تمام است. وَ لَتَكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَ لَتَكْبُرُوا اللَّهَ بقره: ۱۸۵. تا عِدَّة روزهائی را که روزه نگرفته‌اید تمام کنید (و روزه بگیرید) و خدا را بزرگ بدانید. فَصِيحًا ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَ سَبْعَةَ إِذٍ رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ بقره: ۱۹۶. این ده روز روزه وظيفه کسی است که قدرت قربانی ندارد. بنظر المیزان قید «کَامِلَةٌ» برای آنست که سه روز و هفت روز هر یک حکم مستقلی است و هفت روز تمام کننده سه روز نیست بلکه کامل کننده آنست. علی هذا کمال در آیه وصفی است ما فوق تمام و گرنه سه روز و هفت روز هر یک بنوبت خود تمام‌اند. الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ... برای مزید توضیح لازم است این آیه را با صدر و ذیل آن نقل کنیم: حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَ الدَّمُ وَ لَحْمُ الْخِنْزِيرِ وَ مَا أَهْلَ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ ... ذَلِكُمْ فَسَقُ الْيَوْمَ يَيْسَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ دِينِكُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَ اخْشَوْنِ الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۴۸

أَتَمَّتْ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيَتْ لَكُمْ الْإِسْلَامَ دِينًا فَمَنْ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرٍ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ مائده: ۳. اگر از این آیه الْيَوْمَ يَيْسَسُ تا دیناً برداشته شود ضرری بحکم آیه و مضمون آن ابدا نخواهد داشت و اینطور میشود ذَلِكُمْ فِشَقٌ... فَمَنْ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ یعنی میت، خون، گوشت خوک و... بر شما حرام شد و آنها فسق‌اند ولی هر که در قحطی مضطر شد مانعی ندارد که بخورد. در سوره بقره نظیر این آیه آمده بدون الْيَوْمَ يَيْسَسُ... دیناً و آن این است إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِزْيِيرِ وَمَا أُهْلِلَ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ بقره: ۱۷۳. و نیز سوره نحل: ۱۱۵. از اینجاست که در میزان گوید: آنچه گفته شد نتیجه میدهد که «الْيَوْمَ يَيْسَسُ الَّذِينَ... دیناً» کلام معترضی است در وسط این آیه قرار گرفته و آیه در دلالت و بیانش احتیاجی بآن ندارد، خواه بگوئیم از اول نزول در وسط آیه نازل شده یا بگوئیم رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ دستور داده در وسط آیه بنویسند یا بگوئیم در وقت تألیف قرآن آنرا در وسط آیه قرار داده‌اند زیرا هیچ یک از این احتمالات در جمله معترضه بودن آن اثری ندارد... نگارنده گوید: مؤید این مطلب آنست که در روایات و تفاسیر از نزول مستقل آن سخن گفته‌اند بدون آنکه نظری بصدر و ذیل آیه داشته باشند. مثلاً واحدی در اسباب النزول از طارق بن شهاب از عمر بن الخطاب نقل کرده که «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ...» در عصر روز عرفه که روز جمعه بود نازل گردید ایضا بخاری و ترمذی در صحیح خود کتاب تفسیر و نیز در تفسیر ابن کثیر و المنار و تفسیر خازن. همه در باره نزول مستقل آیه بحث کرده‌اند. نتیجه اینکه: نزول مستقل این آیه حتمی است و بودنش در ضمن آیه

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۴۹

۳ مائده بعثت یکی از سه وجه است که از میزان نقل گردید. ناگفته نماند: بشهادت روایات فریقین این آیه در غدیر خم نازل گردید پس از آنکه رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ و آله علی بن ابی طالب علیه السلام را بخلاف منصوب فرمود در مجمع البیان آنرا از امام باقر و امام صادق علیهما السلام نقل کرده است. سبط ابن جوزی آنرا در تذکره از ابو هریره و ابن کثیر در تفسیر خود از طبری از ابو سعید خدری و ابو هریره نقل میکند. بگمان من نقل اینکه نزول آیه در عرفه بوده تحریفی است که از اثر جعل معاندین اهل بیت علیهم السلام بوجود آمده تا جائیکه سبط ابن جوزی احتمال داده که آیه دو دفعه نازل شده هم در عرفه و هم در غدیر خم. بهر حال رجوع شود به الغدیر جلد اول که در آن از ۱۶ کتاب از کتب معتبر اهل سنت نقل کرده و در مراجعه ۱۱ کتاب المراجعات فرموده: در باب ۳۹ و ۴۰ غایه المرام شش روایت از اهل سنت در این باره نقل شده است.

کم: ج ۶، ص: ۱۴۹

کم: (بفتح اول) پوشاندن. «كَمِ الشَّيْءِ كَمَا: غطاءً و ستره» کم (بکسر کاف) غلافی است که گل یا میوه را میپوشاند جمع آن در قرآن اکمام است. راغب گوید: کم بضم اول قسمتی از آستین پیراهن است که دست را میپوشاند و بکسر آن غلافی است که میوه را میپوشاند. فِيهَا فَكَيْهَةٌ وَ النَّخْلُ ذَاتُ الْأَكْمَامِ رحمن: ۱۱. مراد از فاکهه میوه‌ای غیر از خرماست و مراد از اکمام غلافهائی است که خرما در آن میشود یعنی در زمین میوه‌هائی است و نخل غلافدار. إِلَيْهِ يُرَدُّ عِلْمُ السَّاعِيَةِ وَ مَا تَخْرُجُ مِنْ ثَمَرَاتٍ مِنْ أَكْمَامِهَا وَ مَا تَحْمِلُ مِنْ أُنثَى وَ لَا تَضَعُ إِلَّا بِعِلْمِهِ فصلت: ۴۷. علم قیامت راجع بخداست میوه‌ها جز بعلم او از غلافهایشان در نیایند و مادگان جز بعلم او حمل بر ندارند و نگذارند. این کلمه تنها دو بار در قرآن آمده است.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۵۰

کمه: ج ۶، ص: ۱۵۰

كَمْه: وَ أُبْرِي الْأَكْمَةَ وَالْأَبْرَصَ وَ أَخِي الْمَوْتِي بِإِذْنِ اللَّهِ آلِ عِمْرَانَ: ۴۹. كمه كوری و نیز معیوب شدن چشم است «كمه كمها: عمی و صار اعشى» اكمه بمعنی كور مادرزاد و نیز بمعنی كور است. برص بمعنی پیسی است یعنی باذن خدا كور مادرزاد و پیس را شفا میدهم و مردگان را زنده می‌کنم. ایضا وَ تُبْرِي الْأَكْمَةَ وَ الْأَبْرَصَ بِإِذْنِي مائده: ۱۱۰. هر دو آیه در خصوص معجزات عیسی علیه السلام است و دو بار بیشتر در قرآن مجید یافته نیست.

کند: ج ۶، ص: ۱۵۰

کند: إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ عادیات: ۶. کنود یعنی بسیار ناسپاس «ارض کنود» زمینی است که چیزی نمی‌رویاند «کند النعمه کنودا: کفرها» یعنی حقا که انسان پیروردگارش بسیار ناسپاس است. این لفظ فقط یکبار در قرآن یافته است.

کنز: ج ۶، ص: ۱۵۰

اشاره

کنز: گنج و مال اندوخته. «کنز المال کنز: جمعه و ادخره و دفنه فی الارض» راغب گوید: کنز گذاشتن مال رویهم و محفوظ داشتن آنست و اصل آن از «کنزت التمر فی الوعاء» است یعنی خرما را در ظرف محفوظ داشتیم. در مصباح گفته: «الکنز: المال المدفون» همچنین است عبارت صحاح و قاموس در مجمع فرموده کنز در اصل چیزی است که رویهم انباشته شود. ظاهرا فقط انباشته شدن در آن ملحوظ است اعم از آنکه مدفون باشد یا محفوظ زیرا هر دو در قرآن آمده است مثل: وَ أَمَّا الْجِدَارُ فَكَانَ لِغُلَامَيْنِ يَتِيمَيْنِ فِي الْمَدِينَةِ وَ كَانَ تَحْتَهُ كَنْزٌ لَهُمَا كَهْف: ۸۲. که غرض کنز مدفون است و مثل لَوْ لَأُنزِلَ عَلَيْهِ كَنْزٌ أَوْ جَاءَ مَعَهُ مَلَكٌ هود: ۱۲. که پول اندوخته است یعنی چرا پول انباشته و بسیاری بر او نازل نشده یا چرا فرشته‌ای با او نیامده است؟ وَ كُنُوزٍ وَ مَقَامٍ كَرِيمٍ شعراء: ۵۸. و مالهای اندوخته و مکان خوشایند.

کنز حرام؛ ج ۶، ص: ۱۵۰

وَ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ الذَّهَبَ وَ الْفِضَّةَ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۵۱

وَ لَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ. يَوْمَ يُحْمَىٰ عَلَيْهَا فِي نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكْوَىٰ بِهَا جِبَاهُهُمْ وَ جُنُوبُهُمْ وَ ظُهُورُهُمْ هَذَا مَا كَنَزْتُمْ لِأَنفُسِكُمْ فَذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ توبه: ۳۴ و ۳۵. از این دو آیه چند مطلب بدست می‌آید: ۱- ذخیره کردن مال حرام است و ظاهرا اختصاصی بطلا و نقره ندارد تکیه بذهب و فضه بعلت پول رائج بودن آندو در عصر نزول قرآن است پس نمیشود مال را اندوخت و بی- مصرف گذاشت. ۲- باید مال را در سبیل الله خرج کرد، سبیل الله هر کاری است که نفع عموم در آن باشد از قبیل جهاد، ترویج دین، امر بمعروف، ساختن پلها، راهها، بیمارستانها و ... مؤمن واقعی و انسان کامل آنست که مازاد خویش را با ایمانی پر شور و عشق فراوان در راه تأمین عموم که همان سبیل الله است مصرف کند تا همه از مواهب خدا بسعادت رسند. ۳- رکود و تجمع سرمایه در اسلام ممنوع است و باید در راههای مشروع آنرا بجریان انداخت تا مانند رودخانه بزرگی باشد که به جویهای کوچک منقسم شده و مزارع بیشماری را آبیاری می‌نماید نه اینکه در پس سدّی عظیم رویهم انباشته و بی مصرف بماند. ۴- مأمور باجرا این دستور در مرحله اول خود مردم‌اند و در صورت تخلف حاکم شرع میتواند رأسا در آن اقدام نماید تا مردم را از بدبختی و گنج داران را از عذاب و تبهکاری برهاند. ۵- این حکم بدان معنی نیست که اسلام مالکیت فردی را لغو میکند بلکه با حفظ اصل

مالکیت فردی از تجمع جلوگیری کرده و جامعه را بتعدیل سوق میدهد. مالیکه برای تأمین زندگی مردم آفریده شده تجمع و بیهوده ماندن آن بر خلاف غرض خدائی است. ۶- از آیه همینقدر استفاده میشود:

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۵۲

که کنز و زراندوزی حرام و انفاق فی سبیل الله لازم است و سرمایه داری بشکل منفور امروز که اکثریت محروم و اقلیتی بی‌فایده کامران باشند و نیز بانکداری در اسلام ممنوع است ولی کم و کیف پیاده کردن آن بعهده حکومت اسلامی است.

نظری بر روایات؛ ج ۶، ص: ۱۵۲

۱- در مجمع ذیل آیه فوق از علی علیه السلام نقل شده: اضافه از چهار هزار (درهم) کنز است خواه زکاتش داده شود یا نه و کمتر از آن نفقه و خرج خود انسان است «ما زاد علی اربعه آلاف فهو کنز ادی زکوته او لم یؤد و ما دونها نفقه». ۲- در تفسیر عیاشی از حضرت باقر علیه السلام نقل است: کنز آن است که از دو هزار درهم متجاوز باشد «انما عنی بذلک ما جاوز الفی درهم». ۳- در صافی از آنحضرت منقول است: خدا ذخیره کردن طلا و نقره را حرام کرده و بانفاق آن در راه خدا دستور داده است «ان الله حرم کنز الذهب و الفضة و امر بانفاقه فی سبیل الله». مضمون این سه حدیث آنست که مرد کامل لازم است مازاد خویش را در راه خدا و تأمین مردم انفاق کند همینقدر که احساس کرد بیشتر از هزینه خویش در آمد دارد بفرکر زر اندوزی نیافتد بلکه غرضش آن باشد که مقداری از حوائج عموم را در راه رضای خدا برطرف نماید. طبرسی در ذیل آیه فرماید: اکثر مفسران بر آنند که مراد از «وَالَّذِينَ يَكْتُمُونَ» مانعان زکوة از این امت‌اند ولی بهتر آنست که بر عموم حمل شود. ایضا گوید: از رسول خدا صلی الله علیه و آله منقول است که فرمود: هر مالیکه زکوتش داده نشود کنز است هر چند آشکار باشد و هر مالیکه زکوتش داده شود کنز نیست هر چند در زمین مدفون باشد. این روایت در وسائل از امالی شیخ از حضرت رضا از پدراناش از رسول خدا صلوات الله علیهم نقل شده

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۵۳

ولی سند صحیحی ندارد و با عموم آیه مخالف است. ایضا در وسائل از امالی از حضرت صادق علیه السلام در ضمن خبری نقل شده: هر که درهم و دینار بیشتر بدست آورد و زکوتش را بدهد بر او پاک و خالص است. شاید منظور از روایت آنست که بقیه را کنز نکرده بلکه در حوائج خویش مصرف میکند زیرا در ذیل آن فرموده: هر که بیشتر بدست آورد و بخل ورزد و حق خدا را ادا نکند و از آن ظرف اتخاذ کند او کسی است که وعید خدا بر او ثابت است که فرموده: **يَوْمَ يُحْمَىٰ عَلَيْهَا فِي نَارِ جَهَنَّمَ... نَدَانِ** زکوة و اتخاذ آنیه از مصادیق کنز است (بنا بر این روایت). در کافی باب الکبائر حدیث ۲۴ که امام صادق علیه السلام کبائر را بر عمرو بن عبید بیان فرموده از جمله میفرماید: «و منع الزکوة المفروضه لان الله یقول فَتَكُونُ بِهَا جَاهُهُمْ وَ جُنُوبُهُمْ وَ ظُهُورُهُمْ» در این روایت منع زکوة از مصادیق کنز شمرده شده نه اینکه کنز منحصر بدان است.

کنس؛ ج ۶، ص: ۱۵۳

کنس: **فَلَا أُقْسِمُ بِالْخُنْصِ. الْجَوَارِ الْكُنْصِ** تکویر: ۱۵ و ۱۶. کنس بمعنی نهان شدن است «کنس الظَّبی کنوسا: تغیب و استتر فی کناسه» آهو در نهانگاه خویش پنهان شد رجوع شود به «خنس». این کلمه فقط یکبار در کلام الله آمده است.

کنن؛ ج ۶، ص: ۱۵۳

کنن: کنن (بفتح اول) و کنون بمعنی پوشاندن و محفوظ داشتن است «کنن الشیء کننا و کنونا: ستره فی کنه و غطاءه و اخفاه» کنن (بکسر کاف) آنست که چیزی در آن محفوظ گردد، جمع آن اکننه و اکنان است. و رَبُّكَ يَعْلَمُ مَا تُكِنُّ صُدُورُهُمْ وَ مَا يُعْلِنُونَ

قصص: ۶۹. خدایت میداند آنچه را که سینه‌هاشان مخفی میدارد و آنچه را که آشکار میکنند. راغب میگوید «کننت» مخصوص است بآنچه با لباس یا با خانه و غیر آن مستور گردد و «اکنت» بآنچه در نفس

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۵۴

مستور میگردد و لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاءِ أَوْ أَكْنُتُمْ فِي أَنْفُسِكُمْ بقره: ۲۳۵. هر دو آیه در باره مستور در نفس است. وَ جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْجِبَالِ أَكْنَانًا نحل: ۸۱. اکنان غارها و گودالهائی است که انسان با پناه بردن بآنها از باد و باران و حیوانات محفوظ مانده و بهره‌های دیگر از آنها می‌برد. وَ جَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ انعام: ۲۵. اکنه جمع کن است بمعنی ظرف و غلاف و آنچه چیزی در آن مستور میشود یعنی بر قلوب آنها پرده و سرپوشها قرار دادیم از اینکه قرآن را بفهمند. وَ عِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ عَيْنٍ. كَأَنَّهِنَّ يَبْصُرْنَ مَكْنُونٌ صافات: ۴۸ و ۴۹. مکنون بقول طبرسی بمعنی محفوظ از هر شیء است: در نزد اهل بهشت زنانی است سیمین تن درشت چشم گوئی تخم نهفته و محفوظند تخم تا در زیر مرغ است سفید براق و با صفا است در وصف غلمان و خدمتکاران بهشتی آمده: كَأَنَّهِنَّ لَوْلُؤُ الْمَكْنُونِ طور: ۲۴. گوئی مروارید مستور و نهفته‌اند و حُورٌ عَيْنٌ. كَأَمْثَالِ اللُّؤْلُؤِ الْمَكْنُونِ واقعه: ۲۲ و ۲۳. إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ. فِي كِتَابٍ مَكْنُونٍ واقعه: ۷۷ و ۷۸. ظاهرا مراد از کتاب مکنون ام الكتاب است که قرآن از آن نازل گردیده و إِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِّي حَكِيمٌ زخرف: ۴.

کَهِف؛ ج ۶، ص: ۱۵۴

اشاره

کَهِف: غار وسیع. و اگر کوچک باشد بآن غار گویند نه کَهِف. چنانکه در قاموس و مجمع است ولی راغب آنرا مطلق غار گفته است در عبارت صحاح، قاموس، مصباح و اقرب قید «المنقور» ذکر شده یعنی غار کنده شده. از این بنظر میاید که کَهِف غار طبیعی نیست. این لفظ شش بار در قرآن مجید آمده و همه در سوره کَهِفند.

اصحاب کَهِف؛ ج ۶، ص: ۱۵۴

اشاره

داستان اصحاب کَهِف در قرآن ماجرای چند نفر جوان موحد است که نور ایمان در قلبشان تابیده و از

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۵۵

میان قوم بت پرست خویش بیرون رفته و در غاری بفرار استراحت دراز کشیدند و مدت سیصد و نه سال خفته و بعد بیدار شدند در اثر احساس گرسنگی یکی را بشهر فرستادند تا طعامی خریده بیاورد، و چون از خواب گران خویش بی‌خبر بودند بفرستاده گفتند: بمردم شناسائی نده، او چون بشهر آمد پول سیصد سال قبل را نشان داد، دکاندار از وی خواست بگوید که آن پول را از کجا در آورده است بالاخره خواب طولانی آنها هم بخودشان و هم بمردم روشن گشت، سپس در همان غار مردند و بیاد آنها مسجدی بالای غارشان بنا نمودند. این ماجرا در سوره کَهِف از آیه ۹ تا ۲۶ نقل شده است اینک اول بآنچه از آیات روشن میشود می‌پردازیم سپس بکلمات دیگری اشاره خواهیم کرد: ۱- قرآن کار ندارد که اصحاب کَهِف چه نام داشتند، در کدام شهر بودند، غارشان در کجاست، پادشاه آن عصر کدام کس بود، این جریان در کدام تاریخ بوقوع پیوسته است و ... زیرا اینها مطمح نظر دین نمیباشد بلکه منظور علت وقوع آن و نتیجه حاصله از آنست. ۲- علت این واقعه قطع نظر از اینکه خدا بدان وسیله آنها را نجات داد یکی این

بود که خودشان مدت طولانی خواب را بدانند ثُمَّ بَعَثْنَاهُمْ لِنَعْلَمَ أَيُّ الْحِزْبَيْنِ أَحْصَىٰ لِمَا لَبِثُوا أَمَدًا: ۱۲. سپس آنها را بیدار کردیم تا روشن کنیم کدام یک از دو دسته مدت توفشانرا شمرده است مراد از «الحزبین» خود خواب رفتگان اند که در مدت خواب خویش منازعه میکردند، بقرینه آیه وَ كَذَلِكَ بَعَثْنَاهُمْ لِيَتَسَاءَلُوا بَيْنَهُمْ قَالَ قَائِلٌ مِّنْهُمْ كَمْ لَبِثْتُمْ قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالُوا رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ : ... ۱۹. بنظر میاید و الله العالم این جوانان موحد درباره معاد تاریکیهای در دل داشته‌اند که نتوانسته‌اند درست بدان جواب پیدا کنند این سؤال در

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۵۶

ما بین خود و بالاخره روشن شدن اینکه سیصد و نه سال خفته و بعد بیدار گشته‌اند عقده دلشان را از بین برده است و گرنه خفتن سیصد سال و بیدار شدن فقط برای «أَحْصَىٰ لِمَا لَبِثُوا» بودن بعید بنظر میاید. علت دیگر آن بود که اهل آن زمان بمعاد اعتقاد پیدا کنند و در آن نزاعی نداشته باشند وَ كَذَلِكَ أَعْتَرْنَا عَلَيْهِمْ لِيُعَلِّمُوا أَن وَعَدَ اللَّهُ حَقًّا وَأَنَّ السَّاعَةَ لَا رَيْبَ فِيهَا إِذِ يَتَنَزَّعُونَ بَيْنَهُمْ أَمْرُهُمْ : ... ۲۱. از این فهمیده میشود که اهل آن زمان در امر معاد نزاع داشتند و این برای آن بوده که بثبوت معاد کمکی کند. ۳- خلاصه ماجرا در این سه آیه است إِذْ أَوْى الْفِتْيَةُ إِلَى الْكَهْفِ فَقَالُوا رَبَّنَا آتِنَا مِن لَّدُنكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا. فَضَرَبْنَا عَلَىٰ آذَانِهِمْ فِي الْكَهْفِ سِنِينَ عَدَدًا. ثُمَّ بَعَثْنَاهُمْ لِنَعْلَمَ أَيُّ الْحِزْبَيْنِ أَحْصَىٰ لِمَا لَبِثُوا أَمَدًا ۱۰- ۱۲. معلوم میشود که از ترس قوم خویش و از ترس حکومت بغار پناه برده و از خدا مدد خواسته‌اند، خداوند آنها را بخواب و بی خبری محضی فرو برده تا راحت شوند و نجات یابند و سپس بیدارشان فرموده است. ۴- اینک آیات بعدی را بررسی میکنیم: نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ نَبَأَهُم بِالْحَقِّ إِنَّهُمْ فِتْيَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ وَزِدْنَاهُمْ هُدًى. وَرَبَطْنَا عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ إِذْ قَامُوا فَقَالُوا رَبَّنَا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَنْ نَدْعُوكَ مِنْ دُونِهِ إِنْهَا لَقَدْ قُلْنَا إِذًا شَطَطًا: ۱۳- ۱۴. آنها جوانانی بودند که بخدا ایمان آوردند و خدا بهدایتشان افزود، از جمله رَبَطْنَا عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ إِذْ قَامُوا فَقَالُوا ... استفاده کرده‌اند که آنها در پیش حکمران برخاسته و بی پروا اظهار عقیده کرده‌اند و آن در اثر اطمینانی بوده که خدا در دلشان قرار داده بود. و از این بنظر میاید که از خواص پادشاه و نزدیکان او بوده‌اند. هُوَ لَاءِ قَوْمُنَا اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۵۷

لَوْ لَا يَأْتُونَ عَلَيْهِمْ بِسُلْطَانٍ بَيِّنٍ فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا. وَإِذِ اعْتَرَلْتُمُوهُمْ وَمَا يُعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ فَأَوْوَا إِلَى الْكَهْفِ يَنْشُرْ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ : ... ۱۵- ۱۶. معلوم میشود که در میان خود بگفتگو پرداخته و قوم خویش را تخطئه کرده‌اند و «اعترلتمموهم» می‌رساند که حساب خویش را از قوم جدا کرده و قیام خویش را بر علیه آنها اعلام داشته‌اند و از «فأوووا إلى الكهف» بنظر میاید که مورد تهدید قرار گرفته و قرار گذاشته‌اند که بغاری پناه برند و در آن مخفی گردند و چون كهف معرف بلام است ظاهر آنست که پیش از فرار غاریرا که معروفشان بود در نظر گرفته‌اند. ۵- وَ تَرَى السَّمْسَ إِذِ انْطَلَعَتْ تَتَرَاوَرُّ عَنْ كَهْفِهِمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَإِذْ رَجَعَتْ تَقْرَضُهُمْ ذَاتَ الشَّمَالِ وَ هُمْ فِي فَجْوَةٍ مِنْهُ ذَلِكُمْ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ ... وَ تَحَسَّبُهُمْ أَيْقَظًا وَ هُمْ رُقُودٌ وَ نُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَ ذَاتَ الشَّمَالِ وَ كَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ لَوِ اطَّلَعْتَ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتَ مِنْهُمْ فِرَارًا وَ لَمَلَّيْتَ مِنْهُمْ رُغْبًا: ۱۷- ۱۸. یعنی: می‌بینی که آفتاب در وقت طلوع از غارشان بطرف راست میل میکند و بهنگام غروب از آنها بطرف چپ مایل میشود (آفتاب بآنها نمیتایید ولی نورش بدن آنها میرسید) و آنها در غار در فراخنای بودند و این از آیات خدا بود (که اگر آفتاب بر بدنشان میتایید و یا در فراخنای نبودند در آن وضع باقی نمی‌ماندند). آنها را بیدار پنداشتی ولی در خواب بودند، بدنشان را براست و چپ بر میگرددانیدیم و سگشان بازوهای خویش را بر آستانه (غار) گشوده بود اگر بر آنها مشرف میشدی فرار میکردی و سراپایت پر از ترس میشد. از این دو آیه روشن میشود: اولاً: كهف رو بجنوب بوده و اگر رو بشرق یا رو بغرب بود آفتاب وقت طلوع و غروب مستقیم بدرون آن میتافت و اگر رو بشمال بود اصلاً آفتاب نمیدید.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۵۸

ثانیا: ظاهرا چشمهایشان باز مانده بود که شخص از دیدن آنها تصوّر میکرد بیدارند و یا پلک میزنند و دست و پایشان را طوری حرکت میداده‌اند که بیننده خیال میکرده بیدارند ولی آنها در خواب بودند. ثالثا: بطور طبیعی براست و چپ میگردیدند و بدین جهت از پوشیدن مصون میگشتند و اگر یکطرف بدنشان پیوسته در زمین بود حتما میپوسید. رابعا: سگشان بازوهای خود را در آستانه غار گشوده بود، بنظر میاید که سگشان نیز در آنحالت بخواب رفته بود و در طول آنمدت در آستانه غار بود. طبرسی از حسن مفسّر نقل کرده که سگ ۳۰۹ سال بدون طعام و شراب و بی آنکه بپا خیزد یا بخوابد در آستانه غار ماند. نگارنده گوید سه قسمت اول را میشود از آیه استفاده کرد ولی اینکه سگ در این مدت نخوابید بدون دلیل است. مکرّر نقل کرده‌اند که پادشاه بت پرست در تعقیب آنها بیرون شد و دید در غار خفته‌اند و گفت درب غار را مسدود کنند تا غار قبرشان گردد ولی از آیه بنظر میاید که این مطلب بی‌اساس است و گرنه وجهی بر بودن سگ در آستانه نبود و ظاهر آنست که سگ همانطور در آستانه بوده و خداوند نگذاشته در طول آنمدت کسی بآنجا راه یابد و از جمله «لَوِ اطَّلَعْتَ» بنظر میاید: در محلی از غار بودند که احتیاج بی‌الا شدن و مشرف شدن داشته، بهر حال وضع خفتنشان و شاید بلند شدن موها و ناخنهایشان موحش بود که بیننده را پر از رعب میکرد و شاید آن یکی از علل دور بودن مردم از آنها بوده است. خامسا: اعتنا بسگشان جای دقت است که چهار بار در ضمن آیات نقل شده آیا از این جهت است که چون سگ هم با آنها در آنمدت بوده و مانند آنها خوابش از خوارق عادت بود؟! یا اینکه وجود سگ در میان آنها حتمی بوده لذا ذکر شده است؟ باحتمال نزدیک یقین وجه اول

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۵۹

معتبر است و سگ یکی از ماندگان و خواب رفتگان در آنمدت بوده است. آیه زیر مطلب را هر چه بیشتر روشن میکند سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةً رَّابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ. وَيَقُولُونَ خَمْسَةَ سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَجْمًا بِالْغَيْبِ وَيَقُولُونَ سَبْعَةَ وَ ثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ: ۲۱. این آیه تقریبا صریح است که سگ نیز در آنمدت مانند آنها بخواب رفته و مانده بود و اگر چند روزی دم غار بوده و از بین رفته بود دیگر لزومی نداشت که مصرانه در ردیف آنها قرار گیرد. ۶- وَ كَذَلِكَ بَعَثْنَاهُمْ لِيَتَسَاءَلُوا بَيْنَهُمْ قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ كَمْ لَبِثْتُمْ قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالُوا رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ فَابْعَثُوا أَحَدَكُمْ بِوَرِقِكُمْ هَذِهِ إِلَى الْمَدِينَةِ فَلْيَنْظُرْ أَيُّهَا أَزْكَى طَعَامًا فَلْيَأْتِكُمْ بِرِزْقٍ مِنْهُ وَلْيَتَلَطَّفْ وَلَا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ أَحَدًا. إِنَّهُمْ إِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ يَرْجُمُوكُمْ أَوْ يُعِيدُوكُمْ فِي مِلَّتِهِمْ وَلَنْ تُفْلِحُوا إِذًا أَبَدًا: ۱۹- ۲۰. از این دو آیه بدست میاید: اولاً: علت بیدار کردن آنها یکی این بود که بدانند مدت خوابشان چقدر بوده؟ در بند «۲» راجع بآن صحبت شد. ثانیا: بنظر میاید مقداری پس از طلوع آفتاب بغار رسیده و وقت عصر بیدار شده‌اند لذا فکر کرده‌اند اگر یکشب گذشته باشد پس یکروز خفته‌اند و اگر یک شب نگذشته پس مقداری از روز را که فاصله قبل از ظهر و عصر باشد در خواب بوده‌اند. ثالثا: طول مدت خواب را ابتدا اصلا ندانسته‌اند زیرا زمان در خواب محسوس نیست و فکر کرده‌اند که شهر همان، پادشاه همان، و مردم همانند لذا بفرستاده که برای طعام میرفت گفته‌اند: خودش را ناشناس کند و مکان و جریان آنها را بکسی روشن نکند که در آنصورت یا سنگسارشان میکنند و یا به بت پرستی میکشانند. غافل از اینکه: آن سبو بشکست و آن پیمان ریخت. ۷- وَ كَذَلِكَ أَغْتَرْنَا عَلَيْهِمْ لِيُغْلَمُوا

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۶۰

أَنَّ وَعِدَ اللَّهُ حَقًّا وَأَنَّ السَّاعِيَةَ لَا رَيْبَ فِيهَا إِذْ يَتَنَزَّعُونَ بَيْنَهُمْ أَمْرُهُمْ فَقَالُوا ابْنُوا عَلَيْهِمْ بُيُوتًا رَبُّهُمْ أَعْلَمُ بِهِمْ قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَىٰ أَمْرِهِمْ لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِمْ مَسْجِدًا: ۲۱. یعنی: اهل شهر را بر جریان آنها واقف کردیم تا بدانند که وعده خدا حقّ و آخرت حتمی است این ماجری آنوقت بود که آنها در کار معاد با هم منازعه میکردند، گفتند: بنائی بر آنها بسازید ولی آنها که اکثریت داشته و غالب بر امر بودند گفتند: بر آنها مسجدی بنا خواهیم کرد. بروشنی فهمیده میشود که: چون یکی از آنها با پول موجود برای طعام خریدن آمده قضیه کشف شده و مردم دانسته‌اند که اینها چند قرن پیش خفته و بیدار شده‌اند لذا بیاب کهف جمع شده و خواسته‌اند آنها را دیدار کنند ولی آنها پس از دانستن اینکه صدها سال در خواب بوده‌اند و فعلا علائم عوض شده نه آنمردم مانده‌اند و نه آن پادشاه

و نه آن شرک بلکه فعلا اکثریت در دین آنها هستند، آنگاه چند ساعت بیش زنده نمانده و همگی مرده‌اند. اهل شهر پس از مرگ آنها اختلاف کرده عده‌ای که چیزی دستگیرشان نشده گفته‌اند: بنائی بر قبر آنها بسازید پروردگارشان بحال آنها دانتر است ولی اکثریت که از آن بهره برده و آنرا حلی بر تنازع معاد دانسته و از جانب خدا میدانستند گفتند: بیاد جریان آنها مسجدی بنا نهمیم که در آنجا خدا یاد شود. ۸- سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةً رَابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ وَيَقُولُونَ خَمْسَةً سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَجْمًا بِالْغَيْبِ وَيَقُولُونَ سَبْعَةً وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ قُلْ رَبِّي أَعْلَمُ بِعَدَّتِهِمْ مَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا قَلِيلٌ : ... ۲۲. آیه درباره اختلاف در عدد آنها است که بعضی خواهند گفت: سه نفر بودند چهارمی سگشان بود، بعضی خواهند گفت پنج نفر بودند ششمی سگشان بود این هر دو قول رجم بغیب و بدون دلیل است و خواهند گفت:

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۶۱

هفت نفر بودند هشتمی سگشان بود بگو خدایم بعدد آنها دانتر است و نمیداند آنرا مگر اندکی از مردم. میشود گفت که آنها هفت نفر بوده‌اند زیرا پس از نقل سه نفر بودن و پنج نفر بودن فرموده «رَجْمًا بِالْغَيْبِ» و با این جمله آندو را رد کرده بعد هفت بودن را ذکر کرده است. و نیز در دو جمله «ثَلَاثَةً رَابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ» و «خَمْسَةً سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ» و او نیامده ولی در «سَبْعَةً وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ» و او ذکر شده یعنی عطف هشتمی بر هفت حتمی است. در کشف گوید: اگر بگوئی: این چه «واو» ی است که بر جمله سوم داخل شده و بر اولی و دومی داخل نشده؟ گویم: آن همان واوی است که داخل میشود بجمله‌ایکه صفت نکره است چنانکه داخل میشود بحالیکه از معرفه حال است در مثل «جاءنی رجل و معه آخر» و «مررت بزید و فی یده سیف» و از همان است آیه «وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَّعْلُومٌ فَاِنَّدُهُ اَيْنَ وَاو تَأْكِيدٌ لِّصَوْقِ صِفَتِ بِمَوْصُوفٍ وَ دَالٌّ بِرِ اَنْسْتِ كِه اَيْنِ اِنْصَافِ اَمْرِی ثَابِتِ اَسْتِ. و اَيْنِ وَاو اِعْلَامِ مِیْکَنْدِ كِه صَاحِبَانِ قَوْلِ اٰخِرِ اَنْرَا اَز رُوی عِلْمِ و اِطْمِیْنَانِ قَوْلِ اٰخِرِ اَنْرَا اَز رُوی عِلْمِ و اِطْمِیْنَانِ نَفْسِ كُفْتِهْ اَنْدِ و مَرْجُومِ بَظَنِّ نِیْسْتَنْدِ ... اِبْنِ عَبَّاسِ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ كُفْتِهْ: چُونِ وَاو كُفْتِهْ شَدِ عِدَدِ تَمَامِ شَدِ و شَمْرْدِنِیْكَه قَابِلِ اِعْتِنَا بَاشَدِ نَمَانْدِ و ثَابِتِ كَرْدِیْدِ كِه اَنْهَا هَفْتِ نَفَرِ بُوْدَنْدِ و هَشْتَمِی سَگْشَانِ بُوْدِ حْتَمِی و ثَابِتِ (تَمَامِ شَدِ). ۹- وَ لَبِثُوا فِي كَهْفِهِمْ ثَلَاثَ مِائَةٍ سِتِّينَ وَ اَزْدَادُوا تِسْعًا. قُلِ اللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا لَبِثُوا لَهُ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَ الْاَرْضِ : ... ۲۵-۲۶. صراحت آیه میرساند که مدت خوابشان ۳۰۹ سال بوده است و راجع بقمری و شمسی بودن حساب آن و روایتی که از علی علیه السلام نقل شده در «تسع» مشروحا سخن گفته‌ایم.

زمان واقعه؛ ج ۶، ص: ۱۶۱

تقریباً یقینی است که زمان واقعه

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۶۲

اصحاب کهف در فاصله بعد از میلاد مسیح و قبل از بعثت حضرت رسول الله صلی الله علیه و آله بود پادشاهی که از ترس او بغار پناه بردند دقیانوس یا ذوقیوس یا دسیوس نام داشته که از ۲۴۹ تا ۲۵۱ میلادی سلطنت داشته و با آنکه پادشاهی با تدبیر بوده با نصاری بد رفتاری میکرده است.

کهف در کجا بوده؟! ج ۶، ص: ۱۶۲

قول مشهور این است که غار اصحاب کهف در نزدیکی شهر افسوس واقع است. افسوس چنانکه در قاموس کتاب مقدس گفته: از شهرهای معروف آسیای صغیر بود قریب بدهنه رود کایستر تقریباً در ۴۰ میلی جنوب شرقی از میر. در میزان گفته: شهری است

خرابه و قدیمی واقع در مملکت ترکیه در ۷۳ کیلومتری شهر از میر و غار در مسافت یک کیلومتری آن در کوهی بنام «ینایر داغ» در نزدیکی قریه «ایا صولوک» واقع است. بقول بعضی در دو فرسخی افسوس واقع شده و غار معروف هنوز بصورت زیارتگاه است و دارای احترام میباشد. ولی المیزان کهف افسوس را قبول ندارد و گوید: آن چنانکه گفته‌اند غار وسیعی است و صدها قبر دارد و در آن بطرف شمال شرقی است و در آن اثری از مسجد یا صومعه و یا کلیسا نیست و آن در نزد نصاری از همه معروفتر است و در عده‌ای از روایات مسلمین نیز آمده است. علت عدم قبول المیزان چند چیز است از جمله اینکه باب این کهف رو بشمال شرقی است و در آن آفتاب نمی‌تابد حال آنکه آیه وَ تَرَى الشَّمْسَ إِذَا طَلَعَتْ چنانکه گذشت دلالت دارد که در غار بطرف جنوب بوده است از جمله اینکه در آنجا اثری از مسجد و صومعه و کلیسا وجود ندارد حال آنکه قرآن فرموده لَتَجِدَنَّ عَلَيْهِمْ مَسْجِدًا. توفیق الحکیم یکی از نویسندگان

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۶۳

مشهور عرب نمایشنامه‌ای نوشته بنام «اهل الکهف» این کتاب بوسیله آقای ابو الفضل طباطبائی با یک مقدمه تاریخی بفارسی ترجمه شده و در مقدمه آن گوید: شهر افهزو یا افهزوس که در نزد عربها معروف بافسوس است در فلسطین واقع بود در نزدیکی کوه آنشیلوس که غار معروف اصحاب کهف در آن است. بنا بر این غار اصحاب کهف در فلسطین میباشد. در المیزان آمده: در فاصله هشت کیلومتری عمان پایتخت اردن دهی است بنام رجب و در نزدیکی آن غاری است که در کوه کنده شده رو بجنوب، اطراف آن از شرق و غرب باز است و شعاع آفتاب بر آن میافتد در داخل غار سگویی است سه متر در دو متر و نیم و در غار چند تا قبر هست بصورت قبور بیزانسی گویا هشت یا هفت‌اند و بر دیوارهای آن نقوش و خطوطی است بخط یونانی قدیم و ثمودی که خواننده نمیشود و نیز نقش سگی هست که با رنگ سرخ رنگ آمیزی شده و بالای غار آثار صومعه بیزانسی هست که کاوشها و آثار کشف شده دلالت دارند بر اینکه آن صومعه در زمان پادشاهی جوستینوس اول بنا شد که از ۴۱۸ تا ۴۲۷ میلادی پادشاهی کرده و آثار دیگری دلالت دارد که صومعه بعد از اسلام بمسجد مبدل شده است. این کهف پیوسته متروک بود تا اداره آثار باستانی اردن در کاوش و تحقیق آن همت گماشت، و اماراتی بدست آمد که کهف مذکور در قرآن همین است ... شهر عمان بنا شده در جای شهری بنام «فیلادلفیا» که یکی از شهرهای - مشهور قبل از اسلام بود، آن شهر و حوالی آن از اول قرن دوم میلادی تا فتح فلسطین بدست مسلمین، تحت استیلاء روم بود. حق این است که مشخصات غار اصحاب کهف بر غار رجب انطباقش از دیگری بیشتر است.

منابع غیر اسلامی؛ ج ۶، ص: ۱۶۳

این قضیه قطع نظر از قرآن مجید در منابع اسلامی و غیر اسلامی نقل شده است طالب تفصیل به المیزان و مقدمه

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۶۴

نمایشنامه توفیق الحکیم که اشاره شد و بسایر موارد رجوع کند. رهنما در ترجمه قرآن آنرا تحت عنوان هفت خفته از ادوارد مونت و از دائره المعارف بریتانیکا ذیل کلمه «هفت خفته» نقل کرده است در مقدمه نمایشنامه فوق گفته: قدیمترین اثری از این داستان یک متن سریانی است که به نثر و نظم نوشته شده ... که قدیمترین آن اکنون در موزه بریتانیا موجود و به اواخر قرن ششم اسلامی مربوط میباشد.

آخرین سخن؛ ج ۶، ص: ۱۶۴

درباره تقریب این واقعه مطالب خوبی از قبیل مقایسه بخواب شش ماهه خزندگان و امکان انجماد زندگان و بیدار کردن آنها پس از سالها و غیره گفته شده که نقل آنها از حوصله این کتاب خارج است یک کلمه عرض میکنیم که این واقعه محال عقلی نبوده و از قدرت خدای متعال بدور نیست.

کهل:؛ ج ۶، ص: ۱۶۴

کهل: طبری فرموده: کهل ما بین جوانی و پیری است و از آنست «اکتهل الثبت» یعنی علف بلند و قوی شد، بقولی کههولت رسیدن بسن چهل و سه سالگی است. وَ يُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَ كَهْلًا وَ مِنَ الصَّالِحِينَ آل عمران: ۴۶. یعنی در گهواره و در بزرگی با مردم سخن گوید و از شایستگان است این آیه و آیه إِذْ أُنزِلَتْكَ بِرُوحِ الْقُدُسِ تُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَ كَهْلًا مائده: ۱۱۰ هر دو درباره عیسی علیه السلام است و دو بار بیشتر در قرآن مجید نیامده است، سخن گفتن آنحضرت در گهواره در سوره مریم مذکور میباشد.

کهن:؛ ج ۶، ص: ۱۶۴

کهن: فَذَكَّرْ فَمَا أَنْتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِكَاهِنٍ وَ لَا مَجْنُونٍ طور: ۲۹. وَ لَا بِقَوْلِ كَاهِنٍ قَلِيلًا مَا تَذَكَّرُونَ حاقه: ۴۲. راغب گوید: کاهن کسی است که از اخبار گذشته مخفی از روی ظن خبر میدهد و عراف آنست که از اخبار آینده همینطور خبر میدهد و چون این دو صناعت مبنی بر ظن است که گاهی درست و گاهی نادرست در میاید لذا رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: هر که پیش عرافی یا کاهنی بیاید و قول او را

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۶۵

تصدیق کند بآنچه بر ابا القاسم نازل گشته کافر شده است «مَنْ اتَى عَرَّافًا أَوْ كَاهِنًا فَصَدَّقَهُ بِمَا قَالَ فَقَدْ كَفَرَ بِمَا أَنْزَلَ عَلَيَّ أَبِي الْقَاسِمِ» اقرب الموارد این فرق را از کلیات ابو البقا نقل کرده و گوید: در تعریفات کاهن آنست که از آینده خبر میدهد و مدعی علم اسرار و مطالعه غیب است. طبرسی در ذیل آیه اول فرموده: کاهن کسی است که مدعی علم غیب است با استخدام جن. ابن اثیر در نهاییه گفته بعضی از کاهنان عرب میگفتند که جن اخبار غیب را بآنها میرساند. شیخ انصاری در مکاسب محرّمه در مسأله کهنات فرموده: آنچه از اکثر علما در تعریف کاهن نقل شده همانست که در قواعد گفته: کاهن کسی است که رفیقی از جن دارد و باو اخبار میاورد. بنظر نگارنده غرض قرآن از کاهن همین معنی است نه آنکه راغب گفته و در جای دیگر آمده و «مَا تَنْزَلَتْ بِهِ السَّمَاوَاتُ. وَ مَا يَنْبَغِي لَهُمْ وَ مَا يَشَاءُ تَطْبَعُونَ شعراء: ۲۱۰ و ۲۱۱. معنی آیه اول: تذکر بده تو بواسطه وحی خدا نه کاهنی که گفتار خویش را از جن گرفته باشی و نه مجنونی که لا عن شعور سخن بگوئی. این لفظ تنها دو بار در قرآن آمده است.

کهیص:؛ ج ۶، ص: ۱۶۵

کهیص: کهیص. ذِكْرُ رَحْمَتِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكْرِيَّا مریم: ۱ و ۲. این کلمه که از پنج حرف تلفیق شده در اول سوره مریم قرار گرفته است در «عسق» درباره آن و سایر حروف مقطعه بتفصیل سخن گفته ایم. در تفسیر برهان از اکمال الدین صدوق نقل شده که سعد بن عبد الله قمی محضر حضرت حسن عسکری علیه السلام رسید خواست مسائلی از آنحضرت سؤال کند امام فرمود از نور چشم من (حضرت مهدی صلوات الله و سلامه علیه) بیس سعد گفت: یا بن رسول الله از تأویل کهیص با خبرم فرما، آنحضرت فرمود: این حروف از اخبار غیبی است که خداوند بنده اش زکریا را

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۶۶

بآن واقف کرد، سپس بر محمد صلی الله علیه و آله حکایت فرمود بدین بیان که زکریا از خدا خواست نامهای پنج تن را باو بیاموزد، جبرئیل آمد و تعلیم کرد، زکریا هر وقت محمد، علی، فاطمه و حسن را یاد میکرد غصه‌اش برطرف میشد و چون حسین را یاد مینمود گریه گلوگیرش میکرد و دلش می لرزید، روزی گفت خدایا چرا در ذکر چهار اسم غصه‌ام زدوده شده و در ذکر حسین اشکم روان میگردد و لرزه دلم بالا- میگیرد؟ خدا از ماجرای حسین بوی خبر داد و فرمود: کهیعص. کاف اسم کربلا، هاء هلاک و شهادت عترت رسول صلی الله علیه و آله، یاء یزید لعنه الله و او ظالم حسین است، عین عطش آنحضرت و صاد صبر او میباشد الخ. در صافی آنرا از کمال الدین نقل کرده و گوید در مناقب نیز نظیر آن نقل شده است. در جامع الرواۃ اردبیلی از نجاشی نقل شده که گوید: سعد بن عبد الله رحمه الله امام عسکری علیه السلام را ملاقات کرده، و دیدم بعضی از اصحاب ما این سخن را تضعیف میکنند که او آنحضرت را دیده باشد و گویند ملاقات او آنحضرت را حکایت جعلی است. در نقد الرجال پس از این نقل فرموده: شیخ طوسی سعد بن عبد الله را در ضمن اصحاب حضرت عسکری علیه السلام ذکر کرده و فرموده: معاصر آنحضرت بوده است. سپس او را در باب آنانکه از ائمه روایت نکرده‌اند ذکر کرده است. نگارنده گوید: منعی نیست که ماجرای کربلا از بطون معانی کهیعص بوده باشد. در مجمع نقل کرده که امیر المؤمنین علیه السلام در دعایش میگفت: «اسئلک یا کهیعص» از این بنظر میاید که آن اشاره با اسماء حسنی است از قبیل کافی، هادی، و غیره. و الله العالم.

کوب؛ ج ۶، ص: ۱۶۶

کوب: کاسه. جام یَطُوفُ عَلَيْهِمْ وَلِدَانٌ مُّخَلَّدُونَ. بِأَكْوَابٍ وَأَبَارِيقٍ وَ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۶۷

کَاسٍ مِنْ مَعِينٍ واقعه: ۱۷ و ۱۸. اکواب جمع کوب است راغب گوید: کوب بمعنی کاسه بی دستگیره است یعنی جام طبرسی ذیل آیه فوق کوب را از قناده جام نقل کرده و ابریق را کوزه گردندار و دستگیره دار گفته است. معنی آیه: غلامان جاویدان بر آنها میگردند با جامها و بطریها و شرابی از معین، اکواب چهار بار در قرآن آمده زخرف: ۷۱، واقعه: ۱۸، انسان: ۱۵، غاشیه: ۱۴.

کاد؛ ج ۶، ص: ۱۶۷

کاد: از افعال مقاربه و بمعنی نزدیکی است «کاد یفعل» یعنی نزدیک است بکند و هنوز نکرده اسمش مرفوع و خبرش منصوب باشد وَ كَادُوا يَقْتُلُونَنِي اعراف: ۱۵۰ نزدیک بود مرا بکشند. راغب گفته اگر حرف نفی با آن باشد اشاره است که چیزی واقع شده ولی نزدیک بود که واقع نشود مثل فَذَبْحُوها وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ بقره: ۷۱ یعنی آنرا ذبح کردند و نزدیک نبودند که بکنند (باکراه و ناراحتی انجام دادند) و مثل أَمْ أَنَا خَيْرٌ مِنْ هَذَا الَّذِي هُوَ مَهِينٌ وَلَا يَكَادُ يَبِينُ زخرف: ۵۲. در قاموس گوید: کاد بمعنی اراده آید إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أُخْفِيهَا طه: ۱۵. یعنی قیامت آمدنی است میخوام آنرا مخفی دارم و مثل «عرف ما يكاد منه» یعنی آنچه از او اراده میشود دانسته است. در اقب الموارد آنرا از معانی «کاد» شمرده است در صحاح نیز آنرا از بعضی نقل کرده است. این معنی مورد تصدیق طبرسی است و در ذیل آیه فوق آنرا اراده معنی کرده و گوید: ثعلب گفته این اجود اقوال و قول اخفش است. ظُلُمَاتٌ بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ إِذْ أَخْرَجَ يَدَهُ لَمْ يَكْدِ يَرَاهَا نور: ۴۰. بعضیها گفته‌اند «یکد» در آیه صله و زاید است و تقدیر آن «لم يرها» است چنانکه در قاموس و اقب هست در مجمع آنرا از فراء نقل کرده و گوید: حسن و اکثر مفسران گفته‌اند: آن نفی رؤیت و نفی قرب رؤیت است یعنی چون دستش را بیرون آورد آنرا

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۶۸

نمی بیند و بدیدن آن نزدیک نمیشود. بنظر نگارنده: این معنی بهتر است. کاد در قرآن مجید بصیغه مضارع از قبیل یکاد، تکاد،

یکادون و غیره نیز آمده است.

کور: ج ۶، ص: ۱۶۸

کور: پیچیدن و جمع کردن. راغب میگوید: «کور الشیء: ادارته و ضمّ بعضه الی بعض ککور العمامه» عبارت فیومی در مصباح چنین است: «کار العمامه کورا: ادارها علی رأسه» ایضا در مصباح و صحاح گفته: «کلّ دور کور» هر گردیدن کور است. تکویر نیز بمعنی پیچیدن است در اقرب الموارد هست: «کور العمامه علی رأسه تکویرا: لفها». خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ يُكَوِّرُ اللَّيْلَ عَلَى النَّهَارِ وَ يُكَوِّرُ النَّهَارَ عَلَى اللَّيْلِ زمر: ۵. ناگفته نماند در کور و تکویر استداره و مدوّر بودن را قید کرده‌اند، در اثر حرکت وضعی زمین روز و شب دایره وار در اطراف زمین میگردند و خدا علی الدوام روز را شب و شب را بر روز می‌پیچد و چون شب را بر روز پیچید روز از بین میرود و بالعکس. إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ. وَإِذَا النُّجُومُ انْكَدَرَتْ تکویر: ۱ و ۲. تکویر و پیچیده شدن خورشید عبارت اخرای خاموش شدن آن است. در کتب نجوم عکس سحابی‌ها را ملاحظه کنید که بطور ماریچی می‌پیچند، خورشید چنانکه گویند و در کتاب «معاد از نظر قرآن و علم» توضیح داده‌ام از مرکز خاموش میشود و در آینده قسمت خاموش شده آن بقشر ظاهری منتقل شده و قشر ظاهری بمرکز آن خواهد رفت و آن قهرا بطور ماریچی خواهد بود که همان تکویر است. رجوع شود بکتاب فوق ص ۳۴ و کتاب «ماده، زمین و آسمان» تألیف گاموف ص ۵۳۲ فصل «آینده خورشید ما». و شاید مراد از تکویر شمس انقباض آن باشد که در اثر خاموش شدن منقبض خواهد گردید. رجوع کنید به «شمس» در این کتاب.

کوکب: ج ۶، ص: ۱۶۸

کوکب: ستاره. فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۶۹

اللَّيْلُ رَأَىٰ كَوْكَبًا اَنعَام: ۷۶. چون شب او را فرا گرفت ستاره‌ای دید، جمع آن کواکب است اَنَا زَيْنًا السَّمَاءِ الدُّنْيَا بِزَيْنِهِ الْكُوكَبِ صافات: ۶. ما آسمان نزدیکتر را با زینتی که ستارگان باشند زینت کرده‌ایم. در «سما» توضیح داده شده که ظاهرا مراد از «السما» الدنيا آسمان منظومه شمسی است و کواکب ستارگان همان منظومه است و در «رجم» و «صبح» گذشت که کواکب غیر از مصابیح است و آیه إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ. وَإِذَا الْكُوكَبَاتُ انْتَثَرَتْ انفطار: ۱ و ۲. در از بین رفتن کواکب صریح است.

کون: ج ۶، ص: ۱۶۹

کون: کان بمعنی بود، هست، واقع شده و غیر آن میاید. راغب میگوید: کان عبارت است از زمان گذشته. در صحاح گفته: کان را اگر عبارت از زمان گذشته دانستی احتیاج بخبر خواهد داشت زیرا فقط بزمان دلالت کرده و اگر آنرا عبارت از حدوث شیء و وقوع آن دانستی از خبر بی‌نیاز است زیرا بزمان و معنی هر دو دلالت کرده است اکنون چند نوع «کان» را بررسی میکنیم: ۱- مَا كَانَ إِبرَاهِيمَ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلَكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُّسْلِمًا آل عمران: ۶۷. این هر دو «کان» معمولی و از افعال ناقصه‌اند و دلالت بر زمان گذشته دارند. ۲- إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا نساء: ۱. إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا نساء: ۱۱. وَكَانَ ذَلِكُمْ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا... إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا... إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا كَبِيرًا کان در اینگونه آیات دلالت بر ثبوت و لزوم دارد و معنای «هست» میدهد نه زمان گذشته. یعنی خدا رقیب است. علم است، حکیم است و هکذا. راغب گوید کان در بسیاری از اوصاف خدا معنی ازلیت میدهد. ظاهرا غرضش آنست که «كَانَ اللَّهُ عَلِيمًا» یعنی خدا از ازل چنین بوده است ولی بنظر نگارنده زمان در آن ملحوظ نیست.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۷۰

و حق همان است که گفتیم، جوهری در صحاح گوید: کان گاهی زاید آید برای توکید مثل «كَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا» نگارنده گوید این سخن کاملاً-حق است و «کان» فقط برای تثبیت وصف غفران و رحمت برای خدا است. در اقرب آنرا دوام و استمرار گفته است. ۳- وَ كَانِ الْإِنْسَانُ عَجُولًا اسراء: ۱۱. وَ كَانِ الشَّيْطَانُ لِرَبِّهِ كَفُورًا اسراء: ۲۷. إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوًّا مُبِينًا اسراء: ۵۳. «کان» در اینگونه مواقع نیز دلالت بر ثبوت وصف و قلیل الانفکاک بودن آن دارد. ۴- كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ آل عمران: ۱۱۰. كَيْفَ نُكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا مریم: ۲۹. معنی کان در هر دو آیه بمعنی «هست» است که همان وقوع باشد یعنی: شما بهترین امت هستید که برای مردم بوجود آمده. چطور سخن گوئیم با آنکه کودک در گهواره است. درباره آیه اول گفته‌اند: کان برای حال است راغب در آیه دوم گفته دلالت بر گذشته دارد و لو بطور لحظه. ۵- أَيْبَى وَ اسْتَكْبَرَ وَ كَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ بقره: ۳۴. گفته‌اند کان در آیه بمعنی «صار» است یعنی امتناع و خود پسندی کرد و از کافران شد. ۶- قاموس و اقرب الموارد تصریح کرده‌اند که کان بمعنی استقبال نیز آید وَ يَخَافُونَ يَوْمًا كَانَتْ سُورُهُ مَسِيحًا تَطِيرُ أَنْسَانًا: ۷. را شاهد آورده‌اند. ۷- وَ إِنَّ كَانِ ذُو عُشْرَةٍ فَنَظْرَةُ إِلَهِي مَيْسِرَةً بقره: ۲۸۰. گفته‌اند کان در آیه تامه و بمعنی «وقع» است یعنی اگر قرضدار در تنگی باشد مهلت است تا وسعت یافتن او. مکان: اسم مکان است بمعنی موضع حصول شیء راغب گوید در اثر کثرت استعمال توهم شده که میم آن از اصل کلمه است اَوْ تَهْوِي بِهِ الرِّيحُ فِي مَكَانٍ سَحِيحٍ حج: ۳۱. یا باد او را بمکانی دور ساقط کند. مکان: بمعنی موضع و منزلت است مثل وَ لَوْ نَشَاءُ لَمَسَخْنَاهُمْ عَلَى

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۷۱

مَكَانَتِهِمْ يس: ۶۷. مجمع در ذیل آیه گفته: مکانه و مکان هر دو بیک معنی است یعنی اگر میخواستیم آنها را در جایشان مسخ میکردیم. قُلْ يَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلَىٰ مَكَانَتِكُمْ إِنِّي عَامِلٌ انعام: ۱۳۵. مکانت در آیه بمعنی تمکن است: ای قوم بقدر تمکن خود کار کنید و در کفر پایدار باشید من نیز همانقدر کار خواهم کرد.

کوی: ج ۶، ص: ۱۷۱

کوی: داغ کردن. «کواه کتیا: احرق جلده بحدیده و نحوها» یَوْمَ يُحْمَىٰ عَلَيْهَا فِي نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكْوَىٰ بِهَا جِبَاهُهُمْ وَ جُنُوبُهُمْ وَ ظُهُورُهُمْ توبه: ۳۵. روزی آن زر و سیم در آتش جهنم سرخ کرده شوند و با آن پیشانیها و پهلوها و پشتهایشان داغ کرده شوند آیه درباره گنج کنندگان است که در «کنز» گذشت نعوذ بالله منها. این کلمه تنها یکبار در قرآن مجید آمده است.

کی: ج ۶، ص: ۱۷۱

کی: کی در کلام عرب سه جور است اول مخفف کیف، دوم تعلیل، سوم بمعنی ان مصدریه. اولی در قرآن یافته نیست و اَشْرِكُهُ فِي أَمْرِي. كَيْ نُسَبِّحَكَ كَثِيرًا... فَرَجَعْنَاكَ إِلَىٰ أُمَمِكَ كَيْ تَفَرَّقَ عَيْنُهُمْ طه: ۳۲ و ۳۳ و ۴۰ آن در هر دو آیه بمعنی تعلیل است و ان مصدریه در آن مضمراست و در تقدیر «کی أن نسبحك- کی أن تفر» است. وَ مِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَىٰ أَرْدَلِ الْعُمَرِ لَكَيْ لَا يَعْلَمَ بَعْدَ عِلْمٍ شَيْئًا نحل: ۷۰. «کی» در آیه بمعنی آن مصدریه است یعنی بعضی از شما بعمر اردل برگشته شود تا چیزی نداند پس از آنکه دانا بود. راغب درباره این کلمه جمله‌ای کوتاه و جامعی دارد و آن اینکه: کی عِلَّتْ فعل شیء و کیلا عِلَّتْ انتفاء آنست «کی عِلَّتْ لِفعل الشیء و کیلا عِلَّتْ لانتفاءه».

کید: ج ۶، ص: ۱۷۱

کید: حيله. تدبیر. راغب میگوید: کید نوعی حيله است گاهی مذموم و گاهی ممدوح باشد هر چند در مذموم بیشتر است همینطور است استدراج و مکر که گاهی ممدوح باشند. نگارنده گوید: بهتر است آنرا در صورت ممدوح بودن تدبیر معنی قاموس قرآن، ج ۶،

ص: ۱۷۲ کنیم مثل كَذَلِكْ كِدْنَا لِيُوسِفَ يوسف: ۷۶. این چنین تدبیر کردیم برای یوسف. إِنَّهُمْ يَكِيدُونَ كَيْدًا وَ أَكِيدُ كَيْدًا طارق: ۱۵ و ۱۶. کید اول که درباره کفار است مذموم و دومی که درباره خداست ممدوح است: آنها حيله میکنند حيله‌ای و من در مقابلشان تدبیر میکنم تدبیری- درباره کید بعد از کید که بخدا نسبت داده شده رجوع شود به «مکر». وَ تَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ انبياء: ۵۷. بخدا حيله و تدبیری درباره بتهايتان میکنم. در آیات إِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ كَانَ ضَعِيفًا نساء: ۷۶. فَأَرَادُوا بِهِ كَيْدًا فَجَعَلْنَاهُمُ الْأَسْفَلِينَ صفات: ۹۸. و نظائر آن بمعنی کید مذموم است.

کیف: ج ۶، ص: ۱۷۲

کیف: کیف غالباً اسم استفهام است مثل «کیف زید» و در غالب آیات قرآن توأم با تنبيه و تعجب است نحو كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَ كُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ بقره: ۲۸. و در بسیاری از آنها توأم با توییخ میباشد مانند أَنْظِرْ كَيْفَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ نساء: ۵۰ در آیاتی نظیر إِنَّهُ فَكَّرَ وَ قَدَّرَ. فَقَتَلَ كَيْفَ قَدَّرَ. ثُمَّ قُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ مدثر: ۱۸-۲۰ ظاهراً بمعنی حال است یعنی او فکر کرد و اندازه گرفت پس ملعون است در هر حال که اندازه گرفت.

کیل: ج ۶، ص: ۱۷۲

کیل: پیمانہ کردن. راغب آنرا پیمانہ کردن طعام گفته، در اقرب الموارد گوید: بیشتر در پیمانۀ طعام باشد. اگر گوئیم: «كلته الطعام» یعنی باو کیل دادم و اگر گوئیم: «اكتلت عليه» یعنی از او کیل گرفتم. و هر گاه گوئیم: «كلت له الطعام» یعنی به پیمانہ کردن طعام از برای او مباشرت کردم. الَّذِينَ إِذَا أَكْتَلُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ. وَإِذَا كَالُوا لَهُمْ أَوْ وَزَنُوا لَهُمْ يُخْسِرُونَ مطفین: ۲-۳ چون از مردم کیل گیرند تمام گیرند و چون بمردم کیل دهند یا وزن کنند کم کنند. فَأَرْسِلْ مَعَنَا آخَانًا نَكْتُلُ يوسف: ۶۳. برادرمان را با ما بفرست تا کیل بگیریم. کیل مصدر و بمعنی آلت کیل نیز آمده

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۷۳

است. مثل وَ أَوْفُوا الْكَيْلَ وَ الْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ انعام: ۱۵۲. پیمانہ و ترازو را بعدالت تمام کنید. مکیال: اسم آلت است یعنی پیمانہ و لَا تَنْفُصُوا الْمِكْيَالَ وَ الْمِيزَانَ هود: ۸۴.

کین: ج ۶، ص: ۱۷۳

کین: (بفتح اول) خضوع. در قاموس آمده «کان یکین کینا: خضع» استکانت بمعنی تذلل و خضوع است فَمَا وَهَنُوا لِمَا أَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ مَا ضَعُفُوا وَ مَا اسْتَكَانُوا ... آل عمران: ۱۴۶. یعنی در اثر زحماتی که در راه خدا بآنها رسید سست نشدند، ضعیف نگشتند، بدشمنان تسلیم و خاضع نشدند. فَمَا اسْتَكَانُوا لِزِبِّهِمْ وَ مَا يَتَضَرَّعُونَ مؤنون: ۷۶. بی‌پروردگارشان منقاد و خاضع نشدند و ناله نکردند. و الحمد لله و هو خیر ختام در ۲ شعبان ۱۳۹۴ قمری از حرف کاف فارغ شدم.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۷۴

ل؛ ج ۶، ص: ۱۷۴

لام: ج ۶، ص: ۱۷۴

لام: حرف بیست و سوم از الفبای عربی و حرف بیست و هفتم از الفبای فارسی است. لام سه قسم است: اول عامل جز، دوم عامل

جزم، سؤم لام غیر عامل. لام جرّ اگر مدخولش ضمیر نباشد پیوسته مکسور باشد مثل «الحمد لله العزة لله» مگر در منادای مستغاث مقرون به یاء که در آن مفتوح باشد مثل «یا لله» و اگر مدخولش ضمیر باشد پیوسته مفتوح آید نحو ﴿لَنَا أَعْمَالُنَا وَ لَكُمْ أَعْمَالُكُمْ﴾ بقره: ۱۳۹. مگر با یاء متکلم که مکسور آید مثل ﴿مَا لِي لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي﴾ یس: ۲۲. از برای لام جرّ بیست و دو معنی ذکر کرده‌اند از قبیل: استحقاق، اختصاص، ملک، تملیک، تعلیل، تأکید نفی، و ... لام عامل جزم همان لام امر غایب است و مکسور می‌باشد، ساکن بودن آن بعد از واو و فاء بیشتر از با حرکت بودن است مثل ﴿فَلَيْسَ بِحَبِيبٍ أَلِيٍّ وَ لِيُؤْمِنُوا بِبِي﴾ بقره: ۱۸۶. گاهی بعد از ثَم ساکن آید مثل ﴿ثُمَّ لِيَقْضُوا تَفَثَهُمْ حَجَّ﴾: ۲۹. و مثال آن از قرآن که مکسور باشد نحو ﴿وَلِيُؤْفُوا نُدُورَهُمْ وَ لِيُطَوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ حَجَّ﴾: ۲۹. که در هر دو مکسور است. لام غیر عامل پیوسته مفتوح و هفت قسم است. ۱- لام ابتداء فائده‌اش تأکید و تخلیص مضارع از برای حال است مثل ﴿وَ إِنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ﴾ نحل: ۱۲۴. و مثل ﴿إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ﴾ ابراهیم: ۳۹.۲- لام زائده در چند محلّ آید از جمله در خبر مبتداء مثل «ام الحلیس

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۷۵

لعجوز شهریه» ظاهراً آن نیز برای تأکید است. ۳- لام جواب مثل ﴿كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا﴾ انبیاء: ۲۲. این لام در جواب «لو» آمده و آنکه در جواب لولا- و قسم آید چنین است: ﴿وَ لَوْلَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ﴾ بقره: ۲۵۱. تالله لآکیدن ﴿أَضِيْنَا مَكُمُ﴾ انبیاء: ۵۷.۴- لام داخل باداه شرط و می‌فهماند که جواب بعد از لام از برای قسم قبلی است نه از برای شرط نحو ﴿لَئِنْ أُخْرِجُوا لَيَخْرُجُونَ مَعَهُمْ وَ لَئِنْ قُوتِلُوا لَيَنْصُرُوهُمْ وَ لَئِنْ نَصَرُوهُمْ لَيُؤْتِنَنَّ الْأَذْبَارُ حَشْرًا﴾ یعنی: سوگند یاد میکنم که اگر کفار اخراج بشوند منافقان با آنها خارج نمیشوند و اگر بجنگ کشانده شوند یاریشان نکنند و اگر یاری کنند حتما شکست خورده فرار نمایند. بقیه را در کتب لغت و ادب ملاحظه کنید. (استفاده از اقرب الموارد). لا: لا در کلام عرب سه گونه است: ۱- لاء ناهیه و آن برای طلب ترک است و مدخول آن مجزوم و مخصوص بمضارع باشد مثل ﴿لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّيَّ وَ عَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ﴾ ممتحنه: ۱.۲- لاء نافییه و آن جزم نمیدهد نحو ﴿لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ لَا مِنْ خَلْفِهِ﴾ فصلت: ۴۲. لا یؤاخذکم الله باللغو فی ایمانکم مائده: ۸۹. و آن دلالت بر نفی مدخول خود دارد. لاء نافییه للجنس و شبیه به لیس و عاطفه از این ردیف‌اند. ۳- لاء زائده و آن برای تأکید و تقویت کلام است مثل ﴿مَا مَنَعَكَ إِذْ رَأَيْتَهُمْ ضَلُّوا. أَلَا تَتَّبِعُنَّ طه: ۹۳﴾ و لاء زائده همان است که در صورت ساقط بودن معنای کلام عوض نمیشود (از اقرب). طبرسی در آیه فوق و آیه ﴿مَا مَنَعَكَ أَلَا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ﴾ اعراف: ۱۲. لاء را زاید گفته است.

لَاتٌ: ج ۶، ص: ۱۷۵

لَاتٌ: كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ فَنَادَوا وَ لَاتٌ حِينَ مَنَاصٍ ص: ۳. لات همان لاء نافییه است که تاء بآن

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۷۶

لاحق شده بنظر جمهور اهل لغت آن دو کلمه است لاء و تاء تانیث، مثل ثَمّت و رَبّت و عملش مانند «لیس» رفع اسم و نصب خبر است (از اقرب الموارد) اسم لات در آیه فوق محذوف است بتقدیر «لَا تِ الْوَقْتُ حِينَ مَنَاصٍ» یعنی چه بسیار از گذشتگان که هلاکشان کردیم و ناله و استغاثه کردند و نیست آنوقت وقت مهلت. ظاهراً لات یکبار بیشتر در قرآن نیامده است.

لَوْلُو: ج ۶، ص: ۱۷۶

لَوْلُو: مروارید. در قاموس گوید: «اللَوْلُو: الدر» و در «در» گوید: در بضمّ اول لَوْلُو عظیم است یعنی مروارید درشت. مراد از آن همان مروارید است که از دریا صید میشود. یَخْرُجُ مِنْهَا اللَّوْلُو وَ الْمَرْجَانُ رحمن: ۲۲. از آن دو دریا مروارید و مرجان بدست می‌آید. وَ حُورٌ عِیْنٌ. كَأَمْثَالِ اللَّوْلُو الْمَكْنُونِ واقعه: ۲۲ و ۲۳. یَحْلُونَ فِيهَا مِنْ أَسْوَرٍ مِنْ ذَهَبٍ وَ لَوْلُوًّا حَجَّ: ۲۳- فاطر: ۳۳. درباره آیه

يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللَّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ روایتی هست که در «برزخ» دیده شود. لؤلؤ مجموعاً شش بار در قرآن بکار رفته یکی در بارهٔ مروارید دنیا دو بار در وصف خدمهٔ بهشت، یکبار در وصف زنان بهشتی و دو بار در زینت اهل جنت.

لب: ج ۶، ص: ۱۷۶

لَبَّ: وَ لَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ بقره: ۱۷۹. یکی از معانی لب چنانکه در مصباح و صحاح و غیره آمده مغز است مانند مغز بادام و گردو و آن در قرآن پیوسته جمع آمده و مقصود عقل است. در مجمع میگوید: الباب بمعنی عقول و مفرد آن لب است. راغب میگوید: لب یعنی عقل خالص و نا آلوده ... بقولی آن عقل پاک شده است هر لب عقل است ولی هر عقل لب نیست. پس مراد از اولی الالباب در قرآن صاحبان تفکر و اندیشه و درک‌اند. الباب جمعا ۱۶ بار در کلام الله بکار رفته از آنجمله خداوند چهار بار انسانهای متفکر را مورد خطاب قرار

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۷۷

داده و «يَا أُولِي الْأَلْبَابِ» فرموده است چنانکه در آیهٔ فوق. یعنی ای انسانهای متفکر در قصاص زندگی هست و اگر بیاندیشید خواهید دانست. وَ اتَّقُونَ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ بقره: ۱۹۷. ای خردمندان از عذاب من و عدالت من بترسید فَاتَّقُوا اللَّهَ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ مائده: ۱۰۰. طلاق: ۱۰. در بقیهٔ آیات تذکر و عبرت را متوجه آنها فرموده است لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِأُولِي الْأَلْبَابِ يوسف: ۱۱۱. إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ زمر: ۹.

لبث: ج ۶، ص: ۱۷۷

لبث: توقّف. اقامت. «لبث بالمكان لبثا: مكث و اقام» راغب ملازمت نیز قید کرده. فَمَا لَبِثَ أَنْ جَاءَ بِعِجْلٍ حَنِيذٍ هود: ۶۹. درنگ نکرد تا گوسالهٔ بریانی آورد. وَ لَبِثْتَ فِينَا مِنْ عُمُرِكَ سِتِينَ شعراء: ۱۸. از زندگی سالهائی در میان ما ماندی. لَابِثِينَ فِيهَا أَحْقَابًا نباء: ۲۳. ماندگانند در آن روزگارانی. تلبث نیز بمعنی توقّف است وَ مَا تَلَبَّثُوا فِيهَا إِلَّا يَسِيرًا احزاب: ۱۴.

لبد: ج ۶، ص: ۱۷۷

لبد: وَ أَنَّهُ لَمَّا قَامَ عَبْدُ اللَّهِ يَدْعُوهُ كَادُوا يَكُونُونَ عَلَيْهِ لِيَدًّا جَنّ: ۱۹. لبد را در آیه بضمّ و كسر اول خوانده و در قرآنها بکسر اول است. لبود بمعنی اقامت، چسبیدن، ازدحام و جمع شدن آمده است و آن در آیه جمع لبد بضمّ اول بمعنی ملاصق، مجتمع و متراکم است ناگفته نماند: از آیه ۱۶ سورهٔ جنّ لحن کلام تغییر یافته و متوجه مشرکین است لذا ضمیر «كَادُوا- يَكُونُونَ» ظاهراً راجع بآنهاست مراد از «لِيَدًّا» متراکم بودن است در اقرب الموارد گفته: لبد هر پشم و موی متراکم و پیچیده است بعلت چسبیده بودن بعضی بیعضی لبد نامیده شده. ظاهراً وقت نماز خواندن آنحضرت، کفار برای مزاحمت و تماشا باطرافش جمع شده و میخواستند از سر و کلهٔ همدیگر بالا-روند معنی آیه چنین میشود: و چون بندهٔ خدا بنماز برخاست نزدیک بود بر او متراکم شوند. بنظر بعضی متراکم بودن راجع به

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۷۸

جنّ است و آنها برای شنیدن قرآن اجتماع کرده میخواستند از دوش همدیگر بالا روند و آیات را بشنوند و ضمیر «كَادُوا- يَكُونُونَ» راجع به آنهاست. ولی سیاق آیات قبل و بعد با این نظر ملایم نیست. يَقُولُ أَهْلَكَتُمْ مَالًا لِيَدًّا بلد: ۶. لبد را در آیه مشدّد و مخفّف خوانده‌اند ولی در قرآنها مخفّف و بضمّ اول است و بمعنی کثیر و بسیار است در مجمع فرموده: لبد بمعنی کثیر و مأخوذ از «تلبث الشیء» است یعنی بعضی بر بعضی انباشته شد. معنی آیه: میگوید مال زیادی تلف کردم.

لبس: ج ۶، ص: ۱۷۸

لبس: لبس بضمّ اول در اصل بمعنی پوشاندن شیء است چنانکه در اقرب الموارد و مفردات گفته است، معانی دیگر متفرّع بر آنست و اصل معنی یکی است. لبس اگر بضمّ اول باشد بمعنی لباس پوشیدن است و فعل آن از باب علم يعلم آید مثل وَ يَلْبَسُونَ لِيبَأَ خُضْرًا مِنْ شُدُسٍ كهف: ۳۱. و اگر بفتح اول باشد بمعنی خلط و مشتبه کردن است و فعل آن از باب ضرب یضرب آید چنانکه در صحاح و مصباح تصریح کرده و آیات قرآن نیز شاهد آن است. لباس، لبوس و لبس (بکسر اول بمعنی لباس و پوشیدنی است. نحو وَ لِبَاسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ حج: ۲۳. وَ عَلَّمْنَاهُ صَيْعَةَ لَبُوسٍ لَكُمْ انبیاء: ۸۰. مراد از لبوس زره است: یعنی بدادود صنعت لباس جنگی آموختیم. اینک چند آیه را بررسی میکنیم: وَ لَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَ تَكْتُمُوا الْحَقَّ وَ أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ بقره: ۴۲. «تلبسوا» از باب ضرب یضرب بمعنی خلط و آیه خطاب باهل کتاب است یعنی حق را با باطل خلط نکنید و حق را باطل مشتبه ننمائید و حق را با آنکه میدانید کتمان نکنید منظور آنست که نبوت حضرت رسول صلی الله علیه و آله را کتمان نکنید و دلائل آنرا که در کتاب شماست مشتبه نگردانید. وَ قَالُوا لَوْ لَا أَنْزَلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ وَ لَوْ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۷۹

أَنْزَلْنَا مَلَكَ لَقَضَى الْأَمْرُ ثُمَّ لَا يُنظَرُونَ. وَ لَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكَ لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا وَ لَلْبَشَرُ عَلَيْهِمْ مَا يَلْبَسُونَ انعام: ۸-۹ لبس در هر دو بمعنی خلط و مشتبه کردن است. یعنی: و گفتند چرا بر او ملکی نازل نمیشود؟ اگر ملک نازل میکردیم- و آنها ایمان نمیآوردند- کار پایان میافت و بآنها مهلت داده نمیشد و اگر پیغمبر را از ملک میفرستادیم آنرا مردی قرار داده و بر آنها مشتبه میکردیم آنچه را که مشتبه میکنند. [در این دو آیه چند مطلب هست. ۱- کفار میگفتند باید فرشته‌ای بر او نازل شود منظورشان این بوده که فرشته او را تصدیق کند چنانکه در جای دیگر آمده: لَوْ لَا أَنْزَلَ إِلَيْهِ مَلَكٌ فَيَكُونُ مَعَهُ نَذِيرًا فرقان: ۷. ایضا هود: ۱۲. و باحتمال ضعیف منظورشان آن بوده که ملک عذاب موعود را بیاورد. ۲- راجع باین اقتراح و درخواست دو جواب گفته شده، اول «وَ لَوْ أَنْزَلْنَا مَلَكَ لَقَضَى الْأَمْرُ ثُمَّ لَا يُنظَرُونَ» یعنی اگر ملک نازل میکردیم- و آنها ایمان نمیآوردند- کار تمام میشد، نابودی همه را میگرفت و مهلت داده نمیشدند حال آنکه مقصود ما مهلت است تا مجالی برای تفکر و توبه داشته باشند، یا اگر ملک را با عذاب نازل میکردیم همه از بین میرفتند و دیگر مجالی و مهلتی نمی ماند با آنکه نظر ما زیستن در مهلت است. دوم «وَ لَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكَ لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا وَ لَلْبَشَرُ عَلَيْهِمْ مَا يَلْبَسُونَ» یعنی چون اینها انسان و مادی اند لازم بود ملک را بصورت انسان در آوریم تا بتوانند با او انس بگیرند و گفت و شنود داشته باشند در اینصورت میگفتند این انسان است و بدروغ میگوید من فرشته‌ام و پیغمبر. یعنی همان را که درباره این پیغمبر میگویند درباره او هم میگفتند «لَلْبَشَرُ عَلَيْهِمْ» یعنی ما بآنها مشتبه میکردیم ظاهرا این غایت ارسال ملک بصورت بشر است یعنی نتیجه کار چنین میشد بعضی ها گفته اند:

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۸۰

نسبت «لَلْبَشَرُ» بخدا مثل «فَلَمَّا زَاغُوا أَزَّغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ» است یعنی چون خود مشتبه میکنند ما هم چنان میکردیم ولی احتمال اول بهتر است یعنی در صورت فرستادن ملک ما عامل این کار میبودیم و چون نمیخواهیم چنین باشیم. و از طرف دیگر در اینصورت فرستادن ملک لغو و بی فایده خواهد بود لذا ملک نخواهیم فرستاد. «مَا يَلْبَسُونَ» در تقدیر «ما یلبسونه» است وها مفعول آن و راجع به «ما» است و مراد از آن پیغمبر است یعنی مشتبه میکردیم بر آنها آنچه را که خود بر خودشان و دیگران مشتبه میکنند، خود خیال میکنند که پیامبر نیست و بدیگران نیز امر را مخلوط و مشتبه میگردانند. ظاهرا جواب اول راجع بانزال عذاب بواسطه ملک و جواب دوم مربوط بپیامبر بودن ملک و یا شریک پیامبر بودن در انذار است. أَفَعَبَّبْنَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ ق: ۱۵. لبس بفتح اول بمعنی اختلاط و اشتباه است در صحاح گفته: «اللبس: اختلاط الظلام» و نیز بمعنی خلط است که گذشت ظاهرا مراد

از آن اشتباه و شک است. یعنی: آیا در خلقت اول عاجز و خسته شدیم تا نتوانیم بار دیگر آنها را بیافرینیم نه بلکه آنها از خلقت تازه در شک و اشتباه‌اند. أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصَّيِّمِ الرَّفْتِ إِلَىٰ نِسَائِكُمْ هُنَّ لِيَّاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِيَّاسٌ لَهُنَّ بقره: ۱۸۷ همانطور که لباس بدن انسان را میپوشاند همین طور زن مرد را و مرد زن را از اعمال منافی عفت از قبیل زنا، چشم چرانی و غیره میپوشاند و محفوظ میکند ظاهرا بدین جهت مرد لباس زن و زن لباس مرد قلمداد شده است، زن بی‌مرد و مرد بی‌زن بحکم انسان عریان است. وَ لِيَّاسُ التَّقْوَىٰ ذَلِكَ خَيْرٌ اعراف: ۲۶. لباس تقوی را حیاء و عمل صالح گفته‌اند ولی باید آنرا اعم گرفت تقوی پوشش و لباسی است که از هر لباس انسان را محترمتر و

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۸۱

محفوظتر میکند و آن لباس معنوی است. فَأَذَقَهَا اللَّهُ لِيَّاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ نحل: ۱۱۲. نسبت لباس بخوف و جوع ظاهرا از آنجهت است که خوف و گرسنگی بهمه آشهر گسترش یافته و همه را فرا گرفته بود مثل لباس که تمام بدن را میپوشاند در مفردات گفته: گویند «تدرع فلان الفقر و لبس الخوف» فلانی زره فقر و لباس ترس را بتن کرد. بعضی گوید علت آمدن لباس در آیه آنست که خوف و جوع در آنها آشکار شد مثل آشکار بودن لباس در بدن. اذاقه چنانکه گفته‌اند دلالت بر قلت دارد پس لباس دلالت بر احاطه و اذاقه دلالت بر کمی دارد یعنی: گرسنگی و ترس را بهمه رسانید ولی کم، تا پند گیرند. طبرسی ذوق را استعاره از امتحان دانسته است. وَ هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ لِيَّاسًا وَالنَّوْمَ سُبَاتًا فَرَقَانَ: ۴۷. چون ظلمت شب همه را مثل لباس فرا میگیرد لذا بآن لباس اطلاق شده و الله العالم.

لبن: ج ۶، ص: ۱۸۱

لبن: شیر: نُسِيقُكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِ مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ وَ دَمٍ لَبْنًا خَالِصًا سَائِغًا لِلشَّارِبِينَ نحل: ۶۶. از آنچه در شکمهای چهار پایان است. از میان گیاه جویده و خون بشما شیر خالص و گوارا میاشامیم. (اول از میان گیاه جویده سپس از میان خون). فِيهَا أَنْهَارٌ مِنْ مَّاءٍ غَيْرِ آسِنٍ وَأَنْهَارٌ مِنْ لَبْنٍ لَمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهُ محمد: ۱۵. در بهشت نهرهایی است از آب تغییر ناپذیر و نهرهایی است از شیریکه طعم آن متغیر نشده. روشن است که آب و شیر بهشتی پیوسته در یکحال است. اللهم ارزقنا. این لفظ دو بار بیشتر در قرآن مجید نیامده است.

لجأ: ج ۶، ص: ۱۸۱

لجأ: پناه بردن. «لجأ الى الحصن: لاذ به» ملجاء بمعنی پناهگاه است وَ ظَنُّوا أَنْ لَا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا إِلَيْهِ توبه: ۱۱۸. و دانستند از خدا جز بسوی او پناهگاهی نیست. ایضا توبه ۵۷. شوری ۴۷. این کلمه فقط سه بار در قرآن یافته است. قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۸۲

لجج: ج ۶، ص: ۱۸۲

لجج: لجاج آنست که شخص در فعل منهی عنه اصرار ورزد بَلَّ لَجْجًا فِي عَثْوٍ وَ نُفُورٍ مَلِك: ۲۱. بلکه در طغیان و نفرت اصرار ورزیدند لِلْجُجَا فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ مؤنون: ۷۵ در طغیانشان اصرار میورزیدند و سرگردان می ماندند.

لججه: ج ۶، ص: ۱۸۲

لججه: قِيلَ لَهَا ادْخُلِي الصَّرْحَ فَلَمَّا رَأَتْهُ حَسِبَتْهُ لُجْجَةً وَ كَشَفَتْ عَنْ سَاقِيهَا نمل: ۴۴. لججه بمعنی آب بزرگ است لَجْجَةُ الْبَحْرِ بمعنی آب

بزرگ است لَجْرَةُ الْبَحْرِ یعنی حرکت امواج دریا، لَجْرَةُ اللَّيْلِ تردد امواج ظلمت شب است یعنی بآن زن گفته شد بعمارت داخل شود، چون آنرا دید پنداشت آب بزرگی است، ساقهای خویش را عریان کرد.

لَجِي: ج ۶، ص: ۱۸۲

لَجِي: بحر لَجِي یعنی دریای بزرگ و متلاطم أَوْ كَطُلُمَاتٍ فِي بَحْرِ لَجِي يَعْشَاهُ مَوْجٌ مِنْ فَوْقِهِ مَوْجٌ مِنْ فَوْقِهِ سَحَابٌ ظُلُمَاتٌ بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ نور: ۴۰. اعمال کافران یا همچون دریای متلاطمی است که موج آنرا فرا گرفته از بالای آن موجی از بالای آن ابرهائی، تاریکیهائی است بعضی بالای بعض دیگر.

لحد: ج ۶، ص: ۱۸۲

لحد: لحد و الحد بمعنی عدول و انحراف از استقامت است وسط قبر را ضریح و قسمت منحرف آنرا لحد گویند در لغت آمده: «لحد الی فلان: مال الیه- لحد عنه: عدل و انحراف» همچنین است الحد. إِنَّ الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي آيَاتِنَا لَا يَخْفُونَ عَلَيْنَا فصلت: ۴۰. آنانکه درباره آیات ما انحراف میکنند و از استقامت عدول می نمایند بر ما مخفی نیستند وَ لِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى فَادْعُوهُ بِهَا وَ ذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ اعراف: ۱۸۰. انحراف در اسماء خدا آنست که صفات خدا را از قبیل رازق، خالق، معبود و غیره بدیگران نسبت بدهیم و این مفاهیم را مال آنها بدانیم چنانکه مشرکان و غالیان کردند يلحدون را از باب عَلِمَ يَعْلَمُ و باب افعال هر دو خوانده اند. ملتحذ: بمعنی پناهگاه و محل

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۸۳

میل است زیرا پناه برنده بآن میل میکنند قُلْ إِنِّي لَنْ يُجِيرَنِي مِنَ اللَّهِ أَحَدٌ وَ لَنْ أَجِدَ مِنْ دُونِهِ مُلْتَحِدًا جن: ۲۲. بگو کسی از خدا بمن پناه نمیدهد و جزا و پناهگاهی نتوانم یافتم. وَ لَنْ تَجِدَ مِنْ دُونِهِ مُلْتَحِدًا كهف: ۲۷. وَ لَقَدْ نَعَلِمُ أَنَّهُمْ يَقُولُونَ إِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ، لِسَانُ الَّذِي يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ أَعْجَمِيٌّ وَ هَذَا لِسَانٌ عَرَبِيٌّ مُبِينٌ نحل: ۱۰۳. نقل شده در مکه غلامی بود نصرانی از اهل روم بنام بلعام که میگفتند قرآن از جانب خدا نیست بلکه بلعام بآنحضرت تعلیم میدهد بقول ضحاک میگفتند: سلمان فارسی قصص قرآن را باو میاموزد بقول دیگر بنی حصرمی غلامی داشتند بنام یعیش یا عائش که اسلام آورد و بقولی دو نفر غلام بودند نصرانی از اهل عین التمر بنام یسار و خیر که کتابی داشتند و بزبان خود میخواندند. (مجمع). بهر حال از آیه فهمیده میشود که کفار شخص معینی را در نظر گرفته و در پی بهانه جوئی میگفتند: قرآن را او تعلیم میدهد و از جانب خدا نیست و خدا در جواب میگوید: زبان آنکه باو میل میکنند و قرآن را باو نسبت میدهند عجمی و غیر فصیح ولی این قرآن عربی روشن است. یعنی: میدانیم که میگویند: قرآن را بشر باو میاموزد ولی زبان کسیکه ... بقیه جواب در آیات بعدی است. وَ مَنْ يُرِدْ فِيهِ بِالْحَادِ بِظُلْمٍ نَذِقْهُ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ حج: ۲۵. مفعول «يُرِدْ» محذوف است. در جوامع الجامع و کشاف گفته «بِالْحَادِ - بِظُلْمٍ» دو حال مترادف اند یعنی: هر کس در آن (مسجد الحرام) قصدی از روی انحراف و ستم کند او را از عذاب دردناک می چشانیم. بعید نیست که باء در «بِالْحَادِ» زائد و برای تأکید و در «بِظُلْمٍ» برای ملابست و الحد مفعول «يُرِدْ» و تقدیر «يرد الحدا بظلم» باشد یعنی هر که در آن میلی ظالمانه اراده کند...

لحف: ج ۶، ص: ۱۸۳

لحف: تَعْرِفُهُمْ بِسِيمَاهُمْ لَا يَسْتَلُونَ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۸۴

الدَّاسِ إِلْحَافًا بقره: ۲۷۳. الحاف بمعنی اصرار و الحاح در سؤال است «الحف السائل: الح» راغب گفته: اصل آن از لحاف و بطور

استعاره گفته‌اند «الحف شاربه» یعنی در چیدن و زدن شاربش افراط ورزید. معنی آیه: آنها را از علامتشان و قیافه شان می‌شناسی از مردم چیزی باصرار نمی‌خواهند. این کلمه تنها یکبار در قرآن آمده است.

لحق: ج ۶، ص: ۱۸۴

لحق: لحق و لحاق بمعنی ادراک و رسیدن است «لحقه و لحق به لحقا و لحاقا: ادراک» لحوق بمعنی ملازمت و لحاق بمعنی ادراک مناسب است، الحاق لازم و متعدی هر دو آمده است. و آخِرِينَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ جمع: ۳. و دیگران را از آنها که هنوز بآنها لاحق نشده‌اند، اوست توانا حکیم. تَوَفَّنِي مُسْلِمًا وَأَلْحَقْنِي بِالصَّالِحِينَ يوسف: ۱۰۱. الحاق در اینجا متعدی است قُلْ أَرُونِي الَّذِينَ أَلْحَقْتُمْ بِهِ شُرَكَاءَ كَلَّا... سباء: ۲۷. «شُرَكَاء» حال است از مفعول محذوف «أَلْحَقْتُمْ» یعنی: بمن نشان دهید آنانرا که بوصف شریک، بخدا چسبانید نه چنین نیست.

لحم: ج ۶، ص: ۱۸۴

لحم: گوشت. وَمِنْ كُلِّ تَأْكُلُونَ لَحْمًا طَرِيفًا فاطر: ۱۲. و از هر دو گوشت تازه می‌خورید. جمع آن لحوم است لَنْ يَنَالَ اللَّهُ لُحُومَهَا وَلَا دِمَائُهَا حَج: ۳۷. و نیز لحام و لِحمان آمده ولی در قرآن یافته نیست. از جمله گوشت‌های حرام در قرآن گوشت خوک است إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ... نحل: ۱۱۵. وَلَا يَغْتَبَ بَعْضُكُم بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا... حجرات: ۱۲. در این آیه روشن شده که غیبت بحکم خوردن گوشت مرده برادر است، تشبیه بمرده ظاهرا از جهت غیاب طرف و تشبیه بخوردن گوشت مرده برادر است، تشبیه بمرده ظاهرا از جهت غیاب طرف و تشبیه بخوردن گوشتش بنظر می‌آید برای آنست که احترام مغتاب و مورد اطمینان بودنش را از بین می‌برد گوئی گوشت او را خورده و فقط استخوان را از او باقی گذاشته است.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۸۵

بموجب اخبار، واقعیت غیبت همین است و در آخرت نیز بهمان شکل مجسم خواهد شد در مستدرک کتاب حج باب غیبت از قطب راوندی نقل شده: رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ در شب معراج قومی را دید که جیفه‌ها می‌خورند فرمود: ای جبرئیل اینها کدام کسانیست؟ گفت: آنانکه گوشت‌های مردم را می‌خورند. در مجمع و جوامع الجامع روایت شده: ابو بکر و عمر، سلمان را محضر رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فرستادند تا طعامی بیاورد حضرت بخازنش اسامه حواله کرد، اسامه گفت: چیزی در اختیار من نیست. سلمان پیش آندو برگشت، گفتند: اسامه بخل کرده و اگر سلمان را بچاه پر آبی بفرستیم آبش فرو رود. چون ابو بکر و عمر نزد آنحضرت آمدند فرمود: چرا سبزی گوشت را در دهان شما می‌بینم؟ گفتند: یا رسول الله ما امروز گوشت نخورده‌ایم! فرمود: گوشت سلمان و اسامه را می‌خوردید پس آیه فوق نازل شد. نظیر این روایت بدو طریق از درّ منثور در میزان نقل شده است.

لحن: ج ۶، ص: ۱۸۵

لحن: وَ لَوْ نَشَاءُ لَأَرَيْنَاكُمَهُمْ فَلَعَرَفْتَهُمْ بِسِيمَاهُمْ وَ لَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ ... محمد: ۳۰. لحن دو جور است یکی آنکه ظاهر کلام را از قاعده آن برگردانیم و غلط ادا کنیم این مذموم و اغلب مراد از لحن همین است دیگری آنکه آنرا بکنایه و تعریض و فحوی بگوئیم و این در نزد اکثر ادباء ممدوح است (راغب). کلام مجمع نیز قریب باین مضمون است. مراد از لَحْنِ الْقَوْلِ در آیه وجه دوم است یعنی: اگر می‌خواستیم مریض‌القلب‌ها را بتو نشان میدادیم و با علامتشان آنها را می‌شناختی و حتما آنها را در آهنگ و طرز قولشان خواهی شناخت. این کلمه فقط یکبار در قرآن یافته است.

لحیه؛ ج ۶، ص: ۱۸۵

لحیه: ریش. قَالَ يَا بَنُ أُمَّ لَمْ لَا تَأْخُذْ بِلِحْيَتِي وَلَا بِرَأْسِي طه: ۹۴. پسر مادرم ریش و سر مرا مگیر، آن کلام هارون است نسبت بموسی علیه السلام در لغت آمده

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۸۶

لحیه موی دو طرف صورت و چانه است و لحي استخوان فكّ و محلّ روئیدن لحیه است این کلمه فقط یکبار در قرآن مجید یافته است.

لدد؛ ج ۶، ص: ۱۸۶

لدد: (بر وزن فرس) خصومت شدید. «لَدَدٌ يَلْدُ لَدَدًا: اشدّت خصومته» چنانکه در مصباح گفته است. لَدَدٌ بفتح اوّل بمعنی شدید الخصومه و اللدّ کسیکه خصومتش شدیدتر است. در نهج البلاغه خطبه ۶۸ هست: «یا رسول الله ما ذا لقیتم من امتک من الأود و اللدد» ای رسول خدا صلی الله علیه و آله چه ها دیدم از امت تو از کجی و خصومت!! و يُشْهِدُ اللهُ عَلَيَّ مَا فِي قَلْبِهِ وَ هُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ بقره: ۲۰۴. خدا را بر ما فی الضمیرش گواه میگیرد حال آنکه سخت ترین دشمنان است. لَتُبَشِّرَنَّ بِهِ الْمُتَّقِينَ وَ تَنْذِرُ بِهِ قَوْمًا لُدًّا مريم: ۹۷. لَدُّ بضمّ اوّل جمع اللدّ است: تا با آن پرهیزکاران را بشارت دهی و قومی را که دشمن سر سخت اند بترسانی. این کلمه تنها دو بار در قرآن بکار رفته است.

لدن؛ ج ۶، ص: ۱۸۶

لدن: ظرف زمان و مکان است بمعنی «عند» و آن از «عند» اخصّ است و بمکان نزدیک دلالت دارد گویند «لی عند فلان مال» یعنی مرا در ذمّه فلانی مالی است ولی در اینجا «لدن» بکار نرود (از اقرب الموارد). كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ هود: ۱. کتابی است که آیاتش احکام سپس تفصیل یافته و از نزد حکیم خبیر است. «لدن» بکاف خطاب، ضمیر غائب، یاء متکلم و غیره اضافه میشود مثل وَ هَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً آل عمران: ۸. وَ يُؤْتِ مِنْ لَدُنْهُ أَجْرًا عَظِيمًا نساء: ۴۰. قَدْ بَلَغْتَ مِنْ لَدُنِّي عُذْرًا كهف: ۷۶. وَ عَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا كهف: ۶۵.

لدی؛ ج ۶، ص: ۱۸۶

لدی: ظرف مکان و اسم جامد است بمعنی «عند» در مصباح گفته: گاهی در زمان نیز بکار رود چون بضمیر اضافه شود. وَ أَلْقِيَا سَيِّدَاهَا لَدَى الْبَابِ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۸۷

یوسف: ۲۵. یافتند شوهر آن زنا نزد در. لدی با اسم ظاهر اضافه میشود مثل آیه فوق و نیز بضمیر اضافه میشود مانند إِنَّكَ الْيَوْمَ لَدَيْنَا مَكِينٌ أَمِينٌ یوسف: ۵۴. وَ قَدْ أَحْطْنَا بِمَا لَدَيْهِ خُبْرًا كهف: ۹۱. وَ مَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يُلْقُونَ أَقْلَامَهُمْ أَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرِيَمَ آل عمران: ۴۴. اِنِّي لَأَخَافُ لَدَى الْمُرْسَلُونَ نمل: ۱۰.

لذذ؛ ج ۶، ص: ۱۸۷

لذذ: لذاذ و لذاده یعنی مورد اشتها و میل «لَذَّ الشَّيْءُ لَذَاذًا: صار شهيتًا» لذّ و لذید وصف آنست وَ فِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ وَ تَلذُّ الْأَعْيُنُ

زخرف: ۷۱. در بهشت هست هر چه دلها آرزو کند و دیدگان محظوظ شود و لذت برد. وَ أَتَاهُمْ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ مُحَمَّد: ۱۵. لَذَّةٌ بِمَعْنَى لَذِيذٌ است یعنی نهرهایی از خمر که لذیذ است برای نوشندگان. اَيْضًا بَيِّنَةٌ لَمَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ صَافَات: ۴۶ که بمعنی لذیذ است.

لزب: ج ۶، ص: ۱۸۷

لزب: إِذَا خَلَقْنَاَهُمْ مِنْ طِينٍ لَأَزِبَ صَافَات: ۱۱. لآزب را چسبنده و ثابت معنی کرده‌اند راغب میگوید: لآزب ثابت محکم الثبوت است. طبرسی فرماید لآزب و لازم هر دو بیک معنی است و از ابن عباس نقل کرده که آن بمعنی چسبنده و خالص و خوب است، صحاح نیز هر دو را آورده است. یعنی ما آنها را از گلی چسبنده آفریده‌ایم در آیاتیکه لفظ «طین» در باره خلقت انسان آمده همه نکرده و بی‌وصف‌اند جز در این آیه و در آیه وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ مِنْ سَلَالَةٍ مِنْ طِينٍ مؤمنون: ۱۲. که سلاله وصف آمده است و شاید سلاله و لازب نزدیک بهم باشند. این کلمه فقط یکبار در قرآن یافته است.

لزم: ج ۶، ص: ۱۸۷

لزم: لزم، لزوم و لزام بمعنی: ثبوت و دوام است «لزم الشيء: ثبت و دام» الزام بمعنی اثبات و ادامه و ایجاب است. وَ كُلِّ إِنسَانٍ أَلْزَمْتَاهُ طَائِرَهُ فِي عُقْبِهِ اسراء: ۱۳. عمل هر انسان را باو ثابت و ملازم کرده‌ایم

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۸۸

در گردش یعنی عمل هر کس با او است و قابل انفکاک نیست. رجوع کنید به «طیر». وَ أَلْزَمْتَهُمُ الْتَقْوَى فتح: ۲۶. کلمه تقوی را ملازم آنها کرد. وَ لَوْ لَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَكَانَ لِزَامًا وَأَجَلٌ مُسَمًّى طه: ۱۲۹. اسم «کان» ضمیر است راجع به هلاک در آیه قبلی، لزام مصدر است بمعنی فاعل، اجل عطف است بر «کلمه» یعنی اگر نبود وعده مهلت و اجلی معین که از پروردگارت گذشته، هر آینه هلاک بر آنها ملازم بود که اسراف کرده از حق منحرف شده‌اند. أُنزِلْهُمْ كُفُورًا وَ أَنْتُمْ لَهَا كَارِهُونَ هود: ۲۸. الزام در آیه بمعنی اجبار و الجاء است که نوعی است از الزام، ضمیر «ها» راجع است به «رحمه» در صدر آیه یعنی آیا شما را بآن رحمت (ایمان بخدا و رسول) اجبار میکنیم؟ حال آنکه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ».

لسان: ج ۶، ص: ۱۸۸

لسان: زبان. لغت. مثل. أَلَمْ نَجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِ. وَ لِسَانًا وَ شَفَتَيْنِ بلد: ۸ و ۹. وَ لَأَ تَحْرُكَ بِهِ لِسَانَكَ لِتَجْعَلَ بِهِ قِيَامَت: ۱۶. که مراد از هر دو زبان است و مثل وَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ ابراهیم: ۴. وَ هَذَا لِسَانٌ عَرَبِيٌّ مُبِينٌ نحل: ۱۰۳. که مراد لغت است مثل زبان عربی، زبان فارسی و غیره. جمع آن در قرآن السنه است يَقُولُونَ بِأَلْسِنَتِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ فتح: ۱۱. در آیه وَ اخْتَلَفُ أَلْسِنَتِكُمْ وَ أَلْوَانِكُمْ روم: ۲۲ مراد اختلاف لغات است. وَ اخْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي. يَفْقَهُوا قَوْلِي طه: ۲۷ و ۲۸. گره از زبان من بگشای منظم را روان کن تا سخنم را بفهمند. راغب گوید: موسی در زبان عقده و گره نداشت غرض قدرت تکلم است (روانی منطقی) ما را در باره عقده زبان موسی علیه السلام سخنی است که در «عقد» و «بان تبین» گفته‌ایم. در باره این مطلب که موسی در بچگی در نزد فرعون اخگر را بدهان گذاشت زبانش سوخت و معیوب شد دلیل روشنی

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۸۹

در دست نیست و آن در مجمع و غیره بلفظ «قیل- روی» نقل شده است. در میزان از الدر المنثور از اسماء و در برهان دو حدیث از اسماء بنت عمیس و ابن عباس نقل شده که اسماء گوید: رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله را دیدم در کنار ثبیر میفرمود: روشن باد

ثبیر روشن باد ثبیر (ثبیر کوهی است در کنار مکه و آبی است در دیار مزینه ظاهراً اولی مراد است) بعد گفت: اللَّهُمَّ اِنِّي اسئلك بما سئلك اخي موسى ان تشرح لي صدري و ان تيسر لي امري و ان تحل عقدة من لسانِي يَفْقَهُوا قَوْلِي وَاَجْعَلْ لِي وَزِيْرًا مِنْ اَهْلِى عَلَيَا اَخِي اَشْدُدْ بِهِ اُزْرِي وَاَشْرِكْهُ فِي اَمْرِي كَيْ نُسَبِّحَكَ كَثِيْرًا وَاَنْذُرَكَ كَثِيْرًا اِنَّكَ كُنْتَ بِنَا بَصِيْرًا» در این دعا می‌بینیم که رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ حَلَّ عَقْدَةَ زَبَانِش را از خدا می‌خواهد با آنکه گاهی در زبان نداشت پس منظور روانی نطق است. چنانکه وَ يَضِيْقُ صَدْرِي وَا لَا يَنْطَلِقُ لِسَانِي شعراء: ۱۳. آنرا روشنتر میکند. وَ هَبْنَا لَهُمْ مِنْ رَحْمَتِنَا وَ جَعَلْنَا لَهُمْ لِسَانَ صِدْقٍ عَلِيًّا مَرِيْمَ: ۵۰. وَ اجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْاٰخِرِيْنَ شعراء: ۸۴. مراد از لسان صدق در این دو آیه چیست؟ لسان چنانکه طبرسی فرموده یاد کردن است اعم از مدح یا ذم «جائنی لسان فلان» یعنی مدح یا ذم او بمن رسید و نیز گوید: عرب بطور استعاره لسان را بمعنی قول بکار برند، علی هذا لسان صدق در آیه بمعنی یاد نیک و ثناء جمیل است در اقرب گوید لسان صدق بمعنی ذکر حسن است طبرسی آنرا ثناء جمیل گفته است. نگارنده گوید: احتمال دارد بقاء شریعت مراد باشد که توأم با ثناء جمیل و نام نیک است. چنانکه در باره ابراهیم علیه السلام آمده وَ جَعَلْنَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقْبِهِ زَخْرَفَ: ۲۸. خدا توحید و برائت از بتان را کلمه باقی کرد در نسل ابراهیم علیه السلام.

لُطْفٌ: ج ۶، ص: ۱۸۹

لُطْفٌ: بضمّ اوّل بمعنی رفق

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۹۰

و مدارا و نزدیکی است «لطف و لطفا: رفق و دنا» و بفتح اوّل بمعنی نازکی و صافی است «لطف لطفاً و لطافه: صغرو دق» (قاموس) در صحاح گفته: «اللُّطْفُ فِي الْعَمَلِ: الرَّفْقُ فِيهِ» در مصباح آمده «لطف الله بنا» یعنی خدا بما رفق و با ما مدارا- کرد. فَلْيَنْظُرْ اَيُّهَا اَزْكَى طَعَامًا فَلْيَاْتِكُمْ بِرِزْقٍ مِنْهُ وَا لِيَتَلَطَّفْ وَا لَا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ اَحَدًا كهف: ۱۹. تَلَطَّفَ بمعنی اعمال رفق و مدارا است یعنی به بیند کدام طعام بهتر است تا رزقی از آن بشما بیاورد و در خریدن طعام و در رفتن و آمدن اعمال مدارا کند (و خشن نباشد) و کسی را بحال شما واقف نکند. لطیف: از اسماء حسنی است و آن بنا بر آنکه گفته شد بمعنی مدارا کننده است و آن بالام و باء متعدی میشود در اقرب الموارد هست «لطف الله للعبد و بالعبد: رفق به»... لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ وَا هُوَ يُدْرِكُ الْاَبْصَارَ وَا هُوَ الْلَطِيْفُ الْخَبِيْرُ انعام: ۱۰۳. چشمها خدا را درک نکند، خدا چشمها را درک کند، خدا مداراگر و دانا است، میدانند و مدارا میکند. الله لَطِيْفٌ بِعِبَادِهِ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ شوری: ۱۹. اِنَّ رَبِّي لَطِيْفٌ لِمَا يَشَاءُ يوسف: ۱۰۰. لطیف در هر دو آیه بمعنی مدارا کننده است. طبرسی ذیل آیه ۱۰۰. يوسف در معنی آن سه قول نقل کرده: مداراگر. آنکه حاجت تو را با مدارا بر آورد. آنکه بدقائق امور عالم است. قول سوّم نظیر آنست که لطیف را نافذ و دقیق گفته‌اند ولی آنچه ما اختیار کردیم مقبولتر است و آیات با آن کاملاً تطبیق میشود.

لَطْفِيٌّ: ج ۶، ص: ۱۹۰

لَطْفِيٌّ: شعله خالص و زبانه آتش راغب میگوید: «اللُّطْفِيُّ: اللَّهْبُ الْخَالِصُ» در لغت آمده: لَطْفِيٌّ النَّارُ: تَلَهَّبَ «كَلَّمَا اِنَّهَا لَطْفِيٌّ معارج: ۱۵. حَقًّا كَمَا اَنَّ اَتَشَ جَهَنَّمَ شَعْلَةٌ خَالِصٌ وَ بِي دُودٍ اسْت. فَاَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَطَّفِي لَيْلٍ: ۱۴.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۹۱

تَلَطَّفِيٌّ مشتعل شدن است شما را از آتش مشتعل می‌تسانم. این لفظ دو بار بیشتر در قرآن نیامده است.

لَعِبٌ: ج ۶، ص: ۱۹۱

لَعِبٌ: (بر وزن فلس و کتف) بازی اصل آن از لعاب بمعنی آب دهان است «لعب يلعب لعباً» یعنی آب دهانش جاری شد بنظر

طبرسی علمت این تسمیه آنست که لا-عب بر غیر جهت حق می‌رود مثل آب دهان بچه و بقول راغب آن فعلی است که مقصد صحیحی در آن قصد نشده است. بنظر نگارنده: معنی جامع آن بازی است چنانکه در قاموس و اقرب ضدّ جدّ گفته است. و در نهج البلاغه با جدّ مقابل آمده است «فانه والله الجد لا اللب» خطبه: ۱۳۰. آن در قرآن کریم گاهی. بمعنی بازی صحیح آمده مثل اَرْسِلُهُ مَعَنَا عَدَاً يَزْتَعُ وَيَلْعَبُ يَوْسُفُ: ۱۲. برادران یوسف پیدرشان گفتند. یوسف را فردا با ما بفرست تا قدم بزند و بازی کند. و گاهی مراد از آن کارهای خلاف شرع و معاصی است که ببازی و عبث تشبیه شده‌اند مثل: فَذَرَهُمْ يَخُوضُوا وَيَلْعَبُوا حَتَّىٰ يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذِي يُوْعَدُونَ زَخْرَف: ۸۳. در این آیه کارهای عادی و خلاف آنها چون خارج از مقصد صحیح خدائی است و رود بیاطل و بازی قلمداد شده است. الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَهْوًا وَلَعِبًا أَعْرَاف: ۵۱. لعب شمردن دین سبک شمردن و جدی نگرفتن آن است مثل وَإِذْ نَادَيْتُمُ إِلَى الصَّلَاةِ اتَّخَذُوا هُزُوعًا وَلَعِبًا مَائِدَة: ۵۸. وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَلَلدَّارُ الْآخِرَةُ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ ... انعام: ۳۲. نظیر این آیه است آیه وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهْوٌ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ ... عنكبوت: ۶۴. و آیه إِنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَإِنْ تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا يُؤْتِكُمْ أُجُورَكُمْ ... محمد: ۳۶. در دو آیه اول زندگی دنیا در مقابل آخرت قرار گرفته و شکی نیست که قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۹۲

زندگی آن بازی و مشغولیت است و آن شامل عموم انسانهاست اعم از نیکوکاران و بدکاران، النهایه نیکوکاران از این بازی و مشغولیت نتایج خوب بدست می‌آورند آنکه نماز می‌خواند و در خدمت بخلق قدم بر میدارد و آنکه بکسی ظلم میکند هر دو بازی میکنند و هر دو خویش را سرگرم کرده‌اند ولی تفاوت از زمین تا آسمان است. جمله «إِنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ» نمیشود گفت فقط بیان زندگی بدکاران است بلکه آن یک تجسیم واقعی و عمومی از این زندگی است. هر دو آیه گرچه وزنه دنیا را نسبت با آخرت سبک نشان میدهد ولی بنظر می‌آید مراد تنقیص دنیا آنطور که تارکان آن می‌گویند نیست بلکه منظور آنست که از این بازی و بازار خوب بهره برید و آخرت را که از نتایج این بازی است در نظر آورید و یا تعبیر به لهو و لعب در اثر فانی و زود گذر بودن آنست. در آیه إِنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ ... حدید: ۲۰. از شیخ بهائی رحمه الله نقل شده که منظور نقل مراحل زندگی و تجسیم آن است که کار انسان از بچگی با بازی، سپس مشغولیت، آنگاه زینت و تفاخر و غیره شروع میشود. وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ أَنْبِيَاء: ۱۶. وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ دَخَان: ۳۸ مراد آنست که آسمانها و زمین و غیره را بی مقصد نیافریده‌ایم بلکه روی غرض صحیحی آفریده شده‌اند با مراجعه بآیات قبل و بعد روشن خواهد شد که غرض رسیدن با آخرت و حیات ابدی است و اگر آخرت در پی دنیا نبود خلقت مقصد صحیحی نداشت.

لعلّ: ج ۶، ص: ۱۹۲

لعلّ: از حروف شبیه بفعل و مشهور آنست که با اسم نصب و بخبرش رفع میدهد مثل وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ شُورَى: ۱۷. فَرَاء و تابعانش

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۹۳

عقیده دارند که آن با اسم و خبر نصب میدهد. سیرافی گوید: آن در نزد بنی عقیل حرف جرّ زاید آید. و برای آن سه معنی نقل کرده‌اند اول ترجیحی و امید. بعضی آنرا توقع گفته‌اند که شامل امید برسیدن محبوب و ترس از وقوع مکروه است. دوم: تعلیل که جمعی از جمله اخفش و کسائی آنرا حتمی دانسته‌اند. سوم استفهام که نحاء کوفه گفته‌اند. لعلّ اگر در کلام انسان واقع شود معنایش روشن است، چون انسان از آینده با خبر نیست میتواند هر جا لعلّ بکار برد ولی استعمال آن در کلام خدا که دانای غیب و آشکار است چه معنی دارد؟ عبارت دیگر، خدا چرا فرموده لَعَلَّكَ بِأَخْبِ نَفْسِكَ أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ شعراء: ۳. با آنکه میدانست رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ خود را برای عدم ایمان مردم خواهد کشت یا نه؟ در جواب این سؤال چند قول و وجه هست اول: لعلّ

در اینگونه موارد برای تعلیل است ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ بقره: ۵۲. یعنی بدان علت عفو کردیم که شکر کنید ابو البقاء در کلیات گفته: هر لعل در قرآن بمعنی تعلیل است مگر لَعَلَّكُمْ تَحْلُدُونَ شعراء: ۱۲۹ که بمعنی تشبیه است (اقرّب) ولی اثبات این کلیت مشکل است مثلاً در آیه «فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ» که گذشت تعلیل معنی ندارد. راغب گوید: بقول بعضی مفسرین لعل از خدا در جای واجب العمل است و در بسیاری از مواضع آنرا به «کی» تفسیر کرده‌اند. دوم لعل گاهی برای امید و توقع گوینده است مثل لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ مؤمنون: ۱۰۰. و گاهی برای اطماع و امیدوار کردن مخاطب مثل فُقُولًا لَهُ قَوْلًا لَيْنًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى طه: ۴۴. یعنی امیدوار باشید که متذکر شود یا ترسد و هرگاه در کلام خدا واقع شود برای ایجاد امید در مخاطب است. سوم: امید مقامی نه متکلمی.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۹۴

در آیه لَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسِكَ أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ شعراء: ۳. امید و ترجی در اینجا با خدا قائم نیست بلکه با مقام قائم است یعنی اگر کسی در این مقام باشد و ناراحتی تو را از اینکه مردم ایمان نیاورند به بیند خواهد گفت: شاید این شخص در این راه خودش را هلاک کند. بنظر نگارنده قول سوم از همه بهتر و دقیقتر است و الله العالم.

لعن: ج ۶، ص: ۱۹۴

لعن: راندن و دور کردن. «لعنه لعنا: طرده و ابعدۀ عن الخیر» در مفردات گفته: لعن بمعنی طرد و دور کردن از روی غضب است. آن از خدا در آخرت عذاب و در دنیا انقطاع از قبول رحمت و توفیق خداست و از انسان نفرین است نسبت بغير. بَلْ لَعَنَهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ بقره: ۸۸. بلکه خدا آنها را در اثر کفرشان از رحمت خویش دور کرده است إِنَّ اللَّهَ لَعَنَ الْكَافِرِينَ وَأَعَدَّ لَهُمْ سَعِيرًا احزاب: ۶۴. وَ يَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ بقره: ۱۵۹. یعنی لاعنون از خدا خواهند که کتمان کنندگان آیات را از رحمت خویش دور کند. إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ مَا تَوْا وَ هُمْ كُفَّارٌ أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ ... بقره: ۱۶۱. لعنت در اینجا بمعنی عذاب است. اصناف زیر در قرآن کریم مورد لعنت‌اند: ۱- کفار بطور مطلق. إِنَّ اللَّهَ لَعَنَ الْكَافِرِينَ وَأَعَدَّ لَهُمْ سَعِيرًا احزاب: ۶۴. ۲- منافقان. لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ ... مَلْعُونِينَ أَيْمًا تُقَمُّوا أَخَذُوا وَ قَتَلُوا تَقْتِيلًا احزاب: ۶۰ و ۶۱. ایضا فتح: ۶. ۳- ابلیس. وَ إِنَّ عَلَيْكَ لَعْنَتِي إِيَّاهِ يَوْمَ الدِّينِ ص: ۷۸. لَعْنَةُ اللَّهِ وَ قَالَ لَاتَّخِذَنَّ مِنْ عِبَادِكَ نَصِيًّا مَفْرُوضًا نساء: ۱۱۸. ۴- آنانکه خدا و رسول را اذیت میکنند: إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ ... احزاب: ۵۷.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۹۵

۵- اهل افساد و قاطعان رحم: فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَ تَقَطَّعُوا أَرْحَامَكُمْ. أُولَئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ ... محمد: ۲۲-۲۳. با ملاحظه آیه ما قبل روشن میشود که مراد از «تَوَلَّيْتُمْ» اعراض از حق و جهاد است نه بمعنی حکومت. ۶- آنانکه آیات خدا و راههای هدایت را کتمان کرده و مخفی میدارند. إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَ الْهُدَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَ يَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ بقره: ۱۵۹. اینان در کتمان حق هم بخدا خیانت کرده‌اند و هم ب مردم. لذا خدا ب آنها لعنت کرده و مردم از خدا ب آنها لعنت میخواهند. ۷- ستمکاران: أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ هود: ۱۸. أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ اعراف: ۴۴. ظاهراً منظور ستمکاران کفار است رجوع شود به صدر هر دو آیه ایضا آیه یَوْمَ لَا يَنْفَعُ الظَّالِمِينَ مَعَذِرَتُهُمْ وَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَ لَهُمْ سُوءُ الدَّارِ غافر: ۵۲. ۸- شجره ملعونه. وَ مَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ وَ الشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِي الْقُرْآنِ ... اسراء: ۶۰. مراد از شجره ملعونه بنا بر تحقیقی که در «رأی» گذشت بنی امیه است. ۹- آنانکه بزنان پاکدامن نسبت زنا بدهند. إِنَّ الَّذِينَ يَزْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ الْغَافِلَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ لَعُنُوا فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ ... نور: ۲۳.

لعن: ج ۶، ص: ۱۹۵

لعان و ملاءنه آنست که مردی بزنش نسبت زنا بدهد و شاهد نداشته باشد باید چهار دفعه بگوید: خدا را شاهد میگیرم که در این نسبت راستگو هستم، در دفعه پنجم میگوید: اگر دروغگو باشد لعنت خدا بر اوست پس از آن زن چهار مرتبه میگوید: خدا را شاهد میگیرم که او دروغ میگوید، مرتبه پنجم میگوید: غضب خدا بر او اگر مرد راست میگوید. در اینصورت بیکدیگر حرام ابدی میشوند، این مطلب در آیات ۶ تا ۹ سوره نور ذکر

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۹۶

شده است، لعان میان عویمر بن ساعده و زنش که بوی نسبت زنا داده بود بوسیله رسول خدا صلی الله علیه و آله برای اولین بار واقع گردید بنا بر آنچه از تفسیر قمی نقل شده است. بنقل مجمع: آن میان هلال بن امیه و زنش واقع شد. ایضا در نفی ولد لعان جاری است و آن این است که کسی بگوید: این بچه از من نیست و زن آنرا از زنا زائیده است.

لغوب؛ ج ۶، ص: ۱۹۶

لغوب: خسته شدن. طبرسی گفته: «اللغوب الاعیاء من التعب» یعنی خسته شدن در اثر رنج. قاموس و اقرب آنرا خستگی شدید گفته‌اند راغب آنرا رنج معنی کرده ولی این درست نیست زیرا در آیه **لَا يَمَسُّنَا فِيهَا نَمَبٌ وَلَا يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٌ** فاطر: ۳۵. نصب بمعنی تعب و رنج است پس لغوب خستگی است یعنی: ما را در بهشت نه رنجی رسد و نه خستگی. ظاهراً قید شدت نیز صحیح نباشد که در آیه **وَلَقَدْ خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَمَا مَسَّنَا مِنْ لُغُوبٍ** ق: ۳۸. مطلق خستگی مراد است نه خستگی شدید. در نهج البلاغه خطبه ۱۸۱ آمده: «و صان اجسادهم ان تلقى لغوبا و نصباً» خدا ابدان اهل بهشت را محفوظ کرده از اینکه خستگی و رنجی به بینند این کلمه از آیه ۳۵ فاطر اخذ شده و بر خلاف قول راغب است. این کلمه فقط دو بار در کلام الله یافته است.

لغو؛ ج ۶، ص: ۱۹۶

لغو: کلام بی فائده. «لغی یلغو» یعنی کلام بی فائده آورد. لاغیة کلام قبیح است لغت را از آن لغت گفته‌اند که در نزد غیر اهلش فائده‌ای ندارد، لغو الطائر صدای پرندگان را گویند (مجمع). در قاموس گفته لغو: شیء بی اعتنا است کلام باشد یا غیر آن راغب گوید کلام لغو آنست که اعتنائی بآن نیست و از روی عدم تفکر باشد و جاری مجرای «لغا» است و آن صدای گنجشک و غیره میباشد. **لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ** مائده: ۸۹. سوگند لغو آنست که قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۹۷

لا عن قصد باشد مثل و الله و بالله که بطور عادت در سخن میاورند و تعقید سوگند آنست که آنرا با قصد محکم کنیم و روی قصد و فکر سوگند یاد کنیم یعنی خدا شما را بسوگندهای بی قصدتان مؤاخذه نمیکند ولی بسوگند هائی که با قصد محکم کرده‌اید مؤاخذه میکند. **وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَعْلَمُونَ** فصلت: ۲۶ «الغوا فيه» یعنی در آن باطل داخل کنید. کفار گفتند: باین قرآن گوش ندهید و در آن باطل وارد کنید شاید پیروز گردید مثل اینکه منظور معارضه بلغو و باطل است یعنی در مقابل آن ایستادگی کنید و در موقع خواندن آن داد و بیداد کنید تا مفهوم نگردد و از تأثیر ساقط شود. **وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ** مؤمنون: ۳. ظاهراً مراد از آن هر قول و فعل بی فائده است **فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ** **لَا تَسْمَعُ فِيهَا لَغْوًا** غاشیه: ۱۰ و ۱۱. در بهشتی عالی که در آن کلام قبیح و بی فائده نشنوی.

لفت؛ ج ۶، ص: ۱۹۷

لفت: برگرداندن. منصرف کردن. «لفته عن كذا: صرفه عنه». قالوا أ جئنا لتلفتنا عما وجدنا عليه آباءنا يونس: ۷۸. گفتند: آیا آمده‌ای ما را از دینیکه پدرانمان را در آن یافته‌ایم بگردانی؟! التفات: رو کردن است بجهتیکه می‌خواهد و نیز بمعنی رو گرداندن است از جهتیکه بآن رو کرده بود، فَأَسْرِبْ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ وَ لَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ ... هود: ۸۱. خانواده‌ات را در پاسی از شب ببر و کسی از شما بعقب برنگردد و به پشت سرش نگاه نکند ظاهراً این برای آن بود که زود از منطقه خطر خارج شوند. ایضا آیه ۶۵. حجر.

لفح: ج ۶، ص: ۱۹۷

لفح: تَلْفَحُ وَ جُوهَهُمُ النَّارُ وَ هُمْ فِيهَا كَالْحُوتِ م مؤنون: ۱۰۴. گویند: «لفحته النار» یعنی آتش او را سوزاند (قاموس) در اقرب از اصمعی نقل شده باد گرمیکه بکسی برسد لفتح است و باد خنک نفتح. و از

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۹۸

ابن اعرابی نقل کرده: «اللَّفْحُ لِكُلِّ حَرٍّ وَ النَّفْحُ لِكُلِّ بَارِدٍ» معنی آیه: میزند آتش بچهره‌هایشان و آنها در آتش زشت منظراند (نعوذ بالله) این کلمه فقط یکبار در قرآن یافته است.

لفظ: ج ۶، ص: ۱۹۸

لفظ: انداختن. «لفظ ريقه: رمی به» آب دهانش را انداخت «لفظ الریح الدقیق» آسیاب آرد را کنار ریخت. کلام را از آن لفظ گویند که از دهان انداخته میشود مَا يَلْفُظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ ق: ۱۸ سخنی نمیگوید مگر اینکه نزد او مراقبی است آماده. این لفظ تنها یکبار در کلام الله آمده است. آیه صریح است در ضبط و محفوظ ماندن اقوال انسان مثل: أَمْ يَحْسَبُونَ أَنَا لَا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَ نَجْوَاهُمْ بَلَىٰ وَ رُسُلْنَا لَدَيْهِمْ يَكْتُبُونَ زخرف: ۸۰.

لفف: ج ۶، ص: ۱۹۸

لفف: لفّ بمعنی پیچیدن و جمع کردن است «لَفَّ لَفًّا: ضَمَّهُ وَ جَمَعَهُ» لفیف پیچیده بهم و جمع شده در رویهم فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ جئنا بكم لفيفا اسراء: ۱۰۴ ظاهراً مراد از لفیف جمع شده است یعنی چون وعده آخرت آید شما را مختلط و مجتمع آوریم بدان با خوبان، ستمگران با ستم‌کشان با هم آیند تا میانشان بحق داوری شود. لُنْخِرَجْ بِهِ حَجْبًا وَ أَلْبَانًا. وَ جَنَاتٍ أَلْفَافًا نباء: ۱۵ و ۱۶. تا با آن دانه و روئیدنی و باغات انبوه و درهم فرو رفته برویانیم. وَ التَّنْفِ السَّاقُ بِالسَّاقِ. إِلَى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمَسَاقُ قیامه: ۲۹ و ۳۰. ساق میت بساقش پیچیده شده آروز، روز سوق شدن بسوی پروردگار است چون روح بحلقوم رسید ساقها در آنحال مرده و بهم چسبیده است رجوع شود به «ساق» تا معنی آیه روشن شود.

لفو: ج ۶، ص: ۱۹۸

لفو: الفاء بمعنی پیدا کردن است در لغت آمده: «الفاه: وجده». وَ أَلْفِيَا سَيِّدَهَا لَدَى الْبَابِ يوسف: ۲۵. شوهر آن زن را در کنار در پیدا کردند و دیدند در آنجاست. قالوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آباءنا بقره: ۱۷۰. گفتند بلکه پیروی میکنیم از آنچه پدران خود را در آن یافته‌ایم.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۱۹۹

لقب: ج ۶، ص: ۱۹۹

لقب: لقب نام دوم انسان است که با آن خوانده میشود و در آن مراعات معنی لازم است بخلاف نام اول که شاید مرتجل و بدون مراعات معنی باشد مثل امیر المؤمنین که لقب علی علیه السلام است. لقب دو جور است یکی بر سبیل تشریف و مدح چنانکه گفته شد دیگری بر سبیل نیر و طعن و «لَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَرُوا بِاللِّقَابِ حِجْرَاتٍ: ۱۱». یعنی بخودتان عیب نتراشید و با القاب به یکدیگر را تعیب نکنید نیز چنان که در قاموس گفته بمعنی لمز (و طعن) است «التَّبْر: اللَّمَز» القاب فقط یکبار در قرآن آمده است.

لقح: ج ۶، ص: ۱۹۹

لقح: «وَأَرْسَلْنَا الرِّيَّاحَ لَوَاقِحَ فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً حَجْرًا: ۲۲». لقح بمعنی باردار کردن است «لِقْحُ النَّخْلَةِ» یعنی گرد خرما را به خرما ماده پاشید و آن را باردار کرد. لواقح جمع لاقحه است یعنی بادها را فرستادیم که آبستن کننده‌اند پس از آسمان آب نازل کردیم در اینکه گلها و میوه‌ها بوسیله بادها تلقیح و آبستن میشوند شکی نیست ولی بقرینه «فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً» ظاهراً مراد آنست که باد ابرهای گرم را بمنطقه سرد جو میزند و سوزنهای یخ را که ذوب کرده و آبستن نموده بشکل باران در میاورد رجوع شود به «برد» ذیل آیه مِنْ جِبَالٍ فِيهَا مِنْ بَرَدٍ. لقح لازم نیز آمده است. «لِقَحَتِ الْمَرْءُ» زن باردار شد.

لقط: ج ۶، ص: ۱۹۹

لقط: اخذ کردن و یافتن از زمین در قاموس آمده: «لقطه: اخذه من الارض» و نیز گوید: «التقطه: عثر عليه من غير طلب» بی جستجو بآن دست یافت در مجمع گفته التقاط گرفتن چیزی است از راه لقطه و لقیط از آن است یعنی آنرا بی آنکه بفکرش باشد یافت. وَ الْقُوَّةُ فِي عِلَابَتِ الْجَبِّ يَلْتَقِطُهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ يُوسُفُ: ۱۰. او را در گودال چاه افکنید تا بعضی از کاروانها او را گرفته و ببرند. فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَ حَزَنًا قِصَص: ۸. موسی را آل فرعون از

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۰۰

آب گرفتند تا بآنها دشمن و مایه اندوه شود.

لقف: ج ۶، ص: ۲۰۰

لقف: «وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنْ أَلْقِ عَصَاكَ فَإِذَا هِيَ تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُونَ اعراف: ۱۱۷». «تَلْقَفُ» در سوره طه: ۶۹ و شعراء: ۴۵. نیز آمده است آنرا حفص بنقل از عاصم بتخفیف قاف و دیگران بتشدید قاف خوانده‌اند. راغب گوید: لقف، القاف، تلقف: بمعنی گرفتن شیء است بزیرکی خواه با دست گرفته شود یا با دهان. قاموس، طبرسی ذیل آیه طه و اقرب الموارد، لقف را اخذ بسرعت گفته‌اند. در مجمع ذیل آیه اعراف گفته تلقف و تلقم هر دو یکی است شاعر گوید: انت عصا موسی الّتی لم تزل تلقف ما یأفکه السّاحر در نهج البلاغه خطبه ۲۰۸ آمده ...: «رآه و سمع منه و لقف عنه» یعنی رسول خدا صلی الله علیه و آله را دیده و از او شنیده و از وی اخذ کرده است. معنی جامع آن اخذ است خواه با دهان باشد یا با دست چنانکه از راغب نقل شد و یا با گوش چنانکه از نهج البلاغه آوردیم. لقف در آیه فوق بمعنی بلعیدن است. یعنی بموسی وحی کردیم که عصایت را بیانداز آنگاه عصا فرو می‌برد آنچه را که بدروغ میگفتند مارهاست. این لفظ سه بار بیشتر در قرآن نیامده و همه در باره بلعیدن جادوی ساحران بوسیله عصای موسی میباشد.

لقم: ج ۶، ص: ۲۰۰

لقم: فَالْتَقَمَهُ الْحُوْتُ وَ هُوَ مُلِيمٌ صافات: ۱۴۲. در مجمع فرموده: التقام بمعنی بلعیدن لقمه است در قاموس لقم بسرعت خوردن و التقام بلعیدن است یعنی: ماهی یونس علیه السّلام را بلعیدن است یعنی: ماهی یونس علیه السّلام را بلعید در حالیکه او ملامت کننده یا ملامت شده بود رجوع شود به «لوم» این لفظ فقط یکبار در قرآن یافته است.

لقمان: ج ۶، ص: ۲۰۰

لقمان: انسان کامل و معروف که نامش دو بار در قرآن مجید ذکر شده: وَ لَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنْ اشْكُرْ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۰۱

لِلَّهِ ... وَ إِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَ هُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ ... لقمان: ۱۲ و ۱۳ ظاهراً اعطاء حکمت ملازم با امر بشکر است آیه اول صریح است در اینکه بلقمان حکمت داده شده ولی نبوت او بصراحت از قرآن استفاده نمیشود گر چه در آیه وَ قَتَلَ دَاوُدُ الْجَالُوتَ وَ آتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ وَ الْحِكْمَةَ وَ عَلَّمَهُ مِمَّا يَشَاءُ بقره: ۲۵۱. میشود گفت مراد از حکمت نبوت است. در سوره لقمان از آیه ۱۲ تا ۱۹ عطا شدن حکمت باو و موعظه او نسبت بفرزندش نقل شده اگر پیامبر هم نباشد مقامی بس شامخ دارد که قرآن مجید وی را تا قیامت زنده نگاه داشته است. در مجمع فرموده: بقولی او مردی حکیم بود نه پیامبر، اکثر مفسران نیز بر آنند، بقولی او پیامبر بود و حکمت را در آیه نبوت گفته‌اند بقولی او پسر خواهر ایوب بود و بقولی پسر خاله ایوب علیه السّلام. از ابن عمر نقل شده گوید از رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ شنیدم میفرمود بحق میگویم لقمان پیغمبر نبود لیکن مردی بود کثیر التفکر حسن الیقین، خدا را دوست داشت خدا نیز او را دوست داشت و با اعطاء حکمت بر وی منت گذاشت. روزی وقت ظهر خوابیده بود که از جانب خدا ندائی رسید: ای لقمان آیا میل داری خدا تو را در روی زمین خلیفه کند تا میان مردم بحق داوری کنی؟ در جواب گفت: اگر پروردگارم مرا مخیر کند عافیت را میگزینم نه ابتلاء را و اگر حتمی کند فرمان او را شنوا و مطیعم زیرا میدانم که در این صورت یاریم کرده و مصونم خواهد داشت. ملائکه که آنها را نمیدید گفتند: چرا ای لقمان؟ گفت: حکومت سختترین منازل است و ظلم از هر طرف آنرا احاطه کرده اگر حاکم تقوی کرد لایق است که نجات یابد و اگر خطا کرد از راه بهشت خطا کرده، آنکه در دنیا خوار و در آخرت عزیز باشد بهتر از آنست که در دنیا عزیز و در آخرت ذلیل

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۰۲

باشد، هر که دنیا را بر آخرت برگزیند دنیا از او فوت میشود، با آخرت هم نمیرسد، ملائکه از نیکوئی منطبق وی در عجب شدند، لقمان خوابید و در خواب بوی حکمت عطا شد، بیدار گردید با حکمت سخن میگفت و با حکمت خویش داود را مدد میکرد، داود باو گفت: خوشا بحالت لقمان حکمت داده شدی و بلوای نبوت از تو برگردانده شد. (مجمع). در موعظه خویش بفرزندش میفرماید: پسر عزیز بخدا شرک میار و چیزی را شریک خدا مکن که شرک ستمی بزرگ است. پسر اگر عمل انسان هموزن دانه خردلی، در سنگی یا در آسمانها و زمین باشد، خدا آنرا میاورد در پیش چشم انسان قرار میدهد که خدا دقیق و کاردان است. ای پسر عزیز نماز پیادار بمعروف وادار و از منکر باز دار و بر مصائب صبور باش که اینها از کارهای لازم است. مردم را تحقیر مکن و در زمین بتکبر گام مزن که خداوند خود پسندان و فخر فروشان را دوست نمیدارد. در رفتن معتدل باش و صوت خویش را ملایم کن که زشتترین صوتها صوت خران است (سوره لقمان).

لقاء: ج ۶، ص: ۲۰۲

لقاء: روبرو شدن با شیء و مصادف شدن. عبارت راغب چنین است «اللقاء مقابلة الشیء و مصادفته معا». وَ إِذْ لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا بقره: ۱۴. چون با اهل ایمان روبرو شدند گویند ایمان آوردیم. تَلْفِيَةً: بمعنی روبرو کردن و تفهیم و اعطا است در اقرب

الموارد گفته «لَقَاءَ الشَّيْءِ: طرحه الیه» در جوامع الجامع «لتَلَقَّ الْقُرْآنَ» را داده شدن و تفهیم گفته است. وَإِنَّكَ لَتَلْقَى الْقُرْآنَ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ نمل: ۶. تو قرآن را از جانب خدای حکیم و دانا تفهیم میشوی که آنهم یکنوع روبرو شدن است. وَلَقَاهُمْ نَضْرَةً وَسُرُورًا انسان: ۱۱. و عطا کرد بآنها بهجت و سرور را. قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۰۳

وَلَا يُلْقَاهَا إِلَّا الصَّابِرُونَ قصص: ۸۰. تفهیم نمیشوند آنرا مگر صابران یاد داده نمیشوند آن را مگر خویشتن داران. يُلْقُونَ فِيهَا تَحِيَّةً وَسَلَامًا فرقان: ۷۵. روبرو میشوند در آن با تحیت و سلام. الْقَاءُ: انداختن هر چیز است به محلیکه می بینی آنگاه در عرف بهر انداختن اسم شده است (راغب). فَأَلْقَى عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ مُبِينٌ اعراف: ۱۰۷. فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ أَلْقَاهُ عَلَى وَجْهِهِ يوسف: ۹۶. که در هر دو مطلق انداختن است و در وَ الْقَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعِدَاوَةَ وَالْبُغْضَاءَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ مائده: ۶۴. القاء معنوی مراد است. تَلَقَّى: بمعنی تَفَهَّم و اخذ است «تَلَقَّيْتُ مِنْهُ» یعنی از او اخذ و قبول کردم (مجمع) در اقرب الموارد آمده «تَلَقَّى الشَّيْءُ: تَلَقَّنَهُ» یعنی آن را فهمید فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ بقره: ۳۷. آدَم از پروردگارش کلماتی اخذ کرد و خدا بآدم توبه نمود. إِذْ تَلَقَّوْنَهُ بِأَلْسِنَتِكُمْ نور: ۱۵. آنگاه که افک را بزبان اخذ میکردید و زبان بزبان میگردانید. إِذْ يَتَلَقَّى الْمُتَلَقِّيَانِ عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشَّمَالِ قَعِيدٌ ق: ۱۷. آنگاه که دو اخذ کننده و فهمنده اخذ میکنند اعمال را که در راست و چپ انسان نشسته اند ظاهراً مراد از قعيد پیوسته بودن آنهاست بموجب روایات یکی نویسنده اعمال نیک و دیگری نویسنده اعمال بد است. وَ تَتَلَقَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ هَذَا يَوْمُكُمْ الَّذِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ انبیاء: ۱۰۳. می پذیرند آنها را ملائکه و گویند: این روز شماست که وعده داده میشدید. التلقاء: ملاقات دو شیء است همدیگر را مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ رحمن: ۱۹. قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ فِي فِئَتَيْنِ الْتَقَتَا آل عمران: ۱۳. لِقَاءُ اللَّهِ: گفته اند لقاء الله بمعنی

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۰۴

مرگ است و آن ملاقات خدا است. ولی آیات نشان میدهد که آن قیامت و ملاقات نعمت و عذاب خداوند است. قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ انعام: ۳۱. آنانکه روز قیامت را تکذیب کردند زیانکار شدند يَقْضُونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِي وَيُنذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا انعام: ۱۳۰. فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا كَهَف: ۱۱۰. پس لقاء الله مرگ نیست بلکه ثواب و عقاب خدا است. تَلْقَاءُ: جهت و طرفیکه در مقابل است و ظرف مکان بکار میرود «جلس تلقاء فلان» یعنی مقابل او نشست و إِذْ صُرِفَتْ أَبْصَارُهُمْ تَلْقَاءَ أَضْيَاحِ الذَّارِقَالُوا رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ اعراف: ۴۷. و چون چشمشان بطرف اهل آتش برگشت گویند خدایا ما را با ستمگران قرین مگردان. وَلَمَّا تَوَجَّهَ تَلْقَاءَ مَدْيَنَ قَالَ ... قصص: ۲۲. چون بطرف مدین رو کرد گفت ... قُلْ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أُبَدِّلَهُ مِنْ تَلْقَاءِ نَفْسِي يونس: ۱۵. بگو نیست بر من که قرآن را از جهت داعی نفس خویش عوض کنم گویند «ذالك من تلقاء نفسه» یعنی این از طرف داعی نفس خویش است. يُلْقَى الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ عَلِيٍّ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ لِيُنذِرَ يَوْمَ التَّلَاقِ غافر: ۱۵. روز قیامت را از آن يوم التلاق گفته اند که در آن اهل آسمان و زمین، خدا و خلق، اولین و آخرین، ظالم و مظلوم، انسان و عملش، یکدیگر را ملاقات کنند. برای هر یک از این وجوه قائلی است. المیزان وجه دوم را تأیید میکند بقریه إِنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ هود: ۲۹. و آیات دیگر. طبرسی بعید نمیداند که تمام وجوه مراد باشند، اختیار المیزان مقبولتر است که از اینگونه آیات وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّكُمْ مُلَاقُوا بقره: ۲۲۳ در قرآن زیاد است. فَأَلْمَلَقَاتِ ذِكْرًا. عُدْرًا أَوْ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۰۵

نُذْرًا مراسلات: ۵ و ۶. ظاهراً مراد بادهاست که نوعی نسبت بقیامت تذکر میدهند رجوع شود به «رسل».

لكن: ج ۶، ص: ۲۰۵

لكن: این کلمه در اصل لاکن است الف در نوشتن حذف شده و در خواندن ثابت است و آن دو جور است یکی مخفف از لکن بتشدید نون و آن حرف ابتداء است و عمل نمیکند مگر بقول اخفش و یونس. دیگری در اصل وضع بتخفیف نون است اگر ما

بعدش کلام باشد آن حرف ابتدا و فقط برای افاده استدراک است و عاطفه نیست مثل **وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ** نحل: ۱۱۸. و اگر ما بعدش مفرد باشد آن عاطفه است بدو شرط یکی اینکه پیش از آن نفی یا نهی باشد مثل «ما قام زید لکن عمرو» که نفی پیش از آن واقع شده دیگری آنکه مقرون بر او نباشد (از اقرب). «لکن» در قرآن ظاهراً همه‌اش برای استدراک است.

لکن: ج ۶، ص: ۲۰۵

لکن: از حروف مشبیه بفعال اسمش منصوب و خبرش مرفوع باشد، معنای مشهور آن استدراک است و حکم ما بعد آن همیشه مخالف با حکم ما قبل است **إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ** بقره: ۲۴۳.

لم: ج ۶، ص: ۲۰۵

لم: حرف جزم است و مضارع را قلب بماضی میکند **فَلَمْ يَزِدْهُمْ دُعَائِي إِلَّا فِرَارًا** نوح: ۶. خواندنم نیافزود آنها را مگر فرار.

لمح: ج ۶، ص: ۲۰۵

لمح: نگاه تند. چشم بهم زدن. در نهایت آنرا نگاه تند گفته و گوید: در حدیث آمده: «**كَانَ يَلْمَحُ فِي الصَّلَاةِ وَلَا يَلْتَفِتُ**» در نماز با چشم اشاره میکرد و روی بر نمیگردانید. در مجمع البیان آنرا نگاه تند و در قاموس اختلاس نظر و در اقرب باز شدن چشم بسوی چیزی ... گفته است **وَمَا أَمْرُ السَّاعَةِ إِلَّا كَلَمَحِ الْبَصِيرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ** نحل: ۷۷. **وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمَحٍ بِالْبَصْرِ** قمر: ۵۰. ظاهراً آیه دوم نیز در باره معنی

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۰۶

آخرت است و مراد از امر دستور وقوع آن میباشد و از «واحد» میتوان فهمید که تقدیر آن «و ما امرنا الاً کلمه واحد» است و گرنه مبیاست «واحد» گفته شود. یعنی کار آخرت و وقوع آن مانند اشاره چشم یا نزدیکتر از آن است احتمال هست مراد آسانی وقوع قیامت در قدرت خدا باشد مانند آسانی اشاره بچشم نه سرعت وقوع قیامت. این لفظ فقط دو بار در قرآن آمده است.

لمز: ج ۶، ص: ۲۰۶

لمز: عیب. در قاموس گفته: «**اللمز: العيب و الاشارة بالعین**» در نهایت نیز عیب معنی کرده، در اقرب الموارد آمده: «**لمزه لمزا: عابه**» همچنین است قول طبرسی در مجمع و منهم من یلمزک فی الصدقات **فَإِنْ أُعْطُوا مِنْهَا رَضُوا** توبه: ۵۸. بعضی از منافقان در باره صدقات بر تو خرده میگیرند اگر از آن داده شوند خوشنود گردند. **وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَرُوا بِاللِّقَابِ حَجَرَاتٍ**: ۱۱. بر خودتان عیب نگیرید، در جای خود گفته شده مسلمانان از حیث دین بحکم یک پیکراند لذا عیب بر دیگران عیب بر خویشان است. **وَيُلِّ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٌ** همزه: ۱. وای بر هر طعنه زن عیب ساز، لَمَاز و لَمَزَه بمعنی کثیر اللمز است.

لمس: ج ۶، ص: ۲۰۶

لمس: دست مالیدن «**لمسه لمساً: مسه بيده**». **وَلَوْ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ كِتَابًا فِي قِرْطَاسٍ فَلَمَسُوهُ بِأَيْدِيهِمْ لَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ** انعام: ۷. اگر کتابی در کاغذ بر تو نازل میکردیم و دست بر آن می‌مالیدند حتما کفار میگفتند: این سحری آشکار است. در لمس طلب ملحوظ است که دست مالیدن برای دانستن است بدین جهت است که راغب گوید گاهی از طلب بلمس تعبیر آورند،

لذا در اقرب از جمله معانی آن گفته: «لمس الشیء: طلبه» و «أَنَا لَمَسْنَا السَّمَاءَ فَوَجَدْنَاهَا مُلْتَثًا حَرَسًا شَدِيدًا وَ شُهْبًا جَنًّا: ۸. در

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۰۷

اینجا لمس ظاهراً بمعنی طلب است یعنی: ما خواستیم با آسمان صعود کنیم آنرا یافتیم که از نگهبانان و شهابها پر شده است. التماس: بهمین مناسبت بمعنی طلب است در قاموس گفته: «التمس: طلب». قِيلَ اِرْجِعُوا وَرَاءَكُمْ فَالْتَمِسُوا نُورًا حديد: ۱۳. گفته شد بعقب برگردید و نوری برای خود بجوئید. أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا نساء: ۴۳. مائده: ۶. یا با زنان نزدیکی کردید و آبی نیافتید خاک پاک را قصد کرده تیمم کنید. لمس و ملامسه زنان کنایه از مقاربت است (راغب) در قاموس گفته: «لمس الجاریة» یعنی با او جماع کرد. در مجمع فرموده مراد از «لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ» جماع است چنانکه از علی علیه السلام و ابن عباس و مجاهد و سدی و قتاده روایت شده و ابو حنیفه و جبائی اختیار کرده است. از عمر بن خطاب، ابن مسعود، شعبی و عطاء نقل شده و شافعی اختیار کرده مراد لمس زنان است با دست و غیره. ولی قول اول صحیح است ... روایت شده میان عرب و مسلمانان غیر عرب اختلاف شد عجم‌ها گفتند: مراد از آن جماع است، عربها گفتند: مراد مس زنان است، اختلافشان باین عباس رسید گفت: حق با موالی است و مراد از آن جماع است (مجمع). برای مزید توضیح آیه مائده را نقل میکنیم ...: إِذْ لَقِيتُمُ إِلَى الصَّلَاةِ فَاعْتَسَلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلُكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا در صدر آیه حکم حدث اصغر و اکبر در صورت وجدان آب نقل شده و در ذیل آن حکم هر دو در صورت فقدان آب و اگر مراد از «لَامَسْتُمُ» دست زدن صرف باشد حکم حدث اکبر در صورت فقدان آب ذکر نشده

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۰۸

است. لذا یقیناً مراد از آن جماع است در میزان از کافی نقل شده که حلبی گوید از ابی عبد الله علیه السلام از «أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ» پرسیدم فرمود: آن جماع است و لیکن خداوند پرده پوش است مستور بودن را دوست دارد لذا مانند شما اسم نبرده است «ان الله ستیر یحب الستر فلم یسم كما تسمون» .

لم: ج ۶، ص: ۲۰۸

لم: وَ تَأْكُلُونَ الثَّرَاثَ أَكْلًا لَمًّا. وَ تُحِبُّونَ الْمَالَ حُبًّا جَمًّا فجر: ۱۹ و ۲۰ گویند: «لممت الشیء» یعنی آنرا جمع و اصلاح کردم در نهج البلاغه خطبه ۵۱ آمده «الا و ان معاویه قاده لمه من الغواة» بدانید معاویه جمعی از فریفته گان را (بسوی شما) کشیده. ظاهراً مراد از اکل لم آن است که انسان مال خویش و دیگران را بخورد و در خوردن میان حلال و حرام را جمع کند. یعنی همه میراث و مجموع آنرا که نصیب خود و وراثت دیگر است میخورد و مال کثیر را دوست میدارید.

لمم: ج ۶، ص: ۲۰۸

لمم: الَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ إِنَّ رَبَّكَ وَاسِعُ الْمَغْفِرَةِ هُوَ أَعْلَمُ بِكُمْ إِذْ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَإِذْ أَنْتُمْ أَجِنَّةٌ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ فَلَا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقَىٰ نجم: ۳۲. مراد از لمم در روایات اهل بیت علیهم السلام گناه گناهگاهی است که شخص عادت بآن نکرده، اصرار هم ندارد و گناهگاه از روی غفلت مرتکب میشود راغب گفته: «فلان يفعل كذا لَمَّا» ای حینا بعد حین» در باره این آیه در «کبر» ذیل عنوان کبائر مشروحا سخن گفته‌ایم.

لَمَّا: ج ۶، ص: ۲۰۸

لَمَّا: لَمَّا بر سه وجه باشد یکی آنکه مخصوص مضارع است و مثل «لم» جزم می‌دهد و معنی آنرا بماضی قلب میکند و غالباً منفی آن نزدیک بحال است مثل بَلْ لَمَّا يَدُوْقُوا عَذَابِ ص: ۸. بلکه هنوز عذاب را نچشیده‌اند. دوّم: ظرف است بمعنی حین و بقول ابن مالک بمعنی «اذ» و مخصوص

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۰۹

است بماضی مثل: فَلَمَّا نَجَّكُمْ إِلَى الْبَرِّ أَعْرَضْتُمْ اسراء: ۶۷. سوّم حرف استثنا است بمعنی «الّا» و بر جمله اسمیه داخل شود مثل إِنْ كُلُّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ طارق: ۴. (اقرّب) عاصم و غیره «لَمَّا» را در آیه مشدّد و دیگران مخفّف خوانده‌اند آن در صورت اول بمعنی «الّا» و «ان» نافیه است یعنی: نیست هیچ نفسی مگر آنکه آنرا حافظی است و در صورت دوّم «ان» مخفّف از ثقیله است.

لن: ج ۶، ص: ۲۰۹

لن: حرف نصب و نفی و استقبال است و لَنْ تَرْضَى عَنْكَ الْيَهُودُ وَ لَا النَّصَارَى حَتَّى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ بقره: ۱۲۰. یهود و نصاری هرگز از تو راضی نباشند تا مگر از دینشان پیروی کنی. در قاموس می‌گوید: آن نه برای نفی ابد است نه تاکید نفی: چنانکه زمخشری گفته، اگر برای ابد بود لفظ «الیوم» در آیه فَلَنْ أَكَلَمَ الْيَوْمَ إِنْسِيًّا مریم: ۲۶. نیامد و اگر برای تأکید بود لفظ «ابد» در وَ لَنْ يَتَمَنَّوْهُ أَبَدًا بقره: ۹۵. تکرار میشد و اصل عدم تکرار است. در اقرّب الموارد چیزی در این باره نفیا و اثباتا نقل نکرده است ولی طبرسی ذیل لَنْ تَرَانِي اعراف: ۱۴۳. فرموده لن نفی ابد است چنانکه فرموده «وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ أَبَدًا...» لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَابًا، بنظر می‌آید قول قاموس ضعیف است.

لهب: ج ۶، ص: ۲۰۹

لهب: شعله. مشتعل شدن آتش. اسم و مصدر هر دو آمده است، بمعنی غبار برخاسته نیز آید لَا ظَلِيلٍ وَلَا يُغْنِي مِنَ اللَّهَبِ مرسلات: ۳۱. نه گوار است و نه از شعله آتش باز دارد. بَبْتُ يَدَا أَبِي لَهَبٍ وَ تَبَّ. مَا أَغْنَىٰ عَنْهُ مَالُهُ وَ مَا كَسَبَ. سَيَصْلِيٰ نَارًا ذَاتَ لَهَبٍ مسد: ۱-۳. ابو لهب عموی حضرت رسول صلی الله علیه و آله است و او را بقولی برای زیباییش ابو لهب می‌گفتند و دو گونه‌اش گوئی شعله میکشیدند. بنا بر این قرآن کینه مشهور او را آورده و عنوان کرده

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۱۰

است. بقول بعضی غرض از ابو لهب گفتن تحکم و اثبات آتش است برای او، المیزان این قول را پسندیده است. اسم ابو لهب بنقلی عبد العزی و بنقلی عبد مناف است. طارق محاربی گوید: در بازار ذی المجاز بودم، جوانی میگفت: ایها الناس قولوا لا اله الا الله تفلحوا، مردی پشت سر او بر او سنگ می‌زد و پاهایش را خونی کرده بود و میگفت: ای مردم او دروغگو است او را تصدیق نکنید. گفتم: این کیست؟ گفتند: محمد است می‌گوید پیغمبرم و آن عمویش ابو لهب است که می‌گوید: او دروغگو است. در باره ابو لهب در «تب» بطور تفصیل سخن گفته‌ایم و می‌افزایم که: در مجمع گوید: آیا با این سوره باز ابو لهب قدرت داشت که ایمان بیاورد و باز ایمان بر او فرض و لازم بود؟ و اگر ایمان می‌آورد تکذیب وعده سیّصلیٰ نارا ذوات لهب نمیشد؟ جواب: آری ایمان برای او لازم بود و این وعید بشرط عدم ایمان است... اگر فرض کنیم که ابا لهب از رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌پرسید و میگفت: اگر ایمان آورم باز داخل آتش خواهم شد؟ حضرت می‌فرمود: نه زیرا که شرط دخول آتش از بین رفته بود. المیزان این جواب را پسندیده و در ذیل بیان خود گفته: ابو لهب در اختیارش بود که ایمان آورد و از عذاب حتمی که در اثر کفرش بود نجات یابد.

لهت: ج ۶، ص: ۲۱۰

لهث: لهث آن است که سگ از عطش زبانش را بیرون آورد چنانکه در مفردات و مجمع گفته است در قاموس و اقرب گفته: «لهث الکلب و غیره» سگ و غیر سگ زبانش را با تنفس شدید از جهت عطش یا رنج یا خستگی بیرون آورد فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِنْ تَحْمِلُ عَلَيْهِ يَلْهُثُ أَوْ تَشْرَكُهُ يَلْهَثُ ذَلِكَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَبُوا بآيَاتِنَا... اعراف: ۱۷۶. یعنی حکایت او حکایت سگ است که اگر بر آن حمله کنی زبانش را

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۱۱

بیرون آورد و اگر ترکش کنی باز زبانش را بیرون می‌آورد، این مثل آنان است که آیات ما را تکذیب کرده‌اند. ظاهراً مراد آنست: همانطور که سگ زبانش را با دم زدن شدید بیرون میکند خواه او را بزنی یا نزنی، آنشخص هم خواستش هوای نفس است خواه و سائل توفیق در اختیارش باشد یا نباشد، مکذبین هم عادتشان همان است خواه هدایتشان کنی یا نکنی. و الله اعلم.

لهم: ج ۶، ص: ۲۱۱

لهم: فَالْتَهُمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا شمس: ۸. لهم بمعنی بلعیدن است «لهم الشئ لهما: ابتلعه بمره» الهام تفهیم بخصوصی است از جانب خدا یا ملک که مأمور خداست. راغب گوید: الهام القاء چیزی است در قلب و مخصوص است باینکه از جانب خدا و از ملاء اعلی باشد مثل قول حضرت رسول صلی الله علیه و آله «ان الرّوح الامین نفث فی روعی». معنی آیه: خدا فجور و تقوای نفس را بنفس تفهیم کرد و نفس انسانی را طوری آفرید که ذاتا خوب و بد و صلاح و فساد را میفهمد. این لفظ فقط یکبار در قرآن آمده است.

لهو: ج ۶، ص: ۲۱۱

اشاره

لهو: مشغول شدن. چیزیکه مشغول میکند «لها الرجل بالشئ: لعب» این مشغول شدن توأم با غفلت است. راغب میگوید: لهو آنست که انسانرا از آنچه مهم است و بدردش میخورد مشغول نماید. وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَعِبٌ وَلَهُوَ انْعَامٌ: ۳۲. نیست زندگی دنیا مگر بازی و مشغول کننده. الهاء: مشغول کردن. لَا تُلْهِكُمْ أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ مَنَافِقُونَ: ۹. اموال و اولادتان شما را از یاد خدا مشغول و غافل نکند رَجَالٌ لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ... نور: ۳۷. مراد این که تجارت و فروختن آنها را از یاد خدا مشغول و غافل نمیکند. وَأَمَّا مَنْ جَاءَكَ يَسْعَىٰ وَهُوَ يَخْشَىٰ. فَأَنْتَ عَنْهُ تَلَهَّىٰ عبس: ۸-۱۰. تلهی مشغول شدن و غفلت ورزیدن است یعنی: اما آنکه شتابان پیش تو میاید

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۱۲

و از خدا میترسد تو را از او غافل میشوی و بچیز دیگری مشغول میگرددی. وَهُمْ يَلْعَبُونَ. لَاهِيَةً قُلُوبُهُمْ... انبیاء: ۳. آنها بازی زندگی پرداخته‌اند. دلهایشان بغير حق مشغول است.

لهو الحديث؛ ج ۶، ص: ۲۱۲

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا أُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ لقمان: ۶. یعنی: بعضی از مردم حدیث مشغول کننده را میخرد تا مردم را ندانسته از راه خدا گمراه کند و راه خدا را مسخره گیرد، عذاب خوار کننده برای آنهاست. در مجمع فرموده این آیه در باره نضر بن حرث بن علقمه نازل شد که برای تجارت بفارس میرفت، اخبار عجم را میاموخت و بر قریش نقل میکرد و میگفت: محمد بشما اخبار عاد و ثمود را نقل میکند منم داستان رستم، اسفندیار و اخبار کسری‌ها را،

مردم بداستانسرائی او گوش کرده و از شنیدن قرآن دست میکشیدند. در المیزان از تفسیر قمی از امام باقر علیه السلام نقل شده مراد از «مِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي» ... نصر بن حارث بن علقمه است. نگارنده گوید: گمان بیشتر آنست که تمام سوره لقمان از برای این ماجرا نازل شده است و این سوره می‌فهماند که قرآن حاوی حقائق و راههای سعادت دنیا و آخرت است و حکایاتی که در آن نقل شده مثل حکایت لقمان بر از فوائد و نصائح است نه مثل قصه رستم و اسفندیار که جز لهو الحدیث نیست.

غناء؛ ج ۶، ص: ۲۱۲

روایات بسیاری در باره آیه فوق نازل شده که دلالت دارند بر اینکه غناء و آواز خوانی از مصادیق لهو- الحدیث است و حرام میباشد. رجوع شود بروایات در وسائل و غیره.

زندگی لهو؛ ج ۶، ص: ۲۱۲

زندگی لهو: وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهْوٌ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۱۳

وَلَعِبٌ عَنكَبُوت: ۶۴. لفظ «لَهْوٌ وَ لَعِبٌ» چهار بار در باره زندگی دنیا آمده است در باره لعب بودن آن در «لعب» سخن گفتیم. تعبیر «لهو» در باره دنیا مشعر بر آنست که زندگی دنیا انسان را از یاد حق و آخرت غافل میکند چنانکه لَا تُلْهِكُمْ أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ منافقون: ۹. لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ نور: ۳۷. این مطلب را روشن میکند و در بسیاری از آیات هست: وَ عَزَّ تَهُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا ... انعام: ۷۰. پس باید در زندگی مواظب بود.

لو؛ ج ۶، ص: ۲۱۳

لو: لو دارای اقسامی است: ۱- مفید شرطیت است میان دو جمله و دلالت بر امتناع جواب دارد بجهت امتناع شرط و شرطیت در ماضی است مثل لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا انبیاء: ۲۲. اگر در زمین و آسمانها خدایانی غیر از خدا بود هر آینه فاسد میشدند. فاسد نشده‌اند زیرا غیر از خدا، خدایانی نبوده است. و اغلب در جواب آن لام آید چنانکه گذشت و گاهی بدون لام باشد مثل لَوْ نَشَاءُ جَعَلْنَاهُ أَجْجًا فَلَوْ لَا تَشْكُرُونَ واقعه: ۷۰.۲- حرف مصدری مثل «ان» مصدریّه و بیشتر بعد از کلمه «ود- یود» آید مثل وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ قلم: ۹. يَوَدُّ أَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ أَلْفَ سِنَةٍ بقره: ۹۶. که در هر دو بمعنی ان مصدریّه است یعنی دوست میدارند اینکه مداهنه کنی مداهنه کنند. ۳- بمعنی تمی (ایکاش) مثل وَلَوْ تَرَى إِذِ الظَّالِمُونَ مَوْقُوفُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ ... سباء: ۳۱. ای کاش بینی آنگاه که ستمکاران نزد پروردگارشان نگاه داشته شده‌اند.

لات؛ ج ۶، ص: ۲۱۳

لات: أَفَرَأَيْتُمُ اللَّاتَ وَالْعُزَّىٰ. وَمَنَاةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَىٰ نجم: ۱۹ و ۲۰. روشن است که هر سه بت از اصنام جاهلیت میباشد. ابن کلبی در کتاب الاصنام میگوید: لات سنگ مکعبی بود در طائف که بنی عتاب بن مالک نگهبان آن بوده و بتخانه‌ای بر آن بنا کرده بودند، قریش و تمام عرب آنرا تعظیم

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۱۴

می‌نمودند بدان مناسبت فرزندان خویش را «زید لات» - و «تیم لات» نام می‌گذاشتند. این صنم همانطور پا بر جا بود تا آنکه قبیله

ثقیف دین اسلام را قبول کردند، رسول خدا صلی الله علیه و آله مغیره بن شعبه را مأمور فرمود تا لالت را منهدم کرد و بآتش کشید. نگارنده گوید: بنظر میاید: مشرکین معتقد بودند که لات و مناة دختران بت عزّی هستند در سیره ابن هشام منقول است: آنگاه که زید بن عمرو بن نفیل مسلمان شد در باره گذشته خود چنین گفت: عزلت اللات و العزّی جميعا كذلك يفعل الجلد الصبور فلا العزّی ادین و لا ابنتیها و لا صنمی بنی عمرو ازور در این شعر برای عزّی دو دختر یاد شده گفتیم که: ظاهرا همان لات و مناة هستند متن آیه را در «مناة» به بینید.

لوح: ج ۶، ص: ۲۱۴

اشاره

لوح: لوح در اصل بمعنی آشکار شدن است «لاح الشیء لوحا: بدأ» آنگاه لوح بهر تخته و صفحه گویند که در آن مینویسند خواه از چوب باشد یا غیر آن. صفحه را از آن لوح گویند که معانی در آن بوسیله کتابت آشکار میشود چنانکه از مجمع بدست میاید، اقرب الموارد این علت را بصورت «قیل» آورده است. بقولی علت آن آشکار شدن خطوط در آنست و حَمَلْنَا عَلَيَّ ذَاتِ الْوَاحِ وَ دَسِيرِ قمر: ۱۳. نوح را بچیزیکه تخته‌ها و مسامرها داشت حمل کردیم منظور کشتی نوح علیه السلام و الواح جمع لوح است. وَ كَتَبْنَا لَهُ فِي الْأَلْوَابِ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْعِظَةً - ... وَ أَلْقَى الْأَلْوَابَ وَ أَخَذَ بِرَأْسِ أَخِيهِ - ... وَ لَمَّا سَكَتَ عَنْ مُوسَى الْغَضَبُ أَخَذَ الْأَلْوَابَ ... اعراف: ۱۴۵ - ۱۵۰ - ۱۵۴. مراد از الواح صفحه‌های تورات است معلوم نیست از چوب بوده یا چرم یا فلز و غیره. بقولی آنها از چوب بودند و از آسمان آمدند بقولی از زمرد بودند

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۱۵

بطول ده ذراع، بقولی از زبرجد سبز و یاقوت سرخ، بقولی دو لوح بودند، زجاج گفته بدو لوح در لغت الواح گفته میشود. هیچ یک از این اقوال را اعتباری نیست و از «کتبتنا» میشود فهمید که الواح از آسمان نازل شده‌اند. و الله العالم. وَ مَا أَدْرَاكَ مَا سَقَرٌ. لَا تُبْقِي وَ لَا تَذَرُ. لَوْ آخَهُ لِلْبَشْرِ مَدَّثَرٌ: ۲۷ - ۲۹. تلویح بمعنی تغییر است «لوحه الحرّ: غیره» بشر جمع بشره بمعنی پوست بدن است یعنی چه میدانی سقر چیست؟ نه میگذارد و نه دست میکشد تغییر دهنده پوستهای بدن است.

لوح محفوظ: ج ۶، ص: ۲۱۵

بَيْلٌ هُوَ قُرْآنٌ مَجِيدٌ. فِي لَوْحٍ مَحْفُوظٍ بروج: ۲۱ و ۲۲. لوح محفوظ که ظرف قرآن است عبارت اخرای کتاب مکنون و امّ الكتاب است که در «ام» ذیل آیه وَ إِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِيَّ حَكِيمٌ زخرف: ۴ در باره آن صحبت کرده‌ایم.

لوذ: ج ۶، ص: ۲۱۵

لوذ: قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الَّذِينَ يَسْتَلْلُونَ مِنْكُمْ لَوْادًا نور: ۶۳. لواز به شیء، پناه بردن بآن و مخفی شدن بوسیله آن است «لاذ الرجل بالجليل لواذا و لياذا: استتر به و التجأ» (اقرب) تسلل خارج شدن است بطور پنهانی، موقعیکه رسول خدا صلی الله علیه و آله مردم را بکاری دعوت میکردند بعضی‌ها در پشت سر بعضی بطور پنهانی از مسجد خارج میشدند «لواذ» مصدر بمعنی فاعل است یعنی خدا داناست بآنکه در پناه یکدیگر پنهانی خارج میشوند این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است.

لوط: ج ۶، ص: ۲۱۵

لوط: علیه السّلام. نام مبارکش ۲۷ بار در قرآن مجید ذکر شده است تورات فعلی نیز حال او را نقل کرده ولی بآنحضرت اهانت نموده است چنانکه در «تورات» گذشت. او پیامبری صاحب فضیلت بود و إِسْمَاعِيلَ وَالْيَسَعَ وَيُونُسَ وَ لُوطًا وَ كَلَّا فَضَّلْنَا عَلَى الْعَالَمِينَ انعام: ۸۶. خداوند بوی علم و حکمت عنایت کرده بود و لُوطًا آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۱۶

انبیاء: ۷۴. وَ إِنَّ لُوطًا لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ صافات: ۱۳۳. وَ أَذْخَلْنَاهُ فِي رَحْمَتِنَا إِنَّهُ مِنَ الصَّالِحِينَ انبیاء: ۷۵. طبرسی ذیل آیه فَاَمَّنْ لَهُ لُوطٌ وَ قَالَ إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَىٰ رَبِّي إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ عنکبوت: ۲۶. از ابن عباس و ابن زید و جمهور مفسران نقل کرده که لوط پسر خواهر ابراهیم علیه السلام بود در تورات سفر تکوین باب ۱۴. گفته شده: لوط برادرزاده ابراهیم بود. طبرسی ذیل آیه ۸۶ انعام آنرا پذیرفته است. از این آیه ظاهر میشود که موقع بعثت ابراهیم علیه السلام در بابل هنوز لوط پیامبری نرسیده بود و آنوقت بآنحضرت ایمان آورده است و از آیه وَ نَجَّيْنَاهُ وَ لُوطًا إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا لِلْعَالَمِينَ روشن میشود که آنحضرت با ابراهیم علیهما السلام از بابل خارج شده و بفلسطین هجرت کرده است. علی هذا بعثت لوط در فلسطین واقع شده و او در محیط زندگی خویش با آنکه ابراهیم علیه السلام نبوت داشت بر قوم خویش مبعوث گردیده است و در «اخ» گفته شده با آنکه اهل بابل بود چرا در آیه إِذْ قَالَ لَهُمْ أَخُوهُمْ لُوطُ ... شعراء: ۱۶۱. برادر قوم خویش خوانده شده است؟ از آیات بدست میاید که در محل بعثت حتی یکنفر هم باو ایمان نیاورده و زنش نیز از جمله غیر مؤمنین بود که با خود نبرد و مورد عذاب واقع گردید فَأَنْجَيْنَاهُ وَأَهْلَهُ إِلَّا امْرَأَتَهُ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ اعراف: ۸۳. مراد از «اهل» که نجات یافتند ظاهرا دو نفر دخترش بودند که با پدرشان از آنجا بیرون شدند. در آنجا فقط یک خانه بود که اهلش مسلمان بودند آنهم خانه لوط باستثناء زنش. فَأَخْرَجْنَا مَنْ كَانَ فِيهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ. فَمَا وَجَدْنَا فِيهَا غَيْرَ بَيْتٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ ذاریات: ۳۵-۳۶. شهریکه چند نفر خدا شناس در آن باشند و آنها هم از آن بیرون روند

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۱۷

نزول عذاب بر آن حتمی است. از لفظ مؤتفکات در آیه وَ قَوْمِ إِبْرَاهِيمَ وَأَصْحَابِ مَدْيَنَ وَالْمُؤْتَفِكَاتِ توبه: ۷۰. و در حاقه: ۱۰ که در باره قوم لوط است بدست میاید که در عذاب قوم وی چندین شهر ویران شده است. چنانکه گفته‌اند و در تورات سفر تکوین باب ۱۳. هست که محل سکونت لوط شهر سدوم بود و او بر آنشهر و شهرهای اطراف که گفته‌اند مجموعا چهار شهر بودند مبعوث شده بود و آنها عبارتند از: سدوم، عموره، صوغر و صبوییم. و در آیه وَالْمُؤْتَفِكَةَ أَهْوَىٰ نجم: ۵۳. ظاهرا نظر بسدوم محل سکونت لوط است یعنی خدا شهر زیر و رو شونده را هلاک کرد. اهالی شهرهای مزبور ظاهرا بت پرست بوده‌اند گرچه در قرآن آیه صریحی در این باره نیافتیم. از شنیدترین اعمال آنها عمل لواط بود و اولین قومی بودند که این عمل در میان آنها شایع شد چنانکه لوط بآنها میگفت: أَ تَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ اعراف: ۸۰. و چنان عادت و سنت قومی شده بود که حتی در مجالس پیش روی مردم آنرا انجام میدادند لوط علیه السلام بآنها میگفت: أ إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ وَ تَقَاطَعُونَ السَّبِيلَ وَ تَأْتُونَ فِي نَادِيكُمُ الْمُنْكَرَ ... عنکبوت: ۲۹. خداوند لوط را بر آنها مبعوث کرد، او آنها را بتقوی و طریق فطرت دعوت نمود ولی حاضر بشنیدن کلام حق نشدند و او را تهدید کردند که در صورت ادامه این سخنان از شهرشان بیرونش خواهند کرد قَالُوا لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ يَا لُوطُ لَتَكُونَنَّ مِنَ الْمُخْرَجِينَ شعراء: ۱۶۷. و در کلام دیگر گفتند: لوط و خانواده‌اش را از شهر خودتان بیرون کنید که از اینکار پاکی میجویند (نمل: ۵۶). سرانجام خداوند ملائکه‌ای بهلاک

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۱۸

آنها مأمور فرمود آنها ابتدا پیش ابراهیم علیه السلام آمده و جریان را باستحضار وی رساندند. ابراهیم با آنها بمجادله پرداخت بامید آنکه منصرفشان کند و گفت: لوط در میان آنهاست، ملائکه گفتند میدانیم، لوط و خانواده‌اش را خارج خواهیم ساخت مگر زنش را که از ماندگان است (عنکبوت: ۳۱-۳۴) (هود: ۷۴). بالاخره خطاب آمد يَا إِبْرَاهِيمُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا إِنَّهُ قَدْ جَاءَ أَمْرٌ رَبِّكَ وَ إِنَّهُمْ

آتِيهِمْ عَذَابٌ غَيْرُ مَرْدُودٍ هود: ۷۶. آنگاه فرشتگان بمحلّ لوط علیه السّلام آمدند لوط از دین آنها (که نمیدانست فرشته‌اند) غمگین شد و گفت امروز روز سختی است (که می‌ترسید قومش به میهمانان نظر سوئی داشته باشند) قوم چون از ماجرای میهمانان با خبر شدند بخانه لوط رو کردند (تا مگر جوانان را از دست لوط گرفته و عمل منافی عفت بجا آورند) لوط چون هجوم آنها را مشاهده کرد گفت: ای قوم اینک دختران من که تزویج آنها بر شما حلال است آنها را تزویج کنید از خدا بترسید مرا در باره میهمانانم رسوا نکنید، آیا مرد کاملی در میان شما نیست؟! گفتند: میدانی که حقی در دختران تو نداریم و مراد ما را از این هجوم میدانی، فرمود: ایکاش در مقابل شما نیروئی داشتم و یا بعشیره و خانواده‌ای تکیه میکردم. در این هنگام فرشتگان بسخن در آمده و گفتند: ای لوط ما فرستادگان پروردگار تو هستیم اینها هرگز بتو نرسند در پاسی از شب خود با خانواده‌ات بجز زنت که عذاب او را خواهد گرفت از اینجا بروید و کسی به پشت سر نگاه نکند هنگام صبح عذاب اینها را فرا خواهد گرفت لوط و دخترانش از آنجا خارج شدند و تا وقت صبح از محیط عذاب گذشتند، موقع صبح انتقام خدائی شروع گردید، و دیار آنها زیر رو شد و سنگهایی بر آنها باریدن گرفت فَلَمَّا جَاءَ أُمَّرْنَا

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۱۹

جَعَلْنَا عَلَيْهَا سَافِلَهَا وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهَا حِجَارَةً مِنْ سِجِّيلٍ مَنْضُودٍ هود: ۸۲. در باره اینکه لوط علیه السّلام دختران خویش را بر آنها عرضه کرد شکی نیست در سوره هود آمده که بآنها فرمود هُوَلَاءِ بَنَاتِي هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ. و در سوره حجر: ۷۱ آمده قَالَ هُوَلَاءِ بَنَاتِي إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ. قطعاً مراد آنحضرت زنا نبوده است غیر ممکن است پیامبر خدا آنها را در مقابل لواط بزنا بخواند بلکه منظورش یقیناً ازدواج شرعی بود که در شریعتش ازدواج با کفار جایز بود و زنش نیز از کفار بود چنانکه در صدر اسلام رسول خدا صلی الله علیه و آله دخترش را بابی العاص بن ربیع که هنوز اسلام نیاورده بود تزویج فرمود سپس نسخ شد. ولی در باره اینکه دختران لوط چند نفر بیش نبودند چطور بهمه آنها ازدواجشان را عرضه کرد درست نمیدانیم در مجمع فرموده آنها دو نفر رئیس داشتند خواست که دخترانش زعوراء و ریتاء را آندو تزویج کنند. نگارنده گوید اگر این وجه اثبات شود وجه خوبی است، بقول بعضی مرادش زنان امّت بود که پیامبر پدر امّت خویش است ولی جمله لَقَدْ عَلِمْتَمَا لَنَا فِي بَنَاتِكَ مِنْ حَقِّ إِنْ قَوْلٍ رَادٍّ مِیْکَنْد. اگر مراد لوط زنان امّت بود دیگر باین وجه وجهی نبود.

لولا: ج ۶، ص: ۲۱۹

لولا: بر سه وجه است یکی اینکه بدو جمله اسمیه و فعلیه داخل شود برای ربط امتناع دوم بوجود اولی مثل لَوْ لَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ سبا: ۳۱. دوم آنکه برای تخصیص و تشویق باشد مثل لَوْ لَا تَسْتَعْفِرُونَ اللَّهُ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ نمل: ۴۶. که برای تشویق باستغفار است. سوم آنکه برای توییح باشد مانند لَوْ لَا نَصِرَهُمُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ قُرْبَانًا آلِهَةً أَحْقَاف: ۲۸. لَوْ لَا جَاؤَ عَلَيْهِ بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءٍ... نور: ۱۳. (از اقرب).

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۲۰

لوما: ج ۶، ص: ۲۲۰

لوما: مثل لولا برای تخصیص و تشویق و توییح است و فقط یکبار در قرآن آمده است لَوْ مَا تَأْتِينَا بِالْمَلَائِكَةِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ حجر: ۷.

لوم: ج ۶، ص: ۲۲۰

لوم: سرزنش. آن نوعاً در مقابل چیزی است که بملامت کننده ناگوار و بملامت شده نامناسب باشد. **فَلَا تَلُومُونِي وَ لَوْ مَوَا أَنْفَسِي كُمْ** ابراهیم: ۲۲. مرا ملامت نکنید خود را ملامت کنید. تلاوم: ملامت کردن یکدیگر است **فَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ يَتْلَاوَمُونَ قَلَمًا**: ۳۰. بعضی بعضی رو کردند و همدیگر را سرزنش می نمودند. لومه: بمعنی ملامت است **يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ لَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ** مائده: ۵۴. در راه خدا جهاد میکنند و از ملامت سرزنش کننده‌ای نمی ترسند. ملوم: اسم مفعول است **فَتَلَقَىٰ فِي جَهَنَّمَ مَلُومًا مَدْحُورًا** اسراء: ۳۹. ملیم: بضم میم اسم فاعل است بمعنی ملامت کننده **فَالْتَمَمَهُ الْخُوْتُ وَ هُوَ مُلِيمٌ صَافَات**: ۱۴۲. ماهی او را بلعید حال آنکه خودش را ملامت میکرد که چرا از میان قوم خویش خارج شدم و یا قوم خویش را ملامت میکرد که او را بتنگ آورده سبب خروج وی گشتند طبری آنرا مستحق لوم معنی کرده و گوید: ملیم آنست کار ملامت آور کند ولی ظاهراً این درست نیست زیرا اسم مفعول آن ملام است پس ملیم بمعنی ملامت کننده است. **فَأَخَذْنَاهُ وَ جُنُودَهُ فَنَبَذْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ وَ هُوَ مُلِيمٌ ذَارِيَات**: ۴۰. فرعون و لشکریانش را گرفته و بدریا انداختیم حال آنکه خویشان را ملامت میکرد که چرا از حق منصرف گشته است. مجمع این را مثل سابق گفته است.

لُون: ج ۶، ص: ۲۲۰

لُون: رنگ. بمعنی جنس و نوع نیز آید چنانکه راغب گفته است. **قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنُ لَنَا مَا لُونُهَا بقره: ۶۹**. گفتند خدایت را بخوان بیان کند آن گاو چه رنگی دارد در آیه **ثُمَّ**

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۲۱

يُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ زمر: ۲۱. ظاهراً منظور اصناف باشد ایضا در آیه ... **وَ اخْتِلَافُ الْأَسْتِنُكُمِ وَ أَلْوَانِكُمْ** روم: ۲۲.

لوی: ج ۶، ص: ۲۲۱

لوی: لوی بمعنی تابیدن است «لوی الحبل» یعنی ریسمان را تابید «لوی یده- لوی رأسه و برأسه» یعنی دستش و سرش را چرخاند. **وَ إِذِ قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا يَسْتَغْفِرْ لَكُمْ رَسُولُ اللَّهِ لَوُوا رُؤُوسَهُمْ ... منافقون: ۵**. چون بمنافقان گفته شود بیایید تا رسول خدا بر شما استغفار کند سرشان را از روی تکبر میچرخانند ... **وَ إِن تَلُّوا أَوْ تُعْرَضُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا** نساء: ۱۳۵. راغب گوید: «لوی لسانه بکذا» کنایه است از کذب و دروغسازى. ظاهراً مراد از «تَلُّوا» در آیه همین است یعنی: اگر در شهادت دروغ گفتید یا از ادای آن سرباز زدید خدا از آنچه میکنید با خبر است. در مجمع فرموده: بقولی معنای تَلُّوا تبدیل شهادت و تُعْرَضُوا کتمان آنست چنانکه از امام باقر علیه السلام نقل شده. ایضا آیه **وَ إِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلُؤُونَ أَلْسِنَتَهُمْ بِالْكِتَابِ لِتَحْسَبُوهُ مِنَ الْكِتَابِ وَ مَا هُوَ مِنَ الْكِتَابِ ... آل عمران: ۷۸**. یعنی گروهی از آنها زبانهای خویش را بخواندن کتاب میگردانند تا شما مسلمانان آنرا از تورات بپندارید حال آنکه از تورات نیست. **إِذْ تَضَعُونَ وَ لَا تَلُؤُونَ عَلَىٰ أَحَدٍ** آل عمران: ۱۵۳. آنگاه که فرار میکردید و بکسی توجه نمی نمودید یعنی سرگردانده و بکسی نگاه نمیکردید. **لَيَّا بِالْأَسْتِنَتِهِمْ وَ طَعْنًا فِي الدِّينِ** نساء: ۴۶. برای گرداندن زبانشان در باطل و تحریف کلام و برای طعن بدین.

لیت: ج ۶، ص: ۲۲۱

لیت: **وَ إِن تَطِيعُوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ لَا يَلِتْكُمْ مِنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئًا** حجرات: ۱۴ گویند: «لانه یلیته لیتا» یعنی او را منصرف کرد و حقش را ناقص نمود معنی آیه: اگر بخدا و رسول اطاعت کنید خدا از ثواب اعمال شما چیزی

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۲۲

نکاسته و کم نمیکند.

لَيْتَ: ج ۶، ص: ۲۲۲

لَيْتَ: حرف تمنی و طمع است با سمش نصب و بخیرش رفع میدهد. گاهی در باره غیر مقدر آید مثل **يَا لَيْتَنِي مِتُّ قَبْلَ هَذَا** مریم: ۲۳. ایکاش پیش از این مرده بودم. و گاهی در باره مقدر نحو **يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ قَارُونُ** ... قصص: ۷۹. **يَا لَيْتَهَا كَانَتْ الْقَاضِيَةَ حَاقَّةً**: ۲۷. گفته‌اند ضمیر «لَيْتَهَا» راجع است بموتۀ اولی یعنی: ایکاش مرگ اولی که در دنیا چشیدم کار مرا پایان میبرد و فانی شده دیگر زنده نمیگشتم مثل **وَيَقُولُ الْكَافِرُ يَا لَيْتَنِي كُنْتُ تُرَابًا** نباء: ۴۰.

لیس: ج ۶، ص: ۲۲۲

لیس: از افعال ناقصه، عملش رفع اسم و نصب خبر است و دلالت بر نفی حال دارد مثل **فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلَّا تَكْتُبُوهَا** بقره: ۲۸۲. بنفی غیر حال با قرینه دلالت میکند (اقرّب). لیس فقط در ماضی قابل صرف است مثل لیس، لیساً، لیسوا، لیست، لیستا، لسن. تا آخر.

لیل: ج ۶، ص: ۲۲۲

لیل: شب. لیل و لیلۀ هر دو بیک معنی است. بقولی لیل مفرد است بمعنی جمع و لیلۀ برای واحد است ولی در قرآن هر دو برای مطلق آمده‌اند مثل **تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ** آل عمران: ۲۷. و مثل **أَجَلَ لَكُمْ لَيْلَةَ الصَّيَامِ الرَّفَثِ إِلَىٰ نِسَائِكُمْ** بقره: ۱۸۷. جمع آن در قرآن لیلی است **سَيَرُوا فِيهَا لِيَالِي** و **أَيَّامًا آمِنِينَ** سباء: ۱۸. **إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ**: ۱. رجوع شود به «قدر».

لین: ج ۶، ص: ۲۲۲

لین: نرمی. راغب گوید: در اجسام بکار رود و در خلق و معانی بطور استعاره. **فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ** ... آل عمران: ۱۵۹. در اثر رحمت خدا بانها نرم و ملایم شدی و **أَلْنَا لَهُ الْحَدِيدَ** سباء: ۱۰ برای داود آهن را نرم کردیم. **تَفَشَعْرُ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ** ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ زمر: ۲۳. در المیزان گوید: معنی سکون به تلین تضمین گردیده لذا قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۲۳

با «الی» متعدی شده است یعنی: پوستهای آنانکه از خدایشان میترسند میلرزد سپس پوستها و دلهایشان بیاد خدا آرام میگیرد، (قول خدا را قبول کرده و بدان دل می‌بندند). **مَا قَطَعْتُمْ مِنْ لَيْنَةٍ أَوْ تَرَكْتُمُوهَا قَائِمَةً عَلَىٰ أُصُولِهَا فَبِإِذْنِ اللَّهِ حَشْرٌ**: ۵. لینه درخت خرما است بقولی آن از لین است و بجهت نرمی میوه‌اش آنرا لینه گفته‌اند (مجمع) راغب گوید: نخله ناعمه. گویا منظور درخت بارور و دلپسند است یعنی هر نخلی که بریدید یا آنرا بر ریشه بیا گذاشتید باذن خدا بود. **فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَيْنًا** طه: ۴۴. با او سخن نرم بگویند، پنجم رمضان ۱۳۹۴ و الحمد لله و هو خیر ختام.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۲۴

میم: ج ۶، ص: ۲۲۴

میم: ج ۶، ص: ۲۲۴

میم: حرف بیست و چهارم از الفبای عربی و حرف بیست و هشتم از الفبای فارسی است. در حساب ابجد بجای عدد چهل است.

ما: ج ۶، ص: ۲۲۴

ما: از برای «ما» ده وجه شمرده‌اند و آن در پنج قسم اسم و در پنج دیگر حرف است اما اقسام اسمیه: ۱- موصول مثل **مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ** و **مَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ** نحل: ۹۶. در اینصورت در جمع و مفرد و مؤنث یکسان می‌باشد و صحیح است. ضمیر نسبت بلفظش مفرد و نسبت بمعنایش جمع آید. ۲- مای نکره بمعنی شیء **إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ** نساء: ۵۸. یعنی نعم شیء يعظکم به و مثل **إِنْ تَبَدُّوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ** بقره: ۲۷۱. یعنی «نعم شیء هی». «ما» در آیه **إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةٌ فَمَا فَوْقَهَا** بقره: ۲۶. میشود تأکید و زاید باشد مثل «ما» در آیه **فِيمَا رَحِمَهُ مِنَ اللَّهِ لَنْتَ لَهُمْ آلَ عَمْرَانَ**: ۱۵۹. و شاید بمعنی شیء باشد یعنی «ان یضرب مثلا شیئا بعوضه» در اینصورت بعوضه بدل است از ما. ۳- استفهام مثل **مَاذَا قَالَ آتِفًا مُحَمَّدًا**: ۱۶. چه چیز گفت اکنون. و **مَا تِلْكَ يَمِينُكَ يَا مُوسَى** طه: ۱۷.۴- شرطیه خواه زمانیه باشد مثل: **فَمَا اسْتَقَامُوا لَكُمْ فَاسْتَقِيمُوا لَهُمْ** توبه: ۷. تا وقتیکه برای شما در پیمان خویش ثابت‌اند برای آنها در پیمان خود ثابت باشید و خواه غیر زمانیه مثل **وَمَا تَعْلَمُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمُهُ اللَّهُ** بقره: ۱۹۷.۵- ماء تعجب مانند **فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ** بقره: ۱۷۵. چه صبورشان

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۲۵

کرده بآتش و مثل **قَتَلَ الْإِنْسَانَ مَا أَكْفَرَهُ** بقولی آن در آیه اول بمعنی استفهام است. موارد حرف بودن «ما» بقرار ذیل است: ۱- ماء نافی. و آن اگر داخل جمله اسمیه شود بعقیده نحاه حجازی، تهامی و مکی عملش مانند «لیس» رفع اسم و نصب خبر است مثل: **مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ** یوسف: ۳۱. یعنی: این بشر نیست بلکه فرشته بزرگواری است. ۲- ماء مصدریه. مثل: **وَصَاقَتْ عَلَيْكُمْ الْأَرْضُ بِمَا رَحَبَتْ** توبه: ۲۵. که در تقدیر «برحبها» است و آنرا موصول حرفی نامند یعنی: زمین با آن وسعتش بر شما تنگ گردید. ۳- ماء زائده. مثل: **إِمَّا يَلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا** اسراء: ۲۳. که در اصل «ان ما» و ما زائد و برای تأکید است. و مثل: **فَإِمَّا تَرِينَ مِنَ الْبَشَرِ أَحَدًا** مریم: ۲۶.۴- مای کافه. همان است که بحروف شبیه بفعل داخل میشود مثل: **إِنَّمَا نُمَلِّئُ لَهُمْ لِيُزَادُوا** **إِنَّمَا آلَ عَمْرَانَ**: ۱۷۸. **كَانَ مَا يُسْأَلُونَ إِلَى الْمَوْتِ** انفال: ۶. و مثل **رُبَّمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ** حجر: ۲.۵- مای مسلطة. راغب میگوید: آن لفظ را مسلطة بعمل میکند مثلا- لفظ «اذ» و «حيث» در «اذ ما تفعل أفعل - حیثما تفعل أفعل» بدون «ما» عمل نمیکنند و عمل آندو در صورت بودن «ما» است. در آیات **وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنثَى** لیل: ۳. و **السَّمَاءِ وَمَا بَنَاهَا**. و **الْأَرْضِ وَمَا طَحَّاها**. و **نَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا** شمس: ۵- **إِلَّا عَلَىٰ أَرْوَاجِهِمْ** أو **مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ** مؤمنون: ۶. مراد از «ما» در **سورة لیل** و **شمس** خدا و در **سورة مؤمنون** کنیزانند در اینصورت اطلاق «ما» باولو العقل از چه راه است؟ طبرسی در **جوامع الجامع** و زمخشری در **کشاف** گفته‌اند «ما»

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۲۶

در آیات لیل و شمس موصول است یعنی «و السّماء و الّذی بناها» زمخشری اضافه کرده **علت** نیامدن «من» آنست که «ما» دلالت بر وصف دارد یعنی: «و السّماء و القادر العظیم الّذی بناها» بقولی آمدن «ما» برای تفخیم و تعجیب است. راغب گفته: بقول بعضی از نحویها «ما» گاهی به اشخاص ناطق (أولو العقل) اطلاق میشود مثل **إِلَّا عَلَىٰ أَرْوَاجِهِمْ** أو **مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ** و اینکه از قتاده نقل شده که «ما» در **سورة لیل** و **شمس** مصدری است و تقدیر «و السّماء و بناها و الارض و طحّوها» است درست نیست زیرا فاعل **فألهمها** راجع است به «ما» و در آنصورت مصدر بودن درست نیست چنانکه در **کشاف** گفته است. نگارنده قول طبرسی و زمخشری را اختیار میکنم.

مائه؛ ج ۶، ص: ۲۲۶

مائه: صد. **فَأَمَّا تَهُ اللَّهُ مِائَةٌ** عام بقره: ۲۵۹. خدا او را صد سال بمیراند **الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ** نور: ۲. زن زنا دهنده و مرد زنا کننده بهر یک صد تازیانه بزنید.

متاع؛ ج ۶، ص: ۲۲۶

اشاره

متاع: در مفردات میگوید: متوع بمعنی امتداد و ارتفاع است گویند: «متع النهار و متع الثبات» یعنی روز بلند شد و علف بلند گردید... متاع بمعنی انتفاع ممتد الوقت است گویند: «متعّه الله بكذا و امتعه و تمتع به» و نیز گوید: آنچه در خانه از آن استفاده برند متاع گویند و باز گوید: هر آنچه از آن بر وجهی بهره برده شود متاع و متعه است. در مجمع ذیل آیه و لَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ بقره: ۳۶. فرموده: متاع، تمتع، متعه و تلذذ متقارب المعنی اند و هر چه از آن لذت بردی متاع است. علی هذا متاع هم مصدر است و هم اسم و هر چه از مال دنیا مورد بهره قرار گیرد متاع است. در آیه فوق بهتر است آن مصدر و بمعنی انتفاع باشد. در آیه و تَرَكْنَا

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۲۷

يُوسُفَ عِنْدَ مَتَاعِنَا يوسف: ۱۷. مراد نان و آب و نظیر آن است و در آیه و لَمَّا فَتَحُوا مَتَاعَهُمْ وَجَدُوا بِضَاعَتَهُمْ رُدَّتْ إِلَيْهِمْ يوسف: ۶۵. مال التجارة منظور میباشد. و در آیه قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ نساء: ۷۷. ممکن است مصدر یا اسم باشد و در هر دو صورت اعم است. از راغب نقل شد که متاع انتفاع ممتد الوقت است. اقرب الموارد از کلیات ابو البقاء نقل میکند: متاع و متعه چیزی است که از آن انتفاع قلیل و غیر باقی برده شود. در قاموس و مجمع و اقرب ظاهراً قید امتداد و قلت نیست ولی بنظم قول راغب اصح باشد که اصل معنی در آن ملحوظ است. استمتاع: بمعنی انتفاع است رَبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنَا بِبَعْضٍ انعام: ۱۲۸. پروردگارا بعضی از ما از بعضی بهره برد. در اینجا لازم است دو مطلب را بمناسبت دو آیه بررسی کنیم: ۱- متعه زنان. ۲- حج تمتع.

متاعه زنان؛ ج ۶، ص: ۲۲۷

متاعه زنان ... و أَحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَهُ ذَلِكُمْ أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ مُحْصَيْنِينَ غَيْرِ مُسَافِحِينَ فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً وَ لَاجُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا تَرَاضَيْتُمْ بِهِ مِنْ بَعْدِ الْفَرِيضَةِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا نساء: ۲۴. متعه زنان را از آن متعه گویند که آن مورد انتفاع است تا مدت معلومی، بخلاف نکاح دائمی که مدت معلوم ندارد چنانکه ابن اثیر در نهاییه ذیل لغت متاع چنین گفته است: در صدر آیه فوق و نیز در آیه ما قبل زنان حرام النکاح را شمرده و آنگاه فرموده: و أَحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَهُ ذَلِكُمْ أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ مُحْصَيْنِينَ غَيْرِ مُسَافِحِينَ یعنی: غیر از زنان ذکر شده دیگران بر شما حلال اند که با اموال خود و مهریه آنها را بعقد ازدواج خود در آورید بشرط آنکه با اینکار عفت و مصونیت بخواهید نه اینکه

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۲۸

زنا کاری در پیش گیرید. آنوقت پس از تمام شدن این حکم فرموده: فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ ظاهراً «ما» در «فَمَا» موصول و ضمیر «به» راجع بآن است یعنی زنی از زنان که مورد استمتاع شما واقع گردید اجرت آنها را بطور معین بدهید. و شاید «ما» شرطیه باشد در اینصورت ضمیر «به» راجع است بآنچه از «أَحِلَّ لَكُمْ» ... استفاده میشود. مثل «حلّ - نیل» یعنی هر گاه از زنان بحلیت استمتاع کردید اجرت آنها را بدهید. اما تفریع فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ ... نسبت به «أَحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَهُ ذَلِكُمْ» تفریع جزئی بر کلی است زیرا که «أَحِلَّ لَكُمْ» ... شامل نکاح دائم و منقطع و ملک یمین است چنانکه در آیه آیاماً مَعِدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضاً أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ ... بقره: ۱۸۴. لَآ إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ ... بقره: ۲۵۶. تفریع فرد بر کل است. در مذهب اهل بیت علیهم السلام آیه بی شک درباره نکاح متعه است و آن تا قیامت حلال میباشد در کافی کتاب النکاح

ابواب المتعه ضمن ابوابی روایات آن نقل شده ایضا در وسائل و کتابهای دیگر، در کافی از ابی بصیر نقل کرده «قال، سئلت ابا جعفر علیه السلام عن المتعه فقال: نزلت فی القرآن فما استتمتتم به منهن فأتوهن أجورهن فريضة ولا جناح عليكم فيما تراضیتن به من بعد الفريضة» و نیز ابی مریم از امام صادق علیه السلام نقل کرده که فرمود: «المتعه نزل بها القرآن و جرت بها السنة من رسول الله صلى الله عليه و آله». در میزان فرموده: مراد از استمتاع مذکور در آیه بی شک متعه است چون آیه مدنی است و در ضمن سوره نساء در نصف اول دوران هجرت آنحضرت نازل شده است چنانکه معظم آیات سوره بر آن دلالت میکند و نکاح متعه آنروز میان مردم

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۲۹

معمول بود روایات در تسلّم این معنی متفق اند اعمّ از آنکه تشریح متعه از جانب اسلام باشد یا نه ... نگارنده گوید: قطع نظر از مذهب اهل بیت علیهم السلام از قدماء مفسرین از صحابه و تابعین نیز نقل شده که مراد از آیه متعه است از جمله ابن عباس، ابن مسعود، ابی بن کعب، قتاده، سدی، مجاهد، ابن جبیر، حسن و غیر آنها. اهل سنت در اینکه متعه در اسلام حلال است شکی ندارند ولی میگویند: این حکم در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله و بزبان آنحضرت نسخ و تحریم شده است، اما شیعه پیروی از اهل بیت علیهم السلام عقیده دارند که این حکم نسخ نشده و تا روز قیامت خواهد ماند قول به تحریم و نسخ آن از طرف رسول خدا صلی الله علیه و آله بی اساس است. ناگفته نماند: چون عمر بن الخطاب در زمان خود از متعه نهی کرد عده‌ای از علماء برای تصحیح کار عمر تحریم آنرا بر رسول خدا صلی الله علیه و آله نسبت دادند تا این عمل ناحق پاگیر خلیفه نشود در اینجا چند روایت نقل کرده سخن را کوتاه میکنم: ۱- جلال الدین عبد الرحمن سیوطی در کتاب تاریخ الخلفاء در ضمن حالات عمر بن الخطاب فصلی تحت عنوان «فصل فی اولیات عمر» منعقد کرده میگوید: عمر اول کسی است که مبدء تاریخ را از هجرت قرار داد، اول کسی است که بیت المال دائر نمود تا میرسد «و اول من حرّم المتعه» یعنی او اول کسی است که متعه را تحریم کرد. ۲- فخر رازی در تفسیر آیه فما استتمتتم ... نقل کرده که عمر بالای منبر گفت: «متعتان کانتا علی عهد رسول الله و انا انهي عنهما و اعاقب عليهما: متعه الحجّ و متعه النساء (نقل از النص و الاجتهاد). یعنی: در عهد رسول خدا صلی الله علیه و آله دو متعه بود، من از هر دو نهی میکنم و هر که بهر یک از آندو عمل کند عقوبتش خواهم کرد یکی حجّ تمتّع،

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۳۰

دیگری متعه زنان. ۳- در صحیح مسلم جلد اول باب «نکاح المتعه» ... از جابر بن عبد الله انصاری نقل شده: کنا نستمتع بالقبضه من التمر و الدقیق الايام علی عهد رسول الله صلی الله علیه و سلم (و آله) و ابی بکر حتّی نهی عنه عمر فی شأن عمرو بن حریث. یعنی در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله و ابو بکر زنان را چند روز در مقابل مقداری خرما و آرد متعه میکردیم تا عمر در قضیه عمرو بن حریث از آن نهی کرد. طالبان تفسیر بیشتر به الغدير و النص و الاجتهاد و سائر کتب رجوع کنند. از امیر المؤمنین علیه السلام نقل شده: «لولا ان عمر نهی عن المتعه ما زنی الا شقی» اگر عمر از متعه نهی نمیکرد بزنا مرتکب نمیشد مگر شقی. یعنی: حکم تشریح متعه برای بستن راه زنا است. عمر با تحریم متعه راه زنا را باز کرد ناگفته نماند: ازدواج دائمی برای همه میسر نیست دانشجویان، سربازان، مأمورانیکه از خانواده خویش دور افتاده اند، اشخاص بی بضاعت و امثال آنها که بزن دائمی دسترسی ندارند، زنان بیوه‌ایکه شوهر دائمی بسراغشان نیاید و امثال آنها یا باید زنا کنند (نعوذ بالله) و یا بوسیله، متعه زنان غریزه جنسی خویش را ارضاع نمایند حتی بعضی از متفکران اروپا با درک این محذور ازدواجی بنام ازدواج بی خرج که همان متعه اسلامی است پیشنهاد میکنند.

حج تمتع؛ ج ۶، ص: ۲۳۰

وَ أَتَمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ ... فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَ سَبْعَةَ إِذٍ رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ ذَلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ بقره: ۱۹۶. حج تمتع آنست که در اشهر حج از میقات احرام عمره می‌بندد و پس از

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۳۱

طواف بیت و نماز طواف و سعی بین صفا و مروه تقصیر کرده از احرام خارج میشود سپس مثلاً روز ۸ ذو الحجه از مکه احرام حج بسته بعرفات میرود آنگاه بمشعر و منی تا آخر اعمال حج. علت تسمیه بحج تمتع آنست که شخص میان دو عمل از احرام خارج شده و از چیزهاییکه در حال احرام حرام بود لذت میبرد، حج تمتع وظیفه کسی است که از مکه ۱۲ میل یا بیشتر دور باشد. «ذَلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ» یعنی تمتع از عمره بحج وظیفه کسی است که اهلش و خانواده‌اش در مسجد الحرام یعنی در مکه و تا دوازده میلی آن نباشد یعنی کسیکه از اهل مکه و اهل اطراف مکه نباشد. در حجه الوداع رسول خدا صلی الله علیه و آله از مسجد شجره به نیت حج قران احرام بست و سوق هدی کرد چنانکه شیخ مرحوم در خلاف تصریح کرده است، رأی ابو حنیفه و اصحابش نیز چنین است. ولی شافعی عقیده دارد که آنحضرت بحج افراد احرام بست، قول شافعی صحیح نیست. بهر حال آنحضرت احرام عمره تمتع نیست که آنروز هنوز حج تمتع نبود در کافی باب حج النبی و در مجمع ذیل آیه فوق از معاویه بن عمار از امام صادق علیه السلام در ضمن حدیثی نقل شده: رسول خدا صلی الله علیه و آله در حجه الوداع از مسجد شجره احرام بست و سوق هدی کرد و وارد مکه شد پس از اتمام سعی در «مروه» رو بمردم نموده خدا را حمد و ثنا گفت بعد فرمود: این جبرئیل است (با دست به پشت سر اشاره کرد) بمن امر میکند که دستور دهم هر که سوق هدی نکرده از احرام خارج شود. «و لو استقبلت من امری ما استدبرت لصنعت مثل ما امرتکم» اگر از پیش این را میدانستم مانند شما میکردم لیکن من سوق هدی کرده‌ام و چنین کسی تا قربانی بمحلش نرسد نمیتواند از احرام خارج شود، در این میان مردی گفت: «انخرج حجاجاً و رؤوسنا تقطر؟»

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۳۲

فقال إنك لن تؤمن بهذا ابداً! آیا با احرام حج که وارد مکه شده‌ایم در وسط عمل از احرام خارج شویم و قطرات غسل جنابت از موهایمان بریزد؟! حضرت فرمود: تو باین دستور هیچ وقت ایمان نخواهی آورد. در این میان سراقه بن مالک برخاست و گفت: یا رسول الله دینمان را بما تعلیم دادی گویا امروز آفریده شده‌ایم اینکه امر فرمودی فقط برای امسال است یا برای آینده نیز؟ حضرت فرمود: بلکه آن برای همیشه است تا روز قیامت آنگاه آنحضرت انگشتان دو دست را درهم داخل کرد و فرمود: «دخلت العمرة في الحج الى يوم القيامة» عمره تا قیامت بحج داخل شد ... قول سراقه و جواب رسول خدا صلی الله علیه و آله در صحیح مسلم باب حجه النبی و سایر کتابها نیز نقل شده است. این حج تمتع همان است که عمر بن خطاب تا آخر عمر از آن نهی میکرد، علت نهی عمر بن خطاب آن بود که میگفت: خوش ندارم مردم میان دو عمل با زنان نزدیکی کنند و در حالیکه قطرات غسل جنابت از موهایشان میچکد احرام حج به بندند. در النص و الاجتهاد ص ۱۲۰ از امام عبد البر قرطبی نقل کرده: میان علماء خلاف نیست در اینکه مراد از تمتع در آیه فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ عمره آوردن در اشهر حج قبل از عمل حج است و نیز از مسند احمد بن حنبل نقل کرده: ابو موسی اشعری بصحت حج تمتع فتوی میداد مردی باو گفت در بعضی فتواها متوجه خویش باش که نمیدانی امیر المؤمنین (عمر) بعد از تو چه کرده است، ابو موسی عمر را ملاقات کرد و از این کار پرسید عمر گفت میدانم که رسول خدا و اصحابش این کار را کرده‌اند و لیکن خوش نداشتم زیر درختان اراک با زنان مقاربت کرده سپس با آنکه آب جنابت از موهایشان میچکد وارد عمل حج شوند. (این سخن اجتهاد در مقابل فرمان خداست).

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۳۳

متن: متن در اصل گوشت محکمی است که در کنار تیره پشت واقع است بگوشت هر دو طرف آن متنان گویند (مجمع) از این جهت بجز محکم متین گفته‌اند و اُمْلَى لَهُمْ اِنَّ كَيْدِي مَتِيْنٌ اعراف: ۱۸۳. بآنها مهلت می‌دهیم راستی کید من محکم و قوی است که هیچ کس آنرا دفع نتواند کرد. اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الرَّزّٰقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِيْنُ ذاریات: ۵۸. ذو القوه و متین هر دو از اسماء حسنی است در اقرب الموارد در معنی متین آنگاه که وصف خدا باشد گفته: بسیار قدرتمند که در افعالش زحمتی و رنجی باو نمیرسد معنی آیه: خدا رزاق و صاحب نیروی قوی است. یعنی روزی دادن به بندگان بوی مشقتی ندارد. متین فقط سه بار در قرآن مجید بکار رفته است: اعراف: ۱۸۳- ذاریات: ۵۸- قلم: ۴۵.

متی: ج ۶، ص: ۲۳۳

متی: اسم استفهام و اسم شرط و غیره آید، در هر حال سؤال است از وقت. وَ يَقُولُونَ مَتَىٰ هَذَا الْوَعْدُ اِنَّ كُنْتُمْ صَادِقِيْنَ یس: ۴۸. وَ يَقُولُونَ مَتَىٰ هَذَا الْفَتْحُ ... سجده: ۲۸. گفته‌اند در لغت هذیل بمعنی «من» و «فی» نیز آید.

مثل: ج ۶، ص: ۲۳۳

مثل: (بر وزن جسر) بمعنی مانند نظیر و شبیه است و لَهْنٌ مِثْلُ الَّذِي عَلَيَّهَا بِالْمَعْرُوفِ بقره: ۲۲۸. ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا اِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا بقره: ۲۷۵. قُلْ اِنَّمَا اَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ كهف: ۱۱۰. جمع آن در قرآن امثال آمده و حورٌ عین. كَأَمْثَالِ اللُّؤْلُؤِ الْمَكْنُونِ واقعه: ۲۲ و ۲۳. اِنَّ الَّذِيْنَ تَدْعُوْنَ مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ عِبَادٌ اَمْثَالُكُمْ اعراف: ۱۹۴.

مَثَلٌ: ج ۶، ص: ۲۳۳

مَثَلٌ: (بر وزن فرس) مانند، دلیل، صفت، عبرت، علامت، حدیث و مثل دائر (اقرب) قاموس از جمله صفت، حجت و حدیث را ذکر کرده است و آن بمعنی شبیه و مانند نیز آمده است چنانکه گفته شد، طبری ذیل آیه مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا بقره: ۱۷. تصریح کرده است. و در کشاف و جوامع الجامع «حال» را نیز از معانی آن شمرده است. راغب میگوید: مثل (بر وزن فرس) قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۳۴

قولی است درباره چیزی که شبیه است بقولی درباره چیزی دیگر تا یکی آند دیگری را بیان و مجسم کند. نگارنده گوید: بیشتر موارد استعمال آن در قرآن همان قول راغب است گرچه در معانی دیگر نیز چنانکه خواهیم گفت آمده است. و خداوند جریانی و حکایتی و قولی می‌آورد سپس مطلب مورد نظر را با آن تطبیق میکند، در واقع مثل برای تفهیم مطلب و اشباع ذهن شنونده آورده میشود مثل اَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ اُضْرِبُهَا ثَابِتٌ وَ فَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ. تُؤْتِي اُكْلَهَا كُلَّ حِينٍ بِاِذْنِ رَبِّهَا... ابراهیم: ۲۴ و ۲۵. [اکنون ببعضی از آیات اشاره میکنیم]: ۱- اِنَّ مِثْلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللّٰهِ كَمِثْلِ اٰدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُوْنُ اَلْ عَمْرَان: ۵۹. مثل در این آیه بمعنی صفت و حال است یعنی حال و جریان عیسی در پدر نداشتن مانند جریان آدم است که خدا از خاکش آفرید. ۲- مِثْلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُوْنَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا اَنْهَارٌ اُكْلُهَا دَائِمٌ... رعد: ۳۵. مراد از مثل در آیه چنانکه گفته‌اند صفت است که موصوف را مجسم میکند درباره ترکیب آن گفته‌اند «مَثَلٌ» مبتداء و خبر آن محذوف است و گفته‌اند: تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا... خبر مبتداء و بقولی در آن موصوف حذف شده و تقدیر «مِثْلُ الْجَنَّةِ... جَنَّةٌ تَجْرِي» است ولی بنظر میاید که «تَجْرِي...» در جای خبر بوده باشد ایضا آیه مِثْلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُوْنَ فِيهَا اَنْهَارٌ مِنْ مَّاءٍ غَيْرِ اَسْنِ مُحَمَّد: ۱۵.۳- وَ لَا يَأْتُوْنَكَ بِمِثْلِ اِلَّا جِنَّاكَ بِالْحَقِّ وَ اَحْسَنَ تَفْسِيْرًا فرقان: ۳۳. ظاهراً مراد از مثل در این آیه بمعنی حدیث و سؤال است آیه ما قبل چنین است وَ قَالَ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا

لَوْ لَّا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً ۗ وَإِذْ هُوَ كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلًا سَؤَالَ كَفَّارٍ أَن يَكْفُرَ بِمَا هُوَ بِهَا مُؤْتَىٰ عَلَيْهِ ۚ وَكَذَلِكَ نَقُصُّ عَلَيْكَ مَا نَحْنُ أُخْبِرُونَ ﴿۶۳﴾
 نمیشود؟ در جواب فرموده:

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۳۵

تدریجی بودن آن بدان علت است که قلب تو مطمئن و ثابت باشد و پیوسته بودن وحی سبب تثبیت قلب تو است و اگر یکدفعه نازل میشد و وحی منقطع میگردید دلت آن ثبات دائمی را نداشت. آنوقت در آیه ما نحن فيه فرموده: هیچ سئوالی و اشکالی پیش تو نمیآورند مگر آنکه جواب حقیقی آنرا میاوریم و جوابیکه معنایش از سئوال آنها بهتر است. ۴- وَ يَذُكُّهَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثَلَّىٰ طه: ۶۳. مثلی مؤنث امثل بمعنی افضل و اشرف است. ۵- وَقَدْ خَلَّتْ مِنْ قَبْلِهِمُ الْمُثَلَّاتُ رعد: ۶. مثلات جمع مثله بمعنی عقوبت است زیرا میان عقوبت و عقوبت شده تماثل است یعنی: عقوبتها پیش از آنها گذشته است. و یا بقول راغب مثله بمعنی عقوبتی است که بر قومی وارد میشود و بر دیگران مثل میگردد. ۶- وَ هُوَ الَّذِي يَبْدِئُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَ هُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ وَ لَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَىٰ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ روم: ۲۷. گفته‌اند مراد از مثل وصف است یعنی برای اوست صفت عالیت در آسمانها و زمین که برای هیچ یک از موجودات آن صفت نیست و بآفریدن و اعاده خلقت قادر است. ۷- سَاءَ مَثَلًا الْقَوْمُ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا اعراف: ۱۷۷. مثلاً ظاهراً بمعنی وصف است چنانکه از آیه ما قبل روشن میشود. ۸- فَجَعَلْنَا هُمْ سَيَافًا وَ مَثَلًا لِلْآخِرِينَ زخرف: ۵۶. مثل در آیه بمعنی عبرت است که بصورت مثل سائر آمده یعنی فرعونیان را در ردیف گذشتگان و هلاک شدگان قرار دادیم و نیز عبرتی گرداندیم برای آیندگان. ۹- وَ لَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا إِذْ قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُّونَ. وَ قَالُوا أَلَّهْتَنَا خَيْرٌ أَمْ هُوَ مَا ضَرَبُوهُ لَكَ إِلَّا جَدَلًا بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمُونَ. إِنْ هُوَ إِلَّا عَبْدٌ أَنْعَمْنَا عَلَيْهِ وَ جَعَلْنَاهُ مَثَلًا لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ زخرف: ۵۷- ۵۹. ظاهر آنست که: چون مشرکان

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۳۶

حالات عیسی علیه السلام را شنیدند که بدون پدر متولد شده و دیدند که نصاری او را پسر خدا میدانند و پرستش میکنند، گفتند: جائیکه عیسی معبود باشد خدایان ما بهتر از اوست. و نیز ظاهر آنست که از قصه عیسی که قرآن نقل میکند اعراض کرده و فقط به معبود بودنش در نزد نصاری چسبیده‌اند آیات بعدی معبودیت او را نفی میکنند. تمثال بمعنی مجسمه است راغب گفته: «التمثال: الشیء المصوّر» جمع آن تماثل است مَا هَذِهِ التَّمَاثِيلُ الَّتِي أَنْتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ انبیاء: ۵۲. این مجسمه‌ها (بتها) چیستند که پیوسته آنها را عبادت میکنید؟! یَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَ تَمَاثِيلٍ وَ جِفَانٍ كَالْجَوَابِ ... سباء: ۱۳. یعنی جن برای سلیمان آنچه میخواست از کاخها، مجسمه‌ها و کاسه‌هایی بزرگی حوضها میساختند. ظهور تماثل در اعم است آیا در شریعت تورات مجسمه ساختن جایز بود که سلیمان دستور میداد برایش بسازند؟ ایضا آیه أَنِّي أَخْلَقُ لَكُمْ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ فَأَنْفُخُ فِيهِ فَيَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِ اللَّهِ ... آل عمران: ۴۹. که صریح است در اینکه عیسی علیه السلام مجسمه پرنده میساخت. طبرسی رحمه الله ذیل آیه ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ بقره: ۵۱. فرموده: مجسمه ساختن محذوری ندارد فقط مکروه است و اما آنچه از رسول خدا نقل شده که آنحضرت مصورین را لعنت کرده مراد کسانی‌اند که خدا را بخلق تشبیه میکنند یا عقیده دارند که خدا دارای صورتی است. بنظر طبرسی ساختن مجسمه برای پرستش حرام است نه مطلق ساختن. ولی شیخ رحمه الله در مکاسب محرّمه فرموده: ساختن مجسمه ذوات ارواح بلا خلاف حرام است و در مستند بر حرمت آن ادعای اجماع کرده است ایضا محقق ثانی فرموده: حرام است اجماعاً. نگارنده گوید: در روایت صحیحه

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۳۷

بقباق از امام صادق علیه السلام دربارهٔ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَ تَمَاثِيلٍ ... نقل شده که فرمودند: «وَاللَّهُ مَا هِيَ تَمَاثِيلُ الرِّجَالِ وَ النِّسَاءِ وَ لَكِنَّهَا الشَّجَرُ وَ شَبْهُهُ» بخدا آنها مجسمه مردان و زنان نبود بلکه مجسمه درخت و نحو آن بود. این روایت در مجمع نقل شده و در مصباح الفقاهه در بحث حرمة التصوير بصحت آن تصریح شده است. اما جریان عیسی علیه السلام آن یک وجه استثنائی بود برای اثبات و نشان دادن معجزه. و الله العالم. امّا آنچه از حسن مفسر نقل شده که در آنروز عمل مجسمه حرام نبود و آن منحصر

بشیرت اسلام است روایت صحیحه آنرا دفع میکند. و الله اعلم. فَأَرْسَلْنَا إِلَيْهَا رُوحَنَا فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا مريم: ۱۷. آیه درباره آمدن فرشته است پیش مريم مراد از تمثّل آنست که در عين ملک بودن بنظر مريم بشر میامد نه اینکه واقعا بشر شده بود رجوع شود به «جن» بند ۱۲.

مأجوج: ج ۶، ص: ۲۳۷

مأجوج: إِنَّ يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ مُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ كهف: ۹۴. حَتَّىٰ إِذِ الْفِتْحُ يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ وَهُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ انبياء: ۹۶. مأجوج و یأجوج چنانکه در «قرن- ذو القرنین» گفته ایم همان اقوام بدوی بودند که آنها را «تاتار» نامیده‌اند در حدود ۶۰۰ سال قبل از میلاد یک دسته از آنان در سواحل دریای سیاه پراکنده شده، هنگام پائین آمدن از دامنه کوههای قفقاز آسیای غربی را مورد هجوم قرار میدادند. این نقطه آنروز مغولستان نامیده میشد. ذو القرنین برای جلوگیری از تاخت و تاز آنها میان دو کوه سدی ساخت. در سوره كهف هست: ذُو الْقَرْنَيْنِ پَسْ مِنْ بَنَائِ سَدِّ چَنِینْ كَقْت: فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّي جَعَلَهُ دَكَّاءَ وَكَانَ وَعْدُ رَبِّي حَقًّا. وَتَرَكْنَا بَعْضَهُمْ يَوْمَئِذٍ يَمُوجُ فِي بَعْضٍ وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَجَمَعْنَاهُمْ جَمْعًا كهف: ۹۸ و ۹۹. ذُو الْقَرْنَيْنِ خَبْرَ دَادَ كَقْ چُونِ رُوزِ وَعْدِهِ خَدَائِمَ رَسَدِ سَدِّ رَا رِيزِ رِيزِ گَرْدَانَدَ، آنگاه خدا فرماید: آنروز مردم را میگذاریم بعضی در

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۳۸

بعضی موج میزند... در آیات سوره انبياء نیز فرموده: حَتَّىٰ إِذِ الْفِتْحُ يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ وَهُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ. وَاقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ فَإِذَا هِيَ شَاخِصَةٌ أَبْصَارُ الَّذِينَ كَفَرُوا يَا وَيْلَنَا قَدْ كُنَّا فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا بَلْ كُنَّا ظَالِمِينَ انبياء: ۹۶ و ۹۷. در اینجا هم از باز شدن راه یأجوج و مأجوج خبر میدهد یعنی کار دنیا بر همین منوال پیش میرود تا راه یأجوج و مأجوج باز میشود و آنها از هر بلندی بسرعت میایند و وعده حق نزدیک میشود. آیا مراد آمدن قیامت است یا دنیا در آینده تحوّل بخصوصی خواهد داشت؟ و الله العالم. در روضه کافی حدیث ۲۷۴. از ابن عباس منقول است: «سئل امیر المؤمنین علیه السلام عن الخلق فقال: خلق الله الفاء و مائتين في البرّ و الفاء و مائتين في البحر و اجناس بنی آدم سبعون جنسا و الناس ولد آدم ما خلا یأجوج و مأجوج». بنا بر این حدیث، یأجوج و مأجوج از نسل آدم نیستند ولی سند خبر ضعیف است.

مجد: ج ۶، ص: ۲۳۸

مجد: بزرگواری. در قاموس: گوید: «المجد نيل الشرف و الكرم» در مفردات آمده «المجد: السعة في الكرم و الجلال». در اقرب الموارد گفته: «المجد: العزّ و الرّفعة» ناگفته نماند مجد آن بزرگواری است که از کثرت خیر و فضل ناشی میشود. زیرا اصل مجد چنانکه در اقرب الموارد تصریح شده بمعنی کثرت است. راغب گوید: «مجدت الابل» آنگاه گویند که شتر در چراگاه وسیع و کثیر العلف قرار گیرد. و نیز گوید خدا را در اثر کثرت فضل مجید گویند (نقل بمعنی). رَحِمَتْ اللّٰهُ وَ بَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ إِنَّهُ حَمِيدٌ مَّجِيدٌ هود: ۷۳. رحمت خدا و برکاتش بر شما اهل بیت است که او پسندیده و بزرگوار است ق و الْقُرْآنِ الْمَجِيدِ ق: ۱. بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَّجِيدٌ. فِي لَوْحٍ مَّحْفُوظٍ بروج: ۲۱ و ۲۲. مجید بودن قرآن در اثر کثرت خیرات و برکات آنست. «مجید» چهار بار

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۳۹

در کلام الله بکار رفته دو بار در وصف خدا و دو بار در وصف قرآن

مجوس: ج ۶، ص: ۲۳۹

مجوس: این لفظ فقط یکبار در قرآن آمده و مراد از آن ایرانیان قدیم است إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَىٰ وَ

الْمُجُوسَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ حَج: ۱۷. «وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا» که در مقابل چهار مذهب آمده نشان می‌دهد که مذهب مجوس در اصل مذهب شرک نبوده و در ردیف ادیان توحیدی است و اخذ جزیه از آنها دلیل بارز این مطلب است در وسائل کتاب جهاد باب ۴۹. در اینکه جزیه فقط از اهل کتاب گرفته می‌شود و آنها یهود و نصاری و مجوس‌اند، ۹. روایت در این زمینه نقل شده از جمله از امام سجاد علیه السّلام که فرمود: «انّ رسول الله صلّى الله عليه و آله قال: سنّوا بهم سنّة اهل الكتاب یعنی المجوس» با مجوس بطریق اهل کتاب رفتار کنید. در میزان ذیل آیه شریفه آمده: معروف آنست که مجوس پیروان زرتشت‌اند و کتاب مقدّس آنها «اوستا» است ولی تاریخ حیات و زمان ظهور وی خیلی مبهم است، در غلبه اسکندر بایران کتاب اوستا از بین رفت سپس در زمان ساسانیان آنرا از نو نوشتند لذا بحقیقت مذهبشان رسیدن مشکل شد، مسلم این است که بتدبیر عالم دو مبدء قائلند: مبدء خیر و مبدء شرّ (یزدان و اهریمن - یا نور و ظلمت ...) عناصر بسیط مخصوصا آتش را تقدیس میکنند در ایران، چین و هند آتشکده‌هائی داشتند و همه را به «آهورامزدا» می‌رسانند که موجد کلّ است. در کتاب عدل الهی مینویسد: دو گانه پرستی در ایران قدیم و اعتقاد ایرانیان به «اهورامزدا» و «اهریمن» که بعدها با تعبیر یزدان و اهریمن بیان شده است ... بروشنی معلوم نیست که آیا آئین زرتشت در اصل آئین توحیدی بوده است یا آئین دوگانگی؟ اوستای موجود، این ابهام را رفع نمیکند، زیرا قسمت‌های مختلف

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۴۰

این کتاب تفاوت فاحشی با یکدیگر دارد، بخش «وندیداد» آن صراحت در ثنویت دارد ولی از بخش «گاتاها» چندان دوگانگی فهمیده نمیشود بلکه بر حسب ادعای برخی از محققین از این بخش یگانه پرستی استنباط میگردد ... ولی ما بر حسب اعتقاد اسلامی‌ایکه درباره مجوس داریم میتوانیم چنین استنباط کنیم که دین زرتشت در اصل یک شریعت توحیدی بوده است زیرا بر حسب عقیده اکثر علماء اسلام، زرتشتیان از اهل کتاب محسوب میگردند.

محص:؛ ج ۶، ص: ۲۴۰

محص: خالص کردن. «محض الشّیء: خلّصه من کلّ عیب» راغب گفته: اصل محص خالص کردن شیء است از هر عیب. وَ لِيُمَحِّصَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَيَمْحَقَ الْكَافِرِينَ آل عمران: ۱۴۱. تا خدا مؤمنان را از شوائب کفر و نفاق خالص و پاک کند و کافران را از بین ببرد وَ لِيُبْتَلِيَ اللَّهُ مَا فِي صُدُورِكُمْ وَ لِيُمَحِّصَ مَا فِي قُلُوبِكُمْ آل عمران: ۱۵۴. تا خدا آنچه را که در سینه‌ها دارید امتحان و آنچه را که در قلب‌ها دارید از شرک و نفاق خالص گرداند. این لفظ دو بار بیشتر در قرآن نیامده است.

محق:؛ ج ۶، ص: ۲۴۰

محق: نقصان تدریجی. در مجمع فرموده: محق نقصان شیء است حالا بعد حال. «انمحق و امتحق» یعنی بتدریج تلف شد و از بین رفت، محاق آخر ماه است که هلال در آن ناقص میشود. راغب تدریج را قید نکرده و گوید «محقه» یعنی آنرا ناقص کرد و برکتش را برد. ظاهرا قید تدریج لازم است يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُرِيهِ الصَّدَقَاتِ بقره: ۲۷۶. خدا ربا را بتدریج از بین میبرد و صدقات را افزایش میدهد. وَ لِيُمَحِّصَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَيَمْحَقَ الْكَافِرِينَ آل عمران: ۱۴۱. این لفظ بیشتر از دو بار در قرآن نیامده است.

محال:؛ ج ۶، ص: ۲۴۰

محال: کید، عقوبت، عذاب. راغب و طبرسی آنرا «الّاخذ بالعقوبه» گفته‌اند وَ هُمْ يُجَادِلُونَ فِي اللَّهِ وَ هُوَ شَدِيدُ الْمِحَالِ رعد: ۱۳. آنها

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۴۱

باره خدا با آنکه عقابش سخت است مجادله میکنند این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است.

محن: ج ۶، ص: ۲۴۱

محن: آزمایش کردن **أُولَئِكَ الَّذِينَ اِمْتَحَنَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوَى حَجَرَاتٍ: ۳**. گفته‌اند مراد از امتحان در آیه عادت دادن است یعنی آنان کسانی‌اند که خدا قلوبشان را بتقوی عادت داده است **إِذْ جَاءَ كُمْ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ فَاِمْتَحِنُوهُنَّ مَمْتَحَنَهُ: ۱۰**. آزمایش کنید و به بینید که واقعا مؤمنه‌اند یا نه؟ این کلمه دو بار بیشتر در قرآن نیامده است.

محو: ج ۶، ص: ۲۴۱

محو: رفتن اثر شیء و بردن اثرش، لازم و متعدی هر دو آمده است ولی در قرآن فقط متعدی بکار رفته است در مفردات گفته: «المحو: ازالة الاثر» در قاموس آمده: «محاء محیا: اذهب اثره». **وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ آيَاتٍ فَمَحَوْنَا آيَةَ اللَّيْلِ وَجَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً لِيَتَّبِعُوا فُضُلًا مِنْ رَبِّكُمْ وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسابَ ... اسراء: ۱۲**. ظاهرا مراد از آیه اللیل قمر و از آیه النهار خورشید است و مراد از محو قمر خاموش شدن آن است و این میرساند که قمر در گذشته نورانی و مثل آفتاب منبع نور بوده خداوند بعلت روشن شدن حساب و برای وجود آمدن شب و روز آنرا خاموش و اثرش را محو کرده است. یعنی: شب و روز را دو علامت از تدبیر و قدرت خویش قرار دادیم پس اثر نشانه شب (نور ماه) را محو کرده و از بین بردیم و نشانه روز را که خورشید است روشن و نورانی کردیم تا از فضل پروردگار خویش روزی بطلید و شمارش سالها و نیز حساب را بدانید. در تفسیر برهان ضمن حدیثی از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل شده که فرموده: «چون خداوند خورشید و ماه را آفرید هر دو خدا را اطاعت کردند، خدا امر کرد جبرئیل ماه را محو کرد اثر محو همان خطوط سیاه در سطح قمر است و اگر قمر مانند خورشید

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۴۲

در نورانیت خویش می ماند شب از روز و روز از شب تمیز داده نمیشد ... **يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ رعد: ۳۹**. راجع باین آیه در «أم» سخن گفته‌ایم. **وَيَمْحُ اللَّهُ الْبَاطِلَ وَيُحِقُّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ شُورَى: ۲۴**. محو باطل بی اثر شدن آنست چنانکه احقاق حق ثابت کردن آن و در جای خویش قرار دادن است- این لفظ سه بار بیشتر در قرآن نیامده است.

مخر: ج ۶، ص: ۲۴۲

مخر: شکافتن. جریان. در مجمع آمده: مخر شکافتن آب است از چپ و راست. ایضا مخر صدای باد طوفانی است. در قاموس گفته: «مخرت السیفینه مخر و مخورا: جرت» **وَ تَرَى الْفُلْكَ مِوَاخِرَ فِيهِ نحل: ۱۴**. کشتی‌ها را در دریا می‌بینی که شکافنده آب و جاری شونده‌اند **وَ تَرَى الْفُلْكَ فِيهِ مِوَاخِرَ فَاطر: ۱۲**. این کلمه فقط دو بار در قرآن یافته است.

مخض: ج ۶، ص: ۲۴۲

مخض: مخاض درد زائیدن را گویند. **فَاجَاءَهَا الْمَخاضُ إِلَى جِدْعِ النَّخْلَةِ مريم: ۲۳**. درد زائیدن او را بسوی تنه درخت خرما کشانید. این لفظ یکبار بیشتر در قرآن یافته نیست.

مد: ج ۶، ص: ۲۴۲

مدّ: زیادت. طبرسی ذیل آیه وَ یَمُدُّهُمْ فِی طُعْيَانِهِمْ یَعْمَهُونَ بقره: ۱۵. فرموده: مدّ در اصل بمعنی زیادت است، جذب و کشیدن را مدّ گویند که کشیدن چیزی سبب زیادت طول آن است. ولی راغب معنای آنرا کشیدن میدانند و گوید: «اصل المدّ: الجرّ» و مدّت را از آن مدّت گویند که وقت ممتدّ است. در اقرب الموارد آمده: سیل را از آن مدّ گویند که زیادت آب است. بنظر میاید که قول مجمع البیان اصحّ باشد و اینکه گسترش دادن زمین را مدّ الارض گوئیم که گسترش یکنوع زیادت است همچنین مهلت دادن، مال دادن و غیره. وَ هُوَ الَّذِی مَدَّ الْأَرْضَ وَ جَعَلَ فِيهَا رَوَاسِیَ وَ أَنهَاراً رعد: ۳. مراد از مدّ الارض ظاهراً گسترش و وسعت خشکی آن است اگر در نظر بگیریم که

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۴۳

زمین در اصل مذاب بوده سپس در اثر سرد شدن قسمتی از آن منجمد شده و بتدریج بر وسعت آن افزوده تا تمام سطح آنرا فرا گرفته است، در اینصورت معنی مدّ الارض را بهتر درک خواهیم کرد یعنی: او کسی است که زمین را گسترش داد و در آن کوههای پا بر جا و نهرها قرار داد. نظیر وَ الْأَرْضَ مَدَدْنَا وَ أَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِیَ ... حجر: ۱۹. تَمِدُّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ ... حجر: ۸۸. مدّعین بمعنی نگاه شدید و خیره شدن است یعنی چشمانت را بچیزهاییکه بدسته‌های - کفار داده‌ایم نگران مکن. کَلَّا سَنَنْكَبُ مَا یَقُولُ وَ نَمُدُّ لَهُ مِنَ الْعَذَابِ مَدًّا مريم: ۷۹. آنچه میگوید مینویسیم و عذاب را بر او افزون میکنیم. قُلْ مَنْ كَانَ فِی الضَّلَالَةِ فَلِیَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمَنُ مَدًّا حَتّٰی إِذْ رَاوْا مَا یُوعَدُونَ إِمَّا الْعَذَابَ وَ إِمَّا السَّاعَةَ فَسَیَعْلَمُونَ مَنْ هُوَ شَرٌّ مَّكَانًا وَ أَضْعَفُ جُنْدًا مريم: ۷۵. «فَلِیَمْدُدْ» امر غائب است مراد از آن مهلت میباشد. گویند برای حتمی بودن مهلت بصورت امر آمده است یعنی هر که در ضلالت باشد خدا حتما باو مهلت خواهد داد ولی وقت آمدن عذاب یا قیامت خواهد دانست که موقعیت بدی داشته و بی یار و یاور است. وَ الْبَحْرُ یَمِدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ ... لقمان: ۲۷. «منظور از «یمد» امداد و یاری است. اللَّهُ یَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَ یَمُدُّهُمْ فِی طُعْيَانِهِمْ یَعْمَهُونَ بقره: ۱۵. مراد ظاهراً از «یَمُدُّهُمْ» مهلت است. أَمَدَّكُمْ بِأَنْعَامٍ وَ بَیِّنَ شِعْرَاءَ: ۱۳۳. وَ أَمَدَدْنَاكُمْ بِأَمْوَالٍ وَ بَیِّنَ اسْرَاءَ: ۶. شما را با چهارپایان - اموال و پسران فزونی دادیم مدّ و امداد هر دو یکی است ولی راغب در مفردات گفته: امداد اکثراً در محبوب و مدّ در مکروه آید. قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لَّكَلِمَاتِ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۴۴

رَبِّی لَنَقْدَ الْبَحْرِ قَبْلَ أَنْ تَنْفَسَ كَلِمَاتُ رَبِّی وَ لَوْ جُنْدًا بِمِثْلِهِ مِدَادًا كهف: ۱۰۹. مداد بمعنی مرکب است از کشف و جوامع الجامع فهمیده میشود که علت تسمیه، زیاد شدن وزن دوات بواسطه آنست. «مدد» مصدر است بمعنی زیادت و آمدن چیزی بعد از چیزی، مراد از آن در آیه ظاهراً اسم است یعنی بگو اگر دریا مرکب شده و کلمات خدا با آن نوشته میشد حتما پیش از تمام شدن کلمات خدا، دریا تمام میشد و اگر چه دریای دیگری را بر آن کمک میاوردیم. معنی آیه در «کلم» گذشت. مدینه: شهر. مدون بمعنی اقامت است «مدن بالمکان و مدونا: اقام» ظاهراً شهر را از آن مدینه گویند که مردم در آن اقامت دارند اما تمدن که بمعنی خروج از جهل و دخول براه انسانیت و ترقی است ظاهراً از معانی مستحده است. بعضی مدینه را از «دان» دانسته و میم آنرا زاید گرفته‌اند. در نهج البلاغه خطبه: ۱۸۰ آمده «این المذین ... مدنوا المدائن» کجایند آنها که شهرها بنا کردند. مدینه در قرآن گاهی در مطلق شهر بکار رفته مثل إِنَّ هَذَا لَمَكْرٌ مَكْرَتُهُمْ فِی الْمَدِیْنَةِ لِنُخْرِجُوا مِنْهَا أَهْلَهَا اعراف: ۱۲۳. وَ قَالَ نِسْوَةٌ فِی الْمَدِیْنَةِ امْرَأَتُ الْعَزِیزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَنْ نَفْسِهِ یُوسُفُ: ۳۰. و گاهی مراد از آن مدینه الرسول است که ابتدا بنام یترب خوانده میشد و پس از هجرت رسول خدا صلی الله علیه و آله مدینه خوانده شد مَا كَانَ لِأَهْلِ الْمَدِیْنَةِ وَ مَنْ حَوْلَهُمْ مِنَ الْأَعْرَابِ أَنْ یَتَخَلَّفُوا عَنْ رَسُولِ اللَّهِ توبه: ۱۲۰. یَقُولُونَ لَئِنْ رَجَعْنَا إِلَى الْمَدِیْنَةِ لَنُخْرِجَنَّ الْأَعَزُّ مِنْهَا الْأَذَلَّ ... منافقون: ۸. جمع آن در قرآن فقط مدائن بکار رفته است فَأَرْسَلْ فِرْعَوْنَ فِی الْمَدَائِنِ حَاشِرِینَ شعراء: ۵۳. «مدینه» چهارده بار و مدائن سه بار در قرآن مجید آمده است.

مدین: نام شهری بود که شعیب علیه السلام بر اهل آن مبعوث گردید و **إِلَى**

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۴۵

مَدِينٍ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ ... اعراف: ۸۵. این لفظ ده بار در قرآن مجید آمده است و در «ایکه» مطلبی گذشت که تذکر آن در اینجا لازم است. در قاموس کتاب مقدس آنرا مدیان نوشته و گوید: بقول بعضی زمین مدیان از خلیج عقبه تا به موآب و کوه سینا امتداد داشت و بقول بعضی از شبه جزیره سینا تا فرات امتداد داشت. علی هذا مدین نام مملکتی بوده است. در فرهنگ قصص قرآن نقل شده: موقع این شهر در شرق عقبه است. مردم مدین عرب و از اولاد اسماعیل علیه السلام بودند ... نام آن شهر اکنون معان است. نگارنده گوید: معان در حال حاضر یکی از استانهای مملکت اردن، واقع در جنوب شرقی خلیج عقبه و مرکز آن شهر معان است، شاید معان همان مدین سابق باشد. مدین همان است که موسی علیه السلام از مصر بآنجا گریخت و ده سال بشعیب علیه السلام اجیر شد و **لَمَّا تَوَجَّهَ تَلْقَاءَ مَدِينٍ قَالَ عَسَىٰ رَبِّي أَن يَهْدِيَنِي سَوَاءَ السَّبِيلِ** قصص: ۲۲. و از اینکه شعیب بموسی گفت: **لَا تَخَفْ نَجَوْتَ مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ** قصص: ۲۵. بدست میاید که مدین جزء مملکت مصر نبوده است. و مأموران فرعون قدرت تعقیب موسی را در آنجا نداشته‌اند.

مرؤ: ج ۶، ص: ۲۴۵

مرؤ: فَإِنْ طِبَّنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِينًا مَرِيئًا نَسَاء: ۴. آیه در بیان بذل زن است قسمتی از مهریه خویش را بمرد. طبری در متن آیه فرموده: هنیء گوارا و دلچسبی است که نقصانی ندارد و مرء آنست که خوش عاقبت، تام الهضم و بی ضرر باشد در اقرب الموارد گوید: بقولی هنیء لذیذ و مرء خوش عاقبت است. راغب گوید: مرء رأس لوله معدة چسبیده بحلق است «مرؤ الطعام» برای آن گویند که موافق طبع است. بنا بر این میشود گفت هنیء در آیه

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۴۶

بمعنی بلا مشقت و مرء بمعنی گوارا است یعنی اگر زنان بطیب نفس چیزی از مهریه خویش را بشما بذل کردند راحت و گوارا بخورید هنیء و مرء هر دو حال اند از مبذول. **مرء و امرء:** بمعنی انسان و مرد آید **يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ. وَأُمُّهُ وَأَبِيهِ وَصَاحِبَتِهِ وَبَنِيهِ** عبس: ۳۴-۳۶. بقرینه «**صَاحِبَتِهِ**» مراد از مرء در آیه مرد است ایضا ظاهرا در آیه **مَا يُفَرِّقُونَ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ** بقره: ۱۰۲. ولی در آیات **يَوْمَ يَنْظُرُ الْمَرْءُ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ نَبَاء: ۴۰. وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ** انفال: ۲۴. مراد مطلق انسان است. ایضا کلمه امرأ در آیه **يَا أُخْتُ هَارُونَ مَا كَانَ أَبُوكَ امْرَأَ سَوْءٍ مَرِيَم: ۲۸.** مراد از آن، مرد است و در آیه **كُلُّ امْرَأٍ بِمَا كَسَبَ رَهِيْنٌ** طور: ۲۱. مراد مطلق انسان میباشد امرأه و مرأه بمعنی زن است **إِذْ قَالَتِ امْرَأَتُ عِمْرَانَ رَبِّ إِنِّي نَدَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا** آل عمران: ۳۵. ولی «مرأه» در کلام الله نیامده است.

ماروت: ج ۶، ص: ۲۴۶

ماروت: وَاتَّبِعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيْطَانِ عَلَىٰ مُلْكِ سُلَيْمَانَ وَ مَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ وَ لَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السَّحْرَ وَ مَا أُنزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَ مَارُوتَ وَ مَا يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ حَتَّى يَقُولَا إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بَيْنَ الْمَرْءِ وَ زَوْجِهِ ... بقره: ۱۰۲. قرائت مشهور در «**الْمَلَكَيْنِ**» فتح لام است و آنوقت بمعنی دو فرشته میشود و بطور شاذ از ابن عباس و حسن بکسر لام نقل شده که بمعنی دو پادشاه است. ظاهرا مراد از «**الشَّيَاطِينِ**» انسانهای متمرد و شروراند نه جن «**وَ مَا أُنزِلَ**» عطف است بر «**مَا تَتْلُوا**» و بنا بر قرائت مشهور ظاهر آنست که هاروت و ماروت دو فرشته بودند ممثّل بصورت بشر مثل ملکی که بر مریم ممثّل شد و نزول

سحر بر آندو برای امتحان انسانهای آنروز بود معنی آزاد آیه چنین است: یهود پیروی کردند از آنچه بد کاران

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۴۷

راجع بر حکومت سلیمان میگفتند (که میگفتند سلیمان ساحر است و این حکومت را بوسیله سحر بدست آورده است) حال آنکه سلیمان کافر نشد (و بوسیله سحر حکومت را بدست نیاورد) بلکه بد کاران کافر شدند (که نسبت حکومت او را بسحر دادند) و ایضا یهود پیروی کردند از آنچه (از سحر) در بابل بدو ملک بنام هاروت و ماروت نازل شده بود ولی آنها بکسی سحر نمیآموختند مگر آنکه میگفتند: ما فتنه و امتحانی هستیم کافر مباش و اینکه بتو یاد دادیم در ضرر مردم بکار مبر، ولی آنها سحری یاد میگرفتند که بوسیله آن میان مرد و زنش جدائی میانداختند... درباره هاروت و ماروت بیشتر از این چیزی نمیدانیم و آنچه نقل شده هاروت و ماروت دو ملک بودند، اعمال بد مردم را دیدند، بدرگاه خدا شکایت کردند، خدا بآنها قوه شهوت داد، بروی زمین آمده، زنا کردند، خمر خوردند، به بت سجده کردند، قتل نفس نمودند و خدا عذابشان کرد محققین گفته‌اند این قضیه مجعول و از اسرائیلیات است. این روایت بطور مرفوع در تفسیر عیاشی از امام باقر علیه السلام نقل شده که حجیت ندارد طبرسی رحمه الله آنرا در مجمع از تفسیر عیاشی نقل کرده و تصریح میکند که مرفوع است، معلوم است که آنرا قبول ندارد. نظیر این قصه از در منثور سیوطی از عبد الله بن عمر نقل شده است. در المیزان فرموده: این قصه خرافی است.

مرج: ج ۶، ص: ۲۴۷

مرج: آمیختن. طبرسی و راغب گوید: اصل مرج بمعنی خلط است. مروج بمعنی اختلاط و مریج بمعنی مختلط است. مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ رَحْمَن: ۱۹-۲۰. و نیز در لغت آمده «مرجت الدابة» حیوان را بچراگاه فرستادم معنی آیه: دو دریا را بهم آمیخت که همدیگر را ملاقات میکنند میان آندو حایلی است که بهم تجاوز نمیکنند. رجوع شود به

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۴۸

«بحر» و «برزخ». بَلْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ فَهُمْ فِي أَمْرٍ مَرِيحٍ ق: ۵. بلکه حق را آنگاه که بآنها آمد تکذیب کردند و آنها در امری مختلطند شاید مراد از مریج آن باشد که بعضی قرآن را پس از انکار، سحر، بعضی کلام شاعر، بعضی کلام دیوانه میدانند یعنی در تکذیب هم یکنواخت نیستند مثل كَمَا أَنْزَلْنَا عَلَى الْمُقْتَسِمِينَ الَّذِينَ جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِينَ حَجَر: ۹۰ و ۹۱. خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ. وَخَلَقَ الْجَانَّ مِنْ مَارِجٍ مِنْ نَارٍ رَحْمَن: ۱۴ و ۱۵. انسان را از گل خشکیده همچون سفال، آفرید و جان را از آمیخته‌ای از آتش، نظیر این آیه است وَالْجِبَانُ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نَارِ السَّمُومِ حَجَر: ۲۷. رجوع شود به «جن» بند ۲. مارج را شعله بی دود نیز گفته‌اند. يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللَّوْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ رَحْمَن: ۲۲. كَأَنَّهُنَّ الْيَاقُوتُ وَالْمَرْجَانُ رَحْمَن: ۵۸. مرجان را مروارید کوچک (صغار اللؤلؤ) گفته‌اند ایضا مرجان مشهور که از دریا میروید اگر طراوت و صفاء رنگ مراد باشد ظاهراً منظور از آن در آیه مرجان مشهور است رجوع شود به «حور»

مرج: ج ۶، ص: ۲۴۸

مرج: فرح شدید که عبارت اخرای خودپسندی است «مرج الرجل مرحا: اشتد فرحه و نشاطه حتى جاوز القدر و تبختر و اختال» ذلکم بِمَا كُنْتُمْ تَفْرَحُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَبِمَا كُنْتُمْ تَمْرَحُونَ غافر: ۷۵. این برای آنست که در زمین بی جهت شادمانی و تکبر میکردید (و بحق خاضع نبودید). وَ لَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا اسراء: ۳۷- لقمان: ۱۸. مرج (بر وزن فرس) مصدر است در موضع حال تقدیرش «ذا مرج» است یعنی در زمین بتکبر راه مرو.

مرد: ج ۶، ص: ۲۴۸

مرد: آنچه از اقوال اهل لغت بدست می‌آید این است که مرد بمعنی عاری بودن و بمعنی مستمر بودن است. قاموس قرآن، ج ۶، ص:

۲۴۹

راغب گوید: مارد و مرید از شیاطین جنّ و انس آنست که از خیرات عاری باشد. شجر امرد درختی را گویند که خالی از برگ باشد. رمله مرداء خاکی است که چیزی نرویند. جوان بی‌ریش را امرد گویند که صورتش عاری از مو است. در قاموس و اقرب آمده: «مرد علی الشیء: مرن و استمرّ علیه» یعنی در آن مستمرّ و پیوسته شد و بر آن عادت کرد. وَ حَفْظًا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ مَّارِدٍ صَافَات: ۷. وَيَتَّبِعُ كُلَّ شَيْطَانٍ مَّارِدٍ حَيْج: ۳. مرید و مارد بمعنی عاری از خیر و بی‌فایده است و اینکه آنرا طاغی و عاصی گفته‌اند ظاهرا بدان جهت است که از طاعت حق عاری و خالی است. وَ مِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ مَرَدُوا عَلَى النَّفَاقِ توبه: ۱۰۱. مَرَدُوا ظاهرا بمعنی استمرار است چنانکه نقل شد یعنی از اهل مدینه کسانی هستند که بر نفاق عادت کرده‌اند. قِيلَ لَهَا ادْخُلِي الصَّرْحَ فَلَمَّا رَأَتْهُ حَسِبَتْهُ لُجَّةً وَ كَشَفَتْ عَنْ سَاقَيْهَا قَالَ إِنَّهُ صِرْحٌ مُمَرَّدٌ مِنْ قَوَارِيرَ نمل: ۴۴. مُمَرَّدٌ بمعنی صاف شده است و آن با معنای اولی مناسب است که صاف شده عاری از خلل و فرج است و آیه روشن میکند که سلیمان قصر آئینه کاری شده داشته است.

مرد: ج ۶، ص: ۲۴۹

مرر: مرّ و مرور بمعنی رفتن و گذشتن است. «مَرَّ الرَّجُلُ مَرًّا وَ مَرُورًا: جاز و ذهب» وَ يَصْنَعُ الْفُلُكَ وَ كَلَّمَا مَرَّ عَلَيْهِ مَلَأَ مِنْ قَوْمِهِ سَخِرُوا مِنْهُ هود: ۳۸. کشتی را میساخت و هر وقت جمعی از قومش بر او میگذشتند او را مسخره میکردند. فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُ صُورَهُ مَرَّ كَأَن لَمْ يَدْعُنَا إِلَى صَرْفِ مَسَّهُ يونس: ۱۲. ظاهرا «مرّ» در تقدیر «مرّ علی غنیه» است یعنی چون گرفتاریش را از بین بردیم بگمراهی‌اش ادامه میدهد گویا ما را برای گرفتاری خویش نخوانده است. ایضا آیه فَلَمَّا تَغَشَّاهَا حَمَلٌ خَفِيْفًا فَمَرَّتْ بِهِ اعراف: ۱۸۹. یعنی

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۵۰

چون با او مقاربت کرد بار خفیفی برداشت و حمل را ادامه داد. وَ الَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ وَ إِذِ اذِ مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا فرقان: ۷۲. آنانکه در باطل حاضر نشوند و چون بلغوی گذشتند محترمانه و بی‌آنکه آلوده بشوند میگذرند. مستمر: (بصیغۀ فاعل) ثابت و دائمی. «استمرّ الشیء: دام و ثبت». وَ اِنْ يَزُوا آيَةً يُعْرِضُوا وَ يَقُولُوا سِحْرٌ مُّسْتَمِرٌّ قمر: ۲. و اگر معجزه‌ای دیدند گویند سحر دائمی (و سحر بعد از سحر) است. بعضی آنرا محکم و قوی گفته‌اند. مراره بمعنی تلخی است بَلِ السَّاعِيَةُ مَوْعِدُهُمْ وَ السَّاعِيَةُ أَذْهَبِي وَ أَمْرٌ قمر: ۴۶. بلکه قیامت وعده آنهاست و قیامت بالای بزرگتر و تلختر است. مره: (بفتح اول) دفعه. گوئی آن یک مرور از زمان است. كَلَّمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ انعام: ۹۴. الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ بقره: ۲۲۹. ثَلَاثَ مَرَّاتٍ نور: ۵۸. مره (بکسر میم) قوه و نیرو و عقل و حالت مستمرّ است عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوَى. ذُو مِرَّةٍ فَاسْتَوَى نجم شاید مراد از مره نیرو یا بصیرت و عقل باشد یعنی: او را فرشته پر قوت تعلیم داده که صاحب بصیرت است که بپا خواست و نمایان شد.

مرض: ج ۶، ص: ۲۵۰

مرض: بیماری. اعّمّ از آنکه بدنی باشد یا معنوی. وَ إِذِ اذِ مَرَضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ شعراء: ۸۰. فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ بقره: ۱۰. مریض: بیمار. مرضی: بیماران. وَ لَا عَلَى الْمَرِيضِ حَرْجٌ نور: ۶۱. عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرَضِيٌّ مزمل: ۲۰.

مروره: ج ۶، ص: ۲۵۰

مروه: إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ بقره: ۱۵۸. صفا و مروه از عبادتگاههای خدا است. مروه کوهی است در کنار مسجد الحرام در مکه میان آن و کوه صفا محلّ سعی عمل حجّ و عمره است رجوع شود به «صفا». و آن فقط یکبار در کلام الله آمده است.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۵۱

مراء: ج ۶، ص: ۲۵۱

مراء: مجادله و منازعه. «ماراه مراء و مماراه: جادله و نازعه» بقولی مراء فقط اعتراض است بخلاف مجادله که شامل جدال ابتدائی و اعتراض است. أَلَا إِنَّ الَّذِينَ يُمَارُونَ فِي السَّاعَةِ لَفِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ شوری: ۱۸. آنانکه درباره قیامت مجادله میکنند در گمراهی بعیداند أَفَلَمْ يَأْرَوْهُمْ عَلَىٰ مَا بُرِّئُوا مِنْ يَدَيْهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِالْحَدِيثِ فِيمَا حَرَّمَ اللَّهُ لَمْ يُجِبْ لَهُمْ سُبْحَانَ اللَّهِ وَلَا تَسْبِيحًا بقره: ۱۲۰. آیا پیغمبر در آنچه می بیند مجادله میکند؟ منظور دیدن جبرئیل است. رجوع شود به «مریه» در ذیل. مریه: مزدد بودن. راغب گوید: مریه تردّد در امر است. و آن از شکّ اخصّ میباشد و نیز گوید: امتراء و مماراه مجادله است در چیزیکه در آن تردید است. فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكَ تَتَمَارَىٰ نجم: ۵۵. بکدام یک از نعمتهای پروردگارت شکّ میآوری ای انسان. قَالُوا بَلْ جِنَّاتِكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ يَمْتَرُونَ حجر: ۶۳. گفتند: بلکه آوردیم آنچه (عذاب) را که در آن تردید میکنید. أَلَا إِنَّهُمْ فِي مَرِيئَةٍ مِنْ لِقَاءِ رَبِّهِمْ ... فصلت: ۵۴. بدان آنها در شکّاند از لقاء (عذاب یا رحمت) پروردگارشان. فَلَا تَمَارِ فِيهِمْ إِلَّا مِرَاءً ظَاهِرًا وَلَا تَسْتَفْتِ فِيهِمْ مِنْهُمْ أَحَدًا كهف: ۲۲. بنظر میآید «ظاهر» بمعنی غالب است مثل: فَأَصْبَحُوا ظَاهِرِينَ صف: ۱۴. یعنی درباره اصحاب كهف با اهل کتاب مجادله مکن مگر مجادلهایکه بر آنها غالب باشد و درباره آنها از کسی سؤال نکن. این تقریباً مثل «وَجَادِلْهُمْ بَالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ» میشود بنظر المیزان مراد از ظاهر سطحی و غیر متعمق است یعنی فقط بر آنچه قرآن حکایت میکند اکتفا کن و در مجادله تعمق نکن (و با آنها سر بسر مگذار) در جوامع الجامع گفته «ظاهرا بحجّه» یعنی مجادلهایکه بواسطه دلیلش آشکار و روشن است.

مریم: ج ۶، ص: ۲۵۱

اشاره

مریم: دختر عمران، مادر عیسی علیه السلام، زنیکه قرآن بیایکی او شهادت

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۵۲

داده است، نامش سی و چهار بار در کلام الله مجید مذکور میباشد. قسمتی از آنچه قرآن مجید درباره مریم آورده بقرار ذیل است:

ولادت؛ ج ۶، ص: ۲۵۲

زن عمران نذر کرد: خدایا بچه‌ایکه در شکم دارم در راه تو و در خدمت دین تو خواهد بود، زن امیدوار بود که آن بچه پسر باشد، ولی دختر بدنیا آمد، مادرش نام او را مریم گذاشت و او و فرزندش را که میدانست در آینده بوجود خواهد آمد از شرّ شیطان در پناه خدا قرار داد. خداوند این نذر را قبول فرمود و زیر لطف خدائی مریم به بهترین وجهی تربیت شد و خداوند زکریّا علیه السلام را بر او کفیل قرار داد. آل عمران: ۳۵ و ۳۷.

کرامات؛ ج ۶، ص: ۲۵۲

۱- كَلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَوَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنِّي لَكَ هَذَا قَالَتُ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ

حَسَابٍ. هُنَالِكَ دَلِمَا زَكَرِيَّا رَبُّهُ قَالَ رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً إِنَّكَ سَمِيعُ الدُّعَاءِ آل عمران: ۳۷ و ۳۸. میتوان از ظهور آیه بدست آورد که طعام حاضر در نزد مریم مائده آسمانی بوده است که زکریا علیه السلام با تعجب میپرسد: این از کجاست؟ مریم جواب میدهد: از نزد خدا. و ظاهر آنست که دیدن این وضع زکریا را دلگرم کرده تا از خدا فرزندی بخواهد با آنکه بشهادت آیه ۴۰. همین سوره و آیات اوائل سوره مریم، زکریا آنروز پیر فوتوت و زنش از اول عقیم بود. یعنی: ای خدا حالا که تو بمریم لطف فرموده مائده آسمانی نازل میفرمائی مرا نیز با آنکه پیر فوتوت فرزندی عنایت فرما. در روایات هست که: زکریا میدید در زمستان میوه تابستان و در تابستان میوه زمستان در نزد مریم هست. در احادیث لفظ صریحی نیافتم که تصریح بمائده آسمانی بودن آن

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۵۳

طعام داشته باشد ولی رویهم از آنها استفاده میشود و لحن آیه چنانکه گفته شد حاکی از آنست. زمخشری در کشاف و بیضاوی در تفسیر خود ذیل آیه قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ نَقَلَ كَرِهَ أَنْد: روزی فاطمه (علیها سلام) دو قرص نان و مقداری گوشت بمحضر رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ بَهْدِيه آورد، حضرت آنرا پس داد و فرمود: دختر عزیزم بگیر. فاطمه چون پرده طبق را برداشت دید پر است از نان و گوشت، متحیر شد و دانست که از جانب پروردگار است، حضرت فرمود: «أَتَى لَكَ هَذَا؟» این از کجاست فاطمه در جواب عرض کرد: «مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ» حضرت فرمود: حمد خدا را که تو را مانند سیده زنان بنی اسرائیل قرار داد، سپس آنحضرت علی بن ابی طالب، حسن، حسین علیهم السلام و همه اهل بیتش را جمع کرد تا از آن خوردند و سیر شدند و طعام همچنان ماند و فاطمه (علیها السلام) بهمسایگان نیز از آن طعام هدیه کرد. این روایت با اندکی تفاوت در تفسیر عیاشی نیز نقل شده است. ۲- وَ إِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَ طَهَّرَكِ وَ اصْطَفَاكِ عَلَى نِسَاءِ الْعَالَمِينَ ... إِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ وَ جِئَهَا فِي الدُّنْيَا وَ الْأُخْرَةِ وَ مِنَ الْمُقَرَّبِينَ آل عمران: ۴۲ و ۴۵. فَارْسَلْنَا إِلَيْهَا رُوحَنَا فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا. قَالَتْ إِنِّي أَعُوذُ بِالرَّحْمَنِ مِنْكَ إِنْ كُنْتُ تَقِيًّا. قَالَ إِنَّمَا أَنَا رَسُولُ رَبِّكِ لِأَهَبَ لَكِ غُلَامًا زَكِيًّا. قَالَتْ أَنَّى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَ لَمْ يَمَسَّ مِنِّي بَشَرٌ وَ لَمْ أَكُ بَغِيًّا. قَالَ كَذَلِكَ قَالَ رَبُّكِ هُوَ عَلَيَّ هَيِّئْ وَ لَنَجْعَلَنَّ آيَةً لِلنَّاسِ وَ رَحْمَةً مِنَّا وَ كَانَ أَمْرًا مَقْضِيًّا مَرِيَمَ: ۱۷- ۲۱. آیات صریح اند در اینکه: ملائکه مریم را ندا کرده اند و او صدای آنها را شنیده و جواب گفته و جواب شنیده

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۵۴

است، ایضا فرشته پیش او آمده و او فرشته را دیده و بشارت عیسی را از زبان فرشته شنیده است. و نیز صراحت دارند که ولادت عیسی علیه السلام از قدرت خداوند و بطور غیر معمول بوده است. میدانیم که مریم پیغمبر نبود پس دیدن ملک و شنیدن صدای ملک برای بندگان پاک خداوند میسر است در کافی بابی تحت عنوان: امامان محدثانند و مفهوم. منعقد کرده و در آن روایاتی درباره اینکه ائمه کلام ملائکه را می شنوند نقل شده است و در بابی تحت عنوان: ملائکه بمنازل ائمه وارد میشوند و بآنها اخبار میآورند. روایاتی راجع بدین مضمون نقل کرده است. اینها هیچ یک مخالف دین نیستند و آیات قصه مریم چنانکه نقل شد دلیل بارز این مطلب است ایضا در کافی باب مولد الزهراء بسند صحیح از امام صادق علیه السلام نقل شده «قال ان فاطمة عليها السلام مكثت بعد رسول الله خمسة و سبعين يوما و كان دخلها حزن شديد على ابها و كان يأتيها جبرئيل فيحسن عزائها على ابها و يطيب نفسها و يخبرها عن ابها و مكانه و يخبرها بما يكون بعدها في ذريتها و كان على ع يكتب ذلك». روایت صریح است در اینکه جبرئیل محضر حضرت فاطمه سلام الله علیها میامده و باو از آینده و از حالات پدرش صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ خیر میداده است و امیر المؤمنین علیه السلام آنها را مینوشته است.

بهتان بر مریم؛ ج ۶، ص: ۲۵۴

وَ بَكَفَّرِهِمْ وَ قَوْلِهِمْ عَلِيٌّ مَرْيَمَ بُهْتَانًا عَظِيمًا نساء: ۱۵۶. و در اثر کفر بنی اسرائیل و اینکه بمریم بهتان بزرگی را نسبت دادند، طیبیاتی را که بر آنها حلال شده بود حرام کردیم یا بقلوبشان مهر زدیم ظاهراً متعلق «بِكَفَّرِهِمْ» حرمت طیبیات یا طبع قلوب است. ظاهراً مراد از بهتان و کفر همان است که بمریم نسبت زنا داده و گفتند: عیسی را از زنا زاده است در مجمع نقل شده: عیسی بگروهی از یهود گذشت بعضی بیعضی گفتند: ساحر

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۵۵

پسر ساحره و زنا کار پسر زن زناکار آمد عیسی علیه السلام چون آن سخن شنید گفت: خدایا تو پروردگار منی و مرا آفریده‌ای و از جانب خودم بآنها مبعوث نشده‌ام اللهم العن من سبّنی و سبّ والدتی خدا دعای عیسی را مستجاب کرد و آنها را مسخ نمود و بصورت خوگها در آورد.

عبادت مریم؛ ج ۶، ص: ۲۵۵

وَ إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ أَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَ أُمِّي الْهَيْبِينَ مِنْ دُونِ اللَّهِ قَالَ سُبْحَانَكَ ... مائده: ۱۱۶. آیه چنانکه از آیات ما بعد روشن میشود راجع بقیامت است و خدا در قیامت این سخن را بعیسی علیه السلام خواهد فرمود. و روشن میشود که بعد از آنحضرت عده‌ای از نصاری حتی مادرش مریم را نیز معبود گرفته‌اند. در میزان از تفسیر آلوسی نقل شده که گفته: ابو جعفر امامی از بعض نصاری نقل کرده که در گذشته قومی بودند بنام مریمیّه، عقیده داشتند که مریم خدا و معبود است. و از المنار نقل کرده: اما عبادت مریم مادر عیسی در کلیساهای شرق و غرب بعد از قسطنطین (کنستانتین) مورد اتفاق همه بود سپس فرقه پروتستان که بعد از اسلام بوجود آمد عبادت مریم را انکار کردند و لغو نمودند. آنگاه شواهد و نمونه‌هایی در این زمینه از المنار نقل کرده است.

مزج؛ ج ۶، ص: ۲۵۵

مزج: آمیختن. «مزج الشراب بالماء مزجا: خلطه به». وَ مِزَاجُهُ مِنْ تَسْنِيمٍ. عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ مطففين: ۲۷ و ۲۸. مزاج مصدر است و بمعنی ممزوج «ما يمزج به» نیز آید مراد از آن در آیه معنای دوم است یعنی آنچه بشراب اهل بهشت آمیخته شده از تسنیم است و آن چشمه‌ایست که مقربون از آن مینوشند إِنَّ الْأَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا انسان: ۵. وَ يُشَقُونَ فِيهَا كَأْسًا كَانَ مِزَاجُهَا زَنْجَبِيلًا انسان: ۱۷. مزاج در هر دو آیه بمعنی مفعول

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۵۶

است و این لفظ بیشتر از سه بار در قرآن مجید نیامده است.

مزق؛ ج ۶، ص: ۲۵۶

مزق: مزق و تمزیق بمعنی پاره کردن و متلاشی کردن است. فَجَعَلْنَاهُمْ أَحَادِيثَ وَ مَزَقْنَاهُمْ كُلَّ مُمَزَّقٍ سباء: ۱۹. یعنی جریان قوم سباء را خبرهای تازه گردانیدیم که زبانزد مردم شدند و آنها را بطور کامل پراکنده و دیار بديار کردیم. بنا بر آنکه «مُمَزَّقٍ» مصدر باشد نه اسم مکان. هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلَى رَجُلٍ يُبَيِّنُكُمْ إِذٍ مَزَقْتُمْ كُلَّ مُمَزَّقٍ إِنَّكُمْ لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ سباء: ۷. آیه قول منکرین معاد است که یکدیگر میگفتند: آیا دلالت نکنیم شما را بمردیکه میگوید: آنگاه که بطور کامل متلاشی و پراکنده شدید حتما شما در خلقت تازه‌ای بوجود خواهید آمد؟. ممکن است «مُمَزَّقٍ» را در هر دو آیه اسم مکان گرفت یعنی در هر محل متلاشی شدن.

مزن: ج ۶، ص: ۲۵۶

مزن: (بر وزن قفل) ابر. راغب ابر روشن گفته و در قاموس ابر یا ابر سفید یا ابر آبدار آمده است و بیک قطعه از آن مزنه گویند اَنْتُمْ اَنْزَلْتُمُوهُ مِنَ الْمُزْنِ اَمْ نَحْنُ الْمُنْزِلُونَ واقعه: ۶۹. آیا شما آبرا از ابر نازل کرده‌اید یا ما؟ در نهج البلاغه خطبه ۱۰۹. هست «الا هنتت عليه مزنه بلاء» مگر ریخت بر او ابر بلا را.

مسح: ج ۶، ص: ۲۵۶

مسح: دست مالیدن. ازاله اثر شیء. و اَمْسَحُوا بِرُؤُسِكُمْ وَاَرْجُلِكُمْ اِلَى الْكَعْبَيْنِ مائده: ۶. بسرهایتان و پاهایتان تا مفصل مسح کنید دست بمالید رجوع شود به «رفق - مرفق». فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَاَمْسَحُوا بِرُؤُسِهِمْ وَاَيْدِيكُمْ مِنْهُ مائده: ۶. فَطَفِقَ مَسْحًا بِالسُّوقِ وَالْاَعْتَاقِ ص: ۳۳. شروع کرد و بساقها و گردنهای اسبان دست میکشید.

مسیح: ج ۶، ص: ۲۵۶

مسیح: علیه السلام. این لفظ لقب حضرت عیسی بن مریم است که یازده بار در قرآن مجید بکار رفته و درباره آن در «عیسی» سخن گفته‌ایم بآنجا رجوع شود.

مسخ: ج ۶، ص: ۲۵۶

مسخ: وَاَلَوْ نَشَاءُ لَمَسَخْنَاهُمْ عَلٰی

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۵۷

مَكَانَتِهِمْ فَمَا اَسِيَطَاعُوا مَضِيًّا وَاَلَا يَرْجِعُونَ يس: ۶۷. مسخ بنا بر آنکه در مجمع و قاموس و اقرب ذکر شده عوض شدن شکل و صورت است بشکل قبیح. راغب آنرا عوض شدن شکل و اخلاق گفته است و از بعضی حکما نقل میکند که مسخ دو قسم است: مسخ جسمی و مسخ اخلاقی ... معنی آیه: و اگر میخواستیم آنها را در جای خود مسخ و بشکل دیگری در میآوردیم که نمی‌توانستند بروند و برگردند. یعنی قدرت نمیداشتند که در آنعذاب راحت بمانند و یا بحالت اول برگردند مراد از مسخ در آیه تغییر و تحوّل شکل است نه اخلاق این کلمه بیشتر از یک مورد در قرآن کریم نیست. رجوع شود به «قرد».

مسد: ج ۶، ص: ۲۵۷

مسد: فِي جِدِّهَا حَبْلٌ مِنْ مَسَدٍ مسد: ۵. مسد بر وزن فلس بمعنی تابیدن است «مسد الحبل مسدا: فتله» و مسد بر وزن فرس ریسمانی است که بقول راغب از شاخه درخت خرما تابیده شده بقولی از هر چیز که باشد «امرئه ممسوده» زنی را گویند که آشفته خلق باشد معنی آیه: در گردن او (زن ابی لهب) ریسمانی است از لیف یا شاخه خرما. رجوع شود به «تب» این لفظ فقط یکبار در قرآن مجید یافته است.

مس: ج ۶، ص: ۲۵۷

مس: دست زدن. رسیدن و یافتن در مجمع گفته مسّ نظیر لمس است و فرقیان آنست که در لمس احساس هست. و اصل مس چسبیدن و شدت جمع است. اِنْ يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قَرْحٌ مِثْلُهٗ آل عمران ۱۴۰. اگر بشما شکستی رسید بقوم کفار هم

شکستی مثل آن رسیده بود. وَإِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ بقره: ۲۳۷. مراد از «تَمْسُوهُنَّ» مقاربت است که نوعی دست زدن و لصوق است. و مراد از آن در وَلَمْ يَمَسِّنِي بَشْرُ آلِ عِمْرَانَ: ۴۷. نکاح است یعنی کسی بوسیله نکاح با من نزدیکی نکرده است.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۵۸

تماس: مس کردن یکدیگر است فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَا مجادله: ۳. یعنی باید عبدی آزاد کند پیش از آنکه با هم نزدیکی کنند. يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِي النَّارِ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ قمر: ۴۸. مس سقر عذاب جهنم است که بانسان میرسد و لاصق میشود یعنی برو در آتش کشیده میشوند بچشید آنچه را که از سقر بشما میرسد. قَالَ فَادْهَبْ فَإِنَّ لَكَ فِي الْحَيَاةِ أَنْ تَقُولَ لَا مِسَاسَ طه: ۹۷. در اقرب الموارد گوید: مساس بفتح اول اسم فعل است یعنی مرا مس کن «لَا مِسَاسَ» یعنی مرا مس نکن بمن دست نزن. ولی قرائت مشهور در قرآن بکسر میم است در قاموس گوید: معنی لَا مِسَاسَ در قرآن آنست که کسی را مس نمیکنم و کسی مرا مس نمیکند. آیه درباره سامری است که موسی علیه السلام بوی گفت: وظیفه تو این است که با کسی خلطه نداشته و کسی با تو خلطه نداشته باشد و این بزرگترین عذاب است که کسی در اجتماع زندگی کند ولی با کسی حق افت و خیز و گفت و شنود و مراوده نداشته باشد یعنی: باید مادام العمر تنها زندگی کنی. بقولی: این نفرینی است از حضرت موسی بسامری که در اثر آن بدرد عقام مبتلی شد هر که باو نزدیک میشد تب میگرفت و هر که پیش او میامد میگفت: لا مساس لا مساس. رجوع شود به «سمر».

مسک: ج ۶، ص: ۲۵۸

مسک: مسک و امساک بمعنی گرفتن و نگاه داشتن است ایضا تمسیک که بمعنی گرفتن و چنگ زدن است. بخل را از آن امساک گویند که منع کردن و نگاه داشتن مال از دیگران است. وَالَّذِينَ يُمَسِّكُونَ بِالْكِتَابِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ إِنَّا لَا نَضِيعُ أَجْرَ الْمُضْلِحِينَ اعراف: ۱۷۰. آنانکه بکتاب چنگ میزنند و آنرا حفظ کرده و بآن عمل میکنند و نماز بپا میدارند ما اجر مصلحان را تباه نمیکنیم.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۵۹

أَمْنٌ هَذَا الَّذِي يَزُوقُكُمْ إِنَّ أُمَّسِيكَ رِزْقَهُ مَلِكٌ: ۲۱. یا کیست آنکه بشما روزی دهد اگر خدا روزی خود را منع کند. وَلَا تُمَسِّكُوا بِعِصْمِ الْكُوفِرِ ... ممتحنه: ۱۰. علقه‌های زنان کافر را نگاه ندارید زنان کافر را رها کنید مراد از «عصم» زوجیت‌ها است رجوع شود به «عصم». استمساک: بمعنی چنگ زدن و قصد نگاه داشتن است. فَاسْتَمْسِكْ بِالَّذِي أُوحِيَ إِلَيْكَ زخرف: ۴۳. بآنچه بتو وحی شد چنگ بزن. خَتَامُهُ مِشْكٌ مطففین: ۲۶. مسک بمعنی مشک است که عطر مخصوصی است متخذ از آهوی. و آن در آیه نکره است و نمیشود مثل مشک دنیا باشد معنی آیه در «ختم» دیده شود.

مساء: ج ۶، ص: ۲۵۹

مساء: فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ روم: ۱۷. مساء اول شب و آمدن تاریکی و صباح اول روز و آمدن روشنی است (مجمع) امساء داخل شدن شب است یعنی: خدا را تسبیح کنید آنگاه که شب و روز وارد میشود (و روز و شب را شروع میکنید) این کلمه فقط یکبار در قرآن آمده است.

مشج: ج ۶، ص: ۲۵۹

مشج: (بر وزن فلس) آمیختن. «مشجه: خلطه» و مشیج و مشج (بر وزن فرس و کتف) بمعنی آمیخته و جمع آن امشاج است إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَبْتَلِيهِ انسان: ۲. درباره علت جمع آمدن امشاج گفته‌اند: آن باعتبار اجزاء نطفه است. و یا باعتبار اجزاء نطفه

است. و یا باعتبار آمیخته شدن نطفهٔ زنان و مردان است. و چون نطفه حامل خصلتهای توارث است و اخلاق و سجایای پدران و مادران را باولاد منتقل میکند شاید از این جهت امشاج گفته شده یعنی از نطفه‌ایکه دارای آمیخته‌هاست انسان را آفریدیم. و شاید آن اشاره باشد به سلولها و کروموزومها و ژنهای بیشمار نطفه. و الله العالم. این کلمه تنها یکبار در قرآن مجید آمده است.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۶۰

مشی: ج ۶، ص: ۲۶۰

مشی: راه رفتن با اراده. راغب گوید: «الانتقال من مکان الی مکان باراده» دیگران نیز نظیر آن گفته‌اند. کُلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ بقره: ۲۰. هر وقت بر آنان روشن شود در آن راه میروند. مشی: در راه رفتن معنوی نیز بکار رود مثل وَيَجْعَلُ لَكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ حدید: ۲۸. که مراد از آن زندگی در نور ایمان است. گاهی از آن سخن چینی اراده شود مثل هَمَّازٍ مَشَاءٍ بِنَمِيمٍ قلم: ۱۱. عیجو و سخن چین است. وَ أَقْصِدْ فِي مَشِيكَ وَ اغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ لِقمان: ۱۹. ظاهرا مراد از آن راه رفتن است مثل وَ لَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا لِقمان: ۱۸. مراد از «لَا تَمْشِ» نهی از راه رفتن بتکبر و از «وَ أَقْصِدْ فِي مَشِيكَ» امر براه رفتن بطور اعتدال است و الله اعلم.

مصر: ج ۶، ص: ۲۶۰

مصر: حد و مرز میان دو چیز یا دو قطعه زمین. شهر را از آن مصر گویند که محدود است در قاموس و اقرب و منجد مصر را شهر معنی کرده نه مملکت. راغب گفته: مصر بهر بلد ممصور (محدود) گفته میشود در المنجد گفته: مصر شهر قاهره است و بهمهٔ مملکت نیز گفته میشود. این کلمه پنج بار در قرآن کریم ذکر شده در چهار محل مراد از آن مصر فرعون است و ظاهرا گاهی مراد از آن شهر است مثل وَ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ وَأَخِيهِ أَنْ تَبَوَّءَا لِقَوْمِكُمَا بِمِصْرَ بُيُوتًا وَ اجْعَلُوا بُيُوتَكُمْ قِبْلَةً يُونس: ۸۷. و شاید از وَ قَالَ الَّذِي اشْتَرَاهُ مِنْ مِصْرَ لِأَمْرَاتِهِ أَكْرِمِي مَثْوَاهُ یوسف: ۲۱. و از وَ قَالَ ادْخُلُوا مِصْرَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ یوسف: ۹۹. نیز شهر مراد باشد. ولی از أَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ وَ هَذِهِ الْأَنْهَارُ تَجْرِي مِنْ تَحْتِي ... زخرف: ۵۱. ظاهرا مراد مملکت است ... اهْبِطُوا مِصْرًا فَإِنَّ لَكُمْ مَا سَأَلْتُمْ بقره: ۶۱. این سخن موسی علیه السلام به بنی اسرائیل است آنگاه که از او عدس، پیاز، گندم و غیره خواستند بقولی مراد از آن مصر معروف بود قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۶۱

در اینصورت صرف آن در اثر خفت است چنانکه راغب گفته و بقولی مراد شهری از شهرها بود یعنی بشهری از شهرها وارد شوید آنچه خواهید بدست آورید.

مضغ: ج ۶، ص: ۲۶۱

مضغ: جویدن. «مضغ الطعام مضغاً: لاکه بسنه». فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ مِنْ مُضْغَةٍ حَج: ۵. ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا مؤنون: ۱۴. مضغه فقط سه بار در قرآن مجید آمده است و آن حالت جنین است بعد از علقه بودن. مضغه چنانکه اهل لغت گفته‌اند تکه گوشتی است باندازه یکدفعه جویدن. آیا جنین را در آنحالت مضغه گفته چون یک تکه گوشت و بقدر یک جویدن است؟ و الله العالم.

مضی: ج ۶، ص: ۲۶۱

مضی: رفتن. گذشتن. فَمَا اسْتَطَاعُوا مُضِيًّا وَ لَا يَرْجِعُونَ یس: ۶۷. برفتن قدرت نمیداشتند و بحالت اول بر نمی‌گشتند رجوع شود به «مسخ». «وَ امْضُوا حَيْثُ تُؤْمَرُونَ» بروید بمکانیکه دستور داده میشود. فَأَهْلَكْنَا أَشَدَّ مِنْهُمْ بَطْشًا وَ مَضَىٰ مَثَلُ الْأَوَّلِينَ زخرف: ۸. وَ إِنْ

يَعُودُوا فَقَدْ مَضَتْ سُنَّتُ الْأَوَّلِينَ انفال: ۳۸. ظاهراً مراد از مَضَى روشن شدن است یعنی حکایت و طریقهٔ مکذبین اول، روشن شده است که خدا دربارهٔ آنها چه کرد.

مطر:؛ ج ۶، ص: ۲۶۱

مطر: (بر وزن فرس) باران در قاموس و اقرب گفته: «المطر: ماء السحاب» در مفردات گفته: «الماء المنسكب». در اقرب الموارد گوید: فعل مطر در خیر و رحمت و فعل امطر در عذاب و شرّ گفته میشود. بنظر قاموس: امطر فقط در عذاب گفته میشود راغب آنرا بلفظ قیل آورده است. ناگفته نماند در قرآن کریم فقط در یک محلّ مطر بمعنی باران معمولی آمده لا جُنَاحَ عَلَیْكُمْ إِنْ كَانَ بِكُمْ أذىً مِنْ مَطَرٍ أَوْ كُنْتُمْ مَرَضَى أَنْ تَضَعُوا قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۶۲

أَسْلَيْحَتِكُمْ ... نساء: ۱۰۲. و بقیه همه در باریدن سنگ عذاب و فعل آن همه از باب افعال است. نحو وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ حِجَارَةً مِنْ سِجِّيلٍ حجر: ۷۴. مگر در آیه «مُمْطِرُنَا» که خواهد آمد. در آیاتی نظیر: وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًا فَسَاءَ مَطَرُ الْمُنْذَرِينَ نمل: ۵۸. مراد از «مَطَرًا» که نکره آمده مطر عجیب و مطر بخصوصی است که همان سنگهای باریده باشد. مطر: باران دهنده: قالوا هذا عَارِضٌ مُمْطِرُنَا احقاف: ۲۴. گفتند: این ابر ظاهری است که بما باران دهنده است در این آیه «امطر» در باران معمولی و باران رحمت بکار رفته است.

مطی:؛ ج ۶، ص: ۲۶۲

مطی: تُنَمُّ ذَهَبَ إِلَىٰ أَهْلِهِ يَتَمَطَّى قیامه: ۳۳. مطا. بمعنی پشت است مطیة شتر است که به پشتش سوار شوند. تمطی کشیدن پشت و تکبر است «تمطى الرجل: تمدد و تبخر» یعنی: سپس بسوی خانواده اش رفت بحالت تکبر. (و از تکذیب حقّ خودپسندی میکرد). این لفظ بیشتر از یکبار در کلام الله نیامده است.

مع:؛ ج ۶، ص: ۲۶۲

مع: مع بقول مشهور اسم است بدلیل دخول تنوین در «معا» و بقولی حرف جرّ است. و آن دلالت بر اجتماع دارد خواه اجتماع در مکان باشد مثل «هما معا فی الدار» و خواه در زمان مثل «هما ولدا معا» آندو با هم زائیده شدند. و خواه در مقام مثل «هما معا فی العلو». ایضا مفید معنی نصرت و یاری است، یاری شده همان مضاف الیه «مع» است چنانکه راغب میگوید مثل لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا توبه: ۴۰. یعنی محزون نباش خدا یار ماست إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ نحل: ۱۲۸. خدا یار آنان است که تقوا کرده و آنانکه نیکو کارانند. و آن بلفظ «مع- معک- معکم- معکما- معنا- معه- معها- معهم و معی» در قرآن مجید آمده است.

معز:؛ ج ۶، ص: ۲۶۲

معز: بز. چنانکه ضأن بمعنی

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۶۳

گوسفند است «تَمَانِيَةٌ أَرْوَاحٍ مِنَ الضَّأْنِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْمَعْزِ اثْنَيْنِ» رجوع شود به «زوج» این کلمه فقط یکبار در قرآن مجید آمده است.

معن:؛ ج ۶، ص: ۲۶۳

معن: قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَأْتِيكُمْ بِمَاءٍ مَعِينٍ ملك: ۳۰. معن بمعنی جاری شدن است معن الماء معنا: سال» معین یعنی: جاری شونده. و «امعن بحقی» یعنی: حق مرا برد. معنی آیه: بگو خبر دهید اگر آب شما در زمین فرو رفت کدام کس بشما آب روان خواهد آورد. يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِكُأْسٍ مِنْ مَعِينٍ صافات: ۴۵. از آیه بنظر می‌آید که شراب بهشتی در روی زمین جاری میشود چنانکه در «كأس» گذشت یعنی: کاسه شرابی که از چشمه جاری شونده است بر آنها میگردانند.

ماعون: ج ۶، ص: ۲۶۳

ماعون: الَّذِينَ هُمْ يُرَؤُونَ. وَيَمْنَعُونَ الْمَاعُونَ ماعون: ۶ و ۷. بنا بر معنای اولی ظاهرا ماعون آنست که پیوسته در گردش و جریان است چنانکه آنرا تبر، دیک، دستاس و نحو آن که معمولاً بعاریه داده میشوند، معنی کرده‌اند و ایضا مانند قرض دادن، صدقه دادن، و زکوة که در میان مردم جریان دارند. در صافی از کافی از امام صادق علیه السلام منقول است: «قال هو القرض ترضه و المعروف تصنعه و متاع البيت تعيره و منه الزكوة» در ذیل روایت هست که آنحضرت گفتند: همسایگان ما وقتیکه این اشیاء را بردند میشکنند و فاسد میکنند آیا میتوانیم ندهیم؟ فرمود اگر اینطور باشند مانعی نیست که ندهید. این حدیث در مجمع و برهان نیز نقل شده است. و در مجمع از طریق اهل سنت نقل شده که مراد از ماعون زکوة واجبی است.

معی: ج ۶، ص: ۲۶۳

معی: روده. امعاء: روده‌ها وَ سِئُوا مَاءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَاءَهُمْ محمد: ۱۵. نوشانده شوند آب جوشان را، پاره کند روده‌هایشان را این کلمه تنها یکبار در کلام الله مجید
قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۶۴
آمده است.

مقت: ج ۶، ص: ۲۶۴

مقت: بغض شدید نسبت بکسیکه می‌بینی مرتکب کار قبیح است. (راغب) در قاموس مطلق بغض گفته و در اقرب آمده: مقته مقتا: ابغضه اشدّ البغض عن امر قبیح». إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَ مَقْتًا وَ سَاءَ سَبِيلًا نساء: ۲۲. مقت بمعنی ممقوت است یعنی: نکاح زن پدر کاری بس قبیح و مبغوض خدا و راه و رسم بدی است در جاهلیت نکاح نامادری را نکاح المقت میگفتند ظاهرا مراد از آیه مبغوض واقعی است نه نقل قول آنها. کَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ صف: ۳. مقتا تفسیر «کبر» است یعنی مبغوض بزرگی است نزد خدا اینکه بگوئید آنچه را که نمیکنید (نخواهید کرد) ظهور آیه در مطلق تخلف فعل از قول و خلف و عدو نقض عهد است و ما بعد آیات نشان میدهد که راجع بتخلف از جهاد میباشد. إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَدَّأُونَ لِمَقْتِ اللَّهِ أَكْبَرُ مِنْ مَقْتِكُمْ أَنْفُسِكُمْ إِذْ تُدْعَوْنَ إِلَى الْإِيمَانِ فَتَكْفُرُونَ غافر: ۱۰. اگر «إِذْ تُدْعَوْنَ» ظرف «مَقْتِكُمْ» باشد در اینصورت مقت آنها نسبت بنفسشان در موقع دعوت انبیاء، همان کفر و عصیان است یعنی کفر و عصیان دلیل آنست که نفسشان را مبغوض داشته‌اند لذا بوسیله کفر بدبختش کرده‌اند. و اگر «إِذْ تُدْعَوْنَ» در مقام تعلیل «لِمَقْتِ اللَّهِ» باشد، آنوقت ظرف «مَقْتِكُمْ» روز قیامت است یعنی اکنون که خود را مبغوض میدارید بغض و عذاب خدا نسبت بشما از بغضتان بزرگتر است زیرا که پیامبران شما را ایمان میخواندند و شما کافر میشدید. المیزان وجه اول را اختیار کرده است. این ندا در آخرت خواهد بود.

مکت: ج ۶، ص: ۲۶۴

مکث: ماندن. توقف. اقامت. راغب ثبات مع الانتظار گفته است فَمَكَّثَ غَيْرَ بَعِيدٍ فَقَالَ أَحَطْتُ بِمَا لَمْ تُحِطْ بِهِ نمل: ۲۲. هدهد کمی درنگ کرد پس آمد و گفت: دانستم آنچه را که ندانسته‌ای.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۶۵

فَقَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا طه: ۱۰. باهلهش گفت درنگ کنید من آتشی دیدم ... معنی انتظار در «امكثوا» كاملا روشن است. وَ أَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ فَمَا كُتِبَ فِي الْأَرْضِ رعد: ۱۷. اما آنچه بمردم مفید است در زمین می ماند این ظاهرا از آنچه است که مردم در حفظ و نگهداری چیز مفید میکوشند، بنظر میاید منظور آنست که اشیاء مفید و حق قابل بقا است همینطور است دین حق و غیره. أَنْ لَهُمْ أَجْرًا حَسَنًا. مَا كُتِبَ فِيهِ أبدأ كهف: ۳ و ۴. ضمیر «فیه» باجر راجع است یعنی در آن مزد و بهشت ماندگاراند. وَ قُوْنَا فَرَفْنَا لِقَرَاهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مَكْثٍ وَ نَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا اسراء: ۱۰۶. مكث (بر وزن قفل) بمعنی تدریج، انتظار و تأنی است. یعنی قرآن را بتدریج نازل کردیم تا آن را بر مردم بتدریج و تأنی بخوانی و بر حسب احتیاج و مقتضی آنرا نازل کردیم.

مکر: ج ۶، ص: ۲۶۵

مکر: تدبیر. اعم از آنکه در کار بد باشد و یا در کار خوب. در مفردات و اقرب الموارد میگوید: مکر آنست که شخص را بحیله‌ای از مقصودش منصرف کنی و آن دو نوع است محمود و مذموم. محمود آنست که از آن کار خوبی مراد باشد و مذموم بعکس است. در المنار گفته: مکر در اصل تدبیر مخفی است که مکر شده را بآنچه گمان نمیکرد میکشد و اغلب در تدبیر بد کار می‌رود. اینکه در قاموس گفته: «المکر: الخدیعة و در صحاح آمده: «المکر: الاحتيال و الخدیعة» هر دو معنی غالب را در نظر گرفته‌اند. بنا بر قول اقرب، مفردات، مجمع و المنار مکر اعم و شامل تدبیر خوب و بد هر دو است. مؤید این سخن قول خداوند است که فرموده: اسْتَكْبَارًا فِي الْأَرْضِ وَ مَكْرَ السَّيِّئِ وَ لَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ فاطر: ۴۳.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۶۶

وصف «السَّيِّئِ» می‌رساند که مکر فی نفسه گاهی سیئی است و گاهی حسن ایضا آیات فَوَقَاهُ اللَّهُ سَيِّئَاتٍ مَا مَكَرُوا غافر: ۴۵. أَفَأَمِنَ الَّذِينَ مَكَرُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ يَخْسِفَ اللَّهُ بِهِمُ الْأَرْضَ نحل: ۴۵. [در اینجا لازم است سه مطلب اشاره شود: ۱- در بسیاری از آیات آنگاه که نسبت مکر بخدا داده شده مکر در مرتبه ثانی است یعنی اول مکر بد کاران در مقابل دین حق و دستور خداوند است سپس مکر خدا و آن دو جور است مجازات و غیر آن مثلا- در آیه وَ يَمْكُرُونَ وَ يَمْكُرُ اللَّهُ وَ اللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ انفال: ۳۰. مراد از «يَمْكُرُونَ» حيله و تدبیر مشرکین است که میخواستند حضرت رسول صلی الله علیه و آله را بکشند یا زندانی کنند و یا تبعید نمایند و مراد از «يَمْكُرُ اللَّهُ» همان تدبیر خداوند است که آنحضرت را مأمور بهجرت نمود. ایضا در آیه وَ مَكَرُوا وَ مَكَرَ اللَّهُ وَ اللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ آل عمران: ۵۴. که مراد از مکر اول حيله یهود است درباره کشتن عیسی علیه السلام و منظور از مکر الله نجات دادن عیسی از دست آنهاست. ولی در آیاتی نظیر وَ مَكَرُوا مَكَرًا وَ مَكَرْنَا مَكَرًا وَ هُمْ لَا يَشْعُرُونَ. فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ مَكَرِهِمْ أَنَا دَمَّرْنَاهُمْ وَ قَوْمَهُمْ أَجْمَعِينَ نمل: ۵۰-۵۱. منظور از مکر اول طرفه زدن و انحراف کفار است از پیروی حضرت صالح علیه السلام و غرض از مکر دوم هلاکت و عذاب آنهاست که همگی از بین رفتند و مکر خدا نتیجه طبیعی مکر آنها بود چنانکه فرموده: «فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ مَكَرِهِمْ أَنَا دَمَّرْنَاهُمْ وَ قَوْمَهُمْ» و نیز روشن میکند که مکر خدا همان «دمرنا» است. ایضا: إِذْ لَهُمْ مَكْرٌ فِي آيَاتِنَا قُلِ اللَّهُ أَسْرِعُ مَكْرًا يونس: ۲۱.۲- در اینگونه آیات نسبت مکر بخدا اشکالی ندارد که مکر خدا همان تدبیر خدا و تقدیراتی است که منجر

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۶۷

بحرمان و عذاب بد کاران میشود و آن در مرتبه ثانی از خدا ممدوح است که مقتضای عدالت جز آن نیست و گرنه بد کار و نیکو کار از هم شناخته نمیشوند پس آن مکر ممدوح است زیرا که عدالت است أم حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ

آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جاثیه: ۲۱.۳- گاهی مکر منسوب بخدا مکر ابتدائی است مثل أَفَأَمِنُوا مَكْرَ اللَّهِ فَلَا يَأْمَنُ مَكْرَ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْخَاسِرُونَ اعراف: ۹۹. معلوم است که مراد از مکر عذاب خداست در مقابل نافرمانی مردم النهایه نافرمانی بدکاران بلفظ مکر ذکر نشده است. ۴- وَقَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلِلَّهِ الْمَكْرُ جَمِيعًا يَعْلَمُ مَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ ... رعد: ۴۲. این آیه صریح است در اینکه تدبیر کلی مال خداست و تدبیر دیگران در مقابل تدبیر خدا هیچ است و کاری از پیش نمیتوانند برد.

مکه: ج ۶، ص: ۲۶۷

مکه: وَهُوَ الَّذِي كَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَ أَيْدِيَكُمْ عَنْهُمْ بِبَطْنِ مَكَّةَ مِنْ بَعْدِ أَنْ أَظْفَرَكُمْ عَلَيْهِمْ فتح: ۲۴. لفظ مکه یکبار بیشتر در قرآن مجید نیامده است و آن بنا بر تصریح جوهری نام شهر مکه است. زادها الله شرفا. و بتصریح قاموس و اقرب شهر مکه و یا همه حرم است «بطن» در لغت از جمله بمعنی جوف کل شیء است بطن مکه یعنی میان مکه، منظور از بطن مکه در آیه چنانکه گفته‌اند «حدیبیه» است بجهت نزدیکی بمکه حتی گفته‌اند بعضی اراضی آن از حرم است. در حدیبیه میان رسول خدا صلی الله علیه و آله و مشرکین صلح واقع گردید و در نتیجه دست هر دو گروه از یکدیگر کوتاه شد حال آنکه مسلمین غالب بودند و وارد دیار مشرکین شده بودند و ناچار شدند که با آنحضرت صلح کنند و قول دادند که سال آینده آنحضرت با آزادی وارد مکه شد و عمره آورد معنی آیه چنین است: خدا همان است که

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۶۸

در حدیبیه دست شما را از کفار و دست کفار را از شما باز داشت پس از آنکه شما را بر آنها پیروز گردانید.

میکال: ج ۶، ص: ۲۶۸

میکال: مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ بقره: ۹۸. ظاهر آیه آنست که میکال نام فرشته‌ای است در دعای سؤم صحیفه سجادیه پس از ذکر اسرافیل و قبل از ذکر جبریل فرموده: «و میکائیل ذو الجاه عندک و المكان الرّفع من طاعتک» از این کلمه فقط معلوم میشود که میکائیل از جمله ملائکه و در نزد خدا دارای مقام بلندی است ولی شغل او معلوم نمیشود. در ریاض السالکین فرموده: روایت شده که میکائیل بارزاق و حکمه و معرفت نفوس مأمور است و او را اعوانی است از ملائکه که بر همه عالم موکل اند. در مجمع فرموده: جبرئیل و میکائیل هر دو لفظ عجمی اند که معرب شده‌اند بقولی «جبر» در لغت سریانی بمعنی عبد و «ایل» بمعنی خداست و میک بمعنی بنده کوچک است پس جبرئیل یعنی بنده خدا، میکائیل یعنی بنده کوچک خدا. نگارنده گوید در ریاض السالکین گوید: دیلمی از ابا امامه از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل کرده که: نام میکائیل بنده کوچک خدا است. دلیل غیر عربی بودن این دو لفظ وقوع آنها در تورات است که در «جبر- جبرئیل» گذشت. هاکس در قاموس کتاب مقدس جبرائیل را مرد خدا و میکائیل را «کیست مثل خدا» معنی کرده و گوید: او رئیس الملائکه است که دانیال او را بقوم یهود واضح نمود و گویند که وی پیشوای عساکر فرشتگان است. نام میکائیل در تورات کتاب دانیال باب دهم بند ۱۳ و ۲۱ و باب ۱۲ بند ۱ و ایضا در کتاب مکاشفه یوحنا باب ۱۲ بند ۳ آمده است. اینکه هاکس گوید: او رئیس الملائکه است درست نیست زیرا فقط درباره جبرئیل آمده ذی قُوَّة

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۶۹

عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ. مُطَاعٌ ثُمَّ أَمِينٌ تکویر: ۲۰ و ۲۱. لفظ مطاع نشان میدهد که میکائیل در اطاعت جبرئیل است. اما در باره معنی آیه فوق. باید دانست که آیه ما قبل چنین است: قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَيَّ قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ ... آیه در جواب یهود است که با جبرئیل عداوت داشتند و میگفتند علت عدم ایمان ما آنست که آورنده وحی جبریل است و ما با او دشمنیم. در مجمع نقل

شده که یهود بآنحضرت گفتند: جبریل دشمن ماست که جنگ و سختی نازل میکند و میکائیل آسانی و راحتی میآورد اگر آورنده وحی میکائیل بود حتما ایمان میآوردیم. در جواب فرموده: جبریل فقط مأمور خداست در آوردن وحی. و دشمنی با او بی جا است و در آیه ما نحن فیه بطور کلی فرموده: هر که با خدا، ملائکه، پیامبران، جبریل و میکال دشمن باشد خدا با او دشمن است.

مکن: ج ۶، ص: ۲۶۹

مکن: راجع بمکان در «کون» سخن گفته‌ایم. افعالی از «مکن» مشتق‌اند از قبیل: امکن، مکن، تمکن و غیره که همه بمعنی قدرت و اقتدار و قدرت دادن بکار میروند. احتمال هست که اصل همه «کون» باشد. وَ كَذَلِكَ مَكَدًا لِيُوسِفَ فِي الْأَرْضِ يوسف: ۲۱. و همانطور بیوسف در سرزمین مصر تمکن و قدرت دادیم وَ لَقَدْ مَكَّنَاهُمْ فِيهَا إِنَّ مَكَّنَّاكُمْ فِيهِ احقاف: ۲۶. «ان» در آیه نافی است یعنی: گذشتگان را تمکن و قدرت دادیم در آنچه بشما در آن تمکن ندادیم (منظور این است که آنها از شما در قدرت و امکانات بیشتر بودند). أ و لَمْ نُمَكِّنْ لَهُمْ حَرَمًا آمِنًا يُجِبِي إِلَيْهِ نَمْرَاتٌ كُلُّ شَيْءٍ قِصَص: ۵۷. گفته‌اند: معنی جعل به «نمکن» تضمین شده یعنی: آیا برای آنها حرم امنی قرار ندادیم که میوه‌های هر چیز بآن جمع میشود؟ و بقولی «حرمًا» ظرف است یعنی آیا آنها را در حرم امنی تمکن و قدرت ندادیم؟

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۷۰

وَ لِيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ نور: ۵۵ و حتما تمکن و تسلط میدهد بدین آنها برای آنها، دینیکه بر آنها پسندیده است. فَقَدْ خَانُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ فَأَمْكَنَ مِنْهُمْ انفال: ۷۱ «امکن منه» یعنی بر او تسلط و قدرت یافت: بیشتر بخدا خیانت کردند و خدا بر آنها مسلط شد و منکوبشان کرد. مکین: دارای مکانت و منزلت إِنَّكَ الْيَوْمَ لَدَيْنَا مَكِينٌ آمِنٌ يوسف: ۵۴. تو امروز پیش ما محترم و مورد اعتمادی. ذِي قُوَّةٍ عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٌ تکویر: ۲۰. نیرومند و پیش خدا محترم است. ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ مؤنون: ۱۳. فَجَعَلْنَاهُ فِي قَرَارٍ مَكِينٍ مرسلات: ۲۱. گفته‌اند وصف رحم با مکین برای آنست که رحم متمکن و قادر است که نطفه را تربیت کند بنظر میآید منظور از آن عظمت قدر و بلند پایه بودن رحم است زیرا تنها محلیکه رشد نطفه در آن میسر و عملی است رحم است یعنی: سپس انسان را در قرار گاهی منیع و ممتاز قرار دادیم.

مکاء: ج ۶، ص: ۲۷۰

مکاء: (بضم میم) صفیر زدن «مکا یمکو مکاء: صفر بقیه» و مَا كَانَ صِيْلَاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلَّا مُكَاءً وَ تَصَدِيْقُهُ انفال: ۳۵. نماز و عبادت مشرکان در کنار کعبه جز صفیر زدن و کف زدن نبود. از ابن عباس نقل است که قریش عریان و کف زنان و صفیر زنان کعبه را طواف میکردند. ظاهرا مراد آنست که صفیر و کف زدن را بجای نماز گرفته بودند. این کلمه یکبار بیشتر در کلام الله نیامده است.

ملء: ج ۶، ص: ۲۷۰

اشاره

ملء: (بفتح میم) پر کردن. خواه سیر کردن با آب باشد یا غیر آن. وَ أَنَا لَمَسِيْنَا السَّمَاءَ فَوَجَدْنَاهَا مِلْءًا حَرَسًا شَدِيدًا وَ شُهْبًا جَن: ۸. ما آسمان را تفحص کردیم و یافتیم که با نگهبانها و شهابها پر شده است. املاء: پر کردن. لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكُمْ أَجْمَعِينَ اعراف: ۱۸.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۷۱

املاء: پر شدن. يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأَتْ وَ تَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ ق: ۳۰. ملء (بکسر میم) نام مقداری است که ظرفی را پر کند إِنَّ

الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ مِلءُ الْأَرْضِ ذَهَبًا وَلَوْ افْتَدَىٰ بِهِ آلِ عِمْرَانَ: ۹۱. آنانکه کافراند و کافر بمیرند اگر یکیشان آنقدر طلا بعوض دهد که زمین پر شود از او پذیرفته نیست. مَلَأَ: جماعت و جماعت اشراف. در صحاح گفته: «المَلَأُ الجماعة» در قاموس و اقرب از جمله معانی آن اشراف ناس و مطلق جماعت است بمعنی خلق و مشورت نیز آمده است. طبرسی فرموده: مَلَأَ بمعنی جماعت اشراف است که هیبت آنها سینه‌ها را پر کند. راغب آنرا جماعتیکه بر یک رأی‌اند معنی کرده وجه تسمیه را مانند طبرسی گفته است. ناگفته نماند: در قرآن مجید هم در جماعت اشراف بکار رفته مثل قَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ اعراف: ۱۰۹. و هم در مطلق جماعت و قوم، مثل وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ زخرف: ۴۶ که مراد مطلق قوم فرعون است ولی بیشتر در اشراف قوم بکار رفته است در ملحقات صحیفه سجادیّه هست: «سبحانک حاضر کلّ ملاء» شاید. بمطلق جماعت از آن ملاء گفته شده که محلّی از زمین و یا چشم بیننده را پر میکنند.

ملاء اعلیٰ؛ ج ۶، ص: ۲۷۱

ملاء اعلیٰ ۱- لَا يَسْمَعُونَ إِلَى الْمَلَأِ الْأَعْلَىٰ وَيُفْسِدُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ. دُخُورًا صافات: ۸. یعنی شیاطین بجماعت بالاتر نتوانستند گوش بدهند و از هر طرف زده میشوند و طرد میگردند. گفته‌اند: مراد از ملاء اعلیٰ جماعت ملائکه است که شیاطین در صورت استماع کلام آنها و استراق

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۷۲

سمع از هر طرف رانده میشوند و در اینصورت باید گفت: ملائکه در آسمانها اجتماعی دارند که شیاطین در صورت ورود بآن انجمن از اخبار غیبی و از حوادث آینده مطلع میشوند لذا از استماع جریان آن ممنوعند. بنظر بعضی: مراد از ملاء اعلیٰ مخلوقاتی است که در کرات آسمانی‌اند و شیاطین سعی می‌کردند بآنمکانها نزدیک شوند و اسرار بیشتری بدست آورند در «سما» مشروحا گفته‌ایم که در آسمانها مخلوقات زنده وجود دارند و هم اکنون اصوات آنها را بصورت امواج بی سیم میگیرند. ۲- قُلْ هُوَ نَبَأٌ عَظِيمٌ. أَنْتُمْ عَنْهُ مُعْرِضُونَ. ۳- كَأَن لِّي مِن عِلْمٍ بِالْمَلَأِ الْأَعْلَىٰ إِذْ يَخْتَصِمُونَ. ۴- إِنَّ يُوحَىٰ إِلَيَّ إِلَّا أَنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُّبِينٌ ص: ۶۷- ۷۰. ظاهرا مراد از ملاء اعلیٰ ملائکه و مراد از اختصاص آنها همان است که در جواب «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» گفتند أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَ يَسْفِكُ الدِّمَاءَ (و الله اعلم) و یا اختصاصی است که میان خویش داشتند.

ملح؛ ج ۶، ص: ۲۷۲

ملح: هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ وَ هَذَا مَلْحٌ أُجَاجٌ فرقان: ۵۳. ملوحه و ملاحه بمعنی شوری است و ملح بمعنی شور و نمک است یعنی: این شراب گوارا و این شور و تلخ است ایضا هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ سَائِغٌ شَرَابُهُ وَ هَذَا مَلْحٌ أُجَاجٌ فاطر: ۱۲. این لفظ فقط دو بار در کلام الله آمده است.

مَلَقٌ؛ ج ۶، ص: ۲۷۲

مَلَقٌ: (بر وزن فلس) فقر. اصل آن بمعنی نرمی است که فقر انسان را نرم و ذلیل میکند. املاق نیز بمعنی فقر و بی چیزی است و لَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ انعام: ۱۵۱. همینطور است آیه ۳۱. از سوره اسراء. یعنی: فرزندان خویش را از ترس فقر و گرسنگی نکشید شما و آنها را ما روزی میدهیم. هر دو آیه صریح‌اند در اینکه عرب از ترس فقر و گرسنگی فرزندان خویش را میکشتند، در آیه دیگری آمده وَ كَذَلِكَ زَيْنٌ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۷۳

قَتَلَ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَاءُهُمْ لِيُزِدُوهُمْ وَيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ ... انعام: ۱۳۷. این آیه شامل مطلق کشتن اولاد است خواه از برای عار باشد چنانکه در زنده بگور کردن دختران و خواه برای فقر. در نهج البلاغه حکمت ۲۵۸ فرموده: «اذا املقتم فتاجروا الله بالصدق» چون فقیر شدید با خدا با صدقه معامله کنید صدقه بدهید تا خدا توانگرتان کند. املاق فقط دو بار در قرآن آمده است.

ملک؛ ج ۶، ص: ۲۷۳

ملک: (بر وزن فقل) آن در استعمال قرآن بمعنی حکومت و اداره امور است. وَ لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ آل عمران: ۱۸۹. برای خداست حکومت آسمانها و زمین. وَ اتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَىٰ مُلْكِ سُلَيْمَانَ بقره: ۱۰۲. پیروی کردند از آنچه شیاطین در باره پادشاهی و حکومت سلیمان میگفتند. قَالُوا أَنَّىٰ يَكُونُ لَهُ الْمُلْكُ عَلَيْنَا وَنَحْنُ أَحَقُّ بِالْمُلْكِ مِنْهُ بقره: ۲۴۷. ملک (بفتح میم و کسر لام) پادشاه و آنکه دارای حکومت است وَقَالَ الْمَلِكُ إِنِّي أُرِي سَيِّعَ بَقَرَاتٍ سَمَانٍ يوسف: ۴۳. پادشاه گفت: من هفت گاو فربه می بینم فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ طه: ۱۱۴. هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ حشر: ۲۳. إِذْ قَالُوا لَنَبِيِّ لَهُمْ ابْعَثْ لَنَا مَلِكًا نَقَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بقره: ۲۴۶. مراد از ملک در آیه فرمانده است که در حدود فرماندهی دارای حکومت و اداره است. طبرسی در معنی آن گفته: «القادر الواسع القدرة الذي له السِّيَاسَةُ وَ التَّدْبِيرُ» راغب گفته: «هو المتصرف بالامر وَ النهي في الجمهور» آن متخذ از ملک بضم میم و جمع آن ملوک است إِنَّ الْمُلُوكَ إِذْ دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا نمل: ۳۴. در آیه وَ جَعَلَكُمْ مُلُوكًا مائده: ۲۰. ظاهراً مراد استقلال است که بنی اسرائیل در مصر آنرا نداشتند. ملک: (بکسر میم و سکون لام) مالک شدن و صاحب شدن. قُلْ لَوْ أَنْتُمْ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۷۴

تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّي إِذًا لَأَمْسِكَنَّكُمْ خَشِيَةَ الْإِنْفَاقِ اسراء: ۱۰۰. بگو اگر خزائن رحمت خدایم را مالک و دارا بودید آنوقت از ترس انفاق دست باز میداشتید. افعال آن بیشتر بمعنی قدرت و توانائی آید مثل: لَا يَمْلِكُونَ لَأَنْفُسِهِمْ نَفْعًا وَلَا ضَرًّا رعد: ۱۶. برای خویش بنفع و ضرری قادر نیستند. مالک: اسم فاعل است. بمعنی صاحب مال و صاحب حکومت آید مثل خَلَقْنَا لَهُمْ مِمَّا عَمِلَتْ أَيْدِينَا أَنْعَامًا فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ يس: ۷۱. قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ آل عمران: ۲۶. که هر دو بمعنی صاحب ملک (بکسر میم) است و مثل وَ نَادُوا يَا مَالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنَا رُبُّكَ قَالَ إِنَّكُمْ مَا كُثُونَ زخرف: ۷۷. گویند ای مالک خدایت ما را بمیراند که بمعنی متصرف و حاکم است. الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ. الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ فاتحه: ۲-۴. عاصم، کسائی. خلف و يعقوب حضرمی آنرا مالک و دیگران ملک (بفتح میم و کسر لام) خوانده‌اند. بنظر میاید که مالک در آیه مثل ملک بمعنی حاکم و متصرف است به بمعنی صاحب. زیرا صاحب بمال مناسب است که بگوئیم: فلانی صاحب فلان مال است ولی مناسب با «یوم» حکومت است که بگوئیم حکمران امروز فلانی است. ملیک: مثل ملک بمعنی صاحب حکومت است إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَ نَهْرٍ فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُّقْتَدِرٍ قمر: ۵۴ و ۵۵. پرهیزکاران در بهشتها و نهرهاوند در نزد صاحب حکومت توانا (خدا). این لفظ فقط یکبار در قرآن آمده است. ملک: (بر وزن فلس) قَالُوا مَا أَخْلَفْنَا مَوْعِدَكَ بِمَلِكِنَا وَ لَكِنَّا حُمَلْنَا أَوْزَارًا مِنْ زِينَةِ الْقَوْمِ فَقَذَفْنَاهَا ...

طه: ۸۷. «ملک» را در آیه عاصم

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۷۵

و اهل مدینه و اهل کوفه بفتح میم و دیگران بضم و نیز بکسر میم خوانده‌اند و آن مصدر ملک یملک است در صحاح گوید فتح میم از کسر آن افصح میباشد. ممکن است مراد از آن حکومت یعنی: ما با قدرت و اختیار در کارمان وعده تو را مخالفت نکردیم ... و شاید بمعنی ملک و مال باشد یعنی: ما با مال خویش با وعده تو مخالفت نکردیم بلکه چیزهایی از زیور قوم فرعون داشتیم که آنها را انداختیم و سامری برداشت ...

ملکوت؛ ج ۶، ص: ۲۷۵

ملکوت: این لفظ چهار بار در قرآن مجید آمده است و کَذَلِکَ تُرِیْ اِبْرَاهِیْمَ مَلْکُوتِ السَّمَاوَاتِ وَالْاَرْضِ انعام: ۷۵. اَوْ لَمْ یَنْظُرُوا فِی مَلْکُوتِ السَّمَاوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا خَلَقَ اللّٰهُ مِنْ شَیْءٍ اعراف: ۱۸۵. در این دو آیه ظاهراً مراد حکومت و تدبیری و نظمی است که در آسمانها و زمین است. در مجمع فرموده: ملکوت مانند ملک (بر وزن قفل) است ولی از ملک رساتر و ابلغ است زیرا او و تاء برای مبالغه اضافه میشوند. در صحاح گوید: ملکوت از ملک (بر وزن قفل) است مثل رهبوت از رهبه گویند: «له ملکوت العراق» برای او است حکومت عراق. ما وقتیکه از کارخانه‌ای دیدن می‌کنیم می‌بینیم که در آن نظم بخصوصی حکم فرما است هم در ساختن و هم در کارانداختن آن همین طور است آسمانها و زمین. یعنی: و همانطور بایراهم حکومت و نظمیکه در آسمانها و زمین است نشان میدادیم. ایضاً قُلْ مَنْ بَدِیْهِ مَلْکُوتُ کُلِّ شَیْءٍ مؤمنون: ۸۸. فَسَبِّحْ اِنَّ اللّٰذِی بَدِیْهِ مَلْکُوتُ کُلِّ شَیْءٍ یس: ۸۳. پاک و متره است خدائیکه حکومت و اداره هر چیز در دست او است.

ملک؛ ج ۶، ص: ۲۷۵

اشاره

مَلْک: (بفتح میم و لام) فرشته. جمع آن ملائکه است اکثر علماء معتقداند که آن از الوک مشتق است و الوک بمعنی رسالت است (مجمع)

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۷۶

در صحاح از کسائی نقل شده: اصل ملک مألک است از الوک بمعنی رسالت سپس لام بجای همزه آمده و ملاک شده و آنگاه همزه در اثر کثرت استعمال حذف شده و ملک گشته است و در وقت جمع همزه را آورده و ملائکه گفته‌اند. بنا بر این میم آن زائد است در مجمع از ابن کیسان نقل شده: اصل آن از ملک است بنا بر این میم زائد نیست. بهر حال ملک بصورت مفرد و تشبیه و جمع در حدود ۸۰ بار در قرآن مجید آمده است و مراد از آن پیوسته فرشته و فرشتگان است و اگر آن از الوک باشد شاید بدین جهت است که هر یک از ملائکه رسالت و مأموریت بخصوصی دارند چنانکه فرموده: جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا اُولٰٓئِکَ اُجْنِبَهُ ... فاطر: ۱. و اینکه خداوند فرموده: اللّٰهُ یَصِطِّفِی مِنَ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا وَمِنَ النَّاسِ حَجّ: ۷۵. ظاهراً راجع بآوردن وحی باشد که رسول از ملائکه، وحی را پیامبران می‌آورد و رسول از مردم آنرا بانسانها میرساند و اینکه در باره آنها آمده یُسَبِّحُونَ اللَّیْلَ وَالنَّهَارَ لَا یَفْتُرُونَ انبیاء: ۲۰. مانع از آن نیست که در عین حال مأموریتی هم داشته باشند چنانکه از آیه غافر پیداست [آنچه از قرآن در باره ملائکه فهمیده میشود در ذیل بررسی میشود]:

خلقت ملک؛ ج ۶، ص: ۲۷۶

در اینکه ملک از چه چیز خلق شده در قرآن کریم مطلبی نیست فقط در باره جن هست که از آتش بخصوصی آفریده شده و الْجَانَّ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نَارِ السَّمُومِ حجر: ۲۷. وَ خَلَقَ الْجَانَّ مِنْ مَّارِجٍ مِنْ نَارٍ رحمن: ۱۵. مگر اینکه بگوئیم جن و ملک از یک حقیقت‌اند چنانکه در «بلس - و شطن - شیطان» اشاره کرده‌ایم و در اینجا نیز روشتر خواهیم گفت.

کار گزاران خلقت؛ ج ۶، ص: ۲۷۶

ملائکه موجودات پاک و فرمانبراند که خداوند در امور عالم بآنها مأموریت‌هایی محول فرموده که انجام میدهند ولی جن و شیاطین در عرض انسانها و در امور عالم هیچکاره‌اند

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۷۷

بر خلاف عقیده ثنویت ایران قدیم که مبدء شرورات را اهریمن میدانستند. ۱- میراندن مردمان بآنها واگذار شده است قُلْ يَتَوَفَّكُم مَّلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ سجده: ۱۱. آیه صریح است در اینکه فرشته مرگ عهده‌دار میراندن و اخذ مردم از این زندگی است روایات اسم او را عزرائیل گفته است در آیات دیگر نسبت آنرا بجمع داده مثل الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ ... نحل: ۲۸. الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ طَبِيبِينَ ... نحل: ۳۲. حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَكُمْ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا وَهُمْ لَا يُفَرِّطُونَ انعام: ۶۱. و در بعضی از آیات این عمل بخداوند نسبت داده شده مثل اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا ... زمر: ۴۲. و نظیر آن. این درست است که گفته شود: صاحب باغ، باغ را آبیاری کرد یا باغبان آبیاری کرد و یا چاه آبیاری کرد، خداوند می‌میراند و نیز ملک و ملائکه باذن خدا می‌میراند و معلوم میشود که ملک الموت در قبض ارواح تنها نیست بلکه اعوان و یارانی دارد. ۲- آوردن وحی. نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ. عَلَيَّ قَلْبِكَ شعراء: ۱۹۴. آیات قرآن نشان میدهد که پیام آور فقط یک ملک نیست مثل اللَّهُ يَصِيغُ فِيهِ مِنَ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا وَمِنَ النَّاسِ حَجَّ: ۷۵. که گفتیم ظهور آن در آوردن وحی است و مثل فَتَنَّاكَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ أَنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ بِيحْيَىٰ ... آل عمران: ۳۹. که ملائکه مژده ولادت یحیی را بزکریا علیه السلام دادند و إِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ ... إِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ ... آل عمران: ۴۲ و ۴۵. میشود گفت: که وحی آور فقط جبرئیل و او یک نفر بیش نیست و دیگران مژده آوراند و نظیر آن نه آورنده احکام و دین، ولی صریح نَزَلَ الْمَلَائِكَةُ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِ عَلِيٍّ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ أَنْ أَنْذِرُوا أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاتَّقُونِ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۷۸

نحل: ۲. خلاف آنرا میرساند و شاید فقط در اسلام منحصر بجبرئیل بود و یا او اعوانی دارد. ۳- نوشتن اعمال انسانها. إِذْ يَتَلَقَّى الْمُتَلَقِيَانِ عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشَّمَالِ قَعِيدٌ. مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ ق: ۱۷-۱۸ که در «لقی» گفته شد قُلْ اللَّهُ أَسْرَعُ مَكْرًا إِنَّ رُسُلَنَا يَكْتُبُونَ مَا تَمْكُرُونَ يونس: ۲۱. بَلَىٰ وَرُسُلُنَا لَدَيْهِمْ يَكْتُبُونَ زخرف: ۸۰. وَإِنَّ عَلَيْكُمْ لِحَافِظِينَ. كِرَامًا كَاتِبِينَ يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ انفطار: ۱۰-۱۲. بقیه سخن در «دلک- دلوک» است. ۴- حافظان انسانها. وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَكُمْ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا وَهُمْ لَا يُفَرِّطُونَ انعام: ۶۱. ظهور آیه در آنست که عده‌ای از ملائکه حافظ انسانها و چون مرگ کسی برسد همان حافظان او را می‌میراند و این میرساند که انسان در این دنیای ماده و تراحم از نصرت ملائکه ناگزیر است و گرنه نمیتواند بزندگی خویش ادامه بدهد و حوادث او را از پای درمی‌آورند. در تفسیر عیاشی ذیل آیه لَهُ مُعَقَّبَاتٌ ... رعد: ۱۱. از حضرت صادق علیه السلام نقل کرده که فرمود: «ما من عبد الا و معه ملکان یحفظانه فاذا جاء الامر من عند الله خلیا بینه و بین امر الله» برای هر بنده‌ای دو تا ملکی است که او را حفظ میکنند چون کاری از جانب خدا آمد او را با مر خدا و می‌گذارند. المیزان از درّ منثور نقل کرده که علی علیه السلام فرمود: هیچ بنده‌ای نیست مگر با او ملائکه‌ای هستند که او را حفظ میکنند از اینکه دیوار بر او افتد یا در چاهی ساقط شود، یا درنده‌ای او را بدرد، یا غرق شود و یا در آتش بسوزد و چون مقدر خدا آید او را بمقدر رها میکنند. در مجمع ذیل آیه ۱۱. رعد باین حدیث اشاره شده است. طبرسی رحمه الله آیه را بحفظ اعمال انسان حمل کرده که فرشتگان

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۷۹

فقط اعمال آدمی را ثبت و حفظ میکنند ولی ظهور آیه و روایات خلاف آنرا میرسانند. لَهُ مُعَقَّبَاتٌ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُعَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ ... رعد: ۱۱. ظاهر آنست که ضمیر «لَهُ» راجع به «مَنْ أَسْرَّ» در آیه قبل است همچنین ضمائر «يَدَيْهِ - ... خَلْفِهِ ...- يَحْفَظُونَهُ» و مراد از «مَنْ أَمَرَ اللَّهُ» حوادث و بلاهائی است که انسان گرفتار میشود و ملائکه

انسان را با دستور خدا از پیش آمدهای خداوند حفظ میکنند و چون انسان عمل و فکر خودش را تغییر داد خدا هم نعمت و حفظ را تغییر میدهد آنوقت حافظان کنار میروند تا مقدرات جای خویش را بگیرد. یعنی: برای انسان تعقیب کنندگان از پس و پیش هستند که او را از حوادث (که امر خداوند) حفظ میکنند، خدا آنچه برای مردم است تغییر نمیدهد مگر آنکه مردم آنچه را دارند تغییر بدهند. در این آیه بسیار بعید است که بگوئیم مراد حفظ اعمال است و بعیدتر از آن قول بعضی که گوید مراد پاسبانان و مستحفظین ملوک اند. و إِنَّ عَلَيْكُمْ لِحَافِظِينَ. كِرَامًا كَاتِبِينَ. يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ انفطار: ۱۰-۱۲. ظهور آیات در آنست که ملائکه هم حافظ انسانند و هم کاتب اعمال او طبرسی رحمه الله فقط حفظ اعمال گفته است، میزان نیز بقرینه، سیاق حفظ اعمال دانسته است ولی در آیات ما قبل هم از خلقت انسان و هم از تکذیب قیامت سخن رفته و بعید نیست که حفظ راجع بانسان و کتابت راجع باعمال او باشد. ۵- حاملان عرش. عده‌ای از ملائکه حاملان عرش خداوند الذین یحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ... غافر: ۷. وَ يَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةَ حَاقِه: ۱۷. روایت شده حاملان عرش فعلا چهار ملک‌اند و روز قیامت با چهار نفر دیگر کمک خواهند شد مراد از حمل

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۸۰

عرش ظاهرا تدبیر امور عالم بدستور خدا است و این منافی با آن نیست که عرش وجود خارجی داشته باشد چنانکه در عرش گفته‌ایم ولی آن چهار کمک معلوم نیست ملک خواهند بود یا نه هر چند ظهور آن در ملک است، روایت چندی در باره آن در تفسیر برهان هست ملاحظه شود. کارهای دیگری در تدبیر عالم بملائکه واگذار شده که در ضمن بررسی آیات روشن میشود از قبیل تَنْزَلُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ... قدر: ۴. و سائر آیات.

شفاعت ملائکه؛ ج ۶، ص: ۲۸۰

ملائکه سلام الله عليهم اجمعین هم در دنیا برای بندگان استغفار میکنند و هم در آخر شفاعت، بسیار جای امید است که خداوند چنین لطفی به بندگان فرموده است. الذین یحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ وَقِهِمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ. رَبَّنَا وَأَدْخِلْهُمْ جَنَّاتٍ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدْتَهُمْ وَمَنْ صَلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ وَأَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ. وَقِهِمُ السَّيِّئَاتِ... غافر: ۷-۹. در این آیات چنانکه می بینیم ملائکه باهل توبه استغفار میکنند و از خدا میخواهند که آنها را از عذاب آتش باز دارد و به بهشتها داخل کند و پدران و فرزندان و زنانشان را که در بندگی از آنها کمتراند با آنها وارد بهشت گرداند و از بدیها حفظشان کند. آیه زیر شاید در پذیرش قسمتی از آن دعا است و الذین آمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَمَا أَلْتَأَهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ شَيْءٍ طور: ۲۱. توضیح هر دو آیه در «ذره» گذشته است. آیه دوم از آیه اول اعم است. تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَتَفَطَّرُونَ مِنْ فَوْقِهِنَّ وَالْمَلَائِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۸۱

رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ أَلَا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ شوری: ۵. در این آیه «لِمَنْ فِي الْأَرْضِ» شامل عموم است اعم از توبه کار و غیره. در مجمع از امام صادق علیه السلام مطلق مؤمنین نقل شده است. لفظ «يَسْتَغْفِرُونَ» در هر دو آیه مفید دوام است و روشن میکند که ملائکه پیوسته در این استغفاراند. وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ عِبَادٌ مُكْرَمُونَ. لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ. يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى وَهُمْ مِنْ خَشِيَّتِهِ مُسْتَفْقُونَ انبیاء: ۲۶-۲۸. در این آیات مقام شفاعت برای ملائکه حتمی است و فقط بکسی شفاعت میکنند که مورد رضایت خداوند باشد در روایات هست که مراد، رضایت از عقیده و طریقه است نه اعمال. رجوع شود به «شفع». وَ كَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَاوَاتِ لَا تُغْنِي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئًا إِلَّا مِنْ بَعْدِ أَنْ يَأْذَنَ اللَّهُ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَرْضَى نجم: ۲۶. این آیه مانند آیه سابق شفاعت ملائکه را در حق بندگان خدا روشن میکند و اذن و رضایت خدا را در آن شرط

میداند.

ممثل و دیده شدن ملائکه؛ ج ۶، ص: ۲۸۱

در جریان حضرت ابراهیم علیه السلام در قرآن مجید هست که ملائکه چون مأمور بعذاب قوم لوط شدند، ابتدا پیش ابراهیم علیه السلام آمده و باو مژده ولادت اسحق علیه السلام را دادند آنها در صورت بشر بودند، ابراهیم آنها را شناخت و برای آنها گوساله بریان آورد و چون دید نمیخورند ترسید، آنها گفتند: ترس ما ملکیم و برای قوم لوط فرستاده شده‌ایم فَلَمَّا رَأَى أَنَّهُمْ لَا تَصِلُ إِلَيْهِ نَكِرَهُمْ وَأَوْجَسَ مِنْهُمْ خِيفَةً قَالُوا لَا تَخَفْ إِنَّا أُرْسِلْنَا إِلَيْكَ قَوْمِ لُوطِ زَن اِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَام نيز آنها را دید و از مژده ولادت تعجب کرد، گفتند: «أَتَعْجِبِينَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ» آنوقت ملائکه پیش لوط علیه السلام آمدند آنحضرت نیز آنها را شناخت و از ورود آنها که بصورت جوان بودند

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۸۲

ناراحت گردید و آنگاه که قوم لوط خواستند آنها را از دست لوط بگیرند و لوط بیچاره شد گفتند: يَا لُوطُ إِنَّا رُسُلُ رَبِّكَ لَنْ يَصِلُوا إِلَيْكَ ... سورة هود. ۶۹-۸۱ و نیز در باره مریم آمده که: ملک در صورت انسان پیش مریم آمد. مریم ترسید که آن جوان شاید نظر سوئی بمریم دارد گفت: من از تو بخدا پناه میبرم فرشته گفت: إِنَّمَا أَنَا رَسُولُ رَبِّكِ لِأَهَبَ لَكِ غُلَامًا زَكِيًّا مریم: ۱۹. این آیات با روایات بیشتر، شاهد صدق‌اند بر اینکه ملائکه در صورت ممثل شدن قابل رؤیت‌اند و در قیامت هم نیکوکاران و هم بدکاران ملائکه را خواهند دید چنانکه فرموده: وَالْمَلَائِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِمْ مِنْ كُلِّ بَابٍ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ رعد: ۲۳. و در باره بدکاران فرموده: يَوْمَ يَرَوْنَ الْمَلَائِكَةَ لَا بُشْرَى يَوْمَئِذٍ لِلْمُجْرِمِينَ ... فرقان: ۲۲. وَ نَادُوا يَا مَالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ قَالَ إِنَّكُمْ مَا كَثُرُونَ زخرف: ۷۷. در این باره روایات زیادی هست در اینکه انبیاء علیهم السلام بعضی از ملائکه مخصوصا جبرئیل را دیده‌اند که احتیاج بنقل آنها نیست. و در «جن» در بنده دیده شدن جن در این زمینه صحبت شده است.

عصمت ملائکه؛ ج ۶، ص: ۲۸۲

آیا ملائکه معصوم‌اند؟ آیا قدرت گناه کردن دارند و نمیکنند و یا یک بعدی آفریده شده‌اند و قادر بگناه نیستند؟ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ تحریم: ۶. جمله «لَا يَعْصُونَ اللَّهَ» ... ظاهرا سالبه بانتفاء موضوع نیست بلکه ظهورش آنست که قدرت بگناه دارند ولی نمیکنند نه اینکه قادر نیستند و نمیکنند. هكذا «يَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ» نشان میدهد که قادر بگناه‌اند ولی

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۸۳

نمیکنند. ولی این آیه راجع بعموم ملائکه نیست و فقط وضع مأموران جهنم را روشن میکند آیات دیگری در این زمینه وارد است که مفید عموم‌اند مثل وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ عِبَادٌ مُكْرَمُونَ. لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَ هُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ. يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ مَا خَلْفَهُمْ وَ لَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى وَ هُمْ مِنْ خَشِيَّتِهِ مُشْفِقُونَ. وَ مَنْ يَقُلْ مِنْهُمْ إِنِّي إِلَهٌ مِنْ دُونِهِ فَذَلِكِ نَجْزِيهِ جَهَنَّمَ كَذَلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ انبیاء: ۲۶-۲۹. از جمله «لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَ هُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ» مستفاد آنست که قادر بگناه‌اند ولی نمیکنند مخصوصا بقرینه آیه اخیر که وَ مَنْ يَقُلْ مِنْهُمْ إِنِّي إِلَهٌ مِنْ دُونِهِ که اگر کسی از آنها ادعای معبودیت کند مورد عذاب است، این میرساند که قدرت این ادعا را دارند و نیز آیات شامل عموم ملائکه است. ما حصل آیات گذشته آنست که ملائکه معصومند و مختار. به بقیه مطلب توجه کنید. وَ إِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ ... بقره: ۳۴. اگر ابلیس از ملائکه باشد و اگر جریان آدم و ابلیس و

سجده ملائکه زبانه‌ها و تجسیم واقع بصورت داستان نباشد باید گفت که ملک گناه میکند و کرده است ولی اثبات اینکه ابلیس ملک است و ما جری بصورت ظاهر بوده بسیار مشکل میباشد. رجوع شود به «شطن - شیطان». در سفینه البحار ذیل لفظ فطرس از جامع بزنطی از امام صادق علیه السلام منقول است: فطرس ملکی بود، عرش خدا را طواف میکرد در چیزی از دستور خدا کوتاهی کرد جناحش بریده شد (مقامش پائین آمد) بجزیره‌ای از جزائر رانده گشت، چون امام حسین علیه السلام بدینا آمد جبرئیل برای عرض تبریک محضر رسول خدا صلی الله علیه و آله آمد در ضمن از محل فطرس گذشت، فطرس بجبرئیل التماس نمود، جبرئیل گفت: مأمورم

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۸۴

برای عرض تهنیت بمحضر حضرت محمد صلی الله علیه و آله بروم که مولوی برای وی متولد شده است میخواهی ترا نیز با خود به برم، فطرس مایل شد، جبرئیل او را به محضر آنحضرت آورد، فطرس با انگشتش بآنحضرت التماس کرد حضرت فرمود: بالت را بدن حسین بمال. او چنان کرد و پرواز نمود. سند روایت در بحار چنین است: در سرائر از جامع بزنطی از عیسان مولی سدید از ابی عبد الله علیه السلام و از مردی از اصحاب از پدرش از ابی عبد الله علیه السلام، گوید جمعی از اصحاب نقل کرده‌اند که فطرس... شیخ رحمه الله در مصباح راجع بسوم شعبان دعائی از حضرت عسکری سلام الله علیه نقل کرده که در ضمن آن این جمله است: «و عاذ فطرس بمهده و نحن عائدون بقبره من بعده» پیدا است که اشاره بروایت بزنطی است. در نهج البلاغه خطبه ۱۹۰. معروف به (قاصعه) از ابلیس بلفظ ملک تعبیر آورده «کَلَّا مَا كَانَ اللَّهُ سَبْحَانَهُ لِيَدْخُلَ الْجَنَّةَ بِشِرَا بَامرٍ أُخْرَجَ بِهَا مِنْهَا مَلَكًا». نقل شیخ در مصباح چنین است: بقاسم بن علاء همدانی و کیل امام عسکری علیه السلام تویق رسید که مولانا الحسین علیه السلام روز سوم شعبان متولد شد آنرا روزه بگیر و این دعا را بخوان: اللَّهُمَّ... که جمله «عاذ فطرس بمهده»... در ضمن آنست. در رجال کشی در ذکر محمد بن سنان نقل شده: چون بیرکت دعای امام جواد علیه السلام درد چشم محمد بن سنان برطرف شد، محمد بآنحضرت گفت «یا شبیه صاحب فطرس» سپس محمد بن مرزبان از ابن سنان پرسید: مقصودت از شبیه صاحب فطرس چه چیز بود گفت: خدا بملکی از ملائکه که فطرس نام داشت غضب کرد الخ... سند روایت چنین است: حمدویه از ابو سعید آدمی از محمد بن مرزبان از محمد بن سنان.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۸۵

در روایت دیگری نیز بآن اشاره شده باین سند کشی گوید بخط جبرئیل بن احمد دیدم که روایت کرد محمد بن عبد الله بن مهران از احمد بن ابی نصر و محمد بن سنان که گفتند... در آخر حدیث هست که ابن سنان گفت: فطرسیه. و الله اعلم.

ملائکه و مرگ؛ ج ۶، ص: ۲۸۵

و نَفَخَ فِي الصُّورِ فَصَعَقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نَفَخَ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ زمر: ۶۸. آیه صریح است در اینکه مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ در نفخ صور اول خواهند مرد و ظاهرا مراد از «إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ» ملائکه‌اند که نخواهند مرد. نظیر این آیه است آیه: وَيَوْمَ يَنْفَخُ فِي الصُّورِ فَفَزِعَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ وَكُلُّ أَتَوْهُ دَاخِرِينَ نمل: ۸۷. بنا بر آنکه مراد از نفخ صور نفخ اول و مراد از فزع، فرع مرگ باشد. ولی گفته‌اند مراد نفخ صور دوم است بقربینه و كُلُّ أَتَوْهُ دَاخِرِينَ و بقربینه آیه ۸۹. همین سوره که فرموده: مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا وَهُمْ مِنْ فَرَعٍ يَوْمَئِذٍ آمَنُونَ. بنظر بعضی مراد از نفخ صور اعم است و «فَفَزِعَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ» از آثار نفخ اول و «كُلُّ أَتَوْهُ دَاخِرِينَ» از آثار نفخ دوم میباشد. بهر حال با این آیه نمیشود استدلال کرد که ملائکه در قیامت نخواهند مرد ولی مراد از «إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ» در آیه اول کدام کسانی؟ اینکه عده‌ای از بندگان خدا از صعقه اول جان سالم بدر خواهند برد یقین است ولی آنها کدامند میشود گفت

ملائکه یا لا اقل قسمتی از آنها‌اند زیرا آنها حشر و نشری و عذاب و بهشتی ظاهرا ندارند و فقط واسطه فیض و کارگزاران عالم خلقت‌اند، این احتمال در نظر نگارنده نزدیک بیقین است. بقولی: آنها جبرئیل، میکائیل، اسرافیل و عزرائیل‌اند که بعدا خواهند مرد.

بقولی این چهار نفر و حاملان

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۸۶

عرش مراداند. بقولی مراد رضوان، حور، مالک و زبانیه است. در میزان از جمله احتمال داده که مراد ارواح انسانها است و آنها نخواهند مرد و بعضی از روایات اهل بیت علیهم السلام مؤید آنست که روایت شده چون خدا «لَمِنَ الْمَلَكِ الْيَوْمَ» فرماید ارواح انبیاء در جواب گویند: «لِلَّهِ الْوَحْدُ الْقَهَّارِ». روایات دیگری نیز دال بر این مطلب‌اند. بنظر نگارنده مردن و زنده شدن فقط شامل مخلوقاتی است که حساب و کتاب و عذاب و بهشت دارند خواه در آسمانها باشند که در «سما» گفته شده و خواه در زمین و اثبات اینکه ملائکه نیز خواهند مرد و همچنین ارواح، مشکل بلکه غیر ممکن است و «إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ» مشکل است که راجع بارواح باشد بلکه ظهور آیه در آنست که در نفخ صور اول همه خواهند مرد مگر عده‌ای که خدا خواهد و آنها ظاهرا ملائکه‌اند که ظهور قیامت احتیاجی بمرگ آنها ندارد بلکه باید باشند که واسطه فیض‌اند. اگر گوئی: آیه کُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ قصص: ۸۸. میرساند که جز ذات خدا همه چیز هالک و از بین رفتنی است؟ گوئیم: بنظر میاید که مراد از آیه آنست که: هلاک و بطلان تمام اشیاء را جز خدا احاطه کرده است زیرا هیچ چیز در عالم جز ذات خدا مستقل نیست بنا بر این، آیه فوق دلالت بر حال دارد نه اینکه از آینده خبر میدهد، باید در نظر داشت که این آیه با «إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ» قابل جمع است لذا باید معنایش آنچه گفته شد یا نظیر آن باشد.

ریاست جبرئیل؛ ج ۶، ص: ۲۸۶

مقتضای آیات إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ. ذِي قُوَّةٍ عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ. مُطَاعٍ ثَمَّ أَمِينٍ تکویر: ۱۹-۲۱. آنست که جبرئیل پیش ملائکه مطاع است و اگر دستوری بدهد باید اطاعت کنند در «روح» ذیل عنوان «فرشته بخصوص» در باره آیات تَعْرُجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ... - تَنْزَلُ الْمَلَائِكَةُ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۸۷

وَالرُّوحُ... يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صِفًا گفته شده که ظاهرا مراد از روح جبرئیل و ذکر او در ردیف ملائکه برای افضلیت و مطاع بودن اوست. میماند اینکه آیا پیش همه ملائک مطاع است یا فقط بر آورندگان وحی که قبلا گفته شد حکومت دارد؟ ظهور آیات در عموم است در «جنح» ذیل اولی اَجْنَحِيهٌ مَثْنِيٌّ وَ ثَلَاثٌ وَ رَبَاعٌ گفته شد که ملائکه بر همدیگر تفاوت دارند و ظهور و ما مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ صفات: ۱۶۴. نیز در آنست.

جن و ملک؛ ج ۶، ص: ۲۸۷

آیا جن و ملک یک حقیقتند و از یک چیز آفریده شده‌اند یا نه؟ آیا شیطان از جن است یا از ملک؟ در این موضوع در «بلس-ابلیس» و در «شطن-شیطان» سخن گفته‌ایم ولی فعلا- بر خلاف آنچه گفته‌ام ترجیح میدهم که جن و ملائکه بنا بر آنچه از قرآن استفاده میشود یک حقیقت نیستند و شیطان ملک نیست بدین بیان: ۱- در قرآن در مورد اینکه ملک از چه چیز آفریده شده مطلبی نیامده ولی دو دفعه تصریح شده که جان از آتش بخصوصی آفریده شده است حجر: ۲۷- رحمن: ۱۵. و شیطان بارها گفته: «خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ». ۲- راجع بملائکه ابدا ذکر گناهی در قرآن نیست بلکه فقط عِبَادٌ مُكْرَمُونَ. لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَ هُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ

انبیاء: ۲۶ و ۲۷. لَّا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ تحريم: ۶. يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ انبياء: ۲۰. و نظير اينها، آمده است ولی در بارهٔ جنّ گناه، اطاعت، شرک، مرگ، رفتن بجهنّم و غيره ذکر شده است و نيز عصيان ابليس، رجوع شود بسورهٔ رحمن و سورهٔ جنّ و آخر سورهٔ احقاف و «جنّ» در اين کتاب. اينها هيچ يک در باره ملائکه نيامده است. ۳- ابليس داراي ذريّه است چنانکه فرموده: وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۸۸

مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ أَفَتَتَّخِذُونَهُ وَذُرِّيَّتَهُ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِي وَهُمْ لَكُمْ عِدُوٌّ ... كهف: ۵۰. ولی راجع بذريّه، ملائکه خبری در قرآن و غيره نيست. ۴- شيطان چنانکه آيه فوق صريح است از جنّ بود که از امر خدا بيرون رفت ولی در جائي تصريح نشده که او از ملائکه بود مگر استثناء در آيات سجدهٔ ملائکه و جملهٔ منقول از نهج البلاغه که بررسی خواهد شد. ۵- در آيه فوق هست که وَ هُمْ لَكُمْ عِدُوٌّ يعنى شيطان و ذريّه اش دشمن بشراند اما چنانکه ميدانيم ملائکه دوست بشراند و بآدم سجده کرده اند و بر آدميان چنانکه گذشت استغفار میکنند و شفاعت خواهند کرد. ۶- در بارهٔ جنّ آمده: وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ اعراف: ۱۷۹. رَبَّنَا أَرِنَا الَّذِينَ أَضَلْنَا مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ فَصَلِّت: ۲۹. ولی اضلال و جهنمی بودن در بارهٔ ملائکه نيامده است. ۷- جنّ با انسان دو موجود مکلف زمين و دوش بدوش انسان در هدايت و ضلالت و غيره است چنانکه در «جنّ» گذشت ولی راجع بملک چنين چيزها را سراغ نداريم. تنها چيزيکه در بارهٔ ملک بودن ابليس داريم ظهور استثناء در آيات وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ است که در صورت متصل بودن ميرساند ابليس از ملائکه بود. ولی ميشود گفت که چون جنّ با ملائکه از بعضی جهات هم سخناند و ابليس با ملائکه بود خطاب جمع در اثر تغليب بر او هم شامل بود و او فهميد که او هم داخل در خطاب است لذا در جواب مَا مَنَعَكَ أَلا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ نگفت: خدايا مرا امر نکردی دستور فقط برای ملائکه بود بلکه مأموريت خویش را مسلم گرفت و استکبار کرد. و اما جملهٔ نهج البلاغه که در فصل «عصمت ملائکه» ذکر شد و در «بلس»

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۸۹

نيز گذشته است ممکن است مشی امام عليه السّلام مطابق قرآن باشد و چون قرآن او را بطور تغليب داخل در ملائکه کرده است، امام عليه السّلام نيز ملک اطلاق نموده است زيرا در ميان ملائکه بود و مانند آنها عمل میکرد. و نيز شايد اطلاق قرآن راجع بسنخ عمل باشد که چون مانند ملائکه بخدا عبادت و بندگی میکرد از اين لحاظ در ردیف آنها بود نه از لحاظ اتحاد در هویت و ذات.

خاتمه؛ ج ۶، ص: ۲۸۹

راجع به ملائکه مطالب ديگری است که اهل تحقيق ميتوانند از قرآن و روايات دريابند. از قبيل ياری آنها باهل ايمان تَنْزَلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ سَلَامٌ كَرَدْنشان باهل بهشت وَالْمَلَائِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِمْ مِنْ كُلِّ بَابٍ. سَلَامٌ عَلَيْكُمْ آمدن ياری رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ در جنگ «بدر» و غيره، نوزده نفر بودن مالکان جهنّم و علت اين تعداد و نظائر اينها.

ملل؛ ج ۶، ص: ۲۸۹

ملل: املا و املاء آنست که چيزی بنويسنده بگوئی تا بنويسد، املا لغت حجاز و بنی اسد و املاء لغت بنی تميم و قيس است (اقرّب) فَإِنْ كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَهِيفًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمِلَّ هُوَ فَلْيُمِلْ وَتِيهِ بِالْعَدْلِ بقره: ۲۸۲. اگر آنکه حق بعهدهٔ اوست ابله يا عاجز (در املاء) يا ناتوان باشد سرپرست او بعدالت املا کند ملل بمعنی ملالت و اندوه در قرآن مجيد نيامده است.

ملله؛ ج ۶، ص: ۲۸۹

ملئ: دین و شریعت. فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا آل عمران: ۹۵. اصل آن از «املت الكتاب» است و دین را بدانجهت ملت گویند که از جانب خدا املا شده است. در مفردات میگوید: «ملت مانند دین است و آن نام شریعتی است که خدا بر زبان انبیاء برای مردم فرستاده است. فرق دین با ملت آنست که ملت فقط بر پیامبر نسبت داده میشود نه باحد امت، گفته نمیشود ملت خدا، امت زید ولی گویند دین خدا و دین زید».

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۹۰

خلاصه دین بخدا و پیامبر و شخص نسبت داده میشود اما ملت فقط برهبر و آورنده دین اضافه میشود. ولی در قرآن مجید گاهی بقوم و نحو آن اضافه شده است مثل قول یوسف علیه السلام إِنِّي تَرَكْتُ مِلَّةَ قَوْمٍ لَّا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ ... وَاتَّبَعْتُ مِلَّةَ آبَائِي إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ ... یوسف: ۳۷-۳۸. ایضا: مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي الْمِلَّةِ الْآخِرَةِ إِنْ هَذَا إِلَّا اخْتِلَافٌ ص: ۷. یعنی: ما این سخن را در دین اخیر نشنیده‌ایم این جز دروغ نیست. و نیز بطریقه بت پرستان اطلاق شده مثل قَدْ افْتَرَيْنَا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا إِنْ عُدْنَا فِي مِلَّتِكُمْ اعراف: ۸۹. ایضا آیه: ۸۸. و نیز در سوره ابراهیم آیه ۱۳. و کهف: ۲۰.

ملا: ج ۶، ص: ۲۹۰

ملا: املاء بمعنی اطاله مدّت، ملئ بمعنی زمان طویل و ملاء بمعنی دهر است. (مجمع) اطاله مدت عبارت اخرای مهلت دادن است لذا در اقرب الموارد گفته: «الاملاء: ... الامهال و التأخیر فی المدّة». فَأَمَلَيْتُ لِلْكَافِرِينَ ثُمَّ أَخَذْتُهُمْ ... حج: ۴۴. بکفار مهلت دادم سپس گرفتارشان کردم وَ لَّا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّمَا نُمَلِّئُ لَهُمْ خَيْرٌ لِّأَنفُسِهِمْ إِنَّمَا نُمَلِّئُهُمْ لِيُزِدُوا إِثْمًا وَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ آل عمران: ۱۷۸. وَ قَالُوا أَلَسْنَا طَائِرُ الْمَآءُولِينَ اَكْتَسَبَهَا فَهِيَ تُمَلِّئُ عَلَيْهِ بُكْرَةً وَ أَصَابًا لِّمَا فَرَّقَان: ۵. «تُمَلِّئُ» در این آیه از املا به املاء مبدل شده چنانکه در «ملل» گفته شد لذا آن در آیه بمعنی املاء و خواندن است یعنی گفتند قرآن افسانه‌های گذشتگان است که نوشته است و بر او صبح و شام املا میشود. الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ وَ أَمَلَى لَهُمْ محمد: ۲۵. املاء هم بنفسه و هم با لام تعدیه پذیرد یعنی: شیطان اعمالشان را بآنها مزین کرده و آنها را بتأخیر انداخته و مهلتشان داده است. امهال و تأخیر انداختن شیطان همان مشغول کردن با آرزوهاست که در آیه يَعِدُهُمْ وَيُمَنِّيهِمْ وَ مَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا قَاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۹۱

عُزُورًا نساء: ۱۲۰. آمده است. لَيْسَ لَمْ تَتَّبِعْهُ لَأَرْجَمَنَّكَ وَ أَهْجُرُنِي مَلِيًّا مريم: ۴۶. ملئ چنانکه گفته شد بمعنی زمان طویل است اگر بس نکنی سنگسارت کنم مدت‌ها از من دور باش (تا دیگر بیادم نیفتی) گویا منظور آزر آن بوده که اصلا با من مباش دیگر رابطه‌ای در بین نداریم.

من: ج ۶، ص: ۲۹۱

من: (بفتح میم) بچند معنی آید: ۱- شرطیه که بدو فعل جزم میدهد مثل: مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ نساء: ۱۲۳.۲- استفهام. نَحْو مَنْ بَعَثْنَا مِنْ مَرْقَدِنَا يس: ۵۲ کی ما را از قبرهایمان برانگیخت؟ قَالَ فَمَنْ رُبُّكُمْ يَا مُوسَى طه: ۴۹. گفت: ای موسی پروردگار شما کیست؟-۳- اسم موصول و اکثر در اولو العقل بکار رود مثل: أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَنْ فِي الْأَرْضِ حج: ۱۸. در قرآن مجید در غیر اولی العقل نیز بکار رفته است. مثل: وَ اللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ وَ مِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى رِجْلَيْنِ وَ مِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى أَرْبَعٍ ... نور: ۴۵. «مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ» خزندگان و «مَنْ يَمْشِي عَلَى أَرْبَعٍ» چهارپایان است. بقیه مطلب در کتب لغت دیده شود.

من: ج ۶، ص: ۲۹۱

من: (بکسر میم) حرف جرّ است و برای آن پانزده معنی ذکر کرده‌اند از جمله: ۱- ابتداء غایت. بقول جماعتی معنای اصلی آن همین است و معانی دیگر بآن راجع‌اند و آن در مکان و زمان هر دو آید مثل سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى اسراء: ۱. و مثل «صمت من يوم الجمعة». ۲- تبعيض. مثل مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ بقره: ۲۵۳... وَمِنْهُمْ مَنْ أَخَذَتْهُ الصَّيْحَةُ وَمِنْهُمْ مَنْ خَسِفْنَا بِهِ الْأَرْضَ وَمِنْهُمْ مَنْ أَعْرَفْنَا... عنكبوت: ۴۰. علاءتش آنست که لفظ «بعض» در جای آن قرار گیرد. ۳- بیان. و بیشتر بعد از لفظ «ما»

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۹۲

و «مهما» آید نحو مَا يَفْتَحِ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا... فاطر: ۲. وَقَالُوا مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ لِتَسْحَرَنَا بِهَا فَمَا نَخْنُ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ اعراف: ۱۳۲. و در آیه فَاجْتَبُوا الرَّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ حَج: ۳۰. خالی از «ما- مهما» است. باقی معانی در کتب لغت دیده شود.

منع: ج ۶، ص: ۲۹۲

منع: باز داشتن. ضدّ عطا کردن. مَا مَنَعَكَ إِلَّا تَسْتَعْجِدُ إِذْ أَمَرْتُكَ اعراف: ۱۲. چه چیز باز داشت اینکه سجده نکنی آنگاه که امرت کردم؟ مَنُوع: مبالغه است یعنی بسیار باز دارنده و إِذْ مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا معارج: ۲۱ چون خیر باو رسد بسیار مانع و بخیل است. مَنَاع نیز مبالغه است بمعنی شدید المنع مَنَاعٌ لِلْخَيْرِ مُعْتَدٍ أَتَمِّمِ قَلَم: ۱۲.

من: ج ۶، ص: ۲۹۲

اشاره

من: (بفتح میم) طبرسی ذیل آیه ۲۶۲ بقره و ۱۶۴. آل عمران میگوید: من در اصل بمعنی قطع است و از آنست لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ فصلت: ۸. یعنی برای آنهاست پاداش غیر مقطوع و ابدی. مَنّت نهادن و برخ کشیدن نعمت را از آن مَنّه گویند که وظیفه نعمت شده را قطع میکند (دیگر بر او لازم نیست در مقابل نعمت تشکر کند یا چیز دیگری انجام دهد) ایضا مَنّه بمعنی نعمت است که شخص بواسطه آن از گرفتاری قطع و خارج میشود. این مطلب مورد تأیید فیومی در مصباح است و ممنون را بمعنی مقطوع گفته و گوید مرگ را از آن ممنون گویند که قاطع زندگی است در صحاح گفته: «المن: القطع» و در قاموس آمده: «منّ الحبل: قطعه» یعنی ریسمان را برید. راغب نسبت این معنی را به «قیل» داده و گوید: منّ چیزی است که با آن وزن کنند، وزن شده را موزون و ممنون گویند. مَنّه بمعنی نعمت سنگین است. مَنّت دو جور اطلاق دارد: فعلی و قولی. مَنّت خدا فعلی است و آن سنگین کردن بندگان با نعمت و عطیه است «لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۹۳

الْمُؤْمِنِينَ» یعنی خداوند بر مؤمنان نعمت بخشید. و مَنّت قولی که شمردن و برخ کشیدن نعمت است قبیح میباشد مگر وقتی که طرف کفران نعمت کند (ترجمه آزاد). آنانکه منّ را قطع معنی کرده‌اند گویند آلت وزن را از آن منّ گویند که جنس وزن شده با آن در مقداری قطع و تعیین میگردد. [در اینجا سه مطلب هست. ۱- مَنّت در قرآن آنجا که بخدا نسبت داده شده همه بمعنی انعام و نعمت دادن است مثل لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا آل عمران: ۱۶۴. خدا بر مؤمنان نعمت بخشید آنگاه که در میان آنها پیامبری مبعوث کرد و وجود پیغمبر نعمت است که خدا بمردم عطا فرموده است. كَذَلِكَ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلُ فَمَنَّ اللَّهُ عَلَيْكُمْ نساء: ۹۴. ولی در آیه يُمْنُونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا قُلْ لَا تَمُنُّوا عَلَيَّ إِسْلَامَكُمْ بَلِ اللَّهُ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ أَنْ هَدَاكُمْ لِلْإِيمَانِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ حجرات: ۱۷. ظاهرا

مراد از «يُمْنٌ عَلَيْكُمْ» منت قولی است که در مقابل آنانکه اسلام خویش را برخ آنحضرت میکشیدند و منت می نهادند میفرماید: بلکه خدا بر شما منت دارد که هدایتان کرد. ۲- منت در انسان مثل منت خدا بمعنی انعام و عطیه آمده مثل هَذَا عَطَاؤُنَا فَامْنُنْ أَوْ أَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَابٍ ص: ۳۹. این عطای با حساب ماست بتو، تو هم عطا کن یا باز دار. فَشُدُوا الْوَتَاقَ فِيمَا مَنَّا بَعْدُ وَ إِمَّا فِدَاءً مُحَمَّد: ۴. ریسمان را محکم کنید سپس یا احسان و آزاد میکنید و یا عوض میگیرید. ظاهراً منظور احسان و آزاد کردن است نه آزاد کردن و برخشان کشیدن. ۳- منت قولی و برخ کشیدن که ناپسند و مبطل عمل است مثل وَ تِلْكَ نِعْمَةٌ تَمُنُّهَا عَلَيَّ أَنْ عَبَّدتَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ شعراء: ۲۲. موسی علیه السلام بفرعون گفت: آن نعمتی است که چون بنی اسرائیل را برده خویش کرده‌ای بر من منت می نهی

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۹۴

منت فرعون همان بود که برخ موسی کشید و گفت: أَلَمْ نُزَبِّكْ فِينَا وَلِيدًا وَ لَبِثتَ فِينَا مِنْ عُمُرِكَ سِنِينَ. يَمُنُونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا حجرات: ۱۷. بر تو منت میدهند که اسلام آورده‌اند لَّا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَ الْأَذَى بقره: ۲۶۴. صدقات خویش با منت و اذیت باطل نکنید رجوع شود به «حبط». وَ يَبَايَكَ فَطَهْرَهُ. وَ الرَّجْزَ فَاهْجُرُوهُ. وَ لَّا تَمُنُّنَّ تَسْتَكْبِرُوا. وَ لِرَبِّكَ فَاصْبِرْ مَدَّثِرًا. ۶. «تستکبر» حال است از فاعل «تتمنن» اگر مراد منت فعلی باشد منظور آنست که احسان نکن در حالیکه آنرا زیاد میدانی یعنی: لباس را پاک کن، از تزلزل و اضطراب پرهیز، کار خوب و احسانت را زیاد مشمار، برای خدایت در کارها استقامت ورز. در المیزان مناسب سیاق میداند که مراد منت قولی باشد یعنی عمل باین دستورها را منت نگذار و زیاد نبین و متعجب مباش که تو عبدی بیش نیستی و این قدرت از جانب خداست (ترجمه آزاد). إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ فصلت: ۸. «غیر مَمْنُون» که بمعنی غیر مقطوع و دائمی است چهار بار در قرآن آمده و همه در باره اجر آخرت است که اجر دنیوی در هر حال مقطوع است. فصلت: ۸- قلم: ۳- انشقاق: ۲۵- تین: ۶. اَمْ يَقُولُونَ شَاعِرٌ نَتَرَبَّصُّ بِهِ رَيْبَ الْمُنُونِ طور: ۳۰. منون چنانکه در پیش گفته شد بمعنی مرگ است یعنی: یا میگویند شاعر است برای او به پیشامد مرگ منتظر باشیم که از دنیا برود، مکتبش نیز فراموش گردد، این لفظ فقط یکبار در قرآن آمده است.

مَنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ؛ ج ۶، ص: ۲۹۴

وَ ظَلَلْنَا عَلَيْكُمُ الْعُمَامَ وَ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَ السَّلْوَى بقره: ۵۷. مَنْ وَ سَلْوَى در ۱۶۰ سوره اعراف و ۸۰.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۹۵

طه نیز آمده است. راجع به سلوی در «سلو» سخن گفته‌ایم که پرنده بخصوصی بود و راجع به مَنْ هاکس در قاموس میگوید: مَنْ چیزی است که خدایتعالی بر بنی اسرائیل آنگاه که در دشت بودند در عوض نان برایشان نازل فرمود که در سفر خروج باب ۱۶ بند ۴ نان آسمانی خوانده شده است. نگارنده گوید: بند چهارم باب ۱۶. سفر خروج در تورات چنین است: «آنگاه خداوند بموسی گفت همانا من نان از آسمان برای شما بارانم و قوم رفته کفایت هر روز را در روزش گیرند تا آنها را امتحان کنم که بر شریعت من رفتار میکنند یا نه». در المنار میگوید: مَنْ مَادَّةٌ چسبنده و شیرینی است مانند عسل که از هوا بر سنگ و برگ درختان می‌نشیند، آن در اول مایع است سپس سفت و خشک میشود و مردم آنرا جمع میکنند و از آنست ترنجبین. در مجمع در باره آن چهار وجه نقل کرده ماده معروفی که بر درختان می‌نشیند. چیزی است مانند صمغ که بر درختان می‌نشست و مثل عسل شیرین بود. نان نازک. همه نعمتهائیکه خدا بی‌زحمت به بنی اسرائیل داد. در اقرب الموارد گوید: مَنْ هر شبی است که بر درخت و سنگ می‌نشیند و شیرین باشد و مانند عسل است و همچون صمغ می‌خشکد مانند شیرخشت (شیرخشت) و ترنجبین. ناگفته نماند: آمدن مَنْ بر بنی اسرائیل بصورت اعجاز بود لذا باندازه‌ای نازل میشد که احتیاج آنها را رفع میکرد و ظاهراً شیرهای مانند شیرخشت بوده است و الله العالم.

منی: ج ۶، ص: ۲۹۵

منی: (بر وزن فلس) بمعنی تقدیر و اندازه گیری است «منی لک المانی» یعنی اندازه گیر برای تو اندازه گیری کرد. نطفه را از آن منی گویند که با قدرت خداوندی اندازه گیری شده است. (راغب) أَلَمْ يَكُ نُطْفَةً مِنْ مَنِيِّ يُمْنِي قِيَامَهُ: ۳۷: آیا آب کمی نبود از اندازه گرفته شده‌ای که اندازه گرفته میشود؟ وَ أَنَّهُ خَلَقَ الزُّوجَيْنِ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۹۶

الدَّكَرَ وَالْمَأْنَى. مِنْ نُطْفَةٍ إِذْ تُمْنِي نَجْم: ۴۶. و او آفرید دو جفت نر و ماده را از آب اندکی آنگاه که تقدیر و اندازه گیری میشود. بنظر میاید: «یمنی و تُمْنی» در دو آیه فوق اشاره بان است که دست تقدیر پیوسته نطفه را در هر مرحله اندازه گیری میکند زیرا فعل مضارع دلالت بر استمرار دارد. طبرسی در ذیل آیه دوم فرموده: منی بمعنی تقدیر است شاعر گوید: «حَتَّى تَبَيَّنَ مَا يَمْنِي لَكَ الْمَانِي» تا بدانی اندازه گیر چه چیز برای تو اندازه میگیرد. مرگ را از آن متیه گویند که مقدر و اندازه گیری شده است. بعضی آنرا ریخته شدن گفته‌اند از «امنی الدماء: اراقها» یعنی خونها را ریخت آنوقت معنی چنین میشود: از منی‌ای که در رحم ریخته میشود، بنظر نگارنده معنی اول بهتر است ولی در أَفْرَأَيْتُمْ مَا تُمْنُونَ واقعه: ۵۸ بمعنی ریختن است یعنی: خبر دهید از نطفه‌ایکه در رحم می‌ریزد. تمنی: آرزو کردن. زیرا که آرزو شده در ذهن انسان اندازه گیری و مصور میشود وَ لَقَدْ كُنْتُمْ تَمْنُونَ الْوَيْتَ مِنَ قَبْلِ أَنْ تَلْقَوْهُ آل عمران: ۱۴۳. پیش از ملاقات مرگ، مرگ را آرزو میکردید وَ لَأَ تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ نساء: ۳۲. ظاهرا مراد فرقهائی است که در خلقت میان زنان و مردان وجود دارد و یا راجع به پیشرفت در مال و اختلاف تقسیم ارث است رجوع شود به تفاسیر. اُمْتِيَّة: آرزو. راغب گوید: آن صورت حاصله در ذهن از تمنی شیء است. اُمْتِيَّة بمعنی دروغ نیز آمده است چنانکه در قاموس و اقرب تصریح شده، و در صحاح گوید: آن در اینصورت مقلوب است از «مین» بمعنی کذب. راغب در علت آن گفته: چون دروغ در اغلب تصوّر چیز بی حقیقت و گفتن آن با زبان است و صحیح است که از کذب با تمنی

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۹۷

تعبیر آورده شود. و از بعضی نقل کرده: «ما تَغْنِيَّتٌ وَ لَا تَمْنِيَّتٌ مِنْذُ أُسْلِمْتُ» از آنوقت که اسلام آوردم نه آواز خوانده‌ام و نه دروغ گفته‌ام. وَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَ لَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذْ تَمْنَى أَلْفَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنْسُخُ اللَّهُ مَا يُلْقَى الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحَكِّمُ اللَّهُ آيَاتِهِ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ. لِيُجْعَلَ مَا يُلْقَى الشَّيْطَانُ فِتْنَةً لِلَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَ الْقَاسِيَةُ قُلُوبَهُمْ ... وَ لِيَعْلَمَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَيُؤْمِنُوا بِهِ ... حج: ۵۲-۵۴. مراد از ظاهر آیات با ذهن خالی و غیر مشوب آنست که هر نبی و رسول که میخواهد برنامه خدا پرستی و حکومت عدل پیاده کند شیطان با اغواء گمراهان، جنگی و آشوبی و اختلافی در مقابل نقشه‌های او القاء و برپا میکند (و در نتیجه تزلزلی در عملی شدن نقش پیغمبر پدید میشود) آنگاه خدا با امداد پیامبرش آن آشفتگی را از بین میبرد و هدف پیغمبر را بر کرسی می‌نشانند نتیجه این امر دو چیز است یکی اینکه مریض القلبها امتحان میشوند و با برپا شدن آشوب باین در و آن در میزنند، دیگری اینکه چون فتنه فرو نشست دانایان میدانند که دین پیغمبر حق و خدا پشتیبان او است. علی هذا مراد از «اُمْتِيَّة» در آیه آرزوی خارجی پیغمبر است که همان عملی کردن نقشه‌های توحید باشد، این مطلب از مطالعه حالات حضرت رسول و موسی و غیرهم علیهم السلام روشن و هویدا است. روایت شده که رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ در مجمع قریش سوره و النجم را میخواند چون بآیه: وَ مَنَاءَ الثَّلَاثَةِ الْأُخْرَى رسید شیطان بزبانش این دو جمله را انداخت: «تلك الغرائق العلى و ان شفاعتهن لترتجى» یعنی: اینها اصنام والا مقام هستند و شفاعتشان پیش خدا مورد امید است، مشرکان از این سخن شاد شدند و دیدند که آنحضرت معبوداتشان را بنیکی یاد کرد.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۹۸

جبرئیل در تسلی آنحضرت آیه ما نحن فیه را آورد که ناراحت مباش این کلمات را شیطان بدهان انداخت و هر پیغمبری چنین باشد

ولی خدا با فرستادن آیات دیگر دروغ بودن آنرا روشن میکند. بنا بر این مراد از «امتیه» تلاوت است أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمَّتِيهِ یعنی شیطان بتلاوت و قرائت او چیزهایی میافکند و او آنها را میخواند اما خدا سپس متوجه‌اش میکند. نگارنده گوید: این همان افسانهٔ غرائق است که بواسطهٔ حدیث سazan بکتب تفسیر و تاریخ راه یافته خوشبختانه علمای محقق ما بجعل آن پی برده و مجعول بودنش را آفتابی کرده‌اند. در جلد سوم جنایات تاریخ تحت عنوان «افسانهٔ غرائق» تحقیق رشیقی در بارهٔ مجعولیت آن شده که در خور تحسین است. عجب است که از درّ منثور نقل شده: آنحضرت متوجه این کلمات کفرآمیز نبود تا آنکه جبرئیل آمد و گفت: آنچه از قرآن آوردم برای من بخوان حضرت خواند و چون به «تَلَمَّكَ الْغُرَانِيقُ الْعُلَى» ... رسید جبرئیل گفت: من اینها را نیاورده‌ام اینها از شیطان است. در جنایات تاریخ احتمال داده که این افسانه ساختهٔ کشیشان نصاری یا از طرف یهود باشد. ناگفته نماند: اگر مراد از «امتیه» تلاوت باشد ظاهراً منظور آنست که چون پیامبر بخواهد نقشهٔ خدا را پیاده کند شیطان در بارهٔ سخنان او شبهاتی بذهن منکران القا میکند که با او مقابله کنند و باو نسبت دروغ و افترا بدهند ولی خدا آن شبهات را از بین میبرد. وَ مِنْهُمْ أُمَّيُونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِي وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُونَ بقره: ۷۸. امانی جمع امتیه و ظاهراً مراد از آن اکاذیب است یعنی: گروهی از یهود درس نخوانده‌هاوند (که قدرت خواندن و تحقیق ندارند) و تورات را فقط دروغهایی میدانند که

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۲۹۹

علماءشان میگویند. لَيْسَ بِأَمَانِيكُمْ وَلَا أَمَانِي أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ يَعْمَلُ سُوءًا يُجْزَى بِهِ ... نساء: ۱۲۳. کار با آرزوهای شما و اهل کتاب درست شدنی نیست، حکم خدا بطور کلی این است که: هر که کار بدی کند مجازات میشود...

مناه: ج ۶، ص: ۲۹۹

مناه: أَفْرَأَيْتُمُ اللَّاتَ وَالْعُزَّىٰ وَمَنَاةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَىٰ. أَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْأُنثَىٰ. تِلْكَ إِذًا قِسْمَةٌ ضِيزَىٰ نجم: ۲۰. ابن کلبی در کتاب «الاصنام» مینویسد: مناه بتی بود متعلق بقبیلهٔ هذیل و خزاعه، این بت در ساحل دریا در ناحیهٔ مشلل در محلی موسوم به «قدید» میان مکه و مدینه قرار داشت، پیش همهٔ عرب محترم بود و در کنارش قربانی میکردند، قبیلهٔ اوس و خزرج برای آن قربانی و هدایا می‌بردند. قبیلهٔ اوس و خزرج چون بحج میرفتند پس از بازگشت سر خود را در نزد منات تراشیده و آنرا اتمام حج می‌پنداشتند، بت پرستان بعلت علاقهٔ بآن فرزندان خویش را عبد منات و زید منات مینامیدند. جریان این بود تا در سال هشتم هجرت (سال فتح مکه) رسول خدا صلی الله علیه و آله چهار یا پنج منزل از مدینه خارج شده بودند، علی علیه السلام را فرستاد منات را منهدم کرد و اموالیکه در بتکده بود پیش آنحضرت آورد از جمله دو تا شمشیر که ابی شمر غسانی پادشاه غسان بآنجا هدیه کرده بود، یکی بنام مخدم و دیگری رسوب آنحضرت هر دو را بعلی علیه السلام بخشید، گویند: ذو الفقار یکی از آندو شمشیر بود. در جوامع الجامع فرموده: بقولی لایت و عزی و منات بتهایی بودند از سنگ، آنها را در کعبه گذاشته و عبادت میکردند. ممکن است لفظ «الآخری» اشاره باشد باینکه مقام منات پیش آنها از لات و عزی کمتر بوده چنانکه در تفسیر جلالین و جوامع الجامع است. یعنی: مرا خبر دهید از لات و عزی و منات که سومین دیگر آنهاست (آیا

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۰۰

اینها نفع و ضرری دارند که میپرستید؟! آیا پسر خاص شماس و دختر خاص خدا است. این قسمت ظالمانه است. بنظر میاید که آن سه بت را دختر خدا میدانسته‌اند و یا ملائکه را که دختران خدا میدانستند آن سه بت را تمثال ملائکه دانسته و عبادت میکردند. لذا پشت سر آن آمده أَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْأُنثَىٰ و شاید مطلب این آیه غیر از مطلب آیات ما قبل باشد. رجوع شود به «عزی» و «لات».

مهد: ج ۶، ص: ۳۰۰

مهد: آماده کردن. «مهد الفراع: بسطه و وطأه» گهواره را از آن مهد گویند که برای بچه آماده شده است قَالُوا كَيْفَ نُكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا مريم: ۲۹. گفتند با بچه‌ایکه در گهواره است چطور سخن گوئیم؟! پس «مهد» مصدر بمعنی مفعول است یعنی آماده شده الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ مَهْدًا وَ سَلَكَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا طه: ۵۳، خدائیکه زمین را برای زندگی شما آماده کرد و در آن بنفع شما راهها قرار داد چنانکه فرموده وَ جَعَلَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا زخرف: ۱۰. آمادگی زمین برای زندگی انسان در شش دوران انجام پذیرفته که شاید میلیونها سال طول کشیده باشد رجوع شود باوائل سوره فصلت. مهد: نیز بمعنی آماده شده است أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مَهَادًا نباء: ۶. آیا زمین را برای زندگی آماده نکردیم؟ در همه این آیات اشاره بقدرت لا یزال خداوندی و بیداری انسان هست این زمین و آب و هوا و مواد خوراکی و هزاران اسراری که علم بقسمتی از آنها راه یافته آمادگیهای زمین برای حیات انسانی است فَسَدِ بَحَانَ مَنْ لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ وَالْأَرْضَ فَرَشْنَاهَا فَنِعْمَ الْمَاهِدُونَ ذاریات: ۴۸. زمین را گستردیم، خوب آماده کنندگانیم. فَحَسْبُ لَهُ جَهَنَّمُ وَ لَبِئْسَ الْمِهَادُ بقره: ۲۰۶. بس است جهنم برای او و البته آن آماده شده بدی است. وَ مَهَّدْتُ لَهُ تَمْهِيدًا مَدثر:

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۰۱

۱۴. وسائل زندگی را بطور فراخ برای او آماده کردم. وَ مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلَا نَفْسَ يَهْمُهُ يَمْهَدُونَ روم: ۴۴. آنانکه کار نیک میکنند برای خود پاداش آماده میکنند.

مهل: ج ۶، ص: ۳۰۱

مهل: آرامی، عجله نکردن. «مهل فی عمله مهلا: عمله بالسَّكِينَةِ وَ الرَّفْقِ وَ لَمْ يَعَجِلْ» تمهیل و امهال بمعنی مهلت دادن است. فَمَهَّلِ الْكَافِرِينَ أَهْلَهُمْ رُؤُودًا طارق: ۱۷. بکفار مهلت بده مهلت کمی درباره‌شان عجله نکن، منتظر تدبیر خدا و جریان امر خدا باش مثل فَلَا تَعْجَلْ عَلَيْهِمْ إِنَّمَا نَعُدُّ لَهُمْ عَدًّا مريم: ۸۴. «روید» بمعنی قلیل است طبرسی و زمخشری گفته‌اند آمدن دو فعل برای تأکید و تبدیل فعل برای دفع تکرار است. بنظر المیزان تمهیل برای تدریج و امهال مقید دفعی بودن است و لذا امهال با رویدا مقید شده یعنی امهال توأم با قلت است که بلافاصله عذاب میرسد (ترجمه آزاد) پس منتظر باش و عجله نکن و چون وعده فرا رسید فقط کمی درنگ کن.

مهمل: ج ۶، ص: ۳۰۱

مهمل: وَ إِنْ يَسْتَعْجِلُوا يَغَاثُوا بِمَاءٍ كَالْمُهْلِ يَشْوِي الْوُجُوهَ كهف: ۲۹. إِنَّ شَجَرَةَ الزُّقُومِ طَعَامٌ الْأَثِيمِ. كَالْمُهْلِ يَغْلِي فِي الْبُطُونِ دخان: ۴۵. یَوْمَ تَكُونُ السَّمَاءُ كَالْمُهْلِ معارج: ۸. این لفظ سه بار بیشتر در قرآن مجید نیامده است آنرا ته مانده روغن زیتون، آهن و مس مذاب و غیره گفته‌اند، ظاهرا مراد از آن در آیات فلز مذاب است یعنی: روزی که آسمان همچون مس گداخته شود.

مهما: ج ۶، ص: ۳۰۱

مهما: وَ قَالُوا مَهْمًا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ لَتَسْحَرَنَا بِهَا فَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ اعراف: ۱۳۲. «مهما» اسم شرط است و جزم میدهد و بقولی حرف است یعنی هر وقت که آیه‌ای بیاوری که ما را با آن سحر کنی، بتو ایمان نخواهیم آورد. طبرسی آنرا «ای شیء» معنی کرده و از خلیل نقل میکند که اصلش «ما» است در موقع افزودن «ما» دیگری

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۰۲

الف اول را به‌ها عوض کرده‌اند، و یکبار بیشتر در قرآن مجید یافته نیست.

مهن: ج ۶، ص: ۳۰۲

مهن: حقارت. کمی. «امتهن الشیء: ابتذله و احتقره». «مهن» را حقیر و قلیل معنی کرده‌اند اَلَمْ نَخْلُقْكُمْ مِنْ مَّاءٍ مَّهِينٍ مرسلات: ۲۰ آیا شما را از آب ناچیزی نیافریدیم؟ و لَا تُطْعَ كُلَّ حَلَاْفٍ مَّهِينٍ قلم: ۱۰ بهر سوگند خوار پست اطاعت نکن. س

موت: ج ۶، ص: ۳۰۲

موت: مرگ. فَتَمَمُوا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ بقره: ۹۴. فعل آن از باب نصر ینصر و علم یعلم میاید علی هذا «مات یموت» و «مات یمات» هر دو صحیح است. در آیه وَ لَئِنْ مِتُّمْ أَوْ قُتِلْتُمْ لِآلِی اللّٰهِ تُحْشَرُونَ آل عمران: ۱۵۸، ایضا آیه ۱۵۷. که «متّم» بضمّ میم آمده از نصر ینصر است ولی در آیه إِذِذَا مِتُّمْ وَ كُنْتُمْ بُرَابًا وَ عِظَامًا مؤمنون: ۳۵. که در قرآنها با کسر میم آمده از علم یعلم است، بیضاوی در ذیل آیه اول گفته: نافع، حمزه و کسائی آنرا بکسر میم خوانده‌اند از مات یمات. در مجمع فرموده: نافع و اهل کوفه جز عاصم بکسر میم خوانده‌اند (البته در آل عمران). ولی در آیه مؤمنون ظاهراً کسر اجماعی است قرآن ضلالت و بی‌ایمانی و کفر را موت میدانند چنانکه فرموده: أَوْ مَنْ كَانَ مَيِّتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَ جَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ انعام: ۱۲۲ در این آیه آدم گمراه مرده و آدم هدایت یافته زنده بحساب آمده است و نیز خطاب بر رسول خدا صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ فرموده: فَإِنَّكَ لَا تَسْمِعُ الْمَوْتَى ... روم: ۵۲. تو مردگان را شنوا نتوانی کرد و نیز فرموده وَ مَا أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَنْ فِي الْقُبُورِ فاطر: ۲۲. پس مؤمن زنده و کافر مرده است. میت و میت: هر دو بمعنی مرده است. مثل أَوْ مَنْ كَانَ مَيِّتًا فَأَحْيَيْنَاهُ انعام: ۱۲۲. لِنُحْيِي بِهِ بَلَدَةً مَيِّتًا فرقان: ۴۹. که در مرده انسان و غیر انسان است و مثل إِنَّكَ مَيِّتٌ وَ إِنَّهُمْ مَيِّتُونَ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۰۳

زمر: ۳۰. حَتَّى إِذِذَا أَقْلَتْ سَحَابًا نَفَالًا سَفِينًا لِبَلَدٍ مَيِّتٍ اعراف: ۵۷. که درباره انسان و غیر انسان هر دو آمده است. جمع آن اموات، موتی، میتون و میتون آمده مثل وَ مِمَّا يَسْتَوِي الْأَحْيَاءُ وَ لَا الْأَمْوَاتُ فاطر: ۲۲. كَذَلِكَ يُحْيِي اللّٰهُ الْمَوْتَى بقره: ۷۳. ثُمَّ إِنَّكُمْ بَعِيدٌ ذَلِكَ لَمَيِّتُونَ مؤمنون: ۱۵. ولی میتوان با تخفیف در قرآن نیامده است. موتة: مرگ و آن اخصّ از موت و گویا تاء آن برای وحدت است لا يَدُوقُونَ فِيهَا الْمَوْتَ إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَى دخان: ۵۶. ممات: نیز بمعنی موت است. إِذَا لَأَذْفًا أَكَّ ضِعْفَ الْحَيَاةِ وَ ضِعْفَ الْمَمَاتِ اسراء: ۷۵. میتة: مؤنث میت و در عرف شرع حیوانی است که بدون ذبح شرعی مرده است خواه خود بخود بمیرد و یا بذبح غیر شرعی. حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ الْمَيْتَةُ وَ الدَّمُ وَ لَحْمُ الْخَنزِيرِ ... مائده: ۳. در آیه وَ آيَةٌ لَهُمُ الْأَرْضُ الْمَيِّتَةُ أَحْيَيْنَاهَا وَ أَخْرَجْنَا مِنْهَا حَبًّا يس: ۳۳. در معنای اولی بکار رفته است.

موج: ج ۶، ص: ۳۰۳

موج: اضطراب دریا. «ماج البحر موجا: اضطرب امواجه و ارتفع» ایضا موج آبهای مرتفع در سطح دریاست مثل وَ هِيَ تَجْرِي بِهِمْ فِي مَوْجٍ كَالْجِبَالِ هود: ۴۲. یعنی کشتی با آنها در موجی همچون کوهها حرکت میکرد. وَ تَرَكْنَا بَعْضَهُمْ يَوْمَئِذٍ يَمُوجُ فِي بَعْضٍ كهف: ۹۹. آنروز آنها را میگذاریم بعضی در بعضی موج میزند.

مور: ج ۶، ص: ۳۰۳

مور: جریان سریع «مار الدّم علی وجهه» خون بسرعت بر چهره‌اش جاری شد (راغب). يَوْمَ تَمُورُ السَّمَاءُ مَوْرًا طور: ۹. روزیکه آسمان بشدت جریان کند ظاهراً در روز قیامت در اثر اختلال نظم هوای اطراف زمین بصورت گرد باد شدید و سهمگین در خواهد آمد. أ

أَمِئْتُمْ مَنْ فِي السَّمَاءِ أَنْ يَخْسِفَ بِكُمْ الْأَرْضَ فَإِذَا هِيَ تَمُورُ ملك: ۱۶ آیا ایمنید آنکه حکمش

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۰۴

در آسمان جاری است شما را بزمین فرو برد آنگاه که بشدت میگردد. مور ظاهرا حرکت یکنواخت نیست بلکه گرد بادی و مار پیچی است که توام با حرکت و برگشت است در مجمع فرموده: «المور تردد الشئ بالذهاب و المجرى كما يتردد الدخان» در نهج البلاغه خطبه: ۱۶۱ فرموده: «تمور فى بطن أمك جنينا»

موسی: ج ۶، ص: ۳۰۴

اشاره

موسی: علی نبینا و آله و علیه السّلام. نام مبارکش ۱۳۶ بار در کلام الله مجید بکار رفته است. موسی لفظ عبری است بمعنی از آب گرفته شده. ظاهرا از آنجهت است که مأموران فرعون او را در بچگی از آب گرفتند. حالات موسی علیه السّلام در قرآن مجید بیشتر از حالات دیگر پیغمبران ذکر شده و ظاهرا وجه آن اصطکاک بیشتر مسلمین با یهود و عناد و لجاجت یهود در مقابل قرآن بوده و یا علل دیگری هم داشته است.

ولادت موسی (ع)؛ ج ۶، ص: ۳۰۴

ولادت موسی در روزگاری بود که فرعون پسران تازه مولود بنی اسرائیل را سر می‌برید و دخترانشان را زنده نگه میداشت. مشهور است که کاهنان بفرعون گفته بودند: فرزندی در بنی اسرائیل متولد میشود که سلطنت تو را تهدید خواهد کرد. فرعون برای جلوگیری از تولد چنین پسری بآن جنایت وحشتناک دست زده بود. میشود گفت: علت آن کشتار دلخراش و بی‌رحمانه آن بود که فرعون نمیخواست بنی اسرائیل در اثر کثرت مردان تقویت شده و خطری برای مصریان و فرعون باشند چون در صورت کشتار پسران، زنان هر قدر زیاد میشدند باز همه بصورت بردگان در مصر بودند و کاری نمیتوانستند کرد. آیه وَ تَرَى فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ جُنُودَهُمَا مِنْهُمْ مَا كَانُوا يَحْذَرُونَ قصص: ۶. نشان میدهد که خوف از کثرت و قوت بنی اسرائیل بوده است نه از ولادت یک پسر. و در قرآن مجید آمده: چون موسی

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۰۵

بفرعون و ساحران غالب گردید، مصریان بفرعون گفتند: آیا از موسی و قومش دست میکشی که در زمین فساد کنند و تو و خدایانت را ترک کنند؟! فرعون در جواب گفت: سَيُقْتَلُ أَبْدَاءَهُمْ وَ نَسِيَتُحْيِي نِسَاءَهُمْ وَ إِنَّا فَوْقَهُمْ قَاهِرُونَ اعراف: ۱۲۷، اگر کشتن بچه‌ها برای جلوگیری از ولادت موسی بود دیگر تهدید فرعون جای نداشت که موسی بدنیا آمده بود، ظاهرا نظر فرعون آن بوده که باز پسرانشان را میکشم و نمیگذارم تقویت شده و خطری ایجاد کنند. و اگر شبهه را قوی گرفتیم باید بگوئیم: جریان ولادت موسی علیه السّلام توسط انبیاء در بنی اسرائیل شهرت یافته و از آنها بسمع فرعون رسیده بود نه بوسیله ساحران که راهی بغیب ندارند. و اگر وجه دوم صحیح باشد خدا خواسته با تربیت موسی در آغوش فرعون بفهماند که فرعونها از تغییر تقدیر خداوندی عاجزاند بلکه پسری را که برای او همه را میکشت باید خودش در آغوش خودش تربیت کند. بهر حال چون موسی متولد شد مادرش با الهام خداوندی او را شیر داد و در صندوقی گذاشته در آب رها کرد و با الهام خدائی میدانست که بوی باز خواهد گشت، غلامان فرعون صندوق را از آب گرفتند و چون باز کردند تازه مولودی در آن یافتند نظر فرعون آن بود روی قانون کلی این بچه نیز مشمول قتل شود که وضع نشان میدهد از بنی اسرائیل است، ولی زن فرعون شیفته تازه مولود شد «وَأَلْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً

مِیْ» زن در اثر علاقه شدید از کشتن وی مانع شد و گفت: «قُرْتُ عَیْنِ لِي وَ لَكَ لَا تَقْتُلُوهُ عَسَىٰ أَنْ يَنْفَعَنَا أَوْ نَنْجُوهُ وَ لَدًّا» بالاخره فرعون تسلیم شد که او را نکشد و برای خود نگه دارد، مسأله اول و فوری آن بود که زن شیردهی باشد و او را شیر دهد، تقدیر خدا کار خود را کرد هر زنی که آوردند موسی پستانش را نگرفت، «وَ حَرَّمْنَا عَلَيْهِ الْمَرَاضِعَ مِنْ قَبْلُ» قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۰۶

قبیل حاضرین در این کار فرو ماندند. خواهر موسی که وارد آن مجمع شده و بتوصیه مادرش ناظر جریان بود گفت: مادری می‌شناسم که او را کفالت کند و شیر بدهد، بگفته او موسی را پیش مادرش آوردند آنگاه فرعون بشارت دادند که مسأله حل شد و پستان فلان زن را گرفت، (پس حقوقی و ماهیانه‌ای برای این زن مقرر کنید که پسر پادشاه را شیر میدهد) فَزِدْنَاهُ إِلَيْنِ أُمَّه كَيْ تَقْرَىٰ عَيْنَهَا وَ لَا تَحْزَنَ وَ لَتَعْلَمَنَّ أَنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ قصص: ۷-۳ ترجمه آزاد. قصه روی اراده خدا جریان داشت، دشمن فرعون و مایه اندوه فرعون در خانه فرعون تربیت میشد «وَ اللَّهُ غَالِبٌ عَلَىٰ أَمْرِهِ» موسی چون بر شد و جوانی رسید خداوند بوی حکمت و درک و علم عنایت فرمود (تربیت شده اشرف ضد اشرافیت را در سر پروراند و آنخانه و حکومت آنرا محکوم کرد) روزی وقت ظهر که مردم نوعاً در خانه‌ها مشغول استراحت بودند از قصر بیرون آمد و در شهر گردش میکرد، اتفاقاً دو نفر مصری و اسرائیلی مشغول مقاتله و نزاع بودند (گوئی قبطی را نظر آن بود که سبطی را بکشد او نیز میخواست از خود دفاع کند و لو بمرگ مصری تمام شود) لذا فرموده «فَوَجَدَ فِيهَا رَجُلَيْنِ يُقْتِلَانِ» بهر حال اسرائیلی موسی را بیاری طلبید موسی با یکمشت کار مصری را تمام کرد ولی از اینکه این مداخله بمرگ مصری انجامید ناراحت شد و گفت: این منازعه که میکردند کار شیطان است، خدایا من خویش را بزحمت انداختم، مصریان از این کار اغماض نخواهند کرد مرا فرجی پیش آور. دیگر بکاخ فرعون بر نگشت فردای آنروز گوش بزننگ بود که قتل قبطی چه عکس العملی ببار خواهد آورد، از قضا دید، اسرائیلی دیروز با شخص دیگری گلاویز شده باز موسی

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۰۷

را بیاری طلبید، موسی گفت تو در ضلالت آشکاری که با این وضع و تسلط مصریان هر روز نغمه‌ای ساز میکنی این بگفت و باز خواست از او دفاع کند، سبطی بخیال آنکه این دفعه موسی قصد وی را دارد و میخواهد کارش را تمام کند فریاد کشید: «يَا مُوسَىٰ أَ تُرِيدُ أَنْ تَقْتُلَنِي كَمَا قَتَلْتَ نَفْسًا بِالْأَمْسِ إِنْ تُرِيدُ إِلَّا أَنْ تَكُونَ جَبَّارًا فِي الْأَرْضِ» ... در همین وقت بود که مردی رسید و گفت: موسی اشرف دربار فرعون رأی گیری میکنند که تو را بکشند هر چه زودتر خودت را نجات ده، موسی چاره‌ای جز فرار نداشت لذا پا بفرار گذاشت و از مصر خارج شد. فَخَرَجَ مِنْهَا خَائِفًا يَتَرَقَّبُ قَالَ رَبِّ نَجِّنِي مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ قصص: ۱۴-۲۱ ترجمه آزاد.

موسی و شعیب؛ ج ۶، ص: ۳۰۷

موسای جوان از مصر خارج شده راه «مدین» را در پیش گرفت و گفت: «عَسَىٰ رَبِّي أَنْ يَهْدِيَنِي سَوَاءَ السَّبِيلِ» چون بچاه مدین رسید دید گروهی بگوسفندان خویش آب میدهند ولی دو نفر زن چند رأس گوسفند را از آب خوردن باز میدارند، گفت چرا چنین میکنید دختران گفتند: ما پس از برگشتن چوپانها بگوسفندان آب میدهیم، پدر ما پیر مرد است نمیتواند خودش گوسفندان را آب دهد، موسی بآن گوسفندان آب داد و در سایه‌ای استراحت کرد، پس از رفتن دختران یکی از آندو باز گشت و بموسی گفت: پدرم تو را میخواهد تا مزد این کار را که کردی بدهد. موسی پیش شعیب علیه السلام آمد و ماجرای خویش را باز گفت، شعیب پس از شنیدن سر گذشت او گفت: «لَا تَخَفْ نَجَوْتَ مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ» یکی از دختران گفت: پدر جان این جوان را اجیر کن که هم نیرومند است و هم درستکار. شعیب گفت: میخواهم یکی از دخترانم را بعقد نکاح تو در آورم که هشت سال بمن اجیر باشی و اگر ده سال

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۰۸

کار کردی باختیار تو است و من نمیخواهم تو را بزحمت اندازم و کار زیاد رجوع کنم خواهی دید که از نیکوکارانم «سَيَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّالِحِينَ» موسی گفت: این کار میان من و تو باشد هر کدام از هشت سال یا ده سال را کار کردم بمن تحمیل نخواهی کرد و اللَّهُ عَلَيَّ مَا نَقُولُ وَكَيْلُ قِصَصٍ: ۲۲-۲۸ ترجمه آزاد.

موسای رسول؛ ج ۶، ص: ۳۰۸

موسی چون مدت خدمتش را در نزد شعیب تمام کرد خواست بوطنش مصر باز گردد با خانواده‌اش از مدین براه افتاد چون بصرای سینا رسید ظاهراً راه را گم کرد و از سرما تا حدی ناراحت بودند، موسی از دور آتشی دید فَلَمَّا قَضَىٰ مُوسَى الْأَجَلَ وَسَارَ بِأَهْلِهِ آنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ ناراً بخانواده‌اش گفت: اینجا باشید من آتشی بنظم آمد شاید در کنار آن جمعی باشند راه را از آنها بپرسم و یا مقداری آتش بیاورم تا گرم شوید، موسی بسوی آتش براه افتاد چون نزدیک آتش رسید ناگه از ناحیه راست وادی از جانب درختی که در آنجا بود ندائی بلند شد: أَنْ يَا مُوسَى إِنِّي أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ. وَأَنْ أَلْقِ عَصَاكَ ... ای موسی منم خدا، پرورش دهنده همه مخلوقات ای موسی عصایت را بیانداز. (سر تا پای موسی را لرزشی فرا گرفت و با آرامشی از جانب خدا خویشتن را باز یافت و آرام گردید) سپس در پیروی از همان ندا عصا را بزمین انداخت دید عصا بصورت مار در آمد و همچون مار حرکت میکند، موسی از دیدن آن پا بفرار گذاشت و به پشت سرش نگاه نکرد. بار دیگر ندا بلند شد يَا مُوسَى أَقْبِلْ وَلَا تَخَفْ إِنَّكَ مِنَ الْأَمِينِينَ موسی بر گرد و نترس تو ایمنی، چون باز گشت ندا چنین ادامه یافت: دستت را بگریبان فرو بر چون بیرون آوری خواهی دید سفید و نورانی شده بی آنکه صدمه‌ای به بیند ... عصا و ید بیضاء دو معجزه‌اند

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۰۹

با این دو معجزه پیش فرعون و قومش برو و هدایتشان کن که گروهی فاسق‌اند. گفت خدایا من یک نفر از آنها را کشته‌ام میت‌رسم مرا بکشند، برادرم هارون از من فصیحتر است او را با من بفرست که تصدیقم کند میت‌رسم تکذیبم نمایند، خطاب رسید سَنَشُدُّ عَضُدَكَ بِأَخِيكَ وَنَجْعَلُ لَكَ سُلْطَانًا فَلَا يَصِلُونَ إِلَيْكُمَا بِأَيِّتِنَا ... قصص: ۲۹-۳۵.

موسی و فرعون؛ ج ۶، ص: ۳۰۹

موسی با برادرش هارون پیش فرعون آمده و رسالت خویش را بیان داشتند و گفتند: ما دو فرستاده پروردگار تو هستیم بنی اسرائیل را بما واگذار و عذابشان نکن بر تو معجزه‌ای از خدایت آورده‌ایم سلام بر آنکه تابع راه هدایت است، خداوند فرموده هر که ما را تکذیب کند و از حق روی گرداند عذاب خدا در کمین اوست. فرعون گفت: «فَمَنْ رَبُّكُمَا يَا مُوسَى؟» موسی پروردگار شما دو برادر کیست؟ گفت: رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ حَلْفَهُ ثُمَّ هَدَىٰ پروردگار ما آنست که هر چیز را آفریده و براههای ادامه زندگی هدایت فرموده است. فرعون گفت: «فَمَا بَالُ الْقُرُونِ الْأُولَىٰ» حال مردمان گذشته (که بخدا ایمان نیاوردند) چیست؟ موسی گفت: فِي كِتَابٍ لَا يَضِلُّ رَبِّي وَلَا يَنسَىٰ ماجرای آنها در کتابی موجود است خدایم نه یکی را جای دیگری میگیرد و نه فراموش میکند همان خدائیکه زمین را برای زندگی آماده کرد و در آن راهها قرار داد و از آسمان آب بارانید و اصناف مختلف نباتات را بوسیله آن بوجود آورد، بخورید و چهارپایانتان را بچرانید و در آنها خردمندان را دلائلی است بر وجود و تربیت پروردگار، شما را از این زمین آفریده‌ایم و در آن باز میگردانیم و بار دیگر از آن بیرون میاوریم مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى. فرعون که نخوت سلطنت

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۱۰

وجودش را فرا گرفته بود در مقابل موسی و هارون تسلیم نشد نبوت آنها را تکذیب کرد و از پذیرش امتناع نمود و با کمال غرور گفت: أَجِئْتَنَا لِتُخْرِجَنَا مِنْ أَرْضِنَا بِسِحْرِكَ يَا مُوسَىٰ مُوسَىٰ آتَمَدَ هَا تَا بَا جَادَوِي خُودَت مَا رَا از دیارمان بیرون کنی؟! ما هم سحری در مقابل سحر تو میاوریم روزی را معین کن که بدون عذر در آنروز گرد آئیم و با جادوگران ما مبارزه کن تا جواب جادوی تو را بدهند. موسی فرمود: روز عید و آنگاه که مردم در وقت چاشت جمع گردند روز ملاقات ما باشد. «طه: ۴۷-۵۹»

موسی و ساحران؛ ج ۶، ص: ۳۱۰

فرعون مأمورانی باطراف فرستاد تا عده زیادی ساحر از هر طرف جمع کرده بیایند آوردند فرعون قول داد که در صورت غلبه بموسی از مقربین در گاهش خواهند بود. موسی بساحران فرمود: **لَا تَقْتُزُوا عَلَی اللّٰهِ کَذِبًا فِیْسَحِّتُکُمْ بَعْدَابٍ وَقَدْ خَابَ مَنِ افْتَرٰی** وای بر شما بخدا نسبت دروغ ندهید و با این آمادگی خود مرا مانند خودتان جادوگر قلمداد نکنید من مأموری از جانب آفریدگارم، خدا شما را با غذایی در این صورت خواهد کوبید هر که بخدا دروغ بندد زیانکار است ... عده‌ای گفتند: این دو برادر دو جادوگراند، میخواهند شما را بوسیله جادو از دیارتان برانند و طریقه شریفتان را از بین ببرند و شما را بخود برده کنند، حیلۀ خود را یکجا کنید و در برابرشان صف آرایی نمائید هر که امروز پیروز گردید نجات یافته است. ساحران گفتند: موسی تو اول سحر خودت را بکار می‌بندی یا ما اول بکار بندیم؟ موسی گفت: نه شما اول بیاندازید، جادوگران سحر خویش را بکار بردند، مردم از سحر آنها چنان خیال کردند که ریسمانها و عصاهائیکه بزمین انداخته‌اند بمارها مبدل شده و حرکت میکنند و حتی خود موسی

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۱۱

نیز چنان خیال کرد **فَاِذَا جَابَهُمْ وَ عَصِيَّتُهُمْ یُحٰیِلُ اِلَیْهِ مِنْ سِحْرِہِمۡ اَنَّهُۥ تَشَعٰی**. موسی با دیدن آنمنظره ترسید (از اینکه مردم گمان کنند اینها واقعیات است) خطاب رسید: نترس تو پیروزی، عصایت را بیانداز آنچه باطل کرده‌اند خواهد بلعید کار اینان کار ساحر است و رستگاری از ساحر بدور. عصا در دم اژدها شد و همه آن ابزار را بکام خویش فرو برد جادوگران از دیدن آن دانستند که موسی ساحر نیست و مبعوث از طرف خدا و کارش معجزه است لذا بموسی ایمان آوردند. فرعون در کارش فرو ماند و بتهدید و ارباب دست زد و بساحران فریاد کشید: آیا بی آنکه من اجازه دهم بموسی ایمان آوردید او استاد شما است که تعلیمتان داده، بدانید که دست و پاهاتان را بعکس میبرم و در درختان خرما بدارتان میاوزم و خواهید دانست که عذاب کدام یک ما سخت تر است شاخ و شانه کشیدن فرعون مؤمنان را ارباب نکرد و در جواب فرعون گفتند: **لَنْ نُؤْتِرَكَ عَلٰی مَا جَاءَنَا مِنَ الْبَیِّنَاتِ وَالَّذِی فَطَرَنَا فَاقْضِ مَا اَنْتَ قَاضٍ ... طه ۶۰-۷۲**.

بحران؛ ج ۶، ص: ۳۱۱

موسی پس از این غلبه عملاً دارای دار و دسته شد و جمعیتی مخالف دولت فرعون در مصر بوجود آمد فرعون بر شدت خفقان افزود و پیروان موسی را مورد اذیت و اهانت قرار داد **فَاَرْسَلَ فِرْعَوْنُ فِی الْمَدَیْنِ حَاشِرِیْنَ**. **اِنَّ هٰؤُلَاءِ لَشِرْذِمَةٌ قَلِیْلُوْنَ**. **وَ اِنَّہُمْ لَنَا لِعَاطُوْنَ**. **وَ اِنَّا لَجَمِیْعٌ حَازِرُوْنَ** شعراء: ۵۳-۵۶ فرعون مأمورانی برای جمع لشکریان در شهرها فرستاد و بمردم پیغام داد که موسی و پیروان او گروه اندکی هستند و دولت را خشمگین کرده‌اند ولی دولت بر اوضاع مسلط و مراقب کارها است. گروهی از درباریان بفرعون گفتند: این فتنه را هر چه زودتر بخوابان

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۱۲

و نگذار موسی و قومش از حکومت تو و تقدیس خدایانت دست برداشته و در مملکت افساد کنند. فرعون در جواب گفت: سَنُقَاتِلُ أَبْنَاءَهُمْ وَ نَسَبَهُمْ وَ نَسَبَهُمْ نِسَاءَهُمْ وَ إِنَّا فَوْقَهُمْ قَاهِرُونَ همچنان پسرانشان را سر بریده و زنانشان را زنده نگاه خواهم داشت ما برتریم، حکومت و قهر در دست ما است. موسی در جواب این تهدید گفت: قوم من از خدا یاری جوئید و خویشتان دار باشید زمین و مملکت مال خدا است بهر کس از بندگان که خواهد می‌دهد و عاقبت مال پرهیزکاران است. گفتند: ای موسی پیش از آنکه تو آئی در اذیت بودیم و اکنون که تو آمده‌ای باز در اذیت و ناراحت هستیم. موسی گفت: امید است که خدا دشمنان را هلاک کند و شما را جانشین گرداند و به بیند چطور کار میکنید (اعراف: ۱۲۷-۱۲۹). در آن دوران بود که معجزات موسی علیه السلام از قبیل طوفان، ملخ و غیره به ۹ واحد رسید چنانکه در «تسع» گذشت. هر وقت یکی از آن بلاها و معجزه‌ها ظاهر میشد در مقام عجز از موسی میخواستند که از خدا بخواهد تا بلا را از بین ببرد و در آنصورت ایمان خواهند آورد ولی پس از کشف بلا بقول خود عمل نمی‌کردند جریان بدین منوال بود که موسی مأمور شد بنی اسرائیل را از مصر بیرون برد.

خروج؛ ج ۶، ص: ۳۱۲

از خدا دستور صریح رسید که بنی اسرائیل را شبانگاه از مصر خارج کند، بدستور موسی مردم آماده کوچ شدند و شبهنگام از مصر حرکت کردند. فرعون از رفتن موسی و یارانش مطلع گردید و در تعقیب آنها براه افتاد، بنی اسرائیل بکنار دریای سرخ نزدیک شده بودند که لشکریان فرعون از دور دیده شدند، بنی اسرائیل در محصه عجیبی قرار گرفتند از جلو امواج خروشان دریا و از عقب دشمن بی‌امان که بسرعت نزدیک میشد فلما تراء الجمعان قال اصحاب موسی انا

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۱۳

لَمُدْرَكُونَ. قَالَ كَلَّا إِنَّ مَعِيَ رَبِّي سَيَهْدِينِ چون دو گروه همدیگر را دیدند یاران موسی گفتند: ما حتما گرفتار خواهیم شد این دریا و این دشمن. شب تاریک و بیم موج و گردابی چنین حائل کجا دانند حال ما سبکباران ساحلها. (ای بسا که زبانهای ملامت بسوی موسی علیه السلام گشوده شد). موسی گفت: نه خدایم با من و یار من و من با طرح نقشه خدائی بیرون شده‌ام در همین هنگام عصا کار خودش را برای چندمین بار کرد. فَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنْ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْبَحْرَ فَمَازَلَقَ فَكَانَ كُلُّ فِرْقٍ كَالطَّوْدِ الْعَظِيمِ بمحض رسیدن عصا بدریا، آبهای دریا بشکافت و متحجر گردید و راهی باز شد و در دو طرف آن راه آبها مانند کوه بزرگی جامد و بی‌حرکت ماندند خالق کاینات صفت میعان و جریان را از آب برداشت همچنانکه سوزاندن را از آتش در قصه ابراهیم علیه السلام، بنی اسرائیل بسرعت وارد آن راه شده و بطرف صحرای سینا رفتند در این وقت فرعون با لشگریانش رسیدند و راه را باز دیده وارد شدند تا بنی اسرائیل را تعقیب نمایند پس از ورود آنها آبهای دریا بهم آمد فرعونیان شروع بدست و پا زدن نمودند. (شعراء: ۶۱-۶۴). فرعون چون مرگ را معاینه دید گفت: آمَنْتُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا الَّذِي آمَنْتُ بِهِ بَنُو إِسْرَائِيلَ وَ أَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ ولی خداوند توبه او را قبول نکرده و در جوابش (که فرعون نشنید) فرمود: اکنون ایمان میاوری حال آنکه پیشتر عصیان کردی و از مفسدان بودی، امروز فقط جسد تو را بیرون انداخته و در دسترس مردمان قرار خواهیم داد تا بآیندگان عبرتی باشی و بدانند عاقبت دشمنان حق و عاقبت جباران چنین است. (یونس: ۹۰-۹۲)

در صحرای سینا؛ ج ۶، ص: ۳۱۳

وَ لَقَدْ بَوَّأْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ مَبُوءًا صِدْقٍ وَ رَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ فَمَا اخْتَلَفُوا حَتَّىٰ جَاءَهُمُ الْعِلْمُ ...

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۱۴

یونس: ۹۳. بنی اسرائیل چون بصرای سینا وارد شدند زندگی نوینی آغاز کردند از اسارت فرعونیان رستند ولی روی جهالتی که داشتند قدر آنهمه نعمت را ندانسته مرتباً خدا را عصیان کردند و موسی و هارون علیهما السلام را بزحمت انداختند، خداوند برای آنها منّ و سلوی نازل فرمود مدتها از آندو ارتزاق کردند رجوع شود به «منّ» و «سلوی» با این همه معجزات چون در آبادیهای سینا بگروهی بت پرست برخوردند گفتند: **يَا مُوسَى اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمْ آلِهَةٌ** اعراف: ۱۳۸. موسی برای ما نیز خدایانی بساز. از لحاظ آب در مضیقه شدند بدستور خدا موسی عصا را بسنگ زد، دوازده چشمه از آن جاری گردید بنا شد هر یک از دوازده گروه از چشمه‌ای آب گیرند. **وَإِذِ اسْتَسْقَىٰ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَا عَشْرَ عَيْنًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَّشْرِبَهُمْ** بقره: ۶۰. از جمله وقایع صحرای سینا داستان گاو کشی است که بنی اسرائیل در مورد پیدا کردن قاتلی انجام دادند، آن ماجرا کاری بس مهم بود که در «بقر» ذیل عنوان بقره بنی اسرائیل مشروحا گفته شده است.

سامری؛ ج ۶، ص: ۳۱۴

موسی علیه السلام در سینا مأموریت یافت که مدتی دور از قوم خود در محلی بمناجات خدا پرداخته و از خداوند قانونی برای اداره بنی اسرائیل دریافته بیاورد یعنی الواح تورات را. در آیه‌ای میخوانیم که مدت خدا چهل روز بوده و در آیه دیگر سی روز ولی ده روز بر آن افزوده شد. **وَإِذْ وَعَدْنَا مُوسَىٰ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ** بقره: ۵۱. این آیه در چهل بودن صریح است. ولی آیه **وَإِذْ وَعَدْنَا مُوسَىٰ ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَأَتَمَّمْنَاهَا بِعَشْرِ فِتْنَةٍ** اعراف: ۱۴۲ وعده ملاقات را سی روز ذکر میکند که ده روز دیگر بر آن افزوده شده.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۱۵

بنظرم وعده از اول چهل شب بوده ولی ذکر سی شب و افزودن ده شب برای امتحان بوده است یعنی بنی اسرائیل اول بدانند که موسی پس از ۳۰ روز مراجعت خواهد کرد و چون بنا شد ده روز دیگر بماند آیا در این ده روز استقامت خواهند ورزید یا نه و چون سی روز گذشت و موسی نیامد سامری فوراً جریان گوساله را پیش آورد و با یاران خویش مردم را بعبادت آن خواند. بهر حال چون برگشتن موسی علیه السلام بطول انجامید سامری مقداری زیور آلات از مردم و مقداری از خویش جمع کرده و آنها را ذوب نموده بصورت گوساله‌ای در آورد و آن صدای گاو داشت (بنظر میاید که در جوف آن دستگانهائی گذاشته بود باد که از عقب آن وارد میشد در اصطکاک با آن دستگاه بصورت صدای گاو از دهانش خارج میشد که فرموده **فَأَخْرَجَ لَهُمْ عِجْلًا جَسَدًا لَهُ خُورٌ** طه: ۸۸). سامری چون از ساختن گوساله فارغ شد با عده‌ای از همدستان خویش مردم را بعبادت گوساله خواندند و گفتند: **«هَذَا إِلَهُكُمْ وَإِلَهُ مُوسَىٰ»** این معبود شما و معبود موسی است، موسی معبود خویش را که در اینجا است از یاد برد و در طلب آن بطور رفت. هارون که جانشین موسی بود با این امر بمخالفت برخاست و گفت: مردم پروردگار شما خدای رحمن است نه این گوساله از من پیروی کنید و از عبادت آن دست بردارید گفتند: تا برگشتن موسی بآن عبادت خواهیم کرد. خداوند در طور بموسی از ماجرای سامری خبر داد، موسی بعجله و اندوهناک و خشمگین بمیان بنی اسرائیل باز گشت و آنها را بیاد ملامت گرفت و گفت: **يَا قَوْمِ أَلَمْ يَعِدْكُمْ رَبُّكُمْ وَعَدًّا حَسَنًا أَ فَطَالَ عَلَيْكُمُ الْعَهْدُ أَمْ أَرَدْتُمْ أَنْ يَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّكُمْ فَأَخْلَفْتُمْ مَوْعِدِي؟!**

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۱۶

مردم تقصیر را بگردن سامری انداخته و گفتند او این کار را کرد. موسی آنگاه ببرادرش هارون پرخاش کرد: چرا گذاشتی اینکار کنند و سر هارون را گرفت و پیش خود کشید. هارون گفت: پسر مادرم سر و ریش مرا مگیر مردم مرا بیچاره کردند و خواستند بکشند، ترسیدم بگوئی میان بنی اسرائیل نفاق افکندی و فرمانم را مراعات نکردی. موسی علیه السلام آنگاه بسراغ سامری آمد: این چه وضعی است پیش آوردی؟! سامری گفت: آنچه این مردم ندانستند من دانستم مقداری از دین تو را اخذ کرده سپس رها کردم

و نفس من این چنین وادارم کرد رجوع شود به «اثر». موسی گفت: برو حق نداری با کسی افت و خیز و گفتگو و معاشرت کنی و باید تنها زندگی نمایی و این معبودیکه بآن عبادت کردی ریز ریز کرده و بدست باد در دریا پراکنده خواهم کرد، (طه: ۸۵-۹۷) عبادت کنندگان گوساله توبه کردند، فتنه فرو نشست.

نکاتی چند درباره موسی؛ ج ۶، ص: ۳۱۶

قتل قبطی؛ ج ۶، ص: ۳۱۶

در گذشته خواندیم که موسی علیه السلام در دفاع از اسرائیل یکنفر مصری را کشت باید دید این چه قتلی بوده است اگر قضیه را از نظر اسلام پیجوی کنیم باید گفت: قتل قبطی اشکالی نداشت زیرا مصریان نسبت به بنی-اسرائیل کافر حربی بودند، پسران آنها را سر بریده و دخترانشان زنده نگه داشته و برده خویش بحساب میاورند موسی علیه السلام بفرعون گفت عِبَدَتَ بَنِي إِسْرَائِيلَ شعراء: ۲۲ یعنی بنی اسرائیل را برده گرفته‌ای و نیز بفرعون میگفت فَأَرْسِلْ مَعَنَا بَنِي - إِسْرَائِيلَ وَلَا تُعَذِّبْهُمْ طه: ۴۷. بنی اسرائیل را با ما بفرست و عذابشان نکن» قبطیان راجع بموسی و هارون میگفتند: أُنُومُنْ لِبَشَرَيْنِ مِثْلِنَا وَقَوْمُهُمَا لَنَا عَابِدُونَ مؤنون: ۴۷ آیا بدو قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۱۷

بشر مثل خودمان ایمان بیاوریم حال آنکه قوم اینها بردگان مانند. علی هذا شکی در کافر حربی بودن آنها نمی‌ماند. وانگهی آیه فَوَجَدَ فِيهَا رَجُلَيْنِ يُقْتُلَانِ قِصَص: ۱۵ ظهورش آنست که هر دو میخواستند همدیگر را بکشند، بنظم قبطی میخواستند اسرائیلی را بکشد او هم میخواستند از خود دفاع کند هر چند بقتل مصری تمام شود، در اینصورت قتل مصری برای دفاع از اسرائیلی اشکال نداشته در صورتیکه دفاع بدون قتل مقدور نبود. این دو وجه در صورتی است که قتل را عمدی بگیریم. ولی قتل مصری غیر عمدی بود و موسی نمیدانست که مشت کار قبطی را تمام خواهد کرد ظهور فَوْكْرَهُ مُوسَى فَقَضَى عَلَيْهِ قَالَ هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ قِصَص: ۱۵ در آنست که موسی از این اتفاق دلخوش نبوده است لفظ «هذا» ظاهرا اشاره بمنزاعه آندو نفر است یعنی این کاریکه میکردند کار شیطانی است مرا نیز بزحمت انداخت و اینکه موسی پس از آنواقع گفت: رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي فَغَفَرَ لَهُ قِصَص: ۱۶ مرادش آن نیست که خدایا من گناه کردم و مستحق عذاب شدم بلکه ظاهرا نظرش بوضع روز بود که خدایا من خودم را بزحمت انداختم فرعون این کار را نادیده نخواهد گرفت برای من چاره‌ای پیش آور. بنا بر این «فَغَفَرَ لَهُ» همان بود که بتوفیق خدا از مصر فرار کرد و نجات یافت، در جای دیگر میخوانیم که خدا این کار را بموسی منت نهاده و میفرماید: وَقَتَلْتَ نَفْسًا فَنَجَّيْنَاكَ مِنَ الْغَمِّ طه: ۴۰ اگر قتل مصری گناه بود میبایست بفرماید: نفسی را کشتی و مستحق عقوبت شدی- و باز می‌بینیم که موسی در موقع نجات میگوید: آنها مرا درباره قتل مصری گناهکار میدانند نه اینکه بگوید: من گناهکار شده‌ام رَبِّ إِنِّي قَتَلْتُ مِنْهُمْ نَفْسًا فَأَخَافُ أَنْ يَقْتُلُونِ قِصَص: ۳۳ در جای دیگر گفته: وَ لَهُمْ عَلَيَّ ذَنْبٌ

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۱۸

فَأَخَافُ أَنْ يَقْتُلُونِ شعراء: ۱۴ در هیچ یک از این آیات مسئولیتی از جانب خدا بر موسی ذکر نشده است.

لَنْ تَرَانِي؛ ج ۶، ص: ۳۱۸

آیا موسی در اثر اصرار آن هفتاد نفر که با خود بکوه طور برده بود گفت: «رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ» یا خودش این تقاضا را کرد؟ آیا

موسی دو بار با خدا میقات داشته و بطور رفته یا فقط یکبار؟ معنی «رَبِّ أَرْنِي» چه بود آیا در صورت دوم از موسی بعید نبود که چنان تقاضایی از خدا بکند؟! در سورة اعراف از آیه ۱۴۱ جریان میقات چنین شروع میشود: **وَاعْدْنَا مُوسَىٰ ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَأَتَمَّمْنَاهَا بِعَشْرِ... وَ فِي آيَةٍ مَا بَعْدَ آتِيهِ وَ لَمَّا جَاءَ مُوسَىٰ لِمِيقَاتِنَا وَ كَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرَ إِلَيْكَ قَالَ لَنْ نَرَاكَ وَ لَكِنْ أَنْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ نَرَاكَ... ظهور آیه در تنهایی موسی است که خودش این تقاضا را از خدا کرده و گفته: «خدایا خودت را بمن بنمایان تا تو را به بینم» خدا فرموده تو هرگز مرا نتوانی دید ولی بکوه بنگر و در اثر تجلی خدا کوه ریز ریز شد و موسی بیهوش افتاد و چون بیدار شد و بحال آمد گفت: **سُبْحَانَكَ ثُبْتُ إِلَيْكَ وَ أَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ**. در آیات بعدی سخن از آمدن تورات است و آنگاه خدا جریان سامری را بموسی خبر میدهد، موسی خشمگین بسوی قوم بر میگردد و مردم را ملامت میکند و بهارون پرخاش می نماید و الواح تورات را بکناری میاندازد و آنگاه میگوید: **وَلَمَّا سَكَتَ عَنْ مُوسَى الْغَضَبُ أَخَذَ الْوَأح... پس از همه این ماجری ها میرسیم باین آیه و **اخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا لِمِيقَاتِنَا فَلَمَّا أَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ قَالَ رَبِّ لَوْ شِئْتَ أَهْلَكْتَهُمْ مِنْ قَبْلُ وَ إِنِّي أَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ الشُّفَهَاءُ مِنَّا... از آیه اخیر هم روشن میشود که موسی علیه السّلام بار دیگر با آن هفتاد نفر بطور رفته و آنها را لرزه گرفته است******

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۱۹

مگر آنکه بگوئیم مراد از «مِيقَاتِنَا» در این آیه همان میقات اول است و بردن آن هفتاد نفر بعدا بطور مستقل ذکر شده است. علت اینکه آنها را لرزه گرفته و مرده اند ظاهرا همان است که بموسی علیه السّلام گفتند: خدا را آشکارا بما نشان بده و **إِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَىٰ لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّىٰ تَرَىٰ اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ وَ أَنْتُمْ تَنْظُرُونَ. ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ... بقره: ۵۵، ایضا آیه **فَقَالُوا أَرَنَا اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ بِظُلْمِهِمْ ثُمَّ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ... نساء: ۱۵۳. چون علت رجفۀ آن هفتاد نفر در آیه و **اخْتَارَ مُوسَى... ذکر نشده بنظر میاید که گویندگان «أَرَنَا اللَّهَ جَهْرَةً» همان هفتاد نفر بوده اند وانگهی در دو آیه اخیر که اخذ صاعقه بدنبال آن درخواست، آمده مسلما برای همه بنی اسرائیل نبوده است. بنظر میاید چنانکه بعضی از بزرگان نیز احتمال داده اند حضور در میقات فقط یکبار بوده برای نزول تورات و آنها با حضور آن هفتاد نفر، آنوقت باید دید چرا در سؤال «أَرَنَا اللَّهَ جَهْرَةً» آنها را صاعقه گرفته و مرده و سپس زنده شدند ولی در جواب «أَرِنِي أَنْظُرَ إِلَيْكَ» که از جانب موسی بود فقط «لَنْ نَرَاكَ» و ریز ریز شدن کوه بوقوع پیوسته است. بنظر بعضی: موسی علیه السّلام این درخواست را در اثر اصرار آن هفتاد نفر کرده است، ولی ظهور «أَرِنِي أَنْظُرَ إِلَيْكَ» مفید آنست که موسی این درخواست را بالاستقلال برای خود کرده است و گرنه میگفت: خدایا اینها چنین درخواست میکنند. جای گفتگو است که پس از درخواست موسی کوه ریز ریز شده و موسی بیهوش افتاده است ولی آن هفتاد نفر پس از درخواست از شدت صاعقه مرده اند آیا این دو واقعه در یک وقت و در یک میقات اتفاق افتاده است یا در دو بار الله اعلم. در خاتمه باید گفت:******

مقصود

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۲۰

بنی اسرائیل از «أَرَنَا اللَّهَ جَهْرَةً» دیدن خدا بصورت جسم و ماده بود (نعوذ بالله) ولی غرض موسی از «أَرِنِي أَنْظُرَ إِلَيْكَ» رؤیت قلبی بود چنانکه گفته اند و چون رؤیت قلبی را بصورت علم ضروری میخواست که خدا آنی از نظرش دور نباشد لذا خدا در جوابش «لَنْ نَرَاكَ» گفت یعنی وجود تو آن قدرت را ندارد. ناگفته نماند: در حالات حضرت رسول صلی الله علیه و آله نقل شده چون توجه بملکوت اعلی میکرد طوری وضعش منقلب میشد که دست بیای عایشه زده میفرمود: «کلمینی یا حمیراء» ای عایشه با من حرف بزن، گویا منظور موسی علیه السّلام آن بود که در مقام توجه بخدا همیشه در چنین حالی باشد، پیداست که وجود بشر طاقت آنرا ندارد.

توبه و کشتار؛ ج ۶، ص: ۳۲۰

درباره توبه بنی اسرائیل از گوساله پرستی چنین میخوانیم: وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ إِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ أَنفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجَلَ فَتُوبُوا إِلَيَّ يَا بَارِئِكُمْ فَأَقْتُلُوا أَنفُسَكُمْ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ بقره: ۵۴ «ظَلَمْتُمْ أَنفُسَكُمْ» نشان میدهد که طرف خطاب فقط پرستش کنندگان گوساله‌اند نه همه بنی اسرائیل «فَتُوبُوا إِلَيَّ يَا بَارِئِكُمْ» دلالت بر وجوب توبه و ندامت از عمل را دارد «فَأَقْتُلُوا أَنفُسَكُمْ» که با فاء آمده مبین آنست که این توبه در اول ندامت و پس از آن کشتن یکدیگر است. و نیز معنی اش آنست که بعضی بعضی را بکشند مثل فَإِذَا دَخَلْتُمْ بُيُوتًا فَسَلِّمُوا عَلَيَّ أَنفُسِكُمْ نور: ۶۱ یعنی بعضی بر بعضی سلام کنید و چون از نظر قرآن ملت و جامعه بحکم یکن است لذا «أَنفُسِكُمْ» فرموده چنانکه گفته‌اند. عملی شدن آیه آن بود که گوساله پرستان پس از ندامت بجان هم افتاده یکدیگر را بکشند تا وقتیکه موسی علیه السلام بفرماید دیگر بس است. و یا عده‌ای از آنانکه عبادت نکرده بودند بجان عبادت کنندگان بیافتند و آنها را

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۲۱

بکشند تا آنگاه که موسی بفرماید کافی است صدق توبه شما معلوم شد. در تورات سفر خروج باب ۳۲ نقل شده که موسی گفت هر کس خواستار خداست پیش من آید، بنی لاوی پیش او جمع شدند، موسی گفت: خدا میگوید: هر کس برادر، دوست و همسایه خود را بکشد بنی لاوی موافق سخن موسی عمل کردند در آنروز قریب بسه هزار تن کشته شدند. درباره آیه فوق فقط دو روایت در تفسیر صافی و برهان نقل شده که قابل اعتماد نیستند و متن هر دو مشوش است و در یکی از آن دو عدد کشتگان ده هزار نقل شده و بعضی‌ها که عدد آنها را هفتاد هزار کشته ذکر کرده‌اند معلوم است که اغراق میباشد. المیزان ظهور آیه را پذیرفته و المنار آنچه را که از تورات نقل کردیم نقل نموده و قضیه را حتمی دانسته است و احتمال داده مراد از: «فَأَقْتُلُوا أَنفُسَكُمْ» انتحار باشد. بنظر بعضی مراد غصه مرگ شدن و یا قتل شهوات نفسانی است ولی ظهور آیه مخالف این احتمالات است.

مال؛ ج ۶، ص: ۳۲۱

مال: آنچه انسان مالک شود. در قاموس و اقرب گفته: «المال ما ملكته من كل شيء» و نیز گفته‌اند مال در نزد اهل بادیه چهارپایان است، «مال» مذکر و مؤنث هر دو آید گویند «هو مال» و «هی مال»، الْمَالُ وَ التَّنْبُؤَنَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كهف: ۴۶. مقابله مال با بنون نشان میدهد که مراد از مال متاع دنیا است و آنگاه که گوئیم: وَ آتَوْهُمْ مِنْ مَالِ اللَّهِ الَّذِي آتَاكُمْ نور: ۳۳ نسبت حقیقی است که متاع دنیا در اصل مال خداست. وَ أَمَدَدْنَاكُمْ بِأَمْوَالٍ وَ بَيْنَ اسْرَاءِ: ۶. راغب گوید: مال را از آن مال گویند که پیوسته مائل و زائل است (از این گروه بآن گروه میل میکند) و از این جهت عرض خواننده شده (که عارضی است و دوام ندارد) و بر این

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۲۲

است قول آنکه گفته «المال قحبه تكون يومها في بيت عطار و يومها في بيت بيطار». مال مانند زن زنا کاری است، روزی در خانه عطار و روزی در خانه جراح است. رَبَّنَا إِنَّكَ آتَيْتَ فِرْعَوْنَ وَمَلَأَهُ زِينَةً وَأَمْوَالًا يُونُسَ: ۸۸ ظاهرا مراد از زینت اثاث البيت و ذکر اموال ذکر عام بعد از خاص است و اینکه بعضی زینت را خوش قیافه بودن گفته‌اند درست نیست. وَ لَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا وَ آرْزُقُوهُمْ فِيهَا وَ آكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا نساء: ۴ در این آیه مراد از «أَمْوَالِكُمْ» ظاهرا اموال سفهاء است ولی نسبت آن به ضمیر «کم» از آنست که سفه مثل مجنون محجور و ممنوع التصرف است. باید با مالش او را اداره کرد و طعام و پوشاک داد، در اینصورت مال، مال عقلا است، مال کسانی است که طریق کسب و خرج آنرا میدانند. در المیزان گفته: مراد از اموال در حقیقت اموال سفهاء است بنوعی از عنایت باولیاء سفهاء نسبت داده شده است. بعضی‌ها آنرا اموال دیگران دانسته و گفته‌اند: مراد از آیه

آنستکه انسان مال خویش را بسفهاء و اطفال ندهد بلکه اگر واجب النفقه‌اند بآنها کسوت و طعام بدهد ولی ظاهراً مراد معنای اول است.

ماء؛ ج ۶، ص: ۳۲۲

ماء: آب. وَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بقره: ۲۲ راغب گفته: اصل آن موه است بدلیل آنکه جمع آن امواه و میاه آمده و مصغرش مویه است هاء آخر را حذف و واو را مبدل به الف کرده‌اند. «ماء» ۶۳ بار در قرآن کریم بکار رفته و اعتناء عجیبی بآن شده است از جمله فرموده: وَ جَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ انبیاء: ۳۰ میدانیم که آب را در تشکیل موجودات زنده دخالت تامی است که بدون آن زندگی نه وجود داشت و نه بقا.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۲۳

قرآن در بسیاری از آیات روئیدن نباتات را بآب باران نسبت داده و مرتباً گفته: وَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ ابراهیم، ۳۲، این از آنجهت است که آب دریاها شور و تلخ است و برای نباتات و آشامیدن قابل استفاده نیست ولی بوسیله تبخیر، آب خالص بصورت ابرها از سطح اقیانوسها بلند میشود و بصورت باران و برف بخشکیها میبارد و مورد استفاده حیوانات و نباتات قرار میگیرد أَفَرَأَيْتُمُ الْمَاءَ الَّذِي تَشْرَبُونَ، أَأَنْتُمْ أَنْزَلْتُمُوهُ مِنَ الْمُزْنِ أَمْ نَحْنُ الْمُنزِلُونَ واقعه: ۶۸. وَ أَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِقَدَرٍ فَأَسْكَنَاهُ فِي الْأَرْضِ وَإِنَّا عَلَى ذَهَابٍ بِهِ لِقَادِرُونَ. فَأَنْشَأْنَا لَكُمْ بِهِ جِبَاتٍ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ ... مؤمنون: ۱۸. این آیه تذکر میدهد اولاً آب بقدر احتیاج مردم و حیوان و نبات از آسمان میبارد و باریدن آن بدون تقدیر و اندازه نیست. بلکه «مَاءً بِقَدَرٍ» است، ذخیره برفها در کوهها در اثر برودت هوا و ذوب شدن تدریجی آنها و تشکیل جویبارها و رودخانه‌ها هم «بِقَدَرٍ» است نه سرسری. ثانياً «فَأَسْكَنَاهُ فِي الْأَرْضِ» باید این آب در روی زمین و در اعماق آن که در دسترس بشر است ساکن باشد که بشر بتواند با حفر چاهها و قنوات آنرا مهار کند و مورد استفاده قرار دهد اگر اعماق زمین خاک رس نبود و آب در آنها حبس نمیشد آبها بتدریج چنان باعماق فرو میرفت که از دسترس انسان خارج میشد «وَ إِنَّا عَلَى ذَهَابٍ بِهِ لِقَادِرُونَ» «سبحان من مهد الارض للحیاء». وَ اللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ نور، ۴۵ مراد از «ماء» نطفه است مثل وَ هُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا فَجَعَلَهُ نَسَبًا وَ صِهْرًا فرقان: ۵۴، ایضا أَلَمْ نَخْلُقْكُمْ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ. فَجَعَلْنَاهُ فِي طَرَارٍ مَكِينٍ مرسلات: ۲۰.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۲۴

مید؛ ج ۶، ص: ۳۲۴

مید: اضطراب چیز بزرگ، مثل اضطراب زمین (راغب) طبرسی مطلق اضطراب گفته و گوید: «المید: الميل یمینا و شمالا و هو الاضطراب» ولی بنا باستعمال قرآن مجید که آنرا پیوسته درباره اضطراب زمین بکار برده قید «عظیم» بهتر است. در مصباح گوید: میدان را از آن میدان گویند که جوانب آن در موقع مسابقه میلرزد. وَ أَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَواسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ نحل: ۱۵، ایضا انبیاء: ۳۱. لقمان: ۱۰ یعنی: خدا در زمین کوههای راسخ و ثابت قرارداد مبادا که شما را مضطرب کند و بلرزاند راجع بتفصیل این سخن رجوع شود به «جبل» در نهج خطبه ۱۸۹ درباره دنیا فرموده: «الحوید المیود» یعنی مائل و مضطرب است و در خطبه اول آمده «و وتَد بالصخور میدان أرضه» با سنگها اضطراب زمین را میخکوب کرد.

مائده؛ ج ۶، ص: ۳۲۴

مائده: طعام و طبقه که در آن طعام هست. قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ اللَّهُمَّ رَبَّنَا أَنْزِلْ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ ... مائده: ۱۱۴. ایضا آیه ۱۱۲.

این کلمه بیشتر از دو بار در قرآن مجید نیامده است و راجع بآن در «عیسی» سخن گفته‌ایم.

میر: ج ۶، ص: ۳۲۴

میر: میره بمعنی طعام است «مار عیاله: اتاهم بمیره» یعنی برای آنها طعام آورد. هَذِهِ بِضَاعَتُنَا رُذَّتْ إِلَيْنَا وَ نَمِيرُ أَهْلُنَا وَ نَحْفَظُ أَخَانَا... یوسف: ۶۵. این سرمایه ماست که بما برگشت و طعام میاوریم بخانواده خویش و نگهداری کنیم از برادر خودمان. این کلمه بیش از یکبار در قرآن مجید نیامده است.

میز: ج ۶، ص: ۳۲۴

میز: میز و تمیزه بمعنی فصل و جدا کردن است. راغب جدا کردن بین متشابهات گفته است مَا كَانَ اللَّهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَىٰ مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ حَتَّىٰ يَمِيزَ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ آل عمران: ۱۷۹ خدا مؤمنان را در آنچه هستید نخواهد گذاشت تا ناپاک را از پاک جدا کند. وَ امْتَأَزُوا الْيَوْمَ أَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ يس: ۵۹. ای گناهکاران امروز از نیکوکاران جدا و منفصل شوید.

قاموس قرآن، ج ۶، ص: ۳۲۵

تمیز: جدا شدن و تمیز از غیظ تکه تکه شدن از خشم است تَكَادُ تَمِيزُ مِنَ الْعَيْظِ كُلَّمَا أَلْقَىٰ فِيهَا فَوْجٌ سَأَلْتَهُمْ خَزَنَتُهَا أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَذِيرٌ ملك: ۸ نزدیک است جهنم از خشم بترکد و تکه تکه شود هر وقت جمعی در آن افکنده شوند خازنان گویند آیا انذار کننده‌ای بشما نیامد؟! در «جهنم» گفته‌ایم که آن شعور و سخن گفتن و دیدن دارد، این آیه نیز دلیل شعور جهنم است و بقولی در انتقام از گناهکاران بانسان خشمگین تشبیه شده است.

میل: ج ۶، ص: ۳۲۵

میل: عدول از وسط بیک طرف. در جور و ستم بکار رود و نیز در مطلق میل. وَ يُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَوَاتِ أَنْ تَمِيلُوا مَيْلًا عَظِيمًا نساء: ۲۷ آنانکه از شهوات پیروی میکنند میخواهند که منحرف شوید انحرافی بزرگ وَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ أَسْلِحَتِكُمْ وَ أَمْعَتِكُمْ فَيَمِيلُونَ عَلَيْكُمْ مَيْلَةً وَاحِدَةً نساء: ۱۰۲. کافران دوست دارند که ایکاش از اسلحه و متاع خویش غفلت میکردید پس حمله میکردند بشما همگی بیکبار. میل در آیه بمعنی حمله است که آن انحراف و میل از اردوگاه بسوی دشمن است. وَ لَنْ تَسِيءَ تَطِيعُوا أَنْ تَعْدُلُوا بَيْنَ النِّسَاءِ وَ لَوْ حَرَضْتُمْ فَلَا تَمِيلُوا كُلَّ الْمَيْلِ فَتَذَرُوهَا كَالْمُعَلَّقَةِ نساء: ۱۲۹ هرگز نخواهید توانست اینکه میان زنان بعدالت رفتار کنید (رجوع به «علق») هر چند بدان حریص باشید پس از زنیکه دوست ندارید بآنکه دوست میدارید بتمام عدول نکنید که در نتیجه وی را بلا تکلیف گذارید. و الحمد لله اولاً و آخراً هفتم ذو الحجه الحرام ۱۳۹۴ مطابق ۳۰ / ۹ / ۱۳۵۳.

[جلد هفتم]

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ*

ن: ج ۷، ص: ۳

نون: ج ۷، ص: ۳

نون: حرف بیست و پنجم از الفبای عربی و بیست و نهم از الفبای فارسی است و در حساب ابجد بجای پنجاه است. ارباب لغت پنج نوع نون ذکر کرده‌اند اول: نون تأکید ثقیله و خفیفه مثل یضربن و اضربن اولی مفتوح، دومی ساکن است. دوم: تنوین ساکنه که برای تأکید نیست مثل جاء زید- رأیت زیدا. سوم: نون تأنیث در ماضی مثل ضربن و در مضارع مثل یضربن و در امر مثل اضربن، این نون خفیف و مفتوح باشد و نیز مشدد مثل منکن غلامکن. چهارم: نون وقایه که قبل از یاء متکلم آید مثل ضربنی. پنجم: نون زائده همانست که به تشبیه و جمع داخل شود مثل یضربان- یضربون، ضاربان- تضربین بقیه در کتب لغت دیده شود.

ن: ج ۷، ص: ۳

ن: ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ. مَا أَنْتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِمَجْنُونٍ قلم: ۱ و ۲. حرف نون در سوره قلم در حدود ۱۲۹ بار بکار رفته است. درباره حروف مقطعه در «عسق» سخن گفته‌ایم. در معانی الاخبار بسند خودش از سفیان بن سعید ثوری در ضمن حدیثی از امام صادق علیه السلام نقل کرده: ن نهی است در بهشت خدا بآن گفت: جامد شو، جامد و مرکب شد. بعد خدا بقلم فرمود: بنویس قلم آنچه تا قیامت خواهد شد در لوح محفوظ نوشت، مرکب از نور، قلم از نور و لوح از نور است. ناگفته نماند: سفیان از امامیه نیست و بنقلش نمیتوان اعتماد کرد و همان است که با عده‌ای وارد محضر امام صادق علیه السلام شد و با آن بزرگوار مجادله کرد و معنی آیه آنست: سوگند

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۴

بقلم و آنچه مینویسند تو بواسطه وحی دیوانه نیستی. گوئی منظور آنست: اگر قلم بدست گیرند و گفته تو را بنویسند خواهند دید که این سخنان از مجنون سر نزنند. از برای «ن» تفاسیری است که بواسطه عدم اعتماد از ذکر آنها صرف نظر شد.

نای: ج ۷، ص: ۴

اشاره

نای: دور شدن «نای فلانا و عنه» بَعْدَ عَنهُ» وَإِذْ أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنْسَانِ أَعْرَضَ وَنَأَى بِجَانِبِهِ وَإِذْ مَسَّهُ الشَّرُّ كَانَ يُؤْسَا اسراء: ۸۳. چون بانسان نعمت دادیم از ما روی گرداند و خویش را از ما دور کند و چون شری باو رسد بسیار مأیوس است، این حال کسی است که فقط توجه باسباب ظاهری دارد نه بخدا لذا بهنگام نعمت از خدا رو گردان و متکبر است و بهنگام سلب نعمت بسیار مأیوس. همچنین است آیه ۵۱ فصلت و هر دو آیه نظیر آیه ذیل اند إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعاً. إِذْ مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعاً. وَإِذْ مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعاً معارج: ۱۹-۲۱.

ابو طالب علیه السلام؛ ج ۷، ص: ۴

وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَيَنْأَوْنَ عَنْهُ وَإِنْ يُهْلِكُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ انعام: ۲۶. در آیه ما قبل فرموده: وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ... يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ بقرینه آن میدانیم که ضمیر «عنه» در هر دو بقرآن راجع است معنی آیه چنین میشود: کفار مردم را از اتباع قرآن نهی میکنند و خود نیز از آن دور میشوند ولی فقط خویش را بهلاکت میاندازند و نمیدانند و اگر هر دو ضمیر راجع بحضرت رسول باشد باز معنی همان است که گفته شد که اعراض از آنحضرت اعراض از قرآن است. در صافی و برهان و المیزان از تفسیر قمی نقل شده «وَهُمْ يَنْهَوْنَ» بنی هاشم‌اند که مردم را از اذیت رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ نهی میکردند ولی خود ایمان نمیآوردند ولی این بر خلاف ظاهر است. در تفسیر ابن کثیر از سفیان ثوری از حبيب بن ابی ثابت از کسیکه

از ابن عباس شنیده نقل شده که گفته: آیه

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۵

درباره ابی طالب است نقل شده که او کفار را از اذیت پیغمبر نهی میکرد و خود ایمان نمیآورد و نیز آنرا از عطاء بن دینار نقل کرده ولی ابن کثیر وجه اول را که گفتیم اختیار میکند. در مجمع آنرا از عطاء و مقاتل نقل میکند و آنگاه در مجعول بودن آن سخن گفته است. ناگفته نماند سفیان ثوری در سال ۱۶۱ هجری و مقاتل در سال ۱۵۰ فوت کرده و عطاء بن دینار ظاهراً برادر سلمه بن دینار است که در خلافت منصور فوت شده است اینها همه در زمان عباسیها بوده‌اند از اینجا قول بعضی از محققین تأیید میشود که گفته: افسانه عدم ایمان ابو طالب علیه السلام از عباسیان است، خلفای عباسی برای آنکه خود را بخلاف از علویین لایقتر نشان دهند میان مردم تبلیغ میکردند که جد ما عباس بن عبد المطلب بر رسول خدا ایمان آورد ولی ابو طالب جد علویین مشرک از دنیا رفت. ائمه اهل بیت علیهم السلام بایمان ابی طالب علیه السلام اجماع کرده‌اند در مجمع ذیل آیه فوق فرموده: اهل بیت علیهم السلام اجماع کرده‌اند که ابو طالب ایمان آورد، اجماع آنها حجت است زیرا آنها یکی از ثقلین‌اند که رسول خدا بتمسک بآندو امر فرموده «إِنَّ تَمَسَّكُمْ بِهِمَا لَنْ تَضَلُّوا» و نیز باین مطلب دلالت دارد آنکه ابن عمر نقل کرده: ابو بکر پدرش ابی قحافه را روز فتح مکه پیش آنحضرت آورد و اسلام آورد، حضرت بابی بکر فرمود: از این پیر مرد دست بردار تا آورده‌اش؟ ابو قحافه آنروز نابینا بود، ابو بکر گفت: خواستم خدا اجرش دهد، بخدائیکه تو را بحق فرستاده من باسلام ابی طالب از اسلام پدرم شادتر بودم که اسلام ابی طالب چشم تو را روشن کرد حضرت فرمود: راست گفتی. این مطلب مانند جریان ابو ذر رحمه الله است که برای تبرئه عثمان بن عفان و اینکه عثمان حق داشت ابو ذر را

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۶

به «ریزه» تبعید کند آنجناب را متهم کردند که در اموال عقیده اشتراکی دارد و خلیفه از تبعید وی ناگزیر بود. ابن هشام در سیره خود در ضمن اشعار لامیه ابی طالب علیه السلام شعر ذیل را نقل میکند که درباره رسول خدا صلی الله علیه و آله فرموده است: فَأَيَّدَهُ رَبُّ الْعِبَادِ بِنَصْرِهِ وَأَظْهَرَ دِينًا حَقُّهُ غَيْرُ بَاطِلٍ وَ نِزْ فِي ضَمْنِ خَيْرِ صَحِيفَةٍ يَكْفِي قَرِيشَ دِرْبَارَةَ عَدَمِ مَعَاشِرَتِ بَنِي هَاشِمٍ نَوَشْتَنَدِ نَقْلَ مِیْکَنْدِ کِه اَبُو طَالِبِ دَر ضَمْنِ اشعار خود چنین گفت: أَلَمْ تَعْلَمُوا أَنَا وَحَدْنَا مُحَمَّدًا نَبِيًّا كَمُوسَى خُطَّ فِي أَوَّلِ الْكُتُبِ وَ لِي بَا وَجُودِ آن در نقل وفات ابو طالب علیه السلام مینویسد: آنحضرت بابو طالب فرمود: لا اله الا الله بگو که بتوانم تو را شفاعت کنم. گفت: پسر برادرم میترسم برای من عار باشد و بگویند از ترس مرگ آنرا بزبان آورده‌ام. چون مرگ ابو طالب نزدیک شد عباس دید او لبانش را حرکت میدهد، گوشش را نزدیک دهان او برد و بحضرت گفت: پسر برادرم و الله برادرم ابو طالب شهادت را بزبان جاری کرد، رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: من نشنیدم. اینکه ابن هشام با احتیاط نقل میکند بنظرم علتش آنست که او از رجال قرن سوم هجری است و در ۲۱۳ هجری وفات کرده و سیره خویش را در زمان عباسیان نوشته است و عباسیان خوش داشتند که مردم ابو طالب علیه السلام را مشرک بدانند. در این کتاب بیشتر از این مجال بحث نیست طالبان تفصیل به جلد هفتم الغدير رجوع کنند، علامه امینی رحمه الله در آن از ص ۳۳۱ تا ۴۱۲ بطور مشروح سخن گفته است.

نبا: ج ۷، ص: ۶

نَبَأٌ: (بر وزن فرس) خبریکه دارای فائده بزرگ و مفید علم یا ظن است و بخبر نباء نگویند مگر آنکه این سه امر را داشته باشد و خبریکه آنرا نباء گویند حقیقت آنست که از کذب عاری باشد مثل خبر متواتر و خبر خدا و رسول (راغب).

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۷

در اقرب الموارد آنرا مطلق خبر گفته و از کلیات ابو البقاء نقل میکنند که: نباء و انباء در قرآن بکار نرفته مگر در چیزهاییکه دارای

اهمیت و شأن عظیم‌اند. در صحاح و قاموس و مصباح مثل اقرب الموارد مطلق خبر گفته‌اند. در مجمع فرموده: إنباء و إعلام و إخبار بیک معنی‌اند و نباء بمعنی خبر است. بنظر نگارنده: در همه و یا اکثر آیات قرآن قول راغب و ابو البقاء جاری است گرچه «خبر» نیز گاهی حائز همان اهمیت است مثل یَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا زلزله: ۴. وَ اٰتٰلُ عَلَیْهِمْ نَبَاً اٰتٰنٰی اٰدَمَ بِالْحَقِّ اِذْ قَرَّبَا قُرْبٰنًا مَّائِدَه: ۲۷. جمع آن انباء است مثل تِلْكَ مِنَ الْاَنْبِیَاءِ الْغَیْبِ تُوحِیْهَا اِلَیْكَ هود: ۴۹. فعل آن در قرآن کریم از باب افعال و تفعیل و استفعال آمده است مثل قَالَتْ مَنْ اَنْبَاکَ هَذَا قَالَ تَبَّ اَنْبِی الْعَلِیْمِ الْخَیْرِ تحریم: ۳. که اولی از افعال و دومی از تفعیل است و نحو وَ یَسْتَنْبِئُوْنَكَ اَحَقُّ هُوَ قُلْ اِی رَبِّی اِنَّهُ لَحَقُّ یونس: ۵۳. از تو میپرسند که آیا قرآن حق است؟ بگو آری پیروردگارم سوگند که آن حق است.

نبی: ج ۷، ص: ۷

اشاره

نبی: این لفظ که بر وزن فعیل است اگر بمعنی فاعل باشد معنایش خبر دهنده است زیرا که نبی از جانب خدا خبر میدهد مثل تَبَّی عَادِی اَنْی اَنَا الْعُقُوْرُ الرَّحِیْمُ حجر: ۴۹. بندگان من خبر ده که فقط منم غفور رحیم و نیز از و مَا اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِکَ مِنْ رَسُوْلٍ وَّ لَا نَبِیٍّ اِلَّا اِذْ تَمَنٰی اَلْقٰی الشَّیْطٰنُ فِیْ اُمْنِیَّتِهٖ حج: ۵۲. معلوم میشود که نبی رسالت دارد نه فقط حامل خبر است. و اگر بمعنی مفعول باشد معنایش خبر داده شده است که نبی از جانب خدا خبر داده میشود مثل: تَبَّ اَنْبِی الْعَلِیْمِ الْخَیْرِ تحریم: ۳. خدای علیم و خیر بمن خبر داد ولی ظاهراً مراد از آن در قرآن مجید معنای فاعلی است لذا آنرا در صحاح و قاموس و مصباح

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۸

و اقرب الموارد «المخبر عن الله» معنی کرده‌اند پس فرق رسول و نبی همان است که در «رسل» گفته شد و آن اینکه: برسول وحی میرسد و صدا را می‌شنود و فرشته وحی پیش او آید و نبی آنست که با وحی یا خواب و یا ایجاد صدا، فرمان خدا باو رسد و گرنه رسول و نبی هر دو مأمور تبلیغ‌اند و از قرآن مجید نمیشود بدست آورد که کسی نبی باشد ولی مأمور تبلیغ نباشد بحث مفصل این مطلب در «رسل» گذشته است. نبی در اصل نبی است همزه آن مبدل بیاء شده و ادغام گردیده است بعضی آنرا از نبوت گرفته‌اند که بمعنی رفعت و بلندی است راغب گوید: نبی با تشدید از نبی با همزه ابلغ است که آن رفعت قدر دلالت دارد. جمع نبی نبیین و انبیاء آمده مثل و مَا اُوْتِیْ مُوسٰی وَ عِیْسٰی وَ النَّبِیُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ آل عمران: ۸۴. اذْکُرُوْا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَیْکُمْ اِذْ جَعَلَ فِیْکُمْ اَنْبِیَآءَ ... مائده: ۲۰.

فرق بین نبی و رسول؛ ج ۷، ص: ۸

در «رسل» فرق ما بین رسول و نبی در «رسل» فرق ما بین رسول و نبی مشروحا گفته شد، غرض در اینجا بیان نسبت میان رسول و نبی است در مجمع ذیل آیه ۵۲ حج و در المیزان ج ۲ ص ۱۵۰ گفته نسبت رسول و نبی اعم و اخص مطلق است هر رسول نبی است ولی لازم نیست هر نبی رسول باشد. ناگفته نماند: قطع نظر از آنکه در فرق ما بین رسول و نبی گفته شد و در «رسل» گذشت، پیامبران بعنوان اولی همه نبی‌اند و همه مخبر عن الله‌اند و این وصف بهمه آنها اعم از رسول و نبی شامل است مثلاً در آیات: وَ لَکِنَّ الْبِرَّ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَ الْیَوْمِ الْاٰخِرِ وَ الْمَلَائِکَهِ وَ الْکِتٰبِ وَ النَّبِیِّیْنَ ... بقره: ۱۷۷. كَانَ النَّاسُ اُمَّةً وَّاحِدَةً فَبَعَثَ اللّٰهُ النَّبِیِّیْنَ مُبَشِّرِیْنَ وَ مُنذِرِیْنَ بقره: ۲۱۳. وَ وُضِعَ الْکِتٰبُ وَ جِیءَ بِالنَّبِیِّیْنَ وَ الشُّهُدَآءِ ... زمر: ۶۹. ایضا آل- عمران: ۸۱- نساء: ۶۹. لفظ «النبيين» شامل همه پیامبران است اعم از رسول

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۹

و نبی، آنچه رسول دارد و نبی ندارد فقط دیدن فرشته وحی است ولی نبی بعنوان اولی شامل همه است، از لحاظ مصداق اگر کسی نبی نباشد رسول هم نیست بخلاف عکس آن علی هذا آیه و لَکِنَّ رَسُولَ اللَّهِ وَ خَاتَمَ النَّبِیِّینَ احزاب: ۴۰. معنی اش آنست که بعد از آنحضرت مخبر عن الله و پیامبری نخواهد آمد نه اینکه خاتم النبیین است نه خاتم الرسولان زیرا چنانکه گفتیم نبی بودن توأم با رسول نبودن است. در کافی باب الفرق بین الرسول و النبى ... از امام باقر علیه السلام درباره آیه و كَانَ رَسُولًا نَبِيًّا مريم: ۵۱. نقل شده: «النَّبِيُّ الَّذِي يَرَى فِي مَنَامِهِ وَيَسْمَعُ الصَّوْتِ وَلَا يُعَايِنُ الْمَلَكَ. وَالرَّسُولُ الَّذِي يَسْمَعُ الصَّوْتِ وَيَرَى فِي الْمَنَامِ وَيُعَايِنُ الْمَلَكَ» بنا بر این روایت صحیح، خاصه رسول فقط دیدن ملک است و لذا آن اخص از نبی است.

نبت: ج ۷، ص: ۹

نبت: نَبْتُ وَ نَبَاتٌ مصدرانند و نیز هر چه از زمین روید اعم از درخت و علف، نبات و نبت خوانده میشود وَ الْبَلْدُ الطَّيِّبُ يَخْرُجُ لِبَاتِهِ بِإِذْنِ رَبِّهِ اعراف: ۵۸. سرزمین پاک گیاهش باذن خدا میروید فَأَنْبَتْنَا بِهِ حَدَائِقَ ذَاتَ بَهْجَةٍ نمل: ۶۰. فَأَنْبَتْنَا فِيهَا حَبًّا وَ عِنَبًا وَ قَضْبًا. وَ زَيْتُونًا وَ نَخْلًا. وَ حَدَائِقَ عُلْبًا ... عبس: ۲۷-۳۰. چنانکه می بینیم نبات در درختان نیز بکار رفته است. فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَ أَنْبَتَهَا لِبَاتًا حَسَنًا آل عمران: ۳۷. در لغت آمده «نَبَّتَ الْإِنْسَانُ نَبَاتًا: نَمَى شَبَابَهُ» یعنی جوانیش روئید و جوان شد و نیز آمده: «أَنْبَتَ الْغُلَامُ: بَلَغَ مَبْلَغَ الرِّجَالِ» معنی آیه: خدا او را قبول کرد قبول نیک و او را تربیت کرد تربیت نیک. بعضی گفته اند تقدیر آن «فأنبتها إنباتا فنبت نباتا حسنا» است و بقول بعضی مصدر مجزء بجای مصدر مزید آمده است. وَ اللَّهُ أَتْبَعَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ لِبَاتًا نوح: ۱۷. این آیه نیز مانند آیه سابق است و می‌رساند که بشر جزء نباتات

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۰

و روئیدنیها است و مانند آنها نمو و رشد میکند بنظر بعضی ها «لباتا» حال است.

نبت: ج ۷، ص: ۱۰

نبت: انداختن چیزی از روی بی اعتنائی (راغب) دیگران مطلق انداختن و طرح گفته اند ولی قید بی اعتنائی در اغلب آیات ملحوظ است مثل فَأَخَذْنَاهُ وَقُودَهُ فَتَبَدَّنَاهُمْ فِي الْيَمِّ قصص: ۴۰. فرعون و لشکریان او را گرفته و بدریا انداختیم و نیز در آیه فَتَبَدُّوهُ وَرَاءَهُ ظُهورِهِم آل عمران: ۱۸۷. عدم اعتنا ملحوظ است یعنی از روی بی اعتنائی آنرا پشت سر انداختند و اهمیت ندادند. ایضا در کَلَّا لَيُنْبِتَنَّ فِي الْخُطْمَةِ همزه: ۴. ولی در آیه فَتَبَدَّنَاهُ بِالْعَرَاءِ وَ هُوَ سَرِيعٌ صافات: ۱۴۵. لَيُنْبِتَنَّ بِالْعَرَاءِ وَ هُوَ مَذْمُومٌ قلم: ۴۹. که هر دو درباره یونس علیه السلام است ظاهرا مطلق انداختن مراد باشد. در آیات وَ أَذْكَرُ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ انْتَبَذَتْ مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا شَرْقِيًّا ... فَحَمَلَتْهُ فَأَنْبَذَتْ بِهِ مَكَانًا صَيِّبًا مريم: ۱۶ و ۲۲. انبتاد بمعنی اعتراض و کنار کشیدن است گوئی شخص خویش را بدور میاندازد گویند: «انبتد فلان: اعتزل و تنحى فى ناحية» یعنی یاد کن مريم را که کنار شد از اهلش در مکان شرقی ... مريم بعيسى حامله شد و او را بمکان دوری بکنار برد. وَ إِنَّمَا تَخَافَنْ مِنْ قَوْمٍ خِيفَتُهُ فَأَنْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْخَائِنِينَ انفال: ۵۸. یعنی: اگر از قومیکه با آنها پیمان عدم تعرض بسته ای ترسیدی که خیانت و عهد شکنی کنند عهدشان را روی عدالت بسوی آنها بیانداز (تا تو و آنها در از بین بردن پیمان برابر باشید، یا تو بعدالت رفتار کرده باشی).

نبت: ج ۷، ص: ۱۰

نبت: وَ لَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَ لَا تَنَابَرُوا بِاللِّقَابِ حجرات: ۱۱. در مجمع فرموده: نبت بد لقب دادن است در اقرب الموارد گفته: «نَبْرُهُ بكذا: لَقَبَهُ بِهِ» و آن در القاب قبیح شایع است در قاموس تنابر را تعابیر

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۱

و تداعی بالقاب گفته است معنی آیه: بر خودتان عیب نبندید و با القاب بد یکدیگر را نخوانید یا بهم‌دیگر القاب بد ننهید، این لفظ فقط یکبار در کلام الله آمده است. در نهج البلاغه خطبه ۱۹۱ در وصف متقین آمده: «و لا یتنازروا بالقاب و لا یضاروا بالجار» محمد عبده آنرا صدا کردن با لقب بد گفته است یعنی متقی مردم را با لقب زشت نمیخواند و بهمسایه ضرر نمیرساند. در نهیایه گفته: «التنازیر: التداعی بالقاب» و از آنست حدیث: «أَنَّ رَجُلًا كَانَ يُتَبَرُّ قَرُوقَرًا» یعنی مردی را لقب قرقور داده بودند.

نبط: ج ۷، ص: ۱۱

نبط: در قاموس گفته: نَبِطٌ (بفتح اول و دوّم) اولین آبی است که در چاه ظاهر میشود طبری نیز چنین گفته است استنباط بمعنی استخراج است بهر چیزیکه استخراج شده و در برابر رؤیت چشم یا معرفت قلب قرار گرفته مستنبط (بصیغه مفعول) گویند. و إِذِهَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِّنَ الْمَأْمَنِ أَوْ الْخَوْفِ أَذَاعُوا بِهِ وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولَى الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ ... نساء: ۸۳. یعنی: منافقان یا ضعیف‌الایمانها چون چیزی از ایمنی مثل غلبه سپاه مسلمین بکفار یا از خوف مثل هجوم مشرکین بمسلمانان، دریافتند آنرا میان مردم منتشر میکنند و اگر آنرا برسول خدا و باولی الامر ارجاع میکردند رسول و اولی الامر که استنباط میکنند آنرا میدانستند. یعنی باید در اینگونه کارها مطلب را میان مردم منتشر نکرد و باعث ناامنی نشد بلکه باولی الامر ارجاع کرد تا درباره آن تحقیق کنند. این لفظ تنها یکبار در کلام الله آمده است.

نبح: ج ۷، ص: ۱۱

نبح: جوشیدن آب از چشمه «نَبَعُ الْمَاءِ نَبْعًا: خرج من العين» ینبوع را هم چشمه و هم جدول پر آب گفته‌اند چنانکه در قاموس و اقرب آمده ولی در صحاح و مجمع فقط عین الماء فرموده‌اند جمع آن ینابیع است.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۲

وَقَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الْأَرْضِ يَنْبُوعًا أَسْرَاءَ: ۹۰. گفتند: بتو ایمان نیاوریم تا بما در زمین چشمه‌ای جاری کنی. أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَيَلَكَ يَنْبِيعٌ فِي الْأَرْضِ ثُمَّ يُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ ... زمر: ۲۱. آیا ندانستی که خدا از آسمان آب نازل کرد و آنرا در چشمه‌هایی وارد نمود و سپس بوسیله آن کشت رنگارنگ را میرویانند. اگر منظور از «ینابیع» فقط چشمه‌ها و چاه‌ها باشد منظور آنست که از آسمان نازل گردید و در زمین فرو رفت و بوسیله قنات و چاه کندن در دسترس مردم قرار گرفت ولی ظاهرا منظور هر منبع آب است اعم از رودخانه‌ها و قنات و غیره چنانکه در مجمع فرموده نظیر و أَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِقَدَرٍ فَأَسْكَنَاهُ فِي الْأَرْضِ مؤمنون: ۱۸. این لفظ دو بار بیشتر در قرآن مجید نیامده است.

نتق: ج ۷، ص: ۱۲

نتق: کندن چیزی از ریشه‌اش. چنانکه در مجمع از ابو عبیده نقل شده، بقولی در اصل بمعنی رفع و بلند کردن است، به زن ناتق گویند که فرزندان خویش را بلند میکند و بقول بعضی اصل آن جذب است ولی رفع مورد تصدیق قرآن است زیرا گاهی در مورد نتق «رفع» بکار رفته چنانکه خواهد آمد و إِذِ تَنْقَنَّا الْجِبِلَ فَوَقَّهْمُ كَأَنَّهُ ظُلَّةٌ وَظَنُّوا أَنَّهُ وَاقِعٌ بِهِمْ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَادْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ اعراف: ۱۷۱. آنگاه که کوه را بالای آنها بلند کردیم گوئی سایبان است، گمان کردند که بر آنها خواهد افتاد، گفتیم: آنچه را که از احکام و کتاب داده‌ایم جدی بگیرید ... از این آیه روشن میشود که از جمله معجزات موسی علیه السلام آن بود که کوه بالای سر بنی اسرائیل قرار گرفت و همچون سایبان بر آنها سایه افکند تا بوسیله دیدن آن معجزه در دین خویش عامل و راسخ

باشند. نظیر این است آیه: **وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ...**

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۳

بقره: ۶۳ و نیز ۹۳. ایضا سوره نساء آیه ۱۵۴. در المنار ذیل آیه ۶۳. بقره از محمد عبده نقل میکند: که او در تفسیر آیه از مفسران پیروی کرد و قبول نمود که آن معجزه‌ای بوده از معجزات موسی علیه السلام. ولی معلوم نیست رشید رضا چرا در این آیه و آیه **نَتَقْنَا الْجَبَلَ** از حمل بظاهر ترسیده و احتمال داده که کوه زلزله کرده و خیال کرده‌اند که بسرشان خواهد افتاد و گفته سایبان بودن لازم نگرفته که بالای سرشان بلند شده بلکه اگر در کنار کوه باشند نیز سایه آنها را احاطه کرده و سایبان صدق خواهد نمود. بنظر می‌آید از غربی‌ها ترسیده باشد حال آنکه در بنی اسرائیل اینگونه چیزها کم نبوده از قبیل مار شدن عصا، شکافتن دریا، شکافتن سنگ و غیره. ناگفته نماند: ظهور آیه که چهار بار در آیات مکرر شده است نشان می‌دهد که بالا رفتن کوه برای اجبار بایمان نبوده بلکه برای نشان دادن عظمت و قدرت خدا و تشویق آنها بایمان و عمل بوده است و گر نه با آیه **لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ** بقره: ۲۵۶. جور نخواهد آمد و ادعای آنکه نفی اکراه فقط در اسلام است قابل قبول نیست. این لفظ تنها یکبار در قرآن مجید بکار رفته است.

نثر: ج ۷، ص: ۱۳

نثر: پراکندن. راغب گفته: **نَثَرُ الشَّيْءِ**: نشره و تفریقه. **إِذْ رَأَيْتَهُمْ حَسَبَتْهُمْ لُؤْلُؤًا مَنثورًا** انسان: ۱۹. چون آن غلامها را بینی گمان کنی مروارید پراکنده‌اند که در هر گوشه از صفا میدرخشند. **وَ قَدِمْنَا إِلَىٰ مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَنثورًا** فرقان: ۲۳. هباء منثور بمعنی گرد پراکنده است یعنی آمدم بعملشان و آنرا همچون غبار پراکنده نمودیم مثل: **مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ أَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ لَا يَقْدِرُونَ مِمَّا كَسَبُوا عَلَىٰ شَيْءٍ** ... ابراهیم: ۱۸ هر دو آیه در باره اعمال نیکی است که کفار در این دنیا انجام داده‌اند و در آخرت بهره‌ای از آن

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۴

نخواهند دید. **إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ. وَإِذَا الْكَوَاكِبُ انْتَثَرَتْ** انفطار: ۱ و ۲. آنگاه که آسمان بشکافد و آنگاه که ستارگان پراکنده شوند. ظاهر آنست که پراکنده شدن کواکب در اثر انفطار آسمان است آیه از آیات قیامت است که در «قیامت» بررسی شد.

نجد: ج ۷، ص: ۱۴

نجد: **وَ هَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ** بلد: ۱۰. نجد بمعنی بلندی و محل مرتفع است در مجمع فرموده اصل نجد بمعنی علو است و سرزمین نجد را از آن نجد گفته‌اند که نسبت به پستی تهامه مرتفع است و هر زمین مرتفع را نجد گویند و جمع آن نُجُود است. مراد از نجدین در آیه راه خیر و شر و حق و باطل است که از لحاظ ظهور و آشکار بودن بدو مکان مرتفع تشبیه شده‌اند در اقرب الموارد آمده: «نَجْدُ الْأَمْرِ نُجُودًا: وضح و استبان» یعنی ما انسان را بدو راه روشن خیر و شر هدایت کردیم مثل **إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا**: انسان: ۳. در نهج البلاغه خطبه ۱۵۲ در باره انسان با بصیرت فرموده: «وَيَعْرِفُ غَوْرَةَ وَنَجْدَهُ» پستی و بلندی خود را میداند یعنی بیاطن و ظاهر کارش بینا است این لفظ تنها یکبار در قرآن مجید آمده است.

نجس: ج ۷، ص: ۱۴

نجس: (بفتح ن، ج) **إِنَّمَا الْمَشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَمِهِمْ** هذا توبه: ۲۸. در مجمع فرموده: «كُلُّ مُسْتَقْدِرٍ نَجَسٌ يُقَالُ: رَجُلٌ نَجَسٌ وَ امْرَأَةٌ نَجَسٌ وَ قَوْمٌ نَجَسٌ» یعنی: هر چیز چرکین و غیر نظیف نجس است و علت جمع نیامدن مصدریت اصل

است. راغب گفته: نَجَاسَةٌ بمعنی قَذَارَةٌ است و آن دو نوع است یکی آنکه با چشم قابل درک است دیگری با بصیرت، خداوند مشرکان را با وجه دوم وصف کرد که فرموده: **إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ**. نگارنده گوید: قَدَّر (بفتح ق، ذ) در لغت چرکین بودن و ضدّ نظافت

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۵

و نیز بمعنی چرک آمده است و قَدَّر (بفتح قاف و کسر ذال) بمعنی چرکین و غیر نظیف می‌باشد. فیومی در مصباح گفته: «نَجَسَ الشَّيْءُ فَهُوَ نَجَسٌ: إِذَا كَانَ قَذْرًا غَيْرَ نَظِيفٍ» در قاموس و اقرب الموارد گفته «النَّجَسُ: ضِدُّ الطَّاهِرِ». ناگفته نماند سوره توبه که این آیه از آنست در سال نهم هجرت پس از فتح مکه نازل شده و بحکم آیه مشرکین از دخول به مسجد الحرام ممنوع شدند بنا بر آنکه گفته شد معنی آیه چنین میشود: مشرکان فقط یکپارچه کثافت و پلیدی‌اند پس از امسال دیگر بمسجد الحرام نزدیک نشوند و ظاهراً مراد کثافت باطنی است نه اینکه مثل بول و غائط و سگ نجس‌اند. بهر حال از آیه نجاست مشرکان فهمیده نمیشود نجاست آنها و اهل کتاب را باید از روایات استفاده کرد در میزان گوید: تعلیل منع دخول مسجد الحرام باینکه نجس‌اند، اعتبار نوعی قذارت در آنهاست مثل اعتبار نوعی طهارت و نزاهت در مسجد الحرام و این هر طور که باشد غیر از آن حکم است که با مشرکان نمیشود با رطوبت ملاقات کرد. المنار گوید: قول جمهور که نجاست را معنوی گفته‌اند اظهر است ... امّا قول باینکه اعیان آنها نجس است، نجاست در لغت قرآن بدین معنی نیست بلکه آن در لغت قرآن قذارت ذاتی و بد بوئی ذات است و بشهادت حس وجود مشرکان مثل وجود سائر بشر است. در مجمع فرموده: فقهاء در نجس العین بودن کافر اختلاف کرده‌اند، ظهور آیه بر نجس العین بودن دلالت دارد، روایت شده: عمر بن عبد العزیز بعاملان خویش نوشت: یهود و نصاری را از دخول مساجد منع کنید که خدا فرموده: **إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ** ... فقهاء ما گفته‌اند: هر که با رطوبت بکافر دست دهد باید دستش را آب بکشد ...

انجیل: ج ۷، ص: ۱۵

اشاره

انجیل: کتابی بود که بحضرت عیسی علیه السلام نازل شد و آن بتصریح

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۶

هاکس در قاموس، لفظ یونانی است بمعنی مژده و بشارت بعضی آنرا عربی دانسته‌اند ولی المنار عربی بودن این لفظ را انکار کرده است. آن دوازده بار در قرآن مجید در شش سوره نقل شده است [و قرآن در باره انجیل چنین گفته است. ۱- انجیل مانند تورات و قرآن کتاب آسمانی است که بر عیسی علیه السلام نازل شده بود نَزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابُ بِالْحَقِّ مَصِدَقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَ أَنْزَلَ التَّوْرَةَ وَ الْأَنْجِيلَ مِنْ قَبْلِ هُدًى لِلدَّاسِ وَ أَنْزَلَ الْفُرْقَانَ آل عمران: ۳. وَ مَا أَنْزَلْنَا التَّوْرَةَ وَ الْأَنْجِيلَ إِلَّا مِنْ بَعْدِهِ آل عمران: ۶۵.۲- در انجیل احکام وجود داشته است وَ لِيُحْكُمَ أَهْلُ الْأَنْجِيلِ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فِيهِ ... مائده: ۴۷.۳- در انجیل از آمدن حضرت رسول صلی الله علیه و آله خبر داده شده بود چنانکه فرموده الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَ الْأَنْجِيلِ ... اعراف: ۱۵۷. این مطلب در «حمد» مشروحا بیان گردید ایضا آیه وَ مَبَشْرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ ... صف: ۶ که حکایت قول عیسی علیه السلام است. ۴- از دو آیه زیر چند مطلب بدست می‌آید: وَ آتَيْنَاهُ الْأَنْجِيلَ فِيهِ هُدًى وَ نُورٌ وَ مَصِدَقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ وَ هُدًى وَ مَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ. وَ لِيُحْكُمَ أَهْلُ الْأَنْجِيلِ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فِيهِ وَ مَنْ لَمْ يُحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ مائده: ۴۶ و ۴۷. میشود گفت: مراد از «هُدًى» در اول آیه اعتقادات حق و از «نور» احکام و از «هُدًى» در ذیل آیه موضوعات تقوایی و اخلاقی

است که پشت سرش و مَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ آمده است ایضا جمله و لِيُحَكِّمَ أَهْلَ الْإِنجِيلِ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فِيهِ دالّ بر آنست که انجیل حاوی بعضی از احکام بوده است. پس باید گفت: اولاً انجیل دارای مقداری احکام و معارف دینی و موعظه بوده است. ثانیاً انجیل وجود قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۷

تورات و حقانیت آنرا تصدیق کرده است. مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ ثَالِثًا عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ يَكُ انجِيلِ دَاشْتَهُ نَه چَهَار انجِيل. و چون این چهار انجیل در موقع نزول قرآن وجود داشته‌اند قرآن با انکار چهار بودن آنها باز تصدیق دارد که مقداری از آنچه بعیسی علیه السَّلَام نازل شده در ضمن آن چهار انجیل هست. و از آیه و لِأَجْلِ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ ... آل عمران: ۵۰. که خطاب به بنی اسرائیل است بدست میاید که بنی اسرائیل با وجود انجیل لازم بود بتوراه عمل کنند که در صورت احلال بعض محرمات لازم بود بقیه را همچنان حرام دانسته و ترک نمایند و از اینجا میشود گفت: که انجیل تتمه و مکمل تورات بوده نه ناسخ آن. و از آیه و مِنَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَى أَخَذْنَا مِيثَاقَهُمْ فَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ ... مائده: ۱۴. روشن میشود که مقداری از انجیل از بین رفته است و آنرا فراموش کرده‌اند و نیز آیه يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ كَثِيرًا مِمَّا كُنْتُمْ تُخْفُونَ مِنَ الْكِتَابِ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ ... مائده: ۱۵. نشان میدهد که مقداری از انجیل را مخفی میکردند زیرا آیات ما قبل نشان میدهد که خطاب یا أَهْلَ الْكِتَابِ شامل یهود و نصاری است.

نظری باناجیل اربعه؛ ج ۷، ص: ۱۷

اشاره

گفتیم که قرآن مجید وجود یک انجیل را قبول میکند و اناجیل چهار گانه که فعلا مورد تصدیق نصاری است از نظر قرآن قابل قبول نیست ولی در اینکه مقداری از کلمات انجیل اصلی در آنهاست مورد تأیید قرآن مجید میباشد، نصاری انجیل برنابا را تصدیق ندارند و از قدیم خواندن آنرا تحریم کرده‌اند که آن موضوع صلب مسیح، فدا بودن او از طرف گناهکاران و خرافات دیگر را از بین میبرد و دگمان غفران گناه بدست پاپها و غیره را تخته میکند. اناجیل چهار گانه عبارت‌اند از: انجیل متی، انجیل مرقس، انجیل لوقا

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۸

و انجیل یوحنا.

انجیل متی؛ ج ۷، ص: ۱۸

هاکس در کتاب قاموس مقدّس ذیل لفظ «متی» او را از شاگردان مسیح علیه السَّلَام میدانند و گوید: زمان تصنیف انجیل او معلوم نیست ولی همه تصدیق دارند که پیش از اناجیل دیگر انتشار یافت برخی بر آنند که در سال ۳۸ میلادی و بعضی بر اینکه ما بین سال ۵۰ و ۶۰ تصنیف شد. ولی در ذیل لفظ «انجیل» میگوید: برای اظهار و بیان آنکه کدام یک از اناجیل زودتر نوشته شده رشته عقاید محکم باینجا میکشد که انجیل مرقس زودتر از همه نوشته شد و ظن قوی است که استناد او اطلاعات پطرس رسول بود پس از آن متی و لوقا نوشته شدند، متی در نوشتن انجیل خود انجیل مرقس و یک نسخه دیگری از گفته‌های مسیح را که شاید خودش تهیه کرده بود ... منبع اطلاعات خود قرار داد. هاکس آنگاه میگوید: منکرین مسیح در قدیم الایام میگفتند که اناجیل چون سی

سال یا بیشتر بعد از صعود مسیح نوشته شدند دارای صحت و اعتباری نیستند. آنگاه این سخن را رد میکنند که: خیلی از محتویات انجیل سالها قبل از آنکه انجیلی نوشته شود برشتهٔ تحریر در آمده بودند. راجع بشخصیت متی در ذیل همین کلمه پس از ذکر آنکه از شاگردان مسیح و ملازم او بود میگوید پس از عیسی علیه السّلام از حیات و خدمت وی اطلاعی نداریم بقولی در «کوش» موعظه‌ی کرده و در آنجا شهید شده است و بقولی در «یهودیّه» بخدمت مشغول بود که یهود سنگسارش کردند. متی خودش در انجیل خود باب نهم بند نهم میگوید: عیسی مردی را که متی نام داشت دید به باجگاه (یعنی محل وصول عوارض) نشسته باو گفت: از من پیروی کن او در حال برخاسته از عقب عیسی روانه شد. مرحوم بلاغی در الرحلة المدرسیّه

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۹

باستناد این گفته فرموده: که متی در محلّ وصول عوارض از طرف یونانیان مأمور وصول عوارض بود که از شغلش دست کشیده پیروی عیسی نمود. وجدی در دائره المعارف ذیل لغت انجیل گفته: انجیل متی قدیمترین انجیلی است که سی سال پس از عیسی علیه السّلام در اورشلیم بلغت عبری نوشته شده است.

انجیل مرقس؛ ج ۷، ص: ۱۹

در گذشته از هاکس نقل شد که انجیل مرقس پیش از انجیل متی نوشته شده ولی محققین آنرا قبول ندارند، وجدی در دائره المعارف میگوید: انجیل مرقس در حوالی ۶۶ میلادی در روم بعد از انجیل متی بزبان یونانی نوشته شد. نام اصلی مرقس یوحنا است که لقبش مرقس بود چنانکه در کتاب اعمال رسولان باب دوازدهم نقل شده هاکس گوید: مرقس خویش و شاگرد بارنابا بود در سفر و عبور از «قبرس» به «پرچهٔ پمفولیه» رفیق و مصاحب پولس و بارنابا بود و از آنجا بدون رضایت پولس آنها را گذاشته باورشلیم مراجعت نمود. او پسر مریم نامی است که حواریون در خانهٔ او در اورشلیم جمع میشدند و احتمال میرود که در آنجا عقائد مسیحیّه را از پطرس تعلیم یافته باشد لذا پطرس او را فرزند خطاب میکرد ... مورّخین سلف اتفاق دارند که هر چند مرقس از حواریون نبوده ولی انجیل خود را در تحت توجه پطرس تصنیف نمود (... قاموس کتاب مقدّس مادهٔ مرقس). در المیزان ج ۳ ص ۳۴۲ از قصص الانبیاء عبد الوهاب نجّار نقل کرده که مرقس انجیل خویش را با مر پطرس نوشت و به الوهیت مسیح عقیده نداشت. علی هذا مرقس از شاگردان حضرت عیسی علیه السّلام نبوده است.

انجیل لوقا؛ ج ۷، ص: ۱۹

لوقا نه از حواریون بود و نه

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۰

عیسی علیه السّلام را دیده بود و نصرانیت را از پولس فرا گرفت، پولس در ابتدا یهودی متعصبی بود که نصاری را اذیت میکرد و در کارشان اخلاص مینمود، ناگاه بطور بی سابقه تغییر عقیده داد و گفت: در حالت بیهوشی مسیح مرا لمس کرد و از اسائهٔ ادب نسبت بیروانش ملامت و منع نمود و من بمسیح ایمان آوردم و مرا مأمور کرد تا در ترویج انجیل بکوشم. پولس همان است که ارکان مسیحیت فعلی را محکم کرد و گفت: «ایمان بمسیح در نجات انسان کافی است و احتیاج بعمل نیست» و پولس بود که گوشت خوک و میتة را بر نصاری حلال کرد و از ختنه و از بسیار چیزها که در تورات بود نهی کرد با آنکه تورات مورد تصدیق انجیل بود و جز اشیاء معدودی از محرّمات تورات را حلال نکرد. لوقا انجیل خویش را بعد از مرقس و پس از مرگ پطرس و پولس

نوشت و خودش تصریح میکند که انجیلش کتاب الهامی نیست زیرا در ابتداء انجیل خطاب به «تیوفلس» که یکی از اشراف یونان بود چنین میگوید: از آنجا که بسیاری از مردم شروع بتألیف کردند راجع بآنچه در نزد ما بود، من نیز چنان مصلحت دیدم که همه را بترتیب بتو بنویسم ای تیوفلس عزیز. آنگاه شروع بحکایت میکند. رجوع شود به قاموس کتاب مقدس ماده لوقا و پولس و الرحلة المدرسته ج ۱ ص ۱۸۴ باب احوال پولس و ص ۱۲۸ فصل «من هو لوقا» و انجیل لوقا باب اول و المیزان ج ۳ ص ۳۴۲.

انجیل یوحنا؛ ج ۷، ص: ۲۰

یوحنا در انجیل خود بالوهیت مسیح (نعوذ بالله) بیشتر متعرض شده هاکس ذیل لغت «انجیل» مینویسد: انجیل یوحنا مطلب الوهیت مسیح را بیش از سائرین متعرض شده و مقاومتی را که فریسیان نسبت بمسیح می نمودند و فقره احیاء ایلعادر را بتفصیل مذکور میدارد. در المیزان ج ۳ ص ۳۴۳ از

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۱

قصص الانبیاء عبد الوهاب نجار از «جرجیس زدین لبنانی» نقل شده: که چون «شیرینطوس» و «ایسون» و پیروان آنها مسیح را انسان مخلوق میدانستند که وجودش پس از مادرش میباشد لذا اسقفهای آسیا و دیگران در سال ۹۶ میلادی نزد یوحنا جمع شده و از وی خواستند که برای آنها انجیلی بنویسد که دیگران نوشته‌اند و در آن الوهیت مسیح را بنوع خاصی بیان دارد یوحنا نتوانست از مسئول آنها سرپیچی کند (تمام شد). بدین طریق یوحنا در نوشتن الوهیت عیسی علیه السلام تحت تأثیر دیگران واقع شده است. بقولی: یوحنا صاحب انجیل از شاگردان عیسی علیه السلام است در انجیل متی باب چهارم هست که یوحنا و برادرش یعقوب با پدر خویش «زبدی» دام صیادی خود را اصلاح می نمودند، عیسی آندو را بسوی خویش خواند در حال، کشتی و پدر خویش را رها کرده از پی عیسی روان شدند. این مطلب در انجیل مرقس باب اول نیز نقل گردیده است و در انجیل لوقا باب پنجم گفته که یوحنا و برادرش شریک شمعون پطرس در صید ماهی بودند. بنا بر عقیده دیگران یوحنایکه انجیل را نوشته غیر از یوحنا حواری است مستر هاکس در قاموس خود ذیل ماده یوحنا مینویسد: در قرن اخیر بعضی از نقادین عقیده پیدا کردند که انجیل یوحنا در اوائل قرن دوم نوشته شده و نیز معتقداند که مؤلف یوحنا رسول نبوده بلکه یوحنا دیگری موسوم به یوحنا شیخ آنرا نوشته است آنگاه گوید: بعضی از مسیحیان حقیقی دارای این عقیده‌اند ولی اکثر نصاری آنرا نوشته یوحنا رسول میدانند. کوتاه سخن آنکه انجیل واقعی عیسی علیه السلام از بین رفته و اناجیل فعلی پس از آنحضرت بعضی بوسیله شاگردان و بعضی بوسیله دیگران نوشته شده و قدیمترین آنها که انجیل متی

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۲

باشد چنانکه گفته شد در سال ۳۸ یا بین سال ۵۰ و ۶۰ میلادی نوشته شده است. در المیزان از کتاب میزان الحق نقل شده که محققین قدیم و جدید مسیحیان عقیده دارند که نسخه اصلی انجیل متی بزبان عبری نوشته شده بود سپس بیونانی و غیره ترجمه شده و امّا نسخه اصلی مفقود شده و حال ترجمه و مترجم معلوم نیست (فخر الاسلام نیز در انیس الاعلام چنین گفته است). هاکس در قاموس ذیل «متی» مطلب را بجائی نمیرساند و فقط نقل اختلاف میکند و خود متمایل بیونانی بودن اصل آن میباشد. گذشته از اینها گفته‌اند در قرن اول و دوم میلادی اناجیل بسیاری نوشته شد که شماره آنها از صد گذشت آنگاه بدستور پاپ داماسیوس اناجیل چهارگانه فعلی که موافق با تعلیم کلیسا بود انتخاب و بقیه تحریم شدند (المیزان نقل از تفسیر طنطاوی) از جمله اناجیلی که کلیسا تحریم کرد انجیل «برنابا» بود که با عقیده قرآن مجید در باره عیسی تطابق داشت که خواهیم گفت.

احکام انجیل؛ ج ۷، ص: ۲۲

اناجیل فعلی بقوانین و احکام توجهی نکرده و مجموع احکام آن چند ماده از این قبیل است: ۱- شخص باید بگرفتن یک زن اکتفا کند. ۲- کسیکه همسر خود را طلاق گوید دیگر نباید زن بگیرد. ۳- زن مطلقه نباید شوهر کند. ۴- طلاق جز بعلت زنا جایز نیست. (قاموس کتاب مقدس ماده طلاق- انجیل متی باب ۵ و ۱۹).

انجیل برنابا؛ ج ۷، ص: ۲۲

انجیل برنابا همان است که پاپ جلاسیوس اول که در سال ۴۶۲ میلادی بر تخت پاپی جلوس کرد غیر از اناجیل چهار گانه از جمله خواندن انجیل «برنابا» را تحریم نمود، علت این

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۳

امر آن بود که انجیل برنابا مخالف تعالیم اناجیل چهار گانه بود و با اغراض سیاسی پایها و صلب مسیح و غفران گناه بوسیله کشیشان جور در نیامد و قصص مسیح را تا حدی راست بیان کرده و بآمدن رسول خدا صلی الله علیه و آله صریحا بشارت داده بود. هاکس در قاموس خود ذیل «برنابا» با آنکه از او بسیار تمجید کرده گوید: انجیل او را یک نفر مسلمان بزبان ایتالیائی نوشته که برساند کتاب مقدس تحریف یافته است. هاکس حق دارد که این انجیل را قبول نکند زیرا در صورت قبول کردن باید از اناجیل چهار گانه دست کشیده و مسیحیت کنونی را ترک کند. انجیل برنابا ناپدید بود تا در قرن ۱۶ میلادی اسقفی بنام «فرامینو» یک نسخه از آنرا که بزبان ایتالیائی بود در کتابخانه پاپ «اسکوتس» پنجم بدست آورد و در آستین خود پنهان کرد و در فرصتهای مناسب آنرا بدقت مطالعه کرد و در پرتو آن باسلام هدایت یافت و در اوائل قرن ۱۸ میلادی نیز یک نسخه اسپانیولی از این انجیل بدست آمد و پس از آن بتوسط دکتر «منکوس» بزبان انگلیسی ترجمه شد، در سال ۱۹۰۸ شخصی بنام دکتر خلیل سعادت آنرا بزبان عربی ترجمه کرد و در این اواخر علامه معظّم حیدر قلی خان سردار کابلی آنرا بفارسی ترجمه کردند و آن ترجمه در کرمانشاه بچاپ رسید، پس از انتشار این ترجمه معلوم شد که علت آنکه کشیشان با شدت هر چه تمامتر با این انجیل مبارزه میکرده و میکنند اینستکه در آن کتاب مکزرا و صریحا بآمدن پیغمبر اسلام بشارت داده شده و بعلاوه تصریح کرده است که عیسی بدار آویخته نشده بلکه یهودای اسخریوطی بجای او اشتباها بدار آویخته و کشته شده است بدیهی است که هر گاه این انجیل از ابتداء منتشر میشد و بدست مردم میرسید، دکان گناه بخشیدن و بهشت فروختن کشیشان را می بست و ایشان را از منافع

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۴

سرشار ... محروم و ممنوع میساخت زیرا همه این تشریفات بر اساس مسئله فداء و مصلوب شدن مسیح استوار است و انجیل برنابا این خرافات را از بن انکار کرده است لذا کلیسا این انجیل را غیر قانونی اعلام کرد و پاپها در طی پیامهای مؤکد خود مسیحیان را از خواندن آن منع کردند. (فرهنگ قصص قرآن تألیف صدر بلاغی ماده انجیل) ایضا رجوع شود به الرحله المدرسیه جلد اول فصل (احوال برنابا- انجیل برنابا) و نیز مقدمه انجیل برنابا ترجمه آقای مرتضی فهیم که چهار مقدمه بر آن بقلم آقای سید محمود طالقانی و دکتر خلیل سعادت و رشید رضای مصری ناشر عربی انجیل برنابا، و مرتضی فهیم نوشته شده است. نگارنده گوید: یکی از نکات حساس انجیل برنابا آنست که در فصلهای متعدد بآمدن حضرت رسول صلی الله علیه و آله تصریح میکند. و نیز صلب عیسی علیه السلام را انکار میکند و گوید: خود شاهد جریان بودم که یهودا را بجای عیسی بدار زدند ولی مثلا در فصل ۱۵ دارد که عیسی آبرا بشراب تبدیل کرد و بمجلس شراب آمد و نیز یوسف نامی را شوهر مریم مینویسد ولی قبل از زناشویی دانست که از غیب حامله است باو دست نزد. در تفسیر المیزان فرموده: بعضی قائلند بر اینکه در تاریخ دو نفر مسیح وجود داشته است: مسیح غیر مصلوب و

مسیح مصلوب و فاصله زمانی بین این دو بیشتر از پانصد سال بوده است و تاریخ میلادی که در موقع نوشتن این کتاب ۱۹۷۵ می‌باشد بهیچ یک از دو مسیح تطبیق نمی‌کند بلکه مسیح غیر مصلوب بیشتر از ۲۵۰ سال پیش از این تاریخ است و در حدود ۶۰ سال زندگی کرده و مسیح مصلوب بیشتر از ۲۹۰ سال بعد از این تاریخ است و در حدود ۳۳ سال زندگی کرده است (المیزان ج ۳ ص ۳۴۵). هاکس در قاموس خود در ماده مسیح ولادت آنحضرت را چهار سال

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۵

پیش از تاریخ میلادی گفته است. میلادی فعلی.

نجم: ج ۷، ص: ۲۵

نجم: اصل نجم بمعنی طلوع و بروز است گویند: «نَجْمُ الْقَرْنِ وَ النَّبَاتِ» یعنی شاخ و علف روئید و ظاهر شد، ستاره را از آن نجم گویند که طلوع میکند (مجمع) راغب اصل آنرا کوكب طالع گفته و «نَجْمٌ نَجُومًا وَ نَجْمًا» را طلوع و بروز گوید. در نهج البلاغه خطبه ۵۹ در باره خوارج فرموده «كَلِمًا نَجْمٌ مِنْهُمْ قَرْنٌ قُطِعَ» هر گاه رئیسی از آنها ظاهر و طالع گردید کشته میشود. نجم هم مصدر آمده و هم اسم، ولی در قرآن مصدر بکار رفته است ایضاً نُجُوم هم مصدر آمده و هم جمع نجم ولی در قرآن مجید فقط جمع بکار رفته است. وَ عَلَامَاتٍ وَ بِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ نحل: ۱۶ و با علاماتی و هم با ستارگان هدایت میشوند و راه مییابند. وَ النَّجْمُ وَ الشَّجَرُ يَسْجُدَانِ رحمن: ۶. مراد از نجم در آیه نبات و علف است مقابل شجر، علت این تسمیه بروز و طلوع آن از زمین است پس نجم نبات بی ساقه و شجر نبات با ساقه میباشد که با آمدن زمستان از بین نمیرود یعنی علفها و درختان خدا را سجده میکنند و از اوامرش پیروی می‌نمایند و بعضی آنرا در آیه ستاره دانسته‌اند ولی بعید است. وَ النَّجْمِ إِذْ هُوَ. مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَ مَا عَوَىٰ نجم: ۱ و ۲. هُوَیْ بمعنی سقوط است «هُوَی الشَّيْءُ هُوِيًا: سَقَطَ مِنْ عُلُوِّ الِی اسْفَلٍ» مراد از هُوَی نجم ظاهرا سقوط آن از سمت رأس بطرف غروب است و شاید «هُوَی: بمعنی صعود باشد رجوع شود به «هُوی». یعنی: قسم ستاره آنگاه که فرود میاید، رفیق شما گمراه نشده و بخطا نرفته است. چون اوائل سوره در باره نزول وحی و معراج آنحضرت است بنظر میاید قسم بفرود آمدن یا بالا رفتن ستاره با آنمطلب تناسبی دارد.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۶

گفته‌اند مراد از «النجم» در آیه قرآن است که نجوما و تدریجا نازل شده بقولی مراد از آن ثریا و بقولی شعری و بقولی شهابها است ولی ظهور آیه با هیچ یک سازگار نیست. وَ الشَّمْسُ وَ الْقَمَرُ وَ النُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ بِأَمْرِ اَعْرَاف: ۵۴. آفتاب و ماه و ستارگان همه بامر خدا رام و مسخرند لفظ نجوم ۹ بار در قرآن مجید بکار رفته و آیات: فَإِذَا النُّجُومُ طُمِسَتْ مرسلات: ۸. وَ إِذَا النُّجُومُ انْكَدَرَتْ تکویر: ۲. که در «طمس» و «کدر» گذشت از تحوّل و تغییر آنها در قیامت حکایت دارند. ظاهرا مراد از نجم و نجوم در قرآن مجید فقط ثوابت است و کواکب (سیارات) و مصابیح غیر از آنهاست و الله اعلم، رجوع کنید به «رجم - مصباح - شهاب».

نجو: ج ۷، ص: ۲۶

نجو: نَجْوٌ وَ نَجَاةٌ بمعنی خلاص شدن است. وَ يَا قَوْمِ مَا لِي أَدْعُوكُمْ إِلَى النَّجَاةِ وَ تَدْعُونَنِي إِلَى النَّارِ غافر: ۴۱. ای قوم چه شده که من شما را بخلاصی از آتش میخوانم و شما مرا بآتش. در مصباح گفته: «نَجَاةٌ مِنَ الْهَلَاكِ: خَلَصَ» راغب گفته: نَجَاةٌ در اصل بمعنی انفصال از شیء است و از آنست «نَجَاةٌ فَلَانٍ مِنَ فَلَانٍ» فلانکس از فلانی جدا شد. فعل آن در قرآن مجید ثلاثی و از باب افعال و تفعیل بکار رفته است وَ قَالَ الَّذِي نَجَا مِنْهُمَا وَ ادَّكَرَ بَعِيدٌ أُمَّهُ أَنَا أُتْبِكُمْ بِتَأْوِيلِهِ يوسف: ۴۵. فَتَجَنَّبْنَاهُ وَ أَهْلَهُ أَجْمَعِينَ شعراء: ۱۷۰. فَانْجَيْنَاهُ وَ الَّذِينَ مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا اَعْرَاف: ۷۲. راغب گوید: במקان مرتفع نَجْوَةٌ وَ نَجَاةٌ گویند که بواسطه ارتفاع از مکانهای اطراف جدا شده و

بقولی از سیل نجات یافته و خلاص شده است.

نجوی؛ ج ۷، ص: ۲۶

نجوی: بیخ گوش‌ی حرف زدن و سخن سزّی (راز و راز گفتن) اسم و مصدر هر دو بکار رفته است در لغت آمده: «نَجَا فلاناً نَجْوًا و نَجْوَى سازه» یعنی پنهانی با او گفتگو کرد ایضا «نَاجَاهُ مَنَاجَاةٌ: سازه».

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۷

راغب در علت این تسمیه گفته: اصل این کلمه آنست که در جای مرتفعی با طرف راز خلوت کنی. بقولی اصل آن نجات است و آن اینکه بکسی در آنچه خلاص و نجات اوست یاری کنی. طبرسی ذیل آیه اَلَمْ يَلْمُوا اَنْ اللّٰهُ يَعْلَمُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ فرموده: نجوی در اصل بمعنی دوری است گوئی نجوی کنندگان خود را از مردم دور میکنند و بقولی آن از نَجْوَةٌ بمعنی مکان مرتفع است که سیل بآن نمیرسد گوئی متناجیان سخن خویش را بمحلی بالا میبرند که کسی که غیر از خودشان بآنجا نمیرسد. و در ذیل آیه ۱۱۴ نساء لَّا خَيْرٍ فِي كَثِيرٍ مِّنْ نَّجْوَاهُمْ از زجاج نقل میکند: نجوی در کلام آنست که جمعی یا دو نفر در آن منفرد باشند خواه سزّی بگویند یا آشکار. پس در نجوی بیخ گوش‌ی بودن لازم نیست بلکه آن سخنی است که دور از اغیار باشد قرآن کریم نیز این معنی را تأیید میکند اَلَمْ يَلْمُوا اَنْ اللّٰهُ يَعْلَمُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ و اَنَّ اللّٰهُ عَلّٰمُ الْغُيُوبِ توبه: ۷۸. ظاهرا مراد از سزّ آنست که در نفس خویش دارند و نجوای سخن پنهانی آنهاست یعنی مگر نمیدانند که خدا نمان آنها و راز گفتنشان را میداند و خدا دانای پنهانهاست. اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِيْنَ نُهُوا عَنِ النَّجْوَى ثُمَّ يُعْوَدُوْنَ لِمَا نُهُوا عَنْهُ وَ يَتَّخِذُوْنَ بِالْاَيْمِ الْوَعْدِ وَالْعِدْوَانِ وَ مَعْصِيَةَ الرَّسُولِ ... مجادله: ۸. ظهور آیه در آنست که منافقان و غیرهم میان خویش نجوی میکردند در آنچه مایه ایداء و ناراحتی مؤمنین بود و بعد از نهی شدن هم ترک نمیکردند و نجوایشان در خصوص گناه و تعدّی و مخالفت رسول خدا صلی الله علیه و آله بود و آیه شریفه از آن حکایت میکند. لذا در آیه ۱۰ همین سوره فرموده: اِنَّمَا النَّجْوَى مِنَ الشَّيْطَانِ لِيَحْزَنَ الَّذِيْنَ آمَنُوا وَ لَيْسَ بِضَارِّهِمْ شَيْئًا اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ ... مراد از نجوی ظاهرا

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۸

همان نجوای منافقان و مریض القلبها است و آیه تذکر میدهد که مؤمنان از آن نترسند. فَلَمَّا اسْتَيْسَـَٔرُوا مِنْهُ خَلَصُوا نَجِيًّا يوسف: ۸۰. نَجِيٌّ بر وزن فعيل قومی است که با هم نجوی میکنند در واحد و جمع یکسان باشد یعنی: چون از یوسف ناامید شدند (از اینکه برادر آنها را بدهد) از مردم کنار شدند در حالیکه میان خویش نجوی میکردند که چه بکنند ایضا وَ نَادَيْنَاهُ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ الْاَيْمَنِ وَ قَرَّبْنَاهُ نَجِيًّا مريم: ۵۲. نَجِيًّا حال است از فاعل قَرَّبْنَاهُ یعنی: موسی را از جانب راست طور ندا کردیم در حالیکه با او مناجات میکردیم مقرب در گاه خود نمودیم، ممکن حال باشد از مفعول «قَرَّبْنَاهُ» که مراد موسی علیه السلام است. نَحْنُ اَعْلَمُ بِمَا يَسْتَمِعُونَ بِهِ اِذْ يَسْتَمِعُونَ اِلَيْكَ وَ اِذْ هُمْ نَجْوَى ... اسراء: ۴۷. نَجْوَى مصدر است بمعنی فاعل، واحد و جمع در آن یکسان است یعنی ما بآنچه گوش میدهند در حین استماعشان دانائیم و نیز آنگاه که نجوی کنندگانند، بقول بعضی تقدیر آن «و اذ هم ذو نجوی» است. يَا اَيُّهَا الَّذِيْنَ آمَنُوا اِذِ اِنَّا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَةٌ ذٰلِكَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَ اَطَهْرُ فَاِنْ لَمْ تَجِدُوْا فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُوْرٌ رَّحِيْمٌ مجادله: ۱۲. یعنی چون خواستید با رسول خدا مناجات و گفتگو کنید پیش از آن صدقه‌ای بدهید آن برای شما خیر و پاک کننده‌تر است و اگر نیافتید خدا غفور رحیم است. آیه روشن است در اینکه ثروتمندان اگر میخواستند محضر رسول خدا صلی الله علیه و آله مشرف شده و مذاکره کنند، لازم بود اول صدقه‌ای بدهند جمله فَاِنْ لَمْ تَجِدُوْا ... نشان میدهد که آن حکم وجوبی بوده و از فقراء ساقط بوده است. المیزان در علت این حکم احتمال داده که: اغنیاء بیشتر با آنحضرت خلوت میکردند و در آن نوعی تقرب

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۹

و اختصاص با آنحضرت نشان میدادند و آن سبب حزن و شکسته خاطر بودن فقراء میشد لذا مأمور شدند که صدقه دهند تا سبب از

بین رفتن حزن و غیظ قلوب فقراء شود (از یکطرف بزیارت و مناجات آنحضرت نائل شوند و از طرف دیگر با صدقه از شکسته خاطر بودن بینوایان جلوگیری کنند). نگارنده گوید: علت حکم همان **ذَلِكَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَأَطْهَرُ** است و میشود احتمال المیزان را از آن استفاده کرد. آیه بعدی که نقل خواهد شد حکم این آیه را نسخ کرده و از قرار معلوم کسی جز علی بن ابی طالب علیه السلام باین آیه تا نسخ شدنش عمل نکرده است در مجمع از آنحضرت نقل شده که فرمود: در قرآن آیه‌ای هست که کسی پیش از من بآن عمل نکرده و بعد از من نخواهد کرد **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ** ... است من دیناری داشتم آنرا بده درهم فروختم هر گاه خواستم با رسول الله صلی الله علیه و آله مناجات کنم یکدرهم صدقه دادم تا آیه **أَشْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صِدَقَاتٍ** آنرا نسخ کرد این روایت در تفسیر کشاف نیز نقل شده، در المیزان آنرا از در منشور نقل میکند. در مجمع و کشاف از ابن عمر نقل کرده که گفت: برای علی بن ابی طالب سه فضیلت است اگر یکی برای من بود از شتران سرخ موی در پیشم محبوبتر بود: تزویج فاطمه، اعطاء رأیه روز خیبر و آیه نجوی. در مجمع و تفسیر خازن و ابن کثیر نقل شده: چون مردم از مناجات جز در صورت صدقه نهی شدند کسی جز علی بن ابی طالب با آنحضرت مناجات نکرد که او دیناری صدقه داد و مناجات کرد سپس آیه رخصت نازل شد. زمخشری گوید: بقولی مدت این حکم ده شب و بقولی قسمتی از یکروز بود. آیه بعدی چنین است: **أَشْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صِدَقَاتٍ فَاذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَ تَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ آتُوا الزَّكَاةَ وَ أَطِيعُوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ** ... یعنی آیا از فقر ترسیدید

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۳۰

از اینکه پیش از نجوی صدقاتی بدهید پس حالا که نکریدید و خداوند از شما اغماض نمود نماز بخوانید و زکوة بدهید و خدا و رسول را اطاعت کنید (یعنی بدستورات دیگر عمل نمائید).

نحب: ج ۷، ص: ۳۰

نحب: **مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَ مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَ مَا يَدُلُّوا تَبَدُّلًا** احزاب: ۲۳. راغب میگوید نحب نذر محکوم بوجوب است «قَضَىٰ نَحْبَهُ» یعنی بنذر خویش وفا کرد، طبرسی آنرا از ابوقتیبه نقل کرده در نهج البلاغه خطبه ۸۱ در باره مردگان فرموده: «فَهَلْ دَفَعْتَ الْأَقَارِبُ أَوْ نَفَعَتِ النَّوَاجِبُ» آیا خویشان از مرگ آنها جلوگیری کردند و یا نذر کنندگان که در باره آنها نذر کردند سودی دادند؟! «قَضَىٰ نَحْبَهُ» را در باره کسی گویند که باجل طبیعی بمیرد یا در راه خدا کشته شود یعنی: مردانی از مؤمنانند که پیمان خود را با خدا راست کردند بعضی از آنها بعهد خود وفا کرده و از دنیا رفته است و بعضی منتظراند که وفا کنند و عهد خویش را به هیچ وجه تغییر ندادند. مراد از عهد چنانکه طبرسی و غیره گفته‌اند عدم فرار از جنگ است بقرینه آنکه در چند آیه قبل در باره منافقان گفته: **وَلَقَدْ كَانُوا عَاهَدُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ لَا يُولُونَ الْآذِنَةَ**. در مجمع از حاکم ابو القاسم حسکانی نقل شده بسند خودش از ابی اسحق که علی علیه السلام فرمود: «فِينَا نَزَلَتْ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَأَنَا وَاللَّهُ الْمُتَنْتَظِرُ وَ مَا بَدَّلْتُ تَبَدُّلًا» .

نحت: ج ۷، ص: ۳۰

نحت: تراشیدن. **قَالَ أَ تَعْبُدُونَ مَا تَنْجِتُونَ صافات: ۹۵**. گفت آیا آنچه را که بدست خود میتراشید میپرستید؟! **وَ كَانُوا يَنْجِتُونَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا آمِنِينَ حجر: ۸۲**. در حال ایمنی از کوهها خانه‌ها میتراشیدند و میساختند.

نحر: ج ۷، ص: ۳۰

نحر: إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ. فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ... کوثر: ۱ و ۲. نحر را بالای سینه گفته‌اند جمع آن نحور است

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۳۱

راغب گوید آن محلّ گردنبند از سینه است و «نَحْرُ البعير» از آنست که از آن محلّ نحرش میکنند در صحاح و غیره گفته: نحر در محلّ نحر مثل گلو در ذبح است معنی آیه چنین است: ما بتو خیر فراوان عنایت کردیم پس برای پروردگارت نماز بخوان و قربانی کن گوئی شمول آن فقط بشتر قربانی است و غیر آن از گوسفند و غیره که ذبح میشوند نه نحر. داخل در مراداند. نَحْر بمعنی اولّ روز و اولّ ماه و استقبال نیز آمده است «نَحَرَ فلانا: قَابَلَهُ» و نیز در روبرو بودن دو خانه بکار رفته است. بقول بعضی مراد آنست که نماز بخوان و قبله را استقبال کن. ناگفته نماند: اگر ما موقع تکبیر گفتن در نماز، دستهای خویش را تا محاذی گوش و انتهای سینه بالا بریم با کف دستها نیز استقبال قبله نموده‌ایم. بنا بمضمون عده‌ای از روایات که در مجمع و غیره نقل شده مراد از «وَانْحَرْ» بلند کردن دستها در نماز محاذی انتهای سینه است که عبارت اخرای استقبال قبله با دستها باشد. المیزان این را اختیار کرده قربانی را بقول نسبت داده است و گوید: مراد از نحر بنا بروایت فریقین از رسول خدا و امیر المؤمنین علیهما- السلام، بلند کردن دستها در نماز تا انتهای سینه است و شیعه آنرا از امام صادق علیه السلام نقل نموده است. اهل سنت از علی علیه السلام نقل کرده‌اند مراد نهادن دست راست بر دست چپ بر بالای سینه در نماز است (مثل عمل فعلی اهل سنت در نماز) در مجمع پس از نقل آن فرموده: این صحیح نیست زیرا همه عترت طاهره آنحضرت، خلاف این را از آن بزرگوار نقل کرده‌اند. آنوقت شروع بنقل روایت کرده که مراد از آن بلند کردن دستها در نماز و استقبال قبله با آنهاست. ناگفته نماند: این لفظ بیشتر از یکبار در قرآن مجید نیامده است.

نحس: ج ۷، ص: ۳۱

اشاره

نحس: شوم و شومی. مصدر

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۳۲

و اسم هر دو آمده است ارباب لغت گفته‌اند: «النَّحْسُ: ضِدُّ السَّعْدِ» راغب نُحاس را شعله بی‌دود معنی کرده و گوید: اصل نَحْس آنست که افق مثل شعله بی‌دود سرخ شود از این لحاظ نحس مثل شده برای نشان دادن شومی. نُحاس: دود، مس، سرب مذاب. و آن فقط یکبار در قرآن مجید آمده است يُرْسَلُ عَلَيْكُمْ شُواظٌ مِنْ نَارٍ وَنُحَاسٌ فَلَا تَنْتَصِرُوا فِي رَحْمَنِ: ۳۵. ظاهراً مراد از آن دود و بقولی سرب مذاب است رجوع شود به «نفذ». فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصَرًا فِي أَيَّامٍ نَحِيسَاتٍ لِنَذِيقَهُمْ عَذَابَ الْخِزْيِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَخْزَى... فصلت: ۱۶. إِنَّا أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصَرًا فِي يَوْمٍ نَحِيسٍ مُسْتَمِرًّا قمر: ۱۹. این هر دو آیه در باره هلاکت قوم عاداند که در «ریح» و «صرصر» توضیح داده شد مراد از «أَيَّامٍ نَحِيسَاتٍ» همان هفت شب و هشت روز است که باد بطور مداوم بر آنها وزید چنانکه فرموده: سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَتَمَائِيَةً أَيَّامٍ حُسُومًا حَاقَّةً: ۷. در آیه فی يَوْمٍ نَحِيسٍ مُسْتَمِرًّا بنظرم «مُسْتَمِرًّا» وصف «يَوْمٍ» است و استمرار لازم نیست الی الابد باشد اگر چند روز هم باشد استمرار صادق است ظاهراً مراد از استمرار همان هفت شب و هشت روز باشد در اینصورت با أَيَّامٍ نَحِيسَاتٍ کاملاً تطبیق میشود یعنی: روز شومیکه یکهفته ادامه داشت و اگر وصف «نَحِيسٍ» باشد معنی این میشود در روزیکه نحوست آن تا هفت شب و هشت روز ادامه داشت لازم نیست «یوم» فقط یک روز معنی کنیم راغب گوید: با یوم از زمان تعبیر آورند هر قدر که باشد. اینجا هم وقت مراد است.

نحوست ایام: ج ۷، ص: ۳۲

ظاهر آنست که شومی و مبارکی روزها در اثر اتفاقاتی است که در آنها میافتد مثلاً گوئیم: روز بیست و هفتم رجب روز مبارکی است که بعثت

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۳۳

خاتم الانبیاء صلی الله علیه و آله در آن بوده و یا بیست و هشتم ماه صفر، شوم است که آنحضرت در آن روز از دنیا رفته، و گر نه وقت من حیث وقت، و زمان من حیث زمان بشومی و برکت توصیف نمیشود و اینکه فرموده: لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِنْ أَلْفِ شَهْرٍ قدر: ۳. از آنجهت است که قرآن در آن نازل شده و تقدیرات سالانه در آن شب است و یا عبادت آن بهتر از عبادت هزار ماه است چنانکه در «قدر» گذشت علی هذا راجع بقوم عاد که «أَيَّامٌ نَحِيسَاتٍ» یا «فِي يَوْمِ نَحْسٍ» فرموده برای آنست که قوم عاد در آنروزها هلاک شدند و نحوست در اثر عذاب بود نه در زمان من حیث زمان. ایضا احترام ماههای حرام جعلی است که ماه تحریم جنگ و ماه عبادت اند نه اینکه از لحاظ واقع مزیت داشته و با ماههای دیگر فرق دارند. در باره شب قدر فرموده: إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مُبَارَكَةٍ دُخَانٌ: ۳. مبارک بودن آن در اثر نزول قرآن و در اثر فیهما یُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ است که در ذیل آیه فوق آمده و بواسطه تَنْزُلِ الْمَلَائِكَةِ وَ الرُّوحِ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ قدر: ۴. است. در تحف العقول از حسن بن مسعود نقل شده که گوید: بمحضر امام علی النقی علیه السلام مشرف شدم در راه انگشتم زخم برداشت و سواری بر من تنه زد و بمیان جمعی انبوه وارد شدم که قسمتی از لباسم را پاره کردند گفتم: «كَفَانِي اللَّهُ شَرَّكَ مِنْ يَوْمٍ فَمَا أُشِمْكَ» ای روز، خدا مرا از شر تو کفایت کند چه روز شومی؟!، امام علیه السلام چون این بشنید فرمود: «يَا حَسَنُ هَيْدًا وَأَنْتَ تَعْشَانَا تَزْمِي بِذَنْبِكَ مَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ» ای حسن پیش ما میائی و گناه خویش را بکسی بی گناه نسبت میدهی؟! گوید: عقل من بخودم برگشت و متوجه خطای خود شدم گفتم: آقای من از خدا آمرزش میخواهم فرمود: «يَا حَسَنُ مَا ذَنْبُ الْأَيَّامِ حَتَّى صِرْتُمْ تَشْتَأْمُونَ بِهَا إِذَا جُوزِيْتُمْ بِأَعْمَالِكُمْ فِيهَا» ای حسن روزها چه گناهی دارند که چون

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۳۴

با اعمالتان مجازات میشوید روزها را شوم میندازید ... تا فرمود: «لَا تَعِيدُ وَلَا تَجْعَلُ لِلْأَيَّامِ صُنْعًا فِي حُكْمِ اللَّهِ، قَالَ الْحَسَنُ: بَلَى يَا مَوْلَى» دیگر چنین مگو و روزها را در کار خدا دخیل ندان، گفت: چشم مولای من. حدیث صریح است در اینکه زمان و وقت را سعد و نحسی نیست. در وسائل کتاب حج ابواب آداب السفر باب هشتم نقل شده: راوی گوید: بعضی از اهل بغداد بابی الحسن ثانی علیه السلام نوشت و از مسافرت در آخرین چهار-شنبه ماه سؤال کرد امام علیه السلام در جواب نوشت: هر که در آخرین چهارشنبه ماه بقصد مخالفت با اهل فال بد خارج شود از هر آفت محفوظ بوده و از هر بلا معاف شده و خدا حاجتش را قضا خواهد فرمود. حدیث شریف نحس بودن چهار-شنبه را نفی میکند. در باب چهارم در ضمن حدیثی امام صادق علیه السلام روز دوشنبه را شوم فرموده که «فَقَدْ نَا فِيهِ نَبِيْنَا وَ ارْتَفَعَ الْوَحْيُ عَنَّا» شوم بودن در اثر رحلت آنحضرت و برداشته شدن وحی است. نه اینکه ذات روز شوم باشد رجوع شود بوسائل ابواب آداب سفر ... با تدبیر در روایات قطع نظر از سند آنها خواهیم دید نحوست و برکت آنها بملاحظه واقعیاتی است که در آنها رخ داده است.

نحل: ج ۷، ص: ۳۴

نحل: زنبور عسل. وَ أَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنْ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ. ثُمَّ كُلِي مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ فَاسْلُكِي سُبُلَ رَبِّكِ ذُلًّا يَخْرُجُ مِنْ بُطُونِهَا شَرَابٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ نحل: ۶۸ و ۶۹. پروردگارت بزنبور عسل وحی کرد که در کوهها و درختان و کندوها که مردم میسازند لانه کن، و از همه میوهها بخور و باسانی براههای خدایت وارد شو، از شکم آن شربتی برنگهای مختلف خارج میشود که در آن مردمان را شفاست و در عمل زنبور عسل عبرتی است بر اهل تفکر که در اسرار عالم تفکر کنند.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۳۵

تمدن زنبور عسل، نظامات عجیب کندو، فعالیت خستگی ناپذیر این حشره، ساختن عسل و موم، سخن گفتن آن بوسیله رقصیدن و صدها نظامات و اسرار آن، از عجائب خلقت است. دانشمندان سالهای متمادی در زندگی این حشره مطالعه کرده و کتابها نوشته‌اند در کتاب جهان حشرات نوشته است اگر یک زنبور عسل بخواهد به تنهایی چهار صد گرم عسل تهیه کند باید هشتاد هزار بار از کندو بصحرا رفته و برگردد. این است که قرآن مجید از ذکر این حشره مفید فرو گذاری نکرده و در واقع طرح مسأله کرده که در آن باره تفکر کنند و با سرار زندگی این موجود عجیب پی ببرند و آفریننده آن را تحسین کنند. اینک نظری بجمالات دو آیه فوق و **أَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ** ... این جمله مبین آنست که عسل سازی این حشره طبق نقشه خدائی است و خداوند این فهم و درک را در وجود وی گذاشته است. و مراد از **مِمَّا يَغْرِشُونَ** ظاهرا کندوهائی است که بوسیله انسانها ساخته میشود و کندوهای مصنوعی عرش و تختی است نسبت بزنبور عسل **فَاشْلِكِي سُبُلَ رَبِّكِ ذُلُلًا** حکایت از آن دارد که باسانی میتواند راههائی که خدا برای عسل گیری و عسل سازی بوی آموخته پیماید- کاریکه از بشر عاقل و متفکر ساخته نیست و نیز نظامات عجیبی که در زندگی آن حکمفرما است اداره کند. **يَخْرُجُ مِنْ بُطُونِهَا شَرَابٌ مُّخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ** عسل آنگاه که از این حشره در حفره‌های مسدس ریخته میشود بصورت شربت و مایع شیرین است، آنگاه دسته جمعی بالای حفره‌ها آنقدر بال می‌زنند که آب آن تبخیر شده و قوام یافته بصورت عسل در آید. پس آنوقت که از شکم زنبور خارج میشود بصورت شربت است سپس بعسل تبدیل میشود. **فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ** ظاهرا هیچ یک از اغذیه مانند عسل

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۳۶

در بدن جذب نمیشود گویا صدی نود و پنج یا بیشتر آن جذب شده و بقیه دفع میشود بر خلاف اغذیه دیگر. **إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ** اگر مراد از «آیه» بقرینه آیات قبل و بعد آیت و علامت معاد باشد، شهادت این امر بر معاد آنست: همانطور که ما بصحراها و گلها و باغها مینگریم و در آنها مطلقا عسل نمی‌بینیم ولی بوسیله زنبور عسل میدانیم که خروارها عسل در آنها موجود بوده است همچنین ما بقبرستانها نگاه کرده و در آنها جز خاک نمی‌بینیم اما در بهار قیامت خواهیم دید از آن خاکها انسانها برخاستند. و اگر مراد آیت توحید و تدبیر خداوند باشد قطعاً وجود این حشره با این عمل مفید و نظام حیرت آور از علائم توحید و تدبیر خدائی است این لفظ بیشتر از یکبار در قرآن مجید نیامده است.

نحله: ج ۷، ص: ۳۶

نحله: **وَآتُوا النِّسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَهُنَّ** نِحْلَهُ نِسَاءً: ۴. نِحْلَهُ بمعنی عطیه است در مجمع گوید: نحله عطیه‌ای است که در مقابل ثمن و عوض نباشد، راغب نیز نظیر آنرا گفته است. مراد از «صَدُقَةٌ» (بفتح صاد و ضم دال) مهریه زنان است گوئی علت این تسمیه آنست که اعطاء آن دلیل صدق الفت و عشق مرد بزن است و اطلاق نحله از آنست که مهریه فقط عطیه و بخششی است از مرد و با این دو لفظ قرآن کریم موقعیت مهر را در اسلام بیان کرده که چون موقعیت زن موقعیت عشق و موقعیت مرد موقعیت تمنا و خواهش از زن است لذا مهریه‌ای باو میدهد که فقط عطیه و شاهد صدق توجه مرد بزن است. راغب معنای اصلی نحل را زنبور عسل گرفته و گوید: بنظر من مهریه را از آن نحله گویند که عطیه مرد مثل عطیه زنبور عسل عوض مالی ندارد و گوید: میشود عطیه را معنای اصلی قرارداد در این صورت زنبور را از آن نحل گویند که کارش عطیه‌ایست نسبت بمردم (باختصار) در مجمع وجه

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۳۷

دوم را اختیار فرموده و گوید: زنبور را نحل گویند که خداوند بوسیله او عسل را بمردم عطا کرده است.

نحل: ج ۷، ص: ۳۷

نحن: نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ ... يوسف: ۳. «نحن» دلالت بر متکلم مع الغير دارد. راغب گوید: بعضی از علماء گفته‌اند که خداوند کلماتی امثال «نحن» را آنگاه بکار میبرد که فعل بعدی بواسطه بعضی از ملائکه یا اولیاء انجام شده باشد و مراد از «نحن» خدا و واسطه‌ها است مثل انزال وحی، نصرت مؤمنان و اهلاک کافران و غیره مثل **إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ ...** و امثال آن. نگارنده گوید: ظاهراً قرآن در این باره معمول عرف را در نظر گرفته که گاهی من و گاهی ما میگویند ولی در عین حال آنچه راغب نقل کرده قابل دقت است که خداوند اختصاصی‌ها را بلفظ **أَنَا الْغَفُورُ الرَّحِيمُ - لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا - أَنْ يَا مُوسَى إِنِّي أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ** و نظیر آن فرموده است و الله العالم.

نَحْرٌ: ج ۷، ص: ۳۷

نَحْرٌ: (بر وزن فرس) پوسیدن و متلاشی شدن «نَحَرَ الْعَظْمُ وَالْعُودُ نَحْرًا: بلی و تفتت» ناخر بمعنی پوسیده پراکنده است **يَقُولُونَ أَإِنَّا لَمَرْدُودُونَ فِي الْحَيَاةِ أَمْ أَإِذَا كُنَّا عِظَامًا نَخْرَةً نَازِعَاتٍ: ۱۰ و ۱۱.** نخره جمع نخر (بفتح نون و کسر خاء) است و آن مثل ناخر بمعنی پوسیده و پراکنده است یعنی: منکرین معاد میگویند آیا ما بزندگی اول بر خواهیم گشت؟ آیا آنگاه که استخوانهای پوسیده و پراکنده شدیم زنده خواهیم شد؟! نخر و مشتقات آن بمعنی مدّ صوت، سوراخ بینی و غیره نیز آمده ولی در قرآن مجید فقط یکبار و آنهم در معنی فوق بکار رفته است.

نَخْلٌ: ج ۷، ص: ۳۷

نخل: درخت خرما. در واحد و جمع استعمال میشود مثل **وَالنَّخْلَ بِاسْقَاتٍ لَهَا طَلْعٌ نَضِيدٌ ق: ۱۰.** که بقرینه وصف در جمع بکار رفته و مثل **كَأَنَّهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ قمر: ۲۰.** واحد آن نخله است نحو **فَأَجَاءَهَا الْمَخَاضُ إِلَى جِذْعِ النَّخْلَةِ مريم: ۲۳.** قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۳۸

جمع آن نخیل میباشد **فَأَنشَأْنَا لَكُمْ بِهِ جَنَاتٍ مِّنْ نَّخِيلٍ وَأَعْنَابٍ مؤمنون: ۱۹.** بقولی نخیل اسم جمع است طبرسی ذیل آیه ۲۶۶. بقره نخل را جمع نخله گفته و گوید: اصل نخل بمعنی بیختن و الک کردن آرد است و بقولی درخت خرما را از آن نخل گویند که خالص شده مانند خالص شدن مغز از قشر بوسیله الک کردن در قاموس و اقرب معنای اولی نخل را تصفیه گفته است ایضا قاموس نخل و نخیل را جمع نخله میدانند، در پایان ناگفته نماند که مذکر و مؤنث هر دو آمده است مانند **أَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ حاقه: ۷.** **أَعْجَازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ قمر: ۲۰.**

نَدٌّ: ج ۷، ص: ۳۸

نَدٌّ: (بکسر نون) در صحاح گفته: نَدٌّ بمعنی مثل و نظیر است ایضا نَدِيدٌ و نَدِيدَةٌ در مجمع فرموده: «النَّدُّ: المثل و العدل» راغب میگوید: نَدِيدٌ شیء شریک آن است در جوهرش و آن نوعی مماثلت میباشد زیرا مثل بهر مشارکت اطلاق میشود پس هر نَدٌّ مثل است ولی هر مثل نَدٌّ نیست. جمع نَدٌّ اَنْدَادٌ است که جمعا شش بار در قرآن مجید آمده است **فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ اَنْدَادًا وَ أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ بقره: ۲۲.** دانسته و از روی علم بر خدا شرکاء و امثال قرار ندهید. **وَ جَعَلُوا لِلَّهِ اَنْدَادًا لِّيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِهِ ابراهیم: ۳۰.** مراد از انداد هر شریکی است که بخدا نسبت داده شود اعم از بتان و بشر و کواکب و غیره. در اقرب الموارد گفته: نَدٌّ همیشه مخالف نظیر خود میباشد. نگارنده گوید: شاید از این جهت است که بعضی نَدٌّ را ضِدٌّ معنی کرده‌اند در نهایت گفته: «نَدٌّ و هو مثل الشیء الَّذِي يُضَادُّهُ فِي أُمُورِهِ وَ يُنَادُّهُ أَى يَخَالِفُهُ».

ندم: ج ۷، ص: ۳۸

ندم: نَدَمٌ وَ نَدَامَةٌ بمعنی پشیمانی و تأسف است بر چیز فوت شده و فرصتی از دست رفته در مفردات گفته: «النَّدَمُ وَ النَّدَامَةُ: التَّحْسُرُ مِنْ تَغْيِيرِ رَأْيٍ فِي أَمْرِ فَائِتٍ» در قاموس آمده: «النَّدَمُ وَ النَّدَامَةُ: الأَسْفُ» آنرا حزن نیز گفته‌اند و اَسْرَبُوا النَّدَامَةَ لَمَّا رَأَوْا الْعَذَابَ یونس: ۵۴. چون عذاب را

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۳۹

دیدند پشیمانی را پنهان داشتند. فَعَقَرُوها فَأَصْبَحُوا نَادِمِينَ شعراء: ۱۵۷. ناقه را پی کردند سپس پشیمان شدند. در قضیه قتل فرزند آدم برادر خویش را آمده اَعْجَزْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذَا الْغُرَابِ فَأَوَارِي سَوَاءَهُ أَحْيَى فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ مائده: ۳۱. میشود گفت ندامتش از عدم دفن برادر بود و میشود گفت بر اصل قتل بود آیا در صورت دوم آن توبه است؟ در باره ناقه صالح آمده فَعَقَرُوها فَأَصْبَحُوا نَادِمِينَ شعراء: ۱۵۷. گفته‌اند ندامت بعد از ظهور علامت عذاب بود و گر نه پس از عقر ناقه، صالح علیه السّلام را مسخره کرده‌اند چنانکه فرموده: فَعَقَرُوا النَّاقَةَ وَ عَنَوْا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ وَ قَالُوا يَا صَالِحُ ائْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ اعراف: ۷۷.

نداء: ج ۷، ص: ۳۹

نداء: راغب گوید: نداء بلند شدن صدا و ظهور آنست و گاهی فقط بصدا اطلاق میشود طبرسی فرموده: «نَدَى الصَّوْتِ» یعنی صدا بسیار رفت «نَادَاهُ نِدَاءً» یعنی او را با بلندترین صدایش خواند. در صحاح و اقرب آمده «نَادَاهُ: صاح به» یعنی باو صحیحه زد. از اینها روشن میشود که نداء خواندن بصدای بلند است در قاموس و صحاح گفته: «النِّدَاءُ: الصوت» در مصباح و اقرب آمده: «النِّدَاءُ: الدِّعَاءُ» و در اقرب افزوده: «الصوت المجرد» بنا بر این قید بلند بودن در آن معتبر نیست ولی تدبّر در آیات قرآن نشان میدهد که رفع الصوت در آن معتبر است و مطلق صدا نیست. مثلاً در آیات وَ نَادَوْا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ سَلِّمُوا عَلَيْنَا اعراف: ۴۶. وَ نَادَوْا يَا مَالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنَا رِبِّكَ قَالَ إِنْ كُنْتُمْ مَكِثُونَ زحرف: ۷۷. إِذِ نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ جُمُعته: ۹. رفع الصوت ملحوظ است گر چه در بعضی از آیات میشود بمعنی مطلق دعا و خواندن باشد. إِذِ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا مريم:

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۴۰

۳. آیه در باره زکریّا علیه السّلام است که از خدا برای خود فرزندی خواست. اگر مراد از نداء صدای بلند باشد «خَفِيًّا» بمعنی مخفی بودن از مردم است یعنی در خفاء و خلوت خدا را ندا کرد در عِلَّتِ ندا گفته‌اند که زکریّا علیه السّلام در اثر احوال بد فرض کرده که از خدا دور شده لذا خدا را ندا کرده است طبرسی آنرا دعا در نفس خویش گفته است میزان احتمال اول را تأیید کرده و آیه فَخَرَجَ عَلَيَّ قَوْمِهِ مِنَ الْمِحْرَابِ که در آیات بعدی آمده مؤید آن شمرده است. وَ يَا قَوْمِ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ يَوْمَ التَّنَادِ غافر: ۳۲. «تناد» در اصل تنادی است و کسره دال علامت حذف یاء است در باره اینکه چرا روز قیامت روز تنادی است گفته‌اند: که اهل عذاب یکدیگر را با ویل و هلاکت ندا میکنند و گفته‌اند اهل بهشت و جهنم یکدیگر را ندا کنند چنانکه در سوره اعراف آمده شاید مراد از آن وَ إِذِ يُتَحَاوَجُونَ فِي النَّارِ ... و ما بعدش باشد که در آیات ۴۷-۴۸. این سوره آمده است. در مفردات گفته: اصل نداء از ندی بمعنی رطوبت است و صوت را از آن نداء گفته‌اند که هر کس رطوبت دهانش بیشتر باشد کلامش نیکوتر است.

ندو: ج ۷، ص: ۴۰

ندو: جمع شدن. «ندا القوم ندوا: اجتمعوا». نادى اسم فاعل است و نیز بمعنی مجلس و محلّ اجتماع باشد وَ تَأْتُونَ فِي نَادِيكُمُ الْمُتَنَكِّرِينَ عنكبوت: ۲۹. آن سخن لوط علیه السّلام است بقومش یعنی کار زشت (لواط) را در محلّ اجتماع مردم و پیش چشم عموم مرتکب

میشود. گفته‌اند: تا اجتماع هست نادى خوانده میشود. فَلْيَدْعُ نَادِيَهُ. سَيَدْعُ الزَّبَانِيَةَ علق: ۱۷ و ۱۸. در مجمع فرموده: نادى مجلس اهل نادى است و در اثر كثرت استعمال هر مجلس را نادى گفته‌اند. ظاهراً مراد از نادى در آيه اهل مجلس است يعنى: آنشخص اهل مجلس و ياران خویش را بيارى بخواند ما هم زبانيه و مأموران آتش را

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۴۱

میخوانیم. نَدَى: مانند نَادَى بمعنی مجلس اجتماع است در مجمع فرموده: نَدَى و نادى مجلسی است که اهلش در آن جمع شده‌اند و دار النُدُوه مکه که خانه قصی بود از آنست و در آن بمشاوره جمع میشدند قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَيُّ الْفَرِيقَيْنِ خَيْرٌ مَّقَامًا وَ أَحْسَنُ نَدِيًّا مريم: ۷۳. کافران باهل ایمان گفتند: کدام یک از دو گروه مقام بهتر و مجلس نیکوتر (و آراسته‌تر) دارد، این همان تفاخر بمال و زینت دنیا است لذا در جواب آیه بعدی آمده: وَ كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَوْمٍ هُمْ أَحْسَنُ أَثَاثًا وَ رِيًّا.

نَذْر: ج ۷، ص: ۴۱

نَذْر: نذر آنست که چیز غیر واجب را بر خویش واجب گردانی در لغت آمده: «نَذَرَ نَذْرًا: أَوْجَبَ عَلَى نَفْسِهِ مَا لَيْسَ بِوَاجِبٍ» نذر معلق بشرط آنست که گوید: اگر از این مرض صحت یافتم پنج روز برای خدا روزه خواهم گرفت و اگر معلق نباشد آنرا نذر تبرعی گویند مثل «لله على أن أصوم غدا». وَ مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ أَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُهُ بقره: ۲۷۰. يُوفُونَ بِالنَّذْرِ وَ يَخَافُونَ يَوْمًا كَانَ شَرُّهُ مُسْتَطِيرًا انسان: ۷. إِذِ قَالَتِ امْرَأَتُ عِمْرَانَ رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا آل- عمران: ۳۵. معنی آیه در «حرر» گذشت. بعضی نذر را وعده مشروط گفته‌اند: «النَّذْرُ مَا كَانَ وَعْدًا عَلَى شَرْطٍ».

نذر: ج ۷، ص: ۴۱

نذر: دانستن و حذر کردن. در قاموس گوید: «نَذَرَ بِالشَّيْءِ: عَلِمَهُ فَحَذَرَهُ» اِنذار بمعنی اعلام است با تخویف «أَنْذَرَهُ بِالْأَمْرِ اِنذارا: أَعْلَمَهُ وَ حَذَرَهُ وَ خَوَّفَهُ». ناگفته نماند: ما بین نذر بمعنی فوق و نذر بمعنی نذر کردن که پیش از این گفته شد فرقی پیدا نکردیم مگر آنکه فعل این از باب علم یعلم و فعل آن از باب ضرب یضرب و نصر ینصر آید. وَ اذْكُرْ أَخَا عَادٍ إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۴۲

بِالْأَخْقَافِ احقاف: ۲۱. برادر عاد (هود علیه السلام) را یاد کن که قوم خویش را در سرزمین احقاف انذار کرد و ترساند که اگر براه خدا نیایند عذاب خداوندی در دنیا و آخرت در کمین آنهاست لذا گفته‌اند: انذار تخویف است از مخوفیکه زمان آن وسیع است تا از آن احتراز شود و اگر زمانش وسیع نباشد آنرا اشعار گویند.

نَذْر: ج ۷، ص: ۴۲

نَذْر: (بضم اول و دوّم) مصدر است بمعنی انذار مثل: فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَ نَذْرِي قمر: ۱۸. چطور بود عذاب من و انذار من، در اقرب الموارد تصریح کرده که آن مصدر غیر قیاسی است و در مجمع آنرا اسم مصدر گفته که در مقام مصدر واقع شود. ولی بیشتر جمع نذیر آید مثل كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِالنُّذْرِ قمر: ۲۳. قوم ثمود انذار کنندگان را تکذیب کردند هَذَا نَذِيرٌ مِنَ النُّذْرِ الْأُولَى نجم: ۵۶. هذا اشاره است بقرآن یا بحضرت رسول صلی الله علیه و آله و در صورت اول مراد از نذر کتابهای گذشته انبیاء است. مُنذِرٌ: انذار کننده: إِنَّمَّا أَنْتَ مُنذِرٌ وَ لِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ رعد: ۷. وَ مَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَوْمٍ إِلَّا لَهَا مُنذِرُونَ شعراء: ۲۰۸. نذیر: انذار کننده این لفظ در قرآن مجید فقط در باره پیامبران آمده و گاهی توأم با لفظ «بشیر» است مگر در آیه هَذَا نَذِيرٌ... که گذشت و گفتیم ممکن است وصف قرآن باشد. فَقَدْ جَاءَكُمْ بَشِيرٌ وَ نَذِيرٌ مائده: ۱۹. نذیر اسم مصدر نیز آمده بمعنی انذار چنانکه در اقرب الموارد تصریح کرده و از آنست آیه

فَسَتَّعْلَمُونَ كَيْفَ نَذِيرِ مَلِكٍ: ۱۷. زود میدانید انداز من چگونه از روی واقع است.

نَزَعُ: ج ۷، ص: ۴۲

نَزَعُ: کندن. «نَزَعُ الشَّيْءِ مِنْ مَكَانِهِ: قَلْعُهُ» در قاموس خارج کردن دست را از گریبان نزع گفته است: «نَزَعَ يَدَهُ: أَخْرَجَهَا مِنْ جَيْبِهِ» در مجمع آنرا قَلْعُ الشَّيْءِ عَنْ الشَّيْءِ فرموده است. تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ... آل عمران: ۲۶.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۴۳

میدهی حکومت را بآنکه میخواهی و میگیری حکومت را از آنکه میخواهی. تَنْزِعُ الدَّاسَ كَمَا تَنْزِعُ أَعْيُنَهُمْ أَعْيُنُ نَخْلٍ مُنْفَعِرٍ قمر: ۲۰. آن با مردم را از مقرشان میکند گوئی تنه یا ریشه‌های کنده شده خرما هستند. وَ نَزَعَ يَدَهُ فَإِذَا هِيَ بِيضَاءٌ لِلنَّاطِرِينَ اعراف: ۱۰۸. دستش را بیرون آورد آنگاه دستش برای ناظران روشن و سفید بود. وَ النَّازِعَاتِ غَرْقًا. وَ النَّاشِطَاتِ نَشْطًا نازعات: ۱ و ۲. معنی آیات در «دبر» گذشت. كَلَّا إِنَّهَا لَلْفُؤِ. نَزَاعِيَةٌ لِلشَّوَى معارج: ۱۵ و ۱۶. رجوع شود به «شوی». مخاصمه و مجادله را از آن نزع و تنازع گویند که طرفین یکدیگر را جذب و قلع میکنند. فَتَنَازَعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ وَأَسْرَبُوا النَّجْوَى طه: ۶۲. در کار خویش منازعه کرده و نجوی را پنهان داشتند وَ أَطِيعُوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ لَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا انفال: ۴۶. در قرآن مجید پیوسته در مجادله لفظی بکار رفته گویا آن در قتال بکار نمیرود.

نَزَعُ: ج ۷، ص: ۴۳

نزع: راغب میگوید: آن دخول در امری است برای افساد. در مصباح آنرا افساد گفته است بوسوسه شیطان از آن نَزَعُهُ گویند که آن افساد بخصوصی است. در نهج البلاغه نامه ۴۴. بزید بن ابیه مینویسد: «وَ نَزَعَهُ مِنْ نَزَعَاتِ الشَّيْطَانِ» یعنی قول ابی سفیان در باره تو وسوسه‌ای بود از وسوسه‌های شیطان. وَقُلْ لِيَجَادِيَ يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنْزِعُ بَيْنَهُمْ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلنَّاسِ عَدُوًّا مُبِينًا اسراء: ۵۳. ببندگان من بگو آنرا گویند که حق است شیطان میان آنها افساد میکند، شیطان بانسان دشمن آشکاری است. وَ إِمَّا يَنْزِعَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْعٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ اعراف: ۲۰۰. و اگر از شیطان وسوسه‌ای بر تو وارد شود بخدا پناه بر.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۴۴

نَزْفُ: ج ۷، ص: ۴۴

نَزْفُ: خارج کردن و خارج شدن لازم و متعدی بکار رفته است «نَزَفَ مَاءَ الْبُرِّ نَزْفًا» یعنی همه آب چاه را کشید «نَزَفَتِ الْبُرِّ» یعنی آب چاه کشیده شد. انزاف مثل نَزْفِ لَازِمٌ وَ مُتَعَدٍ آمده است. بشخص مست نَزِيفٌ گویند که عقلش بعلت مستی مسلوب شده گوئیم: «نَزَفَ الرَّجُلُ» (بصیغه مجهول) یعنی مرد عقلش رفت و مست شد. لَا فِيهَا عَوْلٌ وَ لَا هُمْ عَنْهَا يُنَزَّفُونَ صافات: ۴۷. «يُنَزَّفُونَ» در قرآن بصیغه مجهول است. ولی معلوم و بکسر زاء نیز خوانده شده. عاصم در این آیه آنرا بفتح زاء و در آیه لَا يُصَدَّعُونَ عَنْهَا وَ لَا يُنَزَّفُونَ واقعه: ۱۹. بکسر زاء خوانده است مخفی نماند که هر دو از باب افعال اند. معنی آیه اول: در شراب بهشتی دردی نیست و از آن مست و مسلوب العقل نمیشوند. معنی آیه دوم: از خمر بهشتی درد سر عارضشان نمیگردد و عقلشان مسلوب نمیشود بقیه مطلب در «غول» دیده شود ظاهرا غول و صداع در هر دو آیه بیک معنی باشد.

نَزُولُ: ج ۷، ص: ۴۴

نزول: اصل نزول بمعنی فرود آمدن است چنانکه در مفردات و مصباح و اقرب گفته است عبارت راغب چنین است: «التَّوَّلُ فِي الْأَصْلِ: هُوَ انْحِطَاطٌ مِنْ عَلْوٍ» در باره باران آمده: أَأَنْتُمْ أَنْزَلْتُمُوهُ مِنَ الْمُزْنِ أَمْ نَحْنُ الْمُنزِلُونَ واقعه: ۶۹. آیا شما آنرا از ابر فرود آورده‌اید یا ما فرود آورندگانیم؟ ایضا: رَبَّنَا أَنْزِلْ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ ... مائده: ۱۱۴. خدایا بما از آسمان مائده‌ای فرود آور. وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنَافِعٌ لِلنَّاسِ حَدِيدٌ: ۲۵. وَأَنْزَلْ لَكُمْ مِنَ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ ... زمر: ۶. يَا بَنِي آدَمَ قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُؤَارِي سَوْآتِكُمْ ... اعراف: ۲۶. قَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ ذِكْرًا. رَسُولًا يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آيَاتِ اللَّهِ ... طلاق: ۱۰. میدانیم که آهن در سنگهاست، انعام ثمانیه در زمین‌اند، لباس از زمین

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۴۵

تهیه میشود و رسول در عالم ما است پس علت آمدن «انزال» در اینجا چیست: بنظر می‌آید که جواب همه اینها در وَ إِن مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزِلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ حجر: ۲۱. باشد در این آیه بهر چیز انزال اطلاق شده و چون تدبیر همه از جانب خداوند است اطلاق انزال بر همه صحیح میباشد. میشود گفت: ذرات آهن در اشعه کیهانی و گازهای هوا و غیره است و از آسمان بزمین می‌بارد، میشود گفت: نطفه حیوانات از هوا می‌بارد همانطور که میکروب‌ها بر گوشتها و پنیرها می‌بارد و مخمرها بر آب انگور می‌بارند، بعضی‌ها «رَسُولًا» را جبرئیل گفته‌اند ولی جمله يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آيَاتِ اللَّهِ آنرا رد میکند. نُزِّلُ: (بضم ن، ز): آنچه برای میهمان آماده شده تا بر آن نازل شود چنانکه در قاموس گوید: آنرا منزل نیز گفته‌اند راغب گوید: «التَّوَّلُ: مَا يُعَدُّ لِلنَّازِلِ مِنَ الزَّادِ». إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلًا كهف: ۱۰۷. باهل ایمان و عمل جنات فردوس منزل یا مهیا شده است. وَأَمَّا إِنْ كَانَ مِنَ الْمُكَذِّبِينَ الضَّالِّينَ. فَنُزِّلُ مِنْ حَمِيمٍ. وَ نَضِيلِيَّةٌ جَحِيمٍ واقعه: ۹۲-۹۴. اما اگر از مکذبین و گمراهان باشد پس برای اوست آماده شده‌ای از آب جوشان و انداخته شدن باتش بزرگ إنا أَعْتَدْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ نُزُلًا كهف: ۱۰۲. نُزْلَةٌ: یکبار نازل شدن و لَقَدْ رَأَاهُ نُزْلًا أُخْرَى نجم: ۱۳. در یک نزول دیگر او را دیده است. مُنْزَلٌ: (بصیغه مفعول) مصدر میمی و اسم مفعول است وَقُلْ رَبِّ أَنْزِلْنِي مُنْزَلًا مُبَارَكًا ... مؤمنون: ۲۹. بگو پروردگارا مرا از کشتی فرود آور فرود آوردن مبارکی و در آیه أَنْ يُمَدِّدْكُمْ رَبُّكُمْ بِثَلَاثَةِ آلاَفٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُنْزِلِينَ آل عمران: ۱۲۴. اسم مفعول است.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۴۶

تَنْزَلٌ: در صحاح، قاموس و اقرب آنرا نزول یا مهلت و تأنی گفته است وَمَا تَنْزَلَتْ بِهِ الشَّيَاطِينُ ... شعراء: ۲۱۰. قرآن را شیاطین نازل نکرده‌اند میشود مهلت و تدریج را از آیه اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ طلاق: ۱۲. فهمید که نزول امر تدریجی است.

تنزیل و انزال؛ ج ۷، ص: ۴۶

راغب می‌گوید: تنزیل در آنجاست که نازل کردن تدریجی و دفعه‌ای بعد از دفعه دیگر باشد ولی انزال اعم است و بانزال تدریجی و دفعی اطلاق میشود در اقرب الموارد می‌گوید: بقولی تنزیل، تدریجی و مره بعد اخری است و انزال اعم میباشد. در صحاح ترتیب را از معانی تنزیل شمرده است ولی عده‌ای از اهل لغت ما بین انزال و تنزیل فرقی قائل نشده‌اند. میشود فرق ما بین آندو را از بعضی آیات استفاده کرد مثلاً- در آیه وَقُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ وَ نَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا اسراء: ۱۰۶. «فَرَقْنَاهُ» و «عَلَى مُكْثٍ» قرینه است بر اینکه مراد از «نَزَّلْنَاهُ» انزال تدریجی است.

نزول قرآن مجید؛ ج ۷، ص: ۴۶

بضرورت میدانیم که نزول قرآن بر رسول خدا صلی الله علیه و آله بتدریج و در عرض بیست و سه سال بوده است. ولی در قرآن آیاتی داریم که ظهور بلکه صریح آنها نزول تمام قرآن در یک ماه و یک شب است مثل شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ... بقره: ۱۸۵. این آیه روشن است در اینکه قرآن بتمامه در ماه رمضان نازل شده و آیه إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْمُبَرَّكَاتِ... دخان: ۳. دلالت دارد که در یک شب از ماه رمضان نازل گشته و آیه إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ قدر: ۱. صریح است در اینکه آنشب شب قدر بوده است، بنا بر این توفیق میان این دو مطلب چطور است؟ بنظر بعضی مراد از نزول قرآن در رمضان و در شب قدر ابتداء نزول آن است یعنی شروع نزول

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۴۷

در لیلۃ القدر بوده و از آن پس تا بیست و سه سال پایان یافته است. بنظر دیگر مراد آنست که در شب قدر از لوح محفوظ با آسمان دنیا نازل گشته و از آن در عرض ۲۳ سال بتدریج بر آن حضرت نازل شده است ابن عباس، سعید بن جبیر و دیگران بر این عقیده‌اند، ظاهراً در این باره فقط یک روایت از امام صادق علیه السلام نقل شده که در مقدمه نهم تفسیر صافی و در تفسیر برهان ذیل آیه شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي... نقل شده است و آنرا حفص بن غیاث عامی از آنحضرت روایت میکند. و مضمون روایت آنست که قرآن در ماه رمضان به بیت المعمور نازل گشته و سپس در طول بیست سال نازل گردیده است. در این حدیث آسمان دنیا نیست و بجای آن بیت المعمور است لذا فیض مرحوم در صافی احتمال داده که مراد از بیت المعمور قلب حضرت رسول خدا صلی الله علیه و آله باشد. متن روایت در اصول کافی کتاب فضل القرآن چنین است «علی بن ابراهیم عن ابیه و محمّد بن القاسم عن محمّد بن سلیمان، عن داود، عن حفص بن غیاث عن ابی عبد الله علیه السلام قال: سألته عن قول الله عزّ و جلّ شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ و أنّما أنزل فی عشرين سنه من أوله الی آخره؟ فقال ابو عبد الله علیه السلام: نزل القرآن جمله واحده فی شهر رمضان الی البیت المعمور ثمّ نزل فی طول عشرين سنه». ... این روایت از اهل سنت نیز بچندین وجه نقل شده است از جمله در تفسیر ابن کثیر ذیل آیه شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي... نقل کرده: «عن ابن عباس قال أنزل القرآن فی النصف من شهر رمضان الی سماء الدنیا فجعل فی بیت العزّة ثمّ أنزل علی رسول الله صلی الله علیه و آله فی عشرين سنه لجواب کلام الناس». از این رو احتمال تقیه در روایت حفص بن غیاث بیشتر است، باقی روایات چنانکه در صافی و برهان و غیره نقل شده دلالت بر نزول دفعی

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۴۸

قرآن دارند و شاید مراد از بیت معمور در روایت حفص چنانکه صافی احتمال داده قلب رسول الله صلی الله علیه و آله باشد. در بیان توفیق بین دو مطلب فوق، قولی هست بسیار متین و دقیق و آن اینکه قرآن مجید دو دفعه نازل شده. یکدفعه بطور فشرده و بسیط و دفعه دیگر بطور تدریج و تفصیل و در عرض بیست و سه سال. و آیاتی از قبیل شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ... - إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ راجع بنزول اول است و آیات و قُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ وَ نَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا اسراء: ۱۰۶. راجع بنزول دوم میباشد و آیاتی که راجع بنزول دفعی‌اند بلفظ انزال آمده که دلالت بر دفعی بودن دارند چنانکه آیات بتدریج نوعاً با لفظ «تنزیل» اند. در توضیح مطلب مثلی میاوریم. فرض کنید شخصی دو هزار متر مربع زمین دارد، دفعه بخاطر او میافند. که این زمین را ده دستگاه خانه ساخته و بفروشد اکنون همه آن خانه‌ها بطور فشرده و بسیط در ذهن این شخص هست ولی نمیداند کوجه کجاست، راه‌روها کدام‌اند، حیاطها در کدام جهت خواهند بود، اطاقها، حمام‌ها، انبارها و... در کجاها قرار خواهند گرفت. مهندسی میاید و آن طرح را روی کاغذ می‌آورد و نقشه میکشد و همه آنچه را که گفته شد روی کاغذ مشخص میکند. یا انسان میخواهد کتابی بنویسد یا سخنرانی بکند مطالب بطور فشرده و بسیط در قلب او موجود است سپس بوسیله قلم یا زبان آنها را توضیح و تفصیل میدهد. همچنین قرآن بطور بسیط و فشرده در یک شب بقلب مبارک آنحضرت نازل گشته ولی احتیاج بتفصیل داشته است و بر حسب موارد و اتفاقات بار دیگر جبرئیل آنها را مشروحا و مفصلاً بر آنحضرت نازل کرده سپس بوسیله آن بزرگوار بر مردم ابلاغ شده است. کتاب

أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۴۹

مِنْ لَدُنِّ حَكِيمٍ خَبِيرٍ هُود: ۱. ظاهراً «أُحْكِمَتْ» راجع بنزول اول و حالت بساطت آن و «فُصِّلَتْ» راجع بنزول دوم و جدا جدا بودن آن است. نزول دوم بحکم نقشه کشی مهندس است. مرحوم ابو عبد الله زنجانی در تاریخ قرآن ص ۳۱ ترجمه سحاب میگوید: علاوه بر این ممکن است بگوئیم روح قرآن و اغراض کلیه‌ایکه قرآن مجید بآن توجه دارد در دل پاک پیغمبر صلی الله علیه و آله در شب قدر تجلی نموده که نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ. عَلَيَّ قَلْبِكَ شعراء: ۱۹۳. سپس بزبان مبارکش آیه آیه و جدا جدا در طول سنوات ظهور نموده است. محقق طالقانی در تفسیر پرتوی از قرآن ذیل اِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ مینویسد: از آن آیاتیکه قرآن و نزول آنرا توصیف و تعریف می‌نمایند بوضوح بر میاید که قرآن به دو صورت مشخص و در دو مرتبه نازل شده است: اول: بصورت و نزول بسیط و جمع و پیوسته. دوم به صورت باز و تدریجی و تفصیلی. صاحب المیزان نیز در ذیل شَهْرٍ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ این مطلب را قبول و بر آن استدلال کرده است.

استدلال؛ ج ۷، ص: ۴۹

طرز استدلال بمطلب فوق این است که انزال و تنزیل گر چه هر دو بیک معنی اند ولی غالب در باب افعال دفعی بودن و در باب تفعیل تدریج است. آیاتیکه در اول بحث نقل شد از قبیل اِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ ... - اِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مُبَارَكَةٍ ... - شَهْرٍ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ همه ظهورشان در انزال دفعی است ایضا آیه كِتَابٍ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ هَكَذَا آيَاتِ بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَجِيدٌ. فِي لَوْحٍ مَحْفُوظٍ بروج. ۲۱ و ۲۲. اِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ. فِي كِتَابٍ مَكْنُونٍ. لَا يَمَسُّهُ اِلَّا الْمُطَهَّرُونَ. تَنْزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ واقعه: ۷۷ - ۸۰. ظاهر در یکپارچگی قرآن‌اند. آیه وَ لَقَدْ جِئْتَهُمْ بِكِتَابٍ فَصَّلْنَاهُ عَلَىٰ عِلْمٍ ... اعراف: ۵۲. روشن میکند که تفصیل عارض بر کتاب است

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۵۰

پس از آمدن کتاب راجع بنزول اول، و تفصیل راجع بنزول دوم میباشد. ایضا آیه وَ مَا كَانَ هَذَا الْقُرْآنُ أَنْ يُفْتَرَىٰ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ لَكِنْ تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَ تَفْصِيلَ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ یونس: ۳۷. اگر مراد از «الْكِتَابِ» قرآن باشد. و نیز از آیه وَ لَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُقْضَىٰ إِلَيْكَ وَحْيُهُ طه: ۱۱۴. بنظر میاید که قرآن قبلاً در قلب آنحضرت بوده ولی خواندن و ابلاغ منوط بوحی دوم بوده است هکذا آیه لَا تُحْرِكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ. اِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَ قُرْآنَهُ. فَاِذَا قَرَأْتَهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ. ثُمَّ اِنَّ عَلَيْنَا لِيَاَنَّهُ قِيَامَهُ ۱۶ - ۱۹. دلالت دارد بر اینکه آنحضرت قبلاً قرآن را میدانسته است ولی خدا فرمود عجله نکن اول باید ما بخوانیم سپس تو مانند خواندن ما بخوانی. و اینکه مشرکان در مقام اقتراح میگفتند: لَوْ لَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاِحْدَةً فَرَقَانَ: ۳۲. اَوْ تَرَقَّىٰ فِي السَّمَاءِ وَ لَنْ نُؤْمِنَ لِرُفُوقِكَ حَتَّىٰ تَنْزِلَ عَلَيْنَا كِتَابًا نَقْرُؤُهُ اسراء: ۹۳. منظورشان این بود که قرآن بصورت کتاب مجلّد نازل شود و آن غیر از نزول دفعی بر قلب پاک آنحضرت است. اما آیات وَ قُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَيَّ مُكْتَبًا وَ نَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا اسراء: ۱۰۶. وَ قَالَ الَّذِيْنَ كَفَرُوا لَوْ لَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاِحْدَةً كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَ رَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلًا فَرَقَانَ: ۳۲. صریحشان در نزول تدریجی است.

نساء؛ ج ۷، ص: ۵۰

نساء: تأخیر انداختن. «نَسَأَ الشَّيْءَ نَسْأً: أَخْرَهُ». «نَسَأَ اللَّهُ أَجْلَهُ» یعنی خدا اجل او را بتأخیر انداخت. راغب گوید: نَسْءٌ تأخیر در وقت است گویند: نُسِئَتِ الْمَرْأَةُ یعنی حیض زن بتأخیر افتاد. بیع نسیه را از آن نسیئه گویند که ثمن بتأخیر انداخته میشود. اِنَّمَا النَّسِيءُ رِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ يُضَلُّ بِهِ الَّذِيْنَ كَفَرُوا يُحِلُّونَهُ عَامًا وَ يَحَرِّمُونَهُ عَامًا ... توبه: ۳۷. در اقرب الموارد گفته: نَسِيءٌ اسم است بمعنی تأخیر. علی

هذا مراد از آن در آیه معنای

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۵۱

مصدری است یعنی تأخیر انداختن و این موافق آنست که از امام صادق علیه السّلام نقل شده آنرا در آیه نساء (بر وزن فلس) خوانده‌اند و اگر بمعنی مفعول باشد یعنی تأخیر انداخته شد چنانکه در صحاح گفته مراد ماه تأخیر انداخته شده است. بهر حال عرب ماههای حرام را که از شریعت ابراهیم علیه السّلام بود محترم دانسته و در آنها از جنگ و غارت دست بر میداشتند ولی بر آنها سنگین بود که سه ماه ذو القعدة و ذو الحجة و محرم را متوالی دست از غارت بردارند لذا گاهی محرم را حلال دانسته بجای آن ماه صفر را حرام میدانستند پس از چند سال باز محرم را حرام میدانستند و این تغییر را در ماه ذو الحجة اعلام میکردند. آیه شریفه در ردّ این بدعت نازل گردید یعنی تأخیر ماه حرام بماه دیگر زیاده روی در کفر است کفار در این عمل در اثر اضلال دیگران خود بگمراهی میافتند که آنرا سالی حلال و سالی حرام میکنند. بقولی مباشر این عمل بعضی از بنی کنانه بودند و چون این کار بموجب حکم شرک انجام میگرفت لذا «زِيَادَةُ فِي الْكُفْرِ» تعبیر آمده است. فَلَمَّا قَضَيْنَا عَلَيْهِ الْمَوْتَ مَا دَلَّهُمْ عَلَىٰ مَوْتِهِ إِلَّا دَابَّةُ الْأَرْضِ تَأْكُلُ مِنسَأَتَهُ... سباء: ۱۴. مِنسَأَةٌ بمعنی عصا است علت این تسمیه آنست که با عصا چیزی بکنار میاندازند که نوعی تأخیر است یعنی چون مرگ را بر سلیمان آوردیم، مردم را بمرگ او دلالت نکرد مگر موریانه که عصایش را میخورد. این لفظ و «نسیء» هر دو فقط یکبار در قرآن مجید آمده است.

نسب؛ ج ۷، ص: ۵۱

نسب: وَ هُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا فَجَعَلَهُ نَسَبًا وَ صِهْرًا فرقان: ۵۴. نسب و نسبت اشتراکی است از طرف یکی از والدین نسب طولی مثل اشتراک از حیث پدران و فرزندان و نسب عرضی مانند نسبی که میان عمو زادگان و برادرزادگان است (مفردات - اقرب)

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۵۲

در مجمع گفته نسب راجع بولادت نزدیک است در قاموس گوید: «النَّسَبُ وَ النَّسَبَةُ: الْقَرَابَةُ» مراد از نسب در آیه مرد و از صهر زن است چنانکه در «صهر» گذشت یعنی: خدا اوست که از آب بشر آفرید و او را دو قسم صاحب نسب (مذکر و صاحب اختلاط (مؤنث) قرار داد. وَ جَعَلُوا بَيْنَهُ وَ بَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا سَافَّاتٍ: ۱۵۸. میان خدا و جنّ نسبت و قرابتی قرار دادند در «نت» مشروحا گفته‌ایم که ظاهرا مراد آنست مشرکان جنّ را پسران خدا میدانستند. فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ فَلَا أَنسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَ لَا يَتَسَاءَلُونَ مؤنون: ۱۰۱. چون نفخ صور شود در آنروز قرابتها میان مردم نیست و از هم سؤال نمیکند. ناگفته نماند: روز قیامت همه مردمان در عرض هم از خاک خواهند روئید لذا در خلقت قیامت نسب و قرابتی وجود ندارد من و پدر من هر دو در عرض هم از خاک روئیده‌ایم دیگر پدر و پسر معنی ندارد ولی چنانکه در «قیامت» بررسی کرده‌ایم روز قیامت مردم یکدیگر را خواهند شناخت. آیه در مرتبه دوم مفید آنست که یاری و همکاریهای نسبی که در دنیا میان مردم حکمفرماست در آخرت وجود ندارد و حساب همه روی عمل خویش است و طوری حساب نسب در آخرت بی‌فائده است که در باره آن از یکدیگر سؤالی نمیکند ظاهرا تقدیر آیه «وَ لَا يَتَسَاءَلُونَ عَنِ الْآنْسَابِ» است. در بسیاری از روایات اهل سنت هست که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرموده: «كُلَّ حَسَبٍ وَ نَسَبٍ مَنْقُوعٍ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِلَّا حَسَبِي وَ نَسَبِي» در مجمع آنرا بلفظ «قال النَّبِيُّ» نقل کرده است بنظر نگارنده آیه شریفه از تخصیص ابا دارد شاید مراد از روایت نسبت عملی و ایمان است که ابدی است میزان آنرا چنین توجیه کرده که: شاید از آثار نسب آنجناب آنست که ذرّیه‌اش موفق بعمل صالح میشوند که در آخرت بحال آنها نافع باشد.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۵۳

اگر این را قبول کنیم باید گفت: باز با امثال جعفر کذابها تخصیص یافته است.

اشاره

نسخ: زایل کردن. از بین بردن «نَسَخَ الشَّيْءَ: أزاله» در قاموس ازاله و ابطال و تغییر و در صحاح ازاله و تغییر گفته است. مثل فَيَنْسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللَّهُ آيَاتِهِ حج: ۵۲. یعنی: خدا آنچه را که شیطان (از فتنه) القا کرده از بین میبرد و آیات خویش را محکم میکند معنی آیه در «منی» گذشت. در مجمع فرموده: نسخ در لغت آنست که چیزی را ابطال کرده و چیز دیگری در جای آن قرار دهیم و اصل آن عوض گرفتن چیزی است در جای دیگری. عبارت راغب نظیر مجمع است که گفته: «النَّسَخُ إِزَالَةُ شَيْءٍ بَشِيءٍ يَتَعَقَّبُهُ». بنظر نگارنده معنای اولی همان ازاله است و این قیود بعد از رواج نسخ در احکام اضافه شده که نسخ حکم جانشین کردن حکمی در جای حکمی است. در المنار گوید: امامان لغت گفته‌اند: نسخ در اصل بمعنی نقل است خواه نقل بذاته باشد مثل «نَسَخَتْ الشَّمْسُ الظَّلَّ» یعنی آفتاب سایه را از محلی بمحلی نقل کرد و یا نقل صورت باشد مثل «نَسَخْتُ الكتاب» یعنی صورت آنرا بکتاب دیگری نقل کردم. در اقرب الموارد گوید: اصل آن بمعنی نقل است. این معنی مخالف با ازاله نیست که اختیار کردیم بلکه از لوازم آن میباشد. نسخ چنانکه گفته شد در نسخه برداری و اثبات مثل نیز بکار رود گوئی نسخه برداشتن نوعی ازاله است نسبت بنسخه اول و نقل آن است بجای دیگر. از این است که در مفردات و اقرب گفته: «نَسَخُ الكتاب: نقل صورته المجزئه الى كتاب آخر» هَذَا كِتَابًا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنَّا كُنَّا نَسَخُهُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ جاثیه: ۲۹. این کتاب (نامه عمل) ما است که بر شما بحق سخن میگوید ما از آنچه میکردید نسخه

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۵۴

برمیداشتیم، از این آیه روشن میشود که نوشتن اعمال بصورت ضبط صوت و پرده سینما است و صرف نوشتن اینکه فلانی دو رکعت نماز خواند، نسخه برداری نیست. وَلَمَّا سَكَتَ عَنْ مُوسَى الْغَضَبُ أَخَذَ الْأَلْوَابِحَ وَفِي نُسُخَتِهَا هُدًى وَرَحْمَةٌ ... اعراف: ۱۵۴. نسخه بتصریح اقرب الموارد هم بکتاب منقول و هم منقول منه اطلاق میشود ولی ظاهراً آن در آیه بمعنی نوشته است و این شاید از آن باشد که از لوح محفوظ و از عالم غیب بالوواح انتقال یافته بود یعنی: چون غضب موسی فرو نشست الواح را گرفته و در نوشته آنها هدایت و رحمت بود. مَا نَنْسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِخُهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ بقره: ۱۰۶. این آیه نظیر آیه ذیل است وَ إِذْ بَدَّلْنَا آيَةَ مَكَانِ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ نحل: ۱۰۱. «ما» در آیه اول در مقام ان شرطیه است یعنی: اگر آیه‌ای را نسخ کنیم یا از یادتان ببریم بهتر از آن یا نظیر آنرا میاوریم آیا نمیدانی که خداوند بهر چیز توانا است. بنظر میاید: این آیه و آیه ما بعدش در سوره بقره، با ما قبل و ما بعد ارتباط ندارد و مطلب مستقلی است و بقرینه «نُسُخَتِهَا» روشن میشود که مراد از نسخ فقط نسخ حکم است ولی تلاوت آیه خواهد ماند، اَمَّا «نُسُخَتِهَا» (از باب افعال) آنست که خدا آیه‌ای را از یاد پیغمبر برد و آن از بین رفتن حکم آیه و خود آیه است: وَ أَنْتَ سِنُقَرْنُكَ فَلَا تَنْسِيْ اعلى ۶. مخالف نیست زیرا این آیه نسیان را نفی میکند نه انساء را بعبارت دیگر بعد از آیه فوق در اثر تأیید خداوند دیگر آنحضرت هیچ آیه را فراموش نمیکرد اما این مخالف با آن نیست که خدا بخواهد آیه‌ای را لمصلحة از یاد آنحضرت برد، فقط صحبت اینجاست که آیا انساء واقع شده یا نه؟ بقولی انساء باید قبل از تبلیغ آیه باشد. لذا محذوری از مصداق داشتن آن نیست

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۵۵

در این صورت باید دید وحی اولی و انساء ثانوی چه حکمت داشته است. نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا صریح است در اینکه آیه و حکم بعدی بر مصلحت تر از حکم اولی و یا مثل آن خواهد بود یعنی حکم بعدی فقط در حفظ مصلحت مانند اولی است و گر نه از حیث زمان، اولی نمیتواند در جای دوومی واقع شود، تنها از حیث قیام بمصلحت نظیر هم‌اند و الا آمدن دوومی لغو خواهد بود.

آیات منسوخه؛ ج ۷، ص: ۵۵

نسخ حکم آنست که مصلحت حکم محدود بزمان باشد و با سر آمدن زمان مصلحت از بین رفته و منسوخ میشود و حکم دیگری جای آنرا میگیرد. ابو بکر نحاس در کتاب «الناسخ و المنسوخ» صد و سی و هشت آیه شمرده که با دعای او این ۱۳۸ آیه نسخ شده‌اند. ولی قائل بنسخ در آن امثال قتاده، عطاء، عکرمه و غیره هستند که اعتنائی بسخن آنها نیست و در «قرء- قرآن» تحت عنوان «دقت» حال آنها را بررسی کردیم و هیچ یک صحابی نبوده و زمان وحی را درک نکرده‌اند و پای ابن عباس نیز در نسخ این آیات در میان است و در همان فصل گفته‌ایم که او سه سال قبل از هجرت متولد شد و سیزده ساله بود که رسول خدا صلی الله علیه و آله رحلت فرمود: یک پسر ۱۳ ساله چقدر معلومات میتواند اخذ کند؟ و اگر گوئیم که از علی بن ابی طالب اخذ کرده است، آری ابن عباس از آنحضرت چیزهای بسیار آموخته ولی فرزندان آنحضرت که امامان اطهار علیهم السلام هستند باید این گفته‌ها را تصدیق کنند. بعقیده بعضی از محققین: در قرآن مجید آیه منسوخی یافته نیست و آن محققین فقط بامکان نسخ قائل‌اند نه بوقوع آن ولی شاید این سخن اغراق باشد. از آیاتیکه بطور یقین منسوخ دانسته‌اند آیه ۱۲ از سوره مجادله یعنی صدقه دادن قبل از خلوت با رسول صلی الله علیه و آله است **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذِ**

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۵۶

نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدُمَا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَةٌ ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ وَأَطْهَرُ. که آیه ۱۳ همین سوره آنرا نسخ کرد: **أَأَشْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدَّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ.** در باره هر دو در «نجوی» مشروحا سخن گفتیم. علامه خوئی در البیان سی و شش آیه نقل نموده و نسخ همه را جز آیه فوق نفی کرده است.

نسر:؛ ج ۷، ص: ۵۶

نسر: **وَلَا تَذَرْنَّ وُدًّا وَلَا سُوعَاءً وَلَا يُعُوثَ وَيُعُوقَ وَنَشْرًا** نوح: ۲۳. ما قبل و ما بعد این آیه نقل قول نوح علیه السلام است علی هذا هر پنج صنم مذکور در آیه، بتهای قوم نوح است. ولی از «الاصنام» ابن کلبی بدست میاید که بتی بنام «نسر» در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله وجود داشته که بدستور آنحضرت منهدم شده است، در همان کتاب ص ۵۹. مینویسد: بت نسر در موضعی از مملکت سبأ قرار داشت موسوم به بلخع قوم حمیر و آنانکه در حوالی آنها بودند نسر را پرستش میکردند تا آنگاه که ذو نواس آنها را بدین یهود آورد، از آن پس نیز آن بت مورد پرستش بود تا حضرت رسول صلی الله علیه و آله مبعوث گردید و بهدم آن فرمان داد، ولی مراد از آیه فوق آن بت نیست.

نسف:؛ ج ۷، ص: ۵۶

نسف: کندن. پراکندن. «نَسَفَ الرِّيحُ التُّرَابَ: فَرَّقَهُ وَ ذَرَّه» باد خاک را پراکند. «نَسَفَ الْبِنَاءَ نَسْفًا: قَلَعَهُ مِنْ أَصْلِهِ». لَنَحْرَفَنَّهُ ثُمَّ لَنَنْسِفَنَّهُ فِي الْيَمِّ نَسْفًا طه: ۹۷. آنرا ریز ریز کرده سپس بطور کامل در دریا می پراکنیم. وَ يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبِّي نَسْفًا طه: ۱۰۵. وَ إِذَا الْجِبَالُ نُسِفَتْ مرسلات: ۱۰. آیات در باره ریز ریز و پراکنده شدن کوهها در قیامت است که در «جبل» بطور مشروح گفته‌ایم.

نسیک:؛ ج ۷، ص: ۵۶

نسیک: (بر وزن قفل و عنق) بمعنی عبادت و ناسیک بمعنی عابد است. **قُلْ إِنَّ صِيْلَاتِي وَ نُسُكِي وَ مَحْيَايَ وَ مَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ**

انعام: ۱۶۲. بگو:

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۵۷

نماز و مطلق عبادت و زندگیم و مرگم برای خدای ربّ العالمین است، گفته‌اند جدا شمردن نماز از مطلق، برای اهمیت آن است. بعضی نسک را ذبیحه معنی کرده‌اند. فَعَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ ... بقره: ۱۹۶. بنا بر روایت اهل بیت علیهم السّلام مراد از صیام سه روز، روزه و از صدقه اطعام شش نفر مسکین و از نسک یک گوسفند قربانی است علی هذا بهتر است «نسک» در آیه بمعنی عبادت باشد که یکی از مصادیق عبادت قربانی کردن در راه خداست. در مجمع ذیل این آیه نسک را عبادت و نیز جمع نسکه بمعنی ذبیحه فرموده است در قاموس پس از آنکه آنرا عبادت معنی کرده گوید: نسک و نسک بمعنی ذبیحه است بنظر نگارنده: نسک در آیه خواه بمعنی ذبیحه باشد چنانکه از قاموس نقل شد و خواه بمعنی عبادت در هر دو صورت مفرد است نه جمع. آیه راجع بحکم کسی است که در اثر مرض یا ناراحتی سرش پیش از قربانی سر میتراشد که در آنصورت در کفّاره دادن یکی از سه چیز مخیر است. مَنْسُكٌ (بر وزن معبد) هم مصدر میمی آید بمعنی عبادت و هم اسم مکان و زمان چنانکه در مصباح تصریح شده، جمع آن مناسک است. لِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا هُمْ نَاسِكُوهُ فَلَا يُنَازِعُكَ فِي الْأَمْرِ وَادْعُ إِلَىٰ رَبِّكَ إِنَّكَ لَعَلَىٰ هُدًى مُسْتَقِيمٍ حج: ۶۷. برای هر امت عبادتی است که بدان عابدان و عمل میکنند پس در باره عملیکه تو میآوری منازعه نکنند ... ظاهراً در باره اعمال و عباداتیکه آنحضرت میآورد منازعه کرده و میگفتند: اینگونه عبادات در ادیان گذشته سابقه ندارد آیه در جواب میگوید: برای هر امت عبادت بخصوصی است امت اسلامی نیز عبادت بخصوصی دارد، علی هذا

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۵۸

منسک در آیه مصدر و مراد از «امه» امتهای گذشته است که صاحب ادیان آسمانی بوده‌اند نه امتهای مشرکان. وَ لِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا لِيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ ... حج: ۳۴. در این آیه نیز ظاهراً مَنْسِكٌ بمعنی عبادت است ولی عبادت قربانی و تضحیه یعنی برای هر امتی از امم گذشته عبادتی از قربانی قرار دادیم تا نام خدا را بر چهارپایان که قربانی میکنند یاد نمایند و شما اولین امت نیستید که قربانی بر آنها تشریح شده است. فَإِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ فَاذْكُرُوا اللَّهَ: بقره: ۲۰۰. مناسک بمعنی عبادتهای حج است وَ أَرَدْنَا مَنَاسِكَكُمْ وَ تَبَّ عَلَيْنَا إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ بقره: ۱۲۸. «أَرَدْنَا» را در آیه تعلیم معنی کرده‌اند یعنی عبادتهای ما را بما تعلیم کن و شاید مرا از آن بصیرت باشد یعنی ما را در عبادتهامان بصیرت و بینائی بده بعضی مناسک را مواضع اعمال حج دانسته‌اند. در خاتمه ناگفته نماند: که در مفردات و المنار تصریح شده که نسک در اعمال حج غلبه پیدا کرده و مخصوص آن شده است.

نسل: ج ۷، ص: ۵۸

نسل: انفصال از شیء. «نَسَلَ الْوَبْرُ عَنِ الْبَعِيرِ وَالْقَمِيصُ عَنِ الْإِنْسَانِ» کرک از شتر و پیراهن از انسان منفصل شد، فرزند را از آن نسل گویند که از انسان منفصل میشود (راغب) طبری نُسُولٌ را در اصل بمعنی خروج گفته، مردم نسل آدم‌اند که از پشت او خارج شده‌اند ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سَيْلَالِهِ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ سَجْدَه: ۸. وَإِذِ اتَّوَلَّى سَعْيٌ فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ ... بقره: ۲۰۵. مراد از نسل ظاهراً انسان است یعنی چون ولایت امر را بدست گیرد برای افساد در زمین تلاش میکنند که کشت و انسان را هلاک و فنا گرداند. در تفسیر عیاشی از امام ابو الحسن علیه السّلام نقل شده: «النَّسْلُ هُمُ الدَّرِيَّةُ وَالْحَرْثُ الزَّرْعُ». وَ نَفَخَ فِي الصُّورِ فَإِذَا هُمْ مِنْ

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۵۹

الْأَجْدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ يس: ۵۱. گویند: «نَسَلَ الْمَاشِي فِي مَشِيهِ: أَسْرَعُ» یعنی راه رو در راه رفتن سرعت کرد «يَنْسِلُونَ» را در آیه

بسرعت خارج شدن گفته‌اند یعنی چون در صورت دمیده شد ناگاه آنها بسرعت از قبرها بسوی پروردگارشان خارج میشوند نظیر یَوْمَ یَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ سِرَاعاً ... معارج: ۴۳. لفظ سراعا نشان میدهد که در «یَسْأَلُونَ» سرعت ملحوظ است. ایضا وَ هُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ یَسْأَلُونَ انبیاء: ۹۶.

نساء: ج ۷، ص: ۵۹

اشاره

نساء: زنان. همچنین است نِسْوَةٌ و نِسْوَانٌ، ولی نسوان در قرآن مجید نیامده است در مفردات و غیره آمده: نسوه و نساء و نسوان جمع مرأه است از غیر لفظش مثل قوم در جمع مرء. در مجمع ذیل یَسْأَلُونَ نِسَاءَ كُمْ بقره: ۴۹. گفته: جایز است نساء بزنان و دختر بچه‌ها اطلاق شود مثل ابناء. علی هذا در باره قتل پسران بنی اسرائیل بدست فرعونیان که لفظ نساء آمده مراد از آن دختر بچه‌ها است و بقول بعضی این اطلاق باعتبار ما یؤول است. ناگفته نماند: لفظ نسوه بیشتر از دو بار در قرآن مجید بکار نرفته و قَالَ نِسْوَةٌ فِی الْمَدِیْنَةِ امْرَأَتُ الْعَزِیزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَنْ نَفْسِهِ ... مَا بَالُ النِّسْوَةِ اللَّاتِي قَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ یوسف: ۳۰-۵۰.

نساء النبی ص: ج ۷، ص: ۵۹

در باره زنان حضرت رسول صلی الله علیه و آله خطابات و احکام ویژه‌ای در قرآن مجید آمده است که ذیلاً بررسی میشود: ۱- یا نِسَاءَ النَّبِيِّ مَنْ يَأْتِ مِنْكُنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبِينَةٍ يُضَاعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ وَ كَانَ ذَلِكُمْ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا. وَ مَنْ يَقْنُتْ مِنْكُنَّ لِلَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ تَعْمَلْ صَالِحًا نُؤْتِهِنَّ أَجْرَهُنَّ أَجْرَهُنَّ مَرَّتَيْنِ وَ أَعْتَدْنَا لَهُنَّ رِزْقًا كَرِيمًا احزاب: ۳۰ و ۳۱. بمضمون این دو آیه اگر زنان آنحضرت کار قبیح آشکاری کنند دو برابر عذاب خواهند دید و اگر کار نیک انجام دهند دو برابر پاداش خواهند برد. ظاهراً مضاعف بودن عذاب اجر در اثر

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۶۰

تسبیب است زن پیغمبر اگر کار بدی را آشکارا کند هم کار بد کرده و هم از شأن پیغمبر در نظر مردم کاسته است لذا در مقابل هر یک عذاب می‌بیند و اگر کار نیک انجام دهد بر شأن و موقعیت پیغمبر افزوده است این دو اعتبار در باره زنان دیگر نیست. ۲- یا نِسَاءَ النَّبِيِّ لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ إِنْ اتَّقَيْتُنَّ فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ وَ قَلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا احزاب: ۳۲. ظاهراً در اینجا نیز لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ راجع به تسبیب است یعنی اگر تقوی کنید مانند زنان دیگر نیستند که تقوای شما باعث تحکیم موقعیت پیامبر و سبب تضاعف اجر شما است ولی فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ شامل زنان دیگر نیز هست. ۳- وَ قَوْنٌ فِي بُيُوتِكُنَّ وَ لَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى احزاب: ۳۳. راجع باین آیه در «قرر» مشروحا از دو جهت بحث کرده‌ایم رجوع شود. ۴- بعد از آیه وَ قَوْنٌ فِي بُيُوتِكُنَّ در یک آیه عموم نیکوکاران اعم از زنان و مردان وعده مغفرت و بهشت آمده است که إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَ الْمُسْلِمَاتِ وَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ وَ الْقَانِتِينَ وَ الْقَانِتَاتِ ... أَعِدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَ أَجْرًا عَظِيمًا احزاب: ۳۵. بنظر می‌آید که آمدن این آیه بعد از خطابات ویژه زنان آنحضرت برای آنست که تبعیض در میان زنان و مردان از حیث نیکوکاری بنظر نیاید بعبارت دیگر همه نیکوکاران اعم از زنان و مردان مورد رضایت خداوندی‌اند النهایه در زنان آنحضرت این تسبیب بوجود آمده است.

نکاح زنان آنحضرت؛ ج ۷، ص: ۶۰

وَمَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا رَسُولَ اللَّهِ وَلَا أَنْ تُنْكِحُوا زُجُوجَهُ مِنْ بَعْدِهِ أُيَّدًا إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمًا احزاب: ۵۳. بموجب این آیه نمیشود زنان آنحضرت را بعد از وفاتش تزویج کرد، در «ام» تحت عنوان امهات مؤمنین در باره این آیه مفصلاً صحبت شد و گفتیم: بنقلی علت نزول این قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۶۱

آیه قول طلحه بود که بعد از نزول آیه حجاب از او سر زد و نیز گفتیم که: علت نزول این حکم بعید است فقط قول طلحه باشد بلکه علت دیگری باید داشته باشد جمله إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمًا میگوید: این احترامی است نسبت بانحضرت که لازم است مسلمانان مرعی دارند و بحکم النَّبِيِّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ احزاب: ۶. زنان آنحضرت نازل بمنزله مادرانند در این صورت تزویج زنان آن بزرگوار لغو این مقام و کاهش حرمت آن جان عزیز است. و از قید مِنْ بَعْدِهِ میتوان استفاده دیگری کرد و آن اینکه: اگر بعد از آنحضرت تزویج زنانش جایز بود سردمداران روز آنرا مورد اغراض سیاسی قرار داده و در تزویج زنان آن بزرگوار مسابقه میگذاشتند و هر که یکی از آنها را تزویج کرده بود بعنوان اینکه زن پیغمبر همسر او است مدعی مقام حکومت میشد و اینکار جز اختلاف امت و هتک حرمت آنحضرت ثمری نداشت. اگر گویند: این حکم بر خلاف طبع غریزی است زنی که مدتی همسر آنحضرت شده چرا تا آخر عمر بعد از آنحضرت از این حق خدادادی محروم شود؟! گوئیم: یا باید خدا را قبول کنیم یا خرما را، این یک مطلب حساب شده است زنان آن بزرگوار چون مقام ام المؤمنین بودن را اختیار کردند لازم بود محدودیت‌های آنرا نیز قبول کنند در دنیا هر مقامی توأم با محدودیت است زنان آنحضرت میتوانستند بحکم إِنَّ كُنْتُمْ تُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا فَتَعَالَيْنَ أُمَتَّعَنَّ وَأَسْرَحُكُنَّ سِيْرًا حَمِيْلًا احزاب: ۲۸. از آنحضرت طلاق گرفته و جدا شده بحکم یک زن عادی زندگی کنند ولی در صورت اختیار خدا و رسول و ام المؤمنین بودن لازم بود که محدودیت آنرا نیز قبول کنند و إِنَّ كُنْتُمْ تُرِيدُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالذَّارَ الْآخِرَةَ فَإِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ لِلْمُحْسِنَاتِ

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۶۲

مِنْكُمْ أَجْرًا عَظِيمًا احزاب: ۲۹.

نسی؛ ج ۷، ص: ۶۲

نسی: نسی و نسیان هم بمعنی فراموش کردن آید و هم بمعنی اهمال و بی‌اعتنائی. فیومی در مصباح میگوید: نسیان مشترک است میان دو معنی یکی ترک از روی غفلت و دیگری ترک از روی عمد و لَا تَسِيْرُوا الْفُضْلَ بَيْنَكُمْ ... بقره: ۲۳۷ یعنی قصد ترک و اهمال نکنید. راغب گوید: نسیان آنست که انسان محفوظ در ذهن خود را از یاد برد بواسطه ضعف قلب یا غفلت و یا از روی قصد تا از قلب او محذوف شود و از یادش برود ... هر نسیانیکه خداوند ذم کرده نسیانی است که اصل آن از روی تعمد بوده (و بی‌اعتنائی کرده تا از یاد رفته است ...) نسی (بر وزن فلس) در عرف نام چیزی است که بآن کم اعتنا میکنند. قرآن کریم بهر دو معنی ناظر است آیاتی از قبیل فَلَمَّا بَلَغَا مَجْمَعَ بَيْنَهُمَا نَسِيًّا حَوْثُهُمَا ... کهف: ۶۱. قَالَ لَا تَأْخِذْنِي بِمَا نَسِيْتُ كَهْف: ۷۳. سُنْفُرُكَ فَلَا تَنْسِيْ عَلِي: ۶. در باره نسیان و فراموش کردن متعارف است. و آیات دیگر در نسیان از روی بی‌اعتنائی و اهمال مثل. فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ انعام: ۴۴. چون ترک کردند و بی‌اعتنا شدند بآنچه تذکر داده بودیم در هر شیء را بروی آنان گشودیم. كَذَلِكَ أَتَتْكَ آيَاتُنَا فَنَسِيْتَهَا طه: ۱۲۶. همانطور آیات ما بر تو آمد پس از روی بی‌اعتنائی آنها را از یاد بردی، اینک نظری بچند آیه: ۱- وَلَقَدْ عَاهَدْنَا إِلَىٰ آدَمَ مِنْ قَبْلِ فَنَسِيَ وَ لَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا طه: ۱۱۵. ظاهراً مراد نسیان عهد است رجوع شود به «عزم» و «عهد» بآدم راجع به نخوردن از شجره یا گوش ندادن بحرف شیطان، توصیه کردیم ولی آنرا از یاد برد و در او تصمیمی نیافتیم. ۲- فَالْيَوْمَ نُنْشَاهُمْ كَمَا نَسُوا لِقَاءَ يَوْمِهِمْ هَذَا اعراف: ۵۱. امروز بآنها اعتنا نمیکنیم چنانکه بملاقات این

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۶۳

روز بوقت ابلاغ پیامبران، اعتنا نکردند. ۳- وَ لَآ تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ حشر: ۱۹. نباشید مانند آنانکه خدا را از روی بی‌اعتنائی فراموش کردند و خدا خودشان را از یاد خودشان برد حرف فاء در «فَأَنْسَاهُمْ» نشان می‌دهد که نتیجه فراموش کردن خویش است. ۴- رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا بقره: ۲۸۶. روشن است که مراد نسیان و خطای مسئول است که هر دو از روی بی‌اعتنائی بدستور خدا انجام گرفته است رجوع شود به «خطأ». ۵- سَيُنْفِرَنَّكَ فَلَا تَنْسَىٰ اعلی: ۶. إقراء بمعنی خوانا کردن است «اقرأه»: جَعَلَهُ يَقْرَأُ» در مجمع فرموده: إقراء آنست که شخص را وادار بقرائت کنی تا گوش داده اشتباهش را برطرف نمائی. ولی در آیه ظاهراً معنی اول مراد است یعنی: ما تو را خوانا میکنیم در نتیجه فراموش نمیکنی مراد از آن تمکین رسول الله صلی الله علیه و آله از حفظ قرآن است که اصلاً آنرا فراموش ننماید، این آیه مفید آنست که آنحضرت بمدد خدا راجع بآیات ابداء فراموشی نداشت. ۶- وَ مَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا مریم: ۶۴. نسی بمعنی فراموشکار است یعنی خدای تو فراموشکار نبوده است. ۷- يَا لَيْتَنِي مِتُّ قَبْلَ هَذَا وَ كُنْتُ نَسِيًّا مَرْيَمًا مریم: ۲۳. «نسی» را در آیه بفتح و کسر نون خوانده‌اند و آن شیء حقیر و غیر قابل اعتنا است که بفراموشی زده شود یعنی: ایکاش پیش از این می‌مردم و چیز نامعنتی به و فراموش شده بودم.

نشأ: ج ۷، ص: ۶۳

نشأ: پدید آمدن. در مصباح گفته: «نشأ الشيء نشأ: حدث و تجدد» صحاح و قاموس و اقرب مثل مصباح آنرا لازم گفته‌اند ولی راغب آنرا مثل انشاء پدید آوردن توأم با تربیت گفته است. تربیت شدن و تربیت کردن بلند شدن و بلند کردن نیز که قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۶۴

در معنی نشأ و انشاء گفته‌اند، نوعی پدید آمدن و پدید آوردن است، آفریدن نیز پدید آوردن میباشد. وَ هُوَ الَّذِي أَنْشَأَ لَكُمْ السَّمْعَ وَ الْأَبْصَارَ وَ الْأَفْئِدَةَ مومنون: ۷۸. اوست که برای شما گوشها، چشمها و قلبها پدید آورد و آفرید. وَ أَنْشَأْنَا بَعْدَهَا قَوْمًا آخَرِينَ انبیاء: ۱۱. بعد از آنها قوم دیگری پدید آوردیم. نشأه: چنانکه در مصباح و صحاح گفته اسم مصدر است بمعنی پدید آمده و خلق شده. ثُمَّ اللَّهُ يُنْشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ عَنكَبوت: ۲۰. سپس خدا خلقت دیگر را پدید می‌آورد منظور قیامت است وَ لَقَدْ عَلَّمْتُمُ النَّشْأَةَ الْأُولَىٰ فَلَوْلَا تَذَكَّرُونَ واقعه: ۶۲. حقاً که خلقت اولی (خلقت در دنیا) را دانسته‌اید چرا متذکر نمیشوید. ناشئه: ممکن است مصدر باشد مثل عاقبه و عافیه و ممکن است اسم فاعل باشد که ناشیء بمعنی حادث و پدید آمده است. إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا وَ أَقْوَمٌ قَبِيلاً مزمل: ۶. مراد از «ناشئه اللیل» عبادتی است که در شب پدید آمده و واقع شده یعنی عبادت شب محکمتر است در ثبات قدم و در صفاء نفس و بندگی حق و قویترین قول است در حضور قلب، این آیه تعلیل آیات قبلی است که فرموده: قَمِ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا... وَ رَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلاً احتمال داده‌اند که ناشئه اللیل اضافه، صفت بر موصوف و مراد از ناشئه، لیل باشد یعنی: شب پدید آمده محکمتر است از برای... أَوْ مَنْ يُنشِئُ فِي الْحَلِيِّهِ وَ هُوَ فِي الْخِصْمِ غَيْرُ مُبِينٍ زخرف: ۱۸. با اختیار کرده آنکه را که در زینت تربیت میشود و در مخاصمه بیانش روشن نیست رجوع شود به «خصم». وَ لَهُ الْجَوَارِ الْمُنشَاتُ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ رحمن: ۲۴. برای خداست جاری شوندگان که در دریا پدید آمده‌اند و مانند مرزها محسوس و آشکاراند. در «بحر» مشروحا توضیح دادیم که این آیه با نهرهای دریائی تطبیق میشود. قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۶۵

نشر: ج ۷، ص: ۶۵

نشر: نشر در اصل بمعنی گستردن و گسترده شدن است لازم و متعدی بکار رود «نَشَرَ الثَّوْبَ وَ الْكِتَابَ نَشْرًا: بسطه» لازم و متعدی بودن آن در مصباح و اقرب مذکور است. وَإِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ تَكْوِير: ۱۰. آنگاه که نامه‌ها گسترده و باز شوند. وَ كِتَابٍ

مَسْطُورٍ فِي رَقٍّ مَّنْشُورٍ طور: ۲ و ۳. قسم بکتاب نوشته شده در پوستی گسترده. وَ النَّاشِرَاتِ نَشْرًا مرسلات: ۳. قسم بیادهای گسترده که ابر را بطرز مخصوصی می‌گسترند. نَشْر و إِشْرَارُ بمعنی زنده کردن آمده «نَشَرَ اللَّهُ الموتى و أَنشَرَهُم: أحياهم» بنظر می‌آید این از آنچه است که زنده شدن یکنوع گسترده شدن است ذرات بدن در اثر حرکت و جنبش رشد کرده و گسترده شده بدن را تشکیل می‌دهند. ثُمَّ إِذِ شَاءَ أَنشَرَهُ عَبَس: ۲۲. سپس آنگاه که خواهد او را زنده میکند وَ الَّذِي نَزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِقَدَرٍ فَأَنشَرْنَا بِهِ بَلْدَةً مَّيْتًا زخرف: ۱۱. او که از آسمان آب باندازه نازل کرد و بوسیله آن سرزمین مرده را زنده نمود مَثَلِ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا نحل: ۶۵. اِنْتِشَار: گسترده شدن و پراکنده شدن. فَإِذَا قُضِيََتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَ ابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ ... جمعه: ۱۰. پس چون نماز تمام شد در زمین متفرق شده و در طلب روزی و فضل خدا باشید. وَ مِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ إِذِ أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ روم: ۲۰. از آیات خداوند آنست که شما را از خاک آفرید آنگاه شما بشربید که در زمین گسترده و منتشر می‌شوید. نَشُور: مصدر است لازم و متعدی هر دو آید فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا كَذَلِكَ النُّشُورُ فاطر: ۹. با آن آب سرزمین مرده را زنده کردیم زنده شدن مردگان نیز همانطور است. بَلْ كَانُوا لَا يَرْجُونَ نُشُورًا فرقان: ۴۰. بلکه از زنده شدن نمی‌ترسیدند.

نَشْر: ج ۷، ص: ۶۵

نَشْر: (بر وزن فلس) مکان مرتفع. چنانکه در مفردات و قاموس آمده.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۶۶

ایضا مصدر است بمعنی بلند شدن و امتناع (اقرّب). وَ إِذِ قِيلَ انشُرُوا فَانشُرُوا مجادله: ۱۱. و چون بشما گفتند: برخیزید (تا دیگران در جای شما بنشینند) برخیزید. در نهج البلاغه خطبه ۲۰۹ فرموده: «وَ جَبَلَ جَلَامِيدَهَا وَ نُشُورَ مَثُونِهَا وَ أَطْوَادَهَا» نُشُور جمع نَشْر است یعنی آفرید صخره‌های آنرا و ارتفاعات محکم و کوههای آنرا. وَ انظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنشِرُهَا ثُمَّ نَكْسُوها لَحْمًا بقره: ۲۵۹. نَشْر بمعنی زنده کردن است باعتبار آنکه نوعی بلند شدن و برخاستن است یعنی باستخوانها بنگر چطور آنها را زنده میکنیم و بر آنها گوشت میپوشانیم. یا چطور آنها را رویهم سوار میکنیم. نُشُور: برتری و عصیان کردن مرد است بر زن و زن است بر مرد وَ اللّٰتِي تَخَافُونَ نُشُورَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَ اهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ نساء: ۳۴. زنانیکه از نافرمانی و برتری جوئی آنها میترسید پندشان دهید و در خوابگاهها از آنها دوری جوئید. وَ إِنِ امْرَأَةٌ خَافَتْ مِنْ بَغْلِهَا نُشُورًا أَوْ إِعْرَاضًا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يُصِيحا بَيْنَهُمَا صُلْحًا ... نساء: ۱۲۸. آیه راجع بنشوز مرد است یعنی اگر زنی از نشوز و عصیان و اذیت مردش بترسد گناهی بر آنها نیست که میانشان صلحی بکنند (با اغماض زن از بعضی حقوق خویش).

نَشَط: ج ۷، ص: ۶۶

نشط: وَ النَّازِعَاتِ غَرْقًا. وَ النَّاشِطَاتِ نَشْطًا نازعات: ۱ و ۲. نشط بمعنی کندن و خارج شدن و غیره آمده است «نَشَطَ مِنَ الْمَكَانِ: خَرَجَ» در مجمع و نهاییه نقل شده: «فِي حَدِيثِ امِّ سَلْمَةَ: فَجَاءَ عَمَارٌ وَ كَانَ أَحَاها مِنَ الرِّضَاعَةِ وَ نَشَطَ زَيْنَبٌ مِنْ حَجْرِهَا» یعنی عمار که برادر رضائی ام سلمه بود پیش او آمد و زینب را از آغوشش کشید و بیرون کرد. نَاشِطٌ گاو وحشی را گویند که از محلی بمحلّ دیگر خارج شود یعنی: قسم بآنها که بشدت جذب میکنند و قسم بآنها که بطرزی خارج و جذب میشوند معنی آیات در «دبر» گذشت، این

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۶۷

لفظ دو بار بیشتر در کلام الله نیامده است.

نصب؛ ج ۷، ص: ۶۷

اشاره

نصب: (بر وزن فلس) رنج دادن و رنج دیدن. و برپا داشتن. «نصبت الشیء: أقمته» آنرا برپا داشتیم گویند: «نصبه الهم: اتعبه» - «نصب الشیء: وضعه وضعا ثابتا». در آیه أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ ... وَإِلَى الْجِبَالِ كَيْفَ نُصِبَتْ غاشیه: ۱۹. مراد ثابت شدن است مثل وَالْجِبَالِ أَرْسَاهَا كَوْهَهَا را ثابت کرد یعنی: آیا نمی بینند شتر چطور خلق شده ... و کوهها چطور ثابت گشته و برپا داشته اند. نصیب: بهره معین و ثابت لِلرَّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ نساء: ۷. برای مردان بهره ثابتی است از آنچه پدران و مادران و خویشان گذاشته اند و برای زنان بهره ثابتی است از آنچه پدران و مادران و خویشان گذاشته اند. نصب: (بر وزن قفل و فرس) بمعنی رنج و تعب است لَقَدْ لَقِينَا مِنْ سَفَرِنَا هَذَا نَصَبًا كهف: ۶۲. از این سفر برنج و خستگی افتادیم أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ نَبْصِبٍ وَعَذَابٍ ص: ۴۱. شیطان بمن رنج و عذاب رساند. نصب در آیه اَوَّلِ بَرِّ وَزْنِ فَرَسٍ وَدَرِّ دَوْمٍ بَرِّ وَزْنِ قَفْلٍ است. ناصب: اسم فاعل است رنج دهنده، گویند «هم ناصب» اندوهی است زحمت ده. ناصب لازم نیز آید یعنی بزحمت افتاده: وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ خَاشِعَةٌ. عَامِلَةٌ نَاصِبَةٌ غاشیه: ۲ و ۳. ظاهرا مراد از عمل تلاش غیر مشروع دنیا است که باعث رنج آخرت است. یعنی: چهره هائی در آنروز ذلیل اند، تلاش گراند در دنیا بزحمت افتاده اند در قیامت، چند آیه بعد آمده: وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاعِمَةٌ. لَسِيَعِيهَا رَاضِيَةٌ معلوم است که ظرف رضا و نعمت آخرت و ظرف سعی دنیا است. انصاب: إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رَجَسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ مائده: ۹۰. وَمَا أَكَلَ السَّبْعُ إِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ وَمَا ذُبِحَ عَلَى النَّصَبِ

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۶۸

مائده: ۳. نصب (بر وزن فلس و قفل و عنق) هر چیز منصوب و برپا داشته است که معبود واقع شود (صحاح) جمع نصب (بر وزن عنق) انصاب است، بقولی نصب جمع نصاب است، آن در آیه بضم اول و دوم است. مراد از نصب و انصاب سنگهای منصوبی است که بر روی آنها قربانی میکردند طبرسی در علت این تسمیه گفته: آن سنگها را برای عبادت برپا داشته بودند و از ابن جریج نقل میکند: انصاب اصنام نبودند زیرا اصنام آنهایی است که تراشیده بصورت و نقشی در میآوردند بلکه انصاب سنگهایی بودند در اطراف کعبه. راغب گفته: آن سنگها را پرستش کرده و روی آنها قربانی میکردند. فرق ما بین انصاب و اصنام را که نقل شد در اقرب الموارد نیز بطور «قیل» آورده است. ناگفته نماند بتصریح آیه اول، انصاب رجس اند و این میرساند که انصاب مورد پرستش بوده اند و در آیه دوم آنچه بر روی آن سنگ یا سنگها ذبح شده حرام گشته است میشود گفت: که سنگ معبود بوده و یا صرفا برای بتها بر آن ذبح میکرده اند.

عجب از زمخشری؛ ج ۷، ص: ۶۸

فَإِذَا فَرَغْتَ فَانصَبْ. وَإِلَىٰ رَبِّكَ فَارْغَبْ شرح: ۷ و ۸. آیه خطاب بحضرت رسول صلی الله علیه و آله و نتیجه آیات قبل است یعنی: حالا که بتو شرح صدر داده و بلند آوازهات کردیم و بار گران را از تو برداشتیم و با هر دشواری آسانی هست پس چون از واجب فارغ شدی در عبادت و دعا بکوش و خودت را برنج انداز و بخدایت رغبت جو. در مجمع از امام باقر و صادق علیهما السلام نقل شده «فَإِذَا فَرَغْتَ مِنَ الصَّلَاةِ الْمَكْتُوبَةِ فَانصَبْ إِلَىٰ رَبِّكَ فِي الدَّعَاءِ وَارْغَبْ إِلَيْهِ فِي الْمَسْئَلَةِ». زمخشری در کشف در باره آیه گوید: منظور آنست که آن بزرگوار عبادات را پشت سر هم انجام دهد

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۶۹

و اوقات خویش را خالی از عبادت نگذارد و چون از یکی فارغ شد دیگری را شروع کند. آنگاه گوید: از جمله بدعتها آنکه بعضی از رافضیان «فانصب» را در آیه بکسر صاد خوانده یعنی: علی را بر خلافت منصوب گردان اگر اینطور خواندن بر رافضی روا باشد صحیح است که ناصبی آنرا همینطور بخواند و بگوید: یعنی ناصبی بودن را که بغض و عداوت علی است در میان مردم بگذار. زمخشری می‌توانست قول بعضی از شیعه را که خودش نقل کرده (اگر چنین قائلی یافته شود) بنحو آبرومندی رد کند و بگوید: این سخن قابل قبول نیست. ولی حریف آوردن ناصبی حکایت از درون طوفانی و ناراحت زمخشری نسبت باهل بیت علیهم السلام و شیعه دارد. گوئی خیلی تکان خورده است. فیض مرحوم در تفسیر صافی بعد از نقل این سخن گوید: نصب امام و خلیفه بعد از تبلیغ رسالت یا پس از فراغ از عبادت امری معقول بلکه واجب است تا مردم بعد از آنحضرت در حیرت و ضلال واقع نشوند، پس صحیح است که مترتب بر رسالت و فراغ از عبادت باشد و اما بغض علی و عداوت علی علیه السلام چطور معقول است که بر تبلیغ رسالت و یا عبادت مترتب شود...؟! آنگاه بر زمخشری سخت تاخته است.

نصت: ج ۷، ص: ۶۹

نصت: سکوت برای استماع. «نصت له نصتا: سکت مستعلا لحدیثه» همچنین است انصات و آن از نصت ابلغ است (اقرّب) در نهج البلاغه خطبه ۱۲۰ هست که بخوارج فرمود: «امسکوا عن الکلام و انصتوا لقولی» صحبت نکنید و برای شنیدن سخن من ساکت باشید. فَلَمَّا حَضَرُوهُ قَالُوا أَنْصِتُوا فَلَمَّا قُضِيَ وَلَوْ إِلَىٰ قَوْمِهِمْ مُنْذِرِينَ احقاف: ۲۹. جَنِّ چون بشنیدن قرآن حاضر شدند گفتند: ساکت باشید و چون قرآن تمام شد برای انذار پیش قوم خویش برگشتند. وَإِذِ الْقُرْآنُ قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۷۰

وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ اعراف: ۲۰۴. آنگاه که قرآن خوانده شود بان گوش دهید و ساکت باشید تا مورد رحم خدا قرار گیرید. این آیه مردم را بیک مطلب اساسی دعوت میکند و آن اینکه هر جا که قرآن خوانده شد فوراً سخن را قطع کرده و بکلام خدا که با بندگان سخن می‌گوید و صلاح دنیا و آخرت آنها را بیان میدارد، گوش کنند ولی متأسفانه در میان ما این مطلب عملی نیست. از آیه وجوب نفهمیده‌اند و گرنه مشهور و معروف شده بود ولی مطلوبیت آن جای گفتگو نیست این از حیث عموم آیه. ولی در باره نزول آن گفته‌اند: در باره نماز جماعت نازل شده که باید ساکت شد و بقرائت امام گوش کرد چنانکه در مجمع آنرا از امام باقر علیه السلام نقل کرده است. و اضافه کرده: گفته‌اند مسلمانان در نماز سخن می‌گفتند و بعضی بر بعضی سلام میکرد و چون کسی وارد مسجد میشد میگفت چقدر خوانده‌اید و آنها در نماز جواب میدادند لذا از تکلم منع شده باستماع مأمور گشتند. و پس از نقل چند قول فرموده: شیخ ابو جعفر قدس الله روحه (شیخ طوسی) گفته: قول اول از همه قویتر است، زیرا فقط در قرائت امام در نماز جماعت انصات واجب است و اما در غیر نماز خلافتی نیست که سکوت و استماع غیر واجب میباشد. روایت شده از امام صادق علیه السلام که فرمود: «يجب الانصات للقرآن فی الصلوة و غیرها» شیخ فرموده آن بر طریق استحباب است ... ۱- در تفسیر عیاشی از زراره نقل شده «قال ابو جعفر علیه السلام و إِذِ الْقُرْآنُ قُرِئَ الْقُرْآنُ فِي الْفَرِيضَةِ خَلْفَ الْإِمَامِ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» این همان انصات و استماع واجب است. ۲- و از زراره نقل کرده: «سمعت أبا عبد الله عليه السلام يقول: «يجب الانصات للقرآن فی الصلوة و غیرها و اذا قرئ عندك القرآن وجب عليك الانصات

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۷۱

و الاستماع». ۳- ایضا از ابی کهمس از امام صادق علیه السلام نقل نموده: ابن کواء (یکی از خوارج) در پشت سر امیر المؤمنین علی علیه السلام خواند: لَيْسَ أَشْرَكَتَ لِيَجْبَطَنَّ عَمَلُكَ وَ لَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ امام علیه السلام (با آنکه در نماز بود) از شنیدن آن سکوت فرمود.

نصح: ج ۷، ص: ۷۱

نصح: (بر وزن فلس) بمعنی خالص شدن و خالص کردن است «نصح الشیء نصحا» ایضا گویند «نصح العسل» یعنی عسل را صاف و خالص کرد، در نهاییه گوید: نصح در لغت بمعنی خلوص است. نصح (بضم - ن) بمعنی اخلاص میباشد در مجمع فرموده: (النصح اخلاص العمل من الغش) در اقرب - الموارد آمده «نصحہ نصحا و نصحا» یعنی او را پند داد و دوستی را بر وی خالص کرد. پند دادن را از آن نصح و نصیحت گویند که از روی خلوص نیت و خیر خواهی محض است و لَا يَنْفَعُكُمْ نُصِيحِي إِنْ أَرَدْتُ أَنْ أَنْصِيحَ لَكُمْ ... هود: ۳۴. نصیحت من بشما نفع نمیدهد اگر بخواهم پندتان دهم. گفته‌اند تعدیه بلام در آن از تعدیه بنفسه افصح است. و لَا عَلَى الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ مَا يُنْفِقُونَ حَرْجٍ إِذْ نَصَحُوا لِلَّهِ وَرَسُولِهِ توبه: ۹۱. بر آنانکه خرجی پیدا نمیکنند گناهی نیست که بجهاد نروند آنگاه که نیکخواهی کنند بر خدا و رسول یعنی اخلاص کنند بخدا و رسول یعنی اخلاص کنند بخدا در ایمان و بر رسول در اطاعت و عمل، آن در مقابل منافقان است که بجهاد نمیرفتند و با نشر اکاذیب و غیره مردم را ناراحت و خویش را گناهکارتر میکردند. در المنار از ابو داود و مسلم از تمیم داری نقل شده که رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فرمود: «الَّذِينَ النَّصِيحَةُ. قَالُوا لِمَنْ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ لِلَّهِ وَ لِكِتَابِهِ وَ لِرَسُولِهِ وَ لِأُمَّةِ الْمُسْلِمِينَ وَ عَامَّتِهِمْ». وَ قَاسَمَهُمَا إِنِّي لَكُمَا لَمِنَ النَّاصِحِينَ اعراف: ۲۱. بآنها قسم

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۷۲

خورد که من بشما خیر خواهم و دوستیم بشما خالص و بی شائبه است. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا ... تحریم: ۸. نصح بفتح اول بمعنی فاعل و نصیحت کننده است توبه نصح است که شخص را نصیحت میکند دیگر بگناه باز نگردد در اقرب الموارد گفته: «النصح: الناصح» در صحاح و قاموس توبه نصح را توبه صادق گفته است راغب توبه محکم نیز گفته است بهر حال توبه نصح آنست که عود بر گناه در آن نباشد. در مجمع آمده که معاذ بن جبل گفت: یا رسول الله توبه نصح چیست؟ فرمود: «أن يتوب التائب ثم لا يرجع في ذنب كما لا يعود اللبني الى الضرع» یعنی توبه کند بعد بگناه برنگردد چنانکه شیر به پستان باز نمیگردد. در کافی از ابو الصباح کنانی نقل کرده که از حضرت صادق علیه السلام از توبه نصح پرسید فرمود: «يتوب العبد من الذنب ثم لا يعود فيه».

نصر: ج ۷، ص: ۷۲

نصر: یاری. «نصر المظلوم نصرا: اعانه». أَلَا إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ قَرِيبٌ بقره: ۲۱۴. آگاه باشید که یاری خدا نزدیک است نصرت نیز مانند نصر است و بقول قاموس تصور نیز مصدر است. و چون با «علی» و «من» بمفعول دوم متعدی شود معنای نجات، خلاص کردن و غلبه میدهد وَ أَنْصَرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ بقره: ۲۵۰. یعنی ما را بر قوم کافر پیروز گردان و از آنها خلاصمان کن. در اقرب الموارد آمده: «نصر فلانا علی عدوه و منه: نجاه منه و خلصه و اعانه و قواه علیه» علی هذا آن در آیاتی مثل وَ يَا قَوْمِ مَنْ يُنصِرُنِي مِنَ اللَّهِ إِنْ طَرَدْتُهُمْ هود: ۳۰. بمعنی نجات و خلاص است یعنی: ای قوم کی مرا از عذاب خدا نجات میدهد اگر آنها را طرد کنم. انتصار: انتقام. در صورتیکه با «من» متعدی شود «انتصر منه: انتقم» چنانکه در صحاح و اقرب و قاموس گفته است. در مفردات آنرا طلب نصر گفته در اقرب آنرا در صورت

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۷۳

تعدیه به «علی» گفته است. وَ لَمَنِ انْتَصَرَ بَعْدَ ظُلْمِهِ فَأُولَئِكَ مَا عَلَيْهِمْ مِنْ سَبِيلٍ شوری: ۴۱. و آنکه بعد از مظلوم بودن انتقام بکشد راهی بر او نیست هَلْ يُنصِرُونَكُمْ أَوْ يَنْتَصِرُونَ شعراء: ۹۳. آیا شما را یاری میکنند و یا انتقام میکشید؟ فَدَعَا رَبَّهُ أَنِّي مَغْلُوبٌ فَانْتَصِرْ قمر: ۱۰. نوح علیه السلام خدایش را خواند که من مغلوبم از دشمنانم انتقام بکش (و مرا یاری کن). يُرْسَلُ عَلَيْكُمَا شَوْاظٌ مِنْ نَارٍ وَ

نَحَاسٌ فَلَا تَنْتَصِرُونَ رَحْمَنٍ: ۳۵. بر شما شعله‌ای از آتش و دود فرستاده شود و دفع آن نتوانید. شاید نحاس فلز مذاب باشد. تناصر: بین الاثنین است مَا لَكُمْ لَا تَنْصِرُونَ صافات: ۲۵. چه شده یکدیگر را یاری نمیکنید؟ استنصار: طلب یاری است فَإِذَا الَّذِي اسْتَنْصَرَهُ بِالْأَمْسِ يَسْتَصْرِحُهُ ... قصص: ۱۸. آنگاه آنکه دیروز از او کمک خواست او را بیاری میطلبید. ناصر: یاری کننده. فَمَا لَهُ مِنْ قُوَّةٍ وَلَا نَاصِرٍ طارق: ۱۰. جمع آن در قرآن مجید ناصرون و انصار است. وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ آل عمران: ۲۲. وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ بقره: ۲۷۰. ستمگران را یارانی نیست. نصیر: بمعنی ناصر است. بچند محل که مراجعه شد مبالغه بودن آن بدست نیامد، لا بد صفت مشبهه میباشد وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ بقره: ۱۰۷. شما را جز خدا نه سرپرستی است و نه یاری. مراد از انصار در وَ السَّابِقُونَ الْمُؤَلُّونَ مِنَ الْمُجْرِمِينَ وَ الْأَنْصَارِ ... توبه: ۱۰۰. ایضا آیه ۱۱۷، اهل مدینه‌اند که رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ رَا یاری کردند، جانب اسمیت بر وصفیت آن غلبه یافته و در مقابل مهاجرین قرار گرفته است. یاری خدا بمردم روشن و آشکار

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۷۴

است و یاری مردم بخدا آنست که دین خدا را یاری کنند و رواج بدهند وَ لَيُنصِرَنَّ اللَّهُ مَن يَنْصِرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ. الَّذِينَ إِنْ مَكَّدَاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَ آتَوَا الزَّكَاةَ وَ أَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَ نَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَ لِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ حج: ۴۰ و ۴۱. حتما حتما خدا یاری میکند کسی را که خدا را یاری کند خدا توانا و عزیز است، یاران خدا کسانی‌اند که اگر در زمین بآنها قدرت دهیم نماز برپا میدارند، زکوة میدهند، امر بمعروف و نهی از منکر میکنند و آخر کارها برای خدا است. پس یاران خدا را دانستیم خوشا بحالشان از اینجا معنی آیات زیر روشن میشود يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا أَنْصَارَ اللَّهِ ... قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ أَنْصَارُ اللَّهِ ... صف: ۱۴.

نصاری: ج ۷، ص: ۷۴

نصاری: نصاری نام باصطلاح پیروان حضرت عیسی علیه السلام است واحد آن نصرانی است مَا كَانَ إِبْرَاهِيمَ يَهُودِيًّا وَ لَا نَصْرَانِيًّا آل عمران: ۶۷. این لفظ یکبار بیشتر در قرآن مجید نیامده است ولی «نصاری» چهارده بار ذکر شده است وَ قَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارًا تَهْتَدُوا ... بقره: ۱۳۵. در علت این تسمیه چند قول است، بنظر نگارنده قویتر از همه قول ابن عباس است و مشروح آن چنین میباشد: ناصره شهری است در منطقه جلیل از فلسطین. چون زمان کودکی و طفولیت مسیح علیه السلام در آنجا سپری گشته لذا بآنحضرت عیسای ناصری میگفتند، در نتیجه پیروان آنحضرت را نصرانی و نصاری گفتند در اقرب الموارد گفته: نصرانی منسوب بناصره است بر غیر قیاس. اما ظاهرا بعدا این اعتبار از بین رفته و نصاری یکسانی اطلاق شده که در دین عیسی علیه السلام بوده‌اند چنانکه در اکثر آیات قرآن دین مراد است مثل وَ قَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَن كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارًا بقره: ۱۱۱. و شاید در آیه وَ مِنَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارًا أَخَذْنَا مِيثَاقَهُمْ مائده: ۱۴.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۷۵

فقط نام منظور باشد و یا آنها بدروغ خویش را پیروان مسیح میدانند و الله اعلم.

نصف: ج ۷، ص: ۷۵

نصف: نیمی از شیء. وَ لَكُمْ نَصِيفٌ مَّا تَرَكَ آزْوَاجُكُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُنَّ وَلَدٌ ... نساء: ۱۲. برای شماست نصف مال زنانان اگر فرزندی نداشته باشند.

ناصیه: ج ۷، ص: ۷۵

ناصیه: موی پیشانی. طبرسی در ذیل فَيُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِي وَ الْأَقْدَامِ رَحْمَنٍ: ۴۱. فرموده «النَّاصِيَةُ شَعْرُ مَقْدَمِ الرَّأْسِ» و آن در اصل بمعنی

اتصال است ... و ناصیه متصل بسر است. در المنجد گوید: ناصیه قسمت جلو سر یا موی پیشانی است که دراز شده است. دیگران و از جمله طبرسی در ذیل آیه ۵۶. هود آنرا قصاص الشعر یعنی انتهای روئیدن موی از پیشانی گفته‌اند. اصل آن چنانکه نقل شد بمعنی اتصال است در قاموس و اقرب گفته: «نصا المفازة بالمفازة» بیابان بیابان پیوست. مَا مِنْ دَائِي إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَتَيْهَا ... هود: ۵۶. هیچ جنبنده‌ای نیست مگر آنکه خدا موی پیشانی آنرا گرفته است مراد از آن تسلط خدا است بر موجودات. لَسْتُمْ فَعَالًا بِالنَّاصِيَةِ نَاصِيَةٌ كَاذِبَةٌ خَاطِئَةٌ عَلَقٌ: ۱۵ و ۱۶. حتما حتما از موی پیشانی او میگیریم (ذلیلش میکنیم) ناصیه‌ایکه دروغگو و خطا کار است يُعْرِفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيْمَاهُمْ فَيُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِي وَ الْأَقْدَامِ رَحْمَنٌ: ۴۱. «بالتواصی» نائب فاعل است برای «یؤخذ» یعنی گناهکاران با علائم خودشان شناخته شوند ناصیه‌ها و پاهایشان گرفته شده بآتش انداخته شوند.

نضج: ج ۷، ص: ۷۵

نضج: كَلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَلْنَاَهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ نَسَاءً: ۵۶. نضج (بر وزن فلس و قفل) بمعنی رسیدن میوه و پختن گوشت است چنانکه در صحاح گفته است، با احتمال قوی منظور از آن در آیه بیحس شدن است در اثر سوختن یعنی هر وقت پوستهای آنها سوخت و بیحس

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۷۶

شد پوستهای دیگری برای آنها عوض میگیریم تا عذاب را بچشند (نعوذ بالله من النار) رجوع شود به «جلد». از روایات استفاده میشود که تبدیل جلود زنده کردن و اعاده حیات بجلود اولی است در تفسیر برهان از مجالس شیخ نقل کرده که حفص بن غیاث میگوید: چون منصور عباسی جعفر بن محمد علیه السلام را بعراق آورد در محضر آنحضرت بودم، ابن ابی - العوجاء ملحد پیش آنجناب آمد گفت درباره این آیه كَلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَلْنَاَهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا ... چه میفرمائی قبول کردم که آن پوستها گناه کردند و عذاب دیدند تقصیر پوستهای جدید چیست؟ فرمود: «هی هی و هی غیرها» وای بر تو پوستهای عوض شده هم پوستهای اولی و هم غیر آنهاست. گفت: بمن توضیح بده تا بفهمم. امام فرمود اگر کسی خشتی را خرد کند و آنرا گل کرده بار دیگر خشت زند آیا خشت اولی و در عین حال غیر آن نیست؟ گفت: آری خدا سعادت مندت کند. نظیر این روایت را از احتجاج و تفسیر قمی نیز نقل کرده است. ناگفته نماند: چون قیامت همه چیزش زنده است چنانکه در «جهنم» گفته شد و در «نطق» خواهد آمد در اینصورت هر چه مرگ آنرا دریافت حیات حمله کرده مرگ را از بین خواهد برد لذا هر وقت پوست اهل آتش سوخت و بی حس شد دوباره حیات بر آن عود خواهد کرد. این کلمه فقط یکبار در کلام الله آمده است.

نضخ: ج ۷، ص: ۷۶

نضخ: فوران. «نضخ الماء نضخا: اشتد فورانه من ینبوعه». فِيهِمَا عَيْنَانِ نَضَّخَتَانِ رَحْمَنٌ: ۶۶. در آن دو بهشت دو چشمه جوشان و فوران کننده هست. این لفظ فقط یکبار در کلام الله آمده است.

نضد: ج ۷، ص: ۷۶

نضد: روی هم چیدن. «نضد المتاع: جعل بعضه فوق بعض» در نهج البلاغه خطبه ۱۶۳. درباره طائوس فرموده: «و نضد الوانه

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۷۷

فی أحسن تنضید» رنگهای او را در بهترین ترکیب رویهم قرار داده است. نضید و منضود بمعنی رویهم چیده شده است. وَالنَّخْلَ بِاسْتِقَاتٍ لَهَا طَلْعٌ نَضِيدٌ ق: ۱۰. بوجود آوردیم نخلهای بلند را که میوه آنها رویهم چیده شده‌اند فی سِدْرٍ مَخْضُودٍ. وَ طَلْحٍ مَّنْضُودٍ

واقعه: ۲۸ و ۲۹. در کنار درخت سدر که شاخه‌اش بی‌خار یا از کثرت میوه خم شده است و در کنار درخت موزی که میوه‌اش رویهم چیده شده است. وَ أَمْطَرْنَا عَلَيْهَا حِجَارَةً مِنْ سِجِّيلٍ مَنصُودٍ هود: ۸۲. مراد از «مَنصُودٍ» ظاهراً پی در پی باریدن سنگهاست یعنی بر آن شهر سنگهایی از سَجِیل پی در پی بارانندیم در «سجل» احتمال داده‌ایم که سَجِیل بمعنی پی‌درپی باشد ولی لفظ «مَنصُودٍ» این احتمال را تضعیف میکند بنظر می‌آید مراد از آن سنگهای سخت باشد که قول ابو عبیده است یعنی سنگهایی از جنس سنگهای سخت که پی‌درپی می‌باریدند.

نضر: ج ۷، ص: ۷۷

نضر: نضر و نضارت بمعنی طراوت و زیبایی است. راغب گوید: «النَّضْرَةُ: الحسن كالنَّضَارَةِ» در مصباح نیز آنرا زیبایی و نضیر را زیبا گفته است در نهج البلاغه خطبه ۲۱۹. فرموده: «كلحت الوجوه النَّواضِر» چهره‌های زیبا، بد منظر شدند. وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ. إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ قیامة: ۲۲ و ۲۳. چهره‌هایی در آنروز با طراوت و زیبایی‌اند و نعمت خدا نگاه میکنند. تَعْرِفُ فِي وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعِيمِ مطفین: ۲۴. در چهره‌های آنها طراوت نعمت را مشاهده میکنی که نعمت خوش منظرشان کرده است. وَ لَقَّاهُمْ نَضْرَةٌ وَ سُرُورًا انسان: ۱۱. خدا در ظاهرشان طراوت و زیبایی و در قلوبشان شادی قرار داده است.

نطح: ج ۷، ص: ۷۷

نطح: شاخ زدن. در قاموس گوید: «نطحه: اصابه بقرنه». «تناطح الكبشان» دو قوچ همدیگر را با شاخ زدند. حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَ الدَّمُ وَ لَحْمُ الْخِزْيِرِ ... وَ الْمْتَرْدِيَةُ وَ النَّطِيحَةُ مائده: ۳. نطیح و نطیحه حیوانی است که با شاخ زدن مرده باشد یعنی بر شما حرام شده میت، خون، گوشت خوک، قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۷۸ حیوانیکه از بلندی افتاده و مرده و حیوانیکه با شاخ زدن مرده است مردم جاهلیت آنها را حلال دانسته و میخوردند. این لفظ فقط یکبار در قرآن مجید آمده است.

نطف: ج ۷، ص: ۷۸

نطف: یکی از معانی نطف چکیدن است که توأم با صاف شدن و کم بودن میباشد گویند: «نطف الماء نطفًا: سال قليلا قليلا» نطفه را آب صاف شده و آب کم گفته‌اند راغب گوید: «النُّطْفَةُ، الماء الصافي» این عبارت در صحاح و قاموس و اقرب نیز هست با قید «کم باشد یا زیاد». طبرسی در ذیل آیه ۵ حج فرموده: نطفه بمعنی آب کم است از مذکر و مؤنث و هر آب صاف را نطفه گویند و در ذیل إِذَا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ انسان: ۲. فرموده: اصل نطفه بمعنی آب کم است گاهی بآب زیاد نیز گفته شود. امیر المؤمنین علی علیه السلام درباره خوارج فرمود: «مصارعهم دون النطفة» خطبه ۵۹ که مرادش رود نهروان است یعنی قتلگاه آنها در کنار آن نهر است. این لفظ در قرآن مجید دوازده بار آمده و همه درباره نطفه انسان است: گرچه آنرا نطفه مرد گفته‌اند ولی در اغلب آیات اختصاص بنظر نیاید بلکه ظاهراً نطفه مرد و زن هر دو مراد است مثل خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيْمٌ مَبِينٌ نحل: ۴. وَ اللَّهُ خَلَقَكُمْ مِنْ نُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ فَاطر: ۱۱. حتی آیه أَلَمْ يَكُنْ نُطْفَةً مِنْ مَبِيٍّ يُمْنِي قیامت: ۳۷. بنا بر آنکه «منی» بمعنی اندازه گرفته شده باشد چنانکه در «منی» گذشت. ولی مراد از «مَاءٍ دَافِقٍ» و أَفْرَأَيْتُمْ مَا تُمْنُونَ نطفه مرد است. اگر گویند در وقت نزول قرآن مردم از نطفه زن خبر نداشتند؟ گوئیم آری. ولی چه اشکال دارد که خداوند هر دو را قصد کرده باشد امروز میدانیم که انسان از نطفه مرد و زن هر دو بوجود می‌آید. نطفه اگر در آیات بمعنی آب کم

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۷۹

باشد مقصود آنست که بشر از آب کمی آفریده شده و اگر بمعنی آب صاف شده باشد، نطفه چکیده و صاف شده وجود انسان است. اگر گویند مبدء وجود انسان کرم کوچکی است از مرد (اسپرمتوزوئید) و سلول مدوری است از زن (اوول)، آب صاف شده یا کم یعنی چه؟ گوئیم سلول مرد هر چه باشد در میان همان آب صاف شده و چکیده است و مردم جز آن نمی فهمیدند. بعید نیست که مراد از «نطفه» در آیات خود سلول زن و مرد بوده باشد که هر دو چکیده و جدا شده از وجود زن و مرد است این سخن در نظر نگارنده از همه آنچه گفته شد قویتر است خاصه آنکه نطفه در همه جا از قرآن نکره آمده یعنی چکیده بخصوص. در خاتمه ناگفته نماند: در خطبه ۴۸. نهج البلاغه درباره نهر فرات فرموده: «و قد أردت أن أقطع هذه النطفة الی شردمة منكم موطنین اکناف دجلة» در این کلام نطفه در آب کثیر بکار رفته است.

نطق؛ ج ۷، ص: ۷۹

اشاره

نطق: نطق و منطق بمعنی سخن گفتن است در قاموس گوید: «نطق ینطق نطقا و منطقا و نطوقا» یعنی تکلم کرد با صوت و حروفیکه معانی با آنها فهمیده میشود. در مجمع ذیل عَلَّمْنَا مَنطِقَ الطَّيْرِ نمل: ۱۶. از اهل عربیت نقل کرده که نطق در غیر بنی آدم بکار نرود و در غیر انسان صوت گویند. راغب نیز آنرا مسلم دانسته و گوید: در غیر انسان بالتبع گفته شود. ولی مجمع از میزد نقل میکند: هر که از خود چیزی را بیان کند ناطق و متکلم خوانده میشود رُوبه چنین گوید: لو أُنْتی أعطیت علم الحکل علم سلیمان کلام النمل حکل آنست که صدایش شنیده نشود یعنی ایکاش علم حکل بمن داده میشد مانند علم سلیمان بکلام نمل. ناگفته نماند قرآن کریم آنرا در انسان، پرندگان، کتاب و هر شیء

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۸۰

بکار برده است مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوَى. وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ نجم: ۲ و ۳. رفیق شما گمراه و منحرف نشده و از روی هوای نفس سخن نمیگوید. ابراهیم علیه السلام خطاب به بتها فرمود: مَا لَكُمْ لَا تَنْطِقُونَ صافات: ۹۲. چه شده سخن نمیگوئید؟ معلوم نیست آنهمه بصورت انسان بوده باشند مناسب است [ذیلا چند آیه را بررسی کنیم]: ۱- وَ وَرَثَ سُلَيْمَانَ دَاوُدَ وَقَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ عَلَّمْنَا مَنطِقَ الطَّيْرِ وَأُوتِينَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ نمل: ۱۶. سلیمان از داود ارث برد و گفت: ای مردم تکلم پرندگان بما تعلیم شده و هر آنچه (لازم بود) بما داده شده است آیه صریح است در اینکه پرندگان سخن میگویند و ما فی الضمیر خویش را با صداهائیکه در میاورند بیان میدارند، امروز این مطلب بر همه روشن شده آواز مرغان صدای حیوانات همه سخن گفتن و تکلم آنهاست ولی ما از آنها سر در نمیآوریم. مرغ با جوجه اش و حیوانات با بچه هاشان و غیر بچه هاشان سخن میگویند. قرآن مبین طرح مسئله کرده تا مردم بدان پی ببرند، دانشمندان در این باره کتابها نوشته و زحمتهای کشیده اند حتی در سخن گفتن مورچگان بوسیله شاخکها و زنبور عسل با رقص و غیر آنها. ۲- هَذَا كِتَابُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنْ أَنْتُمْ تَعْمَلُونَ جاثیه: ۲۹. وَ لَدَيْنَا كِتَابٌ يَنْطِقُ بِالْحَقِّ مُمُون: ۶۲. آیات راجع بکتاب اعمال است که با انسان سخن خواهند گفت: نطق و استتساخ میرساند که ضبط اعمال انسان بصورت ضبط صوت و فیلم سینما و بالاتر از آنست.

تکامل عجب؛ ج ۷، ص: ۸۰

۳- حَتَّىٰ إِذْ مَا جَاؤَهَا شَهِدْ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ وَ جُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ. وَقَالُوا لِيُجْلِدَهُمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ

الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَهُوَ خَلَقَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ ... فصلت: ۲۱ و ۲۲. در این دو آیه تصریح

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۸۱

شده که گوشها و چشمها و پوستها روز قیامت بر اعمال آدمی گواهی دهند، ممکن است بگوئیم مراد از شهادت، شهادت طبعی است مثل ضخیم شدن پوست دست کارگر ولی آیه بعدی میگوید: پیوستهای خود (پرخاش کرده) گویند: چرا بر علیه ما گواهی دادید؟! معلوم میشود که پوست با شعور بوده و سخن انسان را خواهد شنید، آنوقت جواب پوستها عجیب است که خواهند گفت: أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ خدائیکه هر چیز را بسخن در آورده ما را بسخن و تکلم در آورد. از این روشن میشود که در قیامت تکامل بحدی خواهد رسید که همه چیز زنده و همه چیز ناطق و همه چیز با شعور خواهد بود و انسان با دست و پای خود سخن گفته و جواب خواهد شنید. در لفظ «جهنم» راجع باین مطلب توضیحی داده شده است نظیر این آیه است آیه الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَى أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَعْيُنَهُمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ یس: ۶۵. مشروح تکامل عجیب در کلمه «قیامت» دیده شود. بجان خودم قسم: اگر یک متفکر بی غرض در اینگونه آیات فکر کند و بداند که این کلمات در موقعی طلوع کرده که در محیط تاریک عربستان جهل و نادانی بر همه چیز حکومت میکرد، شک نخواهد داشت در اینکه این سخنان از مبداء لا یزال سرچشمه گرفته نه از بشر.

نظر: ج ۷، ص: ۸۱

نظر: نگاه کردن. گاهی مراد از آن تدبیر و تأمل و دقت است. و گاهی مراد معرفت حاصله بعد از فحوص و تأمل است (راغب). وَ إِذِ مَا أَنْزَلَتْ سُورَةً نَظَرَ بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ تَوْبَهُ: ۱۲۷. مراد نگاه عادی است. وَ لَتَنْظُرَنَّ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ حشر: ۱۸. مراد تأمل و دقت است یعنی هر نفس تأمل کند برای فردا چه از پیش فرستاده است همچنین آیاتی از قبیل أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَىٰ الْآبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ غاشیه: ۱۷. أَوْ لَمْ يَنْظُرُوا

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۸۲

فِي مَلَكُوتِ السَّمَاءِ وَأَاتِ وَالْأَرْضِ ... اعراف: ۱۸۵. آیه‌ای است راجع بنظر خدا نسبت ببندگان وَ لَأَيُّكُلُّهُمْ اللَّهُ وَ لَأَيُّ يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ آل عمران: ۷۷. مراد از آن رحمت است یعنی خدا با آنها سخن نگوید و بآنها رحم نمیکند راغب گوید مراد از آن احسان و افاضه نعمت است طبرسی فرموده: آیه دلالت دارد بر آنکه «نظر» چون با حرف الی متعدی شود معنی رؤیت نمیدهد ولی در کتب لغت «نظر الیه» را بمعنی نگاه کردن گفته‌اند در آیه لَأَيُّ تَقُولُوا رَاعِنَا وَ قُولُوا أَنْظُرْنَا بقره: ۱۰۴. نیز مراد رحمت و مراعات حال است. نظر بمعنی انتظار آید «نظر الشیء: انتظره» وَ مَا يَنْظُرُ هُوَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً ص: ۱۵. اینها منتظر نیستند مگر بیک صیحه. فَهَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا سِتَّ الْأُولِينَ فَاطر: ۴۳. پس آیا جز طریقه پیشینیان را انتظار دارند. فَأَعْرَضَ عَنْهُمْ وَ اتَّظَرُ إِلَيْهِمْ مُتَّظِرُونَ سجده: ۳۰.

إنظار: ج ۷، ص: ۸۲

بمعنی مهلت دادن و تأخیر انداختن است که نوعی انتظار و نگاه کردن میباشد. فَكَيْدُونِي جَمِيعًا ثُمَّ لَا تُنظِرُونِ هود: ۵۵. همگی بمن حيله کنید و مهلتم ندهید. قَالَ أَنْظِرْنِي إِلَىٰ يَوْمٍ يُبْعَثُونَ اعراف: ۱۴. گفت تا روزیکه مردم بر انگيخته شوند مهلتم بده. فَلَا يَخْفَفُ عَنْهُمْ وَ لَأَيُّ هُمْ يُنظِرُونَ نحل: ۸۵. عذاب از آنها کم نمیشود و مهلت داده نمیشوند. نظره: (بفتح اول و کسر دوم) نیز بمعنی تأخیر و امهال است وَ إِنَّ كَانَ دُو عَشْرَةَ فَنَظَرَهُ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ بقره: ۲۸۰. اگر قرضدار در تنگی باشد پس وظیفه مهلت دادن است تا وسعت یافتن.

نفع: ج ۷، ص: ۸۲

نعج: نعهجه بمعنی میش است جمع آن نجاج است راغب گاو ماده و آهوی ماده را نیز در آن داخل دانسته است. إِنَّ هَذَا أَخِي لَهُ تِسْعٌ وَ تِسْعُونَ

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۸۳

نَعَجَةٌ وَ لِي نَعَجَةٌ وَاحِدَةٌ فَقَالَ أَكْفَلْنِيهَا وَ عَزَّنِي فِي الْخِطَابِ. قَالَ لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعَجَتِكَ إِلَىٰ بَعَا جِهَةٍ وَ إِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْخُلَطَاءِ لَيَبْغِي بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ ص: ۲۳ و ۲۴. یعنی: گفت: این برادر من است نود و نه تا میش دارد و من فقط یک میش دارم میگویند آنرا بمن تملیک کن (رجوع به کفل) و در سخن بر من غلبه کرده، داود گفت: برادرت در این تقاضا بر تو ستم کرده و بسیاری از شرکاء بعضی بر بعضی تجاوز میکنند. راجع باین ماجری رجوع شود به «داود»، این لفظ بیشتر از چهار بار در کلام الله مجید نیامده است.

نعاس: ج ۷، ص: ۸۳

نعاس: (بضم - ن) خواب کم. راغب گویند: «التعاس: النوم القليل» طبرسی آنرا چرت و دیگران اول النوم گفته‌اند، همه یک معنی‌اند. إِذْ يُعَشِّيكُمُ النَّعَاسَ أَمْنَةً مِنْهُ وَ يُنَزِّلُ عَلَيْكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً... انفال: ۱۱. آنگاه که خواب کم را بجهت آرامش درونتان بر شما مستولی میکرد و از آسمان بر شما آب نازل مینمود، ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ بَعْدِ الْغَمِّ أَمْنَةً نَاعَسًا يُعْشِي طَائِفَةً مِنْكُمْ... آل عمران: ۱۵۴. پس از گرفتاری بر شما ایمنی فرستاد و آن خواب کمی بود که طائفه‌ای از شما را فرا گرفت. هر دو آیه درباره جنگ تاریخی «احد» است که مسلمانان پس از شکست با مختصر خوابی (بالای کوه) آرامش قلب یافتند. شاید تذکر خواب از آنجهت است که خواب رفتن در آنساعت از الطاف خداوندی بود و گرنه با آن ناراحتی و گرفتاری و تشنج اعصاب خواب رفتن غیر مقدور بود، این لفظ بیشتر از دو بار در قرآن یافته نیست.

نعق: ج ۷، ص: ۸۳

نعق: صیحه زدن. فریاد کشیدن. گویند: «نعق الراعي بغنمه» چوپان بگوسفندانش بانگ زد و زجرشان کرد. «نعق الغراب: صاح» کلاغ فریاد کشید. «نعق المؤذن» صدایش را باذان گفتن بلند کرد. وَ مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۸۴

يُنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءً وَ نِدَاءً بقره: ۱۷۱. حکایت کافران (در اینکه سخن پیامبران را می‌شنوند و اعتنا نمیکنند) چنان است که شخصی ب حیوانی که جز صدائی و ندائی نمیشنود، بانگ زند. این آیه در «دعو» مشروحا گفته شده است و این لفظ فقط یکبار در قرآن مجید آمده است.

نعل: ج ۷، ص: ۸۴

نعل: فَاحْلَعْ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى طه: ۱۲. نعل بمعنی کفش است. یعنی: هر دو کفش را بکن که تو در وادی پاک طوی هستی. در «خلع» علت این خطاب را که بموسی علیه السلام آمد گفته‌ایم این لفظ بیشتر از یکبار در کلام الله مجید نیامده است. در نهج البلاغه خطبه ۳۳ هست که آنحضرت باین عباس فرمود: «ما قيمة هذا النعل» قیمت این کفش چقدر است؟

نعم: ج ۷، ص: ۸۴

نعم: فعل غیر متصرفی است برای انشاء مدح. وَ نَعَمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ آل عمران: ۱۳۶. بهتر است پاداش عاملان آن الله مَوْلَاكُمْ نِعْمَ الْمَوْلَىٰ وَ نِعْمَ النَّصِيرُ انفال: ۴۰. خدا سرپرست شماست خوب سرپرست و خوب یار است. نعمًا: همان نعم است و «ما» تمیز آن و

بمعنی شیء میباشد **إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ** بقره: ۲۷۱. تقدیر آن «نعم شیئا» است یعنی اگر صدقات را آشکارا بدهید خوب کاری است آن. **إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ** نساء: ۵۸. در مجمع فرموده تقدیر آن «نعم شیئا شیء یعظکم به» است. نعم: (بر وزن فرس) حرف جواب و تصدیق است **فَهَوْلَ وَحَدَّثْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا قَالُوا نَعَمْ** ... اعراف: ۴۴. آیا آنچه خدا وعده داده بود حق یافتید؟ گویند آری. این لفظ جمعا چهار بار در قرآن مجید آمده است: اعراف: ۴۴ و ۱۱۴ شعراء: ۴۲- صافات: ۱۸.

نعمه: ج ۷، ص: ۸۴

نعمه: (بکسر- ن) آنچه خدا بانسان داده در صحاح از جمله معانی آن گفته: «التَّعْمَةُ: ما أنعم به عليك» بنظر نگارنده: اصل آن از نعم (فعل مدح)

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۸۵

است و نعمت را بجهت خوب و دلچسب بودن نعمت گفته‌اند لذا در اقرب از کلیات ابو البقا نقل شده: آن در اصل حالتی است که انسان از آن لذت ببرد و در مفردات گفته: «التَّعْمَةُ الحَالَةُ الحَسَنَةُ». در مجمع ذیل **صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ** فاتحه: ۷. فرموده اصل آن مبالغه و زیادت است گویند «دقت الدواء فانعمت دقه» دوا را کویدم و زیاد کویدم. و **اذكروا نعمه الله عليكم** بقره: ۲۳۱. **اذكروا نعمتي التي أنعمت عليكم** بقره: ۴۰. نعمه: (بفتح- ن) بمعنی تنعم است. در قاموس گوید: تنعم بمعنی ترفه و وسعت عیش و اسم آن نعمه بفتح نون است. راغب میگوید: «التَّعْمَةُ: التَّنْعَمُ» کم ترکوا من جنات و عيون. و زروع و مقام کریم. و نعمة كانوا فيها **فأكهين دخان: ۲۵- ۲۷**. چقدر از دست دادند از باغات، چشمه‌ها، کشتها، مقام دلپسند و وسعت عیشیکه در آن متمتع بودند. و **ذرني و المكدبين أولى النعمة و مهلهم قليلا مزل: ۱۱**. بگذار مرا با تکذیب کنندگانیکه صاحبان تنعم اند و اندکی مهلتشان بده. انعام: (از باب افعال) بمعنی نعمت دادن میباشد و **اذ تقول للذي أنعم الله عليه و أنعمت عليه أمسكك عليك و زورك و اتق الله احزاب: ۳۷**. آنگاه بشخصیکه خدا باو نعمت داده و تو هم باو نعمت داده بودی میگفتی: زنت را برای خودت نگاهدار و از خدا بترس راغب گوید: اطلاق انعام در صورتی است که نعمت داده شده از جنس انسان باشد زیرا در حیوان نمیگویند: «أنعم علی فرسه». تنعیم: نعمت دادن و مرفه کردن. **فأما الإنسان إذ ما ابتلاه ربه فأكرمته و نعمة فيقول ربني أكرم من فجر: ۱۵**. اما انسان آنگاه که خدایش او را امتحان کرد و محترم نمود و مرفه فرمود گوید: خدایم محترم داشته.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۸۶

ناعم: صاحب نعمت و **جوه يومئذ ناعمة. لسيغيبها راضية غاشية: ۸ و ۹**. چهره‌هائی (مردمانی) در آروز در نعمتند و از تلاشیکه در دنیا کرده‌اند راضی‌اند. ناعم بمعنی نرم و صاف نیز آمده است. نعماء: (بفتح- ن) مفرد است بمعنی نعمت چنانکه در صحاح گفته. در مجمع فرموده: نعمتی است که اثر آن در صاحبش آشکار است مقابل **ضراء و لكن أذفناه نعماء بعد ضراء مسنه ليقولن ذهب السيات عني هود: ۱۰**. و اگر پس از ضرریکه باو رسیده نعمتی بر او بچشانیم گوید بدیها از من رفت. نعیم: نعمت وسیع و کثیر. راغب گوید: «النعيم: التَّعْمَةُ الكَثِيرَةُ» قاموس و اقرب مال و صحاح مطلق نعمت گفته است از طبرسی ظاهر میشود که قید کثرت را لازم نشمرده، المنار نیز قید کثرت را دارد و **لأذخلتهم جنات النعيم مائدة: ۶۵**. آنها را بجنات پر نعمت داخل میکنیم. **لهم فيها نعيم مقيم توبه: ۲۱**. برای آنها در بهشت نعمت فراوانی است پیوسته. این لفظ هفده بار در قرآن مجید بکار رفته، همه درباره نعمت بهشت است مگر **ثم كسئلن يومئذ عن النعيم تكاثر: ۸**. که درباره نعمت دنیا است. ظاهرا الف و لام در آن برای استغراق باشد یعنی از تمام نعمتها مسئول میشوید. مسئول شدن از نعمتها مسئول شدن از دین است که آیا از آنها مطابق دین استفاده کردید یا نه؟ در برهان از امام صادق علیه السلام نقل شده: «قال نحن النعيم» و در روایت دیگری از آنحضرت «قال تسئل هذه الاممة عما أنعم الله عليها برسوله ثم بالائمة» و در روایت سوم از حضرت باقر علیه السلام که فرمود: «أما يسئلكم عما أنعم الله عليكم من الحق» و در روایت چهارم از حضرت صادق

علیه السلام نقل کرده که فرمود «و الله ما هو الطّعام و الشراب و لكن ولايتنا اهل البيت». الميزان تمام نعمتها را داخل

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۸۷

در نعمت دین دانسته و منافاتی میان عموم آیه و روایات نمیداند. جمع نعمت در قرآن مجید نعم (بر وزن عنب) و انعم (بفتح اول و سکون دوم و ضمّ سوم) آمده است مثل وَ أَشْبَحَ عَلَيْكُمْ نِعْمَهُ ظَاهِرَةً وَ بَاطِنَةً لِقَمَان: ۲۰. نعمتهای ظاهری و باطنی خویش را بر شما فراوان کرد. و نحو فَكَفَّرَتْ بِأَنْعَمِ اللَّهِ فَادَّا قَهَا اللَّهُ لِبَاسِ الْجُوعِ وَ الْخَوْفِ نحل: ۱۱۲.

أنعام؛ ج ۷، ص: ۸۷

أنعام: انعام جمع نعم (بر وزن فرس) گفته‌اند عبارت است از گاو، گوسفند و شتر (انعام ثلثه) در «بهم» گفته‌ایم که میشود آنرا از آیات قرآن استفاده کرد گفته‌اند: شتر را بتنهائی نعم گویند ولی گاو و گوسفند را، نه. وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نحل: ۶۶. برای تمام سخن رجوع کنید به «بهم». نعم (بر وزن فرس) گاهی بر انعام ثلثه اطلاق میشود چنانکه در مجمع و جوامع الجامع فرموده در اینصورت نعم جمع است که مفرد ندارد چنانکه در مصباح گفته و در اقرب از آن نقل کرده است وَ مَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَمِّدًا فَجَزَاءٌ مِثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعْمِ مائده: ۹۵. یعنی هر که صیدی را عمدًا بکشد بر او است کفاره‌ای از گاو و گوسفند و شتر، مانند آن حیوانی که کشته است. مثلاً اگر شتر مرغ صید کرده باید شتری کفاره بدهد که در بزرگی مثل آن باشد.

نغض؛ ج ۷، ص: ۸۷

نغض: حرکت کردن و حرکت دادن. گویند: نغض الشیء: تحرّک و اضطرب و نیز گویند: نغض الشیء: در نهایه از ابن زبیر نقل شده: ان الکعبه لما احترقت نغضت کعبه چون از آتش بنی امیه سوخت حرکت کرد. فَسَيُيَغْضُونَ إِلَيْكَ رُؤْسَهُمْ وَ يَقُولُونَ مَتَى هُوَ قُلْ عَسَى أَنْ يَكُونَ قَرِيبًا اسراء: ۵۱. طبرسی فرموده: نغض حرکت دادن سر است با بالا و پائین بردن یعنی حتما سرشان را بسوی تو تکان داده و خواهند گفت قیامت کی

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۸۸

میرسد؟ بگو: شاید نزدیک باشد، این لفظ فقط یکبار در کلام الله آمده است راغب گفته: انغاض حرکت دادن سر است بسوی دیگری بحالت تعجب.

نفت؛ ج ۷، ص: ۸۸

نفت: دمیدن و مِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ فلق: ۴. در مجمع فرموده: نفت شبیه نفخ (دمیدن) است ولی نفل آنست که با دمیدن مقداری از آب دهان بیرون انداخته شود این است فرق ما بین نفت و نفل. در نهج البلاغه خطبه ۱۹۱. هست که امام علیه السلام بآن شخص فرمود: «فإنما نفت الشیطان علی لسانک» شیطان بر زبان تو دمید که این سخن گفتی و در خطبه ۸۱. فرموده: شما را بر حذر میدارم از دشمنیکه (شیطان) بطور مخفی در سینه‌ها نفوذ کرده و «نفت فی الأذان نجیا» در گوشها نجوی کنان دمیده است. در کافی از امام صادق علیه السلام نقل شده «ما من مؤمن آلا و لقلبه اذنان فی جوفه اذن ینفت فیه الوسواس الخناس و اذن ینفت فیها الملک فیؤید الله المؤمن بذلك فذلک قوله: وَ أَيْدُهُمْ بِرُوحٍ مِنْهُ» در این حدیث نیز نفت بمعنی دمیدن است دمیدن معنوی و در روایت آمده که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرموده: الا و انّ الرّوح الامین نفت فی روعی» راغب در مفردات گفته: «النفت: قذف الریق القلیل و هو اقلّ من التفل» یعنی آن انداختن بزاق کمی است و از بزاق معمولی اندک است عبارت صحاح چنین است: «التفت کالتفخ و هو قلیل من التفل» قاموس نیز چنین گفته است در نهج البلاغه حکمت: ۳۷۴. فرموده: همه اعمال نیک و جهاد در راه خدا در مقابل

اهمیت امر بمعروف و نهی از منکر نیستند «الا- کشفة فی بحر لَجی» مگر مانند بزاقی در دریائی موج و متلاطم. معنی آیه چنین میشود: بخدای فلق پناه می‌برم از شرّ دمنندگان در گره‌ها. ظاهراً مراد دمیدن است نه بزاق انداختن.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۸۹

اهل تفسیر نفاثات را زنان ساحر گفته‌اند که جادوی خود را در گره‌ها میدمیدند و شخص از شر آنها بخدا پناه می‌برد. در مجمع فرموده: از عایشه و ابن عباس نقل کرده‌اند: لیبید بن اعصم یهودی رسول خدا صلی الله علیه و آله را سحر کرد و آن جادو را در چاه بنی زریق دفن نمود، در نتیجه آن حضرت مریض شد روزی آن بزرگوار خوابیده بود که دو نفر فرشته آمده یکی در کنار سر و دیگری در کنار پایش نشست، قضیه را بآنحضرت خبر داده و گفتند: که جادو در چاه ذروان در پوست شاخه خرما در زیر سنگ پائین چاه است که آبکش روی آن میایستد، آنحضرت بیدار شد زبیر و عمار و علی علیه السلام را فرستاد آب چاه را کشیدند، سنگرا برداشتند و جادو را بیرون آورده دیدند که در آن خورده‌های- موی سر و دندانهای شانه و چیز گره‌دار که دوازده گره داشت و با سوزن دوخته بودند، قرار دارد، در نتیجه معوذتین قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ ... - قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الدَّاسِ نازل شد هر آیه‌ایکه آنحضرت میخواند گرهی باز میگشت و رسول خدا خود را سبک یافت که گویا از بندرها شده است. طبرسی رحمه الله آنگاه این روایت را رد میکند که در «سحر» تحت عنوان «آیا سحر در آنحضرت اثر داشت» مشروحا گفته‌ایم. بعضی از محققین احتمال داده‌اند: نفاثات نیروهای دمنده است و «الْعُقَدِ» پروتونهای اتم است که بوسیله دمیدن آن نیروهای مرموز الکترونیائی از پروتون جدا شده و در اطراف هسته حرکت در می‌یابند و آن باعث انبساط جهان است راجع به تمام مطلب رجوع شود به «سحر- فلق- غسق».

نَفْحٌ: ج ۷، ص: ۸۹

نَفْحٌ: وَ لَئِنْ مَسَّتْهُمْ نَفْحَةٌ مِنْ عَذَابِ رَبِّكَ لَيَقُولُنَّ يَا وَيْلَنَا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ انبیاء: ۴۶. نَفْحٌ بمعنی وزیدن است «نَفْحُ الرِّيحِ نَفْحًا: هَبَّتْ» نَفْحَه بمعنی یک وزیدن است راغب گوید «له نَفْحَةٌ طَيِّبَةٌ» آنرا وزیدنی است از خیر

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۹۰

و در شرّ بطور استعاره است یعنی اگر کمی از عذاب پروردگارت بآنها برسد گویند: وای بر ما که ستمگران بودیم، این لفظ فقط یکبار در قرآن مجید آمده است.

نَفْحٌ: ج ۷، ص: ۹۰

نَفْحٌ: دمیدن. ارباب لغت گفته‌اند: «النَّفْحُ: نَفْحُ الرِّيحِ فِي الشَّيْءِ» چنانکه فرموده: حَتَّىٰ إِذَا سَاوَى بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ قَالَ انْفُخُوا ... كهف: ۹۶. تا چون میان دو کوه را (با تکه‌های آهن پر و برابر) کرد گفت بدمید. فَأَنْفُخُ فِيهِ فَيَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِ اللَّهِ آل عمران: ۴۹. و در آن میدم پس باذن خدا مرغی میشود. در این دو آیه دمیدن متعارف مراد است اولی با منفخ آهنگری، دومی با دهان. فَإِذَا سَوَّيْتَهُ وَ نَفَخْتَ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ حجر: ۲۹. این تعبیر در سوره سجده: ۹. و سوره ص: ۷۲. نیز آمده است مراد از آن دمیدن روح در وجود انسان اولی است. آیا جسدی بود که در آن روح دمیده شد و انسان زنده گردید و یا مراد از نَفْحُ رُوحِ اعطاء تفکر و اختیار است که بانسان داده شد و لیاقت خلیفه الهی یافت. و الله اعلم. پیداست که نَفْحُ رُوحِ دمیدن معنوی و نَفْحُ بخصوصی است. وَ مَرِيَمَ ابْنَتَ عِمْرَانَ الَّتِي أَخَصَّتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهِ مِنْ رُوحِنَا تحریم: ۱۲. وَ الَّتِي أَخَصَّتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهَا مِنْ رُوحِنَا انبیاء: ۹۱. نَفْحُ رُوحِ در وجود مریم بوسیله ملک درست برای ما روشن نیست ولی هر چه باشد مریم بدان وسیله بعیسی علیه السلام حامله گردید. ضمیر «فیه» در آیه اول راجع به «فرج» است معلوم میشود که نَفْحُ از آنمحل بوده است. وَ نَفَخَ فِي الصُّورِ فَجَمَعْنَا لَهُمْ جَمْعًا كهف: ۹۹. فَإِذَا نَفَخْنَا فِي الصُّورِ نَفْحَةً وَاحِدَةً حاقه: ۱۳. بیشتر الفاظ نَفْحُ در قرآن مجید درباره نَفْحُ صور در قیامت است که دوازده بار ذکر شده

و در «صور» درباره آن سخن گفته‌ایم.

نقاد: ج ۷، ص: ۹۰

نقاد: فانی شدن. تمام شدن.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۹۱

راغب گوید: النِّقَادُ الفناء» در لغت آمده «نقد زاد القوم» توشه قوم تمام گردید. در نهج البلاغه حکمت ۵۷ فرموده: «القناعه مال لا ینفد» قناعت مالی است که تمام نمیشود. إِنَّ هَذَا لَرِزْقًا مَّا لَهُ مِنْ نِقَادٍ ص: ۵۴. این روزی ما است که آنرا تمام شدن نیست (تمام نمیشود) مَّا عِنْدَكُمْ یَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ نحل: ۹۶. آنچه نزد شماست تمام میشود و آنچه نزد خداست همیشگی است. قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مَدَادًا لَكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفَذَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا كهف: ۱۰۹. نظیر این آیه است آیه ۲۷ از سوره لقمان و در «کلم» تحت عنوان کلمات در قرآن مشروحا بررسی شده است.

نفذ: ج ۷، ص: ۹۱

نفذ: يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ إِنَّ اسْمِي تَطَعْتُمْ أَنْ تَنْفُذُوا مِنْ أَقْطَارِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ فَانفُذُوا لَا تَنْفُذُونَ إِلَّا بِسُلْطَانٍ رحمن: ۳۳. این کلمه فقط سه بار در کلام الله آمده آنها در یک آیه. نفوذ و نفاذ بمعنی سوراخ کردن و خارج شدن بآنطرف است لذا در مصباح گفته: «نفذ السهم: خرق الزمیه و خرج منها» یعنی تیر هدف را سوراخ کرد و از آنطرف خارج گردید. «نفوذ امر» مطاع بودن آنست انفاذ و تنفیذ امر، اجرا کردن آن میباشد. معنی آیه چنین است: ای جماعت جن و انس اگر میتوانید از اطراف آسمانها و زمین خارج شوید، خارج شوید، نمیتوانید خارج شوید مگر بتسلط و قدرتی. در آیه بعدی آمده يُرْسَلُ عَلَيْكُمَا شُوَاظٌ مِنْ نَارٍ وَنُحَاسٌ فَلَا تَنْتَصِرَانِ شعله‌ای از آتش و دخان بر شما فرستاده شود که دفع آن نتوانید. ظاهرا مراد آنست که در صورت خارج شدن از اقطار آسمانها و زمین چنین اتفاقی روی خواهد داد و ظاهر آنستکه اگر بشر سلطان و قدرت داشته باشد خروج از اقطار آسمانها و زمین برای وی ممکن خواهد بود. آیا ساختن «آپلو» برای رفتن بماه

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۹۲

رسیدن به «سلطان» است؟! آیا با آپلو بشر از اقطار زمین خارج نشد؟! آیا گردش در ماوراء جو بوسیله «ناویز»ها و قمرهای مصنوعی خروج از اقطار زمین نیست؟! آیا «آپلو»ها از اقطار زمین و سموات هفتگانه آن خارج نشدند؟! آیا مراد از شُوَاظٌ مِنْ نَارٍ که نکره آمده اشعه ماوراء بنفش و اشعه کیهانی سوزان نیست؟! آیا «نحاس» که بمعنی مس، دود و سرب مذاب آمده سنگهای آسمانی نیست که با سرعت ۴۸ هزار کیلومتر در ساعت در فضا حرکت میکنند؟! و مانند دانه‌های شن و گاهی هم بزرگ‌اند؟! النهایه آپلو دارای حفاظ و سلطان است که آن سنگها و اشعه در بدنه آن کارگر نیست!!! آیا قرآن مجید با این آیه یادآوری کرده که بشر خلیفه الله روزی با تفکر خدا دادی بآن «سلطان» دست خواهد یافت؟! هر چه هست هر دو آیه بسیار قابل دقت‌اند.

نفر: ج ۷، ص: ۹۲

نفر: (بر وزن فلس) نفر اگر با «من» و «عن» آید بمعنی دوری و تفرق باشد و اگر با «الی» باشد بمعنی خروج و رفتن است و بعبارت دیگر اگر گوئیم: «نفر منه و عنه» یعنی از آن دور شد و اگر گوئیم «نفر الیه» یعنی بسوی آن رفت. در قاموس گوید: «النفر: التفرق» و در اقبالموارد آمده: «نفرت الدابة من كذا» یعنی از آن ترسید و کنار شد. در مجمع ذیل قیلَ لَكُمْ أَنْفِرُوا توبه: ۳۸. گوید: نفر رفتن است بسوی آنچه بر آن تهییج شده و در جای دیگر گفته: آن در اصل بمعنی فرع است. فَلَوْ لَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فُرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا

فِي الدِّينِ توبه: ۱۲۲. آن در تقدیر «فلولا نفر الی طلب العلم» است یعنی چرا از هر گروه دسته‌ای بطلب علم خارج نمیشوند تا در دین عالم باشند راجع باین آیه در «فقه» بحث شده است. **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا حِذْرَكُمْ فَانفِرُوا لِبَاتٍ أَوْ انفِرُوا جَمِيعًا نساء: ۷۱.** ای اهل ایمان احتیاط (و اسلحه) خویش را بر گیرید و گروه گروه یا همگی بجهاد خارج شوید.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۹۳

نفور: (بر وزن عقول) بمعنی دوری است **يَلْ لَجُوا فِي عُنُوٍّ وَ نُفُورٍ ملك: ۲۱.** بلکه در طغیان و دوری از حق اصرار ورزیدند و اگر با «الی» آید بمعنی رفتن و خروج باشد چنانکه در اقرب الموارد هست. استنفار: رم دادن و رم کردن و طلب خروج و حرکت است **كَانَهُمْ حُمْرٌ مُسْتَنْفِرَةٌ. فَزَتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ مَدثر: ۵۰ و ۵۱.** گویی آنها الاغهای رم کرده‌اند که از شیر گریخته.

نفر:؛ ج ۷، ص: ۹۳

نفر: (بر وزن فرس) گروه. دسته. و **إِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْآنَ احقاف: ۲۹.** آنگاه که گروهی از جن را بسوی تو برگردانیم که قرآن را استماع میکردند. **قُلْ أَوْحَىٰ إِلَيَّ أَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ فَقَالُوا إِنَّا سَمِعْنَا قُرْآنًا عَجَبًا جن: ۱.** در قاموس گفته نفر عبارت است از همه مردم و نیز گروهی از مردان که از ده نفر کم باشد. در کشاف ذیل آیه ۴۷. سوره نمل گفته: فرق بین رهط و نفر آنست که نفر از سه است تا نه و رهط از سه است تا ده یا از هفت تا ده و در اقرب الموارد گوید: گروهی است از سه تا ده و بقولی از سه تا هفت نفر از مردان و اگر بیشتر از ده باشد نفر گفته نمیشود. **أَنَا أَكْثَرُ مِنْكَ مالا وَاَعَزُّ نَفَرًا كهف: ۳۴.** مراد از نفر در آیه عشیره است طبرسی فرموده عشیره نفر خوانده شده که با انسان در حوائج او سعی و حرکت میکنند. نفیر: مثل نفر است بمعنی جماعتی از مردان در مجمع فرموده: نفیر عددی از مردان است زجاج گفته: ممکن است جمع نفر باشد، نفیر و نفر انسان، عشیره او است که یاریش کرده و با او کوچ کنند و **أَمِدَدْنَاكُمْ بِأَمْوَالٍ وَ بَيْنٍ وَ جَعَلْنَاكُمْ أَكْثَرَ نَفِيرًا اسراء: ۶.** یاری میدهیم شما را با اموال و فرزندان و عشیره و یاراتان را زیاد میگردانیم.

نفس:؛ ج ۷، ص: ۹۳

نفس: تنفس عبارت است از گسترش و توسعه یافتن و **إِذْ عَشَسَ. وَ الصُّبْحِ إِذْ تَنَفَّسَ تکویر:**

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۹۴

۱۷ و ۱۸. قسم بشب که در آید و قسم بصبح که گسترش یابد نفس بدین معنی بر وزن فرس است که در قاموس آنرا وسعت و گسترش گفته است. تنافس: بمعنی مسابقه دو نفس در رسیدن بچیز مطلوب است بقول راغب آن مجاهده نفس است در رسیدن و شبیه شدن بفضلاء بی آنکه ضرری بدیگری برساند و **فِي ذَلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ مطفین: ۲۶.** و در رسیدن بآن نعمت بهشتی مسابقه و رغبت کنند مسابقه کنندگان.

نفس؛ ج ۷، ص: ۹۴

اشاره

نفس (بر وزن فلس) در اصل بمعنی ذات است. طبرسی ذیل و **مَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ بقره: ۹.** فرموده: نفس سه معنی دارد یکی بمعنی روح دیگری بمعنی تأکید مثل «جائتی زید نفسه» سوم بمعنی ذات و اصل همان است. در صحاح گفته: نفس بمعنی روح است. «خرجت نفسه» یعنی روحش خارج شد ایضا نفس بمعنی خون است «ما لیس له نفس سائله لا ینجس الماء اذا مات فیه» آنکه

خون جهنده ندارد اگر در آبی بمیرد آب نجس نمیشود تا میگوید نفس بمعنی عین و ذات شیء است. ظاهراً خون را از آن نفس گفته‌اند که روح با آن از بدنش خارج میشود.

نفس در قرآن مجید؛ ج ۷، ص: ۹۴

نفس در قرآن مجید در چند معنی بکار رفته که نقل میشود: ۱- روح. مثل **اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا فَيُمْسِكُ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأُخْرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى** زمر: ۴۲. چون برای روح مرگی نیست لذا باید در «موتها» مضاف مقدر کرد و یا قائل بمجاز عقلی شد یعنی «حین موت ابدانها» ایضا در **وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ** باید گفت: «وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ بَدَنُهَا» یعنی: خدا ارواح را در حین موت از ابدان میگیرد و روحی را که بدنش نمرده در وقت خواب قبض میکند، آنگاه روحی را که در خواب گرفته نگاه

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۹۵

میدارد اگر مرگ را بر صاحب آن نوشته باشد و دیگری را تا وقتی معین ببدن میفرستد. در باره روح مجرد از نظر قرآن در «روح» شرحی نوشته‌ایم. ۲- ذات و شخص. مثل **وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا** بقره: ۴۸. بترسید از روزیکه کسی از کسی کفایت نمیکند. ۳- در آیاتی نظیر **وَمَا أُبْرِي نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي** یوسف: ۵۳. **وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا. فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا** شمس: ۷ و ۸. میشود منظور تمایلات نفسانی و خواهشهای وجود انسان و غرائز او باشد که با اختیاری که داده شده میتواند آنها را در مسیر حق یا باطل قرار دهد لذا فرموده: **قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا. وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا** شمس: ۹ و ۱۰. ایضا در **وَلَا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ** قیامه: ۲. که ظاهراً وجدان و درک آدمی مراد است و نیز در آیاتی نظیر **وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ** نازعات: ۴۰. همین معنی بنظر میاید ایضا **فَطَوَّعَتْ لَهُ نَفْسُهُ قَتْلَ أَخِيهِ** مائده: ۳۰. ۴- قلوب و باطن. در آیاتی نظیر **وَأَذْكُرُ رَبِّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً** اعراف: ۲۰۵. **وَتُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ** احزاب: ۳۷. **فَأَسْرَرَهَا يُوَسِّفُ فِي نَفْسِهِ** یوسف: ۷۷. **فَأَوْجَسَ فِي نَفْسِهِ خِيفَةً** موسی: طه: ۶۷. **رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا فِي نُفُوسِكُمْ** اسراء: ۲۵. مراد از نفس و نفوس در این آیات باید قلوب و باطن انسانها باشد یعنی این چیز در درون آدمی است در «قلب» آیاتی در این زمینه نقل کرده‌ایم که در بعضی از آیات بجای نفوس قلوب ذکر شده نظیر: **رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا فِي نُفُوسِكُمْ** اسراء: ۲۵. و **وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي قُلُوبِكُمْ** احزاب: ۵۱. ۵- **يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً** سوره نساء: ۱. نظیر این آیه است: آیه ۹۸: انعام- ۱۸۹: اعراف

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۹۶

و ۶: زمر که فرموده: **خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا** بنظر میاید مراد از نفس در این آیات بشر اولی است.

نفس: ج ۷، ص: ۹۶

نفس: **وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ الْمَنفُوشِ** قارعه: ۵. نفس صوف آنست که اجزاء پشم را از هم جدا کنیم تا حجمش بزرگ شود منظور از منفوش در آیه حلاجی شده است یعنی: کوهها مانند پشم رنگارنگ حلاجی شده شوند. و **دَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ إِذْ يَخْكُمَانِ فِي الْحَرْثِ إِذْ نَفَسَتْ فِيهِ غَنَمُ الْقَوْمِ وَكُنَّا لِحُكْمِهِمْ شَاهِدِينَ** انبیاء: ۷۸. نفس غنم پراکنده شدن آنست. در مجمع فرموده: نفس غنم و ابل آنست که در شب پراکنده شده و بی چوپان بچرد یعنی: داود و سلیمان وقتیکه حکم میکردند در باره کشت که گوسفندان قومی در شب آنرا چریدند و ما بحکم آنها شاهد بودیم. قضیه در «داود» بررسی شده است این کلمه بیشتر از دو بار در قرآن مجید نیامده است.

نفع: ج ۷، ص: ۹۶

نفع: فائده. بهره. □ هذا يَوْمٌ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ مائده: ۱۱۹. و آن مقابل ضرر است که فرموده: □ لَا أَمْلِكُ لِنَفْسِي نَفْعًا وَلَا ضَرًّا اعراف: ۱۸۸. يَدْعُوا لِمَنْ ضَرُّهُ أَقْرَبُ مِنْ نَفْعِهِ حَجَّ: ۱۳. فَذَكَرْنَا إِنْ نَفَعَتِ الذُّكْرَى اعلى: ۹. بعضی گفته‌اند «ان» در آیه بمعنی «قد» است یعنی یادآوری کن که یادآوری فایده می‌دهد و آن اخبار است باینکه تذکر فائده دارد، بقول بعضی تقدیر آیه «ان نفعت و ان لم تنفع» است یعنی تذکر بده خواه مفید باشد یا نه. ولی ظاهراً شرط حقیقی است و منظور آنست: اگر تذکر فایده ندهد و لغو باشد، دیگر تذکر نده. بنظر می‌آید: تذکر غیر از ابلاغ و تذکر اولی است که باید بهمه بشود آیات بعدی این مطلب را روشن میکند که فرموده: □ سَيَذَكُرُ مَنْ يَخْشَى. □ وَ يَتَجَبَّبُهَا الْأَشْقَى. □ الَّذِي يَصْلَى النَّارَ الْكُبْرَى □ یعنی آنکه روح خشیت

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۹۷

دارد متذکر میشود و آنکه اشقی است از تذکر سر می‌پیچد علی هذا تذکر لزومی ندارد و لغو خواهد بود ابلاغ اولی که برای اتمام حجت است کافی خواهد بود پس فَأَعْرَضَ عَنْ مَنْ تَوَلَّى عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا نجم: ۲۹. آیه ذیل در باره ابلاغ و تذکر اولی است فَذَكَرْنَا إِنْ نَفَعَتْ عَلَيْهِمْ بِمُصَيْطِرٍ. □ إِلَّا مَنْ تَوَلَّى وَ كَفَرَ. □ فَيُعَذِّبُهُ اللَّهُ الْعَذَابَ الْأَكْبَرَ غاشیه: ۲۱-۲۴.

نفاق: ج ۷، ص: ۹۷

نفاق: نفق (بر وزن فرس) و نفاق (بفتح - ن) بمعنی خروج یا تمام شدن است. در مجمع ذیل آیه نَفَقًا فِي الْأَرْضِ انعام: ۳۵. فرموده: اصل نفاق بمعنی خروج است. و در ذیل آیه ۳. بقره فرموده: إنفاق اخراج مال است «انفق ماله» مال خویش را از ملکش خارج کرد. در لغت آمده: نفقت الدَّابَّةُ نفوقاً: مات و خرج روحها. راغب میگوید: «نفق الشئ: مضى و نفد» یعنی شیء رفت و تمام شد در صحاح گوید: «نفق الزَّاد نفقا: نفد» توشه تمام شد. زمخشری از یعقوب نقل کرده: «نفد الشئ: مضى و نفق واحد» یعنی هر دو بیک معنی است. علی هذا انفاق را از آن انفاق گویند که شخص مال را بدان وسیله از دستش خارج میکند و یا فانی می‌نماید. □ مَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ بقره: ۲۷۳. آنچه از مال در راه خدا خرج میکنید خدا بآن دانا است قُلْ لَوْ أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّي إِذًا لَأَسْكُنْتُمْ خَشْيَةَ الْإِنْفَاقِ اسراء: ۱۰۰. بگو اگر مالک خزائن رحمت پروردگارم بودید آنوقت از خرج کردن امساک میکردید از ترس آنکه خرج کنید تمام شود، راغب آنرا لازم و بمعنی تمام شدن دانسته است. نفقه: آنچه خرج و مصرف میشود. □ مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ أَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُهُ بقره: ۲۷۰. آنچه از نفقه خرج کردید و یا نذریکه انجام دادید خدا آنرا میداند. جمع

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۹۸

آن نفقات است، □ وَمَا مَنَعَهُمْ أَنْ تُقْبَلَ مِنْهُمْ نَفَقَاتُهُمْ □ إِلَّا أَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ توبه: ۵۴.

إنفاق: ج ۷، ص: ۹۸

إنفاق یعنی خرج مال در راه خدا اعم از واجب و مستحب از چیزهایی است که قرآن و روایات در باره آن بسیار تشویق کرده‌اند و آن یکی از اسباب تعدیل ثروت و پر کردن شکاف جامعه‌ها است، بخل و امساک هر قدر مذموم و منهی است در مقابل انفاق مانند آن و بیشتر از آن ممدوح میباشد. خداوند میفرماید: □ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لَا يُتَّبِعُونَ □ مَا أَنْفَقُوا □ مَّا وَلَا أذى لَهُمْ □ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ بقره: ۲۶۲. و نیز آنانرا بزارعی تشبیه کرده که با کاشتن یک دانه، هفتصد دانه بلکه بیشتر بدست میاورند مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سَبْلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ □ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ بقره: ۲۶۱.

نفاق: ج ۷، ص: ۹۸

نفاق مصدر است بمعنی منافق بودن، منافق کسی است که در باطن کافر و در ظاهر مسلمان است يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ آل- عمران: ۱۶۷. طبرسی در وجه این تسمیه در جائی میگوید: منافق بسوی مؤمن با ایمان خارج میشود و بسوی کافر با کفر. و در جای دیگر میگوید: علت این تسمیه آنست که منافق از ایمان بطرف کفر خارج شده است. ناگفته نماند: نفق (بر وزن فرس) نقبی است در زیر زمین که درب دیگری برای خروج دارد و در آیه فَإِنْ اسْتَطَعْتَ أَنْ تَبْتَغِيَ نَفَقًا فِي الْأَرْضِ أَوْ سُلْمًا فِي السَّمَاءِ انعام: ۳۵. مراد همان نقب است یعنی اگر بتوانی نقبی در زمین یا نردبانی بر آسمان بجوئی. و نیز ناگفته نماند: یربوع خزنده ایست شبیه بموش (شاید موش صحرائی یا راسو بوده باشد) این

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۹۹

خزنده دو لانه میسازد یکی بنام نافقاء که آنرا مخفی میدارد دیگری بنام قاصعاء که آشکار است چون دشمن در قاصعاء بآن حمله کند وارد نافقاء شده و از آن خارج میشود این مطلب در صحاح و قاموس و اقرب-الموارد نقل شده، طبرسی در علت تسمیه نافقاء فرموده که: یربوع از آن خارج میشود. بنظر راغب در مفردات و فیومی در مصباح تسمیه منافق از «نفق» بمعنی نقب است که از راهی بدین وارد و از راه دیگری خارج میشود. بهر حال منافق را از آن منافق گوئیم که از ایمان خارج شده چنانکه از طبرسی نقل شد و یا از دری وارد و از در دیگری خارج شده چنانکه از راغب نقل گردید و شاید از إِنَّ الْمُنَافِقِينَ هُمُ الْفَاسِقُونَ توبه: ۶۷. علت تسمیه را فهمید که فسق بمعنی خروج است. فعل نفاق از باب مفاعله آید مثل: أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ نَافَقُوا يَقُولُونَ لِإِخْوَانِهِمُ الَّذِينَ كَفَرُوا حشر: ۱۱. منافق از کافر خطرناکتر و عذاب او در آخرت از کافر سختتر است زیرا که بحکم دزد خانگی است و پلی است که کفار بوسیله آن بخرابکاری در اسلام راه میبندد قرآن مجید میفرماید: إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ نساء: ۱۴۵. منافقان در پائین ترین درجه آتش هستند و نیز فرموده: وَعِدَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْكُفَّارَ نَارَ جَهَنَّمَ توبه: ۶۸. در صدر اول اسلام منافقان در کارهای رسول خدا صلی الله علیه و آله بسیار کار شکنی کردند حالاتشان اغلب در سوره توبه که در سال نهم هجرت نازل شده و در سوره منافقون و جاهای دیگر مذکور است و نیز زنان منافق نیز کم نبوده اند که قرآن پنج بار «منافقات» را در ردیف «منافقین» آورده است.

نفل: ج ۷، ص: ۹۹

نفل: (بر وزن فلس) زیادت. چنانکه در نهاییه و اقرب الموارد

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۰۰

و در مجمع و المنار ذیل: يَسْتَمْلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ گفته اند: نماز نافله را از آن نافله گویند که زاید بر واجب است. ایضا نفل بمعنی عطیه آمده چنانکه در قاموس و صحاح گفته، طبرسی نسبت آنرا به «قول» داده است و نفل (بر وزن فرس) بمعنی غنیمت و هبه و زیادت است، جمع آن انفال میباشد مثل سبب و اسباب. راغب گوید: گفته اند نفل بعینه غنیمت است لیکن باعتبار آنکه با فتح بدست آمده غنیمت و باعتبار آنکه عطائی است از جانب خدا بدون استحقاق، نفل گفته میشود. وَ هَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً وَ كَلَّا جَعَلْنَا صَالِحِينَ انبياء: ۷۲. نافله بمعنی عطیه است یعنی: اسحق و یعقوب را بپدر ما دادیم و همه را نیکوکار گردانیدیم. بقولی «نافله» فقط به یعقوب راجع است. وَ مِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا اسراء: ۷۹. یعنی بعضی از شب را با قرآن (نماز) بیدار باش که زیادتی بر فرائض و یا عطیه ای است نسبت بتو، شاید خدایت تو را بمقام پسندیده ای برساند باتفاق روایات فریقین و اجماع مفسران مقصود از مقام محمود مقام شفاعت است. آیه ظاهرا راجع بنماز شب باشد. در مجمع از ابن عباس نقل شده: نماز شب بر آنحضرت واجب و بر دیگران فضیلت بود در صافی از تهذیب از امام صادق علیه السلام منقول است که از نوافل پرسیدند فرمود: «فريضة ففرع السامعون» از اینکه امام فرمود: واجب است شنوندگان ترسیدند فرمود: مقصودم نماز شب

است بر رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ که خدا فرموده: وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ. ظاهراً از آیه اختصاص آنرا بر رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ نفهمیده‌اند گرچه در جوامع الجامع آنرا معنای اول گفته است مجلسی رحمه الله در بحار باب فضائل و خصائص آنحضرت آیه فوق را نقل کرده و فقط کلمات

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۰۱

طبرسی را از مجمع نقل کرده است. ولی در عین حال از کلمه «لک» و اینکه نافله شب برای همه مستحب است میشود و جواب آنرا برای آنحضرت استظهار کرد مخصوصاً با روایتیکه از تهذیب نقل گردید و مخصوصاً با ذیل آیه که مخصوص آنحضرت است عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا.

انفال؛ ج ۷، ص: ۱۰۱

يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ انفال: ۱. انفال چنانکه گفته شد جمع نفل است بمعنی غنیمت و هبه و زیادت. ظاهراً بغنائم از آنجهت انفال گفته‌اند که زائداند بر مقصود از جنگ، که غرض اصلی از آن، گسترش دین و دفاع از حریم اسلام است و در روایات اهل بیت علیهم-السلام انفال عبارتند از: ۱- هر زمین متروکیکه اهل آن از بین رفته‌اند. ۲- زمینهاییکه با صلح گرفته شده مثل بحرین و فدک. ۳- اراضی موات. ۴- جنگلها. ۵- قتل کوهها. ۶- معادن. ۷- مراتع. ۸- سیل گاهها. ۹- میراث کسانیکه وارث ندارند. ۱۰- و امثال آنچه گفته شد. اینها را از آن انفال گویند که زائداند از آنچه مردم مالک شده‌اند و اینها ثروتهای عمومی‌اند که با صلاحدید امام علیه السلام و حکام شرعی در مصارف عمومی مورد استفاده قرار میگیرند، در وسائل از کافی در ضمن حدیثی از حضرت کاظم علیه السلام نقل شده: «و الانفال کل ارض خربة باد اهلها، و کل ارض لم یوجف علیها بخیل و لا ركب و لکن صالحوا صلحا و اعطوا بایدیهم علی غیر قتال، و له (الامام) رؤوس الجبال و بطون الاودية و الاجام و کل ارض مینة»

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۰۲

لا- رب لها و له صوافی الملوک ما کان فی ایدیه من غیر وجه غضب لان الغصب کله مردود، و هو وارث من لا وارث له یعول من لا- حيلة له بهر حال صریح آیه يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ آنست که انفال اعم از غنائم جنگی و غیره همه مال خدا و رسول است و در حکم اولی کسی را بر آنها حقی نیست مگر آنکه خدا و رسول بدهند و چون در سوره انفال مقداری از آیات جنگ معروف «بدر» ذکر شده و در آیه ۴۱ وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَ لِلرَّسُولِ وَ لِذِي الْقُرْبَىٰ وَ الْيَتَامَىٰ وَ الْمَسَاكِينِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ ... آمده، روشن میشود که مراد از انفال در يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ غنائم جنگ بدر و الف و لام آن برای عهد است و امام زین العابدین و امام باقر و امام صادق علیهم السلام و نیز ابن مسعود آنرا يَسْئَلُونَكَ الْأَنْفَالِ بدون «عن» خوانده‌اند، این نیز مؤید مطلب فوق است. ولی الف و لام در قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَ الرَّسُولِ برای استغراق است یعنی از تو از انفال (غنائم) جنگ بدر میبرند بگو: تمامی انفال (اعم از غنائم و غیره) مال خدا و رسول است. مانعی ندارد که غنائم جنگی بحکم اولی مال خدا و رسول باشد ولی بحکم آیه وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ بِحَمْدِ اللَّهِ أَنَّهُ حُرْمَةٌ لِلَّهِ وَ لِلرَّسُولِ باید دانست فیء رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ نیز از انفال است و قسمت دوم از انفالیکه نقل کردیم میباشد در «فیء» آیات و محل مصرف آن بررسی شده و برای تمام مطلب باید بانجا رجوع شود.

نفی؛ ج ۷، ص: ۱۰۲

نفی: أَوْ تَقَطَّعَ أَيْدِيَهُمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ مائده: ۳۳. مراد از نفی در آیه نفی بلد و تبعید است و آن یکی از

مجازاته‌ای محارب (سارق مسلح) است که در «حرب» بررسی شده است یعنی: یا دستها

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۰۳

و پاهایشان بعکس بریده شود و یا از آنمحل تبعید شوند «نفاه من بلده: اخرج منه و سیره الی غیره» این لفظ فقط یکبار در کلام الله آمده است.

نقب: ج ۷، ص: ۱۰۳

نقب: سوراخ کردن. راغب گوید: نقب در دیوار و پوست مانند ثقب (سوراخ کردن) است در چوب. فَمَا اسْتَطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا كهف: ۹۷. یعنی نتوانستند از آن سد بالا روند و نتوانستند آنرا سوراخ کنند طبرسی آنرا سوراخ وسیع و نیز راهیکه در کوه است گفته است. وَ كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هُمْ أَشَدُّ مِنْهُمْ بَطْشًا فَنَقَّبُوا فِي الْبِلَادِ هَلْ مِنْ مَحِيصٍ ق: ۳۶. تنقیب: بمعنی سیر کردن و راه رفتن است در مفردات گفته: «نقب القوم: ساروا» طبرسی گوید: تنقیب باز کردن راهی است که صلاحیت رفتن دارد و در شعر امرؤ القیس بمعنی مسافرت است که گوید: لَقَدْ نَقَبْتُ فِي الْأَفَاقِ حَتَّى رَضِيتُ مِنَ الْغَنِيمَةِ بِالْأَيَابِ فِي آفَاقِ مَسَافِرْتِ كَرَّمِ تَا جَائِكِه غَنِيمَتِ رَا دَر بَا ز گِشْتَن دَانَسْتَم. ظاهرا مراد از آیه راهها باز کردن است یعنی: چه بسیار قویتر از آنها را که هلاک گردانیدیم و آنها در سرزمینها راهها باز کردند (و یا در بلاد مسافرتها کردند) آیا فراری از هلاک داشتند؟ وَ لَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَ بَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا مائده: ۱۲. نقیب القوم کسی است که از احوال و از وضع قوم مطلع است و وضع آنها را جستجو میکند، گوئی اسرار آنها را سوراخ کرده و پی میبرد راغب گوید: «النقیب: الباحث عن القوم و عن أحوالهم» ظاهرا مراد از آن در آیه سرپرست است نظیر امامان - علیهم السّلام در امت اسلامی یعنی از بنی اسرائیل پیمان اکید گرفتیم که بدستور دین عمل کنند و در میان آنها دوازده سرپرست و پیشوا برانگیختیم، ظاهرا آنها رؤساء اسباط دوازده گانه بنی اسرائیل بوده‌اند و «بعثنا» نشان

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۰۴

میدهد که مأموریتشان خدائی بوده است ولی آیه در پیامبر بودنشان صریح نیست زیرا بعث در غیر پیغمبر نیز بکار میرود و بنظر میاید که مروج شریعت تورات بوده‌اند.

نقذ: ج ۷، ص: ۱۰۴

نقذ: انقاذ بمعنی نجات دادن و خلاص کردن است. «الانقاذ: التخلیص عن ورطه» وَ كُنْتُمْ عَلٰی شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا آل عمران: ۱۰۳. در کنار گودال آتش بودید که از آن خلاصتان کرد و نجاتتان داد وَ إِنْ يَسْأَلُهُمُ الدُّبَابُ شَيْئًا لَّا يَسْتَنْقِذُوهُ مِنْهُ حج: ۷۳. اگر مگس چیزی از آنها بگیرد. آنرا خلاص نتوانند کرد. نقذ و انقاذ و استنقاذ بیک معنی اند (اقرّب).

نقر: ج ۷، ص: ۱۰۴

نقر: فَإِذَا نَقَرُ فِي النَّاقُورِ. فَذَلِكَ يَوْمَئِذٍ يَوْمٌ عَسِيرٌ مَدثر: ۸ و ۹. راغب گفته: نقر کوبیدن چیزی (مثل کوبیدن طبل) است که منجر بسوراخ شدن آن باشد، منقار آنست که با آن میکوبند مثل منقار پرنده. طبرسی نیز کوبیدن گفته است و گوید ناقور آنست که آنرا برای صدا کردن میکوبند در نهاییه گوید در حدیث آمده: «نهی عن نقره الغراب» و آن این است که کسی نماز را خیلی تند بخواند گوئی مانند کلاغ منقار بزمین میزند. بهر حال «نقر فی الناقر» بجای يُنْفَخُ فِي الصُّورِ است یعنی آنگاه که در ناقور کوبیده شود و قیامت پدید آید، آنزمان روز سختی است. قاموس، مفردات و مجمع آنرا صور گفته‌اند. نقیر: خال یا فرو رفتگی کوچکی است در پشت هسته خرما. در قاموس گوید: «النقیر نکتة فی ظهر التّوأة» راغب گفته فرو رفتگی «جزئی» است در پشت هسته که چیز سبک (و

حقیر) را با آن مثل زند طبرسی نیز مثل قاموس گفته و اضافه کرده: گوئی منقاری بآنجا زده‌اند: فَإِذَا لَا يُؤْتُونَ النَّاسَ نَقِيرًا... - فَأُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظَلَّمُونَ نَقِيرًا نساء: ۵۳ و ۱۲۴. یعنی بقدر نقیر چیزی بکسی ندهند و بقدر نقیر مظلوم و ناقص الاجر نگردند.

نقص: ج ۷، ص: ۱۰۴

نقص: کم کردن و کم شدن. قَدْ عَلِمْنَا مَا تَنْقُصُ الْأَرْضُ مِنْهُمْ ق: ۴.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۰۵

دانسته‌ایم آنچه را که زمین از آنها کم میکند و لَا يُنْقِصُ مِنْ عُمْرِهِ إِلَّا فِي كِتَابِ فَاطِر: ۱۱. و از عمرش چیزی کم نمیشود مگر در کتابی است اولی متعدی و دوّمی لازم بکار رفته است. وَإِنَّا لَمَوْفُوهُمْ نَصِيْبُهُمْ غَيْرِ مَنْقُوصٍ هود: ۱۰۹.

نقص: ج ۷، ص: ۱۰۵

نقص: شکستن. خواه ظاهری باشد مثل «نقص العظم» یعنی استخوانرا شکست و از آنست و لَا تَكُونُوا كَالَّذِي نَقَصَتْ غَرْلَهَا مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ أَنْكَاثًا نحل: ۹۲. نباشید مانند زنیکه رشته خویش را بعد از تابیدن شکست و پنبه کرد و قطعه قطعه نمود راجع باین آیه در «غزل» توضیح داده شده است. و خواه معنوی مثل شکستن پیمان و در کلام الله مجید بیشتر در معنوی بکار رفته است و لَا تَنْقُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا نحل: ۹۱. عهدها را بعد از تأکید نشکنید. الَّذِينَ يُؤْفُونَ بَعْدِ اللَّهِ وَ لَا يُنْفِضُونَ الْمِيثَاقَ رعد: ۲۰. آنانکه بعهده خدا وفا میکنند و پیمان محکم را نمیشکنند. رجوع شود به «عهد». وَ وَضَعْنَا عَنْكَ وِزْرَكَ. الَّذِي أَنْقَضَ ظَهْرَكَ شرح: ۲ و ۳. أَنْقَضَ را سنگین کردن گفته‌اند شاید آن مبالغه در سنگینی باشد که گوئی از سنگینی پشت را میشکند یعنی بار سنگینت را از تو برداشتیم که پشتت را سنگینی میکرد.

نقع: ج ۷، ص: ۱۰۵

نقع: غبار. فَالْمَغِيرَاتِ صُيْبًا. فَأَنْزَلَ بِهِ نَقْعًا عَادِيَاتٍ: ۳ و ۴. هجوم برندگان در وقت صبح که در اثر دویدن غبار بر انگیختند. رجوع شود به «عدو- عادیات» این لفظ تنها یکبار در کلام- الله آمده است.

نقم: ج ۷، ص: ۱۰۵

نقم: نقم بمعنی انکار شیء است طبرسی فرماید: «نقم الامر نقما» یعنی آنرا انکار کرد، عقوبت را نقمه گویند زیرا که آن در مقابل شیء انکار شده واجب است. راغب میگوید: «نقمت الشیء» یعنی آنرا انکار کردم خواه با زبان و خواه با عقوبت در صحاح و قاموس اکراه و در مصباح اشدّ الکراهه نیز گفته است که از افراد

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۰۶

انکار میباشد. وَ مَا نَقَمُوا مِنْهُمْ إِلَّا أَنْ يُؤْمِنُوا بِاللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ بروج: ۸. یعنی: مکروه نداشتند از آنها مگر ایمان آوردنشان را بخدای عزیز پسندیده. قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ هَلْ تَنْقَمُونَ مِنَّا إِلَّا أَنْ آمَنَّا بِاللَّهِ... مائده: ۵۹. بگو ای اهل کتاب آیا از ما جز ایمانمان بخدا را مکروه میدارید؟! وَ اللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ آل عمران: ۴. خدا توانا و صاحب انتقام است یعنی کار بد را با عقوبت انکار میکند چنانکه راغب گفته فَلَمَّا آسَفُونَا انْتَقَمْنَا مِنْهُمْ زحرف: ۵۵. چون ما را بخشم آوردند از آنها انتقام گرفتیم، معلوم شد که انتقام مجازات است در مقابل عمل بد.

نکب: ج ۷، ص: ۱۰۶

نکب: عدول. انحراف «نکب عنه: عدل» در نهج البلاغه خطبه ۱۲۳. در باره اهل صفین فرموده: «نکب عن الطریق» از راه حق منحرف‌اند و إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ عَنِ الصِّرَاطِ لَنَا كِبُونَ مؤمنون: ۷۴. آنانکه با آخرت تسلیم نمی‌شوند از راه راست منحرف‌اند. هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذُلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا ... ملک: ۱۵. منکب بمعنی شانه انسان و نیز بمعنی ناحیه هر چیز است جمع آن مناکب است اگر مناکب زمین بمعنی شانه‌های آن باشد از این میتوان بکرویت زمین استدلال کرد و در این صورت همه جای زمین شانه آن است و آن مفید کرویت میباشد و اگر مراد نواحی زمین باشد ربطی بکرویت نخواهد داشت یعنی: اوست که زمین را برای شما رام کرد در اطراف آن راه بروید. منظور از آیه مسخر و رام بودن زمین است نسبت بانسان و تصرفاتش. راغب که منکب را بمعنی شانه میداند گوید: استعاره بودن مناکب بزمین مانند استعاره بودن ظهر است بر آن در مَا تَرَكَ عَلَيَّ ظَهْرَهَا مِنْ دَابَّةِ فَاطِر: ۴۵. این لفظ فقط دو بار در کلام الله آمده است.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۰۷

نکث: ج ۷، ص: ۱۰۷

نکث: شکستن. و آن نظیر نقض است که گذشت. در مجمع آنرا نقض عهد گفته عهدیکه لازم الوفاء است راغب استعمال آنرا در نقض عهد استعاره میدانند. در قرآن مجید همه جا در نقض عهد آمده مگر در «أَنْكَاثًا» که خواهد آمد فَمَنْ نَكَثَ فَإِنَّمَا يَنْكُثُ عَلَىٰ نَفْسِهِ فتح: ۱۰. هر که پیمان شکنند بضرر خویش شکسته است. أَلَا تَقَاتِلُونَ قَوْمًا نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ ... توبه: ۱۳. آیا نمی‌جنگید با گروهیکه پیمانهای خویش را شکسته‌اند؟! و لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَقَضَتْ غَزْلَهُمَا مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ أَنْكَاثًا نحل: ۹۲. نکث (بکسر - ن) چیزی است که پس از تاییده شدن باز شده باشد ریسمان باشد یا بافته جمع آن انکاث است باز شده‌ها، تکه تکه‌ها نصب انکاثا یا بجهت معنای مصدری است و بجای «نقضت أنقاضا» میباشد و یا تقدیر آن «جعلته أنكاثا» است یعنی نباشید مانند آن زن که رشته را بعد از تاییدن شکست و تکه‌ها کرد. رجوع شود به «غزل».

نکح: ج ۷، ص: ۱۰۷

نکح: نکاح بمعنی زن گرفتن است که همان عقد نکاح باشد بمعنی مقاربت و جماع نیز آید. راغب میگوید: نکاح در اصل برای عقد است سپس بطور استعاره بجماع گفته شده، محال است که اول بجماع وضع شده سپس در عقد باستعاره باشد زیرا نامهای جماع همه کنایات‌اند و عرب تصریح بآنرا قبیح میدانند و این غیر ممکن است که با لفظ قبیح از غیر قبیح تعبیر آورند. (یعنی لفظی که برای جماع وضع شده در عقد خواندن بکار برند). در مجمع ذیل و لَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتَّىٰ يُؤْمِنَنَّ بِقره: ۲۲۱: فرموده: نکاح لفظی است که بر عقد و جماع گفته میشود بقولی اصل آن جماع است آنگاه در اثر کثرت استعمال به عقد نکاح گفته‌اند. فیومی در مصباح گوید: ابن فارس و غیره گفته‌اند: نکاح بر وطی و عقد

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۰۸

اطلاق میشود. در صحاح گفته: «النکاح: الوطاء و قد یكون للعقد» در قاموس گوید: «النکاح الوطی و العقد له» بنظر نگارنده قول راغب اصح است مگر آنکه بگوئیم: نکاح در جماع و عقد هر دو مجاز است و معنای اصلی آن مخالطه و یا انضمام و نظیر آنست چنانکه در مصباح المنیر آمده است. ناگفته نماند: تمام موارد آن در قرآن مجید بمعنی تزویج و ازدواج است مگر الزانی لَا یَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً نور: ۳. که شاید بمعنی جماع باشد و تحقیق خواهد شد. اینک بعضی از آیات و لَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ

...نساء: ۲۲. زنانی را که پدرانتان تزویج کرده تزویج نکنید (نامادریها). فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدِ حَتَّىٰ تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ بقره: ۲۳۰. اگر (بار سوّم) زنا طلاق دهد دیگر بر او حلال نمیشود تا زن با دیگری ازدواج کند. در آیه اول نسبت نکاح بمرد و در آیه دوم بزنا داده شده است. انکاح: از باب افعال تزویج کردن زنی است بمردی و بالعکس و أَنْكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ نور: ۳۲. بی شوهران را بشوهر دهید و بی- همسران را همسر بگیرید و این را در باره غلامان شایسته و کنیزان نیز انجام دهید. وَلَا تَعْرِمُوا عَقْدَةَ النِّكَاحِ حَتَّىٰ يَبْلُغَ الْكِتَابُ أَجَلَهُ بقره: ۲۳۵. عقده بمعنی گره است گوئی بوسیله نکاح، زن و شوهر بهم بسته و گره زده میشوند ظاهراً نکاح بیان «عقده» است یعنی در عده وفات بعقد نکاح تصمیم نگیرید و اجرا نکنید تا عده وفات سر آید. الزَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً وَالزَّانِيَةُ لَا يَنْكِحُهَا إِلَّا زَانٍ أَوْ مُشْرِكٌ وَحُرْمٌ ذَلِكَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ نور: ۳. راجع باین آیه در «زنا» صحبت کرده‌ایم در بیان اختیار کرده که مراد از نکاح در آیه جماع است یعنی: مرد زانی زنا نمیکند مگر با زن زنا کار قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۰۹

و یا با زن مشرک که پستتر از زن زنا کار است و زن زنا کار زنا نمیکند مگر با مرد زانی و یا با مشرک که بدتر از مرد زنا کار است ولی مؤمن اینکار را نمیکند که زنا حرام است و مؤمن مرتکب آن نمیشود. نگارنده را در مراد آیه ابهام برطرف نشده است. و الله العالم.

نکده: ج ۷، ص: ۱۰۹

نکد: وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرِجُ بِآيَاتِهِ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبثَ لَا يَخْرُجُ إِلَّا نَكِدًا اعراف: ۵۸. نکد (بر وزن فلس) بمعنی مشقت و قلت است «نکد العیش: عسر و اشتد» یعنی زندگی بسختی و عسرت رسید «نکد البئر: قل ماء» یعنی آب آن چاه کم شد. «نکد» بفتح نون و کسر کاف بمعنی قلیل الخیر است یعنی: سرزمین پاک روئیدنی آن باذن خدایش میروید و زمینی که شوره‌زار و خبیث است نباتش نمیروید مگر کم فائده این لفظ یکبار بیشتر در قرآن مجید نیامده است. در المیزان فرموده: این آیه نسبت بآیه ما قبل مفید آنست که رحمت الهی نسبت بخلق یکنواخت و عام است و اختلاف در قبول رحمت راجع بخود مردم است (بعضی طیب‌اند رحمت در آنها اثر تمام دارد و بعضی خبیث‌اند که استفاده کم از آن می‌برند).

نکر: ج ۷، ص: ۱۰۹

نکر: (بر وزن فرس و قفل) نشناختن گویند «نکر الامر: جهله» کار را ندانست «نکر الرجل: لم يعرفه» یعنی او را نشناخت، انکار نیز بدان معنی است در مصباح آمده: «انکرته انکاراً» یعنی او را نشناختم. انکار بمعنی عیب گرفتن و نهی کردن نیز آمده است. يَعْرِفُونَ نِعْمَتَ اللَّهِ تَمَّ يُنْكِرُونَهَا نحل: ۸۳ نگارنده گوید: انکار نوعی عدم قبول است. فَلَمَّا رَأَىٰ أَنَّهُ يُؤَدِّيهِمْ لَا تَصِلُ إِلَيْهِ نَكِرَهُمْ وَأَوْجَسَ مِنْهُمْ خِيفَةً هود: ۷۰. یعنی چون ابراهیم دید دست فرشته‌ها بطعام نمی‌رسد ندانست که فرشته‌اند و طعام نمی‌خورند، از آنها احساس ترس کرد.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۱۰

وَجَاءَ إِخْوَةَ يُوسُفَ فَدَخَلُوا عَلَيْهِ فَعَرَفَهُمْ وَهُمْ لَهُ مُنْكَرُونَ يوسف: ۵۸. برادران یوسف آمده و بر او وارد شدند یوسف آنها را شناخت حال آنکه او را نمیشناختند. نکر (بر وزن قفل) کار دشواریکه غیر معروف است. فَحَاسِبُنَّهَا حِسَابًا شَدِيدًا وَعَذِبُنَّهَا عَذَابًا نُكْرًا طلاق: ۸. از آنشهر حساب گرفتیم حسابی شدید و عذابش کردیم عذابی سخت، عذابی که غیر معروف بود و بنظر نیامد. أَقْتَلَتْ نَفْسًا زَكِيَّةً بِغَيْرِ نَفْسٍ لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا نُكْرًا كهف: ۷۴. آیا نفس پاکی را کشتی بی آنکه کسی را کشته باشد حقاً که کار عجیب و غیر معروفی کردی؟! نُكْرٌ: (بضم- ن- ک) نیز مانند «نکر» است که گذشت. فَتَوَلَّ عَنْهُمْ يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ إِلَىٰ شَيْءٍ نُكْرٍ قمر: ۶. از

آنها روی گردان و منتظر روزی باش که خواننده آنها را بچیز سخت و ناشناخته میخواند (که شخص آنها ندیده است). نکیر: بمعنی انکار است. مَا لَكُمْ مِنْ مَلْجَأٍ يَوْمَئِذٍ وَمَا لَكُمْ مِنْ نَكِيرٍ شوری: ۴۷. یعنی در آنروز برای شما نه پناهگاهی هست و نه انکاری. نمیتوانید آنچه را که کرده‌اید انکار کنید زیرا همه چیز روشن و آشکار شده یَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ. فَمَا لَهُ مِنْ قُوَّةٍ وَلَا نَاصِرٍ طارق: ۹ و ۱۰. فَأَمَلَيْتُ لِلْكَافِرِينَ ثُمَّ أَخَذْتَهُمْ فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ حج: ۴۴. مراد از نکیر و انکار خدا در این آیه و نظیر آن، عقوبت است. منکر: (بصیغه مفعول) ناشناخته «مقابل معروف» کار منکر و امر منکر آنست که بقول راغب: عقل سلیم آنرا قبیح و ناپسند میداند یا عقل در باره آن توقف کرده و شرع بقبح آن حکم میکند. منظور از آن در قرآن معصیت است. وَلَتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ آل عمران: ۱۰۴. باشد

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۱۱

از شما امتی که بخیر دعوت میکنند و بمعروف و کارهای پسندیده (اعم از واجب و مستحب) امر و از معصیت نهی میکنند. شاید «من» در «منکم» برای بیان باشد نه تبعیض.

نکس: ج ۷، ص: ۱۱۱

نکس: وارونه کردن. «نکسه نکسا: قلبه علی رأسه و جعل أسفله اعلاه» یعنی آنرا وارونه کرد. نکس الولد آنست که در حین تولد پایش پیش از سرش بیرون آید. «نکس رأس» پائین انداختن سر است از ذلت یا شرم. وَ لَوْ تَرَىٰ إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُؤُسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ سجده: ۱۲. ایکاش به بینی گناهکارانرا که نزد پروردگارشان سر بزیر انداختگانند. ثُمَّ نَكِسُوا عَلَيَّ رُؤُسِهِمْ لَقَدْ عَلِمْتُمَا هَؤُلَاءِ يَنْطَفُونَ انبیاء: ۶۵. آیه در باره جواب اهل بابل است بابرهم علیه السلام پس از شکستن بتها. «نکسوا علی رؤسهم» کنایه است از گذاشتن باطل بجای حق گوئی از شنیدن جواب آنحضرت حق در قلوبشان بالای باطل قرار گرفت و با وارونه شدن آنها، باطل بالا آمد و حق در پائین ماند. یعنی: سپس باطل را بجای حق گرفته و گفتند: میدانی که اینها سخن نمیگویند (پس اینکه میگوئی: از خودشان برسید معلوم میشود تو این کار کرده‌ای). وَ مَنْ نَعَمْرُهُ تَنَكَّسَهُ فِي الْخَلْقِ أَفَلَا يَعْقِلُونَ يس: ۶۸. تنکیس نیز بمعنی وارونه کردن است. تنکیس در خلقت آنست که شخص کاملاً- پیر و از کار افتاده باشد گوئی همه چیزش وارونه شده است نظیر وَ مِنْكُمْ مَنْ يُرُدُّ إِلَىٰ أَرْدَلِ الْعُمْرِ لَكَيْ لَا يَعْلَمَ بَعْدَ عِلْمٍ شَيْئًا نحل: ۷۰. معنی آیه: هر که را عمر دراز دهیم خلقت او را وارونه میکنیم. آیه دلیل آنست که انسان را در اینگونه کارها از خود اختیاری نیست و گر نه بآنحال در نیامد.

نکص: ج ۷، ص: ۱۱۱

نکص: نکص اگر با «عن» باشد بمعنی امتناع و خودداری است «نکص عن الامر» یعنی خودداری کرد و اگر با «علی» باشد بمعنی رجوع است

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۱۲

«نَكَصَ عَلَيَّ عَقِيْبِهِ» بقهقری برگشت یا از خیریکه در آن بود برگشت معنی تحت اللفظی آنست که بر دو پاشنه خویش برگشت. فَلَمَّا تَرَاءَتِ الْفِئْتَانِ نَكَصَ عَلَيَّ عَقِيْبِهِ وَ قَالَ إِنِّي بِرِيٍّ مِنْكُمْ انفال: ۴۸. چون دو گروه یکدیگر را دیدند بعقب برگشت و گفت: من از شما بیزارم. قَدْ كَانَتْ آيَاتِي تُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ فَكُتِبْتُمْ عَلَيَّ أَعْقَابِكُمْ تَنَكُّصُونَ مؤمنون: ۶۶. آیات من بشما خوانده میشد، از آنها اعراض کرده و بعقب برمیگشتید. این لفظ فقط دو بار در قرآن مجید آمده است.

نکف: ج ۷، ص: ۱۱۲

نکف: نکف و استنکاف بمعنی ابا و امتناع است لَنْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسِيحُ أَنْ يَكُونَ عَبْدًا لِلَّهِ نساء: ۱۷۲. مسیح هرگز امتناع نمی‌کند از اینکه خدا را بنده باشد ایضا آیه ۱۷۳. از همین سوره. در نهج البلاغه حکمت ۳۷۲ آمده: «فاذا ضيع العالم علمه استنكف الجاهل أن يتعلم».

نکل: ج ۷، ص: ۱۱۲

نکل: نکل (بر وزن جسر) بمعنی زنجیر است و جمع آن انکال میباشد إِنَّ لَدَيْنَا أَنْكَالًا وَ جَحِيمًا مَزْمَلًا: ۱۲. نزد ما زنجیرها و آتش بزرگی هست. ظاهراً زنجیر را از آن نکل گویند که زنجیر شده را از حرکت منع می‌کند. زیرا نکل چنانکه در صحاح گفته بمعنی میخ لجام نیز آمده است. نکال: عقوبتی است که در آن عبرت و ارهاب دیگران باشد طبرسی فرموده: آن ارهاب و ترساندن غیر است و در اصل بمعنی منع میباشد زیرا که از نکل (زنجیر) مأخوذ است، عقوبت را از آن نکال گویند که دیگران را از ارتکاب آن منع میکند فَأَخَذَهُ اللَّهُ نَكَالَ الْآخِرَةِ وَالْأُولَى نازعات: ۲۵. خدا او را بعقوبت دنیا و آخرت گرفتار کرد و یا باعمال آخرین و اولین اش. فَجَعَلْنَاهَا نَكَالًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَمَا خَلْفَهَا وَمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ بقره: ۶۶. یعنی آن عقوبت را عقوبتی کردیم در مقابل اعمالیکه در آنروز انجام

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۱۳

میدادند و در مقابل آنچه در گذشته کرده بودند و همچنین موعظه‌ای گردانیدیم متقیان را. وَاللَّهُ أَشَدُّ بَأْسًا وَأَشَدُّ تَنْكِيلًا نساء: ۸۴. تنکیل مبالغه در نکال است یعنی خدا در سختگیری محکمتر و در عقوبت محکمتر است.

نمارق: ج ۷، ص: ۱۱۳

نمارق: وَ نَمَارِقُ مَضِيئَةٌ وَ زُرَّابِي مَبْتُوَةٌ غاشیه: ۱۵ و ۱۶. نمرق و نمرقه بمعنی وساده و پستی است در مصباح گفته: «النمرق: الوساده» جمع آن نمارق است یعنی در بهشت پستی‌هایی است ردیف هم و فرش‌هایی است گسترده، نمارق نکره است نمیشود مثل پستی‌های دنیا باشد. در نهج البلاغه حکمت ۱۰۹. فرموده: «نحن النمرقة الوسطى بها يلحق التالى و اليها يرجع الغالى» یعنی ما پستی وسط هستیم آینده بآن ملحق میشود و غلّو کنند بآن بر میگردد. محمد عبده در تفسیر این کلام گوید: همانطور که به پستی برای راحتی و آرامش تکیه میکنند اهل بیت (علیهم السّلام) نیز مانند وساده‌اند که مردم در امور دین بآنها استناد کنند و وسطی‌اند یعنی معتدل و حدّ و سلطانند که قاصر بآنها لاحق شده و متجاوز بآنها بر میگردد، نمارق فقط یکبار در قرآن مجید آمده است.

نمل: ج ۷، ص: ۱۱۳

نمل: مورچه. در اقرب الموارد گوید: نمله بمذکر و مؤنث گفته میشود وَ حُسْرٌ لِسُلَيْمَانَ جُنُودُهُ مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ وَالطَّيْرِ فَهُمْ يُوزَعُونَ. حَتَّى إِذْ أَتَوْا عَلَى وَادِ النَّمْلِ قَالَتْ نَمْلَةٌ يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ لَا يَحْطَمَنَّكُمْ سُلَيْمَانُ وَ جُنُودُهُ وَ هُمْ لَا يَشْعُرُونَ. فَتَبَسَّمَ ضَاحِكًا مِنْ قَوْلِهَا ... نمل: ۱۷-۱۹ یعنی برای سلیمان لشکریانش از جنّ و انس و پرندگان جمع شدند و آنها را از تفرّق منع میکردند. تا چون به بیابان مورچگان آمدند مورچه‌ای گفت: ای جماعت مورچگان بلانده‌های خود وارد شوید تا سلیمان و لشکریانش شما را پامال نکنند آنها توجّهی بشما ندارند سلیمان از شنیدن کلام مورچه بتعجب شد

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۱۴

و لبخند زد. [از این آیه چند مطلب بدست می‌آید. ۱- مورچگان با هم سخن گویند و ما فی الضمیر خویش را بهم‌دیگر بیان میدارند قَالَتْ نَمْلَةٌ يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ... ۲- اگر نمله مؤنث باشد میتوان پی برد که ملکه مورچگان همانطور که عهده‌دار تخم‌گذاری است بر

مورچگان حکومت نیز دارد که دستور دخول بلانه‌ها را صادر کرده است و نیز روشن میشود که مورچگان تشکیلات اجتماعی و حکومت دارند. ۳- بالاتر از همه اینکه مورچگان انسانها را میشناسند زیرا مورچه بمورچگان دیگر گفت: اگر داخل لانه‌ها نشوید سلیمان و لشکریانش شما را پامال میکنند پس آن مورچه سلیمان و لشکریان او را میشناخته است امروز با آنکه کتابها در باره زندگی مورچگان نوشته‌اند و در شناخت اسرار آن زحمتهای کشیده‌اند هنوز بآن پایه نرسیده‌اند که قرآن مجید گفته است. ۴- سلیمان علیه السلام از سخن مورچه با خبر شده و تبسم و تعجب کرده است. انمله: سر انگشت. بقولی بند آخر انگشت. جمع آن انامل و انملات است و إِذْ خَلَوْا عَضُوا عَلَيْكُمُ الْأَنْمَالُ مِنَ الْعَيْظِ آل عمران: ۱۱۹. چون خلوت کنند از غیظ بر شما سر انگشتان بچوند. در مجمع گفته: اصل آن از نمل است سر انگشت تشبیه شده بمورچه در کوچکی و حرکت. نمل (بر وزن کتف) سخن چین را گویند که اقوال را در پنهانی از این بآن نقل میکند مانند مورچه که در پنهانی قوت بسیار نقل میکند.

نم: ج ۷، ص: ۱۱۴

نم: وَلَا تُطِغْ كُلَّ خَلَافٍ مَّهِينٍ. هَمَّازٍ مَشَاءٍ بِنَمِيمٍ قلم: ۱۰ و ۱۱. نم بمعنی سخن چینی است نیمم و نیمه اسم است از آن یعنی: اطاعت نکن از هر قسم خوار پست که عیبجو و بسیار سخن چین است «مشی بنمیم» بمعنی (سخن چینی کرد) است این کلمه یکبار قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۱۵ بیشتر در قرآن مجید نیامده است.

نهج: ج ۷، ص: ۱۱۵

نهج: لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا مائده: ۴۸. نهج (بر وزن فلس) و منهج بمعنی طریق واضح (راه آشکار) است آنرا طریق مستقیم نیز گفته‌اند یعنی: برای هر یک از شما امتهای شریعت و طریقی واضح قرار دادیم تفصیل آیه در «شرع» دیده شود منهج فقط یکبار در کلام الله آمده است.

نهر: ج ۷، ص: ۱۱۵

نهر: (بر وزن فلس) بمعنی زجر و راندن آید راغب شدت را در آن قید کرده است فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ. وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ ضحی: ۹ و ۱۰. به یتیم ستم نکن و سائل نران و ردّ نکن طبرسی فرموده نهر و انتهار آن است که بر سائل صیحه بزنی از انس بن مالک روایت شده که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرموده: «إذا أتاك سائل على فرس باسط كفيته فقد وجب له الحقّ ولو بشقّ تمره». فلا تَقُلْ لَهُمَا أُفٌّ وَلَا تَنْهَرُهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا اسراء: ۲۳. پیدر و مادر اف نگو و آنها را زجر نکن و صیحه زن و با آنها با احترام سخن گو.

نهار: ج ۷، ص: ۱۱۵

نهار: روز. آن در شرع از طلوع فجر تا غروب آفتاب است وَ لَهُ مَا سَكَنَ فِي اللَّيْلِ وَ النَّهَارِ وَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ انعام: ۱۳. وَ أَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفِي النَّهَارِ وَ زُلْفَا مِنَ اللَّيْلِ هود: ۱۱۴. این لفظ پنجاه و هفت بار در قرآن مجید آمده است. نهار و نهر (بر وزن فرس) در اصل بمعنی اتساع است روز را از آن نهار گفته‌اند که نور در آن انبساط و وسعت مییابد.

أنهار: ج ۷، ص: ۱۱۵

آنهار: جمع نهر (بر وزن فلس و فرس) وزن دوّم افصح و مطابق قرآن مجید است. طبرسی و راغب آنرا رود معنی کرده‌اند نه آب جاری عبارت مجمع چنین است: «النّهر: المجرى الواسع من مجارى الماء» و راغب گوید: «النّهر مجرى الماء الفاض» در قاموس گوید «النّهر مجرى الماء». ولی در مصباح و اقرب الموارد

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۱۶

آنرا آب جاری وسیع گفته و اطلاق آنرا بر رودخانه مجاز دانسته‌اند امّا قول اول با معنای اولی که وسعت و اتساع است بهتر میسازد. قرآن کریم در معنای رود صریح است مثل وَ فَجَّرْنَا خِلَالَهُمَا نَهْرًا كَهْف: ۳۳. تفجیر و شکافتن راجع برود است نه آب جاری ایضا وَ إِنَّ مِنَ الْجِبَارَةِ لَمَنْ يَنْفَجِرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ بقره: ۷۴. از بعضی سنگها رود شکافته شود. ایضا فَتَفَجَّرَ الْأَنْهَارُ خِلَالَهَا تَفْجِيرًا اسراء: ۹۱. علی هذا اطلاق آن در آیاتی نظیر: جَنَاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ بقره: ۲۵. بطور مجاز است زیرا آب جاری میشود نه نهر. نهر (بر وزن فلس) در قرآن مجید نیامده است بلکه بر وزن فرس و جمع آن فقط انهار آمده است. در قرآن مجید در صفت بهشت مکرر آمده تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ظاهرا مراد از انهار فقط نهر آب نیست بلکه نهرهائی از آب تغییر ناپذیر، از شیر همیشه تازه، از شراب لذیذ و از عسل صاف چنانکه در سوره محمد آیه ۱۵ آمده است.

نهی: ج ۷، ص: ۱۱۶

نهی: زجر و منع «نهایه عنه: زجره عنه و منعه عنه» خواه بوسیله قول باشد یا بغیر آن مثلا در وَ نَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَى نازعات: ۴۰. مراد دفع شهوت نفس است از فعل حرام. نهی قولی اعم از آنست که بلفظ امر باشد مثل فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ حج: ۳۰. و یا بلفظ «لا تفعل» باشد مانند وَ لَا تَقْرَبُوا هَذِهِ الشَّجَرَةَ بقره: ۳۵. در آیه وَ مَا آتَاكُمْ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَ مَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا حشر: ۷. شامل هر دو است. انتهای: انزجار است از آنچه نهی شده که معنی ترک کردن میدهد «انتهی عن الشیء: كف» یعنی از آن دست برداشت فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ بقره: ۲۷۵. هر که را موعظه‌ای از خدایش آید و از ربا دست بردارد گذشته برفع اوست. وَ مَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا حشر: ۷. از آنچه رسول خدا نهی کرده دست بردارید. انتهای بمعنی

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۱۷

رسیدن بآخر نیز آید. منتهی: اسم مکان است. طبرسی گوید: منتهی موضع انتهاء است و نیز گوید: منتهی و آخر یکی است در اقرب الموارد گوید: منتهی بمعنی نهایت و آخر است گویند: «هو بعيد المنتهی». و نیز مصدر میمی است بمعنی انتهاء چنانکه در کشاف ذیل سِدْرَةِ الْمُنْتَهَى نجم: ۱۴. بهر دو تصریح کرده است. يَسْئَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسَاهَا. فِيمَ أَنْتَ مِنْ ذِكْرَاهَا. إِلَىٰ رَبِّكَ مُنْتَهَاهَا نازعات: ۴۲-۴۴. بنظر میاید منتهی مصدر میمی باشد و منتهای امر قیامت وقوع و رسیدن آنست یعنی: از تو میبرسد قیامت کی واقع میشود تو در چه چیزی از علم آن، وقوع و رسیدن آن مربوط پیروردگار تو است. وَ أَنْ إِلَىٰ رَبِّكَ الْمُنْتَهَى نجم: ۴۲. منتهی در این آیه نیز ظاهرا مصدر میمی است یعنی انتهاء هر چیز بسوی خداست. وَ لَقَدْ رَأَىٰ نَزْلَةَ أُخْرَىٰ. عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهَىٰ نجم: ۱۳ و ۱۴. منتهی ظاهرا اسم مکان است یعنی سدره آخر. راجع بآیه در «سدر» بررسی شده است در المیزان فرموده: در کلام الله چیزیکه این شجره را تفسیر کنند نیست گویا بنا بر ابهام گوئی است ... در روایات تفسیر شده که آن درختی است در بالای آسمان هفتم اعمال بنی آدم بآنجا میرسد. تناهی: نهی کردن همدیگر و نیز ترک کردن است. كَانُوا لَا يَتَنَاهَوْنَ عَنْ مُنْكَرٍ فَعَلُوهُ مائده: ۷۹. از کار بدی که کرده بودند همدیگر را نهی نمیکردند یا کار بدشان را ترک نمیکردند. نهیه: بمعنی عقل است که آدمی را از کار بد نهی میکند معانی دیگری نیز دارد که در قرآن مجید نیامده است جمع آن نهی است بر وزن دعا. إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّأُولِي النُّهَى طه: ۱۲۸. راستی در آنچه گفته شد درسهائی

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۱۸

است خردمندانرا. ایضا آیه ۵۴ طه.

نوع: ج ۷، ص: ۱۱۸

نوع: وَ آتَيْنَاهُ مِنَ الْكُنُوزِ مَا إِنَّ مَفَاتِحَهُ لَتَنُوءُ بِالْعُصْبَةِ أُولَى الْقُوَّةِ قِصَص: ۷۶. نوع برخاستن است بمشقت «ناء الزجل: نهض بجهد و مشقه» و چون با «با» متعدی شود بمعنی برداشتن بسختی است یعنی: بقارون از اموال گنجینه آنقدر دادیم که حمل آن بگروه مردان توانا سنگینی میکرد این لفظ فقط یکبار در قرآن مجید یافته است و در «فتح» در باره آن توضیح داده شد.

نوب: ج ۷، ص: ۱۱۸

نوب: نوب اگر با «الی» باشد بمعنی رجوع بعد از رجوع است «ناب الیه: رجع الیه مره بعد اخری» همچنین است انابه. زبور غسل را نوب گویند که بکنودیش پی در پی باز میگردد، حادثه را نوبه گویند که از شأن آن پی در پی بودن است انابه بخدا، برگشتن بسوی خداست با توبه و اخلاص عمل. وَ اتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَيَّ لِقْمَان: ۱۵. پیرو راه کسی باش که بسوی من برگشته است. رَبَّنَا عَلَيْكَ تَوَكَّلْنَا وَإِلَيْكَ أَنَبْنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ ممتحنه: ۴. پروردگارا بر تو اتکال کردیم و بتو برگشتیم و باز گشت بسوی تو است. نوب فقط از باب افعال در قرآن مجید بکار رفته است گوئی استعمال آن در قرآن برای نشان دادن رجوع بعد از رجوع بخداوند است یعنی درهای توبه پیوسته باز میباشد إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّكُلِّ عَبْدٍ مُنِيبٍ سباء: ۹.

نوح: ج ۷، ص: ۱۱۸

اشاره

نوح: سَلَامٌ عَلَيَّ نُوْحٍ فِي الْعَالَمِيْنَ صافات: ۷۹. این پیامبر عظیم الشان که نام مبارکش چهل و سه بار در قرآن مجید یاد شده اولین پیغمبر اولو العزم و داعی توحید است. چنانکه فرموده: إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ نساء: ۱۶۳. او با لقب «عبد شکور» از جانب خداوند مفتخر است ذُرِّيَّتَهُ مِنْ حَمَلَتْنَا مَعَ نُوحٍ إِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا اسراء: ۳. و مقام اصطفاي خداوندی از جمله راجع باو است إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۱۹

آدَمَ وَ نُوحًا وَ آلَ إِبْرَاهِيمَ وَ آلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ آل عمران: ۳۳.

عمر نوح علیه السلام: ج ۷، ص: ۱۱۹

اگر تنها آیات قرآن را در نظر بگیریم عمر آنحضرت در حدود هزار سال و مقداری از آن زیادتر بوده است یعنی نهصد و پنجاه سال قطعا بالا بود باین آیه توجه فرمائید: وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ فَلَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سِنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا فَأَخَذَهُمُ الطُّوفَانُ وَ هُمْ ظَالِمُونَ عنكبوت: ۱۴. یعنی: نوح را بقومش ارسال کردیم هزار سال مگر پنجاه سال در میان قوم ماند سپس آنها را حال آنکه ظالم بودند طوفان بگرفت. آیه صریح است در اینکه آنحضرت نهصد و پنجاه سال در میان قومش بتبلیغ مشغول بوده و جمله وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا نشان میدهد که پیش از بعثت نیز مدتی مثلا در حدود چهل سال از عمر او گذشته بود، فاء تفریع در فَأَخَذَهُمُ الطُّوفَانُ مفید آنست که پس از گذشتن نهصد و پنجاه سال طوفان پیش آمده است و چون بموجب قِيلَ يَا نُوحُ اهْبِطْ بِسَلَامٍ مِنَّا هود: ۴۸. و آیات دیگر، مدتی نیز پس از طوفان زندگی کرده و اگر مثلا- آنرا ده سال بدانیم عمر آن بزرگوار در حدود هزار سال یا بیشتر بوده است. در

روایات مجموع عمر آنحضرت دو هزار و سیصد و دو هزار پانصد سال نقل شده. و الله العالم. در تورات فعلی سفر پیدایش باب نهم میگوید: نوح بعد از طوفان سیصد و پنجاه سال عمر کرد و جمله عمر او نهصد و پنجاه سال بود. هاکس نیز در قاموس خود آنرا نهصد و پنجاه سال گفته است. تفاوت نقل قرآن مجید با نقل تورات از دو وجه است یکی اینکه عمر آنحضرت از قرآن در حدود هزار سال یا بیشتر استفاده میشود ولی تورات همه آنرا نهصد و پنجاه سال میگوید. دیگری اینکه: قرآن بحکم فَأَخَذَهُمُ الطُّوفَانُ شروع طوفان را پس از نهصد و پنجاه سال در نبوت او

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۲۰

میدانند ولی تورات پس از پانصد و پنجاه سال، زیرا بنقل آن، نوح علیه السلام پس از طوفان سیصد و پنجاه سال عمر کرده است. بنقل طبرسی در آنمدت نوح نه دندانیش افتاد نه ناتوان شد و نه مویش سفید گشت. بنظر بعضی ها طول عمر معجزه نوح علیه السلام بوده است، و اینکه عمرهای کنونی از صد و صد و بیست تجاوز نمیکند نمیتواند مورد اشکال در کثرت عمر آنحضرت بوده باشد. زیرا دلیل علمی بر اینکه بشر نمیتواند بیشتر از آن زندگی کند نیست اگر عواملیکه موجب مرگ میشوند از بین برده شوند یا تا حدی خنثی گردند عمر بشر حتما زیاد خواهد شد وانگهی:

کریمی کاین جهان پاینده دارد تواند حجّتی را زنده دارد

طوفان؛ ج ۷، ص: ۱۲۰

آنچه از قرآن مجید راجع بطوفان استفاده میشود بقرار ذیل است. قوم نوح علیه السلام بت پرست بودند و خدای واحد را پرستش نمیکردند. نوح از جانب خدا بر آنها مبعوث شد و عبادت خدا دعوتشان کرد و گفت: يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ وَآلِهَتِكُمْ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ كَبِيرُونَ. تو در گمراهی آشکاری. فرمود: ای مردم من گمراه نیستم بلکه از جانب رب العالمین رسالت دارم پیامهای خدا را بشما ابلاغ میکنم و بشما خیر خواهم و میدانم از خدا آنچه را که نمیدانید. گفتند: دروغ میگوئی (اعراف: ۵۹-۶۴). در مدت نهصد و پنجاه سال زحمت و تبلیغ او جز اندکی ایمان نیاوردند و مَا آمَنَ مَعَهُ إِلَّا قَلِيلٌ هُوَ: ۴۰. و چون دیگر امیدی بایمان آنها نماند نوح در مقام کیفر خواست بدرگاه خدا استغاثه کرد که رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَيَّ الْأَرْضَ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا نوح: ۲۶. خدایا جنبنده‌ای از کافران را در روی زمین زنده نگذار و گر نه بندگانت را گمراه کرده و خود نیز جز فرزندان فاجر ناسپاس نخواهند زائید.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۲۱

این دعا ظاهرا در پی آن بود که خدای بوی وحی کرد أَنَّهُ لَنْ يُؤْمِنَ مِنْ قَوْمِكَ إِلَّا مَنْ قَدْ آمَنَ هُوَ: ۳۶. جز اینها که ایمان آورده‌اند دیگر کسی از قوم تو ایمان نخواهد آورد. پس از این دعا و وحی، خداوند بنوح فرمود: «بدستور و زیر نظر ما کشتی را بسازد و در باره قوم ستمکارت دیگر چیزی بمن نگو آنها بی چون و چرا غرق خواهند شد، نوح شروع بساختن کشتی کرد هر وقت جمعی از قومش او را می‌دیدند مسخره میکردند نوح و یارانش در جواب میگفتند: اگر شما امروز ما را مسخره میکنید ما هم روزی شما را مسخره خواهیم کرد بزودی خواهید دانست کیست که عذاب خوار کننده و دائمی بوی نازل خواهد شد» (هود: ۳۷-۳۹). ظاهرا علامت شروع طوفان آن بود که آب از تنوریکه نوح آنرا میشناخت فوران کند. در طوفان نوح بارانهای سیل آسا از آسمان بارید و آب از زمین بصورت چشمه‌ها فوران کرد بطوریکه در اثر این دو امر آن محیط را آب فرا گرفت خدا فرماید: فَفَتَحْنَا أَبْوَابَ السَّمَاءِ بِمَاءٍ مُنْهَمِرٍ. وَفَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا فَالْتَقَى الْمَاءُ عَلَى أَمْرٍ قَدْ قُدِرَ قَمَرًا: ۱۱ و ۱۲. یعنی درهای آسمان را با آبی سیل آسا باز کردیم و زمین را شکافته و بصورت چشمه‌ها در آوردیم هر دو آب روی دستوری معین بهم رسیدند. «تا چون دستور خدا آمد و تنور فوران کرد بنوح خطاب رسید از هر حیوان یک جفت و نیز خانواده خویش (مگر آنکه محکوم بغرق است) و مؤمنین را بکشتی سوار

کن. نوح فرمود: سوار شوید حرکت و ایستادن کشتی بیاری خداست، خدایم غفور و مهربان است. کشتی در موجی همچون کوهها حرکت میکرد و بالا و پائین میرفت. نوح پسر خویش را که در کناری بود صدا زد: پسر ما سوار شو و در ردیف کافران مباش. آن پسر (بی‌ایمان) در جواب گفت: بزودی بکوهی میرسم مرا قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۲۲

از آب و طوفان باز میدارد نوح فرمود: امروز از بلای خدا هیچ چیز نمیتواند جلو گیرد فقط آنکه مورد رحمت خدا است در امان خواهد بود، در این میان موجی پسر را ربود و غرق گردید. بلای خداوندی همه نافرمانان را فرا گرفت و همه در دست امواج خروشان غرق شدند، دستور آسمانی رسید که $\text{إِذَا أَرْضُ آبِلَعِي مَاءِ كَ وَيَا سَمَاءُ أَقْلَعِي وَغِيصَ الْمَاءُ وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ وَقِيلَ بُعِدًا لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ}$ هود: ۴۴. ای زمین آبت را فرو بر و ای آسمان آبت را قطع کن، آب در زمین فرو رفت و کار تمام شد و کشتی بر کوه جودی نشست.

آیا طوفان همه جای زمین را گرفت؟! ج ۷، ص: ۱۲۲

در تفسیر المیزان در سوره هود تحت عنوان «آیا نبوت نوح علیه السلام برای عموم بشر بود؟» استدلال کرده که نبوت آنحضرت نبوت عامه بود و در فصل «آیا طوفان همه جای زمین را فرا گرفت؟» عالمگیر بودن طوفان را اختیار کرده و فرموده: عموم دعوت آنحضرت مقتضی عموم عذاب است و این بهترین قرینه است، و آنکه آیاتی که بظاهر بر عموم دلالت دارند مفید این مطلب اند مثل قول نوح علیه السلام رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ ذِيَارًا نوح: ۲۶. و قول دیگرش که پسرش گفت لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِلَّا مَنْ رَحِمَ هود: ۴۳. و نیز آیه وَجَعَلْنَا ذُرِّيَّتَهُ هُمُ الْبَاقِينَ صافات: ۷۷. و افزوده: از جمله شواهد عمومی بودن طوفان آنست که خداوند در دو موضع بنوح علیه السلام میفرماید از هر حیوان یک جفت در کشتی بگذار، روشن است که اگر طوفان در یک ناحیه بود مثل عراق چنانکه گفته‌اند هیچ احتیاج نبود که در کشتی حیوان سوار کند... نگارنده گوید: هیچ مانعی ندارد که «الارض» در آیه رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَى الْأَرْضِ ارض قوم نوح باشد نه همه کره ارض. چنانکه در آیه وَإِنْ كَادُوا

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۲۳

لَيْسَتْ يَفْزُوكَ مِنَ الْأَرْضِ اسراء: ۷۶. مراد ارض مکه است نه همه کره ارض. و در آیه وَجَعَلْنَا ذُرِّيَّتَهُ هُمُ الْبَاقِينَ اشکالی ندارد که بگوئیم قوم آنحضرت همه هلاک شدند و فقط ذریه او باقی ماند نه نسبت به همه اقوام. ایضا در لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ ظاهر مراد محل طوفان است نه همه جا. وانگهی اگر مراد سوار کردن از همه جنس حیوانات در کشتی باشد پیداست که نه کشتی آن وسعت را داشت که آن همه حیوانات در آن جای گیرند و مدتی با علوفه و آب تأمین شوند و نه امکان داشت که حیوانات بی‌شمار روی زمین را جمع کنند و بقولی لازم بود اقلًا سه هزار و پانصد نوع از پستانداران در کشتی گذاشته و مدتی غذای آنها را تأمین کنند. وانگهی در صورت عمومی بودن رسالت آنحضرت لازم بود که رسالت آن بزرگوار بهمه جای عالم رسیده باشد و همه تکذیب کرده باشند تا مستحق عذاب گردند زیرا $\text{وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولًا}$ اسراء: ۱۵. و اثبات این مطلب که آنحضرت نمایندگان فرستاده و تبلیغ کرده است مشکل بلکه غیر ممکن میباشد. خلاصه: احتمال نزدیک بیقین آنست که طوفان نوح مثل بلاهای قوم هود، صالح و لوط علیهم السلام محلی بوده است مگر آنکه بگوئیم که در روزگار نوح علیه السلام خشکی روی زمین خیلی کوچک و منحصر بمحل قوم آنحضرت بوده است در اینصورت طبیعی است که بگوئیم همه جای زمین را که مثلاً بزرگی استان گیلان بود آب فرا گرفته است. صاحب المنار که قائل بمحلی بودن طوفان است میگوید: ظواهر آیات بکمک قرائن و تقالید رسیده از اهل کتاب نشان میدهد که آنروز در همه زمین جز قوم نوح نبودند و آنها هم در اثر طوفان از بین رفتند و جز فرزندان او (و مؤمنین) باقی نماندند و این مقتضی آنست که طوفان محلی بوده ولی خشکی در آنروز

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۲۴

کوچک بوده است زیرا از زمان تکوین و پیدایش بشر چندان فاصله نداشت، دانشمندان زمین شناس میگویند: زمین در وقت جدا شدن از کره خورشید یکپارچه آتش بوده و آنگاه مذاب شده سپس در آن بتدریج خشکی پیدا شده است. در المیزان استدلالات المنار را نقل کرده ولی نپسندیده است. و در آخر فرماید: حق آنست که ظاهر قرآن کریم (ظاهریکه انکار نمیشود) دلالت بر عمومی بودن طوفان و غرق عموم بشر دارد و تا بحال دلیلیکه مخالف این ظهور باشد اقامه نشده است. و آنگاه مقاله‌های دکتر سبحانی استاد زمین شناسی را در این باره نقل کرده است. ولی چنانکه گفته شد عمومی بودن طوفان بعید و ظنّ نزدیک بیقین محلی بودن آنست.

حیوانات در کشتی؛ ج ۷، ص: ۱۲۴

در دو جا از قرآن کریم آمده **قُلْنَا احْمِلْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ** هود: ۴۰. **فَأَسْلَمْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ** مؤمنون: ۲۷. بنا بر آنکه طوفان عالمگیر باشد باید گفت نوح علیه السلام از همه حیواناتیکه در آب زندگی نتوانند کرد یکجفت بکشتی سوار کرده تا نسل آنها از بین نرود، در اینصورت اشکال گذشته لازم میاید که آنهمه حیوانات را از کجا جمع کرد؟! کشتی چطور بآنها وسعت داد؟! چطور غذا در کشتی برای آنها تهیه شد؟! در تفسیر عیاشی از امام صادق علیه السلام نقل شده که از ازواج ثمانیه حلال که در آیه **ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ مِنَ الضَّأْنِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْمَعْزِ اثْنَيْنِ** ... انعام: ۱۴۳. آمده در کشتی حمل کرد و در آن روایت هست که هم از اهلی و هم از وحشی آنها و نیز از هر پرند و وحشی و اهلی را حمل کرد و در روایات دیگر سگ و خوک هم نقل شده است از خلاصه المنهج ملا فتح الله کاشانی نقل شده «از هر نر و ماده‌ای که نفعی از آنها متصور باشد» حمل کرد.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۲۵

قرائت حفص از عاصم در هر دو آیه «**كُلٌّ**» * با تنوین است نه با اضافه به «**اثْنَيْنِ**» * ممکن است تقدیر آن «من کلّ حیوان مأنوس» باشد. با همه اینها نگارنده در این باره کاملاً روشن نشدم چون ظهور **احْمِلْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ** در از بین رفتن نسل بقیه است. آیا در آنزمان چند قسم بیشتر از حیوانات در روی زمین پیدا نشده بودند و نوح علیه السلام فقط نسل آنها را حفظ کرد و بقیه حیوانات بعدا پیدا شدند؟! این بسیار بعید است زیرا بشر چنانکه گفته‌اند آخرین پدیده است. آیا مراد فقط چند رأس اهلی و وحشی است آنوقت نسل بقیه از بین میرفت و در صورت محلی بودن طوفان حکمت حمل حیوانات از هر یک، یک جفت چه بود؟! آیا مراد آن بود که از گوشت آنچه حمل شده بود استفاده کنند و حمل چهارپایان فقط برای خوراک اهل کشتی بود؟! در اینصورت علت نر و ماده بودن آنها چه بود؟ و الله العالم.

طوفان تا کجا بود؟! ج ۷، ص: ۱۲۵

از اینکه پسر نوح در جواب پدرش گفت: **سَأْوِي إِلَى جَبَلٍ يَعْصِمُنِي مِنَ الْمَاءِ** روشن میشود که طوفان از کوهها بالا نرفته بود و گر نه نمیگفت بکوهی پناه میبرم، و اثبات اینکه در موقع گفتگوی آندو هنوز طوفان شدت نیافته بود بعدا از کوهها هم گذشت محتاج بدلیل است و اینکه موقع پائین رفتن آب کشتی در کوه جودی نشست نمیشود دلیل بالا رفتن آب از همه کوهها باشد.

سخن تورات؛ ج ۷، ص: ۱۲۵

تورات در سفر پیدایش باب ششم بتشریح مساحت کشتی نوح علیه السلام پرداخته و خبر از هلاک شدن همه انسانها میدهد و گوید

بنوح امر شد از هر ذی جسد جفتی و از همه پرندگان و بهائم و حشرات جفتی بکشتی بیاور تا زنده بمانند و غذای آنها را نیز تهیه کن. و در باب هفتم مشروحتر از باب ششم

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۲۶

بیان میکند و آنوقت میگوید آب همه کوه‌ها را که زیر تمام آسمانها بود مستور کرد و جز نوح و آنها که در کشتی بودند جنبنده‌ای در روی زمین باقی نماند. اینها خیلی اغراق آمیز بلکه ناممکن‌اند ولی بحمد الله در قرآن مجید از اینها خبری نیست.

جودی کجاست؟! ج ۷، ص: ۱۲۶

در باره جودی و محل آن در «جود» توضیحی داده شد بانجا رجوع شود. ناگفته نماند: نگارنده را مجال آن نیست که در باره نوح علیه السلام بروایات رجوع کرده و تحقیق نماید، آنچه گفته شد با وضع این کتاب مناسب است و الحمد لله.

لفظ نوح؛ ج ۷، ص: ۱۲۶

در اقرب الموارد گوید: نوح علمی است اعجمی و منصرف. هاکس در قاموس خود آنرا عجمی دانسته و «راحت» معنی کرده است در صحاح و قاموس نیز آنرا غیر عربی گفته‌اند. آن در لغت عرب مصدر و صدا را بگریه بلند کردن است، و اصل آن اجتماع زنان و روبرو نشستن آنها در نوحه‌گری است. نوائح زنان نوحه‌گراند. نار: آتش. وَقَالُوا لَنْ تَمْسَنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً بقره: ۸۰. راغب گوید: بقول بعضی نار و نور از یک اصل‌اند و بیشتر متلازم هم میباشند و نیز گوید: نار بشعله محسوس، و حرارت و نار جهنم و نار حرب گفته میشود. كُلَّمَا أَوْقَدُوا نَارًا لِلْحَرْبِ أَطْفَأَهَا اللَّهُ مائده: ۶۴. لفظ «نار» مؤنث مجازی است گاهی مذکر نیز آید (اقرب الموارد) بقول طبرسی اصل نار از نور است.

نور؛ ج ۷، ص: ۱۲۶

نور: در تعریف نور گفته‌اند: «النور الضوء و هو خلاف الظلمة» راغب گوید: ضوء منتشریکه بر دیدن کمک کند اقرب الموارد گوید: آنچه چیزها را آشکار میکند. و نیز گفته‌اند آنچه فی نفسه آشکار است و غیر خود را آشکار میکند «الظاهر فی نفسه المظهر لغيره».

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۲۷

نور در تعبیر قرآن دو جور است ظاهری و معنوی. مثل هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسَ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا يونس: ۵. أَمْ هَلْ تَسْتَوِي الظُّلُمَاتُ وَالنُّورُ رعد: ۱۶. که نور ظاهری است و نور معنوی مثل اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بقره: ۲۵۷. بیشتر موارد آن در قرآن مجید نور معنوی است. كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ ابراهیم: ۱. نور ایمان را از آن نور گوئیم که راه خدا و آخرت و راه زندگی را روشن کرده است مرد مؤمن در نور است که راه همه چیز برای او روشن و هویدا است و میدانند از کجاست و بکجا است و در کجا است. عُلَّتْ جَمْعُ آمَدِنِ ظُلُمَاتٍ كَقَوْلِهِمْ أَنَسْتُ كَمَا ظَلَمْتُ وَ ضَلَّاتِ اذِنْ پیروی هوای نفس است و آن گوناگون میباشد ولی نور از پیروی حق است و آن یکی است و میان اجزاء آن اختلافی نیست. اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ. الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ. الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُّبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَ لَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ نور: ۳۵. نور در اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ غیر از نور در مِثْلُ نُورِهِ... - يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ است نور اول که بلفظ جلاله حمل شده

راجع بذات باری تعالی و نور دوّم و سوّم راجع بنور ایمان است. **اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ** یعنی خدا ظاهر کننده آسمانها و زمین است و آن مساوی با ایجاد و خلقت میباشد یعنی خدا آفریننده آسمانها و زمین است. **مَثَلُ نُورِهِ ... يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ** اضافه نور بضمیر ظاهرا لامیه و میشود بمعنای «من» باشد مراد از این نور

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۲۸

چنانکه گفتیم بظاهر نور ایمان است چنانکه در آیات **يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ** و **اللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ** صف: ۸. و **يَجْعَلُ لَكُمْ نُورًا تَمْشُونَ** به حدید: ۲۸. **أَوْ مَنْ كَانَ مِثْلًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ** انعام: ۱۲۲. منظور نور هدایت و ایمان است. مشکاه چنانکه در «شکو» گذشت بمعنی محفظه یا قندیل است مراد از «مصباح» چنانکه در تفسیر جلالین گفته فتیله شعله دار چراغ است «زجاجه» شیشه ایست که فتیله را در میان گرفته و شعله از حرکت هوا مصون مانده و نورش چند برابر شده است. **رَبُّنَا لَنَا شَرْقِيَّةً وَلَا غَرْبِيَّةً** درخت زیتونی است که در شرق و غرب باغ نیست بلکه در جایی از باغ قرار گرفته که آفتاب مرتب بر آن میتابد رجوع شود به «غرب» در نتیجه خوب رسیده و روغن اش صاف و خالص میباشد. «زیت» روغن زیتون است **نُورٌ عَلِيٌّ** نور ظاهرا مبتدا در آن حذف شد و آن «هو» است و راجع بنور زجاجه که از کلام فهمیده میشود یعنی نور شیشه، نور بالای نور است ظاهرا مراد تضاعف نور بوسیله شیشه است نه دو تا بودن نور. معنی آیه چنین میشود. خدا آفریننده و پدید آورنده آسمانها و زمین است، حکایت نور هدایتی که از جانب او است مانند محفظه یا قندیلی است که در آن چراغ و شعله ای قرار گرفته، شعله در میان شیشه ایست که مانند ستاره درخشان میدرخشد، آن چراغ افروخته است از عصاره زیتونی که کاملاً رسیده که گوئی روغن آن پیش از رسیدن آتش روشن میشود، نور شیشه نور مضاعفی است خدا آنکس را که بخواهد بنور خویش هدایت میکند و بمردم مثلها میزند و خدا بهر چیز دانا است. در این آیه ظاهرا وجود مؤمن بقندیل و چراغ و شیشه و غیره تشبیه

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۲۹

شده که نور هدایت و ایمان آنرا منور و روشن کرده است. و **اللَّهُ الْعَالِمُ**. تابش نور ایمان در وهله اول وجود مؤمن و در وهله ثانی جهان اطراف مؤمن را روشن میکند. در توحید صدوق علیه الرحمه باب ۱۵. فرموده: از امام صادق علیه السلام روایت شده که از **اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ** **مَثَلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ** سؤال شد فرمودند: «هو مثل ضربه الله لنا فالنبي صلى الله عليه وآله والائمة صلوات الله عليهم اجمعين من دلالات الله و آياته التي يهتدى بها الى التوحيد و مصالح الدين و شرائع الاسلام و الفرائض و السنن و لا قوة الا بالله العلي العظيم». بنظر میاید: جواب امام علیه السلام فقط راجع به **مَثَلُ نُورِهِ ...** است و اهل بیت علیهم السلام از لحاظ واسطه هدایت بودن مصداق **مَثَلُ نُورِهِ ...** اند.

ناس: ج ۷، ص: ۱۲۹

ناس: جماعت مردم. در مجمع گفته: ناس و بشر و انس نظیر هم اند، و اصل **النَّاسِ** ناس است از انس در اثر دخول الف و لام تعریف همزه از آن ساقط شده و لام تعریف در نون ادغام شده است. در اقرب الموارد گوید: بقولی الناس برای جمع وضع شده مثل رهط و قوم، واحد آن انسان است از غیر لفظش. و **مِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَ مَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ** بقره: ۸. از مردم کسی است که گوید بخدا و روز قیامت ایمان آوردیم حال آنکه مؤمن نیستند. در آیاتی نظیر **وَ إِذْ قِيلَ لَهُمْ كَمَا آمَنَ النَّاسُ** بقره: ۱۳. **أَمْ يَحْسِبُونَ أَنَّ النَّاسَ عَلَى مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ نَسَاءً**: ۵۴. ظاهرا انسانهای فاضل و بتمام معنی انسان، مراد است. راغب میگوید: گاهی از الناس بطور مجاز فضلاء مقصود است نه عموم مردم و آن در صورتی است که معنای انسانیت و اخلاق حمیده مقصود باشد. لفظ «الناس» بنا بر نقل المعجم المفهرس دویست و چهل و یک بار

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۳۰

در قرآن مجید ذکر شده و از مقابله با جَنِّ در مِّنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ ناس: ۶. بدست میاید که بر جَنِّ اطلاق نمیشود.

نوش: ج ۷، ص: ۱۳۰

نوش: وَقَالُوا آمَنَّا بِهِ وَأَنَّى لَهُمُ التَّنَاطُشُ مِنْ مَّكَانٍ بَعِيدٍ سبَاء: ۵۲. نوش بمعنی تناول و اخذ است «ناش الشیء نوشا: تناوله» تناوش نیز بمعنی تناول است آیه در باره آن است که چون مردم بعد از خدا گرفتار شدند و مردند و فرصت ایمان از دستشان رفت دیگر ایمان آوردن بحالشان سودی نخواهد داشت و آخرت از دنیا بسیار دور است یعنی: و گویند بقرآن ایمان آوردیم، چطور میتوانند آنرا از مکانی دور اخذ کنند و ایمان بیاورند در نهج البلاغه خطبه ۲۱۹ فرموده: «و تناوشوهم مِنْ مَّكَانٍ بَعِيدٍ». این کلمه تنها یکبار در کلام الله آمده است.

نوص: ج ۷، ص: ۱۳۰

نوص: كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَوْمٍ فَذَادُوا وَ لَاتٍ حِينَ مَنَاصٍ ص: ۳. نوص بمعنی التجاء و پناه بردن است «ناص الی كذا: التجأ» مناص اسم مکان و بمعنی پناهگاه و نیز مصدر میمی است نوص را بمعنی تأخر و فرار نیز گفته‌اند و آن در آیه مصدر است و اسم «لات» محذوف مییاشد و تقدیر آن «لات الحین حین مناص» است یعنی: چه بسا مردمانی را که پیش از آنها هلاک کردیم و وقت نزول بلا استغاثه یا اوایلا کردند ولی آنوقت وقت فرار نیست. یا آنوقت وقت پناه بردن بجائی یا وقت تأخر عذاب نیست. این لفظ بیشتر از یکبار در قرآن مجید نیامده است.

ناقه: ج ۷، ص: ۱۳۰

ناقه: شتر ماده. هَذِهِ نَاقَةٌ لِلَّهِ لَكُمْ آيَةٌ فَذَرُوهَا تَأْكُلْ فِي أَرْضِ اللَّهِ اعراف: ۷۳. این ناقه خدا است برای شما نشانه قدرت خدا است او را بگذارید در زمین خدا بچرد. این لفظ هفت بار در کلام الله مجید آمده و همه در باره ناقه صالح علیه السلام است. در باره آن ناقه آمده قَالَ هَذِهِ نَاقَةٌ لَهَا شَرْبٌ وَ لَكُمْ شَرْبٌ يَوْمَ مَعْلُومٍ شعراء: ۱۵۵. یعنی صالح فرمود:

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۳۱

این ناقه ایست که برای آن نصیبی است از آب و برای شما نصیب روز معینی است و نیز آمده: إِنَّا مُرْسِلُوا النَّاقَةَ فِتْنَةً لَهُمْ فَارْتَقِبْهُمْ وَ اضْطَبِرْ. وَ تَبَّتْهُمْ أَنَّنَّ الْمَاءَ قِسْمَةٌ بَيْنَهُمْ كُلُّ شَرْبٍ مُخْتَصِرٌ قمر: ۲۷ و ۲۸. ما ناقه را برای امتحان آنها خواهیم فرستاد منتظر و مراقب آنها باش و اگر اذیتت کنند صبر کن و بآنها بگو که آب میان ناقه و آنها مقسوم است در هر قسمت صاحب آن حاضر میشود نه دیگری. از این آیات بدست میاید اولاً: در شهریکه حضرت صالح در آن بود فقط یک چشمه وجود داشته که آبش مورد مصرف اهالی بوده است، در این صورت آنجا یک ده بوده نه شهر زیرا یک شهر از یک چشمه آب نتواند تأمین شود و اینکه در باره محیط صالح فرموده: وَ كَانَ فِي الْمَدِينَةِ شِرَاعٌ رَهْطٌ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ نمل: ۴۸. دلیل نمیشود که آنجا شهر بزرگی بوده است رجوع شود به «مدن». ثانیاً: ناقه تمام آب چشمه را در یک روز مینوشیده است و این میرساند که آن حیوانی خارق العاده و بس عظیم الجثه بوده که شکمش ظرفیت آنهمه آب را داشته است. پس لا بد شیر بسیار هم میداده است. در روضه کافی حدیث ۲۱۴. از امام صادق علیه السلام نقل شده ... «قوم صالح بوی گفتند: بتو ایمان نمیآوریم تا از این سنگ شتری حامله برای ما بیرون آوری، آن سنگی بود که آنرا تعظیم و پرستش میکردند و هر سال نزد آن جمع شده و قربانی میکردند ... همانطور که خواسته بودند خدا ناقه‌ای از آن سنگ بیرون آورد، خدا بصالح وحی نمود بآنها بگو: خدا آب را روزی برای شما و روزی برای ناقه قرار داده است ناقه در نوبت خود (همه) آبرا مینوشید و در آنروز همه آنقوم از صغیر و کبیر از شیر آن میخوردند، فردای آنروز بطرف آب میرفتند و ناقه در آنروز

آب نمینوشید مدتی که خدا میخواست بر این منوال گذشت...»

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۳۲

مضمون این روایت مطابق قرآن مجید است زیرا از آیات استفاده میشود که خلقت آن و آب خوردنش معجزه و در مقابل آب خوردن قهرا شیر هم میداده است. ابن اثیر در تاریخ کامل میگوید: صالح علیه السلام بکنار سنگ آمد و دعا کرد سنگ شکافته شد و ناقه از آن بیرون آمد و فی الفور بچه زائید رئیس قوم که جندع نام داشت و جمعی از قوم بصالح علیه السلام ایمان آوردند آنوقت راجع بآب خوردن و شیر دادن آن چنانکه در روایت کافی نقل شد تصریح کرده است. طبرسی نیز آنرا در سوره اعراف: ۷۳. نقل فرموده است ایضا مجلسی رحمه الله در بحار روایات آنرا در ضمن حالات صالح علیه السلام آورده است. نگارنده گوید: ظاهرا روایات و تواریخ متفقاند در اینکه ناقه صالح از مادر زائیده نشده بلکه خلقت آن از سنگ بوسیله اعجاز بوده است مثل اژدها شدن عصای موسی علیه السلام و نظیر آن و این عجیب نیست زیرا خداوند بهر چیز توانا است ماده اولیه سنگ و ناقه هر دو یکی است و خالق توانا میتواند سنگ را بناقه و بالعکس تبدیل کند چنانکه در «عصا» گفته شد.

نوم: ج ۷، ص: ۱۳۲

نوم: خواب. لَا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ بقره: ۲۵۵. منام نیز بمعنی خواب است. وَمِنْ آيَاتِهِ مَنَامُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ روم: ۲۳. از جمله آیات خدا خواب شما است در شب و روز. در آیات وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ لِيَأْسَوا وَالنَّوْمَ سُبَاتًا وَفَرَقَانَ: ۴۷. وَجَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُبَاتًا نباء: ۹. ایضا وَمِنْ آيَاتِهِ مَنَامُكُمْ که نقل شد، اشاره باهمیت خواب در زندگی بشر است، امروزه محقق شده که زندگی بشر بدون خواب و تجدید قوا غیر ممکن است و اشخاص و حیواناتی را که چند روز بی خواب نگاه داشته‌اند مشاعر خویش را از دست داده و بعضی مرده‌اند، خواب در موجودات زنده از قبیل انسان، حیوان، حشرات و حتی

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۳۳

نباتات عمومیت دارد بیشتر گلها و برگها را می بینیم که در روز روشن مقابل آفتاب بسته میشوند صبح که از خواب برخاستیم همه آن گلها و برگها را شکفته می بینیم آنها پس از خوابیدن و تجدید قوا، زندگی را از سر گرفته‌اند همچنین است خوابهای زمستانی حشرات. امروزه دانشمندان در باره خواب انسان و حیوان و نباتات کتابها نوشته و مطالب سودمندی ارائه داده‌اند پس پدیده خواب یک پیش آمد تصادفی نیست بلکه یکی از آثار قدرت و تدبیر خدای جهان آفرین است وَمِنْ آيَاتِهِ مَنَامُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ.

نون: ج ۷، ص: ۱۳۳

نون: وَذَا النُّونِ إِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ انبياء: ۸۷. راغب گوید نون بمعنی ماهی بزرگ است یونس به ذو النون ملقب شده که ماهی او را بلعید در مجمع و صحاح و قاموس مطلق ماهی گفته است جمع آن نینان و انوان است. در نهج البلاغه خطبه ۱۹۶. فرموده «يعلم عجيج الوحوش في الفلوات ... و اختلاف النینان فی البحار الغامرات» خدا دانا است بزوزه حیوانات وحشی در بیابانها و برفت و آمد ماهیان در دریاهاى ژرف بیکران. مراد از ذا النون در آیه یونس علیه السلام است که در «یونس» بررسی خواهد شد. این لفظ یکبار بیشتر در قرآن مجید نیامده است.

نوی: ج ۷، ص: ۱۳۳

إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى انعام: ۹۵. نوی جمع نواء بمعنی هسته است یعنی خدا شکافنده دانه‌ها و هسته‌ها است. حَبٌّ نیز جمع حبه است.

نیل؛ ج ۷، ص: ۱۳۳

رسیدن. «نال مطلوبه نیلا» یعنی بمطلوبش رسید. لَيْلُونُكُمْ اللَّهُ بِشَيْءٍ مِنَ الصَّيْدِ تَنَالُهُ أَيْدِيكُمْ وَرِمَا حُكْمٌ مَائِدَه: ۹۴. خدا حتما شما را امتحان میکند بشکاری که دستها و نیزه‌هاتان بآن میرسد. ایضا نیل مصدر از برای مفعول است بمعنی منیل مثل و لا

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۳۴

يَنَالُونَ مِنْ عِيدُو نَيْلًا إِلَّا كُتِبَ لَهُمْ بِهِ عَمَلٌ صَالِحٌ توبه: ۱۲۰. از دشمن بمطلوبی و غلبه و غنیمتی نمیرسند مگر اینکه بآنها عمل صالح نوشته میشود. روز یکشنبه طرف عصر ۱۹ صفر الخیر ۱۳۹۵. مطابق ۱۱/۱۲-۱۳۵۳ از حرف نون فراغت حاصل شد و الحمد لله اولاً و آخراً.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۳۵

ه؛ ج ۷، ص: ۱۳۵

هـ؛ ج ۷، ص: ۱۳۵

هـ: حرف بیست و ششم از الفبای عربی و در حساب ابجد بجای عدد پنج است. هاء مفرده در لغت عرب انواعی است از جمله: ۱- هاء ضمیر. مثل قَالَ لَهُ صَاحِبُهُ ... كهف: ۳۷.۲- حرف غیبت مثل بَلْ إِيَّاهُ تَدْعُونَ انعام: ۴۱. اگر بجای هاء کاف یعنی «ایاک» میامد خطاب بود نه غیبت. ۳- هاء سکت که برای بیان حرکه یا حرف آید مثل مَا أَغْنَىٰ عَنِّي مَالِيهِ هَلَكَ عَنِّي سُلْطَانِيهِ حاقه: ۲۸ و ۲۹. و مثل یا زایده که برای بیان حرف ما قبل است. ۴- هاء تأنیث در موقع وقف. مثل رَحْمَةً که در وقف رحمه با هاء تلفظ میشود (از اقرب الموارد).

ها؛ ج ۷، ص: ۱۳۵

ها: حرف تنبیه است بمعنی آگاه باشید و آگاه باش ها أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ حَاجِبْتُمْ فِيمَا لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ ... آل عمران: ۶۶. بدانید شما آنهائید که در آنچه میدانید محاجه کردید. این «ها» چهار بار در قرآن مجید آمده است.

هاؤم؛ ج ۷، ص: ۱۳۵

هاؤم: هَاؤُمَا مِنْ أَوْتِي كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَيَقُولُ هَاؤُمُ اقْرَؤْا كِتَابِيهِ حاقه: ۱۹. هاؤم یعنی بیائید در مجمع فرموده گوئی: «هـ یا رجل - هاؤما یا رجلان - هاؤم یا رجال» و در واحد و تثنیه و جمع زنان گوئی: «هـ یا امرئ - هاؤما - هاؤن» این لغت اهل حجاز است ... یعنی: آنکه نامه عملش بدست راستش داده شده گوید: بیائید کتاب مرا بخوانید، این ترکیب فقط یکبار

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۳۶

در کلام الله آمده است.

هاتوا؛ ج ۷، ص: ۱۳۶

هاتوا: اسم فعل است بمعنی بیاورید. آن چهار بار در کلام الله مجید آمده است. تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ بقره: ۱۱۱. آنها آرزوهای کاذب آنهاست بگو دلیلتان را بیاورید اگر راستگوئید.

هاتین؛ ج ۷، ص: ۱۳۶

هاتین: اسم اشاره و تشبیه مؤنث است. اِنِّیْ اُرِیدُ اَنْ اُنْکِحَکَ اِخِدَیْ اِبْتِئِیْ هَاتِیْنِ قصص: ۲۷. من میخواهم یکی از این دو دخترم را بنکاح تو در آورم. این لفظ تنها یکبار در قرآن مجید آمده است.

هذان؛ ج ۷، ص: ۱۳۶

هذان: قَالُوا اِنَّ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ طه: ۶۳. گفتند: این دو نفر دو تا ساحراند.

هكذا؛ ج ۷، ص: ۱۳۶

هكذا: فَلَمَّا جَاءَتْ قَیْلَ اَهْكَذَا عَزَّشُكِ قَالَتْ کَاَنَّهُ هُوَ نمل: ۴۲. چون آنزن آمد گفته شد: آیا اینطور است تخت تو؟ گفت: گوئی همانست.

هیئنا؛ ج ۷، ص: ۱۳۶

هیئنا: فَلَیْسَ لَهُ الْیَوْمَ هَاهُنَا حَمِیْمٌ حاقه: ۳۵. هنا وها هنا اشاره بمکان نزدیک است یعنی امروز در اینجا برای او مهربانی و دوستی نیست این ترکیب چهار بار در قرآن مجید آمده است.

هبط؛ ج ۷، ص: ۱۳۶

هبط: هبوط (بضمّ ها) بمعنی پائین آمدن است طبرسی فرموده: هبوط و نزول و وقوع نظیر هم‌اند و آن حرکت از بالا پائین است، هبوط گاهی بمعنی حلول (دخول) در مکان است گویند: «هبطنا بلد کذا» یعنی بفلان بلد وارد شدیم. هبط و فعل آن لازم و متعدی هر دو آید. راغب میگوید: هبوط بمعنی انحدار و پائین آمدن قهری است مثل هبوط و افتادن سنگ و نیز گوید چون در انسان بکار رود بر سبیل استخفاف و سبک شمردن باشد. ولی حق آنست که بگویم هبوط اعم از قهری و اختیاری است مثل و اِنَّ مِنْهَا لَمَّا یَهْبِطُ مِنْ حَشِیئَةِ اللّٰهِ بقره: ۷۴. که در باره سنگهاست و قهری است و مثل قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِیْعاً بقره: ۳۸. که اختیاری است. قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۳۷ و نیز آن گاهی بر سبیل استخفاف است مثل قَالَ فَاهْبِطْ مِنْهَا فَمَا یَكُونُ لَكَ اَنْ تَتَّكَبَرَ فِیْهَا اعراف: ۱۳. که در باره شیطان و بر سبیل استخفاف است و نحو قَیْلَ یَا نُوحُ اهْبِطْ بِسَلَامٍ مِنَّا وَ بَرَکَاتٍ عَلَیْكَ هود: ۴۸. که بجای استخفاف تعظیم است. اهْبِطُوا مِصْرًا فَاِنَّ لَكُمْ مَّا سَأَلْتُمْ بقره: ۶۱. هبوط در این آیه بمعنی حلول و دخول است چنانکه از مجمع نقل شد یعنی: موسی علیه السّلام بنی اسرائیل گفت بشهری داخل شوید و در آن مسکن گزینید در آنجا آنچه خواهید برای شما هست. در قاموس و اقرب نیز باین معنی تصریح شده است در نهج البلاغه نامه ۱۸ بعبد الله بن عباس مینویسد: «اعلم انّ البصره مهبط ابلیس» ظاهراً مراد از آن محل حلول است. قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِیْعاً فَاَمَّا یَا تُیْنُکُمْ مِّنِّیْ هُدًی فَمَنْ تَبِعَ هُدَایْ فَلَا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَ لَا هُمْ یَحْزَنُونَ بقره: ۳۸. این آیه در باره خروج آدم و زنش از بهشت است قَالَ اهْبِطَا مِنْهَا جَمِیْعاً بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ طه: ۱۲۳. این آیه نیز در باره آنهاست ظاهراً مراد از «اهْبِطُوا» بقرینه فَاَمَّا یَا تُیْنُکُمْ... آدم و زنش و مطلق آدمیان است گر چه آنوقت جز دو نفر نبودند و در آیه «اهْبِطَا» خطاب بآن دو نفر است ولی بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ فَاَمَّا یَا تُیْنُکُمْ مِّنِّیْ هُدًی... باز راجع بعموم است. نمیشود از «اهْبِطُوا» -... اهْبِطَا» استفاده کرده که باغ آدم و حوا در آسمان بود و از آن فرود آمده‌اند شاید آن مثل یَا نُوحُ اهْبِطْ باشد که بمعنی خارج شدن از کشتی است و اگر شبهه را قوی گرفتیم باید گفت محلیکه آدم و زنش در آن بودند در بلندی بود، اینها در صورتی است که ماجرای هبوط آدم بطور

تمثیل نباشد.

هباء: ج ۷، ص: ۱۳۷

هباء: غبار وَ بَسَّتِ الْجِبَالُ بَسًّا. فَكَانَتْ هَبَاءً مُّثْبِتًا وَاقِعَةً: ۵ و ۶. کوبیده شود کوهها بطور کامل و غبار پراکنده گردد وَ قَدِمْنَا إِلَىٰ مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۳۸

فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مُّثْوَرًا فرقان: ۲۳. آیه راجع بحبط اعمال کفار در آخرت است یعنی: میائیم آنچه کرده‌اند و آنرا غبار پراکنده گردانیم نظیر أَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ ابراهیم: ۱۸. این لفظ دو بار بیشتر در کلام الله نیامده است.

هجد: ج ۷، ص: ۱۳۸

هجد: وَ مِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدُ بِهِ نَافِلَةً لَكَ اسراء: ۷۹. هجد. بمعنی خواب و هاجد بمعنی خفته است «هجدته فتهجد» یعنی خواب او را از بین بردم بعبارت دیگر بیدارش کردم پس بیدار شد مثل مرّضته یعنی مرضش را از بین بردم، متهجد کسی است که در شب نماز میخواند (راغب). یعنی: مقداری از شب را با خواندن قرآن بیدار باش مثل يَا أَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ. قُمِ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا مزمل: ۱ و ۲. آیه ترغیب بنماز شب است و تفصیل آن در «نفل» گذشت. این کلمه فقط یکبار در قرآن مجید آمده است در اقرب الموارد نقل شده «تهجد القوم: استيقظوا للصلاة او غيرها».

هجر: ج ۷، ص: ۱۳۸

هجر: راغب گوید: هجر و هجران آنست که انسان از دیگری جدا شود خواه با بدن یا با زبان یا با قلب. در لغت آمده: «هجر الشیء: ترکه و اعراض عنه». طبرسی آنرا قطع مواصلت گفته است. وَ اهْجُرْنِي مَلِيًّا مريم: ۴۶. مدّتی دراز از من دور شو. وَ الرَّجَزَ فَاهْجُرْ مدثر: ۵. از تزلزل بدور باش فَعِظْ وَهْنًا وَ اهْجُرْ وَهْنًا فِي الْمَضِجِ اجع نساء: ۳۴. زنان را موعظه کنید و در خوابگاهها از آنها جدا شوید. مُسِدِّ تَكْبِيرِينَ بِهِ سَامِرًا تَهْجُرُونَ مؤنون: ۶۷. هجر (بر وزن قفل) بمعنی هذیان است «هجر فی نومه و مرضه هجرا: خلط و هدی» راغب گوید: «اهجر فلان» یعنی از روی قصد هذیان گفت و «هجر المریض» یعنی مریض از روی عدم قصد هذیان گفت. معنی آیه چنین میشود: در باره قرآن تکبر میکردید و شبانه در باره قرآن تکبر میکردید و شبانه در باره آن هذیان و پریشان میگفتید. بعضی آنرا کنار شدن و عدم انقیاد گفته‌اند.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۳۹

بقول مجمع کلام هذیان را از آن هجر گویند که شائش مهجور و متروک بودن است در آیه وَقَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ إِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْآنَ مَهْجُورًا فرقان: ۳۰. مهجور ظاهرا بمعنی متروک است و بعضی آنرا هذیان گفته‌اند. آیات ما قبل نشان میدهند که آنحضرت این کلام را در آخرت بعنوان شکایت خواهد گفت. مهاجرت: اصل مهاجرت بمعنی متارکه غیر است و در عرف هجرت از محلّی است بمحلّ دیگر و در عرف قرآن هجرت از دار کفر است بدار ایمان مثل هجرت از مکه بمدینه در اوائل اسلام إِنَّ الدِّينَ آمَنُوا وَ الدِّينَ هَاجَرُوا وَ جَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ بقره: ۲۱۸. وَ مَنْ يَهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يَجِدْ فِي الْأَرْضِ مُرَآغَمًا كَثِيرًا وَ سَبْعَةَ نِصَافٍ: ۱۰۰. این آیات و تمام آیات دیگر راجع بهمان مطلب است که گفته شد. حتی در باره ابراهیم علیه السلام که فرمود: وَقَالَ إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَىٰ رَبِّي عنكبوت: ۲۶. طبرسی فرموده: مهاجران را بجهت قطع مواصلت و ترک قوم و محلشان مهاجر نامیده‌اند و علت آمدن با مفاعله آنست که هر یک از مهاجران مانند نظیر خویش از وطن و قوم خود بریده و مصاحبت رسول خدا

صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ رَا اخْتِيَارَ مِيكَرَدَنَد. نَكَارَنَدَه كَوِيَد: بَارَهَا دَر اِيْن كِتَاب كُفْتَه اِيْم وَ صَاْحِب مَجْمَع نِيْز مَتَذَكَّر شَدَه اَنَد كِه مَفَاعَلَه لَازِم نِيْسَت هَمِيْشَه بِيْن الَاثْنِيْن بَاشَد مِثْل «سَافِر زِيْد- عَاقِبَتِ اللَّصِّ» دَر مِهَاجِرَت نِيْز اِكْر بِيْن الَاثْنِيْن نَبَاشَد مَانَعِي نِيْسَت. [دَر اِيْن جَا لَازِم اِسْت چَنْد مَطْلَب بَررْسِي شُود:] اِنَّ الَّذِيْنَ تَوَفَّاهُمْ الْمَلٰٓئِكَةُ ظَالِمِيْ اَنْفُسِهِمْ قَالُوْا فِیْمَ كُنْتُمْ قَالُوْا كُنَّا مُسْتَضْعَفِيْنَ فِی الْاَرْضِ قَالُوْا اَلَمْ تَكُنْ اَرْضُ اللّٰهِ وَاَسْعٰهُ فَتُهَاجِرُوْا فِيْهَا فَاَوْلٰئِكَ مَا وَاٰهُمْ جَهَنَّمَ وَ سَءَاثُ مَصِيْرًا نَسَا: ۹۷. اِيْنِي اَنَا نَكِه مَلَا نَكِه اَنَهَا رَا قَامُوسُ قُرْآن، ج ۷، ص: ۱۴۰

دَر حَال ظَالِم بُوْد نِشَان قَبْض رُوح مِي كُنِنْد. كُوِيْنِد دَر چِه كَار بُوْدِيْد؟ كُوِيْنِد مَا مَقْهُور وَ بِي چَارِه بُوْدِيْم (كُفَّار وَ اَوْضَاع مَحِيْط مَانَع از اَن بُوْد كِه مُسْلِمَان زَنْدَكِي كُنِيْم وَ دَسْتُور خُدا رَا بَكَار بَنْدِيْم) مَلَا نَكِه كُوِيْنِد: مَكْر زَمِيْن خُدا وَ سِيْع وَ بَزْرَك نَبُوْد كِه هِجْرَت بَكْنِيْد (اِيَا دَر اِيْن زَمِيْن پَهْناور جَائِي نَبُوْد كِه بَا نَجَا مِهَاجِرَت كَرْدَه وَ خُداي خُوِيْش رَا بَنْدَكِي كُنِيْد؟!) اِيْن كُوْنَه مَرْدَم جَائِشَان آتِش اِسْت. اِيْن اِيَه وَ اِيَه مَا بَعْد اَن دَر «ضَعْف» دَر بَحْث مُسْتَضْعَفِيْن مُورِد بَررْسِي قَرَار كُرفْتَه اِسْت وَ اِيْن اِيَه رُوشن مِي كُنِنْد: هَر جَا كِه اِنْسَان نَتَوَانَسْت بَدِيْن خُوِيْش عَمَل كَنْد بَايَد از اَن مَحَلِّ كُوچِيْدَه دَر مَحَلِّ دِيْگَرِي كِه از جِهت مَراسِم دِيْنِي مَناسِب اِسْت اِقَامَت كُريْنِد وَ كَر نِه پِيْش خُدا مَعذُور نَخَوَاهَد بُوْد، دَر صُدْر اِسْلَام وَ ظِيْفَه مُسْلِمِيْن اَن بُوْد از مَكَّه مَعظَّمَه كِه دَر تَصَرَّف مُشْرَكَان بُوْد كُوچِيْدَه وَ بَمَدِيْنَه مَنُورَه رُوي اُورِنْد اِيْن حَكْم هَمُوارَه بَقُوْت خُود باقِي اِسْت. دَر بَارَه اِيَه وَ السَّابِقُونَ الْاَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِيْنَ وَ الْأَنْصَارِ وَ الَّذِيْنَ اتَّبَعُوهُمْ يٰۤاَحْسَبُ اِنْ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمْ ... تُوْبَه: ۱۰۰. دَر «سَبِق» مَفْصِيْلًا بَحْث شَدَه اِسْت اِيَا «الْمُهَاجِرِيْنَ» دَر اِيْن اِيَه فِقْط شَامِل اَنَهَا سْت كِه بَمَدِيْنَه پَس از رَسُوْل خُدا صَلَّي اللّٰهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ هِجْرَت كَرْدَنْد يَا مِهَاجِرِيْن حَبْشَه رَا نِيْز شَامِل اِسْت؟ بَنْظَر مِي آيِد مُرَاد مِهَاجِرَانِي اِسْت كِه پَس از مِهَاجِرَت اَن حَضْرَت، بَمَدِيْنَه هِجْرَت كَرْدَنْد وَ مِهَاجِرَان حَبْشَه نِيْز اَن كَافِه كِه بَمَدِيْنَه اَمْدَنْد مُشْمُول اَن شَدَنْد وَ باحْتِمَال قُوي مِي شُود كُفْت كِه وَ صَف مِهَاجِرَت بَا نَهَا كِه بَحْبْشَه رَفْتَنْد دُو بَار شَامِل مِي شُود وَ از اوَّل دَاخِل دَر عَمُوم اَنْد. قَرَا ئَت مُشْهُور دَر «وَ الْأَنْصَارِ» بَكْسَر رَا اِسْت عَطْف بَه «الْمُهَاجِرِيْنَ» مُرَاد از سَابِقُونَ قَهْرَا كَسَانِي اَنْد كِه دَر اِيْمَان بَخُدا وَ رَسُوْل از هَمِه سَابِق وَ جَلُوتَر بُوْدَنْد وَ الَّذِيْنَ اتَّبَعُوهُمْ

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۴۱

يٰۤاَحْسَبُ اِنْ ظَاهِرًا شَامِل هَمِه مُسْلِمِيْن تا رُوز قِيَامَت اِسْت. سَابِقُونَ اوَّلُونَ دَر رَدِيْف اوَّل وَ تَابِعَان باحْسَان دَر رَدِيْف دُوْم وَاقِع اَنْد وَ اِيْن هَر دُو دَسْتَه بَشْرَط اَنَكِه تا اَخْر عَمْر دَر اِيْمَان ثَابِت بَاشَنْد مُورِد رِضَايَت خُدا وَنَد مِي بَاشَنْد اِيْنِي: اَنَا نَكِه از مِهَاجِرِيْن دَر اوَّل باسْلَام سَبِقَت كَرْدَه اَنْد وَ اَنَا نَكِه از اَنْصَار دَر اوَّل باسْلَام سَبِقَت كَرْدَه اَنْد وَ اَنَا نَكِه با نِيْكِي از اَنَهَا پِيْرُوي كَرْدَه اَنْد خُدا از هَمِه شَان رَا ضِي اِسْت. تَمَام مَطْلَب دَر «سَبِق» دِيْدَه شُود. دَر المِيْزَان كُفْتَه: دُو قَسْمَت اوَّل مَنطَبِق مِي شُود بَر اَنَا نَكِه قَبْل از هِجْرَت بَا نَحْضْرَت اِيْمَان اُورْدَه وَ پِيْش از جَنْك «بَدْر» بَمَدِيْنَه هِجْرَت كَرْدَه وَ اَنَا نَكِه جَلُوتَر از هَمِه دَر مَدِيْنَه اِيْمَان اُورْدَه وَ اَن جَا رَا بَرَاي خَا نَه اِسْلَام اَمَادَه كَرْدَنْد. مِهَاجِرَت وَ تَرْك دِيَار دَر رَا ه خُدا يَكِي از صَفَات بَنْدگان واقِعِي خُدا وَ يَك نُوْع تَكَا مِل وَ تَرْقِي اِسْت كِه اِيَات كَثِيْرِي اَن رَا مَدْح كَرْدَه اِسْت وَ حَتِي دَر بَارَه زَنان نِيْز اَمْدَه: اِذْ جَاءَكُمْ الْمُؤْمِنَاتُ مِهَاجِرَاتٍ فَاَمْتَحِنُوْهُنَّ اللّٰهُ اَعْلَمُ بِاِيْمَانِهِنَّ مَمْتَحِنَه: ۱۰. اِيْضًا وَ بَنَاتِ خَالَاتِكَ اللَّاتِي هَاجَرْنَ مَعَكَ اَحْزَاب: ۵۰.

هَجْع: ج ۷، ص: ۱۴۱

هَجْع: هَجْع بَمَعْنِي خُواب دَر شَب اِسْت. دَر مَفْرَدَات وَ صَحَاح وَ قَامُوس اَمْدَه: «الهَجْعُ: النَّوْم لَيْلًا» دَر مَصْبَاح نِيْز چُنِيْن اِسْت طَبْرَسِي نِيْز چُنَان فَرْمُودَه اِسْت. كَانُوا قَلِيْلًا مِنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ. وَ بِاللَّاسِ حَارِ هُمْ يَسْتَتَفِرُّوْنَ ذَارِيَات: ۱۷-۱۸. بَنْظَر مِي آيِد كِه «مَا» زَايِد وَ بَرَاي تَا كِيْد اِسْت وَ «يَهْجَعُونَ» خَبْر «كَانُوا» وَ «قَلِيْلًا» ظَرْف مَتَعَلِق بَه «يَهْجَعُونَ» مِي بَاشَد عَلِي هَذَا تَقْدِيْر اَن «كَانُوا يَهْجَعُونَ فِي قَلِيْلٍ مِنَ اللَّيْلِ» اِسْت. دَر المِيْزَان كُوِيْد: اِكْر قَلِيْلٍ مِنَ اللَّيْلِ رَا جَع بَمَجْمُوع زَمَانِي بَاشَد كِه هَمِه اَش شَب اِسْت مَعْنِي اِيْن مِي شُود كِه: مَقْدَار كَمِي

از شب را می‌خوایدند

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۴۲

و اکثر آنها نماز می‌خواندند و عبادت می‌کردند، و اگر راجع بمجموع شبها باشد مقصود آنست که در بعضی از شبها همه‌اش را می‌خواندند و نماز شب از آنها فوت میشد ولی در بیشتر شبها بنماز شب برخاسته و نماز شب جز در بعضی از شبها از آنها فوت نمیشد. بنظر می‌آید وجه ثانی متخذ از روایتی است که در مجمع نقل شده و در آنجا فرموده: بقولی مراد آنست که: کمتر شبی بر آنها میگذشت که در آن نماز نخوانند و این از ابی عبد الله علیه السلام نقل شده است. ظاهراً مراد از آیه همان است که از آنحضرت نقل شده و گر نه در همه شبهای عمر نخواستند جز اندکی همه را میسر نیست و مؤید آن آخرین آیه از سوره مزمل است که در ضمن آن فرموده: عَلِمَ أَنْ لَنْ تُحْصَوْهُ فَتَابَ عَلَيْكُمْ فَاقْرَؤْا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ ... این لفظ تنها یکبار در قرآن مجید آمده است.

هد: ج ۷، ص: ۱۴۲

هد: تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَتَفَطَّرُونَ مِنْهُ وَ تَنْشَقُّ الْأَرْضُ وَ تَخِرُّ الْجِبَالُ هَيْدًا مريم: ۹۰. هَدَّ مَنهَدِم كَرْدَن و مَنهَدِم شَدَن است بَا شَدَّت صَوْت. «الهد: الهدم بشده صوت». «هيدا» در آیه ممکن است در جای حال باشد بمعنی مهدوه و شاید مفعول و در تقدیر «تهد هدا» باشد یعنی: نزدیک است از نسبت فرزند بخدا آسمانها پاره پاره شود و زمین شکافته شده و کوهها ساقط و منهدم گردند. این لفظ فقط یکبار در کلام الله آمده است.

هدم: ج ۷، ص: ۱۴۲

هدم: وَ لَوْ لَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَهَدَمْتُمْ صَوَامِعَ وَ بِيَعٍ وَ صِيَلَوَاتٍ وَ مَسَاجِدٌ يُذَكَّرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ ... حج: ۴۰. هدم بمعنی شکستن و خراب کردن است یعنی: اگر نه این بود که خدا بعضی از مردم را ببعضی دفع میکند، هر آینه صومعه‌ها و کلیساها و معابد یهود و مساجد منهدم و خراب میشدند این آیه در «بیع» بررسی شده است و این لفظ بیشتر از یکبار در قرآن مجید نیامده است.

هدهد: ج ۷، ص: ۱۴۲

هدهد: شانه بسر. ماجرای این

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۴۳

پرنده پر معلومات و سلیمان علیه السلام در سوره نمل آمده است. [در حالات سلیمان و در «خباء» ذکر آن گذشت ولی در اینجا همه آنچه در باره آنست نقل و مختصراً بررسی میشود]: وَ تَفَقَّدَ الطَّيْرَ فَقَالَ مَا لِيَ لَا أَرَى الْهُدْهُدَ أَمْ كَانَ مِنَ الْغَائِبِينَ. لَأُعَذِّبَنَّهُ عَذَابًا شَدِيدًا أَوْ لَأَذْبَحَنَّهُ أَوْ لَيَأْتِيَنِي بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ نمل: ۲۰ و ۲۱. و سلیمان از حال پرندگان جویا شد (این کار در ضمن لشکرکشی بمملکت سبأ بود) گفت چرا هدهد را نمی‌بینم مگر در اینجا نیست (چون دانست که هدهد در آنجا حاضر نیست) گفت در اثر این غیبت او را عذاب سختی خواهم کرد (بال و پرش را میکنم) یا او را سر می‌برم مگر اینکه دلیل روشنی بر غیبت خود بیاورد. فَمَكَتْ عَيْرٌ بَعِيدٍ فَقَالَ أَحَطْتُ بِمَا لَمْ تُحِطْ بِهِ وَ جِئْتُكَ مِنْ سَبَإٍ بِنَبَأٍ يَقِينٍ. إِنِّي وَجَدْتُ امْرَأَةً تَمْلِكُهُمْ وَ أُوْتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ وَ لَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ. وَجَدْتُهَا وَ قَوْمَهَا يُسْجُدُونَ لِلشَّمْسِ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ زَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ ... نمل: ۲۲-۲۴ یعنی: سلیمان کمی منتظر ماند و هدهد آمد و گفت دانستم آنچه را که ندانسته‌ای از قوم سبأ خبر راستی بتو آورده‌ام. زنی بآنها حکومت میکند، از وسائل زندگی و حکومت همه چیز دارد مخصوصاً تختی بزرگ دارد. او و قومش را دیدم که بآفتاب پرستش و سجده میکنند و

شیطان اعمال زشتشان را خوب جلوه داده و از راه خدا بازشان داشته است. **أَلَّا يَسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي يُخْرِجُ الْخَبَاءَ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَيَعْلَمُ مَا تُخْفُونَ وَمَا تُعْلِنُونَ. اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ** نمل: ۲۵ و ۲۶. یعنی شیطان آنها را مانع شده از اینکه سجده کنند خدائی را که پنهان را در آسمانها و زمین ظاهر میکند. رجوع شود به «خباء» و میداند آنچه را که در پنهان میدارید و آشکار میکنید خدا، جز او معبودی نیست و او صاحب تخت بزرگ و حکومت عظیم است. **قَالَ سَنَنْظُرُ أَصَدَقْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ**

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۴۴

الْكَافِرِينَ. أَذْهَبَ بِكَلِمَاتٍ هَذَا فَالْقَلْبُ إِلَيْهِمْ ثُمَّ تَوَلَّى عَنْهُمْ فَانظُرْ مَا ذُكِّرَ يَرْجِعُونَ نمل: ۲۷ و ۲۸. یعنی: سلیمان فرمود: بزودی می بینیم که راست گفته‌ای یا از دروغ‌گویی این نامه مرا ببر و بطرف آنها بیانداز و در کنار باش و به بین چه جوابی میدهند. قضیه هدهد و سلیمان علیه السلام در اینجا ختم میشود و از آیات روشن میشود که هدهد از یک دانشمند ممتاز بیشتر میدانند و از رموز کائنات مطلع است و از بشر در علم خویش صدها مراحل پیشرفته‌تر است در «نمل» گفته شد که مورچگان ما انسانها را با اسم و رسم میشناسند و بشر با آن همه زحمت در شناختن این حشره عجیب هنوز آنچه قرآن فرموده نرسیده است در باره هدهد مطلب از آن هم دقیقتر است. نکات مستفاد از آیات بقرار ذیل است: ۱- هدهد با سلیمان سخن گفته و ما فی الضمیر خویش را اظهار داشته و سلیمان بدان پی برده است و هدهد در ردیف لشکریان او بوده و باو در لشکرکشی کمک میکرده است در حالات سلیمان گفته شد که بتصریح قرآن آنحضرت زبان پرندگان را میدانست. ۲- هدهد از قوم سباء بسلیمان خبر آورد و گفت زنی پر ساز و برگ با آنها حکومت میکند، آنها آفتاب پرستند شیطان آنها را فریب داده است. به بینید این پرنده چطور بسلیمان گزارش میدهد و چطور مثل یک تربیت یافته و دوره دیده سخن میگوید و عمل آنها را بشیطان نسبت داده و تقبیح میکند. ۳- مهمتر اینکه میگوید: خدائی را که پنهان شده آسمانها و زمین را خارج میکند و نهان و آشکار را میداند پرستش نمیکند در این باره رجوع کنید به «خباء» آیا هدهد میداند که برق در میان ابرها نهان است و خدا آشکار میکند؟ عسل در گلها نهان است، شیر در علفها و گاهها نهان است، حبوبات و میوه‌ها در ذرات آب و هوا و خاک نهانند خدا اینها را خارج و ظاهر

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۴۵

میکند آیا هدهد اینها را میگوید؟! جز اینها سخنش محملی ندارد میگوید خدائیکه از ظاهر و باطن کارهای شما با خبر است آیا همه مردم دارای اینگونه معلوماتند یا فقط خواص؟! ۴- سلیمان علیه السلام باو میگوید: نامه مرا ببر و بین چه جوابی خواهند داد قهرا گفتگوهای آنها را می شنیده و میفهمیده است. این پرنده نامه‌بر و مخبر آنحضرت بوده است با دیدن این آیات و حقائق قهرا بیاد این آیه میافتیم که **وَمِمَّنْ دَابَّةٌ فِي الْأَرْضِ وَلَاطِائِرٌ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَلُكُمْ مَا فَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ** انعام: ۳۸. نگارنده گوید: «سبحانک اللهم و بحمدک اشهد انک ما فرطت فی کتاب الکون من شیء».

هدی: ج ۷، ص: ۱۴۵

اشاره

هدی: (بفتح اوّل و ضمّ آن) و هدایت بمعنی ارشاد و راهنمائی است از روی لطف و خیر خواهی. در صحاح و قاموس در معنای هدی (بضمّ اوّل) گفته: «الهدی: الرّشاد و الدّلاله» یعنی هدی بمعنی هدایت یافتن و هدایت کردن است ولی دیگران فقط دلالت گفته‌اند. در مجمع گفته: هدایت در لغت بمعنی ارشاد و دلالت بر شیء است. بقول راغب آن دلالت و راهنمائی از روی لطف است و در باره **فَاهْرِدُوهُمْ إِلَىٰ صِرَاطِ الْجَحِيمِ** و غیر آن گوید: بر سبیل تحکم است. اهتداء: بمعنی هدایت یافتن و قبول هدایت است **فَمَنْ اهْتَدَىٰ فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ** یونس: ۱۰۸. اینک مطالبی در این زمینه:

هدایت عامه و تکوینی؛ ج ۷، ص: ۱۴۵

هدایت تکوینی و عمومی آنست که خداوند بوسیله عقل و فهم و فکر و وجدان و غرائز که در وجود انسان و حیوانات نهاده آنها را براههای زندگی و تدبیر و اداره امور خویش هدایت و رهبری فرموده است یک مورچه و موربانه مثلاً بنظام زندگی خود و راههای آن همانطور آشناست که انسان متمدن آشناست و بلکه در بعضی از چیزها از انسان آشناتر است.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۴۶

ولی انسان گذشته از راههای زندگی براههای خوب و بد، عدل و ظلم، کمک و آزار و غیره نیز تکویناً هدایت شده است گرچه این چیزها با احتمال نزدیک بیقین در جنبندگان دیگر نیز هست ولی ما پی نبرده‌ایم. قَالَ رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ حَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى طه: ۵۰. این آیه جواب موسی علیه السلام است بفرعون ظاهراً مفعول «هدی» همان «كُلَّ شَيْءٍ» و تقدیر آن «ثم هدی كل شیء» است اگر خلق در آیه بمعنی تقدیر و اندازه‌گیری باشد منظور آنست که: خدا هر چیز را اندازه گرفت و هر چیز را باندازه خویش و طریق زندگی و بقایش هدایت نمود در اینصورت آیه مثل وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى اعلی: ۳. خواهد بود، و اگر اعطاء خلق بمعنی آفریدن باشد معنا این میشود که خدا هر چیز را آفرید و براههای زندگی و سعادت و شقاوت و کمال وجود رهبری فرمود. لفظ «كُلَّ شَيْءٍ» شامل همه موجودات حتی جمادات نیز میباشد در اینصورت باید گفت: همه آنها شعور دارند و براههای کمال خویش هدایت شده‌اند و این عجیب نیست زیرا همه موجودات خدا را بزبانی تسبیح میکنند که ما بآن واقف نیستیم و إِنَّ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ اسراء: ۴۴. چیزیکه خدایش را تسبیح میکند قهراً هدایت هم شده است. آیه الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّى. وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى که گذشت نظیر این آیه است. ظاهراً مراد از «عهد الله» در بعضی آیات قرآن همان هدایت تکوینی است که فرمود: الَّذِينَ يُتَّقُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ بقره: ۲۷-۲۵ و در محلّ خود گفته شده: عهد هدایت تکوینی و میثاق که محکم کردن عهد است هدایت تشریحی است که عهد تکوینی بوسیله عهد تشریحی محکم شده است.

هدایت تشریحی و خاصه؛ ج ۷، ص: ۱۴۶

آن همانست که بوسیله انبیاء علیهم السلام نسبت ببشر انجام گرفته است و أَمَّا تَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَى عَلَى الْهُدَى فصلت: ۱۷. فَرِيقًا هَدَى وَ

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۴۷

فَرِيقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ اعراف: ۳۰. وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ بقره: ۲۱۳. از خاصّ بودن آنها میفهمیم که منظور هدایت خاص و هدایت تشریحی است. در آیه وَ هَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ بلد: ۱۰. إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا انسان: ۳. شاید هر دو هدایت منظور باشد.

تعدیه هدایت؛ ج ۷، ص: ۱۴۷

در صحاح گوید تعدیه آن بد و مفعول مثل «هدیته الطریق» لغت اهل حجاز است ولی دیگران با «الی» تعدیه میکنند مثل «هدیته الی الطریق» در مصباح و اقرب الموارد نیز اولی را لغت اهل حجاز دانسته و گویند: در لغت دیگران با «الی» و لام باشد مثل «هداه للطریق و الی الطریق» در قاموس هر سه را نقل و بلغت حجاز اشاره نکرده است همچنین طبرسی ذیل آیه يَهْدِي بِهِ كَثِيرًا بقره: ۲۶. راغب گوید: هدایت در مواضعی با «الی» متعدی شده است. نگارنده گوید: نمونه مواضع سه گانه بقرار ذیل است: اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ فاتحه: ۶ إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ اسراء: ۹. وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ شوری: ۵۲. در کشف ذیل اِهْدِنَا

الصِّرَاطِ الْمُسْتَقِيمِ گوید: هدی در اصل بالام و الی متعدی میشود. طبری در جوامع الجامع آنرا پذیرفته است. علی هذا: قول بعضی که گفته‌اند اگر هدایت بنفسه متعدی باشد بمعنی ایصال بمطلوب است و جز بخدا نسبت داده نمیشود مثل وَ الَّذِينَ جَاهِدُوا فِيْنَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا عنكبوت: ۶۹. و اگر بحرف باشد بمعنی ارائه طریق است و آن گاهی بقرآن نسبت داده مثل إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ اسراء: ۹. و گاهی به پیغمبر وَ إِنَّكَ لَنَهْدِي إِلَيْهِ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ شوری: ۵۲. چنانکه سید شریف جرجانی در حاشیه کشاف از بعضی نقل کرده، مبنای صحیحی ندارد. باین قول استدلال کرده و گفته‌اند: در باره رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله آمده إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَ لَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۴۸

يَشَاءُ قصص: ۵۶. هدایت نفی شده از آنحضرت ایصال بمطلوب است و گرنه ارائه طریق از کارهای آنحضرت است. ولی ظاهراً مراد نفی استقلال در هدایت است یعنی: بدون مدد خدا نتوانی کسی را هدایت کنی ولی خدا در هدایت مستقل است وَ لَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ ایضا در انسان نیز متعدی بنفسه آمده مثل قول مؤمن آل فرعون يَا قَوْمِ أَتُبِعُونَ آهْدِيكُمْ سَبِيلَ الرَّشَادِ غافر: ۳۸. و قول ابراهیم عَلَيْهِ السَّلَامُ فَاتَّبِعْنِي أَهْدِيكُمْ صِرَاطًا سَوِيًّا مريم: ۴۳.

تحصیل حاصل؛ ج ۷، ص: ۱۴۸

در باره: اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ فاتحه: ۶. اشکال کرده‌اند باینکه طلب هدایت از کسیکه هدایت شده تحصیل حاصل است حال آنکه همه در نماز و غیر نماز از خدا طلب هدایت کرده و میگوئیم: اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ؟ در جواب گفته‌اند: این سؤال از شخص هدایت یافته طلب زیادت هدایت است چنانکه فرموده: وَ يَزِيدُ اللَّهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدًى مريم: ۷۶. ایضا گفته‌اند مراد پیوسته بودن در هدایت است در کشاف و جوامع الجامع از علی علیه السلام نقل شده: «اهْدِنَا: ثبتنا» یعنی ما را در راه راست پایدار و ثابت گردان. و در جواب دیگر گفته‌اند: ما را در آینده هدایت کن چنانکه در گذشته کرده‌ای. ناگفته نماند: هدایت یکی از فیوضات الهی است که هر آن بواسطه علل قابل قطع است و ادامه آن بسته بافاضه خدا است نظیر روشن بودن لامپ که محتاج بادامه جریان برق است و هر آن که جریان برق قطع شود روشن بودن لامپ امکان ندارد لذا طلب هدایت از خدا هر آن و برای هر کس لازم است چون در هر لحظه که خدا دست باز دارد هدایت قطع شده و شخص در ضلالت خواهد افتاد. يَسْئَلُهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ رحمن: ۲۹. وَ مَا تَشَاوُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ تکویر: ۲۹. این سخن نظیر آنستکه

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۴۹

از علی علیه السلام نقل شد.

مطلب دیگر؛ ج ۷، ص: ۱۴۹

راجع بعض اصناف انسان آمده که خدا هدایتشان نمیکند مثل: فَجَبَّتْ الَّذِي كَفَرَ وَ اللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ بقره: ۲۵۸. لَا يَقْدِرُونَ عَلَيَّ شَيْءٌ مِمَّا كَسَبُوا وَ اللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ بقره: ۲۶۴. ایضا آیه وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اسْمِعُوا وَ اللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ مائده: ۱۰۸. و نیز أَنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي كَيْدَ الْخَائِنِينَ يوسف: ۵۲. از این آیات روشن میشود که خدا ظالمان، کافران، فاسقان و خائنان را هدایت نمیکند حال آنکه هدایت باید شامل حال آنها شود و اینکه خدا هدایتشان نمیکند یعنی چه؟ بنظر نگارنده: چنانکه از ما قبل جمله‌های «لَا يَهْدِي» * استفاده میشود منظور آنست که خداوند کافران را در کفرشان هدایت نمیکند یعنی کفر برای آنان مایه نجات نمیشود بعبارت دیگر: ظلم و فسق و خیانت راهی است بر خلاف حق و در آن هدایت نیست بلکه ضلالت و شقاوت

است. مثلاً- در آیه اول خواندیم: فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ یعنی کافر مبهوت و مغلوب شد چرا؟ بعلت آنکه در مقابله با ابراهیم ظلم میکرد و در ظلم هدایت نیست، ظلم بیراهه است و خدا در بیراهه هدایت قرار نداده است. و در آیه وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اسْمِعُوا وَ اللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الفَاسِقِينَ یعنی متقی و حق شنو باشید هدایت در آنست ولی در فسق هدایت نیست و خدا فاسقان را در فسقشان هدایت نمیکند زیرا فسق راه ضلالت است نه هدایت. ولی این مخالف با آن نیست که خداوند بطریق عموم همه را هدایت و راهنمایی کند چنانکه فرموده: وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَىٰ عَلَى الْهُدَىٰ فصلت: ۱۷. وَ لَقَدْ جَاءَهُمْ مِنْ رَبِّهِمُ الْهُدَىٰ نجم: ۲۳. إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا انسان: ۳. در این آیات انسان بما هو انسان در نظر است که مورد هدایت و راهنمایی خداست.

هدی: ج ۷، ص: ۱۴۹

هدی: (بر وزن فلس) قربانی. و

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۵۰

آن مخصوص بیت الله الحرام و قربانی حج است. و غیر آن اضحیه نامیده میشود بنظر می‌آید علت این تسمیه آنست که قربانی احترام و اکرامی است نسبت به کعبه که در هدی و هدایت معنای اکرام و لطف هست و یا بجهت آنست که به کعبه و حرم سوق داده میشود مثل «هدی العروس الی بعلها» که بمعنی بردن و سوق دادن عروس بشوهرش است. وَ لَا تَخْلِقُوا رُؤُسَكُمْ حَتَّىٰ يَبْلُغَ الْهُدَىٰ مَحَلَّهُ بقره: ۱۹۶. سرهای خویش را نتراشید تا قربانی بمحلش برسد هدی مجموعاً هفت بار در قرآن مجید آمده و همه راجع بقربانی حج و عمره است. واحد آن هدیه است مثل تمر و تمره و جمع آن هدی بر وزن فعیل است چنانکه در مجمع گفته است.

هدیه: ج ۷، ص: ۱۵۰

هدیه: هدیه را چنانکه از مفردات بدست می‌آید از آن هدیه گویند که لطف و مرحمتی است از بعضی ببعضی و اِنِّي مُرْسَلَةٌ اِلَيْهِمْ بِهَدِيَّةٍ فَنَظَرُوهُ بِمَ يَرْجِعُ الْمُرْسَلُونَ نمل: ۳۵. من تحفه‌ای بآنها خواهم فرستاد تا به بینم فرستادگان با چه بر میگرددند.

هرب: ج ۷، ص: ۱۵۰

هرب: (بفتح ه- ر) فرار کردن گویند «هرب هربا: فر». وَ اَنَا ظَنَّنَا اَنْ لَّنْ نُّعْجِزَ اللّٰهَ فِي الْاَرْضِ وَلَنْ نُّعْجِزَهُ هَرْبًا جَن: ۱۲. ما دانستیم که هرگز خدا را در زمین عاجز نتوانیم نمود و نیز با فرار کردن او را عاجز نتوانیم کرد که او هر جا باشیم ما را درک میکند، این لفظ فقط یکبار در قرآن آمده است.

هاروت: ج ۷، ص: ۱۵۰

هاروت: وَ مَا اُنزِلَ عَلَي الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَ مَارُوتَ بقره: ۱۰۲. در باره این اسم در «ماروت- مرء» بررسی شده است. و یکبار بیشتر در قرآن مجید نیامده است.

هرع: ج ۷، ص: ۱۵۰

هرع: وَ جَاءَهُ قَوْمُهُ يُهْرَعُونَ اِلَيْهِ وَ مِنْ قَبْلُ كَانُوا يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ هود: ۷۸. راغب گوید: هرع و اهراع یعنی سوق بشدت و ترساندن در مجمع و صحاح گوید: اهراع بمعنی اسراع و شتاب است. یعنی: قوم لوط در حالیکه میشتافتند بسوی او آمدند (گوئی شهوت و نفس

آماره آنها را

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۵۱

بسرعت میراند) و از پیش بد کار بودند و از کار بد شرم نداشتند. إِنَّهُمْ أَلْفُوا آبَاءَهُمْ ضَالِّينَ. فَهُمْ عَلَىٰ آثَارِهِمْ يُهْرَعُونَ صافات: ۶۹ و ۷۰ آنها پدرانشان را گمراه یافتند و در پیروی آنها شتاب میکنند این کلمه تنها دو بار در کلام الله آمده است.

هارون: ج ۷، ص: ۱۵۱

هارون: علیه السلام. از انبیاء بنی اسرائیل و برادر موسی علیه السلام است، نام مبارکش نوزده بار در کلام الله مجید یاد شده زیرا مراد از **يَا أُخْتَ هَارُونَ مَا كَانَ أَبُوكَ امْرَأَ سَوْءٍ مَّرِيمَ: ۲۸**. هارون برادر موسی نیست. هارون لفظ غیر عربی است و بمعنی کوه نشین یا نورانی میباشد چنانکه هاکس در قاموس خود گفته است. [اینک مطالبی در باره آنحضرت:] هارون علیه السلام پیغمبر و مورد وحی خداوند بوده است و **أَوْحَيْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَعِيسَىٰ وَأَيُّوبَ وَيُونُسَ وَهَارُونَ وَسُلَيْمَانَ وَآتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا نَسَاء: ۱۶۳**. ایضا آیه **ثُمَّ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ وَأَخَاهُ هَارُونَ بِآيَاتِنَا وَسُلْطَانٍ مُّبِينٍ مُّؤْمِنُونَ: ۴۵**. و نیز **وَوَهَبْنَا لَهُ مِنْ رَحْمَتِنَا أَخَاهُ هَارُونَ نَبِيًّا مريم: ۵۳**. و از آیه زیر روشن میشود که شریعت مال هر دو بوده و **لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَىٰ وَهَارُونَ الْفُرْقَانَ وَضِيَاءً وَذِكْرًا لِّلْمُتَّقِينَ انبياء: ۴۸**. ایضا و **آتَيْنَاهُمَا الْكِتَابَ الْمُسْتَبِينَ صافات: ۱۱۷**. ولی ظاهر آنست که در عین نبوت، وزیر و معین موسی علیه السلام بوده و از روایتیکه نقل خواهد شد معلوم میشود موسی وحی را با او ابلاغ میکرد است اما ظاهر آیات گذشته وحی معمولی است. موسی علیه السلام او را بعنوان وزیر از خدا میخواهد و **اجْعَلْ لِي وَزِيرًا مِنْ أَهْلِي. هَارُونَ أَحْيَى. اشدُّ بِهِ أُرْرِي. وَأَشْرِكُ فِي أَمْرِي طه: ۲۹-۳۲**. جمله و **أَشْرِكُ فِي أَمْرِي** با جواب آن **قَالَ قَدْ أُوتِيتَ سُؤْلَكَ يَا مُوسَىٰ مفید آنست که شریک نبوت بوده هکذا آیه و لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَىٰ الْكِتَابَ وَجَعَلْنَا مَعَهُ أَخَاهُ هَارُونَ وَزِيرًا فِرْقَان: ۳۵**. که اعطاء کتاب بموسی

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۵۲

نسبت داده شده. آنجناب مورد تمجید خدای متعال است که فرماید **سَلَامٌ عَلَىٰ مُوسَىٰ وَهَارُونَ** و ایضا در باره او و برادرش آمده: که خدا بهر دو برادر منت گذاشت و یاریشان فرمود، و از نیکو کاران و از بندگان مؤمن اند (صافات: ۱۱۴-۱۲۲) و او از **الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ** است (مریم: ۵۸) و در سوره انعام از آیه ۸۴ تا ۸۹ در جمله پیامبرانی ذکر شده که آنها محسنان، صالحان، برگزیدگان، هدایت شدگان و صاحبان کتاب و حکم و نبوت اند. و نیز آن بزرگوار بهنگام عزیمت موسی بمیقات جانشین آنحضرت در بنی اسرائیل بود. چنانکه فرموده: **وَقَالَ مُوسَىٰ لِأَخِيهِ هَارُونَ اخْلُفْنِي فِي قَوْمِي وَأَصْلِحْ وَلَا تَتَّبِعْ سَبِيلَ الْمُفْسِدِينَ اعراف: ۱۴۲**. هارون با موسی برادر پدر و مادری بودند و اینکه در سوره اعراف آیه ۱۵۰ و طه: ۹۴ هارون بموسی **يَا بَنُ أُمَّيْ** پسر مادرم میگوید، گفته اند بجهت تحریک عاطفه موسی بوده است در تفسیر صافی از کافی از امیر المؤمنین علی علیه السلام نقل کرده که هارون با موسی برادر پدر و مادری بودند. در مجمع و جوامع الجامع از حسن مفسر نقل کرده: و الله برادر پدر و مادری بودند ولی هارون پسر مادرم گفت که آن در تحریک عاطفه ابلغ است. بیضاوی نیز پسر و مادری بودن آنها تصریح کرده است. در تفسیر المیزان سوره قصص از تفسیر قمی نقل کرده: راوی گوید بامام باقر علیه السلام گفتم: موسی چقدر از مادرش جدا بود که خدا او را بمادرش برگردانید؟ فرمود: سه روز. گفتم: هارون برادر پدر و مادری موسی بود؟ فرمود: آری. نمیشنوی که خدا فرماید **يَا بَنُ أُمَّيْ لَا تَأْخُذْ بِلِحْيَتِي وَلَا بِرَأْسِي؟** گفتم: سنّ کدام یک بیشتر بود؟ فرمود: هارون.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۵۳

گفتم: وحی بهر دو نازل میشد؟ فرمود: وحی بموسی نازل میشد و او بهارون میرساند. گفتم: بفرماید آیا احکام و حکومت و امر و نهی مال هر دو بود؟ فرمود: موسی با پروردگارش مناجات میکرد و علم را مینوشت و میان بنی اسرائیل قضاوت میکرد و چون برای

مناجات میرفت هارون جانشین او بود. گفتیم: کدام یک زودتر از دنیا رفت؟ فرمود: هارون پیش از موسی وفات کرد هر دو در بیابان «تیه» از دنیا رفتند. گفتیم: موسی فرزندی داشت؟ فرمود نه فرزند و نسل از هارون بود. المیزان گوید: آخر روایت با روایات دیگر که دلالت بر فرزند داشتن موسی میکنند مخالف است. تورات فعلی نیز حکایت از اولاد موسی دارد. نگارنده گوید: استدلال امام علیه السلام از آیه بر پدر و مادری بودن آندو و جهش معلوم نشد و الله اعلم. مختصر این روایت را در صافی ذیل آیه یا بَنُّ أُمَّ اعراف: ۱۵۰ نقل کرده است. تورات فعلی در سفر خروج باب سی و دو ساختن گوساله را که سامری ساخته بود بهارون علیه السلام نسبت داده هاکس در قاموس خود آنرا تصدیق کرده و ضمن تعریف از هارون آنجناب را بضعف و سستی نسبت داده است. این از تورات محرف و نویسنده قاموس آن بعید نیست سلامٌ عَلَى مُوسَى وَ هَارُونَ... وَ سَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ... يَا أُخْتَ هَارُونَ مَا كَانَ أَبُوكَ امْرَأَ سَوْءٍ وَمَا كَانَتْ أُمُّكَ بَعْیًّا مَرِیمَ: ۲۸. این آیه خطاب قوم است بمریم آنگاه که عیسی را پیش مردم آورد یعنی: ای خواهر هارون پدرت بد کار و مادرت زنا کار نبود پس این بچه را از کجا آوردی و مرتکب چنان کار شدی؟! در مجمع فرموده: بقولی هارون مرد صالحی بود که صالحان را باو نسبت میدادند (پس مراد از اخت انتساب است) بقولی هارون قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۵۴

برادر پدری مریم بود. بقولی مراد نسبت بهارون برادر موسی است و بقولی هارون مرد بد کاری بود که بدان را باو نسبت میدادند.

هزه؛ ج ۷، ص: ۱۵۴

هزه: هزو و هزو بمعنی مسخره کردن است که حکایت از استخفاف مسخره شده دارد، اُولی بضم زاء آمده دوّمی بضم هر دو. استهزاء نیز بمعنی مسخره کردن است. قُلْ أِبِلَّهِ وَايَاتِهِ وَرَسُولِهِ كُنْتُمْ تَسْتَهْزِئُونَ توبه: ۶۵. بگو آیا بخدا و آیاتش و رسولش مسخره و شوخی میکردید؟! و لَّا تَخَذُوا آيَاتِ اللَّهِ هُزُوًّا بقره: ۲۳۱. «هزوا» بضم هاء و زاء یازده بار در قرآن مجید آمده و همه مصدر بمعنای مفعول اند یعنی «مهزؤ به» و مسخره شده. که عبارت اخرای بی ارزش است. راجع به الله يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ بقره: ۱۵. که نسبت آن بخدا داده شده رجوع شود به «مکر». اِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ حجر: ۹۵. آیه ما قبل این است فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَاَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ - اِنَّا كَفَيْنَاكَ اَكْ یعنی آنچه را که امر میشوی آشکار کن و از مشرکان روی گردان زیرا که ما از تو مسخره کنندگان را کفایت کردیم (بتو نتوانند آزاری رسانند) معلوم میشود که عده‌ای با نفوذ از مشرکان آنجناب را مسخره میکردند که خداوند در قبال آنها بانحضرت تأمین داده است. در تفسیر عیاشی نقل کرده: آنها پنج نفر از قریش بودند: ولید بن مغیره مخزومی، عاص بن وائل سهمی، حارث بن حنظله، اسود بن عبد یغوث، اسود بن مطلب بن اسد. چون خدا فرمود اِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ آنحضرت دانست که خدا خوارشان کرده است و خدا آنها را بمرگ خوار کننده از بین برد. در مجمع سومی را حرث بن قیس نقل کرده و آنگاه کیفیت نابودیشان را حکایت نموده است.

هزه؛ ج ۷، ص: ۱۵۴

هزه: تکان دادن، حرکت دادن گویند: «هَزَّتِ الرِّيحُ الاغْصَانَ» باد شاخه‌ها را تکان داد وَ هَزَّتْ اِلَيْكَ

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۵۵

بِحِدْعِ النَّخْلَةِ تَسْقِطُ عَلَيْكَ رُطْبًا حَبِيًّا مريم: ۲۵. تنه نخل را تکان ده خرمای تازه بسوی تو میافکند. راغب آنرا تکان شدید گفته. اهتراز: تکان خوردن. فَاِذَا اَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَرَّتْ وَ رَبَّتْ حج: ۵. چون باران را بر زمین نازل کنیم تکان میخورد و بالا می‌آید. وَ اَلْقِ عَصَاكَ فَلَمَّا رَآهَا تَهْتَزُّ كَأَنَّهَا جَانٌّ وَلِي مُدْبِرًا نمل: ۱۰. و اینکه عصایت را بیانداز و چون انداخت، دید عصا حرکت میکند گوئی ماری است موسی از آن رو بفرار گذاشت.

هزل: ج ۷، ص: ۱۵۵

هزل: إِنَّهُ لَقَوْلٌ فَضِيلٌ. وَمَا هُوَ بِالْهَزْلِ طارق: ۱۳ و ۱۴. هزل بمعنی لاغر شدن است راغب گوید: هزل هر کلام بی‌فایده است. تشبیه شده به لاغری. طبرسی آنرا لعب گفته است یعنی: این قرآن کلامی قاطع است و شوخی نیست. در نهج البلاغه خطبه ۱۸۹ در وصف دنیا فرموده: «جدها هزل» جدی آن شوخی است. این لفظ فقط یکبار در کلام الله آمده است.

هزم: ج ۷، ص: ۱۵۵

هزم: شکست دادن. فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ بقره: ۲۵۱. آنها را بیاری خدا شکست دادند و داود جالوت را کشت. راغب گوید: اصل آن فشردن چیزی است تا بشکند مانند فشردن خیک خشک سَيِهْرَمُ الْجَمْعُ وَيُولُونَ الدُّبْرُ قمر: ۴۵. بزودی آن جمع شکست خورده و فرار خواهند کرد. جُنْدٌ مَا هُنَالِكَ مَهْزُومٌ مِنَ الْأَحْزَابِ ص: ۱۱. «ما» برای تقلیل است «هُنَالِكَ» اشاره بمکان بعید است شاید مراد از آن «بدر» باشد که از مکه بآنجا اشاره شده است. که کفار مکه در آنجا شکست خوردند یعنی. اینها لشکری کم و شکست خورده‌اند در آنجا، و از احزابی هستند که در گذشته بر علیه پیامبران دسته بندی کردند.

هش: ج ۷، ص: ۱۵۵

هش: قَالَ هِيَ عَصَايَ أَتَوَكَّأُ عَلَيْهَا وَأَهشُّ بِهَا عَلَى غَنَمِي طه: ۱۸. هش یعنی تکان برگ درختان تا بریزند. راغب گوید: آن قریب است به هز در تحریک چیزی. و بر چیز نرم واقع

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۵۶

میشود مثل «هش الورق» تکان دادن برگ. یعنی: گفت آن عصای من است بآن تکیه میکنم و با آن بگوسفندانم برگ میتکانم. این لفظ فقط یکبار در قرآن عزیز آمده است.

هشم: ج ۷، ص: ۱۵۶

هشم: شکستن. هشم الشيء هشما: کسر» راغب گوید: آن شکستن چیز نرمی است مثل علف. گویند: «هشم عظمه» استخوان او را شکست هاشمه زخمی است که استخوان سر را میشکند. هشمیم: خورد شده و شکسته علف خشک و چوب فَاخْتَلَطَ بِهِ لَبِآتُ الْأَرْضِ فَأَصْبَحَ هَشِيمًا تَذْرُوهُ الرِّيحُ كهف: ۴۵. علف زمین با آن بیامیخت سپس خشک و شکسته گردید که بادها آنرا پراکنده کند. إِنَّا أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ صَيْحَةً وَاحِدَةً فَكَانُوا كَهَشِيمِ الْمُخْتَطِرِ قمر: ۳۱. محتظر بصیغه فاعل کسی است که برای باغ یا گوسفندان حظیره و آغلی از چوب و علف میسازد یعنی ما بر قوم صالح صیحه‌ای فرستادیم که در اثر آن مانند چوبهای شکسته حظیره ساز شدند. ظاهرا مراد شکسته شدن چوبها در حین قطع از اشجار است نه شکسته شدن در آغل. این لفظ فقط دو بار در قرآن مجید آمده است. در نهج البلاغه خطبه ۱۴۲ فرموده: «أَوْ كَوَقَعِ النَّارِ فِي الْهَشِيمِ» یا مانند افتادن آتش در چوبها و علفهای شکسته و خشکیده.

هضم: ج ۷، ص: ۱۵۶

هضم: هضم بمعنی شکستن و نقص و غیره آمده است در نهج البلاغه خطبه ۲۰۰ آمده است: «و ستنبک ابنتک بتظافر امتک علی هضمها» یعنی: بزودی دخرت بتو خبر خواهد داد از اجتماع امت برخورد کردن و ظلم او و یا بر غصب حقش، این کلمه فقط دو بار در قرآن کریم آمده است: ۱- وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا يَخَافُ ظُلْمًا وَلَا هَضْمًا طه: ۱۱۲. هضم در اینجا چنانکه

در مجمع گفته بمعنی نقص است: «هضمه نقصه من حقه» یعنی: هر که با ایمان کارهای شایسته انجام دهد از ظلم و نقص خدا نه باو ظلم میکند و نه از اجرش میکاهد. نظیر فَمَنْ يُؤْمِنُ بِرَبِّهِ فَلَا يَخَافُ بَخْسًا وَلَا رَهَقًا جَن: ۱۳. رهق (بفتح

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۵۷

ر-ه) چنانکه در صحاح گفته بمعنی ظلم است در این آیه بخش بجای هضم و رهق بجای ظلم در آیه ما نحن فیه است یعنی: نه از کاهش مزد میترسد و نه از ظلم. ۲- فِی جَنَاتٍ وَ عُيُونٍ. وَ زُرُوعٍ وَ نَخْلٍ طَلَعُهَا هَضِيمٌ شعراء: ۱۴۷ و ۱۴۸. هضمیم را متداخل گفته‌اند. در صحاح گوید: «طلع هضمیم» میوه خرما را آنگاه گویند که از قشرش خارج نشده و متداخل و بعضی بیعضی منضم‌اند بقول بعضی مراد از آن نرم و رسیده است چنانکه در مجمع و جوامع الجامع نقل کرده یعنی: در باغات و چشمه‌ها و کشتها و نخل‌هایی که میوه آنها نرم و رسیده و یا رویهم چیده است.

هطع: ج ۷، ص: ۱۵۷

هطع: هطع بمعنی شتاب و خیره شدن آمده، اهطاع نیز بمعنی شتاب و دراز کردن گردن است طبرسی از احمد بن یحیی نقل کرده: مهطع آنست که با ذلت و ترس نگاه میکند و از آنچه می‌بیند دیده بر نمیدارد، در اقرب الموارد گفته فقط در صورت خوف اهطاع میاید. در صحاح گفته «أهطع: مدّ عنقه و صوّب رأسه- اهطع فی عدوّه: اسرع» و نیز گفته: «هطع الرّجل» نگاه کرد و دیده از آن بر نداشت ... یَوْمَ يَدْعُ الدّاعِ إِلَى شَيْءٍ نُّكِرٍ ... مُهْطِعِينَ إِلَى الدّاعِ يَقُولُ الْكافِرُونَ هَذَا يَوْمَ عَسَرْتُمْ قَمَرَ: ۸. مهطعین در آیه ظاهراً بمعنی شتاب کنندگان است یعنی: روزی که دعوت کننده بعد از ناپسند دعوت میکند ... مردم شتابان سوی دعوتگر شوند کافران گویند این روز سختی است. مُهْطِعِينَ مُقْبِعِي رُؤُسِهِمْ لَا يَزِدُّهُمْ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ ... ابراهیم: ۴۳. مهطع در آیه ظاهراً کسی است که گردنش را دراز کند، مقنع آنست که سر بالا- کند یعنی گردن کشیدگان و سرها بالا گرفته‌اند چنانکه پلکشان بهم نمیخورد. ایضا در آیه فَمَالِ الَّذِينَ كَفَرُوا قَبْلَكَ مُهْطِعِينَ معارج: ۳۶.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۵۸

هل: ج ۷، ص: ۱۵۸

هل: حرف استفهام است مثل هَلْ يَرَاكُمْ مِنْ أَحَدٍ توبه: ۱۲۷. بیشتر وقوع آن در قرآن مجید برای تقریر است. خواه برای تنبیه باشد یا نفی یا تکبیت چنانکه راغب گفته است. مثلاً در آیات زیر تنبیه بر نفی است. هَلْ تُحِسُّ مِنْهُمْ مِنْ أَحَدٍ مریم: ۹۸. آیا کسی از آنها را میبایی؟ یعنی نمیبایی و اضِطْبِرْ لِعِبَادَتِهِ هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا مریم: ۶۵. فَارْجِعِ الْبَصِيرَةَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ مَلَكٍ: ۳. در این آیات تقریر برای نفی است. در بسیاری از آیات بعد از حرف هل لفظ «الا» آمده است مثل هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ رَحْمَن: ۶۰. هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ اعراف: ۵۳. هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ اِنْعَام: ۱۵۸. در این آیات ظاهراً مراد از «هل» نفی است گوئی در مقام «ماء» نافیه است چنانکه در بعضی از آیات بجای هل «ما» آمده است مثل مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً يَس: ۴۹. وَمَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً ص: ۱۴. علی هذا هل در اینگونه موارد برای تقریر نفی است. ابن هشام در مغنی گوید: معنای نهم هل آنست که از آن نفی اراده میشود لذا در آیه هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ حرف «الا» بخبر وارد شده است در اقرب الموارد این معنی را نقل و تصدیق کرده است در مجمع آنرا در آیه فوق «لیس» و در جلالین «ما» معنی نموده و در آیه هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ مجمع و بیضاوی و جلالین آنرا «ما يَنْظُرُونَ» گفته‌اند. هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئاً مَرْدُوداً انسان: ۱. ابن هشام در مغنی گوید: معنای دهم هل آنست که بمعنی «قد» آید عده‌ای از قبیل ابن عباس، کسائی و فراء آنرا در آیه «قد» معنی کرده‌اند ... زمخشری مبالغه کرده و گفته هل پیوسته بمعنی «قد» است و استفهام از همزه مقدره

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۵۹

با «قد» فهمیده میشود و تقدیر هَلْ أَتَى «أهل أتی» است (تمام شد). طبرسی، زمخشری، بیضاوی، جلالین و غیرهم آنرا در آیه فوق بمعنی «قد» گفته‌اند.

هلع: ج ۷، ص: ۱۵۹

هلع: إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا. إِذِ مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا. وَإِذِ مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا معارج: ۱۹-۲۱. هلع (بر وزن فرس) جزع و گرسنگی است چنانکه در اقرب الموارد است در صحاح و قاموس گفته: «الهلع: افحش الجزع» و در قاموس هلع (بر وزن سرد) را حریص گفته است. علی هذا هلوع یعنی کم صبر و پر طمع. در اینصورت دو آیه بعدی یعنی جزع بهنگام ضرر و بخل بهنگام نعمت معنی هلوع است در مجمع البیان فرموده: «الهلع الشدید الحرص الشدید الجزع» در قاموس و اقرب-الموارد گوید: هلوع کسی است که از شرّ و ضرر مینالد و بر مال حریص و بخیل میباشد این لفظ فقط یکبار در قرآن مجید آمده است یعنی: انسان کم صبر و پر طمع خلق شده آنگاه که ضرر بیند مینالد و آنگاه که مال یابد بخل میورزد إِلَّا الْمُصَلِّينَ. الَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ دَائِمُونَ.

هلك: ج ۷، ص: ۱۵۹

اشاره

هلك: هلاك در اصل بمعنی ضایع شدن و تباہ گشتن است. چنانکه طبرسی ذیل و لَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ بقره: ۱۹۵. گفته و اضافه کرده: آن بودن چیزی است بطوریکه دانسته نیست کجا است. در اقرب الموارد گفته: بکار نمی‌رود مگر در مرگ بد. از راغب نیز استفاده میشود که ذمّ در آن منظور است و آن عنقریب بررسی خواهد شد. مهلك: (بر وزن مغرب) مصدر میمی است بمعنی هلاکت. وَ جَعَلْنَا لِمَهْلِكِهِمْ مَوْعِدًا كَهْف: ۵۹. برای هلاکت آنان و عده‌ای قرار دادیم. ثُمَّ لَنَقُولَنَّ لِوَلِيِّهِ مَا شَهِدْنَا مَهْلِكَ أَهْلِهِ نمل: ۴۹. سپس بولی و جانشین او میگوئیم: ما شاهد مرگ خانواده او نبودیم و از مرگ آنها بی خبریم. تهلكة: بقولی مصدر است بمعنی قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۶۰

هلاک- و بقولی هر چیزی است که عاقبتش هلاکت باشد در کلام عرب مصدری بر وزن تفعله (مضموم اللام) نیست مگر این مصدر (مجمع) در صحاح نقل کرده تهلكه از نوادر مصدرها و بر غیر قیاس است. وَ أَنْفَقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ لَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَ أَحْسَبُوا أَنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ بقره: ۱۹۵. در راه خدا مال خرج کنید و خودتان را بهلاکت نیاندازید و نیکی کنید که خدا نیکو- کاران را دوست میدارد. ظاهر آیه آنست که عدم انفاق در راه خدا القاء نفس در تهلكه است ولی قطع نظر از آن جمله لَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ يك قاعدة کلی است. اینک موارد استعمال این کلمه در کلام الله مجید:

مرگ عادی؛ ج ۷، ص: ۱۶۰

از جمله موارد این کلمه در قرآن مجید مرگ معمولی است چنانکه درباره یوسف علیه السلام آمده: وَ لَقَدْ جَاءَكُمْ يُوسُفُ مِنْ قَبْلُ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا زِلْتُمْ فِي شَكٍّ مِمَّا جَاءَكُمْ بِهِ حَتَّى إِذَا هَلَكَ قُلْتُمْ لَنْ نَبْعَثَ اللَّهَ مِنْ بَعْدِهِ رَسُولًا مؤمن: ۳۴. ایضا آیه إِنَّ امْرُؤًا هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ وَ لَهُ أُخْتُ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ نساء: ۱۷۶. و نیز وَ مَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ جاثیه: ۲۴. و همچنین إِنَّ أَرَادَ أَنْ يُهْلِكَ الْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ مائده: ۱۷. در همه این آیات هلاک بمعنای مرگ معمولی است. در المنار ذیل إِنَّ امْرُؤًا هَلَكَ ... گوید لفظ هلاک از چند قرن باین طرف بکار نمی‌رود مگر در مقام تحقیر و قرآن آنرا در این آیه و در آیه دیگر که درباره یوسف علیه السلام آمده حَتَّى

إِذْ هَلَكَ ... در مرگ مطلق بکار برده است. نگارنده گوید علی هذا هلاک در زمان نزول قرآن بمرگ مطلق و غیر آن اطلاق میشده و اعتبار ذمّ و تحقیر در آن از مستحدثات میباشد و شاید از این جهت است که طبرسی رحمه الله و غیره درباره آن چیزی نگفته و در آیات فوق مرگ مطلق معنی کرده‌اند. راغب که قید ذمّ را لازم دانسته علت استعمال آنرا در مرگ قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۶۱

مطلق بکتاب دیگری حواله داده که اطلاعی از آن نداریم. در سیره ابن هشام که در اواخر قرن دوم هجری نوشته شده این عبارات هست: «هلک عبد الله ابو رسول الله صلّى الله عليه و آله» - «هلک ابو طالب - هلک خدیجه بنت خویلد» از این معلوم میشود که هلاک در آن عصر بمعنی مرگ عادی بوده است.

تباهی و از بین رفتن؛ ج ۷، ص: ۱۶۱

در آیاتی نظیر لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ ... بقره: ۲۰۵. رِيحٍ فِيهَا صِرٌّ أَصَابَتْ حَرْثَ قَوْمٍ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ فَأَهْلَكْتَهُ آل عمران: ۱۱۷. مراد تباه شدن و از بین رفتن است که از مصادیق هلاک میباشد.

هلاک بوسیله عقوبت؛ ج ۷، ص: ۱۶۱

بیشتر موارد استعمال آن در قرآن عزیز همان هلاکت بوسیله عذاب است مثل وَ أَنَّهُ أَهْلَكَ عَادًا الْأُولَىٰ نجم: ۵۰. وَ كَمْ أَهْلَكْنَا مِنَ الْقُرُونِ مِنْ بَعْدِ نُوحٍ اسراء: ۱۷. ناگفته نماند فعل هلک در قرآن مجید همواره لازم بکار رفته و متعدی آن از باب افعال استعمال شده است ولی در صحاح و اقرب الموارد است که بنو تمیم هلک را متعدی (نیز) بکار میبرند. و نیز ناگفته نماند: کلمه هلاکت در کلام عرب بکار نرفته ظاهرا آن فقط در افواه معمول شده و مأخذ صحیحی ندارد.

هلال؛ ج ۷، ص: ۱۶۱

هلال: إِذَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَ لَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَ مَا أَهْلَ بِهِ لِغَيْرِ - الله بقره: ۱۷۳. اهلال بمعنی بلند کردن صدا است. در مصباح المنیر گوید: «أهلّ المولود» بچه وقت ولادت فریاد کرد. «أهلّ المحرم» شخص محرم صدایش را به تلبیه احرام بلند کرد. و هر که آوازش را بلند کند گویند «أهلّ اهلالا». در مجمع گفته: هلال مشتق است از «استهلّ الصبی» یعنی بچه در وقت ولادت گریه یا فریاد کرد، ماه را از آن هلال نامیده‌اند که بدیده شدن آن مردم صدا بلند کرده بیکدیگر نشان میدهند. و نیز فرموده: اهلال بلند کردن صدا است به بسم الله

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۶۲

در وقت ذبح حیوان و اهلال محرم بلند کردن صدا است بذکر تلبیه. بنظر راغب: اهلال بلند کردن صدا است وقت دیدن ماه سپس در هر صدا بکار رفته است ظاهرا راغب هلال را اصل دانسته است نه بلند کردن صدا را. عبارت وَ مَا أَهْلَ بِهِ لِغَيْرِ الله چهار بار در قرآن مجید بکار رفته و مراد از همه ذکر نام غیر خدا بوقت ذبح است. مشرکان بوقت ذبح حیوان نام اصنام خود را میبردند لذا در اسلام دستور آمد در صورت بردن نام غیر خدا ذبیحه حرام است یعنی: خدا فقط بشما اینها را حرام کرده: میته، خون، گوشت خوگ و آنچه غیر خدا بر آن ندا شده است. لام «لِغَيْرِ الله» مفید آنست که غرض از ندا غیر خدا بوده است.

هلال؛ ج ۷، ص: ۱۶۲

هلال: يَسْتَلُوْنَكَ عَنِ الْاَهْلِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيْتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ ... بقره: ۱۸۹. اهله جمع هلال است. مراد از سؤال تغییر اشکال ماه و رسیدن بهلال ثانوی است. از مجمع نقل شد: ماه را از آن هلال گویند که مردم بهنگام دیدن آن صدا را بلند میکنند. راغب گفته: ماه را در شب اول و دوم هلال گویند سپس آن قمر است بی آنکه هلال گفته شود در مجمع فرموده: بقولی آنرا در شب اول و دوم هلال گویند و بعد هلال گفته نمیشود تا در ماه آینده بحال اول برگردد. بقولی فقط در سه شب اول هلال است بعد از آن قمر، و بقولی تا وقتی هلال است که بر ظلمت شب غلبه کند و آن در شب هفتم باشد در قاموس نیز اقوال مختلف نقل کرده است ... بهر حال: لفظ يَسْتَلُوْنَكَ عَنِ الْاَهْلِ نشان میدهد که سؤال از هلالها بوده یعنی: این هلال بودن ماه و باز بعد از چندی بصورت هلال آمدن و همچنین، چه فائده‌ای دارد؟ در جواب فرموده: آنها زمانها و وقتهاند برای مردم و اوقاتند برای حج یعنی هلالها نشاندهنده اوقاتند. در اینصورت جواب با سؤال مطابق است که آنها از فائده تغییرات قمر

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۶۳

پرسیده بودند و جواب شنیده‌اند. بقول بعضی سؤال از حقیقت هلالها است که روی چه علتی ماه چنین میشود و چون قدرت دانستن آنرا که از مسائل هیئت است نداشتند لذا از منافع آن جواب داده شده. ولی این سخن قابل قبول نیست.

هلم: ج ۷، ص: ۱۶۳

هلم: اسم فعل است بمعنی بیاورید و حاضر کنید و نیز بمعنی بیاید، لازم و متعدی بکار رود، مفرد و جمع و تذكیر و تأنیث در آن یکسان باشد این عقیده علماء حجاز است. قُلْ هَلُمَّ شُهَدَاءَكُمْ انعام: ۱۵۰. بگو گواهان خود را حاضر کنید. در این آیه متعدی بکار رفته و در آیه ذیل لازم، وَالْقَاتِلِينَ لِاخْوَانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنَا احزاب: ۱۸. آنانکه برادرانشان میگفتند: بیاید پیش ما. این لفظ دو بار بیشتر در قرآن مجید نیامده است.

همد: ج ۷، ص: ۱۶۳

همد: وَ تَرَى الْاَرْضَ هَامِدَةً فَاِذَا اُنزِلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَرَّتْ وَ رَبَّتْ ... حج: ۵. همود بمعنی خاموش شدن، مردن، و خشک شدن است گویند «همدت النار همودا» آتش خاموش شد. «کاد يهمد من الجوع» نزدیک بود از گرسنگی بمیرد در نهج البلاغه خطبه ۲۲۴ آمده ... «اصواتهم هامده» صداهایشان خاموش شده مراد از «هامده» در آیه شریفه مردن زمین است «ارض هامده» یعنی زمینیکه مرده است، علف، حیات و حرکت ندارد یعنی: زمین را مرده می بینی چون بآن آب نازل کردیم تکان خورده، بالا میاید، آیه نظیر وَ اللّٰهُ اَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَاصْبَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا نحل: ۶۵. است ایضا آیه وَ مِنْ اٰيَاتِهِ اَنْتَ تَرَى الْاَرْضَ خَاشِعَةً فَاِذَا اُنزِلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَرَّتْ وَ رَبَّتْ ... فصلت: ۳۹. هامده فقط یکبار در قرآن مجید آمده است.

همر: ج ۷، ص: ۱۶۳

همر: فَفَتَحْنَا اَبْوَابَ السَّمَاءِ بِمَاءٍ مُنْهَمِرٍ قمر: ۱۱. همر (بر وزن فلس) بمعنی ریختن اشک و آب است «همره فانهمر» ریخت آنرا پس ریخته شد. لازم و متعدی آمده است.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۶۴

طبرسی شدت را در آن قید کرده است یعنی درهای آسمان را باز کردیم بآبی که بشدت میریخت. باز شدن درهای آسمان و بشدت ریختن آب نشان میدهد که باران خارق العاده بوده است این لفظ فقط یکبار در قرآن مجید آمده است.

همز:؛ ج ۷، ص: ۱۶۴

همز: وَيْلٌ لِّكُلِّ هُمَزَةٍ لُّمَزَةٍ همزه: ۱. از جمله معانی همز دفع و طرد است. در صحاح آمده: «همزه ای دفعه و ضربه» در نه‌یاه گفته: هر چه را دفع کردی همز کردی. طبرسی فرموده: اصل همزه بمعنی شکستن است و در ذیل «هَمَزَاتِ الشَّيَاطِينِ» آورده: همز بمعنی دفع شدید و همز شیطان راندن و دفع انسان است بمعاصی. در اقرب از لسان العرب نقل کرده: همز عیب گرفتن در پشت سر و لمز بد گوئی در حضور است. همز را فشردن و غیبت کردن و عیبجویی نیز گفته‌اند در آیه فوق ظاهراً بمعنی دفع و طرد است و صیغه همزه و لمزه برای کثرت است یعنی بسیار طرد کننده و بسیار عیبجو. از صفات ثروتمند طاغی آنست که عیبجو است و مردم را با تکبر و عیبجویی از خود طرد میکند. وَ لَا تُطْعُ كُلَّ خَلَافٍ مَّهِينٍ. هَمَّازٌ مَشَاءٌ بِنَمِيمٍ قلم: ۱۰ و ۱۱. هماز را در آیه عیبجو و بد گو و غیبت کننده گفته‌اند، بعید نیست که بمعنی دفع کننده باشد که مردم را بواسطه سخن چینی از هم طرد و دور میکند در این صورت «مَشَاءٌ بِنَمِيمٍ» توضیح آنست. یعنی اطاعت نکن از هر قسم خوار پست که تفرقه انداز و سخن چین است. وَقُلْ رَبِّ أَعُوذُ بِكَ مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيَاطِينِ. وَأَعُوذُ بِكَ رَبِّ أَنْ يَحْضُرُونِ مؤمنون: ۹۷ و ۹۸. همزات جمع همزه. و همزات شیاطین و سوسه‌های آنان است که انسان را بسوی معاصی میراند و از تفسیر قمی از امام علیه السلام نقل شده: آن و سوسه شیاطین است که در قلبت میافتد. یعنی: بگو خدایا از و سوسه‌های شیاطین بتو پناه میبرم و بتو

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۶۵

پناه میبرم از اینکه کنار من حاضر شوند و اغوایم کنند.

همس:؛ ج ۷، ص: ۱۶۵

همس: وَ خَشَعَتِ الْأَصْوَاتُ لِلرَّحْمَنِ فَلَا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا طه: ۱۰۸. همس صدای آهسته است و همس اقدام صدای بسیار آهسته پاهاست در نهج البلاغه خطبه ۲۲۱ آمده: «و لا همس قدم فی الارض» و نه صدای آهسته پائی در زمین. یعنی روز قیامت صداها برای خدا خاموش شده، نمیشنوی مگر صدای آهسته‌ایرا، این لفظ فقط یکبار در کلام الله آمده است.

هم:؛ ج ۷، ص: ۱۶۵

هم: قصد و اراده. بمعنی حزن و اضطراب نیز در قرآن مجید بکار رفته است. وَ هَمَّتْ كُلُّ أُمَّةٍ بِرَسُولِهِمْ لِيَأْخُذُوهُ غافر: ۵. هر امت رسولشان را قصد کردند که بگیرندش. وَ هَمُّوا بِمَا لَمْ يَنَالُوا توبه: ۷۴. و قصد کردند آنچه را که نرسیدند. وَ لَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَ هَمَّ بِهَا لَوْ لَا أَنْ رَأَىٰ بُرْهَانَ رَبِّهِ يوسف: ۲۴. یعنی زن قصد کرد یوسف را که از او کام بگیرد و یوسف هم اگر برهان پروردگارش را نمیدید زنی را قصد میکرد که از او کام بگیرد، برهان ظاهراً همان ایمان و عقیده راسخ یوسف علیه السلام بود، یوسف بشری بود دارای غریزه جنسی اگر ایمان راسخ نداشت مثل آنزن بوی تمایل میکرد. وَ طَائِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنْفُسُهُمْ يَظُنُّونَ بِاللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ... آل عمران: ۱۵۴. یعنی گروهی را فکر خودشان مضطرب و ناراحت کرده بود و درباره خدا گمان ناحق میبردند.

هامان:؛ ج ۷، ص: ۱۶۵

هامان: إِنَّ فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ جُنُودَهُمَا كَانُوا خَاطِئِينَ قصص: ۸. این لفظ مجموعاً شش بار در قرآن مجید آمده و از فَاوَقِدْ لِي يَا هَامَانُ عَلَى الطَّيْنِ قصص: ۳۸. وَ قَالَ فِرْعَوْنُ يَا هَامَانُ ابْنِ لِي صَرْحًا غافر: ۳۶. که فرعون باو دستور میدهد، روشن میشود که وزیر و پیشکار فرعون بوده است. در عین حال مقامش بسیار مهم بوده که در ردیف فرعون شمرده شده و قَارُونَ وَ فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ لَقَدْ

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۶۶

جَاءَهُمْ مُوسَىٰ بِالْبَيِّنَاتِ عَنكَبُوت: ۳۹. و نیز آیه و لَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا وَ سُلْطَانٍ مُّبِينٍ. إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ قَارُونَ فَقَالُوا سَاحِرٌ كَذَّابٌ غافر: ۲۳ و ۲۴. طبرسی رحمه الله فرموده: همام وزیر فرعون و قارون خزانه‌دار او بود. در کتاب استر از مجموعه کتابهای تورات فعلی چاپ شده همام نامی ذکر شده که وزیر اول اخشوروش بوده و بواسطه خشمی که بر مردخای یهودی گرفت پادشاه را بقتل عام یهود در فارس تشویق کرد. استر معشوقه شاه آن فرمان را باطل و موجبات اعدام همام را فراهم کرد. اگر این مطلب صحت هم داشته باشد یقیناً همامانیکه در قرآن مجید ذکر شده، او نیست که او معاصر فرعون و با فرعون همکاری داشته است.

همن: ج ۷، ص: ۱۶۶

همن: الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيَّمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ حشر: ۲۳. در قاموس گوید: «همین علی کذا: صار رقیبا علیه و حافظا» یعنی بر او مراقب و نگهدار شد در مجمع البیان فرموده: «همین الرجل» یعنی مراقب و حافظ و حاضر گردید. علی هذا مهیمن بمعنی مراقب و حافظ است مثل رقیب که در اسماء حسنی آمده است. یعنی: اوست خدای حاکم، پاک، بی آزار، ایمنی ده، مراقب بندگان، توانا، مصلح. وَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَ مُهَيِّمًا عَلَيْهِ ... مائده: ۴۸. ضمیر «عَلَيْهِ» به «الْكِتَابِ» دوّم راجع است که مراد مطلق کتابهای آسمانی گذشته است یعنی: قرآن را بحق بر تو نازل کردیم که هم کتابهای گذشته را تصدیق میکند و هم مراقب و حافظ آنهاست. میشود گفت قرآن با مهیمن و مراقب بودن دو کار انجام میدهد یکی اینکه حافظ آنهاست و وجود آنها را تثبیت و تصدیق میکند دیگری آنکه مراقب و مسلط بر آنهاست و آنچه از اغلاط و تحریف و نسیان

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۶۷

بر آنها راه یافته بیان میدارد و این مخالف آن نیست که قرآن احکامی غیر از احکام تورات و انجیل را بیاورد قرآن در عین حال که مراقب و مصدق آندو است احکام گسترده‌ای که مطابق هر عصر است نیز دارد لذا در ذیل آیه فرموده: فَاحْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَ لَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِّ لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَ مَنَاجِمًا ... یعنی میان اهل کتاب با آنچه خدا بتو نازل کرده حکم کن، زیرا کتاب تو قائم بامر دین و حافظ و مراقب کتب گذشته است. در المنار گوید معنای «مُهَيِّمًا عَلَيْهِ» آنست که رقیب و گواه آنهاست. حقیقت حال آنها را در اصل انزال و اینکه مخاطب آنها را در اصل انزال و اینکه مخاطب آنها چه کسانی بودند، و اینکه مقداری از آنها فراموش شده و از بین رفته و بسیاری دچار تحریف و تأویل گشته و از عمل بآنها اعراض شده، بیان میدارد.

هنالك: ج ۷، ص: ۱۶۷

هنالك: هنالك اشاره است بمکان دور. چنانکه هنا بمکان نزدیک و هنالك بمکان متوسط درباره هنا و هنالك در اول باب اشاره شد امّا هنالك ۹ بار در کلام الله مجید آمده است هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ آل عمران: ۳۸. در آنجا زکریا پروردگارش را خواند. راغب گوید: هنالك در اشاره بزمان و مکان هر دو بکار میرود ولی مکان ثابتتر است. نگارنده گوید: شاید آن در آیه فوق اشاره بزمان باشد.

هنأ: ج ۷، ص: ۱۶۷

هنأ: گوارا بودن. هنی: گوارا. گویند: هنی هر چیزی است که در آن مشقتی نیست و وخامتی در پی ندارد و اصل آن در طعام است. كُلُوا وَ اشْرَبُوا هَنِيئًا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ طور: ۱۹. گوارا بخورید و بنوشید در اثر آنچه میکردید. «هَنِيئًا» چهار بار در کلام الله مجید بکار رفته است.

هود: ج ۷، ص: ۱۶۷

هود: (بفتح ه) رجوع و توبه. «هاد الرّجل هودا» یعنی توبه کرد و بسوی حق برگشت. إنا هُذنا إِلَيْكَ اعراف: ۱۵۶. یعنی: ما بسوی
قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۶۸

تو باز گشتیم. و نیز هود داخل شدن بدین یهودیت است گویند: «هاد و تهود» یعنی بدین یهودیت داخل شد. وَ عَلَى الَّذِينَ هَادُوا
حَرَمْنَا كُلَّ ذِي ظُفْرٍ انعام: ۱۴۶. بآننان که یهودی شده‌اند هر ناخنداری را حرام کردیم، اسم فاعل آن هاند است. هود: (بضم ه) بمعنی
یهود است وَ قَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى بقره: ۱۱۱. گفتند هرگز داخل بهشت نشود مگر آنکس که یهودی یا
نصرانی باشد. طبرسی فرموده: درباره این لفظ سه قول هست اول آنکه: آن جمع هاند است مثل عائذ و عوذ مذکر و مؤنث در آن
یکسان و آن بمعنی تائب است. دوم اینکه مصدر است و بفرد و جمع صلاحیت دارد. سوم آنکه اصل آن یهود است و یاء آن
حذف شده است. اقرب الموارد پس از نقل قول اول گوید: بنا بر این هود کلمه عربی است و بقولی عجمی است مثل نوح و لوط و
آنگاه گفته: بعید نیست که مخفف یهود باشد و یاء از کثرت استعمال حذف شده است.

هود: ج ۷، ص: ۱۶۸

هود: علیه السلام از انبیاء کرام و نام مبارکش هفت بار در قرآن آمده است. آنحضرت بر قومی بنام عاد مبعوث شد و در اثر عدم
قبول دعوت وی چون مهلت خدائی بسر آمد بادی سرد و سوزان و زوزه کش، هفت شب و هشت روز بیدار آنها وزیدن گرفت و
خون را در بدن‌ها منجمد کرد و همه تار و مار شدند وَ أَمَّا عَادٌ فَأُهْلِكُوا بِرِيحٍ صَرْصِرٍ عَائِيَةٍ. سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَ تَلَايَةً أَيَّامٍ
حُسُومًا فَتَرَى الْقَوْمَ فِيهَا صِرَعَى كَأَنَّهُمْ أُعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٌ حاقه: ۶-۷. درباره آن باد در «روح» تحت عنوان بادیکه قوم عاد را از بین
برد بررسی کامل کرده‌ایم. و نیز در «عاد» راجع بآن قوم صحبت شده است. هود علیه السلام در احقاف مبعوث شد که در «حقف»
گذشت، قوم او

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۶۹

انسانهای ما قبل تاریخ‌اند و ذکری در تواریخ از آنها نیامده و در تورات فعلی اشاره‌ای بآنها نشده است فقط قرآن کریم مقداری از
حالات آنها را در ضمن آیات نقل کرده است آیاتیکه نام هود علیه السلام در آنها آمده بقرار ذیل است: سوره اعراف: ۶۵. سوره
هود: ۵۰، ۵۳، ۵۸، ۶۰، ۸۹- سوره شعراء: ۱۲۴.

هور: ج ۷، ص: ۱۶۹

هور: سقوط. انهدام. «هار البناء: انهدم و سقط» متعدی نیز بکار رفته است انهیاری نیز بمعنی انهدام است در نهج البلاغه خطبه ۲
فرموده: «و خذل الایمان فانهارت دعائمها» ایمان مخدول شد و ستونهایش ساقط گردید. أمْ مَنْ أَسَسَ بُيُوتَهُ عَلَى شَفَا جُرْفٍ هَارٍ فَانْهَارَ
بِهِ فِي نَارٍ جَهَنَّمَ توبه: ۱۰۹. یا آنکه ساختمانش را در کنار گودال ساقط شونده بنا کرده و آنرا باتش جهنم ساقط نموده است «هار»
اسم فاعل و بمعنی ساقط شونده است. از این لفظ فقط دو مورد در قرآن یافته است.

هون: ج ۷، ص: ۱۶۹

هون: (بفتح اول) آسانی. «هان علیه الامر هونا: سهل» چنانکه فرموده: وَ عِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا فرقان: ۶۳. هون
در جای حال و مراد از آن تواضع و وقار و آرامی است یعنی بندگان خدا آنانند که در روی زمین با آرامی و تواضع راه میروند. در

مجمع از امام صادق علیه السلام منقول است: آن مردی است که بطبیعت خود راه می‌رود خود پسندی و تکلف ندارد. هین: آسان. قَالَ رَبُّكَ هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ مَرِيْمٌ: ۹. خدایت گفت: آن بر من آسان است. أهون: آسانتر. وَ هُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَ هُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ روم: ۲۷. اوست که آفریدن را شروع میکند و سپس آنرا از سر می‌گیرد خلقت دوم بر او از خلقت اول آسانتر است.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۷۰

ناگفته نماند: چیزی بر خدا از چیز دیگر آسانتر و دشوارتر نمیتواند باشد و همه نسبت بخدا یکسانند و گرنه لازم می‌آید که خدا کاریرا با مشقت انجام دهد و آن سبب عجز خداست (معاذ الله). بنظر می‌آید اهون بودن خلقت دوم نسبت بذات آنست که پیداست شروع هر چیز از اعاده آن بر معونه‌تر است یعنی: اعمال قدرت در اعاده آفرینش کمتر از اعمال آن در آفرینش اول است. المیزان بعد از نقل و ردّ جوابهای اشکال، نظر داده که: اهون نسبت بکار مردم است یعنی چون اعاده شیء نسبت بمردم آسان است پس نسبت بخدا آسانتر است، در اثبات این مطلب از ذیل آیه که وَ لَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَىٰ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ است. استفاده کرده که عمیق و قابل دقت است. * هون: (بضم - ه) و هوان و مهانت بمعنی ذلت و خواری است. در قرآن مجید فقط با همزه باب افعال تعدیه شده وَ مَنْ يُهِنِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُكْرِمٍ ... حج: ۱۸. آنکه خدا خوارش کند او را عزیز کننده‌ای نیست. الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ انعام: ۹۳. امروز کیفر داده میشود عذاب خواری را یعنی عذابی را که بوسیله آن خوار میشود لذا بعضی آنرا «عذاب ذی الهون» گفته‌اند در جوامع الجامع هون را خواری شدید فرموده است. مهین: (بصیغه فاعل) خوار کننده. وَ لِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ بقره: ۹۰. مهان: خوار شده. يُضَاعَفُ لَهُ الْعَذَابُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ يُخْلَدُ فِيهِ مُهَانًا فرقان: ۶۹.

هوی: ج ۷، ص: ۱۷۰

هوی: هوی (بضم هاء و فتح آن) بمعنی فرود آمدن است «هوی الشیء هویاً و هویاً: سقط من علو الی اسفل» چنانکه در قاموس و اقرب الموارد و در مجمع ذیل وَ النَّجْمِ إِذْ هَوَىٰ گفته است. بقول راغب: هوی (بضم اول)

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۷۱

فرود آمدن بفتح اول بالا رفتن است قاموس و اقرب آنرا در مرتبه دوم گفته‌اند. در مصباح معنای اول را از ابو زید نقل کرده است و گوید: هوی بمعنی بالا رفتن فقط بضم اول. آید. ناگفته نماند: فعل هر دو از باب ضرب یضرب است وَ مَنْ يَخْلُلْ عَلَيْهِ غَضَبِي فَقَدْ هَوَىٰ طه: ۸۱. هر که غضب من بر او واقع شود هلاک گشته. سقوط در آیه همان هلاک و بدبختی است. وَ الْمُؤْتَفِكَةَ أَهْوَىٰ نجم: ۵۳. شهر زیر رو شونده را هلاک کرد و ساقط نمود راغب گوید آنرا بهوا بلند کرد و ساقط نمود. وَ النَّجْمِ إِذْ هَوَىٰ نجم: ۱۰. هوی را در آیه پائین آمدن گفته‌اند ولی با احتمال قوی مراد از آن بالا رفتن است که ستارگان از حین طلوع تا وسط آسمان پیوسته در صعودند و آن با آیات بعدی که اشاره بمعراج آنحضرت است بهتر می‌سازد گر چه پائین آمدن نیز با نزول جبرئیل که در آیات بعد نقل شده مناسب دارد رجوع شود به «نجم». كَالَّذِي اسْتَهْوَتْهُ الشَّيَاطِينُ فِي الْأَرْضِ حَيْرَانَ ... انعام: ۷۱. استهواء مثل اهواء بمعنی ساقط کردن است و اعتبار طلب در آن صحیح است گوئی شیاطین سقوط او را طلب کرده‌اند و آن در آیه بمعنی لغزش دادن و ساقط کردن است. یعنی مانند کسیکه شیاطین در زمین گمراهش کرده‌اند و سرگردان مانده است. هوی: میل نفس. وَ مَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ. إِنَّ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ نجم: ۳ و ۴. از روی خواهش نفس سخن نمی‌گوید و آن فقط وحی است که باو میشود. در قاموس تصریح کرده که در میل مذموم و ممدوح هر دو بکار رود. اما در قرآن مجید بیشتر در خواهشهای مذموم بکار رفته و گاهی در غیر آن، مثل فَاجْعَلْ أَفْتِدَاءَ مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ ابراهیم: ۳۷. جمع آن اهواء است وَ لَا تَتَّبِعْ

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۷۲

أَهْوَاءَ الَّذِينَ كَذَبُوا بآياتنا انعام: ۱۵۰. بنظر می‌آید: خواهش نفسانی را از آن هوی نامیده‌اند که انسان را بعذاب آخرت و مهلکه دنیا

ساقط میکند چنانکه راغب آنرا از بعضی نقل کرده است. لَا يَزِيدُ إِلَّا فِيهِمْ طَرَفُهُمْ وَأَفِيدَتْهُمْ هَوَاءٌ اِبْرَاهِيمَ: ۴۳. هواء را در آیه و لغت بمعنی حالی گفته‌اند یعنی: پلکشان بهم میخورد و قلبشان (از تعقل) خالی است. مثل وَ تَرَى النَّاسَ سُكَارَىٰ وَمَا هُمْ بِسُكَارَىٰ حَجَّ: ۲. راغب گوید یعنی در خالی بودن مثل هوا است. شخص ترسو را هواء گویند زیرا قلبش از جرئت خالی است.

هاویه؛ ج ۷، ص: ۱۷۲

هاویه: وَ أَمَّا مَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ قَارِعَةٌ: ۸ و ۹. طبرسی ذیل وَ النَّجْمِ إِذْ هُوَ فَرَمُودَةَ آتَشٍ رَا از آن هاویه گفته‌اند که اهل عذاب را از اعلی باسفلش ساقط میکند. بنظر نگارنده شاید بدانجهت باشد که شخص را به بدبختی و خذلان ساقط میکند یعنی هلاک و ذلیل میکند و آن در اصل «هاویه بالانسان فی الخذلان» است مثل تَهَوَّىٰ بِهِ الرِّيحُ فِي مَكَانٍ سَوِيٍّ حَجَّ: ۳۱. یعنی: اما آنکه وزنها و اعمالش خفیف شده جایگاهش و محلّیکه در آن آرام میگیرد هاویه است. رجوع شود به «ام».

هیئ؛ ج ۷، ص: ۱۷۲

هیئ: تهیئه بمعنی آماده کردن است وَ هَيَّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا كهف: ۱۰. از این کار برای ما نجاتی پیش آور. أَنِّي أَخْلَقُ لَكُمْ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ فَأَنْفُخُ فِيهِ فَيَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِ اللَّهِ آلِ عِمْرَانَ: ۴۹. هیئه بمعنی صورت و شکل و حال و کیفیت است. از بیضاوی نقل شده: تهیئه احداث هیأه شیء است. آن در آیه بمعنی شکل است یعنی: من از گل شکل پرنده درست میکنم و در آن میدم باذن خدا زنده شده و پرنده میشود.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۷۳

هیت؛ ج ۷، ص: ۱۷۳

هیت: وَ غَلَقَتِ الْأَبْوَابَ وَ قَالَتْ هَيْتَ لَكَ قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ ... یوسف: ۲۳. اسم فعل است بمعنی: بیا. در مجمع از شاعری نقل کرده. أبلغ امیر المؤمنین أخوا العراق إذا أتيتا أن العراق وأهله عنق الیک هیت ای برادر عراقی بامیر المؤمنین (ظاهرا مراد از امویان است) برسان که عراق گردنی است برای سوار شدن پس بیا. بیا. یعنی: زن درها را بست و بیوسف گفت: بیا با آنچه برای تو مهیا است. این لفظ فقط یکبار در کلام الله مجید آمده است.

هیج؛ ج ۷، ص: ۱۷۳

هیج: خشک شدن. «هاج النبت هیجا: بیس» در اساس البلاغه شروع بخشک شدن گفته است (اقرب). ثُمَّ يَهِيحُ فَتَرَاهُ مُصْفَرًّا زَمْرًا: ۲۱. سپس خشک میشود و آنرا زرد میایی. ایضا سوره حدید: ۲۰.

هیل؛ ج ۷، ص: ۱۷۳

هیل: یَوْمَ تَرْجُفُ الْأَرْضُ وَالْجِبَالُ وَ كَانَتِ الْجِبَالُ كَثِيبًا مَّهِيلًا زممل: ۱۴. هیل بمعنی خاک ریختن است «هال علیه التراب: صبه» طبرسی فرموده: «هلت الرمل و أهيله» آنگاه گویند که پائین خاک را حرکت بدهی و بالایش بریزد. کثیب بمعنی تل بزرگ خاک است. یعنی: روزی زمین و کوهها بلرزه در آید و کوهها همچون تل خاک متحرک شوند در حدیث آمده: «کیلوا و لا تهیلوا» پیمانہ کنید و نریزید این لفظ فقط یکبار در قرآن مجید آمده است.

هیم: ج ۷، ص: ۱۷۳

هیم: أَلَمْ تَرَ أَنَّهُمْ فِي كُلِّ وَادٍ يَهِيمُونَ شعراء: ۲۲۵. هیم و هیام مصدر است و آن این است که کسی از روی عشق و مانند آن راه برود بی آنکه مقصود خودش را بداند. عبارت مصباح چنین است: «هام یهیم: خرج علی وجهه لا یدری این یتوجه» اقرب الموارد نیز چنین گفته باضافه «من العشق و غیره». این سخن درباره شاعران و خیالبافان کلیت دارد و این اشخاص قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۷۴

نوعاً در مدح و ذم و ثنا و قدح بی‌راهه و بی‌خودانه می‌روند بقول آنکس که میگفت: شاعر مانند آدم دیوانه است که با خودش حرف می‌زند. می و معشوق خیالی عمده محرک شاعر است وقتی می‌بینی در عرش اعلی قدم می‌زند و گاهی در حوض بی‌هدفی گام بر میدارد. در واقع قرآن مجید با لفظ «یَهِيمُونَ» واقعیت را آفتابی کرده است یعنی: آیا نمی‌بینی در هر وادی ای بی‌خودانه راه می‌روند رجوع شود به «شعر». فَشَارِبُونَ عَلَيْهِ مِنَ الْحَمِيمِ فَشَارِبُونَ شُرْبَ الْهَيْمِ واقعه: ۵۴ و ۵۵. هیام بمعنی عطش نیز آمده است «هام هیاما: عطش» بشخص شدید العطش هیما و هائم گویند. هیم جمع اهیم و مؤنث آن هیما است و آن شتر تشنه را گویند که از آب سیر نمیشود البته در اثر عروض مرض عطش. یعنی پس از خوردن زقوم از روی آن آب جوشان میخورند و آنرا مانند شتران تشنه مینوشند (نعوذ بالله). این کلمه تنها دو بار در کلام الله مجید آمده است.

هیه: ج ۷، ص: ۱۷۴

هیه: وَأَمَّا مَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ. وَمَا أَدْرَاكَ مَا هِيَةٌ. نَارُ حَامِيَةٍ قارعه: ۸-۱۱. «هیه» همان ضمیر «هی» است راجع به او و هاء آن برای وقف است.

هیات: ج ۷، ص: ۱۷۴

هیات: هَيَاتَ هَيَاتَ لِمَا تُوعَدُونَ مؤنون: ۳۶. هیات اسم فعل است بمعنی «دور شد» یعنی چه دور است چه دور است آنچه (قیامت) وعده میشود منظور از دوری استبعاد وقوع آنست. روز چهارم ربیع الاول ۱۳۹۵. هجری قمری مطابق ۱۳۵۳/۱۲/۲۷ از حرف هاء فراغت حاصل شد و الحمد لله و هو خیر ختام. قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۷۵

واو: ج ۷، ص: ۱۷۵

واو: ج ۷، ص: ۱۷۵

واو: حرف بیست هفتم از الفبای عربی و در حساب ابجد بجای عدد شش است. اهل لغت برای آن شانزده معنی ذکر کرده‌اند از جمله: ۱- عطف. در اینصورت معنی آن مطلق جمع میان دو چیز یا چند چیز است گاهی شیء را بر صاحبش عطف میکند مثل فَأَنْجِيئَاهُ وَأَصْحَابَ السَّفِينَةِ عنكبوت: ۱۵. یعنی نوح و اهل کشتی را نجات دادیم و گاهی بر سابقش عطف میکند مانند وَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا وَإِبْرَاهِيمَ حديد: ۲۶. و نیز بلاحقش عطف میکند مثل: كَذَلِكَ يُوحِي إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ فَئِكَ اللَّهُ ... شوری: ۳.۲- واو حالیه. مثل: «جاء زيد و الشمس طالعة» زید آمد در حالیکه آفتاب بر آمده بود و آنرا واو ابتداء گویند. ۳- واو قسم. مثل: وَالْقُرْآنِ الْحَكِيمِ. إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ یس: ۲ و ۳.

وعد: ج ۷، ص: ۱۷۵

وعد: وَإِذَا الْمَوْؤُدَةُ سُئِلَتْ بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ تَكْوِير: ۸ و ۹. واد بمعنی زنده بگور کردن است در قاموس میگوید: «واد بنته» یعنی دخترش را زنده بگور کرد مؤؤده و وئیده دختر زنده بگور شده است یعنی: آنگاه که دختر زنده بگور شده سؤال شود که بچه گناهی کشته شده است. فرزندق شاعر درباره خانواده خویش گوید: وَمِنَّا الَّذِي مَنَعَ الْوَأْدَاتِ فَاحْيَا الْوَأْدِ فَلَمْ تَوَأْدِ يَعْنِي: از ماست آنکه زنده بگور شده‌ها را از زنده بگور شدن منع کرد و آنرا زنده کرد پس زنده بگور نشد. اشاره بجد خویش است که دختران عرب را میخرید و نمیگذاشت زنده

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۷۶

بگور شوند. ناگفته نماند: بعضی از عربها فرزندان خویش را از ترس گرسنگی میکشستند چنانکه در «ملق» گفته شد و بعضی وجود دختر را عار دانسته و او را زنده بگور میکردند در اقرب الموارد گفته: قبيله كنده اين كار را ميکردند و اينكه در مجمع فرموده: عرب از ترس گرسنگی دختران را زنده بگور میکردند ظاهرا درست نباشد زیرا کشتن فرزندان در صورت خوف از فقر منحصررا بدختران نبوده است و آنچه در آیه فوق آمده فقط راجع بدختران است که در آیه دیگر فرموده: وَإِذِ ابْنِ إِسْرَائِيلَ إِذْ وَجَدَ إِسْحَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ يَحْسَبُونَ أَنَّهُ مُسَوِّدٌ وَهُوَ كَاطِمٌ يَتَوَارَى مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوءِ مَا بُشِّرَ بِهِ أَيُمْسِكُهُ عَلَىٰ هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ ... نحل: ۵۸-۵۹. در مجمع از قتاده نقل کرده: عاصم بن قیس تمیمی پیش رسول خدا صلی الله علیه و آله آمد گفت: من در جاهلیت هشت دختر زنده بگور کرده‌ام. فرمود بعوض هر یک بنده‌ای آزاد کن. گفت: من شتران دارم. فرمود بعوض هر دختر یک شتر بهر که خواهی هدیه کن. ایضا در مجمع از ابن عباس نقل کرده: زن بهنگام ولادت گودالی میکند و در سر آن می‌نشست اگر دختر میزاید در همان گودال دفنش میکرد و اگر نوزاد پسر بود او را نگاه میداشت. ناگفته نماند: این کار شوم عادت همه قبائل عرب نبود.

وئل: ج ۷، ص: ۱۷۶

وئل: نجات خواستن و پناه آوردن. موئل: پناهگاه. بَلْ لَهُمْ مَوْعِدٌ لَّنْ يَجِدُوا مِنْ دُونِهِ مَوْئِلًا كهف: ۵۸. بلکه برای آنها وعده‌ای است که از آن پناهگاهی ندارند منظور از موعد روز قیامت است این لفظ تنها یکبار در قرآن آمده است.

وبر: ج ۷، ص: ۱۷۶

وبر: (بر وزن فرس) پشم شتر (کرک) جمع آن اوبار است و یکبار در کلام الله بکار رفته است و مِنْ أَصْوَابِهَا وَأَوْبَارِهَا وَأَشْعَارِهَا أَثَاثًا وَمَتَاعًا إِلَىٰ حِينٍ نحل: ۸۰. از پشمهای چهار پایان و از کرکها و موهای آنها اثاث
قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۷۷

منزل و مال بدست میاورید تا مدتی. پشم از گوسفند، و بر از شتر، موی از بز است.

وبق: ج ۷، ص: ۱۷۷

وبق: (بر وزن فلس) هلاکت. و ایباق بمعنی هلاک کردن است. أَوْ يُؤْبِقُهُنَّ بِمَا كَسَبْنَ وَأُوبِقُوا وَيَعْفُ عَنْ كَثِيرٍ شوری: ۳۴. ایباق بمعنی حبس کردن نیز آمده چنانکه در قاموس و اقرب الموارد تصریح کرده است بنا بر آنچه در «بحر» ذیل فصل نهرهای دریائی گفته‌ایم «يُؤْبِقُهُنَّ» در آیه بمعنی حبس کردنست یعنی: یا آن نهرها را حبس و متوقف میکند. در اثر اعمال مردم و عفو میکند از معاصی بسیاری. وَيَوْمَ يَقُولُ نَادُوا شُرَكَائِيَ الَّذِينَ زَعَمْتُمْ فَدَعَوْهُمْ فَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُمْ وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمْ مَوْبِقًا كهف: ۵۲. موبق (بفتح میم و کسر

باء) مصدر است بمعنی هلاک و نیز اسم مکان است. و آن در آیه ظاهراً اسم مکان و اشاره ببطلان رابطه میان معبودان و عبادت کنندگان است و میان آنها مهلکه‌ای واقع شده و رابطه را که در دنیا گمان میکردند از بین برده است و معبودان اعم از جن و انس و غیرهم نفعی بحال عبادت کنندگان ندارند. یعنی یاد کن روزی را که خدا گوید: شریکان مرا که بزعم شما شریک من بودند با آواز بلند بخوانید، آنها شریکان را ندا میکنند اما شریکان جواب نمیدهند (و کاری نتوانند) و میان شریکان و آنها مکانی پر از هلاکت قرار داده‌ایم و رابطه موهوم دنیائی قطع شده و هیچ نتوانند آنفاصله را پیموده و بهم دیگر برسند. از این ماده دو لفظ بیشتر در قرآن مجید نداریم.

وبل: ج ۷، ص: ۱۷۷

وبل: اصل وبل چنانکه طبرسی فرموده بمعنی شدت است، وابل بمعنی باران شدید و تند میباشد. در مصباح گوید: «وبل الشیء: اشتد» و بیل بمعنی شدید است. راغب میگوید: وبل و وابل بارانی است سنگین دانه و بمناسبت سنگینی بکاریکه از ضررش ترسند گویند وبل. كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ أَصَابَهَا وَابِلٌ فَاتَتْ أَكْطَافَهَا ضِعْفَيْنِ بقره: ۲۶۵. مانند باغیکه در بلندی واقع است، باران قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۷۸

تندی بآن رسیده و میوه‌اش را دو برابر داده است. وابل سه بار در قرآن مجید ذکر شده است: بقره آیه ۲۶۴ و ۲۶۵.

وبال: ج ۷، ص: ۱۷۸

وبال: ذاقوا وبال أمرهم حشر: ۱۵. أَوْ عَذَلُ ذَلِكَ صِيَامًا لِيَذُوقَ وَبَالَ أَمْرِه مائده: ۹۵. یا برابر طعام مساکین روزه بگیرد تا سزای کارش را بچشد. وبال چنانکه در «وبل» گذشت بمعنی شدت و ثقل است و آن عبارت است از عذاب و نتیجه زشت معصیت، که بر انسان سنگین و سخت است. فَعَصَى فِرْعَوْنُ الرَّسُولَ فَأَخَذْنَاهُ أَخْذًا وَبِيلاً مزمل: ۱۶. فرعون بر رسول نافرمانی کرد او را مؤاخذه نمودیم مؤاخذه سخت.

وتد: ج ۷، ص: ۱۷۸

وتد: میخ. جمع آن اوتاد است. أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهَادًا. وَالْجِبَالَ أَوْتَادًا بقاء: ۶ و ۷. آیا زمین را برای زندگی آماده نکردیم؟ آیا کوهها را میخهایی برای زمین قرار ندادیم؟ رجوع شود به «جبل» فصل «کوهها میخ زمین‌اند». كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمَ نُوحٍ وَعَادٌ وَفِرْعَوْنُ ذُو الْأَوْتَادِ ص: ۱۲. کلمه ذُو الْأَوْتَادِ در سوره فجر آیه ۱۰ نیز در وصف فرعون آمده است گویند: او چون میخواست کسی را شکنجه دهد او را بچهار میخ میکشید و سبب تسمیه ذو الاوتاد همین است ولی ظاهراً مراد از آن لشکریان و ساز و برگ آنها و وسائل حکومت است که همچون میخها پادشاهی و حکومت او را محکم کرده بودند شاعر گوید: ولقد غنوا فيها بانعم عيشة في ظل ملك ثابت الاوتاد در آن شهر با گواراترین زندگی بی‌نیاز بودند در سایه حکومتی که پایه‌هایش محکم بود.

وتر: ج ۷، ص: ۱۷۸

وتر: فرد. مقابل شفع و زوج و الفجر. وَ لَيَالٍ عَشْرٍ. وَالشَّفْعِ وَالْوَتْرِ فِجْر: ۱-۳. قسم بفجر و شبهای ده گانه و قسم بجفت و طاق. «وتر» در آیه بفتح واو و کسر آن خوانده شده و هر دو بیک معنی است. در مجمع فرمود: اصل آن بمعنی قطع است فرد را از آن وتر گویند

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۷۹

که از غیر قطع شده و تنها مانده است. وَاللَّهُ مَعَكُمْ وَلَنْ يَتَرَكُمُ أَعْمَالَكُمْ مُحَمَّد: ۳۵. وتر در آن بمعنی نقص است «وتر ماله و حقّه: نقصه آیه» در جوامع الجامع فرموده: آن از «وترت الزجل» است یعنی از او کسی را کشتم و در واقع آنست که او را از مال یا کسانش تنها گذاشتم و جدا کردم از رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ مَنْقُول است «من فاته صلوة العصر فكأنما وتر اهله و ماله» هر که نماز عصر از او فوت شود گوئی از اهل و مالش تنها مانده است معنی آیه چنین میشود: خدا با شماست و اعمال شما را تنها و بی ثواب نمیگذارد. عمل بی ثواب عمل تنها مانده است چه تعبیر شگفتی!!! ثُمَّ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا تَتْرًا كُلًّا مَا جَاءَ أُمَّةً رَسُولُهَا كَذَّبُوهُ مُؤْمِنُونَ: ۴۴. تتری در اصل و تری است با او، الف آن برای تأنیث میباشد زیرا رسل باعتبار جماعت مؤنث است (کشاف و بیضاوی) و تتری بمعنی پی در پی است یعنی فردی بعد از فردی معنی آیه: سپس پیامبران خود را پشت سر هم فرستادیم هر وقت بامتی پیامبر - شان آمد تکذیبش کردند. در مصباح گفته: «جاءوا تترى ای مُتتابعين وَتَرًّا بَعْدَ وَتَرٍ» در نهج البلاغه خطبه ۱۶۳. در باره طاووس فرموده: «و قد ينحسر من ريشه و يعرى من لباسه فيسقط تترى و ينبت تباعا» گاهی از پرهایش کنار و از لباسش عریان میشود پرهایش پی در پی میافتد و پشت سر آن میروید. در اقرب الموارد گوید: صحیح آنست: تواتر بین اشیاء در صورتی صادق است که میان آنها مهلتی و فترتی بوده باشد و اگر متصل باشند آنرا مدار که گویند. علی هذا لفظ «تترًا» مفید آنست که میان پیامبران زمانهائی فاصله بوده است و «تتری» را با تنوین «تترًا» و با الف «تترًا» هر دو خوانده‌اند.

وتین: ج ۷، ص: ۱۷۹

وتین: وَ لَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ. ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ حاقه: ۴۴-۴۶. راغب گوید: وتین رگی است که جگر را آب

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۸۰

(خون) میدهد اگر آن بریده شود انسان میمیرد موتون بمعنی مقطوع الوتین است. در اقرب الموارد گوید: آن رگی است در قلب در صورت قطع شدن انسان خواهد مرد و از این سیده نقل کرده: رگی است چسبیده بقلب از باطن که خون را بهمه رگها میرساند و آن نهر بدن است (شریان). یعنی اگر پیامبر از خود چیزی جعل کرده و بما نسبت دهد از دست راستش گرفته و شریانش را قطع میکنیم. گرفتن از دست راست ظاهرا اشاره باذلال است چنانکه از دست مجرم میگیرند. آیه تهدید شدیدی است نسبت به حضرت رسول صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ در صورت جعل چیزی از جانب خودش. این لفظ فقط یکبار در قرآن مجید آمده است.

وثق: ج ۷، ص: ۱۸۰

وثق: وثوق، ثقه بمعنی اعتماد است. «وثق به وثوقا و ثقه» یعنی باو اعتماد کرد. وثاقه بمعنی محکم و ثابت شدن است «وثق وثاقه: قوی و ثبت» فعل اولی از باب حسب يحسب و فعل دوّمی از باب كرم يكرم میباشد. موثقه: معاهده محکم. وَ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَ مِيثَاقَهُ الَّذِي وَاثَقَكُمْ بِهِ مائده: ۷. یاد کنید پیمان اکید خدا را که از شما پیمان گرفته است. ايثاق: بستن. «أوثقه في الوثاق ايثاقا» یعنی او را بریسمان بست فَيَوْمَئِذٍ لَا يُعَذِّبُ عَذَابَهُ أَحَدٌ. وَ لَا يُوثِقُ وَثَاقَهُ أَحَدٌ فَجِر: ۲۵ و ۲۶. وثاق: مصدر است بمعنی بستن چنانکه طبرسی گفته. ضمیر (عَذَابُهُ - وَثَاقُهُ) چنانکه گفته‌اند راجع بخدا است یعنی: آنروز کسی مانند عذاب خدا عذاب نمیکند و کسی مانند بستن خدا نمی‌بندد. وثاق: بکسر و فتح اول چیزی است که با آن می‌بندند مانند زنجیر و ریسمان. و نیز مصدر است چنانکه از مجمع نقل شد. حَتَّى إِذِ انْحَبَثُوا فَشُدُّوا الْوِثَاقَ ... محمد: ۴. چون کافران را از کار انداخته و اسیر گرفتید ریسمان را محکم کنید. موثق: (بفتح میم و کسر ثاء) و

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۸۱

میثاق بمعنی پیمان اکید است قَالَ لَنْ أَرْسِلَهُ مَعَكُمْ حَتَّى تُؤْتُونِ مَوْثِقًا مِنَ اللَّهِ ... یوسف: ۶۶. گفت: هرگز او را با شما نخواهم فرستاد تا پیمان محکمی از خدا بدهید که او را بیاورید. موثق سه بار در قرآن مجید آمده است سوره یوسف: ۶۶-۸۰. میثاق: چنانکه گفته شد بمعنی پیمان محکم است وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ ... بقره: ۸۳. راغب میگوید: میثاق پیمانی است که با سوگند و عهد تأکید شده باشد. میثاق مصدر نیز بکار میرود بمعنی محکم کردن چنانکه در جوامع الجامع و کشاف در ذیل آیه الَّذِينَ يَتَّقُونَ اللَّهَ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِ بقره: ۲۷. گفته است. ضمیر «میثاقه» اگر به «عَهْد» برگردد معنی این است که پیمان خدا را بعد از استوار کردن آن میشکنند و اگر راجع به «اللَّهِ» باشد منظور محکم کردن خدا است بنظر نگارنده ضمیر راجع به «اللَّهِ» و مفعول میثاق که «عَهْد» باشد محذوف است یعنی عهد خدا را نقض میکنند پس از آنکه خدا آنرا بوسیله ارسال رسل محکم و استوار کرده است در «عهد» گفته‌ایم که ظاهراً مراد از عهد فهم و عقل و درک بشر است که در ذات او گذاشته شده و مراد از میثاق محکم کردن آنست بوسیله انبیاء و رسل علیهم السلام.

وثن: ج ۷، ص: ۱۸۱

وثن: بت. جمع آن اوثنان است در مصباح گوید: خواه از سنگ باشد یا چوب یا غیر آن فَاجْتَبُوا الرَّجَسَ مِنَ الْأَوْثَانِ وَاجْتَبُوا قَوْلَ الزُّورِ حج: ۳۰. از پلید بدور باشید که بتهاند و از قول باطل اجتناب کنید، اوثنان در سوره عنکبوت ۱۷ و ۲۵ نیز آمده است. در نهج البلاغه خطبه ۱۴۵ فرموده: «بِعَثِّ مُحَمَّدَا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَ سَلَّمَ بِالْحَقِّ لِيُخْرِجَ عِبَادَهُ مِنْ عِبَادَةِ الْأَوْثَانِ إِلَى عِبَادَتِهِ» محمد عبده در شرح آن گفته «وثن فلان بالمكان» یعنی: در مکانش ثابت و دائم شده صنم را از آن وثن گفته‌اند که نصب شده و در یک حال ثابت است. کلبی در کتاب الاصنام قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۸۲ ص ۵۳ نقل کرده: بت اگر بصورت انسان از چوب یا طلا یا نقره باشد صنم نامند و اگر از سنگ باشد وثن گویند. ناگفته نماند این سخن با آنچه گفته شد مناسبت دارد.

وجب: ج ۷، ص: ۱۸۲

وجب: فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا فَكُلُوا مِنْهَا ... حج: ۳۶. وجوب بمعنی ثبوت است واجبات را بواسطه ثابت العمل بودن واجبات گفته‌اند. ایضا وجوب بمعنی سقوط است «وجب الحائط: سقط» ضمیر «جُنُوبُهَا» در آیه راجع بستران قربانی است یعنی: در موقع نحر ستران چون پهلوهای آنها بزمین افتاد (کنایه از مردن) از آنها بخورید گویند: «ضربه فوجب» او را زد پس مرد. این لفظ فقط یکبار در قرآن مجید آمده است.

وجد: ج ۷، ص: ۱۸۲

وجد: وجد- جدء وجد- وجود- وجدان بمعنی پیدا کردن، رسیدن، دست یافتن و غیره است. آن در خدا چنانکه راغب گفته بمعنی علم است مثل وَمَا وَجَدْنَا لِأَكْثَرِهِمْ مِنْ عَهْدٍ اعراف: ۱۰۲. در بسیاری از آنها وفائی بعهد نیافتیم و دانستیم که وفائی بعهد خدا ندارند. وَلَقَدْ عَاهَدْنَا إِلَىٰ آدَمَ مِنْ قَبْلِ فَنَسَىٰ وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا طه: ۱۱۵. گاهی مراد از آن تمکن است مثل فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ توبه: ۵. وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا فَرِهَانًا مَقْبُوضَةً بقره: ۲۸۳. أَشِيكُونَهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَيَكُنْتُمْ مِنْ وُجْدِكُمْ وَلَا تَضَارُّوهُنَّ طلاق: ۶. وجد (بر وزن قفل) بمعنی تمکن است زنان مطلقه را در بعضی از آنچه قادر هستید و سکنی گزیده‌اید ساکن کنید و ضرری بآنها نرسانید.

وجس: ج ۷، ص: ۱۸۲

وجس: فرع. فرعیکه در قلب افتد و یا از چیزیکه شنیده شده احساس شود چنانکه در قاموس گفته و نیز بمعنی خفا و پنهانی است. ایجاس بمعنی احساس است و نیز گویند «اوجس خوفاً» یعنی ترس را پنهان کرد. فَأَوْجَسَ فِي نَفْسِهِ خِيفَةً مُوسَى. قُلْنَا لَا تَخَفْ إِنَّكَ أَنْتَ الْأَعْلَى طه: ۶۷ و ۶۸. موسی در خودش احساس خوف کرد یا خوفرا در ضمیرش پنهان داشت.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۸۳

ایضا فَأَوْجَسَ مِنْهُمْ خِيفَةً قَالُوا لَا تَخَفْ ذاریات: ۲۸. همین طور در سوره هود: ۷۰ در نهج البلاغه خطبه ۴ فرموده: «لم یوجس موسی علیه السّلام خیفه علی نفسه، أشفق من غلبه الجهّال و دول الضّلال» موسی راجع بخودش نترسید بلکه از غلبه نادانان و حکومت گمراهان ترسید که جای حق را بگیرند و جهّال از سحر ساحران فریب خورند.

وجف: ج ۷، ص: ۱۸۳

وجف: وجوف و وجوف بمعنی اضطراب آید «وجف الشیء: اضطراب» قُلُوبٌ یَوْمَئِذٍ وَاجِفَةٌ نازعات: ۸. دل‌هایی در آنروز مضطرب و لرزانند. ایضا بمعنی سرعت سیر و دویدن شتر و اسب است در مصباح آمده: وجف الفرس و البعیر وجیفا: عدا» راغب میگوید: وجیف سرعت سیر شتر است. ایجاف: تاختن شتر و اسب «أوجفت البعیر: اسرعت» شتر را بسرعت راه بردم و مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَی رَسُولِهِ مِنْهُمْ فَمَا أَوْجَفْتُمْ عَلَیهِ مِنْ خَیْلِ وَلَا رِکَابٍ حشر: ۶. آنچه‌ها که خدا از آنها عاید پیغمبرش کرد شما اسی و شتری بر آن نناختید. مشروح آیه در «فیء» گذشت.

وجل: ج ۷، ص: ۱۸۳

وجل: (بر وزن فرس) قَالُوا لَا تَوْجَلْ إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ عَلِيمٍ حجر: ۵۳. گفتند: نترس ما بتو پسر دانائی را مژده میدهیم که متولد خواهد شد طبرسی فرموده: وجل، فرع، خوف، یک چیزاند. وجل: (بفتح واو و کسر جیم) ترسان و خائف و قُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ أَنَّهُمْ إِلَى رَبِّهِمْ رَاجِعُونَ مؤنون: ۶۰. و دل‌هایشان ترسان است که آنها بسوی پروردگارشان بر میگرددند قَالَ إِنَّا مِنْكُمْ وَجِلُونَ حجر: ۵۲. گفت ما از شما ترسانیم. إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذْ ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ... انفال: ۲. ظاهرا این خوف مثل خشیت در اثر تعظیم خداست راغب وجل را احساس خوف گفته و آن در این آیه بهتر تطبیق میشود. یعنی: اهل ایمان آنها- اند که چون خدا یاد شود دل‌های آنان

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۸۴

احساس خوف کند.

وجه: ج ۷، ص: ۱۸۴

وجه: چهره روی. صورت. قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ... بقره: ۱۴۴. گردش روی تو را با آسمان می‌بینیم فَأَعْسَلُوا وَجُوهَكُمْ وَ أَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَاقِقِ مائده: ۶. در مجمع و قاموس و مصباح گفته: «الوجه: مستقبل کل شیء» وجه روی هر چیز است که با آن روبرو شوند. راغب میگوید: وجه در اصل صورت و چهره است... و چون صورت اولین چیزی است که با تو روبرو میشود و نیز از همه اعضاء بدن اشرف است لذا بمعنی روی هر چیز، اشرف هر چیز، اول هر چیز، بکار رفته است. علی هذا وجه در اصل بمعنی صورت و ثانیاً بمعنی روبرو شده هر چیز و اشرف هر چیز... آمده است. در اینجا لازم است باموری توجه شود: فعل وجه در قرآن مجید فقط از باب تفعیل و تفعل آمده است. مثل: إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ... انعام: ۷۹. من گرداندم روی خود

را بکسیکه آسمانها و زمین را آفریده است یعنی بسوی او رو کردم. وَلَمَّا تَوَجَّهَ تِلْقَاءَ مَدْيَنَ قَالَ عَسَىٰ رَبِّي أَن يَهْدِيَنِي سَوَاءَ السَّبِيلِ
 قصص: ۲۲. و چون رو کرد بطرف مدین گفت: امید است خدایم مرا براه راست (که از فرعون خلاص شوم) هدایت کند. در بسیاری از آیات قرآن وجه بخدا نسبت داده شده و این آیات دو قسم‌اند. اول مانند آیات کُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ. وَ يَبْقَىٰ وَجْهَ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ رحمن: ۲۶ و ۲۷. مرفوع بودن «ذُو الْجَلَالِ» را که وصف «وجه» است در نظر داشته باشید. ایضا وَ لَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ قصص: ۸۸. ظاهرا مراد از وجه در این دو آیه ذات پروردگار است. طبرسی ذیل بَلَىٰ مِّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ بقره: ۱۱۲. فرموده: عرب وجه الشیء بکار برده و از آن ذات شیء اراده میکند و این

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۸۵

از آن باب است که با لفظ اشرف و محترم بذات شیء و خود شیء اشاره میکنند چنانکه خدای سبحان فرماید: كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ - وَ يَبْقَىٰ وَجْهَ رَبِّكَ یعنی فقط پروردگارت می‌ماند. در مصباح، صحاح، قاموس، اقرب الموارد، و مفردات تصریح شده که وجه بمعنی ذات و نفس شیء آید. و در جوامع الجامع، مجمع، کشاف، تفسیر بیضاوی، و غیر آنها در هر دو آیه وجه خدا را ذات خدا گفته‌اند مؤید آن لفظ «ذُو الْجَلَالِ» در آیه اول است که وصف «وَجْهٌ» آمده نه وصف «رَبِّكَ» و این میرساند که وجه ذو الجلال ذات ذو الجلال است. یعنی: هر آنچه در زمین است فانی و زائل می‌باشد اما ذات پروردگارت باقی و همیشگی است - هر چیز فانی و فائت است جز ذات خدا. اگر «ذُو الْجَلَالِ» صفت «وَجْهٌ» نیامده بود بهتر بود که وجه رب را صفات و تدبیر خدا معنی کنیم. و الله العالم. قسم دوم از آیاتیکه وجه را بخدا نسبت میدهد بقرار ذیل است: وَ الَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ ... رعد: ۲۲ - ذَلِكُمْ خَيْرٌ لِّلَّذِينَ يُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ روم: ۳۸ - إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ إِنْسَانًا: ۹. وَ لَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ انعام: ۵۲. مراد از وجه در اینگونه آیات ظاهرا رحمت و ثواب و رضایت خداوند است چنانکه در بعضی از آیات بجای وجه مرضاء آمده مثل: وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ بقره: ۲۰۷. يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ بقره: ۲۶۵. ظاهرا سر اینکه وجه در جای ثواب و رضایت آمده آنست که انسان در سؤال و طلب خویش اول وجه و چهره طرف را میخواهد تا روبرو شده و مطلب خویش را اظهار دارد، نیکو کاران هم در عمل خویش چنین‌اند، بعید نیست که وجه در این آیات مصدر

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۸۶

و بمعنی توجه و رو کردن باشد یعنی مؤمنان برای توجه و رو کردن خدا چنین میکنند و توجه خدا عبارت اخرای ثواب و رضایت خدا است. در بعضی از آیات نسبت وجه بانسان داده شده ولی مراد از آن چهره و صورت نیست مثل بَلَىٰ مِّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَ هُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ بقره: ۱۱۲. وَ مَنْ أَحْسَنُ دِينًا مِّمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَ هُوَ مُحْسِنٌ نساء: ۱۲۵. وَ مَنْ يُسْلِمْ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ وَ هُوَ مُحْسِنٌ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ ... لقمان: ۲۲. بقولی مراد از وجه در این آیات نفس و ذات است یعنی: بلی آنکه نفس خویش بخدا تسلیم و خالص کند و چیزی را شریک او، نداند و نیکوکار باشد پاداش او نزد پروردگار است. ظاهرا مراد از تسلیم وجه بخدا ایمان بخداست چنانکه مراد از احسان عمل صالح است آیات سه - گانه فوق با آیات الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مطابق‌اند، پس تسلیم وجه بخدا آنست که انسان فقط بخدا رو کرده و او را معبود و مالک خویش بداند و بوی تسلیم شود. در خاتمه بچند آیه اشاره میکنیم: ۱- وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهَ اللَّهِ ... بقره: ۱۱۵. بقولی مراد از وجه در آیه جهت است یعنی بهر کجا رو کردید جهتیکه خدا امر کرده بآن رو کنید در آنجاست ممکن است مراد از آن ذات باشد و بمناسبت «تُوَلُّوا» وجه آمده است که نماز خوان میخواهد با خدا روبرو شود یعنی: مشرق و مغرب مال خداست بهر کجا رو کنید خدا در آنجاست و با خدا روبرو هستید. در تفسیر عیاشی از حضرت باقر علیه السلام نقل شده که آیه فقط در باره نماز مستحبی است رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله روی مرکب خویش آنگاه که به خیر میرفت نماز خواند، مرکبش بهر طرف رو میکرد و آنگاه که از خیر برمیگشت

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۸۷

پشت بمکه نماز خواند. نظیر آنرا از زراره از حضرت صادق علیه السلام نیز نقل کرده است. المیزان گوید: این آیه توسعه قبله است از حیث جهت نه مکان. المنار گفته: بقول بعضی این آیه پیش از دستور بقبله معین نازل شده است ... بنظر نگارنده: اگر ثابت شود که آیه راجع بنماز استجابی است هیچ و گر نه: ظاهراً مقدمه تحویل قبله است و خداوند خواسته با این آیه زمینه تحویل قبله را فراهم آورد که اگر روزی قبله از بیت المقدس به کعبه برگردانده شد نباید وحشت کرد و غیر ممکن دانست زیرا همه جهات مال خدا است و بهر کجا رو کنید با خدا روبرو هستید. و یا منظور نماز خواندن نیست بلکه اشاره باحاطه خداست نسبت بهر جا و هر مکان. ۲- وَلِكُلِّ وَجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّئُهَا فَاسْتَثَبِقُوا الْخَيْرَاتِ ... بقره: ۱۴۸. «وَجْهَةٌ» بکسر واو آنست که انسان با آن رو میکند مثل قبله. یعنی برای هر قوم قبله‌ای است که با آن رو میکند (و بحسب اقتضاء وقت بر آنها تشریح و تعیین شد و حکم تکوینی نیست که قابل تبدیل نباشد) در کارهای خوب پیشروی کنید که آن مهم است. ۳- فَبَرَأَهُ اللَّهُ مِمَّا قَالُوا وَكَانَ عِنْدَ اللَّهِ وَجِيهًا احزاب: ۶۹. وجیه بمعنی ذو جاه و محترم است یعنی: خدا موسی را از ادیتیکه میگردند و نسبتیکه میدادند مبری نمود و او پیش خدا محترم و عزیز بود.

وحد: ج ۷، ص: ۱۸۷

وحد: راغب گوید: وحده بمعنی انفراد است، واحد در اصل چیزی است که مطلقاً جزئی ندارد، سپس آن در هر موجود بکار میرود. وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَىٰ لَنْ نَصْبِرَ عَلَىٰ طَعَامٍ وَاحِدٍ بقره: ۶۱. آنگاه که گفتید: ای موسی هرگز بیک نوع طعام (من و سلوی) صبر نخواهیم کرد. كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً بقره: ۲۱۳. مردم همه یک امت بودند. در آیاتیکه «واحد» وصف خدا

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۸۸
آمده مثل وَاللَّهُمَّ إِلَهًا وَاحِدًا لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ بقره: ۱۶۳. لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَلَاثَةٌ وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا إِلَهٌ وَاحِدٌ مائده: ۷۳. قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ رعد: ۱۶. وَقَالَ اللَّهُ لَا تَتَّخِذُوا إِلَهَيْنِ اثْنَيْنِ إِنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ نحل: ۵۱. ظاهراً مراد واحد عددی است در مقابل خدایان بسیار، مثل أَجْعَلِ الْآلِهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجَابٌ ص: ۵. پس مراد از واحد در این آیات بی‌همتا نیست چنانکه «أَحَدٌ» در قُلِ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ بدان معنی است. در توحید صدوق باب ۳ نقل شده که ابو جعفر هاشمی از امام جواد علیه السلام از معنی واحد پرسید امام فرمود: «المجتمع عليه بجميع الالسن بالوحدانية» و در روایت دیگر آیه وَكَانَ سَائِلَاتِهِمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ را شاهد آورده ولی روایت سوم واحد را «احد» معنی کرده است. راغب گوید: چون واحد وصف خدا آید معنایش اینست: او کسی است که تجزئ و تکثر در آن راه ندارد. ولی ظاهراً این سخن مورد نظر قرآن مجید نیست آیه اخیر و لفظ «اثنین» و ثلاثه مؤید نظر ما است. وحد: (بر وزن فلس) مصدر است بمعنی انفراد و تنهایی. ذَلِكَم بِأَنَّهُ إِذِ اذْعَى اللَّهُ وَحْدَهُ كَفَرْتُمْ ... غافر: ۱۲. آن در آیه بمعنی «منفردا» است یعنی این برای آنست که چون خدا در حال انفراد و تنهایی و بی‌شریک خوانده میشد کافر میشدید. ذَرْنِي وَمَنْ خَلَقْتُ وَحِيدًا. وَجَعَلْتُ لَهُ مَالًا مَمْدُودًا ... مدثر: ۱۱ و ۱۲. وحید بمعنی واحد است گفته‌اند آن حال است از فاعل «خَلَقْتُ» و وصف خداست یعنی: بگذار مرا با آن بنده که او را بتنهائی آفریدم و در خلقت او شریکی نداشتم و باو مال فراوان دادم. مشهور است که آیه فوق با آیات بعدی که در حدود بیست آیه است در باره ولید بن مغیره نازل شد و تهدید عجیبی در باره او است.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۸۹

وحش: ج ۷، ص: ۱۸۹

وحش: وَإِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ تَكْوِير: ۵. وحشی در مقابل اهلی است. در مفردات میگوید: وحش خلاف انس است، حیواناتیکه با انسان انس ندارند وحش خوانده میشوند جمع آن وحوش است. این آیه و آیه وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ

أَمْثَلَكُمْ مَا فَطَنَّا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ نَّمَّ إِلِي رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ انعام: ۳۸. اشاره بحشر حیوانات بلکه همه جنبندگان دارند. و الله العالم. طالبان تفصیل به المیزان ذیل آیه اخیر و بحار الانوار مبحث معاد رجوع کنند. این لفظ بیشتر از یکبار در قرآن مجید نیامده است.

وحی: ج ۷، ص: ۱۸۹

اشاره

وحی: وحی در اصل بمعنی اشاره سریع است و باعتبار سرعت گفته‌اند: «امر وحی» یعنی کار سریع (راغب) فیومی در مصباح گفته وحی بمعنی اشاره و رسالت و کتابت است و هر آنچه بدیگری القا کنی تا بفهمد وحی است ... راغب کتابت و رمز و غیره را از اسباب اشاره شمرده و معنای اصلی را اشاره میدانند. ناگفته نماند «وحی یحی» و «اوحی یوحی» هر دو بیک معنی است چنانکه در مصباح گفته است. طبرسی فرموده: ایحاء القاء معنی است بطور مخفی و نیز بمعنی الهام و اشاره است. ناگفته نماند: جامع تمام معانی تفهیم خفی است و اگر وحی و ایحاء را تفهیم خفی و کلام خفی معنی کنیم جامع تمام معانی خواهد بود. آنچه از معانی این لفظ نقل شد بسیاری از آنها در قرآن کریم یافته است مثل و أَوْحَى رَبُّكَ إِلَيَّ أَلَّا تَكُونَ مِنَ الْخَالِدِينَ مِنَ الْجِبَالِ يَبُوتًا نحل: ۶۸. مراد از وحی تفهیم ذاتی است که خداوند در ذات زبور عسل گذاشته و طریق عسل سازی را بوی آموخته است و لفظ «أوحی» دلالت دارد که کار عسل گیری این حشره تصادفی نیست بلکه با تفهیم و تعلیم خدائی است.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۹۰

فَقَضَاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ وَأَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرًا ... فصلت: ۱۲. گفته‌اند مراد از وحی خلقت و ایجاد است یعنی: در هر آسمان امر و تدبیر آنرا ایجاد کرد و گفته‌اند: کار هر آسمان را باهل آسمان که ملائکه باشند وحی کرد در اینصورت وحی بمعنی متعارف آن است. ناگفته نماند: در «سما» گفته شد که مراد از سبع سماوات آسمانهای هفتگانه محیط بر زمین اند و در هر یک از آنها آثاری است غیر از آثار آندیگری و همه در زندگی و تدبیر حیات ارضی دخیل اند بنظر نگارنده مراد از «أوحی» القاء و قرار دادن آن آثار و خصوصیات در هر یک از طبقات جو است. یَوْمَئِذٍ تُخَدِّثُ أَخْبَارَهَا. بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا زلزله: ۴ و ۵. آنروز زمین اخبار خویش را حکایت کند که خدایت بوی وحی کرده است در بحث قیامت در این کتاب نوشته‌ایم که زمین در اثر تکامل سخن خواهد گفت در این صورت وحی بمعنی تفهیم و اشاره خواهد بود و یا آن مثل و أَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرًا است. در آیات گذشته چنانکه دیدیم وحی در جماد و حشره بکار رفته است ولی در آیات زیر مواردی در بشر و احتمالاً در جن خواهد شد: فَخَرَجَ عَلَيَّ قَوْمِهِ مِنَ الْمِحْرَابِ فَأَوْحَىٰ إِلَيْهِمْ أَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً وَعَشِيًّا مریم: ۱۱. ناگفته نماند: در آیات ما قبل بزکریا علیه السلام وحی شد که: علامت حمل زنت بفرزند آنست که سه روز زبان تو از سخن گفتن باز خواهد ماند آنوقت فرموده: فَخَرَجَ عَلَيَّ قَوْمِهِ ... این می فهماند که خارج شدن بر قوم پس از اعتقال زبانش بوده است علی هذا مراد از «فأوحی» اشاره است یعنی: از معبد بر قومش خارج شد و بآنها اشاره کرد که صبح و شام خدا را تسبیح کنید. وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ أَنْ أَرْضِعِهَا فَإِذَا خَفَّتْ عَلَيْهِ فَأَلْقَاهُ فِي الْيَمِّ

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۹۱

وَلَا تَخَافِي وَلَا تَحْزَنِي إِنَّا رَادُّوهُ إِلَيْكَ وَجَاعِلُوهُ مِنَ الْمُرْسَلِينَ قصص: ۷. وحی در اینجا همان الهام و تفهیم خفی است که خدا بقلب مادر موسی علیه السلام انداخت و آن مصداقا نظیر آن بود که بدل انبیاء علیهم السلام انداخته میشد و همانطور که باو الهام شده بود تحقق واقعی پیدا کرد. وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَىٰ أَوْلِيَائِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْ انعام: ۱۲۱. آیه در خوردن ذبیحه‌ای است که نام خدا بر آن برده نشده ممکن است مراد از شیاطین انسانهای بد کار و یا شیاطین جن باشد یعنی از آنچه نام خدا بر آن برده نشده نخورید

شیاطین بدوستان خود القاء وسوسه میکنند تا در باره خوردن میت با شما مجادله کنند. ایضا وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْأِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحى بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ ... انعام: ۱۱۲. مراد از وحی در هر دو آیه کلام خفی و وسوسه است.

وحی انبیاء؛ ج ۷، ص: ۱۹۱

وحی انبیاء علیهم السّلام همان تفهیم خفی و کلام خفی است که از جانب خداوند القاء میشود و خداوند از آن با «سخن گفتن خدا» تعبیر میکند و آن سه قسم است: وحی، ایجاد صدا، آمدن فرشته. آیه ۵۱. از سوره شوری چنین است: وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بآذُنِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ عَلِيُّ حَكِيمٌ. وَ كَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا ... یعنی برای هیچ بشری نیست که خدا با او سخن گوید مگر بطور وحی و القاء بدل او، یا از پس پرده (مثل موسی علیه السّلام که خدا صدا آفرید و موسی آنرا از درخت شنید) و یا فرشته‌ای میفرستد و او باذن خدا آنچه را که خدا میخواهد پیامبر وحی و تفهیم میکند که خدا والا- مقام و حکمت کردار است. ای پیامبر همانطور با هر سه راه دینی بتو وحی کردیم. میشود خواب انبیاء علیهم السّلام را از قسم اول دانست چنانکه در خواب دیدن ابراهیم علیه السّلام در باره ذبح

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۹۲

فرزندش و خواب دیدن حضرت رسول صلی الله علیه و آله در باره دخول بمسجد- الحرام و غیره که اینها نیز از اقسام وحی و تفهیم خفی اند.

ود؛ ج ۷، ص: ۱۹۲

ود: (بفتح و ضمّ و کسر اول) و داد، مودّه همه بمعنی دوست داشتن است. إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا مريم: ۹۶. تقدیر آن «وداً فی قلوب الناس» و یا نظیر آنست. این یک امر طبیعی است هر که مؤمن و نیکوکار باشد مردم او را دوست خواهند داشت و اگر از روی غرضی اظهار عداوت کنند باز در ته قلب او را تصدیق کرده و ارادت خواهند ورزید. در روایات شیعه و اهل سنت نقل شده که آیه در باره علی بن ابی طالب علیه السّلام نازل گردیده است نگارنده گوید: مورد نزول آن بزرگوار است ولی عموم آیه بقوت خود باقی است. شبلیجی در نور الابصار ص ۱۱۲. از نقاش نقل کرده که آیه در باره علی بن ابی طالب نازل شده است. سبط ابن- جوزی در تذکره ص ۱۰ در ذکر فضائل آنحضرت از ابن عباس نقل کرده: «هذا الودّ جعله الله لعلی (علیه السّلام) فی قلوب المؤمنین» علامه امینی در جلد ۲ الغدير ص ۵۵ و ۵۶ مقداری از مصادر آنرا از کتب اهل سنت نقل کرده است. در مجمع فرموده: در آن اقوالی است از جمله آن مخصوص علی علیه السّلام است که ابن عباس گفته: مؤمنی نیست مگر آنکه در قلبش محبت آنحضرت است. و از تفسیر ابو حمزه از امام باقر علیه السّلام نقل کرده که فرمود: «قال رسول الله لعلی علیهما السّلام: قل اللهم اجعل لی عندک عهدا و اجعل لی فی قلوب المؤمنین ودا» علی علیه السّلام چنان گفت و آیه نازل شد. نظیر آنرا ابو حمزه از جابر بن عبد الله انصاری نیز نقل کرده است. وَ جَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَ رَحْمَةً روم: ۲۱. خدا میان شما دوستی و مهربانی گذاشت. مَوَدَّةً: دوست داشتن یا دوست داشتن همدیگر. لَا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۹۳

بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ يُؤَادُّونَ مَنْ حَادَّ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ مجادله: ۲۲. نخواهی یافت قومی را که بخدا و روز آخرت ایمان آورده‌اند، دوست دارند آنکه را که با خدا و رسول دشمنی ورزیده است. و دود: از اسماء حسنی است بمعنی دوست دارنده. إِنَّ رَبِّي رَحِيمٌ وَدُودٌ هود: ۹۰. ایضا وَ هُوَ الْغَفُورُ الْوَدُودُ بروج: ۱۴. آن دو بار بیشتر در قرآن مجید نیامده است.

ود:؛ ج ۷، ص: ۱۹۳

ود: وَقَالُوا لَا تَذَرُنَّ آلِهَتَكُمْ وَلَا تَذَرُنَّ وَدًّا وَلَا سُوَاعًا وَلَا يَغُوثَ وَيَعُوقَ وَنَسِيرًا نوح: ۲۳. ودّ بفتح اوّل چنانکه از آیه معلوم میشود نام بتی است ظهور آیه در آنست که اسماء پنجگانه نام اصنام قوم نوح علیه السّلام بوده و ربطی باصنام جاهلیت ندارند. راغب گوید: ودّ نام بتی است و علّت این تسمیه آنست که او را دوست میداشتند و یا معتقد بودند که میان او و خدا دوستی هست. نگارنده گوید: این در صورتی است که «ودّ» عربی بوده باشد. ابن کلبی در کتاب الاصنام بتی در جاهلیت بنام ودّ نقل میکند که در دومه الجندل بوده و پس از انتشار اسلام بدستور رسول خدا صلّی الله علیه و آله منهدم شده (الاصنام ص ۵۵ و ۵۶) نگارنده گوید: این صنم آن نیست که در قرآن ذکر شده است و از اینکه بعضی از عربها نام فرزند خویش را عبد ودّ میگذاشتند معلوم میشود صنمی بنام ودّ داشته‌اند. و الله العالم.

ودع:؛ ج ۷، ص: ۱۹۳

ودع: ترک کردن. «ودع الشیء: ترکه» در اقرب الموارد گوید: علماء نحو گفته‌اند: عرب ماضی و مصدر و اسم فاعل «یدع» را کشته‌اند ولی ماضی آن در بعضی از اشعار عرب آمده است ممکن است مراد نحوی‌ها قلّت استعمال باشد. وَلَا تُطِيعِ الْكَافِرِينَ وَ الْمُنَافِقِينَ وَ دَعَا أَذَاهُمْ وَ تَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ احزاب: ۴۸. بکفار و منافقان اطاعت نکن و از اذیتیکه میکنند چشم پوش و نادیده بگیر و بر خدا توکل کن. مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَ مَا قَلَى

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۹۴

ضحی: ۳. تودیع بمعنی پشت سر گذاشتن است یعنی خدا تو را پشت سر نگذاشته (ترک نکرده) و دشمن نداشته است. وَ هُوَ الَّذِي أَنْشَأَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ فَمُسْتَقَرٌّ وَ مُسْتَوْدَعٌ انعام: ۹۸. وَ يَعْلَمُ مُسْتَقَرَّهَا وَ مُسْتَوْدَعَهَا ... هود: ۶. راجع باین دو آیه رجوع شود به «قر- مستقر».

ودق:؛ ج ۷، ص: ۱۹۴

ودق: (بر وزن فلس) باران. فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلَالِهِ نور: ۴۳. و روم: ۴۸. می‌بینی که باران از خلال ابر خارج میشود. در نهج البلاغه خطبه ۱۱۳ آمده: «و انزل علينا سماء مخضلة مدرارا هاطلة يدافع الودق منها الودق». یعنی: خدایا بارانی پر آب، پر برکت، دانه درشت بما نازل فرما که قطرات آن در باریدن مزاحم و مدافع یکدیگر باشند. این لفظ فقط دو بار در قرآن مجید آمده است.

وادی:؛ ج ۷، ص: ۱۹۴

وادی: سیلگاه. دره. راغب گوید: وادی در اصل محل جریان آب است و دره را از آن وادی گفته‌اند. طبرسی فرموده: وادی کرانه کوه است، مجرای بزرگ آب را نیز وادی گویند. و آن در اصل بزرگی امر است و خونبها را از آن دیه گویند که عطائی است در مقابل امر عظیم یعنی قتل. بنظر بعضی آن در اصل بمعنی جریان است در مصباح گوید: «ودی الشیء» یعنی جاری شد و وادی بمعنی دره از آنست. وَلَا يَقْطَعُونَ وَادِيًا إِلَّا كُتِبَ لَهُمْ توبه: ۱۲۱. دره‌ای را نمی‌پیمایند مگر آنکه بر آنها نوشته شود. رَبَّنَا إِنِّي أَسْأَلُكَ مِنْ دُرَيْتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ ... ابراهیم: ۳۷. خدایا من ذریه‌ام را در دره بی کشت اسکان دادم. در صحاح گویند: اغلب اوقات بکسره دال اکتفا کرده و یاء را حذف میکنند مثل فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى طه: ۱۲. در آیه: أَلَمْ تَرَ أَنَّهُمْ فِي كُلِّ وَادٍ يَهِيمُونَ شعراء: ۲۲۵. مراد از آن آن طریقه و نوع است از انواع مدح و ذمّ و خیال و غیره.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۹۵

جمع وادی در قرآن مجید اودیه است **أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا** رعد: ۱۷. از آسمان باران نازل کرد دره‌ها باندازه و وسعت خود جاری شدند.

دیه: ج ۷، ص: ۱۹۵

دیه: خونبها. **وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَأً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ ...** نساء: ۹۲. دیه در اصل ودی است و او آن به هاء بدل شده علت تسمیه خونبها به دیه در «وادی» از طبرسی نقل شد و شاید: علت تسمیه آن باشد که آن در مقابل ریختن و جاری شدن خون پرداخته میشود. دیه مثل عده در اصل مصدر است و خونبها با آن نام گذاری شده است یعنی: هر که مؤمنی را از روی خطاء بکشد، باید بنده مؤمنی را آزاد کند و خونبهایی باهل مقتول پردازد. لفظ دیه فقط دو بار در قرآن مجید سوره نساء آیه ۹۲ آمده است مقدار دیه در کتب فقه دیده شود.

وذر: ج ۷، ص: ۱۹۵

وذر: ترک کردن. راغب انداختن از روی بی‌اعتنائی گفته است ولی آن در همه جا صادق نیست. ناگفته نماند: اعراب ماضی و مصدر و اسم فاعل آنرا از بین برده‌اند و در ماضی و مصدر و فاعل آن ترک، ترک و تارک بکار می‌برند. **وَقَالَ نُوحٌ رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَيَّ الْأَرْضَ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا** نوح: ۲۶. نوح گفت خدایا احدی از کفار را در روی زمین زنده نگذار **وَذَرُوا ظَاهِرَ الْأَيْمِ وَبَاطِنَهُ** انعام: ۱۲۰. گناه آشکار و باطن را ترک کنید. **فَلَمَّا حَصَدْتُمْ فَذَرُوهُ فِي سَبِيلِهِ** يوسف: ۴۷. آنچه درو کردید در سنبش بگذارید.

ورث: ج ۷، ص: ۱۹۵

اشاره

ورث: وراثت و ارث منتقل شدن مالی است بتو از دیگری بدون خریدن و نظیر آن. بدین جهت مال میت را میراث، ارث و تراث گفته‌اند (راغب) طبرسی فرموده: «المیراث ما صار للباقي من جهة البادی» میراث آنست که پس از گذشتن کسی بدیگری ماند تعبیر طبرسی رحمه الله از راغب جامعتر و رساتر است. [در اینجا راجع بارث از چند جهت لازم است بررسی شود:]

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۹۶

اول از جهت ارث معمولی که از اقارب بانسان میرسد. ارث اسلامی روی قرابت پایه گذاری شده و آنکه از لحاظ نسب بمرده نزدیکتر است ارث را او می‌برد و تا او هست دیگران چیزی نمی‌برند و اگر دقت شود خواسته طبیعت انسان نیز چنین است و از این جهت مراتب ارث را بسه مرتبه تقسیم کرده‌اند: ۱- پدران، مادران، فرزندان ۲- برادران، خواهران، اجداد ۳- عموها، عمه‌ها، دایی‌ها، خاله‌ها. بلی زن و شوهر از یکدیگر در هر مرتبه ارث می‌برند **يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ** فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثًا مِمَّا تَرَكَ وَإِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ وَلِأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا الشُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَوَرِثَهُ أَبُوهُ فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأُمِّهِ الشُّدُسُ ... نساء: ۱۱. بموجب این آیه شریفه: ۱- اگر میت پسران و دختران داشته باشد هر پسر مقابل دو دختر ارث می‌برد. ۲- و اگر میت فقط یکدختر داشته باشد نصف مال باو میرسد و اگر دو دختر یا بیشتر باشند دو سوم مال را می‌برند. ۳- پدر و مادر میت در صورت بودن اولاد هر یک، یک ششم می‌برند و در صورت نبودن اولاد، مادر یک سوم و پدر بقیه را می‌برد و اگر میت دو برادر یا بیشتر داشته باشد مادر یک ششم و بقیه مال پدر است ... **وَإِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ**

كَلَالَهُ أَوْ امْرَأَةً وَ لَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا الشُّدُسُ فَإِنْ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ فَهُمْ شُرَكَاءُ فِي الثُّلُثِ ... نساء: ۱۲.۴- اگر میت یک خواهر یا یک برادر مادری داشته باشد هر کدام یک ششم میبرند و اگر بیش از یک نفر باشند یک سوم مال را میبرند. اِنْ امْرُؤٌ هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ وَ لَهُ أُخْتٌ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ وَ هُوَ يَرِثُهَا إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهَا وَ لَمَدٌ فَإِنْ كَانَتَا اثْنَتَيْنِ فَلَهُمَا الثُّلُثَانِ مِمَّا تَرَكَ وَ إِنْ كَانُوا إِخْوَةً رِجَالًا

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۹۷

وَ نِسَاءً فَلِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ ... نساء: ۱۷۶.۵- اگر میت فقط یک خواهر پدری یا پدری و مادری داشته باشد نصف مال را میرد و در صورت عکس همه مال خواهر را برادر میرد. ۶- و اگر میت دو خواهر داشته باشد دو سوم مال را میبرند و اگر خواهران و برادران باشند هر برادر مقابل دو خواهر ارث میرد. ناگفته نماند آیه اخیر درباره برادران و خواهران پدر و مادری و یا پدری است چنانکه آیه دوم درباره برادران و خواهران مادری است. وَ لَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُنَّ وَلَدٌ فَإِنْ كَانَ لَهُنَّ وَلَدٌ فَلَكُمْ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكَنَّ ... وَ لَهُنَّ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكَنَّ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَكُمْ وَلَدٌ فَإِنْ كَانَ لَكُمْ وَلَدٌ فَلَهُنَّ الثُّمُنُ مِمَّا تَرَكَنَّ نساء: ۱۲.۷- آیه در بیان ارث زن و شوهر است و آن اینکه اگر زن بمیرد و فرزند نداشته باشد نصف مال او بشوهر میرسد و اگر فرزند داشته باشد یک چهارم مال را شوهر میرد و اگر شوهر بمیرد و فرزند نداشته باشد زنش یک چهارم میرد و اگر فرزند داشته باشد فقط یک هشتم میرد. سهامیکه خداوند در قرآن عظیم بیان داشته همین هاست که گفته شد بقیه مراتب بحکم وَ أُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ أَنْفَال: ۷۵. احزاب: ۶. ارث می‌برند و تفصیل آن در فقه است.

عصبه؛ ج ۷، ص: ۱۹۷

ناگفته نماند در ارث گاهی سهام تمام مال را احاطه نمی‌کند و مقداری زیاد می‌ماند مثلاً اگر میت یک پدر و یک دختر داشته باشد مال او را شش قسمت میکنند سه قسمت مال دختر و یک قسمت مال پدر است و بقیه را که دو قسمت است ارباعاً بدختر و پدر میدهند. نصیب اولی پدر و دختر را فرض و نصیب دوومی را رد نامند و چون پدر و دختر از هر کس بمیت نزدیکتراند

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۹۸

لذا بقیه را نیز بآندو رد میکنند. ولی اهل سنت بقیه را که زاید بر سهام است باقوام پدری از قبیل برادر و عمو و غیره میدهند و بآن «ارث عصبه» گویند اما شیعه پیروی از اهل بیت علیهم السلام و بمضمون آیه أُولُوا الْأَرْحَامِ این نظر را مردود میداند در استبصار باب میراث ذوی الارحام از حسین بزاز نقل میکند که بکسی گفتم: از امام صادق علیه السلام سؤال کند که: آیا ترکه میت مال کسی است که باو نزدیکتر است یا مال عصبه است؟ فرمود: المال للاقرب و العصبه فی فیه التراب» مال از آن اقرب است، خاک بدهان عصبه باد. دوم آیات ارث درباره پیامبران علیهم السلام مانند سایر انسانها است. مثل وَ وَرِثَ سُلَيْمَانُ دَاوُدَ وَ قَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ عَلَّمْنَا مَنَاطِقَ الطَّيْرِ نمل: ۱۶. فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا. يَرِثُنِي وَيَرِثُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ مريم: ۵ و ۶. آیه دوم درباره زکریا علیه السلام است که از خدا برای خویش فرزندی خواست. و در آیه دیگر دعای وی چنین نقل شده: وَ زَكَرِيَّا إِذْ نَادَىٰ رَبَّهُ رَبِّ لَا تَذَرْنِي فَرْدًا وَأَنْتَ خَيْرُ الْوَارِثِينَ انبیاء: ۸۹. در این دعا زکریا علیه السلام میگوید: خدایا تنهایم نگذار و فرزندی بمن عنایت فرما گر چه تو بهترین وارثان هستی. بهر حال مراد از «وَرِثَ» ... يَرِثُنِي» نمیشود نبوت باشد زیرا نبوت مقام و منصبی است خدائی و نمیشود پدر بمیرد و نبوت او را پسرش صاحب شود اللَّهُ أَغْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ انعام: ۱۲۴. پس مراد از آن در هر دو آیه وراثت مال است اینکه گفته‌اند وراثت نبوت است صحیح نیست زیرا که گفته شد نبوت موروثی نیست گفته‌اند: روا نیست منظور مال باشد که مال دنیا پسندان ارزش ندارد که در آیه مطرح شود. میگویم چرا؟ چه اشکالی دارد که خدا آنها را درباره پیامبران مطرح کند آنها هم بشر بودند و اولاد داشتند.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۱۹۹

و آنگهی زکریا فرموده: وَ اِنِّي خِفْتُ الْمَوَالِيَ مِنْ وَرَائِي ... فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا يَرِثُنِي ... ظاهر آیه آنست که از اقوام دیگرش میترسد لذا فرزند میخواهد که وارث مال او باشد که در صورت نبودن بموالی منتقل خواهد شد. نگارنده احتمال قوی میدهم: که مطرح شدن ارث در این دو آیه برای آن است که مردم در ارث گذاشتن انبیاء شکی نداشته باشند و آنچه از ابو بکر نقل شده که در علت مصادره اموال فاطمه زهرا سلام الله علیها گفت: از رسول خدا شنیدم فرمود: «نحن معاشر الانبياء لا نورث ما تركناه صدقه!!» از درجه اعتبار ساقط و مخالف دو آیه فوق و عمومات قرآن مجید است و اگر چنین چیزی میبود علی بن ابی طالب علیه السلام و اهل بیت علیهم السلام از آن بی خبر نبودند. سؤم آیاتی است راجع بگذشتن و یا هلاک مردمان سابق و جانشین و وارث بودن آیندگان مثل وَ اَوْرَثْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ شِعْرَاء: ۵۹. أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ انبیاء: ۱۰۵. چهارم آیاتی است راجع بارت بردن بهشت كَذَلِكَ وَ اَوْرَثْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ شِعْرَاء: ۵۹. أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ انبیاء: ۱۰۵. چهارم آیاتی است راجع بارت بردن بهشت مثل تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي نُورِثُ مِنْ عِبَادِنَا مَنْ كَانَ تَقِيًّا مريم: ۶۳. الَّذِينَ يَرْتُونَ الْفِرْدَوْسَ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ مؤمنون: ۱۱. وَ اجْعَلْنِي مِنْ وَرَثَةِ جَنَّةِ النَّعِيمِ شعرا: ۸۵. وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقْنَا وَعَدَّهُ وَ اَوْرَثْنَا الْأَرْضَ ... زمر: ۷۴. در مجمع فرموده: از رسول خدا صلى الله عليه و آله روایت شده: برای هر کس منزلی در بهشت و منزلی در آتش است کافر منزل مؤمن را در آتش و وارث میشود و مؤمن منزل کافر را در بهشت آیه وَ نُودُوا أَنْ تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ اعراف: ۴۳. همان است.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۰۰

المیزان در توجیه آیه فرموده: موروث بودن جنت آنست که هر کس از مؤمن و کافر میتواند آنرا با عمل بدست آورد، ولی آن در اثر شرک و عصیان از چنگ کافر بیرون شده و بمؤمن مانده است و مؤمن در اثر عملش وارث آن شده است. در المنار چند روایت مانند روایت گذشته نقل کرده و گوید: ارث بودن بهشت یکی از دو وجه است اول اینکه گویند: ارث ملکی است بلا منازع (و از این جهت به بهشت ارث اطلاق شده) دوم مضمون حدیث که مؤمنان نسبت به بهشت وارث کافراند. نگارنده گوید: این وجه در صورتی صحیح اند که بگوئیم مؤمن مقداری از بهشت را از کفار ارث برده. زیرا مقداری نیز اثر اعمال خودش میباشد حال آنکه آیات همه بهشت را ارث گفته اند. و آنگهی بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ وَ مَنْ كَانَ تَقِيًّا در آیات گذشته روشن میکند که باید حل مطلب را در عمل صالح و تقوی جستجو کرد. کسیکه از دنیا میرود اموال او بورثه اش منتقل میشود ورثه کسانی اند که با میت ارتباط نسبی دارند لذا اشکال ندارد که بگوئیم: بهشت باقی مانده اعمال دنیوی است و وارث آن مؤمنی است که در دنیا با عمل رابطه داشته است پس اعمال دنیا موروث و بهشت ارث و مؤمن وارث است. و اعتبار لفظ ارث در بهشت در اثر ارتباط مؤمن با عمل دنیوی است. و الله العالم. دقت شود در تعبیر طبرسی که فرموده: «المیراث ما صار للباقي من جهة البادي».

ورد؛ ج ۷، ص: ۲۰۰

ورد: طبرسی فرموده: ورود در اصل مشرف شدن بدخول است نه دخول: «اصل الورد الاشراف على الدخول و ليس بالدخول» راغب میگوید: ورود در اصل قصد آب است سپس در غیر آن بکار رود. در اقرب و مصباح گفته: «ورد البعير و غيره الماء ورودا» یعنی بآب

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۰۱

رسید بی آنکه داخل شود و گاهی دخول نیز در آن هست: در صحاح آمده: «ورد ورودا: حضر». بنا بر این ورود بمعنی اشراف و نیز بمعنی دخول است وَ لَمَّا وَرَدَ مَاءَ مَدْيَنَ وَجَدَ عَلَيْهِ أُمَّةً مِنَ النَّاسِ يَسْتَقُونَ قَصص: ۲۳. چون بآب مدین رسید دید گروهی بچهارپایان آب میدهند در این آیه بمعنی نزدیک شدن و رسیدن است. و در آیات إِنَّكُمْ وَ اَلَّذِينَ آمَنُوا مَعَكُمْ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ أَنْتُمْ لَهَا

وَأَرِدُونَ. لَوْ كَانَ هُوَ لِآلِهَةٍ مَا وَرَدُوهَا... انبیاء: ۹۸-۹۹. يَقْدُمُ قَوْمَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَأَوْرَدَهُمُ النَّارَ هود: ۹۸. منظور دخول است. وارد: کسی است که از رفقا برای آب آوردن جلو افتاده است و جَاءَتْ سَيَّارَةٌ فَأَرْسَلُوا وَارِدَهُمْ فَأَدْلَى دَلْوَهُ قَالَ يَا بُشْرَى هَذَا غَلَامٌ... یوسف: ۱۹. ظاهراً این تسمیه از آنجهت است که او پیش از دیگران بآب میرسد یعنی کاروانی بیامد آبدار خویش را فرستادند دلو را بالا کشید گفت: ای مژده این پسری است. در اینجا لازم است چند آیه را بررسی کنیم: ۱- وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا. ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثًّا مريم: ۷۱-۷۲ ضمیر «وارِدُهَا» راجع بجهنم است یعنی: همه شما اعم از نیکوکار و بدکار وارد جهنم خواهید شد، سپس پرهیزکارانرا نجات میدهیم و ستمکاران را بزانو در آمده در آن میگذاریم. آیا مراد از ورود نزدیک شدن است یا دخول؟ کلمه ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا دو چیز می‌فهماند یکی اینکه همه مردم بدون استثناء وارد جهنم خواهند شد و گرنه برای این کلمه محلی نمی‌ماند. دوم اینکه مراد از ورود دخول است و گرنه در صورت عدم دخول نجات دادن معنی ندارد و آنگهی وَ نَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا ترک

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۰۲

کردن در آتش است نه در کنار آتش. مگر آنکه بگوئیم: بعد از رسیدن بکنار آتش باز نجات یافتن لازم است و ظالمان پس از آنکه در کنار آتش ماندند بعداً بآن داخل میشوند. ناگفته نماند: اگر مراد از ورود دخول باشد، مؤمنان در آن ابداً رنجی نخواهند دید النهایه در آن دخول برای خدا غرضی هست. در تفسیر برهان از امام صادق علیه السلام نقل شده «فی قوله وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا» آیا نشنیدی که شخص میگوید «وردنا ماء بنی فلان» آن ورود است نه دخول. در مجمع البیان چند روایت نقل شده راجع باینکه همه مردم بآتش داخل خواهند شد ولی همه نبوی است و از اهل بیت علیهم السلام نیستند. نگارنده گوید: العلم عند الله. گرچه احتمال دخول از نزدیک شدن قوی است و چند آیه قبل که آمده: فَوَرَبِّكَ لَنَحْشُرَنَّهُمْ وَالشَّيَاطِينَ ثُمَّ لَنُخَضِرَنَّهُمْ حَوْلَ جَهَنَّمَ جِثًّا مريم: ۶۸. ظاهراً مراد بد کاران جنّ و انس است نه همه مردم لذا نمیشود این آیه را قرینه دانست که مراد از ورود در آیه ما نحن فیه اشراف است. ۲- يَقْدُمُ قَوْمَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَأَوْرَدَهُمُ النَّارَ وَبِئْسَ الْوِرْدُ الْمَوْرُودُ هود: ۹۸. ورد (بکسر اول) بچندین معنی آمده: اشراف بر آب. آبی که بر آن وارد شوند. جماعتیکه وارد آب میشوند. عطش و غیره. مراد از ورد در آیه بقرینه مورود ظاهراً آب است چنانکه در میزان و المنار اختیار کرده است یعنی آتش بد آبی است که بر آن وارد میشوند ظاهراً آن تجسیم معکوس است یعنی حق اینست که پیشوا و قائد قوم خویش را بطرف آب گوارا بکشد تا از عطش رهائی یابند ولی فرعون پیش قوم خویش افتاده آنها را بآتش وارد میکند و آن بد آبی است که وارد میشوند زیرا بعوض تسکین عطش وجودشان را می‌سوزاند. و آن بقول

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۰۳

المنار اشاره بخسران و ناامیدی است. ۳- وَنَسِوْا الْمُجْرِمِينَ إِلَىٰ جَهَنَّمَ وَرِدًا مريم: ۸۶ ورد را عطاش معنی کرده‌اند، علی هذا مصدر بمعنی فاعل و برای جمع است یعنی: گناهکاران را عطشان بجهنم سوق میکنیم. شاید ورد را از آن عطش معنی کرده‌اند که علت ورود بآب عطش است و شاید ورد در آیه بمعنی «واردین» باشد.

وَرِدٌ: ج ۷، ص: ۲۰۳

وَرِدٌ: گل. در صحاح گفته: الورد: الذی یشم» ورده برای مفرد است یعنی یک گل فَإِذَا انشَقَّتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدَّهَانِ رحمن: ۳۷. آنگاه که آسمان شکافته شده و گلگون میشود مانند چرم سرخ رجوع شود به «دهن» علت تسمیه گل خورد آنست که اولین وارد از میوه است.

ورید: ج ۷، ص: ۲۰۳

ورید: وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ ق: ۱۶. راغب گوید: ورید رگی است متصل بقلب و کبد و جریان خون ... در آنست. ظاهراً مراد شریان باشد رجوع شود به «حبل». آنرا رگی در گردن و مجرای نفس (نای) نیز گفته‌اند مراد از آیه اطلاع و احاطه خداست نسبت بانسان.

وَرَقٌ: ج ۷، ص: ۲۰۳

وَرَقٌ: برگ. وَ طَفِقًا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ طه: ۱۲۱. شروع کردند از برگ درختان باغ بر عورت خویش می‌چسباندند. واحد آن ورقه است وَ مَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا انعام: ۵۹.

وَرَقٌ: ج ۷، ص: ۲۰۳

وَرَقٌ: (بفتح اوّل و کسر دوّم) فَابْعَثُوا أَحَدَكُمْ بِوَرِقِكُمْ هَذِهِ إِلَى الْمَدِينَةِ كهف: ۱۹. ورق که با کسر و سکون راء خوانده شده بمعنی درهم است در مصباح جمع آنرا از فارابی اوراق نقل کرده ولی طبرسی و راغب ورق را درهم گفته‌اند یعنی: یک نفر را با این درهم بشهر بفرستید ... آیه درباره‌ی اصحاب كهف است. در نهج-البلاغه حکمت ۳۸۱ فرموده ...: «فاخزن لسانک کما تخزن ذهبک و ورقک فربّ کلمه سلبت نعمه» زبانت را

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۰۴

محفوظ دار چنانکه طلا و نقره‌ات را. ای بسا یک کلمه نعمتی را از دست میگیرد در مصباح آنرا اعمّ از مسکوک و غیره گفته است کلمه امام علیه السلام نیز مفید آنست.

وَرِيٌّ: ج ۷، ص: ۲۰۴

وری: مواراه بمعنی پوشیدن و مستور کردنست. يَا وَيْلَتَىٰ أَعَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذَا الْغُرَابِ فَأُوَارِيَ سَوَاءَ أَيْحَىٰ مائده: ۳۱. ای وای بر من آیا عاجز شدم از اینکه مانند این زاغ باشم و جنازه برادرم را مستور کنم. تواری: مستور شدن حَتَّىٰ تُوَارَتْ بِالْحِجَابِ ص: ۳۲. تا آفتاب پبرده نهان شد. ایراء: آتش افروختن. «وری الزّند: خرجت ناره» آتش سنگ خارج شد «وری الزّند: اخرج ناره» - أَفَرَأَيْتُمُ النَّارَ الَّتِي تُورُونَ. أَأَنْتُمْ أَنْشَأْتُمْ شَجَرَتَهَا ... واقعه: ۷۱ و ۷۲. خبر دهید از آتشی که میافروزید آیا چوب آنرا شما بوجود آورده‌اید؟ وَ الْعَادِيَاتِ ضَبْحًا. فَالْمُورِيَاتِ قَدْحًا عادیات: ۱ و ۲. قسم بدوندگان نفس زن. پس قسم با آتش افروزان با زدن سم رجوع شود به «عدو».

وراء: ج ۷، ص: ۲۰۴

وراء: وراء بمعنی پس و پیش است (امام و خلف) و در هر دو بکار میرود چنانکه راغب و دیگران تصریح کرده‌اند در اقرب الموارد گوید: آن از اضداد است طبرسی معنای اصلی آنرا «پس» میدانند و در جلو و پیش بطور اتساع بکار رفته است. فیومی در مصباح میگوید: وراء کلمه ایست مؤنث بمعنی زمان بعد و زمان قبل و اکثر در اوقات بکار رود زیرا وقت پس از انسان میاید و در وراء انسان واقع شود و اگر انسان آنرا درک کند در پیش انسان واقع گردد، استعمال آن در اماکن جایز است و در قرآن آمده وَ كَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ (كهف: ۷۹) یعنی پیش از آنها پادشاهی بود (باختصار). فَبَشِّرْهُنَّ بِإِسْحَاقَ وَ مِنْ وَرَاءِهِ إِسْحَاقَ يَعْقُوبَ هود: ۷۱. آنزن را باسحق و از پی اسحق، یعقوب را نوید دادیم.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۰۵

إِنَّ هَؤُلَاءِ يُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ وَيَذَرُونَ وَرَاءَهُمْ يَوْمًا ثَقِيلًا انسان: ۲۷. اگر وَرَاءَهُمْ وصف «يَوْمًا» باشد آن بمعنی پیش است یعنی روز سختی را که در جلو دارند و میگذارند و نادیده میگیرند. و اگر ظرف «يَذَرُونَ» باشد بمعنی عقب و پس میباشد. در آیه وَكَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَضْبًا كهف: ۷۹. طبرسی و راغب تصریح کرده‌اند که بمعنی پیش است یعنی: پیش از آنکه کار کشتی رانی را شروع کنند پادشاهی بود که کشتیها را غصب میکرد. در آیه لَا يُفَاتِلُونَكُمْ جَمِيعًا إِلَّا فِي قُرَىٰ مُّحَصَّنَةٍ أَوْ مِنْ وَرَاءِ جُدُرٍ حشر: ۱۴. در اجسام و اماکن بکار رفته است. فَتَبَيَّنُوا وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ آل- عمران: ۱۸۷. مراد از این تعبیر به پشت سر انداختن و عدم اعتناء است.

وزر: ج ۷، ص: ۲۰۵

وزر: (بر وزن فرس) پناهگاهی از کوه. چنانکه در مفردات و مجمع ذیل آیه يَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ گفته است. كَلَّا لَا وَزَرَ. إِلَىٰ رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمُسْتَقَرُّ قیامت: ۱۱ و ۱۲. نه پناهگاهی نیست و قرارگاه یا قرار یافتن بسوی خدای تو است.

وزر: ج ۷، ص: ۲۰۵

وزر: (بر وزن جسر) بمعنی ثقل و سنگینی است طبرسی گفته اشتقاق آن از وزر (بر وزن فرس) است. راغب گفته: وزر بمعنی سنگینی است بعلت تشبیه بکوه. پس مطلب طبرسی و راغب هر دو یکی است. قرآن مجید هر یک بجای دیگری آمده است مثل لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ نحل: ۲۵. وَ لِيَحْمِلَنَّ أَثْقَالَهُمْ وَ أَثْقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ عنکبوت: ۱۳. ناگفته نماند وزر مصدر و اسم هر دو آمده است (سنگینی. سنگین یعنی بار) و اغلب در گناه بکار رفته که بار سنگینی است بگردن گناهکار. ولی در غیر گناه نیز آمده چنانکه خواهیم گفت. مَنْ أَعْرَضَ عَنْهُ فَإِنَّهُ يَحْمِلُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وِزْرًا طه: ۱۰۰. هر که از آن اعراض کند روز قیامت بار

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۰۶

گناه را حمل خواهد نمود. وَ هُمْ يَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ عَلَىٰ ظُهُورِهِمْ أَلَّا سَاءَ مَا يَزُرُونَ انعام: ۳۱. آنها گناهان خویش را بدوش میکشند آگاه باش بد است آنچه حمل میکنند «يَزُرُونَ» حمل بار سنگین است. وَ لَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ انعام: ۱۶۴. «وَازِرَةٌ - ... أُخْرَىٰ» صفت نفس اند یعنی: هیچ نفس حامل گناه، گناه نفس دیگری را حمل نمیکند و هر کس گناه خویش را بدوش میکشد. أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ. وَ وَضَعْنَا عَنكَ وَزْرَكَ. الَّذِي أَنْقَضَ ظَهْرَكَ شرح: ۱-۳. مراد از وزر ظاهرا سنگینی رسالت و تنگی سینه از آن است در مقابل عدم قبول مردم، که آنحضرت سنگینی آنرا کاملا احساس میکرد و ظاهرا «أَنْقَضَ ظَهْرَكَ» اشاره باحساس کامل آنست و وضع وزر همان شرح صدر و انفاذ دین و توفیق پیشرفت آنست یعنی آیا سینهات را وسیع نکردیم، بار سنگینت را از تو برداشتیم باریکه به پشتت سنگینی میکرد. در این آیه وزر بمعنی ثقل آمده نه گناه ایضا در آیه وَ لَكِنَّا حَمَلْنَا أَوْزَارًا مِنْ زِينَةِ الْقَوْمِ طه: ۸۷. مراد زیور آلات است که اوزار و اثقال نامیده شده، بقولی بنی اسرائیل آنها را از فرعونیان عاریه گرفته بودند و پس ندادند و خود را مجرم دانسته و اوزار گفته‌اند و نیز در آیه حَتَّىٰ تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا محمد: ۴. که بمعنی اسباب جنگ است گویند سلاح جنگ را از آن اوزار گویند که بر حامل آن ثقیل است. وَ لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَ جَعَلْنَا مَعَهُ أَخَاهُ هَارُونَ وَزِيرًا فرقان: ۳۵. وزیر بمعنی کمک و یار است که مقداری از وظائف بالا دست خویش را حمل میکند. و آن دو بار در قرآن مجید آمده و هر دو درباره هارون علیه السلام است. طه: ۲۹- فرقان: ۳۵.

وزر: ج ۷، ص: ۲۰۶

وزر: منع و حبس. «وزرعه عن- الامر: منعه و حبسه» وَ حَشِرٌ لِسُلَيْمَانَ جُنُودُهُ مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ وَالطَّيْرِ فَهُمْ

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۰۷

يُوزَعُونَ نمل: ۱۷. برای سلیمان لشکر یانش از جن و انس و پرنده جمع شدند و آنها از تفرق باز داشته میشدند یعنی تحت انضباط بودند. وَ يَوْمَ يُحْشَرُ أَعْدَاءُ اللَّهِ إِلَى النَّارِ فَهُمْ يُوزَعُونَ فصلت: ۱۹. آنروز دشمنان خدا بسوی آتش جمع شوند و آنها باز داشته شوند از اینکه هر جا خواستند بروند. ایزاع: را الهام معنی کرده‌اند رَبِّ أَوْزَعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتِكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلَى وَالِدَتِي نمل: ۱۹. خداوند! بمن الهام کن یا مرا حریص کن که شکر کنم بر نعمتیکه بر من و والدینم نعمت داده‌ای. گفته‌اند «اوزع بالشیء» یعنی حریص شد. طبرسی از زجاج نقل کرده: «أَوْزَعْنِي» تأویلش در لغت آنست که: مرا از همه چیز جز از شکر باز دار - مرا باز دار از آنچه از تو دور میکند. راغب گوید: حقیقتش آنست که مرا بشکر حریص کن بطوریکه نفس خویش را از کفران باز دارم.

وزن: ج ۷، ص: ۲۰۷

اشاره

وزن: سنجش و اندازه گیری. وَ زِنُوا بِالْقِسْطِ طاس الْمُسْتَقِيمِ شعراء: ۱۸۲. با ترازوی درست بسنجید. وَ أَقِيمُوا الْوِزْنَ بِالْقِسْطِ وَ لَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ رَحمن: ۹. پیوسته بعدالت بسنجید و از میزان نگاهید. وزن بمعنی اعتبار و منزلت نیز آمده است در مصباح گوید: «ما اقلت له وزنا» کنایه است از اهمال و دور انداختن. عرب گوید: «لیس لفلان وزن» یعنی قدر و منزلتی ندارد طبرسی نیز چنین فرموده است فَحَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فَلَا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزْنًا كهف: ۱۰۵. اعمالشان پوچ شد روز قیامت برای آنها وزنی بپا نمداریم و اعتنائی نمیکنیم. نگارنده را درباره این آیه سخنی هست که در توزین اعمال خواهد آمد. موزون: اندازه شده و سنجیده وَ الْفَيْتِنَا فِيهَا رَوَاسِي وَ أَنْتَبْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْزُونٍ حجر: ۱۹. در زمین کوههای محکم قرار دادیم و از گیاه و میوه اندازه شده در آن رویاندیم.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۰۸

اشاره است باینکه رویدنیها از هر جهت از روی حساب و اندازه است وَ إِن مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَ مَا نُنزِلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ حجر: ۲۱. میزان: آلت وزن. و آن هر چیزی است که با آن توزین شود، اعم از آنکه قول باشد یا فعل و یا ترازوی متداول. گر چه در لغت میزان را ترازو، و عدل و مقدار معنی کرده‌اند ولی آنچه گفته شد مستفاد از قرآن و استعمالات است. در نهج البلاغه نامه ۳۱ خطاب بامام حسن علیه السّلام فرموده: «اجعل نفسک میزاننا فیما بینک و بین غیرک فأحب لغيرک ما تحب لنفسک و اکره له ما تکره لها» در اینجا می بینیم که نفس انسان میزان است می توانیم با آن کارها و محبوبات و مبغوضات خویش را توزین کنیم و در نامه ۴۳ به مصقله بن هبیره مینویسد ... «لتجدن بک علی هوانا و لتخفن عندی میزاننا» اگر اینکه میگویند درست باشد حتما خودت را پیش من خوار خواهی یافت و میزانت پیش من سبک خواهد شد. در اینجا مراد از میزان مقام و منزلت است. در مجمع ذیل وَ الْوِزْنُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ اعراف: ۸. فرموده: در روایت آمده: «انّ الصّیلوه میزان فمن وفی استوفی». در دعای چهل و دوم صحیفه سجّادیه درباره قرآن مجید فرموده: و جعلته ... میزان قسط لا یحیف» یعنی: قرآن را ترازوی عدالتی کرده‌ای که زبانه‌اش از حق نگردد. پس قرآن ترازویی است برای سنجش حق و باطل. قرآن مجید این لفظ را در ترازوی متداول و غیره بکار برده است مثل: وَ أَوْفُوا الْكَيْلَ وَ الْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ انعام: ۱۵۲. یعنی پیمانها و ترازو را بانصاف تمام کنید و ناقص ننمائید. این آیه در ترازوی معمولی و آلت سنجش اموال است. وَ السَّمَاءُ رَفَعَهَا وَ وَضَعَ الْمِيزَانَ. أَلَا تَطَعُونَ فِي الْمِيزَانِ رَحمن: ۷ و ۸.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۰۹

مراد از میزان شاید شریعت و دین باشد و اهمیت آن باندازه بالا کردن آسمان و بلکه زیادتر است و لفظ «وضع» ظاهر در لزوم دین و شریعت است یعنی خداوند آسمانرا بالا برد و میزان حق و باطل را وضع کرد تا در میزان طغیان نکنید. و از راه عدل و انصاف

بیرون نرود. بقولی مراد از میزان عدالت است در تفسیر صافی ذیل آیه از رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ نَقْلٌ شَدِيدٌ: «بالعدل قامت السموات و الارض» ولی بقرینه: أَلَا تَطْعَمُوا فِي الْمِيزَانِ ظَاهِرًا شَرِيعَةً وَ دِينَ مَرَادٌ اسْت. لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيُقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ حدید: ۲۵. مراد از میزان ظاهرا دین و شریعت است در این صورت «المیزان» بیان کتاب و یا عام بعد از خاص است ایضا در آیه اللّٰهِ الَّذِي أَنْزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَالْمِيزَانَ شوری: ۱۷.

وزن اعمال؛ ج ۷، ص: ۲۰۹

صریح آیات قرآن مجید آنست که: اعمال انسان اعم از نیک و بد دارای وزن اند. مثل: فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ. وَ مَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ زلزله: ۷ و ۸. مِثْقَالٌ مَصْدَرٌ مِمَّا اسْت. بِمَعْنَى ثَقُلَ وَ سَنَكِينِي يَعْنِي: هَر كِه بَسَنَكِينِي ذَرَّهَی عَمَلِ خَيْرٍ یَا شَرَّ اِنْجَام دَهْد اَنْرَا خَوَاهِد دِید، اِیضًا وَ نَضَعَ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَ اِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ اَتَيْنَا بِهَا وَ كَفَىٰ بِنَا حَاسِبِينَ انبیاء: ۴۷. یعنی: اگر عمل بوزن دانه خردل هم باشد ما آنرا روز قیامت حاضر خواهیم کرد. لَقَمَانُ بَه پَسْرَش فَرَمُود: یَا بُنَّی اِنَّهَا اِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صِيحْرِهِ اَوْ فِي السَّمَاوَاتِ اَوْ فِي الْاَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللّٰهُ اِنَّ اللّٰهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ لَقَمَان: ۱۶. هر سه آیه صریح اند در اینکه عمل وزن دارد و سنگینی دارد اعم از عمل

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۱۰

خوب یا بد، حتی اگر بقدر دانه خردل باشد باز مثل سنگ و غیره دارای وزن است. در «عمل» بطور مشروح گفته ایم که عمل جوهر است نه عرض برای مزید توضیح بآنجا رجوع شود. اینک باید چند مطلب را بررسی کرد.

توزین اعمال؛ ج ۷، ص: ۲۱۰

قرآن مجید صریح است در اینکه اعمال انسان روز قیامت توزین خواهد شد ولی آیا عموم اعمال اعم از نیک و بد؟ یا فقط اعمال نیک؟ و آیا فقط اعمال مؤمنان یا اعمال کفار هم؟ جواب اینها خواهد آمد. وَ الْوِزْنُ يُومِتُهُ الْحَقُّ فَمَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ. وَ مَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ بِمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَظْلِمُونَ اعراف: ۸ و ۹. فَمَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ ... در جاهای دیگر نیز آمده است مثل ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ. وَ مَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ فِي جَهَنَّمَ خَالِدُونَ مؤمنون: ۱۰۲. هَمْجِينِ فَاَمَّا مَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ. وَ اَمَّا مَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَهُوَ هَاوِيَةٌ قَارِعَةٌ: ۶-۹. اینک آیه اول را بررسی میکنیم: ۱- «الْوِزْنُ» در آیه بمعنی توزین است ظاهر آنست که «الْوِزْنُ» مبتداء و «الْحَقُّ» وصف آن میباشد و تقدیر چنین است: «الوزن الحق یومئذ کائن» یعنی: توزین حقیقی در روز قیامت خواهد بود، زمخشری «یومئذ» را خبر گرفته و «الْحَقُّ» را وصف، یعنی توزین حقیقی در روز قیامت است. بهر حال آیه دلالت دارد که روز قیامت توزین حقیقی برای اعمال وجود خواهد داشت. طبرسی نیز در جوامع الجامع مثل زمخشری گفته است. بعضی از بزرگان «الْوِزْنُ» را در آیه اسم گرفته و «الْحَقُّ» را خبر آن دانسته است یعنی: ثقل و سنگینی اعمال همان حق و مطابق واقع بودن آنهاست. عبارت دیگر معیار و وزنه عمل آنست که حق و مطابق دستور

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۱۱

شرع باشد و هر قدر احکام و شرائط عمل مراعات نشده باشد از وزن آن کاسته میشود و بتعبیر سوم چنانکه وزنه یک من گندم یک قطعه سنگ یک منی است همانطور وزنه اعمال حق بودن آنهاست. نگارنده گوید، این سخن فی نفسه صحیح است ولی در این صورت اعمال ثقل واقعی نخواهند داشت بلکه توزین بمعنی تطبیق خواهد بود. یعنی دو رکعت نماز را که مثلاً علی بن ابی طالب

علیه السلام خوانده معیار قرار داده و نماز دیگران را با آن تطبیق خواهند کرد اما این آن نیست که قرآن مجید مطرح کرده است. ۲- موازین جمع میزان و بقولی جمع موزون است. این دو چندان فرق ندارد خواه بگوئیم: وزن شده‌ها (اعمال) سنگین‌اند یا ترازوها بواسطه اعمال. بهر حال سنگین بودن میزانها در هر سه آیه فوق بواسطه کثرت اعمال نیک و خفیف بودن آنها در اثر نبودن اعمال نیک است و ثقل در آنها راجع باعمال بد نیست زیرا نتیجه ثقل در هر سه آیه رفتن به بهشت است. و از اینکه: نتیجه سبک بودن در هر سه آیه رفتن بآتش است، بدست میاید که سبک بودن میزانها عبارت اخرای نبودن اعمال نیک است. یعنی: ترازوها با عمل نیک هر چند که کم باشد سنگین و بی عمل سبک میشوند. از آنطرف: چون انسان اگر حسنه نداشته باشد لابد سیئه خواهد داشت، پس سبک بودن میزان لازم گرفته که این شخص سیئات دارد و مستحق آتش است. ۳- جمع آمدن موازین میفهماند که هر عمل نیک ثقل بخصوصی دارد و برای هر صنف از عمل میزانی هست.

توزین گناهان؛ ج ۷، ص: ۲۱۱

گناهان بی شک دارای وزن‌اند ولی راجع بتوزین و وزن کردن گناهان دلیلی در قرآن مجید یافته نیست. بلی در اینکه میان گناهان و عذاب تناسبی و حسابی خواهد بود حتمی

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۱۲

است چنانکه فرموده: لَا يَذُوقُونَ فِيهَا بَرْدًا وَلَا شَرَابًا. إِلَّا حَمِيمًا وَعَسَاقًا. جَزَاءً وَفَاقًا نَبَأ: ۲۴-۲۶. اما اینکه برای گناهان میزانی بجهت وزن کردن نصب خواهد شد در قرآن دلیلی نداریم:

اعمال کفار؛ ج ۷، ص: ۲۱۲

اعمال نیکی که کفار در دنیا انجام داده‌اند در روز قیامت توزین نخواهد شد. زیرا نیت و خواست آنها اجر اخروی نبوده و فقط طالب پاداش دنیا بوده‌اند و بآن نیز اغلب رسیده‌اند و این معامله کاملاً از روی عدالت است. برای نمونه بآیه زیر توجه فرمائید: أُولَئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ وَلِقَائِهِ فَحَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فَلَا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزْنًا كهف: ۱۰۵. یعنی: در اثر کفر اعمال خوبی که در دنیا کرده‌اند حبط و پوچ شده و روز قیامت توزینی برای آنها برپا نمیداریم «وزن» در آیه بمعنی توزین است و بعد از «حبط» آمده است یعنی چون اعمالشان حبط شده لذا وزن کردن برای آنها نیست اینکه وزن را بمعنی اعتنا و منزلت گفته‌اند یعنی برای آنها قدری قائل نمیشویم، مطلب ناصحیح است. بنا بر آنچه تا اینجا گفته شد: اعمال بد مؤمنان و کافران توزینی در آخرت نخواهد داشت. گرچه عذاب بحساب گناهان خواهد بود و آیاتِ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ نساء: ۱۴۵. وَ لَيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ وَ أَثْقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ عنكبوت: ۱۳. که درباره پیشوایان ضلالت است، دلالت بر شدت و ضعف عذاب دارد در روضه کافی ص ۷۵ از امام سجاد علیه السلام نقل شده: «اعلموا عباد الله انّ أهل الشرك لا ينصب لهم الموازين و لا ينشر لهم الدواوين و انما يحشرون إلى جهنم زمرّاً و انما نصب الموازين و نشر الدواوين لاهل الاسلام» یعنی: بندگان خدا بدانید برای اهل شرک میزانها برپا و دفترها گسترده نمیشود، بلکه دسته دسته بسوی جهنم جمع شوند، نصب

اموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۱۳

میزان و نشر دیوان فقط برای اهل اسلام است.

وزنهای اعمال؛ ج ۷، ص: ۲۱۳

اعمال در روز قیامت با چه چیز و کدام وزنه توزین خواهند شد؟ در بحار از معانی الاخبار نقل شده که: هشام بن سالم از امام صادق علیه السلام پرسید از «وَنَصَّعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا» فرمود: «هم الانبياء و الاوصياء» یعنی: موازین، انبیاء و اوصیاء‌اند، در زیارت علی بن ابی طالب علیه السلام آمده: «السلام علی ... میزان الاعمال». رفیق دانشمندم آقای محمد امین رضوی در کتاب «ساختمان آینده انسان» در ص ۲۱ تحت عنوان «توزین عمل با توزین عامل خواهد بود» روایاتی در این زمینه نقل کرده و از بعضی آیات آنرا استنتاج کرده است و در ص ۲۰ ذیل فصل «وزنه‌های عمل» روایت فوق را نقل کرده. بنا بر تحقیق ایشان: عمل با عامل توزین خواهد شد، علی‌هذا انبیاء و اوصیاء که با اعمال بیکرانشان جمع شدند یک وزنه قابل ملاحظه خواهند بود که دیگران با آنها وزن شوند برای مزید توضیح بکتاب فوق رجوع کنید.

تحابط اعمال؛ ج ۷، ص: ۲۱۳

تحابط اعمال آنست که حسنات و سیئات انسان در آخرت با هم سنجیده شوند و یکدیگر را حبط و تباه کنند و اگر اعمال نیک زیاد شود اعمال بد از بین رفته و شخص اهل بهشت گردد و در صورت عکس، اعمال نیک از بین رفته و شخص اهل جهنم گردد و اگر اعمال نیک و بد مساوی بودند نه اهل رحمت باشد و نه اهل عذاب. مقابل این مطلب آنست که بگوئیم: شخص در مقابل حسناتش متنعم و در مقابل سیئاتش عذاب خواهد دید مگر آنکه سیئاتش در اثر شفاعت یا رحمت خدا بخشوده شود ولی سیئات با حسنات سنجیده نخواهند شد چنانکه خداوند فرموده: **فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ. وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ.**

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۱۴

خواجه نصیر طوسی رحمه الله در «تجرید» فرموده: احباط باطل است که مستلزم ظلم است و نیز خدا فرموده: **فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ** علامه رحمه الله در شرح آن فرموده: جماعتی از معتزله باحباط و تکفیر قائل شده‌اند، معنی احباط و تکفیر آنست که ثواب متقدّم انسان با گناهی که بعدا کرده از بین میرود و یا گناهان قبلی‌اش با ثواب بعدی ساقط میگردد، ولی ارباب تحقیق این قول را رد کرده‌اند، دلیل بطلان این سخن آنست: کسیکه گناهش بیش از ثواب است اگر ثوابش از بین برود مانند کسی خواهد بود که عمل خوبی نکرده است و اگر حسناتش بیشتر باشد مانند کسی خواهد بود که گناهی از او سر نزده است و نیز خداوند فرموده: **فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ. وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ.** و مَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ این کلام دلیل آنست که هیچ یک از خیر و شرّ حبط و باطل نخواهد شد. مرحوم مفید در اوائل المقالات تحت عنوان «القول فی تحابط الاعمال» فرموده: میان معاصی و طاعات و میان ثواب و عقاب تحابطی نیست این عقیده جماعتی از امامیه و مرجئه است ولی بنو نوبخت قائل بتحابط‌اند و در این عقیده موافق معتزله‌اند. مجلسی رحمه الله در بحار ج ۵ ص ۳۳۲ فرموده: مشهور میان متکلمین امامیه آنست که احباط و تکفیر باطل است. در کتاب «ساختمان آینده انسان» ص ۱۶ راجع باین مطلب بحث شده از تفسیر تبیان نقل کرده که: آن قول امامیه است به تفسیر تبیان مراجعه شد که شیخ مرحوم آنرا قول امامیه میدانند. نگارنده: فصل تحابط را در این کتاب بعد از مطالعه کتاب «ساختمان آینده انسان»، باز کردم و از آن استفاده نمودم، حیف که اینگونه مسائل هر قدر تحقیق شود باز بطور کلی از ابهام خارج نمیشویم،

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۱۵

در خاتمه باید دانست در صورت قول باحباط و تکفیر انسان پیوسته یکی از حسنات یا سیئات را خواهد داشت زیرا هر یک از آنها دیگری را حبط کرده و در جای آن نشسته است و این با آیه **حَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَ آخَرَ سَيِّئًا** توبه: ۱۰۲. جمع نمیشود زیرا در آنصورت خلطی نیست بلکه یکی آند دیگری را پوچ و باطل کرده است ایضا با آیه **فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ ...** سازگار نیست.

وسط؛ ج ۷، ص: ۲۱۵

وسط: (بر وزن فلس) در میان واقع شدن «وسط القوم و المكان وسطا» در میان قوم و در میان مکان قرار گرفت (اقرّب) فَأَثَرُنَ بِهِ نَقَعًا. فَوَسَطْنَ بِهِ جَمْعًا عَادِيَاتٍ: ۴ و ۵. با آن دویدن غبار بر انگیختند و در میان جمعی قرار گرفتند. و نیز بمعنی «بین» آید «جلست وسط القوم» در میان آنها نشستیم در اینصورت وسط (بر وزن فرس) نیز گفته میشود.

وَسَطٌ: ج ۷، ص: ۲۱۵

وَسَطٌ: (بفتح و، س) اسم است بمعنی معتدل و میانه. در صحاح گفته: وسط از هر چیز معتدلترین آن است گویند «شیء وسط» میانه است نسبت بمرغوب و نامرغوب، واسطه القلاده جوهری است در وسط دانه‌های گردن‌بند و بهترین آنهاست. وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسِيًا لِّتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا بقره: ۱۴۳. در «شاهد» راجع باین آیه مفصلاً صحبت شده است و آن بظاهر عام است ولی فقط بعد از معدودی تطبیق میشود. فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشْرَةِ مَسْكِينٍ مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعَمُونَ أَهْلِيكُمْ أَوْ كِسْوَتُهُمْ أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مائده: ۸۹. اوسط در آیه بمعنی وسط است چنانکه در مصباح و اقرّب الموارد گفته است. یعنی کفّاره قسم اطعام ده مسکین است از متوسط آنچه بخواده خود میخورانید، یا لباس ده نفر و یا آزاد کردن یک بنده است. قَالَ أَوْسَطُهُمْ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ لَوْ لَا تُسَبِّحُونَ قَلَمٌ: ۲۸. اوسط در اینجا نظیر آیه سابق است گویند: «فلان

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۱۶

من وسط قومه» او از نیکان قومش است یعنی عاقلتر آنها. گفت: نگفتم چرا خدا را تسبیح نمیکنید. حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوَسْطَى وَ قَوْمُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ بقره: ۲۳۸. وسطی مؤنث اوسط بمعنی متوسط است ذکر صلوة وسطی بعد از «الصلوات» دلیل اهمیت آنست و آن ذکر خاص بعد از عام میباشد. در وسائل الشیعه پنج روایت نقل کرده که مراد از صلوة وسطی نماز ظهر است و در روایت ششم از علی علیه السلام: «أَنَّهَا الْجُمُعَةُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ وَالظُّهْرُ فِي سَائِرِ الْأَيَّامِ» آن روز جمعه نماز جمعه و در روزهای دیگر نماز ظهر است از جمله روایت محمد بن مسلم از امام صادق علیه السلام است که فرمود: «صَلْوَةُ الْوَسْطَى هِيَ الْوَسْطَى مِنْ صَلْوَةِ النَّهَارِ وَ هِيَ الظُّهْرُ» ... در این روایت اشاره بعلت تسمیه است یعنی در روز سه نماز واجب است و نماز ظهر در وسط آنهاست. و از جمله «عن ابی بصیر قال سمعت ابا عبد الله عليه السلام يقول: صَلْوَةُ الْوَسْطَى صَلْوَةُ الظُّهْرِ وَ هِيَ أَوَّلُ صَلَاةٍ أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَى نَبِيِّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله.» صاحب وسائل در ذیل روایات فرموده روایتیکه اشعار دارد باینکه صلوة وسطی نماز عصر است محمول بر تقیه میباشد. طبرسی شش قول درباره آن نقل فرموده: نماز ظهر، نماز عصر، نماز مغرب، نماز عشاء، نماز صبح، یکی از نمازهای پنجگانه که تعیین نشده تا بهمه آنها محافظت کنند. ولی مرحوم طبرسی قول اول را اختیار کرده و فرماید: آن از ابو جعفر باقر و امام صادق علیهما السلام مروی است و آن اختیار زید بن ثابت، ابو سعید خدری ... و قول ابو حنیفه و اصحاب او است. و روایتیکه از علی علیه السلام نقل شد بعضی زیدیه از آنحضرت نقل کرده و در وسائل الشیعه از مجمع نقل شده است. بنظر میآید: علت توصیه نماز ظهر آنست که در وقت کثرت مشغله واقع شده، مسلمان واقعی که بکار

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۱۷

دنیا و آخرت هر دو اهمیت میدهد باید از آن نماز و وقتش غفلت نکند.

وَسِعٌ: ج ۷، ص: ۲۱۷

وسع: سَعَةٌ (بفتح س، ع) بمعنی فراخی و گسترش است خواه در مکان باشد مثل أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَأَسِعَتْ فَتَهَا جِرُوا فِيهَا نساء: ۹۷. و خواه در حال مثل لِيُنْفِقَ ذُو سَعَةٍ مِنْ سَعَتِهِ طلاق: ۷. تا آنکه در وسعت زندگی و ثروتمند است از ثروت خویش انفاق کند. و خواه در فعل باشد مثل وَ رَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ اعراف: ۱۵۶. که رحمت خدا بهر چیز احاطه دارد. فعل «وسع يسع سعة» لازم و متعدی

هر دو بکار می‌رود مثل «وسع المكان» یعنی مکان وسیع شد و مثل وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بقره: ۲۵۵. حکومت خدا با آسمانها و زمین احاطه دارد. واسع: از اسماء حسنی بمعنی صاحب سعه است یعنی علم، قدرت رحمت و فضل او وسیع است. آن در آیات نوعاً بمعنی واسع القدره و واسع الاحاطه آمده است. فَأَيْنَمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ بقره: ۱۱۵. بهر کجا رو کنید خدا در آنجاست خدا واسع الاحاطه و دانا است. إِنَّ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ نور: ۳۲. اگر فقیر باشند خدا از فضل خود بی‌نیازشان کند خدا قادر و دانا است. موسع: ثروتمند و آنکه در وسعت نعمت است گویند: «أوسع إيساعاً» یعنی صاحب وسعت شد وَتَعَرَّوهُنَّ عَلَى الْمَوْسِعِ قَدَرَهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرَهُ بقره: ۲۳۶. بآنها متاع و مال دهید ثروتمند باندازه خود و تنگدست باندازه خویش. وَالسَّمَاءَ بَنِينَهَا بِأَيْدٍ وَإِنَّا لَمَوْسِعُونَ ذاریات: ۴۷. ایساع در آیه ظاهراً بمعنی وسعت و گسترش دادن است و دلالت بر انبساط آسمان بلکه جهان دارد. راجع باین آیه در «اید» صحبت شده است. وسع: طاقت و توانائی. لَا يُكَلِّفُ

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۱۸

اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْئِلَهَا بقره: ۲۸۶. خداوند هیچ کس را جز بقدرت قدرت تکلیف نمی‌کند. این مضمون پنج بار در قرآن مجید تکرار شده و یک اصل کلی و مصدر هزاران مسائل فرعی است، دفعه دیگر بتعبیر لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا مَا آتَاهَا طلاق: ۷. آمده است.

وسق: ج ۷، ص: ۲۱۸

وسق: وَاللَّيْلِ وَمَا وَسَقَ. وَالْقَمَرِ إِذَا اتَّسَقَ. لَتَرْكَبَنَّ طَبَقًا عَنْ طَبَقٍ انشقاق: ۱۷-۱۹. وسق (بر وزن فلس) بمعنی جمع کردن است «وسق الشیء: جمعه» راغب جمع کردن شیء متفرق گفته است. اتساق بمعنی جمع شدن میباشد. یعنی: قسم بتاریکی و آنچه جمع میکند، قسم بمه آنگاه که جمع و بدر شود که از حالی بحالی بالا می‌روید. تاریکی شب همه چیز را جمع کرده بشکل سیاه در می‌آورد و ماه بتدریج بزرگ شده بصورت چهارده شبه می‌آید. آمدن شب پس از شفق شامگاهی، احاطه تاریکی بر موجودات، وسعت تدریجی ماه، حکایت از تغییر احوال عالم و بشر دارد و شاید بدان مناسبت آمده لَتَرْكَبَنَّ طَبَقًا عَنْ طَبَقٍ بقیه کلام در «طبق» دیده شود، این لفظ دو بار بیشتر در قرآن مجید نیامده است.

وسل: ج ۷، ص: ۲۱۸

وسل: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ مائده: ۳۵. وسیله بمعنی تقرب و نزدیکی است «وسل الیه: تقرب» راغب آنرا توصل از روی رغبت گفته است. وسیله هم مصدر آمده و هم اسم یعنی آنچه با آن تقرب حاصل شود. ظاهراً در آیه بمعنای مصدری است یعنی ای اهل ایمان از خدا بترسید و بوی تقرب بجوئید، شاید تقوی همان تقرب باشد ذیل آیه وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ است بنظر می‌آید مراد از آن مطلق تلاش در راه خداست و تقوی و تلاش مصداق ابتغاء تقرب و وسیله‌اند. أُولَئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَيَّ رَبَّهُمُ الْوَسِيلَةَ اسراء: ۵۷. این لفظ فقط دو بار در قرآن مجید آمده است

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۱۹

در مجمع فرموده: روایت شده: رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فرمود: از خدا برای من وسیله بخواهید. آن درجه‌ایست در بهشت فقط بیک بنده خواهد رسید امیدوارم من او باشم. در نهج البلاغه خطبه ۱۰۴. در دعا بآنحضرت فرموده: «و شَرَّفَ عِنْدَكَ مَنْزِلَهُ وَآتَهُ الْوَسِيلَةَ».

وسم: ج ۷، ص: ۲۱۹

وسم: علامت گذاشتن. «وسم الشیء وسماً» یعنی او را علامت گذاری کرد و علامت را سمه گویند سَسِمَهُ عَلَى الْخُرْطُومِ قلم: ۱۶.

حتما بر بینی او علامت و داغ ذلت می‌نهم. رجوع شود به «خرطوم». إِنَّ فِي ذَلِكْ لَآيَاتٍ لِّمُتَوَسِّمِينَ حجر: ۷۵. متوسم آنست که بعلامت نگاه کند و از آن بچیز دیگری پی ببرد و تفرس کند یعنی در آنچه از اوضاع قوم لوط یاد شد درسها و عبرتهاست باهل فراست و عاقلان. آنها که از چیزی بچیزی پی میبرند در مجمع از امام صادق علیه السلام نقل شده «نحن المتوسمون» ... البته مصداق واقعی و اولی متوسمون آنها علیهم السلام هستند. در کافی در این باره بابی منعقد فرموده و در آن پنج حدیث نقل کرده است و در ضمن یکی از آنها از امام باقر علیه السلام است که: «قال رسول الله صلى الله عليه وآله اتقوا فراسة المؤمن فإنه ينظر بنور الله عز وجل» ... این ماده فقط دو بار در قرآن آمده است.

وسن: ج ۷، ص: ۲۱۹

وسن: اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ بقره: ۲۵۵. سنه و سن، نعاس هر سه بمعنی چرت است یعنی: خدا جز او معبودی نیست و زنده و قائم بتدبیر عالم است او را چرتی و خوابی نمیگیرد. در المیزان فرموده: چون خواب ضررش بر قیومیت بیشتر از چرت است مقتضی آن بود که اول چرت نفی شود آنگاه خواب. یعنی نه آن عامل ضعیف خدا را میگیرد تا مخالف قیومیت باشد و نه آن عامل قوی (باختصار) این لفظ فقط یکبار در قرآن مجید آمده است.

وسوس: ج ۷، ص: ۲۱۹

وسوس: وسوسه بمعنی حدیث نفس است یعنی کلامیکه در باطن انسان

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۲۰

میشود خواه از شیطان باشد یا از خود انسان در مجمع فرموده: وسوسه با صدای آهسته بسوی چیزی خواندن است فَوْسُوسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ لِيُبْدِيَ لَهُمَا مَا وُورِيَ عَنْهُمَا اَعْرَافٍ: ۲۰. «وسوس له» یعنی نصیحت و خیر خواهی بنظر او آورد ولی «وسوس الیه» یعنی معنا را با صوت خفی باو القاء کرد (مجمع). شیطان بآندو وسوسه کرد تا آنچه از عورتشان پنهان بود بر آنها آشکار کند. وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَنَعَلْنَاهُ مِمَّا تَوَسَّوَسُ بِهِ نَفْسُهُ ق: ۱۶. ما انسان را خلق کرده‌ایم و میدانیم آنچه را که باطنش با او سخن میگوید (از افکارش اطلاع داریم). قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الدَّاسِ. مَلِكِ النَّاسِ. إِلَهِ النَّاسِ. مِنْ شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ. الَّذِي يُوَسْوِسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ. مِنَ الْجِنَّةِ وَ النَّاسِ وسواس افکار بی‌فائده و مضری است که بذهن خطور میکند (افکار باطل) در جوامع الجامع فرموده: «الوسوسة و الوسواس: الصيوت الخفي». یعنی: بگو پناه میبرم پیروردگار مردم، معبود مردم، حکمران مردم. (آری پیروردگار خداست، معبود خداست، پادشاه خداست) از ضرر فکر باطل و مخفی که در سینه‌های مردم سخن میگوید. و آن گاهی از طرف جن و شیاطین است که در دل پیدا میشود و گاهی از جانب مردم. افکار باطله که منشأ کارهای باطل و حرام‌اند گاهی از جانب شیاطین بقلب القاء میشود و گاهی از مردمان ناپاک در هر صورت فقط پناه بردن بخدا از شر آنها مصون میدارد.

شیه: ج ۷، ص: ۲۲۰

شیه: وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَ مُسَلَّمَةً لَا شِيَةَ فِيهَا بقره: ۷۱. شیه: نشان و رنگی است در حیوان مخالف رنگ اصلیش. در مصباح گوید شیه بمعنی علامت، اصل آن وشى و آن در رنگهای چهار پایان سیاه است در سفید یا بالعکس. ولی قید سیاه و سفید بی‌جاست زیرا بقره بنی اسرائیل زرد یکدست بود در مجمع فرمود: آن

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۲۱

رنگی است مخالف رنگ عمومی شیء یعنی: آنکاو زمین را شخم نمیکند، از عیوب سلامت است و یکرنگ است و خال ندارد این

لفظ یکبار بیشتر در قرآن مجید نیامده است.

وصب: ج ۷، ص: ۲۲۱

وصب: وَيُقَدِّفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ دُحُورًا وَ لَهُمْ عَذَابٌ وَأَصِيبٌ صافات: ۸ و ۹. و صوب بمعنی ثبوت و دوام است «وصب الشیء و صوبا: دام و ثبت» یعنی شیاطین از هر طرف زده میشوند تا مطرود گردند و برای آنهاست عذاب دائم. وَ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ لَهُ الدِّينُ وَاصِبًا أَفَغَيْرَ اللَّهِ تَتَّقُونَ نحل: ۵۲. دین بمعنی طاعت و بندگی است یعنی اطاعت و بندگی بطور همیشه برای اوست و نباید جز او را پرستید. آنچه در آسمانها و زمین است ملک اوست و بندگی همیشه برای اوست آیا از غیر خدا میترسید و پرهیز میکنید؟! این لفظ فقط دو بار در قرآن مجید آمده است.

وصد: ج ۷، ص: ۲۲۱

وصد: هُمْ أَضِلُّوا حَبَابَ الْمَشَامَةِ. عَلَيْهِمْ نَارٌ مُؤَصَّدَةٌ بلد: ۲۰. و صد بمعنی بافتن، و ثبوت آمده است «وصد الثوب: نسجه» و گویند «وصد الشیء» یعنی ثابت شد «وصد بالمكان» یعنی در مکان مقیم شد. ایصاد را بستن در و نیز در تنگنا قرار دادن گفته‌اند راغب گوید: «أوصدت الباب و آصدته: اغلقته و احکمته» شاید مراد از نار مؤصده پیوسته بودن آتش باشد یعنی درش بسته شده دیگر نجاتی از آن نیست یعنی: آنها اهل شومی و شقاوتند برای آنهاست آتشی در بسته. وَ كَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ كهف: ۱۸. سگشان بازوهای خود را بر آستانه گشوده بود «الوصید: الفناء».

وصف: ج ۷، ص: ۲۲۱

وصف: ذکر چگونگی شیء (ذکر اوصاف و خصوصیات شیء) راغب میگوید: وصف ذکر چیزی است با زیور و نعمت آن، صفت حالتی است که شیء بر آن قرار گرفته از زیور و نعمت ... وصف گاهی حق و گاهی باطل است. وَ لَكُمْ الْوَيْلُ مِمَّا تَصِفُونَ انبیاء:

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۲۲

۱۸. وای بر شما از آنچه تعریف میکنید. کفار میگفتند: دنیا بی‌هدف آفریده شده و آفرینش آن بازیچه است آیه در رد آن سخن میگوید. وَ تَصِفُ أَلْسِنَتُهُمُ الْكُذِبَ أَنَّ لَهُمُ الْحُسْنَى نحل: ۶۲. زبانشان بدروغ تعریف میکند که پاداش نیک برای آنهاست. وَ خَرَقُوا لَهُ بَنِينَ وَ بناتٍ بغيرِ عِلْمٍ سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى عَمَّا يُصِفُونَ انعام: ۱۰۰. آنها در وصف خدا میگفتند: خدا دارای پسران و دختران است و این توصیف دروغی بود خدا از آنچه توصیف میکنند منزّه و بالا- است. وَ قَالُوا مَا فِي بُطُونِ هَذِهِ الْأَنْعَامِ خَالِصَةٌ لِتُدَكُّرْنَا وَ مُحَرَّمٌ عَلَيْنَا أَرْوَاهُ جَنَّا وَ إِن يَكُن مِثْنَهُ فَهُمْ فِيهِ شُرَكَاءُ سَيَجْزِيهِمْ وَصَفَهُمْ إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ انعام: ۱۳۹. «وَصَفَهُمْ» در تقدیر «بوصفهم» یا «جزاء وصفهم» است یعنی در مقابل این توصیف و تحلیل و تحریم که از خود در آورده‌اند خدا کیفرشان میدهد.

وصل: ج ۷، ص: ۲۲۲

وصل: وصول بمعنی رسیدن است گویند «وصل الی الخبر و صولا» خبر بمن رسید و آن در واقع متصل شدن چیزی بچیزی است فَمَا كَانَ لِشُرَكَائِهِمْ فَلَا يَصِلُ إِلَى اللَّهِ وَ مَا كَانَ لِلَّهِ فَهَوُ يَصِلُ إِلَى شُرَكَائِهِمْ ... انعام: ۱۳۶. آنچه برای بت‌هایشان است بخدا نمیرسد و در راه خدا صرف نمیشود ولی آنچه برای خداست به بتها میرسد. آیه راجع به بدعت‌های مشرکان است. وصل متصل کردن جمع کردن «وصل الشیء» بالشیء و صلا و صلة: جمعه». وَ الَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ رعد: ۲۱. و کسانی که خدا آنچه را به پیوستن آن فرمان داده پیوسته میدارند و از خدایشان میترسند. وَ يَقَطْعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ بقره: ۲۷. و

قطع میکنند رشته‌ای را که خدا فرمان پیوستن آن داده و در زمین فساد میکنند. معنی هر دو آیه علی الظاهر عام است و صله ارحام از مصادیق آن میباشد. **إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَيْهِ قَوْمٌ بَيْنَكُمْ**

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۲۳

وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ نَسَاءٌ: ۹۰. مراد از «يَصِلُونَ» وجود نسب است گویند: فلانی بفلانی متصل است یعنی میان آنها نسبی یا مصاهرتی است. یعنی: مگر آنانکه در نسب بقومی میرسند که میان شما و آنان پیمانی هست. **وَلَقَدْ وَصَلْنَا لَهُمُ الْقَوْلَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ** قصص: ۵۱. توصیل برای کثرت است یعنی: سخنان را پشت سر هم (و بعضی پیوسته ببعضی) بآنها رساندیم تا پند گیرند.

وصیله: ج ۷، ص: ۲۲۳

وصیله: **مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِيَةٍ وَلَا وَصِيَّةٍ وَلَا حَامٍ** ... مائده: ۱۰۳. وصیله مؤنث وصیل بمعنی وصل کننده یا وصل شده است در جاهلیت اگر گوسفند بچه ماده میزاید برای خود بر میداشتند و اگر نر میزاید برای خدایان ذبح میکردند و اگر در یکدفعه هم بچه نر و هم ماده میزاید میگفتند ماده برادرش وصل شده دیگر بچه نر را برای خدایان ذبح نمیکردند اینکار از بدعتهای آنان بود که قرآن مجید منسوخ کرد علی هذا وصیل در آیه بمعنی موصول است رجوع شود به «بحیره- حام». این لفظ فقط یکبار در قرآن مجید آمده است.

وصی: ج ۷، ص: ۲۲۳

وصی: متصل شدن و متصل کردن. ایصاء و توصیه بمعنی سفارش و دستور است. وصیت اسم است از ایصاء. و گاهی بچیز وصیت شده اطلاق میشود. بقولی وصیت را از آن وصیت گویند که موصی کارش را بکارهای وصی متصل میکند و بقولی کارهای قبل از مرگ را بکارهای بعد از مرگ متصل میکند ولی این راجع بوصیت میت است و گرنه طبرسی فرموده: وصی، ایصاء، امر و عهد همه بیک معنی اند. **وَصَصِي بِهَا إِبْرَاهِيمَ بَيْنَهُ وَيَعْقُوبُ** بقره: ۱۳۲. توصیه کرد آن دین و کلمه توحید را ابراهیم و یعقوب بفرزندانش. **أَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا** مریم: ۳۱. مرا تا زنده‌ام به نماز و زکوة امر کرد. **كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذْ حَضَرَ أَحَدَكُمُ**

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۲۴

الْمَيُوتِ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا **الْوَصِيَّةُ لِلْأَقْرَبِينَ** وَالْأَقْرَبِينَ بقره: ۱۸۰. مراد از وصیت همان وصیت معمولی است و ظهور آیه در وجوب وصیت است ولی با ادله قطعی ثابت شد که وصیت در اینگونه موارد مستحب است نه واجب. **فَلَا يَشْتَرِطُونَ تَوْصِيَةً وَلَا إِلَيْهِمْ** يَرْجِعُونَ يس: ۵۰. توصیه بمعنی سفارش و وصیت است. مواصاء: وصیت کردن بهمدیگر **إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ** عصر: ۳. مگر آنانکه ایمان آورده و اعمال نیکو انجام داده و یکدیگر را امر بحق و امر بصبر کنند.

وضع: ج ۷، ص: ۲۲۴

وضع: گذاشتن. مثل گذاشتن بار بزمین. **وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمَلٍ حَمْلَهَا** حج: ۲. هر بار دار بارش را میگذارد. **وَالْأَرْضَ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ** رحمن: ۱۰. مراد از وضع چنانکه گفته‌اند ایجاد است. **مِثْلَ إِنْ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلدَّاسِ لِلَّذِي بَيْنَكَ مُبَارَكًا** آل عمران: ۹۶. که بمعنی احداث و ساخته شدن است. **لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ مَا زَادُوكُمْ إِلَّا خَبَالًا** **وَلَا وَضَعُوا خِلَالَكُمْ يَفْغُونَكُمْ** الفتنه توبه: ۴۷. ایضاع بمعنی سرعت در سیر است. ظاهرا مراد از آن در آیه سرعت وضع است یعنی: اگر منافقان با شما جنگ خارج میشدند جز تباهی نمیافزودند و بسرعت در میان شما منازعه و سستی میافکندند و بشما فتنه آرزو میکردند. موضع: مصدر میمی و اسم مکان است **مِنَ الَّذِينَ هَادُوا** يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ نساء: ۴۶. از آنانکه یهودی شدند کلمات را از مواضع خود کنار و منحرف میکنند رجوع شود به

«حرف - تحریف». فِيهَا سُرُرٌ مَرْفُوعَةٌ. وَ أَكْوَابٌ مَوْضُوعَةٌ غَاشِيَةٌ: ۱۳ و ۱۴. در آن بهشت سریرهایی است بالا رفته و قدحهایی است گذاشته شده (در کنار چشمه‌ها و نحو آن).

وضن: ج ۷، ص: ۲۲۴

وضن: نَلَّةٌ مِنَ الْأَوَّلِينَ. وَ قَلِيلٌ مِنَ الْآخِرِينَ. عَلَيَّ سُرُرٌ مَوْضُوعَةٌ واقعه: ۱۳-۱۵. راغب گوید: وضن

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۲۵

بافتن زره است و بطور استعاره بهر بافتن محکم گفته میشود. طبرسی فرموده بافتن متداخل است مثل زره که حلقه‌ها بهم‌دیگر متداخل‌اند علی هذا سُرُرٌ مَوْضُوعَةٌ تختهایی است متصل بهم. و شاید ردیف هم مراد باشد. یعنی: جماعت کثیری است از گذشتگان و کمی از آخر مانده‌ها، آنها بر کرسیهای ردیف هم یا متصل بهم نشسته‌اند. این لفظ فقط یکبار در قرآن مجید آمده است.

وطؤ: ج ۷، ص: ۲۲۵

وطؤ: یکی از معانی وطؤ زیر پا گذاشتن و قدم نهادن است «وطئه بر جله: علاه بها و داسه». وَ لَا يَطْوُنَ مَوْطِئًا يَعْيِطُ الْكُفَّارَ وَ لَا يَتَالُونَ مِنْ عِدُوٍّ يَلْمَأُ إِلَّا كَتَبَ لَهُمْ بِهِ عَمَلٌ صَالِحٌ توبه: ۱۲۰. موطناً زمین را گویند که زیر پا می‌ماند. یعنی قدم نمی‌نهند و وارد نمیشوند بزمینیکه کفار را خشمگین میکند و از دشمنی بمقصودی نمیرسند مگر آنکه بآنها عمل صالح نوشته میشود. وَ أَرْضاً لَمْ تَطْوُهَا احزاب: ۲۷. و زمینیکه بآن قدم ننهادید. مواطاه: بمعنی توافق و برابری است يُحِلُّونَهُ عَاماً وَ يُحَرِّمُونَهُ عَاماً لِيُؤَاطُوا عِدَّةَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ توبه: ۳۷. یعنی: ماه حرام را سالی حلال و سالی حرام میکنند تا موافق و برابر کنند با عددیکه خدا حرام کرده است. إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا وَ أَقْوَمُ قِيلاً مزمل: ۶. عبادت شب محکمر است در قدم گذاشتن بعبادت خدا (یا محکمر است در ثبات قدم) و قویتر است از لحاظ گفتار در حضور قلب و توجه، رجوع شود به «نشأ».

وطر: ج ۷، ص: ۲۲۵

طر: (بفتح و، ط) حاجت. راغب حاجت مهم گفته است. در مصباح و اقرب گفته: از آن فعل بناء نمیشود جمع آن اوطار است. فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطْراً زَوْجَانَهَا لَكِنِّي لَأَكُونُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرْجٌ فِي أَرْوَاحِ أَدْعِيَائِهِمْ إِذِ الْقَضَا مِنْهُمْ وَطْراً احزاب: ۳۷. در مجمع از خلیل نقل کرده وطر هر حاجتی است که تو را در آن قصدی باشد و چون شخص بآن قصد رسید گویند «قاضی حاجته و اربه». علی هذا

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۲۶

مراد از قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطْراً آنست که زید زینب را طلاق داد و نظرش را از او برید و دیگر حاجتی نسبت باو برایش نماند یعنی پس از آن زینب را بتو (ای رسول خدا) تزویج کردیم. رجوع شود به «زید». این لفظ فقط دو بار در کلام الله آمده است.

وطن: ج ۷، ص: ۲۲۶

وطن: (بر وزن فلس) اقامت. چنانکه در قاموس و اقرب هست «وطن بالمکان و طنا: اقام» وطن (بفتح و، ط) محل اقامت انسان و مقر انسان، و هر مکانیکه انسان برای کاری در آن مانده است جمع آن موطن میباشد لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ وَ يَوْمَ حُنَيْنٍ توبه: ۲۵. مراد از موطن مشاهد و مواقف جنگهاست. خداوند شما را در بسیاری از مواضع مخصوصاً در روز حنین (جنگ معروف حنین) یاری کرد. در سفینه البحار «وطن» مینویسد: حرّ عاملی رحمه الله در مقدمه کتاب امل الآمل نوشته: خواستیم اول حالات علماء جبل

عامل را بنویسیم زیرا روایت شده: «حَبِّ الْوَطْنِ مِنَ الْإِيمَانِ» این لفظ فقط یکبار در قرآن مجید ذکر شده است.

وعد: ج ۷، ص: ۲۲۶

وعد: راغب گوید: وعد در وعده خیر و شرّ هر دو بکار رود گویند: «وعدته بنفع و ضرر...» ولی وعید فقط در وعده شرّ گفته میشود. فعل آن «اوعد ایعادا» است. نگارنده گوید: دلیل قول راغب استعمال قرآن مجید است. وَ يَقُولُونَ سُبْحَانَ رَبِّنَا إِنْ كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولًا اسراء: ۱۰۸. این «وعد» در خیر است فَقَالَ تَمَتَّعُوا فِي دَارِكُمْ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ ذَلِكَ وَعْدٌ غَيْرُ مَكْدُوبٍ هود: ۶۵. این «وعد» در شرّ و اشاره بوعده عذاب نسبت بقوم صالح علیه السلام است ایضا وَ نَادَى أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ أَنْ قَدْ وَجَدْنَا مَا وَعَدَنَا رَبَّنَا حَقًّا فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا اعراف: ۴۴. فعل اوّل در وعده خیر و دوم در وعده شرّ و عذاب است. ایضا آیه كُلُّ كَذِّبٍ الرُّسُلَ فَحَقَّ وَعِيدِ ق: ۱۴. وَ قَالَ لَا تَخْتَصِمُوا

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۲۷

لَمَدَى وَ قَدْ قَدَّمْتُ إِلَيْكُمْ بِالْوَعِيدِ ق: ۲۸. و نظائر آن که در باره شرّ و عذاب میباشد. مواعده: هم برای مفرد باشد و هم بین الاثنین چنانکه در اقرب الموارد گفته است وَ إِذْ وَعَدْنَا مُوسَىٰ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ بقره: ۵۱. مواعده در آیه بین الاثنین نیست و بمعنی وعده است یعنی آنگاه که بموسیٰ چهل شب را وعده کردیم که در میقات باشد و الواح تورات را دریافت کند، سپس شما گوساله را برای عبادت اخذ کردید. تواعد و اتّعاد: بین الاثنین است بقولی تواعد در خیر و اتّعاد در شرّ است: وَ لَوْ تَوَاعَدْتُمْ لَمَا خَلَفْتُمْ فِي الْمِيعَادِ انفال: ۴۲. اگر با همدیگر وعده کرده بودید در وعده اختلاف میکردید. ایعاد: ظاهرا در شرّ است گویند: «اوعد ایعادا تهدده» یعنی او را تهدید کرد «اوعد السّجن» وَ لَا تَقْعُدُوا بِكُلِّ صِرَاطٍ تُوعِدُونَ وَ تَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ اعراف: ۸۶. ننشینید در هر راهی که مردم را میترسانید و از راه خدا باز میدارید. ظاهر آنست که قوم شعیب علیه السلام در سر راه مؤمنان می نشستند و آنها را تهدید میکردند. موعد: (بفتح میم و کسر عین) مصدر میمی بمعنی وعد و اسم زمان و مکان است مثل فَأَخْلَفْتُمْ مَوْعِدِي. قالوا مَا أَخْلَفْنَا مَوْعِدَكَ بِمَلِكِنَا... طه: ۸۶ و ۸۷. در وعده و عهد من تخلف کردید گفتند: ما از پیش خود وعده تو را تخلف نکردیم. همچنین است موعدّه. و در آیه وَ مَنْ يَكْفُرْ بِهِ مِنَ الْأَحْزَابِ فَالنَّارُ مَوْعِدُهُ هود: ۱۷. بمعنی مکان است یعنی: هر که از دسته‌های کفر بآن کفر ورزد وعده گاه و مکان او آتش است. و در آیه إِنَّ مَوْعِدَهُمُ الصُّبْحُ هود: ۸۱. مراد زمان است. میعاد: مواعده. وعد. طبرسی فرموده: میعاد بمعنی وعده است چنانکه

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۲۸

میقات بمعنی وقت. در کتب لغت مواعده و وقت وعده نیز گفته‌اند. إِنَّ اللَّهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ رعد: ۳۱. خداوند بوعده‌اش تخلف نمیکند.

وعظ: ج ۷، ص: ۲۲۸

وعظ: اندرز دادن. عظه و موعظه اسم از آنست. وَ إِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَ هُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ لِقمان که لقمان بوقت پند پسرش گفت: پسر مهربانم بخدا همتا و شریک قرار نده. هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَ هُدًى وَ مَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ آل عمران: ۱۳۸. این تبلیغ و هدایتی است برای مردم و پندی است برای متّقین.

وعی: ج ۷، ص: ۲۲۸

وعی: حفظ. اعّم از آنکه حدیث باشد یا غیر آن لِنَجْعَلَهَا لَكُمْ تَذْكِرَةً وَ تَعِيهَا أُذُنٌ وَاَعْيَهُ حاقّه: ۱۲. یعنی: تا غرق قوم نوح و نجات

مؤمنان را برای شما پندی قرار دهیم و تا آنرا گوشی که حافظ مسموعات خویش است بشنود و حفظ کند. در مجمع البیان چند حدیث نقل شده که چون این آیه نازل شد رسول خدا صلی الله علیه و آله گفت: «اللَّهُمَّ اجعلها اذن علی» خدایا علی (علیه السلام) را اذن واعیه گردان علی علیه السلام فرمود: پس از آن دعا هر چه از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیدم از یاد نبردم این حدیث در مجمع از طبرسی نقل شده است. دو حدیث دیگر نیز در این مضمون میباشد. ایعاء: نیز بمعنی حفظ و جمع کردن است. تَدْعُوا مَنْ أَدْبَرَ وَ تَوَلَّى. وَ جَمَعَ فَأَوْعَى معارج: ۱۷ و ۱۸. آتش بسوی خود میخواند آنکه را که بحق پشت کرده و از آن اعراض نموده و مال را جمع و ذخیره کرده است گویند «اوعى المتاع» یعنی متاع را در ظرفی گذاشت و ذخیره کرد، این آیه نظیر و الذین یکتزون الذّهب و الفضة و لا ینفقونها فی سبیل اللّٰه توبه: ۳۴. است. وعاء: ظرف. این تسمیه از آنجهت است که مال در ظرف جمع و حفظ میشود بسینه انسان گویند: «وعاء علمه و عقیدته» یعنی سینه‌اش ظرف دانش و عقیده اوست، جمع آن اوعیه است فَبَدَأَ بِأَوْعِيَّتِهِمْ قَبْلَ وَعَاءِ أُخِيهِ

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۲۹

ثُمَّ اسْتَخْرَجَهَا مِنْ وَعَاءِ أُخِيهِ يوسف: ۷۶. پیش از تفتیش ظرف برادرش شروع کرد به تفتیش ظروف آنها آنگاه ساقیه را از ظرف برادرش بیرون آورد.

وفد: ج ۷، ص: ۲۲۹

وفد: يَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّقِينَ إِلَى الرَّحْمَنِ وَفْدًا مريم: ۸۵. وفد بمعنی وارد شدن بمحضر حکمران برای ارسال پیام و نحو آن است ایضا وفد (بر وزن فلس) جمع وafd است بمعنی وارد شونده. یعنی روزی پرهیزگاران را جمع میکنیم پیشگاه خدا وارد میشوند تقدیر آن «وافدین الی الرحمن» است. این لفظ فقط یکبار در قرآن مجید آمده است.

وفر: ج ۷، ص: ۲۲۹

وفر: کامل شدن و تمام شدن. متعدی نیز آمده است فَإِنَّ جَهَنَّمَ جَزَاءُكُمْ جَزَاءً مَوْفُورًا اسراء: ۶۳. حقا که جهنم کیفر شماس است کیفر کامل. این آیه نظیر إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا ... جَزَاءً وَفَاقًا نباء: ۲۱-۲۶. است و این لفظ بیش از یک مورد در قرآن مجید یافته نیست.

وفض: ج ۷، ص: ۲۲۹

وفض: يَوْمَ يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ سِرَاعًا كَانْتُمْ مِرْصَادًا إِلَى نُصُبٍ يُوفُضُونَ معارج: ۴۳. وفض و ایفاض بمعنی دودن و شتاب است. نصب (بر وزن عنق) بمعنی علامت است که انسان از دیدن آن راه مییابد یعنی روزی بعجله از قبور خارج شوند گوئی بسوی هدف و علامت شتاب میکنند. هر کس بسرنوشت خویش روان و دوران است. این لفظ تنها یکبار در قرآن مجید آمده است.

وفق: ج ۷، ص: ۲۲۹

وفق: (بر وزن فلس) مطابقت میان دو چیز. راغب آنرا بکسر واو گفته است إِلَّا حَمِيمًا وَ غَسَاقًا. جَزَاءً وَفَاقًا نباء: ۲۵ و ۲۶. وفاق مصدر از برای فاعل است یعنی «جزاء موافقا» آب جوشان و چرک کیفری است موافق و برابر اعمالشان (نعوذ بالله منهما) إِنْ يُرِيدَا إِضْلَاحًا يُوفِّقُ اللَّهُ بَيْنَهُمَا نساء: ۳۵. توفیق ایجاد موافقت میان دو چیز یا چیزها است از آنجهت اصلاح نیز معنی شده است. یعنی اگر زن و شوهر خواستار اصلاح شوند خدا میان آنها موافقت ایجاد

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۳۰

کند و اصلاح نماید. **إِنْ أَرِيدُ إِلَّا الْإِصْلَاحَ مَا اسْتِطَعْتُ وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ هُوذ:** ۸۸. یعنی جز اصلاح مقصدی ندارم آنچه بتوانم و اصلاح کردنم نیست مگر بیاری خدا مراد از توفیق آن بود که میان آنقوم و پذیرفتن حق موافقت ایجاد کند. و توفیق در آیه همان اصلاح است.

وفی: ج ۷، ص: ۲۳۰

وفی: وفاء و ایفاء بمعنی تمام کردن است «وفی بعهده و أوفی بعهده» یعنی پیمانش را بانجام برد و بآن عمل کرد. «أوفیت الکیل و الوزن» پیمانانه و توزین را تمام و کامل کردم. وفاء بعهد و ایفاء بعهد آنست که آنرا بدون کم و کاست و مطابق وعده انجام دهی. وفی: (بضم واو و کسر فاء) تمام بودن و زیاد شدن. وفی (بفتح واو) بمعنی تمام شده و کامل است ایضا وفی. **أَلَا تَرَوْنَ أَنِّي أُوفِي الْكَيْلَ وَأَنَا خَيْرُ الْمُنْزِلِينَ يوسف:** ۵۹. آیا نمی بینید که من پیمانانه را کامل میدهم و بهترین پذیرائی کنندگانم. **وَإِذِ انْقَضَتْ فَأَعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا انعام:** ۱۵۲. و چون سخن گفتید بعدالت سخن گوئید و لو در باره اقربای خویش باشد و به پیمان خدا وفا کنید. أوفی: اسم تفضیل است بمعنی تامتر. **وَأَنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرَىٰ. ثُمَّ يُجْزَاهُ الْجَزَاءَ الْأَوْفَىٰ نجم:** ۴۰ و ۴۱. تلاش انسان حتما بزودی دیده خواهد شد سپس با آن تلاش و کار مجازات شود جزائی کاملتر. توفیه: تمام دادن حق است «وفی فلانا حقه توفیه» یعنی حق او را تمام و کمال داد و **وُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ آل عمران:** ۲۵. هر نفس آنچه کرده تمام داده شود و آنها در باره رسیدن بتمام حق مظلوم نمیشوند. **وَإِنَّمَا تُوَفُّونَ أُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ آل عمران:** ۱۸۵. جز این نیست که پاداشتان را بالتمام در روز

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۳۱

قیامت می یابید. **أَمْ لَمْ يُنَبِّأْ بِمَا فِي صُحُفِ مُوسَىٰ وَإِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَىٰ نجم:** ۳۶ و ۳۷. آیا با خبر نشده بآنچه در نامه‌های موسی و ابراهیم است؟ ابراهیمی که آنچه از حق خدا در عهده‌اش بود بطور تمام ادا کرد ظاهرا اشاره بآیه **وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ ... بقره:** ۱۲۴. میباید که در باره آنحضرت «أتمهن» آمده است. توفی: از باب تفعل بمعنی اخذ بطور تمام و کمال است «التوفی: اخذ الشیء علی التمام» توفی و استیفاء هر دو بیک معنی اند. از اینجا است که بمرگ وفات گفته شده که انسان از طرف خدا بکلی اخذ شده و از بین میرود **فَأَمْسَتْ كُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتَّىٰ يَتَوَفَّاهُنَّ الْمَوْتُ ... نساء:** ۱۵. آنها را در خانه‌ها نگاه دارید تا مرگ آنها را بگیرد و بمیرند. **فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتُ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ مائده:** ۱۱۷. چون مرا بمیراندی خودت مراقب آنها بودی. **وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُم بِاللَّيْلِ وَ يَعْلَمُ مَا جَرَحْتُم بِالنَّهَارِ ... انعام:** ۶۰. در این آیه مانند آیه ۴۲. سوره زمر بخوابیدن توفی اطلاق شده است زیرا انسان در خواب رفتن از طرف خدا گرفته میشود و درک او مانند یکمرده از بین میرود یعنی خدا همان است که شما را در شب میمیراند و بخواب میرد و در روز آنچه کرده‌اید میداند. **الَّذِينَ إِذَا أَكْتَبُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ مطفین:** ۲. آنانکه چون از مردم پیمان میگیرند تمام میگیرند.

وقب: ج ۷، ص: ۲۳۱

وقب: وقوب بمعنی دخول است. وقب (بر وزن فلس) و وقبه گودالی است در سنگ که در آن آب جمع میشود طبرسی فرموده علت این تسمیه آنست که در وقب داخل شوند. در نهج البلاغه خطبه ۴۸. فرموده: «الحمد- لله كلما وقب لیل و غسق» ستایش خدا را هر وقت که شبی آید و ظلمتش شدید گردد.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۳۲

مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ. وَ مِنْ شَرِّ غَاسِقٍ إِذْ وَقَبَ فَلَقَ: ۲ و ۳. از شر آنچه آفریده و از شر غاسق آنگاه که داخل شود رجوع کنید به «غسق»

فلق» این لفظ فقط یکبار در کلام الله مجید بکار رفته است.

وقت؛ ج ۷، ص: ۲۳۲

وقت: مقداری از زمان که برای کاری معین شده است. فیومی در مصباح گوید: «الوقت: مقدار من الزمان مفروض لامر ما» - قال فَبِأَنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ. إِلَى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ حجر: ۳۷ و ۳۸. گفت تو از مهلت شدگانی تا روز وقت معلوم که قیامت باشد. وَإِذَا الرُّسُلُ أُقْتَتُوا. لِأَيِّ يَوْمٍ أُجِّلَتْ. لِيَوْمِ الْفَضْلِ مرسلات: ۱۱-۱۳. «أُقْتَتُوا» در اصل با واو است بجای الف. و آن بمعنی تعیین وقت و بیان وقت است در «رسل» آیه فوق بررسی شده و گفته‌ایم ظاهراً مراد از «رسل» رها شده‌ها و فرستاده‌های عالم است نه پیامبران و آمدن قیامت وقت ایستادن و متوقف شدن آنهاست یعنی: آنگاه که فرستاده‌ها و رها شده‌ها موقوف و معین الوقت گردند برای متوقف شدن. برای چه روزی آنها با مدت رها شده‌اند؟ برای روز فصل و جدائی. إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا نساء: ۱۰۳. کتاب کنایه از وجوب و موقوف بمعنی وقتدار است یعنی نماز برای مؤمنان واجبی است محدود الوقت که باید در اوقاتش خوانده شود. میقات: وقت معین برای کاری. و وعده وقتدار و نیز مکانیکه معین شده برای عملی مثل مواقت حج که مکانهایی است برای احرام بستن چنانکه طبرسی فرموده است. عبارت راغب در بیان معنی اخیر گنگ است. وَأَتَمَمْنَا بِعَشْرِ فَنَمَّ مِيقَاتُ رَبِّهِ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً اعراف: ۱۴۲. میقات در آیه بمعنی وعده معین است چنانکه در صدر آیه فرموده و وَعَدْنَا مُوسَى ثَلَاثِينَ لَيْلَةً ... یعنی: بموسی سی شب را وعده کردیم و آنرا با ده شب از اتمام نمودیم پس وعده وقتدار خدا چهل شب گردید. ایضا در آیه و اخْتَارَ

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۳۳

مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا لِمِيقَاتِنَا اعراف: ۱۵۵. و نیز در آیه فَجَمِعَ السَّحَرَةُ لِمِيقَاتِ يَوْمٍ مَّعْلُومٍ شعراء: ۳۸. در آیه إِنَّ يَوْمَ الْفَضْلِ كَانَ مِيقَاتًا نساء: ۱۷. ظاهراً بمعنی وقت است یعنی: روز فصل وقت رسیدن بحساب است. یا وقت از هم پاشیدگی این عالم است. يَسْتَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ بقره: ۱۸۹. از تو از هلال‌ها پرسند بگو آنها (برای روشن شدن) وقتها است برای مردم و حج.

وقد؛ ج ۷، ص: ۲۳۳

وقد: افروخته شدن آتش. چنانکه ایقاد بمعنی افروختن آن است. الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الشَّجَرِ الْأَخْضَرِ نَارًا فَإِذَا أَنْتُمْ مِنْهُ تُوقَدُونَ يس: ۸۰. برای شما از درخت سبز آتشی بوجود آورد که از آن آتش می‌فروزید. رجوع شود به «خضر». فَأَوْقَدُوا لِي يَا هَامَانَ عَلَى الطَّيْنِ قصص: ۳۸. ای هامان برای من بر گل آتش بیافروز و آجر بپز. استیقاد: افروخته شدن و افروختن است مثلهم كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا بقره: ۱۷. حکایت آنها حکایت آنکس است که آتشی روشن کرد. وقود: (بفتح واو) هیزم و نحو آن که وسیله آتش افروزی است. أَوْلَٰئِكَ هُمْ وَقُودُ النَّارِ آل عمران: ۱۰. آنها هیزم آتش‌اند فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ بقره: ۲۴. بترسید از آتشی که خوراک و هیزم آن مردم و سنگهاست رجوع شود به «حجر». وقود (بضم - و) مصدر است بمعنی افروخته شدن ولی در قرآن عظیم بکار نرفته است. نَارُ اللَّهِ الْمَوْقُودَةُ همزه: ۶. آتش افروخته خدا.

وقد؛ ج ۷، ص: ۲۳۳

وقد: ضرب شدید. اسقاط نیز گفته‌اند «وقده النعاس: اسقطه» خواب او را ساقط کرد «شاة موقودة» گوسفندی است که با چوب و غیره و زیر کتک مرده باشد. آن میته است و حرام حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ وَمِمَّا أَهْتَلَ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ وَ الْمُنْخَنِقَةُ وَ الْمَوْقُودَةُ ... مائده: ۳.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۳۴

منخفه حیوانی است خفه شده. یعنی از جمله محرمات و میته حیوان خفه شده و حیوان با کتک مرده است که مردم جاهلیت حلال میدانستند. این کلمه یکبار بیشتر در قرآن نیامده است.

وقر: ج ۷، ص: ۲۳۴

وقر: (بر وزن فلس) ثقل سامعه. وَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ فِي آذَانِهِمْ وَقْرٌ وَهُوَ عَلَيْهِمْ عَمًى فصلت: ۴۴. آنانکه ایمان نمیآورند در گوشهایشان سنگینی هست - گوش بدهکار ندارند - قرآن بر آنها سبب کوری دل است. وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا مراد از وقر ثقل معنوی است. وقر (بر وزن جسر) بار سنگین. یا مطلق بار، در صحاح مطلق بار گفته و در قاموس هر دو را آورده البته بتردید. وَالذَّارِيَاتِ ذُرُوءًا. فَالْحَامِلَاتِ وِقْرًا ذَارِيَاتٍ: ۱ و ۲. مراد از حاملات ابرهاست و وقر بار سنگین آنهاست. جوهری گوید: وقر اغلب در باره استر و الاغ و ستم در باره شتر بکار میرود. وقار: عظمت. اسم است از توقیر بمعنی تعظیم و آن در اصل بمعنی ثبوت است (مجمع) مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا. وَقَدِ خَلَقَكُمْ أَطْوَارًا نوح: ۱۳ و ۱۴. «وَقَارًا» مفعول «تَرْجُونَ» است عدم رجاء در جای نفی است یعنی: چه شده بخدا عظمت قائل نیستید عظمتیکه ببندگی او وا دارد - حال آنکه شما را طور طور آفریده است از خاک، از نطفه، از علقه، از مضغه آیا این طور آفریدن دلیل عظمت خدا نیست که او را عبادت کنید؟ لِتُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُعَزِّرُوهُ وَتُوَقِّرُوهُ وَتُسَبِّحُوهُ ... فتح: ۹. تا بخدا و رسولش ایمان بیاورید و او را یاری و تعظیم و تسبیح کنید.

وقع: ج ۷، ص: ۲۳۴

وقع: وقوع بمعنی ثبوت و سقوط است، واقعه در شائد و ناگواریهها بکار رود (مفردات) این دو معنی در قاموس و اقرپ نیز گفته شده است آنرا وجوب نیز معنی کرده‌اند و هر سه معنی مورد تصدیق قرآن مجید است: وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكُهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۳۵

أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ نساء: ۱۰۰. هر که از خانه خود در حال هجرت بسوی خدا و رسول خارج شود، سپس مرگ او را دریابد پاداش او بر خدا حتمی و ثابت است. در مجمع نقل شده: چون آیات هجرت نازل شد مردی از مسلمانان بنام جندب بن ضمره که در مکه بود آیات را شنیده، گفت: بخدا من از آنان نیستم که قدرت مهاجرت نداشته باشم، راه را بلدم و در بدن نیرو دارم، با آنکه بشدت مریض بود بفرزندانش گفت: بخدا یکشب هم در مکه نخواهم ماند میترسم در آن بمیرم پسرانش او را بسریری گذاشته و بدوش کشیدند، چون به «تنعیم» رسید وفات کرد آیه، فوق در ماجرای او نازل گردید. وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ بِمَا ظَلَمُوا ... نمل: ۸۵. وعده عذاب بآنها در اثر ظلمشان ثابت و حتمی گردید. وَيَمْسِكُ السَّمَاءُ أَنْ تَقَعَ عَلَى الْأَرْضِ إِلَّا بِإِذْنِهِ حج: ۶۵. آسمانرا باز میدارد از اینکه بزمین بیفتد. فَإِذَا سَوَّيْتَهُ وَنَفَخْتَ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ حجر: ۲۹. «قعوا» فعل امر جمع است یعنی: چون او را پرداختم و از روح در آن دمیدم سجده کنان برای او بیفتید. إِذْ وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ. لَيْسَ لَوْعَتِهَا كَذِبَةٌ واقعه: ۱ و ۲. واقعه چنانکه از راغب نقل شده و در مجمع نقل فرموده بمعنی حادثه شدید است. شاید اطلاق این لفظ بعلت ثبوت و حتمی بودن قیامت باشد. وقعه بمعنی وقوع و ظهور و آمدن است. یعنی: آنگاه که حادثه مهیب واقع و حادث شود. در وقوع آن دروغی نیست. فَلَا أُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ. وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ واقعه: ۷۵ و ۷۶. مواقع بمعنی مواضع است که محل ایستادن نجوم باشد. قسم بمواضع ستارگان و اگر بدانید آن سوگند بزرگی است. وَرَأَى الْمُجْرِمُونَ النَّارَ فَظَنُّوا أَنَّهُمْ مُوَاقِعُهَا كهف: ۵۳. مراد از «مواقعون» ساقط شوند گانند یعنی

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۳۶

گناه کاران آتش را می‌بینند و یقین میکنند که در آن خواهند افتاد.

وقف؛ ج ۷، ص: ۲۳۶

وقف: حبس شدن و حبس کردن متوقف شدن و متوقف کردن، وقف شرعی از آنست که اصل چیزی را حبس و نفع آنرا آزاد میگذارند «حبس العین و تسبیل المنفعه» وَ قَفَّوْهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ صافات: ۲۴. آنها را باز دارید و متوقف کنید که از اعمالشان مسئولند. وَ لَوْ تَرَى إِذْ وُقِفُوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ نِعَامًا: ۲۷. وقف چون با حرف علی متعدی شود بمعنی اطلاع دادن باشد «وقف فلانا علی الشیء»: أَطَّلَعَهُ عَلَيْهِ یعنی: ای کاش بینی آنگاه که بر آتش مشرف شدند و مطلع گشتند و گفتند ایکاش بدنیا برگردانده میشدیم. وَ لَوْ تَرَى إِذِ الظَّالِمُونَ مَوْقُوفُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ سباء: ۳۱. ایکاش میدیدی آنوقت که ظالمان نزد پروردگارشان باز داشته شده‌اند.

وقی؛ ج ۷، ص: ۲۳۶

وقی: وقایه و وقایه حفظ شیء است از آنچه اذیت و ضرر میرساند (راغب) فَمَنْ اللّٰهُ عَلَيْنَا وَ وَقَانَا عَذَابَ السَّمُومِ طور: ۲۷. خدا بما منت گذاشت و از عذاب نافذ حفظ کرد و در امان داشت. فَاعْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَ فِنَا عَذَابَ النَّارِ آل عمران: ۱۶. گناهان ما را بپارز و از عذاب آتش محفوظمان فرما وَ مَنْ يُوقِ شَخِّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ حشر: ۹. هر که از بخل نفسش محفوظ شود آنهاوند نجات یافتگان. تقوی: اسم است از اتقاء و هر دو بمعنی خود محفوظ داشتن و پرهیز کردنست. راغب گوید: تقوی آنست که خود را از شیء مخوف در وقایه و حفظ- قرار دهیم این حقیقت تقوی است سپس خوف را تقوی و تقوی را خوف گویند «... تقوی در اصل وقوی است و او به تاء عوض شده است وَ تَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى بقره: ۱۹۷. توشه برگزیده بهترین توشه پرهیز از گناهان

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۳۷

است و یا پرهیز از عذاب خداست بوسیله فعل واجبات و ترک محرمات. فَمَنْ اتَّقَى وَ أَصْلَحَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ اعراف: ۳۵. آنکه از بدیها بپرهیزد و خود را اصلاح کند ترسی بر آنها نیست و محزون نمیشوند. متقی و تقی: هر دو بمعنی تقوی کار و پرهیزکار است اُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَ اُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ بقره: ۱۷۷. تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي نُورِثُ مِنْ عِبَادِنَا مَنْ كَانَ تَقِيًّا مریم: ۶۳. واقی: مصون دارنده و محفوظ دارنده. فَأَخَذَهُمُ اللّٰهُ بِذُنُوبِهِمْ وَ مَا كَانَ لَهُمْ مِنَ اللّٰهِ مِنْ وَاَقِ غافر: ۲۱. خدا آنها را بگناهانشان گرفت. و کسی نبود که از عذاب خدا محفوظشان دارد. تقاه: تقاه و تقوی هر دو یکی اند يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ حَقَّ تُقَاتِهِ آل عمران: ۱۰۲. ای اهل ایمان بترسید از خدا حق ترسیدنش. اتقی: پرهیزگارت. إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ أَتَقَاكُمْ حجرات: ۱۳.

تقیه؛ ج ۷، ص: ۲۳۷

تقیه: لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَ مَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللّٰهِ فِي شَيْءٍ إِلَّا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاهُ وَ يُخَذِّرْكُمْ اللّٰهُ نَفْسَهُ وَ إِلَى اللّٰهِ الْمَصِيرُ آل عمران: ۲۸. یعنی مؤمنان بجای اهل ایمان، کافران را دوست ندارند و کافران را برای خویش صدیق و سرپرست اخذ نکنند. هر که اینکار کند رابطه‌اش بطور کلی از خدا قطع شده، مگر آنکه از آنها پرهیز و تقیه کنید پرهیز بخصوصی، خدا شما را از خویش میترساند و بازگشت. بسوی اوست. در این آیه حکم اولی آنست که باید از کفار برید و بمؤمنان پیوست و نباید آنها را دوست داشت و محرم اسرار کرد چنانکه آیات لَا تَتَّخِذُوا بِطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًا ... آل عمران: ۱۱۸. در این مطلب صریح‌اند. حکم ثانوی، تقیه است و آن در صورتی است که مجبور باشد با ظالمان حفظ ظاهر کند و گر نه باو یا دیگر مسلمانان و یا بدین صدمه

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۳۸

می‌زنند. ناگفته نماند: آنچه از قرآن مجید و اخبار و حالات معصومین علیهم السّلام روشن میشود آنست که: شخص در مقابل ستمکاران و مظالم اجتماعی میان قیام و تقیه مخیر است. یا قیام و مبارزه میکند تا موفق شود و یا در آن راه شهید گردد مثل حضرت سید الشهداء سلام الله علیه و یا تقیه کرده و خود را بکشته شدن نمیدهد بلکه مبارزه منفی میکند مثل امام صادق و دیگر ائمه علیهم السّلام. ولی پشتیبانی از ظلم در اسلام روا نیست، این مطلب را در کتاب «مرد ما فوق انسان» که در تحلیل قیام مقدس کربلا نوشته‌ام در فصل «قیام امام و تقیه» بطور مشروح آورده‌ام هر که مایل باشد بآنجا رجوع کند.

وکاء: ج ۷، ص: ۲۳۸

وکاء: توکؤ بمعنی تکیه کردن است. قَالَ هِيَ عَصَايَ أَتَوَكَّؤُا عَلَيْهَا وَأَهشُّ بِهَا عَلَىٰ غَنَمِي طه: ۱۸. گفت: آن عصای من است بآن تکیه میکنم و با آن بگوسفندانم برگ می‌تکانم. اتکاء: نشستن بحالت اطمینان و آرامش در مصباح و اقرب الموارد گوید: «اتكأ اتكأ: جلس متمكناً» در آیه وَ سِرُّرًا عَلَيْهَا يَتَكُونَ زخرف: ۳۴. مراد چنانکه در مصباح گفته نشستن باطمینان است یعنی: سربرهائی که باطمینان و آرامش روی آنها می‌نشینند. پس اتکاء بمعنی نشستن با اطمینان و آرامش است گر چه بمعنی تکیه کردن نیز آمده است هُم وَ أَرَوَّجُهُمْ فِي ظِلَالٍ عَلَى الْأَرْضِ يَكُ مَتَكُونَ يس: ۵۶. آنها و ازواجشان در سایه‌هائی بر تختها باطمینان و آرامش خاطر نشسته‌اند در مجمع ذیل مُتَكِينِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرْضِ يَكُ نِعْمَ الثَّوَابُ وَ حَسُنَتْ مُرْتَفَقًا كهف: ۳۱. متکینین را منتعمان فرموده و اضافه میکند: چرا بجای متنعمین متکینین فرموده؟ چون اتکاء مفید آنست که آنها در امن و راحت منعم‌اند که انسان تکیه نمیکند مگر در حال امن و سلامت. فَلَمَّا سَمِعَتْ بِمَكْرِهِنَّ أَرْسَلَتْ

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۳۹

إِلَيْهِنَّ وَ أَعْتَدَتْ لَهُنَّ مَتَكًا وَ آتَتْ كُلَّ وَاحِدَةٍ مِنْهُنَّ سِكِّينًا يوسف: ۳۱. متکنا اسم مفعول است از اتکاء و آن چیزی است که بآن تکیه میکنند پستی باشد یا سریر. در قرائت نادره آنرا «مُتَكًا» بر وزن قفل خوانده‌اند که بمعنی ترنج است و بعضی آنرا «مُتَكًا» بدون همزه و مشدّد خوانده‌اند. یعنی طعامیکه بریده میشود. بنظر نگارنده: مراد از «مُتَكًا» پستی و بالشی نیست بلکه منظور مجلسی است که با اطمینان و آرامش در آن می‌نشینند در مصباح آنرا مجلس معنی کرده است معنی آیه چنین میشود: چون از مکر و گفتگوی زنان آگاه شد آنها را دعوت کرد و مجلسی برای آنها بیاراست و بهر یک چاقوئی داد- تا در خوردن میوه و طعام از آن استفاده کنند. ولی این طبیعی نخواهد بود که بگوئیم: آنها را دعوت کرد و بر ایشان پستی آماده نمود و اگر قرائت «مُتَكًا» بمعنی ترنج مشهور بود آن کاملاً مناسب بنظر میرسید.

وکد: ج ۷، ص: ۲۳۹

وکد: وکد و توکید بمعنی محکم کردنست وَ لَا تَنْفُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا نحل: ۹۱. مراد از ایمان بقرینه آیه ما بعد قسم و سوگند است و تأکید سوگند آنست که بآن قصد داشته باشی و با آن وظیفه‌ای برایت معین کنی نه مثل و الله و بالله گفتن از روی عدم قصد، چنانکه قرآن آنرا سوگند لغو خوانده است و در «عقد» گذشت. یعنی سوگندها را پس از تأکید نشکنید. این لفظ فقط یکبار در قرآن مجید آمده است.

وکر: ج ۷، ص: ۲۳۹

وکر: فَوَكَّرَهُ مُوسَىٰ فَقَضَىٰ عَلَيْهِ قِصص: ۱۵. وکر بمعنی زدن و انداختن است، با مشت زدن را نیز گویند کسائی. گفته: «وکره: لکمه» او را با مشت زد (نقل از مصباح) راغب نیز چنین گفته است یعنی: موسی مشتت بر او زد و کارش را تمام کرد. این کلمه تنها یکبار

در قرآن عزیز بکار رفته است.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۴۰

وکل: ج ۷، ص: ۲۴۰

وکل: (بر وزن فلس) واگذار کردن. همچنین وکول «وکل الیه الامر وکلا و وکولا: فوضه الیه» وکیل بمعنی موکول کسی است که کار باو واگذار شده است. توکیل: وکیل کردن «وکلّه توکیلا: جعله وکیلا» اسم آن وکاله است قُلْ يَتَوَفَّكُم مَّلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ سجده: ۱۱. بگو: شما را ملک الموت میمیراند که بر مرگ شما وکیل گردیده است - مرگ شما باو واگذار شده است. توکل: قبول وکالت. اعتماد. راغب گوید: توکل دو جور است گویند: «توکلت لفلان» یعنی قبول وکالت از او کردم و «توکلت علیه» یعنی باو اعتماد کردم - و امیدوار شدم - در مصباح المنیر و غیره نیز هر دو معنی نقل شده است. طبرسی فرموده: توکل بمعنی اظهار عجز و اعتماد بغیر است و توکل علی الله واگذار کردن کار بخدا و اطمینان بتدبیر اوست. نتیجه اینکه: توکل چون با «علی» متعدی شود بمعنی اعتماد و تفویض امر باشد. عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَ عَلَيْهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ یوسف: ۶۷. بر خدا اعتماد و تفویض امر کردم تفویض کنندگان کار خود را باو واگذارند وَ تَوَكَّلْ عَلَى الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ شعراء: ۲۱۷. کارهایت را بعزیز رحیم واگذار کن. وکیل: کار ساز و مدبر آن از اسماء حسنی است. خدا وکیل است یعنی کار ساز است کار بندگان را تدبیر میکند. طبرسی فرموده: وکیل در صفات خدا بمعنی متولی بتدبیر خلق است وَ قَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَ نِعْمَ الْوَكِيلُ آل عمران: ۱۷۳. خالق کُلِّ شَیْءٍ فَاعْبُدْهُ وَ هُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَیْءٍ وَكِيلٌ انعام: ۱۰۲. وَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَیْءٍ وَكِيلٌ هود: ۱۲. [در اینجا لازم است بدو مطلب توجه کنیم: ۱- وکیل در صفات خدا اگر بمعنای مفعول باشد مراد آنست که کارها چون از جانب خداست قهرا

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۴۱

بخدا موکول اند نه اینکه کسی بخدا موکول کرده باشد مثل وکلای عادی که کار را بآنها موکول میکنند و توکل بنده بخدا یک استمداد است از خدا و خلاصه خدا محکوم نیست بلکه حاکم است بعضی آنرا در صفات خدا بمعنای فاعلی گرفته و حافظ معنی کرده اند یعنی: خدا بر هر شیء حافظ است. ۲- هر کاریکه بوجود میآید و هر بهره‌ایکه از چیزی عاید میشود مشروط بشرائط بی شمار و خارج از حصر است، حتی بدون اغراق یک لقمه نان بستگی بتمام اجزاء این عالم دارد، تنظیم این همه شرائط و مقدمات از عهده ما بشر خارج است و اگر خداوند آن شرائط و اسباب را فراهم نیاورد هیچ نفعی عاید ما نخواهد شد و هیچ مقدمه‌ای به نتیجه نخواهد رسید. پس خدا واقعا بر هر چیز وکیل است. و همه کس و همه چیز را کار ساز خداست و مدبر. توکل بدان معنی نیست که از کار و تلاش باز مانیم بلکه باید پیوسته تلاش کنیم و در عین حال از خداوند بخواهیم که در کار ما کار سازی کند و شرائط و اسباب را موافق مرام ما فراهم آورد. وَ كَذَّبَ بِهٖ قَوْمُكَ وَ هُوَ الْحَقُّ قُلْ لَسْتُ عَلَيْكُمْ بِوَكِيلٍ انعام: ۶۶. قوم تو قرآن را با آنکه حق است تکذیب کردند، بگو من مدبر امر شما نیستم که نگذارم تکذیب کنید فقط میتوانم ابلاغ کنم. مثل لَسْتُ عَلَيْهِمْ بِمُصَيِّرٍ غاشیه: ۲۲. و مثل اِنَّمَا اَنْتَ نَذِيرٌ وَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَیْءٍ وَكِيلٌ هود: ۱۲. اللَّهُ حَفِیْظٌ عَلَيْهِمْ وَ مَا اَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ شوری: ۶. از این آیه روشن میشود که حفیظ از مصادیق وکیل است. اِنَّمَا الْاٰجَلِیْنَ قَضٰیْتُ فَلَا عُدُوَانَ عَلٰی وَ اللّٰهُ عَلٰی مَا نَقُولُ وَ كِیْلٌ قصص: ۲۸. وکیل در آیه در جای شاهد است ولی چون شاهد فقط شهادت میدهد اما وکیل دارای تصرف و تدبیر و

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۴۲

تام الاختیار است لذا در جای شاهد آمده است یعنی هر کدام از دو مدت را تمام کردم بر من اجحاف و تعدی نخواهی کرد و خدا بر آنچه میگوئیم و شرط میکنیم گواه است و متخلف را کیفر میدهد نظیر این آیه است آیه: فَلَمَّا اَتَوْهُ مَوْثِقُهُمْ قَالَ اللَّهُ عَلٰی مَا نَقُولُ وَ كِیْلٌ یوسف: ۶۶. ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ بِهٖ عَلٰیئًا وَ كِیْلًا اسراء: ۸۶. وکیل در اینگونه آیات در جای نصیر و انتقام کش است چنانکه در آیه

۷۵. همین سوره آمده: ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ عَلَيْنَا نَصِيرًا.

ولج: ج ۷، ص: ۲۴۲

ولج: ولوج بمعنی دخول است. «ولج الشیء فی غیره: دخل» راغب دخول در جای تنگ گفته است. ظاهراً آن فقط دخول سوزن در چیزی نیست که با فشار و جا باز کردن باشد زیرا در نهج البلاغه نامه: ۲۴ آمده: «لیولجه به الجنیه» و نیز آمده: «و بحر عمیق فلا تلجوه» حکمت: ۲۸۷. اولی دخول معمولی و دومی بطور جا باز کردن است. و لَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلْبِغَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ اعراف: ۴۰. داخل بهشت نمیشوند تا ریسمان ضخیم وارد سوراخ سوزن شود. يَعْلَمُ مَا يَلْبِغُ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا سبَاءً: ۲. میدانند آنچه را که- از تخم، آب، انسان، اشعه و غیره- داخل زمین میشود و آنچه از زمین خارج میگردد. تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَ تُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ ... آل عمران: ۲۷. شب را بروز و روز را بشب داخل میکنی. گفته‌اند مراد کوتاه و بلند شدن شبها و روزهاست. مثلاً در بهار که روزها بلند میشود قسمتی از روز وارد شب میشود. بنظر نگارنده مراد داخل شدن شب بجای روز و روز بجای شب است. چنانکه میدانیم: شب و روز پیوسته در اطراف زمین میگردند- البته در اثر حرکت زمین- و هر یک آندیگری را تعقیب میکند پس مرتباً روز جای شب و شب جای روز را میگیرد. مثل و اِخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۴۳

والله العالم. وَلَمْ يَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَا رَسُولِهِ وَلَا الْمُؤْمِنِينَ وَلِيجَةً توبه: ۱۶. وليج و وليجه بمعنی داخل شونده است. مراد از آن کسی است که از خود انسان نیست ولی آنرا محرم اسرار خویش قرار داده است گویند: «فلان وليجه فی القوم» و این در صورتی است که از قوم نیست بلکه لاحق شده است یعنی: جز خدا و رسول و مؤمنان محرم اسرار و مشاوری نگرفتند. قرآن با صدای بلند میگوید: غیر مسلمان نباید محرم اسرار و مستشار مسلمانان باشد و در آیه دیگر آمده: لَا تَتَّخِذُوا بَطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًا آل عمران: ۱۱۸. یکی از بدبختی‌های جامعه مسلمین آنست که زعمای آنها هر یک آلت دست یکی از دول مقتدر و نامسلمان روی زمین شده و تمام کارها را برأی و صلاحدید و مشورت آنان انجام میدهند.

ولد: ج ۷، ص: ۲۴۳

ولد: فرزند خواه فرزند انسان باشد و یا غیر آن بر مذکر و مؤنث، تشبیه و جمع اطلاق میشود و بر وزن (فرس، فلس، قفل، جسر) خوانده میشود. ولی در قرآن مجید فقط وزن اول بکار رفته است. ولد بر وزن قفل جمع ولد نیز آید چنانکه جوهری گفته است. قَالَتْ رَبِّ أَنَّى يَكُونُ لِي وَلَدٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِي بَشَرٌ آل عمران: ۴۷. گفت: خدایا چطور فرزندی خواهم داشت حال آنکه کسی بمن دست نزده است. ولادت: ولاد و مولد (بکسر لام) مصدراند بمعنی زائیدن. أَلَا إِنَّهُمْ مِنْ إِفْكِهِمْ لَيَقُولُونَ. وَلَدَ اللَّهُ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ صفات: ۱۵۱ و ۱۵۲. بدان آنها از روی باطل میگویند: خدا فرزند زائیده و حقاً که آنها دروغگویانند. والد پدر حقیقی و والده مادر حقیقی که انسان از آندو بوجود آمده است بخلاف اب و ام که اعم‌اند و اَخْشَوْا يَوْمًا لَا يَجْزِي وَالِدٌ عَنْ وَلَدِهِ لقمان: ۳۳. لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا بقره: ۲۳۳. قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۴۴

جمع ولد اولاد است مثل وَقَالُوا نَحْنُ أَكْثَرُ أَمْوَالًا وَأَوْلَادًا وَمَا نَحْنُ بِمُعَدِّيْنَ سبأ: ۳۵. ولید بمعنی خادم و کودک است باعتبار نزدیک بودن ولادتش جمع آن ولدان میباشد در صحاح گویند: «الولید: الصبى» و در قاموس گفته: «الولید: المولود و الصبى و العبد». راغب میگوید: ولید بکسی گفته میشود که از ولادتش چندان نگذشته ... و چون بزرگ شد دیگر ولید گفته نمیشود جمع آن ولدان میباشد. علی هذا در ولید قریب الولاده بودن معتبر است قَالَ أَلَمْ تُرَبِّكُ فِينَا وَلِيدًا وَ لَبِثْتَ فِينَا مِنْ عُمُرِكَ سِنِينَ شعراء: ۱۸. گفت: آیا تو را در کودکی تربیت نکردیم. و سالی چند در میان ما ماندی. وَمَا لَكُمْ لَّا تُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ

الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانَ نساء: ۷۵. چه شده که در راه خدا و خلاص بیچارگان از مردان و زنان و کودکان، جنگ و جهاد نمیکند؟! يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُّخَلَّدُونَ واقعه: ۱۷. مراد از ولدان خدمتکاران بهشت‌اند و اطلاق ولدان روشن میکند که همه تازه جوان‌اند. قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ. اللَّهُ الصَّمَدُ. لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ در «بنو- ابن» بطور مشروح گفته شده که عده‌ای در باره خدا بفرزند حقیقی قائل بودند که از خدا زائیده شده (نعوذ بالله) نه اینکه مراد ولد تشریفی بوده است چنانکه آیه اَلَا إِنَّهُمْ مِنْ اِفْكِهِمْ لَيَقُولُونَ وَلَدَ اللَّهُ صافات: ۱۵۱ و ۱۵۲. فرزند حقیقی را نفی میکند. لَا أُقْسِمُ بِهَذَا الْبَلَدِ. وَأَنْتَ حَلٌّ بِهَذَا الْبَلَدِ. وَوَالِدٌ وَمَا وُلْدٌ. لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ بلد: ۱-۴. نه، قسم باین دیار تو در این دیار ساکنی، قسم پیدری بزرگ و آنچه متولد کرده. حَقًّا که انسان را در رنج و تعب آفریده‌ایم بقولی مراد از والد آدم و از «وَمَا وُلْدٌ»

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۴۵

ذریه اوست. بقولی مراد ابراهیم و فرزندش اسماعیل علیهما السلام است. در المیزان فرموده: میان قسم و مقسم علیه نوعی تناسب لازم است و لذا مراد از «وَالْوَالِدِ وَمَا وُلْدٌ» کسی است که میان او و بلد مقسوم علیه نسبتی است و آن منطبق است بر ابراهیم و فرزندش اسماعیل علیهما السلام و آندو سبب اصلی بناء مکه و بانیان بیت الحرام اند ... و ابراهیم علیه السلام همان است که از خدا خواست مکه را بلد امن قرار دهد. وَ إِذْ قَالَ اِبْرَاهِيْمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ اٰمِنًا ابراهیم: ۳۵. و تنکیر والد دلالت بر تعظیم دارد و آمدن «مَا وُلْدٌ» در جای «من ولد» دال بر شکفتی امر اوست از جهت مدح مثل وَ اللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا وَضَعْتَ آل عمران: ۳۶. (تمام شد). پس در این آیات قسم یاد شده بدیار مکه که با سکونت حضرت رسول صلی الله علیه و آله بر شرافتش افزوده شد و نیز قسم یاد شده بابراهیم و فرزندش که بانیان کعبه‌اند.

ولی: ج ۷، ص: ۲۴۵

اشاره

ولی: (بر وزن فلس) نزدیکی و قرب. چنانکه در صحاح و مصباح و قاموس گفته است گویند: «تباعدا بعد ولی» پس از نزدیکی دور شدیم. راغب میگوید: ولاء و توالی آنست که دو چیز چنان باشند که میانشان چیز دیگری نباشد و بطور استعاره به نزدیکی ولاء و توالی گویند خواه در مکان باشد یا صداقت یا نصرت یا اعتقاد. یا اَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا قَاتِلُوْا الَّذِيْنَ يَلُوْنُكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ ... توبه: ۱۲۳. ای اهل ایمان با کفاریکه در دیار بشما نزدیک‌اند بجنگید. ظهور آیه آنست که مسلمانان باید اول بجهد کفار نزدیک بشتابند بعد بجهد کفار دیگر بروند و آن در صورت عملی بودن سبب گسترش و عالمگیر بودن اسلام است. تولى: اگر با «عن» باشد بمعنی اعراض و اگر با «الى» باشد بمعنی رو کردن و اگر با دو حرف مذکور متعدی بمفعول ثانی باشد بمعنی

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۴۶

برگرداندن و متوجه کردن آید. و در صورت تعدی بدو مفعول بمعنی سر- پرست کردن و غیره آید اینک شواهدی از آیات: وَ اِذْ اٰتٰنَا عَلِيْهٖ اٰيٰتِنَا وَ لِيْ مُّسْتَكْبِرًا كَاَنْ لَّمْ يَسْمَعْهَا لَقْمَان: ۷. چون آیات ما بر او خوانده شود از آنها بحالت تکبر اعراض کند گوئی که آنها را نشنیده است، تقدیرش «ولی عنها» است. فَلَمَّا قُضِيَ وَلُوْا اِلَيْهِ قَوْمِهِمْ مُّنْذِرِيْنَ احقاف: ۲۹. چون خواندن قرآن تمام شد رو کردند و برگشتند بسوی قوم خویش برای انذار. سَيَقُوْلُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَّلَاهُمْ عَنْ قِبَلَتِهِمُ الَّذِيْ كَانُوْا عَلَيْهَا بَقْرَه: ۱۴۲. سفیهان از مردم گویند چه چیز آنها را از قبله‌شان که در آن بودند برگردانید. وَلَوْ قَاتَلَكُمُ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا لَوْلَا الْاٰدِبَارُ فَتَح: ۲۲. آن تقدیر «لَوْلَا الْاِيْكُمُ الْاِدْبَارُ» است یعنی اگر کفار با شما می‌جنگیدند حتما بشما پشت می‌کردند و می‌گریختند. وَ كَذٰلِكَ نُوَلِّيْ بَعْضَ الظَّالِمِيْنَ بَعْضًا بِمَا كَانُوْا يَكْسِبُوْنَ انعام: ۱۲۹. و همینطور بعضی از ظالمان را در اثر اعمالشان ببعض دیگر ولی امر و سرپرست قرار میدهیم. تولى: از باب

تَفَعَّلَ بِمَعْنَى اعْرَاضٍ وَ دُوسْتِ اخِذِ كَرْدَنِ وَ سَرِیْرَسْتِ آید. مَثَلِ فَمَنْ تَوَلَّى بَعْدَ ذَلِكَ فَأَوْلِيكَ هُمْ الْفَاسِقُونَ آلِ عِمْرَانَ: ۸۲. هَرِ كِه پَسِ ازِ اخِذِ مِثَاقِ، ازِ قَبُولِ حَقِّ اعْرَاضِ كَنْدِ آنْهَآ فَاَسْقَانَد. كُتِبَ عَلَیْهِ أَنَّهُ مَنْ تَوَلَّاهُ فَإِنَّهُ يَضِلُّهُ حُجٌّ: ۴. بَرِ شَیْطَانِ حَتْمِیِ اسْتِ هَرِ كِه او را دُوسْتِ بَدَارْدِ اضْلاَلَشِ مِیْكَنَد. وَ مَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ مَائِدَةٌ: ۵۱. هَرِ كِه ازِ شِمَا آنْهَآ را دُوسْتِ اخِذِ كَنْدِ ازِ آنْهَاسْت. فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَ تَقَطَّعُوا أَرْحَامَكُمْ مُحَمَّدٌ: ۲۳. ظَاهَرًا تَوَلَّى دَرِ آیَةِ بِمَعْنَى اعْرَاضِ اسْتِ یَعْنِیِ آیَا امِیدِ اسْتِ ازِ شِمَا دَرِ صُورْتِ اعْرَاضِ ازِ امْرِ خُدا وَ امْرِ جِهَادِ، اِیْنَكِه دَرِ زَمِینِ فِسادِ كَنِید

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۴۷

وَ قَطَعَ رَحْمَ نَمَائِد. یَعْنِیِ دَرِ صُورْتِ اعْرَاضِ ازِ جِهَادِ وَ مَانْدَنِ دَرِ شَهْرِ جَزِ اِیْنِ نَخَوَایِدِ كَرْدِ. بِقَوْلِیِ مَرادِ ازِ آنِ حُكُومْتِ وَ سَرِیْرَسْتِیِ اسْتِ یَعْنِیِ شَایِدِ شِمَا اِگَرِ بِحُكُومْتِ رَسِیدِیدِ ... دَرِ آیَةِ وَ إِذِ تَوَلَّى سِیْعِیْ فِی الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَ يُهْلِكَ الْحَرْثَ وَ النَّسْلَ ... بَقْرَه: ۲۰۵. ظَاهَرًا مَرادِ حُكُومْتِ وَ سَرِیْرَسْتِیِ اسْتِ وَ اِحْتِمَالِ دَارْدِ كِه بِمَعْنَى اعْرَاضِ بَاشَد. وَ مَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَى وَ يَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلَّى وَ نُضِلِّهِ جَهَنَّمَ وَ سَاءَتْ مَصِيرًا نَسَاء: ۱۱۵. یَعْنِی: هَرِ كِه بَعْدِ ازِ رُوشِنِ شَدَنِ هِدَايَتِ بَا رَسُولِ خُدا مَخَالَفَتِ كَنْدِ وَ ازِ غَیْرِ طَرِیقِ مُؤْمِنِینِ پیروِیِ نَمَایِدِ تا ازِ حَقِّ اعْرَاضِ مِیْكَنَدِ بَاعْرَاضِ وادارشِ مِیْكَنِیمِ وَ او را بَجَهَنَمِ وَاَرْدِ مِیْ نَمَایِیمِ، آنِ بَدِ جَايْگَایِ اسْتِ ظَاهَرًا آیَةِ دَرِ مَضْمُونِ ثُمَّ انْصِرِفُوا صِرْفَ اللَّهِ قُلُوبُهُمْ تَوْبَه: ۱۲۷. اسْتِ. وَلِی: سَرِیْرَسْتِ واداره كُننْدِه امْر. وَ نِیزِ بِمَعْنَى دُوسْتِ وَ یاری كُننْدِه وَ غَیْرِه آید. طَبْرَسِیِ دَرِ ذِیلِ اللَّهِ وَ لِي الذِّینَ آمَنُوا بَقْرَه: ۲۵۷. فَرْمُودَه: وَلِیِ ازِ «وَلِی» اسْتِ بِمَعْنَى نَزْدِیْكَیِ بَدُونِ فَاصلِه وَ او كَسِیِ اسْتِ كِه بَتَدبِیرِ امُورِ ازِ دِیْگَرِیِ اِحْتِ وَ سَزَاوارْتَرِ اسْتِ. بَرِئِیسِ قُومِ وَاَلِیِ كُویْنَدِ كِه بَتَدبِیرِ و امر و نَهیِ امُورِ نَزْدِیْكَ و مَبَاشَرِ اسْتِ. بَآقا مَولِیِ كُویْنَدِ كِه بَا مَرِ بِنْدِه سَرِیْرَسْتِیِ وَ مَبَاشَرَتِ مِیْكَنَدِ بِه بِنْدِه مَولِیِ كُویْنَدِ كِه بَا اطاعَتِ مَبَاشَرِ امْرِ مَولِیِ اسْتِ وَ ازِ آنِ سَبِّ وَلِیِ یَتِیمِ كِه مَبَاشَرِ مالِ یَتِیمِ واداره اوست. دَرِ مَصباحِ ازِ ابْنِ فَارسِ نَقْلِ كَرْدَه: هَرِ كِه كارِ كَسِیِ را اداره كَنْدِ وَلِیِ آنكارِ اسْتِ. اللَّهُ وَ لِي الذِّینَ آمَنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ ... بَقْرَه: ۲۵۷. خُدا یارِ كَسانِیِ اسْتِ كِه اِیمانِ آورْدَه اَنْدِ، آنْهَآ را ازِ تَارِیْكِیَها بَسُویِ نُورِ اِیمانِ خَارِجِ مِیْكَنَد. وَ مَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَ لَا نَصِیرٍ بَقْرَه: ۱۰۷. شِمَا را جَزِ خُدا

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۴۸

سَرِیْرَسْتِ وَ یاری نِیْسْت. ازِ نَصِیرِ رُوشِنِ مِیْشُودِ كِه «وَلِی» بِمَعْنَى مَتَوَلَّى امْرِ اسْتِ أَوْ لَا يَشِئْتِطِيعُ أَنْ يُمَلَّ هُوَ فَلْيَمَلِّ وَ لِيهِ بِالْعِدْلِ بَقْرَه: ۲۸۲. یا اِگَرِ نِمیْتوانَدِ مَطْلَبِ را اَمْلالِ كَنْدِ وَ تَوْضِیحِ دَهدِ وَلِیِ او اَمْلأ نَمَایِدِ. جَمْعِ وَلِیِ اَوْلِیاءِ اسْتِ بِمَعْنایِ فُوقِ كِه كُفْتَه شَدِ وَ الذِّینَ آوُوا وَ نَصِرُوا أَوْلِيَكَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ اِنْفال: ۷۲. آنانكِه دَرِ نَزْدِ خُودِ جَا دَادَنَدِ وَ یاری كَرْدَنَدِ آنْهَآ بَعْضِیِ اَوْلِیاءِ بَعْضِیِ اَنْدِ لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ آلِ عِمْرَانَ: ۲۸. مُؤْمِنانِ كَافِرانِ را دَرِ جَایِ بَرادَرانِ مُؤْمِنِ خُودِ دُوسْتِ وَ یارِ نَگِیرَنَدِ. إِنَّمَا وَ لِيكُمْ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ الذِّینَ آمَنُوا الذِّینَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَ هُمْ رَاكِعُونَ مَائِدَةٌ: ۵۵. یَعْنِیِ سَرِیْرَسْتِ وَ مَدِیرِ شِمَا فِقطِ خُدا وَ رَسُولِ وَ آنانْدِ كِه نَمَازِ مِیْخوانَنَدِ وَ دَرِ حَالِ رُكُوعِ زَكُوه مِیْدهنَدِ قَیدِ وَ هُمْ رَاكِعُونَ الذِّینَ يُقِيمُونَ ... را مَقِیدِ كَرْدَه اسْتِ یَعْنِیِ هَرِ نَمَازِ گَزارِ وَ زَكُوه بَدِه وَلِیِ شِمَا نِیْسْتِ بَلَكِه نَمَازِ گَزارانِیِ كِه زَكُوه را دَرِ حَالِ رُكُوعِ مِیْدهنَدِ. ازِ طَرَفِ دِیْگَرِ بَايَدِ آیَةِ راجعِ بِیْكَ قَضِیَهِ وَاَقَعِ شَدِه بَاشَدِ وَ گَرِ نِه هَرِ كَسِ مِیْتوانَدِ دَرِ حَالِ رُكُوعِ اِحسانِیِ بَكَنْدِ وَ بَكُویْدِ وَلِیِ مُسْلِمِینِ هِستَمِ. وَ آنكِهیِ بَايَدِ مَرادِ ازِ «وَلِيكُمْ» مَدِیرِ امُورِ وَ سَرِیْرَسْتِ بَاشَدِ وَ گَرِ نِه هَمِه نَمَازِ خُوانانِ وَ زَكُوه دَهنَدِ گانِ یارِ وَ دُوسْتِ مُسْلِمانانِ اَنْدِ وَ اِحْتِیاجِ بَقِیدِ «وَ هُمْ رَاكِعُونَ» نِدارَدِ. ازِ اِیْنجا اسْتِ كِه اَهْلِ اِنصافِ ازِ خُودِ آیِه خُوانَنَدِ دانَسْتِ كِه آنِ عَمُومِ نِیْسْتِ بَلَكِه حُكَايَتِ ازِ یِكَ وَاَقَعِه خُصوصِیِ دَارْدِ وَ لَفْظِ إِنَّمَا وَ لایَتِ غَیْرِ خُدا وَ رَسُولِ وَ الذِّینَ ... را نَفِیِ مِیْكَنَدِ زِیْرا اِنَّمَا نَصَّ دَرِ تَخْصِیصِ اسْتِ. دَرِ مَجْمَعِ البِیانِ نَقْلِ فَرْمُودَه: رُوزِیِ عَبدِ اللَّهِ بِنِ عَباسِ دَرِ كَنارِ زَمِزَمِ نَشِستَه وَ بَلَفْظِ «قال رسول الله صَلَّى الله عليه و آله» بَمَرْدَمِ حَدِیْثِ مِیْخوانَدِ. مَرْدِیِ كِه رُویِ خُودِ

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۴۹

را پوشِیدِه بُودِ دَرِ آنجا حاضِرِ شَدِ هَرِ چِه ابْنِ عَباسِ «قال رسول الله» مِیْگُفْتِ آنمَرْدِ نِیزِ مِیْگُفْتِ. ابْنِ عَباسِ كُفْتِ: تُو را بَخُدا تُو

کیستی؟ مرد صورت خویش را باز کرد و گفت: مردم هر که مرا شناخته هیچ و گر نه خودم را معرفی میکنم، من جندب بن جناده بدری ابو ذر غفاری هستم، با این دو گوشم از رسول خدا شنیدم و گر نه کر شوندم و با این دو چشم دیدم و گر نه کور باشند میفرمود: «علی قائد البررة و قاتل الکفرة و منصور من نصره و مخذول من خذله». بدانید روزی با رسول خدا صلی الله علیه و آله نماز ظهر خواندم سائلی در مسجد چیزی خواست باو چیزی ندادند، دست با آسمان برداشت که خدایا گواه باش من در مسجد رسول خدا اظهار حاجت کردم کسی چیزی بمن نداد، علی علیه السلام آنوقت در رکوع نماز بود با انگشت کوچک دست راست که بآن انگشت میکرد بسائل اشاره نمود، سائل آنرا از انگشت علی علیه السلام گرفت، رسول خدا صلی الله علیه و آله در نماز این عمل را میدید، چون از نماز فارغ شد سر با آسمان کرد و گفت: خدایا برادرم موسی از تو خواست و گفت: رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي. وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي ... وَاجْعَلْ لِي وِزِيرًا مِنْ أَهْلِي. هَارُونَ! أَحْيِي. اَشْدُدْ بِهِ أَزْرِي. وَأَشْرِكْهُ فِي أَمْرِي در جوابش قرآن نازل فرمودی که سَنَشُدُّ عَضُدَكَ بِأَخِيكَ وَنَجْعَلُ لَكَ مَوْلًى فَاتَّخِذْ آلَ هَارُونَ أَهْلَكَ وَيُعِيذُ بِكَ اللَّهُ مِنْ كُلِّ عَدُوٍّ لِلَّهِ إِنَّكَ مِنْ عِبَادِكُمُ الرَّاسِخِينَ. وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا ... سپس طبرسی فرموده: این خبر را ثعلبی با این سند بعینه نقل کرده و ابو بکر رازی در کتاب احکام القرآن بنقل مغربی و رمانی و طبرسی روایت

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۵۰

کرده‌اند: این آیه در حق علی علیه السلام نازل شد آنگاه که در حال رکوع انگشتر خویش را بسائل بخشید. مجاهد و سدی نیز چنین گفته‌اند و آن از امام باقر و امام صادق علیهما السلام و جمیع علماء اهل بیت علیهم السلام نقل شده است. نگارنده گوید: علامه امینی رحمه - الله در جلد دوم الغدير ص ۵۲-۵۳ آنرا از تفسیر ثعلبی، تفسیر طبری، اسباب النزول واحدی، تفسیر فخر رازی، تفسیر خازن، تفسیر نیشابوری، فصول المهمه ابن صباغ، صواعق ابن حجر، نور الابصار شبلنجی و ده دوازده کتاب دیگر که همه از کتب مشهور اهل سنت اند نقل کرده است طالبان تفصیل بآنجا رجوع کنند و در المراجعات مراجعه چهلم مرحوم شرف الدین عاملی آنرا بطور تفصیل از منابع اصیل نقل کرده و عبد المجید سلیم رئیس الازهر در مقابل آن اسناد خاضع شده است.

اطلاق جمع بر مفرد؛ ج ۷، ص: ۲۵۰

اگر گویند: در اینصورت چرا لفظ وَالَّذِينَ آمَنُوا ... بلفظ جمع آمده لازم بود «و الذی آمن و أقام الصلوة و آتی الزکوة و هو راکع» آید که مفرد و منطبق بر امام علیه السلام باشد؟ گوئیم: طبرسی در مجمع فرموده: این آیه از واضحترین دلایل بر صحت امامت بلا فصل علی علیه السلام است و چون ثابت شود که لفظ وَتُؤْتِكُمْ افاده میکند کسی را که مدیر امور و واجب الاطاعة است و ثابت شود که مراد از الَّذِينَ آمَنُوا علی علیه السلام است، نص بر امامت آنحضرت ثابت میشود. رجوع بلغت ثابت میکند که ولی بمعنی سرپرست و مدیر امور است لفظ «إِنَّمَا» در مفید اختصاص است و لذا نمیشود ولی را بمعنی دوستی در دین و محبت حمل کرد زیرا آن در باره همه مؤمنان است چنانکه فرموده وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ و از طرف دیگر عامه و خاصه نقل کرده‌اند که آیه در باره علی علیه السلام نازل شد آنگاه که خاتم خویش را در رکوع صدقه داد.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۵۱

تا فرموده کسی نمیتواند بگوید لفظ الَّذِينَ آمَنُوا جمع است و بر مفرد اطلاق نمیشود زیرا اهل لغت گاهی از مفرد برای تعظیم و تفخیم بلفظ جمع تعبیر می‌آورند و این در کلامشان مشهورتر از آنست که احتیاج باستدلال داشته باشد. زمخشری در کشاف پس از تصدیق باینکه آیه در باره علی علیه السلام نازل شده، گوید: الَّذِينَ آمَنُوا بلفظ جمع آمده با آنکه مراد یکفرد است تا اینکه مردم

باین کار ترغیب شوند و بشوایی مانند ثواب آن برسند و تا روشن شود که باید عادت مؤمنان بر کسب نیکوکاری تا آن حدّ باشد که کار نیک را تا تمام شدن نماز نیز بتأخیر نیندازند. در المراجعات: مراجعه چهل و دوم در جواب این اشکال فرموده: عرب بجهتی از مفرد بلفظ جمع تعبیر می‌آورد شاهد آن قول خداوند است در سوره آل عمران الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ آل عمران: ۱۷۳. مراد از «الناس» در قَالَ لَهُمُ النَّاسُ باجماع مفسران و محدثان و اهل تاریخ نعیم بن مسعود اشجعی است که ابو سفیان ده شتر بوی داد تا مسلمانان را از مشرکان بترساند و متزلزل کند و کرد و گفت إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ اهل مکه بر علیه شما لشکریان جمع کرده‌اند بترسید، در نتیجه بسیاری از مسلمانان ترسیدند و بجنگ بیرون نشدند و رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فقط با هفتاد نفر خارج شدند. در اطلاق لفظ ناس بر مفرد نکته شریفی است زیرا مدح آن هفتاد نفر در صورتی کاملتر است که لفظ ناس آید از آنکه گفته شود یکنفر خبر داد یعنی از خبر دادن چندین نفر هم از ایمان و پیروی پیغمبر بر نمیگردند. ایضا آیه اذْكَرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ هُمْ قَوْمٌ اَنْ يَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ فَكَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ مائده: ۱۱. مراد از «قوم» یکنفر بود بنام غورث و بقولی عمر بن جحاش از یهود بنی نضیر که قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۵۲

شمشیر کشید و خواست رسول خدا (ص) را بزند خداوند او را منع کرد حکایتش را محدثان، مفسران و اهل تاریخ نقل کرده‌اند، ابن هشام در جزء ۳ سیره خود در غزوه ذات الرقاع آنرا آورده است. خدا لفظ جمع را در آیه بر مفرد اطلاق فرموده بجهت تعظیم نعمتش بر مسلمانان در سلامت و زنده ماندن پیامبرشان صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ از شر دشمن. و در آیه مباحله لفظ ابناء و نساء و انفس با آنکه حقیقت در عموم‌اند بر حسنین و فاطمه و علی علیهم السّلام اطلاق گردیده چنانکه همه گفته‌اند و این اطلاق برای تعظیم آنهاست. شرف الدین رحمه الله پس از نقل آیات، قول طبرسی و زمخشری را که در بالا نقل کردیم نقل فرموده و در پایان وجه دیگری گفته که خلاصه‌اش این است: اگر آیه بلفظ مفرد می‌آمد دیگر مجالی نمی‌ماند که دشمنان علی و بنی هاشم و منافقان و اهل حسد فکر مردم را آشفته کنند و بدین جهت خطری بر اسلام متوجه میشد یعنی یا آیه را از قرآن مجید حذف میکردند و یا رسول خدا را در این باره متهم می‌نمودند که نعوذ بالله با خواهش نفس خود سخن گفته و آن لطمه‌ای بر اصل دین میشد (از نگارنده). ولی آیه بلفظ جمع آمده با آنکه مفرد مراد بود سپس نصوص پی در پی آمدند و ولایت آنحضرت آفتابی گردید. مولی: سرپرست. مالک عبد. صدیق. غلام. فَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَوْلَاكُمْ نِعْمَ الْمَوْلَى وَنِعْمَ النَّصِيرُ انفال: ۴۰. بدانید خدا تدبیر کننده امور شماست بهتر مدیر و بهتر یار است. أَحَدُهُمَا أَبْنَاكُمْ لَا يُقَدِرُ عَلَيَّ شَيْءٌ وَهُوَ كَلٌّ عَلَيَّ مَوْلَاهُ نحل: ۷۶. یکی از آندو لال مادر زاد است، بچیزی قادر نیست و بر آقای خود بار و سنگینی است. يَوْمَ لَا يُغْنِي مَوْلَى عَنْ مَوْلَى شَيْئًا دخان: ۴۱. روزیکه دوستی از دوستی چیزی را کفایت نمیکند.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۵۳

وجه اطلاق مولی بر این معانی در لفظ «ولی» از مجمع نقل گردید که بر انسان نزدیک و اولی‌اند و مباشرت امر میکنند بچند آیه توجه کنید: مَا أَوْلَاكُمْ النَّارُ هِيَ مَوْلَاكُمْ وَبئس المصيرُ حدید: ۱۵. مولی شاید در اینجا بمعنی دوست و رفیق باشد مانند «أَصْحَابُ النَّارِ» * که بمعنی یاران آتش است با ملاحظه این آیه روشن میشود که بد کاران رفیق آتش و آتش رفیق آنهاست و آیه چنانکه گفته‌اند برای تهکم است، شاید مولی بمعنی متولی امر باشد یعنی کارگردان و مدبر امر شما آتش است. و شاید بمعنی اولی (سزاوارتر) باشد که از معانی مولی است و از تفسیر قمی نقل شده است. وَإِنِّي خِفْتُ الْمَوَالِيَ مِنْ وَرَائِي وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا مریم: ۵. در مجمع فرموده: عمو زاده را مولی گویند که در نسب بانسان نزدیک است مراد از موالی در آیه عموها و عمو- زاده‌ها اند چنانکه از حضرت باقر علیه السّلام منقول است یعنی: من از عموها و عمو زاده‌ها پس از خودم میترسم و زرم نازا است بمن فرزندی عنایت فرما. وَلكل جعلنا موالی مما ترک الوالدان والأقربون نساء: ۳۳. در مجمع فرموده از جمله معانی مولی ورثه است که اولی و احق است بمیراث

میت (ظاهراً آن در اثر نزدیکی است) یعنی برای هر آنچه پدران و مادران و خویشان ترک کرده‌اند وارثانی قرار داده‌ایم. آیه ربطی به عصبه ندارد چنانکه در «ورث- ارث» گذشت و آن خلاصه آیات ارث می‌باشد. در مجمع ذیل آیه فوق و آیه وَ إِنِّي خِفْتُ الْمَوَالِيَ تصریح کرده که اولی (سزاوارتر) یکی از معانی مولی است ممکن است مولی در آیه بدان معنی باشد یعنی برای ترکه پدران و مادران و اقرباء سزاوارترها قرار داده‌ایم که از دیگران در بردن ارث سزاوارترند. اولی: نزدیکتر. سزاوارتر إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْرَاهِيمَ لِلدِّينِ أَتْبَعُوهُ وَ هَذَا

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۵۴

النَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا آل عمران: ۶۸. نزدیکترین مردم بایبراهیم آنانند که از وی پیروی کردند و این پیامبر و پیروان اوست. النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَ أَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ احزاب: ۶. بحکم این آیه پیغمبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ نسبت بمؤمنان از نفس خودشان نزدیکتر و سزاوارتر است و زنان او مادران مؤمنین‌اند، محترم‌اند و نکاحشان بعد از پیامبر بر مؤمنان حرام می‌باشد. پس مقام پیغمبر و اهمیت وجود پیغمبر بر مسلمان از نفس خویش بالاتر است و اگر در کاری از کارها اعم خیر یا شر امر دائر باشد میان پیغمبر و نفس مؤمن، پیغمبر ارجح و بالاتر است. آیه مطلق است و اولویت آنحضرت را از هر جهت می‌رساند. وَ أُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُهَاجِرِينَ احزاب: ۶. گویند با این آیه ارث بردن غیر اولی الارحام که در اوائل هجرت بود نسخ شده است یعنی اقربا بعضی ببعضی در ارث بردن از مؤمنان و مهاجران سزاوارترند. ولایة: (بفتح اول) هُنَالِكَ الْوَلَايَةُ لِلَّهِ الْحَقُّ هُوَ خَيْرٌ ثَوَابًا وَ خَيْرٌ عُقْبًا كهف: ۴۴. ولایة را در آیه با كسر و فتح واو خوانده‌اند، راغب گوید: ولایت بكسر واو بمعنی نصرت و بفتح واو بمعنی تولی امر است و بقولی هر دو یکی و حقیقتش تولی امر است قاموس نیز در اول هر دو را یکی گرفته است در صحاح از ابن سکیت نقل کرده ولایت بكسر واو بمعنی تسلط و بفتح و كسر واو بمعنی نصرت و یاری است. نگارنده گوید: ظاهر آنست که هر دو بمعنی قرابت است چنانکه در اقرب الموارد گفته و مطابق با معنای اولی است و مراد از آن در آیه تسلط و تدبیر است. آیه بعد از آیاتی آمده که راجع بمباحثه، یک مشرک و مؤمن است که بالاخره امید مشرک مبدل بیأس شده و محصولیکه در مقابل خدا بآن دل بسته بود از بین می‌رود و تسلط

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۵۵

خدا و اینکه همه چیز با تدبیر خدا است روشن میشود یعنی: آنجا تسلط و تدبیر حق برای خداست او بهتر است از حیث ثواب و عاقبت نه آنچه مشرک بآن امیدوار بود. وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ لَمْ يَهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ حَتَّىٰ يُهَاجِرُوا انفال: ۷۲. این آیه ولایت و قرابت و آثار آنرا که میان مهاجران و انصار بود از کسانی که ایمان آورده و هجرت نکرده بودند نفی میکند مگر ولایت نصرت را در ذیل آیه فرموده: وَ إِنِ اسْتَضَعْتُمْ وَ كُمْ فِي الدِّينِ فَعَلَيْكُمْ النَّصْرُ پس مراد از ولایت، ولایت ارث و ولایت امان دادن و غیره است.

ونی: ج ۷، ص: ۲۵۵

ونی: اذْهَبْ أَنْتَ وَ أَخُوكَ بِلَيَاتِي وَ لَا تَبِيَا فِي ذِكْرِي طه: ۴۲. ونی بمعنی سستی و ضعف و خستگی است یعنی: تو و برادرت با آیات من بروید و در دعوت بسوی من سستی نکنید و شاید مراد یاد خداست، که سبب قدرت قلب و آسانی مشکلات است و در آیات قبل هست که موسی علیه السلام بخدا عرض کرد: كَيْ نَسِيَّحَكَ كَثِيرًا. وَ نَذُكَّرَكَ كَثِيرًا این لفظ فقط یکبار در قرآن مجید آمده است.

وهب: ج ۷، ص: ۲۵۵

وهب: هبه بخشیدن و دادن بغیر عوض است در مفردات میگوید: «الهبه أن تجعل ملك لغيرك بغیر عوض». الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبَرِ إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ ابراهیم: ۳۹. حمد خدا را که در پیری اسماعیل و اسحق را بمن عطا فرمود. وهاب: از اسماء حسنی است (بسیار عطا کننده) و آن سه بار در قرآن مجید آمده است: وَهَبْنَا لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ آل عمران: ۸.

وهج: ج ۷، ص: ۲۵۵

وهج: وَبَنَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا شِدَادًا. وَجَعَلْنَا سِرَاجًا وَهَاجًا نَبَأ: ۱۲ و ۱۳ وهج بمعنی افروخته شدن و حرارت دادن است «وهجت النار و الشمس: اتقدت» وهاج مبالغه است بمعنی مشتعل با نور بزرگ، مراد از آن در آیه آفتاب است یعنی: بالای شما هفت آسمان محکم بنا کردیم و چراغی بسیار
قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۵۶

حرارت ده و نور افشان قرار دادیم رجوع شود به «سمو- سماء» راجع به هفت آسمان. این لفظ فقط یکبار در قرآن مجید آمده است. راغب گوید: وهج حصول نور و حرارت است از آتش و آن با وهاج بودن آفتاب کاملاً درست است.

وهن: ج ۷، ص: ۲۵۶

وهن: ضعف. ناتوانی. فَمَا وَهَنُوا لِمَا أَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ آل عمران: ۱۴۶. راغب میگوید: وهن ضعف است در خلقت یا در اخلاق. ظاهراً مراد از آیه ضعف روحی است یعنی در مقابل بلائی که در راه خدا رسید روحیه خود را نباختند ایضا در آیه وَ لَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمْ الْمَاعِلُونَ آل عمران: ۱۳۹. ولی در آیه رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي مريم: ۳. وَإِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبُيْتُ الْعَنْكَبُوتِ عنكبوت: ۴۱. مراد ضعف خلقتی است. ذَلِكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ مُوهِنُ كَيْدِ الْكَافِرِينَ انفال: ۱۸. مطلب آنست و خدا تضعیف کننده حيله كافرين است.

وهی: ج ۷، ص: ۲۵۶

وهی: وَأَنْشَقَّتِ السَّمَاءُ فَهِيَ يَوْمَئِذٍ وَاهِيَةٌ حاقه: ۱۶. وهی بمعنی شکافته شدن و بی قوام و ضعیف شدن در اثر انشقاق است یعنی آسمان میشکافت و آن در روز قیامت سست و بی صلابت است. این لفظ تنها یکبار در قرآن مجید آمده است.

ویکان: ج ۷، ص: ۲۵۶

ویکان: وَأَصْبَحَ الَّذِينَ تَمَنَّوْا مَكَانَهُ بِالْأَمْسِ يَقُولُونَ وَيَكَانَنَّ اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَ يَقْدِرُ لَوْ لَا أَنْ مِنَ اللَّهِ عَلَيْنَا لَخَسِيفَ بِنَا وَيَكَانَهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ قصص: ۸۲. گفته‌اند «وی» کلمه ندامت است و نیز کلمه تعجب میباشد. قارون ادعا میکرد که ثروت او در اثر لیاقت و علم اوست و ربطی (نعوذ بالله) بخدا ندارد و در مقابل ناصحان میگفت: إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ عَلَى عِلْمٍ عِنْدِي. عده‌ای از نادانان او را در این سخن تصدیق کرده بودند و چون قارون و خانه‌اش در زمین فرو رفت آنها بخود آمده و از فریب خوردگی
قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۵۷

متنبه شدند. در اقرب الموارد گوید «ویک» با اضافه کاف کنایه از ویل است گوئی: «ویک اسمع قولی» وای بر تو حرف مرا گوش کن. در صحاح و قاموس گفته: «وی» کلمه تعجب است گوئی: «ویک، وی لزید» یعنی عجباً از زید بتصدیق این دو لغوی «ویک» نیز مانند «وی» بمعنی تعجب است علی هذا بنظر نگارنده «وَيُكَانَنَّ» در آیه مرگب است از «ویک» و «أَنَّ». معنی آیه چنین میشود: کسانی که روز پیش مقام او را آرزو داشتند فردای آنروز گفتند: عجباً راستی خدا روزی را بهر که خواهد وسعت دهد و تنگ گیرد، اگر خدا لطف نمیکرد ما را هم بزمین فرو برده بود عجباً راستی کافران رستگار نمیشوند در اینصورت لازم نیست: بگویم «وی» به

«كَأَنَّ» داخل شده تا در مقام توجیه برآئیم که «كَأَنَّ» دالّ بر شكّ است.

ویل: ج ۷، ص: ۲۵۷

ی: ج ۷، ص: ۲۵۸

یاء: ج ۷، ص: ۲۵۸

یاء: آخرین حرف الفبای عربی و فارسی است و در حساب ابجد بجای عدد ده می‌باشد.

یاء: ج ۷، ص: ۲۵۸

یا: حرف ندا است برای بعید، حقیقتاً بعید باشد یا حکماً، بقولی مشترک است میان قریب و بعید (از اقرب الموارد) **يَا أَهْلَ يَثْرِبَ لَا مُقَامَ لَكُمْ فَارْجِعُوا** احزاب: ۱۳. ای اهل یثرب در اینجا ماندن روا نیست برگردید. **يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ ... حَجَّ: ۱.**

یأس: ج ۷، ص: ۲۵۸

یأس: نومیدی. طبرسی فرموده: یأس آنست که یقین کنیم شیء آرزو شده بدست نخواهد آمد. راغب گوید: «الیأس: انتفاء الطمع» **الْيَوْمَ يَنْسُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ دِينِكُمْ** مائده: ۳. امروز کفار از دین شما مأیوس شدند. یعنی طمع بریدند از اینکه شما از دینتان دست بردارید و **لَا تَيَاسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ** یوسف: ۸۷. از رحمت خدا ناامید نباشید. استیئاس: مثل یأس است **فَلَمَّا اسْتِئْأَسُوا مِنْهُ خَلَصُوا نَجِيًّا** یوسف: ۸۰. چون از یوسف ناامید شدند که برادرشان را آزاد کند کنار رفتند و با هم نجوی میکردند. **أَفَلَمْ يَنبَأِ الَّذِينَ آمَنُوا أَنْ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ لَهَدَى النَّاسَ جَمِيعًا** رعد: ۳۱. یأس را در آیه علم معنی کرده‌اند در جوامع الجامع می‌گویند: علت این امر آنست که یأس معنای علم را در ضمن گرفته زیرا مأیوس شونده میدانند که اینکار نخواهد شد. راغب نیز نزدیک بآن گفته است یعنی: آیا اهل ایمان ندانستند که اگر خدا میخواست همه مردم را هدایت میکرد.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۵۹

لَا يَسْأَلُ الْإِنْسَانُ مِنْ دُعَاءِ الْخَيْرِ وَإِنْ مَسَّهُ الشَّرُّ فَيُوسُّ قَنُوطًا فصلت: ۴۹. یوس و قنوط هر دو بیک معنی‌اند یعنی انسان از طلب خیر خسته نمیشود و اگر ضرری باو رسد بسیار ناامید و مأیوس است.

ییس: ج ۷، ص: ۲۵۹

ییس: (بضم و فتح اول) خشکیدن. و آن این است که چیزی تر بوده سپس بخشکد. **وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ** انعام: ۵۹. هیچ تر و خشکی نیست یا هیچ تر و خشکی بزمین نمیافتد مگر آنکه در کتابی آشکار است رجوع شود به «رطب». **وَلَقَدْ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنْ أَسْرِ بِعَبَادِي فَاصْرِبْ لَهُمْ طَرِيقًا فِي الْبَحْرِ يَبَسًا** طه: ۷۷. ییس (بر وزن فرس) مکانی است که در آن آب بوده و خشک شده باشد. یعنی بموسی وحی کردیم که بندگان مرا شب هنگام از مصر خارج کن و راه خشکی در دریا برای آنها بزن. **وَسَمِعَ سُبُلَاتٍ خُضِرٍ وَأُخْرٍ يَابِسَاتٍ** یوسف: ۴۳. و هفت سنبله سبز و بقیه خشک.

یتیم: ج ۷، ص: ۲۵۹

یتیم: یتیم آنست که پدر کودکی قبل از بلوغ او بمیرد و در سائر حیوانات آنست که مادرش بمیرد (مجمع و مفردات) پس یتیم در

انسان بمعنی پدر مرده (البته قبل از بلوغ کودک) و در غیر انسان بمعنی مادر مرده است. وَ لَّا تَقْرُبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ انعام: ۱۵۲. بمال یتیم نزدیک نشوید مگر به بهترین طریق. جمع آن در قرآن مجید یتامی است و آتَى الْمَالَ عَلَيَّ حُبَّهُ ذَوَى الْقُرْبَى وَ الْيَتَامَى وَ الْمَسَاكِينَ بقره: ۱۷۷. در آیه وَ آتُوا الْيَتَامَى مِنْ أَمْوَالِهِمْ ... نساء: ۲. باعتبار ما کان یتامی اطلاق شده و گر نه تا یتیم است مال باو داده نمیشود و پس از بلوغ باو یتیم گفته نمیشود. خوردن مال یتیم از گناهان کبیره است و بر آن وعده آتش داده شده: إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَ سَيَصْلُونَ سَعِيرًا نساء: ۱۰. آنانکه اموال یتیمان را بظلم میخورند فقط قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۶۰

در شکمشان آتش میخورند و حتما وارد آتش میشوند (نعوذ بالله).

یثرب: ج ۷، ص: ۲۶۰

یثرب: نام قبلی مدینه منوره. وَ إِذِ قَالَتْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ يَا أَهْلَ يَثْرِبَ لِمَا مَقَامَ لَكُمْ فَارْجِعُوا احزاب: ۱۳. آنگاه که عده‌ای از منافقان و مریض - قلبها میگفتند ای اهل یثرب ماندن شما در اینجا بی فایده است برگردید. میخواستند لشکریان اسلام را از کنار خندق و از اردوگاه متفرق کنند. این لفظ فقط یکبار در کلام الله آمده است.

یأجوج: ج ۷، ص: ۲۶۰

یأجوج: قَالُوا يَا ذَا الْقُرْآنِ إِنَّ يَأْجُوجَ وَ مَاجُوجَ مُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ ... كهف: ۹۴. حَتَّىٰ إِذِ انْفَضَّتْ يَأْجُوجَ وَ مَاجُوجَ وَ هُمْ مِنْ كُلِّ حَدْبٍ يَنْسِلُونَ انبیاء: ۹۶. در کلمه «یأجوج» در باره هر دو لفظ توضیح داده شده است و ظاهراً مراد طائفه‌ای از مردم چین اند. و این دو لفظ دو بار بیشتر در قرآن مجید نیامده‌اند.

ید: ج ۷، ص: ۲۶۰

ید: دست. لَئِنْ بَسَطْتَ إِلَيَّ يَدَكَ لِتَقْتُلَنِي مَا أَنَا بِبَاسٍ يَدِي إِلَيْكَ لِأَقْتُلَكَ ... مائده: ۲۸. اگر دستت را برای کشتن من باز کنی من دستم را برای کشتن تو باز نخواهم کرد. «ید» در اصل «یدی» با یاء است جمع آن در قرآن ایدی است وَ كَفَّ أَيْدِي النَّاسِ عَنْكُمْ فتح: ۲۰. ید بطور استعاره در چند معنی بکار میرود از جمله: ۱- نعمت. «یدیت الیه» نعمتی باو رساندم جمع آن در این معنی ایادی است در صحیفه سجادیه دعای ۳۷. آمده: «جزاء للصرغی من یأیدیک» یعنی جزائی برای کوچکترین نعمتهایت. ۲- حیازت و ملک مثل أَوْ يَعْفُوا الَّذِي بِيَدِهِ عَقْدَةُ النَّكَاحِ بقره: ۲۳۷. یا عفو کند آنکه عقده نکاح در اختیار و تسلط او است. رجوع شود به «عقد». بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَيَّ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ آل عمران: ۲۶. اختیار در قدرت و سلطه تو است تو بر هر چیز توانائی. ۳- ید مغلوله کنایه است از امساک

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۶۱

و بخل چنانکه ید مبسوطه بعکس آنست وَ قَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَ لُعِنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ مائده: ۶۴. یهود گفتند: دستان خدا بسته است دستهایشان بسته باد، در مقابل گفته خود ملعون گشتند بلکه هر دو دست خدا باز است هر طور بخواهد انفاق کند رجوع شود به «غل». ۴- مباشرت. مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتَ يَدَيَّ ص: ۷۵. چه چیز مانع شد از اینکه سجده کنی بآنکه با دست خودم آفریدم یعنی مباشر خلقت او خودم بودم و شاید مراد قوت و قدرت باشد. ۵- نیرو. وَ اذْكُرْ عِبَادَنَا إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْحَاقَ وَ يَعْقُوبَ أُولَى الْأَيْدِي وَ الْأَبْصَارِ ص: ۴۵. یعنی صاحبان نیرو و بصیرت بودند. در طاعت و بندگی خدا نیرومند و با بصیرت بودند اینک بچند آیه توجه کنیم: وَ هُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ اعراف: ۵۷. از لفظ «بین یدیه» و نظیر آن در پیش

بودن. حاضر بودن و نزدیک بودن استفاده میشود چنانکه در «بین» گفته‌ایم یعنی او کسی است که بادها را پیشاپیش باران رحمتش مژده ده میفرستد. إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ فَح: ۱۰. در این آیه دست حضرت رسول صلی الله علیه و آله بدست خدا تشبیه شده و در جای آن قرار گرفته است و روشن میشود که در موقع بیعت آنحضرت دستش را باز و بالا نگاه میداشته و بیعت کنندگان دست خود را از پائین بکف دست آن بزرگوار میرسانده‌اند تا ید الله فوق ایدیهم مصداق پیدا نماید. حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ توبه: ۲۹. گفته‌اند مراد از «ید» قوه و نیرو است یعنی تا جزیه را از روی قدرت و سلطه‌ایکه بر آنها دارید بدهند و اگر مراد دست باشد ظاهراً معنی آن باشد که از دستشان بدست شما برسد در جوامع الجامع فرموده: «حتی يعطوها عن يدي يدي»

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۶۲

یعنی نقدا و بدون واسطه بدهند در المیزان آمده: «متجاوز عن یدهم الی یدکم». حدّ ید از سر انگشتان است تا شانه و غیر آن باقرینه فهمیده میشود مثل فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَ أَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ مائده: ۶. که بقرینه معلوم میشود مراد از «بأیدیکم» تا آرنج است و مثل وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا مائده: ۳۸. که بوسیله روایات معلوم میشود مراد از ایدی چهار انگشت است که از دزد بریده میشود. و مثل: فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَ أَيْدِيكُمْ مِنْهُ مائده: ۶. که مراد از «ید» در تیمم از مچ تا سر انگشتان است.

یس: ج ۷، ص: ۲۶۲

یس: یس. وَالْقُرْآنِ الْحَكِيمِ. إِنَّكَ لَمِنَ الْمُزْسَلِينَ یس: ۱-۳. در باره حروف مقطعه در «عسق» سخن گفته‌ایم بآنجا رجوع شود. در مجمع فرموده: محمد بن مسلم از ابی جعفر باقر علیه السلام نقل کرده: رسول خدا صلی الله علیه و آله را دوازده اسم است پنج تا از آنها در قرآن است. محمد، احمد، عبد الله، یس، نون.

یسر: ج ۷، ص: ۲۶۲

یسر: آسانی. إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا شرح: ۶. راستی با دشواری آسانی هست ظهور آیه آنست که آسانی توأم با دشواری است نه بعد از آن. تیسر و استیسار بمعنی آسان بودن و مقدور بودن است فَإِنْ أَحْصَرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ بقره: ۱۹۶. اگر محصور و ممنوع شدید و نتوانستید عمل حج را پایان برید آنچه از قربانی مقدور است بفرستید. تیسر: آسان کردن و لَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَكِّرٍ قمر: ۱۷. حقا که قرآن را برای پند گرفتن آسان کرده‌ایم آیا پند گیرنده‌ای هست؟ وَ تَيْسَّرُكَ لِلْيُسْرَىٰ اعلى: ۸. فَأَمَّا مَنْ أَعْطَىٰ وَ اتَّقَىٰ. وَ صَدَقَ بِالْحُسْبَىٰ. فَسَيْئَرُهُ لِلْيُسْرَىٰ لیل: ۵-۷. یسری مؤنث ایسر است بمعنی آسانتر موصوف آن باید مثل خصلت و طاعت مؤنث باشد مراد از تیسر در آیه توفیق

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۶۳

است که نوعی آسان کردن کار میباشد چنانکه در مجمع و صحاح گفته است معنی آیه دوم چنین است: امّا آنکه انفاق و تقوی کند و وعده نیکوی خدا را تصدیق نماید موفق میکنیم او را بحالت و خصلتی که کارهای خدا پسند را بی آنکه سنگینی احساس کند انجام میدهد هر قدر تقوی بیشتر باشد عمل نیک آسانتر خواهد بود، تطوّع و رغبت سبب سهولت است یا او را موفق و آماده میکنیم بحیات سعیده که زندگی بی ملال آخرت باشد. در آیه اول موصوف یسری ظاهراً دعوت و طریقه باشد یعنی تو را موفق میکنیم بدعوت و طریقه‌ایکه در آن آسانی است و شاید مراد حالت و خصلت باشد مثل شرح صدر یعنی تو را موفق میکنیم بحالتیکه سنگینی مأموریت را کم احساس کنی. یسیر: آسان. وَ كَانَ ذَلِكَ عَلَيَّ اللَّهُ يَسِيرًا نساء: ۳۰. این کار بر خدا آسان است همچنین است میسور فَعُلْ لَهُمْ قَوْلًا مَيْسُورًا اسراء: ۲۸. با آنها بزبانی نرم سخن بگو یا وعده‌ای بده که آسان باشد. یسیر بمعنی قلیل نیز

آید مثل: وَ نَزَّلْنَا ذُو الْقَبْزَاتِ بِعَجْرٍ ذَلِكَ كَيْلٌ يَسِيرٌ يوسف: ۶۵. میسر: آسانی و توانگری. که بوسیله ثروت کارها آسان میشود وَ إِن كَانُ دُو عُسْرَهُ فَنظُرُهُ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ بقره: ۲۸۰. اگر قرضدار در تنگی باشد وظیفه مهلت دادست تا زمان وسعت و سهولت اداء دین. میسر: قمار. قمار باز را یاسر گویند بقولی قمار را از آن میسر گویند که بوسیله آن مال دیگران آسان و بی زحمت بچنگ میاید. إِنَّمَا الْخَمْرُ وَ الْمَيْسِرُ وَ الْأَنْصَابُ وَ الْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ مائده: ۹۰. خمر، قمار، بت‌ها، تیرهای قمار پلید و از کار شیطان میباشند از آنها پرهیزید. ایضا بقره: ۲۱۹- مائده: ۹۱.

یسع: ج ۷، ص: ۲۶۳

یسع: علیه السلام. وَ إِسْمَاعِيلَ وَ الْيَسَعَ

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۶۴

وَ يُونسَ وَ لوطاً وَ كلاً فَضَلْنَا عَلَى الْعَالَمِينَ انعام: ۸۶. وَ اذْكُرْ إِسْمَاعِيلَ وَ الْيَسَعَ وَ ذَا الْكِفْلِ وَ كُلٌّ مِّنَ الْأَخْيَارِ ص: ۴۸. یسع (بفتح ی- س) یکی از پیغمبران علیهم السلام است، نام مبارکش فقط دو بار در قرآن یاد شده ولی راجع بشرح حال او مطلبی نیامده است. در توحید صدوق باب ۶۵. نقل شده: حضرت رضا علیه السلام بجاثلیق نصرانی فرمود: یسع مانند عیسی معجزه داشت: روی آب راه رفت، مرده‌ها را زنده نمود، کور و پیس را شفا بخشید، با وجود این امتش او را خدا ندانست و کسی بجای خدا او را نپرستید.

یوسف: ج ۷، ص: ۲۶۴

اشاره

یوسف: علیه السلام. فرزند یعقوب و نواده اسحق و فرزند سوّم ابراهیم علیهم السلام میباشد نام مبارکش ۲۷ بار در کلام الله ذکر شده است. در حکایت مؤمن آل فرعون آمده که بقوم فرعون چنین گفت: وَ لَقَدْ جَاءَكُمْ يُوسُفُ مِنْ قَبْلُ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا زِلْتُمْ فِي شَكٍّ مِّمَّا جَاءَكُمْ بِهِ حَتَّىٰ إِذَا هَلَكَ قُلْتُمْ لَن نَّبْعَثَ اللَّهَ مِنْ بَعْدِهِ رَسُولًا غافر: ۳۴. این آیه صریح در نبوت آنجناب است. و در آیه: كَذَلِكَ لِنَصْرِفَ عَنْهُ السُّوءَ وَ الْفَحْشَاءَ إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلَصِينَ يوسف: ۲۴. خداوند او را از مخلصین خوانده که از خالص شدگان برای خدا بود و شیطان و نفس را در وجود او راهی نبود. ماجرای شگفت انگیز او که مجسم کننده جمال انسانیت و خویشتن داری و ایمان آنجناب است بطور تفصیل بعنوان احسن القصص در سوره‌ای بنام آنحضرت ذکر شده و خداوند بشرح حال او بیشتر اعتنا فرموده است.

دقت کنید؛ ج ۷، ص: ۲۶۴

در حالات حضرت یوسف علیه السلام چند محلّ مورد اشتباه گردیده که لازم است بررسی شود. در تفسیر المیزان ج ۱۱ ص ۱۸۳. از تفسیر درّ منثور از ابن عباس نقل شده که

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۶۵

گفت: یوسف علیه السلام سه لغزش داشت و سه اشتباه کرد. ۱- خواست با آن زن زنا بکند در نتیجه بزندان افتاد- نگارنده گوید: این اشاره است بآیه وَ لَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَ هَمَّ بِهَا لَوْلَا أَن رَأَىٰ بُرْهَانَ رَبِّهِ يوسف: ۲۴.۲- بآن جوان زندانی گفت: اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ در پیش پادشاهت مرا یاد کن در نتیجه هفت سال در زندان ماند چون شیطان از یاد او برد و نتوانست او را پیش پادشاه بی تقصیر معرفی کند. ۳- یوسف به برادرانش گفت: إِنَّكُمْ لَسَارِقُونَ شما دزد هستید. حال آنکه دزد نبودند. در المیزان پس از نقل این سخن فرموده:

این روایت مخالف صریح کلام خداست که یوسف را برگزیده خود و از مخلصین خوانده و شیطان را بچنین کسان راهی نیست... در منشور روایاتی بر این منوال نقل کرده... که بهیچ یک از آنها اعتمادی نیست. نگارنده: گوید: در آیه وَ لَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَ هَمَّ بِهَا لَوْ لَا أَنْ رَأَىٰ بُرْهَانَ رَبِّهِ چنانکه در «هم» گفته شد لَوْ لَا أَنْ رَأَىٰ... قید جمله وَ هَمَّ بِهَا است یعنی: زن خواست از یوسف کام بگیرد و یوسف هم اگر برهان خدایش را نمیدید میخواست از او کام بگیرد. بعبارت دیگر: یوسف بحکم غریزه بشری بآن کار راضی میشد ولی دیدن برهان خدا که همان ایمان و یقینش باشد مانع از آن بود که چنان فکری را در سر پیوراند. عجا کجای این جریان لغزش است!!! از طرف دیگر یوسف علیه السلام بآن مرد زندانی که میدانست نجات یافته و ساقی شاه خواهد شد فرمود: اذْكَرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ در پیش رئیس خود مرا یاد کن و بی گناه بودن مرا باو روشن کن. این توسل بوسائل مادی است کجای این شرک است اگر ما بکسی بگوئیم از ما پیش فلانکس وساطت کن مشرک شده‌ایم بلکه

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۶۶

یوسف علیه السلام برای استخلاص خویش از راه طبیعی وارد شد و آنگهی خداوند از آنحضرت نقل میکند که بآن دو زندانی فرمود: أَرْبَابٌ مُّتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمْ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ و در جریان حيله زن عزیز مصر فرموده: إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلَصِينَ چطور شد این بزرگوار که ایمان و توحید و تقوایش مورد تصدیق خداست مشرک شد و خدا را از یاد برد عجا!!! در تفسیر عیاشی سه روایت در این باره نقل شده یکی از آنها روایت یعقوب بن شعیب از امام صادق علیه السلام است بدین مضمون: خدا بیوسف فرمود آیا ترا پیدرت محبوب نکردم و در زیبایی بدیگران برتریت ندادم؟ آیا کاروان را بطرف چاه سوق ندادم و تو را رها نکردم؟ آیا حيله زنانرا از تو برطرف نمودم؟ پس چه چیز وادارت کرد رغبت را از من برداری و مخلوقی را بخوانی پس بکیفر این سخن هفت سال در زندان بمان. در تفسیر خازن و غیره نقل شده: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: خدا بیوسف رحمت کند اگر آن کلمه را نمیگفت آن مدت را در زندان نمی ماند «رحم الله يوسف لو لا كلمة التي قالها ما لبث في السجن ما لبث». آنچه در تفسیر عیاشی نقل شده سند ندارد آنچه از تفسیر خازن نقل شد از مردی بنام حسن روایت شده نمیتوان بر آن استناد نمود وانگهی همه مخالف قرآن مبین اند چنانکه گفته شد. اما اینکه: یوسف برادرانش نسبت دزدی داد مطلب درستی نیست آیه چنین است ثُمَّ أَذَّنَ مُؤَذِّنٌ أَيُّهَا الْعَبْرِيُّ إِنَّكُمْ لِكَاذِبُونَ از کجا معلوم که مؤذن یوسف علیه السلام بوده است گرچه طرح نقشه از آن بزرگوار بود ظاهر آنست که چون یوسف سقايه را در بار برادرش گذاشت مأموران دیدند سقايه نیست در نتیجه بکاروان بد بین شدند و یکی از آنها گفت: شما دزدیده‌اید تا بالاخره بعد از گفتگوی آنها، یوسف آمد و شروع به تفتیش

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۶۷

بارها کرد. وَالسَّلَامُ عَلَيَّ مَنِ اتَّبَعَ الْهُدَى.

یعقوب؛ ج ۷، ص: ۲۶۷

یعقوب: علیه السلام فرزند اسحق پسر ابراهیم علیهما السلام پدر انبیاء بنی اسرائیل نام مبارکش ۱۶. بار در کلام الله مجید مذکور است. نام دیگر آنجناب اسرائیل میباشد قُولُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنزِلَ إِلَيْنَا إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ بقره: ۱۳۶. وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً وَكُلًّا جَعَلْنَا صَالِحِينَ انبیاء: ۷۲. از عباد الله الصالحین شمرده شده و در آیات و اذْكَرْ عِبَادَنَا إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ أُولَى الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ. إِنَّا أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ ذِكْرَى الدَّارِ. وَإِنَّهُمْ عِنْدَنَا لَمِنَ الْمُصْطَفَيْنِ الْأَخْيَارِ ص: ۴۵-۴۷. به بهترین توصیف یاد شده است. نه مثل تورات، که میگوید: خدا با یعقوب کشتی گرفت و عنقریب بود که بر خدا غلبه کند نعوذ بالله.

یعوق: وَلَا تَذَرْنَّ وُدًّا وَلَا سُوعَاءً وَلَا يُعُوتُ وَيَعُوقُ وَنَشِيراً نوح: ۲۳. در «نسر» و «ود» گفتیم: اصنام پنجگانه که در آیه ذکر شده متعلق بقوم نوح علیه السلام اند و ربطی باصنام جاهلیت ندارند زیرا آیه در بیان حالات قوم آنحضرت است. مع الوصف ابن کلبی بتی بنام یعوق برای عرب نقل میکند که در قریه‌ای بنام خیوان در یمن بوده و قبیله همدان و غیره آنرا میپرستیده‌اند. اگر صنمی بدین نام در جاهلیت بوده باشد منظور قرآن مجید اشاره بآن نیست.

یعوث: ج ۷، ص: ۲۶۷

یعوث: وَلَا يُعُوثُ وَيَعُوقُ وَنَشِيراً آنچه در «یعوق» گفته شده در «یعوث» نیز هست مع الوصف ابن کلبی در الاصنام بتی بنام یعوث برای اهل جاهلیت نقل میکند که در محلی از یمن قرار داشته و قبیله مذحج و دیگران آنرا میپرستیده‌اند. ولی منظور قرآن از یعوث، آن نیست.

یاقوت: ج ۷، ص: ۲۶۷

یاقوت: كَأَنَّهِنَّ الْيَاقُوتُ

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۶۸

وَالْمَرْجَانُ رحمن: ۵۸. یاقوت اقسامی دارد از قبیل، زرد، سبز، کبود، واحد آن یاقوته و جمع آن یواقیت است. آیه در تعریف حوریان بهشتی است که در صفا و طراوت بیاقوت و مرجان تشبیه شده‌اند این لفظ فقط یکبار در قرآن مجید آمده است.

یقطین: ج ۷، ص: ۲۶۸

یقطین: فَتَبْدَنَاهُ بِالْعَرَاءِ وَهُوَ سَقِيمٌ. وَأَنْبَتْنَا عَلَيْهِ شَجَرَةً مِنْ يَقْطِينٍ صافات: ۱۴۵ و ۱۴۶. مراد از یقطین در آیه چنانکه گفته‌اند کدو است درخت و بوته کدو در زمین پهن شده و دارای برگهای گرد و بزرگ است در اقرب الموارد گوید: یقطین گیاهی است که ساق ندارد مثل بوته حنظل و خیار ولی در عرف در کدوی گرد مانند خربوزه بکار رود طبرسی فرماید: آن کدو است و بقولی هر گیاه بی ساق. آیه در باره یونس علیه السلام است چون از شکم ماهی بزمین افتاد در سایه برگهای کدو استراحت کرد و گرنه آفتاب او را می‌سوزاند که در شکم ماهی پوست بدنش کاملاً نازک شده بود، لفظ «أَنْبَتْنَا» نشان می‌دهد روئیدن آن بطور خارق العاده بوده است. یعنی: او را از شکم ماهی بیرون انداختیم که مریض بود و درخت کدوئی بر وی رویانیدیم. این لفظ فقط یکبار در قرآن مجید بکار رفته است.

یقظ: ج ۷، ص: ۲۶۸

یقظ: وَتَحَسَّبُهُمْ أَيَقَظًا وَهُمْ رُقُودٌ كهف: ۱۸. ایقاظ جمع یقظ (بر وزن کتف و عضد) بمعنی بیدار و نخفته است. رُقُود جمع راقد بمعنی خفته می‌باشد یعنی چنان بودند که بیدارشان پنداشتی ولی خفتگان بودند. این تنها یکبار در قرآن مجید بکار رفته، بمعنی فطن و زیرک نیز آید مفرد آن یقظان نیز آمده است.

یقن: ج ۷، ص: ۲۶۸

یقن: (بر وزن فلس و فرس) ثابت و واضح شدن. در مصباح و اقرب الموارد میگوید «یقن الامر یقنا: ثبت و وضع» یقن متعدی بنفسه

و به باء نیز آمده است «یقن الامر و بالامر» یعنی بآن علم پیدا کرد و محقق دانست.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۶۹

یقین وصف است بمعنی فاعل. یعنی ثابت و واضح. راغب گوید: آن صفت علم است بالاتر از معرفت و درایت ... و شاید بمعنی مفعول و ثابت باشد که خواهد آمد در مصباح گوید: یقین علمی است که از استدلال و تحقیق حاصل شود لذا علم خدا را یقین نگویند. در مجمع فرموده: علم را یقین گویند که بر آن قطع حاصل شده و نفس بر آن آرام گردیده است. هر یقین علم است ولی هر علم یقین نیست گویا یقین علمی است که بعد از استدلال و نظر حاصل شود. خلاصه: یقین بمعنی ثابت یا ثابت شده و بالاتر از علم و از صفات آنست و بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ بقره: ۴. و بآخرت آنها یقین پیدا میکنند. یقنه و ایقنه هر دو بیک معنی اند یعنی تحقیق کرد و به یقین رسید. با احتمال قوی مراد از یُوقِنُونَ در آیاتی نظیر: وَ فِي خَلْقِكُمْ وَمَا يَبُتُّ مِنْ دَابَّةٍ آيَاتٌ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ جاثیه: ۴. مراد تحقیق کردن و یقین جستجو کردن است. اَمْ خَلَقُوا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بَلْ لَا يُوقِنُونَ طور: ۳۶. یعنی بلکه تحقیق نمیکنند تا یقین پیدا نمایند. وَ جَحَدُوا بِهَا وَ اسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ نمل: ۱۴. آیات را در زبان انکار نمودند حال آنکه ضمیرشان و باطنشان بآنها باور کرد و محقق دانست. كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ لَتَرَوُنَّ الْجَحِيمَ. ثُمَّ لَتَرَوُنَّهَا عَيْنَ الْيَقِينِ تكَوثر: ۵-۷. ظاهراً اضافه در عِلْمَ الْيَقِينِ بیانیه و عَيْنَ الْيَقِينِ بمعنی نفس یقین و خود یقین است که روز قیامت باشد، میشود گفت: آن حال است از مفعول لَتَرَوُنَّهَا یعنی: حقا اگر علم جازم و یقین داشتید شما را از تکاثر اموال مانع میشد. حتما حتما آتش بزرگ را خواهید دید سپس آنرا که خود آنست خواهید دید. اِنَّ هَذَا لَهُوَ حَقُّ الْيَقِينِ واقعه: ۹۵. وَ اِنَّهُ لَحَقُّ الْيَقِينِ حاقه: ۵۱. حق و یقین هر دو بیک معنی است و اضافه قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۷۰

در آن نظیر اضافه بیانیه است و افاده تأکید میکند و هر دو آیه در باره قیامت است معنی آیه اول: اینکه در تقسیم شدن مردم باصحاب یمین و اصحاب شمال و سابقین گفتیم، ثابت و حتمی است و خلافی در آن نیست. در مجمع و المیزان بتأکید نیست. در مجمع و المیزان بتأکید بودن آن تصریح شده است. مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ اِلَّا الْبَاطِلُ الظَّنُّ وَ مَا قَتَلُوهُ يَقِينًا نساء: ۱۵۷. «یقیناً» تمیز است از قتل یعنی بقتل عیسی علیه السلام علم ندارند و فقط از ظن پیروی میکنند و او را بیقین نکشتند ظن بکشتن او کردند: وَ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْاَرْضَ وَ اسْتَوْتَنَسَبَ فِيهَا لِنَفْسِكُمْ اِنَّهٗ كَانَ عِنْدَ رَبِّكُم مِّنْ عِلْمٍ غَيْبٍ بقره: ۹۹. مراد از یقین چنانکه گفته‌اند مرگ است و اطلاق یقین بر مرگ بعلت ثابت و حتمی بودن آن است و شاید اطلاق آن بر مرگ بجهت انکشاف واقع با آن است یعنی تا آنگاه که واقع منکشف شود و حقائق ایمان و کفر آشکار گردد پروردگارت را عبادت کن. اینکه بعضی یقین را بمعنی علم گرفته و گفته‌اند عبادت تا حصول یقین است و چون یقین آمد تکلیف ساقط میباشد غلط محض است، مخاطب باین آیه رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله است و آن بزرگوار از اهل یقین بود ولی تا دم مرگ از تکلیف شرعی دست نکشید این قول بضرورت اسلام باطل میباشد. * موقن: آنکه دارای یقین یا جوای یقین است وَ فِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِلْمُوقِنِينَ ذاربات: ۲۰. در زمین آیات و دلائلی است برای یقین جویندگان.

یَمَم: ج ۷، ص: ۲۷۰

یَمَم: تیمم بمعنی قصد است در مصباح از ابن سکیت نقل کرده: فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا یعنی قصد کنید زمین پاک را در مجمع فرموده: تَيَمَّمْ بمعنی قصد است همچنین است تَأَمَّم. اَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ وَ مِمَّا اَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَ لَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَ لَسْتُمْ بِآخِذِيهِ اِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ ... بقره: ۲۶۷.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۷۱

غرض آنست که در حین انفاق چیز پست و کم قیمت را که خود آنرا اگر بدهند نمیگیرید، انفاق نکنید بلکه چیزی را برای انفاق اختیار کنید که پر قیمت و مورد پسند شما و همه است، از ابن عباس نقل شده خرمای پوسیده و فاسد را انفاق میکردند که از آن

نهی شدند، نگارنده گوید: آیه عامّ و شامل هر انفاق است. یعنی: از خوب‌های آنچه بدست آورده‌اید و آنچه برای شما از زمین بیرون آورده‌ایم، انفاق کنید و در موقع انفاق پست آنرا که خود نمیگیرید مگر از آن چشم پوشید، منظور مکنید... وَ إِن كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صِدْقًا طَيِّبًا فَأَمْسِجُوا بِوُجُوهِكُمْ وَ أَيْدِيكُمْ مِنْهُ ... مائده: ۶ همچنین است آیه ۴۳. از سوره نساء فقط لفظ «منه» در آن نیامده است. تیمم چنانکه گفته شد بمعنی قصد است و در عرف شرع نام قصد بخصوصی است و آن اینکه زمین پاک را قصد کند و خاک را در پیشانی و دستها استعمال نماید. و خلاصه آنکه: خاک پاکی و نظیر آنرا مثل کلوخ، ریگ سنگ در نظر گرفته و دست بر آن میزند و پیشانی و پشت دستها را مسح میکند تفصیل آن در رسائل عملیه و روایات دیده شود. لفظ «منه» روشن میکند که باید مقداری از خاک و لو بصورت غبار، باید در دست بماند و با آن بصورت و دستها مسح کند، این در صورتی است که «من» بعضیه باشد لذا بعضی گفته‌اند بسنگیکه غبار و خاک ندارد نمیشود تیمم کرد. بعضی «من» را ابتدائیه گرفته‌اند یعنی مسح باید از صعيد شروع شده باشد. مراد از صعيد مطلق وجه الارض است اعّ من از خاک، سنگ، ریگ و غیره. از جمله مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ که در ذیل آیه مائده است

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۷۲

معلوم میشود که حکم تیمم یک حکم تخفیفی است که در صورت بروز عوامل بخصوصی معین گشته است در المیزان فرموده تیمم در واقع همان وضو است که مسح سر و پاها از آن ساقط گردیده، شستن دست و صورت بمسح آندو عوض شده و خاک جای آبر گرفته است. یعنی: اگر مریض یا در سفر بودید یا کسی از شما از خلوتگاه (قضای حاجت) آمد یا با زنان مقاربت کردید و در این صورتها آب پیدا نکردید زمین پاکی را قصد کنید و از آن بصورت و دستهایتان مسح نمایید...

یمن: ج ۷، ص: ۲۷۲

یمن: دریا. فَأَعْرَفْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ بَأْتَهُمْ كَذَبُوا بآيَاتِنَا اعراف: ۱۳۶. آنها را در دریا غرق کردیم زیرا که آیات ما را تکذیب کردند در آیه فَأَقْدَفِيهِ فِي الْيَمِّ فَلْيَلْقِهِ الْيَمُّ طه: ۳۹. ظاهرا مراد رود نیل باشد.

یمن: ج ۷، ص: ۲۷۲

یمن: (بضم و فتح اول) مبارک بودن با برکت بودن. فیومی در مصباح فرموده: «الیمن: البرکة» عبارت صحاح و قاموس نیز چنین است. میمون بمعنی مبارک است فَأَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ مَا أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ واقعه: ۸. میمنه را راغب و جوهری طرف راست معنی کرده‌اند مثل میسره که بمعنی طرف چپ است. قاموس آنرا مثل یمن بمعنی برکت گفته است در اقرب الموارد آنرا برکت و طرف راست معنی کرده طبرسی اصحاب الیمین فرموده و یمن و برکت را از دیگران نقل میکند. ناگفته نماند: اگر آن در آیه بمعنی یمین و طرف راست باشد مطابق آیه دیگر همین سوره است که فرموده: وَأَصْحَابُ الْيَمِينِ مَا أَصْحَابُ الْيَمِينِ واقعه: ۲۷. ولی ظاهرا آن بمعنی برکت باشد که در مقابل وَأَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ مَا أَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ آمده و یمن مقابل شومی است. یعنی: اهل برکت و مبارکی که در اثر اطاعت حق نسبت بخودشان یکپارچه برکت شدند

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۷۳

نه شقاوت و شومی. میشود این آیه را بآیه لِأَصْحَابِ الْيَمِينِ ثَلَاثَةٌ مِنَ الْأُولَىٰ قرینه گرفت و گفت مراد از یمین در آیه سعادت و برکت است راغب اصحاب الیمین را اصحاب سعادت معنی کرده و گوید: یمین استعاره از تیمن و سعادت است. یمین: دست راست و طرف راست. فَرَاغَ عَلَيْهِمْ ضَرْبًا بِالْيَمِينِ صافات: ۹۳. پس رو کرد بطرف خدایان و آنها را با دست راست میزد و می شکست بقولی مراد از یمین قوه است و مَا تَلَكَ يَمِينُكَ يَا مُوسَىٰ طه: ۱۷. ای موسی آن چیست که بدست راست تو است. وَ نَقَلْنَاهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَ

ذات الشمال كهف: ۱۸. آنها را بطرف راست و چپ میگردانیدیم. یمین بمعنی قسم و پیمان نیز آید مثل ذلِكَ كَفَّارَةٌ أَيْمَانِكُمْ إِذْ حَلَفْتُمْ مائده: ۸۹. آنست كفّاره سوگندهای شما آنگاه که قسم خوردید. وَإِنْ نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ وَطَعْنُوا فِي دِينِكُمْ فَقَاتِلُوا أَنْتُمْ وَالْكَافِرِ... توبه: ۱۲. و اگر پیمانهایشان را پس از بستن شکستند و در دینتان عیبجوئی کردند با پیشوایان کفر بجنگید. در مصباح گوید: بقولی سوگند را از آن یمین گفته‌اند که عرب چون با هم پیمان می‌بستند و هم سوگند میشدند دست راست یکدیگر را میفشردند. لذا بطور مجاز سوگند را یمین گفتند. راغب نیز بآن تصریح کرده است. ایمن: نظیر یمین است و در قرآن مجید بمعنی طرف راست بکار رفته است. وَ نَادَيْتَاهُ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ الْأَيْمَنِ وَ قَرَّبْنَاهُ نَجِيًّا مريم: ۵۲. موسی را از جانب راست طور ندا کردیم و با طرف مناجات بودن مقرّبش نمودیم. [در اینجا لازم است چند مطلب بررسی شود:] یمین و سوگند شرعی آنست که انسان بقصد ایجاد تکلیف، بعمل

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۷۴

راجحی و یا بترك عمل مرجوحی سوگند یاد کند. مثلا بگوید: و الله هر شب با وضو خواهم خوابید یا و الله سیگار نخواهم کشید. در اینصورت که با توجه و قصد قسم یاد کرده نمیتواند آنرا بشکند، با وضو خوابیدن بر او واجب و سیگار کشیدن بر وی حرام میشود و اگر عمدا سوگند خود را شکست بر وی كفّاره واجب میشود و آن در نوبت اول یکی از سه چیز است: یک بنده آزاد کردن. ده مسکین را طعام دادن. ده مسکین را لباس دادن و در نوبت دوم که بهیچ یک از آنها قادر نشد باید سه روز روزه بگیرد آیه ۸۹ مائده حکم فوق را چنین بیان میکند: لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشْرَةِ مَسْكِينٍ مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعَمُونَ أَهْلِيكُمْ أَوْ كِسْوَتُهُمْ أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ ذلِكَ كَفَّارَةٌ أَيْمَانِكُمْ إِذْ حَلَفْتُمْ وَ احْفَظُوا أَيْمَانَكُمْ كَذلِكَ يَبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ. این مطلب در «حلف» نیز مختصرا ذکر شده است. در عده‌ای از آیات مذکور است که روز قیامت نامه عمل بدست راست یا چپ داده میشود و در بعضی آمده که آنرا از پشت سر تحویل انسان میدهند. ۱- يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أُنَاسٍ بِإِيمَانِهِمْ فَمَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَأُولَئِكَ يَقْرَءُونَ كِتَابَهُمْ وَ لَا يُظْلَمُونَ فَتِيلًا. وَ مَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَى فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَى... اسراء: ۷۱-۷۲. روزی که هر گروه را با امامشان میخوانیم هر که کتاب او بدست راستش داده شود آنها کتابشان را میخوانند و اصلا مظلوم نمیشوند و آنکه در دنیا از دیدن آیات حق کور است در آخرت نیز کور میباشد. ۲- فَأَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَيَقُولُ هَؤُلَاءِ أَقْرَبُ كِتَابِيهِ... وَأَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ فَيَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُوتَ كِتَابِيهِ حاقه: ۱۹ و ۲۵.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۷۵

۳- «فَأَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ. فَسَوْفَ يُحَاسِبُ حِسَابًا يَسِيرًا... وَأَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ وَرَاءَ ظَهْرِهِ. فَسَوْفَ يَدْعُوا ثُبُورًا» انشقاق: ۷-۱۱. آیا مراد از دادن کتاب بدست راست و چپ معنای ظاهری آنست؟ از جمله «يَقْرَءُونَ كِتَابَهُمْ... هَؤُلَاءِ أَقْرَبُ كِتَابِيهِ» معلوم میشود کتاب هر چه باشد خواندنی است. ناگفته نماند: اصحاب یمین و آنانکه کتاب بدست راستشان داده میشود اهل بهشت و مقابل آنها اهل عذاب‌اند آیا یمین و شمال بحساب عرف ما انسانهاست یا غرض دیگری در آن است؟ العلم عند الله. «قَالُوا إِنَّكُمْ كُنْتُمْ تَأْتُونَنَا عَنِ الْيَمِينِ. قَالُوا بَلْ لَمْ تَكُونُوا مُؤْمِنِينَ» صافات: ۲۸-۲۹. این دو آیه گفتگوی فریفتگان و فریبندگان در روز قیامت است که گمراهان بگمراه کنندگان میگویند شما از طرف راست نزد ما میامدید گفته‌اند: یعنی در ظاهر از راه نصیحت و خیر خواهی پیش ما آمده و وانمود میکردید که بسعدت ما میکوشید حال آنکه ما را گمراه میکردید.

یونس: ج ۷، ص: ۲۷۵

یونس: علیه السلام. نام مبارکش چهار بار در قرآن مجید ذکر شده است و نیز بلفظ ذا النون و صاحب الحوت از او یاد شده. «وَ إِسْمَاعِيلَ وَ الْيَسَعَ وَ يُونُسَ وَ لُوطًا وَ كَلَّا فَضَلْنَا عَلَى الْعَالَمِينَ» انعام: ۸۶. این پیامبر بزرگوار همان است که از قوم خویش قهر کرد و از

میان آنها بیرون رفت و بالاخره بشکم ماهی افتاد و خدایش از آن نجات داد [لذا لازم است احوال او از چند جهت] بررسی شود ابتدا آیات قرآن را در این زمینه نقل میکنیم سپس بموضوعات دیگر میپردازیم. ۱- «وَإِنْ يُؤْنَسَ لِمَنِ الْمُرْسَلِينَ إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ. فَسَاهَمَ فَكَانَ مِنَ الْمُدْحَضِينَ. فَالْتَقَمَهُ الْخُوتُ وَهُوَ مُلِيمٌ. فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ لَلَبِثَ فِي بَطْنِهِ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ. فَتَبَدَّاهُ» قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۷۶

بِالْعُرَاءِ وَهُوَ سَاقِيمٌ. وَانْتَبَتْ عَلَيْهِ شَجَرَةٌ مِنْ يَفْطِينَ. وَارْسَلْنَاهُ إِلَى مَائِهِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ. فَأَمْتُوا فَمَتَّعْنَاهُمْ إِلَى حِينٍ» صافات: ۱۳۹-۱۴۸. یعنی: حقا که یونس از پیامبران است. آنگاه که بحال نارضائی بسوی کشتی پر رفت. با اهل کشتی قرعه انداخت و از مغلوبان شد. ماهی او را بلعید حال آنکه خودش را ملامت میکرد چرا از قومش جدا شد یا قوم خویش را ملامت میکرد که اسباب بیرون رفتن او را فراهم آوردند اگر خدا را تسبیح نمیگفت تا قیامت در شکم ماهی می ماند، او را از شکم ماهی بساحل انداختیم حال آنکه مریض و ناتوان بود. درخت کدوئی بر او رویاندم، بصد هزار نفر بلکه بیشتر پیامبرش کردیم. آنها ایمان آوردند تا مدتی متاعشان دادیم. ۲- «وَذَا النُّونِ إِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ فَنَادَى فِي الظُّلُمَاتِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ. فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ الْعَمِّ وَكَذَلِكَ نُنْجِي الْمُؤْمِنِينَ» انبیاء: ۸۷-۸۸.۳ «فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْخُوتِ إِذْ نَادَى وَهُوَ مَكْظُومٌ. لَوْلَا أَنْ تَدَارَكَهُ نِعْمَةٌ مِنْ رَبِّهِ لَنُبِذَ بِالْعُرَاءِ وَهُوَ مَذْمُومٌ. فَاجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَجَعَلَهُ مِنَ الصَّالِحِينَ» قلم: ۴۸-۵۰. نمیشود گفت: یونس علیه السلام در خارج شدن از قوم خویش، دانسته گناه کرد که انبیاء علیهم السلام معصومند و خدا درباره آنها فرموده: «وَ سَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ» صافات، ۱۸۱. حاشا که پیامبر مخصوصا پس از مبعوث شدن مرتکب گناه شود از جمله «فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ» روشن میشود که آنحضرت مانعی از خارج شدن نمیدید که قومش او را اذیت کرده و دعوتش را نپذیرفتند و اگر بیرون رفتنش را حرام میدانست دیگر «ظَنَّ» مورد نداشت و بیقین میدانست که خدا بر وی تنگ خواهد گرفت. بلی از مجموع آیات مخصوصا

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۷۷

از جمله: «فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْخُوتِ» معلوم میشود که بهتر بود بیشتر صبر بخرج داده و از میان قوم خارج نشود و از «فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ» فهمیده میشود علت گرفتاری و افتادن بشکم ماهی در اثر همان خارج شدن و قهر از امتش بوده است. «فَسَاهَمَ فَكَانَ مِنَ الْمُدْحَضِينَ» نشان میدهد که برای بدریا انداختن بعضی از اهل کشتی قرعه کشیده‌اند و یونس علیه السلام در قرعه شرکت کرده است، لفظ «مدحضین» نشان میدهد که بدریا انداختگان چند نفر بوده‌اند و گر نه لفظ جمع معنی نداشت. گفته‌اند: دریا طوفان کرده و آنها قائل بارباب انواع بوده و خواسته‌اند بخدای دریا یک قربانی بدهند تا طوفان آرام گیرد و گر نه بودن و نبودن یونس علیه السلام تأثیری در سبکی و سنگینی کشتی نداشت. بنظر نگارنده این مطلب درست نیست زیرا لفظ «مدحضین» نشان میدهد که تنها یونس علیه السلام بدریا انداخته نشده است بلکه چندین نفر بوده‌اند و نیز لفظ مشحون در «إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ» صریح است که کشتی پر از اجناس و مسافران بوده، در این صورت هیچ مانعی ندارد که خواسته‌اند مقداری از بارها و چند نفر از مسافران را بقید قرعه بدریا افکنند تا کشتی سبک شده و از غرق نجات یابد. در تورات فعلی کتاب یونس علیه السلام آمده ملاحان اسبابی را که در کشتی بود بدریا ریختند تا آنرا سبک سازند و چون کشتی نجات نیافت و دریا آرام نگرفت گفتند: بیائید قرعه بیاندازیم تا روشن شود این طوفان بسبب چه کس بر ما وارد آمده است پس قرعه انداختند قرعه بنام یونس در آمد... یونس گفت: مرا برداشته بدریا بیاندازید تا طوفان آرام گیرد زیرا که این طوفان بسبب من پیش آمده است... او را بدریا انداختند ماهی بزرگی او را فرو برد و یونس سه روز و شب در شکم

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۷۸

ماهی ماند. پس از آنکه آنحضرت در شکم ماهی جا گرفت، خدا در اثر تسبیح و استغاثه نجاتش داد و اگر استغاثه نمیکرد نجاتش

غیر ممکن بود «فَلَوْ لَّا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ. لَلَّبِثَ فِي بَطْنِهِ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ» بقرینه «فَلَا أُدْرَىٰ فِي الظُّلُمَاتِ أُنَّ لَأَنَّهُ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ» میدانیم که در شکم ماهی تسبیح گفته و استغاثه کرده است لذا باید تقدیر آیه اول «من المسبِّحین فی بطن الحوت» باشد گرچه از اول هم از مسبِّحین بود. آنچه از آیات بنظر می‌آید این است که استغاثه و دعا او را فقط از شکم ماهی نجات داد و پس از بیرون آمدن دیگر، سختی نداشت. و اگر همانطور می‌ماند مورد ملامت بود ولی پس از بیرون آمدن خداوند لطف دیگری بر او فرموده و آن اعاده مأموریت و رسالت بود و الله العالم ظهور «لَوْ لَّا أَنْ تَدَارَكَ نِعْمَةً مِنْ رَبِّهِ لَكُنَّ بِالْعَرَاءِ وَهُوَ مَذْمُومٌ» آنست که اگر پس از بیرون آمدن لطف دیگری بوی نمیشد، در اثر تسبیح فقط از شکم ماهی خارج میشد آنهم بطور مذموم ولی «تَدَارَكَ نِعْمَةً مِنْ رَبِّهِ» و آن نعمت این بود که «فَاجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَجَعَلَهُ مِنَ الصَّالِحِينَ» که بواسطه اجتناب مذموم بودن مرتفع گردید عبارت دیگر: «وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَىٰ مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ» ارسلنا و اجتناب ظاهرا هر دو یکی است. آیا یونس علیه السلام بمیان قوم خویش برگشت و کار خود را از سر گرفت یا بقوم دیگری مبعوث شد؟ قرآن مجید در برگشتن بمیان قوم خود صریح نیست بلکه فقط در تجدید رسالت صراحت دارد. طبرسی رحمه الله هر دو احتمال را داده است. نگارنده گوید: هر چه هست ظهور «ارسلنا- اجتناب» در تجدید رسالت است خواه بقوم اول باشد یا بقومی دیگر و الله العالم.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۷۹

بنظر می‌آید: دریائیکه یونس علیه السلام در آن بشکم ماهی رفت دریای مدیترانه باشد در تورات در کتاب یونس باب اول آمده: «یونس خواست بر «ترشیش» فرار کند و به «یافا» آمد بکشتی نشست تا عازم «ترشیش» بشود» ترشیش از سواحل اسپانیا و نیز قریه‌ایست در «لبنان» - «یافا» نیز از شهرهای فلسطین و در کنار مدیترانه است علی هذا آنحضرت از یافا سوار کشتی شده و میخواست با اسپانیا یا آفریقا برود. در بعضی از تفاسیر بحر قلزم بچشم میخورد، مراد از آن دریای سرخ است در آن صورت آنحضرت خواسته از سواحل عربستان یا از خلیج عقبه مثلاً با آفریقا برود. گویند: باهل نینوی مبعوث شده بود و از آنجا بیرون رفت. ماهی که آنحضرت را فرو برد قهرا دهان و حلقومش آنقدر بزرگ بود که یونس علیه السلام از آن گذشت و در شکم وی قرار گرفت. در کتاب نظری طبیعت و اسرار آن تألیف یکی از اساتید دانشگاه پاریس ترجمه محمد قاضی فصلی بنام «یونس در کام نهنگ» باز کرده و درباره نهنگی که آنحضرت را بلعیده تحقیق نموده است و بالاخره نظر داده که ممکن است یونس علیه السلام را نهنگ «کاشالو» بلعیده باشد، این نهنگ نوعا دارای (۲۲) متر طول و از گلوی آن انسان براحتی فرو میرود. و الله العالم. «وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ. وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ».

ینع: ج ۷، ص: ۲۷۹

ینع: رسیدن میوه «انظُرُوا إِلَى ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَيَنْعِهِ إِنَّ فِي ذَلِكُمْ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ» انعام: ۹۹. بمیوه آن وقتی که میوه می‌دهد و برسیدنش بتأمل بنگرید در آنها آیاتی است بقومیکه ایمان می‌آورند. در نهج البلاغه خطبه ۱۳۱. فرموده: «و آتت اکلها بکلماته الثمار الیابنة» میوه‌های رسیده با فرمانهای خدا خوردنیهای خود را ظاهر کرده است. این لفظ فقط یکبار

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۸۰

در کلام الله مجید آمده است.

یهود: ج ۷، ص: ۲۸۰

یهود: «وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارَىٰ عَلَىٰ شَيْءٍ» بقره: ۱۱۳. «مَا كَانَ إِبْرَاهِيمَ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلَكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُّسْلِمًا» آل عمران: ۶۷. یهود نام قومی است که ابتداء آن از دوازده فرزند حضرت یعقوب علیه السلام است واحد آن یهودی و مؤنثش یهودیه و چون

کسی را به یهود نسبت دهند گویند: یهودی چنانکه در آیه شریفه گذشت ولی مراد از آن در آیه دین است نه نژاد و در «هود» این معنی را توضیح داده‌ایم بآنجا رجوع شود. هیچ قومی نسبت به پیامبرانشان مانند یهود نافرمانی نکرده و در میان هیچ قومی باندازه یهود پیغمبر مبعوث نگردیده و معجزات بوقوع نپیوسته است بلکه معجزات پیامبران یهود از همه بیشتر بوده است. قرآن مجید در سوره‌های: بقره، آل عمران، مائده و توبه بیدعتها و کارهای خلاف و سرگذشتهای شنیع یهود متعرض شده و همه را آفتابی کرده است.

یوم: ج ۷، ص: ۲۸۰

یوم: از طلوع فجر تا غروب آفتاب. و نیز مدتی از زمان و وقت را یوم گویند. چنانکه راغب و دیگران گفته‌اند در نهج البلاغه حکمت ۳۹۶ فرموده: «الدَّهْرُ يَوْمَانِ يَوْمٌ لَكَ وَ يَوْمٌ عَلَيْكَ» دنیا دو روز است روزی بخیر تو و روزی بر علیه تو. مراد از یوم وقت و زمان است. «مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ» فاتحه: ۴. مراد از یوم چنانکه میدانیم وقت و زمان است «قَالَ كَمْ لَبِثْتُ قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ» بقره: ۲۵۹. روز در این آیه همان روز معمولی مقابل شب است. البته در «بَعْضَ يَوْمٍ ...» الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ أَتَمَّمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي مائده: ۳. الف و لام در «الْيَوْمَ» برای حضور است یعنی: امروز دینتان را کامل کردم و نعمتم را بر شما تمام نمودم. «إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ...» یونس: ۳. در «سما» و «ارض» گذشت که مراد از ایام در این آیه و نظائر

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۸۱

آن مطلق زمان و دوران است یعنی آسمانها و زمین را خداوند در شش زمان و شش وقت آفرید، شاید هر یک میلیونها سال طول کشیده باشد. «فَعَقَّرُوهَا فَقَالَ تَمَتَّعُوا فِي دَارِكُمْ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ» هود: ۶۵. در اینگونه آیات شبها نیز داخل در یوم‌اند و اطلاق ایام روی عنایتی است. «وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا أَنْ أَخْرِجْ قَوْمَكَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَ ذَكِّرْهُمْ بِآيَاتِ اللَّهِ ...» ابراهیم: ۵. مراد از ایام الله ظاهرا روزهایی است که قدرت خدا در آنها بیشتر ظاهر شده و قدرت مقاومت از دست بشر رفته و خواهد رفت مانند بلاهاییکه قوم نوح، هود، صالح و غیر هم علیهم السلام گرفتار گشتند و مانند روز مرگ و روز آخرت. میشود گفت مراد از آن در آیه عذابهایی است که بقوم پیامبران گذشته نازل گشته است. یعنی موسی را با آیات خویش فرستادیم که قومت را از تاریکیها بسوی نور ایمان و سعادت بیرون کن و ایام خدا و عذابهای اقوام گذشته را که در اثر نافرمانی از پیامبران گرفتار شدند بآنها یادآوری کن. در بعضی از روایات نعمتها نیز مثل عذابها از ایام خدا شمرده شده در تفسیر المیزان از معانی الاخبار صدوق منقول است که امام باقر و صادق علیهما السلام فرموده‌اند: «ایام الله ثلاثة: یوم القائم و یوم الکرز و یوم القیامه» روزهای خدا سه تا است روز قیام قائم علیه السلام، روز رجعت و روز قیامت. و از تفسیر قمی نقل شده: «ایام الله ثلاثة: یوم القائم و یوم الموت و یوم القیامه» ظاهرا مراد بیان مصداق است نه حصر ایام خدا در سه روز. یومئذ: «يَقُولُ الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ أَيْنَ الْمَفْرُ» قیامه: ۱۰. یومئذ بمعنی آنروز است، اضافه شدن لفظ یوم و حین به «اذ» مشهور است ابن هشام در معنی گفته: «اذ» در اینصورت اسم زمان مستقبل است ولی جمهور نحات آنرا قبول

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۸۲

نکرده و گویند: آن در آیات قیامت مثلا- برای محقق الوقوع بودن آخرت است که بجای ماضی تنزیل شده و گرنه «اذ» همواره ظرف زمان ماضی است.

[خاتمه]؛ ج ۷، ص: ۲۸۲

ناگفته نماند: نوشتن کتاب قاموس قرآن را در بیست و هشتم ربیع الاول هزار و سیصد و نود قمری مطابق ۱۲/۴/۱۳۴۹ بیاری خدا شروع کردم و در روز نهم جمادی الاولی هزار و سیصد و نود و پنج قمری مطابق ۳۱/۲/۱۳۵۴ بحول و قوه الهی پایان رساندم که مجموعاً پنج سال و یکماه و یازده روز طول کشید و الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ* و صَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ. اللَّهُمَّ تَقَبَّلْ مِنِّي أَنْتَكَ جَوَادٌ كَرِيمٌ.

مجملی از شرح حال مؤلف؛ ج ۷، ص: ۲۸۲

در پایان کتاب بهتر دیدم مجملی از شرح زندگی خودم را بنویسم زیرا میدانم ببرکت کتابهایی که نوشته‌ام، دانشمندان اسلامی احتیاج بشرح حال من خواهند داشت. اینجانب: سید علی اکبر قرشی فرزند سید محمد مرحوم در قصبه بناب از توابع مراغه متولد شده‌ام. تاریخ تولدم ماه شعبان سال هزار و سیصد و چهل و هفت قمری است، آنطور که از پدرم بیاد دارم روز چهاردهم شعبان المعظم بوده است. پدرم رحمه الله در نوبت خود یکی از اخیار زمان بود، من بیشتر موفقیت‌های خود را از تأثیر پاکی و تلقینات آن مرحوم میدانم که خداوند در وجودم ظاهر فرمود، در پاکی و عظمت آن مرحوم همین بس که در روز وفات او مردم بناب چنان دست از کار کشیدند و بتشیع او گرد آمدند که آنکار سبب شد یک خانواده بهائی همه بدین اسلام مشرف گشتند. شنیدم پدر آن خانواده گفته بود: جائیکه یک نفر سید (و امام جماعت) اینقدر محبوبیت داشته باشد چرا ما با یک طریقه مخفی و زیر زمینی زندگی کنیم!!

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۸۳

مقداری از مقدمات و دروس دینی را در «بناب» نزد پدرم و اساتید دیگر خواندم، در دوره مرحوم آیه الله بروجردی و آیه الله کوه کمری بحوزه قم مشرف شدم و مدتی در آن مجمع مقدس بتحصيل اشتغال داشتم، در ضمن بعضی از ماههای محرم الحرام در شهر رضائیه منبر میرفتم تا بالاخره من رضائیه را پذیرفتم و رضائیه مرا. در حدود سال هزار و سیصد و بیست و نه شمسی تصمیم باقامت در رضائیه گرفتم و بتدریس و بحث و منبر مشغول شدم. اقامت در رضائیه برای من توفیق بزرگی بود گرچه ابتدا بآن توجه نداشتم، استفاده من در این شهر از مطالعات منبری و مباحثه تفسیر که با رفقای آنجا داشتم بدون اغراق بیشتر از بناب و حوزه مقدس قم بود گرچه آندو اساس و پایه بهره‌های رضائیه بودند، زیرا وسائل در رضائیه از هر جهت فراهم تر بود، مخصوصاً تماس با دانشمند نقاد جناب محمد امین رضوی سلدوزی که آنروز در رضائیه ساکن بودند و کتاب (تجسم عمل) ... و (آغاز و انجام جهان) را تألیف کرده‌اند، در من تأثیر بسزائی داشت. کتابهایی که تا بحال در رضائیه نوشته‌ام بترتیب تألیف بقرار زیراند: ۱- شخصیت حضرت مجتبی علیه السلام. ۲- سیری در اسلام (مجموعه‌ای از مطالب اسلامی). ۳- مرد ما فوق انسان در تحلیل قیام مقدس کربلا. ۴- معاد از نظر قرآن و علم. ۵- المعجم المفهرس لالفاظ الصحیفه السجادیه. معجمی است طبق المعجم المفهرس که محمد فؤاد عبد الباقي بقرآن مجید نوشته است این پنج کتاب بحمد الله همه چاپ شده‌اند. ۶- قاموس قرآن. دوره در هفت جلد.

قاموس قرآن، ج ۷، ص: ۲۸۴

فعلاً در رضائیه گذشته از تدریس و نوشتن و منبر و سایر مراسم دینی، هر هفته ۹ جلسه تفسیر دارم و خداوند را از این توفیق بیکران حامد و شاکرم و خوانندگان را بتحقیق در قرآن مجید و مکتب اهل بیت علیهم السلام توصیه مینمایم. در پایان لازم میدانم: از جناب آقای شیخ محمد آخوندی مؤسس دار الکتب الاسلامیه که طبع و نشر قاموس قرآن را بعهدہ گرفته‌اند تشکر کنم. خداوند این بزرگوار را سعادت دو جهان عطا فرماید ۹ جمادی الاولی ۱۳۹۵ مطابق ۳۱/۲/۱۳۵۴ رضائیه سید علی اکبر قرشی و الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ*

درباره مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

جَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (سوره توبه آیه ۴۱)

با اموال و جانهای خود، در راه خدا جهاد نمایید؛ این برای شما بهتر است اگر بدانید حضرت رضا (علیه السلام): خدا رحم نماید بنده‌ای که امر ما را زنده (و برپا) دارد ... علوم و دانشهای ما را یاد گیرد و به مردم یاد دهد، زیرا مردم اگر سخنان نیکوی ما را (بی آنکه چیزی از آن کاسته و یا بر آن بیفزایند) بدانند هر آینه از ما پیروی (و طبق آن عمل) می کنند

بنادر البحار- ترجمه و شرح خلاصه دو جلد بحار الانوار ص ۱۵۹

بنیانگذار مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان شهید آیت الله شمس آبادی (ره) یکی از علمای برجسته شهر اصفهان بودند که در دلدادگی به اهل بیت (علیهم السلام) بخصوص حضرت علی بن موسی الرضا (علیه السلام) و امام عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف) شهره بوده و لذا با نظر و درایت خود در سال ۱۳۴۰ هجری شمسی بنیانگذار مرکز و راهی شد که هیچ وقت چراغ آن خاموش نشد و هر روز قوی تر و بهتر راهش را ادامه می دهند.

مرکز تحقیقات قائمیه اصفهان از سال ۱۳۸۵ هجری شمسی تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن امامی (قدس سره الشریف) و با فعالیت خالصانه و شبانه روزی تیمی مرکب از فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مختلف مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

اهداف: دفاع از حریم شیعه و بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام) تقویت انگیزه جوانان و عامه مردم نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی، جایگزین کردن مطالب سودمند به جای بلوتوث های بی محتوا در تلفن های همراه و رایانه ها ایجاد بستر جامع مطالعاتی بر اساس معارف قرآن کریم و اهل بیت علیهم السلام با انگیزه نشر معارف، سرویس دهی به محققین و طلاب، گسترش فرهنگ مطالعه و غنی کردن اوقات فراغت علاقمندان به نرم افزار های علوم اسلامی، در دسترس بودن منابع لازم جهت سهولت رفع ابهام و شبهات منتشره در جامعه عدالت اجتماعی: با استفاده از ابزار نو می توان بصورت تصاعدی در نشر و پخش آن همت گمارد و از طرفی عدالت اجتماعی در تزریق امکانات را در سطح کشور و باز از جهتی نشر فرهنگ اسلامی ایرانی را در سطح جهان سرعت بخشید.

از جمله فعالیتهای گسترده مرکز:

الف) چاپ و نشر ده ها عنوان کتاب، جزوه و ماهنامه همراه با برگزاری مسابقه کتابخوانی

ب) تولید صدها نرم افزار تحقیقاتی و کتابخانه ای قابل اجرا در رایانه و گوشی تلفن همراه

ج) تولید نمایشگاه های سه بعدی، پانوراما، انیمیشن، بازیهای رایانه ای و ... اماکن مذهبی، گردشگری و ...

د) ایجاد سایت اینترنتی قائمیه www.ghaemiyeh.com جهت دانلود رایگان نرم افزار های تلفن همراه و چندین سایت مذهبی

دیگر

ه) تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و ... جهت نمایش در شبکه های ماهواره ای

و) راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی (خط ۲۳۵۰۵۲۴)

ز) طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و ...

ح) همکاری افتخاری با دهها مرکز حقیقی و حقوقی از جمله بیوت آیات عظام، حوزه های علمیه، دانشگاهها، اماکن مذهبی مانند

مسجد جمکران و ...

ط) برگزاری همایش ها، و اجرای طرح مهد، ویژه کودکان و نوجوانان شرکت کننده در جلسه

ی) برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم و دوره های تربیت مربی (حضور و مجازی) در طول سال

دفتر مرکزی: اصفهان/خ مسجد سید/ حد فاصل خیابان پنج رمضان و چهارراه وفائی / مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان

تاریخ تأسیس: ۱۳۸۵ شماره ثبت: ۲۳۷۳ شناسه ملی: ۱۰۸۶۰۱۵۲۰۲۶

وب سایت: www.ghaemiyeh.com ایمیل: Info@ghaemiyeh.com فروشگاه اینترنتی:

www.eslamshop.com

تلفن ۲۵-۲۳۵۷۰۲۳-۲۳۱۱) فکس ۲۳۵۷۰۲۲ (۰۳۱۱) دفتر تهران ۸۸۳۱۸۷۲۲ (۰۲۱) بازرگانی و فروش ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹ امور

کاربران (۰۳۱۱)۲۳۳۳۰۴۵

نکته قابل توجه اینکه بودجه این مرکز؛ مردمی، غیر دولتی و غیر انتفاعی با همت عده ای خیر اندیش اداره و تامین گردیده و لی جوابگوی حجم رو به رشد و وسیع فعالیت مذهبی و علمی حاضر و طرح های توسعه ای فرهنگی نیست، از اینرو این مرکز به فضل و کرم صاحب اصلی این خانه (قائمیه) امید داشته و امیدواریم حضرت بقیه الله الاعظم عجل الله تعالی فرجه الشریف توفیق روزافزونی را شامل همگان بنماید تا در صورت امکان در این امر مهم ما را یاری نمایند انشاءالله.

شماره حساب ۶۲۱۰۶۰۹۵۳، شماره کارت: ۶۲۷۳-۵۳۳۱-۳۰۴۵-۱۹۷۳ و شماره حساب شبا: IR۹۰-۰۱۸۰-۰۰۰۰-۰۰۰۰-۰۶۲۱

۵۳-۰۶۰۹ به نام مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان نزد بانک تجارت شعبه اصفهان - خیابان مسجد سید

ارزش کار فکری و عقیدتی

الاحتجاج - به سندش، از امام حسین علیه السلام - هر کس عهده دار یتیمی از ما شود که محنت غیبت ما، او را از ما جدا کرده است و از علوم ما که به دستش رسیده، به او سهمی دهد تا ارشاد و هدایتش کند، خداوند به او می فرماید: «ای بنده بزرگوار شریک کننده برادرش! من در کرم کردن، از تو سزاوارترم. فرشتگان من! برای او در بهشت، به عدد هر حرفی که یاد داده است، هزار هزار، کاخ قرار دهید و از دیگر نعمت‌ها، آنچه را که لایق اوست، به آنها ضمیمه کنید».

التفسیر المنسوب إلى الإمام العسکری علیه السلام: امام حسین علیه السلام به مردی فرمود: «کدام یک را دوست تر می داری: مردی اراده کشتن بینوایی ضعیف را دارد و تو او را از دستش می رسانی، یا مردی ناصبی اراده گمراه کردن مؤمنی بینوا و ضعیف از پیروان ما را دارد، اما تو دریچه ای [از علم] را بر او می گشایی که آن بینوا، خود را ببدان، نگاه می دارد و با حجت های خدای متعال، خصم خویش را ساکت می سازد و او را می شکند؟».

[سپس] فرمود: «حتماً رها کردن این مؤمن بینوا از دست آن ناصبی. بی گمان، خدای متعال می فرماید: «و هر که او را زنده کند، گویی همه مردم را زنده کرده است»؛ یعنی هر که او را زنده کند و از کفر به ایمان، ارشاد کند، گویی همه مردم را زنده کرده است، پیش از آن که آنان را با شمشیرهای تیز بکشد».

مسند زید: امام حسین علیه السلام فرمود: «هر کس انسانی را از گمراهی به معرفت حق، فرا بخواند و او اجابت کند، اجری مانند آزاد کردن بنده دارد».

مرکز تحقیقات و ترجمه

اصفهان

گام‌ها

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

